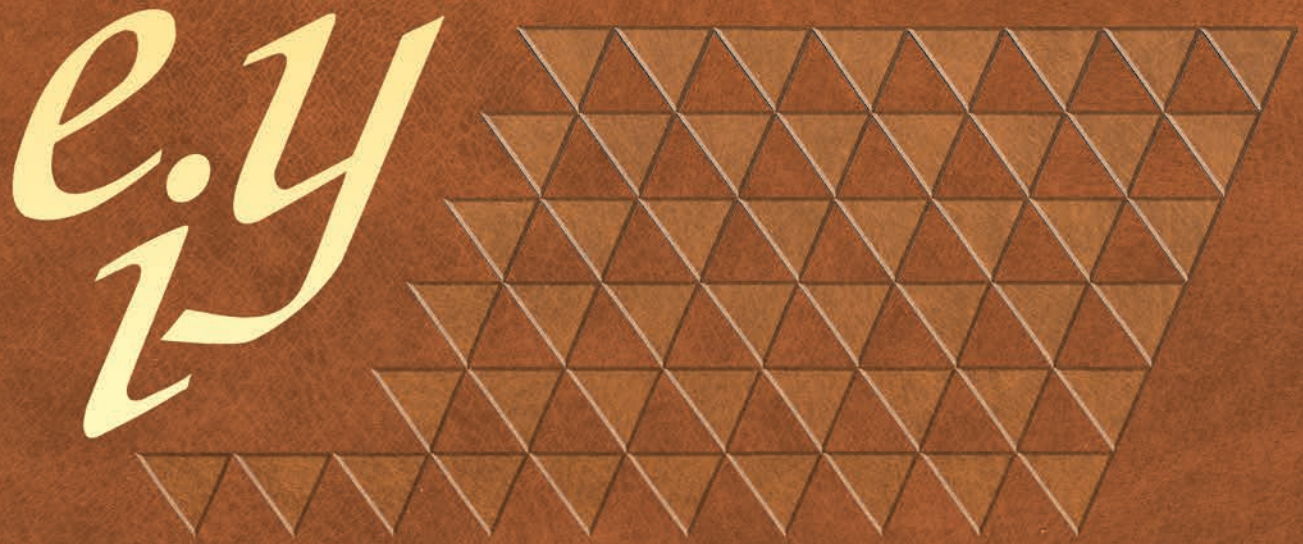

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Редакційна рада

Голова ради — В.М. ЛИТВИН
Члени ради: В.М. ГЕЄЦЬ, Л.В. ГУБЕРСЬКИЙ, Л.А. ДУБРОВІНА,
М.Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, О.Л. КОПИЛЕНКО, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
О.С. ОНИЩЕНКО, С.І. ПИРОЖКОВ, О.О. РАФАЛЬСЬКИЙ,
В.А. СМОЛІЙ, І.Я. СОЛЯР, Я.С. ЯЦКІВ

Редакційна колегія

Голова колегії — В.А. СМОЛІЙ
Члени колегії: Г.В. БОРЯК (заступник голови колегії),
Я.В. ВЕРМЕНИЧ, В.Ф. ВЕРСТЮК, С.В. ВІДНЯНСЬКИЙ, В.М. ДАНИЛЕНКО,
Л.О. ЗАШКІЛЬНЯК, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (заступник голови колегії),
О.Є. ЛИСЕНКО, О.П. РЕЄНТ, О.С. РУБЛЬОВ (відповідальний секретар),
О.П. ТОЛОЧКО, О.А. УДОД, Л.Д. ЯКУБОВА, О.В. ЯСЬ

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2025

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ДОДАТКОВИЙ ТОМ

КНИГА 2

УДК 94(477)(031)
Е64

Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України «Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку науково-видавничого комплексу НАН України»

ISBN 966-00-0632-2
ISBN 978-966-360-572-2 (дод. том кн. 2)

© Інститут історії України НАН України, 2025
© Академперіодика, оформлення, 2025

Основні принципи розміщення статей та деякі особливості подання інформації у додатковому томі Енциклопедії історії України

1. Статті розміщено за українським алфавітом; російськомовні назви періодичних видань — відповідно до їхнього звучання в українській транскрипції; статті, що мають латиномовні гасла, друкуватимуться наприкінці додаткового тому за латинським алфавітом.

2. Великими літерами напівжирним шрифтом з наголосами подаються або повні назви статей, або їхні головні частини; в останньому випадку менш інформативна частина друкується з дотриманням правил вживання великої та малої літер напівжирним шрифтом без наголосів. За гаслом, після коми, напівжирним шрифтом даються: повне (без інверсії) написання назви установи чи видання, а також різні уточнення реєстрового терміна. У круглих дужках зазначаються: загальновживані абревіатури до гасел, етимологічні довідки до слів, справжні прізвища або навпаки — псевдоніми, дати народження та смерті.

3. Реєстрові назви подано переважно в однині. У множині вони наводяться тоді, коли це відповідає загальноприйнятій практиці.

4. Слово чи словосполучення реєстрової назви скорочується всередині тексту до перших літер.

5. Назви закладів вищої освіти, як правило, даються за географічною ознакою.

6. У випадках, коли абревіатура частіше вживана, ніж розгорнута назва, гаслом є абревіатура.

7. У переважній більшості дати подаються за новим стилем, однак можливі випадки, коли стиль не є визначеним. Дати за старим стилем подаються в дужках.

8. Назви і категорії населених пунктів подаються переважно відповідно до адміністративно-територіального поділу на період, що висвітлюється у конкретній статті; також наводяться сучасні назви.

9. Числа, що означають рік, подаються без слова «рік», при них може не вживатися прийменник у (в).

10. Написання іншомовних імен, прізвищ, країн, географічних об'єктів подано за чинним українським правописом.

11. Вживані у статтях, підписах до ілюстрацій і бібліографії скорочення та умовні позначення до карт наведено наприкінці тому.

12. Курсивом в основному тексті статей виділяються терміни, що є гаслами в цій енциклопедії, в бібліографії — прізвища авторів видань.

13. Бібліографію розміщено переважно наприкінці статті шрифтом меншого кеглю, однак подеколи бібліографія подається в основному тексті й друкується шрифтом звичайного кеглю.

14. В об'єднаних під одним гаслом статтях різних авторів під кожною статтею зазначається прізвище її автора.

АБРА́МОВ Іван Спиридонович (20.06.1874—03.05.1960) — краєзнавець, етнограф, фольклорист, літературознавець. Н. в м-ку Вороніж Глухівського пов. Чернігів. губ. (нині с-ще в Шосткинському р-ні Сум. обл.) в сім'ї робітника-покрівельника. Початкову освіту здобув у місцевій школі, після її закінчення навчався у Воздвиженській с.-г. шк. М.Неплюєва (див. *Неплюєв Микола Миколайович* та *Хрестовоздвиженське трудове братство*). 1892 склав іспит на звання сільс. вчителя й працював за спеціальністю три роки. 1895 вступив до Глухівського учительського ін-ту, після закінчення якого працював учителем: 1988 — у 2-класному уч-щі в м. *Рівне*, 1900—33 — у школах *Санкт-Петербурга*. Паралельно з учителюванням А. здобув освіту в Петербурзькому археол. ін-ті; почав працювати на літературній ниві. Протягом 1-ї чверті 20 ст. активно друкує статті в ж. «Народний учитель», в якому працював, а також у ж. «Живая старина». А. став одним із перших дослідників діяльності К.*Ушинського*, надрукувавши праці «На Батьківщині К. Ушинського» та «Український елемент спадщини К. Д. Ушинського», вперше звернувши увагу на укр. коріння педагога. Після *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917* працював у ж. «Краєзнавство» («Краеведение»), згодом — у Центр. музеї літ. У 1931 був репресований («Справа славістів»); три роки провів на засланні. Реабілітований 1956. Повернувшись до Воронежу, працював учителем рос. літератури в місц. школі, займався краєзнавчою діяльністю, друкував дослідження в місц. періодиці, здебільшого в шосткинській газ. «Зоря».

Дійсний член Рос. археол. т-ва (1909), Рос. географічного т-ва (1914).

П. у с-щі Вороніж на Сумщині.

Праці: «Царь Максимилиан» (святочная комедия). СПб., 1904; Черниговские малороссы. Быт и песни населения Глуховского уезда (этнографический очерк). СПб., 1905; Поездка в Стародубье. В кн.: Материалы к истории и изучению русского сектанства и старообрядчества, Вип. 3. СПб., 1910; Літописний Вороніж на Чернігівщині. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. К., 1927; Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину. В кн.: Наук. зб. Ленінградського товариства дослідників укр. історії, письменства та мови. К., 1931; З історії та культури селища Вороніж. Фольклорно-етнографічні та краєзнавчі нариси. Суми, 2007.

Літ.: *Терлецький В.В.* Дослідник із Воронежа. Суми, 1997.

Н.О. Мірошниченко.

АВА́РСЬКИЙ КАГАНА́Т — кочівницьке політ. утворення («степова імперія»), очолюване народом *аварів*; існувало у 560-х — 790-х рр. Його осн. територією була Середньодунайська низовина (Карпатський басейн) і Паннонія (регіон на правобережжі Середнього Дунаю); у різні часи сфера впливу поширювалася на значні простори сусідніх земель.

Перша згадка у джерелах титулу *каган* у аварів датується прибл. до 560, його носієм названий їхній володар *Баян*. Невідомо, чи існував цей титул у них раніше. Відповідь на це питання багато в чому залежить від прийняття тієї чи ін. гіпотези про походження аварів та встановлення можливої спадкоємності їхніх політ. традицій.

Як самостійна політ. сила, авари достовірно з'являються у джерелах на рубежі 558—59, коли вони вступили в контакт із *Візантією*. 559—61 вони поширили владу на народи, що населяли Пн. Причорномор'я, а 563 з'явилися на Нижньому Дунаї. Протягом цього часу авари вели переговори з Візантією щодо можливості передачі їм для поселення якихось територій на кор-

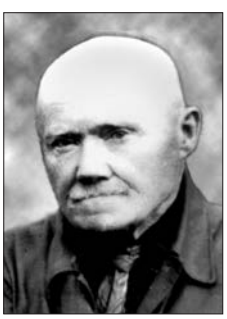

І.С. Абрамов.

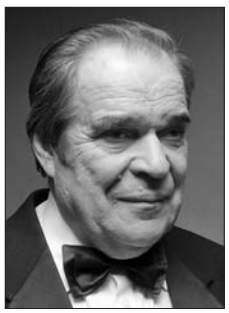

А.Т. Авдієвський.

донах імперії. Питання про статус аварів було надалі предметом посольств до візант. двору від володарів *Тюркського каганату*, які розглядали їх як підданих.

567—68 авари в союзі з лангобардами перемогли гепідів (які перед цим домінували у Карпатському басейні); після того, як лангобарди переселилися до *Італії*, авари облаштувалися в Паннонії. В джерелах у складі військ А.к. згадуються *булгари*, гепіди, *слов'яни (давні)* та ін. народи, які важко однозначно ідентифікувати. Населення підкорених територій інтегрувалося в А.к., зберігаючи при цьому певний ступінь автономії та внутр. устрій, як це було характерно для всіх кочівницьких політ. утворень.

В останній третині 6 ст. авари розпочали активну експансію: з одного боку, вони тиснули на Візантію, прагнучи забезпечити собі постійний приплив *данини* від неї, з другого — періодично здійснювали набіги на країни Зх. Європи. Активною була роль аварів як союзників д-ви Сасанідів у період візантійсько-сасанідської війни 602—28. Переломним істор. моментом вважається поразка, якої вони зазнали в 626 при спробі здобути штурмом *Константинополь.*

Незабаром після цього почалися внутр. смути та відпадання від А.к. підкорених народів на його периферії: на поч. 630-х слов'ян. племена Серед. Дунаю об'єдналися навколо кн. Само, у Приазов'ї утворилася конфедерація булгарських племен на чолі з *Кубратом*, дещо пізніше виникають хорватські та сербські вождівства на Балканах. У подальшому авари більше не вели загарбницьких воєн і самі поступово стали об'єктом експансії з боку кочових народів зі сх. і франкських герцогств із зх. (не без участі також візант. дипломатії); відбувалися масштабні переселення слов'ян. племен, які згодом звели нанівець аварський вплив на Балканах. Матеріальна к-ра населення Середньодунайської низовини демонструє у цей період симбіоз елементів осілих слов'ян. та степових кочівницьких культур. Однак невідомо, як це відображалося на етнолінгвістичному складі населення.

Міграція булгар на Нижній Дунай (679), зміцнення слов'ян. політ. утворень хорватів і каринтян призвели до того, що А.к. перетворився на не дуже значного регіонального гравця. Найбільш висвітлено у джерелах зх. напрямок зовн. політики аварів — вони регулярно контактували з баварськими герцогами та лангобардськими королями, періодично беручи участь у війнах як їхні союзники чи найманці.

Наприкінці 8 ст. при Карлі Великому посилилася експансія франків на сх.; це призвело їх до зіткнення з аварами, які виступили союзниками баварського герцога Тассіло III. У ході воєн 791—96 авари не зуміли вчинити організованого опору та були розбиті франками. В результаті чимало з них були християнізовані (принаймні після цього в джерелах згадуються їхні володарі з християнськими іменами). Відтоді А.к. більше не постає як самостійна сила. 799—803 авари успішно повстали проти франків, але напад булгар у 804—05 остаточно поклав край їхньому суверенітету. Окремі високопоставлені аварські особи згадуються у джерелах і пізніше, але їх прийнято вважати локальними правителями.

Літ.: *Дайм Ф.* История и археология авар. В кн.: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Т. 9. Симферополь, 2002; *Pohl W.* The Avars: a Steppe Empire in Central Europe, 567—822. Ithaca, 2018; *Kardaras G.* Byzantium and the Avars, 6th—9th c. A.D.: Political, diplomatic and cultural relations. Leiden, 2018.

В.В. Тішин.

кали захоплені відгуки публіки та фахівців. У репертуарі хору — аутентичні зразки багатоголосся (колядки, щедрівки, веснянки, купальські, обжинкові, весільні, жартівливі пісні всіх регіонів України в обробках А.): «Ой глянь, мати», «Цвіте терен», «Нежонатий ходжу», «Ой чий то кінь стоїть», «Зелена ліщинонька», «Пасіться, сірі воли», «Колискова», «Павочка ходить», «Гандзя» тощо; обробки пісень венесуельських, іспанських, корейських, мексиканських, польс., португальських, словац., угор., франц., хорватських, чеських та ін. композиторів; хорові твори укр. класиків та сучасних композиторів (Л.*Ревуцького*, П.*Майбороди*, О.*Білаша*, А.Пашкевича, В.Верменича, І.*Шамо*, Л.Дичко, Є.*Станковича*, О.Яковчука, І.Іващенка, В.Зубицького); оригінальні твори А. на слова *Лесі Українки*, Д.*Луценка*, В.Лагоди, М.Негоди, М.Сома, О.Новицького). В останні роки А. ввів до репертуару раніше заборонені канонічні та авторські духовні твори (М.*Лисенка*, М.*Леонтовича*, К.*Стеценка*, Я.Яциневича, П.Дегтярьова, Д.*Бортнянського* тощо). Створив десятки концертних програм, водночас займався і педагогічною роботою у вишах м. Київ: 1971—76 — викл. консерваторії, 1977—80 — старший викл. Ін-ту культури, з 1980 — зав. кафедри методики муз. виховання, співів та хорового диригування (з 1986 — професор) пед. ін-ту (нині — Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова), з 2003 — його проректор; дир. Ін-ту мистецтв. Від 1991 — голова Всеукр. муз. спілки; від 1995 — президент Укр. нац. муз. к-ту міжнар. муз. ради *ЮНЕСКО*. Лауреат премії України ім. Т.Г. Шевченка (1968) та Держ. премії СРСР (1978). Має держ. нагороди СРСР.

П. у м. Київ, похований на *Байковому кладовищі*.

Літ.: Співає укр. нар. хор ім. Г.Верьовки. К., 1971, вип. 1; Там само. К., 1974, вип. 2; *Гордійчук М.* Музика і час. К., 1984; *Качкан В.* «Помахом руки — як доторком крила». «Жовтень», 1986, № 8; Співає укр. нар. хор ім. Г. Верьовки. Пісні народів світу. К., 1987; *Пилипчук М.* Земний сад пісень. «Музика», 1989, № 3; *Савчук Є.* Академік. «Українська музична газета». 1993, № 1; Всеукраїнська музична спілка: пріоритети, час і життя. «Україна музична». К., 1995; *Гордійчук М.* Школа народного хорового співу. «Україна музична», К., 1995; *Терещенко А.* На гостинах у народної пісні. «Українська культура», 1997, № 4—5; Музична спадщина національного мистецтва та сучасний стан розвитку хорового мистецтва України. «Українська музична газета», 1998, № 2; *Степанченко Г.* Маестро. «Культура і життя», 1998, 19 серп.; *Степаненко Г.* Невтомний Авдієвський. «День», 1998, 18 серп.; *Пучко-Колесник Ю.* Натхнення Божого митець. «Українська музична газета», 1999, № 1; *Головащенко М.* То не хор співає, то — диригент. «Культура і життя», 2003, 20 серп.; *Кузик Б., Білошапка В.* Олександрівський меридіан: люди, події, час. К., 2003; *Сікорська І.* З «Цвітом папороті» крізь життя. «Культура і життя», 2004, 4 січ. *Болгарський А.* Митець і педагог. «Пам'ять століть», 2005, № 2; *Первухін В.* Гетьман української народної пісні. «Хрещатик», 2006, 20 липня; *Біленко В.* Маг хорового співу. «Сільські вісті», 2008, 15 серп.; *Осипчук Н.* Віват, Маестро Авдієвський. К., 2012; Не стало Анатолія Авдієвського. Некролог. «Літературна Україна», 2016, 31 березня.

Г.П. Герасимова.

АВСТРІ́ЙСЬКИХ ГА́БСБУРГІВ ДЕРЖА́ВА (1804—67 — Австрійська імперія, Kaisertum Österreich) — держ. утворення в Центральній і Пд.-Сх. Європі, до офіц. проголошення імперією 1804 — сукупність спадкових володінь австрійс. гілки династії *Габсбургів*. Зазвичай поняття «імперія австрійських Габсбургів» застосовується до періоду після 1526, коли *Фердинанд I* був обраний *станами* Чеського та Угорського королівств на обидва ці трони. До складу А.Г.д. входив і ряд укр. земель: із 16 ст. — *Закарпатська Україна* (як частина території Угор. королівства), після 1-го поділу *Речі Посполитої* (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — *Галичина*, із 1774 — також *Буковина*.

А.Г.д. була конгломератом володінь роду Габсбургів, набутих ними в період 13—18 ст. Кожна з територій, підвладних цій династії, мала власні державно-правові традиції, закони і звичаї. Інститутами, що об'єднували А.Г.д., були особа правлячого монарха, імператорський двір у *Відні*, армія та зародки централізованого держ. апарату, який отримав поступовий розвиток гол. чин. 18—19 ст. Саме у 18 ст. для позначення габсбурзьких земель у міжнар. політ. та дипломатичному побуті почали вживати назву «Австрія», хоча власне австрійс. землі становили лише невелику частку володінь династії. Частина територій А.Г.д. (власне австрійські, або альпійські, землі, королівство Богемія і маркграфство Моравія) із середніх віків входила до складу «*Священної Римської імперії германської нації*». 11 серпня 1804 *Франц II Габсбург* оголосив про перетворення спадкових земель Габсбургів на Австрійс. імперію і прийняття ним спадкового титулу «імператор австрійський» (Kaiser von Österreich), зі збереженням усіх колиш. титулів. Із цього моменту А.Г.д. відома як Австрійс. імперія — до 1867, коли в результаті т. зв. дуалістичного компромісу (Ausgleich) вона була перетворена на двоєдину австро-угор. монархію — *Австро-Угорщину*.

Межі А.Г.д. не раз змінювалися в результаті численних війн, що вели Габсбурги в 16—19 ст. практично по всьому периметру

кордонів своїх володінь. На момент її створення (1804) Австрійс. імперія була другою за площею європ. д-вою (після *Російської імперії*) і третьою — за чисельністю населення (після Рос. імперії та *Франції*). Територія Австрійс. імперії тоді становила бл. 700 тис. км², населення — понад 21 млн осіб.

Формування і зміцнення володінь Габсбургів у Центральній Європі в 16—17 ст.

29 серпня 1526 в битві з осман. військом під Могачем (Угорщина) загинув король угор. і чеський Людовік (Лайош) II з династії *Ягеллонів*. Поразка під Могачем призвела до підпорядкування *Османській імперії* центр. частини Угор. королівства (Середньодунайської рівнини) і розширення осман. володінь у Центр. Європі. У цих умовах стани Угорщини та *Чехії* (обидва королівства залишалися становопредставницькими монархіями) при виборі нового короля зупинилися на кандидатурі австрійс. ерцгерцога Фердинанда Габсбурга, молодшого брата імператора «Священної Римської імперії» і короля Іспанії Карла V (Фердинанд був чоловіком Анни, сестри Людовіка II Ягеллона).

У роки правління Фердинанда I (1526—64) визначилися найважливіші проблеми, вирішенням яких довелося займатися Габсбургам. Це були, по-перше, боротьба з осман. загрозою; по-друге, *Реформація* в Європі та релігійно-політ. суперечності між католиками і протестантами, що підсилювалися у зв'язку із цим; по-третє, зіткнення інтересів королів. влади та станів; по-четверте, пошук балансу інтересів двох гілок Габсбургів — іспанської та австрійс. — і забезпечення спадкоємності влади в рамках династії. Останнє питання вдалося вирішити угодою між Карлом V і Фердинандом I. Відповідно до неї австрійс. Габсбурги ставали спадкоємцями корони «Священної Римської імперії», хоча формально зберігалися вибори імператора та його спадкоємця — рим. короля (König von Rom) — колегією князів-виборців — курфюрстів. Прямим нащадкам Карла V залишалась *Іспанія* та її європ. (Нідерланди, частина Італії) і замор. володіння. Цей договір забезпечив союз та узгоджені дії Мадрида і Відня на півтора століття вперед — аж до згасання іспанської гілки Габсбургів 1700.

У центральноєвроп. володіннях Фердинанд I та його найближчі наступники Максиміліан II (1564—76) і Рудольф II (1576—1612) вели помірно централізаторську політику, що викликало невдоволення станів. Наприкінці 1540-х Фердинанд I придушив заколот у Богемії, а в Угорщині майже не припинялися заворушення. Проте зміцнення позицій монарха і сам факт успадкування герм., угор. та чеської корон представниками однієї династії протягом кількох поколінь вели до появи зачатків центральноєвроп. соціально-політ. спільності, яка і стала фундамен-

Корона, скіпетр і держава австрійських імператорів. Скарбниця у палацовому комплексі Хофбург (Відень).

том А.Г.д. Водночас гол. загрозу володінням Габсбургів — османську — усунути не вдалося. До останньої чверті 17 ст. династія контролювала лише вузьку смугу території на пн. і зх. Угор. королівства («королівська Угорщина» — на відміну від Угорщини османської).

Рудольф II обрав місцем свого перебування Прагу (нині столиця Чехії). Це, в поєднанні із широкими культ. та наук. інтересами імператора, сприяло пожвавленню соціально-екон. життя Богемії та її перетворенню на одну з найрозвиненіших провінцій А.Г.д. Водночас війни Рудольфа II з Осман. імперією, її васалом — *Трансильванським князівством* — та бунтівними угор. дворянами були не надто вдалими. Психічні проблеми імператора призвели до його ізоляції. 1608 Рудольф II був змушений віддати молодшому братові Матіасу угор. трон, а 1611 — і чеський. Боротьба братів мала й ін. політ. наслідок: 1609 Рудольф II, прагнучи заручитися підтримкою станів Богемії, підписав указ (Majestat), що дозволяв свободу віросповідання в Чеському королівстві.

Протестантська частина станів Богемії, незадоволена обранням спадкоємцем Матіаса затятого католика Фердинанда II (1619—37) та порушеннями положень Majestat'a, підняла заколот і запросила на чеський трон протестанта Фрідріха Пфальцського. 8 листопада 1620 військо станів зазнало поразки в битві на Білій горі під Прагою. Після цього почалися репресії з боку імператорського уряду, що привело до зміни реліг., політ. й етнічного балансу в Богемії та Моравії на користь католиків і німців, спричинило зміцнення влади монарха та об меження автономії чеських земель. Сам конфлікт переріс у загальноєвроп. Тридцятирічну війну (1618—48).

Вторгнення швед., саксонських та ін. іноз. військ завдало величезної шкоди Австрії, Богемії, Верхній Угорщині, хоча *Німеччина*, що стала гол. театром воєн. дій, постраждала значно сильніше: *Вестфальський мир 1648* закріпив принцип «чия влада, того й віра» («cujus regio, ejus religio») стосовно віросповідання в д-вах Центр. Європи. У катол. частині Європи активно розвивалася *Контрреформація*, яку заохочували і папська *курія*, й імператорський двір у Відні. Укладені мирні угоди сприяли, з одного боку, зміцненню абсолютистських тенденцій в більшості європ. д-в, з другого — ослабленню влади імператора «Священної Римської імперії». Для австрійс. Габсбургів це означало початок зсуву політ. акценту їхньої діяльності з Німеччини на А.Г.д., а також до Італії та на Балкани. Цей процес завершився лише в серед. 19 ст.

За *Леопольда I* знову зріс тиск на А.Г.д. з боку Осман. імперії. Війна з османцями 1663—64 принесла перемогу імператорським військам і відновлення миру. Але 1683 осман. армія чисельністю понад 100 тис. осіб підступила до Відня. Габсбургам вдалося заручитися підтримкою більшості християн. д-в, і 12 вересня 1683 їхня об'єднана армія під командуванням польс. короля *Яна III Собєського* розгромила суперника (див. *Віденська битва 1683*). Після цього протягом 16 років імператорські війська безперервно наступали, звільнивши від осман. панування Угорщину, Трансильванію, більшу частину *Хорватії* та Славонії. У цей час, зокрема, за Габсбургами було остаточно закріплене *Закарпаття*. Найсерйознішу поразку османцям завдав принц Євгеній Савойський у битві під Зентою (нині м. Сента, Сербія; 1697). За умовами Карловицького миру (1699; див. *Карловицький конгрес 1698—1699*) Угор. королівство (із Трансильванським князівством) і частина Банату перейшли під владу Габсбургів, що була визнана спадковою. При цьому, якщо в Угорщині уряд Леопольда I вів досить жорстку політику рекатолизації, то в Трансильванії спец. указ (Diploma Leopoldina 1691) зберігав основи реліг. свобод.

18 століття: бароко й освічений абсолютизм

На поч. 18 ст. А.Г.д. була одним з гол. учасників Війни за іспанську спадщину (1701—14). Одночасно габсбурзька влада вела боротьбу з повстанням в Угорщині під кер-вом трансильванського кн. Ференца II Ракоці (див. *Національно-визвольна війна угорського народу 1703—1711*). 1707 угор. сейм, контрольований повстанцями, оголосив про повалення Габсбургів. 1708 коро-

лів. війська здобули низку перемог і поступово придушили повстання. Проте угор. шляхті вдалося зберегти більшість традиційних привілеїв. Положення Угорщини в рамках А.Г.д. вирізнялося найбільшою автономією.

За умовами Утрехтського (1713) і Раштаттського (1714) мирних договорів, що завершили Війну за іспанську спадщину, *Карл VI* відмовився від претензій на корону Іспанії. При цьому А.Г.д. отримала більшу частину іспанських володінь в Європі — Неаполітанське королівство, Сардинію, частину Тоскани, Мантую, Мілан, колишні іспанські Нідерланди (нині Бельгія), ряд територій і фортець у Німеччині. А.Г.д. закріпила своє положення однієї з великих європ. д-в, проте після багаторічних конфліктів виявилась ослабленою. Екон. політика віденського уряду була консервативною, не сприяла зростанню міст і підйому підприємництва. Пром-сть і ремесла непогано розвивалися лише у власне австрійс. і чеських землях. Основою економіки Угор. королівства залишалося сільс. госп-во, причому відбувалося зосередження земельної власності у володінні найбільших магнатських родів (див. *Магнати*). Рівень життя селян був украй низьким, вони часто страждали від голоду та епідемій. Нац. дохід А.Г.д. в 1700 становив 26 % від відповідного показника Франції (населення обох д-в мало приблизно однакову чисельність).

Водночас поч. 18 ст. став часом культ. піднесення епохи *бароко*, перетворення Відня на один із центрів європ. культ. та світського життя. За *Йосифа I* і Карла VI були проведені й адм. зміни: посилена роль дорадчих органів при імператорі, у т. ч. Верховної військ. ради (Hofkriegsrat); заснована Регентська рада Угорщини (Consilium regium locumtenentiale Hungaricum), що стала важливим інструментом централізаторської політики; спрощено податкову систему; впорядковано політику в реліг. сфері — з перевагами для католиків (Resolutio Carolina, 1731). Гол. зусилля Карла VI, який не мав синів, були спрямовані на забезпечення внутр. і міжнар. визнання Прагматичної санкції (1713) — документа, що дозволяв успадкувати престол (і тим самим зберегти єдність А.Г.д.) донькам Карла та їхнім нащадкам. Попри відносну успішність цих зусиль, після смерті Карла VI 1740 права його спадкоємиці *Марії-Терезії* (1740—80) були оскаржені.

У результаті Війни за австрійс. спадщину (1740—48) А.Г.д. домоглася остаточного визнання Прагматичної санкції всіма європ. д-вами, проте була змушена поступитися Пруссії Силезією, а Іспанії та Сардинії — рядом територій на пн. Італії. Результат війни послугував поштовхом до великих реформ, здійснених Марією-Терезією та її сином, співправителем і наступником *Йосифом II*. На регулярну основу було поставлено формування армії, заснована Терезіанська військ. академія для підготовки кадрових офіцерів (1751). У зх. частині А.Г.д. було уніфіковано кримінальне право, заборонені тортури. Здійснено обмежену земельну реформу, а 1781—82 двома указами (патентами) Йосифа II було скасовано більшість обмежень і повинностей залежних селян (хоча їх остаточне звільнення сталося 1848). Тоді ж у провінціях А.Г.д., зокрема в *Галичині*, були закладені сел. зернові фонди на випадок неврожаїв і голоду. За Марії-Терезії було об'єднано валютно-грошову систему, вперше введено в обіг паперові гроші. Видано єдиний шкільний статут (1774) і запроваджено заг. початкову освіту. Закладено основи системи охорони здоров'я, громад., робітн., міськ. благоустрою тощо.

Стала більш жорсткою політика д-ви щодо *Католицької церкви*. 1773 з А.Г.д. вислали *єзуїтів*, у зв'язку із чим закрили Львів. єзуїтську академію (див. *Львівський національний університет*). У період самостійного правління Йосифа II (1780—90) було закрито понад 500 монастирів, конфісковано значну частку церк. майна. З 1774 у Відні діяла греко-католицька духовна семінарія (див. *«Барбареум»*), більшість студентів якої були вихідцями з Галичини й Закарпаття. 1781—82 були скасовані обмеження проти лютеран, кальвіністів і православних, їх зрівняли в цивільних правах з римо-католиками та греко-католиками. Тоді ж зняли більшість дискримінаційних заходів проти євреїв (це, однак, не стосувалося нещодавно придбаної Галичини, де проживала значна частка єврейс. населення А.Г.д.).

Землі Галичини та Малої Польщі з містами *Краків*, *Львів*

і Люблін (нині місто в Польщі) ввійшли до складу А.Г.д. в результаті 1-го (1772) і 3-го (1795) поділів Речі Посполитої. Вони сформували *Королівство Ґаліції і Лодомерії* (повна назва — «Королівство Ґаліції і Лодомерії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцим і Затор»). У зх. частині Королівства Ґаліції і Лодомерії та у великих містах переважало польс., у східній — укр. (за тодішньою термінологією — русинське, Ruthenen) населення. 1774 в результаті війни з Осман. імперією А.Г.д. придбала також Буковину, включену до складу Королівства Ґаліції і Лодомерії. Ці провінції належали до найменш економічно розвинених в імперії, хоча Краків і Львів були істор. та культ. центрами. За Йосифа II в усіх землях А.Г.д., за винятком Угорщини, заохочувалося введення нім. мови як адміністративної, проводилися й ін. заходи в рамках централізаторської політики. Хоча частину реформ імператор під тиском придворної та дворянської опозиції 1790 був змушений скасувати, в цілому 2-га пол. 18 ст. стала епохою прискореної модернізації А.Г.д. на засадах *освіченого абсолютизму*.

Війни з революційною і наполеонівською Францією. Заснування Австрійської імперії. Епоха Меттерніха і революція 1848—49

За *Леопольда II* реформаторський курс був продовжений гнучкішими й обережнішими методами. Леопольд II помер незадовго до загострення конфлікту із Францією, яка 20 квітня 1792 оголосила війну новому герм. імп. *Францу II* Габсбургу. Із цього дня А.Г.д. майже безперервно вела війни з революційною, а потім наполеонівською Францією, входячи 1792—1815 до складу шістьох із семи антифранц. коаліцій. Більшість цих війн закінчилися для А.Г.д. невдало, внаслідок чого кордони імперії зазнали змін. Так, 1809 в рамках Війни 4-ї коаліції А.Г.д. воювала зі створеним 1807 під протекторатом франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта Великим герцогством Варшавським (див. *Варшавське князівство*) і поступилася йому малопольс. частиною Галіції і Лодомерії — Краківським, Люблінським, Радомським, Седлецьким і Замойським округами. По закінченні наполеонівських війн за рішенням *Віденського конгресу 1814—1815* чимала частка цих земель увійшла до складу «конгресової Польщі», що стала частиною Рос. імперії (див. *Царство Польське*).

Перетворення А.Г.д. на Австрійс. імперію Францом II (1804; як австрійс. імператор — Франц I; 1804—35) мало на меті: збереження імператорського титулу за родом Габсбургів в умовах демонтажу «Священної Римської імперії»; централізацію управління габсбурзькими землями зі збереженням істор. та державно-правової специфіки кожної з них; консолідацію сил імперії в боротьбі з наполеонівською загрозою. Провідником консервативного курсу Відня у зовн. і внутр. політиці був міністр закордонних справ (із 1821 — канцлер) Австрійс. імпе-

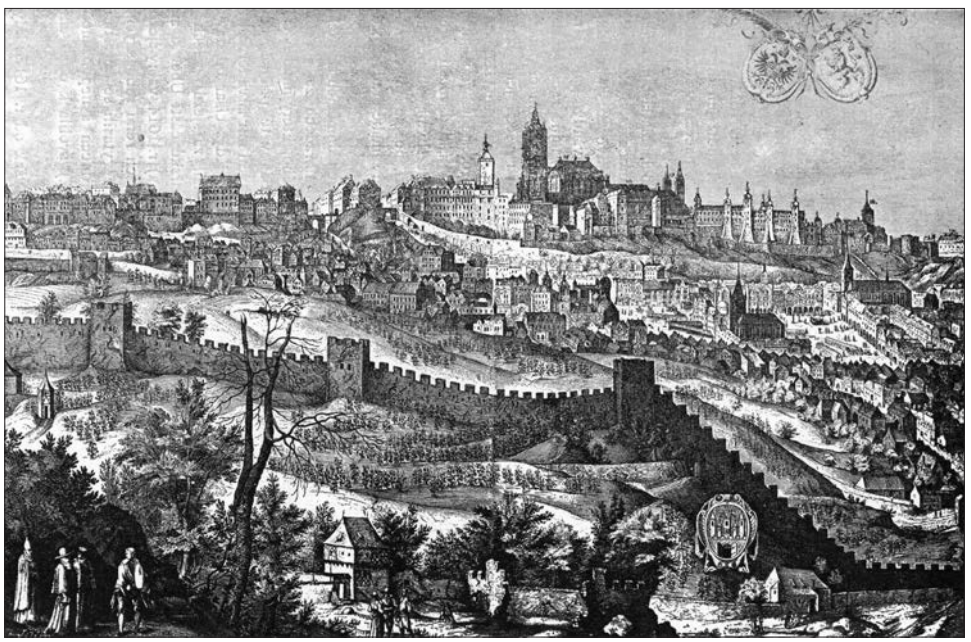

Панорама Праги, 1607. Художник Е. Саделер.

Австрійський талер, 1780.

Бенедиктинський монастир у м. Мельк. Бароковий ансамбль, створений у 1702—46 архітектором Я. Прандтауером.

рії кн. К.-В. фон *Меттерніх*. Завдяки його дипломатичним зусиллям Австрія 1813—15 брала участь у європ. коаліціях, що розгромили Наполеона І Бонапарта, повернула собі становище великої д-ви та більшість територій, втрачених у ході війн із Францією. 1820 Австрія разом із Пруссією та *Росією* утворила «Священний союз», метою якого було придушення революц. і ліберальних рухів у всій Європі.

Франц І і *Фердинанд I* (як король Угорський і Чеський — Фердинанд V; 1835—48), гол. радником яких служив кн. К.-В. фон Меттерніх, прагнули «правити, нічого не змінюючи» (рядок із заповіту Франца І). Зміцнювався бюрократичний і поліцейський апарат. Соціально-екон. і культ. розвиток земель А.Г.д. йшов повільнішими темпами, ніж у Зх. Європі, але активніше, ніж у Росії та країнах півдня Європи. В Галичині та на Закарпатті виникла мережа початкових шкіл із навчанням укр. (русинською) мовою, переважно під опікою греко-катол. церкви. 1817 було засновано Львів. ун-т (йому присвоєно ім'я Франца І) з навчанням нім. мовою. З 1820-х рр. активізувалися культурно-просвітницькі та нац. рухи народів А.Г.д., у т. ч. українців (діяльність *«Руської трійці»*).

«Галицька різанина» 1846 відобразила важкі соціально-екон. умови та засвідчила посилення нац. протиріч (див. *Галицьке селянське повстання 1846*). У результаті придушення повстання автономний статус Кракова було скасовано, місто з околицями приєднано до А.Г.д.

У період революції 1848—49 (див. *Революції в Європі 1848—1849 років*), гол. подіями якої стали повстання у Відні та Празі (1848) і національно-визвол. війна в Угорщині (1848—49), були остаточно скасовані повинності кріпаків перед поміщиками. Одночасно продовжився й розвиток нац. руху на укр. землях, що входили до складу А.Г.д. Була утворена перша політ. укр. орг-ція — *Головна руська рада*. Вимоги укр. нац. руху про надання автономії австрійс. влада не задовольнила, незважаючи на те, що під час революції укр. (русинське) населення Галичини і Закарпаття підтримало габсбурзьку владу, виступивши проти будапештського революц. уряду Л.Кошута. Повстання в Угорщині було придушене за участю рос. експедиційного корпусу генерал-фельдмаршала кн. І.*Паскевича*.

Неоабсолютизм і реформи (1848—67). Від Австрійської імперії до дуалістичної Австро-Угорщини

Молодий імп. *Франц-Йосиф I* (1848—1916) дарував підданим конституцію, проте після придушення революц. руху відмовився вводити її в дію. У 1850-ті рр. в країні встановився режим «бахівського абсолютизму» (за іменем міністра внутр. справ А.Баха, який обіймав цю посаду в 1849—59). Ліберальні й демократ. рухи переслідувалися. Водночас було здійснено адм. реформу, заохочувалося підприємництво, було скасовано останні екон. обмеження для селян і ремісників. Розвивалася система освіти: зростала мережа початкових і середніх шкіл, у Сх. Галичині — укр. мовою; у Львів. ун-ті відкрилася кафедра укр. (русинської) мови і літератури. Метод управління А.Г.д. цього періоду характеризувався фра-

Відень. Вигляд з палацу Бельведер. Художник Б. Белотто (Каналетто), 1759—61.

зою: «Все для народу, нічого за допомогою народу».

1859 Австрія зазнала поразки у війні із Францією та Сардинією (П'ємонтом) на півночі Італії. Крім територіальних утрат (Ломбардія), невдала війна виявила потребу внутр. реформ. А.Бах був відправлений у відставку. 1861 Франц-Йосиф I підписав т. зв. Лютневий патент. Був створений двопалатний *парламент*; виборче право, проте, залишалося обмеженим майновим цензом. Було розширено громадян. свободи, знято більшість цензурних обмежень. Протягом двох років було затверджено нові реформи — у галузі адм. управління, цивільного права, торгівлі тощо. Розширилися права окремих провінцій, у т. ч. Королівства Галіції і Лодомерії. Ця «коронна земля» отримала значну автономію, яка, однак, більшою мірою відповідала інтересам польс., а не укр. населення Галичини. Різко розширилося вживання польс. мови, що 1867 отримала статус адм. мови Королівства Ґаліції і Лодомерії. Польс. аристократія, чиновництво та інтелігенція розглядали Галичину як плацдарм для майбутнього відновлення польс. державності. Інтереси польс. нац. руху входили в протиріччя з інтересами руху укр., що заклало фундамент українсько-польс. конфліктів кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст.

У серед. 1860-х рр. сталося зіткнення інтересів А.Г.д. та Пруссії, що конкурували в боротьбі за гегемонію в Німецькому союзі. 1864 обидві д-ви домовилися про взаємодію у війні з Данією за герцогства Шлезвіг і Гольштейн і завдали їй поразки. Але 1866 прусько-австрійс. суперечності призвели до війни між ними, що закінчилася перемогою Пруссії. Був утворений Північнонімецький союз, А.Г.д. фактично втратила будь-який вплив на процес об'єднання Німеччини, який завершився 1871 створенням Нім. імперії під егідою Пруссії.

Як і 1859, воєнна поразка привела до внутр. реформ. Австро-німецька й угорська еліти, бажаючи закріпити своє політ. лідерство в А.Г.д., якому дедалі більше загрожувало зростання нац. рухів ін. народів імперії, пішли на політ. домовленість. Вона була закріплена у прийнятому навесні 1867 законі, що ввійшов в історію як «угорський компроміс» (Ausgleich). Він передбачав створення дуалістичної (подвійної) монархії, що складалася із «земель, представлених в Імперській раді» (зх. частина А.Г.д., у побуті — «Австрія»), та Угор. королівства в його істор. кордонах. Обидві частини А.Г.д. відтоді користувалися широкою автономією. Спільними залишалися збройні сили та уряд, що складався із трьох спільних мін-в — військового, закордонних справ і фінансів. Обидві частини імперії мали також і власні уряди. 8 червня 1867 Франц-Йосиф I був коронований у Буді (нині у складі м. Будапешт; Угорщина) як угор. король. Процес законодавчого облаштування нової д-ви — *Австро-Угорщини* — було завершено 27 грудня 1867 прийняттям нового зводу законів — «Грудневої конституції». Компроміс 1867 означав остаточне перетворення А.Г.д. на ліберально-конституційну д-ву, де формально було проголошено рівність прав усіх громадян, незалежно від нац. походження. Однак на практиці йшлося про закріплення політ. лідерства австрійс. німців (у зх. частині імперії) та угорців (у східній).

Для укр. населення А.Г.д. ситуація ускладнювалася, по-перше, домінуванням польс. політ. еліти в Галичині, де проживала більшість укр. підданих Габсбургів, по-друге, закріпленням адм. поділу населених українцями земель А.Г.д.: Закарпаття залишалося у складі Угор. королівства, де проводилася більш жорстка асимілізаційна політика «мадяризації».

Літ.: *Франко І.* Півстоліття: нарис історії Австрії від р. 1840 до 1890. «Народ», 1891, № 7, 9; *Taylor A.J.P.* The Habsburg Monarchy, 1809—1918. London, 1948; *Tapié V.L.* Monarchie et peoples du Danube. Paris, 1969; *Hamann B.* (ed.). Die Habsburger: Ein biographisches Lexikon. Wien, 1988; *Fejtő F.* Requiem pour un empire défunt. Paris, 1988; *Schindling A., Ziegler W.* Die Kaiser der Neuzeit 1519—1918. München, 1990; *Mark R.A.* Galizien unter österreichischer Herrschaft: Verwaltung—Kirche—Bevölkerung. Marburg, 1994; *Wandycz P.S.* Středni Europa v dějináh: od středoveku do současnosti. Praha, 1998; *Lendvai P.* Die Ungarn: Ein Jahrtausend Sieger in Niederlagen. München, 1999; *Urfus V.* Pragmatická sankce — rodný list podunajské monarchie. Praha, 2002; *Воцелка К.* История Австрии. М., 2007; *Шимов Я.* Австро-Венгерская империя. М., 2014.

Я.В. Шимов.

АВСТРІЙСЬКІ ГАБСБУРГИ І РІЧ ПОСПОЛИТА

Зміст зовнішньополіт. контактів між *Польським королівством* (з 1569 — *Річчю Посполитою*) та представниками Габсбурзького дому, зводився до двох гол. напрямів — умов спільного протистояння осман. екс-

Австрійський гульден, 1860.

Палац Амалієнбург (16—17 ст.) — складова комплексу Хофбург (Відень).

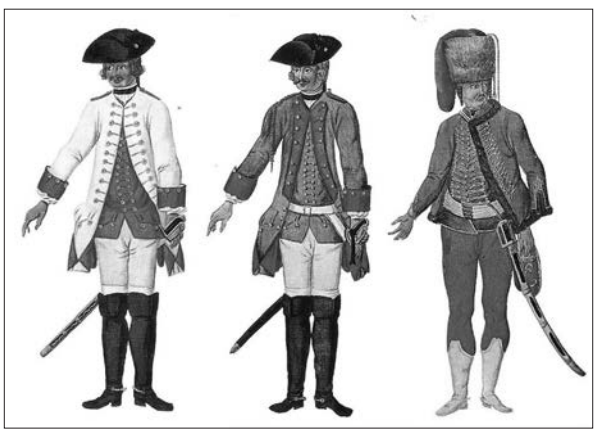

Уніформа австрійських кавалеристів: кірасир, драгун, гусар. 1762.

пансії в Європі та врегулювання династичних прав на окремі території. Зокрема, із часу шлюбу короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика із племінницею імп. Фрідріха III Єлизаветою Габсбург польс. королі висували претензії на контроль над Силезією. 1-й Віденський конгрес (1515) зібрав імп. Максиміліана I Габсбурга, чеського та угор. короля Владислава II Ягеллона та польс. короля і вел. литов. князя *Сигізмунда I* Старого. Було досягнуто домовленості про подвійний династичний шлюб, що пов'язав *Ягеллонів* і Габсбургів. Після битви під Могачем (1526) це дало змогу останнім претендувати на землі корон св. Вацлава та св. Іштвана, проте водночас принесло їм у спадок і територіальні конфлікти між польс. та угор. гілками дому Ягеллонів (як-от — суперечка щодо васальної залежності *Молдови* та *Волощини*, що тривала із серед. 15 ст.). Водночас переговори про вступ Польщі до складу «Священних ліг» 1538 та 1571 років не увінчалися вагомими результатами.

Після вигасання династії Ягеллонів у Польщі та обрання на польс. трон васального Осман. імперії трансильванського кн. Стефана Баторія, а також утвердження великого канцлера коронного Я.*Замойського* (вони обидва надавали перевагу стабільно мирним взаєминам з Осман. імперією) стосунки між Польщею та імперією ускладнилися, хоча переговори про умови приєднання Польщі до нової планованої антиосман. ліги не переривалися. Водночас із 1582 імп. Рудольф II Габсбург використовував як засіб тиску претензію на Лівонське герцогство як на посаг сестри короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа Ягеллона Софії, що була дружиною брауншвейзького герцога Генріха, пропонуючи як компенсацію частину територій нижньої Угорщини, після того, як їх буде відвойовано в османів.

Під час безкоролів'я брат імп. Рудольфа II, австрійс. ерцгерцог Максиміліан Габсбург був одним із претендентів на польс. корону, не визнав обрання *Сигізмунда III* Вази, намагався здобути трон збройним шляхом та був розбитий і полонений 24 січня 1588 у битві під Бичиною (нині місто Опольського воєводства, Польща), що актуалізувало потребу врегулювання династичних прав. Протягом 1589 у Празі тривали переговори щодо звільнення Максиміліана, умов його відмови від прав на польс. корону та можливості приєднання Речі Посполитої до «Священної ліги». Умови укладеного договору не були публічно виголошені, а його копію не було внесено до книг Коронної метрики. Сам ерцгерцог Максиміліан визнав цей договір аж 1598, очевидно, під тиском брата-імператора, який потребував підтримки Речі Посполитої під час П'ятнадцятилітньої (Довгої) війни (1591—1606) з Осман. імперією. Зокрема, 1593 розпочалися переговори про участь у війні запоріз. козацтва на боці імператора. Найм 8—10-тис. козац. війська на імператорську службу запропонував під час візиту до Праги клієнт дому князів *Острозьких* С.Хлопицький, який, утім, не мав на це повноважень ні від польс. короля, ні від запорожців. Продовженням ініціативи С.Хлопицького став візит імператорського посла Е.*Лясоти* фон Стеблау на Запорожжя 1594, який залишив по своїй подорожі детальний щоденник, де описав орг-цію та побут запороз. козаків. Вважається, що Е.Лясоті фон Стеблау вдалося досягнути домовленостей із козаками про низку збройних виступів проти османів. Так, із цими домовленостями пов'язують походи Г.*Лободи* та С.*Наливайка* до Молдови та на осман. *Тигіну* 1594.

Попри подальший інтенсивний обмін посольствами між Габсбургами та Річчю Посполитою, гол. темою переговорів, що тривали, були умови вступу останньої до «Священної ліги». Річ Посполита до ліги так і не приєдналася, хоча 1592 зближення польс. короля Сигізмунда III Ваза та імп. Рудольфа II Габсбурга було закріплене договором та шлюбом короля з племінницею імператора Анною Габсбург, донькою ерцгерцога Карла Штирійського. Після її смерті 1605

К. фон Меттерніх.

А. Бах.

Сигізмунд III одружився з її рідною сестрою Констанцією, у такий спосіб маніфестуючи своє залучення до сфери габсбурзької політики. 1613 Сигізмунд III поновив договір із новим імп. Матіасом I Габсбургом, до якого було внесено пункт про допомогу «проти бунтівних підданих».

Під час Тридцятилітньої війни 1618—48 гол. винагородою, яку польс. король Сигізмунд III сподівався одержати за підтримку Габсбургів, була частина Силезії. Королевич Владислав Ваза (див. *Владислав IV*) особисто вів переговори на цю тему з австрійс. ерцгерцогом Карлом у Нейсі в серпні 1619. Зокрема, йшлося про передачу частини Силезії польс. магнатам, що, на думку королевича, мало допомогти подолати антигабсбурзькі настрої в *сеймі*. Зі свого боку, новий імп. Фердинанд II Габсбург просив польс. короля про військ. допомогу та дозвіл рекрутувати найманців на землях Речі Посполитої. У вересні 1619 виправа польс. *лісовчиків* до Трансильванії змусила трансильванського кн. Бетлена Габора зняти облогу Відня.

Після сходження Владислава IV Ваза на польс. трон близькі взаємини Речі Посполитої з Габсбургами були скріплені шлюбом короля з донькою імп. Фердинанда II Сесілією-Ренатою (1637). За умовами шлюбного договору Владислав IV передавав імператору свої династичні права на Швецію за умови вигасання свого дому; зі свого боку, у випадку утвердження династії Ваз на швед. троні імператор визнавав їхні права на спадкові землі швед. корони на території імперії. Нарешті імператор погоджувався, що землі, здобуті Владиславом IV під час планованої спільної кампанії проти Осман. імперії (йшлося передусім про *Молдавське князівство* і Волоське князівство), перейдуть у королів. домен, а у випадку здобуття силами імперського війська — контролюватимуться польс. королем на умовах ленного володіння. Фактично умови договору втратили чинність після укладення Віттю Посполитою Оливського миру зі Швецією 1660. Протягом 1637—39 Владислав IV також поновив безуспішні переговори про належність частини Силезії та Курляндії. Оскільки попередній курляндський герцог Фрідріх Кетлер помер, не залишивши нащадків, йшлося про те, щоби титул курляндського герцога перейшов до брата короля, королевича Яна-Казимира Ваза (див. *Ян II* Казимир). Водночас Владислав IV домагався, щоби невиплачені суми посагу його матері Анни Габсбург та мачухи Констанції Габсбург були погашені за рахунок передачі йому в ленне володіння Опольсько-Ратиборського герцогства, що було погоджено у квітні 1644 за умови сплати королем боргів опольського маєтку та надання імп. Фердинанду III Габсбургу шеститисячного війська в ході завершального етапу Тридцятилітньої війни. Фактично князівство було передане 1645 брату Владислава IV, майбутньому королю Яну-Казимиру.

Правління Яна II Казимира відзначається охолодженням політ. взаємин Речі Посполитої з Габсбургами та перемогою «шляхетської партії», що орієнтувалася на гол. суперника імператора — франц. короля Людовіка XIV Бурбона. Ця тенденція (за винятком короткого правління *Міхала-Корибута Вишневецького*; 1669—73) збереглася і на початку правління Яна III Собєського, який шукав франц. підтримки у конфлікті з васальним імператору бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом I Гогенцоллерном за князівство Пруссія. Після Німвегенського трактату 1679 почалося зближення Речі Посполитої з Габсбургами. Зокрема, 1683 було досягнуто домовленості про антиосман. союз імперії з Річчю Посполитою. При цьому Ян III Собєський визнавався головнокомандувачем з'єднаного союзницького війська, а імп. Леопольд I Габсбург зрікався всіх династичних претензій на польс. трон. За результатами успішної битви під Віднем (1683) Леопольд I також погодився визнати зверхність Речі Посполитої над Молдовою, проте спрямована на це Буковинська кампанія 1691 завершилася поразкою.

Утвердження 1697 на польс. троні королів. династії Веттинів, які були саксонськими курфюрстами і васалами імператора, привело до посилення орієнтації на Габсбургів у зовн. політиці. Однак, коли переговори про шлюб доньки імп. Карла VI Габсбурга і майбутньої імп. Марії Терезії з онуком польс. короля *Августа III* Веттина Фрідріхом-Августом завершилися невдачею і водночас Габсбурги не допомогли домогтися передачі Фрідріху-Августу польс. престолу, Август III як саксонський курфюрст не визнав умов «прагматичної санкції» та на початковому етапі Війни за Австрійс. спадщину (1740—48) виступив на боці антигабсбурзької коаліції. Втім наступні переговори про кандидата на польс. трон велися вже між Віднем та Санкт-Петербургом, а укладений між ними 1762 договір передбачав передачу Курляндії від Речі Посполитої до Пруссії, що перебувала під контролем бранденбурзького курфюрста, в обмін на підтримку рос. кандидата на польс. трон *Станіслава-Августа Понятовського*. Відтоді й до часів поділів Речі Посполитої вже не велася незалежна зовнішньополіт. діяльність між Річчю Посполитою та Габсбургами.

Літ.: *Lepszy K.* Stanisław Chłopicki. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 3/3. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1937; *Wójcik Z. ma ін.* Polska służba dyplomatyczna 16—18 w. Warszawa, 1966; *Wójcik Z. ma ін.* Historia Dyplomacji Polskiej, t. 2. Warszawa, 1982; Ерix Лясота зі Стеблева. Щоденник. «Жовтень», 1984, № 10; *Jačov M.* Europa i osmanie w okresie Lig Świętych: Polska między Wschodem a Zachodem. Kraków, 2003; Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact. London, 2004; *Łoło R.* Rzeczpospolita wobec wojny trzydziestoletniej: opinie i stanowiska szlachty polskiej 1618—1635. Pułtusk, 2004; *Поп Ю.І.* Ерix Лясота і переговорний процес про перехід козаків на службу до австрійського імператора Рудольфа II. «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Ко-

В.В. Ададуров.

цюбинського: серія “Історія”», 2009, вип. 15.

Т.Ю. Григор’єва.

АГРЕ́СІЯ ПРО́ТИ УКРАЇ́НИ», резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 2 березня 2022, ES-11/1 — один з перших міжнародних документів, що засудив *збройну агресію Російської Федерації проти України*.

У зв’язку із широкомасштабним вторгненням РФ в Україну, 25 лютого 2022 США та Албанія ініціювали засідання *Ради Безпеки Організації Об’єднаних Націй* (РБ ООН) і підготували проєкт резолюції, в якій засуджувалися дії Росії, вимагалося виведення з укр. території ЗС РФ та скасування рішення Ради безпеки РФ від 21 лютого щодо визнання незалежності *Окремих районів Донецької та Луганської областей* (ОРДЛО). Того ж дня відбулося голосування: 11 із 15 членів РБ ООН підтримали резолюцію, три (Китай, Індія та Об’єднані Арабські Емірати) утрималися, в Росія наклала вето. 2 березня 2022 проєкт резолюції був винесений на розгляд 11-ї надзвичайної спец. сесії *Генеральної Асамблеї Організації Об’єднаних Націй* (ГА ООН) і був прийнятий 141 голосами, 35 держав утрималися, а 5 (РФ, Білорусь, Корейська Народно-Демократична Республіка, Еритрея, Сирія) — проголосували проти.

У резолюції найрішучішим чином засуджувалася агресія РФ проти України, здійснена в порушення Статуту ООН, вимагалося, щоб РФ негайно припинила застосування сили проти України і утримувалася від погроз чи застосування сили проти будь-якої держави, що є членом *Організації Об’єднаних Націй*, а також «негайно, повністю та безумовно вивела всі свої збройні сили з території України в межах її міжнародно визнаних кордонів». Крім того, від РФ вимагалося «негайно та безумовно» скасувати рішення щодо статусу ОРДЛО. При цьому ГА ООН закликала сторони збройного конфлікту дотримуватися Мінських домовленостей (див. *Мінська угода 2015*) та конструктивно працювати у відповідних міжнар. рамках, у тому числі в *Нормандському форматі* та Тристоронній контактній групі, «до їх повного виконання». Також засуджувалося залучення Білорусі до незаконного застосування сили проти України.

Літ.: *Головко В.* Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. К., 2023; Aggression against Ukraine: resolution. United Nations Digital Library. Web: https://digitallibrary.un.org/record/3965290?ln=en

В.В. Головко.

АДАДУ́РОВ Вадим Валентинович (н. 04.07.1971) — історик, д-р істор. наук (2008), професор (2019). Н. у м. *Охтирка*. 1994 закінчив істор. факультет Львів. держ. ун-ту (нині — *Львівський національний університет імені Івана Франка*), після чого навчався там же в аспірантурі на кафедрі історії нового і новітнього часу (1994—97), захистив канд. дис. «Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи наполеонівських війн» (1997; наук. кер. — М.Рожик). 2002—03 як стипендіат МЗС Франції навчався в П’ятій секції (реліг. науки) Практичної шк. вищих досліджень (École Pratique des Hautes Études) (Сорбона, Париж), де 2004 за дисертацію «Релігійна політика Наполеона у Варшавському герцогстві (1806—1812 рр.)» отримав диплом поглиблених студій (DEA) третього (докторського) рівня) (наук. кер. — К.Лянглуа, наук. консультант — дійсний член Франц. академії наук Ж.Тюлар). З 2003 працював наук. співробітником кафедри всесвітньої історії *Українського католицького університету у Львові*, від 2008 — зав. кафедри світ. історії нового і новітнього часу цього ж ун-ту, від 2020 — професор кафедри історії.

Осн. сфера наук. зацікавлень — «довге» 18 ст. впливів культури франц. *Просвітництва* на Сх. Європу. Від початків наук. діяльності досліджував зовн. політику наполеонівської Франції у Сх. Європі, що вилилось у низку публікацій і монографію «“Наполеоніда” на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо пд-зх окраїн Російської імперії на початку XIX ст.», що стала підставою для захисту докторської дис. (наук. консультант — Я.*Грицак*), в якій А. реконструював уявлення й погляди франц. політиків періоду пізнього Просвітництва про Сх. Європу та *Російську імперію* і виступив як продовжувач і водночас критик концепції євроорієнталізму Л.Вулфа. У 1-му т. монографії «Война цивилизаций: социокультурная история русского похода Наполеона» з позицій культурно-антропологічного підходу піддав критиці теорію зіткнення цивілізацій С.Гантінгтона. Паралельно працював над синтезом сучасної франц. історіографії (монографія «Французька історіографія XX ст.» у співавт. із Ж.-Б.Дюпон-Мельниченком) та історії Франції («Історія Франції: Королівська держава та створення нації»), вивченням теоретичних питань істор. науки. Дослідник і видавець документів з архівів Австрії, Ватикану, Польщі, Німеччини, Франції, зокрема чл.-кор. вид. «Загальна кореспонденція Наполеона Бонапарта, яку видає Фундація Наполеона, в 14 т.» («Correspondance générale de Napoléon Bonaparte, publiée par la Fondation Napoléon, en 14 vol.», т. 7—12, Париж, 2010—14), упорядник вид. «Фундація Галицької митрополії у світлі дипломатичного листування Австрії та Святого Престолу 1806—1808 рр.» (2011), «Поділ Київської та піднесення Галицької унійних митрополій. Документи та матеріали Ватиканських архівів (1802—1808 роки)» (2019). Один з ініціаторів концептуального переосмислення укр. істор. імперського періоду крізь призму постколоніального підходу («Імперські ідентичності в українській історії XVIII — першої половини XIX ст.» (співред., 2020)). Член ред. ради міжнар. періодичного наук. вид. з історії Франції «Французский ежегодник», відп. ред. «Наукових записок УКУ, Серія «Історія» (вип. 1 (2010), 2 (2015)), «Українського історичного огляду» (від 2021).

Неодноразово ставав стипендіатом Фонду розвитку польської науки (Каса ім. Ю.Мяновського; Варшава, 2001), отримував гранти на наук. роботу від МЗС Франції (2002—03), Фонду Фернана Броделя (Будинок наук про людину, Париж, 2011—12), Католицької фундації «Янінеум» (Відень, 2002, 2004, 2008). 2011—12 реалізував в лабораторії Ф.Портьє «Суспільства. Релігії. Лаїцизації» («Groupe Sociétés, Religions, Laïcités») Нац. центру наук. досліджень Франції постдокторантську розвідку «Війна 1812 року як конфлікт цивілізацій». 2016—17 брав участь в українсько-литов. проєкті з вивчення історії унійних спіль-

нот на території *Великого князівства Литовського* та Рос. імперії. З 2019 за підтримки Укр. катол. ун-ту та НТШ-А працює над питаннями інтелектуальної складової біографії І.*Борщака*.

Праці: Французька історіографія XX ст. Львів, 2001 (у співавт.); Історія Франції: Королівська держава та створення Нації. Львів, 2002; «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Рос. імперії на початку XIX ст. Львів, 2007 (2-ге вид. — 2018); Фундація Галицької митрополії у світлі дипломатичного листування Австрії та Святого Престолу 1806—1808 рр. Львів, 2011 (упорядник); La création d'un mythe ukrainien sur Napoléon dans les travaux d'Elie Borschak et le fonctionnement de ce mythe dans le discours historique en Ukraine. В кн.: Attentes et sens autour de présence du mythe de Napoléon aujourd'hui. Ajaccio, 2012; «Вписування» української історії у європейський контекст і його методологічні засади. Текст промови, виголошеної 23 січня 2013 р. з нагоди вручення дипломів студентам-магістрам історичної програми Гуманітарного факультету УКУ. Львів, 2013; Война цивилизаций: Социокультурная история русского похода Наполеона, т. 1. К., 2017; Rusijos Imperijoje (XIX. a.). В кн.: «Kultūrų kryžkelė»: Vilniaus švč. Trejybės šventovė ir vienuolynas. Vilnius, 2017; Der orientalistische Diskurs in der europäischen Literatur des 18. Jahrhunderts: die Ägyptenreisen von Constantin-Francois Volney (1787) und Jan Potocki (1788). В кн.: Jan Potocki (1761—1815). Graenzeger zwischen Disziplinen und Kulturen. Frankfurt (Oder), 2019; Поділ Київської та піднесення Галицької унійної митрополій: документи та матеріали Ватиканських архівів 1802—1808 рр. Львів, 2019 (упорядник); Імперські ідентичності в українській історії XVIII — першої половини XIX століть: колективна монографія. Львів, 2020 (співред.); Identities of Little Russian Society through the Prism of Napoleon's Russian Campaign. В кн.: Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History, Montreal—Kingston, 2023; Образи митрополита Андрея Шептицького в публіцистиці й історіографії української діаспори, 1944—1989 рр. Львів, 2023; «Переставляючи слова у століттях»: інтелектуальна біографія Ілька Борщака. Львів, 2024; (Не)таємна історія Віктора Петрова: 17 миттєвостей із життя агента радянської держбезпеки (документальний нарис). Львів, 2025.

Літ.: *Дідула П.* Українські сторінки в «Історії Франції». «Дзеркало тижня». 2004, № 1; *Постникова А.* Проблема «ментальных карт» в монографии Вадима Ададурова. «Французский ежегодник» (М.), 2019, т. 52.

Л.О. Зашкільняк.

АДАМО́ВСЬКИЙ Олег Олегович (21.01.1992—14.03.2022) — укр. військовий, майор 92-ї окремої механізованої бригади ім. кошового отамана І. Сірка Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно). Позивний «Марвел».

Н. у с. Урожайне (нині село Волноваського р-ну Донец. обл.). 2014 з відзнакою закінчив Харків. нац. ун-т Повітряних сил ім. Івана Кожедуба. Служив у складі 92-ї окремої механізованої бригади, брав участь у бойових діях під час проведення *Антитерористичної операції* та *Операції об'єднаних сил*.

12 березня 2022 під час боїв за *Харків* група під командуванням А., виконуючи бойове завдання, натрапила на ворожу засідку (див. *Широкомасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну, період від 24 лютого до 31 грудня 2022*). Прикриваючи відхід побратимів, А. був смертельно поранений, однак врятував від невідворотної загибелі підлеглий особовий склад та бойову техніку. Похований 15 березня у с-щі Велика Новосілка (нині с-ще Волноваського р-ну Донец. обл.).

14 березня 2022 нагороджений *Богдана Хмельницького орденом* 3-го ст. (посмертно). 2 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, А. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік): збірник інформаційних матеріалів. К., 2023; *Карбунар Н.* Олег Адамовський. Історія майора, який під Харковом врятував побратимів ціною життя. «Главком», 27 серпня 2022. Web: https://glavcom.ua/country/society/oleh-adamovskij-pid-chas-oboroni-kharkova-prikriv-vidkhid-pobratimiv-tsinoju-vlasnoho-zhittja-871071.html

В.В. Мараєва.

«АКАДЕ́МІК ВЕРНА́ДСЬКИЙ», антарктична станція — укр. наук. станція у Зх. Антарктиці, координати 65°14,75′ пд. широти, 64°15,45′ зх. довготи. Розташована на о-ві Галіндез, що належить до острівної групи Аргентинські острови у складі Архіпелагу Вільгельма. О-в Галіндез лежить в акваторії моря Беллінсгаузена на відстані бл. 6 км від найближчого материкового узбережжя — Берегу Греяма Антарктичного півострова.

Першими Берег Греяма побачили мореплавці з борту корабля Дж.Біско 1832. Архіпелаг Вільгельма (Kaiser Wilhelm Islands) було відкрито 1874 під час плавання Е.Даллмана. Наукові дослідження Берегу Греяма та прилеглих островів розпочалися під час Героїчної епохи освоєння Антарктики. 1898 протоками, що відокремлюють архіпелаг Вільгельма від Берегу Греяма, пройшло судно Бельгійської антарктичної експедиції під кер-вом А.Герлаша. Учасники експедиції

О.О. Адамовський.

Станція «Академік Вернадський». Вигляд з південного сходу. Лютий 2019.

дали найменування найбільшим островам та примітним геогр. пунктам на материковому узбережжі. 1904 та 1909 на Архіпелазі Вільгельма зимували учасники двох франц. антарктичних експедицій під кер-вом Ж.Б.Шарко. У цей час було відкрито Аргентинські о-ви, які отримали своє найменування на знак подяки уряду *Аргентини*, що здійснював підтримку експедицій Шарко. О-в Галіндез названо на честь командира аргентинського військ. судна «Уругвай» І.Галіндеза, який займався пошуками «зниклої» експедиції Шарко 1904.

Перша наук. станція на Аргентинських о-вах була створена Брит. експедицією до Землі Греяма, що зимувала на о-ві Вінтер з березня 1935 по лютий 1936. Після завершення зимівлі станцію залишили, і вона не функціонувала, а 1946 була зруйнована катастрофічним припливом. 1947 Колоніальна служба Фолкендських о-вів на місці зруйнованої будівлі створила нову метеорологічну станцію, яка отримала назву База F. 1954 на сусідньому о-ві Галіндез звели ще кілька будівель, куди й перенесли Базу F. Стара ж станція на о-ві Вінтер досі існує як істор. споруда, що відома туристам як Будинок Ворді. Нова База F на о-ві Галіндез стала наук. обсерваторією, де виконувались цілорічні метеорологічні, геомагнітні та сейсмологічні спостереження, а також іоносферні дослідження та вимірювання рівня озону. 1977 наук. станцію на о-ві Галіндез було перейменовано — її назвали Базою Фарадей.

6 лютого 1996 брит. Базу Фарадей передали Україні, і вона отримала своє нинішнє найменування на честь В.*Вернадського*. Станція «А. В.» підпорядковується Нац. антарктичному наук. центру України. В рамках Держ. цільової науково-технічної програми досліджень в Антарктиці на станції виконують геологічні, геофізичні, гідрометеорологічні, океанографічні, геокосмічні, біологічні та медико-фізіологічні дослідження. Україна — одна з небагатьох країн світу, що мають власні наук. станції в Антарктиці. Цілорічне функціонування станції «А. В.» забезпечує проведення довготривалого дослідницького моніторингу навколишнього середовища. Завдяки цьому «А. В.» має найдовший цикл безперервних спостережень за метеорологічними умовами, магнітним полем, іоносферою та озоновим шаром. Станом на поч. 2024 на станції працює 28-ма Укр. антарктична експедиція, яку доставило в Антарктику н.-д. судно «Ноосфера».

Літ.: *Hattersley-Smith G.* The History of place-names in the British Antarctic Territory. «British Antarctic Survey Scientific Reports», 1991, N 113; *Boothe J.N.* The Storied Ice: Exploration, Discovery and Adventure in Antarctica's Peninsula Region. Berkeley, 2011; *Бахмутов В.Г. та ін.* Історія досліджень на УАС «Академік Вернадський». В кн.: Структура і динаміка геофізичних полів у Західній Антарктиці. Львів, 2017; *Комісаренко С.* Моя Антарктика. К., 2020.

О.В. Митрохин.

АК-КА́Я / ВИ́ШЕННЕ, городище — багатошарова археол. пам'ятка в передгірській частині *Криму*, на пд. околиці с. Вишенне (колиш. Мушаш; нині — село Білогірського р-ну АР Крим), на скелястому плато Сирт-Кая, на правому березі р. Біюк-Карасу, на пн. від скелі Ак-Кая.

Перша згадка про пам'ятку належить до 1-ї пол. 19 ст. Вдруге городище було відкрито 1924 кримським краєзнавцем О.Булавенком. У різні роки його відвідували і обстежували П.*Шульц*, І.Баранов, О.Білий. 1984 городище обстежив С.Колтухов. 2001 на городищі провела роботи експедиція під керівництвом В.Мица. 2005—2014 пам'ятку досліджувала експедиція під кер-вом Ю.Зайцева. У наш час загальна досліджена площа становить понад 2000 м^2.

Стратиграфічно городище представлено трьома періодами: елліністичним (кінець 4—1 ст. до н. е.), римським (1—3 ст.) і ранньосередньовічним (8—9 ст.).

Елліністичний період. Площа першої фортеці сягала бл. 10 га, а її фортифікаційна система в плані являла собою ламану лінію, що замикає скельні урвища. Початкова товщина стіни становила бл. 2,5 м, згодом вона була збільшена до 5 м. Час активного буд-ва і функціонування фортифікаційних споруд першої фортеці належить до кін. 4—1-ї половини 2 ст. до н. е. У 2-й половині 2—1 ст. до н. е. оборонні споруди городища поступово занепадають.

Римський період. Друга за рахунком фортеця, локалізована в пд. частині плато, досягала площі 1,1 га. Товщина її оборонної стіни на різних ділянках становить 3,5—2 м. На сх. фланзі відкриті башта і отвір хвіртки. Період функціонування фортеці рим. доби охоплює час від межі ер до 3 ст.

Ранньосередньовічний період. Третя фортеця також локалізована в пд. частині плато і повністю повторює планування та площу другої. Фундаментом для обо-

Городище Ак-Кая / Вишенне. Вигляд зі сходу.

ронної стіни з тесаних блоків 8—9 ст. послужили залишки стін рим. часу. Товщина стіни в середньому становить бл. 4 м.

Розвинена фортифікація та археол. знахідки дають підстави дійти висновку про високий статус городища в давнину. За припущенням Ю.Зайцева, у 3 — на поч. 2 ст. до н. е. городище було столицею варварської держави («пізньої Скіфії», див. *Скіфи*). Висока якість облицювання оборонних стін, знахідки черепиці та ін. артефактів говорять про те, що у 8—9 ст. фортеця була важливим пунктом *Таврики*.

Літ.: *Дашевская О.Д.* Поздние скифы в Крыму. В кн.: Свод археологических источников Д 1—7. М., 1991; *Колтухов С.Г.* Укрепления Крымской Скифии. Симферополь, 1999; *Тункина И.В.* П.И. Кеппен, А.Я. Фабр и Ф. Дюбуа де Монпере как первооткрыватели позднескифских городищ Крыма. В кн.: Причерноморье в античное и раннесредневековое время. Р.-на-Дону, 2013; *Зайцев Ю.П.* Неаполь Скифский — Ак-Кая — Пантикапей: варвары Крыма и Боспор в III—I вв. до н. э. В кн.: Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке. Материалы Международной научной конференции. СПб., 2013; *Его же.* Фортификация крепости Ак-Кая / Вишенное в центральном Крыму. В кн.: Война и военное дело в скифо-сарматском мире. Р.-на-Дону, 2014.

Ю.П. Зайцев.

АКМЕСДЖИ́Т — див. *Сімферо́поль.*

АЛБА́НЦІ В УКРАЇ́НІ. Албанці (екзоетнонім, що поширився з 13 ст.; самоназва «шкіптар» використовується з 18 ст.; в османський період мешканців Албанії, незалежно від етнічного походження, називали «арнаут») сформувалися на зх. Балканського п-ва у середньовіччі — ранньому модерному часі.

Вперше албанці з'явилися в *Російській імперії* наприкінці 1760. Це були мешканці Балкан, учасники Архіпелазької експедиції Балтійського флоту. Граф О.Орлов сформував з них т. зв. Албанське військо (див. *Військо греко-албанське*), що брало участь у *Російсько-турецькій війні 1768—1774.* 1774 албанці отримали змогу емігрувати на територію Рос. імперії (оселилися у *Катеринославській губернії* та в *Криму* — біля *Керчі* та *Єнікале*). Вони служили в окремому «Албанському війську» (звільнялися від рекрутської повинності). 1778 разом з греками албанців виселили з Криму до Приазов'я (див. *Переселення християн Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778—1780*). 1784 велика група албанців (2353) прибула до «Албанського війська» з *Молдавського князівства*, але їх розселили по різних місцевостях Криму. «Албанське військо» перейменували в Грецький піхотний полк, що був перетворений згодом на Балаклавський грецький батальйон (розформований 1857). Під час *Російсько-турецької війни 1787—1791* у складі рос. армії знову з'явилися добровольці-албанці, які після завершення бойових дій переселилися до Рос. імперії. В *Одесі* 1794—95 було створено Комісію для поселення греків і албанців, яких у місті налічувалося 269 осіб. Місцеві представники цього народу та нові мігранти з Албанії поповнювали Одес. грецький дивізіон і Одес. грецький батальйон. 1803 для ветеранів-албанців в Одесі було наказано виділити землю.

У 15—16 ст. через реліг. переслідування албанці серед ін. «арнаутів» мігрували, зокрема до Сх. Болгарії, де в районі м. Варна існувало чимало поселень християн-арнаутів. Звідти у 2-й пол. 18—19 ст. вони потрапляли до Рос. імперії в ході переселення правосл. населення Балкан. 1811 поблизу *Болграда* було засноване арнаутське с. Каракурт (нині село в Болградському р-ні Одес. обл.). Станом на 1826 у Пд. Бессарабії (див. *Бессарабія*) налічувалося 119 албанських родин (590 осіб). Під час *Російсько-турецької війни 1828—1829* до Пд. Бессарабії прибули нові колоністи. 1856 тут налічувалося 154 албанські родини (1328 осіб).

1861—62 албанці із с. Каракурт (Пд. Бессарабія перебувала в цей час у складі *Молдавського князівства*) за власним бажанням і на заклик рос. уряду переселилися до Бердянського пов. *Таврійської губернії*, де було засновано три села поблизу *Мелітополя* — Дівнинське (Таз), Георгіївка (Тююшки), Гамівка (Джандран) (нині — села в Мелітопольському р-ні Запоріз. обл.).

Перепис в Російській імперії 1897 зафіксував лише 896 албанців (848 у *Бессарабській губернії*, 37 — у *Херсонській губернії* та 11 — в *Таврійській губернії*), а в Бердянському пов. албанців записали до татар і турків (479 татар і 296 турків). Життєвий устрій, побут і к-ра албанців, що мешкали на території сучасної України, були близькими до ін. вихідців з Балкан — *болгар* та *гагаузів*. Етнографи 20 ст. виявили мовні й культурні особливості, які із залученням істор. джерел дали змогу встановити, що албанці Приазов'я походять з Пд. Бессарабії. Албанці зберігали пам'ять про те, що їхньою батьківщиною була *Молдова*, а рос. цар оселив їх у Приазов'ї. Самі себе вони називали «га танте» та «сі неве» (в перекладі з албанської — наші, свої) або каракуртцями. З 1930-х рр. албанці України стали використовувати етнонім «арнаути», а з поширенням знань про албанську мову та історію — «албанці».

1924 албанцям не дали змоги утворити власні нац. ради, проте 1930 було створено 3 албанські нац. сільради у трьох селах Приазов'я (після згортання *«коренізації»* скасовані). За переписом 1926, у *Мелітопольській окрузі* мешкало 2994 албанці. Албанці Пд. Бессарабії у складі *Румунії* зазнали *румунізації*. У післявоєнний час албанці на теренах України намагалися не декларувати свою етнічну належність відкрито, побоюючись репресій, та поступово асимілювалися. 1949, в період, коли зовнішньополітичні стосунки між СРСР та Албанією можна було охарактеризувати як дружні, до албанських сіл Пд. України приїздив албанський вчений С.Ісламі, однак після 1961 контакти з Албанією були повністю перервані.

Із серед. 1990-х рр. А. в У. почали вільніше декларувати свою етнічну належність, встановили зв'язки з Албанією. До України стали приїжджати албанські журналісти й дослідники. Відбуваються нац. фестивалі. У с. Каракурт (до 2016 — Жовтневе) почала видаватися газ. «Ріліндя» місцевою албанською та рос. мовами. 2015 було відкрито почесне консульство Албанії в Харкові, дипломати з Албанії почали відвідувати албанські села на Пд. України. За переписом 1989 (див. *Переписи населення*) в УРСР мешкало 3343 албанці. За переписом 2001 — 3308 албанців, переважно в *Одеській області* (1862) та *Запорізькій області* (892), де вони розселені компактно, в решті областей і містах — дисперсно. Албанську мову вважа-

ли рідною 52 % опитаних (1740), рос. — 35 % (1181), укр. — 9 % (301). Села, в яких албанці становлять більшість, нечисельні: в Георгіївці мешкає 472 особи, в Дівнинському — до 700, в Гамівці — до 500, і лише Каракурт налічує бл. 2,7 тис. осіб. Мова албанців України некодифікована, вона відрізняється від албанської літературної, однак завдяки контактам з Албанією, поширенню літератури і навчанню на мовних курсах в Албанії місцеві діалекти витісняються сучасною албанською мовою.

Літ.: *Загоровский Е.А.* Военная колонизация Новороссии при Потемкине. Одесса, 1913; *Державин Н.С.* Албанцы-арнауты на Приазовье Украинской ССР. «Советская этнография», 1948, № 2; Національні меншини України: історія та сучасність. К., 2006; *Новик А.А.* Самосознание албанцев Украины: исторический, лингвистический и экстралингвистический контексты. «Этнографическое обозрение», 2011, № 5; *Дугушина А.С.* Албанцы Украины: динамика идентичности и этностратегии в XX веке. «Кунсткамера», 2020, № 3.

А.Г. Папакін.

А́ЛЬНПЕК (Аламбек, Алембек, Альнпехг, Алембер) Іоанн — див. *А́лембек (А́льнпек)* Ян (Йоганн) (Alembek Jan, Alnpeck Johann).

АМВРО́СИМОВ Михайло Андрійович (1776—1825) — архітектор. Н. у *Санкт-Петербурзі*. Походив із дворянської родини. 1790 почав службу кадетом у лейбгвардії Преображенського полку. З 1797 — вчитель арх-ри й арифметики, з 1798 — помічник архітектора в Конторі міськ. будівель, з 1799 викладав сільську арх-ру в школі землеробства. 1802 переїхав із Санкт-Петербурга до *Полтави*, де обійняв посаду губернського архіт-ра. Керував буд. експедицією та губернською креслярнею, в якій розробляли проєкти розпланування і забудови міст *Полтавської губернії*. 1817 переїхав до Воронежа (нині обласний центр в РФ), де обійняв посаду губернського архітектора, потім повернувся до Полтави. Працював разом з архітекторами А.І.Карташевським та Ф.О.Плотніковим.

Працював у стилістиці *класицизму*. Під його кер-вом 1803—05 розроблено реалізовані проєкти перепланування Полтави та більшості повітових міст губернії, а в 1803—20-х — проєкти забудови їх цивільними й житловими будівлями за «зразковими проєктами»: це 23 споруди повітових *присутственних місць*, поштові будинки у 105 населених пунктах, повітові шпиталі у *Ромнах, Кременчуку, Пирятині*, військ. казарми й лазарети в *Зінькові*, *Гадячі*, Ромнах, *Хоролі*, Кременчузі, *Прилуках*, повітові уч-ща, а також торгові ряди та контрактовий будинок Іллінського ярмарку в Ромнах. Керував забудовою Круглої площі у Полтаві.

Автор проєктів перепланування Полтави (1803, 1805, 1811), розпланування Круглої площі в Полтаві та першого (нереалізованого) проєкту Пам'ятника Слави посеред цієї площі (1804). Автор буд. шпиталю в Полтаві (1808, 1820—23), повітового шпиталю (1822—25) і поштової контори (1820) в Ромнах.

За будівництво Пам'ятника Слави в Полтаві отримав чин надвірного радника. Нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня.

Літ.: *Онищенко Н.Е.* Творчество мастеров русского монументального искусства в Полтаве в начале XIX в. У кн.: Зодчество Украины. К., 1954; *Тимофієнко В.І.* Амвросимов. У кн.: Мистецтво України: енциклопедія, т. І. К., 1995; *Тимофієнко В.І.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть: біографічний довідник. К., 1999.

В.В. Вечерський.

АНАСТАСІЇВСЬКА ЦЕ́РКВА у Глухові, Трьох-Анастасіївська церква — пам'ятка арх-ри, монументального мист-ва, історії нац. значення. Стоїть в істор. центрі *Глухова*. Вперше Трьох-Анастасіївську мурована церкву звели в пд.-сх. куті міськ. фортеці на місці згорілої дерев'яної Воскресенської церкви 1717 коштом дружини гетьмана І.*Скоропадського* Анастасії. Згідно з переказами, вона, не знаючи точно, в пам'ять якої з трьох шанованих церквою Анастасій дано їй ім'я, вирішила присвятити храм усім трьом мученицям. Церква стала домовою в гетьман. резиденції. А.ц. постраждала від пожеж 1748, 1784, відбудована 1816, перебудована 1861, 1872. З 1846 церк. старостою був А.Я.Терещенко (див. *Терещенки*). За ініціативою родини Терещенків поряд зі старою церквою 1884—93 збудували нову мурована за проєктом А.Гуна. Стару церкву дослідила комісія у складі істориків. П.Лашкарьова і

Анастасіївська церква у Глухові. Загальний вигляд зі сходу.

М.*Петрова*. З їхнього схвалення стару церкву розібрали 1895—97, і потім на її місці коштом братів Терещенків було зведено каплицю, збудовану в еклектичних архіт. формах, близьких до укр. модерну (знищена в 1950-х рр.). Нова церква зазнала руйнувань 1941—43 (див. *Друга світова війна*), ремонтів 1946, 1983, нині — діючий храм УПЦ (МП). 1983 усі хрести на банях замінили новими, що за формою не відповідають православним. 2019 завершено реставрацію центральної бані.

Вирішена в архіт. формах неовізант. стилю: кубічна, п'ятикупольна, тринавова, чотиристовпна, хрестовокупольна, з трьома гранчастими зовні й циліндричними всередині апсидами. Під церквою — перекритий системою хрестових склепінь цокольний поверх (крипта), де були теплий храм, технічні пристрої парового опалення. Тут поховано фундаторів храму і членів родини Терещенків. Церква відзначається вишуканістю, її інтер'єр та декор добре збережено (розписи 1892—93 О. та П. Сведомських, В.*Верещагіна*, Ф.Журавльова; мармурову передвівтарну перегорожу, зведену за проєктом О.*Мурашка*).

Літ.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

АНА́ТРА АНАСА́ЛЬ (Анатра ДС, Anatra DS) — літак-розвідник, розроблений на Одес. з-ді аеропланів Анатра — першому авіаційному з-ді в Україні. Підпри-

Літак «Анасаль» чехословацьких військово-повітряних сил. Експонат Музею техніки у Празі.

ємство засноване 1912 в *Одесі* місцевим банкіром і авіатором А. Анатрою (італійцем за походженням). В жовтні 1912 А.Анатра звернувся з листом до Гол. військ. інж. управління, пропонуючи свої послуги у буд-ві літаків для армії. Через бюрократичну тяганину перше замовлення на п'ять літаків «Фарман»-IV (ліцензійні копії франц. взірця) було видане фірмі «Анатра» 10 червня 1913. Це замовлення було виконане до листопада того ж року. Тоді на фірмі працювало бл. 100 осіб, а її виробничі потужності дозволяли виробляти 1—2 літаки на місяць.

Протягом 1914 були освоєні нові типи літаків — «Фарман»-VII та «Фарман»-XVI, а також «Н'юпор»-IV (усі — копії франц. машин). Із початком *Першої світової війни* було отримано нові замовлення, і середньомісячний обсяг випуску з-ду «Анатра» підвищився до 5 літаків. Для того щоб організувати власний конструкторський відділ, А.Анатра запросив франц. інж. Е.А.Декампа.

Напередодні Першої світ. війни А.Анатра придбав у німец. фірми «Авіатік» проєкт літака Р-20, допрацюванням та впровадженням у вир-во якого і зайнявся Е.Декамп. Випробування прототипу літака, який отримав назву «Анаде» (або «Анатра»-Д, тобто «Декамп»), розпочалися наприкінці 1915. 16 травня наступного року був випущений перший серійний літак цього типу, всього ж за 1916—17 було збудовано 225 таких літаків.

«Анаде» мав франц. двигун «Гном Моносупап» потужністю 100 кінських сил (к. с.). Озброєння складалося з одного кулемета та 25—30 кілограмів бомбового навантаження. Літаки «Анаде» широко використовувалися рос. авіацією в роки Першої світ. війни, а після розпаду *Російської імперії* частина з них потрапила до укр. військово-повітряних сил. Станом на початок січня 1918 у реєстрах авіації *Української Народної Республіки* нараховувалося 35 машин такого типу.

Подальшим вдосконаленням літака «Анаде» стала машина «Анасаль». Це була модель «Анаде», пристосована під потужніший двигун «Сальмсон» (150 к. с.). Озброєння було посилене двома кулеметами. Випробування цього літака та усунення конструктивних недоліків зайняли рівно рік — перший політ здійснено 25 липня. Контракт на поставку трьохсот «Анасалей» був підписаний 26 липня 1917. Ціна одного літака без двигуна і приладів (які окремо постачалися військ. відомством) становила 13 500 *карбованців*, а загальна сума контракту (300 літаків із комплектами запчастин) перевищила 5 600 000 крб.

Уже в серпні почався серійний випуск нового літака, однак поставки цих машин гальмувалися через нестачу комплектуючих, а також порушення військ. відомством термінів оплати замовлення. До кінця 1917 військ. відомство прийняло усього 46 «Анасалей», з них у бойові підрозділи потрапили лічені одиниці.

Кер-во і конструкторський відділ фірми «Анатра», випробувавши свої сили у створенні легких літаків, вирішили порушити монополію І.*Сікорського* та Російсько-Балтійського вагонобудівного з-ду на вир-во багатомоторних бомбардувальників. Улітку 1916 на фірмі під кер-вом льотчика-випробувача В.Хіоні був створений оригінальний двофюзеляжний двомоторний бомбардувальник «Анадва» (або «Анатра»-ВХ). Він являв собою два з'єднані спільною біпланною коробкою фюзеляжі літаків «Анатра»-Д/ДС. Два його дослідні зразки загалом успішно пройшли льотні випробування, та військові не поспішали замовляти цей літак, вважаючи, що він не повністю відповідає вимогам часу за своїми льотними характеристиками. Лише після того, як зазнали невдачі спроби отримати сучасні бомбардувальники з-за кордону, було оформлене замовлення на поставку 50 літаків «Анадва». Через події *Української революції 1918—1921* жоден серійний літак цього типу так і не був збудований.

Ще однією досить перспективною машиною, яка не потрапила в серійне вир-во (на цей раз через відсутність достатньої кількості двигунів відповідного типу), був спроєктований Е.Деканом двомісний багатоцільовий літак (винищувач-розвідник) «Анадіс» (або «Анатра»-ДІс). Прототип його був обладнаний двигуном типу «Іспано-Суїза» потужністю 180 к. с., а на серійних літаках її передбачалося довести до 200—220 к. с. За своїми якостями ця машина відповідала європ. рівню.

Восени 1917 фірма «Анатра» являла собою потужне промислове об'єднання. Основні її вир-ва розміщувались у різних районах м. Одеса. Тут розташов. деревообробний, механічний, слюсарний, зварювальний, складальний, малярний цехи, склад, випробувальний аеродром та ін. допоміжні вироб. підрозділи. 1916 почалося спорудження від-ня фірми у *Сімферополі*. Це було цілком самостійне підприємство з повним циклом вир-ва літаків — від заготівлі матеріалів до льотних випробувань готової продукції. На новому підприємстві запроваджувалися нові технологічні процеси: зварювання, франц. технологія механізації малярних робіт з використанням пульверизаторів, напівавтоматичні верстати та гвинторізні автомати. Вже наприкінці 1916 у Сімферополі були збудовані перші літаки. Потенційна виробнича потужність фірми «Анатра» станом на осінь 1917 р. становила 80 літаків на місяць, з них 60 — на Одес. з-ді та 20 — на сімферопольському, проте ні влада УНР, ні *більшовики* не змогли використати її виробничі потужності у своїх інтересах.

Фірма «Анатра» потрапила під повний контроль австрогугор. окупаційної влади (див. *Німецька і Австро-Угорська окупація України 1918*). Австрійці захопили на з-ді понад 240 готових літаків — 111 «Анасалей», 63 «Анаде» та 68 «Фарманів». 5 травня 1918 з-д «Анатра» отримав замовлення на поставку 200 літаків «Анасаль» для *Австро-Угорщини*. В листопаді 1918 в Одесі висадились війська *Антанти*, вони вивезли на з-ді «Анатра» 123 літаки «Анасаль». Ці машини були передані денікінцям, які відправили у січні-лютому 1919 30 таких літаків у *Севастополь* для використання в авіашколі та ще кілька десятків — у Новоросійськ (нині місто в РФ) і далі на Північнокавказький фронт.

І. Андерс.

Рад. влада націоналізувала фірму, проводила лінію на укрупнення і скорочення кількості авіапідприємств. У травні 1924 авіаційний завод в Одесі був реорганізований і отримав назву «Державні авіаційні майстерні». Випуск літаків в Одесі остаточно припинився і надалі тут здійснювався лише їх ремонт.

Повномасштабний макет А.А., побудований на Одес. авіаремонтному з-ді, представлено в Нац. музеї авіації в Києві.

Літ.: *Шавров В.Б.* История конструкций самолетов в СССР до 1938 года. М., 1978; *Савин В.С.* Авиация в Украине. Очерки истории. Х., 1995; *Александров А.О.* Самолеты отечественной конструкции. СПб., 1996; *Кондратьев В.* Фронтовые самолеты Первой мировой войны, ч. 1. М., 1997; *Кондратьев В., Хайруллин М.* Авиация гражданской войны. М., 2000; *Кондратьев В., Хайруллин М.* Одесские «французы» в русской авиации. «Авиамастер», 2000, № 5; *Кондрашевська Ю.П.* Авіаційне підприємство «Анатра» в роки Української революції. В кн.: Авіація в роки української революції 1917—1921 рр.: матеріали науково-практичної конференції викладачів та студентів присвяченої 100-річчю проголошення УНР (12 квіт. 1917 р.). К., 2017.

В.І. Онопрієнко.

АНГЛІ́ЙСЬКОГО КЛУ́БУ БУДИ́НОК в Одесі — пам'ятка арх-ри нац. значення. Побудований 1842 за проєктом архіт. Дж.*Торрічеллі*. Невеликий за розмірами будинок завдяки своєму розташуванню є важливим архіт. елементом приморської частини міста. 2023 за пропозицією України Б.А.к. внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як частину номінації «Історичний центр портового міста Одеса».

Первісно зведений П-подібним у плані, з невеликим курдонером. Наприкінці 19 ст. реконструйований за проєктом архіт. Е.Вея, і на місці курдонеру утворено парадний зал. 1965 тут розмістили перший у *Союзі Радянських Соціалістичних Республік* Музей мор. флоту (створений 1920). Будинок згорів під час пожежі 2005 (експозицію врятували і розмістили в іншій будівлі). 2007 розпочалися роботи з реставрації, які станом на 2021 не завершено. 2015 та 2016 сталися ще дві пожежі.

Одноповерховий на високому цоколі мурований будинок стоїть на схилі, що спускається до вул. Пушкінської. Він прямокутний у плані, з двома внутрішніми дворами. Масивний цоколь продовжується на пн. та пд. фасадах у вигляді відкритих терас. Внутрішнє розпланування анфіладне; центром композиції є парадний зал. Входи — із зх. (первісно — гол.), а також на бічних фасадах — пн. та пд. (нині — гол.). Зх. та сх. фасади вирішені у стилістиці неоренесансного напряму історизму. Зх. фасад має великі аркові вікна. Сх. фасад має вигляд бельєтажу, який спирається на рустований цоколь. Його симетрична композиція акцентована центр. плоским портиком із чотирьох напівколон та трикутного фронтону. Пд. та пн. фасади мають прямокутні вікна з трикутними та лучковими сандриками. Огороджені балюстрадами тераси додають будівлі пластичності. Інтер'єри спершу були змінені в рамках створення музейної експозиції, а 2005 повністю знищені внаслідок пожежі.

Будинок Англійського клубу в Одесі. Фото 2014.

Літ.: *Тищенко О.* Будинок Англійського клубу. В кн.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Історико-містобудівні дослідження Одеси. К., 2008.

В.В. Вечерський.

А́НДЕРС Ірена (Irena Anders; уроджена Ірина Яросевич, артистичний псевд. Рената Богданська (Renata Bogdańska); 12.05.1920 (за ін. джерелами — 1917)—29.11.2010) — естрадна співачка та актриса.

Н. у м. Фройденталь в *Австро-Угорщині* (нині м. Брунталь у Чехії) у родині греко-катол. священника, який в той час служив капеланом в австро-угор. війську. Доводилася племінницею з материнського боку Остапу *Нижанківському* та оперному співакові Олександру Нижанківському, а також двоюрідною сестрою композитору, піаністу, музичному критику Н.Нижанківському та Омеляну Нижанківському, органісту і композитору, авт. «Маршу українських націоналістів». Заг. освіту отримала у львів. Гімназії сестер-василіянок та Укр. торг. шк., а музичну — у Вищому музичному ін-ті імені Миколи Лисенка: спочатку по класу фортепіано (під кер-вом Н.Нижанківського), а згодом — у класі вокалу (кер. — М.Сокіл та Л.Улуханова).

Розпочала концертну діяльність як виконавиця нар. пісень, романсів та оперних партій, однак працювала і як джазова співачка (солістка джаз-оркестру Л.Яблонського). 1940 стала солісткою муз. театрального колективу «Тео-джаз», який був заснований при Львів. філармонії переважно з біженців з окупованої Німеччиною *Польщі* (кер. — польс. композитор Г.Варс). 1941 актори, які гастролювали по містах *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, через нацист. окупацію (Див. *Друга світова війна*) не змогли повернутися до *Львова*.

Восени 1941 з польс. біженців та в'язнів таборів було створено польс. військ. формування (пізніше 2-й Польський корпус у складі англ. військ) на чолі з дивізійним ген. В.Андерсом, який згодом став другим чоловіком співачки. До муз. театру «Польський парад» (Polska Parada), який було засновано при війську, потрапила більшість колективу «Тео-джаз», зокрема й А. Разом із корпусом ген. Андерса вона пройшла весь шлях — від рад. Середньої Азії через *Іран*, *Ірак*, Палестину, *Єгипет* до *Італії*, де корпус брав участь у славнозвісній битві при Монтекассіно. Через два дні після бою на місці подій разом зі своїм першим чоловіком — польс. актором, співаком та музикантом Г.Боруцьким, який на той час перебував у складі корпусу, вперше виконала популярну в Польщі пісню «Червоні маки Монтекассіно» (Czerwone maki na Monte Cassino; 1944; слова Ф.Конарського, музика А.Шютца). Як член корпусу ген. Андерса була нагороджена «Пам'ятним хрестом Монтекассіно» (1944).

Після одруження 1948 з В.Андерсом А. оселилася у Великій Британії. Продовжувала активну концертну діяльність, залишаючись однією з найзначніших постатей польс. еміграційної к-ри. Її пісні лунали також в концертах на радіо «Вільна Європа» та BBC. Значна частина її

репертуару записана на грамплатівки.

Знялася в кількох кінострічках: 1946, перебуваючи в Італії, у польсько-італ. фільмі «Велика дорога» (Wielka droga; La Grande strada, реж. М.Вашинський), фінансованому Центром к-ри та друку 2-го Польського корпусу, та 1948 в італ. — «Незнайомець з Сан-Марино» (Lo Sconosciuto di San Marino; реж. М.Вашинський). 2007 знялася у польс. документальному фільмі «Генрік Варс. Співець Варшави» (Henryk Wars. Pieśniarz Warszawy; реж. В.Домбровський).

Пам'ятаючи про своє укр. коріння, співачка зверталася також до укр. репертуару. В 1960-х вона виконала два твори укр. композитора Б.Весоловського («Я знов тобі» на слова Г.Чубач та «Було високе чисте небо» на слова Л.Тиглій) для його авторської платівки-гіганта «Мрії», а також для платівки «Мій рідний край» записала колискову «Ой ходить сон коло вікон», нар. пісню «Човен хитається» та разом з В. та Л.Луцівими популярну пісню О.*Білаша* на слова Д.*Павличка* «Як впаде в Чорногорі».

За діяльність у царині к-ри 1979 була нагороджена Командорським хрестом Ордену відродження Польщі. Її заслуги в пропагуванні польс. к-ри здобули визнання й в сучасній Польщі: 2007 нагороджена Великим кавалерським хрестом Ордену відродження Польщі, а 2008 отримала звання капітана польс. армії.

П. у Лондоні. 21 травня 2011 її прах перепоховано на військ. цвинтарі Монтекассіно біля могили чоловіка.

Літ.: *Зелінський О.* Богдан Весоловський, Рената Богданська та Леонід Яблонський — представники української розважальної музики в Галичині (1930-ті роки). В кн.: Наукові записки НТШ. Львів, 2009; *Його ж.* Загублене крило Ренати Богданської. «Дзвін», 2012, № 1; *Dłużewska M.* Trzy dni zdjęciowe z Ireną Anders i Albinem Ossowskim. Warszawa, 2012.

Н.М. Томазова.

АНДРІЄВСЬКА Ольга Трофимівна (псевд. Івась; 16.06.1876—1937) — мовознавець, філолог, громад. та держ. діяч.

Н. у с. Розівка (нині село Чернігів. р-ну Черніг. обл.) у сім'ї правосл. священника. Закінчила Черніг. єпархіальне уч-ще (1893). Працювала у канцелярії, статистичному бюро земської управи *Чернігівської губернії* (див. *Земські управи*). Входила до Чернігів. літературно-театрального т-ва.

Член *Чернігівського товариства «Просвіта»*. За наказом чернігів. губернатора була виключена з лав «Просвіти» у серпні 1908.

У матеріалах губернського управління за 1905 проходила як член Черніг. осередку *Революційної української партії*. Перебувала під негасним наглядом поліції. У лютому 1906 під час обшуку в А. знайдено прокламації *Української демократичної партії*, журнали «Освобождение», «Листокъ Освобожденія». Під час арешту їй вдалося втекти, але через місяць сама прийшла до жандармського управління. Ув'язнена за зберігання забороненої літератури та розповсюдження революц. прокламацій. Адвокатом А. був присяжний повірений І.*Шраг*. Засуджена до трьох місяців ув'язнення. Виконання вироку відклали на 4 місяці у зв'язку з хворобою підсудної. Термін покарання відбувала у Черніг. в'язниці (29 вересня — 20 грудня 1907), заслання до Сибіру їй замінили виїздом за межі країни.

Влаштуватись за кордоном їй допомагав М.*Коцюбинський*. У жовтні 1908 виїхала за межі *Російської імперії*. Проживала у Празі (1908), де сприяла перекладенню творів М.Коцюбинського чеською мовою.

1909—10 перебувала в Римі, 1911 повернулась до *Чернігова*. Працювала над підготовкою до публікації, запланованої книговидавцем В.І.Яковенком у Санкт-Петербурзі, щоденника та листування Т.Г.*Шевченка*.

Була делегована до *Центральної Ради* після *Всеукраїнського національного конгресу*. Обрана секретарем ради *Союзу українських автономістів-федералістів* (травень 1917). Входила до складу *Української партії соціалістів-федералістів*, була секретарем партії.

З 8 липня 1918 працювала діловодом мін-ва нар. освіти та мистецтва *Української Держави*. Від 1919 — співробітник Всеукраїнської академії наук (див. *Національна академія наук України) учений-діловод* (1919—21), бібліотекар (1920, 1922—27) комісії для складання словника укр. живої мови ВУАН. Заарештована в ході процесу *«Спілки Визволення України»*. 1930 засуджена до заслання, яке відбувала в м. Саратов (нині місто в РФ).

1937 А. була засуджена до вищої міри покарання та розстріляна. Місце с. невід.

Літ.: М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи. Матеріали. Публікації. К., 1968; Андрієвська Ольга. В кн.: ЕУ, т. 1. Львів, 1993; *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія Наук. К., 1993; *Богачевська-Хом'як М.* Білим по білому: жінки в громадському житті України 1884—1939 рр. К., 1995; *Малик Я. та ін.* Історія української державності. Львів, 1995; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.). К., 1999; *Кривобок О.* Нарис історії РУП—УСДРП на Чернігівщині на початку XX ст. — штрих до політичної історії регіону. «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», 2005, вип. 10.

О.В. Малюта.

АНДРІЄ́ВСЬКИЙ Митрофан Олександрович (1842—14(26).05.1887) — філолог, історик, етнограф і педагог. Н. у м. *Канів* у родині священника. Старший брат О.О.*Андрієвського*. Закінчив 2-гу Київ. г-зію, історично-філол. ф-т Київ. ун-ту св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) (1862). Навч. на пед. курсах, заснованих М.І.*Пироговим*. 1864—72 працював викл. рос. мови і словесності у г-зії в *Рівному*. 1873—74 викладав у Коростишевській учительській семінарії, а від 1877 — у Катеринославському реальному уч-щі. 1885—87 — інспектор нар. уч-щ у м. *Мелітополь*. Вивчав текст «Слова о полку Ігоревім», укр. фольклор, істор. топографію. Виступив на VI Археологічному з'їзді в Одесі (1884) (див. *Археологічні з'їзди*) з рефератом про *Геродота* та його історії про Скіфію. Член Київської громади від часу її заснування.

П. у м. Катеринослав (нині Дніпро, див. *Дніпропетровськ*). За ін. відомостями — у м. Мелітополь.

Тв.: О подвижных звуках в малорусском языке. «Основа» (СПб.), 1862, № 5; Исследование текста песни Игорю Святославичу (Екатеринослав), 1879—1880, вып. 1—2; Перепетовское поле (Разыскание в области летописной топографии, с приложением карты). «Киевская старина», 1882, т. 3, № 9; Летописный Юрьев на Роси (Топографическое разыскание с приложением карты). «Киевская старина», 1883, т. 7, № 9/10; Казацкая дума о трех азовских братьях в пересказах, с объяснениями, разбором и картой. Одесса, 1884; Предложение гетмана

О.Ф. Андріяшев.

Мазепы киевскому войту и магистрату 1703 года (О не утеснении причта и прихожан Успенской церкви г. Киева). «Киевская старина», 1884, т. 10, № 9; «Давыдова Боженка» (Из летописной топографии киевского Полесья). «Киевская старина», 1885, т. 12, № 6.

Літ.: *Сумцов Н.Ф.* Современная малорусская этнография. М.А. Андриевский. «Киевская старина», 1892, т. 39, № 12; *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. (СПб.), 1889, т. 1, вып. 21; *Кирчів Р.Ф.* Андрієвський Митрофан Олександрович. В кн.: Українська літературна енциклопедія, т. 1. К., 1988; *Палієнко М.Г.* Андрієвський Митрофан Олександрович. В кн.: «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.). К., 2005.

В.В. Масненко.

АНДРІЇВСЬКИЙ (ЯНЧИН) МОНАСТИ́Р у Києві. Заснований 1086 київ. кн. *Всеволодом Ярославичем* (чиє хресне ім'я було Андрій). У монастирі постриглася в черниці донька кн. *Анна Всеволодівна* (Янка), яка очолила обитель. У літописі згадуються андріївські ігумени-чоловіки (під 1115 і 1128 Григорій, а під 1171 — Симеон); це може означати, що після смерті Янки монастир перетворили на чоловічий; є також версія, що одночасно існувало два монастирі (жіночий і чоловічий) з однією посвятою, можливо, при одному спільному храмі.

У мурованому монастирському храмі, що був закладений одночасно з монастирем, 1105 сталася катастрофа (впав купол); його знову освятили після відбудови 1130.

Тут поховано другу (невідому на ім'я) дружину Всеволода Ярославича (1111), його доньку Анну (Янку, 1112), онука *Ярополка Володимировича* (1139) та правнука *Володимира Андрійовича* (1170).

Розташування монастиря невідоме. Дослідники традиційно, але необгрунтовано локалізують його у *Володимира місті*. Висунуто версію, що ототожнює монастирський храм св. Андрія з розташованими в *місті Ярослава* рештками церкви 11 ст., за якою закріпилася назва «Іринінська».

Літ.: *Каргер М.К.* Древний Киев, т. 1. М.—Л., 1961; *Козюба В.* Про атрибуцію так званої Іринінської церкви в Києві. «Наукові записки з української історії» (Переяслав-Хмельницький), 2002, вип. 13.

Д.Я. Вортман.

АНДРІЙ (Andreas, 1210 — поч. 1234) — третій син угор. короля *Андрія II* (див. *Андраш II*) та його першої дружини Ґертруди (п. 1213), правитель *Галицької землі* у 1227—30 і 1232—34.

Після загибелі матері А. виховувала нянька, яка прибула 1215 з *Франції* у супроводі другої дружини Андрія II Йоланти Куртене. Повертаючись із 5-го хрестового походу, Андрій II 1218 домовився з володарем Кілікійської Вірменії Левоном I про заручини його доньки Ізабелли з А. Однак після того, як наприкінці березня — на початку квітня 1221 *Коломан,* старший брат А., зазнав поразки у битві за *Галич (давній)* та разом зі своєю нареченою Саломеєю потрапив у полон до князя *Мстислава Мстиславича,* умовою звільнення вінценосних бранців за наслідками переговорів стали заручини (1222) А. з донькою Мстислава Марією (п. після 1227) та зречення Коломаном претензій до галицького трону. Наприкінці 1226 А. отримав у володіння *Перемишль*, а 1227 за згоди свого тестя посів галицький престол під титулом Dux Gallicie (князь Галицький). Користувався підтримкою *галицьких бояр*, зокрема Судислава, за участі якого 1228 уклав домовленості з князями *Володимиром Рюриковичем* та *Михайлом Всеволодовичем*. Гол. суперником А. у боротьбі за Галич після смерті *Мстислава Мстиславича* упродовж 1228—34 був *Данило Романович*. Коломан, який не підтримував галицької політики молодшого брата, а за своїм титулом — «король русі / рутенів» та «король Галичини» (Galitiae Rex, Ruthenorum Rex) — стояв вище нього, займав пасивну позицію.

У Галичі А. правив від 1227 до весни 1230 та з 1232 до поч. 1234. Навесні 1230 за результатами облоги Галича Данилом Романовичем А. потрапив до його рук, але був відпущений до *Угорщини*. 1232 брав участь у кампанії свого батька та старшого брата Бели (див. *Бела IV*) проти *Романовичів*, в ході якої відбулися бої під *Кременцем*, *Луцьком*, облога *Володимира*, капітуляція *Ярослава* і яка завершилася здобуттям Галича. Пізніше А. напав на володіння волинських князів під *Шумськом* (до початку квітня 1233) та *Перемишлем* (серпень — вересень 1233). У відповідь Данило Романович на рубежі 1233—34 взяв Галич в облогу, яка тривала 9 тижнів і завершилася смертю А. в обложеному місті за нез'ясованих обставин. Похід угор. війська на чолі з Андрієм II та Белою, що вирушило було на допомогу А., був зупинений з огляду на потребу короля врегулювати стосунки із Церквою. Окремі угорські сили, які все ж прибули до Галича, ситуації не виправили.

Місце поховання А. невідоме.

Літ.: *Wertner M.* Az Árpádok családi története. Nagybecskereken, 1892; *Волощук М.* «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014; *Домбровский Д.* Генеалогия Мстиславичей. Первые поколения (до начала XIV в.). СПб., 2015; *Voloshchuk M.* Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property, and Socio-Political Role. Leiden; Boston, 2021.

М.М. Волощук.

АНДРІЯ́ШЕВ Олексій Хомич (17.02.1826—31.07.1907) — природознавець, педагог, бджоляр, засн. школи бджільництва. Н. на х. Германівщина (Черкас. обл., нині знято з обліку) в родині козака. Навч. в Переяславському духовному уч-щі, Переяславській духовній семінарії, Юридичному ліцеї князя *Безбородька* в *Ніжині* (див. *Ніжинська гімназія вищих наук князя Безбородька*), та на юрид. ф-ті Київського ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), де здобув ст. кандидата права. 1856 склав магістерський іспит, того ж року захистив дис. на здобуття ст. магістра цивільного права. З 1850 р. працював учителем у Черніг. г-зії, викладав право, слов'ян. мову, рос. історію і географію. 1860 став інспектором Першої г-зії Київського навчального округу, а з 1863 очолював її впродовж 28 років.

За ініціативи А. 1879 р. у Києві почав діяти заклад для допомоги військовим, які втратили зір. 1884 за його сприяння був відкритий притулок для сліпих воїнів. 1887; з метою підтримки бідного населення краю, висунув ідею створення школи бджільництва, яку тоді не вдалося відкрити через низку обставин, і лише 1897, коли міністр землеробства і держ. маєтностей відвідав Київ. виставку сільського госп-ва і пром-сті, ця ініціатива

здобула підтримку. А. пожертвував для школи власну пасіку з б-кою, приміщенням для інструментів, майстернею (загалом на суму 5113 руб.) за умови, що його буде призначено пожиттєво попечителем цієї школи. Для відкриття навч. закладу надійшла також допомога від київ. високопосадовців і від мін-ва землеробства і держ. маєтностей, яке 1900 надало 1500 руб. Боярська практична школа бджільництва, садівництва і городництва була відкрита 1902. Контроль за її діяльністю покладався на агронома *Київської губернії*. Спочатку до неї було зараховано 7 осіб (троє з них навчалися за кошти А., одна — коштом селянина, який адресно пожертвував на це 100 руб.), а пізніше стали до навчання ще 30 учнів.

За активну участь у догляді за потерпілими під час *Російсько-турецької війни 1877—1878* А. був нагороджений орденом св. Анни 1-го ст.

П. у м. Київ, похований на *Байковому кладовищі*.

Літ.: Учебная пасека А.Ф. Андрияшева. К., 1902; *Давидсон А.Д.* Из автобиографических заметок (1867—1872 гг.). В кн.: Столетие Киевской первой гимназии, т. 1. К., 1911.

Н.О. Мірошниченко.

АНІЩЕНКО Олександр Григорович (17.12.1969—05.05.2014) — полковник *Служби безпеки України*, заст. командира спецзагону «Альфа» Управління СБУ в Сум. обл., учасник *Антитерористичної операції*, Герой України (посмертно).

Н. 17 грудня 1969 в м. *Суми*. Закінчив СШ № 4 м. Суми. 1987—93 навч. на ф-ті фізичного виховання Сум. держ. пед. ін.-ту ім. А.С. Макаренка. 1989—90 працював вчителем фізичної к-ри в СШ № 4 м. Суми, 1990—92 — пожежником у воєнізованій пожежній частині № 7 м. Суми. На службу до СБУ вступив 1993, пройшов шлях від оперативного співробітника до кер. одного із структурних підрозділів Центру спец. операцій «А» СБУ в Управлінні СБУ в Сум. обл.

Під час *Революції гідності* у лютому 2014 був серед представників силових структур, які отримали наказ стріляти у мирних активістів *Євромайдану*. А. відмовився виконувати злочинний наказ та написав рапорт, який означав його автоматичне звільнення із силових структур. Після зміни влади в Україні було прийняте рішення залишити його на службі. З весни 2014 брав участь в АТО.

5 травня 2014 група у складі полк. А. та його бойових побратимів із спецпідрозділу «А» СБУ, Міністерства внутрішніх справ України і ЗС України на двох бронетранспортерах вирушила в напрямку *Слов'янська*. Група мала здійснити розвідку та вогневе прикриття військових, які готувалися повернути під контроль укр. влади захоплене терористами місто. Поблизу с-ща Семенівка на залізничному переїзді група потрапила в засідку та під трьохсторонній обстріл. Коли одну з бойових машин підбили, А. разом із товаришами зайняв кругову оборону, прикриваючи евакуацію поранених. Загалом 25 спецпризначенців протистояли сотні бойовиків.

А. загинув від прямого влучання з гранатомета. Разом із ним у тому бою загинули ще двоє укр. військових. 7 травня 2014 похований з військ. почестями на Алеї почесних громадян Центрального кладовища м. Суми.

2 вересня 2014 рішенням сесії Сум. міськради А. присвоєно звання «Почесний громадянин міста Суми» (посмертно), Ім'я А. присвоєно Сум. середній загальноосвіт. шк. № 4, на фасаді будівлі якої 15 вересня 2014 на вшанування його пам'яті було відкрито меморіальну дошку. Також ім'ям А. у вересні 2014 названо 1-й курс в Нац. академії СБУ.

За виняткову мужність і героїзм 2 січня 2015 А. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка». Розпорядженням Сум. міськ. голови від 19 лютого 2016 на честь А. перейменовано вул. Антонова у м. Суми.

Дж.: Аніщенко Олександр Григорович (17.12.1969—05.05.2014). Web: http://www.ukrgeroes.com.ua/AnischenkoOG.html; Проект «Вічна пам'ять героям» (20.02 2015). Web: https://issuu.com/vsisumy/docs/memorrybook_small

Я.В. Борщик.

АНТОНЕ́ВИЧ-БО́ЛОЗ (Antoniewicz-Bołoz) Ян (03.05.1858—29.09.1922) — польс. історик, мистецтвознавець та літературознавець вірм. походження. Н. в с. Скоморохи (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.) Навч. в ун-тах у *Кракові* (1876—80), Вроцлаві (1880—82) та Мюнхені (1884—86). Д-р філософії (1880). Викладав у Львів. ун-ті (див. *Львівський національний університет*: професор надзвичайний (1893), звичайний (1898); дир. Ін-ту історії мист-в (1894—1922). Чл.-кор. (1897), дійсний член (1914) АН у Кракові. Наук. діяльність розпочав як історик літератури, дослідник творчості З.Красінського («Молодість Красінського: спроба синтезу» (1891). Автор першого польс. нарису з історії малярства, що містив інформацію про малознаних художників («Каталог ретроспективної виставки польського мистецтва 1764—1886», 1894). Програмовою працею з історії мист-ва вважається стаття «Про середньовічні джерела для різблень, знайдених на шкатулці зі слонової кістки в скарбниці собору на Вавелі» (1885). Досліджував мист-во доби *Ренесансу*, зокрема, творчість Леонардо да Вінчі («Таємничий храм Леонардо да Вінчі» (1900), «Про вечерю Леонардо да Вінчі: (Таємна вечеря Леонардо)» (1904)). Співзасновник *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові (1920), заснував в ньому секцію історії мист-ва (1922). Вивчав питання теорії мист-ва, а також історію польс. літератури та мист-ва («Герой останнього роману Сєнкевича: дослідження про «Без догмату»» (1896), «Цілі і шляхи церковного мистецтва» (1897), «Про польське малярство: з приводу твору Я. Мицельського» (1898), «Ґроттгер» (1910), «Війна» Артура Ґроттгера (1911). Був членом журі конкурсів по проєктах костелу св. Єлизавети у Львові (1903) та пам'ятника А.*Потоцькому* у Львові (1910), а також нової будівлі Львівського ун-ту (1913). Особливо цікавився арх-рою західноукр. вірмен, зокрема, в Станіславі (нині *Івано-Франківськ*), *Снятині*, *Тисмениці*, *Кутах*.

П. у м. Бад-Ельстер (Німеччина).

О.Г. Аніщенко.

Я. Антоневич-Болоз.

Літ.: *D'Abancourt H.* Antoniewicz Jan Bołoz (1858—1922). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 1 Warszawa—Kraków—Łódź—Poznań—Wilno—Zakopane, 1935; *Gąrska H.* Antoniewicz Jan Bołoz (1858—1922). В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Ханас В.* Антоневич-Болоз Ян. В кн.: Тернопільський енциклопедичний словник, т. 1. Тернопіль, 2004; *Панчук І.* Тернопільщина в іменах. Довідник.

Тернопіль, 2006; *Лазурко Л.* Польська історична періодика у Східній Галичині: типологія, ідеологія, проблематика. Одеса, 2020.

В.В. Тельвак.

АНТО́НІЯ І ФЕОДО́СІЯ СОБО́Р у Василькові — пам'ятка арх-ри нац. значення. Стоїть на пагорбі в істор. центрі *Василькова* у межах оборонних валів 17—18 ст. Гол. архіт. домінанта міста. Мурований собор збудовано замість попереднього дерев'яного 1756—58 на замовлення архімандрита *Києво-Печерської лаври* Луки (Білоусовича) майстром С.*Ковніром* у стилі укр. *бароко*. 1906—08 під час ремонту до гол. входу прибу-

Собор святих Антонія і Феодосія у Василькові.

дували дерев'яний притвор, розібраний під час реставрації 1974—85. 1961 храм закрили, повернули громаді УПЦ (МП) 1990. Будівля собору цегляна, потинькована, квадратна у плані з виступаючими по сторонах світу апсидами, 4-стовпна. П'ять бань поставлені у центрі та на кутах. Архіт. форми й декор характерні для завершального етапу укр. бароко: пілястри з ліпними капітелями, пластичні наличники з лучковими сандриками над вікнами, розкріповані карнизи, активно профільовані цоколі. Апсиди завершені м'яко окресленими напівкруглими фронтонами з карнизними тягами подвійної кривини. В інтер'єрі частково зберігся олійний розпис 2-ї пол. 18 ст. (худож. В.Бібиков). А. і Ф. с. — спрощена репліка *Різдва Богородиці собору в Козельці*.

Літ.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл. К., 2011.

В.В. Вечерський.

А́РІСТОВ Микола Якович (01.12.1834—07.09.1882) — історик церкви, професор. Н. в сім'ї сільс. священника в с. Стеньшино, Тамбовської губ. (тепер село Петровського р-ну Тамбовської обл. РФ). Здобув освіту в Казанській духовній академії (1858), однак відмовився від духовного сану і професійно зайнявся історією. 1858—61 — вчитель у Симбірській духовній семінарії. 1861 переїздить до *Санкт-Петербурга*, отримав дворічну стипендію мін-ва народної освіти. 1866 захистив магістерську роботу «Промисловість давньої Русі». Працював на посаді доцента у Казанському (1867—69), екстраординарного професора у Варшавському (1869—73) та ординарного професора у Харківському (див. *Харківський національний університет*) (1873—75) ун-тах. У Казанському ун-ті розробив і викладав курс пропедевтики рос. історії. Написав низку праць, присвячених різним питанням і періодам рос. історії, які набули широкого визнання. 1871 у Казанському ун-ті захистив докторську дис. «Московські смути в правління царівни Софії Олексіївни».

1875 на запрошення акад. М.*Лавровського* перейшов на роботу до *Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька*, де очолив кафедру рос. історії, а також отримав посаду інспектора. А. займався вивченням історії розколу, старообрядництва, *земських соборів* XVII ст., общин, а також цікавився питаннями історіографії, публікував багато рецензій на праці ін. вчених (зокрема, «М.М. Карамзін як рос. історик» (1866); «Про історію Росії Соловйова» (1867). Підтримував тісні зв'язки з археол. комісією та етногр. відділом Рос. геогр. т-ва, був делегатом археол. з'їздів. За історико-етногр. дослідження «Русские народные предания о кладах» нагороджений срібною медаллю Російського геогр. т-ва.

Найбільш плідним для А. вважається ніжинський період, під час якого особливий інтерес вчений проявив до вивчення питань нар. життя, побуту, вірувань, поведінки, моральних норм. На III Археологічному з'їзді (1878) виступив з доповіддю «Русские народные предания об исторических лицах и событиях», що поклало початок цілій низці його праць («Заметки о поучениях епископа Серапиона» (1878), «К характеристике преосвященного Иоанна, бывшего епископа смоленского»; «Предания об исторических лицах и событиях» (1880) тощо).

В останні роки життя А. працював над складанням історико-геогр. словника *Росії*, який так і не був завершений.

П. 1882 у *Ніжині*. Похований на Ніжинському грец. кладовищі.

Праці: Взгляд христианства на сновидения. «Тамбовские епархиальные ведомости», 1854; Взгляд древних русских летописцев на события мира. В кн.: Православный собеседник. Кн. 5, 12. 1859; Обзор русских летописей в содержании и характере их, преимущественно церковно-историческом. У кн.: Православный собеседник. Кн. 4—5. 1860; Взгляд на церковно-историческое содержание русских летописей. У кн.: Дух христианина. Кн. 2—3. 1861; Разработка русской истории в последние 25 лет (1855—1880). «Исторический вестник», 1880, т. 1, кн. 4; Сочинения Н.В. Гоголя со стороны отечественной науки. СПб., 1883; Жизнь Афанасия Прокофьевича Щапова. СПб., 1883.

Літ.: Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1875—1900. Преподаватели и Воспитанники. Нежин, 1900; *Самойленко О.Г.* Розвиток історичної науки в Ніжині в XIX — 1-й чверті XX ст. (історико-бібліографічний огляд). «Література та культура Полісся», вип. 6. Ніжин, 1995; *Його ж.* Розробка проблем історіографії в дослідженнях вчених-істориків Ніжинської вищої школи другої половини XIX століття. «Література та культура Полісся», вип. 8. Ніжин, 1997; *Його ж.* Проблеми методології вітчизняної та світової історії в працях вчених-істориків Ніжинської вищої школи кінця XIX — поч. XX ст. «Література та культура Полісся», вип. 13. Ніжин, 2000; *Його ж.* Участь вчених Ніжинської вищої школи в археологічних дослідженнях Лівобережної України у 2-й пол. XIX — 1-й третині XX ст. «Література та культура Полісся», вип. 30. Ніжин, 2005; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005.

А.В. Бланука.

А́РНДТ Йоганн (Іван Юліанович) (1867—1930) — землевласник, громад. і держ. діяч.

Н. у колонії Мар'янівка Житомир. пов. Волин. губ. (нині с. у Звягельському р-ні Житомирської обл.) у сім'ї землевласника, німця з походження. У Житомирі всіляко сприяв створенню органів земського самоврядування й активно працював у них. Дійсний член Т-ва дослідників Воли-

ні (член цієї інституції від часу її заснування).

У 1905 активно захищав житомир. євреїв від чорносотенних погромів, за що йому в одній із синагог Житомира було встановлено дошку з подякою. З ініціативи А. і на його власні кошти у с. Березівка (нині Житомир. р-ну Житомир. обл.) було побудовано перше земське двокласне уч-ще.

1918 очолював цивільну адміністрацію в Житомирі. 1921 переїхав на Зх. Волинь.

П. у м. Рівне.

Дж.: *Поляков И.* Крупное землевладение на Волыни. К., 1898; Труды Общества исследователей Волыни, т. I. Житомир, 1902; Труды Общества исследователей Волыни, т. VI. Житомир, 1911; *Шульгин В.В.* Годы. Дни. 1920 год. М., 1990; *Вітренко В.* Література волинських німців, кн. 1. Житомир, 2003; *Костюк М.П.* Николаусу Арндту — 85 лет. «Российские немцы», 2014, № 1—2.

І.І. Винниченко.

«АРХЕОГРАФІ́ЧЕСКИЙ ЕЖЕГО́ДНИК» — спеціалізований наук. щорічник, видається від-ням історико-філол. наук, Археогр. комісією РАН та Федеральним архівним агентством у Москві. Рішення про видання «А. е.» було ухвалено на перших заг. зборах Археогр. комісії АН СРСР у жовтні 1956 за ініціативою акад. М.*Тихомирова*. 1-й том побачив світ 1958. Понад 40 років (1968—2013) відп. ред. щорічника був С.Шмідт. Публікуються статті з археографії, джерелознавства, спец. істор. дисциплін, огляди документів, окремі джерела, хроніка, бібліографія та ін. матеріали.

У «А.е.» друкувалися розвідки з укр. археографії, архівознавства, зокрема статті, присвячені *Катеринославській губернській вченій архівній комісії* (1988) та *Таврійській вченій архівній комісії* (1982), *Харківському історико-філологічному товариству* (1985), невиданому тому «Опыта русской историографии» В.*Іконникова* (1977), покажчик видань учених архівних комісій у губерніях підросійської України (1957), а також замітки про В.*Модзалевського* (1979), В.*Пассека* (1975), В.*Перетца* (1968), Ф.*Шевченка* (1989) та ін. В «А.е.» вміщувалися огляди окремих джерел і джерельних комплексів з історії України різних періодів, зокрема польс. хронік М.*Бєльського* (1980) та М.*Стрийковського* (1962), давньоруських князівських актів (1974), документів з укр. соціальної історії 17 ст. (1958). На сторінках «А.е.» публікувалися статті укр. учених: С.Амбросимової, С.Білоконя, М.П.*Ковальського*, А.*Санцевича*, В.*Шандри* та ін. У 1990—2000-х публікації й матеріали з укр. проблематики публікувалися в «А.е.» епізодично.

Частина випусків щорічника за 1957—2005 доступна в повнотекстовому форматі в електронній бібліотеці Ін-ту слов'янознавства РАН (https://inslav.ru/publication/arheograficheskiy-ezhegodnik-otdelnye-vypuski).

Літ.: *Бем Ю.О.* Деятельность Археографической комиссии при отделении исторических наук АН СССР. «Археографический ежегодник за 1957». М., 1958; История советской археографии. М., 1966—67, вып. 1—6; *Шмидт С.* Опыт подготовки и издания справочно-информационных трудов Археографической комиссии РАН. «Студії з архівної справи та документознавства». К., 2002, т. 8; 50 лет Археографической комиссии. М., 2006.

О.В. Ясь.

АРХЕОГРАФІ́ЧНА КОМІ́СІЯ АН УРСР — див. *Археографічні комісії України.*

АРХЕОГРАФІ́ЧНА КОМІ́СІЯ АН УРСР (від 1994) — див. *Археографічні комісії України.*

АРХЕОГРАФІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ВУАН — див. *Археографічні комісії України.*

АРХЕОГРАФІ́ЧНА КОМІ́СІЯ НАУКО́ВОГО ТОВАРИ́СТВА ім. ШЕВЧЕ́НКА — див. *Археографічні комісії України.*

АРХЕОЛОГІ́ЧНОГО МУЗЕ́Ю будинок в Одесі — пам'ятка арх-ри нац. значення. Побудований 1883 за проєктом архіт. Ф.Гонсіоровського для міськ. музею старожитностей (тепер *Одеський археологічний музей*). До 1905 тут також працювала міськ. публічна б-ка.

Мурований одноповерховий на високому цокольному поверсі будинок розташов. на схилі, що спадає у бік моря. Його композицію утворюють три поєднані між собою частини: прямокутна в плані центр., де міститься гол. експозиційний зал; суміжні Г-подібна в плані; прямокутна в плані з напівротондою, що виходить у двір. Призначення будівлі як сховища античних істор.-культ. цінностей вирішальним чином вплинуло на визначення її архіт. стилю — це неокласицизм. Гол. фасад акцентовано чотириколонним портиком коринфського ордера з повним антаблементом і трикутним фронтоном. Колони спираються на парапет двобічних сходів, що ведуть на розташов. на рівні першого поверху відкриту терасу перед гол. входом. Внутр. розпланування центричне: усі приміщення згруповані довкола розташов. по центру гол. експозиційного залу. Обабіч нього розташов. анфіладно, сполучені між собою малі зали та вестибюль. Найвиразнішою є композиція гол. фасаду, центрально-осьова симетрія якого закріплена гол. входом із величним портиком. Стіни прорізані великими півциркульними вікнами та членовані міжвіконними пілястрами. Їх монументальність підкреслює масивний рустований цоколь із невеликими прямокутними вікнами. Деталі інтер'єру також вирішено у неокласицистичній стилістиці.

Будинок Археологічного музею в Одесі. Фото 2014.

Літ.: *Тищенко О.* Будинок Археологічного музею. В кн.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Історико-містобудівні дослідження Одеси. К., 2008.

В.В. Вечерський.

АРХЕОМЕ́ТРІЯ — наук. напрям, в рамках якого методи природничих, фундаментальних і комп'ютерних наук застосовуються для вирішення завдань, поставлених в гуманітарних науках. Термін «А.» з'явився в середині 20 ст. як узагальнення досвіду такого застосування в археології. Спочатку він об'єднував методи радіовуглецевого датування, спектрального аналізу та аерофотозйомки стосовно археол. об'єктів. Строгої дефініції, які пари «метод — об'єкт» слід вважати «А.», а які ні — поки що не вироблено.

Нині в поняття «А.» можуть включатись такі напрями:

1. **Методи природничих наук**, перш за все фізичні та хімічні, які застосовуються для вивчення матеріальних залишків минулої діяльності людини (артефактів). Фізика пропонує численні спектральні методи (крім традиційного аналізу спектра у видимій області, також аналізуються інфрачервоні спектри, спектри комбінаційного розсіяння та загалом спектри електромагнітного випромінювання, зокрема з використанням методу електронного парамагнітного резонансу); методи ядерної фізики (давно відомий метод радіовуглецевого датування нині швидко прогресує, що дає змогу датувати зразки дерева подекуди з точністю до кількох років; застосовується також нейтронно-активаційний аналіз). Із геофізики в археологію переносяться методи магнітних, електричних, акустичних зйомок підземних об'єктів, а в останні десятиліття — і метод підземної радіолокації. Методи хімічного та фіз.-хім. аналізу застосовуються для вивчення складу артефактів; прийоми, розроблені в мінералогії, петрографії, металографії, вживаються для вивчення структури артефактів та технології їх виготовлення. Із біології прийшов метод датування зразків дерева за річними кільцями (дендрохронологія); вивчення складу спор та пилку рослин (палінологія) відкриває шлях до реконструкції складу рослинності в давні часи, а через неї — до відтворення палеоклімату.

2. **Математичні методи.** Незважаючи на значні успіхи застосування математичного апарату в деяких галузях знань (екології, генетиці, біометриці, демографії, мовознавстві, економіці), використання цих методів в царині археол. та істор. досліджень залишається вкрай обмеженим. Найбільше застосування знаходять прийоми мат. статистики, й насамперед статистика кількісних показників. Через абстрактний характер мат. об'єктів суспільствознавці просто не розуміють, яка може бути від них практична користь, а відповідні поліпрофільні групи, що мали б опрацювати відповідні моделі, все ще не є поширеними. Але тут можна сподіватись на досягнення певного прогресу принаймні в моделюванні розвитку людства в цілому (процесу, який найменше залежить від суб'єктивних чинників).

3. **Методи інформаційних та комп'ютерних наук** вживаються для упорядкування нагромаджених масивів інформації про минуле, що відкриває шлях для застосування мат. методів. Цифрова картографія відкрила перед вченими, в тому числі гуманітаріями, необмежені можливості щодо картографування явищ і відповідно — нового їх осмислення. Мат. моделювання напружено-деформованого стану пам'яток арх-ри дозволяє краще зрозуміти прийоми давніх майстрів, а також має велике практичне значення для охорони пам'яток. Тривимірні моделі-реконструкції дають змогу наочно представити давні об'єкти. Пізнавальний потенціал такого моделювання ще не використовується повною мірою. Комп'ютерні ігри, розроблені на сюжети з минулого, можуть стати, з одного боку, потужним засобом популяризації істор. знань, з іншого — інструментом істор. досліджень.

Організація А. як науки сьогодні характеризується відсутністю яскраво виражених центрів, що мали б у своїй назві слово «А.». Дослідження в цій царині проводяться різними лабораторіями, кожна з яких вживає тільки один метод або кілька споріднених методів. В Україні певний час такі дослідження проводились в Науково-дослідному ін-ті пам'яткоохоронних досліджень (1997—2000 було надруковано 4 випуски зб. «А. та охорона історико-культурної спадщини»). У 2014 подібний центр організовано в Казанському ун-ті (РФ).

Для координації досліджень в галузі А. проводяться міжнар. симпозіуми (The International Symposium on Archaeometry; 1-й відбувся 1961 у Лондоні; останній, 43-й, — 2022 в Лісабоні); публікується наук. ж. «Archaeometry» (1-й номер було опубліковано 1958; останній, 65-й, — 2023).

Попри поважну історію, термін «А.» все ще залишається маловідомим, а статус цієї дисципліни — неокресленим. Відсутні статті «А.» у провідних енциклопедіях, також немає відповідних дефініцій у словниках, навіть вузько спеціалізованих (наприклад, немає відповідної статті у «Словнику-довіднику з археології» (К., 1996).

М.І. Жарких.

АРХІ́В СХІДНОЄВРОПЕ́ЙСЬКОГО ДО́СЛІДНОГО ІНСТИТУ́ТУ ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США) — заснований 1963 на базі *Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського* у м. Філадельфія (штат Пенсильванія, США) (СЄДІ) з ініціативи першого президента СЄДІ Є.*Зиблікевича* з метою вивчення і підготовки до видання наук. та епістолярної спадщини В.*Липинського*. Оригінальний архів В.Липинського як власність Галицької греко-католицької митрополії протягом 1932—63 зберігався у *Відні*, а згодом був перевезений до Риму, де нині зберігається в архіві *Української греко-католицької церкви*. 1963 із цієї колекції було замікрофільмовано 22 тис. арк. рукописів і машинописів архіву В.Липинського та створено архів копій, який став базою для дослідження наук. і політологічної спадщини укр. вченого.

Архів СЄДІ включає неопубліковані праці, щоденники, листування, записки, нотатки до спогадів В.Липинського, матеріали укр. посольства у Відні. Крім того, на замовлення Ін-ту було скопійовано бл. 320 листів і листівок (до А.*Жука*, Я.*Токаржевського-Карашевича*, Є.*Чикаленка* та ін.), оригінали яких були власністю приватних осіб і установ; придбано для архіву автографи листів та листівок В.Липинського до В.*Залозецького*, П.Коваліва, М.Кочубея та ін. Від доньки В.Липинського архів СЄДІ отримав колекцію приватних матеріалів батька: світлини 1894—18, листи до його матері, дипломатичний паспорт часів *Директорії* та деякі документи. В архіві зібрано листи до В.Липинського від бл. 250 адресатів, зокрема, листи Д.*Дорошенка*, В.*Залозецького*, М.Кочубея, Л.Сєдлецького (Сави Крилача), А.Монтрезора, О.*Назарука*, М.Савур-Ципріяновича та ін.

Поступово завдяки Є.Зиблікевичу архів СЄДІ поповнювався новими документами і матеріалами. Зараз увесь комплекс джерел можна умовно поділити на чотири групи: 1) архів копій та оригінальні листи і документи В.Липинського; 2) невелика частина колекції родини *Скоропадських*, яка залишилася в СЄДІ, після передачі 2005 родинного архіву до *Центрального державного історичного архіву*

України у Києві на прохання молодшої дочки П.*Скоропадського* О.Отт-Скоропадської. Серед документів цієї колекції: картотека з приватними адресами, на які надсилалася допомога від українсько-німецького «Комітету допомоги голодуючим в Україні»; листи Є.Скоропадської до діячів гетьман. руху, зокрема В.*Ємця*, В.Сегейди, В.*Гришка*, вітання й присвяти гетьман. родині тощо; 3) документи СЄДІ та колекція Є.Зиблікевича: протоколи засідань СЄДІ, листування членів ін-ту, чернетки статей та доповідей Є.Зиблікевича, фінансові звіти тощо; 4) приватні зібрання, придбані СЄДІ або передані на зберігання: Л.Бея, В. Босого, А.Білопольського, М.Гавриліва-Буяра, В.*Євтимовича*, В.Ємця, В.*Коростовця*, М.Кочубея, А.*Кущинського*, В.Лотоцького, Л.*Цегельського*, О.*Шаповала* та ін. Загалом архів. колекція СЄДІ складається з понад 80 тис. арк. документів укр. походження та бл. 40 тис. архів. арк. ін. документів.

Літ.: Літературна спадщина і архів Вячеслава Липинського (Проспект 25-томного видання). Філадельфія, 1968; *Korowytsky I.* The Archives of V. Lypyns'kyj. The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj. «Harvard Ukrainian Studies», 1985, vol. 9, N 3/4; *Zyblikewycz E.* The Odyssey of V. Lypyns'kyj's Archives. The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj. «Harvard Ukrainian Studies», 1985, vol. 9, N 3/4; *Залуцький Р.* Листування Вячеслава Липинського у західних архівах (біографічний нарис). У кн.: Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. т. 1. К. — Філадельфія, 2003; *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). К., 2008; *Її ж.* Теофіл Горникевич та українські архівні колекції у Відні. К., 2012; *Осташко Т.* Євген Зиблікевич і Роман Залуцький: під омофором В'ячеслава Липинського. В кн.: В'ячеслав Липинський та його доба, кн. 4. К., 2015.

Т.С. Осташко.

АРХІ́ВНА УКРАЇ́НІКА — див. *Украї́ніка архі́вна, архі́вна украї́ніка.*

«АСКО́ЛЬДОВЕ ХРЕ́ЩЕННЯ» — див. *Хре́щення ру́сів у 9 ст., «Пе́рше хре́щення ру́сів», «Аско́льдове хре́щення».*

А́СМУС Валентин Фердинандович-Генріхович (18.12.1894—05.06.1975) — філософ, літературознавець, д-р філос. н. (1940). Н. в *Києві*. Закінчив Київ. реальне уч-ще св. Катерини (навч. 1905—13) та істор.-філол. ф-т Ун-ту Св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*; 1919). Того ж року почав читати курси філософії та естетики в навч. закладах Києва, у т. ч. в Київ. консерваторії. До кін. 1920-х працював на кафедрі філософії філософсько-соціологічного відділу Укр. ін-ту марксизму-ленінізму. 1927 переїхав до *Москви*, працював в Ін-ті червоної професури. 1939 став професором кафедри філософії Моск. ун-ту. У цей же період викладав у Моск. ін-ті філософії, літ-ри, історії. Доктор філос. наук (1940). Старший науковий співробітник Ін-ту світової літ-ри (1956) та Ін-ту філософії (1968). Автор численних праць з античної філософії, творчості Р.Декарта, І.*Канта*, В.С.Соловйова; проблеми доказів та спростувань у логіці, інтуїції в філософії та математиці; один із основних авторів фундаментальної «Истории философии» (Т. 1. М., 1940).

Лауреат Сталінської премії (1943). Дійсний член Міжнародного ін-ту в Парижі.

П. у м. Москва.

Дж.: ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917—1920. Матеріали, документи, спогади. Кн. 1: Університет між двома революціями. К., 2000; *Винниченко І., Винниченко Р.* Німці в історії Київського університету (XIX — половина XX ст.). К., 2009; *Шамаєва К.І.* Генріх Густавович Нейгауз і Київська консерваторія. «Часопис Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського», 2013, № 2 (19); Справа Асмуса Валентина Фердинандовича-Генриховича. Державний архів м. Київ. Ф. 16, оп. 464, спр. 354, арк. 1—23.

І.І. Винниченко.

АЮДА́Г — ландшафтно-археол. комплекс на однойменній горі, розташов. між с-щами *Партеніт* і *Гурзуф*. Гора обмежена долинами струмків Артек з пд. зх. і Чаттекe-Узень (Токата) з пн. сх., найвища точка має висоту 570,8 м над рівнем моря. Гора А. — це утворений діабазовими породами лаколіт площею 527 га, який виступає в море на 2,0—2,5 км. Нині джерела є лише біля підніжжя гори, але ще в недалекому минулому вони були й у середній частині сх. схилів. Істор. ландшафт не піддавався істотним антропогенним змінам з епохи пізнього середньовіччя. А. традиційно ототожнюється з мисом Кріуметопон, який згадується антич. географами (починаючи з Псевдо-Скілака, 4 ст. до н. е.). На мапах-*портоланах* А. позначений як Cammello (Верблюд).

Перші згадки в літературі археол. об'єктів А. з'явилися наприкінці 18 — у 19 ст. Їх наук. опис і картографування розпочав П.*Кеппен* в 1830-ті рр. Ці роботи продовжили М.Рєпніков (1907), Л.Фірсов (1959—73), О.*Домбровський* (1963, 1969—73), О.*Лисенко* і І.Тесленко (1998—99, 2012). Перші археол. розкопки на А. (базиліки св. Апостолів) здійснили Д.Струков (1871) і М.Рєпніков (1907). Згодом розкопки і шурфування окремих об'єктів комплексу проводили О.Домбровський (1963, 1969—73), К.Орлов (1975), С. Адаксіна (1994—96, 1998—2001), І.Тесленко і С.Черниш (1999, 2001).

На сьогодні в межах ландшафтно-археол. комплексу відомо не менше 30 різночасових археол. об'єктів: місцезнаходження артефактів епохи пізньої бронзи — раннього заліза; багатошарові об'єкти в урочищі Осман (залишки поселень епохи бронзи (див. *Бронзовий вік*, 4—3 ст. до н. е. — 3—4 ст. н. е., 8—10 — 14—15 ст.) та в ущелині на пд.-зх. схилі (залишки поселень епохи раннього заліза, 8—10 — 14—15 ст.); комплекс фортифікаційних споруд 8—10 ст. з п'ятьма синхронними поселеннями (принаймні два — з християнськими храмами), окремо розташов. храмом 8—10 — 15 ст. і ще однією спорудою 8—10 ст. незрозумілого призначення; два укріплених поселення з християн. храмами (8—10 і 8—10 — 15 ст.); два відкритих поселення 8—10 ст. (одне

В.Ф.-Г. Асмус.

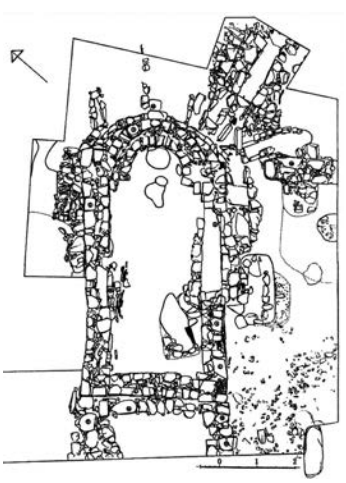

Храм на північно-східному плечі Аюдага. План розкопок.

з них із церквою); базиліка 9—11, 15 ст. (частина монастиря Св. Апостолів Петра і Павла); монастир 10(?)—16 ст. в бухті Панаїр; кошара (?) 13—14 ст.; чотири церкви 14—16 ст. (принаймні дві з них — з некрополями, на руїнах більш ранніх сакральних споруд); два житлово-госп. комплекси (коші) 17—18 ст.; поселення невизначеної хронологічної належності; шість неатрибутованих об'єктів.

Літ.: *Измайлов В.* Путешествие в полуденную Россию, ч. 3. М., 1805; *Сумароков П.* Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду, ч. 2. СПб., 1805; *Броневский М.* Обозрение Южного берега Тавриды в 1815 году. Тула, 1822; *Бларамберг П.О.* О предполагаемом местоположении Дианина храма в Тавриде. В кн.: Одесский альманах на 1831 год. Одесса, 1931; *Кёппен П.И.* О древностях Южного берега и гор Таврических. В кн..: Крымский сборник. СПб., 1837; *Dubois de Montpéreux F.* Voyage au Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, т. 6. Paris, 1843; *Кондараки В.Х.* Универсальное описание Крыма, ч. 15. СПб., 1875; *Паллас П.С.* Путешествие в Крым в 1793—1794 годах. В кн.: Записки Императорского Одесского общества истории и древностей, т. 12. Одесса, 1881; *Репников Н.И.* Партенитская базилика. «Известия Императорской археологической комиссии», 1909, вып. 32; *Его же.* Разведки и раскопки на Южном берегу Крыма и в Байдарской долине. «Известия Императорской археологической комиссии», 1909, вып. 30; *Домбровский О.И.* Средневековые поселения и «исары» Крымского южнобережья. В кн.: Феодальная Таврика. К., 1974; *Домбровский О.И. и др.* Аю-Даг — «Святая» гора. Симферополь, 1975; *Фирсов Л.В.* Исары. Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма Новосибирск, 1990; *Агбунов М.В.* Античная география Северного Причерноморья. М., 1992; *Адаксина С.Б.* Монастырский комплекс X—XVI вв. на горе Аю-Даг. СПб., 2002; *Лысенко А.В., Тесленко И.Б.* Античные и средневековые памятники горы Аю-Даг. В кн.: Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней. К., 2002; *Тесленко И.Б., Лысенко А.В.* Средневековые храмы на г. Аю-Даг. В кн.: Церковная археология Южной Руси. Симферополь, 2002; *Тесленко И.Б., Лысенко А.В.* К вопросу о локализации средневековых храмовых комплексов на г. Аю-Даг. В кн.: Історико-географічні дослідження в Україні, ч. 6. К., 2003; *Адаксина С.Б., Мыц В.Л.* Партенитская базилика в X—XI вв. (первый этап существования памятника). В кн.: Христианский Восток, т. 6 (XII). 2013; *Лысенко А.В.* Топонимика Южной части Горного Крыма римского времени. В кн.: Археологические и лингвистические исследования: материалы Гумбольт-конференции (Симферополь — Ялта, 20—23 сентября 2012 г.). К., 2014.

О.В. Лисенко, І.Б. Тесленко.

Б

БАА́Л-ШЕМ-ТОВ — див. *Бешт*.

«БА́БИН ЯР», комітет (Громадській комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, далі Комітет) — недерж. орг-ція, що діє з 2003. Гол. завдання Комітету: створення держ. історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»; спорудження у *Бабиному Яру* нац. меморіалу *Голокосту*, жертв *фашизму* і *тоталітаризму*; відкриття держ. музею Бабиного Яру. У своїй роботі Комітет керується такими принципами: Бабин Яр розглядається як загальноукр. символ Голокосту і нацистського терору взагалі; вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру переводиться зі сфери інтересів національно-культ. товариств (насамперед єврейс.) до кола проблем, рішенням яких має опікуватися широка укр. громадськість у співпраці з органами влади; вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру відокремлюється від інтересів політ. партій, дискредитовані діячі мають бути відсторонені від прийняття рішень із цього питання; прийняттю будь-яких рішень передує фахове обговорення пропозицій науковцями (істориками, соціологами, політологами тощо); прозорість діяльності, широке висвітлення проблем у ЗМІ, вільна сусп. дискусія з метою досягнення загальнонац. консенсусу.

Комітет створено 2 квітня 2003. Його співголовами стали С.*Глузман*, І.*Дзюба* і М.*Попович*, відп. секретарем — В.*Нахманович*. До Громад. ради Комітету увійшли останній президент України в екзилі М.Плав'юк, правозахисники і колиш. політв'язні Г.Алтунян, Й.*Зісельс*, М.Маринович, філолог Д.Затонський, історик Н.*Яковенко*, диригент Р.Кофман, скульптор О.Рапай-Маркіш; поети, письменники та публіцисти Т.Возняк, Р.Заславський, А.Курков, М.Петровський, М.Рябчук, Л.Череватенко.

Комітет вважав, що робота з виконання поставлених перед ним завдань має йти у три етапи: 1) наук. підготовка до створення концепції меморіалу і музею; 2) узгодження концепції меморіалу та музею, проведення відкритого міжнар. конкурсу проєктів; 3) втілення в життя проєктів-переможців і урочисте відкриття нац. меморіалу. Свою роль у проведенні цієї роботи Комітет розглядав як ініціативну; реалізацію окремих проєктів мали брати на себе відповідні фахові установи.

Науково-дослідна робота. 2004 Комітет видав 1-шу книжку із запланованих 5 (рос. мовою) із серії збірок документів і матеріалів «Бабин Яр: людина, влада, історія», 2007 було створено її повну онлайн-версію, 2018 відновилася робота над серією у форматі онлайн-видання. 2008—10 було досліджено топографію Бабиного Яру і прилеглих кладовищ, локалізовано місця масових розстрілів. Проведено і видано матеріали трьох всеукр. наук. конференцій «Друга світова війна і доля народів України» (2005, 2006, 2008) і міжнар. наук. конференції «Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього» (2011).

Просвітницька діяльність. Комітет провів: виставку нім. фотодокументів з Києва, датованих початком жовтня 1941 (квітень 2003); виставку-акцію «Митці за вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру» (29 вересня 2003); філософсько-культурологічний круглий стіл «Меморіальна культура Бабиного Яру» (грудень 2003); круглий стіл «Бабин Яр — від пам'яті жертв до єднання пам'яті» (березень 2004); наук. семінар «Проблеми міжетнічної толерантності в Україні: істор. ретроспектива та сучасна ситуація» (вересень 2005); київ. міськ. шкільний конкурс дослідних робіт, просвітницьких та творчих проєктів «Бабин Яр: людина, влада, історія. До 70-річчя трагедії» (2010—11); Всеукр. конкурс наук. студентських робіт «Історія Голокосту та пам'ять про нього» (2012—13); виставку творчих робіт «Голокост очима дітей України» (2013—14); мультимедійні виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» (2016); «Бабин Яр: Дзеркала смерті» (2023). 2007 створено вебпортал Комітету — www.kby.kiev.ua, де 2008—11 було створено і розміщено зведену базу даних загиблих у Бабиному Яру. 2017 знято документальний фільм «Бабин Яр у пошуках пам'яті». Від 2017 реалізується освітній проєкт «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Посібник для вчителя».

Боротьба за гідну меморіалізацію Бабиного Яру. Комітет від початку існування протидіє численним спробам забудови меморіальної території. Саме створення Комітету було наслідком консолідації зусиль укр. сусп-ва з протидії проєкту спорудження у Бабиному Яру єврейс. общинно-культ. центру «Спадщина». 2006 виник проєкт єврейс. меморіально-музейного комплексу на теренах колиш. Єврейс. кладовища біля Бабиного Яру, а 2016 — проєкт Міжнар. меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (на гроші рос. олігархів та в рамках реалізації пророс. наративу). До боротьби з ним долучилися широкі кола укр. сусп-ва, але станом на 2024 ситуація залишається невизначеною.

Певною запорукою убезпечення від подібних будівництв мало стати заповідання території. З ініціативи Комітету було створено держ. історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» (постанова КМ України від 1 березня 2007), який 2010 отримав статус національного. 2006 було

розроблено наук. концепцію заповідника, але її не взяли до уваги під час його створення. Заповідник до сьогодні існує формально, не має повноцінного власного приміщення і фахових співробітників. Його межі охоплюють лише невелику частину території, запропонованої науковцями.

2014 Комітет висунув ідею архіт. конкурсу проєктів меморіального парку «Бабин Яр». Ідею підтримала орг-ція *«Українсько-єврейська зустріч»*, яка 2015—16 провела такий конкурс.

2015 за ініціативою Комітету при *Українському інституті національної пам'яті* (УІНП) було створено експертну робочу групу з питань збереження і розвитку меморіальної території Бабиного Яру. УІНП активно долучився на політ., фінансовому та кадровому рівнях до проєктів, ініційованих Комітетом.

2017 Орг. к-т з питань перспективного розвитку заповідника «Бабин Яр» (створений згідно з указом Президента України П.*Порошенка*) підтримав ініціативу Комітету щодо створення на базі *Інституту історії України НАН України* робочої групи для розробки концепції єдиного меморіального комплексу. 2017—21 робоча група на виконання розпоряджень КМ України підготувала концепцію музею пам'яті жертв Бабиного Яру та концепцію комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж заповідника. Через те, що у держ. політиці збереження істор. пам'яті за президентської каденції В.*Зеленського* сталися зміни, станом на 2024 зазначені документи залишаються невтіленими в життя.

Осн. партнери Комітету: Галузевий держ. архів Служби безпеки України, Держ. к-т архівів України, Ін-т історії України НАН України, *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*, *Музей історії міста Києва*, представництво в Україні Амер. об'єднання к-тів для євреїв колиш. СРСР, *Український центр вивчення історії Голокосту*, газ. «Форум націй».

Осн. спонсори проєктів Комітету: Держ. к-т України у справах національностей і міграції, УІНП, орг-ція «Українсько-єврейська зустріч» (Канада), муніципалітет м. Мюнхен (Німеччина).

Літ.: *Нахманович В.Р.* Бабий Яр: человек, власть, история. Общественно-политические и научно-методологические составляющие проекта. В кн.: Сторінки воєнної історії України, вип. 9, ч. 1. К., 2005; Концепція створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (проект). В кн.: Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 30—31 жовтня 2006 р. К., 2007; *Нахманович В.* Діяльність Громадського комітету «Бабин Яр», 2003—2013 рр. «Уроки Голокосту. Інф.-пед. бюллет. Укр. центру вивчення історії Голокосту», 2013, № 1.

В.Р. Нахманович.

БАЖА́ЄВ Володимир Гаврилович (05.12.1865—27.05.1916) — один із фундаторів суспільної агрономії, економіст. Н. у *Москві*. 1885 після закінчення Моск. 1-го реального уч-ща вступає до Петровської землеробської академії. (нині Рос. держ. аграрний ун-т — Московська сільськогосподарська академія ім. К.А.Тимірязєва). Коло наук. інтересів формується під впливом проф. О.Ф.Фортунатова. Як найкращий випускник Б. рекомендований на посаду моск. губернського агронома. Стає одним із теоретиків поняття «агрономічна допомога населенню». Разом із О.Ф.Фортунатовим уводить до наук. обігу та вжитку категоріально-термінологічну конструкцію «суспільна агрономія», що спиралася на новітні галузеві здобутки вчених і сприяла становленню та подальшому розвитку с.-г. дослідної справи. Обстежує повіти Московської губ. з метою встановлення оптимального співвідношення між орними та кормовими угіддями. Б. пропагував травопільне господарство для поширення на всій Нечорноземній смузі *Російської імперії*. Травосіяння стало ефективним агрономічним заходом боротьби з посухою та для підвищення продуктивності полів. Узагальнені власні напрацювання висвітлює у кн. «Селянське травопільне господарство у нечорноземній смузі Європейської Росії» (1900). Як губернський агроном Б. створив зразкове госпво в с. Мещерське (нині селище Моск. обл., РФ), заснував Шаповську с.-г. школу в Подольському повіті. Продовжує активно пропагувати травосіяння, яке почали успішно застосовувати у Тверській, В'ятській та ін. пн. губерніях. Великий резонанс мали його публічні лекції у Новгороді на тему «Про організацію господарств у Північних районах», які опублікувала «Землеробська газета», що розійшлися країною у вигляді окремих відтисків (1898).

Б. ініціював проведення загальнодерж. з'їзду діячів агрономічної допомоги місц. населенню. Розробив анкету про орг-цію агрономічної справи у тих губерніях, де вже функціонували відповідні с.-г. т-ва; на її засадах підготував збірку «Праці з'їзду діячів агрономічної допомоги місц. госп-ву» (1901), в якій наголошував, що суспільна агрономія в країні неможлива без самодіяльності населення, а також актуалізував питання орг-ції повторних курсів для сусп. агрономів з метою максимального наближення викладання у вищій агрономічній школі до запитів життя, для реалізації чого приймає пропозицію Ради Київ. політехнічного ін-ту імп. Олександра II (див. *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»*, НТУУ «КПІ») очолити кафедру с.-г. економії і с.-г. статистики на с.-г. від-ні (1903). У *Києві* Б. розкривається як видатний педагог та організатор освіт. процесу, стає одним із фундаторів не тільки київ., а й укр. школи аграрних економістів. Його призначають деканом с.-г. від-ня КПІ, він ініціює створення агрономічного гуртка при КПІ (1903).

У дослідженнях Б. надавав великого значення питанням кооперації усіх видів для населення й присвятив цьому ряд робіт. Великий резонанс у фаховому середовищі мала книга «Селянська оренда в Росії» (1910). Цікавими для аграрних спеціалістів були «Курси сільськогосподарської економії», які Б. читав для студентів КПІ. Перше вид. побачило світ у Києві 1904, друге — 1913. Знаковим явищем для вітчизн. галузевого науково-освіт. процесу стала публікація «Курсу сільськогосподарської статистики» (1912), виданого КПІ як курс лекцій для студентів агрономічних спеціальностей. Друге вид. побачило світ 1914, третє (було ілюстровано атласом картограм і діаграм) — незадовго до смерті вченого (1916). За своєю побудовою та підходами у викладанні цей курс не мав аналогів у країні і вирізнявся серед існуючих оригінальним схематичним підхо-

дом при розгляді питання господарських районів. Крім КПІ, Б. викладав у Народному ун-ті ім. А.Шаянського на Київ. с.-г. курсах (1906). Став одним із засн. Т-ва економістів, обирався його головою.

Творча спадщина вченого налічує 63 наук. і науково-популярних праць, а також підручників для аграрних вишів із питань аграрної економіки, статистики, кооперації, суспільної агрономії, с.-г. політики, біографістики та історії сільс. госп-ва.

П. у м. Київ.

Праці: Опыт исследования заливных лугов по реке Москве и притоку её Нерской в Бранницком уезде, Московской губернии. М., 1892; Очерки крестьянского сельского хозяйства и сельскохозяйственных земских мероприятий в Московской губернии. М., 1892; Сельскохозяйственная организация Вятского земства. М., 1894; Исторический очерк экономических мероприятий Московского губернского земства. М., 1895; Крестьянское травопольное хозяйство в нечерноземной полосе Европейской России. М., 1898; Крестьянское травопольное хозяйство в нечерноземной полосе Европейской России. М., 1900.

Літ.: *Вергунов В. А.* Бажаєв Володимир Гаврилович (1865—1916) — відомий вчений — аграрний економіст та один із фундаторів вітчизняної суспільної агрономії. В кн.: Aplikované vědecké novinky. Praha, 2014.

В.А. Вергунов.

БАЗИЛЕ́ВИЧ Василь Митрофанович (12.01.1893(31.12.1892)—04.09.1942) — історик, літературознавець, архівіст, музеєзнавець. Н. в м. *Київ*. Походив із купецького роду, син мирового судді. Після закінчення Першої Київ. г-зії навч. на історико-філол. ф-ті Ун-ту св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) (1910—15). Від 1911 — член історико-етногр. гуртка М.*Довнар-Запольського*. 1911—19 писав літературознавчі замітки для газ. «*Киевлянин*». Від 1916 викладав історію у гімназіях, Народному університеті-політехнікумі, на прискорених пед. курсах та на пед. курсах ім. М.*Пирогова*. 1917—30 — член, секретар *Історичного товариства Нестора-літописця*. Із 1918 — асистент кафедри юрид. старожитностей Київ. археол. ін-ту, до 1923 викладав генеалогію, геральдику та сфрагістику. 1933—34 викладав палеографію, епіграфіку, хронологію, сфрагістику, геральдику й нумізматику на Всеукр. музейних курсах. 1919 разом із С.*Масловим* створив при історико-філол. ф-ті Ун-ту св. Володимира Музей війни і революції, де 1919—24 працював заст. завідувача, 1925—26 — наук. співробітником.

1919 на запрошення П.*Ардашева* брав участь в укладанні історико-літ. брошур для відділу пропаганди при *уряді Півдня Росії*. Як співробітник Археогр. секції підвідділу з ліквідації майна реліг. установ при Колегії соціального забезпечення Київ. викомкому брав участь в обстеженні та описуванні стану збереженості архівів *Київської духовної консисторії*, *Києво-Печерської лаври*, *Київського Братського Богоявленського монастиря*, *Київського Свято-Микільського Пустинного монастиря*, Свято-Троїцького монастиря, духовної семінарії тощо. 1924 — один з організаторів 1-ї екскурсійно-краєзнавчої конференції у Києві. Як член екскурсійної комісії київ. Будинку вчених керував екскурсіями до Межигір'я, *Кирилівської церкви*, на Звіринець, *Поділ*, для огляду фресок *Софійського собору*. Із 1926 — голова Бюро краєзнавства при відділі Пд.-Зх. залізниці.

1927—32 — секретар Київської інспектури охорони пам'яток культури і природи, від грудня 1932 — співробітник Всеукраїнського істор. музею. Під кер-вом Д.*Багалія* працював у ВУАН над історією *декабристів руху в Україні*, брав участь у виявленні та опрацюванні відповідних архів. джерел, визначив групи архів. фондів, де містилися необхідні тематичні документи: архіви київ. генерал-губернатора, губернаторів, дворянських зібрань (біографічні відомості, матеріали щодо землеволодінь), військ. частин, де служили декабристи, церковні (для уточнення біографічних даних) і родинні документи. За результатами наук. пошуків видав праці «Декабристи на Київщині» (1926), «Повстання декабристів на Україні. За матеріалами Київського центрального історичного архіву» (1926) тощо. 1925 організував виставку «Декабристи». Автор програми курсів «Російські урядові архіви», «Архіви Петрограда і Москви з оглядом українських документів», «Українські й російські архіви». Зібрав бібліографічні матеріали про М.*Гоголя*, що стали основою публікації Л.*Добровольського* та В.Лаврова «Н. В. Гоголь: материалы и исследования» (т. 1, 1936). Брав участь у підготовці багатотомного зібрання праць Д.Багалія. Опублікував статті із історії Києва, літературознавчі статті про О.*Пушкіна*, О.Грибоєдова, Й.Гете. Працював у Комісії соціально-екон. історії України та в *Біографічній комісії ВУАН*. Виявив документи про перебування в Україні О. де *Бальзака*, опубл. в час. *«Життя й революція»* (1933). Опублікував мемуари Й.Руліковського (Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов, т. 2, 1933.

Був тричі заарештований співробітниками ДПУ—НКВС УСРР. 1935 під час останнього арешту вилучено його б-ку, де зберігалася добірка київ. газет за 1917—22 та книга протоколів *Історичного товариства Нестора Літописця* за останні 14 років його існування. Б. було засуджено до 5 років позбавлення волі. Покарання відбував в Іркутському таборі, потім був переведений у табір на території Біробіджану. Звільнений 1940. Через заборону проживати в Києві оселився в Таганрозі, працював зав. краєзнавчого музею. Підготував і опублікував декілька краєзнавчих праць. Восени 1942 за спробу перешкодити вивезенню музейних цінностей до Німеччини був розстріляний. Рештки архіву Б. зберігаються в *Центральному державному історичному архіві України у Києві*.

Літ.: *Білокінь С.* Подвиг науковця. «Прапор комунізму», 1987. 19 серп. № 191; «Таганрогская правда», 1987, 12 ноября, № 216; *Казьмирчук Г., Вербовий О.* Василь Митрофанович Базилевич: життя та наукова діяльність. В кн.: Спеціальні галузі історичної науки: зб. на пошану М. Варшавчика. К., 1999; *Матяш І.Б.* Базилевич В. М. В кн.: Українські архівісти 19 ст. — 1930-і рр.: біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999; *Її ж.* Василь Базилевич: грані таланту й трагізму долі. «Київська старовина», 2000. № 4.

С.І. Білокінь.

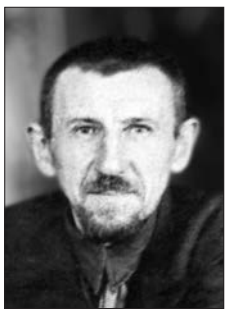

В.М. Базилевич.

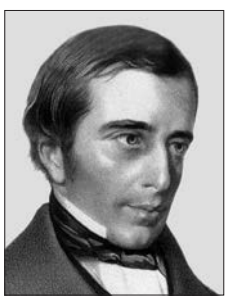

К.М. Базілі.

БАЗІЛІ Костянтин Михайлович (15(03).02.1809—10(22).02.1884) — дипломат, сходознавець, літератор і бібліофіл. Н. у м. *Стамбул* у родині албанських греків. Після Грецької революції 1821 разом із родиною переїхав у м. Трієст (місто в Італії), згодом — до *Одеси*. Навч. у *Ніжинській гімназії вищих наук* (1822—27), де товари-

шував з М.*Гоголем,* Є.*Гребінкою*, П.*Редькіним*, і в *Рішельєвському ліцеї* (1827—30). Від 1830 на дипломатичній службі в ескадрі адмірала П.Рікорда. 1833 переведений до МЗС у *Санкт-Петербурзі*. Від 1837 — секретар комісії для складання положення про управління Закавказьким краєм. 1839—1844 рос. консул, (регіоні, що належав Осман. імперії). 1844—53 — ген. консул у «Сирії та Палестині». Під час роботи на Бл. Сході відзначився як бібліофіл, зокрема уклав наукову б-ку, а також збирав араб. рукописи. 1855 перебував при рос. посланникові на Віденській конференції, а 1856 — на Паризькому конгресі при кн. О.Орлові. Від 1860 у відставці. Мешкав у Одесі. Член Правління Херсонського земельного банку та голова ради мирових суддів і земський гласний Одес. пов. Автор низки праць з історії Бл. Сходу, а також статей в «Энциклопедическом лексиконе» А.Плюшара та «Журнале Министерства Народного Просвещения».

П. у м. Одеса.

Тв.: Архипелаг и Греция в 1830 и 1831 г., 2 ч. СПб., 1834; Очерки Константинополя, 2 ч. СПб., 1835; Стамбульские оригиналы. «Библиотека для чтения», кн. 10. 1835; Босфор и новые очерки Константинополя, 2 ч. СПб., 1836; Константинопольские библиотеки. «Журнал Министерства Народного Просвящения», 1836, ч. 9—10; Босфор. «Сын отечества». 1836, ч. 175; Коринф. Там само, 1836, ч. 11; Lettre sur l'état de Ila Turquie et la crise actuelle. Paris, 1853; La guerre d'Orient ses causes et ses conséquences. Par un habitant de l'Europe continentale. Bruxelles, 1854; Письмо в Париж о нынешнем состоянии Турции и о политическом кризисе на Востоке. СПб., 1854; L'Autriche et l'Allemagne dans la question d'Orient, janvier 1856. Bruxelles, 1856; L'Autriche dans les principautés danubiennes. Paris, 1858; Сирия и Палестина под турецким правительством, в историческом и политическом отношениях. Одесса, 1862; СПб., 1875 (2 вид.); М., 1962 (3 вид.); L'Empire ottoman 1839—1877. L'Angleterre et la Russie dans la question d'Orient. Par un ancien diplomate. Paris, 1877; Questions du jour. (janvier — février 1878). Odessa, 1878; По поводу приобретения Англией острова Кипр. «Одесский вестник», 1878, № 152, 153; О чумной заразительности и о предохранительных средствах. Одесса, 1879; Беседа о конституции. Одесса, 1881; Записка по еврейскому вопросу. Одесса, 1881; Сурийат ва Фаластийн тахт ал-хукм ал-усмани. М., 1989.

Літ.: *Сенковский О.* [Рецензия на] Босфор и новые очерки Константинополя. Сочинение Константина Базили. СПб., 1836; «Библиотека для чтения», 1837, т. 20, ч. 1; Лицей князя Безбородко. СПб., 1859; *Лавровский Н.А.* Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко в Нежине 1820—1832. К., 1879; Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. СПб., 1881; *Яковлев В.* Некролог. «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», 1881, т. XIV; *Смилянская И.М.* К.М. Базили — российский дипломат и историк Сирии. Очерки по истории русского востоковедения, сб. 4. М., 1959; *Давиденко Ю.Н.* К. Базили и его очерки о Ближнем Востоке. «Література та культура Полісся», 1995, вип. 6; *Самойленко Г.* Костянтин Базілі в Ніжині. В кн.: Греки в Ніжині, вип. 2. К., 2001; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Кучерявець В.* Нет уз священнее товарищества: Микола Гоголь і Костянтин Базілі. «Ніжинська старовина», 2009, вип. 8 (11).

О.Г. Самойленко.

БАКЛА́ — найпівнічніше з *«печерних міст» Криму*. Розташов. у 2,5 км на пд. сх. від с. Скалисте (колиш. Тав-Бодрак; Бахчисарайський р-н АР Крим). Городище площею близько 13 га займає трикутну у плані терасу, яка з пн. зх. і пн. сх. притулилася до крутих схилів вапнякового пасма, а з пд. обмежена скельним урвищем висотою до 12 м (Б. — єдине з «печерних міст», що не панує над навколишньою місцевістю). Городище складається з цитаделі та посаду. Назва «Б.» відома з 19 ст. Пам'ятку досліджували А.*Маркевич*, М.*Ернст*, Є.Веймарн, Д.Таліс, В.Рудаков, В.Юрочкин.

Історію Б. реконструюють таким чином: спочатку (імовірно, від 4 ст.) це було невелике поселення, яке спеціалізувалося на вир-ві вина (про що свідчать рештки вирубаних у скелі цистерн, тарапанів, відстійників). У 2-й пол. 6 ст. частину поселення

Бакла. Зернові ями. Фото кінця 20 ст.

Бакла. Рештки базиліки. Фото кінця 20 ст.

обнесли оборонним муром, імовірно — у рамках візант. програми зміцнення оборони *Таврики*. Б. таким чином перетворюється на фортецю, одним із призначень якої, імовірно, було давати прихисток населенню і сповіщати залоги ін. фортець про появу ворога на пн. рубежі *Готії*. 10—11 ст. поселення поступово набуває рис візант. містечка. Для 12—13 ст. відзначена щільна вулично-садибна забудова; будівлі мали 1—2 поверхи.

Цитадель прилягає до урвища і має ширину до 60 м та довжину до 200 м. З боку поля була оточена муром, складеним з великих добре отесаних вапнякових блоків і мала принаймні дві башти (одна з них — надбрамна). У 12—13 ст. територія цитаделі була щільно забудована. В її центрі стояв восьмикамерний будинок (імовірно, резиденція місц. правителя), що мав домову церкву.

Протягом свого існування Б. неодноразово зазнавала ворожих нападів (відзначають мінімум три значних руйнування з наступними відбудовами). Останній з них (кін. 13 — серед. 14 ст.) призвів до катастрофічних наслідків для поселення, яке більше не відновлювалося в колиш. масштабах, але продовжувало існувати на окремих ділянках до 2-ї половини 15 ст.

На території поселення досліджено понад 90 печерних споруд різного призначення (переважно госп., також поховального і сакрального). Одна з особливостей пам'ятки — велика кількість вирубаних у скелі госп. ям піфосоподібної форми (див. *Піфос*), ймовірно, призначених для зберігання різноманітних харчових припасів (сипучих та рідких).

На Б. та в її околицях виявлено 8 християн. сакральних комплексів, переважно 10—13 ст. У найближчій окрузі Б. відомо кілька могильників різних епох.

Літ.: *Талис Д.Л.* Раскопки Баклинского городища в 1961—1965 гг. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1969, № 120; *Її ж.* Новые материалы по истории юго-западного Крыма. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1974, № 140; *Її ж.* Поливная керамика Баклинского городища. «Советская археология». 1976, № 4; *Рудаков В.Е.* Бакла — малый городской центр юго-западного Крыма (к постановке вопроса). В кн.: Античный и средневековый город. Свердловск, 1981; *Талис Д.Л.* Материалы к экономической и социальной истории юго-западного Крыма. Там само; *Романчук А.И.* Об этнической принадлежности некоторых памятников Юго-Западного Крыма (по материалам раскопок храма и могильника на поселении под Баклой). В кн.: Историческая этнография: традиции и современность. Л., 1983; *Рудаков В.Е.* Христианские памятники Баклы. Храмовый комплекс X—XIII вв. В кн.: Античная и средневековая идеология. Свердловск, 1984; *Гуськов А.* Атлас пещерных городов Крыма. Харьков, 2007; *Могаричев Ю.М.* «Пещерные города» Таврики. К., 2009.

Ред.

БАЛАБА́НОВА Анжеліка (07.05.1878—25.11.1965) — політ. діяч європ. соціалістичного руху. Н. у м. *Чернігів* у купецькій родині, навч. у приватних вчителів, здобувала освіту в жін. школі у Харкові. Перебувала в короткочасному шлюбі з М.*Балабановим*. 1894 виїхала до Брюсселя (Бельгія), навч. в ун-ті, відтак продовжила навчання у Лейпцизькому ун-ті та *Берлінському університеті*, приєдналася до Союзу рос. соціал-демократів за кордоном. Переїхала до *Італії*, навч. у Римському ун-ті, 1900 вступила до Італійської соціаліст. партії (ІСП). Під впливом Г.*Плеханова* та А.Лабріоли пропагувала ідеї марксизму (див. *Марксизм як ідеологічна течія*) серед робітників у різних країнах Європи. 1904 у Лозанні (Швейцарія) познайомилася з Б.*Муссоліні*, який на той час був безробітним вчителем, та допомогла йому отримати роботу: перекладати тексти з нім. та франц. на італ. мову, приносила йому для читання марксистську літературу, твори філософів, зокрема, Ф.*Ніцше*. Їхнє спілкування припинилося після від'їзду Муссоліні до Італії, але відновилося 1912, коли він став гол. ред. партійної газ. «Аванті», а Б. — його заступницею, членом ЦК ІСП.

За окремими свідченнями, Б. підтримувала зв'язки з рос. *меншовиками*, 1907 була присутня на 5-му з'їзді РСДРП у Лондоні. У роки *Першої світової війни* брала активну участь у Циммервальдському антивоєнному соціаліст. русі (осн. напрям діяльності — заклик до боротьби проти власних урядів, що вели війну). 1915 обрана головою Міжнар. соціаліст. комісії — координаційного органу соціалістів у Європі. Рос. *більшовики* підтримували діяльність Б., проте критикували її ідеологічні погляди. Влітку 1917 вона приїхала до *Росії*, вступила до РКП(б), як її представник брала участь у соціаліст. конгресах у *Швеції* та *Швейцарії*. На поч. 1919 Б. призначили помічницею *Х.Раковського*, членом наркомату закордонних справ рад. уряду України. Після відступу більшовиків з України працювала у секретаріаті *Комінтерну*, не сприймала терор більшовиків проти *есерів* та меншовиків, характеризувала як цинічне та підступне ставлення компартійних вождів, зокрема Г.*Зінов'єва*, до закордонних делегатів з'їздів Комінтерну. 1921 звільнена з посади в Комінтерні, 1922 — виїхала з Росії. 1924 за різку критику діяльності Комінтерну та «антирадянські висловлювання» її виключили з РКП(б). 1925 М.*Бухарін* заявив, що Б. підтримувала троцькістську («ліву») опозицію в РКП(б).

Упродовж 1920—30-х вона активно працювала у «Віденському інтернаціоналі» та в Соціаліст. робітн. інтернаціоналі. В роки *Другої світової війни* мешкала у США, після закінчення війни повернулася до Італії, відновила політ. діяльність у лавах ІСП. Зберігала прихильність до соціаліст. ідей, демократ. засад устрою сусп-ва, протидіяла спробам певних кіл італ. соціалістів зблизитися з комуністами. Засуджувала насильство та більшовицький терор. 1961 нім. мовою видано книгу Б. «Враження про Леніна: психологічні спостереження та констатації» (1964 — англ. мовою). Книга стала популярною після публікації. Така сама доля очікувала і книгу Б. «Моє життя — боротьба».

П. у м. Рим (Італія), похована на кладовищі Тестаччо.

Життя та діяльність Б. дали підґрунтя численним легендам, що є типовим для радикальних політ. діячів першої пол. 20 ст. Усні спогади Б. про *Жовтневий переворот 1917 у Петрограді* та В.*Леніна* застенографовані та зберігаються у Батлерівській б-ці Колумбійського ун-ту (США).

Літ.: *Балабанова А.И.* Моя жизнь — борьба. Мемуары русской социалистки 1897—1938. М., 2007; *Генис В.Л.* Неверные слуги режима: первые советские невозвращенцы (1920—1933), кн. 1. М., 2009; *Еремеева А.Н.* «Русские итальянки» — борцы за мир и равноправие: выставка, посвященная Анне Кулишевой и Анжелике Балабановой в миланском музее Рисорджименто. «Наследие веков», 2016, № 1.

В.Ю. Васильєв.

А.І. Балабанова.

БАЛИ́ЦЬКИЙ Петро Миколайович (справжнє ім'я Петро Миколайович Кузьма) (15.04.1923—01.12.2015) — громад.-політ. діяч укр. руху в Данії. Н. у с. Плесківці (нині село Терноп. р-ну Терноп. обл.) у сім'ї Михайла та Ольги (уроджена Лемега). В юнацтві входив до *молодіжної організації* «*Каменярі*». У 15-річному віці дав обітницю боротись за незалежність України.

1941 вступив до *Організації українських націоналістів*. У військ. формуванні, яке підпорядковувалося С.*Бандері*, перебував до лютого 1944 — часу приходу на Тернопільщину Червоної армії (див. *Радянська армія*). Тоді ж учасників загону, до якого входив Б., було заарештовано і віддано до штрафного батальйону. У *Польщі* П.Кузьма, знаючи польс. мову, назвався Пьотром Балицьким і перейшов служити у *Військо польське*, в лавах якого дійшов до Берліну.

Після війни Б. залишився у Польщі. У м. Лодзь закінчив гімназію і військ. фельдшерський ін-т, працював в наук. медінституті. Коли ж йому, як науковцю, в липні 1958 трапилась нагода поїхати в Данію, він вирішив назад не повертатися. Заявивши про своє укр. походження та про переслідування українців в *Союзі Радянських Соціалістичних Республік* і Польщі, попросив політ. притулку. Залишилась з ним у Данії і його дружина. Отримавши статус політ. втікача, 2 роки працював у шпиталі та 22 роки — науковцем у держ. НДІ профілактичної медицини й екології.

У Данії Б. організував і провів понад 600 маніфестацій (у т. ч. демонстрацій та мітингів) на підтримку України (першою була демонстрація біля посольства СРСР 15 жовтня 1960), зокрема з вимогами до рад. уряду визнати *Голодомор 1932—1933* геноцидом укр. народу, звільнити з ув'язнення Ю.Шухевича, В.*Стуса*, В.*Чорновола*, Б.*Гориня* і М.*Гориня*, засудити репресії проти укр. інтелігенції. 1983 організував демонстрацію з приводу 50-х роковин *Голодомору 1932—1933 років в УРСР*; постійно виступав за дотримання прав людини та демократ. свобод в СРСР, проти вторгнення рад. військ в Афганістан та військ РФ — у Чечню. Б. організував велику демонстрацію після *Чорнобильської катастрофи 1986*, а 19 серпня 1991, коли в *Москві* стався путч, Б. очолив велику демонстрацію перед рад. посольством у Данії. Неодноразово зазнавав нападок (у т. ч. й фізичних) з боку рад. спецслужб та данських комуністів. Був поранений. Від 1962 очолював укр. громаду Данії, був Головою осередку *Антибільшовицького Блоку Народів* (АБН) у Скандинавії, станиці АБН у Данії, Допомогового комітету у Данії. Видавав данською мовою газету «Наша Україна».

Щедро жертвував кошти на спорудження та ремонт храмів в містах і селах України (зокрема, на відбудову 17 церков у *Тернопільській області* та Михайлівського Золотоверхого собору у Києві), будинку інвалідів в *Моршині*; у *Тернополі* на його кошти споруджено пам'ятник Я.*Стецьку*. Б. спонсорував кілька пам'ятників С.*Бандері* та воякам *Української повстанської армії*, постійно впорядковував укр. могили в Данії. Зібрав та відправив знедоленим у різні країни бл. 700 посилок. За його сприяння в ун-ті данського м. Орхус було відкрито кафедру україністики. Фінансово допомагав дітям-сиротам, сприяв оздоровленню дітей, постраждалих внаслідок катастрофи на ЧАЕС.

Нагороджений почесними відзнаками укр. і закордонних громад. орг-цій, орденом «За заслуги» III ступеня (2008), медаллю учасника національно-визвол. боротьби (2006, Тернопіль). Почесний громадянин Тернополя (2006). Мав статус закордонного українця (2007).

Автор книг «У боротьбі за Українську державу», «100-річчя поселення українців у Данії — 1893—1993 рр.», спогадів «Моя праця в підпіллі в час постання УПА» (вміщені у 12-му томі «Літопису УПА», Торонто, 1989).

П. у м. Херлев (Herlev) (Данія), похований в Копенгагені. На надгробному камені який Б. собі підготував, напис «Протест проти нацистського та комуністичного геноциду в Україні. 1932—33 загинуло 7 мільйонів людей від голоду, з причини диктатора Й.Сталіна».

Літ.: *Dacker H.* Jed var altid en fremmed. «Helsinger Dagblad» (Копенгаген), 1998, 21 квітня; *Атаманюк Ю.* На чужині літа славні. «Українська думка» (Лондон), 2008, 26 квіт.; *Його ж.* Без України на чужині пролітають літа сумні. «Наша газета» (Загреб), 2009, 30 квіт.; *Мельничук Б.І., Мельничук Х.С.* Кузьма-Балицький Петро Миколайович. Web: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=1516; *Якель Р.* Постійна станиця — Україна. «Дзеркало тижня», 2008, 18 квітня. Web: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/postiyna_stanitsya__ukrayina.html

І.І. Винниченко.

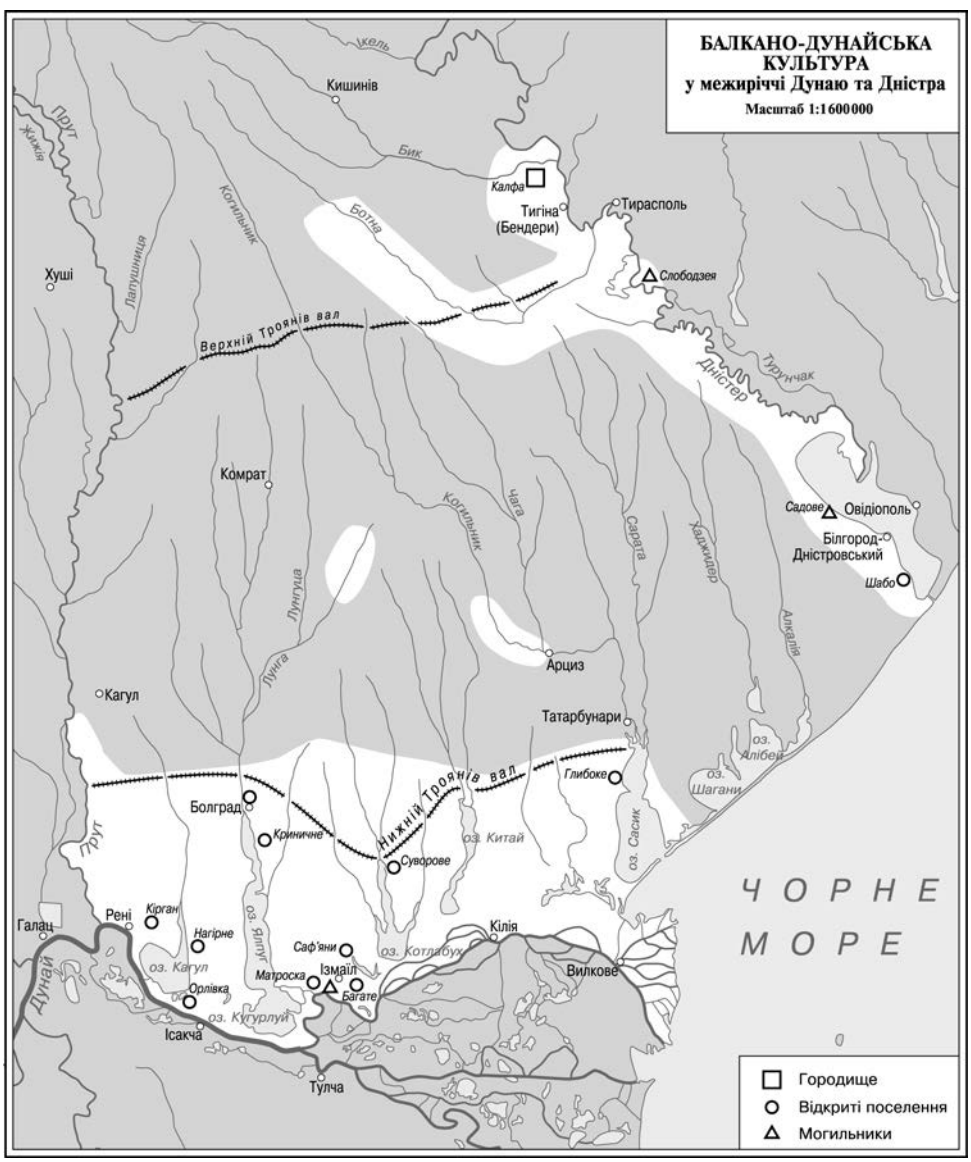

БАЛКА́НО-ДУНА́ЙСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра, що існувала наприкінці 8 — на поч. 11 ст.:

1) у широкому розумінні — археол. еквівалент першої Болг. д-ви (1-го Болг. царства; у *Болгарії* — плисковсько-преславська к-ра (болг. мовою — плисковско-преславската култура), у *Румунії* — к-ра Дріду (румун. мовою — Cultura Dridu);

2) у вузькому розумінні — пн.-сх. периферія поширення к-ри 1-го Болг. царства у степовому межиріччі *Дунаю* і *Дністра* (сучасна *Одеська область* і суміжні р-ни *Молдови*). К-ра сформувалася внаслідок землеробської колонізації цієї території слов'яно-тюркським населенням із правобережжя Нижнього Дунаю, а припинила своє існування, оскільки її носії були змушені залишити регіон через політ. дестабілізацію Болг. д-ви та експансію *печенігів*.

Перше поселення Б.-д. к. було виявлене 1949 на березі оз. Сасик біля с. Глибоке (Татарбунарський р-н Одес. обл.). Б.-д. к. поділяється на Подністровський та Подунайський масиви поселень. Найвизначнішими пам'ятками є відкриті поселення Багате I, Саф'яни, Криничне I та II, Шабо, Орлівка IV, Суворове I, *Болград*, Кірган, Нагірне (усі — в Одес. обл.); єдине городище Калфа — на території Молдови. Поселення розташов. на високих берегах (переважно на надзаплавних терасах) прісноводних озер і лиманів або річок.

З Б.-д. к. пов'язують зруйноване поховання за обрядом трупопокладення поблизу с. Садове (Одес. обл.) та поховання за обрядом кремації в м. *Ізмаїл* на зруйнованому могильнику, що, ймовірно, належав розташов. поруч поселенню Матроска. У Молдові поблизу м. Слободзея досліджений некрополь, датований кін. 8 — 1-ю пол. 9 ст., що складався з 26 поховань за обрядом трупопокладення.

Житла різнотипні — квадратні напівземлянки або наземні будівлі переважно каркасно-стовпової та фахверкової конструкції, іноді з кам'яним облицюванням і піччю-кам'янкою чи глиняною піччю, розташов. здебільшого у пд.-сх. куті, праворуч від входу. Госп. споруди представлені рештками гончарної майстерні з двоярусним горном та ковальської майстерні на поселенні Багате I, госп. ямами.

Серед керамічного посуду переважають горщики, менша кількість мисок, глеків, кубків, корчаг, відерцеподібних посудин. Специфікою к-ри є гончарні горщики зі складним профілюванням вінець, прикрашені лінійно-хвилястим орнаментом, та якісніші вироби сіро-чорного кольору з гладкою поверхнею, орнаментовані лощеними смугами. Трапляється поєднання технологічних ознак якісного посуду з лінійно-хвилястим орнаментом.

Речовий комплекс представлений знаряддями праці — кам'яними жорнами, залізними серпами та ножами, керамічними пряслицями та рибальськими грузилами, кістяними проколками, кресалами; зброєю — залізними вістрями (наконечниками) стріл; прикрасами і побутовими речами — бронз. сережкою, пряжками, скляним намистом.

Літ.: *Федоров Г.Б., Негруша В.М.* Славяне и балкано-дунайская археологическая культура. В кн.: Комплексные проблемы истории и культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы: итоги и перспективы. М., 1979; *Чеботаренко Г.Ф.* К вопросу об этнической принадлежности балкано-дунайской культуры в южной части Прутско-Днестровского междуречья. В кн.: Этническая история восточных романцев: древность и средние века. М., 1979; *Козлов В.И.* Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII — начала XI вв. н. э. (балкано-дунайская культура). Казань—СПб.—Кишинев, 2015.

Н.С. Абашина.

БАЛТІ́ЙСЬКИЙ ШЛЯХ — політ. мирна акція мешканців *Литви*, *Латвії*, *Естонії* з протестом проти *пакту Молотова-Ріббентропа 1939*, проведена 23 серпня 1989. У день 50-х роковин змови нацистської та рад. комуніст. диктатур, о 19-й год бл. 2 млн осіб вибудували живий ланцюг довжиною 670 км, що з'єднав Талин, Ригу, Вільнюс. Метою цього заходу було привернути увагу світ. спільноти та кер-ва *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* до незаконності й аморальності угоди між А.*Гітлером* і Й.*Сталіним* та подальшої рад. окупації Прибалтики.

В умовах політики *перебудови* кер-во СРСР та особисто М.*Горбачов* до серпня 1989 відмовлялися визнати існування секретного протоколу до пакту Молотова-Ріббентропа, текст якого було знайдено під час *Нюрнберзького процесу 1945—1946* і неодноразово оприлюднено. Кер-во *Комуністичної партії Радянського Союзу* продовжувало стверджувати про добровільність вступу країн Балтії до рад. союзної д-ви у червні 1940, заперечували окупацію Литви, Латвії, Естонії. Така позиція викликала обурення широких кіл громадськості — люди вимагали сказати правду про істор. події. 18 серпня 1989 в газ. «Правда» було надруковано інтерв'ю із секретарем ЦК КПРС О.Яковлевим, який визнав існування пакту та секретних протоколів, але заявив, що ці документи жодним чином не впливали на включення країн Балтії до складу СРСР.

У відповідь Народний фронт Естонії, Народний фронт Латвії та суспільно-політ орг-ція Саюдіс (Литва) (литов. Sąjūdis — Рух) виступили за проведення політ. акції — протесту проти цинічної та брехливої поведінки вождів СРСР. Автори ідеї Б. ш. — лідер Народного фронту Естонії Е.Савісаар та ін. очільники цієї орг-ції. Опозиційні до КПРС політ. сили наполягали, що відновленні незалежності прибалтійських республік — питання не лише політичне, але обумовлене юридично і морально. 22 серпня Верховна Рада Литовської СРСР виступила із звинуваченнями на адресу СРСР, підкреслив прямий зв'язок пакту Молотова—Ріббентропа з окупацією країн Балтії. Це був перший офіц. протест проти легітимності рад. влади у країнах Балтії. Відомості щодо дати та місць проведення політ. акції громадяни отримували під час особистого та телефонного спілкування. Наступного дня, 23 серпня 1989, особи, які бажали взяти участь в акції, приїжджали на власному автотранспорті або автобусах, що надавалися держ. органами та громад. орг-ціями. Люди мали переносні радіоприймачі для забезпечення чіткої орг-ції живого ланцюга,

В.П. Балюк.

М.С. Бандрівський.

а ті, хто не потрапив до основного ланцюгу, створили окрему гілку Каунас—Укмерге (обидва — міста в Литві). Незважаючи на заборону рад. верхівки на польоти повітряним простором Балтії, з літаків Ан-2 на ланцюг кидали квіти (було зроблено декілька рейсів).

Б. ш. привернув увагу всього світу до боротьби трьох держав Балтії за незалежність, став позитивним прикладом для рад. республік та ін. країн, які боролися за свободу. 21 січня 1990, у день 71-річчя проголошення *Акта Злуки* в Україні також відбулася подібна політ. акція — живий ланцюг «Українська хвиля» простягнувся від *Івано-Франківська* через *Львів* до *Києва*.

На 2-му з'їзді нар. депутатів СРСР (грудень 1989) О.Яковлев зробив доповідь про наслідки пакту Молотова—Ріббентропа та секретних протоколів. Після повторного голосування з'їзд ухвалив резолюцію, що не лише визнавала існування секретних протоколів до пакту (оригінали знайшли восени 1992), але засудила їх підписання. 1991 *Росія* визнала дії кер-ва СРСР як анексію суверенних прибалтійських держав. Нині кер-во РФ висловлює позицію, що приєднання країн Балтії до СРСР не суперечило нормам міжнар. права (станом на 1940), а входження цих країн до складу СРСР отримало офіц. міжнар. визнання. Обгрунтовується така позиція аргументом про визнання де-факто цілісності кордонів СРСР на червень 1941 на *Ялтинській конференції 1945* та *Потсдамській конференції 1945* країнами-учасницями, а також на визнанні непорушності європейських кордонів учасниками Наради по безпеці та співробітництву у Європі (Хельсинки, 1975).

У світі живе пам'ять про Б. ш. Починаючи з 1990 щорічно відбувається математичний конкурс «Балтійський шлях». 2009 *ЮНЕСКО, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури* визнала цю акцію феноменом ненасильницького опору та ухвалила рішення включити документальні матеріали про неї до *міжнародного регістру програми «Пам'ять світу»*. У серпні 2013 в Естонії відкрито монумент Балтійського ланцюга, створений литов. скульптором Г.Умбрасасом.

Літ.: Балтійський шлях: як здобували незалежність Литва, Латвія та Естонія (24 серпня 2019). Web: https://hromadske.ua/posts/baltijskij-shlyah-yak-zdobuvali-nezalezhnist-litva-latviya-ta-estoniya; *Карцев Д.* «Для нас "Балтийский путь" — это как День Победы для многих россиян». 30 лет назад два миллиона литовцев, латышей и эстонцев выступили против советского режима. Web: https://meduza.io/feature/2019/08/23/dlya-nas-baltiyskiy-put-eto-kak-den-pobedy-dlya-mnogih-rossiyan; «Такого піднесення патріотичних почуттів вже давно не було серед народу», — Богдан Горинь (22 січня 2021). Web: https://loda.gov.ua/news?id=56577

В.Ю. Васильєв.

БАЛЮ́К Володимир Петрович (31.08.1996—05.04.2022) — український військовик, сержант 80-ї окремої десантно-штурмової бригади Десантно-штурмових військ ЗСУ. Позивний «Балу». Герой України (посмертно).

Н. в с. Сереховичі (нині село Ковельського р-ну Волин. обл.). Закінчив Луцький нац. тех. ун-т. Від 2016 — у лавах ЗСУ. Проходив службу на посаді гол. сержанта десантно-штурмової роти 80-ї окремої десантно-штурмової бригади. Брав участь у бойових діях під час проведення *Антитерористичної операці* та *Операції об'єднаних сил*.

Із початком *широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну* взяв участь у бойових діях на території *Херсонської області* та *Миколаївської області*. 5 квітня 2022 підрозділ, у складі якого Б. командував штурмовою групою, вів наступальні дії. Десантники мали закріпитися в околицях с. Нововознесенське (село Берославського р-ну Херсон. обл.). Однак противник, щоб зірвати укр. наступ, кинув назустріч танки, бронетехніку та значну живу силу. Зав'язався важкий бій, під час якого штурмова група під командуванням Б. знищила 4 бойові машини десанту й чимало окупантів. Ворожа контратака захлинулася та ворог почав відступати, прикриваючи свій відхід вогнем з усього наявного озброєння, саме тоді Б. отримав смертельне осколкове поранення.

Указом Президента України 12 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, Б. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: *Карбунар Н.* Володимир Балюк. Історія десантника, який зупинив атаку окупантів на Херсонщині. «Главком», 2022, 25 серпня. Web: ttps://glavcom.ua/country/society/volodimir-baljuk-zupiniv-kontratakuokupantiv-na-khersonshchini-870448.html; Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023.

В.В. Мараєва.

БАНДРІ́ВСЬКИЙ Микола Стефанович (н. 17.12.1964) — археолог, релігієзнавець. Д-р істор. н. (2015). Н. в м. *Стрий*. Закінчив істор. ф-т *Львівського національного університету* (1991). Учень проф. Л.Крушельницької. Від 1993 працює в *Інституті українознавства імені І. Крип'якевича НАН України*. Від 1989 — секретар археол. комісії *Наукового товариства імені Шевченка* та один із ред. археол. томів «*Записок Наукового товариства імені Шевченка*». Професор Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. Вивчав ранньоскіфські елітні кургани 7—6 ст. до н. е. Зх. Поділля (Швайківці, Коцюбинчики I, II), могильник *Висоцької культури* (183 поховання) в с. Петриків (село Терноп. р-ну Терноп. обл.), відкрив в *Карпатах Українських* наскельні рисунки-петрогліфи (с. Урич (село Стрийського р-ну Львів. обл.), г. Писаний Камінь (Івано-Франк. обл.), вперше класифікував поховальний обряд висоцької к-ри, розробив хронологічно-періодичні схеми розвитку висоцької та голіградської к-р і груп перед- і ранньоскіфського часу на Серед. і Верх. Придністров'ї (див. *Наддніпрянська Україна*) та синхронізував їх з періодизаційною шкалою культур Центральної Європи; на підставі західноподільських археол. матеріалів виділив групу пам'яток Михалківського типу (2012). Співавтор повторного відкриття тлінних останків кн. *Ярослава Володимировича* (1991). Автор понад 400 наук. і науково-популярних праць, зокрема 5 монографій, присвячені ранньоістор. етносам на території сучасної України (*кімерійці*, *скіфи* / саки, *кельти*, *неври*) та їх зв'язкам з цивілізацією Бл. Сходу і Сх. Середземномор'я.

Праці: Сварожі лики (археологічно-релігієзнавчі нариси з історії Західної України). Львів, 1992; Скриньокові поховання висоцької культури в

межиріччі Збруча і Стрипою. Львів, 1994; Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури. Львів, 2002; Золоті Михалківські скарби та їх доля. Львів, 2014 (співавт.); Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи — на початку доби раннього заліза. Львів, 2014.

Літ.: Романюк В. Бандрівський Микола. В кн.: Стрийщина. Історія в іменах, кн. 2. Стрий, 2012.

Р.Р. Коропецький.

БАРА́Н Олександр Вікторович (28.03.1926—12.10.2004) — історик, педагог і церковно-громад. діяч. Н. у с. Концово Ужгородського р-ну Закарпатської обл.

Середню освіту здобув у м. *Ужгород*. Вивчав історію слов'ян. народів і слов'ян. філологію у *Карловому університеті*, де здобув ступінь бакалавра (1948). 1948—55 студіював богословські й істор. науки в Папському Урбаніанському ун-ті та в Понтифікійському Східному ін-ті (обидва в Римі, Італія). 1954 у Римі висвячений на священника *Української греко-католицької церкви* архієп. І.*Бучком*. 1957 захистив докторську дис. «Київська митрополія і Мукачівська єпархія» («Metropolia Kievensis et eparchia Mukacoviensis») в Папському Урбаніанському ун-ті. 1960 захистив 2-гу докторську дис. «Мараморська єпархія та її з'єднання» («Eparchia Maramorosiensis euisque Unio») у Понтифікійському Сх. ін-ті. Від 1961 — в *Канаді*. 1968—73 навч. в Оттавському ун-ті, де здобув ступінь магістра слов'ян. філології. 1965—90 — професор сх. і зх. середньовічної історії та історії Європ. Сходу Манітобського ун-ту. Гостьовий професор *Українського Католичного університету Св. Климентія* в Римі та ун-ту св. Павла в Оттаві (столиця Канади).

Автор понад 200 наук. праць з історії козацтва, історії церкви в Канаді, історії *Закарпаття* та карпатсько-укр. *еміграції*, а також студій із історії Київської митрополії, Мукачівської єпархії, Мармароської єпархії тощо. Друкувався в низці науково-церк. часописів, зокрема: «Analecta O.S.B.M.», «Orientalis Cristiana Periodica», «Логос», «Богословія» та ін.

Дійсний член *Української Вільної Академії Наук*, її президент (1973—76, 1978—81), дійсний член НТШ (1988), *Українського історичного товариства*, *Українського богословського наукового товариства* (один з його організаторів), голова (1977—78) Т-ва ім. Шашкевича, член Канадської асоціації славістів, Канадської асоціації східнохристиян. студій, Американської асоціації сприяння славістичним студіям тощо. Опублікував ряд церковно-істор. документів.

П. у м. Вінніпег (Канада), де і похований на цвинтарі Всіх Святих.

Праці: Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukacoviensis. Рим, 1960; Eparchia Maramorosiensis euisque Unio. Рим, 1962; Церква на Закарпатті в роках 1665—1691. Рим, 1968; The Cossacks in the Thirty Years War: 1619—1624 (співавт. Ю.Гаєцький), т. 1. Рим, 1969; т. 2. Рим, 1983; Козаки на Закарпатті в 1619 році. «Український історик», 1970, № 1—3; Конгрегація пропаганди та українці. Йорктон, 1974; Питання українського патріархату в Шашкевичівській добі. Вінніпег, 1974; Гомілетичні «Бесіди» Михайла Лучкая з 1830 р. Вінніпег, 1977; Шах Абас Великий і запорожці. «Український історик», 1977, № 11; Козаки на імператорській службі в роках 1635—1636. Там само, 1979, № 1/3; Carpatho-Ukrainian (Ruthenian) Emigration: 1870—1914. Вінніпег, 1983; Козацько-перські взаємини в творах Пієтро Делла Валле. Вінніпег, 1985; Спроби єдності церков в католицькій перспективі. В кн.: Збірник праць Ювілейного Конгресу. Мюнхен, 1988—1989; Die Bemühungen und die Kirchliche Einheit aus katholischer Sicht. В кн.: Jahrbuch der Ukrainekunde. München, 1988; Нариси історії Прящівщини. Вінніпег, 1990; Праця для церкви і для народу: життя і діяльність о д-ра Василя Кушніра. Вінніпег, 1995; Карпатська Україна. Шлях до державности. Вінніпег, 2003.

Літ.: Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Encyclopedia of Ukraine. Toronto—Buffalo—London, 1985; *Пекар А.* Професор Олександр Баран, історик Закарпаття. «Український історик», 1997, № 1/4; *Винар Л.* Олександр Баран: діяльність і наукова творчість (З нагоди 50-ліття наукової праці). Там само, 1999, № 2/4; *Гаєцький О.* Д-р о. Олександр Баран (1926—2004). «Свобода», 2004, 12 листоп., № 46; Баран Олександр Вікторович (некролог). «УІЖ», 2005, № 2.

О.О. Ковальчук.

БАРА́ННИКОВ Олексій Петрович (01(09).03.1890—05.09.1952) — сходознавець-індолог, філолог, фольклорист, перекладач. Канд. філол. н. (1935), професор (1923), дійсний член АН СРСР (1939).

Н. у м. *Золотоноша* в сім'ї міщан, яка, за родинними переказами, мала зв'язок із грец. князівським родом. Навч. у Золотоноській земській прогімназії. Закінчив Черкас. г-зію (1910). Випускник історико-філол. ф-ту Ун-ту св. Володимира (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) (1914), де закінчив східне, слов'яно-рос. та романо-герм. від-ня. Член університетських наук. семінарів (індології Ф.І.Кнауера, рос. філології В.М.*Перетца* та історико-етногр. гуртка М.В.*Довнар-Запольського*). 1916—17 продовжив сходознавчу освіту у Петербурзькому ун-ті під кер-вом індологів С.Ф.*Ольденбурга* і Ф.І.Щербатського.

Викладав санскрит і порівняльне мовознавство в Самарському ун-ті (1918—20; м. Самара, нині РФ) та Саратовському ун-ті (1920—21; м. Саратов, нині РФ). Від 1921 — доцент Ленінградського ун-ту (1922 — професор), професор Ін-ту живих сх. мов. Зав. відділу буддизму, вчений-хранитель етногр. від-ня Рос. музею (1921—28). Від 1934 — співробітник Ін-ту сходознавства АН СРСР, дир. (1938—41), зав. сектору індійської філології (1946—52). Під час німецько-рад. війни 1941—45 перебував у евакуації в *Казахстані*.

Від 1925 — член Кабінету національних меншин при *Етнографічній комісії при ВУАН*. Член «*Товариства дослідників української історії, писемності і мови в Ленінграді*».

Досліджував індійські мови (урду, хінді, хіндустані, бенгалі та ін.), літературу (автор перекладів «Рамаяни», «Прем Сагар», «Джатаки, или Сказания о подвигах Бодхисаттвы»), буддизм, а також мову, побут, фольклор циган. Перший вивчав діалекти циганської мови в Україні і вплив на них укр. мови. Виділив укр. циган як окрему етногр. групу (див. *Цигани в Україні*). Засн. школи вивчення сучасних інд. мов в *Союзі Радянських Соціалістичних Республік*. Учні: В.М.Бескровний, В.С.Воробйов-Десятовський, Г.О.Зограф. Син Б. Петро також був індологом.

Автор 250 праць.

Нагороджений орденом Леніна (1935), ін. рад. нагородами.

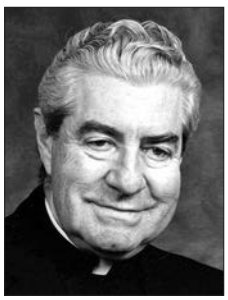

О.В. Баран.

Н.П. Барановська.

П. у м. Ленінград (нині м. Санкт-Петербург). Похований на кладовищі у Комарово (нині в адм.-тер. складі м. Санкт-Петербург). У м. Золотоноша на честь Б. названо вулицю, в м. *Черкаси* — провулок. Послідовниками вайшнавізму (домінуючий напрям індуїзму) визнаний святим.

Праці: Забайкальские дацаны. В кн.: Материалы по этнографии, т. 3, вып. 1. Л., 1926; Образцы современной прозы хиндустани. Ч. 1. Азиз уд Дин Ахмед. Ганготри. Л., 1927; Про діалект циган Артемівської округи. В кн.: Науковий збірник Ленінградського т-ва дослідників української історії, письменства та мови. К., 1928; Українські цигани. К., 1931; Цыганы СССР. Краткий историко-этнографический очерк. М., 1931; Український вплив на циганські говірки України. В кн.: На мовознавчому фронті, кн. 1. К., 1931; Українські та південноросійські циганські діялекти. Л., 1933; Короткий начерк новоіндійських літератур. К.—Х., 1933; Цыганско-русский словарь. М., 1933 (у співат.); Хиндустани (урду и хинди). Л., 1934; The Ukrainian and South Russian Gypsy dialects. Leningrad, 1934; Проблемы прозаического хинди. В кн.: Записки Ин-та востоковедения АН СССР, т. 7. М.—Л., 1939; Изобразительные средства индийской поэзии. Л., 1947; Тулси Дас. Рамаяна или Рамачаритаманаса. Море подвигов Рамы. Вступительная статья, перевод и комментарии А.П. Баранникова. М.—Л., 1948; Индийская филология. Литературоведение. М., 1959; Листи Олексія Баранникова до Агатангела Кримського. Упор. Н. Зіневич. «Київська старовина», 2010, № 5.

Літ.: *Бескровный В.М., Кальянов В.И.* Памяти академика А.П. Баранникова. «Известия АН СССР», 1953, т. 12, вып. 1; *Левина С.Л.* 75 лет со дня рождения академика А.П. Баранникова. «Вестник АН СССР», 1965, № 10; *Пономаренко М.* Творець радянської школи індологів. «Краєзнавець Черкащини», 1990, вип. 1; *Челышев Е.П.* Душа его навсегда останется в Индии. 100 лет со дня рождения академика А. П. Баранникова. «Вестник АН СССР», 1990, № 9; *Черненко С.* Феномен Олексія Баранникова почався в Золотоноші: Фундатор радянської школи вчених-індологів. «Хроніка-2000», 2001, вип. 45—46; *Її ж.* Українець Олексій Баранников, індолог, який став святим. «Науковий світ», 2010, № 8; *Зіневич Н.* Циганознавчі студії академіка О.П. Баранникова. В кн.: Українська історична наука на порозі XXI століття: Міжнародний Науковий Конгрес. Чернівці, 16—18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення, т. 3. Чернівці, 2001; *Її ж.* Баранников Олексій Петрович. У кн.: Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. К., 2011; *Її ж.* Український контекст наукової біографії Олексія Петровича Баранникова (перша третина XX ст.). У кн.: З любов'ю до народів: ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження. К., 2013; *Поліщук В.Т.* Академік. Індолог. Святий. «Холодний яр» (Черкаси), 2015, № 2; *Його ж.* Індуський святий із семінару Перетца: до 125-річчя академіка Олексія Баранникова. «Літературна Україна», 2015, № 16; *Загребельна Н.І., Яретик М.М.* Уродженець Золотоноші Олексій Баранников — індійський святий. В кн.: Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць, вип. 8 (12). К., 2023.

В.В. Масненко.

БАРАНО́ВСЬКА Наталія Петрівна (н. 15.07.1948) — дослідниця проблем новітньої історії України, д-р істор. н. (2006). Н. у м. Махачкала (Дагестан, РФ), де після повернення із заслання оселилась родина діда. Від 1958 проживає в Україні. 1973 закінчила істор. ф-т Київ. держ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Від 1967 працювала в *Інституті історії України НАН України* старшим лаборантом, молодшим наук. співробітником (до 1975), наук. співробітником (1975—84), старшим наук. співробітником (1984—2011) відділу сучасної історії (1991—2001), від 2002 — відділу новітньої історії та політики. 1982 в Ін-ті історії України НАН України захистила канд. дис. «Роль преси України у зміцненні дружби народів СРСР. 1966—1975 рр.» (наук. кер. — д. істор. н. В.Ф.Панібудьласка), 2006 — докторську дис. «Чорнобиль в новітній історії України: влада і суспільство» (наук. консультант — Г.*Касьянов*).

Досліджувала суспільно-політ. та екон. стан України після *Другої світової війни 1939—1945*, історію становлення новітньої державності України, проблеми аграрної та регіональної історії, різнопланові аспекти *Чорнобильської катастрофи 1986*. Вперше в історіографії розглянула крізь призму соціально-політ. історії складні проблеми наслідків аварії для населення України, особливостей буд-ва об'єкту укриття, різних науково-тех. і морально-психологічних аспектів трагедії. Досліджуючи чорнобильську проблематику співпрацювала з низкою держ. установ та громад. орг-цій, задіяних у вирішенні зумовлених аварією проблеми, зокрема, з першим міністром України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС Г.О.Готовчицем, дир. ЧАЕС С.К.Парашиним, дир. «Об'єкту "Укриття"» В.І.Купним, активом та кер-вом громад. орг. «Союз Чорнобиль України», «Зелений світ», об'єднанням мешканців евакуйованої *Прип'яті* «Земляки» тощо. Як один з небагатьох фахівців-гуманітаріїв із чорнобильської проблематики виступала експертом та коментатором при підготовці матеріалів для ЗМІ, з доповідями на міжнар. науково-практичних конференціях, конгресах і семінарах, які проходили в Італії, Росії, Україні, Японії.

Лауреат премії *Костомарова імені премія НАН України* (2002), нагороджена Почесною відзнакою Мін-ва України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (2006).

Праці: Социально-экономическое развитие Украинской ССР. 80-е годы. К., 1988 (у співавторстві); Сучасне українське село: проблеми, пошуки (1985—1990). К., 1991 (у співавторстві); Чи могла бути реалізована Продовольча програма в СРСР. «УІЖ», № 6, 1992; Україна незалежна: час випробувань, сподівань. К., 1993 (у співавторстві); Формування загальносоюзного продовольчого фонду та його уроки для незалежної України. «УІЖ», 1994, № 5; Чорнобиль: проблеми здоров'я населення: збірник документів і матеріалів в 2-х частинах (головний упорядник збірника, автор вступу та коментарів). К., 1995; Зміна засад тотального партійного контролю за суспільством у добу М. С. Хрущова. До 100-річчя від дня народж. М. С. Хрущова. 14 квітня 1994 р. К., 1995; Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. К., 1996 (гол. упорядник збірника, співавтор вступу, автор коментарів); Україна. Друга половина XX століття. Нариси історії. К., 1997 (у співавторстві); Україна — Чорнобиль — світ: чорнобильська проблема у міжнародному вимірі 1986—1999 рр. К., 1999; Об'єкт «Укриття»: проблеми, події, люди. К., 2000; Соціальні та економічні наслідки Чорнобильської катастрофи. К., 2001; Чорнобильська катастрофа: під іншим кутом зору. К., 2004 (у співавторстві); Чорнобильська катастрофа в публікаціях. К., 2004; Нарис історії України XX століття. К., 2005 (у співавторстві); Чорнобильський лабіринт. Сценарій катастрофи, факти, документи. К., 2005 (у співавторстві); Чорнобильська трагедія. Нариси з історії. К., 2011; Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991—2010 роки). К., 2012 (у співавторстві).

Літ.: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник (Серія «Українські історики»), вип. 1. К., 1998; Яблуневий цвіт і гілка полину: Чорнобиль у житті і творчості історика Наталії Барановської. «Надзвичайна ситуація», 2001, № 3; Інститут історії України Національної академії наук України 1936—2006. К., 2006.

С.С. Падалка, О.В. Андрощук.

БАРВІ́НСЬКИЙ Богдан Олександрович (15.07.1880—08.02.1958) — історик, книгознавець, архівіст, археограф, бібліограф, педагог. Н. в м. *Тернопіль* в родині О.Г.*Барвінського*, брат В.*Барвінського* та О.О.Барвінського. Навч. спочатку у Терноп. г-зії, а після переїзду родини до *Львова* — продовжив навчання і закінчив Львів. академічну г-зію (1898). Вступивши на філос. ф-т Львів. у-ту (див. *Львівський національний університет*) вже в зимовому семестрі 1898 став студентом М.С.*Грушевського*. Всесвітню історію вивчав у професорів Т.*Войцеховського*, Б.*Дембінського*, Л.*Фінкеля*, одночасно навчався на юрид. ф-ті (відвідував лекції з політ. права проф. О.*Бальцера*). В студенські роки був членом «*Академічної Громади*». Закінчив ун-т 1903, продовжив навчання у Віденському ун-ті та *Берлінському університеті*, здобув наук. ступінь д-ра філософії (1907), почав працювати у Львів. крайовому архіві ґродських і земських актів, від 1908 працював в Наук. б-ці Львів. ун-ту спочатку безоплатним практикантом, відтак — практикантом, 1913—19 — асистентом. Звільнений 1919 за відмову скласти присягу відновленій Польській д-ві (див. *Польща*). До 1918 — секретар історично-філол. секції *Наукового товариства імені Шевченка*. 1921—25 — професор *Львівського таємного Українського університету*, вчений секретар університетського Сенату. Викладав у г-зії сестер Василіянок (див. *Василіани*). 1939—41 — бібліотекар, в. о. дир., згодом дир. Фундаментальної б-ки (нині Наук. б-ка Львів. нац. у-ту). 1939 організував в б-ці «Спеціальний фонд», реконструкцію каталогів відповідно до ідеологічних змін та курси укр. мови для працівників б-ки, які не володіли укр. мовою; 1942—44 — бібліотекар б-ки т-ва «Народний Дім», 1944—47 — старший наук. співробітник, зав. відділу рукописів Львів. філії б-ки *Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки* (АН УРСР). Досліджував давні князівські документи та події в *Галицько-Волинському князівстві*, історію шляхетських (див. *Шляхта*) родів у Польщі, Австрії, Україні та Росії, розвиток освіти та релігії в Україні. Б. був автором популярних праць з історії України, призначених для середньошкільної молоді, студентів вишів, інтелігенції та освіченої людності *Галичини* й *Буковини*. Зібрав матеріали до генеалогії роду Барвінських, підготував кілька історико-генеалогічних монографій, зокрема «Рід Айхінгерів в Польщі і на Руси в 16—18 ст.» (1928), «Рід Хмельницьких» (1930-ті рр.) Листувався з М.Грушевським, В.*Гнатюком*, Спадщину Б. досліджували О.Дзьобан, Г.Сварник, Б.Мельничук.

П. у м Львів, похований на Личаківському цвинтарі.

Праці: Два незвісні переклади Йос. Левицького. «Руслан», 1901, число 123; З'їзд галицького князя Данила з угорським королем Белею IV в Пшезбурзі 1250 р. Істор. крит. аналіза. Львів, 1901; Zygmund Kejstutowicz, książę Starodubski. Lwow, 1906; Пісня про Ведмедівську попівну і здобуття міста Ведмедівки турками 1677 р. В кн.: Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріяли до історії України-Руси. Жовква, 1908; Львів, 1909; Т. Шевченко як «атеїст» та поет «ненависти». Безіменні «герої» і їх кертична робота. Дві відповіди клеветникам Шевченка. Львів, 1910; Оповідання з рідної історії. Жовква, 1911; Йосиф II чи Ян-Казимир? З нагоди святкування 250-літної річниці створення Львівського Університету. Львів, 1912; Звідки пішло ім'я «Україна»? Винниця, 1917; Слідами гетьмана Мазепи. Львів, 1920; Родинні Літописи. Їх історичне й культурно-побутове значення. «Стара Україна» (Львів), 1924, число 1; Слідами гетьмана Мазепи. Львів, 1926; До побуту Ганни Орликової в Станиславові. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського, т. 1. К., 1928; Причинки до польсько-укр. геральдики і сфрагістики. Львів, 1935; До справи «Тисячоліття» польсько-угорської границі. «Діло», 1938, число 230; Коротка історія Галичини продовж тисячоліття 907—1941. Львів, 1941; Опришки (як вони виглядали в 17-му і 18-му століттях). В кн.: Тернопілля'95: регіон. Тернопіль, 1995; Історія українського народу. Львів, 1922 (перевид. — Тернопіль, 1995; Спогади про Івана Франка. Львів, 2011.

Літ.: Енциклопелія українознавства. Словникова частина, т. 1. Париж—Нью-Йорк, 1955; Encyclopedia of Ukraine, vol. 1.| Toronto—Buffalo—London, 1984; *Дзьобан О. О.* Богдан Барвінський — український історик, педагог, бібліотекар, архівіст, журналіст (за архівними матеріалами). В кн.: Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення 5-ї Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (27—28 листопада 1998). Львів, 1999; *Сварник Г.* Барвінський Б. О. В кн.: Українські архівісти, вип. 1. К., 1999; *Тельвак В.* Студенти Михайла Грушевського на філософському факультеті Львівського університету (за деканатським каталогом). В кн.: Михайло Грушевський. Студії та джерела, кн. 3. К., 2021. *Сварник Г.І.* Барвінський Богдан Олександрович. В кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 2. К., 2003; Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка, т. 1. Львів, 2011; *Павлишин С.* Рід Барвінських в історії української культури. «Вісник НТШ», 1993, ч. 6—7.

Б.З. Якимович.

Б.О. Барвінський.

БА́РСЬКИЙ ЄЗУЇ́ТСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — навч. заклад, що існував у м. *Бар* 17—18 ст. Перші *єзуїти* прибули до Бара 1618 на запрошення С.*Жолкевського*, який зробив пожертви маєтностями та грошима (внески зробили також князі К.Збаразький (див. *Збаразькі*) та Ю.Чорторийський (див. *Чорторийські*). Через три роки місія, в якій нараховувалося до семи єзуїтів, отримала статус резиденції. Не маючи власного костелу, єзуїти правили службу у парафіяльному костелі та замковій каплиці. 1623 С.*Конецпольський*, отримавши від короля Барське *староство*, вирішив відкрити при резиденції навч. класи. Лише 1635 було отримано рішення *Вального сейму* про заснування колегіуму, відтак розпочалися заняття (офіц. підтвердження статусу колегіуму резиденція отримала 1646). Після подій 1648 єзуїти тривалий час не мали в Барі сталого помешкання. На поч. 1670-х років У. фон *Вердум* згадує про костел єзуїтів. 1703 у Барі після тривалої перерви оселилися два орденських місіонери, використовуючи для своїх проповідей парафіяльний костел. 1733 Барська місія знову піднялася до рівня резиденції, підпорядковуючись *Кам'янецькому єзуїтському колегіуму*. Розпочалося спорудження нового шкільного будинку (1762, архіт. М.Соболевський).

Бар. Загальний вигляд поєзуїтського храму та колегіуму. Фото 2012.

Невдовзі резиденція вдруге отримала статус колегіуму. Його будівлі неодноразово добудовувалися та перебудовувалися, востаннє — 1772—77 (архіт. Т.Секержинський, колиш. професор арх-ри у *Львівському єзуїтському колегіумі,* в 1772—73 ректор Б. є. к.). Після ліквідації ордену єзуїтські маєтності дісталися катол. єпископату, а споруди колегіуму, за рішенням *Едукаційної комісії 1773—94*, відійшли 1781 *василіанам*, які мали тут монастир і власну школу. Б.є.к. мав лише одну постійну місію в *Чечельнику* протягом 1751—59; згодом цю місію було підпорядковано *Вінницькій єзуїтській резиденції*. Частково зберігся корпус колегіуму (1753—75), який поєднує храм і колишні шкільні приміщення. Нині в користуванні кармелітського монастиря (див. *Кармеліти*).

Літ.: Сказание о Подольском г. Баре и Барском Св.-Покровском монастыре. «Подольские епархиальные ведомости», 1887, № 36/37; Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; *Załęski St.* Jezuici w Polsce, t. 1—5. Lwów, 1900—1906; *Сецинский Е.* Храмы г. Бара. «Подольские епархиальные ведомости», 1902, № 47—51; *Poplatek J., Paszenda J.* Słownik jezuitów artystów. Kraków, 1972; Encykłopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564—1995. Kraków, 1996; *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса. Коротка антологія. «Архітектурна спадщина України», вип. 5. К., 2002; Encyklopedia kresów. Kraków, 2006; *Kowalczyk J.* Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. Warszawa, 2006.

П.А. Ричков.

БАТО́РІЄВА ЛЕГЕ́НДА — історіографічна традиція, згідно з якою польс. король *Стефан Баторій* відіграв видатну роль у ранній історії *козацтва українського*. Б. л. стверджує, що орг-цією та традиціями *реєстрові козаки*, *Українська козацька держава* (*Військо Запорозьке*) та *Запорозька Січ* завдячують Стефану Баторію. Започаткована у 17 ст. польс. хроністами (П.*Пясецький*, С.*Твардовський*) і підхоплена у 18 ст. козац. історіографами (Г.*Грабянка,* С.*Величко*) та *«Історією русів»*, Б. л. була успадкована укр. *історіографією* 19 ст. (М.*Маркевич*, окремі представники «Київської історичної школи» (див. *Антоновича Володимира Київська школа істориків*), Д.*Яворницький*) і дожила аж до поч. 21 ст., незважаючи на те, що була спростована на поч. 20 ст. (А.*Стороженко*, В.*Доманицький*, М.*Грушевський*). Від 1753 запорожці, намагаючись обгрунтувати свої права на територію, відому як *Вольності Війська Запорозького Низового*, активно використовували Б. л., посилаючись на *універсал Богдана Хмельницького* — фальсифікат серед. 18 століття.

Літ.: *Jarosz W.* Legenda Batoryańska. «Kwartalnik historyczny», 1903, № 4; *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские казаки. К., 1904; *Доманицький В.* Чи була реформа Баторія. У кн.: Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. Львів, 1906; *Полторак В.* Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734—1775 рр.): політико-правовий та соціально-економічний аспекти. Одеса, 2007; *Грибовський В.* Г.-Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі, або До питання про роль особистості історика в історії. «Січеславський альманах» (Днепропетровск), 2011, № 6; *Грибовский В.* Г.Ф. Миллер и Запорожская Сечь: о роли личности историка в истории. «COGITO. Альманах истории идей», 2015, вып. 6.

Д.Я. Вортман.

БАТУ́РИНСЬКИЙ АРХІ́В — умовна назва частини архіву І.С.*Мазепи*, що зберігався в гетьманській резиденції *Батурині* і був вивезений 1708 О.Д.*Меньшиковим* після захоплення міста рос. військами. Термін на позначення цього комплексу документів було уведено до наук. обігу Т.Г.*Таїровою-Яковлевою*; нею ж Б.а. було опубліковано. Більша частина збереженого Б.а. зберігається у Науково-істор. архіві Санкт-Петербурзького ін-ту історії РАН (Ф. 83. Похідна канцелярія О.Д.Меньшикова), окремі документи — у фонді Давньосховища Російського держ. архіву давніх актів (Москва, РФ).

На сьогодні Б.а. — це єдиний архів *Війська Запорозького* кін. 17 — поч. 18 ст., що зберігся до нашого часу; він дає уявлення про принципи формування і зберігання документів *Генеральної військової канцелярії*. Зокрема, засвідчує, що принаймні за часів І.С.Мазепи не існувало розподілу між особистим гетьманським архівом і архівом Війська Запорозького. Так, у Б.а. поряд із діловим листуванням зустрічаються особисті папери: маєткові пожалування *Петра I* гетьману, лист *Августа II* про нагородження І.Мазепи орденом Білого Орла; листи матері гетьмана; звіти управителів про стан його госп-ва; листування з лікарями і аптекарями, вірші.

Поряд із цим архів містив вхідну документацію гетьманської канцелярії за 1690—1708, зокрема царські грамоти, листи держ. діячів Рос. д-ви до І.Мазепи (див. *Гетьманщина та Російська імперія*), зарубіжне вхідне листування. Реконструювати Б.а. дозволяють збережені оригінали документів, а також детальний опис архіву гетьмана — «Выписка з Мазепинських листів», складена 1710 за розпорядженням О.Д.Меньшикова. Разом у Б.а. нараховувалося понад 600 листів моск. та зарубіжних політ. діячів: грамоти Петра I, 193 документи «латинського і польського письма», 23 — «грецького», «без ліку» — «німецькі» і татарські листи, документи франц. мовою, «цифірні» (тобто зашифровані), листи від Я.В.Брюса, Д.М.*Голіцина*, І.М.Головіна, Я.Ф.Долгорукова, Н.М.Зотова, Л.К.Наришкіна, Т.Н.Стрешнєва, П.А.Толстого, І.Б.Троєкурова, М.А.Черкаського, П.П.Шафірова та ін.; 22 листи О.Д.Меньшикова до І.С.Мазепи за 1703—08, великий блок вхідної кореспонденції від глави *посольського приказу* Ф.О.Головіна (114 листів за 1700—06), 6 листів Г.І.Головкіна (1702—06), 10 листів генерал-фельдмаршала Б.П.Шереметьєва (1701—04), 2 листи митрополита рязанського і муромського, місцеблюстителя патріаршого престолу *Стефана* (*Яворського*).

Іншу частину Б.а. складали вхідна документація «білоруською» мовою (див. *Руська мова*; *староукраїнська літературна мова*) «від різних полковників і старшин, і сотників, і отаманів, і прикажчиків». Опис цієї частини архіву відсутній, а усі документи втрачені. Залишається відкритим питання, чи зберігалися в гетьманському архіві копії *Гетьманських універсалів* (за аналогією з чернетками *Малоросійського приказу*). Документи зберігалися в скринях. Виявлення та публікація документів Б.а. здійснювалися Центром із вивчення історії України Санкт-Петербур. держ. ун-ту (РФ). Разом було опубліковано 309 документів з реконструкцією.

Літ.: Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690—1709 гг. СПб, 2014.

Т.Г. Таїрова-Яковлева.

БАХМАТЮ́К Олекса (Бахматник, Бахмінський, Бахмицький; 10.12.1820—15.03.1882) — нар. майстер, найвідоміший представник школи *Косівської мальованої кераміки*.

Н. у м. *Косів* у сім'ї гончара П.Бахматника, який у 1-й чверті 19 ст. прибув сюди з *Наддніпрянської України*. Гончарному мист-ву навч. у батька, а згодом — у відомого місц. майстра І.Баранюка. Спочатку працював разом із батьком, після його смерті (1851) — самостійно. Брав участь у міжнар. виставці у *Відні* (1873), у Галицькій крайовій виставці у *Львові* (1877), в етногр. виставці у *Коломиї* (1880). Виготовляв миски, горнятка, дзбанки, вази, свічники, пічні кахлі та ін. керамічні вироби, розписані орнаментальними і сюжетними композиціями (серед яких найбільш відомі сценки з життя різних верств населення *Гуцульщини*).

П. у м. Косів.

Літ.: Олекса Бахматюк: Альбом. К., 1976; Олекса Бахматюк. Художня кераміка. Косів, 2011; *Березка Л.* Олекса Бахматюк — гончар Гуцульщини. Web: https://huculia.info/oleksa-bakhmatyuk-hutsul-potter/; *Лащук Ю.* Олекса Бахматюк: видатний гончар з Косова. Web: https://uartlib.org/oleksa-bahmatyuk-vidatniy-gonchar-z-kosova/

Д.Я. Вортман.

БА́ЧА Юрій Андрійович (псевд.: Андрій Калина, Юрій Андрійович; 13.05.1932—25.01.2021) — літературознавець, публіцист, громад. діяч. Н. у с. Кечківці (нині у Свидницькому окрузі, Словаччина) у багатодітній сел. родині. Шість класів початкової школи закінчив у рідному селі, горожанську школу — 1947 у Свидніку, Вищу госп. школу — 1951 у Пряшеві (нині місто в Словаччині). У серпні 1951 став першим ред. укр. газ. «Нове життя» (Пряшів). Навч. на пед. ф-ті Словацького ун-ту в Пряшеві (1951—54) і філос. ф-ті Ун-ту ім. Коменського в Братиславі (1954—56). У студентські роки часто виконував обов'язки голови гуртка молодих авторів при Укр. секції Спілки словац. письменників. Упродовж 1954—60 — асистент кафедри рос. мови та літ. Пряшівського пед. ін-ту, від 1960 працював на кафедрі укр. мови та літератури Пряшівського філос. ф-ту ун-ту ім. Шафарика (1960—63 — старший викладач, від 1964 — доцент, у 2001—02 — професор). Навч. в аспірантурі на кафедрі укр. літератури Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), там само у травні 1960 захистив канд. дис. «Літературний рух на Закарпатті середини 19 століття».

Упродовж 1970—90 був через надмірну національно-патріотичну спрямованість його творів Б. був позбавлений роботи та права займатись будь-якою академічною та громадсько-політ. діяльністю (у цей час заробляв на життя, працюючи водієм, комірником, на різних тимчасових роботах), а 1973 — засуджений за зберігання та поширення книги І.*Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»* до 4 років ув'язнення. Перебував під арештом від 24 вересня 1973 до 24 вересня 1974 (у Мартині та Ілаві).

Член пленуму і президії Культурного союзу укр. трудящих *Чехословаччини* у Пряшеві (1968), член комісії зі шкільництва та культури Східнословацького нац. к-ту (1962—64). Член Спілки укр. письменників (раніше: укр. секції Спілки словац. письменників) *Словаччини* від її виникнення у 1990. Учасник багатьох наук. конгресів і конференцій у Пряшеві, Братиславі, *Празі*, *Ужгороді*, *Києві*, *Львові*, *Харкові*, *Одесі*, *Дніпропетровську*, *Дрогобичі* та ін. містах. У листопаді 1993 брав участь у 6-му Світовому конгресі українців (Торонто, Канада) (див. *Світовий конгрес українців*), 2001 — у Всесвітньому форумі українців (Київ) (див. *Всесвітні форуми українців*) та 10-му Європ. конгресі українців (Будапешт). Автор понад 600 наук., художніх і публіцистичних творів. Лауреат Міжнар. літературної премії ім. Богдана Лепкого за книгу поезій «На правах рукопису» (2002). Жертвував на побудову пам'ятника Т.Шевченкові в Ужгороді. Багато зробив у справі укомплектування б-к в Україні журналами «Дукля» та «Дружно вперед»: сотні примірників яких Б. переслав до книгозбірень у Києві, Львові, Ужгороді.

П. у м. Пряшів (Словаччина).

Тв.: «Літературний рух на Закарпатті середини XIX століття». Пряшів, 1961; Чому, коли і як? Пряшів, 1967 (у співавт.; 2-ге вид. К., 1992; 3-тє вид. Дрогобич, 2005); А матері твоїй завиджу. Пряшів, 1991; Олекса. К., 1993; Листи самому соб. Пряшів, 1997; З історії української літератури Закарпаття та Чехословаччини. Пряшів, 1998; Добрий день, Україно! Пряшів, 2002; На правах рукопису. Париж—Львів—Цвікау, 2002; Бути лозою чи дубом. Ужгород, 2005; Вибрані твори. Ужгород, 2006; Мистецька лінія. Ужгород, 2008.

Літ.: *Ільницький М.* Книжка, писана 18 років. Львів, 1991; *Ференц Н.* Коли неправда душить горло. «Карпатська Україна», 1992, 4 червня; *Тренчені Г.* Поміж великими планами і обмеженими можливостями (До 60-річчя Ю. Бачі). «Дружно вперед», 1992, № 5; *Бедзір В.* Коротко і доступно. «Карпатський край» (Ужгород), 1994, № 4—5; *Кобаль Т.* Необмежене поле роздумів. «Дукля» (Пряшів), 1995, № 1; *Мишанич О.* Слово Юрія Бачі про українську літературу Чехословаччини після 1945 року. Там само, 1996, № 1; Pevec čistej l'udskej duse. Výberová bibliografia Juraja Baču. Svidník, 1997; *Ґабор В.* Бача Юрій. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 5. Львів, 1998; *Magocsi P. R.* Carpatho-Rusyn Studies And Annotated Bibliography, vol. 2. New York, 1998; *Ковач Ф.* Бача Юрій. В кн.: Краєзнавчий словник русинів-українців Пряшівщини. Пряшів, 1999; *Сливка Ю.* Неакадемічні розмови на Академічній. У кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000; *Скунць П.* Не почута правда — також правда. «Срібна земля» (Ужгород), 2002, № 20; *Ґабор В.* Світла душа українців Пряшівщини. «Старий замок» (Ужгород), 2002, 24 січня; *Ґаврош О.* Листи самому собі. Юрій Бача — відомий і невідомий. «Ужгород». 2002, № 4; *Ґаврош О.* Юрко Бача: До літератури ставлюсь, як до чогось святого. «Срібна земля» (Ужгород), 2002, № 23 («Україна Молода», 2002, 12 червня); *Мишанич О.* Юрію Бачі — 70. «СіЧ», 2002. № 12; *Хланта І.* Юрій Бача: біобібліографічний покажчик. Ужгород, 2012. Web; http://biography.nbuv.gov.ua/data/data/bibliogr/3194.pdf; *Пасемко І.* Словацький україніст Юрій Бача відзначив 80-річний ювілей. Web: http://zakarpattya.net.ua/Special/97071-Slovatskyi-ukrainist-Iurii-Bacha-vidznachyv-80-richnyi-iuvilei; www.jurbaca. sk; *Довгович Л.* На Пряшівщині на 89 році життя відійшов у вічність професор Юрій Бача. Web: https://zakarpattya.net.ua/Special/209215-Na-Priashivshchyni-na-89-rotsi-zhyttia-vidiishov-u-vichnist-profesor-Iurii-Bacha

І.І. Винниченко.

БЕДЗА́Й Ігор Володимирович (20.07.1972—07.05.2022) — укр. військовик, полковник, начальник служби безпеки польотів — старший інспектор-льотчик Ко-

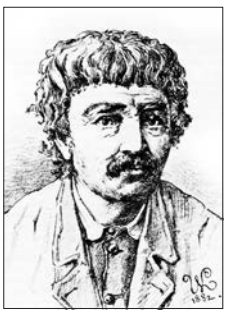

О. Бахматюк.

Ю. Бача.

І.В. Бедзай.

А. Безансон.

Д.Є. Белінг.

мандування ВМС ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. в м. *Миколаїв*. 1993 закінчив вище військ. авіаційне учще льотчиків у м. Сизрань (РФ) та висловив бажання проходити службу в Україні. Служив у 555-му протичовновому змішаному авіац. полку (м. Очаків). З 2004 — у 10 морській авіац. бригаді (с-ще Новофедорівка, АР Крим). Був заступником командира з льотної підготовки, з березня 2014 — командир бригади.

У березні 2014, ризикуючи життям, забезпечив перебазування із заблокованого рос. військами аеродрому в Новофедорівці на аеродром Кульбакине під Миколаєвом 10 одиниць авіатехніки. У Криму залишилися тільки несправні машини. Під час проведення *Антитерористичної операції* та *Операції об'єднаних сил* здійснював вильоти, доставляючи особовий склад та вантажі в райони ведення бойових дій. 2019 переведений на вищу посаду в Командування ВМС (м. Одеса).

7 травня 2022 під час здійснення пошуково-рятувальних заходів у районі гирла р. *Дунай* вертольот Мі-14ПС, яким керував Б., уникнув ураження від двох гарматних пострілів із ворожого винищувача Су-30, проте випущена із цього ж літака керована ракета влучила у вертоліт. Усі, хто перебував на борту, загинули.

21 серпня 2014 нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. Указом Президента України від 11 травня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народу Б. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

24 червня 2022 ім'я Б. присвоєно 10-й мор. авіац. бригаді ВМС ЗСУ.

Літ.: *Діордієв В.* Останній політ, або Земля та небо полковника Бедзая. «АрміяInform», 2022, 4 серпня Web: https://armyinform.com.ua/2022/08/04/ostannij-polit-abo-zemlya-ta-nebo-polkovnyka-bedzaya/; Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023.

В.В. Мараєва.

БЕЗАНСО́Н Ален (фр. Besançon Alain) (25.04.1932—08.06.2023) — франц. історик, філософ і публіцист, почесний доктор Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, дійсний член НТШ Є. Н. у м. Париж (Франція). Вивчав історію у Школі політ. наук та ун-ті Сорбонна (Париж). 1957—60 — викладач у ліцеях Монпельє та Пастера. 1960—64 — співробітник Нац. центру наукових досліджень. Від 1965 — співробітник Школи вищих досліджень соціальних наук, згодом — її почесний член. Від 1964 — наук. співробітник Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк, США). 1967—68 — запрошений професор Рочестерського ун-ту (Нью-Йорк, США). Від 1979 — запрошений науковець Центру Вілсона, Ін-т Кеннана (Вашингтон, США), 1983—84 — Гуверівського ін-ту (Стенфорд, США). 1995 — запрошений професор Прінстонського ун-ту (США). Від 1996 член Ін-ту Франції (Académie des Sciences Morales et Politiques), у якому очолював секцію філософії. Дійсний член Франц. академії політ. наук. 1951—56 — член Комуністичної партії Франції.

1983—88 вів постійну рубрику в тижневику «L'Express», опублікував бл. 500 статей у різних журналах і оглядових виданнях. Від 1961 — член редколегії фахового ж. «Cahiers du monde russe», від 1986 — член редакційної ради час. «Commentaire».

Автор численних праць з історії *Росії* та *Союзу Радянських соціалістичних Республік*, зокрема низки монографічних досліджень, переважно з проблем рос. імперіалізму, рад. тоталітаризму, комуніст. ідеології, їх витоків та специфіки вивчення у зх. академічному світі. Низка праць Б. перекладена кількома мовами, зокрема укр.: «Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту» (2007), «Свята Русь» (2017).

П. у м. Париж.

Тв.: Le tsarévitch immolé, la symbolique de la loi dans la culture russe. Paris, 1967; Histoire et expérience du moi. Paris, 1971; Entretiens sur le Grand Siècle russe et ses prolongements. Paris, 1971 (en collaboration); Éducation et société en Russie. Paris,1974; L'Histoire psychanalytique, une anthologie. Paris, 1974; Être russe au XIXe siècle. Paris, 1974; Court traité de soviétologue à l'usage des autorités civiles, militaires et religieuses. Paris, 1976; Les origines intellectuelles du léninisme. Paris, 1977; La confusion des langues: la crise idéologique de l'Église. Paris, 1978; Présent soviétique et passé russe. Paris, 1980; Anatomie d'un spectre: l'économie politique du socialisme réel. Paris, 1981; La falsification du bien, Soloviev et Orwell. Paris,1985; Une génération. Paris, 1987; Vendredis. Paris, 1989; L'image interdite, une histoire intellectuelle de l'iconoclasme Paris, 1994; Trois tentations dans l'Église. Paris, 1996; Aux sources de l'iconoclasme moderne. Paris, 1998; Le malheur du siècle: sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah. Paris, 1998; Émile et les menteurs. Paris, 2008; Cinq Personnages en quête d'amour. Amour et religion. Paris, 2010.

Літ.: Ален Безансон. «Дзеркало тижня», 2004, 20—26 березня; *Шаповал Ю.* Ален Безансон: «Дуже важливо, щоб Україна знала свою історію». «Kyiv Post», 2023, 24 грудня.

Н.О. Лаас.

БЕ́ЛІНГ Дмитро Євстафійович (Остапович) (13.09.1882—28.05.1949) — іхтіолог, гідробіолог, педагог, д-р біологічних наук (1935). Н. у м. *Санкт-Петербург* у сім'ї юриста; за походженням — німець. 1909 закінчив природниче від-ня фіз.-мат. ф-ту Ун-ту св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Працював у зоологічній лабораторії, викладав у *Київському політехнічному інституті* і на Київ. вищих жіночих курсах. Упродовж 1911—18 очолював зоологічне від-ня Дніпровської біостанції Київ. т-ва любителів природи в урочищі Чорторий на *Трухановому острові* (від 1919 біостанція розміщувалась в урочищі Гористе, поблизу с. Старосілля (нині територія Вишгородського р-ну Київ. обл.). 1919—21 працював у Таврійському ун-ті (див. *Таврійський національний університет*) на кафедрі зоології біологічного та медичного ф-тів та природничому від-ні фізико-мат. ф-ту, а також на біостанції в м. *Севастополь*. 1922—35 — дир. Дніпровської (Старосільської) біостанції, яка з кін. 1921 підпорядковувалась ВУАН (1933 станцію було перетворено на гідробіологічну станцію).

Брав участь в орг-ції заповідників «Конча-Заспа» (поч. 1920-х) і «Гористе» (1931). Член Комісії краєзнавства ВУАН (1924), К-ту з охорони пам'яток природи тощо. 1935 Б. було присвоєно (без захисту дис.) ступінь д-ра біологічних наук, також він отримав звання професора.

28 жовтня 1937 Б. був заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, масонстві, шпигунстві. У лютому 1938 звинувачення було знято; призначений дир. іхтіологіч-

ної станції. З 10 червня 1941 дир. щойно створеного Гідробіологічного інституту АН УРСР (тепер *Інститут гідробіології Національної академії наук України*). Не отримав «броні» під час евакуації АН УРСР у *Казахстан* і вимушений був залишитися в окупації. Очолював Укр. н.-д. ін-т гідробіології та рибальства, створений при Дослідницькому центрі *Райхскомісаріату Україна* шляхом об'єднання Ін-ту гідробіології АН УРСР та Ін-ту рибного госпва колиш. Наркомату землеробства СРСР. 1942 був науковим консультантом *Музею-архіву переходової* доби (Київ). У 1943 емігрував до м. Познань (Польща), згодом — до ФРН (див. *Німеччини*). До 1949 працював в Геттінгенському ун-ті.

П. у м. Гьоттінген (ФРН).

Праці: Очерки по ихтиофауне р. Днепра. В кн.: Труды Днепровской биологической станции, № 1. К., 1914; Определитель рыб пресноводных и морских Европейской России. Пг., 1923; Дніпро та його рибні багатства. К., 1935; Риби прісних вод УСРР: бібліогр. покажчик. К., 1936; Вивчення тваринного світу свого краю. Методика фавністичних дослідів. Харків—Київ,1930.

Дж.: Київський університет імені Тараса Шевченка. Довідник. К., 1993; Історія Академії наук України. 1918—1923: документи і матеріали. К., 1993; *Руда С.П.* Дмитро Євстафійович Белінг (1882—1949). «Нариси з історії природознавства і техніки», 1994, вип. 41; *Борейко В.Е.* Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860—1960), т. 1. К., 1995; Энциклопедия «Российские немцы». Методические материалы, вып. 3. Алфавитный словник. М., 1997; Історія Академії наук України. 1924—1928: документи і матеріали. К., 1998; Немцы Украины: пилотный сборник. Материалы к энциклопедии «Немцы России», вып. 7. М., 2002; Історія Академії наук України. 1929—1933: документи і матеріали. К., 2003; Історія Національної академії наук України (1941—1945), ч. 1. Документи і матеріали. К., 2007; *Винниченко І., Винниченко Р.* Німці в історії Київського університету (XIX — половина XX ст.). К., 2009; *Борейко В.Є.* Белінг Дмитро Євстахійович. У кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 2. К., 2003; Державний архів Київської області, Ф. Р-2412, оп. 1, спр. 27, арк. 50; Web: www.samisdat.com/5/23/523r-za2.htm; Дмитро Євстахійович (Остапович) Белінг. У кн. В. І. Вернадський. Листування з українськими вченими. Web: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6599-8/10.pdf

І.І. Винниченко.

БЕРДИ́ЧІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р КАРМЕЛІ́ТІВ БО́СИХ (klasztor Karmelityw Bosych) — оборонний монастирський комплекс катол. чол. ордену кармелітів босих (див. *Кармеліти*) у *Бердичеві*. Пам'ятка арх-ри нац. значення в стилі *бароко*, складова частина Бердичівського історико-культ. заповідника. Розташов. на правому високому березі р. Гнилоп'яті (притока Тетерева, бас. *Дніпра*), на мисоподібному узвишші. До складу комплексу входять: костели нижній та верхній з прибудованими келіями, дві триярусні дзвіниці, надбрамний корпус, службовий флігель, оборонні мури та бастіони. Монастир заснував у 1627 Януш Тишкевич (див. *Тишкевичі*), воєвода і генеральний староста *Київського воєводства*. Генеральна рада ордену в Римі прийняла та затвердила це заснування 5 грудня 1628, визначаючи його як місіонерську семінарію катол. Церкви. 1630 Я.Тишкевич подарував монастирю для нового буд-ва замок, споруджений ще в 16 ст. Для утримання монастиря та його ченців він відписав с. Скраглівка (нині село в Бердичівському р-ні Житомир. обл.) і частину прибутків від своїх маєтків у сумі 1800 *злотих* щорічно. 1634 розпочалися масштабні буд. роботи. Монастирський комплекс, обнесений земляним валом, представляв собою добре укріплену, озброєну гарматами фортецю, в якій постійно розташовувся гарнізон для захисту від нападів татар та козаків. Згодом оборонне пасмо значно підсилюється новими укріпленнями. Монастир отримує назву на честь Діви Марії. В червні — липні 1648 загін М.*Кривоніса* захопив місто, зруйнувавши монастир; кармеліти мусили рятуватися втечею. 1663 ченці повернулися до *Бердичева*. Коли монастир був відбудований кармелітами, 1684 їх силою вигнали спадкоємці Я.Тишкевича, які вважали колишній замок своєю спадщиною. 1704 гетьман І.*Мазепа* ув'язнив в костелі С.*Палія*; згодом одне з приміщень храму названо «тюрмою Палія». Декретом *Люблінського трибуналу* від 1717 власникам Бердичева було наказано повернути ченцям відібрану власність та відшкодувати завдані збитки. Кармеліти знову відновили монастир та повернули до Бердичева чудодійний образ Діви Марії. Відбудовою монастиря керував архіт. Г.Тарнавський. У 18—19 ст. Бердичівський монастир був осередком реліг. життя та культу Діви Марії. Кармеліти не цуралися також світської к-ри, освітянської справи та доброчинності, утримували для просвітницьких цілей власну друкарню та школи. 1754 Папа Римський Бенедикт XIV надіслав до костелу золоті корони, прикрашені коштовними діамантами, та «чудодійний образ», коронація якого з небаченою пишністю відбулася 16 липня 1756.Велике значення мала «друкарня фортеці найсвятішої Панни Марії», за час існування якої (1758—1844) з'явилася велика кількість реліг. та ін. вид. різними мовами. При друкарні працювали вправні майстри-гравірувальники для роботи по міді та дереву, серед них — архіт. і гравер Т.Раковецький. Діяла своя паперова ф-ка. Утримували кармеліти і багату б-ку, в якій зберігалися цінні рукописи та стародруки, починаючи з 15 ст.

Бердичівський кармелітський монастир. Інтер'єр костелу. Гравюра Т. Раковецького. 1756.

Бердичівський кармелітський монастир. Вигляд з півдня. Фото початку 21 ст.

Ченці побудували в місті численні мурован крамниці, що сприяло перетворенню Бердичева на великий торговий центр *Правобережної України*.

1795 місто увійшло до складу *Російської імперії*. 1832 було закрито кармелітську школу, монастирську друкарню переведено до губернського міста — *Житомира*. 1866 монастир було ліквідовано, а монастирські будівлі передано на потреби різних держ. установ. 1871—81 здійснювався ремонт костелу на кошти парафіян без змін архіт. опорядження. 1901 А.В.Палібін, член Археологічного т-ва, подав доповідну про стан монастиря, згідно з якою усі його будівлі мали незадовільний стан, як ззовні так і всередині. У період 1909—14 здійснювався ремонт костелу за ескізами варшавського архіт. С.Шиллера. 16 червня 1918 кармеліти повернули право власності на монастир і керували парафією до 1926. 1925 зав. Бердичівського істор. музею Т.*Мовчанівський* підготував наук. довідку про історико-культ. цінність кармелітського монастиря, на підставі якої окружний виконком прийняв рішення «...монастир Босих Кармелітів зі всією територією, костьолом, помешканнями та майном лічити підлягаючими рішучій охороні з боку окружної інспектури наросвіти». 14 листопада 1926 в будівлях монастиря відкрився соціально-істор. музей ім. Ф.Дзержинського. 1928 територію монастиря було оголошено історико-культ. заповідником — одним із перших в УСРР. У верхньому костелі було відкрито музей, у нижньому — кінотеатр. Під час *Другої світової війни* фортеця і монастир були майже повністю зруйновані, музейні експонати та ін. цінності розграбовані. З 1960-х спорудами монастиря опікувалася держава та громадські орг-ції; монастирський комплекс отримав статус пам'ятки арх-ри нац. значення. 1970 почалися роботи з відновлення пам'ятки під кер-вом реставраторів В.Корнєєвої та І.Макушенко. Здійснювалися поточні ремонтні роботи храму та його центр. куполу. Відбудовано частково келії, в яких розмістилися муз. та худож. школи. 1992 будівлі костелу були передані в оренду катол. громаді. Станом на 1997 було відреставровано корпус келій, вежу, нижній храм, також будинок настоятеля, фасади верхнього костелу та його сх. вежу. 1998 в костелі заново створено Санктуарій Божої Матері Бердичівської, яка була освячена і коронована Папою Римським *Іоанном Павлом II*. Нині діючий монастир відіграє роль урбаністичного ядра і архіт. домінанти міста.

Костел. Вважався найбільшим храмом ордену кармелітів на сх. теренах *Речі Посполитої*, споруджувався в два основних етапи. Перший етап пов'язаний з буд-вом нижнього ярусу, наріжний камінь якого заклав 2 березня 1634 київ. єп. Андрій Шолдрський. 22 липня 1642 новозбудований храм було освячено (нині це т. зв. нижній храм). Рівень підлоги нижнього храму виявився на декілька метрів нижчим за рівень поверхні землі. При його спорудженні було використано частину мурів і приміщень старого замку. 1739 кармеліти на пожертви меценатів та власним коштом розпочали буд-во верхнього храму під кер-вом та за проєктом Я. де *Bitmte*. Верхній храм був освячений 1754, а в старій «нижній» частині влаштовано гробовище Я.Тишкевича. Вишукана барокова святиня за архіт. формами поєднувала розпланувальні схеми базилікального та хрещатого типів храмів. Над перехрестям центр. нави та трансепту внутрішній простір завершувався напівсферичним куполом на високому восьмигранному світловому барабані. Основний об'єм костелу — тринавовий. Бічні нави являють собою ряд капличок. Стіни центр. нави і трансепту поділені здвоєними пілястрами з коринфськими капітелями. Вівтарна частина прямокутна, одноярусна, 9,9 м завширшки й 11,0 м у довжину, її підлога піднята на висоту двох сходинок щодо основного рівня. Головна нава над арками каплиць має хори. Крила трансепту одноярусні, довжина трансепту становить 23 м, ширина — 9 м. Костел освітлений 10 бічними вікнами та горішнім світлом з куполу. Склепіння у бічних навах хрещате, а у центральній наві — циліндричне з розпалубками. Головний фасад храму отримав виразну увігнуту форму в бароковому стилі з активними вертикальними членуваннями у вигляді двох напівколон та пілястр коринфського ордеру. Симетрично, з обох сторін головного фасаду костелу, споруджено дві вежі на певній відстані від самого костелу, що надало силуету монастиря незвичний і монументальний вигляд. Стіни інтер'єру 1802 були вкриті живописом. 1803 костел отримав мармурову підлогу. Відтак буд-вом опікувався Т.Раковецький, відомий також як проєктант тріумфальної брами і декоратор інтер'єру святині з нагоди коронації в 1756 чудовного образу Діви Марії. Т.Раковецький проєктував також архіт. опорядження храму.

Келії. Споруджувалися синхронно з буд-вом «верхнього» храму у вигляді двоповерхової, П-подібної в плані мурованої прибудови, одне рамено якої співпадало з площиною храмового фасаду, а ін. прилягало до зовн. вівтарної стіни костелу. Разом із бічною стіною костелу внутрішні стіни келій утворювали замкнутий дворовий простір, на який були зорієнтовані обхідні коридори. Згідно з давніми зображеннями, поверхня двору була прикрашена декоративними квітниками та газонами. У корпусі розміщувалися чернечі келії, ризниця, трапезна, б-ка, шпиталь та кухня.

Надбрамний корпус. Споруджено в 2-й пол. 18 ст. Призначався для убезпечення та контролю доступу на територію монастиря, що здійснювався через арочний проїзд і зовнішній земляний равелін (не зберігся). Має видовжений план із симетричними бічними крилами зі службовими приміщеннями, які з обох боків під невеликим кутом примикають до головної надбрамної будівлі. Зберігся частково.

Укріплення. На початку існування монастиря були дерево-земляними у вигляді валу і рову. В серед. 18 ст. Я. де Вітте розробив проєкт нових укріплень із застосуванням тогочасних прийомів фортифікаційного буд-ва, допасованих до ландшафтних особливостей. Одна сторона оборонного пасма безпосередньо мала прилягати до крутосхилу над ставом, на ін. трьох куртинах передбачалися чотири мурованих бастіони. Передню лінію оборони мали утворювати три земляні равеліни. Проєкт Я. де Вітте був реалізований лише частково, однак зі збереженням основних засад. Фактичний їх стан на 1782 відтворено на кресленику Т.Раковецького. Фортифікації неодноразово зазнавали руйну-

вань, зокрема під час Другої світової війни. В останні десятиліття окремі фрагменти відбудовано.

Літ.: *Bolesław z Ukrainy [J.B.Liwski]*. Kościół berdyczowski OO karmelitów. «Tygodnik Ilustrowany», 1861, № 115; Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; *Bączkowski D*. Historia pokarmelitańskiego kościoła i klasztoru w Berdyczowie. Warszawa, 1912; *Мовчанівський Т.М.* Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Харків, 1931; *Łoza St.* Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954; Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР, т. 2. К., 1985; *Brykowska M*. Architektura karmelitów bosych w XVII—XVIII wieku. Warszawa, 1991; *Widacka H*. Matka Boska Berdyczowska w grafice XVIII i XIX wieku. Warszawa, 1998; *Baranowski A.J*. Koronacje wizerunków maryjnych w czasach baroku. Zjawisko kulturowe i artystyczne. Warszawa, 2003; *Kowalczyk J.* Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. Warszawa, 2006.

П.А. Ричков.

БЕРЕЗА́НСЬКА Софія Станіславівна (н. 15.05.1924) — археолог, д-р істор. н. (1977). Н. у *Кам'янці-Подільському*. 1948 закінчила істор. ф-т Київського ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), в 1949—53 навч. в аспірантурі Ін-ту археології АН УРСР (див. *Інститут археології НАН України*). Проводила розкопки зольників *білогрудівської культури* поблизу *Умані*, поселень *бронзового віку* (*Пустинка*, *Усове Озеро*), могильника поблизу с. Гордіївка (нині село Гайсинського р-ну Він. обл.). Найважливіші досягнення дослідниці: виділення *багатоваликової (багатопружкової) кераміки культури*; дослідження пам'яток *мар'янівської культури*, *середньодніпровської культури*, *тшинецького культурного кола*, *зрубної культурно-історичної спільності*; вивчення давніх ремесел та культів, зв'язку археол. к-р з етносами.

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі науки і техніки (1977).

Праці: Бронзовий вік на Україні. К., 1964; Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972; Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. К., 1974; Северная Украина в эпоху бронзы. К., 1982; Культуры эпохи бронзы на территории Украины. К., 1986 (у співавт.); Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северном Донце. К., 1990; Das Graberfeld von Hordeevka. Berlin, 1998 (у співавт.).

Літ.: *Черняков І.Т.* Її життя у вимірі культур тисячоліть (До 80-річчя С. С. Березанської). У кн.: На пошану Софії Станіславівни Березанської. К., 2005.

І.Т. Черняков.

БЕРЕЗНЯ́К Саватій Іванович (30(18).09.1884—28.01.1921) — громадсько-політ. діяч. Н. у *м. Коростишів* у сел. сім'ї. 1904 закінчив Коростишівську учительську семінарію. 1904—10 учителював у Тифліській губ. (нині територія у складі Грузії, Арменії, Азербайджану, РФ), закінчив Тифліський учительський ін-т (1910). Від 1902 — активний учасник підпільних гуртків *Партії соціалістів-революціонерів*. Навч. у Київ. комерційному інті (1911—15). Під час навчання публікувався в газ. *«Рада»*. Від 1912 був головою Укр. студентської громади, під прикриттям якої нелегально діяла орг-ція укр. есерів (див. *Українська партія соціалістів-революціонерів*). З 1912 перебував під наглядом поліції. 1915 мобілізований до армії, на поч. 1917 перебував на *Південно-Західному фронті* (солдат штабу 11-го армійського корпусу).

Учасник *Всеукраїнського національного конгресу 1917*, на якому був обраний до складу *Української Центральної Ради*, згодом став членом *Малої Ради*. Брав участь у трьох Всеукраїнських військ. з'їздах, на *Другому Всеукраїнському військовому з'їзді 1917* обраний головою *Всеукраїнської Ради військових депутатів*. У складі делегації УЦР *був* учасником Петроградської демократ. наради. Обирався до *Всеросійських установчих зборів* та *Українських установчих зборів*. Був учасником *Першого всеукраїнського з'їзду Рад 1917*, на якому виступив з осудом ультиматуму *Ради народних комісарів* УЦР. Під час *Січневого збройного повстання 1918* очолював укр. ревком Київського гарнізону, який підтримав УЦР.

1918 працював у вид-ві «Криниця». Взяв участь в *Протигетьманському повстанні 1918*. В кінці грудня 1918 був товаришем голови Київ. губернського з'їзду Селянських спілок. У січні 1919 обраний канд. в члени ЦК УПСР (центральної течії). Учасник *Трудового конгресу України*, обраний від Радомишльського пов. *Київської губернії*.

У квітні — червні 1920 разом з Н.*Петренком,* Арк.*Степаненком,* І.*Лизанівським*, І.Часником за дорученням М.*Грушевського* вів переговори в *Києві* з більшовицькими лідерами В.*Затонським,* П.*Любченком,* М.Павловим про легалізацію УПСР. Працював у Всеукраїнському вид-ві ЦВК («Всевидат»). У жовтні 1920 заарештований у Справі членів ЦК УПСР.

П., перебуваючи в ув'язненні у м. *Харків* від висипного тифу, не дочекавшись суду.

Літ.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Київ, 1996—1997; Дело членов ЦК УПСР Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчет. Х., 1921; *Білорус М.* Член Центральної Ради Саватій Березняк. К., 2009; Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР». К., 2013.

М.А. Білорус.

БЕ́ССЕР Віллібальд Свіберт Жозеф Готліб (Віллібальд Готлібович), фон (07.07.1784—23.10.1842) — ботанік-систематик, чл.-кор. Петербурзької АН (1835), статський радник. Н. в м. Інсбрук (нині місто в Австрії). У *Львові* закінчив г-зію, навч. у Львів. ун-ті (див. *Львівський національний університет імені Івана Франка*). Від 1809 викладав ботаніку і зоологію в Кременецькій г-зії (з 1818 — ліцей). 1810 склав перший каталог Кременецького ботанічного саду (до 1830 видав 11 подібних каталогів). Упродовж 1809—31 — дир. цього ботанічного саду. 1834—38 — перший (ординарний) професор ботаніки в Ун-ті св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), якому передав особисту б-ку. Від 1836— дир. (перший) ботанічного саду цього навч. закладу. Лат. мовою викладав органографію, термінологію рослин, систематику і флористику, географію рослин, історію ботаніки. Склав опис флори *Київської губернії*, *Подільської* губернії та *Волинської губернії*. Автор майже 40 наук. праць. Увів до наук. обігу (описав) понад 100 нових видів рослин; зібрав 60 тис. гербарних зразків (гербарна колекція зберігається в Інституті ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України).

П. у м. *Кременець*, похований на Базиліанському кладовищі.

2006 у Кременці Б. встановлено пам'ятник (на території Кре-

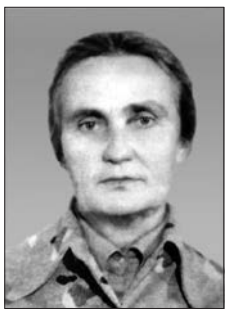

С.С. Березанська.

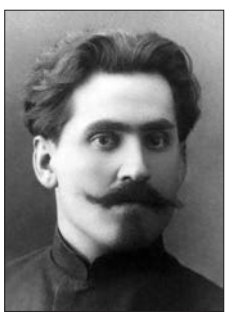

С.І. Березняк.

В. С. Ж. Г. Бессер.

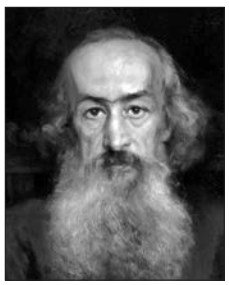

К.М. Бестужев-Рюмін.

менецького ботанічного саду) і пам'ятну кам'яну стелу (на території розарію Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка); на будинку, в якому він мешкав впродовж 1808—34 та 1838—42 — меморіальну дошку.

На честь Б. названі рослини (*Bessera* та *Aconitum besserianum*) та вид жуків родини жуків-стрибунів — *Cephalota besseri* (стрибун Бессера).

Дж.: *Шульгин В.* История Университета св. Владимира. Санктпетербург,1860; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834—1884). К., 1884; Історія Київського університету. 1834—1959. К., 1959; Київський університет імені Тараса Шевченка. Довідник. К., 1993; Бессер Вілібальд. У кн.: Енциклопедія українознавства. Словникова частина, т. 1. Львів, 1993; *Андрушків Б.* Некрополі Тернопільщини, або Про що розповідають мовчазні могили. Тернопіль, 1998; *Остапченко Л.* Безмежний світ живого. В кн.: Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. К., 2004; *Капустян В.* Зелена оаза на берегах Либіді. В кн.: Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. К., 2004; *Винниченко І., Винниченко Д.* Німці в історії Київського університету. В кн.: Етнічна історія народів Європи, вип. 16: Німці в етнокультурному просторі України. К., 2004; *Буковська О.К., Чопик В.І.* Кременецький ботанічний сад як осередок вивчення флори Західного Поділля. «Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова» (серія: біологія), 2005, № 1(1); *Грембецька В.* Ботаніка в Кременці: люди, навчання, дослідження. В кн.: Волинські Афіни. 1805—1833. Тернопіль, 2006; *Пучкова Я.* Зелена перлина Києва. «Українська столиця». 2006. № 43; *Чопик В.І. та ін.* Невідомі сторінки з наукової спадщини та життя Віллібальда Бессера. «Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка» (серія: біологія), 2007, № 2 (32); *Винниченко І., Винниченко Р.* Німці в історії Київського університету (XIX — половина XX ст.). К., 2009; *Шпак В.* Кременець переміг Петербург. «Урядовий кур'єр», 2014, 12 липня.

І.І. Винниченко.

БЕСТУ́ЖЕВ-РЮ́МІН Костянтин Миколайович (26(14).05.1829—(14) 02.01.1897) — історіограф, джерелознавець, археограф, публіцист і громад. діяч.

Н. у с. Кудрьошки (нині у Богородському р-ні Нижегородської обл. РФ) у дворянській сім'ї. 1847—51 навч. у Московському ун-ті. Почав займатися журналістською діяльністю, публіцистикою, перекладом. 1856 обраний членом *Археографічної комісії при Петербузькій АН* і вступив до Рос. істор. т-ва. 1864—79 навчав історії членів царської сім'ї, зокрема майбутнього імп. *Олександра III* та великого кн. Костянтина Костянтиновича. 1865—84 — професор рос. історії Петербурзького ун-ту. Захистив докторську дис. «Про склад руських літописів до кінця XIV ст.», що стала першою спробою вивчення пам'ятки давньорус. літ. *«Повість временних літ»* у зв'язку із південноруським літописним зводом.

1878—82 очолював Петербурзькі Вищі жіночі курси («Бестужевські»). 1890 став дійсним членом Імператорської АН відню рос. мови і словесності. Був обраний також почесним членом Рос. археол. т-ва.

Б.-Р. зробив вагомий внесок у розвиток як рос., так і укр. історіографії, джерелознавства, археографії. Він є одним із найавторитетніших дослідників давньоруських літописів. Довів, що «Повість временних літ» є літописним твором, створеним у 12 ст. на базі давнішого істор. матеріалу, чим значно розширив хронологічні уявлення про початок *літописання* в *Київській Русі*; також вказував на можливість відображення у літописах суб'єктивної позиції літописця та його політ. тенденційності.

Б.-Р. надавав великого значення джерелам як самостійному об'єкту вивчення, він вперше відзначив відмінності *джерела історичного* від істор. дослідження. Поняття «джерело» розглядав як невід'ємне від поняття «історична критика». Багато уваги приділяв визначенню ступеня достовірності літописних відомостей і точності датування подій. Разом з тим відзначав важливість для науки не тільки автентичних джерел, а й фальшивих, які можуть бути цінними для вивчення так званої внутрішньої історії. Одним із перших запропонував нову класифікацію джерел, в основу якої були покладені їх внутрішній зміст і форма: літописи, окремі сказання, життя святих, записки, листи, пам'ятки юридичні й акти державні, пам'ятки словесності (усної та писемної), пам'ятки речові, сказання іноземців.

Особливе місце у наук.-дослідницькій і професорсько-викладацькій діяльності Б.-Р. займала *історіографія*; найзначнішою роботою вченого в цьому наук. напрямі стала стаття 1859 «Сучасний стан російської історії як науки», в якій вперше подавалася коротка історія розвитку рос. істор. науки від 18 ст. до кін. 19 ст. Велике історіографічне значення мають його праці «Різноманітні напрямки у вивченні руської народності», «Методи історичних занять», одна із трьох статей «Слов'янофільське учення та його доля в російській літературі», у яких Б.-Р. відійшов від західництва (див. *Західники*) і назвав *слов'янофільство* важливим явищем в історії розумового розвитку Росії. Вчений розробив усі основні види історіографічних робіт: вивчення послідовного розвитку істор. науки, проблемна історіографія та персоналії.

Головна наукова праця Б.-Р. — «Російська історія» (т. 1—2, 1872—85). Третій том він не зміг завершити. Своєрідним доповненням до «Російської історії» є листи про Смутний час, які були видані 1898 вже після смерті автора; йдеться про 91 лист до С.Д.Шереметьєва; період написання листів 1892—96. У цих листах Б.-Р. виступив противником теоретичних умовиводів і сам уникав категоричних суджень. Виклад історичних подій він починає з опису розселення, релігії, побуту і умов життя слов'ян та їхніх сусідів. Він виділяє три початкові періоди — варязький, удільський, татарський, а далі — новий період в житті Руської землі: формування в 15 ст. двох держав: Московської — на Сх. і Литовської — на Зх. Б.-Р. став першим істориком, хто в загальному курсі рос. історії виділив окремо історію *Великого Князівства Литовського.*

Б.-Р. проявив значний інтерес до укр. історії. Добре знав, рецензував і посилався на праці Г.*Карпова* Він підтримував творчі зв'язки з М.*Костомаровим* і В.*Іконниковим.* Б.-Р. відвідував свого часу лекції М.Костомарова, перебував деякий час під впливом його федеративної теорії, в якій побачив програму майбутніх історико-етногр. досліджень.

Б.-Р. зробив ряд важливих спостережень в галузі укр. історіографії і джерелознавства, зокрема він вважав, що термін

«Русь» — це споконвічна назва Русі Південної, а також висловлював переконання, що слов'яни перебували на досить високому рівні екон. і культ. розвитку, щоб створити д-ву, а норманський вплив був короткочасним (див. Норманська проблема). Займаючись дослідженням південноруських літописів, він долучився тим самим до вивчення укр. літописання.

Належав до кола рос. істориків другої половини 19 ст., які прагнули модернізувати «всеросійську історію», передусім розширити її претензії на всю історію Східної Європи, зокрема історію України.

Б.-Р. спілкувався з П.Кулішем щодо підготовки останнім третього тому «Истории воссоединения Руси» (1877). Про наукові зв'язки Б.-Р. з укр. вченими і суспільними діячами свідчать численні листи, які зберігаються у фондах *Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*, *Бібліотеки державної історичної України*, *Бібліотеки наукової імені В.Г. Короленка в Харкові*. П. 2 січня 1897. Похований у м. *Санкт-Петербург*.

Праці: О Крещении Руси, о Владимире Святом, о сыновьях его и о монастыре Печереном. СПб., 1864—1865; Иоанн IV Васильевич. У кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб., 1890—1907; Письма Бестужева-Рюмина о Смутном времени. СПб., 1898; Русская история. М., 2007.

Літ.: *Киреева Р.А.* К. М. Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX в. М., 1990; *Пронштейн А.П.* Историческое источниковедение в трудах К. М. Бестужева-Рюмина. «История СССР», 1990, № 3; *Киреева Р.А.* К. М. Бестужев-Рюмин. У кн.: Историки России: биографии. М., 2001; *Мелитаури Л.М.* Оценка К. М. Бестужевым-Рюминым взглядов его современников на историю Украины. «Історичні і політичні дослідження» (Донецьк), 2003, № 3—4 (15—16); *Малинов А.В.* К. М. Бестужев-Рюмин: очерк теоретико-исторических и философских взглядов. СПб., 2005; *Мелітаурі Л.М.* К. М. Бестужев-Рюмін — історіограф, джерелознавець, археограф. Донецьк, 2007.

О.А. Удод.

БЕТХО́ВЕН Лю́двіг ван (16.12. 1770—26.03.1827) — композитор, піаніст, органіст, диригент. Н. у м. Бонн (Німеччина) в сім'ї придворного співака. З дитинства опанував гру на багатьох муз. інструментах; композиторської та виконавчої майстерності навч. у педагога К.Нефе. 1787 виїздив до *Відня* для занять з В.-А.Моцартом. 1789 слухав лекції з філософії в Боннському ун-ті. Від 1792 жив у Відні, вдосконалював майстерність у Й.Гайдна, І.Альбрехтсбергера та А.Сальєрі. Останній представник віденської класичної школи, Б. обновив і збагатив усі музично-зображувальні засоби; його творчість справила величезний вплив на подальший розвиток світ. муз. к-ри. З 1797 почав втрачати слух; останні твори, зокрема 9-ту симфонію та «Урочисту месу» створив уже зовсім глухим. Автор опери «Фіделіо» (1814), балету «Творіння Прометея» (1801), ораторій, хорів, кантат, 9 симфоній (у т. ч. «Героїчної», 1804), 11 увертюр, 7 концертів, бл. 60 творів для камерно-інструментальних ансамблів, 32 сонат для фортепіано («Патетична», «Апасіоната», «Місячна»), понад 90 пісень та ін. муз. творів.

У творчості Б. виразно простежується використання укр. джерел, а в житті — багаторічні приятельські та ділові стосунки із послом *Російської імперії* у Відні А.*Розумовським*, музикантом і меценатом. Вони зустрічалися в численних музичних салонах Відня і в палаці графа Розумовського, де Б. був бажаним гостем, який цікавився не тільки музикою, але й худож. колекцією та величезною б-кою. 1795 Розумовський передплатив тріо Б. для фортепіано, скрипки й віолончелі (ор. 1); 1805—06 Б. присвятив йому т. зв. три квартети Розумовського (ор. 59). У фіналі першого з них звучить укр. нар. пісня «Ах талан, мій талан»; у другому автор цитує пісню «Слава», споріднену з галицькою нар. піснею «В неділеньку по обіді»; у третьому присутні дві мелодії, близькі до укр. фольклору (елегія та веснянка). Всі три муз. твори виконав 1807 кращий в Європі струнний квартет під кер-вом І.Шупанціга, створений Розумовський, який став квартетом Б., бо виконував його композиції негайно після їх створення і саме таким чином, як бажав автор. Іноді і сам хазяїн грав у квартеті партію 2-ї скрипки. Квартет популяризував камерну музику Б., гастролюючи в Зх. Європі та Росії, де пробув впродовж 1816—23. 1808 Б. присвятив 5-ту і 6-ту симфонії одночасно А.Розумовському і кн. Ф.Лобковіцу. У фіналі сонати соль-мажор звучить укр. гопак, а в 16-й сонаті (ор. 31) одна з тем цілком збігається з лемківською (див. *Лемки*) нар. піснею «В п'ятницю гуляла», яку здавна співали на весіллях в с. Одрехова (нині село у гміні Заршин Сяноцького пов. Підкарпатського воєводства, Польща). 1816 Б. аранжував широко відому в той час в Європі мелодію укр. пісні «Їхав козак за Дунай» у збірці «Пісні різних народів»; ін. варіант цієї ж пісні під назвою «Варіації на російську тему» (ор. 107) було видано 1818. До збірки обробок 24 нар. пісень Б. включив укр. нар. пісні «Ой на дворі метелиця» і «Від Києва до Лубен насіяла конопель». Відома також варіація Б. на тему пісні «За городом качки пливуть» (1818). На думку музикознавців, потяг Б. до укр. мелодій був викликаний їх близькістю до загальноєвропейської гармонічної системи. Джерелами укр. мелодій для Б. міг стати «Збірник народних російських пісень з їхніми голосами» Я.Прача (1792, 1815), а також українці — слуги та артисти Розумовського. В лютому 1815 граф влаштував Б. останній концерт і розпустив свій квартет (після руйнівної пожежі палацу він вже не мав коштів на утримання ансамблю). А.Розумовський був одним із небагатьох сучасників Б., який належно оцінив геніальність пізніших творів композитора; його великий портрет зберігається в музеї-квартирі Б.

П. у м. Відень.

Б. присвячено худож. твори укр. письменників і поетів, зокрема Ю.*Косача* (повість «Вечір у Розумовського», вірш «Слухаючи "Патетичну сонату" над океаном»), М.*Рильського* (вірш «Бетховен»), В.Коломійця (вірш «Дев'ята симфонія Бетховена»). За прочитану 1947 доповідь про зв'язки А.Розумовського і Б. проф. Львів. консерваторії Г.*Левицька* була звинувачена у «поклонінні перед Заходом» і космополітизмі; її книга «Українські мотиви в творчості Людвіга ван Бетховена» не була опублікована, а рукопис дивним чином зник. Серед найвідоміших виконавців фортепіанних творів Б. був М.*Лисенко*.

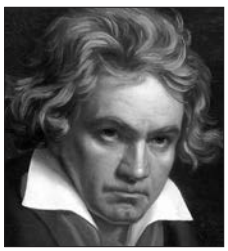

Л. Бетховен.

Літ.: *Майчик І.* Лемківські мелодії в симфоніях і сонатах. «Жовтень», 1966, № 6; Українські мелодії у чужих композиторів. Лемківські мелодії у Гайдна і Бетховена. «Новий шлях»,

1966, 8 жовтня; *Рудник В.* Бетховен і пісні України. «Молодь України», 1966, 6, 8, 9, 10, 12 липня; *Локощенко Г.* Бетховен і наша пісня. «Музика», 1970, № 6; *Сорокер Я.* Людвіг ван Бетховен та син останнього українського гетьмана. «Визвольний шлях», 1987, № 12; *Його ж.* Відень. Вул. Розумовського, 3. «Музика», 1995, № 6; *Івченко Л.* Геній та аматор-музикант. Там само, 1996, № 5; *Муха А.І.* Композитори світу у їх зв'язках з Україною. К., 2000; *Березняк В.* Звідки Бетховен про нашого козака дізнався? В українській пісні черпав натхнення геніальний композитор. «Президентський вісник», 2001. 20—26 січня; *Крушельницька Л.* Рубали ліс... . Львів—Нью-Йорк, 2001; *Сапон В.* Якось Бетховен написав «Квартети Розумовського». «Деснянська правда», 2002, 26 жовтня.

Г.П. Герасимова.

БЖИШКЯ́Н Мінас (Міна Медиці; 15.10.1777—26.11.1851) — вірм. просвітитель, педагог, філолог, перекладач, етнограф, музикознавець, драматург, історик. Н. у м. Трабзон (нині Туреччина). Освіту здобув у вірмено-катол. культурно-релігійному осередку — монастирі св. Лазаря ордену мхітаристів (на о-ві св. Лазаря поблизу Венеції), де в 1804 був посвячений у священники і взяв чернечий постриг. З 1808 багато мандрував Сх. Європою та Причорномор'ям із дослідницькими та просвітницькими цілями. Під час тривалих подорожей заснував вірм. школи у *Стамбулі* та Трабзоні.

1820 на запрошення губернатора Новоросійського краю О.*Ланжерона* прибув до *Одеси*, де очолював деякий час катол. громаду і викладав у *Рішельєвському ліцеї*. Наприкінці того ж року отримав призначення до Криму, де опинився у лютому 1821. Там він обіймав посаду вірмено-катол. священника та настоятеля реліг. школи у Карасубазарі (нині *Білогірськ*). Школа була популярна серед крим. вірмен; серед її випускників — Г.Айвазовський, старший брат І.*Айвазовського*, у майбутньому — видатний вчений, викладач і церк. діяч. 1846 Б. повернувся до *Венеції*, де продовжував наук. та видавницьку діяльність.

П. у монастирі св. Лазаря, де й похований.

Серед праць Б. — «Семінарія знання» (виклад античної міфології для вірм. читача, 1815), дитячий підручник з етнографії сх. народів «Навички для дітей» (1818), переклади байок Езопа та «Пригод Робінзона Круза» Д.Дефо (1817), «Історія Понта, тобто Чорного моря» (1819), «Подорож до Польщі та інших країн, населених вірменами, нащадками вихідців з міста Ані» (1830), підручник рос. мови для вірм. дітей, підручник вірм. мовою з порівняльної граматики перської, турецької, татарської та арабської мов. Під час подорожей цікавився переважно пам'ятками вірм. к-ри, але приділяв увагу і загальній історії та етнографії цих регіонів. У праці «Подорож до Польщі...» вперше в історіографії порушив питання про походження вірм. колоній *Поділля*, *Галичини* та Криму. Ця книжка має значення і як історіографічне джерело, що, зокрема, містить цінні описи *Львова*, *Кам'янця-Подільського*, *Бережан*, *Євпаторії*, *Феодосії*, *Судака* та ін. населених пунктів. Усі книжки Б. видані у Венеції вірм. мовою.

Літ.: Pontica transcaucasica ethnica (По данным Миная Медичи от 1815—1819 гг.). «Советская этнография», 1950, № 2. Web: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1800-1820/Medici_M/frametext.htm); *Арутюнян Л.В.* Католики-армяне в Крыму и их вклад в мировую культуру. «Причерноморье. История, политика, культура», 2012, № 9; Фрагменти перекладу книги Мінаса Медіци «Мандрівка до Польщі та інших місць, населених вірменами, вихідцями з древнього престольного міста Ані». В кн.: Наш Крим, вип. 4. К., 2019; *Тимиргазин А.Д.* Член армяно-католической конгрегации мхитаристов на острове св. Лазаря в Венеции Минас Бжшкянц (Минас Медици). Web: https://sudak-museum.ru/ru/stati/chlen-armjano-katolicheskoj-kongregatsii-mhitaristov-na-ostrove-sv-lazarja-v-venetsii-minas-bzhshkjants-minas-meditsi.html

Д.Я. Вортман.

БИЧИ́ХІН Панас Олексійович (05.07.1865—13.10.1933) — учений-аграрій і ґрунтознавець, один з організаторів вітчизняної с.-г. дослідної справи. Н. у м. *Бердянськ* у сім'ї священника. Закінчив місцеву класичну г-зію. 1885—90 навч. на природничому від-ні фіз.-мат. ф-ту Імператорського Новоросійського ун-ту (див. *Одеський національний університет*). За участь у студентських виступах виключений із п'ятого семестру вишу (1887), наступного року повторно вступив до ун-ту. У студентські роки під кер-вом проф. П.Ф.Баракова проводив дослідження з питань захисту лісових насаджень, їх впливу на клімат, ґрунт та його родючість. Цікавився органічною хімією під кер-вом приват-доцента ун-ту М.Д.*Зелінського* вперше синтезував дві стереоїзомірні двохосновні кислоти (1889).

Обраний понадштатним лаборантом агрономічної лабораторії Новоросійського ун-ту (1890). Разом із проф. П.Ф.Бараковим вивчав можливості вирощування с.-г. рослин на Одес. полях зрошення (1893). Читав лекції з основ ґрунтознавства й раціонального обробітку ґрунту при Одес. шк. садівництва (1892—93). Член Імператорського т-ва сільс. госп-ва Пд. Росії (1893), секретар і нетривалий час — його голова (1897—1915). З 1896 упродовж 20 років був редактором і активним автором друкованого органу т-ва «Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России». За редакцією Б. видано 5 випусків «Праць Товариства». За дорученням т-ва Б. вивчав значення деревних захисних насаджень (1893). У зв'язку із загрозою арешту 1894 прийняв від князя П.П.Трубецького пропозицію і став одним з організаторів і наук. консультантів Плотянської дослідної станції в його маєтку в *Подільській губернії*. Протягом 1902—14 (за ін. даними, до 1918) завідував нею. Був ред. 13 щорічних звітів Плотянської дослідної станції князя П.П.Трубецького. Запровадив дев'ятипільні сівозміни, організував системні лабораторні дослідження процесів вимивання й вилуговування ґрунтів. Під кер-вом Б. було досліджено значення багаторічних бобових культур для польової к-ри, вперше проведено спостереження над люцерноутомленням і встановлено його причину. Головним здобутком Б. стали дослідження проблем недостатнього забезпечення фосфатом чорноземів і причин іммобілізації P_2O_5 на плотянських ґрунтах. Це стало вагомим дослідницьким кроком уперед у вивченні агрономічних властивостей ґрунтів. Результати опубліковані у праці за редакцією Б. «Звід праць Плотянської сільськогосподарської дослідної станції кн. П. П. Трубецького за десятиріччя. 1895—1904 рр.», яка вийшла франц. мовою у «Annales de la Science agronomique» за сприяння видатного вченого А.А.Грандо.

Читав лекції на природничому від-ні фіз.-мат. ф-ту Новоросійського ун-ту (1900). Після захисту магістерської дис. — приват-доцент, а потім — професор цього навчального закладу (1901—17). Читав курси «Прикладне ґрунтознавство», викладав загальне і часткове землеробство, рослинництво, вів практичні заняття в агрономічній лабораторії. Вивчав родючість ґрунтів регіону, процеси вітрової ерозії, залежність ґрунтового профілю від висоти місцевості.

За пропозицією заснованого в м. *Одеса* навесні 1900 Агрономічного бюро з розповсюдження добрив в Росії організував проведення спеціальних дослідів з удобрення виноградників спочатку в регіоні, а потім у *Бессарабії*. Активно займався популяризацією їх результатів серед селянства. Призначений на посаду старшого спеціаліста Департаменту землеробства із с.-г. дослідної справи на пд. Росії (1907). На курсах агрономів, організованих Т-вом сільс. госп-ва Пд. Росії, читав курс лекцій про прийоми інтенсифікації польової к-ри в посушливій зоні пд. Росії (1912—13). Призначений дир. Одес. с.-г. дослідної станції (1917).

Разом із зоологом А.А.Браунером, ґрунтознавцем О.Г.Набоких, земським статистиком А.А.Бориневичем увійшов до складу ініціативної групи з перетворення у с.-г. ін-т заснованих в Одесі восени 1917 с.-г. курсів. Після створення ін-ту працював викладачем (1918), а з 15 березня 1924 до кінця життя був професором кафедри загального і часткового землеробства. Декан ф-ту організації госп-ва цього навчального закладу (1924—26). Розробив спец. курс «Степове рільництво», який читав для студентів Одес. с.-г. ін.-ту (нині Одес. держ. аграрний ун-т). Очолив Одес. обласне управління з дослідної справи (1921). Увійшов до складу Всеукр. бюро з дослідної справи при Наркоматі землеробства УСРР (1925). Протягом 2-ї пол. 1920-х рр. очолював Одес. контрольно-насіннєву станцію УСРР.

П. в м. Одеса.

Ім'я Б. внесено до регіонального тому *«Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні»* по *Одеській області* тому є підстави стверджувати, що він помер від голоду.

Наукова спадщина Б. налічує 94 наук. праці з проблем ґрунтознавства, агрохімії, рослинництва, степового землеробства, польового кормовиробництва, овочівництва, агрофізики, виноградарства, суспільної агрономії, методики та організації проведення досліджень. Першим у Росії провів досліди з внесення на виноградниках мінеральних добрив. Окремі його праці перевидані за кордоном. Був одним із фундаторів одес. школи ґрунтознавців.

Праці: Деякі дані з вивчення фізичних властивостей ґрунту Плотянського дослідного поля і родючість ґрунтових горизонтів. Одеса, 1905; Некоторые данные по изучению физических свойств почвы Плотянского опытного поля и плодородие почвенных горизонтов. Одесса, 1905; До питання про мобілізацію й іммобілізації фосфорної кислоти в ґрунтових горизонтах Плотянського чорнозему. Одеса, 1912; К вопросу о мобилизации и иммобилизации фосфорной кислоты в грунтовых горизонтах Плотянского чернозема. Одесса, 1912; Дослідження з питання про забезпечення культурних рослин засвоюваною фосфорною кислотою на чорноземі. Одеса, 1913; Исследования по вопросу обеспечения культурных растений усвояемой фосфорной кислотой на черноземе. Одесса, 1913; Короткий нарис виникнення і розвитку дослідної справи у Причорноморській степовій області та її перспективи. Одеса, 1922. Краткий очерк возникновения и развития опытного дела в Причерноморской степной области и его перспективы. Одесса, 1922.

Літ.: *Вергунов В.А.* Ґрунтознавство у науковій спадщині професора П.О. Бичихіна (1865—1933). У кн.: Актуальні питання історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки. Луганськ, 2007.

В.А. Вергунов.

БІ́ЛА ВЕ́ЖА — див. *Саркéл.*

БІ́ЛА ГОРА́, гора Маркіяна Шашкевича, Підлисецька гора — пам'ятка природи (зх. виступ височини Вороняки, висота над рівнем моря 372 м; назва пов'язана з відслоненнями білих мергелів; охороняється степова рослинність) й історико-культ. комплекс поблизу с. Підлисся (Золочівського р-ну *Львівської області*) — батьківщини М.*Шашкевича*. Б.г., опоетизована ним у вірші «Підлисє», стала для українців *Галичини* національно-реліг. святинею. 1911 з нагоди 100-річчя від дня народження поета на її вершині за проєктом архіт. О.Лушпинського спорудили 25-метровий ажурний залізний хрест на кам'яному постаменті. У відкритті пам'ятника взяло участь понад 30 тис. осіб. З 1921 Б.г. стала місцем проведення щорічного всенародного поминального свята (у першу неділю серпня), яке збирало десятки тисяч людей з усієї Галичини. Свято починалося з богослужіння та панахиди за полеглими вояками *Української Галицької армії* за участі представників греко-катол. духовенства (зокрема, єпископів Й.*Боцяна* і Н.*Будки*) й численних хорів, а завершувалось нар. гуляннями. Оскільки свято перетворилося на національно-реліг. маніфестацію, польс. влада чинила перешкоди його організаторам. У 1930-х на Б.г. складали присягу бойовики *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*. Урочистості на Б.г. були заборонені у післявоєнні роки рад. владою і відновлені зі здобуттям Україною незалежності.

Ф.І. Стеблій.

БІЛІ́НСЬКИЙ (Біли́нський) Ярослав Петрович (Bilinsky Yaroslav) (н. 26.02.1932) — історик і політолог, фахівець з історії України другої половини 20 ст., зокрема міжнаціональних проблем, дисидентського руху, міжнар. відносин періоду 1940-х—1960-х рр. Н. у м. *Луцьк*. Під час *Другої світової війни* разом із батьками виїхав до Німеччини, згодом переїхав до США.

З 1957 громадянин США. 1952—57 навч. у Гарвардському ун-ті (США), у якому 1954 здобув ступінь бакалавра мист-в. 1958 здобув ст. д-ра у Принстонському ун-ті (США). 1956—58 — наук. співробітник Рос. дослідницького центру в Гарварді, 1958—61 — викладач Дуглас Коледжу Ратгертського ун-ту (США), 1961 — запрошений викладач ун-ту Пенсильванії (США), з 1961 — ад'юнкт-професор, з 1968 — професор, згодом — почесний професор від-ня політ. наук і міжнар. відносин ун-ту Делавера (США). 1976 — запрошений професор Колумбійського ун-ту (США). Від 1979 — заст. голови *Української Вільної Академії Наук*. Автор численних статей з історії України та *Союзу Радянських соціалістичних республік* у фахових журналах «Soviet Studies», «Problems of Communism», «Slavic Review», «Annals of the Ukrainian

Academy of Arts and Sciences in the US» тощо.

Член Американської асоціації університетських професорів, Українсько-американської асоціації університетських професорів, Американської асоціації розвитку слов'янознавчих досліджень.

Праці: The Ukrainian SSR in international affairs after World War II. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US», 1961, vol. 9, no. 1—2; The second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. New Brunswick, 1964; The incorporation of Western Ukraine and its impact on politics and society in Soviet Ukraine. В кн.: The influence of East Europe and the Soviet West on the USSR. New York, 1975; Mykola Skrypnyk and Perto Shelest: An essay on the persistence and limits of Ukrainian national communism. В кн.: Soviet nationality policies and practices. New York, 1978; Helsinki watch committee in the republics: Implications for Soviet nationality policy. «Nationalities Papers», 1981, vol. 9, no. 1; Are the Ukrainians a State Nation? «Problems of Communism», 1992, vol. 41, no. 1—2; Ukraine: The Multiple challenges to independence. «Harriman Institute Forum», 1993, vol. 7, no. 1—2; Primary language of communication as a secondary indicator of national identity: The Ukrainian parliamentary and presidential elections of 1994 and the «Manifesto of the Ukrainian intelligentsia» of 1995. «Nationalities Papers», 1996, vol. 24, no. 4; Endgame in NATO's enlargement: The Baltic states and Ukraine. Westport, London, 1999.

Літ.: Bilinsky Y. Ukrainians in North America: A Biographical Directory. Champaign, 1975.

Н.О. Лаас.

БІЛОГО́РІВСЬКИЙ ПЛАЦДА́РМ, битва (8—14 травня 2022) — одна з головних воєн. операцій Сил оборони України в ході відбиття *широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну*.

Після краху первісного стратегічного задуму — під час блискавичного наступу захопити Україну — рос. військово-політ. кер-во зосередило увагу на захопленні Сх. та Пд. України. На початку травня 2022 планувалася велика наступальна операція з району на північ від р. *Сіверський Донець* з метою оточення угруповання ЗСУ в населених пунктах *Рубіжне*, *Сєвєродонецьк* і *Лисичанськ*.

Щоб завадити реалізації цих планів, Сили оборони України на Сєвєродонецькому напрямку, до складу яких входили підрозділи 58-ї окремої механізованої бригади (ОМБр), 80-ї десантно-штурмової бригади (ДШБр), 128-ї окремої гірсько-штурмової бригади (ОГШБр), 115-ї ОМБр, 103-ї окремої бригади територіальної оборони (ОБр ТрО), 113-ї ОБр ТрО, зайняли оборону на рубежі р. Сіверський Донець. Для безпосереднього управління силами на найбільш небезпечному напрямку, за рішенням Головнокомандувача пункт управління Об'єднаного командування був розгорнутий в м. *Бахмут*. На передовому пункті управління перебували: командувач Об'єднаного командування генерал-лейтенант С.*Наєв*, командувач угруповання Об'єднаних сил генерал-майор Е.Москальов та командир оперативно-тактичне угруповання (ОТУ) «Північ» бригадний ген. Д.Красильніков.

8 травня 2022 підрозділи угруповання військ «Центр» зі складу 2-ї та 41-ї загальновійськових армій (ЗВА) ЗС РФ та підрозділи 90-ї танкової дивізії (ТД) Центр. воєн. округу ЗС РФ, за підтримки артилерії та авіації розпочали активні бойові дії на Лиманському напрямку. Противник не досягнув істотних успіхів, проте під прикриттям вогню артилерії здійснив наведення понтонно-мостової переправи через р. Сіверський Донець в районі с-ща Білогорівка (нині селище Лисичанської міськ. громади Сєвєродонецького р-ну Луган. обл.) і силами двох мотострілецьких рот 74-ї окремої мотострілецької бригади (ОМСБр; до 20 одиниць бойових броньованих машин) здійснив переправу на правий берег р. Сіверський Донець і закріпився на плацдармі площею до 1,5 км, чим забезпечив умови для переправи основних сил батальйонної тактичної групи (БТГр). Частина підрозділів 74-ї ОМСБр, які готувалися до переправи в Білогорівку, розгорнула базовий табір у Серебрянському лісництві на лівому березі Сіверського Донця. Ці дії становили загрозу для всієї укр. оборони на Білогорівському напрямку. Відповідно, С.Наєв ухвалив рішення: комплексним вогневим ураженням, використовуючи наявну артилерією оперативно-тактичне угруповання (ОТУ) «Північ» та авіацію, знищити переправу, не допустити зосередження і перекидання військ противника на правий берег р. Сіверський Донець. Контроль над виконанням артилерією бойових завдань С.Наєв здійснював особисто. Ці кроки дали змогу вразити й частково знищити базовий табір противника в лісовому масиві північніше Сіверського Дінця. Про ефективність укр. артилерії свідчить той факт, що, для уникнення подальших втрат, ворог розосередив військ. техніку та особовий склад поротно уздовж лісових доріг у напрямі понтонно-мостової переправи.

У момент наведення переправи противник здійснив масований обстріл із реактивних систем залпового вогню (РСЗВ) та артилерії позицій 63-го батальйону ТрО в Білогорівці. Проте повністю подавити вогневі точки оборонців не вдалося, і в процесі переправи через річку ворог втратив три бойові машини піхоти (БМП) та один бронетранспортер (БТР), а також частину особового складу. Станом на 8 травня на плацдармі в Білогорівці вдалось закріпитись лише 60 військовослужбовцям ЗС РФ на озброєнні яких було 18 БМП. Противник міг наростити своє угруповання на захопленому плацдармі і розвинути успіх в напрямку життєво важливої автомобільної дороги Лисичанськ—Бахмут, через яку проходили осн. лінії постачання угруповання військ у Сєвєродонецько-Лисичанській агломерації. Щоб не допустити цього, треба було зупинити і знищити його передові підрозділи. Для цього командування ЗСУ наказало підрозділам 80-ї окремої десантно-штурмової бригади (ОДШБР) і 12 8-ї ОГШБР зупинити просування ворога, а батальйонам 58-ї окремої мотопіхотної бригади (ОМПБР), 103-й і 113-й Обр ТрО не допустити проникнення через р. Сіверський Донець нових підрозділів і диверсійно-розвідувальних груп (ДРГ) противника.

По скупченню особового складу й озброєння та військової техніки (ОВТ) противника було завдано 6 ударів штурмовою авіацією та 5 уражень засобами РСЗВ. До вечора 8 травня район бойових дій було локалізовано, а понтонно-мостову переправу противника пошкоджено, що унеможливило її подальше використання.

Одночасно зі спробами закріпитися в Білогорівці, противник 8—9 травня активізував бойові дії в с-ще Рубіжне і в напрямку м. Сєвєродонецьк, намагаючись

повністю відрізати зх. райони *Луганської області* від решти території України.

Упродовж 9 травня 2022 на Б.п. тривали запеклі бої. Воїнам 80-ї ОДШБр вдалося відбити всі спроби рос. десантників розширити захоплений плацдарм. Утративши 15 військовослужбовців убитими та 15 пораненими, росіяни припинили атакувати укр. позиції по периметру плацдарму. Того ж дня противник удруге намагався навести понтонно-мостову переправу, але, завдяки діям укр. штурмової авіації та артилерії, ця спроба знову була абсолютно безуспішною. Проте ворог не полишав своїх зусиль з наведення понтонної переправи. Ввечері 9 травня укр. командування отримало інформацію від розвідки про зосередження особового складу й ОВТ росіян у лісі Серебрянського лісництва, неподалік лівого берега Сіверського Дінця, що вказувало на готовність підрозділів ЗС РФ вранці 10 травня розпочати чергову спробу форсування. Існувала висока загрозу оточення укр. військ у районі Сєвєродонецьк—Лисичанськ у разі успішних дій ЗС РФ в с-ще Білогорівка, м. Попасна (місто Сєвєродонецького р-ну Луган. обл.) і с-ща Нижнє (селище Сєвєродонецького р-ну Луган. обл.). Укр. командування поставило завдання підрозділам 58-ї ОМПБр, 80-ї ОДШБр та 128-ї ОГШБр і артилерією ОТУ «Північ» — не допустити спорудження понтонно-мостових переправ (ПМП) і форсування Сіверського Донця значними силами противника; проведенням контратак та штурмових дій створити умови для відновлення втрачених позицій у Білогорівці.

Ранок 10 травня 2022 розпочався з масованого обстрілу з боку противника на рубежі Григорівка—Білогорівка (Григорівка — нині село Бахмутського р-ну Донец. обл.). Ворог вчергове, під прикриттям вогню артилерії та ударів армійської авіації, навів переправу та зміг переправити на правий берег річки дві мотострілецькі роти на БМП зі складу 74-ї ОМСБр, які розпочали новий наступ на Білогорівку. Незважаючи на втрати, противник до кінця дня 10 травня зумів розширити раніше утримуваний плацдарм в глибину до 3 км. Одночасно для розвитку наступу на Білогорівку ворог зосередив у лісах Серебрянського лісництва до 200 одиниць військ. техніки зі складу 80-ї та 90-ї ТД, 76-ї та 98-ї парашутно-десантних дивізій. Ставало цілком очевидним, що в разі утримання плацдарму в Білогорівці та збереження ПМП ворог зуміє передислокувати на правий берег Сіверського Дінця щонайменше дві БТГр і поновити наступ в напрямку Білогорівки та Лисичанська, а частиною сил завдасть удар по Новодружеську (нині місто Сєвєродонецького р-ну Луган. обл.) із завданням блокувати Сєвєродонецьк, порушивши логістичні спроможності ОТУ «Північ» і поставивши під загрозу тилові райони угруповання Сил оборони України.

Щоб зірвати наступальні плани противника, десантно-штурмовим, механізованим і піхотним підрозділам ЗСУ було видано наказ вночі з 10 на 11 травня зупинити просування противника на Б.п., відкинувши його на попередні позиції, а артилерії ОТУ «Північ» — здійснити масоване вогневе ураження переправи й місць зосередження особового складу й ОВТ противника.

Завдяки тому, що силам оборони вдалося добитися злагодженої взаємодії різних родів військ, точно визначено плани противника і напрямки його основних зусиль, до ранку 11 травня російське угруповання, яке намагалося переправитись і закріпитись на Б.п., було ліквідоване.

Проте противник продовжував здійснювати нові спроби форсувати Сіверський Донець. 11 травня росіяни силами двох танкових рот зі складу 35-ї та 74-ї ОМБр намагались навести нову ПМП в Білогорівці, але зазнавши втрат, відступили, не виконавши завдання. За мінімальними підрахунками, тієї доби загарбники втратили до 80 одиниць бронетехніки й 485 військовослужбовців убитими. Вони не лише не зуміли розвинути наступ із раніше захопленого плацдарму, але й не змогли посилити своє угруповання, яке раніше переправилось на південний берег Сіверського Донця. Відтак підрозділи 80-ї, 58-ї та 128-ї бригад ЗСУ продовжували знищувати противника, оточеного на плацдармі в Білогорівці.

Намагаючись евакуювати залишки своєї бронегрупи з правого берега Сіверського Дінця, противник 12 травня зробив чергову спробу навести ПМП в Білогорівці. Проте вона була невдала, після чого ворог продовжив пошук доступних для десантування ділянок узбережжя в околицях населених пунктів Закітне, Дронівка, Серебрянка (всі — села в Донец. обл.).

13 травня на пункт управління Об'єднаного командування надійшло повідомлення від розвідки про зосередження угруповання противника, яке здійснювало приховану підготовку до наступу на Дронівку (12 км західніше від Білогорівки), поблизу Ямполя (нині селище Краматорського р-ну Донец. обл.). Того самого дня ворог розпочав спроби захопити три плацдарми в с. Дронівка, але був розбитий артилерією 30-ї ОМБр, і, втративши 15 одиниць військ. техніки (в т. ч. 2 танки, 3 БМП, 2 понтони, 2 катери, інженерні машини тощо), відступив.

Одночасно тривали важкі бої на Б.п. Противник здійснив чергову спробу навести ПМП, яка була знищена вогнем артилерії. Усвідомлюючи своє безвихідне становище, ворог почав знищувати та затоплювати бронетехніку, щоб не допустити її захоплення підрозділами ЗСУ у робочому стані. Упродовж 13 травня росіяни власноруч знищили майже всю техніку своєї танк. роти, оточеної на правому березі Сіверського Дінця й відступили на пн. сх. від Білогорівки. Наступної доби, 14 травня, силами артилерії, десантно-штурмових і мотопіх. підрозділів ЗСУ рос. військ. угруповання на Б.п. було повністю знищене.

Розгром рос. сил на Б.п. став одним із найпотужніших ударів по ЗС РФ, що були завдані під час воєн. дій у 2022. Противник втратив понад 100 одиниць техніки й інженерних споруд, з яких 58 одиниць цілком знищені або затоплені, 31 одиниця — пошкоджена або частково знищена, 4 одиниці — захоплено без ушкоджень. У боях на переправі та в околицях Білогорівки ЗСУ знищили (або завдали ушкоджень) 12 танків, 40 БМП, 4 плавучі бронетранспортери-тягачі, один десантний БТР, 9 автомобілів понтонного парку тощо. Ще 2 танки і 1 БМП було захоплено неушкодженими. 74-та ОМБр ЗС РФ внаслідок боїв на Б.п. повністю втратила боєздатність і була відведена в тил. В її танк. ба-

М.В. Білоконь.

тальйоні з тридцяти одного танка залишилося лише п'ять.

Успішна оборона Білогорівки та недопущення форсування Сіверського Донця змусила противника відмовитися від плану оточити війська ОТУ «Північ», зупинила просування ЗС РФ на Ізюмському напрямку (див. *Ізюм*), чим було обумовлено зміну тактики ворога, зокрема щодо зосередження зусиль на лобових атаках Сєвєродонецька та Лисичанська. Нездатність росіян перерізати шляхи постачання з Бахмута до Лисичанська зробила можливим продовження оборони Сєвєродонецько-Лисичанської агломерації аж до початку липня 2022 та підготовку нових рубежів оборони між Сіверськом, Соледаром (обидва нині — міста в Бахмутському р-ні Донец. обл.) і Бахмутом, які стали потужною перепоною на шляху просування окупантів у зх. частину *Донбасу* і створили передумови для проведення наступальної операції в *Харківській області* й ліквідації Ізюмського угруповання противника.

Літ.: Рік війни за свободу. Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022—24.02.2023). К., 2023.

І.К. Патриляк, В.В. Головко.

БІЛОКО́НЬ Максим Віталійович (01.04.1997—27.02.2022) — укр. військовик, старший лейтенант, командир танк. роти 1-ї окремої танк. Сіверської бригади сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. в м. *Ромни*. 2015 закінчив Держ. ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» ім. І.Г. Харитоненка Держ. прикордонної служби України (Суми), 2019 — Нац. академію сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Львів), опанував фах офіцера-танкіста. Служив у 1-й окремій танк. Сіверській бригаді (с-ще Гончарівське Черніг. р-ну Черніг. обл.). Учасник *Операції об'єднаних сил* на Сх. України.

З 24 лютого 2022 (див. *Широкомасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну*) брав участь у бойових діях. Воював на танку Т-64БВ. 27 лютого 2022 на підступах до *Чернігова* почалися жорстокі бої. Підрозділи Сіверської бригади виконували бойове завдання командування: зупинити просування колон бронетехніки рос. окупантів. У запеклому протистоянні екіпаж танка під командуванням Б. завдав відчутних втрат переважаючим силам противника. У нічному бою танкісти знищили ворожу диверсійно-розвідувальну групу, а потім влучним вогнем підбили два танки. Під час зміни позиції танк Б. був уражений ворожим вогнем. Загинув весь екіпаж.

Похований 25 березня 2022 у м. Ромни.

Указом Президента України від 2 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі Б. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: *Карбунар Н.* Максим Білоконь зупинив атаку на Чернігів, підбивши ворожі танки. «Главком», 10 серпня 2022. Web: https://glavcom.ua/country/society/maksim-bilokon-zupiniv-ataku-voroha-na-chernihiv-pidbivshi-tri-vorozhikh-tanki-866882.html; Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023.

В.В. Мараєва.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКА БИ́ТВА 1651 — один з епізодів у бойових діях між козац. та польсько-литов. військами в ході Хмельниччини (див. *Національна революція 1648—1676*).

Після перемоги у *Берестецькій битві 1651* коронна армія під командуванням *гетьмана великого коронного* М.*Потоцького* та *гетьмана польного коронного* М.*Калиновського* виступила на сх., в бік *Києва*. Її чисельність значно зменшилася після відходу *посполитого рушення* та більшої частини надвірних хоругв і становила прибл. 20 тис. вояків. Військо просувалося дуже повільно: на заваді стали голод (рухатися доводилося спустошеними землями *Правобережжя*), опір залог деяких міст та холодне й дощове літо. Похід від *Берестечка* до *Білої Церкви* тривав аж 2,5 місяці, себто середня швидкість становила 5—6 км на добу. Водночас литов. військо під орудою гетьмана польного литов. Я.*Радзивілла* після перемоги під Лоєвом (див. *Лоєвська битва 1651*) зайняло Київ. Логічним кроком стало об'єднання обох армій, яке сталося 13 вересня під Германівкою (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.) в присутності послів від Б.*Хмельницького*.

Козац. гетьман після Берестецької катастрофи весь час займався скупченням усіх боєздатних сил: полками, виведеними

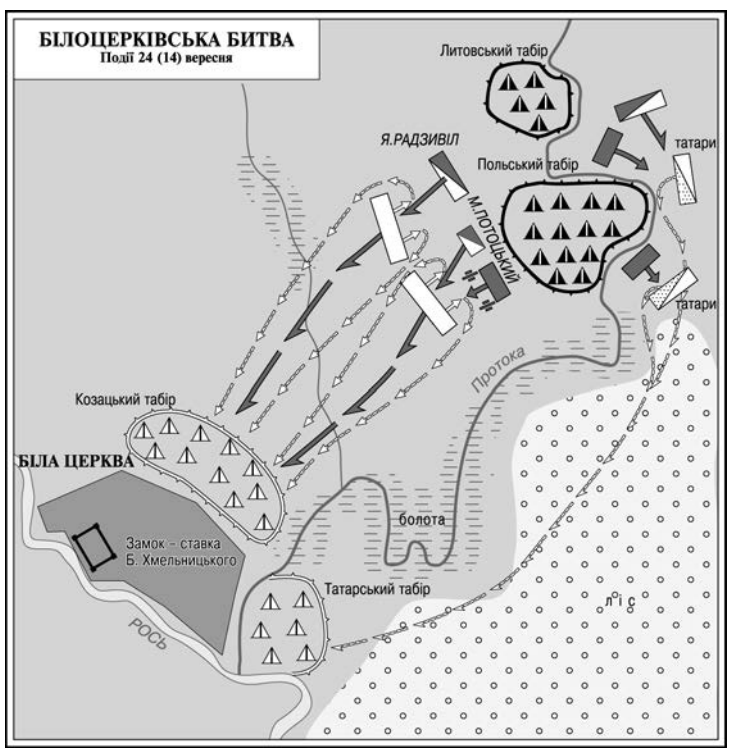

з-під Берестечка, та деякими лівобережними полками, які взагалі не брали участі в бойових діях весни — літа 1651. Загалом до середини вересня в добре укріпленому таборі під Білою Церквою йому вдалося зібрати до 30 тис. козаків і т. зв. *черні*. Крим. хан *Іслам Гірей III* тим часом лише декларував свою підтримку, але особисто в Україні не з'явився, вислявши на допомогу кількатисячний підрозділ під орудою Карач-мурзи.

Польсько-литов. військо тим часом повільно наближалося до Білої Церкви. Про якусь злагоду між коронними гетьманами і Я.Радзивіллом не було й мови. Литов. воєначальник спочатку виступав за роздільне оперування литов. та коронної армій, але ця думка була відкинута М.Потоцьким. Згодом Я.Радзивілл разом із коронним хорунжим О.*Конецпольським* наполягав на швидкому розгромі противника, адже ставало дедалі холодніше, а в тилу розгорталася партизанська боротьба. Проте й цього разу коронні гетьмани були проти; вони листувалися з Б.Хмельницьким і намагалися нав'язати йому чергову мирну угоду.

Зрештою, після провалу всіх переговорів, 23 вересня польсько-литов. армія вишикувалася напроти козац. військ під Білою Церквою. Правим крилом командував Я.Радзивілл, а центром і лівим крилом — коронні гетьмани. Литовці мали навпроти себе болота й козац. польові фортифікації, себто їм дісталася найважча ділянка фронту. Незважаючи на це, впевнений у собі Я.Радзивілл наказав атакувати. Ввірені йому хоругви частково розірвали неприятельську оборону і навіть вийшли в тил козац. війську. Козац. кіннота та частина піхоти, які були виведені в поле, почали панічно відступати до свого табору. Зауваживши успіх литовців, польс. офіцери також просили в М.Потоцького дозволу атакувати; нарешті він віддав наказ рушити вперед лише невеличкій частині своїх сил під орудою С.*Чарнецького*. Цього було замало, і козац. підрозділи змогли відступити до своїх укріплень. Польсько-литов. хоругви також були відведені на висхідні позиції.

Б.Хмельницький міг бути задоволений: адже козаки хоч і були розбиті в полі, проте утримали табір. Натомість коронні підрозділи, на відміну від литовців, майже не взяли участі в бою, що демонструвало явне прагнення М.Потоцького й М.Калиновського до замирення. Ситуація для польсько-литов. сил погіршувалася з кожним днем через блокування ворогом усіх комунікацій і постійні дощі. 24 вересня обидві армії знову вийшли в поле, проте до битви цього разу не дійшло, зате тривали переговори. Остаточно *Білоцерківський договір 1651* підписали 28 вересня. Для козац. сторони він був значним відступом назад у порівнянні зі *Зборівським договором 1649*, але залишав надію на продовження збройної боротьби. Незадоволеною була і протилежна сторона, яка після перемог під Берестечком і Лоєвом прагнула до повного придушення повстання. 29 вересня польсько-литов. армія почала відхід з-під Білої Церкви, а за два дні й Б.Хмельницький розпустив свої полки, закінчуючи тим самим кампанію 1651.

Літ.: Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965; *Wisner H.* Działalność wojskowe Janusza Radziwiłła, 1648—1655. В кн.: Rocznik Białostocki, № 13. Białystok, 1976; *Стороженко І.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст., кн. 1. Дніпропетровськ, 1996; *Nagielski M.* Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648—1651). Warszawa, 1999; *Nagielski M.* Armia koronna w latach 1651—1653, część 1: Armia koronna od Beresteczka (VI 1651) do Batohu (V 1652). В кн.: Studia i materiały do historii wojskowości, t. 40. Białystok, 2003; *Domagała M.* Biała Cerkiew 23—25.IX.1651. Zabrze, 2007; *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. Wrocław—Warszawa—Kraków, 2007; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 2009; *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр., т. 2 (1650—1651 рр.). К., 2013; *Bobiatyński K.* W cieniu Beresteczka: działania militarne armii litewskiej przeciwko Kozakom w 1651 r. «Przegląd Historiczno-Wojskowy», 2013, № 3; *Pieńkos Z.* Wyprawa Janusza Radziwiłła na Kijów w 1651 roku. Zabrze—Tarnowskie Góry, 2016; *Gavryliuk I.* Niewygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648—1651. Oświecim, 2019.

І.В. Гаврилюк.

БІЛОЦЕРКІ́ВСЬКА ЄЗУЇ́ТСЬКА МІ́СІЯ — осередок *єзуїтів*, що існував у *Білій Церкві* у 18 ст. Постійна місія «Товариства Іс-

Т.М. Бобанич.

уса» з'явилася у місті 1732, спочатку в складі двох, а через два роки — трьох членів. З 1740 тут постійно проживали 5 місіонерів, підпорядкованих у своїй діяльності Овруцькій єзуїтській резиденції, яка, в свою чергу, належала до Острозького єзуїтського колегіуму (див. *Єзуїтські школи*). Для потреб місії коштом білоцерківського старости Станіслава-Вінцентія Яблоновського (див. *Яблоновські*) розпочалося буд-во костелу та житлового будинку при ньому. Ділянка під забудову розташовувалася неподалік від фортеці, фактично на центр. міськ. площі. Цей невеликий храм був освячений 1733 київ. єп. С.Ожгою; опоряджувальні роботи продовжувалися ще довгий час. 1743 для місії збудовано новий дерев'яний костел і мурованні келії коштом С.-В. Яблоновського. Після ліквідації осередку єзуїтів костел разом із житловим будинком відійшов світському духовенству, яку деякий час використовувало його як парафіяльний.

Літ.: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowianskich, т. 1. Warszawa, 1880; *Костомаров Н.* Поездка в Белую Церковь. «Киевская старина», 1882, т. 2, май; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 1. К., 1983; *Kowalczyk J.* Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. Warszawa, 2006.

П.А. Ричков.

БЛОКА́ДА КРИ́МУ У ВЕ́РЕСНІ 2015 — див. *Збро́йна агре́сія Росі́йської Федера́ції про́ти Украї́ни.*

Ю.І. Блоха.

БЛОХА́ Юрій Ігорович (22.07.1988—01.03.2022) — укр. військовик, молодший лейтенант 123-ї окремої бригади територіальної оборони Сил територіальної оборони ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. в с. Сергіївка (нині село Вознесенського р-ну Миколаїв. обл.). Працював професійним дитячим футбольним тренером Снігурівської спортивної шк., вчителем фізичної та допризовної підготовки.

Із початком *широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну* Б. пішов служити у Баштанський батальйон 123-ї окремої бригади територіальної оборони. Був нач. забезпечення блокпостів у Березнегуватському р-ні (Миколаїв. обл.). 1 березня 2022, коли велика група росіян рухалася в напрямку блокпоста поблизу с. Мурахівка (село Баштанського р-ну Миколаїв. обл.), Б. разом з ін. військовими вступив у бій із ворогом, під час якого отримав три вогнепальні поранення, несумісні з життям.

Указом Президента України від 10 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі Б. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023.

В.В. Мараєва.

БОБА́НИЧ Тарас Миколайович (15.03.1989—08.04.2022) — укр. військовик, молодший лейтенант, командир батальйону *Добровольчого українського корпусу «Правий сектор»* (ДУК «ПС»). Позивний «Хаммер». Герой України (посмертно).

Н. в м. *Трускавець*. 2011 закінчив юрид. ф-т Львів. держ. ун-ту внутрішніх справ за спеціальністю «Правознавство». Учасник *Революції Гідності*. Від 2014 воював проти рос. окупантів у складі 1-ї окремої штурмової роти ДУК «ПС». З липня 2014 — командир 2-го запасного батальйону ДУК «ПС». 2014 балотувався за списком (номер 26) політ. партії «Правий сектор» на позачергових виборах до *Верховної Ради України*.

2015 був одним з координаторів акції «Громадянська блокада Криму» (див. *Блокада Криму у вересні 2015*). З 30 листопада 2019 — заст. командира ДУК «ПС» з питань діяльності резервних підрозділів. Брав участь у бойових діях під час проведення *Антитерористичної операції* та *Операції об'єднаних сил*. 2019 балотувався за списком (номер 60) Всеукр. об'єднання *«Свобода»* на позачергових виборах до ВРУ.

Із початком *широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну* ДУК «ПС» було реорганізовано в окрему військ. частину в лавах ЗСУ: навесні 2022 сформовано 4 батальйони (у листопаді 2022 ДУК «ПС» переформатований у 67-му окрему механізовану бригаду Сухопутних військ ЗСУ).

8 квітня 2022 в бою проти рос. військ на Ізюмському напрямку під час виконання бойового завдання підрозділом поблизу с. Вірнопілля (село Ізюмського р-ну Харків. обл.) Б. загинув, прикривши відхід своїх побратимів, які потрапили під танк. обстріл.

Похований 13 квітня 2022 у м. *Львів* на Личаківському цвинтарі.

Указом Президента України від 24 серпня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі Б. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023.

В.В. Мараєва.

БО́БИН Іван (16.03.1925—11.11.2010) — громад. діяч. Н. в с. Стінка (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл.). Закінчив нім. держ. торговельну шк. в м. *Бучач*. 1944 вступив до д-зії «*Галичина*» (відділ «юнаки»). У травні 1945 потрапив у брит. полон, звідки в жовтні того ж року втік до білорус. табору для біженців. Упродовж 1950—57 був довіреною особою Ліги англ. жінок, що надавала допомогу колишнім в'язням концтаборів, зокрема полякам та українцям. Після переїзду 1959 з родиною до Ганновера (ФРН) взяв участь у відновленні укр. громад. життя: був головою орг-ції «Місцеві представництва української еміграції» (МПУЕ), організовував *Спілку Української Молоді*, укр. суботні школи, танцювальний гурток молоді з Ганновера, Брауншвейгу та Гільдесгайму (міста в ФРН). Після ліквідації у серед. 1960-х МПУЕ і створення крайового представництва орг-ції «Українська еміграція» очолював цю інституцію. З його ініціативи 1963 було організовано вшанування 30-х роковин Голодомору в Україні, у 1964 — святкування 150-річчя від дня народження Т.*Шевченка* (уперше в історії укр. еміграції на нім. телебаченні у випусках вечірніх новин було висвітлено ці події). На святкування візитації кардинала *Йосифа Сліпого* у вересні 1968 в Ганновері та Гільдесгаймі з ініціативи Б. нім. пошта видала спец.

штемпель. У той же період щорічно на цвинтарі в м. Брауншвейг, де знаходиться пам'ятник загиблим у *Другій світовій війні* українцям, відзначалось «Свято героїв». 1973 переїхав до Мюнхена, в якому був секретарем Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині, головним діловодом Союзу українських філателістів. 1998 заснував «Товариство "Україна" для сприяння, плекання та поширення укр. к-ри в Німеччині» і до 2006 був його головою, а відтак — почесним головою. Від 2000 видавав щорічний Бюлетень Товариства «Україна» (укр. та нім. мовами; усього вийшло 9 бюлетенів та два альманахи). З його ініціативи нім. держ. пошта видала 27 пам'ятних поштових печаток до різних ювілеїв, а також 10 печаток двомовних (укр. та нім.). Завдяки його ініціативі упродовж 20 років у ФРН відбулось 6 великих офіц. філателістичних виставок (з укр. філателією зокрема) та 5 великих виставок укр. прикладного та образотворчого мист-ва.

2009 нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ступеня.

П. у м. Мюнхен (ФРН).

Літ.: *Бобин І.* В Мюнхені помер визначний діяч Іван Бобин. «Християнський голос», 2010, № 24, грудень.

І.І. Винниченко.

БОГАТЮ́К Микола-Юрій (англ. Bohatiuk Nicholas G.; 02.01.1926—22.01.2007) — економіст, громад. діяч, фахівець з економіки України 19—20 ст., рад. економіки, історії укр. еміграції після *Другої світової війни*.

Н. у м. *Тернопіль*. 1945—46 навчався в Грацькому ун-ті (Австрія), 1946—49 — у Мюнхенському ун-ті ім. Людвіга-Максиміліана (Німеччина), де отримав ст. магістра. 1951 отримав ст. д-ра наук з економіки, а 1954 — ст. д-ра наук з політології в *Українському вільному університеті*. 1958 здобув ст. д-ра наук у Нью-Йоркському університеті (США). 1962—97 був професором екон. наук у коледжі Лемойн (м. Сіракузи, США). Як запрошений професор викладав в ун-ті Вірджинії (США), Львів. ін-ті менеджменту, *Українському католицькому університеті імені святого Климента*. Професор (1976—97), професор-емерит (1998—2005) та декан (1990—92) ф-ту держ. та екон. наук УВУ. Був членом виконавчої ради та заст. голови дорадчої академічної ради Укр. дослідного ін-ту Гарвардського ун-ту (США), членом-засн. та головою Постійної конференції укр. студій при Гарвардському ун-ті (1975—83), заст. голови Амер. відділу *Наукового товариства імені Шевченка* (1974—77). Гол. ред. часописів «The Ukrainian Quarterly» (1985—87; див. *«Український квартальник»*) і «Phoenix» (1964—70). Протягом 1975—84 часто виступав як запрошений коментатор з екон. питань на радіо *«Голос Америки»*.

Активно займався громад. діяльністю. Голова асоціації випускників Т-ва укр. студентської молоді ім. М.Міхновського. Був членом виконавчої ради Ор-ції оборони чотирьох свобод України, головою філіалу у Сіракузах *Українського конгресового комітету Америки*, членом *Організації Українських Націоналістів*, брав участь у роботі Асоціації українсько-амер. молоді.

П. у м. Вілмінгтон (шт. Делавер, США).

Праці: Економічна наука в сучасній Україні. «Записки НТШ», 1976, т. 192; Кримська війна (1853—1856) та українська економіка. В кн.: Науковий збірник УВУ на пошану проф. д-ра В. Янева. Мюнхен, 1983; The Ukrainian emigrants of World War II: 1945—1954. Their life in the camp economy. «The Ukrainian Quarterly», 1985, vol. 41, № 1/2; Doctoral dissertation on topics related to Ukraine accepted by American, British, Canadian and Australian Universities, 1934—1986. «The Ukrainian Quarterly», 1986, vol. 42, № 3/4; The economy of Kiev under foreign conquerors, 1941—1944. A socio-economic survey. «The Ukrainian Quarterly», 1986, vol. 42, № 1/2; The economic aspects of camp life. В кн.: The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II. Edmonton, 1992.

Літ.: Nicholas G. Bohatiuk, 1926—2007. «The Ukrainian Quarterly», 2006, vol. 62, № 3/4; Obituary: Nicholas G. Bohatiuk. «The Ukrainian Weekly», 2007, January 28; *Ковалів Ю.* Богатюк Микола-Юрій. В кн.: Наукове товариство імені Шевченка: енциклопедія [онлайн]. К., Львів, 2015.

Н.О. Лаас.

БОГДА́НОВ Сергій Михайлович (31.01.1859—13.01.1920) — учений-агроном, фізіолог рослин, освітянин та держ. діяч.

Н. у м. *Київ* в родині протоієрея *Софійського собору*. 1869—78 навч. в 1-й Київській г-зії, 1878—82 — на природничому від-ні фіз.-мат. фак-ту Ун-ту св. Володимира (див. *Київський національний. університет імені Тараса Шевченка*). За наук. роботу «Химическое исследование сиреней и пестрой глин, находящихся в отложениях города Киева» отримав золоту медаль (1881). Працював у Петровській землеробській і лісовій академії (1881—84), відвідував с.-г. заклади Німеччини та Австрії. З листопада 1885 — приват-доцент кафедри сільс. госп-ва Ун-ту св. Володимира, завідувач агрономічного кабінету. Створив перший у країні та в Європі спеціалізований ботанічний с.-г. дослідний сад при Ботанічному саду ун-ту (див. *Національний ботанічний сад імені М. Гришка НАН України*). Першим у світ. науці класифікував ґрунтові води, сформулював поняття «мертвого» (не засвоюваного рослинами) запасу води в ґрунті (1886). Член Київ. т-ва сільс. госп-ва та с.-г. промсті (КТСГ), гол. ред. ж. «Земледелие» (1887).

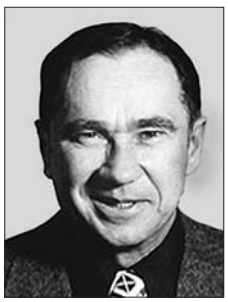

М.-Ю. Богатюк.

1888 здобув ст. магістра агрономії, захистивши дис. «Потреба проростаючого насіння у воді». 1888—97 — очолює відділ землеробства КТСГ. Ініціатор створення та наук. кер. дослідження поля в с. Деребчин (нині село Шаргородського р-ну Він. обл.) (маєток барона А.А.Мааса; 1888). 1889 організовує на Наддніпрянщині (див. *Наддніпрянська Україна*) агрономічну лабораторію для агрохімічих та фізіологічних досліджень. 19 квітня 1890 у Харків. ун-ті (див. *Харківський національний університет*) захистив докторську дис. «Відношення проростаючого насіння до ґрунтової вологи». 20 червня 1890 призначений екстраординарним професором, очолює кафедру агрономії Ун-ту св. Володимира. Затверджений у званні ординарного професора вишу і чині статського радника (1891). Видає «Ілюстрований сільськогосподарський словник» (1895). Створює дослідне госп-во при х. Богданівка Радомишльського пов. *Київської губернії*. (1899), доводить можливість одержання стійких урожаїв на бідних піщаних ґрунтах (досліди з люпином і середелою на зелене добриво) і стає одним із фундаторів вчення про сидерацію. Один із засновників Київ. шк. ґрунтознавців.

Член Київ. губкому у справах земського госп-ва та гласний Київ. міської думи (1907). 1 листопада 1907 звільнений з Ун-ту Св. Володимира у зв'язку з обранням членом *Державної Думи Російської імперії*. Член постій-

О.М. Богдашина.

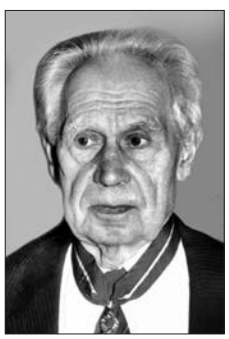

О.М. Боголюбов.

ної фінансової та агрономічно-ветеринарної комісії, с.-г. та бібліотечної комісії з нар. освіти. Автор законопроєкту «Про сприяння удосконаленню селянського господарства і сільського господарства в Росії взагалі» (1907), дійсний статський радник (1909). Обирається до Держ. Думи 4-го скликання (1912). Заст. голови Гол. управління землеустрою та землеробства; кер. Управління держ. кіннозаводства. Затверджений у званні заслуженого професора за вислугою; член Ради міністра землеробства та голова вченого к-ту Мін-ва землеробства (1916).

20 березня 1917 звільнений із займаних посад указом *Тимчасового уряду*. Працює на посаді декана фіз.-мат. ф-ту Ун-ту св. Володимира (1918), очолює с.-г. секцію постійної комісії фіз.-мат. відділу УАН з вивчення природних багатств України, обирається головою президії ради фіз.-мат. ф-ту, створює кафедру агрохімії (1919).

П. у м. Одеса.

Творча спадщина становить 278 наукових, науково-методичних і науково-популярних праць з актуальних галузевих проблем культур цукрового буряку, пшениці, картоплі, гречки, шовковиці, а також родючості ґрунту, боротьби зі шкідниками, економіки й організації сільс. госп-ва, орг-ції роботи н.-д. установ та освітніх закладів, розведення тварин і первинної переробки тваринницької продукції.

Літ.: *Вергунов В.* Професор С.М. Богданов — видатний організатор вітчизняної наукової й освітньої агрономії. В кн.: Історія укр. науки на межі тисячоліть, вип. 22. К., 2005; Професор Богданов Сергій Михайлович (1859—1920): біобібліографічний покажчик наук. праць за 1883—1917 роки. К., 2006.

В.А. Вергунов.

БОГДА́ШИНА Олена Миколаївна (н. 29.11.1966) — історик, фахівець з історіографії та джерелознавства. Д-р істор. н. (2011). Професор (2013).

Н. в м. Семипалатинськ (нині м. Семей, Казахстан) у родині військовослужбовця. 1984—89 — навч. на істор. ф-ті Харків. держ. ун-ту (див. *Харківський національний університет*). 1990—93 навч. в аспірантурі Харків. держ. пед. ін-ту (див. *Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*). 1993 у Дніпроп. держ. ун-ті (див. *Дніпропетровський національний університет*) захистила канд. дис. «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. академіка Д.І. Багалія (1921—1934)». З 1993 — старший викладач, з 1996 — доцент (затверджена у званні 1998), з 2011 — професор (затверджена у званні 2013) кафедри історії України істор. ф-ту Харків. нац. пед. ун-ту. 2000—05 — заст. декана істор. ф-ту з наук. роботи цього вищого навч. закладу. 2000—01 — старший наук. співробітник Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (за сумісництвом), 2005—08 — докторант цього наук. закладу, в якому 2011 захистила докторську дис. «Позитивізм в історіографічному процесі в Україні 1860-х—1920-х рр.». Підготувала чотирьох кандидатів наук.

Автор понад 160 наук., науково-популярних та методичних праць із історії та теорії істор. науки, історії освіти, теорії та методики джерелознавства, біографістики. Брала участь у написанні колективних праць, у підготовці до друку окремих томів «Вибраних праць» Д.І.*Багалія*. Член редколегії час. «Харківський історіографічний збірник» та ін. періодичних видань. Нагороджена Почесною грамотою Харків. обласної держ. адміністрації (2013).

Праці: Рідний край. Х., 1993 (у співавт.); Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921—1934 рр.). Х., 1994; Розвиток історико-правової думки в Російській імперії (друга половина XIX — початок XX ст.). Х., 2000; Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії (3-тє вид.). Х., 2008; Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій. «УІЖ», 2008, № 1; Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст.). Х., 2010 (2-е вид.: Х., 2013 (укр. та рос. мовами); Історики Харківського університету: біобібліогр. довідник (у співавт.). Х., 2013; Історик і влада. К., 2016 (у співавт.); Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії. К., 2017 (у співавт.); Масавыя рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці. Мінск, 2018 (у співавт.); Wpływ myśli Jerzego Maternickiego na współczesną historiografię ukraińską. «Przegląd Nauk Historycznych» (Łódź), 2020. № 1; Максим Максимович Ковалевський: біобібліогр. покажч. Х., 2021; Григорій Сковорода і ми українці: диво першого кроку і сила ініціативи. Х., 2023 (у співавт.).

Літ.: *Воронін В.І.* Яким повинен бути університетський навчальний курс з джерелознавства (Нотатки на полях навчального посібника О. М. Богдашиної). «УІЖ», 2008. № 2; Наукові школи Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Х., 2014; *Острянко А.Н.* Позитивізм — методологія оптимістів. «Ейдос», 2015, № 8; *Гончарова О.С.* Короткий нарис життя та науково-педагогічної діяльності О. М. Богдашиної. В кн.: Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання. Х., 2016.

О.О. Ковальчук.

БОГОЛЮ́БОВ Олексій Миколайович (25.03.1911—01.11.2004) — механік, математик, історик науки і техніки, чл.-кор. АН УРСР (1969), д-р техн. н., професор. Засл. діяч н. і т. (2001). Брат академіків РАН Миколи *Боголюбова* і Михайла Боголюбова.

Н. в м. *Ніжин* в родині професора богослов'я Київ. ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Освіту внаслідок громадян. війни та ідеологічних заборон отримав вдома і в сільс. школах. Після закінчення 1928 середньої шк. у м. Нижній Новгород (нині місто в РФ) працював в навч. госп-ві Моск. с.-г. ін-та, десятником на буд-ві мосту через р. Ока, Харків. з-ді «Світло шахтаря» тощо, тричі намагався поступити до Харків. ун-ту (див. *Харківський національний університет*). Лише 1936 закінчив фіз.-мат. ф-т цього ун-ту. У передвоєнні роки працював у школах. Під час окупації м. *Харків* німцями деякий час після місяців безробіття працював секретарем управи в Старовірівському р-ні. Після визволення Харківщини був засуджений до 15 років таборів, потрапив до м. Норильськ (нині місто в РФ), працював на інженерних посадах. Після звільнення 1953 працював гол. механіком обласного буд. тресту м. *Черкаси*. З 1955 у м. *Київ* працював спочатку старшим, відтак — гол. інж. у Мін-ві вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. З 1958 — викладач, згодом — професор кафедри будівельних машин Київ. інженерно-буд. ін-ту (нині Київ. нац. ун-т буд-ва і арх-ри). 1963—75 — старший наук. співробітник сектора історії техніки і природознавства Ін-ту історії АН УРСР (див. *Інститут історії України НАН України*), підготував

низку фундаментальних праць з історії математики та механіки, що здобули міжнародне визнання. З 1975 — гол. наук. співробітник Ін-ту математики АН УРСР.

Засн. семінару та наук. школи з історії механіко-мат. наук. За його кер-ва захищено 40 канд. і 8 докторських дис. Автор праць з історії співробітництва в галузі науки і техніки між Іспанією та Росією.

Нагороджений медаллю ім. О. Койре Міжнар. академії історії науки в Парижі (1979). Командор ордена Громадянських заслуг (Іспанія; 1986). Лауреат премії ім. М.М. Крилова АН УРСР (1987); почесний д-р Санкт-Петербурзького ун-ту шляхів сполучень (1999).

Опублікував бл. 500 праць.

П. у м. Київ.

Праці: История механики машин. К., 1964; Развитие проблем механики машин. К., 1967; Августин Бетанкур. Научно-биографический очерк. М., 1968: Історія Академії наук Української РСР. К., 1967 (у співавт.); Научно-технический прогресс в Украинской ССР. К, 1967 (у співавт.); Механика в СССР за 50 лет. М., 1967 (у співавт.); Августин Августинович Бетанкур. 1758—1824. М., 1969 (перевид. в Мадриді ісп. мовою — 1973); История отечественной математики. К., 1967—1970 (у співавт.); Леонид Владимирович Ассур. 1878—1920. М., 1971 (у співавт.); Георгий Николаевич Николадзе. 1888—1931. М., 1973; Гаспар Монж. 1746—1818. М., 1978; Иван Иванович Артоболевский. 1905—1977. М., 1982; Математики. Механики. Биографический справочник. К., 1983; Роберт Гук. 1635—1703. М., 1984; Жан Виктор Понселе. 1788—1867. М., 1988; Леонид Самуилович Лейбензон. 1879—1951. М., 1991; Владимир Иванович Смирнов. 1887—1974, СПб., 1994; Всеволод Иванович Романовский. 1890—1954. М., 1997 (у співавт.).

Літ.: *Ю. Л.* Члени-кореспонденти АН УРСР, обрані в грудні 1960 р.: О.М. Боголюбов, К. Г. Гуслистий, Ф.П. Шевченко, А.М. Шлепаков. «УІЖ», 1970, № 3; УРЕ, т. 1. К., 1977: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник (серія «Українські історики»), вип. 1. К., 1998; Національна академія наук України. Персональний склад. 1918—2003. К., 2003; Кияни: біографічний словник. К. 2004; *Самойленко А.М.* Олексій Миколайович Боголюбов (до сторіччя від дня народження). «Математичний вісник НТШ», 2010, № 7.

В.І. Онопрієнко.

БОГОЯ́ВЛЕНСЬКИЙ СОБО́Р Братського монастиря у Києві — втрачений об'єкт архіт. спадщини. Стояв у центрі *Подолу* поряд з його гол. площею (нині Контрактовою). Собор разом із зведеною 1756—59 дзвіницею був гол. містобудівною домінантою Подолу.

Богоявленський собор Братського монастиря у Києві. Креслення західного фасаду.

Мурований собор як гол. храм *Київського Братського Богоявленського монастиря* збудовано 1690—93 на місці дерев'яного храму коштом гетьмана І.*Мазепи* за проєктом, за деякими припущеннями, моск. архіт. Й.Старцева за участю І.*Зарудного*. У серед. 18 ст. фронтони на всіх фасадах та чоло порівняно більш низького зх. притвору декорували барельєфним ліпленням із фігурними нішами, картушами й рослинними орнаментами. Собор постраждав під час пожежі 1811 (згорів іконостас). Після того змінено форму бань, і 1825 за проєктом архіт. А.*Меленського* влаштовано новий іконостас у стилі *класицизму*. 1853 усі 5 бань позолотили. Розписи в інтер'єрі виконали художники: киянин І.Квятковський та італієць Д.Скотті. У крипті під собором похований гетьман П.*Конашевич-Сагайдачний*. У соборі зберігалися його срібний хрест, а також срібний вівтарний хрест, подарований П.*Могилою*, та срібна чаша — дар Марії-Магдалини, матері І.Мазепи. У 1920-х рр. монастир закрили, 1935 собор зруйнували. На його місці влаштували плац та спорудили 4-поверховий будинок (нині навч. корпус Нац. ун-ту «*Києво-Могилянська академія*»).

За архіт. типом собор подібний до синхронного йому Свято-Микільського (Військового) собору в Києві (див. *Київський Свято-Микільський пустинний монастир*): хрестовокупольний, тринавовий, шестистовпний, триапсидний, з виділеним трансептом і ризалітами на зх. фасаді, п'ятибанний. Основні об'єми виглядають монолітними й майже не розчленованими; вони підведені під спільний антаблемент і масивним карнизом, над яким височать монументальні фронтони. Статичний вигляд храму підкреслюють 5 широко розставлених бань. З лапідарністю монументальних фасадів контрастує декор фронтонів і зх. притвору, виконаний у стилі *бароко*.

Літ.: Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное Иваном Фундуклеем. К., 1847; *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам`ятки Києва. Нью-Йорк, 1987 (2-ге видання); *Кілессо Т.* Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія. К., 2002; *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002.

В.В. Вечерський.

У. Боданінський.

БОДАНІ́НСЬКИЙ Усеїн Абдурефійович (Üsein Abdurefi oğlu Bodaninskiy; 13(01).12.1877—17.04.1938) — живописець, історик, етнограф, музеєзнавець. Брат перекладача, етнографа, кримськотатар. громад. діяча А.Боданінського. Чл.-кор. Всесоюзної академії худож. наук (1927).

Н. в с. Бадана (тепер с. Перове Сімферопольського р-ну, АР Крим). Початкову освіту здобув у татар. учительській семінарії м. *Сімферополь* (1895). За рахунок громад. коштів був відправлений 1895 до *Москви*, де закінчив Строгановське вище художньо-тех. учще (1905; майстерня К.Коровіна) зі здобуттям спеціальності «художник ужиткового мистецтва». 1905—07 викладав малювання в Комерційному уч-щі в Сімферополі, згодом повернувся до Москви, де викладав у Строгановському уч-щі. На Всерос. конкурсі (1909) одержав 1-шу премію за ескізи меблів. Від 1911 працював у м. *Санкт-Петербург* з академіком архітектури І.*Фоміним* як художник-декоратор, виконував ескізи інтер'єрів у громад. і приватних будівлях, оздоблення палаців і новобудов. Одночасно Б. удосконалював свою майстерність за кордоном: 1907—09 відвідав *Стамбул*, Париж, Мюнхен і Дрезден. 1912 вивчав монументальний живопис доби *Відро-*

А.В. Бойко.

дження в Римі, Флоренції та Венеції.

Від 1917 — кер. Бахчисарайського палацу-музею кримськотатарської культури, з 1921 одночасно зав. Бахчисарайського відділу Крим. к-ту у справах музеїв та охорони пам'яток мист-ва й старовини. Завдяки стараннням Б. Бахчисарайський музей став найбільшим у Криму осередком культурно-просвітницької роботи. 1925 очолив етногр. загін комплексної наук. експедиції у степову частину Криму. Один з організаторів, кер. та учасників ареол. та етногр. експедицій у *Ескі-Юрті*, *Старому Криму*, *Чуфут-Кале* (1924—29). Керував Бахчисарайським рос. т-вом з вивчення Криму. Був залучений як художник-консультант при зйомках перших худож. і документальних фільмів про життя кримських татар, зокрема «Алім» (реж. Г.Тасин, 1926, Ялтинська кіностудія), «Ешиль-Ада» («Зелений острів», 1925—27). Автор низки робіт з історії, археології та етнографії крим. татар, краєзнавства та охорони пам'яток. 1934 був звільнений з посади зав. музею.

Б. — художник великого таланту, але збереглося небагато його творів, зокрема пейзаж «Місячний вечір» (1910), «Піонери» (1930), обкладинка й 17 ілюстрацій (1926) для книжки «Кримські татарські дитячі пісні» (кримськотатар. мовою). Також виконав ескізи костюмів до балету Б.Асаф'єва «Бахчисарайський фонтан» у Крим. держ. татар. театрі (1927). 1935—37 виконував декоративні роботи на будівництвах у Москві та Тбілісі. У серпні 1937 заарештований за звинуваченням в участі в діяльності контрреволюц. націоналістичної організації, у квітні 1938 страчений у Сімферополі.

Праці: Бахчисарайские памятники. «Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы», 1917, № 6; Бахчисарайский ханский дворец: краткий очерк. Симферополь, 1925; Памятники крымскотатарской старины: Эски-Юрт. «Новый Восток», 1925, № 8—9; Татарские «Дурбе»-мавзолеи в Крыму. «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии», 1927, № 1; Чуфут-Кале: по материалам раскопок 1928—1929 гг. Там само, 1929, № 3; Кърымда татар дюрбелери [Мавзолеї кримських татар]. Акъмесджит, 1930; Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму [оттиск из Крымплана «Реконструкция народного хозяйства в Крыму», вып. 11]. Государственный дворец-музей татарской культуры в Бахчисарае. Симферополь, 1930.

Літ.: *Козлов В.Ф.* Директор музея. «Йылдыз», 1987, № 4; *Урсу Д.П.* Усеин Боданинский. «Голос Крыму», 1996, 29 марта; *Його ж.* Меденият фидайилери [Подвижники культури]. «Йылдыз». 1996. № 2; *Його ж.* Востоковедение в Крыму (1918—1941). «Востоковедный сборник», 1997, № 1; *Його ж.* Шаркъшанаслыкъ ве Къырым шаркъшынаслары [Сходознавство і сходознавці Криму]. «Йылдыз», 1998, № 2; *Черкезова Э.Я.* Крымскотатарские художники. Симферополь, 1999; Деятели крымскотатарской культуры: биобиблиографический словарь. Симферополь, 1999.

Д.П. Урсу.

БО́ЙКО Анатолій Васильович (14.03.1960—27.12.2010) — історик, дослідник ранньомодерної та модерної історії України та організатор наук. діяльності на теренах Південної / Степової України. Д-р істор. н. (2001), професор (2003). Заслужений працівник освіти України (2008).

Н. в м. *Запоріжжя*. Здобув середню освіту у СШ № 50 м. Запоріжжя (1977). Працював робітником на комбінаті *«Запоріжсталь»*. 1978—81 — служив у рад. ВМФ. 1981—86 навч. на істор. ф-ті, 1986—89 — в аспірантурі Дніпроп. держ. ун-ту (див. *Дніпропетровський національний університет*). 1991 захистив канд. дис. «Торгівля Південної України (1775—1825) (наук. кер. Д.П.*Пойда*). Від листопада 1989 — асистент кафедри історії СРСР і УРСР Запоріз. держ. ун. (див. *Запорізький національний університет*), від вересня 1991 — старший викладач, а від травня 1992 — доцент кафедри історії України, докторант (1994—97) Запоріз. держ. ун-ту. Від січня 2000 — зав. кафедри джерелознавства, історіографії та спец. істор. дисциплін Запоріз. держ. ун-ту. 2001 захистив докторську дис. «Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття» (наук. консультант — Ф.Г. *Турченко*).

Організатор масштабних усно-істор. і етногр. експедицій на пд. України, а також 25 міжнар. і всеукр. конференцій, конгресів, семінарів, круглих столів. Від 1997 — голова правління Запоріз. наук. т-ва ім. Я. Новицького. Від 1999 — голова Запоріз. відня *Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України*. Від 2003 — кер. Запоріз. філії Східного ін-ту українознавства ім. Ковальських. Гол. ред. час. «Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII—XIX ст.», багатотомних і серійних видань «Джерела з історії Південної України», п'ятитомного зібрання творів Я.*Новицького*, «Усна історія Степової України», «Старожитності Південної України», «Запорозька спадщина», «Вознесенські старожитності» та ін. Як історик послідовно обстоював ідею ґрунтовного багатоаспектного вивчення історії Південної / Степової України, зокрема працював над створенням синтетичної історії регіону.

Автор і упорядник бл. 170 наук. праць з історії Степової України 18—19 ст., джерелознавства, усної історії, соціально-екон. історії Степової України, в т. ч. 6 монографій, 12 археогр. видань, 3 брошур, бл. 150 наук. статей. Нагороджений відзнаками «За розвиток Запорізького краю» (2004), «За розвиток Запорізького краю» (2008), «За особистий внесок у розвиток міста Запоріжжя» (2010) та ін.

П. у м. Запоріжжя.

Праці: Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя, 1995; Матеріали до історії Азовського козачого війська. Запоріжжя, 1995; Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII століття в архівосховищах Москви та Петербурга: покажчик справ. Запоріжжя, 1996; «Пишу тебе, мой ангельский друг…» (Из эпистолярного наследия начала XIX века). Запоріжжя, 1997; Південна Україна останньої чверті XVIII століття, ч. 1: Аграрні відносини. Запоріжжя, 1997; Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII — першої половини XIX століття. Запоріжжя, 2000; Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. К., 2000; Джерелознавство історії Південної України. К., 2004; Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII — перша половина XIX століття). Запоріжжя, 2005; Наративні джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII—XIX століття. К., 2005; Мемуари та щоденники, ч. 1—2. Запоріжжя, 2005, 2006; Усна історія: теорія та практика. Запоріжжя, 2008; Описи Степової України останньої чверті XVIII — початку XIX століття. Запоріжжя, 2009; Дневник Смольянинова (1941—1945 гг.). Запорожье, 2010; Дневник солдата Василия Лукьяненко (18.08.1941—10.01.1942). Запоріж-

жя, 2010; Фронтовые письма. Запорожье, 2010.

Літ.: Бойко Анатолій Васильович. В кн.: Бібліографічний покажчик наукових праць співробітників історичного факультету ЗДУ. Запоріжжя, 1997; Бойко Анатолій Васильович. В кн.: Історичний факультет Запорізького державного університету. 30 років (1971—2001). Ювілейна книга. Запоріжжя, 2001; *Гіржон В.* Бойко Анатолій Васильович. В кн.: Енциклопедія сучасної України. К., 2004; Бойко Анатолій Васильович. В кн.: Запорізький національний університет. Історія і сучасність (1930—2005). Ювілейна книга. Запоріжжя, 2006; У боях за історію (до 50-річчя професора Анатолія Бойка). Запоріжжя, 2010; *Швайба Н.І.* Анатолій Бойко, або історія як покликання. «Музейний вісник» (Запоріжжя), вип. 10, 2010; *Брехуненко В.* Анатолій Васильович Бойко (14.III.1960—27.XII.2010). В кн.: Український археографічний щорічник, вип. 15. К., 2010; Бойко Анатолій Васильович. У кн.: Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок. Запоріжжя, 2011; *Брехуненко В.* Анатолій Бойко. К., 2011; *Дячок О.О., Білівненко С.М.* Анатолій Васильович Бойко (1960—2010). В кн.: Історія торгівлі, податків та мита. Дніпропетровськ, 2011; Пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка. «Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник» (Дніпропетровськ), 2011, вип. 8; *Швидько Г.К.* Дослідник історії Півдня України Анатолій Бойко. Там само; *Лиман І.* Бойко Анатолій Васильович. В кн.: Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник. К., 2013.

І.І. Лиман.

БОЛГА́РІЯ, Республіка Болгарія (болг. — Република България) — д-ва на сході Балканського п-ва. Межує на пн. з *Румунією*, на зх. — із *Сербією* і Пн. *Македонією*, на пд. — із *Грецією* та *Туреччиною*. Площа території — 110,9 тис. км². Населення — 7,36 млн осіб (2011). 84,8 % населення — болгари, найбільші етнічні групи — турки (8,8 %) і цигани (4,9 %). Найпоширеніша релігія — православ'я. Столиця — м. Софія. Адм.-тер. поділ: 28 областей. Форма правління — парламентська республіка. Главу д-ви (президента) обирають на 5 років всенародним голосуванням. Парламент (Нар. збори) обирають на 4 роки, парламент обирає прем'єр-міністра, який формує уряд (Раду міністрів).

Територія Б. — один із перших регіонів Європи, куди 45 тис. років тому прийшли люди сучасного фізичного вигляду і де в 7 тис. до н. е. виникли перші к-ри *неоліту*. Від 6 тис. до н. е. тут був один із центрів видобутку міді. Важлива пам'ятка енеоліту — Варненський некрополь к-ри *Гумельниця*. *Бронзовий вік* у Б. (3—2 тис. до н. е.) характеризувався міграціями носіїв мов *індоєвропейської спільності*, на терени нинішньої Б. мігрували предки фракійців. У пізній бронзовий — ранній залізний вік тут поширилася *гальштатська культура*. У 7—6 ст. до н. е. виникли грец. колонії на зх. узбережжі *Чорного моря*: Месембрія (нині м. Несебир), Каллатіс (нині м. Мангалія), Одессос (нині м. Варна), Аполлонія (нині м. Созополь). Частина території сучасної Б. у 6—5 ст. до н. е. була підпорядкована перським царям.

В антич. період осн. населенням на теренах нинішньої Б. були фракійці. У 5 ст. до н. е. склалося держ. утворення фракійців-одрисів, які здійснювали походи на Македонію і контролювали міста Зх. Причорномор'я. У 4 ст. до н. е. пд. території сучасної Б. ввійшов до складу Македонії. У 3—2 ст. до н. е. землі нинішньої Пд.-Зх. Б. контролювали фракійці-асти. У 3 ст. до н. е. у Фракії розселилися центральноєвропейські *кельти*. 184 до н. е. правитель Македонії Персей поширив свою владу до *Дунаю* на пв. Наприкінці 2—1 ст. до н. е. фракійські племена меди, бесси, дардани і сапеї здійснювали набіги на підпорядковані *Риму Стародавньому* Македонію та Грецію. Частина фракійців і міст Зх. Причорномор'я підтримали понтійського царя *Мітрідата VI* Євпатора, одриси натомість були союзниками Риму. У 1 ст. до н. е. рим. війська здійснювали походи на медів, бессів та грец. міста

Болгарія. «Мадарський вершник» — зображення (імовірно, болгарського хана), висічене на скелі біля с. Мадара (Шуменська обл.).

Зх. Причорномор'я. У 1 ст. Рим завоював землі сучасної Пн. Б., сх. частина яких була приєднана до Одриської д-ви у Пд. Б., а на теренах Зх. Б. виникла рим. провінція Мезія. 46 р. землі одрисів увійшли до провінції Фракія, а прилегла до Дунаю територія — до Мезії (86 р. поділено на Верхню та Нижню). Відбувалися романізація та колонізація, виникали нові міста. Після адм. реформи 4 ст. територія Б. ввійшла до діоцезу Фракія. Після поділу 395 Фракія входила до складу Сх. Рим. імперії (*Візантії*). З 4 ст. панівною релігією було *християнство*.

У ході *Великого переселення народів* з 376 на землях Б. розселилися *готи* і *алани*. Наприкінці 4 — у серед. 5 ст. територія Б. зазнала кількох нападів *гунів*. У 6 — на поч. 7 ст. на ці землі здійснювали походи *склавини*, *анти* й *авари*. 550 склавини залишилися зимувати у межах імперії, що вважають початком колонізації Б. *слов'янами давніми*. Після поразки аварів і склавинів під *Константинополем* (626) імперія відновила контроль над територією Б. Правління імп. *Юстиніана I* позначилося буд-вом на цих землях фортець, руйнацією госпва і скороченням населення через війни, землетруси та епідемії. У 7 ст. після адм. реформи територія Б. ввійшла до візант. феми Фракія. У 7—9 ст. тут відбувалася еллінізація, водночас існували «склавинії», заселені слов'янами.

Період 680—1018 отримав в історіографії назву «Перше Болгарське царство». 680 до Зх. Причорномор'я вдерлися *булгари* на чолі з *Аспарухом*. Візант. імп. Константин IV був змушений визнати його владу над землями на території сучасної Пн. Б., де жили слов'ян. угруповання «севери» і «сім родів». 705 болг. хан Тервель допоміг *Юстиніану II* здобути Константинополь і отримав від нього титул кесаря. 760—75 імп. Константин V завоював майже всю Б., проте 811 хан Крум розбив візант. військо і захопив Фракію. Війни призвели до знищення фортець і поселень, міграцій населення. У 8—9 ст. у Пн. Б. стабілізувалася влада ханів, виник прошарок вищої аристократії, пожвавилася торгівля.

Після походу візант. імп. Михаїла III на болгар (864) хан Борис прийняв християнство від Візантії. У Б. проповідували учні *Кирила та Мефодія*, були засновані церкви та монастирі. При Борисі та особливо його наступнику Симеоні з'явилися книжки, написані *старослов'янською мовою*, що сприяло слов'янізації тюркської панівної меншості. Був запроваджений *«Закон судний людєм»*. Симеон успішно воював із Візантією і домігся від неї щорічної данини (896) і титулу «імператора (василевса) болгар і греків» (913). Болг. церква стала автокефальною, а її предстоятель отримав сан патріарха. Столицю було перенесено з Плиски до Преслава (нині м. Великий Преслав). Наступник Симеона Петро примирився з Візантією, зберігши титул імператора болгар (також починає використовуватися титул «цар»). З кінця 9 ст. Б. зазнавала нападів *угрів* та *печенігів*.

968 київ. кн. *Святослав Ігорович*, діючи як найманець візант. імп. *Никифора II* Фоки, розбив болг. військо і захопив Преслав. Коли новий імп. *Іоанн I* Цимісхій зажадав, щоби захоплені землі передали Візантії, на теренах Б. розпочалася візантійсько-рус. війна. 971 кн. Святослав Ігорович зазнав поразки, після чого уклав договір з імператором і залишив Б. Територія Б. потрапила під владу Візантії; тут було утворено нові феми Преслав і Дрістра. Болг. церква була підпорядкована *Константинопольському патріархату*. 976 у Македонії і Зх. Б. розпочалося повстання. Повстанці розбили візант. військо і звільнили велику частину Б. (986). 997 лідер повстання Самуїл проголосив себе імператором болгар. Після розгрому пов-

станців візант. імп. *Василієм II* Болгаробійцею (1018) всі землі Б. ввійшли до складу фем Фракія, Македонія, Парістріон і Болгарія.

В 11 ст. у горах Б. розселилися *волохи* (які займалися відгінним скотарством), а в рівнинному Придунав'ї — печеніги, *торки* і *половці*. З останньої чв. 11 ст. у Б. збільшилися володіння візант. військ. і цивільної знаті. У 12 ст. міста Б. переживали розквіт. Поширилося *богомильство*.

1185 у Тирнові (нині м. Велике Тирново) піднялося повстання волохів під проводом братів Петра та Асеня. За короткий час повстанці, підтримані половцями, оволоділи Пн. Б. 1187 візант. імп. Ісаак II Ангел був змушений визнати незалежність повсталих регіонів. Тирновський митрополит став предстоятелем незалежної болг. церкви. В історіографії період 1187—1396 (інколи його продовжують до 1422) отримав назву «Друге Болгарське царство». Після Петра та Асеня «царем і самодержцем болгар» став їхній молодший брат Йоанниця (Калоян), який отримав від рим. папи Інокентія II королів. корону (1204) і домовлявся про церк. унію. Калоян та його наступники зі змінним успіхом воювали з Лат. імперією. За Івана-Асеня II ідею унії з катол. церквою було відкинуто, зміцніла болг. правосл. церква. У д-ві діяли «Закон судний людєм» та візант. право. Великими та багатими містами у 13 ст. стали столиця Тирново, Средець (нині м. Софія), Пловдив, Видин.

1242 Б. постраждала від *монголо-татарської навали* і незабаром стала залежною від *Золотої Орди*. Із серед. 13 ст. поступово послаблювалася влада болг. царів, вони зазнавали поразок у війнах із Нікейською імперією, відродженою Візантією та Сербією. Врешті-решт після 1371 сини Івана-Александра поділили його царство: старший син володів Видином, а молодший правив у Тирнові. Пн.-Сх. Б. входила до складу самостійного деспотату в *Добруджі*.

У 14 ст. Тирновське царство було завойоване османами: 1364 впав Пловдив, 1382 — Средець, 1393 — Тирново. Видинський цар став васалом осман. *султана* (1388), проте підтримав хрестоносців (див. *Католицькі чернечі ордени*), які були розбиті під Нікополем (1396). Після цього вся Б. увійшла до складу *Османської імперії*. 1422 османи придушили повстання останнього нащадка болг. династії, Константина II Асеня. 1444 відбувся похід до Б. угор. війська, під Варною загинув король Угорщини і Польщі *Владислав III* Варненьчик. Б. була включена до бейлербейлику (намісництва) Румелія із центром у Софії. Після завоювання чимала територія Б. була спустошена, тому вже у 2-й пол. 14 ст. османи почали заселяти Пн. і Пд.-Сх. Б. тюрками з Малої Азії. До Б. також масово переселялися цигани, частина яких мешкала тут з 9—11 ст. Балканські міста знелюдніли, торгівля і ремесло завмерли до 16 ст., коли ці міста стали важливими у масштабах всієї імперії осередками ремесла і торгівлі. Провідне місце в сусп-ві посідали феодали-мусульмани. Ісламізація населення була як добровільною, так і примусовою. 1616 герм. імп. Матвій I Габсбург здобув в осман. султана *Ахмеда I* визнання катол. церкви у Б. З кін. 16 ст. набув потужності рух *гайдуків*. 1593—98 здійснено спробу звільнення Б., проте повстанці, підтримані валаським господарем *Михаєм I Хоробрим*, були розбиті османами. 1646 під час війни між *Венецією* та Осман. імперією у Б. здійснено нову спробу повстання; на престол Б. повстанцями був покликаний Матей *Басараб*, для здобуття підтримки до *Речі Посполитої* відправлено катол. діяча П.*Парчевича*, проте ця спроба теж була придушена. Під час війни Осман. імперії з *Австрійських Габсбургів імперією* і *«Священною лігою»* 1686 відбулося повстання у Тирнові, учасники якого встановили контакти з Росією. Успішний наступ австрійс. армії спровокував повстання у Чипровцях (1688; нині — місто в Болгарії), після придушення якого кілька тисяч католиків емігрували з Б., а катол. церква в Б. занепала.

У 18 ст. влада в Б. зосередилася в руках аянів (великих землевласників) із власними військами (кирджалі). Зросла активність гайдуків. Під час *Російсько-турецької війни 1768—1774* відбулася спроба повстання в околицях Видина. В останній чв. 18 ст. відбулася низка масштабних конфліктів аянів з осман. владою та військами. Результатом бойових дій, набігів кирджалі й гайдуків стали розорення госп-ва, скорочення населення та його міграції.

2-га пол. 18 ст. — 1870-ті рр. в історіографії вважаються «періодом Національного відродження». У Б. сформувався прошарок купців-християн. З'явилися нові й розрослися старі міста. У 18 ст. почалося вивчення мови та історії. У 1760-х рр. з'явилися такі твори, як анонімна «История вкратце о Болгарословенском народе» та «История славеноболгарская», написана Паїсієм Хілендарським. Твір Паїсія використовувався як для написання ін. історій, так і для освіти, і відіграв значну роль у розбудові болг. нації. Важливою була діяльність Софронія Врачанського, який виступав проти засилля грец. церкви (з 1767 церква у Б.

була підпорядкована Константиноп. патріарху) і турец. феодалів і навіть за перехід Б. від осман. влади під протекторат Росії.

На Пн.-Зх. Б. поширилися воєн. дії під час 1-го Сербського повстання 1804—13, в якому також взяли участь окремі болг. військ. загони. Б. стала одним із театрів бойових дій *Російсько-турецької війни 1806—1812*, під час якої велика її частина була звільнена від влади султана, а населення формувало загони для допомоги рос. армії та підіймало повстання проти османів. Частково населення Б. підтримало війну Греції за незалежність (1821—32), внаслідок чого зазнало репресій з боку осман. влади, що призвело до еміграції болгар. *Російсько-турецька війна 1828—1829* знову привела до Б. рос. війська, яким допомагали добровольчі формування болгар.

У період Танзимату 1839—76 відбувся розквіт ремесел і торгівлі, в містах поширилися мануфактури, зросла кількість населення Б. Купці-християни брали участь у місц. самоврядуванні, поширювали освіту, поділяли ідеї болг. *націоналізму*. 1835 влада викрила спробу антиосман. повстання в Тирнові та Сілістрі. У Зх. і Пн.-Зх. Б. неодноразово спалахували сел. бунти, спрямовані проти податкового тиску. Під час *Кримської війни 1853—1856* Пн.-Сх. Б. була на короткий період окупована рос. армією, що викликало серед пророс. сил сподівання на звільнення від влади османів. Із серед. 19 ст. значна частина Б. була колонізована *кримськими татарами* і черкесами з Кавказу. Султанський фірман 1856 і реформи султана Абдул-Азіза дещо розширили права християн Б. З 1820-х рр. тривала боротьба за автокефалію болг. церкви, що завершилася визнанням султаном незалежного екзархату Б. (1870). Виникли школи з болгар. мовою навчання. В середовищі болг. націоналістів поширилися революц. настрої; у 1860-ті рр. до Б. перекидалися сформовані в еміграції збройні загони, що підбурювали населення Б. до повстання. У 1870-ті рр. поширилися конспіративні антиосманські орг-ції. 1876 відбулося інспіроване емігрантськими осередками повстання у Пд. Б., придушене владою.

Під час *Російсько-турецької війни 1877—1878* Б. стала гол. театром бойових дій. На боці рос. армії виступало і болг. ополчення. За *Сан-Стефанським мирним договором 1878* Б. разом із Македонією мала ввійти до складу одного князівства (номінально залежного від Осман. імперії), проте на *Берлінському конгресі 1878* було прийнято трактат, що обмежив територію Болг. князівства Пн. Б. і Зх. Б., а на пд. Б. утворено князівство Східна Румелія із центром у Пловдиві. Після цього до 1,5 млн мусульман Пн. Б. мігрували на пд. Балкан, що залишився під турец. владою.

У Болг. князівстві за короткий строк було здійснено реформу оподаткування, судочинства, адм.-тер. устрою, сформовано армію та поліцію. 1879 прийнято Тирновську конституцію. Вища влада належала Нар. зборам, очолював д-ву кн. Александр Баттенберг. У Сх. Румелії діяв Органічний статут (Органический уставъ), розроблений міжнар. комісією. 1885 влада у Сх. Румелії була повалена внаслідок повстання, а 8 вересня 1885 кн. Александр проголосив возз'єднання обох частин Б. Султан Абдул-Гамід II не наважився застосувати силу і погодився на об'єднання Б. взамін на територіальні поступки. 1886 за допомоги Росії пророс. сили змусили кн. Александра зректися престолу, проте не спромоглися закріпитися при владі, через що спочатку було проголошено регентство на чолі із С.Стамболовим, а 1887 обрано нового князя — Фердинанда Кобурга. Конфлікт між Фердинандом і С.Стамболовим завершився відставкою останнього (1894) та його вбивством (1895). Фердинанд зумів налагодити стосунки з Росією, проте не поривав з *Австро-Угорщиною* та *Німеччиною*. Розвивалися пром-сть, залізниці і флот, проте загалом Б. залишалася аграрною країною. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. у Б. прокотилася хвиля сел. повстань.

1908 в Осман. імперії відбулася «молодотурецька революція», скориставшись якою, Фердинанд проголосив повну незалежність і прийняв титул царя. 1912 Б. уклала договори із Сербією і Грецією, спрямовані проти Осман. імперії, що зробило можливими спільні бойові дії у ході 1-ї Балканської війни (див. *Балканські війни 1912—1913*). В ході 2-ї Балканської війни 1913 проти Б. виступили колиш. союзники, Б. зазнала поразки і втратила Південну Добруджу (див. *Добруджа*) на користь Румунії. Під час і після Балканських війн із Б. емігрували 440 тис. турків. Росія у вирішенні територіальних питань стояла на боці супротивників Б., через що русофільські погляди у Б. втратили популярність. Напередодні *Першої світової війни* ліберальні партії були переважно германофільськими, а опозиція орієнтувалася на д-ви *Антанти*.

З початком Першої світової війни уряд Б. оголосив нейтралітет до її завершення, проте одночасно тривали переговори із Центр. д-вами. 19 серпня

Болгарія. Пліска. Велика базиліка. Фото початку 21 ст.

Болгарія. Велике Тирново. Фортеця на горі Царевець і церква Сорока мучеників. Фото початку 21 ст.

1914 підписано договір про дружбу і союз з Осман. імперією, що невдовзі вступила у війну на боці Німеччини. 6 вересня 1915 взамін на виправлення болгарсько-турец. кордону, нім. кредит і обіцянку територіального розширення Б. вступила у війну на боці Центр. д-в. 14 жовтня Б. оголосила війну Сербії та взяла участь в окупації її території. У вересні 1916 після вступу до війни Румунії болг. армія за підтримки німців здійснила наступ у Пд. Добруджі. Частину болг. армії перекинули за Дунай для участі в наступі на Бухарест, решта утримувала Салонікський (Македонський) фронт. Під час війни до армії мобілізовано бл. 15 % населення, для військ. потреб забрано багато коней, що негативно позначилося на сільс. госп-ві; німці здійснювали реквізиції чи купівлю за безцінь майна і продовольства та контролювали копальні. У Б. поширилися антивоєнний рух і дезертирство. 25 вересня 1918 після наступу військ Антанти на Салонікському фронті розпочалося солдатське повстання. 29 вересня Б. підписала перемир'я. За мирним договором, що був укладений у Ньйої-сюр-Сен 27 листопада 1919, Б. втратила Пд. Добруджу на користь Румунії, Зх. Фракію — на користь Греції, а район Струмиці та Цариброда — на користь Королівства сербів, хорватів і словенців; запроваджувалися обмеження щодо чисельності армії та флоту Б., на д-ву накладалася велика контрибуція.

Через сусп. осуд 3 жовтня 1918 Фердинанд зрікся престолу на користь сина, Бориса III. Після війни до Б. переселилися 200 тис. біженців із Македонії, Добруджі та Зх. Фракії, зросло безробіття, відчувалася нестача продуктів харчування, через що 1919 прокотилася хвиля страйків. Зріс вплив лівих сил, які взяли гору на парламентських виборах 1919, а лідер Болг. землеробського нар. союзу А.Стамболійський очолив уряд. Він обмежив деякі демократ. свободи, віддав під суд членів уряду, оголошених винними у наслідках війни, застосовував репресії проти комуністів. Уряд здійснив земельну реформу, запровадив заг. трудову повинність і прогресивний прибутковий податок. Намагання запровадити «селянську диктатуру» і узурпація А.Стамболійським влади призвели до військ. перевороту 9 червня 1923. Новий уряд А.Цанкова придушив опір на місцях і ще більше обмежив демократ. свободи. Після теракту в церкві Св. Неділі 16 квітня 1925 репресії стали масштабнішими. Після виходу А.Цанкова у відставку (1926) було оголошено часткову амністію та відновлено деякі демократ. свободи. На території Б. формувалися чети Внутр. Македонської революц. орг-ції, що підривали сербську

Болгарія. Боянська церква. Фреска «Цар Константин Асен і царица Ірина», 1259.

Болгарія. Церква Пантократора у м. Несебр. Фото початку 21 ст.

Зображення Паїсія Хілендарського на купюрі 2 лева.

владу в Північній і грецьку — в Пд. Македонії. Переслідуючи македонських революціонерів, 1925 Греція ввела війська до району Петрича (Пд.-Зх. Б.), проте під тиском *Ліги націй* була змушена їх звідти вивести. Після підписання Грецією та Б. відповідної угоди 1927 до Б. переселилося болг. населення Зх. Фракії. Хоча з 1924 у Б. намітився екон. підйом, вона постраждала від світ. екон. кризи 1929. Країну вразили масове безробіття, скорочення пром. вир-ва, падіння цін на с.-г. продукцію. На тлі економічної нестабільності активізувалися ліво- і праворадикальні рухи, що жадали повалити держ. лад. 19 травня 1934 Військ. ліга здійснила держ. переворот: було скасовано конституцію, розпущено парламент і заборонено діяльність політ. партій. Неспроможність заколотників закріпитися при владі призвела до зосередження влади в руках царя (1935), який розпустив Військ. лігу. Б. перетворилася на д-ву з авторитарною владою монарха і держ. регулюванням економіки. Ідучи на поступки опозиції, Борис III дозволив провести вибори (1938). У 2-й пол. 1930-х рр. почали формуватися передумови виходу з екон. кризи.

Із початком *Другої світової війни* Б. заявила про свій нейтралітет, проте бажання приєднати сусідні території привело до встановлення союзницьких зв'язків із нацистською Німеччиною. За посередництвом Німеччини 7 вересня 1940 укладено болгарсько-румун. договір, згідно з яким до Б. приєднано Пд. Добруджу. 1 березня 1941 Б. приєдналася до д-в Осі, у квітні 1941 болг. армія окупувала Пд.-Сх. Сербію, Зх. Фракію і Пн. Македонію. Через територію Б. до *Югославії* спрямовувалися частини *Вермахту*. 1941 у країні розпочався рух Опору, керований представниками лівих сил. Попри опір населення, за згоди царя в лютому 1943 розпочалася депортація євреїв із Б. Після смерті Бориса III (1943) влада у Б. перейшла до регентської ради при малолітньому Симеоні II. Наприкінці 1943 — на поч. 1944 відбувалися бомбардування Б. силами союзної авіації. Через політ. кризу урядові кола Б. почали пошук шляхів виходу з війни. 8 вересня 1944 розпочався наступ рад. армії на територію Б., в Софії відбувся переворот, влада перейшла до Вітчизн. фронту, керованого Болг. робітн. партією. Болг. армія разом із радянською взяла участь у боях в Югославії, *Угорщині* та *Австрії*.

Після перевороту було заборонено діяльність усіх політ. партій, крім тих, що діяли у складі Вітчизн. фронту, розпочалися репресії, в ході яких було засуджено понад 11 тис. осіб. Парламентські вибори 1945 принесли перемогу Вітчизн. фронту. 8 вересня 1946 в Б. ліквідовано монархію і проголошено Нар. Республіку Болгарію. 1947 прийнято нову конституцію, підписано мирний договір, що визначив сучасні кордони Б. Відбулися *націоналізація* пром-сті, торгівлі, банк. справи, переділ землі, колективізація сільс. госп-ва. Політ. боротьба всередині Вітчизн. фронту призвела до усунення з нього всіх партій, крім комуніст., та запровадження курсу побудову соціалізму за рад. зразком. Упродовж 1948—53 в Б. запроваджено тоталітарну систему з монопольною владою комуніст. партії, яка в зовн. і внутр. політиці керувалася рішеннями Москви. Смерть Й.*Сталіна* привела до пом'якшення трудового законодавства і нормалізації відносин з Югославією та Грецією. Революція 1956 в Угорщині, однак, позначилася спалахом боротьби з вільнодумством. У Б. швидкими темпами були побудовані металургійні, машинобудівні, хімічні та енергетичні підпр-ва. Екон. негаразди наприкінці 1950-х — у 1960-х рр. призвели до загострення внутрішньопарт. боротьби. 1971 головою уряду був обраний 1-й секретар Болг. комуніст. партії Т.Живков, який за підтримки *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* зосередив у своїх руках усі важелі влади в Б. На тлі демографічної кризи 1984 було проведено спрямовану проти етнічних меншин асиміляцій-

Цар Борис III.

Князь Александр Баттенберг.

Болгарія. Рильський монастир. Фото початку 21 ст.

Т. Живков.

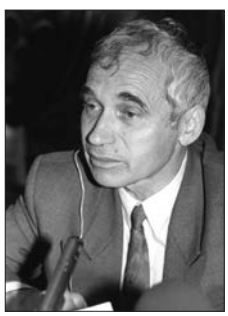

Ж. Желєв.

ну акцію із заміни неболг. прізвищ на болгарські. За зразком *Перебудови в СРСР 1985—1991* у Б. 1987 було запроваджено місц. самоврядування, надано дозвіл на підприємницьку діяльність у сфері торгівлі, харчування і ремесел, а 1988 — дозвіл на оренду землі. Поступово виникли неурядові правозахисні та екологічні орг-ції. Після протестів болг. мусульман у травні 1989 з Б. до Туреччини виїхали 350 тис. осіб.

1989 Т.Живков був змушений піти у відставку, що спричинило падіння тоталітарного режиму. 1990 парламент Б. скасував положення конституції 1971 про провідну роль комуніст. партії та заборону діяльності ін. партій; уряд декларував перехід до ринкової економіки; було запроваджено посаду президента, у травні відбулися перші вільні вибори. На парламентських виборах перемогла Болг. соціаліст. партія (колиш. комуністична), 2-ге місце посів Союз демократ. сил Ж.Желєва, який був обраний президентом Б. У листопаді 1990 д-ва отримала сучасну назву, а 12 липня 1991 парламент затвердив нову конституцію. Відбулася приватизація малих підпр-в і с.-г. угідь. Водночас зросли інфляція та безробіття, впав рівень життя населення. На нових парламентських виборах 1991 переміг Союз демократ. сил, що сформував однопарт. уряд, проте нестабільна політ. ситуація призводила до частих змін Кабінетів міністрів. Новий (з 1996) президент П.Стоянов розпустив парламент, на виборах до якого (1997) перемогли правоцентричні політ. сили. Метою політики наступних років стали здійснення екон. реформ відповідно до вимог *Міжнародного валютного фонду*, вступ до *Європейського Союзу* та *Північноатлантичного альянсу*, подолання корупції, боротьба з організованою злочинністю. 1992 Б. ввійшла до *Ради Європи*, 1995 стала асоційованим членом ЄС. Наприкінці 1990-х рр. екон. ситуація стабілізувалася, проте й надалі осн. проблемами болг. сусп-ва залишалися безробіття, корупція та еміграція населення. На виборах 2001 перемогла нова політ. сила, очолена колиш. царем Симеоном II, яка при створенні уряду об'єднала зусилля з представниками мусульман. На президентських виборах 2001 переміг лідер соціалістів Г.Пирванов (переобраний 2006), який залишив серед пріоритетів своєї політики вступ до ЄС та НАТО. Соціалісти перемогли і на місцевих (2002) та парламентських виборах (2003). 2004 Б. ввійшла до НАТО, 2008 стала членом ЄС. Екон. зростанню поч. 2000-х рр. прийшли на зміну наслідки світ. екон. кризи 2009, проте з 2011 почалося зростання ВВП. На парламентських виборах 2009 більшість мандатів отримала консервативна партія «Громадяни за європейський розвиток Болгарії» («ГЄРБ»), лідер якої Р.Плевнелієв був обраний президентом 2011. 2013 сформований партією уряд Б.Борисова був змушений піти у відставку через вуличні протести, проте повернувся до влади після виграшу партією «ГЄРБ» нових парламентських виборів 2014. 2017 після менш упевненої перемоги на виборах було сформовано коаліційний уряд Б.Борисова. Президент Б. з 2017 — генерал-майор Р.Радєв, який ішов на вибори як незалежний кандидат.

Болгарські повстанці, 1878.

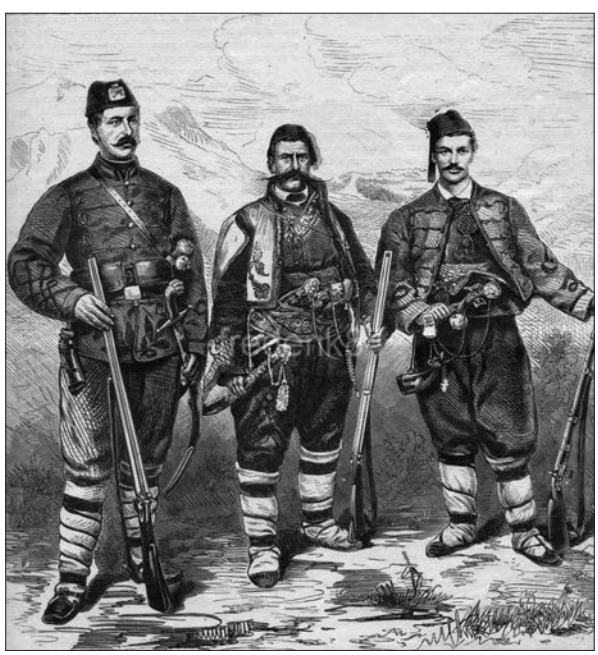

Українсько-болгарські зв'язки. Середньовічна Б. мала тісні екон., культ. та військ. зв'язки з *Київською Руссю*. У поширенні *християнства* на Русі брали участь священники й монахи з Б. Старослов'ян. література з Б. перевозилася на Русь і там копіювалася. Русь і Б. були поєднані торг. шляхами. У *Галичі (давньому)* перед сходженням на престол Б. переховувався малолітній Іван-Асень II, а після завоювання Русі монголами до Б. потрапила частина рус. знаті. Інтенсивними були культ. зв'язки України та Б. у 14—15 ст.; уродженцями Б. були київ. митрополити *Кипріян* і Г.*Цамблак*. Болг. дипломат на австрійс. службі П.*Парчевич* вів переговори з Б.*Хмельницьким*. 17 ст. активізувалися торгові й культ. зв'язки, в Україні існували колонії купців з Б., з *Києва* до Б. перевозили друковані церковнослов'ян. видання. Вихідці з Б. навчалися в *Києво-Могилянській академії*.

Болгарія. Пам'ятник Свободи на перевалі Шипка. Фото початку 21 ст.

18—19 ст. болгари масово мігрували до Пд. Бессарабії і Пн. Причорномор'я, утворивши болг. поселення (див. *Болгари в Україні*). В середовищі емігрантів формувалися болг. культ., нац. та революц. діячі, які відіграли в 19 ст. важливу роль у постанні болг. нації та д-ви. Переселенці з Б. входили до складу військ. частин рос. армії на території України, зокрема *Бузького козацького війська*. На пд. України видавалися книжки болг. мовою, *Одеса* була одним із важливих культ. і політ. центрів емігрантів з Б.; чимало болг. діячів навч. в освіт. закла-

м. Софія. Ансамбль Ларго (у центрі — колишній Партійний дім). Фото початку 21 ст.

дах України. У звільненні Б. від осман. панування 1877—78 брали участь як болгари України, так і сформовані в Україні полки рос. армії.

У період Першої світ. війни у Б. діяв *Союз визволення України*. Б. визнала *Українську Народну Республіку*, підписавши *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*. З квітня 1918 до березня 1919 в Києві діяло посольство Б. на чолі з І.Шимановим. У липні 1918 у Софії відкрилося посольство *Української Держави*, очолене О.*Шульгиним* (діяло до листопада 1920). Гол. питаннями співпраці двох д-в у 1918 були обмін військовополонених та опіка над ними, а також торгівля.

У міжвоєн. період у Б. опинилися укр. емігранти (див. *Болгарія та українська еміграція*). Українці брали участь у боях 1944 на території Б.

5 грудня 1991 Б. визнала незалежність України. 1992 був підписаний українсько-болг. договір про дружні відносини і співробітництво, а 1998 — декларація про стратегічне партнерство між Україною і Б. Дві д-ви співпрацюють на міждерж., міжрегіональному, міжурядовому та міжвідомчому рівнях, відбувається обмін товарами та послугами.

Літ.: *Forbes N.* et al. The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey. Oxford, 1915; *Widerszal L.* Bułgarski ruch narodowy 1856—1872. Warszawa, 1937; Латински извори за българската история, т. 1—5. София, 1958—2001; *Домарадски М.* Келтите на Балканския полуостров: IV—I в. пр. н. е. София, 1984; *Писарев Ю.А.* Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. М., 1985; Краткая история Болгарии: с древнейших времен до наших дней. М., 1987; *Мутафчиева В.* Кърджалийско време. София, 1993; *Іналджик Г.* Османська імперія: класична доба, 1300—1600. К., 1998; *Косев К.* Кратка история на българското възраждане. София, 2001; За балканскими фронтами Первой мировой войны. М., 2002; Болгария в XX веке: очерки политической истории. М., 2003; *Єлавіч Б.* Історія Балкан: XVIII і XIX століття. К., 2003; *Stephenson P.* Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900—1204. Cambridge, 2004; *Єлавіч Б.* Історія Балкан: XX століття. К., 2005; *Яровий В.* Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн: XX століття. К., 2005; *Рангелов Б.* Политическият национализъм на българското националноосвободително движение през Възраждането. София, 2006; *Чорній В.* Історія Болгарії. Львів, 2007; *Кріль М.М.* Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX — початок XXI століття). К., 2013; *Відейко М.Ю.* Південно-Східна та Центральна Європа у V—IV тис. до н. е. К.; Умань, 2015; *Узелац А.* Под сенком пса: татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века. Београд, 2015; *Узелац А.* Золотая Орда и Балканы (XIII—XIV века). В кн.: Золотая Орда в мировой истории. Казань, 2016; *Миколенко Д.В.* Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895—1920 роках. Х., 2018; Україна і Болгарія в історії Європи. К., 2019; *Curta F.* Eastern Europe in the Middle Ages (500—1300). Leiden—Boston, 2019.

А.Г. Папакін.

БО́ЛОХОВСЬКІ КНЯЗІ́ — колективний персонаж *Галицько-Волинського літопису*, ватажки *болоховців* / мешканців *Болоховської землі*. Згадуються у трьох фрагментах, які за хронологічною сіткою *Іпатіївського літопису* позначені 1231, 1235 і 1241. В усіх випадках виступають як вороги *Романовичів*. Щодо того, хто такі Б. к., в історіографії існує кілька версій: 1) це *Рюриковичі*, але невідомі на імена і з нез'ясованим родоводом; варто зазначити, що більше немає випадків, коли руські літописи не називають конкретних імен князів Рюриковичів; 2) це на-

Цар Фердинанд I Кобург.

Церква св. Неділі у м. Софія. Фото початку 21 ст.

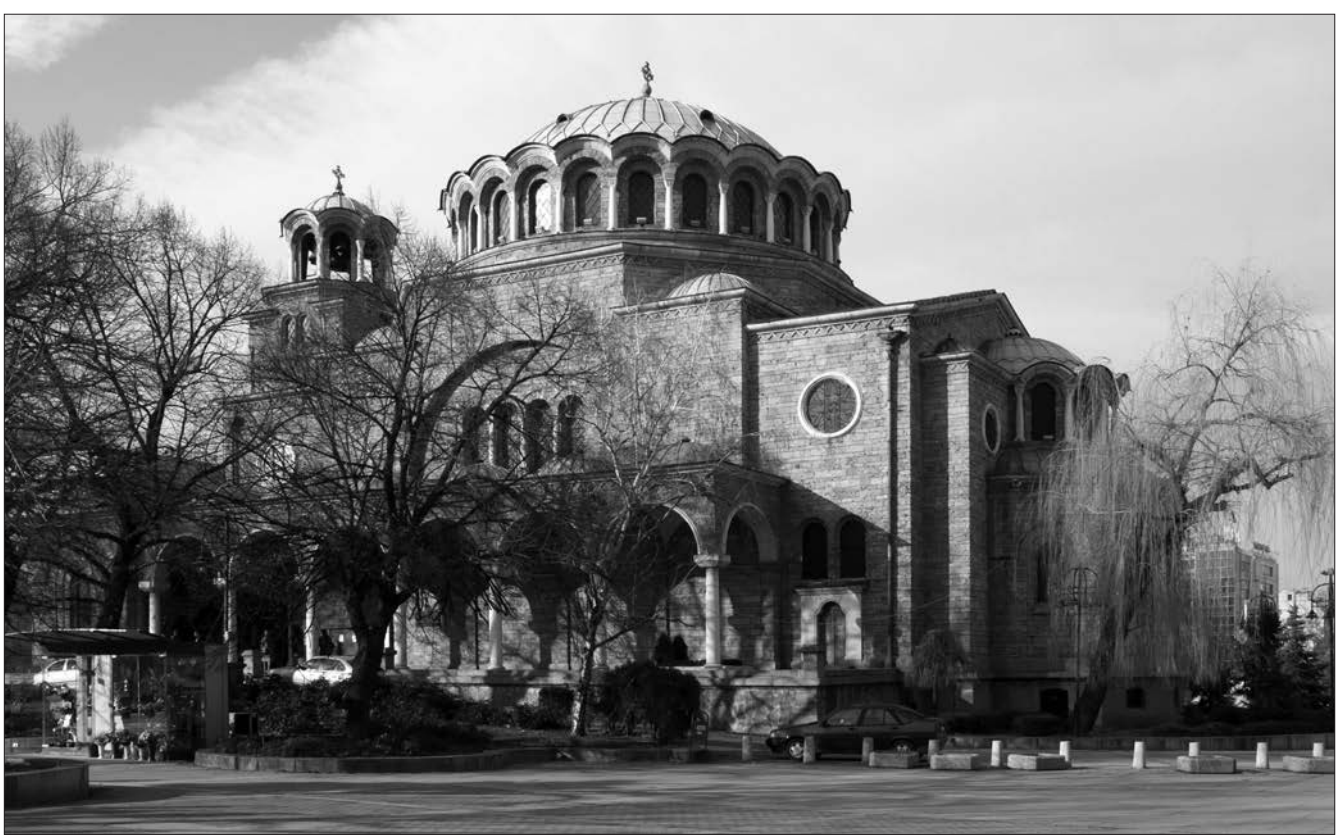

щадки місцевих племінних князів (див. *Плем'я літописне*) або половецьких князів (див. *Половці*); 3) це старости самоврядних громад (у громад на *волоському праві* такі старости іменувалися князями, але перші згадки про них належать до 14 ст., і немає даних про волоську колонізацію у регіоні, де розміщується *Болохов*); 4) це начальники, поставлені під час *монголо-татарської навали* монголами над групами населення, що без спротиву підкорилося завойовникам і було зобов'язане постачати їм продовольство (див. *Татарські люди*); на користь цієї версії свідчить та обставина, що, за даними магістра Рогерія (автора «Жалісної пісні...», де він як свідок описав дії монгол. завойовників), аналогічні нач. в Угорщині у період, коли монголи опанували цю країну (літо 1241), іменувалися слов'ян. терміном «князь» (canesio); проте ця версія переконлива, якщо погодитися з припущенням, ніби перші дві згадки про Б. х. (1231 і 1235) — результат редакторського втручання у літопис, а в початковому тексті Б. к. фігурували лише під 1241 (події літа — осені 1241 або 1242).

Літ.: *Дашкевич Н.П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях. К., 1876; *Дашкевич Н.П.* Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах. «Университетские известия» (Киев), 1889, № 1; *Котляр Н.Ф.* Племенная знать в процессе формирования феодального класса Южной Руси (на материале Болоховской земли). В кн.: Элита и этнос средневековья. М., 1995; *Толочко О., Ричка В.* «Князи Болоховські». В кн.: Ruthenica, т. 13. К., 2016; Галицько-Волинський літопис: текстологія. К., 2020.

Д.Я. Вортман.

БО́ЛОХОВЦІ — група населення, згадана у *Галицько-Волинському літописі* у двох фрагментах, які за хронологічною сіткою *Іпатіївського літопису* позначені 1241 і 1257; мешканці *Болоховської землі*. Згідно з повідомленням 1241 ними правили *болоховські князі*. Тоді Б. підкорилися монголам і були зобов'язані постачати їм продовольство («да имъ орють пшеницю и проса»). У повідомленні 1257 Б. згадані поруч з ін. групами населення, що визнали владу монголів (*татарськими людьми*), — білобережцями і чернятинцями. В обох епізодах Б. — об'єкт каральних походів військ *Данила Галицького*.

Літ.: *Дашкевич Н.П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях. К., 1876; *Толочко О., Ричка В.* «Князи Болоховськи». В кн.: Ruthenica, т. 13. К., 2016; Галицько-Волинський літопис: текстологія. К., 2020.

Д.Я. Вортман.

БОЛЬНИ́ЦЬКИЙ ТРО́ЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р при Києво-Печерській лаврі — чол. монастир, що існував при *Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври*, найдавніший правосл. монастир в Україні з медичною спеціалізацією. Його попередником був згаданий у *Патерику Києво-Печерському* «двір Стефана» (2-га пол. 11 ст.), яким керував ченець Стефан — «права рука» ігумена *Феодосія*. Відповідно до вимог чернечого статуту, там утримували калік, хворих і жебраків. Волею ігумена Феодосія Стефан став наступним ігуменом і керував забудовою верхньої частини *Києво-Печерської лаври*, де було зведено Велику церкву (*Успенський собор*) та опановано навколишню територію, в т. ч. місце майбутнього Б.Т.м. Бл. 1077 ігумен Стефан полишив монастир через конфлікт із братією та його починання було загальмовано.

За церк. легендою, що фіксується з 1630-х рр., засн. Б.Т.м. називають преподобного Миколу Святошу (кн. *Святослав Давидович*). Найдавніша відома документальна згадка про Б.Т.м. міститься у тестаменті колиш. київ. війта Семена Мелешковича 1563. Поширене в літературі датування першої згадки про Б.Т.м. 1462 за 2-ю Касіянівською редакцією Києво-Печерського патерика — історіографічне непорозуміння.

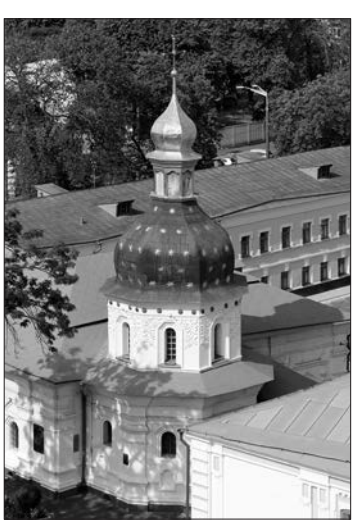

Больницький Троїцький монастир. Церква св. Миколая. Фото початку 21 ст.

1631 за ініціативою митрополита П.*Могили* в Б.Т.м. розмістили учнів новоствореної лаврської школи. Ченців обителі перевели на протилежну, пд., ділянку від Троїцької надбрамної церкви, та вже наступного року вони повернулися через об'єднання спудеїв лаврської могилянської школи і Богоявленського братства на *Подолі* (див. *Києво-Могилянська академія*).

В адміністративно-господарчому плані Б.Т.м. — найдавніший «приписний» монастир Києво-Печерської лаври (мав автономне кер-во і власні вотчини, але перебував у підпорядкуванні печерського архімандрита і соборних старців). Нач. (ігумени) Б.Т.м. зазвичай долучалися до роботи Духовного собору — керівного органу лаври. Більшість маєтностей Б.Т.м. було розташов. під *Києвом*. До складу Б.Т.м. входили не лише немічні ченці похилого віку, але й достатньо молоді люди, які виконували різні послухи, в т. ч. опікували хворих. 1737 у Б.Т.м. нараховувалося 27 насельників (намісник, 6 ієромонахів, 4 ієродиякони, 16 ченців). Приблизно така ж кількість ченців (20—35 чоловік, до половини складу — старі і немічні) спостерігалася до ліквідації монастиря. Документи 18 ст. свідчать про утримання при монастирі богадільні, в якій перебували як чоловіки, так і жінки (станом на 1764 — 30 осіб).

Б.Т.м. скасований 1786 унаслідок секуляризаційної реформи (при цьому частину ченців включили до заг. штату лаври; див. *Секуляризація*). Відтоді — структурний підрозділ Києво-Печерської лаври — «Микільська лікарня» (за посвятою лікарняної церкви), який також називали «Братська лікарня» або «Микільський монастир» аж до остаточного припинення чернечого життя на його території в 1920-ті рр. Після передачі всього майна Лаври у відання Губернського відділу соціального забезпечення на території Б.Т.м. було влаштоване «Інвалідне містечко» (існувало до 1926). Напередодні *Другої*

світової війни церква св. Миколая з прибудованою в зх. частині палатою та братською лікарнею були зайняті держ. установами і житловим кооперативом. Нині комплекс колиш. Б.Т.м. є частиною Нац. заповідника «Києво-Печерська лавра» (до 2021 р. — *Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника*).

Перше зображення Б.Т.м. на плані 1638 (додаток до «Тератургіми» *Атанасія Кальнофойського*) свідчить, що його подвір'я було замкнене між Троїцькою церквою і шпиталем (позначено як «infirmaria»). З пн. від останнього був сад, місце якого в 19 — на поч. 20 ст. зайняли лікарняні й житлові споруди. Загалом Б.Т.м. займав територію бл. 1 га з пн. боку від гол. брами Лаври, де сформувався монастирський комплекс зі спеціалізованими медичними закладами (включав церкви, дзвіницю, келії, лікарню, аптеку, малі архітектурні форми і госп. споруди). До нашого часу збереглися: Троїцька надбрамна церква; Микільська лікарняна церква (кін. 17 ст.); зх. секція «келій соборних ченців» (18 ст.) — колиш. келія нач. Микільської лікарні; книжкова крамниця (19 ст.); братська лікарня (серед. 19 ст., нині Музей театрального, муз. та кіномистецтва); аптека та келії (поч. 20 ст., нині Нац. істор. б-ка України (див. *Бібліотека державна історична України*).

Літ.: *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII ст. К., 2011; *Крайня О.О., Лопухіна О.В.* Питання соціально-антропологічних досліджень Больницького монастиря Києво-Печерської лаври. В кн.: Церква — наука — суспільство: питання взаємодії: матеріали Дванадцятої Міжнародної наукової конференції. К., 2014; *Крайня О.О.* Судове протистояння козаків м. Бровари з Троїцьким больницьким монастирем у 1775 р. В кн.: Могилянські читання 2017: Зб. наук. праць. К., 2018; *Козюба В.* Церковне і монастирське землеволодіння навколо Києва наприкінці XV — у XVI ст. В кн.: Болховітіновський щорічник 2017—2018. Познань—К., 2019; *Крайня О., Крайній К.* Повернення до джерел з історії Троїцької надбрамної церкви. Там само; *Kraienia O.* Comparative studies of medical specialization in Orthodox and Catholic monasteries. Preliminary remarks. «Orientalia Christiana Cracoviensia» (Krakow), 2019, № 11; *Крайня О.* Колишні медичні заклади в межах національного Києво-Печерського заповідника: можливості репрезентації. В кн.: Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку, вип. 1. К., 2020; *Крайня О.О.* Ретроспективне маркування церков Свято-Троїцького (Микільського) лікарняного монастиря. В кн.: Пам'яткознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку, вип. 2. Ніжин, 2021.

О.О. Крайня.

БО́НА СФО́РЦА д'Арагона (італ. Bona Sforza d'Aragona; 02.02.1494—19.11.1557) — друга дружина польс. короля та вел. кн. литов. *Сигізмунда I*. Н. у м. Віджевано (нині місто у провінції Павія, Італія) в родині міланського герцога Джана Ґалеаццо Сфорци та Ізабели Арагонської — доньки неаполітанського короля Альфонса II та Іполіти-Марії Сфорци. 1494 Ізабела Арагонська після смерті чоловіка виїхала разом з дітьми до м. Барі (нині місто у провінції Апулія, Італія), де минули дитинство та юність Б. С. Ізабела прагнула вдало одружити свою доньку, тому особливу увагу приділяла її освіті. За сприяння *Габсбургів* було домовлено про шлюб із Сигізмундом I. Шлюб per procura (без участі нареченого) відбувся 6 грудня 1517 у Неаполі, а вже 18 квітня 1518 у *Кракові* відбулися коронація та весілля.

Б. С. привнесла у Польс. королівство чимало новацій у зовн. та внутр. політиці, адмініструванні фінансів, презентації династії та династичній політиці. Від початку перебування у Польс. королівстві Б. С. переслідувала кілька цілей: а) мати власне політ. угруповання; б) отримати власний маєтковий комплекс для фінансування власних політ. проєктів; в) впливати на зовн. та династичну політику. До політ. угруповання Б. С. від самого початку входили П.*Кміта*, колишній канцлер королеви Барбари (першої дружини Сигізмунда I) та майбутній гнезненський архієпископ Анджей Крицький і Пйотр Ґамрат, який 1541—45 був одночасно краківським єпископом та примасом. Церковні бенефіції Крицького та Ґамрата були отримані завдяки дієвій протекції Б. С. Завдяки численним наданням чоловіка Б. С. отримала у володіння розлогі *королівщини* у *Великому князівстві Литовському* (Пінське та Кобринське князівства), на *Підляшші* та в Мазовії. На *Поділлі* їй належало Ровське староство із центром у м. Ров, яке після викупу цього староства змінило назву на честь м. Барі — *Бар*. Також Б. С. належало Кременецьке староство на *Волині*. У зовн. політиці намагалася зав'язати тісний союз із *Францією* на противагу Габсбургам, а в Угор. королівстві підтримала Яна Запольї, який пізніше став її зятем. Найбільший успіх Б. С. у внутр. політиці варто пов'язати з обранням 1530 малолітнього *Сигізмунда II Августа* королем. Т. зв. елекція vivente rege та коронація 20 лютого 1530 у Кракові були винятком за всю історію Польс. королівства — Б. С. у такий спосіб намагалася забезпечити спадковість династії *Ягеллонів* у д-ві. Це стало постійним нагадуванням про можливість узурпації влади пануючими особами. Постійні втручання у внутр. політику та наявність чималого фінансового ресурсу, помноженого на добрі контакти з апостольською столицею, зробили Б. С. одним з гол. гравців внутрішньополіт. життя Польс. королівства в той час, коли середньозаможна *шляхта*, натхненна реформаторськими рухами в Європі, вимагала реформ устрою Польс. королівства (*екзекуційний рух*). Втручання королеви у політику д-ви призвели до погіршення її стосунків із чоловіком та сином. Її несприйняття другої дружини Сигізмунда II Августа Барбари Радзивілл призвело до остаточного розриву із сином та виїздом з країни 1556 до Барі. Як припускають дослідники, Б. С. була отруєна через небажання Габсбургів повертати позику — понад 400 тис. *дукатів* — які вона позичила герцогові Альбі. Ці гроші, що дістали назву «неаполітанські суми», були предметом тривалих суперечок польс. королів з імператорами.

У шлюбі із Сигізмундом I Б. С. народила 6 дітей: Ізабеллу (1519—59), у 1539—40 стала дружиною угор. короля Яна Запольї; Сигізмунда Августа; Зоф'ю (1522—75), була дружиною Генріха II, герцога Брауншвейга-Вольфенбюттеля; Анну (1523—96), від 1575 — королева, 1576—86 була дружиною короля *Стефана Баторія*; Ката-

Бона Сфорца.

Р.Л. Бондар.

В.А. Бондарук.

жину (1526—83), була першою дружиною швед. короля Йохана III Вази та матір'ю *Сигізмунда III Вази*; Ольбрахта (н. і п. 20 вересня 1527).

П. у м. Барі, де й була похована в соборі св. Миколая.

Літ.: *Pociecha W.* Królowa Bona (1494—1557), czasy i ludzie odrodzenia. Poznań, 1949—1958; *Kosman M.* Królowa Bona. Warszawa, 1971; *Bogucka M.* Bona Sforza. Wrocław, 1998; *Грушевський М.* Барське староство. Історичні нариси (XV—XVIII ст.). Львів, 1996; *Cioffari G.* Bona Sforza: donna del Rinascimento tra Italia e Polonia. Bari, 2000; *Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта у другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. К., 2012; *Собчук В.* Кременецький замок. В кн.: Студії і матеріали з історії Волині. Кременець, 2012.

В.М. Михайловський.

БО́НДАР Роберта Лінн (англ. Roberta Lynn Bondar; н. 04.12. 1945) — перша канад. жінка-астронавт і невролог, яка побувала в космосі, вчена, фотограф, письменниця.

Н. в м. Су-Сент-Марі (провінція Онтаріо, Канада) в родині етнічних українців. Володіє укр. мовою. З дитинства захоплювалася біологією. Батько обладнав для дочки домашню лабораторію, де вона проводила досліди. У школі захопилася астрономією: спостерігала за зірками, мріяла про політ у космос, читала наук. літературу.

Навч. в Гвелфському ун-ті (1969; Канада), закінчила докторантуру в Торонтському ун-ті (захистила дис. в галузі нейробіології).

Як науковець працювала у військово-мед. школі Ун-ту Макмастера (м. Гамільтон, Канада), Ун-ті Зх. Онтаріо (Канада), Медичному центрі Бостону (США). Спеціалізувалася в галузі нейроофтальмології.

1983 була обран до числа перших канадських астронавтів, 1984 — почала підготовку астронавта у складі Канадської космічної агенції (CSA). Надалі готувалася до космічного польоту в Нац. управлінні з аеронавтики та дослідження косміч. простору (NASA; США). 22 січня 1992 здійснила косміч. політ, що тривав 8 діб, на шатлі «Дискавері». Б. брала участь в експериментах у Міжнар. мікрогравітаційній лабораторії на шатлі, зосередившись на адаптації нервової системи людини до низької гравітації. Понад десять років очолювала міжнар. дослідницьку групу під егідою НАСА з проблем косміч. медицини. Опікується проблемами навколишнього середовища, негативного впливу діяльності людини на екологію. 2009 стала одним із засн. Фонду Роберти Бондар, що стимулює дослідження навколишнього середовища. Є автором низки книг та фотоальбомів.

Володарка численних урядових нагород, обрана членом Королівського наук. т-ва Канади, почесний д-р ун-тів США та Канади. Член *Конгресу українців Канади.* Ім'я Б. увічнено в Залі слави Канади. Її іменем названо кілька шкіл та науково-тех. гурток в Україні, а в рідному місті — парк. Ім'я Б. носить астероїд головного поясу 13 693, відкритий 4 жовтня 1997.

На честь 25-річчя її космічної місії в Канаді випустили колекційну срібну монету номіналом 25 доларів.

Офіц. сайт Б. — https://www.robertabondar.com/index.html.

Літ.: *Абліцов В.* Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті К., 2007; *Грабенко Л.* Роберта Лінн Бондар — перша українка на орбіті, народилася в Канаді та розмовляє українською мовою. «Obozrevatel», 2023, 9 грудня. Web: https://www.obozrevatel.com/ukr/novosti-obschestvo/roberta-linn-bondar-persha-ukrainka-na-orbiti-narodilasya-v-kanadi-ta-rozmovlyae-ukrainskoyu-movoyu.htm

В.І. Онопрієнко.

БОНДАРУ́К Віталій Анатолійович (11.11.1997—25.03.2022) — укр. військовик, старший лейтенант 59-ї окремої мотопіхотної бригади ім. Якова Гандзюка Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. в с. Княжолука (нині село Долинської громади Калуського р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив Львів. держ. ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою ім. Героїв Крут і Нац. академію сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного. Після випуску з академії проходив службу у складі 59-ї окремої мотопіхотної бригади, брав участь у бойових діях під час проведення *Операції об'єднаних сил.*

25 березня 2022 під час боїв за м. Київ (див. *Широкомасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну*) Б. командував мінометною батареєю. Перебуваючи під артилерійським обстрілом ворога, вступив у бій з групою військ противника, під час якого загинув від осколкового поранення, прикриваючи собою бойових товаришів, завдяки чому вдалося зберегти життя воїнів одного з підрозділів.

Указом Президента України від 4 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі Б. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Рішенням Долинської міськради від 18 серпня 2022 нагороджений відзнакою «Почесний громадянин Долинської громади» посмертно.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023.

В.В. Мараєва.

БОРИСОГЛІ́БСЬКА ЦЕ́РКВА у Вишгороді — храм-усипальниця *Бориса і Гліба*; гол. осередок культу цих святих у *Київській Русі*; пам'ятка археології.

Згідно з творами борисоглібського циклу (див. *«Сказаніє і страсть і похвала святим Борису та Глібу»*), Борис і Гліб були поховані у *Вишгороді* біля церкви св. Василія. Після того, як Б.Ц. згоріла, в часи, коли київ. князем був *Ярослав Мудрий,* а митрополитом — *Іоанн I*, на її місці поставили дерев'яну церкву, в якій розмістили раки з мощами князів-страстотерпців. Коли цей храм підупав, замість нього київ. кн. *Ізяслав Ярославич* спорудив новий, теж дерев'яний. 20 трав-

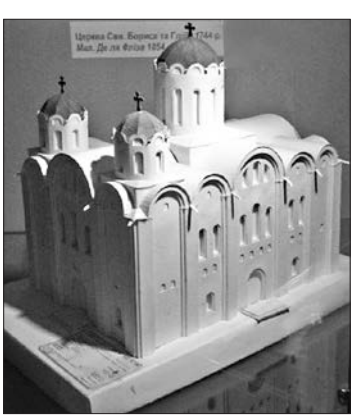

Борисоглібська церква у Вишгороді. Макет-реконструкція. Автори Д. Антонюк і О. Кругляк, консультант Ю. Асєєв.

ня 1072 його освятили та перенесли туди мощі. В церемонії брали участь фундатор, його брати *Святослав Ярославич* і *Всеволод Ярославич*, митрополит Георгій, єпископи та ігумени.

Святослав Ярославич після того, як став київ. князем (1073), почав споруджувати мурований храм, проте на час його смерті (1076) стіни ще не були увінчані склепіннями. За князювання в *Києві* Всеволода Ярославича (1078—93) буд-во завершили, але згодом сталася руйнація (упав купол), і лише на поч. 1110-х рр. зведення храму було успішно доведено до кінця коштом *Олега Святославича*. 1 травня 1115 храм освятили у присутності київ. кн. *Володимира Мономаха*, Олега Святославича та його брата черніг. кн. *Давида Святославича*, митрополита *Никифора I*, єпископів та ігуменів. Наступного дня до храму перевезли кам'яні саркофаги з мощами святих, а на 4-й день їх поставили у нішах-аркосоліях пд. стіни (перед цим князі сперечалися про місце для саркофагів).

1146 у Б.ц. був похований київ. кн. *Всеволод Ольгович*.

Після *монголо-татарської навали* Б.ц. занепала, мощі Бориса і Гліба були втрачені. На поч. 17 ст. її руїни розібрали на буд. матеріал (за деякими джерелами, це зробили київ. *домініканці* для спорудження костьолу у своєму монастирі). На місці мурованого храму в 17—19 ст. послідовно існували три дерев'яні церкви. Останню з них розібрали 1860 і замість неї 1861—62 побудували невеликий мурований храм (архіт. К.Тон; 1943 зруйнований, 1993—98 відновлений).

Розкопки пам'ятки проводилися 1816, 1860, 1874 (О.*Уваров*), 1934—37 (Ф.*Козубовський* і Т.*Мовчанівський*), 1952 (М.*Каргер*), 1989 (В.Сиром'ятников), 1990—96 (Р.Орлов). Від давньорус. храму збереглися фундаментні рови, частини фундаменту і зх. стіни.

За розмірами Б.ц. була однією з найбільших у домонгол. Русі. Це хрестово-купольна тринавна восьмистовпна будівля, з нартексом і хорами над ним. План церкви має велику протяжність по осі зх.—сх. (42 м) за відносно невеликої ширини (24 м) та додаткове членування між вівтарною частиною та підкупольним квадратом. Розмір підкупольного квадрата (сторона становить близько 8 м) вказує на значний обсяг купола і велику висоту будівлі, що підтверджують глибокі та широкі фундаменти. Стіни були складені із цегли та каменю в техніці кладки «з прихованим рядом». Під час розкопок знайдено фрагменти стін з архіт. декором (напівциркульні ніши з двома уступами, напівколонка), шматки вкритого фресками тиньку, уламки полив'яних плиток підлоги, голосників, шматки свинцевих листів покрівлі, уламки шиферних плит (фрагменти підлоги, карнизів, саркофагів).

Літ.: *Каргер М.К.* Древний Киев, т. 2. М.—Л., 1961; *Раппопорт П.А.* Древнерусская архитектура X—XIII вв.: каталог памятников. Л., 1982; *Беляев Л.А.* Борисоглебская церковь в Вышгороде. В кн.: Православная энциклопедия, т. 6. М., 2003. Web: https://www.pravenc.ru/text/153185.html; *Архипова Е.И.* Резной декор и саркофаги церкви святых Бориса и Глеба в Вышгороде. В кн.: Старожитності Вишгородщини. Збірник тез доповідей і повідомлень 14-ї науково-практичної конференції 27—28 березня 2008 р. Вишгород, 2008; *Бібіков Д.В.* Вишгородська церква-мавзолей святих Бориса і Гліба: підсумки досліджень та нові дані. «Археологія», 2016, № 4.

Д.Я. Вортман.

«БОРИ́СПІЛЬ», Міжнародний аеропорт — найбільший міжнар. аеропорт України. Розташов. у *Київській області*, біля м. *Бориспіль*; відстань до центра *Києва* по шосе — 39 км. Заснований згідно з постановою РМ СРСР від 22 червня 1959 на базі колиш. військ. аеродрому. «Б.» — єдиний в Україні аеропорт, який обслуговує трансатлантичні рейси. Він може приймати літаки будь-яких класів, включно з найбільшими. Частка «Борисполя» в заг. річному пасажиропотоці усіх аеропортів України в 2016—20 коливалася в межах 59—68 %.

Необхідність створення нового столичного аеропорту пояснювалась обмеженими можливостями наявного (Жуляни) та появою нових реактивних пасажирських літаків злітною масою понад 100 т. Перший рейс — літак Ту-104 з *Москви* — був прийнятий 7 липня 1959.

Розвиток інфраструктури. Упродовж 1959—60 аеропорт працював у польових умовах (в шести наметах), з 1960 — у тимчасових приміщеннях. 20 травня 1965 відкрито Бориспільський аеровокзал, споруджений за проєктом А.*Добровольського*. Його площа становила 20 300 кв. м, довжина — 230 м, ширина — 50 м, пропускна здатність у час пік — 1600 пасажирів за годину. На момент спорудження аеровокзал був другим за розмірами в СРСР і одним із найбільших в Європі.

1971 відкрито другу злітно-посадкову смугу та комплекс допоміжних споруд. 1 квітня 1993 на базі Бориспільського авіапідприємства створено «Державний міжнародний аеропорт "Бориспіль"». 1995 відкрито термінал «С» для обслуговування персональних літаків бізнес-авіації (закритий 2012; обслуговування привілейованих (VIP) пасажирів перенесено до терміналу «D»). 21 вересня 2010 відкрито термінал «F» (пропускна здатність 900 пасажирів за годину). 28 травня 2012 відкрито термінал «D» (площа 107 000 кв. м, пропускна здатність 3100 пасажирів за годину). 15 вересня 2011 закритий термінал «А» (обслуговував внутрішні рейси), а в грудні 2014 — термінал «В» (старий аеровокзал). 2021 завершено розширення терміналу «D».

Станом на поч. 2022 в експлуатації були два пасажирських термінали («D» і «F»), вантажний термінал, дві бетонні злітно-посадкові смуги (довжиною 4000 і 3500 м та шириною 60 і 63 м відповідно), ін. необхідні елементи аеродромної інфраструктури. 24 лютого 2022 у зв'язку із початком *широкомасштабного вторгнен-*

Аеропорт «Бориспіль». Вигляд на аеровокзал з боку перона. Фото 1987.

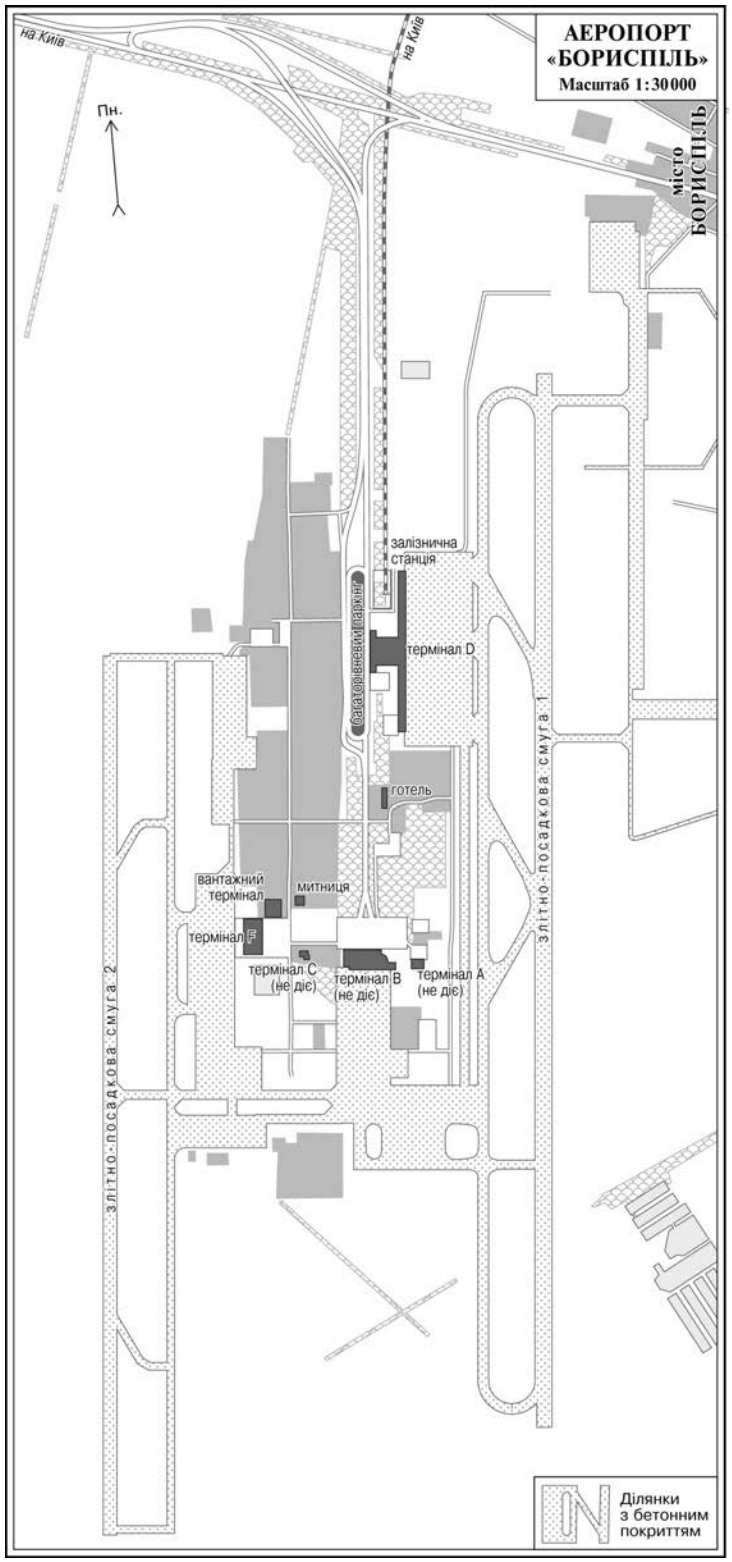

ня Російської Федерації в Україну Міжнар. аеропорт «Бориспіль» тимчасово припинив роботу, скасовано усі рейси.

Бориспільський об'єднаний авіазагін. 1960 в складі аеропорту «Бориспіль» утворений 208-й льотний загін, який обслуговував пасажирські лінії та експлуатував турбогвинтові літаки Ан-10 і турбореактивні Ту-104. 1963 утворений Бориспільський об'єднаний авіазагін, до якого увійшли аеропорт «Бориспіль» і 208-й льотний загін. 1971 в Борисполі утворений 222-й льотний загін. Станом на 1974 208-й загін мав три ескадрильї турбореактивних Ту-104 і Ту-134, а 222-й — одну ескадрилью турбогвинтових Іл-18 і одну турбореактивних Ту-154. 1 квітня 1993 авіаційна складова Бориспільського авіапідприємства виокремлена в регіональну дирекцію авіакомпанії «Авіалінії України».

Авіабаза Бориспіль. Поряд з Міжнар. аеропортом «Бориспіль» розташована авіабаза Повітряних сил Збройних Сил України Бориспіль (використовує злітно-посадкові смуги Міжнар. аеропорту «Бориспіль»). На авіабазі дислокується 15-та Бориспільська бригада транспортної авіації ім. авіаконструктора О. Антонова (експлуатує літаки Ан-24, Ан-26, Ан-30, гелікоптери Мі-8).

Літ.: *Савин В.С.* Авиация в Украине. Очерки истории. Х., 1995.

А.І. Харук.

БОРЩІ́ВСЬКА ПОВІТО́ВА «ПРОСВІ́ТА» — філія *Львівського товариства «Просвіта»,* що виникла 1894 в м. Борщів (нині місто Чортківського р-ну Терноп. обл.) на основі читальні т-ва. 29 травня 1895 зареєстрована Галицьким намісництвом.

1901 члени Борщівської читальні взяли участь у заснуванні «Просвіти» у с. Слобідка-Мушкатівська та с. Глибочок (нині села Чортківського р-ну Терноп. обл.), допомагали у постановці аматорських спектаклів у с. Пищатинці (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.) та с. Скала (нині с. Скала-Подільська Чортківського р-ну Терноп. обл.). У Борщівському пов. протягом 1894—95 налічувалось 18 читалень, а в 1899 — 35 читалень, в 1903 — 43, 1908 — 56 (за ін. даними — 64) читалень, які мали 7 хорів, 9 аматорських гуртків, 10 крамниць, 8 позичкових кас, 7 комор. Членами читалень були тисячі селян та міщан. Читальня в Скалі була найбільшою в *Галичині* (налічувала 684 члени). Читальня в Борщеві налічувала понад 600 членів.

1 січня 1909 за участі 600 відбулися перші заг. збори, присвячені 40-річчю Львів. т-ва «Просвіта», де й була утворена філія, (головою обрали А.Казновського).

Філія координувала укр. т-ва повіту, налагодила зв'язок із Гол. відділом Львів. т-ва «Просвіта».

Протягом 1909 у Борщіві філією поставлено 3 аматорські вистави, відкрито 4 нові читальні т-ва «Просвіта». Також з її допомогою засновано кредитну спілку «Руська каса» в с. Мельниця (нині село Мельниця-Подільська Чортківського р-ну Терноп. обл.), 5 кас Райфазена (в селах Вовківці, Іванків, Залуччя, Турильче, Шишківці; нині всі — села Чортківського р-ну Терноп. обл.). Філія ініціювала створення гуртків т-ва «Сокіл» у селах Залуччя і Гермаківка (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.), за її сприяння проведено святкування 25-річчя читальні у Скалі, посвячення «Народних домів» у Борщеві та Королівці (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.). 1910 філія занепала.

Відновити діяльність вдалося лише 28 лютого 1918. Події *Українсько-польської війни 1918—1919* унеможливили культурно-освіт. працю. 1921—22 через відсутність приміщення («Народний дім» був зайнятий польс. військами) діяльність філії було практично припинено, а відновлено в серед. 1920-х рр. 8 жовтня 1923 при філії утворено секції: організаційно-викладову (голова — А.Лунів), подолання неграмотності (голова — В.Навроцький), драматичну (голова П.Смаль). На 1923 у Борщівському пов. налічувалося 29 читалень т-ва «Просвіта», 1775 членів, 3518 книг у б-ках; 1933 — у 42 читальнях було загалом 4162 члени, у б-ках — 6485 книг, діяли 37 аматорських гуртків, 15 хорів, 7 оркестрів. У червні 1924 відповідно до зміненого статуту діяльність філії було пристосовано до умов польс. окупації. Відкрито канцелярію, яка розмістилась в адвокатській конторі А.Луніва (до 1930 її очолював С.Харамбура).

Особливу увагу філія приділяла координації діяльності просвітніх установ у повіті. Починаючи з 1924 філія щороку видавала бюлетені (обіжники). За допомогою філії 1924 просвітні гуртки влаштували 197 вистав, 34 лекції, 19 нар. забав, 4 концерти. Діяло 36 аматорських гуртків, 11 хорів; членами гуртків було майже 2300 осіб. На поч. 1924 при філії в Борщіві відкрито повітову б-ку т-ва «Просвіта», засновано мандрівну б-ку для жителів навколишніх сіл. Б.п.«П.» на кін. 1924 підпорядковувалась 31 читальня, 1925 було відновлено діяльність ще 29. Особливо активними були читальні у селах Скала, Гермаківка, Іванків, *Ланівці*. 8 грудня 1925 відзначалося 30-річчя т-ва «Просвіта». Філія налагодила тісну співпрацю з місц. осередками *Союзу українок*, Укр. касина, *«Рідної школи»*, сталий зв'язок із читальнями.

1928 у філії діяло 5 секцій: орг. (голова — А.Лунів), бібліотечно-відчитова (голова — С.Воркун), театрально-хорова (очолювали П.Мартинюк, О.Гуньовський), жіноча (голова С.Воркунова), самоосвітня (М.Путько). Найдіяльнішою була орг. секція.

Бібліотечно-відчитова секція у липні 1928 відкрила в Борщеві укр. книгарню. Секція займалась упорядкуванням б-к читалень, влаштовувала лекції. З її ініціативи організовано добродійний фонд для закупівлі пересувного кіноапарату для філії. Культурно-освіт. працівники театрально-хорової секції допомагали читальням влаштовувати вистави, концерти, формувати аматорські хори та драмгуртки. Членами секції створений Фонд театрального приладдя та б-ка драматичних творів (бл. 100 книг), якою користувались читальні. З ініціативи жін. секції в Борщеві було влаштовано курси «доповняючої освіти» для робітничої молоді, курси для неписьменних.

1926 читальні т-ва «Просвіта» регіону налічували 3196 членів, 1927 — 3920; аматорські гуртки здійснили постановку 482 вистав; б-ки збільшили фонд із 3767 до 4621 книги. В регіоні діяла 41 читальня т-ва «Просвіта».

1928 з ініціативи філії в Чорткові проведено 1-шу на Тернопільщині окружну просвітню конференцію за участі представників 8 філій. Частина читалень вийшла з підпорядкування філії (у с. Більче-Золоте (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.), м. Борщів, с. Королівка, с. Олексинці (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.), с. Пилатківці (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.), с. Шершенівка (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.), с. Юр'ямпіль (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.). На кін. 1928 філію вже не визнавало 16 читалень. 1929 філія відкрила курси для неписьменних у селах Висічка, Жилинці, Кривче, Пилатківці, Пищатинці, Стрілківці, Турильче, Худиївці, Шишківці, Шупарка (нині всі — села Чортківського р-ну Терноп. обл.). 1929 при філії почала функціонувати протиалкогольна секція (голова — П.Стус). У селах організовувались протиалкогольні плебісцити, поширювалась відповідна література, проводилась агітація за вступ до т-ва *«Відродження»*.

На серед. 1930 читальні Б.п.«П.» мали у своєму розпорядженні 23 будинки, 2 громад. та 3 церк. споруди. 1930 у Борщівському пов. засновано ще 5 читалень т-ва «Просвіта». На 1930 у всіх громадах Борщівського судового округу (за винятком с. Трійця; нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.) діяли читальні. 1931—32 філія організувала повітові свята на честь Т.*Шевченк*а. У січні—лютому 1932—33 у читальнях Б.п.«П.» відбулось 25 аматорських вистав. При читальнях діяли 41 аматорський гурток, 9 хорів, 7 оркестрів, 1 дитячий садок, 7 жін. секцій, 2 самоосвіт. гуртки, 1 курс для неписьменних. За ці роки читальні Борщівської філії влаштували 246 вистав, 33 концерти, 150 відчитів.

25 травня 1932 поліція здійснила обшук у приміщеннях Б.п.«П.», конфіскувала твори Т.Шевченка, І.*Франка*, укр. календарі, журнали, наук. і популярну літературу. Польс. окупаційна влада завдала відчутного удару по культурно-просвітньому рухові в повіті. 16 червня 1932 Б.п.«П.» та низку читалень було закрито.

14 листопада 1932 в Борщіві скликано просвітянський з'їзд. Делегати з'їзду створили замість закритої філії «Кураторію філії "Просвіти" в Борщіві», яку очолили Ю.Лясовський, О.Наконечний, М.Томковид. 1933 відновлено роботу філії, знято заборону на діяльність раніше закритих читалень. 25 листопада 1934 Борщівська філія спільно з гуртком т-ва «Рідна школа» організувала академію на честь Ю.*Федьковича*.

1936 було організовано концерт на честь Т.Шевченка, «Свято Просвіти», «Свято Петлюри». Протягом року сільс. читальні

В.В. Бохонок.

Е.-Ф.П. Брадтман.

поставили 214 вистав, організували 20 свят Шевченка, 11 «Свят Просвіти», 6 свят Крут, 2 свята 1-го листопада, 4 свята Петлюри, 4 свята пісні, 1 свято Ярослава Мудрого, 29 нар. гулянь. Наприкінці 1930-х рр. Б.п.«П.» філія мала 41 читальню, які налічували понад 6873 членів, 28 власних будинків, 41 б-ку (11 476 книжок та 11 часописів), 38 театральних гуртків, 16 хорів, 7 оркестрів. Мережа закладів т-ва «Просвіта» охоплювала всі населені пункти повіту, бл. 30 % дорослого укр. населення.

У липні 1938 за поширення заборонених владою видань перед окружним судом у м. *Чортків* стали голови читалень т-ва «Просвіта» з Бережанки, Вербівки, Гуштинки, Турильча, Іванкова, Залуччя. 24 червня 1939 Борщівська філія за участі понад 100 делегатів від 40 читалень провела свої останні заг. збори. У вересні 1939 т-во ліквідувала рад. влада.

Літ.: Звіт з діяльносте Товариства «Просьвіта» за час від 1 січня 1902 до 31 грудня 1903. Б. м., б. р.; Справозданє зъ дѣіяльности Товариства «Просвѣта» за часъ вѣдъ 1 сѣчня 1894 р. до 31 грудня 1895 р. Б. м., б. р.; *Скочиляс І.* Філія «Просвіти» у Борщеві: хроніка діяльності у 1909—1939 роках. В кн.: «Просвіта»: історія та сучасність. К., 1998.

О.В. Малюта.

«БОРЬБА́ КЛА́ССОВ» — істор. журнал. Видавався в *Москві* протягом 1931—36. 1931 виходив у вид-ві «Огонек», а 1932—36 — вид-ві ЦК ВКП(б) «Правда». До жовтня 1932 видавався як орган Т-ва істориків-марксистів при Комуніст. академії ЦВК СРСР. Відп. ред. — М.*Покровський* (1931), Б.Волін (1932—36). Публікувалися статті, матеріали й документи з історії революц. руху в *Російській імперії* та ін. країнах, історії ВКП(б), *Комінтерну*, громадян. війни 1917—21, історії з-дів і ф-к, а також спогади учасників революц. руху та соціаліст. буд-ва, парт. постанови, документи й матеріали до історії революц. рухів тощо. На сторінках «Б.к.», друкувалася низка відомих рад. істориків, партійних і державних діячів, зокрема В.*Бонч-Бруєвич*, Б.Вебер, С.*Гопнер*, Б.*Греков*, М.*Державін*, Д.*Мануїльський*, О.Драбкіна, М.*Дружинін*, В.Зелидер, Ф.Козлов, Є.Косминський, М.Лур'є, О.Мішулін, Є.Мороховець, В.Невський, М.*Нечкіна*, Г.*Панкратова*, С.Піонтковський, П.*Постишев*, І.Премислер, П.Преображенський, К.Радек, В.*Сергєєв*, Н.Сидорова, В.Сорін, Є.Черменський, А.Шестаков, О.Ярославський та ін.

1937—45 «Б.к.» виходила під назвою «Исторический журнал» як орган Від-ня істор. наук АН СРСР і Мін-ва вищої і середньої спец. освіти СРСР. У вересні 1945 на основі «Исторического журнала» та ж. «Историк-марксист» був створений ж. «*Вопросы истории*».

Літ.: *Алаторцева А.И.* Советская историческая периодика (1917 — середина 1930-х гг.). М., 1989.

О.В. Ясь.

БОХОНО́К Віталій Володимирович (25.03.1991—25.07.2022) — укр. військовик, майор, командир парашутно-десантного батальйону 25-ї окремої повітряно-десантної Січеславської бригади десантно-штурмових військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. в с. Павлівка (нині село Баштанського р-ну Миколаїв. обл.). 2012 закінчив Ін-т фізичної к-ри та спорту та військ. кафедру Миколаїв. нац. ун-ту ім. В.О.Сухомлинського. З 2014 проходив військ. службу в 79-й окремій десантно-штурмовій бригаді десантно-штурмових військ ЗСУ. Брав участь у бойових діях під час проведення *Антитерористичної операції* та *Операції об'єднаних сил*.

Під час *широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну*. Б. командував парашутно-десантним батальйоном біля с. Новоселівка (село Краматорського р-ну Донец. обл.). З квітня 2022 — командир 2-го батальйону 25-ї окремої повітряно-десантної Січеславської бригади. Незважаючи на переважання живої сили й техніки противника батальйон Б. утримав лінію оборони району та не допустив прориву ворога. 25 липня 2022 під час артилерійського обстрілу поблизу с. Зайцеве (село Бахмутського р-ну Донец. обл.) Б. отримав важке поранення, яке виявилося несумісним із життям.

Б. прижиттєво став кавалером ордена Богдана Хмельницького трьох ступенів (див. *Богдана Хмельницького орден*). Указом Президента України від 18 листопада 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі Б. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023.

В.В. Мараєва.

БРА́ДТМАН Едуард-Фердінанд Петрович (23.01.1856—після 1926) — архітектор. Н. у м. *Санкт-Петербург*. Німець з походження. 1878 закінчив Петерб. академію мист-в. У *Києві* від кін. 1880-х. Міськ. архітектор Києва 1898—1917 та 1919—20, контролював забудову Подільської та Плоської частин міста. Був експертом Київ. кредитового т-ва з оцінки нерухомості, техніком Приказу громад. опіки. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. входив до числа провідних архітекторів міста. 1903—18 викладав арх-ру в Худож. уч-щі. Одним із перших у Києві почав працювати в стилі модерн; першою будівлею в цьому стилі став цирк Крутікова (1903; вул. Миколаївська; будівля не збереглась). Брав участь у забудові садиби Мерінга, був партнером Г.П.Шлейфера при спорудженні готелю «Континенталь» (1895—97; тепер корпус *Національної музичної академії імені П. Чайковського*, вул. Архітектора Городецького, 1—3/11), житлових будинків (1900—01, вул. Архітектора Городецького, 9; поч. 20 ст., вул. Архітектора Городецького, 15), театру Соловцова (1898; нині *Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка*; площа І. Франка, 3), будинку Гінзбурга на вул. Миколаївській (не зберігся). Автор проєктів: особняка С.Аршавського (1900; вул. Лютеранська, 23), власного будинку (1914; вул. Реп'яхів Яр, 6), будинку Подільської поліцейської дільниці й пожежного від-ня (1910—11; пров. Хорива, 1), садиби (1903—04; вул. Б.Хмельницького, 10), житлових будинків (вул. Велика Васильківська, 46 (1911—12); вул. Жилянська, 5 (1900)), корпусу № 2 безкоштовної хірургічної лікарні Й.М.Зайцева (вул. Кирилівська, 63), прибудови чол. реального уч-ща та жін. г-зії євангелічно-лютеранської громади (1902; вул. Лютеранська, 18—20). Співавтор проєкту лікарні євангелічно-лютеранської громади (1913; вул. Михайла Ко-

цюбинського, 9). Ймовірно, автор проєктів житлових будинків на бульварі Тараса Шевченка, 5 (1909—11) та на вул. Ярославів Вал, 37/1 (1899). Значною є роль Б. у забудові художньо досконалими дерев'яними спорудами дачної місцевості Пуща-Водиця (нині мікрорайон Києва) (вул. Миколи Юнкерова, 37, 37а, 47 (1910—16), 69; вул. Квітки Цісик, 40б (1910-ті рр.); вул. Курортна, 11), там-таки за його участі споруджено церкву Преподобного Серафима Саровського (1908—10; вул. Миколи Юнкерова, 42). Автор проєкту родинного склепу київ. міськ. голови С.М.Сольського на Лук'янівському цивільному кладовищі (1902).

П. у м. Київ.

Літ.: Митці України. К., 1992; *Галайба В.* Пам'ятник-патріарх. «Вечірній Київ», 1992, 17 грудня; *Малаков Д.* Головні архітектори Києва. «Вечірній Київ», 1994, 1 червня; *Його ж.* Київський архітектор Едуард Брадтман. «Кий» (Київ), 1996, № 6; *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть: біографічний довідник. К., 1999; *Ерофалов-Пилипчак Б.* Архитектура имперского Киева. К., 2000; *Проценко Л., Костенко Ю.* Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник. К., 2001; *Друг О.М., Малаков Д.В.* Особняки Києва. К., 2004; *Ковалинський В.* Київські мініатюри. Книга третя. К., 2004; *Малаков Д.* Один з кращих архітекторів столиці — Едуард Брадтман. «Українська столиця», 2006, № 32; *Василенко О.* На вулиці Герцена. «Українська столиця», 2007, № 10; *Винниченко І., Винниченко Р.* Німці в історії Київського університету (XIX — половина XX ст.). К., 2009; *Винниченко І.* Славні справами своїми. «Hoffnung» (Сімферополь), 2010, № 9; Каталог-довідник памяток історії та архітектури України. Web: http:// history.org.ua/LiberUA/kiev_katalog/3.pdf

І.І. Винниченко.

БРА́НДТ Роман Федорович (псевд. Орест Головнін). 12.1853—02.03.1920) — учений-славіст, літературознавець і мовознавець, письменник. Н. у м. *Санкт-Петербург* в родині відомого вченого-зоолога, д-ра медицини, академіка Ф.Ф.Брандта. 1870 закінчив 4-ту Ларинську г-зію. Мріяв займатися лат. філологією — 1870 вступив до Петерб. історико-філол. ін-ту. Згодом перейшов до Петерб. ун-ту, де захопився слов'ян. філологією. Студентську працю «Історико-літературний аналіз поеми Івана Гундулича "Осман"» було відзначено золотою медаллю. Після закінчення ун-ту (1875) продовжив наук. роботу під кер-вом акад. І *Срезневського* та проф. В.*Ламанського.*

З 1877 працював у *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька* (з 1882 — ординарний професор). Захистив магістерську дис. «Нариси слов'янської акцентології» (1881). 1881—86 опублікував у ж. «Русский филологический вестник» серію статей під заг. назвою «Граматичні нотатки». 1883—87 редагував перекладену рос. мовою працю Ф.Міклошича «Порівняльна морфологія слов'янських мов». Значний наук. інтерес становить дослідження Б. «Кілька зауважень про використання іноземних слів» (1882).

1886 переїхав до *Москви*, де працював до 1920 на кафедрі слов'ян. філології Моск. ун-ту. Захистив докторську дис. «Про етимологічний словник Міклошича» (1887). Володів 20 мовами, опублікував кілька підручників і текстів лекцій з істор. граматики мови (1892), фонетики й морфології польс. (1894), сербської (1895), чеської (1900, 1901), болг. (1901) мов. Багато уваги приділяв вивченню та пропаганді міжнар. мови есперанто («Про міжнародну мову взагалі, і в тому числі есперанто» (1909); «Доктор Заменгоф» (1915), редагував ж. «Волна эсперанто»). Опублікував кілька збірок віршів, байок під псевдонімом Орест Головнін. Переклав поеми Т.Тассо «Визволений Єрусалим», сонети В.Шекспіра, поеми Л.Камоенса «Лузіада», твори Анакреонта, Дж.Байрона, Р.Бернса, П.Славейкова, І.Вазова, К.Христова, Н.Гетова.

Академік Петербурзької академії наук (1902).

П. у Москві.

Праці: Историко-литературный анализ поэмы И. Гундулича «Осман». К., 1879; Начертание славянской акцентологии. СПб., 1880; Грамматические заметки. СПб.—Варшава, 1882—1886; Об этимологическом словаре Миклошича. Варшава, 1887; Поправки и дополнения к русскому переводу сравнительной морфологии славянских языков Миклошича, 2-е изд. М., 1891; Лекции по исторической грамматике русского языка. М., 1892; Григоровичев паримейник, вып. 2. М., 1894; Краткая фонетика и морфология польского языка, вып. 2. М., 1894—1895; Петровская реформа азбуки. В кн.: Двухсотлетие гражданского шрифта. 1708—1908: Доклады, сделанные 8 марта 1908 г. на общем собрании Русского Библиографического Общества при Императорского. Московском университете, и обзор устроенной тогда же выставки. М., 1910; О лженаучности нашего правописания. М., 1911.

Літ.: Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1875—1900. Нежин, 1900; *Боднарский Б.* Жизнь и деятельность Р.Ф. Брандта. «Библиографические известия», 1920, № 8; *Сперанский М.* Профессор Р.Ф. Брандт (1853—1920). В кн.: Научные известия академического центра Наркомпроса», сб. 2. М., 1922; *Кондрашов Н.А.* Р.Ф. Брандт. М., 1963; *Булахов М.Г.* Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь, т. 1. Минск, 1976; *Самойленко Г.В.* Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. Біобібліографічний покажчик. Ніжин, 1993; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Волков В.А. и др.* Московские профессора XVIII — начала XX веков: Гуманитарные и общественные науки. М., 2006; *Каверина В.В.* Роман Федорович Брандт и реформа русской орфографии: тезисы доклада. В кн.: Славянские языки и литературы в синхронии и диахронии: материалы Международной научной конференции (Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, филологический факультет, 26—28 ноября 2013 г.). М., 2013.

Г.В. Самойленко.

В.А. Брехуненко.

БРЕХУНЕ́НКО Віктор Анатолійович (н. 07.11.1965) — історик, археограф, джерелознавець, д-р істор. н. (2000), професор (2005). Н. в м. Долинська, (нині місто Кропивницького р-ну Кіровогр. обл.). 1988 закінчив Дніпроп. держ. ун-т (див. *Дніпропетровський національний університет*), учень М.П.*Ковальського.* 1990 закінчив аспірантуру цього ВНЗ, працював асистентом кафедри історії України (1991—96). Водночас з 1991 почав працювати в *Інституті української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України.* Працював наук. співробітником, з 1996 — старшим наук. співробітником, 2000—04 — вченим секретарем, від 2004 — зав. відділів джерел княжої та козац. доби, актової археографії. 2019 працював дир. Ін-ту дослідження Голодомору — філії Нац. музею Голодомору-геноциду.

Автор понад 100 наук. праць. До царини наук. інтересів Б. належать історія укр. козацтва, *Гетьманщини* та *Запорозької Січі*, ін. подібних спільнот Євразії (донське (див. *Донські козаки*), волзьке (див. *Волзьке козацьке військо*), яїцьке, гребінське, терське козац.

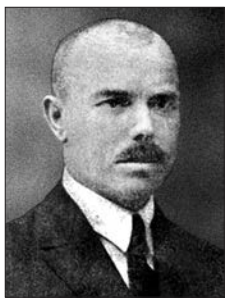

І.М. Брикович.

О.П. Бринжала.

війська), проблеми укр. фронтиру 16—18 ст., українсько-рос., українсько-польс., українсько-крим. взаємини ранньомодерної доби. Упорядник кількох збірників документів з історії укр. козацтва та Гетьманщини. Від 2019 здійснює археогр. проєкт «Архів ранньомодерної української держави», в рамках якого світ побачили документи *Генерального військового суду*, *Генеральної військової канцелярії Війська Запорозького* 18 ст., полкових та сотенних канцелярій, «Silva Rerum» М.Голинського.

Разом з А.*Бойком* започаткував три науково-популярні видавничі серії: «Про Україну з гонором і гумором», «Геноцид українців», «Друга світова: український вимір». У цьому ж жанрі в 2016—20 створено ще кілька розвідок, зокрема з історії українсько-рос. конфліктів 12—21 ст. та походження назви «Україна». Активно пропагує істор. знання в ЗМІ та соціальних мережах.

В Ін-ті укр. археографії та джерелознавства заснував власну школу дослідників раньомодерної України (Гетьманщини та *Слобожанщини*). Поєднує наук. діяльність із викладацькою (професор кафедри всесвітньої історії Камянець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка).

Праці: Джерела з історії жовтоводської битви 1648 р.: зб. документів. К., 1998; Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — серед. XVII. К., 1999; Московська експансія і Переяславська рада 1654 р. К., 2005; Козаки на степовому кордоні Європи. К., 2011; Східна брама Європи. Козацька Україна серед. XVII—XVIII ст. К., 2014; Документи українського козацтва XVI — перш. пол. XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги: зб. документів. К., 2016; Адвокати в судочинстві ранньомодерної української держави — Гетьманщини. К., 2017 (у співавт.); Війна за свідомість: російські міфи про Україну та її минуле. К., 2017; Україна й українці. Ім'я як поле битви. К., 2018; Архів ранньомодерної української держави: зб. документів, т. 1—4. К., 2019—2020.

Г.В. Папакін.

БРИКО́ВИЧ Ілярій Матвійович (03.11.1881—24.07 (за ін. даними — 02) 1942) — педагог, перекладач, громад. діяч.

Н. у м. *Тернопіль*. Походив із впливового терноп. міщанського роду. Закінчив народ. школу та г-зію в Тернополі. 1898 вступив на філос. ф-т Львівського ун-ту (див. *Львівський національний університет імені Івана Франка*), де студіював класичні мови. Невдовзі перевівся до *Краківського університету*, згодом — до Віденського. Навчання закінчив у *Львові* (1902). 1905 склав іспити на право викладати класичні та укр. мови в середніх школах. Призначений учителем грец. та лат. мов Терноп. держ. г-зії ім. Франца Йосифа (певний час був її управителем). Через три роки педагогічної діяльності отримав титул процесора.

Під час *Української революції 1917—1921* виявляв активну позицію. Один з організаторів у Тернополі 30-тисячної демонстрації із вшанування проголошення *Першого Універсалу Української Центральної Ради* та роковин пам'яті І.*Франка* (червень 1917). Учасник маніфестації на честь проголошення самостійності *Української Народної Республіки* (див. *Четвертий Універсал Української Центральної Ради*) та підписання *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу*. Виступав із рефератом про відділення Сх. Галичини від Австро-Угорщини. Брав участь у вічі з вимогою утворення окремого *коронного краю* у Сх. Галичині (Тернопіль, 29 вересня 1918). Заступник терноп. повітового комісара (1918—19).

Держ. секретаріатом внутр. справ *Західноукраїнської Народної Республіки* введений до складу Терноп. повітової харчової управи (лютий 1919). Входив до «Комісії для технічного проведення реформ школи на Україні» м-ва нар. освіти УНР (з 20 липня 1919).

У лавах *Української Галицької Армії* став учасником *Українсько-польської війни 1918—1919*, 1920 повернувся до Тернополя. Продовжував учительську працю в Терноп. держ. г-зії до закриття її польс. владою 1930 (пед. стаж Б. у цьому навч. закладі становив 27 років). Досліджував класичну риторику. Після закриття г-зії став одним із дир. терноп. мануфактури із новітнім на той час обладнанням — ф-ки цигаркового паперу «Калина».

Член Терноп. філії т-ва *«Просвіта»*, 1924—39 — голова. До *Першої світової війни* працював у Міщанському братстві, *«Сільському господарі»*, *«Рідній школі»*, фундації кн. К.*Острозького*. Очолював гімнастичне т-во «Сокіл». У 1920—30-х рр. викладав грецьку, латинську, укр. мови у жін. г-зії «Рідної школи», був її дир. 1921 відновив й очолив Міщанське братство, заснував при ньому гурток «Сільського господаря», різні курси для піднесення культ. і освіт. рівня міщан. Щонеділі виїздив возом у села та доповідав із різних просвітніх й госп. тем. Вів власне госп-во. При філії «Сільського господаря» організовував курси і вишколи із впровадження нових технологій у землеробстві та тваринництві. 1923 ініціював утворення Польс. союзу кооперативів, який об'єднав декілька десятків сільс. споживчих т-в Тернопільщини. Домігся зміцнення фінансового становища т-ва «Просвіта». 1924 отримав відшкодування від Польс. д-ви за безоплатне використання польс. військом приміщення т-ва під час війни. Входив до ЦК *Українського національно-демократичного об'єднання*, голова його Терноп. повітового к-ту.

Виконував обов'язки арбітражного судді в спорах міщан про межі. Вибраний до міськ. управи. Після рад. окупації західноукр. земель 1939 змушений працювати візником у Союзі кооперативів. Заарештований органами НКВС і вивезений 23 червня 1941 до Челябінської обл. РРФСР. Працював на шахтах Урала.

1996 нагороджений дипломом почесного члена Всеукраїнського товариства «Просвіта» (посмертно).

П. у м. Верхньоуральськ (нині Челябінська обл., РФ) у в'язниці.

Літ.: *Остап'юк Б.* Ілярій Брикович. В кн.: Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина, т. 3. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1983; *Головин Б.* Сторінки історії Тернопільської «Просвіти». В кн.: «Просвіта» в Денисові. Тернопіль—Козова—Денисів, 1995; *Габлевич Б.* Ілярій Брикович. В кн.: Ювілейна книга української гімназії в Тернополі 1898—1998: до сторіччя заснування. Тернопіль—Львів, 1998; *Макух І.* На народній службі. Спогади. К., 2001.

О.В. Малюта.

БРИНЖА́ЛА Олександр Петрович (14.11.1974—02.03.2022) — майор, льотчик-винищувач 1-го класу, начальник служби безпеки польотів 40-ї бригади тактичної авіації повітряних сил ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. в м. *Охтирка*. Закінчив Харків. нац. ун-т Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба. Служив у 40-й бригаді тактичної авіації (м. *Васильків*). Літав на МіГ-29, брав участь в операціях у зоні проведення *Антитерористичної операції* та *Операції об'єднаних сил*. Навчав курсантів.

У ніч на 2 березня 2022 два укр. літаки МіГ-29, один з яких пілотував Б., вийшли на перехоплення рос. винищувачів поблизу *Києва*. Спочатку пілоти виявили 4 рос. літаки. Але ворог несподівано розпочав масштабну атаку 12 винищувачами одночасно з кількох напрямків. Б. підбив два ворожі літаки, після чого був збитий, не встиг катапультуватися та загинув.

8 березня 2022 Б. був посмертно нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст.

Указом Президента України від 2 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі Б. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023.

В.В. Мараєва.

БРІА́НО Джакомо (італ. Briano; 1586—01.10.1649) — італ. архітектор, автор численних проєктів єзуїтських храмів у різних країнах Європи. Представник раннього *бароко* в добу *Контрреформації*. Н. у м. Модена (нині в області Емілія-Романья, *Італія*). 1601 вступив до ордену *єзуїтів*. Відомості про освіту і молоді роки відсутні; на момент вступу до Венеційської провінції ордену (7 березня 1607) вже мав архітекторський фах. За дорученням орденського генерала двічі перебував у *Речі Посполитій* як архітектор Польс. провінції ордену з дорученням наглядати за усіма єзуїтськими новобудовами (1616—21, 1631—32). Документи підкреслюють його універсальний архітектурно-буд. фах та видатні творчі здібності. Першою помітною роботою вважається розбудова єзуїтського колегіуму в Кастільйоне-делле-Стів'єре (нині комуна в провінції Мантуя, Італія). Невдовзі виконав також проєкт колегіуму в м. Мірандола (нині комуна в пров. Модена, обл. Емілія-Романья, Італія).

6 липня 1616 заклав наріжний камінь для буд-ва костелу єзуїтів в *Луцьку*, можливо, згідно з власним проєктом, однак в подальших роботах участі не брав. В 1617—21 і 1630 у *Львові* займався спорудженням єзуїтського костелу.

1630 власниця *Острога* А.-А.Ходкевич, донька кн. Олександра Острозького (див. *Острозькі*), звернулася до орденського генерала з проханням прислати досвідченого архітектора для усунення проблем на розпочатому буд-ві єзуїтського костелу та колегіуму. Після приїзду до Острога Б. зупинив буд. роботи, розібрав дефектні підвалини й на вимогу замовниці розробив більше десятка варіантів проєкту колегіуму, але жоден не був нею погоджений. Не дійшовши порозуміння із нею, навесні 1632 Б. поїхав з Острога.

Важливе істор. значення має унікальна архітектурно-графічна спадщина Б., пов'язана зі Львовом та Острогом; за обсягом і творчим змістом їй немає рівних в укр. архітектурно-істор. просторі 1-ї пол. 17 ст. Низка оригінальних креслень зберігається в архівах Рима, Парижу, Відня, Каліфорнії. Шість проєктних креслеників львів. колегіуму, датованих 1609, можна вважати найдавнішими професійно виконаними архіт. проєктами, що стосуються минулого України.

П. у м. Буссето (нині комуна в провінції Парма, обл. Емілія-Романья, Італія).

Літ.: *Załęski St.* Jezuici w Polsce, t. 1—5. Lwów, 1900—1906; *Łoza St.* Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954; *Poplatek J., Paszenda J.* Słownik jezuitów artystów. Kraków, 1972; *Paszenda J.* Biografia architekta Giacomo Briano. «Biuletyn Historii Sztuki», 1973, r. 35, N 1; *Baranowski A.J.* Rola kościołów jesuickich w rozwoju architektury Wielkiego Księstwa Litewskiego. В кн.: Podług nieba i zwyczaju polskiego. Warszawa, 1988; *Ричков П.* Архітектори єзуїтського ордену на Волині. В кн.: Велика Волинь: минуле та сучасне: тези 2-ї регіональної науково-теоретичної конференції. Рівне, 1992; *Його ж.* Початковий етап проектування та будівництва єзуїтського монастиря в Острозі. В кн.: Острiг на порозі 900-річчя. Острiг, 1993; *Колосок Б.* Історіографія будівництва Луцького комплексу єзуїтів. В кн.: Архітектурна спадщина України» вип. 1. К., 1994; *Brykowska M.* Kościół jezuitów w Łucku i architektura zakonu jezuitów na Wołyniu i Podolu w 1 połowie XVII wieku. В кн.: Sztuka kresów wschodnich, t. 2. Kraków, 1996; *Rychkov P.* Jesuits in the Ukraine: The Architectural Heritage. В кн.: Research Support Scheme. Network Chronicle-4. Praha, 1997; *Paszenda J.* Architektura kolegium jezuitów w Ostrogu. В кн.: Sztuka pogranicza Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. Warszawa, 1998; *Ричков П.* Острозька спадщина архітектора Джакомо Бріано. В кн.: Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть, вип. 7. Луцьк, 2000; *Його ж.* Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса. Коротка антологія. В кн.: Архітектурна спадщина України», вип. 5. К., 2002; *Betlej A.* Niech przyjdzie tu Witruwiusz wraz ze swoim następcami. Kilka uwag na temat kościoła Jezuitów w Ostrogu. В. кн.: Roczniki Humanistyczne KUL. Historia Sztuki, t. 54. Lublin, 2006; *Ричков П.* Формування архітектурного комплексу Товариства Ісуса у Львові (за іконографічними джерелами XVII—XVIII століть). В кн.: Записки НТШ, т. 255: Праці Комісії архітектури та містобудування. Львів, 2008; *Його ж.* NON OMNIS MORIAR. Архітектура в культурній праці князів Острозьких. Рівне, 2011.

П.А. Ричков.

Ф. Бродель.

БРОДЕ́ЛЬ Фернан (франц. Braudel; 24.08.1902—27.11.1985) — франц. історик, один з найвизначніших представників другої генерації істор. *Анналів школи*.

Н. в с. Люмевіль-ан-Орнуа (Лотарингія, Франція) в родині сільс. вчителя. 1908 разом із батьками переїхав до Парижа. Навч. у Вольтерівському ліцеї (1913—20). 1923 закінчив студії в Сорбонні. Того ж року переїхав до Алжиру. Працював викладачем історії в м. Константина, відтак — у ліцеї м. Алжир (1923—32, з перервами). 1925—26 служив у франц. окупаційних військах у Німеччині. З 1932 викладав у Парижі. 1935—36 — викладач в ун-ті м. Сан-Паоло (Бразилія), а з 1937 — у Практичній школі вищих досліджень (Париж). Брав участь у *Другій світовій війні* як лейтенант франц. армії. 1940 потрапив у полон, 5 років провів у таборах для військовополонених: спершу в м. Майнц (Німеччина), а з 1943 — у м. Любек (Німеччина). Впродовж цього часу, спираючись лише на власну пам'ять, написав відому студію «Середземномор'я і середземноморський світ у добу Філіпа II», яку 1947 захистив як докторську дис. Після війни повернувся до Франції. Один із найвідоміших організаторів повоєнної

франц. істор. науки. Професор Коллеж де Франс (1949—72), в якому очолював кафедру історії модерної цивілізації. Співзасн. (1947), президент (1956—72) 6-ї секції — екон. і соціальних наук — Практичної школи вищих досліджень у Франції. Засн. (1949) і голова Центру істор. досліджень. Член редколегії (з 1946), гол. ред. ж. «Аннали: Економіка. Суспільство. Цивілізація» («Annales. Economies. Sociétés. Civilisations», 1956—70). Організатор і гол. адміністратор наук. комплексу «Будинок наук про людину» («Maison des sciences de l'homme»), в якому розташувалася більшість дослідницьких осередків 6-ї секції. Почесний д-р понад 20 ун-тів, зокрема Оксфордського, Брюссельського, Мадридського, Кембриджського, Єльського, Женевського, Падуанського, Монреальського, Чиказького. Виховав блискучу плеяду франц. істориків (Ж.Дюбі, М.Ферро, Ж. Ле Гофф, Е. Ле Руа Ладюрі, Ж.Ривель та ін.), більшість з яких належать до третього покоління шк. «Анналів». Трансформація істор. поглядів Б. від позитивізму (див. *Позитивізм в історичній науці*) до «нової історичної науки» відбулася під впливом спілкування з А.Берром, А.Деманжоном і Л.*Февром*. Зокрема, під кер-вом останнього він підготував докторську дис. Проте космополітизм Б. був незвичайним для покоління повоєнних франц. інтелектуалів. Світоглядна позиція Б. неодноразово спричинялася до закидів опонентів, які вважали, що він не реагує належним чином на ідеологічні та політ. виклики доби *Холодної війни*. Дослідницькі практики Б. як історика були скеровані на докладне вивчення матеріальних засад політ. подій та їх глобальних взаємозв'язків із позицій нежорсткого структуралізму, який передбачав уведення величезної кількості фактографічних деталей, що часто не вкладалися в його концептуальні схеми. Методологічні засади теорії Б. спиралися на кілька постулатів: 1) глобальність і тотальність у вивченні всіх виявів соціального життя; 2) трактування цивілізації як певної сукупності структур і процесів у просторово-часовому континуумі, зокрема з перспективи різних зрізів та властивостей буття людських спільнот; 3) інструментальне розуміння ментальності як специфічного шару колективної свідомості; 4) три рівні в конструкції істор. часу — довготривалий (екологічний або геогр. — стосунки людей із природним середовищем), середньотривалий (економік, суспільств та культур) та короткотривалий (дискретні або точкові події). Тобто з позиції Б. людський досвід подавався в сенсі трьох часових зрізів, з прискореннями та затримками, а також із численними матеріальними залишками та результатами фізичної й інтелектуальної праці. Зокрема, в праці «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм» Б. подав огляд функціонування світової економіки від середньовіччя (див. *Середні віки*) до промислової революції. Чільне місце в студіях Б. відведено «структурам повсякденності» — географії, природному середовищу, демографії, агрокультурі, технологіям, торгівлі, споживанню, комунікаціям, соціальним групам і верствам, інтелектуальному середовищу досліджуваних регіонів. Водночас Б. здебільшого залишав поза межами своїх студій т. зв. традиційну історію, мінімізував значення політ. та військ. сили й акцентував увагу на різноманітності темпоральності соціальних змін. Критики Б. вважали, що його дослідницький інструментарій порушує баланс між соціальною та політ. історією, адже вилучає з істор. контексту значення політ. подій. Водночас ін. вчені (напр., І.Валлерстайн) розглядали студії Б. як своєрідний інтелектуальний взірець для масштабних порівняльних історико-соціологічних досліджень. На чолі з Б. школа «Анналів» здобула світову репутацію щодо просування нових дослідницьких методів у вивченні глобальної історії протягом 1950-х — 60-х рр. Праці Б. справили певний вплив і на укр. історіописання. Зокрема, у 1980—90-х мали місце спроби окремих учених (О.*Пріцак*) сформулювати методологічні настанови до вивчення історії України у річищі броделівської конструкції «ідентичності Франції».

П. у м-ку Клюз (Верхня Савоя, Франція).

Тв.: Les Espagnols en Algérie 1492—1792. В кн.: Histoire et historiens de l'Algérie. Paris, 1931; La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris, 1949 (2 éd. — 1966); Histoire et sociologie, dans le Traité de sociologie [Sous la dir. de G. Gurvitch]. Paris, 1958; Le monde actuel. Paris, 1963 (en collaboration avec S. Baille et R. Philippe); La Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XVe—XVIIIe siècle), t. 1. Paris, 1967; Ecrits sur l'histoire. Paris, 1969; La Storia e le altre scienze sociale. Bari—Roma—Laterza, 1974; История и общественные науки. Историческая длительность. В кн.: Философия и методология истории. М., 1977; Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism. Baltimore, 1977; Histoire économique et sociale de la France. Paris, 1977; La Méditerranée. L'espace et les hommes. Paris, 1977; La Méditerranée. Les hommes et l'héritage. Paris, 1978; Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe—XVIIIe siècle, vol. 1—3. Paris, 1979 (укр. переклад — 1995—1998); L'Europe. Paris, 1982; Le monde de Jacques Cartier. Paris, 1984; La dynamique du capitalisme. Paris, 1985; Discours de réception à l'Académie française. Paris, 1986; L'identité de la France. Paris, 1986 (укр. переклад — 2013—2017); Une leçon d'histoire, colloque de Châteauvallon. Paris, 1986; Grammaire des civilisations. Paris, 1987; Le modèle italien. Paris, 1989; Ecrits sur l'histoire, t. 2. Paris, 1990; Les écrits de Fernand Braudel. I: Autour de la Méditerranée. Paris, 1996; Les écrits de Fernand Braudel. II: Les ambitions de l'histoire. Paris, 1997; Les mémoires de la Méditerranée. Paris, 1998; Les écrits de Fernand Braudel. III: L'histoire au quotidien. Paris, 2001.

Літ.: *Соколова М.Н.* Современная французская историография. Основные тенденции в объяснении исторического процесса. М., 1979; *Афанасьев Ю.Н.* Историзм против эклектики. Французская историческая школа «Анналов» в современной буржуазной историографии. М., 1980; *Його ж.* Эволюция теоретических основ школы «Анналов». «Вопросы истории», 1981, № 9; *Його ж.* Фернан Бродель и его виденье истории. «Новая и новейшая история», 1985, № 5; *Далин В.* Историки Франции XIX—XX вв. М., 1981; *Пріцак О.* Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) . «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1980, 29 липня, 1—2, 5 серпня, № 165—170; *Грабски А.* Фернан Бродель: вопросы методологии истории. «Новая и новейшая история», 1990, № 5; *Таран Л.В.* Французька історіографія (70-ті роки XIX — 80-ті роки XX ст.). К., 1991; *Гуревич А.Я.* Исторический синтез и школа «Анналов». М., 1993; Споры о главном: дискуссии о настоящем, прошлом и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». М., 1993; Историки и история: жизнь, судьба, творчество, т. 2. М., 1998; *Ревель Ж.* Исторические и социологические науки во Франции. На примере эволюции школы «Анналов». «Новая и новейшая история», 1998, № 5—6; *Зашкільняк Л.* Методологія історії: від давнини до

сучасності. Львів, 1999; *Таран Л.В.* Школа «Анналів»: погляд з кінця XX ст. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць та спогадів. вип. 3. К., 1999; *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В.* Французька історіографія XX ст. Львів, 2001; *Эмар М.* Один Бродель или несколько. В кн.: Историческая наука на рубеже веков. М., 2001; Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки. М., 2002; *Могильницкий Б.Г.* История исторической мысли XX в. Томск, 2003, вып. 2: Становление «новой исторической науки»; *Осипян О.* Сприйняття історичної методології школи «Анналів» в Україні та США: порівняння та перспективи. «Дух і Літера», 2004, № 13/14; *Петров А.В.* Экономическая социология и социальная история. СПб., 2004; *Осіпян О.Л.* Експериментальна історія: дослідницькі підходи та методи французької історичної школи «Анналів». Краматорськ, 2007; *Merkel I.* Fernand Braudel, Brazil, and the Empire of French Social Science: Newly Translated Sources from the 1930s. «French Historical Studies», 2017, vol. 40, no. 1.

Н.О. Лаас, О.В. Ясь.

БРОНДУКО́В Борислав Миколайович (01.03.1938—10.03.2004) — кіноактор, засл. арт. УРСР (1973), нар. арт. УРСР (1988).

Н. в с. Городища (нині село Київ. обл.) (за ін. даними — в с. Дубова; нині село Поліського р-ну Київ. обл.) Закінчив Київ. будівельно-гірничий технікум (1960), працював виконробом у будинкоуправлінні, брав участь у виставах самодіяльного театру при Будинку к-ри з-ду «Арсенал», де його побачив ректор Театрального ін-ту ім. І.Карпенка-Карого М.Задніпровський та запропонував вступити до ін-ту. 1961—65 Б. навч. у цьому закладі; ще студентом (1962) був запрошений реж. С.*Параджановим* взяти участь у зйомках кінострічки «Квітка на камені», реж. Л.*Осикою* — на роль злодія (крадія) в кінофільмі «Камінний хрест» (1968 Б. був нагороджений дипломом 3-го Всесоюзн. кінофестивалю за кращу чоловічу роль в цьому фільмі). Після нетривалої роботи в Театрі рос. драми ім. Лесі Українки перейшов у кіно. З 1985 — актор *Національної кіностудії художніх фільмів імені Олександра Довженка*, де знявся в таких фільмах: «Бур'ян», 1966 (Гнида), «Родина Коцюбинських», 1970 (Микола II), «Захар Беркут», 1971 (Бурунда), «Тривожний місяць вересень», 1976 (Попеленко), «Вавілон XX», 1979 (Явтушок Голий), «Подарунок на іменини», 1991 (кат). Знімався на кіностудіях «Мосфільм», «Ленфільм», «Молдова-фільм», «Вірменфільм». Зіграв бл. 90 гострохарактерних ролей. Б. — визнаний майстер ролей другого плану та епізодичних: Раков («Здрастуй і прощай», 1973); Федул («Афоня», 1975); Зюбін («Премія», 1975); Буча («Табір іде у небо», 1976); Анучкін («Одруження», 1977); Дьожкін («На вас чекає громадянка Никанорова», 1978); Тюлькін («Кіт в мішку», 1979); жених («Гараж», 1979); інспектор Лестрейд у телесеріалі «Шерлок Холмс і доктор Ватсон» (1979—86). Після завершення роботи в кінофільмі «Хіппініада, або Материк кохання» (1997) припинив зйомки через тяжку хворобу.

Став першим лауреатом Державної премії України ім. О. Довженка (1995).

П. у с. *Биківня*.

2008 К.Брондукова, вдова актора, видала книгу «Тринадцять сповідей», до якої увійшли поетичні мініатюри та вірші Б. З метою увічнення пам'яті Б. 8 вересня 2012 в Києві на будинку 22/7 по вул. Інститутській відкрито меморіальну дошку.

Літ.: *Лемєшева Л.* Шукаю режисера. «Культура і життя», 1987, 16 серпня, 30 серпня; *Брюховецька Л.* Усе багатство життєлюбної натури. «Культура і життя», 1995, 20 вересня; Теплий талант актора. «Урядовий кур'єр», 1995, 14 вересня; *Моргун Т.* Незламний Брондуков. «Культура і життя», 1996, 30 жовтня; «Моїми партнерами завжди були найкращі актриси» [бесіду записала О.Разік]. «Молодь України», 1998, 13 жовтня; *Смовж П.* Біль наш і гордість — Полісся. Іванків, 2003; *Солом'янський А.* Борги Брондукову. «Голос України», 2003, 1 березня; *Науменко Олексій*-Нестор. «Борислав сміється» [до 70-річчя з дня народження]. «Дзеркало тижня», 2008, 1 березня; *Мащенко М.* Велика трійця. «Літературна Україна», 2011, 26 травня; *Мережко В.* Неизвестные истории об известных актерах. «События недели: итоги и факты», 2016, 10 мая.

Г.П. Герасимова.

БУДИЛО́ВИЧ Антон Семенович (24.05 (05.06)1846—12.12.1908) — учений-славіст. Чл.-кор. Петербурзької академії наук (04.12. 1882).

Н. в с. Комотово (нині село Гродненської обл., Білорусь) у родині правосл. сільс. протоієрея. Освіту здобув у Кобринському духовному уч-щі та Литовській духовній семінарії. 1864 вступив на історико-філол. ф-т *Петербурзького університету*, де вивчав слов'ян. мови та рос. літературу. Студентський твір «Про літературну діяльність Ломоносова» відзначений золотою медаллю. 1867 брав участь у Слов'янському з'їзді в Москві. 1868 здійснював підготовку до здобуття професорського звання по кафедрі слов'ян. філології під кер-вом професорів І.*Срезневського* та В.*Ламанського*. З 1869 — приват-доцент слов'ян. наріч Петербурзької духовної академії; з 1870 — викладач слов'ян. наріч у Петербурзькому історико-філол. ін-ті. 1871 захистив магістерську дис. «Дослідження мови давньослов'янського перекладу XIII слів Григорія Богослова, за рукописом Імператорської Публічної бібліотеки XI століття». 1872—75 перебував у наук. відрядженні в слов'ян. країнах. 1875—81 — ординарний професор Історико-філологічного ін-ту кн. Безбородька в м *Ніжин*. 1878 захистив докторську дис. «Первісні слов'яни в їх мові, побуті та поняттях», отримав ступінь доктора слов'ян. філології. 1881 призначений ординарним професором рос. та церковнослов'ян. мови у Варшавському ун-ті та деканом історико-філол. ф-ту (з 1887). 1892—1901 — ректор Юр'ївського ун-ту (нині Тартуський ун-т, Естонія); провів русифікацію навч. закладу. 18 травня 1901 призначений членом Ради міністра нар. освіти, з 1905 — голова Особливої наради з питань про освіту інородців і представник мін-ва в Особливій нараді у справах віри. На поч. 20 ст. став політ. діячем, агітатором і популяризатором слов'янофільських ідей (див. *Слов'янофільство*), брав участь у справах петербурзького Слов'янського благодійного т-ва (товариш голови), був засн. і першим головою Галицько-руського т-ва. Відстоював правомонархічні погляди. Від грудня 1907 — редактор-видавець «Московских ведомостей». Член «Російського Зібрання» («Русского Собрания»), один з ініціаторів створення Рос. окраїнного т-ва, таємний радник.

Б.М. Брондуков.

П. у м. *Санкт-Петербург*.

Тв.: Об ученой деятельности Ломоносова по естествознанию и филологии. СПб., 1869; Ломоносов, как писатель. Сборник материалов для рассмотрения авторской деятельности Ло-

моносова. СПб., 1871; XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской Публичной Библиотеки XI века. СПб., 1875; Очерки из сербской истории. «Славянский сборник», т. 2. СПб., 1875; Анализ составных частей славянского слова с морфологической точки зрения. К., 1877; Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян, ч. 1. К., 1878; Очерки из церковной истории западных славян. Варшава, 1880; Начертание церковнославянской грамматики применительно к общей теории русского и других родственных языков. Варшава, 1883; Учебник церковно-славянского языка для средних учебных заведений. Варшава, 1883; Несколько мыслей о греко-славянском характере деятельности свв. Кирилла и Мефодия. Варшава, 1885; Обзор областей западного и южного славянства со включением червонно-русских в орографическом и гидрографическом отношениях. СПб., 1886; Об образовании общих языков в древней и новой Европе. Варшава, 1890; Культурная деятельность народов Греко-славянского мира. М, 1896; Историческая заметка о русском Юрьеве старого времени в связи с житием св. Исидора и 72 юрьевских мучеников. Юрьев, 1901; К вопросу о племенных отношениях в Угорской Руси. СПб., 1904; Наука и политика. СПб., 1905; Вопрос об окраинах России в связи с теорией самоопределения народностей и требованиями государственного единства. СПб., 1906; О единстве русского народа. СПб., 1907; Может ли Россия отдать инородцам свои окраины? СПб., 1907.

Літ.: Будилович как политический мыслитель. «Московские ведомости», 1908, 20 декабря; *Пальмов И.С.* Памяти почетного члена Санкт-Петербургской Духовной академии Антона Семеновича Будиловича. СПб., 1908; *Грот К.* Будилович А.С. [Некролог]. «Исторический вестник», 1909, т. 115; *Карский Е.Ф.* Будилович. Варшава, 1909; *Його ж*. Памяти Будиловича. «Русский филологический вестник», 1909, № 1; *Белая А.С.* Из истории лингвистических исследований в Нежинском историко-филологическом институте (наследие А.С. Будиловича). «Література та культура Полісся», вип. 1. Ніжин, 1990; *Добродомов И.Г.* А.С. Будилович и проблемы народной школы в дореволюционной России. Там само; *Самойленко Г.В.* Антон Семенович Будилович: библиографический указатель. Нежин, 1993; *Белая А.С.* Белорусы на Черниговщине: из истории научных и культурных связей. «Література та культура Полісся», вип. 21. Ніжин, 2002; *Смолин М.Б.* Будилович Антон Семенович. «Святая Русь. Большая Энциклопедия Русского Народа. Русский патриотизм». М., 2003; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Иванов А.А.* На страже русских интересов. Антон Семенович Будилович (1846—1908) и Николай Дмитриевич Сергеевский (1849—1908). Воинство святого Георгия: жизнеописания русских монархистов начала XX века. СПб., 2006.

О.Г. Самойленко.

БУДИ́НОК З ХИМЕ́РАМИ у Києві — пам'ятка архітектури нац. значення. Одна з найпопулярніших споруд *Києва*, приклад нічим не обмеженої самореалізації архітектора, який творив на стилістичній межі еклектики та модерну.

Незручну земельну ділянку в *Липках* архіт. В.*Городецький* придбав 1901 і навесні того ж року розпочав споруджувати власний будинок, що поєднував функції особняка та прибуткового будинку. Основні буд. роботи завершено 1902, опоряджувальні — 1903. Для буд-ва в складних інженерно-геол. умовах тут уперше в *Російській імперії* застосовано буронабивні бетонні палі інж. А.Страуса. В опоряджувальних роботах на фасадах і в інтер'єрах взяли участь скульп. Еліо Саля, його брат художник-монументаліст Еудженіо Саля, скульп. Ф.Соколов. Автором концепції декору був В.Городецький. Майолікові печі виготовлені на київ. керамічному з-ді Ю.Анджейовського. Більша частина фасадного декору виконана з нового на той час матеріалу — цементу, що вироблявся на київ. з-ді «Фор», співдир. якого був В.Городецький. Будівля відразу стала визначною як зразок арх-ри нового стилю, отримавши пізніше фольклорну назву Б. з х. Через фінансові проблеми В.Городецького 1912 будинок був відчужений, і новим власником став інж. Д.Балаховський. 1921—41 тут містилися рад. військ. установи, а після 1945 — поліклініка, що обслуговувала працівників ЦК *Комуністичної партії України радянської доби*. 2001—04 було виконано наук. реставрацію пам'ятки з пристосуванням її до потреб Адміністрації / Секретаріату / Офісу Президента України (див. *Адміністрації Президента України будівля*).

Будинок з химерами у Києві.

Будинок займає земельну ділянку площею 1,5 тис. кв. м, де були ще й гаражі, льодовні, комори, корівник і сад. З боку вул. Банкової спорудили сходи, які дозволяли обійти будинок навколо і спуститися на теперішню площу І. Франка. Будівля мурована із цегли, із широким застосуванням бетону й цементу, дуже складна за композицією. Через розташування на крутому схилі вона має 3 поверхи з боку вулиці, а з протилежного боку — 6. Розпланування — вільне асиметричне, характерне для особняків поч. 20 ст. Головну увагу приділено створенню комфортних умов проживання й оптимальним функціональним зв'язкам між групами парадних і житлових кімнат та приміщеннями обслуговування. Кожен із 4 поверхів був окремою квартирою на 6—10 кімнат, сам В.Городецький мешкав у найбільшій квартирі, що займала бельетаж. У двох цокольних поверхах (нижче рівня вул. Банкової) містилися госп. приміщення та квартири службового персоналу, у підвалі — архіт. бюро В.Городецького.

Оригінальна арх-ра є характерною для авторських експериментів доби раннього модерну загалом в Європі. У Б. з х. оригінальність найбільше проявилася в невичерпних за фантазією скульптурних прикрасах, тематикою яких став наземний і підводний тваринний світ, атрибути полювання, жіночі постаті. Аналогічне за тематикою поліхромне ліплення прикрашає парадні приміщення інтер'єру. Незвичний для України анімалістичний скульптурний декор пояснюється захопленнями автора — завзятого мисливця та мандрівника.

Літ.: *Малаков Д.* Архітектор Городецький. К., 1999; *Скібіцька Т.* Прибутковий будинок Городецького («Будинок з химерами»). В кн.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Сердюк О.* Київське житло другої половини XIX — початку XX століття. Львів, 2010; *Скібіцька Т.* Київський архітектурний модерн (1900—1910-і роки). Львів, 2011.

В.В. Вечерський.

БУДИ́НОК У́РЯДУ — див. *Кабіне́ту Міністрів Украї́ни будівля*.

«БЫЛО́Е» — істор. журнал, який видавався щомісячно протягом 1906—07 та 1917—26 у *Санкт-Петербурзі* (Петрограді, Ленінграді). Спершу друкувався коштом підприємця М.Парамонова за колективного редагування В.Яковлева (Богучарського), П.Щоголева й В.Бурцева. Попередниками періодичного видання були 6 збірників із тією ж назвою, виданих В.Бурцевим протягом 1900—04 у Лондоні. Редакційна програма журналу 1905 анонсувала систематичне студіювання визвол. рухів у *Російській імперії*. До співпраці із журналом було залучено широке коло осіб: професійні революціонери, вчені, громад. активісти, учасники або свідки подій М.*Антонович*, О.*Аптекман*, М.*Ашенбреннер,* О.*Бах*, Н.*Геккер*, М.*Карєєв*, П.*Мілюков*, Б.Модзалевський (див. *Модзалевські*) та чимало ін. Низка публікацій, уміщених у журналі, висвітлювала події, факти, діячів, пов'язаних з історією України, а також акцентувала увагу на різних фактах і подіях, пов'язаних з Україною. У січні та лютому 1906 були видані документи щодо Л.*Волкенштейн*, мемуари М.*Віташевського*, публікація «К истории "Общества св. Кирилла и Мефодия"», рецензія С.*Русової* на видане в Парижі «Собрание политических сочинений М.П. Драгоманова» тощо. У березневому номері 1906, приуроченому до 25-х роковин убивства імп. *Олександра II*, відтворено вірш М.*Некрасова* «На смерть Шевченко», у квітневому номері 1906 — нариси вражень П.Торгашова (Надина) «Стрельниковский процесс 1883 года в Одессе» та стаття П. Щоголева «Семен Олейничук», у травні 1906 було опубліковано присвячену М.*Лангансові* сильветку С.Русової, у червні 1906 — заключну частину Шевченкової поеми «Єретик» і автобіографію М.*Драгоманова*. У серпні 1906 на підставі документів *Третього Відділу* опубліковане складене Т.*Шевченком* передслово для запланованого, проте нереалізованого проєкту «Кобзаря» 1847 та висвітлено перебіг слідства у справі Т.Шевченка під заголовком «К биографии Т.Г. Шевченко», восени та в грудні. 1906 вміщено спогади С.*Ковалика* й ін. документи та матеріали. 1907 у журналі надруковано нотатки В.*Дебагорія-Мокрієвича*, С.Жебуньова (див. *Жебуньови*), О.*Русова* й Ф.*Вовка*; листи О.*Герцена*, Т.Шевченка, І.Тургенєва до *Марка Вовчка*; низку виступів В.Маслова-Стокоза (псевд. В.Батуринський) (серед того — ескіз-конспект «К биографии Н.И. Костомарова», замітка про виповнений В.*Доманицьким* варіант «Кобзаря», огляд київ. час. «Україна»); замітку зі схвальним поцінуванням С.Русовою двотомника О.Єфименко «История украинского народа», доповідь жандармів про Г.*Андрузького*; некролог А.*Богдановича*; документ «Украинская прокламация 1847 года»; рос. переклад хроніки О.*Коваленка* «Одиннадцать дней на броненосце "Князь Потемкин Таврический"»; дослідження П.Гуревича «Дело о распространении малороссийской пропаганды»; студію М.Лемке «Молодость "отца Митрофана"» (про харків. антиурядовий гурток, організований М. Муравським) тощо. Внаслідок тривалого цензурного тиску влади 1907 видання «Б.» було призупинено після виходу № 10/22, а натомість засновані зб. «Наша страна» (СПб., 1907), ж. «Минувшие годы» (1908), зб. «О минувшем» (СПб., 1909). Крім цього, чергову серію книжок за змістовної асоціації з «Б.» було видано протягом 1908—13 у Парижі.

Журнал відроджений у Петрограді 1917 М.Парамоновим, В Бурцевим, П.Щоголевим і В.*Водовозовим*, який спочатку заступив померлого 1915 В.Яковлева та демонстративно підкреслював спадкоємність від 1906—07: перше (липневе) число за 1917 вважалося продовженням — 23-м у заг. ліку. Того ж року В.Водовозова замінив Є.*Тарле*. 1918 через еміграцію В.Водовозова, М.Парамонова та В.Бурцева «Б.» почало опікуватись однойменне кооп. т-во, де П.Щоголеву допомагали літературознавець Ю.Оксман, історики Б.Ніколаєвський, О.Шилов і Ш.Левін, журналіст М.Ашешов. На сторінках поновленого журналу було опубліковано низку матеріалів і документів, тією чи ін. мірою пов'язаних з укр. проблематикою, в т. ч. «Юбилей Киевского университета» О.Бороздина (1917, № 3(25), «Проект воздухоплавательного аппарата» М.*Кибальчича* (1918, № 4—5(32—33), «Вл.Г. Короленко в последние годы жизни» Т.*Богданович*, «Французы в Одессе» В.Канторовича й «Мои воспоминания» М.Рафеса (1922), згадки про *Денікіна режим в Україні 1919—1920* і нарис «Занятие Киева большевиками» С.Мстиславського (1924—25). З-поміж низки окремих видань, опубл. під маркою «Б.», — брошури «Тарас Григорьевич Шевченко» М.Ашешова (Пг., 1919), «Поляки в Киеве в 1920 г.» Д.Заславського (Пг., 1922), «Три дня» Є.Замятина (Пг., 1922), «Разнотык: Рассказы» М.Зощенка (Пг., 1923), ювілейний 400-сторінковий фоліант «Бунт декабристов» (Л., 1926). 1926 було видано останню кн. «Б.» 1/35. За коректурними аркушами сформованих, але своєчасно не опублікованих № 36 і 37 обидва були видані 1991.

Літ.: *Аптекман О.В.* «Былое». «Современная жизнь», 1906, № 11; *В.Д.* [*Доманицький В.М.*] По журналах. Огляд матеріалів по історії України. «Україна», 1907, № 3; *Д. Д-ко* [*Дорошенко Д.І.*] Огляд журналів. Там само, № 4; *Петлюра С.В.* «Ukrainika» в журналі «Былое» за минулий (1906) рік. Там само, № 5; *Д. Д-ко* [*Дорошенко Д.І.*] Огляд журналів. Там само, № 6—7/8; Из истории «Былого». «Былое», 1917, № 1; *Лурье Ф.М.* Хранители прошлого. Журнал «Былое»: история, редакторы, издатели. Л., 1990; *Усенко П.Г.* «Былое». В кн.: Шевченківська енциклопедія, т. 1. К., 2012.

П.Г. Усенко.

В

Е.М. Вагоровський.

М.М. Варварцев.

ВАГОРО́ВСЬКИЙ Едуард Миколайович (26.02.1965—24.02.2022) — укр. військовик, підполковник, пілот-інструктор 39-ї бригади тактичної авіації Повітряних Сил ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у м. Рубіжне (нині місто Сіверськодонецького р-ну Луган. обл.). Закінчив Ставропольське вище військово-авіац. уч-ще льотчиків і штурманів протиповітряної оборони (1987). З 1989 служив у 894-му винищувальному авіац. полку (с-ще Озерне Житомир. обл.). Від 2005 перебував на пенсії. 2014 повернувся на військ. службу, був пілотом-інструктором 39-ї бригади тактичної авіації Повітряних сил ЗСУ (с-ще Озерне).

24 лютого 2022 (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)*. В. перебував на бойовому чергуванні. Ворог завдав ракетно-бомбові удари по Озерному, аеродром був атакований двічі. В., потрапивши під ракетний обстріл, ціною власного життя дав можливість іншим пілотам піднятися в повітря та вивести військ. авіацію з-під ракетного удару.

Указом Президента України 28 лютого 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету і територіальної цілісності України, вірність військовій присязі В. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022): зб. інформаційних матеріалів. К., 2023; *Карбунара Н.* Едуард Вагоровський врятував літаки від ворожих ракет. «Главком», 2022, 9 серпня. Web: https://glavcom.ua/country/society/eduard-vahorovskij-viviv-ukrajinsku-aviatsiju-z-pid-raketnoho-udaru-foto-video-866604.html

В.В. Мараєва.

ВАРВА́РЦЕВ Микола Миколайович (25.09.1929—29.04.2020) — історик, фахівець із всесвіт. історії та історіографії країн Зх. Європи й Америки, зарубіжної україністики й українікн. Д-р істор. н. (1981), професор (2008), засл. діяч н. і т. України (2004). Н. у м. *Київ*.

По закінченні ф-ту журналістики Київ. держ. у-ту ім. Т.Г. Шевченка (1952; див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) працював у газ. «Вечірній Київ». З 1968 — молодший наук. співробітник, з 1973 — старший наук. співробітник відділу зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР (нині *Інституту історії України НАН України*), з 1978 — старший наук. співробітник відділу історіографії та історії зв'язків України із зарубіжними країнами, з 1988 — гол. наук. співробітник того ж відділу, 1996—2015 — гол. наук. співробітник відділу всесвітньої історії і міжнар. відносин (нині його назва — відділ історії міжнар. відносин і зовн. політики України). 1972 захистив канд. дис. «Українська емігрантська преса, 1950—1970-ті рр.», а 1981 — докторську дис. «Зарубіжні центри українознавства у післявоєнний період». 1983 очолював делегацію УРСР (див. *Українська Радянська Держава*) на 28-й сесії Комісії соціального розвитку *Організації Об'єднаних націй* (*Відень*).

Автор і ред. понад 300 наук. праць. У 1980-х рр. започаткував дослідження українсько-італ. зв'язків, результатом яких стала низка праць. Дослідження В. регулярно публікувалися в провідних фахових журналах Італії: «Історичний огляд Рісорджименто» (Рим), «П'ємонтські студії» (Турин), «Дантівські сторінки» (Рим), «Релігії та суспільство» (Флоренція) та ін. Серед них особливе місце посідає розвідка, в якій вперше досліджено проблему взаємовпливів нац. рухів Італії та України, — «Поширення ідей мадзінізму в Україні XIX ст.» («La diffusione del pensiero mazziniano in Ucraina nell'Ottocento», Піза, 1996). За сприяння італ. нац. к-ту з відзначення 200-річчя від дня народження Дж.Гарібальді В. підготував разом із проф. Р.*Різаліті* спільну працю Ін-ту історії України НАН України та Флорентійського ун-ту про діяльність укр. волонтера гарібальдійської армії — «Лев Ілліч Мечников. Записки гарібальдійця. Експедиція Тисячі» (2008, італ. мовою). 150-річчю об'єднання Італії В. присвятив монографію, в якій маловідомі сторінки Рісорджименто (італ. Risorgimento — відродження, оновлення) розкрито через постать укр. оперного співака М.*Іванова* — «Життя і сцена Миколи Іванова: історія українця в італійському Рісорджименто». Внесок В. у розширення наук. і громад. зв'язків України із зарубіжними країнами знайшов міжнар. визнання: 2 червня 2002 Декретом Президента Італ. Республіки вченого удостоєно ордена «За заслуги перед Італійською Республікою», який було вручено послом Італії в Україні 26 березня 2003. В. став лауреатом Міжнар. премії культури (2009) Центру студій Дж.Донаті (Пістоя, Італія).

П. у м. Київ.

Праці: Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). К., 1986; Первомая живые истоки (исторический очерк). К., 1989; Украина — Франция: обмен научными и техническими знаниями (60—90-е годы XIX в.). В кн.: Культурные и общественные связи Украины со странами Европы: сборник научных трудов. К., 1990; Італійці в Україні (XIX ст.). Біографічний словник діячів культури. К., 1994;

La diffusione del pensiero mazziniano in Ucraina nell'Ottocento. Pisa, 1996; Україна в оцінках і свідченнях Заходу: французькі інтерпретації першої половини XIX ст. «Вісник Національної академії наук України», 1996, № 3—4; Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст.): історико-біографічне дослідження. Словник. К., 2000; Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX — початок XX ст.): документи, епістолярій, матеріали. К., 2000; Італійці та італійська к-ра в Україні. Gli italiani e la cultura italiana in Ucraina. The Italians and the Italian Culture in Ukraine. К., 2004 (у співавт.); Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. К., 2005; Lev Il'ič Mečnikov. Memorie di un garibaldino. La spedizione dei Mille. Moncalieri (Torino), 2008 (2011 — 2-ге доповнене вид-ня) (у співавт.); Життя і сцена Миколи Іванова (Історія українця в італійському Рісорджименто). К., 2011; Шевченко в Італії: від перших відгуків до видання збірника творів (до 200-ліття від дня народження Т.Г. Шевченка). В кн.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, вип. 23. К., 2014; Між музикою і політикою: опери Верді в Україні (XIX ст.). Там само, вип. 24. К., 2015.

Літ.: *Сиватова І.* Українські кавалери Італії. «Хрещатик», 2003, 27 березня; *Ковальчук О.* Варварцев Микола Миколайович. В кн.: Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Ковальчук О.О.* Варварцев Микола Миколайович. У кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 4. К., 2005; *Іваненко О.А.* Історик-міжнародник Микола Миколайович Варварцев. «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», вип. 18. К., 2009; *Іваненко О.А.* До 80-річчя доктора історичних наук, професора М.М. Варварцева. «УІЖ», 2009, № 5; Premio internazionale della Cultura 2009 al Prof. Mykola Varvartsev. В кн.: 27ª Giornata internazionale della Pace, della Cultura e della Solidarietà. Pistoia, 2009; *Горенко О.* Міжнародна премія культури — українському історикові. «Вісник НАН України», 2010, № 2; *Віднянський С., Іваненко О.* Варварцев Микола Миколайович. «УІЖ», 2020, № 3.

О.А. Іваненко.

ВАРФОЛОМІ́Я СВЯТО́ГО КОСТЕ́Л та дзвіниця в Дрогобичі — комплекс пам'яток арх-ри нац. значення. Розташов. в істор. центрі *Дрогобича* на території замку, укріплення якого були розібрані на поч. 19 ст.

Буд-во мурованого костелу розпочалося 1392 як фундація польс. короля Владислава *Ягайла* і закінчилося в 1410-х рр. Костел горів 1498, відновлений і заново освячений 1511. Протягом існування мав посвяту

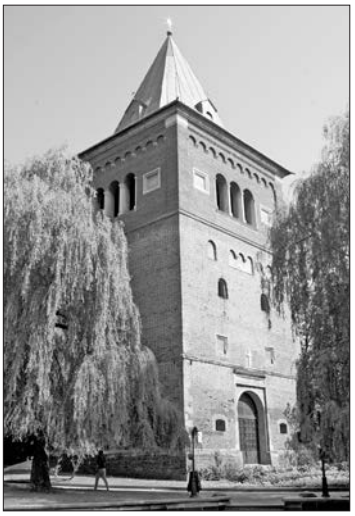

Дзвіниця костелу св. Варфоломія у Дрогобичі.

Вознесіння Діви Марії, Святого Хреста і св. Варфоломія. 1648 його зруйновано, 1681 відбудовано, відремонтовано 1754 й пізніше реконструйовано: 1780 збудували нові хори замість розібраних старих у пресбітерії; 1788—89 розібрали притвор перед порталом; 1791—95 та 1800 художники А.Соліцький і Борщ виконали фрески в інтер'єрі; 1800 із цегли розібраного 3-го ярусу башти (дзвіниці), розташов. біля костелу, перед його пн. порталом прибудували каплицю, а також реконструювали портал на зх. фасаді.

Великі реставраційні роботи на пам'ятці виконали наприкінці 19 — на поч. 20 ст. 1882 за проєктом дрогобицького інженера-архітектора Е.Л.Остої-Солецького до пресбітерія з пн. боку прибудували ризницю (сакристію). Наприкінці 19 ст. вікна прикрасили вітражами, виготовленими за ескізами польс. художників Я.Матейка, С.Виспянського та Ю.Мегоффера. Реставрація, виконана 1902—13 за проєктом архіт. Ф.Єльонека, значно змінила вигляд пам'ятки: ліквідацію високого готичного аттика над пресбітерієм і накриття його пониженим дахом фахівці оцінили негативно. У 1930-х рр. в інтер'єрі реставрували розписи. Рад. влада закрила костел 1949, перетворивши його на склад. 1989 його повернули римо-катол. громаді. 2017 в костелі освячено новий вівтар.

Костел муровано із червоної цегли й зовні не тиньковано, що є характерним для пн. (нім.) готики. На червоному тлі фасадів викладено ромбічні орнаменти із чорної перепаленої цегли. Для цього ж напряму готичної арх-ри характерний і план цього костелу зального типу — тринавовий, із навами однакової висоти і витягнутим гранчастим пресбітерієм, однакової ширини із середньою навою. За планом і заг. композицією дрогобицький костел дуже схожий на Кафедральний костел Святого Успіння Пресвятої Діви Марії у Львові (без прибудов). В інтер'єрі квадратного в плані залу 4 опорні пілони несуть систему циліндричних і хрестових склепінь. Пресбітерій перекрито нервюрними готичними склепіннями. Стіни зовні укріплені ступінчастими контрфорсами.

Монументальний осн. об'єм будівлі увінчаний на зх. і сх. фасадах готичними ступінчастими фронтонами. Фриз угорі пресбітерію прикрашений керамічними рельєфними плитками, а в стіни вмонтовані білокам'яні рельєфи — елементи язичницької скульптури. В інтер'єрі збереглися готичні білокам'яні портали, а біля пн. стовпа — скульптурний надгробок Катерини Рамултової роботи С.Чешека (1572).

Мурована споруда теперішньої дзвіниці стоїть на пд. від костелу. Збудована 1550—51 архіт. із *Перемишля* Я.Грендошем як надбрамна триярусна оборонна башта (у системі укріплень замку). 3-й ярус розібрали 1799 (коли башту переобладнали на костельну дзвіницю) і відновили 1883. До 1883 споруду увінчувала баня, потім — наметовий дах.

Дзвіниця цегляна, нетинькована, квадратна в плані, триярусна, завершена високим наметовим дахом із хрестом на вершечку. В 1-му ярусі — наскрізний арковий проїзд. Стіни прорізані бійницями й прикрашені нішами. 3-й ярус, увінчаний аркатурним фризом, має на кожному фасаді поєднані аркові отвори у вигляді романського трифорію.

Літ.: *Юрченко С.* Про час будівництва вежі парафіяльного костьолу в Дрогобичі. «Архітектурна спадщина України», 1994, вип. 1; Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Історія української архітектури. К., 2003; *Лукомський Ю. та ін.* Археологічні дослідження вежі-дзвіниці костьолу Святого Бартоломея в Дро-

М.Я. Варшавчик.

гобичі 2015 р. «Дрогобицький краєзнавчий збірник», 2017; вип. 19—20.

В.В. Вечерський.

ВАРША́ВЧИК Марко Якимович (17.12.1918—27.05.2001) — історик, джерелознавець, архівіст. Д-р істор. н. (1972), проф. (1972), засл. діяч н. УРСР (див. *Українська радянська держава*). (1987).

Н. в м. *Сміла* в робітничій родині. 1936 закінчив із золотою медаллю середню школу м. Сміла; 1936—41 навч. на істор. ф-ті Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), був іменним стипендіатом, отримав диплом із відзнакою.

У червні 1941 добровольцем вступив до лав Червоної армії (див. *Радянська армія*). Був курсантом Особливого комуніст. полку, служив у 3-му Гвардійському кавалерійському корпусі на *Південно-Західному фронті* (політ. бійцем, політруком кавалерійського ескадрону, секретарем бюро Комуніст. спілки молоді, лектором політ. відділу корпусу, ред. корпусної газ. «Конногвардеец»). З лютого 1946 до 1952 працював у ЦДІА УРСР (нині *Центральний державний історичний архів України*, м. Київ) нач. науково-видавничого відділу, вченим секретарем. 1947 за сумісництвом працював викладачем кафедри архівознавства Київ. держ. ун-ту. Впродовж 1948—56 — старший викладач, доцент Київ. пед. ін-ту ім. М. Горького (див. *Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова*), 1956—57 — викладач Української с.-г. академії (нині *Національна академія аграрних наук України*).

1957—91 працював у Київ. держ. ун-ті ім. Т.Г. Шевченка в Ін-ті підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук (нині Ін-т післядипломної освіти); 1992—96 викладав на кафедрі архівознавства та спец. істор. дисциплін (нині кафедра архівознавства та спец. галузей істор. науки).

Автор бл. 150 наук. праць, серед яких монографії, підручники, науково-методичні посібники. Опублікував монографічні дослідження «Источниковедение истории КПСС» (М., 1973) та «Историко-партийное источниковедение: теория методология, методика» (К., 1984), де розроблялись основи теор. проблем джерелознавства та методології істор. науки. В. дослідив питання теорії джерела, структури джерелознавства, класифікації і критики джерел, визначив основні групи партійних документів та їх місце в істор. дослідженні. В. акцентував увагу на розкритті природи джерела, його сутності, специфіки відбиття дійсності, пізнавальних функцій. Наголошував на об'єктивно-суб'єктивному характері природи джерел і можливості реконструювання за ними істор. процесу. Запропонував визначення істор. джерела, актуалізував принцип віддзеркалення джерелом реальних явищ та подій, визначив етапи джерелознавчої критики (аналітичної та синтетичної), обгрунтував 7 класифікаційних схем істор. джерел: за способом фіксації явищ; за ступенем причетності джерела до описаної події; за ознакою службового призначення; за характером інформації з точки зору її повторюваності; за видовими ознаками джерела; за походженням і авторством; комбінована (вибіркова) схема. Розробив методологію істор. джерелознавства, зокрема вибудував ієрархію методів, систематизувавши їх за 4 групами: загальнонаук., міждисциплінарні, загальноістор., джерелознавчі.

За ініціативи В. на сторінках наук. істор. періодики була розгорнута дискусія з проблем теорії істор. джерелознавства та методології історії, зокрема упорядкування понятійно-термінологічного апарату. Проаналізувавши різні визначення категорії «факт», В. вводить до теоретичного джерелознавства такі поняття, як «факт-подія», «факт-джерело», «факт-знання» як етапні для отримання об'єктивної інформації про події.

Підготував бл. 30 докторів та канд. істор. наук.

Нагороджений *Великої Вітчизняної війни орденом* 1-го (1945) та 2-го (1944) ст., орденом «Червона Зірка» (1943), медалями «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» (1945), «За оборону Сталінграда» (1942), «За взяття Кенігсберга» (1945) та низкою ювілейних медалей.

П. у м. Київ. Похований на *Байковому кладовищі.*

Праці: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: путеводитель. К., 1956; Славные страницы героического прошлого. «Коммунист Украины». 1964, № 2; Принципы отбора историко-партийных источников. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 3; Вопросы логики исторического исследования и исторический источник. «Вопросы истории», 1968, № 10; Классификация источников изучения истории КПСС. К., 1971; Источниковедение истории КПСС. М., 1973; Вопросы методологии историко-партийной науки. «Вопросы истории КПСС», 1976, № 4; О научных основах изучения истории КПСС. М., 1978; О структуре источниковедческой критики. В кн.: Источниковедение отечественной истории. М., 1980; Историко-партийное источниковедение: теория, методология, методика. К., 1984; Методи джерелознавства. В кн.: Джерелознавство історії України: довідник. К., 1998.

Літ.: *Шморгун П.М.* Вітаємо ювіляра. «Київський університет», 1988, 23 груд.; *Горбул О.Д.* Вшанування доктора історичних наук, професора М. Я. Варшавчика у зв'язку з його 70-річчям. «УІЖ», 1989, № 3; *Шморгун П.М.* Варшавчик Марко Якимович. В кн.: Джерелознавство історії України: довідник. К., 1998; *Корольов Б.І.* Розвиток проблем теоретичного джерелознавства в працях М. Я. Варшавчика. У кн.: Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка (Історія), вип. 41. К., 1999; *Корольов Б.І.* Педагог, вчений, людина: Слово про Марка Якимовича Варшавчика. В кн.: Спеціальні галузі історичної науки: зб. на пошану М. Я. Варшавчика. К., 1999; Марко Якимович Варшавчик: [некролог]. «Архіви України», 2001, № 4—5; Варшавчик Марко Якимович. В кн.: Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення. К., 2004; *Маковська Н.В.* Варшавчик Марко Якимович. В кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008; Варшавчик Марко Якимович. В кн.: Професори Київського університету імені Тараса Шевченка: бібліографічний довідник. К., 2014.

І.Н. Войцехівська.

ВАСИЛЕ́НКА М. П. ІМЕНІ ПРЕ́МІЯ НАН УКРАЇНИ — одна з іменних премій *Національної академії наук України*, заснована постановою Президії *НАН України* № 309 від 28 листопада 1991. Названа на честь видатного укр. правознавця та історика, другого президента ВУАН М.П.*Василенка*, присуджується за видатні наук. роботи в галузі д-ви і права України.

З її заснуванням була скасована премія НАН України ім. Д.З.Мануїльського, яка присуджувалася в 1972—91 за видатні наук. роботи з історії, філософії, д-ви і права. Порядок присудження премії визначається

Положенням про Премії імені видатних вчених України (в редакціях, затверджених постановами Президії НАН України № 309 від 28 листопада 1991, № 228 від 20 червня 1997 та № 206 від 11 липня 2007).

Присудженню премії передує відкритий конкурс. Рішення про присудження премії приймається Президією НАН України на підставі рекомендації бюро Відділення історії, філософії та права НАН України, яке є гол. організатором відповідного конкурсу. Повідомлення про присудження премії публікується в ж. «*Вісник Національної академії наук України*». Особам, які удостоєні премії, на річних Заг. зборах НАН України вручається відповідний диплом Президії НАН України.

Премія присуджувалася щороку впродовж 1992—97, від 1998 — один раз на два роки, а від 2008 — один раз на три роки. Нині по Від-ню історії, філософії та права НАН України кожні три роки почергово присуджують В.М.П.і.п. НАНУ та премію ім. М. І. Костомарова (1-й рік), *Грушевського імені премію НАН України* та премію ім. Д. І. Чижевського (2-й рік) і премію ім. А. Ю. Кримського (3-й рік).

Лауреатами премії ім. М.П. Василенка були: В.Н.Денисов, В.І.Євінтов — за цикл праць «Міжнародне право і світовий порядок: пошук моделей правового розвитку» (1992); Г.Л.Знаменський — за цикл праць «Правове регулювання економіки в сучасних умовах» (1993); І.Б.*Усенко* — за цикл праць «Юридичні аспекти історії Всеукраїнської академії наук» (1994); О.М.Костенко — за цикл праць «Закон і злочин (соціопсихологічні дослідження)» (1995); Л.В.*Таран* — за монографію «Історична думка Франції та Росії» (1996 р.); Ю.І.*Римаренко* — за цикл праць «Етнодержавознавство: понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика» (1997); К.А.Вислобоков, Ю.С.*Шемшученко* — за публікацію видатної пам'ятки укр. права «*Права, по которым судится малороссийский народ*» (1998); Н.М.Хуторян, Я.М.Шевченко — за цикл праць «Проблеми розвитку цивільного і трудового права в умовах формування ринкових відносин» (2000); В.Ф.Погорілко, О.В.Скрипнюк, М.І.Ставнійчук — за цикл праць «Проблеми становлення і розвитку правової держави в Україні» (2002); В.С.Журавський, О.Л.Копиленко, Н.М.Оніщенко — за цикл праць «Правова система і парламентаризм в Україні: проблеми становлення і розвитку» (2004); В.І.Семчик, П.Ф.Кулинич, О.І.Ющик — за цикл праць «Теоретичні проблеми аграрної і земельної реформ та законодавчого процесу в Україні» (2006); В.П.Горбатенко — за цикл праць «Проблеми і перспективи політико-правового розвитку України» (2008); І.С.Гриценко, Н.М.Пархоменко, С.Я.Фурса — за цикл праць «Проблеми розвитку матеріального і процесуального права» (2011); О.О.Кваша, С.В.Прилуцький — за цикл праць з проблем дослідження кримінології в Україні (2014); В.І.Акуленко, М.О.Теплюк, М.М.Шумило — за цикл праць «Забезпечення ефективності реалізації законодавства України: проблеми теорії і практики» (2017); У.Батлер, О.В.Петришин, О.В.Кресін — за цикл праць «Порівняльно-правова картина світу: діалектика розвитку» (2020); О.М.Стойко, В.А.Явір, Т.І.Бондарук — за цикл праць «Правові та політичні засади державотворчих і націєтворчих процесів в Україні» (2023). Чергове присудження премії має відбутися 2026.

А.Ю. Іванова.

ВАСИЛЕ́НКО Володимир Андрійович (16.01.1937—09.10.2023) — правознавець-міжнародник, д-р юрид. н. (1976), професор (1978). Н. в м. *Київ*. 1959 закінчив юрид. ф-т Київського ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). На цьому ф-ті (нині Навчально-науковий ін-т міжнародних відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка) пройшов шлях від аспіранта до професора. Навесні 1990 підготував перший проєкт Декларації про держ. суверенітет України. Брав участь у виробленні остаточного варіанта *Декларації про державний суверенітет України 1990*.

1972—92 працював наук. консультантом МЗС України з правових питань. 1991—93 — член Конституційно-дорадчої ради при *Президії Верховної Ради України*, член Конституційної комісії і заст. голови робочої групи цієї комісії.

1992—95 — Надзвичайний і Повноважний Посол у Королівстві Бельгія, Королівстві Нідерланди та Великому Герцогстві Люксембург. За сумісництвом представляв інтереси України при *Європейському Союзі* та НАТО (див. *Північноатлантичний альянс*; 1992—97).

1995—97 — посол з особливих доручень МЗС України. 1997—2002 Надзвичайний і Повноважний Посол України у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії, за сумісництвом — в Ірландії.

2002—05 — суддя Міжнародного трибуналу (див. *Трибунали міжнародні*) стосовно колиш. Югославії. Впродовж 1988—90, 1995—97 і від березня 2005 до поч. 2010 — представник України в Комісії *Організації Об'єднаних Націй* з прав людини, віцеголова 47-ї та 52-ї сесії ООН. Очолював делегацію України на конференції ООН з права міжнар. договорів між д-вами та міжнар. орг-ціями або між міжнар. орг-ціями (Відень, 1996).

2018 обраний аудитором Нац. антикорупційного бюро України за квотою *Верховної Ради України*.

Делегат Установчого з'їзду *Народного руху України* (НРУ), член ред. комісії з'їзду, член першого складу Великої ради НРУ.

Наук. інтереси В. охоплювали питання заг. теорії міжнар. права, міжнар. правової відповідальності та санкцій, мирного врегулювання міжнар. спорів. Тривалий час викладав в Укр. ін-ті міжнар. відносин при Київському ун-ті і в *Національному університеті «Києво-Могилянська академія»*. Активно співпрацював з інформаційними інтернет-ресурсами (зокрема, «Обозреватель»).

В. надав своє визначення *геноциду* у світлі Конвенції ООН від 9 грудня 1948 «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». Він вважав, що геноцид відрізняється від ін. злочинів проти людяності, по-перше, якістю наміру, а не кількістю жертв; по-друге, спрямованістю не проти людей, а проти чітко окресленого кола різновидів людських груп; по-третє, націленістю не проти окремих членів таких груп, а проти групи як такої. У книзі, яка стосується юрид. оцінки злочину геноциду, В. підкреслює необхідність зосередження на встановленні спец. наміру знищити певну групу і до-

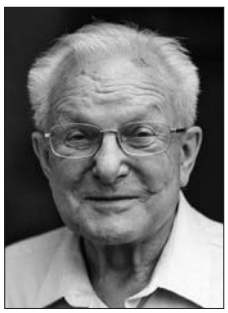

В.А. Василенко.

Д.М. Васильєв.

С.В. Васіч.

ведення того, що цей намір стосувався саме цієї нац., етнічної, расової або реліг. групи як такої, а не на пошуку відповіді на запитання, чому, з яких причин і мотивів, де і коли було вчинено злочин.

Методологічну вагу має і спостереження, сформульоване В. на підставі аналізу багатьох узагальнюючих праць ін. дослідників голоду 1932—33 в *Союзі Радянських Соціалістичних Республік*: між *Голодомором 1932—1933* і голодом, який у той період охопив ін. регіони СРСР, існувала якісна різниця, а саме селян поза межами України і Кубані катували голодом як соціальний клас, а укр. селяни стали жертвами злочину насамперед через свою нац. належність.

Повний кавалер ордена «За заслуги» (1997, 2001, 2007).

П. у м. Київ.

Праці: Ответственность государства за международные правонарушения. К., 1978; Международные правовые санкции. К., 1982; Правові аспекти участі Української РСР у міжнародних відносинах. К., 1984; Основы теории международного права. К., 1988; Голодомор 1932—1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. К., 2009; Методологія правової оцінки Голодомору 1932—1933 рр. в Україні як злочину геноциду. В кн.: Голодомор 1932—1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. К., 2016.

С.В. Кульчицький.

ВАСИ́ЛЬЄВ Дмитро Миколайович (20.02.1978—19.03.2022) — укр. військовик, підполковник, командир ракетного дивізіону 19-ї ракетної бригади «Свята Варвара» Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Нар. у м. *Первомайськ*. 2001 закінчив Харків. військовий ун-т. Служив у 19-й ракетній бригаді «Свята Варвара» (м. Хмельницький), де пройшов шлях від лейтенанта до командира дивізіону. Брав участь у бойових діях під час проведення *Антитерористичної операції* та *Операції об'єднаних сил*. Із початком широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)* від 24 лютого до 18 березня ракетний дивізіон під кер-вом В. завдавав ударів по скупченню військ противника поблизу населених пунктів Чонгар (село Геніческого р-ну Херсон. обл.), Василівка (місто Василівського р-ну Запоріз. обл.), *Токмак*, *Мелітополь*, Пологи (місто Пологівського р-ну Запоріз. обл.), *Гуляйполе*, *Кам'янка*, Дніпрорудне (місто Василівського р-ну Запоріз. обл.), *Бердянськ*, Велика Білозерка (село Василівського р-ну Запоріз. обл.), знищуючи значну кількість сил і засобів окупантів. 18 березня 2022 В. разом із підрозділом потрапив під обстріл у *Запорізькій області* і наступного дня помер у шпиталі через важкі поранення, несумісні з життям. Нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. (2017) і посмертно 2-го ст. (22 березня 2022). Указом Президента України № 235/2022 від 13 квітня 2022 за особисту мужність, вагомий внесок у захист держ. суверенітету і територіальної цілісності України В. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка». На вшанування пам'яті на честь В. перейменовані вулиці в м. *Хмельницький* (28 квітня 2022) і в м. Первомайськ (4 квітня 2023).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.): зб. інформаційних матеріалів. К., 2023.

В.В. Мараєва.

ВА́СІЧ Сергій Вікторович (30.04. 1971—08.03.2022) — укр. військовик, старший сержант, командир танку 14-ї окремої механізованої бригади ім. кн. Романа Великого Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Нар. у м. Батумі (нині столиця автономної республіки Аджарія, Грузія). З 2015 брав участь у бойових діях у зоні проведення *Антитерористичної операції* та *Операції об'єднаних сил*. З 2018 — командир танку в танк. батальйоні 14-ї окремої механізованої бригади (м. Володимир, див. *Володимир-Волинський*). З 24 лютого 2022 (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)* після широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну воював на Київщині. 8 березня 2022 екіпаж танку Т-64-БВ, яким керував В., брав участь у наступній операції, метою якої було звільнення с-ща *Макарів*. У ході бою танкісти завдали техніці і живій силі окупантів значних втрат. Однак танк був підбитий, В. вдалося покинути його до детонації боєкомплекту. Для евакуації з поля бою він пересів у десантне відділення бойової машини піхоти (БМП), яка також брала участь у наступі, проте ворожий снаряд влучив і в БМП. В. загинув на місці.

Указом Президента України від 12 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету і територіальної цілісності України, вірність військ. присязі В. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Похований на Київщині. У травні 2023 В. перепоховано в Грицівській територіальній громаді (Шепетівський р-н Хмельн. області).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.): зб. інформаційних матеріалів. К., 2023.

В.В. Мараєва.

ВЕЛИ́КІ КУЧУГУ́РИ, Запорозьке городище — археол. пам'ятка 14 — поч. 15 ст., рештки золотоординського міста (див. *Золота Орда*), яке не згадується у писемних джерелах. Назва за монетними легендами — Орду (Орда, «ставка»). Місто, ймовірно, було однією з резиденцій *Мамая*. Було розташов. за 7 км на пн. сх. від с. Верхня Криниця Василівського р-ну *Запорізької області*, на піщаному підвищенні, оточеному плавнями *Великого Лугу* (нині на островах *Каховського водосховища*). Під час розвідок, проведених 1950—51 О.*Бодянським*, В.Пешановим і Д.Березовцем, знайдено 38 золотоординських монет. Пам'ятку досліджувала 1953 Горностаївська експедиція Ін-ту археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*) під кер-вом В.*Довженка*. На площі 10 га відкриті рештки мечеті з мінаретом, хамам (лазня), садиба з багатокімнатною будівлею, господарчо-побутові комплекси з тандирами (печами), канами (опалювальними пристроями) і суфами (глиняними підвищеннями). Серед знахідок — бл. 200 золотоординських монет, керамічний посуд, знаряддя праці для обробки землі, рибальське начиння, прикраси зі срібла і золота.

Після створення Каховського водосховища (1955—57) територія городища перетворилася на групу островів загальною площею 66 га. У різні роки тут знайдено бл. 7 тис. золотоординських монет 14 ст. часів *Узбека*—

Мухаммед-Буляка (хан; 1370-ті рр.). Розкопки поновлено 1977—81 *Запорізьким обласним краєзнавчим музеєм* (Г.Шаповалов, І.Тихомолова, З.Попандопуло); досліджено залишки глинобитних господарчо-житлових будівель, залишки цегляної будівлі, три поховання, знайдено монети часів хана *Тохтамиша*, особисті речі (дзеркала, браслети), керамічні водопровідні труби, посуд, землеробські та рибальські знаряддя, ваги.

Літ.: *Довженок В.Й.* Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 10. К., 1961; *Добролюбский А.О.* О наименовании Кучугурского городища в 60-х годах XIV века. В кн.: Международные связи в средневековой Европе: тезисы науч. докладов. Запорожье, 1988; *Григорьев А.П.* Золотоордынский город Орда. «Востоковедение» (Ленинград), 1990, вып. 16; *Тихомолова И.Р.* Фарфор и фаянс в керамическом комплексе городища Большие Кучугуры. В кн.: Старожитності степового Причорномор'я і Криму, т. 10. Запоріжжя, 2002; *Тихомолова И.Р., Попандопуло З.Х.* Альбарелло городища Большие Кучугуры. В кн.: Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв., т. 1. К., 2005; *Єльников М.В.* Резиденція беклярбека Мамая і місто Орду (до 60-річчя дослідження Кучугурського городища). «Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету», 2013, вип. 36.

М.В. Єльников.

ВЕЛИЧЕ́НКО Степан (Velychenko; н. 29.06.1950) — канадсько-укр. історик. Н. у м. Торонто (Канада), Вивчав політ. науки й історію в ун-тах Торонто та Йорка (Онтаріо, Канада). Захистив дис. «Вплив історичних, політичних і соціальних ідей на політику Богдана Хмельницького та козацької старшини між 1648 і 1657 рр.» в Лондонському ун-ті (Велика Британія), отримавши наук. ст. д-ра філос. з історії (1981). Наук. асистент в Лондонській школі економіки (1975), стажист Ягеллонського ун-ту (Польща, 1977—78), член Ін-ту істор. студій Лондонського ун-ту (1983). Постдокторський стипендіат Гарвардського ун-ту (1983; США). Від 1984 — співробітник кафедри укр. студій Торонтського ун-ту. Учасник програми наук. обміну між *Канадою* та *Союзом Радянських Соціалістичних Республік* як стажист Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*; 1988). Наук. співробітник Центру рос. та східноєвроп. студій і Центру європ., рос. та євразійських студій Торонтського ун-ту (1990—2005). Викладав низку курсів з укр., рос. та європ. історії 16—20 ст. в ун-тах Йорка (1983—86), Гуельфа (1993; Онтаріо, Канада), Брок (1993, 1995; Онтаріо, Канада), Трента (1995—96; Онтаріо, Канада), Торонто (1988—97, 2002), а також у Держ. ун-ті Нью-Йорка (1998—99; США) та Нац. ун-ті *«Києво-Могилянська академія»* (2005—08) й Українському католицькому ун-ті у Львові (2016).

Автор низки праць з укр. політ. й інтелектуальної історії, зокрема компаративних студій з обсягу укр., рос. і польс. історіописання, колоніалізму та імперіалізму, держ. буд-ва за часів *Української революції 1917—21*, демографічної катастрофи 1917—23, укр. нац. й імперського дискурсів у суспільно-політ. думці та ін. Співред. спец. випуску зб. «Схід—Захід» (2001, вип. 4) «Росія та Британія: імперії та нації на окраїнах Європи» та ред. видання «Україна, Європейський Союз та Росія: історія, культура та міжнародні відносини» («Ukraine, the EU and Russia: history, culture and international relations»; Бейзинсток [Велика Британія], 2007). Співорганізатор міжнар. наук. конференції «Ірландія, Україна та імперії: залежність, конфлікт, пам'ять» (15—17 листопада 2019, Київ). Співред. книги «Ірландія та Україна. Студії з порівняльної імперської та національної історії» («Ireland and Ukraine. Studies in Comparative Imperial and National History»; Штутгарт, 2022). Восени 1988 записав несанкціоноване аудіоінтерв'ю з Я.*Дзирою* в Центр. наук. б-ці ім. В.І. Вернадського (див. *Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського*), опубл. на вебсайті historians.in.ua під назвою «Історія, історики й історіописання совєтських часів».

Праці: A Note on Missing and Destroyed Archival Sources Relating to the Early-Modern Period of Ukrainian History. «Journal of Ukrainian Graduate Studies», 1977, No. 3; Malo znany portret Bohdana Chmielnickiego. «Studia historyczne», 1981, № 2; Bohdan Khmelnytsky and the Rakoczis of Transylvania During the Polish Elections of 1648. «Journal of Ukrainian Studies», 1983, vol. 8, No. 2; The Ukrainian-Rus Lands in Eastern European Politics 1572—1632. Some Preliminary Observations. «East European Quarterly». 1985, vol. 19, No. 3; Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550—1648 рр.: дискусії з канадським істориком. К., 1989; Tsarist Censorship and Ukrainian Historiography 1828—1904. «Canadian American Slavic Studies», 1989, No. 4; The Origins of the Soviet Interpretation of Eastern Slavic History. A Case Study in Policy Formulation. «Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte», 1990, Nr. 46; Cossack Ukraine and Baltic Trade 1600—1648. Observations on an Unresolved Issue. В кн.: Ukrainian Economic History. Cambridge, 1991; Perestroika and Interpretation of Russian-Ukrainian Relations. «Journal of Soviet Nationalities», 1991, No. 2; Перебудова та минуле неросійських народів. «УЖ», 1992, № 4; National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992; Володарі і козаки: замітки до проблеми легітимності і тяглості в українській історіографії XVII—XVIII ст. «Mediaevalia Ucrainica», 1993, ч. 1; Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914—1991. New York, 1993; National History and the History of the USSR. The Persistence and Impact of Categories. В кн.: Nationalism and History. The Politics of Nationbuilding. Toronto, 1994; Restructuring and the Non-Russian Past. «Nationalities Papers», 1994, No. 2; Identities, Loyalties and Service in Imperial Russia: Who Administered the Borderlands? «Russian Review». 1995, No. 2; Empire Loyalism and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia 1707—1914. «Comparative Studies in Society and History». 1997, No. 3; Царський уряд в українських губерніях 1800—1914 — Всемогутність чи слабість? Деякі зауваження до методології й інтерпретації. «Україна модерна», 1999, ч. 2—3; The Bureaucracy. Police and Army in Twentieth-Century Ukraine. A Comparative Quantitative Study. «Harvard Ukrainian Studies», 1999, No. 3—4; The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought. «Ab Imperio», 2002, № 1; Post-colonialism and Ukrainian History. «Ab Imperio», 2004, № 1; Ukrainians Re-think their Revolutions. «Ab Imperio», 2004, № 4; Nationalizing and Denationalizing the Past: Ukraine and Russia in Comparative Context. «Ab Imperio», 2007, № 1; Ukraine: EU Member or a Second Belorus. В кн.: Ukraine: the EU and Russia. London, 2007; Питання російського колоніалізму в українській думці. Політична залежність, ідентичність та економічний розвиток. «Схід—Захід»: історико-культурологічний зб., 2009, вип. 13—14; Чи можливо тепер науково переписувати історію підросійської України? «Критика», 2009, № 9—10; Ukrainian Anti-Colonialist Thought in

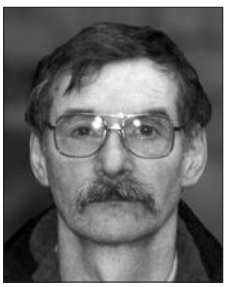

С. Величенко.

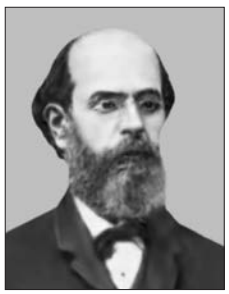

М.А. Вербицький-Антіох.

Comparative Perspective. A Preliminary. «Ab Imperio», 2012, № 4; Ukrainian Anti-colonialist Marxism. A Forgotten Legacy in a Forgotten Colony. «Схід—Захід»: історико-культурологічний зб., 2013, вип. 16—17; Medieval Myths and the Imaginary «Kievan Origins» of Russia. В кн.: Ювілейний збірник на честь проф. П.-Р. Магочія». Ужгород; Пряшів; Нью-Йорк, 2015; Імперіалізм і націоналізм по-червоному: українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918—1925). Львів, 2017; Ukrainians and Cities 1861—1917. Not so Rural. Not so Russified. «Місто: історія, культура, суспільство», 2017, № 2; Propaganda in Revolutionary Ukraine. Leaflets, Pamphlets, and Cartoons, 1917—1922. Toronto—Buffalo—London, 2019; Violence, Propaganda and Victory in Revolutionary Ukraine (1917—1923). Or: You can get a lot further with a smile and a gun than just a smile. «Journal of Intelligence Propaganda and Security Studies», 2020, No. 2; Life and Death in Revolutionary Ukraine. Living Conditions, Violence, and Demographic Catastrophe, 1917—1923. Montreal—Kingston—London—Chicago, 2021; Відкритий лист до Олівера Стоуна. Web: http://krytyka.com/ua/community/blogs/vidkrytyy-lyst-do-olivera-stouna; Leftists Liberals and Ukraine. A Tale of Double Standards (March, 2015). Web: http://krytyka.com/en/solutions/opinions/leftists-liberals-and-ukraine-tale-double-stanrds

Літ.: Register: Scholars, Researchers and Academics in Ukrainian and Ukrainian Canadian Studies in Canada. Edmonton, 1985—1986; Українські історики: біобібліографічний довідник, вип. 3. К., 2010.

О.В. Ясь.

ВЕРБИ́ЦЬКИЙ-АНТІО́Х Микола Андрійович (Вербицький-Антіохов, Антіохов-Вербицький, Вербицький, Антіохов; псевдоніми: Білокопитий М., Миколайчик, Черніговець Я., Білокопитий Черніговець Миколайчик, Перебийніс, Цибулька, Нива, Айва; 01 або 03.02.1843—27.11.1909) — педагог, природознавець, письменник. Член Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва (див. *Російського географічного товариства Південно-Західний відділ*).

Н. у м. *Чернігів* у сім'ї чиновника; походив із роду новгородсіверського наказного *сотника* кін. 17 ст. Міхея Антіоха; 1851—59 навч. в місцевій г-зії, після чого — в ун-ті св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1860 перейшов до *Петербурзького університету*; за участь у студентському русі висланий під поліційний нагляд назад до Києва. 1862 вмістив свої вірші в «*Основі*» та «*Черниговском листке*». 1863 співпрацював із рукописним ж. «Помийниця». 1864 екстерном закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. Призначений учителем Полтав. г-зії, 1866 — Черніг. г-зії. Викладав у приватному пансіоні С.Осовської, в якому тоді виховувалася М.Адасовська (*Заньковецька*). 1875 переведений до м. Рязань, потім — до м. Орел (обидва нині міста РФ), де одним із його учнів був Л.Андреєв.

1876 на запрошення П.*Гайдебурова* публікував свої твори в тижневику «Неделя». 1878 обнародував у ж. «Книжки "Недели"» автобіографічну повість «Просвітитель». Публікувався у періодичних виданнях: «Черниговские губернские ведомости», «*Киевский телеграф*», «*Правда*», «*Зоря*», «Літературно-науковий вістник», «Россия», «Журнал охоты» та ін. Випустив кілька збірок мисливських оповідань. 1900 звільнений від служби, отримав дозвіл повернутися на батьківщину. Друкувався в антологіях «Вік», «Українська муза», в альманахах «З потоку життя», «Розвага».

П. у м. Чернігів, похований на чернігівських Болдиних горах.

Літ.: *Рашевский И.Г.* Н.А.Вербицкий-Антиох. «Псовая и ружейная охота», 1904, № 11; *Вербицкий-Антиохов Н.А.* «Исторический Вестник», 1910, № 1; *Кареев С.А.* Запоздалое на могилу Вербицкого. «Наша охота», 1910, № 1; *Покальчук В.* Забутий поет. «Життя й революція», 1929, № 12.

П.Г. Усенко.

ВЕ́РНЕР Костянтин Антонович (09.02.1850—31.07.1902) — учений-статистик, фундатор с.-г. статистики в Україні, секретар Полтавського т-ва сільс. госп-ва.

Н. в м. *Немирів*. Закінчив Миколаївське інж. уч-ще 1-го розряду (С.-Петербург). Під час проходження військ. служби у м. Київ — вільний слухач природничого відділення фіз.-мат. ф-ту Ун-ту св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Вступив до Петровської землеробської і лісової академії (нині Московська сільськогосподарська академія ім. К.А.Тимірязєва, РФ). Долучився до революц. руху. 1875 вперше заарештований. Наступного року В. було ув'язнено за «Процесом 50-ти». Разом із В.Г.*Короленком* та В.М.Григор'євим збирає 96 підписів під петицією проти поліцейського свавілля, за що був відправлений на поселення до В'ятської губ. (нині територія Кіровської обл. та Удмуртської республіки, РФ). 1877—78 взяв участь у *Російсько-турецькій війні 1877—1878*, отримав тяжке поранення. Здобув чин штабс-капітана та був нагороджений орденами святої Анни 4-го і 3-го ст. із написом «За хоробрість». Отримує дозвіл на навчання, яке закінчує 1879 зі ст. канд. сільс. госп-ва та одержує особисте дворянство. За рекомендацією проф. А.Є.*Зайкевича* упродовж 20 жовтня 1879 — 5 березня 1880 працює секретарем Полтав. т-ва сільського госп-ва. Стає розробником програми с.-г. статистики *Полтавської губернії*. Ініціатор появи статистичного бюро при губернській земській управі (див. *Земські управи*) — першого такого типу підрозділу на укр. землях (1880). Разом із І.О.Базилевичем та О.П.Величковським став розробником заходів боротьби із горіховою зернівкою, личинками нічниці озимої чи совки озимої, зеленоочки тощо. На запрошення Моск. стат. к-ту (стат. від-ня Моск. губернського земства) до 1884 працює пом. його кер. Одночасно з 1882 за дорученням Курської губернської земської управи разом із П.М.*Дубровським* обстежує приватні госп-ва п'яти повітів в описовому відношенні. Протягом 1884—90 — кер. стат. від-ня Таврійського губернського земства. Розробляє новий — експедиційний — метод оцінки сел. госп-в (1888). 1890—93 — чиновник з особливих доручень (губернський агроном) при Степовому генерал-губернаторові та кер. киргизьких с.-г. шкіл трьох областей краю. 1893 призначений на цивільну службу до Управління уділів. Із створенням 1894 мін-ва землеробства та держ. маєтностей — старший ред. відділу сільс. економії і с.-г. статистики. Від 1895 — професор, потім — завідувач кафедри с.-г. статистики Моск. с.-г. ін-ту (нині Моск. сільськогосподарська академія ім. К. А. Тимірязєва, РФ). Автор неодноразово перевиданого курсу «Сільськогосподарська економія» та ініціатор появи системи жін. с.-г. освіти в країні.

П. у м. Москва.

Праці: Чем определяется размер удобрения. М., 1896; Сельскохозяйственная экономия. Курс, читанный

в Московском Сельскохозяйственном Институте. 2-е изд. М., 1901.

Літ.: *Вергунов В.А.* Вернер Костянтин Антонович. Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів. Вінниця, 2014; *Його ж.* Подолянин Костянтин Вернер та його аграрні студії для потреб України. «Фортеця», 2015, 12 листопада [№ 14 (100)]; *Його ж.* Творець сільськогосподарської статистики родом з Немирова. Чи встановлять Костянтину Вернеру меморіальну дошку у рідному місті? «Вінницька газета», 2016, 26 січня [№ 9 (3209)].

В.А. Вергунов.

ВЕРТЕ́БА — печера у відкладах кристалічного гіпсу в долині Серету (притока *Дністра*), розташов. у 2 км на пн. зх. від с. Більче-Золоте (село Чортківського р-ну Терноп. обл.), геол. та археол. пам'ятка. Відкрита 1820 Я.Хмелецьким. Заг. довжина її ходів становить понад 8 км. У печері знайдено артефакти різних епох — від *мідно-кам'яного віку* до серед. 20 ст. Найцікавіші знахідки належать до *трипільської культури*. Розкопки трипільських шарів проводили А.Кіркор (1876—78), Г.*Оссовський* (1890—92), В.*Деметрикевич* (1898—1904, 1907), Я.*Пастернак*, Я.Чекановський, В.*Гребеняк* (1914), О.Кандиба (*Ольжич*; 1929), І.*Свєшніков* (1956), М.Сохацький (1996—2003). Виявлено значний культ. шар, людські черепи і фрагменти скелетів, сліди вогнищ, велику кількість глиняного посуду та антропоморфної пластики, вироби з міді та кісток. Унікальна знахідка — кістяний амулет у вигляді голови бика. Знайдені старожитності трипільської к-ри належать до трьох груп (шипинецька — етап С I, 3800 до н.е., кошиловецька — початок етапу С II, 3600 до н. е., касперівська — етап С II, 3200 до н. е.). Матеріали з В. зберігаються у музеях *Борщева*, *Кракова*, *Львова*, *Тернополя*. З 2004 у печері діє музей, в якому подано гіпотетичну реконструкцію життя трипільців, експонуються ділянки розкопів. Людські рештки з В. — найбільші за обсягом матеріалу за всю історію досліджень трипільської к-ри — дозволяють робити аналіз ДНК її носіїв, вивчати їхні хвороби та особливості харчування.

Літ.: *Сохацький М.* Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996—1998 рр. «Літопис Борщівщини», 2000, вип. 9; *Сивий М., Сохацький М.* Вертеба. В кн.: Тернопільський енциклопедичний словник, т. 1. Тернопіль, 2004; *Сохацький М.П.* Вертеба. В кн.: Енциклопедія трипільської культури, т. 2. К., 2004; Bilcze Złote. Materiały kultury trypolskiej ze stanowisk Werteba i Ogród. Kraków, 2013 (Web: http://www.ma.krakow.pl/img/bilcze_zlote/wersja_polska.pdf).

І.Т. Черняков.

ВЕРТИ́НСЬКИЙ Олександр Миколайович (21(09).03.1889—21.05.1957) — артист естради і кіно, співак, поет, композитор. Н. у м. *Київ*, рано втратив батьків, жив у домі тітки. Навч. в Першій (Олександрівській класичній) та Четвертій київ. г-зіях; з 5-го класу був відрахований за неуспішність. Як статист брав участь у виставах першого стаціонарного рос. драм. театру «Соловцов» (див. М.*Соловцов*), в трупі П.*Саксаганського*. Відвідував мистецький салон С.М.Зелінської, здружився з місцевою богемою. Друкував театральні рецензії в газ. «Киевский листок», опубл. перші оповідання, позначені рисами декадансу («Моя наречена», «Лялечка», «Сигарети», «Весна» та ін.). З 1912 грав у моск. Мамонівському театрі мініатюр; протягом 1912—19 знявся у 18 фільмах кінофабрики О.*Ханжонкова* («Чем люди живы», «Король без венца», «Бал Господень», «Обрыв» тощо). З 1915 виступав як актор і виконавець власних пісень («арієток») в театрі мініатюр М.О.Арцибушевої в гримі та костюмі П'єро; ці вишукано-інтимні муз. новели, позначені багатством інтонацій та жестів, принесли йому всерос. славу. Деякі з них були присвячені кіноактрисі В.*Холодній* (зокрема, «Ваши пальцы пахнут ладаном»). Під час *Першої світової війни* працював у госпіталі в *Москві* та в санітарному поїзді № 68, що вивозив поранених з фронту. В наступні роки гастролював у містах України. З останньою хвилею білогвардійської еміграції 14 листопада 1920 виїхав за кордон, що пізніше назвав фатальною помилкою. Придбавши в *Константинополі* грец. паспорт на ім'я Олександра Вардітіса, опинився в *Румунії*, де за пісню «В степи молдаванской» був оголошений рад. агентом і висланий. Протягом 1923—27 жив у *Польщі*, постійно гастролюючи по країнах Європи, де мали шалений успіх, особливо серед рос. емігрантів, не тільки його «арієтки», але й пісні, створені В. на слова рос. поетів, зокрема О.Блока, С.Єсеніна. В м. Сопот (Польща) одружився з Р.Я.Потоцькою (шлюб тривав 7 років). Майже 10 років провів у *Франції*, повертаючись туди після численних гастролей. 1934 виступав у Нью-Йорку, Сан-Франциско, Чикаго, Голлівуді (всі — США), де зблизився з Ф.*Шаляпіним*, С.*Лифарем*, А.Павловою, І.Мозжухіним; актрисі М.Дітріх він присвятив пісню «Гуд бай» («Марлен»). 1935—43 прожив у *Китаї*, виступаючи в нічних кабаре і ресторанах міст Шанхай і Харбін; в газ. «Шанхайський базар» вів «Поштову скриньку» (під псевдонімом Нострадамус) та відділи «В своєму кутку» і «Про все» (під власним прізвищем). Маючи світову популярність, прагнув повернутися на батьківщину. Після особистого листа до В.*Молотова* 1943 дозвіл отримав і повернувся до Москви з дружиною Л.В.Циргвава, з якою взяв шлюб 1942, та новонародженою дочкою Маріанною. В міжвоєнний період В. засуджували за «буржуазність» і «міщанство» його творчості; грамплатівки потрапляли в країну контрабандою та користувалися всенародним визнанням. 16 грудня 1943 В. було зараховано артистом-співаком вищої категорії Гастрольбюро Всесоюзного гастрольного концертного об'єднання. В. кілька разів об'їхав *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, мав тріумфальний успіх у публіки (при повному мовчанні ЗМІ щодо гастролей). Замовчування імені співака не припинилося навіть після появи двох віршів про Й.*Сталіна* («Він», «Салют», 1944). Виступав у Києві 1953 і 1955; присвятив місту вірш «Киев — родина нежная» (1956). Офіц. визнання В. здобув як кіноактор; за роль кардинала Брінча в кінострічці «Заговор обреченных» (1951) він став лауреатом Сталінської премії (див. *Сталінські премії*). Також грав у кінофільмах («Анна на шиї» (1954), «Великий воїн Албанії Скандербег» (1954), в т. ч. і в укр. — «Полум'я гніву» Т.*Левчука* (1955) та «Кривавий світанок» О.Швачка за повістю М.*Коцюбинського* «Фата-моргана» (1956).

П. у Ленінграді (див. *Санкт-Петербург*), похований в Москві на Новодівичому цвинтарі.

Вертеба. Кістяна платівка у вигляді голови бика.

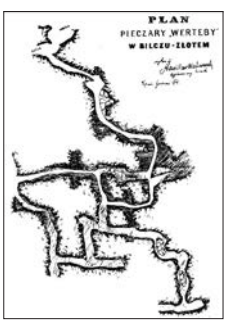

Вертеба. План печери 1906.

О.М. Вертинський.

Платівки з піснями В. почали виходити в СРСР лише наприкінці 1970-х рр. (рос. і укр. пісні, старовинні рос. та цигансько романси, авторські «Пісеньки настрою»). В Києві було видано спогади В. «Четверть века без родины» (1989), в *Москві* — зб. муз. творів «Дорогой длинною: Романсы и песни» (1995). В Київ. театрі «Сузір'я» за творами В. здійснено моновиставу «Сумні пісеньки П'єро» (1994) та виставу в Київ. держ. театрі історичного портрета І.Шведова. 27 травня 1995 на будинку, де народився В. (вул. Володимирська, 43) встановлено меморіальну дошку (скульп. М.Рапай). 21 березня 1999 в Києві відбувся вечір пам'яті В., його іменем названо малу планету № 3669.

Тв.: Я — артист: воспоминания. «Наше наследие», 1989, № 6; 1990, № 1; Годы эмиграции. М., 1990; За кулисами. М., 1991.

Літ.: *Лівицька М.* На грані двох епох: спогади. Нью-Йорк, 1972; *Рудницький К.* Александр Вертинский. «Театр», 1988, № 2; *Дерев'янко Т.* Листи Вертинського. «Культура і життя», 1989, 26 березня; *Кальницький М.* Я — киянин. «Музика», 1989, № 3; *Савченко Б.А.* Александр Вертинский. М., 1989; *Петровський М.* Це дивне явище — Вертинський. Вітчизна, 1990, № 8; *Шведов І.* Три українські портрета. Мазепа. Вертинський. Кондратюк. К., 2002; *Григорян Г.* Олександр Вертинський. Імена України в космосі. Л.; К., 2003; *Кудрявцев Л.А.* Триумф великого артиста. Знаменитые киевляне и одесситы XX столетия. К., 2010; *Левченко О.О.* Постаті в культурі (поза сторінками шкільного підручника). Луганськ, 2010; *Плотникова А.А.* Театр Александра Вертинского. «Наукові записки Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Літературознавство», 2010, вип. 2 (62), ч. 1; *Семененко В.* Невідомі кохання відомих українців. Х., 2010; Проект «Украина»: галерея национальных героев. Х., 2012.

Г.П. Герасимова.

ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УКРАЇ́НИ БУДІ́ВЛЯ — адм. споруда в *Києві*, в якій проходять сесії *Верховної Ради України*; пам'ятка арх-ри нац. значення. Розташов. на вул. М. Грушевського, 5.

Зала засідань Верховної Ради України. Фото початку 21 ст.

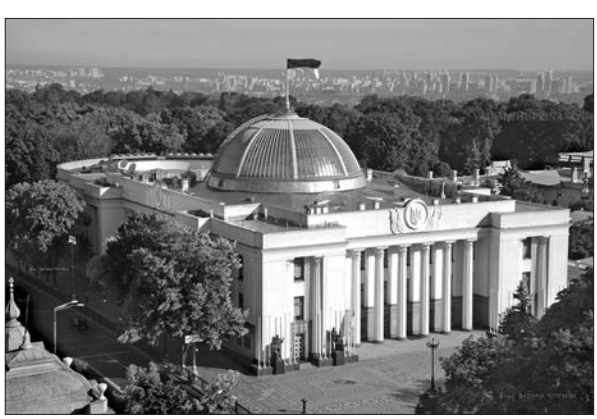

Будівля Верховної Ради України. Вигляд з півдня. Фото початку 21 ст.

Будівлю зведено 1936—39 як залу засідань *Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету* — цей орган до цього було розташов. в *Маріїнському палаці*, що не мав зали достатнього об'єму. Згідно з вимогами конкурсу 1936, для будинку зали засідань ВУЦВК було передбачено об'єм 60 тис. м^3, два гол. фасади (вісь одного збігається з віссю вул. Шовковичної, другий виходить на площу перед Маріїнським палацом); за композицією та розмірами він мав бути узгодженим із навколишньою забудовою та ландшафтом. Серед учасників конкурсу були архітектори Я.Штейнберг, В.Риков, А.Лінецький, С.Григор'єв, В.*Заболотний*. Переможцем конкурсу було обрано проєкт В.Заболотного, який після завершення буд-ва отримав Сталінську премію (див. *Сталінські премії*) та звання академіка арх-ри.

Будівля триповерхова, прямокутна у плані, розмірами 48 × 77 м, після 1947 — 48 × 115 м. Її висота з флагштоком — 40 м. Архіт. стиль поєднує класичні елементи з рад. монументальністю. Будівля вдало вписана в навколишню забудову та ландшафт і не применшує візуальне сприйняття Маріїнського палацу. Будинок оформлено у світлих тонах — тиньком білого кольору та світло-сірим турчинським гранітом. Серед елементів зовн. декору була символіка Української Радянської Соціалістичної Республіки (див. *Українська радянська держава*) та *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, демонтована з боків фасаду (1991), із центру фасаду (2001) та із шпилю купола (2014).

Зала засідань, восьмигранна за формою, має заг. площу 650 м^2, займає 2 поверхи і розрахована на 1000 осіб. Для забезпечення зали засідань природним світлом над будинком зведено скляний купол зі світловим плафоном (діаметром 16 м). Центр плафона прикрашено декоративною люстрою. Всередині будинку, крім зали засідань, також містяться фоє, кулуари, гардероби, їдальня та конференц-зал, що початково виконував роль кінозалу. Внутр. розташування приміщень, а також кількість і розташування входів дозволяє уникнути зустрічних потоків відвідувачів. Також для В.Р.У.б. було створено першу в УРСР систему кондиціювання повітря. В інтер'єрі використано різноманітні види природного та штучного мармуру, цінні породи деревини, мідь, бронзу, інкрустацію, високоякісне скло, різьблене дерево, гіпс та мозаїку. Єдність стилю забезпечена авторським виконанням найдрібніших деталей, включно з дверними ручками. Класичні елементи в інтер'єрі поєднуються з традиційним укр. орнаментом.

Інтер'єр також містить декілька зразків монументального живопису. Серед них —

«Квітуча Україна» художників В.Щербакова і Б.Щербакова, а також полотно «Державотворення» худож. О.Кулакова, на якому зображено ухвалення *Акта проголошення незалежності України*.

Під час *Другої світової війни* В.Р.У.б. було пошкоджено внаслідок вибуху авіабомби та спричиненої цим пожежі. 1945—47 відбувалися відновлювальні роботи, під час яких додано напівкруглу прибудову з внутр. двором із пн.-зх. боку, а також наново збудовано купол. Над президією зали засідань із 1939 стояла статуя Й.*Сталіна*, зруйнована під час 2-ї світ. війни, після реконструкції 1947 — статуя В.*Леніна*, після 1991 замість неї встановлено *Прапор Державний України*, який згодом замінено мапою України.

1985, під час реконструкції, що проводилася під кер-вом Н.Чмутіної, перед будинком із боку площі зведено скульптурні композиції (скульп. В.Зноба), що зображують робітників, селян та наук. і творчу інтелігенцію.

Літ.: *Грачова Л.М.* Архітектор Володимир Гнатович Заболотний. К., 1967; *Її ж.* Будинок Верховної Ради УРСР. К., 1968; *Шулькевич М., Дмитренко Т.* Киев: архитектурно-исторический очерк. К., 1982; *Грачова Л.* Будинок Верховної Ради УРСР. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України. Київ, кн. 1, ч. 1. К., 1999.

С.С. Широчин.

ВЕРХОГЛЯ́Д Андрій Леонідович (18.04.1995—22.06.2022) — укр. військовик, підполковник (посмертно), командир батальйону 72-ї окремої механізованої бригади ім. Чорних Запорожців Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно). Позивний «Лівша».

Н. у м. *Новоград-Волинський* (нині м. Звягель). 2016 закінчив Національну академію сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (м. Львів) за фахом «Командир механізованих підрозділів». Був призначений командиром взводу 2-ї механізованої роти 1-го механізованого батальйону 72-ї окремої механізованої бригади (ОМБр) (м. Біла Церква), направлений до Волновахи. Брав участь у бойових діях під час проведення *Антитерористичної операції* та *Операції об'єднаних сил*. За особисту мужність і самовідданість, виявлені у ході бойових дій в районі Авдіївки, 1 лютого 2017 був нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст.

Від початку широкомасштабного вторгнення російс. військ в Україну (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)* у складі 72-ї ОМБр воював у *Київській області* боронив підступи до міст *Бориспіль* та *Бровари*. Після звільнення Київ. обл., на початку червня 2022 В. було переведено на *Донбас*.

22 червня 2022 загинув у бою на Світлодарській дузі (Донец. обл.), потрапивши під артилер. обстріл. Тіло В. вдалося забрати з поля бою лише через десять днів у результаті ризикованої спец. операції.

Нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. (1 лютого 2017; за особисту мужність і самовідданість, виявлені у ході бойових дій в районі м. Авдіївка (Донец. обл.) та 2-го ст. (26 березня 2022). Указом Президента України від 11 грудня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі В. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка». 2023 присвоєно посмертно звання підполковника.

2023 В. було посмертно присвоєно звання «Почесний громадянин міста Борисполя» та «Почесний громадянин міста Звягеля».

На честь В. найменовано вулиці у м. Київ та у м. Звягель.

1 вересня 2023 у Звягелі на вшанування пам'яті В. відкрили меморіальну дошку, яку встановили на фасаді ліцею № 11, випускником якого він був.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.): зб. інформаційних матеріалів. К., 2023.

В.В. Мараєва.

«ВЕ́СТНИК ЕВРО́ПЫ» — історико-політ. та літ. часопис ліберально-демократ. спрямування, який видавався у *Санкт-Петербурзі* протягом березня 1866 — квітня 1918. Спочатку видання виходило як журнал історико-політ. наук, від 1870 — як часопис історії, політики та літератури, а від 1910 — як журнал науки, політики та літератури. 1866—67 часопис виходив чотири рази на рік у вигляді томів, від 1868 — щомісячник. Дві місячні книги «В.Е.» складали один том. Засновник-видавець і ред. — М.Стасюлевич (1866 — жовтень 1908); видавець — М.*Ковалевський*, ред. — К.*Арсеньєв* спільно з О. Посниковим та Д.*Овсянико-Куликовським* (листопад 1908 — квітень 1916); видавець — Д.Овсянико-Куликовський, ред. — Д.Гримм (травень 1916 — квітень 1918). Одним із засновників-співробітників журналу (фактично його співред. впродовж 1866—67) був М.*Костомаров*. Первісно журнал наслідував традиції однойменного рос. часопису, котрий видавався у *Москві* за ред. М.*Карамзіна*. Водночас нова версія ж. «В.Е.» протягом 2-ї пол. 1860-х і 1890-х рр. була зорієнтована на ліберальні та високоосвічені кола сусп-ва, які вимагали реформ на кшталт західноєвроп. модернізації. Під час революції 1905—07 більшість визначних співробітників «В.Е.» за своєю політ. поглядами була близькою до *Конституційно-демократичної партії*.

В журналі друкувалися розвідки з майже усіх періодів рос. та всесвітньої історії, а також публікувалися документи і матеріали, мемуари й діаріуші, белетристичні твори та переклади популярних закордонних авторів, рецензії та бібліографічні нотатки, іноз. й внутр. хроніка суспільно-політ. життя тощо. «В.Е.» знайомив широку читацьку аудиторію з найновішими досягненнями та здобутками наук. і суспільно-політ. думки, літературою й публіцистикою передових європ. країн. Видання належало до кола найвпливовіших «товстих» часописів універсального або заг. змісту, зокрема мало значну популярність серед інтелігенції та репутацію «професорського журналу». На сторінках «В.Е.» вміщували свої розвідки відомі укр. вчені та публіцисти, зокрема друкувалися статті Д.*Багалія*, М.*Василенка*, К.*Воблого*, Б.*Грінченка*, М.*Грушевського*, М.*Драгоманова*, Г.*Житецького*, П.*Зайцева*, В.*Іконникова*, О.*Єфименко*, М.*Костомарова*, П.*Куліша*, І.*Линниченка*, О.*Лотоцького*, М.*Могилянського*, О.*Романовича-Славатинського*, І.Рудченка, М.*Славинського*, П.*Стебницького*, А.*Стороженка*. У відділах внутр. хроніки «В.Е.» систематично публікувалася інформація щодо громад., культ., наук. та освіт. життя на теренах підросійської України. У публі-

А.Л. Верхогляд.

каціях журналу порушувалися й дискусійні питання з укр. історії та суспільно-політ. життя, в т. ч. з полеміки «південців» та «північан», відомої також як «змагання за руське первородство», холмського питання (про створення *Холмської губернії*), міжнаціональних і міжконфесійних взаємин у *Малоросії*, становища українців в *Австро-Угорщині* та ін. Наук., публіцистичні та полемічні твори укр. учених і дописувачів, надруковані у «В.Е.», особливо протягом 1860—90-х рр., сприяли ознайомленню рос. читацької аудиторії з історією України, а також поширенню культурно-освіт. вимог та ідей українофільства (див. *Народолюбці*).

2001 видання «В.Е.» було поновлено за ініціативою Є.Гайдара, К.Генієвої та В.*Ярошенка*. Програма відновленого видання передбачала перетворення журналу на майданчик для діалогу різних культур і напрямів. Протягом 2001—24 вийшло 60 номерів. Архів сучасної версії «В.Е.» розміщено у вільному доступі — офіційний сайт видання: http://www.vestnik-evropy.ru/issues/.

Покажчики: Каталог журнала «Вестник Европы» за двадцать пять лет. 1866—1890 гг. С алфавитным указателем имен авторов. СПб., 1891; Дополнительный каталог «Вестника Европы» за истекшее пятилетие 1891—1895 гг. «Вестник Европы», 1895, № 12; Второй дополнительный каталог «Вестника Европы» за истекшее пятилетие 1896—1900 гг. «Вестник Европы, 1900», № 12; Третий дополнительный каталог «Вестника Европы» за истекшее пятилетие 1901—1905 гг. «Вестник Европы», 1906, № 12.

Літ.: *Джаншиев Г.Д.* Двадцатипятилетие «Вестника Европы» (март 1866—1891 гг.). В кн.: Из эпохи великих реформ. М., 1893; М. Г. [Грушевський М.] «Вестник Европы». ЗНТШ (Львів), 1903, Т. 56; *Арсеньев К.К.* Взгляд на прошлое «Вестника Европы» (1866—1908). «Вестник Европы», 1909, № 1; *Михальчук К.П.* Открытое письмо к А.Н. Пыпину по поводу его статей в «Вестнике Европы» о споре между южанами и северянами (К истории отношений к Украинству представителей прогрессивной части русского образования общества). К., 1909; М.М. Стасюлевич и его современники в их переписке, т. 1—5. СПб., 1911—1913; *Арсеньев К.К.* Пятидесятилетие «Вестника Европы» (1866—1915). «Вестник Европы», 1915, № 12; *Есин Б.И.* Либерально-буржуазный журнал «Вестник Европы». В кн.: Русская журналистика 70—80-х годов XIX века. М., 1963; *Савенков А.А.* «Вестник Европы». Очерки по истории русской журналистики и критики, т. 2: Вторая половина XIX века. Л., 1965; *Шлемин П.И.* Дневник К.К. Арсеньева. В кн.: Археографический ежегодник за 1977 год. М., 1978; *Алафаев А.А.* Аграрный вопрос в журнале «Вестник Европы». 1878—1882 гг. В кн.: Вторая революционная ситуация в России: отклики на страницах прессы. М., 1981; *Его же.* Русский либерализм на рубеже 70—80-х гг. XIX в.: из истории журнала «Вестник Европы». М., 1991; «Вестник Европы». Избранное. 1802—1881. М., 2002; *Малашевич А.* Боротьба за «руське первородство» (З історії дискусії «южан» і «северян» у висвітленні часопису «Вестник Европы»). «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», 2003, вип. 6; *Її ж.* Журнал «Вестник Европы» XIX—XX ст. «Історіографічні дослідження в Україні», 2004, вип. 14; *Верба І., Магітова А.* Україністика на сторінках «Вестника Европы» (90-ті роки XIX ст. — 1918 р.). Історичні розвідки Олександри Єфименко. «Проблемы славяноведения»: сборник научных статей и материалов (Брянск), 2008, вып. 10; *Магітова А.Б.* Українська історія у висвітленні часопису «Вестник Европы» (1866—1918): автореферат дис. … канд. істор. н. К., 2008; *Кайль А.В.* Журналы «Гражданин» и «Вестник Европы» как отражение общественной мысли в России в пореформенный период: автореферат дис. ... канд. истор. н. Саратов, 2010; *Якимова С.И., Наумова В.В.* Журнал «Вестник Европы»: история и современность. «Ученые записки Тихоокеанского государственного университета» (электронное научное издание; Хабаровск). 2017, т. 8, № 3. Web: https://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles-2017/TGU_8_218.pdf

О.В. Ясь.

ВЄ́ТУХОВ Олексій Васильович (15.03.1869—12.1941) — історик, філолог, професор. Н. у с. Тернова (нині село Харків. р-ну Харків. обл.) в родині правосл. священника, засн. Харків. уч-ща глухонімих (1900) В.І.Вєтухова. Після закінчення історико-філол. ф-ту Харків. ун-ту (див. *Харківський національний університет*) викладав в г-зіях та комерційному уч-щі м. *Харків*. Активний член пед. відділу *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті* та Харків. т-ва поширення в народі грамотності. 1920—30 — професор Академії теор. знань, згодом перейменованої на Харків. ін-т нар. освіти (див. *Інститути народної освіти*), в якому викладав соціальні основи мови, методику викладання рос. `та укр. мов, літератури та спецкурси «Лінгвістична система О.О. Потебні», «Етнографія—етнологія в зв'язку з краєзнавством» тощо. 1922—30 — голова етнолого-краєзнавчої секції н.-д. кафедри (ін-ту) історії укр. к-ри при Харків. ін-ті нар. освіти. 1922 відмовився на вимогу *Державного політичного управління УСРР* виїхати за кордон. Як вчений секретар брав активну участь у роботі 1-го та 2-го Потебнянських комітетів, підготувавши низку рукописів О.О.*Потебні* до друку. Автор праць із мовознавства, фольклористики, етнографії тощо. Батько професора Харків. ун-ту, першого президента *Української вільної академії наук* у США М.О.Вєтухова. Під час нім. окупації працював перекладачем.

П. у Харкові (загинув у ДТП).

Тв.: Жизнь слова (Основы теории словесности для школы и самообразования). Х., 1910 (4-е вид., 1918); Язык, поэзия и наука. Х., 1894; А.А. Потебня. Варшава, 1898; Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова (Из истории мысли), вып. 1—2. Варшава, 1907.

Літ.: *Ковалівський А.П.* Праця проф. Вєтухова на полі етнології (З приводу 35-х років його наукової діяльності). «Етнографічний вісник», 1928, кн. 6; Вєтухов Олексій Васильович. В кн.: Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник. Х., 2013.

О.М. Богдашина.

«ВИЗАНТИ́ЙСКИЙ ВРЕМЕННИ́К» — науково-істор. щорічник із візантієзнавства (візантології), який виходив у м. *Санкт-Петербург* (Петроград / Ленінград) протягом 1894—1927. Видано 25 томів. Заснований за ініціативи В.*Васильєвського* та ін. рос. учених-візантологів.

Від 1947 у *Москві* видається нова рад. (нині рос.) серія «В.В.», з якої загалом до 2024 видано 82 томи (заг. 107 томів). Від тому 75 нової серії (2016) «В.В.» видається з продовженням нумерації старої серії, тобто згаданий том подається як 100-й, а всі наступні томи послідовно нумеруються від нього. Редакторами «В.В.» були акад. Петерб. АН В.Васильєвський і чл.-кор. Петерб. АН В.Регель (співредактори (1894—99), В.Регель (1900—14), акад. Петерб. АН, РАН, АН СРСР Ф.*Успенський* (1915—27), акад. АН СРСР Є.Косминський (1947—60), акад. АН СРСР М.Тихомиров (1961—65), чл.-кор. АН СРСР З.Удальцова (1967—88), акад. АН СРСР, РАН

Г.Литаврин (1989—2009), акад. РАН С.Карпов (від 2010). Публікуються статті й матеріали з історії *Візантії*, візант. літератури, к-ри, мист-ва тощо, а також огляди, хроніка й інформація, присвячені візантологічним студіям. У «В.В.» систематично друкуються праці, присвячені зв'язкам Візантії з давньорус. князівствами і *Північним Причорномор'ям*, а також із середньовічної історії Південної та Східної Європи. Вміщувалися студії з давньоруської історії, в т. ч. про похід малоазійських турків на Сугдею (див. *Судак*) в 13 ст. (1927, т. 25), повідомлення візант. джерел про монголів (1926, т. 24), *Іоанна Предтечі церкву* в Керчі (1927, т. 25), чисельність населення (1961, т. 19) та арх-ру (1988, т. 49) середньовічного *Херсона* (див. *Херсонес Таврійський*), печерне місто *Чуфут-Кале* (1990, т. 51), грец. епіграфіку середньовічного Криму (1986, т. 47), вірм. середньовічну арх-ру на Кримському п-ві (1956, т. 8), грец.-укр.-рос. культ. зв'язки у 17 ст. (1991, т. 52), візант. вплив на давньоруську арх-ру (1984, т. 45), середньовічні сільс. поселення пд.-зх. *Таврики* (1962, т. 21) та ін. Низку статей, опублікованих у «В.В.», присвячено дослідженню *Софійського собору* в Києві (див. *«Софія Київська»*) (1950, т. 3; 1956, т. 10; 1959, т. 14, 15; 1963, т. 23; 1969, т. 29; 1988, т. 49). Вміщувалися також біоісторіографічні розвідки про видатних візантологів та некрологи. На сторінках «В.В.» друкувалися студії багатьох відомих учених, зокрема М.Брунова, Є.Скржинської, Ф.Успенського, Б.Фонкича, А.Якобсона. 1999 Ін-т загальної історії РАН випустив 2-томник вибраних статей, опубл. на сторінках «В.В.», — «Византийская цивилизация в освещении российских ученых». Офіц. сайт журналу: http://www.vremennik.biz/

Літ.: *Успенский Ф.И.* Из истории византиноведения в России. «Анналы», 1922, кн. 1; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1—2. М., 1955, 1960; *Соколов Н.П.* Сорок лет советского византиноведения, т. 1. Горький, 1959; Византийская цивилизация в освещении российских ученых, т. 1—2. М., 1999.

О.В. Ясь.

ВИ́НАР Богдан Стефан (Wynar Bohdan Stephan; 07.09.1926—09.11.2013) — амер. бібліотекознавець, бібліограф, економіст укр. походження. Н. у м. *Львів* у родині викладача г-зії, брат Л.Р. *Винара*. Від 1944 — на еміграції, з 1957 — громадянин *Сполучених Штатів Америки*. Спеціаліст із бібліографії та книгознавства, а також з історії економіки та екон. думки України, бібліотекознавства та каталогування.

1949 навч. у Мюнхенському (ФРН), 1958 — у Денверському (США) ун-тах. 1950 отримав ступінь д-ра наук із економіки та політології; 1958 — ступінь магістра з бібліотекознавства.

1954—56 — голова т-ва «Зарево», певний час очолював його екон. комісію. 1954—57 — ред. ж. «Розбудова держави». 1958—62 — голова служби тех. забезпечення б-ки Денверського ун-ту, 1963—66 — ад'юнкт-професор Шк. бібліотечних досліджень цього ун-ту, 1966—67 — голова від-ня бібліотечної освіти Ун-ту шт. Нью-Йорк в м. Дженесіо (США), 1966—69 — професор і декан Шк. бібліотекознавства цього ун-ту. Автор кількох підручників із бібліотекарської справи, серед них неодноразово перевиданий «Вступ до каталогізації та класифікації», який здобув широку популярність у США.

1964 В. заснував вид-во «Libraries Unlimited Inc.» (м. Літлтон, шт. Колорадо, США); 1972 створив філію цього вид-ва — «Ukrainian Academic Press», що мала видавати укр. англомовну літературу.

Дійсний член *Наукового товариства імені Т. Шевченка*, *Української Вільної Академії Наук* (з 1972), *Українського історичного товариства* (був головою його осередку в Денвері), Амер. асоціації розвитку слов'янознавчих досліджень. 1965—68 — голова та член виконавчих органів Слов'янської та Східноєвропейської секції Амер. бібліотечної асоціації, 1961—63 — член-засн. та заст. голови Т-ва укр. бібліотекарів Америки.

1964—66 — ред. ж. «Studies in Librarianship», з 1971 — «Research Studies in Library Science». З 1970 — засн. та ред. бібліографічного щорічника «American Reference Book Annual». Член редколегії ж. «*Український історик*», в якому відповідав за відділ економічно-істор. досліджень, пізніше англомовних публікацій. Дописувач низки фахових видань, зокрема «Український історик», «Library Quarterly», «Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US».

1977 В. отримав нагороду ім. Іседор Гілберт Мадж за свій внесок у розвиток бібліотекознавства. Від 1997 Асоціація бібліотекознавчої та інформаційної освіти (ALISE, США) проводить щорічний конкурс ім. Богдана Винара на кращу наук. працю в галузі бібліотекознавства.

П. у м. Аурора (США).

Праці: Економічний колоніалізм в Україні. Париж, 1958; Introduction to bibliography and reference work. Denver, 1963; Українська промисловість: студія совєтського колоніалізму. Париж—Нью-Йорк—Мюнхен, 1964; Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції (1919—1964). Мюнхен, 1965; Introduction to cataloging and classification. Denver, 1965; Library acquisitions: A classified bibliographic guide to the literature and reference tools. Rochester, 1968; Research methods in library science: A bibliographical guide with topical outlines. Littleton, 1971; Reference books in paperback: An annotated guide. Littleton, 1972; Розвиток економічної думки у Київській Русі. Нью-Йорк—Мюнхен, 1974; Colorado bibliography. Littleton, 1980; ARBA guide to subject encyclopedias and dictionaries. Littleton, 1986 (співред.); ARBA guide to biographical dictionaries. Littleton, 1986 (ред.); Doctoral dissertations on Ukrainian topics in English preparing during the years 1928—1986. «Український історик», 1988, № 1—4; 1989, № 1—3; Ukraine: A bibliographical guide to English language publications. Englewood, 1990; Independent Ukraine: A bibliographic guide to English-language publications, 1989—1999. Englewood, 2000.

Літ.: Wynar B.S. В кн.: Ukrainians in North America: A Biographical Directory. Champaign, 1975; Високе відзначення проф. д-ра Б. В. «Український історик», 1977, № 1—2; *Wynar B.S.* The international writings of Bohdan S. Wynar, 1949—1992: A chronological bibliography. Englewood, 1993; *Винар Л.* Українське історичне товариство: генеза і рання діяльність. «Український історик», 1995, № 1/4; *Його ж.* Українське історичне товариство. 1965—2000. Чернівці, 2000; Remembering Libraries Unlimited Founder Dr. Bohdan Stephan Wynar. «The Santa Barbara Independent», 2013, 23 November; Obituaries: Bohdan Stephan Wynar. «American Libraries», 2014, vol. 45, No. 1—2; Our community mourns their passing [Obituary]. «Ukrainian Weekly», 2014, 2 February.

Н.О. Лаас.

ВИСО́ЦЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — археол. пам'ятка передскіфського часу (11—8 ст. до н. е.), розташов. поблизу с. Висоцько Бродівського р-ну *Львівської облас-*

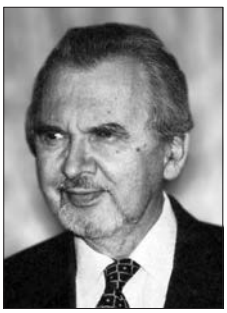

Б. Винар.

ті. Залишений давнім населенням, що проживало у межиріччі Зх. Буга (прит. Вісли), *Дністра* та Стиру (прит. *Прип'яті*, бас. *Дніпра*) (Львів. обл. та частина *Тернопільської області*). Досліджений наприкінці 19 ст. Т.*Сулімірським*. В.м. — епонімна пам'ятка *висоцької культури*.

У В.м. досліджено 300 поховань, але їх тут могло бути, як вважали його дослідники, значно більше. Всі поховання утворювали своєрідний великий грунтовий некрополь. Неглибокі могили розташов. рядами. Більшість інгумаційних поховань укладені витягнуто на спині, головою на пд. Незначна частина — кремації на стороні. Відносно часто трапляються парні поховання. В похованнях знайдений різноманітний глиняний посуд, бронзові гривни, булавки, залізне вістря списа, намисто, бронзові трилопатеві вістря стріл із додатковим шипом.

Оскільки поселення висоцької культури залишаються мало дослідженими, В.м. разом з ін. могильниками (Чехи, *Золочів*, Белзець) надають осн. матеріал для її вивчення.

Літ.: *Sulimirski T.* Kultura Wysocka. Kraków, 1932; *Граков Б.Н.* Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы). М., 1977; *Канивец В.И.* Вопросы хронологии Высоцкой культуры. «Краткие сообщения института археологии АН СССР», 1955, № 4.

Ред.

ВИШЕГРА́ДСЬКА ЧЕТВІ́РКА (група), «V4» — регіональне об'єднання посткомуніст. країн Центральної Європи, до якого увійшли *Польща*, *Словаччина*, *Чехія*, *Угорщина*. Створення Вишеградської групи, що стало важливою подією в сучасній історії країн Центральноєвроп. регіону, було ініційовано президентом Чехословаччини В.Гавелом у січні 1990, який запропонував використати середньовічний досвід регіональної співпраці, коли 1335 у м. Вишеград (нині місто в Угорщині) польс., чеський та угор. монархи домовилися про об'єднання зусиль проти тодішнього австрійс. домінування в Центр. Європі, зокрема поглибити взаємні торговельно-екон. зв'язки та посилити роль регіону в Європі. Безпосереднім поштовхом до створення Вишеградської групи стали криваві події січня 1991 у *Вільнюсі*. Після цього *Польща*, Чехословаччина та Угорщина прийняли рішення об'єднати свої зусилля: з одного боку, заради подолання наявних елементів тоталітарно-комуніст. системи і остаточного виходу з-під геополітичного домінування *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, а з ін. — з метою координації зусиль, спрямованих на європ. та євроатлантичну інтеграцію.

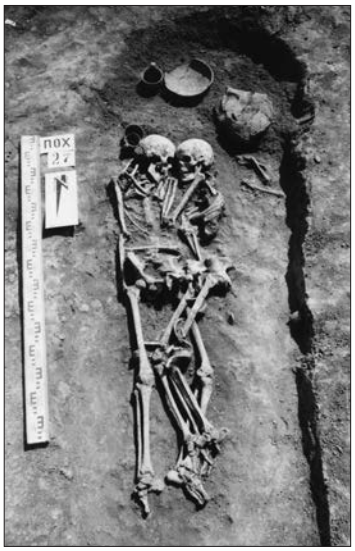

Висоцький могильник. Парне поховання.

15 лютого 1991 в м. Вишеград відбулася зустріч президентів Польщі Л.Валенси та Чехословаччини В.Гавела і прем'єр-міністра Угорщини Й.Антала, на якій була ухвалена Вишеградська декларація про співпрацю цих країн за нових умов, які склалися після закінчення «*Холодної війни*» в Європі. В декларації також було відзначено, що д-ви-учасниці Вишеградської групи вважають передумовою розбудови парламентської демократії та громадян. сусп-ва спільність істор. досвіду сусідніх народів, центральноєвроп. ідентичність і поглиблення співробітництва між країнами-учасницями об'єднання з метою їх загальноєвроп. інтеграції шляхом проведення регулярних зустрічей і консультацій із питань регіональної та європ. безпеки, сприяння розвитку взаємовигідної торгівлі та екон. кооперації, розвитку інфраструктури та співробітництву територіальних громад. Вище кер-во трьох країн також зобов'язалося поважати право народів відстоювати власну ідентичність, захищати нац., етнічні, релігійні й мовні меншини та їхні права в політ., соціальному, екон. і культ. житті відповідно до традиційних європ. цінностей і в гармонії з міжнар. документами з прав людини. З метою повноцінної інтеграції в європ. політ., екон., безпекову і правову систему були визначені конкретні завдання й практичні кроки, які потрібно було виконати, аби досягти поставлених цілей. 16 грудня 1991 Європейське Економічне Співтовариство уклало угоди про асоціацію з Польщею, Угорщиною та Чехословаччиною. Після поділу останньої 1 січня 1993 на дві незалежні держави — Чеську та Словацьку Республіки, Вишеградська група («трикутник») перетворилася на В.ч. — «V4», тому 4 жовтня 1993 ЄС підписав окремі угоди про асоціацію із *Чехією* та *Словаччиною*.

За 33 роки існування В.ч. співпраця країн — членів об'єднання пройшла певну еволюцію, яку можна умовно поділити на декілька етапів. 1991—92 — період створення Вишеградської групи, декларування усіма країнами-членами прагнення стати повноправними членами *Європейського Союзу* з метою подолання штучних розподільчих ліній в Європі через взаємну підтримку, а також до якнайшвидшої євроатлантичної інтеграції, початок переговорного процесу із НАТО (див. *Північноатлантичний альянс*) і ЄС. Переорієнтація торговельно-екон. зв'язків країн об'єднання на Захід була забезпечена створенням умов для лібералізації взаємної торгівлі й вільного виходу на зх. ринки. Цьому, зокрема, сприяло підписання в грудні 1992 Угорщиною, Польщею, Словаччиною та Чехією Центральноєвропейської угоди про вільну торгівлю — ЦЕФТА (Central European Free Trade Agreement, CEFTA), яка набула чинності 1 березня 1993. Гол. мета цієї орг-ції — стимулювання розвитку торговельно-екон., науково-тех. і кооперацій них зв'язків внутри В.ч. з перспективою створення зони вільної торгівлі. До ЦЕФТА згодом приєдналися й деякі ін. країни регіону.

Період 1993—98 був відзначений переважно політ. контактами країн В.ч. на вищому рівні та певною стагнацією співпраці через наявність проблем внутр. системних трансформацій і поширеність ідеї про те, що окре-

мі зусилля щодо європ. та євроатлантичної інтеграції можуть бути більш ефективними. Почалися свого роду перегони — хто скоріше приєднається до НАТО і ЄС. Посилилися, зокрема, амбіції Польщі щодо статусу регіонального лідера й самоізоляція Словаччини. 1994 Польща та Угорщина подали заявки на вступ до ЄС, а також разом із Чехією приєдналися до програми НАТО *«Партнерство заради миру»*.

1998—99 — період активізації Вишеградської співпраці, зокрема в напрямі регіональної кооперації. 1998 ЄС розпочав переговори про вступ із Польщею, Чехією та Угорщиною. Знадобилася демократизація внутрішньополіт. становища і корекція зовн. політики Словаччини, аби ця країна активно включилася у співпрацю в рамках Вишеградського об'єднання і також розпочала переговори про вступ до ЄС у 1999. 12 березня 1999 Польща, Чехія та Угорщина офіційно приєдналися до Північноатлантичного альянсу. Словаччина вступила до НАТО 29 березня 2004. Про своєрідне відродження Вишеградської четвірки свідчить саміт прем'єр-міністрів країн-учасниць 14 травня 1999 в Братиславі (столиця Словаччини), за результатами якого було схвалено конкретний план дій щодо співпраці за напрямами: зовн. політика, внутр. політика, культ. програми, спортивна і молодіжна співпраця, наука і технології, навколишнє середовище, інфраструктура і транскордонне співробітництво, а також змінено стратегію з питань безпеки. Під час саміту було також узгоджено структуру вишеградської міжурядової співпраці, яка передбачала регулярні зустрічі прем'єр-міністрів із координаційним головуванням на ротаційній основі з мандатом на один рік. Водночас передбачалося заохочувати такі форми співробітництва, як офіц. й неофіц. зустрічі й наради глав д-в, співпраця між парламентами, окремими міністерствами, інтенсині контакти з громадян. сусп-вом тощо.

Наступний період в історії В.ч. — 2000—04, на який припала активізація зусиль країн — учасниць об'єднання у виконанні т. зв. Копенгагенських критеріїв членства в ЄС, зокрема поглиблення системної трансформації в кожній із країн-членів та співпраці між ними. Напр., свідченням поглиблення військово-політ. співробітництва країн В.ч. стало створення штабу польсько-чесько-словацької бригади, а Словаччині було доручено координувати модернізацію системи озброєнь нових членів НАТО. Починаючи з 2002 в Косово діє спільний чесько-словац. батальйон. 29 червня 2002 на саміті в м. Естергом (Угорщина) прем'єр-міністри країн об'єднання схвалили рішення про головування країн-членів на регулярній і ротаційній основі на рівні президентів із мандатом на один рік. 2000 був створений Міжнар. Вишеградський Фонд для підтримки розвитку співпраці в галузі к-ри, наук. обміну й досліджень, освіти, обміну студентами, розвитку транскордонного співробітництва та сприяння розвитку туризму. Здебільшого Вишеградський фонд фінансує діяльність неурядових орг. та окремих громадян, його видатки зростають щороку: впродовж 2005—14 їх обсяг збільшився з 3 млн євро на рік до 8 млн євро. Фонд по суті став єдиною інституційною орг-цією Вишеградського співробітництва. За 13 років системної трансформації та успішної співпраці країнам-членам В.ч. вдалося синхронно досягти головної меті — 1 травня 2004 Республіка Польща, Словацька Республіка, Чеська Республіка і Угорщина набули повноправного членства в ЄС.

З 2004 розпочався новий, сучасний етап співпраці країн Вишеградського об'єднання у форматі «V4+». Під час саміту прем'єр-міністрів країн-членів об'єднання 12 травня 2004 в м. Кромержиж (Чехія) було прийнято нову Декларацію про співробітництво країн В.ч. після їхнього вступу до ЄС, в якій зазначалося, що осн. цілі, викладені у Вишеградській декларації 1991 досягнуті, що стало значним кроком до об'єднання Європи та істор. віхою на шляху демократичних перетворень, інтеграційних зусиль і взаємної співпраці. Водночас наголошувалося, що країни об'єднання продовжуватимуть розвивати співпрацю вже як держави — члени ЄС і НАТО, що відкриває для них нові можливості та створює нові виклики для подальшої взаємодії з питань, що становлять спільний інтерес. Зокрема, йшлося про продовження регіональних заходів та ініціатив із зміцнення ідентичності Центральноєвроп. регіону, а також про сприяння В.ч. виконанню цілей і завдань ЄС, прихильності держав — учасниць процесу розширення ЄС, готовність сприяти формуванню та реалізації політики Євросоюзу щодо країн Сх. і Пд.-Сх. Європи та підкреслювалася необхідність активізації співпраці не з членами об'єднання у форматі «V4+» і передачі інтеграційного досвіду та забезпечення підтримки країн-сусідів, що бажають увійти до складу ЄС. Сприяння процесу розширення зони стабільності та демократії, реалізації європ. та євроатлантичних амбіцій країн «Сх. партнерства» та Зх. Балкан було підтверджено під час саміту В.ч. 15 лютого 2011 в Братиславі, де наголошувалося, що об'єднання залишається відкритим для співпраці на засадах спільних цінностей із країнами й ін. регіональними групами через формат «V4+». 14 жовтня 2013 р. глави урядів В.ч. підписали Будапештську спільну заяву щодо посилення співпраці в галузі безпеки і оборони. У березні 2014 міністри оборони держав-учасниць підписали три стратегічно важливі документи щодо довготермінового планування та поглиблення оборонної співпраці, а 24 червня 2014 прем'єр-міністри цих країн підписали Будапештську декларацію про тісніше оборонне співробітництво і доручили міністерствам оборони підготувати план дій оборонного співробітництва В.ч. та розробити стратегію подальшої співпраці в цій галузі.

Основою нинішньої співпраці в межах В.ч. є взаємні регулярні контакти на всіх рівнях — від політ. самітів найвищого рівня до дипломатичних і експерних нарад та діяльності неурядових асоціацій у регіоні, аналітичних центрів і дослідницьких інституцій, установ к-ри і фізичних осіб. Ця співпраця відбувається через низку спільних проєктів в різних галузях. Водночас країни-учасниці прагнуть співпрацювати зі своїми найближчими сусідами, зокрема з Україною.

Співпраця з Україною розвивається як на двосторонньому рівні, так і в форматі «V4+». Початком формальних взаємовідносин Вишеградської групи з Україною стала зустріч у с. Герлахов (гори Високі Татри, Словаччина) у грудні 1999, коли пре-

зиденти чотирьох країн-учасниць об'єднання заявили про своє бажання підтримувати проєвроп. сили в Україні. Україна ще 1993 на законодавчому рівні зафіксувала своє прагнення до співробітництва з країнами В.ч. у Постанові *Верховної Ради України* «Про основні напрями зовнішньої політики України». Першим кроком на цьому шляху стала українсько-польс. міжурядова угода 1993 про міжрегіональне співробітництво. Цією угодою було започатковано створення специфічного сегмента міжнародно-правової бази співробітництва України з д-вами Центр. Європи. Країни В.ч. надають відчутну політ. підтримку євроінтеграційному курсу нашої д-ви в рамках «Групи друзів України в ЄС», зокрема під час головування в інституціях ЄС. Прем'єр-міністри України 2003 та 2005 брали участь у самітах Вишеградської групи, яка на той час вже декларувала неможливість прийому нових країн-членів. Країни цього об'єднання підтримували щонайшвидше підписання, ратифікацію та набуття чинності Угоди про асоціацію і поглиблену, всеохоплюючу зону вільної торгівлі між Україною та ЄС, поглиблення співпраці України з НАТО, територіальну цілісність України і санкції проти Російської Федерації (див. *Росія*) після анексії нею *Автономної республіки Крим* (див. Збройна агресія Російської Федерації проти України) і розгортання війни на Сх. України тощо. Одночасно співпраця ведеться у різних формах: зміцнення міжурядових контактів, урізноманітнення заходів у форматі «V4+Україна» в політико-безпековій, військ., енергетичній, соціокульт. сферах, а також на регіональному рівні, зокрема в реалізації «сусідських програм» транскордонного співробітництва. З кін. 2017 співпраця у форматі «V4+Україна» за ініціативи Угорщини через угорсько-укр. конфлікт навколо Закону України «Про освіту» від 2017 р. була значно обмежена, зокрема в розрізі кількості та рівня зустрічей і сфер контактів. Однак Україна має достатній потенціал для практичного наповнення цього формату як в царині екон. та енергетичних проєктів, соціально-культ. ініціатив, так і в безпековій та інформаційній сферах, а також в розрізі використання його для підвищення ефективності політики ЄС в рамках «Східного партнерства».

З початком широкомасштабної агресії Росії проти України в лютому 2022 проявилися певні особливості щодо ставлення країн В.ч. до України і російсько-укр. війни. Республіка Польща, наприклад, яка є найбільшим зх. сусідом України, зайняла чітку й однозначну позицію щодо війни Росії проти України, рішуче засудила агресію РФ і виявила цілковиту солідарність з Україною, надає їй всебічну політ., екон., військ. та гуманітарну допомогу, підтримала всі санкції, введені міжнар. співтовариством проти Росії і стала однією з найближчих й послідовних союзниць України, яка бореться за нац. ідентичність, свободу та незалежність. Чеська Республіка з першого дня широкомасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну теж відкрито засудила дії Кремля і стала одним з найактивніших партнерів-союзників України, зокрема вже через 14 днів після початку рос. вторгнення здійснила перші поставки воєнної техніки в Україну. Словацька Республіка, особливо після перемоги на президентських виборах у 2019 кандидата від проліберальних сил З.Чапутової і парламентських виборів та призначення нового уряду в 2020 на чолі з Е.Гегером, активно підтримувала національно-визвольну війну українського народу, надаючи Україні моральну, політ., дипломатичну, гуманітарну та військ. допомогу. Вже другого дня після широкомасштабної рос. агресі Словаччина надала 100 тис. євро на допомогу Україні, 27 лютого — підтримала санкції ЄС проти Росії за її збройну агресію, а 28 лютого оголосила про рішення надати Україні військ. допомогу. Після дострокових парламентських виборів в СР 30 вересня 2023 і перемоги на них євроскептичної та антиукр. партії «Smer-SD» на чолі з Р.Фіцо, який черговий раз очолив новий уряд Словаччини, ставлення цієї сусідньої Україні держави до російсько-укр. війни зазнало змін. Словацький уряд виступає проти постачання Україні зброї і членства України в НАТО, разом з Угорщиною домагається збереження доступу до дешевої рос. нафти всупереч заг. політиці ЄС, а прем'єр-міністр СР Р.Фіцо і представники його уряду часто повторюють у публічних промовах рос. наративи про війну в Україні і заявляють про необхідність відновлення «нормальної співпраці з РФ після війни». Особливу позицію щодо війни Росії проти України займає Угорщина, яку найкраще характеризує вислів угор. прем'єр-міністра В.Орбана «Це не наша війна». Досить нагадати, що Угорщина на тривалий час блокувала нормальну планову роботу Комісії Україна — НАТО, регулярно ветувала рішення ЄС щодо допомоги Україні в її спротиві рос. агресії та підтримки її повноцінної європ. інтеграції, виступає проти надання Україні зброї і за чимскоріше мирне завершення «укр. конфлікту» навіть за рахунок втрати територій України. Через таку політику Будапешту президент Чеської Республіки П.Павел навіть поставив під сумнів співпрацю держав у межах В.ч.: «Якщо ми не можемо домовитися з базових питань — таких як відносини з Росією та Україною — це є фундаментальною проблемою для В.ч.», додавши, що за таких обставин постає питання про подальше членство Чехії у Вишеградській групі.

На сьогодні В.ч. залишається символом успішних політ. та екон. перетворень, а в багатьох сферах — моделлю регіональної співпраці в Європі. Уся діяльність цього об'єднання спрямована на зміцнення стабільності та демократії в Центральноєвропейському регіоні та її досвід є корисним для України на її євроінтеграційному шляху.

Літ.: Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: можливості для України. Аналітичні оцінки. Ужгород, 2003; *Герасимчук Т.Ф.* Країни Центр. Європи в політиці Європейського Союзу (1989—2004 рр.). К., 2005; *Кіш Є.* Міжнародна регіональна інтеграція країн Центральної Європи в форматі Вишеградської четвірки після вступу до Європейського Союзу. «Науковий вісник Ужгородського університету» (Серія: історія), 2006, вип. 16; *Мороз Д.О.* Виникнення та розвиток системи багатостороннього співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки (1991—2004 рр.). К., 2006; *Зеленько Г.І.* Політ. «матриця» громадян. суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України). К., 2007; *Кіш Є.* Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції. Ужгород, 2008; Вишеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии. М., 2010; Україна та Вишеградська

четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин. Братислава, 2010; Вишеградская четвёрка в Европейском союзе: дилеммы конвергенции. М., 2017; *Латенко В.* Вишеградська група: історія створення та досвід співпраці з Україною в контексті європейської інтеграції. «European Historical Studies». Web: http://eustudies.history.knu.ua/uk/vyshegradska-grupa-istoriya-stvorennya-ta-dosvid-spivpratsi-z-ukrayinoyu-v-konteksti-yevropejskoyi-integratsiyi/; *Лебедюк В.* Вишеградська четвірка: від ідеї до успішного проекту. Web: eprints.oa.edu.ua/8333/1/Лебедюк.pdf; *Machačik V., Артьомов І.В.* Регіональна політика Вишеградської четвірки: досвід для України. Web: https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/19914; Україна та Вишеградська четвірка: стан і перспективи розвитку відносин: аналітична записка. Web: http://old2.niss.gov.ua/articles/1861/; *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Війна Росії проти України та міжнародне співтовариство. К., 2023; *Віднянський С.* Еволюція політики Словаччини та Чехії щодо війни Росії проти України. У кн.: Україна дипломатична, вип. 24. К., 2023. *Віднянський С.* «Це не наша війна»: позиція Угорщини щодо війни Росії проти України та її вплив на регіональну безпеку. У кн.: Україна дипломкатична, вип. 25. К., 2024.

С.В. Віднянський.

ВИ́ШЕННЕ — див. *Ак-Ка́я/Ви́шенне,* городище.

ВІДЗНА́КИ ПРЕЗИДЕ́НТА УКРАЇ́НИ (Державні нагороди України — Відзнаки Президента України) — вищі форми відзначення громадян України, іноземців та осіб без громадянства за видатні заслуги перед Україною (з 1992). Законодавчим підґрунтям функціонування є *Конституція України 1996*, Закон «Про державні нагороди України» від 16 березня 2000 та укази *Президента України*. Більшість Відзнак Президента України, заснованих до 2000, відповідно до Закону України від 16 березня 2000 стали *Державними нагородами України*. Але паралельно продовжують існувати також Відзнаки Президента України, встановлені за каденції різних Президентів. До них належать: Почесна грамота Президента України за активну благодійницьку діяльність у гуманітарній сфері (встановлено 20 липня 1999), медаль «За працю і звитягу» (встановлено 16 травня 2001), ювілейна медаль «60 років визволення України від нацистських загарбників» (встановлено 17 вересня 2007), Хрест Івана Мазепи (встановлено 26 березня 2009), ювілейна медаль «20 років Незалежності України» (встановлено 30 травня 2011), пам'ятна медаль «25 років виведення військ з Афганістану» (встановлено 14 лютого 2014), медаль «70 років визволення України від фашистських загарбників» (встановлено 28 жовтня 2014), ювілейні медалі «70 років Перемоги над нацизмом» (29 квітня 2015) та «25 років Незалежності України» (встановлено 17 лютого 2016), відзнаки «За участь в антитерористичній операції» (встановлено 17 лютого 2016), «За гуманітарну участь в антитерористичній операції» (встановлено 17 лютого 2016), «Національна легенда України» (встановлено 14 липня 2021), «За участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС» (встановлено 14 грудня 2021), «Хрест бойових заслуг» (встановлено 5 травня 2022), «За оборону України» (встановлено 5 серпня 2022), «Золоте серце» (встановлено 5 грудня 2022).

Позбавлення нагороджених В.П.У. та поновлення в правах на них провадиться Президентом України відповідно до чинного законодавства України. Процедура висунення осіб на отримання Відзнак та здійснення нагородження, зберігання Відзнак після смерті нагородженого, вивезення їх за кордон регулюється положеннями про кожну Відзнаку Президента України та Законом «Про державні нагороди України».

В.В. Томазов.

«ВІДЛИ́ГА» — образна назва певного періоду в історії *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, пов'язаного з ім'ям М.*Хрущова* (див. *Хрущовська десталінізація*). Найменування походить від назви опубл. в 1954 повісті І.*Еренбурга* «Оттепель» («Відлига»), яка тоді вразила рад. громадян своєю актуальністю, а не худож. здобутками.

Політ. система в СРСР залишалася незмінною від *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917)* і до *Конституційної реформи в СРСР 1988.* Терміном «В.» позначалася певна лібералізація соціально-екон. і суспільно-політ. життя, пов'язана зі смертю Й.*Сталіна,* він став алюзією на політ. потепління посеред тоталітарної зими. Наступники одноосібного диктатора втратили можливість використовувати масовий терор (див. *Масові політичні репресії*) як важіль держ. управління. Тому вони поспішили відмовитись від найбільш одіозних методів кер-ва, поліпшили якість життя рад. громадян і, не припиняючи наступальності в *Холодній війні* з демократ. д-вами світу, взяли курс на мирне співіснування.

В офіц. пропаганді здійснювана М.Хрущовим політика дістала назву «боротьба з культом особи». Початком повномасштабної «В.» став 20-й з'їзд *Комуністичної партії Радянського Союзу*, на заключному закритому засіданні якого 25 лютого 1956 Хрущов зачитав чотиригодинну доповідь «Про культ особи та його наслідки». Незважаючи на інформаційну насиченість, ця доповідь скоріше маскувала, ніж змальовувала справжню картину минулого. У ній засуджувалися тільки зовн. прояви комуніст. орг-ції влади (культ особи) і найбільш вражаючі форми зловживання владою: масові репресії (з акцентом на визначних представниках компартійно-рад. оточення Сталіна) і депортації. 20-й з'їзд КПРС став поворотним пунктом в житті ленінсько-сталінської держави-комуни.

Курс М.Хрущова на десталінізацію викликав опір з боку його колег у президії Центр. к-ту КПРС, які під проводом Л.*Кагановича*, Г.*Маленкова* і В.*Молотова* виступили проти нього у червні 1957. Однак пленум ЦК підтримав першого секретаря, а його опонентів оголосив «антипартійною групою». Придушення опонентів дозволило Хрущову оволодіти вищим неформальним органом влади — президією ЦК, тобто перетворитися на одноосібного диктатора. Це мало значні наслідки для України, яка в сталінську добу сильно постраждала від репресій. Працюючи тривалий час в цій республіці, М.Хрущов звик вважати укр. компартійно-рад. апарат своїм персональним тилом. Кульмінацією десталінізації став 22-й з'їзд КПРС (жовтень 1961), який покінчив із зовн. проявами культу особи. За короткий час були перейменовані всі міста, вулиці та площі, які носили ім'я Сталіна, демонтовані його пам'ятники (за винятком пам'ятника в Горі (нині місто в Грузії)). В ніч на 1 листопада 1961 забальзамоване тіло Сталіна винесли з Мавзо-

лею В.Леніна і перепоховали біля Кремлівської стіни.

Кінець «В.» історики здебільшого пов'язують із жовтневим (1964) пленумом ЦК КПРС, на якому М.Хрущова було усунуто з усіх посад, рідше — з придушенням «*Празької весни*» (1968).

С.В. Кульчицький.

«ВІ́ДСІЧ ЗБРО́ЙНОЇ АГРЕ́СІЇ РОСІ́ЙСЬКОЇ ФЕДЕРА́ЦІЇ ТА ПОДОЛА́ННЯ ЇЇ НА́СЛІДКІВ», Заява Верховної Ради України від 21 квітня 2015 — ухвалений Постановою *Верховної Ради України* з урахуванням пропозицій К-ту у закордонних справах документ. Підписання *Мінських угод 2015* ознаменувало зниження інтенсивності воєн. дій на Сході України і переміщення російсько-укр. протистояння в переважно дипломатичну сферу. З метою створення юрид. підгрунтя для пред'явлення Україною консолідованої претензії *Росії* було необхідне офіц. визнання ВР України факту, обсягу, наслідків та вимог, пов'язаних зі *збройною агресією Російської Федерації проти України*.

Ініціаторами ухвалення Заяви виступили нар. депутати О.Сироїд, І.Климпуш-Цинцадзе, О.Ляшко, О.Березюк, В.Вовк, З.Огнєвіч, О.Семерак. Проєкт був поданий у парламент 5 березня, остаточно ухвалений 21 квітня. За проголосували 259 нар. депутатів, проти — 0, утрималось — 1, не голосувало — 56. Жодного голосу не дала лише фракція «*Опозиційного блоку*».

У Заяві ВР України початок збройної агресії РФ проти України датується 20 лютим 2014, коли розпочалися захоплення і воєнна окупація *Автономної Республіки Крим* та м. *Севастополь*. 2-га фаза агресії датувалася квітнем 2014, коли контрольовані, керовані та фінансовані спецслужбами РФ. озброєні формування проголосили створення «Донецької народної республіки» (7 квітня 2014) та «Луганської народної республіки» (27 квітня 2014) (див. *Окремі райони Донецької та Луганської областей*). Зазначалося, що з липня 2014 підрозділи *Збройних Сил України* почали зазнавати систематичних обстрілів, які велися з території РФ за допомогою артилер. систем та реактивних систем залпового вогню «Град», а також нападів регулярних підрозділів ЗС РФ. Початок 3-ї фази збройної агресії РФ датувався 27 серпня 2014 і пов'язувалася з масовим вторгненням на територію *Донецької області* та *Луганської області* регулярних підрозділів ЗС РФ.

Заяви рос. кер-ва про непричетність РФ до збройної агресії проти України оцінювалися як необґрунтовані. Наводився перелік міжнар. актів, які Росія грубо порушила. Вказувалося на те, що загарбання укр. територій супроводжується незаконним привласненням держ. майна України в АР Крим та м. Севастополь, а також тотальним знищенням інфраструктури і пром. підприємств у Донец. та Луган. областях.

Особлива увага в Заяві приділялася вчиненню Росією численних воєн. злочинів та злочинів проти людяності, порушенням нею прав громадян України, зокрема: прав на життя, на повагу до честі та гідності, права на свободу і особисту недоторканність, права на справедливий суд, права не бути покараним без суду, права на повагу до приватного і сімейного життя, права на свободу думки, совісті і релігії, а також заборон катування та перебування в рабстві або підневільному стані.

У заяві зазначалося, що Україна як д-ва, яка безпосередньо постраждала від збройної агресії, має право на повернення всіх анексованих і окупованих укр. територій, відшкодування всієї заподіяної їй шкоди та притягнення осіб, винних у здійсненні збройної агресії та скоєнні воєн. злочинів і злочинів проти людяності, до кримінальної відп.

ВР України в Заяві висунула 8 вимог РФ:

1) невідкладно звільнити усіх військовополонених, заручників та незаконно утримуваних громадян України;

2) терміново вивести з території України всі військ. формування ЗС РФ та припинити будь-яку підтримку терористичних організацій на Сході України;

3) безумовно виконувати Мінські домовленості;

4) негайно повернути анексовані (див. *Анексія*) території АР Крим та м. Севастополь під контроль України;

5) повністю відшкодувати всю заподіяну збройною агресією шкоду;

6) негайно припинити незаконне переміщення з території РФ через держ. кордон України вантажів під приводом надання «гуманітарної допомоги»;

7) відвести від українсько-рос. кордону ЗС РФ;

8) притягнути до кримінальної відповідальності та покарати осіб, винних у плануванні, підготовці, початку та здійсненні агресії проти України та скоєнні воєн. злочинів і злочинів проти людяності.

У Заяві висловлювалась вдячність укр. народу та всій волонтерській спільноті за підтримку ЗС України та збройних добровольчих формувань (див. *Добровольчі батальйони України 2014—2019*). Вказувалося, що парламент надає перевагу мирним шляхам врегулювання та вітатиме розгортання на території України міжнар. операції з підтримання миру та безпеки. У разі відмови Росії від припинення збройної агресії ВР України закликала міжнар. співтовариство до посилення санкцій щодо РФ та прискорення надання Україні розширеної фінансової допомоги й постачання зброї з огляду на те, що Україна стала на захист об'єднаної демократичної Європи та всього вільного світу.

Літ.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. К., 2016; Постанова ВРУ «Про Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків"». «Відомості Верховної Ради», 2015, № 22. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text

В.В. Головко.

ВІЙСЬКО́ВІ АДМІНІСТРА́ЦІЇ — тимчасові держ. органи, які діяли з 24 лютого 2022 на територіях, де було введено воєнний стан, з метою забезпечення дії *Конституції України 1996* і законів України, реалізації разом із військ. командуванням заходів правового режиму воєн. стану, оборони, цивільного захисту, громад. безпеки і порядку, охорони прав, свобод та інтересів громадян. В.а. утворювалися рішенням *Президента України* за поданнями обласних держ. адміністрацій або військ. командування. Статус та повноваження В.а. регулювалися положеннями Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Залежно від територіальної компетенції, підпорядкування, підстав та порядку утворення і припинення діяльності В.а. поділялися на обласні, районні та

населених пунктів (сіл, селищ, міст). При цьому В.а. одного чи декількох населених пунктів утворювалися лише там, де відповідні виконавчі органи місц. самоврядування не могли здійснювати повноваження. Персональний склад цих органів формувався, як правило, з осіб, які раніше працювали в держ. адміністраціях, військовослужбовців, представників правоохоронних органів та служб цивільного захисту, направлених у встановленому порядку для виконання завдань в інтересах оборони д-ви та її безпеки, а також працівників, які уклали відповідні трудові договори. Начальника В.а. населеного пункту призначав та звільняв *Президент України* за пропозицією Генштабу *Збройних Сил України* або відповідної обласної держ. адміністрації. Кер. військ. адміністрації населеного пункту міг бути призначений відповідний сільс., селищний чи міськ. голова. Фінансування діяльності В.а. із виконання покладених на них повноважень здійснювалося за рахунок коштів Держ. бюджету України та відповідних місц. бюджетів.

В Україні В.а. були запроваджені Указом Президента України № 68/2022 від 24 лютого 2022 р.: були утворені 24 обласні В.а. та Київ. міська військ. адміністрація. Водночас на базі районних держ. адміністрацій утворювались відповідні районні В.а. Голови цих держ. органів автоматично набули статусу начальників відповідних В.а.

Від моменту утворення начальниками обласних В.а. стали чинні на той час кер. обласних держ. адміністрацій. Із часом у більшості обласних військ. адміністраціях кер. було змінено. Указами Президента України від 1 березня 2022 р. були звільнені голови Одес. та Черкас. обласних та Київ. міськ. держ. адміністрацій, а відповідні В.а. очолили досвідчені військовики — командир 28-ї окремої мобільної бригади полковник ЗС України М.Марченко (керував обласною В.а. до березня 2023), генерал-майор І.Табурець та очільник Командування сил підтримки ЗС України, генерал-майор ЗСУ М.Жирнов. Від 15 березня до 21 травня 2022 нач. Київ. обл. військ. адміністрації був колиш. командувач Операції Об'єднаних сил генерал-лейтенант ЗС України, Герой України О.Павлюк, який змінив на цій посаді очільника Київ. обласної держ. адміністрації О.Кулебу вдруге призначений на посаду голови Київ. обласної держ. адміністрації 21 травня 2022; звільнений 24 січня 2023). Особлива ситуація склалась на Херсонщині, де через захоплення окупаційними військами обласного центру та адмін. будівель, кер-во та працівники обласної адміністрації змушені були тимчасово залишити місто. Внаслідок російського обстрілу в грудні 2022 будівля адміністрації зазнала руйнувань. Після деокупації міста Збройними Силами України Херсонська обласна В.а. 12 листопада 2022 відновила тут свою роботу.

Формування В.а. в окремих районах і населених пунктах було зумовлене зміною ситуації у зоні бойових дій та прилеглих до лінії бойового зіткнення територіях. Виникла потреба у створенні кількох В.а. на рівні районів та окремих населених пунктів. 21 березня 2022 утворено Гостомельську селищну військ. адміністрацію Бучанського р-ну *Київської області*. Указом Президента України від 30 березня 2022 утворено 7 В.а.на території *Донецької області* (Авдіївську, Вугледарську, Мар'їнську Світлодарську, Слов'янську, Торецьку міські та Очеретинську селищну В.а.) на базі колиш. військово-цивільних адміністрацій та новостворену Дружківську міськ. військ. адміністрацію. 10 квітня 2022 р. утворено Костянтинівську міську військ. адміністрацію Краматорського р-ну Донецької обл. Пізніше утворені нові військ. адміністрації в населених пунктах області. 31 березня 2022 р. були утворені Кремінська та Рубіжанська міськ. В.а. Сєвєродонецького р-ну *Луганської області*. У вересні 2022 в містах, селищах і селах Луганщини утворено ще 20 військових адміністрацій. 18 квітня 2022 р. утворено Народицьку селищну військ. адміністрацію Коростенського р-ну *Житомирської області*. 7 травня 2022 р. утворена Токмацька міська військ. адміністрація Пологівського р-ну *Запорізької області*. У квітні 2024 на Запоріжжі утворено селищну і 7 сільських В.а., а 27 серпня 2024 — Василівську й Пологівську міські В.а.

На кінець грудня 2023 в Україні діяло 184 В.а. населених пунктів, з них 61 діяла в містах, 59 — у селищах та 64 — у селах. Найбільше військових адміністрацій за цей період створено в Херсон. (50), Запорізькій (37) та Донецькій (36) областях. 13 жовтня 2023 створена В.а. у Нетішині, де розташована Хмельницька атомна електростанція.

Дж.: Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII зі змінами та доповненнями. «Відомості Верховної Ради України», 2015, № 28. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19; Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. Web: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397; Про утворення військових адміністрацій: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 68/2022. Web: https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405; Про утворення військових адміністрацій населених пунктів у Донецькій області: Указ Президента України 30 березня 2022 р. № 188/2022. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/2022; Про утворення військових адміністрацій населених пунктів у Луганській області: Указ Президента України 31 березня 2022 р. № 192/2022. Web: https://www.president.gov.ua/documents/1922022-41949); Про утворення військових адміністрацій населених пунктів у Луганській області: Указ Президента України 23 вересня 2022 р. №665/2022. Web: https://www.president.gov.ua/documents/6652022-44137) «Про утворення військових адміністрацій населених пунктів у Запорізькій області»: Указ Президента України від 23 квітня 2024 р. № 239/2024. Web: https://www.president.gov.ua/documents/2392024-50425

Літ.: Вертикаль влади в умовах воєнного стану. Які права у військової адміністрації? «Everlegal», 2022, 19 березня. Web: https://everlegal.ua/vertykal-vlady-v-umovakh-voennogo-stanu-yaki-prava-u-viyskovoyi-administratsiyi; Савичук О. Як працює місцеве самоврядування в умовах воєнного стану? «Українська правда», 2022, 22 березня. Web: https://www.pravda.com.ua/columns/2022/03/23/7333907/; Максимова В. Скільки військових адміністрацій утворено в Україні за час дії воєнного стану? Рух Чесно, 2023, 26 грудня. Web: https://www.chesno.org/post/5824/

О.В. Андрощук.

ВІЙСЬКО́ВО-МОРСЬКІ СИ́ЛИ ЗБРО́ЙНИХ СИЛ УКРАЇ́НИ (ВМС ЗС Украї́ни) — вид Збройних Сил України, призначений для захисту суверенітету і держ. інтересів України на морі, розгрому угруповань ВМС противника у визначених військово-мор. зонах самостійно та у вза-

ємодії з ін. видами ЗС України, сприяння Сухопутним військам ЗС України на примор. напрямі.

Формування сучасних ВМС України здійснювалось на базі частин колиш. рад. армії та *Чорноморського флоту радянського*, дислокованих в Україні. У січні — квітні 1992 всупереч позиції командування флоту військ. присягу на вірність народу України прийняв особовий склад низки частин Чорноморського флоту (ЧФ).

Указом *Президента України* від 5 квітня 1992 на базі сил ЧФ почалося формування органів управління ВМС України в м. *Севастополь*. Водночас процес розбудови ВМС гальмувався через невирішеність проблеми поділу ЧФ (див. *Чорноморський флот, поділ 1992—1997*). Формування ВМС України здійснювалося на базі частин ЧФ, особовий склад яких за власною ініціативою переходив на укр. службу, ін. частин ЗС України, та за рахунок нових кораблів, які будували укр. підпр-ва.

В умовах, коли загострилося протистояння між пророс. командуванням та особовим складом частин та екіпажів, 21 липня 1992 сторожовий корабель ЧФ СКР-112, піднявши укр. прапор, здійснив несанкціонований перехід з Кримської військово-мор. бази (оз. Донузлав) до м. *Одеса*. Після прибуття до Одеси корабель включили до складу ВМС України. Інцидент зі СКР-112 спричинив напруження міждерж. російсько-укр. відносин — аж до загрози застосування зброї на ураження.

24 серпня 1992 до складу ВМС включили корабель управління «Славутич», збудований в м. *Миколаїв*. У червні 1993 почав випробування побудований у м. *Київ* корвет «Луцьк», в липні до Севастополя прибув побудований в м. *Керч* фрегат «Гетьман Сагайдачний», який став флагманом ВМС України. 1 вересня 1993 в Севастополі сформували 1-шу бригаду надводних кораблів ВМС України.

У 1994—95 до складу ВМС України перейшли гарнізони ЧФ в *Одеській області* та в *Миколаївській області*. В рамках поділу ЧФ, починаючи із січня 1996 ВМС став отримувати нові кораблі. Відповідно до російсько-укр. угод, укр. стороні передавалися 18,3 % корабельного складу, половина ін. майна і вся берегова інфраструктура ЧФ на території України (за винятком об'єктів, які тимчасово залишалися в розпорядженні *Росії* на умовах оренди).

Переважна більшість майна ЧФ передавалась Україні в занедбаному стані. Через відсутність коштів на ремонт, більшість отриманих внаслідок поділу ЧФ кораблів невдовзі довелось списати.

Кращою ніж із корабельним складом, була ситуація з мор. авіацією. На момент проголошення незалежності на території України були два потужних навчальних центри (у Миколаєві і *Саках*), які об'єднували 4 авіаполки та 2 окремі ескадрильї. Вони не входили до складу ЧФ, а були частинами центрального підпорядкування, тому відразу увійшли до складу ВМС України. Ще кілька десятків літаків та гелікоптерів 1997 Україна отримала внаслідок поділу ЧФ. Після скорочень і реорганізацій в складі ВМС України залишилась одна авіац. частина — 10-та мор. авіац. бригада на аеродромі «Саки» (с-ще Новофедорівка Євпаторійського р-ну АР Крим).

Влітку 1993 почалось формування мор. піхоти ВМС ЗС України — двох окремих батальйонів, 20 вересня об'єднаних в 4-ту окрему бригаду мор. піхоти (ОБрМП), з жовтня 1997 — 1-ша ОБрМП. 2004 бригаду розформували, залишивши тільки 1-й окремий батальйон мор. піхоти у м. *Феодосія* (у складі військ берегової оборони ВМС). 2013 501-й окремий механізований батальйон військ берегової оборони в Керчі реорганізували в батальйон мор. піхоти.

ВМС України активно брали участь у міжнар. заходах. У червні 1994 фрегат «Гетьман Сагайдачний» взяв участь у параді «Армада свободи» у м. Руан (Франція), присвяченому 50-річчю висадки союзників в Нормандії (див. *Нормандська десантна операція 1944*). Наступного року «Гетьман Сагайдачний» здійснив перший в історії ВМС України похід в Індійський океан, а 1996 разом із великим десантним кораблем «Костянтин Ольшанський» здійснив похід у *Сполучені Штати Америки*, перетнувши Атлантику. 1996 відбулись перші навчання ВМС України «Море-96». Надалі укр. кораблі систематично брали участь в навчаннях — міжнар. (серій «Сі Бриз», «Кооперейтів Партнер» та ін.) і нац. («Дуель», «Реакція», «Морський вузол» та ін.).

З 2006 корвети «Луцьк», «Тернопіль», фрегат «Гетьман Сагайдачний» почергово ходили в Середземне море для участі в операції НАТО (див. *Північноатлантичний альянс*) «Активні зусилля». 2011 «Костянтин Ольшанський» брав участь в евакуації громадян України та ін. країн з охопленої війною *Лівії*. Восени 2013 «Гетьман Сагайдачний» вирушив в Індійський океан для участі в операції НАТО в Аденський затоці «Океанський щит».

На поч. 2014 ВМС України включали один фрегат («Гетьман Сагайдачний»), чотири корвети (найновіші «Луцьк» і «Тернопіль» збудовані в незалежній Україні, а також «Хмельницький» і «Придніпров'я», спущені на воду за рад. доби), великий десантний корабель «Костянтин Ольшанський» і середній десантний корабель «Кіровоград», мор. тральщики «Чернігів» і «Черкаси», корабель управління «Славутич» та цілу низку ін. кораблів, катерів і допоміжних суден. Єдиний підводний човен «Запоріжжя» перебував у небоєздатному стані.

У результаті анексії Криму Російською Федерацією 2014 (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України*) до рук росіян потрапив 51 укр. корабель, а в складі ВМС України лишились тільки десять: кілька невеликих кораблів і суден, які дислокувались за межами Криму, а також флагман «Гетьман Сагайдачний», який, повертаючись з Індійського океану, зайшов в *Одесу*. Пізніше росіяни поверну-

Фрегат «Гетьман Сагайдачний» (спущений на воду 1992, затоплений 3 березня 2022).

ли 35 кораблів і суден, але переважно невеликих.

Відбудова ВМС ЗС України здійснювалась в умовах рос. агресії, що вплинуло на особливості їх структури і завдань. Поряд із Західною (Одеса) і Південною (*Очаків*) військово-мор. базами утворена Східна військово-мор. база в *Бердянську*, яка забезпечувала дії ВМС на *Азовському морі*. Корабельний склад поповнюється переважно невеликими катерами — типу «Гюрза» (збудованими в Україні) та «Айленд» (переданими США). 2021 в *Туреччині* було розпочато буд-во для ВМС України першого корвету «Іван Мазепа» типу «Ада», ходові випробування якого почались в травні 2024. *Велика Британія* передала два тральщики-шукачі мін класу «Sandown», які отримали назви «Чернігів» і «Черкаси». Мор. авіація отримала безпілотний літальний апарат «Байрактар» TB2. Важливим посиленням ВМС України став береговий ракетний комплекс *«Нептун»*.

З усіх складових ВМС України у 2014—18 найбільш інтенсивно розбудовувалась мор. піхота. Після анексії Криму вірними укр. присязі лишились близько 200 мор. піхотинців, які вже в 2014 взяли участь в боях на Сх. України проти рос. агресорів та їхніх прибічників. Наступного року з мор. піхотинців та підрозділів 36-ї окремої бригади берегової оборони (теж виведені з Криму) було утворено 36-ту окрему бригаду мор. піхоти (ОБрМП). Залишки 406-ї окремої берегової артилер. групи стали основою для формування окремої артилер. бригади з таким же номером, утвореної 2015. А 2018 сформували 35-ту ОБрМП. Бригади отримали почесні найменування на честь укр. військ. діячів часів *Української революції 1917—1921*: 35-та — контрадмірала М.*Остроградського*, 36-та — контрадмірала М.*Білинського*, 406-та — генерал-хорунжого О.*Алмазова*. 2018 сформовано Командування мор. піхоти.

З 24 лютого 2022 (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України (1019—2022)*) ВМС ЗС України беруть участь у відбитті широкомасштабної рос. агресії. Зокрема, частини 36-ї ОБрМП брали участь в обороні *Маріуполя*. 13 квітня 2022 ракети комплексу «Нептун» уразили флагман ЧФ РФ — ракетний крейсер «Москва» (див. *Чорноморський флот Російської Федерації*). 3 березня внаслідок удару рос. авіації затонув патрульний катер «Слов'янськ» (типу «Айленд»). Того ж дня в порту Миколаєва за наказом командира був частково затоплений фрегат «Гетьман Сагайдачний» (перебував в ремонті). Внаслідок рос. агресії втрачені кораблі та катери Східної військово-мор. бази (4 катери типу «Гюрза», мор. буксир «Корець», корабель управління «Донбас»). У березні 2022 для операцій на р. Дніпро у складі ВМС ЗС України утворена річкова флотилія. З осені 2022 ВМС ЗС України активно використовують у бойових діях безекіпажні катери — морські дрони. Для їхнього застосування у серпні 2023 у складі ВМС ЗВ України утворена 385-та окрема бригада морських безпілотних комплексів спеціального призначення.

Літ.: Історія українського війська. Х., 2016.

А.І. Харук.

ВІ́КІНГИ — термін, під яким в історіографії, починаючи з 19 ст., розуміють вихідців зі Скандинавії, які протягом 8—11 ст. (див. *Вікінгів епоха*) здійснювали воєнну і торгову діяльність в Європі та Пн. Америці. За Ф.Аскебергом, слово «вікінг» походить від старосканд. дієслова «víkja» («повертати, ухилятися») і означає людину, що залишила країну та пішла у похід за здобиччю («у вікінг»). У Скандинавії термін зафіксовано з 10 ст. В ісландських *сагах* вікінгами називали людей, які займалися грабунком і піратством. Термін відомий також в англ. джерелах 9—11 ст. (wicing). *Адам Бременський* (11 ст.) писав про «піратів», яких датчани називали вікінгами (Wichingos), а німці — аскоманами (Ascomannos). В ін. джерелах аналогами терміна «вікінг» виступають «нормани», «язичники», «датчани» та ін.

У східноєвроп. джерелах термін не зустрічається. Утім, за характером діяльності (далека торгівля та грабіжницькі походи) аналогом вікінгів та *норманів* західноєвроп. джерел є *русь / руси* (Rhos, Ρως, ar-Rūs/ar-Rūsiyyah) араб., грец. та ін. джерел 9—10 ст. — етносоціальна група, ядро якої складали вихідці зі Скандинавії. Деякі джерела, напр. Ліутпранд Кремонський (10 ст.) вказують на тотожність русі (Rusios) і норманів (Nordmannos). Після утворення Руської держави (див. *Київська Русь*) вихідців зі Скандинавії стали називати *варягами*.

Літ.: *Askeberg F.* Norden och kontinenten i gammal tid. Studier i forngermansk kulturhistoria. Uppsala, 1944; *Гуревич А.Я.* Походы викингов. М., 1966; *Лебедев Г.С.* Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки. Л., 1985; *Holman K.* Historical Dictionary of the Vikings. Lanham; Oxford, 2003; *Duczko W.* Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden, 2004; *Арбман Х.* Викинги. СПб., 2006; *Lind J.* «Vikings» and the Viking Age. В кн.: Висы дружбы. М., 2011.

А.Г. Папакін.

ВІ́КІНГІВ ЕПО́ХА — історіографічний термін (див. *Історіографія*), яким позначають період, що тривав з кін. 8 ст. до 2-ї пол. 11 ст. Дістав назву від *вікінгів*, чия діяльність зафіксована у цей час від Пн. Америки на зх. до Зх. Азії на сх. Термін з'явився в 1873 у середовищі сканд. археологів і поширився упродовж 19—20 ст. у зх. історіографії; у рад. історіографії його не використовували до серед. 1980-х. На сучасному етапі історики та археологи вживають термін для позначення етапу *Середніх віків* між епохою міграцій та високим середньовіччям.

В.е. характеризується такими явищами: збільшення масштабів збройного насильства по всій Європі; консолідація д-в, що зазнавали нападів; колонізація скандинавами територій за межами Скандинавії; формування д-в у Скандинавії; нові геогр. відкриття; прокладання нових торгових шляхів; обмін знаннями і технологіями. Датування В.е. засноване на західноєвроп. письмових джерелах, що повідомляють про значну воєнну, колонізаційну та торгову діяльність вихідців зі Скандинавії впродовж періоду кін. 8 — 2-га пол. 11 ст.

Корабель з кургану біля хутора Осеберг. 9 ст. Музей кораблів вікінгів, м. Осло.

Початок В.е. відносять до 8 червня 793, коли відбувся перший зафіксований у джерелах напад вікінгів на Британію (монастир св. Кутберта на о-ві Ліндісфарн). Кінець В.е. — 25 вересня 1066, коли англ. король Гарольд розбив останнього сканд. претендента на правління в Англії (див. *Велика Британія*), норвезького конунга *Харальда* Сігурдссона. Водночас археол. дані дозволяють пересунути початок епохи значно раніше: важливий торговий осередок В.е. м. Рібе (Данія) засновано вже на поч. 8 ст., а протоміські поселення скандинавів, зокрема в м. Волін (Польща), м. Гробіня (Латвія), с. Стара Ладога (Росія) — бл. 750. На активізацію воєн. та торгової діяльності вікінгів помітно вплинуло відкриття торгового шляху на Схід і потрапляння до Скандинавії срібних *дирхемів*. Дата завершення В.е. також неоднозначна, оскільки воєн. походи скандинавів у Північній Європі тривали і протягом 2-ї пол. 11—12 ст.

Див. також *Норманська проблема*.

Літ.: *Гуревич А.Я.* Походы викингов. М., 1966; *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе: историко-археологические очерки. Л., 1985; *Sawyer P.* The Viking Expansion. В кн.: The Cambridge History of Scandinavia, vol. 1. Cambridge, 2003; *Арбман Х.* Викинги. СПб., 2006; *Barrett J.H.* What caused the Viking Age? «Antiquity», 2008, № 82; *Lind J.* «Vikings» and the Viking Age. В кн.: Висы дружбы: сборник статей в честь Татьяны Николаевны Джаксон. М., 2011; *Baug I. at al.* The Beginning of the Viking Age in the West. «Journal of Maritime Archaeology», 2019, № 14.

А.Г. Папакін.

ВІЛЕ́НСЬКИЙ СВЯТОТРО́ЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — один із руських чоловічих (спочатку правосл., із 17 ст. — унійний (василіанський; див. *Василіани*) монастирів *Вільнюса*. Відомий з 15 ст., закритий у 1865. Зберігся комплекс споруд 16—19 ст.

За легендою, бл. 1374 на місці смерті перших правосл. святих

Вільна (нині м. Вільнюс) — мучеників Антонія, Іоанна та Євстахія — було збудовано дерев'яний храм Пресвятої Трійці. В.С.м. вперше згадується 1460, а його перший архімандрит Макарій — 1476. 1514 кн. К.І. *Острозький* заклав у монастирі мурована церкву. У 16 ст. саме Вільно, у т. ч. В.С.м., був центром реліг. життя *русинів*, тобто одним із гол. осередків тогочасної *Київської православної митрополії*. З 1584 (перша письмова згадка) функціонувало Віленське Святотроїцьке братство, одне із найбільш активних *братств* Київ. митрополії кін. 16 — поч. 17 ст.

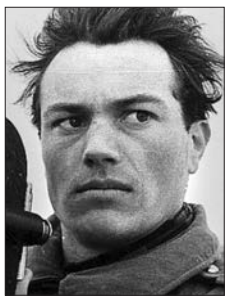

М.С. Вінграновський.

У 17 — 1-й третині 19 ст. В.С.м. був духовним та інституційним центром Унійної церкви (див. *Берестейська церковна унія; Українська Греко-католицька церква*). Двома найвідомішими насельниками цієї обителі були Йосиф-Вельямин *Рутський* і Йосафат (Іван) *Кунцевич*. 1617 із цього монастиря розпочалася реформа унійного чернецтва, в ході якої було створено Чин Святого Василія Великого (див. *Василіани*). Під час моск. окупації Вільна (1655—61) монастир пережив руйнування та грабунки. Поч. 18 ст. для обителі — позначився епідеміями, пожежами, перипетіями *Північної війни 1700—1721* та внутрішніми протистояннями.

У 2-й пол. 18 ст. в обителі простежується активізація чернечого життя та культурно-освіт. діяльності. У цей час В.С.м. був найбагатшим василіанським осередком на теренах *Великого князівства Литовського*. З 1628 по 1839 при монастирі функціонувала одна із перших і найбільш активних друкарень Унійної церкви, у якій видавали книги церковнослов'ян., рус., латин., польс., литов. і франц. мовами. Монастирська б-ка станом на поч. 19 ст. налічувала бл. 7 тис. томів.

З 1795 по 1839 василіанський монастир функціонував у Російській імперії у форматі освіт. корпорації. Василіани, які здебільшого походили зі *шляхти*, були долучені до держ. системи освіти. Зокрема, вони навч. у Віленському ун-ті, після чого активно залучалися до викладання у загальноосвіт. школах. 1839 монастир став правосл. 1840 архімандритом обителі призначили литов. митрополита Йосифа (Семашка; п. 1868). Маргіналізація Святотроїцького чернечого осередку у 1840—60-х завершилася його формальним закриттям у 1865.

Віленський Святотроїцький монастир. Брама. Фото 2007.

Від 1589 (перша достовірна писемна згадка) до 1841 поряд із чол. монастирем існувала жін. чернеча спільнота, яка наприкінці 18 — на поч. 19 ст. була однією з найбільших жін. чернечих обителей Київ. митрополії.

1992—94 литов. уряд повернув монастир василіанам. У незалежній Литві Святотроїцька спільнота ченців стала духовним і культ. центром місцевої укр. громади та важливим осередком литовсько-укр. солідарності та співпраці. Святотроїцький комплекс перетворився на важливе місце істор. та культ. пам'яті не тільки для українців. і литовців, а й для білорусів і поляків.

Існуючий архіт. ансамбль складається із Святотроїцького храму, дзвіниці (16 ст.), монастирських корпусів (2-га пол. 18 ст.) і брами (1761). Храм, закладений 1514, зазнав перебудов упродовж 17—19 ст.

Літ.: *Щербицкий И.* Виленский Свято-Троицкий монастырь. Вильна, 1885; *Bumblauskas A.* Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć. Warszawa, 2013; *Frick D.* Kith, Kin, and Neighbors: Communities and Confessions in Seventeenth Century Wilno. Ithaca—London, 2013; *Baronas D., Rowell S.* The Conversion of Lithuania: From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians. Vilnius, 2015; *Kuncevičius A.* Vilniaus bazilijonų statinių ansamblio (681) Švč. Trejybės bažnyčios, Vilniaus m. sav., Vilniaus m., Aušros Vartų g. 7B: 2015 metų archeologinių žvalgymų ataskaita. Vilnius, 2015; *Kempa T.* Konflikty wyznaniowe w Wilne od początku reformacji do końca XVII wieku. Toruń, 2016; Kultūrų kryžkelė: Vilniaus Švč. Trejybės šventovė ir vienuolynas. Vilnius, 2017; Šv. Bazilijaus Didžiojo ordinas: iš liaudies — liaudžiai. Mokslinių straipsnių rinkinys. Šiauliai—Lvovas, 2017; На перехресті культур: монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі (серія «Київське християнство», т. 16). Львів, 2019; *Тимошенко Л.* Руська релігійна культура Вільна (XVI — перша третина XVII ст.). Дрогобич, 2020.

І.І. Альмес.

«ВІЛЬНА УКРАЇНА», асоціація. Повна назва — Verband deutscher Förderer ukrainischer Freiheitsbestrebungen «Freie Ukraine» (Німецька спілка підтримки волелюбних прагнень українців «Вільна Україна») — асоціація, створена для сприяння відділенню України від Рос. Імперії (див. *Росія*).

Заснована 11 грудня 1915 у Берліні. Генеральний секретар — Ф.Шупп, голова президії — ген. К.Ґебзаттель. Членом президії був депутат австрійс. парламенту Є.Левицький. Розміщувалася у приміщенні воєн. міністерства Пруссії (м. Берлін). Протягом 1916—17 відігравала координаційну роль в обговоренні політ., воєн. та екон. інтересів і завдань Німеччини щодо України. Із цією метою «В.У.» видавала двотижневик «Osteurordische Zukunft» («Східноєвропейське майбутнє»), ред. якої був Ф.Шупп, членом редакції О.*Скоропис-Йолтуховський*. Припинила існування після утворення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*.

Літ.: *Remer C.* Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. Frankfurt-am-Main—Bern—New-York—Paris—Wien, 1977; *Kuraev O.* Der Verband «Freie Ukraine» im Kontext der deutschen Ukraine-Politik des Ersten Weltkriegs. München, 2000.

О.О. Кураєв.

ВІНГРАНО́ВСЬКИЙ Микола Степанович (07.11.1936—26.05.2004) — поет із когорти шістдесятників (див. *Шістдесятництво*), письменник, член Спілки письменників СРСР, актор, кінорежисер, кіносценарист, член Спілки кінематографістів України, засл. діяч мист-в, перекладач. Н. у с. Богопіль (нині у складі м. *Первомайськ*) в селян. родині. Навч. на акторському від-ні Київ. ін-ту театр. мистецтва (нині Київ. нац. університет театру, кіно і телебачення ім. І.К. Карпенка-Карого), згодом закінчив Всесоюзн. ін-т кінематографії (1960, за ін. даними 1961; м. Москва) і працював на кіностудії ім. О. Довженка (нині *Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка*). Як поет публікувався 1958 в журналах «*Дніпро*» та «Жовтень», пізніше — в «Літературній Україні». Перша поетична зб. «Атомні прелюди» (1962). Як актор зіграв гол. ролі: Івана Орлюка — у кінофільмі «Повість полум'яних літ» (1960; за сценарієм О.*Довженка*, постановка Ю.Солнцевої), Дончака — у кінострічці «Сейм виходить з берегів» (1962) тощо. Був режисером-постановником і зіграв у худож. фільмах: «Ескадра йде на захід» (1967, у співавторстві

з М.Білинським), «Берег надії» (1967), «Дума про Британку» (1969; за п'єсою Ю.*Яновського*), «Тихі береги» (1972), «Климко» (1983; за повістю Григіра *Тютюнника*). Зняв документальні фільми (за власними сценаріями): «Голубі сестри людей» (1966), «Слово про Андрія Малишка» (1983), «Щоденник О.П. Довженка (1989; у співавт. З Л.М. Осикою), «Довженко. Щоденник 1941—1945», «Хортиця — столиця Запорізької Січі», «Дмитро Вишневецький — Байда» (всі 1993), «Батурин-столиця гетьмана Івана Мазепи», «Чигирин — столиця гетьмана Богдана Хмельницького» (обидва 1994), «Галич — столиця князя Данила Галицького» (1995), «Гетьман Сагайдачний» (1999). Автор кіносценаріїв «Світ без війни», «Первінка», «Сіроманець», «Северин Наливайко», романів «Северин Наливайко» (1996) та «Манюня» (2000), книги спогадів «Рік з Довженком» (1975) та істор. нарисів «Чотирнадцять столиць України» (1997).

Лірика В. різноманітна за жанрами та віршовими формами, позначена високою духовністю, широким спектром емоцій, неповторним блиском лексичного новаторства. Переклав окремі вірші Б.*Пастернака* (з рос.), Н.Бараташвілі та Р.Чілачави (з грузин.), Л. Даміана (з молд.) тощо. Твори В. перекладено багатьма мовами світу.

1986 В. у складі делегації УРСР брав участь в роботі 41-ї сесії *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй*. У грудні 1989 обраний президентом укр. центру Міжнар. ПЕН-клубу. Нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Лауреат Держ. премії УРСР та *Національної премії України імені Тараса Шевченка* (1984), премії фундації О. і Т. Антоновичів (1993), премії Нац. спілки письменників України «Благовіст» (1994),Державної премії України ім. О. Довженка та премії ім. В. Вернадського НАН України (2002).

П. у м. Київ. Похований на *Байковому кладовищі*.

Тв.: Сто поезій. К., 1967; Поезії. К., 1971; На срібнім березі. К., 1978; Вибрані твори. К., 1986; П'ять повістей. К., 1987; Любове, ні! Не прощаю!: Вибр. Лірика. К., 1996; Козак Петро Мамарига: оповідання та вірші [для дітей]. К., 2001; Вибрані твори. К., 2004.

Літ.: *Барабаш Ю.* Це поезія… «Прапор», 1961, № 6; *Мельник М.* Проблема серця і чола народу. «Дніпро», 1962, № 11; *Кошелівець І.* Сучасна література в УРСР. Нью-Йорк, 1964; *Дзюба І.* Поезія М.Вінграновського. «Визвольний шлях», 1969, № 3; *Слабошицький М.* На березі духовності. «Вітчизна», 1979, № 12; *Ільницький М.* На вістрі серця і пера. К., 1980; *Моренець В.* Відтворити цілісність світу. «Вітчизна», 1981, № 5; *Слабошицький М.* «Сюжет нервів, вболівань, радості…»: проза М. Вінграновського. «Вітчизна», 1986, № 11; Стенограма: обговорення поезії М. Вінграновського і В. Симоненка 8 січня 1963 р. «Літературна Україна», 1987, 1 жовтня; *Салига Т.Ю.* Микола Вінграновський: літературно-критичний нарис. К., 1989; *Сизоненко О.* Не вбивай своїх пророків: книга талантів. К., 2003; *Горинь Б.* Не тільки про себе, кн. 1 (1955—1965). К., 2006; *Лазарчук М.* Степовий сварог: есе про незабутні мандри Україною з Миколою Вінграновським. Х., 2009; *Базилевський В.* Микола Вінграновський. Мистецтво чаклування: модерн у національних шатах. «Слово Просвіти», 2013, № 7, 14—20 лютого; *Лазарчук М.* «Научиш жити і любить». Передювілейні роздуми про 80-річчя геніального поета Миколи Вінграновського. «Літературна Україна» 2016, 28 січня.

Г.П. Герасимова.

ВІ́ННИЦЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — громад. орг-ція, заснована 3 березня 1917 як філія *Подільського товариства «Просвіта»*. Фундаторами стали: колезький радник Г.Шіянов, ред. ж. «Подільська воля» В.Дудич, учителі Він. чоловічої г-зії І.Озерянський і М.Кашинський, священник М.Василевський та ін. У квітні 1917 *«Просвіта»* почала організовувати хор та бібліотеку-читальню. Невдовзі було відкрито книгарню для продажу укр. літератури. 21—23 вересня 1917 було скликано 1-й Всеукр. з'їзд «Просвіти», на якому В.т. «П.» представляв Ю.*Шарицю*.

На вересень 1917 орг-ція видала кілька брошур, біблійну історію, брала участь у заснуванні 12 філій, відкрила 2 укр. г-зії. Обидва заклади були платні, змішаного типу, навч. в них 120 осіб, більшість з яких мала знижки в оплаті. 1917—18 навч. р. заклади утримувались за кошт «Просвіти» 2 серпня 1918 4-класну г-зію перевели на держ. утримання. 30 серпня 1918 8-класна гімназія дістала назву «Перша укр. гімназія», а 4-класна — «Друга укр. гімназія».

В.т. «П.» брала участь у роботі 2-го Всеукраїнського з'їзду «Просвіти» (21—22 жовтня 1918) в Києві. Тов-во мало книгарню, б-ку, їдальню для учнів укр. г-зії, придбало кінотеатр із динамомашиною, видавало книжки та підручники, організовувало аматорські акторські та хорові гуртки тощо.

У грудні 1918 з відновленням *Української Народної Республіки* під проводом *Директорії* вінницькі просвітяни обійняли низку посад в органах держ. влади. Завідувачами відділів Директорії стали Ю.Шарицю і М.*Козоріс*. 2 лютого 1919 у приміщенні В.т.«П.» відбулася спільна нарада членів Директорії, комісії *Трудового Конгресу України* та *Ради Народних Міністрів*. Від квітня 1919 *більшовики* розпочали у *Вінниці* політ. репресії проти укр. діячів, частину з них розстріляли (також Ю.Шарицю). Із практично знищеної книгарні В.т. «П.» вилучили канцелярське приладдя, печатки, знищили книжки та списки членів т-ва, розігнали хор, який відновив діяльність лише наприкінці серпня.

Після звільнення міста від більшовиків, у серпні — грудні 1919 В.т. «П.» видавала газ. «Шлях». Було відремонтовано зруйнований більшовиками «Народний дім» із читальнею, здійснювалася опіка над симфонічним оркестром. У жовтні 1919 В.т. «П.» брала участь у проголошеному Директорією «Тижні українського козака», сенс якого полягала у зібранні пожертвувань (у вигляді зброї, продовольства, фуражу, коштів) на користь армії УНР. У травні 1920 В.т. «П.» відкрило курси українознавства для урядовців та приватних осіб, у червні розпочала діяти худож. студія та драм. гурток за участі артистів й режисерів драм. театру ім. І.Франка (нині *Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка*).

Встановлення рад. влади призвело до ліквідації В.т. «П.», діячі якої М.Козоріс і Ю.Машкевич у жовтні — листопаді 1937 були розстріляні в урочищі *Сандармох*. І.*Шульга* закінчив свої дні на засланні у Північному Казахстані. Г.Шіянов емігрував.

Літ.: *Яцюк О. С.* Діяльність товариства «Просвіта» в м. Вінниці у 1918—1920 рр. У кн.: Вінниці — 630: матеріали 1-ї Вінницької науково-теоретичної конференції 1363—1993. Вінниця, 1993.

О.В. Малюта.

Віссаріон (Пую).

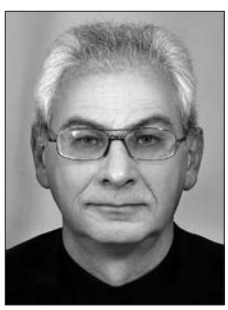

С.Г. Водотика.

ВІССАРІО́Н, у миру Віктор Пую (Puiu) (27.09.1879—10.08.1964) — діяч Румунської православної церкви, митрополит, християнський місіонер. Н. у с. Пашкани (нині місто в пов. Ясси, Румунія). Середню духовну освіту здобув у Ясській духовній семінарії, а вищу богословську — у Бухарестському ун-ті (1904 р.). 1905 прийняв чернецтво та був висвячений єп. Герасимом в ієродиякони. Упродовж січня 1907 — липня 1908 навч. у Київ. духовній академії (див. *Київська духовна академія 1819—1919*), де підтримував дружні стосунки з вихідцем з *Хотинщини* митрополитом Арсенієм (Стадницьким).

Від 1909 єп. Пименом запрошений до єпископії Нижнього Дунаю, хіротонізований в ієромонахи, піднесений до сану архимандрита та призначений вікарієм цієї ж єпархії. Рік по тому став ректором духовної семінарії в м. Галац (Румунія), цю посаду обіймав до 1919. Згодом очолив єпископську кафедру в м. Аржес (нині місто Куртя-де-Аржес, Румунія) — духовному центрі румун. королів. 1921 обраний єпископом новоутвореної єпархії в м Бєльці (нині місто в Молдові), до складу якої входили укр. Хотинський та молдав. Сороцький повіти. Завдячуючи старанням владики В., в єпархії було збудовано та відреставровано понад 180 правосл. храмів, десятки початкових шкіл, митрополичі палати, духовна консисторія та собори у Бєльцях і *Хотині*. У жовтні 1935 єп. В. обрано митрополитом *Буковини*. 1939, вболіваючи за долю православ'я, через рад. консульство у Бухаресті (нині столиця Румунії) надіслав відкритого листа Й.*Сталіну*, в якому висловлював протест із приводу переслідування церкви і духовенства в *Союзі Радянських Соціалістичних Республік*.

У розпалі *Другої світової війни 1939—1945*, у листопаді 1942, патріархом Румун. правосл. церкви Никодимом призначений на посаду голови *Румунської православної місії «Трансністрії»*. Митрополит В. сформував Балтський, Одес. і Тульчинський вікаріати, а також повітові протоієрейства, відкрив типографію тощо. За період свого правління — від листопада 1942 до грудня 1943 — митрополит В. ревно впроваджував *християнство* у підлеглих йому територіях, опікувався євангелізацією місцевого населення, сприяв відродженню храмів, запровадженню духовної освіти та виховання, організовував благодійні акції. Мріяв побачити усп-во «Трансністрії» таким же правосл. і відданим церкві, яким знав його за часів студенства в Київ. духовній академії.

У грудні 1943 через схильність до *панславізму* і розбіжність у поглядах із губернатором Г.*Алексяну* щодо сутності місіонерства в окупованих Румунією землях митрополит В. виїхав з *Одеси*. У серпні 1944 покинув Румунію, виїхавши до *Хорватії* для висвячення єпископа Сараєва (нині столиця Боснії і Герцоговини). По закінченні війни, у 1946, нар. трибунал просталінського режиму в Бухаресті (столиця Румунії) звинуватив митрополита В. та засудив його заочно до страти як «військового злочинця». Довгий час ім'я В. піддавалося забуттю переважно через його релігійну діяльність в Румунії, суперечливу причетність до Голокосту в Трансністрії та перебування в еміграції. Існують думки, що П. перебував під впливом пронім. ідеології, через що не завадив винищенню нацистами євреїв.

Упродовж 1945, мешкаючи в Австрії (Відень) та Кіцбюелі (Тироль), опікувався румунськими громадами на заході Європи. У жовтні 1945 переїхав до Італії в монастир Магуццано поблизу Лонато, звідти до Швейцарії. Останні 13 років життя мешкав у Франції, де В. намагався об'єднати усіх румунів розкиданих по Європі навколо Румунської православної церкви в Парижі. Однак був проігнорований та маргіналізований.

П. у Парижі 1964 у бідності й ізоляції.

1990 В. було реабілітовано синодом Румун. церкви (посмертно).

Літ.: *Petcu A.N.* 1942—1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria. «Studii şi materiale de istorie contemporană» [Inst. de istorie «Nicolae Iorga»; Serie nouă], 2002, vol. 1; *Stavarache D.* Mitropolitul Visarion Puiu. Documente din pribegie. (1944—1963), vol. 1. Pascani, 2002; *Михайлуца М.І.* Єпархи та організація діяльності Румунської православної місії (РПМ) у Трансністрії (1941—1944 рр.). В кн.: Історія релігій в Україні: наук. щорічник, кн. 1. Львів, 2006; *Його ж.* Митрополит Віссаріон (Пую): від навчання в Київській духовній академії до місіонерського служіння в окупованій Україні (1880—1963). В кн.: Київська Академія, вип. 4. К., 2007; *Popa I.* Visarion Puiu, the Former Romanian Orthodox Metropolitan (Archbishop) of Transnistria. A Historical Study on His Life and Activity. Holocaust. Study and Reserch, 6. 2013.

М.І. Михайлуца.

ВОДОТИ́КА Сергій Григорович (н. 04.01.1957) — історик, викладач. Д-р істор. н. (2001), професор (2002). Н. у м. *Маріуполь* в родині службовців. 1979 закінчив істор. ф-т Харків. держ. ун-ту (див. *Харківський національний університет ім. В. Каразіна*), де спеціалізувався на кафедрі історії України. В ун-ті зробив перші кроки в дослідженні історії соціальної структури селянства під кер-вом проф. І.К.*Рибалки*. 1980—83 навч. в аспірантурі Ін-ту історії АН УРСР (див. *Інститут історії України НАН України*) під кер-вом проф. С.В.*Кульчицького*, 1984 захистив канд. дис. «Класова структура доколгоспного селянства Радянської України 1920-х років. Соціально-економічна характеристика». В цьому ж ін-ті 2001 захистив докторську дис. «Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування» (наук. консультант — проф. С.В.Кульчицький).

Працював в ун-тах *Харкова* і *Херсона*, викладаючи загальні та спец. курси з історії України, керував роботою аспірантів. З 2010 працює в Херсон. держ. ун-ті на кафедрі історії, археології та методики викладання. Понад 20 років за сумісництвом викладав у Херсон. ін-ті післядипломної освіти. Засн. істор. напрямку в Херсон. обласному від-ні Малої академії наук України. Брав активну участь у модернізації системи шкільного краєзнавчого руху на Херсонщині.

Автор бл. 300 наук., науково-популярних і навч. праць. Упродовж 1982—91 опублікував низку статей та розділів в колективних монографіях із проблем динаміки соціальної структури селянства України 1920-х рр. Дослідив значні комплекси масових джерел, в т. ч. малодоступні за рад. доби стат. матеріали, що дозволило обґрунтувати тезу про неефективність політики рад. влади щодо регулювання соціального складу селянства, підважити пануючий у рад. історіографії висновок про формування наприкінці 1920-х рр. соціально-екон.

передумов масової колективізації селянства. У працях з укр. історіографії 1920-х рр. В. значну увагу приділив долі М.Є. *Слабченка*, поверненню спадщини якого посприяло спец. засідання від-ня історії, філософії і права *Національної академії наук* України, яке було організоване та проведене за ініціативи В. 1992. Позитивну оцінку наук. спільноти здобули дослідження В., присвячені долі й доробку ряду укр. істориків 1920-х рр., обгрунтовані ним положення щодо соціально-політ. та науково-орг. чинників поступу вітчизн. істор. знання 1920-х рр., специфіки складу науковців та наук. істор. шкіл, змісту і характеру національно-державницької течії в істор. науці, ролі н.-д. кафедр істор. профілю в орг. поєднанні академічної науки і вищої школи. В останні роки в центрі наук. уваги В. — історія Херсонщини та науково-орг. робота з вивчення Нижнього Подніпров'я (див. *Наддніпрянська Україна*).

Праці: Актуальні питання історії України. Херсон, 1990; Історія України. Миколаїв, 1993 (у співавт.); Історія України. Херсон, 1995 (у співавт.); Матеріали до шкільного курсу з історичного краєзнавства Херсонщини. Херсон, 1995 (у співавт.); Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя і творчості. К.—Херсон, 1998; Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. К.—Херсон, 1998; З історії правоохоронних органів Півдня України. Херсон, 1999 (у співавт.); Історія України: курс лекцій. Херсон, 2001; Історія Херсонщини XIII—XIX ст. Херсон, 2001; Вітчизняна історична наука 20-х років XX ст.: науково-організаційні та концептуальні основи функціонування. Херсон, 2002; Історія Херсонщини. Херсон, 2003 (у співавт.); Херсону — 225 років. Херсон, 2003 (у співавт.); Історія держави і права України. Херсон, 2007; Голодомор 1932—1933 рр. на Херсонщині. Херсон, 2008; Херсонський юридичний інститут. Історія і сучасність. 1973—2008. Херсон, 2008 (у співавт.); Сучасна етнополітична мапа України. Херсон, 2012; Соціально-економічні підвалини модернізації Херсонщини у XIX — на початку XX ст. Херсон, 2013; Проблеми вивчення питань європейської інтеграції в загальноосвітніх навчальних закладах. Херсон, 2014; Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення. Херсон, 2014; Нарис історії Херсонщини. Давній час: науково-популярний нарис. К., 2016; Українці в арміях світу. Х., 2019 (у співавт.); Давня історія Херсонщини. Дописемна історія. Херсон, 2019 (у співавт.); Історія адміністративно-територіального устрою Херсонщини у XVIII—XIX ст. Херсон, 2019; Писемна давня історія Херсонщини. Кочовий світ. Херсон, 2021 (у співавт.); Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини. Херсон, 2023 (у співавт.).

Літ.: *Кульчицький С.В.* Водотика Сергій Григорович. У кн.: Українські історики. Біобібліографічний довідник, вип. 3. К., 2010; *Боряк Г.В.* До 60-річчя доктора історичних наук, професора С. Г. Водотики. «УІЖ», 2017, № 1.

Л.А. Савенок.

«ВОЄ́ННО-ИСТОРИ́ЧЕСКИЙ ВЄ́СТНИК» — науково-істор. журнал, який видавався Київським відділом Імператорського Рос. воєнно-істор. т-ва (див. *Російське воєнно-історичне товариство)* протягом 1909—14. Подвоєний № 1—2 вийшов у червні 1909. До 1912 видавався щомісяця, а в подальшому — 4 рази на рік. 1914 вийшов лише один номер. Добором статей опікувалася редакційна комісія: гол. ред. ген.-майор М.О Ходорович, згодом — капітан М.Ф.Наркевич. Часопис виходив за підтримки вищих військ. та держ. чинів Російської імперії (див. *Росія*). Фінансових надходжень від реалізації часопису та розміщення реклами не вистачало, понад половина видатків редакції покривалася за рахунок субсидій, хоча кількість передплатників зростала (1909 — 133; 1910 — 225; 1911 — 350). У «В.-и. в» публікували статті з історії війн і воєн. мист-ва відомих учених: істориків, археографів, а також вищих армійських чинів тощо. Хронологічна локалізація таких студій варіювалися від опису воєн. мист-ва *слов'ян* (*давніх*) до подій *Російсько-японської війни 1904—1905.* Чільне місце відводилося висвітленню археол. експедицій, воєнно-істор. хроніці, біографістиці, інформації про діяльність Імператорського Рос. воєнно-істор. т-ва, зокрема його Київ. відділу, *Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва*. У номерах за 1912—13 значна кількість статей була присвячена подіям *Війни 1812*). Низка журнальних публікацій і до сьогодні зберігають наук. цінність, оскільки містять чимало документальних даних воєнно-істор. характеру. Архів. джерела, пов'язані з журналом зберігаються в Рос. держ. воєнно-істор. архіві та в *Центральному державному історичному архіві України*.

Літ.: Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год. К., 1911; Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1911 год. Год четвертый. К., 1912; Деятельность Киевского отдела Императорского. Русского военно-исторического общества. К., 1914; *Климова К.* Наукова діяльність Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства. К., 1995; *Її ж.* Перший військово-історичний часопис в Україні. «Військово-історичний альманах», 2001, № 2; *Федорова Л.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України на початку XX ст. К., 2005; *Ковалевский Н.* О предшественниках «Военно-исторического журнала» в русской журнальной периодике. «Военно-исторический журнал», 2016, № 8.

О.Ю. Кирієнко.

ВОЄ́ННИЙ СТАН В УКРАЇ́НІ — особливий правовий режим, що вводиться у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки держ. незалежності, територіальній цілісності держави.

За умов дії правового режиму воєн. стану функціонування усіх ланок системи держ. управління зазнає істотних змін. Органам держ. влади, військ. командуванню, *військовим адміністраціям* та органам місцевого самоврядування надають повноваження, необхідні для: відвернення загрози; відсічі збройній агресії; забезпечення нац. безпеки; усунення загрози небезпеки держ. незалежності України, її територіальній цілісності. Пропозиції щодо введення В.с. в У. або в окремих її місцевостях на розгляд *Президенту України* подає *Рада національної безпеки і оборони України*. Для ухвалення рішення про воєн. стан Президент України видає указ про введення воєн. стану і негайно звертається до *Верховної Ради України* щодо його затвердження та подає одночасно відповідний проєкт закону. Після подання до парламенту указу Президента України ВР збирається на засідання у дводенний строк без скликання і розглядає затвердження указу. Воєн. стан припиняється після закінчення терміну, на який його було запроваджено.

24 лютого 2022 у зв'язку із широкомасштабною агресією РФ щодо України (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України,* продовження*, 2019—2022)*,

згідно з Указом Президента України № 64/2022 24 лютого 2022 з 5 год 30 хв було введено В.с. в У. терміном на 30 діб. Того ж дня ВР України на позачерговому засіданні 300 голосами було ухвалено цей Указ.

Від початку широкомасштабної війни воєн. стан і заг. мобілізацію в Україні Президент України продовжував, а ВР України погоджувала: з 24 лютого 2022 до 25 травня 2022; з 25 травня 2022 до 23 серпня 2022; з 23 серпня 2022 до 21 листопада 2022; з 21 листопада 2022 до 19 лютого 2023; з 19 лютого 2023 до 20 травня 2023; з 20 травня 2023 до 18 серпня 2023; з 18 серпня 2023 до 16 листопада 2023; з 16 листопада 2023 до 14 лютого 2024; з 14 лютого 2024 до 13 травня 2024; з 13 травня 2024 по 11 серпня 2024; з 11 серпня 2024 по 9 листопада 2024; з 10 листопада 2024 по 7 лютого 2025.

Літ.: *Топольніцький В., Тична Б.* Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час». «Правова позиція», 2019, № 4 (25); *Топольніцький В., Остапенко А.* Історико-правовий аналіз законодавчого закріплення повноважень верховного головнокомандувача ЗСУ. «Право і суспільство», 2022, № 4; *Головко В.* Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. К., 2023.

Ю.І. Руснак.

ВОЗДВИ́ЖЕНСЬКА ЦЕ́РКВА (церква Воздвиження Чесного Хреста) у Дрогобичі — пам'ятка арх-ри нац. значення в м. *Дрогобич*. Збудована 1613 у дрогобицькому передмісті Зваричі на місці своєї попередниці (відома з 1496, згоріла 1499). Первісно була тризрубною одноверхою. 1661 над бабинцем споруджено увінчану наметом каплицю св. Іоанна Хрестителя і храм став двоверхим. Бабинець із трьох боків оточений двоярусною галереєю. Збереглися стінопис 17—18 ст. та іконостас з іконами 17—18 ст. Іконостас каплиці не зберігся. 1961 церква закрита, 1970—71 реставрована (архіт. І.Могитич) і перетворена на музейний об'єкт.

Воздвиженська церква в Дрогобичі. Фото початку 21 ст.

Поруч із храмом розташов. триярусна стовпова дзвіниця оборонного типу із чотирисхилим наметовим верхом.

Літ.: *Msciwujewski M.* Królewskie wolne miasto Drohobycz. Drohobycz, 1929; *Драган М.* Українські деревляні церкви. Львів, 1937; *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура України. К., 1970; *Слободян В.* Церкви України: Перемиська єпархія. Львів, 1998; Пам'ятки архітектури та містобудування України. К., 2000.

Ред.

«ВОЗЗ'Є́ДНАННЯ УКРАЇ́НИ З РОСІ́ЄЮ» ЯК «ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКИЙ МІФ» — ідеологічний конструкт, ужитий радянським режимом для «історичної легітимації» приєднання України до Моск. д-ви у 1654. Використовувався для обґрунтування й виправдання виняткового права Росії на істор. спадщину *Київської Русі*.

Намагаючись спертися на православну Моск. д-ву у протистоянні з катол. опонентами, правосл. інтелектуали *Речі Посполитої* після *Берестейської церковної унії* 1596 створили концепт *Великої* і *Малої Русі*, об'єднаних спільним походженням і у минулому — єдиною державністю. Систематизовані уявлення про «правосл. руський народ» уперше були викладені в *Густинському літописі* (1627). Скориставшись тим, що середньовічна династія *Рюриковичів* найдовше залишалася при владі у Моск. д-ві (у порівнянні з ін. територіями, які вони контролювали у 10—13 ст.), рос. історики-систематики 18—19 ст. починали історію свого народу і д-ви від часів *Київської Русі*, визнаючи за малоросами (тобто українцями) і білорусами лише роль етногр. гілок єдиного рос. племені.

Отже, задекларований *Переяславською радою* (1654) перехід створеної гетьманом Б.*Хмельницьким Української козацької держави* під васальну залежність царя *Олексія Михайловича* у рос. історіографії 19 — поч. 20 ст. характеризувався як возз'єднання Малої Русі з центром у *Києві* і Великої Русі з центром у *Москві*. У рад. історіографії 1920-х — першій пол. 1930-х панували ін. погляди на закономірності формування Рос. імперії (див. *Росія*). Переяславську раду в радянській історіографії оцінювали як «договір, що знаменував собою спілку укр. феодалів із рос., що юридично оформила початок колоніального панування Росії над Україною». Від середини 1930-х пануюча в той час марксистська школа М.*Покровського*, у якій декларувалося положення про «абсолютне зло» стосовно оцінки входження до складу Росії ін. народів і держав, почала піддаватися критиці. Сталінський режим взяв курс на фактичне відродження дореволюційної імперії під оболонкою Радянського Союзу. У постанові Центрального виконавчого комітету (ЦВК) СРСР і ЦК ВКП(б) (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*) від 16 травня 1934 «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» і «Зауваженнях з приводу конспекту підручника історії СРСР» від 8 серпня 1934 за авторством Й.*Сталіна*, С.*Кірова* і А.*Жданова* була задекларована необхідність відновлення ролі історії в патріотичному вихованні громадян. Постанова Ради народний комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 січня 1936 «Про хибні погляди так званої історичної школи Покровського» розпочала процес перегляду її концептів. У 1936 був оголошений конкурс на написання нових підручників з історії СРСР, а у серпні 1937 з'явилася постанова журі урядової комісії з конкурсу на кращий підручник, у якій приєднання до Росії ін. народів і д-в розглядалося як «найменше», а не «безумовне» зло. Центральний орган ЦК ВКП(б) ж. «Большевик» опублікував виступ Сталіна «О статье Энгельса "Внешняя политика русского царизма"», в якому піддавалася критиці позиція основоположника марксизму з приводу викриття імперіалістичної суті рос. політики. Критика була глибокою, але обережною, у межах концепту «найменшого зла». Проте в серії «Жизнь замечательных людей» у 1939 з'явилася книга К.Осипова «Богдан Хмельницкий». Колишній «кат українського народу» і «зрадник повсталих козацько-селянських мас» в ній характеризувався як «народний герой» України і Росії. Виконуючи побажання Кремля, ЦК КП(б)У 11 квітня 1935 опублікував постанову «Про підготовку курсу історії України». Створений 1936 у складі АН УРСР Ін-т історії

України (нині *Інститут історії України НАН України*) розпочав розробляти посібники з вітчизняної історії для середньої і вищої шкіл. У першому випуску «Нарисів з історії України», опубл. за редакцією С.*Бєлоусова* 1937, співробітники ін-ту К.*Гуслистий* і Ф.Ястребов відродили пануючу в дореволюційній історіографії тезу про Київську Русь як східнослов'ян. д-ву, що об'єднала три майбутні нації — українців, білорусів і росіян. Остаточно ця теза визріла в опубл. у 1939 монографії одного з найвпливовіших рад. істориків Б.*Грекова* «Киевская Русь». Греков твердив, що в цій середньовічній д-ві існував один народ, який пізніше започаткував рос., укр. і білорус.

Відгукуючись на об'єднання в кордонах УРСР західноукр. земель, Б.Греков виголосив 26 жовтня 1939 на засіданні Від-ня історії і філософії АН СРСР доповідь «Древнейшие судьбы Западной Украины», в якій доводив етнокультурну єдність її населення з східнослов'ян. народом Київської Русі. Доповідь була опубл. в популярному ж. «Новый мир» (1939). Анексовані завдяки *пакту Молотова—Ріббентропа* у *Польщі* та *Румунії* території негайно почали розглядатися офіційною пропагандою як «возз'єднання» укр. земель в єдиній рад. державі — УРСР, тобто як акт істор. справедливості. Звідси створювався логічний місток для утвердження терміна «возз'єднання», коли заходила мова про приєднання України до Росії після Переяслав. ради. Однак таке утвердження одномоментним актом не стало. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що лише під кінець *Другої світової війни* формула «найменшого зла» стосовно факту приєднання України до Рос. д-ви була відсунута на задній план у пропагандистській роботі ідеологічного апарату і працях провідних рад. істориків.

18 січня 1944 виповнилася 290 річниця від дня «приєднання» України до Росії. Перший секретар ЦК КП(б)У М.*Хрущов* звернувся до Сталіна з пропозицією урочисто відзначити цю дату. «У доповідях, лекціях і бесідах, а також в статтях наших газет і журналів ми хочемо не так детально висвітлити сам факт приєднання України, — вказував він, — як позитивне значення цього факту для історії укр. і рос. народів». Сталін не дозволив відзначати неповний ювілей Переяслав. ради, але задовольнив ін. ініціативи керівника укр. комуністів. Був заснований військ. *орден Богдана Хмельницького*, яким мали нагороджуватися офіцери і генерали. Проскурів став *Хмельницьким*, а Переяслав був перейменований на *Переяслав-Хмельницький*. Ініціативи Хрущова не торкнулися терміна, який негайно виник, коли до УРСР були приєднані західноукр. землі — «возз'єднання»; згадуючи Переяслав. раду, він використав традиційний термін — «приєднання». Видатний укр. мислитель І.*Лисяк-Рудницький* у 1955 написав статтю «Новий Переяслав», уперше опубліковану у польс. перекладі влітку 1956 паризьким ж. «Культура». В ній аналізувалася ситуація, що створилася в СРСР після смерті Сталіна. І.Лисяк-Рудницький підкреслював, що об'єктивна необхідність відмови від масових репресій зумовила поворот до відносного лібералізму, який мав далекосяжні наслідки.

За найбільшу новацію порівняно з передвоєнними і першими повоєнними роками І.Лисяк-Рудницький вважав ту обставину, що керівні посади в Україні опинилися переважно в руках місц. чиновників. Була проведена реорганізація адміністративно-госп. структури країни у напрямі її децентралізації. На чолі ЦК КПРС став М.Хрущов, який з 1938 керував укр. партійною орг-цією і почав перетягувати в Москву діячів з ЦК КП(б) України, сподіваючись використати їх у боротьбі за владу проти ін. членів президії ЦК КПРС, налаштованими опозиційно до нього. Найбільш яскравим виявленням нової політики Кремля в укр. питанні стало урочисте відзначення 300-річчя Переяслав. ради. Далекий від істор. правди «переяслав. міф», підкреслював І.Лисяк-Рудницький, здобув поширення в 19 ст. Твердження про те, що «малоросійський народ» під проводом Б.Хмельницького добровільно і з ентузіазмом приєднався до Російської д-ви, допомагало маскувати факт завоювання і поневолення України. Цей міф «дозволяв тій частині укр. суспільства, що стала на шлях активної співпраці з імперією, себто для русифікованих і подворянщених нащадків козацької старшини, почувати себе в імперії не на положенні поневоленої нації, але як відлам всеросійської провідної верстви та вірою-правдою служити монархові». Президія ЦК КПРС (а не лише М.Хрущов, який до розгрому «антипартійної групи» у 1957 був лише одним з членів «колективного керівництва») провела в 1954 грандіозне за масштабами святкування 300-річчя Переяславської ради, супроводжуване передачею *Криму* з РРФСР у підпорядкування УРСР.

Марка, присвячена 300-річчю «Возз'єднання України з Росією».

Відповідаючи на запитання, чому сучасна більшовицька Росія зважилася присвоїти «Переяслав», І.Лисяк-Рудницький вказував: «Ідеться тут про закроєний на велику скалю експеримент примирити укр. націю з рос.-совєтською імперською системою. "Переяславська" пропаганда звернена до всього населення України, але в першу чергу до укр. інтелігенції й бюрократії, що без їх співучасті тяжко правити вже не лише самою Українською РСР, а й усією червоною імперією... Кремлівські вожді правдоподібно міркують собі так: якщо царям пощастило притягти до співпраці укр. дворянство, то чому не мало б удатися приєднання, на цій же

Значок, присвячений 300-річчю «Возз'єднання України з Росією».

ідеологічній платформі, сучасної рад. укр. інтелігенції?» Ідеологічне обгрунтування нового курсу Кремля в укр. питанні було зафіксоване в опублікованих у 1954 «Тезах ЦК ВКП(б) про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954)». Як у назві, так і змісті цього програмного документа приєднання України до Росії позначалося терміном «возз'єднання».

«Тези» утверджували кілька основних положень:

— рос., укр. і білорус. народи походять від єдиного кореня — *давньоруської народності* (див. також *Давньоруської народності концепція*), яка створила давньоруську д-ву — Київську Русь;

— борючись за нац. визволення, укр. народ прагнув до возз'єднання з рос. народом;

— опорою українців у цій боротьбі стала рос. централізована д-ва і «старший брат» — «великий рос. народ»;

— Переяславська рада — акт, що возз'єднав Україну з Росією;

— возз'єднання мало величезне прогресивне значення для дальшого політ., екон. і культурного розвитку укр. і рос. народів;

— у результаті спільної революц. боротьби обох народів була створена Українська Радянська Соціалістична Республіка — «вільна, суверенна нац. держава».

«Тези» цілком заперечували розроблену М.*Грушевським* і його учнями концепцію історії України. Це заперечення було задекларовано ще в сталінські часи. У постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 «Про політичні помилки та незадовільну роботу Ін-ту історії України Академії наук УРСР» зазначалося: «Основна помилка авторів робіт з історії України полягає в тому, що вони замість того, щоб розглядати історію України в тісному зв'язку з історією рос., білорус. та ін. народів Радянського Союзу, йдуть шляхом укр. націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів». По-новому, але в дусі дореволюц. рос. історіографії «Тези» характеризували нац. політику царизму в Україні після того, як вона стала частиною імперії. Жодного слова не було сказано про те, як царі обдаровували рос. вельмож і малорос. васалів укр. землями, віддаючи сотні тисяч вільних селян у кріпосне рабство. Поза увагою «Тез» залишилася русифікаторська політика царизму, його намагання привласнити або придушити культ. здобутки укр. народу. Героїчна боротьба українців за здобуття суверенності, незалежності і соборності після розпаду царської імперії показана як «контрреволюц. дії класових ворогів» рад. влади, а лідери цієї боротьби — М.Грушевський, В.*Винниченко* і С.*Петлюра* як платні агенти іноземного імперіалізму. Готуючи праці з вітчизняної історії, укр. вчені змушені були йти у фарватері обгрунтованого у «Тезах» концепту «возз'єднання». У 1965, коли Ін-т історії АН УРСР готував перевидання опублікованого раніше двотомника «Історія Української РСР», була зроблена обережна спроба повернутися до концепту «приєднання», користуючись тим, що натхненник «Тез» М.Хрущов втратив владу. Редколегія «*Українського історичного журналу*» доручила М.*Брайчевському* проаналізувати походження термінів «приєднання» і «возз'єднання», сподіваючись після публікації статті розгорнути дискусію на цю тему. Спираючись на праці В.*Леніна* і документи ВКП(б)—КПРС, які передували появі «Тез», М.Брайчевський цілком переконливо показав великодержавно-шовіністичну суть «переяслав. міфу». Провідні науковці ін-ту І.*Гуржій*, Ф.*Лось*, А.*Санцевич* та ін. схвалили статтю, але куратори журналу з ЦК КПУ заборонили її друкувати. Заборона лише підсилила інтерес громадян до висвітлюваних у статті сюжетів і почала поширюватися у самвидаві. У 1968, коли дир. Ін-ту став колишній секретар ЦК КПУ з питань ідеології А.*Скаба*, М.Брайчевський втратив роботу. Йому вдалося влаштуватися за фахом в Ін-ті археології АН УРСР (див. *Інститут археології НАН України*), але ненадовго. У 1972 канадське вид-во «Нові дні» опублікувало статтю М.Брайчевського окремою брошурою без авторської згоди, після чого його звільнили повторно. Протягом багатьох років М.Брайчевський мусив працювати у шухляду або друкуватися під чужим прізвищем, свідомо обираючи долю дисидента і не засуджуючи закордонної публікації, а тим самим — своїх поглядів на «переяслав. міф». Обгрунтовуючи появу канадської брошури, автор передмови Р.*Рахманний* писав: «Укр. громадськість поза межами України є живою частиною укр. нації. Вона хоче знати і повинна знати, що і на який лад опрацьовують укр. вчені на рідній землі. Таке знання допоможе нам, розсіяним по всій земній кулі, зберегти себе як українців, розвинути своє культурно-наукове життя і не відстати від розвитку суспільної думки в Україні».

Літ.: *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Торонто. 1972; *Його ж.* Приєднання чи возз'єднання. У кн.: Визвольний шлях (Лондон), т. XXV, ч. 6—7, 1972; *Лисяк-Рудницький І.* Новий Переяслав. У кн.: Історичні есе, т. 2. К., 1994; Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. документів і матеріалів. К., 1994; У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Ін-ту історії НАН України (1936—1956 рр.). Зб. документів і матеріалів. К., 1996; *Єфіменко Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо рад. України (1932—1938). К., 2001; *Юсова Н.* Зміна акцентів в укр. рад. медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінця 30-х — першій половині 40-х рр. XX ст.). «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», вип. 9. Міжвідомчий зб. наук. праць. К., 2003; *Даниленко В.П.* Ідеологія 300-річчя «возз'єднання». У кн.: *Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: рад. проект для України. К., 2004; *Юсова Н.* Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимізації терміна «возз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х — поч 50-х рр. XX ст. «Історіографічні дослідження в Україні», вип. 14. К., 2004; *Юсова Н.М., Юсов С.А.* Проблема приєднання України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 40-х — першої пол. 40-х рр. «УІЖ», 2004, № 5; *Даниленко В.М.* Ідеологічні засади «возз'єднання» України з Росією. «Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика», вип. 8. К., 2005; *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в істор. науці СРСР (1930-ті — перша пол. 1940-х рр.). Вінниця, 2005.

С.В. Кульчицький.

«ВОЗЗ'Є́ДНАННЯ» УКРАЇ́НСЬКИХ ЗЕМЕ́ЛЬ В ЄДИ́НІЙ ДЕРЖА́ВІ — ідеологема для означення приєднання до УРСР укр. етнічних земель за результатами Другої світ. війни. Термін «возз'єднання» кремлівські ідеологи застосували з маскувальною метою на позначення анексії польс. території за одіозним пактом Ріббентропа—Молотова. Щоб вираз «возз'єднання українських земель» відповідав реальній дійсності в ситуації, коли неочікувано для сторін, які укла-

ли пакт Ріббентропа—Молотова, Друга світ. війна стала фактом, Й.Сталіну довелося відмовитися від передбаченої пактом анексії польс. етнічних земель. Тим самим Рад. Союз спромігся анексувати більшу частину території Другої Речі Посполитої, але залишився поза війною між Третім райхом і Брит. імперією та Францією.

Щоб не бути втягнутим у цю війну на боці гітлерівської Німеччини й одночасно зберегти можливість спільних з нею дій, Сталін вирішив пояснити вторгнення наміром захистити від війни «братні народи» у складі Польс. д-ви — українців і білорусів. Концепт «возз'єднання» чітко датується за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) про підготовку військ. операції у Польщі: 6 вересня 1939. У ньому містився пункт, яким НКВС доручали терміново систематизувати відомості про Польщу і надати їх А.Жданову. Зі змісту підготовлених довідок випливало, що Жданова особливо цікавило те, в яких воєводствах поляки були етнічною меншиною.

Дата 6 вересня верифікується на основі ін. даних. У перші дні війни кер-во Комінтерну схвально ставилося до заяв компартій із засудженням нім. агресії. У деяких країнах компартії почали створювати військ. підрозділи для допомоги Польщі. Проте 7 вересня Сталін викликав до себе ген. секретаря виконкому Комінтерну (ВККІ) Г.Димитрова і роз'яснив йому, що Польща є фашист. д-вою, яка пригноблює українців, білорусів та ін. нац. меншини. Наступного дня ВККІ розіслав компартіям обіжник з такою директивою: «Міжнародний пролетаріат не може в жодному разі захищати фашистську Польщу, яка відкинула допомогу Радянського Союзу і пригнічує інші національності».

Прийняте 6 вересня рішення треба було довести до відома Берліну. Молотов повідомив нім. посла, що вступ Червоної армії в Польщу мотивуватиметься необхідністю захистити від війни братні народи — українців і білорусів. Таке мотивування, виправдовувався Молотов, необхідне, щоб Рад. Союз зміг пояснити своє втручання широким масам і не виявився б в їхніх очах агресором.

14 вересня газ. «Правда» надрукувала підготовлену А.Ждановим ред. статтю, в якій підкреслювалося, що поразка Польщі значною мірою пояснюється внутр. суперечностями д-ви, яка мала багатонац. характер і в якій утискувалися нац. меншини. Наступного дня Ріббентроп адресував Молотову депешу, в якій повідомляв, що Варшаву буде здобуто найближчими днями і німці чекають, коли розпочнеться рад. військ. операція. Відповідаючи через посла в Москві Ф. фон дер Шуленбурга, Молотов зауважив, що рад. уряд має намір втрутитися в нім.-польс. війну, щоб взяти під захист укр. і білорус. «братів» і дати їм можливість жити в умовах миру. Коли Шуленбург запротестував, Молотов пояснив свої мотиви цілком відверто. У викладі Шуленбурга це звучало так: «Молотов погодився з тим, що запропонований мотив радянського уряду містить у собі посилання, яке вражає німецьку чутливість, але просив нас, враховуючи скрутне становище радянського уряду, не надавати значення цьому мотиву. У радянського уряду, на жаль, немає можливості висунути якінебудь інші мотиви, оскільки раніше Радянський Союз ніколи не турбувався про становище національних меншин у Польщі і змушений так або інакше виправдовувати своє теперішнє втручання перед закордоном».

25 вересня до переговорів долучився Сталін. Зустрівшись із нім. послом, він приголомшив його новою пропозицією, яка у викладі Шуленбурга звучала так: «Він запропонував територію на сх. від демаркаційної лінії — всю Варшавську провінцію, що простягається до самого Бугу, додати до нашої частки. За це ми повинні відмовитися від наших домагань Литви». Логіка «возз'єднання» пов'язувалася з відмовою від загарбання польс. етнічних земель, але Сталін вимагав компенсації. Перебуваючи у стані війни, Гітлер мусив погодитися і з цією вимогою. Укладений 28 вересня 1939 у Москві новий пакт дістав офіц. назву «Договір про дружбу і кордон».

Події на окупованій Рад. Союзом території Польщі далі розгорталися за сценарієм, розробленим у Кремлі. 27 жовтня 1939 у Львові Нар. збори прийняли Декларацію про возз'єднання Зх. України з УРСР. 1 листопада ВР СРСР прийняла закон про приєднання Зх. України до Рад. Союзу і «возз'єднання» її з УРСР. 15 листопада ВР УРСР ухвалила закон про входження Зх. України до складу УРСР.

Концепт «возз'єднання» не став переконливим для громадян УРСР. Це засвідчують, зокрема, чекістські інформатори. Київ. худож. Середа, який знав, що перебуває в полі зору чекістів, визначив політ. наслідки «визвольного походу» досить обережно: «Скільки століть боролися кращі люди за об'єднання українського народу, скільки крові пролито за це, і тільки тепер так неочікувано для всіх нас і так безболісно все це вийшло». Натомість М.Рильський заявив співбесіднику (якому даремно довіряв): «Я все-таки не бачу вагомих причин, які спонукали нас кинутися на Польщу. Це суперечить тій гуманності і справедливості, про які ми стільки завжди кричали». У письменника А.Любченка, якого чекісти називали «колишнім активним петлюрівцем», «возз'єднання» теж не асоціювалося із соборністю: «Щоб зжерти беззахисну країну, у нас вистачило совісті».

14 серпня 1941 прем'єр-міністр Великої Британії В.Черчілль і президент США Ф.Д.Рузвельт підписали Атлантичну хартію, в якій було проголошено відданість таким принципам, як недоторканність територій, право народів вільно обирати форму правління, відмова від застосування сили у міжнар. відносинах. 24 вересня до Атлантичної хартії приєднався Рад. Союз, після чого уряд США поширив на нього дію прийнятого у березні 1941 закону про ленд-ліз. У зв'язку з цим проблема «возз'єднання українських земель» перейшла в новий вимір. Внутр. стійкість антигітлерівської коаліції значною мірою почала залежати від ставлення її членів до проблеми відродження Польщі і вирішення долі західноукр. і західнобілорус. земель у її складі.

Емігрантський уряд Польщі на чолі з В.Сікорським, який перебував у Лондоні, у нових умовах мусив стати союзником рад. уряду, який допоміг Гітлеру зруйнувати його країну. 5 липня 1941 Сікорський зустрівся з рад. послом у Лондоні І.Майським і зажадав від нього повернення до правової ситуації, передба-

ченої Ризьким договором 1921. Натомість Майський заявив, що майбутня Польс. д-ва мусить складатися «лише з поляків і охоплювати території, населені поляками». Отже, обидві сторони залишилися на своїх позиціях, але угоду про відновлення дипломатичних відносин все-таки було підписано: міністр закордонних справ Великої Британії А.Іден запропонував компромісне формулювання, яке влаштувало обидві сторони. Рад.-польс. угода від 30 липня 1941 починалася з такої декларації: «Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу».

Польс. сторона розуміла цю декларацію так, що СРСР відмовляється від рад.-нім. договору 28 вересня 1939 про дружбу і кордон, тобто повертається до кордону, встановленого Ризьким договором 1921. Рад. сторона розуміла декларацію так, що укладений з Німеччиною договір більше не кидає тінь на кордон 1939. Однак наявна в угоді від 30 липня 1941 декларація одночасно означала визнання рад. стороною відсутності легітимної основи для територіальних здобутків, здійснених за рахунок польс. сторони. Потрібно було або повертати Польщі загарбані у 1939 землі, або заручитися підтримкою союзників у питанні здійсненого всупереч Ризькому договору приєднання Зх. України і Зх. Білорусі до відповідних республік. Отже, відроджувалася проблема сх. кордону Другої Речі Посполитої, яка постала в результаті розпаду Рос. і Австро-Угор. імперій. Раніше ця проблема вже спричинила дві війни: укр.-польс. 1918—19 і рад.-польс. 1920.

Тут доцільно повернутися до концепту «возз'єднання», висунутого напередодні вторгнення в Польщу. В оточенні Сталіна розуміли, що рад. претензії на польс. землі мусили обмежитися лінією польс. сх. кордону, накресленою 1920 міністром закордонних справ Великої Британії лордом Дж.Керзоном. Саме такий підхід верифікується тим, що Червона армія мусила зупинитися на «лінії Керзона», а не йти далі, щоб зайняти решту земель, де відбувався етногенез українців, — Закерзоння (Холмщина, Надсяння, Підляшшя, Лемківщина).

Концепт «возз'єднання» двічі спрацював на користь рад. дипломатії. У 1939 він дав змогу показати правлячим колам Великої Британії і Франції, які вступили у війну з Третім райхом, що Рад. Союз не виступає з Гітлером єдиним фронтом у справі поглинення Польщі і стурбований тільки захистом інтересів «братніх народів». У 1941 він дав можливість рад. дипломатії послатися на «лінію Керзона», тобто легітимізувати територіальні здобутки 1939.

«Лінія Керзона» уперше з'явилася 8 грудня 1919 в «Декларації Верховної ради союзних і об'єднаних держав із приводу тимчасового східного кордону». За цим документом лінія кордону Польс. д-ви на сх. йшла від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литов., Дорогуськ, Устилуг, на сх. від Грубешува через Крилов і далі західніше від Рави-Рус., східніше від Перемишля до Карпат. Ця лінія обмежувала територію відроджуваної д-ви переважно польс. етногр. землями. У межах Польщі залишалися тільки істотно сполонізовані укр. землі — Холмщина, Надсяння, Підляшшя, Лемківщина (див. *«Керзона лінія»*).

Велика Британія, Франція і США, не відмовляючись від Атлантичної хартії, зробили неоголошений виняток для Третього райху, кордони якого було встановлено внаслідок завоювань. Більше того, вони були налаштовані переглянути кордони й Другого райху, який загарбав у Франції під час франко-прусської війни Ельзас і Лотарингію. Нарешті, керуючись принципом, що переможена Німеччина за все заплатить, вони мали намір переглянути й кордони середньовічного Першого райху, щоб урегулювати нерозв'язну ситуацію зі сх. кордоном Польщі.

28 листопада — 1 грудня 1943 у Тегерані відбулася перша зустріч Ф.Д.Рузвельта, Й.Сталіна і В.Черчілля, на якій розглядали спільні дії щодо розгрому ворога і проблеми повоєн. світ. устрою та безпеки народів. Розуміючи, що після поразки Третього райху першою на територію Польщі ступить Червона армія, В.Черчілль визнав за потрібне своєчасно розв'язати всі вузли польс. питання. У неофіц. (після обіду у Сталіна) зустрічі 29 листопада він підкреслив, що Польща багато важить для Великої Британії, яка через неї почала війну з Німеччиною. Разом з тим, підкреслив далі прем'єр-міністр, для нього немає нічого важливішого за безпеку зх. кордону Росії. Тому він чекає відповіді на запитання, як Сталін розуміє цю безпеку. Сам він вважає, що Польща може просунутися на зх., як солдати по команді «два кроки вліво». Якщо Польща наступить при цьому на ногу Німеччині, то нічого не вдієш, сильна Польща є інструментом, необхідним для європ. оркестру.

У цьому зовні легковажному, але добре продуманому монолозі приховувалося розв'язання проблеми, яка народилася у 1919. Переходячи на серйозний тон, прем'єр-міністр зазначив: «У мене немає жодних повноважень від парламенту визначати кордони і, як я вважаю, їх немає й у президента. Однак ми можемо тут, у Тегерані, перевірити, чи зможуть глави трьох урядів, діючи в злагоді, накреслити певну політику, яку ми могли б рекомендувати полякам і порадити їм прийняти її». Сталін негайно вхопився за пропозицію про переформатування Польщі і визначив її геогр. координати: Польща повинна була відмовитися від західноукр. і західнобілорус. земель і в компенсацію отримати територію Німеччини, обмежувану на зх. р. Одер.

1 грудня польс. питання було розглянуто спочатку на неофіц. зустрічі Сталіна і Рузвельта. Рузвельт повідомив, що не має заперечень щодо пересунення кордонів Польщі зі сх. на зх., аж до Одеру, але попередив, що з політ. причин не зможе брати участі в розв'язанні цього питання. Він зізнався, що збирається висувати свою кандидатуру на посаду президента наступного року і не хотів би втратити голоси 6—7 млн американців польс. походження. Офіц. засідання, на якому розглядали польс. питання, відбулося в другій пол. дня. Відповідаючи на пропозицію Черчілля, Сталін вказав: «Ідеться про те, що українські землі повинні відійти до України, а білоруські — до Білорусі, тобто між ними і Польщею повинен існувати кордон 1939 року, встановлений радянською Конституцією». Історикам, які вважають 1939 датою возз'єднання укр. земель, варто перечитати цей документ. Датований 1943, він говорив про возз'єднання у майбутньому часі.

Редколегія на чолі з А.Громиком, яка готувала до друку зб. документів Тегеранської конференції, зробила у цьому протоколі досить велику купюру, яку можна відновити за спогадами В.Черчілля, де було використано цей самий протокол. Отже, після згадки Сталіна про кордон 1939 у розмову вступив А.Іден і запитав: чи означає цей кордон лінію Ріббентропа — Молотова? Пакт Ріббентропа — Молотова в СРСР був однією з найважливіших держ. таємниць, але амер. спецслужби дізналися про нього мало не в день підписання, і для зх. дипломатів він не являв собою жодної таємниці. «Називайте її як хочете», — недбало відповів Сталін. Молотов знайшов ін. варіант відповіді: «Цю лінію звичайно називають лінією Керзона». Після цього він показав карту з лінією Керзона і текст радіограми лорда Дж.Керзона, в якій було перелічено назви всіх населених пунктів. Для повноти картини слід додати, що кордон 1939 визначався не пактом Ріббентропа — Молотова, укладеним 23 серпня, як неточно висловився Іден, а лінією Керзона, яку Сталін запропонував Гітлеру 25 вересня 1939.

Протоколом засідання керівників трьох союзних д-в з польс. питання було затверджено запропоновану Черчіллем формулу такого змісту: «У принципі було прийнято, що осередок польської держави і народу повинен бути розташований між «лінією Керзона» і лінією річки Одер, із включенням до складу Польщі Східної Прусії й Оппельнської провінції. Але остаточне проведення кордону вимагає ретельного вивчення і можливого розселення населення в деяких пунктах». Оппельн — це заснований у 10 ст. польс. порт Ополе на Одері (Одрі), неподалік від Бреслау (Вроцлава).

Сталін із формулою погодився, але «на ходу» зарезервував за Рад. Союзом два незамерзаючих порти на Балт. морі — Мемель і Кенігсберг. Рузвельт, як і обіцяв Сталіну, не висловив офіційно свою позицію. На цьому обговорення польс. питання завершилося.

Коли в Тегерані обговорювали формулу В.Черчілля, Ф.Д.Рузвельт поцікавився, чи буде можливим організувати в добровільному порядку переселення поляків із територій, які передавалися Рад. Союзу. Сталін запевнив, що це можна буде зробити. Нікому, однак, не спало на думку запитати, чи можливо організувати переселення німців із територій, які передавалися Польщі. Вважалося, мабуть, що ці території передаватимуться разом з населенням. Це не викликало ентузіазму ні у польс. політиків, ні у пересічних поляків. Тому на зустрічі керівників трьох союзних д-в у Ялті в лютому 1945 було прийнято брит. документ під назвою «Переглянута формула для Польщі». У ньому було зафіксовано консенсус із приводу кордонів Польщі і перелічено нім. райони, які вона мала одержати в компенсацію за укр. і білорус. землі. Тут же формулювалося рішення величезної ваги: «Домовлено, що німці із вказаних районів повинні бути репатрійовані в Німеччину і що всі поляки в Німеччині повинні за своїм бажанням репатріюватися в Польщу». Якщо для поляків переселення було добровільним, то німців, як випливало з документа, репатріювали примусово. Як відомо, з територій, які перейшли до Польщі і Рад. Союзу, було виселено до 10 млн німців.

На відміну від укр. земель у складі довоєн. Польщі, на укр. землях, анексованих сталінським урядом у Румунії, відчутно позначилася тінь пакту Молотова — Ріббентропа. Це проявилося після розпаду Рад. Союзу.

Будь-які уряди на території колиш. Рос. імперії не визнавали захоплення Румунією Бессарабії у 1918. Зокрема, на рад. картах цей регіон зображали заштриховано, але в кордонах СРСР. Не дивно, що Бессарабія потрапила до «сфери радянських інтересів» в пакті Молотова — Ріббентропа. Після висунення ультиматуму румун. уряду Червона армія 28—30 червня 1940 зайняла Бессарабію і «прихопила» не вказану в пакті Пн. Буковину — регіон з переважно укр. населенням, який Румунія окупувала після розпаду Австро-Угорщини. 2 серпня 1940 ВР СРСР передала рад. Україні Пн. Буковину і три повіти Бессарабії: Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський. 7 серпня у складі УРСР було створено дві нові області — Чернів. (Пн. Буковина з Хотинщиною) і Аккерманську (у складі двох пд. повітів Бессарабії). У грудні 1940 центр Аккерманської обл. перемістився в Ізмаїл.

7 листопада 1991 ВР України прийняла закон «Про державний кордон». Держ. кордон СРСР на території України, яка межувала з чотирма країнами — Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією, ставав держ. кордоном України. Однак питання про кордони незалежної України з відповідними сусідніми д-вами вимагало погодження з їхніми урядами.

Бухарест одразу зайняв негативну позицію в питанні про укладення між Румунією та Україною договору із взаємним визнанням наявних між ними кордонів. В країні з санкції уряду почали розгортатися тривалі багатотисячні мітинги з вимогами повернути загарбані Сталіним у 1940 території. Посилаючись на аморальність пакту Молотова — Ріббентропа і його нечинність з погляду міжнар. права, румун. громадськість наполягала на тому, що Україна зобов'язана відновити істор. справедливість.

Офіц. переговори про укладення основоположного договору тривали два роки, але виявилися безрезультатними. Румун. сторона ігнорувала той факт, що передання Бессарабії і Пн. Буковини було легітимізовано Паризьким мирним договором, який Румунія, що була союзницею гітлерівської Німеччини, уклала в лютому 1947 з Об'єднаними Націями. Паризький договір являв собою ланку в цілісній системі повоєн. європ. устрою, непорушність якого було надалі підтверджено Гельсінською нарадою 1975 з питань безпеки та співробітництва в Європі.

У листопаді 1996 на президентських виборах у Румунії переміг лідер Румун. демократ. конвенції Е.Константинеску. На відміну від попереднього президента, комуніста Й.Ілієску, він був налаштований на входження Румунії в НАТО і прискорення ринкових реформ. Північноатлантичний альянс не розглядав заявок на членство від країн, які висували територіальні претензії до сусідніх д-в. 2 червня 1997 Л.Кучма і Е.Константинеску підписали Договір про добросусідські відносини і співробітництво між Україною і Румунією із взаємним визнанням наявних кордонів.

Оскільки землі на зх. від лінії Керзона було деукраїнізовано (як і Кубань після Голодо-

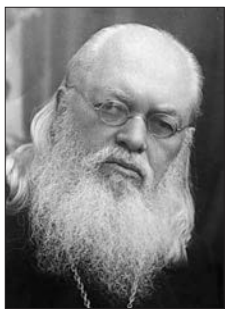

Лука (Войно-Ясенецький).

мору), поза межами УРСР залишилася тільки одна укр. етнічна територія — Закарпат. Україна. Ф.Д.Рузвельт і В.Черчілль не ставили питання про її долю на зустрічах Великої трійки, бо вважали його предметом двосторонніх рад.-чехословац. переговорів. Отже, тільки цей населений українцями регіон дістався рад. Україні без прямої санкції Об'єднаних Націй.

Передання Закарпаття Україні здійснювалося шляхом тиску сталінського кер-ва на уряд Чехословаччини, яку Червона армія звільнила від гітлерівської окупації, але затрималася в ній на невизначений строк. Механізм передання Підкарпатської Русі, як називали в Празі регіон, який з Києва виглядав як Закарпат. Україна, аж ніяк не був демократ. Однак Москва постаралася зберегти зовн. форми «керованої демократії», приєднуючи регіон до України, яка сама перебувала в силовому полі компарт. диктатури.

Президент Чехословаччини Е.Бенеш після окупації країни гітлерівцями спочатку емігрував у США, а в червні 1940 очолив еміграційний уряд з резиденцією в Лондоні. Після звільнення Чехословаччини він, залишаючись на посаді її глави, домігся визнання своєї країни повноправним членом антигітлерівської коаліції, а після зустрічі в Москві зі Сталіним — підтримки Рад. Союзом довоєн. кордонів з Німеччиною і Польщею. Ця підтримка передбачала, між ін., такий антидемократ. захід, як депортація 3 млн осіб корінної національності з Судетської обл. В обмін на сталінську підтримку Бенеш дав принципову згоду на передання Рад. Союзу Підкарпатської Русі.

29 червня 1945 Рад. Союз і Чехословаччина підписали договір про передання Підкарпатської Русі СРСР. У складі УРСР з'явилася Закарпат. обл.

Усі три випадки збільшення території УРСР за підсумками Другої світ. війни пов'язані з приєднанням укр. етнічних земель. Його було легітимізовано багатосторонніми (у двох випадках) і двостороннім (в одному випадку) міжнар. договорами. Можна говорити про возз'єднання укр. земель в кордонах соборної д-ви УРСР від часу легітимізації цих територіальних здобутків (1945, 1947).

Літ.: Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (28 ноября — 1 декабря 1943 г.). Сборник документов. М., 1978; Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (4—11 февраля 1945 г.). Сборник документов. М., 1979; *Ширер У.* Взлет и падение Третьего рейха, т. 1—2. М., 1990; *Черчилль У.* Вторая мировая война, кн. 1—3. М., 1991; Другая война. 1939—1945. М., 1996; *Кульчицький С.В.* Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності. «Київська старовина», 1999, № 6; *Кульчицький С.В.* До історії становлення сучасного українсько-румунського кордону. У кн.: Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. Сату Маре, 1999; Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 рр. Документи ГДА СБ України. К., 2009.

С.В. Кульчицький.

ВОЗНЕСЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА в Ясіні — пам'ятка арх-ри нац. значення, пам'ятка всесвітньої спадщини *ЮНЕСКО* (у складі серійної транскордонної номінації «*Дерев'яні церкви Карпатського регіону в Польщі і Україні*»). Дерев'яна церква з дзвіницею розташована у с-щі Ясіня (Рахівського р-ну *Закарпатської обл.*) на пагорбі правого берега р. Чорна Тиса (бас. Дунаю).

Церква збудована 1824 (на одвірку вирізано декоративну композицію з трьох хрестів і дату спорудження). Її називають «Струківською» у пам'ять пастуха Івана Струка — легендарного засн. Ясіні. 1894 церкву ремонтували з заміною підвалин, про що свідчить напис, вирізьблений на дверях. Дзвіниця на пн. від Вознесенської церкви 11 м заввишки збудована 1813. Церква і дзвіниця реставровані 1971 за проєктом архіт.-реставраторів Б.Кіндзельського і І.Могитича. 1994 до зх. зрубу церкви (бабинця) прибудували присінок (додаткове приміщення). Використовується як діючий храм. Церква хрещата в плані, п'ятидільна, одноверха, зведена зі смерекових брусів на кам'яному підмурку, складеному насухо. Квадратний у плані центр. зруб значно ширший за бічні. Рамена покриті двосхилими дахами із фронтонами, увінчаними маківками. Восьмерик центр. верху має наметове вінчання з перехватом і маківкою на глухому ліхтарі. Навколо усіх зрубів влаштовано широке піддашшя. Усередині збережено пізньобароковий іконостас 18 ст., який, імовірно, походить із попередньої церкви, з кількома старовинними іконами. Окремі ікони датуються 17 ст., церк. хоругви — 19 ст. Дзвіниця двоярусна, належить до типу «восьмерик на четверику», увінчана масивним наметовим верхом із маківкою, має широке піддашшя. Дзвіницю складено з ялинових брусів, стіни вище від піддашшя і дах укриті гонтом. В. ц. і дзвіниця — найяскравіші твори гуцульської школи нар. дерев'яної арх-ри. Церква належить до особливого типу хрещатих храмів, характерних для частини території *Гуцульщини* у верхів'ях р. Тиса.

Літ.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Wooden tserkvas of the Carpathian region in Poland and Ukraine. Cultural property of the Republic of Poland and Ukraine for inclusion in the World Heritage List. Warszawa, 2011; Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі. Львів, 2011; *Вечерський В.В.* Українська дерев'яна архітектура. К., 2013.

В.В. Вечерський.

ВО́ЙНО-ЯСЕНЕ́ЦЬКИЙ Валентин Феліксович (Ясенецький-Войно; у чернецтві — Лука; 09.05(27.04).1877—11.06.1961) — вчений-медик, лікар-хірург; богослов, діяч РПЦ (див. *Московський патріархат*.

Н. в м. *Керч* в родині провізора римо-католика Ф.С.Войно-Ясенецького (який походив з полонізованої білорус. *шляхти*) і православної М.Д.Войно-Ясенецької (Кудріної), був четвертою дитиною з п'ятьох. 1889 сім'я Войно-Ясенецьких переїхала до Києва, де В.-Я. закінчив 2-гу Київ. г-зію (1896) та худож. школу. Після закінчення г-зії подавав документи до імператорської Академії мистецтв і Київ.

Вознесенська церква та дзвіниця у с. Ясіня.

імператорського ун-ту Св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) на мед. ф-т, але не пройшов. Після року навчання на юрид. ф-ті Київ. ун-ту переїхав до Німеччини, де брав уроки живопису у шк. проф. Г.Кнірра (м. Мюнхен).

1898—1903 вчився на мед. ф-ті Київ. ун-ту; після закінчення працював у Київ. мед. шпиталі Червоного Хреста, під час *Російсько-японської війни 1904–1905* завідував хірургічним відділенням лазарету в м. Чита (нині центр Забайкальського краю, РФ).

Працював у земських лікарнях Симбірської, Курської, Орловської, Саратовської, Владимирської губерній. 1916 у Петрограді (нині *Санкт-Петербург*) захистив дис. «Регионарная анестезия» і здобув ст. д-ра медицини. З 1917 — гол. лікар міськ. лікарні у м. Ташкент (нині столиця Узбекистану); 1920—23 — зав. кафедри оперативної хірургії і топографічної анатомії Туркестанського держ. ун-ту.

1904 одружився із сестрою-жалібницею А.Ланською. Її смерть наприкінці жовтня 1919 викликала у В.-Я. важку духовну кризу, яка призвела до того, що він несподівано став глибоко релігійною людиною. 1921 В.-Я. був висвячений єпископом Туркестанським і Ташкентським Іннокентієм (Пустинським) у сан диякона, незабаром здобув сан священника. 31 травня 1923 прийняв постриг з ім'ям Лука і був хіротонований на єпископа Барнаульського — вікарія Томської єпархії, через неможливість дістатися до місця призначення був іменований єп. Ташкентським і Туркестанським. У подальшому обіймав посади єп. Єлецького — вікарія Орловської єпархії (1927—30), архієп. Красноярського і Єнисейського (1942—44), архієп. Тамбовського і Мічурінського (1944—46), архієп. Сімферопольського і Кримського (1946—61). За приналежність до Церкви зазнав репресій, у в'язницях, таборах і засланні провів загалом 11 років (1923—26, 1930—33, 1937—43). Реабілітований 1946.

Діяльність священнослужителя В.-Я. поєднував із мед. практикою та наук. дослідженнями. Під час Німецько-радянської війни (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) — гол. консультант евакогоспіталей у м. Красноярську (нині центр краю, РФ) і м. Тамбові (нині центр області, РФ). Створив фундаментальні посібники з проблем гнійної хірургії (1934) та хірургічного лікування поранень суглобів (1944).

Нагороджений премією Хойнацького від Варшавського ун-ту (1916), діамантовим хрестом на клобук від патріарха Московського (1945), медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.» (1945), Сталінською премією 1-го ступеня (1946, за монографію «Очерки гнойной хирургии»). Обраний почесним членом Моск. духовної академії (1957).

1955 втратив зір і був змушений припинити хірургічну практику.

П. у м. *Сімферополь*. Був похований на 1-му Сімферопольському цвинтарі; після канонізації мощі перенесли до Свято-Троїцького собору в Сімферополі (1996).

Канонізований Синодом *Української православної церкви (Московського патріархату)* як місцево шанований святий (1995). Зарахований до лику святих Красноярської єпархії (РФ) (1999). Канонізований Архієрейським собором РПЦ як священносповідник (2000). *Константинопольський патріархат* ухвалив рішення про канонізацію святителя Луки Кримського (2019). Пам'ять відзначається 11 червня (29 травня) і 18 (5) березня як день віднайдення мощей (1996).

Праці: Регионарная анестезия. Пг., 1915; Очерки гнойной хирургии. М.—Л., 1934 (5-те вид.: СПб., 2000); Наш опыт лечения огнестрельного остеомиелита в госпиталях глубокого тыла. Красноярск, 1943; Поздние резекции при инфицированных огнестрельных ранениях суставов. М., 1944; Дух, душа и тело. М., 1997; Я полюбил страдание: автобиография. Минск, 2013.

Літ.: *Воробьев Р.И.* Два имени, два судьбы. «Человек», 1995, № 3; *Кассирский И.А.* Размышления о В.Ф. Войно-Ясенецком — хирурге и человеке «Человек», 1995. № 3—4; *Ханенко Б.И., Григорьева Л.И.* Войно-Ясенецкий Валентин Феликсович. В кн.: Енисейский энциклопедический словарь. Красноярск, 1998; *Поповский М.* Жизнь и житие святителя Луки Войно-Ясенецкого, архиепископа и хирурга. М., 2001; *Глущенков В.* Святитель Лука — взгляд в будущее. Полтава, 2002; *Мирский М.Б.* Выдающийся хирург и клиницист. «Военно-медицинский журнал», 2002, № 8; *Шевченко Г.Л. свящ.* Приветствует вас святитель Лука, врач возлюбленный. СПб., 2009; *Веденеев Д.В., Веденеев В.Д.* Врач и архипастырь: деятельность святителя Луки Крымского в контексте истории медицины и церковно-государственных отношений в СССР: историко-медицинский очерк. К., 2015.

І.М. Преловська.

ВОЙТО́ВИЧ Леонтій Вікторович (16.05.1951—07.02.2023) — історик-медієвіст, д-р істор. н. (2001), проф. (2007). Н. у м. Єманжелінськ Челябінської обл. Закінчив сш № 1 м. *Миколаїв Львівської обл.* (1967), механіко-машинобуд. ф-т Львів. політехнічного ін-ту за спеціальністю «Динаміка і міцність машин» (1972). Після служби в армії (заст. командира мотострілецького батальйону з технічної частини) працював у Берегівському філіалі Всесоюзного держ. ін-ту ремонту та експлуатації машинно-тракторного парку (займався розробкою обладнання для обслуговування і ремонту колісних та гусеничних машин, пройшовши шлях від конструктора 3-ї категорії до провідного конструктора і зав. сектором; вісім розробок В. були у серійному вир-ві, а підйомник для важких вантажних автомобілів відзначений медалями ВДНГ СРСР); Берегівському меблевому комбінаті (гол. механік і гол. інженер); Миколаївській районній раді (заст. голови) і Миколаївської держадміністрації Львів. обл. (перший заст. голови); *Львівському національному університеті імені Івана Франка* (з 2001 проф. кафедри давньої історії України і допоміжних істор. дисциплін, з 2006 до 2023 зав. кафедри історії середніх віків і візантиністики) та *Інституті українознавства імені І. Крип'якевича НАН України* (від 1995 до 2023 за сумісництвом — старший і провідний наук. співробітник відділу історії середніх віків). Історією фахово почав займатися з початку 1980-х під кер-вом Я.*Ісаєвича*, який зацікавив його тематикою генеалогії княжих родин. Кандидатська дис. «Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у 12—16 ст.» (1994) (наук. кер. Я.Ісаєвич). Докторська дис. «Князівські династії Східної Європи (кін. 9—поч. 16 ст.): склад, суспільна і політ. роль» (2001) (наук. консультант Я.Ісаєвич). Завдяки всебіч-

Т. Войцеховський.

ній ерудиції активно використовував латиномовні джерела і здобутки європ. історіографії для демонстрації матримоніальної політики Рюриковичів. Монографія «Княжа доба: портрети еліти» (2006), написана за результатами докторської дис., не втратила актуальності та наук. новизни. Досліджував генеалогію правлячих династій *Центрально-Східної Європи*, історію Галицько-Волинської д-ви (див. *Галицько-Волинське князівство*), середньовічну військ.-політ. історію, проблеми слов'ян. етногенезу. Автор понад 500 наук. праць, зокрема понад 30 одноосібних і колективних монографій 3 навч. посібників для університетського вжитку. Співавтор багатотомних видань, зокрема «Історії української культури», «Історії війн і військового мистецтва». Лауреат *премії НАН України ім. М. С. Грушевського* (2003), Державної премії України у галузі науки і техніки (2014), дійсний член НТШ.

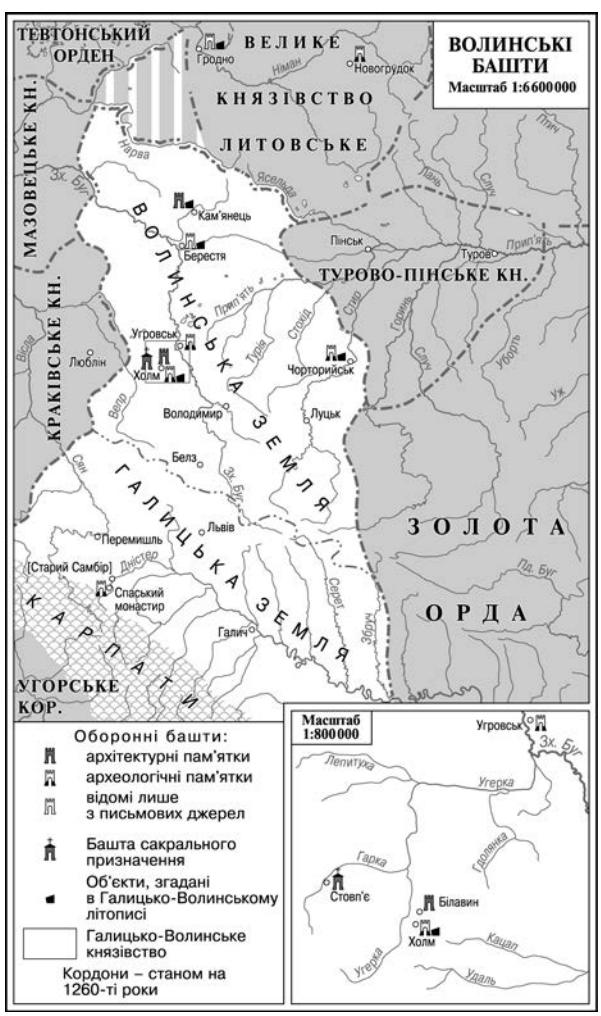

П. у м. Єманжелінськ Челябінської обл., РФ. Похований у м. Миколаїв Львів. області.

Тв.: Генеалогія династії Рюриковичів. К., 1990; Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. К., 1992; Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст. Львів, 1996; Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000; Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004; Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006; Правлячі династії Європи. Біла Церква, 2008; Формування кримськотатарського народу. Вступ до етногенезу. Біла Церква, 2009; Medium aevum: Середні віки. Львів, 2010; Галицько-волинські етюди. Біла Церква, 2011; Історія Візантії. Вступ до візантиністики. Львів, 2011; Генеалогія. Умань, 2011; Князь Лев Данилович. Львів, 2012; Король Данило Романович. Біла Церква, 2013; Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1223—бл. 1301. Львів, 2014; Князь Рюрик. Біла Церква, 2014; Галич у політичному житті Європи XI—XIV століть. Львів, 2015; Історія війн і військового мистецтва, т. 1. Харків, 2017; Т. 2. Харків, 2018; Т. 3. Харків, 2019; Lew Daniłowicz Książe halicko-wołyński (ok. 1225—ok. 1301). Kraków, 2020; Державний суверенітет України. Кн. 1. Витоки. Харків, 2020; Княжа доба на Русі (837—1492). Т. 1. Становлення імперії (837—1054). Львів, 2021.

Літ.: *Ісаєвич Я.Д.* Войтович Леонтій Вікторович. У кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 5. К., 2006; Львівщина і львів'яни. Енциклопедично-біографічний довідник. Львів, 2004; *Головко О.* Войтович Леонтій Вікторович. «Українські історики. Біобібліографічний довідник», вип. 3. К., 2010; *Литвин М.* Леонтій Войтович: вірний лицар музи Кліо. «Actis testantibus. Ювілейний зб. на пошану Леонтія Войтовича. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», вип. 20. Львів, 2011; *Целуйко О.* У спразі гину біля водограю. У кн.: *Войтович Л.* Галицько-волинські етюди. Біла Церква, 2011. *Паршин І.* Леонтій Войтович: не заплачу страждань й горю мита. У кн.: *Войтович Л.* Княжа доба на Русі (837—1492). Т. 1. Становлення імперії (837—1054). Львів, 2021.

О.М. Щодра, І.Л. Паршин

ВОЙЦЕХО́ВСЬКИЙ Тадеуш (Wojciechowski) (13.06.1838—21.11.1919) — польс. історик-медієвіст. Н. у *Кракові* (*Польща*) у сім'ї гімназійного вчителя. Вивчав право та історію в Ягеллонському (1854—58) і Віденському (1859—60) ун-тах. Д-р філософії (1865). Учасник *Польського повстання 1863—1864*, зазнав арешту і ув'язнення. У 1867—75 — працівник Ягеллонської б-ки. Після невдалої спроби захистити працю «Chrobacja, rozbiór starożytności słowiańskich» як габілітаційну, виїхав до *Львова*. У 1875—83 працював в університетській б-ці. Від 1883 — проф. у Львів. ун-ті; 1888—89 — декан; 1894—95 — ректор. Чл.-кор. (1881), дійсний член (1887) АН у Кракові. Співзасновник Історичного т-ва у Львові (див. *Товариство історичне у Львові*): 1886—91 — віцеголова; 1891—1907 — голова. Автор багатьох новаторських для свого часу праць з історії польс. середньовіччя.

П. у м. Львів.

Праці: («O Rocznikach polskich 10—15 wieku» (1880), «O Kazimierzu Mnichu» (1881), «O życiu i pismach Wincentego z Kielc» (1881), «Podział i zakres dziejów polskich» (1884), «O powtórnej elekcji Stanisława Leszczyńskiego w r. 1733 (Charakterystyka rządów Augusta 2)» (1887), «Co Al Bekri opowiadał o Słowianach i ich sąsiadach» (1887), «Bonifatius der Apostel der Deutschen und die Slaven-apostel Konstantinus (Cyrillus) und Methodius» (1888), «O Piaście i piaście» (1895), «Kościół katedralny w Krakowie» (1899), «Eremici reguły św. Romualda, czyli benedyktyni włoscy w Polsce 11 wieku» (1902), «Najdawniejszy znany obecnie polski akt książęcy z r. 1081—1086» (1902), «Szkice historyczne XI wieku» (1904), «Plemię Kadłubka» (1909) та теорії історії («Co to jest historia i po co się jej uczymy» (1881), «Podział i zakres dziejów polskich» (1883).

Літ.: *Barycz H.* Tadeusz Wojciechowski, odnowiciel polskiej mediewistyki, w: *Barycz H.* Wśród gawędziarzy, pamiętnikarzy i uczonych galicyjskich, t. 2. Kraków, 1963; *Giejzsztor A.* Tadeusz Wojciechowski, «Portrety uczonych polskich». Kraków, 1974; *Barański M.* Tadeusz Wojciechowski (1838—1919), «Słownik historyków polskich». Warszawa, 1994; *Olejnik K.* Tadeusz Wojciechowski (1838—1919); «Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku»; Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007; *Лазурко Л.* Польська історична періодика у Східній Галичині: типологія, ідеологія, проблематика, Черкаси—Дрогобич—Одеса.

В.В. Тельвак.

ВОЛИ́НСЬКА МЕ́ТРИКА — див. *Руська метрика*.

«ВОЛИ́НСЬКІ БА́ШТИ», «башти волинського типу» — група мурованих споруд 13 — серед. 14 ст. на території Зх. Русі (більшість у межах *Волинської землі*). «В.б.» вивчали П.*Покришкін*, П.*Раппопорт*, М.Ткачов, М.Ма-

левська, І.Кутиловська, І.Могитич, Ан.Буко, І.Антипов та ін. Усього достовірно відомо про 10 башт. Деякі з них відомі як архіт. пам'ятки (башти у Кам'янці) (нині місто у Гродненській обл., *Білорусь*) і *Стовп'ї* дійшли до нашого часу; башта у Білавині (нині у межах м. *Холм*) зруйнована під час *Другої світової війни*), рештки ін. виявлені археол. розкопками (башти у Спаському монастирі біля *Старого Самбора* (див. *Спас*), Холмі, Чорторийську (див. *Старий Чорторийськ*), *Новогрудку*, *Угровську*. *Галицько-Волинський літопис* згадує про споруди у Холмі, Кам'янці, *Бересті*, Гродно (нині місто, обласний центр, Білорусь), Чорторийську. Це джерело послідовно вживає для мурованих башт термін «столп», а для башти у Холмі, чий нижній ярус був кам'яним, а верхні — дерев'яними, — термін «вежа». Усі «В. б.», за винятком Стовп'я, з'явилися не раніше 1250-х і мали оборонний характер. Більшість з них була вписана у систему укріплень міст-фортець. Типовим можна вважати розташування мурованої башти, що стоїть окремо, у середині «города», оточеного дерево-земляними укріпленнями.

Відомі ін. варіанти розташування: башта у Білавині охороняла переправу на підступах до Холма, башта у Спасі була частиною монастирського ансамблю. Унікальною спорудою для всіх рус. земель є башта у Стовп'ї — вірогідно, місце молитви ченця (або черниці) знатного походження. Оборонні «В. б.», що сягали 30 м висоти і мали до 5-ти ярусів, у першу чергу були призначені для ведення ефективного кругового обстрілу. Їх появу пояснюють як відповідь на поширення тактики активної облоги фортець. Ініціаторами буд-ва башт на теренах *Галицько-Волинського князівства* були *Данило Галицький* та ін. представники *Романовичів*, у бас. Німану — імовірно, *Міндовг*. Стіни «В. б.» вимурувані з цегли та/або каменю. Перекриття переважно були дерев'яними, але відомі випадки і мурованих склепінь.

Літ.: *Антипов И.В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII — первой трети XIV в. Каталог памятников. СПб., 2000; *Антипов И.В.* Проблемы датирования памятников западнорусской архитектуры второй половины XIII — первой трети XIV в. «Записки Института истории материальной культуры Рос. АН», № 4. СПб., 2009; *Антипов И.В.* Волынские башни. «Археологические вести», 2012, № 18.

Д.Я. Вортман.

«ВОЛИ́НЬ-ЖИТО́МИРЩИНА: ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНИЙ ЗБІ́РНИК З РЕГІОНА́ЛЬНИХ ПИТА́НЬ» — наук. видання. Видавалося у 1997—2020 у *Житомирі* під грифами Житомир. держ. пед. інституту ім. І. Франка, Історико-філол. т-ва і Житомир. науково-краєзнавчого т-ва дослідників *Волині*. Перші вип. виходили за участі ін-ту укр. мови НАН України. Спершу задеклароване як піврічник, згодом видавалося як щорічник укр. і польс. мовами. Гол. ред. — В.Мойсієнко і В.Єршов. Побачив світ 31 вип. Друкувалися наук. студії, документи і матеріали з філології, історії та к-ри Полісся, передусім із регіональної філології, діалектології, мовознавства, літературознавства, історії краю, краєзнавства та ін., а також рецензії, тематична хроніка, інформація тощо.

Окремі вип. структуровані за рубриками: «Історія мови», «Ономастика», «Антропонімія», «Славетні житомиряни», «Перекладознавство», «Діалектологія», «Лексикологія», «Текстологія», «Фонетика», «Граматика», «Мова письменства», «Лінгводидактика», «Методика викладання мов і літератур», «Словотвір», «Фольклор», «Етнографія», «Етнолінгвістика», «Демографія», «Мемуари», «До витоків», «Тенознавство», «Літературознавство», «Поліські животоки» та ін.

Літ.: Web: https://zu.edu.ua/nofach.html

О.В. Ясь.

ВО́ЛКОВ Євгеній Володимирович (29.07.1999—10.03.2022) — укр. військовик, молодший сержант 66 військ. мобільного госпіталю Військово-медичного клінічного центру Західного регіону. Герой України (посмертно).

Н. в місті *Ізюм*. Працював фельдшером у 66-му військ. мобільному госпіталі (м. Покровськ Донец. обл.). 2020 вступив до Донец. нац. тех. ун-ту на факультет комп'ютерно-інформаційних технологій та автоматизації на заочну форму навчання за спеціальністю «Електроніка». Восени 2021 підписав контракт на проходження військ. служби у ЗСУ.

Із початком широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України*, *продовження, 2019—2022)* у складі 66-го військ. мобільного госпіталю брав участь в операціях з евакуації поранених та порятунку укр. військових у *Донецькій області*. Загинув 10 березня 2022 під час рятувальної операції.

Указом Президента України від 10 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі В. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К., 2023.

В.В. Мараєва.

ВОЛОВИ́НА Олег (н. 04.07.1939) — демограф, соціолог, дослідник, громад. діяч. Н. у *Львові*, 1944 переїхав з батьками в *Австрію*, 1947 — в *Аргентину*, з 1971 живе і працює у США (див. *Сполучені Штати Америки*). Закінчив 1971 Нац. ун-т Буенос-Айреса (Аргентина) за спеціальністю «математика»; 1974 — магістратуру Ун-ту Флориди (США) за спеціальністю «соціологія»; 1979 здобув ступінь д-ра філософії в Ун-ті Браун (США) за спеціальністю «демографія». У 1982—84 — постдокторант Центру демографії та екології Ун-ту Вісконсину (США); 1979—82 — дослідник-доцент у департаменті біостатистики Ун-ту Пн. Каролiни у Чапель Гілль (США); 1982—84 — дослідник Центру з вивчення демографії та екології при Ун-ті Вісконсину (США); 1984—97 — старший дослідник-демограф у Центрі міжнар. розвитку при Research Triangle Institute (США), керував проєктами з реформування

Є.В. Волков.

О. Воловина.

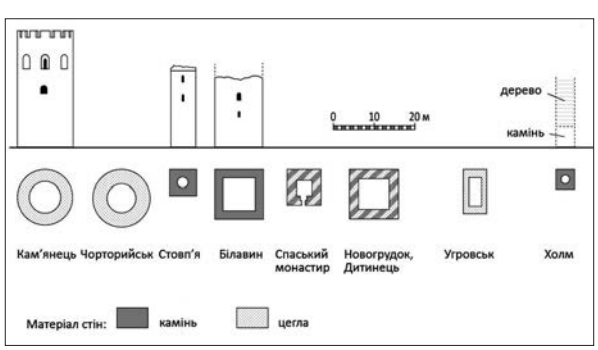

Волинські башти. Плани і фасади.

Митрополит Володимир (Богоявленський).

секторів населення та охорони здоров'я. 1997—2013 — президент консультативної фірми Informed Decisions Inc., що спеціалізується на політиці народонаселення та охорони здоров'я, інформаційних системах населення, демографічному аналізі та прогнозах. З 2008 — наук. співробітник Центру слов'ян., євразійських і східноєвроп. досліджень Ун-ту Пн. Кароліни (США). Одночасно з 2009 — співзасн. і дир. Центру демографічних та соціально-екон. досліджень українців у США, НТШ в США та координатор наук.-дослідного проєкту з демографії голоду 1932—33 у Радянському Союзі у співпраці з *Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України*. Дійсний член НТШ у США від 1988; з 1995 — член Асоціації з досліджень національностей (ASN). Серед основних напрямів наук. досліджень: аналіз демографічних процесів в Україні; демографічний і соціально-екон. аналіз українців у США і *Канаді*; демографія *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* і голоду 1932—33 у СРСР, зокрема у межах масштабного спільного проєкту з командою демографів Ін-ту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України у співпраці з *Українським науковим Інститутом Гарвардського університету*.

В. провадить активну громад. діяльність: був референтом новацтва Пласту в Аргентині (1960—64); членом Центр. репрезентації українців Аргентині (1966—67); головою Союзу укр. студентів в Аргентині (1968—69). Співзасновник Укр. асоціації Північної Кароліни, нині — її віцепрезидент. Стипендіант Фулбрайта в Україні (2009—10; 2014—15). У 2020 відзначений Премією Асоціації з вивчення національностей ім. Гуттенбаха за найкращу статтю у ж. «Nationalities Papers».

Праці: *Potter R.G., Wolowyna O. and Kulkarni P.M.* Population Momentum: A Wider Definition. «Population Studies», 1977, vol. 31; Trends in the Socio-economic Status of Ukrainians in Canada, 1921—1971. In: *Petryshyn W.R.* (*ed.*). Changing Realities: Social Trends among Ukrainian Canadians. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Edmonton, 1980; Demographic and Socio-Economic Characteristics of Ukrainian-Americans. Cambridge, Massachusetts: 1987 (ed.); Linguistic-Cultural Assimilation and Changes in Religious Denominations of Ukrainian Canadians. In *Goa D.* (*ed.*). The Ukrainian Religious Experience. Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989; Demographic Dimensions of the 1932—33 Famine in Ukraine. In *Hunczak T. and Serbyn R.* (eds.): Famine in Ukraine 1932—33: Genocide by Other Means. New York: Shevchenko Scientific Society, 2007; *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O. and Shevchuk P.* Famine losses in Ukraine in 1932 to1933 within the context of the Soviet Union. In: *Curran D., Luciuk L. and Newby A.* (*eds.*). Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered. London: Routledge (Explorations in Economic History), 2015; *Rudnytskyi, O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. and Savchuk A.* Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932—1933. «Canadian Studies in Population», 2015, vol. 42, No. 1—2; Atlas of Ukrainians in the United States: Demographic and Socio-economic Characteristics. Shevchenko Scientific Society: New York, 2019; A Demographic Framework for the 1932—1934 Famine in the Soviet Union. «Journal of Genocide Research», 2019; Persons of Ukrainian Ancestry in the United States: Methodological Issues, Demographic-Socioeconomic Profile and Recent Migration from Ukraine. «Studia Sociologica X», 2019, vol. 1; *Levchuk N., Wolowyna O., Rudnytskyi O., Kovbasiuk A. and Kulyk N.* Regional 1932—1934 Famine Losses: A Comparative Analysis of Ukraine and Russia. «Nationalities Papers», 2020, vol. 48, no. 3; *Wolowyna O., Levchuk N. and Kovbasiuk A.* Monthly Distribution of 1933 Famine Losses in Soviet Ukraine and Russian Soviet Republic at the Regional Level. «Nationalities Papers», 2020, nov. 48, no. 3; Fetal exposure to the Ukraine famine of 1932—1933 and adult type 2 diabetes mellitus. «Science». Vol. 385, issue 6709, pp. 667—671 (2024) (co-autored); Supplementary Materials for Fetal exposure to the Ukraine famine of 1932—1933 and adult type 2 diabetes mellitus. Idem. pp. [1—19] (co-autored).

О.М. Гладун.

ВОЛОДИ́МИР (Богоявленский; у миру Василь Никифорович; 14(02).01.1848—07.02(25.01).1918) — церковний діяч, святий, священномученик Російської православної церкви (РПЦ) (див. *Московський патріархат*). Н. у с. Маломоршевка (нині у Моршанському р-ні Тамбовської обл. РФ) у родині священника. Закінчив Тамбовську духовну семінарію (1870) і *Київську духовну академію* (1874). Відтоді викладав у Тамбовській духовній семінарії. У січні 1882 висвячений на священника. Від 1883 — настоятель Троїцької церкви у м. Козлов (нині м. Мічурінськ Тамбовської обл.), благочинний місцевих церков. У лютому 1886 прийняв постриг у чернецтво з іменем Володимир, відтоді архімандрит, настоятель тамбовського Троїцького і новгородського Антонієва монастирів. Від травня 1888 — єпископ Старoруський, вікарій Новгородської єпархії; від січня 1891 — єпископ Самарський і Ставропольський; від жовтня 1892 — архієпископ Карталійський і Кахетинський, екзарх *Грузії* та член Найсвятішого *Синоду*. Відкрив у Грузії понад 100 храмів і 300 церковно-парафіяльних шкіл, місіонерне духовно-просвітницьке братство. Від лютого 1898 — митрополит Московський і Коломенський, священно-архімандрит Троїцько-Сергієвої лаври. В. сповідував консервативні монархічні погляди. У Грузії на В. було скоєно кілька замахів, що пов'язано з небажанням враховувати нац. специфіку грузинського обряду. 1901 В. підписав постанову *Синоду* про відлучення від церкви Л. *Толстого*. 1905 з ініціативи В. церквам розіслали повчання «По поводу современной смуты» із закликом до боротьби проти «смутьянов», що викликало скандал у ліберальній пресі, а справу В. розглядали *Державна дума Російської імперії*, Синод, уряд і особисто імператор *Микола II*.

Проповідницьку діяльність В. і далі спрямовував проти соціал-демократів, ліберальної преси; розпочав широку антиалкогольну кампанію (1911 з ініціативи В. відбувся Всерос. протиалкогольний з'їзд). Відкрив лікарню для робітників, спорудив єпархіальний дім з б-кою, залом для проповідей і читань та храм святого Володимира. Особливо опікувався проблемами сім'ї та дитинства (значним накладом вийшло «Евангелие детства»). Дії В. породжували різні судження й прямо протилежне ставлення до нього різних груп духовенства і мирян. Від листопада 1912 — митрополит С.-Петербурзький і Ладозький, священно-архімандрит Олександро-Невської лаври, першоприсутній член Синоду. 1915 здобув ступінь д-ра богослов'я. У листопаді 1915 призначений предстоятелем *Київської митрополії*. За два роки митрополит В. був у *Києві* лише кілька місяців (виїздив до Петрограда на засідання Синоду і до *Москви*), однак встиг завоювати авторитет

як блискучий проповідник. Фінансував видання багатотомника документів з історії *Київської духовної академії*, заснував при ній Богоявленське братство для нужденних студентів, т-ва тверезості при церквах. 26 березня 1917 на засіданні Київ. відділення православного Палестинського т-ва закликав усіх присутніх коритися *Тимчасовому уряду* і молитися за нього. 12—18 квітня 1917 у Києві з ініціативи укр. церк. діячів відбувся Єпархіальний з'їзд і вибори до Єпархіальної ради при єпископі. З'їзд ухвалив положення про демократизацію кер-ва єпархією, але водночас зберіг канонічну форму його затвердження єпископатом і Синодом, без якого воно не могло набути чинності. В. не визнав вибори і закликав священників боротися проти відокремлення *Української православної церкви* (УПЦ), що загострило стосунки, а згодом призвело до відкритого протистояння пророс. духовенства з автокефалістами, які вимагали проведення *Всеукраїнського православного церковного собору* (ВПЦС) для вирішення проблем автокефалії.

Наприкінці грудня 1917 В., розуміючи, що втрачає вплив, запропонував консисторії розглянути пропозицію *Генерального Секретаріату Української Центральної Ради* про читання в церквах *універсалів* УЦР, дозволив зробити деякі зміни у складі богослужіння в Україні, погодився на скликання *Собору*. Йдучи на поступки *Всеукраїнській православній церковній раді*, В. прагнув не допустити розколу Церкви, у свою чергу Рада сподівалася на здобуття автокефалії. Під час боїв за Київ між рос. рад. та укр. військами В., який перебував у *Києво-Печерській лаврі*, був схоплений невідомими і 7 лютого (25 січня) 1918 вбитий неподалік монастиря. Одразу виникло кілька версій винуватців смерті В.: діячі укр. автокефального руху, більшовики-терористи, члени київ. асоціації «Вільних анархістів». Внутрішнє слідство Духовного собору Києво-Печерської лаври (проводив протоієрей Ф.*Титов*) встановило повний перебіг подій і вказало на бездіяльність майже тисячної громади лаврських ченців у порятунку митрополита В. Слідчі комісії ВПЦС і Помісного собору РПЦ схилялися до звинувачення у вбивстві В. більшовиків, а остання сесія ВПЦС (осінь 1918) звинуватила в переслідуваннях митрополита діячів Всеукр. правосл. церк. ради. Лише слідчі *Української Держави* (Гетьманату П. *Скоропадського*) встановили ім'я одного з п'яти убивць (солдат 436-го Новоладозького полку Трохим Нетребко, у минулому послушник Києво-Печерської лаври) і наблизилися до розкриття справи. Ліквідація Гетьманату зупинила розслідування. Справа про вбивство митрополита В. досі лишається до кінця не з'ясованою. Митрополита поховали у Хрестовоздвиженській церкві Києво-Печерської лаври. Після канонізації В. РПЦ (5 квітня 1992) перепохований у Благовіщенському храмі Дальніх печер (див. *Печери Києво-Печерської лаври*).

Літ.: *Айвазов И.* Прощание Высокопреосвященного Владимира с Московскою церковью. М., 1912; Венок на могилу Высокопреосвященного митрополита Владимира. К., 1918; 1992; Высокопреосвященный митрополит Владимир. «Прибавление к "Церковным ведомостям", 1918, № 5; *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917—1920 рр. Кн. 1: Доба УЦР; Кн. 2: Доба Гетьманату Павла Скоропадського. К., 1997; *Гриневич В.А., Гриневич Л.В.* Слідча справа головнокомандувача радянських військ в Україні М. А. Муравйова. Документи, історія. К., 2001; *Козлов Д.* Смерть митрополита Київського Володимира (Богоявленського): три слідства та їх результати через призму системного аналізу. У кн.: Український історичний збірник, вип. 15. К., 2012; Священномученик Володимир (Богоявленський) і початки гонінь на Православну Церкву в XX столітті: матеріали міжнар. конференції. К., 2019.

В.І. Ульяновський.

ВОЛОДИ́МИРСЬКА ГІ́РКА — парк у *Києві*, пам'ятка садово-паркового мист-ва і містобудування. Розташована на пн.-сх. виступі Старокиїв. плато (див. *Старокиївська гора*) біля *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*. Територія В. г. охоплює круті схили долини *Дніпра* і дві горизонтальні площини — нагірну частину (на плато) і терасу, на якій стоїть *пам'ятник князю Володимиру*, що й дав назву прилеглій місцевості (раніше відома як Ми-

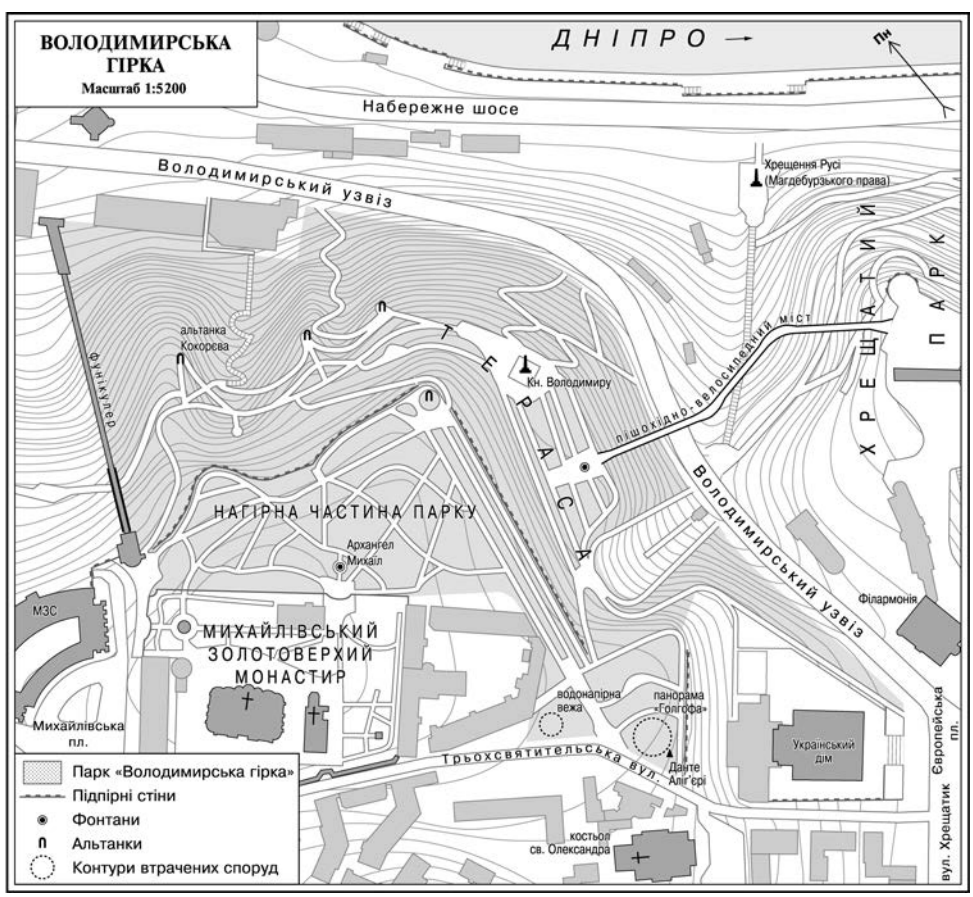

хайлівська гора та Олександрівська гірка) і парку. Площа парку 10,6 га. Висота нагірної частини над рівнем Дніпра 90—95 м. Передумовами створення парку стали прокладання у 18 ст. узвозу, що з'єднував вул. *Хрещатик* з *Подолом* (нині Володимирський узвіз), знесення валів *Старокиївської фортеці* і формування у 1840-ві широкої штучної тераси на схилі, що обернутий у бік пам'ятника Хрещення Русі (*Колони магдебурзького права*). Після того, як на цій терасі 1853 було споруджено пам'ятник кн. *Володимиру Святославичу*, розпочалося впорядковування прилеглої території. В. г. стала місцем прогулянок киян і місцем, через яке щорічно у день святого Володимира (15 липня) проходив хресний хід і де проводився урочистий молебень (традиція була започаткована 1861, перервалася після 1917 і була відновлена у 1988, коли святкували 1000-річчя *Хрещення Русі*). Парк був створений у 2-й пол. 1890-х — на поч. 1900-х з ініціативи садової комісії Київ. міськ. управи. Починаючи з 1895 тут вели роботи з інженерного забезпечення місцевості, прокладали алеї, висаджували дерева і кущі. У 1934—37 були зруйновані собор і дзвіниця Михайлівського Золотоверхого монастиря (нині *Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир*). Нагірну частину парку розширили за рахунок колишнього монастирського подвір'я. Наприкінці 1970-х рр. у плануванні пд. частини парку відбулися зміни, пов'язані зі спорудженням нової будівлі *Київського філіалу Центрального музею Леніна* (нині *Український дім*). У 1982—84 у парку провели роботи з благоустрою території, укріплення схилів і ландшафтної реконструкції насаджень. Під час відтворення у 1997—2000 ансамблю Михайлівського Золотоверхого монастиря між ним і парком встановили огорожу. У 2017—19 відбулася ще одна реконструкція, під час якої В. г. отримала пішохідне сполучення з Хрещатим парком через міст, перекинутий над Володимирським узвозом.

На території В. г. існують споруди: кілька альтанок (першу спорудили 1897) і фонтанів, водонапірна вежа (1872; знесена у 1930-х), пам'ятний знак на місці смерті О.*Дрентельна* (1889; знесений 1919), павільйон панорами «Голгофа» (1902; знесений у середині 1930-х), пам'ятник Данте Аліг'єрі (2015). Пн.-зх. межа парку перетинається з трасою фунікулеру, спорудженого 1905. Парк вирізняється ландшафтною різноманітністю. Має кілька оглядових точок, з яких відкриваються мальовничі краєвиди долини Дніпра.

Літ.: *Осипов А.П.* Очерк истории древесных насаждений г. Киева и деятельности городской садовой комиссии 1887—1897 гг. К., 1897; *Ромашовский С.* Общественные сады г. Киева в период с 1897-го по 1902-й год: Резюмированный отчет о деятельности садовой комиссии Киевской городской управы. К., 1902; *Толочко Л.* Коротка історія парку Володимирської гірки. «Київська старовина», 2003, № 3; *Нельгівський Ю. та ін.* Парк «Володимирська гірка». В кн.: Звід пам'яток історії та культури України. Київ, кн. І, ч. ІІ. К., 2004; *Кальницький М.* Садово-паркове будівництво. В кн.: Забудова Києва доби класичного капіталізму, або Коли і як місто стало європейським. К., 2012.

Д.Я. Вортман.

ВОЛОДИ́МИРСЬКА ЄЗУЇ́ТСЬКА РЕЗИДЕ́НЦІЯ — осередок *єзуїтів* у Володимирі (нині *Володимир-Волинський*). Заснування В. є. р. стало можливим завдяки пожертвам Ядвиги із родини *Загоровських* (1718). Місія розпочала діяльність при парафіяльному костелі. Після того, як єзуїтам вдалося організувати кілька тимчасових місій (у Кобрині, *Олеську*, *Бродах* та ін. пунктах), місія набула статус резиденції (1762). Колегіум відкрити не вдалося, оскільки місц. василіанський монастир (при якому діяла школа) мали привілей короля *Августа III*, згідно з яким ніхто не мав права у радіусі 5 миль відкривати ін. навч. заклади. Бл. 1755 було розпочато спорудження власного храму. 1766 відбулася перша відправа. Костел освячено 1770.

Володимир-Волинський. Кафедральний собор Різдва Христового (поєзуїтський костел). Фото 2011.

Храм, присвячений Розісланню Апостолів, побудований як безстовпний, однонавовий бароковий костел з оригінальним потрактуванням увігнутої фасадної поверхні, акцентованої по боках симетричними вежами («четверик на восьмерику»). Нині храм виконує функції кафедрального собору Різдва Христового УПЦ КП (Українська Православна Церква Київського Патріархату — див. *Українська православна церква, частина 3*). В. є. р. має статус пам'ятки арх-ри нац. значення.

Літ.: *Гожалчинский А.* Иезуитские школы в юго-западном крае. «Труды Киевской духовной академии», т. 2. К., 1869; *Wołyniak* (*Giżycki J.M.*). Bazylianie we Włodzimierzu i Tryhórach. Kraków, 1912; *Poplatek J., Paszenda J.* Słownik jezuitów artystów. Kraków, 1972; *Poplatek J.* Nowe wiadomości o pracach Pawła Giżyckiego. «Biuletyn historii sztuki», 1972, № 1; *Paszenda J.* Geografia budowli jezuickich w Polsce. «Podług nieba i zwyczaju polskiego». Warszawa, 1988; *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса. Коротка антологія. «Архітектурна спадщина України», вип. 5. К., 2002; *Ричков П., Луц В.* Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. К., 2004; *Kowalczyk J.* Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. Warszawa, 2006.

П.А. Ричков.

ВОЛОДИ́МИРСЬКИЙ СОБО́Р у Херсонесі — пам'ятка арх-ри нац. значення, частина пам'ятки всесвіт. спадщини *ЮНЕСКО*. Стоїть на мисі св. Володимира, на руїнах античного міста *Херсонес Таврійський* у межах території *Національного заповідника «Херсонес Таврійський»* і є провідною архіт. домінантою не лише заповідника, а й м. *Севастополь*. Побудований як соборний храм заснованого у серед. 19 ст. Володимирського монастиря. Проєкт виконав 1858 рос. академік архри Д.Грімм, котрий за нього отримав 1860 звання проф. арх-ри. Споруду звели над руїнами давнього візант. храму, який помилково вважали місцем хрещення київ. кн. *Володимира Святославича* 988. Проєкт затверджено 1859, закладення храму відбулося 1861, а урочисте відкриття 1868. Однак будівельні й опоряджувальні роботи тривали до 1877, а оздоблення інтер'єру завершили 1883. Освячення відбулося 17 жовтня 1891. Буд-вом керували на місці архіт. К.Вяткін, М.Арнольд,

Володимирський собор у Херсонесі.

М.Чагін. Разом з ін. монастирськими спорудами собор створює єдиний архіт. ансамбль. Собор — одна з найбільших споруд, зведених на території колишньої Російській імперії (див. *Росія*) у 2-й пол. 19 ст. Під час *Другої світової війни* у 1942—44 зруйновано центр. частину собору з банею, майже повністю знищено монументальний розпис. Після того 50 років собор стояв у руїнах. Під час одного з візитів до Севастополя 1997 московські можновладці зажадали відбудувати правосл. святиню коштом м. *Москви*. Цю ініціативу перехопив київ. міський голова О.Омельченко. Її підтримав *Президент України* Л.*Кучма*.

З 1998 замовником і спонсором відбудови храму став м. *Київ*: кошти спрямовувалися з бюджету міста, а також із Державного бюджету України (див. *Бюджет*). Проєктну документацію розробив ін-т «УкрНДІпроєктреставрація», гол. архіт. Є.Осадчий. 1999 розпочалися відбудовчі й реставраційні роботи. Генеральним підрядником стала корпорація «Укрреставрація».

Реставрацію з відтворенням втрачених частин собору в цілому завершено влітку 2001, після чого тривали опоряджувальні роботи в інтер'єрі. Собор повторно освячено 3 квітня 2004 і передано УПЦ (МП, Московського патріархату — див. *Українська православна церква, частина 5*). На зх. фасаді собору встановлено дві інформаційні таблиці: про Президента України Л. Кучму як ініціатора відбудови і про укр. установи, орг-ції та фахівців, які це зробили. Друга таблиця після 2014 знищена рос. окупаційною владою, яка поширює неправдиву версію про відбудову собору коштом бюджетів міст *Москви* і *Севастополя*.

Після окупації *Криму Росією* 2014 є соборним храмом Сімферопольської та Кримської єпархії Укр. правосл. церкви Моск. патріархату. Входить до Севастопольського благочиння. Розпорядженням уряду РФ від 17.10. 2015 № 2073-р незаконно оголошено об'єктом культ. спадщини народів РФ (Російська Федерація — див. *Росія*) федерального значення. Собор виконано у формах рос.-візант. напряму історизму, з орієнтацією на середньовічну арх.-ру Кавказького регіону, знавцем якої був Д.Грімм.

Храм однобанний, належить до традиційного візант. хрестовокупольного типу і має три гранчасті апсиди зі сх. боку і гранчастий притвор — із зх. Увесь об'єм розділений на два яруси: у нижньому — церква Богородиці та руїни давнього храму, законсервованого 1894; у горішньому — церкви св. Володимира і О.*Невського*. У горішній ярус ведуть широкі сходи, розташовані у пн.-зх. і пд.-зх. частинах будівлі. Стіни муровано з інкерманського вапняку із застосуванням для декору білого, рожевого і зеленого мармуру. В інтер'єрі широко застосовано мармур, мозаїки, розписи, різьблення по каменю та ін.

Літ.: *Січинський В.* Історія українського мистецтва: Архітектура, т. 1. Нью-Йорк, 1956; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002.

В.В. Вечерський.

ВОЛОСНЕ́ правлі́ння — сел. орган управління з елементами самоврядування у Російській імперії (див. *Росія*).

Засновано за ухвалою Експедиції держ. госп-ва Міністерства внутр. справ від 7 серпня 1797, коли запроваджувалася волость як адміністративно-територіальний поліцейський і судовий округ з окремим апаратом-установою для управління держ. селянами. В одній волості повинно було проживати 3 тис. ревізьких душ, якими керувало В. п. До його складу входили виборні: волосний голова (до 1838 обирався на сходах і схвалювався казенною палатою на два роки), сільс. староста або виборний того села, де перебувало правління і писар, посада якого оплачувалася.

Основна господарсько-фіскальна функція В. п. полягала у справлянні податків, проведенні рекрутських наборів, обліку ревізьких душ, нагляді за веденням госп-ва держ. селянами. Громадсько-поліцейська діяльність зводилася до обнародування законів і постанов уряду, скликання сходів, запобігання епідемям, пожежам і падінню худоби. Правління укладало кошторис. Доходи надходили від мирських зборів, продажу майна, земель, патентів на торгівлю спиртним і надання нотаріальних послуг. Видатки спрямовувалися на утримання волосного апарату, буд-во доріг і мостів, арештантських приміщень і надання поштових послуг. Правління облаштовувало й утримувало запасні хлібні склади, опікувалося малолітніми сиротами, намагалося запобігти масовому зубожінню селян. Правлінню підпорядковувалися сільс. правління, а ті в госп. питаннях — губернським казенним палатам, а в поліцейському і судовому — повітовим нижчим земським судам і повітовим стряпчим. Ця система управління з 1832 у дещо спрощеному вигляді застосовувалася для селян держ. старостинських маєтків, а з 1834 ускладнена в поселеннях однодворців і громадян *Правобережної України*.

Діяло волосне управління і серед рос. селян, яких переселяли для колонізації пд. земель. 1834 під час запровадження за пропозицією малорос. військ. губернатора М.Г.*Рєпніна* статуту для управління малорос. козаків вводилися козацькі В. п. Вони створювалися для кер-ва козаками, які проживали у кількох селах і хуторах (понад 300 дворів) чисельністю від 4 до 6 тис. осіб, і розміщалися у найгол. з них, на відстані 10 верств, й отримували назву від села постійного перебування.

Козацьке В. п. складалося з голови, двох старшин, двох «добросовісних» суддів, волосного скарбника, які обиралися сходом, і писаря. Очолював правління волосний голова, якого обирали із сільс. старшин за умови загальної поваги і вміння господарювати. Старшини В. п. зобов'язані були стежити за вчасною сплатою податків. «Добросовісні» судді кожної суботи разом із волосним головою складали третейський суд, який розбирав взаємні скарги і непорозуміння між козаками. Волосний скарбник повинен бути козаком літнього віку, за-

можним і користуватися довірою серед козацького загалу. Писар призначався на посаду попечителем контори і зобов'язаний був попереджати голову в разі незаконних поборів і нецільових витрат мирських коштів та ін. За недотримання законності писар спільно з волосним головою відповідав у судовому порядку. Затверджували посадові особи і звільняли через подання попечительських контор Гол. госп. конторою. Підпорядковувалися козацькі В. п. попечительській конторі, а та — Гол. госп. конторі у *Полтаві*.

Коло повноважень правлінь полягало у дотриманні заг. порядку і доброзвичайності, нагляді за виконанням козаками своїх обов'язків зі сплати податків та виділенні козаків для служби, відбування повинностей. Правління мало стежити за тим, щоб козац. спадкова земля не переходила до рук представників ін. станів, а також турбуватися про достаток козац. госп-в, окремо — про козац. вдів, сиріт до досягнення ними повноліття. За членами козац. В. п. зберігалися поліцейські функції, які полягали в розгляді незначних суперечок і непорозумінь між козаками, встановленні правопорушень і покаранні винних без формального судового розгляду. Під час реорганізації управління держ. селянами (реформа П.Д.*Кисельова* 1838) були внесені зміни в орг-цію і функціонування В. п. для держ. селян та ін. категорій населення, які до них прирівнювалися (козаки й німецькі колоністи в *Малоросії*, татари у *Криму*, військ. обивателі).

Для зх. губерній проєкт П.Д.Кисельова затверджено 28 грудня 1839 і поширено на Правобережну Україну. За реформою волость збільшувалася до 6 тис. ревізьких душ. Тепер В. п. обиралося на волосних сходах раз на три роки. Вибори були непрямими: із двох канд. начальство призначало одного, до того ж волосного голову на посаді схвалювали казенна палата і губернатор. Крім волосного голови обиралися два засідателя, для поліцейської та для госп. частин, які, як і голова, обиралися на волосному сході на три роки, а посада писаря ставала призначуваною. Названі посадові особи схвалювалися окружним управлінням і палатою держ. маєтностей, у підпорядкуванні яких вони перебували.

До обов'язків В. п. додалися охорона земельних угідь, організація переселення селян до ін. губерній і країв, експлуатація мирських оброчних статей, виділення селянам збіжжя у неврожайні роки, контроль за виконанням грошових і натуральних повинностей та ін. Тоді ж, 1838, при В. п. створювалися волосні розправи, органи станового цивільного і карного суду для держ. селян. До їх складу входив волосний голова, який вів судові засідання, а діловодством займався волосний писар. Внаслідок ліквідації кріпацтва 1861 В. п., як і волосні розправи, на основі законодавчого акта 22 грудня 1866 були передані у відання Мін-ва внутрішніх справ. З такою самою назвою і схожим колом повноважень на основі «Общего положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» від 19 лютого 1861 створювалися виконавчі органи станового самоврядування селян, які покликані були замінити вотчинну владу поміщика.

Утворювалася двоступенева система, у якій вищий рівень станового кер-ва було відведено волості, адміністративно-територіальному округу. Селяни для з'ясування госп. питань об'єднувалися у сільські громади, а для найближчого управління і суду — у волості. Запровадження реформи сел. управління покладалося на Мін-во внутрішніх справ, для чого в кожній губернії створювалася тимчасова комісія під головуванням губернатора, яка вносила пропозиції щодо організації волосних і сільс. селянських органів. Спершу йшлося про їх створення протягом 9 місяців, а в ході реформування термін було зменшено до 6, з тим, щоб на них покласти розв'язання низки питань із поземельних відносин між поміщиками і тимчасово зобов'язаними селянами і, зокрема, відповідальність за надходження до держ. скарбниці викупних платежів.

Проєкти розподілу сіл між волостями із визначенням центрів укладали повітові комісії під головуванням предводителя дворянства, а безпосередній поділ провадили мирові посередники. До волості входили суміжні села, розташовані в одному повіті, найменше — 300 і найбільше — 2 тис. душ чоловічої статі, хоча допускалися на прохання поміщиків й винятки у разі великої густоти населення або навпаки, а також враховувалися традиційні економічні центри маєтків. У ході утворення волостей орієнтувалися на церковні парафії: одна парафія — одна волость. Якщо парафія була замалою, то до складу волості їх входило кілька. Максимальна відстань від сіл до волості мала сягати 12 верств.

Серед органів волосного сел. самоврядування — волосний сход — вважався розпорядчим і представницьким органом, проте з низки причин він не відігравав такої ролі. До його складу входили виборні по одному від кожних 10 дворів, зокрема й приписаних до волості. Окремим поселенням, у яких кількість дворів була меншою від 10, дозволялося мати по одному представнику. Оскільки кількість дворів була різною, тому у волосних сходах брали участь від 80 до 200 чоловіків, а у густонаселених — і більше. Щоб рішення волосного сходу було законним, він мав відбуватися в присутності волосного старшини і за участю не менше як дві третіх від членів сходу. Справи з'ясовувалися більшістю голосів і полягали у виборі службових осіб В. п. та нагляду за його діяльністю, розкладці податків і самооподаткування, з'ясуванні земельних справ, призначенні опікунів і попечительств сиротам, перевірка їх діяльності; розгляд справ про рекрутську, а з 1874 — військ. повинність, затвердження ухвал сільс. сходів про розподіл майна між подружжям, виселення небажаних членів громад й усунення від участі у сході, прийняття нових членів.

З 1911 від волосного сходу обирали канд. для повітових землевпорядних комісій. Скликання громіздкого органу створювало незручності, і тому В. п. виносило на розгляд сходу, як правило, обмежене коло питань: грошові витрати з волосних сум, продаж приватного сел. чи поміщицького майна, обрання і звільнення волосних посадових осіб і тих, які служили за наймом, ремонту і буд-ва власного приміщення, розподілу податків, проведення ревізій, схвалення списків рекрутів. На волосних сходах обиралися уповноважені від селян-домовласників, які брали участь у виборах до *Державної*

думи Російської імперії у 1906—17. З ін. питань старшина радився з правлінням, але розпоряджався на власний розсуд і під свою відповідальність. Зростання ролі посадових осіб В. п. вело до зниження значення волосного сходу.

В. п. серед органів сел. самоврядування наділялося виконавчою функцією. До його складу входили волосний старшина, який очолював правління, усі сільс. старости, котрих могли заміняти особливі засідателі і яких на трирічний термін обирав волосний сход, збирачі податків і волосний писар. Існувала можливість повторного обрання, як і дострокового звільнення та звільнення за власним бажанням. Членами правління могли бути особи від 25 і до 45 років з доброю репутацією. В. п. не було постійно діючим органом. Воно скликалося у разі потреби і переважно у недільні дні, а за невідкладних справ — і в робочий час. Справи розглядалися усно. Волосний старшина на термін служби звільнявся від виконання держ. повинностей і тілесних покарань та користувався винятковими пільгами, що звільняли його з сімейством від рекрутської повинності на час служби, а за два терміни — назавжди. Три терміни обіймання посади були підставою для звільнення від рекрутської повинності не лише його особисто, а й одного з родичів на вибір.

Влада волосного старшини була більш поліцейською, ніж громадською. Волосний старшина оголошував закони і розпорядження уряду, мав право затримувати осіб за поширення небезпечних для влади чуток, із штрафуванням їх до 1 руб. і арештом до двох діб. Волосний старшина зобов'язаний був охороняти громадські місця і майно селян від злочинних посягань, не допускати зборів чи сходів; дбав про порядок продажу алкогольних напоїв (не раніше як 7 год ранку і не пізніше від 22 год, а у святкові дні — після закінчення літургії). Мав право ініціювати волосний сход для потреб громади. За невиконання обов'язків волосний старшина відповідав не перед громадою, а лише перед держ. органами влади. Губернатори, мирові посередники, повітові у сел. справах присутствія могли звільнити з посади волосного старшини, накласти адм. стягнення, грошові штрафи, догани, арешт (до п'яти діб).

Постійно діючим органом ставала канцелярія В. п. на чолі з писарем, якого, за положенням 1861, могли як обирати на сході, так і наймати і який разом зі старшиною з'ясовував поточні справи і виконував доручення урядових установ. Діловодство повністю перебувало в руках писаря, він же зберігав і печатку. Для ведення великої кількості справ наймалися до 5 осіб помічників писаря. У канцелярії зосереджувалася документація по зборах, розкладках, вівся облік різних операцій із землею, фіксувалися укладені селянами угоди та договори. Тут же зберігалися відомості про стягнення держ. податків, народонаселення, урожайність, стан рослинництва, скотарства, велися призовні і посімейні списки, видавалися селянам паспорти. Недостатня освіченість волосного старшини сприяла тому, що посада волосного писаря ставала престижною, оплачувалася краще, її розміри були вищими від волосного старшини, який отримував від 40 до 200 руб., тоді як писар — від 80 до 230 руб.

Пояснюється це тим, що соціальне становище волосного писаря було вищим, багато з них були дворянами й отримували призначення на посаду через мирового посередника або за рішенням з'їзду мирових посередників і через земського начальника. Значимість посади посилилась після 1893, відколи платню волосному писарю встановлювала не громада, а земський нач. (у земських губерніях).

Інституція засідателів, запроваджена за положенням 1861, не розвинулася і всі питання волосного управління зосередилися в руках старшини і писаря. Утримання самоврядних органів покладалося на селян і було обтяжливим, а тому вони бойкотували вибори. Будинок волосного правління, який розташовувався у центрі волості, будувався селянами й за їх рахунок. Викликали спротив і намагання поміщиків нав'язати бажаних їм селян на посади.

Особливо важко проходили волосні вибори у Криму, через малолюдність (громади нараховували від 18 до 60 душ), неоднорідність занять населення, нерозвиненість комунікаційної мережі та значної віддаленості поселень одне від одного. Татари-селяни навіть відмовлялися від наділів і просили надати їм ін. соціальний статус. В. п. наділялося широкими повноваженнями: займалося справлянням податків і недоїмок, розподіляло і контролювало виконання селянами натуральних повинностей, які не були модернізовані і які селяни продовжували виконувати так само, як і до 1861.

Натуральні повинності поділялися на обов'язкові та необов'язкові. До перших належали шляхова, утримання переправ, підводна, військово-кінна, рекрутська, постоєва, фуражна, поштова, арештантська, етапна, догляд приміщень для в'язниць, буд-во казарм. Виконання більшості із повинностей не оплачувалося. До категорії необов'язкових входили освітня, лікарняна, церковно-храмова повинності. Крім контролю за їх виконанням правління призначало і звільняло осіб, які служили по найму, могло продавати сел. майно для погашення держ. і приватних боргів, вело облік нижніх запасних чинів. За військ. статутом, схвалювало рішення сільс. сходів про наявність у сім'ях призовників непрацездатних. Згідно зі статутом про земські повинності В. п. контролювали військово-кінну повинність, а на основі статутних вимог акцизних зборів подавало відомості про вирощування тютюну, а також видавало патенти на його продаж. На В. п. покладалася відповідальність за дотримання умов договорів при наймі на с.-г. роботи; мало право брати участь у торгах з продажу казенного лісу та віддачі в оброк казенного майна.

В. п. опікувалося станом здоров'ям населення, вжиття заходів для відвернення падіжу худоби, контролювало стан доріг, мостів, відповідало за протипожежну безпеку. При В. п. влаштовувалися арештантські приміщення («холодні»), в яких за рішенням волосних старшин, волосних судів, мирових судів і земських нач. до 1903 утримувалися правопорушники. Волосний старшина, порушуючи вимоги судочинства, впливав на рішення волосного суду. В. п. здійснювало найпростіші поштові операції: приймало і видавало кореспонденції, продавало поштові знаки тощо.

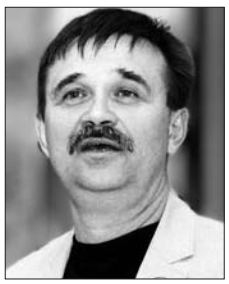

Ю.В. Волошин.

Задумані як колегіальні з самоврядною традицією общинного сел. управління, В. п. перетворювалися на нижчу адм. установу, яка все більше зосереджувалася над виконанням держ. функцій і в якій посилювалося значення посад волосного старшини і волосного писаря. Цьому сприяв суворий контроль і опіка місцевої держ. адміністрації.

В. п. підпорядковувалися мировим посередникам, після їх ліквідації 1874, за винятком губ. Правобережної України, вони перейшли під опіку повітового у сел. справах присутствія, фактично повітового предводителя дворянства, що той його очолював. Із запровадженням інституції земських нач. 1889 їй було передано нагляд за діяльністю В. п. Із введенням 1864 земств відчувалася постійна потреба у розмежуванні повноважень між ним і волосними органами.

Наприкінці 1880-х земські зібрання висловлювалися проти сел. волості, пропонувалося перебудувати її на всестанову самоврядну волость як дрібну земську одиницю, проте ці пропозиції не були реалізовані. Коло повноважень правління зросло внаслідок аграрної реформи П.А. *Столипіна*. Волосний старшина долучався до формування хуторів і відрубів. Постановою Тимчасового уряду від 21 травня 1917 В. п. були замінені волосними земствами, але невдовзі, після *жовтневого перевороту у Петрограді 1917*, були скасовані.

Дж.: 2ПСЗ. СПб., 1833; Т. 7. № 5271; СПб., 1835. Т. 9. Отд. 1. № 6727; 6734; 3ПСЗ. СПб., 1908; Т. 25. № 26662; Руководство для крестьян: Сборник действующих указаний, касающихся общественного их управления и обязанности сельских и волосных должностных лиц и низших чинов уездной полиции. М., 1880; Руководство волосным и сельским общественным и должностным лицам относительно порядка исполнения возложенных на них законом обязанностей. М., 1880; *Астырев М.А.* В волостных писарях: Очерки крестьянского самоуправления. М., 1896.

Літ.: *Біла К.В.* Селянське самоврядування в Правобережній Україні у 1861—1914 рр.:Дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософії. К., 2021; *Бондаревський А.В.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. К., 1961; *Грибовский В.* Государственное устройство и управление Российской империи. Одеса, 1912; *Касян А.І.* Волосне управління на Правобережній Україні (1861—1917 рр.): Дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. Черкаси, 2017; *Корф П.Л.* Ближайшие нужды местного управления. СПб., 1888; Мельничук *О.Ф.* Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст. Вінниця, 2001; *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802—1856: функції, структура, архів. К., 2001; *Її ж.* З історії державних установ як спеціальної історичної дисципліни. У кн.: Зб. наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди 70-річчя, т. 1. Київ; Львів, 2004; *Її ж.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. К., 2005.

В.С. Шандра.

«ВО́ЛОСТИ И ВАЖНЕ́ЙШИЕ СЕЛЕ́НИЯ ЕВРОПЕ́ЙСКОЙ РОССИ́И» — стат. збірки, підготовлені за даними обстежень 1877 стат. установами Мін-ва внутрішніх справ Рос. імперії (див. *Росія*) й опубліковані у 8 вип. у *Санкт-Петербурзі* протягом 1880—86.

Представлено стат. відомості за повітами, зокрема про кількість сел. громад, поселень і дворів, ревізького (станом на 1859) і наявного населення (станом на 1877, у т. ч. кількість чоловіків і жінок), кількість надільної й орaної землі (за категоріями землевласників) та ін.

У збірках подані списки найважливіших поселень із зазначенням їхнього статусу, розряду селян, кількість дворів, мешканців, а також відомості про церкви, навчальні, лікувальні, благодійні заклади, адміністративні установи, торгово-пром. фірми та ін.

У кожному вип. вміщено покажчик волостей і населених місць. Відомості про *Харківську*, *Полтавську*, *Чернігівську*, *Київську*, *Волинську* і *Подільську губернії* опубліковані у третьому (СПб., 1885), а про *Катеринославську*, *Таврійську*, *Херсонську* і *Бессарабську* — у восьмому (СПб., 1886) вип. Паралельно з цими збірками за матеріалами стат. обстежень 1877 опубл. вид.: «Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России» (СПб., 1880—85), в якому укр. землі представлені в третьому та восьмому вип. (СПб., 1884—85). Усі вісім вип. збірок «Волости и важнейшие селения Европейской России» розміщені у вільному доступі в мережі Інтернет, зокрема, третій і восьмий випуски на сайті Інституту історії України Національної академії наук України.

Дж.: Web: http://resource.history.org.ua/item/0015773; http://resource.history.org.ua/item/0015774

О.В. Ясь.

ВОЛО́ШИН Юрій Володимирович (н. 17.09.1963) — історик, д-р істор. н. (2006), доцент (2001), проф. (2012).

Н. у с. Крючки Балаклійського р-ну Харків. обл. 1985—89 навчався на істор. ф-ті Полтавського держ. педагогічного ін-ту ім. В.Г. Короленка (нині Полтав. нац. педагогічний ун-т ім. В.Г. Короленка). У 1989—93 працював учителем історії СШ № 5 м. *Полтави*. З 1993 працює на кафедрі історії України ПНПУ ім. В.Г.Короленка. 1997 захистив канд. дис. «Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 — жовтень 1944)» під кер-вом В.Пащенка. 1999—2002 навчався у докторантурі Полт. держ. педагогічного ун-ту ім. В.Г.Короленка. 2006 захистив докторську дис. «Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз». Стажувався в Ін-ті історії Варшавського ун-ту (2011). Стипендіат Амер. ради наук. т-в (2001), *Канадського інституту українських студій* Альбертського ун-ту (2006, 2009, 2015, 2018), польс. комітету UNESCO (2011), Наукового Товариства імені Шевченка в Америці (2019).

Автор праць з історіографії, джерелознавства, історії державно-церковних відносин періоду *Другої світової війни* і повоєнних років, соціальної історії *Гетьманщини*, істор. демографії, історії *Полтави*. Організатор і популяризатор усних істор. досліджень. Засновник наук. школи, яка вивчає соціально-демографічну історію *Гетьманщини*.

Підготував до публікації книгу Генерального опису Полтави: «Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії» (2012). Наук. редактор укр. перекладу книги Є.Топольського «Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної наратії» (2012). Член правління Укр. асоціації усної історії (з 2006); член Міжнар. асоціації гуманітаріїв (з 2009); член Наук. ради Нац. фонду досліджень України (2018—20); президент Укр. т-ва з дослідження 18 століття (з 2021); член редакцій-

ної ради час. «Український гуманітарний огляд» (2010—13); член редакційної колегії альманаху «Соціум» (з 2013); член редакційної колегії наук. ж. «Poland's Demographic Past» (з 2017); член редакційної колегії наук. ж. «Наукові записки НаУКМА. Історичні науки» (з 2020).

Праці: Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941—1944 рр.). Полтава, 1997; Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аспект. Полтава, 2005; Государевы описные малороссийские раскольнические слободы» (XVIII в.): историко-демографический аспект. М., 2005; Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765—1769 рр. К., 2012; Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2 т. К., 2012; Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. К., 2016; Козацька феміда: Ґродське судочинство в Гетьманщині. К., 2019; Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. Львів, 2023.

Літ.: Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка: історія і сучасність. Полтава, 2014.

І.О. Сердюк.

ВОЛО́ШИНА М. ДІМ-МУЗЕ́Й — пам'ятка історії та к-ри і наукова та культурно-освітня установа у с-щі *Коктебель.*

Будинок М.*Волошина* («Дім Поета») споруджений 1903 (1913 прибудовано майстерню) за проєктом власника. За життя М.Волошина його оселя стала місцем відпочинку для творчої та наук. інтелігенції. Після його смерті (1932) згідно з заповітом у «Домі Поета» створено будинок творчості письменників (з 1934 належав Спілці письменників СРСР). Меморіальні кімнати, б-ка та архів збереглися завдяки вдові митця Марії Волошиній, яка мешкала у будинку аж до своєї смерті (1976). «Дім Поета» 1969 набув статус пам'ятки історії та к-ри; 1975 став літературно-художнім відділом Феодосійської картинної галереї ім. І.К.*Айвазовського*; 1984 відкрився для відвідувачів; 1988 став самостійним музеєм; 2001 на його базі створено заповідник *«Кімерія М. О. Волошина»*. Діють експозиції, присвячені життю і діяльності М. Волошина, а також перебуванню Е.Юнге, О.Габричевського, М.*Горького*, В.Вересаєва, М.Цвєтаєвої, В.Брюсова, О.Мандельштама, О.*Гріна*, О.М.*Толстого*, М.*Булгакова*, І.*Еренбурга*, Л.Леонова, К.Богаєвського, В.Полєнова, К.Петрова-Водкіна, А.Лентулова, А.Остроумової-Лебедєвої, Є.Кругликової та ін.

До меморіальної частини входять майстерня, їдальня, літній і зимовий кабінети митця. Фонди музею налічують понад 55 тис. експонатів: акварелі, живопис, скульптура, документи, фотографії, особисті речі, меморіальна б-ка (понад 9 тис. різних видань). На подвір'ї — погруддя М.Волошина (1985, скульптор А.Григор'єв). Від 1977 у музеї проводяться Волошинські читання, а також міжнар. наук. конференції, літературні фестивалі і художні пленери.

До березня 2014 заповідник був підпорядкований Мінкультури *Автономної Республіки Крим*, після загарбання Криму Росією — т. зв. «Мін-ву культури Республіки Крим».

Літ.: *Шульц Н.* Планерское — Коктебель: Очерк-путеводитель. Симферополь, 1966; Дом-музей М.А. Волошина: Путеводитель. Симферополь, 1990; *Левичев И., Тимиргазин А.* Коктебель. Старый Крым. Новый Крымский путеводитель. Симферополь, 2003; Сокровища Дома Волошина. Симферополь, 2004.

В.В. Вечерський.

ВОЛОШИНО́ВСЬКИЙ Йоахим (Іоахим) Августинович (псевд.: Старий хлібороб, Сусіда, Пастушок, Прохожий, Юноша) (02.06 (20.05).1870—11.01.1945) — громад. і політ. діяч, організатор коопераційного руху на *Поділлі* та *Волині.*

Н. У с. Серби Сербської Волості Могилівського повіту Подільської губ. (нині с. Гонтівка Чернівецького р-ну Вінницької обл.). Навчався в єзуїтських монастирях Галичини, Тернопільській, Ваковицькій (під Хировом) класичних гімназіях (1880—91). У 1891—1905 займався сільс. госп-вом у родинному маєтку в Сербах. Один із засновників Сербинського споживчого т-ва (07.09.1906).

На початку 1906 організував пайове т-во із вид-ва україномовного кооперативно-просвітницького час. «Світова зірниця», став його редактором. Восени 1906 брав участь в організації *Подільського товариства «Просвіта»*, відділів із читальнями у м. *Чернівці.* З 1906 член *Київського товариства «Просвіта»*. Засн. і голова Могилів-Подільської «Просвіти». У лютому 1906 почав видавати у *Могилеві-Подільському* перший україномовний часопис на Поділлі «Світова зірниця». 25 травня 1907 обраний головою відділу поліпшення дрібного госп-ва Подільського т-ва сільс. госп-ва і с.-г. пром-сті, що розміщувався у м. *Вінниця*. У грудні 1907 започаткував діяльність Сербинського ощадно-позичкового т-ва. Скликав у Вінниці перший губ. з'їзд представників сільс. кооперативних товариств (14.01.1908).

У 1911 з редакцією «Світової зірниці» переїхав до *Києва*. Ініціатор проведення наради діячів споживчої кооперації, інструкторів земства *Подільської губернії* та прихильних до кооперації представників духовенства у с. Тарасівці Ямпільського повіту Подільської губ. (02.03.1911). 1913 входив до складу організаційного к-ту з проведення Всерос. кооперативного з'їзду в Києві. Учасник першої Подільської губ. кооперативної наради (Вінниця, 24—26.01.1914).

Дир. кооперативного союзу «Гурт» у Луцьку, до якого входили укр. кооперативи після відокремлення їх від «Ревізійного союзу укр. кооперативів» у *Львові*. У листопаді 1917 брав участь в організації збройної боротьби проти більшовиків. Емігрував до *Польщі*. Оселився у *Варшаві*.

На поч. квітня 1920 переїхав до *Кам'янця-Подільського*. Започаткував газ. «Glos Podolu» (18.04.1920). Редагував польс. тижневик «Przymierze» (Варшава, 1920—21). Дир. Об'єднання повітового самоврядування у Варшаві (1925—27). Очолював редакцію газ. «Przęglad Wołynski»

Дім-музей М. Волошина у Коктебелі. Майстерня. «Каюта Таїах». Фото 2010.

(*Луцьк*, 1927 — березень 1928). Обраний послом до польс. Сейму від Ковельської округи (1928), очолив «Волинське парламентське коло». Один із засновників першого районного кооперативу на Волині у *Дубно* (грудень 1932). Протягом 1939—45 проживав у Польщі.

П. у м. Краків. Похований на кладовищі «Раковичі». У квітні 1966 останки В. були ексгумовані, перепоховані на варшавському цвинтарі «Повонзкі».

Літ.: Звідомлення Товариства «Просвіта» у Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1906 рік. К., 1907; Звідомлення Товариства «Просвіта» у Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1907 рік. К., 1908; Звідомлення Товариства «Просвіта» у Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1908 рік. К., 1909; Звідомлення Товариства «Просвіта» у Київі, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1909 рік. К., 1910; *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.). К., 1995; *Гелей С.* Йоахим Волошиновський. У кн.: Українські кооператори. Львів, 2001; *Колесник В.* Йоахим Волошиновський — визначний український і польський громадський діяч першої половини XX ст. В кн.: Подільська старовина: наук. зб. До 85-річчя з часу заснування Вінницького обласного краєзнавчого музею. Вінниця, 2003; *Завальнюк К.* Життя в ім'я України. Вінниця, 2005; *Подолян В., Рекрут В.* Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897—1939 рр.). Вінниця, 2005.

О.В. Малюта.

ВО́ЛЬФ Мойсей Михайлович (04.1880—12.03.1933) — учений-аграрій, держ. діяч та один із організаторів с.-г. дослідної справи в Україні.

Н. у м. Шклов Могилевської губ. (нині Гомельська обл., *Білорусь*) у незаможній єврейс. родині. Навч. у Гори-Горецькому землеробському уч-щі (1896—1901). У 1902 вступив до Ново-Олександрійського ін-ту сільс. госп-ва і лісництва (м. Пулави Люблінського воєводства *Царства Польського*). Член Рос. соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків) (РСДРП (м), учасник Об'єднавчого з'їзду РСДРП у м. Стокгольмі (*Швеція*). Відрахований із навч. закладу (1904). Працював у лабораторії ґрунтознавства Черніг. губернського земства (1904), брав участь у діяльності Черніг. осередку РСДРП(м). Через загрозу арешту переходить на нелегальне становище і переїжджає до *Москви* (1905).

Працював під прізвиськом Семен Семенович Семенов на текстильних заводах (Прохорова, Шредера, Бромлея). Навесні 1908 склав екстерном іспити у Петровській землеробській академії та здобув диплом агронома. Очолив постановку колективних дослідів із мінеральними добривами у Слов'яносербському повіті (нині *Луганська область*), систематизував отримані результати польових досліджень ґрунтів (1908—09).

Одним із перших в Рос. імперії застосував мат. теорію ймовірності для оцінки результатів польових досліджень, заклав підвалини використання мат. моделювання агробіопроцесів. 1909 В. став завідувачем відділу хімії Харків. обласної с.-г. дослідної станції. Упродовж 1910—19 очолював дослідне поле станції. Член Харків. т-ва сільс. госп-ва і с.-г. пром-сті (1910), член редколегії його друкованого органу «Агрономічний журнал» (1912). Заст. наркома земельних справ і зав. с.-г. відділу відомства Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) (див. *Українська радянська держава*) (1920). В. ініціює організацію обласних управлінь з с.-г. дослідної справи як самостійної інституції у сфері держ. управління. Стає одним із розробників постанови РНК, *Рада народних комісарів* УСРР (*див. УРСР*) з визнання організації дослідної справи в УСРР завданням держ. потреби. Член Колегії НКЗС, *Народного комісаріату закордонних справ УСРР* і правління Всеукр. бюро з дослідної справи і Харків. обл. управління з дослідної справи (1921). Член правління Всерос. бюро з дослідної справи (1922). Член малої Президії *Всеукраїнського центрального виконавчого комітету* (ВУЦВК), президії Держплану УСРР, голова планової комісії НКЗС УСРР (1923). Виконував обов'язки голови Президії *Сільськогосподарського наукового комітету України* (СГНКУ) (1924—25), ініціював видання ж. «Сельскохозяйственное опытное дело» держ. мовою.

Кер. Центрального стат. управління УСРР (1926). Ініціював створення окружних стат. бюро. За участю В. вперше з'явилася кон'юнктурна с.-г. статистика, почали розроблятися баланси нар. госп-ва, підготовлено описи округів і демографічні описи.

Серед новацій — підрахування й оприлюднення результатів галузевого нар. госп-ва у нових адм. округах. За сумісництвом В. викладав курс «Економіка сільського господарства» у Харків. СГІ (нині Харків. нац. аграрний ун-т ім. В.В.Докучаєва) (1927). Заступник наркома радгоспів СРСР (1928), голова с.-г. секції Держплану СРСР, член Колегії Наркомзему РСФРР (1929).

Ініціював створення сектору обліку і статистики сільс. госп-ва, навчально-дослідних радгоспів у союзних трестах (1930). Був одним із розробників концептуальних підходів до п'ятирічного плану розвитку сільс. госп-ва СРСР, за що звинувачений у «нехтуванні марксистсько-ленінських підходів до класової боротьби». Брав участь у створенні ВАСГНІЛ (нині РАСГН), обіймав посаду другого віцепрезидента та члена Президії Академії (1929). У червні і восени 1929 двічі відвідав США (див. *Сполучені Штати Америки*), зробив спеціальну доповідь на Першій Всесоюзній конференції аграрників-марксистів у Москві.

Незабаром В. уперше допитали про орг-цію і «шкідництво» у розгортанні галузевої дослідної справи і «контрреволюційній змові в сільс. госп-ві» (1930). Брав участь у створенні 22 травня 1931 Всеукр. академії с.-г. наук, член її президії (1932). «За контрреволюційну діяльність у галузі сільс. госп-ва» («Справа Конара-Вольфа — Коварського») засуджений до найвищої міри покарання — розстрілу (1933).

Похований на Ваганьківському кладовищі в Москві. 12.03.1957 реабілітований ухвалою військової Комісії Верховного Суду СРСР.

Творча спадщина В. налічує понад 100 наук. праць з питань агрономії, економіки та організації сільс. госп-ва, статистики, орг-ції ведення й історії вітчизняної с.-г. дослідницької справи, а також методології проведення наук. експерименту і його мат. обґрунтування. Автор запровадження курсу «Аграрна економіка» у галузевий освітній процес. Дотепер застосовується «сніп Вольфа» (1908) — стандарт в оцінці врожаю зернових культур у польовому досліді.

Літ.: *Вергунов В.А.* М. М. Вольф (1880—1933) — державний діяч, учений і один з організаторів сільськогос-

подарської дослідної справи в Україні. вип. 94. Х., 2007; *Вергунов В.А.* Вольф Мойсей Михайлович (1882—1933): біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1910—1933 роки. К., 2011.

В.А. Вергунов.

ВОЛЯ́НСЬКИЙ Іван Якович (02.07.1857—01.08.1926) — громадський, культурний і церковний діяч.

Н. у с. Яблунів (нині Гусятинського р-ну Тернопільської обл.), де здобув початкову освіту. Закінчив Тернопільську гімназію (1875). Брав участь у таємному учнівському т-ві «Громада». Вивчав теологію, математику та східні мови у Львів. і Віденській духовних семінаріях, *Віденському університеті* (1875—77). Висвячений на священника *Української греко-католицької церкви*. Завідував парафіями у *Городку*, *Крилосі*, Настасові, Нагір'янах та ін. Від 1884 — у США (див. *Сполучені Штати Америки*).

Організатор укр. церковного, громад., культ. й госп. життя у США, зокрема засновник першої греко-католицької церкви св. Михаїла у м. Шенандоа (шт. Пенсільванія). З 1887 голова «Сполучення братств руських». Організував 10 греко-католицьких парафій. Редактор-видавець першої укр. газети у Пн. Америці «Америка» (1886—87). У 1889 повернувся до підавстрійської *Галичини*. Парох у парафії с. Острівець біля Теребовлі до 1913. У 1896—97 перебував у *Бразилії* з місіонерською місією, зокрема вивчав умови праці укр. емігрантів. Брав участь у паломництвах до Рима й *Єрусалиму*. Фундатор читалень, хорів, кооперативів, філій т-ва «Просвіта» і Руського т-ва педагогічного. Член повітової ради т-ва «Сільський господар». Від 1913 — парох у с. Дичків (нині Тернопільського р-ну Тернопільської обл.). У 1918—19 перебував із місіонерською місією на *Холмщині*, *Волині* і в *Білорусі*. У вересні 1919 інтернований поляками. Звільнений навесні 1920, повернуся у с. Дичків. П. у с. Дичків.

Літ.: Іван Волянський (Посмертна згадка). «Діло», 1926, № 178, 13 серпня; *Сохоцький І.* Українська Католицька Церква візнатійсько-словянського обряду в ЗДА. У кн.: Українська Католицька митрополія в Злучених Державах Америки. Філадельфія, 1959; *Кравченюк О.* Стежками о. Івана Волянського в Америці. Йорктон, 1981; *Сеник Я.* Волянський Іван Якович. «Українська журналістика в іменах», вип. 7, Львів, 2000; *Матейко Р.* Волянський Іван Андрійович. У кн.: Тернопільський енциклопедичний словник, т. 1. Тернопіль, 2004; *Юшкевич В.* Діяльність отця Івана Волянського серед американських українців (1884—1890 рр.). «Етнічна історія народів Європи», 2010, вип. 31.

О.В. Ясь.

ВОСКРЕСЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА в Сумах — пам'ятка арх-ри нац. значення. Церква разом із дзвіницею розташовані у пн. частині істор. центру м. *Суми* у межах колишньої фортеці. Первісно територію оточував невисокий мур (не зберігся). Церква стала не лише першою мурованою будівлею міста, а й його провідною архіт. домінантою.

Церкву розпочали будувати наприкінці 17 ст. на замовлення і коштом першого полковника *Сумського полку* Г.*Кондратьєва*. Буд-во завершено після смерті фундатора його сином Андрієм. Храм, освячений 1702, був тридільним, триверхим, двоповерховим, із верхнім холодним храмом Воскресіння Христового і нижнім теплим св. Андрія Первозваного. З трьох боків перед входами були влаштовані прямокутні в плані ганки-притвори.

У серед. 19 ст. над пн. і пд. із них надбудовано другі поверхи, а гол. вхід перенесено з зх. на пн. фасад із прибудовою критих сходів Г-подібного плану, що ведуть у горішню церкву. Внаслідок цих перебудов композиція споруди набула хрещатого характеру.

При церкві первісно була невисока масивна дзвіниця, увінчана шатром (зруйнована наприкінці 19 ст., замість неї 1906 збудовано нову). 1978 завершено реставрацію церкви і дзвіниці за проєктом архіт.-реставратора М.Говденко. У церкві розмістили музей нар. декоративно-прикладного мист-ва Сумщини. 2000 церкву з дзвіницею повернули релігійній громаді (нині ПЦУ) (див. *Православна церква України*).

Церкву вирішено в стильових формах козацького бароко з елементами моск. арх-ри кінця 17 ст. Такі поєднання характерні для арх-ри *Слобідської України* межі 17—18 ст. Квадратні в плані вівтар (5,5×5,5 м), нава (7,7×7,7 м) і прямокутний бабинець (5×6 м) згруповані вздовж вісі сх.-зх. і завершені банями. У композиції підкреслена гол. роль

Воскресенська церква в Сумах.

центрального верху, що має висоту до хреста 35 м. Верхи над вівтарем і бабинцем значно нижчі. Це у поєднанні з пониженими обсягами двоповерхових притворів створює розвинену пірамідальну центричну композицію. Усі фасади загалом симетричні. Двоповерховість будівлі підкреслена на фасадах широким антаблементом у рівні міжповерхового перекриття. Нижня тепла церква перекрита системою низьких коробових склепінь із розпалубками. У горішній холодній церкві простір кожного об'єму висотно розкритий до зеніту склепіння. Перехід від четвериків до восьмериків здійснено за допомогою системи конічних тромпів. Середня баня вдвічі вища від бічних і має два заломи й світловий ліхтар.

Мурована дзвіниця, що стоїть на пн. від церкви, належить до типу «восьмерик на четверику» й вирішена в архіт. формах, схожих на форми церкви, з поєднанням необароккових форм з окремими неовізант. елементами. Дзвіниця квадратна в плані, має декоративне ярусне вінчання, що повторює форми церковного верху. Загальна висота дзвіниці дорівнює висоті центрального верху церкви. На першому поверсі міститься арковий проїзд на територію храму, до зх. грані у 1910-х прибудовано невеликий корпус із восьмигранною капличкою, увінчаною декоративною маківкою. Пам'ятці характерні струнки пропорції, вишуканість форм і деталей.

Завдяки високим архітектурно-мистецьким якостям й органічному синтезу різних архіт. традицій церква належить до найвизначніших витворів слобожанської архіт. школи 17—18 ст.

Літ.: *Таранушенко С.А.* Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII—XVIII віків. Питання історії архітектури та будівельної техніки України.

К., 1959; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

ВСІХСВЯ́ТСЬКА ЦЕ́РКВА Києво-Печерської лаври (церква Всіх Святих над Економічною брамою) — пам'ятка арх-ри нац. значення. Одна з найвизначніших пам'яток укр. арх-ри оригінального нац. стилю (укр. бароко), репрезентує етап його найвищого розквіту — мазепинське бароко. Один з архіт. акцентів в ансамблі *Києво-Печерської лаври*.

Мурована надбрамна церква фіксує пн. межу Верхньої лаври, оточеної мурами з баштами. Назва Економічної брами пов'язана з тим, що через неї до монастиря завозили вантажі господарського призначення. Збудована 1696—98 одночасно з монастирським муром коштом гетьмана І.*Мазепи*, про що свідчив його герб над аркою брами (1999 відновлено). 1718 під час пожежі згоріли всі її дерев'яні конструкції. Відбудована 1718—27, тоді ж зробили іконостас, а з пд. боку для зручного входу на сходи, що ведуть на другий ярус, прибудували аркаду. 1904 зроблено капітальний ремонт із позолоченням бань, а 1906 учні Лаврської іконописної школи (див. *Лаврська іконописна та малярська майстерня*) під керівом худож. І.*Їжакевича* наново розмалювали інтер'єр. З 1926 — у складі *Всеукраїнського музейного містечка* (нині *Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник*).

Всіхсвятська церква Києво-Печерської лаври. Фото початку 21 ст.

До 1949 тут зберігалися фонди Держ. архіву Київ. обл. 1958—59 пам'ятку реставрували з заміною дерев'яних конструктивних елементів, бані покрили міддю і позолотили, відновили декор фасадів. 1968—73 під кер-вом худож.-реставратора І.Дорофієнко досліджено і реставровано стінопис в інтер'єрі, до того ж виявлено фрагментарно збережений первісний орнаментальний розпис кінця 17 ст. 1986—88 і 1993 виконано реставраційні роботи.

Церква хрещата у плані, п'ятидільна. п'ятибанна, двоярусна. У першому ярусі — перекритий циліндричним склепінням проїзд із приміщеннями варти обабіч, у другому — церква, куди ведуть широкі криті дубові сходи, вхід на які — з чотириколонної аркади. Усі рамена рівнораменного просторового хреста гранчасті; їх фасади вирішені однаково: наріжники акцентовані масивними пілястрами з численними горизонтальними гуртами, стіни завершено карнизом. Вікна видовжених пропорцій фланковані напівколонками, над якими — трикутні розірвані сандрики. Нижче від вікон проходить ярус багатоступчастих ніш різної конфігурації. Характерні капітелі пілястр із волютами, оберненими вгору.

Важливим декоративним акцентом є фігурний фронтон аркади з рослинним ліпленням барокового характеру. Фасади потиньковано і побілено. Завершують храм двоярусні бані на світлових підбанниках. Середня значно більша й вища за бічні, що сприяє композиційній єдності центричної споруди.

В інтер'єрі домінує висотно розкритий простір центральної дільниці. Тут використано традиційний прийом укр. народної арх-ри — залом. Збереглися клейові кінця 17 ст. та олійні 1906 сюжетні й орнаментальні розписи. В інтер'єрі — багатоярусний різьблений із липи позолочений іконостас у стилі раннього бароко. Низка ікон («Образи мучеників», «Св. Володимир» і «Св. Константин» та ін.) належать пензлю худож. А.*Галика*.

Літ.: *Вечерський В.* Всіхсвятська церква Києво-Печерської лаври. У кн.: Мистецтво України: Енциклопедія, т. 1. К., 1995; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Звід пам'яток історії та культури України, кн. 1, ч. 3. К., 2011.

В.В. Вечерський.

Г

ГАБЕ́ЛКО Федір Павлович (01.03.1918—25.07.2017) (літ. псевдоніми: Ф.Лубенський, Ілля Малетич, Т.Ф.Павлович, Ф.Федорко) — маляр, літератор, актор, громад. і політ. діяч.

Н. у с. Садчиковка (нині Костанайська обл., *Республіка Казахстан*), де мешкала родина, заслана 1905 за членство батька у *Революційній українській партії* та участь у революції 1905. Після повернення родини до України Г. закінчив середню школу і дворічний Харків. кіноінститут. У перші дні німецько-радянської війни 1941—45 потрапив у полон, після втечі з якого його було запроторено до рад. концтабору. Працював у копальнях.

Втік на Захід, опинився у м. Регенсбург (*Німеччина*) у таборі для переміщених осіб. Тут Г. став членом Укр. революційно-демократ. партії, брав участь в укр. церковному житті, займався видавничою справою, навчався на художньому відділенні ун-ту. У 1949 прибув до Пд. *Австралії*. В Аделаїді Г. налагодив випуск церковно-громад. ж. «Наш голос», книг і брошур для Об'єднання українців Австралії, організував укр. музично-драматичні студії та театр, заснував перший осередок Укр. революційно-демократ. партії та перше Т-во сприяння Укр. нац. раді в Австралії. Згодом, оселившись у Мельбурні, вчителював у т-ві «Рідна школа», заснував у цьому місті театр ім. Л.*Курбаса*, гол. місце в репертуарі якого посідали п'єси укр. класиків («Украдене щастя» І.*Франка*, «Ой, не ходи, Грицю...», «Маруся Богуславка» М.*Старицького* та ін.).

У м. Канберрі, де став працювати картографом після закінчення топографічної школи, налагодив випуск часописів «Основа» і «Голос Громади», був активним діячем Укр. демократ. руху і співзасн. Українсько-австралійського мистецького т-ва ім. М. Лисенка. Після виходу на пенсію повернувся до Мельбурну, де заснував і очолив Мистецьке об'єднання Вікторії. Був головою крайкому Укр. республікансько-демократ. партії (від 1987), очолював громад. орг-цію «Легіон Симона Петлюри» (з 1987). Був активним в австралійській Ліберальній партії. Видавав ж. «Прозріння». Автор портретів Т.*Шевченка* і С.*Петлюри* (1987), пейзажів та акварелей. Нагороджений грамотою федерального міністра еміграції за діяльність на культурній ниві, відзнаками Союзу укр. організацій в Австралії, почесний член Укр. громади Вікторії.

П. у м. Мельбурн (Австралія).

Літ.: *Дальний М.* З Сибіру через Україну… «Нові дні» (Канада), 1993, червень; Габелко Федір. У кн.: Енциклопедія української діаспори, т. 4. Київ—Нью-Йорк—Чікаго—Мельборн, 1995; Федір Габелко. У кн.: Українська революційно-демократична партія (УРДП-УДРП). Збірник матеріалів та документів. Чикаго—Київ, 1997; Українці Австралії. Енциклопедичний довідник. Сідней, 2001; *Романюк М.* Габелко Федір Павлович. «Укр. журналістика в іменах», вип. 11. Л., 2004; *Романюк М.* Габелко Федір Павлович. У кн.: Українська музична енциклопедія, т. 1. К., 2006; Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості. Донецьк, 2012.

І.І. Винниченко.

ГАЙВОРО́НСЬКИЙ Олексій Євгенович (30.04.1974—27.09.2023) — історик, письменник, телеведучий, фотограф, популяризатор історії *Кримського ханату*.

Виріс у м. *Бахчисарай* у родині, два покоління якої працювали в Бахчисарайському палаці-музеї (див. *Бахчисарайський історико-культурний заповідник*). У 1991—96 навч. на істор. ф-ті Сімферопольського держ. ун-ту (див. *Таврійський національний університет*). У 1996—2002 і 2003—11 — наук. співробітник, заступник дир. з наук. роботи Бахчисарайського історико-культ. заповідника. У 2002—03 — провідний спеціаліст із музейних закладів Мін-ва к-ри та мистецтв Автономної Республіки Крим. У 2011—14 — автор, режисер і ведучий істор. науково-популярної програми «Прогулки по Крыму с Олексой Гайворонским» на Першому кримськотатарському телеканалі ATR (м. *Сімферополь*).

Автор сценарію і режисер телевізійних фільмів на кримськотатарську тематику.

З 2014 безробітний. Мешкав у м. *Бахчисарай*. У 2002—14 був заст. голови Кримської крайової орг-ції *Народного Руху України*.

Автор книжок про пам'ятки культ. спадщини Кримського п-ва і політ. історію *Кримського ханату*.

Захоплювався археол. й пейзажною фотозйомкою. Під час роботи в музеї й на телебаченні створив обширний фотокаталог худож. знімків істор. пам'яток і ландшафтів Криму, матеріали якого активно використовував у видавницькій та медійній діяльності.

Після 2014 залишався вірним українським патріотичним переконанням. Проживав в окупованому Бахчисараї, де помер після тяжкої хвороби.

Праці: Созвездие Гераев: Краткие биографии крымских ханов. Симферополь, 2003; Ханский дом: Путеводитель по Бахчисарайскому ханскому дворцу. К., 2005; Ханское кладбище в Бахчисарайском дворце: Схема и каталог памятников. Симферополь, 2006; Повелители двух материков, т. 1: Крымские ханы 15—16 вв. в борьбе за наследство Великой Орды. К.—Бахчисарай, 2007; Повелители двух материков, т. 2: Крымские ханы первой половины 17 в. в борьбе за самостоятельность и единовластие. К.—Бахчисарай, 2007; Країна Крим: Нариси

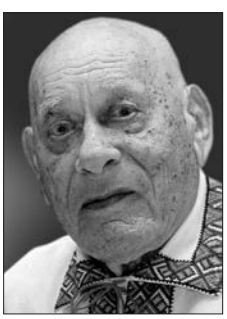

Ф.П. Габелко.

О.Є. Гайворонський.

О.І. Галенко.

про історичні пам'ятки Кримського ханату. К., 2016.

Фільмографія: Телевізійний цикл «Прогулки по Крыму с Олексой Гайворонским». 64 серії. 2011—2014; Документальний фільм «Украденная весна: к 60-летию депортации крымских татар». ATR, 2014; Документальний фільм «Флаг, отражающий небо: история национального флага крымских татар». ATR, 2014; Документальний фільм «Who Are The Crimean Tatars». Qartbaba Productions, 2015.

А.В. Іванець.

ГАКЕ́Т (АКЕ́) де ля Мот Бальтазар (Balthasar Hacquet de la Motte) (1739 або 1740—10.01.1815) — природознавець-енциклопедист, мандрівник, дослідник слов'ян. земель і народів.

Н. у містечку Ле Конке (Бретань, *Франція*). Навч. спершу у м. Ренн (Бретань), пізніше закінчив філос. ф-т університету Понт-а-Муссон (Лотарингія), де здобув ступінь д-ра філософії. Згодом вивчав медицину в Монпельє і Парижі, проте звання лікаря не здобув.

Розпочав військ. кар'єру у брит., франц. та прусській арміях. Служив лікарем в австрійс. армії. 1762 був хірургом і прозектором військ. лікарні у Празі (нині столиця *Чехії*). З 1773 — зав. кафедри анатомії, хірургії й акушерства медико-хірургічного ліцею у м. Ляйбах (нині Любляна, столиця *Словенії*). Від 1787 керував кафедрою натуральної (природничої і медичної) історії Львів. ун-ту (див. *Львівський національний університет*).

1805 Г. перевели до Ягеллонського ун-ту у *Кракові*, де викладав, а також виконував функції декана мед. відділу та завідував ботанічним садом. 1810 отримав там почесний ступінь доктора honoris causa. У Кракові, в Інституті геологічних наук при Ягеллонському ун-ті зберігається частина колекції Г. каменів і мінералів зі Сх. *Карпат*. Від 1810 — проф. природничої історії Віденського ун-ту (1810—15).

Від 1794 був імперським радником із гірничих справ. Обраний дійсним членом Королівського наук. т-ва Великої Британії, наук. т-в у Геттінгені, Франкфурті, Ерфурті, Берліні, Галле та ін.

Основні зацікавлення Г. — природничі науки, антропологічні та етногр. дослідження, наук. мандрівки. 1788—96 Г. здійснив численні наукові подорожі всіма слов'ян. землями *Австрійських Габсбургів імперії*, у т. ч. *Галичиною* і *Буковиною*, а 1797 — територією сучасної України, що належала Рос. імперії (див. *Росія*) (відвідав *Поділля*, *Північне Причорномор'я* і *Крим*). Зібрані за час подорожей матеріали лягли в основу наук. досліджень Г., зокрема чотиритомної праці «Nürnberg» (1791—96).

Автор близько 100 публікацій із мінералогії, геології, географії, ботаніки, медицини й етнографії, чотиритомного дослідження природи Карпат і численних публікацій про Татри й Альпи.

П. у м. *Відень* (*Австрія*).

Зацікавлення укр. вчених (*Я.Головацького*, М.*Павлика*, І.*Франка* та ін.) наук. спадщиною Г. переважно пов'язане з його дослідженням укр. земель, зокрема *Бойківщини* та *Гуцульщини,* у чотиритомній праці «Найновіші фізично-політичні подорожі протягом 1788—1795 рр. через дакські і сарматські або Північні Карпати» («Neueste phisikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788 bis 1795 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen»).

Після 1940 постать Г. зникла з укр. наук. обігу, а його спадщину майже забули. У 1990-х рр. спадщину Г., зокрема її українознавчий аспект, повернула у наук. обіг і популяризувала бібліографка, літературознавиця і краєзнавиця М.Вальо, авторка джерелознавчих, текстологічних і краєзнавчих досліджень гакетіани, а також бібліографії Г.

Праці: Oryctographia Carniolica oder physicalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istien und zum Teil der benachbarten. Leipzig, 1778, Bd. I; 1779, Bd. II; Plantae alpinae Carniolicae collectae et descripte Balth. Hacquet, 4 Taf. Sumptibus Bibliopolae Joannis Paul Kraus. Vinnae, 1782; Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788 bis 1795 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen. Nürnberg, 1790—96, Bd. 1—4; Reise durch die Nordlichen Alpen physikalischen und anderen Inhalts untemommen in den Jahren 1784 bis 1786 Hacquet. Nürnberg, 1791; Bemerkungen über die Entstehung der Feuer oder Flintensteine, ein kleiner Beitrag zu der in den Jahren 1788 und 1797 erschienenen physikalischen und technischen Beschreibung derselben. Mit vier Kupfertafeln. Berlin, 1806.

Переклади укр. мовою: Автобіографія. У кн.: *Вальо М.* Бальтазар Гакет і Україна: статті і матеріали. Львів, 1997; Листи до барона Карла Еренберта фон Молля. Там само; Подорожі в 1788—1795 рр. у [...] Північні Карпати. Ч. IV. У кн.: Бальтазар Гакет — дослідник Південно-Східної і Центральної Європи: дослідження і матеріали. Львів, 2000; Стислий життєпис Гакета, написаний ним самим. Там само; [Як ходити по високих горах]. Там само; Найновіші фізично-політичні подорожі до дакських і сарматських або Північних Карпат І. «Дзвін» (Львів), 2011, № 3.

Літ.: Hacquet Balthazar (1740—1815). У кн.: *Estreicher K.* Bibliografia Polska, cz. Ill, t. VIII. Kraków, 1901; *Maślańkiewicz K.* Hacquet Balthazar. У кн.: Polski Słownik Biograficzny. Wroclaw etc., 1960, t. 9, zesz. 40; *Вальо М.* Бальтазар Гакет (АКЕ): його подорожі та дослідження побуту і культури Західної України. У кн.: Записки НТШ. Праці Секції етнографії та фольклористики, т. CCXXX. Львів, 1995; *Її ж.* Бальтазар Гакет і Україна: статті і матеріали. Львів, 1997; *Ровенчак І.* Бальтазар Гакет як географ України. «Історія української географії: Всеукр. науково-теорет. часопис». Тернопіль, 2000, вип. 2; Bibliography of Balthazar Hacquet (1739—1815) and his contribution to natural sciences. Ljubljana, 2013.

С.Н. Когут.

ГАЛЕ́НКО Олександр Іванович (н. 21.06.1960) — історик, тюрколог, перекладач з османсько-турецької мови.

Н. у м. *Дніпродзержинськ* (нині Кам'янське). Попри студентські зацікавлення історією Зх. Європи, в аспірантурі Ін-ту історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*) займався джерелознавством рад. періоду в історії України (канд. дис. 1987).

З 1990, розпочавши самотужки вивчати східні мови, звернувся до історії *Криму* та Степової України (див. *Одеський музей «Степова Україна»*) турецько-татарської доби, степових держав Євразії та работоргівлі у Сх. Європі. Тривалий час стажувався у європ. та амер. ун-тах. Протягом 1995—99 заступник дир. з наук. роботи і в. о. дир. Ін-ту сходознавства НАНУ (нині *Інститут сходознавства імені А.Кримського НАН України*) під час відсутності та після звільнення з посади директора-засн. ін-ту іноземного члена НАНУ О.*Пріцака*.

Перший редактор ж. «Сходознавство» та засн. щорічних сходознавчих читань А.Кримського. У цей час розпочав дослідження податкових переписів осман. провінції Кефе. Переклав українською праці Г.Інальджика «Османська імперія: Класична доба,

1300—1600» (1998) та О.Пріцака «Походження Русі» (2004). Під час перебування в *Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України* 2000—06 досліджував історію Криму 20 ст. Тоді ж, розвиваючи ідеї О.Пріцака про часопросторову візію минулого, обґрунтував концепцію історії України як результату взаємодії трьох цивілізацій, що початково панували у степовій, причорномор. та лісовій зонах.

Від 2006 — в Ін-ті історії України НАН України; зосередився на історії Пд. України періоду до рос. завоювання, очолюючи створені за ініціативою Г. дослідні підрозділи з цієї ж тематики: початково Тюркологічний центр, а з 2010 — сектор / центр дослідження цивілізацій Причорномор'я. Провідною темою досліджень Г. є політ. к-ра цивілізації степовиків Євразії у відображенні писемних пам'яток (османських літописів і документів, тюркомовних літ. творів) та взаємодія цивілізацій в історії України. Учасник міжнар. проєкту з дослідження поховання половецького вождя у Чунгульському кургані (*Запорізька область*).

Редактор і співавтор низки наук. праць: Кримський А. Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутности; Крим в етнополітичному вимірі (2005); Циганкова Е.Г. Сходознавчі установи в Україні (2006); Кінг Ч. Чорне море: Історія (2011); Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї 18—19 століття (2012). Викладав історію *Османської імперії* та степових держав Євразії у Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія» (див. *Києво-Могилянська академія*) від часу відновлення закладу до 2020. 2014—19 співпрацював із *Національним музеєм мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків* у Києві та ін. музеями у дослідженні ісламського мист-ва в Україні. 2020—22 доц. кафедри тюркології Ін-ту філології *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. З 2023 — викладач *Київської школи економіки*.

Осн. праці: Документальні публікації з історії Української РСР: Теорія та джерелознавчий аналіз. К., 1991; Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар Великих мужів у Воюванні морів». У кн.: Mappa Mundi: Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів—Київ—Нью-Йорк, 1996; Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: до питання про східно-західні впливи на Україні в XVI—XVII ст. «Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська Академія"», Серія Історія, т. 3. Київ, 1998; Дипломатія Кримського Ханату (середина XV ст. — 1783). У кн.: Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; Пошуки Криму в минулому та сьогоденні України. «Критика», 2004, № 12 (86); Wine production, commerce and consumption in the Ottoman Crimea. У кн.: Journal of Economic and Social History of the Orient, 2004, vol. 47; Елітні вершники Ассирії і початки работоргівлі у Східній Європі. «Східний світ», 2005, № 1; Політичний аспект етнонаціонального розвитку Криму: національний комунізм. У кн.: Крим в етнополітичному вимірі. К., 2005; Зрадники-герої, або Український ідеал потурченця. «Соціум» (Київ), 2006, вип. 6; Українська колумбіана: Работоргівля генуезької Кафи XIII—XV ст. та початки модерного колоніалізму. У кн.: Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин. К., 2007; Радянські бенкети та пиятики у перспективі євразійської історії. «Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки»: міжвідомчий зб. наук. пр., вип. 16 на пошану д-ра істор. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. праці, ч. 2. К., 2007; Найдавніші держави України. У кн.: Історія державної служби в Україні. К., 2009; How a Turkish Empress Became a Champion of Ukraine. У кн.: Roxolana in European Literature, History and Culture. G. Yermolenko ed. Ashgate, 2010; Монгольський перелам. У кн.: Економічна історія України: Історико-економічне дослідження у двох томах. К., 2011; The Harsh Landscapes of 'Mother Sarmatia': Steppe Ukraine through the Eyes of a Sixteenth-Century Polish Diplomat. «Harvard Ukrainian Studies», 2011—2014, vols. 32—33; *Наїма М*. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу (Повідомлення про Україну). К., 2016; Wine in the public discourse and banqueting practices of the early Ottomans. У кн.: Of vines and wines. Louven: Peeters, 2016.

В.П. Остапчук.

ГАЛУЩИ́НСЬКИЙ Теодосій-Тит Миколайович (в миру — Тит) (13.04.1880—31.08.1952) — чернець-василіанин, історик церкви, бібліїст. Д-р богослов'я (1906). Брат М.*Галущинського*.

Н. у м. Бучач у сім'ї священника. Від 1882 родинний дім був у с. Звиняч (нині Чортківського р-ну Терноп. обл.). Навч. у г-зіях Бучача і *Тернополя*, від 1899 — у Львів. духовній семінарії, студіював філософію та богослов'я в ун-тах *Відня*, Фрібура (Швейцарія) та Інсбрука (*Австрія*).

У серпні 1904 рукоположений. В 1908 вступив у Чин святого Василія Великого (ЧСВВ; див. *Василіани*). Був духівником колегії св. Йосафата у *Римі* (1912—15).

Надалі перебував у *Львові*: доцент ун-ту (1915—19), ректор (1920—26) і проф. (1920—28) духовної семінарії, проф. *Греко-католицької богословської академії* (від 1928). У 1927 обійняв посаду ігумена монастиря св. Онуфрія (*Львівський Василіанський монастир святого Онуфрія*).

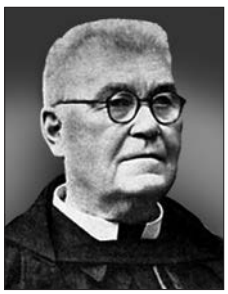

Т.-Т. Галущинський.

Співзасновник і перший голова Богословського наук. т-ва (1923) (нині *Українське богословське наукове товариство*). Був членом редакції газ. «Нова зоря» (1926—31), гол. редактором ж. «Добрий пастир» (1931—37), членом редакції та редактором «Записок ЧСВВ» (див. «*Записки Чина св. Василія Великого*»). Від 1931 перебував у *Римі*: духівник і професор колегії св. Йосафата, член Кодифікаційної комісії сх. канонічного права. 11 червня 1949 іменований гол. настоятелем (архімандритом) ЧСВВ і консультором Священної конгрегації для сх. церков.

У червні 1952 прибув у *Канаду* для інспекції монастирів. Автор теологічних праць: «De exordiis urbis Babel» («Про початки міста Вавилону») (1917), «Біблійна історія Старого Завіта» (1922—30), «Значення Святого Письма в проповідництві» (1923), «De ucrainis S. Scripturae versionibus» («Про українські переклади Святого Письма») (1925), «Думка і наука Церкви в питаннях літургічної мови» (1929), «Апостольські покликання в Євангеліях» (1932), «Від створення світу до смерті Мойсея» (1936), «Acta Innocentii PP. III» («Акти Папи Інокентія III) (1944) й ін.; зб. проповідей «Недільний дзвін» (1932); статей у церковних виданнях. Переклав укр. мовою і видав «Євангеліє» («Свята Євангелія Господа Нашого Ісуса Христа». Рим, 1946). Друкувався у богословських час. «Bonifatius Korrespondent», «Ex Oriente», «Irenikon», «La Croix», «Osservatore Romano», «Catholica Unio» та ін.

П. у м. Мондера (*Канада*), похований у м. Едмонтон.

Літ.: *Myskiv P.* Theodosius Titus Halusczynskyj OSBM. Protoarchiman-

Г.А. Гамов.

drita Ordinis Basiliani S. Josaphat. Analecta OSBM 1. Romae, 1953; о. О. *Назарко І.О.* Д-р Теодосій Тит Галущинський ЧСВВ. «Бучач і Бучаччина: істор.-мемуарний зб.». Нью-Йорк, Лондон, Париж, Сидней, Торонто, 1972.

П.З. Гуцал.

ГА́МОВ Георгій (Джордж) (20.02 (04.03).1904 — 09.08.1968) — укр. та амер. фізик-теоретик, астрофізик, космолог, популяризатор науки українсько-рос. походження. Чл.-кор. АН СРСР (1932—38, відновлений 1990). Член Національної академії наук США (див. *Сполучені Штати Америки*) (1953).

Н. в *Одесі* в учительській родині. Предки по матері Г. належали до правосл. духовенства, більшість пращурів батька були військовими. Батько заохочував захоплення Георгія науками — фізикою, астрономією, біологією, подарував мікроскоп і телескоп.

Навч. у Новоросійському і Петроградському ун-тах, в останньому його зацікавили лекції проф. О.Фрідмана. Серед однокурсників Г. було багато відомих у майбутньому фізиків: Л.*Ландау*, Д.*Іваненко*, М.Бронштейн, В.Амбарцумян. Під час навчання в ун-ті працював співробітником Метеорологічної станції Лісового ун-ту (1922—23), зав. польової метеорологічної обсерваторії Артилер. школи (1923—24), позаштатним співробітником Держ. оптичного ін-ту (1924—25). 1928 Г. посилають на стажування до Геттінгенського ун-ту (*Німеччина*) — провідного центру розвитку квантової механіки (одержував стипендію Рокфеллера). Тут Г. написав першу визначну дослідницьку працю про потенціальний бар'єр атомних ядер (тунельний ефект). Виведена ним формула описувала можливість хвилемеханічного проникнення. Це відкриття стало початком теоретичного обгрунтування альфарозпаду ядер і зробило вченого світовою знаменитістю.

Повертаючись із закордонного відрядження, Г. у Копенгагені зустрівся з Н.Бором, який домігся надання вченому Карлсберзької стипендії Королівської академії наук Данії. Так Г. затримався за кордоном. Він побував у *Великій Британії* у Кавендіській лабораторії Кембриджського ун-ту у Е. Резерфорда, 1930 — у Данії, де завершив дослідження, що лягли в основу майбутньої доповіді на 1-му Міжнар. наук. конгресі з атомного ядра в Римі у жовтні 1931, куди його запросили М.Кюрі, Е.Фермі, В.Паулі. Проте коли вчений повернувся до СРСР, йому заборонили поїздку на конгрес, і тому доповідь Г. була зачитана на високому наук. зібранні й включена до збірника матеріалів конгресу.

У березні 1932 Г. за пропозицією В.*Вернадського* був обраний чл.-кор. Академії наук СРСР (став наймолодшим в історії академії чл.-кор.). Г. розумів, що перспектив для реалізації власних наук. проєктів в умовах заполітизованої й забюрократизованої рад. науки у нього немає.

1934, перебуваючи разом із дружиною у відрядженні в Брюселі на Сольвеївському конгресі, Г. відмовився повертатися до Рад. Союзу, за що був викреслений зі списків чл.-кор. АН СРСР (відновлений лише 1990, посмертно). Емігрував до США, став проф. Ун-ту ім. Вашингтона у Вашингтоні (до 1956), потім — ун-ту штату Колорадо.

Спільно з Е.Теллером — батьком амер. водневої бомби — вчений узагальнив теорію ще одного виду радіоактивності — бета-розпаду. До роботи над амер. атомним проєктом Г. не залучили, а над водневим він працював від 1949 (побував на атолі Бікіні — атомному полігоні США. Г. заклав основи амер. астрофізики та космології.

Вченого зацікавив зв'язок між ядерними процесами та космологією. У 1937—40 Г. вибудував першу послідовну теорію еволюції зірок із термоядерним джерелом енергії. Разом з Е.Теллером запропонував теорію будови червоних гігантів (1942). 1946—48 розробив теорію утворення хімічних елементів шляхом послідовного нейтронного захоплення і модель «гарячого Всесвіту» (теорію Великого вибуху).

Наукові передбачення Г. були підтверджені експериментами амер. дослідників А.Пензіаса і Р.Вільсона, котрі стали нобелівськими лауреатами (1978). 1954 наук. інтереси Г. перемістилися в галузь біології. Його гіпотеза (концепція генетичного коду) була підтверджена подальшим розвитком молекулярної генетики. Амер. генетики Р.Голлі, Г.Корана і М.Ніренберг стали лауреатами Нобелівської премії (1968) за розшифровку генетичного коду, підказану Г.

Г. — автор багатьох визнаних світовою читацькою аудиторією науково-популярних книг: «Містер Томпкінс у Країні Чудес» (1939), трилогії «Народження й смерть Сонця» (1949), «Біографія Землі» (1941), «Народження Всесвіту» (1952), «Один, два, три... нескінченість» (1947), «Тридцять років, що сколихнули фізику» (1966), «Моя світова лінія: неофіційна біографія» (1970).

Серед нагород Г., зокрема, Премія Калінга — найпрестижніша у світі відзнака за популяризацію науки, яку присуджує ЮНЕСКО. Г. був членом Академії мистецтв і наук США, Міжнар. астрономічного союзу, Амер. фізичного т-ва, почесним д-ром багатьох ун-тів світу.

Основні праці Г. присвячені квантовій механіці, атомній та ядерній фізиці, астрофізиці, космології, біології, історії фізики. Світове визнання одержав за розробку теорії Великого вибуху, тобто походження Всесвіту, розрахунок генетичного коду, відкриття способів передачі спадкової інформації.

Незалежно від Р.Герні та Е.Кондона застосував квантову механіку до пояснення альфарозпаду, показав, що частинки навіть із невеликою енергією можуть проникати через потенціальний бар'єр, побудував модель прямокутної потенціальної ями (1928). У результаті виникло уявлення про тунельний ефект.

Автор теорії утворення хімічних елементів, згідно з якою вся речовина первісно складалася з нейтронів. Сформулював уявлення про рівні ексергії в ядрі та показав, що найефективнішими «ядерними снарядами» є протони. Разом із Е.Теллером 1936 встановив правила відбору в теорії бета-розпаду.

Значних успіхів досяг в астрофізиці та космології. Широко використовував для інтерпретації зоряної еволюції ядерну фізику.

Першим почав розраховувати моделі зірок із термоядерними джерелами енергії, досліджував еволюційні треки зірок, запропонував у 1942 модель оболонки червоного гіганта, досліджував роль нейтрино при спалахах нових і наднових зірок.

У 1946—48 розробив теорію утворення хімічних елементів шляхом послідовного нейтрон-

ного захвату і модель гарячого Всесвіту, у межах якої передбачив реліктове випромінювання і 1956 оцінив його температуру в 6 К. Ця модель була підтверджена 1965 експериментальним відкриттям реліктового випромінювання.

Запропонував механізм зоряного колапсу. Г. належить перша чітка постановка проблеми генетичного коду.

П. у м. Боулдер (шт. Колорадо, США).

На честь Г. названо «Башту Гамова» на території Колорадського ун-ту в Боулдері; кратер на зворотному боці Місяця (1970); астероїд 8816, відкритий астрономом Л.Карачкіною у Кримській астрофізичній обсерваторії (1984); сквер на перетині вулиць Балковської та Мельницької в рідному місті ученого Одесі.

Літ.: *Гамов Г.* Начало принципиальной наблюдаемости в современной физике. «УФН». 1927, вып. 5; *Гамов Г., Иваненко Д., Ландау Л.* Мировые постоянные и предельный переход. «Журнал Русского физико-химического общества. Часть физ.», 1928, т. LX; *Гамов Г.* Очерк развития учения о строении атомного ядра. (I. Теория радиоактивного распада). «УФН». 1930, вып. 4; *Гамов Г.* Очерк развития учения об атомном ядре (II). «УФН». 1932, вып. 1; *Гамов Г.* Очерк развития учения о строении атомного ядра (III). «УФН». 1932, вып. 8; *Гамов Г.А.* Строение атомного ядра и радиоактивность. М.—Л., 1932; *Гамов Г.* Очерк развития учения о строении атомного ядра (IV. Общее строение ядра). «УФН». 1933, вып. 1; *Гамов Г.* Очерк развития учения о строении атомного ядра (V). «УФН». 1934, вып. 4; *Gamow G.* The Birth and Death of the Sun. — Viking Press, 1940; *Gamow G.* Biography of the Earth. Viking Press, 1941; *Gamow G.* One, Two, Three… Infinity. Viking Press, 1947; *Gamow G.* The Creation of the Universe. Viking Press, 1952; *Gamow G.* Thirty Years that Shook Physics. Doubleday, 1966; *Гамов Г.* Очерк развития учения о строении атомного ядра (ч. I и IV). «УФН». 1993, т. 163, вып. 4; *Гамов Дж.* Приключения мистера Томпкинса. М., 1993; *Гамов Дж.* Моя мировая линия: Неформальная автобиография. М., 1994; *Гамов Дж., Ичас М.* Мистер Томпкинс внутри себя: Приключения в новой биологии. Ижевск: РХД, 1999; *Гамов Дж., Стерн М.* Занимательная математика. Ижевск: РХД, 1999; *Гамов Дж.* Тяготение. Ижевск: РХД, 2009.

В.І. Онопрієнко.

ГАНЦО́В Всеволод Михайлович ((07.12)25.11.1892—05.10.1979) — укр. мовознавець, лексикограф.

Н. у *Чернігові* у багатодітній родині службовця, навч. у Чернігівській г-зії, Колегії Павла *Галагана*, у 1916 закінчив слов'яно-руське від-ня історико-філол. ф-ту Санкт-Петербурзького ун-ту. Володів англ., нім., франц., декількома слов'ян. мовами, вчив східні мови. Будучи студентом, проводив наукові студії з укр. і рос. діалектології, історії мови під кер-вом акад. О.*Шахматова*.

Після закінчення ун-ту за рекомендацією О.Шахматова був залишений при ун-ті професорським стипендіатом. Першою працею стало «Описание говора с. Патюти Козелецкого уезда Черниговской губернии».

У жовтні 1918 відряджений на два роки до Київського ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Із лютого 1919 — постійний член, секретар, у червні 1920 — серпні 1929 — кер. Комісії по складанню академічного словника живої укр. мови УАН—ВУАН (Українська академія наук (громад. орг-ція) — Всеукр. академія наук). Із 1922 — наук. співробітник, із 1925 — дійсний член, кер. секції укр. мови науково-дослідної кафедри мовознавства при Київ. ун-ті.

Одночасно читав лекційні курси і проводив семінарські заняття з історії укр. мови, укр. діалектології та укр. літ. вимови у Київському ін-ті нар. освіти (1920—21) (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), Археологічному ін-ті (1923—24) (нині *Інститут археології НАН України*), музично-драматичному ін-ті ім. Лисенка (1924) (нині *Державний музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*).

Сферою наук. інтересів стала діалектологія, історія укр. мови, укр. правопису, лексикографії. У 1923 написав працю «Діалектологічна класифікація українських говорів», де розробив наук. засади діалектологічного членування укр. мови, вивчав особливості поліських дифтонгів.

Підготовлене у 1927 дослідження *Радзивіллівського літопису* стало зразком аналізу мови писемних пам'яток.

Г. зробив значний внесок у дослідження автографів Т.*Шевченка*, брав активну участь у роботі Харків. правописної комісії, був автором розділів «Фонетика» і «Правопис незмінної частини слова» у проєкті укр. правопису, у 1925—29 редагував академічний «Російсько-український словник».

У грудні 1927 — лютому 1929 перебував у закордонному відрядженні, співпрацював із колегами у Берлінському, Гамбурзькому, Паризькому (Сорбонна) ун-тах. Вивчав методику організації праці зі складання лінгвістичного атласу нім. мови. У 1928 Г. обрали членом індогерманського т-ва, у квітні 1928 брав участь у роботі І Міжнар. лінгвістичного конгресу (Гаага). Під час відрядження приватно спілкувався із Д.*Дорошенком*, О.*Лотоцьким*, Є.*Чикаленком* та ін. укр. емігрантами. Після повернення до УСРР (*див. Українська радянська держава*) працював проф. Київського ін-ту нар. освіти, наук. співробітником ВУАН.

1 серпня 1929 арештований й обвинувачений у причетності до сфальсифікованої ДПУ УСРР «Спілки визволення України». Попри заперечення Г. своєї вини, засуджений до восьми років ув'язнення та трьох років обмеження у правах. Дружина Г. також була ув'язнена і загинула у таборі. Із 1933 покарання відбував у Соловецькому таборі особливого призначення (див. *Соловки*). Після завершення строку ув'язнення у серпні 1937, попри скарги Г. залишили у таборі. Ухвалою Особливої наради НКВС СРСР від 15.04.1938 був засуджений додатково на 8 років ув'язнення. Після звільнення у грудні 1946 намагався знайти роботу у *Запоріжжі*, Володимирській обл., *Казахстані*. Лише після клопотань відомих вчених-лінгвістів отримав у червні 1949 посаду позаштатного співробітника Ін-ту рос. мови АН СРСР у секторі «Словник мови О.С.Пушкіна». Однак у грудні 1949 був знову заарештований і висланий за «контрреволюційну діяльність» в адм. порядку без зазначення строку. Згідно з ухвалою Особливої наради при МДБ СРСР у квітні 1950 «як соціально небезпечний елемент» етапований до селища Караул Усть-Єнісейського р-ну Таймирського нац. округу, де перебував до жовтня 1954 як політичний поселенець. Після звільнення майже два роки працював старшим бухгалтером Усть-Єнісейської районної риболовецької спожив-

В.М. Ганцов.

О.Р. Гарбуз.

спілки. Восени 1956 повернувся до *Чернігова*.

У 1958 із Г. були зняті обвинувачення, окрім вироку у кримінальній справі «СВУ». Остаточна реабілітація відбулася згідно з ухвалою Пленуму Верховного Суду УРСР у серпні 1989 через відсутність складу злочину.

П. у м. Чернігів, де і похований.

Ім'ям Г. названа одна із вулиць м. Чернігова, будинок, де він проживав, позначений меморіальною дошкою.

Літ.: *Шерех Ю.* Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег, 1954; *Ткаченко В.* Мовознавець… з бомбою??? «Вітчизна», 1991, № 9; *Коваленко О., Ткаченко В.* Ганцов Всеволод Михайлович. У кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991.

Р.Ю. Подкур.

ГАРБУ́З Олександр Русланович (02.07.2002—03.2022) — укр. військовик, солдат, оператор протитанкового ракетного комплексу 93-ї окремої механізованої бригади «Холодний Яр» Сухопутних військ ЗСУ. Позивний «Малий». Герой України (посмертно).

Н. у с-ще Губиниха (нині с-ще міськ. типу Самарівського р-ну Дніпроп. обл.). 2020 закінчив Перещепинський професійний ліцей за спеціальністю «Робітник фермерського господарства». 20 листопада 2021 уклав контракт на проходження військової служби і став солдатом 93-ї окремої механізованої бригади «Холодний Яр». Пройшов курс підготовки у навч. центрі, обійняв посаду оператора протитанкового ракетного комплексу протитанкового взводу механізованого батальйону.

У ніч на 16 березня 2022 під час розвідувальної операції потрапив у рос. полон (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)*. 24 березня укр. військо звільнили с. Гусарівка Балаклійського р-ну *Харківської області*, де наступного дня було виявлено тіло укр. військовослужбовця, вбитого пострілами в голову, зі слідами тортур на тілі. За татуюваннями командир взводу упізнав Г.

Указом Президента України від 13 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Г. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К, 2023; *Коваленко С.* «Малой», який став Героєм, на жаль, посмертно… «АрміяІнформ», 2022, 27 травня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/05/27/maloj-yakyj-stav-geroyem-na-zhal-posmertno/

В.В. Мараєва.

ГАРД, Гард-на-Бузі, Запорозький Гард — урочище у долині Пд. Бугу, на пд. околиці м. Южноукраїнськ (до його заснування у 1976 орієнтиром було с. Богданівка колишнього Доманівського р-ну Миколаївської обл., розташоване за 2 км на пн. сх. від урочища).

Річкова долина тут має форму каньйону, а ділянка русла довжиною понад 0,5 км являє собою поріг. Урочище було традиційним місцем рибного промислу (термін «гард / гард» означає «рибний завод», тобто місце, де ловлять рибу за допомогою загат). Тут існувала переправа, через яку Пд. Буг перетинав *Гардовий, або Королівський, шлях*.

У період османсько-кримського протекторату над *Запорозькою Січчю* (1714—34) Г. став сезонним (з весни до осені) адм. центром *Бугогардівської паланки* (перша відома згадка про Г. і перебування там бугогардівського полковника датована 1726).

За *Нової Січі* (1734—75), коли Г. був розташов. на російсько-осман. кордоні, у весняно-осінній сезон тут стояла табором особлива команда чисельністю до кількасот запорожців на чолі з бугогардівським полковником, яка охороняла кордон і стежила за порядком на рибних промислах.

Козаки і рибалки мешкали у куренях, землянках і хатах. У весняно-осінній сезон функціонувала похідна Покровська церква (відома з 1740). Г. був осередком жвавої торгівлі, де збували здобич *гайдамаки*. 1740 Г. зазнав нападу надвірних козаків на чолі з С.*Чалим*.

У ході археол. досліджень (під кер-вом Ф.*Козубовського*, 1930—31; під кер-вом О. Шапошникової, 1979—88; під кер-вом Ю.Гребеннікова, 2001) в урочищі Г. і на сусідніх ділянках річкової долини виявлено матеріали козацької доби — ділянки з культ. шаром, артефакти (пічні кахлі), залишки споруд, поховання. Також досліджено археол. пам'ятки різних епох — від мезоліту до ранньомодерного часу.

Долину Пд. Бугу довжиною бл. 5,5 км (включно з урочищем Г.) і прилеглі території оголошено пам'яткою культурної спадщини нац. значення «Історичний ландшафт центру Бугогардівської паланки Війська Запорозького», постановою КМ України від 3 вересня 2009 її внесено до Держ. реєстру нерухомих пам'яток України.

Пам'ятка розташована у регіональному ландшафтному парку «Гранітно-степове Побужжя» (створений 1994) і паралельно — у Нац. природному парку «Бузький Гард» (створений 2009).

На території «Історичного ландшафту...» споруджено об'єкти Південноукр. енергокомплексу, зокрема Ташлицька гідроакумулювальна електростанція (ГАЕС), будівництво якої (розпочате 1981) мало наслідком спотворення рельєфу і знищення деяких археол. пам'яток. Подальша розбудова енергокомплексу може призвести до підняття рівня Пд. Бугу і затоплення значної частини урочища Гард.

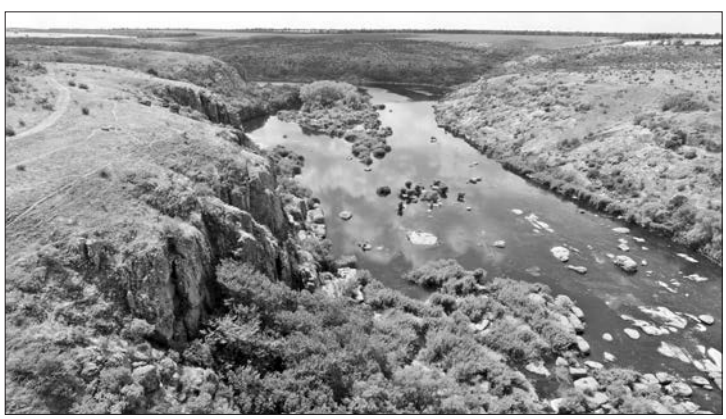

Долина Південного Бугу, урочище Гард. Вигляд з півночі на острів Клепаний (Гардовий). Аерофото початку 21 ст. Фотограф М. Хитрук.

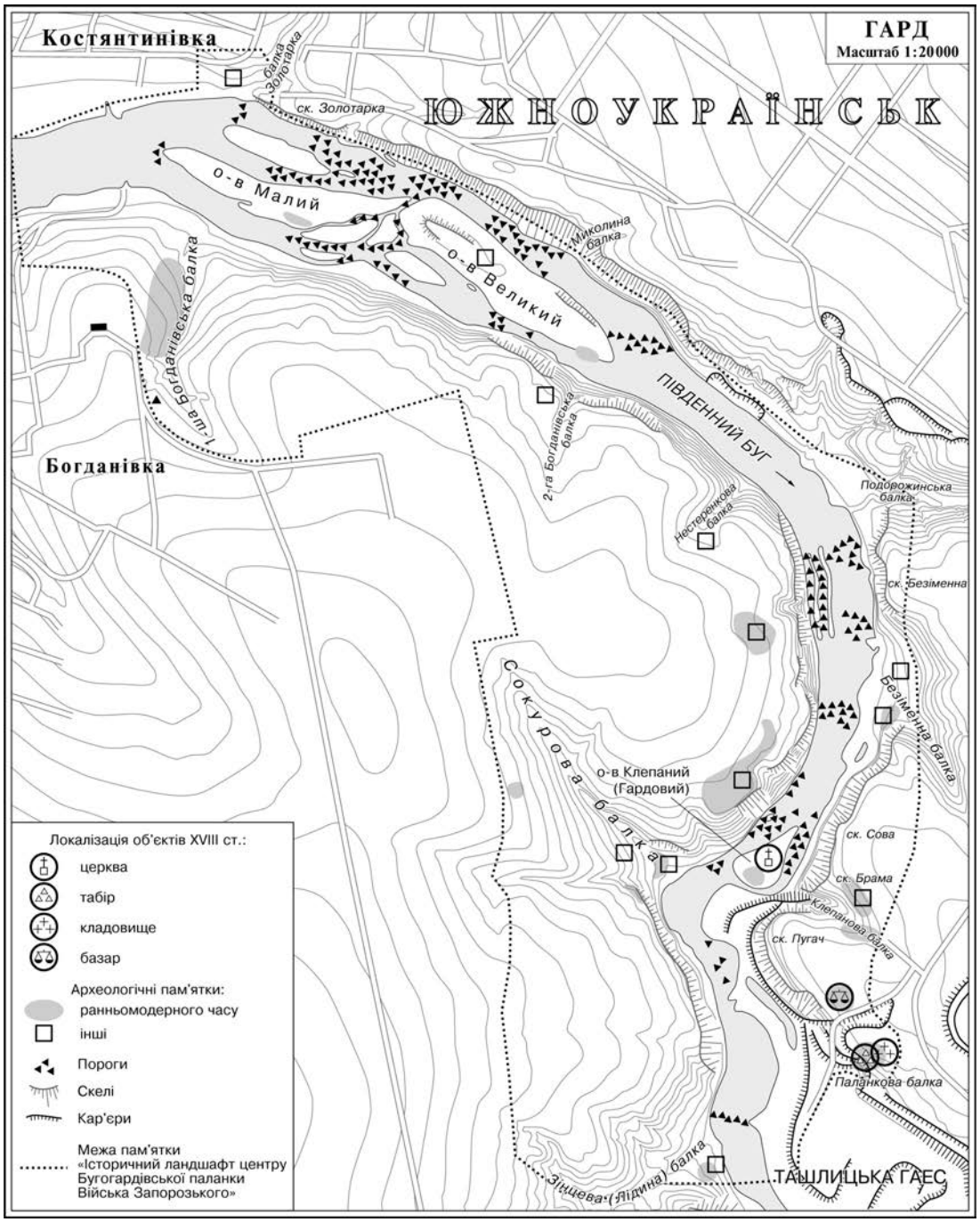

Літ.: *Товкайло М., Будник М.* Запорозький гард. «Київська старовина», 1995, № 2; *Товкайло М.* Про місце розташування Ґардового острова, Ґарду та інших козацьких пам'яток (історична довідка). У кн.: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, вип. 7. К., 1998; *Товкайло М.* Козацький Ґард на Бузі. У кн.: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, вип. 11. К., 2002; *Товкайло М.Т.* Старожитності Запорозького Ґарду та його околиць. «Археологія», 2003, № 3; *Ленченко В.О., Товкайло М.Т., Осадчий Р.М., Біляшівський М.М.* Паспорт пам'ятки «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького». К., 2006; *Мільчев В.І.* Повсякденність запорозьких гайдамаків-здобичників за Нової Січі. У кн.: Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конференції. Переяслав-Хмельницький, 2010; *Товкайло М.Т., Титова О.М.* Запорозький Ґард: правда й вигадки. «Археологія», 2016, № 2.

Д.Я. Вортман.

ГА́РДИ, ГАРДАРІ́КІ (Garðar, Garðaríki) — назви *Київської Русі*, що вживаються у скандинавських письмових пам'ятках кінця 10—13 ст.

Garðar як основний термін на позначення Русі неодноразово зустрічається у скальдичних віршах, сагах, рунічних написах кінця 10—12 ст.

Починаючи з кінця 12 ст. поряд з Garðar з'являється термін

Є.М. Гаршин.

О.І. Гегечкорі.

Garðaríki; він згодом стає основним, а Garðar виходить з ужитку.

Хоронім Garðar — множинна форма давньосканд. терміна garðr, що має значення: 1) огорожа, укріплення; 2) двір, огороджений простір; 3) двір, володіння (княжий двір), земельна ділянка, хутір, будинок. Хоронім Garðaríki — композитна форма, утворена від Garðar за моделлю X-rnki, якою користувалися для позначення країн.

Традиційне для історіографії тлумачення Г. і Г. — «країна міст». Але оскільки термін Garðar виник у 9 ст., до появи на цих теренах міських поселень, більш аргументованою виглядає теорія, що під Г. скандинави мали на увазі «країну укріплень» (буквально «укріплені поселення», давньоруське «городи» / «гради»).

Літ.: *Мельникова Е.А.* Древнескандинавские географические сочинения. М., 1986; *Джаксон Т.Н.* Austr í Görðum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. М., 2001.

Ред.

ГА́РШИН Євген Михайлович (27(15).08.1860—1931) — публіцист, педагог, історик, літературознавець, критик і громад. діяч, молодший брат письменника В.Гаршина.

Н. на Катеринославщині. Рідний батько П.В.Завадський — один із кер. *Харківсько-Київського таємного товариства*. Усиновлений М.Г.Гаршиним, який надав йому своє прізвище. Навч. на історико-філол. ф-ті Харків. ун-ту (1879—81) (нині *Харківський національний університет, Харківський національний університет імені В. Каразіна*). Закінчив історико-філол. ф-т С.-Петербурзького ун-ту (1884) (див. *Петербурзький університет*). Викладав рос. словесність у петербурзьких г-зіях і уч-щах, зокрема у реальному уч-щі Гуревича і Ливарній жін. г-зії. Дир. Комерційного у-ща у Таганрозі (1901). Дійсний статський радник. Організував загальноосвітні та пед. курси для нар. учителів Таганрозького округу й Обл. Війська Донського, а також гурток із вивчення творчості та спадщини А.*Чехова* Від 1911 у Криму. Дир. комерційного уч-ща у *Сімферополі*. Гласний Ялтинського *земства*. Ініціатор створення музею «Будинок Чехова». Автор низки статей на істор., літ. теми і критичних дописів, уміщених у ж. «Исторический вестник», «Вестник изящных искусств», «Русское богатство» та ін., зокрема публікацій про І.Гончарова, Ф.Достоєвського, А.Майкова, О.*Островського*, Л.*Толстого*, А.Чехова та ін., а також гасел для «Энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона», спогадів про В.Гаршина, звітів й оглядів про технічну освіту на *Донбасі* та ін. Опублікував розвідку «Шевченко в ссылке. (1847—57)» (Исторический вестник, 1886, № 1), в якій умістив низку документів і матеріалів до історії Аральської експедиції та арешту Т.*Шевченка* 1850. Чл.-кор. Т-ва прихильників давньої писемності та Рос. археол. т-ва. Член комісії Рос. тех. т-ва, Таврійської вченої архів. комісії (1912). П. у м. Ленінград.

Тв.: Биография, письма и заметки из записной книжки Ф.М. Достоевского. С портретом Ф.М. Достоевского и примечаниями. СПб., 1883. «Исторический вестник», 1884, № 1; Портрет Анны Ярославны с пояснительным к нему текстом. К., 1884. Там же. 1885, № 1; Мартинист и филантроп прошлого века. Там же, 1887, № 9; Общественное и воспитательное значение археологии. СПб., 1887; Императорское Общество любителей древней письменности в 1885 году. СПб., [1888]; Критические опыты. Испорченная жизнь. Биография и письма Ф.М. Достоевского. Наши духовные отцы. Поэзия Я.П. Полонского. Драмы Островского, как основа народного репертуара. Русская драма на новом пути. Русская литература за 1886 г. СПб., 1888; Три поэмы (А. Н. Майкова, гр. А. А. Голенищева-Кутузова и К.Р.). Критический этюд. СПб., 1889; Новгородские древности. Археологический эскиз. СПб., 1890; Один из русских граккхов прошлого столетия. «Исторический вестник», 1890, № 9; Техническая беседа в Постоянной комиссии по техническому образованию 30 апреля 1891 г. по сообщению Е. М. Гаршина. Вопрос о техническом образовании в Донецком каменноугольном районе в связи с промышленным развитием этого края. СПб., 1891; На Донце. Путевые очерки. СПб., 1892; Отчет о поездке на Юзовский завод и попутные заметки о техническом образовании в Донецком каменно-угольном районе. СПб., 1892; Курганы, их раскопки, исследование и нахождение кладов. Подбор необходимых сведений. К вопросу об организации женского образования. СПб., 1893; Иван Иванович Лажечников, как исторический романист. Критико-биографический этюд. СПб., 1895; Как устроить общеобразовательную школу. СПб., 1896; Русская литература XIX века. Опыт истории новейшей русской словесности в биографиях, характеристиках и образцах. Пособие для средних учебных заведений и для самообразования, т. 1. СПб., 1896; Дети — крестоносцы. Историческая повесть для юношества. СПб., 1901; Поэзия Я. П. Полонского. В кн.: *Полонский Я.П.* Его жизнь и сочинения: Сборник историко-литературных статей. М., 1906; Отчет гласного Ялтинского земства Е. М. Гаршина об Общеземском съезде по народному образованию в Москве 13—30 августа 1911. Ялта, 1911.

Літ.: *Яровой Р.В.* Литературная деятельность Е.М. Гаршина. Саратов, 2004; *Его же.* Библиография произведений Е.М. Гаршина и литературы о нем (1878—2003). Саратов, 2004; *Чорна Н.* Гаршин Євген Михайлович. У кн.: Шевченківська енциклопедія, т. 2. К., 2012.

О.В. Ясь.

ГЕГЕЧКО́РІ Олег Іродійович (09.01.1972—08.03.2022) — укр. військовик, полковник, командир вертолітної ескадрильї 11-ї окремої бригади армійської авіації «Херсон» Сухопутних військ ЗС України. Герой України (посмертно).

Н. у м. *Херсон*. 1995 закінчив Кременчуцький льотний коледж Харків. нац. ун-ту внутрішніх справ. До 2014 неодноразово перебував у складі укр. контингенту миротворчої місії *Організації Об'єднаних Націй* у Ліберії, Сьєрра-Леоне, а також проходив службу в пошуковій бригаді. Як інструктор навчав молодих курсантів.

З 2014 брав безпосередню участь в *Антитерористичній операції* та *Операції об'єднаних сил*. Виконував бойові завдання у *Дебальцевому* (див. *Дебальцевська операція 2015*), Волновасі, Амвросіївці (обидва міста Донец. обл.) тощо. Доставляв вантажі та евакуйовував поранених.

Від початку широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України* (продовження)) Г. воював у складі 11-ї окремої бригади армійської авіації «Херсон», знищуючи бойову техніку та живу силу противника на Київ. напрямку. 8 березня 2022 екіпаж Г. під час бойового вильоту успішно виконав завдання командування в небі над *Київською областю*, але вертоліт був поцілений із переносного зенітного ракетного комплексу і розбився поблизу с. Бервиця Броварського р-ну.

Нагороджений орденом «За мужність» 3-го ст. (2016) та

2-го ст. (14 березня 2022). Указом Президента України від 8 травня 2022 за особисту мужність і самовіддані дії, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Г. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К., 2023; *Олехнович А.* Герой України Олег Гегечкорі: «Війна показала, хто чого вартий…». «АрміяІнформ», 2022, 10 травня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/05/10/geroj-ukrayiny-oleg-gegechkori-vijna-pokazala-hto-chogo-vartyj/

В.В. Мараєва.

ГЕДРО́ЙЦ Костянтин Каетанович (05.04.1872—05.10.1932) — учений-агрохімік, один з організаторів галузевої с.-г. дослідної справи в Україні.

Н. у м. Бендери Бессарабської губернії (нині — Республіка Молдова; див. *Тигіна*) у дворянській сім'ї військ. лікаря. Дитячі роки пройшли у Кишиневі, *Кам'янці-Подільському* й *Одесі*. Через важкий матеріальний стан навч. за казенний кошт у Київ. кадетському корпусі. Захоплювався точними науками, насамперед математикою. Як одного з кращих випускників переводять до Михайлівського артилер. уч-ща у Петербурзі. За станом здоров'я визнаний не придатним до військ. служби. Вступає до С.-Петербурзького лісового ін-ту (1892). Наук. інтереси майбутнього вченого формуються під впливом професорів І.П.Бородіна (ботаніка), М.О.Холодковського (зоологія) М.Г.Кучерова (хімія) й особливо П.О.Кашинського (гідрохімія). Закінчив ін-т зі званням вченого лісівника 1-го ст. (1897). Екстерном закінчив С.-Петербурзький ун-т, став старшим спеціалістом з сільського госп-ва Департаменту землеробства і наук. співробітником с.-г. хімічної лабораторії (1903). Сферою наук. інтересів Г. було вирішення двох гол. питань: 1) критична перевірка й удосконалення методики аналізу ґрунтів; і 2) розробка за допомогою вегетаційного методу різних видів живлення рослин і застосування добрив.

Бере активну участь у виданні, а потім керує «Журналом дослідної агрономії», що мав велике значення для розвитку вітчизн. с.-г. дослідної справи як галузі знань. Впродовж трьох місяців вивчав постановку контрольної справи в *Австро-Угорщині* (1910). Після повернення активно включився у проведення серії дослідів і досліджень із вивчення родючості ґрунтів і впливу на неї різних добрив, перш за все живлення рослин азотом і фосфором, а також гіпсування.

Керував Бюро землеробства і ґрунтознавства вченого к-ту Мін-ва держ. маєтностей (1915). Крім наук. діяльності займається педагогікою. Спочатку проф., а потім зав. кафедри ґрунтознавства у Лісовому ін-ті (1918—30). Читає курс ґрунтознавства у Петроградському агрономічному ін-ті (1921—22), обіймає посаду проф. Петроградського політехнічного ін-ту імп. Петра Великого і проф. по кафедрі методики і техніки лабораторно-дослідних досліджень ф-ту дослідного рослинництва Стебутського с.-г. ін-ту (1920). Член секції наук. працівників Всерос. тов-ва працівників освіти (1923). Запрошений у 1918 як наук. співробітник до Ґрунтового відділу Комісії по вивченню виробничих сил Академії наук СРСР, який у 1927 був перетворений у Ґрунтовий ін-т ім. В.В. Докучаєва. Упродовж 1927—30 Г. очолював ін-т.

Обраний чл.-кор. АН СРСР по від-ню фіз.-мат. наук, напрям «Мінералогія» (1927), дійсним чл. (академіком) того ж від-ня, але з напряму «Геологічні науки» (1929). Присуджено премію ім. В.І. Леніна за видатні наук. праці з агрономічної хімії та ґрунтознавства (1927). Почесний член Тов-ва аматорів природознавства, антропології та етнографії та чл.-кор. Чехословацької землеробської академії (1928). Президент Міжнар. т-ва ґрунтознавців (1929), а з 1930 ще і президент 2-го Міжнар. конгресу ґрунтознавців.

За станом здоров'я Г. звільняється з посади дир. Ґрунтового ін-ту і працює зав. агрохімічної лабораторії Долгопрудненського дослідного поля Всесоюзного НДІ з добрив під *Москвою* (1930). Основною темою досліджень Г. стає з'ясування значення фізико-хімічних властивостей і складу обмінних катіонів на родючість ґрунту, умови росту й розвитку рослин. Діяльність ученого в Україні пов'язана з Носівською с.-г. дослідною станцією (нині Чернігівська обл.), створеною в 1911. На запрошення одного з організаторів вітчизн. галузевого дослідництва С.П.*Кулжинського* взяв активну участь у становленні установи (1912). Очолив агрохімічний відділ станції (1922—30). Тут вивчав генезу солонців і методів їх меліорації — одного з основних напрямів своєї наук. діяльності. Вперше використав термін «ґрунти, не насичені основами» (1911), поняття «поглинутий водень» (1914), «ємність поглинання» (1917). Розвинув вчення про походження і еволюцію засолених ґрунтів, ретельно вивчив процес осолодіння, запропонував метод визначення осолоділих ґрунтів, зробив висновки про осолодіння чорноземів Дніпровської тераси. Згодом систематизував ці розробки в спец. вченні про вбирну здатність ґрунту, ґрунтовий вбирний комплекс і роль ґрунтових колоїдів у походженні ґрунту та його родючості. Удосконалив і поглибив генетичну класифікацію ґрунтів на основі складу основ, що поглиналися, й умов ґрунтоутворення, довів можливість корінного поліпшення ґрунтів шляхом регулювання складу увібраних катіонів. Цей принцип було покладено в основу способів поліпшення властивостей кислих ґрунтів вапнуванням, а солонцевих — гіпсуванням. Не менш значними були успіхи в питаннях удосконалення методик проведення спеціальних досліджень у ґрунтознавстві та агрохімії, контролю добрив і хімічного аналізу ґрунтів, а також широкого використання з цією метою вегетаційного методу. Результати багаторічних досліджень на Носівській с.-г. станції стали золотим фондом не лише рос., а й укр. ґрунтово-агрохімічної науки (1912—29).

К.К. Гедройц.

Г. одним із перших вивчив взаємозв'язок між ґрунтом, рослиною та добривом. Дослідження Г. відкрили новий етап у розвитку ґрунтознавства та агрохімії для потреб рослинництва і показали, яких складних перетворень зазнають у ґрунті хімічні речовини добрив. Г. належить низка методів, розроблених у зв'язку з вивченням поглинаючого комплексу ґрунту. Тісно пов'язав генетичне ґрунтознавство з прикладними розділами науки про ґрунт, вказав на можливі способи і методи зміни ґрунтових процесів і властивостей ґрунту в

різних напрямах залежно від характеру практичних завдань.

До 1922 праці Г. не були широко відомі фахівцям. Лише після узагальнення їх у серії фундаментальних книг, перекладах згодом іноземними мовами, здобутки Г. визнала наукова спільнота і громадськість. Був наук. консультантом масштабного будва часів рад. України — «*Дніпробуду*». Академік ВУАН (1929). Існувала можливість призначення Г. у 1929 першим дир. Нац. наук. центру «Ін-т землеробства» НААН (нині *Національна академія аграрних наук України*) (Київ. обл.) і Нац. наук. центру «Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н.Соколовського» НААН у *Харкові*.

Г. брав участь не лише у розробці структури і визначенні завдань Всеукр. науково-дослідного ін-ту (НДІ) с.-г. ґрунтознавства, а й став одним з ідейних натхненників інституалізації ґрунтознавства в Україні. Очолив редколегію ж. «Хімізація соціалістичного землеробства» (1932).

Творча спадщина Г. складається з 70 наук. праць і серії монографій, а також бл. 3 тисяч рефератів, оглядів робіт вітчизн. та іноземних авторів з проблем агрохімії та ґрунтознавства для ж. «Дослідна агрономія» і «Сільське господарство та лісівництво». Г. розробив основи колодної хімії ґрунтів, принципи їх класифікації (за складом обмінних катіонів) і методи аналізу, а також розвинуто уявлення про ґрунт як трифазну динамічну фіз.-хім. систему та вчення про живлення рослин. Розкрив природу солонцюватості ґрунтів і, як результат, розробив теорію меліорації солонців. Окремі наук. ідеї Г. використані в геохімії, інженерній геології та ін. Радянська академія сільськогосподарських наук заснувала медаль ім. К.К.Гедройца, а Всесоюзний НДІ удобрення, агротехніки та агрогрунтознавства носив ім'я Г. (1934—38).

П. у Москві, похований на Введенському цвинтарі.

Праці: Учение о поглотительной способности почв. Петроград, 1922; Химический анализ почв. М.—Петроград, 1923; Классификация почв. М., 1925.

Літ.: *Вергунов В.А., Піщенко О.В.* Академік К. К. Гедройц і Україна: невідомі сторінки творчої біографії (1929—1930 рр.). К., 2009; *Вергунов В.* Академік К. Гедройц і вітчизняне ґрунтознавство. До 100-річчя Носівської сільськогосподарської станції. «Вісник НАН України», 2010.

В.А. Вергунов.

ГЕЛЕ́Й Степан Дмитрович (12.05. 1941—17.06.2024) — історик, д-р істор. н. (2000), проф. (1996).

Н. у с. Бабухів Рогатинського р-ну Станіславської обл. (нині Івано-Франківська обл.). Навч. на істор. ф-ті Львівського держ. університету ім. І.Франка (1965—69). Працював дир. Бринце-Загірнянської восьмирічної шк. Жидачівського р-ну на *Львівщині*, аспірант кафедри історії КПРС Львів. ун-ту; з 1972 — викладач кафедри історії КПРС Львів. торгово-екон. ін-ту (нині Львівська комерційна академія); асистент (1972—75), старший викладач (1975—80), доцент (1980—96), проф. (1996 — дотепер), зав. (1988—90) кафедри історії КПРС, від 1990 — кафедри істор. наук, у 1991—2015 — кафедри історії і політології Львів. комерційної академії. Від 1993 — проректор з науково-виховної роботи.

Наук. діяльність розпочав із дослідження питань рад. історико-партійної науки, які узагальнив у канд. дис. «Більшовики України в боротьбі за виконання рішень 6-го з'їзду партії». Після утворення незалежної України почав активно досліджувати історію та ідеологію укр. суспільно-політ. руху, його провідних діячів. У центрі уваги опинилась укр. консервативна течія та її провідні представники. У 2000 захистив докторську дис. «Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (Українська консервативно-політична думка першої половини 20 ст. та її вклад в історичну науку» (наук. консультант *Я.Дашкевич*), де узагальнив еволюцію консервативної політ. думки та її місця в укр. національно-визвольному русі 20 ст. Цій тематиці присвятив низку статей, монографій і посібників: «Консервативна течія в суспільно-політичній думці України 19 ст.» (1996), «Консервативно-політологічна концепція державотворення» (1997), «Василь Кучабський: від національної ідеї до державності» (1998). «Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (19—20 ст.)» (2001); опублікував розвідки про П.*Куліша*, І.*Франка*, М.*Драгоманова*, М.*Грушевського*, В.*Липинського*, С.*Томашівського*, О.*Назарука*, П.*Скоропадського*, С.*Петлюру*, М.*Галущинського*, К.*Левицького*, С.*Федака*, Р.Залозецького, З.*Пеленського* та ін. Автор і співавтор політологічних навч. видань: «Українська політологія» (1996—97), «Світова та європейська інтеграція. Організаційні засади» (2001), «Політико-правові системи світу» (2002, 2006), підручника «Політологія» (2004—15).

Друга ділянка зацікавлень — історія укр. кооп. руху: ред. та співавтор тритомного видання «Українські кооператори» (1999—2007), монографії «Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення» (2013), а також синтезу «Львівська комерційна академія. Нарис історії» (2008) та низки ін. монографій та посібників для вищої школи: «Історія кооперативного руху» (1995), «Історія споживчої кооперації України» (1996), «Основи кооперації» (2004), «Теорія та історія кооперації» (2006). Ще однією ділянкою зацікавлень є краєзнавство, де гол. увага зосереджена на минулому Рогатинщини, якій присвячено багато статей і нарисів, а також монографії «Старожитності Рогатинщини» (2015) і «Церква Воскресіння Христового в Бабухові» (2015).

Один із засновників (1984) і незмінний президент хорової капели «Мрія» Львів. комерційної академії — лауреата міжнар. та нац. конкурсів, член нац. Муз. т-ва України, заслужений працівник к-ри України, дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, член спеціалізованих учених рад із захисту дис. Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2019), медаллю М-ва освіти і науки України «Петро Могила», лауреат літ. премії ім. Р.*Федоріва*.

П. у Львові. Похований на Личаківському цвинтарі.

Праці: Боротьба трудящих України за екон. платформу більшовиків (серпень—жовтень 1917 р.). Львів, 1973; Історія кооперативного руху. Львів, 1995; Історія споживчої кооперації України. Львів, 1996; Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. Львів, 1996; Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (Українська консервативна політична думка першої половини XX ст. та її вклад в історичну науку). Львів, 1998; Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX—XX ст.). Львів, 2001; Політологія. К., 2015; Вступ до курсу «Історія України». Львів, 2004; Теорія та історія коопе-

рації. К., 2006; Львівська комерційна академія. Нарис історії. Львів, 2008; Ювілейна книга Рогатинської гімназії ім. Володимира Великого. До сторіччя заснування. 1909—2009. Львів, 2009; Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність. Львів, 2010; Від національної ідеї до державності. Вибрані статті з історії України, політології, теорії та історії кооперації. Львів, 2011; Політико-правові системи світу. К., 2012; Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення. Львів, 2013; Старожитності Рогатинщини. Львів, 2015; Церква Воскресіння Христого в Бабухові. Львів, 2015.

Літ.: Українські історики XX століття. Бібліографічний довідник, вип. 2, ч. 3. К., 2006; Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки, вип. 10: Ювілейний зб. на пошану Степана Гелея. Львів, 2011; *Шкраб'юк П.* Національний макрокосм Степана Гелея, або Чотири мандрівки в його наукову творчість і суспільну діяльність. Вступна стаття. У кн.: *Гелей С.* Від національної ідеї до державності. Вибрані статті з історії України, політології, теорії та історії кооперації. Львів, 2011.

Л.О. Зашкільняк.

«ГЕНЕАЛОГІ́ЧНІ ЗАПИ́СКИ» — періодичне видання, зб. різних матеріалів із проблем *генеалогії історичної*, родознавства, *просопографії*, *біографістики*, особової *геральдики* і *сфрагістики*. Записки складаються з окремих тематичних блоків: генеалогічні студії, дослідження окремих родоводів, публікації джерельних матеріалів і повідомлень, а також бібліографічні огляди, рецензії та хроніка. Видання засноване за рішенням Восьмої наук. геральдичної конференції (Львів, 1999). Видається від 2000 окремими вип. Мова видання — українська, обсяг — 100—300 с. У 2000—07 виходило під назвою «Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства» як періодичний зб. *Українського геральдичного товариства* (УГТ). Вип. 1—3 видавалися у 2000—02 у Білій Церкві (гол. редактор Є.Чернецький). Вип. 4—6 (2004—07) вийшли у Львові (під редакцією А. Гречила) і видавалися за сприянням *Львівського Національного університету імені Івана Франка* і Львів. від-ня *Інституту української археографії джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України*. У 2009 видання перереєстроване Ін-том укр. археогр. та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (свідоцтво про держ. реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 15044-3616Р, видане Мін-вом юстиції України 17 березня 2009) під назвою «Генеалогічні записки», які продовжують виходити у Львові зі збереженням старої нумерації. Видаються спільно з УГТ. Відповідальний ред. А.Гречило. Протягом 2009—22 вийшли вип. 7—15 (1—9 нової серії). У зб. публікувалися статті та дослідження *Я.Дашкевича*, І.Скочиляса, І.Смутка, Л.*Войтовича*, О.Целуйка, І.Ситого, С.Лисенка та ін. авторів. Було затверджене 1 липня 2010 постановою президії ВАК України за № 1-05/5 як фахове видання, у якому можуть публікуватися результати дис. робіт на здобуття наук. ст. д-ра та канд. істор. наук.

Літ.: *Гречило А.* Періодичні видання Українського геральдичного товариства «Генеалогічні записки» та «Реєстр особових гербів»: Генеалогія: зб. наук. праць, вип. 1. К., 2013.

А.Б. Гречило.

ГЕ́НРІХ ВАЛУА́ (франц. Henri III de Valois, польс. Henryk Walezy, староукр. Гендрик; 19.09.1551—02.08.1589) — перший виборний володар *Речі Посполитої*, король польс. і великий князь литов. (1573—75), король *Франції* (1574—89), останній представник династії Валуа на франц. престолі.

Н. у палаці Фонтенбло неподалік Парижу. Син короля Франції Генріха II Валуа (роки правління 1547—59) і Катерини Медічі. Серед предків Г. В. — *Анна Ярославна*. Відзначився як полководець під час третьої (1568—70) і четвертої (1572—73) релігійних війн у Франції, один із лідерів катол. партії. Після смерті останнього чол. представника династії *Ягеллонів — Сигізмунда II Августа* (1572) перший елекційний сейм (див. *Вальний сейм*) Речі Посполитої (1573) у с. Камінь (нині мікрорайон Камйонек у *Варшаві*) обрав Г. В. володарем д-ви. Вибір був зумовлений активною інформаційною кампанією з боку франц. дипломатів, підкупом польс. і литовсько-руської знаті, а також її прагненням до союзу з Францією проти *Габсбургів*, *Османської імперії*, *Кримського ханату*, Московського царства. На вимогу Сейму Г. В. підписав *Генрикові артикули* і Pacta conventa (виборчу капітуляцію), які регулювали відносини між підданими і монархом, суттєво обмежуючи повноваження останнього.

Г. В. перебував на території Речі Посполитої менше 5 місяців — з кінця січня до 19 червня 1574. Коронований у *Кракові* 21 лютого 1574. Вів підготовку до поновлення воєнних дій проти Московського царства (див. *Лівонська війна 1558—1583*), переговори про союз Речі Посполитої з крим. ханом Девлет-Гіреєм I, фінансував навчання представників *шляхти* у Парижі. Оголосив баніцію магнату С.*Зборовському*. Попри тиск з боку знаті, відмовився від династичного шлюбу з Анною Ягеллонкою — сестрою покійного Сигізмунда II Августа.

Дізнавшись про смерть старшого брата — короля Франції Карла IX Валуа, Г. В. вночі проти 19 червня 1574 втік із Кракова, щоб посісти франц. престол. Формально залишався володарем Речі Посполитої до 12 травня 1575, поки не сплив термін дії Сеймового ультиматуму про повернення на престол. Після того елекційний Сейм 1575—76 обрав новим монархом *Стефана Баторія* за умови його одруження з Анною Ягеллонкою.

Коли Г. В. став королем Франції, йому довелося діяти в умовах перманентних релігійних війн між католиками і протестантами (кальвіністами-гугенотами) і загострення династичної кризи. У пам'ять про обрання володарем Речі Посполитої заснував найвищий орден Французького королівства — орден Святого Духа (31 грудня 1578). Не мав нащадків.

Убитий ченцем-домініканцем Ж.Клеманом у палаці Сен-Клу під Парижем, після чого франц. престол перейшов до династії Бурбонів. Похований у королівській усипальниці у Сен-Дені. Поховання було сплюндровано у жовтні 1793 під час *Французької революції 1789—1804.*

Генріх Валуа.

Праці: Lettres de Henri III, roi de France. Paris, 1959—2018. 8 vol.

Літ.: *Noailles E.H.V.* Henri de Valois et la Pologne en 1572. Paris, 1867; *Serwański M.* Henryk III Walezy w Polsce: stosunki polsko-francuskie w latach 1566—1576. Kraków, 1976; *Grzybowski S.* Henryk Walezy. Wrocław, 1985; *Клула И.* Екатерина Медичи. Ростов-на-Дону, 1997; *Эрланже Ф.* Генрих III. СПб., 2002; *Эрланже Ф.* Резня в ночь на Святого Варфоломея. СПб., 2002; *Мараєв В.* Український інтерес Генріха Валуа. Web: https://uain.press

В.Р. Мараєв.

ГЕ́НУЯ (італ. Genova, лат. Genoa) — місто у Пн. *Італії* на березі Генуезької зат. Лігурійського моря. Адм. центр провінції *Генуя*, гол. місто області Лігурія. 6-те за кількістю мешканців місто Італії. Офіційна кількість мешканців Генуезької агломерації — 862,9 тис. осіб (2011). Найбільший порт Італії (бл. третини вантажообігу) і один із найбільших у Середземномор'ї. Один із найзначніших пром. центрів Італії, частина пром. трикутника Мілан—Турин—Г. — екон. серця країни. Ун-т (з 1803), низка вищих навч. закладів. Академія красних мистецтв, міський музей, картинні галереї.

Відома в давнину як гол. місто Лігурії (території кельтського племені лігурів), що було помітним центром торгових контактів у 3х. Середземномор'ї між греками й етрусками. З кін. 3 ст. до н. е. після підпорядкування Римській республіці (див. *Рим Стародавній*) Г. стала не лише важливим торговельним, а й військ. портом. Після розпаду Рим. імперії у 5 ст. Г. занепала. У серед. 6 ст. візантійці відбили її в остроготів, проте місто не відновило значення як торговельний центр, навіть після того, як 641 стало центром одного з герцогств у королівстві лангобардів. Разом з усім королівством Г. наприкінці 8 ст. була завойована франками. Після розпаду імперії Каролінгів (9 ст.) Г. керували місцеві віконти, але в наступному столітті влада в місті значною мірою зосередилася в руках єпископів. 1052—56 віконт утратив суддівські права у Г. Населення міста на той час становило бл. 10 тис. осіб.

934 чи 935 місто зазнало руйнівного нападу арабів, проте невдовзі було відбудоване. Г. спільно з Пізою (нині місто в Італії) перейшла в контрнаступ проти арабів. В 11 ст. пн. частина Тіренського моря була очищена від араб. піратів, і генуезькі кораблі встановили регулярний зв'язок з портами Пд. Італії, Сицилії, *Іспанії*, Африки і Леванту. Протягом 12 і 13 ст. Г. налагодила прямий (і частково непрямий) контроль над Лігурією, більшою частиною Корсики та пн. Сардинії. Розквіт Г. базувався на торгівлі — переважно морській. У цей період Г. належала провідна роль у комерційній революції, що відбувалася в Європі. Г. стала одним із найбільших торговельних центрів Середземномор'я; єдиним її конкурентом у багатій та різноманітній торгівлі зі Сходом була *Венеція*, а в торгівлі з Зх. Європою — Піза. У місті розвинулися суднобудівна промисловість, банківський сектор,

Генуезькі укріплення на острові Лесбос (Мітіліні).

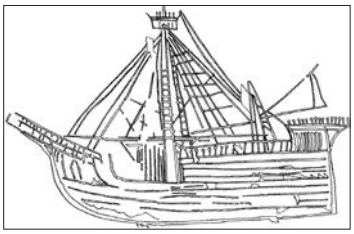

Латинський вітрильник. Зображення на кам'яному блоці з фортечної башти. Каламіта. 15 ст. Прорис.

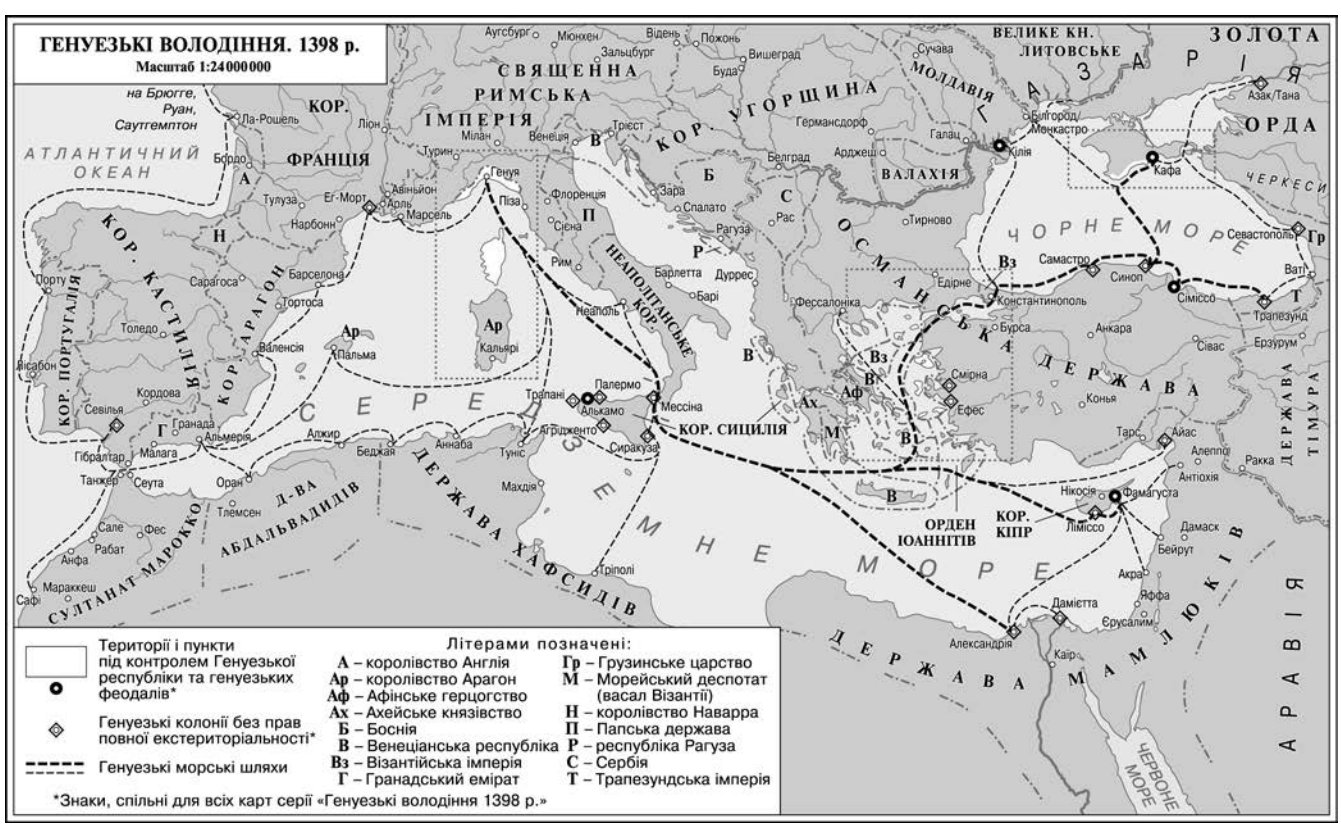

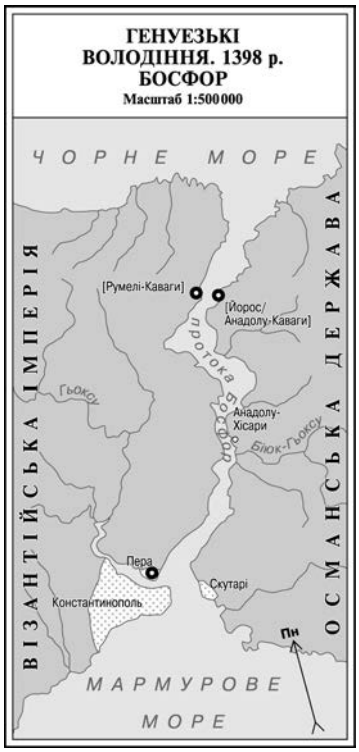

а також вир-во шовку. Населення міста сягало 100 тис. осіб.

У результаті участі у хрестових походах, а також завдяки власним воєнним кампаніям у бас. Середземномор'я Г. заснувала численні торгові колонії — центри посередницької торгівлі між Заходом і Сходом. Їхній розмір міг бути найрізноманітнішим — кілька будинків, р-н міста, місто, цілий острів чи прибережний р-н. Коли протягом 13 ст. держави хрестоносців були знищені в результаті наступу мусульман, Г. компенсувала втрату близькосхідних колоній завдяки союзу з *Візантією*. 1261 з нею був укладений Німфейський договір, що заклав підмурок генуезької експансії в бас. *Чорного моря* та Егейського моря. Генуезьке передмістя *Константинополя* — Пера (або Галата; нині Бейоглу) — невдовзі економічно домінувало над столицею Візантії. Кафа (нині м. *Феодосія*) стала центром великої генуезької території в *Криму*, а багато егейських островів стали автономними генуезькими князівствами.

Зовнішню політику Г. визначало суперництво з Пізою (головним чином за контроль над Сардинією й Корсикою) і з Венецією, яка після 4-го хрестового походу (1202—04) значно посилила свої позиції у Сх. Середземномор'ї. Найвищої могутності Г. досягла наприкінці 13 ст. після перемог над Пізою в битві при Мелорі (1284) і над Венецією — у битві при Курцолі (1298). Піза назавжди втратила міжнар. вплив, а от поразка Венеції виявилася тимчасовою. Після остаточної загибелі держав хрестоносців у Леванті Венеція почала експансію в Чорноморському бас., де продовжила конкуренцію з Г.

Велика економічна потуга Г. протягом цього періоду супроводжувалася внутрішньополіт. слабкістю і нестабільністю. Г. стала одним із перших міст Пн. Італії, що позбулися влади єпископа й утворили комуну. Остання сформувалася ще до 1100 з добровільної асоціації (компанії) усіх мешканців Г., які надавали місту допомогу зброєю, працею чи грошима. Народні збори щорічно обирали кілька консулів, які мали виконавчу владу. Влада в комуні належала дрібним аристократам і заможним купцям. Провідні сімейства (Спінола, Фієскі, Гримальді, Доріа та ін.) змагалися за вплив у комуні. Боротьба між знатними родами зробила необхідною заміну колегії консулів єдиною посадовою особою — «подеста», яка за походженням мала бути з іноземців (уперше 1191, остаточно з 1217) і діяльність якої контролювалася радою з 8 нобілів.

Політ. устрій Г. продовжував розвиватися. Як і в ін. містах Італії, дедалі більшу силу почали набирати «пополани», тобто спілки містян, які не входили до правлячих олігархій нобілів. Одначе, на відміну від ін. міських республік, де було встановлено «сіньйорії», тобто спадкові правління потужних сімейств, Г. переживала постійні коливання між владою комуни та серією дожиттєвих диктатур лідерів «пополанів», підтримуваних ремісничими *цехами*. У 1257 на чолі міста став «капітан народу» Г. Бокканегра, скинутий нобілями у 1262. Посаду «подести» було відновлено, але вже у 1270 взяли верх близькі до «пополанів» нобілі-гібеліни (представники політ. угруповання в Італії прихильників імператора, які ворогували із «гвельфами» — прихильниками папи). У республіці встановилася діархія — влада двох капітанів народу із найбільших гібелінських родів — Доріа і Спінола, які контролювали один одного; інтереси «пополанів» представляв нар. абат (до початку 14 ст.).

Оскільки чвари у місті не припинилися, в 1339 діархію замінив інститут довічного дожа. Першим дожем обрали С. Бокканегра (період т. зв. вічних дожів, 1339—1528), влада перейшла до нових купецьких родів, нобілі позбулися права обіймати посаду дожа. Проте ця спроба запозичити управлінський досвід Венеції не розв'язала політ. кризи. Стара знать зберегла за собою військ. посади і вплив на політ. життя республіки.

У серед. 14 ст. розпочалася криза всієї європ. політико-екон. системи, прискорена епідемією чуми, що поширилася Європою через генуезькі володіння в Криму (див. *«Чорна смерть»*). На поч. 1348 чума вразила Г. Внутрішній розлад призвів до фактичного краху міжнар. авторитету Г., особливо після поразки від Венеції у битві при Кйоджі (1380), попри порівняно сприятливі умови Туринського миру 1381. Арагонське королівство захопило володіння Г. на Сардинії. У 1396—1409 Г. опинилася під владою франц. короля Карла VI

Генуя. Палаццо Доріа Турс. Фото початку 21 ст.

Валуа, а у 1421—35, 1463—78 і 1488—99 — під владою тиранів Мілана Вісконті і Сфорца. Проте попри втрату всіх чорноморських колоній після здобуття Константинополя (1453) і Кафи (1475) османцями, економіка Г. продовжила процвітати, хоча вже на новій основі. За підтримки банку Сан-Джорджо, що фактично діяв як держ. скарбниця, місто почало перетворюватися на один із найбільших фінансових центрів Європи. Замість сх. напрямку, закритого осман. агресією, генуезці зосередили увагу на зх., а саме на Іспанії, де наприкінці 15 ст. вони домінували у банківському секторі та фінансували заселення Канарських о-вів. Генуезець Х. Колумб розпочав європ. експансію в Америку.

Під час Італійських війн 1494—1559 Г. багато разів опинялася під владою французів, поки 1528 А. Доріа, нащадок старої аристократичної генуезької родини, не відновив за угодою з герм. імп. Карлом V Габсбургом (іспанський король Карл I) республіку. На основі конституції 1528 при владі утвердилася олігархія старої та нової знаті, представники 28 родів якої були внесені до «Книги держав» («Liber Civitatis», 1528). На чолі Г. став

дож, який обирався кожні два роки. А. Доріа зробив Г. політ. сателітом Іспанії, забезпечивши місту привілейовану роль в експлуатації новоутвореної іспанської амер. імперії. Сам А. Доріа відмовився від посади дожа, прийнявши титул «вічного цензора» та зберігши великий вплив на політику республіки. Як адмірал імперії А. Доріа багато воював з *Османською імперією* та пн.-африканськими корсарами. Г. у цих війнах грала роль великої військ.-мор. бази. Загарбання османцями генуезького володіння о-ва Хіос в Егейському морі завдало новий удар по генуезькій торгівлі зі Сходом.

Коли у 1557 держ. дефолт іспанського короля Філіппа II Габсбурга призвів до краху південнонім. банківський дім Фуггерів, генуезькі банкіри швидко зайняли провідне місце в Європі. Іспанська монархія розплачувалася за генуезькі кредити сріблом, видобутим у копальнях Пд. Америки. Іноді генуезькі банкіри навіть самі наймали армії для іспанської корони та вели воєнні дії проти її ворогів. Але послаблення Іспанії з серед. 17 ст. потягло за собою відновлення кризи у Г. Короткочасний розквіт переживала в 15—16 ст. шовкова промисловість Г., проте в 17 ст. і вона занепала. Війни, спалахи чуми й голоду призвели до того, що на кін. 17 ст. населення Г. скоротилося вдвічі.

У 18 ст. торгівля Г. майже зникла. 1768 Г. передала Франції своє останнє заморське володіння — о-в Корсику. Під час франц. революц. війн нейтралітет Г. порушувався всіма сторонами, поки 1797 Г. не була перетворена на Лігурійську республіку під франц. протекцією, а 1805 — анексована Францією. У листопаді 1814 *Віденський конгрес 1814—1815* передав Г. Савойській династії Сардинського королівства. Починаючи з цього часу генуезький торг. флот швидко відновлювався, і мор. торгівля знову розквітла — не лише із середземномор. країнами, а й з Далеким Сходом та Америкою. Знов почали розвиватися банківський сектор і пром-сть (суднобудування й металургія).

Ідеолог італ. нац. відродження (Рісорджименто) Дж.*Мадзіні* був родом із Г. Саме тут у 1834 спалахнуло повстання його прихильників, на чолі якого стояв

Генуя. Собор Сан Лоренцо. Фото початку 21 ст.

Дж.*Гарібальді*. Навесні 1849 спалахнуло нове республіканське повстання, яке було придушене сардинськими військами. У 1860 з Г. Дж.Гарібальді вирушив із загоном у мор. експедицію на завоювання Сицилії. З об'єднанням Італії Г. стала найбільшим портом країни (конкурувала із Марселем (Франція) у середземномор. торгівлі), перетворилася на велике промислове місто та найважливіший центр італ. робітн. руху. 1892 в Г. була заснована Італ. соціаліст. партія. Під час *Другої світової війни* Г., окупована у вересні 1943 військами гітлерівської *Німеччини*, була одним з опорних пунктів *Руху Опору*; 25 квітня 1945 партизани і повстале населення міста змусили командування нім. гарнізону підписати акт про капітуляцію (почалася 26 квітня), 27 квітня місто було остаточно звільнене. У повоєнний час Г. стала одним із центрів італ. «економічного дива». 2001 у Г. пройшов саміт «Великої вісімки», під час якого відбулися масові виступи противників глобалізації.

Г. багата на істор. пам'ятки, з яких найбільш відомі палац-

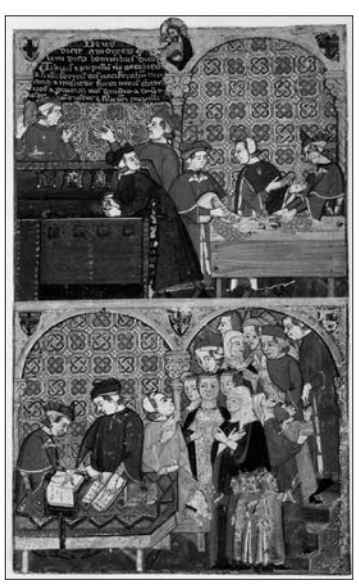

Сцена у генуезькому банку. Мініатюра з Кодексу Коккареллі. 1330—1340-ві рр.

цо Доріа Турс (16 ст., архіт. Р.Лураго) і собор Сан-Лоренцо (романська базиліка, побудована у 12 ст., перебудована у готичному стилі в 14 ст. й увінчана куполом у 16 ст.).

Літ.: *Benvenuti G.* Storia della Repubblica di Genova. Milano—Mursia, 1977; *Epstein S.A.* Genoa & the Genoese, 958—1528. Raleigh, 1996;

Airaldi G. Guerrieri e mercanti. Storie del Medioevo genovese. Aragno, 2004; *Kirk Th.A.* Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic, 1559—1684. «The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, book 123», 2012; *Walton N.* Genoa, «La Superba»: The Rise and Fall of a Merchant Pirate Superpower. Hurst, London, 2015.

А.А. Галушка.

ГЕОДЕЗИ́ЧНА ДУГА́ СТРУ́ВЕ, Російсько-скандинавська дуга меридіана — тріангуляційна мережа, побудована 1816—55 для визначення форми і розмірів Землі. Перетинає територію 10 держав, у т. ч. України. Об'єкт (як сукупність фіксованих на місцевості геогр. точок) внесений до Списку всесвітньої спадщини *ЮНЕСКО* 2005. Г. д. С. має важливе значення в контексті історії розвитку науки (а саме — астрономії та геодезії) та практичного картографування. Це найдовша геодезична побудова вздовж меридіана, унікальна як за розмірами, так і точністю виконаних робіт.

Геодезичні роботи, які велися фахівцями Рос. імперії, *Швеції* та *Норвегії* (дві останні д-ви були в унії) під кер-вом астронома і геодезиста В.Струве (1793—1864) і військ. геодезиста К.Теннера (1783—1860), дали змогу виміряти довжину дуги меридіана від пункту «Фугленес» (м. Гаммерфест біля мису Норд-Кап, Норвегія) до пункту «Старонекрасівка» (с. Стара Некрасівка в околицях *Ізмаїла*, Україна). Довжина дуги в лінійному вимірі — 2821,833 км, у кутовому вимірі — 25°20′08″ ($^1/_{14}$ окружності Землі).

Г. д. С. утворена 258-ма трикутниками, вершини яких були позначені 265 тріангуляційними вимірювальними пунктами. У час проведення робіт вони були розташовані на території Норвегії, Швеції та Рос. імперії, нині на території Норвегії, Швеції, *Фінляндії*, Росії, *Естонії*, *Латвії*, *Литви*, *Білорусі*, України, *Молдови*. Пункти на території України (колишні *Волинська губернія* і *Подільська губернія*) закріплені т. зв. центрами (камінням, цегляною кладкою тощо). Їх використовували для геодезичних робіт аж до 2-ї пол. 20 ст.

Монумент у с. Стара Некрасівка на честь завершення геодезичних робіт на дузі Струве. Фото 2021.

ГЕОІСТО́РІЯ — сучасний міждисциплінарний напрям, що поєднує знання наук про Землю (переважно географії) з істор. науками для виявлення рушійних сил змін сусп-ва у контексті його існування у природному середовищі, що є основою буття людства. В її розвитку виділяють два етапи — початковий (1949 — до 1980-х рр.) і сучасний (від 1980-х рр.).

Г. як окремий міждисциплінарний напрям була сформована Ф.*Броделем* у його першій монографії (1949) і набула розвитку

Літ.: *Струве В.Я.* Дуга меридиана. М., 1957; *Лепетюк Б.Д. та ін.* Геодезичні об'єкти дуги Струве — у списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. «Вісник геодезії і картографії», 2006, № 1; *Штрайхер В.Й., Івлєва В.П.* Пам'ятка всесвітнього значення — Дуга Струве в межах України. «Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень», 2007, вип. 3; *Стопхай Ю.А.* Геодезичний зріз України по меридіану 26°43': Матеріали про пошук пунктів Геодезичної дуги Струве. «Вісник геодезії і картографії», 2011, № 2; *Лепетюк Б. та ін*. Український шлях «Дуги Струве». Web: http://kg-igdg.at.ua

Д.Я. Вортман, Ю.А. Стопхай.

в його працях. Відповідні дослідження виконувались переважно його учнями у рамках наук. шк. «Анналів» (П.Шоню, Е. ле Руа Ладюрі, Ж.ЛеГофф). Найбільш радикальними були погляди Е. ле Руа Ладюрі, який стверджував, що г. є історією навколишнього середовища (1967).

Теоретико-методологічні особливості початку етапу Г.: 1) Г. вбачається як істор. наука, що спирається на методи і знання з фізичної географії для розкриття особливостей впливу на людську цивілізацію протягом «довгої тривалості» (long durée) основних характеристик клімату, рельєфу, природних особливостей великих фізико-геогр. регіонів світу; 2) теоретичною основою напряму є категорія «довгої тривалості», що виявляється через розкриття основних структур сусп-ва, сукупності яких формують суперструктури — цивілізацію і світ-економіку, що веде до появи глобалізації як інтеграційного процесу; 3) повільні зміни істор. процесів (насамперед соціальних, демографічних, екон. основ традиційного сусп-ва) дозволяють обгрунтувати тезу про «довге Середньовіччя» як специфічний феномен у розвитку західноєвроп. цивілізації.

У кінці 1970-х — на поч. 1980-х рр. до відповідних наук. розробок залучились географи. Тому геоісторія перестала були лише своєрідним напрямом істор. науки. Відповідні дослідження з часом усе більше набували виразної просторової специфіки. До них було залучено напрацювання не лише класичної географії та економіки, а також геополітики та геоекономіки. Важливе місце у геоістор. дослідженнях займає концепція цілісності простору і часу у дусі неокантіанства, усвідомлення часу не з позицій фіксизму певного набору подій, а як процесу, що має певний напрям розвитку, що складається з різних (за швидкістю протікання) видів часу (соціального, етнічного, біологічних ритмів, природних циклів).

У сучасній Г. є такі гол. напрями: істор. географії культ. ландшафту; геополітики школи І.Лакоста; системної Г.; геоісторії природних стихійних явищ, процесів, об'єктів. Істор. географія культ. ландшафту розвивалась у формі докладного аналізу впливу природних факторів на аграрне використання певних невеликих територіальних природних утворень протягом тривалого періоду, що сприяло появі специфічних суспільно-природних утворень. Геополітика школи І.Лакоста послідовно залучала г. для пояснення сучасних політ. конфліктів за допомогою використання методу полімасштабного аналізу впливу суспільних і природних процесів на розвиток певних політ. утворень протягом окремої політ. епохи. До того ж виразний акцент залишався за визнанням вирішального значення екон. відносин, що змінює політ. процеси і явища.

Методологічною особливістю системної г. є акцент на роль того чи ін. феномену або просторового явища насамперед у світі-економіці. Остання категорія слугує основною у розумінні особливостей теоретичних результатів подібних наук. досліджень. За К.Граталу, геоісторія вміщує у свій об'єкт поняття часової протяжності (temporalité) та вивчає процеси, а не факти, які вони породжують. У такий спосіб у предметне поле г. включаються не лише каузальні зв'язки, а й ін. види відносин та їх взаємний вплив, що веде до варіативності прояву істор. процесів у розвитку сусп-ва. Велика увага звернута на вивчення й обгрунтування меж геогр. одиниць, у межах яких вони мають прояв, і виявлення їхньої ієрархії та підпорядкованості. Підкреслюється важливість аналізу існуючих зв'язків та обміну між різними групами людей, що формують залежності між ними у межах просторово великої системи — світ-економіки. Тому К.Граталу стверджує, що демографічний перехід є також найбільш очевидним проявом г. світу від 18 ст.

Г. розкриває сутність явищ і процесів, що відображають зв'язки, які існують тривалий період, і причинно-наслідковий механізм, який викликав і підтримує їх просторово-часовий прояв. До того ж широко застосовують новітні розробки геополітики та географії, які дозволяють по-новому інтерпретувати становлення і розвиток сучасного глобального світу-системи. У рамках системної г. було обгрунтовано принцип (1992) та антипринцип Рейно (2006) щодо політ. історії минулого та концепцію циклів розвитку Е.Тьєрі (1990). Важливе місце має використання хоремного підходу (особливо палеохорем) для визначення довготривалих у часі й просторі векторів та ареалів розгортання людської цивілізації на різних рівнях орг-ції геогр. простору. Найповніше хорематичний підхід для всіх країн і регіонів світу для виявлення гол. структур просторового розвитку було запроваджено у багатотомній «Всесвітній географії» (1990—96). Уже тоді з'явилося поняття «палеохорем» для відповідних структур у минулому. У 1996 К.Граталу додав до хорем часову компоненту і сформував поняття «хроно-хорем».

Г. природних стихійних явищ, процесів, об'єктів вивчає їх як феномен істор. процесу, що безпосередньо впливає на буття людей, особливо на локальному і глобальному рівнях. У цьому контексті особливо докладно вивчаються небезпечні природні явища і процеси, а також такі небезпечні для проживання людей об'єкти, як вулкани і затоплювані періодично долини річок. Вивчається довготривала адаптація людських спільнот до перебування у цих несприятливих природних умова, особливості господарювання та ін. В Україні лише розпочато перші відповідні дослідження (П.*Вірський*, І.Савчук).

Літ.: *Ле Руа Ладюри Э.* История климата с 1000 г. Л., 1971 (Histoire du climat depuis l'an mil. Paris, Flammarion, 1967); *Pitte J.-R.* Histoire du paysage française, en 2 vol. Paris, 1983; *Théry H.* Chronochorèmes et paléochorèmes: la dimension temporelle dans la modélisation graphique. Modèles graphiques et représentations spatiales. Paris, 1990. *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада. М., 1992; *Reynaud A.* Une géohistoire. La Chine des Printemps et des Automnes. Paris, 1992; Géographie universelle, en 10 vol. Paris, 1990—1996; *Grataloup C.* Lieux d'Histoire. Essai de géohistoire systémique. Montpellier, 1996; *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. К., 1999; *Lacoste Y.* De la géographie aux paysages. Dictionnaire de la géographie. Paris, 2003; *Бродель Ф.* Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. М., 2002, 2003, 2004; Planhol de X. Le paysage animal : l'homme et la grande faune : une zoogéographie historique. Paris, 2004; *Шоню П.* Цивилизация классической Европы. Екатеринбург, 2005; *Ле Гофф Ж.* Рождение Европы. М., 2007; *Grataloup C.* Géohistoire de la mondialisation: le temps long du Monde. Paris, 2010; *Ribeiro G.* La genèse de la géohistoire chez Fernand Braudel: un chapitre de l'histoire de la

pensée géographique. «Annales Géographique». 2012, № 686; *Claval P.* L'aventure occidentale. Modernité et globalisation. Paris, 2016; *Бродель Ф.* Ідентичність Франції. К., 2013—2014, 2017; *Савчук І.* Основні наукові підходи до вивчення просторово-галузевого розвитку господарської діяльності. «Український історичний журнал», 2018, № 2; *Вирський Д.* Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV — середина XIX ст.). К., 2019; *Савчук І.Г.* Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі. К., 2019; *Савчук І.* Становлення геоісторії як міждисциплінарного напряму у суспільних науках Франції другої половини XX ст. «Український історичний журнал», 2021, № 2.

І.Г. Савчук.

ГЕРБ ДЕРЖА́ВНИЙ УКРАЇ́НИ, Державний герб України — офіційний символ держави Україна, який складається із золотого тризубу на синьому щиті. 19 лютого 1992 р. проєкт герба (автори А.Гречило, О.Кохан, І.Турецький), а також його кольорове, чорно-біле та схематичне зображення із вказаними пропорціями щита і тризуба було затверджено Постановою *Верховної Ради України* «Про Державний герб України» (див. *Малий герб України*). Визначалося, що це є малий Державний герб України, який має стати головним елементом великого Державного герба України. Регламентувалося також використання герба, зображення якого мусило міститися на печатках органів держ. влади і управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях посадових осіб, штампах, бланках держ. установ. Символіка малого Державного герба України тяжіє до знаків династії *Рюриковичів* 10—12 ст. (див. *Тризуб*), а традиція використання тризуба як центр. фігури укр. держ. герба сягає часів *Української Народної Республіки* (ухвали Малої Ради від 12 лютого 1918 та *Української Центральної Ради* від 22 березня 1918). В *Конституції України 1996* (стаття 20) було закріплено статус малого Державного герба України, який отримав назву «Знак Княжої Держави Володимира Великого». Цією ж статтею Конституції України передбачено також створення та затвердження ВР України проєкту великого Державного герба України (див. *Великий Державний герб України*), який, окрім малого Державного герба України — Знаку Княжої Держави Володимира Великого, має містити герб *Війська Запорозького* (Козак з рушницею), що покликано продемонструвати тягліть державницьких традицій (див. *Герб малоросійської нації*). Однак, незважаючи на проведення декількох конкурсів на проєкт Великого Державного герба України (1991, 1996, 2007—08, 2020), жоден із них не був затверджений ВР України. 24 серпня 2021 у День Незалежності України ВР України у першому читання підтримала законопроєкт про Великий Державний герб України (реєстр, № 5712), в якому зазначається, що Державний герб України є держ. символом України, гол. елементом якого є Знак Княжої Держави Володимира Великого (Малий Державний герб України) золотого кольору, розміщений на синьому п'ятисторонньому щиті із заокругленими нижніми бічними кутами із золотою облямівкою; над щитом — зображення великокняжого вінця (корони) Ярослава Мудрого та пурпурово-золотого намету у вигляді рослинного орнаменту; щит тримають: з лівого боку — лев (герб Галицько-Волинського князівства), з правого — воїн-козак із рушницею (герб Війська Запорозького); під щитом — стрічка із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів, під стрічкою — два золоті колоски пшениці, переплетені кетягом калини пурпурного кольору зі стилізованим листям пурпурово-золотого кольору. Зображення лева та воїна-козака виконані золотим кольором з елементами пурпурового. У законопроєкті зазначено, що великий Державний герб України має замінити малий Державний герб на офіц. символах *Президента України*, великій Державній Печатці України, печатках Президента України, Верховної Ради України, *Конституційного Суду України* та Верховного Суду України, а також на фасадах будівель, де розміщені зазначені інституції.

В.В. Томазов.

ГЕРМАНА́РІХ (Ерманаріх, Германеріх, Херменеріх, лат. Ermanaricus) — вождь остроготів (див. *Готи*) до 375—76, з роду Амалів. У легендарній традиції — король «держави Германаріха», який бл. середини 4 ст. підкорив своїй владі навколишні племена і правив народами *Скіфії* та Германії, фактично є засн. держави (королівства) остроготів. Після приходу *гунів* і серії воєнних поразок від них Г. помирає, проживши 110 років. Основна частина інформації про цю особу вміщена в творах *Амміана Марцеліна* та *Йордана*.

Погляди дослідників на політ. статус Г. відрізняються і залежать від інтерпретації «держави Германаріха» та рівня довіри до інформації, вміщеної в «Getica» Йордана.

Отже, політ. статус Г. на час приходу до Пн. Надчорномор'я гунів вирішується так: 1) король (rex) остроготів із роду Амалів, який підкорив чисельні племена *Скіфії* та Германії, володарюючи над ними як над власністю (за Йорданом); 2) «великий остроготсько-гревтунзький військ. король», чия влада могла мати спадковий або спадково-виборчий (з дорослих членів роду Амалів) характер, рікс — традиційний військ. король (за Х.Вольфрамом); 3) король «держави Германаріха — Атанаріха» (імовірно, ранньодерж. об'єднання, що перебувало на стадії військ. демократії), який вів походи для встановлення контролю над торгівлею хутром і бурштином на Балто-Волзькому шляху, підкорюючи навколишні племена (за Б. Щукіним); 4) король остроготів із роду Амалів, який очолював значний союз племен, що умовно називають «готською державою», або «державою Германаріха», проте твердження Йордана, що Германаріху підкорялося мало не все населення Сх. і Центральної Європи виглядає занадто загальним і непереконливим (за О.Скржинською); 5) якщо давня писемна традиція і дає підстави передбачати істор. реальність однієї з родових груп готів на чолі з Ерманаріхом, проте в ній бракує свідчень, які б підтверджували панування цього вождя над областями між Меотидою (*Азовське море*) і *Карпатами* та *Чорним* і Балтійським морями (за В.Будановою).

Археол. дослідження на сьогодні не дозволяють впевнено говорити про існування такого масштабного ранньодерж. об'єднання, яким зображується у наративних джерелах «держава Германаріха».

Літ.: *Иордан*. О происхождении и деяниях гетов: «Getica». СПб., 1997;

Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. СПб., 2001; *Вольфрам Х.* Готы. От истоков до середины VI в. (опыт исторической этнографии). СПб., 2003; *Щукин М.Б.* Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). Спб., 2005; *Аммиан Марцеллин.* Римская история. М., 2005.

Р.М. Рейда.

ГЕРЦА́ЇВСЬКИЙ РЕГІО́Н — територія у *Чернівецькій області* навколо м. *Герца* (до реформи 2020 — територія більшої частини Герцаївського р-ну і меншої частини Глибоцького р-ну); площа 245 кв. км, населення 32 тис. осіб (2001), з яких абсолютна більшість (бл. 93 %) — етнічні *румуни*. Особливість Г. р. полягає у тому, що, на відміну від решти території сучасної України, він ніколи не належав ні Російській імперії, ні *Австро-Угорщині*. Г. р. входив до *Молдавського князівства* від часу утворення цієї держави (1360-ті рр.), а після її об'єднання у 1859 з Валаським князівством (див. *Волощина*) — *Румунії*. У 1940 СРСР анексував Г. р. разом із *Буковиною Північною* і *Бессарабією*. Г. р. потрапив до СРСР «механічно», оскільки новий радянсько-румун. кордон на пн. ділянці провели майже «під лінійку», нехтуючи наявними адм. межами та етнічним складом населення (до УРСР потрапили території з переважанням румунів, а у Румунії залишилися території з переважанням українців).

Д.Я. Вортман.

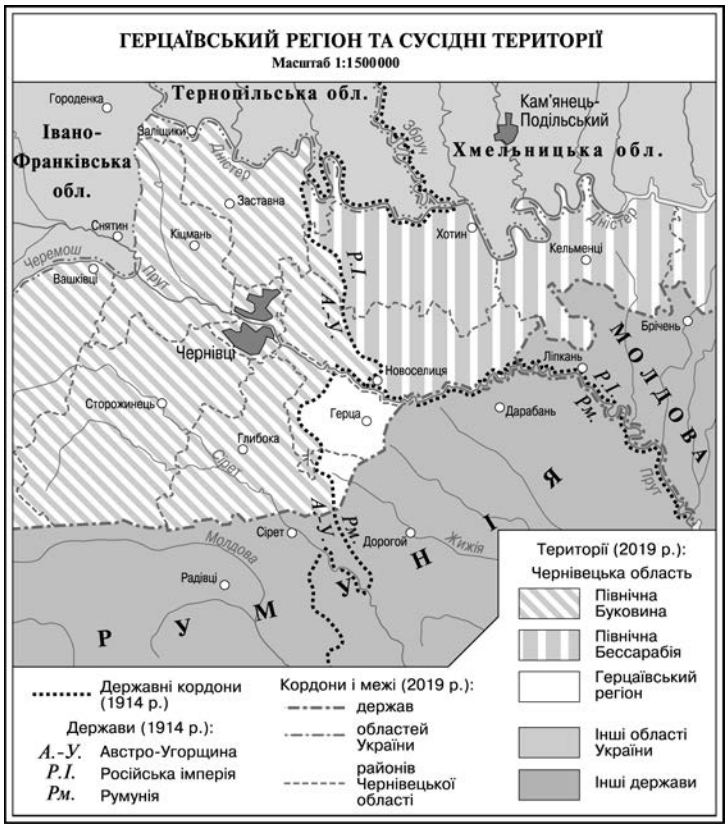

ГЄРСЄВА́НОВ Микола Борисович (1809—04.07.1871) — екон. та військ. письменник, публіцист, ген.-майор, громад. діяч, предводитель дворянства Новомосковського пов. Катеринославської губ., голова Катеринославської губернської земської управи, діяч селянської реформи 1861, нащадок грузин. роду. Батько — предводитель дворянства Катеринославської губ. (1829—38). Навч. у *Рішельєвському ліцеї* (1818—25), Військ. академії (1834—36).

На військ. службі (1825—60) пройшов шлях від юнкера Новоросійського драгунського полку до ген.-майора (1855). Офіцер Генштабу (1836). Брав участь у війні на Кавказі (1844), Угорському поході (1848—49), облозі Сілістрії (1854), в усіх битвах *Кримської війни*, крім Альмінської. Нагороджений орденами Св. Володимира 3-го (1854) і 4-го ст. з бантом (1849), Св. Анни 3-го (1847) і 2-го ст. (1852), Св. Георгія 4-го ст. (1855), Св. Станіслава 1-го ст. (1858), Св. Леопольда (1850), золотою шаблею з написом «За храбрость» (1854), діамантовим перснем (1839), діамантовим перснем з імператорським вензелем (1855), срібною медаллю за Угор. похід (1849) і захист *Севастополя*, бронзовою медаллю у пам'ять війни 1853—56.

Вийшов у відставку 1860, оселився у маєтку с. Миколаївка Новомосковського пов. Катеринославської губ., зайнявся господарством і громад. справами, брав діяльну участь у впровадженні в життя селянської реформи 1861. Обирався предводителем дворянства Новомосковського пов. (1860—66), головою з'їзду мирових суддів Новомосковського пов. (1861—65), гласним першого губернського земського зібрання від Новомосковського пов. (з 1866), головою управи Катериносл. губернського земства (1867—69), почесним членом Катериносл. губернської земської управи (1869—71).

Першим почав лобіювати прокладку залізниці *Харків—Севастополь* через Катеринославську губ., що повинна була мати госп. і військ. значення. Член *Одеського товариства історії та старожитностей* (1856), *Товариства сільського господарства Південної Росії*.

Мандрував країнами Зх. Європи і Сходу, з приводу чого залишив значну кількість статей.

Письменницьку та публіцистичну діяльність почав 1838. Автор бл. 120 праць. Друкував праці екон. характеру, мандрівні замітки в «*Одесском вестнике*», «Сыне отечества», «Русском инвалиде», «Северной пчеле», «Вести», «Военном сборнике», «Земледельческой газете», «Записках Общества сельского хозяйства Южной России», «Журнале Министерства государственных имуществ», «Нашем времени», різних «*Губернских ведомостях*». Автор «Военно-статистического обозрения Таврической губернии», надрукованого у Петербурзі (1849) при Генштабі. Редагував військово-статистичний огляд Катеринославської губ.

Ґрунтовний, раціональний, виважений екон. письменник.

М. Гімбутас.

Особливу увагу приділяв проблемі шляхів сполучення, боєздатності армії, боротьбі з пияцтвом серед селян, у поширенні якого значною мірою звинувачував поміщиків, єврейс. питанню, відповідальності письменників перед сусп-вом. Завдяки гострому публіцистичному спрямуванню праць Г. зажив заслуженого авторитету в колах, де ці питання розглядалися не як політ., а як проблеми соціально-екон. розвитку країни. Позиції Г. з сел. і єврейс. питань та критичні оцінки творчості М.В.*Гоголя* викликали обурення ліберальної публіки. Г. був послідовним і безкомпромісним прихильником свободи, гласності і децентралізації, що не могло не дратувати чиновну бюрократію. Велика праця Г. «О социализме редакционных комиссий. Письма к председателю их, генералу Ростовцеву, помещика Е. губернии» викликала обурення бюрократів-реформаторів, що й спричинило незаслужені оцінки Г. як «кріпосника і реакціонера». Проте у Г. йшлося не про збереження кріпосного права, а про можливі менш болісні для всіх шляхи вирішення проблеми, про дотримання балансу інтересів, що не сумісно з абстрактним гуманізмом.

П. 1871 у своєму маєтку біля с. Миколаївка Новомосковського пов., похований на міськ. цвинтарі у Катеринославі.

Праці: Замечания о торговых отношениях Сибири и России. «Отечественные записки», 1841, т. XIV; О пьянстве в России. «Отечественные записки», 1842, т. XXV; Виды на урожай в нынешнем году. «Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России», 1847, № 5; Из путевых впечатлений туриста. Кёльнский собор. «Отечественные записки», 1847, т. LV; Сравнительные исследования о хозяйственном быте земледельцев Таврической губернии: менониста, колониста, малороссиянина и Ногайца. «Журнал Министерства государственных имуществ», 1848, кн. 1; Город Перекоп — убежище от холеры. «Санкт-Петербургские ведомости», 1848 (49), № 254; Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния, т. XI, ч. 2. СПб., 1849; Статистические заметки о сельском хозяйстве в Таврической губернии. «Земледельческая газета», 1849, № 26, 27; О количестве хлеба, которое может отпустить Южная Россия. «Земледельческая газета», 1849, № 38, 39; Какие железные дороги выгоднее в России — конные или паровые. Одесса, 1856; Проект торговли льдом. Одесса, 1856; Взгляд на состояние русских войск в минувшую войну. «Военный сборник», 1858, № 1, т. 1; Еврейская школа в Одессе. «Санкт-Петербургские ведомости», 1858, № 81; Маршрут Александра Македонского в Кабул чрез Туркестан. «Русский инвалид», 1858, № 81; Краткое сведение о берлинских водопроводах. «Журнал главного управления путей сообщения», 1859, (58), № 5; Нужна ли в России большая армия. «Северная пчела», 1859, № 132; О народном характере евреев. О., 1860; Гоголь перед судом обличительной литературы. О., 1861; Заметка о польско-еврейском вопросе. «Весть», 1863, № 3; О земских банках в Екатеринославской губернии. «Екатеринославские губернские ведомости», 1865, № 38; Несколько слов о действиях русских войск в Крыму в 1854 и 1855 годах. Paris, 1867; Заметка, касающаяся южной железно-конной дороги. «Одесский вестник», 1868, № 2; Екатеринославское губернское земское собрание. «Одесский вестник», 1869, № 39; Водопроводы в Херсоне и Екатеринославе. «Одесский вестник», 1869, № 224; Экономический и сельско-хозяйственный кризис в Новороссийском крае. «Новороссийский телеграф», 1870, № 110; Поле мертвых близ Севастополя. «Материалы для истории Крымской войны и обороны Севастополя», вып. 5. СПб., 1874.

Літ.: *Мурзакевич Н.* Николай Борисович Герсеванов [Некролог]. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1872, т. 8; *Чулков Н.* Герсеванов Николай Борисович. У кн.: Русский биографический словарь. М., 1916; *Литвинова Т.Ф.* Публіцистичне спрямування інтелектуальної спадщини Миколи Гєрсєванова. «Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник». Д., 2010, вип. 7; *Кочергін І.О.* «Пером і шаблею»: Микола Герсеванов на службі Російській імперії. «Воронцовы и русское дворянство: между Западом и Востоком»: сб. научных статей и докладов. Симферополь, 2012; *Грищенко К.С.* Штрихи к историографическому образу екатеринославского публициста середины XIX века Н. Б. Герсеванова (этические проблемы героя и его исследователя). В кн.: Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі. Д., 2014; *Кочергін І.О.* Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. — початок XX ст.). Д., 2015.

Т.Ф. Литвинова.

ГІМБУТА́С Марія (литов. Alseikaitė-Gimbutienė, англ. Gimbutas; 23.01.1921—02.02.1994) — археолог і культуролог.

Н. у *Вільнюсі*, у родині лікаря, громад. діяча Д.Альсейка і лікарки В.Альсейке. 1931 після розлучення батьків переїхала з матір'ю до Каунаса. Навч. у Каунаському ун-ті Вітовта Великого (1938—40) і *Вільнюському університеті* (1940—42); 1942 захистила магістерську дис. «Поховальні ритуали в ранньому залізному віці Литви». 1941 вийшла заміж, з 1942 мешкала з чоловіком у Каунасі. 1944 разом із сім'єю емігрувала до *Відня*, наприкінці літа 1945 оселилася у Тюбінгені. Навч. у Тюбінгенському ун-ті. 1946 захистила докторську дис. «Доісторичний поховальний обряд Литви». У 1947—49 працювала в ун-тах Гейдельберга і Мюнхена. У березні 1949 разом з сім'єю переїхала до США. Мешкала у Бостоні. 1950—63 працювала у Гарвардському ун-ті, де згодом стала викладачкою кафедри антропології. З 1955 наук. співробітник Гарвардського музею археології та етнології Пібоді. 1963 розлучилася, переїхала до Лос-Анджелеса, де працювала у Каліфорнійському ун-ті. Обіймала посади проф. європ. археології та індоєвроп. досліджень, куратора відділу археології Старого світу Музею культурної історії.

Вивчала доіндоєвроп. нео- та енеолітичну землеробську Європу, для якої ввела термін «Стара Європа». Розробляла концепцію руйнівних хвиль курганних степових народів у контексті появи найдавніших індоєвропейців (див. *Індоєвропейська спільність*) в Європі. Була ініціатором створення на початку 1970-х рр. час. «Journal of Indo-European Studies» — першого археологічно-лінгвістичного періодичного видання, яке на поч. 21 ст. є одним із провідних у такій тематиці. У 1960—70-х рр. проводила розкопки неоенеолітичних землеробських поселень в *Югославії*, *Греції*, *Італії*.

П. у Лос-Анджелесі (США). Перепохована на Пятрашюнському кладовищі у Каунасі.

Ранні дослідження Г. (кінець 1930-х—40-ві рр.) були присвячені фольклору, віруванням і різним аспектам передісторії Литви. У 1950—90-х рр. вчена зосередилися на кількох напрямах вивчення передісторії Сх. і Пд.-Сх. Європи: археологія та мова, ідентифікація та трансформація к-р, доістор. релігія. Деякі аспекти досліджень Г. були взаємопов'язані: 1) пра-

батьківщина курганних народів — носіїв праіндоєвроп. мови та їхня характеристика як войовничих патріархальних сусп-в скотарів-вершників; 2) ідентифікація та характеристика доіндоєвроп. «Старої Європи» як мирного матрилінійного за структурою світу землеробів; 3) реконструкція давньоєвроп. пантеону богів; 4) вторгнення трьох хвиль курганних народів на Зх., перша з яких призвела до руйнування «Старої Європи», а наступні — до трансформації та формування на її місці к-р індоєвроп. світу.

Зустріч двох різних світів, за Г., мала фатальні наслідки для «Старої Європи». Квітучі енеолітичні к-ри (див. *Мідно-кам'яний вік*) були знищені, а на їх місці постали індоєвроп. патріархальні войовничі сусп-ва.

Г. одна з перших зрозуміла значення нового на той час методу радіовуглецевого датування і використовувала його в хронологічних побудовах. Результати досліджень Г. опублікувала у фундаментальних монографіях, зокрема, у трилогії про світ богів і богинь «Старої Європи» та в циклі статей про хвилі курганних степових народів.

Дослідження Г. мали революц. характер у вивченні як землеробського світу Пд.-Сх. Європи, так і світу первісних пастухів і взаємовідносин між ними на межі мідної доби та у ранньому *бронзовому віці*.

Археологи критично зустріли теоретичні побудови Г., а саме про єдину цілісну к-ру «Старої Європи», що включала соціальну орг-цію, пантеон богинь, протописемність і постульовану для пантеону священну мову. Критика стосувалася методологічних засад досліджень Г., у яких важливу роль відігравала інтуїція.

Створену Г. археоміфологію сучасні археологи розглядають як досить проблематичну наук. методологію. Г. об'єднала багато непов'язаних між собою артефактів та інтерпретувала їх у світлі більш пізніх писемних і фольклорних відомостей.

Студії Г. базувалися на вивченні жіночої антропоморфної пластики, які дослідниця відокремлювала від археол. контексту та інтерпретувала у світлі власної теорії богинь і культу Великої Богині. Водночас праці Г. з археоміфології мають багато прихильників серед неакадемічної спільноти і популярні у феміністичних колах.

Концепція трьох хвиль індоєвроп. курганних народів також викликає неоднозначну реакцію серед археологів. Це стосується руйнівного характеру першої хвилі. До нашого часу точаться дискусії про причини зникнення пізньоенеолітичних землеробських к-р, зокрема, блоку к-р Коджадермен — *Гумельниця* — Караново VI — Варна, який був частиною «Старої Європи».

Незалежно від Г. схожі, але менш радикальні ідеї просування степових племен на територію землеробських к-р Балкано-Карпатського регіону висловили у 1960 — на поч. 1970-х рр. рос. дослідник М.Мерперт і укр. дослідник В.М.*Даниленко*. Останній назвав вторгнення степових вершників поворотним моментом в історії Пд. Європи.

У той же час послідовним опонентом Г. виступав нім. дослідник О.Хейслер, який вважав її погляди недоведеними. Критично виступив щодо концепції Г. також амер. археолог Д.Ентоні.

Запропоноване Г. вирішення проблеми було настільки прямолінійно, що це виявилося несумісним із характером наявних джерел. У наш час більшість дослідників скептично ставиться як до ідеї руйнування к-р «Старої Європи» під час вторгнення курганних народів-вершників, так і до теми існування на той час кочових вершників-воїнів.

Відома болг. дослідниця Х.Тодорова дійшла висновку, що гол. роль у зникненні пізньоенеолітичних землеробських к-р відіграли кліматичні зміни. Є й сучасні послідовники Г. — молдав. археолог В.Дергачов. В останні роки до теми міграцій степового населення на Зх. за доби енеоліту та раннього бронзового віку прикута підвищена увага археологів у зв'язку з новітніми можливостями популяційної палеогенетики і вивчення давніх типів природних нуклеїнових кислот.

Тв.: The prehistory of Eastern Europe. Mesolithic, neolithic and copper age cultures in Russia and the Baltic area. American school of prehistoric researches. Harvard University Bulletin, 20, Cambridge: Peabody Museum, 1956; The Balts. London, 1963; Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. The Hague, 1965; Proto-Indo-European Culture: the Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and Third Millennia B.C. Indo-European and Indo-Europeans. Philadelphia, 1970; The Slavs. London, 1971; Old Europe 7000—3500 BC: the Earliest European Civilization before the Infiltration of the Indo-European Peopels. «Journal of Indo-European Studies», 1973, vol. 1 (1); The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans: 3500—2500 BC. «Journal of Indo-European Studies», 1973, vol. 1 (2); The Gods and Goddesses of Old Europe 7000—3500 BC. London, 1974; The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe. «Journal of Indo-European Studies», 1977, vol. 5 (4); The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe, 4500—2500 BC. «Archives Suisses d'Anthropologie Générale» 43 (2), Anthropologie et Archéologie: le cas des premieres âges des Métaux. Actes du Symposium de Sils-Maria, 25—30 septembre 1978. Genève, 1979; The Kurgan Wave #2 (3400—3200 BC.) into Europe and the Following Transformation of Culture. «Journal of Indo-European Studies», 1980, vol. 8; Language of the Goddess. San Francisco, 1989; The Civilization of the Goddes. San-Francisco, 1991; Das Ende Alteuropas. Der Einfall von Steppennomaden aus Südrußland und die Indogermanisierung Mitteleuropas. Budapest, 1994.

Літ.: *Chapman J.* The impact of modern invasions and migrations on archaeological explanation: A biographical sketch of Marija Gimbutas. Excavating Women: A History of Women in European Archaeology. New York, 1998; *Marler J.* Marija Gimbutas: Tribute to a Lithuanian Legend. Women in Transition: Voices from Lithuania. Albany—New York, 1998; *Milisauskas S.* Marija Gimbutas: Some observations about her early years, 1921—1944. «Antiquity», 2000, vol. 74; *Elster E.S.* Marija Gimbutas: Setting the Agenda. Archaeology and Women: Ancient and Modern Issues. Walnut Creek, CA, 2007; *Spretnak Ch.* Anatomy of a Backlash: Concerning the Work of Marija Gimbutas. «The Journal of Archaeomythology», 2011, vol. 7; *Elster E.S.* Marija Gimbutas: Old Europe, Goddes and Gods and Transformation of Culture. «Backdirt. Annual Review of the Institute of Archaeology at UCLA», 2015; *Brami M.* The mythology of Marija Gimbutas. «Yamnaya interactions. Proceedings of the International Workshop» (eds. V. Heyd, G. Kulcsár, B. Preda-Bălănică). Budapest, 2021; *Preda-Bălănică B.* Still making waves. Marija Gimbutas in current archaeological debates. «Yamnaya interactions. Proceedings of the International Workshop» (eds. V. Heyd, G. Kulcsár, B. Preda-Bălănică). Budapest, 2021; *Kozko A., Szmyt M.* Marija Gimbutas and her vision of the steppe Indo-Europeanization of Europe: reception, rejection and revitalization. «Lietuvos Archeologija», 2022, t. 48; *Bánffy E.* Marija Gimbutas. A «Grande

Є.С. Гінзбург.

Dame» of Twentieth-Century prehistory and her connections with Hungarian archaeology. «Historical Studies on Central Europe 2», 2022, no. 2.

Ю.Я. Рассамакін.

ГІМНА́ЗІЇ ВИ́ЩИХ НАУ́К (ЛІЦЕЮ) БУДІВЛЯ у Ніжині — пам'ятка арх.-ри та історії нац. значення. Розташована у передмісті Магерки поряд із парком (див. *Ніжин*). Перед гол. фасадом до 1908 був міськ. майдан, тильний фасад звернений до старого парку садиби І.А.Безбородька (див. *Безбородьки*), який зберіг розпланування і частково — дендрологічний склад рослинності.

Навчальний корпус збудовано 1805—17 за проєктом архіт. Л.Руска на замовлення і коштом братів О.А.Безбородька і І.А.Безбородька на великій земельній ділянці з садом, яка належала І.А.Безбородьку і яку він подарував навч. закладу. Буд-вом керував архіт. із *Санкт-Петербурга* І.Лукіні. Спочатку бічні триповерхові крила поєднувала центральна двоповерхова частина з колонадою великого ордера на фасаді, і всі вони мали окремі входи зі сходами. Антаблемент колонади прикрашав скульптурний герб Безбородьків і фамільний девіз «Labore et zelo» («Працею і старанністю»). 1836 будівля зазнала суттєвих перебудов після пожежі: перероблено сходи, із фризу колонади римо-доричного ордера прибрано тригліфи і переробили центральну скульптурну композицію. 1876—79 у зв'язку з розміщенням тут історико-філол. ін-ту корпус реконструювали з розширенням: над центральною двоповерховою частиною надбудували третій поверх, над колонадою влаштували відкриту терасу, огороджену ґратами.

Протягом 19—21 ст. тут містилися такі навч. заклади: *Ніжинська гімназія вищих наук князя Безбородька* (1820—32); Ніжинський фізико-мат. ліцей (1832—40); Юрид. ліцей кн. Безбородька з гімназією при ньому (1840—75); *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька* з гімназією при ньому (1875—1920); Ніжинський науково-пед. ін-т (1920—21; у той час приміщення займав штаб 12-ї армії та школа червоних командирів); Ніжинський ін-т народ. освіти (1921—34); Ніжинський пед. ін-т (1934—98; з 1939 — ім. М. Гоголя); Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. М. Гоголя (1998—2004); Ніжинський державний ун-т ім. М. Гоголя (з 2004).

Будівля гімназії вищих наук (ліцею) в Ніжині.

Будівля мурована з цегли на кам'яних фундаментах, що спираються на дубові палі, стіни потиньковані й побілені; має три поверхи на невисокому напівпідвальному поверсі, що на фасадах утворює цоколь, П-подібна в плані: до гол., первісно двоповерхової (нині триповерхова), частини з колонадою прилягають із двох боків триповерхові об'єми, фасади яких завершені трикутними фронтонами із ліпними орнаментами рослинного характеру в тимпанах. Відповідно до канонів стилістики високого *класицизму* фасади вирішені просто, без декору: лише над вікнами другого поверху чергуються трикутні і прямокутні сандрики на кронштейнах. Центральна частина має уздовж усього фасаду колонаду з 12 колон висотою у два поверхи. Розпланування центральної частини коридорно-анфіладне, бічних — коридорне з двобічним розташуванням добре освітлених навч. приміщень. Частково зберігся декор в інтер'єрах, первісні дерев'яні підлоги й опалювальні печі. Пам'ятка — рідкісний і характерний приклад великої навч. будівлі поч. 19 ст. у стилі зрілого класицизму, що добре збереглася. Має велику історико-меморіальну цінність, оскільки пов'язана з життям і діяльністю видатних осіб.

Літ.: Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000.

В.В. Вечерський.

ГІ́НЗБУРГ Євгенія Соломонівна (07(20)12.1904—25.05.1977) — журналістка, письменниця.

Н. у *Москві* в сім'ї фармацевта. 1917 родина переїхала до м. Казань (нині РФ). Навч. у Казанському ун-ті (1920—22) на ф-ті суспільних наук, після чого перевелася на суспільне від-ня Казанського східного пед. ін-ту, який закінчила 1924. Працювала вчителькою у школах Казані, асистенткою кафедри методики викладання суспільствознавства Східного пед. ін-ту, асистенткою кафедри історії Зх. Європи в Татарському комуніст. ун-ті. 1929—35 викладала у вишах Казані курс історії Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) і ленінізму. 1935—37 — співробітниця обл. газети «Красная Татария». У лютому 1937 арештована, засуджена до десяти років тюремного ув'язнення з конфіскацією майна. Після 730 днів в одиночній камері відправлена у табір на Колиму. Після закінчення строку ув'язнення з 1947 по 1949 переїхала до м. Магадана (нині РФ) на поселення разом із сином (майбутній письменник Василь Аксьонов). У жовтні 1949 — повторний арешт, наслідком якого стало заслання на безстрокове поселення.

25 червня 1955 Г. реабілітована і звільнена від спецпоселення. Переїхала до *Львова*, де мешкала майже десять років, писала книгу спогадів. Основою став особистий досвід письменниці, яка провела 18 років у тюрмах, таборах і на засланні. Рукопис книги був у двох варіантах. Один, з відвертою і послідовною антисталінською риторикою, мав назву «Під покровом Люциферова крила». 1965, побоюючись нового арешту й заслання у зв'язку з посиленням переслідувань укр. інтелігенції, Г. знищила цей рукопис. У серед. 1960-х рр. збережений екземпляр під назвою «Крутий маршрут. Хроніка часів культу особи» був переданий до редакції ж. «Новый мир» і «Юность». З редакції «Юность» рукопис переслали на зберігання в Ін-т Маркса-Енгельса-Леніна з формулюванням: «може стати в нагоді для вивчення історії партії». Проти публікації рукопису в «Новом мире» виступив А.Т.Твардовський. У цій ситуації книга почала поширюватися в самвидаві. Ж. «Юность» у 1966 опублікував документальну повість Г. «Студенти двадцятих років». Низка творів Г. друкувалася у рад. пресі під псевдонімом

О.Аксенова. 1966 Г. переїхала до Москви. Працювала журналісткою. У січні 1967 перша частина «Крутого маршруту» побачила світ у Мілані (вид-во «Мандадорі»), куди була вивезена як аудіозапис, а потім у Франкфурті-на-Майні; читання книги почала транслювати рос. служба радіостанції ВВС. Друга частина книги видана 1979. В СРСР книгу Г. вперше надрукували у 1988—89 в ж. «Даугава». Похована Г. у Москві на Кузьмінському цвинтарі.

За книгою Г. у московському театрі «Современник» був поставлений спектакль «Крутий маршрут» (реж. Г.Волчек). 2009 на основі книги створено фільм «У вихорі» («Within the Whirlwind», реж. Marleen Gorris).

Тв.: Так начиналось... Записки учительницы. Казань, 1963; Единая трудовая... «Юность», 1965, № 11; Студенты двадцатых годов. «Юность», 1966, № 8; Юноша: документальная повесть. «Юность», 1967, № 9; Крутой маршрут. Хроника времен культа личности, кн. 1. Milano, 1967; кн. 2. Milano, 1979; Крутой маршрут. «Даугава», 1988, № 7—12; Там само. 1989, № 1—6; Крутой маршрут: фрагмент. «Юность». 1988, № 9; Здесь жили дети. Записки вашей современницы, вып. 1. М., 1989; Смотрят морды чудовищ с высоты Notre Dame. Воспоминания о Колыме на бульваре Распай. «Литературная газета», 1994, 21 декабря.

Літ.: *Невская Б.* Начало пути. «Дружба народов», 1964, № 12; *Белль Г.* [Предисл. к книге «Крутой маршрут»]. «Синтаксис». Paris. 1980, № 8; *Копелев Л., Орлова Р.* Евгения Гинзбург в конце крутого маршрута. «Даугава», 1989, № 6; *Литвин А.* Два дела Евгении Гинзбург. «Горизонт», 1991, № 4; Два следственных дела Евгении Гинзбург. Казань, 1994; *Коралов М.М.* Декабрь и далее всегда. Евгения Гинзбург: воспоминания. «Сегодня», 1995, 22 июля; *Peterson Nadya L.* «Dirty Women: Cultural Connotations of Cleanliness in Soviet Russia» in Russia—Women—Culture, ed. Helena Goscilo and Beth Holmgren. Bloomington, Ind., 1996; *Свирский Г.И.* На лобном месте. Литература нравственного сопротивления. 1946—1986. М., 1998; Русская литература XX века. Прозаики, поэты, драматурги. Биобиблиографический словарь, т. 1. М., 2005; Ми пам'ятаємо. Крутий маршрут Євгенії Гінзбург. Web: https://zaxid.net; *Толстой И., Гаврилов А.* Алфавит инакомыслия. Гинзбург. Web: https://www.svoboda.org; *Володарська М.В.* Компонент «метафізичний вік» концепту «дитина» у романах Г. Бічер Стоу «Хатина дядька Тома» та Є. Гінзбург «Крутий маршрут». «Національна ідентичність в мові і культурі»: зб. наук. праць. К., 2020.

Т.В. Заболотна.

ГІРНЯ́К Йосип Йосипович (14.04.1895—17.01.1989) — укр. актор, режисер, педагог, мистецький кер. театрів. Н. у м. Струсів, нині Теребовлянського р-ну *Тернопільської області*. Походив із багатодітної сім'ї уніатського дяка. З дитинства виявляв любов до театру. У 1914 закінчив 6 класів Рогатинської г-зії. Вступив до лав *Легіону Українських Січових Стрільців*, з якими побував у *Закарпатті* та *Відні*. Дебютував 1915 в аматорському театрі УСС (Львів). Склав іспити на атестат зрілості і вступив до Львів. ветеринарної академії. Далі працював у професійних театрах: «Укр. бесіда» (1916—18), «Новий Львів. театр» (1919—20), Театр ім. І. Франка (1920—21), Театр-студія ім. І.Франка (1921). Кульмінацією творчості Г. стала праця в театрі «Березіль» (Київ—Харків, 1922—33), де він брав участь у всіх постановках театру під режисурою Л.*Курбаса* (за винятком ранньої вистави «Жовтень»). 1920 одружився з актрисою Театру ім. І.Франка Олімпією *Добровольською*. Знявся 1924 у кінокартині «Вендета» (Одеса) у ролі попа Сильвестра Іжехерувімського. 27 грудня 1933 як мистецький однодумець Л.Курбаса був заарештований і засланий на три роки (з 1934) до м. Чіб'ю (Ухт-Печорський концтабір). Від січня 1935 став мистецьким кер. клубного театру; до серпня 1940 перебував у Чіб'ю вже як вільнонайманий працівник, зігравши загалом до 50 ролей. 1941 знімався на Київ. кінофабриці у ролі Василя Півторака у фільмі «Борислав сміється», був призначений мистецьким кер. київ. Театру юного глядача. Після короткого перебування у *Харкові* за нім. окупації дістався *Львова*, де 1942—44 працював як актор і режисер Львів. оперного театру; вперше на укр. сцені поставив «Гамлета» В.Шекспіра (у перекладі М.*Рудницького*), «Ревізора» М.*Гоголя* та ін. Разом із дружиною створили 1942—44 Львів. театральну студію, яку пізніше відродили в Ляндеку (*Австрія*) та *Німеччині*. Від 1949 — у США, де очолював Укр. театр в Америці (1953—55), разом з О. Добровольською — Театр слова (1956—64). Г. зіграв понад 200 ролей у театрі (трагічних, комічних, трагікомічних, серед них Голохвостий «За двома зайцями» М.*Старицького*); Штіф, Мулен («Чорна пантера і білий ведмідь» В.*Винниченка*), Лісовик («Затоплений дзвін» Г. Гауптмана), Мартин Боруля («Мартин Боруля» І. Тобілевича (*псевд. Карпенко-Карий*), Мойсей («Мойсей» І.*Франка*) та ін., у ревю, циркових виставах, кабаре та опері; найкращі — Мина Мазайло (в однойменній п'єсі М. Куліша) і Кум (у «Народному Малахії» М.*Куліша*). Як режисер Г. поставив 65 класичних і сучасних п'єс укр. та іноз. авторів (Б.*Грінченка*, М.*Кропивницького*, М.Старицького, Лесі *Українки*, Т.*Шевченка*, О.Сухово-Кобиліна, А.*Чехова*, О.*Корнійчука*, Ю.*Косача*, І.*Кочерги*, М.*Хвильового*, О.Арбузова, К.Гольдоні, Г.Ібсена, Ж.Б.Мольєра, Ф.Шіллера та ін.). Опублікував 40 статей на театральні теми у періодиці Європи та Америки («Листи до приятелів», 1960—66; «Свобода» (1952—70); «Укр. літ. газета» (1956—60); «Сучасність» (1972, 1974, 1979). Г. творчо реконструював кращі вистави театру «Березіль», продовжив пошук інтелектуального модерного театру. Як педагог передавав молодим митцям курбасівський метод образних перетворень.

П. у Нью-Йорку (США).

Архів Г. зберігається в *Українській вільній академії наук* (УВАН) (Нью-Йорк). Портрет-бюст Г. створив скульптор М.*Черешньовський* (США).

Й.Й. Гірняк.

Тв.: Український театр в Америці. «Листи до приятелів», 1961, № 1—2; З Остапом Вишнею. Там само. 1962—1964; На шляхах Леся Курбаса. Там само. 1965—1966; Спомини. Нью-Йорк, 1982; Моя біографія. «Кур'єр Кривбасу», 1996, № 55—56; Спогади. Там само, 1997, № 83—84.

Літ.: *Вишня О.* Мистецький силует. Йосип Гірняк. «Культура й побут», 1928, 10 березня; Зустріч із членом «Березіля». «Краківські вісті», 1942, 12 травня; Вечір О. Гірняка. Там само. 14 травня; За новий український театр (О. Гірняк про Леся Курбаса). Там само. 24 травня; Книга митців і діячів української культури… Торонто, 1954; *Хмурий В.* та ін. В масках епохи. Б.м., 1948; *Самчук У.* Планета Ді. Пі. Вінніпег, 1972; Наш театр, т. 1. Нью-Йорк, 1975; Театр-студія Й. Гірняка та О. Добровольської. Нью-Йорк, 1975; *Ревуцький В.* Гірняк в драмах М. Куліша. «Слово: Зб. 10». Нью-Йорк, 1983; *Лавадний І.* Перший стаціонарний театр на Україні (У 120-ліття відкриття театру «Руської бесіди» у Львові) . «Вісн. ООЧСУ», 1984.

№ 7—8; *Ревуцький В.* Нескорені березільці. Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська. Нью-Йорк, 1985; *Варварів Т.* Пам'ятаю і бережу…: Спогади. «Сучасність», 1989, № 7—8; *Вишня О.* Йосип Гірняк. Там само. № 4; *Ревуцький В.* Смерть нескореного. «Сучасність», 1989, № 4; *Черкашен Р.* Майстер трагігротеску. «Укр. театр», 1990, № 1; *Хмурий В.* Театр на його раменах. Там само. 1992, № 2; *Корнієнко Н.* Чарлі Чаплін українського театру. «Укр. культура», 1995, № 7—8; *Ревуцький В.* До 50-ліття театру-студії Гірняка-Добровольської. «Сучасність», 1997, № 10; *Антонюк Н.В.* На шляху творчих пошуків: До історії творчої співпраці Й. Гірняка та І. Чолгана. «Сучасність», 1998, № 5; Гамлет говорить українською. У кн.: *Гайдабура В.М.* Театр, захований в архівах. К., 1998; *Ревуцький В.* По обрію життя: Спогади. К., 1998; *Попова З.* Український театр-студія Й. Гірняка — О.Добровольської в США. «Галичина», 2000, № 4; *Канева А.Н.* Гулаговский театр Ухты. Сыктывкар, 2001; *Жегуц І.* Візія України в нашій еміграційній мемуаристиці. Львів, 2003; *Морозюк В.* Пам'яник-2. Ів.-Франківськ, 2006; *Гайдабура В.* Театр, розвіяний по світу. К., 2013; «Нескорений березілець» (До 125-річчя від дня народження актора, режисера, педагога, діяча культури Йосипа Гірняка). Web: https://library.te.ua

Г.П. Герасимова.

ГЛА́ДСТЕРН (ГЛЯ́ТСТЕРН) Олександр Миколайович (07.04. 1887—11(17).12.1937) — сходознавець, правознавець, спеціаліст із міжнар. права народів Сходу, історик міжнар. відносин.

Н. у м. *Варшава* (*Польща*). Вчився в Політехнічній школі у Фрибурзі (*Німеччина*) (1904—09) і Лілльському ун-ті, закінчив юрид. ф-т Харків. ун-ту (1916). З 1918 працював і Іркутському держ. ун-ті на кафедрі міжнар. права, секретарем ф-ту суспільних наук, з 1924 — проф. сх. від-ня зовнішніх зносин. 1922 перебував у відрядженні в *Китаї*, де захопився сходознавством. У Харків. ін-ті народного госп-ва (ХІНГ) обіймав посади проф. по кафедрі міжнар. права і зав. відділу зовнішніх зносин протягом 1925—32. Створював Всеукр. наук. асоціацію сходознавства (ВУНАС), фактично її очолював, хоча офіційно був заступником (1926—29) і кер. секції сх. права (1928—29). У 1928—29 — голова делегації укр. науковців ВУНАС до *Туреччини*. З 1930 керував оргцією і роботою новоствореного Укр. науково-дослідного інституту сходознавства (УНДІС), був призначений заступником дир., на цій посаді перебував до 1932. Змушений переїхати до *Москви*, де обійняв посаду проф. екон. географії Всесоюзної академії зовнішньої торгівлі. Заарештований у березні 1937 НКВС УРСР та етапований до України, звинувачений у належності до «контрреволюц. укр. орг-ції» і страчений у період 11—17 грудня 1937. Реабілітований у 1956.

Праці: Международное признание де-юре, де-факто (Популярный очерк). Иркутск, 1924; Договоры Локарно. «Вестник советской юстиции», 1927, № 6—7; 1917 рік у Монголії. «Східний світ», 1927, № 1; Відчит правління ВУНАС. Там само, 1928, № 2; Організація сходознавчої освіти на Україні. Там само; Взаємовідносини Китаю з чужоземними державами в європейсько-американській науці міжнародного права. Там само, Європа і боротьба Туреччини за незалежність. Там само, № 3—4; Афганська проблема з погляду міжнародного (1839—1929). Там само, 1929, № 1—2; Світова війна 1914—17 рр. і Схід. Там само, № 3; Проблема Хінської східної залізниці. Там само, 1930, № 1—2.

Літ.: *Фалькович И.М.* К истории советского востоковедения на Украине. «Народы Азии и Африки», 1966, № 4; *Черніков І.Ф.* Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. «УІЖ», 1991, № 2; *Усенко І.Б.* Юридична енциклопедія, т. 1. 1998; *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні. К., 2007; *Її ж.* Сходознавство і візантологія в Україні в іменах. Біобібліографічний словник. К., 2011. ЦДАГО України. Ф. 263, спр. 37943, к. 392.

О.Д. Василюк.

ГЛИ́НСЬКЕ, археологічний комплекс — рештки ранньоміськ. поселення на території с. Глинське Зіньківського р-ну *Полтавської області*, на правому березі р. Ворскла (прит. *Дніпра*). До складу комплексу входять Велике і Мале городища, укріплений *посад*, неукріплені селища, а також курганний могильник. Площа комплексу понад 14 га.

За результатами розкопок встановлено, що освоєння слов'янами околиць Г. відбулося в останній третині 1 тис. У подальшому на Глинських пагорбах з'явилися укріплення літописних *сіверян*. На підставі знахідок реконструюються заняття населення — землеробство, мисливство, рибальство. Зафіксовано сліди вир-ва чорних і кольорових металів, косторізної, деревообробної і гончарної справ. Про торг. зв'язки свідчать знахідки сердолікового і золотоскляного намист, що могли потрапити до Г. із *Булгару Великого* та *Візантії*.

На київоруському етапі цей пункт став прикордонною фортецею, втім не втратив значення в мікрорегіоні та торг. зв'язків, про що свідчать знахідки необробленого бурштину.

Після *монголо-татарської навали* чисельність населення у Г. скоротилася. Однак виявити перерву в його існуванні складно. Можливо, мешканці не використовували укріплення, а їхні садиби розміщувалися на посадах. Населений пункт припинив існування у 2-й пол. — наприкінці 14 ст. внаслідок нападу ворога (спалені житла і майстерні та рештки вбитих у власних помешканнях людей) після поразки великого кн. литов. *Вітовта* у битві на Ворсклі (див. *Ворскла, битва на річці 1399*).

З Г. можна ототожнити м. Глиниця, що належало кн. *Глинським* згідно з їхньою родо-

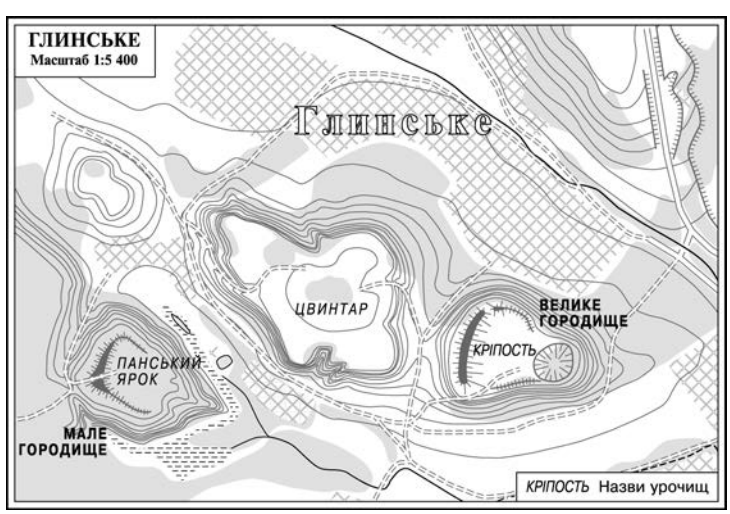

вою легендою (16 ст.), та урочище Глинщина, що згадується у польс. документах 17 ст.

Літ.: *Золотницька Т.М., Супруненко О.Б.* Глинський курганний некрополь. У кн.: Полтавський археологічний зб. Полтава, 1999; *Пуголовок Ю.О.* Глинський археологічний комплекс: результати та перспективи досліджень. У кн.: Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку. К., 2012; *Пуголовок Ю.А.* Исследования комплекса памятников у с. Глинское Полтавской области в контексте популяризации археологического наследия. У кн.: Актуальная археология. Археология в современном мире: в контакте и в конфликте. СПб., 2014; *Пуголовок Ю.О. та ін.* Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 р. У кн.: Археологічні дослідження Більського городища, 2014. К.—Котельва, 2015.

Ю.О. Пуголовок.

ГЛУ́ХІВСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ — укріплення м. *Глухів*, що існували у 17—18 ст. Збереглися частково. Система укріплень, що розвивалася від другого заснування міста у 1636, була знищена пожежею у серпні 1685. Після того спорудили загальноміську фортецю периметром 2,3 км, що охоплює плато над р. Есмань (прит. Клевені, бас. *Дніпра*). Лінія укріплень змішаної баштово-бастіонної системи складалася з земляного валу, сухого рову і 12-ти бастіонів нерегулярних обрисів. Нова фортеця мала 5 дерев'яних брам: Київську, Московську, Білополівську, Путивльську і Михайлівську. Перед брамами були дерев'яні мости. Оборонна лінія включала також дерев'яні башти (архаїчний на той час елемент фортифікації). Наприкінці 1708 Глухів став резиденцією гетьманів і потребував досконалішої фортифікації. За часів гетьмана І.*Скоропадського* сталося кілька спроб реконструювати глухівські укріплення на засадах регулярності. Після смерті гетьмана у 1724 те саме намагався здійснити іноз. інженер-фортифікатор на рос. службі кондуктор Валлен, втім жоден із двох його проєктів не був реалізований.

1746 інженер-підполк. Д.*Дебоскет* опрацював проєкт реконструкції укріплень *Глухова*, реалізації якого сприяла пожежа 1748. Протягом 1748—49 конфігурація міськ. укріплень набула обрисів, більш відповідних ви-

Київська брама Глухівської фортеці.

могам фортифікаційної науки, з п'ятикутними в плані бастіонами. З'явилися елементи раціональної фортифікації — валганг, апарелі, банкети, берма, сухий рів і гласис. У червні 1748 з *Києва* викликали інж. Ю.Наумова, котрий у 1749 спорудив нові дерев'яні брами з мостами через рів — Київ., Моск. і Путивльську.

Протягом 1766—69 за проєктом А.*Квасова* споруджено дві муровані фортечні брами — Київ. і Моск., що мали ідентичне архіт. вирішення, з яких вціліла лише Київська. Її прямокутний у плані об'єм має осьову симетричну тридільну композицію (арковий проїзд і дві кордегардії). Зх. і сх. фасади рівноцінні й вирішені у схожих архіт. формах, перехідними від *бароко* до раннього *класицизму*. У 1804, коли вали фортеці було знесено, за проєктом А.Карташевського Київ. браму перебудували: замість старих кордегардій прибудовано аркипроходи для пішоходів і великі прямокутні у плані кордегардії. Пам'ятка зазнала руйнувань протягом 1941—43, реставрована в 1957—59 і 1992. Серед дослідників стосовно цієї пам'ятки поширені хибні датування — 1744, і найменування — Московська, Тріумфальна брама.

Г. ф. втратила стратегічне значення наприкінці 18 ст., тому проєктом перепланування Глухова 1802 була передбачена її ліквідація. Фортечні вали остаточно розкопали і рови засипали у 1808 за розпорядженням ген.-губернатора О.*Куракіна*. Тоді ж знесли й Моск. браму. Донині уціліла тільки зх. лінія земляних укріплень протяжністю 1,4 км. Посеред цієї лінії укріплень і стоїть Київська брама — пам'ятка арх-ри нац. значення.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. К., 1893; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005; *Вечерський В.В.* Фортеці й замки України. К., 2011; *Коваленко Ю.О.* Глухівські фортифікаційні споруди. У кн.: Сіверщина в історії України, вип. 6. К.—Глухів, 2013; *Коваленко Ю.О.* Історична топографія Глухівської фортеці згідно плану 1747—1752 рр. Там само, вип. 12. Глухів—К., 2019; *Рибчинський О.В.* Етапи архітектурно-містобудівної еволюції середмістя Глухова у XVII—XVIII ст. Там само, вип. 12. К.—Глухів, 2019.

В.В. Вечерський.

ГЛУШАНИ́ЦЯ Павло (справжнє ім'я Гоминюк Павло Тодосьович) (н. 03.09.1916) — публіцист.

Н. у с. Новоселиця Сквирського пов. *Київської губернії*, нині Попільнянського р-ну *Житомирської області*. З сім'ї розкуркулених. Учасник *Другої світової війни*, був у штрафному батальйоні, втік, у січні 1945 перейшов в амер. зону окупації, перебував у таборі для *переміщених осіб*. 1948 виїхав до *Канади*, працював на лісорозробках. Заснував 1951 час. «Український Прометей» (м. Детройт, шт. Мічиган, США), «Наш вік». Ініціював видання книги свідчень про комуніст. терор і голодомор 1932—33 в Україні «The Black Deeds of the Kremlin: A White book» («Біла книга про чорні справи Кремля», 1953—55); опублікував кн. «Я ніс тяжкий хрест тернистою дорогою на українську голгофу» (2005); спогади «Розкидані долею» (видана в Україні 1990 і 2003). На кошти Г. 1994 створено фільм «Розкидані долею». Спонсорував вид. англ. перекладу кн. «Українська інтелігенція на Соловках» С.*Підгайного*. Створив фонд у То-

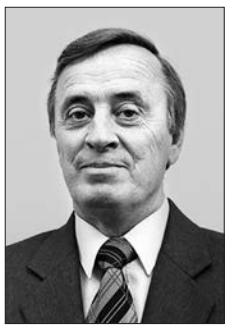

М.С. Глушко.

ронто на підтримку українознавства.

Літ.: *Слабошпицький М.* Його особиста війна (Павло Глушаниця). У кн.: Не загублена укр. людина (55 портретів з укр. діаспори). К., 2004: *Шугай О.В., Кострица М.Ю.* Глушаниця Павло.Web: https://esu.com.ua

О.В. Шугай, М.Ю. Кострица.

ГЛУШКО́ Михайло Степанович (05.11.1955—13.03.2024) — історик, етнолог, фольклорист. Д-р істор. н. (2004), проф. (2008).

Н. у с. Грабовець Сколівського р-ну *Львівської області*. Закінчив з відзнакою істор. ф-т Ужгородського держ. ун-ту (1978). У 1978—82 вчитель історії та суспільствознавства Дубрівської СШ (Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.); 1982—84 кер. поч. військ. підготовки Новороздільської СШ № 1 (Стрийського р-ну Львівської обл.). Від 1984 на роботі у Львів. відділенні Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського АН (від 1992 — Ін-т народознавства НАН): 1984—90 молодший, 1990—92 наук. співробітник, 1992—94 заступник дир. з наук. роботи, 1994—97, 1999—2003 старший наук. співробітник, 1997—99 зав. відділу карпатознавства. З 1998 за сумісництвом працював у *Львівському національному університеті імені Івана Франка*, з 2003 — на постійній основі: 1998—2005 — доцент, з 2005—2024 — проф. кафедри етнології.

Наук. дослідження розпочав із вивчення традиційного транспорту українців, а результати втілив у канд. дис. «Сухопутні засоби транспорту українців Карпат другої половини XIX — початку XX ст. (Особливості і розвиток)», 1989 (наук. кер. Ю.*Гошко*). Згодом сформулював власні концепції про походження і джерела тваринного запрягу, виникнення й етапів розвитку полозкового та колісного транспорту в Україні, сохи поліського типу, вчиненого хліба в українців, окремих явищ календарно-побутової обрядовості («колодка», «полазник») та ін. У 2004 докторську дис. присвятив дослідженню генезису та еволюції тваринного запрягу в Україні «Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема)» (наук. консультант Р.*Кирчів*).

Як етнограф, удосконалив методику науково-пошукових польових досліджень, зібрав величезний пласт етногр. матеріалів з різних ділянок традиційно-побутової к-ри українців, а також численні зразки укр. фольклору. Зробив внесок у розробку проблем історико-етногр. районування України та теоретичної етнології, історії етнологічної науки.

Керівник багатьох наук. етногр.-фольклористичних експедицій, зокрема й у радіоактивно забруднені р-ни Середнього *Полісся* (1994—97, 2004). Секретар (1990—92), голова (1992—2008) Етногр. комісії, член президії (з 1996), дійсний член (з 2005) *Наукового товариства імені Шевченка* в Україні. Автор чи упорядник понад 400 наук. і науково-популярних публікацій, навч. посібників, монографій, член редколегій багатьох періодичних видань і наук. зб. в Україні та закордоном.

П. у Львові.

Праці: Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. К., 1987 (у співавт.); Украинские Карпаты. Культура. Киев, 1989 (у співавт.); Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939—1989). К., 1989 (у співавт.); Колядки і щедрівки. К., 1991; Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX — поч. XX ст. К., 1993; Хрестоматія з народознавства. Рівне, 1993 (у співавт.); Поділля: історико-етнографічне дослідження. К., 1994 (у співавт.); Українське народознавство. Львів, 1994; К., 2004, 2006 (у співавт.); Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження, вип. 1—3. Львів, 1997, 1999, 2003 (у співавт.); Історія Гуцульщини, т. 4. Львів, 1999 (у співавт.); Лемківщина: історико-етнографічне дослідження, т. 1. Львів, 1999 (у співавт.); Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема). Львів, 2003; Етнографія України. Львів, 2004 (у співавт.); Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат, т. 2. Львів, 2006 (у співавт.); Методика польового етнографічного дослідження. Львів, 2008; Історія народної культури українців. Львів, 2014, 2018; Етнографія українців. Львів, 2015 (у співавт.); Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні скарби). Львів, 2017 (у співавт.); Етнографічні групи українців Карпат. Бойки. Х., 2020 (у співавт.); Народна, елітарна та масова культура у соціальному дискурсі. Львів, 2021 (у співавт.); Народознавчі студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1895—2020): статті та матеріали. Львів, 2022; Культурно-побутові традиції українців Волині: історико-етнографічні нариси. Львів, 2023 (у співавт.); Глушко М. Філарет Колесса і Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Львів, 2023.

Літ.: *Дем'ян Г.* Таланти Бойківщини. Львів, 1991; Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000). Ювілейна книга. Львів, 2000; *Макарчук С.* Етнологія у Львівському університеті. У кн.: Етнічна культура українців. Львів, 2006; Мала енциклопедія українського народознавства. Львів, 2007; Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка, т. 1. Львів, 2011; *Конта Р.* Етнологічні дослідження в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (1892—1940 рр.): Історіографія. К., 2014; *Гелей С.* Гуманітарні науки в дослідженнях Наукового товариства ім. Шевченка. У кн.: 145 років Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 2019; Українська фольклористична енциклопедія, т. 1. К., 2018; Наукове товариство імені Шевченка: енциклопедія, т. 4. К.; Львів; Тернопіль, 2019; *Гілевич І.* Сіяч на ниві української етнології. «Вісник НТШ», 2024, ч. 69; *Гілевич І.* Пам'яті професора Михайла Глушка: Людини, Вченого та Педагога. «Вісник Львівського університету. Серія історична» (Львів), 2024, вип. 56; Вибрана бібліографія праць проф. Михайла Глушка за період роботи у Львівському університеті. «Вісник Львівського університету. Серія історична» (Львів), 2024, вип. 56; Михайло Глушко. «Народна творчість та етнологія», 2024, № 2.

І.Я. Гілевич.

ГОЛОВНО́ГО КОМАНДИ́РА ЧОРНОМО́РСЬКОГО ФЛО́ТУ БУДИ́НОК у Миколаєві — пам'ятка арх-ри нац. значення.

Побудований 1793—94 за проєктом архіт. П.Неєлова у стилістиці зрілого *класицизму*. Основний об'єм з боку пн. причілка продовжений ідентичною за формами двоповерховою Г-подібною в плані прибудовою. Протягом 1794—1900 тут мешкали гол. командири *Чорноморського флоту* і була їхня канцелярія. Це адмірали: М.Мордвінов, О.*Грейг*, М.*Лазарєв*, М.*Аркас* та ін. За рад. доби тут містилися навч. заклади. Під час реставрації 1972—78 повністю відновлені портики, бельведер, членування фасадів, первісні віконні та дверні прорізи та внутрішнє розпланування. Тепер будинок пристосований під експозицію Музею суднобудування та флоту, відкритого 1978 на правах відділу *Миколаївського обласного краєзнавчого музею*. Були дещо змінені й інтер'єри.

Первісний будинок був одноповерховим, прямокутним у плані. З боку вулиці до нього прилягають симетричні його поперечної осі два одноповерхові крила,

Будинок головного командира Чорноморського флоту в Миколаєві.

які утворюють курдонер. Причілки оформлені чотириколонними портиками тосканського ордера. Поперечну вісь споруди фіксують гол. і тильний входи з портиками тосканського ордера, на вісім і чотири колони з трикутними фронтонами, а також бельведер. Бельведер — квадратний у плані, в його центрі — світловий восьмерик, увінчаний банею зі шпилем. Бельведер призначався для стеження за акваторією. Внутрішнє розпланування — коридорне, двобічне; розпланування обох крил — зального типу, прибудови — коридорне одно- і двобічне. Стіни дерев'яні, потинькувані; пілястри та наличники на фасадах — з каменю; дахи — вальмові, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю. Сучасний асиметричний характер композиції гол. і тильного фасадів обумовлений наявністю прибудови. Композицію будівлі доповнює чіткий класицистичний ритм ґрат огорожі та розміщені 1978 уздовж неї, з боку вулиці, бюсти флотоводців, які бували тут у службових справах: Ф.Бєллінсгаузена, Г.*Бутакова*, М.*Лазарєва*, П.*Нахімова*, Ф.*Ушакова*, В.*Корнілова*. Будинок г. к. ЧФ в Миколаєві є добре збереженим зразком адм. споруди спец. призначення, побудованої наприкінці 18 ст. за індивідуальним проєктом у стилі класицизму.

Літ.: *Тищенко О.* Будинок головного командира Чорноморського флоту. У кн.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000.

В.В. Вечерський.

ГОЛОДОМО́Р 1932—33 У РАДЯ́НСЬКІЙ УКРАЇ́НІ ЯК ГЕНОЦИ́Д — визначення Великого голоду в рад. Україні, що кваліфікує його відповідно до норм міжнар. права від серед. 20 ст. і дотепер.

1. Конвенція ООН від 9 грудня 1948. Термін «*геноцид*» (народовбивство) вперше з'явився 1944 у праці Р.*Лемкіна* «Правління країн Осі в окупованій Європі» («Axis Rule in Occupied Europe»). Цим поняття автор позначив як винищення євреїв і ромів на підконтрольній нацистам території, так і більш широкі програми нищення людей за расовою ознакою (напр., план «Ост»). *Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй* (*ГА ООН*) у схваленій 11 грудня 1946 резолюції визначала: «Згідно з нормами міжнар. права геноцид є злочином, котрий засуджує цивілізований світ і за здійснення якого основні винуватці й учасники піддаються покаранню». Цією резолюцією ООН визнала за необхідне ввести поняття геноциду в міжнар. право. Створювалася правова база для налагодження міжнар. співробітництва у боротьбі з подібними злочинами, у т. ч. вчиненими особами, наділеними за конституцією вищою владою.

9 грудня 1948 Генеральна Асамблея ООН ухвалила Конвенцію «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». У ст. 1 Конвенції проголошувалося: «Сторони які домовляються, підтверджують, що геноцид, незалежно від того, здійснюється він у мирний або у воєнний час, є злочином, котрий порушує норми міжнародного права та проти якого вони зобов'язуються вживати запобіжних заходів і карати за його здійснення». Ст. 2 подавала визначення геноциду: «Дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». Під знищенням розумілося: убивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її; упровадження заходів, що мають на меті запобігання дітонароджуваності у середовищі такої групи; насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу».

Сформовані в Конвенції ООН юрид. норми не давали можливості ідентифікувати всі випадки масового нищення людей як геноцид. Цілком підпадав під визначення Конвенції ООН лише *Голокост*: нацисти або повністю нищили євреїв, або створювали їм фізично неможливі умови життя. Цей документ розроблявся за свіжими слідами вчиненого нацистами злочину. Випадки масового нищення людей, які мали місце до Голокосту, часом не ідентифікувалися як геноцид й з ін. причин, коли фахівці з правознавства ригористично керувалися класичною нормою юриспруденції: немає покарання без закону (nulla poena sine lege), закон не має зворотної дії.

2. Кваліфікація Голодомору як геноциду у світовій історіографії. Коли наближалися 50-ті роковини голоду 1932—1933 в Україні, громадсько-політ. організації амер. діаспори звернулися до дир. Ін-ту українських студій Гарвардського ун-ту О.*Пріцака* з пропозицією розпочати наук. проєкт, пов'язаний з цією трагедією. Той запропонував проф. Гуверівського ін-ту при Стенфордському ун-ті Р.*Конквесту* взятися за книгу про Великий голод в Україні. Одночасно О.Пріцак переконав одного з перших фахівців з укр. історії рад. періоду серед американців неукр. походження Дж.*Мейса* прибути у Гарвард, щоб допомагати Р.Конквесту зібрати фактичні матеріали для цієї книги. Зусиллями обох учених рукопис кн. «Жнива скорботи» було опрацьовано, перекладено з англ. на укр. і рос. мови, обговорено в укр. громадах і у 1986 видано трьома мовами майже одночасно. Книга справила шокуюче враження на світову громадськість, яка дізналася про заперечувану в СРСР укр. трагедію з мільйонними жертвами. У грудні 1987 перший секретар ЦК Компартії України В.*Щербицький* змушений був порушити встановлену І.*Сталіним* інформаційну блокаду і визнав факт голоду, після чого для укр. дослідників відкрилася можливість працювати в архівах над цією білою плямою в історії й доносити до відома громадськості результати здобутків.

Р.Конквест вважав, що голод 1932—33 в Україні був наслідком вилучення у селян критичної маси зерна врожаю 1932 і подальшого небажання д-ви надати продовольчу допомогу голодуючим. Р.Конквест визнав цей голод геноцидом, але опосередковано. Його остаточний вердикт звучав так: «Здається, немає жод-

ного сумніву, що звинувачення в геноциді має прямо стосуватися Радянського Союзу за його дії в Україні... Але справа, мабуть, не в тому, як саме слід формально кваліфікувати ці події. Факт є фактом; щодо української нації вчинено нечуваний злочин. І чи то було в підвалах, де страчували безневинних, чи у примусовій праці, чи в селах, де вмирали з голоду, — це було свідоме винищення мільйонів, з яких складалася ця нація».

Одночасно з підготовкою книги Р.Конквеста *українська діаспора* домоглася утворення комісії з конгресменів і представників громадськості, метою якої було «дослідження причин голоду в Україні 1932—33, інспірованого рад. урядом»». Комісія створила дослідницьку групу з шести українознавців, яку в лютому 1986 очолив Дж.Мейс. На заключному засіданні 19 квітня 1988 виконавчий дир. комісії Мейс оприлюднив 19 висновків, які спиралися на фундаментальне дослідження. Серед них був і такий: «У 1932—33 роках Йосиф Сталін та наближені до нього особи вчинили геноцид проти українців». Після затвердження заключного рапорту держ. типографія Вашингтона надрукувала том, в якому публікувалися наслідки роботи цієї групи. Робота комісії продовжилася до вересня 1990, після чого був опублікований тритомник спогадів свідків голоду, яким пощастило вижити й емігрувати після *Другої світової війни* до Пн. Америки. У 2008 чотиритомник «Великий голод в Україні 1932—33 років» був перевиданий Видавничим домом «Києво-Могилянська академія» за сприяння відділу преси, освіти та к-ри Посольства США в Україні.

Паралельно з комісією Конгресу США у лютому 1988 почала діяти на прохання Всесвітнього конгресу вільних українців Міжнар. комісія з розслідування голоду 1932—33 в Україні. Складалася з шести юристів світового рівня і тричі збиралася на засідання у 1988—89: у Брюсселі, Нью-Йорку і Лондоні. Зваживши докази фахівців-істориків, зокрема Р.Конквеста і Дж.Мейса, більшість на чолі з головою комісії, чл. Шведського королів. т-ва, проф. Дж.Сандбергом дійшла висновку, що дії Сталіна і його оточення слід кваліфікувати як геноцид. Президент Верховного суду Аргентини проф. Р. Левене висловив окрему думку: «Конвенція по геноциду не може стосуватись розглядуваної справи, оскільки події, які стали причиною цієї справи, відбулися за 15 років до того, як Конвенцію було затверджено».

Автор терміна «геноцид» і законопроєкту, який став Конвенцією ООН про запобігання злочину геноциду й покарання за нього, Р.Лемкін виклав бачення Великого голоду в Україні у промові, виголошеній у вересні 1953 в Нью-Йорку на мітингу, влаштованому українцями з нагоди 20-х роковин цієї трагедії. Текст промови Р.Лемкіна віднайшов проф. Монреальського ун-ту Р.*Сербин* і 2008 опублікував англ. і укр. мовами. Він же опублікував цю промову у вигляді книжки «Рафаєль Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами»).

Концепція Р.Лемкіна, яка стала відомою двома десятиліттями пізніше з книги Р.Конквеста і публікації опрацьованих Дж.Мейсом матеріалів комісії Конгресу США, внесла свіжий струмінь в осмислення Великого голоду в Україні як геноциду. Цю думку обґрунтовано поширював в численних публікаціях Р.Сербин.

Р.Лемкін розглядав подію, яку вивчали Р.Конквест і Дж.Мейс, а після грудня 1987 — десятки дослідників в Україні та ін. державах, як процес: систематичне винищення укр. інтелігенції — мозку нації, священників і вищого духівництва — душі нації, великої кількості хліборобів — хранителів традицій, фольклору, музики, нац. мови і літератури, нац. духу України. Проти селян було застосовано найстрашнішу зброю — використання терору голодом. «Голод був потрібний рад. владі, — говорив Лемкін на нью-йоркському мітингу у вересні 1953, — отже, вона створила його “на замовлення”, накладаючи надзвичайно високу зернову квоту як державний податок». Отже, Лемкін теж вважав причиною Великого голоду надмірне вилучення урожаю зернових культур.

Сталінський «нищівний удар», який послужив реальною причиною Голодомору, був замаскованим. Упродовж десятиліть це заважало багатьом дослідникам визнати укр. трагедію геноцидом. Захисники екон. політики Кремля обґрунтовано вказували на те, що рад. уряд велику частину врожаю зернових культур експортував, щоб здобути валюту для індустріалізації країни. Отже, критика рад. політики підкріплювалася аргументом, який неодноразово озвучував і Сталін, буцімто СРСР відстав від провідних держав на сто років, і тому треба за десять років надолужити відставання, якщо цього не зробимо — «нас зімнуть».

Озвучений у 1953 остаточний висновок Лемкіна звучав так: «Якщо радянська програма досягне успіху, якщо інтелігенцію, священників і селян вдасться ліквідувати, Україна загине так само, наче було б убито усіх без винятку українців, бо вона втратить ту частину народу, що зберігала і розвивала її к-ру, її вірування, її об’єднавчі ідеї, які прокладали їй шлях і давали їй душу, тобто зробили її нацією, а не просто населенням». Такий висновок дозволяв характеризувати довготривалу стратегію Кремля щодо України як насичену рисами геноциду, хоч в різні епохи геноцид набував ін. форм стосовно існуючих у Сх. Європі нерос. слов’ян. народностей: етноциду, індивідуального терору, депортацій та ін.

Істотним досягненням *Івана III* було завоювання Великого Новгороду 1478 і зруйнування його орієнтованої на західноєвроп. зразки політ. системи. За десятиліття правління Іван III та *Іван IV* знищили або вивели з Новгорода і Пскова дворянські і торг. еліти, конфіскували їхні землі, ліквідували місц. управлінську систему і включили завойовані території в Московську д-ву на правах звичайних повітів. Своєрідним поховальним дзвоном по асимільованій четвертій східнослов’ян. народності було зняття за вказівкою Василія III у 1510 «вічового дзвону» у Пскові.

Імперська політика щодо білорусів і українців характеризувалася лише такими визначеннями: поглинення, позбавлення нац. пам’яті, тероризування індивідуумів і окремих груп, які обстоювали власну окремішність. У рос. самодержців просто не вистачило істор. часу, щоб асимі-

лювати білорусів та українців так, як була асимільована новгородсько-псковська народність. Проте українці були позбавлені не лише власної території, а й навіть первинної самоназви. Щоб уникнути нав'язуваного українцям іменування «малоросіяни» як етногр. гілки рос. племені, укр. інтелігенція змушена була перетворити відомий з 12 ст. топонім «Україна» в етнотопонім.

Лідер партії кадетів П.*Мілюков* в інструктивному листі рос. делегації, яка готувалася до участі в *Паризькій мирній конференції* у листопаді 1918, писав, що «з українцями неприпустимі ніякі розмови», адже саме поняття «український народ» «вигадане німцями»». Мовляв, офіційне визначення слів «Україна» й «українці» неминуче потягне зменшення чисельності рос. народу більш ніж на третину й відсіче рос. землі від *Чорного моря*. Коли б навіть «Україна на мировім конгресі й була включена в склад російської д-ви, але зберегла цю назву, то ми б залишили й на будуче багате поле діяльності для сепаратистів, бо поки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої д-ви завжди буде мати ґрунт і рацію». Століттям пізніше кер. РФ В.*Путін* заявами про те, що «українці і росіяни — один народ», підтримав судження дореволюц. рос. українофобів.

Перелічені правові оцінки Голодомору спиралися на обмежене коло джерел, виявлених за межами України Р.Конквестом і Дж.Мейсом. Юристи виносили вердикт про відповідність або невідповідність Голодомору ознакам геноциду, будучи переконаними в тому, що масова смертність була зумовлена конфіскацією врожаю зернових культур. Оцінки авторитетних укр. правознавців були зроблені вже після того, як *Верховна Рада України* незначною більшістю голосів (233 за необхідних 226) на 15-му році незалежності ухвалила постанову «Про Голодомор 1932—33 років в Україні» від 28 листопада 2006, в якій офіційно визнала цю трагедію геноцидом. Зупинимося на системі доказів двох правознавців — видатного правника з великим досвідом законотворчої роботи, одного з авторів *Декларації про державний суверенітет України* В.*Василенка* (2009) і голови правління Укр. Гельсінської спілки і дир. Харківської правозахисної групи Є.Захарова (2013). Їхні судження спираються на виявлений і опублікований фактичний матеріал про Голодомор. Це не означає, що до вказаної тут дати публікації узагальнюючої праці на цю тему вони дотримувалися протилежної оцінки Голодомору.

Проф. В.Василенко вже на початку розгляду теми зробив два важливі спостереження: 1. «Геноцид відрізняється від інших злочинів проти людяності, по-перше, якістю наміру, а не кількістю жертв; по-друге, спрямованістю не проти людей взагалі, а проти чітко окресленого кола різновидів людських груп; по-третє, націленістю не проти окремих членів таких груп, а проти груп як таких... Для геноциду характерним є те, що члени визначених у Конвенції 1948 груп знищуються, частково чи повністю, через їхню належність до таких груп». 2. «Для юридичної оцінки тієї чи іншої поведінки як злочину геноциду є встановлення спеціального наміру знищити певну групу і доведення того, що цей намір стосувався саме цієї національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої, а не пошуки відповіді на запитання, чому, з яких причин і мотивів, де і коли було вчинено злочин, або щодо так званого кількісного порогу, тобто чисельності жертв злочину». Ці висновки мають велике значення в світлі дискусії між демографами та істориками, яка почалася, коли дослідники дістали доступ до архівів демографічних установ в тоді ще існуючому Рад. Союзі, але спалахнула з новою силою у подальші роки.

Велику методологічну вагу має й таке спостереження, сформульоване на підставі аналізу багатьох узагальнюючих праць ін. дослідників теми: «Між українським Голодомором і голодом, який у той період охопив інші регіони СРСР, існувала якісна різниця. Селян поза межами України і *Кубані* виморювали голодом як соціальний клас, а українські селяни стали жертвами злочину насамперед через свою належність до української нації».

У висновках Є.Захарова практичний інтерес являє собою проблема ретроспективного застосування Конвенції 1948. Якщо нац. правова система дозволяє застосування зворотної сили закону, то ретроспективна дія Конвенції про геноцид може бути обґрунтована. Так складається ситуація в *Ізраїлі* або Об'єднаному королівстві *Великої Британії* і Північної *Ірландії*. Однак вчитаємося в текст ст. 58 чинної *Конституції України*: «Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення».

Є.Захаров запропонував доповнити ст. 58 таким текстом: «Ця стаття не перешкоджає судовому розгляду і покаранню будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила злочин чи кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями».

3. Віддалені та безпосередні причини сталінського «нищівного удару». На сьогодні світова історіографія Голодомору в рад. Україні нараховує понад 20 тис. публікацій. Однак і досі тривають дискусії, пов'язані зі схожістю чи відмінністю загальносоюзного голоду 1932—33 і голодоморів, викликаних утвореними восени 1932 надзвичайними хлібозаготівельними комісіями в УСРР і Північно-Кавказькому та Нижньо-Волзькому краях РСФРР. Хоч Закон «Про Голодомор 1932—33 років в Україні», прийнятий ВРУ, визнав цей голод геноцидом, таке трактування переважною більшістю країн не визнається. Вражаючий приклад: у квітні 1988 комісія Конгресу США з дослідження голоду в Україні без зайвих слів схвалила висновок Дж.Мейса про кваліфікацію сталінського злочину як геноциду. Однак тільки через три десятиліття, у жовтні 2018 Сенат, а в грудні — Палата представників підтвердили той самий висновок. Причина проста: небажання псувати відносини з кер-вом РФ.

Крім політ. причин, проти яких аргументи наук. безсилі, причиною заперечення є існуючі у світовій історіографії розбіжності у встановленні відповідності Голодомору критеріям Конвенції ООН «Про запобіган-

ня злочину геноциду і покарання за нього» від 1948.

Отже, треба з'ясувати, як і чому загальносоюзний голод 1932—33, викликаний несподіваними для влади наслідками буд-ва комуносоціалізму методом проб і помилок, переріс у двох україномовних регіонах Радянського Союзу — в УСРР і на Кубані в голодомори з 10—15-кратно більшими жертвами внаслідок холоднокровно розрахованих дій сталінського кер-ва, спрямованих на створення для громадян умов, несумісних із життям.

Буд-во комуносоціалізму в багатонац. країні мало супроводжуватися переплетенням соціально-екон. політики Кремля з нац. політикою. Кваліфікуючи у рамках Конвенції ООН про геноцид Голодомор 1932—33 в Україні, не варто забувати, що ті, хто загинув такою лютою смертю, мали не лише певний соціальний статус, а й нац. або етнічну належність. Важливо з'ясувати обставини, які дозволили б ототожнити в конкретних умовах України поч. 1930-х рр. соціальну групу з нац. або етнічною.

Голодомор за масштабами майже не поступався найбільшій в усі часи трагедії єврейс. народу — Голокосту. Проте обставини і мотиви нищення громадян сталінською д-вою були інші. А.*Гітлер* мав намір, виходячи з ідеології нацизму, фізично знищити євреїв як чужорідний для Третього райху етнос. Сталін виходив з комуніст. ідеології, тобто з ідеї подолання класових відмінностей. Ідеалом більшовицьких вождів був пролетаріат, тобто позбавлені власних засобів вирва і цілком залежні екон. і політ. від д-ви «трудящі маси». Вожді декларативно визнавали ідею федералізму, наявність нац. державності і навіть конституційне право на вихід союзних республік з рад. федерації. Насправді, однак, будувалася багатонац. д-ва з найвищим рівнем централізації влади на засадах політизації етнічності, тобто на зведенні вже сформованих націй із власним територіальним ареалом до попереднього стану етносів. Такій д-ві потрібне відстеження етнічного походження громадян в анкетах (сумнозвісна «п'ята графа») і внутрішніх паспортах (запроваджених з 1933). Але під репресії в СРСР потрапляли люди не за ознакою етнічного походження, а громадяни або з активною нац. позицією («буржуазні й дрібнобуржуазні націоналісти»), або «класово чужі елементи».

Ототожнення гітлерівської та сталінської практик нищення громадян відіграло негативну роль у визнанні Голодомору геноцидом. У 1978 в Нью-Йорку і Торонто з'явилася кн. В.*Гришка* «Український "Голокост"». В Україні 10-томну колекцію спогадів під назвою «Український Голокост 1932—33. Свідчення тих, хто вижив» опублікував у 2003—14 проф. Ю.*Мицик*. Цього разу Голокост уже використовувався без лапок, тобто ототожнення з Голодомором стало цілковитим. Вважалося, що образна назва сприятиме визнанню Голодомору геноцидом. Однак сталося навпаки через очевидну причину: українців в СРСР не переслідували в такий спосіб, як євреїв на окупованих гітлерівцями територіях під час Другої світової війни: там і тоді, де і коли знаходили.

Отже, аргументів, які дозволили б ототожнити відсутню в Конвенції ООН соціальну групу з етнічною, не існує. Та це не означає, що укр. селянство не може бути потрактовано у визначенні геноциду як національна група.

Проблема визначення голоду 1932—33 в Україні як геноциду уперше в наук. літ. з'явилася в публікації книги амер. дослідника Р.Конквеста «Жнива скорботи» (1986). Висновок, яким завершувався розділ «Спустошена земля», вже цитувався: «Щодо укр. нації вчинено нечуваний злочин. І чи то було в підвалах, де страчували безневинних, чи у примусовій праці, чи в селах, де вмирали з голоду, — це було свідоме винищення мільйонів, з яких складалася ця нація». Англ. історик і економіст А.*Ноув* відреагував на це твердження афористичною формулою: «Сталінський удар спрямовувався скоріше по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких виявилося багато селян» (Nove Alec. When the Head Is Off... Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and Terror — Famine by Robert Conquest. «The New Republic», 1986, 3 Nov.). Цю формулу він використав також у своїй класичній праці з екон. історії СРСР (Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R. Penguin Books, 1989). Формула Ноува стала переконливою для багатьох науковців зх. світу, які в дослідженнях про Голодомор заперечували його геноцидну природу.

Чи можна поставити цю формулу догори дригом: «Сталінський удар спрямовувався скоріше по українцях, серед яких було багато селян, ніж по селянах, серед яких виявилося багато українців?» Це вирішило б проблему визнання Голодомору геноцидом. Втім для цього слід розкрити спрямованість сталінського удару («нищівного удару», за термінологією Сталіна), що послужив причиною Голодомору в Україні, а також вивчити не лише причини загальносоюзного голоду, який передував йому, зокрема й на території УСРР, а й специфіку т. зв. соціалістичного будівництва, починаючи з його перших, суто теоретичних засад, тобто з модифікованої В.*Леніним* версії революц. марксизму.

Той соціалізм, який пропагували і будували вожді більшовицької партії, якісно відрізнявся від соціалізму, що фігурував у творчій спадщині основоположників марксизму. Ідеальний соціально-екон. лад з розподілом матеріальних благ за потребами, який був породженням їхньої фантазії, К.*Маркс* у «Критиці Готської програми» (1875), опублікованої Ф.*Енгельсом* вже після його смерті в 1891, поділив на дві фази. Для позначення першої фази з *розподілом* матеріальних благ по труду Маркс використав популярний в його часи термін «соціалізм», а за другою залишив первинний термін — «комунізм» із *розподілом* за потребами. Різниці між фазами за ознакою *виробництва* матеріальних благ Маркс не бачив. Обидві фази мусили, на його думку, органічно розвинутися після пролетарської революції, суть якої полягала в ліквідації приватної власності на засоби вир-ва, товарно-грошових відносин і вільного ринку. Гасло «експропріації експропріаторів», яке вимагало передачі експропрійованих засобів вир-ва у розпорядження пролетарських мас, проходило наскрізною лінією у «Маніфесті Комуністичної партії» (1848) К.Маркса і Ф.Енгельса, що цілком влаштовувало вождів більшовицької партії. Однак вожді переслідували ін. мету: вилучити засоби вир-ва у власності громадян і передати їх у власність будованої ними держави-комуни,

поєднаної зі створеною ними ж політ. партією, що базувалася на засадах «демократичного централізму», тобто в кінцевому підсумку — самим собі. Адже більшовицька «партія нового типу», як називав її Ленін, будувалася на беззастережному підпорядкуванні нижчих за ієрархією ланок вищим.

Суть комунізму у «Маніфесті Комуністичної партії» вкладалася в одне речення: «Комуністи можуть висловити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 4). Втілення в життя гасла «експропріації експропріаторів» у формі націоналізації, тобто передачі засобів вир-ва в руки нації, мусило призвести, на думку основоположників марксизму, до появи загальнонар. власності. Щоправда, на час переходу від капіталізму до комунізму засоби вир-ва мусили стати власністю пролетарської д-ви, або, як вони її назвали, д-ви диктатури пролетаріату. Навіть через три десятиліття після появи «Маніфесту» Ф.Енгельс у праці «Анти-Дюринг» писав: «Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, є водночас останнім самостійним актом її як держави. Втручання держ. влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим і само по собі засинає» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20).

Та якщо вдуматися, чи призводила передача засобів вир-ва у руки нації до появи загальнонар. власності? Чи була можливою диктатура пролетаріату, а не пролетарської д-ви? Адже нації, сусп-ва і класи — це аморфні спільноти, які не мають рук. Соціально-екон. і суспільно-політ. перетворення, у тому числі комуніст., могли здійснювати лише спільноти, які мали ієрархізовану структурованість, тобто д-ви і партії. «Експропріацію експропріаторів» здійснювала пролетарська д-ва. Тому приватна власність експропрійованих верств сусп-ва переходила у володіння, розпорядження і користування цієї д-ви, не втрачаючи ознак приватності. Зосереджуючи у себе всі засоби вир-ва, які забезпечували сусп-ву засоби існування, д-ва ставала всемогутньою, а не «засинала».

Слід підкреслити ще одну фундаментальну різницю у світогляді основоположників марксизму і більшовицьких вождів. Перші не користувалися терміном «будівництво», вважаючи перехід від однієї суспільно-екон. формації до ін. природно-істор. процесом. Другі будували свій різновид соціалізму штурмовими методами, використовуючи масовий терор і пропаганду (особливо примарну ідею комунізму як сусп-ва з розподілом матеріальних благ за потребами).

Чому утопічний соціалізм К.Маркса і Ф.Енгельса став реальним, коли за справу взявся В.Ленін? Або, якщо поставити запитання в ін. ракурсі, чому Ленін оголосив себе прибічником революц. марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії» і затаврував європ. соціал-демократів та їх рос. послідовників, які відмовилися вважати себе комуністами, тому що прагнули класового миру, а не громадян. війни? Повернувшись з еміграції у квітні 1917, В.Ленін поставив перед однодумцями завдання завоювати політ. владу, перейменувати партію з соціал-демократичної на комуністичну партію, затвердити комуніст. партійну програму, створити державу-комуну і, спираючись на неї, здійснити комуніст. перетворення.

Російські революції 1905 і 1917 (див. *Лютнева революція 1917*) відбувалися з активною участю створюваних радикально настроєними нар. низами самодіяльних органів — рад. Ради перебували на позиціях класової війни: робітн. депутати вимагали приватизації підпр-в трудовими колективами, а солдатські — поділу поміщицьких земель між селянами на зрівняльних засадах. У ході світової війни мобілізовані в армію мільйони селян стали грізною небезпекою для пануючих класів.

Доктринальні екстремісти, якими були більшовики, мусили знайти відгук в нар. низах, охоплених стихійним екстремізмом. Тому В.Ленін зробив ставку на ради. Він мав на меті передати їм держ. владу, витіснити з них конкуруючі соціаліст. партії, наповнити їх більшовиками та співчуваючими більшовикам позапартійними депутатами і, зберігаючи організаційну відокремленість рад і партії, перетворити їх в одну політ. силу. Завдяки цьому мусила утворитися держава-комуна, або д-ва комуни, як її називав В.Ленін, з двома паралельними вертикалями влади — партійною і рад. Незалежна від виборців партійна вертикаль наділялася функціями диктатури під облудною назвою «диктатури пролетаріату», а залежна радянська — повноцінними функціями поточного управління. Склад рад мусив визначатися на виборах, контрольованих монопольно існуючою партією більшовиків. Партія будувалася на засадах «демократичного централізму» з цілковитою підпорядкованістю нижчих за ієрархією ланок вищим. Тому диктаторська влада мусила зосередитися у вождів, а партія повинна була поглинути рад. державу.

Щоб оволодіти радами, Леніну довелось приховати плани створення на селі великого вирва у вигляді радгоспів і колгоспів (колективних госп-в — комун). Він здобув прихильність рад солдатських депутатів підтримкою їхнього гасла «Землю — селянам!» з вимогою зрівняльного розподілу між ними поміщицьких земель. Привласнивши гасло робітничих рад «Фабрики — робітникам!», В.Ленін замовчував основне: що йдеться про передачу підпр-в державі-комуні. Тільки після завоювання влади Ленін затаврував спроби робітників приватизувати свої підпр-ва як небезпечний анархо-синдикалізм.

До теорії революц. марксизму вожді більшовиків і лідери європ. соціалістичних партій поставилися по-різному. Європ. соціалісти, у середовищі яких поширювалися марксистські ідеї, назвали себе не комуністами, як сподівалися основоположники марксизму, а соціал-демократами, щоб продемонструвати відданість демократії та соціальним реформам. Вони піддали марксизм глибокій ревізії, орієнтуючись на класовий мир і підтримку приватної власності на засоби вир-ва, тому що переконувалися у необхідності узгоджувати інтереси праці й капіталу, а не знищувати капітал, який був рівноправним із працею робітників агентом виробничого процесу. Приватне підприємництво, пов'язане з використанням і примноженням капіталу, розглядалося ними як важлива сфера занять, що матеріально забезпечувала всі ін. сфери і давала можливість здійснювати соціальні реформи.

Натомість вожді більшовиків запозичили саму серцевину революц. марксизму, тобто ідею позбавлення громадян приватної власності і пов'язаних з нею товарно-грошових відносин і вільного ринку. На відміну від основоположників марксизму, які виношували утопічні ідеї переростання приватної власності в загальнонар. і поступову атрофію державності, вони взяли курс на експропріацію засобів вир-ва у володінні і розпорядженні суспва цілком контрольованою ними партією, яка зливалася в єдине ціле з д-вою. Пролетаризація сусп-ва забезпечувала їм всеохоплюючу диктатуру — політ. й екон. Метою вождів була саме диктатура, а не прекраснодушна мрія основоположників марксизму про суспільно-екон. лад із розподілом матеріальних благ за потребами. Однак вожді не забували пропагувати цю утопічну мрію як кінцеву мету здійснюваних перетворень. Саме тому В.Ленін за першої нагоди назвав комуністами тих рос. соціал-демократів, які пішли за ним.

Досі ніхто не задумувався над назвою ладу, який будували і збудували більшовики у ленінсько-сталінську добу. Його офіційна назва — соціалізм — мала небагато спільного і з терміном, яким К.Маркс позначив першу фазу комунізму, і з терміном, яким користувалися європ. соціал-демократи. Щоправда, в Європі термін «соціалізм» залишився лише у назвах деяких політ. партій, а еволюція капіталіст. ладу породила поняття соціальної д-ви. Здійснена за два десятиліття (1918—38) експропріація суспва рад. д-вою мала наслідком появу ладу, який можна назвати комуносоціалізмом за відсутністю кращого терміна.

Отже, щоб зрозуміти глибинні причини загальносоюзного голоду і Голодомору в Україні 1932—33, потрібно зосередитися на закономірностях буд-ва спотвореного світу, ідея якого народилася у голові К.Маркса і до невпізнаності трансформувалася в голові В.Леніна.

Ленін цінував революц. марксизм «Маніфесту Комуністичної партії» за те, що той закликав до силової ліквідації приватної власності на засоби вир-ва. Для В.Леніна було важливо створити таку екон. ситуацію, щоб залежна від кожного поруху його руки держава-комуна стала роботодавцем для всіх без винятку громадян. З робітн. класом, тобто з пролетарями, усе було зрозуміло від початку. У непролетарів, тобто власників, вимагалося вилучили засоби вир-ва, за допомогою яких ті виробляли продукцію. Засоби вир-ва забезпечували непролетарським верствам населення екон. незалежність від д-ви і, відповідно, обумовлювали екон. залежність д-ви від них.

Перед внутрішнім зором вождя більшовиків В.Леніна держава-комуна виступала як сукупність комун різного рівня, пов'язаних між собою залізними обручами «демократичного централізму». «Треба, — писав він у статті, датованій початком січня 1918, — щоб кожна "комуна" — всяка фабрика, всяке село, всяке споживче товариство, всякий комітет постачання — виступили, змагаючись один з одним, як практичні організатори обліку і контролю за працею і за розподілом продуктів». В.Ленін сподівався, що рад. влада впорається з роботою, яку за капіталізму виконували об'єктивні закони ринку, і запевняв, що д-ва здатна контролювати кожного члена сусп-ва. Стаття закінчувалася таким висновком: «Програма цього обліку і контролю проста, ясна, зрозуміла кожному: щоб хліб був у кожного, щоб усі ходили в міцному взутті і в неподертій одежі, мали тепле житло, працювали сумлінно, щоб ні один шахрай (у тому числі й той, що ухиляється від роботи) не гуляв на волі, а сидів у тюрмі або відбував кару на примусових роботах найтяжчого виду... «Хто не працює, той нехай не їсть» — ось практична заповідь соціалізму» (Ленін В.І. Повне зібр. тв. т. 35).

Вражає поєднання щирих турбот вождя про тепле житло і неподерту одежу з «примусовими роботами найтяжчого виду». Коли людину позбавляли власності на засоби вир-ва, що давали їй засоби існування, то вона, обдерта й гола, потрапляла до рук вихідців із народних низів, які стали держ. функціонерами. Тоді рос. комуносоціалізм показував два взаємопоєднані обличчя — привабливий патерналізм (тепле житло, неподерта одежа) і страхітливі репресії.

Не менш вражає використаний Леніним біблійний вислів «Хто не працює, той нехай не їсть». Вождь потурбувався включити його у липні 1918 у першу Конституцію РСФРР статтею 18: «Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка визнає працю обов'язком усіх громадян республіки і проголошує лозунг "Хто не працює, той не їсть"». Коли більшовики завоювали Україну і продиктували їй у березні 1919 свій основний закон, в ньому теж з'явилася ст. 28 ідентичного змісту (Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. К., 1937). Видерта з біблійного контексту, ця конституційна норма в 1932—33 послужила моральним виправданням для безпосередніх виконавців терористичної конфіскації усього наявного продовольства у садибах селян, які відмовлялися працювати у примусово створених д-вою колгоспах без матеріальної компенсації.

Буд-во комуносоціалізму почалося в рад. Росії з весни 1918, коли була досягнута політ. стабілізація укладенням сепаратного миру з Центральними д-вами. Всерос. з'їзд рад, який ратифікував Брест-Литовський мирний договір (див. *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*), охарактеризував чергові завдання рад. влади у виразах, які не допускали кривотлумачень: «З'їзд найбільш настійним чином висуває перед усіма робітниками, солдатами і селянами, перед усіма трудящими і пригнобленими масами найголовніше чергове і необхідне завдання поточного моменту: підвищення самодисципліни трудящих, створення всюди міцних і стрункіх організацій, що охоплюють по можливості все виробництво і весь розподіл продуктів» (Съезды Советов РСФСР в постановлениях. М., 1939). Отже, Ленін і його поплічники були переконані, що здатні створенням «міцних і стрункіх організацій» забезпечити вир-во і розподіл матеріальних благ на безтоварній основі, без грошей і ринкового механізму.

Націоналізацією «командних висот» економіки рад. д-ва взяла на себе зобов'язання не лише виплачувати заробітну плату задіяним у них працівникам, а й «отоварювати» її продовольством. Продовольство виробляли селяни-одноосібники, яким влада дозволила поділити між собою

на зрівняльних засадах поміщицьку землю. Рад. уряд, який уже втягнувся в громадян. війну, не міг сподіватися швидко загнати їх в с.-г. комуни, щоб налагодити безтоварний обмін між містом і селом, як це передбачалося програмою РСДРП (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). Доводилося діяти через ринок. Проте д-ва не збиралася (та й не могла внаслідок занепаду націоналізованої пром-сті) давати за хліб та ін. продовольство рівновелику компенсацію, а селяни відмовлялися мати справу з нею на вкрай невигідних умовах. Реакція уряду була очікуваною: 9 травня 1918 Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК) оприлюднив декрет «Про надання Народному комісаріату продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка переховує хлібні запаси і спекулює ними». Ринкова торгівля хлібом заборонялася як спекулятивна. Організовані Наркомпродом і профспілками продзагони за сприяння сільс. комітетів бідноти, а в разі необхідності — й військ, почали вилучати хліб у потрібних кількостях без еквівалентного товарного покриття. Надаючи конфіскаційній акції видимість законності, В.Ленін на конференції профспілок і фабзавкомів *Москви* 27 червня 1918 заявив: «Хлібна монополія, але треба подумати про те, що це значить. Це значить, що всі надлишки хліба належать державі; це значить, що ні один пуд хліба, який не потрібен господарству селянина, не потрібен для підтримання його сім'ї і худоби, не потрібен йому для посіву, — що всякий зайвий пуд хліба повинен відбиратися в руки держави» (Ленін В.І. Повне зібр. тв., т. 36).

21 листопада 1918 з'явився декрет ВЦВК «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства». Цей декрет покладав на державу в особі Наркомпроду обов'язок заготовляти і розподіляти серед населення усе те, що воно набувало раніше через торгівлю. Не маючи товарів, за допомогою яких можна було б «витягти на світло» селянський хліб, заготівельники вже з осені 1918 почали накладати на селян обов'язкові завдання, розверстуючи їх по губерніях, повітах, волостях і селах. Ця практика була узаконена урядовим декретом від 11 січня 1919 про хлібну і фуражну розверстку. Продрозверстка не була торг. операцією, хоч і мала такий вигляд, бо д-ва платила за вилучену продукцію символічну ціну в інфляційних рублях. Не була вона й податком, оскільки не прив'язувалася до обсягу вирощеної продукції у певному відсотку. Величина продрозверстки визначалася потребами д-ви у продовольстві безвідносно до потреб селян. Отже, продрозверстка була реквізицією.

Коли селяни пересвідчувалися, що д-ва забирає геть усе, вони втрачали інтерес до праці. Посівні площі скорочувалися, одержана від поміщиків земля ставала пусткою. Починали голодувати як міські споживачі, так і селяни. Прагнучи нагодувати армію і робітн. клас, д-ва реквізувала запаси, якими селяни розраховували харчуватися до нового врожаю.

Запобігаючи продовольчій катастрофі, яка назрівала після двох років розверстки, Раднарком вніс на розгляд 8-го Всерос. з'їзду рад законопроєкт «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства». Задум полягав у створенні Центрпосівкому з підвідомчими установами аж до волосного рівня, які повинні були затверджувати для селян обов'язкові завдання на сівбу. Отже, продовольча розверстка повинна була доповнюватися посівною. «Суть законопроєкту в тому, — пояснював Ленін, — щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, але і в примусі» (Ленін В.І. Повне зібр. тв., т. 42).

З'їзд схвалив законопроєкт 23 грудня 1920. Делегати не замислилися над тим, що селяни повертаються у становище, яке існувало до 19 лютого 1861. Гвалтування об'єктивних законів ринкової екон. юрид. законодавством, на чому ґрунтувалася практика буд-ва комуносоціалізму, підштовхувало країну не до «сяючих вершин комунізму», а до епохи, коли поміщик давав «уроки» на працю своїм кріпакам.

Натомість задумався верховний вождь більшовиків. Центрпосівком міг змусити селян виконати завдання у весняній посівній кампанії 1921, але змушувати їх щоденно доглядати за майбутнім врожаєм, який їм не дістався б, було неможливо. На 10-му з'їзді РКП(б) у березні 1921 Ленін подивився в обличчя реальності і замінив конфіскаційну продрозверстку натуральним продовольчим податком. Переходячи до нової екон. політики, йому довелося виявити незвичну відвертість. У праці «Про продовольчий податок» (квітень 1921) Ленін дистанціювався від попередньої політики, попереджаючи про її небезпеку: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика екон. неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху. Нічого гріха таїти, дехто з комуністів "помислом, словом і ділом" грішив, впадаючи саме в *таку* політику. Постараємося від цих помилок виправитись» (Ленін В.І. Повне зібр. тв., т. 43).

Чим відрізнявся ленінський комуніст. штурм 1918—20 від сталінського штурму 1930—32? Під час першого штурму вожді більшовиків експропріювали поміщиків і буржуазію, користуючись підтримкою нар. низів. Тому вони здобули перемогу в громадян. війні і привласнили під симулякром загальнонар. власності «командні висоти» економіки. Під час другого штурму вожді експропріювали засоби вир-ва у десятків мільйонів селян, ремісників і кустарів, привласнивши їх під симулякром колгоспно-кооп. власності. Будівники комуносоціалізму в часи Леніна використовували ресурси «командних висот» економіки і конфіскаційну продрозверстку насамперед для розбудови багатомільйонної армії. Будівники комуносоціалізму в часи Сталіна використовували ці ж методи мобілізації ресурсів для індустріалізації країни, покликаної забезпечити армію досконалою зброєю з метою здійснення агресивної зовнішньої політики.

Ленін назвав «дурістю і самогубством» політику, спрямовану на заміну ринку централізованим розподілом матеріальних благ. Однак Сталін показав себе учнем Маркса, а не Леніна. 15-й з'їзд ВКП(б), який дав зелене світло політиці суцільної колективізації сільс. госп-ва, роз'яснив, що

товарообіг у міру успіхів буд-ва соціалізму дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торг. апарат стане апаратом «соціалістичного розподілу продуктів» (КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 4. К., 1980). Була відновлена продрозверстка, яка приховувалася під контрактаційним договором між д-вою і колективними або одноосібними госп-вами. Постанова ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» розглядала цей договір як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом» (Коллективизация сельского хозяйства, Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935. М., 1987).

Сталін мав намір здійснити суцільну колективізацію сільс. госп-ва у вигляді комунізації, тобто цілковитої ліквідації у селян приватної власності на засоби вир-ва. У постанові ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 Наркомзем СРСР дістав доручення розробити Примірний статут с.-г. артілі «як перехідної до комуни форми колгоспу» (Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935). У документі, опублікованому Наркомземом 6 лютого, принципова для селян різниця між артіллю, де існувало підсобне госп-во, і комуною, де такого госп-ва не передбачалося, була навмисно стерта. Статут не визначав розмірів присадибної ділянки, не регламентував права колгоспника утримувати корову, дрібну худобу і птицю.

У відповідь на спроби д-ви позбавити їх присадибного госпва в лютому—березні 1930 піднялася небачена хвиля сел. протесту. Сталін тут же відмовився від насадження комун, поклавши вину за «викривлення» на низовий партійно-рад. апарат. У закритому листі до партійних оргцій від 2 квітня небезпека сел. протесту характеризувалася відверто: «Якби не були тоді негайно вжиті заходи проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських сел. виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан» (Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927—1932 гг. М., 1989).

До кінця 1932 в Україні було колективізовано майже 70 % сел. госп-в з охопленням понад 80 % посівних площ. Зазнавши невдачі у спробах експропріювати приватну власність селян у повному обсязі, д-ва залишила їм присадибне госп-во, але назвала його особистою, а не приватною власністю. В країні утвердилася с.-г. артіль — «дволикий Янус». Одним «ликом» вона була обернена до економіки, яка функціонувала завдяки директивам. Другим «ликом» оберталася до ринкової економіки, яка функціонувала завдяки природній мотивації виробника. Артільна форма колгоспу вимагала наявності товарно-грошових відносин, причому не лише в обмеженому полі с.-г. вир-ва, а й в усій економіці.

Отже, сталінський різновид комуносоціалізму відрізнявся від ленінського певною поступкою на користь селянства. Затверджена при Леніні друга програма РКП(б) передбачала встановлення натуральних, тобто позбавлених товарно-грошових відносин, зв'язків між держ. командною економікою і одержавленою сільс. економікою, представленою сел. комунами і радгоспами. Під тиском селян Сталін змушений був відсунути в майбутнє перетворення артілей на комуни і побудову екон. зв'язків між містом і селом без використання товарно-грошових відносин. Однак Сталін продовжував використовувати продрозверстку, ігноруючи висновки Леніна, який після гіркого досвіду 1918—20 назвав таку політику «дурістю і самогубством».

У виступі на 16-му з'їзді ВКП(б) Сталін заявив, що завдяки створенню в країні колгоспного ладу зернова проблема успішно розв'язується. Він мав рацію лиш в тому, що змінювався алгоритм хлібозаготівель. Д-ва здобувала можливість брати собі стільки колгоспної продукції, скільки вважала за потрібне, за допомогою техніки спішно створюваних машинно-тракторних станцій. Прямо з колгоспних ланів обмолочений врожай відвозився на зсипні пункти чи елеватори.

Наслідки контрактації 1930—32 були такими ж руйнівними, як і продрозверстка 1919—20. Контрактація виявилася навіть більш руйнівною, тому що тривала роком більше. Селян можна було загнати в артілі (але не в комуни) і змусити працювати на д-ву за «паперові» трудодні. Але в колгоспі вони лише імітували працю, зосереджуючи трудові зусилля на відвойованому у д-ви присадибному госп-ві, яке рятувало від голоду.

Екон. катастрофа, приховувана за переможними реляціями про пуск індустріальних новобудов першої п'ятирічки, неухильно назрівала. У дедалі зростаючому темпі збільшувалися втрати урожаю, викликані абсолютною відсутністю турботи колгоспників за стан посівів. На 3-й конференції КП(б)У (липень 1932) керівники УСРР зробили спробу оцінити втрати врожаю 1931. Ген. секретар ЦК КП(б)У С.*Косіор* оцінював їх у межах 120—150 млн пуд., О.*Шліхтер* — 150 млн, М.*Скрипник* — до 200 млн пуд. (История Украины. Научно-популярные очерки. М., 2008). Не претендуючи на точність, ці цифри давали уявлення про масштаб втрат — до половини річного продовольчого фонду сільс. населення. Істотно більші втрати урожаю 1932 року ніхто не оцінював.

Погодні умови 1930—32 були в цілому задовільні. Втрати врожаю збільшувалися через ін. причину. Фахівець із визначення врожайності А.*Сліпанський* встановив, що в 1930 і 1931 в УСРР загинуло через забур'яненість полів до 40 % врожаю (Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. К., 2003). Способи боротьби з бур'янами були елементарними, але не використовувалися внаслідок небажання колгоспників працювати на д-ву без матеріальної компенсації.

Новоутворені колгоспи занепадали, проте д-ва надолужувала своє за рахунок споживчої норми колгоспів. За свідченням С.Косіора, половина укр. колгоспів у 1931 не видала на трудодні абсолютно нічого (Більшовик України, 1931, № 11—12). Тобто колгоспники цілий рік працювали безплатно, здобуваючи жалюгідні засоби існування з присадибних ділянок, де вирощували картоплю й городину. Хліб як основний продукт харчуван-

ня ставав у сільс. місцевості величезним дефіцитом.

Брак хліба у розпорядженні д-ви призводив до зняття з централізованого постачання по картках цілих категорій міськ. населення, скорочення експорту зерна і, відповідно, — зменшення валютних надходжень. Загроза неповернення іноземних короткострокових кредитів (довгострокові позики були недоступні уряду, який не визнавав дореволюц. боргів) могла обернутися конфіскацією зарубіжної власності за судовими позовами. Довелося скоротити капіталовкладення у важку промисловість і на розбудову армії. Щоб здобути валюту для платежів по векселях, уряд почав розпродаж унікальних творів світового мист-ва з держ. музеїв, але цим тільки обвалив ціни на аукціонах.

Деякі кер. партії, пам'ятаючи про кардинальне поліпшення ситуації в сільс. госп-ві після заміни розверстки продовольчим податком у 1921, наполягали на запозиченні цього досвіду. Зокрема, у січні 1932 голова Центральної контрольної комісії (ЦКК) і нарком Робітничо-сел. інспекції (РСІ) Я.Рудзутак у записці Сталіну запропонував, щоб колгоспи знали хлібозаготівельний план перед посівною кампанією. У березні 1932 С.Косіор висловив цю пропозицію в ін. формі: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель із майбутнього врожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягнуть колгоспи і колгоспники, тим більший фонд повинен бути виділений й розподілений на особисте споживання» (Ивницкий Н.А. Голод 1932—1933 годов: кто виноват. М., 1996). Зміна формули хлібозаготівель змусила б селян ретельно вирощувати врожай, тому що його втрати припали б вже не на д-ву, а на колгосп.

Наслідком хлібозаготівель з урожаю 1931 став голод у багатьох регіонах країни. Найбільш тяжке становище склалося в Україні, де за першу половину 1932 від голоду загинули десятки тисяч селян. Для влади такий результат руйнівної продрозверстки виявився неочікуваним. Сталін не побажав використовувати недоторканний фонд для рятування селян від голодної смерті. Уряд обмежився зняттям з експорту невеликих партій хліба і закупівлею в *Китаї*, Персії і *Канаді* 9,5 млн пудів зерна. Ті з селян, яким вдалося виїхати до сусідніх республік, змогли придбати продовольство і привезти його додому. У травні до надання продовольчої допомоги долучилися за розпорядженням з Кремля трести загальносоюзного підпорядкування, здебільшого розташовані в Україні, після чого голодуючі селяни почали одержувати сушену рибу, крупи та ін. продукти (Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы, т. 3. М., 2001).

Катастрофічні наслідки двох років продрозверстки не змусили Сталіна змінити формулу хлібозаготівель. З листів Л.*Кагановичу* і В.*Молотову* можна встановити, що голод він пояснював неправильною розверсткою між районами хлібозаготівельного плану, що призвело до перенапруження в одних районах і послаблення в ін. Районну управлінську ланку Сталін теж звинувачував у незнанні можливостей кожного окремого колгоспу (Сталин и Каганович. Переписка 1931—1936 гг. М., 2001). Кращим способом подолання кризи новонародженого колгоспного ладу генсек вважав дальший силовий тиск на селян.

10 червня 1932 голова ВУЦВК Г.*Петровський* попередив Сталіна, що врожай 1932 під загрозою, тому що «від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб». Того ж дня голова укр. уряду В.*Чубар* у листі до генсека не виключив масових крадіжок хліба селянами, «щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік» (Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. К., 2001). Реагуючи на ці попередження, ЦВК і РНК СРСР 7 серпня прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Судовою репресією в ній обиралася вища міра соціального захисту — розстріл із конфіскацією усього майна, а «за пом'якшуючих обставин» — позбавлення волі на строк не менш як десять років (Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы, т. 3).

Хлібозаготівлі з урожаю 1931, які затягнулися до наступної весни і послужили причиною голоду, тяжко позначилися на настроях в сусп-ві. Такі настрої не супроводжувалися масштабними протестами, як у 1930, коли селяни виступили проти нав'язуваних владою комун. Найбільш активна частина сільс. населення під час розкуркулень 1930—31 була репресована й депортована. Коли стало зрозумілим, що хлібозаготівлі 1932 теж здійснюються на засадах продрозверстки, терпіння людей почало вичерпуватися, причому не тільки у селян, а й у городян. Про це свідчили десятки й сотні повідомлень, які звідусіль надходили в ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б).

У грудні 1932 транспортний відділ *Державного політичного управління* (ДПУ) УСРР підготував для моск. і харків. кер-ва органами держ. безпеки зведення про політ. настрої серед робітників та інженерно-тех. працівників — членів партії, які працювали на залізничному транспорті. Підслухані сексотами висловлювання і навіть публічні заяви показували всю глибину прірви, що утворилася між кремлівським кер-вом і рядовими партійцями.

Машиніст депо П'ятихатки, робітник-ветеран Солодов так висловлювався в своїй бригаді: «Що будемо робити далі? З нас деруть останню шкуру. Норму хліба зменшили. На зиму залишимось без хліба, картоплі і палива. Все пропадає в якусь прірву. Лячно стає, коли думаєш про те, чого ми дочекалися і що нас чекає попереду. Мабуть, загинемо всі, як мухи».

Робітник станції Маріуполь-порт С. Під'яблонський: «Через політику Сталіна постраждали такі люди, як *Каменєв* і *Зінов'єв*. Сталінська кампанія викликає нас на повстання. Хіба не говорять нам: «Дурні, ви ж з голоду здихаєте».

Водій автодрезини на станції Пологи Пирогов: «Робітники і селяни голодують. Все це Зінов'єв, Каменєв та ін. бачили, врахували і бажали поліпшити становище робітників, але за це потрапили в опозиціонери. Існуюча політика партії рано чи пізно буде визнана шкідницькою».

Машиніст Ніколенко на станції Мелітополь, який керував партшколою, говорив: «Ми в корені незгодні з політикою партії у питанні ставлення до селянства. У селян забирають хліб і ху-

добу, вони голодують, і їм нічим нас годувати».

Робітник вагонного цеху в депо Кременчук Г. Нетяга заявив секретарю партосередку: «Більше я в партії бути не бажаю, тому що Радянська влада і партія неправильно роблять, зменшуючи норму хліба. У мене з двох утриманців зняли по 100 г, а матері зовсім нічого не дають» (Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932—33 років в Україні в документах ГПУ—НКВД. К., 2007).

Подібні настрої поширювалися і в партійно-рад. апараті. У листопаді 1932 зав. оргвідділу Носівського райпарткому на *Чернігівщині* Яременко заявив інформатору ДПУ: «Селяни стогнуть від непосильних податків. Верхи не бачать того, що робиться на місцях. Селянам доводять також непосильні хлібозаготівельні плани, і вони налаштовані проти влади. Політбюро проводить явно контрреволюційну лінію, про що говорять факти виходу зі складу політбюро ряду осіб, які в дійсності проводили вірну лінію (Бухарін і Зінов'єв)» (Голодомор 1932—1933 років в Україні. Злочин влади — трагедія народу. Документи і матеріали. К., 2008).

Кандидат в члени ЦК ВКП(б) М.Рютін, який був виведений з партійного кер-ва «за пропаганду правоопортуністичних поглядів», підготував документ «Сталін і криза пролетарської диктатури», з яким у серпні 1932 були ознайомлені деякі відповідальні (у недалекому минулому) партійно-рад. працівники Москви і *Харкова*, що постраждали під час розгрому «правого ухилу». У документі висловлювалася пропозиція усунути Сталіна з поста ген. секретаря ЦК ВКП(б). Справа «контрреволюційної групи» у складі М.Рютіна і проф. Ростовського педін-ту О.Слепкова розглядалася у найбільш високій інстанції — на жовтневому (1932) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), оскільки Г.Зінов'єв і Л.Каменєв були ознайомлені з документом, але не повідомили про це кер-во партії. Усього до партійної і судової відповідальності у справі було притягнуто до 30 осіб (О деле т. н. «Союза марксистов-ленинцев». «Известия ЦК КПСС», 1989, № 6).

Час від часу Сталіну клали на робочий стіл дані про виконання планів осінньої сівби та хлібозаготівель і зведення ОДПУ (див. *Державне політичне управління*) СРСР про протидію хлібозаготівлям з боку низового компартійно-рад. апарату. Зокрема, підсумковий документ про протидію хлібозаготівлям обсягом 68 с. був підготовлений секретно-політ. відділом ДПУ УСРР за станом на 20 жовтня 1932. Варто навести деякі висловлювання з цього зведення:

«Йти на те, щоб знову залишити людей голодними — злочин. Я краще здам тепер свій партквиток, ніж буду прирікати колгоспників на голод» (секретар партосередку Єрмак С., Нижні Сірогози однойменного р-ну *Дніпропетровської області*).

«Ми жодного фунту хліба не дамо, ви нам не загрожуйте, ми не боїмось, голодна смерть більш страшна» (голова артілі «Путиловець», колишній червоний партизан Денисенко, Білозерський р-н Дніпропетровської обл.).

«Це справжній грабунок з боку радвлади. У районному і вищому керівництві сидять не керівники, а йолопи. Сталін, Косіор та інші не можуть керувати країною» (уповноважений райпарткому в с. Іванівка, голова районного комітету незаможних селян Низькоусов, Новогеоргіївський р-н *Харківської області*).

«Не можу собі навіть уявити, що діється в нашому Радянському Союзі. Мені здається, що у владі засіла контрреволюція і збиткується над народом. Я добре знаю, що у селян хліба нема. Уже тепер вони харчуються сурогатами» (голова колгоспу в с. Коптієво Постнов, Олішівський р-н, Чернігівська обл.) (Голод — геноцид 1932—33 років в Україні. Кінгстон / Канада, 2005).

Провал держ. заготівель з урожаю 1932 загрожував повторним голодом, але Сталін не бажав відмовлятися від продрозверстки і будувати відносини між містом і селом на податкових засадах. Обов'язок колгоспів платити продовольчий податок означав визнання д-вою їхнього права на вироблену продукцію. Зберігаючи право д-ви на конфіскацію максимуму хліба, виробленого в колгоспах та одноосібних госп-вах, генсек услід за постановою від 7 серпня 1932, націленою на охорону врожаю від голодуючих селян, надіслав в основні зерновиробні регіони комісії, наділені надзвичайними повноваженнями: 22 жовтня — в Україну (на чолі з головою Раднаркому СРСР В.Молотовим) і Пн. Кавказ (кер. секретар ЦК ВКП(б) Л.Каганович), 28 листопада — у Нижньо-Волзький край (кер. секретар ЦК ВКП(б) П.*Постишев*. 27 листопада він скликав спільне засідання політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б) для розгляду питання про керівних діячів рос. уряду О.Смирнова, В.*Толмачова* і М.Ейсмонта, які розглядали генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозливу для партії і країни.

Заперечуючи особисту відповідальність, Сталін звинуватив у провалі хлібозаготівель «антирадянські елементи», які просочилися в колгоспи «з метою організації шкідництва і саботажу». «Було б нерозумно, — підкреслив він, — якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом».

Вираз «нищівний удар» («сокрушительный удар») не конкретизувався. Сталін назвав тільки напрям «нищівного удару»: регіони, до яких рішенням політбюро ЦК ВКП(б) були надіслані надзвичайні хлібозаготівельні комісії. Були названі й конкретні вороги: в Україні — петлюрівці, на Пн. Кавказі — білогвардійці (Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б) 1923—1938 гг. Т. 3: 1928—1938 гг. М., 2007).

Надзвичайні хлібозаготівельні комісії являли собою органи диктаторської влади Кремля, створюваний у конкретному регіоні на конкретний час. «Вибиваючи» хліб, вони користувалися місц. апаратами — партійними, рад. і чекістськими. Обов'язкові до виконання розпорядження оприлюднювалися від імені місц. органів влади. Боротьбі із саботажем праці на колгоспних полях і протидії хлібозаготівлям надався широкий розголос за допомогою засобів масової інформації. Особливою популярністю користувалися сюжети про знахідки в колгоспах «чорних комор», тобто прихованих від держ. обліку запасів зерна, а також про знайдені на сел. подвір'ях ями з прихованим зерном. Так влада вбивала клин між виробниками хліба і напівголодними споживачами у місті.

Під диктовку комісії В.Молотова були ухвалені постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УСРР від 20 листопада 1932 з однаковою назвою «Про заходи до посилення хлібозаготівель». Місц. органи влади зобов'язувалися «організувати вилучення в окремих колгоспників та одноосібників хліба, розкраденого в колгоспах і радгоспах під час збирання, молотьби, перевозу до комор, на засипні пункти тощо». Отже, д-ва санкціонувала масові обшуки з негайною конфіскацією наявних запасів зерна (Голод 1932—33 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990; Колективізація і голод на Україні. 1929—33. Зб. документів і матеріалів. К., 1993).

Як це видно з листування Молотова, який перебував у Харкові, зі Сталіним, відповідальність за провал хлібозаготівель у підписаних С.Косіором і В.Чубарем партійно-урядових постановах від 18 і 20 листопада покладалася не лише на місц. органи влади і кер-во колгоспів, а й на самих селян. Колгоспники та одноосібники повинні були відповідати за «борги» колгоспу і району продукцією, вирощеною у власному госп-ві. У постановах містився зловісний пункт про натуральне штрафування «боржників» м'ясом і картоплею.

З ініціативи Л.Кагановича на Кубані з'явився новий вид репресій: занесення сіл і станиць, які не могли розрахуватися з д-вою по хлібозаготівлях, на «чорну дошку». Цей досвід негайно використав Молотов в Україні. 8 грудня Косіор доповів Сталіну, що в республіці занесено на «чорну дошку» до 400 сіл (Голод 1932—1939 років на Україні: очима істориків, мовою документів). В опублікованій цього дня газетою «Вісті ВУЦВК» постанові про «чорні дошки» перелічувалися репресії, які давно стали звичними в укр. селі, але не називалися дві жахливі обставини, помічені «шляхом прямого спостереження» італ. дипломатами: ізоляція селян, поєднана з вилученням як «натурального штрафування» **всіх** харчових продуктів (Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932—1933 роки. Харків, 2007). В останні місяці 1932 в «чорнодошкових» селах і станицях відпрацьовувався механізм сталінського «сокрушительного удара», який в перші місяці 1933 поширився на всю територію України і Кубані.

Технологія сталінського удару по Україні і Кубані — двох регіонах, населених більш ніж на дві третини українцями, була відпрацьована надзвичайно ретельно. Мета цього удару, як показали наступні події, полягала у створенні в сільс. місц. продовольчої пустки посередині зими шляхом конфіскації всієї продукції, нагромадженої в присадибних госп-вах до наступного врожаю. Через кілька тижнів після здійснення цієї каральної акції д-ва виступала в ролі рятівника голодуючих регіонів, надаючи їм допомогу продовольством, фуражем і насінням для весняної посівної кампанії. Продовольча допомога тим, хто зберігав фізичну здатність працювати, організовувалася через колгоспи і радгоспи. Ті, хто працювати вже не міг, гинули голодною смертю в своїх оселях. Гинули мільйонами...

Так Сталін боровся з «індивідуально-горлохватськими звичками, навичками і традиціями» (його вираз з листа Л.Кагановичу, присвяченого «теоретичному» обґрунтуванню постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932) селян, які зосереджувалися на відвойованій у нього присадибній ділянці, а на колгоспному полі лише імітували працю, завдаючи збитків д-ві.

1 січня 1933 керівники УСРР в Харкові одержали від Сталіна «новорічну» телеграму з двох пунктів. У першому пункті вимагалося сповістити через сільради всіх колгоспників і одноосібників, щоб вони добровільно здали д-ві «раніше розкрадений і прихований хліб». Другий пункт формулювався так: «Щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК від 7 серпня 1932 р.». (Голод 1932—33 років на Україні: очима істориків, мовою документів). Між першим і другим пунктами існував логічний зв'язок, який спонукав місц. владу організувати обшук кожної сел. оселі. Загрозу використати постанову від 7 серпня проти селянина, який ухилявся від здавання д-ві «розкраденого і прихованого хліба», можна було реалізувати лиш в тому випадку, коли обшуком встановлювалося, що він таки ухилився.

Противники кваліфікації Голодомору як геноциду використовують, як правило, два аргументи: а) у Сталіна не було наміру нищити селян голодом, оскільки Україна і Пн. Кавказ одержали в 1933 левову пайку допомоги зерном, яку д-ва надала голодуючим регіонам; б) в архівах не знайдені документи, які підтверджують намір Сталіна вилучити у селян посеред зими усі продовольчі запаси.

По-перше, опоненти такої кваліфікації Голодомору не розуміють або не бажають розуміти, що сталінський удар спрямовувався на знищення меншої частини селян для залякування більшої частини, тобто був типовою терористичною акцією. Акція складалася з чотирьох ланок: конфіскації всього продовольства під виглядом «натуральних штрафів за борги по хлібозаготівлях» (документально не підтверджено); заблокування голодуючих в їх оселях і цілковитого перекриття доступу в сусідні регіони (документально підтверджено); інформаційної блокади (тривала до грудня 1987); допомоги голодуючим (широко рекламувалася як допомога регіонам, що відчували «продовольчі утруднення»).

По-друге, архівні документи, які підтверджують намір сталінської д-ви вилучити у селян всі продовольчі запаси, існувати не можуть. Це підтверджено документально. У листопаді 1932 Старомінський райком ВКП(б) Пн.-Кавказького краю прийняв таку резолюцію щодо «боржників» станиці Новосільської: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». Резолюція привернула увагу Молотова, який нещиро назвав її в листі до секретаря ЦК КП(б)У М.*Хатаєвича* «не більшовицькою» і такою, що випливала з «відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав». Молотов підкреслив, що резолюція кидає тінь на політику партії, яка виступає проти практики місц. влади «брати будь-який хліб і де завгодно, не рахуючись і т. п.» (Кондрашин В. Голод 1932—1933 годов: трагедия российской деревни. М., 2008). Реагуючи на резолюцію райкому,

Молотов невипадково говорив тільки про хліб, тобто продукт, який мав стратегічне значення, бо д-ва мусила годувати міське населення. Викликаний хлібозаготівлями голод можна було виправдати чим завгодно, хоча б, і це часто роблять, коли заперечують геноцид, необхідністю створення оборонної інфраструктури у передбаченні подій 1941. Коли ж д-ва конфіскує будь-яке продовольство, то всім зрозуміло, що вона застосовує найбільш тяжку форму умисного вбивства. Подвірні обшуки за сталінським сигналом і конфіскація всієї їжі здійснювалися на підставі усних вказівок під кер-вом чекістів розпропагованими міськими активістами і місц. незаможниками. Незаможники голодували, і їх не треба було умовляти робити те, що вони робили: як бонус вони одержували конфіскване під час обшуків незернове продовольство.

Про те, що робили обшукові бригади впродовж січня—лютого 1933, розповіли ті, кому пощастило вижити. Розповідь окремої людини суб'єктивна, коли ж про позбавлення будь-якої їжі розповідають сотні й тисячі свідків, їхні свідчення об'єктивізуються, тобто стають документом. *Інститут історії України Національної академії наук України* опублікував книгу великого обсягу, складену з окремих рядків або абзаців з оприлюднених у різний час спогадів, де йшлося саме про позбавлення селян усієї їжі («1933: "І чого ви ще живі?"». К., 2016). В інтерактивному Атласі Голодомору, розробленому фахівцями Гарвардського ун-ту за участю істориків і демографів України, місця свідчень позначені на карті (The MAPA Digital Atlas of Ukraine. URL: https://gis.huri.harvard.edu/).

Безпосередніми організаторами злочину були органи держ. безпеки. Не звільняючи В.*Балицького* з посади заст. голови ОДПУ, Сталін надіслав його у листопаді 1932 в Харків як спецуповноваженого по ДПУ УСРР і поставив перед ним завдання, які той незабаром озвучив в оперативному наказі № 1 від 5 грудня 1932. Наказ починався з твердження про те, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Перераховуючи все це, Балицький робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським Генеральним штабом». Закінчувався наказ формулюванням завдання: «Основне та головне завдання — нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі» (Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. К., 2002). Звіт про виконання поставлених завдань був озвучений в оперативному наказі № 2 по ДПУ УСРР від 13 лютого 1933. Створена наказом № 1 ударно-оперативна група «викрила» контрреволюційне підпілля, що охопило до 200 районів. Балицький запевняв, що чекістам вдалося попередити негативний розвиток подій: «Аналіз ліквідованих за цей час справ говорить за те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення Радянської влади і встановлення капіталістичної держави — так званої Української незалежної республіки» (Голод — геноцид 1932—33 років в Україні. Кінгстон / Канада, 2005).

Неможливо встановити співвідношення між фантомними і реальними антирад. орг-ціями, які чекісти ліквідували взимку 1932—33 на більшій частині території республіки (до 200 районів). Надаючи перевагу превентивним репресіям, вони частіше за все створювали фантомні орг-ції, але з опозиційно налаштованих громадян, про яких дізнавалися завдяки добре поставленій інформаційній роботі. Масовий терор проти укр. селян та інтелігенції закономірно збігся у часі: попередив назріваюче в Україні стихійне антирад. повстання.

«Новорічна» телеграма Сталіна збіглася у часі з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами», суть якої полягала у визнанні д-вою права власності селян на продукцію, яку вони виробляли. Цією постановою Сталін припиняв довільні реквізиції зерна і переходив, як і Ленін у березні 1921, до натурального продовольчого податку. Збіг у часі цієї постанови з телеграмою, яка сигналізувала про початок сталінського удару по території всієї України, зайвий раз доводить, що метою Кремля були не хлібозаготівлі, а фізичне нищення голодом селян, щоб попередити масові повстання під гаслами відродження *Української Народної Республіки*.

Після завоювання УНР більшовицькою Росією утворена в Кремлі рад. Україна піддавалася впродовж десятиліть різноманітним репресіям. Однак тільки комплекс репресій у зимові місяці 1932—33, поєднаний зі створенням умов, несумісних із життям в усій сільс. місцевості республіки, може розглядатися як геноцид. Під час Голодомору на території УСРР загинули лютою смертю 3,9 млн осіб. На Кубані і прилеглих до неї районах Пн.-Кавказького краю кількість жертв навіть не визначена з належною точністю, але йдеться про сотні тисяч осіб.

Встановлення спрямованості сталінського удару дозволяє поглянути на Голодомор під кутом зору Конвенції ООН про геноцид із позицій, протилежних формулі А.Ноува. Сталінський удар у дійсності спрямовувався по українцях, серед яких було багато селян, а не по селянах, серед яких виявилося багато українців. Зрозуміло, що терор голодом був стріляниною по площі. Винищувалися не лиш українці, а й представники ін. національностей, які перебували в покараному регіоні.

Українці перших десятиліть 20 ст. були нацією з багатовіковими традиціями визвольної боротьби, осердя якої становили селяни. За переписом 1926 з 29,0 млн осіб, які населяли УСРР, 23,6 млн проживали на селі. Кремль докладав величезних зусиль, щоб повернути цю націю в стан етносу. Для цього використовувалися два основні важеля: колективізація та українізація.

Перша спроба насадження с.-г. комун в укр. селі у 1919 призвела до краху рад. влади. Сталін зробив спробу знову нав'язати селянам комуни під виглядом артілей, але відступив під впливом численних повстань в основних хлібовиробних регіонах країни. У березні 1930 в УСРР відбулося 2945 повстань, Центральній чорноземній області — 737, Нижній Волзі — 203 (Lynne Viola. Peasant rebels under Stalin. New York, Oxford, 1996). Селяни, і в першу чергу укр. селяни, відвоювали у влади присадибне госп-во, тобто забезпечили собі певну частку екон. незалежності від д-ви.

Коренізація рад. влади у завойованих більшовицькою Росією нац. регіонах почалася з України в кінці 1919 і була продовжена в наступних десятиліттях. Кремль здійснював українізацію в першу чергу для того, щоб наповнити свої управлінські вертикалі і силові структури «місцевими людьми» (як висловлювався Сталін). Та водночас кампанія українізації сприяла прискореному розвитку нац. к-ри і посилювала прагнення українців наповнювати реальним змістом примарну рад. державність. Характерним прикладом була записка, подана 26 лютого 1931 в президію 12-го Всеукр. з'їзду рад за підписом «Група делегатів і присутніх на з'їзді робітників харківських заводів» такого змісту: «Треба будувати українську радянську державність, бо вже час наспів. Населення зросло, воно вже мало говорить про поламаний паркан чи про відібрану квартиру, а воно говорить про Державу. Українську рад. державність треба будувати, бо вона тільки розпочата, а у нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоч це теж елементи державності» (Голод 1932—33 років в Україні: причини та наслідки. К., 2003).

Вивчаючи довірчий лист Сталіна Л.Кагановичу від 11 серпня 1932, можна встановити, наскільки генсек побоювався українців як представників другої в СРСР за чисельністю нації з великим екон. потенціалом і міцними традиціями визвольної боротьби. «Якщо не візьмемося тепер же за виправлення становища на Україні, — підкреслював Сталін, — Україну можемо втратити. Майте на увазі, що *Пілсудський* не дрімає, і його агентура на Україні багатократно сильніша, ніж думають *Реденс* (голова ДПУ УСРР) або Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) знаходиться не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті — прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть гірші, ці елементи не згаятимуться відкрити фронт всередині (і поза) партії, *проти* партії» (Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг.). Генсека особливо турбувало те, що рад. Україна межувала з другою Україною — у складі Польщі.

Підтвердженням того, що сталінський удар спрямовувався по українцях, серед яких було чимало селян, а не навпаки, служить також включення в орбіту Голодомору Пн.-Кавказького краю, який за переписом 1926 населяли 915,4 тис. українців у Кубанському окрузі, 498,3 тис. — у Донському окрузі, 103,2 тис. — у Краснодарському р-ні (Українська людність в СРСР. Варшава, 1931). Мешканці всіх 37 районів з переважаючим укр. населенням сприйняли кампанію українізації з величезним ентузіазмом. На Пн. Кавказі в кордонах РСФРР виникала третя Україна з перспективою її майбутнього возз'єднання з УСРР, що неприємно вражало керівників партії. 10 грудня 1932 політбюро ЦК ВКП(б) ініціювало таємну постанову про хлібозаготівлі на Пн. Кавказі, в якій українізація уперше в офіційному документі поділялася на «більшовицьку» і «петлюрівську». Українізація поза УСРР припинялася назавжди. Від політики українізації в УСРР влада відмовитися не могла, тому що українці як титульна нація союзної республіки повинні були володіти зовнішніми ознаками суверенності. Однак, щоб попередити перероста́ння офіційної українізації в «петлюрівську», очільники Кремля розгорнули в УСРР масштабний погром нац. інтелігенції.

Отже, будучи зовні соціоцидом, Голодомор 1932—33 в рад. Україні повністю відповідає критеріям Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 09.12.1948.

С.В. Кульчицький.

ГОЛОДОМО́РУ В УКРАЇ́НІ 1932—33 ДЕМОГРА́ФІЯ — див. *Демографія Голодомору в Україні 1932—33.*

ГОЛОДОМО́РУ ГІС — А́ТЛАС — див. *МАПА: цифровий атлас України* (*MAPA: Digital Atlas of Ukraine*).

«ГО́ЛОС АМЕ́РИКИ» (англ. Voice of America, VOA) — мультимедійна радіотелеелектронна система, що веде мовлення 48 мовами у різних країнах світу. Світова аудиторія «Г. А.» становить бл. 280 млн осіб щотижня. Фінансується Конгресом США. Штабквартира у м. *Вашингтон* (з 1953).

Радіостанція «Г. А.» була створена урядом США 1941 у м. Нью-Йорк для протидії німецько-нацистській пропаганді під час *Другої світової війни*. Вперше вийшла в ефір нім. мовою 1 лютого 1942 на території Європи через передавачі Бі-Бі-Сі. На січень 1943 мовлення велося 27 мовами, на 1944 — понад 40. Кількість нац. відділів та обсяг їх мовлення змінюються залежно від пріоритетів уряду США та ситуації в світі. Так, у квітні 1946 радіомовлення скоротили з понад 40 до 23 мов, на серед. 1951 — розширили до 45 мов, в 2001 — 53 мови.

Від створення до 1945 «Г. А.» підпорядковувався Управлінню військ. інформації, 1945—53 — Держ. департаменту, 1953—99 — Інформаційному агентству, з 1999 — Раді керуючих з питань мовлення США (Агентство США з глобальних медіа). Статут «Г. А.» набув чинності як закон США у 1976. Зафіксував незалежність «Г. А.» від уряду США, визначив основні завдання і принципи роботи: подання точної, достовірної, об'єктивної, виваженої, вичерпної інформації; збалансоване і різнобічне відображення усіх сегментів амер. сусп-ва; адекватна й ефективна презентація політики США. Згідно з принципом про «два джерела» усі отримані відомості перевіряються щонайменше двома ін. незалежними джерелами. Наголошується, що «Г. А.» не є виразником позиції уряду США. На території США трансляція не велася до 2013.

У період *Холодної війни* «Г. А.» був важливим елементом політ. і психологічного впливу на *СРСР* та країни соціалістичного блоку. Наприкінці 1940-х рр. створено Рос. (1947) та *Український відділи* (1949); з 1951. «Г. А.» розпо-

С.Т. Голубович.

чав мовлення литов., латв., естон., грузин., вірм. та азербайджанською мовами. З усіх зарубіжних радіостанцій в СРСР «Г. А.» мав найбільше слухачів (у 1980-х рр. — бл. 30 млн). Рад. спецслужби систематично глушили сигнал «Г. А.» як одного з «ворожих голосів» (узагальнена назва зарубіжних радіостанцій — «Голос Америки», «Свобода», «Німецька хвиля», Бі-Бі-Сі та ін.); отримання і поширення його інформації переслідувалося аж до позбавлення волі. Глушіння «Г. А.» в СРСР, зокрема в Україні, припинилося 1988.

Глобальні зміни (завершення холодної війни, зміна геополітичної ситуації, нові загрози нац. і глобальній безпеці) зумовили появу нових пріоритетів в інформаційній політиці «Г. А.» — боротьба з міжнар. тероризмом. З 2004 до кінця 2014 послідовно скорочувалося радіомовлення на країни Сх. Європи та країни, що вступили до НАТО, і вже мають власні розвинені демократичні медіа (*Естонія*, *Латвія*, *Литва*, *Польща*, *Угорщина*, *Чехія*, *Словаччина*, *Словенія*, *Сербія*, *Хорватія*, *Боснія*, *Румунія*, *Росія*, *Україна*, *Македонія*, *Болгарія*, *Греція*, *Індія*), натомість збільшено обсяг мовлення на мусульманські країни Близького Сходу, Південно-Сх. Азії, Африки.

На поч. 21 ст. «Г. А.» — одна з найпотужніших світових мультимедійних мереж (радіо, телебачення, інтернет та мобільні додатки, кабельні системи, станції-сателіти), найбільша цифрова аудіосистема світу. Сигнал подається зі штаб-квартири через супутники на країни Африки, Азії, Центральної і Пд. Америки, Сх. Європи та Близького Сходу. Налічує понад 1 тис. співробітників, 20 корпунктів у країнах мовлення; отримує інформацію з багатьох незалежних джерел. З 1998 здійснює цілодобове мовлення англ. на усі регіони світу. З січня 1994 інформація «Г. А.» доступна у мережі Інтернет. У 2000 створено гол. портал «Г. А.» www.voanews.com (до 2005 — 6-й в рейтингу найкращих новинних сайтів світу), що пропонує текстові, аудіо- та відеоматеріали усіма мовами, які використовує «Г. А.».

До програми «Г. А.» входять новини, інформаційні, аналітичні, навч., муз. передачі. Кожен із відділів, що ведуть мовлення іноземними мовами, готує програми, адаптовані до відповідних нац. аудиторій, а також щоденний редакторський випуск, що відображає діяльність та позицію уряду США з актуальних суспільно-політ. питань.

З 1942 по 2016 «Г. А.» очолювало 32 дир., починаючи з відомого амер. актора Дж.Гаусмана (лютий 1942 — липень 1943). Серед них найдовше: Ф.Д.Колер (жовтень 1949 — вересень 1952), Г.Луміс (липень 1958 — березень 1965), К.Гіденс (вересень1969 — квітень 1977), Р.В.Карлсон (листопад 1986 — вересень 1991), Д.С.Джексон (вересень 2002 — жовтень 2006), Д.Остін (жовтень 2006 — червень 2011), з квітня 2024 — М.Абрамовіц. З березня 2025 «Г.А.» призупинив роботу.

Офіційний вебсайт «Г. А.»: www.voanews.com

Літ.: About VOA (20/03/2015). Web: http://www.insidevoa.com; *Alan L., Heil Jr.* Voice of America: A History. New York: Columbia University Press, 2003; *Rawnsley Gary D.* Radio Diplomacy and Propaganda: the BBC and VOA in International Politics, 1956—64. New York: St. Martin's Press, 1996; *Shulman, Holly Cowan.* The Voice of America: Propaganda and Democracy 1941—1945. Madison: The University of Wisconsin Press, 1990; *Walter R. Roberts.* The Voice of America — Origins and Recollections. «American Diplomacy», 2009, Oct. 26, Jan. 11, 2011; *Sukhobokova O.* «We shall tell you the thuth»: «Voice of America» in the global information space (1940-ies — beginning of the XXI century). «Intermarum: history, policy, culture», 2020, iss. 7. Web: https://doi.org/10.33287/112008

О.О. Сухобокова.

ГОЛУБО́ВИЧ Сидір (Ізидор) Тимофійович (06.03.1873—12.01.1938) — правознавець, громадсько-політ. і держ. діяч. Д-р права (1902).

Н. у с. Товстеньке (нині Чортківського р-ну Терноп. обл.) у сім'ї селян. Закінчив 1893 г-зію у м. *Тернопіль*, до 1897 студіював право у Львівському ун-ті, очолював деякий час т-во «*Академічна громада*». Проживав 1900—14 у Тернополі, працював адвокатом. Проводив громадсько-політ. і культурно-освітню роботу: голова окружних філій «*Просвіти*» і «Сокола» (від 1904), секретар Подільської ради (від 1906), «Руської бесіди» (від 1903), редактор газ. «Подільський голос» (1904—06). Співзасновник і один з кер. Повітового кредитного т-ва, Подільського союзу кооператив, т-ва «Народний дім». Був оборонцем на політ. процесах, зокрема, одним з адвокатів 1908 М.*Січинського*, 1911 — студентів-українців на «процесі 101».

Обраний 1911 послом (депутатом) австрійс. парламенту, 1913 — послом *Галицького сейму*. Належав до провідних діячів УНДП (див. *Українська національно-демократична партія*). За часів *Першої світової війни* входив до *Загальної Української Ради* (від травня 1915), співпрацював із *Союзом визволення України*. Переїхав восени 1915 з *Відня* у *Львів*, очолив Центральний банк і редакцію газ. «*Українське слово*».

Учасник конституювання 18—19 жовтня 1918 і член *Української Національної Ради ЗУНР*. Призначений 9 листопада держ. секретарем судівництва в уряді республіки. Брав участь у розробці законів ЗУНР та її тимчасової конституції, виробленні умов злуки *Української Народної Республіки УНР* і ЗУНР в єдину державу. В середині грудня 1918 став в. о. голови уряду, який тоді перебував у Тернополі. Затверджений 4 січня 1919 УНР в Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*) головою *Державного Секретаріату ЗУНР*; обіймав одночасно посади держ. секретаря фінансів і держ. секретаря торгівлі та промислу.

Уряд на чолі з Г. у складних умовах воєнної розрухи, польсько-укр. війни і несприятливої міжнар. ситуації провів чималу роботу зі створення і розбудови органів держ. влади в центрі і повітах, утвердження правопорядку і законності, забезпечення стабільності у суспільстві, здійснення соціальної політики, створення боєздатної армії. Разом із тим затягував вирішення гол. питання — земельного, а також багатьох соціальних проблем, недостатньо боровся з корупцією, не вів ефективної зовнішньополіт., дипломатичної діяльності.

9 червня 1919 у м. *Заліщики*, коли вся повнота влади в ЗУНР була передана Диктатору *Є.Петрушевичу*, Г. призначений уповноваженим із внутрішніх справ. Після переходу *Українська Галицька армія* (УГА) в Східну Україну перебував у м. *Кам'янці-Подільському*. У серед. листопада 1919 разом з кер-вом ЗУНР виїхав до *Відня*. За дорученням уряду ЗУНР в екзилі вів переговори із зарубіжними політ. силами.

Восени 1923 повернувся у Львів. Був одним із лідерів *Української трудової партії*, а після її розколу в квітні 1924 створив й очолив Народно-трудову партію. Брав участь у підготовчій роботі зі створення УНДО (див. *Українське національно-демократичне об'єднання*) і виробленні його політ. платформи; на установчому з'їзді УНДО у липні 1925 обраний до Народного комітету УНДО. Влітку 1926 з різних причин залишив політ. діяльність. Продовжував працювати адвокатом у Львові, від 1931 — у містечку Заложці (нині с-ще *Залізці* Терноп. обл.).

П. у м. Львів, похований на Личаківському цвинтарі.

У Львові і Тернополі іменем Г. названо вулиці. НБУ випустив 2008 ювілейну монету «Сидір Голубович».

Літ.: *Курилишин К.* Сидір Голубович. У кн.: Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923: Уряди. Постаті. Львів, 2009; *Кравецька О.* Урядова діяльність Сидора Голубовича в період державотворення ЗУНР (1918—1919 рр.). «Мандрівець», 2009, № 4; *Гуцал П.* Голубович Сидір (Ісидор) Тимофійович. «Українська журналістика в іменах», вип. 17. Львів, 2010; *Кравецька О.* Громадсько-політична діяльність Сидора Голубовича у 1906—1914 рр. «Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка». Сер.: Історія, вип. 2. Тернопіль, 2010.

П.З. Гуцал.

ГОЛЬЧЕ́ВСЬКІ (Ґольчевські) Франк (Golczewski Frank) (н. 08.10.1948) — історик-славіст.

Н. у м. Катовіце (Сілезія, *Польща*). Походить з родини торг. клерка і фармацевта. У 1957 разом із батьками емігрував із Польщі до *Німеччини*. У 1967 закінчив г-зію Гельмгольца у м. Гільден (земля Пн. Рейн-Вестфалія, ФРН). Вивчав історію, філософію, славістику, англійську мову та педагогіку у Кельнському ун-ті (1969—73). Захистив докторську дис. «Образ Німеччини у Польщі 1918—39 рр.» (1973). Наук. співробітник східноєвроп. відня Федерального агентства громадян. освіти та асистент Вищої пед. школи Рейнланду. Викладав історію у г-зії Гельмгольца у м. Гільден (1975—81). У 1979 здобув габілітацію на підставі своєї студії про польсько-єврейс. взаємини 1881—1922. Від 1983 проф. ун-ту м. Оснабрюк (земля Нижня Саксонія, ФРН). Від 1983 проф. сучасної історії у Гамбурзькому військ. ун-ті. У 1994—2014 проф. східноєвроп. історії Гамбурзького ун-ту. Автор низки студій з історії *Центральної та Східної Європи*, зокрема Польщі й України, історії єврейс. спільноти і міжнаціональних взаємин. Член ради дир. Східного ін-ту у м. Люнебург (земля Нижня Саксонія, ФРН) та Ін-ту історії нім. євреїв у м. Гамбург (ФРН). В істор. студіях Г. тримається думки про складну палітру політ. минувшини 19—20 ст., передусім *Другої світової війни*, котру не можна звести винятково до протистояння антигітлерівської коаліції з нацистською Німеччиною та її союзниками. На думку Г., нереально представити єдиний нац. наратив про Другу світову війну з огляду на складні, переплетені, суперечливі події та строкатий склад їх учасників, які об'єктивно пропонують розмаїтий, мозаїчний горизонт інтерпретацій, прочитань, оцінок. Водночас Г. обстоює тезу, що східноєвроп. наук. спільнотам доведеться здолати чимало труднощів, аби визнати наявність негативних подій і вийти з поля домінування лише «позитивних сенсів» в їхніх нац. історіях. Як історик Г. визнає певну роль *Організації українських націоналістів* (ОУН) і *Української повстанської армії* (УПА) у буд-ві нації, проте гадає, що ані радянські, ані пострадянські українці не орієнтувалися на націоналістичну модель у процесі створення сучасної держави.

Тв.: Das Deutschlandbild der Polen 1918—1939. Eine Untersuchung der Historiographie und der Publizistik. Düsseldorf, 1974; Polnisch-jüdische Beziehungen 1881—1922. Eine Studie zur Geschichte des Antisemitismus in Osteuropa. Wiesbaden, 1981; Gegenwartsgesellschaften: Polen. Stuttgart, 1982 (у співавтор.); Kölner Universitätslehrer und der Nationalsozialismus. Personengeschichtliche Ansätze. Köln 1988; Zur deutschen Ukraine-Politik 1918—1926. У кн.: Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas. Festschrift für Günther Stökl. Stuttgart, 1991; Das ukrainische Reichsbank-Guthaben von 1918. У кн.: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1991, bd. 39; Politische Konzepte des ukrainischen nichtsozialistischen Exils (Petljura — Lypynskyj — Donzow). У кн.: Ukraine — Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden-Baden 1993; Polen, Ukrainer und Juden in Lemberg 1918. У кн.: Slavica Gandensia. 1993, bd. 20; Die ukrainische und die russische Emigration in Deutschland. У кн.: Russische Emigration in Deutschland 1918 bis 1941. Berlin 1995; Deutschlands Ukraine-Politik 1918—1926. У кн.: Nationalities Papers. 1996, vol. 24; 1997, vol. 25; Die Ukraine und die Oktoberrevolution. У кн.: 1917—1918 als Epochengrenze? Wiesbaden, 2000; Die Kollaboration in der Ukraine. У кн.: Kooperation und Verbrechen: Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa, 1939—1945. Göttingen, 2003; Shades of Grey: Reflections on Jewish—Ukrainian and German—Ukrainian Relations in Galicia. У кн.: The Shoah in Ukraine. History, Testimony, Memorialization. Bloomington, 2008; Deutsche und Ukrainer, 1918—1939. Paderborn, 2010; Суперечлива традиція ОУН—УПА та націотворення. У кн.: Україна: процеси націотворення. К., 2011; Stosunki etniczne w Białymstoku podczas drugiej wojny światowej. У кн.: Stodunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok і Wolno 1939—1941—1944/45. Białystok, 2011; Galizien — von der Multikultur zur Monokultur. У кн.: Jüdisches Leben, jüdische Kultur und Literatur in Galizien und der Bukowina. Bonn, 2012; Ghettos in der Ukraine im Zweiten Weltkrieg. У кн.: Lebenswelt Ghetto. Wiesbaden, 2013; Die Verortung von Auschwitz. Der oberschlesische ‚Oststreifen' im Zweiten Weltkrieg. У кн.: Auschwitz als Aufgabe. Berlin, 2013; Reichskommissariat Ukraine und Ostukraine. Ghettoarbeit während des Massenmords. У кн.: Arbeit in den nationalsozialistischen Ghettos. Osnabrück, 2013; Sowjetunion. У кн.: Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus. Berlin; Boston, 2015; Відтінки сірого: роздуми про єврейсько-українські та німецько-українські стосунки в Галичині. У кн.: Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. К., 2015; Nationale, städtische und kirchlich-religiöse Erinnerungsorte: Unterscheidungsversuche im Geiste Pierre Noras am Beispiel der baltischen Großstädte Riga und Tartu. У кн.: Religionsgeschichtliche Studien zum östlichen Europa: Festschrift für Ludwig Steindorff zum 65. Geburtstag. Stuttgart, 2017.

Літ.: Univ.-Prof. (em.) Dr. Frank Golczewski. Web: https://www.geschichte.uni-hamburg.de

О.В. Ясь.

ГОНЧА́Р Борис Михайлович (01.03.1945—22.03.2015) — д-р істор. н., проф., засновник однієї з найбільших в Україні наук. шкіл американістів та міжнародників.

Н. у с. Липянка Шполянського р-ну *Черкаської області*. Працював робітником цукрового з-ду с-ще Капітанівка Новомиргородського р-ну *Кіровоградської області*. У 1964—69 навч. на істор. ф-ті Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Працював лектором республіканського *Товариства «Знання» України*.

Ф. Гольчевські.

Б.М. Гончар.

Після закінчення аспірантури у 1974 працював на кафедрі нової та новітньої історії. У 1974 захистив канд. дис. «Середземноморська політика США (1968—1973)». У 1976—83 працював заступником декана істор. ф-ту. У 1991—2015 зав. кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн істор. ф-ту Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка. У 1994 захистив докторську дис. «Фактор регіональних конфліктів у процесі формування та реалізації політики США щодо СРСР в 70—80-ті роки». Професор цієї ж кафедри з 1995; академік Академії вищої школи України.

Автор понад 300 наук. і навчально-методичних праць. Досліджував зовнішню політику США, міжнар. відносини, дипломатичну історію періоду *Першої світової війни*. Стажувався і брав участь у наук. програмах у США, *Великій Британії*, *Франції*, *Австрії*, *Югославії*. Був членом спеціалізованих вчених рад із захисту докторських і канд. дис. істор. ф-ту та Інституту міжнар. відносин, членом експертної комісії ВАК України з істор. наук і редакційних колегій низки фахових наук. журналів. Підготував чотирьох докторів (Н.Л.*Яковенко*, О.П.Машевський, Н.Д.Городня, Н.В.Слободян) і понад 30 канд. істор. н. Викладав навчальні курси «Нова історія країн Європи і Америки, 1870—1918», «Американсько-російські відносини (кінець 18 ст. — 1917) і «Мемуарна література — джерело вивчення дипломатичної історії Першої світової війни». Нагороджений відомчими відзнаками. П. у Києві.

Праці: «Кризова дипломатія» СРСР і США в конфліктах «третього світу» (1970—1980-ті роки). К., 1992; Фактор регіональних конфліктів в процесі формування та реалізації політики США відносно СРСР в 70—80-ті роки. К., 1994; Всесвітня історія. Нова історія. К., 2000; Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки. К., 2001; Міжнародні відносини та зовнішня політика 1900—2000 рр. К., 2001; Нова історія країн Європи та США (1870—1918). К., 2008; Американська адміністрація Барака Обами та іранська ядерна програма. «Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили». Серія «Історія». Миколаїв, 2010, вип. 147, т. 154; Нова історія країн Західної Європи й Північної Америки. XVII — 60-ті рр. XIX ст. К., 2013.

О.П. Машевський.

ГОРІН Павло Йосипович (справжнє прізвище Коляда) (27(15).01. 1900—25.04.1938) — історик, організатор рад. істор. науки, держ. діяч. Д-р істор. н. (1934). Академік Білоруської АН (1931).

Н. у м. Береза Картузька Пружанського пов. Гродненської губ. (нині м. Береза Брестської обл., *Білорусь*). З 1910 навч. у г-зії у м. Брест-Литовський (нині м. Брест, Білорусь), з 1915 після евакуації під час *Першої світової війни* до м. Арзамас (нині РФ) навчання продовжив у г-зії м. Нижній Новгород (нині РФ). 1918 в Арзамасі вступив до лав РКП(б). Після повернення у 1918 до м. Береза Картузька став чл. ревкому, створив та очолив волосну парт. орг-цію РКП(б). Згодом вступив добровольцем до Червоної армії, був політпрацівником у 15-й армії. 1920 литовсько-білорус. відділом ЦК РКП(б) направлений на навчання до Комуністичного ун-ту ім. Я.М. Свердлова, який закінчив 1921. За рекомендацією М.*Покровського* у 1923—25 навчався на істор. відділі Ін-ту червоної професури у *Москві*.

Учень М.Покровського, один із чільних істориків-марксистів серед. 1920-х — першої пол. 1930-х рр. Один із організаторів марксистських істор. установ та періодичних видань. З 1925 — учений секретар щойно створеного *Товариства істориків-марксистів*, з 1929 — заст. дир. Ін-ту історії *Комуністичної академії* (1930 обраний дійсним чл. Комакадемії). Один із організаторів першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів, де виступив із різкою критикою «національних ухилів» концепції М.*Яворського*. Один із засн. і ред. ж. «*Историк-марксист*» (1926—33), один із ред. ж. «История пролетариата СССР» (1930—31), заст. редактора ж. «Пролетарская революция» (1927—30). Наприкінці 1930 за рішенням ЦК ВКП(б) направлений на роботу до *Мінська*. У 1931 обраний академіком і президентом Білорус. АН. Одночасно 1931 очолив академічний Ін-т історії.

Учасник 7-го Міжнар. істор. конгресу у *Варшаві* (1933), де виголосив доповідь про нац. політику царської *Росії* у *Польщі*, а заразом виконав таємне доручення польс. секції Комінтерну (привіз із Москви гроші для ЦК КП Зх. Білорусі).

З грудня 1935 — заст. голови Комітету із завідування вченими та навч. закладами ЦВК СРСР, через що з лютого 1936 звільнений від обов'язків президента Білорус. АН. З травня 1937 — зав. кафедри історії СРСР, декан істор. ф-ту Моск. держ. ун-ту (фактично в ун-ті не працював), ред. відділу історії Великої радянської енциклопедії.

1931—36 — чл. ЦК КП(б) Б, канд. у чл. бюро ЦК КП(б)Б, чл. ЦВК і президії ЦВК Білорус. РСР, 1935—37 — чл. ЦВК СРСР. Очолював 1926—28 Т-во політемігрантів Зх. Білорусі.

З січня 1936 — чл. комісії ЦК ВКП(б) і РНК СРСР із підготовки підручників з історії, голова її підкомісії з видання істор. літератури. Голова авторського колективу вчителів Краснопресненського р-ну Москви, що готував підручник з історії СРСР (у серпні 1937 підготовлений текст був відзначений заохочувальною премією).

Арештований у 1937, безпідставно звинувачений в участі у «бухаринсько-націоналістично-троцькістській антирадянській організації» та «шпигунській діяльності на користь Польщі». За вироком Військової колегії Верховного суду СРСР від 25 квітня 1938 того ж дня розстріляний і похований на розстрільному полігоні «Комунарка» (Моск. обл., РФ). Реабілітований 1955 Військовою колегією Верховного суду СРСР.

Автор праць з історії рос. революції 1905—07, зокрема історії рад робітн. депутатів; історії рос. пролетаріату; марксистської історіографії. Активно виступав проти теорії Л.*Троцького* про перманентну революцію. 1931 у моск. ж. «Большевик» дискутував із О.Ярославським про характер революції 1905—07. Один із редакторів видання зібрання творів В.*Леніна* у 12 т. білорус. мовою (1929—34).

Праці: Советы рабочих депутатов и социал-демократия в 1905 г. «Записки Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова», 1924, т. 2; Очерки по истории Советов рабочих депутатов в 1905 году. М., 1925; «Ошибки» истории и «непогрешимость» т. Троцкого. «Пролетарская революция», 1927, № 6; Пролетариат в 1917 г. в борьбе за власть. М.; Л., 1927; М. Н. Покровский как историк первой русской революции. «Историк-марксист», 1928, № 9; Рец. на

кн.: Яворський М. Історія України у стислому нарисі. К., 1928. «Правда», 1929, 10 февраля; О роли пролетариата в революционном движении Украины (К предстоящей украинской конференции историков-марксистов). «Большевик», 1930, № 1; К вопросу о характере революции 1905 г. «Историк-марксист», 1930, т. 20; Таблицы по истории ВКП(б) и революционного движения в России: Синхронология событий с 1898 по 1917 гг. М.; Л., 1929; М. Н. Покровский — большевик-историк. Минск, 1933; О некоторых ликвидаторских взглядах на историческую науку. «Большевик», 1936, № 7.

Літ.: *Алаторцева А.И.* Журнал «Историк-марксист» 1926—1941 гг. М., 1979; Возвращенные имена: Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий. Минск, 1992; *Артизов А.Н.* Судьбы историков школы М. Н. Покровского (середина 1930-х годов). «Вопросы истории», 1994, № 7; Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі : Да 70-годдзя ўтварэння. Мінск, 1999; *Падлужны А.І., Сташкевіч М.С., Токараў М.У.* Павел Восіпавіч Горын (Да 100-годдзя з дня нараджэння). «Весці НАН Беларусі. Сер. гуманіт. навук», 2000, № 1; Президент Академии наук академик П. О. Горин: Выступления и статьи, посвященные 100-летию со дня рождения. Минск, 2001; Институт истории Национальной академии наук Беларуси в лицах (1929—2008 гг.): Биобиблиографический справочник. Минск, 2008; Академик П. О. Горин: Документы и материалы. Минск, 2011; *Ахремчик Р.* Президенты НАН Беларуси: история Академии наук в лицах. «Наука и инновации» (Минск), 2014, № 2.

О.В. Юркова.

ГОРЛЕ́НКО Володимир Федорович (21.11.1927 — 14.10.2010) — етнограф. Д-р істор. н. (1990).

Н. у с. Вовне Шосткинського р-ну Сумської обл. Закінчив *Московський університет* (1953). Від 1957 — в Ін-ті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського (ІМФЕ) (АН УРСР): 1975—80 — зав. відділу етнографії, 1981—2004 — провідний наук. співробітник; за сумісництвом — викладач етнографії у вишів Києва (1965—71 — у Київ. ун-ті, вів спецкурс «Історія укр. етнографії», спецсемінар «Культура і побут укр. народу»). Автор публікацій, монографій з історії, теорії та методики укр. етнографії, матеріальної к-ри українців, питань укр. народознавства. Під кер-вом і за участю Г. підготовлено праці: «Етнографія Києва і Київщини» (1986), «Традиції народно-побутової культури українців», Регіональний історико-етногр. атлас України, *Білорусії* та *Молдавії*. Вип. 1. Народна землеробська техніка (обидві не опубліковані.). Один з організаторів та членів. науково.-методичної ради Київ. музею нар. арх-ри і побуту УРСР (нині *Національний. музей народної. архітектури та побуту України*). Член редколегії міжнар. видання «Ethnologia Slavica».

П. у м. Київ.

Праці: Нове про творчу та суспільно-політичну діяльність Т.Г. Шевченка. «Рад. літературознавство», 1959, № 2; Нариси з історії української етнографії. К., 1964; Народна землеробська техніка українців. К., 1971; Традиційно-побутова культура і звичаї українців другої половини XVII—XVIII ст. У кн.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; З історії формування наукової методики народознавства. «НТЕ», 1980, № 4; Об этнониме «черкаси» в отечественной науке конца 18 — первой половины 19 ст. «Сов. этнография», 1982, № 3; Спільнослов'янські елементи в традиційній матеріальній культурі українців. К., 1983; До питання етнографічної типології народних землеробських знарядь українського селянства. «Народна творчість», 1984, № 4; Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX в. К., 1988; Украинцы. У кн.: Народы мира. М., 1988; Становлення і розвиток матеріальної культури української народності (XIV — середина XVII ст.). У кн.: Укр. народність: Нариси політ. та соціально-етнічної історії. К., 1990; Українці: Історико-етнографічне дослідження. К., 1999; Литвини північної України — ймовірний уламок нащадків племені літописних сіверян. «Пам'ятки України», 2001, № 1—2.

Літ.: *Курочкін О.* Володимир Горленко: До 70-річчя від дня народження. «НТЕ», 1997, № 5—6; *Борисенко В.* До 90-річчя від дня народження видатного етнолога Володимира Горленка. «НТЕ», 2017, № 6 (370).

В.А. Старков.

ГОРОДЕ́НСЬКІ КНЯЗІ — гілка *Рюриковичів*, представники якої у 12 ст. князювали у м. Городен.

Походження Г. к. і локалізація їхнього князівства дискусійні. До Г. к. належать Всеволодко (чий він син, джерела не повідомляють; 1116 одружився з Агафією, донькою *Володимира Мономаха*; 1127 вперше згаданий як городенський князь, п. 1141/42) і його сини: Борис (згадується 1144 і 1151), Гліб (1144 і 1167), Мстислав (1167 і 1184). Майже усі згадки про Г. к. пов'язані з їхньою участю у воєнних коаліціях, очолюваних київ. князями (походи на полоцьких кн. 1127), галицького князя (1144), *половців* (1167, 1184), оборона *Києва* від суздальського князя та його союзників (1151). Всеволодко мав двох доньок (невідомих на ім'я), яких у 1144/45 одружили з Володимиром Давидовичем (онуком *Святослава Ярославича*) та Юрієм Ярославичем (онуком *Святополка Ізяславича*).

В.Ф. Горленко.

В історіографії відомо дві версії, хто міг бути батьком Всеволодка Городенського: 1) *Давид Ігорович* (традиція, що йде від В.*Татищева*); 2) Ярослав, син *Ярополка Ізяславича* (припущення О.Назаренка). Для обгрунтування обох версій залучають дані *сфрагістики* та *ономастики*, аналізують князівські шлюби та ін.

Щодо локалізації літописного м. Городен (а отже, і Городенського князівства) заслуговують на увагу дві версії: 1) це сучасне м. Гродно (обласний центр у *Білорусі*) у верхній течії Німану; 2) його треба шукати у пониззі річок Горині і Стиру (правих прит. *Прип'яті*). На користь першої версії говорить археол. характеристика Гродна, яка відповідає статусу князівської столиці (площа *городища* 3—4 га, два мурованні храми, потужний культ. шар); натомість городища у пониззі річок Горині і Стиру, з якими намагаються ототожнити Городен, або не мають давньоруського культурного шару, або занадто маленькі за площею; крім Г. к., бракує ін. претендентів на роль володарів князівства у Поніманні. На користь другої версії свідчить активна участь Г. к. у воєнних кампаніях на теренах Пд. Русі — адже у периферійному Поніманні існувала потенційна загроза набігів *ятвягів* і литви, а така ситуація вимагала би постійної присутності князя.

Літ.: *Назаренко А.В.* Городенское княжество и городенские князья в XII в. У кн.: Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. М., 2000; *Плахонін А.* Всеволодко Городенський: Василь Татищев та джерела до вивчення генеалогії Рюриковичів. У кн.: Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, т. CCXL. Львів, 2000; *Плахонін А.* Князівство Всеволода Городенського: до питання про локалізацію. У кн.: Історико-географічні дослідження в Україні, число 6. К., 2003; *Плахонин А.Г.* «История Российская» В. Н. Татищева и исследование генеалогии Рюриковичей. У кн.: Средне-

вековая Русь, вып. 4. М., 2004; *Назаренко А.В.* Древняя Русь и славяне (Историко-филологические исследования). М., 2009; *Кибинь А.С.* Городенская волость в XII веке. У кн.: Русские древности: К 75-летию проф. И. Я. Фроянова. СПб., 2011.

Д.Я. Вортман.

ГОРОДНИ́ЦЬКИЙ ГЕО́РГІЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. монастир у с-щі *Городниця* Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл., на березі р. Случ (прит. Горині, бас. *Дніпра*). Засн. 1891 як жін. громада при дерев'яній церкві св. Георгія Побідоносця, що була споруджена 1744 коштом парафіян містечка Городниця.

За ініціативи і коштом волин. і житомир. єпископа *Антонія* (Храповицького) був збудований мурований семибанний Георгіївський собор. 1903 він був освячений, а дерев'яну церкву 1744 переосвятили на честь св. Симеона Стовпника; споруджено келії. Арх-ра Георгіївського собору орієнтована на *Володимирський собор* у *Києві*.

1914 невелика жін. громада була скасована, затверджений чол. монастир. 1923 Г. Г. м. було закрито, Георгіївський собор сплюндровано, Симеонівську церкву у 1930-х рр. підірвали. 1945 Георгіївський храм було відкрито як парафіяльний, 1979 при ньому склалася чернеча громада з чол. і жін. від-нями. 1989 Г. Г. м. було офіційно відкрито, 1994 він отримав статус ставропігійного

Городницький Георгіївський монастир. Георгіївський собор. Фото початку 21 ст.

Української православної церкви (Моск. патріархату) (УПЦ (МП) (див. *Ставропігія*). Відреставровано Георгіївський собор. На місці зруйнованої Симеонівської церкви споруджено одноіменний мурований літній храм. 1995 споруджено двоповерховий мурований келійний корпус, у якому 1997 освячено теплий храм ікони Богоматері «Утамуй мої печалі».

При Г. Г. м. влаштовано велике госп-во. Відкрито недільну школу. У Г. Г. м. бл. 30 насельників. На 2006 при обителі існує також жін. чернеча громада на честь ікони Богоматері «Утамуй мої печалі» (бл. 50 сестер). Сестри організували гаптарну майстерню.

Літ.: *Теодорович Н.И.* Ист.-статист. описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 1. Почаев, 1888; *Суржик Л.* «И души серебряные нити». «Зеркало недели», 1998, № 25; Чудотворные и местночтимые иконы Св. Руси, на земле украинской просиявшие, ч. 2. К., 2005; *Кочетов Д.Б., Спрингис Е.Э.* Городницкий во имя великомученика Георгия Победоносца мужской монастырь. У кн.: Православная энциклопедия, т. 12. М., 2006.

Ред.

ГОРОДО́К — місто Львів. р-ну *Львівської області*. 1906—39 — Городок-Ягеллонський. Розташований на р. Верещиця (прит. *Дністра*). Населення 17,8 тис. осіб (2013).

Вперше згадується у *Галицько-Волинському літописі* у статті за 1213 (в описі подій 1219; див. *Городок Галицький*). Одна з фортець *Галицького князівства*, центр соляної торгівлі (відомий під назвою Городок-Солоний). Від 1349 — у складі Польс. королівства (*Королівство Польське*). 1389 король польс. і великий кн. литов. Владислав II *Ягайло* надав Г. *магдебурзьке право* і 100 *ланів* для осадження (4 лани були відведені для війтівства). На місці давньоруського *дитинця* було споруджено замок (зруйнований у серед. 17 ст.). Місто мало три передмістя: Львівське, Заставське (Дроздовицьке) і Черлянське. Г. був центром *староства*, а також *повіту* (згадки про Городоцький пов. зустрічаємо в джерелах до серед. 16 ст.). Певний час тут діяв *гродський суд*.

Г. був розміщувався на важливому торг. шляху — *Краківській дорозі*. Розвитку міста як торг. центру посприяв отриманий 1469 привілей на два *ярмарки* на рік і на щотижневі *торги* в четвер. Крім того, місто володіло *правом*

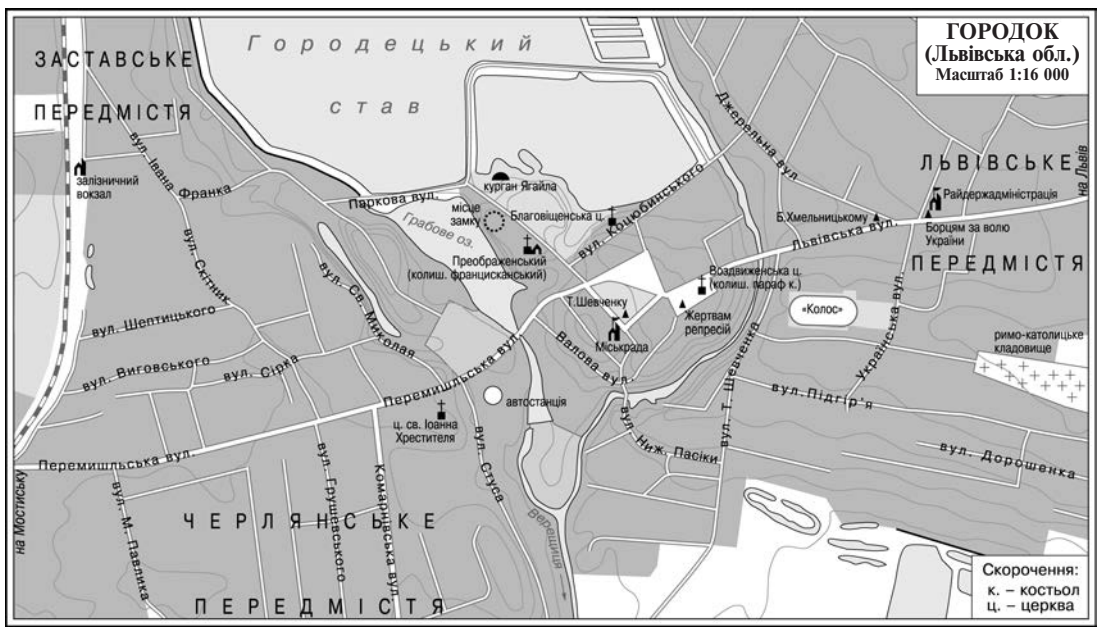

складу солі. В Г. розвивалися ремесла.

Неподалік міста відбулася *Городоцька битва 1655*. У жовтні 1672, під час Польсько-турец. війни 1672—76, Г. був спустошений осман. загоном на чолі з Омаром Алі.

Населення міста складалося з українців, поляків та євреїв. Для захисту інтересів укр. населення 1591 було створено *Городоцьке братство* і школу при ньому. Для євреїв 1680 у межах міста було локовано новий міськ. осередок — Гнін, названий на честь старости Я.Гнінського. Згідно з ген. люстрацією 1765 у Г. проживали понад 5,3 тис. осіб (майже 40 % населення Городоцького староства).

Після встановлення австрійс. влади в *Галичині* (1772) у Г. з'явилися нім. переселенці. На пд.-сх. околиці міста була заснована колонія Фордерберг. 1861 через Г. пролягла залізниця *Перемишль—Львів*. Від 1867 Г. — повітовий центр. У місті діяло кілька дрібних пром. підпр-в. 1883 тут була організована рільнича школа 1890 у місті проживали 10,7 тис. осіб. На початку *Першої світової війни* неподалік Г. відбувся бій між рос. та австро-угор. арміями (24—29 серпня 1914).

1 листопада 1918 у місті встановлено владу *Західноукраїнської Народної Республіки*. Неподалік Г. проходила *Вовчухівська операція 1919*. Від 1919 Г. — у складі Польщі, центрального повіту *Львівського воєводства*. 1921 тут проживали 10,5 тис. осіб. Серед культурно-освіт. закладів у Г. функціонували клуб укр. т-ва «Поміч» і клуб т-ва «Сокіл».

30 листопада 1932 боївка *Організації українських націоналістів* під кер-вом Ю.Березинського здійснила невдалий напад на пошту в Г. для експропріації коштів. Двоє учасників нападу (зокрема Ю.Березинський) загинули.

Від 17 січня 1940 Г. — райцентр Львів. обл. УРСР. 27 червня 1941 місто було захоплене гітлерівцями. З 1 грудня 1942 на вул. Горянській існувало єврейс. гетто, а після його ліквідації у березні 1943 — робітн. табір. 25 липня 1944 в Г. увійшли рад. війська.

1965 до Г. були приєднані села Довжанка (колишня назва Морги), Козянка і Мельники.

На пд. сх. від міста, бл. с. Черляни, 1953 був дислокований військ. гарнізон, пізніше побудована злітно-посадкова смуга, авіабаза винищувачів і житлові будинки для обслуговуючого персоналу. З ліквідацією 2003 аеродрому територія військ. м-ка «Черляни» ввійшла до складу Г.

Пам'ятки арх-ри: ратуша (1832), церкви св. Миколая (1510), Благовіщення Пресвятої Богородиці (1633), св. Іоанна Хрестителя (1754), костел Воздвиження Св. Хреста (поч. 15 ст.), костел із монастирем францисканців (поч. 15 ст.; нині тут Спасо-Преображенський студитський монастир *Української греко-католицької церкви*).

У Г. 1871 н. Д.*Вергун*. У місті 1434 помер король польс. і великий кн. литов. Владислав II Ягайло. У Г. мешкав Л.*Мартович*.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 2. Warszawa, 1881; Special Orts-Repertorium von Galizien. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. Wien, 1893; Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 13: Województwo lwowskie. Warszawa, 1924; IMiC УРСР: Львівська область. К., 1968; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. К., 1982; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3. К., 1983; Розробка схеми генерального плану м. Городка Львівської області (Держ. ін-т проектування міст «Містопроект»). Львів, 2013.

Б.В. Смерека.

ГОРОДО́ЦЬКИЙ МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. монастир у с. Городок (нині Рівненського р-ну Рівненської обл.), на о-ві на р. Устя (прит. Горині, бас. *Дніпра*). Заснований у 1-й пол. 16 ст. як чол. скит Києво-Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*) після того, як 1516 княгиня А.Гольшанська-Дубенська подарувала йому с. Городок. Печеряни спорудили будинок і церву Іллі Пророка. Наприкінці 16 ст. Г. М. м. став резиденцією архієреїв і печерських архімандритів. 1593 тут помер єпископ володимиро-волинський Мелетій Хребтович-Богуринський (див. *Хребтовичі-Богуринські*). Г. М. м. згадується у переліку монастирів, які поверталися православним за *Зборівським договором* 1649.

Городоцький Миколаївський монастир. Храм Різдва Христового. Фото початку 21 ст.

1730 Городок став власністю унійного митрополита А.Шептицького (див. *Шептицькі*), який 1740 перебудував у стилі *бароко* Іллінську церкву, спорудив на острові митрополичу резиденцію, а при ній — мурована домову церкву св. Миколая.

Після 2-го розділу Польщі 1794 митрополичу резиденцію закрили, *Катерина II* подарувала споруди графу Естергазі, який перебудував церкви у стилі палацової арх-ри, влаштував парк. Наприкінці 19 ст. власником Городка був Ф.*Штейнгель*, який 1896 разом із М.Біляшівським створив на о-ві перший на *Волині* краєзнавчий музей (див. *Городоцький музей Ф. Штейнгеля на Волині*).

У 1880-х рр. Миколаївський храм почав діяти як парафіяльний. Після приєднання *Західної України* до *СРСР* 1939 родина Ф.Штейнгеля емігрувала до *Ні-*

Городок (Львівська обл.). Преображенський студитський (колиш. францисканський) монастир. Фото початку 21 ст.

О.О. Григор'єв.

меччини, Миколаївську церкву закрили. 1940 у монастирських спорудах розмістили туберкульозний диспансер. Після 1945 на о-ві було відкрито кістково-туберкульозний санаторій (діяв до 1991).

Бл. 1990 Миколаївський храм був відкритий як парафіяльний, 1992 відійшов до Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП). 1993 Г. М. м. було відновлено як жін. Укр. правосл. церкви Моск. патріархату (УПЦ МП). В одному з корпусів було освячено домовий храм Іллі Пророка. У 1999—2006 споруджено храм Різдва Христового і двоповерховий корпус келій із домовою церквою Похвали Богородиці. При Г. М. м. діють духовне уч-ще регентів і псаломників, недільна школа, влаштовано скит св. Анни (с. Онишківці Дубнівського р-ну), подвір'я св. Георгія Побідоносця (*Рівне*) і Вознесення Господнього (*Млинів*). На поч. 2020-х рр. у Г. М. м. проживало понад 100 сестер.

Літ.: *Stecki T.* Z dziejów Wołyńskiego Gródka. Kraków, 1888; *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 2: Ровенский, Острожский и Дубенский уезды. Почаев, 1889; *Рожко В.Є.* Православні монастирі Волині. Луцьк, 1997; *Кириченко Е.В.* Городокский святителя Николая Чудотворца и Пророка Илии женский монастырь. У кн.: Православная энциклопедия, т. 12. М., 2006.

Ред.

ГО́ТСЬКА МИТРОПО́ЛІЯ — див. *Готська єпархія.*

ГРАБО́ВСЬКИЙ Ярослав Васильович (18.09.1979—21.02.2014) — учасник *Революції гідності 2013—2014*, герой *«Небесної сотні»*.

Проживав у с-ще *Печеніжин* Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. Отримав тяжкі тілесні ушкодження під час сутичок 19—21 лютого 2014 на Майдані Незалежності у *Києві*. Потрапив до однієї з київ. лікарень. П. від тяжких травм, не сумісних із життям.

Літ.: Небесна сотня — цвіт країни: меморіал-дайджест. Херсон, 2015.

Т.С. Водотика.

ГРИГО́Р'ЄВ Олександр Олександрович (28.06.1983—28.02.2022) — укр. військовик, полковник, начальник служби безпеки польотів 16-ї окремої бригади армійської авіації «Броди» Сухопутних військ ЗС України. Герой України (посмертно). Позивний «Шумахер».

Н. в м. Паневежис Литовської РСР (нині Литва). 2004 закінчив Харківський нац. ун-т Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба. Після закінчення навчання був розподілений у 16-ту окрему бригаду армійської авіації (м. Броди, Львів. обл.). Брав участь у миротворчих місіях *Організації Об'єднаних Націй* у Ліберії та Конго. Один із небагатьох укр. вертолітників, хто виконував посадку на кратер діючого вулкана Ньямлагіра (Конго), забезпечуючи висадку групи вулканологів. Досвідчений льотчик-інструктор. З 2014 виконував завдання в зоні проведення *Антитерористичної операці* та *Операції об'єднаних сил.*

З 24 лютого 2022 брав участь у відбитті широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)* у складі екіпажу вертольоту Мі-8. Загинув 28 лютого 2022 разом із льотчиком-штурманом В.Гнатюком і бортовим техніком Д.Нестеруком під час виконання польотного бойового завдання: поблизу с-ще Макарів Бучанського р-ну *Київської області* у вертоліт влучила ворожа ракета. Понад місяць територія, де впав гвинтокрил, перебувала під окупацією. Лише після звільнення Київ. обл. з'явилася можливість розшукати екіпаж.

Указом Президента України від 20 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Г. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К., 2023; *Єлиневський О.* Григор'єв Олександр Олександрович. Енциклопедія Сучасної України. К., 2022. Web: https://esu.com.ua/article-77732; *Олехнович А.* «Шумахер» був професіоналом найвищої проби…. «АрміяІнформ», 2022, 24 квітня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/04/24/shumaher-buv-profesionalom-najvyshhoyi-proby/

В.В. Мараєва.

ГРИНЕ́ВИЧ Антоній Юстинович (криптоніми і псевдоніми: О. А.; Бувший член Держ. думи; Свій) (23.07.1871 або 15.01.1875—лютий 1937) — укр. письменник, церковний, громад. і держ. діяч, єпископ УАПЦ, архієпископ.

Н. у с. Слобідка Балтського пов. Подільської губ. (нині село Кодимського р-ну Одес. обл.; за ін. відомостями с. Білоусівка Брацлавського пов. Подільської губ.) у родині священника. Навч. у Подільській духовній семінарії та *Київській духовній академії* (закінчив 1896). У семінарії почав друкувати нариси з укр. церковного життя у «Подільських єпархіальних відомостях», пізніше у періодичних виданнях — «Подолія», «Рада», «Труди Історично-археол. т-ва Поділля». Після висвячення на священника (1897) призначений заст. настоятеля собору Балти, працював законовчителем у міськ. школах. Служив у Дубові бл. Балти (до 1902), Тимкові (1902—14).

Член Подільського укр. т-ва «Просвіта». Обраний депутатом другої Держ. думи від Балтського пов. (1907). Секретар укр. фракції в Держ. думі, виступав на захист прав укр. церкви і к-ри України. Подав на розгляд Держ. думи законопроєкт про запровадження укр. мови у початкових і середніх школах України, кафедр українознавства у вищих навч. закладах, проте уряд проєкти відхилив.

Від 1917 — протоієрей. Опікувався українізацією церковного життя у Балтському пов. Подільської губ. та Ананіївському пов. Херсон. губ. Виконував обов'язки нач. стат. відділу Мін-ва ісповідань Української Держави у першому кабінеті Ф. Лизогуба. Служив у Дієві (1919). Наприкінці 1920 рад. преса цькувала Г. як «петлюрівця». Заарештовувався 1921 і 1922, п'ять місяців утримувався в одес. тюрмі.

Вів богослужіння у Покровці (1921—23). З 1922 — у складі УАПЦ. У серпні 1923 став архіпастирем УАПЦ в Одес. єпархії. 8 серпня 1923 у с. Косах Балтського пов. хіротонізований на єпископа Одес. і Балтського. Через заборону органів Держ. політ. управління (ДПУ) проживати в Одесі, оселився в містечку Свято-Троїцьке Балтсько-Першотравненської округи. В Одесі вів службу зрідка, коли дозволяла місц. влада. Єпископові заборонялось проповідувати, об'їздити єпархію. Підписався під «Меморандумом пленуму Всеукр. православної церковної ради стосов-

но єднання церков і Вселенської Христової Церкви», виданому до «Всечесних єпископів, чесного священства та всього у Христі братерства» у 1924 (у треті роковини собору, на якому було відновлено укр. ієрархію). Перший із єпископів став на захист митрополита В.*Липківського*, коли ДПУ домагалось його усунення від кер-ва церквою. 1928 отримав сан архієпископа.

Зі встановленням церковних округів УАПЦ в Україні став архієпископом у Балтсько-Першотравневській окрузі. 1931 заарештований втретє. Після дев'ятимісячного ув'язнення в одес. тюрмі, звільнений із забороною виконувати обов'язки священнослужителя. 1933 ледве не помер від голоду. Практично усі праці Г. знищено. Збереглися лише «Основи міжцерковних відносин», «До характеристики різних християнських течій».

До смерті мешкав у м. Свято-Троїцькім. П. у м. Свято-Троїцьке Балтсько-Першотравневської округи, Херсонщина (нині с. Троїцьке Любашівського р-ну Одеської області).

Дж. і літ.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 3. Варшава, 1934; *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів. К., 1969; *Бурко Д.* Архиепископ Антоній Гриневич. У кн.: Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. Саунт—Бавнд-Брук—Нью-Джерсі, 1988; Список членів Подільського Українського Товариства «Просвіта» станом на 1 січня 1914 р. У кн.: Просвітницький рух на Поділлі (1906—1923 рр.). Кам'янець-Подільський, 1996; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви, т. І. [б/в], 1998; Там само, т. ІІІ. [б/в], 1998; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923, т. І. К., 2002; *Дорошенко Д.І.* Історія України 1917—1923, т. 2. К., 2002; *Баженов Л., Мацько В.* «Просвіта» мовою документів. У кн.: «"Просвіта" в духовно-культурному піднесенні України»: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю з часу створення «Просвіти» на Поділлі. Хмельницький, 2005; *Подолян В., Рекрут В.* Иоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897—1939). Вінниця, 2005.

О.В. Малюта.

ГРИЦА́К Василь Сергійович (н. 14.01.1967) — укр. держ. діяч, один з організаторів протидії збройній агресії РФ проти України у 2014—20. Герой України (травень 2019).

Н. у с. Буща Дубнівського р-ну Рівненської обл. Після проходження строкової служби у збройних силах СРСР продовжив військ. службу в органах безпеки. 1990 працював водієм госп. відділу Управління комітету державної безпеки (УКДБ) УРСР у Рівненській обл. 1991—99 — проходив службу на оперативних і керівних посадах у відділі захисту нац. державності Управління служби безпеки України (УСБУ) в Рівненській обл.

1992 закінчив істор. ф-т Луцького держ. пед. ін-ту ім. Лесі Українки, у 1993 і 1997 — курси в Ін-ті підготовки кадрів СБУ, у 1998 і 2006 — курси Нац. академії СБУ.

1999—2000 — заст. нач. відділу, 2000—04 — нач. відділу Управління нац. державності Департаменту захисту нац. державності і боротьби з тероризмом у Центральному управлінні СБУ. 2004—05 — заст. нач. Управління контррозвідувальних заходів у боротьбі з тероризмом Департаменту захисту нац. державності і боротьби з тероризмом.

2005—06 — нач. Управління СБУ у Київ. обл., 2006—08 — нач. Управління СБУ у м. Київ, 2008—09 — нач. Гол. управління СБУ в м. Київ і Київ. обл. (Управління «К»). 2009 — заст., а 2009—10 перший заст. голови СБУ — нач. Гол. управління по боротьбі корупцією та організованою злочинністю СБУ. У липні 2009 керував операцією із затримання О.Пукача, згодом засудженого за організацію вбивства журналіста Г.Гонгадзе. У березні 2010 звільнений з посади і переведений у розпорядження голови СБУ. Працював нач. особистої охорони П.Порошенка.

У липні 2014 призначений першим заст. голови СБУ і кер. Антитерористичного центру при СБУ. У липні 2015 призначений головою Служби безпеки України. 2016 отримав звання ген. армії України. У травні 2019 подав у відставку з посади голови СБУ, у серпні був офіційно звільнений. У грудні 2019 звільнений із військ. служби у запас СБУ з правом носіння військ. форми одягу.

Державні нагороди: орден «За заслуги» 3-го ст. (2002), 2-го ст. (2007), 1-го ступеня (2009), орден князя Ярослава Мудрого 5-го ст. (2016). Герой України (2019).

Літ.: Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. «Національна безпека та оборона», 2019, № 1—2; Грицак Василий Сергеевич. Досьє. LB.ua Web: https://lb.ua/file/person/1462_gritsak_vasil_sergiyovich_.html

В.В. Головко.

ГРИЦЯ́К Євген Степанович (09.08.1926—14.05.2017) — один із керівників повстання 1953 у Норильському таборі, член ОУН.

Н. у с. Стецева Снятинського пов. Станіславського воєводства (нині Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.). У 1939 закінчив Стецівську неповну середню школу. За нацистської окупації був студентом Снятинської середньої торгової школи. Під час навчання став членом молодіжного осередку ОУН і готувався до боротьби із нацистами. У липні 1944 мобілізований до Червоної армії, воював у складі 140 і 183 стрілецької д-зії 4-го Укр. фронту, був поранений. Неодноразово відзначався хоробрістю у боях. Нагороджений медалями «За відвагу» і «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—45 рр.»

Як член ОУН був арештований. У грудні 1949 засуджений до смертної кари, що була замінена 25-річним ув'язненням. Покарання відбував у Джезказгані, Норильську, Володимирській та Іркутській в'язницях, Тайшеті, Інті та Мордовії. Постійно протистояв сваволі табірної адміністрації, мав 42 дисциплінарні покарання. Чергова жорстока розправа над в'язнями стала причиною повстання у травні 1953 в Особливому № 2 (Гірському) таборі, створеному на базі Норильських виправно-трудових таборів. Г. очолив повстання у 4 табірному від-ні.

25 травня 1953 в'язні припинили роботу, розпочали голодування і відмовилися повертатися до житлової зони. Спроби придушення непокори виявилися невдалими. Під кер-вом Г. в'язні вимагали приїзду комісії з Москви і виконання таких вимог: припинити розстріли; скоротити робочий день до 8 год, гарантувати вихідні дні; дозволити листуватися; вивезти із Заполяр'я інвалідів; поліпшити харчування; зняти з бараків замки і ґрати, а з в'язнів — номерні знаки; припинити катування на допитах і практику закритих судів; скасувати постанови Особливої на-

В.С. Грицак.

Є.С. Грицяк.

О.С. Грузинський.

ради при МДБ СРСР як неконституційного органу; організувати перегляд особових справ усіх політв'язнів.

9 червня 1953 в'язням оголосили, що уряд задовольнив частину вимог, зокрема, в'язням дозволено відсилати два листи на місяць, мати побачення з родичами; установлюється восьмигодинний робочий день і гарантуються вихідні дні; з бараків знімаються замки і ґрати, а з в'язнів — номерні знаки та ін. Проте деякі вимоги не були виконані, і тому страйк був продовжений.

Опір придушили із використанням зброї у серпні 1953. Г. відправили спочатку до в'язниці Норильська, потім до Володимирської в'язниці. Утримувався в одиночній камері. Був звільнений згідно з ухвалою комісії Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1956. Повернувшись додому, працював вантажником, маляром. У 1958 Г. заборонили проживати на території західних областей України, а тому змушений був переїхати до Караганди. У 1959 був арештований через скасування ухвали комісії Президії Верховної Ради СРСР від 07.07.1956 з огляду на тяжкість учиненого ним злочину. Також Г. сфальсифікували обвинувачення в «організації осередку ОУН у Вінницькій обл., антирад. діяльності і дармоїдстві». Г. продовжив відбувати 25-річне ув'язнення. У 1961 надіслав скаргу до ЦК КПРС, де мотивував своє лідерство у повстанні боротьбою зі сваволею і жорстокістю табірної адміністрації. За ухвалою Військ. колегії Верховного суду СРСР Г. від 24 вересня 1964 був звільнений через скорочення строку позбавлення волі до десяти років зі зняттям судимості. Після звільнення одружився, але Г. і його дружина зазнавали утисків через активну життєву позицію. У 1973 намагався емігрувати до Ізраїлю, втім дозволу на виїзд не отримав. У лютому 1977 підписав заяву на підтримку «Хартії-77». Також у 1977 у Москві розповів кореспонденту газ. «Чикаго Трибун» про Норильське повстання. У 1980 вид-во «Смолоскип» опублікувало книгу Г. «Короткий запис спогадів. Історія Норильського повстання». Це спричинило чергові переслідування. Зберігати душевну рівновагу допомагало вивчення англ. мови та заняття йогою. Г. перекладав книги із йоги з англ. мови. Був прихильником ненасильницьких форм боротьби за незалежність через громадян. непокору і відсутність співробітництва з владою. У 1990-х — учасник міжнар. конференцій з історії опору у Гол. управлінні виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць ув'язнення (ГУТАБ). Кавалер ордену «За мужність», нагороджений медаллю «25 років незалежності України». Похований у с. Устя Івано-Франківської області.

Літ.: *Грицяк Є.* Короткий запис спогадів. Балтимор—Торонто, 1980; Сопротивление в ГУЛАГе. Воспоминания. Письма. Документы. М., 1992; *Кривуцький Іван.* Генерал (Про Є. Грицяка). «Зона», 1994, № 7; *Грицяк Є.* Норильське повстання. Х., 2008.

Р.Ю. Подкур.

ГРОД, грод (з чеської grad «замок, фортеця» через польс. gród «фортеця, замок; місто») — на укр. землях, що входили до складу *Королівства Польського* і *Великого князівства Литовського*:

1) те саме, що й *замок* (у цьому значенні фіксується у староукр. текстах з кін. 14 ст.);

2) те саме, що й *гродський суд* (у цьому значенні фіксується у староукр. текстах з 2-ї пол. 16 століття).

Літ.: Słownik polszczyzny XVI wieku. T. VIII: Gora-Irzyk. Wrocław etc. 1974; Словник староукраїнської мови 14—15 ст., т. 1. К., 1977; Етимологічний словник української мови, т. 1. К., 1982; *Купчинський* О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. К., 1998; Словник української мови XVI — першої половини XVII ст., вип. 7. Львів, 2000.

В.М. Михайловський.

ГРУЗИ́НСЬКИЙ Олександр Сергійович (10.12(28.11).1881 — 11.01.1954) — філолог, палеограф і літературознавець, учень акад. В.М.*Перетца*.

Н. у *м. Ніжин*. Походив з бідної сел. родини. Початкову освіту отримав у Ніжин. ремісничому уч-щі (1896—99), де здобув спеціальність слюсаря-підмайстра. Викладав з 1899 у г-зіях Ніжина і *Києва* рос. мову, історію та географію. Склав екстерном (1903) екзамени за курс класичної г-зії при *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька* і вступив на історико-філол. ф-т Київ. ун-ту св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Склав іспити на ступінь магістра (1914). Заснував і очолював у Ніжині Нар. ун-т (1919) і Музей М.Гоголя (1913—16, 1919). До 1925 — проф. Ніжин. ін-ту нар. освіти. У 1922—30 — дійсний член Ніжин. науково-дослідної кафедри історії культури та мови. Протягом другої пол. 1920—30-х рр. — декан і проректор вищих навч. закладів Києва і Харкова. Завідував кабінетом рад. літератури Ін-ту ім. Т.Г.Шевченка у *Харкові* (1928—29). Делегат Всерос. з'їзду викладачів рос. мови у *Москві* (1928). У 1929 переїхав до Ленінграда (див. *Санкт-Петербург*), де викладав на підготовчому від-ні Ін-ту червоної професури при ВУЦВК і в Комуністичному ун-ті. У 1931 повернувся до Харкова, викладав в Ін-ті журналістики (до 1932). Вийшов на пенсію за вислугою років і влаштувався помічником бібліотекаря сектору обробки Публічної б-ки у Ленінграді (до 1933). Під час *Другої світової війни* перебував у Києві, брав участь у роботі *Музею-архіву Переходової доби* (1942), де працював вченим-консультантом разом із відомими науковцями О.*Оглобліним*, Н.*Полонською-Василенко*, С.*Драгомановим* та ін. У повоєнний час зазнав утисків через звинувачення у колабораціонізмі.

Досліджував палеографію укр. рукописних і книжних пам'яток, зокрема *Пересопницьке Євангеліє* та стародруки з б-ки Ніжин. Благовіщенського монастиря. У 1920-х рр. вивчав діалектичні особливості населення околиць Ніжина, один із організаторів краєзнавчого руху на Пд. Чернігівщини. Прибічник реформування системи викладання у вищій школі, науково обґрунтовував доцільність переходу на навчання за лабораторно-бригадним методом (Дальтон-план), активно сприяв запровадження цієї форми навчання у Ніжин. ІНО з 1925. Автор понад 50 наук. публікацій. Член Ніжин. наук. т-ва краєзнавства при ВУАН (1925—29).

П. у м. Київ.

Архіви: Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Ф. 329 (особовий). 124 од. зб.; 1881—1954.

Праці: «Elegia Alexii» Теофана Прокоповича. «Зап. Укр. наук. тов. в Киеві», 1909, кн. 4; «Epitaphius Metropolitae Barlaamo Jasinski» —

стихотворение Феофана Прокоповича. «Рус. филол. вест», 1910, т. 63; Пересопницкое Евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI в. «Искусство», 1911, № 1; Палеографические и критические заметки о Пересопницком Евангелии. «ЖМНП», 1912, ч. 38; 1913, ч. 39; Научная работа в Нежине. «Наука на Украине», 1922, № 2; Выставка Нежинского ИНО за 1924—25 акад. Год как метод годового учёта роботы. «Записки Ніженського інституту народної освіти», кн. IV—V. Ніжин, 1925 (у співавтор.); Організаційний підхід та основні моменти учбової праці по Дальтонпляну в Ніженському ІНО (методи та облік праці). «Записки Ніженського інституту народної освіти», кн. І. Ніжин, 1925; Критичні замітки до твору Сковороди «Басни Харьковские». «Зап. іст.-філол. від. ВУАН», 1927, кн. 13—14.

Літ.: *Регушевський Е.С.* Рукописи професора О. С. Грузинського. «Рад. літературознавство», 1970, № 10; *Крекотень В.І.* Київська поетика 1637 р. У кн.: Літ. спадщина Київ. Русі і укр. літ-ра 16—18 ст. К., 1981; Музей-архів Переходової доби. Пофондовий путівник. К., 2002; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: Сторінки історії. Ніжин, 2005; *Міщук С.* Дослідження рукописних книг та стародруків Чернігова і Ніжина в другій половині XIX — на початку XX ст. «Сіверянський літопис», 2008, № 2; *Зозуля С.Ю.* Ніжин модерної доби: студії з історії, пам'яткознавства, персоналістики. К., 2014.

О.Г. Самойленко, С.Ю. Зозуля.

ГРУШЕ́ВСЬКОГО МИХА́ЙЛА «ІСТО́РІЯ УКРАЇ́НИ-РУСИ́» АНГЛІ́ЙСЬКОЮ МО́ВОЮ — англомовне академічне видання монументального багатотомника М.*Грушевського* у 10 т. і 12 кн., здійснене протягом 1989—2021 Центром досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському ін-ті укр. студій (КІУС) Альбертського ун-ту (гол. редактор Ф.Сисин) і опубліковане видавництвом КІУСу.

Переклад «Історії» на іноземну мову ще на поч. 20 ст. намагався здійснити сам М.*Грушевський*. 1906 у Лейпцигу нім. мовою опублікував перший том «Історії» у перекладі І.*Франка*.

Ідея англомовного перекладу «Історії» виникла у середовищі Укр. істор. т-ва у серед. 1960-х рр. до відзначення в США 100-літнього ювілею М.Грушевського (1966). Однак деякі вчені висловлювали думки про недоцільність англомовного видання, вважаючи «Історію» М. Грушевського дещо застарілою.

Практичні кроки у цій справі зроблено на поч. 1970-х рр. зусиллями голови НТШ в США М.*Стахова* і соратників, однак проєкт не був реалізований.

Паралельно з наук. радою Світового конгресу вільних українців (СКВУ) ідею англомовного видання виношував підприємець і меценат П.*Яцик*, вважаючи, що міжнар. наук. спільноті треба надати твір М.Грушевського англ. мовою на висококваліфікованому рівні. У серпні 1989 за матеріальної підтримки П. Яцика та уряду провінції Альберта при КІУС Альбертського ун-ту створено Центр досліджень історії України ім. П.Яцика (дир. Ф.Сисин). Академічний переклад «Історії України-Руси» англ. мовою став основним проєктом центру.

Крім повного перекладу тексту праці М.Грушевського англ. мовою, томи доповнювалися вступними статтями і додатками істориків-фахівців, історіографічними і бібліографічними примітками, доведеними до сучасного трактування історичної науки. Рукописні і друковані джерела та л-ра, використані М.Грушевським, перевірялися de visu, їхній опис редагувався згідно з прийнятими діючими бібліографічними правилами, а в кінці тому укладався список (який доповнювався переліком сучасної наук. літератури), додавалися мапи, генеалогічні схеми, таблиці правителів і термінологічні словники. Редактори передмови інформують про засади перекладного і наук. редагування текстів М.Грушевського. До кожного тому додано змішаний вказівник, який містить особові імена, геогр. назви, етноніми, літературно-істор. твори, установи, важливі політ. та істор. події.

Крім гол. редактора усього проєкту Ф.Сисина, над кожним із томів працювали один або два редактори-консультанти, яких запрошували з числа фахівців відповідного істор. періоду. Науковці писали історіографію, статті у вигляді передмов і додатків, укладали переліки використаних М.Грушевським джерел, оновлену тематичну бібліографію наук. праць, що виходили після першого видання «Історії» М.Грушевського. Для підготовки кожного тому скликався штат наук. консультантів, які надавали істор., мовознавчі і термінологічні консультації. Редакційно-тех. роботу координували керуючий (відп.) редактор і старший редактор усього проєкту (редагували текст, бібліографію, звіряли термінологію, стежили за транслітерацією імен і геогр. назв, укладали словники, координували роботу ред., а також вносили зміни і виправлення). Також призначалися відповідальні редактори до кожного з томів, які готувалися до друку в регіональних бюро Центру досліджень історії України ім. П.Яцика. В Едмонтоні і Торонто працювали, крім відповідальних і старших редакторів, їхні заступники і помічники, технічні ред. Підготовку книг і видання «Історії» провадило Видавництво КІУСу. Видання праці М.Грушевського здійснювано на пожертви укр. меценатів і установ із Великої Британії, *Канади* і США (Ж.Байдужої, Е.Бродацького, С.Войтини, М.Ковальського Г.Мазуренко, Д.Муцак-Ковальської, О.Павлюк, П. та І.Стельмахів, М.Фішер-Слиж, І.Яремка, П.Яцика, Канадської фундації українських студій, Національної фундації для розвитку гуманітарних наук (США), НТШ Америки, Освітньої фундації ім. П.Яцика, Українсько-канадської фундації ім. Т. Шевченка, Фундації Катедри українознавчих студій (Торонто), Фундації Темертеїв та ін.). Видання отримало престижний грант амер. інституції The National Endowment for the Humanities.

Від 1997 до 2021 з'явилося 10 т. у 12 кн.: 1 (1997), 2 (2021), 3 (2016), 4 (2017), 5 (2018), 6 (2012), 7 (1999), 8 (2002), 9, кн. 1 (2005), 9, кн. 2, ч. 1 (2008), 9, кн. 2, ч. 2 (2010), 10 (2014). Видання отримало низку позитивних відгуків і рецензій. Після виходу кожного тому відбувалися презентації в різних освітніх і наук. центрах Пн. Америки, Європи й *Австралії*. У грудні 2021 І.Пресс (перекладач) і Т.Плавущак-Стех (співперекладач і відповідальний ред.) були нагороджені гран-прі Літературного фонду ім. Петерсона в Канаді «За майстерність перекладу» 2-го тому.

Вид.: *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus', vol. 1. Edmonton; Toronto, 1997: From Prehistory to the Eleventh Century. Translated by *M. Skorupsky*, Ed. by A. Poppe, Consulting Editor, and *F. E. Sysyn*, Editor in Chief, with the assistance of U. M. Pasicznyk, lxi + 602 p.; vol. 2: From the Eleventh to the Thirteenth Century. Translated by *I. Press*; Ed. by *Christian A.*

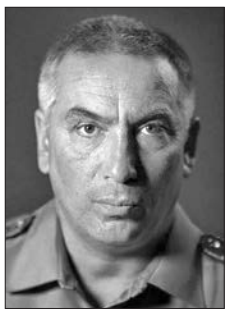

В.Ф. Гудзь.

Raffensperger; Consulting Editor, and *F. E. Sysyn*, Editor in Chief, with the assistance of *Tania Plawuszczak-Stech* (у друці); Edmonton and Toronto, 2016, vol. 3; To the Year 1340. Translated by *B. Strummski*.; Ed. by *Y. Fedoruk* and *R. Romanchuk*, Consulting Editors, and *F. E. Sysyn*, Editor in Chief, with the assistance of *U. M. Pasicznyk*; 2017, vol. 4: Political Relations in the Fourteenth to Sixteenth Centuries. Translated by *A. K. Wynnyckyj*, Ed. by *R. Frost* and *Y. Fedoruk*, Consulting Editors, and *F. E. Sysyn*, Editor in Chief, with the assistance of *M. Yurkevich*; 2018, vol. 5: Sociopolitical and Church Organization and Relations in the Lands of Ukraine-Rus' in the Fourteenth to Seventeenth Centuries. Translated by *M. Skorupsky* and *M. D. Olynyk*, Ed. by *M. M. Kapral*, Consulting Editor, and *F. E. Sysyn*, Editor in Chief, with the assistance of *U. M. Pasicznyk*; 2012, vol. 6: Economic, Cultural, and National Life in the Fourteenth to Seventeenth Centuries. Translated by *L. Heretz*, Ed. by *M. M. Kapral*, Consulting Editor, and *F. E. Sysyn*, Editor in Chief, with the assistance of *U. M. Pasicznyk*; 1999, vol. 7: The Cossack Age to 1625. Translated by *R. Struminski*, Ed. by *S. Plokhy*; Consulting Editor, and *F. E. Sysyn*, Editor-in-Chief, with the assistance of *U. M. Pasicznyk*; 2002, vol. 8: The Cossack Age, 1626—1650 / Translated by *M. D. Olynyk,* Ed. by *F. E. Sysyn,* Editor in Chief, with the assistance of *M. Yurkevich*; 2005, vol. 9, book 1. The Cossack Age, 1650—1653. Translated by *B. Struminski,* Ed. by *S. Plokhy,* Consulting Editor, and *F. E. Sysyn*, Editor in Chief, with the assistance of *M. Yurkevich*; 2008, vol. 9, book 2, p. 1: The Cossack Age, 1654-1657. Translated by *M. D. Olynyk,* Ed. by *S. Plokhy*; Consulting Editor, and *F. E. Sysyn,* Editor in Chief, with the assistance of *M. Yurkevich*; 2010, vol. 9, book 2, p. 2: The Cossack Age, 1654—1657. Translated by *M. D. Olynyk,* Ed. by *Y. Fedoruk,* Consulting Editor, and *F. E. Sysyn,* Editor in Chief, with the assistance of *M. Yurkevich*; 2014, vol. 10: The Cossack Age, 1657—1659. Translated by *M. Daria Olynyk,* Ed. by *A. B. Pernal* and *Y. Fedoruk*, Consulting Editors, and *F. E. Sysyn,* Editor in Chief, with the assistance of *M. Yurkevich.*

Літ.: Англомовне видання «Історії України-Руси» М. Грушевського. У кн.: Українське історичне товариство. Бюлетень для членів. Маямі, 1967, черв., ч. 6, с. 3 (перевид.: Матеріали до історії Українського історичного товариства. Н.-Й.; Острог, 2006); Англомовне видання. «Укр. історик» (Н.-Й.—Мюнхен), 1967, ч. 1—2 (13—14); *Домбровський О.* До питання англійського перекладу Історії України-Руси М. Грушевського (Стаття дискусійного порядку). Там само. 1968, ч. 1—4; Потреба видання 10-томової історії України Грушевського по-англійськи. Звернення Наукового товариства ім. Шевченка до української спільноти у Вільних Країнах. «Америка» (Філадельфія), 1973, 13 листоп., ч. 199; *Стерчо П* До видання Історії України-Руси М. Грушевського англійською мовою. «Укр. історик» (Н.-Й.; Торонто; Мюнхен), 1984, ч. 1—4; Проект перекладу Грушевського. Бюлетень КІУСу. Едмонтон, 1990; Проект Грушевського просувається. Там само, 1991; *Яцик О* Американська фундація подарувала 60,000 дол. на переклад «Історії України-Русі» М. Грушевського. «Свобода» (Н.-Й.), 1992, 1 лип., ч. 124; Проект перекладу Грушевського. У кн.: Бюлетень КІУСу. Едмонтон, 1992; Проект перекладу Грушевського. Там само, 1993; Пляни видання «Історії України-Руси» М. Грушевського. Там само, 1995; Інтерв'ю з Мартою Скорупською. Там само; Вийшов з друку перший том «Історії» Грушевського. У кн.: Канадський інститут українських студій. Річний огляд. Едмонтон, 1997; *Sysyn F.* Introduction to the «History of Ukraine-Rus». У кн.: *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus', vol. 1. Edmonton; Toronto, 1997: From Prehistory to the Eleventh Century. Translated by *M. Skorupsky.* Ed. by A. *Poppe,* Consulting Editor, and *F. E. Sysyn,* Editor in Chief, with the assistance of *U. M. Pasicznyk*; Рецензенти високо оцінюють переклад Грушевського. У кн.: Канад. ін-т укр. студій. Річний огляд. Едмонтон, 1998; Пам'яті Богдана Струмінського: Сумуємо за визначним ученим. Там само; Презентація першого тому у Канаді та Сполучених Штатах. Там само; Сьомий том монографії М. Грушевського. «Свобода» (Н.-Й.), 1998, 18 груд., ч. 25; Англійський переклад «Історії України-Руси» Грушевського в Україні. У кн.: Канадський інститут українських студій. Річний огляд. Едмонтон, 1999; Вийшов з друку сьомий том «Історії України-Руси». Там само; Петро Яцик і Джінет Байдужа — спонсори шостого тому Історії України-Руси. Там само; Продовжується праця над перекладом і редагуванням «Історії» Грушевського. Там само, 2000; Презентація сьомого тому у Сент-Луісі, Вашінгтоні та Нью-Йорку. Там само; Симлозій і презентація книги Грушевського у Гарвардському університеті. Там само; *Хомяк Р.* Презентація «Історії» Грушевського у Вашингтоні стала визначною політичною подією. «Свобода» (Н.-Й.), 2000, 28 квіт., ч. 17; Творення історії крізь призму минулого. У кн.: Канадський інститут українських студій. 25 років: 1976—2001. Едмонтон, 2001; Історія України-Руси Михайла Грушевського, тт. I і VII. Там само; *Винар Л.* До історії англомовного видання «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. «Укр. історик» (Н.-Й.—К.—Львів; Торонто; Париж), 2002, ч. 1—4; Vol. 8 of History of Ukraine-Rus'. У кн.: CIUS Annual Review. Edmonton, 2002; Hrushevsky Translation project. Там само; КІУС. Восьмий том англомовної «України-Руси». «Свобода» (Н.-Й.), 2002, 4 жовт., ч. 40; Дар Україні: англомовний переклад «Історії України-Руси». У кн.: Бюлетень КІУСу. Едмонтон, 2003; *О. К.* Презентація перекладу 8-го тому «Історії України-Руси». «Свобода» (Н.-Й.), 2003, 21 лют., ч. 8; *Гирич І., Тодійчук О.* Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського. У кн.: Український археографічний щорічник. Нова серія, вип. 8—9. К.—Н.-Й., 2004; Центр ім. Петра Яцика: зміцнення зв'язків між Україною і Заходом. Там само, 2006; Центр Яцика видає новий том Історії України-Руси Грушевського. Там само, 2008; Пресова група НТШ-А. Новий том історії України-Руси М. Грушевського англійською мовою. «Свобода» (Н.-Й.), 2008, 3 жовт., ч. 40; Іван Яремко спонзорував новий том історії Грушевського. Там само, 2009, 11 верес., ч. 37; Марія Фішер-Слиж спонсорує новий том Історії Грушевського. У кн.: Бюлетень КІУСу. Едмонтон, 2009; Видано новий том "Історії України-Руси" Грушевського. Там само, 2010; Видано новий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. «Свобода» (Н.-Й.), 2011, 4 лют., ч. 5; КІУС вшановує мецената д-р Марію Фішер-Слиж під час презентації нового тому Грушевського. У кн.: Бюлетень КІУСу. Едмонтон, 2011; *Сороковський А* Осередок НТШ А у Вашингтоні провів зустріч для української громади з провідними українськими істориками. У кн.: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. Бюлетень. Н.-Й., 2011, ч. 32; Публікації Центру ім. Петра Яцика КІУСу. У кн.: Бюлетень КІУСу. Едмонтон, 2012; Міжнародній резонанс діяльности Центру Яцика та проекту перекладу праць М. Грушевського. Там само, 2013; Вийшов з друку черговий том праці Михайла Грушевського. Там само, 2014; КІУС. Презентовано 10-й том історії Михайла Грушевського. «Свобода» (Н.-Й.), 2015, 30 січ., ч. 5; Проект перекладу «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. У кн.: Бюлетень КІУСу. Едмонтон, 2015; Нові видання, спонсоровані НТШ-А. У кн.: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. Бюлетень. Н.-Й., 2016, ч. 42; [Презентація видання: Mykhailo Hrushevsky. History of Ukraine-Rus'. Vol. Three. To the Year 1340 (CIUS, 2016)]. У кн.: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. Бюлетень. Н.-Й., 2017, ч. 43; Черговий том англомовної «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. У кн.: Бюлетень КІУСу. Едмонтон, 2017; Наукове товариство ім. Шевченка. Енциклопедія, т. 4. К.; Львів; Тернопіль, 2019.

М.М. Капраль, А.В. Фелонюк.

ГУДЗЬ Валерій Федорович (12.02.1971—12.03.2022) — укр. військовик, полковник 24-ї окремої механізованої бригади ім. короля Данила Сухопутних військ ЗС України. Позивний «79». Герой України (посмертно).

Н. в м. *Бориспіль.* Навч. у Рязанському гвард. вищому повітрянодесантному командному уч-щі (м. Рязань, нині РФ), 1991 подав рапорт про своє переве-

дення до ЗС України. Служив у 79-му окремому аеромобільному полку (м. *Миколаїв*). 2001 звільнився у запас у званні майора.

З початком *збройної агресії Російської Федерації проти України* березні 2014 Г. добровільно повернувся на військову службу. У складі 72-ї окремої механізованої бригади (м. *Біла Церква*) пройшов шлях від командира взводу до заст. командира бригади. Брав участь у боях у секторі «Д» на кордоні з Росією, у районі Волновахи та Авдіївки (обидва — міста Донец. обл.). З грудня 2017 до 2020 — командир 24-ї окремої механізованої бригади (ОМБр) ім. короля Данила.

Г. був слухачем Національного університету оборони України (м. Київ), але з початком широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)* після дострокового завершення навчання повернувся до 24-ї ОМБр для орг-ції її підсилення. У березні 2022 спланував та очолив наступальну операцію із зачищення околиць м. Попасна (місто Сіверськодонецького р-ну Луган. обл.) від рос. військ., під час якої загинув, потрапивши під танк. обстріл.

Нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. (2015). Указом Президента України від 16 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Г. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К., 2023; *Пилипчук Р.* Гудзь Валерій Федорович. Енциклопедія Сучасної України. К., 2022. Web: https://esu.com.ua/article-77669; *Карбунар Н.* Валерій Гудзь: історія легендарного комбата, який загинув на Луганщині. «Главком», 2022, 11 серпня.

В.В. Мараєва.

ГУЛЕ́ВИЧ Віктор Наумович (24.11.1921 — 27.12.2010) — дослідник історії міжнар. відносин, європ. і всесвітньої історії, політ. і соціально-екон. проблем *Німеччини* нового й новітнього часу, один із фундаторів укр. германістики, педагог. Д-р істор. н. (1982), проф. (1991).

Учасник *радянсько-фінляндської війни* 1939—40 і *Другої світової війни*, нагороджений бойовими орденами Вітчизняної війни 1-го ст., Червоної Зірки, Богдана Хмельницького.

Н. у м. *Київ*. 1947—52 навч. на ф-ті міжнар. відносин Київськ. ун-ту ім. Т.Шевченка (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), після закінчення якого перебував там само в аспірантурі (1952—55). Канд. дис. «Російсько-німецькі відносини в період російсько-японської війни і першої російської революції (1904—07)», захищена у 1956 (наук. керівник-проф. В.А.*Жебокрицький*).

Г. у 1956—59 — викладач Київськ. держ. ун-ту, 1959—64 — зав. відділу всесвітньої історії Української радянської енциклопедії (УРЕ) АН УРСР, 1964—78 — старший наук. співробітник відділу нової і новітньої історії зарубіжних країн Ін-ту історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). 1978 переведений до новоствореного академічного Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн (1992 по 2013 *Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України*), де працював старшим наук. співробітником, а з 1986 — провідний наук. співробітник. Докторська дис. «Боротьба миролюбних сил ФРН проти мілітаризму та реваншизму (1955—69)». Захист відбувся 1981 у Київськ. держ. ун-ті. Автор 200 наук. і науково-популярних публікацій.

П. у м. Київ.

Праці*:* Чи змінилася природа імперіалізму? К., 1961; Миролюбні сили ФРН у боротьбі проти мілітаризму та реваншизму. 1955—1966 рр. К., 1968; У боротьбі проти загрози неонацизму у ФРН. 1965—1971 рр. К., 1972; Социальная структура и социальная политика США, Великобритании, ФРГ, Франции и Канады. К., 1980; Антивоєнний рух — впливовий фактор світової політики. К., 1989.

Літ.: Проблемы истории Германского государства в трудах В. Н. Гулевича и С. Н. Власова. У кн.: Вопросы Германской истории. Историки и их труды. Днепропетровск, 1996; Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; *Черніков І.Ф.* Гулевич Віктор Наумович. У кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 6. К., 2006; Інститут історії України НАН України. 1936—2006. К., 2006.

І.Ф. Черніков.

ГУМІЛЬО́В Лев Миколайович (01.10(18.09).1912—15.06.1992) — рос. етнолог, історик, географ, сходознавець, тюрколог. Син поетів А.*Ахматової* і М.Гумільова.

Н. у м. Царське Село (нині м. Пушкін, у складі м. *Санкт-Петербург*, РФ (див. *Росія*). Д-р істор. н. (1962), д-р геогр. н. (1974). У дитинстві виховувався бабусею в маєтку Слєпнево Бєжецького пов. Тверської губ., 1917—29 мешкав у м. Бєжецьк (нині Тверська обл. РФ). Від 1930 працював в археол. і геол. експедиціях М.*Артамонова*, Г.*Бонч-Осмоловського*, С.Руденка та ін. у Серед. Азії, Криму, на Алтаї та ін. регіонах *СРСР, Союз Радянських соціалістичних республік*. Від 1934 навчався у Ленінгр. ін-ті історії, філософії і літератури (див. *Петербурзький університет,* нині Санкт-Петербурзький державний університет). У грудні 1933 і жовтні 1935 був заарештований, однак незабаром звільнений. 1937 поновився у Ленінгр. ун-ті. У березні 1938 заарештований, 27 вересня 1938 за звинуваченням у створенні «контрреволюц. терористичної орг-ції» засуджений до десяти років виправно-трудових таборів (у липні 1939 після перегляду справи термін скорочено до п'яти років). Покарання відбував у м. Норильськ (РФ) на мідно-нікелевій копальні. У жовтні 1944 пішов добровольцем на фронт, воював у *Польщі* і *Німеччині*. 1945 демобілізований. Склав іспити екстерном і закінчив Ленінгр. ун-т (1946). У квітні 1946 вступив до аспірантури Ленінгр. від-ня Ін-ту сходознавства АН СРСР, звідки був відрахований 1947 під час переслідувань А.Ахматової. Від 1949 працював у Музеї антропології та етнографії АН СРСР. У листопаді 1949 заарештований, у вересні 1950 засуджений до десяти років виправно-трудових таборів за звинуваченням «у належності до антирад. групи, терористичні наміри й антирад. агітацію». У справі 1938 реабілітований у 1975, у справі 1950 — у 1956. Після звільнення у травні 1956 працював бібліотекарем Ермітажу, у 1962—86 — у Ленінгр. ун-ті.

П. у м. *Москва* (РФ).

Вивчав проблеми палеоетнографії та історію кочівників Серед. Азії, тибетських і памірських народів, наративні джерела з історії кочових народів, взаємини Русі з номадами. Як історик

В.Н. Гулевич.

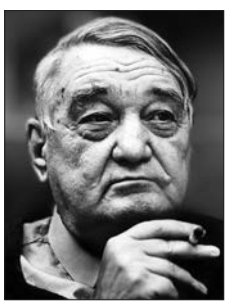

Л.М. Гумільов.

та етнолог поділяв окремі ідеї євразійства (див. *Євразійської історико-культурної спільності концепція*). Автор циклічної теорії *етногенезу*, в якій *етнос* уподібнений живому організму. Розглядав етнос як біоорганічний елемент планети. Вважав, що уявні сплески космічного випромінювання (в історії Євразії таких нараховував 9; припущення Г. не спирається на дані природничих наук) спричиняють екстремальне підвищення людської активності (мікромутацію). Цей феномен характеризував як явище пасіонарності (енергетичний поштовх), а людей, які його зазнали, іменував пасіонаріями. Наголошував, що пасіонарність спричиняє завоювання нових територій, створення новітніх релігій або теорій, а найбільше — виникнення етносів. Виокремлював 8 (іноді 6 або 7) фаз існування етносів: піднесення, максимального самовираження (пасіонарного перегріву), надлому, інерції, обскурації, гомеостазу, меморіальна та виродження. Відводив на кожну фазу 200—300 років. Підкреслював, що в процесі етногенезу відбувається взаємодія різних типів етносів. Виділяв чотири типи взаємодії етносів в «етнічному полі»: 1) химера — контакт несумісних етносів, що призводить до зникнення одного з них (євреї і *хозари* у *Хозарському каганаті*); 2) ксенія — співіснування нейтральних етносів, які зберігають власну своєрідність (рос. колонізація Сибіру); 3) симбіоз — взаємокорисне співіснування етносів в одному регіоні (Русь і татари у *Золотій Орді*); 4) злиття — сполучення різних етносів у нову етнічну спільноту під впливом пасіонарного поштовху (метиси в Латинській Америці). Обстоював думку про гіперболізацію наслідків *монголо-татарської навали* для Русі. Вважав, що взаємини кочових народів та Русі варто розглядати як складний, багатовимірний симбіоз. Пояснював переселення кочових народів середньовіччя мінливістю кліматичних умов — вологістю та коливанням середніх температур. Теорія пасіонарності Г. постала в інтелектуальному та культ. руслі ідеалістичної ревізії класичного позитивізму, котрий у 1-й пол. 20 ст. розмивався концептами й ідеями віталізму, органіцизму, енергетизму, соціологізму, морфології всесвітньої історії та циклічних теорій історії, з якими мав низку схожих конструктивних рис. У сучасній науці теорія етногенезу Г. має як прихильників (рос. школа соціо-природної історії), так і чимало критиків та опонентів (Ю.Бромлей, Л.*Клейн*, Я.Лурьє, С.*Плетньова*, Б.*Рибаков* та ін.), частина яких розглядає її як паранормальну або псевдонаукову.

Праці і тв.: Хунну: Срединная Азия в древние времена. М., 1960; Открытие Хазарии: Истор.-геогр. этюд. М., 1966; Древние тюрки. М., 1967; Величие и падение Древнего Тибета. «Страны и народы Востока», вып. 8. М., 1969; Поиски вымышленного царства: Легенда о «государстве пресвитера Иоанна». М., 1970; «Тайная» и «явная» история монголов XII—XIII вв. В кн.: Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. М., 1970; Хунны в Китае: Три века войны Китая со степными народами: III—VI вв. М., 1974; Старобурятская живопись: Истор. сюжеты в иконографии Агинского дацана. М., 1975; Древняя Русь и Великая степь. М., 1989; Этногенез и биосфера Земли. Л., 1989; География этноса в исторический период. Л., 1990; Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1991; Тысячелетие вокруг Каспия. Баку, 1991; Этносфера: История людей и история природы. М., 1993; Хунну: Степная трилогия. СПб., 1993; Из истории Евразии. М., 1993; От Руси к России: очерки этнической истории. М., 1994.

Літ.: *Рыбаков Б.* О преодолении самообмана. «Вопросы истории», 1971, № 3; *Клейн Л.* Горькие мысли «привередливого рецензента» об учении Л.Н. Гумилёва. «Нева», 1992, № 4; *Шишов І.* Історичні схеми Лева Гумільова. «Старожитності», 1993, ч. 9/10; *Лавров С.* Лев Гумилев. Судьба и идеи. М., 2000; Лев Николаевич Гумилев. Теория этногенеза и исторические судьбы Евразии: Материалы конф., посвящ. 90-летию со дня рожд. выдающ. евразийца XX в. — Л.Н. Гумилева. СПб., 2002; *Половникова О., Тархова Н.* «И все-таки я буду историком!». «Звезда», 2002, № 8; *Галушко К.* Велика ілюзія Льва Гумільова: Приклад перевтілення новаторської гіпотези у псевдонаукове вчення. Web: http://incognita.day.kiev.ua; *Лурье Я.* Древняя Русь в сочинениях Льва Гумилёва. «Звезда», 1994, № 10. Web: http://scepsis.net/library/id_87.html

О.В. Ясь.

ҐРІМСТЕД Патриція Кеннеді (*Patricia Kennedy Grimsted*; н. 31. 10.1935) — амер. історик, дослідниця історії та сучасного стану архів. справи в колиш. країнах *СРСР*, передусім в Україні, країнах Балтії, РФ (див. *Росія*); одна з провідних зх. експертів з проблем переміщених та втрачених під час і після *Другої світової війни* культ. цінностей. Н. у м. Елкінс, Зх. Вірджинія, США (див. *Сполучені Штати Америки*).

Вивчала історію в Лозаннському ун-ті (1952—53), закінчила магістратуру Ун-ту Каліфорнії, Берклі (сучасна європ. історія, 1959), де здобула ступінь Ph.D. (рос. історія, 1964) і опублікувала першу монографію «Міністри закордонних справ Олександра І: політичні погляди та діяльність російської дипломатії» («The Foreign Ministers of Alexander I: Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy, 1801—1825») (1969). Деякий час викладала в Ун-ті Бакнела, Пенсильванія (лектор, 1965—67); Ун-ті Мериленду, Коледж Парк (ад'юнкт-викладач, 1968—70); в Американському ун-ті (запрошений професор Департаменту історії, 1970—72).

З 1974 — наук. співробітниця Укр. наук. ін-ту, у 1967—97, 2010 і донині — асоційований дослідник Центру рос. і євразійських студій ім. Дейвіса Гарвардського ун-ту; з 1996 — почесний член Міжнар. ін-ту соціальної історії (Амстердам); співробітник Центру поглиблених студій Голокосту Меморіального музею Голокосту США (2000—01); з 2006 — консультант проєктів щодо культ. цінностей, переміщених під час *Другої світової війни*, а також вебсайту «Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга (ERR)» Конференції з матеріальних претензій євреїв проти *Німеччини*.

У різні часи академічні студії Ґ. підтримують впливові фундації: Гарвардського і Колумбійського ун-тів; Ukrainian Studies Fund (USF); International Research & Exchanges Board (IREX); National Endowment for the Humanities (NEH); Kennan Institute for Advanced Russian Studies; American Council of Learned Societies (ACLS); German Academic Exchange Service (DAAD); Smith Richardson Foundation; Eurasia Foundation; National Council for East European and Eurasian Research; National Endowment for the Humanities; Conference on Jewish Material Claims Against Germany; U.S. Holocaust Memorial Museum; Open Society Institute тощо.

Авторка понад 180 праць, включно з низкою істор. монографій, документальних видань, фундаментальних довідників, мережевих публікацій. Широкі дослідницькі інтереси Ґ. дозволили їй реалізувати низку новаторських проєктів. Перша довідкова архівознавча праця Ґ. з'явилась 1965 у «Slavic Review» «Радянські архіви і колекції рукописів: Бібліографічний вступ» («Soviet Archives and Manuscript Collections: A Bibliographical Introduction»). «Slavic Review», 24.03.1965, pp. 105—20); вона стала результатом студій у моск. і ленінгр. архівах під час роботи над дисертацією. Відтоді майже упродовж чотирьох десятиліть історія архів. зібрань на пострад. європ. просторі є одним із дослідницьких пріоритетів ученої. Її фундаментальні багатотомні довідники «Архівні та рукописні зібрання в СРСР» у 3 кн. («Москва і Ленінград», 1972; «Естонія, Латвія, Литва і Білорусія», 1979; «Україна і Молдавія», 1988) витримали багато перевидань які стали інструментами інтелектуального доступу зх. дослідників до щойно тоді відкритих радянських архівів. Від поч. 1970-х плідно проводить «інвентаризацію» історико-культ. спадщини, зосередженої у держ. архівах та рукописних відділах провідних наук. б-к України. Зазначені видання стали своєрідним поштовхом для укр. версії «архівної революції» — появи новітньої серії архів. довідників, зокрема «Архівні зібрання України».

У 1990-х — на поч. 2000-х у співпраці з Головархівом України та *Національною академією наук України* ініціювала розбудову укр. сегменту масштабного міжнар. проєкту «ArcheoBiblioBase» (Москва—Амстердам, 1991—2018; Москва—Міннеаполіс, 2019—) — «АрхеоБібліоБаза України (АББ)», що передбачав створення зведеної архівно-бібліографічної бази даних архівних і рукописних фондів в Україні як першого етапу створення Нац. архів. інформаційної системи (НАІС). Водночас базова рос. частина АББ стала прототипом ін. фундаментального довідника — «Архівна україніка у федеральних архівах Росії: Реєстр архівних фондів», підготовленого укр. історикамиархівістами (2013).

Знаковою для укр. дослідників у переосмисленні долі архів., бібліотечних та мистецьких скарбів під час Другої світової війни, у відмові від рад. і рос. ідеологем стосовно процесів переміщення культ. цінностей та в утвердженні сучасних підходів у деідеологізованому наук. дискурсі стала співдоповідь Ґ. на 1-му Конгресі *Міжнародної асоціації україністів* (МАУ) (Київ, 1990), оформлена згодом у брошуру «Доля українських культурних цінностей під

П. Кеннеді Ґрімстед.

час другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв» (за участю Г. Боряка, 1991; 1992). Понад два десятиліття готувалась праця «Доля Київського центрального архіву давніх актів: потрійна трагедія нищення, пограбування та пропаганди» (у скороченому варіанті опубліковано 2005), у якій вперше було оприлюднено документи про масштаби трагедії, зокрема, укр. архівів, винищених рад. адміністрацією.

1993—98 за ініціативи Ґ. група молодих дослідників із НАН України брала участь у реалізації т. зв. Бременського проєкту Дослідницького центру Сх. Європи Бременського ун-ту (ФРН) «Доля скарбів мистецтва, вивезених з СРСР під час Другої світової війни». Зібраний у базу даних масив джерел із нім., укр., рос. і білорус. архівів став основою подальших досліджень історії культ. цінностей Європи. Невдовзі був доповнений електронною публікацією джерел із фондів Нац. архіву США («Повернення Сполученими Штатами Америки награбованих нацистами культурних цінностей до СРСР, 1945—59: Факсиміле документів з Національного архіву США», 2001).

Оригінальні ідеї авторки покладені в основу деяких підходів і концепцій сучасної української історіографії, а саме архівної україніки (див. *Україніка архівна*), подвійного пограбування європ. культ. цінностей — спочатку нацистською Німеччиною, а згодом — СРСР. На поч. 2000-х Ґ. стала однією з промоторів безпрецедентної для України акції реституції до ФРН (див. *Німеччина*) трофейної колекції «Архіву Баха». Невтомній енергії та академічній ерудиції дослідниці завдячують багато представників неформальної школи дослідників історії культ. цінностей в Україні, що сформувалася у провідних академічних істор. осередках від поч. 1990-х (Л.*Дубровіна*, Г.Боряк, М.Дубик, С.*Кот*, Н.Кашеварова, Т.Себта та ін.). Водночас її студії з історії переміщених і втрачених культ. цінностей України активно сприяли інтеграції укр. істориків та архівістів до міжнар. професійної спільноти.

2002 у співпраці з Держкомархівом і НАН України було завершено ініційований Ґ. ще у серед. 1980-х амер.-укр.-польс.-рос. камерально-археографічний проєкт «Руська (Волинська) Метрика: Регести документів Коронної канцелярії для укр. земель (*Волинське*, *Київське*, *Брацлавське*, *Чернігівське воєводства*) 1569—1673». Проєкт став логічним продовженням ранніх студій Ґ. над Литов. метрикою; у результаті співпраці з польс. архівістами побачив світ довідник «Литовська метрика в Москві і Варшаві: реконструюючи архів Великого князівства Литовського» (1984).

З-поміж різних категорій культ. цінностей особливий інтерес для дослідниці становили архів. зібр., яким вона присвятила більшість праць. Не оминула увагою і долю т. зв. *Празького архіву*. Паралельно досліджувала історію книжкових трофеїв нацистської Німеччини (єврейс. книжкові зібр.; укр. Б-ка Симона Петлюри (див. *Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі*); рос. Тургенєвська б-ка в Парижі; франц. книжкові зібр.), масштабні продажі книжок з імператорської б-ки більшовицькою Росією тощо. Багаторічні студії над долею культ. цінностей, вивезених з України, підсумовані у її фундаментальній праці «Трофеї війни та імперії: Архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції» (2001). Наступне видання — «Повернуто з Росії: Нацистське пограбування архівів Західної Європи та нещодавні реституції, 2007—2013» (2013) — підсумовувало і «закривало» добу лібералізації архів. законодавства й архів. *реституції* в РФ.

Нині дослідниця продовжує роботу над фундаментальним синтетичним Путівником розпорошених архівів «Айнзацштабу райхсляйтера Розенберга (ERR)» і повоєнних розшуків награбованого (вперше оприлюднено 2011); опрацьовані розділи Бельгія, Франція, Німеччина, *Ізраїль*, Нідерланди, США; опубліковані 2015—22 на спец. вебсайті Меморіального музею Голокосту США «Пограбування культури Айнзацштабом райхсляйтера Розенберга»; Web: https://www.errproject.org/about.php).

Наукові здобутки Ґ. відзначені академічними і архів. нагородами: Ценківською премією за Українську бібліографію, Гарвардський ун-т (1983); Похвальною грамотою за видання «Архіви Росії», Т-во амер. архівістів (2000); відзнакою «За визначний внесок у розвиток слов'янських студій», Амер. асоціація для розвитку слов'ян. студій (2002); нагородою за статтю з історії архівів, Т-во амер. архівістів (2018).

Праці: Archives and Manuscript Repositories in the USSR: Moscow and Leningrad. Princeton University Press, 1972; The Stefanyk Library of the Ukrainian Academy of Sciences: A Treasury of Manuscript Collections in Lviv. «Harvard Ukrainian Studies», 1981, vol. 5, № 2; The Fate of Early Records in Lviv Archives: Documentation from Western Ukraine under Polish Rule (Fifteenth century to 1772). «Slavonic and East European Review», 1982, vol. 60, № 3; The «Lithuanian Metrica» in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania: Including an Annotated Edition of the 1887 Inventory Compiled by Stanisław Ptaszycki. Cambridge, MA, 1984; The Archival Legacy of Soviet Ukraine: Problems of Tracing the Documentary Records of a Divided Nation. «Cahiers du Monde Russe et Soviétique», 1987, vol. 28, № 1; A Handbook for Archival Research in the USSR. International Research and Exchanges Board. [New York; Washington, D.C.], 1989; Доля скарбів української культури під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. К., 1991; Львів, 1992 (за участю Г.Боряка); Архивы России. Москва и Санкт-Петербург: Справочник-обозрение и библиографический указатель. М., 1997; Archives of Russia: A Directory and Bibliography Guide to Holdings in Moscow and St. Petersburg. English-language edition ed. by Patricia Kennedy Grimsted; with a preface by the Russian Editor-in-Chief, Vladimir Kozlov. Armonk, NY, and London, 2000, 2 vols.; Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Cambridge, 2001; U. S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSR, 1945—1959: Facsimile Documents from the National Archives of the United States. Compiled with an Introduction by PKG. Foreword by Michael J. Kurtz. CD-ROM edition. Washington, D.C.: GPO, 2001; Руська (Волинська) Метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. Упоряд. Г.Боряк та ін. К., 2002; Bach is Back in Berlin: The Return of the Sing-Academia Archive from Ukraine in the Context of Displaced Cultural Treasures and Restitution Politics. «Spoils of War: International Newsletter», 2003, № 8; The Odyssey of

the Turgenev Library from Paris, 1940—2002: Books as Victims and Trophies of War. Amsterdam: International Institute of Social History, 2003. «IISG Research Papers», № 42. Web: http://iisg.nl/publications/respap42.pdf; «Празькі архіви» у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. К., 2005; The Fate of the Kyiv Central Archive of Early Acts: A Triple Tragedy of Destruction, Plunder, and Propaganda. In: Synopsis: A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut. Edmonton; Toronto, 2005; Spoils of War v. Cultural Heritage: The Russian Cultural Property Law in Historical Context, ed. and major contributor. «International Journal of Cultural Property» 17, № 2 (2010); Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR). Web: https://www.errproject.org/guide.php; Art and Icons Lost in East Prussia: German Seizures from Kyiv Museums, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 61 (2013), Heft 1. Web: https://www.researchgate.net/publication/290950942 ; Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Guide to the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) and the Postwar Retrieval of ERR Loot (2015—2022). Web: https://www.errproject.org/about.php; Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues. Paper edition with PKG «Afterword–2013», Institute of Art and Law (UK), Fall, 2013; Displaced Pan-European Cultural Valuables on the Eastern Front: Seventy Years after the Second World War. «IISG Research Papers», 2016, № 53. Web: https://archief.socialhistory.org/sites/default/files/docs ; Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Guide to the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) and the Postwar Retrieval of ERR Loot. Ch. 3: «Germany» (December 2019). Web: http://www.errproject.org/guide.php;_Documenting Nazi Library Plunder in Occupied Belgium with Limited Postwar Retrieval Belgian-Related ERR Documents in TsDAVO (Kyiv): A Summary Register (October 2020). Compiled by P.K.Grimsted and M.Vermote. Web: https://www.errproject.org/docs/

Бібліогр.: Displaced Cultural Treasures as a Result of World War II and Restitution Issues: A bibliography of publications by Patricia Kennedy Grimsted. Web: https://iisg.amsterdam/files/2019-05/Bibliography; Selected Publications from 2018. Web: https://iisg.amsterdam/en/about/staff/patricia-kennedy-grimsted

Літ.: *Терентьєва Н.О.* Вчена із США [Патриція Кеннеді Грімстед] у Києві. «УІЖ», 1986, № 9; *Боряк Г.* Бременський проект «Доля культурних цінностей, вивезених з СРСР під час другої світової війни» (ФРН): Камеральні методики і проблеми дослідження історії архівних документів. «Повернення культурного надбання в Україну: Проблеми, завдання, перспективи», вип. 6. К., 1995; *Його ж.* Презентація нового видання Патриції Кеннеді Грімстед «Трофеї війни та імперії: Архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції». «Вісник Державного комітету архівів України», 2001, № 2—3 (6—7): *Його ж.* Чи не час збирати каміння? (Думки з приводу виходу в світ книги «Трофеї війни та імперії»). «Архіви України», 2001, № 4—5.

Г.В. Боряк.

Д

М.Ф. Даденков.

ДАДЕНКО́В Микола Федорович (15(03).04.1885—19.01.1955) — історик освіти, педагог. Професор (1927). Н. у м. В'ятка (нині Кіров, РФ) в родині земського землеміра. Закінчив В'ятську г-зію та слов'яно-рос. від-ня *Ніжинського історико-філологічного інституту Князя Безбородька* (1910). Працював викл. рос. мови та літератури Лубенської учительської семінарії (1910—11), викл. педагогіки Київ. фребелівського жін. ін-ту (1912). У літні канікулярні місяці працював на земських учительських курсах. Дир. г-зії у м. *Радомишль* (1916—20), професор Дніпроп. ін-ту нар. освіти (1927), професор і кер. кафедри педагогіки Ніжинського ін-ту соц. виховання (1928—41), дійсний член і кер. педолого-пед. секції Ніжинської н.-д. кафедри історії к-ри та мови (1928—30), підготував кількох аспірантів. З 1938 співпрацював з Укр. н.-д. ін-том педагогіки. Був одним із авторів першого в Україні підручника з педагогіки для вищих пед. навч. закладів (1940). Зав. відділу історії педагогіки та зав. кафедри педагогіки Київ. пед. ін-ту (див. *Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова*) (1943). Підготував підручник «Історія педагогіки» для вищих пед. закладів (1947), брошуру «Школа на Україні в XVI—XVII століттях у боротьбі за зміцнення культурних зв'язків українського і російського народів», чимало інших наук. праць.

П. у м. *Київ*.

Праці: Личность в современной немецкой педагогике. «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1911, № 10; «Переживання» в сучасній німецькій філософії та педагогіці. «Записки Ніженського інституту народної освіти», кн. 9. Ніжин, 1929; Філософія навчання у Кірка. «Записки Ніженського інституту народної освіти», кн. 8. Ніжин, 1928; Великі слов'янські педагоги XVII—XIX ст. та їх спадщина. «Радянська школа», 1945, № 1—2; К.Д. Ушинський (до 75-річчя з дня смерті). К., 1945; Коменський і визвольна бородьба українського народу в XVII віці. «Радянська школа», 1946, № 3; Радянське виховання і його завдання. «Радянська школа та організація її роботи. Збірник на допомогу вчителеві західних областей України», 1946; Історія педагогіки. К., 1947; Життя діяльність і педагогічні ідеї А.С. Макаренка. К., 1949; Школа на Україні в XVI—XVII століттях у боротьбі за зміцнення культурних зв'язків українського і російського народів. К., 1954; Естетичне виховання. К., 1956; Коменський і визвольна боротьба українського народу в 17 ст. (нові дані до біографії великого педагога). В кн.: З історії наукових студій викладачів НПУ імені М.П. Драгоманова (до 180-річчя Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова). К., 2014.

Літ.: Некролог М.Ф. Даденкова. «Дошкільне виховання», 1955, № 3; Пам'яті М. Ф. Даденкова. «Радянська школа», 1955, № 3; *Сухомлинська О.В.* Даденков Микола Федорович. В кн.: *Сухомлинська О.В.* та ін. Українська педагогіка в персоналіях, кн. 2. К., 2005; *Самойленко Г.В.* Даденков Микола Федорович. «Сучасна енциклопедія України», т. 7. К., 2007; *Бондарчук О.* Життєвий і творчий шлях професора М. Ф. Даденкова. «Шлях освіти», 2010, № 4; *Зозуля С.Ю.* Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики. К., 2014; *Татемко О.С.* М. Ф. Даденков як історик педагогіки. В кн.: З історії наукових студій викладачів НПУ імені М. П. Драгоманова (до 180-річчя Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова). К., 2014.

О.Г. Самойленко, С.Ю. Зозуля.

ДАМБКО́ВСЬКИЙ (Dąbkowski) Пшемислав (23.02.1877—18.12.1950) — історик, правник і архівіст. Н. у м. Львів, в сім'ї інженера Вивчав право у Львівському ун-ті (нині *Львівський національний університет імені Івана Франка*) (1894—97), учень О. *Бальцера*. Д-р права (1900). Стажувався в ун-тах Берліну (1903—04) та Парижу (1907—08). Аплікант (1898—1901) та ад'юнкт (1901—15) у Львів. архіві гродських та земських актів. 1906 здобув у Львів. ун-ті габілітацію на підставі праці «Застава в середньовічному польському праві» («Rękojemstwo w prawie polskim średniowiecznym», 1904). Від 1910 — професор у Львів. ун-ті. Також здобув габілітацію в галузі нім. права («Застава в саксонському, швабському та німецькому праві» («Prawo zastawu w zwierciadłach saskim, szwabskim i niemieckim», 1913). Керував кафедрами історії нім. права (1916—19) та давнього польс. права (1920—39) у Львів. ун-ті, а також чотири рази був деканом правничого ф-ту (1920—21, 1925—26, 1927—28, 1944—46). 1910—18 керував архів. секцією Грона консерваторів для *Східної Галичини*. 1919—20 — професор Варшавського ун-ту. 1920—21 — професор Катол. ун-ту в Любліні. Повернувся до Львова і викладав у Львів. ун-ті до 1941 і від 1944 до своєї смерті. Член наук. т-ва у Варшаві (1914). Від 1917 — чл.-кор. АН у *Кракові*. Член Т-ва сприяння польс. науці, Наук. т-ва у Львові (1920, 1920—39 — ген. секретар), Т-ва приятелів наук у *Перемишлі*, Т-ва приятелів наук у Вільно (див. *Вільнюс*), АН у Празі, АН у Софії тощо. Почесний д-р ун-ту в Братиславі. Автор численних праць з історії суспільно-екон. процесів та історії польс. цивільного права. Опрацював першу синтезу польс. цивільного права («Prawo prywatne polskie», 1910—1911, 2 т.). Підготував до вид. 4-й т. «Corpus Iuris Polonici». Був ред. журналів «Історико-правовий щоденник» («Pamiętnik Historyczno-Prawny», 1925—39) та «Історико-правовий путівник» («Przewodnik Historyczno-Prawny», 1930—33). Підготував багатьох учнів, які згодом стали відомі в науково-освітній галу-

зі, як-то: Я.Адамусь, В.Гейнош, К.Кораньї і С.Шреньовський.

П. у м. Львів.

Літ.: *Winnicka H.* Dąbkowski Przemysław (1877—1950). В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Nowacki R.* Przemysław Dąbkowski (1877—1950). Profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza, Opole, 2002; *Draus J.* Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918—1946. Portret kresowej uczelni. Kraków, 2007; *Ciara S.* Tadeusz Wojciechowski (1877—1950). В кн.: Złota księga historiografii lwowskiej XIX і XX wieku, t. 1. Rzeszów, 2007.

В.В. Тельвак.

ДАНЄ́ВСЬКИЙ Пій Никодимович (17(05).05.1820—01.05(19.04).1892) — юрист, педагог і держ. урядовець. Н. в с. Мойсійки Радомишльського пов. Київської губ. у небагатій польс. родині шляхетського походження. У дитинстві залишився сиротою. Навч. у 2-й Київ. гімназії. Закінчив юрид. ф-т Київського університету (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) (1843). Викладав цивільне право та судочинство в Юридичному ліцеї в Ніжині (див. *Ніжинська гімназія вищих наук князя Безбородька*). 1845 захистив магістерську дис. «Про джерела місцевих законів деяких губерній і областей Росії». Затверджений магістром цивільного права та професором ліцею кафедри цивільних законів і законів держ. благоустрою. Від 1853 — експедитор Держ. канцелярії, 1859—62 — помічник статс-секретаря Держ. ради по департаменту законів. У 1859 до 50-річчя існування Держ. ради підготував «Історію створення Державної ради в Росії». Брав участь у підготовчих ред. роботах із впровадження *Селянської реформи 1861*. Від 1862 — старший чиновник 2-го від-ня Імператорської канцелярії. Член низки комісій і к-тів із підготовки реформ, зокрема *Судової реформи 1964*. Від 1868 — таємний радник, голова громадян. департаменту Одеської судової палати. 1870 призначений у цивільний касаційний департамент Сенату, а 1871 переведений у 4-й (судовий цивільний) департамент.

П. в м-ку Сенча (нині село Сенчанської територіальної громади Миргородського р-ну Полтавської обл.).

Тв.: О источниках местных законов некоторых губерний и областей России, К., 1857; История образования Государственного совета в России. СПб., 1859.

Літ.: Лицей князя Безбородко, СПб., 1859; *Лавровский Н.А.* Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко в Нежине 1820—1832. К., 1879; Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко, СПб., 1881; Некролог. «Журнал Гражданского и Уголовного права», 1892, № 6; *Павловский И.Ф.* К истории полтавского дворянства (1802—1902). Очерки по архивным данным с рисунками, т. 2. Полтава, 1907; Государственная канцелярия (1810—1910). СПб., 1910; Юридична енциклопедія, т. 2. К., 1999; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Астафьев Ю.В., Панюшкин В.А.* Возвращение к истокам. «Судебная власть и уголовный процесс», 2014, № 3; *Гавриленко О.А.* В.П. Даневський як історик міжнародного права. «Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна» (Серія «Право»), 2016, (22), 21—25.

О.Г. Самойленко.

ДАНИЛЄ́ВСЬКИЙ Василь Якович (25.01(13.01).1852—25.02.1939) — фізіолог, зав. кафедри фізіології Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет імені В. Каразіна*) та Харків. мед. ін-ту, засн. і дир. Органотерапевтичного ін-ту (нині Інститут проблем ендокринної патології імені В.Я. Данилевського Національної академії мед. наук України), академік АН УРСР (див. *Національна академія наук України*), засл. діяч н. УСРР (1926). Один із перших електрофізіологів в Україні.

Н. у м. *Харків* у робітничій сім'ї. В родині було семеро дітей. 1860—64 Д. навч. у 2-й Харків. г-зії. Через матеріальні труднощі родини переїхав до Казані (нині місто в РФ), де його старший брат Олександр був професором мед. хімії та фізики в ун-ті. Продовжив навчання в 2-й Казанській г-зії, яку закінчив 1868 із золотою медаллю.

Вищу освіту здобув на мед. ф-ті Харків. ун-ту. В студентські роки розпочав наук. роботу. Першою темою стало дослідження «Про розкладення азотистих речовин при мускульній діяльності», яке Д. виконав ще на другому курсі в лабораторіях професорів В.Ф.Тихоновича та М.М.*Бекетова*. Від 1871 і до завершення навчання працював в лабораторії фізіології під кер-вом проф. І.П.Щелкова. З відзнакою закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1874).

Після захисту дис. на здобуття ст. доктора медицини «Дослідження з фізіології головного мозку» (1877) Д. перебував у наук. відрядженні (1878—80) у нім. ун-тах — Вюрцбурзькому, Ерлангенському і Лейпцизькому. 1875 — позаштатний ординатор хірургічної клініки проф. В.Грубе.

15 лютого 1880 — доцент зоофізіології Харків. ветеринарного ін-ту, з 1883 — екстраординарний професор кафедри зоології природничого відділення фізико-мат. ф-ту Харків. ун-ту.

1886—1909 Д. — ординарний професор кафедри фізіології мед. ф-ту Харків. ун-ту, зав. фізіологічної лабораторії. 1910 — співзасн. та перший директор і професор фізіології Харків. жіночого мед. ін-ту. 1917—20 очолював кафедру нормальної фізіології Харків. ун-ту, а після закриття останнього 1920—26 — кафедру нормальної фізіології в Харків. мед. ін-ті. З 1926 Д. виступав ініціатором створення та дир. Інституту праці в Харкові.

1919 за ініціативою Д. створено Органотерапевтичний ін-т Харків. мед. т-ва, який він очолив. У 1927 реорганізував цей ін-т в Укр. органотерапевтичний ін-т (нині Ін-т проблем ендокринної патології Нац. академії мед. наук України), невдовзі залишив посаду дир., очоливши н.-д. сектор інституту, яким керував до кінця життя.

Наук. доробок Д. присвячено заг. і порівняльній фізіології, фізіології нервової системи, протистології, зокрема відкрив центри регуляції вегетативних процесів у головному мозку. Провів перші в Російській імперії (див. *Росія*) дослідження з реєстрації електричних явищ у головному мозку собаки, які пізніше були покладені в основу електроенцефалографії (електрофізіології). Виступив піонером фізіологічного вивчення гіпнозу в тварин та людини. Один із засн. наук. школи з вивчення фізіології праці. Започаткував порівняльний та експериментальний напрям у вивченні малярії. 1889 за відкриття збудника малярії в крові птахів Д. було нагороджено премією Паризької академії наук.

Один із організаторів Харків. громад. б-ки (нині *Бібліотека наукова імені В.Г. Короленка в Харкові*), безкоштовних б-к на околицях Харкова і в селах Хар-

В.Я. Данилевський.

В.М. Даниленко.

ківщини. Ініціатор видання та ред. «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний». Почесний член Харків. мед. т-ва (1900).

Нагороджений медаллю Мері Кінгслі від Ліверпульської школи тропічної медицини (1907).

П. у м. Харків.

На честь Д. названий Інститут проблем ендокринної патології ім. В.Я. Данилевського Нац. Академії мед. наук України а також одна з вулиць Харкова.

Праці: Experimentelle Beiträge zur Physiologie des Gehirns. Pflüger, Arch. 11, 128—138 (1875); Исследования по физиологии головного мозга. М., 1876; О происхождении мускульной силы. Х., 1876; О суммировании электрических раздражений мышц и двигательных (блуждающих) нервов. СПб., 1879; Душа и природа. Х., 1889, 1897; Исследования над физиологическим действием электричества на расстоянии (в 2 ч.). Х., 1900—01; Физиология человека (в 3 т.). Москва, 1913—15; Очерки по физиологии социальных недугов. Х., 1914; Жизнь и солнце: физиологические очерки. Х., 1923; Учебник физиологии человека. Х., 1923, 1929; Гипнотизм. Х., 1924; К вопросу о физиологическом обосновании гиппократизма («целительные силы природы»), вып. 1. «Труды по эндокринологии и органотерапии». Х., 1930.

В.І. Онопрієнко.

ДАНИЛЕ́НКО Василь Михайлович (н. 04.04.1954) — історик. Д-р істор. н. (1995), професор (2004). Засл. діяч н. і т. України (2009). Н. в с. Карапиші Миронівського р-ну Київ. обл. Закінчив історико-пед. ф-т Київ. пед. ін-ту (нині *Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова*) (1976). 1976—77 — вчитель середньої школи в с. Велика Димерка (нині с-ще миськ. типу Броварського р-ну Київ. обл.). 1977 розпочав наук. роботу в Ін-ті історії АН УРСР (нині — *Інститут історії України НАН України*) як аспірант, згодом — молодший наук. співробітник, наук. співробітник, старший наук. співробітник. 1991—95 — вчений секретар *Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України*), зав. сектором слов'ян. джерел. 1996 — в. о. заст. д-ра ін-ту з наук. роботи, зав. відділу джерел з новітньої історії України. З 1999 — провідний наук. співробітник. 1983 захистив канд. дис. «Економічне та науково-технічне співробітництво Югославії з СРСР та іншими країнами-членами РЕВ (1964—1980 рр.)», 1995 — докторську дис. «Україна в наукових та науково-технічних зв'язках східноєвропейських країн (1950—80-ті рр.)». Підготував 10 кандидатів і 4 докторів істор. наук. Автор праць з історії країн Європи, міжнар. дипломатичних відносин, укр. еміграції, з питань укр. визвол. руху й Голодомору, Другої світової війни, джерелознавчих, навч. і навчально-методичних праць. Член редколегії періодичних фахових видань, Гол. ред. колегії 50-томного вид. творів М. *Грушевського* (див. *Грушевського Михайла «Твори» у 50-ти томах*), відп. ред. низки науково-документальних досліджень. Поряд із наук. веде науково-орг. та пед. діяльність як гол. наук. співробітник, кер. відділу і наук. центру Галузевого держ. архіву Служби безпеки України (2001—09), гол. наук. співробітник, професор Нац. академії СБУ (з 2011). Лауреат премії для молодих учених Академії наук УРСР (1987).

Праці: Сотрудничество СФРЮ со странами-членами СЭВ. К., 1987; Співробітництво країн-членів РЕВ: критичний аналіз проблем. К., 1989; Україна в міжнародних науково-технічних зв'язках. 70—80-ті рр. К., 1993; Всесвітня історія: новітній період (1914—1939 рр.). К., 1999 [у співавт.]; Всесвітня історія: нова історія (кінець XVIII — початок XX ст.). К., 2001 [у співавт.]; Дипломатична місія УНР у Греції (1919—1920 рр.). — Кам'янець-Подільський, 2006 [у співавт.]; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932—1933 років в документах ГПУ—НКВД. К., 2007; Дзеркало душі народної. К., 2008; Галузевий державний архів СБУ: Путівник. Харків, 2009; Павлоградське повстання 1930. К., 2009; Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. К., 2009; Голодомор 1932—1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: анотований довідник. Львів, 2010; Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. К., 2011; Репресовані діячі УАПЦ. 1921—1939: біографічний довідник. К., 2011 [у співавт.]; Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927—1929 рр. К., 2012; Українські дипломатичні представництва в Німеччині. 1918—1922. К., 2012 [у співавт.]; Політичні протести й інакодумство в Україні. 1960—1990. К., 2013; Західна Україна: історико-культурний та етнолінгвістичний аспекти (друга половина XIX—XXI ст.) Івано-Франківськ, 2016 [у співавт.]; Влада УРСР і закордонні українці (1950—1980-ті рр.). К., 2017.

Літ.: Вчені Інституту історії України: бібліографічний довідник (Серія «Українські історики»), вип. 1. К., 1998; Українські історики XX ст.: біобібліографічний довідник (Серія «Українські історики»), вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Інститут історії України Національної академії наук України. 1936—2006. К., 2006; Енциклопедія Сучасної України, т. 7. К., 2007; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (1991—2011). К., 2011.

О.О. Ковальчук.

ДАНИ́ЛОВ Володимир Валеріанович (01.08(20.07).1881—24.04.1970) — літературознавець, фольклорист, етнограф, історик, педагог. Канд. пед. наук (1945, за сукупністю праць). Н. у м. Духовщина (нині місто в РФ). Закінчив *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька* (1905, учень проф. М. *Сперанського*). Працював вчителем середніх навч. закладів Катеринослава (нині Дніпро, див. *Дніпропетровськ*) (1905—07), Одеси (1907—11), Петрограда (нині *Санкт-Петербург*) (1911—19). Професор кафедри методики рос. мови Петрогр. жін. пед. ін-ту (1919). 1919—20 — викладав у школах Вологодської губ. (нині Архангельська, Кировська, Костромська, Ярославська та частина Нижегородської обл. РФ) та м. Тихвін (нині місто в РФ). У 1920—1930-ті рр. — на адм. та пед. посадах у навч. закладах ВМФ (Воєнно-мор. уч-ще ім. М.Фрунзе, Управління воєнно-мор. навч. закладів). Одночасно — наук. співробітник Центр. держ. істор. архіву СРСР, учений секретар істор. відділу Гол. мор. штабу. В роки *Другої світової війни* — на інтендантській службі. 1948—56 працював в Ін-ті рос. літератури АН СРСР (Пушкінський дім). Автор бл. 300 наук. праць.

Співробітничав із журналами *«Киевская старина»*, *«Русский филологический вестник»*, *«Исторический вестник»*, *«Україна»*, «Родной язык в школе», «Записки НТШ», *«Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии»*, «Труды отдела древнерусской литературы» та ін. Член і активний діяч *Катеринославської губернської вченої архівної комісії.*

На поч. 1960-х рр. Д. передав до Центр. наук. б-ки УРСР (нині *Бібліотека національна України імені В.І.Вернадського*) значний за обсягом, тематичним і хронологічним охопленням особистий архів (ф. 53 в Ін-ті руко-

пису Національної б-ки України імені В.І.Вернадського). Був у дружніх стосунках і листувався з провідними діячами укр. і рос. науки, зокрема Д.І.*Яворницьким*, К.Г.*Воблим*, П.М.*Поповим*, М.С.*Держављіним*, М.М.*Бережковим*, М.М.Фатовим.

Основні праці Д. — в галузі укр. і рос. фольклористики та етногр., історії укр. літ. та культ. руху першої пол. XIX ст. Дослідник рос. літератури XIX — поч. XX ст., «Слова о полку Ігоревім», методики викладання рос. мови та літератури.

П. у м. Ленінград.

Праці: Песни села Андреевки Нежинского уезда. К., 1904; Земляк и предтеча Гоголя [В.Т. Нарижный]. «Киевская старина», 1906, № 3—4; Материалы до біографии Н.И. Костомарова. «Україна», 1907, № 11—12; Письма руських писателей к М. Максимовичу. «Русский филологический вестник», 1908, № 3; О.М. Сомов, сотрудник Дельвига и Пушкина. «Русский филологический вестник», 1908, № 3—4; «Киевлянин» М.А. Максимовича. В кн.: Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук, т. 14, кн. 3. СПб., 1909; К биографии Н.А. Маркевича (письма его к М.А. Максимовичу). «Летопись Екатеринославсткой ученой архивной комиссии», 1907, вып. 7; Письма Ивана Вагилевича к М.А. Максимовичу. «Русский филологический вестник». 1912, № 4; К цензурной истории сочинений Т. Г. Шевченко. «Начала». 1922, № 2; О.М. Бодянський і його листування з М.А. Максимовичем. «Україна», 1927, № 6; До історії «Малороссийских песен» М.А. Максимовича. «Україна», 1928, № 4; Декабристские материалы в Рукописном отделе Института русской литературы (Пушкинского дома) Академии Наук СССР. В кн.: Декабристы и их время. М.—Л., 1951; К характеристике «Хождения» игумена Даниила. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 10. 1954; Документальные материалы об А.С. Пушкине. «Бюллетени Рукописного отдела Пушкинского Дома». 1956, вып. 6; Записи украинских обрядовых песен о туре в Пушкинском фонде ИРЛИ. У кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 14. Л., 1958.

Літ.: *Гуревич М.М., Могилянский А.П.* В.В. Данилов (К 80-летию со дня рождения и к 60-летию научной деятельности). В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 18. М.—Л., 1962; Список печатных научных трудов В.В. Данилова (1904—1962) [сост. Н.Т. Панченко]. Л., 1963; *Лихачов Д.С.* Памяти Владимира Валериановича Данилова. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 25. 1970; *Творогов О.В.* Данилов Владимир Валерианович. В кн.: Энциклопедия «Слова о полку Игореве», т. 2. СПб., 1995; *Абросимова С.В.* Катеринославський дослідник В.В. Данилов і його внесок у вивчення місцевої історії та культури. «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті», 2001, № 1; *Лисоченко І.Д.* Данилов Володимир Валеріанович. В кн.: Особові архівні фонди Інституту рукопису: путівник. К., 2002; *Журба О.І., Скиба І.А.* Сповідь українського історика та фольклориста (Володимир Валеріанович Данилов: провінційний дослідник на межі культур). «Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія». 2008, вип. 16; *Журба О.И., Скиба И.А.* Коммуникации Владимира Валериановича Данилова, или отечественный гуманитарий XX века на дисциплинарных и культурных порубежьях. В кн.: Мир историка: историографический сборник, вып. 9. Омск, 2014.

О.І. Журба.

ДАШКЕ́ВИЧ Всеволод Якович (02.06(20.05).1907—06.01.1988) — етнограф, фольклорист. Чл.-кор. АН УРСР (1945). Н. в м. *Овруч*. Закінчив Харків. ін-т народної освіти (1926). До 1930 — аспірант н.-д. кафедри історії укр. к-ри (етнографічно-краєзнавча секція) при цьому навч. закладі. 1930—42 — зав. літ. редактора газ. *«Комуніст»* у *Харкові*, *Києві*, Саратові; 1942—44 — літ. редактор Укр. радіокомітету при РНК УРСР. 1942 захистив канд. дис. «До питання про фольклор у художній творчості Гоголя». 1944—48 — старший наук. співробітник, зав. відділу етнографії Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині *Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнографії імені М.Рильського НАН України*). 1945 обраний чл.-кор. АН УРСР. За несанкціоновану публікацію в одній із місц. друкарень на Житомирщині (1947) Д. був звільнений з роботи і позбавлений права працювати в установах АН УРСР, утім позбавити його статусу члена-кореспондента не вдалося, оскільки це суперечило Статуту АН УРСР. З 1948 працював у редакціях періодичних видань, зокрема газ. *«Радянська Україна»* та ж. «Вісник АН УРСР».

Автор понад 100 наук. публікацій з історії етнографії, етнічної історії України, обрядовості, фольклорних мотивів у літературі, діалектології, народної етики та звичаєвого права. Першим у рад. фольклористиці дослідив народно-пісенний творчий процес методом повторного записування тих самих осіб у часовому діапазоні.

Нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» (1945), почесною грамотою Президії АН УРСР і Укр. респ. к-ту профспілки працівників освіти, вищої школи і наук. установ (1987).

П. у м. Київ.

Праці: До питання про заложних тварин в уявленнях українського народу (З поля вивчення народного світогляду). Х., 1927; До питання про звичай гріти мерців на Україні. «Бюл. Етногр. комісії УАН», 1928, № 7; Статті з етнології. Х., 1929; Із взаємин старої письменности й сучасного фольклору. «Наук. зап. Харків. НДІ каф. історії укр. культури ім. Багалія», 1930, т. 9, вип. 2; Видатний науковий центр фольклористики (До 135-річчя Харків. держ. ун-ту ім. Горького). «Народна творчість та етнографія», 1940, № 4; Огляд української етнографії. К., 1946.

Літ.: *Косміна Т.В.* В. Я. Дашкевич. В кн.: Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К., 1991; *Павлюк І.* Дашкевич Всеволод Якович. «Українська журналістика в іменах», вип. 11. Львів, 2004; Вихованці Харківського університету: біобібліографічний довідник. Х., 2004; Історія Національної академії наук України (1941—1945), ч. 2. К., 2007; *Палій В.М., Храмов Ю.О.* Національна академія наук України. Персональний склад. 1918—2013. К., 2013.

В.В. Шевченко.

ДЕЙЧАКІ́ВСЬКИЙ Богдан (20.04.1911—20.06.2013) — громадсько-культ. діяч і підприємець. Н. у с. Ямниця (нині село Івано-Франк. р-ну Івано-Франк. обл.) в багатодітній сім'ї. У 1915—16 був евакуйований з рідного села, що опинилося у зоні бойових дій. Від 1921 навч. в укр. класичній г-зії у м. Станіславів (нині м. *Івано-Франківськ*). Член *Організації українських націоналістів*. Брав участь у культурно-просвітницьких заходах на Станіславщині. 1934 арештований за участь в укр. націоналістичному русі, політв'язень польс. концтабору *Береза Картузька*. Від серед. 1930-х займався підпр-вом та просвітницькою діяльністю у с. Пороги Надвірнянського повіту (нині село Івано-Франк. р-ну Івано-Франк. обл.), згодом у м. Станіславів. У січні 1941 арештований органами НКВС. Перебував в ув'язненні, але втік із в'язниці на поч. нім.-радянської війни (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—*

В.Я. Дашкевич.

Б. Дембінський.

В.Й. Деметрикевич.

1945). Від 1944 — на еміграції. Постійно офірував кошти до різних громад., допомогових і благодійних орг-цій, зокрема до *Злученого Українсько-американського допомогового комітету* в м. Філадельфія (штат Пенсильванія, США), Фонду Світового конгресу вільних українців (нині *Світовий конгрес українців*), Народного фонду допомоги Україні тощо. Активний прихильник створення Фонду катедр українознавства при Гарвардському університеті (США). Один із організаторів *Українського народного союзу*.

П. у м. Денвер (штат Колорадо, США).

Літ.: Фонд Катедр Українознавства посилює свою діяльність. «Свобода», 1965, 11 трав., № 87; І.Б. Щось для Станиславівців. «Свобода», 1967, 23 лют., № 32; Богдан Дейчаківський (некролог). «Свобода», 2013, 28 черв./5 лип., № 26—27.

О.В. Ясь.

ДЕМБІ́НСЬКИЙ Броніслав (14.08.1858—23.11.1939) — польс. історик, політик, дипломат. Н. в с. Мала Коможа (нині село в Куявсько-Поморському воєводстві в Польщі) в сім'ї заможного землевласника. Навч. у *Берлінському університеті* (1878—79) і Вроцлавському ун-ті (1879—82). 1883 у Вроцлаві захистив докторську дис. (наук. кер. — Я.Каро). 1885—86 працював у римських архівах. Габілітувався у Ягеллонському ун-ті в 1886 («Обрання Пія IV» («Wybór Piusa IV»)), де відтоді працював доцентом. Від 1892 — надзвичайний професор, від 1897 — звичайний професор, 1898—99 — декан філос. ф-ту, 1907—08 — ректор Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет імені Івана Франка*). 1916—23 — професор Варшав. ун-ту; 1923—33 — професор Познанського ун-ту, з яким продовжував співпрацювати після виходу на пенсію. Водночас 1914—18 — депутат австрійс. Держ. ради, 1918—22 — Законодавчого сейму Польщі; 1918—20 — віцемініст Мін-ва реліг. визнань і публіч. освіти Польщі. Очолював польс. групу Міжпарламентського союзу (1919—30) і Міжнар. союзу співтовариств *Ліги Націй* (1927). Почес. д-р Оксфордського (1930) і Варшавського (1933) ун-тів. Чл.-кор. (1900), дійсний член АН у *Кракові* (1917); співзасн. Т-ва сприяння польс. науці у *Львові*, голова Познанського т-ва приятелів науки (1923—39), член Наук. т-ва у Львові (1921), Варшавського наук. т-ва (1918). Досліджував історію папства та його стосунків з Польщею: «Рим і Європа до початку третього періоду Тридентського собору» («Rzym i Europa przed rozpoczęciem trzeciego okresu soboru trydenckiego», 1890), «Папство і падіння Польщі» («Papiestwo wobec upadku Polski», 1893); дипломат. відносини 18—19 ст.: «Росія і Французька революція» («Rosya a rewolucja francuzka», 1896), «Місія Ігнація Потоцького в Берліні 1792 року» («Misja Ignacego Potockiego w Berlinie w 1792 roku», 1939), зокрема, місію В.*Капніста* до Пруссії з метою визволення України з-під рос. влади («Таємна місія українця в Берліні» («Tajna misja Ukraiúca w Berlinie») (1896), теор. питання історії: «Новіша німецька історіографія» («Nowsza historiografia niemiecka», 1886), «Стан історичної науки з погляду методу» («Stan nauki historycznej pod względem metody», 1900). Видав «Джерела до історії другого і третього поділів Польщі» («Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski», т. 1, 1902).

П. у м. Познань (Польща).

Літ.: *Serwański M.* Bronisław Dembiński. В кн.: Wybitni historycy wielkopolscy. Poznań, 1989; *Wierzbicka M.* Bronisław Dembiński (1858—1939). В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994*; Jastrzębski W.* Bronisław Dembiński (1858—1939) wybitny historyk, polityk i działacz społeczny. Toruń, 2004; *Pawelec T.* Bronisław Dembiński (1858—1939). В кн.: Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku». Rzeszów, 2007; *Лазурко Л.* Польська історична періодика у Східній Галичині: типологія, ідеологія, проблематика, Черкаси; Дрогобич; Одеса, 2020.

В.В. Тельвак.

ДЕМЕТРИКЕ́ВИЧ (Demetrykiewicz) Владзімеж (09.09.1859—14.04.1937) — археолог, історик мист-ва. Н. в м. *Золочів*. Вивчав право (1878—84) та історію мист-в (1884—87) у Ягеллонському ун-ті (див. *Краківський університет*), стажувався у Віденському ун-ті (1890—91). Д-р права (1884), д-р габілітований (1905). Від 1887 — чл.-кор. Центр. комісії для дослідження пам'яток мист-ва та історії у *Відні*, від 1888 — член Комісії істор. мист-ва і Археол. комісії Польс. АН, 1891—1912 — урядовий кустош (тобто хранитель пам'яток старовини в *Галичині*, від 1921 — дир. Археол. музею Польс. АН. Водночас від 1902 викладав у Ягеллонському ун-ті: від 1919 — зав. кафедри праісторії, від 1921 — звичайний професор. Чл.-кор. (1903), дійсний член Краківської АН (1930). Обстежував печери *Поділля*, зокрема дослідив поселення *Трипільської культури* в печері *Вертеба*; систематизував пам'ятки старовини Галичини, вивчав її праісторію. Уклав першу археол. карту польс. земель. Засн. наук. шк. (В.Антоневич, Р.Якимович, Р.Ямка, Ю.Костжевський). Основні праці: «Передісторична доба в Галичині» («Doba przedhistoryczna w Galicji», 1894), «Кургани у Перемиському і Дрогобицькому староствах» («Kurhany w Przemyskiem i Drohobyckiem», 1894), «Передісторія Галичини» («Vorgeschichte Galiziens», 1897), «Розкопки в Ядовниках Мокрих і Гожуві та інші сліди доби La Tene в Західній Галичині» («Wykopaliska w Jadownikach Mokrych i Gorzowie oraz inne ślady epoki La Tene w Galicji zachodniej», 1898), «Висічені в скелях гроти Східної Галичини з погляду археології» («Groty wykute w skałach Galicji Wschodniej pod względem archeologicznym», 1903), «З міркувань про потреби праісторії в Польщі» («Z rozważań nad potrzebami prehistorii w Polsce», 1924).

П. у м. *Краків*.

Літ.: Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dra Włodzimierza Demetrykiewicza. Poznań, 1930; *Chankowski S.* Włodzimierz Demetrykiewicz (1859—1937). В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Булик Н.* До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», 2005, вип. 9; *Її ж.* З історії археологічних досліджень у Східній Галичині в XIX — на початку XX ст. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», 2006, вип. 10; *Лазурко Л.* Польська історична періодика у Східній Галичині: типологія, ідеологія, проблематика. Черкаси; Дрогобич; Одеса, 2020.

В.В. Тельвак.

ДЕМОГРА́ФІЯ ГОЛОДОМО́РУ В УКРАЇ́НІ 1932—1933

Історіографія. Питання кількісної оцінки демографічних втрат постало вже під час *Голодомору 1932—1933.* Проте суспільно-політ. ситуація в УСРР

(див. *Українська радянська держава*) як частині *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* та брак відповідної демографічної інформації визначали неможливість реалізації цього. За межами СРСР такі спроби було здійснено ще до розпаду Радянського Союзу. Проте активні дослідження демографічних втрат внаслідок голоду 1932—33 розпочались у кін. 1980-х — на поч. 1990-х рр., коли полегшився доступ до архівів та було усунуто політ. заборони на дослідження трагічних подій минулого. На сьогодні існує певна кількість досліджень, присвячених оцінці демографічних втрат України внаслідок Голодомору, проведених фахівцями з різних країн у різні роки. Вони різняться між собою через відмінності у вихідних даних, які використовувались при розрахунках, методологічних підходах та періоді, в межах якого оцінювалися втрати (табл. 1).

Першими числа втрат почали оприлюднювати іноз. журналісти, дипломати, які стали безпосередніми очевидцями тих подій. Так, В.*Дюранті* оцінив кількість втрат у 4—5 млн осіб, Р.Барнс (R. Barnes) — в 1 млн, В.Чемберлін (W.Chamberlin) — у 3—4 млн осіб (для України та Північного Кавказу).

Дипломатичні установи робили свої оцінки, спираючись, гол. чином, на повідомлення журналістів або на результати зустрічей із представниками влади в Україні чи Москві. Зокрема, дипломатичні представництва Італії та Німеччини повідомляли своїм урядам, що кількість втрат становить 10 млн осіб. Ці повідомлення стали надбанням громад. тільки в 1990-ті роки — після того, як почали відкриватись архіви.

Кількісні оцінки втрат, які базувались на особистих враженнях або свідченнях очевидців, лежать в діапазоні від 1 до 10 млн Водночас складно визначити, яких територій чи якого періоду стосувались ці дані. Зрозуміло, що в ті часи неможливо було точно встановити втрати. Журналісти, які відвідували Україну, бачили лише фрагменти, окремі місця, де вони перебували. Біженці також сприймали Голодомор і кількість померлих від голоду тільки в межах тієї території, де вони проживали. Узагальнення часто мали суто суб'єктивний, емоційно-психологічний характер і не містили жодного наук. обґрунтування.

Першим, хто зробив оцінку втрат населення внаслідок голоду в Україні, можна вважати С.*Соснового*, який здійснив таке дослідження 1942 у *Харкові* під час нім. окупації. Він використав метод прямих розрахунків, в основу якого поклав формулу складних відсотків. С.Сосновий розраховував середньорічний природний приріст населення за 1924—27 і, взявши за базовий 1927, обчислив, якою була б чисельність населення на поч. 1939 за умови відсутності Голодомору. Далі визначив різницю між своїм розрахунком та офіційно оприлюдненою чисельністю населення, яка, за наведеними ним даними, становила 7,5 млн осіб. Сосновий зазначав, що 7,5 млн — це не всі загиблі від голоду, оскільки у розрахунках враховано ще і дефіцит народжень. Він розклав це число на дві складові: надсмертність у 4,8 млн осіб та дефіцит народжень у 2,7 млн. Втрати через надсмертність було також оцінено окремо за роками голоду: 1932 — 1,5 млн, 1933 — 3,3 млн осіб.

Метод прямих розрахунків застосовували й ін. вчені; відмінності стосувалися тривалості періоду та даних. Загальна схема обчислень була такою: на підставі даних про кількість народжених та померлих у докризові роки висувалися гіпотези щодо того, якими могли б бути ці показники під час і після Голодомору, й розраховувалася гіпотетична чисельність населення. Як базовий брали найчастіше післяпереписний (див. *Переписи населення*) 1927, іноді 1932. Розрахунок робили до 1939, оскільки на його поч. було проведено перепис населення. Після того вираховували різницю між даними перепису та розрахунків і оцінювали втрати. Конкретна кількість втрат залежала від гіпотез щодо процесів народжуваності, смертності та міграції в роки безпосередньо до і після Голодомору. За таким методологічним підходом В.*Кубійович* оцінив втрати через надсмертність у 2,5 млн осіб (1949), Р.*Конквест* — у 5,0 млн осіб (1986), С.*Кульчицький* — у 3,5 млн осіб (1991).

Загальним недоліком методу прямих розрахунків є використання демографічної статистики періоду 1920—30-х рр. без критичної оцінки й коригування. Особливо це стосується міграції, дані щодо якої істотно впливають на результат.

Більш досконалим у методологічному плані, ніж метод прямих розрахунків, є балансовий метод, який базується на використанні рівняння демографічного балансу. Згідно із цим рівнянням, чисельність населення на початку кожного року визначається залежно від чисельності населення на початку попереднього року з урахуванням кількості народжень, смертей, мігрантів, а також адміністративно-територіальних перетворень. Дослідники, які користувались цим методом, робили оцінки та припущення щодо різних складових рівняння і таким чином розраховували щорічні баланси. Базовим обирали 1927 або 1929, і, як

Таблиця 1. **Оцінки втрат населення УСРР через надсмертність внаслідок Голодомору**

Автор	Рік публікації	Період	Втрати через надсмертність, *млн осіб*
Сосновий С.	1942	1932—1933	4,8
Кубійович В.	1949	1932—1933	2,5
Конквест Р.	1986	1930—1937	5,0
Пирожков С.	1992	1929—1938	2,7
Кульчицький С.	1991	1932—1933	3,5
Рудницький О.	1990	1932—1934	3,8
Віткрофт С.	2001	1932—1933	3,0—3,5
Валлен Ж. та співавтори	2002	1927—1938	2,6
Максудов С.	2010	1927—1938	3,7
Рудницький О. та співавтори	2015	1932—1934	3,9

у випадку методу прямих розрахунків, обчислювали втрати населення на період до поч. 1939.

Одним з перших застосував цей метод С.Максудов. Він зробив декілька варіантів розрахунків, результати яких відрізнялися гол. чином унаслідок використання різних підходів до оцінки сальдо міграції населення. Цим методом скористався також С.*Пирожков*, застосувавши рівняння демографічного балансу для обчислення чисельності населення та його структури в розрізі п'ятирічних вікових груп, що з методологічної точки зору мало забезпечити точнішу оцінку втрат. До цієї ж групи дослідників можна віднести С.*Уіткрофта*. Результати кількісної оцінки втрат через надсмертність за цим методом є такими: за даними С.Максудова (2010) — 3,7 млн осіб за період 1927—36; С.Пирожкова (1992) — 2,7 млн осіб за період 1929—38; С.Уіткрофта (2001) — 3,0—3,5 млн за період 1932—34; О.Рудницького (1990) — 3,8 млн за період 1932—34.

Перевагою балансового методу є узгодження та зведення в єдину систему показників чисельності, природного та міграційного руху населення, проте більшість дослідників при цьому не проводила оцінку якості даних та їх коригування.

Розвитком балансового методу є метод демографічної реконструкції, який складається з таких осн. етапів: критична оцінка наявних демографічних показників; побудова динамічних рядів реконструйованих (уточнених) показників; побудова моделей розвитку демографічних процесів за умови відсутності голоду; оцінка втрат. Принципова відмінність цього методу від попереднього полягає в тому, що дані демографічної статистики коригуються за результатами аналізу архівних даних, дослідження демографічних процесів до і після Голодомору, критичного аналізу демографічної інформації сучасниками того періоду, ще перед тим, як починається опрацювання сценаріїв розвитку демографічних подій за умови відсутності голоду. Результатом цієї роботи є динамічні ряди уточнених показників. Наступним етапом є розробка моделі розвитку демографічних подій за умови відсутності голоду. При цьому розглядаються гіпотези щодо можливих значень показників за кожен рік досліджуваного періоду. Оцінку втрат розраховують як різницю між фактичними даними і даними, розрахованими за моделлю.

Найбільш системно цей метод застосувала група дослідників: Ф.*Месле*, Ж.Вален, С.Пирожков, С.Адамець та С.Школьников (2008). В їхніх розрахунках використано таблиці смертності та очікуваної тривалості життя, таблиці народжуваності, тобто моделі розроблялись з урахуванням руху населення в кожній віковій групі. У результаті було оцінено загальні втрати населення у 4,6 млн осіб та розкладено їх на компоненти: дефіцит народжень (1,1 млн), еміграція (0,9 млн) та надсмертність (2,6 млн). Наведена оцінка втрат стосується періоду 1927—38. Хоча авторами була проведена робота з уточнення стат. даних за період між переписами, вони не скоригували завищену чисельність населення за переписом населення 1939, підсумки якого були сфальсифіковані; не врахували значну частину смертей унаслідок терору в 1937—38 (див. *Масові політичні репресії*) та завищили показники міграційного відпливу населення з неправдоподібно високим від'ємним сальдо міграції у 1933.

Розвитком методу демографічної реконструкції є метод повномасштабної реконструкції та трендового аналізу, який був розроблений і використовується в Ін-ті демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Інформаційна база проведення реконструкції від 1897 складалась з таких елементів: 1) дані переписів населення (1897, 1926, 1937, 1939, 1959); 2) обліки міськ. та сільс. населення (1920—30); 3) дані поточної статистики (природний та міграційний рух населення); 4) адм.-тер. перетворення; 5) дані військ. статистики; 6) результати попередніх наук. досліджень. Перевагою повномасштабної реконструкції є те, що відпадає необхідність у чіткій прив'язці до базових переписних років, тобто розрахунки можна робити за будь-який часовий період. Трендовий аналіз використовувався для складання гіпотетичних демографічних балансів, розробки моделі розвитку подій за умови відсутності голоду.

Застосування такого підходу дало змогу виявити, що явище надсмертності мало місце і в 1934. Тобто в демографічному вимірі Голодомор тривав три роки. Отримана оцінка втрат через надсмертність становить 3,9 млн осіб. Авторами цієї методики оцінки є колектив у складі О.Рудницького, Н.Левчук, О.*Воловини*, П.Шевчука, А.Ковбасюк (2015).

Методика повномасштабної реконструкції та трендового аналізу. Оцінка демографічних втрат України унаслідок Голодомору методом повномасштабної реконструкції та трендового аналізу потребує достовірної стат. інформації про померлих і їх розподіл за причинами смерті, як на мікрорівні (індивідуальні актові записи про смерть), так і макрорівні (зведена стат. звітність). В Україні збереглася лише частина книг реєстрації актів цивільного стану за 1932—33 (вже навесні 1934 місц. стат. органи отримали директиви від Центр. управління народногосп. обліку УСРР про необхідність їх знищення); причини смерті в них фіксувалися некоректно, а в багатьох записах такі відомості взагалі відсутні. Крім цього, зведеної статистики смертності за причинами смерті в Україні за 1932—33 не існує; вона представлена лише даними для окремих великих міст. Тобто наявна в Україні стат. інформація про смертність населення за причинами смерті не дає змоги здійснити безпосередній підрахунок кількості смертей від голоду.

У світовій практиці, коли немає точних даних про смертність за причинами смерті, загальноприйнятим є підхід, за яким розраховуються втрати через надсмертність і втрати ненародженими. Втрати через надсмертність унаслідок Голодомору — це різниця між фактичним (реконструйованим) заг. числом померлих в період голоду та очікуваною кількістю смертей, якби не було голоду. Втрати ненародженими — це різниця між очікуваною заг. кількістю народжених за умови відсутності голоду та їх фактичною (реконструйованою) кількістю.

Поняття «надсмертність» є широковживаним для оцінки втрат унаслідок різних соціальних катастроф, у т. ч. голоду. Саме такий підхід дає змогу обчислити надлишок померлих, який перевищує звичайний докризовий рівень смертності, оскільки пев-

на частина смертей сталася б незалежно від походження і перебігу катастрофи. Смерті, які перевищують їх очікувану природну норму, називають надлишковими, а смертність, відповідно, надсмертністю (*excess mortality*). Урахування усіх померлих у роки голоду в Україні замість обчислення надсмертності є помилковим, адже фактично означає нульову кількість померлих за відсутності голоду, що є неможливим, оскільки щорічно в республіці у кін. 1920-х — на поч. 1930-х рр. вмирало від 500 до 600 тис. осіб. При цьому слід брати до уваги, що вплив голоду на народжуваність є зміщеним у часі, тобто падіння народжуваності, зазвичай, найсильніше проявляється не в пік голоду, а наступного року.

Оцінку втрат унаслідок Голодомору було проведено для населення УСРР (в кордонах до 1939) за 1932—34, а не 1932—33, як це традиційно прийнято у вітчизн. історіографії Голодомору. Підставами для розширення хронологічних меж періоду втрат від голоду є, по-перше, підвищена смертність населення 1934; по-друге, дефіцит народжень 1934 був так само високим, як і 1933.

Для того щоб якомога точніше провести підрахунок втрат населення у роки голоду, необхідно відтворити демографічну динаміку того періоду, тобто провести демографічну реконструкцію України між переписами 1926 і 1939. Реконструкція включає відновлення динамічних рядів чисельності, природного та міграційного руху населення за кожен рік вказаного періоду. Гол. перевагами цього методу є, по-перше, оцінка усіх компонентів зміни чисельності населення (народжуваності, смертності, міграції та адм.-тер. перетворень) та побудова більш точного й детального демографічного балансу; по-друге, можливість відокремити демографічні втрати в роки Голодомору від сукупних втрат за весь період між переписами (1926—39), в тому числі втрати через надсмертність у 1932—34 відділити від втрат у роки масових політ. репресій, а дефіцит народжених у 1932—34 — від періоду зростання народжуваності через заборону абортів у 1936.

Оцінка втрат населення значною мірою залежить від повноти та якості доступних даних. Тому використання статистики населення за 1920—30-ті роки потребує її попереднього ретельного критичного аналізу та корекції, що зумовлено недообліком народжень і смертей (особливо, в роки Голодомору), а також умисною фальсифікацією результатів перепису населення України 1939 з боку Кремля з метою приховування масштабів Голодомору. Як дані переписів, так і дані природного та міграційного руху в ході реконструкції були скориговані.

Оцінка втрат населення включає в себе такі основні етапи, виконані окремо для міськ. й сільс. населення України: 1) корекція чисельності й статевовікового складу населення за даними переписів 1926, 1937 і 1939 та міськ. обліку населення 1931; 2) відновлення та корекція статистики природного руху населення; 3) відновлення та корекція міграційної статистики; 4) побудова балансів зміни заг. чисельності населення у 1927—39 з урахуванням адм.-тер. перетворень; 5) реконструкція чисельності населення за статтю і віком за кожен рік періоду між переписами; 6) розрахунок гіпотетичних некризових чисел народжених і померлих (за умови відсутності голоду); 7) оцінка втрат населення у 1932, 1933 та 1934.

Зокрема, на першому етапі дані перепису 1926 були скориговані на недооблік дітей віком до 4 років, а чисельність військовослужбовців розподілена пропорційно між міськ. і сільс. населенням для уникнення викривлення вікового складу міськ. чоловіків (оскільки військ. гарнізони, зазвичай, розміщувалися у містах). Дані перепису 1937 скориговано на недооблік (0,4 %) та здійснено перерозподіл військовослужбовців так само, як і для перепису 1926. Найбільшої корекції зазнали дані перепису 1939, які було сфальсифіковано. До первинної чисельності цивільного населення (без фальсифікацій) було додано чисельність переписаних спецконтингентів та віднято 383 тис. ув'язнених, переписні листи яких були додані під час обробки результатів перепису. В результаті усунення необґрунтованих поправок та приписок із підсумків перепису 1939, чисельність населення України зменшилася на 803,6 тис. осіб, або 2,6 %.

Реконструкцію природного руху населення України проведено на основі щорічних зареєстрованих чисел народжених і померлих за 1927—38, повікового розподілу померлих та розподілу народжених за віком матері. Ця стат. інформація була також доповнена матеріалами Ю.*Корчака-Чепурківського* за 1932. В ході реконструкції здійснено розрахунок трьох осн. видів поправок: а) недооблік померлих дітей у віці до 1 року; б) недооблік числа народжених; в) недооблік померлих у віці 1 рік і старше. Ці поправки обчислено з використанням різних методологічних підходів окремо для кризових (1932—34) і некризових (1927—31, 1935—38) років. Зокрема, розрахунок поправки смертності немовлят у віці до 1 року в некризові роки базується на підході А.*Хоменка* і Р.Кольнер (1930), а корекцію числа народжених проведено на основі обчисленої поправки для померлих немовлят згідно із підходом Ю.Корчака-Чепурківського (1929). Кількість померлих у віці 1 рік і старше скориговано з урахуванням поправки Цент. стат. управління СРСР та додаванням 149,7 тис. осіб, розстріляних 1937—38, смерті яких не було зареєстровано. Більш детальний опис методичних підходів до корекції числа народжених і померлих описано у праці авторів методики (2015).

За результатами проведених розрахунків недооблік заг. числа смертей в Україні до початку кризи 1927—31 становив в середньому 7 % у містах та 12,8 % в селах, а в пік голоду 1933 — 141,2 % серед селян та 11,9 % серед міського населення. Недооблік народжених до початку голоду становив 1,7 % у містах та 2,7 % в селах, а 1933 — 8,4 і 45,6 %.

Міграційна статистика наявна лише для міськ. населення УСРР. Відновлення стат. даних з міграції сільс. населення здійснене на основі аналізу численних досліджень, присвячених оцінці різних видів переміщень, що дало змогу систематизувати й узгодити доступну статистику насильницьких і добровільних міграцій селян за межі України в досліджуваний період. У підсумку заг. сальдо міграції в Україні за період 1928—38 є від'ємним і становить 718 тис. осіб.

Таким чином, на основі скоригованих даних переписів, скоригованої на недооблік статистики природного руху населення та оцінки міграції за період між переписами 1926 і 1939, було обчислено щорічну заг. чисельність населення України та його статево-вікову структуру (у т. ч. міськ. й сільс. населення, враховуючи адм. зміни) (табл. 2).

Наступним етапом став розрахунок очікуваного (некризового) числа народжених і померлих за відсутності Голодомору. Для цього спочатку було обчислено некризові вікові коефіцієнти смертності шляхом лінійної інтерполяції реконструйованих вікових показників між 1931 і 1935, тобто перед початком голоду і після його завершення та стабілізації рівня смертності населення. Далі розраховано загальне абсолютне число померлих (без впливу голоду) як добуток некризових вікових коефіцієнтів смертності та відповідної чисельності населення за віком і статтю.

Кількість народжених 1932—34 за умови відсутності голоду розраховано як добуток інтерпольованих вікових коефіцієнтів народжуваності між 1931 і 1935 та гіпотетичної (некризової) чисельності жінок дітородного віку 1932—34. Визначення таких опорних точок для інтерполяції й розрахунку некризових коефіцієнтів пов'язане з тим, що рівень народжуваності 1931 ще не зазнав впливу голоду, але вже знижувався відповідно до загальноєвроп. тенденцій того часу, а показник 1935 ще не зазнав впливу заборони абортів 1936.

Порівняння фактичних та очікуваних (за умови відсутності голоду) заг. чисел померлих дало змогу обчислити втрати через надсмертність за 1932—34. Подібним чином розраховано і втрати ненародженими. Аналогічні розрахунки проведено по регіонах України. Методичні аспекти обчислення втрат на районному рівні представлено у праці Н.Левчук «Районна диференціація втрат населення України внаслідок голоду 1933 року» (2013).

Оцінки демографічних втрат унаслідок Голодомору. За результатами проведеного дослідження демографічні втрати України внаслідок Голодомору в 1932—34 оцінюються в 3,9 млн осіб через надсмертність та 0,6 млн осіб ненародженими. Втрати сільс. населення є значно вищими, ніж міськ. Зокрема, 1932—34 надлишок смертей сягає 3,6 млн серед селян та 0,3 млн серед міськ. жителів (табл. 3). У відносному вимірі ці втрати становлять 133,3 в розрахунку на 1000 населення, в тому числі 163,4 для сільс. населення та 40,5 — для міськ. населення УСРР.

Відносні втрати через надсмертність внаслідок Голодомору серед селян у 4 рази вищі, ніж серед міськ. жителів. Подібні відмінності спостерігаються не лише для окремих показників, але й для їх річного розподілу впродовж періоду голоду. Зокрема, розподіл втрат сільс. населення 1932—34 по роках вирізняється більш раннім початком голоду та максимальною концентрацією надсмертності 1933, тоді як у містах пік голоду 1933 є менш вираженим і розподіл втрат по роках дещо більш рівномірний. Виявлені відмінності варто розглядати в тісному зв'язку з різними соціально-екон. й політ. факторами. Важливе значення в міськ. поселеннях в роки голоду мала ієрархічна карткова система продовольчого забезпечення, що обумовлювало неоднакові можливості виживання для різних соціально-професійних груп населення.

Дефіцит народжених 1932—34 становив в Україні 586 тис. осіб, у т. ч. 66,9 тис. у містах та 519,1 тис. у селах. У розрахунку на 1000 населення втрати ненародженими складали 19,8 для усього населення; 9,2 для міськ. і 23,2 для сільс. населення. Ці втрати зумовлені кількома чинниками: зменшенням контингенту породіль унаслідок смерті значної кількості жінок дітородного

Таблиця 2. **Чисельність населення УСРР та основні складові її зміни у 1927—39, тис. осіб**

Рік	Населення на 1 січня	Загальний приріст	Народжені	Померлі	Сальдо міграції
1927	29 316,3	656,5	1221,5	593,7	28,6
1928	29 972,8	636,6	1170,8	555,4	21,2
1929	30 609,4	383,6	1110,9	597,2	–130,1
1930	30 993,0	236,4	1047,6	597.0	–214,2
1931	31 229,4	158,9	995,4	577,0	–259,6
1932	31 388,3	–41,9	870,8	794,8	–117,9
1933	31 346,4	–3539,1	642,1	4115,9	–65,3
1934	27 807,3	123,5	597,0	528,6	55,2
1935	27 930,9	441,0	769,1	362,3	34,2
1936	28 371,9	475,4	905,8	383,0	–47,3
1937	28 847,3	676,3	1228,7	528.9	–23,5
1938	29 523,6	590,0	1125,3	535,9	0,6
1939	30 113,6	—	—	—	—
1927—1938	—	797,3	11 685,0	10 169,6	–718,1

Дж.: Левчук Н.М. та ін. Втрати міського та сільського населення України внаслідок Голодомору у 1932—1934 роках: нові оцінки. «УІЖ», 2015, № 4.

Таблиця 3. **Втрати через надсмертність в УСРР внаслідок Голодомору в 1932—34**

Категорії населення	Абсолютні, тис. осіб				Відносні, в розрахунку на 1000 населення			
	1932	1933	1934	1932—1934	1932	1933	1934	1932—1934
Усе населення	250,0	3529,2	163,3	3942,5	8,0	119,3	5,9	133,3
Міське населення	48,8	193,9	50,6	293,4	7,0	26,8	6,9	40,5
Сільське населення	201,2	3335,3	112,7	3649,1	8,3	149,4	5,5	163,4

Дж.: Рудницький О.П. та ін. Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932—1933 рр. в Україні. «Демографія та соціальна економіка», 2015, № 2 (24); № 3 (25).

віку, зниженням сексуальної активності та ймовірності зачаття, підвищенням ризиків невиношування вагітності та мертвонародження.

Про справжній вимір наслідків голодного лихоліття свідчить також те, що очікувана тривалість життя при народженні 1933 впала до небачено низького рівня. Якщо 1928 середня очікувана тривалість життя чоловіків в Україні становила 44 роки, то 1933 вона скоротилась до 4,3 років. Середня очікувана тривалість життя жінок скоротилась з 48,4 років (1928) до 7,2 років (1933).

Результати регіональних досліджень показали, що розподіл втрат населення в період голоду вкрай неоднорідний по території України, оскільки в різних областях кризові явища у відтворенні населення мали неоднакову інтенсивність. За результатами проведеної оцінки втрат для 8 регіонів, що входили до складу УСРР в межах тогочасного адм. поділу, встановлено, що найбільших втрат через надсмертність за 1932—34 зазнало населення не пд. зерновироб. областей, а *Київської області* та *Харківської області*, на які припадає 54 % абсолютних втрат. У кожній із цих областей від голоду померли понад один млн осіб.

Оскільки абсолютні втрати залежать від чисельності населення певної області, коректніше порівнювати відносні показники втрат. Найвища інтенсивність втрат 1932—34 спостерігалася на Київщині й Харківщині: 190—200 надлишкових смертей на кожну тисячу населення (табл. 4). Друге місце за величиною відносних втрат посідають *Вінницька область*, *Дніпропетровська область* й *Одеська область*, втрати яких становили від 100 до 125 осіб у розрахунку на 1000 населення. Найнижчі втрати спостерігались у *Чернігівській області* та *Донецькій області*: 54—90 осіб у розрахунку на 1000 населення. *Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*, має невеликі абсолютні втрати населення, однак її відносний показник є доволі значним і близьким до показника втрат Він. обл.

РЕГІОНИ (ОБЛАСТІ) В МЕЖАХ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПОДІЛУ СТАНОМ НА КВІТЕНЬ 1933

Детальніші розрахунки втрат через надсмертність від голоду на рівні адм. районів свідчать, що існують значні відмінності у втратах населення не лише між областями, а й усередині окремих областей. Адже області на той час були великими за площею регіонами, могли включати різні природні та екон. зони та помітно відрізнялися за показниками колективізації, урбанізації, госп. спеціалізацією та ін. соціально-екон. й політ. факторами, що мали специфічний вплив на життєдіяльність населення в умовах голоду. Як видно із рис. 1, смуга найвищих втрат пролягає через лісостепові райони Центр. України. Ця смуга втрат не поширена на зх. прикордонні області та охоплює переважно центр. й пд. райони Київ. обл. та більшість районів Харків. обл. (в межах адмін. поділу 1933).

Якщо відмінності між регіонами з максимальним (Київ. обл.)

Таблиця 4. **Втрати через надсмертність внаслідок голоду в регіонах УСРР в 1932—34**

Регіон	Абсолютні, тис. осіб			Відносні, на 1000 населення
	Все населення	Міське населення	Сільське населення	Все населення
Україна	**3942,5**	**293,4**	**3649,1**	**133,3**
Вінницька обл.	545,5	19,7	525,7	125,6
Київська обл.	1110,8	65,8	1045,1	200,3
Чернігівська обл.	254,2	17,4	236,8	91,3
Харківська обл.	1037,6	56,9	980,7	191,4
Донецька обл.	230,8	58,9	171,9	54,2
Дніпропетровська обл.	368,4	35,4	333,0	101,9
Одеська обл.	326,9	36,6	290,3	107,6
Молдавська АРСР	68,3	2,7	65,7	118,2

Дж.: Воловина О. та ін. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932—1934 рр. в Україні. «УІЖ», 2017, № 2.

та мінімальним (Донец. обл.) показниками втрат за 1932—34 становлять майже 4 рази, то міжрайонна варіація є значно більшою: показники втрат лежать в межах від 1,6 у Ново-Златопольському (єврейс. нац.) р-ні Дніпроп. обл. до 540,2 у розрахунку на 1000 населення у Тетіївському р-ні Київ. обл. Такий регіональний розподіл втрат населення України внаслідок Голодомору є результатом комбінованого впливу цілої низки політ. та соціально-екон. факторів, що потребують подальших досліджень.

Місячна динаміка втрат через надсмертність: від голоду до терору голодом. Однією з відмітних характеристик Голодомору є концентрація надлишкових смертей сільс. населення у дуже короткому періоді часу. Варто зауважити, що 1932 щомісячні втрати у сільс. місцевості України були вже вищими ніж у попередні роки. У січня — червні 1933 спостерігався раптовий і стійкий підйом щомісячних втрат від голоду, а далі їх різкий спад у другому півріччі 1933. Абсолютне число втрат у сільс. місцевості коливалося в межах 11—23 тис. осіб протягом 1932. Ця кількість зросла з 13 тис. осіб у грудні 1932 до 78 тис. у січні 1933, а потім швидкими темпами досягла максимуму 813 тис. осіб у червні. З приходом нового врожаю місячні втрати швидко зменшилися в другій пол. 1933.

Лише за 6 місяців 1933 місячна кількість втрат від голоду серед сільс. населення України зросла у понад 10 разів. На обласному рівні співвідношення між максимальним місячним числом втрат та відповідною кількістю втрат у січні 1933 становило від 6 (для Донец. обл.) до 14 (для Харків. обл.) і 15 (для Київ. обл.). Таке надзвичайне збільшення смертності протягом шести місяців є унікальним в історії штучних рукотворних криз, спричинених голодом.

Однак знання про ці 6 місяців 1933, причини зростання смертності населення, її динаміку та наслідки ще дуже обмежені. Дані про помісячну смертність за період 1932—34 для України та її регіонів почали публікуватися дедалі більш детально від 1990, але без аналізу та інтерпретації. С.Кульчицький (2007) припускає, що таке раптове зростання смертності було викликано двома факторами: по-перше, масовими обшуками сел. сімей і госп-в з метою знайти заховане та/або вкрадене зерно, які супроводжувалися конфіскацією не лише зерна, а й будь-яких харчових запасів та їжі; по-друге, заходами, які істотно обмежили переміщення селян у пошуках їжі, як в межах УСРР, так і за її межами.

Кампанія з подвірних обшуків селян у пошуках прихованого зерна добре задокументована. Значна частина доказів вилучення продуктів харчування під час цих обшуків узагальнена в книзі Т.Боряк (2016), де проаналізовано 1878 свідчень тих, хто пережив Голодомор, в яких згадується про конфіскацію їжі під час обшуків зерна. Свідчення доводять, що більшість продуктів харчування було вилучено під час цих обшуків. Представлено свідчення з усіх 17 областей УСРР та багатьох населених пунктів у межах кожної області, однак при цьому неможливо визначити ступінь їх репрезентативності серед усього сільс. населення. Важко також визначити, скільки саме та якої їжі було вилучено.

Другим важливим фактором є три урядові постанови, які обмежили можливості переміщень селян у пошуках їжі. По-перше, як відомо, в умовах посилення голоду 1932 селяни почали дедалі частіше їздити до *Росії* та Білорусії (див. *Біла Русь*), де були доступні продукти харчування. Важливим фактом є те, що у пошуках харчів виїжджали не лише селяни-одноосібники, а й колгоспники. 22 січня 1933 Й.*Сталін* заборонив виїзд селян з України до Росії та Білорусії (так само було заборонено виїзд селян із *Кубані*). Десятки тисяч селян з України було заарештовано в різних частинах Росії, більшість із них примусово повернули до свого місця проживання.

Було запроваджено паспортизацію серед городян із тим, щоб обмежити й контролювати наплив голодних селян до великих міст; внесено зміни до процедури відхідництва селян із колгоспу, які майже унеможливили самовільний виїзд із села. Як і у випадку з конфіскацією їжі, немає вичерпних даних про масштаби поїздок селян до Росії та Білорусії, які б дали змогу оцінити їх вплив на динаміку смертності населення. Те саме стосується двох ін. заборон, які обмежували переміщення селян у пошуках їжі.

Детальний аналіз двох груп факторів, згаданих С.Кульчицьким, та їх дії у часі показує, що цих факторів недостатньо, щоб пояснити тривалий підйом смертності у сільс. місцевості України упродовж 1-го півріччя 1933. Пошуки зерна розпочалися в листопаді 1932, значно інтенсифікувалися упродовж січня — лютого 1933 і, ймовірно, закінчилися в кінці лютого або на початку березня через припинення хлібозаготівельної кампанії та початок підготовки до посівної. Якщо припустити, що людина могла прожити щонайбільше місяць без їжі, вплив фактору конфіскації всієї їжі в сел. домогосп-ві мав би закінчитися до кінця березня. Якщо сім'я залишилася без їжі наприкінці лютого або на початку березня і не мала доступу до їжі протягом місяця, то більшість, якщо не всі члени сім'ї, померли б до кінця березня.

Вплив закриття кордонів позначився вже наприкінці січня 1933 і тривав до червня. 17 березня було видано розпорядження про зміну порядку відхідництва селян із колгоспу, а у квітні 1933 розпочалося запровадження паспортів. Без кількісної оцінки впливу всіх цих факторів неможливо визначити, якою мірою вони були відп. за раптовий підйом смертності в 1-й пол. 1933. Конфіскація продовольства сприяла збільшенню показників надсмертності від голоду в січні—лютому, але уповільнення темпів її зростання в березні відображає послаблення впливу цього фактора. Надзвичайно високі темпи зростання втрат від голоду в квітні—червні, тобто після припинення обшуків та вилучення їжі, не можна пояснити лише закриттям кордонів з Росією чи ін. адм. обмеженнями. Хоча вплив усіх згаданих чинників був значним, досі немає безперечних аргументів на користь того, що лише ці фактори спричинили різке й тривале зростання смертності населення в 1-му півріччі 1933.

Є кілька ін. факторів, які також могли вплинути на динаміку людських втрат унаслідок Голодомору. Оскільки УСРР не виконала план із хлібозаготівель, рад.

уряд наказав забрати зерно з усіх колг. фондів, у т. ч. насіннєвих та резервних, у рахунок хлібозаготівель. Також у разі невиконання колг. плану зі здачі зерна, у колгоспників вилучалося зерно, отримане ними за трудодні. Коли голод в республіці досягнув критичного рівня, зерно із цих фондів могло б врятувати людські життя, однак це було неможливо, оскільки фонди були вичерпані.

Ін. репресивні заходи, застосовані переважно в УСРР (та на Пн. Кавказі), ще більше погіршили ситуацію. По-перше, колгоспи, які виконали свої плани з хлібозаготівель, мали продовжувати здавати зерно для того, щоб покрити норми тих колгоспів, що не виконали плани. По-друге, в Україні 1932 було заборонено торгівлю зерном на колг. ринках. Зауважимо, що в деяких регіонах Росії колгоспи отримали дозвіл на торгівлю зерном і борошном, починаючи з грудня 1932, тоді як в Україні — лише з березня 1933.

Продовольча «допомога», яка надавалась у період лютий—червень 1933 в Україні та чотирьох зернових регіонах Росії, мінімально вплинула на уповільнення темпів зростання людських втрат від голоду у сільс. місцевості України. За підрахунками, допомога становила лише 7,3 кг зерна в розрахунку на 1 особу за півроку. Метою цієї допомоги був не порятунок людей від голоду, а необхідність забезпечення посівної кампанії. Це продовольство надавали тим, хто міг працювати у полі.

Різкий підйом смертності населення у сільс. місцевості України в 1-й пол. 1933 мав вирішальну роль у динаміці Голодомору, оскільки саме на цей період припадає більшість усіх втрат через надсмертність від голоду. У пік голоду, в червні 1933, щоденна кількість смертей в Україні становила в середньому 28 тис. осіб. Ї саме цей драматичний сплеск смертності в 1-му півріччі 1933 визначає зміну характеру голоду від загальносоюзного в масштабах усього СРСР, тобто до певної міри ненавмисного голоду, до голоду як знаряддя терору (див. *Голодомор 1932—1933 в радянській Україні як геноцид*).

Узагальнюючи, слід зазначити, що оцінки втрат населення України через надсмертність внаслідок Голодомору, отримані за різними методологічними підходами у різний час, не перевищують 5,0 млн осіб. Періодично з'являються публікації з результатами втрат у 7—12 млн осіб. При цьому аргументи на користь таких завищених оцінок мають часто політико-ідеологічне та емоційне забарвлення: побутує думка, що більша кількість втрат викликає глибше співчуття з боку світ. спільноти, показує більшу злочинність тодішньої влади та сприятиме визнанню Голодомору геноцидом у світі.

Однак розрахунки на базі демографічного балансу свідчать, що максимальне число втрат через надсмертність не може перевищувати 5 млн осіб. Ці розрахунки базуються на тому, що за період після голоду чисельність населення мала збільшитись до числа, зафіксованого переписом 1939 року (з урахуванням усунутих фальсифікацій). Це могло відбутись за рахунок двох чинників: народжуваності та міграції, при цьому сальдо міграції повинно бути додатним. Якщо врахувати всі міграційні потоки, то компенсація померлих під час Голодомору і після нього могла відбутись тільки за рахунок народжуваності. Розрахунки свідчать, що при втратах у 5 млн осіб і більше показник народжуваності серед жінок в рад. Україні мав перевищувати біологічно можливий рівень. 1935—38 реальний рівень народжуваності був в 1,5—2,1 раза менший за біологічно можливий.

Республіканські особливості голоду. Істор. регіональні дослідження свідчать також про значну варіацію інтенсивності голоду 1932—33 у межах СРСР. При цьому питання про масштаби його наслідків у різних республіках Рад. Союзу стало предметом гострої дискусії у пострад. історіографії, в якій існує дві протилежні позиції. Згідно з першою, яку поділяють чимало рос. істориків, голод 1932—33 мав загальносоюзний характер. Ця теза включає в себе два припущення: перше — про спільні для всіх регіонів причини голоду (прискорена індустріалізація та примусова колективізація сільс. госп-ва), а вплив нац. фактора повністю відкидається; друге — про те, що від голоду постраждали однаковою мірою усі хліборобні регіони СРСР.

Згідно з ін. позицією, якої дотримуються укр. вчені, у причинах і наслідках голоду 1932—33 в Україні та Росії є як спільні чинники, так і суттєві відмінності. Голод мав загальносоюзний характер лише в першій пол. 1932, а починаючи з осені 1932 і протягом 1933 голод в Україні переріс у Голодомор, тобто терор голодом, здійснюваний рад. владою, який спричинив дуже великі людські втрати, і є геноцидом укр. народу.

Проведена оцінка втрат населення внаслідок голоду для різних регіонів СРСР дає важливу інформацію для відповіді на ці дискусійні питання. Так, розрахунки для 11 рад. республік тогочасного СРСР, виконані на основі реконструкції їхньої демографічної динаміки за 1926—39, показали, що вплив голоду в розрізі республік помітно різниться. Україна посідає перше місце за абсолютними обсягами втрат через надсмертність від голоду, а *Казахстан* має найвищі відносні показники втрат (у розрахунку на 1000 населення). Зокрема, відносні втрати через надсмертність 1932—34 становили в Казахстані 224,2, а в Україні — 133,3 в розрахунку на 1000 населення. Значно меншими були втрати Росії: 32,0. Це означає, що втрати через надсмертність в Україні у відносному вимірі в 4 рази вищі, ніж в Росії. Ще меншими були втрати серед республік Середньої Азії (*Узбекистан*, *Таджикистан*, *Туркменістан*, *Киргизстан*): 17,0; у Білорусії: 12,7; республіках Закавказзя (*Грузія*, *Вірменія*, *Азербайджан*): 5,6 у розрахунку на 1000 населення. Загальні абсолютні втрати через надсмертність 1932—34 в цілому по СРСР становлять 8,78 млн осіб.

Голод уразив регіони і України, і Росії, проте географія найбільш постраждалих районів має значні відмінності. Оцінка втрат через надсмертність від голоду 1932—34 для Росії в регіональному розрізі, зокрема для 20 регіонів, показала, що регіональний розподіл втрат в Росії порівняно з Україною вирізняється, по-перше, значно більшою амплітудою регіональних відмінностей: існує дуже великий розрив між територіями, які постраждали, і територіями, які практично не зазнали втрат. Регіони з дуже високими втратами від голоду становлять в Україні значно більшу частку за територією та чисельністю населення, ніж в Росії. На регіони з найвищими втрата-

ми від голоду (135—220 смертей у розрахунку на 1000 сільс. населення 1933) припадає 34 % території та 41 % сільс. населення України, тоді як у Росії — лише 1 % її території та 6 % сільс. населення, що заперечує тезу про те, що усі зернопродукуючі регіони СРСР, в тому числі України та Росії, однаково потерпіли від голоду.

Якщо в Росії найбільше постраждали її основні зернові регіони, то в Україні — регіони, які не відігравали ключової ролі у хлібозаготівлях (Київ. й Харків. обл.). Ця відмінність підтверджує тезу про різний механізм творення голоду в Україні та Росії. Варто також зауважити, що серед 4-х осн. постраждалих регіонів Росії Нижня Волга та Пн. Кавказ зазнали більших втрат, ніж Центр. Чорнозем'я та Середня Волга, що насамперед пов'язано із високою інтенсивністю втрат у трьох регіонах, які входили до їх складу: Автономній Соціаліст. Рад. Республіці (АСРР) Німців Поволжя, Саратовській обл. та Краснодарському краї, з яких однак лише в АСРР Німців Поволжя рівень втрат зіставний із показниками надсмертності від голоду в Київ. та Харків. обл. (бл. 200 передчасних смертей у розрахунку на 1000 населення за 1932—34).

Регіональний розподіл показників надсмертності за 1932—34 вказує на те, що найбільших втрат від голоду зазнали ті регіони, в яких репресивна політика рад. влади щодо селянства була значно більш жорсткою, де опір селянства колективізації був інтенсивнішим ніж в ін. місцях, і де нац. фактор може бути ключовим. Це підтверджується дуже високим рівнем втрат в Україні, де українці становили більшість населення; в Краснодарському краї з дуже високою часткою українців, а також в АСРР Німців Поволжя, де у складі населення переважали етнічні німці.

Літ.: *Chamberlin W.* Russia Iron Age. Boston, 1934; *Сосновий С.* Правда про голод на Україні в 1932—1933 роках. «Нова Україна». 1942, 8 листопада; *Duranty W.* The Foreign Office and the Famine. В кн.: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932—1933. Kingston (Ontario)—Vestal (New York), 1988; *Рудницький О.П.* Демографічні наслідки голоду 1932—1933 рр. в Українській РСР. «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР», 1990, вип. 24; *Кульчицький С.В., Максудов С.* Втрати населення України від голоду 1933 р. «УІЖ», 1991, № 2; *Пирожков С.І.* Трудовой потенціал в демографическом измерении. К., 1991; *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. К., 1993; Blum, A. Naitre, Vivre et Mourir en URSS, 1917—1991. Paris, 1994, 273; *Кубійович В.* Число й будова людності України. В кн.: Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Київ, 1994; *Уиткрофт С.* О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931—1933 гг. В кн.: Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание, т. 3. М., 2001; Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали. К., 2007; *Кульчицький С.* Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К., 2007; *Boriak H.* Population Losses in the Holodomor and the Destruction of Related Archives: New Archival Evidence. «Harvard Ukrainian Studies», 2008, 30 (1—2); *Месле Ф. та ін.* Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті. К., 2008; *Максудов С.* Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации. В кн.: Проблемы народонаселения в зеркале истории: Шестые Валентеевские чтения (Москва, 22—24 апреля 2010 г. МГУ им. М.В. Ломоносова. М., 2010; *Левчук Н.М.* Районна диференціація втрат населення України внаслідок голоду 1933 року. В кн.: Науковий збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 рр.)». К., 2013; *Левчук Н.М. та ін.* Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932—1933 рр.: нові оцінки. «УІЖ», 2015, № 4; *Рудницький О.П. та ін.* Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932—1933 рр. в Україні. «Демографія та соціальна економіка», 2015, вип. № 2 (24); вип. № 3 (25); *Rudnytskyi O. and others.* 1932—34 Famine Losses within the Context of the Soviet Union. В кн.: *Currran D. and others.* Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered. London—New York, 2015; 1933: «І чого ви ще живі?» (упоряд. Т. Боряк). К., 2016; *Воловина О. та ін.* Регіональні відмінності втрат від голоду 1932—1934 рр. в Україні. «УІЖ». 2017, № 2; *Гладун О.М.* Нариси з демографічної історії України XX століття. К., 2018; *Levchuk N and others.* Regional 1932—1933 Famine Losses: A Comparative Analysis of Ukraine and Russia. «Nationalities Papers», 2020, Vol. 48.

Олег Воловина, О.М. Гладун, Н.М. Левчук, П.Є. Шевчук.

ДЕМОКРАТИ́ЧНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ БУ́ВШИХ РЕПРЕСО́ВАНИХ УКРАЇ́НЦІВ СОВЄ́ТСЬКИМ РЕЖИ́МОМ (ДОБРУС) — організація українців — емігрантів із *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* після *Другої світової війни*, які зазнали політ. переслідувань з боку рад. комуніст. режиму. Створення об'єднання проголошено 22 січня 1950 у Нью-Йорку за ініціативи членів Укр. революційно-демократ. партії І.*Багряного*, І.Дубинця, К.Дацька, Ф.Рачка, П.Шинкаря, В.*Новицького* та ін. (ДОБРУС у США). Завдання полягали в збиранні документальних матеріалів про злочинну політику Й.*Сталіна* щодо України та інформуванні про це світ. спільноти; наданні допомоги укр. народові в боротьбі за встановлення на укр. землях влади Укр. самостійної соборної д-ви, зокрема проведення віч і демонстрацій і координацію співпраці з подібними орг-ціями ін. народів. У грудні 1951 ДОБРУС заявив про себе у Мюнхені під час проведення конференції 62 колиш. в'язнів НКВС СРСР. Майже одночасно подібне громад. об'єднання постало у Великій Британії. 1952 у Лондоні опубліковано книгу М.*Вербицького* «Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932—1933 років». На титульній сторінці повідомлялося: «Фактичний матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії — живих свідків голоду». Упродовж десятків років орг-ції разом із *Союзом українців — жертв російського комуністичного терору (СУЖЕРО)* збирали свідчення, документи, матеріали про *Голодомор 1932—1933*, масові вбивства, депортації українців, що здійснював комуніст. режим. Вони видавали щомісячник «Голос недостріляних», матеріали орг-цій друкували у газетах «Українські вісті», «Український селянин», ж. «Українська земля». Члени ДОБРУС ініціювали проведення конференцій, брали участь разом із представниками ін. громад. орг-цій у маніфестаціях, демонстраціях та ін. публічних заходах; надавали свідчення комісіям Конгресу США про *Вінницьку трагедію 1937—1938*, Голодомор та численні порушення прав і свобод рад. громадян. Діяльність ДОБРУС ретельно відслідковувалася *Комітетом державної безпеки СРСР*. За роки існування об'єднанням було опубліковано значну кількість літератури із проблематики злочинів

рад. комуніст. режиму, більшість якої доступна читачам у сучасній Україні.

Літ.: *Вербицький М.* Найбільший злочин Кремля: запланований штучний голод в Україні 1932—1933 років. Лондон, 1952; *Євтух В.Б., Ковальчук О.О.* Українці у Канаді. К., 1993; Українська Революційно-Демократична Партія, УРДП-УДРП: зб. матеріалів і документів. Чикаго—К., 1997; *Подобєд О.А.* Іван Багряний — ідейний натхненник та ініціатор створення Демократичного об'єднання бувших репресованих українців совєтським режимом (ДОБРУС) та Союзу українців — жертв російського комуністичного терору (СУЖЕРО). «Науковий вісник» (Одеський державний економічний університет), 2009, № 18 (29); *Клід Б.* «Біла книга про чорні діла Кремля»: шістдесят років згодом, ч. 1 (29.05.2014). Web: http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1175-bohdan-klid-bila-knyha-pro-chorni-dila-kremlia-shistdesiat-rokiv-zhodom-chastyna-i

В.Ю. Васильєв.

ДЕНИСЕ́НКО Ніна (псевд. Ніна Наддніпрянська) (15.01.1906—30.06.1978) — балетмейстер, педагог, громад. діяч. Н. у м. *Запоріжжя*. У *Варшаві* закінчила школу укр. танцю В.*Авраменка* і стала його помічницею. 1933 закінчила Балетну академію, що дало їй можливість влаштуватись мистецьким кер. Варшав. дитячого театру «Ортима» (1935). Разом із чол. Дмитром та О.*Телігою* 1933 заснувала у Варшаві укр. театр та школу, а при ній — відділ нелегального укр. *«Пласту»*. Зіграла кілька ролей у польс. фільмах (під псевд.). Була активним членом т-ва *«Відродження»*. Авторка статей в дитячих журналах «Дзвіночок» і «Світ дитини». У роки нім. окупації (див. *Радянсько-німецька війна 1941—1945*) допомагала укр. втікачам і в'язням нім. концтабору, перетворивши своє помешкання на гуртожиток для них.

1949 прибула з родиною до *Австралії*, де з перших днів включилась у розбудову укр. громадсько-культ. життя. Створювала укр. громаду, організовувала концерти, виставки укр. мист-ва. 1951 разом із сином Леонідом очолювала — за дорученням австралійського уряду — відділи «Україна» і «Білорусь» на держ. пересувній міжнац. виставці. Багато років вчителювала в укр. суботніх школах. 1960 в Австралійському держ. музеї мистецтв і технології (м. Сідней) заснувала перший постійний відділ укр. народної к-ри.

Найбільше зусиль вкладала в вишкіл молодих укр. танцюристів. Із цією метою 1965 заснувала укр. балетну школу, на базі якої згодом було утворено Українсько-Австралійський балет «Дніпро». Д. за власною хореографією поставила дві повні — кожна на 5 дій — балетні вистави «Причинна» та «Довбуш». 1960 балетну постанову «Дніпро» було відзначено на 1-му міжнар. мистецькому фестивалі м. Аделаїда (Австралія). 1964 заснувала відділ укр. народної к-ри в Австралійському музеї мист-в та технології.

Час. правлячої в Австралії партії «The Australian Liberal» у своєму жовтневому випуску 1960 присвоїв Д. почесне звання «Емігрант місяця», було розміщено її світлину разом із синами в укр. вбранні та наголошено на її визначному внеску в культ. життя Австралії.

П. в м. Сідней (Австралія).

Літ.: *Маркусь В.* Денисенко Ніна. В кн.: Енциклопедія Української Діаспори, т. 4. К.—Нью-Йорк—Чікаго—Мельборн, 1995; Українці Австралії: енциклопедичний довідник. Сідней, 2001; *Біляїв В.* «На неокраянім крилі…». Донецьк, 2003; *Одарченко П.В.* Денисенко Ніна. В кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 7. К., 2007.

І.І. Винниченко.

ДЕНИСЮ́К Микола (23.12.1915—27.07.1976) — видавець і книготорговець. Н. у с. *Гвіздець*. Походив із сел. родини. Навч. у середній і вищій торг. школах у м. *Львів* та Ярославській укр. г-зії у м. *Перемишль*. Від 1948 вивчав право в Інсбрукському ун-ті. 1936—39 працював в гол. управлінні «Маслосоюзу», а від 1939 — в Українбанку (див. *Кооперативний рух в Україні*) у Гвіздці. 1939 виїхав до *Кракова*. Протягом 1940—41 очолював фінансовий відділ *Українського Видавництва* в м. Краків. 1941—44 разом із О.Олесницьким керував укр. книгарнею «Овид» у м. Львів. У 1945 заснував укр. книгарню «Роксоляна» в м. Інсбрук (Австрія). Від 1948 в еміграції в Аргентині. У м. Буенос-Айрес (Аргентина) заснував «Видавництво Миколи Денисюка». Від 1949 видавав літературно-мистецький ж. «Овид». 1956 переїхав до *Сполучених Штатів Америки*, оселився у м. Чикаго, до якого переніс своє вид-во. Від 1957 видавав ж. «Овид» у м. Чикаго. 1959 розпочав вид. укр. книг у США, зокрема надрукував зб. нарисів «У темряві» Л.Храпливої, роман «Прірва» З.Дончука, повісті «До сонця — до волі» Г.Лагодинської, зб. дитячих оповідань «Вірний приятель» С. Парфанович, а також 14 томів творів Т.*Шевченка*.

П. у м. Чикаго (США). Похований у м. Бовнд-Брук (США).

Особовий архів, рукописи творів та статей, кореспонденція Д., примірники ж. «Овид» зберігаються у Центрі досліджень історії еміграції у м. Міннеаполіс (штат Міннесота, США). Низка матеріалів зберігається у колекції «Українська література на еміграції» в Українському національному музеї в Чикаго.

Тв.: Пам'яті Юрія Клена. «Овид (Буенос-Айрес)», 1949, № 4; В дальшу мандрівку по чужині. «Овид (Буенос-Айрес)», 1955, № 12; 1939—1959. «Овид (Чикаго)», 1959, № 1; Правда і щирість. «Овид (Чикаго)», 1963, № 4.

Літ.: *Парфанович С.* Автор і видавець. «Овид (Чикаго)», 1966, № 3; *Тис Ю.* Двадцятип'ятиліття журналу «Овид». «Овид (Чикаго)», 1975, № 1; Микола Денисюк. «Овид (Чикаго)», 1975, № 7.

Г.В. Саранча.

ДЕРЕВ'Я́НІ ЦЕРКВИ́ КАРПА́ТСЬКОГО РЕГІО́НУ В ПО́ЛЬЩІ І УКРАЇ́НІ — об'єкт, внесений до Списку всесвітньої спадщини *ЮНЕСКО* (див. *Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972*) у 2013. До складу об'єкта входить 16 пам'яток 16—19 ст., що репрезентують галицький, гуцульський, бойківський і лемківський типи укр. нар. дерев'яних храмів. 8 пам'яток — на території Польщі (етнографічна *Лемківщина*) і 8 — на території України. На території України розташов.: церква св. Юра у *Дрогобичі* (див. *Юра церква*); церква Пресвятої Трійці у *Жовкві* (див. *Троїцька церква*); *Собору Богородиці церква у Маткові*; *Різдва Богородиці церква у Нижньому Вербижі*; *Святодухівська церква у Потеличі*) *Духа Святого церква в Рогатині*; *Михайлівська церква в Ужку*; *Вознесенська церква в Ясині*. На території Польщі розташов.: церква Архангела Михаїла у с. Брунари (Brunary; Горлицький пов. Малопольського воєводства; 1830); церква св. Параскеви у с. Квятонь (Kwiatoń; Горлицький пов. Малопольського воєводства; 1810); церква По-

Н. Денисенко.

М.Д. Денисюк.

крови Богородиці в с. Овчари (Owczary; Горлицький пов. Малопольського воєводства; 1653); церква св. Якова в с. Поворозник (Powroźnik; Новосондецький пов. Малопольського воєводства, 17 ст.); церква св. Параскеви в с. Радруж (Radruż; Любачівський пов. Підкарпатського воєводства; 1583); церква Архангела Михаїла в с. Смільник (Smolnik; Сяноцький пов. Підкарпатського воєводства; 1791); церква Архангела Михаїла в с. Туринське (Turzańsk; Сяноцький пов. Підкарпатського воєводства; 1803), церква Різдва Богородиці в с. Хотинець (Chotyniec; Ярославський пов. Підкарпатського воєводства; 1731).

Літ.: Hill Forts of Rajastan and Wooden Churches of the Carpathian region inscribed on World Heritage. Web: http://whc.unesco.org/en/news/1043; Дерев'яні церкви — пам'ятки ЮНЕСКО. Web: http://www.derev.org.ua/main/unesco.htm

Д.Я. Вортман.

ДЕРЖА́ВНА МІЖВІ́ДОМЧА КОМІСІЯ У СПРА́ВАХ УВІ́ЧНЕННЯ ПА́М'ЯТІ УЧА́СНИКІВ АНТИТЕРОРИСТИ́ЧНОЇ ОПЕРА́ЦІЇ, ЖЕРТВ ВІЙНИ́ ТА ПОЛІТИ́ЧНИХ РЕПРЕ́СІЙ (до серпня 2014 Держ. міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті жертв війни та політ. репресій) — постійно діючий координаційний орган при Кабінеті Міністрів України, створений з метою координації роботи центр. і місц. органів держ. виконавчої влади та місц. самоврядування, підпр-в, установ та орг-цій незалежно від форм власності, їх об'єднань із питань пошуку, обліку, облаштування, забезпечення збереження і утримання військ. поховань жертв війни та політ. репресій на території України та ін. держав. До обов'язків Комісії належить забезпечення: роботи з виконанням міжнар. договорів України, рішень КМУ з питань увічнення пам'яті жертв війни та політ. репресій і розробленням відповідних актів законодавства; взаємодії держ. установ та громад. орг-цій у проведенні пошуку, обліку, облаштування, забезпеченні збереження і утримання військ. поховань жертв війни та політ. репресій на території України та ін. держав; створення централізованого банку даних про наявність поховань жертв війни та політ. репресій на території України та ін. держав; створення Єдиного нац. реєстру пам'яток *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941—1945*; розгляду звернень громадян України та іноземців з питань увічнення пам'яті жертв війни та політ. репресій; розгляду та реалізації пропозицій центр. і місц. органів держ. виконавчої влади та місц. самоврядування, громад. орг-цій щодо вдосконалення роботи, пов'язаної із забезпеченням увічнення пам'яті жертв війни та політ. репресій.

Комісію створено 2 серпня 1996, згідно з постановою КМУ № 897, на основі управління у справах увічнення пам'яті жертв війни та політ. репресій при Держ. к-ті по житлово-комунальному госп-ву. З листопада 1998 Комісію передано у відання Держ. підпр-ва «Центр», підпорядкованого Нац. координаційному центру соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку. З вересня 2010 по листопад 2015 Комісія діяла в складі Мін-ва з питань житлово-комунального госп-ва. 2015 Комісію передано у відання Мін-ва к-ри, молоді та спорту. При цьому адм. діяльність Комісії забезпечує з вересня 2019 *Український інститут національної пам'яті*.

Персональний склад Комісії затверджується КМУ. Першим головою Комісії було призначено Г.І.Онищука, голову Держ. к-ту по житлово-комунальному госп-ву. До складу Комісії входять представники центр. і місц. органів держ. виконавчої влади, громад. орг-цій, які безпосередньо займаються вирішенням питань увічнення пам'яті жертв війни, політ. репресій та увічненням пам'яті учасників *Антитерористичної операції на Донбасі*. Рішення Комісії, видані у межах її повноважень, є обов'язковими для виконання центр. і місц. органами держ. виконавчої влади та місц. самоврядування, підпр-вами, а також громадянами.

Комісія є уповноваженим держ. органом щодо реалізації низки міжнар. угод щодо військ. поховань (напр., угоди з *Польщею*, *Словаччиною* та *Чехією* щодо впорядкування за кошти нац. бюджетів військ. поховань).

Літ.: *Наумов А.* Облік і охорона військових поховань Великої Вітчизняної війни на території України. В кн.: Пам'яткознавчі погляди молодих вчених XXI ст., вип. 1, Х., 2010; *Денисенко Г.* Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. К., 2018; Посібник щодо порядку здійснення робіт з пошуку, ексгумації та поховання останків осіб, які загинули у війнах, внаслідок депортацій та політичних репресій. К., 2013; Постанова Кабінету Міністрів України від 02.08.1996 № 897 «Про Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій» (зі змінами). «Офіційний вісник України», 2020, № 58, ст. 1840.

В.Г. Берковський.

ДЕРЖА́ВНА НАУКО́ВА АРХІ́ВНА БІБЛІОТЕ́КА, м. Київ (ДНАБ, м. Київ) (до червня 2006 Науково-довідкова б-ка Центральних держ. архівів України) — центральна держ. архів. установа України, створена як основне сховище видань з архів. справи і документознавства, наук.-методичний центр із питань обліку, наук. обробки і систематизації видань, бібліотечно-бібліографічного та довідково-інформаційного обслуговування архів. установ на базі бібліотечних фондів.

Основою ДНАБ став відділ науково-довідкової літератури і газетного фонду Центрального держ. істор. архіву УРСР, м. Київ (нині *Центральний державний історичний архів України, м. Київ / ЦДІАК України*), до якого 26 січня 1972 було приєднано бібліотечні фонди Центрального держ. архіву жовтневої революції (нині *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*), Центрального держ. архіву кінофотофонодокументів (нині *Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. Пшеничного*) і методичного кабінету Архів. управління при Раді Міністрів УРСР (з 1980 Гол. архів. управління при Раді Міністрів УРСР), — так було створено Науково-довідкову б-ку ЦДА. До кінця 1970-х рр. НДБ перебувала у структурі ЦДІА УРСР, м. Київ (нині *ЦДІАК України*), і лише 30 грудня 1980 НДБ було виділено в окрему самостійну архів. установу, безпосередньо підпорядковану Гол. архів. управлінню при РМ УРСР (нині Державна архівна служба України).

Основний бібліотечний фонд ДНАБ сформовано на основі б-ки Київ. центрального архіву давніх актів (нині ЦДІАК України) у 1892. Станом на 1925 б-ка налічувала бл. 25 тис. одиниць зб., 1933 б-ку передано до

Київ. обл. істор. архіву (нині *Державний архів Київської області* / ДАКО). 1940 б-ка завершила облік та інвентаризацію понад 72 тис. одиниць зб. бібліотечного фонду. Під час *Другої світової війни* майже цілком загинула колекція стародруків.

Станом на 1 січня 2025 обсяг фондів б-ки складав понад 380 тис. одиниць зб., з них 200 556 одиниць зб. — це книги і брошури середини 18—20 ст., а саме — зібрання законів Рос. імперії (див. *Росія*), *Української Народної Республіки*, УРСР (див. *Українська радянська держава*), *СРСР* (*див. Союз Радянських Соціалістичних Республік)*; унікальні видання творів з автографами В.*Винниченка*, М.*Грушевського*, Д.*Дорошенка*, М.*Максимовича* та ін.; книжкові колекції М.*Тесленка*, Укр. ун-ту у Празі, Уряду *Української Народної Республіка* в екзилі, «Українка» (колишній спецфонд), Рейхскомісаріату Україна (див. *Райхскомісаріат Україна*); спец. архівознавча літ. Річних комплектів журналів — 93 935 одиниць зб. від поч. 19 ст.: «*Київська старовина*», «Записки *Наукового товариства імені Т. Шевченка*», «*Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*», «*Хліборобська Україна*», «Студентський вісник», «Добрий пастир», «*Земля і воля*»; архівознавчі журнали. Річних підшивок газет — 28 142 одиниць зб. за період з 1784: «Санкт-Петербургские ведомости», «Санкт-Петербургские коммерческие ведомости», «Санкт-Петербургские сенатские ведомости (з 1839), «Киевские губернские ведомости» (з 1840), комплекти газет «*Киевлянин*», «*Вісті Української Центральної ради*», «Вісник Генерального Секретаріату УНР» (див. «*Вісник Генерального Секретаріату України*»). Спецвидань (карт, плакатів, листівок тощо) — 34 245 одиниць зб., серед яких комплекти військово-топографічних карт Рос. імперії, *Австро-Угорщини*, *Німеччини*, унікальні штабні карти фронтів УНР; рідкісні колекції рад. і білогвардійських листівок і плакатів, пропагандистських видань УНР, *Української повстанської армії*, нацистської окупаційної влади.

Каталог б-ки нараховує понад 600 тис. карток.

Літ.: *Міяковський В.* Центральний Архів ім. Антоновича в Києві (1922—1925 рр.). У кн.: Архівна справа, кн. І. Харків, 1925; *Сусло Т.Д., Овсиенко О.К.* Научно-справочная библиотека центральных государственных архивов УССР. У кн.: Государственные архивы Украинской ССР. Справочник. К., 1988; *Порохнюк Г.В.* Науково-довідкова бібліотека Центральних державних архівів України. У кн.: Архівні установи України. Довідник, т. 1: Державні архіви. К., 2005; *Порохнюк Г.* Державна наукова архівна бібліотека, м. Київ. У кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008.

В.Г. Берковський, *Г.В. Порохнюк.*

ДЕРЖА́ВНА СЛУ́ЖБА В УКРАЇ́НІ — орг-ція професійних управлінців, які виконують держ. функції в органах влади і самоврядування.

Після проголошення незалежності України постало питання про статус чиновників: чи функціонуватимуть вони й надалі без правової регламентації обов'язків, повноважень і відповідальності, подібно до компартійно-рад. номенклатури, чи повинні входити до управлінського штату, діяльність якого унормована спец. законом. У березні 1992 при *Кабінеті Міністрів України* було створено Ін-т держ. управління і самоврядування, який очолили співдиректори Б.*Кравченко* (громадянин *Канади*) і В.Свінціцький. На установу покладалися завдання з підготовки управлінців, вивчення, узагальнення і впровадження світового досвіду діяльності владних установ для забезпечення умов переходу управлінського апарату на професійну основу. Члени робочої групи мали можливість вивчити практику організації Д.с. у Канаді, *Франції*, Німеччині, *Іспанії* та ін. країнах. За зразок для України була обрана континентальна європ. модель з орієнтацією на досвід унітарних країн, у першу чергу — Франції та Іспанії, системи держ. управління яких мало відрізнялися від української. До обговорення і розробки законопроєкту про Д.с. були залучені науковці, фахівці міністерств і відомств, профспілки, широка громадськість. 16 грудня 1993 парламент ухвалив Закон України «Про державну службу».

Закон упроваджував ієрархічну систему посад у Д.с. Було визначено сім категорій посад; відповідно до категорії, рівня кваліфікації, результатів роботи держ. службовцю присвоювався один із 15 рангів. Ранги, що відповідали посадам першої категорії, присвоювалися *Президентом України*, другої — *Кабінетом Міністрів України*, всіх ін. — керівом держ. органу, у якому працював держ. службовець. Для присвоєння чергового рангу в межах відповідної категорії службовець мусив відпрацювати на займаній посаді два роки.

У квітні 1994 створено Гол. управління держ. служби (Головдержслужба України), а 2004 регіональні підрозділи. Одним із важливих завдань Головдержслужби визнавалася реалізація Програми адаптації Д.с. України до стандартів *Європейського Союзу*. Не менш важливим напрямом її діяльності стало створення системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації держ. службовців. У травні 1995 у *Києві* почала функціонувати Нац. академія держ. управління при Президентові України з філіалами в *Дніпропетровську* (нині *Дніпро*), *Львові*, *Одесі* й *Харкові*. Після адаптації до вимог Міністерства освіти і науки випускники магістерської програми за спеціальністю «державне управління» стали одержувати диплом про другу фахову вищу освіту. 2002 сформована мережа спеціалізованих вчених рад із захисту дис. у галузі держ. управління.

Указом Президента України від 18 липня 2011 Головдержслужба України була реорганізована в Національне агентство України з питань державної служби (НАДС). НАДС розробило новий законопроєкт про Д.с., який пройшов обговорення за участю громадськості й дістав позитивний висновок європ. експертів — 10 грудні 2015 був ухвалений Верховною Радою, набув чинності з травня 2016 після приведення у відповідність до чинного законодавства.

Закон від 10 грудня 2015 передбачає виведення за межі Д.с. політ. посад, посад патронатної служби, а також посад працівників, які виконують функції з обслуговування та допоміжні функції. Принциповим нововведенням є розмежування політики і Д.с., що мало вирішити проблему відсутності чіткої межі між політиками і держ. службовцями, призначення на керівні посади в системі Д.с. чиновників з політ. міркувань, а не за професійними

якостями, що порушувало стабільність держ. апарату і вкрай негативно позначалося на ефективності держ. управління.

Закон 10 грудня 2015 передбачає три категорії держ. службовців: А — керівники держ. установ і заступники; Б — керівники структурних підрозділів установ; В — спеціалісти. Службовцям категорії А забороняється членство в партіях. Службовцям категорій Б і В членство в партіях дозволяється, але без права входження до їх керівних органів. Держ. службовці не можуть здійснювати підприємницьку діяльність і працювати за сумісництвом, за винятком викладацької, наук. і творчої діяльності, мед. практики, інструкторської та суддівської практики у спорті, здійснювані у позаробочий час. Однією з важливих новацій стало запровадження посад керівників Д.с. у держ. органах, держ. секретаря Кабінету Міністрів і держ. секретарів міністерств. Держ. секретарі мали бути посередниками між політично призначеним міністром і держ. службовцями-професіоналами.

Територіальні органи НАДС були оптимізовані постановою Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. У структурі НАДС утворювалися три міжрегіональні управління — Центральне, Південно-Східне і Західне.

Кількість посад у системі НАДС за штатним розкладом у 1-му кварталі 2025 становила 191 890, зокрема за категоріями: А — 283; Б — 46 881; В — 144 726. Фактична кількість працюючих держслужбовців на цей час дорівнювала 156 792, а саме за категоріями: А — 220; Б — 37 908; В — 118 664.

Літ.: Історія державної служби в Україні: у 5 т. Відп. ред. Т.В. Мотренко, В. А. Смолій. К., 2009.

С.В. Кульчицький.

ДЕРЖА́ВНА СЛУ́ЖБА КОНТРО́ЛЮ ЗА ПЕРЕМІ́ЩЕННЯМ КУЛЬТУ́РНИХ ЦІ́ННОСТЕЙ ЧЕ́РЕЗ ДЕРЖА́ВНИЙ КОРДО́Н УКРАЇ́НИ — урядовий орган держ. управління з контролю за вивезенням, ввезенням і поверненням культ. цінностей, який у 1992—2011 діяв у складі Мін-ва культури України.

Основою для створення Д.с.к. стала Нац. комісія з питань повернення в Україну культ. цінностей при *Кабінеті Міністрів України* (Нацкомцінностей), заснована 28 грудня 1992. Основні завдання Нацкомцінностей: пошук і повернення в Україну культ. цінностей, які з різних причин і у різні істор. епохи потрапили за її межами; захист нац. інтересів України у тій частині, яка стосується культ. цінностей, що належать її громадянам і перебувають за кордоном; запобігання втратам культ. цінностей і вжиття заходів зі стягнення компенсації за їх втрату у разі знищення, зруйнування чи пошкодження; розробка і реалізація нац. і міжнар. програм розшуку, обміну, вивчення і судового стягнення культ. цінностей у співпраці з ін. укр. і зарубіжними орг-ціями; координація діяльності укр. агентств, ін-тів і орг-цій із реституції культ. цінностей в Україну, а також забезпечення їх дослідними, методологічними та інформаційними матеріалами; створення інформаційних банків і баз даних культ. цінностей і предметів, пов'язаних з історією України, що вважаються зниклими. Нацкомцінностей було ліквідовано в грудні 1999, а вже в лютому 2000 створено Д.с.к.

Д.с.к. підпорядковуються вісім територіальних органів, у складі яких працювали експерти-мистецтвознавці, які здійснювали контроль за переміщенням культ. цінностей у пунктах митного пропуску через Держ. кордон України. Територіальні відділи контролю діяли у *Сімферополі*, *Одесі*, *Львові*, *Києві*, *Ужгороді*, *Херсоні*, *Чернівцях* і *Дніпропетровську* (нині Дніпро) при обласних держ. адміністраціях або обласних інспекціях з охорони пам'яток історії та к-ри.

При Д.с.к. діяла Міжвідомча рада з питань вивезення, ввезення і повернення культ. цінностей, яка була тимчасовим консультативно-дорадчим органом КМ України, утвореним з метою підготовки пропозицій з формування і реалізації держ. політики з вивезення, ввезення і повернення культ. цінностей. Головою Міжвідомчої ради був міністр к-ри і мист-в України, заст. голови — заст. міністра к-ри і мист-в України. Кер. Нацкомцінностей і Д.с.к.: О.К.Федорук (1992—2004), В.В.Корнієнко (2004—05, 2007), Ю.К.Савчук (2008—11).

Діяльність Д.с.к. була спрямована на повернення (передавання) в Україну: а) культ. цінностей, незаконно вивезених з установ та орг-цій України в часи *Другої світової війни* (напр., повернуто фрагменти фресок Михайлівського Золотоверхого собору (див. *Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир*) (2004), картини з фондів Уманської картинної галереї (2001), Нац. музею у Львові (нині Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького) (2003), оригінали автографів Т.Г.*Шевченка* з Будинку-музею Т.Шевченка у Києві (2006, 2008), культ. цінності народностей Криму з *Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника* (2009); б) творчої спадщини видатних діячів укр. історії та к-ри, що в різні роки опинилися на еміграції (напр., творчої спадщини В.*Винниченка* (2000), С.Лифаря (2002), М.Бутовича (2001—2003), В. та М.*Кричевських* (2003—2004), П.*Скоропадського* (2004), архів. колекції О.*Довженка*, Ю.*Косача*, П.*Курінного*, Є.*Штендери*, І.*Багряного*, У.*Самчука*, В.*Авраменка*; в) спадщини *української діаспори* (напр., архів Укр. вільного ун-ту в Мюнхені, «Особливий архів» місії *Української повстанської армії* за кордоном, документи Уряду *Української Народної Республіки* в екзилі). Усього упродовж 2000—11 в Україну було передано бл. 150 тис. одиниць зб. лише архів. матеріалів (архів. документів, друкованих видань, книг, фотознімків, аудіозаписів тощо).

Д.с.к. ліквідовано 28 березня 2011 на виконання Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», а її функції передано Мін-ву к-ри України. Документи Д.с.к. передано на зберігання до *Центрального державного архіву вищих органів влади та управління* і *Центрального державного архіву зарубіжної україніки*.

Літ.: *Білаш П.* Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. У кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008; Врятовані. Збережені. Повернені. До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. К., 2010; Врятовані. Збережені. Повернені. Публічний звіт Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України за 2010 рік. К., 2010; *Кулініч М.Ю.* Архівна україніка і діяль-

ність Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000—2011 рр.): короткі підсумки. «Архіви України», 2013, № 3.

В.Г. Берковський.

ДЕРЖА́ВНЕ ВИДАВНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ УКРАЇ́НИ (ДВОУ) — держ. орган політико-ідеологічного і госп. кер-ва видавничою справою в УСРР (*див. Українська радянська держава*) у 1930—34.

Відповідний центр. держ. орган партійно-держ. контролю за книгодрукуванням і книгорозповсюдженням уперше створено у травні 1919 як Всеукр. вид-во (Всевидав) при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті у м. *Київ*, припинив діяльність з відступом більшовиків. У грудні 1919 поновлений при Всеукрревкомі у м. *Харків*. З лютого 1920 повернувся у віддання ВУЦВК, перейменований на *Державне видавництво України* (ДВУ). З травня 1921 підпорядковано Наркомосу УСРР. Період непу характеризувався бурхливим розвитком книговид-ва, виходом на ринок чисельних приватних і кооперативних вид-в, а українізація сприяла попиту на україномовну літ. Держ. книговидавничий сектор значно програвав у конкуренції з приватним. Продукція ДВУ у 1929 складала лише 47 % заг. обсягу книжкової продукції. Тому «злам неп» означав відновлення компартійної монополії у видавничій справі. ЦК КП(б)У (див. *Комуністична партія України радянської доби*) 1930 вирішило ліквідувати усі приватні вид-ва. Стосовно керва найбільшого кооперативного вид-ва «*Книгоспілка*» *Державне політичне управління* УСРР порушило справу щодо «шкідницької діяльності» у книгопоширенні. 21 серпня 1930 постановою ВУЦВК і *Радою Народних Комісарів* УСРР для встановлення повного контролю над видавничою діяльністю на території УСРР було переглянуто список вид-в і велику частину з них ліквідовано. Замість Держвидаву України створено ДВОУ. У складі новоствореного об'єднання діяли типізовані вид-ва: Вид-во дитячої та юнацької літератури, «Господарство України», Держмедвидав (мед. і природознавча літ.), Держ. військ. вид-во «На варті» (військ. і спортивна літ.), Держсільгоспвидав (книги з сільс. госп-ва та агротехніки), Держтехвидав (тех. літ.), «Література і мистецтво» (худож. літ.), «Мистецтво», «Молодий більшовик», «Пролетар» (парт. і суспільно-політ. літ. до 1932), «Радянська школа» (підручники, навчально-методична літ.), «Український робітник» (масова політ. і професійна літ.), Юридичне вид-во та ін. Видавничі плани кожного з них та фінансування діяльності затверджувалися правлінням ДВОУ (голова Крих). Окрім вид-в до ДВОУ входили Управління поліграфічними підпр-вами УСРР, яке регулювало постачання друкарень устаткуванням, папером, паливом, контролювало буд-во нових поліграфічних підпр-в, виконання замовлень і якість поліграфічної продукції; Управління центрального органу зі збуту видавничої продукції (Укркнигоцентр), що керувало книготорговельною мережею, розповсюдженням соціально-політ. і с.-г. літератури, забезпеченням б-к і навчальних закладів літ. Поліграфічну базу об'єднання складали 9 друкарень. До 1932 у складі ДВОУ діяв сектор періодичних видань, завданням якого було забезпечення добору матеріалів, редагування, постачанням передплатникам журнальних видань. Окрім здійснення політико-ідеологічного контролю видавничої сфери, офіційно функції ДВОУ полягали у кер-ві й плануванні діяльності держ. підприємств у справі видавання масової, політ., наук., худож. літ. і виробів мистецтва, підручників і наочного приладдя, удосконаленні діяльності підпр-в поліграфічної пром-сті, що обслуговували книжково-журнальні вид-ва, орг-ції дослідницької та навч. діяльності з метою удосконаленні видавничої справи й розповсюдженні книжково-журнальної продукції. Відбулося різке зменшення кількості видань укр. мовою. За чотири роки діяльності запроваджена система концентрації і кер-ва вид-вами довела свою неефективність, не забезпечила потрібної координації видавничої діяльності, призвела до збитковості всіх вид-в ДВОУ. Ліквідовано в березні 1934.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002; *Молоткіна В.К.* Становлення і розвиток видавничої справи в УСРР-УРСР у 20—30-ті роки XX ст. Переяслав-Хмельницький, 2012; *Її ж.* Матеріально-технічне забезпечення видавництв Радянської України в системі Державного видавничого об'єднання України (1930—1934). «Історична пам'ять», 2013, № 29; *Її ж.* Реформування видавничої системи в УСРР у другій половині 1920-х — на початку 1930-х років. «Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка». Серія: Історичні науки, 2014, вип. 19; *Яковлев О.В.* Особливості розвитку книговидавничої справи в Україні в 20-х роках XX ст. «Рукописна та книжкова спадщина України», 2009, вип. 13.

Г.В. Папакін.

ДЕРЖА́ВНИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР ЗА́ХИСТУ КУЛЬТУ́РНОЇ СПА́ДЩИНИ ВІД ТЕХНОГЕ́ННИХ КАТАСТРО́Ф (ДНЦЗКСТК) — наук. установа, створена для врятування і збереження культурно-істор. спадщини у зоні *Чорнобильської катастрофи*.

1989 Р.Омеляшко (нині в.о. дир. ДНЦЗКСТК), Г.Гончаренко, О.Неживий ініціювали створення Історико-культурологічної експедиції (ІКЕ), яка з 1991 працювала при Мін-ві України у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, пізніше — Мін-ві з питань надзвичайних ситуацій (МНС). 2001 у системі МНС України утворено Державне науково-виробниче підпр-во «Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій», реорганізоване 2007 у ДНЦЗКСТК. Для роботи ІКЕ було сформовано тимчасові творчі колективи, утворені на базі наук. установ *Національної академії наук України*: *Інституту народознавства*, *Інституту української мови*, *Інституту археології*; навч. закладів: Рівнен. ін-ту культури, Черніг. пед. ін-ту, обласних і районних історико-краєзнавчих музеїв, громад. орг-цій, де у різний час працювало понад 200 науковців.

Діяльність ІКЕ була спрямована на комплексне вивчення та системну фіксацію матеріальної, духовної культури і мови мешканців уражених р-нів Українського *Полісся* (традиційного буд-ва, транспорту, землеробства й тваринництва, допоміжних занять, промислів і ремесел, одягу, харчування, родинного і громад. побуту, світоглядних уявлень і вірувань, нар. знань, календарної та родинної обрядовості, словесного і муз. фольклору, хореографії, мист-ва, місцевих говірок, ономастики, мікротопонімі-

ки), збирання рухомих пам'яток та покинутої у відселених р-нах документальної архів. спадщини, антропологічних і краєзнавчих матеріалів, суцільну інвентаризацію нерухомих пам'яток історії та культури, місцевих некрополів для формування регіонального науково-інформаційного (музейно-архів.) фонду як основи збереження і відтворення втраченого культурно-істор. середовища. Зібрані ІКЕ польові матеріали зосереджені у ДНЦЗКСТК, який продовжив пошуково-рятувальні роботи у зоні катастрофи. ДНЦЗКСТК складається з 6 структурних підрозділів (відділи: етнології, мистецтвознавства і фольклористики, музейних фондів і науково-архів. фондів, сектори археології та пам'яткознавства, з питань розвитку експозиційного комплексу та інвестицій), у яких працює понад 30 наук. співробітників. Активну участь в експедиціях різних років взяли: поетеса Л.*Костенко*, Є.Єфремов, Д.Кулиняк, М.Загреба, Г.Остронос, А.Шкарбан. М.Матійчук, П.*Грищенко*, Ю.Бідношия, Л.Москаленко, Г.Скрипник, Н.Гаврилюк, О.Боряк, О.Бріцина, Ю.Буйських, І.Несен, Б.Звіздецький, В.*Коваленко*, В.Манько, С.Переверзєв, І.Хоптинець, А.Сорокун, І.Марушкевич, В.*Боровик*, М.Семиног, В.Скібінський, Р.Захарчук-Чугай, М.*Глушко*, Я.*Тарас*, К.Кутельмах, Р.*Сілецький*, Р.Радович, Я.Гарасим, В.Галайчук, Л.Булгакова, С.Гвоздевич, В.Борисенко, Н.Боренько, Л.Сварник, С.Шевчук, А.Українець, Н.Ковальчук, О.Нагорнюк, А.Дмитренко, І.Сидорук, С.Чибирак та ін. У 1993—2015 польовими дослідженнями охоплено понад 570 постраждалих поліських сіл (із них 159 — у зонах відчуження і безумовного обов'язкового відселення), 97 компактних поселень переселенців. Музейно-архів. фонд налічує бл. 47 тис. рухомих матеріальних пам'яток, понад 140 тис. фотографій, 6 тис. годин аудіо- і відеозаписів, понад 20 тис. документів на паперовій основі; проінвентаризовано понад 1 тис. нерухомих історико-культ. об'єктів, відкрито городище літописного Чорнобиля 11—12 ст. і кілька десятків ін. пам'яток археології від доби верхнього палеоліту до середньовіччя; проведено бл. 20 історико-етногр. виставок, зокрема «Народна культура зраненої землі» (1996), «Врятовані скарби Української Атлантиди» (2006), «Народне вбрання Правобережного Полісся» (2012); «Пам'ять про отчий край» (2016); створено фільм «Проводи русалок (Обряди русального тижня)» (1993); випущено 5 компакт-дисків традиційної музики Полісся і понад 30 друкованих видань.

Літ.: *Гончаренко Г., Омеляшко Р.* Дзвони Чорнобиля не змовкають. «Сільські вісті», 1989, 10 серпня; *Неживий О.* У зоні зупиненої цивілізації. «Пам'ятки України», 1989, № 4; *Омеляшко Р.* Чорнобильська катастрофа і проблема врятування та збереження історико-культурної спадщини Полісся. У кн.: Древляни, вип. 1: Зб. статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. Львів, 1996; *Його ж.* Концептуальні засади та організація врятування і збереження етнокультурної спадщини Полісся. У кн.: Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції. К., 1996; *Його ж.* 25 років діяльності з врятування і збереження національної культурної спадщини в зоні Чорнобильської катастрофи: здобутки і перспективи. У кн.: Дослідження та збереження традиційної культури Полісся (1994—2014 рр.): здобутки й перспективи. К., 2015; *Глушко М.* Слідами Чорнобильської трагедії: експедиційне дослідження Київського Полісся. «Народна творчість та етнографія», 1997, № 2—3; *Боровик В.В., Омеляшко Р.А.* Використання інформаційних технологій при формуванні Чорнобильського науково-інформаційного фонду. «Актуальні проблеми економіки», 2013, № 11; *Переверзєв С.В.* Дослідження городища Чорнобиль: Проблеми та перспективи середньовічної археології в зоні відчуження. У кн.: Археологія і давня історія України. К., 2010.

О.О. Васянович.

ДЕРЖА́ВНОГО БА́НКУ БУДІ́ВЛЯ — пам'ятка арх-ри у *Києві*.

Одна з кращих банківських споруд України поч. 20 ст. Розташов. у *Липках*, була споруджена у 1902—05 для Київ. контори Держ. банку Рос. імперії (див. *Росія*). Протягом усього існування використовується за початковим призначенням, від 1991 — гол. корпус Нац. банку України (див. *Банки*).

Будівля Державного банку у Києві.

У закритому конкурсі проєктів брали участь архіт. П.Голландський, В.*Городецький* і О.*Кобелєв*, який і переміг, — його проєкт був виконаний у модернізованих формах північноітал. *Відродження* (сучасники називали стиль банку флорентійським). Для доопрацювання архіт. вирішення гол. фасаду залучили молодого архіт. О.*Вербицького*, але точно невідомо, які саме зміни він запропонував.

Спочатку будівля мала два поверхи, з цокольним поверхом і підвалом під ними. У плані вона Н-подібна, асиметрична, складається з паралельних вуличного (ширшого) та дворового об'ємів, між якими — двосвітний великий операційний зал. У центрі вуличного об'єму — вхідний вестибюль, хол та двоє сходів. На 1-му і 2-му поверхах містилися малі операційні зали та відділи, численні службові приміщення й кабінети, у цоколі — ощадна каса, архів, пошта, казарми для робітників, системи опалення й вентиляції, обладнані за новітніми технологіями поч. 20 ст., у підвалах — сховища грошей та цінних паперів. Завдяки досконалій системі вентиляції до великого операційного залу надходило повітря від влаштованого у дворі розарію.

У 1934 над будинком, крім його центральної частини з операційним залом, надбудовано 3-й і 4-й поверхи. Запроєктована О.Кобелєвим і В.Риковим надбудова зберегла композиційні та стильові риси первісної будівлі. Надбудову виконано за оригінальною технологією одночасного мурування стін і підняття даху, який різали автогеном на частини, а потім поступово монтували й зварювали.

Центр симетричного тридільного гол. фасаду виділений розкріповкою, яка завершена двома фігурними аттиками. Широкий балкон 2-го поверху, що спирається на аркаду, утворює над входом своєрідний ганок. Лінію забудови вулиці акцентує балюстрада приямка з двома брамами обабіч будівлі. Виразності фасаду надають напівциркульні віконні прорізи, різні на кожному поверсі; простінки між великими вікнами на рівні 3—4-го поверхів акцентовані тричвертними колонами.

Трактування неоренесансних форм вирізняється характерною для арх-ри періоду історизму близькістю до першоджерел. Монументальність фасадів поєднана з їх особливою пластичністю, яка досягається майстерним виконанням деталей (колон, карнизів, консолей) та використанням декоративної скульптури (левові маскарони, герби, фігури грифонів, орнаментальні мотиви). Особливу виразність споруді надає багатство фактур і барв облицювальних матеріалів — штучного діориту в рустованих нижніх поверхах, штучного рожевого піщанику на 2-му поверсі, лабрадориту на колонах та майоліки в карнизі 2-го поверху. Оздоблювальні роботи на фасадах та в інтер'єрі виконані під кер-вом братів Еліо та Евгеніо Саля — авторів численних скульптурних композицій. Інтер'єри банку, які продовжують тему неоренесансної стилізації, вишукані та репрезентативні. Особлива гармонійність просторового вирішення, стилістична чистота та декоративне багатство вирізняють центр. операційний зал з балконом по периметру 2-го поверху. Кутові частини його плафону декоровані композиціями з фігурами Афіни, Гермеса, Гефеста і Деметри, які мають багатоплановий символічний зміст. Центр заскленого світлового ліхтаря акцентує кольорове зображення покровителя Києва архістратига Михаїла (див. *Михаїл Архангел*). Аркади та вікна 2-го ярусу оздоблені розпалубками та ліпними картушами між ними з гербами губ. *Південно-Західного краю*, емблемами і символами. Аркові вікна доповнені вітражами зі стилізованими рослинними орнаментами.

Літ.: Здание Государственного банка в Киеве (1902—1905). К., 1906; *Ковалинський В.* Інститутська — вулиця банкова. «Янус», 1997, № 8; *Дорофієнко І., Щербак В., Ясієвич В.* Київська контора Державного банку. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України, кн. І, ч. І. К., 1999; *Скібіцька Т.В.* Будинок Державного банку. В кн.: Пам'ятки архітектури та містобудування України. К., 2000.

Ред.

ДЕ́РУСОВА Інна Миколаївна (05.07.1970—26.02.2022) — укр. військова, сержант медичної служби 58-ї окремої мотопіхотної бригади ім. гетьмана Івана Виговського Сухопутних військ ЗС України. Герой України (посмертно).

Н. в м. *Кривий Ріг.* Закінчила мед. училище, працювала медсестрою. З 2015 — у лавах ЗС України, служила старшим бойовим медиком 15-го окремого мотопіхотного батальйону 58-ї окремої мотопіхотної бригади (с. Стецьківка Сум. р-ну Сум. обл.). Заочно закінчила Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка (2018), здобувши фах психолога.

З листопада 2015 брала участь в *Антитерористичній операції* та *Операції об'єднаних сил*. Виконувала завдання командування в районах м. Золоте, с. Кримське (обидва — Луган. область), м. Авдіївка, селищ Верхньоторецьке і Піски, с. Горіхове, с. Торецьке (всі населені пункти Донец. обл.).

У день початку широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)* Д. поверталася з відпустки до місця служби та була вимушена затриматися в м. Охтирка (місто Охтирського р-ну Сум. обл.), оскільки там відбувалися бої. Вона врятувала понад десять військовослужбовців. 26 лютого, вчергове під вогнем артилерії противника надаючи допомогу пораненому, Д. загинула.

Указом Президента України від 12 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Д. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

13 травня 2022 Д. була похована на Алеї Слави на Центральному кладовищі у м. Кривій Ріг. У м. *Мукачеве* на честь Д. названо вулицю.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К., 2023; *Карбунар Н.* Інна Дерусова. Історія першої жінки, яка отримала звання Героя України посмертно. «Главком», 2022, 15 вересня. Web: https://glavcom.ua/country/society/inna-derusova-istorija-pershoji-zhinki-jaka-otrimala-zvannja-heroja-ukrajini-posmertno-875171.html

В.В. Мараєва.

ДЕ́СЛАВ Євген — див. *Слабченко Євген.*

ДЖУЧИ́ДИ — нащадки *Джучі* — старшого сина *Чингіз-хана*; гілка династії *Чингізидів*.

Представники Д. у 13—18 ст. володарювали у *Золотій Орді* (*Улусі* Джучі) і державах, що виникли після її розпаду.

Старший син Джучі Орду-Їчен поступився правом очолювати увесь улус Джучі братові Бату (*Батию*), а сам і його нащадки до серед. 14 ст. володіли сх. («лівим», «молодшим») крилом улусу — Кок-Ордою (Синьою Ордою).

Золота Орда як держ. утворення сформувалася за правління другого сина Джучі Батия, серед нащадків якого — золотоординські володарі *Сартак*, *Улагчі*, *Менгу-Тімур*, *Туда-Менгу*, *Тула-Бука*, *Тохта*, *Узбек*, Тінібек, *Джанібек*, *Бердибек*. Третій син Джучі *Берке* — наступник Батия на золотоординському троні — нащадків не залишив. П'ятий син Джучі Шибан (Шейбані) отримав улус, що спочатку був складовою Кок-Орди, а у 14 ст. став самостійним утворенням.

Територіальним ядром улусу Шейбані був Зх. Сибір. Нащадки Шибана володарювали у Сибірському ханаті (15 — поч. 17 ст.) і державах Центр. Азії, зокрема, у Бухарському ханаті (16 ст.) і Хорезмі / Хівинському ханаті (16—18 ст.). Одним із наймогутніших Шибанідів був хан Абулхайр, проте створена ним д-ва, відома як Узбецький ханат, припинила існування разом зі смертю її володаря (1468). Онуком сьомого сина Джучі-Бувала був *Ногай*, чия діяльність призвела до тимчасового розколу *Золотої Орди*. Від тринадцятого сина Джучі Тука-Тімура йде найбільш розгалужена гілка Д.

Найвідоміші представники тука-тімуридів: Урус, чиї нащадки заснували Казахський ханат; *Тохтамиш*, який наприкінці 14 ст. зробив спробу відродити могутність Золотої Орди, але зазнав поразки у боротьбі з *Тімуром*; *Хаджи-Ґерей* — засновник династії Ґереїв (*Ґіреїв*; див. також *Кримський ханат*); Улуг-Мухаммед, від якого походить більшість володарів Казанського ханату; Кічі-Мухаммед, від якого походять астраханські хани.

І.М. Дерусова.

Літ.: *Гаев А.Г.* Генеалогия и хронология Джучидов. К выяснению родословия нумизматически зафиксированных правителей Улуса Джучи.

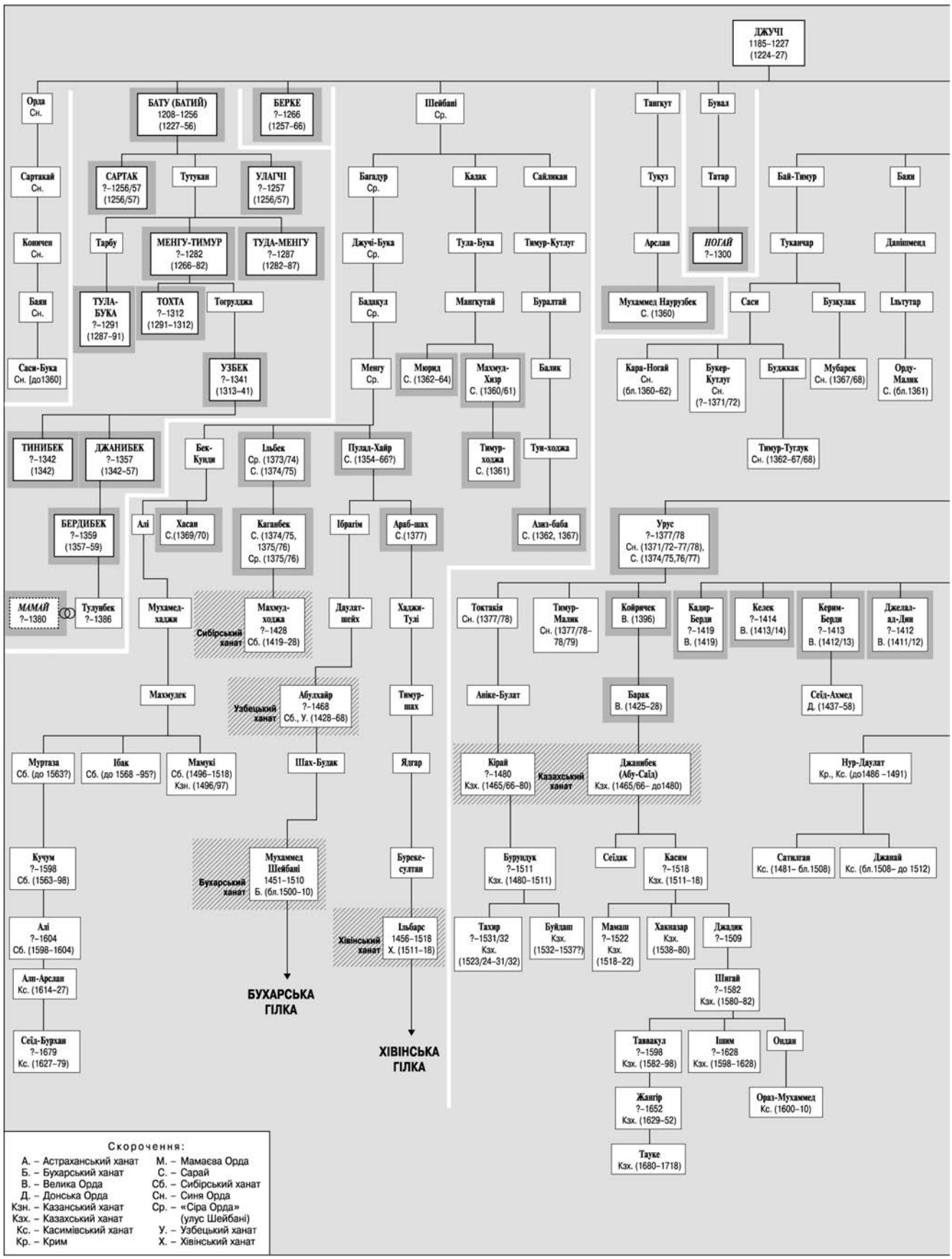
ДЖУЧІ
1185–1227
(1224–27)
Орда
Сн.
БАТУ (БАТИЙ)
1208–1256
(1227–56)
БЕРКЕ
?–1266
(1257–66)
Шейбані
Ср.
Тангкут
Бувал
Сартакай
Сн.
САРТАК
?–1256/57
(1256/57)
Тутукан
УЛАГЧІ
?–1257
(1256/57)
Багадур
Ср.
Калак
Сайликан
Тукуз
Татар
Бай-Тимур
Баян
Конічен
Сн.
Тарбу
МЕНГУ-ТИМУР
?–1282
(1266–82)
ТУДА-МЕНГУ
?–1287
(1282–87)
Джучі-Бука
Ср.
Тула-Бука
Тимур-Кутлуг
Арслан
НОҐАЙ
?–1300
Туканчар
Данішмендж
Баян
Сн.
ТУЛА-БУКА
?–1291
(1287–91)
ТОХТА
?–1312
(1291–1312)
Тогрулджа
Бадакул
Ср.
Мангкутай
Буралтай
Мухаммед Науруз-бек
С. (1360)
Саси
Бузкулак
Ільтутар
Саси-Бука
Сн. [до1360]
УЗБЕК
?–1341
(1313–41)
Менгу
Ср.
Мюрид
С. (1362–64)
Махмуд-Хизр
С. (1360/61)
Балик
Кара-Ногай
Сн.
(бл.1360–62)
Букер-Кутлуг
Сн.
(?–1371/72)
Буджкак
Мубарек
Сн. (1367/68)
Орду-Малик
С. (бл.1361)
ТИНІБЕК
?–1342
(1342)
ДЖАНІБЕК
?–1357
(1342–57)
Бек-Кунди
Ільбек
Ср. (1373/74)
С. (1374/75)
Пулад-Хайр
С. (1354–66?)
Тимур-ходжа
С. (1361)
Тун-ходжа
Тимур-Тутлук
Сн. (1362–67/68)
БЕРДИБЕК
?–1359
(1357–59)
Алі
Хасан
С.(1369/70)
Каганбек
С. (1374/75,
1375/76)
Ср. (1375/76)
Ібрагім
Араб-шах
С.(1377)
Азіз-баба
С. (1362, 1367)
Урус
?–1377/78
Сн. (1371/72–77/78),
С. (1374/75,76/77)
МАМАЙ
?–1380
Тулунбек
?–1386
Мухамед-ходжа
Сибірський ханат
Махмуд-ходжа
?–1428
Сб. (1419–28)
Даулат-шейх
Ходжа-Тулі
Токтакія
Сн. (1377/78)
Тимур-Малик
Сн. (1377/78–
78/79)
Койричек
В. (1396)
Кадир-Берди
?–1419
В. (1419)
Келек
?–1414
В. (1413/14)
Керим-Берди
?–1413
В. (1412/13)
Джелал-ад-Дин
?–1412
В. (1411/12)
Махмудек
Узбецький ханат
Абулхайр
?–1468
Сб., У. (1428–68)
Тимур-шах
Аніке-Булат
Барак
В. (1425–28)
Сеїд-Ахмед
Д. (1437–58)
Муртаза
Сб. (до 1563?)
Ібак
Сб. (до 1568 –95?)
Мамукі
Сб. (1496–1518)
Кзн. (1496/97)
Шах-Будак
Ялгар
Кірай
?–1480
Кзх. (1465/66–80)
Казахський ханат
Джанібек
(Абу-Саїд)
Кзх. (1465/66– до1480)
Нур-Даулат
Кр., Кс. (до1486 –1491)
Кучум
?–1598
Сб. (1563–98)
Бухарський ханат
Мухаммед Шейбані
1451–1510
Б. (бл.1500–10)
Буреке-султан
Бурундук
?–1511
Кзх. (1480–1511)
Сеїдак
Касим
?–1518
Кзх. (1511–18)
Сатилган
Кс. (1481– бл.1508)
Джанай
Кс. (бл.1508– до 1512)
Алі
?–1604
Сб. (1598–1604)
Хівінський ханат
Ільбарс
1456–1518
Х. (1511–18)
Тахир
?–1531/32
Кзх.
(1523/24–31/32)
Буйдаш
Кзх.
(1532–1537?)
Мамаш
?–1522
Кзх.
(1518–22)
Хакназар
Кзх.
(1538–80)
Джадик
?–1509
Алі-Арслан
Кс. (1614–27)
БУХАРСЬКА ГІЛКА
ХІВІНСЬКА ГІЛКА
Шигай
?–1582
Кзх. (1580–82)
Сеїд-Бурхан
?–1679
Кс. (1627–79)
Таввакул
?–1598
Кзх. (1582–98)
Ішим
?–1628
Кзх. (1598–1628)
Ондан
Жангір
?–1652
Кзх. (1629–52)
Ораз-Мухаммед
Кс. (1600–10)
Тауке
Кзх. (1680–1718)
Скорочення:
А. – Астраханський ханат
Б. – Бухарський ханат
В. – Велика Орда
Д. – Донська Орда
Кзн. – Казанський ханат
Кзх. – Казахський ханат
Кс. – Касимівський ханат
Кр. – Крим
М. – Мамаєва Орда
С. – Сарай
Сб. – Сибірський ханат
Сн. – Синя Орда
Ср. – «Сіра Орда»
(улус Шейбані)
У. – Узбецький ханат
Х. – Хівінський ханат

РОДОВІД ДЖУЧИДІВ

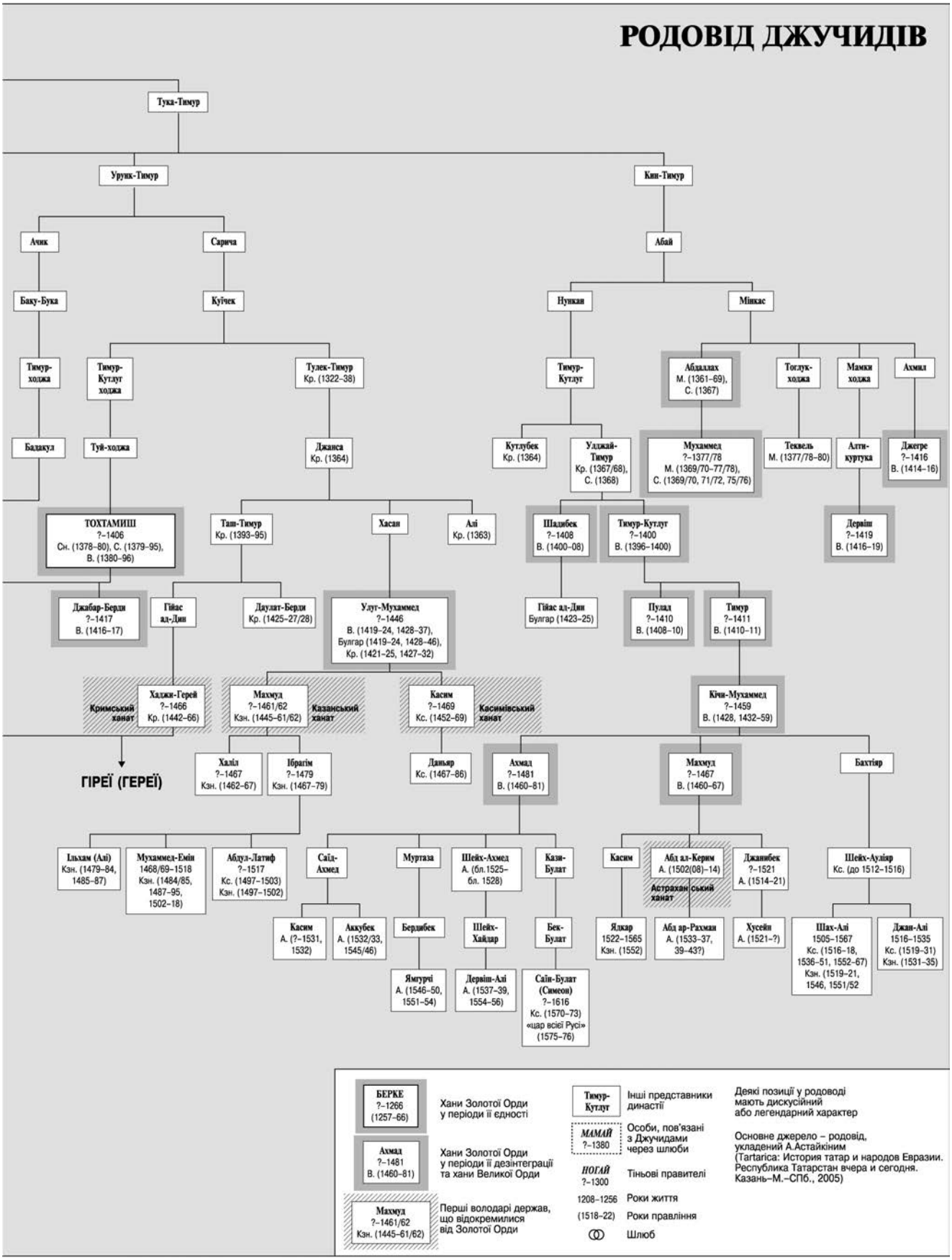

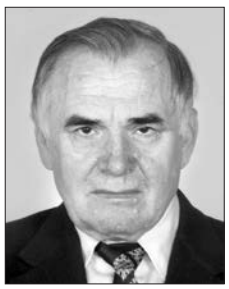

Я.І. Дзира.

В кн.: Древности Поволжья и других регионов, вып. IV (Нумизматический сборник, т. 3). Нижний Новгород, 2002; *Селезнев Ю.В.* Элита Золотой Орды. Казань, 2009; *Почекаев Р.Ю.* Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. СПб., 2012; *Сабитов Ж.М.* Династии кыпчакских ханов. «Молодой ученый», 2015, № 10; *Трепавлов В.В.* Степные империи Евразии: монголы и татары. М., 2015; *Vásáry I.* Berke b. Jochi Khān. In: The Encyclopaedia of Islam Three. Leiden—Boston, 2015; *Очир А.* Монгольские этнонимы: вопросы происхождения и этнического состава монгольских народов. Элиста, 2016.

Є.О. Шишка.

«ДЗВІН» — вид-во, засноване в липні 1907 у *Києві*. Співпрацювали з вид-вом В.*Винниченко*, І.Личко, П.*Понятенко*.

У грудні 1907 «Дз.» видав однойменний зб., у якому опублікована п'єса В.Винниченка «Шаблі життя», оповідання М.*Коцюбинського* «В дорозі», вірші С.*Черкасенка*, статті В.Левинського «Національне питання в Австрії і соціал-демократія», Д.Сергієнка «До питання про аграрну реформу», В.*Степанківського* «Українська політика». Підготовлений до друку другий зб. «Дз.» у світ не вийшов.

У 1911 діяльність вид-ва була відновлена В.Винниченком, Ю.*Тищенком* (Сірим) (дир.) і Л.*Юркевичем*. «Дз.» опублікував «Твори» В.*Винниченка* (1911, кн. 4), куди увійшли його оповідання, «Твори» *Лесі Українки* (1911, т. 1), «Ліричні поезії» М.*Вороного* (1912, т. 1), популярні брошури в малій серії «Дз.» під назвою «Нар. б-ка». У цій серії видані: оповідання В.Винниченка «Біля машини», мед. зб. «Про легкі пошесті та як боротися з ними», «Розмова про школу» С.Тодосієнка, «Українець за кордоном і мандрівка в минуле» С.Подолянина, оповідання Б.*Лазаревського* «Святий город» (усі 1912). У 1913 вид-во випустило п'яту кн. (оповідання) та шосту кн. «Творів» В.Винниченка (роман «Рівновага»). Окремим виданням вийшло оповідання В.Винниченка «Федько-халамидник» і праця Л.*Юркевича* «Класи і суспільство». З «Дз.» співпрацювали відомі художники: І.Бурячок (автор видавничої марки «Дз.»), М.*Жук*, Г.*Нарбут*, О.Судомора.

У 1913—14 «Дз.» видавав часопис *«Дзвін»*. З початком *Першої світової війни* діяльність вид-ва в Україні була заборонена. Проте у *Москві*, де з осені 1914 нелегально жив Винниченко, разом із Тищенком видали оповідання Винниченка «Босяк», дев'яту і десяту книги його творів, а влітку 1915 під час нелегального перебування Винниченка на Харківщині під маркою «Дз.» було надруковане його оповідання «Уміркований та щирий». Діяльність вид-ва відновилася 1917. «Дз.» випускав підручники для нац. шкіл (разом із вид-вом «Укр. школа» у серіях «Укр. пед. б-ка», «Для колективного і позашкільного читання»), твори укр. письменників і кращі зразки зарубіжної літ. в серіях «Біографічна б-ка», «Універсальна б-ка». Слабка поліграфічна база й дефіцит паперу в Україні не дозволяли виконати всі держ. замовлення на випуск навч. літ., тому 1918 вид-во було перенесено до *Відня*. Деякий час апарат вид-ва залишався у Києві, де видано три томи творів Д.*Марковича*, два томи творів Дніпрової Чайки. При вид-ві «Дз.» 1919 за ред. С.*Русової*, Ю.Сірого, Я.Чепіги, С.Черкасенка виходила серія «Малим дітям» (друкували у Києві, згодом у Відні), у якій вийшли кн. «Світова мандрівка краплини води» і «Про горобця — славного молодця» Ю.Тищенка.

У Відні «Дз.» видав низку літ. творів В.Винниченка, його ж мемуарно-публіцистичну працю «Відродження нації» (у трьох т.), серію підручників укр. мовою С.Черкасенка, Ю.Сірого, Я.Чепіги, твори укр. письменників. Станом на 1921 випущено понад 100 найменувань підручників, деякі з них перевидавалися. Велика кількість виданих книг залишилася нереалізованою. 1922 діяльність вид-ва у Відні фактично припинилася. 1923 Ю.Тищенко у Празі продовжив власну видавничу діяльність, зберігаючи назву вид-ва «Дз.». Випустив кн. «От так казки!» Р.Кіплінґа, «Івасик-Телесик» Олександра *Олеся*, «Історія землезнання» С.*Рудницького* (усі 1925). Вид-во припинило діяльність 1926.

Літ.: *Білоцерківська Г., Гальчук Л.* Діяльність видавництва «Дзвін». «Бібліотечний вісник», 1996, № 3; *Гальчук Л.І., Білоцерківська Г.І., Гриньків М.О.* «Дзвін». Енциклопедія сучасної України, т. 7. К., 2007; *Мельник О.* Видавниче товариство «Дзвін»: між Києвом та Віднем. У кн.: Київ і кияни. К., 2007; *Миронець Н.* До історії видавництва «Дзвін» 1907—1916 років: епістолярний аспект. У кн.: Альманах бібліофілів, кн. І. Дрогобич, 2015.

Н.І. Миронець.

ДЗИ́РА Ярослав Іванович (02.05.1931—21.08.2009) — історик і літературознавець.

Н. у с. Трушевичі Старосамбірського р-ну *Львівської обл.* Походив із сел. роду, син офіцера Українських Січових Стрільців (УГА) — репатріанта з *Чехії*. Від 1948 вчителював у початковій школі с. Передільниця Добромильського р-ну Львів. обл. У 1950 був звинувачений в укр. «буржуазному націоналізмі» і звільнений з роботи. Працював у Добромильському райфінвідділі. 1952 закінчив Дрогобицький учительський ін-т (нині *Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка*), 1958 — філол. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Шевченка (нині *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*). 1958—61 аспірант Ін-ту літ. ім. Т.Г. Шевченка (нині *Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України*). У 1962—72 працював в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*) на посаді молодшого наук. співробітника. У 1968 захистив канд. дис. «Літопис Самійла Величка і творчість Т.Шевченка» в Одес. держ. ун-ті ім. І.*Мечникова* (наук. кер. акад. О.*Білецький*). Відповідальний секретар редколегії наук. зб. «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (вип. 1—6). У 1972 під час кампанії академічних чисток звільнений з роботи, формально «за скороченням штатів і неперспективної тематики», а насправді — «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами». До кінця 1980-х рр. практично не мав жодної можливості друкуватися. Протягом 11 років заробляв на життя на випадкових роботах, зокрема важкою фізичною працею як чорнороб. Восени 1988 дав несанкціоноване аудіоінтерв'ю українсько-канадському історику С.*Величенку* у Центральній наук. б-ці ім. В.Вернадського (нині *Національна бібліотека України ім. В.Вернадського*), опублікованому на сайті historians.in.ua під назвою «Історія, історики й історіописання совєтських часів». У студіях діаспорних дослідників розглядався як пред-

ставник ревізіоністського (реставраційного), а у сучасних працях — нонконформістського напряму в укр. рад. історіографії 1960—70-х рр. Постановою бюро Президії НАН України від 26 грудня 1994 поновлений на роботі в Ін-ті історії на посаді старшого наук. співробітника. Член редколегій вид. «Укр. історик» (від 1990), «Розбудова держави» (від 1994), «Історіографічні дослідження в Україні» (вип. 7—10), «Спеціальні історичні дисципліни» та ін. Від 1992 заст. голови київ. осередку Укр. іст. т-ва проф. М.*Брайчевського*. Автор численних праць з укр. історіографії, джерелознавства, шевченкознавства, спец. істор. дисциплін, зокрема студій про зв'язки М.*Гоголя* з Україною, укр. літописання 17 ст., «Історію Русів» та ін. Підготував до друку «Літопис Самовидця» (К., 1971), а також спогади про І.*Гуржія*, О.*Компан*, І.*Світличного*, Ф.*Шевченка* та ін. Вперше в історіографії прокоментував «Історію русів» (К., 2001; видана зі словником, іменним і геогр. покажчиками). Низка наук. студій і мемуарів Д. залишалася у рукописах, зокрема підготовлений до друку козацький реєстр 1649, до якого автор долучив своєрідний мікроаналіз записів, а також спогади про культ М.*Грушевського* у середовищі укр. інтелігенції за часів «застою». Член Спілки письменників України (1990). Академік Української могилянсько-мазепинської Академії наук (*Канада*, 1991). До 70-річчя Д. видана двотомна зб. наук. праць на пошану Д., в якій уміщена бібліографія праць ученого (300 позицій) і деякі матеріали з особового архіву.

П. після тривалої хвороби у м. Київ.

Бібліогр.: Бібліографія праць Ярослава Дзири. У кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. на пошану відомого вченого, історика-українознавця, академіка Української могилянсько-мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Я.І.Дзири: У 2 ч., число 8/9, ч. 2. К., 2002.

Тв.: Джерельна основа праці О.Рігельмана про Україну. «Історіографічні дослідження в Українській РСР», 1969, вип. 2; Самійло Величко та його літопис. «Історіографічні дослідження в Українській РСР», 1971, вип. 4; Хроніка Бєльських і Стрийковського про татаро-турецькі напади на Україну. «Український історико-географічний збірник», 1971, вип. 1; Книг преславне друкування. «Українська книга (Філадельфія)», 1972, № 4; Геній і платні коментатори його творчості. «Сучасність», 1989, № 5; Диктант для цілого народу. К., 1989; Історія прадідівської літери «І». «Український історик», 1990, ч. 104—107; Найдорожчий скарб. К., 1990; Гетьмани України. К., 1991; Іван Виговський як реформатор українського правопису та основоположник національної діалектології. В кн.: Конотопська битва 1659 року: зб. наук. праць. К., 1996; Козацький правопис поета: Чи маємо академічне видання творів Т.Шевченка. У кн.: Марра mundi: зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів—Київ—Нью-Йорк, 1996; Автопортрет нації. К., 1997; Тернистими стежками. У кн.: Доброокий: Спогади про І. Світличного. К., 1998; Десятиріччя творчого спілкування [Ф.П.Шевченко]. «Історіографічні дослідження в Україні», 1999, вип. 7; Десять заповідей папи Івана Павла II польській еміграції. «Літературна Україна», 2001, 21 черв., № 23; Тарас Шевченко і три столиці Української Гетьманської держави: Чигирин, Батурин і Глухів. «Історико-географічні дослідження в Україні», 2001, ч. 5; Заповіт Гоголя. «Україна. Наука і культура», 2002, вип. 31.

Літ.: *Брайчевський М.* Ярославу Дзирі — 60. «Літературна Україна», 1991, 20 черв., № 25; *Ткачова Л.* Дзира Ярослав Іванович. У кн.: Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довідник. К., 1998; *Івакін Г.* Слово про історика. В кн.: Брайчевський М. Вибрані твори. Нью-Йорк—Київ, 1999; *Світличний І.* Голос доби, кн. 1: Листи з «Парнасу». К., 2001; *Овсієнко В.* Свідчить Олена Апанович. У кн.: Матеріали 10-х Липневих академічних читань, вип. 1. К., 2002; *Білокінь С., Дмитрієнко М.* Дзира Ярослав Іванович (2 травня 1931 р. — 21 серпня 2009 р.). «Український археографічний щорічник. Нова серія», 2009, вип. 13—14; *Величенко С.* «Історія, історики й історіописання совєтських часів». Інтерв'ю з Ярославом Дзирою (Київ, осінь 1988 р.). Web: http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1199-stepan-velychenko-istoriia-istoryky-i-istoriopysannia-sovietskykh-chasiv-interviu-z-yaroslavom-dzyroiu-kyiv-osin-1988-roku; Частина 1. Web: http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1200-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroiu-1989-r-chastyna-1; Частина 2. Web: http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1201-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroiu-1989-r-chastyna-2

С.І. Білокінь.

ДЗЮ́БА Олена Миколаївна (н. 29.04.1945) — історик-медієвіст. Канд. істор. н. (1983). Лауреатка *Державної премії України* в галузі науки і техніки 2014.

Н. у с. Небелиці Макарівського р-ну Київ. обл. Закінчила істор. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) (1969). Наук. співробітниця Центрального держ. архіву-музею літ. і мист-ва УРСР (1969—70; від 1992 *Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України*). Від 1970 в Ін-ті історії АН УРСР (з 1994 *Інститут історії України НАН України*): перекладачка відділу зарубіжної історіографії (1970—75), молодша наук. співробітниця відділу історії феодалізму (1975—85), старша наук. співробітниця сектору істор. зв'язків України з зарубіжними країнам (1985—91). У 1991—97 зав. сектору *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України*. У 1997—2015 — старша наук. співробітниця відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Ін-ту історії України НАН України. У 1983 захистила канд. дис. «Роль освіти у зміцненні зв'язків українського народу з російським і білоруським (друга пол. 16 — перша пол. 17 ст.)» (кер. д-р істор. н. Г.Я.*Сергієнко*). Авторка низки праць з історії укр. освіти та к-ри ранньомодерної доби, зокрема братських шкіл, *Києво-Могилянської академії*, навчання укр. студентів 18 ст. за кордоном, книжних зібрань 17—18 ст. Розробляла проблеми повсякдення і приватного життя, епістолярію козац. старшини 18 ст., видала монографію з цієї проблематики. Досліджувала мемуарну літературу. Підготувала й опублікувала низку невідомих пам'яток з історії укр. к-ри, як-от: невідомий уривок «Перестороги», «Повідомлення про стан учености у Києві в російській Україні» Х.Хегельмаєра (переклад з нім.) та ін. Брала активну участь у підготовці «Енциклопедії історії України» (К., 2003—13), «Шевченківській енциклопедії» (К., 2012—15) як авторка низки статей, консультантка і редакторка тематичного напряму.

О.М. Дзюба.

Тв.: Українські письменники-полемісти XVI — поч. XVII ст. про освіту та її роль у розвитку суспільного життя. «Історичні дослідження. Вітчизняна історія», 1979, вип. 5; Передмови та післямови до стародруків як джерело вивчення історії освіти на Україні у кін. XVI — поч. XVII ст. «УІЖ», 1980, № 1; Культурні зв'язки між українськими та білоруськими містами в XVI — поч. XVII ст. «Іс-

торичні дослідження. Вітчизняна історія», 1985, вип. 11; Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI — первая половина XVII веков). К., 1987; Статути братських шкіл (Пам'ятки братських шкіл). К., 1988; Право на выезд за границу в Литовских статутах и его роль в развитии международных культурных связей украинского народа. В кн.: 1588 Metu trečiasis Lietuvos Statutas. Vilnius, 1989; Вихідці з України в університетах Німеччини у XVIII ст. «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн», 1989, вип. 15; История Украины: хронологический справочник. К., 1990 (у співавт.); Переводческая деятельность воспитанников Киевской академии. В кн.: Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. К., 1990; Українці за кордоном. «Людина і світ», 1993, № 4/5; Києво-Могилянська академія очима німецького пастора. «Київська старовина», 1994, № 2; Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. К., 1995 (перевид. 2005; у співавт.); Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997; Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X — середина XVII століття): Посібник-довідник. К., 1998 (у співавт.); Невідомий уривок з «Перестороги». «Український археографічний щорічник: нова серія», 1999, вип. 3—4, т. 6—7; Історія української культури. К., 2003 (у співавт.); Вплив Переяслава 1654 року на шкільну освіту в Україні у XVII ст. У кн.: Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: Історія, історіографія, ідеологія (матеріали Міжнар. круглого столу). К., 2005; Костянтин Харлампович. «Історіографічні дослідження в Україні», 2005, вип. 15; «Честь і безчестя студентське» у сприйнятті студентів та професорів Києво-Могилянської академії (на матеріалі конфліктів 1730—1760-х рр.). «Київська Академія», 2006, вип. 2/3; Григорій Савич Сковорода та Василь Томара: епізод зі взаємин учителя і учня. «Київська Академія», 2008, вип. 5; Два весільні панегірики професора поетики і риторики Кременецького єзуїтського колегіуму Ігнатія Коцюбинського 1771 р. У кн.: Студії і матеріали з історії Волині. 2009. Кременець, 2009; Чи писав гетьман Іван Мазепа листи Мотрі Кочубеївні? «УІЖ», 2009, № 6; Генеральний Хорунжий Микола Ханенко в родинному колі (на матеріалах епістолярної спадщини 40—60-х років XVIII ст.). У кн.: Україна крізь віки: Зб. наук. пр. на пошану академіка НАНУ В.Смолія. К., 2010; Вихідці з Чернігівщини в німецьких університетах (XVIII ст.). В кн.: Скарбниця української культури. Збірник наукових праць, вип. 13. Чернігів, 2011. Інтелектуальне співтовариство українців у Петербурзі 1760—1780-х рр.: «свої — чужі». «УІЖ», 2011, № 5; Приватне життя козацької старшини XVIII століття (на матеріалах епістолярної спадщини). К., 2012; Українська духовна еліта в Росії XVIII ст.: служіння і служба (на матеріалах епістолярної спадщини). «УІЖ», 2012, № 6; Образ «іншого» в українській мемуарній прозі XVIII ст. Там само, 2014, № 1; Інтер'єр та мода як ознаки стилю життя козацької старшини XVIII ст. «Соціум», 2015, вип. 11—12; «Україна» і «Малоросія»: слова і поняття в українській мемуарній літературі XVIII ст. «Україна в Центрально-Східній Європі», 2015, вип. 15; Вихованці Києво-Могилянської академії: українські мемуаристи Я. Маркович і М. Ханенко (перша пол. XVIII ст.). «УІЖ», 2016, № 3; Дозвілля в повсякденному житті козацької старшини (на матеріалах мемуарної літератури першої половини XVIII ст.). «Соціум», 2017, вип. 13—14; Мемуаристи Гетьманщини XVIII ст.: інтелектуальні інтереси та духовні запити. У кн.: Історія української держави. Гетьманат ранньомодерної доби. К., 2018; «Статистичні повідомлення про Малоросію або Україну» А. Л. Шлецера. У кн.: Academia. Terra Historiae. Студії на пошану В. Смолія, кн. 2. К., 2020.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Бібліогр. довід. Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; Інститут історії України Національної академії наук України. 1936—2006. К., 2006.

О.В. Ясь.

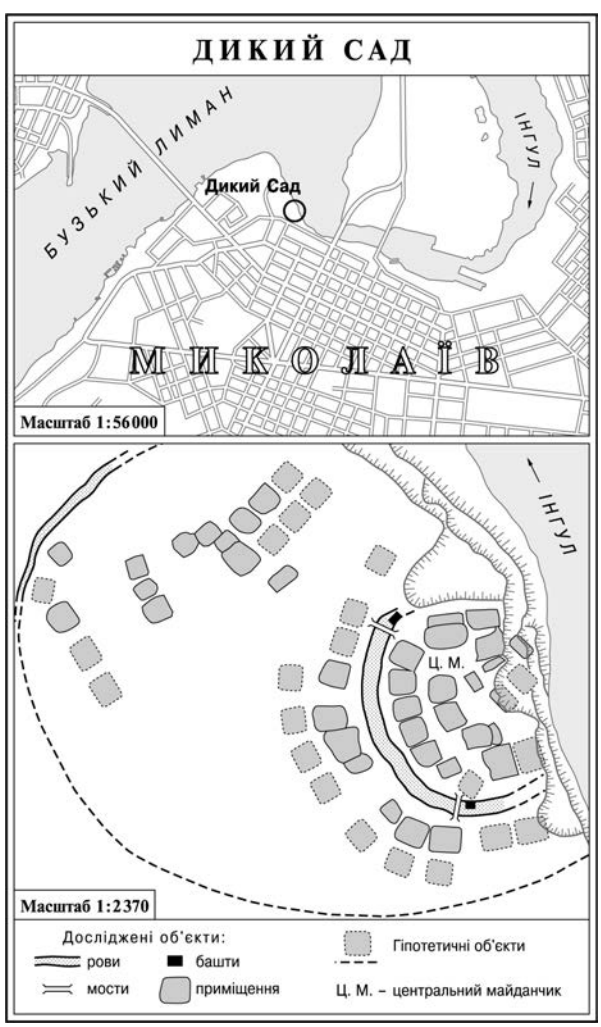

ДИ́КИЙ САД — єдине відоме укріплене поселення *білозерської культури* доби фінальної бронзи (див. *Бронзовий вік*). Розташовується на пласкому плато на лівому березі р. Інгул в межах істор. центру м. *Миколаїв* і має площу бл. 4 га.

Пам'ятку відкрив у 1927 Ф.*Камінський*. Перші розкопки на городищі були проведені у 1956 під кер-вом Л.*Славіна*. Новий етап дослідження Д.С. з регулярними розкопками розпочався в 1990-х рр. і пов'язаний з Ю.Гребенніковим і К.Горбенком.

Поселення складається із трьох частин: оточена ровом глибиною 2,5—3 м «цитадель», у межах якої розкопано 21 археол. об'єкт; оточене ровом глибиною 1,3 м «передмістя» із 28 об'єктами; «посад» з одним об'єктом. Окрім ровів до укріплень належать кам'яні стіни, «башти» і міст.

Комплекс керамічного посуду, знайденого на поселенні, представлений корчагами, кубками, чашами, вазами, черпаками, мисками і жаровнями. Поверхню посуду декоровано прокресленими лініями, овальними і нігтьовими вдавленнями, валиками, канелюрами, фігурними наліпами, зубчатими й округлими штампами. Серед кістяних виробів зустрічаються псалії та ін. елементи кінської вузди, такелажний інструмент, наконечники гарпунів і стріл, знаряддя для обробки шкіри, гудзики. Металеві артефакти представлені бездержаковими лезами, долотом, шильцями, рибальськими гачками, браслетами з загостреними незамкнутими кінцями. Унікальним є скарб із 15 металевих артефактів вагою 3172 г, знайдений неподалік житла № 18. До складу скарбу входили сокири-кельти типів Герменешть, Негрешть і Руджиноаса, наконечник списа із прорізаним пером гурівського типу і бритва. Свідченнями наявності місц. металообробного вир-ва є знахідки шматка чорнової міді, ливарних форм і сопла.

Згідно з радіовуглецевим аналізом час існування укріпленого поселення Д.С. визначається у межах 1186—1126 — 925—920 до н. е. Типологічний аналіз

артефактів дозволяє датувати пам'ятку кінцем 13—11 ст. до нашої ери.

Літ.: *Отрощенко В.В.* Укріплене поселення «Дикий Сад» у системі пам'яток білозерської культури. «Емінак», 2008, № 1—4; *Горбенко К.В., Гошко Т.Ю.* Металеві вироби з поселення Дикий Сад. «Археологія», 2010, № 1; *Горбенко К.В.* Фортификационные сооружения городища Дикий Сад. «Емінак», 2013, № 3; *Горбенко К.В.* Начальный этап археологических исследований городища Дикий Сад. «Емінак», 2017, № 3; *Панковский В.Б., Горбенко К.В.* Клад бронзовых изделий из укреплённого поселения Дикий Сад. «Stratum Plus», 2019, № 2.

М.С. Іванов.

ДІДИ́НЕЦЬ — в укр. мові 19—20 ст. великий двір, зокрема панський. Термін запозичений з польс. мови, де слово dziedziniec початково мало значення «двір палацу, замку» і виникло як результат контамінації (схрещення) давньорус. «дитинець» (див. *Дитинець*) і давньопольс. «dziedzina» (спадщина предків, від dziad «дід»). Порівняйте: «дідич» (див. *Дідичі*).

Літ.: *Варбот Ж.Ж.* Детинец. «Русская речь», 1977, № 1.

Д.Я. Вортман.

ДІ-ПІ, ДІПІ́СТИ — див. *Переміщені особи.*

ДМИ́ТРІВ Нестор (1863—25.05.1925) — греко-катол. священник, літератор, громадсько-культ. діяч укр. діаспори у Пн. Америці.

Н. у с. Жеребки Королівські (нині с. Жеребки Підволочиськ. селищної громади Терноп. р-ну Терноп. обл.). Дитячі роки провів у с. Утішків (нині Краснен. селищної громади Золочів. р-ну Львів. обл.). Закінчив 1894 Львів. духовну семінарію (нині *Греко-Католицька духовна семінарія у Львові*) та рукопокладений на священника. У квітні 1895 прибув у США (див. *Сполучені Штати Америки*) й обійняв парафію у Монте-Кармель (шт. Пенсильванія). 1 квітня 1897 першим із греко-катол. священників відвідав *Канаду*, заснував церковні громади. У липні-грудні 1897 і березні-грудні 1898 знову побував у Канаді з місіонерською місією. Повернувшись у США, обіймав парафії в містах штатів Коннектикут, Нью-Джерсі, Нью-Йорк і Пенсильванія.

Був одним із організаторів громад. життя укр. емігрантів у США й Канаді. Брав участь у створенні *Українського Народного Союзу* (1894); у травні 1895 обраний його генеральним секретарем. Від січня 1896 до березня 1897 редагував газ. «*Свобода*».

Започаткував видання серії книжок із життя українців у Пн. Америці, опублікував низку статей та оповідань на цю тему: «Крайня потреба Народного дому» (1895), «Канадійська Русь: Подорожні вспомини» (1897, перевидана у м. Вінніпег 1972), «Образки з американського життя», «Образки з Канади» (1900), «Короткий начерк історії і розвою Руського Народного Союза» (1914), «Перші роки еміграції українців у Злучених Державах Північної Америки» (1924; передрукована 1944 під назвою «З початків нашого життя в Америці») тощо. Уклав «Перший руського-американський календар «Союза» на рік 1897».

Автор оповідань, новел, етногр. нарисів, замальовок. Свої худож. твори друкував, як правило, під псевдонімами Нестор, Тимко Гаврилюк і криптонімами Н-р Д-в, Н-р в укр. виданнях США (переважно у газ. «Свобода») і Канади, газетах «*Діло*» (*Львів*) і «*Буковина*» (*Чернівці*). І.*Франко* писав у 1898, що з укр. літераторів в Америці «лише Нестор Дмитрів виявився добрим спостерігачем життя».

П. у м. Елізабет, похований у м. Гілсайд (шт. Нью-Джерсі, США).

Літ.: *Марунчак М.* Коли народжувалась Канадійська Русь (у 80-річчя побуту о. Нестора Дмитрова, першого українського священика в Канаді). Джерсі-Сіті, 1977; Провідники духовності в Україні. К., 2005; Українські письменники діаспори: матеріали до біобібліографічного словника, ч. 1. К., 2006.

П.З. Гуцал.

ДМИТРІЄ́НКО Марія Федорівна (псевд. Данка Мар'яненко; 19.03.1935—22.05.2022) — історик, журналістка, культ. і громад. діячка, фахівець у галузі середньовічної історії, джерелознавства, спец. істор. дисциплін, зокрема геральдики, фалеристика, боністики. Д-р істор. н. (1985), проф. (2001), засл. діяч н. і т. України (1995).

Н. у м. Таганрог (РФ) (див. *Росія*) у родині педагогів. 1958 закінчила істор.-філос. ф-т Київ. держ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1958—61 редактор Держполітвидаву Української радянської соціалістичної республіки (УРСР), 1961—63 — ж. «Наука і життя», 1963—65 — аспірантка Ін-ту історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). 1965—69 — молодший, а 1969—72 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. 1973—77 — молодший наук. співробітник ЦНБ АН УРСР (див. *Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського*), 1977—86 — старший наук. співробітник відділу наук. інформації з суспільних наук АН УРСР. 1986—88 — старший, 1988—90 — провідний наук. співробітник, 1990—94 — зав. сектору істор. географії і картографії, 1994—2006 — зав. відділу спец. істор. дисциплін, 2006—13 — старший наук. співробітник Ін-ту історії України НАН України. Канд. дис. «Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело» (1965, наук. кер. — чл.-кор. АН УРСР І.О.*Гуржій*). Докторська дис. «Листівки більшовицьких організацій України як історичне джерело. 1917—1920 рр.» (1985).

М.Ф. Дмитрієнко.

Автор понад 900 наук. і науково-популярних праць, зокрема низки монографій.

Багаторічний член Ученої ради і Спеціалізованої вченої ради Ін-ту історії України НАН України, член ред. колегії «*Українського історичного журналу*» та «Енциклопедії історії України», відп. ред. періодичних наук. зб. «*Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*» та «Історико-географічні дослідження в Україні».

Зробила значний внесок у розвиток теоретичних засад і дослідної методики спец. істор. дисциплін (геральдики, боністики, фалеристики та ін.), актуалізації питання про їхні дослідницькі можливості і дисциплінарний статус.

Д. була залучена як наук. експерт-консультант до розробки концепції укр. нагородної та грошової системи: член Комісії *Верховної Ради України* з питань заснувань держ. нагород (1992—99), Комісії держ. нагород і геральдики при *Президентові України* (від 2000 — Управління) (1994—2004), Комісії НБУ з питань дизайну нац. валюти (2004—05) та Експертної ради НБУ з питань карбування ювілейних та пам'ятних

монет (1997—2005). Співавторка однієї з найвідоміших концепцій Великого Герба України (див. *Великий державний Герб України*).

Підготувала плеяду фахівців з різних спец. істор. дисциплін — геральдики, зброєзнавства, нумізматики, уніформістики, сфрагістики та ін.

Член Нац. спілки журналістів (1964), Гол. ради *Всеукраїнського т-ва «Просвіта» імені Тараса Шевченка* (1992—98), член-засновник і член Гол. ради Всеукр. жіночого т-ва ім. О.Теліги (1992), академік Міжнар. слов'ян. академії наук (1998).

Лауреатка *Державної премії України* в галузі науки і техніки (1999).

Нагороджена орденом св. кн. Ольги 3-го (1998), 2-го (2004) і 1-го (2007) ст., а також грамотами, медалями і подяками різних держ. установ та наук. товариств.

П. у м. Ямпіль Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл., де і похована.

Праці: Веласкес. М., 1965; Більшовицька преса України як історичне джерело. К., 1967; Лайош Гавро. М., 1971 (у співавт.); Там, на шахте угольной: Рассказ о шахтерской династии. К., 1979; Листівки більшовицьких організацій України 1917—1920 рр. як історичне джерело. К., 1980; Сын революционного века: Из хроники одной жизни. М., 1985 (у співавт.); Специальные исторические дисциплины. К., 1992 (у співавт.); Короткий нарис міської геральдики Поділля. К., 1994 (у співавт.); Нагороди України: історія, факти, документи. К., 1996 (у співавт.); Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998 (у співавт.); Все про Україну. К., 1998 (у співавт.); Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. К., 2000 (у співавт.); Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини, т. 1. К., 2004 (у співавт.); Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. К., 2008 (у співавт.); Рід Патонів: історико-генеалогічне дослідження. Документи. К., 2013 (у співавт.); Патони: родинна хроніка. К., 2018 (у співавт.) та ін.

Літ.: *Маркітан Л.* Жінка. Історик. Журналіст. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», 1997, № 2; *Войцехівська І.* Дмитрієнко Марія Федорівна. У кн.: Джерелознавство історії України. Довідник. К., 1998; Дмитрієнко Марія Федорівна. У кн.: Інститут історії України Національної академії наук України. 1936—2006. К., 2006; *Войцехівська І.* Дмитрієнко Марія Федорівна. У кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 8. К., 2008; Марія Дмитрієнко: історик, журналіст, громадська діячка: біобібліографія. К., 2007; *Реєнт О.П.* Марія Федорівна Дмитрієнко: вчений, учитель, людина. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», 2015, № 26—27; *Томазов В.В., Ясь О.В.* Дмитрієнко Марія Федорівна. [Некролог]. «УІЖ», 2022, № 3.

В.В. Томазов.

ДНІПРО́ — назва, яку набув *Дніпропетровськ* згідно з постановою *Верховної Ради України* від 19 травня 2016.

Перейменування здійснене відповідно до вимог Закону України *«Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»* (див. також: *Декомунізація в Україні*; *Перейменування географічних назв України 2015—2016*).

До 2016 назву Д. як неофіц. широко вживали мешканці міста. У ході громад. обговорення просувалися варіанти Січеслав (неофіц. назва, яку вживали у 1918—19) і Дніпропетровськ (з поясненням, що назву слід тлумачити як «місто св. Петра», а не як «місто, назване на честь Г.*Петровського*»).

Ред.

ДО́БІАШ Антон В'ячеславович (1847—03.03.1911) — філолог-еллініст, проф., інспектор Істор.-філол. ін-ту в *Ніжині* (нині *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*).

Н. у м-ку Хотусіце у *Чехії* у римо-катол. родині шевця В.Добіаша і М.Кроупилової. Закінчив Краловеградську г-зію і Празький ун-т у галузі філол. і філос. дисциплін. Призначений викладачем філології в Оломоуцьку г-зію в Моравії (1869). У травні 1870 переїхав до Російської імперії як слов'ян. стипендіат. Прослухав річний курс історико-філол. дисциплін та успішно склав випускний іспит у *Петербурзькому університеті*. У червні 1871 призначений вчителем грец. мови до 1-ї Харків. г-зії; з листопада 1874 інспектор цього ж навч. закладу. З відкриттям у 1875 Історико-філол. ін-ту кн. Безбородька у Ніжині — наставник студентів, а потім і викладач грец. мови. Захистив у Петербурзькому ун-ті магістерську дис. «Синтаксис Аполлонія Дискова» (1883). У лютому 1884 призначено ординарним проф. по кафедрі грец. словесності (до 1902). Член правління Ін-ту, з 1882 по 1899 виконував обов'язки його інспектора, входив до складу бібліотечної комісії, кілька років виконував обов'язки д-ра Інституту і г-зії при ньому. У 1898 в Юр'ївському ун-ті захистив докторську дис. «Симасіологія частин мови і їх форм на грунті грецької мови». З 1900 очолював археол. комісію в Ніжині. У 1908 вийшов у відставку і переїхав до *Чехії*. Після смерті дружини, Фредерики Карлівни, переїхав до сина у *Санкт-Петербург*.

П. у м. Санкт-Петербург.

Діти: *Добіаш-Рождественська Ольга Антонівна* (1874—1939) — відома учена-медієвіст, палеограф-латиністка, проф., д-р істор. н., чл.-кор. Академії наук СРСР (1929), перша в Російській імперії жінка-магістр (1915); *Добіаш Олександр Антонович* (1875—1932) — відомий рад. учений-фізик, проф., працював у Держ. оптичному ін-ті, Військово-мед. академії, Ленінгр. машинобуд. ін-ті і Воронезькому с.-г. інституті.

Пр.: Исследования в области греческого местоимения. К., 1877; Синтаксис Аполлония Дискола. К., 1882; Средняя школа Я. А. Коменского и наши гимназии. К., 1890; Диалог Платона «Протагор». К., 1890; Этюды по Платону. Разбор взгляда Шаршмидтана. «Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине», 1894, т. 13; Заметка об основной библиотеке Историко-филологического института князя Безбородко, составленная по случаю реорганизации библиотеки. Нежин, 1895; Платона Опыт симасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка. Прага, 1897; П. И. Шафарик. «Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине», 1899, т. 2; Николай Алексеевич Лавровский, первый директор Института князя Безбородко. «Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине», 1900, т. 18; Что такое филология и каково ее значение? «Известия Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине». 1900, т. 18; Взгляд Лемана на педагогику. «Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине», 1904, т. 5.

Літ.: *Боголюбов В.* Критический анализ сочинения А.Добиаша «Исследования в области греческого местоимения» (1877). «Журнал Министерства народного просвещения», 1881, № 8; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1875—1900. Нежин, 1900; *Кадлубовский А.П.* Памяти А. В. Добиаша, профессора и инспектора института

кн. Безбородко. «Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине», 1916, т. 10; *Петр В.* Антон Вячеславович Добиаш: Некролог. «Известия сторико-филологического института князя Безбородко в Нежине». 1916, т. 31; Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820—1920. Біобібліографічний покажчик, ч. І. Ніжин, 1998; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Левченко С.С.* А. А. Добиаш. Комментарий к биографии. Воронеж, 2011; *Моціяка П.П.* Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів. Ніжин, 2012.

О.Г. Самойленко.

ДО́БІАШ-РОЖДЕ́СТВЕНСЬКА Ольга Антонівна (31(19).05.1874 — 30.08.1939) — історик-медієвіст і палеограф. Перша в Російській імперії жінка-магістр (1915) і докторка заг. історії (1918), проф. Ленінгр. ун-ту, чл.-кор. АН СРСР (1929).

Н. у м. *Харків* у чеській родині вчителя грец. мови А.*Добіаша*. У 1875 переїхала з родиною до *Ніжина*, де батько отримав посаду проф. *Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині*. Освіту здобула в Ніжинській жін. г-зії П.І.Кушакевич (1890). Протягом 1890—94 займалася вдома лат. і грец. мовами, слов'ян. і рос. історією. З 1895 навч. на Петерб. вищих жін. курсах, але 1899 відрахована без права викладання у держ. закладах освіти за кер-во студентським страйком. Протягом трьох років жила за рахунок приватних уроків. 1904 повернулася до навчання і здобула право на викладацьку роботу. У 1908 отримала трирічне відрядження до *Франції*, де пройшла блискучу школу (Ш.*Ланглуа*, Г.Моно, А.Люшер, Ф.Лот) у провідних навч. закладах (Сорбона, Школа Хартій). 1911 у *Парижі* за працю про діяльність паризької парафії 13 ст. здобула ступінь д-ра Паризького ун-ту. В 1911 повернулася до *Санкт-Петербургу*, працювала викладачем Петерб. вищих жін. курсів (з 1916 проф.). У 1915 захистила магістерську дис. «Церковне суспільство Франції», отримала звання магістра всесвітньої історії. У 1918 захистила докторську дис. «Культ св. Михайла в романському середньовіччі». З 1918 проф. Петроградського ун-ту (див. *Петербурзький університет*). Працюючи в 1922—39 у відділі рукописів Держ. публічної б-ки ім. М. Салтикова-Щедріна, склала наукові описи та каталоги лат. рукописів 5—10 ст. У 1926 і 1929 виступала з наук. доповідями у *Німеччині* та *Франції*. Вперше ввела викладання лат. палеографії та ін. допоміжних дисциплін середньовічної історії.

П. у м. Ленінград (див. *Санкт-Петербург*).

Праці: Церковное общество Франции в XIII в., Пг., 1914; Западная Европа в Средние века» (1920); Крестом и мечом. Приключения Ричарда I Львиное Сердце. Л., 1925; Les anciens manuscrits latins de la Bibliothèque Publique de Léningrad, t. 1—2. Léningrad, 1929—65; Histoire de l'atelier graphique de Corbie de 651 à 830, reflétée dans les corbeienses Leninopolitani. Léningrad, 1934; История письма в средние века. М.—Л., 1936; Культура западноевропейского Средневековья. М., 1987; Культура европейского средневековья. Научное наследие. М., 1987; Крестом и мечом. Приключения Ричарда I Львиное Сердце. М., 1991.

Літ.: *Люблинская А.Д.* О. А. Добиаш-Рождественская как историк. «Средние века», 1942, вып. 1; *Її ж.* Значение трудов О. А. Добиаш-Рождественской для развития палеографии в СССР, «Средние века», 1966, вып. 29; *Савинов А.* Серебряный голос российской истории. «Знание-сила», 2000, № 9; *Самойленко О.* О. А. Добіаш-Рождественська — видатний медієвіст, культуролог і палеограф-латиніст. «Ніжинська старовина», 2006, вип. 2(5).

О.Г. Самойленко.

ДОБРЖА́НСЬКИЙ Олександр Володимирович (н. 18.01.1959) — історик, дослідник історії нац. рухів у 19—20 ст., суспільно-політ. відносин на західноукр. землях, історії укр. дипломатії, визначних постатей укр. історії. Д-р істор. н. (1999), проф. (2001), засл. діяч н. і т. України (2008).

Н. у с. Довгопілля Путильського р-ну, Чернів. обл. в родині учителів. 1981 закінчив істор. ф-т Чернів. ун-ту (нині *Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*). 1981—82 працював учителем історії в Чернів. СШ № 23. З 1982 працює у Чернівецькому ун-ті. 1986 у Київ. ун-ті (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) захистив канд. дис. «Братерське співробітництво Української РСР та республік Прибалтики в сфері економіки (1966—1980 рр.)» (наук. кер. В.Ботушанський, М.Ліщенко). 1990 доц. кафедри історії СРСР та УРСР (див. Українська радянська держава). 1999 в Чернів. ун-ті захистив докторську дис. «Національний рух українців Буковини другої половини 19 — початку 20 ст.». З 2003 р. декан істор. ф-ту, з 2005 до 2024 декан ф-ту історії, політології та міжнар. відносин. 2006—15 та з 2024 зав. кафедри історії України. Голова обласного від-ня Нац. спілки краєзнавців України (*Всеукраїнська спілка краєзнавців* до 16.10.2008). Автор понад 300 наук. праць. Лауреат національної премії України ім. Б. Патона (2024). Нагороджений нагрудними знаками «Відмінник освіти України» і «Петро Могила». Лауреат премії Президії НАН України ім. М.Грушевського та премії ім. Ю.Федьковича Чернів. міськради.

О.А. Добіаш-Рождественська.

О.В. Добржанський.

Праці: Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX століть. Чернівці, 1999; Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. К., 1996 (у співавт.); Czernowitz und die Ukrainer. In: Czernowitz: die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt. Köln, Weimar, 2000; Хотинщина. Історичний нарис. Чернівці, 2002 (у співавт.); Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775—1940). Чернівці, 2003 (у співавт.); Die Entwicklung der ukrainischen nationalen Bewegung in der Bukowina: Grundzüge und Forschungsprobleme. In: Identitätenwandel und nationale Mobilisierung in Regionen etnischer Diversität. Marburg, 2004; Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII — на початку XX ст.: зб. док. і матеріалів. Чернівці, 2007 (один з упорядників); Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР. Чернівці, 2007 (у співавт.); Буковинці у боротьбі за українську державність (1917—1922 рр.). Чернівці, 2007 (у співавт.); ЗУНР. 1918—1923: Ілюстрована історія. Львів—Івано-Франківськ, 2008 (у співавт.); Соборницькі прагнення українців Буковини восени 1918 р. «УІЖ», 2009, № 1; Змагання за українську державність на Буковині (1914—1921 рр.). Документи і матеріали. Чернівці, 2009 (один з упорядників); Украинское национальное движение на Буковине в годы Первой мировой войны. В кн.: Народы Габсбургской монархии в 1914—1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств, т. 1. М., 2012; Černivci — važno središte ukrajinskoga nacionalnog pokreta druge pol. XIX st. i početka XX stoljeća. In: BUKOVINA. БУКОВИНА. Zagreb, 2017; Проблеми державної приналежності українців Буковини в роки Першої світової війни. У кн.: Велика війна 1914—1918: витоки, характер, наслідки. К., 2018; *Смаль-Стоцький С.* «Заслужений перед усією Україною». К., 2023 (у співавт.); *Купчанко Г.* З іс-

О.О. Добровольська.

А.В. Добровольський.

торії москвофільства на західноукраїнських землях в останній третині XIX — на початку XX ст. Чернівці, 2024.

Літ.: Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Енциклопедія сучасної України, т. 8. К., 2008; Факультет історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2012.

В.М. Даниленко.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКА Олімпія Остапівна (12.08.1892—02.02.1990) — драматична актриса, режисер, педагог. Дружина актора Й.*Гірняка* (з 1920), його творчий помічник.

Н. у м. *Одеса* в сім'ї козака О.Доброштана, який змінив прізвище на Добровольський. Вчилась у г-зії в Києві, брала участь в аматорському гуртку. Закінчила Музично-драм. шк. ім. М. *Лисенка* (1912—15). 1916—19 — примадонна Молодого театру Л.*Курбаса*, 1920—22 — актриса Театру ім. І.Франка (нині *Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка*) і його студії (*Вінниця*, *Черкаси*, *Херсон*, Черкаси), з вересня 1922 — театру «*Березіль*» (реорганізованого після арешту Курбаса у Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка). 1 серпня 1937 була заарештована і змушена «добровільно» виїхати в табір Чіб'ю (нині м. Ухта, РФ) до чоловіка, репресованого 1933. Грала у клубному театрі (1938—40). На поч. 1940 подружжя повернулося в Україну. Д. працювала у Черкас. колг. пересувному театрі (з 1 вересня 1940) і у Київ. театрі юного глядача (з 13 травня 1941). У 1941 подружжя переїхало до *Львова*. 12 травня 1942 Д. виступила в ролі Баронової-Козино у «Мині Мазайло» М.*Куліша* у драм. секції Мистец. об'єднання «Львів. оперний театр» (ЛОТ); як режисер-асистент підготувала з Й.Гірняком прем'єру «Ревізора» М.*Гоголя* (3 березня 1944). Разом із чоловіком ініціювала створення Львів. театральної студії (1942—44), яку відродили в Лянделку (*Австрія*, 1 січня 1946) і *Баварії* (*Німеччина*, з 25 січня 1947), де здійснила першу самостійну режисерську роботу («Оргія» Лесі Українки). З 6 травня 1949 — у Нью-Йорку (США); продовжувала кер-во Театром-студією до 1951 разом із Й.Гірняком; працювала в Укр. театрі Америки (1952—55) як актриса і режисер. 1956—64 працювала у створеному подружжям Театрі Слова. Тривалий час викладала в Укр. театральному ансамблі і Муз. ін-ті Нью-Йорка. Як актриса володіла досконалою технікою, вільно грала у жанрах психологічної драми, романтичної мелодрами, комедії дель арте, драмах настрою та ін. Зіграла понад 200 ролей у п'єсах класичних і сучасних авторів (укр. і зарубіжних). Як режисер поставила 21 виставу («Примари» Г.Ібсена, «Господиня заїзду» К.Гольдоні, «Мина Мазайло» М.Куліша, «Тартюф» Мольєра, «Мартин Боруля» І.*Карпенка-Карого*). «Лісова пісня» Лесі Українки стала вершиною режисерської творчості Д. у США. Виховала плеяду акторів (С.Залеський, Ю.Бельський, В.Лисняк, Л.Кукрицька та ін.). Визначний майстер худож. читання, випустила дві грамплатівки із записами «Народних казок».

П. у м. Нью-Йорк, похована в Нью-Йорку (США).

Літ.: Книга митців і діячів української культури. Торонто, 1954; *Лавріненко Ю.* Життя сповна віддане театрові: Олімпія Добровольська: актор-режисер-педагог. Листи до приятелів. 1965, № 5—7; *Пилипенко Н.* Життя в театрі. Нью-Йорк, 1968; *Гірняк Й.* Спомини. Нью-Йорк, 1982; *Ревуцький В.* Нескорені березільці Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська. Нью-Йорк, 1985; *Його ж.* По обрію життя: Спогади. Х., 1998; *Василенко Р.* Життя в гримі та без (Шляхами діаспори). К., 1999; *Попова З.* Український театр-студія Й. Гірняка — О. Добровольської в США. «Галичина», 2000, № 4; Серця, наповнені піснею та смутком (про О. Добровольську та Й. Гірняка). У кн.: *Олійників О.* Мистецтво від душі та серця. Одеса, 2003; Добровольська Олімпія. У кн.: Жулковська Ольга. У нас нема зерна неправди за собою, кн. 3. Тернопіль, 2010.

Г.П. Герасимова.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Анатолій Володимирович (19(06).05.1910—19.04.1988) — архіт., проф. (1965), член Спілки архіт. СРСР, дійсний член Академії арх-ри СРСР (1950), Академії арх-ри УРСР (1950), Академії мист-в СРСР (1979), віцепрезидент Академії буд-ва та арх-ри УРСР (1956—62). Нагороджений Сталінською премією (див. *Сталінські премії, премії імені Сталіна*) (1950, 1951), премією Ради міністрів СРСР (1981), *державними нагородами СРСР.*

Н. у с. Буки (нині Малинського р-ну Житомир. обл.). Закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т (нині Київський національний університет будівництва і архітектури) (1934; викладачі О.*Вербицький*, М.Даміловський, В.*Кричевський*). Працював у 1-й архіт. майстерні Київ. міськвиконкому, зводив житлові будинки на Брест-Литовському шосе (нині Берестейський проспект) і в Дарниці. Під час *Другої світової війни* будував військ. об'єкти на Уралі та нафтопровід Астрахань — Саратов. Від 1944 — на відбудові *Києва*, очолював у 1945—50 архіт. майстерню Управління у справах буд-ва та арх-ри м. Києва (1950—55 гол. архіт. міста). 1943—45 — проф. кафедри архіт. проєктування Київ. інженерно-буд. ін-ту; від 1959 — проф., від 1962 — кер. творчої архіт. майстерні Київ. худож. ін-ту.

Автор особняка родини ген. М.*Ватутіна* на вул. Січових стрільців, № 46 (1948), багатьох житлових будинків у Києві. Один з авторів проєктів розпланування і забудови *Хрещатика* і прилеглих до нього кварталів (буд-во розпочато 1951), комплексу Ін-ту фізики АН УРСР (нині *Національна академія наук України*) на проспекті Науки (1949—55), кінотеатру «Україна» на вул. *Архітектора Городецького* (1960—64), станцій метрополітену «Хрещатик» (наземний вестибюль і ресторан «Хрещатик», 1958—63; підземний вестибюль, 1960), «Вокзальна» (наземний вестибюль, 1960), «Завод "Більшовик"» (нині «Шулявська», 1962—65), готелю «Москва» (нині «Україна»; 1959—61), Будинку художника (1978—82), Моск. мосту через Дніпро (1978), термінал аеропорту «Бориспіль» (1959—65), а також київ. ресторанів «Курені», «Вітряк», «Кукушка», «Полтава» (1960-ті рр.) з використанням форм укр. нар. арх.-ри і творів нар. мист-ва.

Д. займався живописом, досліджував пам'ятки нар. арх-ри, укр. бароко — житло і церкви *Київщини* і *Полтавщини*. Широко застосовував буд. декоративну кераміку, зокрема поліхромну, стилістику модернізованого укр. бароко, впроваджував, попри опір рад. керівництва, новаторські інженерно-конструктивні рішення.

Д., як архітектор-художник, є найвидатнішим представником

укр. керамічного стилю, котрий відродив нац. характер арх-ри України після погрому 1920—40-х рр.

За редагування Д. вийшли книжки «Строительная керамика» (1954), «Архитектура Советской Украины за 40 лет» (1957), «Украина: Архитектура городов и сел» (1959).

П. у м. Київ.

Праці: Проектирование и применение архитектурной керамики в Киеве. К., 1951.

Літ.: *Мезенцев И.* Архитектор Анатолий Владимирович Добровольский. «Строительство и архитектура», 1976, № 11; Головні та міські архітектори Києва 1799—1999. К., 1999; *Мойсеєнко З.* Творче кредо професора А. В. Добровольського (До 90-річчя від дня народження). «Дослідницькі та науково-методичні праці Української Академії мистецтв», вип. 7. К., 2000; *Лебедєв Г.* Київський архітектор Анатолій Добровольський. «Пам'ять століть», 2001, № 6; *Ерофалов-Пилипчак Б.* Архитектура советского Киева. К., 2010.

В.В. Вечерський.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Аркадій Вікторович (02.03(18.02).1885—27.06.1956) — археолог, музеєзнавець.

Н. у с. Полтавка (нині Широківського р-ну Дніпропетровської обл.). 1912 закінчив Новоросійський ун-т в *Одесі* (див. *Одеський національний університет*). Працював в *Одеському археологічному музеї* (1905—14) і Херсон. історико-археол. музеї (1925—32; див. *Херсонський обласний краєзнавчий музей*); водночас у 1925—31 — викладач Херсон. пед. ін-ту; 1932 — співробітник Дніпропетровського історико-археол. музею (див. *Дніпропетровський історичний музей імені Д. Яворницького*), 1938—39 — *Одеського археологічного музею*; від 1944 — в Ін-ті археології АН УРСР (*Київ*; див. *Інститут археології НАН України*): від 1954 — зав. відділу первісної археології; водночас у 1948—49 — викладач Київ. ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*).

Розробляв періодизацію первісної археології України. Розкопав Одеський курган (1912—13), пізньопалеолітичну стоянку Кайстрова Балка IV (1933); неолітичні й енеолітичні стоянки, поселення і могильники — Середній Стог (1927), Собачка-Вовчок (1928—29), Виноградний Острів (1929—30), Сабатинівське багатошарове поселення (1938—39, 1947), Огрінь (1945—46), Чаплі (1950); поселення доби бронзи — Дурна Скеля (1928), Стрільча Скеля (1946), Золотобалківське пізньоскіфське поселення (1951—53), Бабине III (1954) та ін. За матеріалами розкопок Д. виділені *середньостогівська культура*, *багатоваликової (багатопружкової) кераміки культура* (бабинська культура) і *сабатинівська культура*.

П. у м. Київ.

Праці: Раскопки курганов в предместьи г. Одессы Слободке-Романовке. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1915, т. 32; Київські укріплення і Золоті Ворота. «Записки Українського наукового товариства у Києві», 1926, т. 21; Дещо про знаряддя, які Городцов В.О. називає формочками для виливання мідяних прутиків. У кн.: Антропологія: Річник Кабінету антропології ім. Ф. Вовка, т. 1. К., 1928; Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану р. 1927. Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей, т. 1. Дніпропетровськ, 1929; Скарб ливарних матриць бронзової доби з Херсонщини. У кн.: Записки Херсонського ін-ту народної освіти ім. Н. К. Крупської, т. 9. Херсон, 1931; Бериславський скарб бронзової доби. «Археологія», 1948, т. 2; Землеробське поселення перших століть н. е. на р. Інгульці. «Археологія», 1950, т. 3; Перше Сабатинівське поселення. У кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 4. К., 1952; Чаплинский могильник. «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1953, вып. 2; Поселение бронзового века Бабино III. «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1957, вып. 7.

Літ.: *Лагодовская Е.Ф.* А. В. Добровольский (1885—1956): Некролог. «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1957, вып. 7; *Черняков І.* Доля вченого і людини (до 110-річчя А. Добровольського). «Археологія», 1995, № 4; *Оленковський М.П.* Наукове безсмертя, створене власноруч (до 120-річчя Аркадія Вікторовича Добровольського). «Археологія», 2006, № 1.

М.П. Оленковський.

ДОБРОМИ́ЛЬСЬКИЙ ВАСИЛІА́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р СВЯТО́ГО ОНУ́ФРІЯ — монастир (спочатку правосл., потім грекокатол.) у *Добромилі*, пам'ятка архри. Засн. Я.-Щ.*Гербуртом*, старостою *Мостиська* і *Судової Вишні*, який надав обителі фундаційну грамоту (24 серпня 1613). Монастирські землеволодіння постійно зростали завдяки укладенню заповітів і фінансово-майновим заставам. Серед доброчинців монастиря був молдав. господар Мойсей Могила.

1691 *Перемишльська єпархія* визнала *Берестейську церковну унію 1596*, і це дещо піднесло статус монастиря. 1693 Перемишльський собор надав оби-

Добромильський василіанський монастир. Художник Н. Орда. 1870-ті рр. (?).

телі статус новіціатського дому, де послушники відбували випробувальний термін. Окрім новіціату, в обителі 1758—71 містилася богословська шк. для молодих ченців. Тоді Д.в.м. між усіма обителями *Галичини* мав найбільшу кількість монахів (бл. 40 осіб). Для їх утримання служили три менші монастирі. Після скасування частини монастирів у 1744 до обителі поступово було приєднано ще чотири чернечі осідки, серед них Колоденці біля *Жовкви* (звідси до монастиря перенесено чудотворний образ св. Онуфрія). Монастир обрали за помешкання на схилі життя перемишльський владика Єронім Устрицький і хорватський владика сх. обряду Теофіл Пасіч.

Під час австрійс. секуляризаційних реформ (1780-ті рр.) монастир не було ліквідовано. У 1882 монастир став осередком відновленого Чину святого Василія Великого (ЧСВВ). Саме тут під проводом *єзуїтів*, які перейняли від *василіан* керво новіціатом, розпочалась Добромильська реформа чину. У 1883 монаше життя тут розпочав А.*Шептицький*. Через незадовільний стан монастирських приміщень 1902 новіціат було перенесено до *Крехівського монастиря*. Монастир пустував із 1905. Значних руйнувань монастир зазнав під час *Першої світової війни*. У 1920 розпочато відбудову, на що витратили величезні як на ті часи кошти — 15 тис. дол. США. Після ремонту тут розмістилися філос., а згодом вищі гімназійні студії ЧСВВ. Під час *Другої світової війни* монастир обслуговував Тернавську парафію, мав 12 га орної землі, яку обробляли монахи і селяни навколишніх сіл. Після Другої світової війни монастир закрили (1946), ігумена вивезли, а монахів розігнали. Деякий час територію монастиря займали прикордонна застава, а згодом війська НКВС. З 1950 тут розміщувався психоневрологічний заклад для жінок. Храм зазнав руйнувань.

Відновлення монастиря розпочалося після повернення василіанам (1992). У 1992—2013 проведено значні реставраційні роботи.

На сьогодні монастирський комплекс складається із будівель поч. 17 ст., в одній з його каплиць виявлено фрески 18 ст. Монастирська дзвіниця у стилі *бароко* (1731) має статус пам'ятки арх-ри нац. значення. Інші будівлі монастиря і церква св. Онуфрія, побудовані у 1705—31, — пам'ятки арх-ри місц. значення.

Збережена до наших днів мурована, триконхова монастирська церква св. Онуфрія збудована у 1705—11 за зразком церкви *Онуфріївського Лаврівського монастиря*, за проєктом архіт. Я.Мамровця з Ярослава.

17—18 ст. датуються різні відомості про дерев'яну монастирську дзвіницю. У 1784 закінчено буд-во мурованої двоярусної, квадратної в плані дзвіниці, завершеної великою банею, буд-во якої розпочалося у 1731. У 1731 ігумен Єронім Кузьмич поруч із церквою збудував двоповерховий корпус келій.

З монастирем пов'язана низка пам'яток укр. мист-ва 18—19 ст. У підземних криптах храму останній спочинок знайшли представники дрібношляхетських родів Перемишльської землі, докладні згадки про яких подано у пом'янику Добромильського монастиря.

Літ.: *Гец М.* Столиця Гербуртів (Нарис минулого і сучасного Добромиля). Добромиль, 1937; Памятники градостроительства и архитектуры УРСР, т. 3. К., 1985; *Кріль М.* З історії Василіянського монастиря в Добромилі. «Літопис Бойківщини», 2012, № 1; *Анісімович-Шевчук О., Чопик О.* Історія Добромильського монастиря Св. Онуфрія та можливість її використання в туризмі. У кн.: Історико-культурні пам'ятки Прикарпаття та Карпат — важливі об'єкти в розвитку туризму. Львів, 2013; *Кріль М., Стецик Ю.* Василіянський монастир св. Онуфрія як пам'ятка історії та архітектури. «Пам'ятки України: історія та культура», 2014, № 3; *Стецик Ю.* Василіянські монастирі Перемишльської єпархії (кінець XVII—XVIII ст.). Жовква, 2015; *Стецик Ю.* Василіянське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.): словник біограм. Жовква, 2015.

Ю.О. Стецик.

ДОМАНИ́ЦЬКИЙ Віктор Миколайович (24.01.1893—24.03.1962) — один з організаторів наук.-освіт. забезпечення і кооп. руху для сільс. госп-ва.

Н. у с. Колодисте Звенигородського пов. Київ. губ. (нині Тальнівського р-ну Черкас. обл.) у багатодітній сім'ї сільс. священника.

Початкову освіту здобув у Колодиській церк.-приходській школі (1901—02). Під час навчання у 1-й Київ. (Олександрівській) г-зії почав займатися сільс. госп-вом (1902—11). Особливий інтерес проявив до бджільництва. Виявив мистецькі здібності: закінчив курс малювання у проф. Рябчевського й цикл дикції та декламації в актора П.Матковського. Закінчив природниче від-ня фіз.-мат. факультету Ун-ту Св. Володимира (нині Київ. нац. університет ім. Т. Шевченка) (1915). Навчався в Олексіївській військ.-інженерній школі в Києві (1915—16). Служив на о-ві Оланд (Фінляндія). Після повернення до Києва став членом дипломатичної місії УНР, що вела перемовини з рос. урядом. Секретар торг. відділу Укр. нар. кооп. банку («Українбанк») (1918), згодом перейшов на посаду секретаря правління Центр. українського с.-г. кооп. союзу, більш відомого як «Централ». Від липня 1920 керував його агрокульт. підвідділом. «Централ» об'єднував 35 кооп. союзів і близько 250 с.-г. т-в та ін. кооперативів. Гол. обов'язками Д. були орг-ція, проведення інструктажу та ревізія с.-г. т-в, хліборобських артілей, городницьких, садівничих, пасічницьких спілок та ін. фахових об'єднань. Надавав поради, влаштовував читання із с.-г. кооперації, спільного обробітку землі, сільс. госп-ва і тех.-буд. справ. Займався облаштуванням дослідних полів, розплідників, насіннєвих госп-в, садівничих шкіл, прокатних станцій тощо.

1922 Д. емігрував, викладав у Берліні на курсах українознавства, 1923 був лектором у тех. школі у Вінсдорфі під Берліном. 1924 — асистент кафедри заг. хліборобства Укр. госп. академії в Подебрадах (Чехо-Словаччина), лектор, а з 1928 — доцент і зав. кафедри спец. хліборобства. За його ініціативи відкрито кабінети селекції та сортознавства, а також заг. хліборобства з величезною колекцією (понад 200 видів) польових к-р, що зібрали студенти на створених ним дослідних і селекційних ділянках. Крім наук.-пед. роботи, Д. займався громад. діяльністю. Очолював Т-во укр. інженерів у ЧСР і К-т фундації ім. К. Мацієвича у Празі, співпрацював з Укр. історично-філол. т-вом, Статутним т-вом укр. інженерів (1936—37). Від імені т-ва у складі еміграційського авторського колективу брав участь у підготовці «Української загаль-

ної енциклопедії», що видавалася у Львові протягом 1930—34, а також «Сільськогосподарської енциклопедії» (1936—39). Працював в УВУ. Призначений доцентом кафедри політ. економіки. Після захисту дис. «Індивідуальне та колективне господарювання в сільському господарстві» отримав звання проф. й очолив кафедру соціології УВУ (1938). Ген. секретар Хліборобської палати Карпатської України (Землеробської комори) (1938—39). Призначений проф. соціології УВУ (1941), обраний зав. кафедри кооперації УВУ (1942). Протягом кількох років очолював видавничий відділ УВУ. Видав у Празі зб. «Сільське господарство України» з 16 мапами у тексті та резюме нім. мовою (1942). Готував унікальний підручник «Історія української кооперації», рукопис якого, на жаль, згорів після від'їзду автора з Чехословаччини. Д. разом з ін. співробітниками Укр. технічно-госп. ін-ту заочного навчання (УГТІ) (перетворена Укр. госп. академія) 23 квітня 1945 залишив ЧСР і переїхав до Німеччини. Працював спочатку у професійних школах, викладаючи с.-г. економіку, аграрну політику, заг. соціологію, соціологію села та історію укр. кооперації. З дозволу амер. влади УТГІ розгорнув роботу у м. Регенсбург (Баварія) у складі трьох ф-тів (1945). Д. виконував обов'язки заст. дир. (професора) і кер. агрономічно-лісового від-ня. Обраний першим ректором УТГІ (1945). Став дійсним членом НТШ (1947). Заснував і редагував ж. «Рідна книга на чужині» у Мюнхені (1948—49), став співорганізатором час. «Сучасне і минуле». Нетривалий час викладав у Духовній академії УАПЦ. На поч. осені 1949 переїхав до США, мешкав у м. Міннеаполісі (шт. Мінесота). Займався наук.-публіцистичною діяльністю, зосередившись переважно на укр. сусп.-гуманітарній проблематиці. Загострення хвороби не дало можливості Д. завершити кількатомну біографічну працю під назвою «На хвилях війни і революцій».

П. у м. Міннеаполісі, похований в Укр. пантеоні на правосл. цвинтарі Св. Андрія Первозваного у Баунд-Бруку (шт. Нью-Джерсі).

Творча спадщина Д. складається із 125 наук., наук.-популярних і публіцистичних праць із питань с.-г. кооперації, рослинництва, агрохімії, заг. землеробства, селекції та насінництва, бджільництва, історії аграрної науки й освіти, соціології, сільс. госп-ва, культурології, а також історії України.

Літ.: *Вергунов В.А.* Професор В. Доманицький — організатор науково-освітнього та кооперативного руху (20-ті рр. XX ст.). «Наукові записки Тернопільського нац. пед. університету ім. В. Гнатюка. Серія "Історія"», 2014, вип. 2, ч. 3.

В.А. Вергунов.

ДОМА́ХА, Адомаха — легендарне поселення у гирлі р. *Кальміус*, попередник *Маріуполя*. Топонім Домаха на території сучасного Маріуполя відомий з 1770-х. Ним позначали два об'єкти — «руїни давнього міста», які розглядали як джерело буд. каміння, і рукав Кальміуса, згодом озеро-старицю, що існувало до 1930-х. За попередніми даними (аналіз карт 18 ст.), згадані руїни — це рештки пізньосередньовічного поселення, автентична назва якого невідома. Версії про зв'язок А. з *козацтвом українським*, зокрема з *Кальміуською паланкою*, не підтверджені істор. джерелами.

Літ.: *Кучугура Л.И.* Домаха в Мариуполе. Только ли легенда? «Приазовский рабочий», 2008, 24 декабря. Web: https://papacoma.narod.ru/articles/domaha_kuchugura.htm; *L.V.* Неуловимая Домаха. У кн.: Вивчення та збереження картографічної спадщини у музеях України. Біла Церква, 2010. Web: http://papacoma.narod.ru/articles/neulovimaya_domaha.htm

Д.Я. Вортман.

ДОМС Роберт (Doms; 1815—1893) — львів. підприємець, громад. діяч, філантроп. Походив з Королівства Пруссії; один з представників родини Домсів — Францишек — у 1816 отримав громадянство *Львова*.

На поч. 1850-х, перебуваючи у *Дрогобичі*, Д. зацікавився озокеритом (відомим тоді як земляний, або скельний, віск), який продавали місц. селяни. Д. вважав його перспективним матеріалом для виготовлення дешевих свічок і ліків (бальзами для губ і суглобів).

В *Австрійських Габсбургів державі / Австро-Угорщині* озокерит належав до Erdharze (нім. «земляні смоли»; сукупність твердих, напівтвердих і рідких сумішей вуглеводнів, ін. словами — бітуми). На відміну від абсолютної більшості корисних копалин, бітуми через сумнівну цінність тривалий час не вважалися виключною власністю д-ви. Лише в 2-й чв. 19 ст. їх включили до Імперської гірничої прерогативи. Це означало, що усі, хто бажав зайнятися видобутком відповідних копалин, мали отримати концесію від д-ви. Д. було дозволено видобувати озокерит на пільгових умовах (лише з вимогою регулярно звітувати про свої успіхи). За невеликі суми підприємець викупив земельні ділянки з найбільш перспективними покладами (про це писав І.*Франко* у повісті «Boa constrictor»). У 1852 було розпочато промислове вир-во парафінових свічок із земляного воску.

Д. звернув також увагу на перспективу видобування нафти. В *Галичині* сиру нафту використовували для змащення коліс та як примітивний лікарський засіб від шкірних захворювань худоби. Винайдення львів. аптекарем Я.Зегом (1817—97) методу дистиляції сирої нафти розкрило її значний потенціал для освітлення (раніше з цією метою через вибухонебезпечність і нестерпний запах нафту практично не використовували). Завдяки винаходу Зега в 1853 у *Бориславі* Д. відкрив перше нафтоперегінне підпр-во. У 1861 тут запровадили ручне ударне буріння свердловин. Для кращого розуміння властивостей нафти Д. консультувався з фахівцями-хіміками, зокрема з професором Віденського ун-ту Й.Редтенбахером (1810—70).

Діяльності Д. сприяла заплутаність імперського законодавства у сфері гірничої справи. Належність сирої нафти до Erdharze, а відтак до Імперської гірничої прерогативи, була предметом дискусій. «Рідкий бітум» то вносили в зазначений перелік, то виключали з нього. На включенні до «Прерогативи» наполягав імперський уряд, натомість *Галицький крайовий сейм* дотримувався протилежної думки, стаючи тим самим на бік Д.

Зусилля Д. та Зега в освітленні вулиць відзначили, зокрема, у Львів. торгово-пром. палаті, яку підприємець зрештою очолив. Крім родовищ нафти та озокериту (поклади якого у 1855 було виявлено та розроблено також на берегах р. Тисмениця, прит. Бистриці-Тисменицької, бас. Дністра), Д. був власником кількох копалень бурого вугілля

Х. Дохват.

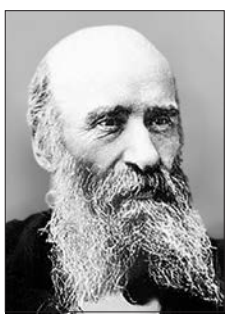

М.С. Дринов.

на Сх. Розточчі (на Вовчій горі неподалік с. Глинськ та поруч із с. Мокротин; обидва нині у Жовківському р-ні Львів. обл.).

Д. сприяв розвитку харчової пром-сті у Львові. У 1848 розпочав вир-во ерзацкави з цикорію, пізніше придбав і відкрив у місті два парові млини, пекарню та броварню.

Як меценат і філантроп опікувався низкою громад. установ, брав активну участь у житті нім. громади Львова. У 1885 під патронатом заснованого Д. доброчинного фонду було відкрито «Притулок для старців» (ліквідовано 1940), метою якого було надання допомоги збанкрутілим підприємцям, купцям, митцям, а також інженерам-хімікам (незалежно від їхнього громадянства чи підданства). Для цього на вул. св. Терези, 4 було зведено триповерховий будинок. Також Д. сприяв перетворенню площі неподалік собору св. Юра (див. *Юра святого собор у Львові*) на громад. парк.

П. у Львові, похований на *Личаківському цвинтарі.*

Літ.: Galizisches Provinzial-Handbuch für das Jahr 1868. Lemberg, 1868; *Rachwal S.* Doms Robert (1815—1893). In: Polski Słownik Biograficzny, t. 5. Kraków, 1939—1946; *Fleig Frank A.* Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia. Harvard University Press, 2005; *Бірюльов Ю.* Домс Роберт. У кн.: Енциклопедія Львова, т. 2. Львів, 2008.

Б.В. Смерека.

ДОРОГОЖИ́Ч, Дорогожичі — місцевість на пн. околиці давньорус. *Києва*, де сходилися шляхи, що вели до міста із зх., пн. та пн. сх. Локалізується на сучасній Куренівці (район Києва). Імовірно, топонім походить від гаданого власного імені Дорогожит.

Д. неодноразово згадано у літописі у зв'язку з діями князів під час збройної боротьби за місто (події 980, 1146, 1150, 1161, 1169). На пд. від монастиря виявлено рештки поселення 12 ст. У серед. 12 ст. тут було засновано *Київський Кирилівський монастир.*

Літ.: *Желєзняк І.* Дорогожичь(-и). У кн.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985; *Мовчан І.І.* Давньокиївська околиця. К., 1993.

Д.Я. Вортман.

ДО́ХВАТ Христина Йосипівна (н. 22.09.1934) — майстриня ікон і настінного реліг. малярства та мозаїки.

Н. у с. Бурканів Бережанського, нині Теребовлянського р-ну Терноп. обл. 1944 виїхала на Зх. (Словаччина, Австрія, Німеччина), від 1947 — у США. Закінчила Коледж образотворчого мист-ва (м. Сарасота, шт. Флорида, 1952), Ун-т мист-в (Філадельфія, 1956; викл. Г.Пітц). У царині іконографії працює від 1956.

Надзвичайна краса і висока одухотвореність ікон та монументальних настінних композицій Д. зумовлена умілим поєднанням нею києво-візант. стилю князівської доби 11—12 ст. з укр. варіантами ренесансного, барокового і класицистичного стилів 16—18 ст. Створила іконостаси, окремі цикли ікон, фрескові та мозаїчні композиції для понад 60 християн. храмів сх. і центр. штатів США — переважно укр., а також окремих грец. і ліванських.

Церк. малярство Д. вирізняється осяйною прозорістю і чистотою кольорів, філігранністю, ювелірним опрацюванням деталей.

Літ.: *Степовик Д.* Українська ікона за океаном. «Всесвіт», 1995, № 1; *Його ж.* Українська ікона: Іконотворчий досвід діаспори. К., 2003; *Його ж.* Сучасна українська ікона: з іконотворчості Христини Дохват. К., 2005.

Д.В. Степовик.

ДРИ́НОВ Марин Степанович (Стоянович) (01.11(20.10).1838—13.03(28.02).1906) — болг. історик і філолог, держ. діяч, д-р слов'ян. словесності (1876), проф. (1876).

Н. у м. Панагюриште (Осман. імперія, сучасна Болгарія) у родині ремісника. 1858—61 навч. у Київ. духовній семінарії. 1861—65 навч. у Моск. ун-ті, який закінчив зі званням кандидата. 1865—70 перебував за кордоном із сім'єю кн. О.М.Голіциної як домашній вчитель. У б-ках, архівах, музеях Відня, Праги, Женеви, Рима, Неаполя, Белграда вивчав матеріали з історії пд. слов'ян. 1869 — один із засн. та перший голова (1869—82; також був його головою у 1884—98) Болг. літ. т-ва (Българското книжовно дружество, нині Болг. АН) у м. Бреїла (Румунія). У Моск. ун-ті у 1873 захистив магістерську дис. «Заселение Балканского полуострова славянами», а у 1876 — докторську дис. «Южные славяне и Византия в X веке». З 1873 — приват-доцент, а з 1876 — проф. кафедри слов'ян. філології Харків. ун-ту. Читав заг. курси з історії пд. слов'ян, історії зх. слов'ян, історії слов'ян. літ. тощо. У 1874—75 перебував у відрядженні в Болгарії та ін. європ. країнах, збирав матеріали для докторської дис. 1878—79 — перший міністр (кер. відділу) нар. освіти і духовних справ у Тимчасовому рос. управлінні князівства Болгарії, софійський віцегубернатор. Співавт. Конституції Болг. князівства (Велико-Тирново, 1879). Запропонував 32-літерний цивільний алфавіт, який використовували у Болгарії до 1945. Заснував у Софії Нар. б-ку (нині Нац. б-ка св. Кирила і Мефодія). У 1881 повернувся до Харкова, де продовжив викладання в ун-ті. 1890—97 — голова Істор.-філол. т-ва при Харків. ун-ті. Член-кореспондент Петерб. АН, Югославської та Чеської академій наук і мист-в, Польс. академії знань. П. у м. Харкові. Перепохований у Софії (1909).

Тв.: Заселение Балканского полуострова славянами. М., 1873; Южные славяне и Византия в X веке. М., 1876; Несколько слов об языке, народных песнях и обычаях дебрских славян. СПб., 1888; Съчинения: в 3 т. София, 1909—1915; Избрани съчинения, т. I—II. София, 1971; Марин Дринов: Писма, телеграми, докладни записки. 1859—1905 г. София, 2023.

Літ.: Сборниче за юбилея на професора Марин С. Дринов (1869—1899). София, 1900; Почесть: сб. ст. по славяноведению, посвящ. проф. Марину Степановичу Дринову его учениками и почитателями. Х., 1908; Марин Степанович Дринов — профессор Харьковского университета: [биобиблиогр. указ.]. Х., 1985; *Горина Л.В.* Марин Дринов — историк и общественный деятель. М., 1986; *Чолов П. и др.* Марин Дринов 1838—1906. Биобиблиографски указател. и документално наследство. София, 1990; Дринов Марин Степанович (Стоянович). У кн.: Історики Харківського університету: біобібліогр. довідник. Х., 2013.

О.М. Богдашина.

ДРОГО́БИЦЬКИЙ ВАСИЛІА́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р АПО́СТОЛІВ ПЕТРА́ І ПАВЛА́ (з 1825 Святої Трійці, з 1992 апостолів Петра і Павла) — греко-катол. монастир у *Дрогобичі*, пам'ятка арх-ри місц. значення.

Буд-во монастиря розпочато з дозволу австрійс. влади, який було оформлено декретом *Марії Терезії* від 31 грудня 1774. За короткий час (1775—77) було по-

Дрогобицький василіанський монастир. Фото початку 21 ст.

будовано дерев'яний монастир і церкву ап. Петра і Павла (сучасна вул. Стрийська).

У власність монастиря перейшли майно і землеволодіння трьох ліквідованих чернечих осідків (Лішня, Летня, Дережичі), які переведено у статус резиденцій. Придбано нові ґрунти.

До дерев'яного монастирського комплексу належали сакральні (храм, дзвіниця), житлові (келії), освіт. (г-зія, початкова школа, б-ка) і госп. приміщення.

1775—84 при монастирі функціонувала г-зія та початкова школа для світської молоді. При школі була б-ка, яка згоріла у 1825.

1795 відбулося об'єднання греко-катол. храмів Дрогобича в одну парафію навколо церкви св. Трійці. Об'єднану парафію було перенесено до колиш. кармелітського костелу св. Михаїла та передано в адміністрування *василіанам*. Впродовж 19 — поч. 20 ст. василіанське духовенство обслуговувало всі греко-катол. храми Дрогобича.

1825 пожежі знищили дерев'яний храм та будівлі монастиря. Ченці перейшли до покармелітського приміщення, де до 1914 утримували Гол. нормальну школу.

У цій школі у 1864—67 навч. І.*Франко*.

1825—31 на згарищі монастиря побудовано новий мурований храм ап. Петра і Павла у формі ротонди, що зберігся до нашого часу. Впродовж 19 — поч. 20 ст. при цьому храмі функціонував шпиталь, а сама церква стала шпитальною каплицею. В той час ченці проживали при гол. парафіяльному храмі св. Трійці.

З приходом рад. влади у 1939—41 церкву було закрито, а монастирський фільварок перетворено на колгосп. Після Другої світ. війни монастир було ліквідовано, а приміщення перетворено на пересильний пункт для репресованих. Із 1959 у келіях монастиря розмістилися лабораторії педін-ту, а в церкві ап. Петра і Павла — студентський клуб. Натомість церква св. Трійці з 1946 мала статус кафедрального собору Дрогобицько-Самбірської єпархії РПЦ, а з 1992 — Самбірсько-Дрогобицької єпархії УГКЦ.

20 лютого 1990 церкву ап. Петра і Павла і монастирські приміщення повернуто громаді УГКЦ.

Літ.: *Стецик Ю.* Монастирі Дрогобиччини (XIV — початок XIX ст.). Дрогобич, 2000; *Грущак Б.* Тернистим шляхом. Дрогобич, 2008; *Пограничний В. та ін.* Церква і парафія Святої Трійці у Дрогобича. Дрогобич, 2008; *Чень Л.* Формування архітектурно-просторової структури комплексу василіанського монастиря Петра і Павла в Дрогобичі. «Дрогобицький краєзнавчий збірник», 2008, вип. XI—XII; Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.). Дрогобич, 2009; *Стецик Ю.* Монастирський комплекс Дрогобицького василіанського монастиря святих верховних апостолів Петра і Павла (1775—1825 рр.). У кн.: Історико-культурні пам'ятки Прикарпаття та Карпат — важливі об'єкти в розвитку туризму. Збірник матеріалів II Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 24—25 квітня 2014 р.). Львів, 2014; *Стецик Ю.* Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.): словник біограм. Жовква, 2015; *Стецик Ю.* Василіанські монастирі Перемишльської єпархії (кінець XVII — XVIII ст.). Жовква, 2015.

Ю.О. Стецик.

ДРУ́ГИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД ДЕПУТА́ТІВ УСІХ РІ́ВНІВ (2008) — див. *Всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів*.

ДУ́БЕНСЬКИЙ ЗА́МОК, замок князів Острозьких-Любомирських — пам'ятка арх.-ри нац. значення; єдина на *Волині* пам'ятка оборонної арх.-ри, в якій застосовано добре збережені фортифікації новоітал. системи у вигляді горнверка. Розташов. в істор. центрі *Дубна* на мисі біля р. Іква (прит. Стиру, бас. Дніпра), яка омиває його з пн. і сх. боків. Від міста замок відділяє широкий сухий рів.

Перший дерев'яно-земляний замок на місці давньорус. *дитинця* над річкою було збудовано наприкінці 14 ст. за кн. Ф.*Острозького*. Його нащадок кн. К.І.*Острозький* на зламі 15—16 ст. (ймовірно, 1492) збудував новий мурований замок поряд зі старим, на трохи вищому місці. На поч. 17 ст. Я.*Острозький* перебудував замок за новоітал. фортифікаційною системою. 1577 татари двічі нападали на замок, у серпні 1648 його безуспішно намагалися здобути укр. козаки під проводом М.*Кривоноса*. Під час *Північної війни 1700—1721* у листопаді 1705 в замку перебували гетьман І.*Мазепа* і ген. писар П.*Орлик*, 1706 швед. король *Карл XII*, а 1707 — моск. цар *Петро I*. З 1620 замок належав кн. *Заславським*, від яких 1683 перейшов до Любомирських, 1721 до *Сангушків*, 1753 знов до *Любомирських*, які втратили його у серед. 19 ст. У 1770-х рр. замок втрачає військ. значення і перетворюється на парадну резиденцію Любомирських. У 1780-х рр. один із замкових флігелів перебудували на бароковий палац, пізніше архіт. Д.Мерліні реконструював його у стилі *класицизму*. 1869 власницею замкових споруд стала кн. Є.О.Барятинська, яка незабаром продала їх військ. відомству. Вони не використовувалися і занепали, а під час *Першої світової війни* зазнали руйнувань.

Протягом 1932—39 за сприяння тодішньої польс. влади в замку й палаці виконано значний обсяг ремонтно-реставраційних робіт під кер-вом інж.-архіт. Ю.Новака. 1939—41 замок перетворили на в'язницю НКВС; у червні 1941 у зв'язку з нім. наступом в'язнів убили.

1945—86 тут розташовувалася військ. частина.

1995—97 проведено археол. дослідження під кер-вом І.*Свєшнікова*.

Зараз у замку міститься адміністрація *Дубенського державного історико-культурного заповідника*. У ньому виконано значний обсяг реставраційних робіт і відкрито музейну експозицію.

Дубенський замок.

Трапецієподібний у плані замок має потужні укріплення тільки із зх., з боку міста, оскільки з ін. боків його захищала заболочена заплава Ікви. Укріплення складається з 2 казематованих гострокутних бастіонів з орильйонами (заокругленими виступами) і куртини між ними. Бастіони муровані з пісковику (верхня частина — з цегли). Кожен бастіон має наріжну вартову башточку, а також три наскрізні потерни. Вони ведуть у рів, до річки і безпосередньо на замковий двір. Рів має казематований ескарп. В'їзд до замку веде по мосту і далі через надбрамну башту з аркою, облямованою білокам'яним ренесансним порталом, на картуші якого — поліхромний герб кн. Острозьких. До брами обабіч прилягає прямокутний у плані триповерховий прибрамний корпус. Його первісне ядро з надбрамною баштою 16—17 ст. повністю втратило первісний вигляд унаслідок неодноразових перебудов. Крім палацу, на території замкового двору в пд.-сх. частині розміщений двоповерховий флігель, зведений на стародавніх підмурках у 1780-х. Його причілок, звернений до річки, укріплений 4 контрфорсами. Палац міститься в пн.-сх. частині замку, виходячи тильним фасадом до Ікви. Він прямокутний у плані, двоповерховий, з цокольним (підвальним) поверхом, перекритим склепіннями. Первісне внутр. розпланування не збереглося. Цокольна частина фасаду, зверненого до річки, укріплена контрфорсами. Пд. причілковий фасад має на рівні першого поверху терасу, під якою розташовано наскрізний прохід. Позбавлені декору фасади мають прямокутні вікна.

Літ.: *Фуголь І.* Замок в м. Дубні Рівненської області. «Вісник Укрзахідпроектреставрації», 1995, № 3; *Михайлишин О.* Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII—XIX століть. К., 2000; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Ричков П., Луц В.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. К., 2002; *Глушок О.* Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV—XVII ст.). К., 2009; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011; *Вечерський В.* Замки та фортеці України. К., 2015; *Черкаська Н.* Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу Російського військово-історичного товариства. «Український археографічний щорічник», 2018, вип. 21—22.

В.В. Вечерський.

ДУ́БЕНСЬКИЙ ФОРТ-ЗАСТА́ВА (ін. назви — «Дубенські укріплення», «Форт біля м. *Дубно*», «Форт-застава біля м. Дубно», «Дубенський форт», з 1902 — «Дубненський форт-застава», сучасний топонім «Тараканівський форт») — пам'ятка фортифікації кін. 19 ст., розташов. біля с. Тараканів (Дубенського р-ну Рівнен. обл.), на лівому березі р. Іква (прит. Стиру бас. Дніпра).

Один із двох фортів-застав, які було затверджено до буд-ва біля пд.-зх. кордонів Рос. імперії у 1873 (Дубенський і Проскурівський) згідно з планом товариша (заст.) військ. міністра Е. *Тотлебена*, який особисто вибрав місця для цих фортів, виходячи з досвіду франко-прусської війни 1870—71. Через фінансові обмеження буд-во Д. ф.-з. розпочалося лише 1885, а від Проскурівського форту відмовилися. Завданням форту було блокування залізниці Рівне—Львів.

Проєкт форту створив у 1884—85 інж.-полк. Борисов, який також керував його будівом. Форт має риси, характерні для франц. фортів-застав, що будувалися на кілька років раніше. У плані форт має форму правильного ромбу, кути якого зорієнтовані майже по сторонах світу. Розміри форту 270×285 м по діагоналях, довжини сторін рову — по 230 м кожна. Гол. рів форту сухий, шириною 13 м і глибиною до 7—8 м, з цегляними ескарпною та контрескарпною стінами. По зовн. периметру, за 20—30 м від контрескарпу, проходить передовий трикутний рів глибиною бл. 2,5 м, за яким починається гласис форту. За першим проєктом 1885 форт мав подвійний вал.

Дубенський форт-застава. Вигляд згори. Фото початку 21 ст.

Перший, низький, вал (фосебрея) призначався для розташування піхоти та протиштурмових гармат і повністю охоплював форт. Другий, високий, вал (кавальєр) призначався для розташування гол. озброєння форту — важких гармат. Місце розташування гармат (валганг) було передбачено лише у зх. частині. Його висота сягає до 20 м від дна рову, над навколишньою місцевістю він височів на 12 м. На зх. частині валу передбачалося також встановлення трьох металевих башт з гарматами, для яких підготували підбаштові приміщення, та чотирьох висувних платформ для гармат.

Гол. озброєння форту — далекобійні 6-дюймові (152 мм) сталеві гармати вагою 120 пудів зразка 1877, важкі 8-дюймові (203 мм) сталеві мортири вагою 200 пудів зразка 1877 р., батарейні 9-фунтові (107 мм) гармати зразка 1877, легкі 4-фунтові (87 мм) польові гармати зразка 1877 (у капонірах оборони рову), легкі 6-дюймові (152 мм) півпудові мідні мортири системи Кегорна. Піх. гарнізон форту був озброєний гвинтівками системи Бердана.

У центрі форту розташов. двоповерхова цегляна центр. казарма форту, яка в плані має форму трапеції. Захист від снарядів забезпечували земляний вал форту та насип на покритті казарми. Навпроти неї, під товщею валу, розташов. двоповерхові цегляні безпечні каземати, що містили житлові, тех. і складські приміщення, у т. ч. порохові льохи. Форт мав у казематах колодязі для питної води, електрогенератор, телефонно-телеграфний зв'язок. Між центр. казармою та безпечними казематами проходила кільцева «військова вулиця», на яку виходили фасади, виходи з приміщень і потерн. Безпечні каземати складаються з окремих зх. і сх. корпусів, поєднаних на крилах перехідними коридорами. Обидва корпуси без-

печних казематів були сполучені з казематами, розташов. у глибині під валом, валами та оборонними спорудами у рові. На другому поверсі сх. безпечних казематів розташовувалася мортирна казематна батарея, що мала вести вогонь через дах центр. казарми. Мортирні каземати були захищені потужною земляною обсипкою на покритті та з тилу.

В'їзд до форту зроблено на сх. розі, від якого під товщею валу прокладено широку потерну, що крізь сх. безпечні каземати виходила на військ. вулицю. Сполучення через рів здійснювалося за допомогою висувного металевого мосту, потерна мала каземати внутр. оборони. Ще три потерни вели від безпечних казематів до пн., зх. та пд. кутів рову, де розташовувалися цегляні капонір та два напівкапоніри для оборони рову, озброєні 4-фунтовими (87 мм) гарматами.

Для додаткової оборони підступів до форту на заплаві за насипом залізниці було збудовано окреме піх. укріплення, оточене водяним ровом.

9 вересня (28 серпня) 1890 форт відвідав рос. імп. *Олександр III*.

1892 щойно побудований форт-заставу було наказано модернізувати. Причиною стали результати випробувань дії снарядів з новою вибухівкою — піроксиліном та мелінітом, які показали, що цегляні каземати, навіть захищені земляною обсипкою, не витримують дії нових снарядів. Також передбачені проєктом металеві башти для гармат і висувні платформи системи полк. Борисова на озброєння прийнято не було. Місця для них було засипано, стрілец. вал (фосебрею) зрівняли. Новий вал став одиночним, було перебудовано зх. та створено сх. валганг. Вал забезпечував кругову оборону форту, але тепер піхота мала місце лише на крилах між зх. та сх. валгангами або між гарматами. Вал складався з більшої зх. і меншої сх. частин, які розташов. на різній висоті, але мають сполучення на обох флангах. До брустверів обох частин валу присипано насипи для платформ важких гармат і мортир. При бруствері збудовано бетонні казематовані траверси, що слугували витратними льохами та сховищами гарматної обслуги. За валгангом обох частин валу паралельно їм розташов. насипи-траверси висотою 5—7 м (зх.) і 8 м (сх.), які частково прикривали центр. казарму. Під товщею зх. траверсу розташували нові бетонні сховища для протиштурмових гармат, кулеметів та їхньої обслуги. По краях зх. траверсу розташовано дві шахти для подавання бойових припасів від порохових льохів на вогневі позиції. У товщі сх. траверсу розташов. нове бетонне сховище для двох мортир, на сх. валганг виходять дві похилі потерни з апарелями для викочування гармат.

Світлові подвір'я в зх. і сх. потернах закрили склепіннями з бетону і згори засипали ґрунтом. Мортирну батарею в сх. безпечних казематах перетворили на звичайні приміщення, оскільки за новим проєктом мортири мали встановлювати відкрито на валганзі. Дахи безпечних казематів та колиш. мортирних казематів посилили бетоном, аналогічно посилили виходи на валганг і браму форту. З покриття центр. казарми, яку вирішили не посилювати, зняли земляну захисну обсипку і встановили звичайний дах, обшитий металевою бляхою. У рову розібрали цегляні капонір і напівкапоніри, збудувавши замість них законтрескарпні бетонні кофри.

Осн. озброєння форту після його перебудови залишилося попереднім. Додаткове дещо змінилося: 9-фунтові гармати замінили легкими 4-фунтовими (87 мм) польовими гарматами зразка 1877 і додали кулемети «Максим» на колісних лафетах. Оборону рову тепер забезпечували розташов. в нових кофрах 57-міліметрові капонірні гармати Норденфельта зразка 1892. Гарнізон поступово переозброювали 3-лінійними гвинтівками системи Мосіна зразка 1891.

Постійний гарнізон форту в мирний час складався з артилер. роти чисельністю до 500 осіб, комендантського, інженерного та артилер. управлінь. У воєн. час гарнізон підсилювали трьома ротами піхоти, його заг. чисельність становила до 1000—1200 осіб. Гол. будівничими форту були інж.-полк. Борисов (1885—91), потім полк. Бєліков (1891—97). Першим комендантом став полк. Корзун (1897—1900), наступними були полк. Козяков (1900—08), підполк. Любинський (1908—?).

У 1908 усе артилер. озброєння форту та артилер. роту було переведено на Далекий Сх., до фортеці Владивосток. Після цього артилер. озброєння форту не відновлювали, форт охороняли силами двох рот 42-го Якутського піх. полку. З 1910 по 1915 у форті розташовувався дисциплінарний батальйон *Київського військового округу*.

У боях *Першої світової війни* форт помітної ролі не відіграв. Рос. війська залишили його без бою у вересні 1915, під час заг. відступу. Відступаючи, росіяни підірвали кофри оборони ровів і частину безпечних казематів форту, що призвело до обвалу більшості фасадів. Восени 1915 — навесні 1916 форт займали австро-угор. війська. Під час *Брусиловського прориву 1916* у червні 1916 австро-угорці залишили форт без бою, в ході заг. відступу.

Бої за форт відбулися влітку 1920, коли під час *польсько-радянської війни 1919—1920* польс. гарнізон форту під командуванням майора Матчинського кілька днів вів бої з частинами *Першої кінної армії*.

Протягом 1920-х польс. військові поступово приводили форт до ладу, повністю розчистивши всі завали на військ. вулиці. На поч. 1930-х розпочали підсилювати споруди форту (бетонували деякі проходи), але надалі від його відновлення відмовилися.

У роки *Другої світової війни* форт як оборонна споруда не використовувався, після війни нетривалий час був складом. Останні кілька десятків років перебуває в занедбаному стані.

Літ.: *Яковлев В.В.* История крепостей. М.—СПб., 2000; *Савчук П.* Дубенський форт. Рівне, 2001; *Смолін П.* Форт-застава Дубно. Луцьк, 2009; *Ющенко М.* Укріплення Волинської губернії в системі оборони південно-західних кордонів Російської імперії кінця XIX століття. У кн.: Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Вип. 30: Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24—25 березня 2009 р. Луцьк, 2009; *Савчук П.* Команда вищих офіцерів Дубенського

Л.А. Дубровіна.

форту «Застава». У кн.: Воєнна історія України. Волинь та Полісся. К., 2013; *Ющенко М.* До історії будівництва Дубенського форту-застави: особливості першого проекту 1885 року та французькі риси в архітектурі форту. У кн.: Воєнна історія України. Волинь та Полісся. К., 2013.

М.В. Ющенко.

ДУБРО́ВІНА Любов Андріївна (н. 30.09.1950) — історик, джерелознавець, книгознавець, архівознавець. Д-р істор. н. (1993), проф. (1996), чл.-кор. НАН України (2006). Засл. діяч н. і т. України (2004). Лауреат премії ім. М. Костомарова НАН України (1996), премії НАН України «За кращі історичні дослідження» (2005); має відзнаки НАН України «За підготовку наукової зміни» (2010), «За професійні здобутки» (2015), «За наукові досягнення» (2025). Кавалер ордену «За заслуги» 3-го ст. (2020).

Н. у м. Шадринськ Курган. обл., РФ. Закінчила Волгоградський пед. ін-т (РФ, 1972), аспірантуру (1977) Ін-ту історії СРСР АН СРСР. Працювала зав. сектору історії у Марійському НДІ історії, літератури, археології (РФ, 1978—81); зав. відділу інформації, публікації та наук. використання документів Київ. обласного архіву (1982—84); у 1986—92 — зав. відділу рукописів, від 1993 — дир. Ін-ту рукопису НБУВ та зав. відділу кодикології і кодикографії, від 2018 — ген. дир. НБУВ (Київ). 1982 захистила канд. дис. «Казанський літописець: історико-текстологічне дослідження» в Ін-ті історії СРСР АН СРСР; 1993 — докторську дис. «Кодикологія та кодикографія як джерелознавчі дисципліни в дослідженнях історії української рукописної книги» в Ін-ті історії України НАН України.

Автор понад 300 праць, присвячених розробленню теор. і наук.-практичних засад міждисциплінарного дослідження усієї сукупності рукописних, архів. та книжкових джерел і пам'яток як цілісного масиву істор.-культ. спадщини у взаємозв'язках зі спец. істор. дисциплінами та різними галузями істор. науки, зокрема такими як кодикологія та кодикографія, істор. книгознавство, джерелознавство, архівознавство, камеральна археографія, текстологія, документознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство, біографістика.

У 1990-х стала одним із авторів концепції рукописної та архів. україніки, ініціаторів створення Нац. архів. інформаційної системи. Під її кер-вом у НБУВ науково описано та опубліковано масив нових джерел з нац. історії та к-ри, створено систему інтегрованих фундаментальних наук. довідкових видань архів. і книжкових колекцій та зібр., тематичні бази даних та цифровий архів., бібліотечний і документальний ресурс «Україніка», опубліковано довідники з особових архів. фондів, що істотно збагатило джерельну базу істор. науки. Сформовано інтегрований напрям істор. книгознавства, що визначає тенденції та специфічні особливості формування різних книжкових колекцій та зібрань, пов'язані зі складними процесами істор. і культ. розвитку укр. сусп-ва.

Низка праць присвячена висвітленню історії заснування і розвитку НАН України та академічної науки, дослідженню біографій і наук.-орг. діяльності перших академіків, президентів НАН України, ін. представників інтелектуальної еліти України.

Авторка фундаментальних праць з історії б-к та бібліотечної справи у 20 ст. (співавт. О.С.Онищенко); переміщення культ. цінностей під час Другої світ. війни (співавт. Н.І.Малолєтова); історії НБУВ (1918—2000) тощо.

Останнім часом вивчає проблеми створення нац. цифрових ресурсів культ. спадщини, формування нового напряму — бібліотечного ресурсознавства, трансформації б-к у мережевому сусп-ві, цифрової гуманітаристики, що забезпечує сучасний розвиток наук. та соціокульт. комунікацій, відкриває нові можливості розвитку гуманітарних наук.

Є фундатором укр. кодикологічної школи, що вивчає історію рукописної книги середньовіччя і розвиває засади істор. книгознавства та архівознавства, соціокульт. комунікацій.

Наук. кер. і консультант понад 40 канд. і докторських дис. Член Спілки архівістів України, Міжнар. асоціації україністів, Міжнар. т-ва «Український історик», наук.-видавничої ради НАН України. Є засн. і відп. ред. періодичного зб. наук. праць «Рукописна та книжкова спадщина України» (з 1993), ж. «Бібліотечний вісник»; член редколегій періодичних видань «Наукові праці НБУВ», «Студії з архівної справи та документознавства», «Український археографічний щорічник», «Українська біографістика» та ін.

Є членом міжнар. комісій: укр.-польс. і змішаної укр.-нім. з питань переміщення та повернення культ. цінностей, вивезених під час Другої світ. війни; експертом Мін-ва культури в галузі культ. спадщини; членом Укр. к-ту ЮНЕСКО тощо.

Праці: История о Казанском царстве: Казанский летописец. Списки и классификация текстов. К., 1989; Архівна та рукописна Україніка: програма виявлення, обліку, опису архівних документів, рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України. У кн.: Архівна та рукописна Україніка: матеріали розширен. міжвід. наради «Архівна та рукописна Україніка», Київ, 17 жовт. 1991 р. К., 1992 (у співавт.); Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. К., 1992; Архівна та рукописна Україніка: до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС. У кн.: Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні, вип. 1. К., 1996; Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918—1941). К., 1998; (1941—1964). К., 2003; (1965—1991). К., 2003; Бібліотеки Києва під час нацистської окупації України (1941—1944). К., 2004; Національна академія наук України. 1918—2008. К., 2008 (у співавт.); Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. К., 2009 (у співавт.); В. І. Вернадський і Україна. У кн.: Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського, т. 1, кн. 1. К., 2011 (у співавт.); Електронні інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства. К., 2011 (у співавт.); Бібліотеки та бібліотечна справа. У кн.: Історія української культури: у 5 т. К., 2013. Т. 5 (у співавт.); До витоків концепцій інформаційних ресурсів україніки: міжвідомчі проекти та державні програми в галузі архівознавства, археографії та бібліографії в 90-х роках ХХ ст. «Рукописна та книжкова спадщина України», 2017, вип. 21; Національний інформаційний комплекс і його роль у глобальному інформаційному просторі. К., 2014 (у співавт.); Керманич україн-

ської науки: життєвий шлях Б. Є. Патона: до 100-річчя від дня народження. К., 2018 (у співавт.); Національна академія наук України: 1918—2018. До 100-річчя від дня заснування. К., 2018 (у співавт.); Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991—2002). К., 2019 (у співавт.); Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. К., 2021 (у співавт.

Літ.: *Даниленко В.М.* Дубровіна Любов Андріївна. У кн.: Українські історики XX століття: біобібліогр. довід, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Матяш І.Б.* Дубровіна Любов Андріївна. У кн.: Українські архівісти: Біобібліогр. довід. Вип. 3: 1970—1990-ті роки. К., 2003; Дубровіна Любов Андріївна. У кн.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918—2018. К., 2018; *Онищенко О.С.* Любов Андріївна Дубровіна — дослідник рукописної та книжкової спадщини та організатор науки. У кн.: Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної. К., 2020; Бібліотека в системі культурної спадщини і наукової комунікації. Студії на пошану Любові Дубровіної. К., 2025; *Боряк Геннадій.* Історик у добу цифрової гуманістики: Любов Дубровіна у світлі фахових та ювілейних рефлексій. «Український історичний журнал», 2025, № 5 (584); Любов Андріївна Дубровіна: біобібліограф. покажч. (до 75-річчя від дня народж. і 50-річчя наук. діяльності). К., 2025.

Г.В. Боряк.

ДУБРО́ВСЬКИЙ Павло Михайлович (14.01.1857—30.11.1916) — учений-агроном, один з творців сусп. агрономії, освітянин та популяризатор науки.

Н. у с. Гамаліївка Глухівського пов. Черніг. губ. (нині Шосткинського р-ну Сум. обл.) в родині настоятеля Гамаліївсько-Харлампіївського жін. монастиря. Після закінчення Стародубського духовного уч-ща та Черніг. духовної семінарії вступив до Петровської землеробської й лісової академії (1877), яку закінчив зі ступенем канд. лісівництва і сільс. госп-ва (1882). Під час навчання долучився до революц. руху як соціал-народник, заарештований (1886) і до 1903 перебував під наглядом поліції. Працював у Курському губернському стат. бюро (1882—83), під кер-вом К.А.Вернера брав участь в обстеженні приватних госп-в 5 пов. Курської губ., був пом. лісничого Казанської губ. (1883). У 1883—87 — управитель економії К.П.Арнольді і дир. першої в Рос. імперії Кучерівської нижчої с.-г. школи в Курській губ.

Склав стат.-екон. опис приватних госп-в низки повітів Тамбовської губ. (1887—89). З 1889 працював у Полтав. губ.: першим губернським урядовим агрономом, уповноваженим у галузі сільс. госп-ва, інспектором сільс. госп-ва (1889—1906). Гласний Полтав. думи (1901—06), член правління Полтав. т-ва землеробських колоній і ремісничих притулків (1902—06).

З 1889 — дійсний член Полтав. т-ва сільського госп-ва (ПТСГ), член його правління та віцепрезидент (1896—1906), згодом обраний почесним членом ПТСГ, Лохвицького т-ва сільського госп-ва (1895), Костянтиноградського с.-г. т-ва (1900). Ініціатор створення друкованого органу ПТСГ — ж. «Хуторянин», член його редколегії (1896—1906) і редколегії газ. «Полтав. вісник». Ініціював заснування в Полтаві громад. б-ки (нині Полтав. обласна універсальна наук. б-ка ім. І.П. Котляревського) (1892). Чл.-кор. Вченого к-ту Мін-ва землеробства і держ. маєтностей (1896).

Пропагував культивування зернової кукурудзи, кормових буряків, нуту, проса віничного, винограду, низькорослих вишень, великоплідних абрикос та ін. Організатор конкурсів з випробування нових с.-г. машин і оприскувачів, с.-г. курсів для вчителів, перекладач іноз. с.-г. літ., розробник програми осушення боліт уздовж течії р. Грунь.

Дир. Уманського уч-ща землеробства й садівництва (1906—1908). Як поборник автономії України звільнений з роботи. Інспектор сільс. госп-ва Самарської губ. (1908), ред. ж. «Сельское хозяйство и лесоводство» (1908—16). Нагороджений орденами св. Анни 3-го ст. (1904), св. Станіслава 2-го і 3-го ст. (1900, 1914), статський радник (1916).

П. у м. Петроград (нині Санкт-Петербург).

Праці: Из отчёта о деятельности губернского агронома Полтавской губернии за время с 5 ноября 1889 г. по 31 декабря 1890 г. «Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества», 1892; Об осушении болот по нижнему течению р. Грунь. «Хуторянин», 1898, № 22; Обработка почвы в засушливых местностях. «Хуторянин», 1908; Обзор иностранной литературы по сельскому хозяйству: Памяти кн. Бориса Борисовича Голицына. «Сельское хозяйство и лесоводство», 1916.

Літ.: *Вергунов В.А.* П. М. Дубровський (1857—1916) — перший губернський агроном Полтавщини. Полтава, 2014; *Самородов В.М., Кигим С.Л.* Полтавське сільськогосподарське товариство. Полтава, 2015.

В.А. Вергунов.

ДУГА́ СТРУ́ВЕ — див. *Геодези́чна дуга́ Струве, Російсько-скандинавська дуга меридіана.*

ДЮНКЕ́РК ТА УКРАЇ́НСЬКІ КОЗАКИ́, 1646 — міф про участь *козацтва українського* у здобутті

Дюнкерк. Вигляд міста з півночі. З видання «Flandria Illustrata» (1641, автор А. Сандерус).

м. Дюнкерк (на узбережжі Пн. моря; нині у департаменті Нор, Франція; тоді належало Іспанії) франц. військом під командою принца Конде (жовтень 1646, один з епізодів *Тридцятирічної війни*). Згідно з міфом, загін укр. козаків, найнятих урядом Франції, відіграв вирішальну роль у штурмі. На чолі загону були І.*Сірко* і (у деяких варіантах міфу) Б.*Хмельницький*.

Підгрунтя міфу — книжка П.*Шевальє* «Війна козаків проти Польщі» (1663), де згадано про 2400 найманців з Польщі, які приєдналися до франц. війська під час облоги Дюнкерка, а також про те, що посол Франції у *Речі Посполитій* де Брежі зустрічався у *Варшаві* з Б.Хмельницьким і обговорював з ним можливу участь козаків у війні. З ін. джерел відомо, що наймав вояків і керував ними полк. Пшиємський, а під Дюнкерком ними командували французи — Кабре і барон К.Л. де Сіро.

У працях дослідників, що створили і розвинули міф, — М.*Костомарова*, А.Половцова, І.*Борщака* і І.*Крип'якевича* — найманці (етнічні поляки і німці) перетворилися на козаків, барон де Сіро — на отамана Сірка, а місце зустрічі Б.Хмельницького з де Брежі перемістилося до Франції.

Міф був спростований З.*Вуйциком*, І.Вергуном і В.*Голобуцьким*. Вони показали, що науці невідомі джерела, які би підтверджували участь козаків у штурмі Дюнкерка. Попри це «дюнкерський епізод» увійшов до праць багатьох укр. дослідників (О.*Апанович*, В.Сергійчук, Ю.*Мицик*, В.*Смолій* і В.*Степанков*), які подавали його як достовірний істор. факт.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий. СПб., 1859; *Половцов А.В.* Малороссийские казаки на французской службе в 1646 г. В кн.: Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве. 1899. Т. 2. М., 1902; *Борщак І.* Козаки Хмельницького під Дюнкерхеном 1645 (за невиданими документами архівів військового міністерства й міністерства закордонних справ у Парижі). «Українська трибуна», 1922, 6 січня; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. К., 1954; *Wójcik Z.* Czy Kozacy Zaporoscy byli na służbie Mazarina. «Przegląd Historyczny», 1973, t. LXIV, zesz. 3; *Вергун І.* Чи козаки Хмельницького брали участь в облозі Дюнкерку в 1646 році? «Визвольний шлях», 1980, кн. 5; *Голобуцький В.* Про одну легенду з історії України XVII ст. «УІЖ», 1985, № 9; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994.

Д.Я. Вортман.

ДЮРА́НТІ Волтер — див. *Голодомо́ру запере́чення.*

«ЕКАТЕРИНОСЛА́ВСКИЕ ЕПАРХИА́ЛЬНЫЕ ВЕ́ДОМОСТИ» — офіц. друкований орган єпархіальної влади Катеринославської єпархії.

Видання, розпочате за ініціативи єпископа Феодосія (Макаревського), стало 33-ми «Епархальными ведомостями» Російської імперії. «Е.е.в.» виходили впродовж 1872—1917, до вересня 1896 — двічі, а пізніше — тричі на місяць. З 1900 були виданням братства св. Володимира при Катеринославській духовній семінарії. Мали офіц. і неофіц. частини.

Офіц. частина містила укази і розпорядження вищих органів держ. влади, єпархіального кер-ва, повідомлення, відомості про наявність вакантних посад, інформацію про призначення, переміщення та звільнення духовних осіб, витяги зі звітів по єпархії, єпархіальні новини, оголошення тощо. У неофіц. частині друкували праці з церк. історії єпархії, літописи та описи церков, монастирів, майна, ікон, вартих уваги старожитностей, повчання, проповіді місц. духовенства, поради священно- і церковнослужителям, етногр. матеріали та ін., розміщували праці з місц. церковної історії В.Базарянінов, В.*Біднов*, Ф.Васильєв, В.Греков, Г.Дубинський, М.Кравченко, А.Лисенков, Феодосій (Макаревський), Є.Овсянніков, Р.Петров, А.Ржевський, О.Федоровський.

Літ.: От редакции Екатеринославских Епархиальных Ведомостей. «Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел официальный», 1872, № 1; Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838—1917 рр.): Список. Львів—К., 1995; *Бойко А.А.* Преса православної церкви в Україні 1900—1917 рр.: Культура. Суспільство. Мораль. Дніпропетровськ, 2002; *Лиман І.І.* Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII — середини XIX ст. Запоріжжя, 2004; *Кочмар В.С.* Епархиальные ведомости как источник изучения православного юга Украины. «Вісник Одеського національного університету», 2010, т. 15, вип. 21; Екатеринославские епархиальные ведомости. Web: http://elib.nplu.org/view.html?&id=3734

І.Лиман.

«ЕКСТРЕМІ́СТСЬКА ДІЯ́ЛЬНІСТЬ» В РОСІЇ: ЮРИДИ́ЧНІ ПІДСТА́ВИ ПЕРЕСЛІ́ДУВАНЬ ГРОМАДЯ́Н УКРАЇ́НИ. Федеральний закон РФ від 25 липня 2002 «Про протидію екстремістській діяльності» визначив екстремістську діяльність як протиправну діяльність громад. груп, об'єднань, реліг. об'єднань, ЗМІ, фізичних осіб, яка спрямована на планування, орг-цію, підготовку і здійснення дій, які закликають до насильницької зміни конституційного ладу в РФ, підрив територіальної цілісності РФ, підрив безпеки РФ, захоплення і привласнення владних повноважень, створення незаконних збройних формувань, терористичну діяльність, поширення закликів, які сіють реліг., соціальний розбрат, ведуть шовіністичну пропаганду, демонструють нацистські символи, закликають до масових заворушень. Усі інформаційні матеріали, в яких знайдено відповідні заклики, проголошуються екстремістськими.

На основі закону постійно розширюється перелік громад. і реліг. орг-цій, діяльність яких заборонена або призупинена на території цієї держави. Список екстремістських орг-цій публікується Мін-вом юстиції РФ у парламентській «Російській газеті». Підставою для внесення у зазначений перелік є рішення судових органів РФ. Забороненими орг-ціями є «Національно-більшовистська партія» (19 квітня 2007), «Ведійська культура рос. аріїв» (5 жовтня 2006), «Рада землі Кубанської» (13 квітня 2006), «Асгардська правосл. община віри Перуна», «Старовіри Інглінги» (30 квітня 2004), міжнар. реліг. орг-ція «Нурджалар», реліг. орг-ція «До Богодержавства», реліг. орг-ція «Свідки Єгови», реліг. орг-ція «Саєнтологів», громад. орг-ція «Російська національна єдність», «Націонал-соціалістичне товариство», «Джамаат мувахідов», «Вілает Кабардино-Балкарії», «Аль-Тахфір», «Хізбут-тахрір», «Націонал-соціалістична робітнича партія Росії» (22 вересня 2010), «Слов'янський союз» (27 квітня 2010), «Рух проти нелегальної міграції» (18 квітня 2011), громад. орг-ція «Кров і честь» (29 травня 2012).

Події *Революції Гідності 2013—2014* в Україні стали приводом для розширення списку «екстремістських» за рахунок низки укр. патріотичних орг-цій, зокрема, таких як «Братство», «Правий сектор», УПА, ОУН (див. *Організація українських націоналістів*), «Тризуб ім. С.Бандери», *Меджліс кримськотатарського народу*. Після початку бомбувань «сирійських екстремістів» у жовтні 2015 було заборонено на території РФ терористичну орг-цію «Ісламська держава Іраку та Леванту».

У травні 2012 під час протестів проти обрання В.*Путіна* на третій президентський термін положення зазначеного закону використовувались проти учасників демократ. протестів, яких правозахисні орг-ції визнали політ. в'язнями. У грудні 2015 закон про запобігання екстремістській діяльності використовувався для придушення соціального протесту рос. водіїв-далекобійників. У поєднанні з законом про «іноземних агентів» закон про екстремістську діяльність використовується в РФ для контролю за діяльністю громадян. сусп-ва і недопущення руйнування авто-

кратичного режиму «керованої демократії».

Використання рос. кер-вом з лютого 2014 тактики «*гібридної війни*» проти України посприяло макіавеллівському підходу рос. спец. служб до застосування інструментарію екстремістських орг-цій з метою підриву суверенітету і територіальної цілісності України. У Криму свідомих укр. громадян систематично тероризували активісти байкерського клубу «Нічні вовки», відверті симпатії до якого неодноразово висловлював президент РФ В.Путін. Від весни 2014 чимало активістів офіційно забороненої в РФ «Національно-більшовистської партії» (Е.Лімонов) та ін. рос. неонацистських орг-цій як найманці-терористи беруть участь у бойових діях на території *Луганської* та *Донецької областей* України. Аналогічну роль у терористичній війні проти України виконують співробітники спецслужб чеченського президента Р.Кадирова. Колишні співробітники чеченського батальйону спец. призначення «Схід», за фактами встановленими офіц. рос. слідчими органами, виявились причетними до вбивства 28 лютого 2015 у центрі *Москви* відомого опозиційного до Кремля політика Б.Нємцова.

Натомість контрольовані рос. політ. системою судові органи часто звинувачують у «екстремістській діяльності» активістів укр. діаспори в РФ. Рос. спецслужби регулярно проводили обшуки в Бібліотеці української літератури в Москві (див. *Української літератури бібліотека в Москві*), яка до її ліквідації 2018 залишалася єдиною в РФ україномовною б-кою.

Трансформація рос. «гібридної війни» проти України після 24 лютого 2022 у масштабну військову агресію створила нові категорії громадян України, які опинились під рос. репресіями. Громадян України, які відмовляються приймати російське громадянство на тимчасово окупованих територіях, довільно звинувачують у зв'язках зі спецслужбами України і переслідують. Народжені не лише в незалежній Україні, а й в УРСР, апріорі під підозрою. Проти цих громадян застосовується «законодавство щодо екстремізму» як механізм перманентних репресій. Неправове тлумачення поняття «екстремізм» у РФ дає можливість офіц. рос. властям використовувати різноманітні екстремістські україно-фобські угруповання як проти укр. діаспори в РФ, так і проти суверенітету та територіальної цілісності України.

Літ.: История России. XX век. М., 2011; *Турченко Г., Турченко Ф.* Проект Новоросія 1764—2014 рр. Ювілей на крові. Запоріжжя, 2015.

А.Ю. Мартинов.

Е́НКЕН (Є́НКЕН) Борис Карлович (21.01.1873—1943) — організатор с.-г. дослідної справи, агроном, учений-селекціонер, педагог, історик і бібліограф аграрної науки.

Н. у м. Тамбов (нині РФ) у родині юриста. Вищу освіту здобув на с.-г. від-ні Ризького політех. ін-ту (1894—1900). Е. вивчав сільс. госп-во Кубанської обл., заклав виноградно-виноробне госп-во біля м. Анапа, був повітовим агрономом Петровської земської управи Саратовської губ. (1900), агроном Тамбовської повітової земської управи (1903), виконував обов'язки губерніального агронома Саратовського повітового земельного відділу (1906—07). Долучився до грунтово-кліматичних досліджень, створення Саратовської с.-г. дослідної станції. Звільнений із посади, завідував виноградно-виноробним підпр-вом біля м. Анапа (1908).

1908—19 наукова діяльність Е. пов'язана з *Харківським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості*, Комітетом Харків. селекційної станції. Вивчав роботу селекційних установ і насінєвих господарств *Німеччини*, *Австрії*, Данії і *Швеції* (1911), працював в Ін-ті бродильних речовин і крохмального вир-ва та Дослідній станції з переробки хлібів у *Берліні*, селекційних станціях у Галле і Свалефі (Швеція). Два семестри навч. на с.-г. від-ні ун-ту в Галле (*Німеччина*). Створив й очолив Комітет с.-г. рослинництва (1912), селекційний відділ Харків. обл. с.-г. дослідної станції (1913). Займався експериментальною селекцією озимого жита, ячменю і соняшника. Е. виявив 231 зразок озимої пшениці, описав культ. сорти жита регіону й оригінальні іноземні. Разом із О.Гельмером і А.Чернишовим методом щорічного й індивідуального відбору вивів сорт озимого жита Немишлянське 953 (1923).

Е. очолював у *Харкові* відділ земського місц. сусп. життя і урядових рішень, створив посередницьке Бюро з виписки, обладнання і випробувальної комісії приладів та машин, ініціював створення Курсів для підготовки інструкторів із насіннєвої справи (1919). 1921—24 — спеціаліст із селекції та секретар Планової комісії Кубано-Чорномор. обласного земельного управління, зав. відділу страхування від градобиття Кубчорномордержстраху, старш. інспектор Кубчорнооблстраху, лектор основ сільс. госпва, зав. навч.-показових ділянок Кубанського вищого пед. ін-ту і пед. технікуму. Член Вченого комітету Ради з обстеження Кубанського краю (1921—24). Викладав селекцію і часткове землеробство (хліборобство), а також основи сільс. госп-ва в Кубанському с.-г. технікумі, завідував його дослідним полем (1923—24). Е. повернувся в Україну на посаду зав. гол. лабораторії (держ. хлібної інспекції) Одес. порту і р-ну (1924—25). У Харкові редагував видання Всеукр. т-ва насінництва (1925). Учений секретар *Сільськогосподарського наукового комітету України* (СГНКУ) при *Народному комісаріаті закордонних справ* (НКЗС) УСРР (*див. Українська радянська держава*), проф. Маслівського сорто-насіннєвого технікуму ім. К. Тимірязєва (нині Маслівський аграрний технікум ім. П. Гаркавого Білоцерківського НАУ). Зав. лабораторії з дослідження тех. властивостей с.-г. рослин, продуктів їх переробки і стандартизації. Дійсний член н.-д. кафедри ботаніки *Народного комісаріату оборони* (НКО) УСРР при Харків. с.-г. ін-ті. Очолив експедицію від Укрголовнауки з дослідження культ. флори Пн. Кавказу (1927). Організував і очолював Київ. лабораторію з вивчення хлібопекарських і борошномельних властивостей зерна по лінії Сорто-насіннєвого управління Цукротресту (1927). 1930 повернувся до Кубанського с.-г. ін-ту зав. кафедрою селекції і насінництва. За станом здоров'я перейшов на посаду проф. (1933), очолив наук. б-ку Кубанської дослідної станції Всесоюзного інституту рослинництва (ВІР) (1935—42).

Похований на старому Отрадно-Кубанському цвинтарі біля с-ща Ботанічне.

Літ.: *Вергунов В.А.* Професор Єнкен Борис Карлович (1873—1943): нарис життя та творчої діяльності. К., 2014.

В.А. Вергунов.

ЕППЛБО́М Енн (Anne Elizabeth Applebaum) (н. 25.07.1964) — амер. журналістка, історикиня, письменниця, лауреатка Пулітцерівської премії. Авторка низки світових бестселерів, серед них насамперед «Історія ГУЛАГу» (2006) і «Червоний голод. Війна Сталіна проти України» (2017). Знакова праця Е. про Голодомор здобула низку престижних премій (премії: Фундації Омеляна й Тетяни Антоновичів, 2017; Лайонела Гелбера; Даффа Купера, 2018) і справила серйозний вплив на публічну думку на Заході, який можна порівняти з резонансом, що його 30 роками раніше спричинив вихід у світ книги Р.Конквеста «*Жнива скорботи*».

Н. у Вашингтоні. 1982 закінчила квакерську школу, у 1986 Єльський ун-т присудив Е. ступінь бакалавра за спеціальностями «історія» і «література». 1987 здобула ступінь магістра в Лондонській школі економіки та політ. наук за фахом «міжнар. відносини». 1988 навчалася в Оксфордському ун-ті. Не закінчивши навчання, перебралася до Варшави як кореспондентка ж. The Economist, але продовжила частину часу жити в Лондоні.

У 1992 працювала певний час редакторкою ж. The Economist. У 2001—05 проживала у Вашингтоні, входила до видавничої ради газ. The Washington Post. Повернувшись до Європи, створила і керувала Форумом перехідностей у Legatum Institute — мозковому центрі з питань освіти та демократії. Тут її увагу було зосереджено на дослідженні аспектів демократії в Україні, Грузії, Молдові та ін. країнах. У співпраці з амер. журналом Foreign Policy створила Лабораторію демократії — вебсайт, що стежив за переходом країн від і до демократії (згодом увійшов до сайту газ. The Washington Post під назвою «Демократична пошта»).

У 2016 залишила Legatum Institute і перейшла працювати в Лондонську школу економіки і політ. наук (ЛШЕ) на посаду професора Ін-ту глобальних відносин. Тут Е. започаткувала проєкт «Арена», який спеціалізувався на аналізі пропаганди у 21 ст. Восени 2019 перевела проєкт «Арена» з ЛШЕ до Ун-ту Джонса Гопкінса (Балтимор, США).

На сторінці у Твіттері Е. заявила 21 січня 2022 з приводу відмови уряду ФРН надати Україні зброю і блокування допомоги з боку НАТО на тлі посилення загрози рос. агресії: «Можливо, німцям (та іншим) настав час зрозуміти, що якщо ви "проти війни", то повинні допомогти Україні стримувати Росію. На практиці відмова від цього є "за війну". Це збільшує ймовірність рос. вторгнення».

За праці з історії комунізму у Сх. Європі та дослідження з історії громад. сусп-ва Е. було неодноразово нагороджено журналістськими і письменницькими преміями (у 2003 — Пулітцерівською премією).

Дружина польс. політика і держ. діяча Р.Сікорського, має двох синів. Мешкає з сім'єю у Варшаві. Має амер. громадянство, у 2013 прийняла польс. громадянство.

Праці: Between East and West: Across the Borderlands of Europe. New York, 1994; Gulag: a History. New York, 2003; Пер. укр.: Історія ГУЛАГу. К., 2006; 2010; Gulag Voices: an Anthology. New Haven, Yale University Press, 2011; Iron Curtain: the Crushing of Eastern Europe, 1944—1956. London, 2012; Пер. укр.: Залізна завіса: приборкання Східної Європи. 1944—1956. К., 2017; Red Famine: Stalin's War on Ukraine. London, 2017; Пер. укр.: Червоний голод. Війна Сталіна проти України. К., 2018; Matka Polka. Warszawa, 2020; Twilight of Democracy: the Seductive Lure of Authoritarianism. London, 2020.

С.В. Кульчицький.

ЕСКÍ-КАЛÉ — городище, розташов. за 2 км на сх. від сучасного м. Ісакча (*Румунія*), на правому березі *Дунаю*. Культ. нашарування на різних ділянках майданчика містять матеріали рим. періоду (1—3 ст.), доби *Великого переселення народів* (4—5 ст.), раннього середньовіччя (романо-візант. 5—7 ст. і балкано-дунайської археол. к-ри, датовані 9 — поч. 11 ст.), розвиненого середньовіччя (11—14 ст.), пізнього середньовіччя і Нового часу (14—18 ст.).

Відклади різних періодів розчленовані слідами руйнувань і пожеж, спричинених ворожими нападами, що синхронізуються з репрезентативними монетними скарбами, знайденими на городищі. Менш чітко стратиграфічно виражені періоди тимчасового запустіння після зазначених нападів.

Городище ототожнюється з містами, що відомі з письмових джерел: рим. Новіодунумом, середньовічною *Вічиною* (Сакджою), середньовічною і ранньомодерною Ісакчею (Облучицею).

Літ.: *Федоров Г.Б., Полевой Л.Л.* Археология Румынии. М., 1973; Български средновековни градове и крепости. Т. 1: Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 1981.

Є.В. Синиця.

Е́ТНОПСИХОЛОГІЯ (нім. Völkerpsychologie, англ. Ethnopsychology, Folk psychology, Psychological anthropology) — міждисциплінарна галузь на перетині антропології, соціології, етнології та психології, що вивчає як різні нац. к-ри переживають емоції, думки та дії, і в який спосіб на психологічні реакції впливають культ. норми, сусп. цінності, соціальні мотиви, геоприродне середовище, екологія й екон. процеси. Е. відома також як «психологія народів», «народна характерологія», «народна / етнічна / національна психологія», а в англомовних академічних світах — як крос-культ. психологія, етнічна й психологічна антропологія тощо. Сучасна укр. соціогуманітаристика переважно вживає термін «етнопсихологія», рідше «етнічна психологія». Ці терміни походять із нім. культурно-істор. традиції, через те, що низка укр. учених (І.*Мірчук*, Д.*Чижевський,* В.-М. *Янів* та ін.), які вивчали проблеми Е. чи споріднені дисциплінарні сфери, були тісно пов'язані з нім. академічним світом.

Е. конституювалася у серед. 19 ст. на перетині кількох дисциплін — етнографії, психології й мовознавства, а у 20 ст. перемістилася до сфери соціології, антропології та психології. Відтак Е. метафорично називають міждисциплінарною сферою з «потрійним громадянством». Первісно Е. спиралася на парадигму класичного *романтизму* і нім. культурно-істор. традиції. Метафізичний концепт «народного / національного духу» був вихідною основою, на якому сформувалася Е. Цей «дух» тлумачився як особливе, ідеальне утворення, що виражало психічну, культурну й соціальну схожість індивідів,

Е. Епплбом.

які належать до певного народу / нації. Значною мірою Е. постала як свого роду данина «мовній програмі» романтизму, зорієнтованої на пізнання й осягнення «народного / національного духу» через вивчення та декодування його «залишків». Таких мовних «решток» дошукувалися на теренах усної нар. традиції у вигляді збирання, систематизації й студіювання легенд, переказів, казок, пісень, обрядів, звичаїв і та ін.

Зазвичай появу Е. пов'язують із наук. практиками і студіями двох нім. учених 19 ст. — філософа й психолога М.Лацаруса та мовознавця Г.Штейнталя). М.Лацаруса вважають фундатором компаративної психології, а Г.Штейнталя — засн. психологічного напряму в мовознавстві, відомого також як лінгвістичний психологізм. 1859 М.Лацарус і Г.Штейнталь опублікували спільну студію, в якій пропонували вибудовувати Е. як міждисциплінарну та пояснювальну науку про «народний дух», що уподібнювали до психології одного індивіда. На думку М.Лацаруса та Г.Штейнталя, Е. розглядалася у вузькому сенсі як вчення про елементи та закони духовного життя народів, а у широкому розумінні — як студіювання й осягнення духовної природи всього людства. Згадані вчені причинилися до заснування журналу «Zeitschrift fьr Vulkerpsychologie und Sprachwissenschaft» («Психологія народів і мовознавства»), який видавався протягом 1859—90 і відіграв важливу роль у становленні Е.

Іншим фундатором Е. вважається нім. лікар і фізіолог, філософ та психолог В.Вундт — автор 10-томної праці «Vulkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte» («Психологія народів. Дослідження законів розвитку мови, міфів і поведінки», 1900—20), який запропонував масштабне пояснення й осягнення міфології, релігії, мистецтва, к-ри та історії у світлі Е. Водночас В.Вундт обстоював думку про «психологічну реальність», в якій циркулює той або інший «народний дух». Цю працю М.*Грушевський* уважав однією з найкращих студій свого часу, зокрема наголошував, що її висновки спираються на величезний фактографічний матеріал. Зрештою у нім. соціогуманітаристиці поч. 20 ст. Е. позиціонувалася як заг. пояснювальна наука для історії та всіх «наук про дух».

Водночас потужний імпульс для конституювання Е. у 20 ст. надали праці із соціальної чи групової психології Г. Ле Бона і Г.Тарда, студії в царині антропології, етнології, соціології примітивних або первісних народів Ф.Боаса, Л.Леві-Брюля, культ. антропології А.Крьобера та ін. Велику роль у становленні Е. відіграла славнозвісна праця Л. Леві-Брюля «La mentalitй primitive» («Первісне мислення», 1922), в якій була висунута теорія «прелогічного (дологічного) мислення» примітивних народів. М.Грушевський називав цю роботу «епохальною книгою» на теренах європейської науки. Впродовж 1930-х — 1950-х Е. поступово трансформувалася у міждисциплінарну психологічну антропологію завдяки студіям Р.Бенедікт, М.Мід, А.Крьобера та ін. учених. Протягом 1960-х — 1980-х психологічна антропологія стала навч. дисципліною в ун-тах США й Канади.

Сучасну Е. представлену психологічною, почасти культурною антропологією переважно пов'язують із крос-культурними студіями, які розглядають когнітивні, емоційні, мотиваційні, вольові процеси та чинники, типологію індивідуальностей, властивих кожному етносу, впливи етнонаціональних і геоприродних середовищ на формування особистості; пропонують пояснення дії етнічних, культурних, соціальних, екологічних та ін. факторів на психічні процеси, мотивації та поведінку індивідів тощо. У студіях із психологічної антропології вивчаються етнічна ідентичність в її різноманітних формах, к-ра та мислення, особистість і к-ра, особливості сприйняття й пізнання на відмінних культ. обширах, співвідношення к-ри, особистості та геоприродного середовища, антропологія релігії, етнологія дитинства, аналіз моделей норм і патологій та психобіологічних вимірів побутування особистості в різних к-рах, психологічні засади різних типів економіки і стратегій госп., споживацької поведінки тощо.

У межах міждисциплінарної історії Е. звертають увагу на численні предтечі практик, спостережень, описів, візій щодо типових психологічних, культ., соціальних й ін. рис представників різних народів. Останні побутують, щонайменше, від доби *Античності* та *Середніх віків*, зокрема часто репрезентовані у вигляді зіставлення з ін. народами. В укр. традиції такі нац. означення й розрізнення представленні в текстах В.*Антоновича*, Г.Булашева, О.*Кониського*, М.*Костомарова*, М.*Максимовича*, І.*Нечуя-Левицького*, Т.*Рильського* та ряду ін.

У робочих записах М.Максимовича протягом 1830—40-х акцентовано увагу на відмінних рисах українців і росіян, зокрема на підкоренні волі розуму та владі, які сформували засади нар. типу росіянина. Нар. тип українця в цій характерології є не тільки відмінним, а майже протилежним щодо типу росіянина. Водночас М.Максимович не обмежувався констатацією психологічних відмінностей українців і росіян, а глибоко обґрунтовував, їх спираючись на істор. аналогії. Учений протиставляв істор. призначення сх. *донських козаків*, які увійшли до орбіти Рос. д-ви та сприяли її розширенню, і зх. (дніпровських) козаків (див. *Козацтво*), які причинилися до становлення укр. «народного духу». Констатація психологічної й істор. самобутності українців у ранньоромантичній рецепції М.Максимовича майже перетворилася в апологію чужорідності України щодо Росії. Зрештою психологічні риси українців та росіян у сприйнятті М.Максимовича подаються у вигляді опозицій: зовнішнє / внутрішнє, думка / дійсність, проте ці порівняння не доводяться вченим до контраверсійної межі. При цьому ностальгійні почуття М.Максимовича щодо колиш. козац. слави та нар. самобутності України, висловлені в цих робочих записах, майже затьмарюють його загальнорос. лояльність.

Характерологію українців і росіян у вигляді тези про «дві руські народності» представлена в однойменній російськомовній студії М.Костомарова, опубл. у час. *«Основа»* (1861, № 3). Втім М.Грушевський уважав, що означення «дві руські народності» де-факто постало ще у другій магістерській дисертації М.Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии» (Харків, 1843) і ві-

дображало заг. настрої харків. романтиків. Психологічне розрізнення українців і росіян, із точки зору М.Костомарова, підкріплюється ґрунтовним етногр. і фольклорним матеріалом, до якого долучені істор. спостереження й оцінки. Учений обстоював думку про контраверсійні політ. ідеали, властиві для українців і росіян. У метафоричному сенсі його погляди можна представити як народоправство (демократизм) українців, яке протистоїть рос. єдинодержавності, пануванню авторитету, грубої та гвалтовної сили. Саме на контраверсійності нар. ідеалів ґрунтувалася типологія «двох руських народностей», запропонована М.Костомаровим. Цю протилежність він подавав у вигляді кількох протиставлень, як-от: переважання особистої, індивідуальної волі українця, що разюче контрастувало із загальністю, домінуванням колективу й авторитету сили, передусім сили влади, притаманним для росіянина. Крім того, він наголошував, що укр. громада — «добровільне товариство людей», до якого кожен входив за своїм бажанням і власною волею. Натомість рос. «мір» («общину») вчений змальовував як «абстрактний вислів загальної волі», яке суцільно нав'язувало «громадську й державну єдність». Свої думки й узагальнення М.Костомаров ілюстрував численними побутовими прикладами. Одночасно він вказував на особливу роль татар. спадщини у формуванні нар. рис росіянина, а також відзначав повсюдну рос. нетерпимість до ін. вірувань і конфесій, укладів і способів життя ін. народів. Вплив поглядів М.Костомарова щодо «двох руських народностей», які за багатьма аспектами корелювали зі щойно народженою нім. «психологією народів», був колосальним. Цю працю М.Костомарова називали «євангелієм українського сепаратизму» (М.Грушевський), «євангелієм українського націоналізму» (Д.*Дорошенко*), «теорією двох душ» (М.*Слабченко*).

Візія В.Антоновича про «три національні типи» була оприлюднена у вигляді статті 1888 як витяг із його лекцій з антропології та етнографії. Ці лекції історик читав приватно для вузького кола осіб, переважно укр. молоді, протягом 1880-х — на поч. 1890-х. У багатьох аспектах нац. характерологія росіян та українців, представлена В.Антоновичем, наслідувала аргументацію й міркування М.Костомарова. Проте вона формулювала їх у категоричнішому вигляді та із ширших типологічних перспектив. Якщо формула «дві руські народності» М.Костомарова нав'язувала сепарацію українства з імперського культ. простору, то рефлексії В.Антоновича вже генерували політ. висновки його послідовників (зокрема С.*Шелухина*) про неможливість співжиття українців і росіян у межах однієї д-ви.

Поразка Української революції 1917—21, кривава доба панування рад. тоталітарного режиму спонукали до перенесення етнопсихологічних спостережень і рефлексій у політ. та соціально-політичну царину. Д.Чижевський, який розглядав історію ідей на перетині кількох нім. дисциплінарних сфер, як-от Geistesgeschichte (історія духу), Kulturwissenschaften (культурна історія) та Weltanschauungsphilosophie (філософія світоглядів, світосприйняття), обстоював тезу про синтез зх. і сх. елементів у характерології українців. Водночас він звертав увагу на вагому роль українців у вестернізації *Росії*, хоча наголошував на її поверховості й скороминущості. І.Мірчук вважав взірцевими нац. типами, які репрезентували українців і росіян, Г.*Сковороду* й Л.*Толстого*. За візією І. Мірчука, ці мислителі є ідеальними прикладами «пошуків правди», проте для Г.Сковороди як послідовника античної філософії властива толерантність, а для Л.Толстого як прихильника сх. філософії притаманна категоричність і нав'язування своїх ідеалів. Укр. учений Я.Ярема у своїх рефлексіях спирався на типологію швейцарського психолога й філософа К.-Г.Юнга. Останній поділяв індивідуумів на інтровертів, скерованих на внутр. світ, і екстравертів, зорієнтованих на зовн. світ. Я.Ярема у міжвоєнну добу обстоював думку про інтровертність українців, якій протиставляв екстравертність росіян. Але він визнавав, що психологічна основа нац. типу суттєво трансформується під впливом різноманітниих духовних, культ., соціальних та ін. впливів, чинників і процесів. Ще глибші відмінності між українцями й росіянами окреслював відомий дослідник етнопсихології й соціології В.Янів. Він обстоював думку, що у наднаціональному житті українці тривалий час намагалися реалізувати ідеал демократичної федерації. Натомість росіяни у наднаціональній сфері показово дотримувалися агресивного імперіалізму. Водночас В.Янів прагнув структурувати фактографічний матеріал із різних укр. творів і наук. студій у світлі морфології всесвітньої історії О.*Шпенглера* та теорії психосоціальної поведінки нім. соціолога й етнолога А.Фіркандта.

У сучасній світ. і європ. науці побутують відмінні позиції щодо того, якою мірою Е. (психологічна, етнічна антропологія, кроскультурна психологія), її узагальнення, концептуалізації, генералізації підтримуються наук. конвенціями та висновками психології, соціології, антропології, етнології, культурології й інших гуманітарних і суспільних дисциплін, себто вважаються достовірними. Тривають дискусії щодо дієвості й адекватності перенесення звичайних, повсякденних атрибуцій психічних і культ. станів на способи концептуалізації дій, психіки, мотивацій, поведінки великих етнічних і соціальних спільнот тощо. Втім Е. залишається доволі популярною в Україні, зокрема представлена як навчальна дисципліна у багатьох ун-тах і вищих навч. закладах.

Літ.: *Stoll O.*, *von.* Das Geschlechtsleben in der Völkerpsychologie. Leipzig, 1908; *Грушевський М.* Рецензії на книги: Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. Wien—Leipzig, 1921; La mentalité primitive par L. Lévy-Bruhl (Bibliothèque de philosophie contemporaine Travaux de l'Année sociologique). Paris,1922; Jerusalem W. Soziologie des Erkennens (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. 1 Jhrg., 1921, Heft 3); Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie (Köln, Vierteljahrshefte. 4 Jhrg., 1924, Heft 1—2). «Україна», 1924, № 4; *Його ж.* Рецензія на кн.: Wundt W. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte, 1917—1920, Bd. 7—10. Там само, № 1/2; *Костомаров М.* Дві руські народності К.— Лейпциг, [1923]; *Lévy-Bruhl L.* Primitive mentality. London—New York, 1923; *Шелухин С.* Українство 80-их років XIX ст. і мої зносини з Ів. Франком «Літературно-науковий вістник», 1926, кн. 7—8; *Mirchuk I.* Tolsoj und Skovoroda, zwei nationale Typen. «Abhandlungen des Ukrainischen

Wissenschaftlichen Instututs in Berlin», Band 2. Berlin—Leipzig, 1929; *Грушевський М.* Східнєслов'янські народності та їх дослідження. З приводу книги: Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin. В кн.: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: наук. щорічник 1929, вип. 3. [К.], 1930; *Антонович В.* Три національні типи народні. В кн.: Антонович В. Твори, т. 1. К., 1932; *Ярема Я.* Українська духовність в її культурно-історичних виявах. В кн.: Перший український педагогічний конгрес 1935 р. Львів, 1938; *Мірчук І.* Світогляд українського народу. В кн.: Науковий збірник УВУ у Празі, т. 3. Прага, 1942; *Янів В.* До психологічної аналізи «Книг Битія»: (Резюме доповіді читаної на 1-ій науковій конференції НТШ у Європі). «Вісті Європейського Відділу НТШ» (Сарсель), 1952, № 3; *Віконська Д.* За силу і перемогу (Розділ «Психіка ресантименту» з кн. «За державну бронзу», Львів, 1938). «Визвольний шлях», 1956, № 8—9; Українська душа. Нью-Йорк—Торонто, 1956; *Янів В.* «Панські жарти» у світлі етнопсихології (У соті роковини народження І. Франка). «Визвольний шлях», 1956, № 12; 1957, № 1—2; *Княжинський А.* Дух нації: соціологічно-етнопсихологічна студія. Нью-Йорк—Філадельфія—Мюнхен, 1959; *Янів В.* Вдача українця у світлі «виховного ідеалу» Ващенка «Наукові записки УВУ: Філософічний факультет» 1963, ч. 7; *Barnouw V.* Culture and personality. Chicago, 1985; *Bock P.K.* Rethinking psychological anthropology: continuity and change in the study of human action. New York, 1988; *Thornton M.* Folk psychology: an introduction. Toronto,1989; *Караванський С.* Штрихи до психологічного портрету українця у публіцистиці вільного світу. «Визвольний шлях», 1991, № 9; *Белик А.А.* Психологическая антропология: история и теория. М., 1993; *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1993; *Його ж.* Психологічні основи окциденталізму. Мюнхен, 1996; *Berry J.W. et al.* Handbook of cross-cultural psychology. Boston, 1997; *Haselage W.F.G.* Cognitive science and folk psychology: the right frame of mind. London, 1997; *Павленко В.М., Таглін С.О.* Етнопсихологія. К., 1999; *Баронин А.С.* Этническая психология. К., 2000; *Льовочкіна А.М.* Етнопсихологія. К., 2002; *Савицька О.В.* Етнопсихологія. Кам'янець-Подільський, 2002; *Балагутрак М.П.* Українська етнопсихологія XIX ст. Львів, 2004; *Чижевський Д.* До характерології слов'ян. Українці. В кн.: Чижевський Д. Філософські твори, т. 2. К., 2005; *Данилюк І.В.* Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір. К., 2010; *Шилова Г.П.* Етнопсихологія. Ніжин, 2010; Fundamental questions in cross-cultural psychology. Cambridge—New York, 2011; *Семенів Н.М.* Українська етнопсихологія: історія, розвиток, персоналії. Львів, 2013; *Боднар М.Б.* Етнопсихологія. Кременець, 2013; *Махній М.М.* Етнопсихологія і міжкультурна комунікація. Чернігів, 2015; *Павленко В.М.* Етнопсихологія. Харків, 2019; *Кобець О.В., Перепелюк Т.Д.* Етнопсихологія. Краматорськ, 2020.

О.В. Ясь.

Є

Є́РКО В’ячеслав Володимирович (19.08.1985—24.02.2022) — укр. військовик, полковник (посмертно), командир авіаційної ескадрильї 40-ї бригади тактичної авіації Повітряних Сил ЗС України. Герой України (посмертно). Один з пілотів, чия постать увійшла до збірного образу «Привида Києва».

Н. у м. *Київ.* 2002 закінчив Авіакосмічний ліцей Національного авіаційного університету (м. Київ), 2006 — Харківський нац. ун-т Повітряних сил ім. І. Кожедуба, 2021 — Інститут авіації та протиповітряної оборони Національного ун-ту оборони України (м. Київ). Служив у 40-й бригаді тактичної авіації (м. *Васильків*) на посадах старшого льотчика, командира авіаційної ланки авіаційної ескадрильї, заст. командира ескадрильї — штурмана авіаційної ескадрильї, командира авіаційної ескадрильї.

З початком широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)* одним із перших піднявся в небо та вступив у повітряний бій з авіацією противника. У тому бою спільними зусиллями укр. пілотів було збито 5 рос. літаків. Однак літак МіГ-29 Є. був збитий. Льотчику вдалося катапультуватися, проте він був розстріляний противником у повітрі. Похований 9 квітня 2022 у м. Васильків.

Нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. за особисту мужність і самовіддані дії при виконанні бойового завдання 28 лютого 2022). Указом Президента України від 16 травня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народу Є. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка». У вересні 2022 посмертно отримав звання полковника.

Київському ліцею № 2 присвоєно ім’я Є., а на будівлі встановлено меморіальну дошку. У м. Васильків на честь Є. перейменовано вул. Польову.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К., 2023.

В.В. Мараєва.

В.В. Єрко.

Ж

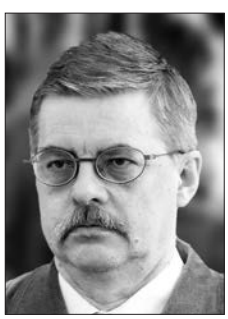

М.І. Жарких.

А.О. Жданов.

ЖАРКИ́Х Микола Іванович (н. 13.06.1956) — учений, канд. хімічних н. (1983).

Н. у м. *Кіровоград*. 1978 закінчив фізичний ф-т Київ. ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). У 1978—95 працював в Ін-ті колоїдної хімії та води АН УРСР / НАН України та в Ін-ті біоколоїдної хімії АН УРСР / НАН України (тема досліджень — застосування методів теор. фізики для моделювання колоїдних систем). 1988 став одним із перших членів українознавчого клубу «Спадщина» при Київ. будинку вчених. У 1988—90 був одним з авторів позацензурного літературно-громад. альманаху «*Євшан-зілля*», який видавався у *Львові*. Тоді ж Ж. заснував подібний альманах під назвою «Спадщина» у *Києві*, який сам і редагував, випустивши кілька чисел. У 1995—2004 працював в Ін-ті пам'яткоохоронних досліджень Мін-ва к-ри і мист-в України, займаючись проблемами комп'ютеризації обліку пам'яток. 1975 Ж. створює базу фотографій укр. пам'яток архри, яка наразі містить майже 70 тис. світлин. Уклав фундаментальний довідник «Бібліографія старої України 1240—1800» (в електронному і паперовому варіантах). Розробляє популярні авторські бази даних-сайти, присвячені укр. пам'яткам, а також життю і творчості чільних постатей укр. культури.

Праці (з історії): Життя і творчість Льва Гумільова (2004); Європейські джерела 16—17 ст. про Кримське ханство (2006); Фальшивий ювілей, або Помилковість думки про заснування Київської Софії князем Володимиром (2009); Терехтемирів (2013); Любецький синодик (2015); Список князів із Любецького синодика (2015); Звичай постриження правителя в ченці (2015); Бахчисарайська Успенська скеля (2016). Дві традиції літописання великого князівства Литовського (2016). Нариси з історії східної Європи 13—16 ст. (2018—21). Web: http://www.m-zharkikh.name/uk/History/Monographs.html.

Головні проєкти: Бібліографія старої України 1240—1800 у десяти зошитах (восьми томах). К., 1998—2002; Web: «Прадідівська слава: база даних українських пам'яток і визначних місць», «Мислене древо» — база даних українознавчих публікацій, «Енциклопедія життя і творчості Тараса Шевченка», «Енциклопедія життя і творчості Івана Франка», «Михайло Грушевський. Енциклопедія життя і творчості», «Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки», «Знання про Україну. Що і де читати».

Персональний сайт: Web: https://www.m-zharkikh.name/

Літ.: *Стецюк В*. Критичний огляд першого числа незалежного видання «Спадщина». «Кафедра» (Львів), 1989, № 8; *Котляр М.Ф., Черняков І.Т*. М. І. Жарких. Бібліографія старої України. «Український історичний журнал», 2002, № 2.

І.Ю. Парнікоза.

ЖДА́НОВ Андрій Олександрович (26(14).02.1896—31.08.1948) — рад. парт. і держ. діяч.

Н. у м. *Маріуполь* Катеринославської губ. (нині Донец. обл.) у родині повітового інспектора нар. уч-щ. Після закінчення у 1915 реального уч-ща у Твері (нині місто в РФ) вступив до Моск. с.-г. ін-ту, проте навчання не завершив, але в 1916 був мобілізований до рос. армії та закінчив школу прапорщиків у м. Тіфліс (нині Тбілісі, столиця Грузії). Член РСДРП(б) з 1915.

Під час революції та громадян. війни в Росії у 1917—22: член і заст. голови виконкому Шадрінської ради робітн. і солдатських депутатів Пермської губ., повітовий комісар землеробства у Пермській губ., зав. культпросвітнім відділом Уфимського губвійськкомату, кер. політвідділу при Тверському губ. комітеті РКП(б), кер. планової комісії Тверської губ., заст. голови і член президії Тверського губвиконкому, голова Тверського губкому РКП(б), голова виконкому Тверської губ. З 1924 — секретар, з 1929 — перший секретар Нижегородського губкому ВКП(б). З лютого 1934 — секретар ЦК ВКП(б), а після вбивства С.*Кірова* очолив Ленінгр. обл. і міськ. комітет ВКП(б). Як секретар ЦК ВКП(б) курував с.-г., планово-торговий, політико-адм., керівних парторганів відділи, Управління справами і секретаріат ЦК.

З 1935 — член виконкому бюро Комінтерну, з 1938 — нач. відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б). Причетний до масових репресій у період Великого терору, зокрема в Оренбурзькій і Башкирській обл. парт. орг-ціях. Канд. у члени (1925), член ЦК ВКП(б) (1930); канд. у члени (1935), член Політбюро ЦК ВКП(б) (1939). З 1938 — голова Комісії з іноземних справ при *Верховній Раді Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, Голова ВР РСФСР, голова Ради Союзу ВР СРСР (1946).

Як представник ЦК ВКП(б) Ж. входив до складу керівних органів збройних сил СРСР: з 1935 — член Військ. ради Ленінгр. військ. округу, з 1938 — член Гол. військ. ради ВМФ, з 1940 — член Військ. ради Пн.-Зх. фронту; з червня 1941 — постійний радник при Ставці Верховного головнокомандування (СВГК), з 1941 — член Ради військ.-політ. пропаганди при Гол. політ. управлінні (Червона армія, РСЧА) (див. *Радянська армія*). У липні-серпні 1941 Ж. був членом Військ. ради Пн.-Зх. напряму; з вересня 1941 по липень 1945 — член Військ. ради Ленінгр. фронту, генерал-полковник (1944). 1941—44 керував Надзвичайною комісією з питань оборони Ленінграда. 1944—45 очолював Союзну контрольну комісію у *Фінляндії*, що

визначала її умови капітуляції. У 1946 Ж. повернувся до *Москви* на посаду секретаря ЦК ВКП(б), куруючи сферу ідеології. Вважався неформальним лідером т. зв. Ленінгр. партійної групи (М.*Вознесенський*, О.Кузнецов, Д.Устінов, М.Суслов та ін.).

Попри відсутність вищої освіти, у середовищі парт.-держ. кер-ва Ж. уважався інтелектуалом. Ще з 1930-х опікувався питаннями ідеології та к-ри, разом з Й.*Сталіним* редагував «История ВКП(б). Краткий курс». З прізвищем Ж. пов'язана кампанія цькування рад. інтелігенції (див. *Жданова доктрина*), розпочата у 1946 з критики рос. ж. «Звезда» і «Ленинград». Кампанія актуалізувала метод «соціалістичного реалізму» в к-рі й мист-ві та негативно позначилася на свободі творчості.

Ж. був ініціатором запровадження у 1947 «судів честі» у мінвах і відомствах СРСР, що насаджували ідеологічний контроль, атмосферу страху і секретності. «Суди честі» створювалися для виховання високопосадовців у дусі рад. патріотизму і відданості інтересам д-ви, «для боротьби з проступками, що ганьблять честь і гідність рад. працівника». Вони розглядали «антипатріотичні, антидержавні і антигромадські» вчинки, що не передбачали кримінальну відповідальність.

Наприкінці вересня 1947 при створенні Інформаційного бюро комуніст. партій (Комінформ) Ж. виступив із промовою, в якій реанімував концепцію про поділ світу на капіталіст. і соціаліст. табори. Вона відображала рад. візію причин «*холодної війни*», в якій розширення масштабів зовнішньополіт. діяльності СРСР виправдовувалося необхідністю захисту демократії: «У нинішніх умовах імперіалістичні країни, як США, Англія і близькі до них держави, стають небезпечними ворогами нац. незалежності і самовизначення народів, а Радянський Союз і країни нар. демократії — надійною опорою у захисті рівноправ'я і нац. самовизначення народів».

Нагороджений низкою *орденів*, зокрема Леніна, Суворова, Кутузова та ін. 1989 увіковічення пам'яті Ж. скасовано, тому названі на його честь установи та орг-ції були перейменовані м. Жданов (1948—89) знову стало Маріуполем.

П. у санаторії на Валдайській височині у Новгородській обл. після інфаркту міокарда. Похований на Красній площі у Москві. Проігноровані у 1948 свідчення кардіолога Л.Тимашук про недбальство у лікуванні Ж. стали приводом для фабрикації «справи лікарів» у 1952.

Літ.: *Хлевнюк О.В.* Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. М., 1996; *Глотова О.А.* Андрей Александрович Жданов: идеологическая деятельность в 1920—1940-е гг. М., 2004; *Кутузов В.А.* Загадочная смерть А. А. Жданова. «Новейшая история России», 2013, № 1.

В.О. Крупина.

ЖДА́НОВА ДОКТРИ́НА (ждановщина) — сукупність принципів культ. політики і практики в СРСР, націлені на утвердження рад. ідентичності, зокрема, формування у громадян почуття рад. патріотизму, визнання месіанської ролі СРСР у світі, переконаності у перевагах соціалізму та ін. Назву отримала від прізвища секретаря ЦК ВКП(б) (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*) А.*Жданова*, який у серед. 1940-х курував сферу ідеології та к-ри.

Дискретність ідеологічного впливу на рад. громадян, зростання сусп. свідомості та симпатії населення до союзників СРСР по антигітлерівській коаліції, що проявилися в роки *Другої світової війни* та одразу після її завершення, мали кумулятивний потенціал десакралізації комуніст. системи. Хоча суспільно-політ. устрій СРСР довів свою ефективність у роки війни, існувала потреба у модернізації культ.-ідеологічної сфери заради гідної відповіді на виклики холодної війни, мобілізації рад. сусп-ва на протистояння з капіталіст. Заходом. Формування особливої культ. ідентичності та прищеплення почуття «радянської гордості» досягалося шляхом дотримання «соціалістичного реалізму» в мист-ві, підвищення комуніст. ідейності культ. продукції, формування позитивного іміджу СРСР за кордоном і дискредитації геополіт. опонентів, міфологізації переваг вітчизн. науки, згортання міжнар. наук. співробітництва, вилучення «шкідливої» літ. з б-к, посилення атмосфери секретності, шпигуноманії, підозрілості.

Реалізація Ж.д. розпочалась у 1946. Постанова Оргбюро ЦК ВКП(б) «Про журнали "Звезда" і "Ленинград"» обвинувачувала редакції видань у культивуванні невластивого рад. людям «духу низькопоклонства перед сучасною буржуазною культурою Заходу», безідейності, аполітичності, «мистецтві заради мистецтва». Постанова «Про репертуар драматичних театрів і заходи з його покращення» (1946) дорікала драматургам за захоплення п'єсами на істор. тематику або іноз. творами, вимагаючи постановок на «сучасні рад. теми», що популяризували б рад. життя і цінності. Відірваність митців від народу, домінування формалізму на шкоду реалізму, наявність пережитків «бурж. ідеології» у творчості композиторів констатувалися у постанові політбюро «Про оперу "Большая дружба" В.Мураделі» (1948) та ін. Постанови вимагали рішучої боротьби із вказаними помилками та супроводжувалися кадровими змінами, спрямованими на посилення парт. впливу на мист-во.

В Україні Ж. д. доповнювала боротьба проти «укр. бурж. націоналізму», поширення тези про «прогресивний вплив» *Росії* на Україну та ін. У постановах ЦК КП(б)У «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в "Нарисі історії української літератури"» (1946), «Про журнал "Вітчизна"» (1946) та ін. йшлося, окрім згаданих ідейно-політ. зауважень, про «укр. буржуазно-націоналістичний дух», недооцінку більшовизму, «ідеалізацію пережитків старовини в побуті та свідомості», нехтування класовості та ін. Ігнорування марксистсько-ленінської методології, опора на істор. концепції М.*Грушевського* та ізольований розгляд історії України закидалися історикам у постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (1947). Настанови Ж.д. поширилися на також на пресу, музику, кінематограф.

За офіц. докорами, зауваженнями, вимогами покінчити з «безідейністю, формалізмом, космополітизмом» і «низькопоклонством перед Заходом» приховувалися заходи з насадження в науці й к-рі партійності, рос. шовінізму, інтернаціоналізму на рос. культ. платформі, зросійщення к-ри. Після смерті А.Жданова впровадження до-

ктрини втратило динаміку, проте її принципи лишилися чинними для культ. політики СРСР.

Літ.: Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)—ВКП(б), ВЧК—ГПУ—НКВД о культурной политике. 1917—1953. М., 1999; Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К., 2008; Сірук Н.М. «Ждановщина» в Україні (друга половина 40-х — початок 50-х років XX ст.). Луцьк, 2013.

В.О. Крупина.

ЖИ́ДО-БІЛЬШОВИ́ЗМ, ЖИ́ДО-КОМУНІ́ЗМ — термін для позначення теорії комуніст. змови євреїв. Ця теорія, що виникла після Жовтневого перевороту 1917 (див. Жовтневий переворот у Петрограді 1917), базується на твердженні: ідеї комунізму і соціалізму є прикриттям для єврейс. змови, мета якої — захопити владу над усім світом. Корінням міф Ж.-б. сягає теорії жидо-масонської змови, яка була вигадана франц. літераторами у 19 ст.

Французька революція 1789—1804 радикально змінила природу суспільно-політ. відносин в *Європі*. Сусп-во шукало відповіді на питання: Як віковічні засади могли бути зруйновані в один момент? Розквіт масової літ. сприяв задоволенню сусп. запиту.

Уперше ідеї про таємну спільноту, що ставить на меті знищення монархії і створення всесвітньої республіки, занотовано у книзі абата О.Баррюеля «Мемуари, підготовчі матеріали для історії якобінства». Написана у 1797—98, книга була сприйнята як бульварний роман. Фактично автор стверджував, що Франц. революція була наслідком давньої змови.

1849 ця ідея дістала друге дихання у романі А.Дюма-батька «Жозеф Бальзамо», який розповідає про останні роки правління франц. короля Людовіка XV. Гол. герой роману граф Каліостро — великий магістр масонського ордену (див. *Масонство*), у тенета інтриг якого потрапляють впливові особи вищого світу європ. країн, а серед персонажів роману чи не вперше з'являються «невідомі володарі» світу.

Теорія змови набула популярності завдяки романам основоположника кримінально-сенсаційного жанру масової літ. Е.Сю. У серед. 19 ст. його романи «Паризькі таємниці», «Вічний Жид», «Таємниці одного народу» мали шалений успіх серед європ. і рос. публіки.

1864 ліберальний памфлетист М.Жолі використав літ. вигадки Е.Сю для демонізації франц. імп. Наполеона III, який у його памфлеті поставав виконавцем масонської змови.

1868 з'являється бульварний роман «Біарріц» Дж.Редкліффа (псевд. службовця нім. поштового відомства Г.Гьодше), який, використовуючи кілька сцен із роману А.Дюма «Жозеф Бальзамо», створив власну інтерпретацію, де гол. змовниками поставали представники 12 колін Ізраїлевих, які зустрілися, щоб підготувати єврейс. завоювання світу. За п'ять років ця літ. вигадка була описана в рос. політ. памфлеті «Євреї — господарі світу», який був поданий як репортаж, заснований на реальних фактах.

1881 франц. газ. «Контампорен» опубл. історію про єврейс. змову з посиланням на «надійне джерело» — брит. дипломата Дж.Редкліффа. 1896 Фр.Бурнан покликався на це «джерело» у кн. «Іудеї, наші сучасники». Вигадана А.Дюма і популяризована Е.Сю ідея масонської змови стала частиною європ. політ. дискурсу.

На поч. 20 ст. один із кер. рос. поліції П.Рачковський використав ідею жидо-масонської змови проти І.Ціона, політ. опонента С.*Вітте*, покровителя П.Рачковського, і сфабрикував документ про єврейс. змову на основі виявленого під час обшуку в І.Ціона політ. памфлету проти царя, стилістично скопійованого з памфлету М.Жолі. Свою роль відіграла і співзвучність прізвища Ціон із назвою гори Сіон. Вигадана П.Рачковським історія добре вкладалась у тогочасний європ. політ. дискурс — у *Франції* якраз тривав розгляд справи А.Дрейфуса, яка мала широкий сусп. резонанс. Сфабрикований П.Рачковським документ став основою для створення «Протоколів сіонських мудреців». У 1903 у рос. газ. «Знамя» була опубл. частина тексту «Протоколів».

Відомим цей текст зробив мандрівний рос. монах і письменник С.Нілус, який у 1905, одержимий амбіціями стати духовним наставником рос. імп. *Миколи II*, публікує текст «Протоколів» зі своєю передмовою — ця книга стала дуже популярною в Зх. Європі, куди її після революції привезла біла рос. еміграція.

Перекладені десятками мов «Протоколи» не втратили популярності навіть після викриття брехні у 1921 газ. «Лондон Таймс». Текст «Протоколів» потрапив до рук А.*Гітлера*, який розвинув тему Ж.-б. у книзі «Моя боротьба». Згодом нацистська пропаганда використала міф про комуніст. змову євреїв для реалізації політики «остаточного вирішення єврейс. питання».

Одна з головних тез теорії Ж.-б. спиралась на дані про непропорційно високу кількість євреїв у комуніст. рухах у порівнянні з питомою вагою євреїв у складі населення європ. країн і Рос. імперії.

У складі Рос. соціал-демократ. робітн. партії (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*) дійсно було багато євреїв, але гол. причиною цього стало обмеження можливостей для соціалізації єврейс. молоді в Рос. імперії. Замкнена в межах *смуги осілості* та обмежена в правах, єврейс. молодь мала лише два шляхи: традиційне життя в *штетлі* або зречення етнічно-культ. традиції і приєднання до рос. революціонерів, які боролися проти соціальної нерівності.

У березні 1881, після вбивства рос. імп. *Олександра II*, рос. консерватори антизахідного спрямування почали просувати ідею про «чужорідний» характер революц. руху в Росії. Рос. революціонери розглядалися як маріонетки поляків та євреїв, а революц. рух сприймався виключно як змова і підступ ворогів Рос. імперії.

Більшовицький Жовтневий переворот і громадян. війна на теренах колишньої Рос. імперії посилили антисемітські настрої, які вміло використовував *білий рух* в антикомуніст. пропаганді. Це сприяло ототожненню євреїв з більшовиками та ін. лівими партіями. Розпад імперій спричинив сплеск національно-визвольних рухів, представники яких також сприймали євреїв як потенційних ворогів. У результаті колиш. смугою осілості прокотилися хвилі *єврейських погромів*, за якими стояли різні політ. сили, що боролися проти більшовиків.

Тимчасові успіхи більшовиків з експортом комуніст. революції, створення у 1919 *Інтернаціоналу комуністичного* та Угор. рад. республіки становили реальну за-

грозу поширення більшовицьких ідей Європою. Нові держави, що постали після закінчення *Першої світової війни* (*Польща*, *Румунія*, *Угорщина*, *Чехословаччина*), отримали у спадок від імперій великі єврейс. спільноти. Маючи спільні кордони з *СРСР*, вони вбачали в євреях потенційну п'яту колону, що сприяло поширенню міфу про Ж.-б. і посиленню антисемітизму.

Європ. праві у своїй пресі активно наголошували на єврейс. походженні керівників європ. комуніст. рухів, що сприяло закріпленню міфу про Ж.-б. у сусп. свідомості та упередженому ставленню до євреїв.

Після приходу до влади у *Німеччині* у 1933 нацистів цей міф набув ще більшої популярності. У вересні 1936 на з'їзді Націонал-соціаліст. робітн. партії Німеччини міністр пропаганди Третього Рейху Й.Гебельс виступив із програмною промовою «Більшовизм у теорії та практиці». В основу промови був покладений міф про Ж.-б., який активно тиражувала нацистська пропаганда. Цей міф був взятий на озброєння низкою право-радикальних партій країн *Центрально-Східної Європи*, а також нац.-визвол. рухами, які активізувались у період *Другої світової війни* (зокрема *Організацією українських націоналістів*).

1941, рік нападу Німеччини на СРСР, став кульмінацією міфу про Ж.-б., який мав не лише виправдати *Голокост*, а й використовувався для підбурювання населення окупованих рад. територій до єврейс. погромів.

У 1920-х рр. у СРСР єврейс. питання було оголошено вирішеним. На практиці, створюючи «національну за формою, соціалістичну за змістом» нову к-ру, рад. влада намагалася знищити все, що було пов'язано з традиційною єврейс. к-рою. Рад. євреї були перетворені на «осіб єврейс. національності», відірваних від іудейської реліг. традиції.

У період Великого терору були знищені «старі» більшовики єврейс. походження, які були гол. дійовими особами *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917* (Г.Зинов'єв, Л.Каменєв), у серпні 1940 у *Мексиці* рад. агент убив Л.*Троцького*. Відбулася чистка вищого кер-ва НКВС, серед якого була значна частка євреїв.

Після закінчення Другої світової війни в СРСР розпочалася кампанія «боротьби з космополітизмом», яка фактично набула форми держ. антисемітизму. 12 січня 1948 за наказом Й.*Сталіна* вбили театрального реж. та єврейс. громад. діяча, голову Єврейс. антифашистського комітету С.Міхоелса. Це стало сигналом для початку репресій проти рад. євреїв. Кульмінацією цієї політ. лінії стала «справа лікарів» (1953). Протягом всього існування СРСР лишався послідовним противником *Ізраїлю* (за винятком короткого періоду на початку існування цієї д-ви).

Попри закінчення *Холодної війни* і розпад СРСР міф про Ж.-б. і теорія єврейс. змови продовжують циркулювати у політ. дискурсі Європи та Росії. Наразі цей міф перекочував у дебати про нац. і європ. ідентичності, запобігання «ісламізації Заходу» та європ. політики пам'яті, де провідне місце посідає пам'ять про Голокост.

Літ.: *Эко У.* Шесть прогулок в литературных лесах. М., 2002; *Волковинський В., Ніконова І.* Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX ст. — початок XX ст.). К., 2006; *Waddington L.* Hitler's crusade: Bolshevism and the myth of the international Jewish conspiracy. New York, 2007; *Hanebrink P.* A specter haunting Europe: the myth of Judeo-Bolshevism. Harvard University Press, 2018.

Я.Л. Примаченко.

ЖИЛЬЦО́ВА-ВУ́ССЕК Людмила (н. 07.10.1945) — громад. діячка.

Н. у с. *Миколаївка* Бердянського р-ну Запоріз. обл. в родині С.Сисуна і О.Захарченко. 1963 там же закінчила середню школу зі срібною медаллю. Упродовж 1963—68 навч. на фіз.-мат. ф-ті Бердянського держ. пед. ін-ту (нині Бердянський держ. пед. ун-т), де займалась громад. діяльністю, була провідним гравцем інститутських баскетбольної та гандбольної команд. Після закінчення ін-ту працювала у Литов. РСР: старшим інженером комп'ютерних систем у Гол. управлінні матеріально-тех. забезпечення Мін-ва економіки Литов. РСР (1968—72), у 1972—92 — у Всесоюзному проєктно-технологічному ін-ті комп'ютерних систем (м. *Вільнюс*). У 1990—92 — нач. інформаційного відділу Литов. Руху за перебудову «Саюдіс». У 1992—93 обіймала посаду гол. спеціаліста з проблем нац. менших Департаменту з регіональних проблем і нац. меншин при уряді Литов. Республіки. Член Сейму «Саюдісу» від українців Литви (1990—93). У 1995—98 — президент громадсько-політ. орг-ції «Сандрауга». Двічі (1990, 1994) була канд. до Сейму Литов. Республіки. У 1989—98 очолювала Громаду українців *Литви* (ГУЛ; після 1998 — почесна голова). У цей час було зав'язане тісне співробітництво ГУЛ із *Народним Рухом України*, Укр. Гельсінською Спілкою (див. *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод УГГ*), Т-вом «Просвіта», орг-цією «Державна Самостійність України», Т-вом Лева та ін. Ця співпраця полягала головно в орг-ції друку незалежної преси (на той час забороненої в Україні), до чого активно залучалась Ж.-В.

Л. Жильцова-Вуссек.

У грудні 1991 — член урядової делегації Литов. Республіки до України з нотою про визнання незалежності. Згодом (1995, 1998) входила до складу офіц. делегацій до України, які очолювали Президенти Литов. Республіки А.Бразаускас і В.Адамкус. Була активною учасницею захисту Литов. Республіки від агресії *радянської армії* в січні 1991.

У 1992—96 — член *Товариства зв'язків з українцями за межами України,* (*Товариство «Україна—Світ»*), у 1992—97 — член *Української Всесвітньої Координаційної Ради* (*УВКР*). Брала участь у роботі *Всесвітніх форумів українців* (*ВФУ*) (1992—2016), була членкинею їхніх оргкомітетів (1992).

Жертвувала на укр. справи: Громаді українців Литви, на навчання укр. студентів, видання книжок укр. авторів, для сиріт України, воїнів *Антитерористичної операції* (*АТО*).

Від 1998 мешкає в м. Лос-Анджелес (США), де є активною в тамтешній укр. громаді. З 2006 і дотепер — голова 111 відділу ім. А.*Горської* Союзу українок Америки. У 2009—12 — членкиня управи Укр. культ. центру м. Лос-Анджелес. З 2003 і дотепер — членкиня Каліфорнійського к-ту з вшанування пам'яті жертв Голодомору-Геноциду в Україні. Регулярно дописує до часопису «Свобода» і ж. «Наше Життя». Учасниця багатьох науково-практичних конференцій.

Громад.-політ. діяльність Ж.-В. поцінована медаллю Ордену великого князя литовського Гедиміна (1995; передана до *Національного музею історії України*), орденом княгині Ольги 3-го ст. (1998), грамотою Мін-ва к-ри України (1994), подякою посольства України в Литов. Республіці (2015).

Літ.: Роде наш прекрасний. Матеріали Всесвітнього форуму українців (21—24 серпня 1992 р.). К., 1993; Хто є хто в Литовській Республіці. Вільнюс, 1995; *Зайцевська Л.* Громада українці Литви. У кн.: Литва — Україна: історія, політологія, культурологія. Вільнюс, 1995; 1999 Honoree International WHO'S WHO of Professional and Business Women (Seventh Edition); 2000 Outstanding Intellectuals of the 20th Century, International Biographical Centre Cambridge, England; http://zbruc.eu/node/16332; *Костюк Б.* Вільнюс: українські історії литовської столиці. Web: www.radiosvoboda.org/a/24323909.html; http://slovoprosvity.org/2009/09/15/2608-old/; http://h.ua/story/222300/; *Антоненко П.* «За нашу і вашу свободу!». Web: http:// siver.com.ua/news/za_nashu_i_vashu_svobodu/2009-09-10-2587; www.vidrodzhenia.org.ua/history.htm

І.І. Винниченко.

ЖИТО́МИРСЬКА ЄЗУЇ́ТСЬКА РЕЗИДЕ́НЦІЯ — осередок *єзуїтів*, що існував у 18 ст. у *Житомирі*. Єзуїти з тимчасовими місіями з'являлись і раніше, однак постійну оселю в Житомирі вони отримали лише 1724 завдяки пожертвам київ. каштеляна К.Стецького: для місіонерів побудували окреме помешкання і скромний дерев'яний костел. У 1751 місія перетворилася на резиденцію, що дозволило відкрити при ній школу, а з ініціативи місц. *шляхти*, яка бажала мати у Житомирі колегіум, було запрошено архіт. П.*Гіжицького*.

Наявні зображення й описи костелу свідчать, що це була тринавова прямокутна споруда, з двома квадратними в плані вежами, які дещо виступали за бічні стіни. Фасади були почленовані хвилястими тягами і пілястрами. 1762 храм було освячено. Ще за кілька років була завершена і будівля резиденції зі шкільними та житловими приміщеннями. Основні буд. роботи завершились ще до офіц. затвердження статусу резиденції на *Вальному сеймі* 1768. Незадовго до ліквідації ордену склалися передумови для піднесення Ж.є.р. до рівня колегіуму, однак судовий процес з приводу спірних маєтностей, програний єзуїтами, унеможливив цю подію. У 1768 костел і резиденція постраждали від пожежі під час оборони Житомира барськими конфедератами від рос. військ. Восени 1770 вдалося відновити навчання у школі.

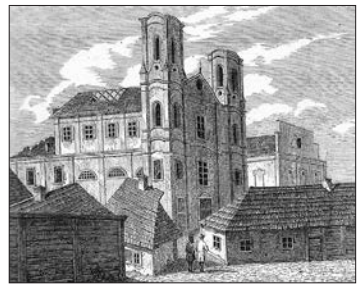

Житомир. Поєзуїтський костел. Гравюра станом на 1838.

На момент ліквідації ордену костел не був повністю відбудований і поступово занепадав. Після приєднання Житомира до Рос. імперії храм використовували як склад, а будівлю резиденції як в'язницю. Через кілька років костел розібрали на буд. матеріали, а будівля резиденції неодноразово змінювала призначення і врешті-решт перетворилася на руїну.

Літ.: *Гожалчинский А.* Иезуитские школы в юго-западном крае. В кн.: Труды Киевской духовной академии, т. 2. К., 1869; *Krasnowolska M.* Działalność artystyczna architekty ks. Pawła Giżyckiego TJ (1692—1762). In: Prace sekcji historii sztuki w Wilnie, t. III. Wilno, 1939; *Poplatek J., Paszenda J.* Słownik jezuitów artystów. Kraków, 1972; *Poplatek J.* Nowe wiadomości o pracach Pawła Giżyckiego. «Biuletyn historii sztuki», 1972, № 1; *Paszenda J.* Geografia budowli jezuickich w Polsce. In: Podług nieyba i zwyczaju polskiego. Warszawa, 1988; *Ричков П.* До історії спорудження єзуїтського кляштору в Житомирі. У кн.: Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукр. наук. краєзн. конф. Житомир, 1994; *Betlej A.* Uwagi na temat twórczości architektonicznej Pawła Giżyckiego. Zarys katalogu dzieł. In: Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI—XVII w. Lublin, 2000; *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса. Коротка антологія. «Архітектурна спадщина України» (Київ), 2002, вип. 5; *Betlej A.* Paweł Giżycki SJ architekt polski XVIII w. Kraków, 2003; *Kowalczyk J.* Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. Warszawa, 2006; *Ричков П.* Товариство Ісуса в Україні. Архітектурно-історична спадщина. Рівне, 2021; *Ричков П.* Історичні міста Західної України X—XIX ст. Час і простір. Рівне, 2024.

П.А. Ричков.

«ЖНИВА́ СКОРБО́ТИ: РАДЯ́НСЬКА КОЛЕКТИВІЗА́ЦІЯ І ТЕРО́Р ГО́ЛОДОМ» — знакова праця англо-амер. вченого, проф. Стенфордського ун-ту Р.Конквеста, опубл. 1986 у Нью-Йорку.

Крайовий к-т вшанування жертв голоду 1933 в Україні, створений у США напередодні 50-ї річниці трагедії, поставив завданням привернути до неї увагу світ. громадськості.

Укр. науковий ін-т Гарвардського ун-ту (УНІГУ) звернувся до Р.Конквеста, книга якого про Великий терор у СРСР стала світ. бестселером, з пропозицією розкрити і цей трагічний епізод у формуванні ленінсько-сталінського тоталітарного ладу, наявність якого рад. влада заперечувала. Засн. і дир. ін-ту О.Пріцак, професори І.Шевченко і А.Улам переконали Крайовий к-т долучитися до фінансування проєкту щодо опрацювання Конквестом теми замовчуваного голоду.

Виявлення усіх доступних у країнах вільного світу істор. джерел на цю тему було доручено молодому співробітнику УНІГУ Дж.Мейсу, який володів укр. мовою (Конквест її не знав). На основі розробленої спільно з Л.Герецем наук. методики записування і опрацювання усних джерел Дж.Мейс збирав спогади свідків голоду, які опинилися в Пн. Америці після Другої світ. війни.

У передмові до англ. видання книги «Жнива скорботи», написаній наприкінці 1985, Р.Конквест висловив вдячність Дж.Мейсу «за співпрацю і значний доробок у дослідженні та детальному обговоренні рукопису». У цей час Дж.Мейс уже працював виконавчим дир. Комісії Конгресу США з дослідження укр. голоду 1933. Книга «Жнива скорботи», яка з'явилася одночасно з першими пресрелізами Комісії Конгресу США, поширюваними Дж.Мейсом по всьому світу, стала справжнім шоком для вчених, які спеціалізувалися в галузі рос. історії, так само, як і для широкої громадськості Заходу. Брит. фахівець із рос. історії Дж.Госкінг зазначив, що «патріарх зх. русистів» Е.Карр припинив багатотомну працю з історії рад. Росії на 1930-х рр. тому, що на Заході забракло доступних друкованих джерел з адекватним висвітленням рад.

дійсності, тимчасом як архів. матеріали в СРСР залишалися недоступними для зх. дослідників. Аж раптом виявилося, що Р.Конквест спромігся розповісти про рад. колективізацію і штучний голод із багатомільйонними людськими жертвами, спираючись на джерела, які накопичилися в б-ках і архівах зх. світу. В есеї, присвяченому книзі «Жнива скорботи», проф. Канад. ін-ту укр. студій при Альбертському ун-ті Ф.Сисин підрахував, що після появи цієї книги в англомовному світі упродовж 1986—88 з'явилися 62 відгуки, після чого зазначив: «Жодна книга про Україну не набувала такого широкого розголосу». Під враженням від книги Р.Конквеста і повідомлень про перші результати роботи Комісії Конгресу США з дослідження укр. голоду 1933 кер-во СРСР змушене було визнати в грудні 1987 факт голоду. Цим самим у СРСР виникла можливість досліджувати цю тему, користуючись архів. матеріалами і розповідями свідків Голодомору.

Книга має три частини. У першій «Головні дійові особи: партія, селяни і народ» Р.Конквест у чотирьох нарисах дослідив стосунки д-ви з сусп-вом у перше десятиліття рад. влади (1917—27). Друга частина «Знищення селянства» складалася з шести нарисів, у яких розповідалося про долю «куркулів», етапи суцільної колективізації сел. госп-в, стосунки церкви і д-ви, трагедію народів Серед. Азії і Казахстану. Третя частина «Терор голодом» складалася з восьми нарисів, один з яких висвітлював становище на Кубані, Дону і Волзі, всі інші стосувалися України. Моторошні розповіді про вилучення під виглядом хлібозаготівель усіх продовольчих запасів селян бригадами обшуковців, жахливі картини голодування (в окремому нарисі описувалося становище голодуючих дітей) справляли на читачів шокуюче враження. Завершуючи книгу, Р.Конквест зробив незаперечний висновок: «Поки ми не побачимо чесного відвертого розслідування з боку рад. влади, її мовчання означає одне — це мовчання співучасника злочину або знак виправдання цих дій». Книга Р.Конквеста здобула премію Фундації Антоновичів (1987) і Нац. премію України ім. Т. Шевченка (1994).

Праці: *Conquest R.* The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York, 1986; *Конквест Р.* Жатва скорби: советская коллективизация и терор голодом. London, 1988; *Конквест Р.* Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор. Київ, 1993; Те саме. Луцьк, 2007.

Літ.: *Sysyn F.* Thirty Years of Research on the Holodomor: a Balance Sheet. In: Contextualizing the Holodomor: the Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies. Ed. by Andrij Makuch and Frank E. Sysyn. Toronto—Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015.

С.В. Кульчицький.

З

«З НАГО́ДИ 77-ї РІЧНИ́ЦІ ПЕРЕМО́ГИ НАД НАЦИ́ЗМОМ ТА ПРО НЕПРИПУСТИ́МІСТЬ ПРИСВО́ЄННЯ РОСІ́ЙСЬКОЮ ФЕДЕРА́ЦІЄЮ ПЕРЕМО́ГИ НАД НАЦИ́ЗМОМ» — заява Верховної Ради України від 3 травня 2022.

У документі парламент засвідчив визначний внесок укр. народу у перемогу Антигітлерівської коаліції над нацизмом у *Другій світовій війні*.

Було зазначено про неприпустимість монополізації РФ перемоги над нацизмом, яка стала спільним досягненням Антигітлерівської коаліції та визвольних рухів.

Наголошувалось, що злочини РФ в Україні мають бути зупинені, а рос. путінський режим — засуджений і переможений спільними зусиллями усього цивілізованого світу. У документі зазначалося: «Перемогли нацизм — переможемо і рашизм!»

Літ.: Постанова «Про Заяву Верховної Ради України з нагоди 77-ї річниці перемоги над нацизмом та про неприпустимість присвоєння Російською Федерацією перемоги над нацизмом», 3 травня 2022. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-IX#Text; *Головко В.* Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. К., 2023.

В.В. Головко.

«ЗАБЕЗПЕ́ЧЕННЯ ЗА́СОБІВ ПРАВОВО́ГО ЗА́ХИСТУ ТА РЕПАРА́ЦІЙ У ЗВ'ЯЗКУ́ З АГРЕ́СІЄЮ ПРО́ТИ УКРАЇ́НИ», резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 14 листопада 2022 ES-11/5 — міжнар. документ, що засуджує збройну агресію Росії проти України.

Проєкт резолюції підготувала Україна за підтримки 50 держав. «За» документ проголосували 94 країни, 74 утрималися, «проти» висловилися 13 країн (РФ, РБ, ЦАР, КНР, Куба, КНДР, Еритрея, Ефіопія, Іран, Малі, Нікарагуа, Сирія, Зімбабве). У резолюції зазначалося, що РФ має бути притягнута до відповідальності за будь-які порушення міжнар. права в Україні або проти України.

У документі констатувалася необхідність створення у співпраці з Україною міжнар. механізму для відшкодування збитків, втрат або шкоди, що є наслідком міжнародно-протиправних діянь РФ, а також було рекомендовано державам — членам ООН у співпраці з Україною створити міжнар. реєстр збитків для реєстрації в документальній формі доказів і відомостей про шкоду, завдану фізичним та юрид. особам, а також Українській державі внаслідок міжнар. протиправних діянь РФ.

Резолюція стала нормативно-правовою основою для створення Реєстру збитків, завданих агресією РФ проти України, який розпочав роботу у квітні 2024.

Літ.: Furtherance of remedy and reparation for aggression against Ukraine: resolution adopted by the General Assembly. United Nations Digital Library. Web: https://digitallibrary.un.org/record/3994481?ln=en&v=pdf; *Головко В.* Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. К., 2023.

В.В. Головко.

ЗАБОЛО́ТСЬКИЙ Петро Олександрович (20(07).09.1877—09.01.1919) — учений-славіст, педагог, громад. діяч, очільник Ніжинського військово-спортивного комітету і гімнастичного т-ва «Сокіл».

Н. у м. Нижній Новгород (нині в РФ) в учительській сім'ї. 1895 закінчив із золотою медаллю Вяземську г-зію і вступив до Петерб. іст.-філол. ін-ту, навчання закінчував у *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька*. У 1900—01 працював учителем рос., церковнослов'янської мов і словесності у Варшавській 5-й чол. г-зії, з 1901 — учитель словесності, історії й педагогіки у Варшавській 3-й жін. г-зії. Викладацьку діяльність З. поєднував із підготовкою до професорського звання: відвідував лекції у Варшавському ун-ті, склав усні іспити на звання магістра рос. мови і словесності (1903). З 1 травня 1904 перебував у дворічному відрядженні: вивчав рос.-слов'ян. та германослов'ян. культ. взаємини у б-ках й архівах Праги, *Відня*, Белграда, Загреба, Берліна та ін. У 1907 обраний на посаду викладача і наставника студентів Ніжинського іст.-філол. ін-ту кн. Безбородька, став ініціатором створення при *Історико-філологічному товаристві*, що діяло при ін-ті, постійної пед. секції. У 1909 був секретарем Гоголівської комісії, що готувала в *Ніжині* ювілейне святкування 100-річчя від дня народження М.*Гоголя*, ініціював відкриття міськ. громад. б-ки ім. М. Гоголя (див. *Бібліотека Ніжинського державного педагогічного університету імені М. Гоголя*); засн. і перший зав. Музею М.Гоголя (Гоголівської кімнати) при ін-ті. У 1910 захистив дис. й отримав ступінь магістра слов'ян. філології, через рік обраний ученим секретарем конференції Ніжинського ін-ту. У 1912 став дир. щойно відкритої Ніжинської міськ. чол. г-зії. У цей період публікував багато пед. праць, займався наук. дослідженнями, збирав матеріали для докторської дис. Перебував у наук. відрядженнях у *Сербії* та *Болгарії* (влітку 1913), *Москві* (1915). Ініціатор створення Ніжинської секції Київ. пед. т-ва, головою якої став 22 грудня 1916. У 1917 очолив Ніжинську учительську профспілку, був гласним Ніжинської міськ. думи.

Член Т-ва історії, філології й права при Варшавському ун-ті (1901, з 1905 — секретар), член і секретар Іст.-філол. т-ва при

Ніжинському іст.-філол. ін-ті кн. Безбородька.

24 грудня 1918 був схоплений невідомими озброєними особами і розстріляний. 10 січня 1919 тіло З. було знайдено в полі, на околицях Ніжина. 12 січня 1919 був похований на Грецькому кладовищі (частина сучасного Троїцького кладовища). Могила збереглася.

Праці: Легендарный и апокрафический элемент в «Хождении игумена Даниила». «Русский филологический вестник», Варшава, 1899, т. 41; Экскурс в область истории возникновения и развития легенды и апокрифа. «Русский филологический вестник», Варшава, 1899, т. 42; Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Историко-филологического института кн. Безбородко. «Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине», 1900, т. 18; Н.В. Гоголь в русской литературе: Библиографический обзор. К., 1901; К вопросу о реформе средней школы. «Филологические записки», Воронеж, 1904, т. 1; Культурная работа у славян. Чехи. «Славянские известия», СПб., 1906, № 7-8; 1907, № 1; Среднее женское образование в Сербских землях: Королевство Сербия. Босния. Герцоговина. «Русская школа», СПб., 1908, № 2; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине (1875—1910). СПб., 1912; К педагогам. «Черниговская земская газета», 1917, № 24; Русский литературный язык и его культурная миссия в деле славянского общения и единения. Нежин, 1918.

Літ.: Состояние и деятельность Нежинского историко-филологического общества при институте кн. Безбородко за 1908 и 1909 годы. Нежин, 1910; Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине 1901—1912. Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1913; Педагогическое общество в Нежине. «Черниговские земские новости», 1917, № 3; Ежегодник Нежинской городской мужской гимназии. 1916—1917 учебный год. Нежин, 1918; *Самойленко Г.В.* Нежинская филологическая школа. 1820—1990. Нежин, 1993; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г., Самойленко С.Г.* Нариси культури Ніжина, ч. 3: Освіта та наука. Ніжин, 1996; *Євсєєв Ф., Родін С.* Ніжинська вища школа: славістичні ідеї професора П.О. Заболотського. «Сіверянський літопис», 1996, № 5; *Падун Н.О.* Педагогічні погляди П.О. Заболотського. «Література та культура Полісся», 1997, вип. 8; Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820—1920: Бібліографічний покажчик. Ніжин, 1998; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Лисенко І.В.* До питання про діяльність П.О. Заболотського у Ніжинській міській чоловічій гімназії на початку XX століття (1912—1918 рр.). «Вісник Прикарпатського ун-ту ім. І. Франка. Педагогіка», 2008, вип. 25.

О.Г. Самойленко.

ЗАВАДО́ВИЧ Роман Михайлович (криптоніми, псевд.: М. М., Роман зі Славної, Фортіссімо, Роляник, Володимир Переяславець, М.Мамороський та ін.) (18.12.1903—31.05.1985) — поет, письменник, журналіст, педагог, редактор.

Н. у с. Славна (нині Терноп. р-ну Терноп. обл.) у родині вчителів. Навч. у г-зіях *Перемишля*, *Золочева* і *Тернополя*. Перший вірш З. («Святий Миколай») надруковано в грудні 1920 у дитячому ж. «Світ дитини». Від 1923 був студентом Укр. таємного ун-ту. Під час вакацій працював у с. Ремезівці (нині Золочівського р-ну Львів. обл.) і сусідніх, організовуючи читальні «Просвіти», гуртки «Рідної школи», самоосвіти, аматорські театри, хори, а також влаштовував нац. свята. 1925 вписався на студії славістики у Львів. ун-т (див. *Львівський національний університет*), який закінчив (після кількох перерв) у 1938 з дипломом магістра. Під час студій у *Львові* належав до гуртка студентів-українців і літ. об'єднання «Листопад». Співпрацював у ж. «Дажбог», «Літературно-науковому віснику», «Дзвонах», в яких друкував свої статті та вірші. Від 1937 був співробітником дитячого ж. «Малі друзі». Написав багато віршів-поем, оповідань, казок і сценічних вистав для дітей. У 1939—41 працював вчителем у г-зії в Золочеві, де викладав рідну мову та літ.

1944 з родиною назавжди залишив рідну землю. У переселенському таборі (Ді-Пі) у Бад-Верісгофені (*Німеччина*) викладав укр. мову у таборовій школі. Продовжив співпрацю у відновленому в Німеччині дитячому ж. «Малі друзі», дописував до журналів дошкілля «Сонечко», «Юних друзів» і «Мого приятеля». У 1947 став співзасн. Орг-ції письменників дитячої літ., яка відіграла значну роль у виданні та розповсюдженні книжок для дітей і молоді. З. було обрано почесним головою цього об'єднання.

У 1949 прибув із родиною до США й оселився в Чикаго. Кілька років виконував фізичну роботу, по тому почав вчити у «Рідній школі», брав активну участь у діяльності місц. укр. громади. У 1954 став співред. (разом із В.Барагурою) у дитячому ж. «Веселка», в якому працював 31 рік. Був літературним ред. у видві М.*Денисюка* і редагував літ. ж. «Овид», співпрацював у найкращому ілюстрованому ж. «Екран» (ред. проф. А.Антонович). Співредагував «Церковні вісті» (двотижневик патріаршої парафії св. Володимира і Ольги), брав активну участь у діяльності Братства св. Андрія, в якому редагував календарі. Ректорат Укр. катол. ун-ту в Римі (див. *Український католицький університет імені святого Климента, Інститут святого Климента-папи в Римі*) іменував З. в 1974 надзвичайним проф. мови і літ. й з того часу провадив курси укр. мови і літ. у філії Укр. катол. ун-ту в Чикаго.

Під час відзначення в Чикаго 55-ліття літ. творчості З. (27 і 28 березня 1976) було засновано спец. фонд для видання творів письменника. За літ. працю на користь укр. визвольної ідеї письменник був відзначений медаллю-хрестом від Укр. вільного козацтва, від Чиказького відділу *Українського Конгресового Комітету Америки* вшанований почесною грамотою «Українця року». Укр. громада Чикаго проголосила шкільний 1980/81 рік роком З. Статті і спогади З. вміщено у зб. «Зборівщина» (1985). 1992 у *Тернополі* перевидано книжку З. «Пригоди Гномика-Ромтомтомика»; за цим твором у Терноп. ляльковому театрі поставлено виставу «Добродушко».

З нагоди 90-річного ювілею З. його ім'я присвоєно Зборівській г-зії (нині ліцей).

П. у м. Чикаго (США).

Літ.: Ювілей проф. Романа Завадовича. «Наша мета» (Торонто, Канада), 1979, 4 вересня; Пам'яті Р. Завадовича. «Свобода» (Парсіппані, США), 1985, 3 липня; Роман Завадович — біографія. Web: www.uatvory.ru/2014/12/zavadovuch. html

І.І. Винниченко.

ЗАЙКЕ́ВИЧ Анастасій Єгорович (1842—02.1931) — учений-аграрій, організатор с.-г. дослідної справи та освіти на укр. землях.

Н. на хуторі Матяшівський Лубенського пов. Полтав. губ. З 1855 навч. у Київ. військ. уч-щі, яке не закінчив. Екстерном склав випускні іспити у Харків. міськ. г-зії (1864). У 1870 зі ступенем канд. закінчив природниче відня фіз.-мат. ф-ту Імператорського Новоросійського ун-ту (нині *Одеський національний університет імені І. Мечнікова*). Від Мін-

С. Закшевський.

ва нар. освіти два роки готувався у *Німеччині* до професорського звання, викладав у Петровській землеробській і лісовій академіях (1874). З 1875 — у Харків. ун-ті (див. *Харківський національний університет, Харківський національний університет імені В.Каразіна*) штатний лаборант, а від 1884 екстраординарний проф., приват-доцент (1887) і до 1915 зав. кафедри агрономії. У магістерській дис. довів, що ґрунт — живий організм (1877). Провів керамологічну експедицію з обстеження гончарних осередків Миргородського, Лохвицького, Зінківського і Полтав. повітів (1879). З 1880 розпочав вивчати культуру цукрового буряку, організував першу мережу з 37 дослідних полів від імені Харків. т-ва сільс. госп-ва (1881—1902). Розробник першої в країні інструкції (методики) проведення польового експерименту (1892), разом з О.О.Ізмаїльським і Б.П.Черепахіним — програми наук. досліджень першої в Рос. імперії постійно діючої інституції — Полтав. дослідного поля (1884). Створив дослідне поле з к-ри англ. м'яти у с. Снітин Лубенського пов. (1886). Ініціював відкриття Лубенської нижчої с.-г. школи (1891) (нині Лубенський лісотех. коледж). На власні кошти організував дослідну станцію для проведення досліджень з акліматизації амер. люцерни у с. Солонці Лубенського пов. (1903). Вивів сорт люцерни Зайкевич і перший укр. сорт м'яти перцевої. Склав перший в Україні образотворчий альбом «Мотиви малоросійського орнаменту гончарних виробів» (1912). Член комісії Харків. ун-ту з усунення обмежень укр. мови (1905), член ради Укр. літературно-наук.-етногр. т-ва ім. Г. Квітки-Основ'яненка (1912). Організував на кошти Департаменту землеробства філію Харків. селекційної станції — Солоницьку дослідну станцію у власному маєтку у с. Снітин Лубенського пов. Полтав. губ. (1910), де з 1915 і до кінця життя працював зав. відділу рослинництва.

Почесний член Полтав. т-ва сільс. госп-ва (1876), Герой праці Полтав. Губвиконкому (1930).

П. у грудні 1931. Похований у м. *Лубни*.

Праці: Задачи исследований в области культуры сахарной свеклы и их организация. Х., 1891; Агрономия как наука вообще и университетская в частности. Х., 1891; К вопросу о выборе сортов кормовой свеклы. «Хуторянин», 1913, № 8.

Літ.: *Вергунов В.А.* Найвідоміші діячі Харківської науково-освітньої школи з селекції та насінництва : [Зайкевич А.Є.]. Харківська наукова школа з селекції і насінництва: становлення та розвиток. Переяслав-Хмельницький, 2006.

В.А. Вергунов.

ЗАКШЕ́ВСЬКИЙ (Zakszewski) Станіслав (13.12.1873—15.03.1936) — польс. історик-медієвіст, політ. діяч.

Н. у м. *Варшава* у родині столяра. Навч. в Ягеллонському (див. *Краківський університет*) (1893—97, 1899—1900), у *Віденському* (1897) й *Берлінському* (1898) *університетах*. Докторську працю «Найдавніша історія цистерціанського монастиря в Щирцю (1238—1382). Причинок до осадництва на Підгаллю» («Najdawniejsze dzieje klasztoru cystersyw w Szczyrzycu (1238—1382). Przycyznek do osadnictwa na Podchalu») захистив у *Кракові* в 1900 (наук. кер. С.*Кшижановський*). У 1900—02 студіював і вивчав архіви у *Римі*. Габілітувався у Ягеллонському ун-ті в 1903 «Бенедиктинське абатство Святого Боніфація та Святого Олексія на Авентині в 977—1085 роках» («Opactwo benedyktyńskie św. Bonifacego i św. Aleksego na Awentynie w latach 977—1085»), де відтоді працював доцентом. Від 1905 доцент; з 1907 професор; 1919—20 — декан філос. ф-ту Львів. ун-ту (див. *Львівський національний університет*). Від 1923 член Польс. істор. т-ва (див. *Товариство історичне у Львові*) (1934—36 голова), Т-ва сприяння польс. науці (1907), Наук. т-ва у Львові. Чл.-кор. (1919), дійсний член АН у Кракові (1927). Гол. ред. «Kwartalnika Historycznego» (1914—17). Чл.-кор. *Слов'янського інституту у Празі* (1929), член Чеського королівського наук. т-ва (1928) та Угорс. істор. т-ва (1929).

Автор багатьох праць з історії польс. середньовіччя; польсько-укр. взаємин у добу середньовіччя; історії польс. історіографії; методологічних проблем істор. знання.

У роки *Першої світової війни* заповзято боронив польськість східногалицьких теренів. Учні: М.*Андрусяк*, В.Черевко, Е. і К.Малечинські, Я.Павліковська, Ю.*Скшипек*, Ф.*Срібний*, Н.Ганьсьоровська, О.Гурка, Я.Рутковський, В.*Семкович*, Г. чи Х.*Полячкувна* та ін.

П. у м. Львів.

Праці: Studya nad Bullą z r. 1136. Kraków, 1901; Nadania na rzecz Chrystyana, biskupa pruskiego w latach 1217—1224. Kraków, 1902; Malowidła w podziemnej bazylice św. Klemensa w Rzymie. Kraków, 1903; Bolesław Szczodry: próba portretu. Lwów, 1912; Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli tzw. Geograf Bawarski. Lwów, 1917; Ideologia ustrojowa: krytyka sądów Balzera, Kutrzeby, Chołoniewskiego. Lwów, 1918; Polacy i Rusini na Ziemi Czerwieńskiej w przeszłości. Lwów, 1919; Historya polityczna Polski, cz. 1: Wieki średnie. Kraków, 1920; Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. Zamość, 1922; Historiografia polska wobec wskrzeszenia państwa. Lwów, 1923; Mieszko I jako budowniczy państwa polskiego. Warszawa, 1921; Bolesław Chrobry Wielki. Lwów, 1925.

Літ.: *Śreniowska K.* Stanisław Zakszewski. Łódź, 1956; *Wierzbicka M.* Stanisław Zakszewski (1873—1936). In: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Błachowska K.* Stanisław Zakszewski (1873—1936). In: Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Rzeszów, 2007.

В.В. Тельвак.

«ЗАМОРО́ЖЕНИЙ КОНФЛІ́КТ» — політологічний і публіцистичний термін, використовується для характеристики стану, перебігу і можливостей врегулювання міжнац. і міждерж. конфліктів на пострад. просторі.

Подібні конфлікти, що не були остаточно врегульовані, але не перебувають у гарячій фазі розвитку, відомі й за межами країн колиш. *СРСР*. Таким конфліктом можна вважати індійсько-пакистанський конфлікт у Кашмірі (від 1947), низку сепаратистських конфліктів у Європі (Корсика, Басконія, Каталонія, Шотландія, Пн. Ірландія). Кожний конфлікт є по-своєму унікальним, має специфічні причини виникнення і потребує складних інструментів для остаточного врегулювання.

Конфліктологія визначає такі стадії розвитку конфліктів: зародження конфліктної ситуації, загострення конфлікту, його апогей, врегулювання конфлікту. Військово-політ. ситуація замороження конфлікту у цій класифікації є перехідною стадією між максимальним загостренням конфлікту і незавершеністю міжнародно-правових спроб його остаточно врегулювати.

Розпад імперій може супроводжуватись створенням штучних конфліктів, мін вповільненої дії, які дозволили б колишній митрополії контролювати си-

туацію у нових незалежних державах. В останні роки існування СРСР Комітет державної безпеки (див. *Комітет державної безпеки СРСР та Комітет державної безпеки УРСР*) на протидію національно-визвольним рухам активізував агентуру, яка створювала «інтернаціональні рухи», що провокували появу міжнац. конфліктів на пострад. просторі.

У цьому контексті можна розглядати спробу реалізації проєкту створення «Автономної республіки Крим» (див. *Автономна Республіка Крим*) у складі України. Вичерпання «російського руху» у Криму в 1992—94 було пов'язане з тим, що було знайдено компроміс між Україною і *Росією* та в укр. сусп-ві.

Конституція України 28 червня 1996 гарантувала права автономії Криму. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і РФ (див. *Росія*) 31 травня 1997 гарантував визнання Росією територіальної цілісності та суверенітету України.

Однак робота рос. спецслужб у Криму тривала і відіграла значущу роль під час анексії Криму у лютому-березні 2014. Після окупації Криму РФ намагалася усунути це питання з порядку денного міжнар. політики. У 2020—21 укр. дипломатія ініціювала створення широкої міжнар. «*Кримської платформи*», аби посилити міжнародно-правовий, дипломатичний і санкційний тиск на РФ.

До класичних заморожених конфліктів на пострад. просторі належать конфлікти у Нагірному Карабаху, Абхазії, Пд. Осетії та Придністров'ї (див. *Придністровська молдавська республіка; Придністров'я*). У 1988 між азербайджанцями й вірменами розпочався збройний конфлікт у Нагірному Карабаху. Вірмени «Нагірно-Карабахської республіки» (НКР) наполягали на передачі республіки до складу *Вірменії*. *Азербайджан*, чиєю автономією був Нагірний Карабах, виступив проти цього. У квітні 1994 було підписано угоду про припинення війни між Азербайджаном і Вірменією. Аби територіально поєднати Вірменію і Карабах, вірм. армія окупувала сім прикордонних районів Азербайджану, було створено Лачинський коридор. У грудні 2006 була прийнята Конституція Нагірного Карабаху. У країнах з великими вірм. діаспорами були відкриті неофіц. представництва НКР — у Росії, США, *Франції*, Лівані, *Австралії*. Вірменія розглядала способом збереження статус-кво наявність рос. військ. бази на своїй території та членство в Організації договору про колективну безпеку (див. *Організація договору про колективну безпеку*). Однак гарантії безпеки Вірменії не поширюються на невизнаний Нагірний Карабах, тим паче на нац. територію Азербайджану, яка була окупована вірм. і карабаськими військами.

27 вересня — 10 листопада 2020 азербайджанська армія провела успішні наступальні дії та звільнила захоплені вірменами в 1988—94 азербайджанські території навколо Нагірного Карабаху. 9 листопада 2020 азербайджанська армія вийшла на околиці м. Шуша, що зробило неминучим падіння адм. центру Нагірного Карабаху м. Степанакерт.

10 листопада 2020 під військово-політ. тиском РФ як сторони конфлікту (включно з *Туреччиною*, яка надала Азербайджану військово-політ. і військово-тех. підтримку) погодились на припинення вогню і введення рос. миротворців у зону конфлікту.

Угода між РФ, Азербайджаном, Вірменією від 10 листопада 2020 передбачає п'ятирічний термін перебування рос. миротворців, але не просуває вирішення проблеми статусу Нагірного Карабаху. На той час Азербайджан відновив контроль над своїми р-нами, суміжними з Карабахом і Вірменією, а також над майже половиною території Нагірного Карабаху (друга частина території залишилась під контролем рос. військ). Азербайджан через вірм. територію отримав сухопутний вихід до анклаву — Нахічеванської обл., а вірмени домоглися поновлення залізничного сполучення з РФ (де-факто закрите з 1988). Статус Нагірного Карабаху залишився невизначеним. Після військ. розморозки конфлікт поки що стратегічно є замороженим.

У жовтні 1990 Президентом *Грузії* був обраний З.Гамсахурдія. У березні 1991 більшість грузинів проголосувала за вихід зі складу СРСР. У січні 1992 у Грузії розпочалась збройна боротьба за владу. Грузія декларувала повернення до Конституції Грузії 1921, яка не передбачала автономії Абхазії. У відповідь Абхазія оголосила про повернення до Конституції 1925, яка проголошувала республіку автономною у складі СРСР. 14 серпня 1992 розпочалась грузино-абхазька війна. У вересні 1993 абхази перемогли і здійснили етнічну чистку грузинів на території Абхазії. У 1994 до Абхазії прибули «миротворчі сили» *Співдружність Незалежних Держав* (СНД). У вересні 2008 РФ визнала «незалежність» Республіки Абхазія.

У квітні 1992 розпочалась війна у Пд. Осетії. 22 червня 1992 Б.*Єльцин* і Е.Шеварднадзе підписали Дагомиську угоду про створення миротворчого контингенту СНД у Пд. Осетії. У 2004—06 напруження зберігалось. У листопаді 2006 Пд. Осетія оголосила про незалежність від Тбілісі. Грузія створила власний уряд Пд. Осетії (Самачабло). 8—18 серпня 2008 РФ збройним шляхом вирішила конфлікт на свою користь. Після цієї війни Кремль визнав «незалежність» Республіки Пд. Осетія і Республіки Абхазія. Грузія цієї анексії не визнає, тому не вважає конфлікт врегульованим.

2 вересня 1991 було проголошено незалежність «Придністровської молдовської республіки», а 1 грудня 1991 там обрали президентом І.Смирнова. У березні 1992 почався збройний конфлікт між придністровською і молдов. сторонами. 21 липня 1992 президент РФ Б.Єльцин, президент Молдови М.Снєгур і президент Придністров'я І.Смирнов підписали угоду про створення об'єднаних миротворчих сил. У 1993 до процесу врегулювання долучилась «*Організація з безпеки і співробітництва в Європі*». У 1997 пропонувалось вирішити конфлікт на основі створення конфедерації. У 1999 на стамбульському саміті ОБСЄ РФ зобов'язалась вивести війська, але обіцянки не виконала. У червні 2005 парламент *Молдови* визначив статус Придністров'я як «адміністративно-територіального утворення в формі республіки у складі Республіки Молдова». У 2006 Молдова, *Європейський Союз* і Україна створили спільну місію з контролю кордону з Придністров'ям. У 2013 президентом Придністров'я був обраний Є.Шевчук, але позитивних змін у процесі врегулювання придністровського конфлікту не відбулось. Після перемоги на президентських виборах у Молдові М.Санду молдов. сторона ви-

ступила за виконання Росією обіцянки 1999 про виведення військ із Придністров'я. Україна підтримує Молдову у цьому прагненні.

Після рос. інтервенції у Криму і на *Донбасі* (лютий-травень 2014) РФ мала плани залучити «придністровський контингент» до наступу на пд. України для створення маріонеткової «*Новоросії*». У вересні 2014 (перша Мінська угода; див. *Мінська угода 2014*) РФ зробила спробу заморозити конфлікт на Донбасі та легалізувати окупацію Криму. У лютому 2015 (друга Мінська угода; див. *Мінська угода 2015*, або план виконання першої) ці спроби були продовжені. 9 грудня 2019 у Парижі відбувся саміт України, *Німеччини*, Франції, Росії у «*нормандському форматі*», на якому РФ відмовилась від перегляду Мінських угод і врегулювання конфлікту на Донбасі на укр. умовах.

Військово-політ. події вересня-листопада 2020 у Нагірному Карабаху показали, наскільки тимчасовим є замороження конфліктів на пострад. просторі. Росія продовжує використовувати такі конфлікти для контролю за державами Чорноморсько-Каспійського регіону.

Після 24 лютого 2022 російська агресія проти України змінила семантичне і військово-політ. значення поняття «З. к.». Рос. військові плани передбачали пробиття коридору через пд. України до Придністров'я. Від січня 2025 47-й президент США Д.Трамп намагався заморозити рос. війну проти України. Істор. досвід свідчить, що без покарання агресора неможливо заморозити конфлікт.

Літ.: *Дергачов В.А.* Геополитика. К., 2000; *Кучма Л.Д.* Україна не Росія. К., 2003; *Дергачов В.А.* Цивилизационная геополитика. К., 2004; Fukuyama Fr. State Building. Governance and World Order in the Twenty First Century. Cornell, 2004; *Киридон А.М., Троян С.С.* Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-політологічний аналіз. К., 2009; *Перепелиця Г.* Міждержавні конфлікти на пострадянському просторі. К., 2010; История России. XX век. М., 2011; Війни пам'яті та політика примирення. К., 2013; *Горбулін В.П.* Світова гібридна війна: український фронт. К., 2018; *Кульчицький С.В., Якубова Л.Д.* Кримський вузол. К., 2018; *Плохій С.* Остання імперія. Х., 2018; *Олланд Ф.* Уроки влади. Х., 2019; *Хаас Р.* Розхитаний світ. К., 2019; *Якубова Л.Д.* Інтеграція Донбасу і Криму vs. дезінтеграція України: історичний досвід, сучасні виклики (аналітична доповідь). К., 2019; *Горбулін В.П.* Як перемогти Росію у війні майбутнього. К., 2020.

А.Ю. Мартинов.

«ЗАПИ́СКА ГО́ТСЬКОГО ТОПА́РХА» («Записка грецького топарха»; лат. Toparcha Gothicus) — умовна назва візант. анонімного твору, який нині визнаний фальсифікатом (див. *Фальсифікат історичного джерела*).

Уперше три фрагменти «З.г.т.» 1819 опублікував паризький науковець нім. походження К.-Б.Газе (Hase; 1780—1864) у пояснювальних примітках до першого вид. тексту «Історії» *Льва Діакона*, виданого коштом рос. канцлера М.*Румянцева*. Назву «З. г. т.» вперше запропонував А.Кунік.

В опубл. фрагментах «З.г.т.» описано подорожі анонімного і не названого за титулом візант. чиновника (прийнято називати його «топархом») у регіоні між *Дніпром* і *Дунаєм*, його сутички з місц. варварами та переговори з не названим на ім'я могутнім правителем, який мешкав на пн. від Дунаю.

Геогр., хронологічні та астрономічні свідчення заплутаного тексту «З.г.т.» не давали змоги переконливо визначити час її створення, датувати й встановити місце подій. Це спричинило появу численних гіпотез щодо хронологічної (серед. або кін. 10 ст., поч. 11 ст.) і геогр. (*Болгарія*, Крим) прив'язки описаних подій, а також ототожнення згаданого могутнього володаря з одним із київ. князів — *Святославом Ігоровичем*, *Володимиром Святославичем*, *Ярославом Мудрим* та ін.

Сумнівів щодо автентичності «З.г.т.» не виникало до 2-ї пол. 20 ст., хоча вже 1927 В.Бенешевич безуспішно намагався розшукати рукопис, за яким К.-Б.Газе видав джерело. 1970 на 13-му Міжнар. конгресі істор. наук у *Москві* І.*Шевченко* зробив доповідь, а згодом опублікував розлогу статтю, де переконливо довів, що «З.г.т.» є не автентичною пам'яткою, а підробкою, створеною К.-Б.Газе, щоб отримати винагороду від М.Румянцева. Було виявлено гейдельберзький рукопис Palatinus Graecus 356, склад якого відповідав описаному К.-Б. Газе, проте не містив фрагментів «З.г.т.».

Вивчення архіву К.-Б.Газе дало змогу виявити виконаний ним апограф з нібито зниклого рукопису «З.г.т.», порівняння якого з опубл. пам'яткою доводить факт втручання видавця у текст публікації на стадії коректури, довільну зміну кількості фрагментів манускрипту під час публікації, коливання щодо характеристики рукопису, визначення датування, складу, розміру та ін.

Аргументи І.Шевченка на поч. 2000-х рр. доповнив І.Медведєв, який припустив, що «З.г.т.» є вільним переказом грец. мовою із заміною відповідних реалій фрагментів твору *Вольтера* «Кандид, або Оптимізм» і навів відповідні паралелі між текстами «З.г.т.» і повісті.

На сьогодні визнання «З.г.т.» фальсифікатом є загальноприйнятим попри те, що окремі науковці (І.Божилов, А.*Сахаров*, М.*Брайчевський* та ін.) намагалися спростовувати аргументи І.Шевченка або продовжували використовувати «З.г.т.» як автентичне джерело.

Вид.: Notae philologicae et historicae in Leonis Diaconi Historiam. In: Leonis Diaconi Caloensis Historia, scriptoresque alii ad res Byzantinas pertinentes / Ed. C.B. Hase. Parisiis, 1819.; Notae philologicae et historicae in Leonis Diaconi Historiam. In: Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem et liber de velitatione bellica Nicephori Augusti (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. 11).

Літ.: *Куник А.А.* О записке готского топарха. «Записки Императорской Академии наук», 1874, т. 24; *Васильевский В.Г.* Записка греческого топарха. В кн.: Труды В.Г. Васильевскаго, т. 2, вып. 1. СПб., 1909; *Вестберг Ф.* Записка Готского топарха. «Византийский временник», 1909, т. 15, вып. 1; 1910, т. 15, вып. 2—3; *Nystazopoulou M.G.* Note sur l'Anonyme de Hase improprement appelé Toparque de Gothie. «Bulletin de correspondance hellénique», 1962, vol. 86; *Ševčenko I.* The Date and Author of the so-Called Fragments of Toparcha Gothicus. «Dumbarton Oaks Papers», 1971, vol. 25; *Ševčenko I.* The Date and Author of the so-Called Fragments of Toparcha Gothicus. «Bulletin d'information et de coordination de l'Association Internationale des Études Byzantines» (Athènes, Paris), 1971, № 5; Die Fragmente des Toparcha Goticus (Anonymus Tauricus) aus dem 10. Jahrhundert von F. Westberg. Leipzig, 1975; *Božilov I.* Hase's Anonym and Ihor Ševčenko's Hypothesis. «Byzantino-Bulgarica», 1978, т. 5; *Божилов И.* Анонимът на Хазе: България и Византия на долни Дунав в края на X век. София, 1979; *Сахаров А.Н.* Восточный поход Святослава и «Записка греческого топарха». «История СССР», 1982, № 3; *Брайчевский М.Ю.* Утверждение христианства на Руси. К., 1989; *Kazhdan A.* Toparcha Gothicus. In: The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 3. New York; Oxford, 1991; *Medvedev I.* Ιστορία ενος πλαστογραφήματος:

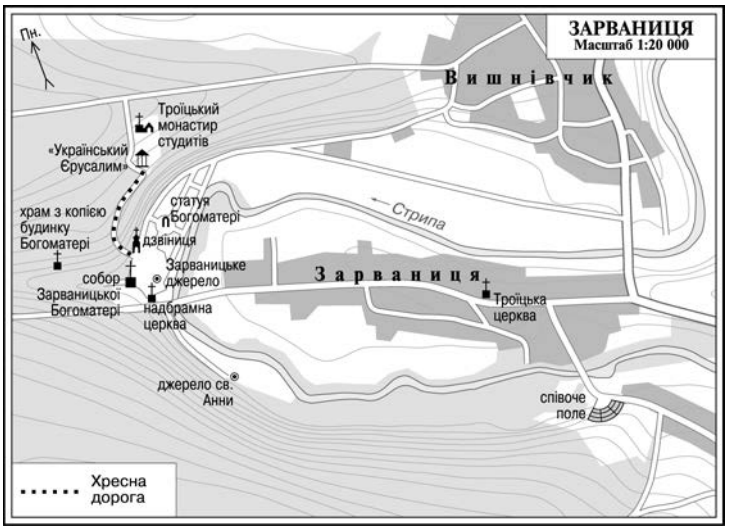

Зарваниця. Загальний вигляд комплексу зі сходу. Фото початку 21 ст.

о λεγόμενος Toparcha Gothicus. «BYZANTINA», 2000, т. 21 (Αφιέρωμα στη μνήμη του καφηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου); *Медведев И.П.* К вопросу о неподлинности так называемой «Записки Готского топарха». В кн.: Мир Александра Каждана: К 80-летию со дня рождения. СПб., 2003; *Ганина Н.А.* Оценка фальсификации: о статусе «Записки готского топарха» корпусе источников по истории крымских готов. В кн.: Именослов. История языка. История культуры. М., 2012.

А.М. Домановський.

ЗАРВАНИ́ЦЯ — село Терноп. р-ну Терноп. обл. Розташов. на лівому березі р. Стрипа (прит. *Дністра*). Уперше згадується в письмових джерелах 1458; у 16—18 ст. — *містечко*. З 2-ї пол. 19 ст. — один із найбільших центрів паломництва *Української греко-католицької церкви* («укр. Лурд»).

Зарваницький Марійський (присвячений Богоматері) духовний центр сформувався навколо двох сакральних місць: джерела на правому березі Стрипи і парафіяльної Свято-Троїцької церкви в центрі села (існуючий мурований храм споруджено 1754; буд. матеріал брали з руїн замку, що стояв у присілку Полісюки).

У цій церкві зберігаються ікони Розп'яття (коронована 1742) і Зарваницької Богоматері (коронована 1867). 1867 з благословення папи рим. Пія IX З. набула статусу відпустового місця (сповідь, причастя і молитва з певним наміром у такому місці в певні дні дарують людині відпущення гріхів, зцілення від духовних наслідків гріхопадіння та зміцнення у вірі), почала приваблювати прочан і незабаром перетворилася на одне з найпопулярніших місць прощі в *Галичині*.

Найбільше людей сходилося у З. на Успіння Богоматері (28 серпня), хоча загалом період прощ тривав від дня св. Юрія (6 травня) до свята Покрови Богоматері (14 жовтня).

З 1921—22 почав діяти студитський монастир св. Іоанна Хрестителя (Зарваницька лавра), заснований К.*Шептицьким* (див. *Шептицькі*) за сприяння митрополита А.*Шептицького*. Розвитком З. опікувався ген. вікарій митрополичої капітули єп. Н.*Будка*. 1933—36 у З. для прочан виходив часопис «Зарваниця».

Монастир у З. був ліквідований рад. владою 1939, під час гітлерівської окупації його було відновлено, 1946 знову був ліквідований (монастирський храм спалено ще 1944). Проте громада ченців підпільно діяла до 1986. Попри офіц. «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ (див. *Львівський собор 1946*), служби у З. регулярно відбувалися біля каплиці при чудодійному джерелі. 1960—61 каплицю знищили, а джерело обгородили колючим дротом. Вірян штрафували за молитви біля цієї огорожі, яку у відпустові дні охороняла міліція. Втім паломництва і регулярні богослужіння у З. продовжувалися аж до кінця рад. доби.

1989 розпочато відбудову Зарваницького духовного центру: УГКЦ повернули Свято-Троїцьку церкву, відбудували каплицю над джерелом. 11 липня 1993 освячено місце під новий монастир студитів. 2000—02 споруджено осн. будівлі комплексу: собор Зарваницької Богоматері, дзвіниця, надбрамна церква Благовіщення, каплиця зі скульптурою Богоматері, монастир із дерев'яною церквою Різдва Богородиці. 2003 відкрито співоче поле на 50 тис. глядачів. У госп-ві духовного центру активно використовують сонячну енергію.

Нині Зарваницький комплекс офіційно входить до 20 найбільших катол. Марійських духовних центрів Європи та асоціації «Марійський європейський зв'язок».

Літ.: *Кузьмович-Головінська М.* Зарваниця. Тернопіль, 2000; *Дачкевич Йосиф.* Святий Теодор, ісповідник, ігумен студитський, і монастирі студитського уставу в Україні. Львів, 2006; *Квич П.-Д.* Паломницька святиня Матері Божої в Зарваниці (Україна): богословський погляд. Тернопіль, 2009; *Квич Л.М.* З історії Марійського духовного центру Зарваниця. «Наукові записки [Нац. ун-ту «Острозька академія»]» (Серія «Історичне релігієзнавство»), 2011, вип. 5.

Д.Я. Вортман, В.Р. Мороз.

С.З. Заремба.

ЗАРЕ́МБА Сергій Захарович (23.01.1947—27.01.2003) — історик, пам'яткознавець, краєзнавець.

Є.П. Зарницька (Азгуріді).

Професор (1996), засл. діяч н. і т. України (1997), член Укр. нац. к-ту *Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць ICOMOS*. Нагороджений медаллю «В пам'ять 1500-річчя Києва» (1982), бронзовою медаллю за досягнення у розвитку нар. госп-ва СРСР (1983).

Н. у с. Підбереззя Горохівського р-ну Волин. обл. в родині вчителів. Після закінчення школи навч. в Одес. тех. уч-щі (1965), працював на з-ді запчастин. Закінчив істор. ф-т Одес. держ. ун-ту ім. І.Мечникова (див. *Одеський національний університет*) (1969). Працював методистом Одес. обл. орг-ції *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури* (*УТОПІК*). 1971—74 — аспірант Ін-ту історії АН УРСР (див. *Інститут історії України НАН України*) (наук. кер. д-р істор. н. В.Г.*Сарбей*). Через пожвавлення боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» тимчасово перейшов до аспірантури Ін-ту історії АН СРСР у *Москві* (1973—74), де навч. під кер. д-ра істор. н. О.І.Каменцевої, зав. кафедри допоміжних істор. дисциплін Моск. історико-архів. ін-ту. 1974 захистив канд. дис. «Хронологія українського літописання другої пол. 17 — початку 18 ст.». У 1974—86 обіймав посади молодшого наук. співробітника відділів історії феодалізму, джерелознавства та допоміжних істор. дисциплін; з 1979 — старший наук. співробітник відділу краєзнавчих досліджень Ін-ту історії АН УРСР.

Досліджував проблеми хронології ранньомодерної історії України та істор. краєзнавства. 1980 опубл. монографію «Куликовська битва 1380 р. та її історичне значення».

1985 вимушено полишив роботу в Ін-ті історії АН УРСР. 1986—90 — асистент, згодом доц. кафедри історії КПРС і наук. комунізму Київ. інженерно-буд. ін-ту.

З 1990 — заст. голови УТОПІК. 1991 — обраний дир. новоствореного Центру пам'яткознавства АН УРСР і УТОПІК. Був одним з організаторів укр. археол. виставки «Трипільський світ», що експонувалась у приміщенні Культ. центру Міжнар. валютного фонду у Вашингтоні (1993).

Очолював укр. делегацію, що займалася упорядкуванням і відновленням некрополів лемківських сіл, розташованих на території *Польщі* (1995). Того ж року опублікував монографічне дослідження «Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність», що лягло в основу докторської дис. (1996).

Брав участь у роботі Міжнар. семінару «Реставрації та консервації старожитностей» на базі Мін-ва пром-сті Арабської республіки *Єгипет*, який проходив у Каїрі (1996), за що був відзначений кваліфікаційним сертифікатом.

1998 написав істор. нарис «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури»; 2002 — посібник для студентів «Нариси з історії українського пам'яткознавства».

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Ківшар Т.І.* Український історик Сергій Заремба: документи та матеріали до біографії. К., 2007; *Тронько П.Т.* Сергій Захарович Заремба — історик, пам'яткознавець, особистість. У кн.: Перші Зарембівські читання. К., 2007; *Григор'єва Т.Ф.* Історико-краєзнавчі дослідження в науковому доробку доктора історичних наук С.З. Заремби. В кн.: Перші Зарембівські читання. К., 2007; *Горбач Т.С.* Науковий шлях С. З. Заремби (за матеріалами особового фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). «Рукописна та книжкова спадщина України», 2015, вип. 19.

Т.С. Горбач.

ЗАРНИ́ЦЬКА Єфросинія Пилипівна (справжнє прізвище Азгуріді; 16(04).02.1867—30.06.1936) — укр. актриса, співачка (сопрано), режисер, театральна діячка.

Н. у м. *Одеса*. Походила з купецької грец. родини. Освіту здобула в одес. приватному пансіоні Гептнер і муз. школі Тов-ва красних мист-в в Одесі. Через смерть батька З. вимушена була тимчасово відмовитися від артистичної кар'єри та скласти іспити на звання домашньої вчительки.

Брала участь в аматорських виставах, під час однієї з яких влітку 1888 її побачив М.*Кропивницький* і запросив до своєї трупи. З 26 січня 1889 у Катеринославі (див. *Дніпропетровськ*; нині Дніпро) розпочався її творчий шлях. Грала провідні ролі у п'єсах «Наталка Полтавка» І.*Котляревського*, «Шельменко-денщик» Г.*Квітки-Основ'яненка*, «Назар Стодоля» Т.*Шевченка*, «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», «За двома зайцями» М.*Старицького*, «Невольник», «Пошились у дурні» М.Кропивницького та ін. Гастролі трупи у Катеринославі, Єлисаветграді (нині *Кропивницький*), *Харкові*, Петербурзі, Тифлісі, *Москві*, *Варшаві* та ін. містах супроводжувалися схвальними відгуками на гру актриси у пресі.

У 1893—94 — провідна актриса трупи Г.Деркача. Під час гастролей у *Франції* наприкінці 1893 — на поч. 1894 підкорила парижан. Знаменитий франц. критик Ф.Сарсе назвав голос актриси чистим, як кришталь. Була провідною актрисою трупи О.Суходольського (1894—98) і О.Суслова (1898—1909) та ін. театральних колективів. У 1914—24 мешкала у Петрограді, де виступала в укр. виставах і брала участь в орг-ції та відкритті 1919 Укр. театру ім. Т. Шевченка. Актриса входила до складу розпорядчої ради театру, пробувала себе у режисурі, активно працювала над подальшим розширенням свого репертуару.

1924 повернулася в Україну і разом зі своїм братом, актором М.П.Клодницьким, організувала у с. Катеринці Херсон. губ. (нині Первомайського р-ну Миколаїв. обл.) самодіяльний театр, який відіграв значну роль у розвитку к-ри Півдня України. З 1926 — актриса Укр. нар. театру у Харкові (згодом Держ. нар. театр, а пізніше — Держ. укр. Червонозаводський театр). Була задіяна в класичному репертуарі, а також залучалася до нових п'єс — «Республіка на колесах» Я.Мамонтова, «Молода кров» В.*Винниченка*, «Вовчі душі» Дж.Лондона, «Диктатура» І.*Микитенка* та ін. З 1931 актриса постійно мешкала у м. Первомайськ, де продовжувала опікуватися Первомайським нар. театром.

П. у м. Первомайськ, похована на старому Голтянському кладовищі. 8 листопада 2006 у місті на честь видатної актриси встановлено пам'ятний знак.

Літ.: *Йосипенко М.* Є. П. Зарницька (1867—1936). «Театр», 1936, № 1; *Дашкевич В.Я.* Учениця Кропивницького. «Культура і життя», 1967, 15 січня; *Полєк В.* «Наталка Полтавка» у Франції. «Наука і суспільство», 1991, № 3; *Кінзерська Т.* Учениця Марка Кропивницького. «Український театр», 2000, № 1—2; *Її ж.* Пророцтво Петра Ніщинського Єфросинії Зарницькій. «Мистецтвознавство України» (Київ), 2001. № 2; *Її ж.* Єфросинія Зарницька. Життєвий шлях та світоглядно-естетичні погляди. К., 2005; *Томазов В.В., Томазова Н.М.* Українська актриса Єфросинія Зарницька з роду Азгуріді. «Спеціальні історичні дисципліни: питання те-

орії та методики», 2013, вип. 22—23; *Кінзерська Т.* Єфросинія Зарницька (Є. Азгуріді). Літопис життя і творчості (1867—1936). К., 2019.

Н.М. Томазова.

ЗАРУБІ́ЖНА АРХІ́ВНА УКРАЇ́НІКА — див. *Українікa архівна зарубіжна*.

ЗАСЛА́ВСЬКИЙ Олександр (бл. 1578—14.11.1629) — князь із роду *Заславських*, укр. магнат, сенатор *Речі Посполитої*.

Був старшим сином підляського, а згодом волин. воєводи кн. Я.*Заславського* і кн. О.Сангушківни. Наприкінці 16 — у перші роки 17 ст. перебував в освітній подорожі європ. країнами, під час якої відвідав університетські осередки «*Священної Римської імперії германської нації*», Нідерландів, *Франції* та *Італії*. Після повернення на батьківщину (1603) отримав королів. привілей на сенаторський уряд волин. каштеляна (1605), у 1607 обійняв житомир. староство (яке до того перебувало у триманні батька) й одружився з дочкою краківського каштеляна кн. Я.*Острозького* Єфросинією (п. 1628). З цього часу належав до кола політ. прибічників тестя, представляв його інтереси на сеймиках і сеймах. У 1613 став брацлавським, а за рік до смерті київ. воєводою.

Основні земельні володіння князя розташовувалися у межах *Волинського воєводства* (Турійська, Старозаславська і Білогородська волості); окрім них посідав маєтності у *Брацлавському воєводстві* і *Великому князівстві Литовському*.

Вихований у дитинстві у протестантській традиції, З. ще в юному віці став католиком. Був членом церк. братств св. Франциска, св. Домініка і св. Терези, донатором Сокальського і Заславського бернардинських і Ляховецького домініканського монастирів, фінансово підтримував Львів. єзуїтський колегіум. Активний прихильник поширення церковної унії.

Автор друкованого послання М.*Смотрицькому*, в якому вказував на помилки віровчення схизматиків (православних). Пізніше виклопотав для нього ж архімандрію у Дерманському монастирі (настоятелем обителі Смотрицький був у 1627—33) у володіннях *Острозької ординації*.

Був представником короля на Львів. церк. соборі (жовтень—листопад 1629), під час якого обговорювалися шляхи порозуміння між прихильниками і противниками унії. Попри поганий стан здоров'я З. приїхав на собор і виголосив промову перед церковними ієрархами, що зібралися у кафедральному храмі св. Юра (див. *Юра святого собор у Львові*).

П. у м. Львів і похований за заповітом у родовій усипальниці в Заславському фарному костелі. До жалобних урочистостей, що пройшли у 1630, було підготовлено кілька погребових казань, зокрема, «Panselene seu virtutis et generis pleno fulgore» студентів *Острозького єзуїтського колегіуму* (Львів, 1630) і «Katafałk» Каспера Твардовського (Львів, 1630).

У шлюбі з Є.Острозькою кн. Олександр мав щонайменше дев'ятьох дітей: Францішка (1607—21), Кароля-Володимира (1614—18), Владислава-Домініка (Домініка-Хризостома) (1616—56), Яна-Василя (н. і п. 1617), Костянтина-Олександра (1620—42), Ісидора-Яна-Антонія (1622—49), Анну-Зузанну (п. 1625), Констанцію (1605—30), дружину маркграфа Ф.Гонзаги-Мишковського, і ще одну доньку, яка померла одразу після народження у 1618. Я.Острозький, не маючи нащадків чол. статі, незадовго до смерті (1620) утворив зі своїх володінь *Острозьку ординацію* (1618) і визнав її спадкоємцем старшого онука, народженого у шлюбі Є. та О. Заславських. Першими острозькими ординатами стали кн. Францишек (1620—21), а після його смерті кн. Владислав-Домінік (1621—56) Олександровичі.

З. присвятили твори Адам з Опатова («Quaestio de natura materiae primae», Краків, 1621), полоцький архієпископ М.Смотрицький («Apołogia Peregrinatiey do Kraiow Wschodnych», Львів, 1628 і «Paraenesis, abo Napomnienie», Краків, 1629), київ. митрополит Й.Велямін-Рутський («Wzywanie do iedności katholickiey Narodu Ruskiego», Краків, 1629) та ін. церковні та світські автори.

Літ.: *Niesiecki K.* Herbarz polski, wydany przez Jana Nep. Bobrowicza, т. 10. Lipsk, 1845; Encyklopedia Powszechna, t. 28. Warszawa, 1868; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Estreicher K.* Bibliografia polska, cz. 3, t. 12, 13, 15, 17, 20. Kraków, 1910—1936; Urzędnicy województw kijowskiego i czerniechowskiego XV—XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 2002; *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. К., 2002; Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 2007; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 2008.

І.А. Тесленко.

ЗАСЛА́ВСЬКИЙ Януш (1560—06/15.08.1629) — князь з роду *Заславських*, укр. магнат, сенатор *Речі Посполитої*.

Н. у сім'ї кн. Я.Кузьмича (п. 1562) і М.Чапличівни-Шпановської (п. 1561). Рано втратив батьків, разом із братом Михайлом і сестрою Софією виховувався у Заблудові при дворі литов. гетьмана Г.Ходкевича (п. 1572) і його синів великого литов. підстолія Андрія (п. 1575) і гродненського та могилівського старости Олександра (п. 1578). На *Волинь* повернувся після досягнення повноліття (1575). У 1577 взяв шлюб із О.Сангушківною — донькою польного литов. гетьмана кн. Романа, яка перебувала під опікою київ. воєводи кн. *Василя-Костянтина Острозького*. У 1591, отримавши королів. привілей на уряд підляського воєводи (*Підляське воєводство*), З. став першим представником роду, який посів місце у сенаті Речі Посполитої. З 1604 волин. воєвода (*Волинське воєводство*), староста житомир. (1598—1607) і переяслав. (1620—29).

З. був власником маєткових комплексів на укр. землях Польс. Корони (див. *Корона Польська*) і білорус. *Великого князівства Литовського*. Ядро латифундій було на Волині, де князю належали волості з центрами у Заславі (*Ізяслав*), Білогородці (Ізяславського р-ну Хмельн. обл.), Милятині (Острозького р-ну Рівнен. обл.), Локачах (нині райцентр Волин. обл.), Несухоїжі (нині с. Тойкут Ковельського р-ну Волин. обл.), Поворську (Ковельського р-ну Волин. обл.), Звинячій (Горохівського р-ну Волин. обл.), *Турійську* (райцентр Волин. обл.) та ін.

Немовлям був охрещений за правосл. обрядом, але у дорослому віці перейшов у кальвінізм (чи лютеранство). Наприкінці 16 ст. став католиком. У Заславі, столичному місті своїх володінь, фундував фарний костел св. Іоанна Хрестителя (1599) і бернардинський монастир (1604).

Був двічі одружений. У шлюбі з О.Сангушківною (п. 1602) мав трьох синів і двох доньок: Олександр (*Заславський Олек-*

сандр) (бл. 1578—1629) — київ. воєвода, Костянтин (п. 1614), Юрій (1592—1636) — володимирський староста, Гальшка (п. 1618) — дружина вишенського старости Яна-Щенсного Гербурта (див. *Гербурт Ян Щасний*), а потім завихоського каштеляна М.Пшерембського, Софія (п. після 1636) — дружина познанського каштеляна Я.Остророга. У 1611 одружився з вдовою радомського каштеляна і ковельського старости А.Фірлея М.Лещинською (п. 1642), але в шлюбі з нею дітей не мав.

П. у м. Заслав, між 6 і 15 серпня 1629. Похований у місц. бернардинському монастирі (згодом тіло перенесли до фарного костелу св. Іоанна Хрестителя).

Літ.: *Niesiecki K.* Herbarz polski, wydany przez Jana Nep. Bobrowicza, t. 10. Lipsk, 1845; Encyklopedia Powszechna, t. 28. Warszawa, 1868; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; Urzędnicy podlascy XIV—XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1994; *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. К., 2002; Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 2007; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 2008; *Собчук В.Д.* Спори князів Острозьких і Жаславських за маєтки. «Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки», 2008, вип. 13; *Тесленко І.* Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині. «Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів», 2009, т. 19, кн. 1.

І.А. Тесленко.

«ЗАСТІЙ» — термін на означення тривалого періоду в історії СРСР.

Змістовно поняття чітко корелюється з осн. значенням слова «застій» — відсутність руху, затримка у розвитку, нерухомість. Вперше використаний М.*Горбачовим* у лютому 1986 на 27-му з'їзді КПРС. Характеризуючи підсумки соціально-екон. і суспільно-політ. розвитку СРСР за попередні два десятиліття, М.Горбачов зауважив, що проблеми у розвитку країни нагромаджувалися швидше, ніж розв'язувалися, і в житті сусп-ва почали проступати «застійні явища». Підхоплений журналістами термін «З.» позначив собою гол. особливість великого істор. періоду. Початок З. пов'язують із призначенням Л.*Брежнєва* першим (ген. з 1966) секретарем ЦК на пленумі ЦК (жовтень 1964), а його завершення — з обранням генсеком М.Горбачова на пленумі ЦК КПРС у квітні 1985. Горбачов прийшов до влади з настановою про прискорення темпів соціально-екон. розвитку, що зазнала краху, після чого січневий (1987) пленум ЦК КПРС відкрив шлях до повномасштабних реформ в усіх сферах сусп. життя, здійснюваних звичними для рос. історії засобами «революції згори».

В офіц. пропаганді часів Л.Брежнєва істор. період, в якому перебував Радянський Союз, характеризувався як «*розвинутий соціалізм*». Таке поняття співрайтери генсека вклали в його промову, виголошену в листопаді 1967 з нагоди 50-річного ювілею більшовицької революції. Під «розвинутим соціалізмом» розумілася смуга розвитку тривалістю в кілька десятиліть між повним комунізмом із розподілом матеріальних і культ. благ за потребами і вже побудованим соціалізмом з розподілом за працею. «Розвинутий соціалізм» став своєрідною третьою фазою комунізму, запровадження якої в теорію комуніст. буд-ва пояснювалося необхідністю рятувати її від ухваленої у жовтні 1961 22-м з'їздом КПРС партійної програми. За наполяганням М.*Хрущова* в програму було вписане зобов'язання створити за два десятиліття матеріально-тех. базу комунізму і забезпечити громадян після 1981 розподілом усіх благ за потребами. «Третя фаза комунізму» з розподілом «за працею» рятувала як комуніст. ідею, так і реноме вождів КПРС в очах сусп-ва.

С.В. Кульчицький.

ЗБРО́ЙНА АГРЕ́СІЯ РОСІ́ЙСЬКОЇ ФЕДЕРА́ЦІЇ ПРО́ТИ УКРАЇНИ, ПРОДОВЖЕННЯ, 2019—2022 — у цей період режим В.Путіна підготував і почав здійснювати з 24 лютого 2022 широкомасштабне вторгнення, спрямоване на знищення укр. державності та укр. народу.

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ У 2019 — НА ПОЧАТКУ 2022

На поч. 2019 укр.-рос. відносини були вкрай напруженими. Воєн. стан, оголошений в Україні через листопадову *Керченську кризу 2018*, скасували 27 грудня 2018, проте це було зумовлено необхідністю проведення президентських виборів, а не поліпшенням безпекової ситуації. Росія робила ставку на внутрішньополіт. зміни в Україні та сподівалася нав'язати свої умови новому укр. Президенту. У такій ситуації, щоб унеможливити зміну стратегічного курсу д-ви на набуття повноправного членства в *Європейському Союзі* (ЄС) і *Північноатлантичному альянсі* (НАТО), Президент П.*Порошенко* ініціював внесення відповідних змін до *Конституції України 1996* (у ст. 85, 102, 116). 7 лютого 2019 *Верховна Рада України* 334 голосами ухвалила необхідні законопроєкти, 19 лютого їх підписав П.Порошенко, 21 лютого вони набули чинності.

В.*Зеленський*, який переміг на *виборах Президента України 2019*, протягом передвиборчої кампанії наполягав, що його команда спроможна забезпечити політ.-дипломатичне врегулювання укр.-рос. збройного конфлікту, зокрема на *Донбасі*. На консолідацію влади в Україні та риторику нового укр. Президента і його команди Росія відреагувала певними поступками. У вересні 2019 було проведено обмін заручниками — повернуто укр. моряків, захоплених у рос. полон у листопаді 2018 під час інциденту в Керченській протоці. Водночас для продовження переговорного процесу Кремль висунув вимогу, щоб Україна письмово погодилася на «формулу Штайнмаєра»; Київ дав на це принципову згоду. 19 вересня активісти провели біля Офісу Президента України (далі — ОПУ) (див. *Адміністрації Президента України будівля*) акцію «Нормандська змова — державна зрада», на якій засудили плани погодити «формулу Штайнмаєра» і вимагали від В.Зеленського не закріплювати в Конституції особливий статус окупованої Росією частини Донбасу. І все ж 1 жовтня Л.*Кучма* надіслав на адресу представника ОБСЄ у переговорній групі М.*Сайдіка* лист, у якому зазначалося, що Україна приймає «формулу Штайнмаєра». Країною прокотилися акції протестів. Перша відбулася вже 2 жовтня, тоді ж було оголошено про офіц. створення *Руху опору капітуляції*, який 10 жовтня організував 10-тис. акцію протесту в *Києві*. Парламентські фракції *«Європейська солідарність»*, *«Батьківщина»* і *«Голос»* розкритикували дії президента, тоді як *«Опозиційна платформа — за*

життя» (ОПЗЖ) підтримала. Схвальні оцінки пролунали з Москви та від ЄС.

Крім погодження на «формулу Штайнмаєра», Київ пішов на ін. поступки, зокрема дав згоду на розведення сил на деяких ділянках фронту. Попри це, Кремль затягував з проведенням зустрічі «Нормандської четвірки» (див. *«Нормандський формат»*), сподіваючись на дестабілізацію політ. ситуації в Україні. Саміт відбувся у Парижі 9 грудня 2019 (від попереднього засідання минуло більш як 3 роки). Пізніше В.Зеленський повідомив: він заявив усім учасникам саміту, що «Мінськ-2» (див. *Мінські угоди 2015*) не може бути реалізовано. Проривних домовленостей досягнуто не було, лише було окреслено найближчі цілі (активізація обміну полоненими, збільшення кількості ділянок розведення сил та контрольно-пропускних пунктів тощо). Домовилися також, що наступна зустріч у «нормандському форматі» мала відбутися за 4 місяці. На розвиток домовленостей наприкінці грудня було проведено обмін полоненими: до України повернулося 76, в *«Окремі райони Донецької і Луганської областей»* (ОРДЛО) передано 123 особи. Під час саміту обговорили й укр.-рос. газові відносини: на 5-річний період було визначено тарифи та обсяги транзиту рос. газу укр. територією. Разом з тим письмово було зафіксовано зобов'язання Росії продовжувати транзит газу через Україну протягом не менш як 15 років.

Кадрові пертурбації в укр. владі (зміна очільників ОПУ і *Кабінету Міністрів України*) і пандемія коронавірусної хвороби Covid-19 дещо уповільнили переговорний процес. Він активізувався у березні 2020. У січні 2020 Кремль змінив гол. переговірника з Україною — замість В.*Суркова* ним став заст. голови Адміністрації президента РФ Д.Козак. З укр. боку переговори продовжував вести А.Єрмак, вже у статусі кер. ОПУ. Спочатку результати перемовин давали привід для стриманого оптимізму (влітку домовилися про сталий режим припинення вогню на Донбасі з 27 липня), але протягом 2-ї пол. 2020 домовитися з Росією про врегулювання конфлікту так і не вдалося. У міру того, як переговорний процес заходив у глухий кут, стали змінюватися й зовнішньополіт. орієнтири команди В.Зеленського. Знаковою подією стало рішення Північноатлантичної ради НАТО (12 червня 2020) про надання Україні статусу партнера Альянсу з розширеними можливостями.

Зі свого боку Кремль спробував зробити ставку на послаблення внутрішньополіт. позицій В.Зеленського, чим мали скористатися пророс. сили всередині України. У таких умовах команда В.Зеленського вдалася до рішучих кроків: у лютому 2021 Рада нац. безпеки і оборони України (РНБОУ) запровадила санкції проти нар. депутатів (ОПЗЖ) В.*Медведчука* і Т.Козака, а також проти підконтрольних їм телеканалів. Крім того, було націоналізовано нафтопродуктопровід «Прикарпатзахідтранс»; раніше він належав рос. «Транснафті», 2014 був націоналізований, але після суд. рішення про скасування націоналізації «Транснафта» швидко перепродала актив щойно створеній швейцарській компанії, за якою, на думку укр. слідчих, стояв В.Медведчук. У квітні 2021 В.Медведчуку і Т.Козаку було висунуто звинувачення у держ. зраді (фінансування терористичних орг-цій «ДНР» та «ЛНР» за рахунок торгівлі вугіллям); першого відправили під домашній арешт, другий же переховувався за кордоном. До того ж правоохоронці намагалися прив'язати до протиправної діяльності вказаних пророс. політиків П.Порошенка.

У відповідь на заходи Києва проти пророс. політиків Кремль вдався до силового тиску. 31 березня 2021 РФ офіційно вийшла з режиму припинення вогню. Поряд з цим на кордоні з Україною, у т. ч. у Білорусі та в окупованому Криму, під виглядом військ. навчань було сформовано ударні угруповання ЗС РФ. Те, що Росія може вдатися до широкомасштабного вторгнення в Україну, викликало велике занепокоєння світ. співт-ва. Зокрема, 13 квітня президент США Дж.*Байден* вперше після перемоги на виборах 2020 зателефонував В.*Путіну* і закликав його зменшити напругу на укр.-рос. кордоні, а також запропонував зустрітися. В.Зеленський також зробив публічну пропозицію В.Путіну про зустріч. У наступні тижні напруга на кордоні зменшилася, і частина рос. військ повернулася у місця постійної дислокації. При цьому осн. озброєння, військ. техніка та матеріально-тех. засоби залишилися у польових таборах під охороною. З ін. боку, США відклали питання надання військ. допомоги Україні на 60 млн дол., яка мала включати протитанк. ракетні комплекси (ПТРК) «Javelin».

16 червня у Швейцарії відбувся саміт Дж.Байдена і В.Путіна, на якому питання рос.-укр. відносин посіло одне з центр. місць. Хоча сторони заявляли про конструктивний характер переговорів і продовження діалогу про стратегічну стабільність, реальних зрушень у рос. позиції не відбулося. В.Путін у липні оприлюднив статтю рос. і укр. мовами «Про історичну єдність росіян та українців», у якій проголосив існування «єдиного народу» і наполягав, що справжня суверенність України можлива лише у партнерстві з Росією. Президент РФ піддав критиці ініційований В.Зеленським і прийнятий 1 липня 2021 ВР України Закон «Про корінні народи», до яких не було віднесено рос. етнічну меншину. За твердженням В.Путіна, Зх. намагався створити з України проєкт «Анти-Росія». Вже у липні 2021 міністр оборони РФ С.Шойгу наказав включити статтю В.Путіна до обов'язкових тем для занять із військ.-політ. підготовки військовослужбовців.

Зі свого боку Україна демонструвала, що не піддасться на рос. тиск. У відповідь на ідеологему про «єдиний народ» і спробу ідеологічної узурпації В.Путіним історії *Київської Русі* В.Зеленський започаткував свято День укр. державності, яке було прив'язано до умовної дати *Хрещення Русі 987—989*. Крім того, Президент оголосив, що Україна готова розпочати процес вступу в НАТО. 9 серпня укр. уряд зареєстрував у парламенті законопроєкт «Про засади державної політики перехідного періоду», в якому пропонувалося закріпити на рівні закону визначення РФ як д-ви-агресора та д-ви-окупанта. Законопроєкт також передбачав визначення базових засад деокупації та реінтеграції, уніфікування підходів як щодо ОРДЛО, так і щодо *Автономної Республіки Крим* та *Севастополя*. Україна також намагалася консолідувати міжнар. зусилля щодо повернення окупованого Криму. 23 серпня у Києві було проведено установчий саміт «Кримської платформи», в якому взяли участь майже 50 д-в та орг-цій. У вересні відбувся ві-

зит В.Зеленського у Вашингтон для переговорів з Дж.Байденом. Розмова була напруженою і хоча США підтвердили екон. і військ.-тех. допомогу (включно з раніше відкладеною поставкою ПТРК «Javelin»), втім проривних рішень, як того бажало укр. кер-во, досягнуто не було. Зокрема, сторони не просунулися у питаннях членства в НАТО, приєднання США до переговорів «нормандського формату», зупинки рос.-нім. проєкту з буд-ва газопроводу «Північний потік-2» та ін.

Восени 2021 розпочався новий виток ескалації: Росія знову стала стрімко нарощувати військ. угруповання навколо України під прикриттям військ. навчань «Захід-2021», які проводилися на території РФ і Білорусі. У них узяли участь до 200 тис. військовослужбовців, бл. 80 літаків і вертольотів, до 760 одиниць бойової техніки, в т. ч. 290 танків, 240 гармат, реактивних систем залпового вогню і мінометів, а також до 15 кораблів. На цьому тлі В.Путін, виступаючи на розширеній колегії МЗС РФ, звинуватив укр. кер-во у курсі на демонтаж «мінських домовленостей» за підтримки Франції та Німеччини; понад те, Кремль висунув претензії до усього «колективного Заходу». В.Путін закликав провести саміт держав — членів Ради Безпеки *Організації Об'єднаних Націй* для обговорення нового міжнар. порядку. Крім того, він озвучив вимогу до Зх. надати Росії гарантії безпеки. Зх. країни, зі свого боку, намагалися прояснити, у чому суть претензій, які транслював Кремль, та знизити рівень ескалації. Наприкінці листопада 2021 з В.Путіним провели телефонні переговори глава Європ. ради Ш.Мішель (після того він зателефонував В.Зеленському) і прем'єр-міністр Італії М.Драгі. 7 грудня відбулися відеопереговори Дж.Байдена і В.Путіна, при цьому до і після розмови амер. президент проводив консультації з лідерами Німеччини, Франції, Італії та Великої Британії. В серед. грудня РФ передала США проєкт угоди щодо гарантій безпеки між двома д-вами та проєкт угоди щодо заходів із забезпечення безпеки РФ та НАТО. У цих документах Кремль вимагав повернутися до арх-ри європ. безпеки станом на 1997, тобто до хвиль розширення НАТО на сх. Особливий акцент було зроблено на неприєднанні до НАТО д-в, які раніше входили в СРСР, крім тих, що вже увійшли до Альянсу.

Після комунікацій з В.Путіним з боку США стали лунати попередження, що Кремль готує широкомасштабне вторгнення в Україну. На це Київ відповідав, що рос. збройна агресія проти України — не нова загроза, а реалія з 20 лютого 2014. Крім того, він висловлював невдоволення, що заяви про ймовірне вторгнення сіють паніку серед населення та ускладнюють зовнішньоекон. діяльність укр. бізнесу (пізніше очільники д-ви будуть пояснювати, що це була хитрість, щоб ввести в оману д-ву-агресора). Попри публічну риторику, чинна влада активізувала увагу до безпекового сектору та протидії РФ. 15 жовтня 2021 РНБОУ затвердила план оборони України. Київ просив зх. партнерів збільшити військ. допомогу. Так, у серед. грудні стало відомо, що Україна запросила у США зенітно-ракетні комплекси «Patriot», але ті відмовили через побоювання спровокувати Росію. У держ. бюджеті на 2022 видатки на нац. оборону зросли порівняно з попереднім роком на 19 млрд грн. 29 грудня 2021 укр. уряд затвердив низку нормативно-правових актів щодо діяльності добровольчих формувань територіальних громад при відбитті зовн. агресії. 30 грудня відбулося засідання РНБОУ, на якому серед ін. розглядали питання стану ЗСУ і санкції, введені проти фізичних та юрид. осіб, причетних до буд-ва залізничної частини транспортного переходу через Керченську протоку, винесення неправочинних суд. рішень про відчуження майна Крим. єпархії Правосл. церкви України (ПЦУ) (див. *Українська православна церква*), а також проти посадових осіб окупаційної адміністрації в Криму. З 1 січня 2022 набув чинності Закон «Про основи національного опору», який передбачав створення Сил територіальної оборони (ТрО) ЗСУ. Їх першим командувачем було призначено Ю.Галушкіна. Далі було запущено процес формування штатної структури (бригад) цього роду військ. Було також затверджено доктрину застосування Сил ТрО. З січня 2022 зх. партнери нарешті стали нарощувати поставки летального (щоправда, лише оборонного) озброєння в Україну (включно з переносними зенітно-ракетними комплексами (ПЗРК) «Stinger» і ПТРК NLAW та «Javelin»). Одну з перших таких поставок здійснила Велика Британія. За даними британської сторони, до України прибули бл. 2 тис. ПТРК і 30 військ. інструкторів, які навчали укр. вояків користуватися цією зброєю. Наприкінці січня ВР України ухвалила законопроєкт, який дозволив ТрО використовувати ПТРК і ПЗРК. Сигналом того, що світ. спільнота була занепокоєна ризиком переростання рос. вторгнення в Україну у глобальну війну, стала заява від 3 січня 2022 лідерів 5 ядерних д-в — США, Китаю, Великої Британії, Франції та РФ — про недопущення ядерної війни. Того ж дня відбулася 1,5-годинна телефонна розмова В.Зеленського і Дж.Байдена, під час якої амер. сторона пообіцяла продовжити підтримку, а також запевнила, що не буде жодних домовленостей з РФ про Україну без України.

На поч. 2022 зх. д-ви здійснили ще одну спробу запобігти рос. широкомасштабній агресії політ.-дипломатичним способом. 30 грудня Дж.Байден у розмові запропонував В.Путіну провести 3 раунди переговорів: між США та РФ у Женеві, у форматі Ради Росія — НАТО у Брюсселі та в рамках ОБСЄ у Відні. Відповідні консультації між США, НАТО, ОБСЄ та РФ було проведено до серед. січня 2022. Після 8-годинної зустрічі, яка відбулася 10 січня на території амер. дипломатичної місії в Женеві, компромісу досягти не вдалося. Безрезультатно закінчилася і зустріч у форматі Росія — НАТО 12 січня. Ген. секретар НАТО Є.Столтенберг заявив, що д-ви Альянсу відкинули домагання Росії щодо нерозширення НАТО та виведення іноз. військ і військ. інфраструктури блоку з території д-в, що приєдналися до Альянсу після 1997. Не дали результату й консультації у форматі Постійної ради ОБСЄ 13 січня. Натомість Москва зажадала письмових відповідей від США та НАТО на свої ультиматуми.

Україна вела тісний діалог із зх. партнерами. Одночасно з переговорами у Женеві відбулася зустріч Комісії Україна — НАТО, на якій укр. делегацію очолювала віцепрем'єр із європ. та євроатлантичної інтеграції О.Стефанишина. Того ж дня В.Зеленський провів зустріч із зовнішньополіт. радниками лі-

дерів Франції та Німеччини, які після переговорів у Москві прибули до Києва.

У серед. січня Київ таємно відвідав дир. ЦРУ У.Бернс, який зустрівся з керівниками укр. військ. розвідки, а також із В.Зеленським. За пізнішими (квітень 2022) твердженням зх. ЗМІ, очільник амер. розвідки поділився деталями рос. планів вторгнення, зокрема такими, як напад з білорус. території та висадка десанту в аеропорту «Гостомель» з подальшим наступом на столицю. 13 січня головнокомандувач ЗСУ В.*Залужний* взяв участь у засіданні Військ. к-ту НАТО на рівні головнокоманд. (нач. генштабів), де обговорили безпекову ситуацію навколо України. 14 лютого В.Зеленський запропонував провести тристоронній саміт із Дж.Байденом і В.Путіним для деескалації воєн. напруги. За словами А.Єрмака, США висловили підтримку Україні, проте не погодилися долучатися як повноцінний учасник переговорів у «мінському» і «нормандському» форматах Київ мав і далі комунікувати з росіянами у двосторонньому форматі.

Незважаючи на збільшення ймовірності рос. вторгнення, в Україні тривала гостра внутрішньополіт. боротьба. 17 грудня 2021 слідчі Держ. бюро розслідувань (ДБР) спробували вручити повістку про виклик на допит П.Порошенку, а 20 грудня надіслали йому поштою підозру «в держзраді та сприянні постачання вугілля з ОРДЛО». 6 січня 2022 Печерський районний суд Києва ухвалив рішення про арешт майна П.Порошенка. Лідер «Європейської солідарності» тоді був за кордоном. Повернення П.Порошенка 17 січня в Україну могло спричинити внутрішньополіт. кризу, однак після того, як суд відмовився узяти П.Порошенка під домашній арешт, напруга дещо знизилася.

19 січня Київ відвідав держ. секретар США Е.Блінкен, який перед тим провів чергову телефонну розмову з міністром закордонних справ РФ С.Лавровим. Саме цього дня Москва почала нову хвилю ескалації: депутати від фракції комуністів внесли до Держдуми проєкт звернення до В.Путіна з проханням визнати «незалежність» «ЛНР» і «ДНР». Під час свого візиту в Україну Е.Блінкен повідомив, що В.Путін може віддати наказ про напад у найкоротші терміни. Проте у вечірньому зверненні після переговорів з Е.Блінкеном укр. президент закликав населення не панікувати і критично оцінювати інформацію про можливе вторгнення. Втім риторика В.Зеленського у зх. ЗМІ була іншою: в одному з інтерв'ю він допустив повномасштабну війну з Росією і навіть згадав рос. плани окупувати Харків. Згодом він дезавуював це твердження. Після переговорів у Києві Е.Блінкен провів зустріч у Берліні з міністром закордонних справ Німеччини А.Бербок, а також у форматі Трансатлантичного чотирикутника (США, Британія, Франція та Німеччина). 21 січня у Женеві Е.Блінкен поспілкувався з С.Лавровим, який знову вдався до погроз, заявивши про «найсерйозніші наслідки», якщо США позитивно не відреагують на рос. проєкти угод щодо гарантій безпеки.

23 січня Дж.Байден провів зі своєю командою з нац. безпеки нараду щодо рос. агресії проти України. У ніч проти 24 січня стало відомо, що США ухвалили рішення в обов'язковому порядку евакуювати сім'ї дипломатів і на добровільній основі — частину дипломатів. Слідом за цим подібні кроки зробили Велика Британія, Канада, Австралія та Німеччина. Це посилило панічні настрої в Україні: знизився курс *гривні*, укр. цінні папери на світ. майданчиках різко впали в ціні.

24 січня відбулося засідання РНБОУ, на якому було заслухано доповіді про ситуацію в екон., енергетичній, мед. галузях, а також у сфері безпеки та кіберзахисту країни. Після цього очільники д-ви зробили низку заспокійливих для сусп-ва заяв. Того ж дня 282 голосами ВР України ухвалила «Звернення до ООН, Європейського Парламенту, урядів і парламентів іноземних держав та парламентських асамблей міжнародних організацій стосовно неприйнятності військового шантажу відносно України з боку РФ, який вона здійснює з метою недопущення реалізації європейських та євроатлантичних прагнень України». 24 січня КМ України на позачерговому засіданні ухвалив рішення відкликати законопроєкт «Про основи державної політики перехідного періоду». Формальною причиною цього було вказано необхідність доопрацювання для виконання рекомендацій Венеціанської комісії. Однак цей крок було проінтерпретовано як виконання умов Росії для проведення зустрічі політ. радників у «нормандському форматі». Ця зустріч відбулася 26 січня у Парижі. Переговори тривали бл. 8 год. За їхніми підсумками було випущено спільне комюніке. А.Єрмак тоді заявив про «реанімацію» «нормандського формату» і повідомив, що гол. питанням під час дискусій стало дотримання режиму припинення вогню на Донбасі згідно з домовленостями липня 2020. За його словами, хоча між сторонами було багато протиріч у трактуванні Мінських угод, вони погодилися домовлятися далі. У свою чергу, Д.Козак заявив, що Україні слід вести прямий діалог із представниками рос. незаконних формувань на Донбасі. Сторони домовилися зустрітися за два тижні в Берліні — вочевидь, Київ до того часу мав визначитися, чи приставати на рос. вимогу.

У день проведення зустрічі політ. радників у «нормандському форматі» США передали РФ свою відповідь на рос. проєкти безпекових угод, у якій було відкинуто претензії на перегляд фундаментальних засад європ. безпеки, включно з політикою «відкритих дверей» НАТО для України та ін. пострад. країн. Водночас Вашингтон демонстрував готовність до діалогу з Москвою, щоб зняти її безпекові побоювання. У свою чергу, міністр закордонних справ України Д.Кулеба 26 січня заявив, що Україна не має заперечень з приводу переданих пропозицій і що укр. «позицію враховано». 27 січня відбулася тривала телефонна розмова Дж.Байдена і В.Зеленського. На відміну від протокольних повідомлень сторін, ЗМІ розповіли, що розмова була напруженою: на твердження Дж.Байдена, що Москва вже ухвалила рішення про вторгнення, В.Зеленський відповідав, що ця загроза потужна, але не однозначна. 28 січня відбулися телефонні переговори В.Путіна і президента Франції Е.*Макрона*, під час яких рос. президент розкритикував письмові відповіді США і НАТО на рос. безпекові вимоги, а також наполягав на «прямому діалозі» Києва з «Донецьком» та «Луганськом» і на правовому оформленні «особливого статусу Донбасу». Після цього відбулася телефонна розмова Е.Макрона з В.Зеленським.

1 лютого до Києва з робочими візитами прибули прем'єр-міністр Великої Британії Б.Джонсон та прем'єр-міністр Польщі М.Моравецький. Гол. підсумком цих візитів стало оголошення про створення 3-стороннього союзу, спрямованого на посилення регіональної безпеки (це було зроблено 17 лютого). Д.Кулеба розповів, що цю ідею союзу Україна розглядає в рамках стратегії малих альянсів. Показово, що 1 лютого у Москві з візитом перебував прем'єр-міністр Угорщини В.Орбан. Цю зустріч В.Путін використав, щоб вчергове розкритикувати позиції України та «колективного Заходу». Того ж дня Росія дала письмову відповідь на пропозицію США щодо деескалації кризи в Україні. Щоб пояснити рос. вимоги, В.Путін подзвонив М.Драгі.

1 лютого В.Зеленський підписав указ про першочергові заходи щодо зміцнення обороноздатності д-ви. Документ передбачав підвищення заробітної плати військовим, збільшення чисельності ЗСУ на 100 тис. осіб та створення нових 20 бригад. Уряду було доручено підготувати законопроєкт щодо впровадження інтенсивної системи військ. підготовки як можливої альтернативної форми проходження строкової служби та припинення призову громадян України на строкову військ. службу з 1 січня 2024.

2 лютого Київ відвідав прем'єр-міністр Нідерландів М.Рютте; його переговори з В.Зеленським були присвячені військ. допомозі Україні та антирос. санкціям на випадок ескалації. Спробу виступити посередником у врегулюванні рос.-укр. конфлікту здійснив президент Туреччини Р.Ердоган, який за підсумками переговорів з В.Зеленським 3 лютого в Києві заявив, що той погодився на зустріч з В.Путіним на турец. території. 4 лютого посередником між Києвом і Москвою виступив Е.Макрон, який провів телефонні переговори з В.Зеленським і В.Путіним. Проте Кремль від поч. лютого продовжив курс на ескалацію: військ. підрозділи дедалі активніше стягувалися до укр. кордону. Одночасно було розгорнуто пропагандистську кампанію: стверджувалося, що Україна нібито найближчим часом планувала вдатися до силового повернення контролю над ОРДЛО. 4 лютого В.Путін відвідав Пекін для переговорів з лідером Китаю Сі Цзіньпіном. Формальним приводом для поїздки стало відкриття зимових Олімпійських ігор. За підсумками візиту було ухвалено спільну заяву, в якій, зокрема, йшлося про посилення двосторонньої стратегічної взаємодії. 7 лютого Е.Макрон відвідав *Москву* і провів з В.Путіним переговори, які тривали 6 год. Рос. президент вчергове виклав свою істор. візію та претензії до «колективного Заходу», а спроби франц. лідера повернути його до конструктиву були марними. Їхня спільна підсумкова пресконференція показала, що Кремль був налаштований агресивно і йти на поступки не збирався. В.Путін грубо повторив ультиматум Україні: надати особливий статус ОРДЛО і залишити там при владі окупаційну адміністрацію. Після Москви Е.Макрон вирушив до Києва, щоб зустрітися з В.Зеленським, і той підтвердив, що Україна готова виконувати «Мінські угоди». Після Києва Е.Макрон відвідав Берлін, де разом з президентом Польщі А.Дудою і канцлером Німеччини О.Шольцом (формат «Веймарський трикутник») обговорив ситуацію навколо України. Після переговорів вони наголосили на необхідності домогтися мирного врегулювання через переговори.

10 лютого у Берліні відбулися переговори політ. радників «Нормандської четвірки». За підсумками 9-годинних дискусій не було ухвалено жодного документа. Переговори були складними: ключовим спірним питанням був прямий діалог між Україною та представниками ОРДЛО, на чому наполягала Росія. Якраз 10 лютого розпочалися рос.-білорус. військ. навчання, які мали тривати до 20 лютого. Синхронно з рос.-білорус. навчаннями Україна оголосила проведення у різних регіонах країни своїх військ. навчань «Заметіль-2022». 11 лютого у *Харкові* було проведено виїзне засідання РНБОУ, на якому в режимі «таємно» було розглянуто питання забезпечення нац. безпеки в умовах внутр. і зовн. загроз, ситуацію в Азовському і Чорному морях, доповіді розвідувальних служб, військ. формувань та прикордонної служби і звіт про надання міжнар. військ.-тех. та фінансової допомоги починаючи з 2014. Крім того, було заслухано інформацію міністра оборони, головнокоманд. ЗСУ, голови СБУ та голів обласних держ. адміністрацій про формування загонів ТрО. Президент озвучив завдання збільшити кількість членів тероборони до 2 млн осіб. Тоді ж РНБОУ ухвалила рішення запровадити санкції стосовно телеканалу «Наш», який був підконтрольний екснардепу Є.Мураєву. Наступного дня укр. президент відвідав Херсон. обл. для спостереження за навчаннями підрозділів МВС.

11 лютого Дж.Байден провів розмову з лідерами Канади, ЄС, Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Румунії, Великої Британії та НАТО, під час якої заявив, що Росія атакує Україну найближчими днями. Наступного дня спочатку Е.Макрон подзвонив В.Путіну, а згодом рос. президенту зателефонував Дж.Байден і годину переконував не вторгатися в Україну та повернутися за стіл переговорів. 12 лютого Держдеп США наказав евакуювати більшість співробітників посольства США з Києва, а за 2 дні до цього було оголошено про евакуацію самого посольства до *Львова*. Того ж дня Росія заявила про «певну оптимізацію» штатів своїх дипломатичних установ в Україні. Україною прокотилася хвиля паніки. Населення спробували заспокоїти очільники ЗСУ, МЗС, Мін-ва оборони, прем'єр-міністр, а Президент із явним роздратуванням заявив, що найкращим другом для ворогів України є паніка і що в інформпросторі надто багато обговорень повномасштабної війни з РФ.

Увечері 13 лютого Дж.Байден зателефонував В.Зеленському. Наступного дня у Києві відбулися переговори укр. Президента з О.Шольцом перед візитом останнього до Москви. 15 лютого Держ. дума РФ звернулася до В.Путіна з проханням визнати незалежність «народних республік» на території Донец. і Луган. обл. Укр. делегація у *Тристоронній контактній групі з мирного врегулювання ситуації в Донецькій і Луганській областях* (ТКГ) просила скликати позачергове засідання, яке так і не відбулося. Дж.Байден тоді виступив зі спец. зверненням, у якому зазначив, що рос. вторгнення в Україну буде «війною без причин і підстав».

16 лютого В.Зеленський відвідав Рівнен. обл. для спостереження за військ. навчаннями «Заметіль-2022», після чого вирушив у дводенну поїздку до До-

нец. обл., зокрема до *Маріуполя*. У рамках візиту за участю представників дипломатичного корпусу було проведено нараду щодо ситуації з безпекою на Донеччині і Луганщині. З 17 лютого на лінії розмежування з ОРДЛО спостерігався новий виток ескалації. Збільшилася кількість обстрілів, Росія звинуватила Україну в оргції кількох терактів, після цього в ОРДЛО було оголошено масову евакуацію населення та мобілізацію. Рос. пропаганда стверджувала, що Україна розпочала військ. операцію проти «ДНР/ЛНР». Укр. сторона це заперечувала, а рос. дії розцінювала як провокацію. 17 лютого МЗС РФ передало послу США свою відповідь на амер. пропозиції щодо деескалації ситуації, у якій було піддано критиці незгоду Зх. на рос. ультиматуми і вказувалося, що Росія буде змушена реагувати, у т. ч. заходами військ.-тех. характеру. Щодо України там було підкреслено, що жодного вторгнення не планується. 18 лютого В.Путін провів засідання Ради безпеки РФ, на якому обговорювався документ, переданий амер. стороні, та безпекові виклики Росії. Вочевидь, саме тоді й було ухвалено остаточне рішення про вторгнення. 19 лютого у Кремлі відбулася зустріч В.Путіна і білорус. лідера О.*Лукашенка* — вони відвідали ситуаційний центр зі спостереження за навчаннями ядерних сил РФ, зокрема пусками балістичних ракет. Згодом стало відомо, що вони ухвалили рішення «у зв'язку із загостренням ситуації на Донбасі» продовжити рос.-білорус. військ. навчання «Союзна рішучість-2022», які мали завершитися 20 лютого.

19 лютого В.Зеленський, виступаючи на Мюнхенській конференції з безпеки, закликав дати Україні перспективу членства в ЄС і НАТО. Він наголосив, що укр. сторона прагне дипломатичного врегулювання збройного конфлікту та виступає за повернення Криму і Донбасу у мирний спосіб. В.Зеленський повідомив, що Україна має намір вчетверте скликати консультації держав — гарантів *Будапештського меморандуму 1994* (що й було зроблено 21 лютого), зазначивши, якщо вони не дадуть необхідних результатів, Україна матиме повне право поставити під сумнів усі пакетні рішення 1994 (цю тезу Кремль і рос. пропаганда будуть інтерпретувати як анонс курсу на отримання Україною ядерної зброї). Після прильоту з Мюнхена (ввечері 19 лютого) в аеропорту *«Бориспіль»* В.Зеленський провів оперативну нараду із силовиками. Було обговорено можливі сценарії подальшого розвитку подій у контексті рос. загрози. Після цього Президент доручив збільшити обсяги матеріально-тех. забезпечення військ. Того ж вечора В.Зеленський провів телефонні переговори з Е.Макроном. Наступного дня той провів майже 2-годинні телефонні переговори з В.Путіним. За їх підсумками було домовлено провести засідання ТКГ для отримання від усіх сторін зобов'язань щодо припинення вогню на лінії зіткнення. Крім того, було констатовано необхідність поновлення роботи в рамках «нормандського формату» на основі «обмінів і пропозицій», зроблених Україною. Нарешті анонсувалося, що найближчими днями має відбутися зустріч міністрів закордонних справ Ж.-І. ле Дріана і С.Лаврова, щоб обговорити питання можливого проведення зустрічі на найвищому рівні за участі України, Росії та зх. країн для встановлення нового безпекового порядку в Європі. Після цього Е.Макрон знову переговорив з В.Зеленським, потім — з Б.Джонсоном і Дж.Байденом, а далі знову подзвонив В.Путіну. За підсумками цих комунікацій Е.Макрон заявив про можливість саміту Дж.Байдена і В.Путіна за умови, що рос. вторгнення в Україну не буде. Для підготовки зустрічі 24 лютого у Женеві мали зустрітися Е.Блінкен і С.Лавров. У ніч з 20 на 21 лютого Е.Макрон зробив ще одну спробу дипломатичного врегулювання: він у ролі посередника був на постійному телефонному зв'язку з Дж.Байденом і В.Путіним. Тоді навіть розпочалася підготовка прес-релізу з анонсом проведення саміту США — РФ. Врешті-решт В.Путін зателефонував Е.Макрону і повідомив, що визнає «ДНР/ЛНР», поскаржившись на непоступливість НАТО і на укр. плани створити ядерну зброю.

21 лютого очільники окупаційних адміністрацій «ДНР» і «ЛНР» Д.*Пушилін* і Л.*Пасічник* синхронно звернулися до В.Путіна з проханням визнати їхні «народні республіки». Це звернення було терміново винесено на засідання Ради безпеки РФ: рос. високопосадовці на телекамеру, часто збиваючись і заїкаючись, погоджувалися з В.Путіним, що прохання треба задовольнити. В.Зеленський у зв'язку з рішенням Радбезу РФ скликав засідання РНБОУ і провів термінові консультації з Е.Макроном і О.Шольцом, які удвох подзвонили В.Путіну, щоб переконати вирішити спірні питання мирним шляхом, але спроба була марною. Ввечері було оприлюднено відеозвернення В.Путіна до росіян, під час якого він підписав укази про визнання «ДНР» і «ЛНР». До того ж В.Путін повідомив, що наказав направити на сх. України рос. війська «на підтримку миру». Пізніше було оприлюднено розширене звернення, у якому В.Путін повторив раніше висловлену тезу, що нинішні кордони України визначені рад. керівниками, і погрожував укр. кер-ву, що «навчить справжньої декомунізації».

В.Зеленський провів телефонну розмову з Дж.Байденом, який перед тим знову провів засідання Ради нац. безпеки США. Відбулися також переговори укр. Президента з Б.Джонсоном і Ш.Мішелем. Після цього розпочалося термінове засідання РНБОУ, на якому було заслухано доповіді представників сектору безпеки та оборони. В ніч на 22 лютого В.Зеленський у відеозверненні назвав визнання Росією «ДНР» і «ЛНР» одностороннім виходом із «Мінських домовленостей», порушенням суверенітету і територіальної цілісності України. Також він зазначив, що Україна готова до будь-яких сценаріїв, але буде реагувати не на провокації, а на справжній наступ. Він закликав населення до спокою. Того ж дня стало відомо, що Президент оголосив призов резервістів і збори сил ТрО, а головнокоманд. ЗСУ підписав наказ про проведення додаткових навч. зборів усіх військовослужбовців.

22 лютого Держ. дума та Рада федерації РФ одностайно ратифікували договори «Про дружбу, співпрацю та взаємну допомогу» з «ДНР» та «ЛНР». Зокрема, ці угоди передбачали, що сторони зобов'язуються надавати одна одній допомогу, включно з військ., а також право буд-ва, використання і вдосконалення військ. інфраструктури і військ. баз на своїй території. Закони терміново були підписані В.Путіним. Того ж дня Рада федерації РФ одностайно дала В.Путіну згоду

на використання ЗС РФ за кордоном. На спец. пресконференції В.Путін сформулював 3 осн. вимоги до Києва: визнати анексію Криму Росією, відмовитися від перспективи членства в НАТО та «вирішити проблему Донбасу через мирні переговори і реалізацію Мінських угод». До цього він додав «демілітаризацію» України, під якою мав на увазі припинення поставок сучасного озброєння до України та позбавлення її вже наданої збройової допомоги.

З наростанням воєн.-політ. напруги ВР України ухвалила 336 голосами заяву, у якій засудила дії РФ, закликавши зх. партнерів ввести антирос. санкції і розширити допомогу Україні. В.Зеленський провів зустріч із представниками депутатських фракцій і груп, на якій було домовлено, що парламент працюватиме у форматі «оборонної коаліції». Увечері 22 лютого понад тисяча маріупольців вийшли на акцію біля міськ. драм. театру під гаслами «Маріуполь — це Україна», «Росія — країна-агресор» та ін.

22—23 лютого США, ЄС, Велика Британія, Японія, Канада у зв'язку з новою фазою агресії проти України ввели антирос. санкції, які були пов'язані переважно з фінансовим сектором. Німеччина ухвалила рішення призупинити сертифікацію газопроводу «Північний потік-2». Зі свого боку Е.Блінкен скасував зустріч із С.Лавровим у Женеві 24 лютого, пояснивши це тим, що в ній уже немає сенсу. 23 лютого В.Зеленський провів телефонні переговори з Р.Ердоганом, який висловив підтримку Україні, а далі провів телефонну розмову з В.Путіним, у якій, вочевидь, здійснив спробу відрадити рос. президента від воєн. авантюри. Зранку 23 лютого РНБОУ ухвалила рішення про введення надзвичайного стану з 00 год 24 лютого на 30 днів по всій території України. Відповідний указ Президента ввечері було затверджено на позачерговому засіданні ВР України 335 голосами. Крім того, було ухвалено низку рішень для посилення обороноздатності, зокрема збільшено асигнування на сектор оборони і безпеки на 26,5 млрд грн.

23 лютого В.Зеленський провів зустрічі у Києві з А.Дудою і президентом Литви Г.Науседою. За їх підсумками було підписано спільну заяву, у якій було зафіксовано, що польс. і литов. сторони підтримують надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС. У ній також містився заклик до ГА ООН направити міжнар. миротворчу місію до України. Після переговорів В.Зеленський заявив, що Україні потрібні безпекові гарантії, а серед країн, які їх нададуть, має бути й Росія. Ввечері 23 лютого Президент і керівники силового блоку провели зустріч із представниками великого укр. бізнесу, щоб обговорити безпекову ситуацію. Попереджень про ймовірний поч. широкомасштабного вторгнення озвучено не було. Президент натомість закликав бізнесменів найближчими днями перебувати в Україні поряд зі своїми колективами.

23 лютого персонал посольства РФ залишив Україну, на території посольства було спущено рос. прапор. МЗС України закликало укр. громадян терміново залишити територію РФ. Увечері того ж дня ватажки «ДНР» і «ЛНР» синхронно звернулися до В.Путіна з проханням «надати допомогу у відсічі агресії ЗСУ». У ніч на 24 лютого В.Зеленський виступив із відеозверненням, у якому повідомив, що вкотре ініціював пряму розмову з В.Путіним, але жодної відповіді укр. сторона не отримала. Левова частка виступу В.Зеленського прозвучала рос. мовою і була звернена до громадян Росії, містячи заклик до миру.

Російська військова колона біля російсько-українського кордону. Бєлгородська область, 26 лютого 2022.

ПРОВАЛ РОСІЙСЬКОГО БЛІЦКРИГУ (24 ЛЮТОГО — ПОЧАТОК КВІТНЯ 2022)

Початкова фаза російського широкомасштабного вторгнення (24—28 лютого 2022)

Рос. широкомасштабне вторгнення 24 лютого розпочалося бл. 3:40—4:00 з перетину лінії кордону України танк. підрозділами у Луган. обл. та із захоплення підрозділами сил спец. операцій ЗС РФ пунктів пропуску на адм. кордоні АР Крим. Рос. війська рухалися з прилеглих до України областей Росії, з території Білорусі, з ОРДЛО та Криму. Бл. 5:00 було оприлюднено відео з виступом В.Путіна з обґрунтуванням агресії, яку він назвав «спеціальною військовою операцією». Її цілями, крім «захисту» «ДНР» і «ЛНР», було названо «денацифікацію» та «демілітаризацію» України, а також покарання укр. політиків і військ., нібито причетних до «кривавих злочинів». В.Путін заявив, що Росія не допустить появи в Україні ядерної зброї. Водночас він зазначив, що до планів РФ не входить окупація укр. територій, і закликав укр. війська відмовитися від спротиву. Одночасно з виступом В.Путіна було проведено масовану ракетну атаку на військ. та інфраструктурні об'єкти по всій Україні, а також розпочалися артилер. обстріли населених пунктів України вздовж держ. кордону. Сподівання росіян відразу знищити укр. сили протиповітряної оборони (ППО) не виправдалися — їх було почасти переміщено, а бойову авіацію заздалегідь піднято у повітря.

Отримавши інформацію про вторгнення, В.Зеленський одразу зібрав воєн. кабінет і РНБОУ, де було ухвалено необхідні рішення для оборони країни. Було проведено нараду з кер-вом уряду, парламенту, кер. оборонного сектору та екон. блоку. Президент видав указ (№ 64/2022) про оголошення з 5:30 24 лютого терміном на 30 діб воєнного стану. Було зібрано позачергове засідання ВР України, яка 300 голосами погодила цей указ. Парламент ухвалив рішення працювати в режимі пленарного засідання безперервно. На цьому ж засіданні голова ВР Р.Стефанчук заборонив нар. депутатам виїжджати з Києва. Потім було проведено окреме засідання кер-ва ВР і голів фракцій і депутатських груп, на якому було домовлено діяти як єдина коаліція. Далі відбулася зустріч голів фракцій з Президентом, який закликав працювати як одна команда. 24 лютого він підписав укази про заг. мобілізацію (№ 65/2022) і про використання ЗСУ та ін. військ. формувань (№ 66/2022), які мала затвердити ВР. Але в тодішній ситуації це виявилося неможливим, тому було видано оновлені варіанти указів (№ 69/2022 і № 71/2022),

у яких необхідні заходи для відсічі агресії запроваджувалися негайно. 3 березня парламент усе ж затвердив укази № 65 і № 66. Президент також підписав укази про створення військ. адміністрацій на базі обласних держ. адміністрацій (№ 68/2022) і про рішення РНБОУ від 24 лютого «Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України» (№ 70/2022), а також про створення ставки верховного головнокоманд. (№ 72/2022). МЗС України повідомило, що за дорученням Президента почало процедуру розриву дипломатичних відносин із Росією, а також про відкликання до Києва тимчасового повіреного у справах України в РФ В.Покотила та евакуацію укр. посольства з Москви.

Після перших рос. ракетних ударів частина цивільного населення стихійно почала залишати Київ. Переважна більшість намагалася виїхати у зх. регіони країни, хтось сподівався перечекати у передмістях столиці. На шляхах утворилися багатокілометрові затори. «Укрзалізниця» організувала евакуаційні потяги. Станції метрополітену використовували як бомбосховища. У місті було запроваджено комендантську годину з 22:00 до 07:00. Водночас реалізовувався комплекс заходів з посилення обороноздатності Києва. Кияни допомагали будувати фортифікаційні споруди. У військкоматах спостерігалися великі черги з охочих вступити у військо. Швидко завершилося формування 112-ї київ. бригади ТрО: за штатної чисельності в 3 тис. до неї бажали вступити 13 тис. осіб. Батальйони ТрО отримали ПТРК NLAW. З огляду на високу ймовірність прориву росіян у місто добровольцям роздали 18 тис. одиниць стрілец. зброї.

За осн. задумом Кремля, рос. війська мали швидко просунутися до столиці і захопити урядові установи. Після відсторонення В.Зеленського мало бути проведено нелегітимне засідання ВР з призначенням спікером одного з пророс. політиків, який би став в. о. президента. Далі мав бути сформований маріонетковий уряд. Як у Києві, так і в ін. регіонах окупантам мали допомагати колаборанти, для чого попередньо було створено низку приватних охоронних підпр-в. Як видно із захоплених документів рос. підрозділів, вони, за первісним планом, з 14:00 24 лютого мали перекрити автомобільну трасу Київ — *Житомир* у р-ні с. Стоянка (Бучанського р-ну Київ. обл.), а далі продовжувати рух для оточення столиці з пд. зх. Росіяни наступали на Київ з пн. через *Чорнобильську зону відчуження*; у 2-й пол. дня 24 лютого укр. сторона повідомила про втрату контролю над ЧАЕС. У подальшому росіяни перетворили цей об'єкт на військ. базу.

Доля Києва великою мірою вирішувалася в боях за аеродром «Гостомель»: росіяни планували використати його як плацдарм для захоплення столиці. 24 лютого рос. передовий десант на транспортних вертольотах за підтримки ударних вертольотів висадився на аеродромі. Далі очікувалося прибуття осн. десанту на військ.-транспортних літаках Іл-76. Укр. вояки — бійці Нац. гвардії та Сил спец. операцій — дали бій, але після закінчення боєприпасів відступили. Під час боїв було зруйновано унікальний транспортний літак Ан-225 «Мрія». По окупантах завдавали артилер. та авіац. удари; злітно-посадкову смугу пошкодили, щоб унеможливити посадку військ.-транспортних літаків. Перед укр. кордоном рос. літаки Іл-76 розвернулися у повітрі і вирушили на білорус. аеродроми. До вечора 24 лютого укр. війська відновили контроль над «Гостомелем». Це зірвало осн. рос. задум.

Надважливим для зриву рос. планів було те, що просування агресорів з пн.-сх. та сх. напрямів уповільнювалося. Там до кінця 24 лютого рос. війська просунулися в глиб на 30—50 км, до того ж їм не вдалося захопити й утримати жодного великого міста. У перші години вторгнення росіяни вийшли на околиці *Чернігова*, але далі їм пройти не вдалося — вони були відбиті і відступили. Важливим завданням для ЗС РФ було швидке оволодіння Харковом. Ставка була на те, що начебто завдяки пророс. настроям харків'яни будуть зустрічати окупантів з квітами. 24 лютого росіянам вдалося вийти на окружну дорогу, однак того ж дня вони були вибиті укр. оборонцями і відступили до с. Циркуни (Харків. р-н Харків. обл.). На підступах до міста потужний опір чинили підрозділи ЗСУ, Нац. гвардії і ТрО. Росіянам не вдалося заволодіти адм. центром ін. прикордонної області — *Сумами*: хоча рос. танки дійшли до центру міста, після вуличних боїв окупанти були змушені відійти. Було взято в кільце *Конотоп*. Росіянам вдалося захопити *Охтирку*, але невдовзі і звідти їх було вибито.

Найбільше росіянам вдалося просунутися на пд. На серед. дня 24 лютого рос. війська змогли захопити міста *Генічеськ* і Нова Каховка (Херсон. обл.), було також захоплено Каховську ГЕС. Під вечір Президент повідомив про бої у передмістях *Херсона*. Після нерівного бою було захоплено о-в *Зміїний*, де 80 укр. вояків та цивільних осіб було взято у полон. У підсумку, на кін. дня 24 лютого росіянам не вдалося досягти значного успіху.

Ввечері головнокомандувач В.Залужний звернувся до укр. бійців із заявою, у якій, зокрема, зазначалося: «Бліцкригу у росіян не вийшло. Вмиються власною кров'ю!».

У перший день рос. вторгнення було прийнято рішення розділити КМ України на дві частини: перша, тісно пов'язана з оборонними питаннями, залишалася в столиці, а друга евакуювалася до Івано-Франк. обл. — це стосувалося 12 міністрів, така кількість забезпечувала кворум для проведення урядових засідань та ухвалення рішень. Очільником евакуйованої частини був міністр розвитку громад і територій О.Чернишов. Евакуація розпочалася 24 лютого о 14:00 двома потягами. Перші особи д-ви — Президент, голова парламенту та голова уряду — домовилися перебувати у різних місцях. Подібним чином вчинило і кер-во ВР України. Крім того, було розроблено план дій на випадок необхідності обрання нового голови парламенту.

Уряд терміново провів платежі за імпортні товари, які були

Український воїн із переносним протитанковим комплексом шведсько-британського виробництва NLAW. Весна 2022.

вкрай необхідні д-ві для забезпечення життєдіяльності ЗСУ та населення в умовах воєн. стану. У переліку першочергових указів Президента було і рішення про невідкладні заходи щодо фінансового забезпечення функціонування д-ви, зокрема НБУ було рекомендовано перерахувати до держбюджету у повному обсязі прибуток за підсумками 2021 (було перераховано 19 млрд грн). Тоді ж голова НБУ К.Шевченко повідомив, що курс гривні перестає бути плаваючим і фіксується на рівні 29,25 грн за 1 дол. Було призупинено роботу валютного ринку, крім операцій з продажу іноз. валюти. Банкам вказувалося на необхідність забезпечити роботу від-нь у безперебійному режимі, а банкомати мали підкріплюватися готівкою без обмежень. За збігом обставин саме на 24 лютого планувався та успішно пройшов експеримент з від'єднання укр. енергосистеми від енергосистем Росії та Білорусі. Зворотний перехід було заплановано на 27 лютого, але Мін-во енергетики вирішило відмовитися від повернення. 28 лютого Єврокомісія та Об'єднання європ. електромереж погодилися розпочати процес екстреного приєднання України до єдиної енергомережі ЄС.

Рос. вторгнення в Україну хоча й було очікуваним, але шокувало міжнар. спільноту. В.Зеленський закликав світ. лідерів сформувати «антипутінську коаліцію». Перші міжнар. телефонні розмови укр. президента відбулися з Дж.Байденом, О.Шольцом, Б.Джонсоном, австрійс. канцлером К.Негаммером, Р.Ердоганом, швед. прем'єр-міністром М.Андерссон, Ш.Мішелем і Е.Макроном. Останній кілька разів розмовляв із В.Зеленським, а далі на його прохання провів телефонну розмову з В.Путіним, яка тривала 30 хв. Ввечері 24 лютого відбулися телефонні розмови Р.Стефанчука зі спікером Палати представників Конгресу США Н.Пелосі та зі спікером Бундестагу Німеччини Б.Бас. Також пройшло засідання Комісії Україна — НАТО на рівні послів.

Зазнавши невдачі з десантом у Гостомелі, росіяни вирішили захопити аеродром наземними силами. З ночі на 25 лютого бої відновилися і тривали майже увесь день: укр. сили відійшли, але об'єкт залишався під вогнем укр. артилерії. Приймати літаки аеродром уже не міг. Щоб затримати просування на столицю рос. колон, укр. війська руйнували мости, шляхопроводи, залізничні колії тощо. Бої розгорнулися за селища Димер та селища Іванків (обидва Вишгородського р-ну Київ. обл.). Це давало час облаштовувати оборонні позиції навколо столиці. Просування рос. військ в ін. регіонах також ішло повільно. 25 лютого росіянам вдалося захопити Конотоп, але їхні спроби встановити контроль над Черніговом, Сумами, Харковом та ін. містами були марними. У перші дні широкомасштабної агресії свою ефективність показали безпілотні літальні апарати (БПЛА) турец. вир-ва «Bayraktar TB2», які завдавали несподівані удари по рос. колонах.

Вдень 25 лютого В.Зеленський зробив заяву, в якій закликав міжнар. партнерів посилити санкційний тиск на Росію та збільшити військ. допомогу Україні, а громадян зх. країн — вимагати від своїх урядів розширювати підтримку українців. Він також закликав В. Путіна сісти за стіл переговорів. Кремль заявив про готовність розпочати переговори, але запропонував провести їх у *Мінську*. З огляду на надання режимом О.Лукашенка території Білорусі для рос. вторгнення ця пропозиція була малоприйнятна для України. Тоді Москва звинуватила Київ у відмові від переговорів.

25 лютого ЄС, Велика Британія, США і Канада оголосили про запровадження секторальних санкцій проти РФ. Крім того, ЄС, Велика Британія та США ввели персональні санкції проти В.Путіна, які передбачали заморожування його активів. К-т міністрів Ради Європи вирішив призупинити право РФ бути представленою у 2 органах — у самому К-ті міністрів та Парламентській асамблеї Ради Європи (ПАРЄ).

Укр. кер-во проводило інтенсивні міжнар. комунікації. В.Зеленський провів розмови з А.Дудою, президентом Фінляндії С.Ніїністьйо та ін. Ввечері 25 лютого відбулася телефонна розмова В.Зеленського з Дж.Байденом щодо посилення санкцій, оборонної допомоги та «антипутінської коаліції». Невдовзі стало відомо, що президент США підписав документ про виділення Україні 600 млн дол. допомоги, з них 350 млн — на військ. потреби. Д.Кулеба повідомив, що на підтримку України вже сформовано коаліцію у складі 73 д-в і 9 міжнар. орг-цій.

Вночі 26 лютого росіяни намагалися захопити військ. аеродром у м. Васильків Київ. обл.: у результаті запеклого нічного бою атаку відбили. Натомість росіянам вдалося прорватися у Суми, де розгорнулися вуличні бої. Агресори захопили низку населених пунктів у Луган. обл. — смт *Станиця Луганська*, с. Кримське (Сєвєродонец. р-н), смт Марківка (Старобільський р-н).

Військ.-політ. кер-во закликало населення до тотального спротиву окупантам. Було ухвалено рішення про розгортання мережі добровольчих формувань територіальних громад (ДФТГ), які планувалося залучати до облаштування блокпостів, блокування колон з рос. технікою, протидії ворожим диверсантам тощо. У свою чергу, міністр цифрової трансформації М.Федоров заявив про створення з усіх охочих армії ІТ-фахівців для боротьби у кіберпросторі. У рамках підготовки до нової хвилі рос. наступу в Києві було запроваджено посилену комендантську годину з 17:00 26

Підбита російська техніка і мертві російські вояки. Гостомель, 4 березня 2022.

лютого до 8:00 28 лютого. Київ. метрополітен зупинив перевезення пасажирів і став діяти лише як укриття. Громад. транспорт було передано для потреб укр. військ. На випадок прориву росіян з Лівобережжя було заміновано всі мости через Дніпро.

26 лютого уряд на позачерговому засіданні ухвалив рішення про закриття з 28 лютого пунктів пропуску через держ. кордон із Росією та Білоруссю; було також закрито кордон з *«Придністровською Молдавською Республікою»*. Прем'єр-міністр Д.*Шмигаль* уточнив, що укр. громадяни, які перебувають на території цих країн і бажають повернутися додому, можуть в'їхати в Україну безперешкодно. Крім того, було прийнято низку соціально-екон. рішень для забезпечення життєдіяльності д-ви в умовах воєн. стану.

26 лютого В.Зеленський провів телефонні переговори з Е.Макроном і за їх підсумками повідомив про отримання пакету військ.-тех. допомоги. Потім Е.Макрон подзвонив О.Лукашенку, щоб переконати його не лише не розширювати участь у рос. вторгненні, а й домогатися виведення військ РФ з білорус. території. Розмова була безуспішною, і того самого дня ЄС запровадив санкції проти режиму О.Лукашенка. У той же день В.Зеленський провів телефонні переговори з прем'єр-міністром Індії Н.Моді, президентом Азербайджану І.Алієвим і Р.Ердоганом. На заклик України Туреччина відповідно до Конвенції Монтре 1936 закрила *Чорноморські протоки* для рос. військ. кораблів. У свою чергу Азербайджан пообіцяв допомогти Україні з нафтою та нафтопродуктами.

27 лютого на Київщині росіян було зупинено на лінії столичних передмість *Бородянка*, *Буча*, Демидів (село у Вишгородському р-ні Київ. обл.). Протягом доби росіяни вдавалися до ракетних та авіац. атак по укр. містах, включно зі столицею, при цьому обстріли здійснювали і з території Білорусі. Вранці 27 лютого рос. підрозділи прорвалися у центр Харкова, але їх було заблоковано і знищено. Однак було втрачено контроль над м. *Куп'янськ*. 26—27 лютого рос. війська заблокували Чернігів, але їхні спроби захопити місто виявилися марними. Це уповільнило рух рос. військ у бік Києва, хоча їх передові загони і просунулися до Броварів та Борисполя, але не мали ресурсів, щоб їх зайняти. Незначні результати окупанти отримали у Луган. та Донец. обл. Їм вдалося прорватися у *Сєвєродонецьк*, однак укр. війська вибили їх звідти. Йшли важкі оборонні бої в Маріуполі. Рос. війська впритул наблизилися до м. Енергодар (Василівський р-н Запоріз. обл.) і Запоріз. АЕС, було захоплено *Бердянськ*. При цьому рос. війська зазнавали великих втрат, але Москва їх офіційно не визнавала і тіла загиблих не забирали.

27 лютого зх. д-ви ухвалили новий пакет санкцій проти РФ. Найбільш болючими та неочікуваними для Москви були блокування міжнар. резервів Центробанку РФ, які сягали сотень мільярдів доларів, і відключення від системи SWIFT низки рос. банків, що створило їм проблеми у міжнар. розрахунках. Тоді ж ЄС закрив повітряний простір для всіх зареєстрованих у Росії та підконтрольних Росії літаків. Понад те, вперше в історії ЄС ухвалив рішення надати летальну зброю третій д-ві — Україні. 26—27 лютого у містах багатьох країн відбулися численні акції солідарності з Україною. В європ. столицях вони збирали десятки тисяч учасників. 27 лютого у 52 рос. містах були спроби провести антивоєн. акції, але правоохоронці їх жорстко припиняли. Повідомлялося про затримання понад 2760 маніфестантів.

Москва вдалася до спроби примусити Україну до переговорів на своїх умовах. Зранку 27 лютого прессекретар рос. президента Д.Пєсков заявив, що рос. делегація приїхала до білорус. Гомеля для переговорів з Україною. На це В.Зеленський відповів, що Україна готова до переговорів, але не на території д-ви, яка є співучасницею агресії. Тоді Кремль вдався до ескалації, використовуючи свій вплив на Мінськ. О.Лукашенко дзвонив В.Зеленському і, ймовірно, пригрозив широкомасштабним відкриттям білорус. фронту, якщо той не погодиться на переговори. Стало відомо про дзвінок В.Путіну прем'єр-міністра Ізраїлю Н.Беннета з пропозицією посередництва. Однак пропозицію було відкинуто, ба більше, о 15:00 Кремль повідомив, що В.Путін віддав наказ С.Шойгу і нач. Генштабу ЗС РФ В.Герасимову «перевести сили стримування в особливий режим несення бойового чергування». Про Україну він не згадав і пояснив своє рішення застосуванням 3х. антирос. санкцій та агресивними висловлюваннями на адресу Росії з боку високопосадовців провідних країн НАТО. Ця заява означала, що Кремль погрожував ядерною зброєю. Ці чинники у сукупності зрушили позицію Києва. О 16:30 ОПУ повідомив, що Україна погодилася на переговори на білорус. території. О 17:00 стало відомо, що В.Путіну подзвонив Е.Макрон. Посилаючись на безпекові норми, укр. делегація перенесла поч. зустрічі з росіянами з вечора 27 лютого на день 28 лютого. Показово, що на тлі анонсованих переговорів стало відомо, що з-під домашнього арешту втік В.Медведчук. А пізно ввечері відбулися телефонні переговори В.Зеленського з Б.Джонсоном і А.Дудою. 28 лютого В.Зеленський провів телефонну розмову з Вселенським Патріархом *Варфоломієм I*, який морально підтримав народ України.

Попри домовленість про поч. рос.-укр. переговорів вночі на 28 лютого рос. війська продовжили спроби прорвати оборону Києва, але були відбиті. У 1-й пол. дня 28 лютого наземні бойові дії дещо уповільнилися, але тривали рос. обстріли населених пунктів. У Харкові з реактивних систем залпового вогню (РСЗВ) «Град» було обстріляно житлові квартали. Водночас рос. війська перегруповувалися з метою підготовки до нового наступу на Київ та ін. укр. міста.

Рос.-укр. переговори у Білорусі почалися 28 лютого прибл. о 12:00. До складу укр. делегації увійшли нар. депутат Д.Арахамія (голова), міністр оборони О.Резніков, заст. глави МЗС М.Точицький, радник голови ОПУ М.Подоляк, нар. депутат Р.Умеров і 1-й заст. голови укр. делегації у ТКГ А.Костін. Ключовими питаннями переговорів були негайне припинення вогню і виведення рос. військ із території України. Пізніше Д.Арахамія повідомив, що неформальним завданням делегації було тягнути час, щоб дати можливість ЗСУ зібрати сили, а у політ. плані — переконати Росію, що з офіц. Києвом варто вести переговори. Рос. делегацію очолював пом. президента РФ В.Мединський. До її складу увійшли заст. міністра оборони О.Фомін, заст. міністра закордонних справ А.Руденко,

Мешканці Харкова переховуються у метро під час повітряної тривоги. Станція «Армійська», ніч 24—25 лютого 2022.

голова к-ту Держ. думи з міжнар. справ Л.Слуцький і посол Росії у Білорусі Б.*Гризлов*. Росіяни висунули жорсткі вимоги, які фактично передбачали капітуляцію України. Укр. делегація висунула зустрічні пропозиції і повернулася до Києва для консультацій. В.Мединський назвав гол. результатом переговорів домовленість про продовження переговорного процесу, хоча й додав, що розраховував досягти необхідного результату якнайшвидше.

Паралельно з переговорами в Білорусі відбувалися інтенсивні міжнар. комунікації. Е.Макрон кілька разів дзвонив В.Зеленському, а також провів телефонні переговори з В.Путіним, який повторив свої вимоги: визнання рос. анексії Криму, «демілітаризація» і «денацифікація» України і забезпечення її «нейтрального статусу». Р.Ердоган подзвонив О.Лукашенку: крім рос.-укр. переговорів, обговорили зх. санкції проти Білорусі. На цьому тлі О.Лукашенко заявив, що підтримує «мирне врегулювання».

28 лютого, ще до поч. переговорів у Білорусі, В.Зеленський закликав ЄС невідкладно прийняти Україну до свого складу за спец. процедурою. Увечері він разом із Р.Стефанчуком і Д.Шмигалем підписав заявку на членство України в ЄС, яку було негайно передано до Брюсселя. 1 березня Європарламент 637 голосами затвердив резолюцію, яка рекомендувала державам — членам ЄС працювати над наданням Україні статусу кандидата на вступ.

Нарощувалася військ.-тех. допомога Україні з боку партнерів. За перші 100 год з поч. рос. вторгнення Україні було виділено понад 1 млрд дол. на закупівлю сучасних озброєнь і боєприпасів. Укр. війська отримали значну кількість ПЗРК, ПТРК, стрілец. зброї, набоїв, засобів розмінування, бронежилетів, шоломів, мед. комплектів, палива для військ. техніки тощо. Постачання допомоги йшло переважно через зх. кордони, насамперед через Польщу.

Оборонні бої та переговорний процес (1—29 березня 2022)

Провал бліцкригу не привів до зміни позиції рос. кер-ва, яке сподівалося дотиснути Україну і змусити її прийняти ультиматум. Щоб досягти цього, росіяни намагалися якнайшвидше оточити Київ та збільшили інтенсивність ракетно-бомбових ударів, у т. ч. по цивільних об'єктах. 1 березня було атаковано центр Харкова — площу Свободи та будівлю Харків. обласної держ. адміністрації. Авіаудар було завдано по Житомиру, де було пошкоджено 10 житлових будинків та лікарню. З «Градів» обстрілювали житлові райони Чернігова. У результаті рос. авіаударів без постачання електроенергії залишився Маріуполь, а після цього розпочався багатогодинний артилер. обстріл міста. 2 березня росіяни бомбили Київщину (*Білу Церкву*, Бородянку, *Ірпінь* і Гостомель), було здійснено ракетний обстріл телевізійної вежі у Києві, розташов. поряд із *Бабиним яром*. Інтенсивні бої точилися на відстані 20—40 км від столиці. Найбільша небезпека загрожувала з пн. та пн. зх. Низка населених пунктів декілька разів переходила з рук в руки, напр. *Макарів* і Буча. Укр. влада намагалася терміново організовувати гуманітарні «зелені коридори» та евакуювати цивільне населення.

На більшості оперативних напрямів досягти значних результатів росіянам не вдалося. Інтенсивні бої відбувалися у Сум. обл. 1 березня рос. війська зайняли м. *Тростянець*, попри спро-

тив ТрО. Того ж дня у Сум. обл. відбувся перший обмін військовополоненими: 5 укр. бійців ТрО поміняли на рос. офіцера військ. поліції. Після вуличних боїв, у яких місц. ТрО намагалася зупинити окупантів, росіяни захопили Херсон. Водночас рос. спроби захопити *Миколаїв* було відбито. В окупованому *Мелітополі* кілька тисяч людей вийшли на мирну акцію протесту проти агресії. У Куп'янську окупанти застосували сльозогінний газ проти маніфестантів. Мешканці Енергодара вишикувалися на в'їзді, щоб не дати рос. військам заїхати у місто.

1 березня В.Зеленський провів телефонні переговори з О.Шольцом і Дж.Байденом. Укр. сторона закликала США і НАТО «закрити небо» над Україною, однак ті відмовили, посилаючись на те, що не бажають бути втягнутими у воєн. конфлікт з Росією. З ін. боку, 2 березня США оголосили новий пакет санкцій проти РФ і Білорусі, які стосувалися оборонних та енерговидобувних галузей, крім того, закрили свій повітряний простір для літаків із цих країн. Європ. суд з прав людини 1 березня виніс рішення, яке вимагало від РФ припинити атаки проти укр. цивільних об'єктів. 2 березня ГА ООН ухвалила 141 голосом резолюцію «Агресія проти України», в якій засуджувалося рос. вторгнення.

Поряд з орг-цією оборони перед органами держ. управління гостро постало завдання зберегти керованість країни і не допустити колапсу соціальної сфери. 2 березня В.Зеленський провів селекторну нараду з міськ. головами, головами обласних держ. адміністрацій та керівниками військ. адміністрацій, на якій було обговорено безпекову ситуацію в країні, підготовку міст до оборони та її перебіг, зведення укріплень, забезпечення технікою та зброєю тощо. Окрему увагу було приділено комплектуванню Сил ТрО та координації їхніх дій з місц. владою й правоохоронцями. Президент також озвучив низку заходів для пом'якшення негативних соціальних наслідків рос. вторгнення. Зокрема, усім, хто втратив роботу, включно з фізичними особами — підприємцями, було анонсовано виплату допомоги розміром у 6500 грн. Крім того, з 1 березня проводилася індексація пенсій на 14 % і гарантувалася їх виплата. Було також запроваджено обмеження на експорт природного газу та соціально значущих продуктів харчування і сировини, з якої їх виробляють. КМ України заборонив нарахування та стягнення штрафів у разі несвоєчасної або неповної сплати за житлово-комунальні послуги в умовах воєн. стану. 3 березня парламент затвердив укази Президента «Про загальну мобілізацію» і «Про використання ЗСУ та інших військових формувань», зняв обмеження на застосування вогнепальної зброї цивільним населенням для відсічі збройної агресії РФ на час воєн. стану, посилив відповідальність за колабораціонізм, за виготовлення та поширення інформаційної продукції, спрямованої на пропагування дій д-ви-агресора, за злочини проти основ нац. безпеки України в умовах воєн. стану, а також за мародерство, ухвалив законопроєкт про примусове вилучення в Україні об'єктів права власності РФ та її резидентів тощо. Парламентарі також ухвалили звернення до ООН, Міжнар. к-ту Червоного Хреста (МКЧХ), Європарламенту, міжнар. орг-цій, парламентів та урядів іноз. д-в щодо термінової необхідності забезпечення захисту цивільного населення України від рос. нападів.

3 березня на території Білорусі відбувся другий раунд рос.-укр. переговорів. За їхніми підсумками укр. делегація констатувала, що очікуваних результатів не було досягнуто, проте було домовлено про коридори для евакуації цивільного населення, а також для доставки медикаментів та продуктів харчування до місць найбільш запеклих боїв з можливістю тимчасового припинення вогню у відповідних секторах. У свою чергу, рос. переговірники повідомили, що сторони змогли дійти порозуміння щодо деяких пунктів. 3 березня Е.Макрон знову виступив у ролі посередника і з ініціативи В.Путіна провів півторагодинну телефонну розмову, після чого передзвонив В.Зеленському. Франц. президент повідомив, що В.Путін дав зрозуміти, що хоче взяти під контроль усю Україну цілком, якщо українці не погодяться на нинішні умови.

3 березня розгорнулися бої за Енергодар. У ніч на 4 березня рос. підрозділи розпочали безпосередній штурм Запоріз. АЕС. У навч.-тренувальному корпусі станції сталася пожежа, однак рос. війська тривалий час не допускали приїзду пожежників. Через ескалацію навколо Запоріз. АЕС відбулися термінові телефонні розмови В.Зеленського з Дж.Байденом, Ш.Мішелем, О.Шольцом, Б.Джонсоном, А.Дудою; укр. сторона також зв'язалася з головою МАГАТЕ

Бійці української територіальної оборони. Київ, 26 лютого 2022.

Р.Гроссі. Ядерної катастрофи вдалося уникнути, однак на ранок Україна підтвердила втрату контролю над станцією. МАГАТЕ запустило в режимі цілодобової роботи Центр інцидентів та надзвичайних ситуацій. 4 березня О.Шольц дзвонив В.Путіну, щоб знизити рівень ескалації. У відповідь він почув пропагандистські кліше про укр. «неонацистів» та ультимативну заяву, що мир настане лише тоді, коли Україна погодиться виконати усі рос. вимоги. 4 березня відбувся екстрений саміт НАТО, на якому, серед ін., розглядали питання про створення над Україною безпольотної зони. Альянс на це не пішов, що розчарувало укр. кер-во: В.Зеленський назвав саміт НАТО «слабким» і «розгубленим», а побоювання, що закриття неба над Україною може спровокувати пряму агресію Росії проти країн НАТО, він оцінив як «самогіпноз».

4 березня росіяни здійснили нову спробу прорватися у Миколаїв. Про складність ситуації свідчило те, що флагман ВМС України фрегат «Гетьман Сагайдачний», який стояв на ремонті в Миколаєві, було затоплено, щоб він не дістався ворогу. 5 березня розпочалися вуличні бої в оточеному Маріуполі. 6 березня росіяни зруйнували ракетами Він. аеропорт та атакували аеродром у *Хмельницькому*. Було завдано удар по телевежі у Харкові. ЗСУ не лише оборонялися, а й переходили в контрнаступ там, де була можливість: так, 6 березня було звільнено *Чугуїв*.

Згідно з домовленостями, досягнутими під час 2-го раунду переговорів, Україна намагалася добитися від Росії відкриття гуманітарних коридорів. У Маріуполі через рос. обстріли організувати виїзд біженців не вдалося, а у Волновасі евакуацію було проведено в обмеженому обсязі. До того ж росіяни намагалися нав'язати евакуаційні коридори на територію РФ, але укр. сторона категорично виступала проти цього. Особливо цинічно звучали рос. пропозиції мешканцям Київщини і Чернігівщини евакуюватися в Росію через Білорусь. У багатьох окупованих містах майже щодня відбувалися акції протесту проти окупації. 6 березня В.Зеленський встановив почесну відзнаку «Місто-герой України» і першими нагородив нею міста Волноваха (райцентр Донец. обл.), Маріуполь, Харків, Херсон, Чернігів і смт Гостомель.

Через великий потік укр. біженців стала назрівати гуманітарна криза у країнах Центр.-Сх. Європи. За даними ООН, за 10 днів від поч. рос. вторгнення понад 1,5 млн осіб мігрували з України до сусідніх країн, а за декілька днів їх уже було 2 млн. У Чехії у зв'язку з міграційною хвилею було оголошено надзвичайний стан. 4 березня Рада ЄС одностайно ухвалила екстрене рішення про механізм тимчасового захисту біженців з України. Згідно з цим рішенням, українці отримали право на проживання, роботу, мед. допомогу та освіту для дітей у будь-якій д-ві ЄС. 5 березня ЄС виділив 500 млн євро на допомогу біженцям з України.

Пункт гуманітарної допомоги біженцям з України на вокзалі у Кракові. 2 березня 2022.

Напередодні 3-го раунду рос.-укр. переговорів відбувалися інтенсивні міжнар. комунікації. 5 березня Москву для зустрічі з В.Путіним відвідав Н.Беннет. Після цього він дзвонив В.Зеленському. Вночі 6 березня відбулася телефонна розмова В.Зеленського з Дж.Байденом. Того ж дня пройшли телефонні переговори В.Путіна з Р.Ердоганом, останній зауважив на необхідності невідкладних кроків для досягнення припинення вогню, відкриття гуманітарних коридорів і підписання мирної угоди. Натомість президент РФ заявив, що «спецоперація» проходить за планом і графіком. Потім відбулися переговори В.Путіна та Е.Макрона, який згодом подзвонив В.Зеленському. Новий раунд рос.-укр. переговорів, якій відбувся 7 березня, не дав значущих результатів. Укр. сторона повідомила, що було досягнуто деяких позитивних зрушень щодо гуманітарних коридорів, проте на ключовому напрямі (припинення вогню, перемир'я, завершення бойових дій) було домовлено лише продовжити «інтенсивні консультації». У свою чергу, рос. сторона ледь приховувала розчарування: росіяни підготували тексти угод, але не змогли добитися, щоб їх підписала укр. делегація. 8 березня В.Зеленський повідомив, що обговорив із Н.Беннетом способи припинення війни Росії з Україною.

На тлі провальних для Кремля переговорів з Україною рос. війська продовжували діяти за осн. планом: оточити Київ і по можливості захопити ін. великі міста. Тяжкі бої йшли за Ірпінь, Бучу і смт Ворзель (Бучанський р-н). Там спостерігалася гуманітарна катастрофа, і вже тоді Держ. служба з надзвичайних ситуацій (ДСНС) повідомила, що, за інформацією місц. мешканців Київщини, окупанти вчиняють мародерства, вбивства, гвалтування. Після переговорного раунду 7 березня питання орг-ції гуманітарних коридорів зрушило з мертвої точки. 8 березня вдалося евакуювати іноз. та укр. громадян із Сум. На 9 березня через низку евакуаційних коридорів було вивезено 40 тис. осіб.

Росіяни нарощували масовані обстріли оточених укр. міст. 8—9

Флешмоб на підтримку «СВО». Хабаровськ, 11 березня 2022.

березня особливо інтенсивними були удари по Сєвєродонецьку, 9 березня рос. авіація поцілила в пологовий будинок у Маріуполі, що отримало широкий резонанс в усьому світі. Після невдалої спроби захопити Миколаїв. аеродром 9 березня рос. війська здійснили спробу прорватися на пн. від Миколаєва — вони вийшли до р. Пд. Буг, утворивши довкола міста напівкільце оточення. Це був найбільший успіх, досягнутий противником на цьому напрямі. Далі він став втрачати свій наступальний потенціал і на багатьох ділянках фронту переходити до оборонних дій. Критична ситуація складалася в Маріуполі. Росіяни кілька разів оголошували про захоплення міста, хоча це не відповідало дійсності — укр. підрозділи тримали кругову оборону. Однак у місті склалася катастрофічна гуманітарна ситуація — не було води, тепла, електропостачання, продуктів харчування, при цьому росіяни блокували поставки гуманітарної допомоги та евакуацію мирного населення.

8 березня США повністю заборонили імпорт рос. нафти і газу, а слідом від рос. нафти відмовилася Велика Британія, такі ж плани анонсував ЄС; його санкційний режим було поширено на низку рос. олігархів та весь склад Ради федерації РФ. Згодом ввела санкції проти депутатів Держдуми РФ і Велика Британія. 10 березня у Версалі відбувся екстрений саміт ЄС, присвячений питанням рос. агресії проти України. Найбільш гострою була 5-годинна дискусія навколо заявки України на прискорений вступ до ЄС. Рішення, ухвалене самітом, було сформульовано так: «Європейська Рада визнала європ. прагнення та європ. вибір України, як зазначено в Угоді про асоціацію». В.Зеленський висловив розчарування відсутністю згадки про прискорене надання членства Україні.

На 10 березня було домовлено про проведення переговорів міністрів закордонних справ Д.Кулеби і С.Лаврова у Туреччині. Перед цим на позицію Кремля намагалися вплинути О.Шольц і Е.Макрон, які провели телефонні переговори з В.Путіним. Вони вимагали негайного припинення вогню та розв'язання суперечностей виключно переговорами. Після цієї розмови президент Франції повідомив, що В.Путін висунув неприйнятні умови, і додав, що рос. президент у принципі неготовий вести чесні переговори. Зустріч С.Лавров — Д.Кулеба підтвердила, що Кремль продовжував робити ставку на силове нав'язування своїх ультимативних вимог. Очільник укр. МЗС повідомив, що прогресу в переговорах з росіянами немає.

Росія після невдачі на переговорах знову посилила воєн. тиск. З 10 на 11 березня було завдано масовані ракетно-бомбові удари по багатьох укр. регіонах, включно із західними. Поряд з цим росіяни активізували спроби прорватися у Чернігів та Маріуполь, а також просуватися в напрямах *Кривого Рогу*, *Кременчука*, *Нікополя* і *Запоріжжя*. Вони також намагалися загальмувати евакуацію: висунули вимоги, що гуманітарні колони з 11 березня будуть пропускати за умови заздалегідь наданих списків автотранспорту, супроводжуючих осіб та вилучення мобільних телефонів у всіх, крім представників Червоного Хреста. 11 березня не вдалося евакуювати людей з *Ізюма*, Макарова, Бородянки, Маріуполя і Волновахи.

11 березня посередником між агресорами та Україною намагався виступити президент Фінляндії С.Ніністьйо: спочатку він подзвонив В.Зеленському, а потім В.Путіну, якому повідомив про готовність укр. президента до прямих переговорів. Того ж дня відбулися телефонні переговори В.Зеленського і Дж.Байдена. Після цього президент США зробив заяву, що підтримку України буде збільшено.

Крім військ. допомоги, вкрай важливим було розгортання широкої екон. підтримки України. Міжнар. фінансові інституції змінили концепцію взаємодії з укр. урядом: замість інвестицій у реформи вони зосередилися на кризовому менеджменті, надаючи гранти та пільгові кредити, щоб допомогти стабілізувати соціально-екон. ситуацію. Завдяки фінансовій допомозі партнерів КМ України виділив додаткові кошти місц. громадам у 10 областях, які приймали вимушених переселенців. Крім цього, було ухвалено рішення виплачувати переселенцям щомісячну допомогу в розмірі 2 тис. грн, а також 3 тис. грн на кожну дитину. Було оголошено й про спец. пакет допомоги бізнесу: компанії звільнялися від сплати земельного податку та орендної плати за землю держ. і комунальної власності на всіх територіях, де велися бойові дії. Було також зменшено податкове навантаження та проведено дерегуляцію для середнього і малого бізнесу, щоб спонукати його повернутися до повноцінної діяльності. Поряд з цим Президент закликав провести повноцінну посівну кампанію, наскільки це було можливим. КМ України розробив систему заходів для підтримки сільс. госп-ва, було прийнято рішення, щоб запобігти дефіциту пального. Відбулася переорієнтація логістичних маршрутів на зх. — у Польщу, Румунію, Угорщину.

12 березня В.Зеленський заявив, що готовий до прямих переговорів із В.Путіним в Єрусалимі за посередництва Н.Беннета. Того ж дня відбулися чергові переговори В.Путіна з О.Шольцом (перед цим канцлер дзвонив В.Зеленському) та Е.Макроном. Зх. лідери знову вимагали негайного припинення вогню в Україні та переходу до врегулювання дипломатичним способом. Далі відбулася розмова Е.Макрона

та О.Шольца з В.Зеленським. У той же день пройшли тривалі телефонні переговори президентів України і США. Наступного дня Е.Макрон переговорив з Дж.Байденом і потім знову зателефонував В.Зеленському. У фокусі цих комунікацій були питання припинення вогню в Україні та відновлення рос.-укр. переговорного процесу, а також посилення санкційного тиску на РФ. На цьому тлі стало відомо, що переговори між укр. та рос. делегаціями, які раніше проходили очно в Білорусі, тривали через відеозв'язок. 13 березня член рос. делегації Л.Слуцький заявив про істотний прогрес у переговорах і висловив сподівання, що він переросте у підписання документів. 14 березня в онлайн-режимі відбувся 4-й переговірний раунд. Він проходив важко і був перерваний на тех. паузу.

На тлі переговорного процесу Росія вдавалася до вже звичної тактики силового тиску. Там, де було можливо, росіяни йшли у наступ: зокрема, проводили наступальні дії в оточеному Маріуполі, захопили Волноваху, намагалися просунутися у напрямах Миколаєва та Кривого Рогу, але в обох випадках безуспішно. А там, де зазнали невдач, — намагалися перегруповувати свої сили. Ставку робили й на ракетно-бомбові удари по містах та інфраструктурі. 12—13 березня рос. ракети атакували аеродром і нафтобазу у Василькові, Івано-Франк. аеропорт, аеродроми у Кіровогр. обл. Масовану атаку (понад 30 ракет) було здійснено на Львів. обл., включно з Міжнар. центром миротворчості та безпеки (Яворівський військ. полігон), розташов. за 20 км від кордону з Польщею: загинули 35 людей, ще 134 отримали поранення. Росіяни атакували телевізійну вежу під м. *Рівне*. 15 березня було атаковано аеропорт м. Дніпро (див. *Дніпропетровськ*), а у Києві, намагаючись влучити в оборонно-пром. об'єкти, росіяни поцілили у декілька багатоквартирних будинків. 16 березня було атаковано ракетами телевізійну вежу у *Вінниці*. Крім того, росіяни продовжували шантажувати питанням евакуаційних коридорів. Так, 13 березня із 14 запланованих гуманітарних коридорів запрацювали лише дев'ять, 14 березня з 10 коридорів вдалося використати сім, 15 березня було погоджено дев'ять і запрацювало лише сім. Найбільш складною була ситуація в Маріуполі: росіяни не допускали в місто гуманітарні вантажі і не дозволяли виїзд організованих евакуаційних колон з цивільними. 14 березня вони дозволили виїхати лише громадянам на власному автотранспорті — усього випустили 160 авто, така практика тривала і надалі. При цьому громадян прискіпливо перевіряли, шукаючи дотичних до укр. війська. На 16 березня не було погоджено жодного евакуаційного коридору. Але вдалося домовитися про виїзд з Маріуполя 15 автобусів з мешканцями з дітьми. Проте колону з гуманітарною допомогою до заблокованого міста не пропустили, тому було вирішено залишити продовольство і медикаменти в Бердянську, де було організовано пункти допомоги тим, хто продовжував виїжджати з Маріуполя самотужки. 16 березня рос. авіація завдала потужні бомбові удари по Маріуполю, зокрема по драм. театру та басейну «Нептун», у яких переховувалися цивільні.

На окупованих територіях росіяни намагалися вгамувати проукр. виступи місц. мешканців. Відбувалися затримання очільників місц. органів влади, які відмовлялися співпрацювати з окупаційними силами, та активістів. Так, було викрадено міськ. голів Мелітополя і Дніпрорудного (місто у Василівському р-ні Запоріз. обл.) І.Федорова та Є.Матвєєва. Однак це приводило до протилежних наслідків. У Мелітополі городяни вийшли на акцію з вимогою звільнити міськ. голову. Наступного дня рос. військовослужбовці заблокували центр. частину Мелітополя, щоб не допустити проведення чергової проукр. акції. Через значний резонанс 16 березня росіяни обміняли І.Федорова на 9 рос. військ. строкової служби. Росіяни також вдалися до випробуваного на Донбасі методу — хотіли проголосити фейкову «Херсон. народну республіку». На підтримку цього вийшло декілька людей, тоді як кілька тисяч херсонців вийшли на мирну акцію «Херсон — це Україна», яку було розігнано з використанням гумових куль. Херсон. обласна рада на екстреному засіданні відкинула ідею створення «ХНР» і ухвалила звернення, в якому наголошено, що Херсонщина — це Україна і жодної псевдореспубліки на території області не може бути. Акції протесту проходили і в ін. окупованих містах, зокрема Бердянську, Голій Пристані (Скадовський р-н Херсон. обл.), *Скадовську* та ін. Значно гіршою була ситуація у пн. регіонах України — тут росіяни відразу розгорнули терор проти мирного населення, про що стане відомо пізніше.

14 березня В.Зеленський вніс проєкт указу про подовження воєн. стану ще на 30 діб, який наступного дня був затверджений ВР України. Тоді ж було ухвалено низку законів для підвищення обороноздатності, зокрема збільшено витрати зі спец. фонду Мін-ва оборони на розвиток, закупівлю, модернізацію та ремонт озброєння і військ. техніки на 67,5 млрд грн за рахунок кредитних коштів, отриманих від Великої Британії. 16 березня було видано указ президента про загальнонац. хвилину мовчання, яка мала відтоді проводитися щодня о 9:00.

14 березня ЄС ухвалив 4-й санкційний пакет, який стосувався рос. енергетичного, оборонно-пром., металургійного секторів, а також рос. олігархів і пропагандистів. Знаковою подією став візит у Київ 15 березня прем'єр-міністра Польщі М.Моравецького і віцепрем'єра Я.Качинського, прем'єр-міністра Чехії П.Фіали і прем'єр-міністра Словенії Я.Янші. Це були перші закордонні лідери, які прибули в Україну з 24 лютого 2022. Сим-

Робітник знімає вивіску з офісу «Газпрому» у Відні. 7 березня 2022.

волічним жестом на підтримку України став онлайн-виступ 16 березня В.Зеленського у Конгресі США, в якому він закликав до створення нового воєн.-політ. об'єднання «U-24. United for peace». У свою чергу, Сенат США одноголосно ухвалив резолюцію, у якій вимагав провести розслідування щодо В.Путіна як воєн. злочинця. Назвав рос. президента воєн. злочинцем і Дж.Байден. Міжнар. суд ООН у Гаазі задовольнив позов, який Україна подала 27 лютого 2022, і звернувся до РФ з вимогою негайно припинити вторгнення. Рішення ухвалили 13 голосами, проти були двоє — представники РФ та Китаю. Крім того, понад 40 країн підтримали розслідування воєн. злочинів рос. військ і подали відповідні заяви до Міжнар. кримінального суду в Гаазі. 16 березня РФ виключили з Ради Європи.

З поч. 2-ї пол. березня укр. війська стабілізували ситуацію навколо Києва та змусили ворога перейти до оборони. 18 березня В.Зеленський повідомив, що на Київщині вдалося звільнити понад 30 населених пунктів. Подібні процеси відбувалися й у Черніг., Сум., Миколаїв. обл. — у цих регіонах бойові дії ставали все більше позиційними. Росіяни продовжували ракетні обстріли, а саме з Чорного моря і Білорусі, по всій укр. території та намагалися наступати на пд. Запоріз. і Дніпроп. обл. Найбільших зусиль вони докладали у Харків., Луган. і Донец. обл. — їм було конче потрібно продемонструвати вихід на адм. межі Луганщини і Донеччини, щоб оголосити про виконання наказу В.Путіна. Укр. війська чинили потужний спротив. Однак станом на кінець доби 18 березня Генштаб ЗСУ визнав, що окупанти частково досягли успіху в Донец. операційному р-ні — позбавили Україну виходу до Азовського моря. Значні рос. сили були зосереджені навколо Маріуполя, який опинився у їхньому глибокому тилу. Щодоби росіяни скидали на місто від 50 до 100 авіабомб, але у вуличних боях не могли зламати спротив укр. вояків. 18 березня росіяни запропонували укр. гарнізону капітулювати, але отримали відмову. Під тиском рос. військ, що переважали чисельністю та озброєнням, укр. підрозділи у важких вуличних боях поступово втрачали контроль над містом, відступаючи до мор. порту і металургійного комбінату «Азовсталь».

Через гальмування переговорного процесу на рівні делегацій України та РФ активізувалися комунікації на міжнар. рівні. 17 березня відбулася телефонна розмова В.Путіна і Р.Ердогана. Після цього провели переговори голови МЗС України і Туреччини Д.Кулеба і М.Чавушоглу. Пізніше радник президента Туреччини І.Калін повідомив, що у комунікації з Р.Ердоганом В.Путін зазначив, що ще не готовий зустрічатися з В.Зеленським, та озвучив низку вимог: нейтралітет України і відмова від майбутнього вступу до НАТО; «демілітаризація» та взаємне надання гарантій безпеки за австрійс. моделлю; «денацифікація»; скасування «перешкод» для широкого використання рос. мови; визнання псевдореспублік «ДНР» і «ЛНР» і рос. анексії Криму. І.Калін заявив, що ні Україна, ні світ. спільнота не зможуть погодитися на визнання окупації Криму та Донбасу Росією, оскільки це було б кричущим порушенням міжнар. права. В.Зеленський провів телефонну розмову з Е.Макроном, який наступного дня подзвонив В.Путіну. У центрі уваги в їхній розмові були питання негайного припинення вогню та ситуація навколо Маріуполя. Того ж дня В.Зеленський провів переговори з президентом Європ. Комісії У. фон дер Ляєн, Ш.Мішелем і Б.Джонсоном. О.Шольц подзвонив В.Путіну, і той поскаржився, що укр. сторона намагається затягнути переговорний процес. Зі свого боку Київ продовжував наполягати на особистій зустрічі В.Зеленського з В.Путіним.

21 березня переговори делегацій України та РФ у «білорус. форматі» відновилися в онлайн-режимі. Але вони тривали 1,5 год, і далі комунікація перейшла до робочих груп. То був сигнал, що двосторонній переговорний процес буксував. На цьому тлі В.Зеленський знову заявив, що без його зустрічі з В.Путіним неможливо дізнатися, на що готова Росія. При цьому він дав зрозуміти, що однієї зустрічі з В.Путіним буде недостатньо: для підтвердження домовленостей знадобиться всеукр. референдум. Д.Пєсков висловив роздратування Кремля непоступливістю Києва і закликав ін. д-ви зробити його «зговірливішим». До того ж він зазначив, що укр. кер-во недооцінює «складність свого становища» на театрі воєн. дій. Натомість ситуація на фронті демонструвала протилежне. На поч. останньої декади березня на більшості напрямів наступальний потенціал росіян вичерпався. Для силового тиску на Україну та імітації успіху на полі бою рос. армія здійснювала ракетно-бомбові удари, які все частіше припадали на цивільні об'єкти. 20 березня Мін-во оборони РФ надіслало офіц. лист до України, ООН і МКЧХ з вимогою, щоб укр. бійці в Маріуполі склали зброю. Обгрунтовувалося це нібито гуманітарними міркуваннями. Міжнар. орг-ції проігнорували лист, а Україна ультиматум відкинула, закликавши рос. сторону повноцінно відкрити гуманітарні коридори.

21 березня укр. війська звільнили Макарів. Невдовзі вони взяли в облогу Ірпінь, Бучу, Гостомель і спільно з поліцією розпочали заходи із зачистки населених пунктів та підтримки цивільного населення. З огляду на проблеми рос. армії певні висновки робив і О.Лукашенко. 21 березня мін-во оборони Білорусі повідомило про відведення армійських підрозділів від укр. кордону до пунктів постійної дислокації. Напруженою була ситуація на укр. території, окупованій рос. військами. 21 і 22 березня у Херсоні проходили акції протесту, незважаючи на заборону їх проведення рос. військ. комендатурою. У них брали участь кілька сотень людей. Рос. війська для їхнього розгону використовували світошумові гранати та сльозогінний газ, а також відкривали вогонь зі стрілец. зброї. Повідомлялося про кількох поранених. Після того як дим розвіювався, люди знову поверталися до місця протесту.

21 березня В.Зеленський провів телефонні переговори з М.Рютте і Е.Макроном. Вночі розмову, присвячену підтримці України та дипломатичному врегулюванню, провели Дж.Байден, Е.Макрон, О.Шольц, М.Драгі і Б.Джонсон. 22 березня Е.Макрон подзвонив В.Путіну, щоб переконати його піти на припинення вогню та вести з Україною сумлінні переговори, але отримав відмову. Того ж дня В.Зеленський обговорив з рим. папою Франциском можливу посередницьку

Знищений російський танк Т-72Б. с. Дмитрівка (Київська обл.). 3 квітня 2022.

роль Ватикану у припиненні війни. 23 березня відбулася чергова телефонна розмова О.Шольца і В.Путіна, присвячена рос.-укр. переговорам, при цьому канцлер прямо застеріг рос. президента від застосування зброї масового ураження. Потім О.Шольц зателефонував В.Зеленському, щоб обговорити поточну ситуацію та переговорний процес. Того ж дня В.Путін провів телефонну розмову з Н.Беннетом, який намагався переконати рос. президента провести переговори з В.Зеленським у *Єрусалимі*.

В умовах рос. вторгнення укр. влада намагалася посилити контроль за інформаційною та політ. сферами. 20 березня В.Зеленський ввів у дію рішення РНБОУ «Про реалізацію єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану». Згідно з ним усі загальнонац. телеканали було об'єднано на єдиній інформаційній платформі — цілодобовому марафоні «Єдині новини #UAразом». Крім того, РНБОУ ухвалила рішення призупинити діяльність в Україні партій, які мали зв'язки з Росією. 24 березня відбулося засідання ВР України, на якому 5 нар. депутатів заявили про свій вихід зі складу фракції ОПЗЖ. На засіданні 24 березня парламент прийняв відставку з посади міністра аграрної політики та продовольства Р.Лещенка, і на його місце було призначено нар. депутата від *«Слуги народу»* М.Сольського. Крім того, було ухвалено закони про кримінальну відповідальність під час воєн. стану за незаконну фото- і відеозйомку переміщень ЗСУ та міжнар. військ. допомоги, а також за нецільове використання під час воєн. стану гуманітарної допомоги. Було ухвалено й низку соціально-екон. рішень, зокрема звільнено від мит і податку на додану вартість імпорт товарів, які ввозилися підпр-вами, і скасовано митні платежі за транспортні засоби, які ввозилися громадянами. Загалом тоді роботу парламенту було побудовано так: законопроєкти попередньо обговорювали усі представники фракцій і груп, а в залі засідань ці домовленості підтверджувалися результативними голосуваннями. Серед тогочасних рішень КМ України слід зазначити виплату 450 грн на місяць — компенсацію комунальних витрат для українців, які безкоштовно прихистили у себе внутрішньо переміщених осіб (за кожну прийняту людину). Крім того, передбачалися подібні субсидії і громадам, які надали прихисток біженцям. Роботодавцям за кожного працевлаштованого переселенця д-ва сплачувала 6500 грн, які можна було витрачати на оплату праці таких осіб. Водночас було введено в дію Закон «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який дерегулював та лібералізував цю сферу для оперативного залучення працівників і подолання кадрового дефіциту та нестачі робочої сили.

24 березня віцепрем'єр-міністр І.Верещук повідомила, що за наказом Президента відбувся перший повноцінний обмін військовополоненими за формулою «10 на 10». Крім того, Україна передала 11 цивільних моряків, яких врятували із затопленого судна біля Одеси, та повернула 19 укр. цивільних моряків із рятувального судна «Сапфір», які були захоплені окупантами під час спроби евакуювати військових з о-ва Зміїний.

На полі бою ситуація продовжувала поступово змінюватися на користь України. Яскравою ілюстрацією цього стало знищення 24 березня в порту окупованого Бердянська великого десантного корабля «Саратов», а також пошкодження великих десантних кораблів «Цезарь Куніков» і «Новочеркаськ». Тоді ж Генштаб ЗСУ фіксував, що противник розпочав виведення своїх підрозділів у зв'язку з втратами більш ніж 50 % особового складу, зокрема на Слобожанському напрямку. 24 березня В.Зеленський повідомив про присвоєння звання «Місто-герой» Охтирці, Бучі, Ірпеню та Миколаєву. ЗСУ звільнили Тростянець, а також кілька населених пунктів Гуляйпільського р-ну За-

поріз. обл. Щоб відсунути ворожу артилерію подалі від Харкова, укр. війська проводили наступальні операції — так, 26 березня було звільнено кілька населених пунктів у напрямку с. Мала Рогань (Харків. р-н Харків. обл.). 26 березня рос. війська увійшли у м. *Славутич*, яке з серед. березня було заблоковано, і захопили міськ. голову Ю.Фомічева. Мешканці відразу вийшли на акцію протесту, росіяни стріляли у повітря та кидали в натовп світлошумові гранати. Пізніше мера відпустили, але він констатував, що місто опинилося під окупацією. Наступного дня вдалося провести на окупованій ЧАЕС 2-гу часткову ротацію персоналу, який там безперервно працював з поч. рос. вторгнення (вперше це відбулося 20 березня). Україна звернулася до Ради Безпеки ООН із закликом вжити негайних заходів із демілітаризації Чорнобильської зони відчуження та ввести туди спец. місію ООН.

Певних успіхів росіяни досягли у Луган. обл. — розпочалися бої за міста Рубіжне і Попасна (обидва Сєвєродонец. р-ну). Натомість зламати спротив захисників Маріуполя їм не вдавалося. Жодних гуманітарних вантажів у місто росіяни не пропускали. Водночас через їх протидію не вдавалося провести масову евакуацію, а власним автотранспортом з 17 по 24 березня змогли виїхати менш як 26,5 тис. мешканців, тоді як у заблокованому Маріуполі залишалися понад 150 тис. осіб. При цьому росіяни стали проводити примусову депортацію маріупольців на територію РФ. Укр. влада звернулася до МКЧХ з вимогою отримати від РФ списки примусово депортованих з Маріуполя й забезпечити їм можливість повернення в Україну. 24 березня маріупольська міськрада повідомила про відсутність продовольства в місті, про голодні смерті і закликала врятувати мешканців. Щоб не допустити трагедії, Е.Макрон оголосив про підготовку Францією спільно з Грецією і Туреччиною гуманітарної операції для евакуації всіх, хто хотів покинути Маріуполь.

В ніч на 24 березня Рада Безпеки ООН провалила голосування за рос. проєкт резолюції щодо гуманітарної ситуації в Україні. Натомість ГА ООН 140 голосами ухвалила резолюцію «Про гуманітарні наслідки агресії проти України», у якій від РФ вимагалося негайно, повністю та беззастережно вивести всі свої ЗС з території України в межах її міжнародно визнаних кордонів. Вранці 24 березня Київ відвідали голови парламентів Латвії І.Мурнієце, Литви В.Чміліте-Нільсен та Естонії Ю.Ратас.

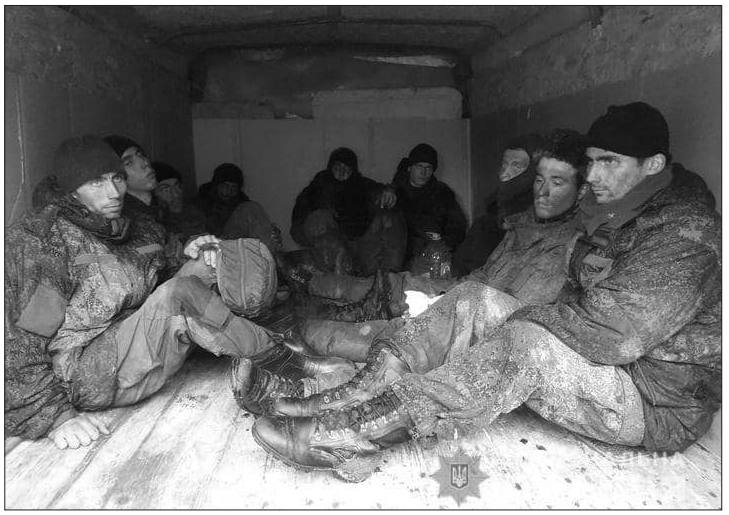

Російські солдати, захоплені у полон під час боїв за м. Суми. Березень 2022.

24 березня у Брюсселі відбулися одразу три важливих для України саміти — НАТО, ЄС і G7. Перед цим укр. президент виступив у парламентах Італії, Японії, Франції. У своєму виступі на саміті НАТО В.Зеленський зосередився на розширенні військ. допомоги Україні. У фокусі виступу Президента на саміті G7 були питання посилення антирос. санкцій та безпекові гарантії для України, а також її післявоєн. відновлення. Виступаючи перед Європ. радою, В.Зеленський зазначив, що ЄС вдалося об'єднатися перед рос. викликом. Далі він коротко оцінив позицію кожної європ. країни, особливо розкритикувавши Угорщину. У висновках саміту ЄС зобов'язувався надати підтримку укр. уряду на невідкладні потреби, а після завершення війни — допомогти у відбудові країни. Хоча згадані саміти не принесли проривних рішень, вони продемонстрували, що «колективний Захід» консолідувався у відповідь на рос. агресію і готовий надавати підтримку Україні. Таку мету мав і візит Дж.Байдена до Польщі, який почався з м. Жешув (Ряшів; центр Підкарпатського воєводства) — важливого траспортного вузла неподалік від кордону з Україною. Далі делегація США вирушила до Варшави, де серед ін. було проведено укр.-амер. переговори, в яких брали участь одночасно міністри оборони та закордонних справ. На певному етапі до них приєднався і Дж.Байден. Потім він у супроводі прем'єр-міністра Польщі М.Моравецького і мера Варшави Р.Тшасковського відвідав Нац. стадіон, де зустрівся з біженцями з України та волонтерами.

На польс. візит Дж.Байдена Росія відреагувала масованим ракетним обстрілом України: з Чорного моря було запущено не менш як 52 ракети, а з території Білорусі не менш як 18. Бомбардувань зазнали насамперед західноукр. регіони — Львів (двічі за день), Волин. та Рівнен. обл. 27 березня Росія завдала масовані ракетні удари по *Луцьку*, Києву, Рівному, Харкову, Житомиру та ін. Росіяни намагалися зруйнувати паливну інфраструктуру. У наступні дні подібні удари продовжувалися на Рівненщині, Львівщині, Хмельниччині.

26 березня укр.-рос. переговори, які продовжувалися в онлайн-форматі, зайшли у глухий кут, і тут виступив посередником Р.Ердоган, який домовився з кер-вом України і РФ про зустріч їхніх делегацій у *Стамбулі*. Перенесення переговорного майданчика з території співучасника агресії Білорусі стало дипломатичною перемогою України. 28 березня В.Зеленський повідомив, що протягом дня розмовляв з Б.Джонсоном, прем'єр-міністром Канади Дж.Трюдо, О.Шольцом, М.Драгі та І.Алієвим. До поч. стамбульського раунду переговорів росіяни сподівалися здобути м. Ізюм, щоб рухатися далі

у напрямі *Слов'янська* та *Краматорська*, але укр. війська їм завадили. Показовим було й те, що на 28 березня було скасовано роботу всіх гуманітарних коридорів через попередження укр. розвідки про можливі провокації з боку росіян. Зранку 29 березня Росія знову вдалася до демонстративних ударів по Україні. Зокрема, спеціально було зруйновано будівлю Миколаїв. обласної держ. адміністрації.

На стамбульських переговорах 29 березня РФ та Україна впритул підійшли до досягнення важкого компромісу. Перед їх безпосереднім поч. відбулася коротка особиста зустріч глав делегацій Д.Арахамії та В.Мединського. Переговори тривали 3 год. На них було презентовано укр. концепцію врегулювання, осн. положення якої представники укр. делегації окреслили після завершення переговорів. Зокрема, ключовим інструментом завершення війни було названо підписання міжнар. договору з чіткими пунктами, що гарантують безпеку України. Документ мав зафіксувати позаблоковий та без'ядерний статус України у формі постійного нейтралітету. Цей договір мали підписати члени Ради Безпеки ООН, включно з РФ, а також Туреччина, Канада, Італія, Польща, Ізраїль. Гарантії безпеки тимчасово не поширювалися на окуповані території ОРДЛО, АР Крим та Севастополя. Питання Криму та Севастополя мало бути окреслено в окремому пункті договору, де б було викладено позиції України та Росії, а також містилася норма, що протягом 15 років вони мають проводити двосторонні переговори щодо статусу цих регіонів. Територія та статус ОРДЛО мають бути окремо обговорені під час особистих переговорів президентів РФ та України. Рос. делегація позитивно оцінила переговірний раунд, але анонсувала, що буде підготовлено певні письмові коригування укр. пропозицій. Одночасно з проведенням переговорів С.Шойгу оголосив, що осн. завдання 1-го етапу «спеціальної військ. операції» (СВО) в Україні виконано (нібито істотно знижено бойовий потенціал ЗСУ) і що далі Росія зосередиться на «звільненні Донбасу». В.Мединський зазначив, що Росія вирішила кардинально скоротити бойові дії на Київ. та Черніг. напрямах. Вечері 29 березня В.Путін і Е.Макрон телефоном обговорили попередні результати рос.-укр. переговорів; крім того, франц. президент намагався просунути ідею міжнар. гуманітарної місії з евакуації мешканців Маріуполя. В.Зеленський оцінив підсумки переговорів стримано, оскільки не довіряв Кремлю.

Оперативна пауза і дипломатичне протистояння (30 березня—17 квітня 2022)

Після стамбульського раунду переговорів почалося опрацювання фінальних текстів мирних угод. 30 березня В.Мединський доповів В.Путіну про результати переговорів у Стамбулі. Того ж дня відбулися годинні переговори між В.Зеленським і Дж.Байденом, присвячені підсумкам стамбульського раунду. Крім того, сторони обговорювали військ., екон. та гуманітарну допомогу Україні (зокрема, США повідомили про намір надати уряду України 500 млн дол. у вигляді прямої бюджетної допомоги), а також додаткові санкції проти Росії. Рос.-укр. переговорний процес та гуманітарні заходи були в центрі телефонних переговорів В.Путіна з О.Шольцом і М.Драгі, який повідомив, що, за твердженням рос. президента, умови для припинення вогню в Україні поки не створено. 31 березня В.Путіну дзвонив прем'єр-міністр Норвегії Й.Стере, щоб переконати його не блокувати гуманітарні коридори для евакуації мирних жителів, зокрема у Маріуполі, а також обговорити переговорний процес. 31 березня В.Зеленський мав телефонну розмову з Р.Ердоганом, у якій порушив питання переговорів з Росією, а після цього О.Резніков особисто в Стамбулі розповів турец. президенту про ситуацію на фронті та евакуацію населення з небезпечних зон. Наступного дня рос.-укр. переговорний процес відновився у форматі відеоконференції, а Р.Ердоган подзвонив В.Путіну, щоб обговорити хід переговорів. Напередодні цього дзвінка турец. президент повідомив журналістам, що готовий прийняти у Туреччині лідерів України та Росії для мирних переговорів і має намір запропонувати В.Путіну таку зустріч, зазначивши при цьому, що В.Зеленський позитивно оцінив його пропозицію. Вдень 1 квітня В.Зеленський обговорив з Е.Макроном перспективи переговорного процесу, важливість безпекових гарантій для України; укр. Президент підтримав ініціативу Франції щодо гуманітарних коридорів із Маріуполя.

30 березня рос. війська почали відходити з ЧАЕС, а 31 березня Росгвардія та представники «Росатому» остаточно залишили її. Водночас стало відомо, що росіяни, відступаючи з ЧАЕС, забрали із собою укр. нацгвардійців, яких захопили в полон на поч. вторгнення. Того ж дня Рада керуючих Всесвітньої асоціації орг-цій, що експлуатують АЕС, ухвалила рішення про зміну підпорядкування «Енергоатому» (Паризький центр замість Моск.). 2 квітня над ЧАЕС було піднято прапор України.

1 квітня відбулося засідання ВР України. На його поч. очно виступила президент Європ. парламенту Р.Мецола (того ж дня вона провела переговори з В.Зеленським). Далі було ухвалено низку законів, які, зокрема, передбачали: встановлення грошової винагороди за добровільно передану ЗСУ придатну для застосування бойову техніку РФ; введення стовідсоткового гарантування д-вою вкладів громадян (без обмеження за сумою вкладу) в усіх банках під час воєн. стану; дозвіл на націоналізацію майна громадян та юрид. осіб РФ, а також громадян України, які публічно заперечували чи підтримували рос. агресію.

Продовження бойових дій потребувало додаткових асигнувань, при цьому соціально-екон. ситуація в країні стрімко погіршувалася. Через війну укр. експорт скоротився вдвічі: у березні він становив 6,0 млн т на суму 2,7 млрд дол. проти 13,1 млн т вартістю 5,3 млрд дол. у лютому (найбільше постраждали поставки продукції гірничо-металургійного комплексу та сільс. госпва). Імпорт в Україну скоротився більш ніж утричі: якщо в лютому поставки становили 5 млн т на суму 5,9 млрд дол., то в березні — 1,6 млн т вартістю 1,8 млрд дол. 29 березня Д.Шмигаль повідомив, що уряд ухвалив рішення про секвестр держбюджету на 107 млрд грн за рахунок скорочення всіх програм розвитку і переведення звільнених ресурсів у резервний фонд, звідки вже фі-

нансувалися всі необхідні додаткові витрати. Але цього було недостатньо. 2 квітня В.Зеленський провів нараду з екон. блоками ОПУ та КМ. На ній було озвучено, що за місяць воєн. дій Україна витрачала прибл. 10 млрд дол. На нараді обговорили джерела фінансування цих витрат, зокрема власні податкові надходження та допомогу міжнар. партнерів. Після цього було повідомлено про новий секвестр держбюджету — на 73,3 млрд грн.

Наприкінці березня рос. армія під укр. ударами стала відходити з Київ. обл. 29 березня від рос. військ було звільнено Ірпінь, 31 березня — Бучу, 1 квітня — Бородянку і увесь Броварський р-н. У звільнених населених пунктах проводилося термінове розмінування і завозилася гуманітарна допомога, а комунальні служби відновлювали критичну інфраструктуру. 2 квітня Мін-во оборони офіційно повідомило про повний відступ рос. військ з усієї Київ. обл. Відходячи, росіяни замінували значні території, наражаючи на небезпеку цивільне населення та ускладнюючи повернення до нормальної госп. діяльності. 1 квітня було проведено другий обмін полоненими у форматі «86 на 86», серед укр. військовослужбовців було повернуто 15 жінок. 3 квітня укр. війська узяли під контроль м. *Прип'ять* і ділянки держ. кордону з Білоруссю. ЗСУ успішно витісняли рос. війська з Черніг. обл.; до 4 квітня вони були змушені відійти від обл. центру. 5 квітня підрозділи прикордонників вийшли на кордон України у Черніг. обл., а 7 квітня рос. армію було повністю вибито з території регіону. 8 квітня було повністю звільнено Сум. обл. Деокупація відбувалася й на ін. напрямах. 31 березня було звільнено 5 населених пунктів

Російська військова техніка, знищена у м. Буча. Фото початку квітня 2022.

Запоріз. обл. 1 квітня повідомлялося про звільнення 11 населених пунктів у Херсон. обл.

У ході звільнення Київ. обл. було виявлено факти масштабних воєн. злочинів, скоєних рос. військовослужбовцями. У 2022 Нац. поліція інформувала, що під час окупації та активних бойових дій на території Київщини загинуло 38 дітей. Поранення отримали 43 дитини, зниклими безвісти вважалися чотири неповнолітніх, причому троє з них — з однієї родини. Найбільш резонансною стала ситуація у м. Буча. Міськ. голова А.Федорук повідомив, що у місті виявили братську могилу, де було поховано 280 осіб, на вулицях лежать десятки трупів, деякі з них із зв'язаними руками. Україна і світ були шоковані рос. злочинами. Дж.Байден назвав В.Путіна «воєнним злочинцем» і «варваром». Глава дипломатії ЄС Ж.Боррель від імені всього ЄС зробив заяву, у якій, зокрема, назвав рос. дії «звірствами, скоєними на європ. землі». Президент Молдови М.Санду оголосила 4 квітня загальнонац. день жалоби за вбитими українцями. Рим. папа Франциск засудив злочини проти мирних жителів і під час одного зі своїх виступів розгорнув укр. прапор, який йому передали з Бучі. На згадку про жорстоко вбитих рос. солдатами мешканців Бучі пересічні люди за кордоном організовували масові акції. Укр. влада порушила питання про солідарну відповідальність рос. кер-ва за воєн. злочини, а також закликала Зх. розширити військ. допомогу. 4 квітня президент України відвідав Бучу, де заявив, що рос. воєн. злочини були актами геноциду. Випадок Бучі був не поодинокий. Широкого міжнар. резонансу набула ситуація у с. Ягідне (Черніг. р-ну Черніг. обл.), де 5 березня росіяни, тільки зайшовши у село, загнали у підвал місц. школи площею 170 кв. м майже усе населення села — 367 осіб, включно з 70 дітьми. Їх там тримали декілька тижнів, а коли 30 березня росіяни втікали з Ягідного, залишили замкнутими двері підвалу.

На поч. квітня інтенсифікувалися бойові дії на Донбасі, зокрема на лінії зіткнення з ОРДЛО, біля Ізюма, а також на адм. межі Херсон. та Дніпроп. обл. 1 квітня росіяни захопили більшу частину м. Ізюм. Упродовж 1-ї пол. квітня рос. командування посилювало свої угруповання, дислоковані у Харків., Луган., Донец., Херсон.

Цивільні, вбиті російськими вояками у м. Буча. 3 квітня 2022.

і Запоріз. обл., для проведення операції з оточення та розгрому укр. військ на Донеччині і Луганщині. Далі планувалося продовжити наступ, захопити міста Запоріжжя і Дніпро, а потім наступати на Миколаїв та Одесу, щоб відрізати Україну від Чорного моря та вийти до території «Придністровської Молдавської Республіки». При цьому Росія посилила ракетно-бомбові удари по інфраструктурних об'єктах (аеродроми, залізничні вузли, нафтобази та нафтопереробні з-ди). Відбувалися тяжкі бої у Маріуполі, центр якого продовжувала контролювати укр. армія. 4 квітня росіяни вкотре запропонували укр. гарнізону міста здатися. Як і попередній, цей ультиматум було відкинуто. 6 квітня Франція заявила, що завершила підготовку гуманітарної операції в Маріуполі і лише чекала на згоду влади РФ, але операцію так і не було реалізовано.

8 квітня росіяни завдали удар ракетою «Точка-У» по залізничному вокзалу Краматорська, де зібралося багато цивільних для евакуації. Загинуло 57 осіб, 109 були поранені. Рос. сторона безуспішно спробувала покласти відповідальність на Україну. США та ЄС заявили про рос. відповідальність за трагедію і відзначили необхідність посилити санкції проти Росії та надати більше зброї Україні.

Мешканці окупованих рос. військами населених пунктів продовжували виходити на акції протесту. Зокрема, 31 березня відбувся мітинг у Голій Пристані з вимогами звільнити мера О.Бабича та ін. викрадених росіянами місц. мешканців. 2 квітня мітинг в Енергодарі був розігнаний росіянами, повідомлялося про поранених і затриманих. 3 квітня було розігнано акцію протесту в *Каховці*. 3 квітня мирний мітинг відбувся у Херсоні: оскільки рос. війська заблокували центр міста, акція відбулася в ін. місці, і росіяни не встигли її розігнати. У відповідь на укр. спротив Росія посилила репресії проти населення окупованих регіонів. Федеральна служба безпеки (ФСБ) і Росгвардія активізували профілактичні заходи: виявляли укр. активістів, ветеранів Антитерористичної операції, журналістів, волонтерів, членів їхніх сімей тощо. Чинився тиск на представників місц. самоврядування, низку їх було заарештовано. Росіяни також заблокували постачання гуманітарних вантажів та орг-цію централізованої евакуації населення. Для посилення контролю над окупованими територіями Росія почала формувати на них військово-цивільні адміністрації, залучаючи туди місц. колаборантів.

7 квітня ГА ООН підтримала резолюцію щодо призупинення членства РФ в Раді ООН з прав людини. Голоси представників д-в-членів ООН розподілилися так: 93 «за», 24 «проти», 58 «утрималися». Це було максимальним рівнем покарання у Раді з прав людини — виключити д-ву було неможливо, однак РФ було позбавлено всіх прав, які мали учасники. Викриття рос. злочинів у Бучі спонукало ЄС швидше ухвалити новий пакет антирос. санкцій. 7 квітня Рада ЄС ввела персональні санкції проти рос. олігархів, пропагандистів, співробітників військ. і безпекового апаратів РФ і ключових осіб з пром. і технологічного сектору, а також проти доньок В.Путіна (усього 217 осіб). Було заблоковано активи низки рос. банків, запроваджено ембарго на поставки зброї в РФ та експорт певних високотехнологічних товарів. Введено обмеження на імпорт з РФ низки сировинних товарів. Нарешті, рос. суднам було заборонено заходити до портів країн-членів ЄС, а рос. операторам дорожнього транспорту — працювати на території об'єднання. Посилили санкції й США: Дж.Байден підписав закони про істотне підвищення мит на імпорт з Росії та Білорусі.

Виявлення рос. злочинів позначилося на переговорному процесі. Перебуваючи у Бучі, В.Зеленський наголосив, що затягування переговорів з боку Росії матиме негативні наслідки. 4 квітня президент своїм указом сформував офіц. делегацію для переговорів з РФ про підготовку та погодження проєкту договору, який мав гарантувати безпеку України. До неї увійшли: Д.Арахамія (голова), міністр юстиції Д.Малюська, М.Подоляк, О.Резніков, М.Точицький, А.Костін, нар. депутат Д.Лубінець і Р.Умеров. Експертами делегації призначили юриста-міжнародника О.Малиновського та О.Чалого. В указі зазначалося про затвердження директив делегації України для участі у переговорах із РФ, проте їхній зміст мав гриф «таємно». 4 квітня С.Лавров заявив, що переговорні групи України та РФ «дуже інтенсивно» спілкуються у відеоформаті. Найголовніше, за його словами, було те, що укр. переговорники готові погодитися та визнати нейтральний і без'ядерний статус України. Він також заявив, що побачив більше «реалізму» у пропозиціях України щодо статусу окупованих рос. військами Донбасу і Криму. С.Лавров додав, що зустріч президентів України та РФ можлива після появи чіткого письмового проєкту договору. Наступного дня С.Лавров назвав повідомлення про виявлення фактів рос. злочинів у Бучі «провокацією», спрямованою на зрив переговорів. Тоді ж С.Лавров констатував, що Україна категорично відмовляється обговорювати «денацифікацію», «демілітаризацію» та «проблему рос. мови». При цьому він заявив, що Росія не погодиться на виведення своїх військ з України як передумову проведення референдуму щодо позаблокового статусу. 7 квітня С.Лавров заявив, що на переговорах укр. сторона вдалася до «провокації»: Київ передав новий проєкт мирної угоди, в якому на особисту зустріч президентів було запропоновано винести питання статусу не лише Донбасу, а й Криму. На це Д.Арахамія заявив, що переговорна група не взаємодіяла із С.Лавровим, а від рос. делегації негативної реакції не надходило. Показово, що того ж дня Д.Арахамія зустрівся з командирами підрозділів оперативного командування «Північ» у Черніг. обл., аби порадитися про можливі компроміси з РФ. Тоді ж він анонсував, що подібні зустрічі з військовими проведе й в ін. регіонах.

Зі звільненням значної частини укр. територій та внаслідок адаптації до умов війни стали відновлювати свою роботу підпр-ва. Приносила позитивні результати й релокація підпр-в: станом на поч. квітня із зони бойових дій евакуювали 216 підпр-в, при цьому 97 із них відновили роботу на новому місці. Укр. влада ухвалила принципове рішення, що відновлювальні роботи у постраждалих від росіян населених пунктах будуть виконувати відразу, як тільки з'явиться безпекова можливість. 10 квітня КМ

України ухвалив рішення спрямувати 1 млрд грн на відбудову звільнених від рос. військ територій. Одним з пріоритетів було відновлення внутр. сполучення: там, де було зруйновано мости, встановлювали тимчасові переправи. 15 квітня під головуванням В.Зеленського відбулася розширена нарада з членами уряду та представниками ОПУ з питань екон. розвитку в умовах війни. Обговорювали поновлення роботи бізнесу, зокрема металургії та машинобудування. Окрему увагу було приділено питанням макроекон. стабільності та інфляції, надходженню гуманітарної допомоги, стану держ. видатків, функціонуванню енергосистеми України, роботі «Укрзалізниці», посівній кампанії та екологічній політиці в умовах воєн. стану.

В умовах погіршення соціально-екон. ситуації Україна гостро потребувала додаткових ресурсів. Щоб отримати зовн. фінансування, проводилися переговори з МВФ і Світ. банком про створення колективного механізму допомоги Україні. 9 квітня Рада директорів МВФ погодила відкриття спец. рахунку для переказування коштів країн-донорів у вигляді грантів і позик на поліпшення платіжного балансу, задоволення бюджетних потреб і стабілізацію економіки України. Першою цим механізмом скористалася Канада, яка спрямувала 1 млрд дол. Одночасно тривали переговори з ін. д-вами про екон. допомогу на двосторонній основі. Жестом підтримки України стало і повернення посольств зарубіжних країн до Києва. 8 квітня Україну відвідали У. фон дер Ляєн, Ж.Боррель і прем'єр-міністр Словаччини Е.Гегер. Перед переговорами на високому рівні вони разом з Д.Шмигалем відвідали Бучу, де вшанували пам'ять жертв рос. окупації. Після переговорів з В.Зеленським відбулася офіц. церемонія, на якій У. фон дер Ляєн офіційно передала укр. президенту опитувальник, після заповнення якого Єврокомісія мала підготувати висновок щодо готовності України до отримання статусу кандидата на вступ до ЄС. Було підкреслено, що підготовка висновку пройде за прискореною процедурою (вже 18 квітня Україна офіційно передала Єврокомісії 1-шу частину заповненого опитувальника).

Поворотним пунктом став несподіваний візит до Києва 9 квітня Б.Джонсона, який відбувся наступного дня після його переговорів у Лондоні з О.Шольцом про розширення військ. допомоги Україні. За підсумками переговорів стало відомо, що Велика Британія поставить Україні, поміж ін., 120 бронемашин та протикорабельну ракетну зброю, надасть екон. підтримку на суму 500 млн дол. у вигляді кредиту Світ. банку, а ще 394 млн фунтів стерлінгів буде виділено на гуманітарні потреби. Лондон на запит укр. уряду лібералізував тарифи на переважну більшість позицій імпорту з України і надав митні сервітути. Центр. етапом укр.-брит. переговорів була розмова віч-на-віч Б.Джонсона і В.Зеленського. На її зміст частково пролили світло публічні коментарі лідерів. Так, прем'єр Великої Британії заявив, що він і В.Зеленський зійшлися в оцінках того, що В.Путін не облишив мету захопити Київ. За місяць джерело з оточення президента розповість укр. ЗМІ таке: «Джонсон привіз у Київ два простих меседжі: Путін — воєнний злочинець, його треба дотискати, а не домовлятись із ним. І друге — якщо ви готові з ним підписувати якісь угоди про гарантії, то ми — ні. З вами можемо, але не з ним, він все одно всіх кине». Тоді ж (9 квітня) переговори з В.Зеленським у Києві провів канцлер Австрії К.Негаммер (він також відвідав Бучу, щоб на власні очі побачити наслідки рос. окупації). Далі він поїхав до Москви на зустріч з В.Путіним. Згодом К.Негаммер повідомив, що розмова з В.Путіним, яка тривала 75 хв, була «прямою, відкритою і жорсткою».

11 квітня Україна оновила свої позиції в переговорному процесі. Про це повідомив В.Путін під час зустрічі з О.Лукашенком 12 квітня, додавши, що укр. сторона відійшла від домовленостей у Стамбулі. Укр. сторона відкидала закиди з боку Кремля, наполягаючи, що Україна продовжує дотримуватися Стамбульського комюніке, а заяви В.Путіна трактувала як спробу публічного тиску на переговорний процес. Своєрідну риску підвів В.Зеленський: в інтерв'ю ЗМІ 14 квітня назвав В.Путіна та усю рос. армію зверху донизу воєн. злочинцями, а далі заявив, що шансів для ведення мирних переговорів з Росією після злочинів рос. окупантів у Маріуполі та населених пунктах Київ. обл. стало менше. Пізніше В.Зеленський виклав зміни механіки переговорного процесу: замість одного великого міжнар. договору він запропонував перейти до двох — один із них мав стосуватися гарантій безпеки для України, ін. — її відносин із РФ.

13 квітня потреби укр. військ в озброєнні обговорювали під час візиту в Київ президентів Польщі А.Дуди, Латвії Е.Левітса, Литви Г.Науседи та Естонії А.Каріса (закордонні лідери разом з Д.Шмигалем окремо відвідали Бородянку). 14 квітня відбулися телефонні переговори В.Зеленського і Е.Макрона, на яких обговорювали допомогу Україні і переговорний процес. Посилення міжнар. військ. допомоги Україні викликало побоювання у Кремлі, і той вдався до звичної практики — погроз. МЗС РФ надіслало союзникам України ноту «Про занепокоєння Росії у зв'язку з масованими постачаннями озброєння та військової техніки київському режиму». Втім ці закиди було проігноровано. Символічним проявом нової воєн.-політ. позиції України став

Російський ракетний крейсер «Москва» після влучання у нього українських ракет. 14 квітня 2022.

удар по флагману *Чорноморського флоту Російської Федерації* (ЧФ РФ) ракетному крейсеру «Москва». Він був завданий 13 квітня двома ракетами Р-360 протикорабельного ракетного комплексу (ПКРК) *«Нептун»*. Крейсер отримав тяжкі пошкодження, шторм ускладнив рятувальні заходи, і 14 квітня корабель затонув. Після знищення «Москви» протягом кількох наступних днів росіяни відвели свої кораблі на відстань більш як 150 км від узбережжя Одещини і Миколаївщини, що суттєво послабило спроможності рос. ППО і зробило малоймовірною десантну операцію в цьому регіоні.

Росіяни ніяк не могли захопити Маріуполь; вони сконцентрували там до 12—15 тис. вояків, які були вкрай потрібні на ін. напрямах. Осн. осередком укр. спротиву стала територія металургійного комбінату «Азовсталь». Укр. кер-во марно намагалося добитися згоди на відкриття гуманітарних коридорів хоча б для евакуації поранених. У зв'язку з цим В.Зеленський заявив, що знищення укр. військових на «Азовсталі» поставить крапку на всіх перемовинах з Росією. 17 квітня мін-во оборони РФ запропонувало захисникам «Азовсталі» здатися, але вони відмовилися.

У серед. квітня відбулося кілька обмінів військовополоненими. 9 квітня вдалося повернути в Україну 26 українців, з них 12 військових, серед яких одна жінка, і 14 цивільних, зокрема 9 жінок. 14 квітня Україна повернула 22 військовослужбовців (з них 5 офіцерів) і 8 цивільних (з них 1 жінку). 15 квітня 4 рос. військових було обміняно на 5 українців. У серед. квітня КМ України впорядкував роботу органів влади щодо поводження з рос. військовополоненими. Мін-ву юстиції було доручено перепрофілювати установи виконання покарань на табори для утримання росіян, МЗС — організувати зовн. зв'язки з іноз. д-вами та міжнар. інституціями щодо утримання та повернення військовополонених, Мін-ву інфраструктури — забезпечити координацію заходів щодо перевезення військовополонених, а також надання їм послуг поштового зв'язку, МВС — організувати фотографування, дактилоскопічний облік та облік генетичних ознак військовополонених тощо.

Оперативну паузу у квітні укр. правоохоронці використали для викриття рос. агентів впливу та диверсантів. Знаковою подією стало затримання на Київщині В.Медведчука. Про успішну спецоперацію, проведену СБУ, увечері 12 квітня повідомив В.Зеленський. Пізніше голова СБУ І.Баканов розповів, що ФСБ намагалася вивезти В.Медведчука до Придністров'я, щоб переправити його до Москви. При цьому вони залучили представників злочинного світу та правоохоронних органів України, а також намагалися використовувати «псевдомедведчуків», щоб заплутати правоохоронців.

На засіданні 14 квітня ВР України ухвалили заяву «Про вчинення РФ геноциду в Україні». Парламент також ухвалив законопроєкт, яким було посилено відповідальність для колаборантів. Також Кримінальний кодекс було доповнено ст. 111-2 «Пособництво державі-агресору», яка вводила покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 10 до 12 років.

БИТВА ЗА ДОНБАС (СЕРЕДИНА КВІТНЯ — ВЕРЕСЕНЬ 2022)

Бойові дії та запуск «Рамштайну» (18 квітня—червень 2022)

18 квітня В.Зеленський заявив, що на сх. і пд. України рос. війська розпочали битву за Донбас. Наступного дня він вніс до ВР України законопроєкт «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» на 30 діб — до 25 травня 2022 (21 квітня парламент ухвалив відповідне рішення).

На окремих ділянках на сх. країни бойові дії активізувалися раніше. Так, після 3 діб запеклих боїв 18 квітня росіяни захопили м. Кремінна (Сєвєродонец. р-н Луган. обл.). З ін. боку, наступного дня укр. війська повернули контроль над м. Мар'їнка (Покровський р-н Донец. обл.). Разом з наступом на сх. росіяни вдалися до масованих ракетних атак по всій укр. території. 18 квітня було атаковано військ. і транспортні об'єкти на Львівщині. 19 квітня С.Лавров повідомив, що Росія розпочала в Україні наступну фазу «спецоперації», спрямовану на «повне звільнення Донец. та Луган. республік». При цьому він наголосив, що Москва не збирається змінювати «режим в Україні».

Стабільно критичною була ситуація у Маріуполі, де укр. сили продовжували чинити опір з території «Азовсталі». Разом з військовими у сховищах перебувало до 1 тис. цивільних. Командири укр. гарнізону зверталися до світ. лідерів із закликом добитися від росіян згоди на евакуацію поранених, дітей, жінок, а також тіл загиблих. 20 квітня росіяни знову запропонували укр. воякам скласти зброю, але отримали відмову. Тоді ж з'явилося відеозвернення командира С.Волинського з проханням до світ. лідерів посприяти, щоб до маріупольського гарнізону було застосовано процедуру «extraction» — виведення на територію третьої д-ви. В.Зеленський заявив, що Україна готова на будь-який формат обміну заблокованих Росією цивільних та військових у Маріуполі. 20 квітня росіяни випустили з Маріуполя чотири автобуси з мирними мешканцями, але наступного дня евакуацію з міста було зірвано. Зате у той же день, 21 квітня, С.Шойгу відрапортував В.Путіну про повне захоплення Маріуполя, але при цьому визнав, що на «Азовсталі» залишалися понад 2 тис. укр. бійців, і заявив, що для завершення операції у місті потрібно 3—4 дні.

19 квітня вдалося провести 5-й обмін полоненими і повернути 76 українців (з них 60 військових). 21 квітня Україна повернула ще 19 осіб (з них 10 військовослужбовців). Наприкінці квітня вдалося провести декілька обмінів утримуваних осіб. 24 квітня з рос. полону було звільнено укр. пілота Р.Василюка, якого у березні збили в Донец. обл. 28 квітня Україна повернула 45 осіб (з них 33 військовослужбовців), 30 квітня — 14 осіб, зокрема жінку-військовослужбовця на 5-му місяці вагітності.

20 квітня Д.Пєсков, коментуючи переговорний процес, заявив, що РФ передала Україні оновлений проєкт мирної угоди. У свою чергу, М.Подоляк пояснив, що росіяни передали свої зустрічні пропозиції щодо укр. проєкту. 21 і 22 квітня в онлайн-форматі безрезультатно пройшов черговий раунд переговорів. Тоді С.Лавров заявив, що «переговори застопорилися». 22 квітня відбулася телефонна розмова В.Путіна

і Ш.Мішеля, який напередодні побував з візитом у Києві. Останній закликав Москву до негайного забезпечення гуманітарного доступу та безпечного виходу з Маріуполя. Крім того, Ш.Мішель запропонував В.Путіну увійти у прямий контакт із В.Зеленським. На це президент РФ знову повторив, що це залежить від результатів переговорів рос. і укр. делегацій. 24 квітня В.Зеленський і Р.Ердоган обговорили переговорний процес, гарантії безпеки для України з боку Туреччини та ін. д-в, рос. блокування судноплавства у Чорному морі, а також негайну евакуацію цивільних з Маріуполя, зокрема з «Азовсталі», та обмін заблокованих військових. Тим часом «Азовсталь» зазнала нових потужних обстрілів росіян — з неба, суходолу, моря. Неодноразові пропозиції укр. сторони відкрити «гуманітарні коридори» хоча б для цивільних росіяни відкидали. З 25 квітня оборонці «Азовсталі» опинилися в повному оточенні і стали тримати кругову оборону. Укр. військ.-політ. керівництво вважало, що провести деблокаду за допомогою військ. операції неможливо. Для забезпечення укр. гарнізону було залучено армійські вертольоти, які упродовж квітня виконали 7 рейсів; після втрати трьох вертольотів укр. командування змушене було відмовитися від такого способу підтримки Маріуполя.

З поч. битви за Донбас посилилася міжнар. допомога Україні, насамперед військ.-тех. До того ж кардинально змінилася номенклатура поставок — офіційно стало надходити важке озброєння. Розширення військ. допомоги та ймовірні гарантії безпеки для України після війни з Росією розглядали 20 квітня під час онлайн-зустрічі лідерів США, Італії, Франції, Німеччини, Великої Британії, Канади, Японії, Польщі, Румунії, а також керівників ЄС і НАТО. Після неї США оголосили про пакет військ. допомоги Україні на 800 млн дол. Тоді ж було повідомлено про введення нових антирос. санкцій США, Канадою, Австралією. 21 квітня у Вашингтоні відбулися переговори Дж.Байдена і Д.Шмигаля, а також зустріч останнього з міністром оборони США Л.Остіном. Крім військ.-тех. допомоги, важливим питанням було економічне. Д.Шмигаль провів переговори з кер-вом Мін-ва фінансів США, МВФ і Світ. банку. На них ішлося про надання Україні зх. партнерами в короткостроковій перспективі фінансування у розмірі від 4 до 5 млрд дол. (з них 2 млрд дол. від США) на місяць, щоб забезпечити виплату пенсій, зарплат бюджетникам тощо. На довгострокову перспективу обговорювалася стратегія відновлення, аналогічна «плану Маршалла». 24 квітня Київ відвідали Е.Блінкен і Л.Остін. Вони провели тривалі переговори з В.Зеленським, Д.Кулебою, О.Резніковим і міністром внутр. справ Д.Монастирським. Обговорювали оборонну та фінансову допомогу, посилення санкційного тиску на Росію та гарантії безпеки для України. Крім того, укр. сторона передала план дій щодо посилення санкцій проти РФ, напрацьований групою Єрмака—Макфола. У свою чергу, амер. сторона оголосила про виділення військ. фінансування для України на суму бл. 322 млн дол., ще 391 млн дол. спрямовувалися країнам-партнерам, які здійснювали важливі військ. поставки в Україну.

26 квітня на амер. авіабазі «Рамштайн» у Німеччині відбулася 1-ша зустріч Консультативної групи з оборони України, в якій

Українська самохідна артилерійська установка французького виробництва «Caesar» веде вогонь. Травень 2022.

Українська гаубиця британського виробництва М777. Весна 2022.

взяли участь представники 42 д-в (переважно на рівні міністрів оборони), серед яких були не лише члени НАТО, а й тогочасні кандидати на вступ до Альянсу — Фінляндія і Швеція, а також д-ви-партнери — Японія, Пд. Корея, Австралія, Нова Зеландія, Кенія, Ліберія, Марокко, Туніс, Катар, Йорданія та Ізраїль. Укр. сторона передала партнерам перелік своїх військ.-тех. потреб: засоби ППО, БПЛА, артилер. системи, РСЗВ, танки, бронетранспортери та бойові машини піхоти, літаки, протикорабельні ракети. Ця зустріч ознаменувала утворення переговорної платформи, яка отримала назву «формат Рамштайн», і зафіксувала кардинальну зміну у ставленні цивілізованого світу до України та рос.-укр. війни. Одночасно з «Рамштайном» було здійснено спроби донести до Кремля сигнал: відбуваються тектонічні зрушення, і йому краще сісти за стіл переговорів з Україною, поки не пізно. 26 квітня з В.Путіним провів телефонні переговори Р.Ердоган. Того ж дня Москву, після візиту до Туреччини і переговорів з Р.Ердоганом, відвідав генсек ООН А.Гутерреш. На зустрічі з В.Путіним він прямо заявив, що Росія вторглася в Україну і тим самим порушила Статут ООН. За підсумками переговорів у Москві офіс ген. секретаря ООН повідомив, що В.Путін дав принципову згоду на участь ООН та МКЧХ в евакуації цивільних осіб з «Азовсталі». Щоб завершити переговори, 28 квітня А.Гутерреш здійснив візит у Київ (він також відвідав Бородянку, щоб на власні очі побачити наслідки рос. вторгнення). Показово, що саме під час його перебування Росія демонстративно завдала по центру укр. столиці ракетного удару. Одночасно з переговорами в Києві В.Зеленського і А.Гутерреша Р.Ердоган проводив телефонні переговори з В.Путіним.

Дипломатичні зусилля принесли певний позитивний результат. 30 квітня навколо «Азовсталі» було запроваджено «режим тиші», і вже 1 травня було вивезено понад 156 цивільних осіб. 2 травня в рамках 2-го етапу з Маріуполя та його околиць було евакуйовано ще 344 особи. Як тільки вони поїхали, росіяни відновили обстріли металургійного комбінату, а далі розпочали штурм і наступного дня прорвалися на його територію. Тоді посередницьку роль знову взяв на себе Е.Макрон. 30 травня він переговорив з В.Зеленським, а 3 травня провів 2-годинну телефонну розмову з В.Путіним. 4 травня В.Зеленський провів розмову з А.Гутеррешем для обговорення ситуації навколо «Азовсталі», зокрема щоб той допоміг евакуювати хоча б поранених. На Росію намагалися вплинути й лідери нейтральних д-в: зокрема, президент Швейцарії запропонував, щоб укр. бійців вивезли до його країни, але В.Путін відкинув і цю пропозицію. Вочевидь, йому було вкрай важливо узяти в полон захисників «Азовсталі». Водночас продовжувалися обміни військовополоненими. 6 травня було повернуто з рос. полону 41 особу (у т. ч. 11 жінок), з них 28 військових і 13 цивільних, серед останніх був настоятель храму ПЦУ. 5—7 травня відбувся черговий етап евакуації цивільних осіб з «Азовсталі», а також з ін. районів Маріуполя за посередництва МКЧХ та ООН. Після цього укр. сторона констатувала, що з «Азовсталі» евакуйовано всіх жінок, дітей та людей похилого віку. Після цього росіяни значно посилили штурмові дії проти укр. гарнізону, застосовуючи всі наявні можливості, включно з авіацією. Росіяни стали блокувати виходи з підземель, на які їм вказав зрадник.

29 квітня розпочався укр. наступ під Харковом. У його перший день було звільнено с. Руська Лозова (Харків. р-н Харків. обл.), а станом на 30 квітня противника було відкинуто на 40 км від пн.-сх. околиці Харкова. У наступні дні Генштаб ЗСУ повідомив про звільнення низки населених пунктів на Харківщині. Тривали бої за о-в Зміїний: українці за допомогою «Байрактарів» знищили рос. десантний катер типу «Серна» із зенітно-ракетним комплексом (ЗРК) «Тор» на борту. 8 травня укр. сторона заявила про контрнаступ на Запоріз. напрямі. Водночас на Донбасі ситуація стала складнішою. Зокрема, укр. армія була змушена залишити стратегічно важливе м. Попасна на Луганщині.

28 квітня Палата представників Конгресу США схвалила законопроєкт щодо відновлення для України програми часів *Другої світової війни* — ленд-лізу (Сенат його прийняв 6 квітня). Тоді ж стало відомо, що США підготували новий пакет підтримки для України на заг. суму 33 млрд дол.: понад 20 млрд — на оборону, 8 млрд — на екон. підтримку, 3 млрд — на гуманітарну допомогу. 1 травня Київ відвідала спікер Палати представників США Н.Пелосі. Бундестаг ухвалив звернення «Захист миру та свободи в Європі — всебічна підтримка України», у якому закликав уряд Німеччини продовжити і, по можливості, прискорити постачання в Україну необхідної техніки, а також розширити постачання за рахунок важкого озброєння і складних систем. З огляду на розгортання зх. поставок озброєння та військ. техніки після 1-го «Рамштайну» росіяни активізували спроби порушити

маршрути доставки. Так, наприкінці квітня — на поч. травня вони тричі завдавали ракетні удари по мосту через Дністровський лиман (біля смт Затока Білгород-Дністровського р-ну Одес. обл.). Увечері 3 травня з літаків було запущено 18 крилатих ракет по транспортних об'єктах Дніпроп., Кіровогр., Львів., Він., Київ. та Закарпат. обл.: «Укрзалізниця» тоді повідомила про удари по 6 залізничних станціях у центрі і на зх. країни. У зв'язку з рос. ударами речник Пентагону Дж.Кірбі заявив, що США зберігають усі можливості для постачання Україні військ. допомоги.

На поч. травня припало багато свідчень розширення міжнар. підтримки України. 7 травня Мін-во оборони США повідомило про надання нового пакету безпекової допомоги на суму 150 млн дол. 8 травня перша леді США Дж.Байден під час свого турне Сх. Європою завітала в *Ужгород*. Того ж дня посольство США заявило про повернення до Києва тимчасової повіреної К.Квін та ін. амер. дипломатів. Тоді ж в онлайн-режимі відбулися переговори лідерів групи G7 з президентом України. Сторони домовилися про запровадження нафтового ембарго проти Росії та збільшення постачання сучасного і важкого озброєння в Україну. Крім того, у своїй заяві лідери G7 пообіцяли покарати рос. та білорус. воєн. злочинців. 9 травня уряд Великої Британії оголосив новий пакет санкцій проти РФ та Білорусі. Крім того, Б.Джонсон повідомив про виділення Україні військ. допомоги ще на 1,3 млрд фунтів стерлінгів. І символічно, що саме 9 травня Дж.Байден підписав закон про ленд-ліз для України. На відеозустрічі В.Зеленського з У. фон дер Ляєн 9 травня укр. сторона заявила, що заповнила 2-гу частину анкети-опитувальника. Численними були й міжнар. візити. 8 травня до Києва прибули прем'єр-міністр Хорватії А.Пленкович та міністр закордонних справ Хорватії Г.Грлич-Радман, президент Бундестагу Німеччини Б.Бас і президент Стортингу Норвегії М.Гарахані. Здійснив візит в Україну і прем'єр-міністр Канади Дж.Трюдо, який перед приїздом провів телефонну розмову з Дж.Байденом, щоб скоординувати дії щодо РФ. 9 травня Київ відвідала ген. секретар Ради Європи М.Пейчинович-Бурич. Ш.Мішель разом з Д.Шмигалем 9 травня прибули до Одеси, щоб там відзначити День Європи.

Зруйнована українськими військовими гідротехнічна споруда на р. Ірпінь у с. Козаровичі. Фото 2 квітня 2022.

8 і 9 травня відбувалися рос. масовані ракетні обстріли укр. міст. При цьому осн. зусилля росіяни зосереджували на знищенні аеродромів, щоб унеможливити дії укр. авіації на сх. України і над Чорним морем. Світ. розголосу набуло влучання рос. авіабомби в приміщення школи у прифронтовому с-щі Білогорівка (Сєвєродонец. р-н Луган. обл.), де від обстрілів ховалися мешканці: загинуло не менше як 60 осіб. За оцінками Пентагону, саме під час травневих обстрілів росіяни застосували надзвукові ракети («Кинджал»), і це був перший в історії випадок використання подібної зброї у бойових діях.

Офіц. Київ наполегливо закликав своїх партнерів посилювати санкційний тиск на Росію (саме тоді в ЄС йшли гострі дискусії навколо 6-го пакета). 10 травня Експертна група Єрмака—Макфола презентувала Дорожню карту енергетичних санкцій. 11 травня Палата представників США проголосувала за виділення Україні додаткових 40 млрд дол. 19 травня це рішення підтримав Сенат США, а 21 травня відповідний документ підписав Дж.Байден. Пакет у 40 млрд дол. мав системний характер і був спрямований як на військ.-тех. та екон. допомогу України, так і на посилення військ. позицій США в Європі та розвиток зх. оборонної пром-сті.

10 травня Сейм Литви, слідом за парламентами Естонії та Латвії, визнав дії Росії в Україні геноцидом, а Росію — д-вою, яка підтримує та здійснює тероризм. У резолюції наголошувалося, що всі винні мають бути притягнуті до відповідальності і що міжнар. співтовариство має створити Спец. міжнар. кримінальний трибунал для розслідування та оцінки агресії Росії проти України. 11 травня Сенат Чехії визнав злочини рос. армії геноцидом укр. народу. 12 травня Рада ООН з прав людини проголосувала за поч. розслідування порушень прав людини та міжнар. гуманітарного права рос. військами на теренах України. «За» проголосували 33 д-ви, 12 утрималися, 2 (Китай та Еритрея) були проти. У контексті цього рішення Рада ООН з прав людини звернулася з проханням до незалежної міжнар. слідчої комісії щодо України провести розслідування подій у Київ., Черніг., Харків. та Сум. обл.

Після інтенсивних міжнар. комунікацій стало помітним зрушення в укр. позиції щодо фундаментальних умов мирної угоди з Росією. Ще 6 травня В.Зеленський зазначав, що необхідною умовою, яка дозволить закінчити війну та почати дипломатичний діалог, буде відведення

Працівник ДСНС України оглядає снаряд. Луганська область, 26 квітня 2022.

рос. військ на межі 24 лютого 2022. І вже 11 травня Президент заявив, що війна закінчиться, коли буде повернуто всі окуповані Росією території. Крім того, він зазначив, що зі звільненням укр. міст і сіл, де росіяни масово вбивали, катували, руйнували житла, — таких як Буча, Ірпінь і Маріуполь — бажання вести переговори з Кремлем зменшувалося. Натомість Росія розпочала підготовку до анексії окупованих територій. 25 квітня рос. військові захопили Херсон. міськраду та зняли прапор України з будівлі. Наступного дня «наказом обласного військ. коменданта РФ» «головою Херсон. обласної адміністрації» був призначений В.Сальдо (мер Херсона у 2002—12, був також нардепом від Партії регіонів у ВР 7-го скликання). Очільником окупаційної адміністрації Запоріз. обл. росіяни призначили депутата облради (від «Опозиційного блоку», раніше від Партії регіонів) Є.Балицького. 27 квітня у Херсоні за участю до 100 осіб відбулася проукр. акція, яку росіяни розігнали із застосуванням сльозогінного газу.

Станом на серед. травня на більшості ділянок фронту росіяни перейшли до оборони. 8—14 травня відбулася битва за Білогорівський плацдарм, яка зірвала плани росіян оточити укр. війська на Донбасі. Росіяни стали відводити війська з Харківщини до Луган. і Донец. обл., де вони намагалися наростити наступальні зусилля, зокрема захопивши м. Рубіжне. Росія продовжувала масовані ракетні атаки по укр. території. 17 травня внаслідок рос. удару по навч. центру ЗСУ «Десна» загинуло 87 осіб. У цілому все свідчило, що війна затягується на місяці. Це підтвердив і В.Зеленський, який 18 травня вніс до ВР проєкти своїх указів про подовження термінів воєн. стану та заг. мобілізації не на 30 днів, як перед цим, а на 90 днів (укази затверджено рішеннями ВР 22 травня).

У такій ситуації спробували активізувати посередницьку активність Німеччина і, після тривалої перерви, США. 13 травня О.Шольц, після того, як 11 травня провів телефонні переговори з В.Зеленським, зателефонував В.Путіну, аби переконати шукати способи домовитися з Україною. Розмова тривала понад годину, і після неї канцлер констатував, що не побачив змін у рос. позиції. 13 травня, вперше з поч. рос. вторгнення, відбулися телефонні переговори Л.Остіна та С.Шойгу. Амер. сторона закликала до негайного припинення вогню в Україні і наголосила на важливості підтримки ліній зв'язку. 16 травня Л.Остін передав зміст переговорів із С.Шойгу О.Резнікову. 19 травня голова К-ту нач. штабів ЗС США М.Міллі дзвонив нач. Генштабу ЗС РФ В.Герасимову і, поряд з ін., обговорював з ним війну в Україні. Саме того дня, 19 травня, В.Залужний в онлайн-форматі взяв участь у засіданні Військ. к-ту НАТО на рівні головнокомандувачів (нач. штабів).

17 травня РМ ЄС затвердила виділення Україні 4-го траншу допомоги на суму 500 млн євро з Європ. фонду миру. Того ж дня В.Зеленський повідомив, що провів «продуктивні переговори» з О.Шольцом. За кілька годин відбулися переговори В.Зеленського з Е.Макроном. Сторони обговорювали порятунок військових з «Азовсталі», пальне для України, санкції та вступ України до ЄС, а також «бачення перспектив переговорного процесу», гарантії безпеки, які Франція може надати Україні в рамках міжнар. угоди, та можливі шляхи експорту укр. с.-г. продукції.

З серед. травня спостерігалася зміна ситуації навколо «Азовсталі». Ще 14 і 15 травня були повідомлення про те, що росіяни продовжували безуспішні штурми підземних сховищ металургійного комбінату. 16 травня мін-во оборони РФ повідомило, що досягнуто домовленості про «режим тиші» і вивезення поранених укр. військових з «Азовсталі». Тоді ж Генштаб ЗСУ повідомив, що вище військ. командування наказало командирам підрозділів, які перебувають на «Азовсталі», зберегти життя особового складу. Було проведено евакуацію 53 тяжкопоранених військовослужбовців, яких доставлено до мед. закладу в окупованому Новоазовську, а ще 211 укр. вояків через гуманітарний коридор евакуювали до окупованої Оленівки (с-ще у Кальміуському р-ні Донец. обл.), у подальшому їх планувалося повернути на підконтрольну Україні територію через процедуру обміну. В.Зеленський пояснив: «Герої Маріуполя потрібні Україні живими». 20 травня останні 531 боєць покинули територію металургійного комбінату, і Маріуполь повністю перейшов під контроль росіян. За рос. даними, з «Азовсталі» усього вийшли 2439 укр. військовослужбовців. Оборона Маріуполя тривала 82 доби.

Україна продовжувала активні міжнар. комунікації для розширення підтримки у протидії Росії. 21 травня у Києві відбулися переговори В.Зеленського з прем'єр-міністром Португалії А.Коштою. 22 травня Київ знову відвідав А.Дуда. Він став першим лідером іноз. д-ви, який з поч. широкомасштабної агресії РФ очно виступив у ВР України. Тоді ж у парламенті виступив В.Зеленський на тему розвитку укр.-польс. взаємин, зазначивши: «Народи розуміють один одного, як ніколи». Він також повідомив, що перед виступом запровадив спец. почесне звання «Місто-рятівник» і першим надав його польс. м. Жешув. Того ж дня відбулася зустріч президентів віч-на-віч для обговорення усього спектру відносин. 22 травня також відбулися телефонні переговори В.Зеленського з Б.Джонсоном, які були сфокусовані на проблемі відновлення експорту продукції укр. сільського госп-ва. 23 травня в онлайн-режимі відбулося 2-ге засідання у форматі «Рамштайн», на якому 20 д-в оголосили про нові пакети допомоги Україні, включно з переданням критично необхідних артилер. систем і боєприпасів. Загалом у зустрічі взяли участь представники 47 д-в.

Наприкінці травня відбувся черговий раунд міжнар. комунікацій навколо мирного врегулювання. Він показав відмінність у поглядах між зх. лідерами. Так, Б.Джонсон наполягав, що довіряти В.Путіну не можна. 28 травня він провів телефонні переговори з В.Зеленським щодо посилення оборонної підтримки, активізації роботи над гарантіями безпеки та постачання пального. З ін. боку, з В.Путіним мали контакти представники «партії миру». 26 травня з ним розмовляв М.Драгі, який наступного дня провів телефонну розмову з В.Зеленським. Серед тем обговорення було згадано ситуацію на фронті, оборонну підтримку, постачання пального, способи запобігання продовольчій кризі та розблокування укр. портів. 27 травня пройшли 45-хвилинні переговори пре-

зидента РФ з К.Негаммером, останній назвав розмову «дуже напруженою, дуже серйозною». 28 травня В.Путіну знову зателефонували Е.Макрон і О.Шольц: рос. президент переконував їх, що Росія нібито була відкрита до відновлення переговорів про припинення війни з Україною, і вони заморожені лише через позицію Києва, та одночасно погрожував дестабілізацією ситуації і загостренням гуманітарної кризи, якщо Зх. продовжить допомагати Україні зброєю. 30 травня В.Путіну дзвонив Р.Ердоган.

Москва робила ставку на силу, хоча й була змушена скорегувати свої воєн.-політ. цілі. На пд. і на сх. України росіяни посилювали оборону, з цього укр. розвідка робила висновок про наміри Росії загарбати та утримувати ці території. Гол. завданням, озвученим С.Шойгу, було повне захоплення Донбасу. Для цього росіяни намагалися оточити укр. війська в р-ні Сєвєродонецьк—*Лисичанськ*. 24 травня їм вдалося здобути м. Світлодарськ (Бахмутський р-н Донец. обл.), а у Сєвєродонецьку відбувалися кровопролитні вуличні бої. У Донец. обл. російські війська безуспішно намагалися прорвати укр. оборону, практично щодня штурмуючи Мар'їнку, Піски (с-ще у Покровському р-ні), Авдіївку (місто у Покровському р-ні) та ін. населені пункти. 30 травня Мін-во оборони України констатувало, що бої на сх. досягли максимальної інтенсивності.

На кардинальні зрушення в зх. військ.-тех. допомозі Україні Росія відповіла звичним для себе способом. 1 червня було обстріляно залізничні об'єкти у Львів. обл., а 5 червня — Дарницький вагоноремонтний з-д у Києві, з поясненням, що удари нібито було завдано по зх. військ. техніці. На поч. червня 2022 Кремль запустив масштабні кадрові зміни в управлінні окупованими територіями: новим «прем'єром ДНР» було поставлено рос. громадянина, чиновника мін-ва пром-сті і торгівлі РФ В.Хоценка; першим заст. глави «уряду ЛНР» було призначено віцегубернатора Курганської обл. РФ В.Кузнецова.

Під час міжнар. контактів порушували питання активізації обміну військовополонених, у т. ч. захисників «Азовсталі». Це обговорювали з В.Путіним К.Негаммер (який наполягав на доступі МКЧХ до утримуваних осіб), Е.Макрон і О.Шольц. Комунікація навколо полонених бійців полку *«Азов»* відбувалася по лінії укр. військ. розвідки: 31 травня КМ України призначив нач. Гол. управління розвідки Мін-ва оборони К.Буданова головою Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими. 2 червня на лінії фронту в Запоріз. обл. відбувся обмін тілами загиблих військових за формулою «160 на 160». Пізніше стало відомо, що з укр. сторони це були вояки, які загинули на «Азовсталі». 7 червня було повернуто ще 50 тіл загиблих захисників Маріуполя.

31 травня Україну відвідала президент Словаччини З.Чапутова, яка після поїздки в Ірпінь та Бородянку провела переговори з В.Зеленським. Сторони обговорили широке коло двосторонніх питань, а також євроінтеграцію України та військ.-тех. допомогу. 2 червня ЄС після довгої затримки ухвалив 6-й пакет санкцій проти РФ та Білорусі; показово, що безпосередньо його ухвалювали посли ЄС, оскільки на саміті ЄС 30—31 травня домовитися не вдалося (зокрема, Угорщина блокувала весь пакет, категорично виступаючи проти санкцій стосовно патріарха Кирила (Гундяєва)). Тоді ж Мін-во торгівлі США ввело експортні обмеження проти 71 юрид. особи з РФ та Білорусі (переважно пов'язаних із ВПК). 9 червня РНБОУ ухвалила рішення про запровадження персональних санкцій проти вищого рос. кер-ва: крім В.Путіна та прем'єр-міністра М.Мішустіна, під них потрапили Д.Пєсков, всі члени уряду і Ради безпеки РФ, зокрема секретар Ради безпеки РФ М.Патрушев, С.Шойгу, С.Лавров, — загалом 35 посадовців. 6 червня відбулися телефонні переговори В.Зеленського і Б.Джонсона з особливим акцентом на військ. допомозі, включно з РСЗВ. 8 червня О.Шольц подзвонив В.Зеленському, щоб інформувати його про свої спільні з Е.Макроном телефонні переговори з В.Путіним 28 травня. 9 червня подзвонив В.Зеленському і Е.Макрон.

У травні укр. суди почали виносити вироки рос. військовим за воєн. злочини. 23 травня Солом'янський районний суд м. Києва призначив військовослужбовцю РФ сержанту В.Шишмаріну довічне ув'язнення за умисне вбивство цивільної особи. 31 травня Котелевський районний суд Полтав. обл. засудив до 11 років і 6 місяців ув'язнення двох рос. військових (О.Бобикіна та О.Іванова), які обстрілювати цивільні об'єкти Харківщини з РСЗВ «Град». Однак у фокусі уваги укр. правоохоронців були не лише виконавці. 27 квітня генпрокурор України повідомив про оголошення підозр у зв'язку з визнанням Донец. і Луган. псевдореспублік самостійними, суверенними і незалежними д-вами голові Держ. думи РФ В.Володіну і 418 депутатам рос. парламенту. 5 травня було оприлюднено повістки С. Шойгу, очільнику Росгвардії В.Золотову, В.Володіну, голові Ради федерації В.Матвієнко, міністру внутр. справ В.Колокольцеву, дир. Служби зовн. розвідки (СЗР) С.Наришкіну, дир. ФСБ О.Бортнікову, заст. голови Ради безпеки Д.Медведєву та ін. 25 травня ЄС, США та Велика Британія оголосили про створення «Atrocity Crimes Advisory Group» — консультативної групи для координації зусиль щодо притягнення до відповідальності за злочини, скоєні під час війни Росії проти України. 29 червня Управління Верховного комісара ООН з прав людини оприлюднило доповідь щодо порушення норм міжнар. гуманітарного права, засновану на результатах роботи моніторингової місії з 24 лютого до 15 травня. Було зафіксовано незаконні вбивства (включно зі стратами цивільних осіб) у понад 30 населених пунктах у Київ., Черніг., Харків. і Сум. обл., скоєні, коли ці території перебували під контролем ЗС РФ. Станом на 15 травня моніторингова місія отримала інформацію про понад 300 таких вбивств і допускала, що ця цифра могла збільшитися. 21 червня ген. прокурор США М.Гарланд оголосив про створення групи для виявлення та притягнення до відповідальності осіб, які вчинили воєн. злочини в Україні. Групу очолив найвідоміший у Мін-ві юстиції США «мисливець за нацистами» Е.Розенбаум.

Росія у питанні військовополонених вдавалася до провокацій. 9 червня було оголошено, що «верховний суд ДНР» ухвалив смертний вирок бійцям-іноземцям, які воювали на боці України, — британцям Е.Ейсліну

і Ш.Піннеру і марокканцю С.Брагіму. Це було показове дійство — адже у Росії тоді діяв мораторій на смертну кару, а у «ДНР» — ні. Д.Пушилін анонсував, що за подібним сценарієм до кінця літа 2022 буде проведено «трибунал» над укр. захисниками «Азовсталі». Укр. МЗС назвало цю імітацію суд. процесу «нікчемною» і заявило, що Україна продовжить докладати максимальних зусиль для звільнення всіх своїх воїнів. До того ж підкреслювалося, що всі іноземці, які воювали на укр. території, були військовослужбовцями ЗСУ. Управління Верховного комісара ООН з прав людини прямо заявило, що такі суд. процеси проти військовополонених кваліфікуються як воєн. злочин. 14 червня в результаті обміну Україна повернула тіла 64 полеглих оборонців Маріуполя з «Азовсталі». 18 червня було повернуто 5 цивільних українців (4 з них були захоплені росіянами в Київ. обл.), а також тіло одного загиблого воїна. 21 червня до України було повернуто 35 тіл загиблих воїнів в обмін на 50 тіл окупантів. 28 червня — тіла 46 бійців, 21 з них — захисників «Азовсталі». Того ж дня відбувся обмін полонених за формулою «17 на 15»: було повернуто 16 укр. військовослужбовців та одну цивільну особу. 29 червня відбувся найбільший з 24 лютого обмін полоненими, в рамках якого Україна повернула 144 військових, серед них 95 захисників «Азовсталі» (з них 43 бійців полку «Азов»). Далі гуманітарний процес призупинився. 29 червня голова Слідчого к-ту РФ О.Бастрикін заявив, що рос. сторона вирішила більше не віддавати укр. військовополонених (насамперед ішлося про «азовців»).

15 червня Дж.Байден і В.Зеленський провели телефонні переговори, за підсумками яких було підтверджено виділення 1 млрд дол. військ. допомоги, серед якої — артилерія й озброєння берегової оборони, боєприпаси для артилерії та ракетні системи. Також Дж.Байден заявив, що США виділяють додаткову гуманітарну допомогу в розмірі 225 млн дол. Того самого дня у Брюсселі відбулася 3-тя зустріч у форматі «Рамштайн», у якій взяли участь представники понад 45 д-в. За її підсумками Україна отримала гармати калібру 155 мм, реактивні артилер. системи HIMARS, протикорабельні ракети «Harpoon» тощо від США, вертольоти від Словаччини, артилерію від Канади, Польщі та Нідерландів, РСЗВ від Німеччини тощо. Проте цю позитивну картину потьмарювало принципове небажання партнерів передавати Україні авіацію і танки зх. вир-ва.

16 червня до Києва здійснили візит Е.Макрон, М.Драгі та О.Шольц, до яких приєднався президент Румунії К.Йоханніс. Це було символом європ. єдності в укр. питанні. Спочатку вони побували в Ірпені, щоб ознайомитися з наслідками рос. окупації, а згодом провели переговори з В.Зеленським. Високі гості однозначно заявили, що умови для мирного врегулювання буде визначати сам Київ. Основною темою переговорів була євроінтеграція: після зустрічі з В.Зеленським іноз. лідери висловилися за негайне надання Україні статусу кандидата на членство у ЄС. 17 червня Єврокомісія офіційно рекомендувала надати Україні європ. перспективу та статус кандидата. 19 червня, напередодні саміту, ВР України, демонструючи рішучість проводити євроінтеграційний курс, ухвалила низку знакових документів, серед яких Конвенція Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) і Закон «Про основи державної антикорупційної політики на 2022—2025 рр.». 17 червня Б.Джонсон відвідав Київ для переговорів з В.Зеленським. Сторони обговорили постачання важкої зброї та систем ППО, екон. підтримку, посилення санкційного тиску на Росію, а також гарантії безпеки для України та необхідність компенсації Росією завданих збитків. Крім того, брит. прем'єр запропонував масштабну програму підготовки у Великій Британії укр. військовослужбовців — до 10 тис. бійців кожні 120 днів. 23 червня США оголосили про надання Україні нового траншу військ. допомоги на суму 450 млн дол., який включав 4 комплекси HIMARS і десятки тисяч додаткових боєприпасів для артилерії, яку вже було надано, а також патрульні катери для захисту узбережжя та внутр. вод. Того ж дня О.Резніков повідомив, що перша партія HIMARS вже прибула в Україну. Лідери G7 за підсумками саміту, який відбувся 26—27 червня, оголосили, що готові надавати Україні фінансову, гуманітарну, військ. та дипломатичну підтримку стільки, скільки потрібно. Крім того, у заяві зазначалося, що Україна має вирішувати питання мирного врегулювання без зовн. тиску чи впливу. Якраз під час саміту росіяни завдали ракетний удар по торг. центру в Кременчуці, в

Зустріч президента України з лідерами європейських держав. м. Київ, 16 червня 2022. Зліва направо: федеральний канцлер Німеччини О. Шольц, президент Франції Е. Макрон, президент України В. Зеленський, голова Ради міністрів Італії М. Драгі, президент Румунії К. Йоганніс.

результаті якого 20 осіб загинули, десятки отримали поранення. G7 оприлюднила окрему заяву, в якій відзначила необхідність притягнути В.Путіна та ін. воєн. злочинців до відповідальності. 27 червня Канада оголосила про запровадження додаткових санкцій проти фізичних і юрид. осіб, пов'язаних з оборонним сектором РФ та Білорусі. США підвищили ставку мита на низку рос. товарів, імпорт яких раніше не був заборонений санкціями, до 35 %. В Україні було накладено арешт на майно укр. «доньок» рос. фінансово-пром. груп на суму 4,5 млрд грн. Показово, що 27 червня у Росії вперше з 1918 відбувся дефолт за суверенним боргом в іноз. валюті через введені санкції, які унеможливили платежі закордонним кредиторам.

29 червня у Мадриді відбувся саміт НАТО, на якому ухвалили нову стратегічну концепцію, де РФ було визнано найбільш серйозною і безпосередньою загрозою безпеці союзників, а також миру та стабільності в Євроатлантичному регіоні. Водночас було підкреслено, що Альянс не прагне конфронтації з РФ і не становить для неї загрози. Укр. делегацію на саміті очолював заст. глави ОПУ І.Жовква, а В.Зеленський виступив в онлайн-форматі. Він закликав, щоб війна не затягнулася, надати Україні більше сучасної зброї, а також підтримати її фінансами та антирос. санкціями. Президент також наголосив, що Україна потребує гарантій безпеки, а НАТО має знайти місце для неї у спільному безпековому просторі і допомогти виграти війну, бо в ін. випадку на Альянс чекає відкладена війна з Росією.

3 червня Україна стала шукати додаткові інструменти для розширення своєї міжнар. підтримки та для ізоляції Росії, зокрема в мусульманському світі й Африці. 2 червня А.Єрмак і Д.Кулеба в онлайн-форматі взяли участь у засіданні міністрів закордонних справ держав — членів Ради співробітництва араб. д-в Перської зат. 20 червня В.Зеленський виступив на розширеному засіданні Бюро Асамблеї Афр. союзу. Наступним кроком стало призначення у липні нового спец. представника України з питань Бл. Сходу та Африки — М.Субха. Укр. дипломатія стала активніше артикулювати тезу, що Росія не має права на статус постійного члена Ради Безпеки ООН. Укр. представник в ООН С.Кислиця 21 червня виголосив промову, у якій зазначив, що у 1991 Росія без відповідної процедури отримала крісло СРСР. Україна також закликала ОБСЄ знайти спосіб призупинити повноваження Росії у зв'язку з війною, яку вона розв'язала проти України. 30 червня МЗС повідомило, що у відповідь на визнання Сирією «незалежності» ОРДЛО Україна розірвала з нею дипломатичні відносини (без розриву консульських відносин), а також запровадила торг. ембарго та екон. санкції щодо сирійських юрид. і фізичних осіб. Задля розширення географії підтримки України 1 липня В.Зеленський провів телефонні розмови з президентами Аргентини А.Фернандесом та Чилі Г.Боричем.

У 2-й пол. червня тривали запеклі бої за Сєвєродонецьк. 24 червня укр. війська організовано залишили місто, а далі розпочалися бої за Лисичанськ. На ін. напрямах українці намагалися стримувати наступ росіян і по можливості контратакувати, зокрема під Харковом та на півночі Херсон. обл. Значного успіху було досягнуто в пн.-зх. частині Чорного моря. 17 червня ВМСУ вразили біля о-ва Зміїний рос. буксир «Василій Бех» із ЗРК «Тор» на борту, у результаті судно затонуло. 20 червня ЗСУ завдали удару по мор. бурових платформах, які належали Україні, але після 2014 були захоплені Росією. 21 червня укр. військові завдали масованого удару по гарнізону окупантів на о-ві Зміїний, надалі удари нарощувалися, і 30 червня росіяни були змушені евакуювати свій гарнізон.

Напередодні саміту ЄС Україна активізувала діяльність на дипломатичному фронті. 20 червня на саміті ініціативи Тримор'я (заснована у 2016, її учасниками є 12 д-в ЄС, розташов. на території від Балт. до Адріатичного та Чорного морів) Україна отримала статус партнера-учасника. Поряд з цим В.Зеленський проводив інтенсивні комунікації з лідерами європ. країн. 21 червня він провів телефонну розмову з В.Орбаном. 22 червня В.Зеленський повідомив, що переговорив із керівниками 11 д-в. Того ж дня він провів телефонні переговори з президентом Молдови М.Санду для координації дій на шляху євроінтеграції. 22 червня, виступаючи в Європарламенті, У. фон дер Ляєн закликала лідерів ЄС до істор. відповідальності у зв'язку з рішенням щодо надання Україні статусу країни — кандидата на вступ. 23 червня Європарламент ухвалив резолюцію із закликом надати статус кандидата на членство Україні та Молдові, а також підтримати європ. перспективу для Грузії. 23 червня лідери 27 країн-членів ЄС ухвалили рішення про надання Україні (і Молдові) статусу кандидата на членство. 29 червня було підписано угоду про лібералізацію автомобільних перевезень між Україною та ЄС — т. зв. транспортний безвіз. 30 червня розпочався комерційний експорт електроенергії з України до ЄС. 1 липня відбулося урочисте засідання ВР України, на якому виступили В.Зеленський та У. фон дер Ляєн (по відеозв'язку). Після цього у сесійній залі парламенту було встановлено прапор ЄС. Тоді ж президент, прем'єр-міністр і голова ВР підписали спільну заяву на знак єдності усіх гілок укр. влади на шляху до членства в ЄС.

29 червня Київ відвідав президент Індонезії Дж.Відодо для переговорів з В.Зеленським з метою встановлення миру між Україною та РФ. Наступного дня він поїхав до Москви, де провів переговори з В.Путіним. При цьому він повідомив, що передав послання від укр. президента. Але результатів ця активність не принесла. Того ж дня В.Путін заявив про незмінність цілей агресії проти України і знову зазначив, що СВО йде за планом.

Суспільно-політична і соціально-економічна динаміка (квітень—червень 2022)

3 травня В.Зеленський уперше з поч. війни очно виступив у ВР України, закликавши нар. депутатів припинити сварки та дії, спрямовані на саморекламу, і працювати «24 на 7». Тоді ж ВР ухвалила низку рішень: підтримала звернення до Конгресу США із закликом визнати Росію д-вою-спонсором тероризму; прийняла заяву про неприпустимість монополізації Росією перемоги у Другій світ. війні; внесла зміни до закону «Про основи національного спротиву» (ТрО

отримала право виконувати завдання поза регіонами формування); підтримала виключення зі складу фракції «Слуга народу» нар. депутата О.Ковальова, який поїхав до Херсон. обл. і став співробітничати з окупантами; ухвалила закон про заборону діяльності проос. партій (12 травня його підписав президент). Після набуття чинності цим законом суд заборонив діяльність «Опозиційного блоку» (8 червня), партій «Соціалісти» і «Справедливість та розвиток» (13 червня), партій «Наші», «Блок В.Сальдо» (лідер — колиш. мер Херсона, який став колаборантом) і «Держава» (пов'язана з херсон. колаборантом К.Стремоусовим) (14 червня), Соціаліст. партії України (15 червня), Партії Шарія (16 червня), ОПЗЖ (20 червня), Прогресивної соціаліст. партії України (лідер Н.Вітренко; 23 червня), Партії політики Путіна (24 червня), партії «Щаслива Україна» і КПУ (5 липня). 12 травня було оголошено про офіц. розпуск фракції ОПЗЖ у ВР (частина нар. депутатів утворили групи «Платформа за життя та мир» і «Відновлення України», а частина перейшла у статус позафракційних). Тоді ж парламент схвалив оновлений законопроєкт про конфіскацію майна фізичних та юрид. осіб, що підтримали рос. вторгнення. РНБОУ ухвалила рішення (уведено у дію президентом і погоджено ВР) про націоналізацію укр. «доньок» рос. банків «Сбербанк» та «ВЕБ.РФ».

Зміна сусп.-політ. настроїв відбилася і на реліг. сфері. 16 травня ПЦУ закликала до об'єднання та спільного буд-ва єдиної автокефальної помісної церкви на основі *Томосу про автокефалію Православної церкви України*. Це звернення було спрямоване на священнослужителів, які ще залишалися під юрисдикцією Моск. патріархату (МП), але виступали проти служіння *«русскому миру»*. Крім того, очільники ПЦУ закликали держ. та місц. владу і громадян сприяти процесу досягнення церк. єдності, якнайшвидшому подоланню впливу фашист. ідеології «русского мира», невідкладному прийняттю необхідних рішень, які припинили б використання структур МП в Україні як інструменту гібридної агресії. 26 травня митрополит *Епіфаній* (Думенко) від імені архієрейського собору ПЦУ закликав Вселенського Патріарха і предстоятелів ін. помісних автокефальних церков засудити духовні злочини предстоятеля РПЦ патріарха Кирила (Гундяєва) і позбавити його престолу. Гол. підставою для цього названо поширення єретичного етнофілетичного вчення про «русскій мір». 27 травня собор УПЦ МП ухвалив постанову, в якій заявив, що не погоджується з патріархом Кирилом (Гундяєвим) у питанні війни Росії з Україною. У рішенні собору зазначалося, що надалі УПЦ МП діятиме як самостійна церква, але про від'єднання УПЦ МП від РПЦ не йшлося. Водночас собор відкинув ідею об'єднання правосл. церков в Україні, повторивши, що не визнає канонічність ПЦУ, хоча й висунув низку умов для поч. діалогу. У Москві рішення УПЦ МП трактували як тимчасовий відступ, зумовлений міркуваннями безпеки. 7 червня Синод РПЦ ухвалив рішення перепідпорядкувати крим. єпархії УПЦ МП (Джанкойську, Сімферопольську, Феодосійську) патріарху Кирилу (Гундяєву) і Синоду.

Д-ва приділяла значну увагу відбудові. 18 квітня В.Зеленський провів нараду, на якій обговорювали повоєн. відновлення. При цьому він зазначив, що необхідне переосмислення того, як розвиватиметься Україна надалі: на його думку, серед пріоритетів реформ мають бути полегшення ведення бізнесу, цифровізація та посилення ВПК. 21 квітня указом Президента було створено Нац. раду з відновлення України від наслідків війни. Тоді ж уряд ухвалив низку постанов, необхідних для орг-ції робіт з відновлення чи демонтажу будівель і споруд, пошкоджених унаслідок рос. агресії. Активно відновлювали транспортну інфраструктуру, порушену через бойові дії на Київщині, Чернігівщині, Сумщині та Харківщині. 26 квітня Кабмін виділив додаткові 400 млн грн на відновлення критичної інфраструктури в Харків. і Черніг. обл.

29 квітня КМ України затвердив план заходів щодо забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєн. стану. Інструментом соціальної підтримки населення стало рішення не змінювати ціну на газ для побутових споживачів. Крім того, КМ рекомендував місц. органам влади не підвищувати тарифи на комунальні послуги. Для підтримки мікро-, малого та середнього підприємництва уряд надав портфельні гарантії укр. банкам-кредиторам на суму бл. 1,5 млрд дол. Ознакою адаптації до нової ситуації стало відновлення з 1 травня можливості купівлі-продажу нерухомого майна. Пристосовувався до складних умов і бізнес, який у взаємодії з профільними міністерствами та «Укрзалізницею» вибудовував нові експортні маршрути. Так, Мін-во аграрної політики та продовольства констатувало, що у квітні 2022 з України було вивезено орієнтовно 1,1 млн т зерна, олії, шроту, тоді як у березні цей показник становив менш як 200 тис. т. Наприкінці квітня у порту Констанца (Румунія) вперше після поч. вторгнення було завантажено судно класу «Panamax», яке перевозило 71 тис. т укр. кукурудзи.

На поч. травня в Україні загострилася паливна криза: дефіцит виник у зв'язку зі знищенням рос. військами Кременчуцького нафтопереробного з-ду та кількох великих нафтобаз. Найсильніше криза відчувалася в роздрібному сегменті ринку нафтопродуктів. Деякі мережі автозаправних станцій призупинили свою роботу, а на автозаправках, що працювали, спостерігалися великі черги. Було введено обмеження на продаж для фізичних осіб. 7 травня відбулася нарада за участю В.Зеленського і Д.Шмигаля, присвячена боротьбі з кризою. На ній було оприлюднено інформацію, що за кордоном вдалося знайти необхідний обсяг палива, але Європа виявилася неготовою до його транспортування. Укр. сторона домовлялася про формування «зелених коридорів». Мін-во інфраструктури України і Мін-во інфраструктури та розвитку Польщі досягли домовленості про скасування дозволів для всіх перевізників, які здійснюють міжнар. перевезення палива. Крім того, Польща зі своїх резервів терміново виділила 25 тис. т пального. Щоб збити ажіотаж на споживчому ринку, КМ України 18 травня тимчасово — до насичення ринку — відмовився від фіксованої націнки на пальне.

11 травня оператор укр. газотранспортної системи (ГТС) припинив транзит рос. газу через газовимірювальну ст. «Сохранів-

Працівники ДСНС України готують до вивезення російську авіабомбу ФАБ-500, яка у березні 2022 пробила дах житлового будинку, але не вибухнула. Харків, 23 червня 2022.

ка» і прикордонну компресорну ст. «Новопсков» (Луган. обл.). Цим маршрутом здійснювалося постачання третини газу до ЄС (до 32,6 млн куб. м). Своє рішення оператор ГТС пояснив тим, що об'єкти опинилися на окупованій території і він не міг здійснювати технологічний контроль за ними, а окупаційні сили втручалися в технологічні процеси і здійснювали несанкціонований відбір газу з транзитного потоку. Транзит було запропоновано перенести до пункту «Суджа», розташов. на підконтрольній Україні території, однак «Газпром» відмовився це робити. Було також здійснено заходи з підвищення енергетичної безпеки в атомній галузі, де історично склалася висока залежність від Росії. «Енергоатом» підписав три угоди з амер. компанією «Westinghouse Electric» про буд-во в Україні нових енергоблоків і збільшення обсягів постачання ядерного палива. До того ж вир-во компонентів тепловидільних збірок було вирішено розмістити в Україні на базі одного з підрозділів «Енергоатому».

Через стрімке падіння обсягів вир-ва дефіцит держ. бюджету України досягав 5 млрд дол. на місяць. Виходом із ситуації стала додаткова емісія: у квітні НБУ через викуп воєн. облігацій надав уряду 50 млрд грн. У таких умовах надзвичайно важливою була міжнар. фінансова допомога. Станом на поч. травня Україна від поч. широкомасштабного вторгнення отримала понад 12 млрд дол. 5 травня відбулася Міжнар. донорська конференція для збору коштів на гуманітарну допомогу Україні (проходила у Варшаві, співорганізаторами були Польща і Швеція у партнерстві з Єврорадою та Єврокомісією і за участі ООН). На ній було зібрано 6,5 млрд дол. Виступаючи на конференції, В.Зеленський заявив, що потрібний стратегічний план міжнар. підтримки України — сучасний аналог «плану Маршалла». 18 травня Єврокомісія оприлюднила концепцію «Відбудувати Україну» («Rebuild Ukraine») — візію стратегії повоєн. відновлення країни. За підсумками травня партнерська допомога досягла 2 млрд дол., проте цього було недостатньо — необхідно було ще 3 млрд дол. У такій ситуації НБУ знову вдався до емісії. Це, у свою чергу, закономірно призвело до посилення інфляції. Щоб її приборкати, 2 червня регулятор різко підвищив облікову ставку з 10 % до 25 %.

Закордонну допомогу не можна було прямо витрачати на фінансування оборонної сфери. Шукали способи пожвавлення нац. економіки, зокрема через розширення експорту. 4 травня Україна і Велика Британія підписали угоду про скасування на 12 місяців ввізних мит і тарифних квот. Канада на рік скасовувала усі мита на укр. товари. 24 травня Рада ЄС прийняла рішення скасувати на один рік ввізне мито на весь укр. експорт, який ще не було лібералізовано в рамках угоди про зону вільної торгівлі. Було також скасовано стягнення антидемпінгових мит на імпорт з України. 1 червня США на один рік призупинили дію 232 митних тарифів на укр. сталь.

31 травня ВР України 234 голосами звільнила з посади уповноваженого парламенту з прав людини Л.Денісову. Ймовірною причиною стало те, що вона могла бути причетною до створення фейків про рос. воєн. злочини (зокрема, наприкінці травня укр. журналісти оприлюднили відкритий лист, у якому висловили стурбованість і обурення через риторику повідомлень Л.Денісової та поширення нею неперевіреної інформації). Згодом новим омбудсменом обрали безпарт. нар. депутата Д.Лубінця.

Тривали процеси розірвання зв'язків з Росією і засудження колаборантів. Міністр молоді та спорту В.Гутцайт заявив, що укр. спортсмени будуть бойкотувати змагання, якщо на них допускатимуть представників РФ та Білорусі. НАН України виключила зі свого складу академіка, 6 членів-кореспондентів та 13 іноз. членів, які підтримали РФ у війні проти України. 19 червня ВР України заборонила рос. музику в укр. ЗМІ і громад. просторі на період до звільнення всіх окупованих укр. територій та припинення агресії з боку Росії. Крім того, було запроваджено заборону з 1 січня 2023 на імпорт та поширення книг рос. мовою з Росії та Білорусі або авторства рос. громадян. З 1 липня 2022 Україна запровадила візовий режим в'їзду для громадян РФ.

Бойові дії та військово-політична підтримка України (липень—середина серпня 2022)

На кінець червня — поч. липня припала найактивніша фаза битви за Донбас: зазнавши невдачі у наступальних діях на ін. напрямах, росіяни скорегували свої плани і зосередили осн. зусилля на повній окупації Луган. та Донец. обл., сподіваючись оточити там укр. оборонне угруповання. На користь росіян грала чисельна перевага в особовому складі, озброєнні та боєприпасах. 2 липня рос. війська оволоділи Лисичанськом, і наступного дня С.Шойгу навіть доповів В.Путіну про окупацію всієї Луган. обл. Насправді на поч. липня росіянам вдалося встановити контроль над бл. 98 % території Луган. обл. та 65 % Донец. обл. Після захоплення Лисичанська росіяни через значні втрати не змогли продовжити наступ і оголосили оперативну паузу. Водночас вони майже щодня продовжували обстріли укр. населених пунктів, що призводило до загибелі цивільних.

Одна з найбільш резонансних подій сталася 14 липня, коли крилаті ракети «Калібр» атакували центр Вінниці, внаслідок чого загинуло понад 20 осіб, з них 3 дітей. У зв'язку з цим Президент України закликав міжнар. спільноту оголосити РФ д-вою-терористом.

На поч. липня Київ відвідали прем'єр-міністри Норвегії Й.Стере, Австралії Е.Албеніз, Швеції М.Андерссон, Ірландії М.Мартін, Нідерландів М.Рютте. Під час цих переговорів порушували питання військ. та екон. підтримки України, а також посилення антирос. санкцій. 5 липня міністр оборони Великої Британії Б.Воллес повідомив, що перша група укр. військовослужбовців прибула в його країну, щоб розпочати навчання у військ. сфері. 7 липня, після оголошення про свою відставку, Б.Джонсон провів телефонну розмову з В.Зеленським, під час якої запевнив, що лінію Великої Британії на підтримку України буде продовжено. Символічним знаком цього стало те, що саме 7 липня нач. штабу оборони Великої Британії Е.Радакін зустрівся у Києві з головнокомандувачем В.Залужним, щоб обговорити деталі планів майбутніх операцій.

З поч. липня почала змінюватися ситуація на полі бою — укр. війська, використовуючи зх. високотехнологічне озброєння (насамперед ідеться про HIMARS), стали методично знищувати командні пункти та склади боєприпасів у тилу рос. військ. І попри те, що вказаних зх. комплексів було бл. 10, вони завдавали росіянам істотні втрати: станом на серед. липня було знищено понад 30 важливих логістичних об'єктів і 5 пунктів управління рос. військ. Це дозволяло поступово звільняли окуповані території Пд. України і розгортати контрнаступ у напрямі Херсона. 8 липня Дж. Байден підписав наказ про виділення пакету допомоги для України на суму 400 млн дол., до якого увійшли ще 4 установки HIMARS. Щоб у зх. партнерів не виникало жодних підозр у нецільовому використанні військ. допомоги, ОПУ став проводити брифінги щодо отриманої зброї. Згодом з ініціативи ОПУ було створено тимчасову спец. парламентську комісію, яка під час воєн. стану веде моніторинг отримання і використання міжнар. матеріально-тех. допомоги. РНБОУ спільно з Мін-вом оборони розробила ІТ-модуль «СОТА» для моніторингу та контролю за зброєю від країн-партнерів як елемент системи управління для політ. та військ. керівництва д-ви. 20 липня результативно пройшла 4-та зустріч у форматі «Рамштайн», у якій узяли участь 50 країн. На цьому ж етапі почалися предметні консультації щодо отримання танків «Leopard» і навчання на них укр. військовослужбовців.

Українська реактивна система залпового вогню американського виробництва M142 HIMARS. Запорізька обл., початок червня 2022.

21 липня ЄС ухвалив 7-й пакет санкцій проти РФ. До нього увійшла заборона на купівлю, імпорт, прямий чи опосередкований трансфер золота; було розширено перелік товарів подвійного призначення, на які поширювалися експортні обмеження; було посилено заборону доступу до портів тощо. З ін. боку, через бажання запобігти негативним наслідкам для продовольчої та енергетичної безпеки у світі ЄС подовжив дозвіл на транзакції з рос. держ. компаніями, які стосувалися с.-г. продукції і транспортування нафти до третіх країн. У комюніке ЄС окремо підкреслювалося, що жоден із санкційних заходів не зачіпає торгівлю сільгосппродукцією та добривами між Росією і третіми країнами, і ЄС не перешкоджає третім країнам купувати продукцію мед. призначення у РФ. Разом з тим Рада ЄС 22 липня ухвалила рішення про виділення Україні 5-го траншу військ. допомоги розміром 500 млн євро.

Київ намагався розвивати діалог із д-вами «глобального Півдня». Так, 18 липня В.Зеленський провів телефонні переговори з президентом Бразилії Ж.Болсонару. 21 липня відбулися перші в історії д-в переговори лідерів України та Коста-Ріки (президент Р.Чавес Роблес), під час яких особливу увагу було приділено санкціям проти Росії та взаємодії на міжнар. майданчиках. 25 липня вперше в історії двосторонніх відносин Україну відвідав президент Гватемали А.Джамматтеї Фая. Це був не лише перший візит лідера латиноамер. країни з 24 лютого 2022, а й перший візит за попередні 12 років загалом. На переговорах з В.Зеленським президент Гватемали обговорив підтримку України у протидії рос. агресії та розвиток двосторонніх відносин.

22 липня у Стамбулі після тривалої дипломатичної боротьби були досягнуті домовленості про розблокування експорту укр. зерна. Зокрема, Туреччина, ООН та Україна підписали «Ініціативу щодо безпечного транспортування зерна, продуктів харчування та добрив з українських портів». З укр. боку документ підписав міністр інфраструктури О.Кубраков. «Дзеркальний» документ підписали Туреччина, ООН та Росія (підпис поставив С.Шойгу). Домовленості поширювалися на порти «Одеса», «Чорноморськ» та «Південний». Усі торг. судна, що підпадали під дію домовленостей, підлягали перевіркам, котрі проводила інспекційна група Спільного координаційного центру (СКЦ), до якого увійшли представники України, Росії, Туреччини та ООН. Жодні військ. кораблі, літаки, БПЛА не могли наближатися до мор. гуманітарного коридору ближче, ніж на відстань, узгоджену СКЦ. Договори були укладені на 120 днів з дати підписання і передбачали автоматичну пролонгацію, якщо жодна зі сторін не повідомить, що хоче їх припинити. Вже наступного дня після підписання «зернової угоди», 23 липня, росіяни атакували Одес. мор. торговий порт крилатими ракетами. Проте укр. сторона продовжила підготовку до запуску «зернової угоди», і 1 серпня з Одеси до Лівану вирушило перше судно — суховантаж «Razoni» під прапором Сьєрра-Леоне — із 26 тис. т укр. кукурудзи. 6 серпня у Чорноморськ прийшов турец. суховантаж «Fulmar S» — перше іноз. торг. судно, яке відвідало укр. порт після 24 лютого 2022. 8 серпня до реалізації «зернової угоди» приєднався порт «Південний». Запуск Чорномор. зернової ініціативи пожвавив укр. с.-г. експорт. Так, у серпні через роз-

блоковані порти Україна експортувала 1,5 млн т с.-г. продуктів (при цьому 3 млн т було вивезено автомобільним, залізничним та річковим транспортом). У цілому обсяг експорту укр. товарів у серпні зріс на 25 % і становив 7,29 млн т, що у грошовому еквіваленті дорівнювало 3,36 млрд дол.

16 липня С.Шойгу дав наказ військам в Україні нарощувати дії на всіх операційних напрямах. 20 липня С.Лавров заявив про розширення територіальних претензій Росії порівняно з тими, про які йшлося у Стамбулі. За спинами укр. колаборантів на посади в окупаційних адміністраціях продовжували призначати рос. чиновників середньої ланки. Так, 18 липня главою «уряду» окупованої частини Запоріз. обл. було призначено А.Кольцова, який перед цим обіймав посаду першого віцегубернатора Вологодської обл. РФ. У свою чергу, В.Зеленський наголошував: якщо окупанти підуть шляхом анексії, вони закриють будь-яку можливість переговорів з Україною та вільним світом. Ще одним фактором, який стримував орг-цію псевдореферендумів для легалізації анексії, стали вдалі замахи на колаборантів. Так, лише у серпні було вбито 4 зрадників (серед них — колиш. нар. депутат О.Ковальов, який в окупаційній адміністрації Херсонщини мав посаду «заст. голови із сільс. госп-ва»).

Надходження зх. військ.-тех. допомоги вплинуло на здатність укр. військ чинити опір. 22 липня В.Зеленський зазначав, що поставки зброї з боку партнерів допомогли стабілізувати ситуацію на Донбасі, і навів такі цифри: якщо раніше росіяни щодня випускали 12 тис. артилер. снарядів проти 1—2 тис. снарядів з укр. боку, то з липня укр. війська могли випускати вже бл. 6 тис. снарядів на день. Президент підкреслив, що ця зміна у балансі вогневої потужності зменшила укр. втрати: якщо на піку бойових дій у травні та червні Україна втрачала від 100 до 200 військовослужбовців на день, у липні ця кількість скоротилася до 30 загиблих і 250 поранених на день. Одночасно з цим вдавалося звільняти населенні пункти: зокрема, у 2-й пол. липня в Херсон. обл. під укр. контроль перейшли 3 села.

29 липня відбулися перші з 24 лютого 2022 телефонні переговори Е.Блінкена і С.Лаврова. Амер. сторона намагалася переконати росіян виконувати «зернову угоду», відмовитися від планів анексії окупованих укр. регіонів, звільнити амер. громадян, яких було заарештовано під різними приводами в РФ, тощо. Після цього Е.Блінкен передзвонив Д.Кулебі і дав зрозуміти, що росіяни не готові йти на жодні компроміси щодо України. У свою чергу, укр. сторона категорично виступала проти будь-якого перемир'я з Росією, вважаючи, що заморожування конфлікту лише дасть час Кремлю для посилення. Традиційно на незгоду Києва росіяни відповідали брутальним насиллям. 28 липня, у День укр. державності, вони завдали масований комбінований ракетний удар по Україні.

Вночі проти 29 липня було обстріляно Волноваську виправну колонію № 120 біля с-ща Оленівка, в якій росіяни утримували «азовців». Рос. ЗМІ повідомили про 53 убитих та 75 поранених українців, при цьому серед рос. персоналу жодного постраждалого не було. Укр. сторона заявила, що фактично йдеться про масове вбивство військовополонених. Того ж дня В.Зеленський провів термінову нараду, у якій узяли участь В.Залужний, К.Буданов, В.Малюк і Д.Лубінець. Після неї було оприлюднено спільну заяву силових структур України, в якій трагедію в Оленівці було названо «цинічним терористичним актом Російської Федерації, воєнною провокацією та класичною «операцією під чужим прапором», метою якої є приховування воєнних злочинів, дискредитація ЗСУ, зрив постачання західної зброї та підвищення соціальної напруги в українському суспільстві». У заяві було висловлено претензії до ООН та МКЧХ, які не виконали своїх зобов'язань щодо збереження здоров'я та життя укр. бійців, виведених з «Азовсталі». Трагедія в Оленівці мала значний резонанс і водночас продемонструвала безпорадність міжнар. орг-цій. Вже 29 липня представники МКЧХ подали запит до росіян, щоб потрапити до колонії в Оленівці, але в підсумку їх так і не було допущено. Управління Верховного комісара ООН із прав людини у жовтні 2023 оприлюднило доповідь, у якій спростувало рос. пропагандистські версії і вказало на відповідальність РФ.

Росія не обмежилася лише терактом в Оленівці. 2 серпня Верховний суд РФ визнав батальйон «Азов» «терористичною орг-цією» і заборонив його діяльність на території РФ. Це позбавляло «азовців» статусу військовополонених і знімало з них імунітет, що захищав від кримінального переслідування за участь у бойових діях. Далі окупаційні адміністрації стали готувати на 24 серпня в будівлі Маріупольської філармонії псевдосуд у форматі «Нюрнберзького трибуналу». 12 серпня було оприлюднено спільну заяву сил безпеки та оборони України із закликом до цивілізованого світу не допустити судилища та з вимогою негайного направити представників ООН та МКЧХ до місць, у яких утримували укр. військовополонених, передусім в Оленівку. 22 серпня В.Зеленський заявив, що судилище стане лінією, за якою будь-які переговори з Росією стануть неможливими.

Київ продовжував підтримувати інтенсивні міжнар. комунікації для посилення укр. позицій у протистоянні з Росією. 1 серпня під час 1,5-годинної телефонної розмови В.Зеленського з Е.Макроном були досягнуті домовленості про постачання Україні нового сучасного озброєння, обговорені трагедія в Оленівці та результати місії групи франц. медиків і жандармів для встановлення фактів скоєних росіянами злочинів. Окремо Е.Макрон розповів В.Зеленському про підсумки турне країнами Африки, одним із результатів якого стало розширення «антипутінської коаліції» та консолідація міжнар. підтримки України. 2 серпня Канада оголосила про новий пакет санкцій проти фізичних осіб та орг-цій РФ, причетних до агресії проти України, у т. ч. тих, хто був винний у вбивствах мирних мешканців у Бучі. Того ж дня Управління з контролю за іноз. активами Мін-ва фінансів США розширило «чорний список» осіб з найближчого оточення В.Путіна, а також рос. бізнесменів і укр. колаборантів. 2 серпня В.Зеленський обговорив пріоритети підтримки України з Є.Столтенбергом, зокрема необхідність отримання додаткової важкої зброї та нелетальної військ. допомоги, а також приско-

рення поставок обладнання для проведення гуманітарного розмінування. 8 серпня Мін-во оборони США оголосило про виділення пакету військ. допомоги Україні в розмірі 1 млрд дол., а Агентство США з міжнар. розвитку — про 4,5 млрд дол. екон. допомоги через механізм Світ. банку. 11 серпня в Копенгагені відбулася конференція з підтримки України на рівні міністрів оборони понад 20 європ. країн. На ній було домовлено надати додаткову допомогу в розмірі понад 1,5 млрд євро, а також створити фонд для збільшення фінансування вирва зброї — тут осн. координатором виступила Велика Британія. Окремо Польща і Словаччина пообіцяли збільшити власне вирво зброї для задоволення потреб укр. військ. Крім того, обговорили орг-цію спец. місії з розмінування укр. території — цей напрям очолила Ісландія. 12 серпня В.Зеленський провів телефонну розмову з рим. папою.

З 2-ї пол. липня укр. армія вела запеклі оборонні бої на Донбасі. Одночасно укр. війська все більше демонстрували здатність атакувати рос. об'єкти в Криму. Так, 31 липня через атаки БПЛА на штаб ЧФ РФ в Севастополі скасували святкування Дня ВМС РФ. Вибухи та пожежі сталися 9 серпня на території аеродрому «Саки» поблизу с-ща Новофедорівка (Сакський р-н), а 16 серпня — на військ. базах біля міст Джанкой і *Сімферополь*. 16 серпня В.Зеленський закликав цивільних мешканців на окупованих Росією територіях не наближатися до військ. об'єктів і складів із боєприпасами. 18 серпня було атаковано аеродром «Бельбек», а 20 серпня — знову штаб ЧФ РФ у Севастополі. Подібні атаки відбувалися і надалі, демонструючи, що війна переходить у якісно нову фазу.

Дипломатична боротьба та Слобожанський контрнаступ (кінець серпня—вересень 2022)

15 серпня ВР України погодила пропозицію Президента і підтримала подовження воєн. стану та мобілізації на 90 днів. Тоді на фронті спостерігалася відносна стабілізація, хоча «у повітрі» були очікування укр. контрнаступу. На цьому тлі високу посередницьку активність демонстрував Р.Ердоган. 5 серпня у Сочі відбулися його тривалі переговори з В.Путіним, під час яких серед ін. обговорювали можливі кроки для припинення рос.-укр. війни, зокрема з використанням механізму, застосованого при укладенні «зернової угоди». 18 серпня Р.Ердоган і А.Гутерреш приїхали до Львова, де провели 40-хвилинну зустріч з В.Зеленським у «закритому режимі». Р.Ердоган запропонував В.Зеленському зустрітися у Туреччині з В.Путіним, але наявні пропозиції Україну не влаштували. На спільній пресконференції В.Зеленський заявив, що переговори з Росією можливі лише в тому випадку, якщо рос. війська залишать окуповану укр. територію та припинять ракетні обстріли укр. міст. У свою чергу, Д.Кулеба повідомив, що на тристоронніх переговорах було скоординовано дії щодо зернового коридору, окупованої Запоріз. АЕС, звільнення укр. полонених. При цьому міністр підкреслив, що Україну не схиляли до поступок на користь Росії. У Львові було проведено й двосторонні переговори В.Зеленського з Р.Ердоганом. За їх підсумками було підписано меморандум про взаєморозуміння, який передбачав участь турец. сторони у повоєн. відновленні України. Відбулася і двостороння зустріч А.Гутерреша із В.Зеленським, на якій обговорювали пошук політ. рішення для завершення війни, продовження координації з реалізації зернової ініціативи, питання незаконної та примусової депортації українців, звільнення з полону укр. військовослужбовців і медиків, а також якнайшвидшого спрямування місії для встановлення фактів загибелі укр. військовополонених у Оленівці. Після Львова А.Гутерреш відвідав Одесу, а потім Стамбул, де ознайомився з роботою СКЦ з експорту укр. зерна.

Наступного дня після невдалої для Москви посередницької місії Р.Ердогана росіяни завдали масований удар по об'єктах критичної інфраструктури Харкова, Миколаєва, міст Донбасу, Дніпроп. і Запоріз. обл. Обстріли тривали і в наступні дні. У День Незалежності повітряна тривога сумарно була оголошена 189 разів (зокрема, 7 разів у Києві) і тривала від 3 до 14 год у різних регіонах. Рос. загрози не завадили проведенню міжнар. зустрічей високого рівня. 22 серпня відбулося перше засідання нового формату під назвою «Київ. ініціатива» за участю зовнішньополіт. радників глав д-в та урядів Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини. Його метою було посилення координації дій країн у питаннях регіональної безпеки та практична співпраця у протидії загрозам у сфері безпеки. 23 серпня відбувся 2-й саміт Крим. платформи, в якому взяли участь представники бл. 60 країн і міжнар. орг-цій. З міркувань безпеки саміт проходив в онлайн-форматі, але А.Дуда приїхав до Києва для очної участі. В.Зеленський у своєму виступі висловив упевненість, що Україна поверне Крим, і цю позицію було підтримано у спільній заяві за підсумками заходу. 24 серпня свій третій візит у Київ з поч. вторгнення здійснив Б.Джонсон. Було оголошено про виділення Україні нового пакету військ. допомоги в розмірі 54 млн фунтів стерлінгів. 24 серпня відбулося засідання Ради Безпеки ООН, присвячене ситуації в Україні. На ньому у форматі відеозвернення виступив В.Зеленський як офіц. голова укр. делегації. Того ж дня Дж.Байден оголосив про надання Україні безпрецедентного пакету допомоги на 6 млрд дол., з них 3 млрд дол. військ. допомоги (системи ППО, артилер. системи та боєприпаси, безпілотні авіац. комплекси і радари) та 3 млрд дол. фінансової допомоги. Наступного дня відбулася телефонна розмова В.Зеленського з Дж.Байденом.

У серпні загострилася ситуація навколо Запоріз. АЕС. 3 серпня Р.Гроссі заявив, що станція повністю вийшла з-під контролю МАГАТЕ і що на ній було порушено всі можливі принципи ядерної безпеки. МАГАТЕ наголосило на необхідності якнайшвидшого прибуття на станцію експертної місії, щоб допомогти стабілізувати ситуацію. США та ЄС закликали демілітаризувати Запоріз. АЕС; РФ цю ініціативу відкинула, але водночас дала згоду на приїзд місії МАГАТЕ. Однак каменем спотикання став її маршрут. Україна наполягала, щоб місія рухалася виключно територією, підконтрольною укр. уряду, закономірно вважаючи, що РФ могла використати поїздку місії для легалізації окупації. У цій ситуації посередником виступив Е.Макрон.

16 серпня він провів телефонні переговори з В.Зеленським. 19 серпня Е.Макрон зателефонував В.Путіну і домігся від нього згоди на місію МАГАТЕ на умовах, погоджених Україною та ООН. 1 вересня місія у складі 14 експертів з нейтральних країн на чолі з Р.Гроссі насилу (росіяни обстрілювали маршрут руху) дісталася Запоріз. АЕС. Осн. делегація МАГАТЕ провела на станції кілька годин і того ж дня виїхала на укр. територію, залишивши 6 експертів з обладнанням. Візит місії та присутність міжнар. експертів не привели до деескалації ситуації — обстріли станції продовжувалися. 3 вересня відбулися переговори В.Путіна та Р.Ердогана, на яких останній запропонував виступити посередником у врегулюванні ситуації навколо Запоріз. АЕС, відштовхуючись від позитивного досвіду «зернових домовленостей». 5 вересня пройшли переговори В.Зеленського та Е.Макрона, у центрі яких були результати візиту місії МАГАТЕ. Того ж дня 4 з 6 учасників місії завершили роботу і залишили територію Запоріз. АЕС. 6 вересня МАГАТЕ оприлюднило звіт про радіаційну безпеку в Україні, до якого увійшли дані про візит місії. У ньому, зокрема, підтверджувалося, що РФ розмістила військ. персонал, транспортні засоби та обладнання в різних місцях станції. Було також зафіксовано присутність експертної групи «Росатому», що, за оцінкою МАГАТЕ, могло призвести до втручання у нормальну роботу операційного кер-ва та створити потенційні тертя у процесі прийняття рішень. Також згадувалося, що присутність росіян на станції негативно вплинула на її укр. персонал, який перебував у стресових умовах. У рекомендаціях МАГАТЕ закликало до негайного припинення будь-яких обстрілів станції, щоб уникнути подальших пошкоджень. Окрема рекомендація стосувалася негайного створення зони ядерного захисту довкола Запоріз. АЕС. У висновках звіту наголошувалося: «Ситуація в Україні безпрецедентна. Вперше збройний конфлікт йде на території великої ядерної установки».

Кінець липня — 1-ша пол. серпня 2022 проходили в очікуванні укр. наступу. Представники військ.-політ. кер-ва всіляко демонстрували, що він відбудеться на Херсонщині, а його наступною ціллю стане Крим. 15 серпня В.Зеленський підписав указ про створення Консультативної ради з питань деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополь. Реагуючи на укр. плани, росіяни стали посилювати свої позиції в окупованих пд. регіонах України. З кінця липня вони перекидали війська з Донец. на Запоріз. та Миколаїв. напрями, а також у Крим. Про рос. активний наступ на Донбасі вже не йшлося. 28 серпня було повідомлено, що В.Зеленський провів нараду в режимі «таємно» з керівниками ЗСУ, розвідувальних органів, Мін-ва оборони, МВС, СБУ тощо. 29 серпня командування укр. військ на Пд. заявило про поч. наступальних дій. Одночасно посилилися удари по логістичних маршрутах ворога — завдяки HIMARS було зруйновано практично всі мости на Херсонщині. Тоді ж було повідомлено, що укр. війська прорвали першу лінію оборони росіян у Херсон. обл. Влада закликала українців, що перебували на окупованих територіях Пд., терміново евакуюватися або знайти укриття, щоб перечекати бої.

Далі ситуація на фронті почала стрімко змінюватися, причому не там, де чекали росіяни. 5 вересня укр. війська розгорнули активний наступ у Харків. обл. 8 вересня було звільнено *Балаклію.* 10 вересня Мін-во оборони Росії повідомило про рішення «перегрупувати війська», що стояли в р-нах Балаклії та Ізюма, нібито для нарощування зусиль на Донец. напрямі. Пізніше командувач Сухопутних військ О.*Сирський* пояснював, що стратегія України під час звільнення Харків. обл. полягала в тому, щоб уникнути фронтальних зіткнень, у яких Росія мала перевагу в масованому артилер. вогні, а також неухильно знижувати вогневу потугу Росії, завдаючи ударів по вузлах постачання і проводячи постійні мобільні атаки. За його словами, спочатку наступ на пн. сх. планувався як спроба зв'язати рос. сили в інтересах дій на ін. напрямах. Але під час планування він зрозумів, що рос. сили там слабші, ніж очікувалося. 10 вересня укр. війська звільнили Куп'янськ та Ізюм. Далі наступ стрімко розвивався. На ранок 12 вересня укр. війська звільнили пн. частину Харків. обл. У цілому в період з 5 по 14 вересня укр. війська просунулися в Харків. обл. на 70 км, звільнивши територію площею до 8500 кв. км та 388 населених пунктів. 14 вересня В.Зеленський здійснив візит до Харків. обл., у рамках якого відвідав звільнені Ізюм і Балаклію. Він заявив, що росіяни в регіоні поводилися так, як і в Київ. обл.: катували мешканців, руйнували дитячі садки та школи, ін. інфраструктуру. 16 вересня Д.Лубінець повідомив, що знайдено бл. 500 поховань цивільних осіб. Крім того, знайшли поховання бл. 20 військовослужбовців із зв'язаними ззаду руками; правоохоронці вважали, що їх спочатку катували, а потім стратили.

На тлі успішного розгортання контрнаступу офіц. Київ не припиняв звертатися до партнерів з проханнями про якісне посилення військ. допомоги, включно з укладанням довгострокових контрактів на постачання сучасних видів зброї та поглиблення взаємодії у її вир-ві. Якраз у вересні 2022 «Укроборонпром» підписав угоду з країною — членом НАТО про спорудження з-ду з випуску боєприпасів (їх власного вир-ва в України тоді не було). 8 вересня відбулася 5-та зустріч у форматі «Рамштайн». Відкриваючи її, Л.Остін повідомив, що Дж.Байден схвалив новий пакет допомоги США Україні в розмірі бл. 675 млн дол. За оцінками укр. воєн. істориків, ця зустріч ознаменувала перехід від короткострокових проєктів підтримки України з боку д-в-партнерів до довгострокового планування. Серед найважливіших пріоритетів були розвиток трирівневої системи протиповітряної / протиракетної оборони та планів з підготовки укр. військовослужбовців. Було досягнуто домовленості про

Українські танки у звільненому населеному пункті на Харківщині. 18 вересня 2022.

розширення програми навчання для укр. військових у Великій Британії з 10 тис. до 30 тис. осіб, додатково було обговорено можливість орг-ції тренувань в ін. країнах, зокрема Польщі та Словаччині.

8 вересня Київ відвідав Е.Блінкен. За інформацією укр. ЗМІ, він привіз послання від Дж.Байдена, в якому Києву пропонувалося відновити переговори з Москвою. Укр. кер-во відмовило. Ще перед цим, 1 вересня, В.Зеленський скасував свої укази про формування делегації України для участі у ТКГ. Тим самим Київ наголосив на відмові від «мінського формату». 7 вересня В.Зеленський у відеозверненні повідомив, що РНБОУ застосувала санкції до 606 росіян з кер-ва РФ: під санкції потрапили 28 членів Ради безпеки РФ, 154 члени Ради федерації Росії та 424 депутати Держдуми РФ. Після відмови Києва, 9 вересня, Дж.Байден провів із главами союзних д-в відеоконференцію з метою подальшого забезпечення оборонної й екон. допомоги України. Гол. була теза: потрібно готуватися до довготермінової підтримки.

У відповідь на успішний наступ ЗСУ росіяни почали завдавати демонстративні удари по цивільній інфраструктурі. 10 вересня внаслідок рос. ракетних ударів було пошкоджено 11 важливих інфраструктурних об'єктів у 8 регіонах та у столиці. Наступного дня було атаковано ТЕЦ-5 біля Харкова, через що 11—12 вересня були перебої з електрикою у Харків., Сум., Полтав. та Дніпроп. обл. 12 вересня Харків двічі зазнав обстрілу — місто залишалося без світла та водопостачання, зупинялося метро. 14 вересня росіяни завдали удару по греблі Карачунського водосховища на р. Інгулець біля Кривого Рога, щоб затопити частину міста та посіяти паніку. У відповідь на це президент виступив із відеозверненням, у якому заявив, що українці готові жити без тепла, води та електрики, але тільки, щоб не жити разом із таким «братнім народом», як росіяни.

Поряд з контрнаступом Україна виступила з новими зовнішньополіт. ініціативами. 13 вересня було презентовано рекомендації щодо міжнар. гарантій безпеки для України, підготовлені робочою групою під керівом А.Єрмака та А.Расмуссена. Документ пропонував підписати «Київ. безпековий договір» з групою д-в-гарантів, до якої можуть входити США, Велика Британія, Канада, Польща, Італія, Німеччина, Франція, Австралія, Туреччина, а також країни Пн., Центр. і Сх. Європи. Пакет гарантій містив як превентивні заходи, так і кроки, які мали бути негайно вжиті у разі нового зазіхання на суверенітет і територіальну цілісність України. Рос. реакція на укр. пропозиції передбачувано була негативною. На цьому тлі вкотре в ролі посередника спробував виступити канцлер Німеччини. 13 вересня О.Шольц провів телефонну розмову з В.Путіним і закликав його якнайшвидше знайти дипломатичне рішення, засноване на припиненні вогню, повному виведенні рос. військ та повазі до територіальної цілісності і суверенітету України. Він також попередив В.Путіна, що будь-які подальші анексіоністські кроки Росії не залишаться без відповіді і не будуть визнані за жодних обставин. Окремо канцлер закликав поводитися зі взятими в полон комбатантами відповідно до положень міжнар. гуманітарного права і забезпечити безперешкодний доступ для МКЧХ тощо. Наступного дня після цієї розмови О.Шольц констатував, що В.Путін не змінив позицію до вторгнення в Україну. 14 вересня В.Путіну дзвонив А.Гутерреш: обговорили питання обміну військовополоненими і візиту місії ООН до Оленівки для розслідування загибелі «азовців». Ін. темою розмови була ситуація навколо Запоріз. АЕС. Здійснювали тиск на РФ й ін. світ. лідери. Так, під час саміту Шанхайської орг-ції співробітництва 17 вересня прем'єр-міністр Індії Н.Моді у вічі заявив В.Путіну: «...сьогоднішня епоха — не епоха війни» і потрібно «рухатися шляхом миру». Однак Кремль перейшов до ескалаційних дій. Було запущено процес імітації референдумів на окупованих укр. територіях, з більшою силою залунали ядерні погрози. 21 вересня В.Путін оголосив часткову мобілізацію, в рамках якої мали бути призвані щонайменше 300 тис. осіб, але реальну цифру в путінському указі було засекречено.

Укр. сторона проводила інтенсивну роботу, щоб повернути своїх бійців з полону, і це часто вдавалося. Так, 2 вересня відбувся обмін полоненими в Донец. обл. — було звільнено 14 військових, які потрапили в полон навесні 2022. Крім того, велася робота з повернення тіл загиблих воїнів. Зокрема, повідомлялося про повернення 6 і 20 вересня по 25 тіл загиблих військових. 21 вересня відбувся великий обмін полоненими, який був частиною складної двомісячної операції. До переговорів були залучені спадкоємний принц Саудівської Аравії Мохамад бін Салман та рим. папа Франциск. Обмін проходив одночасно у трьох пунктах в різних країнах світу. 10 громадян іноз. д-в з РФ літаком було відправлено до Об'єднаних Араб. Еміратів (це були іноземці, які воювали в складі укр. військ). Наступний етап обміну відбувався у Черніг. обл. на кордоні з Білоруссю: укр. сторона на чолі з В.Малюком прийняла 200 укр. військовополонених (з них 103 — бійці «Азова»), а Росії було передано 55 осіб. Ін. літак з 5 командирами захисників «Азовсталі» (Д.Прокопенко, С.Волинський, С.Паламар, Д.Шлега, О.Хоменко) було відправлено до Туреччи-

Чоловіки на російському призовному пункті в м. Ялта. 23 вересня 2022.

ни. За словами В.Зеленського, вони мали перебувати у Туреччині до кінця бойових дій під протекцією Р.Ердогана. У Туреччині їх зустрічали К.Буданов і Д.Монастирський. Водночас рос. стороні було передано В.Медведчука; його спочатку доправили до *Варшави*, а коли літак з командирами «Азовсталі» прибув в Анкару, його пересадили у літак, який попрямував до Туреччини. Показовою була відмінність між Україною та Росією у тому, як приймали звільнених полонених. В Україні кожний обмін широко висвітлювали у ЗМІ як визначну і позитивну подію, з визволеними зустрічалися представники військ. командування і політ. кер-ва. Після звільнення з полону на поч. жовтня В.Зеленський нагородив 5 командирів гарнізону «Азовсталі» відзнаками *Героя України*. В Росії, навпаки, намагалися не привертати увагу до своїх громадян, звільнених із полону.

23 вересня експерти Незалежної міжнар. комісії ООН у рамках 51-ї сесії Ради ООН з прав людини представили висновки, напрацьовані після слідства у Київ., Черніг., Харків. і Сум. обл. Під час 10-денної поїздки слідчі відвідали, зокрема, Бучу, а потім ще 26 міст і селищ, а також могили, в'язниці та катівні. Вони опитали понад 150 потерпілих і свідків. Голова слідчої комісії Е.Мосе констатував, що в Україні було скоєно воєн. злочини.

Вночі з 21 на 22 вересня було проведено заг. дебати 77-ї сесії ГА ООН, на яких у центрі уваги була рос. агресія проти України. В дебатах у відеоформаті узяв участь і В.Зеленський, який окреслив 5 пунктів, що мали привести до миру: 1) покарання за злочин агресії (санкції, блокування торгівлі і відносин з агресором, відмова в праві голосу, праві делегування, праві вето тощо); 2) захист життя (допомога зброєю, технікою, боєприпасами, а також фінансова підтримка України); 3) забезпечення територіальної цілісності України; 4) гарантії безпеки для України; 5) рішучість боротися та рішучість світу оборонятися. В.Зеленський окремо закликав позбавити Росію права вето в Раді Безпеки ООН, створити спец. трибунал для покарання РФ за злочин агресії проти України, а також розробити механізм компенсації збитків. Вже 22 вересня В.Зеленський видав указ про формування робочої групи для опрацювання питання створення спец. міжнар. трибуналу, а 26 вересня ОПУ передав послам 30 держав-партнерів відповідний проєкт. У виступах на ГА ООН лідерів світ. д-в переважала критика рос. дій. 23 вересня лідери G7 випустили заяву, в якій засудили спроби РФ анексувати укр. території, погрози ядерною зброєю й оголошення часткової мобілізації. Крім того, у ній було висловлено готовність посилити антирос. санкції, а також містилася обіцянка надавати Україні фінансову, гуманітарну, військ., дипломатичну та правову підтримку «стільки, скільки буде потрібно».

Щоб зберегти обличчя у світлі успішного укр. наступу, Кремль вирішив здійснити анексію окупованих територій: з серед. вересня розпочалася практична фаза проведення псевдореферендумів. Спочатку 19 вересня «громадські палати» «ЛНР» та «ДНР» закликали Л.Пасічника і Д.Пушиліна негайно ініціювати «референдуми» про визнання цих псевдореспублік суб'єктами РФ. Слідом подібні кроки зробили голови окупаційних адміністрацій Херсон. та Запоріз. обл. В.Сальдо і Є.Балицький. 23 вересня на окупованих територіях росіяни розпочали імітацію референдумів, а 27 вересня озвучили їхні «результати»: нібито на окупованій території Запоріз. обл. 93 % учасників проголосували за входження регіону до складу Росії («явка» 85 %, заявлено про участь 541 тис. осіб), на окупованій Херсонщині — 87 % «голосів» («явка» 76 %, або 571 тис. осіб), у «ЛНР» — 98,4 % («явка» 92 %, або 1,6 млн осіб), в «ДНР» 99 % («явка» 97 %, або 2,1 млн осіб).

До останнього намагалися не допустити анексії ООН і Туреччина. 28 вересня В.Зеленському дзвонили А.Гутерреш та Р.Ердоган. Наступного дня Р.Ердоган провів телефонну розмову з В.Путіним, під час якої закликав «дати переговорам ще один шанс», зробивши «кроки для полегшення цього процесу, особливо щодо приєднання деяких регіонів України». Ці зусилля були безуспішними. 29 вересня В.Путін підписав укази про визнання «незалежності» Херсон. та Запоріз. обл. 30 вересня у Кремлі було проведено «церемонію підписання договорів про вступ до складу Росії» з головами окупаційних адміністрацій. При цьому В.Путін виступив з антизх. промовою, в якій оголосив Росію лідером «антиколоніального руху» й опорою для традиційних цінностей та релігій, які виступають проти «західної релігії навпаки». Світ. лідери виступили із заявами, в яких не визнавали відторгнення укр. територій. Лідери 27 країн ЄС випустили спільну заяву, у якій засудили незаконну анексію. 30 вересня Білий дім оприлюднив заяву, в якій зазначалося, що дії РФ не мають легітимності, а США завжди поважатимуть міжнародно визнані кордони України і надалі будуть підтримувати її зусилля щодо відновлення контролю над своєю територією. Перед цим Мін-во оборони США оголосило про виділення Україні нового пакету військ. допомоги розміром 1,1 млрд дол., до якого також увійшли додаткові комплекси HIMARS. Заявила про розширення антирос. санкцій у відповідь на анексію територій України й Канада. Е.Макрон пообіцяв, що Франція буде підтримувати Україну, щоб вона відновила повний суверенітет над усією територією. Зі свого боку Є.Столтенберг заявив, що д-ви НАТО ніколи не визнають жодну з анексованих укр. територій частиною РФ. МЗС Туреччини також заявило про невизнання рос. спроби агресії укр. територій.

МЗС України виступило із заявою, у якій закликало д-ви-партнери вжити невідкладних дій для захисту міжнар. правопорядку: пришвидшити надання Україні всієї необхідної військ., екон. і фінансової допомоги, а також запровадити додаткові жорсткі санкції проти Росії. МЗС підкреслило необхідність ізолювати Росію та її кер-во від цивілізованого світу. Крім того, Україна наполягала на необхідності юридично і політично визнати Росію д-вою-терористом. 30 вересня РНБОУ у відповідь на рос. дії запровадила нові пакети санкцій проти 3,6 тис. фізичних та юрид. осіб, які були причетні до розв'язання війни проти України або підтримували путінський режим (зокрема, дітей і родичів В.Путіна і його близького оточення, представників регіональних еліт і влади РФ, олігархів та їхнього близького ото-

чення, артистів і пропагандистів тощо). Воднчас РНБОУ ухвалила рішення «Щодо дій України у відповідь на спробу РФ анексувати території нашої держави, з метою гарантування безпеки євроатлантичного простору, України та відновлення її територіальної цілісності». 1-й пункт був такий: «Констатувати неможливість проведення переговорів з президентом РФ В.Путіним». Тим же рішенням було схвалено текст спільного звернення Президента України, голови ВРУ і прем'єр-міністра про вступ до НАТО. 2 жовтня відбулася телефонна розмова В.Зеленського з Е.Макроном. Останній підтвердив рішучість Франції допомогти Україні відновити її повний суверенітет і територіальну цілісність, а також працювати зі своїми європ. партнерами над новими санкціями проти Росії. Президенти обговорили й заявку України на вступ до НАТО. Того ж дня було оприлюднено заяву президентів 9 країн НАТО з Центр. та Сх. Європи, в якій вони засудили анексію Росією укр. територій і закликали істотно збільшити військ. допомогу Україні, а також висловили підтримку рішення Бухарестського саміту 2008 щодо майбутнього членства України в Альянсі.

Якраз 2 жовтня конституційний суд РФ схвалив «прийняття» окупованих районів Донец., Луган., Херсон. і Запоріз. обл. до складу Росії. Наступного дня Держ. дума РФ одноголосно «ратифікувала» юридично нікчемні договори, а 4 жовтня це зробила й Рада федерації. Далі В.Путін підписав відповідні «закони». Президент України видав указ, у якому визнав «нікчемними, тобто такими, що не породжують жодних юрид. наслідків, укази президента РФ від 17 березня 2014 № 147, від 21 лютого 2022 № 71, від 21 лютого 2022 № 72, від 29 вересня 2022 № 685, від 29 вересня 2022 № 686, а також будь-які ін. рішення, акти та договори, прийняті, видані та укладені на підставі та/або у зв'язку з реалізацією зазначених указів президента РФ». Йшлося про рос. документи, які визнавали «незалежність» Криму, «ЛНР» і «ДНР», Запоріз. та Херсон. обл.

Укр. відповіддю на рос. спроби анексії стало успішне продовження наступу. За підсумками наступу в Херсон. обл. (у період з 29 серпня по 23 вересня 2022) укр. війська просунулися на 15 км, звільнивши територію площею 1000 кв. км і 13 населених пунктів. На сх. країни наступ продовжувався стрімкіше. 26 вересня було звільнено важливий залізничний вузол смт Куп'янськ-Вузловий (Куп'янський р-н Харків. обл.), а 30 вересня — смт Ямпіль (Краматорський р-н Донец. обл.), що створило можливості для оточення 5-тис. рос. угруповання в м. Лиман (Краматорський р-н Донец. обл.). 1 жовтня Мін-во оборони РФ заявило про відведення військ з міста на «більш вигідні рубежі». Того ж дня укр. прапор було піднято на Лиманом. Наступ тривав, хоча й з меншими темпами, у 1-й декаді жовтня: підбиваючи підсумки етапу з 21 вересня по 13 жовтня, Генштаб ЗСУ зазначив, що укр. війська просунулися на 55 км, звільнивши територію площею до 2500 кв. км та 99 населених пунктів.

Одним із кроків Росії для протидії укр. наступу стала активізація ядерного шантажу, зокрема навколо Запоріз. АЕС. 10 вересня цю проблему обговорили В.Зеленський і Е.Макрон, який наступного дня знову подзвонив В.Путіну, щоб переконати його відвести військ. техніку від станції та дотримуватися рекомендацій МАГАТЕ для забезпечення її безпеки. Якраз 11 вересня енергоблок № 6, за рос. рішенням, відключили від енергомережі, й усі енергоблоки станції довелося перевести у «холодний стан». 12 вересня Д.Пєсков зазначив, що Росія не буде виводити своїх військових з території Запоріз. АЕС. Після дзвінків В.Путіну О.Шольца (13 вересня) і А.Гутерреша (14 вересня) спостерігалася тимчасова стабілізація ситуації навколо станції. Однак росіяни знову вдавалися до погроз застосуванням ядерної зброї. 17 вересня Дж.Байден публічно звернувся до В.Путіна: «Не робіть цього. Не робіть. Не робіть. Це змінить гримасу війни на щось, чого не було від часів Другої світової». Однак у відеозвернені 21 вересня президент РФ знову озвучив погрози Зх., включно з можливістю застосування ядерної зброї у разі подальшої підтримки України. Проте світ. лідери продемонстрували, що не збираються піддаватися шантажу — рос. ядерні погрози, навпаки, викликали консолідацію. У свою чергу, В.Зеленський висловив надію, що світ не дозволить В.Путіну використати ядерну зброю, але підкреслив, що не слід піддаватися на рос. погрози. У подальшому стало відомо, що адміністрація Дж.Байдена непублічно попередила Кремль про те, що на будь-яке застосування ядерної зброї у війні проти України США та їхні союзники дадуть «рішучу відповідь» — йшлося про застосування конвенційної зброї.

Поряд з підготовкою військ. відповіді на можливе застосування Росією ядерної зброї Зх. активізував зусилля для залучення впливових азійських країн до дій, які могли б змінити позицію В.Путіна. Зі свого боку, амер. дипломати провели консультації з низкою д-в, зокрема з Індією та Китаєм. 30 вересня 50 країн-учасниць Ген. конференції МАГАТЕ підписали спільну заяву, в якій закликали РФ вивести війська з території Запоріз. АЕС і припинити ядерний шантаж. Зіткнувшись з глобальною консолідацією, Росія зробила крок назад у питанні ядерної війни, але знову повернулася до ядерного шантажу за допомогою Запоріз. АЕС. Якраз 30 вересня росіяни викрали ген. дир. станції І.Мурашова, щоб встановити повний адм. контроль над АЕС. 5 жовтня В.Путін підписав указ про прийняття Запоріз. АЕС у федеральну власність РФ. Показово, що Кремль ухвалив це рішення на фоні візиту Р.Гроссі в Київ для переговорів щодо безпеки Запоріз. АЕС. У зв'язку з путінським указом ген. дир. МАГАТЕ заявив, що станція залишається укр. В рамках візиту Р.Гроссі відбулася також перша ротація експертів МАГАТЕ на станції. 11 жовтня Р.Гроссі провів переговори у Москві з В.Путіним, під час яких наголосив на нагальній необхідності створення зони безпеки навколо Запоріз. АЕС. Відповідаючи очільнику МАГАТЕ, В.Путін заявив про зайву політизацію атомної енергетики. Після Москви Р.Гроссі знову приїхав у Київ, де відбулися переговори з Д.Кулебою, які закінчилися безрезультатно, хоча ген. дир. МАГАТЕ і продовжував наполягати, що у своїх переговорних зусиллях наближався до створення захисної зони для Запоріз. АЕС.

Внутрішня та соціально-економічна політика (липень—вересень 2022)

У серед. 2022 соціально-екон. ситуація в Україні продовжувала стрімко погіршуватися. Рівень безробіття у липні сягнув рекордних 35 %. Щоб пом'якшити вплив негативних факторів на найбільш вразливі верстви населення, було ухвалено рішення збільшити граничний дефіцит бюджету та обсяг держборгу на 80,9 млрд грн: левову частку коштів, отриманих за рахунок внутр. і зовн. запозичень, а також грантів, було передбачено спрямувати на виплату допомоги внутрішньо переміщеним особам (32,3 млрд грн) та пенсій (32,3 млрд грн). Було також ухвалено Закон, який забороняв у період дії воєн. стану примусово стягувати борги з фізичних осіб за житлово-комунальні послуги в громадах, розташов. у районах проведення бойових дій, або тих, які перебували у тимчасовій окупації. Крім того, було повністю заборонено під час воєн. стану виконання рішень щодо боржників, якщо ними були підпр. оборонно-пром. комплексу, органи військ. управління, військ. частини, вищі військ. навч. заклади, установи та орг-ції у складі ЗСУ. Було встановлено мораторій на підвищення тарифів на тепло, гарячу воду та розподіл газу для населення протягом воєн. стану в Україні та 6 місяців після його завершення.

У 2-й пол. липня укр. президент провів низку кадрових перестановок, які частково були пов'язані з «роботою над помилками» початкового періоду рос. вторгнення. 16 липня за підозрою у держ. зраді було затримано екснач. управління СБУ в АР Крим О.Кулініча. Наступного дня В.Зеленський у відеозверненні розповів, що зареєстровано 651 кримінальне провадження щодо держ. зради і колабораційної діяльності працівників органів прокуратури, органів досуд. розслідування та ін. правоохоронних органів, а понад 60 працівників органів прокуратури та СБУ залишилися на окупованій території і стали співпрацювати з окупантами. Далі В.Зеленський повідомив, що ухвалив рішення про відсторонення від посад ген. прокурора І.Венедіктової та голови СБУ І.Баканова і доручив прем'єр-міністру активізувати роботу щодо обрання керівників Нац. антикорупційного бюро України (НАБУ) та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП). Останнє питання перед укр. владою порушували й зх. партнери. 19 липня ВР України звільнила І.Венедіктову та І.Баканова, і того ж дня президент підписав відповідні укази. В. о. голови СБУ було призначено В.Малюка. 27 липня ВР дала згоду на призначення нар. депутата від «Слуги народу» А.Костіна ген. прокурором, наступного дня президент видав відповідний указ, і новий генпрокурор одразу підписав наказ про призначення кер. САП О.Клименка — переможця відкритого конкурсу, детектива НАБУ. Були й ін. кадрові рішення: 17 липня ВР погодила відставку М.Лазебної з посади міністра соціальної політики (за власним бажанням), 19 липня на її місце було призначено О.Жолнович (перед цим вона працювала головою Департаменту соціальної політики ОПУ); 23 липня президент створив конкурсну комісію з добору кандидатів у Вищу раду правосуддя і розпорядився провести конкурс; 27 липня ВР призначила нар. депутата від «Слуги народу» О.Совгирю на посаду судді *Конституційного суду України* (КСУ).

У липні активізувалися процеси деолігархізації. 6 липня бізнесмен, політик, клірик УПЦ МП В.Новинський повідомив, що вирішив скласти повноваження нар. депутата, і 8 липня ВР України погодила це прохання. 11 липня великий бізнесмен Р.*Ахметов* заявив, що змушений відмовитися від медійного бізнесу, щоб не потрапити під дію закону про деолігархізацію. До того ж Р.Ахметов підкреслив, що не був, не є і не буде олігархом. Секретар РНБОУ О.Данілов повідомив, що вже готові реєстр олігархів та відповідні документи для подання до РНБОУ. Для внесення в «реєстр олігархів» особа мала відповідати принаймні 3 із 4 критеріїв: певний рівень статків, політ. вплив, наявність медіа і володіння монополією. Під тиском опинився великий бізнесмен І.*Коломойський*, якого Президент указом позбавив укр. громадянства.

Тривали трансформації в гуманітарній сфері. 5 липня на території київ. *Софійського собору* відбулася зустріч представників ПЦУ та УПЦ МП. За її підсумками було погоджено «Декларацію порозуміння», у якій було засуджено війну, яку Росія розв'язала проти народу України, а також позицію Моск. патріархії, яка «перетворилася на «прислугу путінського режиму». Декларація закликала ієрархів розпочати офіц. діалог між УПЦ МП і ПЦУ. 28 липня Україна вперше відзначила День укр. державності і водночас День Хрещення Київ. Русі-України. Цього дня відбулася телефонна розмова В.Зеленського із Вселенським Патріархом Варфоломієм І. Напередодні, 27 липня, синод ПЦУ надіслав Варфоломію І лист, у якому закликав засудити доктрину «русского мира» та визнати її єретичною і притягти до канонічної відповідальності та позбавити престолу патріарха Кирила (Гундяєва), який її публічно підтримує. 28 липня Київ спеціально відвідав президент Литви Г.Науседа, який виступив у ВР України. Того ж дня парламент ухвалив закон «Про встановлення правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України». Цей документ був внесений Президентом 11 липня, у день, коли в Польщі офіційно відзначали День пам'яті жертв *Волинської трагедії 1943*. Закон, ухвалений парламентом, передбачав встановлення для громадян Польщі, що перебували в Україні, прав, аналогічних встановленим у прийнятому 12 березня 2022 польс. законі «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території цієї країни». Закон набув чинності після підписання президентом 15 серпня 2022.

Тривали інтенсивні процеси дерусифікації та декомунізації знизу (див. *Декомунізація в Україні*). 7 липня за рішенням місц. громади у Переяславі (див. *Переяслав-Хмельницький*) демонтували пам'ятник Возз'єднання України з Росією. Київ. міськрада перейменувала 95 вулиць, провулків і площ, назви яких були пов'язані з Росією і рад. минулим, а у вересні було перейменовано ще 38 вулиць і 2 площі. Міськрада Дніпра перейменувала одну з центр. вулиць — О.Шмідта — на вулицю С.Бандери, а також змінила назви ще 44 вулиць і навіть одного озера.

Значну увагу влада приділяла питанням поточного відновлення. 13 липня КМ України провів виїзне засідання в Черніг. обл., на якому було ухвалено рішен-

ня створити Оперативний штаб із забезпечення буд. матеріалами, щоб сприяти відновленню об'єктів, пошкоджених під час воєн. дій. Тоді уряд виділив 1,4 млрд грн на придбання запасу резервного обладнання і матеріалів на випадок руйнування росіянами критичної інфраструктури. 19 липня уряд перерозподілив 500 млн грн держ. коштів зі спільного з ЄБРР проєкту на відновлення і відбудову пошкодженої інфраструктури в регіонах, які постраждали від війни; у результаті заг. обсяг асигнувань на ці потреби досяг 3 млрд грн.

Тривала робота над зменшенням залежності від Росії в енергетичній сфері. 12 липня амер. компанія «Westinghouse Electric» та «Енергоатом» підписали контракт на розроблення оновленого тех.-екон. обгрунтування буд-ва 2 блоків AP1000 на Хмельн. АЕС. На поч. серпня «Укртранснафта» припинила транспортування рос. нафти трубопроводом «Дружба», оскільки не отримала передоплати від рос. «Транснафти», остання ж не могла провести оплату через санкції ЄС. Транспортування було відновлено після того, як осн. споживачі на цьому маршруті — угор. компанія MOL та словац. «Slovnaft» — оплатили укр. компанії транзит рос. нафти. 23 серпня КМ України припинив дію міжурядової угоди про забезпечення паралельної роботи Об'єднаної енергетичної системи України та Єдиної енергетичної системи РФ.

Попри рос. вторгнення Україна продовжувала сплачувати зовн. борги. Проте у серед. липня уряд вирішив змінити підхід: Мін-ву фінансів будо доручено до 15 серпня домовитися з кредиторами про відтермінування виплат за єврооблігаціями на 2 роки, а за ВВП-варантами (цінними паперами — гарантіями уряду, які передбачають виплати їхнім власникам залежно від певних показників нац. економіки) — на 1 рік. Ця ініціатива була загалом підтримана міжнар. партнерами: уряди зх. країн — кредиторів України заявили, що скоординовано призупинять обслуговування боргу з 1 серпня до кін. 2023 з можливим подовженням ще на рік. Група кредиторів України, до якої входили Канада, Франція, Німеччина, Японія, Велика Британія та США, також закликала власників облігацій і варантів погодитися на запропоновані зміни. Крім того, вони закликали всіх ін. офіц. 2-сторонніх кредиторів швидко призупинити обслуговування боргу України.

21 липня НБУ різко — на 25 % — послабив фіксований курс гривні до долара — з 29,25 до 36,5 грн/дол. Водночас продовжувалася емісія — наприкінці липня НБУ викупив держ. облігації ще на 15 млрд грн, таким чином з 24 лютого 2022 було «надруковано» 240 млрд грн. Про складність фінансової ситуації свідчило й те, що почали затримувати навіть виплати «бойових» надбавок військовослужбовцям. 15 серпня ВР України схвалила збільшення асигнувань на сектор нац. безпеки і оборони на 270 млрд грн. При цьому НБУ був змушений здійснити емісію ще 30 млрд грн. Напередодні піврічної дати з поч. вторгнення Д.Шмигаль повідомив, що з майже 1 трлн грн заг. видатків держ. бюджету на оборону та безпеку пішло понад 40 % — 420 млрд грн. З них 288 млрд грн витратили на зарплати військових, ще 135 млрд грн — на придбання та ремонт зброї і військ. техніки, закупівлю боєприпасів і продукції оборонного призначення. З серпня стала поліпшуватися ситуація із зх. екон. допомогою — за місяць Україна отримала від іноз. партнерів грантів і кредитів на суму 4,7 млрд дол., що становило майже чверть від заг. обсягу, наданого від поч. широкомасштабного вторгнення (17,4 млрд дол.; ці кошти покривали лише 55 % бюджетного дефіциту). Місячний дефіцит знизився до 6,4 млрд грн (у липні було 4,8 млрд грн, у червні 134,9 млрд грн, у травні 113,4 млрд грн, у квітні 89,7 млрд грн, а в березні 80,6 млрд грн; у лютому і січні фіксувалися профіцити — 1,1 млрд грн і 12 млрд грн). НБУ був змушений продовжувати емісію.

У таких умовах Україні було конче важливо підтримувати комунікації з партнерами. 6 вересня відбулася телефонна розмова В.Зеленського з новопризначеним прем'єр-міністром Великої Британії Л.Трасс: укр. Президент став першим іноз. лідером, з яким вона переговорила у своєму новому статусі. Наприкінці вересня В.Зеленський привітав лідера партії «Брати Італії» Дж.Мелоні з перемогою на парламентських виборах (згодом вона очолила італ. уряд), а вона зі свого боку пообіцяла продовжувати підтримку укр. народу. У вересні було отримано невідкладну допомогу від Європ. інвестиційного банку в розмірі 500 млн євро, було остаточно погоджено виділення ЄС Україні макрофінансової допомоги в 5 млрд євро, а за тиждень від ЄС надійшли ще 500 млн євро. Наприкінці вересня Конгрес США ухвалив, а Дж.Байден підписав закон про надання допомоги Україні на суму 12,35 млрд дол. 1 жовтня Світ. банк оголосив про виділення додаткових 530 млн дол. допомоги Україні.

ЗВІЛЬНЕННЯ ХЕРСОНА ТА ПЕРЕХІД ДО ВІЙНИ НА ВИСНАЖЕННЯ (ЖОВТЕНЬ—ГРУДЕНЬ 2022)

Херсонський наступ і протиповітряна оборонна операція (жовтень—грудень 2022)

На поч. жовтня укр. війська продовжували свій успішний наступ. Станом на серед. жовтня під рос. окупацією в Харків. обл. залишилося трохи менше 2 % території, на якій було 32 населені пункти. Одночасно почалася деокупація Луган. обл. Були просування й на пд. Так, 6 жовтня В.Зеленський повідомив, що з 1 жовтня лише на Херсонщині ЗСУ звільнили понад 500 кв. км території й десятки населених пунктів. Генштаб ЗСУ згодом надав інформацію, що на 2-му етапі наступальної операції в Херсон. обл. (з 2 по 18 жовтня) просування становило 40 км, було звільнено територію площею до 1200 кв. км та 29 населених пунктів. Щоб стримати укр. наступ, росіяни посилили масовані атаки по всій укр. території, і тут новим фактором стало застосування ними «Шахедів» — БПЛА іранського вирва. За інформацією амер. розвідки, росіяни почали опановувати дрони в Ірані з кінця липня 2022, а у серпні було здійснено перші поставки. 13 вересня було повідомлено, що ЗСУ вперше знищили іранський дрон — це сталося поблизу Куп'янська. 23 і 25 вересня іранські БПЛА атакували центр Одеси. Якраз 23 вересня МЗС України ухвалило рішення позбавити посла Ірану М.Мораді акредитації, а також істотно скоротити кількість дипломатичного персоналу іранського посольства

у зв'язку з постачанням Росії ударних БПЛА.

Вранці 8 жовтня на *Кримському мосту* стався вибух, внаслідок якого обвалилися 2 прогони автомобільної частини, а на залізничній частині спалахнув ешелон з нафтопродуктами. Загинуло 5 осіб, включно з водієм фури, в якій була вибухівка; рух мостом повністю зупинився. Для рос. влади та сусп-ва Крим. міст був символом анексії півострова та міцності позицій путінського режиму. При цьому Кремль стверджував, що ця споруда була в абсолютній безпеці. Успішна атака на Крим. міст стала несподіванкою для Кремля і шокувала рос. сусп-во. В.Малюк майже за рік підтвердив, що за атакою стояла СБУ, і розкрив деталі операції. Для доставки вибухівки СБУ використала власні можливості, при цьому більшість виконавців були використані «втемну», не знаючи, що перевозять вибухівку.

8 жовтня Мін-во оборони РФ призначило новим команд. угруповання військ в Україні головнокоманд. Повітряно-косміч. сил РФ С.Суровікіна, який відзначився жорстоким бомбардуванням міст під час рос. операції в Сирії. Вже 9 жовтня було завдано масованого удару по Запоріжжю: росіяни випустили 16 ракет по цивільній інфраструктурі міста та житлових кварталах. Загинуло 13 людей, з них 1 дитина, 89 осіб було поранено, у т. ч. 11 дітей. Увечері 9 жовтня рос. ЗМІ транслювали зустріч В.Путіна з О.Бастрикіним, який доповів, що організаторами диверсії на Крим. мосту були укр. спецслужби. Президент РФ дав зрозуміти, що Росія буде мститися. Вранці 10 жовтня росіяни завдали ракетно-дронові удари по більш ніж 20 укр. містах. Ударів зазнали Київ, Львів, Рівне, Житомир, *Тернопіль*, Хмельницький, *Івано-Франківськ*, Вінниця, *Прилуки*, *Ніжин*, Конотоп, Харків, Кременчук, Дніпро, Кривий Ріг, Запоріжжя, Миколаїв, Одеса. Загалом росіяни запустили 84 крилаті ракети (43 з них збила ППО) і 24 дрони (було збито 13). 14 людей загинуло, 105 були поранені. Імовірно, на психологічний ефект були розраховані 3 удари по центру Києва — парку Т. Шевченка, Хрещатому парку і перехрестю вул. Володимирської і бульвару Т. Шевченка. У результаті обстрілів 10 жовтня у 8 областях виникли перебої з електроенергією: найбільші проблеми були у Львів., Полтав., Сум. і Терноп. обл. У Києві та області, на Чернігівщині і Черкащині, у Житомирі було застосовано графіки віялових відключень. Влада закликала громадян обмежити споживання електроенергії в пікові години навантаження (з 17:00 до 23:00). Атака 10 жовтня була поч. реалізації заздалегідь підготовленої стратегічної повітряної операції ЗС РФ, спрямованої на злам опору України. Атака на Крим. міст була лише приводом для її запуску. 11 жовтня росіяни продовжили атаки на енергетичну інфраструктуру: силам ППО вдалося збити 20 з 28 крилатих ракет, а також 13 іранських дронів. Було пошкоджено Ладижинську ТЕС у Він. обл., причому її атакували двічі за один день. 4 електропідстанції було пошкоджено у Львів. обл.

У зв'язку з масованим ударом 10 жовтня В.Зеленський провів телефонні розмови з О.Шольцом, Е.Макроном і Дж.Байденом щодо посилення системи ППО.

Кримський міст після вибуху, що стався внаслідок української диверсії. 8 жовтня 2022.

А.Дуда після термінових консультацій із генсеком НАТО подзвонив В.Зеленському і підтвердив, що д-ви Альянсу продовжать курс на підтримку України. Того ж дня стало відомо, що Німеччина прискорила передання Україні першого із 4 запланованих ЗРК IRIS-T, і вже 12 жовтня укр. сторона повідомила про його отримання. 12 жовтня в Брюсселі відбулася чергова, 6-та, зустріч у форматі «Рамштайн», і закономірно найважливішою темою на ній було посилення укр. ППО. За її підсумками ген. М.Міллі повідомив, що буде активізовано роботу, щоб допомогти Україні створити інтегровану систему з різних типів ППО, здатну перехоплювати загрози на різній дальності та висоті. Л.Остін пообіцяв, що відповідні системи буде надано «настільки швидко, наскільки ми фізично можемо це зробити». 15 жовтня Дж.Байден оголосив про надання Україні нового пакета військ. допомоги на 725 млн дол. Одночасно з «Рамштайном» у Брюсселі проходила зустріч міністрів оборони д-в НАТО. За її підсумками Є.Столтенберг заявив, що в межах комплексного пакету допомоги Україні оперативно буде надано протидронні засоби із сотнями пристроїв для глушіння БПЛА. Він також заявив, що в довгостроковій перспективі Альянс допоможе Україні перейти з рад. на сучасне натівське озброєння. 12 жовтня посли ЄС погодили заснування тренувальної місії для укр. військових. Невдовзі Рада ЄС ухвалила рішення про створення Місії ЄС з надання військ. допомоги Україні. Крім того, було ухвалено рішення про надання ще 500 млн євро в рамках Європ. фонду миру з метою подальшої підтримки спроможностей та стійкості ЗСУ.

15 жовтня росіяни завдали новий масований удар, пошкодивши енергооб'єкт на Київщині, через що виникли труднощі з електропостачанням у столиці та низці центральноукр. регіонів. Уникнути аварійних відключень вдалося частково завдяки добровільному зниженню споживання електроенергії населенням у пікові години. 17 жовтня росіяни вдалися до масованої атаки «Шахедами» на енергетичні об'єкти в Київ., Дніпроп. і Сум. обл., сотні населених пунктів було знеструмлено.

Незважаючи на нові виклики, укр. сторона не забувала про гуманітарні аспекти. 11 жовтня було повернуто тіла 62 полеглих воїнів, у т. ч. з окупованої Оленівки. Того ж дня було проведено обмін військовополоненими, в результаті якого було звільнено 32 укр. бійців, а також повернуто тіло ізраїл. добровольця Д.Фіалки. 13 жовтня було здійснено обмін 20 військовополонених. 17 жовтня вдалося звільнити 108 жінок, серед яких були дівчата, ув'язнені в ОРДЛО ще до широкомасштабного вторгнення РФ через «надто проукраїнську позицію». 25 жовтня Україна повернула тіла ще 25 загиблих військових. 29 жовтня в результаті обміну було звільнено 52 укр. військовослужбовців. 11 листопада було обміняно 45 укр. військовослужбовців та повернуто тіла 2 полеглих воїнів. 22 листопада в Україну повернули тіла ще 33 загиблих військових. 24 листопада було повідомлено про повернення з рос. полону 50 укр. військових, зокрема захисників Маріуполя, полонених з о-ва Зміїний і ЧАЕС. 26 листопада у результаті обміну було звільнено 12 осіб, серед яких було троє цивільних. 1 грудня в результаті обміну за формулою «50 на 50» Україна, зокрема, повернула оборонців Маріуполя, яких окупанти утримували в Оленівці. 6 грудня відбувся обмін за формулою «60 на 60», а також Україна повернула 49 тіл загиблих військових. На поч. грудня було проведено рятувальну спецоперацію, в рамках якої з тимчасово окупованої території було повернуто 2 мор. піхотинців, один з яких був поранений. 14 грудня відбувся черговий обмін полоненими: Україна повернула додому 64 воїнів, які воювали на Донеччині та Луганщині, зокрема брали участь в обороні м. Бахмут (див. *Артемівськ*). 31 грудня Україна повернула 140 осіб, Росія — 82.

17—19 жовтня РФ знову здійснювала масовані обстріли об'єктів енергетичної інфраструктури в багатьох регіонах України, у т. ч. в Києві. При цьому особливо активно використовували іранські «Шахеди». Україна активізувала обговорення питання санкційного тиску на Іран, зокрема В.Зеленський розмовляв про це телефоном з У. фон дер Ляєн. 15 листопада Управління з контролю за іноз. активами Мін-ва фінансів США запровадило санкції проти фізичних та юрид. осіб, причетних до вир-ва або передання Росії іранських безпілотників. Зі свого боку ЄС запровадив санкції проти іранських військових і бізнесменів, а також 4 компаній, пов'язаних із вир-вом безпілотників, які Іран постачав Росії. У ніч на 22 жовтня Росія завдала новий масований ракетний удар по Україні, внаслідок якого без електроенергії залишилося 1,4 млн осіб. Було застосовано обмеження енергопостачання в Києві, Київ., Черніг., Черкас., Житомир., Сум., Харків., Полтав., Дніпроп., Запоріз. та Кіровогр. обл. На рос. обстріли Україна відповідала дошкульними ударами. З жовтня рос. регіони і окупаційні адміністрації стали жалітися на укр. атаки. Напр., 14 жовтня у Бєлгороді (обл. центр РФ) у результаті атаки БПЛА сталася пожежа на підстанції, у частині міста зникло світло. Наступного дня губернатор Бєлгородської обл. повідомив про влучання снаряда у нафтобазу. 24 жовтня в Брянській обл. було пошкоджено вибуховим пристроєм залізничні колії, що сполучали цей рос. регіон з Білоруссю. О 4:00 29 жовтня рос. бойові кораблі на рейді в Севастополі були атаковані повітряними та мор. дронами. 31 жовтня Росія знову завдала масованого ракетного удару по Україні; В.Путін відверто заявив, що це була помста «за Севастополь». Росіяни атакували 10 регіонів і пошкодили 18 об'єктів, більшість із яких — енергетичні. Рос. удари серед ін. були спрямовані на деморалізацію мешканців Києва, однак завдяки посиленню ППО влучань по столиці не допустили, проте через удари по об'єктах у Київ. обл. без водопостачання та електрики на деякий час залишилося до 80 % абонентів. У столиці та низці регіонів тривала практика віялових відключень.

Наприкінці жовтня на фінішний етап вийшла операція укр. військ з деокупації Херсона. Власне, ще у вересні 2022 було створено передумови для оточення рос. військ на правому березі Дніпра. 18 жовтня С.Суровікін публічно не виключив ухвалення «непростих рішень» щодо Херсона. Тоді ж окупаційна адміністрація нібито через підготовку ракетного удару ЗСУ по місту та по греблі Каховської ГЕС оголосила «евакуацію» населення з

правобереж. районів Херсон. обл. на лівий берег Дніпра, хоча і не приховувала, що гол. небезпека для них — укр. наступ. При цьому було анонсовано плани депортації 50—60 тис. осіб. Ситуація навколо Херсона почала стрімко змінюватися вдень 9 листопада. Напередодні рос. сторона повідомила про візит на окуповану укр. територію С.Шойгу для інспекції рос. військ та заслуховування доповіді кер. СВО. Наступного дня було офіційно оприлюднено відео з доповіддю С.Суровікіна, в якій повідомлялося про «успіхи» на всіх напрямах бойових дій, але на Херсон. напрямі він запропонував задля збереження особового складу організувати оборону по рубежу лівого берега Дніпра (слово «відступ» так і не пролунало), і С.Шойгу з цим погодився. 11 листопада рос. ЗМІ повідомили, що останні рос. підрозділи залишили Херсон. В очікуванні ЗСУ мешканці Херсона стали виходити на вулиці з укр. символікою. Того ж дня Україна офіційно оголосила про визволення Херсона. 12 листопада у Херсоні почали працювати ключові владні інституції — обласна та міська військ. адміністрації, СБУ та поліція. Відразу розпочалися роботи з розмінування, відновлення мобільного зв'язку, газо-, водо- та електропостачання. 14 листопада В.Зеленський відвідав звільнений Херсон, і тоді у місті було офіційно піднято укр. прапор. Після цього президент відвідав Миколаїв, де провів нараду зі стабілізаційних заходів на деокупованій території Херсонщини. На ній, зокрема, глава Херсон. обласної військ. адміністрації Я.Янушевич повідомив, що у Херсоні тоді перебували 70—80 тис. осіб. Згодом, за даними ген. прокурора, на деокупованих територіях Херсон. обл. було знайдено щонайменше 9 катівень, а також виявлено тіла 432 цивільних.

Після принизливого відступу з Херсона Кремль знову вдався до ракетного терору. Вдень 15 листопада рос. війська завдали масованого удару по Волин., Рівнен., Львів., Хмельн., Житомир., Він., Київ., Дніпроп., Кіровогр., Полтав. і Харків. обл. Командування повітряних сил повідомило, що росіяни використали бл. 100 ракет, чим перевершили атаку 10 жовтня. Без світла залишилося бл. 10 млн осіб. 16 листопада за поданням президента ВР України подовжила — вчетверте у 2022 — термін дії воєн. стану та заг. мобілізації на 90 днів (до 19 лютого 2023).

16 листопада відбулося 7-ме засідання у форматі «Рамштайн». Закономірно, що пріоритетом для України на ньому була ППО. Невдовзі про передання Україні додаткових систем ППО — 125 зенітних гармат і технологій для протидії іранським безпілотникам — повідомила Велика Британія, а Франція серед ін. передала сучасні ЗРК «Crotale». Україна нарощувала й власні оборонно-пром. спроможності. У листопаді 2022 було повідомлено, що «Укроборонпром» налагодив вир-во дефіцитних боєприпасів калібрів 152 мм та 122 мм.

17 листопада Росія завдала нову серію масованих ракетних ударів по укр. містах, намагаючись «добити» інфраструктуру. Через це в Україні знову почалися аварійні відключення електроенергії на додачу до планових. Знову без електрики опинилося понад 10 млн осіб. Було виведено з ладу майже пол. енергосистеми України, а в Києві було зафіксовано антирекорд за обсягом відключень. 23 листопада Росія завдала новий (сьомий) масований ракетно-дроновий удар, у результаті якого загинули 10 осіб. Тоді ж відбувся перший в історії України блекаут: на деякий час було знеструмлено всі атомні станції, більшість теплових та гідроелектростанцій. Через зниження частоти в енергосистемі України на Рівнен., Південно-укр. та Хмельн. АЕС спрацював аварійний захист, унаслідок чого всі енергоблоки було автоматично відключено. 5 грудня Росія завдала 8-го масованого ракетного удару. Було зафіксовано влучання в енергооб'єкти у Київ., Він. та Одес. обл. Екстрені відключення електроенергії відбувалися по всій країні, особливо складна ситуація була на Одещині — там виникли багатогодинні перебої з електроенергією, тепло- та водопостачанням. Одразу після цієї масованої рос. атаки О.Резніков провів розмову з Л.Остіном про подальше посилення ППО.

На цьому тлі у повітряному протистоянні з'явився новий фактор. Вранці 5 грудня «невідомі» безпілотники атакували в глибині рос. території 2 аеродроми, на яких базувалися літаки стратегічної авіації, залучені до завдавання ударів по Україні: у м. Енгельс (Саратовська обл.) та в Рязанській обл. («Дягілєво»). Було зафіксовано пошкодження щонайменше 2 літаків. Мін-во оборони РФ повідомило про загибель 3 рос. військовослужбовців та про 4 поранених. Атаки на рос. об'єкти продовжилися і 6 грудня: внаслідок удару БПЛА в районі аеродрому в Курській обл. спалахнув нафтонакопичувач. Крім того, ЗМІ повідомляли про спробу атаки безпілотником і на один із пром. об'єктів у Брянській обл.

Вночі 7 грудня рос. сторона здійснила ще одну масовану атаку за допомогою безпілотників, переважно іранських. Цілями знову були переважно об'єкти критичної інфраструктури. В ніч на 10 грудня було атаковано Херсон., Миколаїв. та Одес. обл. 14 грудня росіяни знову провели масовану атаку іранськими БПЛА: укр. сторона повідомила, що ППО в Київ. обл. збила 13 дронів, при цьому прильотів не було і жоден енергооб'єкт не постраждав. Влада спрогнозувала, що найближчими днями можна буде обмежитися тільки плановими відключеннями електроенергії, без аварійних. Але вже 16 грудня Росія завдала 9-й масований удар, який мав безпрецедентно тяжкі наслідки. Було випущено 76 ракети (60 збито), причому понад 40 з них атакували Київ (37 вдалося збити). Через пошкодження енергооб'єктів на сх. і пд. країни «Укренерго» запроваджувало на кілька годин режим надзвичайної ситуації, оскільки сталася втрата понад 50 % потужності енергосистеми. Повністю знеструмленими були Харків і область, Дніпро і область, *Полтава* та ін. У Києві та 14 областях внаслідок відключень електроенергії зупинялося тепло- і водопостачання. На вечір 16 грудня було відключено від енергопостачання понад 22 млн осіб, більш як 10 млн були без постачання води й тепла. У ніч з 18 на 19 грудня росіяни атакували дронами-камікадзе, 30 з яких знищили укр. війська. 29 грудня Росія здійснила масований обстріл України, внаслідок якого руйнування зазнали понад 18 житлових будинків, 10 об'єктів критичної інфраструктури в 10 областях. Повітряні рос. атаки відбувалися й 30 та 31 грудня. Знову гол. ціллю був Київ: зок-

рема, росіяни поцілили ракетою у центр міста — поряд з палацом *«Україна»*.

Наприкінці 2022 ситуація на різних ділянках фронту була різною. На пд. укр. війська закріплювалися на відвойованих позиціях, намагалися знайти слабкі місця в обороні противника, при цьому завдавали інтенсивні ракетно-артилер. удари. На сх. була зустрічна боротьба. Укр. війська намагалися продовжити наступ у напрямі міст Кремінна (Сєвєродонец. р-н) і *Сватове* у Луган. обл.: тут, за даними Генштабу ЗСУ, просування становило до 20 км, було звільнено територію площею до 467 кв. км та 7 населених пунктів. У свою чергу, росіяни проводили наступальну операцію на Бахмутському напрямі (вона активізувалася ще з серед. липня), і там відбувалися кровопролитні бої, зокрема наприкінці грудня в їх центрі було м. Соледар (Бахмутський р-н Донец. обл.). Проблемою було те, що росіяни все ще мали перевагу в артилерії, боєкомплектах і живій силі. З рос. боку найбільш боєздатною одиницею було формування *«Вагнер»*, що складалося з найманців. 6 грудня, у День ЗСУ, президент здійснив поїздку до Слов'янська на Донеччині, а потім відвідав госпіталь на Харківщині, де лікувалися поранені військовослужбовці. 20 грудня президент відвідав Бахмут, де зустрівся з військовими та провів нагородження. Символічною була новорічна ніч: росіяни атакували Київ дронами-камікадзе, тоді ж укр. війська завдали удару по рос. базі в окупованій *Макіївці* (за укр. оцінками, загинуло бл. 100 і було поранено бл. 300 окупантів).

Головнокомандувач В.Залужний, підбиваючи підсумки 2022, повідомив, що ЗСУ звільнили 40 % окупованих під час вторгнення територій і 28 % всіх окупованих Росією територій. При цьому він зазначив, що війська агресора у боях незворотно втратили понад 100 тис. осіб і десятки тисяч одиниць військ. техніки; укр. сили знищили майже 1,9 тис. повітряних цілей ворога.

Дипломатичне протистояння та українська «формула миру» (жовтень—грудень 2022)

З огляду на чергову спробу Кремля анексувати укр. території Київ дав чітко зрозуміти, що жодних компромісів у цьому питанні не буде. В.Зеленський зазначив, що РФ маніпулювала темою переговорів, щоб зупинити звільнення окупованих територій, накопичити сили і потім знову напасти. 4 жовтня відбулася телефонна розмова Дж.Байдена і В.Зеленського. Після неї Білий дім оголосив про новий пакет військ. допомоги Україні на суму 625 млн дол., до якого серед ін. увійшли комплекси HIMARS та високоточні артилер. боєприпаси. Того ж дня Україна передала Є.Столтенбергу ноту із заявкою на вступ до НАТО за прискореною процедурою, а 5 жовтня відбулася телефонна розмова Є.Столтенберга з В.Зеленським. У позиціях зх. партнерів України спостерігалася відмінність: країни Балтії відразу заявили, що виступають за якнайшвидше приєднання України до НАТО, на підтримку членства України в Альянсі висловилася й Канада; натомість США та кер-во ЄС зайняли більш поміркована позицію, вважаючи, що приєднання України до НАТО не є пріоритетним питанням.

7 жовтня В.Зеленський видав указ «Про питання Північних територій Японії», яким визнав Курильські о-ви япон. територією, тимчасово окупованою РФ. Заяву з цього приводу ухвалила й ВР України. Згодом на продовження цієї політ. лінії ВР визнала Ічкерію (Чечню) тимчасово окупованою РФ і засудила геноцид чеченського народу. Україна також закликала держави — члени ООН і міжнар. орг-ції розслідувати рос. злочини в Ічкерії, притягти винних до відповідальності та визнати країну окупованою Росією.

12 жовтня ГА ООН ухвалила резолюцію із засудженням незаконних «референдумів», проведених РФ. Її первісно було винесено на розгляд Ради Безпеки ООН 30 вересня, але Росія тоді наклала вето. У документі, який підготувала Албанія, містився заклик до д-в, міжнар. орг-цій та спеціалізованих установ ООН не визнавати будь-які зміни статусу областей України, а також вимога до Росії скасувати анексію та вивести всі свої війська з території України в межах її міжнародно визнаних кордонів. Резолюцію підтримали 143 зі 193 д-в, 5 д-в (Росія, Білорусь, Сирія, Пн. Корея та Нікарагуа) проголосували проти, 35 утрималися під час голосування. На поч. жовтня 2022 Д.Кулеба здійснив візити до Сенегалу, Кот-д'Івуару, Гани, але був змушений перервати афр. турне і повернутися до України через масовані рос. ракетні атаки 10 жовтня. Натомість цю серію візитів продовжив спец. представник України з питань Бл. Сходу та Африки М.Субх, який відвідав Ефіопію, Пд. Африку, Ботсвану, Мозамбік та Нігерію.

11 жовтня В.Зеленський на ініційованій Україною у зв'язку з рос. ракетно-дроновими обстрілами терміновій зустрічі G7, говорячи про В.Путіна, переконував, що з цим кер. Росії не може бути діалогу. І далі вперше запропонував «формулу миру», яка складалася з таких пунктів: «повітряний щит» для України; відновлення територіальної цілісності; покарання РФ за агресію; гарантії безпеки для України на основі моделі «Kyiv Security Compact». За підсумками саміту G7 ухвалила спільну заяву, в якій засудила ракетні обстріли цивільної інфраструктури та міст України, що призвели до загибелі людей, і зобов'язалася притягти до відповідальності В.Путіна та ін. G7 пообіцяла продовжувати санкційний тиск на Росію і на тих, хто сприяв обходу санкцій проти неї, а також підтвердила, що продовжить надавати Україні фінансову, гуманітарну, військ., дипломатичну та правову підтримку «стільки, скільки буде потрібно». Крім того, лідери G7 привітали готовність Президента України до справедливого миру, який має базуватися на таких засадах: дотримання принципу захисту територіальної цілісності та суверенітету, передбаченого Статутом ООН; гарантування здатності України захищати себе в майбутньому; забезпечення відновлення та реконструкції України, зокрема розгляд можливостей здійснити це за кошти Росії; притягнення Росії до відповідальності за злочини, скоєні під час війни. Окремо лідери G7 закликали Білорусь припинити сприяти рос. агресивній війні. 13 жовтня ПАРЄ ухвалила резолюцію, в якій РФ було визнано терористичним режимом, і таким чином стали першою міжнар. орг-цією, яка це зробила. Згодом парламент Естонії і Сенат Польщі оголосили Росію терористичним режимом та д-вою, що підтримує теро-

ризм. 19 жовтня В.Зеленський указом ввів у дію рішення РНБОУ про введення санкцій проти 2507 фізичних і 1374 юрид. осіб, пов'язаних із рос. вторгненням в Україну.

На фоні нового загострення рос.-укр. війни (активізація укр. наступу на Херсонщині та рос. повітряна операція проти цивільної інфраструктури України) знову активізувалися спроби перезапуску мирних переговорів. У цьому був активним Р.Ердоган, який підтримував комунікацію з президентами обох д-в. 21 жовтня у телефонному режимі ситуацію навколо рос.-укр. війни обговорили С.Шойгу та Л.Остін, після чого міністр оборони США провів розмову з О.Резніковим. 24 жовтня стало відомо, що група з 30 конгресменів лівого крила Демократ. партії США надіслала Дж.Байдену листа, у якому закликала кардинально переглянути стратегію щодо війни в Україні та піти на прямі переговори з РФ. Після критичного розголосу в ЗМІ ліва фракція була змушена відкликати цей лист. У свою чергу, Е.Макрон повідомив, що попросив рим. папу Франциска закликати В.Путіна, патріарха Кирила (Гундяєва) і Дж.Байдена сприяти мирному процесу в Україні. 26 жовтня, після переговорів у Росії з В.Путіним, Київ відвідав президент Гвінеї-Бісау Умару Сісоку Ембало. На спільному брифінгу В.Зеленський розповів, що рос. сторона передала прохання про «налагодження мостів» та «розблокування відносин». Кремль заявив, що не направляв спец. послання в Київ і що президент Гвінеї-Бісау сам «виявив бажання» донести позицію В.Путіна.

24 жовтня у Хорватії відбувся перший парламентський саміт «Кримської платформи». Виступаючи на ньому в онлайн-режимі, В.Зеленський заявив, що справжній мир і закінчення війни Росії проти України можливі лише після повернення окупованого Криму. Окремо В.Зеленський запропонував створити на основі «Кримської платформи» подібні майданчики для деокупації Придністров'я та Абхазії. Знаком підтримки Києва стало й те, що у день призначення Р.Сунака новим прем'єр-міністром Великої Британії відбулася його телефонна розмова з В.Зеленським, під час якої було зазначено, що підтримка України залишиться незмінною. Тоді ж, 25 жовтня, президент Німеччини Ф.-В.Штайнмаєр під час візиту в Україну на спільному брифінгу заявив, звертаючись до В.Зеленського, що згоден з ним щодо необхідності справедливого миру, а путінський варіант може спричинити лише нову війну. 28 жовтня відбулися телефонні переговори В.Зеленського з новопризначеним прем'єр-міністром Італії Дж.Мелоні, яка у першому зверненні до італ. парламенту заявила, що Рим не піддасться на енергетичний шантаж В.Путіна і залишиться партнером України. У жовтні дир. ЦРУ В.Бернс відвідав Київ і на переговорах з В.Зеленським та ін. укр. посадовцями підтвердив, що США продовжать надавати підтримку Україні в її боротьбі проти рос. агресії.

29 жовтня після атаки укр. дронів на кораблі ЧФ у бухті Севастополя мін-во оборони РФ заявило, що Росія призупиняє свою участь у реалізації «зернової угоди». Спочатку росіяни виправдовували це рішення тим, що осн. ціллю «теракту» були нібито кораблі ЧФ РФ, які брали участь у забезпеченні «зернової угоди», однак це суперечило домовленостям, які прямо забороняли наближення до зернового коридору військ. кораблів. Пізніше вони заявили, що для висування мор. дронів на ударні позиції було використано безпечні коридори, і навіть припустили, що запуск одного з безпілотників відбувся з борту одного із цивільних суден, зафрахтованих для вивезення сільгосппродукції з портів України. 30 жовтня вихід та захід суден у порти Великої Одеси було зупинено. Проте увечері 30 жовтня стало відомо, що ООН, Туреччина та Україна погодили на 31 жовтня план пересування для 14 суден у турец. водах, а також домовилися про проведення інспекцій 40 суден, тобто йшлося про прискорення роботи інспекційних груп. Цю інформацію було доведено до рос. сторони. Незважаючи на рос. погрози, судна з продовольством, переважно під турец. прапором, 31 жовтня та 1 листопада заходили і виходили з укр. портів. РФ вдалася до нових погроз. Постійний представник РФ при ООН В.Небензя на засіданні Ради Безпеки ООН заявив, що «"чорноморська ініціатива" без нас виконуватися не повинна». Однак ООН і Туреччина не підтримали рос. позицію. У свою чергу, Київ нагадав, що «зернову ініціативу» він погодив з ООН і Туреччиною, а не з РФ продовжуватиме її виконувати у стандартному форматі. Активну роль у цій ситуації відіграв Р.Ердоган, який 31 жовтня натякнув, що піддаватися на рос. шантаж не буде. І наступного дня провів із В.Путіним телефонну розмову, в якій заявив про необхідність подовження зернової угоди. Далі відбулися переговори турец. сторони з С.Шойгу. Росія здалася, але, щоб зберегти їй обличчя, 1 листопада Туреччина, ООН та Україна оголосили, що вирішили призупинити дію «зернового коридору» на 2 листопада, хоча й підкреслили, що призупинення є тимчасовим. Ще вранці 2 листопада рос. авіація запускала крилаті ракети біля о-ва Зміїний поряд з маршрутами «зернового коридору». А вже за декілька годин Р.Ердоган заявив, що зерновий коридор відновить роботу з полудня того ж дня: за його словами, С.Шойгу зателефонував, щоб повідомити про це.

30 жовтня Д.Пєсков дав зрозуміти, що Москва готова згорнути ситуацію назад — до своїх пропозицій грудня 2021 — і сісти за стіл прямих переговорів з Брюсселем і Вашингтоном. Згодом і В.Путін зазначив, що Росія начебто зберігає «добру волю» щодо мирних переговорів. На цьому тлі 4 листопада Київ відвідав радник президента США з нац. безпеки Дж.Салліван, який провів зустріч з В.Зеленським і військ. кер-вом. На спільній пресконференції амер. дипломат наголосив, що переговори з РФ, якщо вони колись відбудуться, мають проходити за участю України. Крім того, він назвав неприйнятними умови, на яких росіяни хочуть вести діалог. Проте після візиту Дж.Саллівана до Києва зх. ЗМІ оприлюднили інформацію, що США приватно закликали укр. лідерів заявити про свою готовність вести переговори з РФ, зокрема просили В.Зеленського дезавуювати публічну відмову брати участь у мирних переговорах, поки В.Путін при владі. Однак це було спрямовано не на те, щоб посадити Україну за стіл переговорів з РФ, а щоб забезпечити підтримку країн, громадяни яких хвилювалися через перспек-

тиву війни на довгі роки. Києву було рекомендовано продемонструвати свою готовність розумно закінчити війну, показати світу, що саме Україна, а не РФ, хоче її закінчити.

9 листопада МЗС РФ заявило, що Росія готова до переговорів з Україною; але з урахуванням реалій, які складалися на той момент, це означало, що відмовлятися від окупованих укр. територій Москва не збиралася. На це МЗС України зазначило, що рос. посадовці починають згадувати про переговори щоразу, коли рос. війська зазнають поразки на полі бою. 11 листопада відбулася телефонна розмова В.Зеленського з О.Шольцом, після якої нім. канцлер заявив, що дипломатичне вирішення питання припинення війни в Україні наразі неможливе, додавши: «диктаторського миру не буде, має бути інше розуміння». В.Зеленський, перебуваючи у щойно звільненому Херсоні, заявив про готовність до миру, але за умови повного відновлення територіальної цілісності України. Тоді ж у телефонній розмові з М.Міллі головнокомандувач В.Залужний наголосив, що укр. військові не приймуть ніяких переговорів, домовленостей чи компромісних рішень з росіянами; гол. умовою було названо залишення Росією всіх захоплених територій. 14 листопада в Туреччині відбулися переговори дир. ЦРУ В.Бернса з дир. СЗР РФ С.Наришкіним. При цьому амер. сторона запевняла, що на цих переговорах не обговорювали врегулювання війни в Україні, але рос. стороні було передано сигнал про наслідки у разі застосування ядерної зброї. 15 листопада В.Бернс відвідав Київ для переговорів із В.Зеленським, під час яких, за повідомленнями амер. ЗМІ, підтвердив зобов'язання США надавати підтримку Україні. Він також зустрівся з керівником укр. розвідки та обговорив застереження не використовувати ядерну зброю у війні проти України, яке він від імені США зробив голові СЗР Росії. 14 листопада ГА ООН на спец. сесії ухвалила резолюцію авторства України і ще майже пів сотні д-в, у якій містився заклик до РФ відшкодувати збитки, завдані широкомасштабною агресією. У документі також було наголошено на необхідності створення у співпраці з Україною міжнар. механізму для відшкодування збитків, які стали наслідками міжнародно протиправних дій РФ. Резолюція рекомендувала членам ООН у співпраці з Україною створити міжнар. реєстр збитків для фіксації доказів протиправних дій Росії.

РФ після вимушеної пролонгації «зернової угоди» розгорнула глобальну пропагандистську кампанію, стверджучи, що вивезення укр. зерна відбувалося в інтересах Зх. Реагуючи на це, В.Зеленський створив робочу групу з підготовки пропозицій щодо надання допомоги країнам, які страждали від гострої продовольчої кризи. 15 листопада Україна оголосила про запуск у партнерстві з Всесвітньою продовольчою програмою гуманітарної продовольчої програми «Grain from Ukraine» (Зерно з України). Її суть полягала в тому, що країни — учасники проєкту напряму купують с.-г. продукцію в укр. виробників та передають її країнам, що потерпають від голоду. 17 листопада було оголошено, що «зернову угоду» офіційно подовжено на попередніх умовах на 120 днів. 18 листопада спочатку відбулися телефонні переговори Р. Ердогана з В.Путіним, у повідомленні про які було зазначено, що «зернову угоду» пролонговано на 120 діб. Далі турец. президент подзвонив В.Зеленському, щоб привітати з подовженням угоди. Однак розширити її на додаткові види продукції та порти, як сподівалася укр. сторона, не вдалося. В рамках «зернової ініціативи» Україна в 2022 експортувала 15 млн т с.-г. продукції. 26 листопада (у День пам'яті жертв Голодомору 1932—33) у Києві було проведено черговий Всесвітній саміт з продовольчої безпеки, який ознаменував офіц. старт ініціативи «Grain from Ukraine». У ньому очно та в онлайн-форматі взяли участь представники майже 30 країн та міжнар. орг-цій, було зібрано бл. 150 млн дол. За 2 дні президент повідомив, що «Grain from Ukraine» акумулювала 180 млн дол.

Одним з чинників активізації дипломатичного тиску на Україну був саміт G20 в Індонезії: низка країн сподівалася, що на його полях вдасться вмовити укр. та рос. сторони сісти за стіл переговорів. Укр. кер-во чітко дало зрозуміти, що воно відмовиться від участі, якщо на саміт буде запрошено В.Путіна. У підсумку рос. делегацію був змушений очолювати С.Лавров, а В.Зеленський виступив у відеоформаті. Президент, звертаючись до учасників саміту G20 (точніше, G19 — без РФ), зазначив, що настав час, коли рос.-укр. війну може бути зупинено, але при цьому застеріг, що на «Мінськ-3» не погодиться. Далі він представив укр. пропозиції щодо досягнення миру («формулу миру»), які складалися із 10 пунктів: радіаційна та ядерна безпека; продовольча безпека; енергетична безпека; звільнення всіх полонених і повернення депортованих; виконання Статуту ООН і відновлення територіальної цілісності України; виведення рос. військ і припинення бойових дій; відновлення справедливості; протидія екоциду; недопущення ескалації; фіксація закінчення війни. Виступ укр. Президента очікувано розкритикував С.Лавров, якого особливо обурило, що Київ не послухав «жодних порад Заходу» щодо переговорів з РФ. Водночас він повідомив, що на полях саміту мав короткий контакт з Е.Макроном і О.Шольцом і що франц. президент нібито підтвердив налаштованість на продовження контактів із В.Путіним для пошуку мирних домовленостей. Згодом у ЗМІ з'явилася інформація, що перед ним одна з країн-посередниць передала В.Путіну рамку можливої «угоди» для прямих рос.-укр. переговорів. Суть пропозиції зводилася до того, що окуповані території пд. і сх., включно з Донбасом, мали повернутися в склад України. Проте питання Криму було запропоновано винести за дужки: проєкт угоди передбачав замороження будь-яких розмов про статус п-ва на 7 років. На той же період мало бути введено мораторій на переговори щодо вступу України в НАТО. Проєкт передбачав зупинку ракетних обстрілів укр. критичної інфраструктури як свідчення серйозності наміру росіян. Утім, рос. масований обстріл 15 листопада укр. енергосистеми обнулив зазначені пропозиції.

17 листопада Україна здобула правову, дипломатичну та моральну перемогу: окружний суд Гааги оголосив вердикт, що авіалайнер MH17 (див. *Боїнг Малайзійських авіаліній, збиття*

2014) був збитий ЗРК «Бук» з території, яка не була підконтрольна Україні; «Бук» привезли з РФ, а після збиття літака швидко вивезли назад. Суд визнав винними у збитті літака І.Гіркіна (Стрєлкова), а також підлеглих йому бойовиків С.Дубинського і Л.Харченка, і заочно засудив їх до довічного ув'язнення. В.Зеленський назвав вирок суду Гааги важливим рішенням, але відзначив необхідність того, щоб на лаві підсудних опинилися ініціатори агресії. Були й ін. прояви міжнар. підтримки України. 16 листопада палата депутатів чеського парламенту схвалила резолюцію, яка визнала рос. владу терористичним режимом. 21 листопада Парламентська асамблея НАТО на своїй щорічній сесії одноголосно визнала РФ д-воютерористом, а її режим терористичним. У відповідній резолюції також містився заклик заснувати спец. трибунал для притягнення до відповідальності представників путінського режиму за воєн. злочини. 23 листопада Європарламент ухвалив резолюцію про визнання Росії д-вою-спонсором тероризму, а 24 листопада — резолюцію, в якій постулювалося, що режим О.Лукашенка мав розділити з Росією відповідальність за воєн. злочини в Україні, і знову містився заклик до країн ЄС та Єврокомісії накласти на Білорусь ті самі санкції, які вони наклали на Росію. Європарламент проголосував також за рішення не приймати у ЄС паспорти та ін. проїзні документи, видані Росією у незаконно окупованих регіонах України і Грузії. 26 листопада у Києві відбулася зустріч у форматі «Люблінського трикутника» (Литва, Польща, Україна) на рівні прем'єр-міністрів. У спільній заяві вони закликали міжнар. спільноту визначити відновлення територіальної цілісності України спільною метою. Знаком солідарності з Україною на тлі масованих ракетних обстрілів став візит 28 листопада до Києва міністрів закордонних справ Естонії, Фінляндії, Ісландії, Латвії, Литви, Норвегії та Швеції. 28 листопада Рада ЄС ухвалила рішення, яким додала порушення санкцій до списку злочинів, включених до Договору про функціонування ЄС, та рішення про встановлення граничної ціни на нафту, нафтопродукти та оливи, що експортувалися з Росії, на рівні 60 дол. за барель. До цього рішення приєдналися й країни G7. За підсумками переговорів 1 грудня Дж.Байден і Е.Макрон заявили, що Зх. не буде підштовхувати Україну до компромісів у війні з Росією, які вона вважатиме неприйнятними.

2 грудня відбулися годинні телефонні переговори О.Шольца з В.Путіним. Канцлер закликав рос. президента якомога швидше прийти до дипломатичного рішення, включно з виведенням рос. військ, а також засудив рос. авіаудари по цивільній інфраструктурі в Україні і наголосив на рішучості Німеччини підтримувати Україну у забезпеченні обороноздатності проти рос. агресії. Наступного дня після безрезультатних переговорів О.Шольца з В. Путіним Е. Макрон заявив, що Зх. повинен розглянути питання, як задовольнити потребу Росії в гарантіях безпеки, якщо вона погодиться на переговори про припинення війни. Згодом Кремль також дав сигнал, що готовий повернутися до переговорів, але зробив це в рос. ультимативному стилі. Держ. секретар Е.Блінкен поставив під сумнів щирість росіян, а країни Балтії, Польща, Словаччина, Чехія передали МЗС Франції офіц. демарш щодо заяв Е.Макрона. Реакція України була більш категорична: Д.Арахамія серед попередніх умов для можливих переговорів про гарантії безпеки для Росії назвав здачу ядерної зброї. О.Данілов заявив, що гарантією безпеки для Росії є гуманізм європ. суд. системи, оскільки вироки суду в Гаазі не передбачають смертної кари.

Напередодні віртуального саміту G7, який відбувся 12 грудня, пройшли телефонні переговори В.Зеленського і Дж.Байдена, під час яких укр. сторона висунула ініціативу скликати Глобальний саміт миру. Виступаючи на саміті G7, В.Зеленський заявив, що демонстрацією готовності РФ до переговорів має стати поч. виведення рос. військ із міжнародно визнаної території України на Різдво (Кремль відповів категоричною відмовою). За підсумками саміту G7 було оголошено про запуск з січня 2023 разом з Україною багатосторонньої донорської координаційної платформи для надання поточної короткострокової та довгострокової підтримки. G7 також пообіцяла надалі координувати зусилля щодо задоволення нагальних потреб України у військ. техніці та оборонних засобах, приділяючи особливу увагу системам та засобам ППО. 7 грудня РФ виключили з Парламентської асамблеї Організації Чорномор. екон. співробітництва. 14 грудня польс. Сейм ухвалив резолюцію про визнання Росії д-вою-спонсором тероризму. 15 грудня Європарламент визнав Голодомор 1932—33 геноцидом. Позитивними для України були й підсумки саміту ЄС 15 грудня, на якому було домовлено про нарощування військ. підтримки, а також про спрямування зусиль на притягнення РФ до відповідальності за воєн. злочини. 16 грудня ГА ООН ухвалила 82 голосами при 14 проти (80 утрималися) нову резолюцію щодо порушень прав людини в окупованому Криму. Резолюція засуджувала розпалювання ненависті до України і українців та поширення дезінформації, що виправдовувала агресію РФ, а також містила заклик до РФ негайно вивести свої ЗС з укр. території.

Апогеєм дипломатичної активності України у 2022 став візит В.Зеленського 21 грудня до США. На спільній прес-конференції за підсумками переговорів президент США заявив, що В.Путін не має наміру зупиняти війну і шукати миру, і зазначив, що поділяє з Президентом України бачення справедливого миру. Своєю чергою укр. президент заявив, що справедливий мир — це жодних компромісів щодо територіальної цілісності та суверенітету. Було оголошено про новий пакет амер. допомоги на суму 1,85 млрд дол., до якого вперше увійшли ЗРК «Patriot». Тоді ж Дж.Байден підписав меморандум про виділення до 1 млрд дол. для надання зброї й оборонних послуг та підготовки укр. військових. В.Зеленський виступив з промовою перед Конгресом США і таким чином став третім укр. президентом, який здобув таку честь. Виступаючи, він повідомив, що Дж.Байден підтримав його мирний план з 10 пунктів, і додав, що кожний конгресмен може допомогти в його реалізації. Повертаючись до України, В.Зеленський у Жешуві провів переговори з А.Дудою, під час яких сторони обговорили плани взаємодії у 2023. Відразу після візиту В.Зеленського Сенат США

затвердив поправку сенатора від Респ. партії Л.Грема до закону про фінансування, яка дозволила амер. уряду передавати Україні кошти, отримані від заарештованих активів рос. олігархів або ін. суб'єктів, що потрапили під санкції. Крім того, з огляду на рос. агресію проти України було ухвалено Закон «Про правосуддя для жертв воєнних злочинів», який дозволив переслідувати воєн. злочинців у США незалежно від місця, де було скоєно воєн. злочини. Обидві палати Конгресу схвалили законопроєкт про фінансування уряду в 2023 на суму 1,7 трлн дол., у якому було передбачено майже 45 млрд дол. для допомоги України та її партнерам; 30 грудня його підписав Дж.Байден.

26 грудня МЗС України випустило заяву із закликом до д-в — членів ООН відновити застосування Статуту ООН у питанні легітимності перебування РФ в ООН, позбавити її статусу постійного члена Ради Безпеки ООН та виключити її з ООН загалом. Зовнішньополіт. відомство звертало увагу, що у Статуті ООН немає згадки про «Російську Федерацію», а д-ва з такою назвою не пройшла передбачених документом процедур для набуття членства.

Внутрішньополітичні та економічні тенденції (жовтень—грудень 2022)

Після деокупації укр. військами значної частини Херсонщини перед органами держ. влади постало комплексне завдання відновити життєдіяльність у регіоні: у звільненому Херсоні не було ні води, ні світла, ні зв'язку; значні території міста було заміновано; спостерігався дефіцит ліків і хліба. Щоб знизити гостроту ситуації, на першому етапі в деокупованих населених пунктах Миколаїв. та Херсон. обл. оголосили добровільну евакуацію вразливих категорій громадян. 14 листопада «Укрзалізниця» відновила пасажирське сполучення з Миколаєвом, а 19 листопада з Херсоном. 25 листопада до Хмельницького вирушив перший евакуаційний потяг зі 100 херсонцями. З 26 листопада у місті з'явилася електроенергія. З 3 по 5 грудня Херсон. обласна військ. адміністрація займалася евакуацією українців, які перебували в окупації на лівому березі Дніпра у дачному селищі поряд з Херсоном і не встигли виїхати.

З поч. рос. масованих ракетних обстрілів перед урядом гостро постало питання відновлення пошкодженої енергоструктури та підтримки систем життєдіяльності. 19 жовтня під головуванням президента України відбулася нарада щодо безпеки на об'єктах енергозабезпечення. На ній особливу увагу приділили створенню мобільних пунктів живлення для критичної інфраструктури міст, селищ і сіл та проходженню опалювального сезону в умовах постійних рос. обстрілів. Було також обговорено сценарії можливих наслідків і моделі підтримки населення під час імовірних загроз різного ступеня небезпеки. Україна звернулася до кількох десятків міжнар. та неурядових орг-цій і приватних компаній із запитом на постачання генераторів, їхніх комплектуючих та запчастин, а також обладнання для ГТС, і міжнар. співтовариство відгукнулося на цей запит. За підсумками переговорів 15 жовтня прем'єр-міністра Мухаммада бін Салмана з Президентом України Саудівська Аравія виділила 400 млн дол. гуманітарної допомоги. 18 жовтня Україна отримала 2 млрд євро макрофінансової допомоги від ЄС — це був перший транш з пакету допомоги у 5 млрд євро. 25 жовтня у найбільш стислі терміни ЄБРР ухвалив рішення про виділення «Укренерго» додаткових 300 млн євро аварійної позики на закупівлю обладнання, необхідного для відновлення пошкоджених енергомереж, та підтримку поточної ліквідності компанії. 27 жовтня Агентство США з міжнар. розвитку надало 22 громадам 100 генераторів, щоб забезпечити роботу лікарень, шкіл, органів влади. 24 листопада міністр енергетики Г.Галущенко провів екстрені телефонні переговори з єврокомісаром з питань енергетики К.Сімсон і кер-вом Мін-ва енергетики США про руйнівні наслідки ракетного обстрілу 23 листопада. Він наголосив на нагальній потребі у високовольтному устаткуванні для відновлення та стабілізації роботи енергосистеми. 25 листопада відбулася телефонна розмова В.Зеленського з У. фон дер Ляєн, присвячена надзвичайній допомозі Україні для відновлення і підтримки електро- і теплопостачання. Було повідомлено, що через Координаційний центр ЄС з реагування на надзвичайні ситуації Єврокомісія якнайшвидше доставить 200 трансформаторів середнього розміру та великий автотрансформатор з Литви, автотрансформатор середнього розміру з Латвії, 40 важких генераторів з резервів, розташованих у Румунії. Єврокомісія створила енергетичний хаб у Польщі, який міг приймати пожертвування від третіх осіб та допомагати у їхній скоординованій доставці в Україну, зокрема спільно з партнерами з G7. Допомагали й окремі д-ви: Франція відправила Україні 100 потужних генераторів; США надали підтримку обсягом 53 млн дол. для термінової закупівлі обладнання, необхідного для відновлення енергосистеми; за підсумками телефонної розмови В.Зеленського й О.Шольца нім. уряд повідомив про передання Україні додаткових 350 генераторів; Нідерланди передавали трансформатори, комутаційні компоненти та кабелі, які були необхідні для відновлення енергетичної інфраструктури. Крім допомоги на міждерж. рівні, обладнання Україні передавали й окремі європ. громади. Так, Прага передала сотні одиниць обладнання (обігрівачі, агрегати тощо) для Києва та Миколаєва, а також для укр. мед. установ. Європ. парламент та Європ. асоціація міст започаткували ініціативу «Генератори надії» (широкомасштабний збір генераторів для України). Щоб істотно підвищити енергоощадливість з боку населення, на пропозицію укр. сторони Єврокомісія погодилася профінансувати закупівлю бл. 30 млн світлодіодних ламп.

22 листопада Президент України повідомив, що на той час було облаштовано 4 тис. «пунктів незламності»: у разі тривалої відсутності електроенергії при всіх обласних та районних адміністраціях, а також при школах, будівлях ДСНС тощо організовувалися пункти, які мали автономне електро- і теплозабезпечення, надавали доступ до мобільного зв'язку, мали запас води, ліків тощо. 17 грудня КМ України провів позачергове засідання, на якому затвердив порядок орг-ції та функціонування «пунктів незламності»: було визначено їхні види, комплектацію та алгоритм розгортання.

У жовтні-листопаді було ухвалено низку кадрових рішень, що стосувалися вищих органів влади. 4 жовтня голова НБУ К.Шевченко повідомив про відставку у зв'язку зі станом здоров'я. 6 жовтня ВР України погодила його звільнення. Того ж дня стало відомо, що НАБУ і САП повідомили К.Шевченку про підозру у протизаконних діях у період, коли він керував адміністрацією збанкрутілого і виведеного з ринку «Укргазбанку». 7 жовтня новим головою НБУ було призначено А.Пишного. Ця кадрова заміна не вплинула на співпрацю з МВФ, який якраз 7 жовтня ухвалив рішення виділити Україні бл. 1,3 млрд дол. додаткового екстреного фінансування у рамках програми «Rapid Financing Instrument». За кілька днів Європ. інвестиційний банк надав черговий транш у 550 млн євро фінансової допомоги. Через непорозуміння з прем'єр-міністром було звільнено главу «Нафтогазу» Ю.Вітренка, а на його місце було призначено міністра розвитку громад і територій О.Чернишова. Далі Мін-во розвитку громад і територій було об'єднано з Мін-вом інфраструктури; нове відомство очолив міністр інфраструктури О.Кубраков, але вже у ранзі віцепрем'єра з відновлення України — міністра розвитку громад, територій та інфраструктури України.

6 листопада Нац. комісія з цінних паперів та фондового ринку ухвалила рішення про забезпечення примусового відчуження у власність д-ви акцій ПАТ «Укрнафта», ПАТ «Укртатнафта», АТ «Мотор Січ», ПрАТ «АвтоКрАЗ» та ПрАТ «Запоріжтрансформатор». Це рішення було ухвалено Ставкою верховного головнокоманд. у зв'язку з воєн. необхідністю.

Були й ін. важливі політ. рішення. 1 листопада на пленарному засіданні Велика палата КСУ визнала конституційним закон від 3 вересня 2019, яким було скасовано недоторканність нар. депутатів. 13 грудня ВР України проголосувала за ліквідацію Окружного адм. суду м. Києва (ОАСК) і створення Київ. міськ. окружного адм. суду; того ж дня відповідний закон був підписаний президентом. Показово, що за кілька днів перед цим (9 грудня) Держ. департамент США оголосив про запровадження санкцій проти очільника ОАСК П.Вовка і його родичів через причетність до масштабної корупції.

Продовження воєн. дій потребувало додаткового фінансування. 27 жовтня В.Зеленський вніс чергові зміни в держбюджет на 2022, які передбачали збільшення військ. видатків на 387 млрд грн. Тривала додаткова емісія гривні: в жовтні було надруковано 15 млрд, у листопаді — 40 млрд, у грудні — 30 млрд; за рік було емітовано 400 млрд. 3 листопада ВР України майже конституційною більшістю (295 голосів) ухвалила держ. бюджет на 2023, і це був важливий позитивний політ. сигнал; 23 листопада документ був підписаний Президентом.

Через екон. спад набувала гостроти проблема вимушеної міграції та безробіття. На поч. грудня було озвучено такі дані: через війну свої домівки змушені були покинути загалом 13,6 млн осіб; лише бл. пол. із них знайшли безпечне місце в Україні. 16 грудня Світ. банк оголосив про створення багатостороннього Цільового фонду підтримки відновлення, відбудови та реформування України. За кілька днів через цей фонд США надали Україні грантові кошти у розмірі 2 млрд дол. Світ. банк також повідомив про виділення на невідкладні потреби додаткових 610 млн дол. 14 грудня Україна отримала останній транш у розмірі 500 млн євро в рамках 8-ї програми макрофінансової допомоги ЄС. Д.Шмигаль, підбиваючи підсумки року, заявив, що укр. економіка адаптувалася до умов воєн. часу. Він також зазначив, що міжнар. фінансова підтримка України становила 31,2 млрд дол., з яких 45 % припадало на гранти. У 2022 укр. ВВП знизився на 29,1 %.

Рос. спроба анексії укр. територій надала імпульсу і без того інтенсивним процесам викорінення залишків «русского мира» в Україні. У жовтні остаточно набула чинності заборона діяльності 12 пророс. партій, які подали апеляційні скарги на попередні суд. ухвали. ДБР повідомило про підозру у держ. зраді нар. депутату від ОПЗЖ Р.Кузьміну. 12 жовтня президент України указом увів у дію рішення Ради нац. безпеки і оборони (РНБО) про санкції проти В.*Януковича*, міністра оборони періоду його президентства П.Лебедєва, наближеного до експрезидента-втікача олігарха С.Курченка, а також рос. олігарха О.Дерипаски. 22 жовтня СБУ затримала почесного президента компанії «Мотор Січ» В.Богуслаєва за підозрою в роботі на РФ (незаконне постачання товарів військ. призначення для рос. штурмової авіації). 22 листопада Д.*Табачнику* заочно було повідомлено про підозру в держ. зраді (допомога главам окупаційних адміністрацій Херсон. та Запоріз. обл.). У грудні Вищий антикорупційний суд за позовом Мін-ва юстиції стягнув у дохід д-ви рухоме і нерухоме майно та кошти В.Януковича, включно з резиденцією у *Межигір'ї*. 1 грудня ВР України погодила складання за власним бажанням мандату нар. депутатом Ю.Льовочкіною, яку було обрано за списками ОПЗЖ. Центр. виборча комісія відмовилася реєструвати нар. депутатом наступного у списку кандидата, посилаючись на суд. заборону діяльності ОПЗЖ.

Тривали процеси «дерусифікації знизу»: у жовтні Київ. міськрада перейменувала понад 40 вулиць, провулків і площ, назви яких були пов'язані з Росією та рад. минулим, у листопаді — 11, а у грудні — ще 32. ВР України на прохання Житомир. обласної ради повернула м. *Новоград-Волинський* його істор. назву Звягель. Міськрада Дніпра ухвалила рішення прибрати з публічного простору пам'ятники діячам рос. культури та історії, зокрема О.*Пушкіну*, М.*Горькому*, М.*Ломоносову*. З фасаду Чернів. муз.-драм. театру ім. О. Кобилянської зняли погруддя О.Пушкіна. Було прибрано погруддя О.Пушкіна і в Краматорську. В Одесі у грудні 2022 було демонтовано пам'ятники *Катерині II* (у центрі міста; рішення прийняли після тривалої дискусії, на хід якої вплинуло окреме звернення президента) та О.*Суворову* (у с-щі Котовського).

1 листопада КМ України прийняв постанову, яка передбачала, що на період дії воєн. стану і протягом 30 календарних днів від дня його припинення зупинявся розгляд заяв громадян РФ про оформлення дозволу на імміграцію, оформлення й обмін посвідок на постійне або тимчасове проживання (якщо ці заяви подано до набуття чинності цією постановою). Крім того, громадянам РФ відмовляли у прийнят-

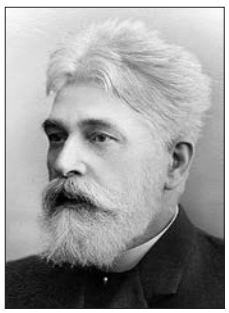

Г.Е. Зенгер.

ті нових заяв, хоча допускалася низка винятків — насамперед для тих, хто мав близьких родичів — укр. громадян, а також осіб, які прослужили у ЗСУ 3 і більше років. 17 листопада В.Зеленський підписав закон про захист фінансової системи України від д-в-агресорів, який, зокрема, не допускав до кер-ва та управління фінустановами осіб, які є громадянами РФ та Білорусі.

Знаковою стала дерусифікація реліг. життя. 14 листопада СБУ відкрила кримінальне провадження через рос. пропаганду, яка звучала на території Києво-Печерської лаври під час богослужінь з боку священника УПЦ МП. 22 листопада СБУ спільно з Нац. поліцією та Нац. гвардією провела на території Лаври обшуки. Того ж дня правоохоронці провели обшуки у *Корецькому Свято-Троїцькому монастирі* та у приміщеннях Сарненсько-Поліської єпархії УПЦ МП у м. Сарни (райцентр Рівнен. обл.). 29 листопада Львів. обласна рада прийняла рішення про заборону діяльності УПЦ МП на території області, а також звернулася до ВР України з проханням ухвалити подібне рішення для всієї України. 1 грудня президент заявив, що Україні необхідна «духовна незалежність», і повідомив, що РНБО ухвалила низку рішень щодо обмеження діяльності УПЦ МП в Україні. Крім того, президент окреслив завдання підвищити статус і посилити можливості Держ. служби з етнополітики та свободи совісті. Наступного дня президент України підписав указ про набуття чинності рішенням РНБО про заборону діяльності реліг. орг-цій, афілійованих з центрами впливу в РФ. Уряд мав забезпечити перевірку наявності правових підстав і дотримання умов користування реліг. орг-ціями майном, розміщеним на території *Києво-Печерського національного історико-культурного заповідника*. 2 грудня Президент України ввів у дію рішення РНБОУ щодо персональних санкцій проти 10 осіб, пов'язаних з УПЦ МП. Серед них був намісник Києво-Печерської Лаври митрополит Павло (Лебідь). 11 грудня РНБО запровадила санкції проти ще 7 високопоставлених представників УПЦ МП (президент їх затвердив). Протягом грудня СБУ продовжувала обшуки в установах УПЦ МП. В.Малюк повідомив, що стосовно церковників на той час було понад 50 кримінальних проваджень, 19 підозр і 5 вироків суду. 27 грудня КСУ визнав відповідним Конституції закон, згідно з яким УПЦ МП мала змінити назву та вказати свою належність до Росії. Цей закон також встановив обмеження доступу в умовах війни священнослужителів УПЦ МП до підрозділів ЗСУ та ін. військ. формувань України. Того ж дня міністр к-ри та інформаційної політики О.Ткаченко повідомив, що його відомство рекомендуватиме не подовжувати з УПЦ МП договір про оренду 2 храмів Києво-Печерської лаври.

20 грудня синод УПЦ МП звернувся до В.Зеленського з проханням розблокувати діяльність підсанкційних єпархій, а також не допустити прийняття законів, які передбачали заборону діяльності реліг. орг-цій, пов'язаних з Росією. 27 грудня митрополит Павло (Лебідь) звернувся до президента України з проханням не забирати в УПЦ МП храми на території лаври. На це спочатку відповів голова РНБОУ, який закликав УПЦ МП або чітко визнати свою належність до РПЦ, або повністю розірвати з нею відносини. Потім непряму відповідь дав і президент, який зазначив, що «не існує у світі такого золота для хрестів чи будь-чого ще, яке могло б перекрити моральну іржу від зв'язків із державою-терористом».

Активізувалися спроби порозуміння між ін. конфесіями. 24 грудня відбулася зустріч митрополита ПЦУ Епіфанія (Думенка) із главою УГКЦ Святославом (Шевчуком). Вони обговорили реформу церк. календаря і домовилися створити спільну робочу групу, яка мала всебічно вивчити це питання. Ще 18 жовтня ПЦУ ухвалила рішення дозволити своїм єпархіям у 2022 проводити богослужіння на Різдво 25 грудня. У повідомленні церкви зазначалося, що вона взяла до уваги численні запити і врахувала дискусію, яка протягом багатьох років тривала у церкві та сусп-ві. Святкове богослужіння у зазначену дату було можливим за бажанням місц. парафіян.

Літ.: *Горбулін В., Бадрак В.* Над прірвою. 200 днів російської війни. К., 2022; *Сегеда С., Машталір В.* Територіальна оборона України як феномен національної військової історії. «УІЖ», 2022, № 4; *Макаров В., Рєзнік В.* Боротьба в повітряному просторі під час війни Росії проти України: узагальнення перших місяців. «УІЖ», 2022, № 6; *Головко В.* Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. К., 2023; Рік війни за свободу. Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022—24.02.2023). К., 2023; Рік Незламності: крах операції Z. К., 2023; *Харук А., Жирохов М.* Бойова хроніка 2022 року. К., 2024. President Biden: What America Will and Will Not Do in Ukraine. Web: https://www.nytimes.com/2022/05/31/opinion/biden-ukraine-strategy.html

В.В. Головко.

ЗЕ́НГЕР Григорій Едуардович (13(25).03.1853—07.07.1919) — філолог-антикознавець, чл.-кор. Петерб. АН (1907), держ. діяч, міністр нар. освіти.

Н. у с. Кречевицькі Казарми Новгородської губ. (нині на території м. Великий Новгород у РФ) у дворянській родині рос. німців. Закінчив історико-філол. ф-т *Петербурзького університету* (1874). Викладав давні мови у 5-й Петерб. г-зії. З січня 1875 розпочав підготовку до магістерського іспиту зі всесвітньої історії. Пройшов стажування у *Берлінському університеті* у Т.*Моммзена* і Г. фон Трейчке. З 1877 екстраординарний проф. у *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька*. У 1883 здійснив наук. відрядження до Рима. У серпні 1885 переведений на посаду доцента до Варшавського ун-ту, де зробив блискучу кар'єру (в 1897—99 був ректором ун-ту). У 1886 захистив у Київському університеті св. Володимира дис. «Критичний коментар до деяких спірних текстів Горація», затверджений у ступені магістра рим. словесності. У 1894 отримав ступінь д-ра рим. словесності у *Московському університеті* без надання дисертації (honoris causa). У 1900 призначений попечителем Варшавського навч. округу, у 1901 — товаришем міністра нар. освіти, в 1902 — міністром нар. освіти. У 1904 звільнений із мін-ва, призначений сенатором. Науково-літ. діяльність присвячена переважно критиці текстів давньорим. поетів («Філологічні нотатки», «Нотатки до латинських текстів», «Нотатки до Етни і Стацієвих Сільв») і давньорим. історії («До питання про порядок голосування вершницьких центурій у рим. comitiatus maximus дореформеного періоду», «Єв-

рейське питання в стародавньому Римі»). Під час керування мінвом нар. освіти планував провести реформу як середньої, так і вищої шкіл. Наприкінці 1902 скликав під своїм кер-вом велику комісію з вироблення нового університетського статуту.

П. у Петрограді (див. *Санкт-Петербург*).

Праці: Дополнительные разъяснения спорных текстов Горация. К., 1882; Филологические заметки. СПб., 1886; Заметки к латинским текстам. «Варшавские Университетские Известия», 1886—1893; Критический комментарий к некоторым спорным текстам Горация. Варшава, 1886; Еврейский вопрос в древнем Риме. Варшава, 1889; Критический комментарий к некоторым спорным текстам Горация. Варшава, 1895; Заметки к Этне и Стациевым Сильвам. «Журнал Министерства народного просвещения», 1903, № 10; Метрические переложения на латинский язык. СПб., 1904; Заметки к латинским текстам. «Журнал Министерства народного просвещения», 1904, № 5—6, 11—12; 1905, № 5—6; Заметки к текстам Сенеки. К., 1906; Критические заметки о некоторых римских и средневековых текстах. СПб., 1909; Заметки к латинским текстам. Одесса, 1912.

Літ.: *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения. 1802—1902 гг. СПб., 1902; *Фролов Э.Д.* Русская наука об античности: историографические очерки. СПб., 1999; *Господарик Ю.* Министры предреволюционной эпохи: Григорий Эдуардович Зенгер. «Высшее образование в России», 2002, № 4; *Пучков А.А.* Юлиан Кулаковский и его время: из истории антиковедения и византинистики в России. СПб., 2004; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Самойленко А.Г.* Г.Э. Зенгер как ученый и государственный деятель. «Проблемы античного мира и современность. Межвузовский научный сборник» (Алмати), 2013, вып. IV.

О.Г. Самойленко.

З'ЇЗД ДЕПУТА́ТІВ УСІХ РІ́ВНІВ ПІВДЕ́ННО-СХІ́ДНИХ ОБЛАСТЕ́Й УКРАЇ́НИ, АР КРИМ і м. СЕВАСТО́ПОЛЯ (2014) — див. *Всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів.*

ЗЛА́ТОПІЛЬ (Гуляйпіль до 1787) — колиш. *містечко* (*селище міського типу* від 1925) на лівому березі р. Турія біля її впадіння у р. Велика Вись (бас. Пд. Бугу). Від 1959 у складі м. *Новомиргород.*

Виник на поч. 1780-х рр. на землях Туріянського ключа Смілянської волості (до 1791 у складі *Київського воєводства*, від 1791 — *Брацлавського воєводства*). Після 2-го поділу *Речі Посполитої* (1793) перебувало у складі Рос. імперії (див. *Росія*), від 1797 — у Чигиринському пов. *Київської губернії.* До 1917 був приватновласницьким містечком: до 1787 власник кн. К.Любомирський (див. *Любомирські*); Г.*Потьомкін* (1787—91); М.П.Висоцький (1791—1827); від 1827 Лопухіни. Поступово З. перетворився на значний осередок торгівлі, пром-сті та освіти: 1836 відкрито дворянське повітове уч-ще (від 1868 — прогімназія, від 1885 — г-зія); 1869 — жін. прогімназію (від 1905 г-зія); 1909 — с.-г. уч-ще. Кількість населення зросла від 5 тис. осіб у 1844 до 8 тис. у 1897. Переважну більшість населення до *Другої світової війни* становили євреї (78 % у 1897). У 1918—20 влада неодноразово змінювалася. Від 1923 — райцентр, до 1930 у складі *Шевченківської округи*, у 1932—39 у *Київській області*, у 1939—54 у *Кіровоградській області*, у 1954—59 у *Черкаській області.* Від 1 серпня 1941 до 10 березня 1944 окупований гітлерівцями.

Пам'ятки арх-ри: церква св. Миколая (1809), будівля г-зії (1891). Дерев'яна синагога (кін. 18 — поч. 19 ст.) і мурований костьол Непорочного зачаття Діви Марії (1809—17) не збереглися.

У златопільській г-зії навч. В.*Винниченко*, фізик І.Тамм, викладали М.*Зеров*, Б.*Лятошинський*, О.*Русов*. Серед уродженців м-ка — Ізраїль, Лазар і Лев *Бродські.*

Літ.: *Похилевич Л.И.* Сказания о населенных местностях Киевской губерни. К., 1864; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XIV. Warszawa, 1895; Список населенных мест Киевской губернии. К., 1900; *Васильченко В.* То скільки ж років Златополю? «Новомиргородщина», 2021, 18 червня.

Д.Я. Вортман.

ЗЛЕ́НКО Анатолій Максимович (02.06.1938—01.03.2021) — укр. дипломат, держ. діяч, учений.

Н. у сім'ї робітників у с-щі Ставище (нині у Білоцерківському р-ні Київ. обл.). 1959 закінчив Київ. гірничий технікум, працював гірничим майстром шахти «Максимівка-Полога» тресту «Кадіїввугілля». 1967 закінчив ф-т іноз. мов Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) і розпочав дипломатичну кар'єру. У 1967—73 аташе, другий секретар відділу міжнар. орг-цій *Міністерства закордонних справ* УРСР (див. *Українська радянська держава*). З 1973 співробітник секретаріату *ЮНЕСКО* у Парижі, від 1979 — радник відділу міжнар. орг-цій у справах ЮНЕСКО МЗС УРСР, 1983—87 — постійний представник УРСР при ЮНЕСКО, 1987—90 — заст., перший заст. міністра закордонних справ УРСР. 27 липня 1990 призначений на посаду міністра закордонних справ УРСР, на якій перебував до 25 серпня 1994.

А.М. Зленко.

За безпосередньої участі З. як першого міністра закордонних справ незалежної України відбувалися формування концептуальних засад й осн. напрямів самостійної укр. зовнішньої політики, масштабна розбудова зовнішньополіт. відомства молодої д-ви, налагодження міжнар. зв'язків. У серпні 1990 відбувся робочий візит З. до Угорської Республіки, наслідком якого стали перший після прийняття ВР Декларації про держ. суверенітет України офіц. візит до УРСР глави іноземної д-ви — президента Угорщини А.Гьонца і підписання Спільної українсько-угор. заяви від 27 вересня 1990, якою було закладено основи якісно нових, прямих двосторонніх відносин України із сусідньою д-вою. Подібні документи про основи рівноправних двосторонніх відносин УРСР підписала у 1990 з *Республікою Польща* (13 жовтня), Білоруською РСР (див. *Білорусь*) (17 жовтня) і РРФСР (19 листопада), у першому півріччі 1991 — з Казахською РСР (див. *Казахстан*), Республікою Киргизстан (див. *Киргизстан*), *Узбекистаном*, *Азербайджаном*, Республікою Молдова (див. *Молдова*). Укр. зовнішньополіт. відомство здійснило дипломатичне забезпечення швидкого міжнар. визнання незалежності України після Всеукр. референдуму 1 грудня 1991 (див. *Референдум першого грудня 1991*). Впродовж року Україну як повноправний суб'єкт міжнар. відносин визнали 132 д-ви, з них 110 встановили дипломатичні відносини. Паралельно відбувався інтенсивний процес формування договірно-правової бази міжнар. співробітництва, відкриття дипломатичних представництв іноз. д-в в Україні й укр. представництв за кордоном. Украї-

на уклала 35 міжнар. і 88 міжурядових угод про співробітництво на двосторонній основі. 2 липня 1993 *Верховна Рада України* прийняла постанову «Про основні напрями зовнішньої політики», яка визначила багатовекторний характер зовн. політики України, зафіксувала не лише положення про позаблоковий статус України, а й перспективу європ. інтеграції. Практична перевірка концепції багатовекторності відбувалася під потужним тиском великих ядерних д-в. На долю З. випали дипломатичні перемовини і суперечки з приводу ядерного роззброєння України. Досягнення у січні 1994 угоди між Україною, США (див. *Сполучені Штати Америки*), *Росією* про вивезення рад. ядерної зброї дало можливість Україні уникнути міжнар. ізоляції, здобути формальні гарантії безпеки відповідно до Будапештського меморандуму від 5 грудня 1994 (див. *Будапештський меморандум 1994*).

З. на чолі укр. делегацій брав активну участь у роботі 45—48-ї сесій *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй* (ГА ООН). У 1991 з ініціативи очолюваної З. делегації ООН прийняла резолюцію про принципи і норми щодо забезпечення прав нац. меншин. У 1993 під час роботи сесії ГА ООН З. провів зустрічі з кер. зовнішньополіт. відомств 16 країн світу, мав переговори у Держдепартаменті США, у результаті яких було досягнуто домовленостей про низку візитів на вищому рівні, підписано міжнародно-правові документи з розвитку двосторонніх відносин України. Після відставки з посади міністра закордонних справ України З. по вересень 1997 був Постійним представником України при ООН, потім до жовтня 2000 — Надзвичайним і Повноважним Послом України у *Французькій Республіці* і Постійним представником України при ЮНЕСКО, а з квітня 1998 — Надзвичайним і Повноважним Послом України у Португальській Республіці за сумісництвом. З. організував перший офіц. візит в Україну президента Франції Ж.Ширака (вересень 1998) і сприяв започаткуванню переговорів щодо легалізації укр. робочої сили у *Португалії*.

Вдруге З. обіймав посаду міністра закордонних справ України з 2 жовтня 2000 по 2 вересня 2003. З. виявляв прихильність до двовекторної міжнар. політики президента Л.*Кучми*. У цей час, зокрема, відбулася нормалізація укр.-рос. відносин, проходили переговори про можливість створення тристороннього українсько-рос.-нім. газотранспортного консорціуму і приєднання України до *Єдиного економічного простору (ЄЕП)*, ініційованого РФ (див. *Росія*). Водночас Україна зробила практичні кроки зі зближення з *Європейським Союзом*. За дорученням *Президента України* З. координував роботу урядових структур з орг-ції і забезпечення першого візиту глави *Держави Ватикан Івана Павла II* в Україну в червні 2001.

Після відставки з посади міністра закордонних справ З. був радником президента, прем'єр-міністра України з міжнар. питань, представником України в Комісії ООН з прав людини. 2007 захистив канд. дис. з політ. наук, є автором понад 100 праць на міжнар. тематику. Книга мемуарів «Дипломатія і політика» отримала схвальні відгуки багатьох відомих дипломатів у світі. Від 2010 З. на викладацькій роботі — віцепрезидент і д-р Ін-ту славістики та міжнар. відносин Київ. славістичного ун-ту, професор, почесний д-р *Дипломатичної академії України при МЗС України* (2007). Був неухильним поборником відновлення територіальної цілісності України, порушеної внаслідок військ. агресії Росії в сх. районах нашої д-ви та анексії *Автономної Республіки Крим*, у рамках виконання Мінських домовленостей і використання ін. дієвих дипломатичних механізмів.

Нагороджений орденами князя Ярослава Мудрого 5—2-го ст. (2008, 2011, 2016, 2017), «За заслуги» 3—1-го ст. (1997, 1999, 2003), Почесного легіону Французької Республіки (1998), «За заслуги» Португальської Республіки (1998), орденом Честі Грузії (2003), Командорським хрестом із зіркою ордена святого Григорія Великого (2001), Почесною грамотою Президії ВР УРСР (1988).

П. після тривалої й тяжкої хвороби. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

Праці: ЮНЕСКО і актуальні проблеми сучасності. К., 1986; Нові реалії зовнішньої політики. К., 1992; Важливий крок в Європу. К., 1994; Україна — ООН: переговори, компроміси, рішення. К., 1997; Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму. К., 2001; Від внутрішніх потреб до зовнішніх пріоритетів. К., 2002; Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Х., 2003; Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України: підручник. К., 2008.

Літ.: Зленко Анатолій Максимович. У кн.: Юридична енциклопедія, т. 2. К., 1998; *Матвієнко В.М., Головченко В.І.* Історія української дипломатії XX століття у постатях. К., 2001; Зленко Анатолій Максимович. У кн.: Українська дипломатична енциклопедія, т. 1. К., 2004; *Табачник Д.* Історія української дипломатії в особах. К., 2004; *Віднянський С.* Особливості становлення зовнішньої політики незалежної України. У кн.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, вип. 20. К., 2011; Зленко Анатолій Максимович. У кн.: Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник, вип. 5. К., 2014; *Віднянський С.В.* Анатолій Зленко: біля витоків становлення зовнішньої політики й дипломатичної служби незалежної України. У кн.: Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості. К., 2016.

С.В. Віднянський, Б.І. Гуменюк.

ЗОЛОТИ́Й ПОТІ́К — с-ще Чортківського р-ну *Тернопільської області*. Розміщений біля впадіння р. Стрипа у р. *Дністер*. Населення 2,38 тис. осіб (2019).

1388 згадано як с. Загайполе, 1443 — як с. Потік. У той час було у складі Галицького пов. *Руського воєводства*. 1570 власник села Я.Потоцький (див. *Потоцькі*) перейменував на Золотий Потік і домігся статусу *містечка*. Від 1578 З. П. мав королівський дозвіл на проведення двох щорічних ярмарків і торгів щопонеділка, 1601 отримав *магдебурзьке право*. 1608 завершено буд-во *Золотопотоцького замку*. У 1672—99 З. П. перебував у складі *Османської імперії*; у 1772—1918 — у складі *Австрійських Габсбургів держави*, був центром *ключа*. 1818 отримав імператорський привілей на ярмарки. Зазнав великих руйнувань у *Першу світову війну*. У листопаді 1918 — липні 1919 перебував у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*, у 1919—39 — *Польщі*. Від поч. 20 ст. у містечку діяли укр. т-ва «Просвіта» (*«Просвіта», Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка*), *«Сільський господар»*, «Січ», *«Союз українок»* та ін. Від січня 1940 до січня 1962 — райцентр Терноп. обл., до липня

2020 — у складі Бучацького р-ну. Від 1 липня 1941 до 21 липня 1944 окупований військами нацистської *Німеччини*.

Пам'ятки арх-ри: замок (з 2008 об'єкт заповідника «Замки Тернопілля»); костьол Різдва Діви Марії і св. Стефана (1634; пізніше реконструйований); палац Гневошів (1840), Троїцька церква (1897). Діє краєзнавчий музей. Працюють невеликі підпр-ва легкої, харчової та меблевої пром-сті. У З. П. н. композитор і диригент І.Недільський.

Літ.: Бучач і Бучаччина: істор-мемуар. збірник. Нью-Йорк—Лондон; Париж; Сидней; Торонто, 1972; Літопис Золотопотіцький. Тернопіль, 2001; *Клименко О., Хаварівський Б.* Міська геральдика Тернопільщини. Тернопіль, 2003; *Наливайко О.* Золотий Потік — минуле і сьогодення. Тернопіль, 2003; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 1. Тернопіль, 2004; Тернопільщина. Історія міст і сіл, т. 1. Тернопіль, 2014.

П.З. Гуцал.

ЗОЛОТОПОТО́ЦЬКИЙ ЗА́МОК — пам'ятка арх-ри 17 ст. у смт *Золотий Потік*. Розташов. на пд. околиці селища на пагорбі. Квадратний у плані. Первісно мав чотири наріжні башти, з яких збереглися три, також збереглися надбрамна башта і палац, що прилягає до оборонної стіни. Споруджений із місц. ламаного каменю-пісковику червонуватого кольору. Збудований власником містечка С.Потоцьким (див. *Потоцькі*) за наказом короля *Сигізмунда III*. Буд-во завершено, вочевидь, 1608.

Зазнав руйнувань 1612 під час нападу крим. хана Мехмета I Герая. 1672—75 і 1676—83 у замку стояла осман. залога. Після цього замок повернувся до Потоцьких. Споруда простояла у цілості до поч. 19 ст., коли її нові власники Ольшевські розібрали частину стін, перебудували палац і викопали глибокі льохи. Згодом Ольшевські збанкрутували, і замок перейшов спершу до Я.Стоєвського, а потім — до рабина-чудотворця І.Фрідмана (1797—1850). Із занепаду пам'ятку вивів посол австрійс. держ. ради В.-І.Гневош (1838—1909), з ініціативи якого до замку з *Бучача* перенесли податковий уряд (відомство) і повітовий суд. Тут розташовувалися в'язниця і квартири урядовців. Під час *Першої світової війни* рос. окупанти вивезли б-ку і більшу частину творів мист-ва. У міжвоєнний час у З. з. працювали ресторан, невелика б-ка, ігрова кімната, на подвір'ї було влаштовано спортивний майданчик. 1935 замок згорів, але його відбудували. Після *Другої світової війни* до 1962 у З. з. діяли установи Золотопотоцького р-ну.

Пам'ятка входить до складу нац. заповідника «Замки Тернопілля».

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. VIII. Warszawa, 1887; *Czolowski A.* Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej. У кн.: Teka konserwatorska. Rocznik Koła C. K. Konserwatorów starożytnych pomników Galicyi Wschodniej 1892. Lwów, 1892; *Czolowski Al., Janusz B.* Przeszlosc i zabytki wojewodztwa Tarnopolskiego. Tarnopol, 1926; *Вердум Ульріх фон*. Щоденник. «Жовтень». 1984, № 9, 10; Памятники архитектуры и градостроительства УССР, т. 4. К., 1986; *Лесик О.В.* Замки та монастирі України. Львів, 1993; *Лонкевич Д., Бойко О.* Замки Тернопільської області (з архіву ін-ту «Укрзахідпроектреставрація»). «Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація"», 2000, № 11; *Клименко О., Хаварівський Б.* Міська геральдика Тернопільщини. Тернопіль, 2003; *Наливайко О.* Золотий Потік, минуле і сьогодення. Тернопіль, 2003; *Мельник І.* 120 фортець Тернопільщини. «Галицька брама», 2007, № 5—6; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011; *Мороз В.* Замки і фортеці Тернопілля. Тернопіль, 2011.

В.Р. Мороз.

ЗО́ЛОЧІВСЬКИЙ ЗА́МОК — пам'ятка арх-ри нац. значення у м. *Золочів*, унікальний зразок пізньоренесансної оборонної та палацової арх-ри. Розташований у пд.-сх. частині міста, на пагорбі поблизу впадіння р. Млинівки у р. Золочівку (прит. Зх. Бугу, бас. Вісли).

Перша писемна згадка про З. з. як маєток Яна з Сенна датується 1442. Тоді на місці теперішнього замку був оборонний двір, який лишався дерев'яним до кін. 16 ст. 1532 С.Сенинський

Золочівський замок. Китайський павільйон. Фото початку 21 ст.

продав місто разом з укріпленням графу А.Гуркові. 1598 З. *з.* придбав М.Собєський. Його син Я.Собєський, батько майбутнього польс. короля *Яна III Собєського*, вирішив замінити старі дерев'яні укріплення на нові, зроблені відповідно до вимог новітньої європ. фортифікації. Буд-во бастіонного замку тривало 1634—36. Замок 1672 захопили і зруйнували турки. Відбудований 1675 замок витримав напад татар. Після руйнувань З. з. 1686 перебудували майстри, запрошені з-за кордону. Після смерті короля З. з. дістався його синові Якубу Людвіку. Після його смерті 1737 замок перейшов у власність Радзивіллів, котрі здавали З. з. в оренду. У замку 1772 розмістилися австрійс. війська, які занедбали замкові будівлі. Придбали і відбудували З. з. 1802 шляхти-

Золотопотоцький замок. Фото початку 21 ст.

чі Комарницькі, котрі 1834 віддали в оренду, а 1840 — продали австрійс. уряду для розміщення тут гарнізону. Замкові палаци переробили під казарми. 1872 у замку влаштували в'язницю, яка проіснувала тут, незважаючи на численні зміни влад, до 1954. У 1986 розпочато реставрацію замку, і сьогодні З. з. відкритий для туристів як музей-заповідник, філіал *Львівської галереї мистецтв*. 1995 перед входом у З. з. спорудили каплицю у пам'ять жертв НКВС, закатованих у червні 1941. Відбудовано у 2007 втрачений равелін перед брамою, в якому влаштовано ресторан, сувенірну крамницю і приміщення для обслуговування туристів.

Попри численні перебудови і втрати З. з. збудований за новоголландською бастіонною системою, добре зберігся. Квадратний у плані, з 4 бастіонами. Земляні бастіони і вали мають кам'яне обличкування. На зовн. кутах бастіонів — декоративні шестигранні баштоки з гербами «Яніна» (родинний герб Собєських), «Гоздава», «Равич», «Гербурт», датою «1634» і літерами «JSKKSK» (Якуб Собєський, кравчий коронний, староста красноставський). З. з. оточує рів із мостом перед в'їзною брамою.

Надбрамний корпус. В'їзд на територію замку розміщений посеред пн. валу в двоповерховому надбрамному корпусі. Арковий проїзд перекрито циліндричним склепінням й оформлено порталом з маскароном (головою лева) у замковому камені.

Великий палац — велика двоповерхова прямокутна у плані будівля під мансардовим чотирисхилим дахом. Наріжні частини на всю висоту фасадів оформлені масивними кам'яними рустами. Вікна мають білокам'яні профільовані наличники із сандриками. Приміщення перекриті хрестовими склепіннями. Арх-ра палацу вирішена у пізньоренесансній стилістиці й нагадує італ. палаци доби *Відродження*. Під палацом є льох площею 1 тис. м². У палаці були добре продумані системи опалення і каналізації. Зі спальні власника замку були прямі виходи у спальню дружини, на горище палацу і замкові вали.

Китайський палац. Поруч із Великим палацом, під валами, на поздовжній осі З. з. розташов. кругла будівля на кшталт двоярусної ротонди з балконом та одноповерховими бічними раменами. Спершу її вважали каплицею *Яна III Собєського*. Насправді це т. зв. Китайський палац, збудований наприкінці 17 ст. за короля Яна III, перебудований на поч. 18 ст. і використовуваний як галерея творів мист-ва. З 2004 тут розташований Музей сх. мист-ва Львів. галереї мист-в. Навколо палацу створено сх. парк з альтанкою.

Літ.: *Нельговский Ю., Годованюк Е.* Каменные замки Западной Украины конца XVI — первой половины XVII в. У кн.: Архитектурное наследство, вып. 34. М., 1986; *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. Львів, 1997; *Гупало Н.* Золочівський замок. «Галицька брама», 2003, № 10—12; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011.

В.В. Вечерський.

ЗО́ЛЬНИКИ — особливий вид різночасових археол. пам'яток, курганоподібні насипи, які містять велику кількість ґрунту попелясто-сірого (зольного) кольору. Такий колір зумовлений високим вмістом органічних сполук.

Для З. типова велика кількість знахідок побутово-виробничого призначення. Найдавніші З. були поширені у лісостепу та степу *Північного Причорномор'я* від пізнього *бронзового віку* (З. білогрудівського типу, 15—12 ст. до н. е.) до скіфського часу (6—5 ст. до н. е.). Такі З. подекуди сягали висоти бл. 1,5—2,0 м, мали діаметр до 20 м. Дані сучасних досліджень дозволяють стверджувати, що З. утворювалися на місці старих садиб, житла яких навмисно розбирали; при цьому розбивали посудини, іноді ховали людей або частин їхнього тіла, біля вогнищ ставили глиняні статуетки тварин чи людей. За допомогою таких ритуалів прагнули дістати згоду духів предків на переселення і спорудження нового житла в ін. місці.

Ці найдавніші З. принципово відрізняються від зольних античних жертовників (есхарів; 4—2 ст. до н. е.), які розташов. на окремих ділянках міст і не були пов'язані безпосередньо з житлами — тут тривалий час приносили жертви богам; зольний жертовник, досліджений у *Кіпеї*, мав висоту 12 м.

Іноді терміном З. помилково називають попелясто-сірі ґрунти давніх поселень чи відклади побутового сміття у природних пониженнях рельєфу на поселеннях чи поза їх межами; ці відклади можуть утворювати вали, дуги тощо.

Літ.: *Березанська С.С.* Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу. «Археологія» (Київ), 1970, т. 24; *Gerškovič Ya.P.* Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westkuste des Azovschen Meers. «Archäologie in Eurasien», 1999, bd 7; *Гершкович Я.П.* Феномен зольников белорудовского типа. «Российская археология», 2004, № 4.

Я.П. Гершкович.

ІВАНЕ́НКО Борис Васильович (20.10.1933—13.03.2008) — історик, журналіст, архівіст, громад. діяч. Засл. працівник к-ри (1993), кавалер орденів Трудового Червоного прапора (див. *Ордени СРСР*), «Знак пошани» (див. *Ордени СРСР*).

Н. у м. *Канів*, нині Черкас. обл., у родині вчителів. Закінчив історико-філос. ф-т Київського держ. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка (1956) (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), від-ня преси, радіо і телебачення ВПШ при ЦК КПУ (див. *Комуністична партія України радянської доби*) (1964). Працював у місц. пресі, з 1965 — на парт. роботі у Черніг. обкомі, ЦК КПУ. 1976—79 очолював Держ. к-т *Української Радянської Соціалістичної Республіки* з телебачення і радіомовлення, 1979—89 зав. відділу к-ри ЦК КПУ. Канд. у члени ЦК КПУ у 1981—90. Депутат *Верховної Ради УРСР* 10—11 скликань. 1989—96 — нач. Гол. архів. управління, гол. ред. журналу *«Архіви України»*. За доби «перебудови» та розбудови *незалежної України* зробив вагомий внесок у запровадження в архівній системі демократичних принципів відкритості, доступності, задоволення потреб громадян. Керував ліквідацією Архів. фонду КПРС в Україні (див. *Єдиний державний архівний фонд УСРР / УРСР*), інтеграцією компарт. архівів до системи держ., розсекреченням рад. архівів, створенням нац. архів. законодавства, формуванням Нац. архів. фонду України. Сприяв піднесенню авторитету укр. архівів у світі, брав участь у міжнар. архів. заходах: 12 Міжнар. конгресі архівів (Монреаль, 1993), Беладжійських зустрічах архівістів Сх. (див. *Східна Європа*) і Зх. Європи, ініціював створення міждерж. архівного т-ва *Співдружності Незалежних Держав* і Балтії, започаткував укладання угод про співпрацю з архів. установами ін. д-в. Ініціатор створення *Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства* (*УНДІАСД*), *Спілки архівістів України* (*САУ*). У 1996—2000 працював у *Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО)* (провідний спеціаліст, дир.), 1999—2000 голова правління *Спілки архівістів України*. Член редколегій, колективів авторів та упорядників низки документальних і продовжуваних видань: «*З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*», «*Літопис УПА.* Нова серія», Путівника ЦДАГО (див. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*) (2001). Входив до першого складу Гол. редколегії серії видань «*Реабілітовані історією*». Член Нац. спілки журналістів України, один із засн., виконавчий дир. Черніг. земляцтва у Києві (2000—08).

П. у м. Києві. На честь І. 2013 названо вулицю у м. Сосниця Черніг. області.

Праці: Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник. К., 2001; Архівному людові. Доброзичливі ямби Бориса Іваненка. К., 2003; Володимир Щербицький. Спогади сучасників. К., 2003; Георгій Шевель — міністр, патріот, людина. Очима сучасників. К., 2005.

Літ.: Українські архівісти (XIX—XX ст.). Біобібліографічний довідник. К., 2007.

Г.В. Папакін.

ІВАНЕ́НКО Дмитро Дмитрович (29(16).07.1904—30.12.1994) — фізик-теоретик, автор протон-нейтронної моделі атомного ядра.

Н. у м. *Полтава* у родині журналіста і письменника Д.*Іваненка* і вчительки Л.Іваненко. Молодша сестра О.*Іваненко* — знана укр. дитяча письменниця і перекладачка. І. закінчив 1920 Полтав. г-зію, 1920—23 навч. у Полтав. педагогічному ін-ті, потім у Харків. ун-ті (див. *Харківський національний університет*). Одночасно викладав фізику і математику у трудовій школі. 1923—27 продовжував навчання в Ленінгр. ун-ті.

Деякий час працював у Полтав. астрономічній обсерваторії. 1929—31 обіймав посади зав. теор. відділу Укр. фізико-тех. ін-ту в *Харкові*, зав. кафедри теор. фізики Харківського мех.-машинобуд. ін-ту, проф. Харків. ун-ту. 1931—35 працював старшим наук. співробітником Ленінгр. фізико-тех. ін-ту, потому зав. кафедри фізики Ленінгр. пед. ін-ту ім. М.В.Покровського. Одночасно 1932—35 займався редакторською діяльністю у Ленінгр. від-ні Державного тех.-теор. вид-ва. За редакцією І., з його коментарями і примітками вперше рос. мовою вийшли збірки робіт і книги класиків сучасної фізики — Л. де Бройля, В.Гейзенберга, П.Дірака, Е.Шредінгера, А.Зоммерфельда, А.Еддінгтона та ін.

28 лютого 1935 був заарештований. 4 березня 1935 засуджений «особливою трійкою» НКВС на три роки. Як «соціально небезпечний елемент» направлений у Карагандинський виправно-трудовий табір, 30 грудня 1935 табір йому замінили до кінця строку засланням до Томська. У засланні викладав на кафедрі теор. фізики Томського ун-ту (нині *Національний дослідницький Томський державний університет*), був проф., зав. кафедри. 1939—40 — зав. кафедри теор. фізики Свердловського ун-ту (нині Уральський федеральний ун-т). 25 червня 1940 у Фізичному інті АН СРСР захистив докторську дис. «Основи теорії ядерних сил». І. дозволили повернутися до України: у *Києві* очолив кафедру теор. фізики у Київсько-

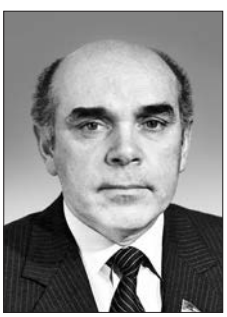

Б.В. Іваненко.

Д.Д. Іваненко.

Б.Г. Іваницький.

му держ. ун-ті ім. Т.Г.Шевченка (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*).

У 1943 І. запросили на посаду професора фізичного ф-ту *Московського державного університету імені М. Ломоносова*, де працював до останніх років свого життя. У квітні-серпні 1945, як фізик-ядерник, залучався НКВС до вивчення трофейних документів і матеріалів нім. ядерної програми в рамках атомного проєкту *СРСР*.

З 1944 за сумісництвом зав. кафедри фізики Тимірязєвської с.-г. академії, де керував роботами з використання атомної науки в біології і сільс. госп-ві. Після серпневої 1948 сесії ВАСГНІЛ, з поч. боротьби з «метафізичним напрямом у біології» був звільнений з академії. У 1950—60-х рр. працював наук. співробітником Ін-ту історії природознавства і техніки АН СРСР. Зробив фундаментальний внесок у розвиток багатьох розділів ядерної фізики, теорії поля та теорії гравітації. Запропонував нову метричну геометрію (геометрія Ландау — Клера). Значну кількість робіт виконано спільно з видатними фізиками 20 ст. З Г.*Гамовим* вивів рівняння Шредінгера, виходячи з моделі п'ятивимірного простору (1926). Спільно з Г.*Гамовим* і Л.Ландау розглядав теорію світ. констант (1928). Разом із В.*Фоком* розробив теорію паралельного перенесення спінор, узагальнивши рівняння Дірака на випадок тяжіння (1929). Спільно з В.Амбарцумяном висунув гіпотезу народження масивних частинок у процесі взаємодії, яку покладено в основу сучасної квантової теорії поля (1930). Першим запропонував протон-нейтронну модель ядра (1932). Разом з Є.Гапоном розробив оболонкову модель атомних ядер (1932). Розробив спільно з А.О.Соколовим мат. апарат теорії злив косміч. променів (1938). Запропонував нелінійне узагальнення рівняння П.Дірака (1938), на основі якого в 1950—60-х рр. паралельно з В.Гейзенбергом розвивав єдину нелінійну теорію поля, що враховує кварки і субкварки. Передбачив спільно з І.Я.Померанчуком синхротронне випромінювання (1944). Розробив разом із А.О.Соколовим класичну теорію синхротронного випромінювання (1948). Розвинув теорію гіпер'ядер (1956). У 1960—80-х рр. спільно з учнями виконав низку робіт з теорії гравітації, зокрема висунув гіпотезу кваркових зірок, розробляв зошитову, узагальнену та калібрувальну теорії гравітації, що враховують поряд з кривизною також і кручення. Спільно з Д.Ф.Курдгелаїдзе передбачив деконфайнмент (1964). Опублікував понад 300 наук. праць і 4 монографії. За редакцією І. вийшли 27 зб. статей і книг провідних зарубіжних учених. Член редколегії ж. «Nuovo Cimento».

1950 спільно з А.О.Соколовим і І.Я.Померанчуком отримав Сталінську премію (див. *Сталінські премії*) за роботи з теорії синхротронного випромінювання і з проблем електродинаміки, викладені в монографії «Класична теорія поля». У 2004 МДУ ім. М.В. Ломоносова заснував стипендію ім. І. для студентів фізичного ф-ту.

2009 кафедра заг. фізики фіз.-мат. ф-ту Полтавського нац. пед. ун-ту ім. В.Г. *Короленка* організувала і провела Міжнар. наук. конференцію «Д. Д. Іваненко — видатний фізик-теоретик, педагог» за підтримки Мін-ва освіти і науки України, Ін-ту теор. фізики НАН України ім. М.М. *Боголюбова*, *Національної Академії наук України*.

Праці: *Gamov G., Iwanenko D.* Zur wellentheorie der materie. «Zeitschrift für Physik», 1926, No. 39; *Iwanenko D., Landau L.* Zur albeitung der Klein-Fockschen gleichung. «Zeitschrift für Physik», 1927, No. 40; *Iwanenko D., Landau L.* Bemerkung über quantenstatistik. «Zeitschrift für Physik», 1927, No. 42; *Iwanenko D., Landau L.* Zur theorie des magnetischen electrons. «Zeitschrift für Physik», 1928, No. 48; *Гамов Г.А., Иваненко Д.Д., Ландау Л.Д.* Мировые постоянные и предельный переход. «Журнал Русского физико-химического общества». Часть физическая, № 60; *Fock V., Iwanenko D.* Géometrie quantique linéaire et déplacement paralléle. «Comptes rendus de l'Académie des Sciences», 1929, t. 188; *Ambarzumian V., Iwanenko D.* Les électrons inobservables et les rayons. «Comptes rendus de l'Académie des Sciences», 1930, t. 190; *Iwanenko D.D.* The neutron hypothesis. «Nature», 1932, No. 129; *Gapon E., Iwanenko D.* Zur Bestimmung der isotopenzahl. «Die Naturwissenschaften», 1932, No. 20; *Iwanenko D.* Interaction of neutrons and protons. «Nature», 1934, No. 133; *Ivanenko D., Sokolow A.* On the mathematical formalism of the theory of showers. «Physical Review», 1938, No. 53; *Иваненко Д.Д.* Замечание о теории взаимодействия через частицы. «Журнал экспериментальной и теоретической физики», 1938, т. 8; *Iwanenko D., Pomeranchuk I.* On the maximal energy attainable in betatron. «Physical Review», 1944, No. 65; *Иваненко Д.Д., Соколов А.А.* К теории «светящегося» электрона. «Доклады Академии наук СССР», 1948, т. 59; *Иваненко Д.Д., Колесников Н.Н.* Энергия связи гиперядер. «Журнал экспериментальной и теоретической физики», 1956, т. 30; *Иваненко Д.Д., Курдгелаидзе Д.Ф.* Гипотеза кварковых звезд. «Астрофизика», 1965, № 1; *Ivanenko D., Sardanashvily G.* The gauge treatment of gravity. «Physics Reports», 1983, No. 94.

Літ.: *Храмов Ю.А.* Иваненко Дмитрий Дмитриевич. Физики: Биографический справочник. М., 1983; *Сарданашвили Г.А.* Дмитрий Иваненко — суперзвезда советской физики: Ненаписанные мемуары. М., 2010; Дмитрий Дмитриевич Иваненко. «Новости науки», 2014, № 1; 110 лет со дня рождения Дмитрия Дмитриевича Иваненко. «Советский физик», 2014, № 6.

В.І. Онопрієнко.

ІВАНИ́ЦЬКИЙ Борис Георгійович (криптонім Б. І.) (21(08). 03.1878—04.04.1953) — громад., держ. діяч, учений-лісознавець, основоположник укр. лісознавства.

Н. у м. *Суми* Харків. губ. у сім'ї агронома. Батько походив із дрібної шляхти. Навч. у нар. школі, Сум. реальній школі (закінчив 1896), на природничому від-ні Лісового ін-ту у *Санкт-Петербурзі* (1897—1901). Активіст конспіративної студентської орг-ції. За участь у страйках 1899—1901 і демонстраціях на півтора місяця був ув'язнений у «Крестах», пересильній в'язниці у С.-Петербурзі.

Член загальностудентської Укр. громади у С.-Петербурзі. Навесні 1902 завершив навчання в Ін-ті з дипломом вченого-лісівника. У 1902—17 працював у держ. лісах п'яти укр. лісництв (Коленцевського, Трипільського, Петрівського, Святошинського, Вядотупчицького) на посадах пом. лісничого, лісничого.

Член *Київського товариства «Просвіта»* (з 1906). У 1907 Київ. «Просвіта» видала його першу працю «Як збутися ярів і пісків», яка стала першим виданням укр. мовою з лісівництва.

Брав участь у діяльності уряду *Української Народної Республіки*. Працював над законом про ліси (прийнятий РМ УНР 18.01.1919). Міністр хліборобства УНР (1919—20).

Емігрував у *Чехословаччину*. В еміграції один з організаторів і проф. *Української господарської академії в Подебрадах*, її проректор (1922, 1924), декан агрономічно-лісового ф-ту (1926—27), ректор (1925, 1928—35). Проф. *Українського технічно-господарського інституту*, обирався його директором.

У жовтні 1935 переїхав до *Польщі*. Учитель Держ. рільничого ліцею з укр. мовою навчання в Черниці (1935—39). Один із засн. Укр. Могилянсько-Мазепинської АН (травень 1938), очолював кафедру лісового госп-ва України.

22 червня 1941 підписався під відозвою *Українського національного комітету* до укр. народу із закликом об'єднатися навколо к-ту до часу відновлення укр. державності.

Протягом 1942—44 працював у *Львові*: проф. лісовирощення і лісової політики, викладав історію лісу, лісовирощення на Сх. на Лісових фахових курсах, вчитель лісівництва у держ. тех. фаховій школі з укр. мовою викладання. Наприкінці березня 1944 евакуювався до Закопаного, Криниці, далі перебував у м. Голіч (Словаччина), Празі (серпень 1944 — квітень 1945). Проф. (з червня 1945), ректор (листопад 1947—52) Українського тех.-госп. ін-ту в Регенсбурзі. Голова Укр. нац. ради (з липня 1948). Член *Наукового товариства імені Шевченка*.

П. у Детройті (США), похований там само на цвинтарі Евергрін.

Тв.: Курс лісівництва: у 3 ч. Подебради, 1922; Дендрологія, ч. 2. Подебради, 1924 (2-ге вид.: Регенсбург, 1947); ч. 1. Регенсбург, 1947; Лісова політика й статистика. Курс викладів. Регенсбург, 1948.

Бібліограф. Покажчик: Професор Іваницький Борис Георгійович (1878—53): до 125-річчя від дня народження. К., 2004.

Літ.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 2. Варшава, 1933; *Русова С.* Мої спомини. Львів, 1937; Відійшли у вічність: [Некролог]. «Вісті УТГІ», 1953, ч. 16—18; Професор Борис Іваницький (Автобіографія). У кн.: Українська Господарська Академія в ЧСР. 1922—1935. Нью-Йорк, 1959; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919—1939. К., 1999; *Bruski J.J.* Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919—1924). Kraków, 2004; *Вергунов В.* Збутися ярів та пісків. «Дзеркало тижня», 2005, 17 листопада.

О.В. Малюта.

ІВАШКЕ́ВИЧ (Iwaszkiewics) Ярослав (Леон) (20.02.1894—02.03.1980) — польс. поет, прозаїк, драматург, перекладач і громад. діяч.

Н. у с. Кальник Київ. губ. (нині Гайсинського р-ну Він. обл.). Батько І. Болеслав навч. (разом із батьком М.*Рильського*) в Імператорському ун-ті св. Володимира (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), звідки у 1863 був відрахований за участь у польс. повстанні, працював бухгалтером на цукровому з-ді.

Після смерті батька (1902) сім'я переїхала до *Варшави*, 1904 повернулася до України і оселилася в *Єлисаветграді* (нині Кропивницький, див. *Кіровоград*). Тут І. відвідував чол. г-зію, а з 1909 4-ту г-зію *Києва*. 1912 вступив до Київ. ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) на правничий ф-т. Водночас навч. у муз. школі, з 1913 — у консерваторії. Упродовж 1916—18 працював у київ. театрі «Студія» С.Висоцької як актор і літ. кер.

Навесні 1918 вступив до 3-го Польс. корпусу (формувався у *Вінниці*), після роззброєння якого австро-нім. військами повернувся до *Києва*. Коли місто окупували більшовики, виїхав до *Кракова*, потім до *Варшави*. Тут І. приєднався до літ. об'єднання поетів-традиціоналістів «Скамандр».

Учасник радянсько-польс. війни 1920. У 1919—20 працював ред. літ. видань «Ключ» (Джерело), «Польський кур'єр», 1921 став співзасн. експериментального худож. театру «Ельсінор». Від 1925 член польс. ПЕН-клубу. У 1939 заст. голови Спілки польс. письменників.

У 1922 одружився з А.Лілпоп, оселився у маєтку Стависько у Подкові-Лесній поблизу Варшави. Попри гомосексуальність І., у подружжя був міцний шлюб, народилися дві дочки — Марія і Тереза.

З 1923 на держ. службі: до 1925 секретар маршалка сейму М.Ратая, далі — кер. відділу пропаганди к-ри у МЗС Польщі (1927—29), секретар польс. посольства у Копенгагені (1932—35) і Брюсселі (1935—36).

Учасник Руху опору в *Другій світовій війні 1939—1945*: керував літ. роботою Представництва уряду на батьківщині. Переховував письменників єврейс. походження, за що в 1991 удостоєний звання *Праведника народів світу* (посмертно).

Після війни вів активне громадсько-політ. життя. Долучився до відбудови Польс. театру у Варшаві, був його літ. кер. (1945—49, 1955—57). У 1945—46 гол. ред. ж. «Літературне життя», 1947—48 — щотиж. «Літературні новини», від 1955 і до смерті ред. щомісячника «Творчість». З 1945 на керівних посадах у Спілці польс. письменників (голова — 1945—46, 1947—49, 1959—80, заст. голови — 1949—56). У 1950—65 — заст. голови правління польс. ПЕН-клубу. У 1960 обраний до правління Європ. т-ва письменників.

Співорганізатор Всесвітнього конгресу діячів к-ри на захист миру (Вроцлав, 1948). З 1965 голова Т-ва польсько-італ. дружби, з 1966 голова польс. від-ня Європейського т-ва к-ри (SEC).

Від 1952 і до смерті незмінний депутат польс. сейму. За провладну політ. активність зазнавав критики, вважався «людиною партії». Водночас свій вплив і авторитет І. використовував для захисту ін. митців від політ. переслідувань та репресій.

Нагороди: Держ. худ. премії 1-го ст. (1952, 1954, 1970), нагорода міністра к-ри і мист-в 1-го ст. (1963, 1977), Ленінська премія «За зміцнення миру між народами» (1970), літ. премія м. Варшави (1973), літ. премія Mondello (Сицилія) (1979).

Висувався на Нобелівську премію з літератури (1957, 1963, 1965, 1966).

Звання: почесний д-р Варшавського (1971) і Ягеллонського ун-тів (1979), іноз. член Сербської АН і мист-в (1972), почесний член Т-ва ім. Ф.*Шопена* (1976), почесний член Академії польс. історії та літератури в Болоньї (1979).

У творчому плані І. був традиціоналістом. Дебютував у 1915 віршем «Ліліт» у ж. «Перо». Ранній поезії притаманні дух модернізму, естетизм, експресія, класицизм. Рання проза мала риси казково-поетичної повісті, для зрілої характерна моральна дихотомія «добро — зло», етично-філос. осмислення вибору людини.

Міжвоєн. період творчості І. поділяють на: київський — поема «Молодість пана Твардовського» (1912—15), повість «Втеча у Багдад» (1916), «Восьмивірші», «Діонісії» (1916—18); і варшавський — поетична зб. «Повернення

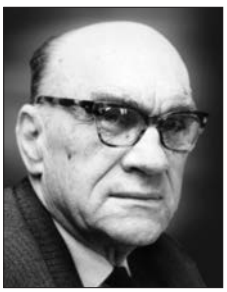

Я. Івашкевич.

А.О. Івашко.

у Європу» (1931), повість «Місяць сходить» (1925), істор. роман «Червоні щити» (1934).

Другу світову війну І. осмислив у повісті «Млин на Лютині» (1946). Повоєн. поетична діяльність І. відображена у зб. «Олімпійські оди» (1948), «Темні стежки» (1957), «Завтра жнива» (1963), «Цілий рік» (1967), «Ксенії та елегії» (1970), «Карта погоди» (1977).

Одним із кращих прозових творів І. є роман-епопея «Слава і хвала» (1956—62). У ньому змальовано непростий шлях до утвердження незалежності Польщі крізь Першу (див. *Перша світова війна*) і Другу світові війни, більшовизм і сталінізм. Написав мемуари «Книга моїх спогадів» (1957). Низку творів екранізовано.

У творах І. часто змальовував Україну. Існує незавершена кн. «Подорож Україною». Неодноразово відвідував Україну (1957, 1958, 1964, 1965, 1969, 1974, 1977). Добре знав укр. фольклор, перекладав твори Т.*Шевченка*, І.*Франка*, Є.*Маланюка*, П.*Тичини*, М.*Бажана*, М.*Рильського*. Твори І. перекладали укр. М.Бажан, Д.*Павличко*, О.Медущенко, О.Лєнік, В.*Шевчук* та ін.

П. у Варшаві (*Польща*), похований у Брвінуві. Нині в будинку письменника діє музей, присвячений життю і творчості І. На честь І. названо одну з вулиць Києва (1984). У Кальнику місц. школі присвоєно ім'я І. (1985) та відкрито пам'ятник (1989).

Літ.: *Вервес Г.Д.* Ярослав Івашкевич. Літературно-критичний нарис. К., 1978; *Колесник В.* Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. Вінниця, 2007; *Сухомлинов О.* Ярослав Івашкевич: митець народжений Україною. «Київські полоністичні студії». Gente Ruthenus Natione Polonus, 2008, т. X; *Romaniuk R.* Inne życie. Biografia Jarosława Iwaszkiewicza, t. 1. Warszawa, 2012; *Сухомлинов О.* «Червоні щити» Ярослава Івашкевича: між сходом і заходом. «Українська полоністика», 2013, вип. 10; *Шлешиньский Б.* Ярослав Ивашкевич. «Culture.pl», март 2003. Web: https://culture.pl/ru/artist/yaroslav-ivashkevich#; *Gliński M.* Inne życie Jarosława Iwaszkiewicza. «Culture.pl», 2014, 19 lut. Web: https://culture.pl/pl/artykul/inne-zycie-jaroslawa-iwaszkiewicza#»; *Бельченко Н.* «Я був прибульцем з України». Маловідомі факти з життя Ярослава Івашкевича. «Нова Польща», 2021, 19 жовтня. Web: https://novapolshcha.pl/article/ya-buv-pribulcem-z-ukrayini-malovidomi-fakti-z-zhittya-yaroslava/

С.А. Гула.

ІВА́ШКО Андрій Олександрович (29.06.1980—24.02.2022) — укр. військовик, старший сержант окремої радіолокаційної роти 138-ї радіотех. Наддніпрянської бригади Повітряних сил України. Герой України (посмертно).

Н. 1980 у м. *Кролевець*. Закінчив ф-т педагогіки і психології Глухівського нац. пед. ун-ту ім. О. Довженка. З травня 2016 служив за контрактом у ЗСУ.

24 лютого 2022, після того, як рос. війська перетнули держ. кордон України через контрольно-пропускний пункт «Бачівськ», під Глуховом розгорнувся бій. Тоді радіолокаційна рота І. була розташована поблизу с. Обложки. Під час ракетного обстрілу І. ціною власного життя передавав оперативну інформацію щодо дій противника, що дозволило зупинити його подальше просування.

Указом Президента України № 122/2022 від 10 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі І. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

29 червня 2023 на фасаді Кролевецького ліцею № 1, у якому навчався І., було відкрито меморіальну дошку на його честь.

Літ.: *Калюк М.* Ціною власного життя… «Сайт Кролевецької міської ради», 2023, 24 серпня. Web: https://krolevecka-gromada.gov.ua/news/1677224772

В.В. Мараєва.

ІЗМАЇ́ЛЬСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ — комплекс укріплень у м. *Ізмаїл*, що існував з кінця 16 ст. до серед. 19 ст. і від якого збереглися незначні рештки. В історії фортеці можна виділити 6 періодів. У 1-й, 2-й, 4-й і 5-й періоди Ізмаїл належав *Османській імперії*, у 3-й і 6-й — Рос. імперії (див. *Росія*).

1-й період (1590 — бл. 1700). Одразу після офіц. заснування міста (1589) у 1590—91 спорудили невелике чотирикутне муроване укріплення (цитадель) із баштами на рогах. У серед. 17 ст. воно вже було зруйноване за винятком надбрамної (пн.-зх.) башти, яка існувала до поч. 1790-х рр.

2-й період (бл. 1700—70). Не пізніше 1715 (імовірно, після повстання буджацьких ногайців 1702—03) місто з напільного боку оточили примітивними земляними укріпленнями. На острові у гирлі затону Броска (в якому містилися верф і пристань) до 1770 спорудили мурована артилер. батарею, що контролювала *Дунай*.

3-й період (1770—74). Після того, як у ході *Російсько-турецької війни 1768—1774* місто здобули рос. війська (6 серпня (26 липня) 1770), розпочалася модернізація його укріплень. На місці старої мурованої спорудили нову земляну цитадель (з бастіонами на трьох рогах з чотирьох). По периметру з напільного боку місто обнесли валом і ровом з 6 батареями на рогах. 1771 ці укріплення було підсилено багатокутними і квадратними редутами. Артилер. батарею на острові перебудували і підсилили. Модернізацію не встигли завершити, оскільки за *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 Ізмаїл* повернули Осман. імперії.

4-й період (1774—90). В очікуванні нової війни з Рос. імперією осман. уряд ініціював будво принципово нової земляної бастіонної фортеці, що мала відповідати тогочасним вимо-

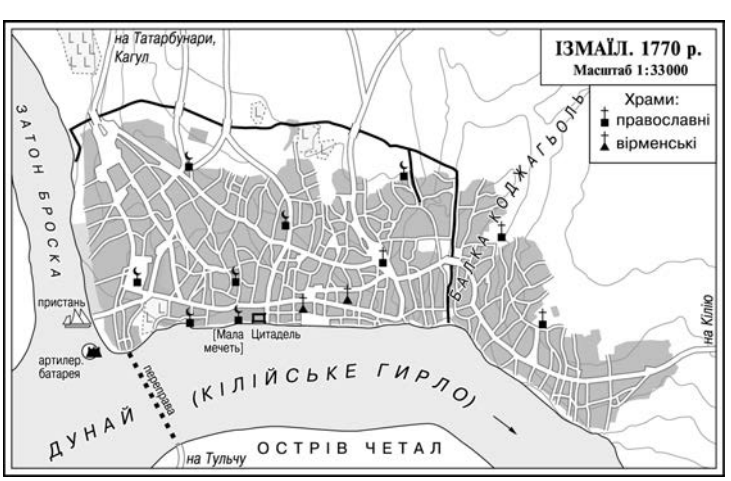

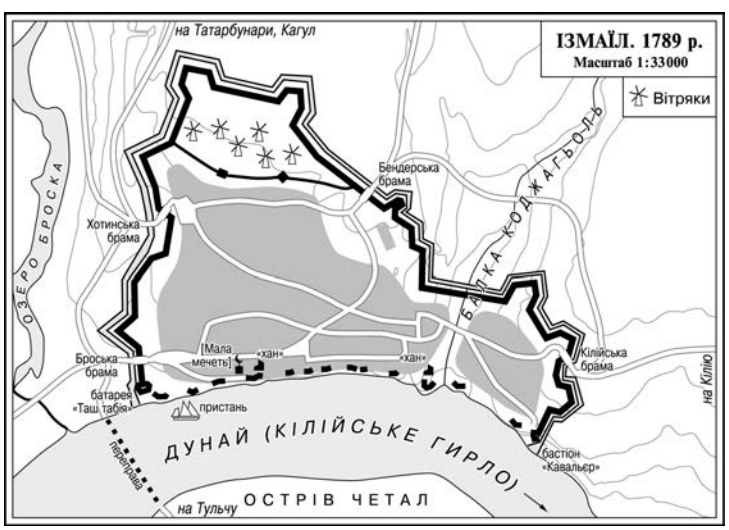

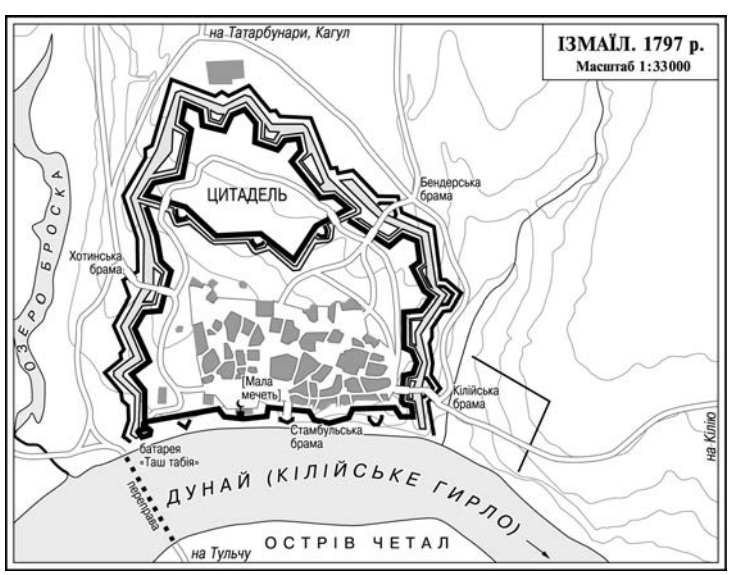

гам. Цей проєкт, який дослідники вважають невдалим, було реалізовано у 1781—90. Нові укріплення мали з напільного боку 6 бастіонів, 2 редани і 4 брами (Броську, Хотинську, Бендерську і Кілійську). Територію фортеці розширили на сх., щоб захистити усю міську забудову (площею бл. 160 га). Півкільце укріплень на обох його крайніх точках біля Дунаю підсилювали артилер. батареї: із зх. — мурована казематована «Таш табія», зі сх. — земляна відкрита батарея з умовною назвою «Кавальєр». Дунайський берег захищала лінія з 15-ти невеликих батарей. У проєктуванні і кер-ві буд. роботами послідовно брали участь намісник Нуруллах, А.-Ж. *Лафітт-Клаве* (у 1787—88) і невідомий на ім'я нач. особистої охорони султана. Під час *Російсько-турецької війни 1787—1791* рос. війська 22 (11) грудня 1790 здобули місто (див. *Ізмаїла штурм 1790*), але за *Ясським мирним договором 1792 (1791)* його повернули Осман. імперії.

5-й період (1790—1809). У 1790-ті рр. фортеця зазнала радикальної перебудови. Було зменшено периметр укріплень за рахунок ліквідації т. зв. Нової фортеці (сх. частини міста), модернізовано бастіони, добудовано суцільну лінію берегових укріплень, з'явився гласис. Новий фортечний фронт мав 14 бастіонів і 4 воріт (Кілійські, Стамбульські, Бендерські і Хотинські). Буд-вом керував Мугаммед Рашид Емін. Під час *Російсько-турецької війни 1806—1812* після успішного для росіян штурму 26 (14) вересня 1809 місто перейшло під контроль Рос. імперії, а за *Бухарестським мирним договором 1812* вона стала володіти *Ізмаїлом* де-юре.

6-й період (1809—56). Після 1812 з'явився проєкт ще однієї модернізації фортеці, який було частково реалізовано. У 1820—1830-х рр. в її пн. частині було створено велику цитадель тенального абрису, забудовану 4-ма оборонними казармами. Усі 4 брами отримали зовн. захист у вигляді передмостових укріплень. Сх. устя рову було фланковано зовн. укріпленням. З пн. перед гол. фронтом споруджено люнет. Станом на 1846 гарнізон налічував 5,6 тис. осіб, на озброєнні було 118 гармат. На відміну від попереднього часу, у 6-му періоді І. ф. була призначена для захисту не міськ. кварталів, а гарнізону та споруд військ. призначення (у 1810-ті рр. було розпланово новий міськ. центр на сх. від І. ф. — «посад Тучков»). Фортецю ліквідували як військ. об'єкт згідно з *Паризьким мирним договором 1856.*

І.О. Ільїн.

У 1990-ті рр. на території І. ф. створено меморіальний парк-музей «Фортеця». Крім решток земляних укріплень, збереглися т. зв. Мала мечеть (кін. 16 ст.; нині діорама «Штурм Ізмаїла»), Успенська (1841) і Миколаївська (1852) церкви, кладовища 19 ст.

Літ.: Военная энциклопедия, т. 10. СПб., 1912; *Красножон А., Тютюнджи М.* Місто Ізмаїл та його фортифікація (за джерелами XVI—XIX ст.). Одеса, 2019; *Красножон А., Тютюнджи М.* Город Измаил в конце XVI — начале XIX вв. «Arta. Serie nouă», 2020, vol. XXX, No. 1.

Д.Я. Вортман.

ІЛЬЇН Іван Олександрович (09.04 (28.03).1883—21.12.1954) — за освітою правник, д-р держ. наук, проф., гегелезнавець, публіцист, белетрист, ідеолог білогвард. руху («Русский общевоинский союз» / РОВС), теоретик антитоталітарної критики й антикомунізму, теоретик «білого фашизму».

Н. у м. *Москва*. Дворянин за походженням. По матері мав нім. коріння. Закінчив юрид. ф-т *Московського університету* (1906). 1909 отримав ступінь магістра держ. права, приват-доцент Моск. ун-ту. Від 1910 член Моск. психологічного т-ва. У травні 1918 захистив дис. «Філософія Гегеля як вчення про конкретність Бога і людини» (ступені магістра і д-ра держ. наук). У квітні 1918 заарештований за підозрою в участі в організації «*Добровольча армія*». Заарештовувався більшовиками шість разів. Двічі (наприкінці листопада і грудня 1918) поставав перед судом, обидва рази виправданий за недостатністю звинувачень. Востаннє заарештований 4 вересня 1922, засуджений до смертної кари, заміненої на вислання.

Пасажир «філософського пароплава» 1922. Після вигнання з більшовицької *Росії* мешкав у *Німеччині* та *Швейцарії* (з 1938).

Працював у «Русском научном институте», заснованому Лігою Обера (Міжнар. ліга боротьби з *Третім Інтернаціоналом* 1924—50). Член редакції газ. «Возрождение» (ред. П.Струве). Друкувався у низці еміграційних видань, зокрема газ. «Новое время», «Россия и славянство», «Россия» та ін. Концептуалізував ідеологію продовження Білої боротьби на сторінках ж. «Русский колокол. Журнал волевой идеи» (1927—30), який видавав за підтримки РОВС. За окремими підрахунками, до третини статей видання написав особисто.

У липні 1938 І. залишив Німеччину після накладення гестапо арешту на праці та заборони публічних виступів. У нейтральній Швейцарії до кінця життя демонстрував позірну політ. незаангажованість. Через заборону політ. діяльності 215 випусків бюл. «Наші завдання» (рос. «Наши задачи») з грифом «для однодумців» (тобто членів РОВС) випустив інкогніто. Після смерті І. бюл. було видано у вигляді однойменного двотомника (1956). Над підсумковим твором «Аксіоми релігійного досвіду» (рос. «Аксиомы религиозного опыта») (1953) працював понад 30 років. Автор філос. прози нім. мовою: «Я вдивляюся в життя. Книга роздумів», «Серце, що завмирає. Книга роздумів та сподівань» (1943), «Погляд удалину. Книга роздумів та сподівань» (1945).

Архів і б-ку І. в 1966 було передано до Ун-ту штату Мічиган, а 2006 повернено до РФ до Відділу рідкісних книг і рукописів Наук. б-ки МДУ ім. М.*Ломоносова*. Впродовж 1993—2008 в РФ перевидано 28 т. творів І.

Найбільш відомі праці І.: «Про опір злу силою» (рос. «О сопротивлении злу силою», 1925), «Про російський фашизм» (рос. «О русском фашизме», 1928), «Основи державного устрою. Проєкт Основного закону Російської імперії (Чорнова схема)» (рос. «Основы государственного устройства. Проект Основного закона Российской империи», 1938), «Про майбутню Росію» (рос. «О грядущей России», 1948), «Про монархію і республіку» (рос. «О монархии и республике»), «Що обіцяє світові розчленування Росії» (рос. «Что сулит миру расчленение России», 1950), «Про сутність правосвідомості» (рос. «О сущности правосознания», 1956), «Аксіоми релігійного досвіду» (рос. «Аксиомы религиозного опыта», 1953).

У першій декаді 21 ст. І. перетворений на культову постать консервативного розвороту в РФ.

Переконаний монархіст, рос. шовініст і непримиренний антикомуніст. Республіку вважав невластивою і руйнівною для рос. народу, згадуючи на підтвердження «семибоярщину» часів Смути (1609—12) і «революційну біду» (рос. «бедствие») (1917—38).

Завданням і вищим призначенням людини, за І., є духовне, а не соціальне (класове) визволення. Революція, за І., є синонімом смути і результатом «засилля чужого» («інородців та іновірців»), натомість монархія — ідеальний тип держ. ладу, а імперська Росія (неподільна і незмінна) — вічна форма існування незмінного, довготерпеливого і багатостраждального рос. народу. Утримання величезних імперських теренів у стані незмінності і неподільності є, за І., хрестом і обов'язком росіян перед Богом («розчленована Росія перетвориться на невиліковну виразку світу»).

Правоконсервативну за суттю рефлексію на більшовицький переворот викладено в праці «Про спротив злу насильством» (рос. «О сопротивлении злу силою») (1925). У формі критики толстовства І. морально обґрунтував концепт авторитарної правосл. д-ви як єдності духовного і політ., тяжкий хрест «православного воїна» (Білого руху), змушеного чинити зло, аби утвердити добро. «Очищувальний вогонь у наших душах», або ж філос. обґрунтування «білого терору» як універсального концепту контрреволюції через апеляцію до моральності та духовності вродженої рос. правосвідомості, потоптаної червоною смутою, є смисловою віссю ільїнщини. Апологетизуючи насилля і вседозволеність для «святої Росії», І. витворив свою форму єресі, що лягла в основу концепту «білого фашизму».

Як антитезу зх. концепціям права І. опрацював автентичну рос. модель виходячи з визначених ним категорій, що характеризують особливості рос. народу і його уявлень про державність і божественне призначення.

Філос. монадою вчення І. стала ідея правосвідомості як «інстинктивного правовідчуття», через яке людина утверджує власну духовність і визнає духовність ін. людей. Природна правосвідомість у викладі І. мало не дорівнює помазанню («без правосвідомості немає суб'єкта права, а є лише одне трагікомічне непорозуміння — духовно порожня людина, якій дарма надаються права живого духа»).

Вибіркова суб'єктивізація політ. акторів за принципом наявності правосвідомості у розумін-

ні І. мало чим відрізняється від класового принципу В.*Леніна*. За І., правосвідомість — це наріжний камінь інституційної розбудови. Рос. д-ва має бути не корпорацією (за зх. взірцем), а установою з вертикальним підпорядкуванням. Рос. монархізм побудований на засадах монархічної правосвідомості росіян з містично-споглядальними акцентами і патерналізмом у найширшому значенні. Крах Рос. імперії (див. *Росія*) І. пояснює кризою правосвідомості народу, критикуючи як тоталітаризм, що вбиває органічне розуміння д-ви, так і лібералізм, що перетворює д-ву на механізм.

У праці «Наші завдання» (рос. «Наши задачи») І. презентував план-проспект побудови посттоталітарної Росії на засадах «позапартійної, національної, релігійно-натхненної та життєвотворчо-гнучкої диктатури». Фактично це утопія, виписана на засадах правосвідомості влади і народу, зорієнтованих на вище призначення людини замість її перетворення на «соціальну тварину».

Націоналізм І. сакралізований, природний, питомо антибільшовицький («На противагу всякому інтернаціоналізму, як сентиментальному, так і лютому; на противагу всякій денаціоналізації, побутовій і політичній — ми утверджуємо російський націоналізм, інстинктивний і духовний, сповідуємо його і підносимо його до Бога... Бо кожна національна своєрідність по-своєму являє Дух Божий і по-своєму славить Господа»), а крім того — аксіологічний («русская идея есть идея свободно созерцающего сердца», «созерцающей любви и свободной предметности». В основі викривленої матриці мислення І. лежить приватизація Бога Росією, ототожнення волі влади і волі народу, інтересів влади з інтересами росіян, самоототожнення росіян з «російським (імперським) народом». Замкнене коло позірної логіки доповнюється елементом сакральності та квазідуховним пафосом. Накидаючи богоустановленість цій ментальній каші, І. знімає можливість наук. та ідеологічної критики.

Створив автентичну концепцію «білого фашизму». Вітав прихід до влади А.*Гітлера* («Націонал-соціалізм») як спосіб зупинення більшовизації Німеччини, «законний переворот», вихід з «демократичного глухого кута, не порушуючи конституції» («”Новий дух” націонал-соціалізму має і позитивні визначення: патріотизм, віра в самобутність німецького народу і силу німецького генія, почуття гідності, готовність до жертовного служіння (фашистське sacrificio), дисципліна, соціальна справедливість і позакласове, братськи-всенародне єднання. Цей дух ніби становить субстанцію всього руху; у кожного щирого націонал-соціаліста він горить у серці, напружує його мускули, звучить у його словах і блищить в очах. Достатньо бачити ці віруючі, саме віруючі, обличчя; достатньо побачити цю дисципліну, щоби зрозуміти значення того, що відбувається, і спитати себе: «Та чи існує в світі народ, який не захотів би створити у себе рух такого підйому і такого духу?»).

За І., Білий рух — це правосл. фашизм, а італ. фашизм є секулярним підвидом «білого фашизму». Фашизм — це насилля на благо і має бути надпартійним. Фашизм І. — це не ідеологія, це рух і діяльний дух, що має запобігти революції і громадян. війні через переворот і встановлення диктатури, доки не почнеться громадян. війна.

І. апологетизує білий / правий терор («спасительный акт произвола»). Надпартійність армії за І. дорівнює нац. єднанню, демагогія про духовність і патріотичне єднання покликана перетворювати терор в умовах тоталітарного режиму на акт «самостійної творчості» білого руху та диктаторського режиму заради Росії майбутнього.

Майбутнє Росії, за І., — фашистська диктатура, що збере докупи колишні імперські землі та завершиться «даруванням згори» монархії, яка фактично зупинить істор. розвиток як такий («Монархізм передусім цінує вічність людини»).

П. у м. Цоллікон (Швейцарія). 2005 прах (водночас із рештками А.*Денікіна* та І.Шмельова) перепохований на кладовищі Донського монастиря.

Літ.: *Ильин И.* Наши задачи, т. 1, 2. Web: https://booksonline.com.ua/view.php?book=53410; *Ильин И.* О России. Три речи. Web: https://booksonline.com.ua/view.php?book=167601; *Ильин И.* О русском национализме. Web: https://booksonline.com.ua/view.php?book=53412; *Ильин И.* О русском фашизме. «Русский Колокол. Журнал волевой идеи», 1928, № 3. Web: https://vtoraya-literatura.com/pdf/russky_kolokol_1928_3_text.pdf; *Ильин И.* Основы государственного устройства. Проект Основного закона Российской империи (черновая схема). Web: http://project03.ru/cod/03.php; *Міщенко М.* Улюблений філософ Путіна. Разумков-центр. 2021, 30 квітня. Web: https://razumkov.org.ua/

Л.Д. Якубова.

ІЛЬЇ́НСЬКИЙ Григорій Андрійович (23(11).03.1876—14.12.1937) — учений-славіст, лінгвіст, етнограф. За походженням українець. Д-р філології (1911), чл.-кор. РАН (1921), дійсний член Болг. (1929) та Польс. (1930) АН.

Н. у *Санкт-Петербурзі* в родині чиновника. Закінчив *Петербурзький університет* (1898), залишився для підготовки до професорського звання (1898—1903). У 1901—03 перебував у наук. відрядженні в *Німеччині*, *Австро-Угорщині*, *Сербії*, *Болгарії*. У 1903 секретар комісії з підготовки міжнар. з’їзду славістів. Приват-доцент кафедри славістики Петерб. (з 1904) і Харків. (з 1907) ун-тів; 1909—15 — проф. кафедри церковнослов’ян. і рос. мов та літератур і найважливіших слов’ян. нарічь *Ніжинського історико-філологічного інституту*, одночасно — викладач Вищих жін. курсів у *Києві*. У 1916—20 — проф. Юр’євського ун-ту (нині м. Тарту, *Естонія*), з січня 1918 перебував в евакуації у *Воронежі*. У 1920 став проф. кафедри рос. мови Саратовського ун-ту. В 1925 обраний дійсним членом НДІ мови та літератури РАНІОН (Москва). У січні 1927 став проф. Сх. пед. ін-ту в Казані, восени того ж року обраний проф. кафедри славістики 1-го Моск. ун-ту. В січні 1934 заарештований за «справою славістів» і засуджений до 10 років таборів. Відправлений на *Соловки*. У серпні того ж року покарання замінено на 5 років заслання у Зх. Сибір; перебував у м. Славгород. 11 липня 1936 звільнений із заслання і поселився у Томську, де очолював б-ку краєзнавчого музею. Досліджував проблеми слов’ян. писемності та філології, етимологію і граматику слов’ян. мов, праслов’ян. мову. Першим серед славістів обгрунтував право на існування

праслов'ян. граматики як окремої науки про праслов'ян. мову. Автор етимологічних розвідок про слов'ян. мови, явища укр. морфології та словотворення. Підтримував думку, що в основі укр. мови лежить розмовна мова Центр. України (передусім *Київщини* і *Полтавщини*). В окремих дослідженнях розглядав питання, пов'язані з вивченням «*Слова о полку Ігоревім*».

19 листопада 1937 заарештований вдруге і розстріляний. Реабілітований у 1967.

Праці: Македонский вопрос с точки зрения русского путешественника. «Славянский век», 1900, т. I, № 14; В чем сила чехов? «Славянский век», 1901, т. II, № 25; К вопросу о славянской книжной торговле. «Славянский век», 1901, т. II, № 28; К вопросу об образовании славянских наречий. «Научно-литературный сборник Галицко-Русской матицы», 1901, т. 1, кн. 1; О некоторых архаизмах и новообразованиях праславянского языка. Морфологические этюды, т. 3. Прага, 1902; К истории славянских азбук. «Византийский временник», 1904, т. 2, кн. 1—2; Сто лет сербского восстания. «Известия славянского общества», 1904, № 7; Der Reflex des indogermanischen Diphthongs eu im Urslavischen. «Archiv für slavische Philologie», 1908, Bd. 29; Краткий курс истории южных славян, читанный в 1907—1908 гг. в Харьковском университете. Х., 1908; Слепченский Апостол XII в. М., 1912; Праславянская грамматика. Нежин, 1916; До питання про асиміляцію голосних в українській мові. «Записки Історично-філологічного відділу УАН», 1926, т. 7—8; Одно неизвестное древнеславянское божество. «Известия АН СССР», 1927, т. 21, № 5—6; Несколько конъектур к «Слову о полке Игореве» (По поводу труда акад. В.Н. Перетца). «Slavia», 1930, Roč. 8, seš. 3—4; Хто Троян у «Слові о полку Ігоревім». «Україна», 1930, кн. 41; Опыт систематической кирилло-мефодиевской библиографии. София, 1934.

Літ.: Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине (1901—1912). Нежин, 1913; *Журавлев В.К.* Григорий Андреевич Ильинский (1876—1937). М., 1962; *Булахов М.Г.* Восточнославянские языковеды: Биобиблиографический словарь, т. 2. Минск, 1976; *Евсеев Ф.Т.* Григорий Андреевич Ильинский: Биобиблиогр. указ. Чернигов, 1990; *Його ж.* О научной и учебной деятельности Г.А. Ильинского в Нежинском историко-филологическом институте. «Література та культура Полісся», 1990, вип. 1; *Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М.* «Дело славистов». 30-е годы. М., 1994; Труды и дни Григория Андреевича Ильинского (1876—1937). «Московский журнал», 2000, № 7; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Самойленко О.Г.* Трагічна доля видатного славіста Григорія Ільїнського. У кн.: Реабілітовані історією. Чернігівська область, кн. 1. Чернігів, 2009.

О.Г. Самойленко.

ІНАКОДУ́МСТВО — незгода, розбіжність з офіц. ідеологією, політикою, мораллю, відкрите несприйняття нав'язуваних д-вою або усталених у сусп-ві норм, цінностей, традицій і суджень.

І. як соціальне явище виражається у готовності індивіда, певної соціальної групи або меншості сусп-ва висловлювати у відкритий чи прихований спосіб незгоду з офіц. доктринами в усіх сферах матеріального і духовного життя сусп-ва. У ряді випадків І. може бути виявом політ. нонконформізму. Зазвичай І. тісно пов'язане з дисидентством. У соціально-істор. контексті дисидентство та І. є різними, але тісно спорідненими явищами, що перетинаються і доповнюють одне одного. І. передбачає наявність поглядів та переконань, що суперечать тим, які панують у сусп-ві, натомість для дисидентства характерною ознакою є активна форма демонстрації відкритого ідейно-морального протесту. Здебільшого І. є екзистенційним підмурком дисидентської діяльності.

І. як феномен соціального спротиву може існувати на латентному рівні. Несприйняття усталеного в сусп-ві світобачення не завжди пов'язане з активною сусп. позицією. І. проявляється як у формі пасивної незгоди з офіц. ідеологією та політикою, так і у вигляді публічного протистояння панівній думці та вірі.

Надання політ. характеру І. здебільшого залежить від ставлення до нього з боку владних структур, які визначають доцільність блокування або включення у політ. процес альтернативних поглядів на сусп. реальність, особливої думки з приводу офіц. ідеологічної, політ., екон. системи, панівних етичних та естетичних норм та ін.

І. притаманне усім епохам історії людства, але найвиразніше проявляється за тоталітарних, авторитарних, диктаторських політ. режимів. У будь-якому сусп-ві існує когорта інакодумців, які виступають проти домінуючої релігії, ідеології, наявної політ. системи, способу життя, панівних стандартів творчості та к-ри (реформаційні течії в історії християнства — М.*Лютер*, Ж.Кальвін, У.Цвінглі; геліоцентризм — М.Коперника, Дж.Бруно, Г.Галілея та ін.).

Широке розмаїття форм та виявів І. мало місце і на укр. теренах. Незгода верхівки правосл. духовенства з установками офіц. руської (укр.-білорус.) правосл. церкви привела до розгортання унійного руху наприкінці 16 ст., проведення Берестейського собору 1596, появи *Української Греко-Католицької Церкви*. І. як сусп.-політ. явище в історії України сформувалося наприкінці 18 ст. коли з'явилися інтелектуали (вихідці з козацько-старшинського середовища), які поширювали в сусп-ві патріотичні публіцистичні твори, просякнуті ідеями широкої автономії України в Рос. імперії (див. *Росія*) (таємний гурток укр. автономістів у *Новгород-Сіверському намісництві*). В умовах кризи феод.-кріпосницької системи проявами І. в першій чв. 19 ст. стало виникнення на укр. землях масонських лож та поширення декабристського руху.

Особливістю І. в другій пол. 19 ст. — на поч. 20 ст. була наявність таємних і напівлегальних угруповань, переважно серед студентів та укр. інтелігенції, у яких обговорювалися питання зміни суспільно-політ. устрою Росії та *Австро-Угорщини*, перспективи розвитку укр. автономістського руху (*Кирило-Мефодіївське братство*, творчість Т.*Шевченка*, хлопомани, громадівці, «Братство тарасівців» (див. *«Братерство тарасівців»*), народовці та ін.).

І. супроводжувало всю рад. добу в історії України, яка характеризувалася в цілому ряді випадків протистоянням ідей і поглядів на побудову комуніст. сусп-ва (троцькізм, *націонал-комунізм*, персоніфіковані вияви «*націонал-ухильництва*» — «шумськізм», «волобуєвщина», «хвильовізм», «скрипниківщина»).

В *СРСР* існувала нетерпимість до будь-якого прояву І. У часи функціонування комуніст. тоталітарного режиму тавруванню підлягали ліберальні, соціал-демократ. і націоналістичні доктрини сусп. устрою. Жорсткого ідеологічного пресингу зазнавали носії альтернативної інформації, знань, ідей, цінностей, які стосувалися соціальних, екон., політ., національних, духовних аспектів рад. дійсності. В епоху сталініз-

му застосовували найжорстокіші методи протидії І.: психологічний терор, публічна розправа, фізичне знищення опонента. Незважаючи на масові політ. репресії, що здійснювалися в СРСР в 1930—50-ті рр., сталінському режиму не вдалося сформувати в УРСР (див. *Українська радянська держава*) гомогенне сусп-во з єдиною рад. ідентичністю, досягти тотального домінування офіц. партійно-держ. ідеології та повної нейтралізації неофіц. громад. думки.

Зміни в рад. ідеології та нац. політиці, реабілітація деяких нац. і патріотичних цінностей, послаблення контролю за сусп. свідомістю, соціальними процесами, поведінкою громадян у період *Другої світової війни* та в перші роки післявоєн. відбудови привели до ігнорування ідеологічних табу та парт. ритуалів у повсякденному сусп.-політ. житті УРСР. Тимчасово заблокувати різноголосся укр. соціуму вдалося за допомогою ідеологічної кампанії, розгорнутої у 1946—49 у галузі науки, літератури, к-ри і мист-ва. Ухвалені в другій пол. 1940-х рр. постанови ЦК ВКП(б) (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*) та ЦК КП(б)У (див. *Комуністична партія України радянської доби*) мали на меті відновити ідеологічну стерильність рад. сусп-ва, обмежити свободу творчості, придушити будь-які прояви укр. самостійницької ідеї, ізолювати громадян від надбань західної к-ри («ждановщина»; див. *Жданова доктрина*).

Розширення можливостей для І. спостерігалося в період хрущовської «*відлиги*». Часткова лібералізація рад. режиму, ревізія окремих аспектів сталінізму, процес юрид. і політ. реабілітації жертв політ. репресій, відносна демократизація політ. і громад. життя дали поштовх до неконтрольованої владою ревалоризації у середовищі інтелігенції, появи наприкінці 1950 — на поч. 60-х рр. літ.-мистецької і суспільно-політ. течії серед укр. інтелектуальної еліти — «*шістдесятництва*». Половинчастість і непослідовність демократ. перетворень, русифікаторська практика парт. кер-ва у галузі к-ри, курс на реабілітацію сталінізму в серед. 1960-х рр., нехтування правами людини з боку владних структур викликали інтелектуальний спротив нової популяції літ.-мистецької інтелігенції, яка виступала за свободу самовираження, перегляд усталених морально-етичних цінностей, відмову від нав'язуваних ідеологічних догм і традицій, пошук нових творчих форм, відмінних від методу та стилю «соціалістичного реалізму». Генераторами та носіями І. крім гуманітарної інтелігенції виступали науковці, студентство, службовці, робітництво. Ареал І. був значно ширшим за нечисленний дисидентський рух — реальну політ. опозицію рад. системі. В умовах наростання системної кризи комуніст. режиму в 1960—80-х рр. І. слугувало ідейним наповненням дисидентської діяльності, проявлялося переважно у вигляді відповідних друкованих публікацій (здебільшого у формі «самвидаву»), «розмов на кухні», продукуванні політ. фольклору (політ. анекдот), промов з університетських кафедр під час публічних слухань або у ході інтелектуальної дискусії, виступів на неформальних вечірках, поетичних вечорах, стихійних мітингах. Незгода з генеральною лінією ЦК *Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС)*, критика постулатів марксизму-ленінізму, негативне ставлення до чинного кер-ва СРСР, ін. вияви політ. І. інтерпретувалися правлячим режимом як крамола і злочин. Заг. кількість «ворожих елементів, всякого роду підбурювачів, провокаторів, демагогів, носіїв чужих нам поглядів і настроїв», до яких *Комітет державної безпеки СРСР* у 1957—86 застосовував превентивні заходи впливу, не вдаючись до кримінального переслідування, становила бл. 500 тис. осіб.

У другій пол. 1980-х рр., на тлі політики гласності у часи горбачовської «*перебудови*», І. як легітимна цінність активно популяризується у ЗМІ, художній літ. і кінематографі. З проголошенням України незалежною д-вою тема І. в політ. дискурсі поступово деактивізувалася.

Літ.: *Лукин Ю.Ф.* Из истории сопротивления тоталитаризму в СССР (20—80-е годы). М., 1992; *Богораз Л., Даниэль А.* В поисках несуществующей науки (Диссидентство как историческая проблема). «Проблемы Восточной Европы», 1993, № 37—38; *Курносов Ю.О.* Інакомислення в Україні: 60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст К., 1994; *Данилов А.А.* История инакомыслия в России: советский период. 1917—1991 гг. М., 1997; *Данилюк Ю.З., Бажан О.Г.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). К., 2000; *Козлов В.А.* Крамола: инакомыслие в СССР при Хрущёве и Брежневе. 1953—1982 годы. По рассекреченным документам Верховного суда и Прокуратуры СССР. «Отечественная история», 2003, № 4; *Фирсов Б.М.* Разномыслие в СССР. 1940—1960-е годы: История, теория и практика. СПб., 2008; *Буббайер Ф.* Совесть, диссидентство и реформы в Советской России. М.: Российская политическая энциклопедия; Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010; *Алексеева Л.М.* История инакомыслия в СССР: новейший период. М., 2012; *Гриневич В.* Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 — червень 1941 рр. К.—Дніпропетровськ, 2012; Політичні протести й інакодумство в Україні (1960—1990): Документи і матеріали. К., 2013; Инакомыслие в условиях «реального социализма»: Поиски новой государственности: конец 60-х — 80-е гг. XX в. М., 2014; *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—1980-х років. К., 2019.

О.Г. Бажан.

ІНТЕЛЕКТУА́ЛЬНА ІСТО́РІЯ — міждисциплінарний напрям істор. науки та соціогуманітаристики, предметна область якого коливається від традиційної історії ідей у вузькому сенсі до історії всіх видів і типів творчості людини у дуже широкому розумінні включно з її передумовами, обставинами, чинниками, середовищами, практиками, стратегіями, гіпотезами, теоріями, доктринами, концепціями, поняттями, результатами та смислами.

Нині І.і. навіть трактують як «жанр, практикований у різних гуманітарних дисциплінах» (А.Мегілл), або як «спосіб (чи способи) цілісного розгляду минулого людства» (Д.Келлі).

І.і. конституювалася на межі 1930—40-х рр. у зх. академічному світі, хоча її витоки сягають кін. 19 — поч. 20 ст. Засновником І.і., котру первісно означували як історію ідей (інколи як історіографію ідей), вважають амер. філософа й історика науки нім. походження А.Лавджоя. Його англомовна монографія «Великий ланцюг буття: студіювання історії ідеї» (1936) здобула статус класичної праці у царині І.і. У 1940 А.Лавджой заснував «Journal of the History of Ideas», з якого розпочалася масштабна інституціоналізація І.і.

Концептуальна пропозиція А.Лавджоя зосереджувалася на полісемантизмі циркулюючих слів-дефініцій, які вживають для передачі домінуючих ідей. Він тримався думки, що великі філос. течії чи доктрини, котрі об'єднує суфікс *-ізм*, як-от: ідеалізм, романтизм, раціоналізм, трансценденталізм, прагматизм й ін., асоціюються з вкрай розмитими означеннями і часто репрезентують не цілісні, а комплексні чи сумативні смисли. А.Лавджой вважав, що історію філософії та ін. гуманітарних і сусп. дисциплін доцільно репрезентувати як трансформацію ідей, передусім зміну їхніх смислів і обширів, на яких вони побутують. За його концептуалізацією, історія ідей постає як своєрідний істор синтез, який конструюється на основі аналізу понять і висловлювань, котрий дозволяє осягнути ту чи ін. дію, властиву для комбінації факторів або конфігурації ідей-одиниць в історії думки. Напр., критикуючи концепції прибічників єдиного чи універсального прагматизму, А.Лавджой вирізняв 13 його істор. форм.

На полі І.і. А.Лавджой виступав як прихильник нежорсткого методологічного холізму, котрий мав сполучити відмінні фахові та дисциплінарні площини як свого роду частини «єдиної території», на якій народжуються, трансформуються, циркулюють, перехрещуються, взаємодіють і змагаються ідеї. На його думку, історія ідей включала предметні області щонайменше 12 дисциплін: 1) історії філософії; 2) історії науки; 3) фольклору і деяких розділів етнографії; 4) окремих розділів історії мови, зокрема семантики; 5) історії реліг. вірувань і теологічних доктрин; 6) історії літератури; 7) порівняльного літературознавства; 8) історії ін. гуманітарних наук, які не стосуються літ.; 9) історії економіки й екон. теорій; 10) історії освіти; 11) політ. і соціальної історії; 12) істор. розділу соціології. Вплив А.Лавджоя на становлення історії ідей як початкової фази І.і. був таким колосальним, що з його іменем пов'язують навіть окрему парадигму соціогуманітарного знання.

Крім концепції А.Лавджоя побутували й ін. традиції конституювання І.і., передусім пов'язані з працями П.Міллера і дослідженнями з ранньомодерної амер. історії. Студію П.Міллера «Нове англійське мислення» (1939) розглядають як першу працю з І.і. у північноамер. соціогуманітаристиці. Рефлексії П.Міллера щодо осягнення Божого задуму пуританськими авторами 17 ст. згенерували його зацікавлення як ментальними настановами, так і тими способами, завдяки яким відбувалися засвоєння, адаптація й модифікація провідних ідей, зокрема поняття договору між Богом і людиною. Вважають, що саме у працях П.Міллера було вперше введено до наук. обігу термін І.і.

По *Другій світовій війні* історія ідей істотно розширює предметні області, зокрема до її сфери входить проблематика з обсягу соціальної, політ., екон. та культ. історії. Втім, від 1960-х рр. традиційна історія ідей, яку чимдалі частіше називали неісторичною чи еволюційною, втратила популярність, а згодом зазнала масштабної кризи з огляду на поширення ін. парадигматичних взірців та нових пізнавальних викликів. Відтоді розпочалася «фаза спадку» І.і., котра у 1970-х рр. перетворюється на кризу традиційних концепцій історії ідей. Ця криза здебільшого зумовлювалася інтерналістським спрямуванням тодішньої І.і., була пов'язана передусім з її тенденційним культ. реноме як середовища елітаризму, компанії високочолих інтелектуалів на тлі культ. настроїв нового гуманізму, котрі супроводжувалися перенесенням інтенцій на пересічну людину, середовища й різноманітні структури її істор. життя. На хвилі розвитку місц., локальної та регіональної історії 1960—70-х рр., пов'язаної з поширенням мікроістор. масштабів і сюжетів, І.і. видавалася занадто старомодною. Отже, у культ. просторі ряду європ. країн терміни історія ідей та І.і. не прижилися.

У *Франції* історія ментальностей, котру конструювали і репрезентували у студіях кілька поколінь науковців зі школи «Анналів» (див. *Анналів школа*), зайняла предметну область, на яку потенційно могла претендувати амер. І.і. У нім. соціогуманітаристиці певною, проте не до кінця адекватною аналогією терміна І.і. було поняття Geistesgeschichte (нім. історія духу, або духовна історія). Зазвичай введення його до наук. обігу приписують В.*Дільтею*, хоча це означення побутувало у нім. думці й раніше.

Відмінні дослідницькі стратегії, пізнавальні взірці та перспективи амер. І.і., франц. «історії ментальностей» та нім. «історії духу» причинилися до конституювання особливого ландшафту І.і. на теренах різних нац. академічних світів. Від 1970-х рр. міждисциплінарні мутації дозволили кардинально розширити та реконституювати предметні області І.і. за рахунок акцентування на соціальних і культ. контекстах циркуляції ідей і думок. Відтоді історія ідей здобула міцне соціокульт. підґрунтя, завдяки якому поширилися концептуалізації на полі соціальної історії ідей. Поважну роль у цьому процесі, особливо на теренах північноамер. соціогуманітаристики, відіграли дослідницькі практики одного з фундаторів лінгвістичного повороту Г.Вайта. На його думку, І.і. мала неодмінно зважати та сприймати соціальну дійсність. Важливою рисою І.і. стала комбінація мікро- і макроконтекстів, яка дозволила розробляти традиційні сюжети та проблеми на міждисциплінарному полі. Завдяки такому сполученню і постав своєрідний формат істор. та біографічного письма — інтелектуальна біографія. Протягом 1960—70-х рр. шириться трансформація І.і. у річищі заг. орієнтації на представлення істор. контексту, котрий масштабується відповідно до потреб й інструментарію конкретного дослідження.

Контекстуальність, як вихідна настанова щодо І.і., поширилася передусім у царині студій, які охоплювали предметні області з історії науки та історії політ. думки. Водночас розпочався потужний трансфер між інтелектуальною та соціальною історією. Невипадково перетворення І.і. протягом 1970—80-х рр. розгорталися у річищі тріумфу соціальної історії, котра справляла дедалі більший вплив на історію ідей. Значні перетворення на полі І.і. спричинило поширення концептів і понять з історії, філософії науки та наукознавства.

Вагомий вплив на І.і. справила концептуальна пропозиція фізика, історика й філософа науки Т.Куна, котрий запропонував новий спосіб конструювання й репрезентації історії як постій-

ної зміни парадигм «нормальної» та «революційної» науки. З його пропозицією пов'язують масштабну постпозитивістську переорієнтацію в історії та філософії науки.

Заразом ширяться спроби інституціонального визначення кордонів І.і., які пов'язують з амер. істориком Д.ЛаКапрою. Він пропонував розрізняти стратегії лінгвістичного формалізму, літ. критицизму й істор. інтерпретації, передусім обстоював думку про необхідність виразної демаркації простору І.і., відмежування його від «територій історії культ. та історії соціальної». Однією із засадничих ідей Д.ЛаКапри є теза, що І.і. варто розглядати як спосіб «транзитивного діалогу з минувшиною».

Від 1950—60-х рр. розгорнулася неформальна інституціоналізація І.і. у вигляді становлення наук. шкіл на теренах брит., нім., французького та ін. академічних світів. Одним із таких неформальних осередків стала Кембриджська школа І.і., або Кембриджська школа історії понять. Засн. Кембриджської школи вважаються історики філософії Дж.Покок, К.Скіннер і Дж.Данн. Її методологічні засади постали у процесі вивчення й осмислення політ. філософії як серії різних дискусій ранньомодерної доби в *Італії*, *Великій Британії*, Голландії та США (див. *Сполучені Штати Америки*). Дж.Покок висунув міждисциплінарну дослідницьку програму, котру репрезентував як студіювання історії політ. мов і дискурсів, зокрема намагався виявити соціопрофесійні ідіоми у зх. політ. культурі 15—18 ст., що причинилися до формування відповідних риторичних норм у публічних практиках. Ця стратегія була зорієнтована на висвітлення й аналіз симетричної чи асиметричної природи політ. дискусій, у яких кожен з учасників (автор — читач — слухач) міг запропонувати ін. інтерпретацію конкретного терміна, тобто з читача чи слухача перетворитися на автора.

На відміну від Дж.Покока, К.Скіннер позиціонує себе як історик політ. філософії, філософ мови і мовних дискурсів. Його вважають фундатором концепції мовного поля, або мовних актів, в якій розглядають не окремі тенденції політ. думки, а ситуативні контексти непередбачуваної взаємної дії різних акторів — учасників політ. дійства. Тому К.Скіннер обстоює думку про певний рівень свободи авторської волі, котра дозволяє змінювати опис того чи ін. явища на політ. авансцені. Саме метаморфози політ. мови він трактує як політ. дію. Наслідком наук. студій Дж.Покока і К.Скіннера стали великі наративи про політ. мови, котрі аналізують, висвітлюють, інтерпретують і порівнюють риторичні та політ. практики протягом кількох століть, насамперед у світлі трансатлантичної традиції.

Ін. версія І.і., більш відомої як Begriffsgeschichte (нім. історія понять), сформувалася й на обширах нім. соціогуманітаристики. Її основоположником уважають нім. історика Р.*Козеллека*. Провідну роль у конституюванні цього напряму відіграв багатотомний проєкт Geschichtliche Grundbegriffe (нім. фундаментальні історичні поняття), у процесі реалізації якого було опрацьовано бл. 130 базових термінів — ключових політ. і соціальних понять, аналіз яких дозволив висвітлити з ін. перспективи знакові процеси та явища нім. історії. Становлення Begriffsgeschichte пов'язують із дослідженнями нім. семантології у сфері соціальної історії, що підкреслює міждисциплінарний характер її походження. Конституювання нім. «історії понять» відбувалося завдяки суттєвій трансформації предметної області, зокрема зміщенню пріоритетів від історії політ. ідей, яка домінувала до серед. 20 ст., до історії політ. семантики. Помітну роль у цьому переформатуванні відігравав інтердисциплінарний трансфер ідей, концептів і дослідних стратегій, зокрема впливи Кембриджської школи І.і., передусім студій Дж.Покока і К.Скіннера.

Від 1980-х рр. І.і., хоч і в доволі своєрідному вигляді, прижилася й у франц. соціогуманітаристиці. За ініціативою паризького історика Ж.-Ф.Сірінеллі 1985 постала міждисциплінарна група з вивчення історії інтелектуалів. Новий осередок поступово торував шлях від критики традиційної історії ідей з ігноруванням соціального середовища їхнього побутування до висунення концепцій політ. к-ри і публічної сфери, спрямованих на пояснення багатоманітної ролі інтелектуалів у конструюванні нац. ідентичності. Це стало можливим завдяки поширенню концептуальних пропозицій і пізнавальних взірців з історії та філософії науки, соціології знання, політології й нової соціальної історії.

Першими укр. ученими у діаспорі, які намагалися застосувати дослідний інструментарій і стратегії І.і. для студіювання укр. минувшини, були правник Є.Пизюр і історик І.*Лисяк-Рудницький*. 1958 Є.Пизюр опублікував розвідку про концепцію акад. УАН Б.Кістяківського, у якій намагався представити його «інтелектуальний силует» як цікавого гносеологічного критика, котрий перебував під впливом провідних ідей неокантіанства, зокрема сформульованих відомими нім. мислителями.

І.Лисяк-Рудницький протягом 1958—59 видрукував в англота україномовній версіях студію «Інтелектуальні початки нової України», в якій запропонував нову періодизацію нац. руху, або Укр. Відродження, протягом «довгого» 19 ст. (від кін. 18 ст. до *Першої світової війни*), вибудувану переважно у світлі настанов інтелектуальної та соціальної історії. Ця концептуальна пропозиція продукувала кардинальне переосмислення «довгого» 19 ст. в історії України.

Впливи І.і. простежуються у студіях й ін. істориків, зокрема О.*Пріцака*, насамперед у його доповідях «Вступ до української інтелектуальної історії 19 ст.» та «Українська інтелектуальна історія 19 і 20 ст.», виголошених 10 квітня 1976 та між 7 і 11 серпня 1978 на форумах УВАН. І.і. як концепт згадано у працях низки ін. укр. істориків, зокрема Л.-Р.*Біласа*, Я.*Пеленського*, Ф.*Сисина* та ін.

На перехресті нім. наук. традицій І.і., пов'язаних із Geistesgeschichte (нім. історія духу), Kulturwissenschaften (нім. культурна історія) та Weltanschauungsphilosophie (нім. філософія світоглядів, світосприйняття), постали студії укр. славіста Д.*Чижевського*, котрі вирізнялися очевидним інтерпретаційним рефреном. Своєрідним підсумком студіювання І.і. на теренах укр. діаспори стала англомовна антологія текстів 18—20 ст., опубл. 1996.

Протягом 1990—2000-х рр. спостерігалося максимальне розширення території І.і., котра ви-

значається розмаїтими міждисциплінарними сполученнями. Майже одночасно відбулося конституювання «нової інтелектуальної історії», котра зосередилася на студіюванні істор. наративу та репрезентації / трансляції авторського тексту читацькій аудиторії. Зазвичай становлення «нової інтелектуальної історії» пов'язують із постструктуралістськими трансформаціями чи деструктуралістськими стратегіями, котрі асоціюються з ідеєю про відносну автономію текстів щодо соціальних і культ. контекстів їхнього вжитку. Ще один конкуруючий субдисциплінарний сегмент, метафорично означений як «нова культурно-інтелектуальна історія», пов'язаний з інтегральним синтезом або симбіозом інтелектуальної та культ. минувшини. У широкому сенсі йдеться про низку концептуальних пропозицій у царині інтелектуальної та культ. історії, націлених на багатовимірне розкриття суб'єктивності як певної цілісності. Прикметною рисою цього багаторівневого синтезу є те, що його розглядають як вислід сполучення й осягнення всіх інтелектуальних процесів у різноманітних площинах к-ри.

І.і. протягом 2000-х рр. продемонструвала не тільки тенденції до нестримної тотальності і майже безмежної експансії, а й специфічну сегментацію та акцентуацію на окремих предметних областях, зокрема студіюванні інтелектуальних біографій, спільнот /співт-в / колективів інтелектуалів, наук. асоціацій і т-в як своєрідних форм культ. і наук. буття, численних проєкцій схоларної ідентичності та ін.

Сучасну І.і. в англомовному світі репрезентують як наук. царину, котра вирізняється багатоманітними міждисциплінарними сполученнями, інтердисциплінарними трансферами та дуже широкою й диференційованою предметною областю, котра охоплює історію споживання, техніки, емоцій, почувань, ментальностей, думок, уявлень, вражень, політики, філософії, лінгвістики, мист-ва, літератури, моралі, етики, міжнар. відносин, економіки, математики, фізики, природознавства, бізнесу, менеджменту, їжі, людоїдства, жінок, сексуальності, тіла та цілої низки ін. сфер і площин минувшини. На теренах І.і. функціонує багато поважних наук. журналів, поміж яких вирізняють низку провідних видань, як-от: «Lychnos. An annual for history of ideas and science» (від 1936), «Journal of the History of Ideas» (від 1940), «Intellectual History Newsletter» (1979—2002), «History of European Ideas» (від 1980), «Slagmark — tidsskrift for idéhistorie» (від 1983), «Intellectual History Review» (від 1996), «The European Legacy» (від 1996), «Redescriptions» (від 1997), «History of Intellectual Culture» (від 2001), «Partial Answers. Journal of Literature and the History of Ideas» (від 2003), «Modern Intellectual History» (від 2004), «Contributions» (від 2005), «Ideas in History» (від 2006), «Zeitschrift für Ideengeschichte» (від 2007), «Journal of Interdisciplinary History of Ideas» (від 2012) та ін.

На пострад. теренах І.і. поширилася на зламі 1990—2000-х рр. Від 1999 під грифом Центру І.і. Ін-ту заг. історії РАН, очолюваного проф. Л.Рєпіною, видається альманах «Диалог со временем», який здобув реноме одного з найповажніших рос. істор. журналів (на кін. 2024 видано 89 вип.). У листопаді 2001 було створено Рос. т-во І.і., котре нині має дослідні осередки у 36 регіонах РФ (див. *Росія*). Ін. рос. дослідники І.і. згуртувалися навколо «Нового литературного обозрения» (від 1992) — журналу з історії та теорії літератури та однойменного видва. Фахова спеціалізація цього часопису нав'язала представлення І.і. з перспективи історії літ. і літературознавства, зокрема згенерувала зацікавлення концепціями і стратегіями Кембриджської школи І.і.

В Україні важливу роль у поширенні ідей, концептів, стратегій і пізнавальних взірців з І.і. відіграла ініціатива проф. І. *Колесник* започаткувати методологічний семінар в *Інституті історії України НАН України* у січні 2006. У межах цього проєкту було засновано альманах теорії та історії істор. науки «Ейдос» (гол. редактор акад В.*Смолій*, відп. ред. І.Колесник; на кін. 2024 видано 9 вип.), який з часу створення систематично публікує розвідки і матеріали з І.і.

Сприйняття та засвоєння ідей і концептів І.і. у сучасному укр. історієписанні має власну палітру проблем і викликів. Передусім варто взяти до уваги великі культ. розриви, особливо протягом 20 ст., та їх непросте осмислення, завуальоване змагання традиційних і сучасних практик, багатоманітну, суперечливу рецепцію нових стратегій і концептуальних пропозицій. Утім протягом 2000-х рр. істотно розширився заг. діапазон укр. студій з І.і., передусім за рахунок праць, присвячених новій І.і., проблемам соціальної комунікації, інтелектуальної біографії, схоларної ідентичності та ін.

Літ.: *Baumer F.L.* Intellectual History and Its Problems. «The Journal of Modern History», 1949, vol. 21, No. 3; *Lovejoy A.O.* Essays in the History of Ideas. New York, 1960; *Pritsak O.* Prolegomena to Ukrainian intellectual history: The first period, 1805—1860s. «Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University», 1976, No. 6; *Raeff M.* Russian Intellectual History: An Anthology. With an introduction by I. Berlin. N.J., 1978; *Schulin E.* German 'Geistesgeschichte', American 'Intellectual History' and French 'Historie des Mentalités' since 1900. A Comparison. «History of European Ideas», 1981, vol. 1, No. 3; Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives / Eds D. LaCapra, S.L. Kaplan. Ithaca, 1982; *LaCapra D.* Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language. Ithaca, 1983; *Pritsak O.* Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History. «Harvard Ukrainian Studies», 1985, vol. 9, No. 3/4; *Kelley D.R.* Horizons of Intellectual History. «Journal of the History of Ideas», 1987, vol. 48, No. 1; History of Ideas: Canon and Variations / Ed. D.R. Kelley. Rochester, 1990; *Jacoby R.* A New Intellectual History? «The American Historical Review», 1992, vol. 97, No. 2; *Репина Л.П.* Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории. В кн.: Одиссей. Человек в истории. М., 1996; Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995 / Eds R. Lindheim, G.S.N. Luckyj. Toronto—Buffalo—London, 1996; *Kerber L.K.* Toward An Intellectual History of Women: Essays. Chapel Hill, 1997; *Лавджой А.* Великая цепь бытия: История идеи. М., 2001; *Шартье Р.* Интеллектуальная история и история ментальностей: Двойная переоценка? «Новое литературное обозрение», 2004, № 66; *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. К., 2005; *Колесник І.* Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? «Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки» (Київ), 2005, вип. 1; *Лавджой А.* Историография идей. «История философии», 2005, № 12; *Козеллек Р.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Зі статтею Ґ.-Ґ. Ґадамера. К., 2006; *Megill A.* Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary

Guide to Practice. Chicago—London, 2007; *Колесник І.* Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. К., 2009; *Pocock J.G.A.* Political Thought and History: Essays on Theory and Method. Cambridge—New York, 2009; *Репина Л.П.* Интеллектуальная история на рубеже веков. В кн.: *Репина Л.П.* Историческая наука на рубеже XX—XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. М., 2011; *Зайцев О.* Український інтегральний націоналізм (1920—1930-ті роки): нариси інтелектуальної історії. К., 2013; *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. К., 2013; Global Intellectual History. New York, [2013]; Intellectual History: Five Questions. Copenhagen, 2013; Rethinking Modern European Intellectual History. Oxford—New York, [2014]; A Companion to Intellectual History. Malden, 2016; *Тернер Ф.М.* Европейская интеллектуальная история от Руссо до Ницше. М., 2016; Кембриджская школа: теория и практика интеллектуальной истории. М., 2018; *Ясь О.* Інтелектуальна історія. У кн.: *Удод О. та ін.* Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями. К., 2018; *Gunter H.M.* An Intellectual History of School Leadership Practice and Research. London, 2020; *Ratner-Rosenhagen J.* American Intellectual History. Oxford, 2021.

О.В. Ясь.

«ІНТЕРНАЦІОНАЛІ́ЗМ ЧИ РУСИФІКА́ЦІЯ?» — трактат літ. критика, публіциста І.*Дзюби*, одна з визначних пам'яток укр. сусп.-політ. думки другої пол. 20 ст.

Задум про написання праці про загрозливі проблеми нац. відносин у рад. сусп-ві визрів у літературознавця І.Дзюби в часи «хрущовської відлиги» (див. *«Відлига»*), коли парт.-держ. кер-во *СРСР* розпочало діяльність із розвінчання культу *Сталіна* і проголосило курс на лібералізацію внутр. та зовн. політики країни. Безпосереднім поштовхом до написання праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стали політ. арешти серед укр. інтелігенції, особливо покоління шістдесятників (див. *Шістдесятництво*), у серпні-вересні 1965.

Робота над публіцистичним твором у жанрі памфлету тривала з вересня по грудень 1965. Осн. завдання, яке поставив перед собою автор, це переконати кер-во УРСР (див. *Українська радянська держава*) і СРСР у згубності нац. політики *Комуністичної партії Радянського Союзу* щодо України, яка призводить до утискування нац.-культ. інтересів укр. народу, дискримінації його в соціально-екон., політ. мовній, демографічній сферах.

Опираючись на роботи К.*Маркса*, Ф.*Енгельса*, В.*Леніна*, стенограми з'їздів комуніст. партії Рад. Союзу, відкриті стат. матеріали, свідчення періодичної преси, І.Дзюба проаналізував нац. політику рад. влади в УРСР в 1920—60-х. Причини всіх негараздів, які переживала Україна, І.Дзюба вбачав у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської нац. політики.

Автор констатує, що лише в перші роки існування СРСР рад. влада сприяла задоволенню певних нац. вимог укр. народу (піднесення статусу укр. мови, розширення сфери її вжитку), а після приходу до влади Й.Сталіна на поч. 1930-х рр. відбулося згортання політики українізації, розпочалося знищення нац. парт. кадрів. У трактаті наголошувалося, що деформації в нац. питанні є породженням «суб'єктивістських шовіністичних заходів Хрущова, зокрема в галузі освіти й шкільництва».

Критикуючи нац. політику КПРС, І.Дзюба детально змальовує характер і наслідки русифікаторської політики *Москви* в Україні, підкріплюючи свої висновки численними прикладами з екон., соціальної і мовно-культ. сфери.

Автор заперечує тезу про поступове й неухильне стирання в СРСР нац. відмінностей, доводячи, що ідея асиміляції націй, ідея про майбутнє безнац. сусп-во — це ідея не наук. комунізму, а того «комунізму», який Маркс і Енгельс називали «казарменим».

У трактаті наголошувалося на праві укр. та ін. націй на рідну мову, історію та к-ру, свободу вираження громадянами нац. свідомості та нац. почуттів. Розглядаючи роль і місце націй та етнонац. відносини у політ. житті Країни Рад, автор настійно радить найвищому парт.-держ. керву повернутися до реалізації ленінських принципів нац. політики і відмовитися від політики русифікації укр. сусп-ва.

Не приховуючи власних поглядів, І.Дзюба вважав за доцільне ознайомити з результатами своєї роботи вищих посадових осіб УРСР та інтелектуальну еліту країни. У першій декаді грудня 1965 Дзюба разом з листом-протестом проти арештів укр. інтелігенції надіслав текст праці першому секретарю ЦК КПУ (див. *Комуністична партія України радянської доби*) П.*Шелесту*, голові *Ради міністрів УРСР* В.*Щербицькому* і гол. редактору ж. «Новый мир» О.Твардовському. Подібний крок повинен був стати приводом до серйозної і ґрунтовної відкритої дискусії про зміст і сутність ленінської нац. політики, сучасний стан укр. мови і к-ри.

Відповіддю на твір І.Дзюби, написаний на переконливому теор. і фактологічному матеріалі, з боку ЦК КПУ стало здійснення спеціально розроблених заходів, спрямованих на дискредитацію як трактату, так і його автора. У січні 1966 в ЦК Компартії України було проведено нараду, в якій брали участь укр. письменники, викл. вишів, кер. н.-д. установ. Її наслідком стало формування представницької комісії, яка мала у найшвидші терміни підготувати обґрунтований експертний висновок, який би викривав і розвінчував працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У 1969 на спростування тверджень І.Дзюби ідеологічний відділ ЦК КПУ видав і поширив в Україні та за кордоном брошуру «Що і як обстоює Іван Дзюба?» під вигаданим псевд. Богдан Стенчук.

Як політ. декларація, сповнена необґрунтованими, відверто образливими твердженнями, виглядали висновки спец. комісії ЦК КПУ під головуванням дир. Ін-ту історії АН УРСР (див. *Інститут історії України НАН України*) акад. А.*Скаби* від 15 лютого 1972 «Про лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал «Інтернаціоналізм чи русифікація?»: «підготовлений Дзюбою матеріал "Інтернаціоналізм чи русифікація?" є від початку і до кінця пасквілем на рад. дійсність, на нац. політику КПРС і практику комуніст. будівництва в СРСР». Розкритикований правлячим режимом рукопис «Інтернаціоналізм чи русифікація?» було оголошено антирад. твором, а його поширення і зберігання мали наслідком кримінальне переслідування.

Попри усілякі заборони трактат І.Дзюби став одним із найбільш поширюваних творів в укр. самвидаві. Активно пропагувала закладені у політ. памфлеті ідеї неофіц. мережа кореспондентів, яка діяла практично в усіх областях України. Ці-

лий ряд осіб не просто студіювали книгу І.Дзюби або розповсюджували її серед свого оточення, а й бралися допомагати її автору у збиранні конкретного фактичного матеріалу про стан викладання укр. мови, звуження мережі нац. шкіл, нищення пам'яток історії та к-ри. Своєю спробою осмислити досвід національно-культ. і національно-держ. буд-ва в УРСР у складі СРСР І.Дзюба спонукав ряд укр. інтелектуалів (Ю.*Бадзьо*, І.*Гель*, С.Хмара, М.*Холодний* та ін.) до написання історико-філос. праць, присвячених аналізу рад. нац. політики в Україні.

У 1968 публіцистична праця І.Дзюби перетнула кордони Рад. Союзу і була опубл. у мюнхенському ж. «*Сучасність*». У вигляді окремої книги трактат І.Дзюби упродовж 1960-х — поч. 1980-х рр. витримав кілька видань укр., рос., англ., франц., італ., китайс. мовами (в Україні праця побачить світ лише 1990 на сторінках ж. «Вітчизна», а у 1998 вийде окремим виданням).

У квітні 1972 як автора матеріалів антирад. і націоналістичного характеру І.Дзюбу було ув'язнено. Щоб зламати опір авторитетного укр. дисидента, *Комітет державної безпеки УРСР* пустив у хід усі можливі засоби: від широкого засудження у ЗМІ до залякування родини. Не готовий до таких правил гри, І.Дзюба погодився написати прокомуніст. твір, який би спростував його колиш. позицію, висловлену на сторінках праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У жовтні 1973 після звернення до президії ВР УРСР з проханням про помилування (Київ. обласний суд у березні 1973 засудив його за ст. 62 КК УРСР на 5 років виправно-трудових таборів і 5 років заслання) І.Дзюбу звільнили. 1976 він опублікував брошуру «Грані кристала», у якій з марксистсько-ленінських позицій описав «величний розвиток і розквіт укр. рад. культури та її взаємодію з ін. братніми рад. культурами». Розтиражований панегірик рад. сусп. ладу викликав осудливу реакцію з боку укр. дисидентів. Політв'язень І.Гель, перебуваючи в одиночній камері Мордовського виправно-трудового табору, у відповідь на вихід пропагандистської брошури І.Дзюби написав кн. «Грані культури» (опубл. у 1984 під псевд. Степан Говерля у Лондоні), у якій підтвердив і доповнив міркування І.Дзюби, викладені у трактаті «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Навіть частковий відступ І.Дзюби від своїх ідейних позицій, здійснений ним в умовах відвертого шантажу з боку парт. органів, К-ту держбезпеки УРСР, не міг звести нанівець значення публіцистичної праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що стала маніфестом укр. шістдесятництва.

Літ.: *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен, 1968; *Прокоп М.* Трагедія і тріюмф Івана Дзюби. «Сучасність», 1974, ч. 1; *Дзюба І.* Грані кристала. К., 1978; *Лисяк-Рудницький І.* Політична думка українських підрадянських дисидентів. Історичні есе, т. 2. К., 1994; *Бажан О.Г.* Посіяв бурю. До 30-річчя з дня виходу в світ праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». «Слово і час», 1995, № 11—12; *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні. К., 2000; Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. Львів, 2001 [Серія: Усна історія України XX ст., № 1]; *Шаповал Ю.* Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? (До історії запитання). У кн.: Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, вип. 33. К., 2007; *Мурашко Т.* Історія передачі рукопису «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з України на Захід. У кн.: Український визвольний рух, зб. 14. Львів, 2010; *Шаповал Ю.* Справа Івана Дзюби. «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», 2011, № 1.

О.Г. Бажан.

ІОА́НН ГО́ТСЬКИЙ (?—26 червня між 788 і 802—807) — єп. *Готії*, св. Правосл. церкви.

Жив у 8 ст. Достовірні відомості про І.Г. містяться лише в одному джерелі — Житії І.Г., створеному на поч. 9 ст.

Н. у *Партеніті*. Дід І.Г., колиш. військ., вірогідно, переселився з пд. берега *Чорного моря* до *Криму* (більша частина якого тоді була підвладна *Хозарському каганату*) через гоніння на іконошанувальників, що почалися у *Візантії* за імп. Лева III Ісавра (717—41).

Коли 754 з *Константинополя* було призначено нового єп. *Готії*, правосл. мешканці Готії — іконошанувальники його не визнали й обрали єп. І.Г. (він, імовірно, перед цим був мирянином). Після цього І.Г. відвідав *Єрусалим*, де прожив три роки; можливо, намагався отримати висвячення від єрусалимського патріарха (це було неможливо зробити на території *Константинопольського патріархату*, де панували іконоборці).

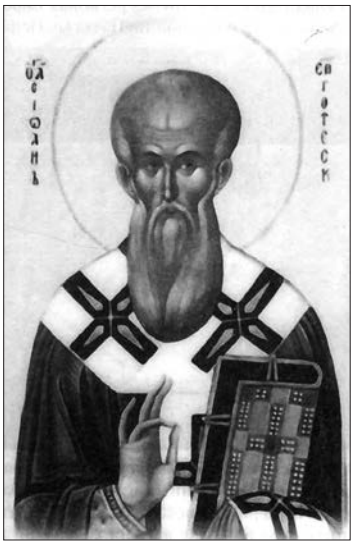

Іоанн Готський. Ікона. 20 ст.

Наприкінці 750-х — на поч. 760-х І.Г. відвідав Мцхету (нині місто в *Грузії*), де нарешті дістав висвячення від католикоса Картлі.

Коли до влади у *Візантії* прийшла імп. Ірина (780—802) й іконоборчі настрої змінилися на протилежні, І.Г. запросили до Константинополя, де він виступив з проповіддю (784).

Незабаром після 784 або 787 І.Г. очолив невдале повстання Готії проти хозарів, був ними схоплений і ув'язнений у м. *Фули*. Звідти І.Г. вдалося втекти до м. Амастрида (нині Амасра, Туреччина).

П. у м. Амасра, похований у заснованому ним монастирі св. Апостолів у Партеніті.

Літ.: *Васильевский В.Г.* Житие Иоанна Готского. «Журнал Министерства народного просвещения», 1878, январь, ч. 195, отд. 2 (перевид.: *Васильевский В.Г.* Труды. СПб., 1912. Т. 2: Русско-византийские отрывки, вып. 2); *Vasiliev A.A.* The Goths in the Crimea. Camb. (Mass.), 1936; *Golden P.B.* Khazar Studies, 2 vol. Budapest, 1980; *Виноградов А.Ю., Комар А.В.* Институт тудуна и хазары в Юго-Западном Крыму VIII — начала IX в. в контексте новых данных эпиграфики. В кн.: Сугдейский сборник, вып. II. К., 2005; *Zuckerman C.* Byzantium's Pontic Policy in the *Notitiae episcopatuum*. У кн.: La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar. Paris, 2006; *Могаричев Ю.М. и др.* Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода».

Симферополь, 2007; *Виноградов А.Ю.* Иоанн, епископ Готский. В кн.: Православная энциклопедия, т. 23. М., 2010.

Д.Я. Вортман.

ІОАННІСЯ́Н Олег Михайлович (01.04.1951—20.03.2023) — історик арх-ри, археолог, мистецтвознавець.

Н. у м. Таллінн. 1972 закінчив істор. ф-т Ленінградського держ. ун-ту, де спеціалізувався під керівом М.*Каргера*. У ці ж роки брав участь в архіт.-археол. дослідженнях М.Каргера у *Новгороді Великому* і Вітебську. У 1977—80 навч. в аспірантурі Держ. Ермітажу (кер. П.*Раппопорт*). У 1975—79 працював у Ленінгр. філії ін-ту «Спецпроєктреставрація», проводив розкопки в Старій Ладозі та Івангороді. З 1980 працює в Держ. Ермітажі наук. співробітником і зберігачем Відділу історії рос. к-ри (археол. колекції з розкопок *Києва*, *Чернігова*, городища біля м. *Шепетівка* (див. *Городище, археологічна пам'ятка*) та ін.). 1992 за його ініціативою в Держ. Ермітажі, вперше після спеціалізованих архіт.-археол. підрозділів Імператорської археол. комісії та Держ. академії історії матеріальної к-ри, було створено Сектор архіт. археології, кер. якого І. був з моменту орг-ції до 2017.

У 1992—2013 викладав на істор. і філос. ф-тах С.-Петербурзького держ. ун-ту. Читав лекції з історії арх-ри *Київської Русі* в ун-ті в Уппсалі (*Швеція*) (1989) і Ягеллонському ун-ті в *Кракові* (див. *Краківський університет*, *Польща*) (1993).

У 1975—78 брав участь у керві загонами архіт.-археол. експедиції у *Володимирі-Волинському*, *Львові*, *Галичі (давньому)*, *Звенигороді Галицькому*, Полоцьку (спільно з П.*Раппопортом*, М.Малевською, І.*Свєшніковим*, І.Могитичем та ін.).

У 1979—89 керував загоном архіт.-археол. експедиції, досліджуючи рештки кількох храмів давнього Галича. У 1980—2000-х рр. загін проводив також дослідження арх-ри Пн.-Сх. Русі 12—13 ст. (у Переславлі-Заліському, Суздалі, Ярославлі, Ростові, Владимирі, Юр'єві-Польському). У 2005—14 керував археол. дослідженнями *Десятинної церкви* в *Києві*, *Спаського собору* в *Чернігові*, «терема» в *Новгороді-Сіверському* (спільно з Г.*Івакіним* та О.Черненко).

1982 захистив канд. дис. «Галицкое зодчество 12 — первой половины 13 вв.», в якій аргументував зв'язок раннього етапу галицької та суздальської білокам'яної арх-ри з малопольс. романською архіт. традицією. На поч. 2000-х вів полеміку з О.Комечем, у ході якої довів походження майстрів, що працювали у Владимирі, з кола творців собору у м. Модена (*Італія*).Досліджував широке коло питань історії давньорус. арх-ри домонгол. періоду, її взаємозв'язків з візант. і західноєвроп. арх-рою, розглядаючи у комплексі типологію, стилістику, будівельно-тех. особливості пам'яток і культурно-істор. контекст. Автор розділів з історії давньорус. арх-ри 11—14 ст. в «Истории русского искусства в 22 т.» (2007—19) та «Історії укр. мистецтва в 3 т.» (2010).

П. у м. *Санкт-Петербург.*

Праці: Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XIII вв. В кн.: *Дубов И.В.* Города, величеством сияющие. Л., 1985; Основные этапы развития галицкого зодчества. В кн.: Древнерусское искусство. Художественная культура X — первой половины XIII в. М., 1988; Храмы-ротонды в Древней Руси. В кн.: Иерусалим в русской культуре. М., 1994; Зодчество юго-западной и северо-восточной Руси и романская архитектура: к проблеме международных связей в древнерусском искусстве XII—XIII вв. В кн.: Славяно-русские древности. Вып. 2: Древняя Русь: новые исследования. СПб., 1995; Between Byzantium and the Romanesque West: The Architecture of Old Rus' in the 10th — 13th Centuries. В кн.: Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.—14. Jahrhunderts, Band II. Mainz—Stuttgart, 1998; К истории польско-русских архитектурных связей в конце XI — начале XII в. В кн.: Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира. XII век. СПб., 2002; Романские истоки зодчества Владимиро-Суздальской Руси времени Андрея Боголюбского (Германия или Италия?). В кн.: Византийский мир: Искусство Константинополя и национальные традиции. К 2000-летию христианства. М., 2005; Зодчество древнего Переяславля XI—XII веков и его место в общей картине развития зодчества Древней Руси. В кн.: Наукові записки з української історії, вип. 20. Переяслав-Хмельницький, 2008; Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005—2008 рр. В кн.: Дьнѣслово: зб. праць на пошану… П.П. Толочка… К., 2008; Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008—2011 рр. В кн.: Слов'яни і Русь: археологія та історія: зб. праць на пошану… П.П. Толочка… К., 2013; О начальном периоде храмового зодчества на Руси. В кн.: Владимир Святой и крещение Руси. К., 2014; К вопросу о византийских традициях в зодчестве Западной Руси XII века (Гродно, Витебск, Полоцк). В кн.: Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў, ч. І. Наваполацк, 2016.

Д.Д. Йолшин.

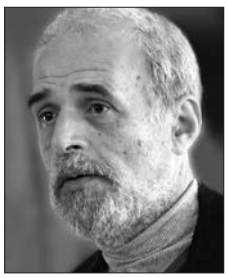

О.М. Іоаннісян.

ІСА́РИ (кримськотатар. ісар — стіна) — архіт.-археол. пам'ятки у гірському *Криму*, невеличкі середньовічні фортеці. Розташов. переважно на пд. схилі Гол. пасма Крим. гір.

Відомо майже 40 І. Їх досліджували П.-С.*Паллас*, П.*Кеппен*, М.*Ернст*, О.*Домбровський*, О.Паршина, Л.Фірсов, В.Миц, О.Іванов та ін. Частину І. створено між 6 і 10 ст. (Горзувіта, див. *Гурзуф*; Алустон, див. *Алушта*).

Переважна більшість І. споруджена між 10 і 15 ст. і припинила існування не пізніше кін. 15 ст. (що можна пов'язати з осман. завоюванням 1475). Лише один продовжив існування у 16—17 ст. (Горзувіта). Площа найменшого з І. — 0,03 га (Палеокастрон), найбільшого — 10 га (Кастель). На значній кількості І. збереглися рештки мурованих споруд — фортифікаційних (стіни і башти), сакральних (храми), житлових.

Різні І. характеризують як резиденції дрібної місц. знаті —

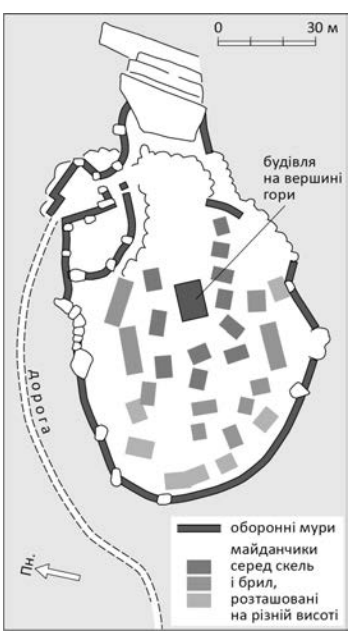

Ореанда-Ісар. План за Л. Фірсовим.

замки (Учансу-Ісар, Лімена-Кале), цитаделі містечок (Горзувіта, Алустон), сторожові пункти (Демерджі-2, Палеокастрон), укріплені поселення (Ореанда-Ісар, Сераус), сховища для навколишнього населення (Каракули-Кая), укріплені загони для худоби (Ласпинське).

Більшість І. не можна ототожнити з середньовічними населеними пунктами, відомими з письмових джерел.

Ореанда-Ісар, вершина гори Хрестової. Фото поч. 21 ст.

Літ.: *Паршина Е.А.* Средневековые памятники на побережье от Голубого залива до Ялты. В кн.: Археологические исследования на Украине, вып. 1. К., 1967; *Домбровский О.И.* Средневековые поселения и «исары» крымского Южнобережья. В кн.: Феодальная Таврика. К., 1974; *Паршина Е.А.* Средневековая керамика южной Таврики. В кн.: Феодальная Таврика. К., 1974; *Фирсов Л.В.* Исары. Новосибирск, 1990; *Мыц В.Л.* Укрепления Таврики X—XV вв. К., 1991; *Иванов А.В.* Навигационно-археологическое обозрение побережья Юго-Западного Крыма от мыса Херсонес до мыса Сарыч. В кн.: Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. К., 2001.

Д.Я. Вортман.

ІСТО́РИКО-КУЛЬТУРОЛОГІ́ЧНА ЕКСПЕДИ́ЦІЯ (ІКЕ) — див. *Держа́вний науко́вий центр за́хисту культу́рної спа́дщини від техноге́нних катастро́ф (ДНЦЗКСТК).*

«ІСТО́РІЯ. НОВИ́Й ПО́ГЛЯД» — істор. журнал науково-популярного спрямування.

Видавався протягом 2018—20 у паперовій та електронній (https://journals.ua/hobbies/story_noviy_poglyad) версіях. Створений за ліцензією відомої брит. компанії Immediate Media, котра

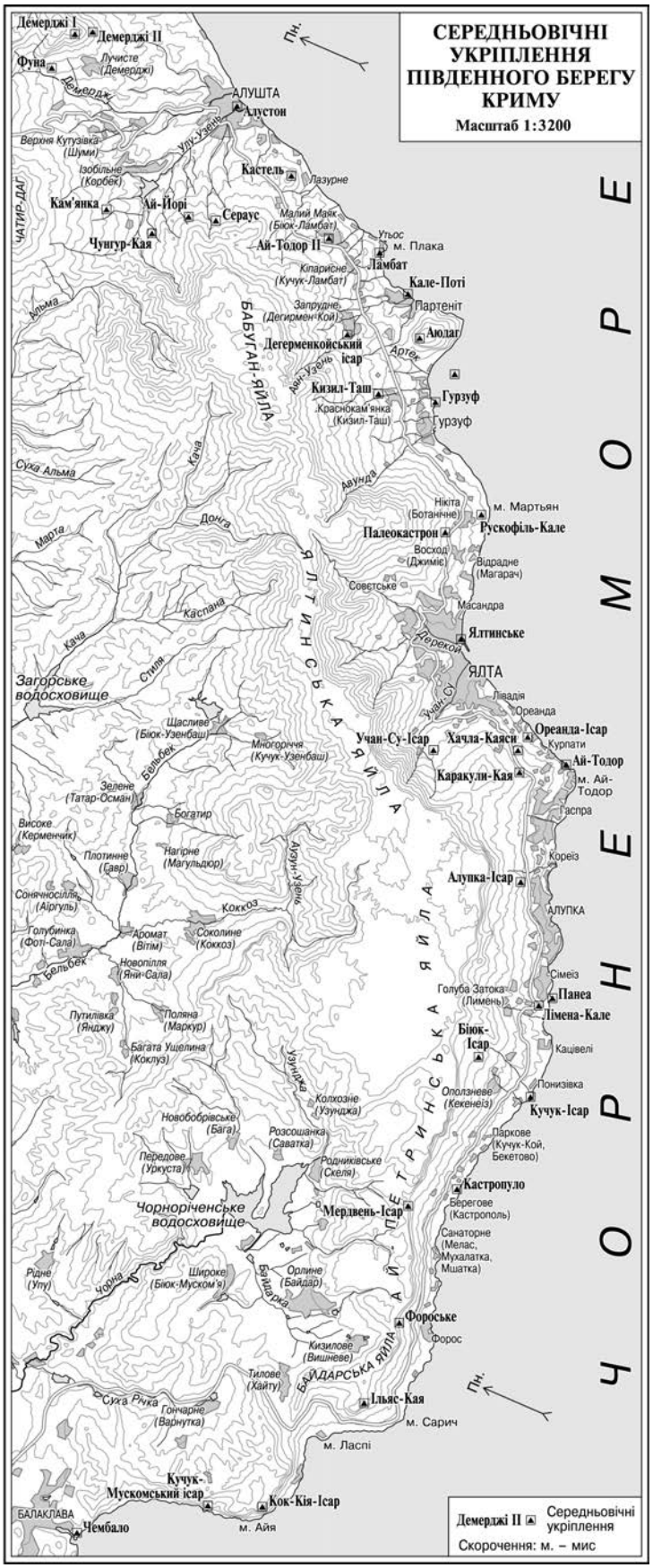

спеціалізується на тематичних онлайн і офлайн медіа. У *Великій Британії* журнал публікується під назвою «History Revealed». Укр. версія журналу друкувалася у ДП «Бурда-Україна», котре є дочірньою компанією міжнар. корпорації Hubert Burda Media. Гол. ред. О.Маленко. Спершу журнал видавався як місячник, а від квітня 2019 — як двомісячник.

У журналі висвітлювалися події світ. минувшини, видатні та маловідомі істор. постаті, події, факти, котрі були актуальними для поточного місяця, як-от: «Найкривавіший з сім'ї Тюдор. Марія, Генріх, Едвард чи Єлизавета?» (березень 2018), «Наполеон: злет і падіння імператора» (липень 2018), «Рятувальна операція Дюнкерк» (серпень 2018), «Вирок і страта Анни Болейн» (вересень 2018), «Січові козаки» (жовтень 2018), «Таємні герої Другої світової війни» (листопад 2018), «Братовбивча війна: круглоголові vs кавалери» (грудень 2018), «Чорна смерть» (січень 2019), «Александр Великий» (лютий 2019), «Хто вбив Джона Кеннеді?» (березень 2019), «Таємниці тамплієрів» (квітень-травень 2019), «Гітлер: злет диктатора» (червень-липень 2019), «Секретна місія капітана Кука» (серпень-вересень 2019), «Двобій імперій. Рим vs Греція» (жовтень-листопад 2019), «Чингіс Хаан» (грудень 2019—січень 2020), «Революція! Че Гевара, Фідель Кастро і їхня спільна справа» (січень-лютий 2020), «Загублені — знайдені фараони» (березень-квітень 2020), «Вільям Шекспір» (травень-червень 2020), «Падіння імперії інків» (липень-серпень 2020), «50 великих кроків, які здійснило людство, аби стати таким, яким воно є сьогодні» (вересень-жовтень 2020), «Невловимий Робін Гуд. Правдива історія середньовічного розбійника» (листопад-грудень 2020) та ін.

Публікувалися архів. матеріали, а також значна кількість якісних світлин та ілюстрацій на істор. тематику. До співпраці з журналом залучені науковці з провідних ун-тів світу, а також фахівці з різних галузей і дисциплін істор. науки, автори відомих наук.-популярних книг і наук.-публіцистичних творів, частина з яких тісно співпрацює з культ.-освіт. й пізнавальними програмами телеканалу BBC (Велика Британія).

У рубриці «Запитуємо експерта» пропонувалася калейдоскопічна пізнавальна мозаїка про походження та історію повсякденних речей, геогр. й антропологічні відкриття, окремі події й епізоди та ін. Крім того, статті і матеріали подавалися у великих рубриках «Капсула часу», «Широкими мазками», «Тут & Зараз» та ін., а також дрібних рубриках, як-от: «Старий репортаж», «Факти, теорії, викриття», «Пам'ятні монети», «Зі сховків та архівів», «Зі сторінок газет», «Портрет епохи», «Творці історії», «Викриття», «Звичаї і звички», «Велика пригода», «Бойовий листок», «Цікавий факт», «Скарбниця нації», «Фотосвідчення» та ін.

Літ.: Готується випуск першого українського науково-популярного журналу про історію. Web: https://www.istpravda.com.ua

О.В. Ясь.

К

В.І. Кадеєв.

КАБІНЕ́ТУ МІНІ́СТРІВ УКРАЇ́НИ БУДІ́ВЛЯ (Будинок уряду) — адм. споруда у *Києві*, в якій розташов. вищий орган виконавчої держ. влади; пам'ятка арх-ри нац. значення. Розташов. на вул. М.Грушевського, 12/2. Є найбільшою адм. будівлею *Києва* сталінської доби. В 1941—54 — найвища будівля Києва.

К.М.У. б. збудовано в 1936—38 для НКВС за проєктом ленінгр. архіт. І.*Фоміна*. Замовником проєкту був нарком НКВС В.*Балицький*, який поставив архітектору завдання створити будівлю, що символізуватиме «усю міць і непорушність рад. влади». Перший ескіз було створено у 1934, проєкт затверджено у 1935.

Для буд-ва обрано складну з архіт. точки зору ділянку на розі вулиць Садової та Кірова (нині вул. М.Грушевського). Перспектива сприйняття глядачем з одного боку обмежена вузькою вул. Садовою, з ін. — ухилом вул. М.Грушевського і парком на протилежному боці.

У цих складних умовах архітектору вдалося розв'язати завдання просторового сприйняття будинку глядачем через використання дугоподібного курдонеру на гол. фасаді, що візуально збільшило його довжину і створило додатковий відступ від лінії забудови.

Фасад оформлено із застосуванням прийомів класичної арх-ри — колон, пілястр, а також обелісків на даху. Автор модернізував класичні ордери, гіпертрофуючи розміри елементів для їх більшої виразності і монументальності. Колони на рогах фасаду розташов. спарено, що при їхній витягнутості в довжину дозволяє уникнути тонкості силуету. Напівколони курдонеру розділені на блоки з необробленого каменю і завершуються чавунно-бронз. капітелями коринфського ордеру. Капітелі мають висоту 3,5 м і вагу 2 т. Для більшої виразності два цокольні поверхи оформлено великими необробленими блоками тульчинського лабрадориту.

Архіт. Фомін не дожив до завершення буд-ва, розпочату роботу закінчував його співавт. П.Абросимов. Після завершення буд-ва призначення будинку було змінено — замість НКВС його віддали *Раді Народних Комісарів УРСР* (з 1946 — *Рада Міністрів УРСР*, з 1991 — *Кабінет Міністрів України*) і Держ. плановому к-ту УРСР (нині Мін-во економіки України).

Будинок має 10 поверхів вздовж фасаду і 8 поверхів у бічних крилах. Довжина фасаду 125 м вздовж вул. Садової і 140 м вздовж вул. М.Грушевського. Спочатку будинок мав чорний колір цоколю, ін. поверхи були пофарбовані у сірий колір, у 1996 будинок перефарбували у білий колір. Цокольні поверхи залишилися чорними.

У 1947—48 із пн. боку було прибудовано монументальні ворота чавунного литва за проєктом архіт. В.Єлізарова, перед центр. входами споруджено два флагштоки. Рад. символіку демонтовано з флагштоків у 2001, з воріт — у 2014.

Внутр. планування будинку — коридорне. Худож. оформлення інтер'єру майже повністю відсутнє. Всередині міститься галерея портретів очільників уряду УРСР (див. *Українська радянська держава*) і України, починаючи з часу введення будинку в експлуатацію.

Будівля Кабінету Міністрів України. Фото початку 21 ст.

Літ.: *Нельговський Ю.П.* Будинок Ради Міністрів УРСР. К., 1961; *Шулькевич М., Дмитренко Т.* Киев (архитектурно-исторический очерк). К., 1982; *Рябушин А.В.* Гуманизм советской архитектуры. М., 1986; *Мойсеєнко В.* Будинок Ради Народних Комісарів УРСР. У кн.: Звід пам'яток історії та культури України. Київ, кн. І, ч. І. К., 1999; *Ерофалов-Пилипчак Б.* Архитектура советского Киева. К., 2010.

С.С. Широчин.

КАДЄ́ЄВ Володимир Іванович (08.06.1927—25.11.2012) — учений-історик, дослідник античності, археолог. Д-р істор. н. (1975), проф. (1979).

Н. у м. Харків у родині робітника. У 1956 закінчив істор. ф-т Харківського держ. ун-ту ім. О.М.*Горького* (з 1998 *Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна*). Від 1956 — співробітник Археол. музею цього ж ун-ту. 1959—61 — аспірант, 1962—63 — викладач, 1964—77 — доцент (затверджений у званні 1968) кафедри стародавньої історії та археології ХДУ ім. О.М. Горького. 1963 там само захистив канд. дис. «Ремесла и промыслы Херсонеса Таврического в 1—4 веках н. э.».

Навчався 1973—74 у докторантурі при Ін-ті археології АН *СРСР* (наук. консультант В.Д.Блаватський). Докторську дис. «Херсонес Таврический в 1 в. до н. э. — 3 в.» захистив в Ін-ті археології АН СРСР (*Москва*, 1975). Затверджений 1979 у вченому званні професора. 1978—82 — декан істор. ф-ту ХДУ ім. О.М. Горького, 1977—2007 — зав. кафедри істо-

рії стародавнього світу та середніх віків цього ун-ту. Читав заг. та спец. курси з історії стародавньої *Греції* та Риму (див. *Рим стародавній*). 1963—84 — кер. Херсонеської археол. експедиції. 1978—82 — голова спеціалізованої ради ХДУ ім. О.М. Горького із захисту канд. дис. з істор. спеціальностей; до 2003 — член цієї Ради. 1978—93 — член спеціалізованої ради Ін-ту археології АН УРСР (АН України) (див. *Інститут археології НАН України*). Під його кер-вом захищено 12 канд. і 1 докторську дис. Один з ініціаторів створення (1994) Харків. історико-археол. т-ва, його співголова (1995—2001). Був гол. ред. «Вісника Харківського університету» (серія «Історія»), членом редколегій «Болгарского ежегодника», ж. «Древности», «Археологія». Автор бл. 200 наук., науково-популярних і методичних праць. Присвоєно 1993 звання «*Заслужений діяч науки і техніки України*», 1999 — звання «Заслужений професор Харківського національного університету». Нагороджений відзнаками Мін-ва освіти та науки «Відмінник освіти України» (2002), «Антон Макаренко» (2005), «За наукові досягнення» (2007).

П. у м. Харків. Похований на 13-му кладовищі.

Тв.: Археология в ХГУ за 40 лет. Путеводитель по выставке в Археол. музее ХГУ. Х., 1958; Торговля Херсонеса Таврического в I—IV веках н. э. Х., 1969; Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I—IV веках н. э. Х., 1970; Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. Х., 1981; Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. — V в. н. э. (на материалах Херсонеса). Х., 1989 (співавт. С. Б. Сорочан); Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв. н. э.). Х., 1996; Владислав Петрович Бузескул — профессор Харьковского университета: биобиблиогр. указ. Х., 1998; История и археология Причерноморья: ст. разных лет. Х., 2000; Вихованці Харківського університету: біобібліогр. довідник. Х., 2004 (у співавт.); История Древней Греции и Рима: курс лекций. Х., 2006; Кафедра истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина 30 лет. Х., 2008 (співавт. С. Б. Сорочан).

Літ.: Владимир Иванович Кадеев — профессор Харьковского университета: биобиблиография. Х., 1996; LAUREA. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева: сб. науч. тр. Х., 2007; *Масленников А.А. и др.* К 80-летию Владимира Ивановича Кадеева. «Рос. археология», 2008, № 2; Владимир Иванович Кадеев. Воспоминания. Х., 2013.

О.М. Богдашина.

КАДЛУБО́ВСЬКИЙ Арсеній Петрович (14(02).03.1867—23.11.1921) — літературознавець, історик рос. літ.

Н. у *м. Москва*. Закінчив *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька* (1888). Викладав у г-зіях *Харкова*. З 1890 став наставником студентів, з 1893 викладач теорії словесності Ніжинського історико-філол. ін-ту кн. Безбородька. У 1893 склав магістерський екзамен у Харків. ун-ті (див. *Харківський національний університет*), куди перейшов працювати в 1899. В 1902 у Варшавському ун-ті захистив магістерську дис. «Нариси з історії давньоруської літератури житій святих». Приват-доцент, проф. Харків. ун-ту по кафедрі рос. мови і літератури. Протягом 1915—16 і 1918—19 — приват-доцент кафедри рос. мови і словесності Петроградського ун-ту (див. *Петербурзький університет*). У 1916—17 — проф. Пермського відділення Петроградського ун-ту, де також був деканом історико-філол. ф-ту, а також дир. університетської б-ки. У 1919—20 — проф. Таврійського ун-ту, де найбільш тісні контакти підтримував із С.*Булгаковим* і Г.*Вернадським*. З установленням у *Криму* рад. влади емігрував до *Туреччини*.

Фахівець із давньоруської агіографічної літератури. Був одним із перших істориків, які показали значення житій святих як істор. джерела. Вважав, що агіографічні твори потрібно розглядати насамперед як літ. пам'ятки, які містять інформацію про моральні та реліг. установки населення Давньої Русі.

П. у с-щі Куюк-Тюбе поблизу *Константинополя* (*Стамбул*).

Праці: Гуманные мотивы в творчестве Пушкина. Нежин, 1899; Очерки по истории древнерусской литературы житий святых. Варшава, 1902; Об источниках Ломоносовского учения о трех стилях. В кн.: Сборник статей в честь М. С. Дринова. Х., 1905; «Сорена и Замир» Николева и трагедии Вольтера. «Известия Отдела русского языка и словесности», 1907, т. 12, кн. 1. Х., 1911; Гоголь в его отношениях к старинной малорусской литературе. Нежин, 1911; Художник и моралист в Л. Н. Толстом. Х., 1911; Пушкин — певец красоты. В кн.: А. С. Пушкин: Его жизнь и сочинения. М., 1912; Галицко-русский вариант сказания о крестнике. Х., 1914; К истории русских духовных стихов о преподобных Варлааме и Иоасафе. Варшава, 1915.

Літ.: Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1875—1900. Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1900; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905). Х., 1908; *Виноградов В.В.* Из истории изучения поэтики (20-е годы). «Известия АН СССР. Серия литературы и языка», 1975, № 3; *Забаев И.В.* Православие и хозяйство: Обзор русскоязычных исследований, диссертационных работ, конференций, полемики по основным социально-экономическим доктринам РПЦ за период XIX — начало XXI вв. «Экономическая социология», 2005, т. 6, № 5; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; Профессора Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. К., 2007.

О.Г. Самойленко.

КАЛМИ́КИ В УКРАЇ́НІ. Калмики — народ, який належить до ойратської підгрупи монгол. групи алтайської мовної сім'ї.

Більшість сучасних калмиків мешкає у Республіці Калмикія (за переписом 2010, 162,7 тис. осіб, 57,4 % від заг. кількості населення), Астраханській, Волгоградській, Ростовській та Оренбурзькій обл. РФ (див. *Росія*); заг. кількість калмиків у РФ 2021 становила 179,5 тис. осіб. Компактно проживають у Синьцзян-Уйгурському автономному р-ні КНР (див. *Китай*) (2000 зафіксовано разом зі спорідненими з ними народами — монголи та ін.) 194,9 тис. осіб, або 1,14 % від заг. кількості населення).

Самоназва «хальмг», або «хальмгуд», похідна від тюркського «калмак» — «той, хто відділився». Укр. істор. назви: колмики, комлики, кімлики.

Виникнення народу пов'язане з частковим розпадом кочівницького держ. об'єднання Дербен-Ойрат, розташов. між Алтаєм та Монголією. Основу калмиків склали хошоути, чороси, торгоути й дербети, які в 2-й пол. 16 ст. мігрували до Пд. Сибіру. Ойрати, не охоплені міграцією, утворили Джунгарський ханат. Напрям міграції калмиків був визначений розгромом Росією Сибірського ханату в 1582—98, розколом і занепадом *Ногайської Орди* через рос. втручання. Одна з перших згадок про «калмаків» походила від ногайців і датована 1556; від-

А.П. Кадлубовський.

Калмицький оберіг 18 ст. – цацха (мірд) із зображенням Амітаюса (Аюші), персонажу буддійського пантеону. Випадкова знахідка у м. Фастів.

тоді між ними точилася боротьба, що закінчилася завоюванням калмиками степів між Нижнім Поволжям та Аральським морем. У 1630—33 тайша торгоутів Хо-Урлюк остаточно розгромив Ногайську Орду й закріпився на Волзі.

Поч. входження калмиків до сфери впливу Росії позначений 1607—18, однак присяги їхніх еліт цареві до поч. 18 ст. не мали тривалої дії й по-різному сприймалися як калмиками (військово-політичний союз), так і російськими правителями (підданство). Лишалися чинними монгол. держ. традиція і зв'язки калмиків з рештою ойратів, до чого спонукали загрози з боку Росії, Казахського ханату і Китаю. Монголо-ойратський з'їзд у Тарбагатаї 1640 за участю калмиків ухвалив Великий кодекс законів (Ікі Цааджин Бічік), що переглянув «Ясу» *Чингіз-хана*, закріпив як спільну релігію тибетський буддизм гелугпа («жовте» віровчення), визнав далай-ламу духовним, а правителя Джунгарії — політ. авторитетом із титулом «хунтайджи» (монгол. «хан над тайшами»).

Культ. єдність ойратів підтримувалася завдяки писемності «тодо-бічіг» («ясне письмо»), яку започаткував Зая-Пандіта в 1648, нею калмики користувалися до введення кириличного алфавіту 1924.

В історіографії відсутній сталий погляд на час виникнення д-ви калмиків та устійнення її васалітету щодо Росії. Зміцнення політ. організації калмиків та їхню консолідацію в Пн. Прикаспії пов'язують із правлінням тайшів Дайчина (1644—61), Мончака (1661—72) та Аюки (1672—1724).

Отримання Аюком ханського титулу від далай-лами 1690 позначило поч. існування Калмицького ханату. При цьому більшість ногайців, підвладна калмикам, через різні мову та релігію (іслам) стояла осторонь процесів консолідації калмиків і з часом мігрувала до Крим. ханату (здебільшого в 1724—28) під час розпаду Калмицького ханату. Попри багаторазові присяги цареві (їхній зміст у літ. тлумачиться неоднозначно) та участь у війнах Російської імперії правителі калмиків проводили самостійну зовн. політику: підтримували традиційний союз із Джунгарією (аж до її розгрому Китаєм у 1759), відносини із Кримським (див. *Кримський ханат*) і Казахським ханатами, *Османською імперією*. Активні воєн. дії калмиків проти ногайців, башкирів, *кримських татар*, казахів, а також їхня участь у війнах Російської імперії з європ. д-вами вирізнялися високою результативністю, що була зумовлена злагодженим управлінням військами (легка кавалерія), їхньою значною мобільністю, ефективною розвідкою і майстерним використанням переваг місцевості.

Упродовж 17 — першої третини 18 ст. калмики здійснювали набіги на володіння Росії, часто залучаючи до них ногайців, крим. татар і казахів. Пряму залежність від Росії встановлено внаслідок династичної кризи в Калмицькому ханаті 1724; у різні часи здійснювалася примусова християнізація та русифікація калмиків.

Через усобиці, стимульовані рос. втручанням, частина калмиків опинялася за межами Калмицького ханату. 1646 зафіксовано появу перших калмиків на Дону, великі групи з'являлися у Війську Донському в останній третині 17 ст., в 1720—30-ті рр. переходи калмиків на Дон стають масовими. Кочування донських калмиків охоплювало частину сучасної території України. Багато калмиків перебувало в складі Волзького (див. *Волзьке козацьке військо*), Оренбурзького та Яїцького козац. військ (чисельність калмиків у складі козац. військ Російської імперії у 18 ст. оцінюють до 12 % від усієї кількості калмицького населення).

Посилення рос. втручання у внутр. управління призвело до міграції більшості калмиків на чолі з ханом Убаши до Джунгарії 1771, внаслідок чого Калмицький ханат було ліквідовано (відновлено 1800 і остаточно знищено 1803). «Калмицький степ» включили до складу Астраханської губ.

У складі РРФСР існували Калмицька автономна обл. (1920—35) з центром у м. Астрахань (до 1928), Калмицька АРСР з центром у м. Еліста (1935—43; розформована через виселення калмиків на підставі звинувачення «у пособництві нім. окупантам»). 1957 у зв'язку з реабілітацією калмиків відновлено Калмицьку автономну обл. у складі Ставропольського краю, 1958 відновлено Калмицьку АРСР (з 20 лютого 1992 — Республіка Калмикія — Хальмг Тангч, суб'єкт РФ) зі столицею в м. Еліста.

Зв'язки калмиків з Україною простежуються з серед. 17 ст. Кошовий отаман І.*Сірко* спільно з калмиками здійснював походи проти *Кримського ханату* в 1663—64; до військ. співпраці їх залучали гетьмани І.*Брюховецький* та І.*Самойлович*. Місця компактного проживання калмиків в Україні: слобода Осинівка під *Чугуєвом* (нині у складі міста), де з 1670-х рр. селили хрещених калмиків (1750 в Чугуївському козац. полку служило 204 козаки-калмики); м. Осеред *Острогозького полку* (з 1711 Павловськ, нині райцентр Воронезької обл. РФ), де в 1711 розмістили Павловський полк, у якому в 1739 служило 150 калмиків; пост Токмак-Могила на *Дніпровській лінії* (54 особи обох статей у 1777).

Брали активну участь на початковому етапі *російсько-турецької війни 1768—74* на хотинському, кримському й кавказькому напрямках. У серпні 1769 залишили ділянку оборони між верхів'ями річок Кінська і Молочна, чим створили можливість для нищівного нападу військ Кримського ханату на укр. Присамар'я в серпні-вересні 1769 (останній набіг крим. татар і ногайців на укр. землі). Виснаження сил калмиків у тій війні стало основною причиною їх масової міграції до Джунгарії в 1771.

Літ.: *Шовунов К.П.* Калмыки в составе российского казачества (вторая половина 17—19 вв.). Элиста, 1992; *Khodarkovsky M.* Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600—1771. Ithaca—London, 1992; Калмыки в многонациональной России: опыт четырех столетий. Элиста, 2008; *Лемерсье-Келькеже Ш.* Волжские калмыки между Российской и Османской империями в период правления Петра Великого (по документам Османского архива). В кн.: Восточная Европа Средневековья и раннего Нового времени глазами французских исследователей. Казань, 2009; *Тепкеев В.Т.* Калмыки в Северном Прикаспии во второй трети XVII в.: проблемы политических взаимоотношений. Элиста, 2014.

В.В. Грибовський.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬКИЙ ЄЗУЇ́ТСЬКИЙ КОЛЕ́ҐІУМ — навч. заклад, що існував у Кам'янці (нині *Кам'янець-Подільський*) у 17—18 ст.

Першу (невдалу) спробу оселити тут *єзуїтів* на поч. 1690-х

зробив місц. катол. єпископ С.Гомолінський. Нові кроки було здійснено 1608, коли до Кам'янця на єпископську посаду прибув Я.Прохніцький разом із двома єзуїтами, які поклали поч. кам'янецькій місії. 1610 урочисто відкрилися перші граматичні класи єзуїтської школи, яку наступного року вже відвідувало 180 учнів. Ще через два роки тут уже фактично існував колегіум, при якому налічувалося 9 ксьондзів (офіц. затвердження колегіуму відбулося 1614). Саме в ці роки широкого розголосу набула боротьба кам'янецьких єзуїтів проти кальвіністської громади в Панівцях з її академією та *Панівецькою друкарнею*. Усі книги кальвіністів як «єретицькі» звезли на подвір'я кам'янецького колегіуму і за участю студентів спалили.

За проєктом, що датується бл. 1611—12, перший комплекс споруд складався з костелу, колегіуму та житлового корпусу. Костел мав вигляд невеликої однонавової споруди, перекритої циліндричним склепінням на масивних стінах. Однак храм і всі колегіальні будинки були знищені пожежею 16 травня 1616. Відтак з'явився новий проєкт, який залишився нереалізованим. Роботи розпочалися лише 1642 із закладення фундаменту згідно з ін. проєктом. 1648 буд-во припинилися і було відновлене лише в 1665, а після осман. окупації (1672) знову було зупинене. Комендант кам'янецької фортеці Халіл-паша наказав розібрати недобудований костел на буд. матеріали.

Після того, як 1699 осман. військо залишило Кам'янець, єзуїти повернулися до міста і одразу спорудили невеликий тимчасовий костел. В 1706 в Кам'янецькому колегіумі вже навчалося бл. 150 учнів. На поч. 18 ст. колегіум розпочав організацію своїх місій в околицях Кам'янця: в *Окопах Святої Трійці* (нині с. Окопи Борщівського р-ну), Чорнокозинцях (нині село Кам'янець-Подільського р-ну), Китайгороді (нині село Кам'янець-Подільського р-ну), Личківцях (нині село Гусятинського р-ну) і *Шаргороді*.

У зв'язку зі збільшенням кількості учнів 1742 споруджено новий будинок з навч. класами. У 1756 до єзуїтських споруд у Кам'янці додався шляхетський конвікт (гуртожиток). У 1755 розпочалася друга спроба спорудити мурований костел (архіт. Ф.Гродзицький, М.Соболевський). Невдовзі один із гол. стовпів дав тріщину, що призвело до обвалу склепіння. Буд. роботи відновилися в 1762, однак на момент ліквідації ордену костел так і не було завершено. Комендант міста Я. де *Bimte* у 1768 влаштував під дахом костелу продуктовий склад.

Коли після другого поділу Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі*) Кам'янець відійшов до Рос. імперії (див. *Росія*). Нова влада використовувала колиш. єзуїтські споруди як казарми і стайні. Потім вони відійшли на потреби тутешньої г-зії. З 1832 по 1835 у рос. адміністрації тривало листування з приводу подальшої долі колиш. єзуїтського костелу. Було запропоновано перебудувати його на правосл. собор, проте невдовзі костел повністю розібрали на буд. матеріали. Від єзуїтського осередку залишився лише фрагмент частково перебудованого двоповерхового колегіуму, що має статус пам'ятки арх-ри нац. значення.

Літ.: *Załęski St.* Jezuici w Polsce, t. 1—5. Lwów, 1900—1906; *Łoza St.* Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954; *Vallery-Radot J.* Le recueil de plans d'edifices de la Compagnie de Jésus conserve a la Bibliothèque Nationale de Paris. Romae, 1960; *Poplatek J., Paszenda J.* Słownik jesuitów artystów. Kraków, 1972; *Paszenda J.* Geografia budowli jezuickich w Polsce. У кн.: Podług nieba i zwyczaju polskiego. Warszawa, 1988; *Brykowska M.* Kościół jezuitów w Łucku i architektura zakonu jezuitów na Wołyniu i Podolu w 1. połowie XVII wieku. У кн.: Sztuka kresów wschodnich, t. 2. Kraków, 1996; Encyklopedia Wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564—1995. Kraków, 1996; *Paszenda J.* Stan badań nad architekturą jezuicką na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej. У кн.: Budowle jezuickie w Polsce XVI—XVII w., t. 1. Kraków, 1999; *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса. Коротка антологія. У кн.: Архітектурна спадщина України, вип. 5. К., 2002; *Пламеницька О.* Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2005; *Kowalczyk J.* Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. Warszawa, 2006; *Betlej A.* Jesuits architecture in Polish-Lithuanian Commonwealth in 1564—1772. У кн.: La arquitectura jesuítica: Actas del Simposio Internacional, Zaragoza, 9—11 de diciembre de 2010. Zaragoza, 2012; *Ричков П.* Товариство Ісуса в Україні: архітектурно-історична спадщина. Рівне, 2021; *Його ж.* Історичні міста Західної України XV—XIX століть. Час і простір. Рівне: Волинські обереги, 2024.

П.А. Ричков.

КАМ'ЯНИ́ЦЯ ЛИЗОГУ́БІВ у Седневі — пам'ятка арх-ри нац. значення, одна з найдавніших збережених мурованих адм. будівель *Лівобережної України*. Одноповерхова на підвалі будівля розташов. у центрі селища *Седнів* у парку садиби *Лизогубів*.

Споруджено 1690 у садибі черніг. полк. Я.К.Лизогуба на його замовлення тією самою артіллю майстрів, яка зводила у цей час седнівську церкву Різдва Богородиці. Первісно дах був укритий ґонтом. У 2-й чверті 19 ст. замість ґанку на гол. фасаді збудовано укріплену контрфорсами двоярусну вежу з неоготичними вікнами, увінчану смугою декоративних зубців-мерлонів. Такою кам'яницю змалював 1846 Т.*Шевченко*, котрий гостював у тодішнього власника садиби А.І.*Лизогуба*. У вересні 1930 будівлю дослідив С.*Таранушенко*, тоді ж було виконано консерваційні роботи. Значні руйнування пов'язані з *Другою світовою війною*. Реставрацію завершено 1967, після чого пам'ятка неналежно використовувалася і занепала. 2001 її знову відреставрували.

Пам'ятка прямокутна в плані, витягнута з пн. на пд., симетрична, 5-камерна. Гол. фасад орієнтований на сх. За планом є розвитком традиційної укр. хати на дві половини. Розпланувальна система анфіладна. Кімнати перекрито циліндричними і зімкненими склепіннями із розпалубками. Будинок мав адм. призначення, про що свідчать збережені залишки пічного опалення тільки у двох середніх кімнатах. У стінах — численні ніші, що мали як госп., так і конструктивне призначення. Напівпідвальний поверх за розплануванням ідентичний першому,

Кам'яниця Лизогубів у Седневі.

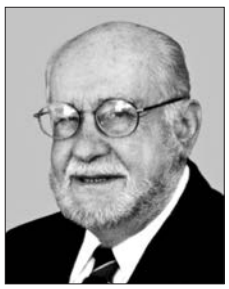

А.Г. Камінський.

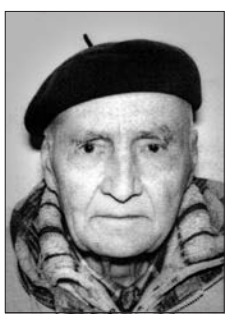

С.Й. Караванський.

О. Капічун.

з тією відмінністю, що під ґанком улаштовано тайник — прямокутну камеру з двома нішами. Будинок має високий цоколь і двосхилий дах із трикутними фронтонами на причілках.

Літ.: *Таранушенко С.А.* Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі: Провідник. Х., 1932; *Логвин Г.Н.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. М., 1980; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

КАМІ́НСЬКИЙ Анатоль (17.05.1925—28.05.2019) — американець укр. походження, учений, публіцист, політ. і громад. діяч.

Н. у с. Кошляки під *Збаражем* (нині Терноп. р-ну Терноп. обл.). Лауреат Міжнар. премії ім. П.*Орлика* (1994). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (НТШ) (з 2000).

У 1943 закінчив г-зію у Львові (див. *Академічна гімназія у Львові*). Наступного року емігрував до *Австрії*. У 1953 здобув вищу освіту в *Українському вільному університеті (УВУ)* (Мюнхен, ФРН) за спеціальністю «право». Протягом 1956—59 продовжив навчання у Лондонській школі політ. та екон. наук на ф-ті міжнар. відносин.

Член *Організації українських націоналістів* з 1941. Під час другого розколу ОУН у 1954 підтримав «двійкарів». З 1954 по 1991 — постійний член політради ОУН за кордоном ОУН (з). Протягом 1954—58 очолював її Екзекутиву, з 1991 — голова ОУН (з).

Протягом 1973—81 був членом президії Середовища Української головної визвольної ради (УГВР). З 1981 — заст. голови, з 1995 — голова політради Середовища УГВР.

У 1960—80 працював у дослідно-видавничому об'єднанні «Пролог» (Нью-Йорк), був його секретарем (1970—73), заст. голови (1973—80). Член редколегії та активний дописувач час. «*Сучасність*» і «Український самостійник». Постійний автор у щоденнику «*Свобода*». 1983—89. Дир. укр. служби «Радіо «Свобода» (див. «*Радіо Свобода*») в Мюнхені.

З 1989 викладав в УВУ міжнар. відносини і міжнар. публічне право, читав курси на актуальні теми укр. рад. і пострад. дійсності. У 1996—98 був деканом ф-ту прав і суспільно-екон. наук УВУ. У 1992—93 паралельно читав лекції в Ін-ті міжнар. відносин у *Києві* і на ф-ті міжнар. відносин Львівського держ. ун-ту ім. І.Франка (див. *Львівський національний університет імені Івана Франка*).

З 1991 активно друкувався в Україні в час. «Політика і час», «*Віче*», «Народна газета», «Толока», «Демократія» та ін. Автор бл. 20 книг з історії укр. визвольної боротьби, історії *СРСР*, політології та міжнар. відносин.

П. у м. Варвік, шт. Нью-Йорк (*Сполучені Штати Америки*). Похований на цвинтарі св. Духа у Гемптонбургу, шт. Нью-Йорк.

Тв.: На новому етапі. Нью-Йорк, 1965; За сучасну концепцію української революції. Нью-Йорк, 1970; Динаміка визвольної боротьби. Мюнхен, 1973; Між двома революціями. Мюнхен, 1974; Край, еміграція і міжнародні закуліси. Мюнхен—Манчестер—Нью-Йорк, 1982; На перехідному етапі — гласність, перебудова і демократизація в Україні. Мюнхен, 1990; Вступ до міжнародних відносин. Львів, 1995; Від насильної до мирної революції. Нью-Йорк—Лондон—Сідней, 1996; Основи міжнародних відносин. Львів, 2001; На шляху до національної держави: еволюція і революція, самооборона і наступ, процес і потенціал. Гадяч, 2005; «Пролог» у Холодній війні проти Москви: продовження визвольної боротьби із-за кордону. Гадяч, 2010 та ін.

Літ.: Українського цвіту по всьому світу. К., 2008; *Маркусь В.* Камінський Анатоль. У кн.: Енциклопедія української діяспори. Нью-Йорк—Чикаго, 2009; кн. 1; Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості. Донецьк: Східний ВД, 2012.

Я.Л. Примаченко.

КАПІЧУ́Н Олександр Валерійович (07.12.1986—27.02.2022) — укр. військовик, підполковник, 142-й навч. центр Сил спец. операцій ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у м. *Бердичів*. 2009 закінчив Житомир. військ. інститут ім. С.П. Корольова за спеціальністю «фахівець з радіоелектроніки», отримавши диплом із відзнакою та золоту медаль. Брав участь у бойових діях під час проведення АТО та ООС.

27 лютого 2022 група спец. призначення під командуванням К. отримала завдання з ведення розвідки та знищення противника у разі його виявлення. Під час виконання завдання на околиці с-ща *Макарів* було виявлено рух колони рос. окупантів з понад сотні машин. Спецпризначенці завдали раптового удару по техніці противника, у результаті чого було знищено бл. 5 одиниць броньованої техніки та значну кількість живої сили. Атакована колона припинила наступ на Київ, а ін. частини ворога залишилися без своєчасного підкріплення. Прикриваючи відхід підлеглих, К. зазнав смертельних поранень.

Указом Президента України № 94/2022 від 2 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету і територіальної цілісності України, вірність військ. присязі К. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023.

В.В. Мараєва.

КАРАВА́НСЬКИЙ Святослав Йосипович (24.12.1920—17.12.2016) — правозахисник, громад. діяч, мовознавець, поет.

Н. у м. *Одеса*. Після закінчення середньої школи у 1938 вступає до Одес. індустріального ін-ту (нині Нац. ун-т «Одеська політехніка»), а роком пізніше розпочав навчання на заочному відділенні Моск. держ. педагогічного ін-ту іноземних мов. Протягом 1940—41 служив у Червоній армії (див. *Радянська армія*). Під час нім.-рад. війни (див. *Друга світова війна 1939—1945*) у 1941 військ. частина, в якій проходив службу К., на території Зх. *Білорусі* потрапила у вороже оточення. Звільнившись з полону, К. у 1942 повертається до рідного міста, вступає на істор.-філол. ф-т Одеського ун-ту (див. *Одеський національний університет*) і зближується з гуртком укр. молоді, пов'язаним з *Організацією українських націоналістів* (батько Й.Г.Караванський влітку 1942 познайомив свого сина з одним із кер. похідної групи ОУН на Одещині Б.Яворським). У роки румун. окупації Одеси як член бандерівської фракції ОУН під псевд. «Бальзак» проводив агітацію серед студентської молоді, організував книгарню укр. літ. «Основи». У 1942—43 К. разом із 20 студентами-одеситами підписав два листи до очільни-

ків *Трансністрії* з проханням відкрити укр. відділи на всіх секціях істор.-філол. ф-ту Одеського ун-ту. У той час К. потрапляє в розробку румун. спецслужб і вирушає до *Румунії*, звідти в липні 1944 нелегально (шляхом десантування з літака) повертається у звільнену від нацистів Одесу.

За спробу налагодити зв'язки з членами ОУН(б) на Одещині К. заарештували співробітники Наркомату держ. безпеки УРСР (див. *Українська радянська держава*). У лютому 1945 військ. трибунал *Одеського військового округу* засудив К. за ст. 54-16, 56-11 КК УРСР на 25 років позбавлення волі. Вирок відбував на Колимі, в Комі АРСР, Мордовії. Перебуваючи у виправно-трудових таборах, став займатися літ. пер., розпочав роботу над «Словником рим української мови».

У грудні 1960, після 16 років ув'язнення К. звільнили на підставі ст. 2 указу Президії ВР *СРСР* від 17 вересня 1955 «Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.».

Повернувшись до Одеси, К. зосередився на журналістській і перекладацькій роботі. Деякий час працював перекладачем у редакції обласної газ. «Чорноморська комуна», позаштатним кореспондентом ж. «Україна».

На поч. 1960-х рр. завершив розпочатий у таборах «Словник українських рим», підготував мовознавчу студію «Біографію слів», зб. гуморесок та фейлетонів для вид-ва «Маяк», здійснив пер. роману англ. письменниці Ш.Бронте «Джейн Ейр».

У 1961 К. одружується з мікробіологом Н.Строкатою. У 1962 вступив на заочне від-ня філол. факультету Одес. ун-ту.

У часи «*хрущовської відлиги*» (див. *«Відлига»*) К. послідовно виступав проти прихованої русифікаторської політики рад. влади в Україні та всіляко сприяв розвитку і підтримці укр. мови: організовував передплату на укр. видання у робітн. гуртожитках Одеси, збирав укр. книжки для б-к *Кубані*, звертався з розгорнутими пропозиціями до громад. і держ. установ щодо всенар. відзначення ювілею композитора М.*Лисенка*, організації дублювання всіх фільмів укр. мовою, поліпшення торгівлі укр. книжкою та ін.

У 1965, стурбований зросійщенням навч. закладів України, написав листа прокурору УРСР з вимогою притягнути до кримінальної відповідальності міністра вищої і середньої спец. освіти УРСР Ю.М.*Даденкова*.

У листопаді 1965 удруге заарештований органами держбезпеки УРСР. Без суду і слідства письменника-перекладача за постановою Ген. прокурора СРСР Р.Руденка було відправлено відбувати попередній термін (8 років і 7 місяців) у мордовських таборах. У 1967 за систематичне порушення табірного режиму К. переведено до Володимирської тюрми.

Намагання К. через дружину передавати на волю листи, власні твори антирад. змісту стало приводом для порушення кримінальної справи. Влітку 1969 К. було затримано в тюрмі й у квітні 1970 у в'язниці засуджено закритим судом додатково ще на 3 роки тюрми і 7 років таборів особливого режиму. Після 6 років перебування у Володимирському централі К. було етаповано до політ. табору Соснівка Мордовської АРСР, в якому він неодноразово брав участь в акціях політв'язнів на захист своїх прав.

Під час ув'язнення К. став почесним членом *Канадського ПЕН-клубу* і приєднався до *Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод* (лютий 1979). Після звільнення (заг. термін, проведений К. у рад. таборах, становив 31 рік) у вересні 1979 разом з дружиною оселився у м. Таруса Калузької обл.

Пануючий у СРСР режим застосовував усі можливі заходи для того, щоб підштовхнути учасників правозахисного руху К. і Н. Строкатих до еміграції. Наприкінці листопада 1979 подружжя Караванських змушене було залишити СРСР і перебратися до США (див. *Сполучені Штати Америки*).

В еміграції К. багато часу приділяє наук. і літ. діяльності. У 1980—90-х рр. у США, Канаді, Україні К. публікує низку поетичних зб. і мовознавчі дослідження, присвячені проблемам лексикографії, правопису та к-ри укр. мови.

2006 нагороджений орденом «За мужність» 1-го ст. (див. *Ордени України*).

П. у м. Балтимор (США).

Тв.: Сутичка з тайфуном: Зб. поезій. Нью-Йорк—Балтимор—Торонто, 1980; Моє ремесло. Лондон: Укр. видавнича спілка, 1981; Ярина з городу Хоми Черешні: Поезії. Торонто: Гомін України, 1981; Гумористичний самвидав. Філадельфія, 1982; Практичний словник синонімів української мови (К., 1993; 2000; Львів, 2008; 2012); Секрети української мови: Науково-популярна розвідка. К., 1994; Російсько-український словник складної лексики (К., 1998; Львів, 2006); Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я». К., 2001; Словник рим української мови. Львів, 2004; Книга-журнал одного автора. Львів, 2010; Звідки пішла єсть московська мова, або Шила в мішку не сховаєш. Львів, 2012.

Літ.: *Чорновіл В.* Лихо з розуму: Портрети двадцяти «злочинців». Париж, 1967; До справи С. Караванського. У кн.: Українська інтелігенція під судом КГБ: Мат. з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін. Мюнхен, 1970; *Різників О.* Пасіонарій С. Караванський. У кн.: Віра, ч. 1. 1993; *Масенко Л.Т.* У пошуках слова. Караванський Святослав. «Українська культура», 2001, № 3; *Лук'яненко Л.* З часів неволі. Кн. 3. Спогади і роздуми. К., 2009; Караванський Святослав Йосипович. У кн.: Рух опору в Україні: 1960—1990. Енциклопедичний довідник. К., 2012; *Бажан О.* На сторожі української мови (пам'яті Святослава Караванського). У кн.: Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий альманах, вип. 21. Одеса, 2017.

О.Г. Бажан.

КА́РСЬКИЙ Юхим Федорович (01.01.1861(20.12.1860)—29.04.1931) — мовознавець, філолог-славіст, палеограф, етнограф, академік Петерб. АН (див. *Російська академія наук*), дійсний член АН *СРСР* та Чеської АН, засн. білорус. мовознавства.

Н. у с. Лаша (нині Гродненського р-ну Гродненської обл.). Батько Ф.Новицький був дячком місц. церкви, а мати, під прізвищем якої було записано дитину, походила з паламарської родини Карських. Початкову освіту здобув у парафіяльному уч-щі с. Ятра, де на той час служив батько. У серпні 1871 вступив до Мінської духовної семінарії, після закінчення якої навч. в *Історико-філологічному інституті кн. Безбородька в Ніжині* (1881—85), де вивчав слов'ян. філологію під кер-вом проф. Р.Ф.*Брандта*. З 1885 викладав у 2-й Віленській г-зії, збирав етногр. матеріал, друкувався у наук. журналах. У 1893 захистив у *Варшаві* магістерську дис. «До історії звуків та форм білоруської мови» і був

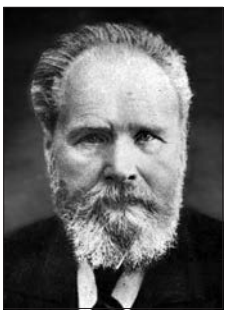

Ю.Ф. Карський.

зарахований викл. рос. мови до Варшавського ун-ту, потім його призначають екстраординарним проф. на кафедрі рос. та церковнослов'ян. мови (1894). У 1901 обрано чл.-кор. РАН, у 1902 деканом істор.-філол. ф-ту. У 1903 здійснив етногр. експедицію по *Білорусі*, за результатами якої було видано перший том гол. праці вченого «Білоруси». У 1905—10 ректор Варшавського ун-ту, з 1905 по 1917 гол. ред. журналу «*Русский филологический вестник*». У 1915 евакуйований у Ростов-на-Дону. У 1916 обрано дійсним членом РАН. У 1917 брав участь у Першому Всебілорус. конгресі. З 1917 по 1928 був професором Петрогр. ун-ту (див. *Петербурзький університет*). У 1918 був одним із розробників проєкту створення Білоруського держ. ун-ту. У травні 1919 був заарештований на кілька місяців. У 1919—20 надрукував кілька десятків статей у білорус. час. «Беларусь», «Звон», «Рунь», «Вольны сьцяг». З 1920 редагував «Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук». У 1922 став дійсним членом Ін-ту білоруської к-ри, у 1929 — членом Чеської АН. У 1924 брав участь у з'їзді слов'ян. географів та етнографів у Празі. Працював дир. Музею антропології та етнографії (знято з посади у 1929). Наприкінці 1930 заарештовано за участь у антирад. орг-ції.

П. у Ленінграді (див. *Санкт-Петербург*). Похований на Смоленському правосл. цвинтарі.

За дослідження з білорус. етногр. отримав Велику золоту медаль Рос. географічного т-ва (1894), дві Золоті медалі ім. Батюшкова РАН (1898, 1902), Малий приз ім. М.*Ломоносова* РАН (1901), Академічний приз ім. *Батюшкова* (1910), Академічний приз ім. Ахматова (1913).

Праці: Белорусские песни с. Берёзовца, Новогрудского уезда, Минской губ. «Русский филологический вестник», 1884, т. 12, № 3; 1885, т. 13, № 2; Обзор звуков и форм белорусской речи. М., 1885; Грамматика древнего церковно-славянского языка, сравнительно с русским (курс средних учебных заведений). Вильна, 1888; Белорусские песни деревни Новосёлок-Затрокских, Виленской губернии, Трокского уезда. «Русский филологический вестник», 1889, т. 21, № 1—2; Два памятника старого западнорусского наречия: 1) Лютеранский катехизис 1562 г. и 2) Католический катехизис 1585 г. «Журнал Министерства народного просвещения», 1893, Август; К истории звуков и форм белорусской речи. Варшава, 1893; Православные святыни г. Вильны. Издание Постоянной Комиссии по устройству народных чтений, СПб., 1893; О языке так называемых Литовских летописей. Варшава, 1894; Особенности письма и языка Мстиславова Евангелия. Варшава, 1895; Западнорусские переводы Псалтыри в XV—XVII веках. Варшава, 1896; Из лекций по славянской кирилловской палеографии, читанных в Императорском Варшавском университете проф. Е.Ф. Карским. Варшава; 1897; Материалы для изучения северно-малорусских говоров, а также переходных от белорусских к малорусским (Полесье), вып. I. «Известия отделения русского языка и словесности Академии наук», 1898, т. III, кн. 3, прил. 2; Очерк славянской кирилловской палеографии. Варшава, 1901; Беларусы, т. 1. Варшава, 1903; Вильна, 1904; т. 2, вып. 1. Варшава, 1908; вып. 2. Варшава, 1911; вып. 3. Варшава, 1912; т. 3, вып. 1. М., 1916; вып. 2. Пг., 1921; вып. 3. Пг., 1922; Очерки по синтаксису древнего церковнославянского и русского языков. Варшава, 1913; Русская диалектология. Л., 1924; Славянская кирилловская палеография. Л., 1928; М., 1980; Наблюдения в области синтаксиса Лаврентьевского списка летописи. Л., 1929; Белорусы, т. 1—3. М., 1955—1956; Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962; Белорусы. Минск, 2006—2007.

Літ.: *Баркоўскі В.І.* Заснавальнік беларускага мовазнаўства і беларускай філалогіі. «Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР» (Мінск), 1961, вып. 8; *Тимошенко П.Д.* Ю. Карський і українська мова. «Українська мова в школі», 1961, № 3; *Булахов М.Г.* Евфимий Федорович Карский: Жизнь, научная и общественная деятельность. Минск, 1981; *Карская Т.С.* Эпистолярное наследие академика Е. Ф. Карского. «Весці АН БССР. Сер. грамадскіх навук», 1982, № 1; *Белая А.С.* Евфимий Федорович Карский (1861—1931): пособие к спецкурсу «Из истории языкознания: персоналии». Нежин, 1998; *Белая А.С.* Евфимий Федорович Карский (архивные материалы г. Нежин): [Дополнение к пособию по спецкурсу «Из истории языкознания: персоналии»]. Нежин, 2000; *Янушкевіч Я., Цвірка К.* Яўхім Карскі і яго «Беларусы». У кн.: *Карскі Я.* Беларусы. Мінск, 2001; *Тумаш В.* Яўхім Карскі: жыццё, навуковая спадчына, пагляды (1861—1931). В кн.: *Тумаш В.* Выбраныя працы. Мінск, 2002; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Рублевская Л., Скалабан В.* Околонаучный спор. Злополучная командировка профессора Карского. «Беларусь сегодня», 2006, № 12, 20 янв.; Карский Евфимий Федорович (к 150-летию со дня рождения): Библиографический обзор. Гродно, 2010; *Курцова В.Н. та ін.* Прадмова да першага тома працы Я. Ф. Карскага «Беларусы». В кн.: *Карский Е.Ф.* Белорусы, т. 1. Минск, 2006; Е. Ф. Карский и современное языкознание. Гродно, 2011; *Півторак Г.П.* Карський Юхим Федорович. В кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 12. К., 2012; *Лаптева Л.П.* История славяноведения в России в конце XIX — первой трети XX в. М., 2012; *Белая А.С.* Нежинская Карскиана: пособие к спецкурсу «Из истории языкознания: персоналии». Нежин, 2014.

О.Г. Самойленко.

КАРТА́Л (Орлівка) — багатошарове городище, розташов. на лівому березі *Дунаю*, за 1 км на пн. від русла річки і за 1,5 км на зх. від с. Орлівка (колиш. Картал) Ренійського р-ну Одеської обл., в урочищі Кам'яна Гора (мис, що має відносну висоту до 17 м і панує над заплавою; значна частина знищена кар'єром).

На пам'ятці представлені різні археол. к-ри (див. *Археологічна культура*), починаючи з епохи *енеоліту* і до пізнього середньовіччя та раннього Нового часу включно. Досліджувалося у 1963—93(94) і з 1998 до теперішнього часу. Найдавніший надійно зафіксований культ. горизонт належить до епохи *енеоліту* (1-ша пол. 4 тис. до н. е.) і пов'язаний із к-рою *Гумельниця*. У 2-й пол. 4 тис. до н. е. тут мешкали носії к-ри Чернавода.

Поселення цієї к-ри було значних розмірів і мало глибокий рів оборонного призначення. Серед знахідок енеолітичного періоду своєю чисельністю вирізняються кераміка, знаряддя праці з кістки та рогу і кременю, предмети озброєння. Відомі також знахідки з міді. В епоху пізньої бронзи (12—11 ст. до н. е.) на території городища мешкали носії ранніх к-р фракійського гальштату (к-ри різьбленої і прокресленої кераміки; див. *Гальштатська культура*).

Поселення цього періоду було одним з найбільших в історії пам'ятки. Розкопками відкрито житлові комплекси та виявлено глиняний посуд, знаряддя праці з бронзи та кременю, прикраси з кістки. Наприкінці 9 — у 8 ст. до н. е. територію пам'ятки заселяє нова значна культ. група, яка за хронологією укладається в період середнього гальштату. Найважливішим археол. об'єктом цього періоду є грунтовий могильник, котрий вважається найбільшим могильником епохи се-

реднього гальштату з усіх відомих у Карпато-Дунайському регіоні. Поховання могильника здійснені за обрядом трупопокладення і супроводжуються різноманітним начинням.

У період від кін. 5 ст. до н. е. до серед. 3 ст. до н. е. тут існував значний населений пункт *гетів*. Розкопками виявлено залишки їхніх численних житлових і госп. споруд. Відкритий також могильник цього періоду. Зафіксовано залишки оборонної лінії (4 ст. до н. е.), що захищала підступи до городища. Популярність К. приніс знайдений за 5 км від городища скарб золотих монет, карбованих у м. Кізік (на території сучасної *Туреччини*, нині не існує), який було заховано у 330-ті до н. е.

У 2-й пол. 1 ст. на території городища римляни (див. *Рим Стародавній*) спорудили фортецю, яка прикривала з лівого берега переправу через Дунай і була складовою Нижньодунайського *лімесу*. Фортеця мала кам'яні стіни та башти, браму, рів.

Матеріальна к-ра рим. часу представлена типами речей, що характеризують провінційно-рим. к-ру, а також старожитностями *даків* і *сарматів*. До серед. 3 ст. рим. гарнізон залишив фортецю. У 2-й пол. 4 ст. територію городища займали носії *черняхівської культури*, у 8—11 ст. тут існувало невелике поселення *балкано-дунайської культури*. Окремими знахідками репрезентовано й пізніші епохи.

Літ.: *Бондарь Р.Д.* Некоторые итоги археологического изучения городища Орловка (Картал) на Дунае. В кн.: Древнее Причерноморье. Одесса, 1996; *Бруяко И.В. и др.* Энеолитический горизонт поселения Орловка II на Нижнем Дунае. У кн.: Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр. К., 2003; *Бруяко И.В. и др.* Раскопки городища Картал в 2006 г. Открытие могильника эпохи палеометалла. В кн.: Археологічні відкриття в Україні 2004—2005 рр. Запоріжжя, 2006; *Бруяко И.В., Дзиговский А.Н.* Городище Картал (римский кастель у с. Орловка). В кн.: Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 2013.

І.В. Бруяко, О.М. Дзиговський.

КАТЕРИ́НИНСЬКА ЦЕ́РКВА у Чернігові — пам'ятка арх-ри нац. значення. Одна з провідних архіт. домінант *Чернігова*.

Споруджена на місці попереднього дерев'яного храму навпроти Замку з його зх. боку в

Катерининська церква в Чернігові.

місцевості Третяк у пам'ять про героїзм козаків *Чернігівського полку*, виявлений при штурмі *Азова* у 1696 під проводом полк. Я.К.Лизогуба (див. *Лизогуби*). Буд-во розпочалося 1699 коштом братів С. і Я. Лизогубів на виконання заповіту їхнього батька, черніг. полк. Ю.Я.Лизогуба.

Церква освячена 1715. Значних перебудов не зазнала. Після пожежі 1837 було зроблено деякі перебудови, зокрема до зх. фасаду прибудовано теплу Покровську церкву, а 1908 — мурована дзвіницю (розібрані 1951). 1933 церкву закрили. 1941—43 згоріли дахи і верхи бань. Реставраційні роботи виконано 1947—58 (архіт.-реставратор І.Шмульсон) і 1975—80 (архіт.-реставратор М.Говденко).

1979—2006 тут діяв Музей нар. декоративного мист-ва *Чернігівщини*. 2008 відновилося богослужіння, нині кафедральний собор Черніг. єпархії ПЦУ (див. *Українська православна церква*).

Церква мурована, хрещата, дев'ятидільна, п'ятибанна. Композиція центрична, побудована пірамідально: з найвищою центр. банею, нижчими — над гранчастими раменами архіт. хреста. Квадратні в плані приміщення в кутах ще нижчі, накриті крутими спадистими дахами. Всі верхи мають світлові восьмерики. Церкві властивий тонкий і оригінальний декор, дуже індивідуалізований на кожній грані. Значну роль у композиції чолових граней фасадів відіграють вікна у формі правосл. хрестів і пластично опрацьовані портали.

В інтер'єрі кожна просторова дільниця має висотно розкритий внутр. простір, які поєднані високими стрільчастими арками. Верхи вирішено традиційним для України склепінням із заломами.

Цегляні стіни зовні та в інтер'єрі потинькувані й побілені, без розписів. Істор. іконостаси не збереглися, теперішній виконано 2016.

К. ц. у Чернігові є найвизначнішою в Україні пам'яткою стилю укр. (козац.) *бароко* поч. 18 ст., що збереглася в автентичному вигляді. Вона справила вирішальний вплив на розвиток укр. церковної арх-ри 18 ст. і досі відіграє роль містобудівної домінанти.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005; *Адруг А.* Катерининська церква в Чернігові. У кн.: Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: зб. наук. праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів, 2007.

В.В. Вечерський.

КАЦА́ПИ — зневажлива назва росіян, вживана переважно *українцями*, а також *поляками* і *білорусами*.

У Наддніпрянщині (*Запорожжя*, *Гетьманщина*, *Слобідська Україна*) відома з 18 ст., пізніше її стали вживати і в ін. регіонах України. Вірогідно, походить через посередництво тюркських мов від араб. qassab «м'ясник», «різник» (турец. kasap, кримськотатар. qasap) із конотацією «жорстока людина», «гнобитель», «кат».

Літ.: О происхождении слова «кацап». «Киевская старина», 1901, т. 65; *Єфремов С.* Що значить слово «кацап»? «ЛНВ», 1902, т. 17, кн. 1; *Дмитриев Н.К.* О тюркских элементах русского словаря. В кн.: Лексикографический сборник, вып. 3. М., 1958; *Дзира І.* Відетнонімні та відтопонімні прізвищеві назви реєстру Війська Запорозького Низового 1756 року як джерело вивчення взаємин запорозького козацтва та слов'янських народів у середині XVIII ст. «Наукові праці Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського», 2019, вип. 54.

Ред.

С.П. Качараба.

КАЧАРА́БА Степан Петрович (09.01.1958—03.05.2022) — істо-

рик, д-р істор. н. (2003), проф. (2004).

Н. у с. Молотів Жидачівського р-ну (нині Стрийського р-ну) Львів. обл. у робітн. родині. У 1985 закінчив істор. ф-т Львівського держ. ун-ту ім. І.Франка (нині *Львівський національний університет імені Івана Франка*). Від 1985 працював там само старшим лаборантом кафедри історії *СРСР* (1985—87), асистентом кафедри історії та етнографії України (1987—92). У 1990 захистив канд. дис. «Українська трудова еміграція із Східної Галичини і Північної Буковини наприкінці 19 — на початку 20 ст.» (наук. кер. С.*Макарчук*). Від 1992 доцент кафедри історії та етнографії України і водночас заст. декана істор. ф-ту (1991—94), 1998—2008 — зав. кафедри істор. краєзнавства, 2008—19 — зав. кафедри нової та новітньої історії (з 2010 — нової та новітньої історії зарубіжних країн), 2019—22 — декан істор. ф-ту. У 2003 захистив докторську дис. «Еміграція з Західної України (1919—1939 рр.)» (наук. консультант С.*Макарчук*).

Досліджував історію України кін. 19 — першої пол. 20 ст., зокрема питання укр., польс., єврейс. еміграції, минуле грекокатол. церкви. Був членом редколегій видань «Вісник Львівського університету. Серія історична», «Наукові зошити історичного факультету». У 2004—08 член Експертної ради ВАК України з істор. спеціальностей. Від 2002 член *Національної спілки краєзнавців України* (раніше Всеукр. спілка краєзнавців).

Автор понад 150 наук. публікацій, зокрема, 10 монографій і посібників.

Нагороджений знаком Мін-ва освіти і науки України «За наукові досягнення» (2008). Заслужений проф. Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка (2017), заслужений працівник освіти України (2018).

П. у м. Львів після тяжкої хвороби. Похований на Личаківському цвинтарі Львова.

Тв.: Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890—1914 рр. Львів, 1995 (у співавт.); Еміграція з Західної України. Львів, 2003; Історичне краєзнавство. Львів, 2006, ч. 1 (у співавт.); Василь Мудрий — громадський діяч, політик, публіцист. Дрогобич, 2009 (у співавт.); Йосип Олеськів. Життя і діяльність. Львів, 2014 (у співавт.); Історія Західної Європи та Америки другої половини XX — початку XXI ст. Львів, 2015 (у співавт.); Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу (кінець XV — початок XIX ст.). К., 2015 (у співавт.).

Літ.: Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000). Львів, 2000; *Баран З.* Micum perdere est damnorum maximum: пам'яті декана історичного факультету Степана Качараби (1958—2022) «Вісник Львівського університету». Серія історична. 2022. Вип. 54.

Л.О. Зашкільняк.

КВА́СОВ Андрій Васильович (до 1720—після 1777) — рос. архіт., представник стилю *бароко*.

Фахову освіту здобув у Канцелярії від будівель. Був учнем М.Земцова. У 1744 підготував проєкт перебудови палацу в Царському Селі (нині м. Пушкін, у складі *Санкт-Петербурга*, РФ). Пізніше роботи було передоручено Б.*Растреллі*, який повністю змінив розпочату К. реконструкцію. Продовжував працювати над Царськосельським палацом як підмайстер Б.Растреллі, опікувався оздобленням внутр. приміщень.

Укр. період творчості почався 1748, коли К. приїхав у *Козелець* для буд-ва палацу графа О.*Розумовського*. Відтоді майже десятиліття регулярно виконував замовлення родини Розумовських. У 1749 за дорученням гетьмана К.*Розумовського* К. почав займатися відновленням *Глухова* — гетьман. столиці, що постраждала від нищівної пожежі 1748. К. розробив новий план міста на регулярних засадах, створив проєкт палацу гетьмана і навколишнього паркового ансамблю. Палац зводився в 1750—57, зразком для нього став імператорський палац у підмосковному с. Перово (нині у складі *Москви*), виконаний за проєктом Б.Растреллі.

Для управління масштабними відновлювальними роботами в *Глухові* та здійснення ін. буд. проєктів К.Розумовський у 1750 створив спец. адм. орган «Экспедицию глуховского и батуринского строения», кер. якої став К. Одночасно К. очолив архіт. школу в Глухові, де серед його учнів були М.Мосцепанов, Ф.Савич, К.Борзаківський.

1752 за проєктом К. почалося спорудження палацу К.Розумовського у *Батурині*, проте надалі палацовий комплекс був повністю перебудований Ч.Камероном.

На замовлення графині Н.Розумовської у 1752—63 у Козельці споруджено величний *Різдва Богородиці собор*. Собор був спроєктований К.. Декоративне оформлення виконав І.*Григорович-Барський*. Імовірно, К. належить проєкт іконостаса, установленого в соборі у 1768 (традиція приписує його Б.Растреллі). Дзвіницю при соборі К. почав споруджувати 1766, завершив її 1770 архіт. С.Карін.

У період буд-ва собору Різдва Богородиці К. паралельно споруджував *Трьохсвятительську церкву у Лемешах* (нині Козелецького р-ну Черніг. обл.), на батьківщині Розумовських (1755—60), і будівлю канцелярії *Київського полку* у Козельці (1756—57).

У 1757 К. викликали до столиці на вимогу Канцелярії від будівель. На поч. 1760-х рр. відновив діяльність в Україні. Як гол. архіт. Глухова займався спорудженням урядових і адм. будівель. Проєкти цього часу витримані в перехідній від бароко до класицизму архіт. стилістиці.

Гол. твором К. цього періоду стала монументальна будівля Другої *Малоросійської колегії* (1768—74; оздоблювальні роботи тривали до 1782 під кер-вом Ф.Савича). Водночас К. спорудив Київ. і Моск. брами *Глухівської фортеці*, палацово-парковий комплекс резиденції генерал-губернатора П. *Рум'янцева-Задунайського*, брав участь у добудові глухівського Троїцького собору.

У 1760—70-х рр. К. керував буд-вом чотирьох храмів у *Ніжині*. У тому ж місті К. 1771 спорудив будівлю магістрату.

У 1777 через хворобу К. склав обов'язки гол. архіт. Глухова. Незабаром К. помер.

Діяльність К. в Україні пов'язана з реалізацією низки архіт.-містобудівних проєктів, що формували новий вигляд міста, характерними рисами якого стали ансамблевість і парадність.

У храмовій арх-рі К. майстерно поєднував стилістичні прийоми бароко і укр. традиції церк. буд-ва. Хоча більшість споруд не збереглися, худож. талант і плідна творчість К. дозволили реалізувати безліч амбітних буд. програм, що справили вплив на подальший розвиток арх-ри України.

Літ.: *Лазаревский А.* Исторический очерк Батурина (1625—1760). В кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. К., 1896; *Грабарь И.* Петербургская архитектура в XVIII и XIX веках. М., 1912; *Новаковська Н.* Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні. У кн.: Питання історії архітектури та будівельної техніки України. К., 1959; *Самойленко С.* Відомі архітектори XVIII ст. — будівничі Ніжина. «Ніжинська старовина», 2007, вип. 4—5 (7—8); *Тригуб О.* Василь Туманський і мураване будівництво у Глухові у 1776—1779 рр. У кн.: Сіверщина в історії України. К., 2010.

С.В. Оляніна.

КЕ́НДЕЛ Ерік (Eric Richard Kandel) (н. 07.11.1929) — психіатр, нейробіолог, професор біохімії (Центр нейробіології, Колумбійський ун-т, Нью-Йорк, США; див. *Сполучені Штати Америки*). Нобелівська премія з фізіології та медицини за відкриття передачі сигналів у нервовій системі, спільно з П.Грінгардом і А.Карлсоном (2000).

Н. у *Відні* в єврейс. родині вихідців з *Галичини*. 1939 родина емігрувала з *Австрії* від переслідувань нацистського режиму, спочатку в Бельгію, потім у США.

1944 вступив до Гарвардського ун-ту, вивчав історію і літературу сучасної Європи. Виявив інтерес до праць З.Фрейда і представників школи психоаналізу. Це підштовхнуло його до вивчення психіатрії. 1952 вступив до Мед. школи Нью-Йоркського ун-ту. 1955 стажувався в лабораторії Г. Грундфеста в Колумбійському ун-ті, де ставив експерименти на нервових клітинах. 1956 закінчив інтернатуру з психіатрії в нью-йоркській клініці Монтефіоре. 1960—62 проходив резидентуру в Массачусетському центрі психічного здоров'я Гарвардської мед. школи. 1957—60 працював у лабораторії В.Маршалла у Нац. ін-ті психічного здоров'я, де вирішив обрати як об'єкт для експериментів черевоногого молюска аплізію (Aplysia californica, морський заєць). 1962 переїхав до Парижу, щоб досліджувати нервові клітки аплізії в лабораторії Тауца, 1965 опублікував перші результати досліджень.

Повернувшись з Парижу, К. створив від-ня нейробіології і досліджень поведінки на мед. ф-ті Нью-Йоркського ун-ту, згодом засновував і став дир. Колумбійського центру неврології та поведінки.

Премія Діксона (1983), премія Альберта Ласкера за фундаментальні мед. дослідження (1983), Нац. наук. медаль США у номінації «Біологічні науки», (1988), Премія Нац. АН США за наук. рецензування (1988), Премія Харві (1993), Премія Ральфа Джерарда (1997), Премія Вольфа з медицини (1999), Премія Хайнекена з медицини (2000), Австрійс. почесний знак «За науку та мистецтво» (2005), Медаль Бенджаміна Франкліна (2005), Книжкова премія газ. «Los Angeles Times» (2006), Премія Віктора Франкла (2006), Великий офіцерський хрест II ст. ордена «За заслуги перед Австрією» (2012), Премія Бруно Крайського за політ. книгу та ін.

К. — видатний популяризатор науки. Разом з Т.Джеселом і Дж.Шварцом написали відомий підручник із неврології «Principles of Neural Science» («Принципи нейронауки»).

2016 підписав лист понад 100 відомих учених до Greenpeace, *Організації Об'єднаних Націй* (ООН), д-в світу із закликом припинити боротьбу проти впровадження генетично модифікованих організмів.

Почесний громадянин *Відня*. Почесний д-р Віденського (див. *Віденський університет*), Базельського та ін. ун-тів.

Тв.: Cellular Basis of Behaviour: An Introduction to Behavioural Neurobiology. New York, 1976; In Search of Memory: The Emergence of a New Science of Mind. New York, 2007; The Age of Insight: The Quest to Understand the Unconscious in Art, Mind, and Brain, from Vienna 1900 to the Present, New York, 2012.

Літ.: Eric Kandel. Britannica. Web: https://www.britannica.com/biography/Eric-Kandel; Nobel Prize in Physiology or Medicine 2000. Web: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/2000/; Eric Kandel Biographical. The Nobel Prize. Web: https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/2000/kandel/biographical/; Wir müssen altersbedingte Gebrechen medikamentös bekämpfen. «Deutschlandfunk Kultur», 2006, Juni 1 (https://www.deutschlandfunkkultur.de/wir-muessen-altersbedingte-gebrechen-medikamentoes-100.html); Eric R. Kandel, MD. Columbia University in the City of New York. Web: https://zuckermaninstitute.columbia.edu/eric-r-kandel-md; Eric Kandel Curriculum Vitae. The Nobel Prize. Web: https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/2000/kandel/cv/; Eric R. Kandel's United States Patents. Web: https://patents.justia.com/inventor/eric-r-kandel

В.І. Онопрієнко.

КЕНТІ́Й Анатолій Вікторович (12.04.1937—23.02.2010) — історик, архівіст, дослідник національно-визвольного руху в Україні у 20 ст. у *Другій світовій війні*. Засл. працівник к-ри України (2001).

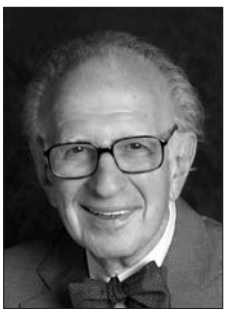

Е. Кендел.

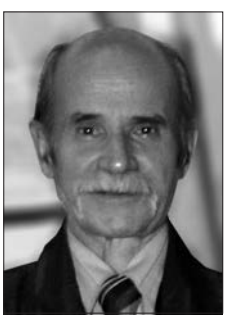

А.В. Кентій.

Н. у м. *Київ* у сім'ї службовця. Батько В.А.Кентій у складі спортивного т-ва «Спартак» (м. Київ) був чемпіоном і рекордсменом *СРСР* і УРСР (див. *Українська радянська держава*) з кінного спорту. У 1968 К. закінчив істор. ф-т Київського держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*).

Архів. діяльність розпочав у 1966 на посаді старшого наук. співробітника *Центрального державного історичного архіву* (м. Київ). 1968—1970 — старший інспектор організаційно-методичного відділу Архів. управління при РМ УРСР, 1970—79 — пом. нач. Гол. архів. управління при РМ УРСР. У 1980-х рр. працював у секторі парт. архіву *Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*: з 1980 інструктором, з вересня 1989 старшим наук. співробітником. 1991—92 — гол. зберігач фондів *Центрального державного архіву громадських об'єднань України* (ЦДАГО України). 1992—97 — нач. відділу зберігання та обліку Архів. фонду України Гол. архів. управління при *Кабінеті Міністрів України*. У червні 1997 повернувся до ЦДАГО України, в якому обіймав посади гол. зберігача фондів (1997—2003), архівіста та провідного наук. співробітника (2003—10).

Працюючи в архіві, К. здійснив наук. впорядкування важливого документального надбання — колекції документів «Український музей у Празі» (ф. 269 ЦДАГО України — 1644 од. зб.), під його кер-вом було розроблено «Методику і критерії виявлення і включення унікальних документальних пам'яток *Національного архівного фонду України* до *Державного реєстру національного культурного надбання*» (К., 1998).

Протягом усієї трудової діяльності К. поєднував архів. працю з наук. дослідженнями. До

кола наук. інтересів К. входили проблеми національно-визвольних змагань 1920—50-х рр. в Україні та партизан. руху в період Другої світової війни 1939—45, історія *Української військової організації* (УВО), *Організації українських націоналістів*, *Української повстанської армії*. Саме як фахівця з цієї тематики К. протягом 1997—2005 залучали до складу робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА.

К. один з авторів-упорядників першого в Україні довідника «Державні архіви Української РСР» (К., 1972), путівника по фондах ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник. К., 2001), наук.-довідкового видання «Україна партизанська. 1941—45 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними» (К., 2001).

Брав участь у підготовці низки зб. документів, зокрема, «Голод 1932—33 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (К., 1990), «Симон Петлюра. Невідомі листи з Парижу як політичний заповіт борцям за самостійну Україну» (К., 2001), «Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А.*Ковпака* (червень—вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів» (К., 2005), «Українська політична еміграція 1919—45: Документи і матеріали» (К., 2008), багатотомної серії «*Літопис УПА*».

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2004) (див. *Ордени України*). Автор понад 80 публікацій.

Праці: Штаб непокоренных. Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. К., 1988 (у співавт.); Нариси з історії Організації українських націоналістів (1929—1941). К., 1998; Українська військова організація (УВО) в 1920—1928 роках: Короткий нарис. К., 1998; Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні. 1946—1956. К., 1999; Нариси з історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 роках. К., 1999; Українська повстанська армія (1946—1956). К., 1999; Українська повстанська армія в 1944—1945 роках. К., 1999; Війна без пощади і милосердя: Партизанський рух в тилу вермахту в Україні. 1941—1944. К., 2005 (у співавт.); Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Історико-архівні нариси. К., 2005, 2008; Радянські партизани 1941—1944: світло й тіні. К., 2010 (у співавт).

Літ.: *Лозицький В.* Кентій Анатолій Вікторович. «УЖ», 2010, № 6; Пам'яті видатного архівіста, історика Анатолія Вікторовича Кентія. «Архіви України», 2010, № 1; *Іщук А.* Історик-архівіст А. Кентій: життєвий шлях та основні напрямки діяльності. «Студії з архівної справи та документознавства», 2015, т. 22—23.

О.В. Бажан.

Продукція Києво-Межигірської фабрики. Фаянсові тарілки.

КИ́ЄВО-МЕЖИГІ́РСЬКА ФАЯ́НСОВА ФА́БРИКА — підпр-во з вир-ва фаянсу, що існувало з 1798 по 1877 на території, яка належала *Києво-Межигірському Спасо-Преображенському монастирю*, і використовувало його споруди (у період функціонування К.-М. ф. ф. монастир не діяв).

Історія К.-М. ф. ф. починається від 1796, коли рос. імп. *Катерина II* схвалила представлені їй дослідні зразки фаянсових виробів з покладів київ. білої глини (каоліну). Від вир-ва порцеляни одразу вирішили відмовитися. 16(5) липня 1798 рос. імп. *Павло I* видав указ про заснування у *Межигір'ї* фаянсової ф-ки, до якої було приписано 500 кріпаків з найближчих сіл; крім них, на ф-ці мали працювати бл. 30 вільних робітників, а також 4 майстри-іноземці.

Ф-ка спочатку була підпорядкована київ. магістрату, з 1803 перебувала під опікою цивільного губернатора. У стислі терміни архіт. А.*Меленський* під заг. керівом Й.-Х.Краніха пристосував на потреби ф-ки кілька наявних монастирських споруд і звів три нові вироб. корпуси.

Уже 1801 К.-М. ф. ф. почала випускати продукцію, проте її якість була низькою через недосконалість технологічних процесів. Під управлінням Х. Віммерта вдалося позбутися недоліків; 1809 було вперше досягнуто рентабельності вир-ва (собівартість знизилася після виявлення білої глини безпосередньо у *Межигір'ї*). 1810 на ф-ці сталася руйнівна пожежа, від якої постраждали усі будівлі колиш. монастиря. 1811 вироб. потужності частково відновлені А.Меленським; подальшу відбудову здійснював архіт. І.Кедрін.

До 1820 К.-М. ф. ф. істотно збільшила асортимент та удосконалила вир-во, провідним модельником став С.Шевченко, який згодом підготував чимало молоді у фабричній школі.

Після зміни митного законодавства (дозволу на імпорт фаянсу) у 1819 К.-М. ф. ф. почала зазнавати жорсткої конкуренції з боку іноз. виробників. 1822 підпр-во підпорядкували імператорському кабінету (установа, що завідувала майном імператорської родини); у наступні роки розширили програму мистецької підготовки майстрів, оновили вироб. базу, впровадили новітні технології тощо, що дозволило частково подолати кризу. Найбільш поширеною продукцією у цей час стали сервізи на 12—80 персон. Однак скорочення ринків закордонного збуту під час *Кримської війни 1853—1856* остаточно поховало К.-М. ф. ф.

З 1858 ф-ку орендувала низка приватних підприємців; після кількох невдалих спроб орендарів відродити збиткове вир-во закрили 28(16) червня 1877.

Літ.: Киево-Межигорская фаянсовая фабрика: сборник статей. К., 1910; *Оглоблин О.П.* Архів Києво-Межигірської фабрики. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1926, т. 9; *Герасименко Н.О.* Києво-Межигірська фаянсова фабрика: сторінки історії. «Праці центру пам'яткознавства», 1993, т. 2; *Петрякова Ф.С.* Художній фаянс кінця 18 — початку 20 ст. У кн.: Марра mundi. Львів, 1996; *Школьна О.* Києво-Межигірська фаянсова фабрика. «Пам'ятки України», 2014, № 9.

О.О. Немировський.

«КИ́ЄВО-МОГИЛЯ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ», НАЦІОНА́ЛЬНИЙ

УНІВЕРСИТЕ́Т — див. *Ки́єво-Могиля́нська акаде́мія (КМА)*.

КИ́ЇВ, 1500-РІ́ЧЧЯ МІ́СТА — святкування у 1982 проголошеного владою ювілею *Києва*.

Традиція відзначати ювілеї міст виникла в *СРСР* у повоєнний час; її започаткувало святкування 800-річчя *Москви* у 1947.

Святкування відбувалися у вигляді ідеологічно-пропагандистських кампаній, що мали зміцнювати лояльність населення до влади і виховувати рад. патріотизм. Водночас в умовах адм.-командної економіки це був дієвий засіб залучити додаткові кошти, які можна було під час підготовки до святкування витратити на розвиток міста.

Відзначити ювілей Києва запропонував наприкінці 1970-х рр. заст. голови РМ УРСР (див. *Українська радянська держава*) П.*Тронько*, який опікувався краєзнавством та охороною пам'яток. Парт.-держ. еліта УРСР на чолі з першим секретарем ЦК *Комуністичної партії України* В.*Щербицьким* підтримала цю ідею і домоглася її схвалення вищим кер-вом СРСР.

Визначений владою вік міста — 1500 років — був результатом компромісу між загальносоюзним та респ. кер-вом (останнє пропонувало відзначати 2000-річчя). Цей вік обґрунтували вчені Б.*Рибаков* і П.*Толочко*.

Б.Рибаков, спираючись переважно на письмові джерела, доводив, що легендарний кн. *Кий* був реальною істор. особою і що його діяльність припадає на кін. 5 — поч. 6 ст. (а отже, цим часом треба датувати заснування Києва), а П.Толочко зібрав і узагальнив археол. відомості, що нібито підтверджували цю гіпотезу. Попри скепсис окремих учених, в СРСР з поч. 1980-х рр. і аж до поч. 1990-х рр. версія Б.Рибакова і П.Толочка подавалася «як єдино правильна» і не зазнавала публічної критики (див. *Київ, проблема походження міста в історіографії*).

1982 як рік святкування ювілею було обрано умовно (на вибір року вплинуло те, що він перегукувався з літописною датою 882 — поч. князювання *Олега* у Києві). Серед нефахівців (і навіть серед кер. міста) згодом утвердилася думка, що Київ було засновано у 482.

Готуватися до святкування ювілею почали 1979, що зафіксовано постановою Київ. міськкому КПУ «О задачах городской партийной организации по подготовке и проведению 1500-летнего юбилея г. Киева» (липень 1979) та постановою РМ УРСР від 28 грудня 1979 «Про будівництво, реконструкцію об'єктів соціально-культурного призначення і реставрацію пам'яток історії та культури у зв'язку з підготовкою до відзначення 1500-річчя заснування міста Києва». Підготовкою керувала спец. комісія на чолі з головою РМ УРСР О. *Ляшком*.

До святкування було залучено *ЮНЕСКО*. На 21-й сесії Ген. конференції ЮНЕСКО (10 жовтня 1980) київ. ювілей було визнано подією, яку необхідно святкувати як важливу для всього людства. Кер. ЮНЕСКО Мухтар Амаду М'Боу відвідав Київ під час святкувань. У паризькій штаб-квартирі ЮНЕСКО було проведено Дні Києва, що включали різноманітні культ. заходи. Дні Києва відбулися і в ін. країнах світу, насамперед у «соціаліст. таборі» (напр., в *Угорщині*, *Чехословаччині*, *Болгарії*).

Осн. заходи відбувалися у травні 1982. Їхньою кульмінацією стали урочисте зібр. у палаці *«Україна»*, де місто було нагороджено *орденом Дружби народів* (28 травня), і масове театралізоване дійство на Респ. стадіоні (нині спорткомплекс «Олімпійський») (29 травня).

З нагоди ювілею було засновано медаль «В пам'ять святкування 1500-річчя Києва», запроваджено звання «Почесний громадянин Києва». У Києві умовно відтворили *Золоті ворота*, спорудили монументи засн. Києва, на честь *міста-героя* Києва та *Возз'єднання України з Росією*, збудували нове приміщення для філіалу Центр. музею Леніна (тепер *Український дім*) і кінотеатр «Київська Русь», відкрили *Музей історії міста Києва*, здійснили благоустрій *Старокиївської гори* та Андріївського узвозу (архіт. А.Милецький). Було створено кінофільм «Ярослав Мудрий» (реж. Г.Кохан, сценарій П.*Загребельного* та ін.) і балет «Ольга» (композитор Є.*Станкович*, лібрето Ю.*Іллєнка*). Було підготовлено нове узагальнене академічне видання «Історія Києва», з'явилися численні наук.-популярні праці з історії міста (переважно присвячені добі *Київської Русі*).

Урочистості на честь 1500-річчя Києва поклали початок традиції щороку в останню неділю травня святкувати День міста (вперше офіційно відзначений 1987).

Літ.: *Пріцак О.* За кулісами проголошення 1500-ліття Києва. «Сучасність», 1981, вересень; *Милецкий А.М., Толочко П.П.* Парк-музей «Древний Киев». К., 1989; *Ісаєвич Я.Д.* Ювілеї міст: Львів, Київ і знову Львів. У кн.: Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, 2007, вип. 16(1); *Избушева А.М.* Подготовка и проведение юбилея города в советской истории как способ сохранения и закрепления исторической и культурной памяти. «Вестник Омского университета». Серия «Исторические науки», 2015, № 3; *Толочко С.* Святкування 1500-річчя Києва 1982 року: ідеологічний аспект. «Київські історичні студії», 2019, № 1; *Ковалинский В.* Юбилей города. «Вікенд», 2012, 10 жовтня. Web: https://weekend.today/spectemy/kievskaja-starina/jubilej-goroda_arhiv_art.htm

Д.Я. Вортман.

Посвідчення до медалі на честь 1500-річчя Києва.

КИ́ЇВ, ЗАРО́ДЖЕННЯ МІ́СТА У СУЧА́СНІЙ НАУ́ЦІ. Спираючись на праці дослідників, опубл. на поч. 21 ст. (О.*Комар*, О.*Толочко* та ін.), можна запропонувати таку версію ранньої історії *Києва*. У 9 ст. на узвишшях, що панують над долиною *Дніпра*, існувало поселення *райковецької культури*, центр. частина якого розміщувалася на *Замковій горі*. Це поселення ще не мало ознак міста, тобто не було військ.-адм., реліг., ремісничим і торг. осередком.

Процес становлення Києва як міста починається наприкінці 9 — на поч. 10 ст. і завершується наприкінці 10 — на поч. 11 ст. Таке датування аргументують

змінами, зафіксованими археологією. Поч. процесу позначений появою об'єктів, що належать уже не к-рам ранньосередньовічних сх. слов'ян, а ранній давньорус. к-рі (тобто археол. к-рі, носії якої — князівсько-дружинна верхівка і міське населення ранньої *Київської Русі*); це укріплення на *Старокиївській горі*, торг.-ремісничий *посад* у долині *Дніпра* (див. *Поділ*) і курганні могильники з елітними похованнями. Завершення процесу марковане спорудженням перших монументальних будівель (*Десятинної церкви* та князівських палаців) і розширенням території, захищеної укріпленнями (див. *Володимира місто*). Відтак становлення міста збігається в часі з формуванням руської д-ви — періодом, що почався з утвердження в Києві групи *русів* (імовірно, очолюваних літописним *Олегом*), а завершився князюванням *Володимира Святославича*, який здійснив *хрещення Русі 987—989*.

Див. також *Київ, проблема походження міста в історіографії*.

Літ.: *Зоценко В.Н.* Скандинавские древности и топография Киева «дружинного периода». «Rutheniса», 2003, т. 2; *Андрощук Ф.* Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. «Ruthenica», 2004, т. 3; *Козюба В.К.* Городище на Старокиївській горі. У кн.: Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. К., 2004; *Комар А.* К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева. «Ruthenica», 2005, т. IV; *Комар А.В.* Киев и Правобережное Поднепровье. В кн.: Русь в IX—X веках: археологическая панорама. М.; Вологда, 2012; *Толочко А.П.* Очерки начальной руси. К.; СПб., 2015.

Д.Я. Вортман.

КИ́ЇВ, ЗДОБУТТЯ́ РУ́СЬКИМИ КНЯЗЯ́МИ 1169 — один з епізодів міжусобної боротьби *Рюриковичів* за *Київ*. Подія, що міфологізована історіографією.

Коли після відносно спокійного правління київ. кн. *Ростислава Мстиславича* його спадкоємцем став *Мстислав Ізяславич*, виникли передумови для чергового спалаху боротьби за місто, що було символічним центром Русі (див. *Русь* і *Руська земля*): діями Мстислава були незадоволені сини покійного Ростислава (*Ростиславичі смоленські*), які уклали союз з *Ольговичами*; сформувалася коаліція, до якої приєднався *Андрій Боголюбський*, котрий претендував на старійшинство. Взимку 1168—69 на Київ з кількох напрямків вирушили війська союзників: з *Владимиро-Суздальського князівства* йшов син Андрія Боголюбського Мстислав (під опікою воєводи Бориса Жидиславича), з Переяславля (див. *Переяслав-Хмельницький*) — *Гліб Юрійович*, зі Смоленської землі — *Роман Ростиславич* і *Мстислав Ростиславич*, з *Овруча* — *Рюрик Ростиславич*, з *Чернігівської землі* — *Ігор Святославич* і його брат Олег, з *Дорогобужа* — син *Андрія Доброго* Володимир. Деякі джерела згадують про участь у поході на Київ загонів з Полоцького і Муромського князівств, а також *половців*. На боці Мстислава Ізяславича були його брат і син — *Ярослав Ізяславич* (який виступив на підмогу з Володимира (див. *Володимир-Волинський*), але до Києва вчасно не встиг) і *Роман Мстиславич* (який сидів у *Новгороді Великому*), а також *клобуки чорні*. Кияни, можливо, зберігали нейтралітет.

У лютому 1169 війська коаліції зібралися у *Вишгороді* (де до них приєднався місц. кн. Давид Ростиславич), звідти виступили на Київ, розбили табір у місцевості *Дорогожич* (біля *Київського Кирилівського монастиря*) і 9 або 10 березня розпочали облогу міста. Мстислав Ізяславич дав бій перед міськ. укріпленнями; коли на третій день сутичок (які відбувалися переважно на *Оболоні*) сили коаліції атакували з боку Дорогожича, чорні клобуки зрадили Мстислава і почали обстрілювати його дружину з тилу. Київ. князь зрозумів, що ситуація безнадійна, і був змушений тікати *Василівською дорогою* на зх.

12 березня 1169 війська переможців увірвалися в Київ. Хоча мешканці не чинили опір, місто було пограбовано, багато киян потрапило у полон. На київ. престол посадили Гліба Юрійовича, що було виявом компромісу між Ольговичами та Андрієм Боголюбським, якого на нетривалий час *Мономаховичі* визнали своїм «старійшиною».

Картина київ. погрому дещо драматизована літописцем, а наслідки його сильно перебільшені. Літописна розповідь про події 1169 стала підгрунтям для історіографічного міфу, згідно з яким Андрій Боголюбський переніс столицю Русі з Києва до Володимира-на-Клязьмі (нині м. Владимир, обл. центр РФ).

Ця уявна подія, що сталася після (у деяких варіантах міфу до того) взяття Києва 1169, була поворотним пунктом у «звичайній» (за висловом М.*Грушевського*) схемі рос. історії. Міф був запозичений укр. істор. наративом, у якому оцінка подій змінилася з нейтрально-позитивної на негативну.

Міф складається з кількох положень: 1) Русь 12 ст. була єдиною д-вою зі *столицею*, яку можна було «перенести» (подібно до того, як пізніше столицю Моск. д-ви перенесли з *Москви* до *Санкт-Петербурга*); 2) похід на Київ 1169 був особистою ідеєю Андрія Боголюбського і здійснювався його військами; 3) місто було взято штурмом і зруйновано; 4) столицю було перенесено, а Київ занепав. Жодне з цих положень не відповідає дійсності.

Літ.: *Pelenski J.* The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kievan Rus'. «Harvard Ukrainian Studies», 1987, vol. 11, No. 3—4; *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. К., 1989; *Толочко О.П.* Коли перестала існувати «Київська Русь»? Історіографічна доля одного терміну і поняття. «Київська старовина», 1992, № 6; *Толочко П.П.* О «переносе» столицы Руси из Киева во Владимир. У кн.: Київ і Русь. Вибр. тв. 1998—2008 рр. К., 2008.

В.Ю. Арістов, Д.Я. Вортман.

КИ́ЇВ, ПРОБЛЕ́МА ПОХО́ДЖЕННЯ МІ́СТА В ІСТОРІОГРА́ФІЇ. Час і обставини виникнення *Києва* залишаються дискусійними, незважаючи на кількасотлітню історію вивчення цієї проблеми. До її вирішення долучалися фахівці кількох галузей — історики, археологи, мовознавці, які у своїх пошуках використовували різні типи джерел. Їхній кількісний і якісний склад, характер використаних методик, заг. рівень наук. знань конкретної епохи, особисті наук. уподобання і переконання дослідників впливали на пошук відповідей на комплексне питання походження Києва.

Першим, хто спробував розібратися в цій проблемі, став автор *«Повісті временних літ»* (ПВЛ). У недатованій частині ПВЛ (до 852) він подав переказ про заснування Києва в землі *полян* братами *Києм*, *Щеком і Хоривом* та про прийом незнаним на ім'я візант. імператором кн. Кия. У *Новгородському Першому літо-*

писі заснування Києва віднесено до 854.

Частина дослідників спробувала визначити дату виникнення Києва через аналіз хронології істор. подій, наведених у ПВЛ перед і після переказу про заснування міста. Першим це зробив польс. хроніст М.*Стрийковський*, який у «Хроніці польської, литовської, жмудської і всієї Русі» назвав дату 430. У 2-й пол. 20 ст. цим методом скористалися рад. дослідники Б.*Рибаков* і П.*Толочко*, на думку яких діяльність Кия припадає на рубіж 5—6 ст.

До 20 ст. майже єдиним джерелом з вивчення виникнення Києва залишалася літописна оповідь. Етимологію імен братів — засн. міста розглядали крізь призму етнічної історії Сх. Європи (див. *Центрально-Східна Європа*, *Центральна та Східна Європа*) загалом і *Середньої Наддніпрянщини* зокрема, що й було вирішальним для окремих дослідників у визначенні часу події. Відтак з'явилися сарматська (В.*Татищев*), готська (Г.Баєр), гунська (Г.-Ф. *Міллер*, М.*Щербатов*), аварська (І.*Болтін*), хозар. (П.Будков) теорії, які відносили заснування до діапазону від 1 до 6 ст. Але переважна більшість науковців вважала назву Києва цілком слов'ян. (М.*Ломоносов*, М.*Карамзін*, М.*Максимович*, І.*Срезневський*, М.*Костомаров*).

Наприкінці 19 ст. серед частини дослідників набула популярності готська теорія, за якою Київ ототожнювали з *Данпарстадіром* — столицею готського володаря *Германаріха*, про яку згадують сканд. саги (О.Веселовський, М.*Петров*, В.*Іконников*). У той час і пізніше цю теорію піддали справедливій критиці М.*Дашкевич* і М.*Брайчевський*. Побутувала думка, що Київ під ін. назвою згадано серед міст Європ. *Сарматії*, про які писав Клавдій *Птолемей* у 2 ст. (див. *Дніпровські міста Птолемея*). Називали міста Азагарій (М.*Берлинський*, М.*Закревський*), Метрополь (К.Мюллер) і Сар (М.Брайчевський).

У 1922 М.Марр увів до наук. обігу «вірм. легенду» (уривок з «Історії Тарона»), яку датують часом від 6 до 10 ст. М.Марр звернув увагу на паралелі між літописним переказом про заснування Києва та вірм. легендою про заснування поселення Куар у країні Палуні Куаром, Мелтеєм і Хореаном. Учений вважав, що обидва джерела походять від одного «яфетичного» прототипу скіфо-сарматського часу. Переважна більшість дослідників скептично поставилася як до думки про походження «вірм. легенди» від київ. (Б.Рибаков), так і до гіпотези про походження другої від першої (В.Яйленко), вказуючи на літ. вторинність обох легенд відносно реальних топонімів (С.Єремян, Я.*Дашкевич*, А.Новосельцев, А.*Введенський*).

Незважаючи на цілковиту обгрунтованість цієї позиції та існування до нового часу згаданих у «вірм. легенді» топонімів на території Великої Вірменії на зх. від оз. Ван, Б.Рибаков використав цю версію як один із найвагоміших аргументів у питанні як історичності кн. Кия, так і заснування Києва у часи візант. імп. *Юстиніана I* не пізніше серед. 6 ст. Б.Рибакова підтримали деякі ін. автори (М.Брайчевський, П.Толочко).

З 1930-х рр. на перший план вийшли матеріали археол. досліджень. Розкопки на *Замковій горі*, *Старокиївській горі*, на г. Дитинка та в ін. київ. місцевостях дали багато знахідок 1 тис. н. е., що дозволило запропонувати нові дати заснування міста. Спираючись на велику кількість поселень з матеріалами *зарубинецької культури* та *черняхівської культури* (останні століття до н. е. — 4 ст.), численні знахідки скарбів рим. монет та окремих монет, ряд укр. дослідників вважав реальним вік міста у 2000 років (В.Богусевич, І.Самойловський, П.*Петров*, М.Брайчевський).

Після прийняття політ. рішення про відзначення ювілею Києва більш переконливою виявилася позиція Б.Рибакова і П.Толочка (місто було засновано на рубежі 5—6 ст.), і 1500-річчя цієї події було гучно відсвятковано в *СРСР* у травні 1982 (див. *Київ, святкування 1500-річчя міста*).

Позитивне значення ювілею полягало в тому, що він стимулював нові розкопки, публікації і популяризацію вітчизн. історії. Не всі тогочасні дослідники погодилися з цією цілком умовною датою і натомість підтримали запропоновану М.*Каргером* дату виникнення Києва — не раніше 9 ст. (І.Шаскольський, Е.Мюле).

На поч. 21 ст. нове покоління науковців знову звернулося до цієї проблематики, чому посприяли аналіз матеріалів попередніх розкопок і проведення нових розкопок на Старокиїв. горі (В.Зоценко, Ф.Андрощук, В.Козюба, О.*Комар*). Було з'ясовано, що з 4-х жител *Старокиївського городища*, які раніше було датовано 6—7 ст., три належать до часу не раніше як 9 ст. Нові дослідження рову Старокиїв. городища встановили 3 етапи його функціонування, найдавніший з яких віднесено до часу не раніше кін. 9 ст. (давніше датування Старокиїв. городища було серед найбільш вагомих аргументів щодо 1500-річчя Києва). На думку О.Комара, який зробив детальний огляд проблеми походження Києва, поч. його безперервного заселення достовірно засвідчений з 9 ст.; до того ж перетворення слов'ян. поселень на міськ. осередок припадає на кін. 9 ст.

Див. також *Київ, зародження міста у сучасній науці*.

Літ.: *Марр Н.Я.* Книжные легенды об основании Киева на Руси и Куара в Армении. «Известия Российской академии истории материальной культуры», 1924, т. III; *Богусевич В.А.* Про походження і топографію Києва за археологічними даними. «Археологія», 1951, вип. 7; *Самойловський І.М.* Коли виник Київ: До 1100-річчя першої літописної згадки про Київ. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, вип. 6; *Брайчевський М.Ю.* Коли і як виник Київ. К., 1963; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, Былины. Летописи. М., 1963; *Петров В.П.* Історична топографія Києва (першопочатки міста). В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964; *Еремян С.Т.* О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна. В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. К., 1965; *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970; *Шаскольский И.П.* Когда же возник город Киев? В кн.: Культура средневековой Руси. Л., 1974; *Рыбаков Б.А.* Город Кия. «Вопросы истории», 1980, № 5; *Толочко П.П.* Происхождение Киева (к 1500-летию Киева). К., 1980; *Боровський Я.Є.* Походження Києва. Історіографічний нарис. К., 1981; *Толочко П.П.* Древний Киев. К., 1983; *Мюле Э.* К вопросу о начале Киева. «Вопросы истории», 1989, № 4; *Козюба В.К.* Городище на Старокиївській горі. В кн.: Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. К., 2004; *Комар А.В.* К дискуссии о происхождении и ранней истории Киева. «Ru-

theniса», 2005, т. 4; *Введенский А.М.* Предание об основании Киева и предания о Кие. В кн.: Именослов. История языка. История культуры. СПб., 2010; *Комар А.В.* Киев и Правобережное Поднепровье. В кн.: Русь в IX—X веках: археологическая панорама. М.—Вологда, 2012; *Арутюнова-Фиданян В.А., Щавелев А.С.* Очерк истории изучения легенд об основании городов в древнерусской «Повести временных лет» и армянской «Истории Тарона»: Кий и Куар. В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы. 2011 год: Устная традиция в письменном тексте. М., 2013.

В.К. Козюба.

КИ́ЇВСЬКА МИТРОПО́ЛІЯ — див. *Ки́ївська правосла́вна митропо́лія; Ки́ївська уні́йна митропо́лія.*

КИ́ЇВСЬКА ОБОРО́ННА ОПЕРА́ЦІЯ (24.02—03.04.2022, 39 діб) — складова стратегічної операції Сил оборони України та ін. оборонних заходів з відбиття широкомасштабного вторгнення РФ на територію України.

Операція здійснювалася у межах Пн.-Зх. операційної зони (пн. частина Житомир. обл., Київ., Черніг. і частина Сум. обл.) у формі операцій угруповань військ: оперативного угруповання військ (ОУВ) «Сіверськ», ОУВ «Волинь», Угруповання сил і засобів оборони (УСіЗО) Києва. У подальшому ці оперативні угруповання було об'єднано в оперативно-стратегічне угруповання військ (ОСУВ) «Полісся». Згодом межі операції та склад залучених до неї військ (сил) було уточнено (додано оперативно-тактичне угруповання (ОТУ) «Суми»), а назву об'єднаного угруповання змінено на ОСУВ «Північ».

Кінцевою метою К. о. о. було визначено недопущення втрати території Черніг., Сум., Полтав., Київ., Житомир., Рівнен., Волин. обл., стримування і відсіч збройної агресії РФ, відновлення територіальної цілісності д-ви та положення по держ. кордону. Осн. зусилля укр. військ було зосереджено на завданні ураження угрупованням військ противника, що вклинилися або прорвалися, та недопущенні їх просування в глиб території України, а також на обороні міст: Києва, Чернігова, Сум, Житомира, Рівного, Конотопа, Ніжина, Глухова, Овруча, Коростеня, Бородянки, Макарова, Ірпеня, Гостомеля.

Гол. метою військ.-політ. кер-ва РФ, вектором зосередження осн. зусиль рос. військ після широкомасштабного вторгнення було швидке захоплення Києва. До Київ. наступальної операції було залучено війська шести рос. загальновійськ. армій з одинадцяти, що брали участь у вторгненні в Україну в лютому 2022. Станом на поч. вторгнення противник створив такі угруповання військ: на Київ. напрямку (Поліський операційний район (ОР)) — ОУВ Сх. військ. округу (ВО), що мало до 23 батальйонно-тактичних груп (особового складу — до 14,1 тис. осіб, ОТРК — 12, танків — 160, ББМ — 807, артсистем — 210, РСЗВ — 68 од.) зі складу 5-ї, 29-ї, 35-ї, 36-ї армій і окремої 74-ї десантно-штурмової д-зії; на Черніг. напрямку (Сіверський ОР) — ОУВ Центр. ВО, що мало до 16 батальйонно-тактичних груп та 15 тактичних груп (до 16,5 тис. осіб, ОТРК — 20, танків — 348, ББМ — 959, артсистем — 237, РСЗВ — 114 од.) зі складу 2-ї, 41-ї армій та 90-ї танк. д-зії. Крім того, на Київ було спрямовано частину військ противника, яка мала діяти на Сум. напрямку (частина Слобожанського ОР). Повітряний компонент військ (сил) вторгнення було посилено за рахунок перебазування частини сил 11-ї та 14-ї армій ВПС і ППО Сх. та Центр. ВО. Всього в готовності до застосування противник мав до 430 літаків та до 380 вертольотів.

Ще до поч. широкомасштабного вторгнення РФ в Україну на загрозливих напрямках утримували в готовності визначені загальновійськ., танк., десантно-штурмові бригади і підрозділи артилерії. Для дій у повітряному просторі залучали тактичну авіацію ПС ЗС України. Заг. чисельність Сил оборони в Київ. операції на початковому етапі не перевищувала 12—13 тис. осіб, однак вона поступово нарощувалася за рахунок добровольців і мобілізованих до ЗСУ (передусім територіальної оборони — ТрО), Нац. гвардії України (НГУ), добровольчих формувань територіальних громад (ДФТГ) та ін. Отже, на початковому етапі операції перевага в особовому складі була на боці противника, а на завершальному — на боці Сил оборони. Заг. ширина смуги дій сторін в операції сягала 550 км, глибина (залежно від напрямку) від держ. кордону України до столиці — від 130 до понад 200 км. Заг. площа операції становила понад 60 тис. км² (1/10 території України).

Уранці 24 лютого 2022 колони рос. військ подолали прикордоння і попрямували на Київ. Передові загони мали перетнути трасу Київ—Чоп у р-ні Стоянки вже о 14:00 першого дня вторгнення. Ще добу відводили на обхід столиці з пд. від Макарова до Василькова та на створення зовн. фронту оточення міста. Тим часом доставлений у Гостомель рос. десант не зміг взяти під повний контроль аеродром і забезпечити посадку військово-транспортної авіації з осн. силами десанту, які мали розпочати

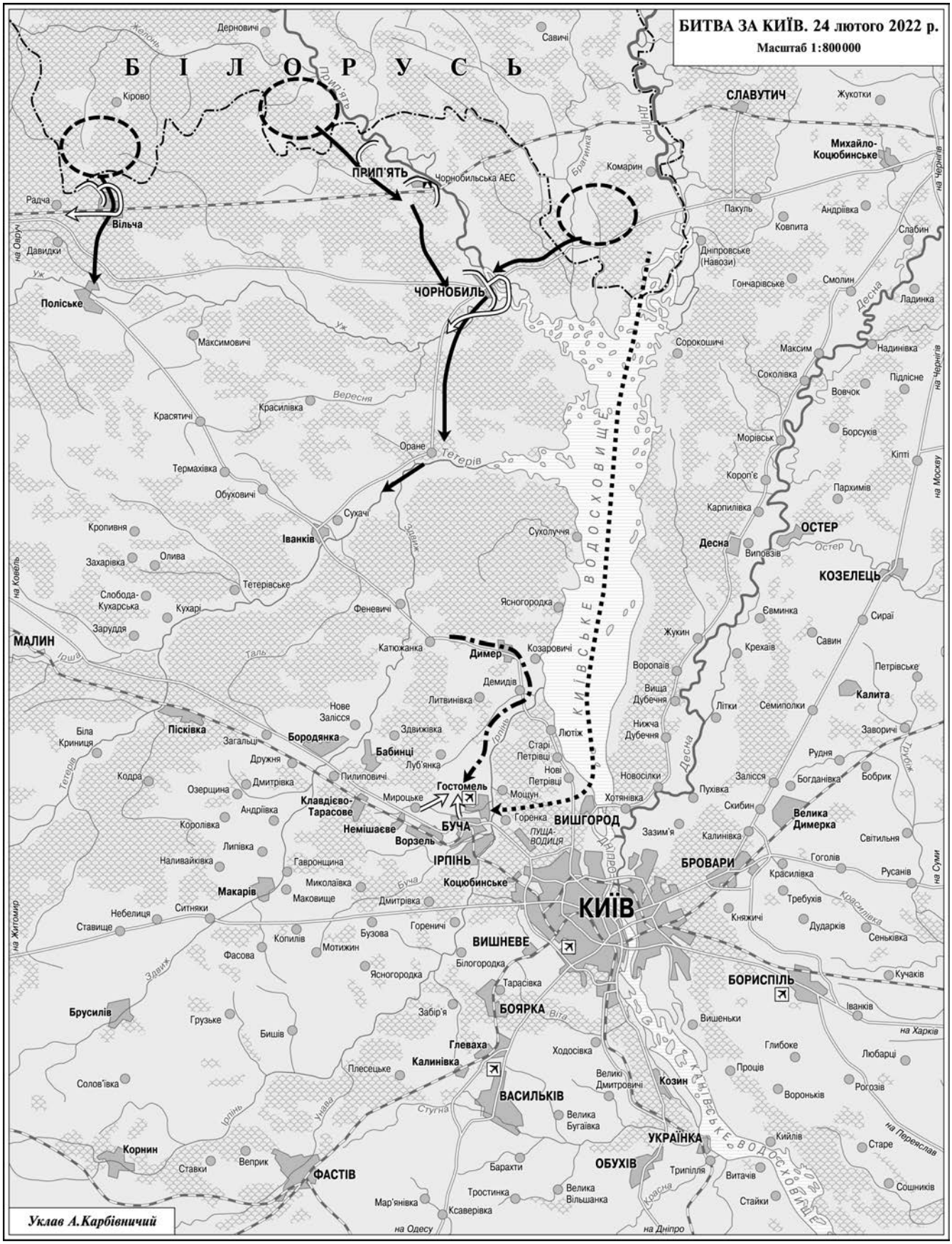
БИТВА ЗА КИЇВ. 24 лютого 2022 р.
Масштаб 1:800000
Б І Л О Р У С Ь
Дерновичі
Савичі
Кірово
Прип'ять
СЛАВУТИЧ
Жукотки
Михайло-Коцюбинське
Комарин
ПРИП'ЯТЬ
Чорнобильська АЕС
Радча
Вільча
Давидки
Пакуль
Андріївка
Ковпита
Слабин
Дніпровське (Навози)
Гончарівське
Смолин
Ладинка
Десна
Поліське
ЧОРНОБИЛЬ
Максимовичі
Сорокошичі
Максим
Надинівка
Соколівка
Підлісне
Вовчок
Красилівка
Вересня
Красятичі
Оране
Тетерів
Морівськ
Борсуків
Кіпті
Термахівка
Короп'є
Пархимів
Обуховичі
Сухачі
Карпилівка
ОСТЕР
Кропивня
Іванків
Сухолуччя
Десна
Виповзів
Остер
Захарівка
Олива
КОЗЕЛЕЦЬ
Тетерівське
Слобода-Кухарська
Кухарі
Феневичі
Ясногородка
Євминка
Сираї
Заруддя
Жукин
Савин
МАЛИН
Катюжанка
Димер
Козаровичі
Крехаїв
Ірша
Таль
Воропаїв
Петрівське
Демидів
Вища Дубечня
Калита
Литвинівка
Нове Залісся
Літки
Семиполки
Піскiвка
Здвижівка
Нижча Дубечня
Заворичі
Біла Криниця
Загальці
Бородянка
Бабинці
Лютіж
Старі Петрівці
Рудня
Дружня
Луб'янка
Нові Петрівці
Новосілки
Залісся
Богданівка
Бобрик
Кодра
Пилиповичі
Гостомель
Озерщина
Дмитрівка
Мощун
Хотянівка
Пухівка
Скибин
Андріївка
Клавдієво-Тарасове
Мироцьке
Горенка
ВИШГОРОД
Велика Димерка
Королівка
Немішаєве
БУЧА
ПУЩА-ВОДИЦЯ
Зазим'я
Калинівка
Світильня
Липівка
Ворзель
Наливайківка
Гавронщина
ІРПІНЬ
БРОВАРИ
Гоголів
Миколаївка
Коцюбинське
Красилівка
Русанів
Макарів
Маковище
Дмитрівка
КИЇВ
Требухів
Небелиця
Ситняки
Княжичі
Дударків
Ставище
Копилів
Бузова
Гореничі
Сеньківка
Фасова
Мотижин
ВИШНЕВЕ
Білогородка
Ясногородка
Тарасівка
БОРИСПІЛЬ
Кучаків
Брусилів
Грузьке
Забір'я
БОЯРКА
Іванків
Бишів
Вишеньки
Глеваха
Ходосівка
Глибоке
Любарці
Калинівка
Плесецьке
Великі Дмитровичі
Козин
Проців
Солов'ївка
ВАСИЛЬКІВ
Вороньків
Рогозів
Велика Бугаївка
УКРАЇНКА
Кийлів
Корнин
Старе
Ставки
Веприк
ФАСТІВ
Барахти
ОБУХІВ
Трипілля
Витачів
Сошників
Тростинка
Велика Вільшанка
Мар'янівка
Ксаверівка
Стайки
КИЇВСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ
Дніпро
Десна
Остер
Трубіж
Красилівка
Красна
Віта
Стугна
Унава
Ірпінь
Тетерів
Здвиж
Уж
Бучa
Ірпінь
Десна
Дніпро
Брагинка
Желонь
на Овруч
на Ковель
на Житомир
на Одесу
на Дніпро
на Харків
на Переяслав
на Москву
на Чернігів
на Суми
на Житомир
Уклав А.Карбівничий

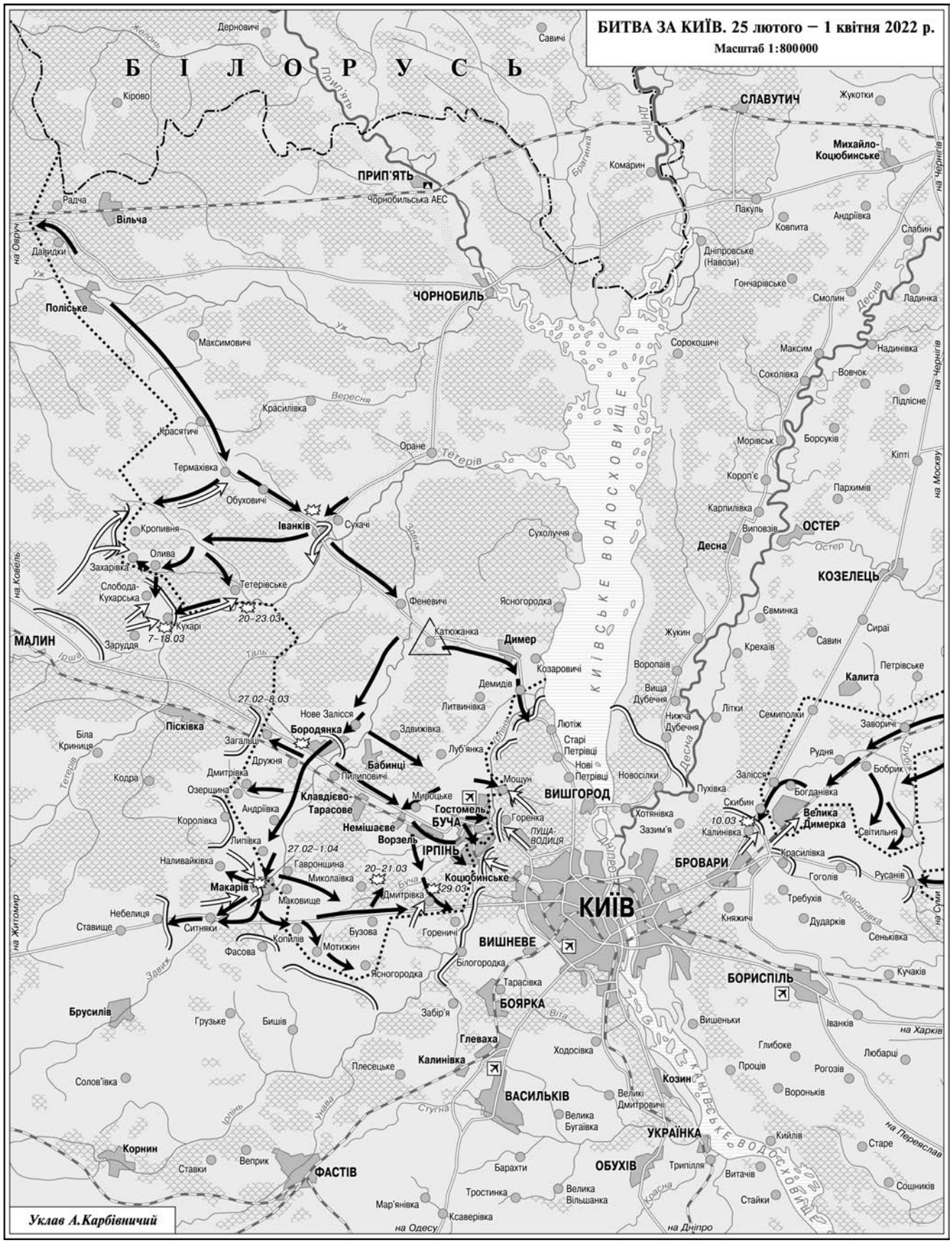
БИТВА ЗА КИЇВ. 25 лютого – 1 квітня 2022 р.
Масштаб 1:800000
Б І Л О Р У С Ь
Дерновичі
Савичі
Кірово
Прип'ять
Желонь
СЛАВУТИЧ
Жукотки
Дніпро
Брагинка
Комарин
Михайло-Коцюбинське
ПРИП'ЯТЬ
Чорнобильська АЕС
Радча
Вільча
Пакуль
Ковпита
Андріївка
Слабин
на Овруч
Давидки
Уж
Дніпровське (Навози)
Гончарівське
Смолин
Десна
Ладинка
ЧОРНОБИЛЬ
Поліське
Максимовичі
Сорокошичі
Максим
Надинівка
Соколівка
Вовчок
на Чернігів
Підлісне
Вересня
Красилівка
Красятичі
Оране
Тетерів
Морівськ
Борсуків
Кіпті
Термахівка
Короп'є
Пархимів
на Москву
Обуховичі
Карпилівка
Іванків
Сухачі
Кропивня
Виповзів
ОСТЕР
Десна
Остер
Сухолуччя
Олива
Захарівка
Здвиж
КИЇВСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ
КОЗЕЛЕЦЬ
на Ковель
Слобода-Кухарська
Тетерівське
Феневичі
Ясногородка
Євминка
20–23.03
Кухарі
7–18.03
Катюжанка
Димер
Жукин
Сираї
МАЛИН
Заруддя
Ірша
Таль
Козаровичі
Крехаїв
Савин
Воропаїв
Петрівське
Калита
Демидів
Вища Дубечня
27.02–8.03
Литвинівка
Нижча Дубечня
Літки
Семиполки
Нове Залісся
Лютіж
Заворичі
Піскiвка
Бородянка
Здвижівка
Старі Петрівці
Біла Криниця
Загальці
Луб'янка
Рудня
Дружня
Бабинці
Нові Петрівці
Новосілки
Бобрик
Дмитрівка
Пилиповичі
Мощун
Залісся
Кодра
Тетерів
Озерщина
Мироцьке
ВИШГОРОД
Пухівка
Богданівка
Клавдієво-Тарасове
Андріївка
Гостомель
Горенка
Хотянівка
Скибин
Велика Димерка
Королівка
Немішаєве
БУЧА
ПУЩА-ВОДИЦЯ
Зазим'я
10.03
Калинівка
Світильня
Ворзель
Липівка
ІРПІНЬ
Дніпро
27.02–1.04
Красилівка
Наливайківка
Гавронщина
БРОВАРИ
Миколаївка
20–21.03
Коцюбинське
Гоголів
Русанів
Макарів
Буча
29.03
Дмитрівка
Маковище
Требухів
Небелиця
КИЇВ
Княжичі
Дударків
Ставище
Ситняки
Бузова
Гореничі
Сеньківка
на Житомир
Копилів
Мотижин
ВИШНЕВЕ
Фасова
Білогородка
Ясногородка
Тарасівка
Кучаків
Здвиж
БОРИСПІЛЬ
БОЯРКА
Брусилів
Грузьке
Бишів
Забір'я
Віта
Вишеньки
Іванків
на Харків
Глеваха
Глибоке
Любарці
Ходосівка
Калинівка
Плесецьке
Проців
Рогозів
Солов'ївка
Козин
Вороньків
ВАСИЛЬКІВ
Великі Дмитровичі
Ірпінь
Унава
Стугна
Велика Бугаївка
КАНІВСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ
УКРАЇНКА
Кийлів
на Переяслав
Корнин
Старе
Ставки
Веприк
ФАСТІВ
Барахти
ОБУХІВ
Трипілля
Витачів
Сошників
Тростинка
Велика Вільшанка
Красна
Стайки
Мар'янівка
Ксаверівка
на Одесу
на Дніпро
Уклав А.Карбівничий

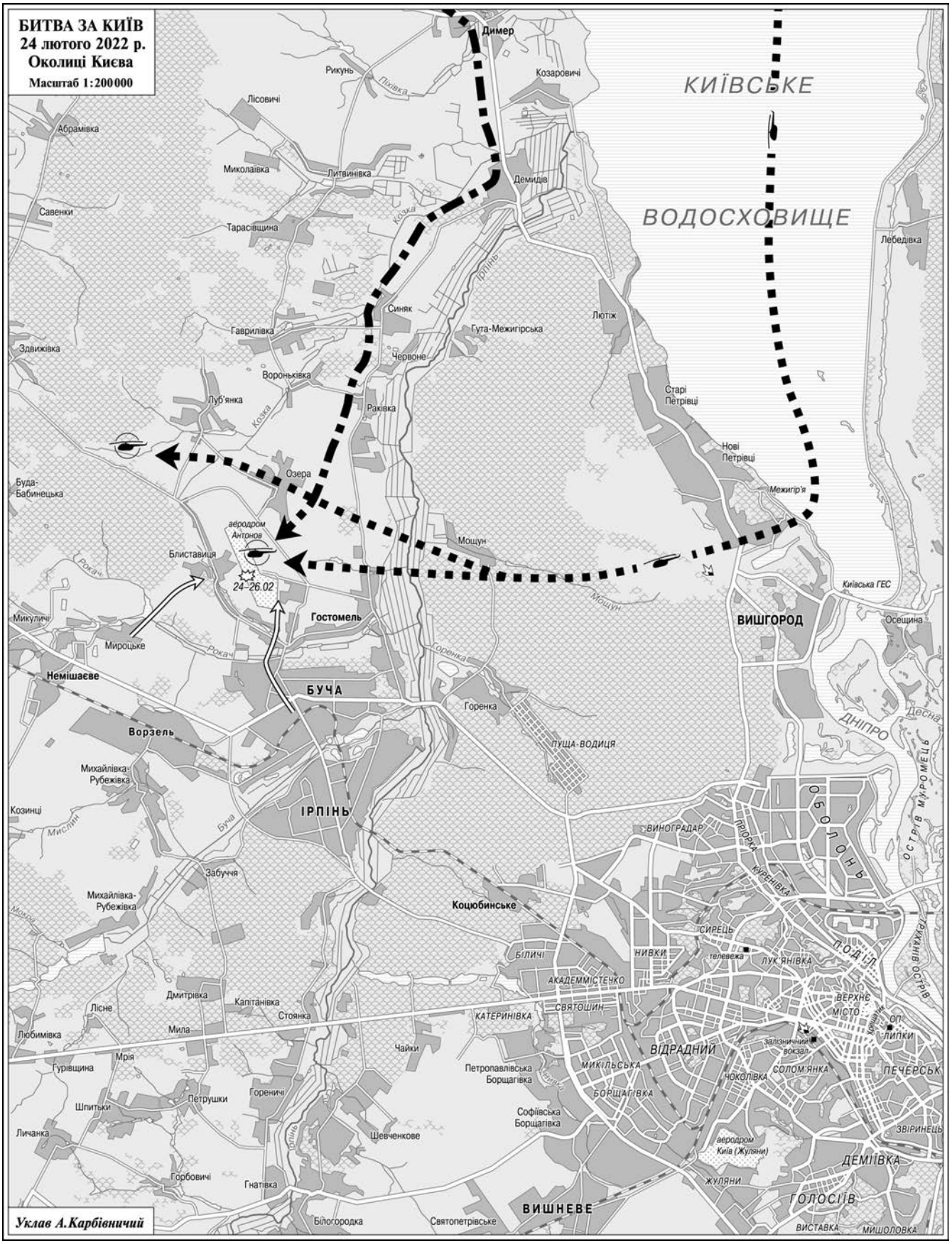
БИТВА ЗА КИЇВ
24 лютого 2022 р.
Околиці Києва
Масштаб 1:200000
КИЇВСЬКЕ
ВОДОСХОВИЩЕ
Димер
Козаровичі
Рикунь
Пліївка
Лісовичі
Абрамівка
Миколаївка
Литвинівка
Демидів
Савенки
Тарасівщина
Козка
Ірпінь
Лебедівка
Синяк
Лютіж
Гаврилівка
Гута-Межигірська
Здвижівка
Червоне
Вороньківка
Старі Петрівці
Луб'янка
Раківка
Нові Петрівці
Озера
Межигір'я
Буда-Бабинецька
аеродром Антонов
Мощун
Блиставиця
24-26.02
Рокач
Мощун
Київська ГЕС
Микуличі
Гостомель
ВИШГОРОД
Осещина
Мироцьке
Горенка
Немішаєве
БУЧА
Горенка
Ворзель
ПУЩА-ВОДИЦЯ
ДНІПРО
Десна
Михайлівка-Рубежівка
ІРПІНЬ
Козинці
Мислин
Буча
ВИНОГРАДАР
ОБОЛОНЬ
Забуччя
Коцюбинське
СИРЕЦЬ
телевежа
ЛУК'ЯНІВКА
ПОДІЛ
БІЛИЧІ
НИВКИ
АКАДЕММІСТЕЧКО
ВЕРХНЄ МІСТО
Дмитрівка
Капітанівка
Лісне
Стоянка
СВЯТОШИН
КАТЕРИНІВКА
Мила
Любимівка
Чайки
Залізничний вокзал
ОП ЛИПКИ
ВІДРАДНИЙ
Мрія
Гурівщина
Петропавлівська Борщагівка
МИКІЛЬСЬКА
СОЛОМ'ЯНКА
ПЕЧЕРСЬК
Гореничі
Петрушки
Шпитьки
БОРЩАГІВКА
Софіївська Борщагівка
Личанка
Шевченкове
аеродром Київ (Жуляни)
ЗВІРИНЕЦЬ
Горбовичі
Гнатівка
ДЕМІЇВКА
ЖУЛЯНИ
ГОЛОСІЇВ
ВИШНЕВЕ
Білогородка
Святопетрівське
ВИСТАВКА
МИШОЛОВКА
Уклав А.Карбівничий

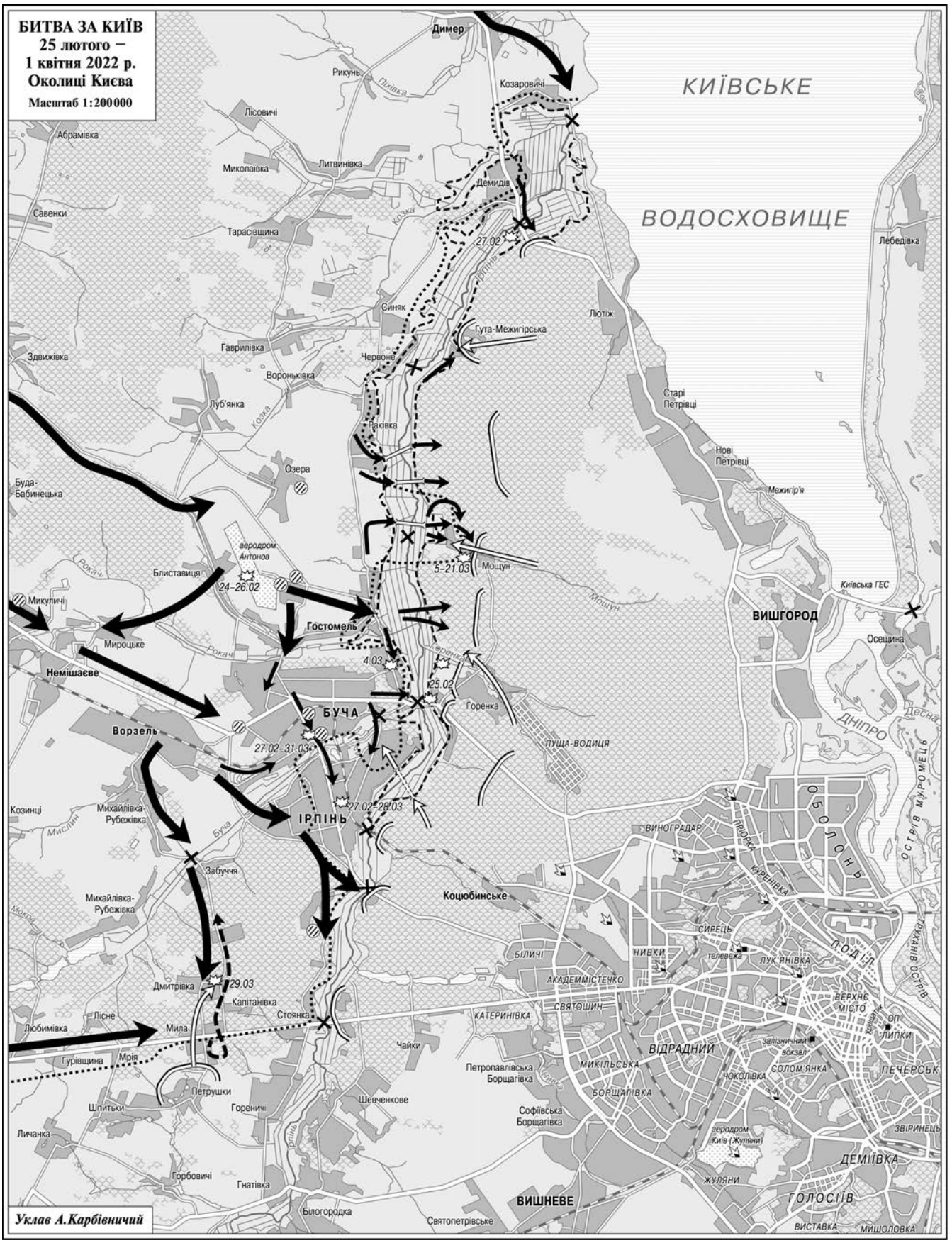
БИТВА ЗА КИЇВ
25 лютого –
1 квітня 2022 р.
Околиці Києва
Масштаб 1:200000
КИЇВСЬКЕ
ВОДОСХОВИЩЕ
Димер
Козаровичі
Рикунь
Лісовичі
Абрамівка
Миколаївка
Литвинівка
Демидів
Савенки
Тарасівщина
27.02
Лебедівка
Синяк
Лютіж
Гута-Межигірська
Гаврилівка
Здвижівка
Червоне
Вороньківка
Старі Петрівці
Луб'янка
Раківка
Нові Петрівці
Межигір'я
Озера
Буда-Бабинецька
аеродром Антонов
Мощун
5–21.03
Блиставиця
24–26.02
Київська ГЕС
Микуличі
Гостомель
ВИШГОРОД
Мирцьке
Осещина
4.03
Немішаєве
25.02
Горенка
БУЧА
Ворзель
27.02–31.03
ПУЩА-ВОДИЦЯ
ДНІПРО
Десна
Козинці
Михайлівка-Рубежівка
ІРПІНЬ
27.02–28.03
ВИНОГРАДАР
ОБОЛОНЬ
Забуччя
Коцюбинське
СИРЕЦЬ
телевежа
БІЛИЧІ
НИВКИ
ЛУК'ЯНІВКА
П.О.Д.І.Л.
АКАДЕММІСТЕЧКО
Дмитрівка
29.03
Капітанівка
ВЕРХНЄ МІСТО
Лісне
Стоянка
СВЯТОШИН
КАТЕРИНІВКА
Любимівка
Мила
ОП
ЛИПКИ
Чайки
ВІДРАДНИЙ
Залізничний вокзал
Гурівщина
Мрія
МИКІЛЬСЬКА БОРЩАГІВКА
СОЛОМ'ЯНКА
ПЕЧЕРСЬК
Петропавлівська Борщагівка
ЧОКОЛІВКА
Петрушки
Шевченкове
Шпитьки
Гореничі
Софіївська Борщагівка
Личанка
аеродром Київ (Жуляни)
ЗВІРИНЕЦЬ
ДЕМІЇВКА
Горбовичі
Гнатівка
ЖУЛЯНИ
ГОЛОСІЇВ
ВИШНЕВЕ
Білогородка
Святопетрівське
ВИСТАВКА
МИШОЛОВКА
Укклав А.Карбівничий

штурм Києва. У перші дві—три доби наступальної операції сухопутні угруповання противника рухалися на Київ у високому темпі автошляхами, виставляючи блокпости й захоплюючи окремі населені пункти. Середньодобовий темп просування становив до 40 км, що дало змогу проникнути на глибину до 100—120 км від держ. кордону України. Однак на підступах до столиці ворога було зупинено на оборонних рубежах.

Гол. об'єктом зосередження зусиль та найважливішим завданням операції стала оборона Києва — недопущення захоплення столиці України та забезпечення умов для надійного функціонування органів держ. влади. Передбачалося відбиття повітряних ударів противника, створення системи ППО Києва, відсіч наземного наступу, ведення кругової оборони міста, а також унеможливлення захоплення Святошинського й Гостомельського (ДП «АНТК ім. О.К. Антонова») аеродромів, міжнар. аеропорту ім. І. Сікорського.

Заг. управління обороною столиці здійснювалося з об'єднаного командного пункту (ОКП), основою якого став оперативний склад Командування Сухопутних військ ЗС України. Команд. Сухопутних військ ген.-полковника О.Сирського було призначено командуючим УСіЗО Києва. З ОКП здійснювалося безпосереднє кер-во усіма виділеними силами і засобами ЗС України та ін. складових сил безпеки й оборони. Для здійснення взаємодії з органами управління (у т. ч. з командуванням Сил ТрО ЗС України) та ін. складовими сил безпеки та оборони (НГУ, Нац. поліцією, СБУ, Держ. прикордонною службою, Держ. службою з надзвичайних ситуацій, Держ. службою спец. зв'язку і захисту інформації України, Держ. спец. службою транспорту) на ОКП було розгорнуто відповідні оперативні групи. Київ. міська військ. адміністрація (голова ген.-майор М.Жирнов) спільно зі штабом зони ТрО Києва (на чолі з командиром 112-ї бригади ТрО) відповідали за всебічне забезпечення операції. Оборону на зовн. рубежах міста і на території Київ. обл. організовувала Київ. обласна військ. адміністрація, яку від 15 березня очолив ген.-лейтенант О.Павлюк.

Як і в роки Другої світ. війни, оборону Києва було поділено на п'ять секторів (згодом їхню кількість збільшено до шести у місті та семи в області). Для забезпечення їхньої ефективної роботи було розгорнуто відповідні штаби секторів. Кожен сектор мав свої завдання, йому виділяли відповідні сили і засоби. Між секторами було організовано взаємодію.

За характером воєн. дій і результатами К. о. о. поділяють на три етапи.

Перший етап оборони Києва: відбиття наступу ударних угруповань противника, стримування темпів просування рос. військ (24 лютого — 1 березня 2022). На цьому етапі виконувалися завдання з відбиття нападу з повітря, завдавалися ракетно-авіац. (літаки Су-24, БпЛА «Байрактар»), артилер. удари по рос. десантах у місцях їхньої висадки, по елементах системи ППО, пунктах управління, колонах техніки, районах зосередження, поєднувалися риси позиційної, розосередженої, маневреної оборони на широкому фронті, дії мобільних вогневих груп, блокування шляхів просування ворога (знищення комунікацій, встановлення вибухових і невибухових інженерних загороджень), улаштування засідок, утримання аеродромів та використання їх для перекидання військ, матеріально-тех. засобів. Із метою затримання противника було знищено мости через р. Ірпінь, Уж та ін.

Другий етап оборони Києва: зупинення просування ворога, зрив його намагань відновити наступ (2—23 березня 2022). Утримання рубежів, районів, позицій, об'єктів довкола Києва забезпечувалося завдяки позиційній обороні в поєднанні з маневреними діями військ. Важливим природним рубежем стала р. Ірпінь. У Поліському ОР противнику вдалося відтіснити укр. підрозділи з ротного опорного пункту 72-ї бригади в районі населеного пункту Мощун. 7 березня росіяни прорвалися до села наведеною понтонною переправою. Діями сил оборони столиці їх було відрізано від осн. сил угруповання в результаті спуску води з Київ. водосховища (рівень води піднявся на 50 см, що не дозволило використовувати переправу). На пн. та зх. напрямках дії противника було блоковано, завдавалися артилер.-авіац. удари.

Третій етап оборони Києва: відступ противника і відновлення становища по держ. кордону (24 березня — 3 квітня 2022). Впродовж цього етапу противник здійснював переміщення військ для виведення їх із Поліського ОР. При цьому намагався легендувати свій відхід і систематично дезінформувати підрозділи ЗС України через радіоігри. Так, через відкриті канали зв'язку вказували фальшиві напрямки наступу, контрударів, цілі для артилер. та авіац. підтримки. Під час відходу противника підрозділи УСіЗО Києва у взаємодії з силами ОУВ «Сіверськ» здійснювали ударно-пошукові дії на окремих напрямках, оволодівали визначеними рубежами. Етап характеризувався застосуванням вогневих, мобільних, протитанк. груп та встановленням мінно-вибухових загороджень на шляхах руху колон, широким використанням вогневих засідок.

К. о. о. мала стратегічне значення. По-перше, було забезпечено захист Києва як політ., екон., транспортного, культ., істор., реліг. центру України. По-друге, швидке захоплення міста було пріоритетною метою путінського режиму. Це стало б підґрунтям для зміни влади в Україні та призначення маріонеткового уряду. По-третє, взяття Києва мало продемонструвати «силу російської зброї» і спроможність рос. військ у стислий термін виконувати складні стратегічні завдання. Втрата столиці вкрай негативно вплинула б на морально-психологічний стан Сил оборони України та укр. сусп-ва, істотно послабила б нац. стійкість, спроможність до протистояння рос. агресії й орг-ції спротиву на окупованих територіях. По-четверте, успішна оборона міста згуртувала націю, додала віри в перемогу над агресором, продемонструвала здатність ЗСУ успішно протистояти значно численнішій армії противника, а на міжнар. рівні довела необхідність і доцільність надання політ., екон., військ. допомоги Україні. По-п'яте, стратегічний рівень операції підтверджується залученням до неї всіх складових Сил оборони України. По-шосте, кер-во діями військ здійснювалося на стратегічному рівні. По-сьоме, К. о. о. має стратегічне значення, оскільки її результати суттєво змінили ситуа-

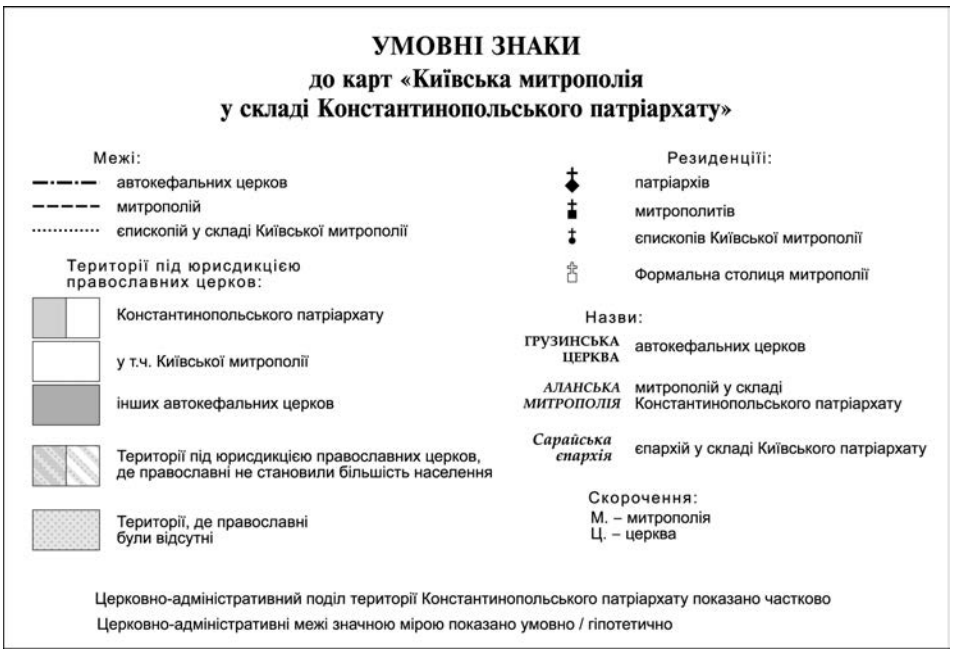

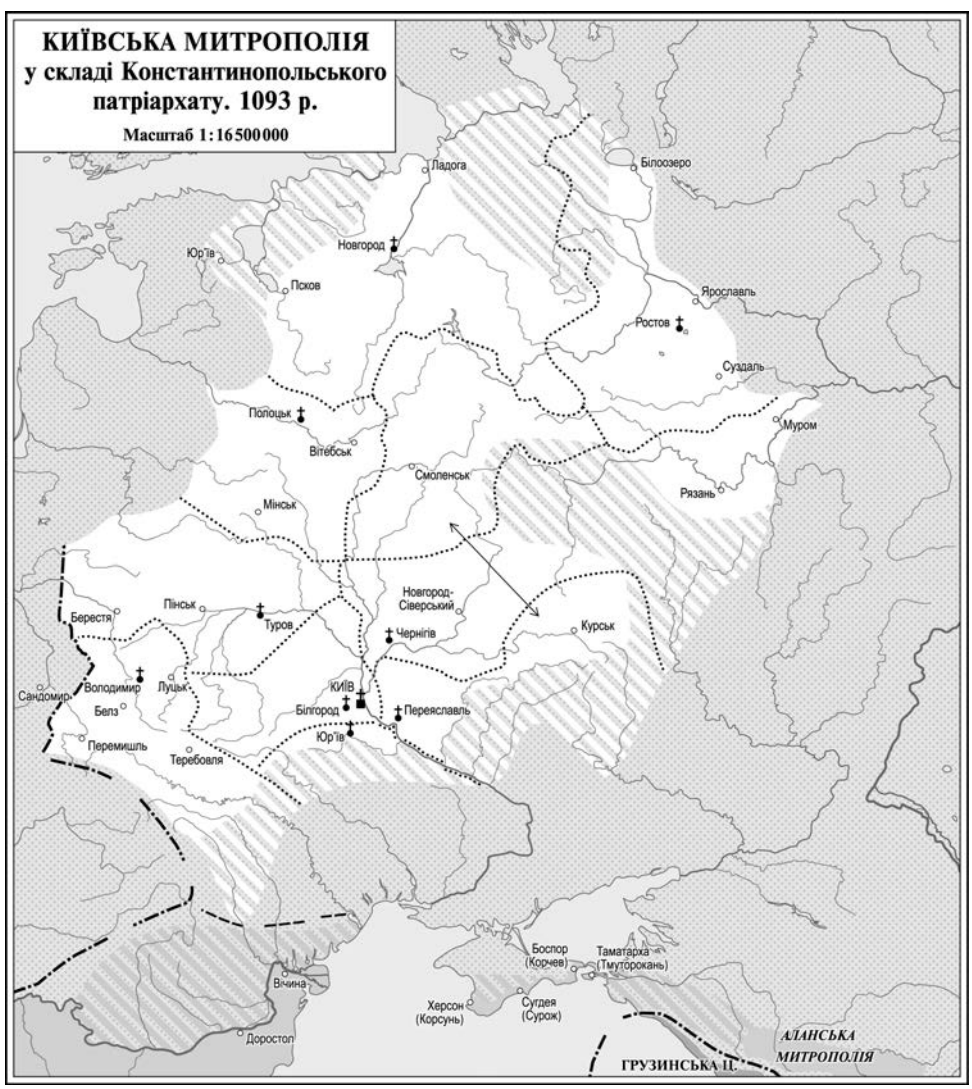

цію на гол. стратегічному напрямку вторгнення рос. військ та вплинули на подальший перебіг війни, змусили противника докорінно переглянути свій стратегічний задум.

Літ.: Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий—березень 2022 року). МО України; ГШЗС України, 2022; *Макаров В., Рєзнік В.* Боротьба в повітряному просторі під час війни Росії проти України: узагальнення перших місяців. «УІЖ», 2022, № 6; *Сегеда С., Машталір В.* Територіальна оборона України як феномен національної військової історії. «УІЖ», 2022, № 4; *Харук А.* Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій. «УІЖ», 2022, № 4; Хроніка війни. Ч. 1: Перші 30 діб російсько-української війни, 24.02—26.03.2022: інформаційний бюлетень / кол. авт. К., 2022; *Головко В.* Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. К., 2023; *Коваль М. та ін.* Стратегічний характер Київської оборонної операції (24 лютого — 2 квітня 2022 р.). «УІЖ», 2023, № 3; Рік Незламності: крах операції Z. К., 2023.

В.М. Грицюк.

КИ́ЇВСЬКА ПРАВОСЛАВНА МИТРОПО́ЛІЯ (кінець 10 або початок 11 ст. — початок 20 ст.) — церк.-адм. одиниця у складі однієї, кількох або багатьох єпархій, очолювана єпископом у сані *митрополита* або *архієпископа*; входила до складу *Константинопольського патріархату*, у 1686 була підпорядкована моск. патріархові (див. *Московський патріархат*); у різні періоди перебувала у складі різних д-в, охоплювала різні території; кафедральним містом принаймні номінально завжди залишався *Київ*.

К. п. м. (кін. 10 або поч. 11 ст. — 16 ст.). Джерела не дозволяють встановити дату заснування К. п. м., всі гіпотези про можливий час її постання базуються на дотичних або пізніх свідченнях. Прихильники раннього датування починають відлік від *Хрещення Русі 987—989* (і вважають, що К. п. м. засновано не пізніше 997—98), як гол. аргумент наводять фіксацію Рус. митрополії (ἡ Ῥωσία) у списках митрополій константиноп. патріархату (до поч. 14 ст. перебувала на 60-му, пізніше змістилася на 71-ше місце). Опоненти не погоджуються, вказуючи на пізнє походження джерел. Так, найраніший список датується останніми роками правління імп. Мануїла Комніна (1143—80), відсутність літо-

писних згадок про митрополита в часи кн. *Володимира Святославича* й загалом будь-яких прямих вказівок на існування митрополії на Русі у 989—1015. Так само згадку про єпископа для «росів» у творах патріарха *Фотія* та ін. візант. авторів не можна вважати доказом заснування К. п. м. у 2-й пол. 9 ст. (див. *Хрещення русів у 9 ст.*). У церк. традиції з 14 ст. (офіційно з 16 ст.) закріпилася версія про *Михаїла* як першого єпископа, який разом з Володимиром хрестив Русь. Перша датована згадка про «київ. архієпископа» з'являється лише у хроніці *Тітмара Мерзебурзького* в описі подій 1018. Останні дослідження з теми підтверджують, що першим візант. ієрархом на Русі був митрополит *Феофілакт*, який, імовірно, прибув до Києва між 1015 і 1025. До серед. 13 ст. на київ. кафедрі змінилося більше 20 архієреїв, абсолютна більшість з яких мала візант. походження («греки»); *русинами* достеменно були *Іларіон* і *Климент Смолятич*.

Також у джерелах тривалий час не було інформації про єпархії у складі К. п. м. (теоретично не менше трьох кафедр мали бути засновані одночасно з митрополією). Частина території К. п. м. була під прямою юрисдикцією митрополита. Станом на 1230-ті існувало 14 єпархій: Новгород. (уперше згадується 1030), Білгородська (уперше згадується 1072; центр — *Білгород* у *Київській землі*), Черніг. (уперше згадується 1072), Переяслав. (уперше згадується 1072, припинила існування 1239), Юріївська (уперше згадується 1072, припинила існування 1240; центр *Юр'їв*, між 1147 і 1154 перенесений до *Канева*), Ростовська (заснована не пізніше 1070-х, уперше згадується 1089(?), Володимирська (уперше згадується 1091; центр — Володимир; див. *Володимир-Волинський*), Полоцька (уперше згадується 1105), Смоленська (заснована 1136, виділена зі складу Переяслав.), Туровська (уперше згадується 1144), Галицька (заснована між 1140 і 1156(57), Рязанська (заснована між 1187 і 1207, виділена зі складу Черніг.), Владимиро-Суздальська (заснована 1214, виділена зі складу Ростовської, ліквідована 1299, коли увійшла до складу митрополичої області; центри — Суздаль і з 1273 Владимир-на-Клязьмі, нині Владимир, місто в РФ), Перемишльська (уперше згадується 1219—20, виділена зі складу Галицької). Межі єпархій збігалися з кордонами князівств / земель (що відповідало 17 правилу 4-го Вселенського (Халкідонського) собору). Винятком були Білгородська і Юріївська єпархії, чиї центри були розташов. у Київ. землі; імовірно, їхні єпископи виконували роль вікаріїв (пом. митрополита), а Юріївська єпархія, крім того, мала займатися місіонерством серед кочовиків.

У серед. — 2-й пол. 13 ст., після розгрому Києва монголами (див. *Київ, штурм Батиєм 1240*), київ. кафедра деякий час залишалася без митрополита; поступово резиденція київ. митрополитів перемістилася з Києва в Пн.-Сх. Русь (*Владимиро-Суздальське князівство*). Першим, після нетривалого перебування в Києві, до Владимира-на-Клязьмі переселився поставлений бл. 1246 за участі галицько-волин. кн. Данила Романовича (див. *Данило Галицький*) київ. митрополит *Кирило II*. Наступний митрополит, грек *Максим*, теж недовго залишався у Києві і у 1299 переніс митрополичу столицю до Владимира-на-Клязьмі. Митрополит *Петро* у 1325 взагалі переселився до *Москви*, де перебував і його наступник — грек Феогност. Врешті митрополит *Алексій* перед виїздом із *Константинополя* у 1354 отримав від патріарха Філофея офіц. дозвіл на переміщення кафедри з Києва до Владимира-на-Клязьмі, за Києвом зберігалося місце першого престолу, Владимир-на-Клязьмі отримав статус другого. Позицію Церкви за панування *Золотої Орди* (яка провадила політи-

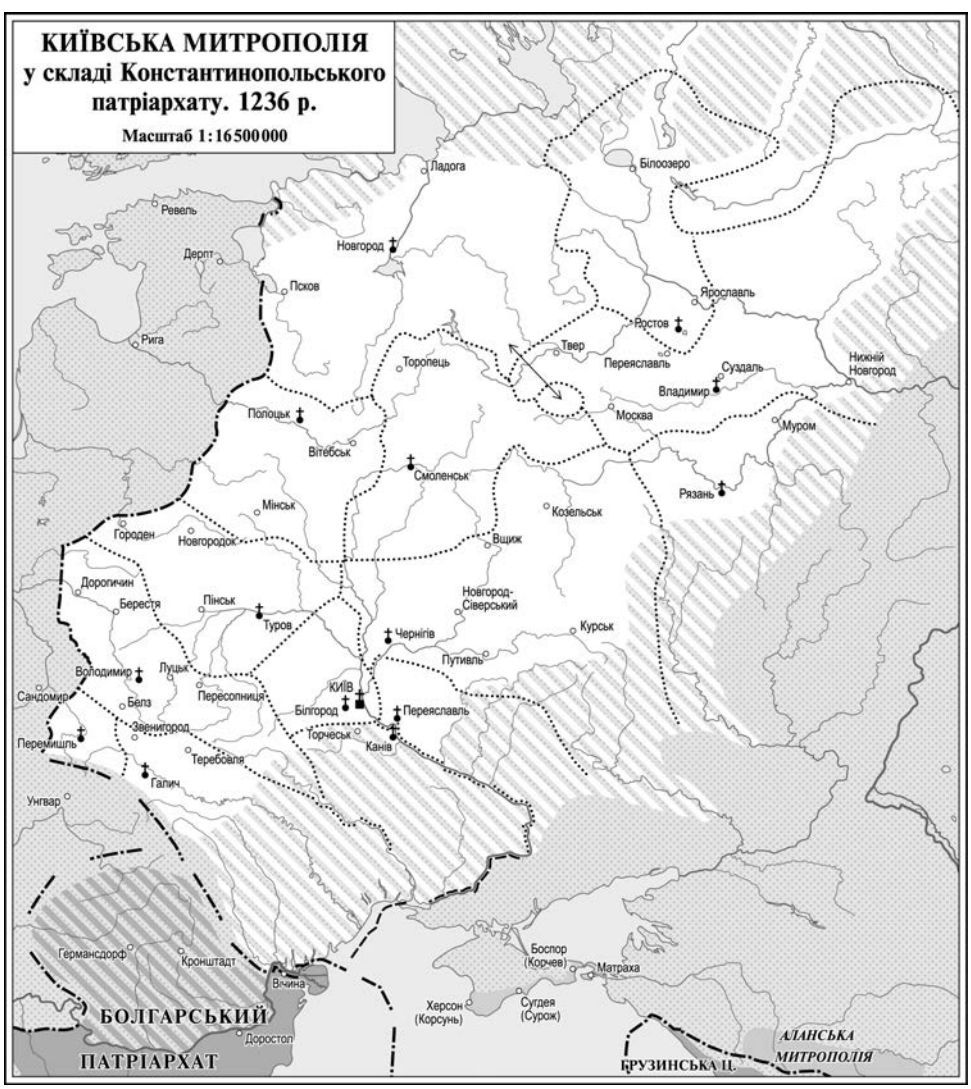

ку віротерпимості, що тривала й після ісламізації цієї д-ви) можна сформулювати як «лояльність в обмін на привілеї»: ханські ярлики та жалувані грамоти звільняли духовенство від низки податків і повинностей, зберігали окреме судочинство та ін. У 1261 на території Золотої Орди було засновано підпорядковану київ. митрополитам *Сарайську єпархію*.

Переміщення резиденції митрополитів із Києва в Пн.-Сх. Русь привело до низки спроб галицько-волин. князів, великих литов. князів і польс. королів створити окрему митрополію на підпорядкованих їм зх. землях Русі. Вперше єдина К. п. м. зазнала розділення на поч. 14 ст. У 1303 галицько-волин. кн. *Юрію Львовичу* вдалося домогтися заснування митрополії з центром у *Галичі*, до якої увійшли Володимирська, Перемишльська, Луцька (уперше згадується 1288) і Холмська (імовірно, засн. 1303; уперше згадується 1328) єпархії. *Галицьку митрополію* кілька разів ліквідовували і відновлювали, коригували її межі. Аналогічні процеси відбувалися і в *Литовській митрополії*, що існувала з перервами від 1316 до 1420.

Постання та розвиток окремих держ. утворень на теренах Русі у 14 — 1-й пол. 15 ст. сприяли функціонуванню у межах К. п. м. кількох церк. центрів, які дедалі більше взаємно віддалялися. Остаточне розділення К. п. м. відбулося в умовах активного просування *Римською курією* рішень Ферраро-Флорентійського собору (1438—45). У 1436 єдиним київ. митрополитом для Брянсько-Черніг., Полоцької, Володимирської, Турово-Пінської, Смоленської, Галицької, Перемишльської, Холмської, Луцької, Новгород., Тверської (уперше згадується 1271, виділена зі складу Владимиро-Суздальської), Рязанської, Ростовської, Суздальської (заснована 1347), Коломенської (уперше згадується 1350) і Пермської (заснована 1383, виділена зі складу Ростовської) єпархій було поставлено грека *Ісидора*. Прихильник ідеї об'єднання церков, він у 1439 прийняв унію, за що у 1441 був вигнаний з Москви. 1448 вважається поч. відокремлення Моск. церкви: собор правосл. єпископів без погодження з Константинополем поставив митрополитом Київ. і всієї Русі Іону. Він став останнім архієреєм, який проживав у Москві, але при цьому носив титул «митрополит Київ. і всієї Русі»; його наступники з 1461 титулувалися «митрополитами всієї Русі». У 1458 київ. кафедру зайняв Григорій II (*Григорій Болгарин*) з титулом «митрополит Київ., Галицький та всієї Русі». Митрополита Григорія II визнали всі єпископи на теренах ВКЛ та Польс. королівства; у 1470 він зрікся унії та повернувся в юрисдикцію правосл. константиноп. патріарха Діонісія I. Собор єпископів у Москві, скликаний митрополитом Іоною в грудні 1459, схвалив створення Моск. автокефальної церкви, яка остаточно постала у 1589. Отже, на території К. п. м. утворилися дві правосл. митрополичі кафедри.

Після виокремлення Моск. митрополії київ. митрополити перебували або у Києві (кафедральний *Софійський собор*), або у *Новогрудку* (кафедральний Борисоглібський собор), або у Вільні (кафедральна Успенська (Пречистенська) церква; див. *Вільнюс*); статус кафедрального міста залишався за Києвом. Станом на 16 ст. київ. митрополити як єпархіальні архієреї мали під своїм безпосереднім управлінням значні території, які можна поділити на дві частини: власне київ. (територія *Київського воєводства*) та литов.-білорус.; влада митрополита також поширювалася на Галицьку землю і Поділля (до утворення Львів. єпархії ці території також були під прямою юрисдикцією митрополита, оскільки там перебували його намісники; ін. справа, що деякий час вони були під юрисдикцією катол. львів. архієпископа). У 16 ст. до складу К. п.

м., входили Пінсько-Туровська, Полоцька, Володимирсько-Берестейська, Холмська, Перемишльська, Львів. (Львів.-Галицько-Кам'янецька; заснована 1539) і Луцько-Острозька єпархії. З кін. 15 ст. до кін. 16 ст. київ. митрополити не відвідували Київ, управління цією частиною митрополії здійснювали митрополичі намісники. У системі єпархіального управління на зх. та пн. землях митрополії у в цей час зростає роль крилосів — колегіальних дорадчих органів (компетентних насамперед у питаннях управління), які діяли при митрополичій та єпископських кафедрах, а також при соборних церквах. Адміністративно єпархії поділялися на протопопії та намісництва, на чолі яких стояли протопопи (протопресвітери, архіпресвітери). На кін. 16 ст. функціонувало бл. 11 тис. парафій. З серед. 16 ст. в К. п. м. розвивався братський рух, постало бл. 40 *братств*, через які миряни брали активну участь у житті церкви. Водночас на території *Київщини* спостерігався занепад у сфері управління та організації церк. життя. До поч. 17 ст. тут не скликалися собори та з'їзди парафіяльного духовенства, не створювалися братства; при цьому спостерігалися значні впливи монастирів та *козацтва українського*.

Після проголошення *Берестейської церковної унії 1596* литов.-білорус. частина митрополії переважно прийняла унію та визнала уніатського митрополита Михайла (*Рагозу*). Натомість київ. частина митрополії залишалася правосл., лише Софійський собор і *Видубицький Свято-Михайлівський монастир* перейшли під управління намісника уніатського митрополита. Екзархом константиноп. патріарха в К. п. м. став єп. Гедеон (*Балабан*). Активну антиунійну позицію зайняли правосл. братства (Віленське Святодухівське братство та ін.), монастирі (*Києво-Печерська лавра* та ін.), окремі світські (кн. В.-К. *Острозький* та ін.) й духовні (Є.*Плетенецький*, З.*Копистенський* та ін.) особи, провадячи насамперед полемічну, книговидавничу і освіт. діяльність.

К. п. м. (17—18 ст.). Після *Берестейської церковної унії 1596* К. п. м. втратила частину єпископату та частину територій, які перейшли в унію (див. *Київська унійна митрополія*); правосл. ієрархія не була визнана владою *Речі Посполитої* та фактично опинилася поза законом. Юридично факт існування в польс.-литов. д-ві двох церков сх. обряду було зафіксовано рішеннями сеймів (див. *Вальний сейм*) 1607 і 1609, коли правосл. дозволили відправляти богослужіння і надавати маєтності монастирям і церквам. Проте ця незначна поступка не мала істотного впливу на становище Правосл. церкви, що й надалі залишалося складним та загрозливим для її подальшого існування, насамперед через відсутність можливості висвячувати нових єпископів.

Відновлення правосл. ієрархії стало можливим завдяки підтримці *козацтва українського* та візиту в Україну єрусалимського патріарха Феофана III (див. *Феофана III місія в Україні 1620*). З серпня 1620 по лютий 1621 відбулися хіротонії Йова (*Борецького*) з возведенням його в сан київ. митрополита, а також правосл. єпископів в ін. єпархії К. п. м.: Ісаї (*Копинського*), Мелетія (*Смотрицького*), Йосифа (*Курцевича*), Ісаакія (Борискевича), Паїсія (Іполитовича). Лише київ. митрополит зміг одразу вступити на кафедру, маючи підтримку козаків, *братств* і монастирів, ін. єпископи зіткнулися з низкою перепон на шляху до архієрейського служіння у визначених їм єпархіях. Визнання польс. королем, розбудова внутр. устрою митрополії стали гол. завданнями для нововисвячених митрополита та єпископів. З відновленням правосл. ієрархії влада київ. митрополитів значно поширилася на лівобережжі Дніпра та в *Києві*, тоді як решта території митрополії перебувала в юрисдик-

ції унійних митрополитів, хоча й там продовжували діяти правосл. храми, братства та монастирі. У 1-й третині 17 ст. розпочинається розвиток Києва як важливого християн. центру на Сх. Європи; поширюється теорія «Київ — другий Єрусалим» (див. *«Другого Єрусалима» концепція*). Зусиллями печерського *архімандрита* Є.Плетенецького на поч. 17 ст. було засновано *Києво-Печерську друкарню.* З об'єднання у 1631 Братської та Лаврської шкіл у 18 ст. постає *Києво-Могилянська академія*.

Після смерті митрополита Іова (Борецького) за активної підтримки козацтва на митрополичу кафедру було обрано Ісаю (Копинського). Проте це обрання не схвалили частина київ. духовенства і польс. сейм. Лише у листопаді 1632 сейм визнав право правосл. мати в Речі Посполитій власну митрополію зі своєю ієрархією, підпорядкованою Константинополю. 1 листопада 1632 король *Владислав IV* підписав «Пункти заспокоєння народу руського», які надали легітимний статус Правосл. церкві в Речі Посполитій. Проте жодного з єпископів, поставлених у 1620—21, зокрема і митрополита Ісаю, не було затверджено на кафедрах. Коронаційний сейм затвердив київ. митрополитом лояльного до Речі Посполитої архімандрита Києво-Печерської лаври Петра (*Могилу*). Останній отримав благословення від константиноп. патріарха *Кирила Лукаріса* і титул патріаршого екзарха. В квітні 1633 у *Львові* відбулася хіротонія Петра (Могили) на єпископа із возведенням у сан митрополита. Правосл. було передано частину єпископських кафедр, монастирів і парафіяльних церков, контрольованих уніатами. Київ. митрополит отримав право мати намісника у *Великому князівстві Литовському* та продовжував очолювати Києво-Печерський монастир (див. *Києво-Печерська лавра*). На кін. 1640-х територія К. п. м. значно розширилася. Правління Петра (Могили) стало періодом реформування київ. православ'я та відчутного посилення ролі правосл. у Речі Посполитій.

За наступника Петра (Могили) Сильвестра (*Косова*) територія К. п. м. стає театром воєн. дій, пов'язаних із *Національною революцією 1648—1676.* Б. *Хмельницький* після зайняття Києва у 1649 ставить питання про ліквідацію унії; зростає роль Києва як реліг. центру. Митрополит Діонисій (*Балабан*), який у липні 1658 підтримав курс І.*Виговського* на розрив із Моск. царством і брав участь у розробленні *Гадяцького договору 1658*, був змушений залишити Київ і оселився в резиденції гетьмана у *Чигирині.* Місцеблюстителем митрополичої кафедри на Лівобережжі став черніг. єп. Лазар (*Баранович*). 2 листопада 1658 митрополит Діонісій передав йому в управління Черніг., Менську, Борзнянську, Глухівську, Конотопську, Новгород-Сіверську та Стародубську протопопії. У жовтні 1659 єп. Лазар (Баранович) став блюстителем К. п. м. У 1661 митрополичим місцеблюстителем на Лівобережжі призначили висвяченого в Москві на мстиславську кафедру єп. Мефодія (Филимоновича). *Андрусівський договір (перемир'я) 1667* фактично зафіксував поділ К. п. м. по Дніпру; київ. митрополити, які перебували на території Речі Посполитої, втратили владу над Лівобережжям і Києвом, де посилювалися впливи Моск. д-ви.

На Правобережжі у 1660-ті спостерігається криза церк. життя; після смерті митрополита Діонисія (Балабана) у 1663 на київ. кафедру одночасно обрали двох кандидатів — Антонія (Винницького) і Йосифа (*Нелюбовича-Тукальського*). Після смерті останнього у 1675 та ліквідації гетьманства на Правобережжі складалися умови для поширення тут унії. 10 травня 1675 король *Ян III Собєський* призначив адміністратором К. п. м. львів. єп. Йосифа (*Шумлянського*), який у 1677 таємно прийняв унію і розпочав політику на розрив зв'язків зі сх. частиною митрополії. У 2-й

пол. 1670-х у питання статусу К. п. м., обрання і затвердження її митрополитів активно втручається гетьман І.*Самойлович*. Поставлення нового київ. митрополита стало результатом довгих переговорів, наслідком складного співвідношення політ. сил, різновекторних впливів церк. еліт і завершилося перепідпорядкуванням К. п. м.

У 1685—86 на київ. кафедру зійшов колиш. луцький і острозький єп. Гедеон (*Четвертинський*). Він був обраний на елекційному соборі у Києві, але за підтвердженням свого обрання звернувся не до константиноп., а до моск. патріарха. Після цього у 1686 до Константинополя (*Стамбула*) було відправлено посольство від моск. царів і гетьмана І.Самойловича, яке домоглося від патріарха Діонісія IV грамоти, у якій визнавав за моск. патріархом право висвячувати київ. митрополитів. До того ж усі давні права К. п. м. мали зберігатися, як і титул екзархів константиноп. патріарха за київ. митрополитами. Отже, у 1686 К. п. м. фактично ввійшла до складу *Московського патріархату*. Згідно з настольною грамотою від 15 грудня 1686, яку Гедеон (Четвертинський) отримав у Москві, він мав іменуватися митрополитом Київ., Галицьким і Малої Росії, тобто титул митрополита змінили з «...всієї Росії» на «...Малої Росії». Додатково приписувалося, щоб митрополит Гедеон не іменувався екзархом константиноп. патріарха, як це робили його попередники. Оскільки митрополит ігнорував приписи, то указом від 27 січня 1688 йому ще раз було заборонено використовувати титул «митрополит Київ., Галицький і всієї Росії», після чого він до кінця життя підписувався як митрополит «всієї Малої Росії і єп. Луцький і Острозький».

На момент підпорядкування Моск. патріархату в юрисдикції київ. митрополита було шість єпархій: дві на Лівобережні Україні (Київ. і Черніг.) і чотири на території Речі Посполитої (Львів., Луцька, Перемишльська, Мстиславська (заснована 1632; під її юрисдикцією були правосл. на території Полоцької єпархії, що стала унійною). В 1687, через дарування ставропігії, з-під влади київ. митрополита було вилучено *Київський Межигірський Спасо-Преображенський монастир*, а в 1688 — Києво-Печерську лавру. 10 квітня 1688 Черніг. єпархія перейшла під безпосереднє управління моск. патріарха. Києву повернули лише три протопопії: Глухівську, Конотопську і Борзнянську з переданих в управління черніг. архієпископу у 1658. Водночас правобереж. єпархії (Львів., Луцька і Перемишльська) перейшли в унію, а Мстиславська єпархія, хоча й залишалася правосл., перейшла під пряме управління моск. патріарха. На поч. 18 ст. київ. митрополит втратив владу над усіма єпархіями, крім київської. Лише у жовтні 1700 за підтримки гетьмана І.*Мазепи* було створено нову церк.-адм. одиницю — Переяславсько-Бориспільську єпархію в статусі вікаріатства. Це підняло престиж київ. митрополита, але не надовго. Вже 19 лютого 1733 згідно з указом Найсвятішого *Синоду* Переяславсько-Бориспільська єпархія дістала самостійний статус. Упродовж 18 ст. у складі К. п. м. продовжували функціонувати правосл. монастирі і церкви на території Речі Посполитої.

Митрополит Варлаам (*Ясинський*) намагався повернути статус екзарха константиноп. або хоча б моск. патріаршого престолу з включенням цього статусу до свого офіц. титулу, але реалізувати задум не вдалося. З 1718 по 1721 київ. кафедра залишалася вакантною. У 1721 київ. митрополитом обрали архімандрита Києво-Межигірського монастиря Іларіона (Журавського), але його кандидатуру не було затверджено. 11 травня 1722 *Петро I* указом призначив на київ. кафедру за поданням Синоду Варлаама (*Ванатовича*). Цим фактично було ліквідовано виборність київ. митрополита. Крім того, Синод звернув увагу на суперечність між титулом київ. митро-

полита і його реальним становищем, Варлаам (Ванатович) став іменуватися не митрополитом, а архієпископом Київ., Галицьким і Малої Росії. У сані архієпископа К. п. м. очолював і наступний київ. архієрей Рафаїл (*Заборовський*), від 1743 — митрополит Київ., Галицький і Малої Росії. 2 квітня 1767 вийшов указ імп. *Катерини II* про виключення з титулу київ. митрополита слів «...Малої Росії». Владика Арсеній (Могилянський) намагався зберегти попередній титул. Проте 18 березня 1770 йому остаточно було заборонено називатися митрополитом київ., галицьким і Малої Росії, надалі київ. митрополити носили титул київ. і галицьких.

При призначенні київ. митрополитом Гавриїл (Кременецький) отримав звання члена Синоду. Зі згоди цього архієрея К. п. м. втратила значні території на користь сусідніх єпархій. 9 вересня 1775, зокрема і за рахунок К. п. м., було створено нову Слов'яно-Херсон. єпархію (центр у *Полтаві*, з 1781 у *Херсоні*). Указом Синоду від 13 жовтня 1777 приписувалося передати 126 храмів у Миргородській, Сорочинській і частково в Лубенській протопопіях до Переяславсько-Бориспільської єпархії. 22 вересня 1783 київ. митрополитом став Самуїл (*Миславський*) теж з наданням місця у Синоді. У 1786 набула чинності секуляризаційна реформа (вводилися духовні штати, вотчини приписувалося передати у відомство казенних палат та ін.; див. *Секуляризація*), яка суттєво змінила засади функціонування К. п. м.

Система управління К. п. м., очолювана єпископом у сані митрополита або архієпископа, включала й ін. вищі органи єпархіального управління, напр., духовну *консисторію* та кафедральну контору. Місц. церк. влада належала протопопам, намісникам, духовним правлінням. Монастирі очолювали настоятелі в сані ігумена, архімандрита або намісника; дорадчим колегіальним органом виступав духовний собор.

В адм.-тер. плані К. п. м. поділялася на протопопії, в складі яких могли виділятися намісництва. Перший відомий список протопопій датується 1722. Це відомість, подана архієп. Варлаамом (*Ванатовичем*) Синоду, в якій зафіксовано 20 протопопій. Кількість, склад, назви протопопій могли змінюватися. На 1-шу пол. 1780-х у К. п. м. діяла 21 протопопія на території *Київського полку*, *Ніжинського полку*, *Прилуцького полку*, *Чернігівського полку*, *Лубенського полку*, *Стародубського полку*, *Гадяцького полку* і *Переяславського полку*. У 1782 на території укр. земель у складі Рос. імперії було проведено адм. реформу, у результаті якої постали три намісництва: *Київське намісництво*, *Чернігівське намісництво* і *Новгород-Сіверське намісництво*. Указом від 27 березня 1785 приписувалося створити в їхніх кордонах три окремі єпархії: Київ., Черніг. і Новгород-Сіверську. Після реформування 1785 кордони К. п. м. збігалися з кордонами однойменного намісництва.

Монастирі перебували у безпосередньому підпорядкуванні архієреїв (за винятком ставропігійних Києво-Печерської лаври і Києво-Межигірського монастиря). Першу відомість про кількість обителей у К. п. м. подали в Синод у 1722. Повний перелік монастирів відомий лише на поч. правління митрополита Тимофія (Щербацького; 1748—57). Тоді київ. кафедрі підпорядковувалося 34 чол. і 12 жін. монастирів, їхня кількість залишалася незмінною до 1786. Чисельність братії в монастирях зростала у 1740—70-х, але вже у 1780-х спостерігається зменшення кількості насельників: 1757 у К. п. м. налічувалося 729 ченців і 592 черниці; 1784 у нествропігійних чол. монастирях Києва перебували лише 213 ченців. Згідно з указом від 10 квітня 1786 у К. п. м. мало залишитися 12 монастирів (8 чол., 4 жін.).

У К. п. м. діяли соборні, ружні, кладовищні, домові та парафіяльні церкви, що мали різні функції та форми утримання.

Окрему групу складали монастирські храми. На серед. 1720-х у К. п. м. налічувалося 987 церков, ця кількість залишається незмінною до серед. 1730-х. У 1737 документи фіксують 1107 церков, у 1743 — 1110. У 2-й пол. 18 ст. заг. кількість храмів К. п. м. коливалася від 1256 (максимальна кількість, 1772 р.) до 635 (мінімальна кількість, 1785 р.). До кінця 18 ст. в К. п. м. діяло право виборності священників парафіяльною громадою. У 2-й пол. 18 ст. вихідці з сімей священно- і церковнослужителів переважали серед вихованців Києво-Могилянської академії.

У 18 ст., особливо після прийняття Духовного регламенту (25 січня 1721), К. п. м. зазнавала процесів уніфікації та стандартизації, в результаті яких мала б стати органічною складовою синодальної церкви. Досягнення були, але швидше формальні і не в усіх сферах: духовенство обстоювало давні права і традиційний уклад, часто ігноруючи приписи. Особливості церк. життя у К. п. м. фіксуються і надалі, а справа уніфікації тривала й у наступному столітті.

К. п. м. (19 — поч. 20 ст.). Внаслідок секуляризаційної реформи (див. *Секуляризація*) К. п. м. отримала статус першокласної, аналогічно Моск., С.-Петербурзькій і Новгород. єпархіям. У 1786 митрополичу кафедру перенесли до Києво-Печерської лаври, київ. митрополит став її священноархімандритом. Становище митрополита Київ. і Галицького посилив синодальний указ від 10 лютого 1810, за яким він мав надавати святе миро архієреям семи єпархій: Новорос., Черніг., Мінської, Подільської, Переяслав., Волин. і Слобідсько-Укр. З 1819 київ. митрополити стали постійними членами *Синоду*. У 1899 київ. митрополиту Іоанникію (Руднєву) надали першість у Синоді.

Після адм.-тер. реформи і становлення нової *Київської губернії* (1796) суттєво змінилися кордони митрополії: вона перемістилася з Лівобережжя на Правобережжя, на землі, які після другого і третього поділів Речі Посполитої (1793 і 1795) перейшли до Рос. імперії. Згідно з указом Синоду від 7 вересня 1797 до К. п. м. увійшли парафії у 12 повітах: Київ., Богуславському, Васильківському, Махнівському, Липовецькому, Таращанському, Сквирському, Радомишльському, Звенигородському, Уманському, Черкас. і Чигиринському. На підставі синодального указу від 16 жовтня 1799 зі складу К. п. м. виокремилася Переяслав. єпархія, яка з вікарної стала самостійною третьокласною кафедрою. Цим же указом було створено Чигиринське вікаріатство з резиденцією у *Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі*. Єпископом Чигиринським став архімандрит *Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря* Феофан (Шиянов). У 1799 у складі К. п. м. налічувалося 1327 парафіяльних церков, 1384 штатних священники і протопопи, 107 дияконів, 1142 дячки, 910 паламарів. У 1844 територія митрополії розширилася за рахунок м. *Бердичева* і навколишніх сіл, які перейшли з Волин.-Житомир. єпархії. Станом на 1859 до митрополії належали 1330 церков, 1334 штатних і 87 позаштатних священників. У 1874 створено Уманське вікаріатство, яке очолив ректор *Київської духовної академії 1819—1919* (КДА) і настоятель *Київського Братського Богоявленського монастиря* Філарет (Філаретов). 22 грудня 1884 указом Синоду створено Канівське вікаріатство на чолі з єп. Сильвестром (Малеванським); до 1923 канівськими єпископами були ректори КДА. У 1885 митрополит Платон (Городецький) розподі-

лив обов'язки між трьома вікаріями, закріпивши за ними окремі повіти або сфери управління.

Крім митрополита (який не обирався, а призначався Синодом) і вікарних єпископів єпархіальне управління здійснювала Київ. духовна дикастерія (у 1832 знову перейм. у Київ. духовну консисторію). З 1841 консисторія діяла згідно з прийнятим уставом духовних консисторій. Спочатку дикастерія складалася з «присутственого місця» і канцелярії з протокольним столом. У 1838 в її структурі з'явилися 4 окремі підрозділи (столи): заг., адм., екон. і дисциплінарний. У 1862 київ. митрополит Арсеній (Москвін), зважаючи на розвиток церк.-парафіяльної освіти, відкрив п'ятий, шкільний, стіл. 1868 виділилося Київ. єпархіальне опікунство над заштатними священнослужителями, вдовами і сиротами з духовенства. На місцях влада належала духовним правлінням, які з 1798 діяли в усіх повітових містах. Духовні правління очолювали соборні міські або повітові протоієреї за зразком великорос. єпархій. У 1861 задля економії коштів (на утримання єпархіальних органів управління виділяли кошти з казначейства) закрили 3 духовні правління: Васильківське, Радомишльське і Черкас., у 1868 — ще 7. Замість духовних правлінь у 1868 почали функціонувати благочинні ради (у 1892 їх налічувалося 62). Повітовим духовним правлінням (з 1868 благочинним радам) підпорядковувалися благочинні округи на чолі з парафіяльними священниками. У 1800—02 митрополит Гавриїл (*Банулеско-Бодоні*) закріпив за кожним благочинням від 10 до 15 парафій. На поч. 1880-х у К. п. м. налічувалося 84 благочинних округи (у кожному від 9 до 27 парафій), 1326 парафій, 1330 священників, з яких 33 протоієреї. Парафіяльна мережа впродовж 19 ст. залишалася приблизно незмінною, хоча на поч. 20 ст. кількість парафій зросла: якщо у 1895 було 1340 парафій, то у 1913 — 1384. У 1908—09 в К. п. м. діяло 12 чол. монастирів (474 насельники) і 7 жін. (438 насельниць).

Впродовж 19 ст. у К. п. м. склалася досить чітка система управління; єпархіальні органи влади все більше зближувалися і потрапляли під контроль держ. установ. Уже до середини століття процеси уніфікації переважно були завершені. Проте особливості і давні привілеї митрополії не переставали проявлятися, напр. у практиках парафіяльного життя. Попри заборони, в К. п. м. і у 19 ст. продовжувала діяти виборність як священників, так і представників місц. єпархіальних органів влади. Указом від 26 лютого 1798 митрополит Іерофей (Малицький) скасував виборність благочинних і членів духовних правлінь, надалі їх мав призначати митрополит. У 1825 митрополит Євгеній (*Болховітінов*) отримав дозвіл Синоду на відродження традиції обрання благочинних у К. п. м. Проте вже у 1836 виборність благочинних було скасовано синодальним рішенням. Чергове відновлення відбулося у 1861 зусиллями митрополита Арсенія (Москвіна). У 1882 синодальний указ повернув порядок призначення благочинних архієреєм.

Упродовж 19 ст. в К. п. м. відбулося становлення системи духовної освіти, що позитивно позначилося на освіт. рівні духовенства та пастви загалом. На поч. 20 ст. у митрополії діяли Київ. духовна академія, Київ. духовна семінарія, 4 духовні учща — Києво-Подільське, Києво-Софійське, Уманське і Черкас., 2 київ. жін. єпархіальні уч-ща. Завдяки зусиллям насамперед митрополитів Філарета (Амфітеатрова) та Ісидора (Нікольського) сформувалася розгалужена мережа церк.-парафіяльних шкіл: станом на 1862 в К. п. м. їх налічувалося 1370. Відкривалися просвітницькі орг-ції, напр., Київсько-Володимирське братство у 1864 або Київський к-т Правосл. місіонерського т-ва у 1870. З 1861 по 1917 офіц. періодичним виданням митрополії були *«Киевские епархиальные ведомости»*. Для парафіяльного духовенства виходив ж. «Руководство для сельских пастырей» (1860—1917). Низку просвітницьких і культ. проєктів було реалізовано до 1888 у рамках урочистого святкування 900-річчя хрещення Русі.

Переміщення К. п. м. на Правобережжя спричинило і нові проблеми, пов'язані зі складними взаєминами між правосл., католиками, уніатами та іудеями в регіоні. Пік загострення припав на кін. 1830-х — поч. 1840-х і був пов'язаний із завершальним етапом входження уніатів Київщини до Правосл. церкви. У 1835 у *Санкт-Петербурзі* створили таємний к-т з приєднання уніатів. Результатом його роботи став собор, проведений 12—18 лютого 1839 у Полоцькому Софійському соборі, постановами якого було ліквідовано Уніатську церкву (зокрема і на території К. п. м.). Міжреліг. взаємини істотно ускладнилися з поширенням на Правобережжі *штундизму*, який у 2-й пол. 19 ст. перейшов у фазу нар. реліг. руху. У 1884 з ініціативи митрополита Платона (Городецького) у Києві пройшов з'їзд архієреїв пд.-зх. єпархій для вироблення заходів у боротьбі з поширенням штундизму, на якому 11 єпископів прийняли пастирське послання до парафіян із застереженнями про небезпеку сектантських впливів. Імператорським указом 1894 штундизм було віднесено до «особливо шкідливих сект».

Останнім митрополитом Київ. і Галицьким, який керував Київ. єпархією в сані митрополита, послуговуючись системою і моделлю, вибудуваними впродовж 19 ст. в умовах імперії, став призначений на київ. кафедру 23 листопада 1915 Володимир (*Богоявленський*). Революц. події 1917 кардинально вплинули на церк. життя. Вже навесні 1917 серед правосл. духовенства Київщини активну діяльність розгорнули прихильники автономії церкви, сформувалися автокефалістські рухи з різними проєктами досягнення автокефалії. К. п. м. стала фундаментом, на якому постали нові церк. утворення (див. *Українська православна церква*). Нові церкви вбачали своє істор. коріння в К. п. м. від часів прийняття християнства.

Літ.: *Болховитинов Евгений*, митрополит. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии. К., 1825 (нова публікація в: *Болховітінов Євгеній*, митрополит. Вибрані праці з історії Києва. К., 1995); *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования), т. 1—2. К., 1883; *Рыбинский В.* Киевская митрополичья кафедра с половины XIII до конца XVI в. К., 1891; *Харлампович К.В.* Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь. Казань, 1914; *Титов Ф.* Русская православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII—XVIII вв., т. 1—3. К., 1905—1916; *Щапов Я.Н.* Государство и Церковь Древней Руси X—XIII вв. М., 1989; *Федорів Ю.* Організаційна

структура Української Церкви. Торонто, 1990; Історія Церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. К., 1994; *Макарий (Булгаков)*, митрополит. История Русской Церкви, кн. 1—7. М., 1994—1996; *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.), изд. 2-е, испр. и доп. СПб., 1996; *Ричка В.М.* Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект). К., 1997; *Смолич И.К.* История Русской Церкви: 1700—1917: в 2 ч. М., 1997; *Римский С.В.* Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860—1870-х годов). М., 1999; *Голубинский Е.Е.* История Русской Церкви. В 4 т. М., 1997—2002; *Перерва В.С.* Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII—XIX ст. Дис. … канд. іст. наук. К., 2002; *Присёлков М.Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв. СПб., 2003; *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К., 2004; *Тимошенко Л.В.* Берестейська унія 1596 р. Дрогобич, 2004; *Плохій С.М.* Наливайкова віра: Козацтво і релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005; *Лукашова С.С.* Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. М., 2006; *Хитровська Ю.В.* Православна церква та штундизм на Правобережній Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. «Інтелігенція і влада. Серія: Історія», 2007, вип. 9; *Довбищенко М.* Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 2008; *Прокоп'юк О.Б.* Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721—1786 рр.). К., 2008; *Лурье В.К.* Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками. М., 2009; *Назаренко А.В.* Древняя Русь и славяне (Историко-филологические исследования). М., 2009; *Сас П.М.* Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії (1620 р.). «УІЖ», 2010, № 4; *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII—XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010; *Прокоп'юк О.Б.* Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780—1783). К., 2012; *Ульяновський В.І.* Князь Василь-Костянтин Острозький: Історичний портрет у галереї предків та нащадків. К., 2012; *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII ст. К., 2012; *Гіль А., Скочиляс І.* Володимирсько-Берестейська єпархія XI—XVIII століть: історичні нариси. Львів, 2013; Киевская епархия. В кн.: Православная энциклопедия, т. 33. М., 2013; *Перерва В.* Церковні школи в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.): забутий світ. Т. 1. Загальна частина. Біла Церква, 2014; *Тимошенко Л.* Організаційна структура Київської митрополії в другій половині XVI ст.: становище та функціонування інституцій. «Дрогобицький краєзнавчий збірник», 2017, вип. XIX—XX; *Толочко А.* Основание Холмской епископии. «Palaeoslavica», 2017, vol. XXV/1; *Яременко М.* Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів, 2017 (Серія «Київське християнство», т. 4); *Галимов Т.Р.* Киевские митрополиты между Русью и Ордой (вторая половина XIII в.). Казань, 2019; *Зема В.* Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації. К., 2020; *Филипчук О.* Забутий святий: Князь Володимир Великий між Сходом і Заходом. К., 2020; *Ченцова В.* Киевская митрополия между Константинополем и Москвой. 1686. К., 2020.

О.Б. Прокоп'юк.

КИ́ЇВСЬКА РОТО́НДА — пам'ятка археології, рештки монументальної споруди у центр. частині давньорус. *Києва — Володимира місті*. Досліджена 1975—76 Я.Боровським і П.*Толочком*.

Збереглися фундаменти і рештки стін (на висоту до 0,8 м). За даними розкопок, це була велика кругла в плані будівля (зовн. діаметр трохи більше 20 м, гіпотетична висота стін бл. 10 м) з центр. стовпом, на який спиралося перекриття. Стіни членувалися 16-ма пілястрами. За буд.-тех. особливостями та форматом плінфи пам'ятку датують 2-ю пол. 12 ст. Наявність у муруванні крім плінфи брускової цегли дозволяє припускати, що між 1230 і 1240 К. р. зазнала перебудови.

За винятком *Галицької землі* (де існувала традиція спорудження ротонд, пов'язана з впливом зх. сусідів), для *Київської Русі* ротонда — унікальний тип споруди (крім Києва, монументальна ротонда 12 ст. відома лише у Смоленську). Київ. і смоленська ротонди мають аналоги / прототипи у тогочасній Зх. Європі, де були поширені круглі в плані храми (зокрема, аналог К. р. — дуже подібна до неї будівля у Вроцлаві, рештки якої було відкрито 1985). Буд. матеріали і техніка свідчать, що і в Києві, і в Смоленську ротонди будували місц. майстри (хоча й, можливо, під кер-вом західноєвроп. архітекторів). На думку більшості дослідників, київ. і смоленська ротонди були «лат.» храмами. Є також версія, що К. р. — це світська споруда (палац).

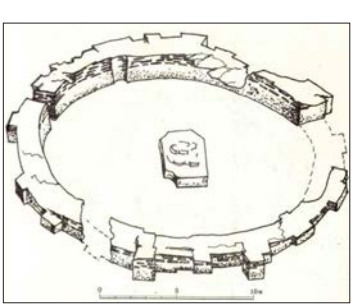

Київська ротонда. Аксонометрія решток будівлі.

Літ.: *Боровський Я.Є., Толочко П.П.* Київська ротонда. В кн.: Археологія Києва. Дослідження і матеріали. К., 1979; *Пуцко В.Г.* Каменный рельеф из киевских находок. «Советская археология», 1981, № 2; *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X—XIII вв. Каталог памятников. Л., 1982; *Małachowicz E., Lasota Cz.* Pierwsza kaplica zamku wrocławskiego na Ostrowie. «Kwartalnik Architectury i Urbanistyki», 1987, No. 1; *Висоцький С.О.* Київська ротонда і питання її атрибуції. «Археологія», 1994, № 1; *Иоаннисян О.М.* Храмы-ротонды в Древней Руси. В кн.: Иерусалим в русской культуре. М., 1994; *Иоаннисян О.М.* Зодчество второй половины XII в. В кн.: История русского искусства, т. 2, ч. 2: Искусство второй половины XII века. М., 2015.

Д.Я. Вортман.

«КИ́ЇВСЬКА СТАРОВИНА́» — наук. щорічник, присвячений вивченню проблем стародавнього, середньовічного і пізньосередньовічного *Києва* та його найближчих околиць.

Видрукувано один зб. 1972 під грифом Ін-ту археології АН УРСР (див. *Інститут археології НАН України*) та Київ. постійно діючої археол. експедиції у видві «Наукова думка». Відп. ред. П.*Толочко*. Щорічник було створено для систематичної публікації джерел з історії, археології та к-ри давнього й середньовічного Києва, а також неопубл. студій дослідників Києва 18—19 ст., києвознавчих заміток, рецензій, оглядів літератури, хронікальних та інформаційних матеріалів. У першому випуску за 1972 було вміщено матеріали розкопок Київ. археол. експедиції 1965—69, статті про характер забудови і конструкцію укріплень стародавнього Києва, топографічні плани і документи Києва 17—18 ст., а також першу частину (видання другої анонсувалося у наступному випуску щорічника) виявленого в архіві рукопису «История города Киева от основания его до настоящего времени» київ. історика М.*Берлинського*, повідо-

млення про нові відкриття істор.-культ. пам'яток Києва та ін. Видання зб. було обірвано внаслідок зміни політ. ситуації у рад. Україні, зокрема з огляду на посилення репресій та утисків проти інакодумців і дисидентів. На цій репресивній хвилі розгорнулася кампанія зі звільнення неблагонадійних науковців з академічних ін-тів і припинення виходу низки академічних видань істор. та соціогуманітарного спрямування, зокрема і «К. с.» Після зміни парт. курсу постановою Президії АН УРСР (див. *Національна академія наук України*) від 2 березня 1973 № 91 було вказано на методологічні хиби та теор. помилки у щорічнику, покладено відповідальність за ці прорахунки на низку істориків, зокрема колиш. дир. Інституту археології АН УРСР Ф.*Шевченка*, відп. ред. збірника П.Толочка, рецензента О.*Компан*, а також вказано на «антинаук. твердження» у публікації «Рядовий міщанський будинок у Києві 11—13 ст.» М.*Брайчевського*, хоч її було видано без зазначення його авторства. Припинення виходу щорічника та ін. періодичних і серійних видань АН УРСР (див. *Національна академія наук України*) вкрай негативно сприйняли укр. історики в діаспорі, котрі розглядали його як черговий погром сусп. і гуманітарних дисциплін у рад. Україні з далекосяжними наслідками.

Літ.: *Винар Л.* Український історик і сучасний стан української історичної науки. Нью-Йорк—Мюнхен, 1980; *Процюк С.* Сьогоднішній стан науково-видавничої справи в Україні. «Сучасність», 1985, № 7/8; *Сисин Ф.* Проблема українського православ'я в СРСР. Там само. 1986, № 1; Постанова Президії АН УРСР «Про серйозні методологічні хиби і теоретичні помилки в матеріалах щорічника Інституту археології АН УРСР» (м. Київ, 2 березня 1973 р.). У кн.: Чорна книга України: Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. К., 1998; *Ясь О.* «На чолі республіканської науки…». Інститут історії України (1936—1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи). К., 2016.

О.В. Ясь.

КИ́ЇВСЬКИЙ КИРИ́ЛІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Троїцько-Кирилівський монастир, Свято-Троїцький монастир — правосл. монастир, що діяв у 12—18 ст. Монастирський храм — *Кирилівська церква* — видатна пам'ятка арх-ри і мист-ва.

К. К. м. заснований кн. *Всеволодом Ольговичем* під час його правління у *Києві* (1139—46). Названий на честь св. Кирила Александрійського, який, можливо, був небесним покровителем князя. Розміщений у місцевості *Дорогожич*, на пн. околиці Києва. Перші згадки — у *Київському літописі* в описі подій 1167 (під назвою «*Всеволож*») і 1169.

На території К. К. м. виявлено печери, що виникли до спорудження Кирилівської церкви, тобто раніше серед. 12 ст. Це може свідчити, що наземним будівлям монастиря передувало печерне поселення ченців.

Відомості про К. К. м. зникають після *монголо-татарської навали* і з'являються у джерелах у 16 ст. (перша згадка у післямонгольський період — 1539). У цей час К. К. м. існував номінально: ігумени призначалися світською владою і були лише розпорядниками монастирської власності, а не очільниками чернечої громади (про яку немає згадок). Відновлення монастирського життя почалося після того, як 1605 київ. воєвода кн. В.-К.*Острозький* призначив ігуменом Василія Красовського (п. 1614), який відремонтував Кирилівську церкву і влаштував у ній два престоли: гол. — на честь св. Трійці, бічний — на честь св. Кирила Александрійського. З цього часу К. К. м. звався Троїцько-Кирилівським, або Свято-Троїцьким. Василій Красовський і наступні ігумени у 17 ст. успішно вели боротьбу за монастирські землі, відновлювали споруди після ворожих нападів 1651 і 1662. Серед очільників монастиря у 2-й пол. 17 ст. було кілька інтелектуалів: Інокентій *Гізель* (бл. 1650—52; тут і далі роки ігуменства); Лазар *Баранович* (1652—57); Мелетій Дзик (1658—77); Інокентій Монастирський (1681—97); Димитрій Туптало (1697—98; див. *Димитрій Ростовський*). Хоча К. К. м. мав значну підтримку від укр. гетьманів та ін. меценатів, це була одна з найбідніших київ. обителей. У 18 ст. 70—80 % доходів К. К. м. давали 4 шинки. Максимальна кількість монастирських підданих (1782) — 310 осіб. Максимальна кількість насельників монастиря (1777) — 46.

Під час епідемії чуми 1770—71 К. К. м. був обраний київ. владою як місце ізоляції хворих. Братія на чолі з архімандритом Кирилом Кучеровським чинила цьому активний спротив, за що була покарана указом *Синоду*.

К. К. м. припинив існування у ході *секуляризації* (указ Синоду

Дзвіниця Кирилівського монастиря. Фото кінця 19 ст.

Київський Кирилівський монастир. Художник Ф.Солнцев. 1843.

від 13 липня 1786). Ченців переселили до ін. монастирів, у монастирських спорудах із 1787 був розміщений притулок для військ. інвалідів, який згодом був трансформований у Кирилівські богоугодні заклади / Кирилівську лікарню (діє донині). Протягом 19—20 ст. було споруджено кілька капітальних лікарняних корпусів. Кирилівська церква діяла як парафіяльний храм при лікарні до 1927—28, коли богослужіння заборонили. Постановою Совнаркома УСРР (*див. Українська радянська держава*) від 18 травня 1929 на території К. К. м. організовано Київсько-Кирилівський держ. історико-культурний заповідник. Згідно з указом РМ УРСР від 24 серпня 1965 Кирилівська церква (разом зі збереженим фрагментом огорожі і вежею) стала філіалом Софійського держ. архітектурно-істор. заповідника (нині Нац. заповідник *«Софія Київська»*), а з 1994 — відділом заповіднику. Від поч. 1990-х рр. при Кирилівській церкві діє громада УПЦ (МП) (див. *Українська православна церква*, ч. 5), яка 2011 перетворена на чол. монастир.

Монастирський ансамбль. Найдавніші відомості про монастирський ансамбль містить план Києва 1695, на якому показані Кирилівська церква (уже перебудована у стилі козацького *бароко*), трапезна із церквою св. Василія Великого, триярусна надбрамна дзвіниця, кілька корпусів келій, огорожа. Усі споруди, за винятком гол. храму, були дерев'яними. У 2-й пол. 18 ст. у К. К. м. зведено нові цегляні будівлі, спроєктовані І.*Григоровичем-Барським*: надбрамну дзвіницю (1759—75; зруйнована 1939; 1999 її включили до затвердженого *Кабінетом Міністрів України* переліку визначних пам'яток, які передбачається відтворити) та огорожу з чотирма вежами (1779—82; зберігся фрагмент з однією вежею).

Дзвіниця, споруджена коштом ігумена Феофана Жолтовського, мала унікальну композицію, що поєднувала триярусну надбрамну дзвіницю з тридільною церквою. У 1-му ярусі було влаштовано браму з двома бічними приміщеннями, 2-й ярус займала надбрамна церква Благовіщення, на 3-му ярусі, що підносився над середньою частиною, були розміщені дзвони. Підвали використовували як монастирську в'язницю. Будівля була декорована у формах пізнього *бароко* і рококо. Баню вінчав ліхтарик, пізніше замінений шпилем.

Літ.: *Бобровський Т.* Кирилівські печери. У кн.: Звід пам'яток історії та культури України, кн. 1, ч. 1. К., 1999; *Кальницький М.* Кирилівська лікарня. У кн.: Звід пам'яток історії та культури України, кн. 1, ч. 1. К., 1999; *Кілессо Т.С.* Кирилівський монастир. К., 1999; *Логвин Г.Н.* Кирилівський монастир. У кн.: Звід пам'яток історії та культури України, кн. 1, ч. 1. К., 1999; *Вечерський В.В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002; *Марголіна І.Є., Ульяновський В.І.* Київська обитель св. Кирила. К., 2005; *Кальницький М.* Храми Києва. К., 2011; *Ульяновский В.И., Марголина И.Е.* Кирилловский Свято-Троицкий монастырь в Киеве. У кн.: Православная энциклопедия, т. 34. М., 2014; *Толочко О.* Заснування Кирилівського монастиря. «Ruthenica», 2020, вип. 16.

Д.Я. Вортман.

КИ́ЇВСЬКИЙ ЛИСТ — найдавніший збережений приватно-правовий документ зі згадкою про *Київ*; найдавніше відоме актове джерело з історії євреїв на східнослов'ян. землях. Відкритий 1962 амер. гебраїстом Н.Голбом у зібранні документів з генізи (місце зберігання старих рукописів, знищення яких заборонено з ритуальних міркувань) при стародавній синагозі у Каїрі. У документі єврейс. громада звертається до ін. єврейс. громад із проханням надати допомогу якомусь Яакову синові Хануки, що його посадили в боргову в'язницю іновірці за борги вбитого розбійниками брата.

Київський лист.

Текст листа, написаного на пергамені середньовічним івритом, не містить датуючих ознак. У ньому можна прочитати майже повністю збережену назву населеного пункту «[Q] iyywb» і низку імен членів місц. громади, які підписали лист. Серед цих імен — як традиційні іудейські, запозичені з Біблії та ін. сакральних текстів, так і язичницькі, лінгвістична природа яких до кінця не з'ясована. У нижній частині лицьової сторони аркуша під текстом листа добре помітні шість знаків, що належать до якоїсь неєврейс. писемності.

Н.Голб припустив, що згадка ойконіма «[Q] iyywb» (читається «[K] iйов», або «[K] iйув») разом із наявністю несемітських імен і знаків невідомої писемності дозволяє говорити про юдео-хозарське походження авторів листа. Дослідник інтерпретував ойконім «[Q] iyywb» як позначення міста *Київ*. Ці висновки були підтримані тюркологом О.*Пріцаком* і опубліковані у спільній монографії. О.Пріцак інтерпретував зміст листа, ґрунтуючись на власній гіпотезі про заснування Києва *хозарами*, які нібито утримували владу над містом аж до 930-х рр. Згодом ці теорії піддали критиці історики та археологи — фахівці з *Київської Русі*.

Запропонований О.Пріцаком переклад «рунічного», на його думку, напису словами «я це прочитав», спираючись на інформацію з тюркської орхоно-єнісейської рунічної абетки (див. *Тюркська рунічна писемність*) і чуваської мови, не дістав підтримки тюркологів. О.Мудрак запропонував альтернативний переклад словами «слід дозволити» (спираючись на реконструйоване ним прочитання східноєвроп. рун і дані дигорського діалекту осетинської мови). Дослідники К. л. запропонували й ін., зокрема слов'ян., етимології несемітських імен, згаданих у ньому.

Питання про датування К. л. залишається відкритим. Запропонована Н.Голбом палеографічна дата (10 ст.) заснована на порівнянні з практикою близькосхідних єврейс. громад. Найдавніші збережені їхні акти написані на

пергамені, подібно до К. л. Пізніше, в 11—12 ст. (саме на цей час припадає велика частина матеріалів каїрської генізи), для цього зазвичай використовували папір. Однак для *Східної Європи*, де папір у домонгол. період не вживали, така аналогія не виглядає переконливою. Подальший аналіз палеографічних особливостей листа (С.Якерсон) не виявив ніяких ін. характерних рис, що зустрічаються у текстах, переписаних на зламі 11—12 ст.

Деякі реалії, що зустрічаються у листі, також можуть свідчити про давнє походження і давньоруський та хозарський етнокультурний контекст. Серед таких реалій, по-перше, сама приписка, виконана східноєвроп. рунами, а також вживання особистих імен Ханука і Синай (перше у такій ранній період — до 11 ст.) засвідчене лише у *гебрайсько-хозарському листуванні*; найраніша згадка другого у середньовічних єврейс. джерелах стосується вихідця з *Русі*). По-друге, топонім «[К] ійов» / «[К] ійув» важко ідентифікувати з будь-яким ін. поселенням крім Києва. Потретє, принаймні одне з особистих імен, що зустрічаються у тексті, «Gwstta» надійно інтерпретується як давньоруське «Гостята». Це ім'я зустрічається у чотирьох новгородських берестяних грамотах (див. *Берестологія*) 11—12 ст. (грамоти № 9, 380, 527, 945) і лише в одній з них — як однозначно жіноче.

Літ.: *Golb N., Pritsak O.* Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca; London, 1982; *Ta-Shma I.* Letoldot ha-yehudim be-Polin be-meot ha-12—ha-13. «Ziyyon», vol. 53. 1988; *Торпусман А.Н.* Антропонимия и этнические контакты народов Восточной Европы в средние века. В кн.: Имя — этнос — история. М., 1989; *Толочко П.П.* Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси. В кн.: Славяне и Русь в зарубежной историографии. К., 1990; *Amran R.* Un estudiante ruso en la yesiba de Toledo en tiempos de Asher ben Yehiel ha-Rosh. «Anuario de Estudios Medievales», vol. 20. 1990; *Кызласов И.Л.* Рунические письменности евразийских степей. М., 1994; *Петрухин В.Я.* Комментарии. В кн.: *Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X в. М.; Иерусалим, 1997; *Напольских В.В.* К чтению так называемой «хазарской надписи» в Киевском письме. В кн.: *Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X в. М.;Иерусалим, 2003; *Эрдаль М.* Хазарский язык. «Хазары. Jews and Slavs», t. 16. М.—Иерусалим, 2005; *Zuckerman C.* On the Kievan Letter from the Genizah of Cairo. «Rutheniса», вип. X. К., 2011; *Якерсон С.М.* Несколько палеографических ремарок к датировке «Киевского письма». «Кенаaниты: Евреи в средневековом славянском мире. «Jews and Slavs», vol. 24. М.; Иерусалим, 2014; *Цукерман К.* О киевском письме из Каирской генизы. «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии», вып. XXIII. Симферополь, 2018; *Торпусман А.Н.* Вокруг киевского письма: к 35-летию опубликования документа. Полемические заметки. «Хазарский альманах», т. 16. М., 2019.

Б.Є. Рашковський.

КИ́ЇВСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т КУЛЬТУ́РИ І МИСТЕ́ЦТВА (КНУКіМ) — вищий навч. заклад, підпорядкований Мін-ву к-ри України. КНУКіМ — сучасна (з 1999) назва Київ. держ. ін-ту к-ри (КДІК). Ін-т створено у 1968 на базі Київ. філії Харків. держ. ін-ту к-ри (1961—68). У 1972—92 ін-т носив ім'я О.Є.*Корнійчука*. До складу ін-ту у 1970—80-х входили ф-ти культурно-освітньої роботи та бібліотечний, 12 кафедр, філіали у Миколаєві та Рівному. У 1997 Київ. держ. ін-т к-ри перейменовано на Київ. держ. ун-т к-ри і мист-в, а 1999 надано статус національного.

Сучасна структура ун-ту включає 9 ф-тів (івент-менеджменту і шоу-бізнесу; дизайну і реклами; готельно-ресторанного і туристичного бізнесу; хореографічного мист-ва; музичного мист-ва; театру, кіно та естради; кіно і телебачення; рг, журналістики та інформаційної політики; дистанційного навчання); 22 кафедри; філії у Дніпро, *Львів*, Миколаїв та ін. містах; наук. б-ка; ін. підрозділи. В ун-ті навч. майже 10 тис. студентів за 44 спеціальностями. Науково-пед. діяльність здійснюють 77 проф., 193 доценти, 24 нар. артисти України, 46 заслужених діячів к-ри України, понад 50 лауреатів міжнар. і нац. конкурсів і фестивалів, володарів грантів міжнар. фондів і науково-просвітницьких орг-цій. Серед викладачів закладу багато відомих укр. митців. Ун-т здійснює підготовку фахівців у галузях к-ри, мист-ва, туризму, соціально-культурної сфери. В ун-ті працює аспірантура і докторантура з трьох спеціальностей.

КНУКіМ видає 16 журналів, зокрема, 6 серій «Вісника КНУКіМ» («Музеєзнавство і пам'яткознавство» та ін.). Видавався календар «КНУКіМ: знаменні дати, славні ювілеї» у 2013—18. Фонд наук. б-ки ун-ту становить понад 500 тис. прим. В академії функціонують творчі колективи: Академічний хор «Anima»; Укр. нар. хор ім. С.Є. Павлюченка; фольклорний ансамбль «Кралиця»; капела бандуристів, вокальний ансамбль «Ad libitum».

Офіц. вебсайт КНУКіМ: http://knukim.edu.ua

Літ.: Науково-видавнича діяльність КНУКіМ, 1973—2013 рр.: бібліогр. покажч. К., 2014; Топ-15 культурно-мистецьких та освітніх проектів Київ. нац. ун-ту культури і мистецтв: іл. довідник. К., 2014; Книгознавча школа Київ. нац. ун-ту культури і мистецтв: антологія. К., 2018.

О.М. Богдашина.

Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна. Експозиція у будівлі Педагогічного музею. Фото 1960-х рр.

КИ́ЇВСЬКИЙ ФІЛІА́Л ЦЕНТРА́ЛЬНОГО МУЗЕ́Ю В. І. ЛЕ́НІНА — пропагандистська культурно-освітня установа, що діяла в *Києві* у 1938—92; один із філі-

алів Центр. музею В. І. Леніна (функціонував у *Москві* у 1936—93). Був заснований рішенням ЦК ВКП (б). К. ф. Ц. м. Л. спочатку розташовувався у *Педагогічного музею будівлі*, а від 1982 — у новому спеціально спорудженому приміщенні (див. *Український дім*).

Музей відкрили для відвідувачів 29 серпня 1938. Під час гітлерівської окупації Києва (1941—43) експозиція музею перебувала в евакуації. Повторне відкриття відбулося 22 квітня 1945 (до 75-річчя з дня народження В.*Леніна*). 1990 рішенням Політбюро ЦК КПУ (див. *Комуністична партія України радянської доби*) на базі К. ф. Ц. м. Л. було створено «Суспільно-політичний і культурний центр ім. В.І.Леніна».

В експозиції були представлені: оригінали більшовицьких листівок, перші вид. праць Леніна, газети «*Искра*», «*Вперед*», «Пролетарий» та ін.; твори мист-ва з рад. канонічними образами Леніна (копії картин В.Сєрова «Ленін проголошує радянську владу» та І.Бродського «Ленін в Смольному», картини О.Лопухова «В Петроград», С.Єржиковського «Ленін бесідує з селянами в Пороніно», П.Бєлоусова «В.І. Ленін серед делегатів 3-го з'їзду комсомолу», А.Костюченка «В.І. Ленін в Горках», Т.Старосєльської «Арешт сестер Ульянових у Києві»; скульптури Леніна (автори М.Андреєв, С.Меркулов, М.*Манізер* та ін.); скульптурні композиції «Робітники читають газету «Правда» (автори В.Ісаєва і Р.Тауріт), «В.І. Ленін та І.В. Бабушкін» (автор В.Зноба); особисті речі «вождя світового пролетаріату» (сорочка, костюм та ін.); копія робочого кабінету Леніна в Кремлі, де він працював у 1918—22.

Аби завуалювати відсутність прямих зв'язків Леніна з Україною, в експозиції були представлені подарунки «вождю» від трудящих України: чайний сервіз, кришталева ваза, телефонний апарат, а також текст вітання Леніна від Київ. ради робітн. і сел. депутатів з нагоди його 50-річчя та чисельні телеграми і листи, які засвідчували «любов українського народу до великого Леніна». У відділі «Ленініана» були зібрані твори Леніна, видані 82-ма мовами народів *СРСР* і світу. У кінозалі відвідувачі могли подивитися документальний фільм про

Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна. Експозиція у новій будівлі (нині Український дім). Фото 1983.

Леніна та послухати записи його промов.

1963 була відкрита нова експозиція, яка мала продемонструвати «соціалістичні здобутки СРСР», а також містила документи про «світовий робітн. і комуніст. рух».

21 грудня 1977 відкрився окремий відділ — меморіальна квартира-музей родини Ульянових, розташов. у будинку по вул. Ульянових, 12 (нині вул. Лабораторна; будинок знесений 2004). У цьому будинку у 1903—04 мешкали мати і сестри (Марія та Анна) Леніна. Експозиція займала дві кімнати на 2-му поверсі. Тут були представлені фотокопії поштових конвертів і листівок, які надсилав «вождь світового пролетаріату» своїй родині зі Швейцарії. Крім того, відвідувачі могли побачити меблі, посуд та особисті речі родини Ульянових. На 1-му поверсі розміщувалася міська дитяча б-ка. Тут експонувалися картини Г.Чернявського на тему «Ульянови на Україні». Станом на 1979 експозиція К. ф. Ц. м. Л. налічувала 8 тис. експонатів та майже 33 тис. одиниць зберігання.

Крім основної діяльності, музей займався масово-політичною роботою. У приміщеннях музею приймали в піонери і комсомол, проходили урочисті засідання, зустрічі з ветеранами революц. руху, партії, війни і праці, проводилися ленінські читання для пропагандистів системи політ. просвіти.

У 1992 К. ф. Ц. м. Л. реорганізовано у культурно-просвітницький центр «*Український дім*», що підпорядковувався Мінву к-ри України. 1993 згідно з рішенням КМУ (ініційованим віцепрем'єром з питань гуманітарної політики М.*Жулинським*) музейну експозицію демонтували, експонати перемістили у фондосховище.

Літ.: Українська радянська енциклопедія, т. 9. К., 1962; *Игнаткин И.А. и др*. Киев. Путеводитель-справочник. К., 1964; *Фоменко С*. От музея Ленина до форпоста Майданов: Что ждет Украинский Дом в центре Киева. Web: https://kyiv.depo.ua

Я.Л. Примаченко.

КИ́ЇВСЬКОГО МАГІСТРА́ТУ БУДИ́НОК — втрачений визначний архіт. об'єкт у *Києві*. Стояв на Контрактовій площі поряд із фонтаном «Самсон» і церквою Успіння Богородиці (див. *Пирогоща*) і був архіт. домінантою у забудові *Подолу*.

Вперше мурована будівля київ. *магістрату* (ратуша) споруджена 1697 замість дерев'яної, що існувала з 16 ст. Ця будівля згоріла під час пожежі 1718, піс-

Будинок Київського магістрату. Креслення А. Меленського.

ля чого 1737 зведено новий будинок магістрату у стилі *бароко*. Це була двоповерхова на підвалах мурована велика кам'яниця компактної симетричної структури з дворядним анфіладним розпланування. В об'ємній композиції вісь симетрії акцентувалася 30-метровою восьмигранною вежею з круговим балконом і високою банею. Основний корпус був накритий високим мансардовим дахом і мав увінчаний фронтоном вишуканий ґанок із парадними сходами, звернений до фонтану «Самсон». На вежі були розміщені годинник і мідний горельєф Архістратига Михаїла, котрий списом уражав змія. Ґанок прикрашала мідна статуя Феміди. Ефектна будівля, що була символом міськ. самоврядування, згоріла під час пожежі Подолу 1811, а 1815 її залишки розібрали у зв'язку з радикальним перепланування місцевості. Збереглися лише кресленики, зроблені архіт. А.*Меленським*, а також горельєф Архістратига Михаїла і статуя Феміди — у музейних зібраннях.

Літ.: *Шероцкий К.* Киев: Путеводитель. К., 1917; *Щербаківський Д.* Реліквії київського міського самоврядування. К., 1925; *Шевченко В.* Регенерація Контрактової площі на Подолі у Києві. У кн.: З історії української реставрації. К., 1996; *Шевченко В.* Новий етап у реставраційній практиці України. Контрактова площа в Києві. «Пам'ятки України: історія та культура», 1997, № 1; *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002.

В.В. Вечерський.

«КІМЕРІЯ М. О. ВОЛО́ШИНА», Коктебельський еколого-історико-культурний заповідник — наук. і культурно-освітня установа. Створений 2001 відповідно до постанови ВР АР Крим (див. *Автономна Республіка Крим*) від 18 жовтня 2000. Об'єднує музеї, розташовані у с-щі *Коктебель* (*Волошина М. дім-музей*), м. *Феодосія* (меморіальний музей Марини і Анастасії Цвєтаєвих, створений 2009) і м. *Старий Крим* (Літературно-художній музей *Старого Криму*, створений 1991 на базі історико-краєзнавчого музею і заповідника «Старий Крим»; будинок-музей А.*Гріна*, заснований 1960; будинок-музей К.*Паустовського*, створений 2005). У музейних фондах — бл. 90 тис. одиниць зберігання. Серед експонатів — документи, друковані видання, предмети мист-ва, меморіальні речі, аудіо- та відеоматеріали. Крім музеїв до складу заповідника входять могила М.Волошина на г. Кучук-Єнішар (на околиці Коктебеля), могили і надгробки на кладовищах у Коктебелі і Старому Криму, пам'ятний знак на місці зруйнованого склепу родини Юнге (засн. дачного с-ща Коктебель). Основне завдання заповідника — збереження культурно-істор. ландшафту «Кімерії М. Волошина» (Східного Криму; див. *Кімерія*) і його окремих об'єктів.

Раз на два роки у заповіднику проводилися «Волошинські читання», щорічно — науково-творчий симпозіум «Волошинський вересень», «Паустовські читання», Міжнар. Цвєтаєвський музично-поетичний фестиваль, творчий фестиваль «Грінландія», свято «День народження О.*Гріна*». За їхніми результатами виходили наукові зб., від 2005 — серія «З меморіальної бібліотеки Максиміліана Волошина».

До березня 2014 заповідник був підпорядкований Мін-ву культури АР Крим, після незаконної анексії Криму РФ — «мінву культури республіки Крим».

Ред.

КЛЄПІ́НІН Микола Миколайович (23.12.1869—28.08.1936) — учений-ґрунтознавець, педагог, краєзнавець, художник-фотограф, один з організаторів с.-г. дослідної справи на Крим. п-ві.

Н. на Уралі. Середню освіту здобув в Єкатеринбурзькій класичній г-зії. Студент природничого від-ня фіз.-мат. ф-ту Моск. ун-ту (1890—91) (див. *Московський університет*), фіз.-мат. ф-ту С.-Петербурзького ун-ту (1891—95). Успішно захистив дипломну роботу «Нарис рільництва Єкатеринбурзького повіту Пермської губ.», отримав свідоцтво за розрядом природничих наук (1895). Під наук. кер-вом проф. К.Д.Глінки досліджував ґрунти і створював карти Новоржевського і Великолуцького (1897), Холмського і Торопецкого пов. (1898) Псковської губ. Працював земським ґрунтознавцем, зав. ґрунтової лабораторії *Таврійської губернії* (1903—17). Вивчав ґрунти, досліджував зрошення у річкових долинах і на Кримській Яйлі. К. обіймав посаду редактора газ. «Південні відомості» (1906—07), «Записки Імператорського Нікітського саду» (1916) і серії «Бібліотека Криму» (1923). Дійсний член *Таврійської вченої архівної комісії* (1910), член комісії, відповідальної за спорудження музею Таврійського губернського земства у пам'ять 300-річчя царювання будинку Романових (1914). Один з організаторів (1910) і дійсний член (1911) Крим. т-ва природознавців і любителів природи, член ред. к-ту путівника «Крым» (1914). Засн. Майстерні наочних посібників Таврійської губ., контрольно-насіннєвої станції (1912). Старший асистент кафедри ґрунтознавства Таврійського ун-ту (див. *Таврійський національний університет*), член ради Комісії з вивчення продуктивних сил Криму (1920), зав. дослідної справи підвідділу с.-г. земельного відділу Крим. революц. к-ту і відділу дослідної справи Управління сільс. госп-ва НКЗ Кримської АРСР (див. Нар. комісаріат землеробства *Автономної Республіки Крим*) (1921). Проф. кафедри агрономічної хімії Таврійського ун-ту (1921), голова Особливого к-ту з управління Таврійського природно-істор. музею (1921), зав. ґрунтової лабораторії НКЗ Кримської АРСР (1921—23). 1922—23 К. викладав курси ґрунтознавства, геології з мінералогією у Крим. ін-ті спец. культур. Призначений ректором (1923). Зав. кафедри ґрунтознавства Крим. ін-ту спец. культур ім. М.І. Калініна (1931—36).

К. очолював 1924—31 Крим. обласну с.-г. дослідну станцію в Красногвардійському р-ні, співпрацював із Крим. н.-д. ін-том із питань ґрунтознавства і геології. Обраний 1926 дійсним членом установи. Викладав спец. дисципліну «Ґрунтознавство» у Крим. вищій комуніст. с.-г. школі (1932—36). Організував експедицію для фотографування уражених ерозією місцевостей на Крим. п-ві (1935).

Наук. спадщина К. налічує 151 працю, а творча — бл. 40 фотографій і картин.

П. у м. Сімферополі. Перепоховано у с. Клєпініно Красногвардійського р-ну АР Крим (1982).

Праці: Геологічний нарис околиць Сімферополя. Сімферополь, 1916; Від чого в Криму часто бувають неврожаї і як з ними боротися. Сімферополь, 1926; Солонцюваті ґрунти Криму і питання про їх зрошення. Сімферополь, 1932; Ґрунти Криму. Сімферополь, 1935.

Літ.: *Вергунов В.А.* Klyepinin M.M. (1869—1936) — słynny rruntoznavets naukowiec i jeden z organizatorów działalności badawczej rolnej na Półwyspie Krymskim. У кн.: Aktualne problem nowoczesnych nauk. 2014. Przemyśl : Nauka I studia.

В.А. Вергунов.

«КНИ́ГА ЗНАНЬ про всі королівства…», «Книга знайомства з усіма царствами…» (іспанською «Libro del conoszimiento de todos los rregnos...») — середньовічний кастильський трактат, складений у формі уявної подорожі анонімного мандрівника Європою, Азією та Африкою. Подає відомості про різні країни, зокрема про їхнє геогр. положення, міста, володарів і символіку (як реальну, так і вигадану). Автор повідомляє про себе лише, що н. у 1305 у Кастилії. «Кн. з.» створено, імовірно, у 1360-ті рр. і доповнено бл. 1385; проте вона базується на джерелах, що відображали реалії переважно 1-ї пол. 14 ст. Припускають, що метою трактату було створення гербовника. «Кн. з.» збереглася у чотирьох рукописах, які відрізняються варіантами написання геогр. назв і зображень емблем.

Для історії України у «Кн. з.» цікаві два фрагменти. Перший згадує «королівство Leon, яке німці називають Lumbrec / Lunbrec / Lunbret»; ототожнення цієї країни з *Галицько-Волинським князівством / Королівством Русь* (одним із найзначніших міст якого був *Львів* / Лемберг) не викликає заперечень. Трактат називає 5 міст на території королівства (Leon, China, Vasadino / Basadino, Tinez / Trues, Зever; з них лише Leon можна однозначно ідентифікувати як Львів) і подає опис та малюнок королівського прапора (в одному рукописі це зелене полотнище з червоним хрестом, в ін. — червоний хрест, що виростає з півмісяця, на білому щиті або лапчастий хрест на щиті). Оскільки «Кн. з.» демонструє дуже низький рівень обізнаності з віддаленими від морів землями *Центрально-Східної Європи*, її не можна розглядати як достовірне джерело для цього регіону. Деякі науковці (П.*Грицак*, Р.*Климкевич*, Я.Книш, І.Паршин) намагалися використати ці відомості для реконструкції кордонів і держ. символіки *Галицько-Волинського князівства* 1-ї пол. 14 ст. Такий підхід зазнав обґрунтованої критики (А.Гречило, О.*Русіна*).

Другий фрагмент присвячений опису *Північного Причорномор'я*, де серед об'єктів, що можна ідентифікувати, згадані міста *Вічин*а (Veçina), *Білгород* (Manro Castro; див. *Білгород-Дністровський*) і Матрегу (Materga; див. *Тмуторокань*), р. *Дунай* (Danubio) і Кримський п-в (cabo de Gotia «мис Готії»). Цей уривок цікавий тим, що дозволяє легко оцінити компетентність автора, яка залежала від доступних йому джерел (припускають, що він спирався на карти, що були за змістом близькі портолану братів Піццигані (1367) і Каталонському атласу, створеному між 1375 і 1380).

Публікації: El Libro del Conosçimiento de todos los rregnos et tierras e señoríos que son por el mundo et de las señales et armas que han cada tierra y señorío por sy y de los reyes y señores que los proueen, escrito por un franciscano español á mediados del siglo XIV. Madrid, 1877; El libro del conoscimiento de todos los reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms). Tempe, 1999; Descriptio Europae Orientalis — Опис источне Европе. Београд, 2013; Фрагмент из «Книги знакомства со всеми царствами» («El Libro del conosçimiento de todos los reinos») кастильского анонима. У кн.: *Хаутала Р.* В землях «Северной Тартарии»: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313—1341). Казань, 2019; Tratados históricos y genealógicos. Mss. 9055. Web: http://bdh.bne.es; Libro del conocimiento de todos los reinos, tierras y señoríos... Web: http://bdh.bne.es; Libro del Conosçimiento de todos los Rregnos et Tierras et Señorios que son por el Mundo, et de las señales et armas que han. Edición facsimilar, transcripción, estudio y notas del Manuscrito Z de la Bayerische Staatsbibliothek, de Munich [Cod. Hisp. 150] procedente de la «Alacena de Zurita», realizada por Maria Jesús Lacarra, Maria del Carmen Lacarra Ducay y Alberto Montaner. Web: https://www.abebooks.com

Літ.: *Грицак П.* «Пізнання всіх країн» — незнане еспанське джерело до історії України в 14 сторіччі. «Християнський голос» (Мюнхен), 1952, № 3—6; *Климкевич Р.О.* Львів і Україна в найстаршому геральдичному творі. «Київ» (Філадельфія), 1954, № 4 (передрук у: «Хроніка-2000», 2000, вип. 35—36); *Gieysztor A.* Polska w «El libro del Conoscimiento» z połowy XIV wieku. «Przegląd historyczny», 1965, t. LVI, zesz. 3; *Книш Я.* Чи потрібна Королівському місту Львову корона? «Поступ», 2003, 29 липня; *Книш Я.* Столичне місто короля Юрія та його спадкоємців. У кн.: Історія Львова, т. 1. Львів, 2006; *Гречило А.* Становлення символів Руського королівства (друга пол. XIII — початок XIV ст.): версії, міфи й традиція. У кн.: Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Львів, 2008; *Русина О.* Історія Київського князівства XIV—XV ст. у світлі нових даних. У кн.: Україна крізь віки: зб. наук. пр. на пошану… В. Смолія. К., 2010; *Паршин І.* Кордони Галицько-Волинської держави на початку XIV ст. (за «Книгою знань про всі королівства»). «Науковий вісник Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки», серія «Історичні науки», 2016, вип. 13.

Д.Я. Вортман.

КНИ́ГА ПА́М'ЯТІ УКРАЇ́НИ. ІСТО́РИКО-МЕМОРІА́ЛЬНИЙ СЕРІА́Л — видання серії наук. книг для з'ясування масштабів демографічних втрат України у *Другій світовій війні* та вшанування пам'яті кожного загиблого воїна Червоної армії (див. *Радянська армія*) — вихідця з України або який був призваний в Україні у роки війни. Враховані також ті, хто зникли безвісти на фронтах; померли від ран, отриманих у бою; померли у таборах для військовополонених (див. *Військовополонені Червоної армії в гітлерівських спецтаборах* і *Табори для військовополонених*); були необґрунтовано репресовані та розстріляні підрозділами контррозвідки Нар. комісаріату оборони (СМЕРШ) або загинули у рад. виправно-трудових таборах і реабілітовані; загинули у рад. фільтраційних таборах. Увічнені імена партизанів, підпільників, які загинули у роки Другої світової війни. Масштабне вид. було започатковане Указом *Президента України* Л.*Кравчука* «Про Книгу Пам'яті України» № 243 від 4 травня 1992. Відповідно до Указу створювалася Укр. ред. колегія «Книги Пам'яті України» («КПУ»), що здійснювала оргцію, підготовку і координацію науково-пошукової та видавничої діяльності. *Кабінет Міністрів України* зобов'язали передбачити підрозділ в апараті з питань орг-ції вид. «КПУ»; утворити координаційну раду для об'єднання зусиль і спрямування діяльності громад. орг-цій щодо ведення пошукових робіт зі встановлення імен загиблих, догляду військ. кладовищ і пам'ятників, підготовки матеріалів до «КПУ», провадження організаційних заходів зі збирання матеріалів про військ. поховання на території зарубіжних країн; включити до держ. замовлення вид. «Книги Пам'яті України».

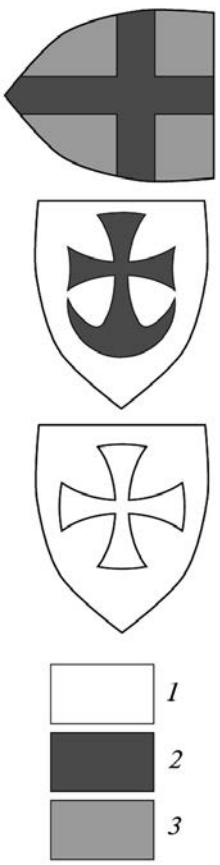

Варіанти прапора королівства Леон у списках «Книги знань». Цифрами позначені кольори: 1 – білий; 2 – червоний; 3 – зелений.

О.О. Ковалевська.

Жорстка екон. криза суттєво обмежила фінансування робіт з підготовки вид. Втім створені у кожній області України, містах *Київ* і *Севастополь* науково-ред. групи спромоглися видати низку книг.

Оприлюдненню книг передувала масштабна праця з підготовки списків полеглих по кожному населеному пункту України. Списки складалися на основі виявлення даних у документах архівів, що записувалися, оброблялися статистично і склали основу інформації для відповідної картотеки. Співробітники груп опрацьовували документи районних та обласних військкоматів, обласних і респ. держ. архівів; районних і обласних відділів реєстрації актів цивільного стану, Центрального архіву Мін-ва оборони РФ (м. Подольськ, Моск. обл.), музеїв, особистих архівів громадян.

Одночасно пошук інформації здійснювався у довідковій і біографічній літературі, енциклопедіях, словниках, налагоджувалися наукові контакти з організаціями і зацікавленими особами у країнах, де є місця захоронень воїнів або базувалися концтабори для військовополонених, фільтраційні табори (див. *Перевірочно-фільтраційні табори НКВС СРСР*), виправно-трудові табори; відбувалася взаємодія та обмін інформацією у ході дослідницької роботи пошукових загонів, метою яких є розшукування, упорядкування могил і встановлення імен загиблих; у низці населених пунктів провадилися подвірні обходи, зустрічі з ветеранами війни, сім'ями загиблих воїнів.

Списки полеглих складалися шляхом підготовки картотеки. У кожні картці фіксувалася інформація про особу: прізвище, ім'я, по батькові; рік народження; місце народження; військ. звання, посада і № військ. частини; час загибелі (або зникнення безвісти) і причина (смерть від поранення, у полоні, розстріл, смерть у фільтраційному таборі, смерть у виправних трудових таборах / ВТТ).

Упродовж роботи Гол. ред. колегії та ред. груп виникла потреба уточнити спрямованість видань. У постанові КМУ від 3 квітня 1996 № 405 «Про продовження випуску "Книги Пам'яті України"» співробітники зобов'язувалися, зокрема, завершити випуск підсумкової «Книги Пам'яті України» з узагальненими відомостями «про вклад укр. народу у перемогу над фашизмом у Другій світовій війні, про подвиг громадян України в боротьбі за свободу і незалежність»; видати поіменну зведену Книгу пам'яті України про громадян, загиблих у воєнних конфліктах (див. *Книга пам'яті України полеглих за Україну*), у яких брав участь *СРСР*.

Наведені у постанові формулювання відображали поступову трансформацію усвідомлення важливої для сусп-ва проблеми увічнення пам'яті про війну: відбувався перехід від міфологізованої рад. концепції «Великої перемоги у Великій вітчизняній війні рад. народу» до європ. моделі вшанування пам'яті про загиблих у Другій світовій війні. Процес рухався повільно, діяльність співробітників зазнавала відчутного впливу пропагандистської обробки Кремлем населення РФ і сусідніх країн для формування політично корисних світоглядних уявлень. До цього додавалася хронічна нестача бюджетного фінансування, що провадилося за рахунок як централізованих статей, так і з місц. бюджетів.

3 серпня 2006 було оприлюднено розпорядження КМУ № 458-р «Про продовження роботи над пошуково-видавничим проєктом "Книга Пам'яті України"», відповідно до якого було ухвалено пропозицію групи вчених і громад. діячів про створення у складі «КПУ» серії «Книга Пам'яті України. Звитяжці» для «вшанування усіх громадян України, що боролися за її свободу і незалежність, популяризації серед світової спільноти вагомого внеску Українського народу в перемогу у Другій світовій війні». У вид. серії планувалось помістити персональні дані про громадян України, які воювали на фронтах і проходили військ. службу протягом 1939—45, брали участь в укр. нац. русі упродовж 1939—56 рр.

Наступними роками вдалося реалізувати не всі накреслені в урядових постановах плани. У кожній обл. країни видали відповідні томи. Усього у 1993—2014 оприлюднено 257 т. «КПУ» у 261 кн. У 2000 опубліковано підсумовуючий том історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України. Безсмертя». У цій книзі опубліковано узагальнені відомості про демографічні втрати України у Другій світовій війні і величний внесок українців у перемогу над нацизмом.

«Книга Пам'яті України». Електронна база даних (Доступно для пошуку 1 006 596 імен, 3227 військових поховань; рос. мова). Web: https://memory-book.ua/

Літ.: Указ Президента України «Про Книгу Пам'яті України» від 4 травня 1992 р. № 292. Web: https://zakon.rada.gov.ua; Постанова КМУ «Про продовження випуску Книги Пам'яті України» від 3 квітня 1996 р. № 405. Web: https://zakon.rada.gov.ua; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертовність: Українці на фронтах другої світової війни. К., 1996; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. К., 2000; Указ Президента України «Про історико-меморіальний серіал "Книга Пам'яті України"» від 13 серпня 2002 р. № 713/2002. Web: https://zakon.rada.gov.ua; Загиблі на чужині: Книга пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем. К., 2003; Полягли в снігах Суомі. К., 2005; Епопея трагізму. К., 2006.

В.Ю. Васильєв.

КОВАЛЄВСЬКА Ольга Олегівна (н. 13.07.1972) — історик. Д-р істор. н. (2015), проф. (2022).

Н. у м. Донецьк у родині викладачів. З відзнакою закінчила істор. ф-т Донецького держ. ун-ту і паралельно здобула кваліфікацію лектора-мистецтвознавця (1994). У 1997 закінчила аспірантуру Донец. держ. ун-ту і захистила канд. дис. «І.С. Мазепа в історіографії XVIII—XX століть» (наук. кер. — д-р істор. н., проф. Р.Д. Лях).

У 1997—2000 — викл., старша викл., доцентка кафедри історії д-ви та права Донец. ін-ту внутрішніх справ при Донец. нац. ун-ті. У 2000—02 — викл. на кафедрах права та соціально-гуманітарних дисциплін Відкритого міжнар. ун-ту розвитку людини «Україна» (Київ).

Від травня 2002 в Ін-ті історії України НАН України: наук. співробітниця, старша наук. співробітниця (від 2008), провідна наукова співробітниця (від 2016) відділу укр. історіографії та спец. істор. дисциплін (нині відділ укр. історіографії). У 2015 захистила докторську дис. «Іконографія козацьких старшин XVII—XVIII ст.: джерела та історіографія» (наук. консультант — чл.-кор. НАН

України, д-р істор. н., проф. Г.В.Боряк).

Проводить активну громад. діяльність. У грудні 2007 організаторка з'їзду випускників та викл. літньої школи Студій Сх. Європи Варшавського ун-ту, голова (2007—08), а від 2009 член Міжнар. клубу випускників та викл. літньої школи Студій Сх. Європи. У 2007 член Громад. к-ту з відзначення 300-річчя військово-політичної акції гетьмана Івана Мазепи, адміністратор сайту «Ім'я Івана Мазепи» — www.mazepa.name (від 2007 і дотепер). З 2011 — член адміністрації міжнар. громад. організації «Інститут Великого князівства Литовського» (м. Каунас, Литва). У 2017—21 співпрацювала з громад. проєктом «*Likbez. Історичний фронт*». Від 2017 наук. консультантка мистецького проєкту «Герої Козацької України», започаткованого худож. Н. Павлусенко. Неодноразово виступала з публічними лекціями у вищих навч. закладах, музейних установах, перед вищим командним складом ЗСУ та офіцерами НГУ, а також співпрацювала з Укр. інтом національної пам'яті, зі Всеукр. асоціацією гідів, Центром професійного розвитку педагогічних працівників м. Києва, ГО «Не будь байдужим!», ГО «Інститут Леонтовича», ГО «Історична платформа», ГО «Інститут соціальних стратегій та ініціатив» та ін. Член Нац. спілки краєзнавців України (2019).

Співпрацювала з популярними YouTube-каналами науково-популярного характеру «Локальна історія», «Історія без міфів»; виступала в різних програмах на «Громадське радіо», «Суспільне. Культура» тощо.

Авторка понад 350 наук. і наук.-популярних праць з історії, джерелознавства та історіографії історії ранньомодерної України, історії козац. старшини, іконографії, візуальної історії, історії мист-ва, серед яких 4 монографії, 4 наук.-популярних видання, 3 навч. посібники та ін. Укладачка, авторка передмови, коментарів, упорядниця візуальних матеріалів п'ятитомного видання студій С.Рудницького «Історія. Геополітика. Географія» (К., 2017—18); матеріалів конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті "речового" та "візуального" поворотів європейської гуманітаристики» (2020); матеріалів круглого столу «Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби» (2024) тощо.

Член редакційних колегій часописів «Чорноморська минувшина», «Історико-географічні дослідження в Україні», «Український історичний журнал». Протягом 2023—25 — заст. гол. ред., відповідальний секретар УІЖ.

Нагороджена нагрудним знаком «Подяка» Київ. міськ. держ. адміністрації (2001), відзнакою Президента України — медаллю «За працю і звитягу» (2009), відзнакою Мін-ва к-ри України «За багаторічну плідну працю в галузі культури» (2011), Почесною грамотою ВР України (2016). Відзначена стипендіями Президії НАН України для молодих вчених (2004—05), Президента України (2008—10) та ін.

Лауреатка премії ім. М. Костомарова НАН України (2017), премії ім. Самійла Величка Полтав. міськради (2017).

Праці: До питання атрибуції портретів І. Мазепи. «Сіверянський літопис», 2006, № 1; Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи. «УІЖ», 2007, № 3; Образ Івана Мазепи у творах митців української діаспори. «Історичний журнал», 2007, № 2; Іван Мазепа у запитаннях та відповідях. К., 2008; Гетьман. Шляхи. К., 2009; Гетьман. Осмислення. К., 2009; Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688—2009). К., 2009; Збірник «Мазепа»: спроба реконструкції видавничого проекту 1939—1949 рр. К., 2011; Сучасні дослідження портретів Івана Мазепи. «Український історик», 2011, т. 47—48, ч. 1—4 (185—188) / 1—4 (189—191); До питання ідентифікації світських постатей композиції «Перший Вселенський собор» стінопису Софії Київської. «УІЖ», 2012, № 1; Образ гетьмана Івана Мазепи в українській історіографії. У кн.: Академічні й доакадемічні образи української історіографії. К., 2012; Ikonografia hetmana Iwana Mazepy. «Przegląd Wschodni», 2012, t. 11, z. 4; Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX — початку XXI ст. К., 2013; Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII—XVIII ст. К., 2014; Іконографія представників українського козацтва XVII—XVIII ст.: історіографія проблеми. «Історіографічні дослідження в Україні», 2014, вип. 24; Портретні зображення представників військово-політичної еліти Гетьманату: формування традиції та особливості художніх прийомів. У кн.: Українська держава другої половини XVII—XVIII ст.: політика, суспільство, культура. К., 2014; Функції зображальних джерел XVII—XVIII ст. та їх еволюція. «УІЖ», 2014, № 5; Внесок українських вчених у становлення музеєзнавства як наукової дисципліни (кінець XIX — перша третина XX ст.). У кн.: Дисциплінарні виміри української історіографії. К., 2015; Портретні зображення представників військово-політичної еліти. У кн.: Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII—XVIII ст., кн. 2. К., 2018; Люблінський сейм 1569 р. у візіях митців XIX — першої половини XX ст.: історико-іконографічний аналіз. «УІЖ», 2019, № 4; Таємниці козацьких портретів. К., 2019; Уявна іконографія Михайла Дорошенка (1991—2021). «Чорноморська минувшина», 2021, вип. 16 (у співавт.); Питання безпеки столиці й територіального захисту країни у працях С. Рудницького в контексті російсько-української війни (2014—2024). «Історико-географічні дослідження в Україні», 2023, вип. 17; Традиції створення та побутування «вікових» портретів XVI—XIX ст.: кейс Софії Дараган-Хованської. «Чорноморська минувшина», 2024, вип. 19; Портрети жінок XVI—XVIII ст. як об'єкт іконографічного дослідження. «УІЖ», 2025, № 2; Інформативні можливості писемних та зображальних джерел XVII—XVIII ст. в контексті дослідження жіночих головних уборів. У кн.: Жінка в ранньомодерному соціумі на теренах Речі Посполитої. Львів, 2024; Іконографія козацької старшини. У кн.: Історія цивілізації. Україна, т. 4. Харків, 2025.

Літ.: *Mykhed O.* Mazepiana: Materialy do bibliografii (1688—2009). Comp. O.O. Kovalevs'ka. Kyiv: Tempora, 2009. 248 pp. «Harvard Ukrainian Studies», 2012, vol. 29; *Дмитрієнко М., Іщенко Я.* Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688—2009). «УІЖ», 2012, № 2; *Бачинська О.* Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII—XVIII ст. К., 2014. Ч. 1—2. «УІЖ», 2014, № 6; *Галь Б.* Мазепіана візуальна. «Січеславський альманах», 2014, № 7; *Сюндюков І.* Секрети знаменитих облич. У видавництві «Кліо» побачила світ монографія «Таємниці козацьких портретів» історика Ольги Ковалевської. Web: https://day.kyiv.ua/uk/library/books/marshrut-no1-vypusk-69-dnipro; Як віднайти правдивий образ гетьмана Мазепи? Розмірковують Ольга Ковалевська і Олесь Сидорук (6.08.2025). Web: https://ukr.radio/news.html?newsID=108241

О.В. Ясь.

КОЗА́К Микола Михайлович (1914—08.02.1949, псевдо «Смок», «Чупринка», «Вівчар», «Богдан», «Кучма», «Лука», «Сергій Хортиця», «715») — діяч укр. нац.-визвольного руху.

Н. у с. Рахиня Долинського р-ну Івано-Франк. обл. в родині греко-катол. священника. Закінчив г-зію (1933), навч. у Львів. політех. інституті. Член ОУН з 1934. У 1937 за участь в орг-ції теракту проти професора ін-ту,

М. Козак. Художник Н. Хасевич.

якого ОУН звинувачувала у співробітництві з польс. владою, засуджений до 10 років позбавлення волі. У 1939 працював у краківському «Українському допомоговому комітеті». У 1940—41 — повітовий провідник ОУН на Лемківщині. Учасник похідних груп ОУН(б) влітку 1941, окружний провідник на Хмельниччині (1941—42), орг. референт і провідник на Вінниччині (1942—43), керував підпільною типографією ОУН у Вінниці. У березні 1943 призначений референтом служби безпеки (СБ) групи УПА «Південь». На нараді керівного складу ОУН у Деражнянському р-ні Рівнен. обл. (серпень 1944) призначений заст. кер. (за ін. даними, кер.) референтури Служби безпеки (СБ) крайового проводу. Прихильник жорстких дій стосовно «хитких» учасників повстансько-підпільного руху і осіб, які співробітничали з рад. владою. Після лютого 1945 — крайовий провідник ОУН на Пн.-зх. укр. землях (ПЗУЗ), ред. ж. «За волю нації». Брав активну участь у виробленні тактики дій підпілля у післявоєн. умовах. Майор СБ ОУН. Автор віршів під псевд. Степан Орач. Застрелився у с. Пітушків Острожецького р-ну Рівнен. обл. під час спроби захоплення оперативно-військ. групою.

Літ.: *Шумук Д.* За східним обрієм. Спомини. Балтимор, 1974; *Шумук Д.* Пережите і передумане. Детройт, 1983; *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз, кн. 1. К., 1994; *Вєдєнєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920—1945). К., 2006.

Д.В. Вєдєнєєв.

«КОЗА́ЦЬКА СПА́ДЩИНА» — наук. альманах із пізньосередньовічної та ранньомодерної історії України. Видавався у м. Дніпропетровськ (нині м. Дніпро) у вид-ві «Пороги» із грифом Ін-ту історії України НАН України та ін. інституцій протягом 2004—08. Вийшло чотири вип. Голова редколегії В.Смолій, заст. голови Т.Чухліб. На сторінках альманаху публікувалися відомі укр. історики, як-от С.Андрєєва, О.Бачинська, В.Брехуненко, Б.Галь, В.Грибовський, С.Лепявко, І.Лиман, Ю.Мицик, В.Мільчев, В.Панченко, В.Пірко, Н.Швайба, Г.Швидько та ін. Друкувалися статті, археогр. публікації, повідомлення, присвячені козац. проблематиці, дослідникам історії козацтва та ін. У другому вип. було вміщено матеріали та доповіді Всеукр. наук. конференції «Іван Сірко в контексті дослідження феномену українського степового порубіжжя XVI—XVIII століття» (м. Нікополь, листопад 2005). У третьому вип. надруковано матеріали та доповіді Всеукр. наук. конференції «Постать Петра Калнишевського та історична спадщина запорозького козацтва» (м. Нікополь, 11—12 жовтня 2006). У четвертому вип. опубліковано матеріали, доповіді та повідомлення Міжнар. наук. конференції «Україна — Кубань: ретроспектива етнокультурних взаємин» (м. Дніпропетровськ, 22—23 серпня 2008).

Архів видання у форматі pdf розміщено за адресою: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?

О.В. Ясь.

КОЗЛО́ВСЬКИЙ Іван Павлович (25.12.1869 (06.01.1870)—30.11.1942) — історик, археограф, архівіст.

Н. у м. Тамбов у родині чиновника. У 1892 закінчив Ун-т св. Володимира у Києві (золота медаль за канд. роботу «Сильвестр Медведев», кер. В.С.Іконников). Працював у Київ. жіночій г-зії А.Бейтель, 1-му Київ. комерційному уч-щі, торг. школі, одночасно займався наук. дослідженнями. У 1900 склав іспит на ступінь магістра рос. історії, розпочав роботу над дис. «Ф. М. Ртищев. Историко-биографическое исследование», яку захистив 1907 у Харків. ун-ті. У 1902—03 перебував у закордонному відрядженні. В 1907—09 викладав у *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька*, Ніжинській класичній г-зії та на Київ. жін. курсах М.Довнар-Запольського, був приват-доцентом Ун-ту Св. Володимира в Києві; з 1909 — екстраординарний проф. рос. історії Варшавського ун-ту; з 1916 — дир. Ніжинського істор.-філол. ін-ту кн. Безбородька, один з ініціаторів орг-ції в Ніжині архів. та музейної роботи, зокрема автор найбільш повного опису нумізматичної колекції ін-ту. В 1916 у м. Саратов (Росія) захистив докторську дис. «Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве. Опыт исследования отдельных вопросов из истории русской культуры во 2-й пол. XVII в.» (ступінь отримав від Ун-ту св. Володимира в Києві). З 1919 — професор Донського ун-ту, в 1922—30 — проф. рос. історії Пн.-Кавказ. ун-ту (м. Ростов-на-Дону, РФ), створеного в 1915 на базі евакуйованого Варшавського ун-ту; водночас від 1920 — зав. Центр. істор. архіву м. Ростов-на-Дону. У 1930 за реліг. переконання був висланий у Казахстан. Незабаром звільнений, однак позбавлений права проживати у 12 населених пунктах СРСР. З 1938 викладав у пед. ін-ті в м. Уральськ. Під час роботи у Варшавському ун-ті був наук. кер. магістерської дис. Б.Грекова. К. називав одним зі своїх учителів В.ГолобуцькийГолова Пн.-Кавказ. крайового т-ва археології, історії і етнографії (з 1925).

П. у м. Уральськ Зх.-Казахстанської обл. (Казахстан). Реабілітований у 1989.

Праці: Краткий очерк истории русской торговли, вып. 1. К., 1898; Те саме, вып. 2. К., 1900; Андрей Виниус, сотрудник Петра Великого. СПб., 1911; Новая попытка решения вопросов о месте и времени крещения святой княгини Ольги. Варшава, 1911; Методология истории. Новейшие направления в русской историографии. Курс, читанный в Императорском Варшавском университете в 1914—1915 академическом году. Варшава, 1915; Новые труды по русской историографии. «Известия Донского государственного университета», 1925, № 6; Профессор А. И. Яцимирский. «Известия Донского государственного университета», 1925, № 6; Тмуторокань и Таматарха-Матарха-Тамань. «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии» (Симферополь), 1928, т. 2.

Літ.: Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1901—1912: Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1913; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Казарова Н.А.* Историк И.П. Козловский. «Вопросы истории», 2012, № 7; *Моціяка П.П.* Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів. Ніжин, 2012; Описи нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы середины XIX — первой трети XX в.: исследования и документы. К.—Нежин, 2013; *Казарова Н.А.* Нежин и Ростов-на-Дону в судьбе и деятельности профессора И.П. Козловского. «Література та культура Полісся» (Ніжин), 2013, вип. 73; *Казарова Н.А. и др.* Историки Варшавского университета. Время и судьбы. Ростов-на-Дону, 2014.

О.Г. Самойленко.

КОЛЕГІА́ТА (костел Пресвятої Діви Марії) в Івано-Франківську — пам'ятка арх-ри нац. значення. Костел розташов. в істор. центрі *Івано-Франківська*.

Дерев'яний костел у щойно заснованому Станіславі збудовано на поч. 1660-х (точна дата невід.). 1669 стараннями фундатора міста А.Потоцького (сина С.*Потоцького*) цей парафіяльний костел набув статусу колегіати, тобто костелу, в якому щоденні богослужіння здійснює колегія каноніків під кер-вом декана як громада духовенства, що не має чернечого сану. При колегіаті відкрили школу. Буд-во мурованого, опертого на дубові палі костелу з ініціативи А.Потоцького розпочато 1672, завершено 1703. Автори — військ. інженери з Франції на службі А.Потоцького: спершу Ф.Корассіні, згодом К.Беное (Бенуа). Внутр. оздоблення здійснювалося з перервою у 1706—14 і тривало до 1729, 1737 зроблено вівтарі, у 2-й пол. 18 ст. встановлено барокові скульптури авторства М.Полейовського. Під костелом — 3 крипти, у середній з них містилася родова усипальня *Потоцьких*. Тут поховані А.Потоцький, його дружина Анна з Рисінських, їхні сини Станіслав і Юзеф. 1799 колегіата втратила цей статус і стала парафіяльним костелом.

Наприкінці 18 ст., незважаючи на дубові палі, вологий ґрунт не витримав навантаження споруди і в ній з'явилися небезпечні деформації, тому у 19 ст. зовні прибудовано контрфорси. 1877 худож. Е.Р.Фабіянський виконав розписи в інтер'єрі. 1892 костьол відремонтовано після пожежі 1882.

Реставрація інтер'єру відбулася 1933—35. 1957 рад. влада закрила костел, 1962 знищила декор інтер'єру. 1965 в ньому розмістили геол. музей. Ремонтно-реставраційні роботи здійснено в 1980, 1990—93, 2000—01. З 1980 тут міститься Івано-Франк. обласний ХМ, з 2012 — Музей мист-в Прикарпаття.

Колегіата в Івано-Франківську. Костел з дзвіницею.

Дзвіниця на площі поряд з костелом збудована 1744, зруйнована 1963, відбудована 2000.

Костел має дещо нетрадиційну просторову орієнтацію: з пд. (вхід) — гол. вівтарем на пн. (замість сх.). Це зумовлено розташуванням земельної ділянки костелу відносно ринкової площі. Споруда мурована, потинькована, належить до типу тринавових купольних базилік з трансептом і двома вежами, що фланкують зх. фасад. Центр. купол, що не має підбанника, зовні позначений двоярусною вежею — сигнатуркою. Пам'ятка вирішена в досить стриманих стильових формах пізнього європ. *бароко* з широким застосуванням класичних архіт. ордерів у пілястрах. В інтер'єрі всі дільниці (крім середохрестя) перекриті хрещатими склепіннями.

Літ.: *Petrus J.T.* Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Nadwórnej. In: Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. 1: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego, t. 4. Kraków, 1996; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Мельник В.* Сакральне мистецтво Галичини XV—XX століть в експозиції Івано-Франківського художнього музею. Івано-Франківськ, 2007.

В.В. Вечерський.

КОЛОДЗЕЙЧИК Дарiуш (Kołodziejczyk Dariusz; н. 25.05.1962) — історик-орієнталіст. Д-р габілітований (2001).

Н. у м. *Варшава*. 1986 закінчив Варшавський ун-т, де й працює від 1988: професор Істор. ін-ту (від 2003), кер. закладу нової історії (2010—13), дир. Історичного ін-ту (2012—16), від 2006 — наук. співробітник Ін-ту історії Польської Академії наук. 1990 захистив докторську дис. про *Кам'янецький ейялет* («Ejalet Kamieniecki 1672—1699. Studium z dziejyw panowania tureckiego na Podolu», видану під назвою «Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672—1699», Warszawa, 1994), 2001 — габілітаційну працю з історії польс.-турец. дипломатичних відносин у 15—18 ст. Неодноразово стажувався і викладав у багатьох наук. установах — Кембриджському ун-ті (Велика Британія, 1990), Принстонському ун-ті (США, 1991), *Українському науковому інституті Гарвардського університету* (США, 1991—92), Мюнхенському ун-ті (Німеччина, 1994—95), Ун-ті Болоньї (Італія, 2000), Американському ін-ті досліджень Ємену (Ємен, 2006) та ін. У 2018—21 був президентом Міжнар. комітету доосман. та осман. студій (CIEPO).

Автор праць з історії політ., госп., культ. розвитку *Османської імперії* та *Кримського ханату*, міжетнічних і міжреліг. взаємин у Сх. Європі. Серед дослідницьких проблем важливе місце посідає укр. тематика, зокрема історія турец. панування на *Поділлі*, відносини *козацтва українського* з Османською імперією і Крим. ханатом у 17 ст. Запровадив у наук. обіг раніше невідомі турец. документи (дефтер / перепис 1680—81), що доповнюють знання про укр. землі у складі Османської імперії. У 2021—22 пережив два крововиливи у мозок і залишається на реабілітації. У 2023 отримав престижну Нагороду часопису Przegląd Wschodni.

Праці: Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th — 18th century). An Annotated Edition of Ahdnames and Other Documents. Leiden, 2000; Turcja. У кн.: Historia Państw Świata w XX wieku. Warszawa, 2000; The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681): Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanice, т. 1—2. Cambridge, 2000; Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы. В кн.: Украина и соседние государства в XVII в. СПб., 2004; The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th — 18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. Leiden, 2011; Zaproszenie do osmanistyki. Typologia i charakterystyka źródeł muzułmańskich sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego. Warszawa, 2013; Stosunki dawnej Rzeczypospolitej z Persją Safawidów i katolikosatem w Eczmiadzynie w świetle dokumentów archiwalnych (у співавторстві). Warszawa, 2017; Turecki pasza i szlachta: korespondencja osmańskiego gubernatora Chocimia Iliasza Kołczaka paszy ze szlachtą Rzeczypospolitej z lat 1730—1739. Warszawa, 2020.

Л.О. Зашкільняк.

КОЛОКОЛЬЦОВ Василь Григорович (27.12.1867—29.09.1934) — земський і держ. діяч, міністр земельних справ Української Держави.

Д. Колодзейчик.

В.Г. Колокольцов.

Н. у м. Харків у дворянській родині. За фахом учений агроном. У 1897 обраний головою Вовчанського повітового земства Харків. губ. Енергійна діяльність К. на чолі земської управи була спрямована на розвиток освіти, охорони здоров'я, благоустрою, зокрема заліснення берегів Сіверського Донця. У 1910—13 повітове земство посіло друге місце в Росії за цими показниками. Був хрещеним батьком царевича Олексія.

Після утворення Гетьманату П.Скоропадського, відновлення права приватної власності на землю та планованої масштабної аграрної реформи Мін-во земельних справ мало стати одним із ключових в уряді. В.Колокольцов був призначений на посаду міністра земельних справ 10 травня 1918. Мін-во стало базою функціонування урядової комісії з вироблення проєкту земельної реформи. Одночасно велась розробка низки законопроєктів, які у сукупності мали скласти правові підстави кардинальних перетворень у сфері земельних відносин.

Насамперед треба було реагувати на виданий ще 6 квітня наказ фельдмаршала Г.Айхгорна про весняну сівбу і належність майбутнього врожаю. Наприкінці травня був ухвалений закон «Про право на врожай 1918 року на території Української Держави». Цим актом визначалось, що право на врожай озимини належить землевласникам, а на орендованих землях — орендарям. 14 червня 1918 був ухвалений закон «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», яким визначалась норма придбання земельного наділу — не більше як 25 десятин.

Підготовка земельного законодавства від самого початку гальмувалась різновекторними устремліннями гетьмансько-урядового блоку та опонентів — Союзу земельних власників і Протофісу; нім. командування; укр. політ. партій; селян. спротиву. Усі вони закладали живильне середовище гострого конфлікту інтересів, які не вдалось гармонізувати й до падіння Гетьманату.

6 липня під тиском землевласницького лобі був затверджений досить суперечливий закон «Про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій». По суті цей акт надавав поміщикам правове підґрунтя для відшкодування збитків, завданих селянами. Встановлювався піврічний термін задоволення вимог землевласників, а головне — дозволялись приблизні підрахунки втрат. Ця норма закону фактично унеможливлювала в 1918 ведення операцій з продажу поміщицької землі. Земельно-ліквідаційні комісії задумувались як арбітражні структури у суперечках між землевласниками і селянами, а фактично перетворились у руках губернських і повітових старост, здебільшого поміщиків, на інструмент прикриття репресивних методів «відшкодувальних» акцій місцевих землевласників.

Упродовж літа 1918 антиселян. діяльність поміщицтва набула розмаху та спричинила зворотну реакцію укр. селянства, що вилилось у масовий спротив, широкий повстанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, нім.-австрійс. військ, а й проти держ. влади, яку уособлював гетьман.

Проведення масштабної аграрної реформи виходило за межі компетенції Мін-ва земельних справ. Мав бути задіяний такий ключовий інструмент земельного перерозподілу як Держ. земельний банк. Однак уряд утворив його фактично в середині вересня, асигнувавши для розгортання діяльності банку досить скромну суму — 50 млн крб.

Зусиллями К., його заст. В.Брунста, учених-аграрників до середини жовтня основні праворегулюючі документи для проведення ліберально-консервативної земельної реформи були підготовлені, хоч і потребували розробки ще цілого комплексу підзаконних актів. Бракувало ключового імперативного закону про обов'язковість продажі землі поміщиками Держ. земельному банкові. Його ухвала залежала не лише від міністра К. Восени 1918 він дійшов висновку, що гетьман не наважиться на примусовий викуп землі у поміщиків, а відтак й швидке завершення реформи неможливе.

З початком жовтня об'єднані в Укр. нац. союзі опозиційні сили, підтримані нім. командуванням у Києві, наполегливо домагалися від П.Скоропадського реорганізації Ради Міністрів з метою її українізації. 19 жовтня гетьман відправив уряд у відставку. Це був останній робочий день міністра К. Пізніше у спогадах гетьман дав колиш. міністру земельних справ досить похвальні, а почасти й гіперболізовані характеристики: «К. був людиною рішучою та енергійною. Крім того, він був щиро відданий ідеї проведення аграрної реформи на розумних засадах».

В умовах передбачуваного падіння Гетьманату К. виїхав на Дон. З лютого 1919 завідував відділом землеробства в денікінському уряді — «Особливій нараді», очолював комісію з розробки проєкту аграрної реформи. А.Денікін не затвердив законопроєкт, оцінивши його як явно пропоміщицький. К. змушений був подати у відставку. На початку 1920 К. через Новоросійськ виїхав до Греції, де лікувався від тифу. Якийсь час перебував у Сербії. У 1923—25 працював у Берліні бухгалтером.

Останнє десятиліття свого життя К. жив у Парижі, завідував складом на з-ді Рено. Брав участь в емігрантському громад. житті, входив до однієї з масонських лож. У столиці Франції відбулось ушанування 40-річчя земської діяльності К.

У вересні 1934 К. покінчив життя самогубством. Причиною такого вчинку вважають перенесений інсульт і небажання бути тягарем для близьких. Похований на Біянкурському цвинтарі у передмісті Парижу.

Дж.: *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Колокольцов В.* Краткие сведения о мероприятиях на Украине по аграрному вопрсу во время гетьманского правления с 1 мая по 15 декабря 1918 г. В кн.: Гетьман П. П. Скоропадский. Украина. 1918 год. М., 2014; Українська Держава (квітень — грудень 1918 року). Документи і матеріали. К., 2015.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр., т. 2. К., 2002; *Захаров И.* В. Г. Колокольцов. Жизнь и деятельность. Волчанск, 2003; *Корновенко С.* В.Г. Колокольцев і аграрна реформа П. Скоропадського. В кн.: Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. К., 2008; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. К., 2016.

Р.Я. Пиріг.

КОЛОМА́Н (Colomanus; 1208—1241) — другий син угор. короля *Андраша II* та його першої дружини Гертруди (п. 1213), правитель *Галицької землі* у 1215—17 і 1219—21.

Пам'ятник Коломану у м. Геделле (Угорщина). Скульптор Й. Рона, 1931.

У п'ятирічному віці брав участь разом із матір'ю і старшим братом Белою (майбутній король *Бела IV*) у полюванні в Пілішському лісі, під час якого Гертруду вбили змовники з числа угор. вельмож. Восени 1214 краківсько-сандомирський кн. *Лешек Білий* і Андраш II у Спіші (нині Спішське Подградьє, Словаччина) уклали угоду про заручини К. із донькою князя Саломеєю (п. 1268) та їхнє спільне правління у *Галичі (давньому)* (ініціатор угоди — воєвода Лешека Білого Пакослав).

К. був коронований естергомським архієпископом Іоанном на галицького короля (Galitiae Rex, Ruthenorum Rex) 1215 і правив у Галичі до липня 1217 та з осені 1219 до кінця березня — початку квітня 1221. Після поразки від кн. *Мстислава Мстиславича* під стінами Галича 24 березня 1221 разом із нареченою та найближчими вельможами був узятий у полон у галицькому кафедральному *Успенському соборі*. Упродовж квітня — грудня 1221 перебував у полоні у Мстислава у *Торчеську*. До кінця 1221 був звільнений за умови, що його батько Андраш II зречеться претензій на Галич. У 1222—26 резидував у Спіші. Сприяв діяльності духовно-рицарських і чернечих орденів.

Від 1226 — герцог Хорватії та Славонії. Із загибеллю 27 листопада 1227 Лешека Білого за дорученням папи Григорія IX від 1233 під титулом короля Славонії мав стати захисником своєї тещі Гримислави (п. 1258; мала руське походження) та її сина Болеслава (п. 1279).

У 1-й пол. 1230-х здійснював походи до Боснії, щоб придушити єретичні рухи богомолів і патаренів, 1235 взяв країну під контроль. 14 жовтня 1235 разом із Данилом Романовичем (див. *Данило Галицький*) брав участь у коронації Бели IV (під час церемонії ніс королівський меч). 11 квітня 1241 брав участь у битві на р. Шайо проти монголів, був тяжко поранений, але дістався Хорватії.

До кінця життя користувався титулом Galitiae Rex, ніколи не підтримував галицької політики молодшого брата Андрія (п. 1234), титулованого Galitiae Dux. З галицьким правлінням К. пов'язана поява терміна «королівство Галичини» (Regnum Galitiae). К. і його дружина Саломея взяли обітницю чистоти шлюбу, нащадків не мали, тому чинність титулу К. з його смертю втратила силу.

П. у 1241, похований у м. Чазма (нині у Хорватії). Шанувався у Спіші як локальний мученик і святий.

Літ.: *Wertner M.* Az Árpádok családi története. Nagybecskereken, 1892; *Kanyó G.* Kálmán herszeg. «Katholicus Szemle», 1895; *Ubul K.* Mikor koronázták meg Kálmánt Halics felkent királyát, a pápától küldött koronával. «Századok», 1903, Évf. 37; *Prochásková N.* Postavenie haličkého kráľa a slavónskeho kniežaťa Kolomana z rodu Arpádovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike prvej polovici 13. storočia. «Medea — Studia MEDiaevalia Et Antiqua», 1998, t. 2; *Prochásková N.* Koloman Haličský na Spiši pred rokom 1241. У кн.: Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša. Levoča; Wrocław, 2003; *Prochásková N.* Some Notes on the Titles of Coloman of Galicia. В кн.: Slovensko a Chorvátsko. Historické paralely a vsťahy (do roku 1780). Bratislava, 2013; *Волощук М.* «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ, 2014; *Font M., Barabás G.* Kálmán (1208—1241). Halics királya. Szlavónia hercege. Budapest; Pécs, 2017; *Voloshchuk M.* Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property, and Socio-Political Role. Leiden; Boston, 2021.

М.М. Волощук.

КОЛОМІЄЦЬ Дмитро Валерійович (05.12.1973—24.02.2022) — укр. військовик, майор 39-ї бригади тактичної авіації Повітряних сил ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у м. *Біла Церква*. Навч. в Озерненській загальноосвітній школі (Житомир. р-ну Житомир. обл.). 1990 вступив в Армавірське льотне уч-ще (Краснодарський край, РФ), 1991 перевівся до Чернігів. вищого військ. авіац. уч-ща льотчиків, яке закінчив 1994. Був направлений на службу у 39-ту бригаду тактичної авіації (с-ще Озерне Житомир. обл.). Пілотував літаки L-39, Су-27 і МіГ-29.

24 лютого 2022 К. на L-39 відволік на себе ворожу авіацію, щоб укр. група літаків змогла виконати завдання, але був збитий рос. літаком у районі с. Кринцілів Хмельн. обл.

Указом Президента України № 78/2022 від 28 лютого 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі К. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Похований у с. Скоморохи Житомир. р-ну Житомирської області.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік): Збірник інформаційних матеріалів. К., 2023; Герої України. Російсько-українська війна, вип. 1. К, 2023.

В.В. Мараєва.

КОЛОСО́ВСЬКИЙ Володимир Васильович (06.08.1884—1944) — укр. військ. діяч, нач. розвідувального відділу Генштабу Збройних сил Української Держави та Армії УНР.

Нар. у м. Київ. Навч. у 2-й Київській г-зії. На військ. службу вступив у серпні 1903. У 1906 закінчив Михайлівське артилер. уч-ще, служив у 4-му артилер. дивізіоні у м. Одеса. У 1913 закінчив Імператорську Миколаївську військ. академію за 1-м розрядом, служив ком. роти 14-го стрілецького полку. Брав участь у *Першій світовій війні*. Станом на 25 червня 1915 — капітан, старший ад'ютант штабу 4-ї стрілецької бригади, з 4 серпня 1915 — обер-офіцер для доручень при штабі 32-го армійського корпусу, з 12 липня 1916 — помічник нач. від-

Д.В. Коломієць.

Л. Колянковський.

О.В. Комар.

ділення, з 9 лютого 1917 — штаб-офіцер для доручень по авіації управління ген.-квартирмейстера штабу Пд.-Зх. фронту. З 2 квітня 1917 — підполковник.

На початку 1918 після структурної реорганізації Генштабу Армії УНР з 10 березня 1918 обіймав посаду нач. розвідкового підвідділу, з 11 квітня 1918 — нач. розвідочного відділу. Після проголошення Української Держави у чині полковника із 21 червня 1918 призначений на посаду нач. розвідочного відділу Генштабу Збройних сил. Відділ мав три частини: перша частина займалась збором військово-політ. інформації по Румунії, Туреччині, Болгарії, друга — Росії, Кавказу та ін. регіонах, що утворились після розпаду Рос. імперії, третя — здійснювала зв'язок з командуванням союзних армій. Осн. методами збору розвідувальної інформації були нечисленні агентурні мережі, опитування полонених і громадян, що прибули з ін. держав, опрацювання іноз. видань і ЗМІ, активно застосовувалось радіоперехоплення, обмін конфіденційною інформацією з Німеччиною та Австро-Угорщиною. За кер-ва К. була впроваджена аналітична обробка розвідувальної інформації, відбулось розмежування функцій між воєнною розвідкою і військ. дипломатією, активізувалась робота зі створення закордонних резидентур, які поєднували збір інформації з акціями політико-пропагандистського впливу в інтересах України. Основна увага співробітників відділу концентрувалась на вивченні підрозділів рад. Росії у районі Дону й Кубані, планів кер-ва Румунії щодо захоплення Пн. Буковини та Пд. Бессарабії.

З 12 січня 1919 — військ. експерт делегації УНР на мирних переговорах у Парижі, з травня 1919 — військ. агент (військ. аташе) УНР у Франції, Бельгії, Іспанії, Португалії з дислокацією у Парижі.

З 1920 — в еміграції у Німеччині, був довіреною особою одного з кер. Рос. загальновійськ. союзу ген. фон О.Лампе, редагував ж. «Война и мир». З 1929 за рекомендацією ген. М.Капустянського входив до складу військ. штабу Проводу укр. націоналістів.

П. у 1944.

Літ.: *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921), кн. 1. К., 2007; *Скрипник О.* Українська розвідка. 100 років боротьби, протистоянь і звершень. К., 2020.

Р.Ю. Подкур.

КОЛЯНКО́ВСЬКИЙ (Kolankowski) Людвік (21.06.1882—19.03.1956) — польс. історик і політ. діяч.

Н. у м. Надвірна, нині Івано-Фр. обл. у сім'ї збіднілого шляхтича, котрий деякий час був ковалем, потім займався сільським госп. Вивчав історію у Львівському (1902—06) та Берлінському (1906—07) ун-тах. Докторську працю («Kandydatura Jana Albrechta Hohenzollerna na biskupstwo płockie 1522—1523») захистив у Львові в 1906 (наук. кер. Л.Фінкель). Габілітувався у Ягеллонському ун-ті в 1913 («Сигізмунд Август, великий князь литовський до 1548 р.» / «Zygmunt August, Wielki Książę Litwy do r. 1548.»), де відтоді працював доцентом (1913—18 і 1924—29) кафедри Сх. Європи. Водночас працював у Ягеллонській бібліотеці. У 1918—24 — на різних посадах у Мін-ві зовнішніх справ: керував Сх. відділом, був директором Литовсько-білорус. департаменту. У 1919 — ген. секретар сх. земель. Від 1929 — директор б-ки Ординації Замойських у Варшаві, а також професор Ун-ту Стефана Баторія у Вільні (1931—36) та Ун-ту Яна Казимира у Львові (1936—39). Член польс. Сенату (1938—39). Чл.-кор. (1934) і дійсний член (1947) АН у Кракові. У 1937—47 — голова Польського істор. т-ва. Один із творців ун-ту у Лодзі, проректор і професор (1945—46). Від 1945 — професор Ун-ту Миколи Коперніка у Торуні (1946—48 — ректор, 1949—55 — дир. б-ки). Учні: Е.Малечинська, З.Лібішовська, Є.Серчик, А.Томчак, Л.Базилів.

П. у м. Торунь, Польща.

Праці: Zygmunt August, Wielki Książę Litwy do r. 1548. 1913, W pięćsetlecie Horodła. Lwów, 1913; Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. T. 1, 1377—1499. Warszawa, 1930; Sylweta Jagiellonów: w pięćsetną rocznicę śmierci kr. Władysława Jagiełły. Lwów, 1934; Problem Krymu w dobie jagiellońskiej. Lwów, 1935; Polska Jagiellonów: dzieje polityczne. Lwów, 1936; Rycerstwo obertyńskie 1531 r. Lwów, 1938.

Літ.: *Gieysztor A.* Ludwik Kolankowski 1882—1982. У кн.: Polski słownik biograficzny, 1984—1985, t. XIII. Wrocław, 1967; Ludwik Kolankowski 1882—1982. Materiały sesji w stulecie urodzin. Toruń, 1983; *Wierzbicka M.* Kolankowski Ludwik (1882—1956). У кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; Ludwik Kolankowski 1882—1956. W pięćdziesiątą rocznicę śmierci. Toruń, 2006; *Stobiecki R.* Kolankowski Ludwik (1882—1956). У кн.: Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Rzeszów, 2007.

В.В. Тельвак.

КОМА́Р Олексій Вікторович (н. 07.01.1977) — археолог та історик, фахівець з історії та археології ранньосередньовічних кочовиків, сх. слов'ян переддержавного періоду *Русі* 9—10 ст.

Н. у м. *Ірпінь*. 1998 закінчив *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. Паралельно у 1996—98 працював у НДІ пам'яткоохоронних досліджень Мін-ва культури і мистецтв України на посаді молодшого спеціаліста. У 1998—2001 навч. в аспірантурі *Інституту археології НАН України*, де у 2002 захистив канд. дис. «Населення степів Північного Причорномор'я VI — початку VIII ст.». 2015 отримав вчене звання старшого наук. співробітника за спеціальністю «археологія».

З 2001 працює у відділі давньорус. і середньовічної археології Ін-ту археології НАН України (з 2007 — старший наук. співробітник), за сумісництвом — у Музеї історії Десятинної церкви (з 2012). Сфера спеціалізації охоплює проблеми історії й археології початкового етапу Русі 9—10 ст., осілого населення Дніпровського Лівобережжя 8—10 ст. під владою *Хозарського каганату*, кочовиків європ. степів 5—10 ст. До кола наук. інтересів також входять ширші питання хронології, етнокульт. процесів, міграцій, торгівлі та грошового обміну на пд. сході Європи у 5—13 ст.

Польові археол. дослідження у складі експедицій Ін-ту археології НАНУ проводить з 1994, у т. ч. брав участь у розкопках *Пастирського городища* (1995) та городища Монастирище у м. *Ромни* (1999), Нетайлівського могильника; працював у давньорус. комплексних постійно діючих експедиціях: Подільській (1994, 1996, 2001, 2011), Овруцькій (1996), Шестовицькій (1998, 2003), Київській архітектурно-археол. (1996, 2003, 2005—11). Особливо слід виділити дослі-

дження 2005—11 *Десятинної церкви* у Києві та фортифікаційних споруд *Старокиївського городища* кінця 9—10 ст.

Автор понад 150 наук. праць.

Праці: Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. В кн.: Vita Antiqua, № 2. К., 1999 [Видання, що продовжується]; Актуальные проблемы хронологии материальной культуры гуннского времени Восточной Европы. В кн.: Степи Европы в эпоху средневековья, т. 1. Донецк, 2000; Институт туду на и хазары в Юго-Западном Крыму VIII — начала IX в. в контексте новых данных эпиграфики. В кн.: Сугдейский сборник, вып. II. К., 2005 (у співавторстві); Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. В кн.: Степи Европы в эпоху средневековья, т. 5. Донецк, 2006; Збручский идол: памятник эпохи романтизма? В кн.: Ruthenica, вип. X. К., 2011 (у співавторстві); «Репрессированный» клад: комплекс ювелирных изделий VIII в. из находки у с. Фотовиж. «Stratum plus», 2011, № 5 (у співавторстві); Киев и Правобережное Поднепровье. В кн.: Русь в IX—X веках: археологическая панорама. М.—Вологда, 2012; Чернигов и Нижнее Подесенье. В кн.: Русь в IX—X веках: археологическая панорама. М.—Вологда, 2012; Зачепиловский («Новосанжарский») комплекс рубежа VII—VIII вв. В кн.: Степи Европы в эпоху средневековья, т. 9. Донецк, 2012 (у співавторстві); Кочевники восточноевропейских степей второй половины VI — первой половины VIII в. В кн.: Западный Тюркский каганат. Атлас. Астана, 2013; Платёжные слитки черниговского типа. В кн.: Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура. М.—Вологда, 2015; После катастрофы: Киев в 1241 г. «Stratum plus», 2016, № 5 (у співавторстві); История и археология древних мадьяр в эпоху миграции. В кн.: A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei. Budapest, 2018; Archaeological and Archaeomagnetic Dating of Early Medieval Kantsyrka Type Pottery. «Archaeologia Bulgarica», 2018, № 3 (22).

Н.В. Хамайко.

КОМІ́СІЯ ДОПОМО́ГИ УКРАЇ́НСЬКОМУ СТУДЕ́НТСТВУ (КоДУС) — громад. благодійна орг-ція, основною метою діяльності якої було визначено допомогу укр. студентам. Заснована за сприяння В.Кубійовича 26 листопада 1940 у Кракові. Першим Головою було обрано проф. Зенона Куделю. У 1942 Управа КоДУСу переїхала до Львова, у жовтні 1944 — до Відня. 21 серпня 1945 проф. З.Кузеля з колегами відновив діяльність КоДУСу у Фюрті (поблизу Нюрнберга). 1 червня 1951 Управа КоДУСу переїхала до Сарселю (Франція), а невдовзі до Мюнхена (Німеччина). Жертводавцями КоДУСу були приватні особи, укр. установи та кооперативи. Значну допомогу студентам (без огляду на віровизнання) надавав архієпископ Кир Іван Бучко.

У різний час орг-цію очолювали проф. О.Кульчицький (1952—80), інж. Маслов, о. д-р І.Гриньох, проф. О.Соколюк (1989—98), інж. О.Барецький (1998—2013). Останній Голова відомий своїми численними благодійними справами й в Україні, зокрема, встановленням хреста на Говерлі.

У 2011 частину архіву КоДУСу згідно з постановою зборів орг-ції передано до Центрального держ. архіву громад. об'єднань України (ін. частину знищено під час Другої Світової війни). 22 липня 2012 на заг. зборах, що відбулись у Мюнхені, було вирішено припинити діяльність орг-ції через відсутність пожертв.

Літ.: *Сергійчук В.* В ім'я майбутнього нації. К., 2001; *Сергійчук В.* Історія КоДУСу. К., 2008; *Барецький О.* КоДУС закінчив свою діяльність. «Свобода» (Парсіппані, США), 2013, 11 січня; *Барецький О.* 72 роки діяльності КоДУС-у. «Християнський голос» (Мюнхен, ФРН), 2013, лютий.

І.І. Винниченко.

КОМІ́СІЯ З РОЗСЛІ́ДУВАННЯ СПРАВ ВОЄ́ННИХ ЗЛОЧИ́НЦІВ У КАНА́ДІ (The Commission of Inquiry on War Criminals in Canada), Комісія Дешена (Deschknes Commission) — комісія, створена урядом Канади 7 лютого 1985 для розслідування заяв про те, що «тисячі» «нацистських воєнних злочинців» нібито емігрували до Канади після Другої світової війни.

К. очолив авторитетний правник, суддя Верховного суду пров. Квебек Жюль Дешен.

У квітні 1987 після представлення публічного звіту К. у парламенті її висновки позитивно сприйняли представники єврейс. та укр. громад Канади.

Для орг-ції розслідування К. склала основний список з 883 осіб, базований на матеріалах, поданих зацікавленими орг-ціями («B'nai Brith Canada»; Канад. єврейс. конгресу, «Центр Симона Візенталя», Лос-Анжелес). Добре ім'я укр. громади захищала Укр.-канад. асоціація громадян. свобод / Конгрес українців Канади (КУК) під головуванням адвоката Джона Б.Грегоровича за підтримки дир. з досліджень КУК д-ра Любомира Луцюка.

Виважена позиція К. полягала в тому, що будь-яка особа, яка перебуває в Канаді, незалежно від етнічного, реліг. чи расового походження, статі чи ідеології, проти якої є достовірні докази причетності до злочину проти людяності чи воєн. злочину, повинна постати перед канад. кримінальним судом.

Від початку вибірковий мандат К. та можливе використання рад. доказів було піддано сумніву. Справа в тім, що дезінформація, поширювана в північноамер. ЗМІ, мала на меті послабити укр. і балт. громади, викликати напруженість між ними та єврейс. діаспорою. Багато років потому оприлюднення відомостей про операцію КДБ «Відплата» унаочнило, як рад. таємна поліція активно провокувала соціальний розбрат і тривожні настрої в сусп-ві спочатку в США (що привело до створення Управління спец. розслідувань при Мін-ві юстиції), а потім у Канаді.

За висновком судді Дешена, ретельне вивчення імен в основному списку К. привело до різкого зменшення кількості ймовірних воєн. злочинців, оскільки «для багатьох із них звинувачення, що лежали на поверхні, не витримували критики». Він публічно викрив тих, хто «сильно перебільшив» кількість «нацистських воєнних злочинців», які нібито перебувають у Канаді.

Після завершення розслідування К. повідомила, що в більшості випадків не було знайдено жодних доказів злочинів воєн. часу; було залишено лише 20 справ, в яких виявили підстави для поч. суд. розгляду. Втім жодного з фігурантів цих справ не було засуджено за воєн. злочини канад. кримінальним судом. Більшість (96 %) підслідних навіть не знали, що перебувають під слідством. З цієї причини суддя Дешен постановив, що їхні імена не буде оприлюднено, аби захистити їх самих, членів їхніх сімей та їхніх нащадків від будь-яких необґрунтованих обвинувачень.

Багато справ виявилися несерйозними і необґрунтованими. Напр., справа № 303 стосувалася «серйозних звинувачень» щодо особи, нібито засудженої за участь у «численних стратах у місті в од-

ній зі східноєвропейських країн». Проте було встановлено, що «обвинувачуваний» приїхав до Канади в 1926 у віці бл. 2 років. Справа № 671 стосувалася чоловіка, якого канад. поліція ідентифікувала як такого, що «хвалився своєю нібито причетністю до воєнних злочинів в одній зі східноєвропейських країн». Слідчі встановили, що «суб'єкт є психічно ненормальним і що його самообвинувачення є неправдивими». Аналогічно справа № 54.1 розпочалася після того, як чоловік заявив, що був офіцером СС у західноєвроп. країні, і «вихвалявся вбивствами євреїв та інших осіб». Громадянин, який подав ім'я цієї особи, виявився особою похилого віку з певними відхиленнями психіки. У справі № 417 фігурувала особа, яка хвалилася тим, що служила у «нацистському підрозділі "Мертва голова"». Це зізнання прозвучало під час арешту за водіння автомобіля в нетверезому стані.

Що стосується Центру Сімона Візенталя, суддя Дешен зазначив (с. 58), що він був: «...джерелом імен осіб, яких підозрювали у військ. злочинах... проте слід зазначити, що інформація Центру була багатою на звинувачення та заг. твердження, але бідною на докази та конкретні факти».

Одним із суперечливих питань, які вивчала К., була діяльність д-зії «Галичина» у воєн. час та її повоєн. історія. Передусім К. взяла до уваги висновок верховного комісара Канади у Великій Британії Л.Д.Вілгреса, який, зокрема, написав держ. секретареві закордонних справ Канади у 1950: «під час перебування в Італії ці люди були перевірені радянською та британською місіями, і ні тоді, ні згодом не було виявлено жодних доказів, які могли б свідчити про те, що хтось із них вчиняв злочини проти людяності. Відколи вони прибули до цієї країни, їхня поведінка була доброю, і вони жодним чином не вказували на те, що вони інфіковані будь-якими слідами нацистської ідеології. Зі звітів спец. місії, створеної Військ. мін-вом для перевірки цих людей, стає зрозуміло, що вони зголосилися воювати проти Червоної армії з націоналістичних міркувань, які отримали ще більший поштовх через злочини радянської влади під час попередньої окупації Західної України після підписання нацистсько-рад. пакту. Хоча комуніст. пропаганда постійно намагалася зобразити їх, як і багатьох інших біженців, як "квіслінгів" і "воєнних злочинців", цікаво зазначити, що жодного конкретного звинувачення у воєнних злочинах не було висунуто проти жодного члена цієї групи».

На основі представленої їй документації та наданих свідчень очевидців К. визначила, що д-зії «Галичина» не можна висувати звинувачення як групі; відзначила, що члени д-зії проходили індивідуальну перевірку з метою безпеки перед в'їздом до Канади; встановила, що звинувачення у воєн. злочинах проти членів д-зії ніколи не було обґрунтовано — ні в 1950, ні в 1984; вирішила, що за відсутності участі в конкретних воєн. злочинах і знання про них самого факту належності до д-зії «Галичина» недостатньо для обґрунтування переслідувань. Нарешті, К. зазначила, що проти членів д-зії не може бути порушено справу про позбавлення громадянства або депортацію, оскільки канад. влада була повністю обізнана з відповідними фактами в 1950, а допуск до Канади не було надано внаслідок неправдивих свідчень, шахрайства або приховування суттєвих обставин.

Немає жодних підстав вважати, що висновки К. не є остаточними. Проте з поч. геноцидної війни Росії проти України та українців пропаганда рад. часів про українців — «нацистських воєнних злочинців» у Канаді неодноразово реанімувалася агентами РФ на Зх. у наративах про те, що Канада прийняла «тисячі» «нацистських воєнних злочинців» після Другої світ. війни.

Суддя Дешен розумів, що стоїть на кону, коли писав: «Комісія не була створена для того, щоб відродити стару ненависть, яка колись існувала за кордоном між громадами, що зараз повинні жити в мирі в Канаді». На жаль, його рекомендація була проігнорована тими, для кого поширення неправдивої інформації про нацистських злочинців, що їм Канада нібито надала притулок, стало вірою, чимось таким, у що потрібно вірити, незважаючи на всі очевидні докази протилежного.

Дж.: *Deschênes J.* Commission of Inquiry on War Criminals. Report. Part 1: Public. Ottawa: Ministry of Supply and Services, 1986; *Gregorovich J.B.* (ed.). On The Record: The Debate Over Alleged War Criminals in Canada. Toronto: Justinian Press, 1987; *Deschênes J., commissioner*. Report. Part one, Public. Web: https://publications.gc.ca/site/eng/471452/publication.html; *Sopinka John.* Ukrainian Canadian Committee Submission to the Commission of Inquiry on War Criminals. Toronto: Justinian Press, 1986; *Tolstoy Nikolai.* Trial and Error: Canada's Commission of Inquiry on War Crimes and the Soviets. Toronto: Justinian Press, 1986; Enemy Archives: Soviet Counterinsurgency Operations and the Ukrainian Nationalist Movement / Volodymyr Viatrovych and Lubomyr Luciuk, eds. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2023.

Літ.: Українці і Комісія Дешена в Канаді. Торонто: Братство кол. вояків 1-ої Української Дивізії Української Національної Армії, Крайова Управа Канади, 1985; Civil Liberties Commission (Ukrainian Canadian Committee). War Crimes: A Submission to the Government of Ukraine on Crimes Against Humanity and War Crimes. Toronto: Justinian Press, 1992; *Luciuk L.* Searching for Place: Ukrainian Displaced Persons, Canada and the Migration of Memory. Toronto: University of Toronto Press, 2000; *Margolian H.* Unauthorized Entry: The Truth About Nazi War Criminals in Canada. Toronto: University of Toronto Press, 2000; *Bertelsen O.* Ukrainian and Jewish Émigrés as Targets of KGB Active Measures in the 1970s. «International Journal of Intelligence and Counterintelligence», 2021, vol 34 (No. 2); *Luciuk L.* Operation Payback: Soviet Disinformation and Alleged Nazi War Criminals in North America. Kingston: Kashtan Press, 2022; *Luciuk L.* The Galicia Division: They Fought for Ukraine. Kingston: Kashtan Press, 2023; *Shkandrij M.* In the Maelstrom: The Waffen-SS «Galicia» Division and Its Legacy. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2023: *Romerstein H.* Divide and Conquer: The KGB Disinformation Campaign against Jews and Ukrainians. Institute of World Politics, Washington, DC (1 November 2004). Web: https://www.iwp.edu/papers-studies/2004/11/01/divide-and-conquer-the-kgb-disinformation-campaign-against-ukrainians-and-jews/.

Любомир Луцюк.

КОМІ́СІЯ КОНГРЕ́СУ США З РОЗСЛІ́ДУВАННЯ ГО́ЛОДУ 1932—1933 В УКРАЇ́НІ була утворена президентом Р.Рейганом 12 жовтня 1984 і завершила роботу 19 квітня 1988. Гол. результатом цього розслідування стало вимушене визнання рад. кер-вом факту голоду 1932—33, жертвами якого були мільйони громадян в Україні й деяких ін. регіонів СРСР. Парадоксальна ситуація, коли рад. люди, які пережили жахливу трагедію, не мали можливості згадувати про

неї і розповідати, побоюючись звинувачень в антирад. пропаганді, завершилась визнанням факту голоду першим секретарем ЦК КПУ В.*Щербицьким*, яке він зробив у доповіді, присвяченій 70-річчю встановлення рад. влади в Україні. Ще 2 листопада 1987 М.Горбачов, виступаючи з ювілейною доповіддю «Жовтень і перебудова», говорив про успіхи суцільної колективізації сільс. госп-ва, але жодним словом не згадав про голод. «Сміливість» Щербицького пояснювалась тим, що комісія Конгресу США із розслідування голоду переконала світову громадськість у тому, що українці найбільше постраждали від замовчуваного сталінського злочину.

У США 1983 сформувався крайовий комітет для вшанування жертв голоду в Україні у зв'язку з 50-ми роковинами цієї трагедії. Ініціативу виявив глава орг-ції АГРУ («Американці в обороні людських прав в Україні») І.Ольшанівський, який вивчив документи Комісії Конгресу США з єврейського Голокосту і запропонував створити ідентичну комісію з укр. голоду. Конгресмен від штату Нью-Джерсі Дж.Флоріо і сенатор від цього штату Б.Бредлі підтримали ідею, оскільки в штаті було багато укр. виборців. Дж.Флоріо вніс відповідний законопроєкт.

У цей час при Університеті Альберти в м. Едмонтон уже функціонував Канадський інститут українських студій (КІУС), а при Гарвардському університеті — Інститут україністики, заснований О.*Пріцаком*. Університет Квебека (Монреаль) у 1983 організував першу наук. конференцію, на якій обговорювалась проблематика голоду в Україні: з грунтовними доповідями на конференції виступали Б.Кравченко, М.*Максудов* (О.*Бабьонишев*), Дж.*Мейс,* Р.Сербин.

Укр. еміграція в США і Канаді почала боротись з рад. пропагандою, яка огортала мовчанням сталінський злочин, використовуючи для цього потенціал істор. науки. У 1981 діаспора профінансувала трирічний дослідницький проєкт в Інституті україністики при Гарвардському ун-ті. Основним виконавцем став англ. учений Р.*Конквест*, який спеціалізувався на дослідженні сталінських репресій. Допоміжну роботу з вишукування джерел мав виконувати асистент Д.Мейс, який захистив у Мічиганському ун-ті докторат на тему «Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм в радянській Україні. 1918—1933». Мейс захоплювався новим напрямком у джерелознавстві — усною історією. Опитування свідків голоду, які вижили й опинилися на Зх., давало при відповідній орг-ції роботи нове якісне джерело, що було дуже важливо в умовах недоступності рад. архівів для зх. дослідників.

Під законопроєктом, який Дж.Флоріо подав у листопаді 1983, через рік уже стояли підписи 123 членів Палати представників. Проте керівники демократ. партії в палаті ухилялись від винесення його на розгляд. У всіх штатах, де проживала значна кількість українців, були організовані акції під девізом «Коріння трави». До конгресменів, голів комісій Палати представників і Сенату, а також Президента США Р.Рейгана були спрямовані десятки тисяч індивідуальних і колективних петицій. Ні раніше, ні пізніше такої масштабної акції амер. українці не влаштовували. Сенатор Б.Бредлі вніс до Сенату аналогічний законопроєкт у березні 1984. Заст. керівника АГРУ М.Куропас користувався великим впливом серед укр. громад Іллінойсу. Свого часу він активно сприяв перемозі на виборах сенатора від Іллінойсу Ч.Персі, який став головою комісії у закордонних справах. Тому законопроєкт у цій сенатській комісії пройшов безперешкодно. Перші слухання відбулись у серпні 1984 з позитивними результатами. Виступаючи від АГРУ, І.Ольшанівський заявив, що час не чекає: уцілілі жертви голоду вже старі й немічні, свідчення від них треба дістати якнайшвидше, Комісія у закордонних справах, а за два дні й Сенат у повному складі підтримали законопроєкт Б.Бредлі одноголосно. Щоправда, сенатори зменшили фінансування діяльності комісії з 4,5 млн доларів (на два роки) до 400 тис. доларів.

Натомість у Палаті представників законопроєкт Дж.Флоріо проходив з ускладненнями. Голова комісії у закорд. справах Д.Фассел не бачив сенсу зайвий раз «гнівити Москву». Виникла загроза того, що перед закінченням сесії Конгрес 98-го скликання не встигне розглянути законопроєкт. Тоді довелося б все починати заново.

Ситуацію врятував Б.Бредлі. Він скористався правом сенатора вносити поправки в бюджет і «причепив» витрати на діяльність тимчасової комісії з українського голоду до Фінансової резолюції Конгресу (тобто про держ. бюджет).

Перед закінченням кожної сесії обидві палати Конгресу повинні схвалити, а президент — підписати Фінансову резолюцію. Без цієї процедури уряд залишається без грошей. У випадку незгод між Палатою представників і Сенатом сесія Конгресу триває, поки обидві палати не порозуміються. Такого розвитку подій намагались уникати як законодавці, так і представники виконавчої влади. Тому Палата представників, яка мала право відкидати внесені сенаторами поправки, з поправкою Б.Бредлі погодилась без обговорення, для якого не було часу, оскільки Сенат схвалив відповідний законопроєкт. Фінансова резолюція була підписана Р.Рейганом, а разом із нею прослизнув у життя лобійований укр. орг-ціями законопроєкт. У Конгресі США з'явилась комісія, покликана «здійснити вивчення укр. голоду 1932—33, щоб поширити, — як вказувалося в законі, — по всьому світу знання про голод і забезпечити краще розуміння амер. громадськістю рад. системи шляхом виявлення в ньому ролі Рад». Комісію очолив конгресмен Д.Майка. На посаду виконавчого директора в січні 1986 був призначений Дж.Мейс.

Ніхто не чекав, що дослідницька група з шести українознавців зможе за короткий строк повноважень комісії знайти переконливі докази сталінського злочину. У розпорядженні групи була обмежена кількість архів. документів, які були вивезені гітлерівцями з СРСР й у повоєнні часи перевезені в США. Але дослідники використали спогади. Американський історик Л.Герец почав збирати їх з 1984. Розроблена ним і Дж.Мейсом методика була своєрідним соціологічним опитуванням, оберненим у минуле. Накладаючись одне на одне, свідчення коригували властивий індивідуальним спогадам суб'єктивізм і ставали повноцінним джерелом.

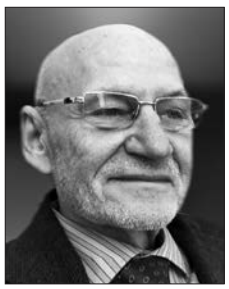

К.К. Кондратюк.

В.В. Кондрашин.

Дослідницька група працювала швидко й ефективно. Перший проміжний звіт комісії був опублікований у газетах Пн. Америки у 1987, другий — на початку 1988. 30 березня 1988 Дж.Мейс надіслав його першому секретареві посольства СРСР в США О.Дяченку. Цей матеріал надійшов до МЗС УРСР — із супровідним листом заст. міністра А.Зленка його передали в Інститут історії АН УРСР, де вже розпочались дослідження Голодомору на основі архів. джерел.

На початку 1988 був підготовлений остаточний звіт, представлений Конгресу США 22 квітня. Його майже повністю написав Дж.Мейс. Наприкінці липня том обсягом у 524 сторінок був надрукований у держ. типографії Вашингтона і почав поширюватись у всьому світі. Дворічна дослідницька робота комісії Конгресу США з укр. голоду 1932—33 дозволила сформувати у цьому звіті схвалені Комісією 19 висновків. Серед них був і такий: Й.Сталін і його оточення здійснили геноцид українців у 1932—33.

У 1990 держ. типографія Вашингтону надрукувала тритомник стенограм свідчень 210 потерпілих від Голодомору, яким вдалося вижити. Більшість розповідей анонімна, оскільки свідки боялися за родичів у СРСР. Розповіді друкувалися мовою, якою проводилось опитування, здебільшого укр. У процесі опитування був використаний спільний для всіх свідків запитальник.

У 2008 з ініціативи Видавничого дому «Києво-Могилянська академія» і за сприяння відділу преси, освіти та культури Посольства США в Києві чотиритомник Комісії Конгресу США був перевиданий укр. мовою.

Літ.: Великий голод в Україні 1932—1933 років. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США, тт. 1—3. К., 2008; Великий голод в Україні 1932—1933 років, т. 4. Звіт Конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932—1933 рр. в Україні. Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. К., 2008.

С.В. Кульчицький.

КОНДРАТЮ́К Костянтин Костянтинович (н. 05.05.1944) — історик, д-р істор. наук (1991), проф. (1992).

Н. у с. Нападівка Ланівецького району Терноп. обл. у селян. сім'ї. У 1964—68 навчався на істор. ф-ті Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка (нині Львів. нац. університет ім. І. Франка), працював учителем історії, секретарем міськкому комсомолу, кер. лекторської групи Терноп. обкому комсомолу (1968—74), навчавсь у заочній аспірантурі кафедри історії СРСР Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка (1970—74). Від 1974 на викладацькій роботі у Львів. ун-ті: асистент (1974—76), доцент (1976—84), зав. кафедри історії СРСР (1984—92), заст. декана істор. ф-ту (1976—80). У 1992—95 — проф. кафедри історії та етнографії України, 1995—2010 — зав. кафедри новітньої історії України, від 2010 — проф. тієї ж кафедри (від 2016 — кафедра новітньої історії України ім. М. Грушевського) Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка.

Істор. дослідження зосередив на вивченні діяльності профспілкових орг-цій УРСР, яким присвятив кандидатську («Діяльність профспілок України по створенню матеріально-технічної бази соціалізму. 1966—1970 рр.», 1975) і докторську дисертації («Діяльність профспілок України у перше повоєнне десятиліття. 1945—1955», 1991). Після 1991 зосередився на дослідженні й популяризації укр. історіографії, підготовці й виданні університетських посібників з новітньої історії України та її зх. земель. Брав участь у роботі Українсько-польс. семінару «Україна — Польща: важкі питання» (1997—2008) і міжнар. проєкту «Львів: місто — суспільство — культура» (від 1994). Голова і член спеціалізованих вчених рад при Львів. нац. ун-ті ім. І. Франка та Ін-ті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України й Ін-ті народознавства НАН України, неодноразово обирався членом вченої ради Львів. ун-ту, є членом редколегій наук. періодичних видань «Вісник Львівського університету. Серія історична», «Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка», наукового часопису «Мандрівець» (Тернопіль). Має почесні звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (2004) і «Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка» (2006). У 2020 отримав Подяку прем'єр-міністра України «За багаторічну сумлінну працю та високий професіоналізм».

Праці: Профспілки України на завершальному етапі будівництва соціалізму. Львів, 1985; Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX ст. Тернопіль, 1993; Історія України. Тернопіль, 1994; Портрети видатних українських митців XIX — початку XX ст. Львів, 1995; Українська історіографія XIX — початку XX ст.: основні напрямки і концепції. Львів, 2002; Новітня історія України. 1914—1945. Львів, 2007; Сучасна національна історіографія новітньої історії України. 1914—2009. Львів, 2010 (у співавторстві); Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1941—1944). Львів, 2011; Спомини і роздуми історика. Львів, 2014; Час народів. Історія України XIX ст. Львів, 2016 (у співавторстві); Новітня історія України. 1945—2020. Львів, 2020 (у співавторстві).

Літ.: Українські історики XX ст. Бібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К., 2003; Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора К. Кондратюка. Львів, 2004; Encyclopedia. Львівський національний університет ім. І. Франка, т. 1. Львів, 2011.

Л.О. Зашкільняк.

КОНДРА́ШИН Віктор Вікторович (н. 04.08.1961) — рос. історик, політик; автор сучасної концепції рос. історіографії щодо голоду 1932—33 як «спільної трагедії народів СРСР».

Н. у м. Пенза в робітн. сім'ї. У 1978 закінчив середню школу і вступив на історико-філол. ф-т Пензенського держ. пед. ун-ту ім. В.Г. Белінського. Після здобуття вищої освіти у 1983 працював учителем історії в тех. уч-щі й середній школі, а з 1986 — старшим лаборантом у Пензенському с.-г. ін-ті. У 1988 переїхав до Москви; став аспірантом сектору історії рад. селянства та сільс. госп-ва в Інституті рос. історії РАН. Після визнання вищим кер-вом КПРС у грудні 1987 факту голоду 1932—33 стало можливим затвердження теми канд. дис. К. «Голод 1932—1933 в поволзькому селі» (кер. історик-аграрник В.П.*Данилов*). Розробив анкету за ключовими питаннями теми й обійшов із нею 102 села шести областей Поволжя. У лютому 1992 К. захистив дисертацію, але опублікувати тоді унікальний польовий матеріал у вигляді книги йому не вдалося.

Після захисту дис. В.П.Данилов залучив К. до низки масштабних міжнар. проєктів, кінце-

вою метою яких була публікація фундаментальних збірників документів у серії «Архивы Кремля». Рос. сторона в цих проєктах була представлена Ін-том рос. історії РАН і держ. архівами, кер. проєктів з рос. сторони виступав В.П.Данилов. К. взяв участь у таких проєктах: «Селянська революція в Росії 1902—1922», «Радянське село очима ВЧК-ОДПУ-НКВС. 1918—1939», «Трагедія радянського села. Колективізація і розкуркулювання. 1927—1939». В останньому К. виступив разом із В.Даниловим, І.Зеленіним і М.Сидоровим відповідальним виконавцем тому 3 (кінець 1930—33).

У вересні 1993 К. взяв участь у міжнар. наук. конференції у Києві з нагоди 60-х роковин Голодомору в Україні. Разом з ін. членами рос. делегації (І.Зеленіним, М.Івницьким і Є.Осколковим) на конференції і в листі, опублікованому в ж. «Отечественная история» (1994, № 6), К. заперечив твердження укр. учених, які доводили відмінність укр. Голодомору від загальнорос. голоду 1932—33. Започаткована у 1993 полеміка укр. і рос. істориків-аграрників щодо природи голоду 1932—33 привернула увагу багатьох наук. центрів світового значення. К. почали запрошувати на наук. конференції, що скликались здебільшого на роковини голоду 1932—33, який став однією з провідних тем світової історіографії 20 ст. Від 1996 К. активно доводив відсутність в антиселянській політиці сталінського кер-ва геноцидної складової на багатьох наук. конференціях у Пн. Америці, Європі, Китаї, Японії, Австралії, а також у пострад. країнах. Одночасно виступав із лекціями в ун-тах США, Італії, Японії та ін. країн.

З 1997 К. — докторант Ін-ту рос. історії РАН (наук. консультант В.П.Данилов); 2001 захистив докторську дис. «Селянський рух в Поволжі у 1918—1922» у Самарському держ. ун-ті. З 1997 — професор, з 1998 — зав. кафедри історії Росії і методики викладання історії в Пензенському ун-ті ім. В.Г. Белінського. З 2016 — гол. спеціаліст Центру документальних публікацій Російського держ. архіву соціально-політ. історії. Від грудня 2017 — гол. наук. співробітник, кер. Центру екон. історії Ін-ту рос. історії РАН.

У 2001—05 К. виконував функції співголови в рос.-япон. наук. проєкті «Історія російського селянства в XX ст.». У 2006—07 очолював (з рос. боку) спільний проєкт Рос. гуманітарного наук. фонду (РГНФ) і НАН України «Сучасна російсько-українська історіографія голоду 1932—1933 в СРСР», а в 2008—10 — проєкт РГНФ і НАН України «Селянський повстанський рух в Росії та Україні в роки громадянської війни: спільне та особливе».

У 2007—13 К. — наук. кер. документального проєкту Федерального архів. агентства РФ «Голод в СРСР 1929—1934», покликаного переконати міжнар. громадськість у тому, що укр. Голодомор нічим не відрізнявся від голоду в ін. регіонах. Опрацював пояснювальну записку та рекомендації упорядникам із застереженнями: «Причому підібрати їх [документи] треба таким чином, аби було видно трагедію усього селянства, без акценту на Україну»; «Ураховуючи "український фактор", слід підібрати документи з таким розрахунком, аби вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932». Реалізація цього масштабного проєкту була санкціонована кер-вом РФ як політ. акція у відповідь на ухвалення 28 листопада 2006 Верховною Радою України Закону «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», в якому ця трагедія укр. народу визнавалася геноцидом (див. *Голодомору заперечення*).

Згодом в укр.-рос. протистоянні, яке набуло суто політ. характеру, К. зайняв позицію фронтмена, який обстоює точку зору рос. кер-ва щодо голоду 1932—33 як «спільної трагедії народів СРСР». Займаючись темою голоду, К. вишукував аргументи, які засвідчували б відсутність у Й.*Сталіна* і його найближчого оточення упередженого ставлення до громадян України. Праця над документальним проєктом «Голод в СРСР 1929—1934» вивела К. на політ. орбіту. У жовтні 2012 К. був обраний депутатом Законодавчих зборів Пензенської обл. від Пензенського регіонального відділення партії «Єдина Росія». У серпні 2015 К. став членом Ради Федерації Федеральних зборів РФ — представником від Законодавчих зборів Пензенської обл.

Ключова праця К. «Голод 1932—1933 років: трагедія російського села» опублікована в 2008 вид-вом «РОССПЭН» у серії «Історія сталінізму», ред. рада якої наполовину складається з фахівців світової величини країн Заходу. У структурі джерельної бази монографії — як власні опитування свідків голоду під час перебування К. в аспірантурі (а тоді свідчили селяни, які були дорослими на початку 1930-х), так і недоступні для ін. дослідників матеріали Президентського архіву РФ. К. зупинився на таких питаннях, як голод у менталітеті рос. селянства, порівняльний аналіз голоду в Росії та Україні (казахський голод у книзі не фігурує), регіональні особливості рос. голодування, спільне й особливе в голодуванні 1921—22, 1932—33 і 1946—47.

У центрі уваги — голод у поволзькому селі. Такий наголос особливо цінний для тих дослідників, які бажають відділити голод, викликаний трирічною хлібною розверсткою та її неминучим наслідком — колгоспним саботажем, від голоду, створеного владою з наміром тероризувати селян-«саботажників» (терор голодом супроводжувався демографічними втратами, які в 10—15 разів перевищували втрати від голоду, викликаного дефіцитом хліба). Водночас К., надаючи у розпорядження читачів переконливий матеріал для того, аби виокремити різні причини штучного в обох випадках голодування, сам не відділяє, а навпаки, маскує цю принципову різницю. У книзі наведені факти конфіскації всіх запасів продовольства, блокування селян у місцях проживання та інформаційної блокади районів, де діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії. У сукупності вони засвідчують, зважаючи на мільйонні демографічні втрати, штучне створення умов, несумісних з життям, — аж до моменту втручання держави в хід голодування з продовольчою допомогою тим «саботажникам», які бажали й мали фізичну можливість рятувати весняну сівбу 1933. Проте К. розміщує ці елементи терору голодом у різних місцях книги, щоб у читачів не сформувалось розуміння політики сталінської команди, орієнтованої на геноцид. Більше того, саму думку про геноцид К. кваліфікує як «політично мотивовану і блюзнірську». Така позиція К., за його власним визнанням, є

В.Д. Коник.

«політично мотивованою», адже кер-во РФ послідовно й наполегливо заперечує геноцид населення в підконтрольних сталінським надзвичайним комісіям регіонах СРСР — в Україні, на Пн. Кавказі й Нижньоволзькому краї.

Останніми роками К. намагається штучно використати проблему наук. досліджень Голодомору для захисту сучасних антиукр. дій Кремля, звинувачує укр. учених і прихильників концепції геноцидного характеру голоду 1932—33 в Україні у фальсифікації фактів, необ'єктивному використанні архів. документальної бази, русофобських настроях тощо. Його публічні заяви спрямовані на заперечення досягнень сучасної укр. історіографії у дослідженні Голодомору.

Праці: Крестьянское движение в Поволжье в 1918—1922 гг. М., 2001; Голод 1932—1933 годов в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). Самара—Пенза, 2002 (у співавторстві); Голод 1932—1933 гг. в российской деревне. Пенза, 2003; Голод 1932—1933 годов: трагедия российской деревни. М., 2008; Крестьянство России в Гражданской войне: к вопросу об истоках сталинизма. М., 2009; Люди во времени: записки историка. Пенза—Саранск, 2012; La famine en URSS. 1929—1934. Paris, 2013; Хлебозаготовительная политика в годы первой пятилетки и ее результаты. М., 2014; Политотделы МТС 1933—1934 гг. М., 2011 (у співавторстві); Крестьянство в гражданской войне. М.—Берлин, 2019.

Ред. і упорядн.: Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы, т. 3 (конец 1930—1933). М., 2001; Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918—1921. Документы и материалы. М., 2006; Современная российско-украинская историография голода 1932—1933 гг. в СССР. М., 2011; Голод в СССР. 1929—1934, т. 1—3. М., 2011—2013.

Літ.: «Подобрать их [документы] следует таким образом, чтобы была видна трагедия всего советского крестьянства, без акцента на Украину» [*Кондрашин В.* План-проспект з рекомендаціями щодо відбору документів для збірника «Голод в СССР. 1932—1933». Додаток до листа керівника Федерального архівного агентства Російської Федерації В. Козлова до Голови Держкомархіву України О. Гінзбург з пропозиціями про співпрацю. 17 січня 2007 р.]; *Солодько П.* Як писати про Голодомор. Інструкція російським історикам [В. Кондрашина] Web: http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/#0

С.В. Кульчицький.

КО́НИК Віра Данилівна (н. 27.09. 1957) — педагог, журналістка, укр. громад. діячка.

Н. у с. Опака (Дрогобицького р-ну Львів. обл.) у родині вчителів Данила та Марії (з роду Гвоздецьких). 1979 з відзнакою закінчила Львів. політехнічний ін-т (нині *Національний університет Львівська політехніка*; за фахом хімік-технолог кераміки і вогнетривів). У 1982—86 викладала хімію у школі рідного села. 1986 разом із родиною переїхала до Таллінна (нині столиця Естонії), де працювала технологом на Таллінському електротех. заводі, а також вчителем хімії у середній школі. З постанням у 1988 Українського земляцтва Естонії (УЗЕ) — першого у новітній історії Естонії укр. т-ва — почала активно займатись громад. діяльністю. Брала участь в акціях на підтримку незалежності Естонії та України. Стала учасницею ансамблю «Відлуння» — першого в Естонії укр. мистецького колективу (1989—2014).

Від 1996 К. була у складі правління УЗЕ, а 2001 її обрано головою об'єднання. 1998 стала однією із засновниць Союзу українок Естонії, до 2013 перебувала у правлінні орг-ції. Упродовж 2000—01 — одна з ред. і авторка більшості публікацій заснованої УЗЕ україномовної газети «Струни».

2002 за ініціативи К. створено об'єднання укр. орг-цій — Конгрес українців Естонії (КУЕ), з того часу вона є його головою. Проводить діяльність щодо збереження нац. ідентичності укр. громади та популяризації укр. к-ри в Естонії. К. є співзасновницею Міжнар. фестивалю укр. к-ри «Балтійська трембіта» (Литва, Латвія, Естонія). З її ініціативи з 2001 проводяться Дні укр. к-ри «Естонія — наш спільний дім», від 2003 реалізується проєкт «Видатні культурні та історичні діячі України».

Особлива увага надається відзначенню важливих в історії України дат і поширенню інформації про них — це Дні пам'яті жертв Голодомору «Незгасима свічка» та акції «Чорнобильська молитва». Під час Помаранчевої революції (2004) від імені керівників КУЕ зверталась до естон. влади щодо підтримки України й була однією з організаторок Помаранчевого мітингу в Таллінні. Активно підтримувала Революцію Гідності (2013—14), ініціювала звернення укр. громад країн Пн. Європи до кер-ва цих держав та європ. структур щодо підтримки України.

Активно і плідно поширює інформацію про Україну та укр. громаду в естон. медіа. Упродовж 2003—10 працювала кореспонденткою Укр. служби ВВС; за цей період вийшло понад 170 репортажів та інтерв'ю з відомими естон. діячами, серед яких були президенти А.Рюйтель, Т.Ільвес, прем'єр-міністр М.Лаар та ін. У 2003—17 — власна кореспондентка Укр. радіо в Естонії. Протягом 2002—10 — член Круглого столу нац. меншин при Таллінській мерії, з 2007 — Ради національностей при Мін-ві культури Естонії, у 2001—06 та 2008—09 входила до складу правління Асоціації народів Естонії. Від 2010 є членкинею Ради директорів Світового конгресу українців (СКУ), 2018 обрана віцепрезиденткою об'єднання. Член управи Світової федерації українських жіночих організацій з 2023.

За професійну і громад. діяльність відзначена: нагородою Президента Естонської Республіки — орденом Білої Зірки 5-го ст. (2014), медаллю Президента України до 25-річчя незалежності України (2016), Почесною грамотою Верховної Ради України, Почесною грамотою Кабінету міністрів України, відзнакою Мін-ва закордонних справ України, медаллю «Патріот України», грамотою Мін-ва народонаселення Естонії (2006), грамотою Мін-ва культури Естонії (2013), Премією Фонду відкритої Естонії «За розвиток демократії» (2005), грамотами Посольства України в Естонії та Союзу українок Естонії.

Літ.: *Строй В.* Співпраця українських організацій Естонії та Латвії. У кн.: Українці в Естонії: вчора, сьогодні, завтра. К., 2008; *Підлуцький О.* Українські діти старого Тоомаса. Наші земляки в Естонії почуваються рівноправними громадянами Європейського Союзу. «Дзеркало тижня», 2009, 3 квітня; *Атаманюк Ю.* Віра Коник: «Естонці підтримують Україну». «Час і події» (Чикаго), 2013, 26 грудня; *Нагірна О.* Віра Коник: «До нас, українців, ставляться дуже і дуже гарно». «Міст» (Торонто), 2013, 26 вересня; Віра Коник: «Приїзд в Україну мене завжди зворушує, особливо коли відвідую рідне село». Web: http://protruskavets. org.ua/vira-konyk-pryjizd-v-ukrajinu-mene-zavzhdy-zvorushuje-osoblyvo-koly-vidviduyu-ridne-selo-2/vira-konyk-2/; *Костюк Б.*

Два роки поспіль щосереди естонці пікетують посольство Росії на підтримку України — Віра Коник. Web: www.radiosvoboda.org/a/28051371.html; Ми досягнули того, що з естонських книгарень вилучили антиукраїнську літературу за добу — естонські волонтери. Web: http://uacrisis.org/ua/44976-rmg-9; Vira Konyk. Web: www.facebook.com/ vira.konyk

І.І. Винниченко.

КОНОВА́Л Олексій Григорович (н. 27.01.1933) — журналіст, громад. і політ. діяч.

Н. у с. Петрівці Миргородського р-ну Полтав. обл. у родині селянина-пасічника. Батька Григорія за небажання бути в колгоспі заслали на Колиму, мати Лукія (у дівоцтві Сергієнко), залишившись із трьома малолітніми синами, бідувала.

1943 родина Коновалів перебралась до Чехії, а через два тижні після закінчення війни — до Німеччини. П'ять класів гімназії К. закінчив у таборах біженців у містах Ельвангені та Новому Ульмі. 1950 сім'я переїхала до США, мешкала у м. Арканзас, від 1951 — у м. Чикаго. Після служби в амер. армії навчався в Іллінойському ін-ті технології, де 1960 отримав диплом інженера з механіки. 1969 здав іспит на професійного інженера. Працював у мех. відділах кількох компаній.

Упродовж 1963—66 був представником Бібліотеки С. Петлюри у Парижі. У 1974—85 у Школі українознавства при правосл. парафії св. Володимира викладав у старших класах літ., мову, суспільствознавство та історію (у 1980—85 — дир. цієї школи).

1985 К. обрано головою Українсько-амер. координаційної ради у Чикаго (до 1990), головою осередку Об'єднання українців революційно-демократичних переконань у Чикаго і головою корпорації «Свобода» для утримання дому Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ). Від 1990 брав участь у підготовці Енциклопедії української діяспори. Зібрав і систематизував рукописний архів І.Багряного, уклав збірку його статей, памфлетів, есеїв під назвою «Публіцистика» (1996), збірку вокальних творів Г.Китастого «Вставай, народе!» (1996) і «Збірник УРДП — УДРП (Української революційно-демократичної партії — Української демократично-республіканської партії): матеріали і документи» (1997, Київ).

Сприяв побудові пам'ятників композиторові Г.Китастому (м. Бавнд Брук) і жертвам геноциду в Україні у 1932—33 (м. Блумінгдейл).

Від 1951 — член ОДУМ, багато років працював у його філії та гол. управі. В ОДУМ понад 10 років був референтом преси та інформації та понад 20 років — референтом і секретарем преси в Укр. публіцистично-наук. ін-ті. Тривалий час редагував сторінку «Літопис ОДУМу» у газ. «Свобода», «Куточок одумівця» в «Українському житті», «Сторінку ОДУМу» в «Українських вістях». У 1960—73 член редколегії ж. «Молода Україна». Співробітничав з часописами «Нові дні» (член редколегії 1974—93), «Народна воля», «Українські вісті», «Українське життя», «Екран», з укр. секцією радіостанції «Голос Америки».

1967 вступив до Укр. революційно-демократичної партії (УРДП), у якій був ген. секретарем ЦК, Головою секретаріату та Головою партії (від 1975 до припинення її існування у 2000).

Член дирекції та скарбник Фундації ім. І. Багряного, член дирекції вид-ва «Українські вісті». Від 2000 редагував «Вісті Фундації ім. І. Багряного», місячну сторінку цієї Фундації в газеті «Свобода» і квартальник «Бюлетень Фундації ім. І. Багряного».

У Наук. архіві Наук. бібліотеки НаУКМА зберігаються документи постійного зберігання К. (Фонд № 6).

Літ.: *Мовчан Ю.* Олексієві Коновалові — 65. «Українські вісті» (Детройт, США), 1998, 25 січня; *Маць-ко В.* Білий цвіт на калині. Хмельницький, 2001; *Біляїв В.* «На неокраянім крилі…». Донецьк, 2003; *Романюк М.* Коновал Олексій Григорович. У кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 16. Львів, 2009; *Маркусь В.* Коновал Олексій. У кн.: Енциклопедія української діяспори. Сполучені Штати Америки, т. 1, кн. 1. Нью-Йорк—Чикаго, 2009; *Коновал О.* В ім'я України. К., 2013; *Шугай О.В.* Коновал Олексій Григорович. В кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 14. К., 2014; Опис документів постійного зберігання інженера, журналіста, громадсько-політичного діяча Коновала Олексія Григоровича (1933 р.н.), які представлені у Фонді № 6 Наукового архіву Наукової бібліотеки НаУКМА. Web: http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/ 123456789/3555; *Коваль Р., Коваль О.* Втілення любові до України: Олексій Григорович Коновал — життя, політична діяльність, творчість. Web: http://mij-kraj.com. ua/vidatni-postati-%E2%80%93-gordist-Ukrajini/vtilennia-liubovi-do-ukrainy

І.І. Винниченко.

КОНСТИТУЦІ́ЙНА РЕФО́РМА 2004 — спосіб подолання глибокої суспільно-політ. кризи в Україні в умовах *Помаранчевої революції 2004.* Реформа стала наслідком компромісу між тогочасними політ. елітами, зокрема, Президентом *Леонідом Кучмою* та командами лідерів президентських перегонів 2004 — *Віктора Ющенка* та *Віктора Януковича*.

О.Г. Коновал.

Ці зміни до Основного Закону були остаточно затверджені 8 грудня 2004. Верховна Рада 402 голосами проголосувала за т. зв. великий пакет внесення змін до Конституції, які передбачали значні перетворення в системі управління державою, а саме: перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління.

Декларативною метою цієї реформи було наближення України до європ. держав, значна частина яких має змішану форму правління. Однак ішлося про політ. домовленості — значне послаблення повноважень наступного президента на користь парламенту в обмін на скасування сфальшованих результатів президентських виборів 21 листопада 2004 та проведення третього туру. Такі кроки дозволили знизити градус суспільної напруги та призвели до приходу до влади В.Ющенка і його соратників.

Найважливішими змінами до Конституції було продовження терміну каденції новообраних президента та парламенту до п'яти років, вибори парламенту на пропорційній основі, перерозподіл основних повноважень виконавчої влади на користь Кабінету Міністрів, який мав формуватися коаліцією депутатських фракцій.

Реалізація положень Конституційної реформи 2004 відбувалась у два етапи, починаючи з 1 січня 2006; вона повністю вступила в дію з початком роботи нової Верховної Ради 25 травня 2006.

Конституційна реформа 2004 була скасована в процесі узурпації влади В.Януковичем після його перемоги на президентських виборах 2010. Це відбулось за допомогою Конституційного Суду України, який ухвалив відповідне рішення 30 вересня 2010. На його

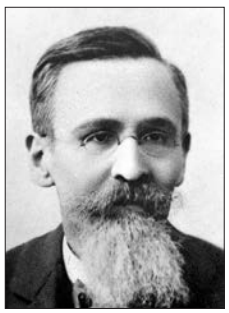

Т. Корзон.

виконання парламент вніс зміни в низку законодавчих актів, тим самим повернувши країну до президентсько-парламентської форми, зафіксованої в Конституції 1996.

Лише після перемоги Революції Гідності 21 лютого 2014 парламент 389 голосами ухвалив повернення до Конституції 2004.

Дж.: Конституційна реформа в Україні: досвід країн Центральної і Східної Європи: Зб. матеріалів учасників Першої наук.-прак. конференції (Нац. ун-т «Львівська політехніка», Львів, 19 квітня 2019 р.). Львів, 2019; Web: https://web.archive.org/web/20140224140343/http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2222-15; Web: https://www.slovoidilo.ua/2020/04/30/stattja/polityka/zamaxnulysya-konstytucziyu-yaki-zminy-xotiv-vnesty-zelenskyj-ta-joho-poperednyky

Я.В. Борщик.

КОНСТИТУ́ЦІЯ ПИЛИ́ПА О́РЛИКА — див. *«Па́кти та Конститу́ції прав і во́льностей Вій́ська Запоро́зького» 1710.*

КО́ПИРІВ КІНЕ́ЦЬ — одна з частин домонгольського *Києва*. Спочатку — окреме поселення на сучасній Кудрявці (мало укріплення вже у 10 ст.), яке у 11—12 ст. перетворилось на *посад* (площею до 40 га), чиї фортифікації утворювали єдину систему з укріпленнями *Ярослава міста* та *Подолу*. Походження назви (уперше згадується у літописі під 1121, востаннє — під 1202) дискусійне.

Згідно з літописом у К.к. були розташовані монастир св. Симеона, заснований *Святославом Ярославичем* (не пізніше 1076), і церква св. Іоанна (закладена 1121). На території К.к. виявлено рештки укріплень, житлових та госп. споруд, а також 4 мурованих храмів: 1) церква на Вознесенському узвозі (досліджували: 1878 П.Лашкарьов, 1947 М.*Каргер* і 1989 В.Харламов; датована кінцем 12 — початком 13 ст.); 2) невелика церква (каплиця) у Нестеровському провулку (1967 досліджували Ю.*Асеєв* і П.*Толочко*; датована 1-ю пол. 13 ст.); 3) церква на садибі Нац. академії образотворчого мистецтва та архітектури (1947 досліджував М.Каргер; датована 2-ю пол. 11 ст.); 4) церква у Киянівському провулку (1887 руїни розкопані скарбошукачами; датована часом не пізніше кінця 11 ст.). Одна з двох останніх пам'яток — храм Симеонівського монастиря. Спроби ототожнити першу і другу пам'ятки з об'єктами, відомими з писемних джерел, непереконливі.

На території К.к. знайдено скарб *сріблянників* Володимира (1878) і скарб давньоруських прикрас (1986; див. *Київські скарби*).

Можливо, на території К. к. був розташований єврейс. квартал (літописне «Жидове», згадане під 1113 і 1124).

Літ.: *Лашкарев П.А.* Развалины церкви св. Симеона и Копырев конец древнего Киева. «Труды Киевской духовной академии», 1879, № 5; *Толочко П.П.* Копирів кінець древнього Києва. «УІЖ», 1963, № 5; *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. К., 1972; *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X—XIII вв. Каталог памятников. Л., 1982; *Чекановський А.А.* Про місце розташування Подільських воріт на Копиревому кінці стародавнього Києва. В кн.: Старожитності Південної Русі. Чернігів, 1993; *Толочко О.* Яка гора в домонгольський період називалася Щекавицею? (Замітки з історичної топографії домонгольського Києва). «Київська старовина», 1997, № 5; *Россинський С., Мовчан І.* Копирів кінець. У кн.: Звід пам'яток історії та культури України, т. 1, ч. 1. К., 1999; *Кабанець Є.* Єврейські ремінісценції в спадщині давнього Києва. «Хроніка 2000», 1998, вип. 21—22; *Желєзняк І.М.* Київський топонімікон. К., 2014; *Иевлев М.М., Козловский А.А., Минаева Н.И.* Распространение влияния Хазарского каганата в среднем Поднепровье (к вопросу существования «жидовского города» на территории древнего Киева). «Хазарский альманах», 2014, т. 12.

Д.Я. Вортман.

КО́РЗОН (Korzon) Тадеуш (9.02. 1839—18.03.1918) — польс. історик, представник варшавської істор. школи.

Н. у м. Мінськ у родині губернського секретаря. Вищу освіту отримав у Московському ун-ті на юрид. ф-ті (1855—59). Написав канд. роботу «Сравненіе Французкаго и Англійскаго уголовныхъ процессовъ» (1858—59). Працював вчителем у г-зії у м. Ковно у 1859—60. Обіймав посаду секретаря Тимчасового комітету і секретаря в губернському управлінні з селян. справ у 1861. Напередодні Січневого повстання за участь у патріотичних маніфестаціях був заарештований та 1862 засланий до Передуралля (Уфа, Оренбург). Завдяки Вержболовському указу (17 травня 1867) повернувся на терени Литви, але був змушений ще два роки проживати у Пйотркуві. З 1869 постійно проживав у Варшаві. У 1876—86 викладач історії в Економічній школі ім. Л. фон Кроненберга. З 1897 директор Бібліотеки Ординації Замойських. У 1906—07 — викладач всесвітньої історії на гуманітарному ф-ті «Towarzystwa Kursyw Naukowych». Чл.-кор. (1888), дійсний член (1903) АН у Кракові. Співзасновник «Przeglądu Historycznego» (1905) і «Towarzystwa Miłośnikyw Historii» у Варшаві (1907).Автор багатьох важливих для свого часу дидактичних та наук. праць із всесвітньої і польс. історії, історіософії, історіографії, методології: «Historycy pozytywisci: Buckle, Draper, Kolb» (1870), «Nowe dzieje starożytnйj Mezopotamii i Iranu» (1872), «Kurs historyi wiekyw średnich» (1872), «O życiu umysłowem Grecyi» (1875), «Historyk wobec swego narodu i wobec ludzkości» (1878), «Historya starożytna» (1876), «O nauczaniu historii z powodu zamierzonej reformy szkyl średnich w Galicji» (1882), «Historya nowożytna» (1889,1903), «System monetarny w Polsce» (1891), «Kościuszko. Biografia z dokumentyw wysnuta» (1896), «Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629—1674» (1898), «Kim i czem był Kościuszko» (1907), «Grunwald: ustęp z dziejyw wojennych Polski» (1910), «Historya handlu w zarysie» (1914), «Listy otwarte, mowy, rozprawy, rozbiory» (1915—16).

Найвагомішими дослідженнями вченого є «Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794): badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administraczyjnego» (1882—1886) і «Dzieje wojen i wojskowości w Polsce» (1912).

Саме в останній праці вчений у контексті військ. минулого Польського Королівства та Речі Посполитої висвітлював історію укр. козацтва від його виникнення і до 18 ст. включно. Свої погляди на укр. гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного і його добу він виразив у рецензії 1904 на працю І.Каманіна «Очеркъ гетманства Петра Сагайдачнаго».

П. у м. Варшава.

Літ.: *Kolbuszewska J.* Tadeusz Korzon (1839—1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi. Łódź, 2011; *Kolbuszewska J.* Twórczość recenzyjna Tadeusza Korzona na łamach «Kwartalnika Historycznego». В кн.: Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w., t. 5. Rzeszów,

2007; *Konopczynski W.* Korzon Tadeusz Sylwester (1839—1918). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. XIV. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968—1969; *Korzon T.* Mój pamiętnik przedhistoryczny. Kraków, 1912.

В.В. Ребенок.

КОРНІЙЧУ́К Богда́н Сергійович (14.05.1999—06.03.2022) — укр. військовик, лейтенант, заст. командира. з морально-психологічного забезпечення 3-ї танкової роти танк. батальйону, 53-я окрема механізована бригада ім. кн. Володимира Мономаха Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с. Морочне Рівнен. обл. 2016 закінчив Київ. військ. ліцей ім. І. Богуна, 2020 — Ін-т морально-психологічного забезпечення Нац. академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів). 21 червня 2020 за розподілом був направлений для подальшого проходження військ. служби до 53-ї ОМБр. Бригада дислокувалась у м. Сіверськодонецьк Луган. обл. Учасник ООС.

З початком широкомасштабного вторгнення в Україну рос. військ 24 лютого 2022 відзначився під час оборони Сіверськодонецька. 6 березня 2022 група, яку очолював К., рухалася із с. Красна Поляна до с. Георгіївка Волноваського р-ну Донец. обл. На маршруті відбувся бій з підрозділом ворога у складі трьох бойових машин піхоти. У ході бою К. отримав поранення, несумісні з життям.

Указом Президента України № 179/2022 від 26 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі К. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік): Збірник інформаційних матеріалів. К., 2023.

В.В. Мараєва.

КОРО́ННА МЕ́ТРИКА (Metryka Koronna, Metryka Krylestwa Polskiego, Metrica Regni Poloniae, МК) — польс. держ. архів 15—18 ст. (архів польс. королів. канцелярії), зберігається в Гол. архіві давніх актів у Варшаві. Заг. хронологія сучасного зібрання — 1414—1820; обсяг — 768 актових книг.

Збірку К. м. утворюють Метрика більшої коронної канцелярії (очолював канцлер) і Метрика меншої коронної канцелярії (на чолі з підканцлером). Цей поділ утвердився в останній чверті 15 ст. Обидва керівники канцелярії мали рівноцінну компетенцію і мали штат канцелярії: писарів, підписків, регенса.

Оригінальна документація канцелярій, які об'єднують терміном «королівська канцелярія», значною мірою не дійшла до нашого часу. Задля компенсації цих втрат у діловодстві європ. держав з 10 ст. впроваджувалась система книжкування копій документів. У польс. королів. канцелярії реєстрові книги вихідних документів із часом набули назви «Метрика». Попри те, що найдавніший збережений том К. м. датується 1447, канцелярські книги велись із початку 15 ст., а їх прототипи існували ще в 2-й пол. 14 ст.

Найраніше в королів. канцелярії виникла серія вписів — libri iscriptionum. До книг вписів вносились королів. документи та мандати, що узгоджувалось із практикою тогочасних монарших канцелярій. У 1539 до книг вписів були включені реєстрові книги мазовецьких князів, або Мазовецької метрики, які включають записи про юрид. акти, здійснені перед князем.

До цієї серії зараховують книги Руської метрики, яка велась 1569—1673, хоча за змістом це комбіновані книги вписів і декретів. Книги вписів містять копії документів стосовно укр. воєводств: Руського, Белзького, Подільського — за період 1447 — 2-ї пол. 18 ст., Київ., Волин., Брацлавського — за 1569—1795, Черніг. — за 1621—67 (опісля лише привілеї на екзулянтські (вигнанські) земські уряди).

У 2-й пол. 16 — на початку 17 ст. до книг вписів К. м. вносились копії документів, які стосувались інкорпорованих воєводств, міст, євреїв, козаків, які не підлягали дії Волин. статуту. Загалом у цій серії представлені документи публічного характеру (привілеї на маєтності й уряди, консенси та ін.) і внесені для засвідчення приватні документи — зізнання і записи приватних осіб.

Ін. великий відділ продукції К. м. королів. канцелярії складають книги декретів — libri decretorum. До цієї серії входять книги асесорського, реляційного і сеймового судів, що велися з 1540-х.

До 1578 асесорський суд розглядав справи внаслідок апеляції від судів нижчої інстанції. Після 1578, коли справи між шляхтою відійшли до компетенції Коронного трибуналу, цьому суду підлягали суперечки між міщанами і королів. старостами та справи про кордони між королів. й приватними маєтностями.

Ключову роль в асесорському суді відігравали канцлер або підканцлер; діловодством опікувався декретовий писар. Серед книг цього суду виділяють три види: книги реєстрів, протоколів, декретів; у 2-й пол. 18 ст. додались реєстри справ, сентенціонари (конспекти засідань), реєстр адвокатів — учасників процесу.

Реляційний суд відрізнявся від асесорського тим, що в ньому брав особисту участь король. До цього суду потрапляли справи за апеляцією від суду асесорського, ленних князівств (Курляндії і Пруссії), духовних правосл. судів. Сеймовий суд діяв під час сеймів. Його юрисдикції підлягали кримінальні справи з вироками до смертної кари, інфамії (безчестя) й конфіскації майна, а також цивільні справи про несплату кварти, кадуків та ін. майна королів. скарбу.

У процесі діяльності сеймового суду виникли книги за 1549—1748. Збереглись 23 книги «Вироків асесорських, реляційних і сеймових судів» за 1581—1744, які фактично є протоколами згаданих судів. До серії книг декретів входять книги референдарського суду, що вирішував суперечки між підданими сіл королів. домену і старостами чи посесорами цих сіл. Документація цього суду складається з книг реєстрів справ, протоколів перебігу судового процесу і декретів чи вироків суду.

Наприкінці 15 ст. було запроваджено нову серію книг — libri legationum. До цієї серії вписували дипломатичну кореспонденцію, інструкції, листи до держ. урядників, міст тощо.

У посольських книгах містяться копії листування козацької старшини (І.Виговський) і представників укр. шляхти (А.Кисіль, О.Пісочинський) з урядниками королів. двору. Кореспонденція козац. старшини потрапила до

Б.С. Корнійчук.

О.Б. Корпан.

них унаслідок формального утворення Великого князівства Руського. Це відповідало практиці стосунків Варшави з леннозалежними утвореннями.

У 1735 з'явилася нова серія книг — канцлерські книги, або книги публічних справ К. м. Вписи до цієї серії в 2-й пол. 18 ст. були поділені на чотири групи: надання урядів; інші надання і королівські дозволи; потвердження; розпорядження і рішення короля у формі листів, рескриптів і глейтів. Канцлерські книги є першорядним джерелом реконструкції колонізаційних процесів у староствах пд. Київщини у 2-й пол. 18 ст.

Ще 1574, коли під час коронації Генріха Валуа був запропонований проєкт реформ королів. канцелярії, виникла ідея створення книг сигілят — sigillata. У дійсності серія з'явилась у 1658. Сигіляти включали лише регести вихідних з канцелярії документів. До сигілят вносились привілеї (маєткові й на уряди), потвердження, консенси (дозволи), універсали й мандати. Важливе значення мають комплекси регестів в сигілятах, окреслені назвою «kozackie». Вони відображають розвиток землеволодіння в період 1650—60-х, фіксують мережу хуторів і млинів на пд. Київщині, надання шляхетства представникам еліти, привілеїв полкам.

У 1480-х з ініціативи канцлера Кшеслава Курозвенцького була заснована серії розписок (pokwitowań). Проте, ця ініціатива не мала продовження. В історіографії була висловлена думка про ведення книг сеймових ухвал, але в зв'язку з друком конституцій сейму така потреба швидко відпала.

До серії книг вписів К. м. примикає комплекс книг під назвою Литовська метрика. Вона містить переважно копії документації королів. канцелярії — виписів з судових книг, люстрацій королівщин, інвентарів К. м., бл. 300 книг періоду королювання Станіслава Августа. До останніх входять матеріали з діяльності Постійної Ради, Великого сейму 1788—92, Комісії нац. виховання та ін.

В архіві К. м. також зберігається частина люстрацій і ревізій королівщин. З часу виникнення люстрацій у 1562—63 вони укладались у трьох примірниках, один з яких надходив до королів. канцелярії. Архівісти вважають, що люстрації до К. м. мають формальне відношення, а є частиною Архіву Коронного скарбу.

Нині за виключенням Руської метрики, що входить до фонду Рос. держ. архіву давніх актів (м. Москва) Литовська метрика, основна продукція К. м. сконцентрована у Гол. архіві давніх актів у Варшаві.

Протягом 19—20 ст. неодноразово укладались описи книг К. м. Найбільше прикладне значення з них мають описи С.Пташицького (1887) та І.Сулковської-Курасьової й М.Возьнякової (1975). Від 1905 здійснюється фундаментальна публікація корпусу регестів актів МК (у 1905—99 опубліковано 10 томів; від 1999 до 2025 — ще 23 т.).

Актовий масив К. м. оцифрований та удоступнений на сайті Гол. архіву давніх актів у Варшаві.

Дж.: Galeria ze skanami Księg Wpisów, Poselstw, Sigillat, Spraw Publicznych, Sądów Asesorskiego, Relacyjnego i Sejmowego, Referendarskiego, Metryki Mazowieckiej, Lustracyj, dz. XVIII. Web: http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml; Metrica Regni Poloniae Digitalis. Web: http://agad.gov.pl/metrykalia.html; Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviae asservantur, pars I—VI. Varsovie, 1905—1999; Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. К., 2002; Summariusz Metryki Koronnej. Seria nowa, t. 1—22. Kraków—Warszawa, 1999—2025; Summariusz Ksiąg Poselstw Metryki Koronnej, t. 1: Jagielonowie. Warszawa, 2019; Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652—1673 рр. *Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV—XVII ст.* Острог; Варшава; Москва, 1999. Т.V; Руська (Волинська) метрика. Книга за 1569—1572, 1574 роки. Кам'янець-Подільський, 2023.

Літ.: *Пташицкий С.* Описание книг и актов Литовской метрики. Санкт-Петербург, 1887; *Wierzbowski T.* Dwa fragmenty ksiąg kancelaryjnych królewskich z pierwszej połowy XV wieku. Warszawa, 1907; *Kętrzyński S.* Uwagi o początkach Metryki Koronnej i jej charakterze w XV w. «Archeion», 1927, t. 2; *Wolff A.* Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny. Sposób rejestracji. Warszawa, 1929; *Jankowska J.* O tak zwanej Metryce Litewskiej w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. «Archeion», 1960, t. XXXII; *Sułkowska-Kurasiowa I.* Polska kancelaria królewska w latach 1447—1506. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967; *Sułkowska-Kurasiowa I., Wejchertowa J.* Księgi poselskie (Libri legationum) Metryki Koronnej. «Archeion», 1968, t. XLVIII; *Sułkowska-Kurasiowa, I.* Księgi Sigillat Metryki Koronnej. «Archeion», 1970, t. LIV; *Її ж.* Księgi kanclerskie (Księgi spraw publicznych) Metryki Koronnej. «Archeion», 1974, t. LX; Inwentarz Metryki Koronnej. Księgi wpisów i dekretów polskiej kancelarii królewskiej z lat 1447—1795. Warszawa, 1975; *Sułkowska-Kurasiowa I.* Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów 1370—1444. Warszawa, 1977; *Woźniakowa M.* Sąd asesorski koronny (1537—1795). Jego organizacja, funkcjowanie i rola w dziejach prawa chełmińskiego i magdeburskiego w Polsce. Warszawa, 1990; *Ґрімстед П.-К.* Руська серія Коронної метрики. В кн.: Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. К., 2002; *Krawczuk W.* Metrykanci koronni. Rozwój registratury centralnej od XVI do XVIII wieku. Kraków, 2002; *Chorążyczewski W.* Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii królewskiej u progu czasów nowożytnych. Toruń 2007.

П.М. Кулаковський.

КО́РПАН Олександр Богданович (08.09.1994—02.03.2022) — укр. військовик, капітан, ком. авіац. ланки авіац. ескадрильї, 299-та бригада тактичної авіації ім. ген.-лейтенанта В. Нікіфорова Повітряних сил ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у м. Севастополь. 2011 закінчив Військово-мор. ліцей (м. Севастополь), 2022 — Харків. нац. ун-т Повітряних сил України ім. І. Кожедуба. Здобув спеціальність льотчика-штурмовика, пілотував літак Су-25.

Учасник ООС. За підсумками 2021 отримав звання «Найкращий льотчик ударної авіації». Нагороджений відомчими відзнаками: пам'ятний нагрудний знак команд. Повітряних сил ЗСУ «Майстерність, честь, відвага», почесний нагрудний знак Головнокоманд. ЗСУ «За досягнення у військовій службі», медаль «10 років сумлінної служби».

Брав участь у відсічі повномасштабного вторгнення рос. військ в Україну й знищив понад 100 одиниць ворожої бойової техніки. 2 березня 2022 під час повернення з бойового вильоту літак К. був уражений ворожим вогнем і загорівся. К. ціною власного життя відвів літак від аеродрому та житлових будівель м. Старокостянтинів.

Указом Президента України № 122/2022 від 10 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету й територіальної цілісності України, вірність військовій присязі К. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Похований у м. Підгайці Терноп. області.

Літ.: *Коваленко С.* «Тепер він захищатиме нас із неба…». Web: https://armyinform.com.ua/2022/03/15/teper-vin-zahyshhatyme-nas-iz-neba; Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.): Зб. інформаційних матеріалів. К., 2023.

В.В. Маряєва.

КО́СІВСЬКА МАЛЬО́ВАНА КЕРА́МІКА — вироби традиційного нар. промислу, а також умовна назва самого промислу, гол. осередком якого є м. *Косів* (розташов. в історико-етногр. регіоні *Гуцульщина*). 16 грудня 2019 К.м.к. (як промисел) внесли до Репрезентативного списку нематеріальної культ. спадщини людства *ЮНЕСКО*. Рішення про це було ухвалено на засіданні 14-ї сесії Міжурядового комітету з питань нематеріальної культ. спадщини ЮНЕСКО у м. Богота (Колумбія).

Косів — один із небагатьох давніх гончарних осередків України, де й сьогодні виготовляють кераміку. У Косівському р-ні станом на поч. 2020-х у майстернях Косівської регіональної орг-ції Нац. спілки художників України та приватно працювали понад 70 гончарів.

К.м.к. відзначається особливою технологією, яка майже не зазнала змін протягом століть. Їй властиві характерні розписи коричневим, жовтим і зеленим кольором (іноді синім). Графічні лінії малюнків немов вигравіювані на вкритій білим ангобом поверхні. Цей спосіб нанесення розпису місцеві майстри називають «ритування». Декоративний вигляд кераміки підсилює блискуча прозора полива.

Визначальна риса розписів К.м.к. — багатство сюжетів, серед яких поширені сценки з людьми і тваринами в обрамленні рослинних орнаментів.

Зразки К.м.к. зберігаються у музеях України та ін. країн (Етнографічний музей ім. С.Удзелі в *Кракові*, Етнографічний музей у *Відні*, Український нац. музей Чикаго, Український музей Австралії та ін.) та приватних збірках (збірки О.Бумбара, Лозинських, Я.Лемика та ін.). Близько тисячі одиниць К.м.к. містить збірка Косівського музею нар. мистецтва та побуту Гуцульщини (філії Нац. музею нар. мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й.Кобринського, див. *Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття*).

Історія К.м.к. пов'язана з відомими у 19—20 ст. гончарними осередками — у Косові, *Кутах* та Пістині (нині село Косівського р-ну Івано-Франк. обл.). У кожному з них склалась своя стилістика розписів. Імовірно, притаманна сучасній К.м.к. технологія нанесення малюнка на виріб з'явилась у 18 ст. у Пістині. Розвитку промислу сприяла створена у 1876 Коломийська гончарна школа, серед випускників якої були гончарі Пістиня та Кутів.

Крім традиційного побутового та декоративного посуду, у Косові та приміських селах виготовляли пічні кахлі з розписами (відомі як «гуцульські»), які були популярними у *Галичині, Буковині* і *Закарпатті*. Майстри збували свою продукцію переважно на косівському базарі. Гончарним ремеслом займалися цілі родини. Серед сучасних косівських керамістів є представники давніх гончарних династій. Автори найдавніших косівських мальованих керамічних виробів (кін. 18 ст.) залишились невідомими. Одним із перших місцевих гончарів, який повністю перейшов на ритовані розписи, був Петро Гаврищів (твори датовані 1830—50-ми). Знаними косівськими майстрами 19 ст. були представники родини Баранюків. У майстерні Михайла Баранюка навчався знаменитий майстер Олекса *Бахматюк*. Наприкінці 19 ст. у Косові та передмістях працювало 23 гончарі.

У 20 ст. косівське гончарство пройшло важкі випробовування. Падіння попиту через конкуренцію з пром. продукцією, високе оподаткування, події *Першої світової війни* стали причиною занепаду гончарних осередків. Після *Другої світової війни* припинилось виробництво кераміки у Пістині. Розвиток ремесла у 20 — на початку 21 ст. пов'язують із гончарською династією, засновником якої був сучасник Бахматюка — О.Совіздранюк.

У рад. період К.м.к. розвивалась за двома напрямами: 1) традиційні промисли, якими займались нар. майстри (з династій Совіздранюків, Рощиб'юків, Цвіликів, Волощуків та ін.) у домашніх майстернях; 2) пром. виробництво (організовані у 1950-х керамічні цехи), у якому поряд із нар. майстрами були задіяні художники-керамісти з професійною освітою. Там впроваджувались механізовані технології первинної обробки глини, що полегшили працю гончарів та дозволили значно збільшити обсяги вир-ва худож. кераміки.

Вироби майстрів продавали через Худож. фонд Всесоюзної спілки художників у всі республіки СРСР та у понад 20 країн. 1970—80-ті стали періодом інтенсивного розвитку К.м.к. У цей період у керамічних майстернях виробничо-худож. об'єднання «Гуцульщина» працювало 45 майстрів, при Худож. фонді УРСР — 90 майстрів. У 1957 був створений відділ худож. кераміки у Косівському технікумі нар. худож. промислів (нині Косівський ін-т та училище прикладного і декоративного мист-ва).

У 1990-ті для косівських майстрів почався складний період, пов'язаний із переходом від рад. способу вир-ва та збуту до ринкового. Значно знизився попит на гончарні вироби, професія художника-кераміста стала втрачати престижність. Проте діяльність косівських керамістів не припинялась. Сьогодні косівські гончарі активно працюють, створюють цікаві проєкти, їх вироби експонуються на виставках в Україні та за кордоном. Внесення промислу до списку нематеріальної культ. спадщини людства ЮНЕСКО стало потужним поштовхом для розвитку традиційної кераміки на Косівщині. Зокрема, у с. Старий Косів будується культурно-мистецький туристичний комплекс «Мальований дзбан», присвячений К.м.к. (авторка проєкту М.Гринюк).

Літ.: *Лащук Ю.* Косівська кераміка. К., 1956; *Слободян О.* Пістинська кераміка XIX — першої половини XX ст. Косів, 2004; Мальована кераміка Косова і Пістиня XIX — початку XX століть. Альбом. Серія «Українське народне мистецтво». Львів—К., 2012; *Олійник Н.* Косівські художньо-виробничі майстерні. Web: https://hutsul.museum/museum/articles/hutsuls_ceramics/

В.Ю. Яремин.

Косівська мальована кераміка. Вгорі – свічник. Автор В. Джуранюк, 2008. Внизу – декоративна тарілка. Автор В. Швець, 1980. Косівський музей народного мистецтва та побуту Гуцульщини.

КОСТОМА́РОВА ІМЕНІ ПРЕ́МІЯ НАН УКРАЇ́НИ — імен-

С. Котенко.

на премія Національної академії наук України на честь визначного укр. історика, археографа, джерелознавця М.І.*Костомарова.*

Заснована у 1992. Присуджується за видатні наук. роботи в галузі історії та істор. джерелознавства, з 2008 — раз на 3 роки. Рішення про присудження премії ухвалюється Президією НАН України на підставі рекомендацій бюро Відділення історії, філософії та права НАН України. Лауреати премії: Ю.А.Пінчук (1992, за серію праць, присвячених дослідженню життя і наукової спадщини М.І.Костомарова, М.С.Грушевського та ін. відомих істориків України), М.М.Корінний (1993, за монографію «Переяславська земля. X — перша половина XIII століття»), Г.С.Русяєва (1994, за монографію «Релігія і культура античної Ольвії»), Ю.І.Шаповал (1995, за цикл праць «Україна 20—50-х років: відновлені сторінки історії»), Л.А.Дубровіна, О.П.Реєнт, О.П.Моця (1996, за цикл робіт з проблем історії та культури України), І.Т.Муковський, О.Є.Лисенко, В.С.Чишко (1997, за цикл наукових праць «Особа в історії України»), В.Ф.Солдатенко (1999, за монографію «Українська революція: концепція та історіографія» (у двох книгах)), Н.П.Барановська, Р.Т.Ковалюк, І.Б.Матяш (2001, за цикл праць «Соціокультурна еволюція українського суспільства XIX—XX ст.»), М.Ф.Котляр, В.Ю.Франчук (2003, за роботу «Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар»), В.Г.Кремень, Д.В.Табачник, В.М.Ткаченко (2005, за роботу «Україна: проблеми самоорганізації»), П.П.Толочко (2007, за монографію «Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст.», О.С.Онищенко, Л.М.Яременко, С.В.Старовойт (2010, за цикл праць з історії науки та істор. джерелознавства), О.Л.Копиленко, В.О.Цибань, В.М.Яблонський (2013, за цикл праць з істор. джерелознавства в Україні), О.А.Бачинська, О.О.Ковалевська (2016, за цикл праць «Українське козацтво у системі уявлень, самопрезентацій та соціальних взаємин»), О.В.Ясь (2019, за серію праць з української історіографії 19—20 ст.), В.В.Томозов (2023, за серію праць з генеалогії та просопографії).

О.В. Юркова.

КОТЕ́НКО Сергій Леонідович (16.07.1967—09.03.2022) — укр. військовик, полк., командир 9-го окремого мотопіхотного батальйону «Вінницькі скіфи», 59 окрема мотопіхотної бригада ім. Я. Гандзюка Сухопутних військ ЗСУ. Позивний «Ратибор». Герой України (посмертно).

Н. у м. Гайсин Він. обл. 1989 закінчив Кам'янець-Подільське вище військово-інж. командне уч-ще ім. маршала інж. військ В.К.Харченка (нині Військовий навч. підрозділ Кам'янець-Подільського нац. університету ім. І. Огієнка). Був направлений на службу в м. Мирне в Якутії. 1992 повернувся в Україну, проживав із родиною в м. Гайсин, проходив службу в ЗСУ на інж. посадах. Був командир взводу, очолював навч. курс. Вийшов у запас.

Упродовж 2014—15 очолював Гайсинську районну держ. адміністрацію Він. обл. Відмовився від посади й повернувся на військ. службу для участі в відсічі збройній агресії РФ проти України. У складі 9-го окремого мотопіхотного батальйону «Вінницькі скіфи» брав участь у бойових діях під час проведення АТО / ООС. Згодом очолив цей батальйон, який 22 квітня 2015 був переведений у структуру 59-ї ОМПБр. 2019 нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст.

З перших днів широкомасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 батальйон «Вінницькі скіфи» під командуванням К. тримав оборону на підступах до м. Запоріжжя, знищивши кілька колон ворожої техніки. Під час чергового бою з противником 9 березня 2022 К. загинув, потрапивши під обстріл рос. «Градів».

Указом Президента України № 139/2022 від 16 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету й територіальної цілісності України, вірність військовій присязі К. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік): Збірник інформаційних матеріалів. К., 2023; Пам'яті Героя України, полковника Сергія Котенка (позивний «Ратибор»). Web: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3811386-pamati-geroa-ukraini-polkovnika-sergia-kotenka-pozivnij-ratibor.html

В.В. Мараєва.

КОХ Іоан-Генріх Отанович (18.01.1881—09.04.1948) — один із організаторів сільськогосп. бібліотечної справи в Україні.

Н. у м. Кульзіг (волость Вергале Ліфляндської губ.) у багатодітній сім'ї. Після закінчення місц. реального уч-ща (1899—1902) навчався на с.-г. відділенні Ново-Олександрійського ін-ту сіл. госп-ва і лісівництва в м. Пулави Люблінського воєводства Царства Польського (нині Харків. нац. аграрний ун-т ім. В.В. Докучаєва). За участь у студентських заворушеннях відправлений під нагляд поліції до м. Лієнал, де проходив військ. службу. Рік працював практикантом в одному з маєтків у Відзеле (Ліфляндська губ.). З початком рос.-япон. війни 1904 мобілізований. З 1906 працював у приватних госп-вах Новгородської губ., а згодом — на Харківщині. Із закінченням п'ятирічного терміну давності правопорушення та як учасник бойових дій через особисте звернення до рос. царя Миколи II отримав дозвіл закінчити навчання (1907). Після практики на «Гутянському заводі» Кенінга (Харків. губ.) і захисту «Звіту» отримав диплом ученого агронома 1-го розряду (1907).

Упродовж 1908—14 працював учителем у Седлецькій губ., одночасно навчався у Варшавському ун-ті. Отримав право викладати нім. мову в середніх освітніх закладах (1909), а в 1914 — математику і фізику.

З початком Першої світової війни мобілізований в армію. На фронті перебував до 1918. Отримав поранення і проходив лікування в Києві. Одужавши, отримав право викладати географію та працював учителем у місті. На початку 1918 став зав. книгозбірні Мін-ва земельних справ УНР (колекція входить до складу Нац. наук. с.-г. б-ки НААН). За його участю розроблено й затверджено перше «Положення». Зі створенням Сільськогосп. вченого комітету України 1 жовтня 1918 б-ка стає його структурним підрозділом, а завдяки його доповідній записці «Про постановку бібліотечної справи в Міністерстві землеробства» від 6 грудня 1918 отримує статус центр. для галузі. Згідно з новим «Статутом СГНКУ» від 27 січня 1919 б-ка розпочала реферування с.-г. літератури держ. і нім. мовами за методикою К. Завдяки йому фонди

б-ки з 1007 у 1918 досягли 128 тис. назв станом на 1 січня 1922 за рахунок переданих видань від Пд.-російського т-ва с. г. і сільс. промисловості, Всерос. т-ва цукрозаводчиків, Київ. агроном. т-ва, Київ т-ва сільс. госп-ва та с.-г. промисловості та ін. 1 травня 1919 створив й очолив спочатку Бібліотечне, а трохи згодом ще й Бібліографічне бюро, а з 1920 об'єднане — Бібліографічно-бібліотечне Бюро СГНКУ. Налагодив книгообмін із Пн. Америкою та країнами Європи, а також системну підготовку статистичних матеріалів для підрозділів комітету та НКЗС УСРР. Розробив «Інструкцію зі складання бібліографічних каталогів» та «Сільськогосподарську бібліографію», що лишались у вжитку в УСРР до початку Другої світової війни. Остання була створена К. на основі децимальної класифікації і розглядалась як критично-оглядова з оригінальним підходом світового гатунку, яка попри критику за політ. близькозорість була запроваджена для б-тек усіх типів в УСРР. Розробив принципи підготовки матеріалів до «Бібліографічного бюлетеня», що почав видавати СГНКУ з 1923.

У січні 1922 через репатріацію повернувся до Латвії та оселився у м. Лієпая (Лібава), де з березня 1922 працював учителем місцевої початкової школи. З 20 травня 1922 по 31 липня 1925 — дир. і вчитель у приватній школі І.Клявтія. З 1 серпня 1925 вчителював у держ. г-зії м. Тукумс. За успіхи в роботі нагороджений орденом Трьох зірок 5-го ст. (1935, 1938) і 4-го ст. (1940). Є відомості, що після окупації Латвії рад. армією був репресований.

П. 9 квітня 1948.

Літ.: *Вергунов В.А.* Із чого все розпочиналось… «Вечірня Полтава», 2017, № 34 (1278), 23 серп; *Вергунов В.А.* Генріх Отанович Кох. В кн.: Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН: історія та сучасність (До 100-річчя від дня створення). К., 2017.

В.А. Вергунов.

КОЧУБЕ́Й Юрій Миколайович (н. 09.07.1932) — дипломат, сходознавець. Doctor honoris causa (2007). Лауреат премії ім. А. Кримського НАНУ (2002). Член НТШ (Європа), Societй Asiatique (Париж), Українського центру ісламознавства (Київ). Має ранг Надзвичайний і Повноважний Посол (1992).

Н. у м. Полтава. 1950 закінчив із золотою медаллю середню школу в м. Луцьк; 1955 — ф-т міжнар. відносин Київ. держ. ун-т. Одночасно вивчав арабську мову. З 1957 працює в МЗС України. Співробітник Постійного Представництва УРСР при ООН (1963—68), постійний представник УРСР при ЮНЕСКО (1971—77), голова Нац. комісії УРСР при ЮНЕСКО, заст. міністра закордонних справ УРСР (1981—87), заст. Ген. директора ЮНЕСКО (1987—92), Надзвичайний і Повноважний Посол України у Франції, постійний представник при ЮНЕСКО (1992—97). Від 1998 — викладач Дипломатичної академії України при МЗС України. З березня 2000 — в Ін-ті сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ. Гол. ред. ж. «Східний світ» (1997—2008), член редколегії ж. «Всесвіт», «Хазарський альманах», «Karadeniz Araştırmaları» (ун-т Газі, Туреччина).

Захистив канд. дис. «Виникнення поезії "вільного вірша" в Іраку та її художні особливості у світлі традицій арабської поезії» (1977). Підсумковим внеском у вивчення сучасної арабської поезії став вихід монографії «Поезія "вільного вірша" в Іраку (40—70-ті рр. XX ст.)» (2003). Писав про класика арабської поезії Абу-ль-Ала аль-Ма'аррі, Ібн Туфейля, аналізував визначні пам'ятки класичної літ. «Аль-Хамаса аль-басрія», а також мало вивчену збірку давньої мавританської поезії «Аль-Васіт» Аламі-на аш-Шинкіті. З 1991 зайнявся проблемами тюркології, зокрема культурою кримськотатар. та азербайджанського народів, підготував низку праць з караїмознавства.

Дослідження життя і творчості видатного тюрколога В.В.Дубровського завершилося монографічною працею (2011). Присвятив багато досліджень вивченню доробку А.Ю.Кримського. За його посередництва повідомлення про ювілей вченого з'явились у таких виданнях ЮНЕСКО як «Chronique de l'UNESCO», «Informations de l'UNESCO» та «Bulletin de la Commission de la RSS d'Ukraine pour l'UNESCO» (1971). Був співупорядником 4 (2008) і 5 (2010) томів, присвячених іраністиці «Вибраних сходознавчих праць» А.Ю.Кримського. За упорядкування К. також вийшли покажчики — бібліографічний А.Кримського (2016) та біобібліографічний О.Пріцака (2019).

Велику увагу приділяє наук. осмисленню ролі й доробку акад. О.Пріцака. Автор публікацій, присвячених А.Ковалівському, Т.Кезмі, В.Бейлісу та ін. орієнталістам. Розробляє тему внеску укр. науковців у вивчення сх. культур та вивчення в Україні мист-ва Сх. Знайшли в працях К. відображення й проблеми вивчення Кавказу і Центр. Азії. Майже 30 років готував бібліографічний покажчик «Україна і Схід. Культурні взаємозв'язки України з народами Близького і Середнього Сходу» (1998).

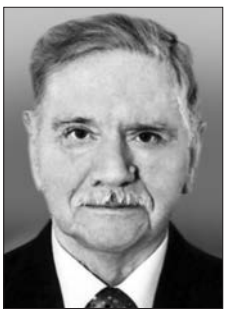

Ю.М. Кочубей.

З 1961 брав активну участь у підготовці матеріалів для довідкових видань: УРЕ, «Політичний словник», УЛЕ, ЕСУ, «Шевченківський словник» і «Шевченківська енциклопедія»; «Біобібліографічний словник українських сходознавців та візантологів».

Учасник 29, 35, 37, 39 конгресів ICANAS, щорічних Сходознавчих читань А.Кримського, конференцій пам'яті О.Пріцака.

Має 160 друкованих праць.

Праці: Література нового Єгипту. «Літературна газета», 1957, 12 березня; Марокко. К., 1960; Голос гніву і боротьби. Сучасна арабська поезія. К., 1971; Україна і Схід. Культурні взаємозв'язки України з народами Близького і Середнього Сходу. 1917—1962. Бібліографічний покажчик. К., 1998; Поэзия «свободного стиха» в Ираке (40-е — 70-е гг. XX ст.). К., 2003; Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20—30 рр. XX ст. В. М. Зуммер (1885—1970). К., 2005 (у співавт.); В. В. Дубровський (1897—1966) як сходознавець К., 2011; А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик. К., 2016; Омелян Пріцак. Біобібліографічний покажчик, 1937—2018. К., 2019.

Літ.: Схід і діалог цивілізацій. До ювілею Ю. М. Кочубея. К., 2007; Бібліографія Юрія Кочубея. «Східний Світ», 1993, № 2; Бібліографія Ю. М. Кочубея (1994—2002). «Східний Світ», 2002, № 2; Юрій Миколайович Кочубей. Бібліографічний покажчик (1955—2007). К., 2007; Сходознавство і візантологія в Україні в іменах. Біобібліографічний словник. К., 2011; *Милибанд С.* Биобиблиографический словарь отечественных востоковедов с 1917 года. М., 1995; УЛЕ, т. 3. К., 1995; Українська дипломатична енциклопедія, т. 1. К., 2004; Дипломатія сучасної України. К., 1997; Хто є хто в Україні. К., 2007; *Маленька Т.* Творчий світ Юрія Кочубея. «Східний Світ», 2002, №2; *Денисенко А.* Великий дар Юрія Кочубея. «Україна дипломатична — 2002», 2003, вип. 3;

М.І. Кошкін.

Матвєєва Л. Кочубей як сходознавець. До 75-річчя від дня народження. «Східний Світ», 2007, № 2; *Черніков І.* Тюркологія в наукових працях Юрія Кочубея. «Східний Світ», 2007, № 2; *Кирюшко М., Швед В.* Роль Ю. М. Кочубея у створенні та діяльності Всеукраїнської громадської організації «Український центр ісламознавства». «Східний Світ», 2007, № 2; *Грицик Л.* Сходознавство як система усталених знань і досвіду. «Мова та історія», 2007, вип. 93; *Василюк О.Д.* Професіонал та патріот: Юрію Миколайовичу Кочубею — 85. «Східний Світ», 2017, № 3; *Василюк О.Д.* Юрій Миколайович Кочубей: Професіонал та Патріот. У кн.: Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості. К., 2019.

О.Д. Василюк.

КО́ШКІН Михайло Ілліч (3.11 (21.09).1898—25.09.1940) — рад. танковий конструктор, розробник танка *Т-34*, герой Соціалістичної праці, лауреат Сталінської премії.

Н. у селян. сім'ї у с. Бринчаги (нині Переяславський р-н Ярославської обл. РФ). 1918 добровільно вступив у Червону армію в залізничну бригаду. 1919 вступив у ВКП(б) і був обраний секретарем партосередку бригади. 1921 закінчив Військово-політ. курси у *Харкові*. У 1921—24 навч. у Комуніст. ун-ті ім. Я.М. Свердлова у *Москві*, а після його закінчення був направлений у м. Вятка (нині м. Кіров, РФ) на парт. роботу. 1929 серед «парттисячників» зарахований на навчання у Ленінградському технологічному ін-ті (пізніше переведений у Ленінградський політех. ін-т). Переддипломну практику проходив в Особливому конструкторському бюро (ОКБ) Дослідного заводу Спецмаштресту у Ленінграді й після закінчення ін-ту продовжив роботу у тому ж КБ.

Наприкінці 1936 призначений кер. КБ-190 Харків. паровозобудівного заводу (ХПЗ), що займалось розробкою нових легких танків БТ-9 і БТ-ІС. Для розробки нового типу танка на підпр-ві створено ОКБ під кер-вом А.Діка, основу якого склали конструктори ХПЗ. Це спричинило конфлікт з К., оскільки попри гостру нестачу кадрів, у нього відібрали майже половину конструкторів. Зі свого боку представники бюро звинувачували К. у створенні перешкод роботі.

У жовтні 1937 Діка звинуватили у «контрреволюц. діяльності» й засудили як «ворога народу», а його ОКБ переформатували у КБ-24 під кер-вом К. У спадок К. переходить і робота над проєктом колісно-гусеничного танка БТ-20 (А-20).

Досвід роботи над попередніми проєктами свідчив про необхідність відмови від колісно-гусеничного рушія. Попри протидію військових у КБ розробляється проєкт гусеничного танка А-32, який 19 грудня 1939 взяли на озброєння РСЧА як середній танк Т-34.

У зв'язку з затримкою виготовлення дослідних машин часу на повноцінні ходові випробування не лишалося, тому К., який на той час уже був гол. конструктором з-ду, вирішив сумістити їх з доставкою до Москви. 6—12 березня 1940 дві машини здійснили 750-кілометровий пробіг і 17 березня у Кремлі були продемонстровані кер-ву СРСР. К. попеременно з двома механіками-водіями вів танки й брав участь у їх ремонті. У ході пробігу він застудився. У Харкові був госпіталізований з діагнозом «пневмонія».

К. продовжував працювати над запуском Т-34 у серійне вир-во і розробкою удосконаленої моделі Т-34М (А-43). 26 вересня 1940 унаслідок ускладнень, викликаних хворобою, К. помер у заводському санаторії «Занки». Похований у Харкові (могила під час війни зруйнована).

Літ.: *Желтов И.Г., Макаров А.Ю.* А-34. Рождение «тридцать четверки». Конструирование и производство. М., 2014.

В.М. Другак.

КРА́ВЧЕНКО Іван Іванович (20.06.1899—18.02.1953) — історик, архівіст. Д-р істор. н. (1952), проф. (1952).

Н. у с. Троїцьке Київ. губ. (нині с. Довгалівське Рокитнянського р-ну Київ. обл.). Походив із сім'ї селянина-незаможника; товариш голови міськ. ради в м. Радомишлі (1917), чл. окруж. повстан. ком-ту (1918), заст. голови повітвиконкому (1919), чл. Київ, губвиконкому, голова комісії з ліквідації у м. Київ установ царс. і Тимчас. урядів (1919—20), чл. ВУЦВК УСРР (1920—21).

Закінчив Київ. ін-т народної освіти (ІНО) (1924). Під кер-вом проф. О.Оглобліна вивчав тему «Аграрна фабрика на Україні в умовах кризи 20—40-х рр. XIX ст.». Навч. в аспірантурі НД кафедри історії України у Києві М.Грушевського (1925—28), де досліджував тему «Великопанське господарство на Поділлі в першій половині XIX ст.» (наук. кер. проф. О.Гермайзе і проф. П.Клименко). Промоційну роботу не захистив. Чл. АК ВУАН (1930—34), Комісії ВУАН для виучування соц.-екон. історії України 19—20 ст. (1929—34), Комісії революц. рухів в Україні при ВУАН (1930).

Займався дослідженням соц.-екон. історії України 18—20 ст. Брав участь у підготовці зб. документів під спільним заголовком «Матеріали до історії» (київ. «Арсеналу», польс. повстань 1831 і 1863, робітн. класу і робітн. руху на Правобережжі, соц. рухів на Україні 18 ст., укр. буржуазії на Правобережжі в 19—20 ст.). Викладач Київ. ІНО (1928—33). Учений архівіст Центр. істор. архіву у м. Київ (1930). Як секретар Істор. циклу ВУАН (1933—34) активно виступав проти школи М.Грушевського. Учений секретар, дир. Істор.-археогр. ін-ту ВУАН (1934). Наук. співробітник Київ. обл. істор. архіву (1934—36). 1936—40 — співробітник, заст. дир. з наук. питань Центр. наук. б-ки АН УРСР (нині НБУВ). Під кер-вом К. у б-ці розроблявся важливий наук. проєкт «Бібліографія актово-документального матеріалу з історії України».

У роки Другої світової війни працював у тилу викладачем у вчительському ін-ті (м. Моздок, 1941—42), Ростов. ун-ті (1942—44). Як викладач, декан істор. фак-ту, проректор Чернівец. держ. ун-ту (1944—52) брав активну участь у радянізації Буковини. З 1952 — зав. кафедри історії нар. госп-ва у Київ. фінансово-екон. інституті.

П. у м. Київ.

Пр.: Боротьба за радянську владу на Радомщині. В кн.: Під гнітом німецького імперіалізму (1918 р. на Київщині). Х., 1927; Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX століття. «Студії з історії України Науково-дослідної катедри історії України у Київві», 1929, т. 2; Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: Академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції. «Записки Історико-археографічного інституту», 1934, т. 1; Збирання і публікація фольклору в Сталінградській області. «Український фольклор», 1938, кн. 1; Народна творчість донських козаків. Там само, кн. 5—6.

Літ.: Наука и научные работники СССР. Ч. VI. Научные работники СССР без Москви и Ленинграда. Л., 1928; *Рубльов О.С., Черненко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20—50-ті роки XX ст. К., 1994; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського. К., 1999; *Верба І.* Олександр Оглоблін: Життя і праця в Україні. К., 1999; *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920—1930-х років. К., 2000; *Верба І.* Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884—1973). Ніжин, 2008.

І.В. Верба.

КРАЙОВЕ́ УПРАВЛІ́ННЯ АРХІ́ВІВ, БІБЛІОТЕ́К І МУЗЕ́ЇВ ПРИ РАЙХСКОМІСА́РІ УКРАЇ́НИ (Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine, грудень 1942 — листопад 1944) створено за наказом райхскомісара України 7 грудня 1942, розміщувалось у м. Київ (вул. Володимирська, 22 а). Кер. К.у. 16 грудня 1942 призначено колиш. дир. Прусського таємного держ. архіву д-ра Г.Вінтера.

К.у. створено як єдиний керівний орган для забезпечення в Райхскомісаріаті України «збереженості архівних матеріалів, важливих для історії сх. регіону і здійснення німецького управління, [...] збирання сучасних архівних матеріалів, важливих для історії німецького управління; [...] обліку, збереження і упорядкування літератури, важливої для історії, краєзнавства, управління і освоєння краю; [...] обліку та впорядкування культурних цінностей краю, важливих і придатних для музейних цілей, та використання їх для наукового дослідження». Для цього започатковувалась система крайових архівів, бібліотек і музеїв, підпорядкованих К.у. З метою концентрації та зберігання архів. матеріалів сучасного нім. управління, що накопичувались в установах усіх рівнів, мав бути створений архів Райхскомісаріату України (РКУ). Однак цей пункт не був виконаний. Усі підрозділи нім. цивільного управління РКУ (райхскомісара, генерал-комісарів, міських та окружних комісарів) вели свої службові архіви, матеріали яких за браком часу так ніколи й не були об'єднані. Найкраще зберігся найбільший архів нім. цивільного управління в РКУ — адміністрації райхскомісара України, яким керував д-р Штроссе.

К.у. підрозділялось за завданнями на архівну, бібліотечну та музейну групи. Фінансування К.у. здійснювалось адміністрацією ген.-комісара у Києві. В окремих випадках адміністрації ген. комісарів на місцях могли здійснювати службовий нагляд за крайовими інституціями, підпорядкованими К.у., та забезпечувати їхнє фінансування. Ті архіви, бібліотеки й музеї, які не отримали статус крайових або не були з ними об'єднані, залишились у підпорядкуванні установ місц. управління. За необхідності кер-во та фінансування цими закладами могли перебрати на себе адміністрації ген. комісарів, а К.у. в такому разі мало здійснювати лише фаховий нагляд.

Розбудова К.у. та нової системи архівів, бібліотек і музеїв відбувалась поступово. Керівник К.у. Г.Вінтер на основі рад. архів. системи розробив проєкт крайових і окружних архівів РКУ. Роль колиш. Центрального архів. управління УРСР мало виконувати К.у., центр. архівів у Києві та Харкові — крайові архіви у цих містах, колиш. обласних архів. управлінь — адміністрації ген. комісарів. Держ. обласні архіви перетворювались на окружні архіви, колишні держ. істор. архіви — на філіали окружних архівів, держ. міські архіви — на міські філіали окружних архівів або з ними об'єднувались, колишні держ. районні архіви об'єднувались з окружними архівами або їхніми філіалами.

Планувалось створити крайовий архів у Харкові, сподіваючись на близьку передачу Харків. області нім. цивільному управлінню. 1 березня 1943 за наказом райхскомісара України були створені Крайовий архів (КА), Крайова бібліотека (КБ) і Крайовий музей (КМ) у Києві. Окружні архіви були створені наприкінці березня 1943. З 18 окружних архівів, які передбачалось створити з урахуванням областей зони військ. управління, було створено 13 — у Брест-Литовську (нині Брест), Вінниці, Дніпропетровську (нині Дніпро), Кам'янці-Подільському, Кіровограді, Луцьку, Мозирі, Миколаєві, Пінську, Полтаві, Рівному, Запоріжжі та Житомирі.

КА Києва утворено на основі Гол. істор. архіву ім. В. Антоновича, який на той час об'єднував фонди колишнього КЦАДА, обласного і міського архівів та окремих врятованих відомчих архівів. 1 березня 1943 відбулася, по суті, зміна назви — ГІА ім. В. Антоновича на КА, оскільки структура архіву не змінилася. КА мав у своєму складі 5 відділів: 1-й — колишній КЦАДА (зав. від. Н.Полонська-Василенко); 2-й — адм., громад. та освітні установи (зав. від. К.Остроградська); 3-й — фінансово-екон., судові та реліг. установи (зав. від. проф. М.Яновський, з 1 травня 1943 — М.Тищенко); 4-й — установи, які виникли після 1917 (зав. від. О.Барабашев); 5-й — друкованих видань (зав. від. В.Шпилевич).

Спочатку групу архівів і КА очолював архів. радник д-р Е.Байнс, який з 1939 працював у Держ. архіві в Оснабрюці, а з грудня 1942 до середини листопада 1943 — у К.у. З кінця червня 1943 Е.Байнс став здійснювати фаховий нагляд за окружними архівами на зх. РКУ, залишаючись при цьому кер. КА. 22 червня 1943 групу архівів К.у. очолив вищий архів. радник, колишній дир. Райхсархіву Троппау д-р В.Лацке, який у лютому 1944 у зв'язку з хворобою Г.Вінтера перейняв кер-во К.у., а з квітня 1944 офіційно став його кер.

Групу б-к К.у. і КБ Києва очолив бібліотечний радник д-р Й.Бенцинг, до війни співробітник Прусської держ. бібліотеки. У грудні 1941 — лютому 1942 він як співробітник Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга (ЕРР) працював у Києві, відповідаючи за бібліотечний напрямок. З 1 березня 1942 перейшов працювати до адміністрації ген. комісара Київської ген. округи, де очолив відділ науки і культури (2-й). На цій посаді опікувався навч. закладами, б-ками, музеями й архівами.

КБ Києва, яку очолив Й.Бенцинг, було створено на основі Центр. б-ки райхскомісара України (ЦБРУ) і Бібліотеки Політехнічного ін-ту (нині Науково-тех. б-ка ім. Г.І. Денисенка). ЦБРУ створено 6 червня 1942 на основі колиш. Б-ки АН УРСР (БАН, нині НБУВ) із прикріпленими до неї фондами Тех. і Мед. республіканських б-к (нині Держ. науково-тех. і Нац. наукова мед. бібліотеки України) та Бібліотеки Київ. ун-ту (нині НБ ім. М. Максимовича). Очолював ЦБРУ так само Й.Бенцинг. К.у. контролю-

вало також дві Центральні сільськогосп. б-ки у Києві та Херсоні, організовані 19 березня 1943 на основі місцевих сільськогосп. б-к, та здійснювало фаховий нагляд за обласними, міськими та ін. б-ками в РКУ.

Групу музеїв і КМ Києва за браком фахівців очолив Г.Вінтер. Його заступницею стала колишня співробітниця Музею зх. та сх. мистецтва (МЗСМ, нині Нац. музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків), референтка у справах мистецтва і музеїв Генерал-комісаріату у Києві Ольга Гейбель. КМ об'єднував Музей західного і східного мистецтва, Музей російського мистецтва (МРМ, нині Київська нац. картинна галерея) і Держ. укр. музей (нині Нац. художній музей України), які стали відділами КМ — західноєвроп. мистецтва (кер. С.Гіляров), східноєвроп. мистецтва (кер. П.Кульженко) та укр. мистецтва (кер. І.Волянський, з 1 квітня 1943 — П.Кульженко). К.у. підпорядковувався також КМ природознавства, створений 1 липня 1943 на основі Зоологічного музею Київ. ун-ту та Зоологічного музею АН УРСР (нині Нац. науково-природничий музей НАН України). КМ природознавства очолив референт з природознавства д-р Г.Матіл. Персонал К.у. у 1943 налічував 11 нім. співробітників (6 науковців і 5 службовців), які складали адм. ядро цієї установи, та приблизно 140 укр. співробітників, які працювали в КА, КБ та КМ у Києві. Окрім типової роботи, притаманної усім трьом відділам КУ, яку виконували укр. співробітники, як то: концентрація та інвентаризація розпорошених по місту архів., бібліотечних фондів і музейних збірок, складання облікової документації наявних фондів та, за необхідності, їхнього впорядкування, обслуговування читачів, здійснювались інспекційні поїздки нім. співробітників у міста РКУ.

Укр. науковці, співробітники К.у., підготували й провели навесні та влітку 1943 цикл науково-популярних радіопередач (бл. 20 лекцій) з історії Києва, окремих його архіт. пам'яток, давньорус. і середньовічного мистецтва, арх-ри і т. д. Напр., «Давньоруська і давньоукраїнська ікони» (П.Кульженко), «Німецькі архітектори Києва» (С.Гіляров), «Царські палаци у Києві» (В.Міяковський), «Магдебурзьке право в Україні» (Н.Полонська-Василенко), «Східнослов'янське письмо та давня українська література» (М.Геппенер), «Фольксдойче у Києві за часів царату» (О.Гейбель) та ін.

Кер-во К.у. зосередилось на виконанні завдань, поставлених перед ним вищим політ. кер-вом. У бібліотечній галузі це контроль за укладанням списків забороненої літератури й вилученням її з відкритого доступу в бібліотеках; обслуговування через абонемент численних нім. орг-цій та окремих дослідників. У наук. галузі — співпраця з Ін-том дослідження магдебурзького права у м. Магдебург щодо видання корпусу магдебурзьких грамот укр. містам. Проєкт, однак, не був здійснений.

У музейному напрямку кер-во К.у. ініціювало повну звірку взятих із київ. музеїв протягом 1941—42 у тимчасове користування картин та предметів мистецтва різними нім. високопосадовцями й службами, а також інвентаризацію Музею укр. мистецтва, пов'язану зі зміною кер-ва музею. Г.Вінтер контролював будь-яке переміщення музейних цінностей. Він погоджував питання щодо надання музейних предметів мистецтва у тимчасове користування, видавав дозволи на вивезення творів мистецтва з РКУ, наприклад, у випадку купівлі якого-небудь твору в антикварному магазині або худож. салоні. Давав дозвіл на передачу з музеїв реліг. громадам речей церк. вжитку або вимагав повернення до музею викрадених речей.

Керівництво К.у. тісно співпрацювало з ЕРР. У березні 1943 київ. музеї прийняли культ. цінності, евакуйовані ЕРР весною 1942 зі сховищ Києво-Печерської лаври і розміщені у школі по вул. Дарвіна, 2. Унаслідок цієї передачі відділ західноєвроп. мист-ва КМ прийняв на зберігання 228 картин і різноманітні предмети сх. культів, церк. одяг та антимінси; відділ східноєвроп. мист-ва — 676 ікон і картин, з них 3 ікони з Успенського собору лаври, 1700 репродукцій і фотографій, інвентарну картотеку Центр. антиреліг. музею УРСР; відділ укр. мист-ва — 1217 ікон, картин і портретів, невстановлену кількість ікон, які зберігались у Великій лаврській дзвініці, 635 одиниць церк. одягу та ін. За дозволом Г.Вінтера, підтвердженим райхскомісаром України, ЕРР у березні 1943 вилучив із колишнього спецфонду відділу укр. мист-ва КМ 80 картин рад. художників як зразки більшовицького образотворчого мист-ва і вивіз їх у Райх.

В архів. галузі кер-во К.у. значну увагу приділило вивченню претензій архів. відомства Ген. губернії (ГГ) на окремі істор. збірки укр. архівів і бібліотек, а саме: актові книги адм.-судових установ колиш. Волин. воєводства Польсько-Литовської держави, архіви Волинського ліцею у Кременці, Віленського ун-ту, б-ку й архів родини Хрептовичів, родові архіви польс. магнатів з Волині. Дирекція архівів ГГ активно розшукувала архіви польс. установ, приватних осіб, евакуйовані на початку Другої світової війни у сх. регіони Польщі, включені згодом у СРСР. Історія цих претензій мала своє закінчення. Крім сучасних архівів, у поверненні істор. збірок з території РКУ архів. відомству ГГ архів. управлінням Райху було відмовлено.

Керівник К.у. Г.Вінтер розробляв також концепцію створення в РКУ т. зв. Архіву германістики (Deutschtumsarchiv). Мова йшла про збирання архів. матеріалів (метричних книг, архівів громад, родин, окремих осіб та ін.), які мали пряме чи опосередковане ставлення до нім. громад або місцевих етнічних німців в Україні. Багато нацистських орг-цій (зондеркоманда д-ра Штумппа, Центр у справах фольксдойче) були зацікавлені не просто у дослідженні цих матеріалів, а їхньому вилученні з місць зберігання і вивезенні до Райху. Щоб запобігти цьому, вирішено було створити окремий Архів германістики при К.у. Практична реалізація цього задуму розпочалась у липні 1943, коли 602 актові книги, які мали відношення до історії магдебурзького права в західноукр. містах, було перевезено з КЦАДА у приміщення К.у. Повністю втілити його у життя завадило швидке розгортання подій на фронті.

7 вересня 1943 у Києві було об'явлено про початок евакуації нім. цивільних установ. У цей час кер-во К.у. отримало з Райхскомісаріату розпорядження готувати до вивезення цінні архівні,

музейні та бібліотечні збірки з Києва. Розпорядження надійшло від керівника відділу науки та виховання Райхскомісаріату Аугуста Габіга, який відповідне доручення отримав від свого вищого кер-ва з Райхсміністерства окупованих сх. територій.

Звітна документація К.у. дозволила скласти детальне уявлення про вивезені з Києва збірки. З БАН 18 вересня 1943 до Кам'янця-Подільського було вивезено 11 ящиків: 2 з рукописами (позначені Р 1—2), 5 зі стародруками 17 — поч. 19 ст. (Ст. 1—5), 2 з нотами, друкованими й рукописними матеріалами муз. відділу (Муз. 1—2), 1 з виданнями з образотворчого мист-ва і гравюрами (Иск. 1) та 1 ящик українікa з книжкового сховища (Книг. 1). При наступній евакуації у м. Троппау (нині Опава, Чехія) 16 листопада 1943 з Кам'янця-Подільського було вивезено 10 ящиків з матеріалами БАН, а 11-й (Муз. 1) був вивезений туди ж, але окремо, разом із майном К.у. 20 січня 1945 10 ящиків із майном БАН були відправлені з Опави до замку Трпісти бл. м. Плзень у Зх. Богемії. До Трпісти дійшли лише 3 ящики (два зі стародруками і один із сигнатурою «Иск. 1»), ін. загубились разом із вагоном у дорозі. 25 жовтня 1945 3 ящики з матеріалами БАН, що опинились у замку Трпісти, були передані амер. стороною представникам рад. командування. Ін. 7 ящиків, що загубились у дорозі, були віднайдені на одній із залізничних станцій і так само повернуті рад. стороні. Доля 11-го ящика (Муз. 1) з нотами лишається поки невідомою.

З колекції КЦАДА протягом 17 вересня — 17 жовтня 1943 до Кам'янця-Подільського вивезено такі збірки: а) актові книги земських та гродських судів 16—18 ст. — 1449 томів (602 і 847 томів) та 58 коробок із розбитими актовими книгами м. Кременець; б) Румянцевський ген. опис Малоросії кінця 18 ст. — 429 т.; в) родові архіви 16—19 ст. польс. магнатів Гіжицьких, Замойських, Потоцьких, Сапєг — 197 в'язок; г) колекція рукописів 16—19 ст. Київського т-ва ім. Нестора-Літописця — 2 ящики; д) документи 17—19 ст. Малоросійської колегії, Київ. намісницького правління, Київ. губернської канцелярії, Києво-Печерської лаври і Київ. духовної консисторії — 689 коробок. Дорогою до Кам'янця-Подільського було пограбовано один вагон, що містив актові книги, документи Малоросійської колегії, рукописи Київ. т-ва ім. Нестора-Літописця, а також збірки архів. документів з Полтав. обласного архіву (20 ящиків) і Полтав. краєзнавчого музею (6 ящиків).

У другій пол. листопада — грудні 1943 з Кам'янця-Подільського більшість цих матеріалів була вивезена до Райхсархіву Троппау, звідти частину з них 20 січня 1945 — до замку Трпісти у Зх. Богемії. При переїзді до Троппау у Кам'янці-Подільському залишилась частина архів. збірок, зокрема, 27 актових книг (за ін. даними 22) та документи київ. установ 18 ст. 1946 у двох вагонах їх було повернуто до Києва. Архівні матеріали, вивезені далі до Троппау, а потім до Трпісти, супроводжував увесь час колиш. зав. відділу рукописів БАН Микола Геппенер й опікувався ними до самої їхньої передачі після війни рад. стороні.

З МЗСМ 16 вересня 1943 у розпорядження райхскомісара України Е.Коха було відправлено 65 картин у 5 ящиках через Рівне у Кенігсберг, де всі вони або частина з них були включені до складу його збірки. 9 лютого 1945 збірку Е.Коха доставив у Крайовий музей (нині Міський музей) м. Ваймар його управляючий штандартенфюрер СС Альберт Попп. Приблизно дві третини збірки А. Попп 9—10 квітня 1945 вивіз з Крайового музею Ваймара вантажною машиною Червоного Хреста зі швейцарськими номерами у невідомому напрямку. Серед решти збірки Е.Коха, що залишилась у Веймарі, було щонайменше 13 картин МЗСМ. У липні 1945 м. Ваймар перейшло в управління Рад. військ. адміністрації Німеччини. Чи всі картини Кохівської збірки залишались у Ваймарі на момент зміни адміністрації — питання відкрите. До лютого 1947 залишки збірки Е.Коха були в руках міськ. управління м. Ваймар, а в лютому 1949 через Всесоюзне експортно-імпортне об'єднання «Разноэкспорт» їх отримав Держ. Ермітаж у Ленінграді (нині Санкт-Петербург) у складі 45 місць картин. Серед них були й картини МЗСМ. Наприклад, картина Франсуа Ксавера Вінтергальтера (1805—73) «Портрет хлопчика» в овалі (58Ч45, інв. № 3706) у 1943 була вивезена через Рівне у Кенігсберг, зафіксована у ваймарському списку 1945, і у лютому 1949 — в Ермітажі.

Другий транспорт у кількості 26 ящиків з творами образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва МРМ (15 ящиків) та МЗСМ (11 ящиків) був відправлений 22—23 вересня 1943 з Києва у напрямку Кам'янець-Подільського у супроводі П.Кульженко. З МЗСМ цим транспортом також були вивезені 51 коробка (21 велика і 30 маленьких), 6 папок та 1 рулон з гравюрами. У другій пол. жовтня 1943 Г.Вінтер доставив у Кам'янець-Подільський ще 46 ящиків творів мист-ва з обох названих музеїв. Нині відомі такі переліки експонатів МЗСМ і МРМ, відправлених обома транспортами у Кам'янець-Подільський:

- перелік нім. мовою вмісту 11 ящиків (шифр «MW№) з експонатами МЗСМ — 47 картин, два мармурових бюсти (хлопчик і дівчинка, Рим, 2 ст.), дві бронзові статуетки (хлопчик, Рим, Помпеї, 1 ст.; сокіл, Єгипет, 2 ст. до н. е.), 26 античних і сх. предметів зі скла;
- перелік нім. мовою вмісту 37 ящиків з експонатами МРМ (351 ікона, 418 картин, 11 акварелей та 17 мініатюр).

Перелік з експонатами МРМ розділено на три групи: II-a — ікони, 15 ящиків («MO» № 1J—15J); II-b — картини, 6 ящиків («MO» № 1B—6B); II-c — картини та ікони, 16 ящиків («O» № 1—7, 10—12, 14, 16, 18, 22, 32, 33). Крім того, ще на 17 ящиків, позначених шифром «O», з експонатами МРМ і 13 ящиків, позначених шифром «W», з експонатами МЗСМ переліки відсутні.

11 грудня 1943 збірка київ. музеїв (78 ящиків) у супроводі Й.Бенцинґа була вивезена з Кам'янця-Подільського у Кенігсберг, куди 4 січня 1944 виїхала П.Кульженко. Спочатку збірку розмістили в маєтку Ріхау бл. м-ка Велау (нині с-ще Знаменськ Гвардійської міськ. округи в Калінінградській обл., РФ), потім 13 листопада 1944 перевезли у маєток графа Шверіна у Вільденгоф (нині с. Дзиково Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща). За свідченням П.Кульженко, евакуйована

у Вільденгоф збірка київ. музеїв загинула 17 лютого 1945 у пожежі маєтку. Відомо, що влітку 1960 на місті згорілого маєтку польс. і рад. вченими було проведено розкопки, у результаті яких виявлено ікони і скульптури. Подальші публікації (А.Овсянов, М.Шумилов) свідчили, що збірка київ. музеїв, найімовірніше, не загинула або загинула не повністю в пожежі у Вільденгофі.

З Харків. худож. музею у серпні 1943 ЕРР до Києва, а звідти К.у. 23 вересня 1943 до Рівного й далі до Кенігсберга було вивезено 96 предметів укр. живопису 19—20 ст., 141 картину західноєвроп. живопису 17—19 ст., 11 картин рос. художників 19 ст., 31 ікону 15—18 ст., 2 картини невідомих художників, 12 гравюр нім. майстрів, 25 килимів та гобеленів. Слід цієї збірки загубився у Кенігсберзі.

Ініціаторами та організаторами вивезення всіх названих збірок цей акт розглядався як евакуаційна міра, рад. стороною — як акт грабунку. Унаслідок цього збереглася та частина архів. збірок колекцій КЦАДА, які були вивезені К.у.; втрачено саме ту частину мистецьких творів київ. музеїв та Харків. худож. музею, яку вивезло К.у.

У 1944 К.у. перебувало у Троппау, де в місцевому архіві були зосереджені архів. та бібліотечні збірки з Києва. З персоналу К.у. залишився лише її кер. В.Лацке (з квітня 1944), славіст М.Геппенер та бібліотекарки Луїза Фалькевіц і Варвара Дар'ян. З серпня 1944 співробітникам К.у. перестали платити зарплату, хоча вони й далі опікувались справами К.у. 2 жовтня кер. К.у. В.Лацке був призваний до Вермахту. Поточні справи К.у., зокрема опікування київськими. збірками та проєктом видання магдебурзьких грамот укр. містам перебрав на себе заст. дир. Райхсархіву Троппау архів. радник д-р Крауз — це тривало до початку листопада 1944. Останнім із К.у., хто до кінця залишався з київ. збірками, був М.Геппенер, якому завдячуємо за їхнє збереження і повернення 1946 у Київ.

Літ.: Kunstsammlung aus Kiew in Allenstein gefunden. «Frankfurter Rundschau», den 19.08.1960; *Freitag G., Grenzer A.* Der deutsche Umgang mit sowjetischem Kulturgut während des Zweiten Weltkrieges: Ein Aspekt nationalsozialistischer Besatzungspolitik. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge», 1997, Bd. 45, h. 2; *Грімстед П.-К., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів, 1992; *Дубик М.* Схема справ Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України (1944 р.). «Архіви України», 1995, № 1—3; *Дубик М.* Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 — листопад 1943). «Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів», 1997, т. 2; *Білокінь С.* Гіркий спогад про Поліну Аркадіївну Кульженко. «Пам'ятки України», 1998, № 1; Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20-х — 40-х років XX століття. К., 2000; *Дубровіна Л., Малолєтова Н.* Звіти про діяльність Крайової бібліотеки Рейхскомісаріату України як джерело з історії бібліотек і долі бібліотечних фондів у період нацистської окупації Києва (1941—1943 рр.). «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, док. іст. наук, проф. В.О. Замлинського», 2001, число 6 (7), ч. 2.; *Грімстед П.-К.* Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: Потрійна трагедія нищення, пограбування, пропаганди. «Архіви України», 2002, № 4—6; *Себта Т., Черкаська Н.* Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України і Генерал-губернаторства. «Архіви України», 2003, № 4—6; Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941—1943): Дослідження: Анотований покажчик: Публікації документів. К., 2004; *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. К., 2006; *Lehr S.* Ein fast vergessener «Osteinsatz»: Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. Düsseldorf, 2007; *Себта Т.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: Історичний нарис. «Архіви України», 2009, № 3—4; *Алєксєєв С.Ю.* Документи Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв як джерело з історії дослідження музейних установ на території Рейхскомісаріату Україна у 1942—1943 рр. «Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки», 2013, вип. 10; *Grimsted P. K.* Art und Icons Lost in East Prussia: The Fate of German Seizures from Kyiv Museums. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 2013, Bd. 61, Heft 1; *Gutsul N.* Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941—1944). Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie des Fachbereichs 04 Geschichts- und Kulturwissenschaften der Justus-Liebig-Universität Gießen. Giessen, 2013. Web: http://geb.uni-giessen.de; Государственный Эрмитаж. «Перемещенное искусство». 1945—1958: Архивные документы, ч. I. СПб, 2014; *Grimsted P.K.* Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection. «International Journal of Cultural Property», 2015, vol. 22; Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи. К., 2016; *Себта Т.* Вилучення у тимчасове користування творів мистецтва з київських художніх музеїв під час нацистської окупації. «Український археографічний щорічник. Нова серія», 2020, вип. 23—24; *Корзун О.В.* Проект організації Крайового природничого музею під час німецької окупації українських земель в часи Другої світової війни. У кн.: Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Кам'янець-Подільський, 2020.

Т.М. Себта

КРЕМЕНЕ́ЦЬКОГО КОЛЕ́ГІУМУ АНСА́МБЛЬ — пам'ятка арх-ри нац. значення.

Розташований в істор. центрі *Кременця* на терасі, що домінує над долиною, в якій лежить місто. Завдяки цьому колегіумний однобаневий двовежовий костел є гол. архіт. домінантою міста.

Архіт. ансамбль, до якого входять навч. корпуси колегіуму, костел і житлові й госп. споруди, зведено для резиденції єзуїтів 1731—43 коштом кн. *Вишневецьких*, зокрема М.С.Вишневецького за проєктом архіт. П.*Гіжицького*. 1750 кременецьку резиденцію єзуїтів перетворили на колегіум, закритий 1773 у зв'язку з ліквідацією ордену єзуїтів (див. *Кременецький єзуїтський колегіум*). Після того тут містилась повітова школа. 1805 у спорудах ансамблю відкрито Вищу волин. г-зію, перетворену 1819 на Волин. (Кременецький) ліцей (див. *Кременецький ліцей*). 1809 з тильного боку ансамблю закладено парк з ботанічним садом (архіт.-садівник Д.Міклер).

Після закриття ліцею (1833) тут містились: 1836—1902 Волин. духовна семінарія; 1902—20 Во-

Ансамбль Кременецького колегіуму.

лин. єпархіальне жіноче уч-ще; 1920—40 учительська семінарія; 1940—52 (з перервою на війну) Кременецький учительський ін-т; 1952—69 Кременецький пед. ін-т; з 1969 Кременецьке пед. уч-ще (1991 отримало статус коледжу, 2002 перетворено на Кременецький гуманітарно-пед. ін-т ім. Т. Шевченка, з 2012 — Кременецька обл. гуманітарно-пед. академія ім. Т. Шевченка).

Ансамбль втілює стильові впливи пізнього центрально-європ. бароко. Він має ефектну центрально-осьову композицію, пов'язану з рельєфом. Перед гол. фасадом, оберненим до міста, розташований курдонер із парадною терасою. Центр композиції — костел св. Ігнатія Лойоли і св. Станіслава Костки — тринавова однобанева купольна базиліка з трансептом і двома вежами, що фланкують гол. фасад. До костелу обабіч прилягають дво- та триповерхові нав. й житлові корпуси однобічного коридорного розпланування. Вони мають П-подібний план завдяки ризалітам, причілки яких акцентовано трикутними фронтонами й невеликими вежами. Фасади усіх споруд членовано пілястрами іонічного ордера. На фасаді костелу вони багаторазово розкріповані. Декор фасадів та інтер'єрів суто бароковий: застосовано хвилясті лінії стін, масивні розкріповані карнизи, вишукані фронтони, ніші-екседри, різноманітних форм віконні наличники й сандрики. Тераса з курдонером огороджена балюстрадою з декоративними вазами та кованими ґратами. Інтер'єр костелу зберігся і реставрований. Склепіння костелу циліндричні й хрещаті, підбанник зовні восьмигранний, усередині — циліндричний, несе сферичний купол, увінчаний зовні восьмигранною банею з ліхтарем і маківкою. Коридори та класи бічних корпусів перекриті системою хрещатих склепінь. Усі споруди мурувані з цегли на кам'яних підмурках, потиньковані, з поліхромними фасадами. Дахи і баня по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю.

Літ.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса. В кн.: Архітектурна спадщина України, вип. 5. К., 2002; Історія української архітектури. К., 2003; *Betlej A.* Pawel Gizycki S J architekt polski XVIII wieku. Kraków, 2003.

В.В. Вечерський.

КРЕ́ХІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р (Крехівський Миколаївський монастир василіян) — чол. монастир (спочатку правосл., потім греко-катол.) бл. с. Крехів (нині Жовківського р-ну Львів. обл.), один із найкращих сакрально-оборонних архіт. ансамблів України, пам'ятка арх-ри нац. значення.

Засновниками монастиря були ченці Йоїл (помер 1638) і Сильвестр, які згідно з церк. традицією оселились у печері неподалік *Жовкви* (наприкінці 16 — на початку 17 ст.; в історіографії зустрічаються дві дати заснування монастиря: 1612 або 1618). Між 1613 і 1620 великий коронний гетьман С.*Жолкевський* подарував ченцям ділянку під горою Побійною для буд-ва монастиря. Було споруджено маленьку церкву і келії для кількох ченців У 1628 Константинопольський патріарх К.*Лукаріс* дарував монастирю *ставропігію.* Бл. 1630, коли значно зросла кількість ченців, почалось спорудження монастирського комплексу на теперішньому місці. У 1633 у К.м. побував київ. митрополит П.*Могила*, який освятив тут церкву Преображення Господнього. У 1637 був оприлюднений монастирський статут, який Йоїл і Сильвестр почали укладати у 1627.

1672 під час облоги монастиря татарами його за дорученням П.*Дорошенка* захищала козацька залога на чолі з І.*Мазепою.*

Офіційний акт переходу монастиря до *Берестейської церковної унії 1596* датується 1721. Фактично це сталося раніше, позаяк крехівський ігумен був присутній на синоді в Уневі (1711; див. *Унівська Свято-Успенська лавра*) і на Замойському провінціальному синоді (1720), чим задекларував свою приналежність до унії. У 1739 К.м., як й ін. монастирі Львів. єпархії, увійшов до новоутвореної Руської провінції Покрови Богородиці Василіанського чину (див. *Василіани*). На другу пол. 18 ст. припадає найбільший розвиток монастиря, який став одним із 10 найбагатших монастирів провінції. К.м. мав право голосу на провінціальних капітулах Чину св. Василія Великого (ЧСВВ) та брав активну участь в інтелектуальному розвитку ченців; з 1778 тут діяла школа риторики.

Крехівський монастир. Північно-східна башта. Фото початку 21 ст.

Крехівський монастир. Церква св. Миколая. Фото початку 21 ст.

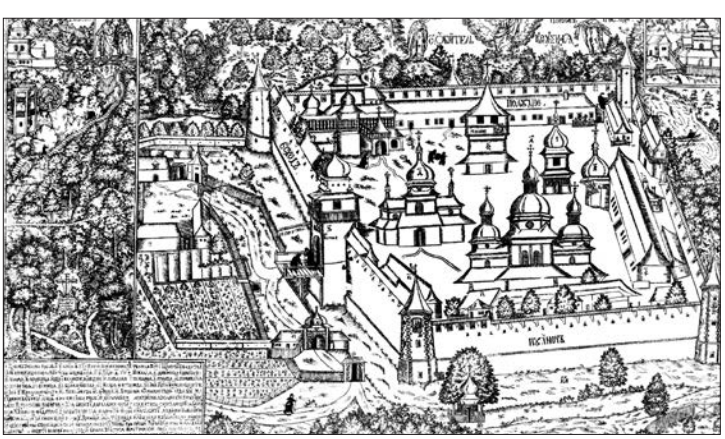

Крехівський монастир. Гравюра Д. Сінкевича. 1699.

Після першого поділу Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) К. м. опинився на території *Австрійських Габсбургів імперії*. Церк. політика австрійс. уряду спричинила духовну та матеріальну кризу, з якої монастир вийшов у середині 19 ст. завдяки діяльності Еміліана Коссака (ігумен у 1846—80). 1891 К.м. приєднався до Добромильської реформи. У 1902 до К.м. з *Добромильського василіанського монастиря святого Онуфрія* перенесли новіціат ЧСВВ.

Під час *Українсько-польської війни 1918—1919* у монастирі був розташований госпіталь 6-ї Равської бригади *Української Галицької армії*, ченці служили в УГА капеланами. У травні 1919 польс. влада інтернувала більшість ченців на 4 місяці у таборі Домб'є (бл. *Кракова*, нині на території міста), монастирське майно було конфісковане (частково повернуте 1924).

З приходом рад. влади у вересні 1939 святиню закрили, остаточна ліквідація К.м. була проведена в лютому 1949. У 1939—41 монастирські споруди використовували військові, у повоєнний час тут містилися школа фабрично-заводського навчання, піонерський табір, школа для малорозвинених дітей.

1990 до Крехівської обителі повернулися ченці ЧСВВ. Було проведено реставрацію монастирського ансамблю. У наші дні монастир є одним із найбільших у Василіанському чині.

У перших десятиліттях 17 ст. розпочалось формування монастирської книгозбірні, яка у 2-й третині 17 ст. налічувала близько сотні книг, а наприкінці 18 ст. — понад 500 рукописів і стародруків (одна з найбільших у василіанських монастирях Галичини того часу). Серед рукописів, що зберігались у монастирі, — «Крехівський Апостол», «Історія про Варлаама і Йоасафа», «Крехівська Палея».

К.м. здавна привертав численних прочан своїми чудотворними іконами. Ікона Крехівської Богородиці, подарована у 1660 родиною львів. міщан Красовських, втрачена у рад. період. Збереглися ікона Верхратської Богородиці (перенесена у 1810 з ліквідованого Верхратського монастиря) та ікона св. Миколая (написана у 18 ст.).

У К.м. 1668 прийняв чернечий постриг Йосиф *Шумлянський*, працював худож. Никодим *Зубрицький*.

Монастирський ансамбль. На першому етапі існування усі його споруди були дерев'яними, включно з церквами, яких на середину 17 ст. було три: Троїцька, св. Миколая і Преображенська. У 1661—87 навколо монастиря було збудовано оборонний мур з п'ятьма баштами (одна з них — надбрамна; збереглись три) й викопано рів (1669 перетворення К.м. на фортецю було підтримано грамотою короля *Міхала-Корибута Вишневецького)*; на монастирській території розміщені гармати. Про вигляд монастиря на зламі 17—18 ст. відомо завдяки гравюрам 1699 і 1703, що їх створив Д.Сінкевич.

Протягом 18 ст. усі дерев'яні монастирські споруди були замінені мурованими. Переважно 18 ст. датуються будівлі, що дійшли до нашого часу: церква св. Миколая (між 1721 і 1751, перебудова 1779), двоярусний корпус келій (середина — друга пол. 18 ст.), нова брама (1775—76). У 1759—61 пн.-сх. башту надбудовано і пристосовано під дзвіницю. У 1898—1902 споруджено корпус для новіціату. У 2004 споруджено дерев'яну Покровську церкву з дзвіницею (за зразок для них взято споруди з гравюри 1699).

Миколаївська церква, головна у монастирі, — хрещата в плані, з гранчастим вівтарем, двобанна. В оформленні інтер'єру брали участь львівські митці Є.Білявський, В.Петранович, М.Полейовський, І.Щуровський.

Літ.: *Ваврик М.* Нарис розвитку і стану Василіянського Чина XVII—XX ст. Топографічно-статистична розвідка. Рим, 1979; *Вуйцик В.* Монастир Св. Миколи ЧСВВ у Крехові. «Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація"», 2004, № 14; *Шкраб'юк П.* Крехів. Дороги земні і небесні. Жовква, 2009; *Боровець З.* Обитель, в якій оселилася вічність. Львів, 2010; *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII—XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011; *Альмес І.* Рукописні книги у Крехівському монастирі в XVII—XVIII ст. (за матеріалами інвентарних описів). «Актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівнен. держ. гуманітарн. ун-ту», вип. 25, 2014; *Lorens B.* Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743—1780. Rzeszów, 2014; *Мороз В., Скленар І., Заславський В.* Василіянські монастирі України. Книга перша: Галичина і Закарпаття. Тернопіль, 2015.

В.Е. Лось.

КРИ́МСЬКА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ — перша на території України залізниця, яка була прокладена британцями на Крим. півострові і сполучала *Балаклаву* та *Севастополь* під час *Кримської (Східної) війни 1853—1856.* (Див. також *Севастопольська оборона 1854—1855.*)

Оскільки відстань від бази у Балаклаві до передових позицій брит. військ під Севастополем перевищувала 10 км, доставка туди боєприпасів і продовольства була ускладнена. Ґрунтові дороги розмило. У грудні випав сніг і вдарили морози. Бл. 150 британців щоденно лягали в госпіталь, а 40—50 помирали. Через недоїдання та труднощі побуту у військах з'явилась цинга, а в грудні — епідемія холери.

Підвезення гармат і мортир на позиції зупинилось, виникла загроза зупинки підвозу провізії. До січня 1855 у Балаклавському порту накопичилися вантажі з Великої Британії, зокрема теплий одяг і збірні бараки, облогова артилерія тощо. Брит. військ. міністр Г.Пелем-Клінтон підняв питання про буд-во залізниці під Севастополем. Брит. громад. думка підтримувала погляд, що побудова залізниці у місцевості зі складним рельєфом на ворожій території буде ризикованою. Але уряд пристав на пропозицію фірми Пето, Беттса і Брессі, яка запропонувала прокласти залізничну колію від Балаклави до штабу союзників, різних ділянок фронту і відмовилася від отримання прибутку. Вони попросили у д-ви лише відшкодувати реальні витрати.

8 лютого 1855 поблизу Балаклави розпочалось буд-во. Як робочу силу британці задіяли 150 солдатів 14-го і 89-го полків під кер-вом цивільного інженера. Ще 19 січня корабель «Леді Еліс» з Британії привіз першу партію робітників з гол. інж. Дж.Бетті. Фірма Пето, Беттса і Брессі набрала команду робітників, у складі якої були гіганти, відомі як «Navvies». Зафрахтовані підрядниками в Британії кораблі перевезли в Балаклаву 1800 т рейок, 6 тис. шпал, 300 т дощок, 2 локомотиви і навіть машину для забивання паль. У розібраному вигляді з Британії була привезена пристань.

Керував буд-вом В.Мурдо, роботи тривали цілодобово. Управлінський апарат складався з 14 осіб. За добу будівельни-

Залізниця у Балаклаві. Художник У. Сімпсон. 1855.

ки прокладали 1/4 милі шляху (400—500 м), включаючи спорудження невеликих мостів, насипів та виїмок для вирівнювання залізничного полотна. Буд-во залізниці завершили за 7 тижнів — до 26 березня 1855.

Залізниця починалась із «Генерального двору», проходила вздовж зх. берега Балаклавської бухти й до Алмазної пристані на сх. березі, потім подвійна колія йшла до с. Кадикой, повертала ліворуч на пн., тяглась до перехрестя ґрунтових доріг, проходила повз хутір ген. Бранера і досягала Воронцовського шосе.

У квітні залізнична лінія вже доходила до передових позицій британців. Під час другого бомбардування Севастополя (9—19 квітня 1855) колією до траншей союзників доставлялись необхідні військ. припаси. Для підвезення снарядів і військ. спорядження до батарей і дивізіонів, котрі розташовувались на плато між Сапун-горою і Хомутовою балкою, наприкінці березня прискореним методом продовжили прокладати полотно залізниці.

Планувалось, що довжина дороги становитиме 7 миль (11 км). Однак разом із відгалуженнями довжина залізниці склала бл. 14 миль (22,5 км), а з урахуванням поворотів, роз'їздів і запасних шляхів заг. протяжність залізничних колій досягала 20 миль (32 км). До кін. 1855 від осн. лінії на плато Сапун-гори, правіше гол. квартири англ. армії, були побудовані гілки до позицій 1-ї, 3-ї і Легкої дивізій, а до початку вересня 1855 — до сардинського табору поблизу г. Гасфорта.

На плато в районі хутора Лукомського дорога розгалужувалась. Головна її гілка довжиною в 1 милю йшла до Воронцовської дороги, ін. гілка — на зх. до 3-го і 4-го дивізіонів і облогових батарей.

Використання локомотивів на крутих схилах нерідко ставало неможливим — тоді ломові коні й мули тягли поїзди вгору. Вагонетки з вантажами мули й коні рухали зі швидкістю 20 миль (32 км) на годину. Там, де ухил був не під силу цим тваринам, використовувались стаціонарні двигуни, забезпечені приводним тросом. Назад платформи спускались за інерцією. У червні 1855 під час нового бомбардування Севастополя залізниця знову використовувалась для підвозу снарядів. Нею ж у Балаклаву відправляли поранених. У липні для дороги були замовлені нові паровози, 130 вагонів і 40 машин. Вони були доставлені в Балаклаву морем у вересні й використовувались на ділянці нової лінії від Кадикоя на сх. до військ. табору сардинців на Воронцовському шосе, у бік г. Гасфорта. Побудова цієї сардинської гілки була закінчена в листопаді 1855.

З трьох типів брит. локомотивів, які обслуговували залізницю в Балаклаві протягом Крим. війни, два локомотиви були побудовані компанією E B Wilson and Co of Leeds (вони називалися Alliance і Victory). Інший тип 2-2-0 тендер — локомотив, який спроєктував Edward Bury, побудувала компанія B Hick of Bolton. У Балаклаві працювали два тендери. Паровозів третього типу був лише в одному екземплярі. Він був відомий під ім'ям Swan і був куплений у залізниці St Helen. Це був 0-4-0 тендер, його побудували Jones Turner і Evans of Newton — Willows. Їх використовували лише на ділянці залізниці від Балаклави до Кадикоя.

Під час бойових дій брит. Балаклавська залізниця щодня перевозила до 250—300 т вантажу. У грудні 1855 на ній працювали 4 паровози і 2 стаціонарних паровози-машини для підняття вагонів із низовини бл. Балаклави на плато перед Севастополем. Для перевезення вантажів використовувалось 190 вагонів, на окремих ділянках застосовували 215 коней і 17 мулів. Розклад руху поїздів ретельно контролювався диспетчерською службою. Поїзд відходив з Балаклави щогодини з 7 ранку до 7 вечора. До першої стаціонарної станції потяг прибував за 48 хв.

У лютому 1856 на залізниці використовували в середньому до 130 вагонів, які щодня перевозили близько 425 т різних вантажів. У травні через непотрібність залізниця була розібрана і вивезена до Туреччини. 12 липня 1856 війська союзників остаточно покинули Крим. Перед від'їздом британці на скелі в районі Кадикоя встановили мармурову дошку з меморіальним написом на честь побудови залізниці, але вже влітку 1860 її вирвали зі скелі й розбили — це зробили за наказом новоросійського ген.-губернатора графа О.Г.Строганова.

Літ.: *Пирогов Н.И.* Севастопольские письма и воспоминания. М., 1950; *Волковинський В., Реєнт О.* Україна у Кримській війні 1853—1856 рр. К., 2006; *Иванов В.* Британские военно-технические инновации

М.М. Кріль.

на примере английской железной дороги и их роль для достижения победы в Крымской войне 1853—1856 гг. У кн.: Кримська війна: історія та уроки. 1853—1856 рр. К., 2013.

В.Б. Молчанов.

«КРИ́МСЬКА КАЛІФО́РНІЯ», «Кримський проєкт» — сучасне неофіційне найменування ідеї створення єврейс. рад. державності на території *Криму* у 1920-х і 1940-х.

Перший проєкт був запропонований у листопаді 1923 журналістом А.Брагіним і заст. наркома національностей СРСР Г.Бройдо і схвалений спец. комісією Політбюро ВКП(б) 8 лютого 1924. Передбачалося створення єврейс. автономної обл., яка охоплювала б території на пд. України, пн. Криму і Чорномор. узбережжі Кавказу і мала б адм. центр в *Одесі*.

29 серпня 1924 був створений Комітет із земельного устрою єврейс. трудящих (КомЗЄТ) на чолі з П.Смідовичем. 21 липня 1924 у США виникла корпорація «Агро-Джойнт» на чолі з Й.Розеном, який у вересні запропонував Смідовичу виділення 15 млн дол. на земельне облаштування євреїв у Білорусі, Україні та Криму. 17 січня 1925 було створено Всесоюзне т-во із землеустрою євр. трудящих (ТЗЄТ) — громад. орг-ція для сприяння КомЗЄТу та «Агро-Джойнту», очолювана Ю.Ларіним.

Упродовж двох років Ларін активно агітував за створення єврейс. «автономної області чи республіки» на території пн. Криму, Керченського і Таманського півостровів із центром у *Керчі*. До ідеї прихильно ставилися Л.*Троцький*, М.*Калінін*, Г.Чичерін, Г.*Петровський*. Проєкт був затверджений частково — 15 червня 1926 Президія ЦВК СРСР ухвалила постанову про облаштування в Криму і на пд. України протягом десяти років 100 тис. єврейс. родин, але без зміни адм. статусу цих територій. 30 липня 1926 було ухвалено закон про переведення пн. крим. угідь у фонд КомЗЄТу. Майже 350 тис. га було виділено для с.-г. колонізації.

Проти виступали нарком землеробства РСФРР О.Смирнов, М.*Скрипник*, Е.*Квірінг* і голова Крим. ЦВК В.*Ібраїмов*, які вказували на порушення рад. логіки утворення територіальних автономій, нестачу придатних земель і погіршення міжетнічних відносин у Криму (були зафіксовані випадки нападів місц. мешканців на поїзди з переселенцями). У вересні 1926 Ібраїмов закликав крим. татар явочним порядком розселятися на порожніх землях півострова. У відповідь Ларін звинуватив Крим. ЦВК у захисті «куркульських інтересів». Не виключено, що активний опір діям центру став реальною причиною усунення і розстрілу Ібраїмова у 1928.

Фінансування переселення здійснювалося коштом американців. Між «Агро-Джойнт» та урядом СРСР були підписані три договори (1924, 1927, 1929), за якими Рад. Союз отримував позику на 9 млн дол. терміном на 17 років під 5 % річних на забезпечення діяльності КомЗЄТу, а також безвідплатну допомогу. За додатковою угодою 1933 сума скорочувалася до 3 млн дол. 1938 було узгоджено припинення дії всіх попередніх договорів. Того ж року були ліквідовані КомЗЄТ і ТЗЄТ, а багато їхніх членів — репресовані. Усупереч поширеним міфам, у жодному з документів землі в Криму не фігурували як застава позики. І тому безпідставними є твердження про передавання півострова УРСР у 1954 начебто для ухиляння РРФСР від погашення боргу.

Хоча темпи єврейс. переселення в Крим у 4 рази перевищували палестинські, загалом проєкт не був реалізований. 1926 з 40 тис. крим. євреїв лише 4 тис. проживали у нац. сільс. поселеннях, комунах і колгоспах, 1941 — 17 тис. з 67 тис.

Ідея загальнокрим. єврейс. автономії була остаточно відкинута Президією ЦВК 28 березня 1928 на користь створення Єврейс. автономної обл. з центром у Біробіджані (фактично утворена протягом 1930—34). Як компенсацію прихильникам «Кримського проєкту» 13 жовтня 1930 на півострові виділили Фрайдорфський єврейс. нац. р-н (35 % населення — євреї). У 1935 було створено ще один такий р-н — Ларіндорфський, до якого увійшли пн. і сх. частини Фрайдорфського р-ну, де частка єврейс. населення становила 63,5 %. Обидва фактично припинили існування як нац. з початком нім. окупації 1941, офіційно перейменовані 1944 (Фрайдорфський — на Новоселівський, Ларіндорфський — на Первомайський).

Улітку 1943 члени Єврейського антифашистського комітету (ЄАК) на чолі з головою С.Міхоелсом здійснили візит до США, де промацували ґрунт щодо фінансування проєкту переселення вцілілих рад. євреїв до Криму. У лютому 1944 Міхоелс та ін. направили Й.*Сталіну* і В.*Молотову* листи із пропозицією створити на півострові єврейс. соціаліст. республіку — через необхідність подолати наслідки *Голокосту* і запобігти *антисемітизму*, а також через віддаленість Біробіджана. Проєкт залишився без жодної відповіді, а 1952 Сталін публічно дорікнув Молотову підтримкою цієї ініціативи. Отже, абсолютно безпідставними є твердження, що депортація крим. татар 1944 була спрямована на «розчищення місця» для євреїв. Так само немає жодних документальних доказів того, що утворення єврейс. державності вимагало кер-во США — ця теза була частиною сфабрикованої держбезпекою «сіоністської змови», за звинуваченням у якій більшість членів ЄАК були розстріляні 1952.

Літ.: *Судоплатов П.А.* Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930—1950 годы. М., 1997; *Бейзер М., Мицель М.* Американский брат: Джойнт в России, СССР, СНГ. М., 2000; *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. М., 2003; *Медведев Ж.А.* Сталин и еврейская проблема. Новый анализ. М., 2003; *Громенко С.В.* 250 років фальші: російські міфи історії Криму. Х., 2019.

С.В. Громенко.

КРІ́ЛЬ Михайло Михайлович (н. 11.07.1954) — історик. Д-р істор. н. (2000), проф. (2004).

Н. у м. *Добромиль* (нині Львів. обл.). У 1971—74 працював слюсарем меблево-деревообробного комбінату «Добромиль». У 1979 закінчив істор. ф-т Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка (нині *Львівський національний університет імені Івана Франка*), аспірантуру кафедри історії пд. і зх. слов'ян (1984), докторантуру (1999); 1979—80 — старший лаборант музею археології, 1980—88 — асистент, 1988—2001 — доцент кафедри історії пд. і зх. слов'ян (від 1992 — кафедра історії слов'ян. країн), 2001—07 — проф., 2007—18 — зав. кафедри історії слов'ян. країн (з 2010 — кафедра історії Центр. та Сх. Європи), 1986—92 — заст. декана підготовчого від-ня Львів. ун-ту. Від 2018 продовжує наук.-

популяризаторську діяльність на пенсії.

Дослідник міжслов'ян. культ.-освіт. взаємин в імперії Габсбургів, за результатами яких підготував дві дис. — канд. («Українсько-чесько-словацькі громадські і культурні зв'язки в 20—60-х роках XIX ст.», наук. кер. В.Чорній, 1985) і докторську («Слов'янські народи Австрійської монархії: культурно-освітні та наук. зв'язки з українцями. 1772—1867», наук. консультант М.*Крикун*, 2000). Надалі розширив наук. інтереси на історію балканських країн, опублікував кілька університетських посібників з новітньої історії слов'ян. народів, Словаччини, Центр.-Сх. Європи, зацікавився регіональною історією. Започаткував видавничу серію «Отчий край» про історію населених пунктів Самбірського Підгір'я, бойківсько-лемківського межування та їх визначних діячів.

Стажувався в Ін-ті історії Словац. АН (Братислава, 1994), Люблянському (Словенія, 1998), Острав'ському (Чехія, 1998) та Вроцлавському (Польща, 2001) ун-тах. Член редколегій (до 2018) періодичних наук. видань: «Проблеми слов'янознавства», «Питання сорабістики», «Дрогобицький краєзнавчий збірник», «Літопис Бойківщини», а також спец. учених рад із захисту дис. у Львів. ун-ті та Нац. академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного. Член ряду укр. наук. і громадсько-культ. т-в (*Наукового товариства ім. Шевченка*, *Українського історичного товариства*), голова ГО «Старосамбірщина-3000» та ін. Лауреат Бойківського літ.-краєзнавчого конкурсу ім. М. Утриска (2010, 2018, 2020).

Автор бл. 700 досліджень, зокрема 28 книг. Підготував одноосібно та у співавторстві наук.-популярні краєзнавчі праці про Добромиль і Старосамбірщину, громадсько-культ. діячів регіону. Публікувався у виданнях України, Австрії, Білорусі, Німеччини, Польщі, Росії, Словаччини, Словенії, Хорватії, Чехії.

Праці: Основи палеографії. Київ, 1995; Розпад Югославської федерації та утворення нових держав на Балканах. Львів, 1996; Суспільно-політичний розвиток Словаччини. 1945—1995. Львів, 1996; Історія Югославії. 1918—1990 рр. Львів, 1997 (у співавт.); Чехи в Галичині: біографічний довідник. Львів, 1998 (у співавт.); Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини 1772—1867. Львів, 1999; Старосамбірщина: історія і культура. Львів, 2009; Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX — початок XXI ст.). К., 2013; Нариси з історії Східниці. Дрогобич, 2013 (у співавт.); Добромиль у долині Вирви. Т. 2: Історія і культура. Львів, 2016; Історія села Комаровичі. Львів, 2016; Хирів. Місто над Стривігором. Львів, 2016; Самбірська гімназія. Т. 1: Шлях у 225 років. Дрогобич, 2017; Нове Місто на Вирві. Львів, 2017; Добромиль у долині Вирви. Т. 3: Коротка історія євреїв. Львів, 2018; Тернавський край: історія Тернави, Поляни, П'ятниці та Рожевого. Львів, 2018; Старява на Стривігорі: історія села та околиці. Львів, 2019; Бл. джерел Вирви: Арламів, Великe, Квасенина, Княжпіль, Кропивник, Мігово, Папортно, Сопітник. Львів, 2020; Боршевичі та Библо в історичній реконструкції. Львів, 2020; Добромиль у долині Вирви, т. 4: Ілюстрований путівник. Львів, 2020; Отець Іван Могильницький: повернення до парафії на початку XXI ст. Львів, 2021; Терло і Лібухова: історико-культурна реконструкція минулого сіл та їх околиці. Львів, 2021.

Літ.: Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000). Ювілейна книга. Львів, 2000; *Зашкільняк Л.О.* Михайло Кріль: біобібліографічний покажчик. Львів, 2006; *Галик В.* Професорові Михайлові Крілю — 60. У кн.: Літопис Бойківщини, ч. 1. Дрогобич, 2015.

Л.О. Зашкільняк.

КРУ́ГЛА ПЛО́ЩА у Полтаві — ансамбль пам'яток арх-ри нац. значення.

Це центр. міськ. майдан, перетин гол. магістралей. Він круглий у плані, площею бл. 10 га, діаметром 345 м. Від майдану радіально розходяться вісім вулиць. Ділянки між ними по периметру майдану забудовані 2—3-поверховими будівлями у стилі *класицизму*. У центрі площі стоїть *Слави пам'ятник*.

Архіт. ансамбль створено за єдиною містобудівною концепцією на поч. 19 ст. Виникнення ансамблю пов'язано з реконструкцією *Полтави* після надання місту статусу центру ген.-губернаторства.

Автором розпланувального вирішення був губернський архіт. М.Амвросимов. Його проєкт затверджено 1805. Для розміщення по периметру площі були запроєктовані такі будівлі: губернські й повітові присутствені місця, будинки ген.-губернатора, цивільного губернатора, віцегубернатора, малорос. поштамт, дворянське зібрання, губернська г-зія. Перші п'ять споруд збудовано 1806—11 за типовими проєктами, розробленими 1803 петерб. архіт. А.Захаровим. Прив'язку проєктів до місцевості здійснив М.Амвросимов, він так само і керував буд-вом. Пізніше за проєктами інших архіт. зведено поштамт і дворянське зібрання. Проєкт г-зії лишився нереалізованим, замість неї з пн. боку площі 1834—41 споруджено Петровський кадетський корпус.

За час існування ансамбль зазнав суттєвих змін. Так, щоб нейтралізувати серйозну містобудівну ваду — невідповідність висоти забудови розмірам площі, у 1820-х центральне коло розділили доріжками на чотири сектори, створивши палісадники з клумбами. У 1830-х влаштовано сквер із радіальними алеями, 1881 його оточено чавунною огорожею, а 1886 у сквері висаджено дерева. Коли дерева розрослися, площа перетворилася на парк із кільцевою магістраллю та радіальними алеями. Тепер висока рослинність повністю виключає можливість бачити будівлі на протилежних кінцях площі.

Кругла площа в Полтаві. Літографія К. Чеського за малюнком Ф. Алексєєва. 1808.

У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. деякі будівлі на площі зазнали реконструкції: гол. корпус і флігелі Малорос. поштамту об'єднано в одну будівлю з неоренесансним фасадним декором. Серйозний дисонанс внесло спорудження 1911—13 на місці знесених повітових присутствених місць триповерхової ремісничої школи в архіт. формах модерну.

Під час *Другої світової війни* ансамбль зазнав значних руйнувань. Після визволення Полтави 1943 проведено обміри, натурні дослідження і фіксацію всіх будівель, що дало змогу групі полтав. архітекторів під кер-вом гол. архіт. міста Л.Вайнгорта, 1944 подати на респ. конкурс наук. обґрунтований проєкт відновлення ансамблю, який і був реалізований 1945—59. Будівлі відбудовано у первісному вигляді за архів. кресленнями, але з новим внутрішнім розпланування. На місці повітових присутствених місць споруджено Будинок зв'язку в архіт. формах класицизму.

Ідейний центр та містобудівна домінанта ансамблю — монумент Слави, споруджений 1811 у геометричному центрі площі. Колона, заг. висотою понад 16 м, замикає перспективи радіальних вулиць.

Гол. особливості ансамблю — великі розміри площі, помірна висота будівель (до 14 м), симетрична забудова прилеглих кварталів за принципом поміщицької садиби з гол. корпусом по вісі симетрії та службами обабіч. Його визначальні риси — органічний взаємозв'язок частин і цілого, стильова єдність за різноманітності індивідуальних вирішень. Усі будівлі мали два основні поверхи, підняті на високий рустований цоколь. Великий масштаб колонних портиків — гол. засіб композиційного об'єднання ансамблю. По периметру площі чергувалися будівлі, у яких чолові фасади акцентувалися трикутними фронтонами, з будівлями, чолові фасади яких не мали фронтонів, а лише горизонтальні аттики. Водночас кожен із будинків вищих губернських урядовців відрізняється величиною і декором — відповідно до рангу господаря. Проте принципи функціонального зонування і розпланування цих споруд були єдиними: гол. був бельетаж, де містилися парадні зали, приймальні й кабінети; на другому поверсі були житлові апартаменти, у цоколі — приміщення обслуги. Це виявлялося назовні архіт. розділеннями фасадів. Характерна риса — відсутність входів з боку площі, оскільки всі парадні входи були на дворових фасадах. У цьому виявився вплив традиційних принципів формування поміщицького садибного будинку. Найбільша будівля ансамблю — Петровський кадетський корпус своєю важкою масою і прямолінійністю розташування, без урахування криволінійного периметра площі, дещо порушує просторову урівноваженість заг. композиції. Усі будівлі муровані з цегли, потиньковані й побілені.

Ансамбль К. п. — найцінніша складова частина архіт. і містобудівної спадщини Полтави, композиційний центр і один із символів міста. Це і найзначніший класицистичний архіт. ансамбль в Україні. Тут вдалося поєднати абстрактні архіт. вирішення «зразкових проєктів» з архіт. творчістю місц. зодчих, котрі зуміли з типових елементів, загальновживаних по всій імперії, створити нову неповторну мистецьку цілісність.

Літ.: *Арандаренко Н.* Атлас карт и видов к запискам о Полтавской губернии. Полтава, 1851; *Бучневич В.* Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1900; *Павловский И.Ф.* Полтава в начале XIX в., вып. 1. К., 1902; *Павловский И.Ф.* Полтавская битва 27 июня 1709 г. и ее памятники. Полтава, 1909; *Павловский И.Ф.* Полтава. Исторический очерк. Полтава, 1910; *Рудинський М.* Архітектурне обличчя Полтави. Полтава, 1919; *Онищенко Н.Е.* Творчество мастеров русского монументального искусства в Полтаве в начале XIX в. В кн.: Зодчество Украины. К., 1954; *Онищенко М.* Будівництво казенних будівель в Росії і на Україні на початку XIX ст. за типовими проектами Андреяна Захарова. У кн.: Питання історії архітектури та будівельної техніки України. К., 1959; *Ігнаткін І., Вайнгорт Л.* Полтава. Історико-архітектурний нарис. К., 1966; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

КУДЕ́ЛКО Сергій Михайлович (н. 15.09.1951) — історик, канд. істор. н. (1987), проф. (2009), заслужений працівник к-ри України (1995).

Н. у м. Москва. 1969—74 навч. на істор. ф-ті Харків. держ. ун-ту ім. О.М.Горького (з 1999 Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна), який закінчив з відзнакою. З 1974 — викладач, доцент (1990), проф. (1997) кафедри історіографії, джерелознавства та археології істор. ф-ту Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. 1987 захистив канд. дис. на тему «Побудова матеріально-технічної бази соціалізму (промислове виробництво): сучасна радянська історіографія» (наук. кер. — проф. І.Л.Шерман). 1991—95 і 2000—08 — заст. декана істор. ф-ту з наук. роботи; 1998—2000 — заст. проректора ун-ту з навч. роботи.

З 2008 — дир. Центру краєзнавства ім. акад. П.Т.Тронька Харків. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна (з 2022 — Центр укр. студій та краєзнавства ім. акад. П.Т.Тронька). Паралельно викладав у Харків. пед. ун-ті ім. Г.С.Сковороди, Харків. ін-ті культури, Харків. ун-ті внутрішніх справ, Нац. фармацевтичному ун-ті (Харків), Харків. філії Міжнар. Соломонового ун-ту, Херсон. державному пед. ун-ті, Харків. духовній семінарії Іоанна Богослова.

Автор понад 400 наук., науково-популярних і методичних праць. Брав участь у підготовці низки колективних праць, серед яких «Історія м. Харкова 20 століття», «Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років» та ін.

Член редколегій «Вісника Харківського нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна (серія «Історія»)», «Харківського історіографічного збірника», «Дриновського збірника», ж. «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» та ін.

Фахівець з історіографії, проблем теорії і методології істор. науки, істор. краєзнавства, музеєзнавства.

Підготував 20 канд. наук.

Нагороджений знаком «За заслуги» Болгарської АН (2007), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, Грамотою Верховної Ради України (2011), відомчими відзнаками. Почесний громадянин м. Харкова (2016), заслужений викладач Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна (2021).

Тв.: Вихованці Харківського університету: біобібліогр. довід. Х., 2004; Освіта. Наука. Культура (серед. 1950-х — поч. 1990-х рр). У кн.: Історія міста Харкова XX століття. Х., 2004; Розвиток культури та спорту [1917—1941 рр.]. В кн.: Історія міста Харкова XX століття. Х., 2004; Харківський університет в епоху реорга-

нізації (1920—1933). У кн.: Харківський національний університет ім. В. Каразіна за 200 років. Х., 2004; Василь Назарович Каразін (1773—1842). Х., 2005; Вкарбовані в літопис науки. Х., 2009; Харьков: хроника столетий. Х., 2010; Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны: сб. док. СПб., 2012; Историк по призванию: Исай Львович Шерман (очерки и воспоминания). Х., 2014; Спілкування з минулим. Х., 2021.

Бібліогр.: Сергій Михайлович Куделко — професор Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Біобібліогр. покажч. Х., 2011.

Літ.: Куделко Сергій Михайлович. В кн.: Краєзнавці України: довідник, т. 1. К. — Кам'янець-Подільський, 2003; Куделко Сергій Михайлович. У кн.: Кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна — 40 років. Х., 2004; Куделко Сергій Михайлович. У кн.: Професори Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Х., 2009; Куделко Сергій Михайлович. У кн.: Історики Харківського університету: біобібліогр. довідник. Х., 2013.

О.М. Богдашина.

КУЗЬМІ́Н Євген Михайлович (13(01).01.1868, за ін. даними 22(10).10.1871—19.12, за ін. даними 09.07.1942) — мистецтвознавець, худож. критик, публіцист, філософ, педагог, представник *«Розстріляного відродження»*. Один із засновників укр. наук. мистецтвознавства, популяризатор естетичної ідеології модерну. Член *Українського наукового товариства у Києві*, *Київського товариства старожитностей і мистецтв*, *Київського літературно-артистичного товариства* (з 1904 — член його правління).

Н. у *Києві* (за ін. даними — у м. Люцерн, Швейцарія) у міщанській родині. У 1889 закінчив Київ. реальне уч-ще, у 1889 — Київ. піхотне юнкерське уч-ще (1902—06 — його викладач), у 1893 — Київ. рисувальну шк. М.Мурашка. До 1906 творчу роботу поєднував з військ. службою. Співпрацював із Київ. художньо-пром. і наук. музеєм, був членом його К-ту, брав участь у роботі Комісії відділу старого Києва (з 1909). Опікувався питаннями збереження культ. спадщини, активно виступав на захист історико-худож. пам'яток України епохи *Бароко*. З 1908 — член Київ. від-ня Рос. теософського т-ва (1920—23 — його голова). Учасник міжнар. конгресів теософів у Будапешті (1908) та Стокгольмі (1912). З 1908 — член редколегії та автор ж. «Вестник теософии». 1910 їздив до Угорщини, Австрії, Італії з метою ознайомлення з музейними зібр. та пам'ятками мист-ва. Від 1913 читав курс історії мист-ва у приватній худож. шк.-студії О.*Мурашка*. Заснував і видавав молодіжний ж. «Рыцарь» (1913), у якому К.*Паустовський* опублікував своє оповідання «Четверо». У 1915 мобілізований у діючу армію, служив у 121-му Харків. піх. полку. Після демобілізації з вересня 1916 продовжив службу у Київ. фортечному штабі на Печерську. Викладав у Держ. опері та Театральній академії, Драм. студії театру «Соловцов», Хореографічній студії К.Гельцер, Єврейс. драм. студії. 1917 читав лекції з естетики в студії «Молодий театр» *Леся Курбаса*, регулярно друкував відгуки про його вистави. У 1918—25 — проф. Вищого держ. муз.-драм. ін-ту ім. М.*Лисенка*, де викладав серед іншого курси з історії образотворчого мист-ва, худож. стилю, історії й теорії костюма, теорії рисунка, історії сценічного жесту, проблем танцю. Брав участь у семінарі з укр. мист-ва в Київ. археологічному ін-ті (1923, 1924). Пропагував худож. к-ру України, історико-архіт. й мистецькі пам'ятки Києва. Розробив, серед іншого, цикли публічних лекцій «Мистецтво України», «Київ, якого не знають». У 1919 заарештований за звинуваченням у співпраці з офіцерами армії А.*Денікіна*. 1925 заарештований удруге за теософську діяльність, ув'язнений на 10 діб. Був змушений залишити викладання, постійної роботи не мав, працював у Київ. філії Укр. т-ва пролетарського туризму і екскурсій, архіт. майстерні Київ. міськради. 29 грудня 1937 заарештований утретє за звинуваченням в «антирад. пропаганді», активній участі у «контрреволюційній організації серед теософів та проведення шпигунської роботи на користь фашистських держав». 22 вересня 1938 засуджений до заслання на 5 років у Казахстан.

З кінця 1890-х рр. регулярно друкувався в газ. «Киевские вести», «Жизнь и искусство», час. «Археологическая летопись Южной России», «Искусство. Живопись, графика, художественная печать», «Старые годы», «Искусство и художественная промышленность», «Аполлон», «Сяйво», «Життя і революція», «Червоний шлях» та ін. виданнях. Досліджував сучасне мист-во та худож. к-ру 17—18 ст. — іконопис, скульптуру, декоративно-ужиткове, нар. мист-во, розглядав нац. пам'ятки в контексті європ. мистецького процесу. Серед перших звернувся до вивчення і пропаганди укр. мист-ва як самостійного і неповторного явища (стаття «Декілька слів про південноросійське мистецтво та завдання його дослідження», 1900), стверджував існування укр. нац. шк. живопису. Відстоював ідею щодо значення всіх видів образотворчого мист-ва і передусім малярства як важливого джерела для реконструкції істор. процесу поряд з традиційними видами і жанрами писемних джерел. Високо оцінював культурно-худож. досягнення козац. доби, називаючи цей період «добою відродження Південної Русі», наполягав на необхідності системного наук. дослідження і збереження його пам'яток. Автор першого узагальнюючого нарису про укр. живопис 17 ст. у багатотомній «Історії російського мистецтва» І.Грабаря (1914), розвідок про історію скульптури в Україні, київ. надгробки як актуальні пам'ятки мист-ва. Одним із перших науково проаналізував і високо оцінив образотворчу спадщину Т.*Шевченка*, порушив питання визначення характерних рис його творчості як художника (стаття «Т. Г. Шевченко как живописец и гравер», 1900), вважав, що найяскравіше худож. обдарування митця виявилось в мист-ві офорту. Опублікував низку критично-аналітичних матеріалів, заміток, інформаційних повідомлень на теми сучасного культ.-мистецького і наук. життя Києва, музейної і виставкової діяльності, худож. освіти, охорони пам'яток, рецензій, статті з теоретичних питань образотворчого і театрального мистецтва. Автор публікацій про художників Г.*Нарбута*, А.*Петрицького*, С.Костенка, Ю.*Михайліва*, О.Мурашка, М.*Мурашка*. Студіював творчість живописців М. *Врубеля*, М.*Ге*. З другої пол. 1920-х зазнавав труднощів з виданням своїх праць, частина яких залишилась у рукописах.

П. на засланні у м. Казалінськ Кзил-Ординської обл. (Казахстан). Реабілітований посмертно 5 січня 1989. На пам'ятнику К. у Києві зазначено: «Художники — жертви репресій» (1996). Історик В.*Ульяновський* упорядку-

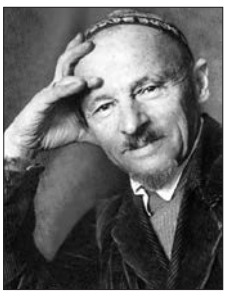

Є.М. Кузьмін.

С. Кулик.

вав і видав праці К., присвячені Києву, у кн. «Киев, которого не знают» (2014).

Праці: Несколько слов о южнорусском искусстве и задачах его исследования. «Археологическая летопись Южной России», 1900, нояб.; Т. Г. Шевченко как живописец и гравер. «Искусство и художественная промышленность», 1900, № 3; Несколько соображений по поводу уничтоженных и уцелевших памятников старины в Киево-Печерской лавре. Там само, 1900, № 17, фев.; Украинский ковер. «Старые годы», 1908, № 5; От XVII к XVIII веку: О некоторых памятниках южнорусского прикладного искусства. «Старые годы», 1909, июль-сент.; Тарас Григорьевич Шевченко. «Искусство, живопись, графика, художественная печать», 1911, № 2; 3; Межигорский фаянс. «Искусство, живопись, графика, художественная печать. 1911, № 6—7; Украинская живопись XVII века. В кн.: *Грабарь И.* История русского искусства, т. 6, кн. 1. М., [1914]; Нарбут і завдання графіки. «Червоний шлях», 1927, № 3; Перша школа малярства (матеріали до історії мистецтва на Україні). Там само, 1927, № 9—10; Олександр Мурашко (спогади). Там само, 1928, № 11;12; Майстерність гончаря на Україні. «Життя і революція», 1928, кн. 10; Київські надгробки. У кн.: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва», зб. 1. 1930—1931.

Літ.: *Ковпаненко Н.Г.* Є. М. Кузьмін як дослідник пам'яток українського образотворчого мистецтва. У кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст., вип. 17. К., 2001; *Її ж.* Кузьмін Євген Михайлович. У кн.: Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біографічний довідник, ч. 1. К., 2005; *Савицкая Л.* Художня критика в Україні. Друга половина XIX — початок XX ст. К., 2001; *Антонович Є., Удріс І.* Українське мистецтвознавство кінця XIX — початку XX століття: національне образотворче мистецтво в працях учених київської школи. К., 2007; *Ременяка О.* Євген Кузьмін — «Работа — искусствовед, архитектор» У кн.: Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини, вип. 7. К., 2010; *Ковпаненко Н.Г.* Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX — початок XX ст.). К., 2013; *Ульяновський В.* Евгений Кузьмин, которого мы не знаем. У кн.: Евгений Кузьмин. Киев, которого не знают. К., 2014.

Н.Г. Ковпаненко.

КУЛИ́К Сергій Григорович (04.09.1967—03.03.2022) — укр. військовик, штаб-сержант. Позивний «Боцман». Герой України (посмертно).

Н. у с. Верещиця Львів. обл. Проходив строкову службу на Чорномор. флоті ЗС СРСР. 1994 закінчив Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського. Працював шкільним учителем. Проживав у с. Старичі.

У вересні 2014 добровільно вступив до лав ЗСУ. З листопада 2014 до грудня 2016 брав участь в АТО, спочатку 24-ї окремої механізованої бригади, а згодом 54-ї окремої механізованої бригади. Пізніше проходив службу у Міжнар. центрі миротворчості та безпеки Нац. академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

З початком широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 долучився до захисту с-ще Гостомель Київ. обл. 3 березня, під час звільнення міста від рос. військ, у складі батальйонної тактичної групи вступив у бій з переважаючими силами противника, який атакував місто десятьма бойовими машинами десанту і бл. сотнею піхотинців. Прикриваючи тактичний відступ свого підрозділу отримав кульові поранення, та, незважаючи на це, продовжував прикривати передислокування бійців, викликаючи вогонь на себе. П. від отриманих поранень.

Указом Президента України № 179/2022 від 26 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність Військ. присязі присвоєно звання *Герой України* з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Задверняк Н.* Герой України Сергій Кулик викликав вогонь на себе, щоб врятувати побратимів. «АрміяInform», 2022, 3 квіт. Web: https://armyinform.com.ua/2022/04/03/geroj-ukrayiny-sergij-kulyk-vyklykav-vogon-na-sebe-shhob-vryatuvaty-pobratymiv/

В.В. Мараєва.

КУХАРЕ́НКО (КУХАРЕ́НКО-ПРОКОПОВИЧ) Михайло Андрійович (09.10.1879—04.03.1920) — держ. і політ. діяч, педагог, один із організаторів с.-г. освіти в Україні.

Н. у с. Шумбари Кременецького пов. Волин. губ. (нині Шумського р-ну Терноп. обл.). Після закінчення Волин. духовної семінарії (1899) вступив до Варшавського ун-ту, проте залишає навчання й починає працювати учителем на Волині. Студіює на с.-г. від-ні Ново-Олександрійського ін-ту с.-г. і лісівництва (нині Харків. нац. аграрний ун-т ім. В.В. Докучаєва), де отримує диплом агронома 1-го розряду (1902—06). Під час навчання проходить практику у Піщано-Баляснавській економії — маєтку кн. В.С.Кочубея на Полтавщині та у маєтку «Острова» великого кн. Михайла Олександровича у Ченстьхівському пов. Петроковської губ. Царства Польського. За власної ініціативи закладає в ньому дослідне поле. Крім того, обстежує стан хмелярства у Петроковській та Калішської губ. За результатами готує серію статей. З кін. грудня 1906 по 1 травня 1907 завідує редакцією «Деревенської газети» в Петрограді. Упродовж 15 травня 1907 — 27 лютого 1912 — управитель ферми і викл. аграрних дисциплін Ніжинського с.-г. тех. уч-ща ім. О.Ф. Кушакевича (нині відокремлений підрозділ Нац. ун-ту біоресурсів та природокористування України «Ніжинський агротехнічний інститут»). За сумісництвом викладає у місц. Комерційному уч-щі та працює повітовим земським агрономом-контролером маєтків. Улітку 1909 за кошти Мін-ва народної освіти знайомиться із постановкою галузевого освіт. процесу Зх. Європи. Відповідно до призначення Департаменту землеробства упродовж 27 лютого 1912 — 8 липня 1917 очолював Кологривське нижче с.-г. тех. уч-ще ім. Ф.В. Чижова (до 1986 Кологривський зоотехнічний технікум). Опікується діяльністю Кологривського дослідного поля. Результати своїх досліджень друкує у низці провідних галузевих часописів та доповідає на фахових зібраннях, як, напр., на 1-му Всерос. с.-г. з'їзді в *Києві* 1—10 вересня 1913. Активний учасник *Української революції 1917—1921.* Від Волин. територіальної громади 8 квітня 1917 обирається на Всеукр. нац. конгресі членом УЦР. Зі створенням Ген. секретаріату земельних справ 31 липня 1917 призначається дир. відділу с.-г. освіти. У вересні 1917 розробляє програму діяльності відділу. Принципи організації с.-г. освіти під його головуванням розглядаються на серії всеукр. нарад. Остаточне їх ухвалення відбулось під час роботи 1-го Всеукр. агрономічно-екон. з'їзду у Києві 22—26 жовтня 1917 на зібраннях спец. секції. Усі вони направлені на українізацію складових частин освіт. підготовки. З 15 грудня 1917 по 15 квітня 1918 очолює

Раду (Колегію) Мін-ва земельних справ УНР. Відповідно до рішення Малої Ради із 10 березня 1918 стає управляючим (в. о.) Мін-ва земельних справ. На цій посаді перебуває до 24 березня 1918. У часи *Української Держави* гетьмана П.*Скоропадського* продовжує очолювати відділ с.-г. освіти та її Комітет при гол. аграрному відомстві. Із погіршенням стану здоров'я з 1 серпня 1918 звільняється з посади та з 1 вересня 1918 призначається дир. Уманського уч-ща землеробства та садівництва (нині Уманський нац. ун-т садівництва). Проблеми зі здоров'ям змусили із березня 1919 перейти на викладацьку роботу. З 20 лютого 1920 і до смерті працює викл. Уманського нар. ун-ту (нині Уманський держ. пед. ун-т ім. П. Тичини).

Творча спадщина налічує бл. 50 наук. та наук.-популярних праць. Більше двох десятків публікацій залишились у рукописах.

П. у м. Умань.

Праці: К обновлению деревни. У кн.: Ученый агроном М. А. Кухаренко. М., 1911; Клубнеплоды и корнеплоды: Практическое руководство по культуре. Пг., 1917.

Літ.: *Вергунов В.А.* М. А. Кухаренко-Прокопович (1879—1920): державний, політичний діяч, педагог та один з організаторів аграрної освіти в Україні. У кн.: Дев'яті наукові читання, присвячені діяльності О. П. Бородіна (1848—1898). К., 2013.

В.А. Вергунов.

КУЧЕРЕ́ПА Микола Михайлович (н. 25.11.1953) — історик, організатор науки. Канд. істор. н. (1991), професор (2006). Н. у м. Луцьку. Закінчив істор. ф-т (1976), аспірантуру Львів. ун-ту ім. І. Франка (1981—84). 1991 у Львів. ун-ті захистив канд. дис. з питань профспілкового руху в Україні (1966—75). 1984—91 — асистент, 1991—93 — старший викладач Луцького держ. пед. ін-ту ім. Лесі Українки; 2005—07 — проректор з міжнар. зв'язків Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008—09 — завідувач кафедри культурології та менеджменту соціокультурної діяльності, з 2009 — проф. кафедри нової та новітньої історії України Східноукр. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, із 2021 — професор кафедри історії України та археології Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Досліджує новітню історію України, зокрема суспільно-політ. процеси у Галичині і на Волині міжвоєнної доби 20 ст., українсько-польс. військово-політ. конфлікт на Волині і Холмщині в роки Другої світової війни.

Організатор міжнар. наук. конференцій і семінарів за участю вчених з України, Польщі, США, Німеччини. Керує наук. лабораторією «Центр українсько-польських досліджень». Відповідальний секретар Ради редакційно-видавничої групи «Науковий центр історичних студій Волині», наук. редактор зб. «Україна—Польща: важкі питання».

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2008), Почесною грамотою Міністерства культури і мистецтв України (2004) Грамотою Верховної Ради України (2018), Подякою Прем'єр-Міністра України (2020).

Праці: Україна — Польща: важкі питання Т. 1—2. Варшава, 1998; Т. 3. Варшава, 1998; Т. 4. Варшава, 1999; Т. 5. Варшава, 2001; Т. 7. Луцьк, 2008; Т. 8. Луцьк, 2008; Т. 9. Луцьк, 2004 (відп. і наук. ред.); Історія Волині: 1939—1941 рр. Навч. посібн. Луцьк, 2006; Волинське українське об'єднання (1931—1939 рр.). Луцьк, 2001 (співавт.); The Nationality of Poland towards Ukrainians before WW II. У кн.: The Lemko Region, 1939—1947. War, Occupation and Deportation. Cracow; New Haven, 2002; Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині Голодомору 1932—1933 років у радянській Україні. Луцьк, 2008 (співавт.); Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків, т. 1. Луцьк, 2008; Т. 2. Луцьк, 2010 (співавт.); Українські національні партії на Волині (1921—1939 роки), ч. 1; Ч. 2: Документи і матеріали. Луцьк, 2011 (співавт.); Західне Полісся: історія та культура: монографія. Луцьк, 2012 (співавт.); Відображення Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів. Київ, 2013 (співавт.); Umowa Warszawska 1920 roku — geneza, problemy, skutki. У кн.: Polska i Ukraina w walce o niepodległość. 1918—1920. Warszawa, 2009; Причини, хід та наслідки українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни. «Краєзнавство», 2013, № 3; «Волинський експеримент» воєводи Г. Юзевського. Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі (співавт.); Харків, 2017. Вересень 1939 у долі держав та народів. Війна, репресії, пам'ять: наук. зб. (упорядник і наук. ред.). Луцьк, 2019; Волинь у 1939—1941 рр.: радянізація, репресії і опір радянському тоталітаризму. У кн.: Радянські репресії в Західній Україні у 1939—1953 рр. (співавт.). Одеса, 2021.

Літ.: Наукові школи Волинського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2010; Професори Волинського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2010; Микола Михайлович Кучерепа: біобібліограф. покажчик до 60-річчя від дня народження. Луцьк, 2014; Почесні імена України — еліта держави, т. 6. К., 2021.

М.Р. Литвин.

К'Є́РКЕГОР Серен (Сьорен) Обю (Кіркегаард, Керкегор, Kierkegaard) (05.05.1813—11.11.1855) — реліг. філософ, письменник, психолог, один із фундаторів екзистенціалізму.

Н. у м. Копенгаген (Данія). У рос. та укр. інтелектуальному просторі відомий через франкомовні переклади праць, що обумовило традиційно франц. прочитання прізвища.

Навчався на теологічному ф-ті Копенгагенського ун-ту. Став автором низки філос.-теологічних праць, які суттєво вплинули на європ. реліг. та соціальну філософію 19—20 ст., зокрема на К.*Ясперса* і М.*Бердяєва*. Був виразним симпатиком ідей раннього християнства та суто психологічного, а не доктринального розуміння пошуку Бога та християнського віровчення, що обумовило його полеміку з протестантськими теологами. Його ідеї щодо *монархії* як найкращого сусп. устрою увійшли, зокрема, до низки консервативних соціальних доктрин (див. *Консерватизм*).

Проте погляди К. суттєво вплинули й на ліберальні ідеї 20 ст. (див. *Лібералізм*). Його теза про те, що до Бога не можна прийти за допомогою раціонального мислення, поєднувалася з ідеєю свободи особистості та свободи вибору. К. вважав, що на шляху до Бога людина долає три стадії: естетичну (коли людина живе переживанням окремих моментів існування), етичну (коли живе турботою про майбутнє, осягнувши минуле) та реліг. (коли починає відчувати себе у контексті вічності). Ідеї К. набули популярності після трагедій *Другої світової війни*, зокрема у філософії екзистенціалізму. Внесок К. в *історіографію* відчутний у працях К.Ясперса та західноєвроп. істориків 1950—60-х.

П. у м. Копенгаген.

Праці: Наслаждение и долг. СПб., 1894; К., 1994; Ростов-на-Дону, 1998; Заключительное ненаучное послесловие к «Философским крохам». Минск, 2005; Философские крохи, или Крупицы мудрости. М., 2009; Фрагмент из жизни, ч. 1—2. СПб., 2011; Или — или: Фрагмент из жизни. М., 2014; Страх і трепет. Діалектична лірика. Львів, 2025.

К.Ю. Галушко.

М.М. Кучерепа.

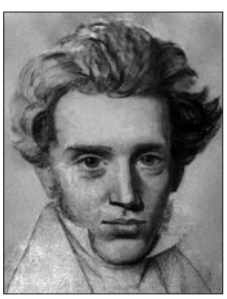

С. К'єркегор.

Л

О.М. Лабунський.

ЛАБУ́НСЬКИЙ Олександр Миколайович (13.06.1982—14.03.2022) — укр. військовик, старший солдат, водій реактивної артилер. батареї, 128-ї окремої гірсько-штурмової Закарпат. бригади Сухопутних військ ЗСУ. Позивний «Лом». Герой України (посмертно).

Н. у м. Сарни Рівнен. обл. Навч. на електромонтера в Сарненському ПТУ № 21 (нині Держ. професійно-тех. навч. заклад «Сарненський професійний аграрний ліцей»). Продовжив освіту в технікумі, де здобув диплом за фахом «електризація та механізація сільського господарства». Пройшов строкову службу в м. Сарни. Працював водієм у підрозділі Сарненської пожежно-рятувальної частини. Водночас здобув вищу освіту у Львів. держ. ун-ті безпеки життєдіяльності за спеціальністю рятувальника.

Учасник бойових дій під час проведення АТО/ООС, воював у складі 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади (з 1 червня 2018 гірсько-штурмова). 2017 під час першої ротації перебував у м. Волноваха, 2020 — у с-ще Мангуш Донец. обл.

З поч. широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 брав участь в обороні *Києва* на вишгородському та ірпінському напрямах як водій реактивної артилер. батареї 128-ї окремої гірсько-штурмової Закарпат. бригади. Загинув 14 березня 2022 внаслідок обстрілу рос. БМ-21 «Град».

Указом Президента України № 148/2022 від 19 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність Військ. присязі Л. присвоєно звання *Герой України* з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; Герої України. Російсько-українська війна, вип. 1. К., 2023.

В.В. Мараєва.

ЛА́НГЕ Неве Тор (дат. Thor Næve Lange; 09.04.1851—22.02.1915) — датський поет, фольклорист, перекладач, учений-лінгвіст, дипломат. Н. у м. Копенгаген (нині столиця Данії). 1869 вступив до Копенгагенського ун-ту; 1874 склав іспит на звання канд. з лат. і грец. мов, з історії та сканд. філології. В ун-ті вивчав рос. та інші слов'ян. мови. 1875 переїжджає до *Москви*, викладає класичні мови в Лазаревському ін-ті східних мов (1876—1906) та Катковському ліцеї (1876—87). Тут став відомий як Георгій Іванович Ланге. У той період почав вивчати укр. мову. У виданій антології слов'ян. літератури «З далеких країв» (1876) вже з'явилися твори українських авторів. Видана збірка «Кілька народних пісень» (1878) містить 6 укр. пісень («Ой не світи місяченьку», «Ой вийду я на долину» та ін.).

Багато подорожував; підсумком вражень стала книга «З Росії» (1882), в якій є розділи «В Україну», «Степовий сон», «З України», «Присмерк». Окремий нарис у книзі присвятив м. *Київ*, р. *Дніпро*, *Софійському собору у Києві*, *Києво-Печерській лаврі*.

В одній із подорожей Л. познайомився з Н.Протопоповою, яка їхала до с. Нападіївка (нині село Він. р-ну Він. обл.), де проживали її батьки. У лютому 1883 Н.Протопопова стала дружиною Л., а сам він на довгі роки здобув другу домівку — родинний маєток Протопопових, де подружжя відпочивало майже щоліта. 1887 р. Л. залишає викладацьку роботу, його призначають консулом Королівства Данія в Москві. На цій посаді Л. працює до відставки 1906 (за деякими джерелами — 1908).

1888 Л. публікує переклад на датську *«Слова о полку Ігоревім»*, який нині вважається класичним. 1890 Л. дебютує як автор художньої прози — виходить його книга «Ескізи і фантазії». 1894 за резолюцією короля Данії Л. звільнений від захисту докторської дис., яка оприлюднена як окрема монографія «Граф Олексій Толстой».

Автор оригінальних збірок «Крізь кольорове скло» (1894), «Ноктюрн» (1897) та ін. У книжці «Зірниця» (1896) поруч з іншими перекладами Л. вміщує оповідання М.*Вовчка* та Є.*Гребінки*. Збірка Л. «Далекі мелодії» (1902) майже вся — це переклади укр. нар. пісень. Л. переклав 46 українських нар. пісень, 26 з них були покладені на музику датськими композиторами та викликали неабиякий спалах інтересу до укр. народу та його к-ри (зокрема, «Із-за гори кам'яної», «Ой як на гору козак воду носить», «Стоїть явір над водою», «Плавай, плавай, лебеденько», на слова Т.*Шевченка*). Пісні «Ой зійди, зійди ти, зіронько, та вечірняя» і «Ой не світи, місяченьку» стали датськими нар. піснями. Народною датчани також вважають переробку Л. вірша С.*Руданського* «Повій вітре на Вкраїну» (свій варіант Л. назвав «Лети з вістями в рідний край»). Вірші зб. «Гра на скрипці» (1906) присвячені Україні, її природі.

Від 1906 — у відставці, оселяється в с. Нападівка. Продовжував вивчати побут, фольклор укр. народу. Високо цінував творчість Т.Шевченка. Був близько знайомий із діячами укр. к-ри, зокрема А.*Кримським*, Ф.*Коршем*.

Літ. працю поєднував з веденням госп-ва — вирощував нові високоврожайні сорти пшениці та жита, виноград, персики

і троянди, а в його теплиці росли ананаси і цитрусові. Разом із дружиною підтримував місцеву церковно-парафіяльну школу, влаштував у флігелі лікарню для селян.

П. 22 лютого 1915 у с. Нападівка, похований у фамільному склепі Протопопових. 1927 останки Л. перепоховали в Копенгагені у фамільному склепі на кладовищі Сольбєрг.

По смерті в Данії вийшли друком кілька збірок нотаток і нарисів — відгомін подорожей Л. і замальовок укр. життя простежуються у збірках «Здалеку» (1917) і «З багатьох місць» (1918).

Літ.: *Єгурнова Л.* Тор Ланге на Вінниччині: тези доповідей, 1994, 6 вересня; *Мельник В.* Тор Неве Ланге. До 150-річчя з дня народження. Вінниця, 2001; *Сегеда Ю.* Палац Ланге — гордість і біль Нападівки. Вінниччина, 2011.

І.М. Романюк.

ЛАНЦЮГО́ВИЙ МІСТ у Києві, Миколаївський міст — перший капітальний міст через *Дніпро*. Існував 1853—1920.

Споруджений 1848—53. Забезпечив надійний зв'язок *Києва* і нової *Київської фортеці* з дніпровським лівобережжям (через міст проходили шляхи на *Санкт-Петербург* і *Москву*). Офіційна назва — на честь імп. *Миколи I*. Автор проєкту і кер. буд-ва — брит. інж. Ч.Віньйоль.

Міст довжиною 776 м мав 5 руслових цегляних, обличкованих гранітом, опор, які завершувалися цегляними арками у стилістиці романтизму. Споруду тримали два паралельні ланцюги, до яких за допомогою вертикальних прутів / вантів кріпилося полотно мосту (шириною 16 м). Бл. правого берега міст мав розвідну секцію, призначену для пропуску негабаритних суден. Металеві деталі моста були виготовлені в м. Бірмінгем (Велика Британія). Для свого часу Л. м. був видатною спорудою, його срібна модель демонструвалася на Всесвітній виставці 1851 у Лондоні.

1898 було проведено реконструкцію для поліпшення умов судноплавства. За проєктом інж. А.Лосського полотно моста значно підняли над рівнем води (в центрі — більше ніж на 3 м), розвідну секцію замінили стаціонарною.

1912 мостом почався рух мототрамваю (мав вагони із двигунами внутрішнього згоряння), який сполучав Київ з його лівобережними передмістями.

Міст був зруйнований у ході *польсько-радянської війни 1919—1920*, під час відступу польс. військ із Києва на початку червня 1920 за наказом ген. Е.*Ридз-Сміглі*.

1925 на місці Л.м. з використанням його опор за проєктом Є.*Патона* спорудили новий міст, названий на честь Є.*Бош*. Цей міст був висаджений у повітря 19 вересня 1941 під час відступу з Києва *Червоної армії*. Майже на місці Л.м. (трохи північніше) був збудований міст Метро, що функціонує з 1965.

Літ.: Николаевский висячий мост в Киеве. «Журнал Главного управления путей сообщения и публичных зданий», (СПб), 1858, т. 27, кн. 1; *Закревский Н.* Описание Киева, т. 2. М., 1868; *Кальницький М.Б.* Найдавніший з постійних мостів. «Вечірній Київ», 2012, 13 грудня.

Д.Я. Вортман.

«ЛЕГЕНДА́РНА ТАЧА́НКА», монумент — пам'ятка монументального мистецтва на південно-східній околиці м. *Каховка*. Урочисто відкритий 27 жовтня 1967, присвячений 50-річчю «*Великої Жовтневої соціалістичної революції*». Автори — скульптори Ю.Лоховінін, Л.Михайльонок, Л.Радіонов, архіт. — Є.Полторацький (усі з Ленінграда (нині *Санкт-Петербург*); 1969 стали лауреатами Державної премії СРСР в галузі літератури, мист-ва та к-ри).

Вибір місця та ідеї монумента зумовлений тим, що на Каховському плацдармі точилися запеклі бої між РСЧА та *Російською армією* в серпні — жовтні 1920, тому Каховка й *тачанка кулеметна* відігравали важливу роль у рад. героїчному наративі про громадянську війну

Монумент «Легендарна тачанка». Фото початку 21 ст.

(картина «Тачанка» (худож. М.Греков), пісні «Песня о Каховке» (слова М.Свєтлова, музика І.Дунаєвського) і «Тачанка» (слова М.Рудермана, музика К.Листова) тощо; див. *Громадянська війна в Україні 1917—1921*).

Монумент — велику скульптурну групу (висота 8 м, довжина 18 м, ширина 9 м) — зібрали з окремих литих бронзових елементів, змонтованих на несучому каркасі з металевих профілів різного перетину; деталі виконано на заводі «Монументскульптура» в Ленінграді. Скульптурна група зображує у стрімкому русі червоноармійську тачанку з екіпажем (троє бійців), запряжену четвіркою коней. Скульптурна група стоїть серед степу на штучному насипі висотою 10 м. У насипу зроблено нішу, в яку закладені ампули із землею міст-героїв; на гранітній плиті, що закриває нішу, — напис «Сини трудового народу, ви себе віддали революції! Хай же символом вашого безсмертя буде священна земля з братських могил, що зберігається тут». Автори свідомо відмовилися від реалізму в деталях на користь експресії та романтичності худож. образу.

За декомунізаційним законодавством (див. *Декомунізація в Україні*), яке почало діяти 2015, «Л.т.» визнається символом комуніст. тоталітарного режиму, і

Ланцюговий міст у Києві. Фото 1911.

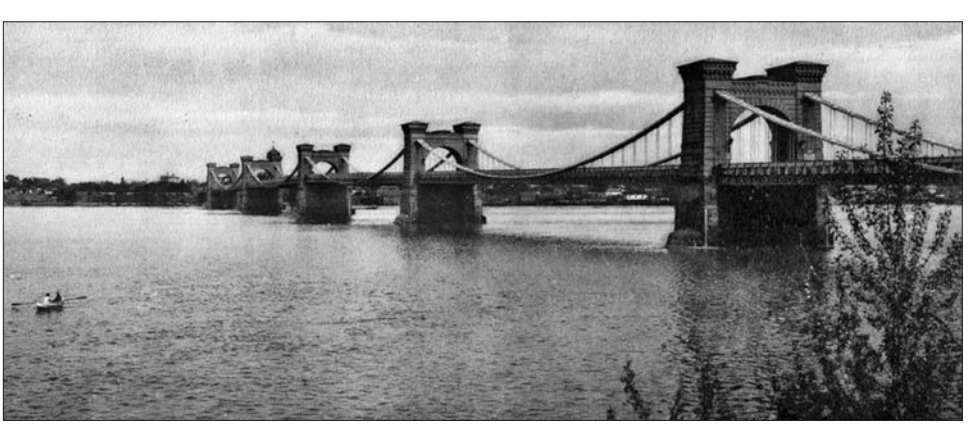

тому має бути усунута з публічного простору, проте з огляду на високі мистецькі якості монументу, навколо його подальшої долі триває суспільна дискусія.

Літ.: *Білоусова Є., Вірлич А.* Херсон — Асканія-Нова: путівник. Одеса, 1968; *Яценко А.* Каховка, Каховка: Путівник. Одеса, 1969; *Батурін О.* Как создавалась «Легендарная тачанка». «Європростір», 2021, 9 лютого. Web: https://eprostir.org/2021/02/09/kak-sozdavalas-lehendarnaia-tachanka/

Д.Я. Вортман.

ЛЕНКÍВЦІ, Ленківці на Пруті — археол. пам'ятка, комплекс середини 12 — 1-ї пол. 13 ст. на території пн.-зх. частини *Чернівців*, на лівому березі р. Прут (прит. Дунаю).

Складається з *городища*, кількох селищ, могильника. За археол. ознаками належить до поселень міськ. типу. Археол. дослідження беруть поч. у 19 ст., системно проводились у 1950—80-х рр.

Матеріал зберігається в *Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї*. Дослідженнями встановлено, що укріплення мали кілька рядів і захищали не лише центр. частину городища (*дитинець*), а й частину *посаду*.

Площа укріпленої частини поселення — бл. 30 га. Значна частина внутр. простору дитинця була незабудована. До укріплень дитинця з внутр. сторони прилягали житлово-госп. зруби двох типів. Серед знахідок, що вказують на функції пам'ятки, — зброя і військ. спорядження, імпорти (мідна монета — наслідування альморавидських *динарів*, карбована за угор. короля Іштвана IV; угор. віконне скло, кераміка, втульчасті вістря стріл, типові для західнослов'ян. країн), ваги, знаряддя для письма та ін. Л. проіснували близько століття. У серед. 13 ст. городище було залишене мешканцями і невдовзі спалене. Мешканці, які залишили Л., імовірно, заснували поселення на протилежному березі Пруту, на місці якого розташов. сучасне м. Чернівці.

Л. були важливим пунктом на пд. кордоні *Галицького князівства*, у місці, де шлях із *Галича* (*давнього*) до Нижнього Подунав'я (майбутній *Волоський шлях*) перетинав Прут. Поширена в історіографії думка про ототожнення Л. із м. Черн, відомим зі «*Списку руських міст*», непереконлива. Висунуто гіпотезу, що Л. мали назву «Прут».

Літ.: *Тимощук Б.О.* Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). К., 1982; *Пивоваров С.В.* Ленковецьке городище (середньовічне місто Черн чи Прут?) «Питання стародавньої та середньовічної історії. археології й етнології» (Чернівці), 2006, т. 1 (21); *Його ж.* Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.). Чернівці, 2006; *Возний І.П.* Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст. Ч. І: Поселення. Чернівці, 2009.

О.В. Манігда.

ЛЕСЮЧЕ́ВСЬКИЙ Володимир Іванович (1898—1942) — мистецтвознавець, музеєзнавець, археолог. Н. у м. *Чернігів* у сім'ї чиновника. 1902 родина переїхала до *Санкт-Петербурга*. Початкову освіту отримав у г-зії Л.Д.Лентовської. Гімназистом відвідував студію історичного живописця Я.А.Чахрова, учня І.Ю.*Рєпіна*. Після закінчення г-зії переїздить до Києва, де бере участь у реставрації фресок *Софійського собору*. Водночас із групою реставраторів виїздив на розкопки, що велися неподалік Києва. 1917 став студентом історико-філол. ф-ту Петерб. ун-ту. Під кер. проф. М.П.Сичова займався вивченням давньоруського мистецтва. З поч. 1918 працював у Комісії з охорони пам'яток старовини та мист-ва. Цього ж року був прийнятий до худож. відділу Рос. музею, де виконував обов'язки регістратора і каталогізатора колекцій Древлєсховища. Восени 1918 через загострення хвороби переїздить до України. 1919 стає до роботи у мін-ві мистецтв у Києві й продовжує розпочате 1917 вивчення київ. мозаїк. З кін. 1919 — інструктор архіт. секції Всеукр. відділу мистецтв; вів роботу з реєстрації та опису пам'яток архітектури.

1920 переїздить до м. *Ніжин*, де обіймав посаду зав. відділу охорони пам'яток старовини та мист-ва. Створює Музей історії мистецтв та етнографії, який було відкрито 7 листопада 1920. Активно займався збором експонатів. Подорожуючи Ніжинським пов., збирав твори нар. мист-ва, придбав колекцію порцеляни з музейного фонду в Києві, речі та малюнки Д.П. *де ля Фліза*. Започаткував збір експонатів новітньої історії, зібрав колекцію речей, що характеризували побут династії ніжинських купців Чернових (посуд, ікони, книги). 1920—21 рр. виконав замовлення з розпису Держ. театру в Ніжині та створення декорацій до спектаклів цього театру. Восени 1922 Музей історії мистецтв та етнографії було закрито через брак фінансування, але головне — через від'їзд наприкінці 1921 Л. до Петрограда, де він повернувся до роботи у Держ. рос. музеї. Працюючи в художньому відділі 1921—30, складав опис творів рос. скульптури, займався класифікацією речей мідного лиття. З 1927 виконував обов'язки хранителя історико-побутового відділу. З 1929 — на посаді вченого секретаря Держ. рос. музею. 1930—36 — лаборант ін-ту «Механобр»; провадив самостійну роботу з рентгенографічного дослідження ниркових каменів. Паралельно продовжував займатися ареол. справою, кожне літо виїжджав в ареол. експедиції. Накопичені знання дали можливість закінчити 1936 археол. від-ня Ленінгр. заочного ун-ту. 1937 брав участь у Саркельській археол. експедиції (див. *Саркел*) на чолі з М.І.*Артамоновим*. Після 1936 цілком присвятив себе зайняттю книжковою і станковою графікою. Графічні роботи зберігаються у Держ. рос. музеї. З 1940 — член Ленінгр. обласного Союзу художників. Навч. у студіях художників А.Чахрова, М.Верншейна, М.Добужинського, Д.Кардовського.

П. у м. Ленінград під час блокади.

Праці: Некоторые змеевики в собрании художественного отдела Государственного Русского музея. В кн.: Материалы по русскому искусству, т. 1. Л., 1928; Походная церковь-палатка фельдмарша-

ла Б. П. Шереметьева. В кн.: Записки историко-бытового отдела Государственного Русского музея. Л., 1928.

Літ.: Государственный Русский музей. Из истории музея. СПб., 1995; *Дмитренко Н.М.* Ніжинський окружний музей 20—30-х рр. XX ст. «Праці Центру пам'яткознавства» (Київ), 2006, вип. 9; *Лесючевский В.И.* «Петербургские искусствоведческие тетради»,, 1995, вып. 1; *Уривалкина Т.О.* В. Лесючевський: краєзнавець, етнограф, мистецтвознавець. «Література та культура Полісся» (Ніжин), 1997, вип. 8.

Н.М. Дмитренко.

ЛЕ́ЩЕНКО Леонід Овдійович (02.06.1931—24.12.2013) — історик-міжнародник, сходознавець, дипломат. Д-р істор. н. (1985), професор (1991). Н. у с. Городниця (нині село Уманського р-ну Черкас. обл.) у сел. родині. 1954 р. з відзнакою закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. держ. ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) і того ж року став аспірантом Інституту історії АН УРСР (див. *Інститут історії України НАН України)*; 1957—61 — молодший наук. співробітник відділу заг. історії та міжнар. відносин цього ін-ту. 1959 захистив канд. дис. «Утворення КНР та китайсько-американські відносини в 1949—1955 рр.» (наук. кер. — О.Д.*Война*) і став одним із перших учасників повоєнного відродження сходознавства в Україні. 1961—65 — учений секретар Ін-ту історії АН УРСР, 1965—78 — старший наук. співробітник відділу нової та новітньої історії зарубіжних країн. 1974—75 як стипендіат *ЮНЕСКО* впродовж чотирьох місяців працював в архівах і б-ках Канади, США, Великої Британії над матеріалами з історії Канади, США і міжнар. відносин XX ст. 1978 разом із відділом нової і новітньої історії зарубіжних країн Ін-ту історії переведений до новоствореного Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР, де до 1991 очолював відділ зовнішньополіт. концепцій (згодом перейменований у відділ США і Західної Європи). 1985 у Київ. ун-ті захистив докторську дис. «Фермерський рух у Канаді (1900—1939 рр.)». 1992—93 — професор, зав. кафедри Ін-ту міжнар. відносин Київ. ун-ту; 1993—96 — радник-посланник першого складу посольства України в Китайській Народній Республіці. Із 1997 і до останніх днів життя працював гол. наук. співробітником відділу країн Азії та Африки *Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України* і з 1999 — професором Дипломатичної академії України при МЗС України (за сумісництвом). Автор понад 150 наук. і науково-популярних праць з історії зарубіжних країн, укр. діаспори та міжнар. відносин і зовнішньополіт. діяльності України. Від 1982 впродовж понад 30 років очолював науково-методичну раду з міжнар. питань Т-ва «Знання» України (див. *«Знання»*). Тривалий час був виконавчим головою т-ва «Україна—Канада», членом Української асоціації китаєзнавців, президій Української ради миру та Т-ва «Знання» України. За внесок у взаєморозуміння між народами 1983 Л. присвоєно звання почесного громадянина м. Балтімор (штат Меріленд, США), відзначено Почесною грамотою Мін-ва закордонних справ України (2001), Подякою Президента України (2003) і золотою медаллю Т-ва «Знання» України (2008).

П. і похований у м. Київ.

Праці: Провал американської політики ізоляції Китаю. К., 1959; З руїн війни до тривкого миру. УРСР на міжнародній арені в період становлення світової соціалістичної системи (1945—1949 рр.). К., 1963; Україна на міжнародній арені (1945—1949). К., 1969; СРСР і Канада в антигітлерівській коаліції. Демократичні сили Канади у боротьбі проти фашизму, за союз і бойове співробітництво з СРСР (1941—1945 рр.). К., 1973; Європейська безпека: проблеми і перспективи. К., 1981; Фермерський рух у Канаді (1900—1939). К., 1982; Антифашистська солідарність у роки Другої світової війни (1939—1945). К., 1987 (у співавт.); Канада — наш сусід і партнер. К., 1990; Українські канадці в історичних зв'язках з Батьківщиною. К., 1991 (у співавт.); Нариси з історії дипломатії України. К., 2001 (у співавт.).

Літ.: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник (серія «Українські історики») (Київ), 1998, вип. 1; Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник (Серія «Українські історики»), вип. 2, ч. 1. К., Львів, 2003; *Гура В.К.* До 80-річчя доктора історичних наук, професора Л.О. Лещенка. «Український історичний журнал», 2011, № 4; *Віднянський С.В. та ін*. Лещенко Леонід Овдійович. «Український історичний журнал», 2014, № 1.

С.В. Віднянський.

Л.О. Лещенко.

ЛИСО́НЯ, меморіальне місце боїв полку Укр. січових стрільців — гора (399 м над рівнем моря) неподалік с. Потутори Бережанського р-ну Терноп. обл. Символ воєнної звитяги *легіону Українських січових стрільців* (УСС) у роки *Першої світової війни*.

14 серпня — 30 вересня 1916 полк УСС (47 старшин, 1685 стрільців; командир А.Варивода, командир першого куреня Г.*Коссак*, другого куреня С.Горук), що входив до 55-ї дивізії 24-го корпусу австрійс. Південної армії. Вів оборонні бої проти 2-го кавалерійського корпусу рос. армії Пд.-Зх. фронту, захищаючи важливу транспортну ділянку — залізничний шлях *Підгайці — Бережани*.

Загинуло, поранено і полонено понад 700 стрільців і старшин. У полон потрапили старшини А.*Мельник*, Р.*Кучабський*, І.Андрух. 11—13 вересня з послабленого полку утворено два курені (командири О.*Будзиновський*, З.Носковський) по три сотні (командири О.*Навроцький*, Ю.Нестайко, І.Добрянський, В.Коссак), які разом із канцелярією, Пресовою кватирою і обозом передислоковано до Коша на Львівщину.

18 червня 1919 неподалік Лисоні відбувся переможний бій 2-го корпусу *Галицької армії* з польс. військами.

У міжвоєнний період 20 ст. на місці битви насипано стрілецьку могилу, до якої представники «*Пласту*» регулярно здійснювали походи. Неподалік, у с. Посухів, поховано майже 70 вояків полку УСС.

1990 на горі Лисоня відновлено стрілецьку могилу; 18 вересня 1994 відкрито величний монумент.

Бої на Лисоні відображено у пісні Р.Купчинського «Як з Бережан до Кадри», батальній картині О.Куриласа «Розстрільня УСС на Лисоні» (1916) і повісті Л.Різника «Усусуси на Лисоні» (2002 удостоєна Літературної премії ім. О. Гончара).

На честь 100-річчя битви (2016) реконструйовано стрілець-

Меморіал на г. Лисоні. Фото початку 21 ст.

М.Р. Литвин.

кий цвинтар у с. Посухів, випущено поштовий конверт, у Бережанах проведено Всеукр. наук. конференцію.

Літ.: За волю України. Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських січових стрільців проти Москви. Нью-Йорк, 1967; *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990; *Матейко Р.* Галицькі рицарі волі. Українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900—1920 років у контексті історії України. Тернопіль, 2003: *Лазарович М.* Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль, 2005; *Лазарович М.* «Розпочали стрільці українські з москалями тан…». Збройна боротьба легіону УСС проти російських загарбників на Тернопільщині під час Першої світової війни. Тернопіль, 2019.

М.Р. Литвин.

ЛИТВИ́Н Микола Романович (н. 10.04.1957) — історик, фахівець у галузі історії України і Польщі Новітньої доби. Д-р істор. н. (1999), проф. (2001). Засл. діяч н. і т. України (2007), дійсний член НТШ (2018), почесний д-р Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника (2017).

Н. у м. Тернопіль. 1979 з відзнакою закінчив істор.-пед. ф-т Івано-Франківського пед. ін-ту. Відтоді працює в Ін-ті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів): 1979—95 — старший лаборант відділу історії України стажист-дослідник, молодший наук. співр., старший наук. співр. відділу новітньої історії. 1995—2007 — зав. відділу наук. та інформатив. вид., із 2007 — кер. Центру дослідження укр.-польс. відносин; 2010—13 — в. о. директора; 2013—18 — директор. Член (із 1993) і заст. голови (2006—10) Польс.-укр. істор. комісії при НАН України і Польс. акад. наук. Голова істор. комісії Наукового товариства імені Шевченка (1999—02; 2015—19); проф. каф. новіт. історії України Львів. ун-ту (2000—09; за сумісн.). Заст. голови Комісії НАН України з вивчення укр.-польс. істор. і культ. зв'язків (2010—15). Голова Секції історії та культурології Західного наукового центру НАН України і МОН України (2010—20). Член Експертної ради ВАК України з історичних дисциплін (2002—04; 2006—10). Іноземний член Польської академії наук (Люблінський відділ; із 2014). Голова Львів. обл. орг. Нац. Спілки краєзн. України (із 2002). Нагороджений Національною премією ім. Б. Патона (2024), Премією ім. М. Грушевського НАН України (2000), Подякою Кабінету Міністрів України (2003), Грамотою Голови Верховної Ради України (2009), Почесними грамотами (2001; 2007) і Подякою (2011) Львівської облдержадміністрації, Тернопільської (2011) і Львівської (2011) обласних рад, медаллю НАН України «За професійні здобутки» (2017), грамотою МОН України (2017), подякою Західного наукового центру НАН і МОН України (2018).

1999 захистив докторську дис. на тему «Українсько-польська війна 1918—1919 рр.» (наук. кер. — доктор істор. н. Ю.Сливка). Автор понад 750 наук. праць, зокрема, підручників і монографій, у яких на основі широкої джерельної бази розкриваються нові аспекти державно-соборного процесу в Україні, українсько-польських відносин Новітньої доби, а також розв'язуються міждисциплінарні завдання академічного українознавства. За участю вченого підготовлено низку колективних робіт, які присвячені історичним взаємостереотипам українців і поляків, проблемі функціонування історичної пам'яті в сучасній Україні, розпочато низку історико-краєзнавчих студій, присвячених Надсянню, Лемківщині, Холмщині і Підляшшю, сучасним регіонам Заходу України. Л. активно займається археографічною діяльністю, став упорядником збірників документів «Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади» (Т. 1—3. Львів, 1996—2002), «Polacy na Ukrainie. Cz. 1: Lata 1917—1939» (Т. 1—3. Przemyśl, 1998—01), збірників наукових праць «Перемишль і Перемиська земля протягом віків» (Т. 1—3. Перемишль; Львів, 1996—02); «Львів. Історичні нариси»(Львів, 1996), «Жовківщина» (Т. 1—5. Львів; Балтимор, 1993—2008), «Ярославщина» (Львів, 2007). Л. — відповідальний редактор наукового збірника «Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість» (із 2011); «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (2010—2018); «З історії західноукраїнських земель» (2016—17); член редколегії «Українського історичного журналу» (2015—19), «Україна—Європа—Світ» (2010—19), «Вісник НТШ» (від 2015) та ін., фахових наукових видань інституту і вищих навчальних закладів Києва, Івано-Франківська, Тернополя.

Учений неодноразово обирався членом і заступником голови спеціалізованої вченої ради Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Інституту народознавства НАН України з історичних дисциплін (2002—12), голова цієї спеціалізованої вченої ради (2012—18). Підготував понад 50 докторів і кандидатів наук з історичних дисциплін. За участю Л. підготовлено низку документальних кіно- і телефільмів, радіопередач, присвячених маловідомим постатям історії, культури і науки, державним діячам України.

Праці: Історія галицького стрілецтва. Л., 1990; 1991; Історія ЗУНР. Л., 1995; Генералітет українських визвольних змагань. Л., 1995; Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Л., 1998; 1939. Західні землі України. Л., 1999; Уряди України XX ст. К., 2000; Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К., 2003; Військова еліта Галичини. Л., 2004; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006; Історія Львова, т. 1—3. Л., 2006—2007; Х., 2012; Львів. Історичні нариси. Л., 2006; Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Х.; Л., 2007; Сталін і Західна Україна 1939—1941 рр. К., 2010; Наука в західному регіоні України. Л., 2011; Український парламентаризм і політична культура суспільства. Л., 2012; Шевченко: галицький вимір. Л., 2014; Галичина в Українській революції 1917—1921 рр. Х., 2015; Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі. Х., 2017; Українсько-польські відносини: новітня доба. Л., 2017; Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013—2017 років. Л., 2018; За свободу. Українсько-польський діалог та спроби порозуміння. Л., 2021; Росія—Україна: зради, союзи, війни. Л., 2022; Українські маркери історії Польщі: від початків формування до Великої війни. Л.; Суми, 2024;Українські маркери історії Польщі: виклики міжвоєнної доби XX століття. Л.; С., 2024; Українські маркери історії Польщі: трансформації другої половини XX — початку XXI століття. Л.; С., 2024.

Літ.: Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.; Л., 2003; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України. Бібліографія праць наукових співробітників. 1990—2001. Л., 2001; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2007 р. Інформаційний бюлетень. Л.,

2008; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України. Бібліографія праць наукових співробітників. 2001—2010. Л., 2011; Бюлетень Західного наукового центру (2017—2018). До 100-річчя Національної академії наук. Л., 2018; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: історія, імена, ідеї. Л., 2021.

Л.І. Хахула.

ЛІБЕРАЛІ́ЗМ (фр. libéralisme; від лат. liberalis — вільний, незалежний) — 1) напрям суспільно-політичної думки, що ідеологічно обстоює свободу індивіда в економічній, політичній та інших сферах життя як самодостатню, універсальну і вищу цінність; 2) екон. і соціально-політ. теорія, скерована на апологію індивідуальності суб'єкта (людини, підприємства, соціальної верстви) у суспільному житті, в яке не втручається держава, відома як доктрина laissez faire; 3) тип світосприйняття, зорієнтований на пріоритет політ., екон. та ін. прав індивіда, обмежених лише чинною правовою системою, у межах якого провідна мета політики зводиться до захисту прав особистості і максимального розширення свободи вибору.

Л. постав внаслідок розмаїтих інтелектуальних, культурних, соціальних і господарських впливів доби Просвітництва, промислової революції та політичних революцій 17—18 ст. Первісний Л. сформувався як контраверсійний напрям щодо консерватизму і був якнайтісніше пов'язаний з ідеєю поступу 18—19 ст., котра корелювалася з обстоюванням тези про можливість покращення умов соціального життя у майбутньому. За ідеалами класичного Л., створення держави розглядалося як інструмент захисту природних прав людини, а забезпечення відносин між державою і людиною покладалося на договірні відносини, втілені у конституціоналізмі. Водночас критики старого Л. обстоювали тезу, що цей напрям політичної думки якнайповніше репрезентував буржуазні й капіталістичні цінності, котрі стали домінуючими в індустріальному суспільстві.

Предтечами Л. уважають концепції та ідеї Дж.Лока, Вольтера, Д.Дідро, фізіократів, А.Сміта, Ш.Монтеск'є, Д.Х'юма та ін. Уважають, що ідеї Л. вперше було втілено у Конституції США (1787) і Декларації прав людини і громадянина (1789) у Франції. Прибічниками Л. були такі відомі мислителі та діячі, як І.Кант, Й.В.Гете, Т.Джефферсон, Б.Франклін та ін.

Л. як суспільно-політичний напрям порушив питання про прийнятні та достатні межі політичної влади у 19 ст. Крім того, ліберали гадали, що загрозою для індивідуальної свободи є різні форми суспільної нетерпимості, передусім релігійна нетерпимість, що відображало суспільну спадщину і досвід, здобутий протестантсько-реформаторськими рухами ранньомодерних часів.

Л. увів до західної суспільно-політ. думки низку базових ідей і концептів: необхідність обмеження і поділ державної влади на виконавчу, законодавчу і судову гілки, конституціоналізм, об'єднання у політичні партії, громадянські свободи і права (віросповідань, совісті, слова, друку, права вибору місця проживання, безпеки, опору насильству і та ін.), автономія економічного життя (вільне підприємництво, свобода контракту, вільний продаж товарів, і навіть власної праці), усебічний захист приватної власності, правова держава та ін.

Водночас ліберали прагнули обмежити монархічне право спадкоємності влади, встановити інститут парламентського правління, забезпечити широкі виборчі права і гарантії громадянських свобод. Багато прибічників й адептів класичного Л. категорично обстоювали політику невтручання держави в економічні процеси. Передусім ліберали виступали за вільну конкуренцію у кожній країні, а також за безперешкодну торгівлю між різними країнами. Л. базувався на ідеї, що приватне підприємництво є прямим відображенням фундаментальних економічних свобод і водночас джерелом і навіть основою політичної свободи. Навіть більше, прихильники класичного Л. 19 ст. були переконаними, що політичні реформи — це лише інструмент для досягнення економічної свободи.

Тогочасні ліберали обстоювали спільну тезу, що вільна торгівля між різними країнами є дієвим й універсальним засобом вирішення зовнішньополітичних конфліктів, зокрема для запобігання війн. В останній чверті 19 — на початку 20 ст. ліберали у світлі гострих політичних змагань із соціалістами, демократами і консерваторами висунули більш адекватну концепцію, що визнавала важливу роль суспільного добробуту у житті країни, себто значення соціальних реформ і суспільних компромісів. У перші десятиліття 20 ст. прибічники Л. рішуче критикували егалітарні тенденції масового суспільства, котре пригнічувало особисту ініціативу та руйнувало різні моделі і способи суспільного життя.

Чималий вплив на Л. справила всесвітня економічна криза 1929—32, яка змусила висунути ідеологію нового Л., відомого як Новий курс президента США Ф.Д.Рузвельта. Відтоді розгорнулося переродження класичного Л. під впливом змагання з комуніст. ідеологією, соціалізмом і консерватизмом, внаслідок чого було суттєво переглянуто традиційні уявлення про соціально-екон. роль держави, зокрема постав соціал-лібералізм, який у політичному спектрі посідає місце поряд із соціал-демократією.

Британський економіст Дж.М.Кейнс піддав нищівній критиці політику невтручання держави в економіку, а також домінування принципів оптимізації, господарського індивідуалізму та вільної конкуренції під тиском монополій як базових засад економічного моделювання. Дж.М.Кейнс акцентував увагу на суб'єктивних і психологічних чинниках для моделювання взаємозв'язків і функцій макроекономіки, котре метафорично нарекли «кейнсіанською революцією» в економічній теорії. Зрештою, зростання виробництва, масова урбанізація, крайнощі конкурентних змагань і монополізму, а також наслідки Великої депресії 1930-х і двох світових воєн згенерували трансформацію Л., який чимдалі частіше висував концепції, спрямовані на запобігання нестабільності і крайнощів капіталізму як соціально-економічної системи.

У 1947 в Оксфорді конституювалася міжнар. орг-ція, що існує і дотепер, об'єднуючи ліберальні політ. партії різних країн, і відома як Ліберальний інтернаціонал. Провідні ідеї Л. щодо людських прав були відображені у Загальній декларації прав людини, яку ухвалила Ген. Асамблея ООН 10 грудня 1948.

У другій пол. 20 ст. постали концепції, практики і стратегії неолібералізму, котрий запозичив низку консервативних рис, цінностей і настанов, зокрема позиціонував себе як альтернатива соціал-лібералізму. Низка відомих учених ліберальної орієнтації — Г.Саймос, Л.фон Мізес, Ф. фон Гаєк, М.Фрідман та ін., висунули і спопуляризували думку про важливе значення політичної свободи у досягненні економічного Л. Сучасні неоліберальні концепції обстоюють тезу, що засади вільного ринку продукують найкращі передумови для ефективних економічних практик й оптимальні моделі для регулювання соціальних процесів, а мінімальне втручання держави потрібне лише для підтримки засад нормальної конкуренції й функціонування ринку. Ідеологія неолібералізму здебільшого ґрунтується на тотальній ринковій інтерпретації основних суспільних зв'язків, інститутів і цінностей. Критики неоліберальної моделі капіталізму наголошують на масштабних втратах економік країн «третього світу», деструктивних соціальних наслідках, систематичному зниженні стандартів праці та життєдіяльності, постійному урізанні прав профспілок, глобальному перерозподілі ресурсів на користь заможних країн, зростанні масштабів незворотної шкоди навколишньому середовищу та ін. Нового імпульсу у дискусіях між прихильниками неолібералізму та їх критиками, і навіть з позицій соціал-лібералізму, дала світова фінансово-економічна криза 2008—09 і пандемія Covid-19 2020—21.

Ідеї Л. складно і неоднозначно сприймалися в українській суспільно-політичній думці з огляду на державний устрій монархій Габсбургів і Романових, який тривалий час обмежували, а у Російській імперії до 1905 фактично унеможливлювали легальну політичну діяльність для українців. Завдяки цьому ідеї європ. Л., хоч і потрапляли до культурного простору з нелегальними практиками таємних організацій (декабристів та ін.), але повною мірою дісталися українських культурних обширів лише в останній третині 19 ст., коли обидві імперії ввійшли у добу запізнілої та паліативної модернізації. З огляду на це концепти Л. засвоювалися майже одночасно з іншими модерними політичними напрямами і теоріями, зокрема соціалізмом.

Отже, в укр. політ. думці тривалий час соціалістичні й ліберальні ідеї переплітalися між собою, позаяк волею-неволею вживалися для боротьби за основні громадянські права та свободи. Приміром, один із найвідоміших представників наддніпрянської політичної еміграції М.Драгоманов сприймав як соціалістичні, так і ліберальні ідеї, називаючи себе європ. лібералом і поміркованим соціалістом на зразок англ. радикалів і соціалістів. Низка провідних ідей Л. були представлені у конституційному проєкті М.Драгоманова «Вольный Союз — Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы» (1884), що передбачав еволюційне й демократичне перетворення імперії Романових.

На початку 20 ст. Л. у підросійській Україні асоціювався переважно з конституційним рухом, який метафорично означувався як «ліберально-поступовий». Від 1906 низка відомих українських діячів (Д.Багалій, М.Василенко, Б.Кістяківський, І.Лучицький, В.Науменко, М.Туган-Барановський, І.Шраг, Ф.Штейнгель та ін.) брала участь у діяльності конституційно-демократичної партії «Народної свободи» (кадетів), котру розглядали як головного представника ліберальної демократії в імперії Романових і називали «професорською» партією через велику кількість науковців та інтелектуалів. Істотні впливи Л. були помітні у позапартійному Товаристві українських поступовців, яке домагалося децентралізації Російської імперії, автономії України та дотримання принципів конституційного парламентаризму.

Після поразки Української революції 1917—21 ідеї Л. були представлені у національній політ. думці епізодично, позаяк на обширах укр. еміграції та діаспори переважало змагалися соціалістичні, націоналістичні, консервативні пропозиції.

Ліберальні і неоліберальні ідеї поширилися у пострадянській Україні від початку 1990-х, коли постало кілька партійних проєктів: Ліберальна партія України (заснована 1991), Ліберально-демократична партія України (заснована 1992), «Сила людей» (заснована 2014), «Європейська ліберальна партія» (2015), «Демократична сокира» (заснована 2018) та ін., а також громадських орг-цій, таких як Ліберально-демократична ліга України (заснована 2015) та ін. Однак партійні і громадські проєкти ліберального спрямування протягом 1990—2000-х не справили помітного впливу на суспільно-політ. життя України.

Літ.: *Драгоманов М.* Либерализм и земство в России. 1. Земский либерализм в России (1858—1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд. Genève, 1889; *Його ж.* Вольный Союз — Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. *Його ж.* Собрание политических сочинений. Paris, 1905. Т. 1; *Вебер М.* Исторический очерк освободительного движения в России и положение буржуазной демократии. К., 1906; *Иорданский Н.И.* Конституционное движение 60-х гг. СПб, 1906; *Глинский Б.Б.* Борьба за конституцию. 1612—1862. СПб., 1908; *Кистяковский Б.А.* Страницы прошлого. К истории конституционного движения в России. М., 1912; *Вернго Б.* [*Петров В.П.*] Маси, техніка й лібералізм (З приводу книги Хозе Ортеги і Гассет «Повстання мас»). Орлик (Берхтесгаден), 1946, № 3; *Greene T.M.* Liberalism, its theory and practice. Austin, 1957; *Пизюр Є.* Конституційна програма і теорія М. Драгоманова. Листи до приятелів. 1966. № 8—10; *Мизес Л.* фон Либерализм. М., 2001; *Манан П.* Інтелектуальна історія лібералізму. К., 2005; *Харви Д.* Краткая история неолиберализма. М., 2007; *Казбан Е.П.* Либерализм как политическое течение и альтернатива радикализму. М., 2008; Лібералізм. Антологія. К., 2009; *Раквиашвили А.А.* Либерализм: эволюция идей. М., 2010; *Гальчинський А.С.* Лібералізм: уроки для України. К., 2011; *Сорока Г.Б.* Політико-правові погляди ідеолога англійського лібералізму Дж. Ст. Мілля. Луганськ, 2011; *Гедікова Н.П.* Європейський та український лібералізм: теорія і практика. Навч. посібник. Одеса, 2013; *Даценко В.С.* Національна ідея і принципи лібералізму в творчості Б.Кістяківського. «Вісник Черкаського університету. Серед.: Філософія», 2014, вип. 31; *Freeden M.* Liberalism: a very short introduction. Oxford, 2015; Лібералізм, посткомунізм і реформи: цикл конференцій «Людвіг фон Мізес і сучасні суспільства». Львів, 2016; *Fawcett E.* Liberalism: the life of an idea. Princeton, 2018; Либерализм в XXI веке: современные вызовы и новые либеральные ответы. М., 2019; *Шелохаев В.В.* Либерализм в России в начале XX века. М., 2019; *Charvet J.* Liberalism: the basics. Abingdon; New York, 2019; *Лок Дж.* Два трактати про правління. К., 2020; *Денік П.Дж.* Чому лібералізм зазнав невдачі. Львів,

2023; *Фукуяма Ф.* Лібералізм і його протиріччя. К., 2023.

О.В. Ясь.

ЛІНТВАРЬО́ВИХ САДИ́БА на Луці — комплекс пам'яток архітектури та історії національного значення у м. *Суми*. Архітектурно-ландшафтний комплекс дворянської садиби 18—19 ст. розташов. на пн. околиці міста, яка здавна має назву Лука.

Протягом 17—19 ст. Лука була окремим поселенням — спочатку слободою, а потім селом. Однією з частин Луки — хутором Кулішівським — у 2-й пол. 18 ст. володів сенатор і ген. М.Б.Самойлов, який протягом 1780—90 збудував тут мурований панський маєток, що потім неодноразово перебудовувався, ставши гол. осередком садибного комплексу. З 1790 садиба належала поручику М.К.Лаврентьєву, а з 1825 — його небожу П.М.Лінтварьову і його нащадкам. Звідси й закріпилося найменування «садиба Лінтварьових». Лінтварьови відігравали провідну роль серед сумського дворянства. 1825 у садибі споруджено дерев'яний зх. флігель, у серед. 19 ст. — мурований сх. флігель. Обидві споруди, разом із мурованим садибним будинком, збереглися. Ін. житлові будівлі і госп. споруди садиби втрачені протягом 20 ст. Після 1917 садибу розграбували; за рад. доби в ній містилися різні установи (зокрема, школа і станція юних натуралістів).

На Луці провів три літа (1888, 1889, 1894) А.П.*Чехов*, який приятелював із власниками садиби, він мешкав у зх. дерев'яному флігелі разом із братами та сестрою. На Луці було написано (або пов'язано з нею) чимало творів А.П.Чехова. Тут бували й інші видатні особистості: поет О.Плєщеєв, художники В.*Маковський* і К.Лебедєв, літературознавець Н.*Котляревський*, історик О.Єфименко, економіст В.Воронцов, революціонер і толстовець кн. Д.Хілков та ін.

Садиба Лінтварьових на Луці. Західний флігель.

У наші часи територію садиби розрізає навпіл вул. Чехова, прокладена у 1-й пол. 20 ст. Шлях із м. Суми раніше приводив до великої круглої клумби, розпланованої на вісі симетрії чолового фасаду гол. будинку. Обабіч містилися 7 флігелів (збереглося 2), а позаду будинку — фруктовий сад, який зберігся частково. Тепер комплекс має асиметричну композицію, центром якої є гол. будинок. Крім нього історико-архіт. цінність мають лише зх. і сх. флігелі. Зх. флігель реставрований і використовується як музей. Гол. будинок і сх. флігель не використовуються з 1980-х рр. і перебувають у занедбаному аварійному стані, хоча щодо них були опрацьовані проєкти реставрації та пристосування.

Головний садибний будинок збудований 1780—90, імовірно, за проєктом харків. архіт. П.Ярославського. Первісно мав ризаліти на південному і північному фасадах, а також триарковий аркаду на південному фасаді. Будинок зазнав перебудов у середині 19 ст.: закладено аркаду, на чоловому фасаді влаштовано бічні ризаліти з дерев'яною терасою між ними, розширено мезонін. Балкон мезоніна розібрали у 2-й пол. 19 ст. У 1950-х рр. забудовано терасу й влаштовано два тамбури. Зараз будинок одноповерховий, на підвалі, з мезоніном, прямокутний у плані, анфіладної системи розпланування. Підвал перекрито циліндричним склепінням. Решта приміщень мають плоскі перекриття. Всі фасади симетричні, вирішені в архіт. формах пізнього провінційного класицизму.

Східний флігель, який А.П.Чехов називав «терем-теремок», — мурований, двоповерховий на підвалі, з мансардним приміщенням, однокамерний, з чотириколонним портиком тосканського ордера і трикутним фронтоном на чолі. Фасади вирішено у класицистичній стилістиці із застосуванням ордерних членувань. Зазнав незначних перебудов наприкінці 19 ст.

Західний (Чеховський) флігель дерев'яний, прямокутний у плані, шестикамерний, анфіладної системи розпланування, з колонною галереєю і тамбуром на чоловому фасаді та відкритою терасою — на садовому фасаді. Флігель рублений із брусів, стіни зовні та всередині потинькувані та побілені. Всі фасади симетричні, вирішені в архітект. формах, властивих як провінційному класицизму (див. *Класицизм*), так і нар. житлу *Слобожанщини*. Перебудови цього флігеля пов'язані з перебуванням тут А.П.Чехова: флігель капітально відремонтовано 1970; на фасаді встановлено меморіальну дошку в пам'ять про перебування тут письменника. З 1960 діє Будинок-музей А.П.Чехова на правах філіалу *Сумського обласного краєзнавчого музею*. Тут відтворено первісні інтер'єри і влаштовано відповідну експозицію.

Літ.: *Балабанович Е.З.* Чехов в письмах брата Михаила Павловича. В кн.: Литературное наследство, т. 68: Чехов. М., 1960; *Капитоненко Н.А.* Дом-музей А.П. Чехова в Сумах: путеводитель. Х., 1982; *Вечерський В.В., Поліщук А.А.* Національний Чеховський заповідник (м. Суми) у контексті розвитку туризму в регіоні. У кн.: Розвиток туризму в Україні: проблеми і перспективи. К., 1995; Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005; Історико-містобудівні дослідження: Суми, Миргород, Корець. К., 2013; Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область (Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»). К., 2017.

В.В. Вечерський.

ЛІ́ТИН — с-ще у Вінницькій обл., райцентр. Розташоване на р. Згар (прит. *Південного Бугу*). Населення — 6,8 тис. осіб (2015).

Уперше згадується 1391 у грамоті кн. *Федора Коріятовича* як село Літиня. З 15 ст. належав зем'янському роду Кмітів, 1566 став великокнязівською / королівською власністю. За *Люблінською унією 1569* Л. у складі *Брацлавського воєводства* відійшов до Польського королівства. 1578 отримав *магдебурзьке право*. Був центром негродового староства (вперше згадане у люстрації 1616). На острові посеред річки стояв дерев'яний замок (уперше згаданий 1616, існував до кін. 18 ст.).

Від 1648 — центр сотні у складі *Брацлавського полку*. З 1663 Л. — на території, контрольованій гетьманами *Правобережної України* (які визнавали зверхність *Речі Посполитої*, а 1672—83 — *Османської імперії*), з 1704 — на

А.М. Літун.

території, контрольованій гетьманами *Лівобережної України* та Рос. д-вою. 1714 повернувся під владу Речі Посполитої.

Після 2-го поділу Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі*) 1793 — у складі *Російської імперії*. Став центром повіту: спочатку у складі *Брацлавського намісництва*, а з 1797 — *Подільської губернії*. За переписом 1897, кількість населення — 9,4 тис. осіб (з них православних — 47 %, іудеїв — 41 %).

1918—20 влада неодноразово змінювалася, 16 листопада 1920 остаточно встановлено рад. владу. 1 травня 1921 повстанський загін Я.*Гальчевського* здійснив вдалий напад на місто. 1923—62 і від 1966 — райцентр; 1962—65 — у складі Калинівського р-ну; 1965—66 — у складі Вінницького р-ну; 1923—30 — Вінницької округи (до 1925 — Подільської губ.); від 1932 — Вінницької обл. Від 1924 — с-ще міськ. типу. Окупований гітлерівцями від 17 липня 1941 до 20 березня 1944. Нацисти вбили бл. 2,1 тис. місцевих жителів (переважно євреїв) і 3,2 тис. рад. військовополонених.

У повоєнний час Л. розвивався як агропромисловий центр.

Пам'ятки архітектури: в'язниця («тюремний замок», поч. 19 ст.; за «зразковим проєктом» А.Захарова; тут тричі був ув'язнений У.*Кармалюк*; нині тут розташований Літинський краєзнавчий музей); будівлі повітової управи і поліцейського управління (1864); костьол Непорочного зачаття Діви Марії (1856; зберігся у спотвореному вигляді).

Серед видатних уродженців — М.*Битинський*.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, т. 5. Warszawa, 1884; *Гальчевський-Войнаровський Я.* Проти червоних окупантів, ч. 1. Краків, 1941; *Груша А.* Невядомая грамата Фёдара Карыятавіча за 1391 г. «Беларускі гістарычны агляд», 2001, т. 8; *Гусєв О.В., Гусєв С.О.* Історія Літина: з найдавніших часів до поч. XX ст. Вінниця, 2004; Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Словникова частина. Вінниця, 2011; *Рекрут В., Реєнт О.* Нариси життя Літинщини 1917—1921. К., 2017; *Жарких М.І.* Храми Поділля. Web: https://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/index.html

Д.Я. Вортман.

«ЛІТО́ПИС ПОЛІ́ТИКИ, ПИСЬМЕ́НСТВА І МИСТЕ́ЦТВА» — український суспільно-політичний ілюстрований тижневик консервативного спрямування. Виходив у Берліні (Німеччина) з грудня 1923 до кін. 1924. Видавець — вид-во «Українське слово», гол. ред. — С.*Томашівський*, тех. ред. — З.*Кузеля*.

Друкував політ. тижневі огляди С.Томашівського, твори Б.*Лепкого*, статті з історії, літературознавства, мистецтвознавства, суспільствознавства тощо авторства І.*Борщака*, М.*Возняка*, М.*Глущенка*, В.*Залозецького*, І.*Кревецького*, З.Кузелі, В.*Кучабського*, О.*Думіна* (А.Крезуба), І.*Огієнка*, А.*Рудницького* та ін.; хроніку життя укр. еміграції в Австрії, Болгарії, Канаді, Німеччині, Франції, Чехословаччині; матеріали про політ. події на укр. землях у складі *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* і Польської Республіки тощо. На сторінках часопису було широко представлено твори рос. і західноєвроп. письменників (А.*Аверченка*, В.Гюго, А.Доде, Р.Кіплінга, Г.Мопасана, Е.По, Р.Роллана та ін.) в українському перекладі. Публікувалися світлини українських міст і пам'яток, сцени прем'єрних вистав європейських театрів, твори українських та європейських митців та ін.

Літ.: *Кулеша Н.* Літопис політики, письменства і мистецтва (1923—1924) — український суспільно-політичний часопис у Берліні «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2000, вип. 7.

Т.С. Осташко.

ЛІТУ́Н Андрій Миколайович (11.07.1984—06.03.2022) — укр. військовик, підполковник, командир 1-го гірсько-штурмового батальйону, 128-ї окремої гірсько-штурмової Закарпат. бригади Сухопутних військ ЗСУ. Позивний «Знавець». Герой України (посмертно).

Н. у с-щі Вилок Закарпат. обл. Закінчив Мукачівський ліцей із посиленою військ.-фізичною підготовкою (2001) та Одес. ін-т Сухопутних військ ЗСУ (2006). Пройшов посади від командира взводу до командира батальйону 128-ї окремої гірсько-штурмової Закарпат. бригади.

Учасник бойових дій під час проведення АТО/ООС. Зокрема, у січні-лютому 2015 його підрозділ тримав оборону поблизу м. Дебальцеве Донец. обл. Л. зумів вивести підлеглих з цього плацдарму, уникнувши оточення та значних втрат. Натомість сам отримав тяжке поранення. Був нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. (2016).

З поч. широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 1-й гірсько-штурмовий батальйон під командуванням підполковника Л. стримував противника на Запоріз. напрямку. 6 березня під час бою з переважаючими силами противника загинув, прикриваючи відхід свого підрозділу.

Указом Президента України № 122/2022 від 10 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність Військ. присязі Л. присвоєно звання *Герой України* з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

10 березня 2022 похований з військ. почестями на Алеї Слави Центр. кладовища Мукачева. 23 березня 2022 рішенням позачергової сесії міськ. ради було перейменовано на честь Л. вул. Льва Толстого м. Мукачево.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; Герої України. Російсько-українська війна, вип. 1. К., 2023. *Коваленко С.* «Він був Людиною з великої літери»: на честь Героя України Андрія Літуна перейменовано вулицю в Мукачеві. «АрміяInform», 2022, 17 трав. Web: https://armyinform.com.ua/2022/05/17/vin-buv-lyudynoyu-z-velykoyi-litery-na-chest-geroya-ukrayiny-andriya-lituna-perejmenovano-vulyczyu-v-mukachevi/

В.В. Мараєва.

ЛО́ЄВСЬКА БИ́ТВА 1651 — один з епізодів у бойових діях між козац. і литов. військами у ході Хмельниччини (див. *Національна революція 1648—1676*).

Кампанія 1651 на пн. (білорус.) фронті Хмельниччини розпочалася у березні. Спочатку бойові дії були доволі спорадичними, адже гол. завданням козац. підрозділів було унеможливити швидку мобілізацію литов. армії, насамперед повітових хоругв. Козац. сторона досягла свого: загони неприятеля збиралися під Бобруйськом (нині — місто, райцентр Могильовської обл., Білорусь) дуже повільно, на що постійно нарікав гетьман польний литов. Я.*Радзивілл*.

Б.*Хмельницький*, передбачаючи загрозу з боку військ *Великого*

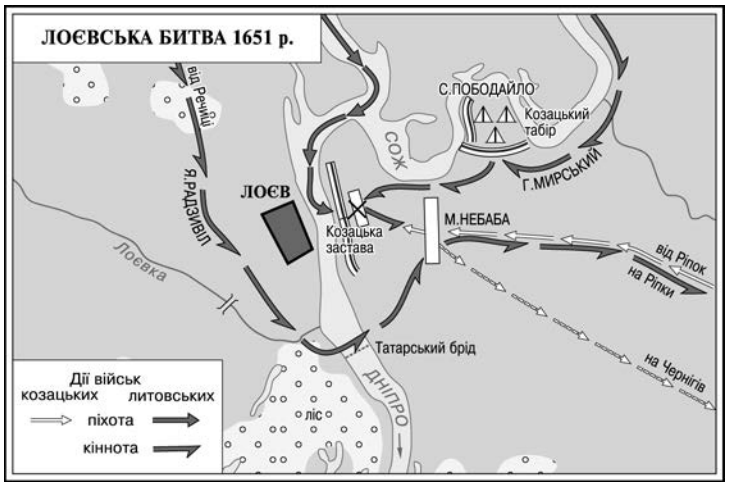

князівства Литовського, того ж березня 1651 призначив щонайменше три козац. полки для захисту пн. кордонів Гетьманщини, а також *Києва*. Командував ними черніг. полковник М.*Небаба*. Які це були відділи, достеменно невідомо; напевно, серед них був *Чернігівський полк*. *Київський полк* під командуванням А.*Ждановича* мав завдання обороняти Київ, а пізніше не брав участі у Л. б. Чисельність усіх козац. сил, залишених на пн., невідома: дослідники називають цифри від кількох до кількох десятків тис. осіб. Згідно з інформацією, отриманою пізніше литовцями від козац. бранців, сили Небаби становили 10—15 тис. вояків. Вони були розсереджені у кількох містах: Києві, *Чернігові*, *Чорнобилі* тощо. Стратегічно важливу Лоєвську переправу боронив із вверіними йому людьми сотник (?) Черніг. полку С.*Подобайло*.

Литов. армія (чисельність бл. 10 тис. осіб) під орудою Я.Радзивілла вирушила на пд. з-під Бобруйська 9 червня. 29 червня литовці дійшли до Речиці (нині — місто, райцентр Гомельської обл., Білорусь), де, залишивши більшу частину возів, продовжили рух у напрямку Лоєва. Кіннота просувалася суходолом, піхота — у човнах Дніпром. Обидві частини війська досягли Лоєвської переправи вранці 6 липня. Окрім того, напередодні стражник ВКЛ Г.Мирський на чолі 3 тис. вояків отримав завдання обійти козац. позиції під Лоєвом і атакувати їх з тилу.

У той час як литовці рухалися від Бобруйська до Лоєва, козаки не мали про них жодної відомості. Або М.Небаба з легковажністю поставився до супротивника, або ж Я.Радзивіллу вдалося ввести його в оману. Саме тому поява литов. підрозділів бл. переправи виявилася для нечисленного козац. загону цілковитою несподіванкою. Майже всі вони (від 300 до 1 тис. осіб, самого С.Подобайла на той час під Лоєвом не було) загинули в бою.

У той момент, коли литов. війська атакували Лоєвську переправу, основні козац. сили під командуванням М.Небаби стояли в Ріпках (нині с-ще Черніг. р-ну Черніг. обл.), за 30 км від місця бою. Отримавши звістку про появу ворога, полковник вирішив одразу рушити на допомогу, хоча не мав інформації про чисельність і місцезнаходження хоругв Я.Радзивілла і Г.Мирського. Козац. загони після швидкого маршу в опівдні 6 липня з'явилися під Лоєвом. Небаба не дав своїм людям часу на відпочинок і одразу атакував литовців. Козац. наступ, однак, був зупинений вогнем підрозділів Г.Мирського, а вислані Я.Радзивіллом три хоругви розгромили ліве крило військ М.Небаби, змусивши козаків до швидкої втечі. Якщо у схожій ситуації в 1649 (див. *Лоєвська битва 1649*) козаки після поразки в полі змогли окопатися в лісі, то тут подібного шансу вони не мали, і битва швидко перетворилася на різанину. Черніг. полковник загинув разом із 4 тис. своїх вояків. Втрати литовців, за даними однієї з реляцій, — 300 піхотинців і чимало кінотників. Гетьман польний литов. наказав поховати М.Небабу з військ. почестями та насипати над його могилою курган.

Після Л. б. перед Я.Радзивіллом була відкрита дорога вглиб України. 4 серпня литов. армія зайняла Київ, який було вирішено здати без бою.

Літ.: *Wisner H.* Działalność wojskowe Janusza Radziwiłła, 1648—1655. «Rocznik Białostocki», 1976, № 13; *Стороженко І.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст., кн. 1. Дніпропетровськ, 1996; *Гурбик А.* Київський полковник Антон Жданович. «УІЖ», 1998, № 3, № 4; *Гурбик А.* Вторгнення військ Великого Князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.). «УІЖ», 2006, № 6; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 2009; *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр., т. 2 (1650—1651 рр.). К., 2013; *Bobiatyński K.* W cieniu Beresteczka: działania militarne armii litewskiej przeciwko Kozakom w 1651 r. «Przegląd Historiczno-Wojskowy», 2013, № 3; *Гурбик А.* Український гетьманат та Велике князівство Литовське у військово-політичному протистоянні 1651 р.: друга Лоєвська битва. В кн.: Ukraina Lithuanica, т. 3. К., 2015; *Pieńkos Z.* Wyprawa Janusza Radziwiłła na Kijów w 1651 roku. Zabrze—Tarnowskie Góry, 2016; *Горобець В.* Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг і поразок. Х., 2017; *Nagielski M.* Społeczeństwo Wielkiego Księstwa Litewskiego w trakcie wypraw Janusza Radziwiłła przeciwko Kozakom (1649—1651). У кн.: Вялікае Княства Літоускае: палітыка, эканоміка, культура, ч. 1. Мінск, 2017; *Gavryliuk I.* Niewygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648—1651. Oświecim, 2019.

І.В. Гаврилюк.

Ю.І. Лоза.

ЛОЗА́ Юрій Іванович (31.01.1950—14.09.2021) — картограф. Н. у м. *Глобине*. Вищу освіту здобув на геогр. ф-ті Київ. ун-ту (1967—72; див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Працював як укладач і ред. карт у Науково-ред. картоукладальному підпр-ві Гол. управління геодезії і картографії при Раді Міністрів СРСР (1972—80, 1982—89), вид-ві «Українська радянська енциклопедія» (1980—82), кооперативі «Картінформ» (1989—91), картографічному вид-ві «Мапа» (сформувалося на базі «Картінформу»; 1991—2021) (усі згадані підпр-ва — в м. *Київ*).

Уклав першу в сучасній Україні оглядову настінну карту України (1994) з картами-врізками, присвяченими історії укр. дер-

В.С. Лозицький.

жавності. Розробив першу в Україні серію навч. атласів з історії України для середньої школи. З поч. 1990-х рр. працював над фундаментальним «Історичним атласом України», 1-й том якого («Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)» побачив світ у 2010. Паралельно з роботою над 2-м томом цього видання у 2015 видано «Історичний атлас України», який охоплює всі періоди укр. історії.

Консультував *Український інститут національної пам'яті* під час процесу *Перейменування географічних назв України 2015—2016.*

П. у Києві, похований на Звіринецькому цвинтарі.

Праці (картографічні тв.): Атлас Киевской области. М., 1985 (отв. ред.: Ю.Лоза, В.Северинов); Киев: Атлас туриста. М., 1987 (один из разработчиков специального содержания); Пам'ятки Києва, знищені у XX столітті. К., 1991 (автор тематичного змісту карти Л. Проценко); Україна. Оглядова мапа. К., 1994; Україна: історичний атлас. 6—7 клас. К., 1998; Україна: історичний атлас. 8 клас. К., 1998; Україна: історичний атлас. 9 клас. К., 1999; Україна: історичний атлас. 10 клас. К., 2000; Україна: історичний атлас. 11 клас. К., 2013; Історичний атлас України: найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). К., 2010; [Серія стінних карт:] Територіяльний устрій Русі-України: атлас. К., 2010; Історичний атлас України. К., 2015; Кубань. Історична мапа. К., 2020; Гетьманщина у XVIII ст. К., 2018; Правобережна Київщина у XVIII ст. К., 2019; Слобідська Україна у XVIII ст. К., 2019; Гетьманщина у 1648—1709 рр.: полково-сотенний устрій. К., 2020; Крим, історична мапа. К., 2020; Кубань, історична мапа. К., 2020; Волинь в середині XVIII ст. К., 2021; Поділля та Брацлавщина, історична мапа. К., 2021.

Праці (статті): Про концепцію та структуру Великого історичного атласу України. В кн.: Картографія та історія України: зб. наук. праць. Львів, 2000; Система шкільних атласів з історії України. Там само; «Історичний атлас України»: концепція і здобутки. «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», 2013, вип. 59.

Літ.: *Пащенко В.М., Шевченко В.О.* Творче повноліття Юрія Лози. «Вісник геодезії і картографії», 2010, № 2; *Пащенко В.М.* Україна має свій історичний атлас (рецензія). «Вісник геодезії та картографії», 2012, № 2; *Жарких М.І., Галушка А.А.* Історичний атлас України: найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). «УІЖ», 2013, № 3.

Г.В. Боряк.

ЛОЗИ́ЦЬКИЙ Володимир Сергійович (01.02.1948—06.12.2019) — історик, дослідник політ. історії України, *Другої світової війни*, архівознавець. Заслужений працівник ку-ри України (2004).

Н. в с. Макіївка (нині село Ніжинського р-ну Чернігівської обл.). Протягом 1971—91 працював в Ін-ті історії партії при ЦК *Комуністичної партії України радянської доби* — оператором, старшим наук. співробітником, заст. директора. 1976 закінчив істор. ф-т Київського ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*); 1984 в цьому ж виші захистив канд. дис. з історії діяльності ЗМІ і пропаганди України в роки Другої світ. війни. 1991—2000 — заст. начальника Гол. архів. Управління при *Кабінеті Міністрів України.* На 13-му Міжнар. конгресі архівів (Пекін, 1996) обирався членом Виконкому Міжнар. ради архівів та заст. голови Європ. бюро архівів. Очолюючи укр. делегацію на переговорах з представниками архів. служб Канади (1996) і Швейцарії (1999—2000), Л. домігся перевезення в Україну архів. фондів: «Державний центр УНР в екзилі», «Надзвичайна дипломатична місія УНР в Берні (1918—1926)». За участі Л. до сховищ держ. архівів надійшли документи та творчі доробки відомих укр. митців: В.*Некрасова*, М.*Глущенка*, І.*Багряного*, С.*Сірополка* та ін. 2001—04 — голова правління Спілки архівістів України. 2000—13 — дир. *Центрального державного архіву громадських об'єднань України.* Брав участь у підготовці та публікації низки збірників документів: «Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (К., 1990); «Літопис УПА. Нова серія» (томів 4, 5, 6, 7, 10, 15); «Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А. Ковпака (червень — вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів» (К., 2005); «Винниченко й українська соціал-демократія» (К., 2008); «Голодомор 1932—1933 років в Україні: злочин влади — трагедія народу: документи і матеріали» (К., 2008); «Українська політична еміграція 1919—1945: документи і матеріали» (К., 2008); «Провісники свободи, державності і демократії: документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України» (К., 2009); «Партизанская война на Украине: дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941—1944» (М., 2010).

Автор понад 120 публікацій.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2007).

П. у м. Київ.

Праці: Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941—1945 рр.). К., 2001 (у співавт.); Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; Війна без пощади і милосердя: партизанський фронт в тилу вермахту в Україні (1941—1944 рр.). К., 2005 (у співавт.); Бунтівник. Життя і смерть Миколи Хвильового: історико-біографічно-публіцистичний нарис. К., 2009.

Літ.: Українські історики XX століття: біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Хто є хто в Україні. К., 2006; Українські архівісти (XIX—XX ст.): біобібліографічний довідник. К., 2007.

О.В. Бажан.

ЛОКА́ЛЬНА ІСТО́РІЯ — науковий напрям (субдисципліна) в системі істор. знання, зосереджена на дослідженні й описанні певного місця / локусу і відповідному спрямуванні колективної пам'яті. Найчастіше поняття «локальне» в цій системі застосовується як аналог поняття «місцеве», і тому зміст поняття Л.і. на практиці тотожний поняттю «місцева історія». В ієрархічній системі «глобальне / національне / регіональне / місцеве» Л.і. розміщують на мікрорівні, хоча загальною тенденцією є включення до складу Л.і. регіональної історії / мезорівень. Термінопрактика істор. локалістики залишається неусталеною та залежить від дослідницьких інтересів і уподобань науковців та краєзнавців. Останні схильні до «розчинення» Л.і. у предметному полі краєзнавства, але в системі істор. науки існує більш-менш чітка межа між Л.і. — як науковим — і краєзнавством — як популяризаторським — знанням.

Істор. наука, розвиваючись аж до початку 20 ст. у руслі романтизованого народознавства й позитивізму, паралельно зі створенням синтетичних праць в аспекті національного наративу мала і власне локальне відгалуження. У різні часи спроби поєднати істор. знання з різноманітними відомостями про певні території (краї) вкладалися у схе-

ми «державознавства», «вітчизнознавства», «батьківщинознавства» тощо. На початку 20 ст. остаточно усталився термін «краєзнавство» для означення специфічного, проміжного між історією, географією, демографією, статистикою та ін. галузями наук. знання, напряму досліджень і відповідного громад. руху, підпорядкованих завданням вивчення, пізнання та популяризації минувшини в певних локальних і хронологічних рамках.

Зі зміною історіограф. пріоритетів — зверненням до антропологічно орієнтованої соціальної історії, мікроісторії, інтелектуальної історії, історії повсякденності, із застосуванням міждисциплінарних дослідницьких методів пов'язуються, як правило, нові можливості виходу істор. краєзнавства за межі антикварних і ерудитських підходів. Проте проблеми співвідношення істор. макро- і мікрорівнів, краєзнавства та нової Л.і., локалістики і регіоналістики поки що лишається гостро дискусійними.

У розмежуванні Л.і. і традиційного краєзнавства пріоритет належить анг. Лестерській школі регіональних досліджень, заснованій В.Хоскінсом і Х.Фінбергом у 1948 р. На її підходах одразу ж виразно позначився вплив постмодернізму — з його відразою до «гранднаративів» і підвищеним інтересом до дослідницьких стратегій мікроісторії та мікросоціології. Користуючись методом мережевого аналізу, Г.Фітьян-Адамс створив власну концепцію соціального простору, що охоплював різні рівні суспільної взаємодії — від «ядра громади» до громади як цілісності та від групи громад до графства, провінції чи регіону. Йому вдалося показати, як розвиваються різні сфери соціальних контактів, частково перекриваючи одна одну, і як соціальна система дозує міжособистісні стосунки в підвладному їй соціальному просторі. У підсумку здобутки Лестерської школи регіональних досліджень виявилися вагомими, що засвідчило, зокрема, видання 21-томної серії монографій із загальною назвою «Регіональна історія Англії».

У вітчизн. історіографії переваги нових підходів вбачаються у можливостях заглиблення у пласт інтересів і потреб конкретної людини. Нова Л.і. відшукує власну нішу на перетині новому осмисленої територіальності й соціокультурних підходів, намагаючись уникати крайнощів як історіографічної наративності, так і номотетичної декларативності, переносячи акценти з дослідження процесів на аналіз структур. При цьому утверджується новий погляд на «місце» — не як на периферію, а як на специфічний соціокультурний об'єкт і водночас — як на простір «мутацій, перетворень, метаморфоз». Локалістський підхід відверто протиставляється традиційному антикварному, який репрезентується як ізоляціоністський, грунтований на екстенсивних методах дослідження (збір фактів).

Нова Л.і. виступає в ролі альтернативи краєзнавчим підходам як екстенсивним і антикварним в основі, базованим на краєлюбстві й довільних інтерпретаціях фактів. Водночас пропонується вихід за межі традиційного істор. провінціалізму. Здійснювана у такий спосіб своєрідна реконструкція краєзнавчого фактографізму проводиться в рамках проблеми вибору емпіричного чи теоретичного напрямів досліджень.

Концептуалізація істор. локалістики відбувається на засадах переосмислення понять «локус», «партикуляризм», «периферійність» тощо, поєднання макро- і мікроісторичних підходів, простеження еволюції ізольованих соціумів у великих часових діапазонах. Застосування крос-істор. підходів і методик локального мікроаналізу дає змогу подати не усереднено типову, а виразно індивідуалізовану просторову картину сусп. відносин на рівні певного місця у достатньо широкому часовому діапазоні.

У зв'язку зі з*бройною агресією РФ проти України 2014*, що поклала початок тривалому протистоянню в сх. регіонах України, та початком *широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну* увага вітчизн. науковців останніми роками, природно, зосереджена на дослідженні специфічних особливостей розвитку пд. регіонів України і відповідних модифікацій суспільних настроїв. Значний масив наук. публікацій на теми *Автономної Республіки Крим*, *Донбасу*, Пд. регіону як цілісності органічно включений до контексту дослідження кордонів і пограниччя, утверджують бачення Л.і. як відгалуження нової просторової науки, заснованої на підвалинах міждисциплінарності, мережевих і фрактальних підходів.

Літ.: *Тронько П. Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. К., 2000; *Маловичко С.* Историография локальной истории: современное состояние и основные тенденции развития. «Регіональна історія України» (Київ), 2008, вип. 2; *Зіневич Н.* Локальна історія: виклики і перспективи. «Регіональна історія України» (Київ), 2010, вип. 4; *Репина Л.* Историческая наука на рубеже XX и XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. М., 2011; New directions in local history since Hoskins. Hertford, 2011; *Верменич Я.* Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів. «УІЖ», 2011, № 5; *Її ж.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. К., 2012; *Її ж.* Історична регіоналістика. К., 2014; *Її ж.* Локальна історія. В кн.: Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями. К., 2019; *Її ж.* Глобалізація vs локалізація: діалектика взаємодії у сучасному світі. «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (Київ), 2021, вип. 30.

Я.В. Верменич.

ЛУКО́МСЬКИЙ Юрій Володимирович (н. 28.03.1961) — історик архітектури, археолог. Н. в м. Станіславів (нині м. *Івано-Франківськ*). 1983 закінчив архіт. ф-т Львів. політехнічного ін-ту (нині Нац. ун-т «Львівська політехніка»). З 1983 працює у відділі археології Ін-ту сусп. наук АН УРСР у *Львові* (нині *Інституті українознавства імені І. Крип'якевича НАН України*) на посадах лаборанта, інженера-архітектора (від жовтня 1983), молодшого наук. співробітника (від 1989), наук. співробітника (від 2007), старшого наук. співробітника (від 2018). З 2006 — доцент кафедри арх-ри та реставрації Ін-ту арх-ри в Нац. ун-ті «Львівська політехніка»; 2005 захистив канд. дис. «Архітектурно-планувальна структура хрестово-банев их церков XII—XIII ст. Давнього Галича». З 2007 — член Укр. Нац. к-ту ICOMOS (Міжнар. ради з питань пам'яток і визначних місць).

Ю.В. Лукомський.

Л. — один із найавторитетніших знавців середньовічних і ранньомодерних архітектурно-археол. пам'яток у *Галичині* та на території України в цілому. Брав участь у дослідженнях *Тустані*, Бубнища (Івано-Франк. обл.), Розгірча (Львів. обл.), *Онуфріївського Лаврівського монастиря*, Львова, *Жовкви*, *Десятинної церкви* у Києві, *Белза*, *Керчі*,

О.В. Лук'янович.

Володимира-Волинського, Івано-Франківська, *Дрогобича*, *Холма*, *Золочева*, *Рогатина*, *Суботова*. Особливе місце у доробку Л. посідають роботи у *Галичі* (городище *Крилос* і його околиці; див. також *Галич* (*давній*)), де він відкрив і дослідив рештки кількох мурованих храмів і багатошарову пам'ятку Старостинський замок. На сучасному методичному рівні повторно обстежив фундаменти Успенського собору в Галичі.

Праці: Успенський собор княжого Галича: історія вивчення та нові дослідження. «Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація"» (Львів), 1997, № 8; Білокам'яний храм на передмісті Давнього Галича. В кн.: Записки НТШ, т. 235. Львів, 1998; Невідомі церкви на подолі княжого Галича. Там само; Планувальні та конструктивні особливості хрестовобаневих церков давнього Галича. «Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Архітектура», 2000, № 410; Воскресенська церква XII—XIII століть у Крилосі. В кн.: Записки НТШ, т 241: Праці Комісії архітектури та містобудування. Львів, 2001; Успенський собор Давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992—2000 років). В кн.: Записки НТШ, т. 244. Львів, 2002; Планувальний розвиток монастиря Св. Онуфрія у Лаврові. В кн.: Проблеми дослідження, збереження і реставрації об'єктів культурної спадщини: зб. наукових праць. Львів, 2014 (у співавт.); Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej. Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki PW. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013—2014. Chełm, 2016 (у співавт.); Архітектурно-археологічні аспекти досліджень нововіднайденої Катедри Богородиці в Холмі. Король Данило: культурна і державотворча спадщина його доби: науковий зб. за матеріалами Міжнародної конференції 8—9 грудня 2014 р. Львів, 2016 (у співавт.); Галич. Наукове товариство імені Шевченка: енциклопедія, т. 3. Львів, 2016; Княжий Галич (археологія, дослідження, структура міста). Атлас українських історичних міст, т. 2: Галич. Львів, 2018 (у співавт.); Церква Благовіщення у давньому Галичі. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. вип. 22. Львів, 2018.

Літ.: Лукомський_Юрій_Володимирович. Web: http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/organization/departments/profile/?profileid=26.

Д.Я. Вортман.

ЛУК'ЯНО́ВИЧ Олександр Володимирович (20.02.1989—25.02.2022) — укр. військовик, солдат, старший механік-водій танкового взводу, 14-ї окремої механізованої бригади ім. кн. Романа Великого Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с. Поступель Волин. обл. У 2004 закінчив 9 класів сш № 11 у м. Ковель. Навч. у Київ. електромеханічному технікумі, де здобув спеціальність «електропостачання». У 2008 розпочав трудову діяльність у відокремленому структурному підрозділі «Рівненська дистанція електропостачання». Працював електромонтером з ремонту повітряних ліній електропередачі Ковельського р-ну електропостачання, згодом — на посаді електромеханіка. З квітня 2009 по квітень 2010 проходив строкову службу у 80-му окремому аеромобільному полку (м. *Львів*). У 2013 закінчив Луцький нац. тех. ун-т та отримав кваліфікацію спеціаліста інженера-електрика.

У вересні 2021 уклав контракт на проходження військ. служби у ЗСУ. Служив старшим механіком-водієм танкового взводу танкової роти танкового батальйону 14-ї окремої механізованої бригади ім. кн. Романа Великого (м. Володимир Волин. обл.).

З 24 лютого 2022, після широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну, брав участь у боях з окупантами, боронячи *Київ*. 25 лютого 2022 у складі екіпажу танка під командою лейтенанта Віталія Сапила вступив у бій з переважаючими силами ворога у районі с. Термахівка Вишгородського р-ну Київ. обл. Під час бою, який тривав понад дві години, танкісти бригади знешкодили до трьох десятків одиниць техніки противника. Для підтримки наступальних сил ворог задіяв штурмову авіацію. У танк влучила ракета рос. штурмовика Су-25, внаслідок чого Л. та командир танка загинули.

Указом Президента України № 94/2022 від 2 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність Військ. присязі Л. посмертно присвоєно звання *Герой України* з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Похований у м. Володимир. 28 липня 2022 Ковельська міськ. рада присвоїла Л. звання «Почесний громадянин міста Ковеля» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; Лук'янович Олександр Володимирович. У кн.: Ковельська міська рада. Web: https://kowelrada.gov.ua/hero/lukyanovych-oleksandr-volodymyrovych/

В.В. Мараєва.

ЛУ́ЦЬКА БРА́МА в Острозі — пам'ятка архітектури нац. значення. Розташов. в істор. центрі *Острога*.

В Острозі збереглися 2 муровані фортечні брами з баштами, які входили в систему міськ. укріплень, збудованих у 1-й пол. 15 ст. за правління кн. Василя Федоровича Острозького «Красного» (див. *Острозькі*). Л.б. добре збереглася, а від Татарської залишилася руїна. Точну дату їх спорудження не встановлено. Обидві пам'ятки синхронні й однотипні. Спочатку брами були двоярусними. Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. на кожній з них надбудували 3-й ярус — ренесансний аттик з бійницями. Перед брамами був сухий рів зі звідним дерев'яним мостом через нього.

1985 у реставрованій Л.б. відкрився Музей книги і друкарства. Основу музейної збірки становить книжкова колекція місцевого краєзнавчого музею. Започаткована 1909—12 Братством ім. князів Острозьких. 2007 пам'ятку знову реставрували.

1-й і 2-й яруси споруди муровані з каменю-пісковика на вапняно-піщаному розчині, мурування скріплено дерев'яними балками. У 1-му ярусі був наскрізний арковий проїзд, що має пор-

Луцька брама в Острозі. Загальний вигляд із напільного боку.

тал із тесаного каменю; 3-й ярус (аттик) муровано із цегли. Має декор, характерний для арх-ри доби *Відродження* — фігурні зубці й ліпні розетки. У нижньому поясі аттика — ключеподібні бійниці. Усередині башта мала дерев'яні обхідні галереї (збереглися гнізда від їхніх балок), які в 2-му ярусі виводили на бойовий хід міськ. муру. У плані споруда є поєднанням еліпса з прямокутником, що зумовлено її комбінованим призначенням: міська брама й одночасно оборонна башта типу барбакана. Башта повністю виступала за межі оборонного муру, що давало можливість максимально збільшити зону фланкового обстрілу з бійниць.

Літ.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Ричков П., Луц В.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. К., 2002; *Байцар-Артеменко О., Присяжний К.* Луцька брама в Острозі. Дослідження та спроба реконструкції. В кн.: Фортеця: збірник заповідника «Тустань» на пошану М. Рожка, кн. 1. Львів, 2009; *Вечерський В.В.* Фортеці й замки України. К., 2011.

В.В. Вечерський.

ЛУ́ЦЬКИЙ ЄЗУЇ́ТСЬКИЙ КОЛЕГІУМ — навч. заклад, що існував у *Луцьку* у 17—18 ст. Перші *єзуїти* з'явилися у місті в 2-й пол. 16 ст., постійна місія виникла 1604. Спочатку єзуїти поселилися у палаці єпископа Мартина Шишковського, а для проповідей отримали одну з каплиць старого кафедрального костелу св. Трійці. Перші внески для заснування колегіуму зробив єпископ. Єзуїти зобов'язалися відкрити школу, у якій крім граматики і гуманітарних дисциплін викладався б ще і курс моральної теології. Заняття розпочалися 1608 у перших класах новозаснованого колегіуму. 1614 єзуїти дістали у дар дві земельні ділянки від кн. Я.*Вишнівецького* і Ю.Чорторийського (див. *Чорторийські*), що дозволило розпочати будівництво. 1610 відбулося освячення наріжного каменю костелу св. Петра і Павла, який був завершений 1639 або 1640. План костелу було розроблено у Римі з урахуванням особливостей ділянки. Будівництвом керували архіт. Джакомо *Бріано* (1616—17; 1619—20) і Мацей Маїк. Проєкт колегіуму розробив Бенедикт Моллі.

Луцьк. Єзуїтський костел. Фото початку 21 ст.

Колегіум, що має лаконічну композицію, пов'язаний із костелом у його вівтарній частині. Міськ. оборонний мур мав замінити собою зх. відтинок зовнішніх стін колегіуму так. Буді-во колегіуму розтягнулося на десятки років. 1684 до вже існуючого триповерхового корпусу була добудована двоповерхова частина, в якій 1688 відкрився курс філософії. До складу архіт. комплексу увійшла окремо розташована дзвіниця, що має вигляд чотирьох масивних пілонів під одним дахом. В останні роки існування колегіуму тут постійно мешкало 57 єзуїтів, а кількість учнів сягала 300 осіб. Після ліквідації приміщення колегіуму перейшли у розпорядження *Едукаційної комісії 1773—1794*, котра планувала розмістити в них світський навч. заклад. Проте пожежі 1774 і 1780 завдали будівлям значної шкоди й унеможливили ці плани. Кількість учнів у новому навч. закладі у 1784 ледь сягнула 40 осіб. Після реконструкції 1787 єзуїтський костел було освячено як кафедральний. У відбудованих і частково перебудованих приміщеннях колишнього Л. є. к. розмістилася семінарія та помешкання священнослужителів.

Тривалий час Л. є. к. мав у підпорядкуванні постійні місії у Кобрині, *Ковелі*, Порицьку (нині с. Старий Порицьк Іваничівського р-ну Волинської обл.; заснована 1736) і Володимирі (нині *Володимир-Волинський*). Ще одна постійна місія від Л. є. к. була заснована в 1708 поблизу Володимира у с. Марковичі.

Сьогодні костел Апостолів Петра і Павла має статус пам'ятки арх-ри нац. значення у складі історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». Слугує кафедральним собором Луцької діоцезії. Приміщення колишнього колегіуму використовує навч. заклад. Стилістика храму має ознаки переходу від *бароко* до *класицизму*. Це тринавова, хрещато-банева базиліка з обхідними галереями на другому поверсі і двома бічними вежами на гол. фасаді (зх. — чотиригранна, сх. — восьмигранна). Фасад прикрашають п'ять скульптур святих. На пд.-зх. фасаді — п'ять ризалітів, завершені трикутними фронтонами.

Літ.: *Załęski St.* Jezuici w Polsce, t. l—5. Lwów, 1900—1906; *Krasnowolska M.* Działalność artystyczna architekty ks. Pawia Giżyckiego TJ (1692—1762). «Prace Sekcji Historii Sztuki w Wilnie», 1939, t. 3,; *Łoza St.* Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954; *Vallery-Radot J.* Le recueil de plans d'edifices de la Compagnie de Jésus conserve a la Bibliothèque Nationale de Paris. Romae, 1960; *Poplatek J., Paszenda J.* Słownik jesuitów artystów. Kraków, 1972; *Paszenda J.* Nowe wiadomoci o pracach Pawła Giżyckiego. «BHS», 1972, № 1, r. 34; *Paszenda J.* Biografia architekta Giacomo Briano. «BHS», 1973, № 1, r. 35; *Колосок Б.* До проблеми авторства проекту Луцького костелу єзуїтів. «Праці Центру пам'яткознавства» (Київ), 1992, вип. 1; *Колосок Б.* Про перебудови костьолу єзуїтів в Луцьку. «Архітектура Волині: історія та сучасність»: тези наук. конф. К., 1992; *Malinowski M., Kołosok B.* Zarys dziejów diecezji Łuckiej oraz katedry św. Piotra i Pawła w Łucku. Kalwaria Zebrzydowska, 1993; *Колосок Б.* Історіографія будівництва Луцького комплексу єзуїтів. «Архітектурна спадщина України» (Київ), 1994, вип. 1; *Brykowska M.* Kościół jezuitów w Łucku i architektura zakonu jezuitów na Wołyniu i Podolu w 1. połowie XVII wieku. «Sztuka kresów wschodnich» (Kraków), 1996, t. 2.; *Paszenda J.* Stan badań nad architekturą jezuicką na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej. «Budowle jezuickie w Polsce XVI — XVII w» (Kraków), 1999, t. 1; *Рудецький П.* Орден єзуїтів у Луцьку: становлення та особливості діяльності. «Сакральне мистецтво Волині» (Луцьк), 2002, т. 9; *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса. Коротка антологія. «Архітектурна спадщина України» (Київ), 2002, вип. 5; *Колосок Б.* Ecclesia cathedralis Luceoriensis — Кафедральні споруди Луцька: Історико-архітектурне дослідження. Білий Дунаєць—Острог, 2002; *Betlej A.* Paweł Giżycki SJ. Architekt polski XVIII wieku. Kraków, 2003; *Paszenda J.* Dzieje budowy kościoła i kolegium jezuitów w Łucku według źródeł jezuickich. «Budowle jezuickie w Polsce XVI—XVIII w» (Kraków), 2010, t. 4; *Betlej A.* Jesuits architecture in Polish-Lithuanian Commonwealth in 1564—1772. La arquitectura jesuítica:

А.О. Люташин.

Actas del Simposio Internacional, Zaragoza, 9—11 de diciembre de 2010. Zaragoza, 2012.

П.А. Ричков.

ЛЬВІ́ВСЬКОГО МІСЬКО́ГО ТЕА́ТРУ БУДІ́ВЛЯ (Будівля театру опери і балету у Львові) — пам'ятка арх-ри нац. значення. Замикає перспективу гол. розпланувальної вісі центру *Львова* — проспект Свободи. Важлива архіт. домінанта й окраса міста.

Великий міськ. театр (первісна назва) побудовано 1897—1900 за конкурсним проєктом 1895—96 львів. архіт. З.Горголевського у модній тоді стилістиці віденського неоренесансу з окремими елементами модерну. Для спорудження театру у заболоченій долині р. Полтва (прит. Зх. Бугу, бас. Вісли) довелося влаштовувати складні фундаменти із застосуванням залізобетону. Інженерні розрахунки виконали фахівці Львів. політехніки. Основні будівельно-монтажні роботи виконала львів. буд. фірма І.*Левинського*, сталеві конструкції перекриття виготовили на заводі у м. *Санок*. Опоряджувальні роботи тривали до 1908.

Алегоричну скульптурну постать «Слава», що вінчає фронтон гол. фасаду, виконав львів. скульптор П.Войтович, як і алегоричні постаті обабіч «Поезія» і «Музика» (усі з бронзи). Кам'яні скульптурні оздоби фасадів виконали скульптори А.Попель та ін. Скульптурні прикраси залу глядачів 1899—1900 виконала група скульпторів під кер-вом П.-В. Гарасимовича. Кер. худ. оформлення вестибуля був Т.Попель, фоє — С.Дембіцький. Над живописними панно працювали худ. М.Гарасимович та ін. «Тріумф Слави» на плафоні глядацького залу виконав С.Рейхан, а велика завіса тут же з композицією «Парнас» розмальована Г.Семірадським.

Великий міськ. театр урочисто відкрився 4 жовтня 1900 за участю О.*Мишуги*, Ігнація-Яна Падеревського, Г.*Сенкевича*, Г.Семірадського, С.*Бадені*, ін. видатних осіб. 26—28 жовтня 1939 тут відбулися засідання *Народних Зборів Західної України*, які «узаконили» рад. анексію Зх. України. З грудня 1939 перейменовано на Львів. держ. театр опери та балету, з 1956 — ім. І. Франка,

Будівля Львівського міського театру.

з 1961 — академічний. Під час реставрації, завершеної 1984, модернізовано технічне оснащення і в інтер'єрах встановлено скульптурні погруддя видатних діячів культури роботи львів. скульпторів Е.Миська та ін. 1999 — проведено реставраційні роботи, 2000 — театру надано ім'я С.*Крушельницької*, 2005 — статус нац—, нині Львів. нац. академічний театр опери та балету ім. С. Крушельницької.

Цегляна потинькована будівля має сталеві опорні конструкції: двошарнірні арки над сценічною коробкою прогоном 20 м зі стрілою підйому 10 м і крокв'яні ферми над глядачевим залом. У плані — видовжений прямокутник 45Ч95 м, у центрі якого — чотириярусний за структурою напівовальний у плані зал на 1800 глядачів, до якого прилягає прямокутна у плані підвищена сценічна коробка, навколо яких на кожному з ярусів — фоє, кулуари, артистичні приміщення. Артистична і глядацька половини будівлі чітко розділені. Центром глядачевої половини є високий об'єм тримаршевих парадних сходів. Така схема театральної будівлі була загальноприйнятою в Центральній Європі під впливом віденських взірців (Оперного театру, Бургтеатру) і творчості віденського архіт. бюро Ф.Фельнера і Г.Гельмера. Гол. вхід акцентований трьома порталами з арковою лоджією над ними, арки якої розділеними спареними колонами коринфського ордера. Ця лоджія з'єднана з фоє 2-го поверху. Гол. фасад увінчаний масивним фронтоном з алегоричною скульптурною композицією в тимпані. Домінантним об'ємом є пластична чотиригранна баня з ліхтариком, яка увінчує підвищену сценічну коробку. Усі фасади мають триярусне членування на рустований цоколь, стіну, висотою в два поверхи та аттик. Фасади насичені архіт. і скульптурною пластикою з численними алегоричними зображеннями. В оформленні інтер'єру використані мармур, ліпні орнаменти, позолота і декоративний живопис у стилістиці пізнього академізму.

Л. м. т. б. — одна з найкращих архіт. і мистецьких пам'яток стильової епохи історизму не лише у Львові, а й в Україні.

Літ.: *Lityński M.* Pamiątkowy opis Teatru Miejskiego we Lwowie. Lwów, 1900; *Барановский Г.* Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века, т. 3: Выставки, зрелища, спорт. СПб., 1903; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Архітектура Львова: Час і стилі. XIII—XXI ст. Львів, 2008.

В.В. Вечерський.

ЛЮТА́ШИН Андрій Олександрович (15.11.1974—08.03.2022) — укр. військовик, майор, нач. служби повітряно-вогневої і тактичної підготовки, 40-ї бригади тактичної авіації Повітряних Сил ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у м. *Стрий*. Після закінчення Черніг. вищого військ. авіац. уч-ща льотчиків служив у м. *Умань*. Після звільнення працював пілотом-інструктором у м. *Бориспіль*. 2014 через рос. збройну агресію проти України поновився на військ. службі. Був нач. служби повітряно-вогневої і тактичної підготовки 40-ї бригади тактичної авіації (м. Васильків Київ. обл.). Виконував завдання в зоні проведення АТО/ООС.

24 лютого 2022, у день поч. широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну, ризикуючи власним життям, здійснив виведення літака МіГ-29 з-під авіац. ракетного удару. У подальшому брав участь в авіац. підтримці підрозділів Сухопутних військ ЗСУ в боях на підступах до *Києва*. 8 березня літак Л. був уражений ворожими ракетами, але він не став катапультуватися та скерував свій винищувач на колону рос. окупантів, що сунула на столицю.

Указом Президента України № 228/2022 від 11 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності

України, вірність Військ. присязі Л. присвоєно звання *Герой України* з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; Люташин, Андрій Олександрович. Велика українська енциклопедія. Web: https://vue.gov.ua/Люташин, Андрій Олександрович

В.В. Мараєва.

ЛЮТЮ́К Анатолій Кузьмич (н. 10.07.1947) — маляр, укр. громад. діяч.

Н. у с. Великі Борки (нині селище Великі Бірки Тернопільського р-ну Тернопільської обл.). 1996 — закінчив Вижницьке уч-ще прикладного мистецтва; 1975 — Талліннський худож. ін-т (нині Естонська академія мистецтв). Від 1975 мешкає у м. Таллінн. У 1970—1980-х рр. брав участь у нелегальних зібраннях вірних Укр. греко-катол. церкви (УГКЦ), а також Т-ва ім. Т.Шевченка, які відбувались у Ленінграді. Будучи членом Нар. фронту Естонії, організовував мітинги та ін. акції на підтримку незалежності цієї країни.

Співзасновник естон. осередку Нар. руху України, Спілки укр. офіцерів Естонії, Укр. земляцтва Естонії. Був членом партії Isamaaliit (Союз Вітчизни). Заснував 1991 і зареєстрував Талліннську парохію Укр. греко-катол. церкви Матері Божої Триручиці (2000 її освятив кардинал УГКЦ Л.Гузар), яка міститься у відновленій за проєктом Л. споруді лютеранської каплиці. Церква з унікальним іконостасом розташована на території очолюваного Л. Центру укр. культури (ЦУК) — культурно-сакрального комплексу, який має офісні приміщення, невелику концерту залу, б-ку, укр. музей з унікальною колекцію писанок (майже 500). У ЦУК відбувають заходи Конгрес українців Естонії, Союз українок Естонії, ін. укр. орг-ції; працюють волонтери з Японії, Австралії, Росії, Швейцарії, Франції.

Чернець Цистерціанського монастиря у Хюланді (Норвегія) з послухом у Таллінні.

Л. — автор міжнар. мистецько-екологічно-сакрального проєкту «Червона книга країн світу», який викликав великий резонанс у багатьох державах. Л. ініціював гуманітарні проєкти «Поетична Червона книга країн світу», «Колиски народів світу», «Ноїв ковчег», «Культури, які зникають». Одним із заходів Л. стало створення книги «Гуцули» на виготовленому ручним способом папері (30 прим. подаровано великим б-кам світу — Нац. наук. бібліотеці України ім. В.І.Вернадського, Б-ці Конгресу США, нац. б-кам Естонії, Латвії, Литви та ін.)

2003 став першим із представників нац. меншин, що мешкають в Естонії, кавалером ордена Білої Зірки Президента Естонії (у номінації «За охорону пам'яток старовини»).

Під час Революції Гідності і від початку російсько-української війни у східних регіонах України активно займається волонтерською діяльністю, організовує збір і доставку до України гуманітарної допомоги укр. діаспори Естонії та ін. благодійних організацій.

Заслужений художник України (2007). Нагороджений медаллю Департаменту охорони старовини Естонської Республіки «За збереження історичних пам'яток» (2002), грамотою Верховної Ради України «За заслуги перед українським народом» (2011), відзнакою президента України — ювілейною медаллю «25 років незалежності України» (2016).

Представлений у Книзі пошани «Україна й українці — цвіт нації, гордість країни» і нагороджений нагрудним знаком «Зірка "Патріот України"» Міжнар. ін-ту освіти, к-ри і зв'язків із діаспорою Нац. ун-ту «Львів. політехніка».

Про Л. знято документальний фільм «Казка про коника» (реж. У.Осовська і Д.Страшний), прем'єра якого відбулась в Україні 9 вересня 2021. У 2023 цей фільм здобув Нагороду народу Естонії (Estonian People's Award voted by TV-audience) на 36-му Міжнар. фестивалі документального та антропологічного кіно в Пярну (Естонія).

Літ.: *Коник В., Винниченко І.* Українці в гуманітарному просторі Естонії. У кн.: Українці в Естонії: вчора, сьогодні, завтра. К., 2008; *Музиченко Я.* Лабораторіум українського успіху. «Україна молода», 2013, 15 лютого; *Тугай Л.* Анатолій Лютюк: віддавати більше, ніж береш. «Галичина», 2014, 18 грудня; Web: https://uk.wikipedia.org/wiki/Лютюк_Анатолій_Кузьмич; Web: www.ukk.ee; http:// logos-ukraine.com.ua; Web: http://trkrai.com; Web: http://leopolis.info/tag/anatolij-lyutyuk; Web: http://tyzhden.ua; http://stolitsa.ee; https://ukrainer.net/anatoliy-liutiuk/; Web: www.ukrinform.ua/rubric-diaspora.html; Web: www.youtube.com

І.І. Винниченко.

ЛЯДО́ВСЬКИЙ СКЕ́ЛЬНИЙ МОНАСТИ́Р Усікновення Глави Іоанна Предтечі — чоловічий монастир. Архіт. та археол. пам'ятка.

Розташов. на пд. околиці с. Лядова (нині село Могилів-Подільського р-ну Він. обл.), на терасі скелястого корінного лівого берега р. *Дністер* (висота над урізом води — бл. 90 м). Найстаріша монастирська споруда — печерна церква — являє собою два напівзруйновані суміжні гроти, що мають складну в плані конфігурацію та сполучені проходом. В одному гроті розташов. престол Усікновення Глави Іоанна Предтечі, в ін. — престол св. Параскеви-П'ятниці.

Дата виникнення Л.с.м. невід. Відомості про те, що Л.с.м. заснував *Антоній Печерський* 1013, — церк. легенда, що виникла в 19 ст. без опертя хоч на якісь істор. джерела. Архітектурно-археол. дослідження на території монастиря (2012) виявили культ. нашарування з керамікою 7—19 ст., але це не дає змоги визначити час створення скельних споруд.

Уперше Л.с.м. згаданий 1649, коли ігумен Павло та ієромонах Никифор із дорученням від гетьмана Б.*Хмельницького* відвідали *Москву*. На поч. 18 ст. монастир став унійним (у складі Василіанського чину; див. *Василіани*). Під

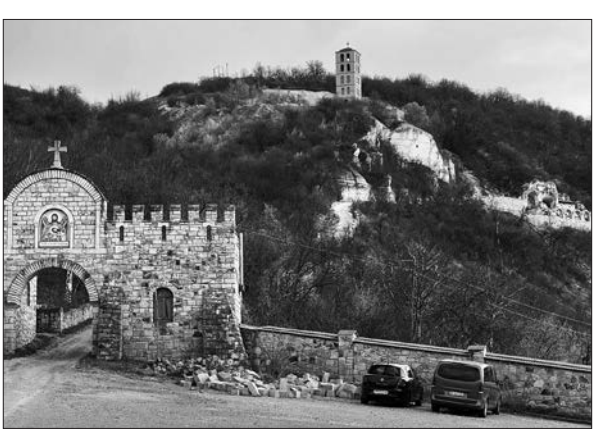

Лядовський монастир. Фото 2022.

1734 згадується суперіор (настоятель) Іоасаф. 1745 монастир закрили, оскільки він не був забезпечений *фундушевими маєтностями*, його майно передали Шаргородському монастирю св. Миколая. З 1772 колиш. монастирську церкву використовували як парафіяльну, на поч. 19 ст. вона перейшла до православних. У серед. 19 ст. навколо церкви почав формуватися комплекс, що складався з давніх скельних споруд (церква Усікновення Глави Іоанна Предтечі та келії) та нових наземних споруд, збудованих 19 ст. (притвор печерної церкви, 1848; пізніше замінений новим); підпірна стіна-огорожа і каплиця із джерелом, 1861; новий притвор з дзвіницею, 1874—75, проєкт Д Освальда; брама з крамницею, огорожа, готель для прочан, колодязь, дзвіниця на плато вище від монастирської тераси, 1875—82). 1893—94 у т. зв. печері св. Антонія влаштували церкву, присвячену цьому преподобному.

У парафії св. Іоанна Предтечі зберігалася чудотворна ікона «Віднайдення глави Іоанна Предтечі», що аж до серед. 1920-х рр. привертала численних прочан (і православних, і католиків), які відвідували святиню у храмове свято (29 серпня за ст. ст.).

1926 комплекс був закритий рад. владою; 1935—38 усі наземні споруди були зруйновані. 1948 скельні споруди отримали статус пам'ятки архітектури (з 2009 мають статус пам'ятки археології). 1998 ченці *Почаївської Свято-Успенської лаври* відновили монастир, який належить УПЦ (МП). З 2003 ведеться буд-во нового монастирського комплексу за проєктом архіт. О.Танасійчука. Нові споруди розташов. на місці старих, знищених у 1930-ті роки.

Літ.: *Антонович В.Б.* О скальных пещерах на берегу Днестра. В кн.: Труды VI археологического съезда, т. 1. М., 1886; *Сецинский Е.* Лядавский скальный монастырь. В кн.: Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета, т. 5. Каменец-Подольск, 1890—1891; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, т. 9: Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск, 1901; Памятники архитектуры и градостроительства УССР, т. 2. К., 1983; *Виногродська Л.І.* Дослідження на території Лядівського монастиря. В кн.: Археологічні дослідження в Україні 2012. К., 2013; *Царенко С.* Історико-архітектурна довідка. Web: https://nadoest.com/-vstupni-viznachennya

Д.Я. Вортман.

М

МАДЯРИЗА́ЦІЯ — цілеспрямована державна політика угорського уряду періоду дуалістичної Австро-Угорщини 1867—1918 щодо «немадярських» етнічних груп (неугорських, насамперед слов'ян.) і нац. меншин, що складали майже половину населення угор. частини багатонац. монархії, серед яких були і бл. 500 тис. карпатських русинів-українців (2,5 % населення Угорського королівства), що проживали у комітатах (жупах) Унґ, Береґ, Уґоча і Мараморош та частково — Земплин, Сатмар і Саболч.

Ця політика була започаткована прийняттям угор. парламентом у листопаді 1868 закону «Про рівноправність національностей», який до розпаду Австро-Угорщини у 1918 слугував основою державної мовної політики і переслідував мету формування «єдиної угорської політичної нації», дискримінаційними заходами щодо національних меншин угорського уряду Калмана Тіси (1875—90) і досягла апогею прийняттям пакета законів про шкільну освіту 1907—08, який увійшов в історію як закони Аппоні (за ім'ям міністра освіти і культів графа Альберта Аппоні).

З приходом до влади уряду Тіси політика поступової (позитивної) мадяризації національних меншин переросла у дискримінаційну норму. На зміну ліберальним реформам попереднього уряду Андраші прийшла форсована насильницька М. Під приводом боротьби з ідеями панславізму у травні 1875 уряд Тіси заборонив неугор. народам створювати політ. спілки та об'єднання, а також офіційно називати культурні орг-ції національними. Національним меншинам було дозволено мати лише культурні та літ. товариства.

У 1878 до карного кодексу було включено статтю «За національне підбурювання», після чого з'явилися обмеження свободи друку і заборона зібрань. Середовищем, в якому політика М. мала не лише найбільший успіх, а й найвиразніші форми, була освіта. Так, закон від 22 травня 1879 про навчання угор. мови у закладах нар. освіти передбачав обов'язкове викладання угор. мови в усіх нар. школах і обов'язкове знання угор. мови усіма вчителями в обсязі, достатньому для викладання в школі, інакше вчителі підлягали звільненню з роботи. Історію та географію було заборонено викладати у школах мовами нац. меншин.

На додачу до всіх цих змін, у 1881 угор. уряд започаткував мадяризацію топоніміки, імен і прізвищ неугорців, хоч значних успіхів у цьому напрямі досягнути не встиг. Натомість 1881 було скасовано іспит з руської (русинської) мови у випускних класах шкіл, а 1889 уряд відмінив обов'язкове вивчення русинської мови у церковних школах. З 1883 угор. мова стала обов'язковою до вивчення у гімназіях і реальних училищах. У 1890 було відмінено й обов'язкове навчання релігії у середніх школах русинською мовою, а з 1891 — у всіх дошкільних закладах освіти і виховання обов'язковою стала угорська мова. Поступово збільшувалася і кількість годин на тиждень для вивчення угорської мови: якщо у 1879 для неї було відведено навчальним планом усього 2 години на тиждень, то у 1902 — 8,5, а 1907 — 13 год.

У результаті такої М. освіти і мови кількість шкіл з русинською мовою викладання скоротилася з 571 у 1874 до 23 у 1907, а змішаних — з 246 у 1882 до 61 у 1912. У 1895/96 навч. році на території Угорщини руську (русинську) мову викладали лише у трьох закладах середньої освіти: Мукачівській держ. головній г-зії (факультативно як позачерговий предмет), а також у Пряшівській і Ужгородській королівських головних г-зіях (теж факультативно як позачерговий предмет по 8 і 2 години на тиждень). Ужгородська греко-катол. богословська семінарія ще від 1883 стала повністю угорськомовною.

Крім закладів освіти політику М. влада поширювала за допомогою спеціально створених серед румунського, словацького та русинського населення краю угор. культурно-просвітницьких т-тв: «Мадярський шкільний гурток», «Всеугорське шкільне товариство», «Т-во поширення мадярської мови» тощо. Наприклад, «Верховинське мадярське т-во» («Femka»), котре перебувало під патронатом намісника Угорщини ерцгерцога Йосифа, наприкінці 19 ст. налічувало 7,5 тисяч членів і опікувалось 60 дитячими притулками та 107 бібліотеками у гірських р-нах.

Останній удар по культурі неугор. народів Угорщини наніс пакет законів про шкільну освіту 1907—08, який ввійшов в історію під назвою «Leks Apponi». Найбільшу дискусію викликав закон міністра освіти і культів графа Альберта Аппоні від 1907 про правовий статус недерж. початкових шкіл. Закон поєднав роль держави із засобами впливу держави і держ. контролю. У § 17 цього закону йдеться про таке: «Усі школи та всі вчителі, незалежно від типу школи та від того, отримує вона державну допомогу чи ні, у душах дітей мають розвинути та підсилити свідомість відданості угорській вітчизні та належності до угорської нації, а також релігійно-морального мислення. Ця точка зору повинна домінувати у процесі всього навчання». Закон гарантував міні-

мальну зарплату всім учителям, якщо в даній школі викладання угор. мови, математики, географії та історії, а також громадських прав та обов'язків проводиться згідно з наказом міністерства (§ 20), однак вимагав, щоб дитина з неугорською рідною мовою після закінчення четвертого класу свої думки могла висловити угорською мовою усно та письмово (§ 19). У випадку, якщо конфесійні школи не змогли забезпечити виконання закону, зменшувалася держ. допомога, а вчителів, котрі протестували, могли покарати доганою, штрафом, навіть звільненням із роботи. Кандидатів на посади вчителів мало затверджувати Мін-во освіти, що відібрало від шкіл національностей можливість вільного вибору вчителів. § 19 цього закону стверджував: «Якщо кількість учнів з угорською рідною мовою досягає або складає 20 % усіх зареєстрованих учнів, то для них угорська мова як мова навчання обов'язково використовуватиметься. А якщо половина учнів має рідну мову угор., мовою навчання є угор., власники шкіл можуть подбати про те, щоб учні з неугор. рідною мовою теж мали можливість навчатися рідною мовою. Однак у всіх таких нар. закладах освіти, в яких єдиною мовою викладання є державна, це становище не може бути змінене».

Закон 1907, який разом із наказом міністра від 1908, навчальні заклади з русинською мовою навчання практично перетворив на двомовні. Результати мадяризаційних заходів уряду не забарилися. Так, частка неугорського населення північно-східних комітатів Угорщини Унґ, Береґ, Угоча і Мараморош, яка володіє державною (угорською) мовою, за даними переписів населення 1890 і 1910, зросла з 10,1 до 23,1 % у комітаті Унґ, з 14,6 до 30,1 % у комітаті Береґ, з 18,1 до 23,5 % у комітаті Угоча і з 7,1 до 10,9 % у комітаті Мараморош. Закон зобов'язував усі школи і усіх вчителів виховувати у дітей «почуття належності до мадярської батьківщини і мадярської нації» незалежного від нац. походження учнів та їхніх вчителів. Законодавство передбачало переведення на угор. мову навчання тих шкіл, в яких не менш як 20 % учнів вважали рідною угор. До кінця четвертого року навчання у школах учні нац. шкіл мали «ясно викладати свої думки у письмовій та усній формах угор. мовою». Та сама вимога стосувалася і церк. шкіл, більшість з яких уже давно були націоналізованими державою.

Унаслідок прийняття «Leks Apponi» зникли останні 23 школи з русинською мовою навчання, кількість змішаних русинсько-угор. шкіл скоротилася з 107 у 1907 до 34 у 1914, а 40—50 % русинських дітей шкільного віку не змогли здобути навіть початкової освіти. З 1907 по 1910 було закрито 459 із 2760 румун. шкіл. У 1907 в держ. школах, де мовою викладання була угор., навчалося 35 тис. румун. дітей (15,6 %), а у 1911 — 56 тис. (24,6 %).

Освіта і церква стали тим середовищем, у якому успіхи політики М. «позитивної дії» були найбільш помітними. Так, якщо у 1866 русинами називали себе 286 учнів гімназій і реальних уч-щ, у 1871 — таких було вже лише 130, а на початку 20 ст. — 100. Узагальнено дані переписів 1900 і 1910 засвідчують, що русинською мовою розмовляли лише у 6 комітатах 43,4 і 42 %, угор. — 28,8 і 31 %, румун. — 11,2 і 10,9 %, нім. — 10,4 і 11 %, словацькою — 5,9 і 4,5 %, іншими мовами — бл. 3 % решти населення. Жителі міст і містечок у бл. 60 % розмовляли угор. мовою, 24 % — русинською, 11 % — нім., решта бл. 5 % — румун., словацькою, хорватською, польс. мовами.

Одним з ефективних інструментів М. русинського населення пн.-сх. комітатів Угорщини була місцева, привілейована на той час, Греко-католицька церква. Показовим у цьому контексті є лист греко-катол. духовенства Мараморошського комітату (жупи) міністру культів і освіти від 17 жовтня 1907, у якому зазначалося: «Уніатське духовенство Мукачівської єпархії й тепер у мирний час сумлінно виконує свої обов'язки у вихованні своїх вірників у дусі відданості угорській батьківщині. Про це свідчить і мадяризація, яка з успіхом проводиться у підлеглих єпархії школах. Те, що єпархія на сьогодні вже має близько 150 тисяч вірників і що церковні служби проводяться угор. мовою навіть у таких селах, у яких десятки років тому вони проводились тільки слов'ян. мовою, також є заслугою уніатського духовенства». Серед греко-катол. духовенства чисельність тих, хто ідентифікував себе русином, скоротилася від 72,1 % у 1900 до 68,8 % у 1910. За переписом 1910, у шістьох русинських комітатах з 508 греко-катол. священників лише 72 визнавали себе русинами, а з 831 вчителя нар. шкіл — русинами зголосилися лише 97. У результаті склалася така ситуація, що для 90 % службовців і суспільних діячів країни угор. мова стала «рідною», хоч нею володіли не більше як чверть представників її неугор. народів.

Наслідки такої нац. політики угор. влади засвідчили результати переписів населення Угорщини: за переписом 1900, частка угорців уже становила 51,4 %, а за переписом 1910 — 54,5 % від усього населення королівства. Відтак частка населення з неугор. рідною мовою від 1880 до 1910 зменшилася майже на 10 % (з 55,2 % у 1880 до 45,6 % у 1910).

У результаті асиміляційної політики угор. уряду колись гомогенна етноконфесійна спільнота карпатських русинів — греко-католиків релігійно розкололася на власне греко-католиків і католиків та православних, а національно-політично — на русофілів-москвофілів, зорієнтованих на Росію, мадяронів (угрофілів) — русинів і представників інших національностей, які повністю злилися з угорською нацією, угро-русинів (старорусинів), котрі обстоювали окремішність русинів від інших слов'ян. народів, і народовців-українофілів, що трималися думки про спільність русинського населення по обидва боки Карпат з українцями «Великої України».

Літ.: *Перени Й.* Из истории закарпатских украинцев (1849—1914). Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 14. — Budapest: Akadémiai kiadó, 1957; Нариси історії Закарпаття, т. 1 (з найдавніших часів до 1918 року). Ужгород, 1993; *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; Волошин Августин. Спомини. Твори. Ужгород, 1995; Коротка історія Угорщини. Ніредьгаза, 1997; Пекар Атанасій, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. Т. І: Єрархічне оформлення. Рим—Львів, 1997; *Мазурок О.С., Орто В.В.* Етнічна структура міського населення Закарпаття наприкінці XIX — на початку XX ст. «Carpatica—Карпатика», вип. 6. Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат кінця XVIII — XX ст. Ужго-

род, 1999; До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX — поч. XX ст.). Ужгород, 2001; *Контлер Л.* История Венгрии. Тысячилетие в центре Европы. М., 2002; *Фенич В.* Конфесійна та національна ідентичність духовенства Мукачівської греко-католицької єпархії 1771—1949 рр. «Ковчег. Науковий збірник із церковної історії», 2003, № 4; *Пап С.* Історія Закарпаття, т. 3. Івано-Франківськ, 2003; *Фенич В.* Етноконфесійна ідентичність греко-католиків Мукачівської єпархії. «Історична школа професора Володимира Задорожного», 2004, вип. 2; «Carpatica—Карпатика» (Ужгород), 2003, вип. 30; Закарпаття в етнополітичному вимірі. К., 2008; *Фенич В.* Едіпів комплекс: народ у пошуках своєї ідентичності (приклад імперських і національних уявлень у XIX — на початку XX ст.). «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія», 2009, вип. 22; Закарпаття 1919—2009 років: історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород, 2010; *Фенич В.* В оточенні інших: греко-католики Мукачівської єпархії та їх сусіди у світлі сучасних досліджень офіційної статистики кінця XIX — початку XX ст. «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія», 2010, вип. 25; *Черничко С., Федінець Ч.* Наш місцевий Вавилон. Історія мовної політики на території Закарпаття у першій половині XX століття (до 1944 року). Ужгород, 2014.

В.І. Фенич.

МАЇ́ВСЬКИЙ Дмитро (псевдо «Петро Дума», «Тарас», «Косар», «Курган», «Зруб», «Ом» та ін.) (08.11.1914—19.12.1945) — політ. і військ. діяч Укр. визвольного руху, публіцист.

1942—45 — член Проводу ОУН (бандерівців) — ген.-політвиховник УПА (1952, посмертно), кавалер Золотого Хреста заслуги УПА (1952, посмертно).

Н. у с. Реклинець (нині Сокальського р-ну Львів. обл.) у родині дир. місц. школи. Розпочав навчання у Сокальській г-зії, з якої був відрахований за належність до ОУН. Продовжувати навчання мав можливість лише за межами етнічних укр. земель. Закінчив учительську семінарію у м. Сандомир (Sandomierz, нині місто у Польщі).

На початку 1930-х рр. (як припускають окремі дослідники — у 1933) приєднався до нелегальної ОУН. У 1934 стає повітовим провідником Жовківщини. За участь у діяльності ОУН арештовувався польс. поліцією (1937), проте у жовтні 1938 був звільнений з ув'язнення за рішенням суду. Після цього повернуся до роботи у мережі ОУН. У вересні 1939 організував повстанські відділи та очолив збройний виступ проти Польської держави на території Жовківського пов. З приходом на Львівщину Червоної армії, рятуючись від можливого арешту, втік до нім. зони окупації Польщі та оселився на етнічних укр. землях Холмщини, де взяв активну участь у розбудові укр. шкільництва, громад. життя та формуванні мережі ОУН. На зламі 1939—40 став обласним провідником ОУН Холмщини.

Наприкінці зими 1940 нелегально переходить нім.-рад. кордон і очолює окружний провід ОУН на Сокальщині. Як кер. підпілля доволі високого рівня перебуває у розшуку рад. органів держбезпеки. У березні 1940 зазнає важкого поранення у сутичці зі співробітниками НКВС, після чого тривалий час лікується.

Після розколу ОУН у 1940 М. приєднується до бандерівців. На початку 1941 нелегально перетинає нім.-рад. кордон. Як представник підпілля ОУН «з Краю», бере участь у Другому (Краківському) Великому зборі ОУН(б) (31.03—03.04.1941). Весною 1941 М. викладає основи конспірації на тримісячному курсі в школі ОУН ім. Є.Коновальця у Кракові.

Напередодні і на початку нім.-рад. війни М. стає одним із організаторів і координаторів діяльності Похідних груп ОУН(б), переходить на територію України у складі Пн. похідної групи. Влітку-восени 1941 М. побував з організаційними завданнями у Житомирі, Вінниці і Києві. Стає заст. провідника Крайового проводу ОУН Осередньо-Сх. Укр. земель Д.Мирона.

Серед десяти найвизначніших діячів бандерівської ОУН, що перебували на свободі, М. бере участь у нарадах кер. підпілля на Другій конференції ОУН(б) (березень 1942).

1941—42 М. здебільшого перебуває на підпільній роботі у Києві, відвідуючи ін. міста лише для організаційних зустрічей. Під час однієї з таких поїздок до Львова М. 21 листопада 1942 потрапив у засідку гестапо на вул. Тадеуша Жулинського, 7 (нині вул. Акад. Філатова (Ігоря Дашка)). У перестрілці М. убив штурмшарфюрера СС Г.Шарффа і поранив службовця кримінальної поліції. М., будучи двічі пораненим, зумів втекти й із допомогою підпілля ОУН(б) влаштувався на лікування до лікарні м. Бібрка під виглядом нім. військ. перекладача.

Убивство М. Г.Шарффа спричинило масові страти ув'язнених оунівців та укр. заручників (27 листопада 1942 у в'язницях Львова було розстріляно 27, а у в'язниці Старої Ягільниці бл. Чорткова — 52 арештованих).

Після одужання М. повернувся до підпільної діяльності як референт пропаганди Проводу ОУН(б) на укр. землях і гол. ред. офіціозу ОУН(б), часопису «Ідея і чин».

17—21 лютого 1943 бере участь у Третій конференції ОУН(б), а в травні 1943 (разом із Р.Шухевичем і З.Матлою) стає членом Бюро Проводу ОУН(б), політ. референтом Проводу і заст. Р.Шухевича.

М. бере активну участь у підготовці та роботі Третього надзвичайного Великого збору ОУН(б) (21—25 серпня 1943), доповідаючи про плани структурних змін у кер-ві підпілля.

Як учасник жовтневої та грудневої 1943 конференцій ОУН(б) М., спільно з іншими членами Проводу, ухвалює рішення про посилення військ. буд-ва на Волині і розгортання структур УПА у Галичині. У березня 1944 М. бере участь у черговій конференції ОУН(б), яка приймає рішення про орг-цію Ініціативної групи для ведення переговорів зі створення Укр. гол. визвольної ради. На зламі 1944—45 М. став одним з ініціаторів проведення переговорів з рад. владою. У ніч з 28 лютого на 1 березня 1945 неподалік с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл. М. разом із Я.Буселом вів перемовини з «представниками уряду УРСР» (насправді співробітниками органів держбезпеки О.Каріним і О.Хорошуном). Сторони обмінялися думками про становище України в складі СРСР, але не дійшли згоди з жодного принципового питання. Попри негативний результат зустрічі, М. вважав за потрібне зберігати можливість зв'язку з рад. представниками на випадок радикальних геополіт. змін у світі.

Восени 1945 М. стає делегатом Проводу ОУН(б) на укр. землях до Проводу ОУН за кордо-

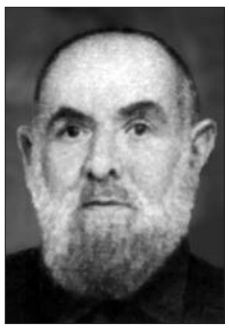

Г.Й. Майфет.

ном. За дорученням Р.Шухевича М. разом із Д.Грицаєм мав (нелегально перетнув три кордони) дістатися до Мюнхена. На зламі жовтня—листопада 1945 М. і Д.Грицай перетнули радянсько-польс. кордон і у листопаді 1945 перебували серед кер. підпілля ОУН(б) на території Закерзоння. У грудні 1945 делегати Проводу продовжили рух на Захід. 19 грудня 1945 М. і Д.Грицай потрапили в оточення чехословацьких прикордонників під час переходу кордону на межі між Чехією та Баварією. Остерігаючись арешту, М. покінчив життя самогубством.

М. автор низки публіцистичних творів: брошур «Лицем до народу» (1942) і «Большевицька демократизація Європи» (1945, перекладена підпільниками польс., чеською і франц. мовами); статей «Герої наших днів», «До питання внутрішніх перешкод укр. національно-визвольної боротьби» і «Ідейно-політичне обличчя большевиків».

Одружився у підпіллі. Дружина Л.Шевчик.

Місце поховання невідоме.

Літ.: *Содоль П.* Українська повстанча армія, 1943—49. Довідник. Нью-Йорк, 1994; *Дарованець О., Мороз В., Муравський В.* Націоналістичний рух 1920 — 1930-х рр. (матеріали до біографічного довідника). У кн.: *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. К., 2007; *Посівнич М.* Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 роках. Львів, 2010; *Патриляк І.* Встань і борись! Слухай і вір… Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939—1960 рр. Львів, 2012; *Іщук О.* Дмитро Маївський. До 100-річчя з дня народження. Web: http://www.cdvr.org.ua

І.К. Патриляк.

«МАЙДА́Н-МОНІТО́РИНГ», Інформаційний центр — громад. орг-ція, статутними завданнями якої є здійснення просвітницької діяльності, спрямованої на сприяння становленню в Україні демократ. громадян. сусп-ва і правової д-ви; налагодженню сусп. діалогу; забезпеченню доступу громадян до інформації та знань у сфері реалізації конституційних прав і свобод; розвитку правової та інформаційної культури.

Гол. місія — оборона України в інформаційній війні проти неї. Гол. засоби — збирання і поширення достовірної верифікованої інформації та проведення професійного моніторингу дотримання політ. свобод громадян України та безпеки інформаційного простору України.

Цілі орг-ції: «Геть від Москви!»; демаркація ментального кордону України з РФ; укр. патріотизм через громадян. освіту; просування ненасильницьких методів спілкування. У різні часи гол. гаслами М.-М. були: «Майдан — пульс громадян. спротиву в Україні», «Ми йдемо попереду революцій», «Розумом і силою», «За вільну людину у вільний країні».

Орг-ція з нинішньою назвою офіційно існує з 23 листопада 2012, хоча веде історію від початку акції «Україна без Кучми (див. «*Україна без Кучми» — кампанія народних протестів в Україні 2000—2001*). Орг-ція налічує понад 50 учасників з 12 обл. України, АРК, Польщі, Чехії, Словенії, США та Канади. До діяльності залучено майже 750 волонтерів із різних куточків України та світу. Голова правління Н.Зубар. Гол. офіс орг-ції — у м. Харків (вул. Чернишевського, 27).

Вебсайт «Майдан» (https://maidan.org.ua/) функціонує з 20 грудня 2000. Заснований як офіц. рупор акції «Україна без Кучми». До травня 2014 існував як «Пульс громадян. спротиву», що з першого дня називався «Майдан». Цей термін потрапив до сучасного політ. словника, ставши знаковим символом спротиву громадян. сусп-ва різним політ. режимам.

Новий ресурс послугував джерелом інформації про акцію і виконував функцію координації та комунікації активістів в Україні і за кордоном. Учасники спільноти на волонтерських засадах повідомляли про події, пов'язані з акціями протесту у своїх містах, а також перекладали новини акції протесту англ. мовою. Від початку акції 2 тис. активісти сайта «Майдан» розгорнули дискусію про шляхи подальшого розвитку України.

2004 сайт став основним джерелом новин про Помаранчеву революцію (див. *Помаранчева революція 2004*), у розпал протестів 23 листопада на сайті було оприлюднено бл. 1500 новин. Цього дня сайт відвідало пів мільйона унікальних відвідувачів. Термін «Помаранчева революція» вперше було оприлюднено на форумі сайту. Інформаційний ресурс став основним координаційним пунктом протестів в інтернеті для активістів.

На початку 2005 був утворений Альянс громадян. активістів «Майдан»; у липні 2006 М-во юстиції зареєструвало ВГО «Альянс "Майдан"». У червні 2005 на зустрічі активістів «Альянсу "Майдан"» в Одесі виникла ідея створити Меморандум Майдану — документ про сучасні засади побудови укр. сусп-ва, Української держави, а також конкретні кроки, спрямовані на реалізацію цих засад. Після консультацій і робочих зустрічей ініціативна група з розроблення Меморандуму Майдану представила фундаментальний документ — єдиний документ публічної політики, що виник у результаті Помаранчевої революції. Меморандум містить перелік практичних завдань, спрямованих на подолання посттоталітарного стану в Україні, утвердження принципу «влада відповідальна перед народом, сусп-во контролює владу», захист, утвердження і розширення людських прав і свобод, верховенства права.

З травня 2014 сайт «Майдан» став інформаційним ресурсом Інформаційного центру «Майдан-Моніторинг»; більшість публікацій на сайті повідомляють про діяльність орг-ції та її партнерів.

Важливим інформаційним сегментом сайту став спец. розділ — Архіви форумів Майдану, що зберігає значний масив матеріалів колекцій (Вибори 2012, Вибори 2014, Б-ка Майдану), тематичних підбірок різних форумів (Укр. мова, Європ. клуб, Наша історія, Крим, Освіта, Філософія, Релігія, Духовність тощо), повний архів статей, новин і матеріалів розділу «Записки українських самашедших».

Дж.: Web: https://maidan.org.ua/; Хто ми? (Інформаційний центр «Майдан-Моніторинг». Web: https://maidan.org.ua/aboutmaidan/mmic/; Архіви Майдану. Web: https://maidan.org.ua/searcharchives/; Меморандум Майдану. Web: https://maidan.org.ua/arch/memo/total.html

Я.В. Борщик.

МА́ЙФЕТ Григорій Йосипович (01.08.1903—13.09.1975) — письменник, літературознавець, перекладач.

Н. у м. Ромни Полтав. губ. (нині Сумської обл.) у родині священника. У 1924 закінчив ф.-мат. ф-т Полтав. ін-ту нар. освіти (ІНО). У 1925 вступив до

аспірантури Харків. н.-д. ін-ту ім. Т.Г. Шевченка (нині Ін-т літ. ім. Т.Г. Шевченка НАНУ). Захистив канд. дис. по творчості М.Ірчана. Із 1925 по 1934 написав понад 100 літературно-критичних праць з укр. і зарубіжної літ. Двотомне дослідження «Природа новели» стало однією з класичних праць із теорії літ. Вільно володів англ., франц., нім., італ. та іспанською мовами. У 1931—34 викладав у Полтав. ін-ті соціального виховання і муз. технікумі. У 1934 — делегат 1-го з'їзду Спілки письменників СРСР. Арештований 5 грудня 1935 за звинуваченнями у «контрреволюційній діяльності». Виїзною сесією Військ. колегії Верховного суду СРСР 28 березня 1935 засуджений до десяти років ув'язнення. Покарання відбував у таборах Біломоро-Балтійського комбінату, згодом був етапований до «Воркутабу», працював на вугільних шахтах. Із 1946 після відбуття покарання за приписом поселився у селищі Канін (Канін Ніс) на р. Печора. Працював нормувальником буд. контори річкового пароплавства, на суднобудівному з-ді (перекладав із італ. мови тех. документацію). 25 грудня 1950 повторно заарештований, обвинувачувався в «укр. націоналізмі». Під час обшуку вилучено 1377 сторінок записів у блокнотах і зошитах, 150 книг власної б-ки (переважно світова класика). Особливою нарадою при МДБ СРСР 9 червня 1951 засуджений до заслання у Комі АРСР. Реабілітований 4 серпня 1956 Військ. колегією Верховного суду СРСР. У 1955 повернуся до Полтави, однак не отримав права на проживання і змушений був повернутися на місце заслання. У 1965 був поновлений у членстві Спілки письменників України.

Зневіра М. у справедливості, матеріальні труднощі стали мотивом самогубства.

Літ.: *Майфет Г.* Матеріали до характеристики творчості П. Тичини. Х., 1926; *Майфет Г.* Природа новели, зб. 1. Х., 1928; зб. 2. Х., 1929; Історія української літератури: у 8-ми. Т. 6: Література періоду боротьби за перемогу соціалізму (1917—1932). К., 1970; *Гомін М.* Григорій Майфет. Український Календар. Варшава, 1973; *Мельник В.* Майфет Григорій. …З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій, вип. 1. К., 1991; *Славутич Я.* Розстріляна муза. Детройт, 1955; *Граб В.* Трагедія Григорія Майфета. «Зоря Полтавщини», 1990, 9 серп.; *Савченко І.* «Писати можна і на Печорі…». «Вітчизна», 1990, № 7.

Р.Ю. Подкур.

МАКА́Р Юрій Іванович (н. 04.02. 1935) — історик, педагог, дослідник всесвітньої історії, історії Польщі, Канади, укр. діаспори, міжнар. відносин. Д-р істор. н. (1989), проф., засл. діяч н. і т. України (2001).

Н. у с. Новосілки Томашівського пов. Люблинського воєводства (Польща). Навесні 1945 разом із матір'ю і братом був переселений до УРСР. Закінчив: Володимир-Волинське педучилище фізкультури (1953); істор. ф-т Київського ун-ту (1962). Вчителював у середніх школах Волині і Львівщині, згодом на посаді дир. шк. у м. Червонограді (1962—71). Водночас займався наук. роботою, навчаючись в аспірантурі КДУ, де під кер. проф. І.Д.Кандюби захистив канд. дис. «Варшавське збройне повстання 1944 р.» (1971). З 1971 працює у Чернів. держ. ун-ті (нині Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича / ЧНУ): на посаді викладача, згодом доцента, а з грудня 1975 по січень 2003 — декана істор. ф-ту. Докторську дис. «Революційні перетворення в Польщі (1944—49)» захистив 1989 у Київ. держ. ун-ті ім. Т.Шевченка. У 1996 очолив кафедру історії нового та новітнього часу (з 2001 кафедра міжнар. відносин).

Підготував 33 канд. і 12 докторів істор. і політ. наук.

Засн. і ред. видань: «Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини» (1996, з 2003 заст. ред.); зб. наук. статей кафедри міжнар. відносин «Історико-політичні проблеми сучасного світу» (1991).

Дійсний член Укр. вільної академії наук у США (2006) та Укр. академії політ. наук (2007).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2006), нагрудним знаком «За наукові досягнення» (2010) та ін. «Почесний професор» Чернів. нац. ун-ту ім. Ю.Федьковича (2000), Волинського держ. (нині Східноєвроп. нац.) ун-ту ім. Лесі Українки (2003), Жешівського ун-ту (Польща, 2007) і Прикарпатського нац. ун-ту ім. В.Стефаника (2015).

Автор понад 500 публікацій, зокрема, індивідуальних і колективних монографій, підручників і навч. посібників. Окремі праці видані у Польщі, Канаді, Росії, Румунії, Словаччині, США, Чехії.

Праці: Буковина. Історичний нарис. Чернівці, 1998; Історія України з найдавніших часів до наших днів. Чернівці, 1998 (у співавт.); Любомир Винар — учений і організатор. «На службі Кліо»: зб. наук. пр. на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття наук. діяльності. К.—Нью-Йорк—Торонто—Париж—Львів, 2000; Акція «Вісла»: характер та наслідки для українців Польщі. Paietny rok 1947, 2001; Хотинщина. Історичний нарис. Чернівці, 2002 (у співавт.); З Україною в серці. Чернівці, 2003 (у співавт.); Українське історичне товариство та розвиток науки в Україні. «Український історик» (Нью-Йорк-Київ—Львів—Торонто—Париж), 2003, № 1—5; Українсько-польські міжлюдські взаємини: наукові пошуки розв'язання конфліктних проблем минулого. Шостий конгрес україністів. Історія. Політологія, кн. 3, ч. 1. К., 2007; Polityka zagraniczna Ukrainy — czynniki wewnętrzne i zewnętrzne. Międzynarodowe wyzwania bezpieczeństwa. Kraków, 2010; Розвиток канадознавства в Чернівецькому університеті. Канадознавство — Canadian Studies. Чернівці, 2011; Парламентські вибори в Україні: Їх позитиви та проблеми. «Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia», 2014, vol. 21; Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915—1947). Дослідження. Спогади. Документи: у 3 т. Т. 1. Чернівці, 2011; Т. 2. Чернівці, 2014; Т. 3. Чернівці, 2015.

Дж.: Макар Юрій. У кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича: Імена славних сучасників. К., 2005; Макар Юрій Іванович. Державні нагороди та нагороджені в Україні. Енциклопедія. К., 2014; Макар Юрій Іванович. Науковці України. Еліта держави. К., 2012; *Герегова С.* Від головної діючої особи…, або Макарова харизма (інтерв'ю з проф. Юрієм Івановичем Макаром напередодні його славного ювілею). Історико-політичні проблеми сучасного світу, т. 29—30. Чернівці, 2015.

В.М. Даниленко, С.В. Герегова.

МАКСИ́ШКО Денис Костянтинович (11.09.1982—14.03.2022) — укр. військовик, старший лейтенант, командир батареї 28-ї окремої механізованої бригади ім. Лицарів Зимового Походу Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у м. *Запоріжжя*. 2004 закінчив юрид. ф-т *Запорізького на-*

Ю.І. Макар.

Д.К. Максишко.

ціонального університету. Працював юристом.

Із початком *збройної агресії РФ проти України* 2014 вступив до лав *Добровольчого українського корпусу* «*Правий сектор*», освоїв військ. спеціальність кулеметника. Згодом вступив до ЗСУ за контрактом, пройшов курс навчання в Академії Сухопутних військ, здобув офіцерське звання. Учасник *Антитерористичної операції на Донбасі*. Проходив службу на посаді командира батареї 28-ї окремої механізованої бригади ім. Лицарів Зимового Походу (с-ще Чорноморське, Одес. обл.). З початком широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 бригаду було переведено з Одещини на оборону *Миколаєва*. 14 березня під час контрнаступальних дій у районі с. Прибузьке (село Миколаїв. р-ну Миколаїв. обл.) особовий склад батареї М. знищив рос. блокпост та вивів з ладу ворожу техніку. Проте під час переміщення в район запасних вогневих позицій укр. воїни потрапили під обстріл артилерії та авіації ворога, внаслідок чого М. загинув.

Указом Президента України від 26 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі М. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Конторських І.* «Денис просив розвіяти його прах над Хортицею, аби бути вільним навіть після смерті». Історія українського артилериста, який загинув на війні. «Експрес», 2022, 22 квітня. Web: https://expres.online/zhittevi-istorii/denis-prosiv-rozviyati-yogo-prakh-nad-khortitseyu-abi-buti-vilnim-navit-pislya-smerti-istoriya-ukrainskogo-artilerista-yakiy-zaginuv-na-viyni

В.В. Мараєва.

МАЛА́ КОПА́НЯ — комплекс археол. пам'яток, залишених *даками*. Розташований у 0,5 км на сх. від с. Мала Копаня (Берегівського р-ну Закарпатської обл.), там, де відроги Хустсько-Рокосовського вулканічного хребта впираються у правий берег р. Тиса (прит. Дунаю). Складається з городища, могильника і сакрального центру.

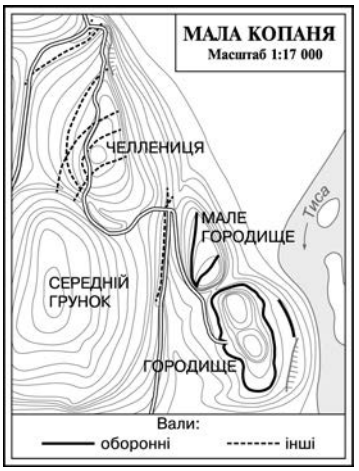

Городище площею 5 га займає два сусідні пагорби. Його відкрив 1891 Й.Мігалік, обстежували Й.Янкович (1931) і К.Бернякович (1953). З 1977 археол. дослідження проводить експедиція *Ужгородського національного університету* (Е.Балагурі, В.Котигорошко, І.Прохненко). Вали городища були споруджені у 1-й пол. 1 ст. до н. е. На їх гребні стояли палісади. Виявлено 42 житла і 109 споруд ін. призначення (господарсько-побутові, виробничі, культові). Занепад городища пов'язується з останньою фазою дако-рим. війн на початку 2 ст., що закінчилися розгромом Дакії.

Крім дакійського матеріалу, що домінує, на пам'ятці виявлено пізньопалеолітичні, гальштатські і середньовічні (11—12 ст.) знахідки. Встановлено, що у середньовіччі вали були відновлені, а майданчик городища знову заселений. Про це свідчить 11 середньовічних напівземлянок.

Могильник зафіксований в урочищі Середній Грунок. Тут 1936 було виявлено поховання, до інвентаря якого входили два наконечники списів, кольчуга, умбон і посудина. 2002 під час роботи українсько-румун. експедиції був знайдений фрагмент двосічного меча. Під час розкопок 2003—05 у центральній урочища виявлено 7 ґрунтових кремаційних поховань. Зібраний матеріал ділиться на три групи: предмети озброєння та екіпіровка вершника, приналежності одягу та кераміка. Його аналіз дав змогу датувати пам'ятку 2-ю половиною 1 — початком 2 ст. н. е.

Мала Копаня (урочище Городище). Ритуальна посудина у вигляді барана.

Сакральний центр розташований в урочищі Челленица. Пам'ятка виявлена українсько-румун. експедицією у 2007 і досліджувалась експедицією Ужгородського нац. ун-ту до 2015. За ці роки було зафіксовано 24 ґрунтові кремаційні поховання, 9 комплексів і зібрано величезну кількість матеріалу за їх межами — предмети озброєння, кінська збруя, монети, кераміка, приналежності одягу й прикраси, серед яких виділяються золоті вироби, зокрема уламки торквеса — нашийної прикраси. Загальний аналіз отриманого матеріалу дав змогу датувати пам'ятку кінцем 2 ст. до н. е. — межею століть / ер.

Літ.: *Котигорошко В.Г.* Малокопаньское городище рубежа нашей эры в Закарпатье. «Советская археология», 1984, № 1; *Котигорошко В.Г.* Городища рубежа нашей эры в Верхнем Потисье. «Slovenská archeológia», 1989, ročník 37, číslo 1; *Котигорошко В. та ін.* Могильник Малокопаньского городища. «Studii şi Comunicări Satu Mare», 2004, 18/21/1; *Котигорошко В.Г. та ін.* Итоги исследования Малокопаньского комплекса в 2004—2005 гг. «Studii şi Comunicări Satu Mare», 2008, 23/24/1; *Котигорошко В.* Верхнє Потисся в давнину. 1 000 000 років тому — X сторіччя н. е. Ужгород, 2008; *Kotigorosko V.* Mala Kopanya. Satu Mare, 2009; *Kotigorosko V.* Centrul sacral al Tisei Superioare în epoca La Tene-ului târziu. Satu Mare, 2015.

В.В. Мойжес.

МАМА́Й-СУ́РКА — група археол. пам'яток 13—15 ст. (*Золота Орда*), розташована поблизу с. Велика Знам'янка Василівського р-ну Запорізької обл.

Городище 2-ї пол. 14 ст. розташоване між лівим берегом Каховського водосховища і Білозерським лиманом (до створення Каховського водосховища — між р. Конка (Кінські Води) і Білозерським лиманом), на території Знам'янського городища пізньоскіфського часу (2 ст. до н. е. — 2 ст.).

Про пам'ятку, що мала місц. назву М.-С., вперше згадує

Мамай-Сурка. Намисто з поховального інвентаря. Намистини з сердоліку, склопасти, кашину. 14 ст.

Е.*Лясота* (1594). Про рештки золотоординського міста писали А.*Скальковський*, М.Вертильяк, В.Соколов, В.*Ляскоронський*.

У 1940—53 на городищі проводила дослідження Скіфська степова експедиція Ін-ту історії матеріальної к-ри АН СРСР під кер-вом Б.Гракова. Г.Смирнов 1940 дослідив укріплення Знам'янського городища і з'ясував, що верхня частина внутрішнього валу була укріплена цеглою-сирцем — особливість, непритаманна пам'яткам Степової Скіфії. Аналогічна цегла походила з чотирьох курганів, три з яких 1952—53 дослідила Н.Погребова. Крім цегляних будівель виявлено гончарний посуд, кістки тварин, монета золотоординського хана Абдуллаха 1360-х рр.

Селище середини — кінця 13 ст. розташоване на мисі між лівим берегом р. М.-С. і берегом Каховського водосховища (до його утворення — р. Конка). Виявлено 1951 О.Бодянським; 1989—2006 досліджувалось експедицією Запорізького нац. ун-ту. Перекрито ґрунтовим могильником, представлено господарчими ямами з тарним і столовим посудом, характерного для пам'яток Поволжя і Криму. На зв'язки з Зх. Європою вказує знахідка фігурки святого від «торгового хреста» лімозької роботи 3-ї чверті 13 ст.

Ґрунтовий могильник кінця 13 — початку 15 ст. розташований на території селища. Виявлений О.Бодянським у 1956. Досліджувався у 1989—2006 експедицією Запорізького нац. ун-ту. На площі 7166 кв. м знайдено 1163 поховання, серед яких одне належить до *салтово-маяцької культури*, решта — до золотоординського періоду.

Населення, що залишило могильник, формувалося за рахунок неоднорідної автохтонної людності і мігрантів з Середньої Наддніпрянщини, Криму, Подоння, Поволжя і Пн. Кавказу. Основними етнічними компонентами М.-С. були *алани середньовічні*, слов'яни і тюрки. 67 % поховань — з інвентарем, у складі якого прикраси зі срібла і золота, предмети господарчо-побутового призначення, культові речі, предмети озброєння, джучидські монети. Абсолютна більшість небіжчиків похована за християн. обрядом.

Літ.: *Граков Б.Н.* Каменское городище на Днепре. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1954, № 56; *Погребова Н.Н.* Средневековые памятники на скифских городищах Нижнего Днепра. «Краткие сообщения Института археологии», 1962, вып. 89; *Бодянский А.В.* Новые археологические памятники о славянах эпохи Киевской Руси в Надпорожье и Нижнем Днепре (Краткая заметка). «Археологические поиски», бюл. 1. Запорожье, 1972; *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. К., 1999; *Литвинова Л.В.* Население Нижнего Поднепровья в XIII—XIV вв. (по материалам могильника Мамай Сурка). Степи Евразии в эпоху средневековья, т. 1. Донецк, 2000; *Єльніков М.В.* Бронзова фігурка від процесійного хреста лімозької роботи із Нижнього Подніпров'я. «Археологія», 2005, № 4; *Єльников М.В.* Поховальна обрядовість на ґрунтових некрополях Нижнього Подніпров'я часів Золотої Орди. «Археологічний літопис Лівобережної України», 2005. № 1—2; *Ельников М.В.* Памятники золотоордынского периода в Нижнем Поднепровье. Генуэзская Газария и Золотая Орда. Кишинев, 2015.

М.В. Єльников.

МА́НДЕС Михайло Ілліч (31.01. 1866—18.09.1934) — історик-еллініст, літературознавець, мистецтвознавець, д-р грец. словесності. Н. в м. *Одеса* в родині службовців (турецьких підданих), що переселилися в *Російську імперію* та прийняли рос. підданство. Навчався у 3-й Одес. г-зії (1886). Один рік провчився на фіз.-мат. ф-ті *Новоросійського ун-ту* (див. *Одеський національний університет*). Завершив навчання на історико-філол. ф-ті у 1891. Володів нім., грец. та лат. мовами. 1893 склав магістерські іспити, а 1898 захистив магістерську дис. «Мессенские войны и восстановление Мессении. История и традиция». З 1894 — приват-доцент Новоросійського ун-ту. Читав спецкурси на історико-філол. ф-ті («Читання й пояснення Феогніда» і «Французька класична драма в її відношенні до давньої»). 1901 призначений екстраординарним професором (з 1903 — ординарним) кафедри

Мамай-Сурка. Прикраси з поховального інвентаря: срібні сережки у вигляді знаку питання, скроневі кільця, персні з вставками лазуриту, намистина з гірського кришталю. 14 ст.

грец. словесності *Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька*. 1901 захистив докторську дис. «Опыт историко-критического комментария к греческой истории Диодора. Отношение Диодора к Геродоту и Фукидиду» в Новоросійському ун-ті, до якого 1907 повернувся як приват-доцент. Професор Одес. вищих жін. курсів (1906—19), де організував гурток для вивчення класичних старожитностей. Після 1917 викладав у Новоросійському ун-ті, Ін-ті гуманітарних і суспільних наук, в Одес. ін-ті нар. освіти, Худ. ін-ті; працював у жін. і чоловічих г-зіях, комерційних уч-щах, театральних класах і торгово-промисловій школі. 1919 був членом Ради Новоросійського ун-ту, екстраординарним проф. Певний час викладав в Археологічному ін-ті історію Греції та спецкурс «Інтерпретація Павсанія». З вересня 1925 завідував кафедрою теорії мистецтв і б-кою в Худ. ін-ті. Звільнений у січні 1930.

П. в м. Одеса.

Праці: Мессенские войны и восстановление Мессении. История и традиция. Одесса, 1898; О филологи-

М.І. Мандес.

ческом методе изучения источников. Одесса, 1898; Предание о Тиртее. Одесса, 1898; Опыт историко-критического комментария к греческой истории Диодора. Отношение Диодора к Геродоту и Фукидиду. Одесса, 1901; Сафо: очерк из истории греческой культуры. Одесса, 1902; Задачи истории античных литератур. Нежин, 1904; Элементы греческой грамматики. Одесса, 1909; Элеаты. Филологические изыскания в области истории греческой философии. Одесса, 1911; Огонь и душа в учении Гераклита. Одесса, 1912; К теории познания Гераклита. Харьков, 1913; Эпос, лирика и драма. К вопросу о классификации поэзии. Одесса, 1915.

Літ.: *Бузескул В.П.* Введение в историю Греции (изд. 3-е). Пг., 1915; *Його ж.* Всеобщая история и ее представители в России в конце XIX и начале XX в., ч. 2. Л., 1931; *Березин С. Е., Избаш Т.А.* Творческая деятельность М.И. Мандеса. «Історичний досвід і сучасність» (Одеса), 1997, вип. 2, кн. 1; *Березин С.Е., Избаш Т.А.* М.И. Мандес: историк, филолог, искусствовед (по материалам фондов Государственного архива Одесской области). «Записки історичного факультету ОДУ ім. І. І. Мечникова» (Одеса), 1998, вип. 7; *Фролов Э.Д.* Русская наука об античности: историографические очерки. СПб., 1999; *Березин С.Е., Избаш Т.А.* М. І. Мандес Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник, т. 3. Одеса, 2005; *Березін С.Є., Ізбаш-Гоцкан Т.О.* М.І. Мандес. Одеські історики, т. 1: початок XIX — середина XX ст. Одеса, 2009.

О.Г. Самойленко.

МА́ПА: ЦИФРОВИ́Й А́ТЛАС УКРАЇ́НИ (MAPA: Digital Atlas of Ukraine) — мережевий інтерактивний ресурс (http://gis.huri.harvard.edu/), перший постійно діючий проєкт цифрової гуманістики у ділянці укр. студій Гарвардського ун-ту. Ініційований Укр. науковим ін-том (УНІГУ) 2010; наук. кер. — проф. укр. історії Гарвардського ун-ту, з 2013 — дир. УНІГУ С.Плохій; дир. проєкту — фахівець з інформаційних технологій УНІГУ К.Бондаренко.

Ідея проєкту сформувалася у процесі пошуку нових форм інтеграції наук. роботи УНІГУ з дослідженнями науковців і наук. інституцій в Україні. Використовуючи результати розвитку просторового аналізу і поступу цифрової гуманістики в амер. ун-тах, а також наук. потенціал, що розвинувся в Україні за часи незалежності, проєкт перетворився на важливу платформу представлення результатів досліджень з історії, культури та сучасного стану України у світі та запровадження просторових цифрових методологій в гуманітарні науки в Україні.

М. ставить завданням подання інформації про сучасний стан та історію України в електронних картах, створених на підставі геоінформаційних технологій, а також застосування методів просторового аналізу для вирішення конкретних наук. проблем. Проєкт діє одночасно як платформа для репрезентації результатів досліджень, інструмент для наук. аналізу, рівно ж як освітній проєкт, що допомагає поширювати знання про Україну серед науковців, експертів, журналістів і студентів.

М. використовує кілька способів подання інформації та її просторового аналізу, серед яких — набір цифрових копій традиційних карт, галереї, які включають створені у рамках проєкту карти, карти-історії (story maps), які презентують певну тематику у просторі та часі, нарешті — атлас інтерактивних мап. Інтерактивні карти дозволяють користувачам ставити власні запитання і пробувати розв'язати їх через створення та порівняння (накладання) електронних карт.

М. складається з двох «Атласів», істор. і сучасного, що ділиться на кілька модулів. Першим і одним із найбільших за кількістю карт та використаною і представленою у ньому інформацією є модуль Голодомору 1932—33 в Україні. Модуль став результатом співпраці науковців УНІГУ, Ін-ту історії України, Ін-ту історії України НАНУ, Ін-ту демографії і соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАНУ і ДНВП «Картографія» та здобув підтримку Фонду катедр українознавства (США).

Гол. спеціалістом модуля з боку УНІГУ виступив Г.Побережний, який активно співпрацював із групою амер. та укр. демографів (О.Воловина і Н.Левчук, О.Рудницький, П.Шевчук, А.Ковбасюк). До створення бази даних модулю долучився також магістрант Дейвісівського Центру Гарварду Дж.Лівс.

Колективом демографів вперше проведено оцінку демографічних втрат України внаслідок Голодомору у 1932—33 у розрізі областей і районів. Цю та іншу демографічну й соціально-економічну інформацію 1930-х рр. візуалізовано на стат. та інтерактивних картах. Представлений у листопаді 2013 на міжнар. наук. конференції у Нью-Йорку з нагоди 80-ї річниці Голодомору, модуль змінив уявлення наук. спільноти та значної частини громад. про кількість людських втрат внаслідок Голодомору, його географію, хронологію та політику рад. уряду, яка призвела до багатомільйонних жертв в Україні між 1932 і 1934.

Три з шести існуючих сьогодні модулів проєкту МАПА («Генеологія Русі». «Золотий вік Київської Русі» і «Середньовічне Поділля») стали результатом активного залучення до проєкту стипендіатів УНІГУ, які знайшли в проєкті та запропонованому ним форматі можливість переосмислити і подати у новому цифровому медіумі результати власних досліджень. Проф. Віттенберзького ун-ту у США Хр.Раффенсбергер розбудував за підтримки учасників проєкту інтерактивну карту шлюбних зв'язків членів князівських родин Київської Русі з правлячими домами Центральної та Зх. Європи. Модуль став найповажнішим за останні десятиліття внеском у дослідження теми інтеграції середньовічної історії України в європ. контекст.

Модуль «Золотий вік Київської Русі» досліджує самобутню літ. та мистецьку к-ру Київської Русі. Ставиться мета переоцінити традиційні уявлення про вплив Візантії на к-ру Київської Русі, розглядається роль монастирів у поширенні к-ри, князівського і міськ. патронату, а також зв'язки між іконописом і літ. культурою того часу. Гол. спеціалістом модуля виступила Сусана Торрес Прієто, доцент кафедри гуманітарних наук Ун-ту ІЕ (IE University, Іспанія).

Модуль «Середньовічне Поділля», створений у межах проєкту М.В.Михайловським (проф. Київ. ун-ту ім. Б.Грінченка), подає у часі та просторі процес заселення Укр. Поділля. Цей модуль став першим досвідом проєкту із застосування методології, що показує зміни на тій самій карті у часі, і є новим словом у надзвичайно важливій для укр. історії теми заселення та адміністрування Степового прикордоння. Модуль дає можливість не лише уявити, а й побачити у динаміці розвиток цього процесу.

На особливу увагу заслуговує супермодуль сучасної України. Його створення почалося 2014 з проєкту «Україна та Росія: разом чи окремо?», у якому докторантка Оксфорду і співробітниця УНІГУ Н.Кравець представила у регіональному вимірі зміну ставлення населення України до Росії з кількох ключових питань — від варіанта створення спільної держави до вибудовування жорсткого кордону між двома країнами. Її дослідження, уможливленні, зокрема, завдяки співпраці з В.Паніотто (Київ. міжнар. ін-т соціології, КМІС), показали, що кількість прихильників спільної з Росією держави в Україні падала в усіх регіонах починаючи з кінця 1990-х рр.

Ключовою складовою модуля сучасної України є підрозділ «Революція Гідності». Гол. розробником цього підрозділу, який ділиться на кілька власних модулей, є викладач Укр. католицького ун-ту (УКУ), а у 2017—20 співробітниця УНІГУ В.Середа. Проєкти, які вона створила в УНІГУ, стали можливими завдяки співпраці з проєктом «Регіон, нація та їхні альтернативи» під проводом проф. У.Шмідта з Ун-ту Сейнт Ґаллен (Швейцарія), а також УКУ, соціологічними дослідними центрами «Рейтинг», «Центр Разумкова», «Социс» та ін.

Підрозділ «Революція Гідності» використовує дані соціологічних опитувань населення в Україні, проведених починаючи з 2013, для оцінки і просторового подання змін, які відбулися у свідомості українців під впливом Революції Гідності та рос.-укр. війни.

Підрозділ складається з кількох власних модулів: «Історія та ідентичність», де простежуються зміни у ставленні українців до минулого, а також аналізується причини «ленінопаду», повалення пам'ятників Леніну в Україні 2014 і наслідки декомунізаційних законів 2015.

Модуль «Мова» простежує подібні зміни у ставленні до мови спілкування, аналізуючи їх у часі та просторі як складний, суперечливий, і не завжди лінійний, або незворотний процес. Одним із консультантів цього модулю виступив В.Кулик (Ін-т політ. та етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАНУ).

Модуль «Релігійний плюралізм» розглядає у подібному вимірі зміни у ставленні українців до релігії та окремих церков. Модуль доповнюється «мапою у русі», яка документує і надає для просторового аналізу картину переходу правосл. парафій до новоствореної Православної церкви України. Роботі над модулем сприяли порадами і рекомендаціями К.Воннер та Х.Казанова, даними про переходи — РІСУ.

Викликаний війною феномен біженства в Україні досліджується і картографується у створеному В.Середою модулі про війну на Донбасі. Консультаційні поради під час створення цього модулю надала проф. політ. наук Ун-ту Тафта, стипендіат УНІГУ О.Шевель.

Кожен з модулів у підрозділі «Революція Гідності», так само, як і інші модулі М., мають вступні тексти, що пояснюють походження інформації, методи її використання та представляють попередні результати проведеного дослідження. Разом ці модулі дозволяють простежити істор. зміни в Україні в результаті Революції Гідності та рос.-укр. війни і супроводжують процес формування модерної національної ідентичності.

Започаткований у квітні 2021, напередодні 35-річчя Чорнобильської катастрофи, модуль «Чорнобиль» сприяє поглибленому розумінню довготривалих наслідків аварії. Модуль розробляється командою М. у співпраці з низкою укр. партнерів. Серед них Intelligence Systems GEO, Нац. наук. центр радіаційної медицини НАМН України, Нац. канцер-реєстр України, кафедра картографії та геопросторового моделювання Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Гол. спеціалістом модуля «Чорнобиль» виступила, докторка екон. наук Н.Левчук, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.Птухи НАН України).

У стані розробки — кілька нових модулів, що поступово долучаються до доступної для користувачів частини проєкту. Більшість існуючих модулів постійно доповнюється новими відомостями та картографічним матеріалом.

Семінарські завдання для студентів на підставі мап проєкту розробив проф. географії Т.Мюллер (Каліфорнійський ун-т шт. Пенсильванія).

Ресурси проєкту М. активно використовуються дослідниками, журналістами і студентами з України, а також інших країн світу, у першу чергу США і Канади.

Костянтин Бондаренко, Тиміш Головінський.

МАРИНЯК Олександр Мирославович (03.10.1979—08.03.2022) — укр. військовик, полковник, командир екіпажу Мі-24 16-ї окремої бригади армійської авіації «Броди» Сухопутних військ ЗСУ. Позивний «Марик». Герой України (посмертно).

О.М. Мариняк.

Н. у м. *Броди*. Закінчив Харків. нац. ун-т Повітряних сил ім. Івана Кожедуба (2000). Служив у 16-й окремій бригаді армійської авіації «Броди», літав на Мі-24. Брав участь у миротворчих операціях у Конго та Ліберії.

Із початком *збройної агресії РФ проти України* 2014 виконував завдання у районі проведення *Антитерористичної операці* та *Операції обєднаних сил*. 24 серпня 2021 був учасником військ. параду до Дня Незалежності України в Києві. Восени 2021 звільнився з лав ЗСУ, вийшов на пенсію та почав працювати в авіації Національної поліції України.

Із початком широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну (див. З*бройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)* повернувся до лав 16-ї окремої бригади армійської авіації «Броди». Брав участь в обороні *Києва* та населених пунктів *Київської області*. 8 березня 2022 в районі с. Кулажинці (село Броварського р-ну Київ. обл.) під час виконання бойового завдання вертоліт Мі-24П М. був збитий, внаслідок чого екіпаж, яким керував М., загинув.

За особисту мужність і героїзм був нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. (2014). Указом Президента України від 16 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі М. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

У листопаді 2022 на честь М. Бродівська міськрада перейменувала вулицю.

Р. Марценюк.

В.Л. Маслійчук.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; Пам'яті льотчика, Героя України Олександра Мариняка (позивний «Марик»). «Укрінформ», 2023, 24 липня. Web: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3738994-pamati-lotcika-geroa-ukraini-oleksandra-marinaka-pozivnij-marik.html

В.В. Мараєва.

МАРЦЕНЮ́К Роман Юрійович (27.05.1992—11.03.2022) — укр. військовик, солдат, навідник танка 14-ї окремої механізованої бригади ім. князя Романа Великого Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. в с. Грибовиця (нині село Володимирського р-ну Волин. обл.). 2011 закінчив Вище професійне уч-ще № 1 (нині Держ. навчальний заклад «Нововолинський центр професійно-технічної освіти») у м. Нововолинськ (Волин. обл.), здобувши кваліфікацію «Штукатур, лицювальник-плиточник». Від січня 2021 служив за контрактом навідником танка Т-64 у 14-й окремій механізованій бригаді ім. князя Романа Великого (м. Володимир Волин. обл.). Від початку *збройної агресії Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)* захищав *Київську область* у складі екіпажу танку Т-64БВ, який очолював майстер-сержант, командир танк. взводу О.Цюпак. 11 березня вони знищили кілька одиниць бронетехніки противника у с. Наливайківка (село Бучанського р-ну Київ. обл.), також ефективно відбивали ворожі атаки в напрямку с-ще *Макарів*. Для підтримки своїх наступаючих сил ворог задіяв артилерію. Внаслідок ворожого артилер. обстрілу танк було підбито. З екіпажу вдалося врятуватися лише пораненому механіку-водію, М. і його командир загинули.

Указом Президента України від 20 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі М. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К., 2023; *Коваленко С.* Роман Марценюк знищив кілька одиниць ворожої бронетехніки. «АрміяInform», 2022, 12 липня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/07/12/roman-marczenyuk-znyshhyv-kilka-odynycz-vorozhoyi-bronetehniky/

В.В. Мараєва.

МАРЧУКО́В Андрій Владиславович (н. 21.06.1977) — рос. історик, публіцист, один із активних пропагандистів «русского мира» і заперечення Голодомору (див. *Голодомору заперечення*).

Н. у Москві. У 1994 закінчив середню школу, в 1999 — істор. ф-т Московського держ. ун-ту ім. М.В.Ломоносова. У 2003 захистив канд. дис. на тему «Український національний рух в УРСР в 1920—1930-ті рр.». Відтоді працює в Ін-ті рос. історії РАН.

Сфера наук. інтересів — формування націй і нац. ідентичностей на східнослов'ян. етнічному просторі, ідеологія і практика укр. націоналізму, етнічна історія Росії.

Автор двох монографій і великої кількості публіцистичних праць. Часто виступає як «експерт» з істор. і суспільно-політ. проблем у рос. ЗМІ.

Праці здобули визнання багатьох рос. істориків як «патріотичні»; в укр. історіографії трактуються як псевдонаук.

Книга М. про укр. нац. рух (2006) перебуває за межами науки. У ній наведено велику кількість невідомих у рос. історіографії істор. джерел, однак всі висновки М. грунтуються на аксіомі про тисячолітнє існування «русского мира» і рос. «великодержавності». Увагу М. завжди зосереджено на пошуку випадкових моментів в укр. нац. русі, які дозволяють обґрунтовувати українофобські висновки. Текстам М. властиве прагнення реабілітувати найгірші сторони сталінського тоталітаризму і поширити українофобський дискурс.

Праці: Украинское национальное движение. УССР. 1920—1930-е годы: цели, методы, результаты. М.: Наука, 2006; Новороссия: формирование национальных идентичностей (XVIII—XX вв.). М.: Кучково поле, 2018.

С.В. Кульчицький.

МАСЛІЙЧУ́К Володимир Леонтійович (н. 31.10.1974) — учений-історик, історіограф, краєзнавець. Доктор істор. н. (2019).

Н. у с-ще Вільшани Дергачівського р-ну Харків. обл.

1991—96 — навч. на істор. ф-ті Харків. держ. ун-ту ім. М.Горького (з 1999 Харків. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна), який закінчив із відзнакою; 1996—99 — навч. в аспірантурі ХДУ, де у 2001 захистив канд. дис. на тему «Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст.» (наук. кер. д-р істор. н., проф. В.В.Кравченко); 1998—99 — секретар Т-ва шанувальників автрійс. к-ри ім. Ю.Зойфера; 2004—05 — стипендіат Амер. ради наук. т-в; 2006 і 2010 — Канадського ін-ту укр. студій; 2001—05 — викладач; з 2002 — старший викладач кафедри філософії та історії України Харків. держ. зооветеринарної академії; 2002—05 — викладав у ХНУ; 2007—09 — у Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія»; 2006—08 — наук. співробітник Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського; 2010—13 — доц. Східноукр. філії Міжнар. Соломонового ун-ту (м. Харків); з 2014 — в Укр. катол. ун-ті (за сумісництвом). З листопада 2015 — докторант Харків. держ. академії культури; 2002—08 — голова істор. секції, з 2008 — член правління Харків. історико-філол. т-ва; 2007—2010 — відповідальний секретар часопису «Україна модерна», з січня 2012 — ред. інтернет-ресурсу historians.in.ua. У 2015—18 навчався у докторантурі кафедри культурології Харків. держ. академії к-ри. З вересня 2019 старший викладач, доцент кафедри історії Нац. ун-ту Києво-Могилянська академія. У грудні 2019 — у Запорізькому нац. ун-ті захистив докторську дис. на тему «Культурно-освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої пол. XVIII — початку XIX ст.» (наук. консультант: д-р істор. н., проф. В.М.Шейко).

Автор понад 150 наук., наук.-популярних і методичних праць з історії Слобідської України, історіографії, історії освіти, зокрема, 9 одноосібних монографій, 3 праці у співавторстві. Перекладач з нім. мови. Надруковано в перекладі М. спогади про Харків. ун-т 1811—13 проф. К.Д.Роммеля, подорожні нотатки 1837 Й.Г.Коля.

Тв.: Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654—1706 рр. Х., 1999. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. Х., 2003; История Харьковского городского самоуправления. 1654—1917. Х., 2004 (у співавт.); Altera patria: (Но-

татки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні). Х., 2004; Балаклійський полк. 1669—1677 рр. Х., 2005; Історія українського козацтва: Нариси: у 2-х т, т. 1—2. К., 2006—2007 (у співавт.); Кошовий атаман Іван Сірко. К., 2007 (у співавт.); Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII—XIX ст. Х., 2007; Слобідська Україна. К., 2008; Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Х., 2008; Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780—1796 рр. Х., 2011; Іван Мазепа і Слобідська Україна. Х., 2014; Deutsches Kharkov X., 2015 (у співавт.), Здобутки та ілюзії: культурно-освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII — початку XIX ст. Х., 2018, У полоні прикордонь та наративів. Дослідження з історії Слобідської України XVII—XIX ст. Харків, 2021.

О.М. Богдашина.

МАСЛО́ВИЧ Василь Григорович (18.12.1793—1841) — укр. і рос. письменник, байкар, журналіст.

Н. у сім'ї лікаря з Черніг. полку. Вищу освіту здобув у Харків. ун-ті, там же розпочав літературну діяльність. Друкувався у газеті «Харьковский еженедельник». 1813 опублікував твір «Баснь на прибытие в мир Асмодея», 1814 — «Драматический кантат Харьковскому благотворительному обществу», а також збірку віршованих байок. 1815 здав іспит на ступінь доктора витончених мистецтв; 1816 — захистив дис. «De natura pulhri et sublimic Charc»; 1816 був затверджений в отриманому наук. ступені.

1816 започаткував перший в Україні сатирично-гумористичний «Харьковский Демокрит», видання якого було припинене через півроку за браком коштів. Незважаючи на короткий період існування, журнал справив певний вплив на формування літ. школи у Харкові. На його шпальтах вперше з'явилися друковані поезії укр. мовою, що належали перу В.Масловича («Основание Харькова», «Пісня сімейству», «Від'їзд студента на учительство в Олешки», «Жартівлива пісня» та ін.).

У 1817—20 мешкав у С.-Петербурзі, служив у М-ві фінансів, а також обіймав посаду гол. комісіонера з доставки до Петербурга з Казані корабельних лісів. 1821 отримав ранг надвірного радника. 1826 нагороджений орденом святої Анни 3-го ступеня.

Важко захворів, полишив службу, а згодом — і літ. діяльність.

Літ.: Биографический словарь бывших питомцев Первой Харьковской гимназии за истекшее столетие с 1805 по 1905 год. Х., 1905; *Михайлин І.Л.* Історія української журналістики: Книга перша. Від журналістики в Україні до української журналістики. Х., 2000; *Михайлин І.Л.* Історія української журналістики. Період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики. Х., 2005.

О.О. Крижановська.

МАСНЕ́НКО Віталій Васильович (н. 01.12.1963) — історик, історіограф. Д-р істор. н. (2003), проф. (2004), дійсний член НТШ (2005).

Н. у м. Черкаси. З відзнакою закінчив істор. ф-т Харків. ун-ту (1986), аспірантуру Київ. держ. педагогічного ін-ту іноземних мов (1992), докторантуру Ін-ту політ. та етнонац. досліджень НАНУ (2001).

Від 1986 працює в Черкас. держ. педінституті (із 2003 — Черкас. ун-т): старший лаборант, асистент, доцент, проф., завідувач кафедри, проректор, а від 2016 — завідувач кафедри історії України.

У 1993 захистив канд. дис. на тему «Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921—28 рр.» (наук. кер. д-р істор. н., проф. В.Курило); 2002 — докторську «Історична думка у процесі розвитку нац. свідомості українців (кінець ХІХ — перша третина ХХ ст.)» (наук. консультант д-р істор. н., проф. О.Майборода).

Спеціалізується переважно на дослідженні теоретичних проблем істор. науки, інтелектуальної історії 19—20 ст., історіографії, істор. пам'яті, нац. свідомості та становленні модерних націй, історії укр. інтелігенції, біографістики, історії церкви, етногенезу українців, традиційної укр. культури, етнології.

Автор понад 370 наук. праць.

Був наук. кер. 11 канд. істор. наук, наук. консультантом 3 докторів істор. наук.

Був гол. ред. «Вісника Черкаського ун-ту», чл. редколегій низки колективних наук. праць і періодичних фахових видань. Член низки наук. т-в: НТШ, УІТ, «Towarzystwa Historiograficznego» (Польща). Член Нац. бюро Нац. асоціації україністів.

Нагороджений грамотами М-ва освіти України (2007; 2008, 2023); Подякою Президії НАН України (2023); Вищою відзнакою НРУ «За заслуги перед укр. народом» 2-го ст. (2011), Ювілейною медаллю НТШ «140-річчя НТШ» (2013); Пам'ятною медаллю НТШ до 150-річчя НТШ (2023); Благословенною грамотою ПЦУ (2023).

В.В. Масненко.

Праці: Історичні концепції М. С. Грушевського і В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. К.—Черкаси, 2000; Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ — перша третина ХХ ст.). К.—Черкаси, 2001; Освітяни Черкащини — жертви радянського тоталітарного режиму: документальне видання. Черкаси, 2009 (у співавт.); Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства. «УЖ», 2006, № 5; Украинский фактор в событиях Московской смуты в начале XVII века. «Петербургские славянские и балканские исследования», 2012, № 2; Уявлені просторові образи України та її сусідів на ментальній карті В'ячеслава Липинського. «Ейдос», 2013, вип. 7; В'ячеслав Липинський і його роль в українській історії історіографії та методології історії. У кн.: Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie. Rzeszów, 2015; Історик і Влада: колективна монографія. К., 2016 (у співавт.); Мифологема «братских народов» как идеальная модель русско-украинских отношений в советской / российской историографии. «Studia Historica Gedanensia» (Gdańsk), 2018, т. 9; The textbook of N. Polonska-Vasylenko «Ukrainian historiography» in the context of methodological tradition of the statehood school. «East European historical bulletin», 2018, № 9; Дискусія щодо інструменталізації історії України в контексті сучасної політики пам'яті. У кн.: Między wolnością a zniewoleniem wartości w historiografii polskiej i środkowoeuropejskiej od końca XVIII po początki XXI wieku. Gdańsk, 2020; Селянство, земля і влада в період Української революції (1917—1921 рр.). Черкаси, 2020 (у співавт.); Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького: столітня історія. Черкаси, 2021 (у співавт.); Identity transformation of the Ukrainian Donbas: from the «wild field» to Russian occupation. «Analele Universităţii din Craiova. Istorie», 2021, XXVI, № 2 (у співавт.); Historical Consciousness and Memory Politics on the Ukrainian Territories Temporary Occupied by the Russian Federation (2014—2022). У кн.: The Russian-Ukrainian war (2014—2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects. Riga, 2022 (у співавт.); Становлення сучасної української традиції почесних найменувань військових формувань «УЖ», 2024, № 1 (у співавт.).

Н.М. Матвієнко.

Літ.: *Stryjek T.* Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991—2004. Warszawa, 2007; Анотований покажчик дисертацій, захищених у спеціалізованій вченій раді Інституту історії України НАН України (1991—2011 рр.). К., 2011; Науковий світ Черкащини: персоналії. Черкаси, 2016; *Присяжнюк Ю.* Масненко Віталій Васильович. У кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 19. К., 2018.

Ю.П. Присяжнюк.

МАТВІЄНКО Ніна Митрофанівна (10.10.1947, с. Неділище Ємільчин. р-ну, Житомир. обл. — 08.10.2023) — співачка (ліричне сопрано), культурно-громад. діячка. Дружина художника П.Гончара, матір естрадної співачки А.Матвієнко. Лауреатка конкурсу «Молоді голоси» (Україна, 1978), Всесвіт. радіоконкурсу фольклорних пісень у Братиславі (Словаччина, 1979), Всесоюзного телеконкурсу «С песней по жизни» (1979), 11-го Всесвітнього фестивалю молоді і студентів (М., 1985), Держ. премії України ім. Т.Г.Шевченка (1988). Заслуж. артистка України (1978), нар. артистка України (1985), Герой України (2006). Нагороджена орденами Миколи Чудотворця (1996), княгині Ольги 3-го ст. (1997), св. Станіслава (2002), королеви Анни Ярославни (2009), почесним знаком Всеукр. т-ва «Просвіта» (1999), премією ім. В.Вернадського (2000); удостоєна звання «Жінка України» (1991). Член Нац. спілки кінематографістів (1989). 1966—91 — співачка Держ. засл. укр. нар. академічного хору ім. Г.Верьовки (нині Нац. укр. нар. академічного хор ім. Г.Верьовки), навчалась у вокальній студії при хорі (1966—68). Закінчила Київ. ун-т (1975, філолог. ф-т, заочно). Від 1991 — солістка ансамблю солістів «Київ. камерата»; 1999—2014 — викладач Нац. ун-ту культури і мистецтв; з 2000 — президент укр. відділення Міжнар. ради орг-цій фольклорних фестивалів і нар. мист-ва; удостоєна звання «Почесний громадянин Києва» (2016). Народилась у багатодітній селянській родині (п'ята з одинадцяти дітей), талант до співів перейняла від матері Антоніни — нар. співачки. М. від природи обдарована голосом поліської народної манери співу з унікальним забарвленням срібного флейтового тембру, який поєднався із щирою виконавською природою інтонування та глибоким проникненням у сутність образно-емоційного змісту пісень, граничною виразністю передачі сенсу слова-ідеї.

У перший період діяльності репертуар М. складався переважно з укр. фольклорних зразків обрядових (щедрівок, колядок, веснянок, купальських, жниварських) і ліричних жанрів. Співала як солістка та у складі фольклорного вокального тріо «Золоті ключі» (1968—98, з нар. арт. України В.Ковальською і М.Миколайчук — дружиною кіноактора І.Миколайчука).

Самобутній тембр М. привернув увагу відомих укр. композиторів: спеціально для неї А.Муха написав обробки нар. пісень «Висока верба» і «Веснянка»; Є.Станкович обробив укр. нар. пісні «Глибокий колодязю» «Терен, мати, коло хати» «За сінечками», «Колискова» та ін., що увійшли до фольк-опери «Квіт папороті» («Коли цвіте папороть»); О.Кива — камерні кантати на слова П.Тичини (№ 3) і Т.Шевченка (№ 6); Л. Дичко для М. зробила редакцію своєї «Літургії» (соло з органом) і сцену «Плбчу» в опері «Золотослов»; Г.Гаврилець присвятила муз.-сценічне дійство «Золотий камінь посіємо...» (лібрето С.Майданської, прем'єра 1998).

У виконанні М. прозвучала низка творів М.Скорика, В.Шумейка, І.Кириліної, О.Білаша, В.Смогителя та ін. У 1980-х рр. М. включала до репертуару пісні укр. традиційної естради («Ой летіли дикі гуси», «Сіла птаха», «Чарівна скрипка», «Мамо, вечір догора» І.Поклада та ін.). На початку 1990-х рр. вдавалася до автентичного нар. співу (у дуеті зі своєю матір'ю або у складі «Золотих ключів»). Плідно співпрацювала з ансамблем «Мрія», «Березань», «Кобза», з капелами «Думка», «Хрещатик», дитячим хором «Дударик», Чол. хоровою капелою ім. Л.Ревуцького. Від початку 2000-х рр. експериментує зі стилем і складом, співаючи сучасну сакральну музику в супроводі органа або разом із рок-гуртом «Океан Ельзи», з гуртом «Танок на майдані Конго», з лідером рок-гурту «ВВ» О.Скрипкою. 1995 з америк. театром «La mama» зіграла 16 вистав «Водоспад-відблиски» у Нью-Йорку (США). Від 1990-х рр. як солістка виступала у програмах щорічних фестивалів «Музичні прем'єри сезону», «Київ-Музик-Фест», «Фарботони», січневих концертах з Чоловічою капелою ім. Л.Ревуцького.

М. брала участь у телевистав: «Маруся Чурай», «Катерина Білокур», «Розлилися води на чотири броди» та ін; телефільмах «Кларнети ніжності», «Політ стріли», «Цвіт папороті», «Ой глибокий колодязю», «Тризна», «Хор народний», «Дівочі мрії», «Гаю мій гаю», «Весняні варіації», «Ти моя пісня»; радіовистав «Сватання на Гончарівці», «Князь Святослав», «Лісова пісня» та ін.; худ. фільмах: «Кларнети ніжності», «Політ стріли», «Цвіт папороті», «Ой глибокий колодязь», «Тризна», «Хор народний», «Дівочі мрії», «Рощі мої рощі», «Весняні варіації», «Ти моя пісня», «Солом'яні дзвони», «Пропала грамота», «Звинувачується весілля», «Золоте весілля» та ін.

Як солістка та у складі тріо «Золоті ключі» гастролювала у США, Канаді, Великій Британії, Чехії, Польщі, Угорщині, Фінляндії, Кореї, Франції, країнах Лат. Америки.

М. — авторка мелодій пісень «Веснянка» (слова нар.), «Кукурічка» (слова Ґ.Лорки), її літ. новели друкувалися у часописах «Україна», «Дзвін», «Жіночий світ» та ін. Авторка книжок: «Ой виорю нивку широкую», 2003; «Вікнами до неба», 2009 (співавтор *Р.Дідула*).

2014 критично сприйняла ідеї Майдану та Революції Гідності, що певною мірою загальмувало активність її мистецької діяльності. 2015 брала участь на «17 каналі» у телемості Київ—Донецьк «Коли чекати на мир?». 2018 долучилася до благодійного фотопроєкту «Щирі. Свята», присвяченого укр. нар. костюму і його популяризації. Проєкт реалізовано зусиллями ТЦ «Домосфера», комунікаційної агенції «Gres Todorchuk» і Нац. центру нар. культури «Музей Івана Гончара». У кількох концертних програмах 2018—21 співала разом із донькою А.Матвієнко (зокрема, щорічних Різдвяних зустрічах, які проводить Чоловіча хорова капела ім. Л.Ревуцького).

П. 8 жовтня 2023 у віці 75 років. Похована на Звіринецькому кладовищі у Києві.

Дискографія: CD (усі на студії «Оберег», Київ). «Золотослов», 1997; «І серце одпочине», 1997; Найкращі українські пісні. «Ой летіли дикі гуси», 1999; Тріо «Золоті ключі». «Пісні українського народу», 1999; «Пити чи не пити?», 1999; «Золотий камінь посіємо» (2CD), 2003; «Найкраще», 2005; «З маминих долонь», 2006; «Молитва», 2006; «Українські народні пісні», 2006; «Нове та найкраще»,2013.

Літ.: *Качкан В.* Диво-світи: Книга про творців краси. К., 1986; Певцы советской эстрады, вып. 3. М., 1991; *Гриник-Сутанівська В.* Українки: Портрети сучасниць. К., 1998; *Грица С.* Одкровення. «Музика», 1988, № 3; *Її ж.* «Золотий камінь посіємо». Роздуми після ювілейного концерту. «Українська культура», 1998, № 8; *Її ж.* «Ой, глибокий колодязю…». «Літературна Україна», 1986, 25 верес.; *Дідула Р.* Голос з віків у віки. «Дзвін», 1997, № 9; *Дацюк Г.* Золотий голос у золоту осінь. «Жінка», 1997, № 10; *Таран Л.* Голос із сумовитим дзвоном. «Українська культура», 1997, № 10; *Її ж.* Право на сповідь: Про книгу Н. Матвієнко «Ой виорю нивку широкую». «Вітчизна», 2004, № 3—6; *Козаренко О.* «І серце одпочине». «Art-Line», 1997, № 10—11; *Грицук В.* Міфотворчий голос Матвієнко. «Кіно — Театр», 1998, № 3; *Загайкевич М.* Берегиня пісні. «Музика», 1998, № 3; *Чекан Ю.* Одвічна жіночість. «Art-Line», 1998, № 4; *Кушнірук О.* Нова концертна програма Ніни Матвієнко. «НТЕ», 1998, № 5—6; *Ковальська В.* Пісня. До виходу у світ книжки Н. Матвієнко «Ой виорю нивку широкую». «Українознавство», 2003, № 4; *Данилевська Н., Ткач М.* Вибрати самого себе і свою пісню. «Дзвін», 2004, № 3; [*Б. п.*]. Буде джаз від Ніни Матвієнко. «Своя музика», 2009, № 3 (14); *Кухаренко А.* Другая судьба не нужна. «Артмозаика», 2009, № 36; *Скуратівський В.* Пісня з вишитими рукавами. «Молодь України», 1988, 21 січ.; *Кагарлицький М.* Пісенне диво Україна. «Сільські вісті», 1988, 7 лют.; *Литвин М.* Чим людина жива. «КіЖ», 1988, 21 лют.; *Немченко А.* Знаю твою чесну роботящу душу. «КіЖ», 1989, 23 квіт.; *Кунгурцева О.* Нина Матвиенко: «Я не нужна своему государству». «Киевские ведомости», 1993, 19 янв.; *Дацюк Г.* «Нехай буде воля твоя». «Независимость», 1993, 20 авг.; *Мельник М.* «Нас пісня врятувала», — сказала народна артистка України Ніна Матвієнко. «Слобідський край», 1994, 19 берез.; *Кошара Н.* Час Камерати. «Робітнича газета», 1995, 16 трав.; *Фіцич Н.* Золоті джерела Ніни Матвієнко. «Голос України», 1995, 1 лип.; *Токарєв Ю.* Пісень квітучий «Степ». «КіЖ», 1997» 8 жовт.; *Його ж.* Камінця збирати зарано. «КіЖ», 1998, № 10; *Сингаївський М.* Соловейковий спів Ніни Матвієнко. «Демократична Україна», 1997, 9 жовт.; *Терещенко А.* Освідчення в любові. «Урядовий кур'єр», 1997, 11 жовт.; *Ніканорова О.* Княгиня української пісні. «Урядовий кур'єр», 1998, 14 берез.; *Сюта Б.* Золотий засів Ніни Матвієнко. «КіЖ», 1998, № 12; *Сікорська І.* Жанр ювілейного дійства на честь Ніни Матвієнко ще не визначений. «Вечірній Київ», 1998, 28 лют.; *Мухіна В.* Осінні мелодії українського бароко. «УМГ», 2002, № 3; *Сущенко О.* «Оре нивку широкую…». Вечірній Київ, 2002, 11 жовт.; *Сікорська Н.* «Ой виорю нивку широкую…». «Урядовий кур'єр», 2003, 22 листоп.; *Окара А.* Ніна Матвієнко: Репертуар для ангелів «Золотого віку». «Українське слово», 2006, 31 трав.; *Жулинський М.* Гортаючи сторінки долі Берегині пісні. Книга Н. Матвієнко «Ой виорю нивку широкую» відкриває скарбницю нашої духовної культури. «День», 2009, 9 верес.; [*Б. п.*]. Ніна Матвієнко зникла з екрану житомирського телебачення через Євромайдан. «Перший Житомирський інформаційний канал», 2014, 30 січ.; *Піхун О.* Ніна Матвієнко: «Януковичу сказала, що маємо бути у Європі». «ВСЕ: Сайт чесних новин», 2016, 16 черв.; [*Б. п.*]. Джамалі та Ніні Матвієнко присвоїли звання «Почесний громадянин Києва». «LB.ua», 2016, 26 трав.

В.В. Кузик.

МАТІÓС Марія Василівна (н. 19.12.1959) — письменниця, громад. діячка.

Н. у с. Розтоки Путильського р-ну Чернівецької обл. 1982 закінчила філол. ф-т Чернів. держ. ун-ту. Деякий час працювала в університетській б-ці, займалася видавничою справою, була відповідальною секретаркою «Буковинського журналу». З 1997 мешкає у Києві. Обиралася нар. депутаткою до Верховної Ради України 7-го (від партії «УДАР») і 8-го скликань (від партії «Блок Петра Порошенка "Солідарність"»).

Творчий шлях розпочала з поезій. Від початку 1980-х рр. друком вийшли поетичні збірки: «З трави і листя» (1982), «Вогонь живиці» (1986), «Сад нетерпіння» (1994), «Десять дек морозної води» (1995), «На Миколая» (1996), «Жіночий аркан» (2001) та ін. Прозовим дебютом М. стала публікація у журналі «Дніпро» (1992) новели «Юр'яна і Довгопол». З 2001 інтенсивно з'являються книги прози: «Життя коротке» (2001), «Бульварний роман» (2003), «Фуршет від Марії Матіос» (2003), «Солодка Даруся» (2004), «Щоденник страченої» (2005), «Містер і місіс Ю в країні укрів. Mr. & Ms. U in country UA» (2006), «Нація. Одкровення» (2006), «Майже ніколи не навпаки» (2007), «Мама Маріца — дружина Христофора Колумба» (2008), «Москалиця» (2008), «Кулінарні фіглі» (2009), «Чотири пори життя» (2009), «Вирвані сторінки з автобіографії» (2010), «Армагедон уже відбувся» (2011), «Черевички Божої Матері» (2013), «Букова земля» (2019), «Мами́» (2023).

Найбільше визнання й численні літ. нагороди М. отримала за книги прози: «Солодка Даруся», «Нація. Одкровення», «Майже ніколи не навпаки», «Черевички Божої Матері», «Букова земля». У цих творах письменниця звертається до недостатньо висвітлених у літ. епізодів 20 ст., розгортаючи сюжети в істор. контексті. У центрі художнього мислення М. — людина, долю і психологію якої вона відтворює на тлі історії й культури рідної Буковини, у суспільно-політ. перипетіях зміни влади, воєн, окупацій.

Твори М. формують своєрідну сагу, неповторну своїм істор., етнічним, ментальним, фольклорним, мовним колоритом. Стиль письменниці вирізняється поєднанням сюжетної динаміки й психологізму, напруженим драматизмом, майстерністю відтворення нар. світогляду, глибиною емоційних переживань.

У соціально-психологічному романі «Солодка Даруся», який авторка означила як «драма на три життя», зображено образ жінки з особливим внутрішнім світом, яку оточення вважає німою і божевільною. Поєднуючи декілька часових пластів (1930-ті і 1970-ті рр.), письменниця розкриває причини стану героїні (дитиною вона за цукерку виказала енкаведистові свого батька, який допомагав воїнам УПА), зображує трагічну долю її батьків — жертв рад. військових. У творі психологічно переконливо показано вплив на долю і свідомість окремої людини зміни політ. режимів, суспільних подій, розкрито наслідки довоєнної окупації Буковини рад. військами. У рік виходу друком роман став переможцем у Всеукр. рейтингу «Книжка року 2004». У 2005 за роман «Солодка Даруся» М. здобула Нац. премію України ім. Т.Шевченка. 2008 в Івано-Франківському нац. академічному обласному музично-драматичному театрі ім. І.Франка поставлено драму «Солодка Даруся» (реж. Р.Держипільський); 2015 за сюжетом роману знято фільм (реж. О.Денисенко).

М.В. Матіос.

Г. Матуляк.

«Нація. Одкровення» — книжка, що складається з окремих новел про життєві історії буковинців, на долю яких випали як родинні, так і суспільно-політ. випробування. Приватні історії насичені колоритними побутовими, етнографічними, культурними, істор. деталями, відображають долю всієї нації, якій довелося пережити війни, депортації, окупації. За сюжетом книжки в Івано-Франківському нац. академічному обласному музично-драматичному театрі ім. І.Франка поставлено виставу.

В історико-психологічній трилогії «Майже ніколи не навпаки» М. розкриває історію декількох гуцульських родин (показовим є авторське визначення твору: сімейна сага у новелах). Долі окремих людей, родин зображено на істор. тлі: часи Австро-Угорської імперії, Перша світова війна, встановлення рад. влади. Відтворюючи складні емоційно-психологічні конфлікти, які переживають герої, дилеми правди і неправди, вірності і зради, гріха і спокути, письменниця стверджує значення цінностей честі, совісті, справедливості, любові. 2007 твір переміг у конкурсі «Книжка року 2007» і здобув гран-прі «Корона-ції слова». За сюжетом в Івано-Франківському академічному обласному музично-драматичному театрі ім. І.Франка було поставлено виставу.

У повісті «Москалиця» крізь призму сприйняття гол. героїні (знахарки Северини) М. показала вторгнення на Буковину в 1940 рад. влади, процеси розкуркулення, переслідування «політично неблагонадійних», прихід влітку 1941 німців і румунів, боротьбу УПА.

Своєрідним продовженням «Москалиці» є повість «Черевички Божої Матері», істор. тлом якої є події літа 1941: окупація німцями й румунами Буковини. Героїня твору, 12-річна Іванка Борсук, стає свідком діяльності рад. влади в буковинському селі, приходу нім. окупантів, гоніння євреїв. Письменниця актуалізує проблему збереження людської сутності в контексті трагічних подій, які перевернули усталене життя й світосприйняття людей.

Масштабним з огляду на обсяг (928 с.), охоплений часовий відтинок (225 років), кількістю героїв (вигаданих та історичних осіб) і подій є роман-панорама «Букова земля», над яким М. працювала дев'ять років. Через відтворення історії кількох родин (шляхетського роду Васильків, селянських родин Берегівчуків і Вівчарів, німців-переселенців Вагнерів), доля поколінь яких невіддільна від Буковини, письменниця розгортає широкий контекст істор. подій, які охоплюють період з 1789 по 2014. Дія відбувається не лише на Буковині, а й на території Німеччини, Австро-Угорської імперії, Росії, Румунії, що сприяє осмисленню історії України в загальноєвроп. вимірі. Залучення значного документального матеріалу, зображення людини на тлі часу, у вирі драматичних перипетій дозволило розкрити передумови й значення суспільних і політ. подій, передати дух відтворюваної епохи. У романі показано, з одного боку, вплив істор. подій на долю особистості, з другого — акцентовано, що окрема людина є також творцем цих подій та історії загалом. У цьому контексті увиразнюється ідея про те, що історія землі — це історія людей, які жили і живуть на ній, тому такою важливою є пам'ять роду, адже це складова істор. пам'яті й чинник нац. ідентичності. Роман-панорама «Букова земля» здобув першість у рейтингу «Книжка року 2019».

Художнє, філософське і публіцистичне осмислення проблем сучасності М. здійснила у творах «Вирвані сторінки з автобіографії», «Армагедон уже відбувся», у сатирично-публіцистичній книжці «Містер і місіс Ю в країні укрів». У повісті «Армагедон уже відбувся», поєднуючи конкретні реалії сьогодення й події рад. минулого, вдаючись до біблійних проєкцій, письменниця актуалізує теми морального вибору, гріха і спокути, піднімає питання моральної деградації сучасної людини, втрати духовних орієнтирів, взаєморозуміння між людьми.

М. — популярна і продуктивна письменниця, її твори мають численні перевидання, літ. премії, перекладені багатьма іноземними мовами (англ., нім., франц., італ., польс., литовською, хорватською, вірменською та ін.).

Тв.: Життя коротке: кн. прози. Львів, 2001; Солодка Даруся: драма на три життя. Львів, 2004; Щоденник страченої: психологічна розвідка. Львів, 2005; Нація. Одкровення. Львів, 2006; Майже ніколи не навпаки. Львів, 2007; Москалиця; Мама Маріца — дружина Христофора Колумба. Львів, 2008; Армагедон уже відбувся: повість. Львів, 2011; Черевички Божої Матері. Львів, 2013; Букова земля. Київ, 2019; Мами́. Київ, 2023.

Літ.: *Голобородько Я.* Соціумний інтер'єр чи психологічний дизайн? (художні дилеми Марії Матіос). «Слово і Час», 2008, № 12; *Харчук Р.* Сучасна українська проза. Постмодерний період. К., 2008; *Насмінчук І.* Стильове розмаїття прози Марії Матіос. Кам'янець-Подільський, 2009; *Павлишин Г.* Дискурс прози Марії Матіос. Чернівці, 2012; *Борисенко Н.* Жанрові особливості роману «Солодка Даруся» М. Матіос. «Проблеми сучасного літературознавства», 2015, № 20; *Завадська Н.* Міфопоетика простору у прозі Марії Матіос. К., 2018; *Бороді-ца С., Вашків Л.* Особливості новелістичного мислення Марії Матіос. «Філологічний дискурс», 2019, вип. 9.

І.Л. Приліпко.

МАТУЛЯ́К Геннадій Васильович (29.04.1977—25.02.2022) — укр. військовик, підполковник, командир 1-ї авіаційної ескадрильї, 299-ї бригади тактичної авіації ім. генерал-лейтенанта В. Нікіфорова Повітряних сил ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с. Мартинівське (нині село Вознесенського р-ну Миколаїв. обл.). Закінчив Харків. ін-т льотчиків Військово-повітряних Сил України (1998), Нац. аерокосмічний ун-т ім. М.Жуковського «Харківський авіаційний інститут» (2007), Нац. ун-т оборони України ім. І.Черняховського (2022). Пілотував літаки L-39, МіГ-29, Су-25. З 2019 — командир авіаційної ескадрильї 229-ї бригади тактичної авіації ім. генерал-лейтенанта В.Нікіфорова (м. *Миколаїв*). Виконував бойові завдання у зонах проведення *Антитерористичної операції* та *Операції об'єднаних сил*.

З початком широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 брав участь у відбитті рос. військ, знищував колони ворожої техніки в *Херсонській області* та *Миколаївській області*. 25 лютого завдав ракетно-бомбового удару по скупченню техніки та живої сили противника в с-ще Гостомель (Київ. обл.). Загинув після влучання двох ракет рос. винищувача над с. Глібівка (село Вишгородського р-ну Київ. обл.). М. не катапультувався, щоб відвести бойову машину від населеного пункту. Його штурмовик впав за

кілька кілометрів від сільс. околиць у лісосмузі.

Указом Президента України від 28 лютого 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі М. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

У квітні 2022 М. був перепохований у м. Миколаїв після того, як Київську область звільнили від окупантів і з'явилася змога ексгумувати тіло.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К., 2023; *Карбунар Н.* Геннадій Матуляк. Історія льотчика, який ціною життя врятував людей під Гостомелем. «Главком», 2022, 29 серпня. Web: https://glavcom.ua/country/society/lotchik-hennadij-matuljak-pozhertvuvavshi-sobojuvrjatuvav-selo-pid-hostomelem-871248.html

В.В. Мараєва.

МАТУСЄ́ВИЧ Микола Іванович (н. 19.07.1946) — правозахисник, громад. діяч.

Н. у с. Матюші Білоцерківського р-ну Київської обл. Навчався на істор. ф-ті Київ. ун-ту, звідки у 1973 відраховано за «неуспішність» (фактично за інакодумство). Працював ред. у видавництві мед. літ. у Києві. У листопаді 1976 став членом-засновником Укр. громад. групи сприяння Гельсінських угод. Після арешту керівника Укр. Гельсінської групи (УГГ) М.Руденка і члена легальної правозахисної орг-ції О.Тихого М. підписав листа до урядів країн-учасниць Гельсінкської угоди на їхній захист із проханням сприяти звільненню. У квітні 1977 заарештований за звинуваченням у проведенні «антирад. агітації та пропаганди» (ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР). Наприкінці березня 1978 засуджений Київ. обласним судом на сім років ув'язнення в колонії суворого режиму і п'ять років заслання. Перебуваючи у виправно-трудовому таборі ВС-389/35 на ст. Всехсвятська Чусовського р-ну Пермської обл. РСФСР, брав участь в акціях протесту рад. політ. в'язнів, за що у жовтні 1980 засуджений до трьох років тюремного ув'язнення, які провів у Чистопольській тюрмі. Заслання відбував у с. Кіра Читинської обл.

Після звільнення у 1989 живе у м. Васильків Київської обл. Певний час вів програму «Права людини» на «Радіо Свобода» і працював у газеті «Дзеркало тижня». Указом президента України від 8 листопада 2006 нагороджений орденом «За мужність» 1-го ст. У вересні 2021 рішенням виконавчого комітету Васильківської міськ. територіальної громади М. присвоєно звання почесного громадянина міста.

Літ.: Українська Гельсінкська Група 1978—1982. Документи і матеріяли. Торонто—Балтимор, 1983; Рух опору в Україні: 1960—1990: Енциклопедичний довідник. К., 2012; *Маринович М.* Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента). Львів, 2016.

О.Г. Бажан.

МАЦІЄ́ВИЧ Лев Степанович (18.02(2.03)1843—17(30).11.1915; псевд. Аконит Безпечний, И. М-ский, Марський; Л. М., Л. С. М., Л. С., М-ч та ін.) — історик, джерелознавець, літературознавець, фольклорист, бібліофіл. Магістр богослов'я (1870).

Н. у с. Безпечна Уманського пов. Київ. губ. (нині Уманського р-ну Черкас. обл.) у родині священника. Після навчання в Уманськ. духовному училищі закінчив Київ. духовну семінарію (1863). У 1863—67 навчався у Київ. духовній академії (КДА). Учень єпископа Філарета (Філоретова) — ректора КДА. 1870 здобув ступінь магістра богослов'я. Викладав латинську мову в Кишинівській духовній семінарії (1870—83) та Одес. духовній семінарії (1885—98). У 1883—84 — інспектор Кишинівської духовної семінарії.

Почесний член Київ. духовної академії, Бессарабського церковного історико-археол. т-ва (1907—15), дійсний член Одес. т-ва історії і старожитностей (від 1887), Одес. бібліографічного т-ва при Новоросійському ун-ті (1911—15), Історико-філол. т-ва при Харків. ун-ті.

Автор понад 70 праць з укр. історії, церковної історії, фольклору, книгознавства. Досліджував старовинні пам'ятки, зокрема, церковні та монастирські.

Зібрав б-ку рідкісних книг і багату колекцію документів, автографів та мемуарів, які заповів Одес. духовній семінарії. Зібрав та опублікував низку матеріалів про життя й діяльність Т.Шевченка, М.Гоголя, О.Пушкіна, А.Курбського, архієпископа Георгія (Конисського). Публікувався у «Киевской старине», «Трудах Киев. духовной академии», «Историческом вестнике», «Трудах Бессарабского церковно-археол. общества» та ін. Співробітник «Богословской Энциклопедии» (автор статей у 10-му т.).

Викладацька і наук. діяльність ускладнювалася нервовими розладами. Від 1902 до кінця життя перебував на лікуванні в Одес. психіатричній лікарні на Слобідці.

П. у м. Одеса. Похований на 2-му християнському кладовищі.

М.І. Матусевич.

Праці: Аракчеевщина: рассказы, стихи и народные песни о нем и об учрежденных им военных поселениях. «Русская старина», 1872, т. 6; Гоголь и Кукольник в Нежинской гимназии высших наук. Там же. 1877, № 10; Разыскания о жизни кн. Курбского в Литве и на Волыни. «Древняя и новая Россия», 1880, № 1, т. 16; О дневнике священника Фоки Струтинского. Там же. 1880, № 5, 6, 8, 12, т. 18; Поляки и русины (К истории их бытовых отношений). «Киевская старина», 1882, № 2, т. 1; Метрическая выпись о рождении и крещении Т. Г. Шевченко. Там же. 1891, № 2, т. 32; К биографии Т. Г. Шевченко. Там же. 1895, № 2, т. 48; Автобиография священника Аполлония Сендульского. Там же. 1896, № 1, т. 52; По вопросу о происхождении названия «Полтава». Там же. 1896, № 7—8, т. 54; Из бумаг архиепископа Кишиневского Дмитрия Сулимы. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 24. 1902; Николай Иванович Савич (Прикосновенный к делу украинского Кирилло-Мефодиевского общества, 1847 г.). «Киевская старина», 1904, № 2, т. 84; Заметки к истории Киевской козаччины 1855 г. Там же. 1905, № 1, т. 88; Замечательные уроженцы и деятели Подолии прошлого времени. Одесса, 1908; К материалам для истории Киевской духовной академии (Две студенческие актовые речи). «Труды Киевской духовной академии», 1914, №6.

Літ.: *Пархомович И.М.* Памяти Льва Степановича Мациевича. Кишинев, 1916; *Чижиков Л.А.* Лев Мациевич. (Библиографическая поминка). В кн.: Известия Одесского библиографического общества при имп. Новороссийском университете, 1916, т. 5, вып. 3—4; *Флоровский А.В.* Памяти Льва Степановича Мациевича. Одесса, 1916; Мацієвич Лев. У кн.: Енциклопедія українознавства. Словникова частина, т. 4. Париж—Нью-Йорк, 1962; Мацієвич Лев Степанович. У кн.: Шевченківський словник, т. 1. К., 1976; *Зленко Г.Д.* Мацієвич Лев Степанович. У кн.: Українська літературна енциклопедія, т. 3. К., 1995; Мацієвич Лев Степанович. У кн.: *Палієнко М.Г.*

«Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.). К., 2005; *Музичко О.Є.* Мацієвич Лев Степанович. У кн.: Одеські історики: енциклопедичне видання. Т. 1: Початок XIX — середина XX ст. Одеса, 2009; *Зленко Г.* Мацієвич Лев Степанович. У кн.: Шевченківська енциклопедія, т. 4. К., 2013; *Ткачук М.Л.* Мацеєвич Лев Степанович. У кн.: Київська духовна академія (1819—1924) в іменах: енциклопедія в 2 т., т. 2. К., 2016; *Музичко О.Є.* Мацієвич Лев Степанович. У кн.: Енциклопедія Сучасної України, т. 19. К., 2018.

В.В. Масненко.

МЕ́ДВИНСЬКА РЕСПУ́БЛІКА, Медвинське антибільшовицьке повстання 1919—1922 — сел. повстанський рух на підтримку *Української Народної Республіки*. Центром М. р. було с. Медвин Канівського пов. Київ. губ. (нині Богуславського р-ну Київ. обл.), а зоною впливу — навколишні села Богуславського, Звенигородського і Канівського повітів Київ. губ.

Початком М. р. можна вважати квітень 1919, коли мешканці Медвина, Ісайок (нині Богуславського р-ну Київ. обл.) та ін. сусідніх сіл під проводом есера Г.Пирхавки і прапорщика Коломійця виступили проти встановлення у них рад. влади, захопили м. *Богуслав* і вбили 50 червоноармійців. Повстанці утримували владу у місті до середини травня 1919. На той час військо повстанців налічувало 3—4 тис. осіб, мало 72 старшин, 900 багнетів і 40 кулеметів.

У червні 1919 більшовики повернулися до Медвина, організувавши в селі комбід. У вересні 1919 Медвин зайняли *Збройні сили Півдня Росії*, влади яких місцеві не визнавали та чинили їм опір. У травні 1920 об'єднані війська УНР і Польщі витіснили з Медвина більшовиків, однак у червні того ж року червоні повернулися і створили волосний революц. к-т на чолі з Н.Бурею.

М. р. відновилася 18 серпня 1920, коли у Медвин прибула делегація від комуністів і скликала загальні збори, на яких зажадала від селян мобілізації до Червоної армії та сплати надзвичайно високого продовольчого податку, оголосила боротьбу з «петлюрівщиною». Тієї ж ночі актив Медвина (колишні військові, у більшості — армії УНР, члени місц. т-ва «Просвіта», заможні селяни, середняки, вчителі, молодь) організували повстанський к-т і вирішили підняти антибільшовицьке повстання. Отаманом обрали Х.Сидоренка (Лебедя), нач. штабу — М.Василенка, нач. контррозвідки і розвідки — сотника Дніпрового, а кер. пропаганди — бандуриста А.Митяя (Петюха). Наступного дня озброєні повстанці прибули на скликані більшовиками збори села, захопили в полон комісарів і з трибуни закликали до М. р., оголосили мобілізацію селян на підтримку повстання. Чисельність повстанців — до 2 тис. осіб при 3 кулеметах і 300 рушницях. Організатори повстання планували тримати оборону, чекаючи підтримки з боку армії УНР. Повстанців підсилив загін отамана Д.Цвітковського, також долучилися селяни з Гути, Дмитренок під проводом М.Шуляка.

Більшовики намагалися придушити Медвинське повстання, використовуючи частини, що перекидалися з польс. фронту на врангелівський і чий шлях пролягав через Київщину. Першу атаку 22 серпня 1920 медвинцям вдалося відбити. 29 серпня червоноармійці захопили Медвин, пограбували і попалили хати, наклали високу контрибуцію й встановили у селі військ. владу. Після придушення повстання до села прибула секція губернського ЧК і зайнялася розшуком повстанців, після чого виявлених відправляли до *Сміли*. Назад вони не поверталися.

13 жовтня 1920 більшовики влаштували над цивільним населенням Медвина каральну акцію, звинувачуючи селян у пограбуванні їхнього обозу. Того ж дня до волосної управи зігнали бл. 80 чоловіків віком від 18 до 30 років і стратили на пд. околиці Медвина бл. урочища Ковтунів Лісок.

З вересня 1920 по 1922 М. р. існувала у підпіллі. Після еміграції його лідерів Х.Сидоренка і М.Василенка повстанський рух очолив звенигородський отаман Д.Цвітковський, ад'ютантом якого був П.Слуцький з Медвина, а кер. пропаганди лишився А.Митяй (у 1921 загинув у бою з більшовиками). Більшість повстанців переховувалася у лісах, зокрема, Гірчаковому лісі на околицях Медвина, і взимку 1920—21 робила напади на червоних у р-нах *Лисянки*, *Звенигородки*, Винограда (нині село у Лисянському р-ні Черкас. обл.), Красилівки (нині село у Ставищенському р-ні Київ. обл.). Однак місц. населенню було дедалі складніше постачати їх харчами через страх більшовицької розправи і високий продуктовий податок.

Втративши надію на відновлення УНР, 29 липня 1921 отаман Д.Цвітковський разом з 13-ма повстанцями здався під більшовицьку амністію і погодився на співпрацю з червоними, однак невдовзі отамана і його старшин заарештували і, вірогідно, стратили. М. р. протривало щонайменше до 1922. Останнім отаманом М. р. був Левченко, група якого базувалася у Гірчаковому лісі та вела бої з міліцейськими підрозділами. Більшість колишніх повстанців, які після амністії 1921 лишилися живими, загинули під час Великого терору — найбільше їх страчено весною 1938 у Києві.

Літ.: *Дубинець І.* Горить Медвин. Нью-Йорк, 1952; *Василенко М.* Мова про пережите. Медвин, 1999; *Щербатюк В.М.* Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року. «Вісник Академії праці та соціальних відносин», 2009, № 4; *Левченко Б.* Про минувшину Медвина. У кн.: Медвинські скрижалі. Миронівка, 2011; *Коваль Р., Гогуля П.* Медвинське повстання. Кам'янець-Подільський, 2014; Медвин. Повстання. Медвин, 2020. Web: https://www.medvyn-povstannia.org.ua/

М.П. Гогуля.

МЕЖИГІ́Р'Я — 1) урочище на правому березі *Дніпра* (від 1964—66 — Київ. водосховища), на пн. від *Києва*, між *Вишгородом* і с. Нові Петрівці (Вишгородського р-ну Київ. обл.); долина, оточена лісистими схилами; 2) «резиденція Межигір'я» — територія, яка обіймає урочище і навколишню територію (заг. площа 138 га).

Топонім «М.» відомий з 16 ст., тобто з часу, коли вперше згадується *Київський Межигірський Спасо-Преображенський монастир* (ліквідований 1798, від-

Межигір'я. Палац «Хонка». Фото 2014.

новлений 1884, припинив існування 1918, знову відновлений 2020). На території монастиря у 1798—1874 діяла *Києво-Межигірська фаянсова фабрика*, а у 1923—31 — художньо-керамічний технікум. На початку 20 ст. кияни використовували монастирський готель для дачного відпочинку. Після перенесення столиці УСРР з *Харкова* до Києва (1934) М. було обрано для розміщення заміських резиденцій («держ. дач») вищої *номенклатури партійно-радянської*. У 1934—35 на місці знищених монастирських споруд збудували три вілли (архіт. Я.Штейнберг), першими мешканцями яких (до Великого терору 1937) були кер. УРСР С.*Косіор*, Г.*Петровський* і П.*Постишев*. У 1937—41 у будівлях розміщувався санаторій для службовців НКВС. У повоєнний час вілли зруйнували і замість них спорудили нові будинки. М. слугувало заміськ. резиденцією перших секретарів ЦК КПУ: М. *Хрущова* (у 1947—49), П.*Шелеста* і В.*Щербицького*. До 1990 «резиденція М.» перебувала на балансі ЦК КПУ; 1990 її розпорядником стала *Рада міністрів УРСР*; 1991 — *Кабінет міністрів України*. М. стали використовувати для розміщення іноземних високих гостей і протокольних заходів відпочинку; у 1992—93 тут мешкав Л.*Кучма* (тоді прем'єр-міністр України).

2002 у М. оселився В.*Янукович*, якому резиденцію надали як прем'єр-міністру України. Згодом він її фактично приватизував, використовуючи підставних осіб і фірми. Після обрання президентом України (2010) В.Янукович перетворив колишню держ. резиденцію на розкішний маєток, що став символом корупції, марнотратства і несмаку укр. можновладців. Тут спорудили майже два десятки будівель різноманітного призначення (житлового, адм., господарсько-виробничого, оздоровчого, спортивного тощо), зокрема центральний об'єкт — палац, відомий під назвою «Хонка» (від фінської фірми — виробника ексклюзивних будівель із дерев'яного бруса). Навколо палацу розбили ландшафтний парк (на відміну від кітчевих інтер'єрів «Хонки», він дістав схвальні відгуки фахівців). Окремі ділянки території були відведені під поле для гольфу, гелікоптерний май-

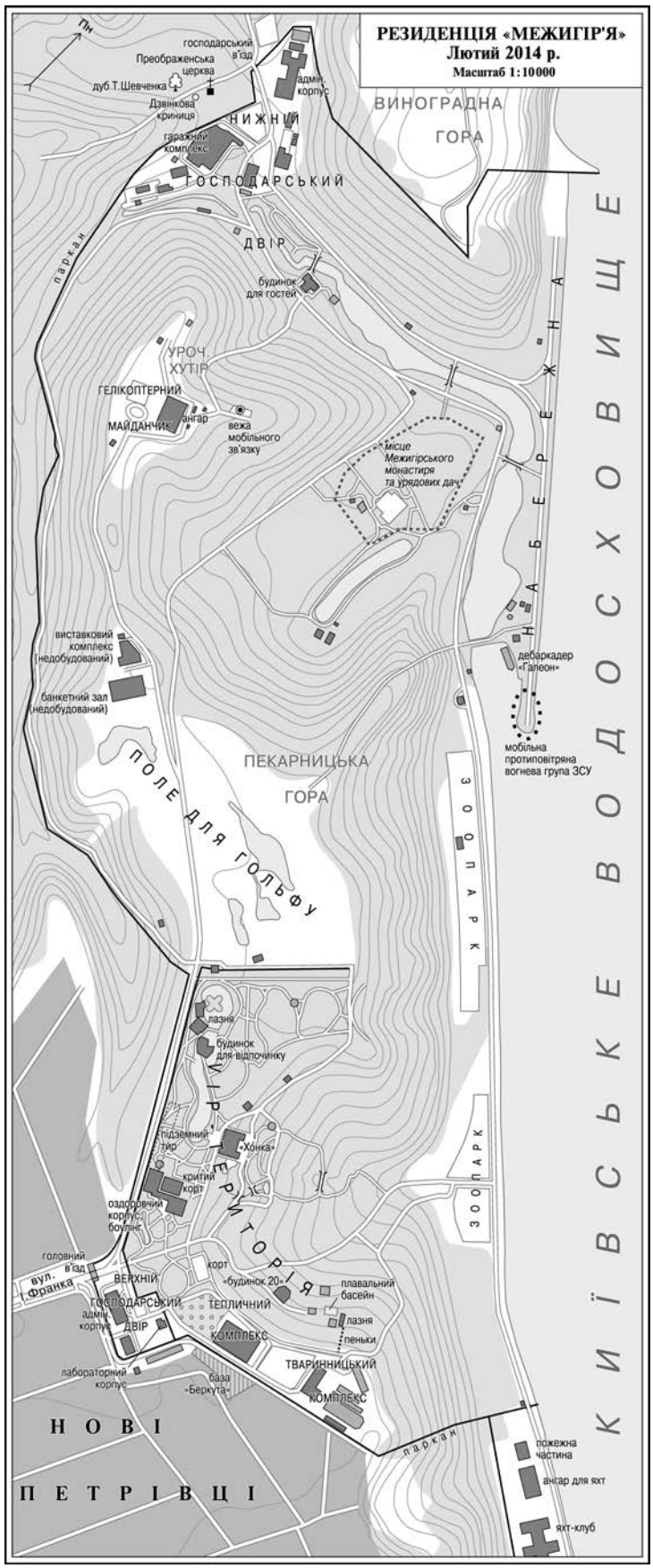

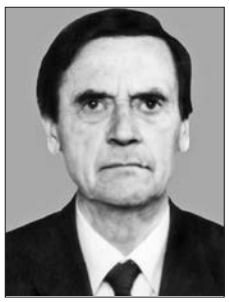

Л.Г. Мельник.

данчик, гараж із колекцією автомобілів, зоопарк та ін. Велика увага була приділена безпеці: маєток оточений парканом висотою 6 м, його патрулювали бійці *«Беркуту»*, від гіпотетичної атаки з повітря об'єкт захищала мобільна вогнева група протиповітряної оборони. Вартість рухомого і нерухомого майна на території М. оцінюють на суму не менше від 130 млн дол.

Після втечі В.Януковича з України (лютий 2014) за епізодом привласнення «Межигір'я» Генеральна прокуратура порушила кримінальне провадження, відкрите за двома статтями Кримінального кодексу України: ст. 191 ч. 5 «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем в особливо великих розмірах або організованою групою» і ст. 209, ч. 3 «Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, вчинене організованою групою або в особливо великому розмірі»).

Під час президенства В.Януковича М. привертало увагу журналістів та активістів, а під час *Революції Гідності 2013—2014* біля резиденції відбувалися акції протесту. Після перемоги революції М. повернули у держ. власність. Територія стала доступною для відвідування і використовується переважно як екскурсійний об'єкт.

Літ.: *Шарлемань М., Ернст Ф.* Межигір'я. У кн.: Київ: провідник. К., 1930; *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002; *Івакін В., Козюба В.* Пам'ятки Межигір'я у світлі археологічних досліджень. «Пам'ятки України», 2014, № 9; *Школьна О.* Києво-Межигірська фаянсова фабрика. «Пам'ятки України», 2014, № 9; *Школьна О.* Межигірський художньо-керамічний технікум-інститут. «Пам'ятки України», 2014, № 9; *Ерофалов Б., Заика А.* Межигорье: от «Хонки» к национальному парку. «А+С», 2014, № 1; *Заїка А.* На тлі межигірських круч. Забуті сторінки історії Києво-Межигір'я. К., 2016. Web: https://issuu.com/a.shalygin/docs/zaika_mezhygiria_2016_book_web; *Лещенко С.* Діагноз владі Віктора Януковича. Межигірський синдром. К., 2016; *Кашеварова Н.Г.* З історії радянського повсякдення другої половини 1930-х років: межигірські дачі партійних функціонерів за німецькими даними 1943 р. К., 2018. Web: http://resource.history.org.ua/item/0014189

Д.Я. Вортман.

МЕЖИГІ́РСЬКА ФАЯ́НСОВА ФА́БРИКА — див. *Києво-Межигірська фаянсова фабрика.*

МЕЖИГІ́РСЬКИЙ СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р (Білий Спас) — див. *Київський Межигірський Спасо-Преображенський монастир.*

МЕ́ЛЬНИК Леонід Герасимович (08.04.1929—13.02.2017) — історик, д-р істор. наук, проф., відомий фахівець у галузі соціально-екон. історії України 17—19 ст., методології та методики історії.

Н. 8 квітня 1929 у с. Дубова (Уманського р-н Черкас. обл.) У 1947—52 навчався на філос. ф-ті Київського держ. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка. Працював учителем історії і логіки у середніх школах м. Жданова (нині Маріуполь), потім в Умані. Деякий час був співробітником Уманського краєзнавчого музею. Згодом вирішив присвятити себе істор. науці. У 1956—60 навчався в аспірантурі на істор. ф-ті КДУ. Наук. кер. М. став відомий учений, проф. А.О.Введенський (1891—1965), який визначив наук. інтерес молодого дослідника — соціально-екон. історія. У 1960 захистив канд. дис. «Майнове і соціальне розшарування торгового населення Помор'я в 17 ст.». У 1970—72 перебував у докторантурі КДУ. За рекомендацією відомого історика І.О.Гуржія (1915—71) почав вивчати соціально-екон. історію України 19 ст. У 1972 захистив докторську дис. «Промисловий переворот в Україні (60-ті — поч. 90-х рр. 19 ст.)». У 1976 став професором, очолив кафедру історії України, якою керував понад 20 років (1976—96). Викладав курс історії України періоду феодалізму, курс із методології історії, спецкурси з укр. історії, джерелознавства історії України, історії укр. державності та державницької думки. Читав спецкурси з історії України за кордоном — в Ягеллонському і Братиславському ун-тах.

Зробив вагомий внесок у наукове переосмислення вітчизняної історії, що відбувалося в період перебудови і відновлення Україною незалежності. У 1990—91 за його кер-тва був створений двотомний курс «Історії України», в якому було зроблено спробу дати об'єктивно наук. висвітлення укр. історії. Цей двотомник поряд із книгою О.Субтельного тривалий час був основним підручником для студентів ун-тів України.

М. займався питаннями методології та методики історії. У 1977 вийшла книга М. «Предмет і методологія історичної науки», а в 1983 — «Розвиток наукового пізнання історії». Становлення історії як науки вчений висвітлював через характеристику праць видатних істориків-мислителів, серед яких в Україні відзначав Д.І.Багалія, А.Ю.Кримського, Д.І.Яворницького та ін. У 1974 М. опублікував навч. посібник для вишів «Методика викладання історії в середній школі», який надовго став популярним серед студентів і учителів. Глибокий історіографічний аналіз зроблено М. у роботах «Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець 17 — початок 20 ст.» (1992) і «Гетьман Богдан Хмельницький у вітчизняній історіографії» (1997).

У другій пол. 1990-х рр. М. досліджував переважно політ. історію України — Гетьманщини 17—18 ст. З'явилась ціла низка праць, серед яких найпомітніші — «Політична історія Гетьманщини 17 ст. у документах і матеріалах» (1997) і «Гетьманщина першої чверті 17 століття» (1997).

М. автор майже 300 наук. і науково-методичних праць. У 1997 М. присвоєне почесне звання «Заслужений працівник народної освіти України», а в 2012 указом президента України було призначено держ. стипендію як видатному діячу освіти.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Промисловий переворот в Росії і на Україні. К., 1969; Технічний переворот на Україні. К., 1972; Роль Киева в развитии культурных связей русского и украинского народов (XVII—XVIII). К., 1981; Формування робітничого класу на Україні: Транспортний пролетаріат у 60—90-х роках XIX ст. К., 1988; Нариси з історії українського національного руху. К., 1994; Боротьба за українську державність (XVII ст.). К., 1995; Лівобережна гетьманщина періоду стабілізації. К., 1995; Гетьманщина першої чверті XVIII ст. К., 1997.

Літ.: *Короткий В.А.* 70-річчя доктора історичних наук, професора Л. Г. Мельника. «Український історичний журнал», 1999, № 2; *Даниленко О.* Мельник Леонід Герасимович. Українські історики XX ст.: Бібліографічний довідник (Київ), 2004, вип. 2, ч. 2; *Конта Р.М., Латиш Ю.В.* Мель-

ник Леонід Герасимович, ЕСУ, 2018. Web: https://esu.com.ua

О.А. Удод.

МЕРЕТИ́Н Бернард (Bernardus Merettiner; р. н. невід. — січень 1759) — архіт. нім. походження, яскравий представник пізнього *бароко* і рококо. Імовірно, з'явився у *Львові* бл. 1738 і став авторитетним майстром буд. справи. До львів. цеху будівничих не належав, користуючись протекцією місц. магнатів і впливових замовників, зокрема канівського старости М.Потоцького.

Першою помітною творчою працею вважається перебудова костелу у Наварії (1740—48; нині село Пустомитівського р-ну Львів. обл.). У 1743—58 М. був задіяний у спорудженні львів. костелу кармеліток взутих (згодом перебудований архіт. Ю.Бемом на б-ку Оссолінських; див. *Оссолінеум*). У Львові 1744 керував буд-вом костелу і монастиря сакраменток; у 1758 — монастиря місіонерів. У 1757 реставрував Генсьорівську кам'яницю (навпроти Лат. кафедрального собору), у якій і проживав до кінця життя.

У Львові М. перебудовував від фундаменту дві житлові кам'яниці на *Ринку*. У 1751 за розпорядженням М.Потоцького керував закладенням фундаментів під будинок василіанського монастиря у *Бучачі*.

М. — автор барокового місіонерського костелу Непорочного Зачаття Діви Марії в *Городенці* (1748—64; в оформленні інтер'єрів брав участь Й.-Г.*Пінзель*). Найвизначнішою спорудою М. вважається кафедральний греко-католицький *Юра святого собор* у Львові (1748—64). Унікальною цивільною будівлею архітектора є *ратуша в Бучачі*, споруджена на замовлення М.Потоцького (1750). У 1751—58 побудовано пізньобароковий костел Усіх Святих у Годовиці (нині село Пустомитівського р-ну Львів. обл.), котрий вважається взірцем для низки подібних храмів у Бучачі, *Раві-Руській* та ін. Годовицький костел відомий також скульптурними творами Й.-Г.Пінзеля, який постійно співпрацював з архіт. До недатованих докладно храмів належать костели у *Лопатині* (освячений 1772), *Буську* (освячений у 1780) та ін.

М. — автор проєкту костелу Преображення Господнього у Тарногруді (1750—71; нині місто у Білгорайському пов. Люблінського воєводства, Польща).

Літ.: *Hornung Z.* Bernardo Merettini i jego główne dzieła: kościół w Horodence, ratusz w Buczaczu i katedra św. Jura we Lwowie. «Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności», 1931, № 10; *Січинський В.* Архітектура катедри св. Юра у Львові. Львів, 1934; *Antonowytsch D.* Deutsche Einflüsse auf die Ukrainische Kunst. Leipzig, 1942; *Łoza St.* Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954; *Hornung Z.* Mereetyn Bernard (zm. 1759). Polski Słownik Biograficzny, t. 20/3. Wrocław, 1978; *Ostrowski J. K.* Kościół parafialny p. w. Wszystkich Świętych w Hodowicy. «Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego» (Kraków), 1993, cz. I, t. 1.; *Патріарх Димитрій (Володимир Ярема).* Церковне будівництво Західної України. Львів, 1998; *Вуйцик В.* Нові штрихи до творчої біографії Бернарда Меретина. «Записки НТШ. Праці Комісії архітектури та містобудування» (Львів), 2001, т. 241; *Krasny P.* Katedra Św. Jura we Lwowie a tradycyjna architektura cerkiewna Rusi Czerwonej. «Sztuka kresów wschodnich» (Kraków), 2003, т. 5.,; *Krasny P.* Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej: 1596—1914. Kraków, 2003; *Вуйцик В.* Меретин і Пінзель у Городенці. «Вісник ін-ту "Укрзахідпроектреставрація"» (Львів), 2004, № 14; *Возницький Б.* Микола Потоцький староста Канівський та його митці архітектор Бернард Меретин і сницар Іоан Георгій Пінзель. Львів, 2005; *Kowalczyk J.* Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. Warszawa, 2006; *Александрович В., Ричков П.* Собор святого Юра у Львові. К., 2008.

П.А. Ричков.

МЕСЛЕ́ (Meslé) Франс (н. 1954) — франц. науковиця-демограф, д-р демографії.

Н. у Парижі, здобула вищу мед. освіту. Дир. з демографічних досліджень Нац. ін-ту демографічних досліджень Франції (INED). Дослідницьку роботу у INED розпочала 1980 ще студенткою. Сферою наук. інтересів стали дослідження в царині здоров'я і життєздатності людини. Разом із Ж.*Валленом* розробила оригінальний метод реконструкції довготривалих динамічних рядів показників смертності населення за причинами смерті. Цей метод використовувався у 1980-х рр. для відновлення рядів динаміки показників здоров'я і життєздатності населення Франції, а з 1990-х рр. аналогічні дослідження були виконані для низки країн Сх. Європи і колишнього СРСР, зокрема України.

На підставі результатів проведених досліджень М. із колегами модифікували класичну теорію епідеміологічного переходу А.Омрана і запропонували новий підхід до теорії здоров'я, зробленої з позиції «дивергенції — конвергенції». Це дало змогу аргументовано пояснити існуючі регіональні відмінності у динаміці смертності і тривалості життя серед країн світу. У контексті цих досліджень М. спільно з іншими учасниками демографічних проєктів звернулися до вивчення демографічних наслідків соціальних катаклізмів у колишньому СРСР, зокрема в Україні.

Ф. Месле.

Разом із Ж.Валленом, С.Пирожковим, В.Школьніковим і С.Адамцем М. провела комплексне історико-демографічне дослідження України, що включало такі основні напрями: аналіз довгострокової динаміки тривалості життя у 20 ст., виявлення основних тенденцій і зрушень у повіковій смертності населення за період між двома світовими війнами, а також реконструкцію смертності за причинами смерті у період 1965—2000. Важливою складовою цього дослідження стала оцінка демографічних втрат України у 1930-ті рр. Згідно з отриманими результатами втрати України у 1927—38 становили близько 3,7 млн, з них 2,6 млн через підвищену смертність і 1,1 млн — через зниження народжуваності. Базою для розрахунків слугували реконструйовані ряди основних демографічних показників між переписами 1926 і 1939, а втрати обчислювалися на основі кількох варіантів ретроспективних розрахунків і порівняння чисельності населення України в 1939: очікуваної, яка могла бути за відсутності кризи, та офіційних підсумків перепису 1939.

Оцінка прямих втрат України у 2,6 млн передчасних смертей, зокрема 2,4 млн у роки Голодомору 1932—33, є найнижчою серед існуючих. Це пов'язано з кількома факторами, серед яких найбільший вплив мають, по-перше, використання нескоригованих результатів перепису 1939, які, як відомо, були сфальсифіковані рад. кер-вом у бік завищення; по-друге, гіпотеза про неправдоподібно великий обсяг від'ємного сальдо міграції у 1933 в 1,4 млн осіб. Обидва фак-

тори у підсумку занизили отримані результати оцінки втрат населення. Разом з тим ця робота М. і співавторів є одним із небагатьох комплексних досліджень з демографічної історії України і посідає провідне місце у царині наук. вивчення довготривалої динаміки смертності за причинами смерті.

М. опублікувала кілька книг і понад 150 наук. статей. Була ред. «Європ. журналу населення», є членом редколегій демографічних періодичних видань Франції, Україні, Росії, Чехії. М. — членом Європ. асоціації досліджень у сфері народонаселення, а також асоціації з народонаселення країн Америки та Азії. Протягом 2014—17 обіймала посаду секретаря і скарбничого Міжнар. союзу з наук. досліджень народонаселення (IUSSP).

Вела активну викладацьку роботу на магістерських курсах у різних ун-тах (Science-Po Paris, Париж 1, Париж 4, Бордо 4), а також у Європ. докторській школі демографії.

Праці: *Meslé F., Shkolnikov V., Vallin J.* Mortality by cause in the USSR in 1970—1987: the reconstruction of time series. «European Journal of Population», 1992, 8(4); *Shkolnikov V., Meslé F., Vallin J.* La crise sanitaire en Russie. II. Évolution des causes de décès: comparaison avec la France et l'Angleterre (1970—1993). «Population (French Edition)» (Année), 1995; *Vallin J., Meslé F., Adamets S., Pyrozhkov S.* A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s. «Population Studies», 2002, vol. 56; *Meslé F., Vallin J.* From epidemiological transition to health transition. «Médecine tropicale: revue du Corps de santé colonial», 2008, 67(6); J. (avec des contributions de V. Shkolnikov, S. Pyrozhkov et S. Adamets); *Месле Ф., Валлен Ж.* Смертність та причини смерті в Україні у XX ст. К., 2008; *Grigoriev P., Shkolnikov V.M., Andreev E.M., Jasilionis D., Jdanov D.A., Meslé F., Vallin J.* Possible Explanations of the Divergence in Recent Mortality Trends among Belarus, Lithuania, and Russia. «European Journal of Population. «Revue européenne de Démographie», 2010, 26 (3); *Jasilionis D., Mesle F., Shkolnikov V.M., Vallin J.* Recent Life Expectancy Divergence in Baltic Countries. «European Journal of Population, Springer; European Association for Population Studies», vol. 27(4), November; *Fihel A., Meslé F., Vallin J.* Próba oszacowania liczby zgonów według przyczyn w Polsce w latach 1996—2002 (An attempt to estimate the number of deaths by cause in Poland, 1996—2002). «Wiadomości Statystyczne», 2013, Nr 2.

С.А. Понякіна.

МЕЦЕНА́ТСТВО — специфічна форма благодійницької діяльності (необов'язково безкорисливої) в освітньо-духовній і культурно-мистецькій сферах життя суспва, яка завдяки громад. ініціативі та приватним коштам сприяє розвитку освіти, науки, к-ри, мист-ва, стимулює творчу активність митців для збереження, примноження і поширення духовних цінностей у сусп-ві, зміцнює моральні основи особистості.

Витоки поняття «М.» сягають 1 ст. до н. е. і пов'язані з давньорим. держ. діячем і покровителем літ. і мист-в, сподвижником імператора Августа Гаєм Цильнієм Меценатом. Рим. поети того часу (Вергілій, Горацій та ін.) знайшли в особі Мецената дбайливого покровителя. Відтоді ім'я Мецената як символ безкорисливого служіння к-рі стало загальним.

М. вирізняє яскраво виражена сусп. спрямованість, що виявляється у заснуванні окремими особами або фундаціями освітніх і культ. установ, у пожертвуванні власних колекцій музеям, відкритті широкого доступу до приватних зібрань, наданні матеріальної підтримки талановитим митцям, насамперед творчій молоді, у різноманітних культурних починаннях, фінансуванні буд-ва храмів, музеїв та ін.

Співвідношення понять «М.» і «благодійність», або «доброчинність», або «філантропія» (людинолюбство), й досі має певну дискусійність. За змістом меценатство є складовою благодійницької діяльності, і тому розкриття його сутності й особливостейслідрозглядатикрізьпризму природи доброчинності. У сучасне поняття благодійності вкладається широкий зміст — від звичайної матеріальної допомоги до М. у культурно-мистецькій царині.

Отже, благодійність — це діяльність, завдяки якій громад. і приватні ресурси добровільно спрямовуються їхніми власниками на допомогу окремим соціально незахищеним групам людей, вирішення сусп. проблем, а також поліпшення умов громад. життя. Така підтримка надається не лише біднякам, які животіють у злиднях, а й тим людям (громад. активістам, фахівцям, представникам творчих професій, учням і студентам) і некомерційним і неполіт. орг-ціям, які відчувають нестачу у коштах для вирішення індивідуальних, професійних, культ., сусп. завдань.

Витоки і поширення благодійництва нерозривно пов'язані з етногенезом і культурогенезом в Україні й особливо з прийняттям християнства (988). Релігія стала рушійною силою розвитку доброчинності, яка визнається нормою християн. моралі й втіленням чеснот справжніх її представників. Саме духовно вмотивоване М. як складова благодійності набувало найбільшого соціального ефекту. Заслуга М. незаперечна у справі гуманізації й просвітництва укр. сусп-ва, що яскраво засвідчив тисячолітній досвід історії меценатської діяльності.

Явище М. у Середні віки близько співіснувало з ктиторством і патронатом, які є найдавнішими формами культурно-благодійницької діяльності, що мали місце в Україні. Заснування доброчинних закладів та опікування ними, право подання на буд-во церкви набуло поширення серед можновладців, заможних громадян, а згодом — братських орг-цій і козацтва.

Розвитку М. суттєво сприяло ктиторство, коли певна особа споруджувала чи відновлювала церкву, відмовляючись від своїх прав на неї.

В умовах відсутності укр. державності в литовсько-польс. добу багато княжих родів, церковних діячів, місц. урядників протегували розвиткові укр. к-ри й освіти, опікувалися правосл. церквою. Хрестоматійною стала згадка про роль кн. К.Острозького, митрополита П.Могили в обороні правосл. церкви і розвитку укр. к-ри.

Із появою на політ. арені козацтва, яке перебрало на себе функції гол. захисника національно-релігійних інтересів українців, меценатська діяльність набула широких розмірів. Особливо варто згадати гетьмана П.Сагайдачного, який з усім Військом Запорозьким записався до київ. Богоявленського братства, матеріально допомагав Київ., Львів. і Луцькій братським школам. Гетьмани і козацька старшина опікувалися правосл. церквою, яка тоді нерозривно пов'язувалася з народністю, була гол. чинником існування нац. к-ри. Гетьмани Б.Хмельницький, І.Мазепа, полк. М.Миклашевський, К.Мокієвський, кошовий П.Калнишев-

ський та ін. залишили незгладимий слід в історії укр. меценатства.

Із кінця 18 ст. благодійність на укр. теренах, більшість з яких остаточно були інкорпоровані до складу Російської імперії, поступово видозмінюється від церковно-громад. до державно-громад. Особливо під впливом соціально-екон. змін, спричинених реформами Олександра II, у влади почало формуватися нове ставлення до благодійності і добровільних т-в, які відображали появу незалежної громад. думки, нової сусп. свідомості і прагнення до самостійної діяльності.

Скасування кріпацтва, розвиток ринкових відносин викликали величезні зрушення у структурі населення України, а процес урбанізації поступово збільшив кількість жителів міст, що поглиблювало соціальну поляризація людності. Розвиток капіталізму з притаманними йому соціально-екон. суперечностями і новими об'єктивними потребами обумовив розширення завдань і зростання ролі доброчинності, яка стала відносно доступним видом громад. діяльності.

Період останньої третини 19 — початку 20 ст. називають золотою добою укр. благодійності і меценатства, коли вони стають своєрідною сімейною традицією багатьох родин дворян, купців, інтелігенції. Насамперед це стосувалося заможних підприємців, які добре розумілися на методах найбільш ефективного використання капіталів і розгортали доброчинні акції як на релігійно-моральних, так і прагматичних засадах.

В Україні на початку 20 ст. статус найбільших центрів благодійності мали Київ, Одеса, Харків, Катеринослав. Громад. доброчинність набула особливо значних розмірів у Києві, вплив якої був відчутний у багатьох сферах життя міста.

Заможні громадяни, серед яких виділялися родини Терещенків, Бродських, Дегтерьових, Ґалаґанів та ін., упродовж другої половини 19 — на початку 20 ст. засновували власним коштом не лише лікарні, притулки, а й г-зії та уч-ща, дитсадки, споруджували церкви, фінансували роботу культурно-мистецьких закладів, які й донині слугують киянам.

Чимало багатіїв-підприємців піклувалися про добробут співвітчизників, розвиток закладів соціальної й освітньої сфер у тих регіонах, де вони народилися чи проживали і де зосереджувалися їх ділові інтереси.

Яскравим прикладом стала діяльність родин Терещенків і Харитоненків, які жертвували на потреби сусп-ва мільйони карбованців. Насамперед це стосувалося міст, в яких вони утвердилися як підприємці, — Глухів і Суми, котрі перетворилися на впорядковані, забезпечені належною інфраструктурою регіональні центри.

На межі 19—20 ст. пріоритетним об'єктом М. стала освітня галузь. Благодійні капітали сприяли розвиткові всіх її ланок — від заснування громад. орг-цій та установ, які займалися поширенням освіти серед незаможного населення, до створення професійних навч. закладів усіх рівнів. Підтримуючи організаційні заходи наук. інтелігенції, ділові кола сприяли у цей час розвитку професійно-тех., комерційної, вищої спец. освіти. Так, кошти, надані меценатами, стали вирішальним чинником у заснуванні Київ. політехнічного, Катеринославського гірничого, Харків. й Київ. комерційних ін-тів.

З останньої третини 19 ст. М. не тільки представників аристократичних кіл, а й інших сусп. прошарків активно поширюється й на культурно-мистецьку сферу. У цьому напрямі найбільший внесок зробили і заможні підприємці. Долучення до освіти, к-ри, розвиток естетичних смаків сприяли усвідомленню ними дедалі більшого сусп. значення М. і колекціонування творів мист-ва, хоча захоплення це було покликане іноді не лише безкорисливою любов'ю до мист-ва, а й престижністю, надійним вкладенням капіталу.

Той час сучасники невипадково називали «медічівським» періодом в історії к-ри за небувалий розмах меценатської діяльності, натякаючи на відомого італ. мецената епохи Відродження Медічі.

В Україні гідне місце серед таких діячів належить членам родини Терещенків, Ханенків, Харитоненків, Симиренків, Тарновських, Ґалаґанів, О.Полю, Г.Маразлі та ін., які наприкінці 19 — на початку 20 ст. об'єктивно сприяли збереженню для наступних поколінь надбань укр. і зарубіжної к-р, створили власні музеї, галереї й б-ки, що вже за їхнього життя або після стали заг. надбанням, підтримували матеріально і стимулювали подальшу творчу діяльність худож., літераторів, музикантів.

У цьому контексті слід згадати Київ. рисувальну школу, в якій здобули худож. освіту багато відомих у майбутньому укр. художників і мистецтвознавців (із 1875 фінансувалася переважно протягом чверть століття І.Терещенком); сучасні Нац. музей мистецтв ім. Б. і В. Ханенків, що донині залишається найкращим укр. зібранням творів зарубіжного мист-ва, Нац. худож. музей України, Нац. музей «Київ. картинна галерея», Нац. музей Тараса Шевченка, Дніпропетровський нац. істор. музей ім. Д.І. Яворницького, Чернігів. обласний істор. музей ім. В.В. Тарновського та ін.

Варто згадати і Музей укр. старожитностей В.Тарновського, що був єдиним суто нац. приватним зібранням наприкінці 19 ст. Завдяки самовідданій меценатській праці цього колекціонера збережено тисячі пам'яток з історії України, зібрано унікальну колекцію творів Т.Шевченка.

Серед відомих постатей, які опікувалися нац. к-рою і наукою в останній чверті 19 — на початку 20 ст., у часи зросійщення українців, гідне місце посідають члени родини Симиренків, Є.Чикаленко, Є.Милорадович, Г.Галаган, О.Кониський та ін.

Патріотом і вагомим меценатом укр. к-ри, як і його родичі-попередники, був В.Симиренко. Без його допомоги у Наддніпрянській Україні не виходило фактично жодне солідне укр. видання. Ще 1860 його старший брат Платон власним коштом видав «Кобзар» Т.Шевченка, а вже В.Симиренко повністю або частково фінансував кілька подальших видань цієї поетичної збірки. Особливо великими були пожертви В.Симиренка (разом з Є.Чикаленком) часопису «Киевская старина» і газеті «Рада», фінансове сприяння виданню за кордоном «Ukrainische Rundschau» і «Ruthenische Revue», які ознайомлювали європейців з укр. тематикою. В.Симиренко зробив значне пожертвування на придбання Наук. т-вом ім. Шевченка власної будівлі у Львові. Допомагав укр. письменникам

і науковцям, матеріально підтримував студіювання і видання праць О.Кістяківського, П.Чубинського, М.Коцюбинського, І.Шрага та ін.

М. у цей час набуло значного поширення і в укр. регіонах, які входили до складу імперії Габсбургів. Так, граф С.Скарбек збудував у Львові найбільший в Європі 19 ст. драм. театр (нині Національний академічний український драматичний театр ім. М.Заньковецької), а граф В.Дідушицький зібрав винятково цінні колекції, які разом із музейним приміщенням подарував Львову (нині становлять основу зібрань Держ. природознавчого музею НАНУ і Музею етнографії та худож. промислу Ін-ту народознавства НАНУ).

Найавторитетніший за всю історію греко-катол. церкви митрополит А.Шептицький, котрого в Галичині йменували не інакше, як «духовний глава укр. народу», був не лише видатним релігійним і культурним діячем, а й меценатом. Крім захисту інтересів церкви, А.Шептицький став фундатором багатьох навч. закладів і б-к, опікувався укр. культурно-просвітницькими т-вами «Просвіта», «Рідна школа», «Сільс. господар», надавав стипендії молодим митцям для здобуття худож. освіти за кордоном та ін. Утім найбільшим культурним звершенням митрополита став заснований 1905 як приватна фундація Церковний музей, який 1913 було передано в дар укр. народові (нині Нац. музей у Львові ім. А.Шептицького — одна з найвизначніших у нашій країні скарбниць пам'яток укр. к-ри і мист-ва).

Наприкінці 19 — на початку 20 ст. благодійність і М. в Україні утверджуються як невід'ємні атрибути громадян. сусп-ва, що починало тоді зароджуватися. Натомість зі встановленням рад. влади М. було визнано явищем «класового» (перш за все «буржуазного») сусп-ва, і тому трактувалося як анахронізм в умовах, коли д-ва взяла на себе всі соціальні функції. Перервана в роки панування комуніст. ідеології традиція М., котра впродовж багатьох століть була важливою складовою сусп. життя на укр. теренах, сьогодні є актуальною насамперед у практичному застосуванні.

Сучасне М. — це складне явище одночасно соціального, економічного і культурного життя. Меценатську діяльність здійснюють як окремі особи, так і соціальні групи, що несе відбиток їхніх смаків, пристрастей і характерів, і нерідко незапрограмовано може винагороджуватися славою й престижем. Утім, набуваючи сучасних форм, М. як явище в Україні нині ще далеке до реалізації своїх потенційних можливостей.

Розвитку М. сприяють Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (ред. від 05.07.2012), де М. визначається як «благодійна діяльність у сферах освіти, к-ри та мист-ва, охорони культурної спадщини, науки і наук. досліджень», а також податкове законодавство, що надає пільги для донорів благодійної і меценатської діяльності.

В умовах сьогодення з М. і благодійністю часто асоціюється спонсорство — добровільна матеріальна, фінансова, організаційна й ін. підтримка фізичними та юридичними особами набувачів доброчинної допомоги для отримання комерційної вигоди у вигляді реклами, популяризації власного імені (найменування), створення позитивного іміджу та ін. Проте для функціонування різних соціальних сфер, зокрема освітньо-культурної, спонсорство слід уважати благом.

Нині нам відомо багато імен, насамперед серед заможних підприємців, різних благодійних громад. об'єднань і фундацій за їх вагому меценатську діяльність. Серед таких, зокрема, слід назвати Асоціацію благодійників України, Укр. форум благодійників, Фонд «Східна Європа», Фонд Р.Ахметова «Розвиток України», Фонд В.Пінчука, міжнар. фонд «Відродження», що входить до створеної Дж.Соросом мережі фундацій «Відкритого суспільства», Міжнар. благодійний фонд «Україна 3000», неурядову доброчинну орг-цію «Укр. фонд культури», Всеукр. фонд відтворення видатних пам'яток історико-архіт. спадщини ім. О.Гончара, Фундацію ім. кн.-благодійників Острозьких та ін., котрі значні зусилля спрямовують на духовно-освітній розвиток сусп-ва, підтримку найважливіших об'єктів укр. культурної спадщини, розширення доступу укр. громадян до надбань укр. та світової культури.

У розвиток М. у нашій країні, в опікування українознавством на Заході та в Україні значний внесок роблять представники укр. діаспори, серед яких слід згадати канадського підприємця українського походження, мецената і філантропа П.Яцика, подружжя О. і Т. Антоновичів, М.Фішер-Слиж, Дж.К.Темертея, Е.Гуцуляка та ін. Так, серед найголовніших проєктів, профінансованих П.Яциком, є Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту, «Енциклопедія українознавства», Канадський ін-т укр. студій, Міжнар. конкурс знавців укр. мови (нині названий його іменем). П.Яцик був фундатором і почесним президентом Міжнар. благодійного фонду «Ліга укр. меценатів», який підтримує розвиток освіти, науки, к-ри, зокрема, фінансує важливі наук. дослідження й освітні проєкти, а також сприяє задоволенню потреб навч. закладів і б-к у підручниках та ін. літ. Приватна благодійна Фундація О. і Т. Антоновичів робить вагомий внесок у справу підтримки укр. літ. та українознавства.

Загалом М. є явищем, яке покликане до життя певними соціально-культурними потребами певної епохи, набуває особливої актуальності у період нац., соціально-екон., духовно-культурних зрушень, а меценат є благодійником, котрий надає безкорисливу допомогу і заступництво, спрямовані на досягнення інтелектуальних, культурних, етичних цінностей сусп. значення.

Літ.: *Вечерський В.* Меценатство української еліти в глухівський період Гетьманщини. «Сучасність», 1997, № 3; *Ступак Ф. Я.* Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX — поч. XX ст.). К., 1998; *Його ж.* Благодійність та суспільна опіка в Україні (кін. XVIII — початок XX ст.). К., 2009; *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. К., 1998; *Хорунжий Ю.* Українські меценати: Доброчинність — наша риса. К., 2001; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. К., 2004; *Його ж.* Благодійність в Україні (XIX — початок XX ст.). «УЖ», 2005, № 4; *Ульянова Г.Н.* Благотворительность в Российской империи. XIX — начало XX века. М., 2005; *Слабошпицький М.* Українські меценати: Нариси з історії української культури. К., 2006.

О.М. Донік.

МЄХО́ВИЧ Франц Іванович (Miechowicz Franciszek; 1786?—08.03.1852) — архітектор, представник пізнього *класицизму*. Як учений відіграв важливу роль у становленні прикладної механіки в Україні 1-ї пол. 19 ст.

Н. на Волині. 1805 вступив до Кременецької г-зії вищого типу (згодом Волин. ліцей; див. *Кременецький ліцей*). Після закінчення викладав тут арифметику, геометрію, фізику, хімію та рисунок. Пізніше обійняв у г-зії нову кафедру архіт. (1808—11). Закінчив повний трирічний курс навчання (1818—21) Паризької політех. школи, де поглиблював знання з арх-ри, мат. і механіки. Повертаючись з Парижу, привіз до Кременецького ліцею кілька тисяч тех. креслень та архіт. рисунків, що використовував у навч. процесі. Надалі викладав у Кременецькому ліцеї механіку і нарисну геометрію. 1834—39 — на посаді ординарного проф. в Ун-ті Св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) у *Києві* на фіз.-мат. відділенні філософ. ф-ту, де викладав теорію та історію цивільної арх-ри, основи нарисної геометрії та механіку. У 1838 був деканом мат. ф-ту.

Ініціатор і засн. при Київ. ун-ті першого в Україні архіт. кабінету з великою кількістю архіт. деталей, моделей, взірців, посібників та ін. Водночас виконував обов'язки архітектора Київ. ун-ту і його навч. округу.

Автор проєктів укріплення *Золотих воріт*, Олександрівського костелу (1817—38) у Києві.

З політ. мотивів був звільнений з ун-ту. Після цього виконував приватні архіт. замовлення графа Б.Потоцького у *Немирові* — проєкти двоповерхового корпусу чол. г-зії (1838); нового палацу графа (1840-ві рр.), лютеранської кірхи. Спроєктував (спільно з Я.Бургіньйоном) 1839 г-зію у *Рівному* (нині Краєзнавчий музей).

П. у *Житомирі*.

Праці: Teoryja machin podająca łatwe ich wyrachowanie dla gospodarzy, mechaników praktycznych i konstruktorów machin. Warszawa, 1828.

Літ.: *Słowikowski A.* O życiu i pracach naukowych Franciszka Miechowicza. «Bilioteka Warszawska», 1853; *Мехович Ф.И.* Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834—1884). К., 1884; *Тимофієнко В.* Зодчі України кін. XVIII — початку XX ст.: Біографічний довідник. К., 1999; *Сторчай О.В.* Архітектор Франц Мєхович — викладач Київського університету: 1834—1839. «Студії мистецтвознавчі» (Київ), 2005, ч. 3; *Вуйцик З.* Технічні школи при Волинській гімназії та Волинському ліцеї в Кременці. Волинські Афіни. 1805—1833: зб. наук. праць. Тернопіль, 2006; *Ричков П.* Немирів на Поділлі: маловідомий урбаністичний експеримент доби Просвітництва. «Досвід та перспективи розвитку міст України» (Київ), 2014, вип. 26.

П.А. Ричков.

МИКОЛА́ЇВСЬКА ЦЕ́РКВА у Глухові — пам'ятка арх-ри нац. значення. Стоїть в істор. центрі *Глухова* посеред гол. майдану — Соборного. Тут, перед зх. і пд. фасадами М. ц., відбувалися козац. ради, на яких обирали гетьманів України: І.*Скоропадського*, Д.*Апостола*, К.*Розумовського*. У цій же церкві 1708 з наказу царя *Петра I* проголосили церковну анафему гетьманові І.*Мазепі*.

Мурована М. ц. збудована на місці однойменної дерев'яної, відомої за документами з 1683. Церква згоріла під час пожежі міста 1685. Контракт на буд-во мурованого храму уклали 8 лютого 1693 майстер М.Ю.Єфімов (Єфімович) і замовник глухівський сотник В.Ф.Ялоцький. Церкву освятили 1695. Первісно М. ц. була тридільною, триверхою, із двозаломним центральним верхом. Верхи над вівтарем і бабинцем були глухими, декоративними.

Протягом 18 ст. церква була гол. храмом гетьманської столиці. Навколо церкви на цвинтарі ховали видатних діячів *Гетьманщини*. У 1-й пол. 18 ст. М. ц. оббудували численними прибудовами, ризницями, тамбурами. З тих часів збереглася ризниця, прибудована до вівтаря з пд. боку. Збереглися й пд. і пн. притвори, прибудовані під час капітального ремонту церкви 1811. У 1871 за проєктом архіт. О.Гросса до бабинця з зх. прибудували великий притвор, увінчаний високою дзвіницею з ярусним верхом, при цьому розібрали верх над бабинцем. Іконостас створений у середині 18 ст. взамін первісного, знищеного пожежею 1748. 1864 кілька нових ікон для храму написав худож. італієць П.Нерушеллі (Неруш), котрий 1864—79 жив і працював у Глухові. 1930 М. ц. закрили і перетворили на зерносховище, а іконостас знищили. 1976 ін-т «Укрпроектреставрація» розробив проєкт реставрації храму, яку завершено 1992. М. ц. повернули релігійній громаді у 1991.

Миколаївська церква у Глухові.

Особливості архіт. вирішення храму: рівноцінність усіх фасадів, висотний принцип побудови композиції, ярусність, скульптурна виразність об'ємів. Основні об'єми згруповані вздовж вісі сх. — зх.: вівтар п'ятистінний, розмірами 6Ч6,6 м; центральний об'єм (нава) — восьмигранний, розмірами 10,4Ч8,75 м; бабинець (6Ч6 м) і дві дільниці зх. притвору прямокутні в плані. Висота центрального верху від підлоги до зеніту 30 м.

М. ц. має вишукані пропорції, стрункий силует (симетрична урівноваженість порушена дзвіницею). Декор досить строгий: вікна, розташовані у два яруси, облямовані спрощеними наличниками з фігурними розірваними сандриками; стіни завершує масивний карниз зі смугою поребрика. Верхи церкви увінчані глухими ліхтарями з бароковими грушоподібними маківками. Західний притвор із дзвіницею вирішений в архітектурних формах, що імітують форми первісних частин храму (вдалий зразок стилізації).

Літ.: *Каманин И.* Договоры о сооружении церквей в Малоросии в XVII в. У кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца», кн. 18. вып. 1, отд. 1. К., 1904; *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. М., 1967; *Логвин Г.Н.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. М., 1980; *Пуцко В.* Московская стоительная артель Матвея Ефимова на Украине. «Строительство и архитектура», 1981, № 1; Пам'ятки архітектури й містобуду-

вання України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В., Бєлашов В.І.* Глухів. К., 2003; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

МИКОЛА́ЇВСЬКА ЦЕ́РКВА у Диканьці — пам'ятка арх-ри нац. значення. Церква була важливим архіт. акцентом садиби *Кочубеїв*, започаткованої наприкінці 17 ст. М. ц. разом із Троїцькою церквою фіксувала гол. композиційну вісь ансамблю. Функціональні відмінності між двома храмами зумовили їх принципово відмінне архіт. вирішення: Троїцька церква була парафіяльною для *Диканьки*, тоді як Миколаївська церква була садибною.

Першу дерев'яну М. ц. на цьому місці спорудив у 1670-х рр. Л.А.Кочубей, наступну — 1754 П.В.Кочубей. Мурована церква, що існує нині, споруджена 1794—97 на замовлення кн. В.П.Кочубея за проєктом його приятеля архіт. М.О.Львова. 1851—52 М. ц. перебудували з улаштуванням під церквою родинного поховального склепу Кочубеїв. Тоді ж прибудовано терасу з заходу, в інтер'єрі встановлено новий різьблений дубовий іконостас та опалювальні печі. 1852 М. ц. заново освятили. Тут зберігалася явлена у 1660-х рр. ікона св. Миколая, яку вважали чудотворною. Перед нею молилась М.І.Гоголь-Яновська, перші двоє дітей якої померли після пологів. Сина, котрий народився 1809, подружжя Гоголів назвало Миколою (див. М.*Гоголь*). За рад. влади церкву закрито. 1932—33 пограбовано поховальні склепи Кочубеїв. 1963 у приміщенні влаштовано музей атеїзму на громад. засадах, який 1973 став відділом Диканьського краєзнавчого музею. 1981—82 пам'ятка реставрована і з 1989 використовується за прямим призначенням.

Мурована дзвіниця споруджена за проєктом архіт. Л.Руска 1810 (за ін. джерелами 1827) на поздовжній вісі церкви, відокремлено від останньої.

Церква центрична, однобанна, кругла у плані. Належить до типу ротондальних базилік. Масивний подвійний купол, увінчаний сферичною банею, спирається на внутрішнє кільце стін, полегшене 8 арковими отворами.

Миколаївська церква в Диканьці.

В інтер'єрі зберігся розпис купола, що створює ілюзію кесонованої сфери. Із зх. гол. вхід, влаштований у вигляді лоджії, акцентує двоколонний портик в антах тосканського ордера з трикутним фронтоном. Зовні фасади оздоблено нішами, членовано пілястрами й увінчано антаблементом з аттиком. Архіт. декор фасадів та інтер'єра витримано в строгих стильових формах високого класицизму. У поховальній крипті під церквою збереглися надгробки представників родини Кочубеїв.

Дзвіниця прямокутна в плані, двоповерхова. Перший поверх тридільний, житлового призначення; другий поверх — трипрогонова аркова конструкція, увінчана трикутним фронтоном. На другому ярусі містилися дзвони.

Літ.: *Грановский А.* Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. Полтава, 1901; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

МИКОЛА́Я ВЕЛИКОРІ́ЦЬКОГО ЦЕ́РКВА у Путивлі — пам'ятка арх-ри нац. значення. Стоїть поблизу зх. межі істор. центру *Путивля*.

Церква відома в істор. джерелах як «Микола Великоріцький» і «Микола Кам'яний». Поширена назва пам'ятки «Микола Козацький» помилкова.

Мурована парафіяльна церква засновано 1735, освячено 1737. Первісно була тридільною, з прямокутними навою і бабинцем та гранчастим вівтарем. Наву вінчає високий тризаломний верх.

Церква двоповерхова: у нижньому поверсі містився теплий храм св. Миколая Великоріцького, у горішньому — холодна церква Введення Богородиці до храму. 1770 церкву капітально ремонтували, прибудувавши з зх. прямокутного плану п'ятиярусну дзвіницю, після чого заново освятили. Її знову ремонтували 1838, реставрували 1959, 1984—88.

Наприкінці рад. доби у пам'ятці планували розмістити музей «Слова о полку Ігоревім», але 1992 її передали *Молченському монастирю* і тепер використовується як правосл. храм.

Довжина споруди 27,5 м, висота до хреста 27 м. Приміщення згруповані вздовж вісі зх. — сх. У нижньому поверсі вони перекриті циліндричними склепіннями із розпалубками (вівтар — зімкнутим склепінням). У горішній холодній церкві бабинець і вівтар перекрито склепіннями із розпалубками. Нава має високий тризаломний верх типу «восьмерик на четверику». Перехід від четверика до восьмерика здійснено за допомогою двоярусних тромпів. Ярусність верху, що складається з трьох восьмериків, які послідовно зменшуються за висотою і шириною, в інтер'єрі підкреслена масивними карнизами, розташованими у місцях переходу від нижнього до горішнього восьмерика. Завдяки цьому досягається максимальна виразність центричного висотно розкритого простору нави з телескопічною перспективою верху. Архіт. вирішення фасадів досить лаконічне, із застосуванням пілястр, масивних карнизів і оригінальних наличників вікон нижнього ярусу.

Церква цікава тим, що типовий укр. тридільний одноверхий храм має риси, які свідчать про вплив рос. архіт. (двоповерховість пам'ятки, конструктивне вирішення двоярусних тромпів).

Церква св. Миколая Великоріцького у Путивлі.

Це робить церкву видатною пам'яткою укр.-рос. історико-культурного прикордоння.

Літ.: *Левицкий И.* Город Путивль. В кн.: Труды XII археологического съезда в Харькове, т. 3. М., 1905; *Логвин Г.Н.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. М., 1980; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

МИРОНЕ́ЦЬ Іван Дмитрович (04.08(22.07).1900—28.12.1937) — літературознавець і музейник.

Н. у м. Дубно (нині Волин. обл.). У 1919 закінчив Ніжин. класичну г-зію. У 1918 воював у лавах армії УНР. Навчався у Ніжин. історико-філол. ін-ті кн. Безбородька (1919—20), Ніжин. науково-педагогічному ін-ті (1920—21), Харків. ін-ті нар. освіти (ІНО) (1921—22) і Ніжин. ІНО (1922—23). Канд. (дипломну) роботу «Грицько Сковорода» — старо-руська поема Куліша (спроба історично-літ. аналізу)» виконав за кер. проф. О.С.Грузинського. Протягом 1923—25 учителював у м. Чернігів. У 1925—26 — аспірант Ніжин. н.-д. кафедри історії культури та мови. Дослідженнями М. з укр. літературознавства керував проф. Є.А.Рихлік. З аспірантури вибув за власним бажанням через матеріальну скруту. У 1926—29 проживав у Чернігові, працював наук. співробітником Чернігів. музею М.М.Коцюбинського; у 1929—31 — екскурсовод Київ. музею Т.Г. Шевченка. З 1930 — аспірант Київ. н.-д. ін-ту літ. ім. Т.Г. Шевченка, що діяв при згаданому музеї. У 1931 був направлений на роботу до Кам'янець-Подільського ІНО, працював на посаді доцента; з 1933 викладав у Дніпропетровську і Кривому Розі. Попри клопотання у 1935 про переведення до Ніжин. держ. педагогічного ін-ту був направлений до Миколаєва, де до 1937 обіймав посаду проф. і зав. кафедри Миколаїв. держ. пед. ін-ту. Упродовж життя М. тричі зазнавав арешту з боку органів НКВС — у 1922, 1933 і 1937. Вперше — щодо участі в подіях громадян. війни на боці військ УНР, вдруге і втретє — за сфальшованим звинуваченням у причетності до діяльності «антирад. буржуазно-націоналістичних орг-цій». У 1922 і 1933 був звільнений за браком доказів. У 1937 під тиском слідчих визнав себе винним і підтвердив на суді вичавлені з нього свідчення.

П. у м. Миколаїв — розстріляний за рішенням «трійки» НКВС.

Праці: Три місяці дальтонпляну. «Записки Ніжинського інституту народної освіти» (Ніжин), 1925, кн. 1.

Літ.: *Зозуля С.Ю.* Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики. К., 2014.

С.Ю. Зозуля.

МИХА́ЙЛІВСЬКА ЦЕ́РКВА (церква Собору Архангела Михаїла) у с. Ужок — пам'ятка арх-ри нац. значення, пам'ятка всесвітньої спадщини *ЮНЕСКО* (у складі серійної транскордонної номінації *Дерев'яні церкви Карпатського регіону в Польщі і Україні*). Дерев'яні церква і дзвіниця розташовані у зх. частині с. Ужок (Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл., *Бойківщина*).

Церкву збудували зі смерекових брусів 1745 майстри П.Тонів та І.Циганин. 1895 церкву ремонтував П.Гирич. У пн.-зх. куті подвір'я розташована невелика квадратна у плані двоярусна дзвіниця зрубно-каркасної конструкції під чотирисхилим дахом, збудована 1927. Нині це діючий правосл. храм.

Церква тризрубна, триверха, з квадратною у плані навою і значно вужчими прямокутними вівтарем і бабинцем. За композицією і конструктивним вирішенням належить до бойківської школи нар. арх-ри, однак має певні особливості, які зближують її з лемківською школою: зх. верх — дзвіничка над бабинцем вища за сх. вівтарний верх. Зруби нави і вівтаря перекрито наметовими верхами із заломами. Над бабинцем влаштовано емпору, над нею — невисока каркасної конструкції вежа, яка колись виконувала функцію дзвіниці з первісно відкритою аркадою голосників (тепер зашито гонтом) під наметовим дахом. Піддашшя, що спирається на профільовані випусти-кронштейни зрубів, переходить у дахи сх. і зх. зрубів. Усі стіни вище від цього рівня, як і дахи, покриті гонтом. Усередині простори нави і вівтаря розкриті у висоту і стягнені перехресними сволоками (у наві двома парами). Бабинець перекритий пласкою

Михайлівська церква (церква Собору Архангела Михаїла) у с. Ужок.

стелею. Другий ярус бабинця поєднаний із хорами при зх. стіні нави арковим прорізом складної форми. В інтер'єрі зберігся іконостас 18 ст., окремі ікони 17 ст., стародруки 17 ст.

Літ.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі. Львів, 2011; Wooden tserkvas of the Carpathian region in Poland and Ukraine. Cultural property of the Republic of Poland and Ukraine for inclusion in the World Heritage List. Warszawa, 2011.

В.В. Вечерський.

МИХА́ЙЛІВСЬКА ЦЕ́РКВА у селищі Вороніж — пам'ятка арх-ри нац. значення. Стоїть у центрі селища *Вороніж*.

Дерев'яна церква архангела Михаїла у Воронежі відома з 1652. Коштом місц. протоієрея Голенковського 1706 споруджено мурований храм Собора архангелів Михаїла і Гавриїла, який незабаром почав руйнуватися, і тому 1775, запобігаючи катастрофі, його розібрали. На тому ж місці коштом братів М. і А. Холодовичів 1776 закладено новий мурований храм, освячений 1781.

У горішньому поверсі містився холодний храм архангелів Михаїла і Гавриїла; у нижньому поверсі — тепла церква св. Миколая і Варвари.

Архіт. почерк свідчить про авторство І.*Григоровича-Барського*, хоча документально це не підтверджено.

Михайлівська церква у с-ще Вороніж.

Із зх. до церкви 1890 прибудували триярусну муровану дзвіницю (проєкт архіт. О.Гросса 1874).

Протягом 20 ст. пам'ятка зазнала деяких утрат: змінено форму бані (первісно мала виразніші барокові обриси), вишуканий глухий ліхтарик із маківкою замінили неоковирною цибулястою маківкою без ліхтаря. Втрачені також відкриті сходи на пн. і пд. фасадах. Пам'ятка увесь час використовувалася за первісним призначенням.

Церква двоповерхова, однобанна, належить до архіт. типу триконхових храмів; вона тридільна, до підкупольного квадрата з трьох боків прилягають екседри. Структура храму дещо ускладнена прибудовою зі сх. прямокутних понижених об'ємів жертовника і дияконника, а також двоповерхових закритих ґанків із пн. і пд. Перший поверх храму низенький. Його приміщення перекрито системою циліндричних склепінь із розпалубками, а екседри — конхами. Горішній ярус високий, двосвітний, має традиційний підкупольний квадрат із широкими підпружними арками і пандативами. Вони несуть світловий восьмерик, що завершується зімкнутим восьмилотковим склепінням. Бабинець перекрито циліндричним склепінням, екседри — конховими із глибокими розпалубками над круглими вікнами.

Фасадам властива розвинена система декору з широким застосуванням скульптури у вигляді тематичних барельєфів. Домінують вертикальні членування — фільончасті пілястри іонічного ордера з гірляндами між волютами капітелей.

Екседри трьох фасадів увінчують характерні для творчої манери І.Григоровича-Барського опуклі лучкові фронтони з огинаючим карнизом подвійної кривизни. У тимпанах кожного з них у рокайлевих картушах розміщено барельєфи: зі сх. — архистратиг Михаїл на коні вражає змія; з пд. — великомучениця Варвара; з пн. — св. Миколай. Кожне вікно верхнього ярусу вінчає горельєфне зображення херувима. У сх. ніші вівтарної екседри — барельєф Спасителя на повен зріст. Нішу на пн. стіні жертовника прикрашає барельєф «Ап. Андрій». У ніші на пд. стіні дияконника — барельєф «Ап. Матфій». Так відзначено святих патронів двох фундаторів храму. У тимпанах трикутних фронтонів ґанків також є барельєфні композиції.

Центричну первісну структуру храму дещо порушила висока триярусна дзвіниця, увінчана банею, що вносить у заг. композицію елементи асиметрії та динамічності. Декор фасадів дзвіниці спрощено повторює систему фасадного декору церкви і вона, хоч і побудована на 110 років пізніше, гармонійно поєднується з храмом. Декор в інтер'єрі скромніший, ніж на фасадах. Стіни розчленовані розкріпованими фільончастими пілястрами іонічного ордера, стіни від склепінь відділяють масивні карнизи. Настінних розписів немає.

Чотириярусний ордерний іконостас кін. 19 ст. виконаний у стилі пізнього історизму. Пам'ятка належить до завершального етапу стилю *бароко*.

Літ.: Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 7. Чернигов, 1874; *Корноухов А.* Алфавитный список церквей Черниговской епархии. В кн.: Труды Черниговской губернской архивной комиссии, вып. 7. Чернигов, 1906—1908; *Логвин Г.Н.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. К., 1968; *Логвин Г.Н.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. М., 1980; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

«МІЖНАРО́ДНІ ЗВ'ЯЗКИ́ УКРАЇНИ: НАУКО́ВІ ПО́ШУКИ І ЗНА́ХІДКИ» — міжвідомчий зб. наук. праць, щорічник. Засновано 1991 у Києві Ін-том історії України АН України (від 1994 Ін-т історії України НАН України), зокрема відділом історії міжнар. зв'язків України (з 1996 відділ всесвітньої історії і міжнар. відносин, з 2012 — відділ історії міжнар. відносин і зовнішньої політики України).

Зб. став першим у незалежній Україні спеціалізованим фаховим часописом зі всесвітньої історії, ініціатором заснування якого був чл.-кор. НАНУ П.С.Сохань. Редколегію, до якої крім провідних укр. істориків входять відомі вчені з Польщі, Румунії, Словаччини, Чехії, з 1993 очолює доктор істор. наук, проф., чл.-кор. НАНУ С.В.Віднянський.

Опубліковані у зб. матеріали в комплексі допомагають відтворити панораму міжнар. зв'язків на теренах сучасної України від часів Київської Русі до поч. 21 ст. на тлі всесвітньо-істор. процесу.

Щорічник здобув авторитет впливового центрально-східноєвроп. наук. часопису, що здійснює внесок у координацію теоретико-методологічних пошуків у галузі всесвітньої історії, осмислення ключових проблем всесвітньо-істор. процесу й місця в ньому України. Зб. включено до міжнар. баз даних.

Тематична спрямованість видання пов'язана з висвітленням проблем всесвітньої історії, історії міжнар. відносин, зовнішньої політики та дипломатії України. На сторінках щорічника розкриваються різні аспекти істор. розвитку зарубіжних держав і народів, насамперед європ. — Австрії, Болгарії, Великої Британії, Греції, Німеччини, Іспанії, Італії, Польщі, Румунії, Словаччини, Угорщини, Франції, Хорватії, Чехії та ін. Вагоме місце посідає тематика, пов'язана з історією міжнар. зв'язків України й укр. народу, їхнім місцем і роллю у контексті європ. та світової історії, становленням зовнішньої політики незалежної Української держави від 1991 і формуванням її пріоритетів на міжнар. арені. Значна увага приділяється недостатньо вивченим питанням новітньої історії країн Центрально-Сх. Європи, сучасних міжнар. відносин, починаючи з історії Першої світової війни і до розвитку процесів європ. і євроатлантичної інтеграції, участі в них України. Чимало студій присвячено проблемам слов'янознавства і сходознавства. Рубрики «Українці у світі» і «З історії нац. меншин», наприклад, висвітлюють життя укр. діаспори за кордоном, контакти зарубіжної громадськості з Україною, становище укр. військовополонених та інтернованих, міжнаціональні відносини в Україні та ін. Вагомий сегмент публікацій зб. становлять розвідки, у яких проблеми всесвітньо-істор. процесу досліджуються крізь призму світоглядів, діяльності, творчої спадщини, взаємодії з соціокультурним середовищем різних істор. постатей, а індивідуальні життєві й ціннісні траєкторії аналізуються в ширшому істор. контексті. Окремі студії присвя-

чено видатним діячам укр. і зарубіжної історії О.Бодянському, Л.Василевському, Дж.Гарібальді, Ш. де Голлю, М.Драгоманову, О.Духновичу, В.Липинському, Дж.Мадзіні, Марку Вовчку, Т.-Г. Масарику, І.Надю, С.Петлюрі, З.Сєраковському, М.Тетчер, Д.Чижевському, П.-Й.Шафарику, Т.Шевченку, І.Шишманову, О.Шульгину та ін. Наприклад, 1998 у рубриці «Україна і слов'янський світ» опубліковано матеріали засідання круглого столу до 200-річчя від дня народження П.Й.Шафарика, в яких висвітлюються питання історії слов'янознавства, взаємовпливів слов'янських народів і їхнього внеску у світову історію й к-ру. Спец. розділ зб. присвячено джерелознавчим та історіографічним проблемам, питанням теорії і методології історії. Регулярно подається наук. інформація, публікуються аналітичні довідки, матеріали наук. форумів, рецензії на монографії та підручники із всесвітньої історії.

Від 1995 встановлено традицію присвячення окремих вип. щорічника вшануванню пам'яті чи відзначенню ювілеїв відомих укр. і зарубіжних істориків — П.С.Соханя, І.М.Мельникової, А.М.Шлепакова, І.М.Кулинича, М.М.Варварцева, С.В.Віднянського, Б.М.Гончара, Л.О.Зашкільняка, М.Гайдоша та ін.

Із результатами досліджень у зб. виступають наук. співробітники академічних установ, викладачі закладів вищої освіти, аспіранти, здобувачі з різних обл. України. Авторами статей є також історики Азербайджану, Болгарії, Італії, Польщі, Словаччини, Угорщини, Франції, Чехії, Швейцарії, ін. країн.

Вебсайт журналу: http://mzu.history.org.ua/index.php/MZU/index.

Літ.: *Докашенко Г.П.* Міжнародні зв'язки України в доробку сучасних вітчизняних істориків. «УІЖ», 2005, № 5; *Черніков І.Ф.* Шляхом набуття зрілості та подальшого творчого зростання. Історіографічний огляд: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий зб. наук. праць, вип. 14—17. К., 2005—2008; «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», 2009, вип. 18; *Іваненко О.А.* Проблеми всесвітньо-історичного процесу й участі в ньому України на сторінках зб. наук. пр. «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (огляд змісту вип. 1—29 за 1991—2020 рр.). «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», 2021, вип. 30; Покажчик змісту вип. 1—29 за 1991—2020 рр. міжвідомчого зб. наук. праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки». «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», 2021, вип. 30.

О.А. Іваненко, Н.В. Кривець.

МІКЛЕ́Р Діонісій (Mikler Dionizy, Mac Clair Denis; 15.08.1762—14.05.1853) — ботанік, садівник, ландшафтний архітектор ірландського походження.

Н. у м. Феєрфілд в Ірландії. Його батько, Джон Мак-Клер, був засуджений до страти за участь в ірландському повстанні 1778, через що був змушений емігрувати спочатку до Німеччини, а згодом до *Речі Посполитої*, де служив у війську. М. навчався в академії в Дубліні, вивчав природознавство, історію, ботаніку. Садово-паркове мистецтво опановував у лорда Бедфорда в Лондоні, отримав титул «проєктанта парків». Працював у Лондоні над створенням садово-паркових об'єктів. 1790 на запрошення кн. І.Чорторийської (див. *Чорторийські*) прибув до Польщі, де розробляв проєкти пейзажних (ландшафтних) садів англ. типу у Варшаві, Пулавах (нині місто у Люблінському воєводстві, Польща), Аркадії (садиба бл. м. Лович, нині у Лодзинському воєводстві, Польща) та в ін. місцях.

1792 на запрошення кн. М.Любомирського (див. *Любомирські*) приїхав до *Дубна*, де на лівому березі р. Ікви заклав парк «Палестина» (не зберігся). Жив і працював у багатьох містах і містечках *Волині* та *Поділля*, де переважно на замовлення місц. *шляхти* займався упорядкуванням приватних садиб.

Творча спадщина М. на теренах сучасної України обіймає бл. 50 садово-паркових об'єктів, однак точна їх кількість не встановлена. У своїх працях орієнтувався на гармонійні перетворення природного ландшафту через поєднання архіт. ансамблів із групами дерев і чагарників різних порід, з відкритими просторами галявин, луками, природними і штучними водоймами.

М. вважається також одним із засновників систематичних досліджень у галузі наук. флористики в Україні. У пошуках нового посадкового матеріалу подорожував до пн. районів Росії, Фінляндії, Швеції, Швейцарії, Франції, Англії. Багато уваги приділяв окультуренню представників місц. флори.

1795 на березі р. Случ поблизу с. Губків (нині заказник «Надслучанська Швейцарія» Березнівського р-ну *Рівнен. обл.*) виявив невідому до того часу рослину і привіз її до Лондона, де вона була визначена як Азалія Понтійська (Azalea pontica), а нині відома як Рододендрон Жовтий (Rhododendron luteum).

У 1806—09 на запрошення Т.*Чацького* М. працював над проєктом ботанічного саду Волин. вищої г-зії (згодом Волин. ліцей у *Кременці*; див. *Кременецький ліцей*). Ботанічний сад — один із перших в Україні, мав площу 4,5 га і складався з зони відпочинку, розарію, навч. приміщення, декількох оранжерей і парників.

Зібрана М. унікальна колекція живих рослин для ботанічного саду нараховувала 460 видів місц. флори і 760 екзотів.

Більшість створених М. садово-паркових комплексів (переважно в складі шляхетських садиб) дійшла до нашого часу зі значними фізичними і естетичними втратами. Проте зберігається їх велика цінність як ділянок зі штучно інтродукованими рослинами.

Найбільш відомі паркові ансамблі були створені М. у Пулавах, Аркадії, Варшаві, *Берестечку*, Боремелі (нині с. Демидівського р-ну Рівнен. обл.), Дермані (нині села Дермань-Перша і Дермань-Друга Здолбунівського р-ну Рівнен. обл.), *Дубні*, Городку (нині с. в Рівнен. р-ні Рівнен. обл.), Горинці (нині с. Кременецького р-ну *Тернопол. обл.*), Іванчицях (нині с. у Рожищенському р-ні *Волин. обл.*), *Кодні*, Колодному (нині с. Збаразького р-ну Терноп. обл.), Ковалівці (нині с. у Немирівському р-ні *Він. обл.*), *Кривині*, Курилівцях (нині *Муровані Курилівці*), Ляшках (нині с. Морозівка Старокостянтинівського р-ну Хмельн. обл.), *Мізочі*, Невіркові (нині с. у Корецькому р-ні Рівнен. обл.), Оженині (нині с. в Острозькому р-ні Рівнен. обл.), П'ятничанах (нині с. в Чемеровецькому р-ні *Хмельн. обл.*), Підлужному (нині с. Костопільського р-ну Рівнен. обл.), Порицьку (нині с. Старий Порицьк в Іваничівському р-ні Волин. обл.), Северинівці (нині с. у Жмеринському р-ні Він. обл.), Ситківцях (нині с-ще у

Немирівському р-ні Він. обл.), Шпанові (нині с. у Рівнен. р-ні Рівнен. обл.), Водичках (нині с. у Хмельн. р-ні Хмельн. обл.), Заборолі (нині с. у Луцькому р-ні Волин. обл.) та ін.

Похований у Дубні на катол. цвинтарі. 2005 на території цвинтаря, ліквідованого в рад. добу, на честь майстра встановлено пам'ятну дошку.

Літ.: *Przezdziecki A*. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów, t. 2. Wilno, 1841; *Stecki T.J*. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888; *Żelechowska K., Ciołek G*. Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia. Sprawozdanie z badań z roku 1938. Warszawa, 1939; *Kowalska K*. Mikler (Mac Clair) Dionizy (1762—1853): Słownik biologów polskich. Warszawa, 1987; *Aftanazy R*. Materiały do dziejów rezydencji. T. 5a. Dawne województwo Wołyńskie. Warszawa, 1988; *Мельник В.І.* Діонісій Міклер (до 230-річчя з дня народження). «Український ботанічний журнал», 1993, № 1, т. 50; *Михайлишин О.Л.* Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї пол. XVIII—XIX ст. К., 2000; *Bowe P*. Art and Nature. The Polish and Ukrainian Gardens of Denis McClair (1762—1853): chronicles the exotic career of an Irish landscape gardener and emigre in the 19th century. «Irish Arts Review Yearbook», 2002; *Родічкін І., Родічкіна О*. Старовинні маєтки України. К., 2006; Парки Діонісія Міклера: матеріали Міжн. наук.-практ. конференції, присвяченої 250-ї річниці з дня народження видатного ландшафтного дизайнера. Збараж-Вишневець-Кременець, 2012; *Nelson C*. Garden history: Dionizy Mikler. «The Irish Gardener», 2013, aug.; *Brzezińska-Marjanowska W*. Parki i ogrody projektowane przez Dionizego Miklera. Klasycystyczne założenia pałacowo-ogrodowe na Wołyniu 1780—1831. Toruń, 2014.

П.А. Ричков.

МІЛІТАРИЗА́ЦІЯ МО́ЛОДІ ТИМЧАСО́ВО ОКУПО́ВАНИХ ТЕРИТО́РІЙ ДОНЕ́ЦЬКОЇ І ЛУГА́НСЬКОЇ ОБЛАСТЕ́Й — комплекс заходів, які реалізовувала РФ, спрямованих на формування культу війни, пропаганду військ. служби, узвичаювання зброї та ін. військ. атрибутів серед молоді тимчасово окупованих територій окремих районів Донец. і Луган. обл. з 2014 і дотепер.

Контингент, що підлягав *мілітаризації*, охоплював неповнолітніх обох статей усіх соціальних станів, у т. ч. дітей-сиріт, а також молодь студентського віку. Мілітаризацію здійснювали окупаційні адміністрації ОРДЛО, підконтрольні військ.-політ. кер-ву РФ, в інтересах задоволення кадрових і мобілізаційних потреб. З огляду на це зазначене явище доцільно розглядати у рамках заг. істор. періодизації збройної агресії РФ проти України, де кожному періоду (фазі) властиві характерні особливості, зокрема у контексті рос. впливу на населення тимчасово окупованих територій окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО).

Протягом 1-го періоду збройної агресії проти України (20 лютого — серед. квітня 2014) РФ окупувала АР Крим і м. Севастополь. У цей же час рос. спецслужби створювали передумови для окупації пд.-сх. регіонів України налагодженням мережі сепаратистського руху — пунктів вербування і вишколу, що супроводжувалося інформаційно-психологічним впливом на місц. населення, спробами приниження укр. мови і к-ри, фальшуванням укр. історії, численними сусп.-політ. провокаціями й актами тероризму, насамперед на території Донец. та Луган. обл.

Збройна агресія 2-го періоду (поч. квітня 2014 — 23 лютого 2022) ознаменувався розгортанням збройного конфлікту на Донбасі.

Особливістю його першої фази (поч. квітня — 5 вересня 2014) стала дестабілізація рос. спецслужбами обстановки у пд.-сх. регіонах України із залученням місц. молоді. Учні старших класів закладів середньої освіти, студенти закладів професійно-тех. і перших курсів закладів вищої освіти брали участь у проросійських мітингах, захопленні адм. будівель, а також набували базових знань і умінь із військ. справи у короткострокових воєнізованих таборах.

Упродовж першої фази мілітаризація зазначеної категорії осіб здійснювалася у т. ч. у складі незаконних збройних формувань, де на них покладали завдання зі спорудження блокпостів та укріплень, чергування на блокпостах, охорони захоплених будівель і прилеглих до них територій, виконання охоронних функцій у місцях позбавлення волі, виявлення проукраїнськи налаштованих громадян і громадян, нелояльних до угруповань «ДНР / ЛНР», виконання побутових і госп. робіт, а також безпосередньої участі у бойових діях.

Отже, першій фазі була притаманна мілітаризація молоді старшого шкільного і студентського віку через залучення до протиправних дій, озброювання та провадження первинної військ. підготовки, а також вербування до лав незаконних збройних формувань та участь (не масова) у бойових діях проти сил антитерористичної операції.

Упродовж другої фази (5 вересня 2014 — 23 лютого 2022) РФ створила в ОРДЛО інфраструктуру (нормативне, інституційне, кадрове, фінансове, матеріальне забезпечення тощо) для системної роботи з мілітаризації місц. населення. Значній тривалості другої фази сприяли зобов'язання, передбачені Мінськими домовленостями, локалізація конфлікту та відсутність активних бойових дій.

Незважаючи на порушення режиму припинення вогню з боку рос. окупаційних військ і точкові дії противника на окремих ділянках лінії розмежування, у зазначений час окупаційні адміністрації створили в ОРДЛО освіт. середовище (функціонування закладів освіти усіх рівнів), а також налагодили позаосвітню діяльність (постійно діючі псевдопатріотичні об'єднання, рухи, клуби, і навіть козачі; короткострокові воєнізовані табори, збори, ігри) для місц. учнівської / студентської молоді.

Мілітаризація у рамках освіт. процесу здійснювалася під час спец. занять спортивно-оборонного та військ.-спортивного спрямування, а також у класах із посиленою військ. підготовкою (кадетських / козачих).

Позаосвіт. діяльність мала мілітаристський характер як за формою (військ. орг-ція, форма одягу, звання, знаки розрізнення, символіка тощо), так і за змістом (військ. вишкіл).

Практична складова цієї роботи (стройова, вогнева, тактична, фізична, мед. підготовки) поєднувалася з теор., що полягала в насаджуванні ідеологем, пов'язаних із утворенням та існуванням псевдодерж. утворень, пропагандою ідеї захисту «вітчизни», культом «великої перемоги» у Другій світ. війні, глорифікацією рад. періоду в історії розвитку Донбасу, концептом «русский мир» та ін. Індоктринацію молоді у ході освіт. процесу здійснювали особи із числа пед. складу, під час мілітаризованого дозвілля — учасники місц. не-

законних збройних формувань, рос. приватних військ. компаній, військовослужбовці ЗС РФ.

Ін. напрямом роботи з місц. молоддю з боку рос. окупаційного режиму стала русифікація дитячого населення ОРДЛО: впровадження всерос. руху «Юнармія» (2019), переведення освіт. процесу на рос. мову (2020), інтеграція місц. системи освіти в освіт. середовище РФ (2021).

Характерною особливістю, що ознаменувала закінчення другої фази 2-го періоду, стало оголошення 19 лютого 2022 окупаційними адміністраціями заг. мобілізації чол. населення віком 18—60 років. У такий спосіб під примусовий призов потрапили юнаки щонайменше 2004 р. н., які на момент окупації регіону РФ у 2014 були учнями початкової та середньої шкіл.

3-й період (з 24 лютого 2022 — і дотепер) збройної агресії РФ проти України відзначився використанням військ.-політ. кер-вом РФ чол. населення тимчасово окупованих територій Донбасу як комбатантів (примусово або добровільно) для забезпечення широкомасштабного вторгнення ЗС РФ.

Наслідком мілітаризації молодого покоління цього регіону протягом 2014—21 став призов і залучення місц. молоді, зокрема, студентів і курсантів, до бойових дій проти Сил оборони України.

Літ.: Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014—2016). К., 2017; *Pashkova O.* Participation of minors in illegal armed groups as an element of influence on the moral and psychological state of the representatives of the anti-terrorist operation. У кн.: Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми та перспективи: зб. тез доповідей ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (22 жовтня 2021 р.). Одеса, 2021; *Пашкова О.* Мілітаризація молоді як складова російської політики на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей. У кн.: Гібридна агресія Російської Федерації: досвід протидії України, наслідки для Європи: зб. тез доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (17 листопада 2021 р.). К., 2022; *Пашкова О.* Мобілізація молоді тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей (лютий-березень 2022 р.). У кн.: Сектор безпеки і оборони України на захисті національних інтересів: актуальні проблеми та завдання в умовах воєнного стану: зб. тез доповідей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (24 листопада 2022 р.). Хмельницький, 2022; *Пашкова О.* Воєнізовані табори для неповнолітніх на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей: організаційний і змістовий аспекти роботи. «УІЖ», 2023, № 1; *Грицюк В., Лисенко О.* Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. «УІЖ», 2023, № 2.

О.О. Пашкова.

МІ́ЛЛЕР Олексій Ілліч (н. 04.09. 1959) — рос. історик, політолог, публіцист, викладач вищої школи, ред., організатор наук. досліджень.

Н. у *Москві* у родині рад. історика і археографа І.Міллера (1919—78). 1981 закінчив істор. ф-т *Московського університету*; 1981—84 навчався в аспірантурі Ін-ту слов'янських і балканських досліджень *Російської академії наук*; 1986 захистив канд. дис. «Ідеологія та політика польських консерваторів у Габсбурзькій монархії у 1860—1870-х рр.», а 2000 — докторську дис. «Українське питання у політиці імперських владних структур та у російській громадській думці 1850—1880-х рр.». Проф. Рос. держ. гуманітарного ун-ту (Москва) і Європ. ун-ту (*Санкт-Петербург*). Гостьовий (запрошений) проф. Центру досліджень прикордоння Ун-ту Гламоргана у Великій Британії (2004), Центральноєвроп. ун-ту в Будапешті (з 1993), Вищої школи соціальних наук у Парижі (2009), Манчестерського ун-ту (2010—11). Провідний наук. співробітник Ін-ту наук. інформації з суспільних наук РАН (до 2014). Член російського дискусійного клубу «Валдай» і рос. Ради зовнішньої та оборонної політики.

Досліджує історію Центральної і Сх. Європи 19 — поч. 20 ст., зокрема історію імперій, передусім Російської імперії, рос. націоналізму, а також нац. питання в історії Російської імперії. Очолює редколегію серії видань. Читав лекції у провідних ун-тах світу. Водночас категорично наполягає на захисті рос. наративів про Другу світову війну, котрі закріплюють і виправдовують роль СРСР, зокрема, рішуче протидіють європ. тезам про рівну відповідальність СРСР і нацистської Німеччини за цю світову катастрофу. Пропонує стратегію розділення європ. й американських наративів у «битвах за історію», аби суттєво мінімізувати прозахідні впливи на обширах Сх. і Центральної Європи. Від 2014 здебільшого підтримує офіційні рос. наративи про сучасну рос.-укр. війну, передусім вважає її гол. причиною геополітичне суперництво за Україну між Росією та колективним Заходом. Обстоює тезу, що історія формування укр. ідентичності у 21 ст. перейшла на новий етап, але не є завершеною, зокрема має тенденцію до виразної антирос. спрямованості.

Тв.: «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000; К., 2013; Русификации — классифицировать и понять. «Ab Imperio», 2002, № 2; The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century. New York—Budapest, 2003; Западные окраины Российской империи. М., 2006; Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. М., 2008, 2010; The Romanov Empire and Nationalism. Essays in Methodology of Historical Research. Budapest—New York, 2008; Приобретение необходимое, но не вполне удобное: трансфер понятия нации в Россию (начало XVIII — середина XIX в.). Imperium inter pares: Роль трансферов в истории Российской империи (1700—1917). М., 2010; Россия — Украина: как пишется история. М., 2011; «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії. «Український гуманітарний огляд» (Київ), 2012, вип. 16—17.

Літ.: *Von Hagen M.* А. И. Миллер. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая пол. XIX в.). «Ab Imperio», 2001. № 4; *Портнов А.* Між «Центральною Європою» та «Русским миром». Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. К., 2009; *Його ж.* Історія для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. К., 2013; *Stryek T.* Ukraina przed końcem Historii 1991—2014. Szkice o polityce wobec pamięci na granicach Unii Europejskiej. Warszawa, 2014; *Стриєк Т.* Про націю в імперії. Україна і Росія у працях Алєксєя Міллєра. Невловні категорії: нариси про гуманітаристику, історію і політку. К., 2015.

В.С. Шандра.

О.І. Міллер.

В.І. Мільчев.

МІ́ЛЬЧЕВ Володимир Іванович (н. 22.04.1972) — історик, дослідник історії Пд. України і запороз. козацтва.

Н. у м. Запоріжжя. Здобув середню освіту у шк. № 37 м. Запоріжжя (1989). Закінчив істор. ф-т (1994), аспірантуру (1999), докто-

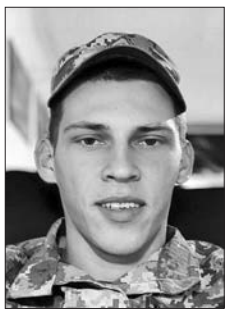

В.А. Мовчан.

М. Мозер.

рантуру (2005), філол. ф-т (2021) Запоріз. нац. ун-ту. Асистент кафедри історії України (1999—2000); старший викладач (2000—01), доцент (2001—11), проф. (від 2011), зав. кафедри джерелознавства, історіографії та спец. істор. дисциплін (2011—15); декан істор. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту (2014—23). У 2000 захистив канд. дис. «Болгарське населення Південної України у XVIII ст.» (наук. кер. доц. А.В.Бойко). У 2011 захистив докторську дис. «Джерела з соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.» (наук. консультант проф. А.В.Бойко). Від 2011 — кер. Запоріз. відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Співзасн. і член правління Запоріз. наук. т-ва ім. Я.Новицького і Запоріз. обласного т-ва дослідників історії і культури Центральної та Сх. Європи. Наук. ред. спільних видань Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України і Запоріз. нац. ун-ту: «Джерела з історії Південної України», «Старожитності Південної України», «Запорізька спадщина», «Усна історія Степової України», зб. творів Д.Яворницького у 20 т. та ін. Учасник грантових програм обміну ф-ту «Artes Liberales» Варшавського ун-ту (Польща, 2008, 2009); Єврейського музею Берліна (2016), Ін-ту «Яд-Вашем» (Ізраїль, 2017), Ін-ту іноземних студій Аньхойського педагогічного ун-ту (КНР, 2019), Даремського ун-ту (Велика Британія, 2023), Білефельдського ун-ту (ФРН, 2024, 2025). Проводив архівну та джерелознавчу евристику в архівних, бібліотечних і музейних установах Болгарії, Польщі, Сербії та Хорватії, РФ та ін. Член редколегій наук. зб. «Zaporizhia historical review» і «Чорноморська минувшина» (Одеса).

Автор понад 200 наук. праць з історії запороз. козацтва у 17—18 ст., болгаристики і балканістики 18—20 ст., упорядник і публікатор низки мемуарів / меморатів, щоденників й епістолярію до історії Пд. України 18—20 ст., зокрема, 11 монографій та археографічних публікацій.

Нагороджений медаллю «Иван Вазов» Держ. агенцією у справах болгар за кордоном КМ Республіки Болгарія.

Пр.: Болгарські переселенці на півдні України. 1724—1800 рр. К.—Запоріжжя, 2001; Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. Запоріжжя, 2004; Канцелярія Новосербського корпусу. «Джерела з історії Південної України» (Запоріжжя), 2005, т. 7 (у співавтор.); Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785—1790 рр. (дослідження та матеріали). Запоріжжя, 2007; Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII—XVIII ст. (джерелознавчий аналіз). Запоріжжя, 2008; Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали. К., 2009 (у співавтор.); «У вирі вселенських потрясінь»: мемуарна спадщина мешканців Степової України першої третини XX ст. К., 2014 (у співавтор.); Локализиране на балканската прародина на българите туканци от Бесарабия и Таврия според писмени и фолклорни източници. «Български фолклор» (София), 2016, год. 42, кн. 1 (у співавтор.); [乌] 米尔切夫弗拉基米尔 原著 吴世红◎译著. 十八世纪 扎波罗热哥萨克概览. 芜湖市 安徽师范大学. 2023. 280页 [*Мільчев В.І.* Нариси історії запорозького козацтва XVIII століття. Пер. китайською мовою д-р У Шихун. Вуху: Аньхойський пед. ун-т, 2023].

Літ.: Милчев Владимир Иванов. Български историци: биографично-библиографски справочник. София, 2010; Мільчев Володимир Іванович. Наук. школа проф. А.В. Бойка: персоналії та доробок. Запоріжжя, 2011.

В.М. Філас.

МО́ВНИЙ МАЙДА́Н — див. «*Про засади державної мовної політики*», *Закон України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012.*

МОВЧА́Н Віталій Анатолійович (17.03.1998—24.02.2022) — укр. військовик, лейтенант 39-го окремого зенітного ракетного полку Протиповітряної оборони Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у м. *Куп'янськ*. 2016 підписав контракт на проходження військ. служби у ЗСУ. Обіймав посаду механіка-водія. Брав участь у бойових діях під час проведення *Антитерористичної операції* та *Операції обєднаних сил* (ООС). 2020 закінчив Харків. нац. ун-т Повітряних сил ім. Івана Кожедуба за спеціальністю «Військове управління (за видами ЗСУ)», за напрямом «ППО Сухопутних військ». Служив у 39 окремому зенітному ракетному полку Протиповітряної оборони.

24 лютого 2022 у ході *відбиття широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022* бойовий розрахунок зенітного ракетного комплексу, який очолював М., перебував на бойовому чергуванні в зоні проведення ООС. Вже о 6:50 ними був збитий рос. двомісний багатоцільовий винищувач Су-30, а згодом — ворожий безпілотний літальний апарат. Бл. 16 год того ж дня пара ударних вертольотів Мі-24 противника нанесли удар по позиції зенітно-ракетного комплексу, внаслідок якого М. загинув, а його підлеглі дістали тяжких поранень.

Похований 18 березня 2022 з військ. почестями на Федорівському кладовищі у м. Володимир (див. *Володимир-Волинський*).

Указом Президента України від 28 лютого за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі М. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К., 2023; *Коваленко С.* Ціною власного життя… Герой України Віталій Мовчан захистив українське небо. «АрміяInform», 2022, 17 червня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/06/17/czinoyu-vlasnogo-zhyttya-geroj-ukrayiny-vitalij-movchan-zahystyv-ukrayinske-nebo/

В.В. Мараєва.

МО́ЗЕР Міхаель Александер (Moser Michael Alexander; н. 26.01.1969) — мовознавець-славіст.

Н. у м. Лінц (Австрія). Закінчив Віденський ун-т (1991). Від 1991 наук. співробітник кафедри славістики Віденського ун-ту; проф. Ін-ту славістики Віденського ун-ту від 1998; проф. від 2009, 2011—13 декан філос. ф-ту Укр. вільного ун-ту у м. Мюнхен (ФРН); проф. Катол. університету ім. П.Пазманя у м. Будапешт (Угорщина) з 2013. Дійсний член НТШ у Львові (2011). У 2013 обраний президентом Міжнар. асоціації україністів.

Член видавничих і ред. рад низки наук. часописів: «Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae» (Угорщина), «Slavia Orientalis» (Польща), «Studi slavistici» (Італія), «Діалектологічні студії», «Наукові записки НаУКМА», «Наукові записки Міжнародної асоціації україністів», «Україна модерна» (Україна), «Nationalisms Across the Globe» (Велика Британія—Польща), «Slavica Tartuensia» (Естонія)

та ін. З 2005 ред. серійного видання «Slavische Sprachgeschichte».

Автор численних праць зі славістики та історії слов'янських мов, зокрема історії укр. мови в її культурних контактах із польс. і рос. мовами, а саме на теренах Галичини.

Лауреат австрійс. премії «Старт» (2005) за проєктну пропозицію «1000 років історії укр. мови у Галичині». Стипендіат Є. і Д. Шкляр Укр. наук. ін-ту Гарвардського ун-ту (2005—06). Лауреат Міжнар. премії ім. І. Франка (2017) за студію «New Contributions to the History of the Ukrainian Language», Золотої медалі ім. В. І. Вернадського НАНУ (2019).

У книзі, присвяченій мовній політиці за часів президента України В.Януковича, обстоював думку, що рос. мова ніколи не була під загрозою в Україні, натомість укр. мова зазнавала дискримінації з боку цього режиму.

У березні 2014 під час анексії Криму засудив агресивні дії РФ, а також підкреслив, що з лінгвістичного погляду некоректно представляти Україну у вигляді поділу на російськомовну й україномовну частини.

У публікації 2023 зазначав, що на тимчасово окупованих територіях України РФ проводить гвалтовну політику витіснення укр. мови з публічної площини, що супроводжується заявами про її «штучність» і «нацистську ідеологію», чергуючись із суперечливими і декларативними пасажами про нібито «вдячність укр. мові».

Учасник суспільного проєкту, присвяченого висвітленню дискусійних питань з укр.-рос. минувшини «Лікбез. Історичний фронт». Вебсайт: http://likbez.org.ua

Праці: Der prädikative Instrumental. Frankfurt, 1994; Die polnische, ukrainische und weißrussische Interferenzschicht im russischen Satzbau des 16. und 17. Jahrhunderts. Frankfurt am Main, 1998; Zwei «ruthenische» (ukrainische) Erstlesefibeln aus dem österreichischen Galizien und ihre sprachliche Konzeption. «Wiener Slavistisches Jahrbuch» (Wien), 2001, вд. 47; Что такое «прóстая мова»? «Studia Slavica Hungarica», 2002, vol. 47/3—4; Prüfsteine des Austroslavismus: Das «Allgemeine Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich» und die «Juridischpolitische Terminologie für die Slawischen Sprachen Oesterrreichs». Crossroads of Cultures: Central Europe. Brno, 2002; Russisch oder Ruthenisch: Zur Sprache der ukrainischen Russophilen in der Habsburgermonarchie. «Wiener Slavistisches Jahrbuch», 2002, вд. 48. Das Ukrainische als Kirchensprache. Wien, 2005; «Ruthenische» (ukrainische) Sprach- und Vorstellungswelten in den galizischen Volksschullesebüchern der Jahre 1871 und 1872. Wien, 2007; Причинки до історії української мови. Х., 2008; 2009; Вінниця, 2011; Taras Ševčenko und die moderne ukrainische Schriftsprache — Versuch einer Würdigung. München, 2008; A Linguistic Analysis of Ivan Mazepa's Universals and Letters. «Harvard Ukrainian Studies», 2009—10, vol. 31, no. 1—4; Український П'ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. Львів, 2011; Що нам дає погляд з польських палаців. «Україна модерна», 2011, № 16/5; Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки. Львів, 2012; Language Policy and Discourse on Languages in Ukraine under President Viktor Yanukovych. Stuttgart, 2013; Історія української літературної мови Івана Огієнка і «ми». «Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи»: матеріали Міжнар. наук. конференції (Мюнхен, Німеччина, 1—3 липня 2012 р.). К., 2014; Frühe volkssprachliche Entwicklung auf dem Gebiet der heutigen Ukraine und Weißrusslands: Das Mittelukrainische und Mittelweißrussische. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Berlin, 2014, вд. 32, н. 2; The language behavior of Galicia Russophiles during the interwar period. «Russian Linguistics», 2014, november, is. 3, vol. 38; Нові причинки до історії української мови. «Збруч». (19.04.2016). Web: https://zbruc.eu/node/50478; New Contributions to the History of the Ukrainian Language. Edmonton & Toronto, 2016; The Ukrainian Language in the Temporality Occupied Territories (2014 — October 2022). «Kyiv-Mohyla humanities journal», 2023, № 10.

Літ.: О.А. Про діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Канаді. «Вісник НТШ». 2007. Ч. 38; Рудницький Л. Рец. Universität Wien. Institut für Slawistik. Web: https://slawistik.univie.ac.at/ru/; Міжнародна асоціація україністів. Web: http://mau-nau.org.ua; Гриценко П. Мозер Міхаель. «Шевченківська енциклопедія». К., 2013, т. 4; Slawist Moser «Die Ukraine ist nicht gespalten». «Tiroler Tageszeitung», 2014, 4 März.

О.В. Ясь.

МО́КРИЙ Володимир (Mokry Włodzimierz; н. 18.04.1949) — польс. літературознавець, славіст, публіцист, культурно-громад. і політ. діяч укр. походження.

Н. у с. Драва (нині Бартошицького пов. Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща). Закінчив початкову школу у м. Ольштин (1962) і ліцей у м. Легниця (1966; обидва у Польщі). У 1972 здобув ступінь магістра з історії східнослов'ян. літ. у Ягеллонському ун-ті (м. Краків, Польща), а у 1978 — ступінь д-ра з гуманітарних наук; від 1997 д-р габілітований (габілітаційна студія «Література та філософсько-релігійна думка укр. романтизму. Шевченко, Костомаров, Шашкевич» (1997). Проф. (2002), зав. кафедри україністики (1999—2003), зав. кафедри українознавства (від 2004) на ф-ті міжнар. і політ. студій Ягеллонського ун-ту.

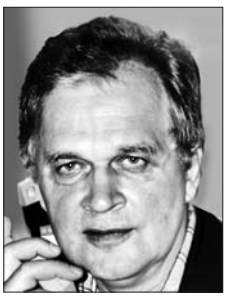

В. Мокрий.

Засн. і очільник фундації Св. Володимира хрестителя Київської Русі (Fundacji św. Włodzimierza Chrzciciela Rusi Kijowskiej), націленої на примирення й порозуміння українців і поляків. У межах фундації функціонують вид-во «Швайпольт Фіоль», Галерея укр. образотворчого мистецтва, Музей ікон, б-ка, читальня, книгарня «Нестор», укр. кав'ярня та ін. Активний учасник громадсько-культ. кампаній із укр.-польс. зближення та порозуміння у 1990—2000-х.

Автор низки праць з історії укр. літ. життя Галичини 19 ст., зокрема, студій, присвячених філос.-реліг. романтизму М.Костомарова, М.Шашкевича, Т.Шевченка, «Руській Трійці», а також творчості В.Стефаника та ін.

Редактор ж. «Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze» («Краківські українознавчі зошити»), альманахів «Horyzonty Krakowskie» («Краківські горизонти») і «Między Sąsiadami» («Між сусідами»).

Член Сейму Польської Народної Республіки від «Солідарності» (1989—91).

Лауреат Міжнар. нагороди фундації Крижанівських (1992), Незалежної фундації Сприяння польс. культурі (1997). Нагороджений Лицарським хрестом ордена Відродження Польщі (1998), укр. орденом «За заслуги» 2-го ст. (2009).

Тв.: Nurt chrześcijański w literaturze ukraińskiej XI—XX ww.: od «Słowa» Iłariona do «Soboru» Ołesja Honczara. Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy. Lublin, 1988; Romantyczna mysl ukrainska Bractwa Cyrylo-Metodianskiego. «Dziedzictwo misji slowianskiej Cyryla i Metodego»: materialy z sesji naukowej w WSP w Kielcach 4—5 XII, 1985. Kielce, 1988; Taras Szewczenko i jego przestrzen wolnosci wewnetrznej. «Ethos», 1988, № 1; Ukraina i ukraincy w kulturze i literaturze rosyj-

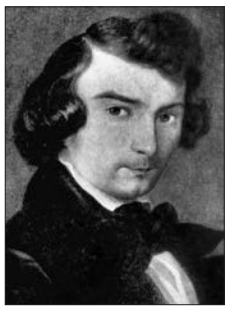

А.М. Мокрицький.

skiej od połowy XVII do poczatku XX w. «Prace komisji slowianoznawstwa PAN, oddział w Krakowie», t. 48. Kraków, 1990; Akademia Kijowsko-Mohilańska — szkoła baroku ukraińskiego i nowożytniej literatury rosyjskiej. «Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze», 1993, t. 1—2; Церква в житті українців. Львів—Краків—Париж, 1993; Literatura i myśl filozoficzno-religijna ukraińskiego romantyzmu. Szewczenko, Kostomarow, Szaszkiewicz. Kraków, 1996; Od Ilariona do Skoworody. Antologia poezji ukraińskiej XI—XVIII wieku. Kraków, 1996; «Ruska Trójca». Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku. Kraków, 1997; Idea wolności w rozumieniu Hrygoria Skoworody i Tarasa Szewczenki. «Z polskich studiów sławistycznych» (Warszawa), 1998, т. 8; Papieskie posłania Jana Pawła II do Ukraińców. Kraków, 2001; Ukraina Wasyla Stefanyka. Kraków, 2001; Apostolskie Słowo Jana Pawła II na Ukrainie w 2001 roku. Kraków, 2002; Українсько-польсько-російські перетини: погляд з Кракова. «Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям». Донецьк, 2004; Duchowe źródła pomarańczowej rewolucji na Ukrainie w 2004 roku. Kraków, 2006; Українська освіта в Ягеллонському університеті (з досвіду кафедри українознавства факультету міжнародних і політичних відносин). «Українознавство», 2008, № 2; Sobory Rusi Kijowskiej jako opoka ducha w życiu narodu ukraińskiego i w Liście «Orientale Lumen» świętego Jana Pawła II. Kraków, 2014.

Літ.: *Зимомря М.* Хресна дорога Української церкви в дослідженні В. Мокрого. «За вільну Україну», 1995, № 10; *Геник М.А.* Польсько-українське примирення у політичній діяльності Володимира Мокрого. «Гілея», 2011, № 5; Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості. Донецьк, 2012; Шевченківська енциклопедія, т. 4. К., 2013; «Nauka Polska». Web: http://nauka-polska.opi.org.pl

О.В. Ясь.

МОКРИ́ЦЬКИЙ Аполлон Миколайович (28.07.1810—26.02.1870) — живописець, педагог. Учень К.Брюллова та О.Венеціанова.

Н. на Полтавщині у м. *Пирятин*, у небагатій дворянській родині поштмейстера. У 1818—24 перебував у Полтав. будинку виховання бідних дворян. Закінчив *Гімназію вищих наук у Ніжині*, де студіював малювання в акад. К.С.Павлова.

У 1830 переїхав до Санкт-Петербурга для вивчення медицини, але, зазнавши невдачі, пішов на держ. службу до Департаменту гірничих і соляних справ. Працював писарем при експедиції Позичкової скарбниці С.-Петерб. опікунської ради, займався перекладами. Як вільний слухач з вересня 1831 відвідував Академію мистецтв. У 1832—33 студіював у О.Венеціанова.

Наприкінці 1833 через матеріальні нестатки залишив навчання і повернувся на батьківщину. Працював як живописець-портретист на замовлення місц. поміщиків. У листопаді 1834 повернувся до Санкт-Петербурга, щоб продовжити навчання. У грудні 1835 за портрет С.Пузино отримав срібну медаль 2-го ст. і став пенсіонером Академії мистецтв.

Попри підтримку Академії мистецтв і грошову допомогу від Товариства заохочення художників, терпів велику скруту, був вимушений писати портрети на замовлення й давати уроки, щоб заробити на життя. Завдяки протекції конференц-секретаря Академії мистецтв В.Григоровича став учнем портретного та істор. класу Академії під кер-вом К.Брюллова.

Брав активну участь у викупі Т.*Шевченка* з кріпацтва. У 1838 нагороджений великою срібною медаллю за картину «Святий Себастьян» і «Портрет, писаний з натури», а в 1839 — малою золотою медаллю за картину «Римлянка, що годує грудьми батька».

Закінчив академію зі званням вільного художника. Наприкінці 1839 повертається до Пирятина. 2 серпня 1841 вирушив до Італії, де вивчав пам'ятки мистецтва, писав з натури, працював як портретист і пейзажист. За успішну творчу працю Академія мистецтв призначила грошову допомогу на утримання за кордоном терміном на два роки.

У 1849 повернувся до Росії й був удостоєний звання академіка за «Портрет преосвященного Никанора, митрополита Новгородського і Санкт-Петербурзького».

З 1851 прийнятий на службу до Уч-ща живопису і ліплення в *Москві*. Викладав живопис в етюдному класі та малювання в натурному, а з 1861 навчав малюванню в класі античних фігур. Вів курс малювання в Костянтинівському ін-ті і Другій моск. г-зії, викладав у Строганівському уч-щі. Серед учнів були В.Г.Перов, І.І.Шишкін, І.М.Прянишников, К.О.Трутовський.

П. у Москві.

Літ.: Дневник художника А.Н. Мокрицкого. М., 1975; *Алексеева Т.В.* Художники школы Венецианова. М., 1982; *Гаврилова С.* З ніжинської плеяди. «Деснянська правда», 1990, 5 вересня; *Рубан В.В.* Забытые имена: рассказы об украинских художниках XIX — начала XX века. К., 1990; *Мокрицкий А.Н.* Из «Дневника художника». В. А. Жуковский в воспоминаниях современников. М., 1999; Иллюстрированный словарь русского искусства. М., 2001; Список русских художников к Юбилейному справочнику Императорской Академии художеств. М., 2002; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Коновалов Э.Г.* Новый полный биографический словарь русских художников. М., 2008; Русские живописцы. XVIII—XIX века: биографический. словарь. СПб, 2008; *Игумнова Т.* «Тихое» имя ученика «Великого Карла». «Дон», 2008, № 1.

Г.В. Самойленко.

МОСКО́ВІЯ (лат. Moscovia) — 1) назва *Великого князівства Московського* / Московського царства / Росії в європ. джерелах. З 15 ст. до початку 18 ст. назву М. вживали паралельно з назвою «Русія» (лат. Russia). У картографічних творах доби *Відродження* напис «М.» переважно позначав не політ. утворення, а регіон. Термін перенесли з лат. варіанта назви м.*Москва* на державу зі столицею у цьому місті. У Росії М. не використовували як самоназву, але при цьому в рос. джерелах для назви країни вживали терміни «Московська держава», «Московське царство» (поряд з «Русія», «Росія», «Русь», «Російське царство»). Найдавніший текст, в якому фіксується назва «Московія», — «Хроніка Я. *Длугоша*» (створена у 1455—80). На рубежі 15—16 ст., коли великий князь моск. висунув претензії на «всю Русь», тобто й на ті населені православними *русинами* землі, що перебували під владою великих князів литов. і польс. королів, назва набула популярності у *Великому князівстві Литовському* і *Королівстві Польському*. Під польсько-литов. впливом термін «М.» поширився у Зх. Європі. Перша згадка у текстах, створених за межами ВКЛ і Польс. королівства, міститься у протоколах секретаря венеціанської синьйорії Маріно Сануто (1500). У картографічних творах напис «Москва» (di Moscha) з'являється наприкінці 15 ст. (1492, глобус М.Бегайма), а «Московія» (Moskovia) — на початку 16 ст. (1507—08, карта Марко Беневентано у його виданні «Географії» К.*Птолемея*). У добу *Петра I* рос.

уряд докладав дипломатичних зусиль, щоб подолати вживання терміна «Московія» в Європі.

В *Османській імперії* з кінця 15 ст. до середини 18 ст. на позначення Великого князівства Московського / Московського царства / Росії вживали назву «вілает-і Москов» (букв. «країна Москви»), або «Москов» (подібно до «Московії», назву столиці перенесли на країну);

2) зневажлива назва Росії у публіцистиці та публічному просторі 19—21 ст. Термін «Московія», який у 15—18 ст. був нейтральним, з середини 19 ст. починає фігурувати з негативними конотаціями у польс. публіцистиці, а згодом іноді й у західноєвроп. політ. дискурсі. На зламі 19—20 ст. термін «Московія» (а також його українізований варіант «Московщина») вживають деякі укр. політики та публіцисти (Л.*Цегельський*, С.*Шелухин* та ін.). У сучасній Україні серед аматорів історії поширена хибна думка, ніби Московія була перейменована на Росію у 1721: насправді цього року Петро I прийняв титул «імператор всеросійський» замість «цар всієї Великої і Малої і Білої Росії» і була запроваджена назва «Російська імперія».

Літ.: *Хорошкевич А.Л.* Россия и Московия: Из истории политико-географической терминологии. «Acta Baltico-slavica», 1976, т. 10; *Зайцев И.В.* О том, как в XV—XX веках турки называли русских. В кн.: Образ России и русской культуры в Турции: история и современность. М., 2007; *Фоменко И.К.* Скифия — Тартария — Московия — Россия — взгляд из Европы: Россия на старинных картах. М., 2008; *Ерусалимский К.Ю.* Картографируя границу между Московией и Русью: репрезентации западных границ «московского народа» в картографии и топонимике XVI—XVII вв. «Диалог со временем. «Альманах интеллектуальной истории», 2022, вып. 78.

Д.Я. Вортман.

«МОСКО́ВСТВО» — політико-етнологічний і культурно-антропологічний конструкт, запропонований П.*Штепою* для означення «духовності, вдачі, психіки, культури, світогляду московського народу (нації)». Розкриття сутності архетипу, менталітету, родоводу, способу життя, історико-культ. досвіду рос. етносу за допомогою поняття «М.» знайшло відображення в публіцистичній розвідці

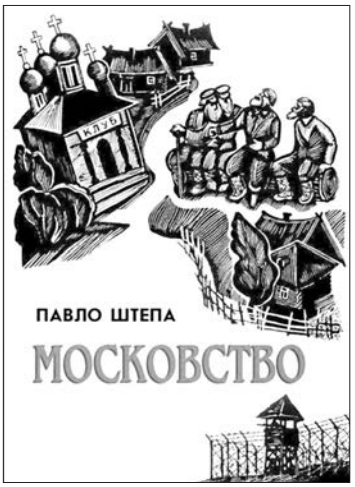

П. Штепа. Московство. Обкладинка видання 1992 (Дрогобич—Львів, видавнича фірма «Відродження»).

П.Штепи «Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість». Вихідним пунктом цієї полемічної праці є проблема етногенезу росіян, бо на переконання її автора — походження, ландшафт, природні та госп. умови існування визначають етнографічні, лінгвістичні й антропологічні особливості етнічної спільноти. Погляди П.Штепи про походження росіян (у книзі вживається винятково термін «москвини») багато в чому опиралися на праці істориків М.*Карамзіна*, М.*Покровського*, В.*Ключевського*, представників руху євразистів, які робили наголос на неслов'янських коренях генези рос. етносу. Предками сучасних росіян П.Штепа вважав угро-фінські племена (мещера, мурома, мокша, весь, чудь та ін.), які мігрували на терени сучасної *Росії*. «Прамосквини-угрофіни», на відміну від «праукраїнців-русинів», не мали міст, законів, єдиного правління. Автор концепції наголошує, що тривалий час місіонери з пд.-зх. теренів *Київської Русі* «ослов'янювали» племена Московщини, перетворивши їх згодом на духовну колонію ранньоукр. д-ви.

П.Штепа — прихильник теорії фінсько-тюркського походження росіян. Впливом тюркського та угро-фінського субстрату він пояснює той факт, що росіяни мають відмінний від україн. й інших слов'ян. народів антропологічний тип, зокрема певні елементи, що характерні для монголоїдної раси. Услід за ідеологами євразійства, зокрема П.*Савицького*, автор стверджує, що Рос. д-ва постала як симбіоз *Великого Князівства Московського* та *Золотої Орди* («з угро-фінно-татарської мішанини створився теперішній московський народ»). Моск. царство не можна вважати продовжувачем традицій середньовічної Русі, яку утворили праукраїнці. На переконання П.Штепи, завдяки інтелектуальній експансії *Києва* «татаризований угро-фінський народець» Московії прийняв православну віру та слов'ян. мову, проте зберіг самобутній життєвий уклад. Автор наголошує на наявності азіатського («туранського») елементу в рос. державності, к-рі, побуті, нормах поведінки: кочові традиції, автократична форма правління, возвеличення правителя, цілковите домінування держ. інститутів, відсутність приватної власності на землю («кількасотрічна безвласницька правосвідомість москвина стала складником його духовності»), колективне господарювання, общинні порядки.

Гол. смислові особливості терміна «московство» П.Штепа цілком аргументовано виводить з історії народу, орг-ції побуту, політ., соціальних, екон. і культ. особливостей росіян. Спираючись на істор. матеріал, фольклор, висловлювання письменників-мислителів (М.*Гоголя*, М.*Горького*, В.*Даля*, Ф.Достоєвського, М.*Костомарова*, Ж.*Мішле*, М.Салтикова-Щедрина, І.Тургенєва, П.Чаадаєва, Д.Флетчера) автор виокремлює якості та риси менталітету етнічних росіян, які, на його думку, є складовими понятійного конструкту «М.»: безпорадність, почуття меншовартості, боягузтво, деспотична влада в родині, примат колективного над індивідуальним («безапеляційна влада общини, деспотія уряду — все це виплекало і за багато поколінь зміцнило стадність москвина»), лінощі («ледарство, неробство стало однією з найприкметніших ознак московської національної вдачі»), безтурботність, правовий нігілізм, патерналізм, підданська к-ра, ксенофобія, схильність до холуйства, шовінізму. Суб'єктивний підхід автора до аналізу глибинних сутнісних ознак рос. етносу, акцент лише на недоліках і слабких рисах рос. характеру призводить до досить довільного тлумачення змісту поняття «М.», надання

К.В. Мрочко.

означуваному феномену негативної конотації.

З метою демонстрації певних відмінних рис психіки, культ. особливостей, способу життя росіян П.Штепа вдається до порівняльного аналізу. Важливим смисловим блоком його праці є зіставлення рос. та укр. етнічних спільнот, адже він обстоює концепцію незалежного розвитку східнослов'ян. народів. Автор стверджує, що росіяни та українці розвивалися за несхожих істор. умов, під впливом різних сусідів, не є генетично спорідненими («духовність, культура і світогляд українця є наскрізь європейські з тої простої причини, що українець є європейцем расово і співтворцем європейської культури ще з доісторичної доби. Москвин же наскрізь азіат»). П.Штепа наполягає, що мовної спільності на побутовому рівні українці й росіяни ніколи не мали. Суттєва відмінність у ментальності лежить у способі життя: пращури українців — хлібороби, росіян — кочовики, й ця неоднаковість стосується усіх сторін соціального та культ. життя.

Тлумачення лексеми «М.» у книзі П.Штепи не обмежується лише висвітленням комплексу психологічних характеристик, які притаманні сукупному образу представника рос. етносу. Сутність цього феномену автор розглядає також у контексті формування рос. політ. менталітету і вибудовування ідеологічної доктрини рос. державності. Наголошуючи на схильності росіян до різних форм колективного підпорядкування і залежність, зокрема, готовності делегувати свою відповідальність колективу, П.Штепа зазначає, що від часів розбудови Великого Князівства Московського ця риса ментальності була прямо підпорядкована д-ві експансіоністського характеру і позначена як імперськість. Він переконаний, що імперський менталітет росіян (ментальні настанови на дискримінацію етносів-народностей-народів, які коли-небудь перебували у складі Росії чи *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*) виведений на рівень традицій держ. політики Моск. царства, Рос. імперії та нерозривно пов'язаний з авторитарною системою управління в СРСР (автор розглядає рад. режим як реінкарнацію Рос. імперії). Серед причин, які зумовили специфіку рос. імперської свідомості, П.Штепа виокремлює деспотичну владу моск. царів, загальний дух несвободи, рабський менталітет народу, тривалу відсутність у сусп-ві станового ладу, переважання д-ви над громадою і особистістю. Історик наголошує, що субстанцією Росії є домінування імперської ментальності, адже імперські традиції міцно вкорінені в психологію російських обивателів.

Для автора поняття «російський імперіалізм» і «М.» близькі за значенням. П.Штепа доводить, що рос. історія — це історія імперії, яка постійно прагне до розширення «життєвого простору». У своїй праці він детально описує імперський характер рос. державності, колоніальну політику Рос. імперії щодо України 18—20 ст., пояснює за допомогою яких інструментів рад. імперія (СРСР) поборювала український національно-визвольний рух, здійснювала русифікацію («московщення») населення УРСР, привласнювала символічний і культурний простір українців — у книзі наводяться паралелі між рад. та царською імперською бюрократією, силовими структурами, використання військ. сили, статусом пересічних росіян у царській і рад. д-вах). П.Штепа послідовно викриває хибність низки рос. політико-істор. міфів, зокрема, спростовує теологічну та політ. концепцію «Москва — Третій Рим», викриває доктрину про месіанство рос. народу. Автор застерігає від «союзу України з Московщиною», оскільки мета Росії — знищити українство як явище. На переконання П.Штепи, лише справжнє «пізнання Московства» та утвердження укр. державності приведе до краху «червоного московського імперіалізму».

Літ.: *П. Штепа*. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість. Торонто, 1968.

О.Г. Бажан.

МРО́ЧКО Костянтин Васильович (09.04.1984—08.03.2022) — укр. військовик, солдат, навідник танк. взводу 14-ї окремої механізованої бригади ім. князя Романа Великого Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. в с-ще Жовтневе (нині с. Благодатне Володимирського р-ну Волин. обл.). 2009 заочно закінчив Національний університет харчових технологій (м. Київ). З квітня 2014 до весни 2015 проходив військ. службу у лавах ЗСУ в рамках реалізації Указу *Президента України* «Про часткову мобілізацію спочатку — навідником 1-го танк. батальйону 51-ї окремої мобільної бригади, згодом — навідником у танк. підрозділі 14-ї окремої механізованої бригади Сухопутних військ ЗСУ. Учасник боїв за міста Мар'їнка (Донец. обл.), Іловайськ (див. *Іловайська операція 2014*) і *Дебальцево* (див. Дебальцевська операція 2015)

Із початком широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)* був мобілізований до лав ЗСУ. Служив навідником танк. взводу у складі 14-ї окремої механізованої бригади ім. князя Романа Великого. На танку Т-64БВ брав участь у боях із рос. окупантами в Київській області. 8 березня 2022 танк. екіпаж, у складі якого діяв М., брав участь у бою поблизу с. Липівка (село Бучанського р-ну Київ. обл.), завдавши значних втрат противнику. У ході бою танк був підбитий: М. загинув, командир та механік-водій танка були поранені та евакуйовані з поля бою.

Указом Президента України від 12 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету й територіальної цілісності України, вірність військ. присязі М. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К., 2023.

В.В. Мараєва.

МУЗЕ́Й-АРХІ́В ПЕРЕХОДО́ВОЇ ДОБИ́ (МАПД) — н.-д. установа музейно-архів. напряму при Київ. міськ. управі (КМУ), заснована за наказом голови КМУ 26 березня 1942.

Офіц. про утворення МАПД було оголошено у постанові КМУ № 74 від 17 квітня 1942 після затвердження її нім. окупаційною владою — штадткомісаром Києва. Цьому посприяв нім. реставратор О.Кляйн, з нім. колоністів пд. України. Він знав рос. і укр. мови, і як співробітник Оперативного штабу райхсляйтера Ро-

зенберга мав тісні контакти як з укр. вченими і кер-вом КМУ, так і з адміністрацією штадткомісара Києва.

На посаду дир. МАПД 26 березня 1942 був призначений проф. О.Оглоблин. Він не став чекати офіц. затвердження нової установи окупаційною владою і відразу почав розробляти положення та штатний розпис МАПД, підбирати кадри. Уже 9 квітня О.Оглоблин подав у Київ. міськ. управу проєкт положення про МАПД, затверджений міськ. головою 27 квітня 1942, а з 3 квітня почав приймати на роботу перших співробітників. Отже, фактична діяльність МАПД розпочалася 26 березня 1942 до офіц. затвердження нім. владою.

МАПД був створений для документування і висвітлення всіма засобами музейно-архів. роботи (збирання, консервація, систематизація, дослідження, експозиція) т. зв. *переходової доби в історії Києва*, починаючи з 19 вересня 1941 (коли у місто увійшли нім. війська), і мав завдання «зібрати, систематизувати і охороняти увесь істор. матеріал (фотознімки, картини, листівки, книжки, письмові та усні свідчення окремих осіб, речі різні та ін.), що стосується цього періоду життя Києва».

Термін «переходова доба» означав період гітлерівської окупації, який вважався перехідним етапом між визволенням України з-під більшовицького режиму і встановленням «нового порядку» в Європі. Від початку роботи МАПД його співробітники не стали обмежуватися лише Києвом і періодом німецької окупації, а розширили часові і геогр. межі пошуків і досліджень на міжвоєнний період та Україну загалом.

МАПД підпорядковувався відділу культури та освіти КМУ і належав до його секції музеїв, б-к, архівів й охорони пам'яток культури.

МАПД розміщувався у будинку на Олександрівській пл., 8 (нині пл. Контрактова у Києві), де займав 12 кімнат на першому поверсі заг. площею 296 м кв. Наказом кер. відділу культури і освіти КМУ № 827 від 21 серпня 1942 для збільшення експозиційної площі музею-архіву було надано два верхні поверхи у будинку колиш. жіночої г-зії № 20 (перед окупацією — сш № 52) по вул. Фундуклеївській, 52 (нині вул. Б.Хмельницького у Києві), куди він мав переїхати до кінця серпня. Втім через брак коштів переїзду не відбулося.

МАПД мав два наук. відділи — музейний та архів., спільні для обох відділів фонди, експозиційну частину, фотолабораторію і художній відділ.

Найбільша кількість штатних працівників складала 17 осіб, більшість із яких поєднували посади: проф. О.Оглоблин — дир.; учений секретар і завідувачка музейного відділу Л.Руліна, на якій трималася вся організаційна робота з побудови виставок і кадрова робота; кер. архів. відділу і наук. співробітник В.Чумак; зав. фондів Ф.Чеусов; зав. фотолабораторії С.Пучков, у підпорядкуванні якого був лаборант Д.Оглоблин; кер. художнього відділу короткий час був худож. Ю.Павлович, з 22 травня — В.Дмитренко; молодші наук. співробітниці-асистентки Д.Гуменна та О.Новікова; кресляр М.Борисенко; старша бухгалтерка Т.Вишнякова; секретар-друкарка Н.Розова; комендант Ю.Скубко. Завідувачі фондів, фотолабораторії та кресляр вважалися наук. співробітниками. Крім того, у штаті були прибиральниця-кур'єр і два вартові, з 17 липня додалася ще і посада наглядача. З 7 вересня 1942 штати МАПД були скорочені до 14 осіб — ліквідовано посади коменданта і вартових.

Крім штатних працівників МАПД мав ще позаштатних, кількість яких за час існування установи становила 14 осіб. Вони працювали за строковими договорами на різних посадах. Це були як наукові (Ю.Заводнюк, І.Скуленко, П.Білик, П.Іваницький-Василенко, Є.Іщенко, А.Піскорський, М.Ясинський, І.Коровицький), так і художні працівники (Ю.Будяк, А.Любченко, поет Є.Фомін), а також тех. персонал (фотокореспондент Ю.Іванов, друкарка і столяр).

До співпраці з розробки окремих тематичних розділів виставок, експозиції і взагалі висвітлення окремих тем з історії Києва міжвоєнного більшовицького періоду, початку нім.-рад. війни, гітлерівської окупації було залучено широке коло наук. консультантів, до 30 осіб. Серед них були найкращі наук. сили з тих, хто лишилися в окупованому Києві: мистецтвознавці С.Гіляров, П.Кульженко, А.Середа, історик арх-ри І.Моргілевський, музикознавець О.Лисенко, історики Н.Полонська-Василенко, К.Штепа, В.Шугаєвський, археолог П.Курінний, архівіст В.Міяковський, етнограф і худож. Ю.Павлович, економісти С.Драгоманов, Г.Кривченко, гідробіолог Д.Белінг, правник Л.Окіншевич, архіт. О.Повстенко, М.Холостенко, філологи і літературознавці О.Грузинський, М.Грунський, М.Геппенер, І.Шаровольський, Б.Якубський та ін.

Усі співробітники МАПД, крім тех. персоналу, активно займалися наповненням фондів, а саме збиранням відповідних архів. матеріалів. Співробітники налагоджували зв'язки і контактували з відділами КМУ, районними і житловими управами, ред. газет, навч. закладами, громад. і госп. установами міста, а саме — Укр. комітет взаємодопомоги, Управління електричних підприємств, Управління трамваю, Управління міськ. інженера, Київ. гол. каса та ін. щодо надання документальних та ілюстративних матеріалів, які висвітлювали б їхню розбудову і діяльність. Позаштатні наук. співробітники підбирали відповідні матеріали з окремих тем майбутньої експозиції: «Руйнація більшовиками церковних пам'яток у м. Києві», «Кооперація в м. Києві в переходову добу», «Відродження церковно-релігійного життя на Україні», «Господарчі зв'язки м. Києва з районами кол. Київської області за переходової доби» та ін. На серед. вересня 1942 у фондах МАПД вже було заінвентаризовано 3166 документів, 757 фото і фототипій, 237 фотонегативів, 197 малюнків, 183 плакати, 476 листівок, 1519 номерів газет, 152 журнали, 110 книжок.

Щосереди, у вихідний день, у приміщенні МАПД проводилися наук. пленуми, у яких брали участь усі співробітники МАПД включно з науковими консультантами. Спершу такі засідання проводилися щотижня, потім двічі на місяць, а вже останні відбувалися раз на місяць.

Усього було проведено 14 пленумів, останній — у жовтні 1942. На перших пленумах обговорювалися питання тематичного наповнення виставок, які готував до відкриття МАПД. По-

тім стало традицією обговорення наук. доповіді, яку зачитував один із наук. консультантів, далі обговорювалися поточні питання.

Другим основним напрямом роботи МАПД був музейний. Розбудову експозиції було вирішено розпочати з підготовки окремих виставок, апробовані матеріали яких лягли б згодом в основу майбутньої експозиції.

Першою виставкою, яка відкрилася 15 липня 1942 після засідання чергового наук. пленуму, була «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві», яка складалася з п'яти розділів, за кожним з яких був закріплений свій наук. ред.: 1) «Загальні тенденції більшовицької політики щодо культурних пам'яток на Україні» (В.Майківський); 2) «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у Києві під час громадянської війни» (С.Гіляров); 3) «Руйнація церковних пам'яток у Києві за часів совєтської влади» (І.Моргілевський); 4) «Занедбання й руйнація цивільних пам'яток у Києві за часів совєтської влади» (Н.Полонська-Василенко); 5) «Варварська руйнація більшовиками культурних пам'яток у Києві під час Німецько-совєтської війни» (В.Міяковський). За матеріалами цієї виставки було заплановано видання книжки «Київ, зруйнований більшовиками», що не було реалізовано.

Другу виставку «Визволення Києва нім. армією від юдобольшевицького гніту і відродження господарчого та культурного життя міста» (наук. кер. С.Драгоманов) МАПД планував відкрити 19 вересня 1942 у річницю вступу нім. військ у Київ. Цього не сталося через брак коштів насамперед на ремонт нового приміщення і побудову виставки. Також на заваді стали суто побутові проблеми — з серед. липня до серед. жовтня МАПД не мав світла, через що довелося перевозити фотолабораторію до ін. установи.

Роботу над цією виставкою розпочали ще у червні місяці, а у жовтні вона ще не була готова. Штадткомісар визначив термін до 10 листопада, а й тоді виставка не відкрилася. Приблизно у листопаді, ймовірно, з адміністрації штадткомісара надійшло розпорядження про закриття МАПД. Принаймні наприкінці листопада в МАПД працювали лише дир. і бухгалтерка, які закривали справи музею. У грудні 1942 МАПД у документах Київ. міськ. управи вже не згадувався.

На причини закриття МАПД вказує доповідна записка від 30 вересня 1942 анонімного чиновника нім. цивільного управління, який оглянув виставку музею. Виставка йому не сподобалася через малу кількість оригінальних документів і поганий переклад текстів, подекуди зовсім незрозумілий. На його думку, не було сенсу створювати окремий музей із такою обмеженою метою — висвітлення усіх проявів рад. життя і розбудови госп. і культ. життя міста за нім. влади. Чиновник вважав неприпустимим, щоб укр. установа висвітлювала розбудову міста, яке перебувало під нім. управлінням. І тому пропозиція була однозначна — МАПД закрити, а матеріали передати до Гол. істор. архіву.

За пропагандистським фасадом установчих документів МАПД, його окремих тематичних розділів ховалася дуже велика за обсягом і важлива за значенням робота зі збирання й архівування безцінних документів рад. міжвоєнного періоду і часів гітлерівської окупації Києва та України загалом.

Зібрані співробітниками МАПД цінні матеріали і їхня документація зберігаються нині у фонді Р-2412 «МАПД» Держ. архіву Київ. області.

Літ.: *Гирич І.* Архів-музей перехідової доби про руйнацію київських пам'яток у 1918—1942 рр. «Старожитності», 1992, ч. 1 (17); *Грімстед П.К.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів, 1992; *Гирич І.* Київський музей Перехідової доби (1942). «Український історик», 1998, ч. 1–4; Музей-архів перехідової доби: Пофондовий путівник. К., 2002; Історія Національної академії наук України (1941—1945): Документи і матеріали, ч. 1. К., 2007; Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи. К., 2016.

Т.М. Себта.

МУЗЕ́Й РАКЕ́ТНИХ ВІЙСЬК СТРАТЕГІ́ЧНОГО ПРИЗНА́ЧЕННЯ (МРВСП) — унікальний військ. музей (має лише один аналог у світі — Музей ракет «Титан» у США, шт. Аризона). Заснований згідно з наказом міністра оборони України від 8 листопада 2000 як філія Центрального музею Збройних Сил України (ЗСУ) (нині *Національний військово-історичний музей України*). Відкрився для відвідувачів 30 жовтня 2001. Для створення музею використано бойову позицію і командний пункт 309-го ракетного полку 46-ї ракетної д-зії 43-ї ракетної армії (створена у 1960 армія входила до Ракетних військ стратегічного призначення / (РВСП) СРСР, від 1992 до розформування у 2002 — до ЗСУ).

Музей ракетних військ стратегічного призначення. Ракетна шахта. Фото 2009.

Розташований за 4 км на пд. сх. від с-ще Побузьке (Голованівського р-ну Кіровоградської обл.). Адміністрація музею розміщена у м. *Первомайськ*. Створення МРВСП стало можливим після відмови України від ядерної зброї та знищення на її території об'єктів, пов'язаних з РВСП (див. *Будапештський меморандум 1994*; *Договір про нерозповсюдженн-*

Музей ракетних військ стратегічного призначення. Вартове приміщення з кулеметною вежею. Фото 2009.

ня ядерної зброї та про приєднання до нього України).

Один з таких об'єктів не знищили, а перетворили на музей. МРВСП — це музеєфікована бойова стартова позиція з шахтно-пусковою установкою, командним пунктом запуску ракет шахтного базування, наземним обладнанням (холодильний центр, енергоблок, вартове приміщення з автоматизованими системами охорони) і допоміжними механізмами ракетного комплексу «Одиночний старт», які збережено у первісному вигляді.

Тех. обладнання і механізми утримують у робочому стані колиш. офіцери, які несли бойове чергування на вказаному ракетному комплексі. Шахтно-пускова установка — це захищена шахта глибиною 35 м, що має апаратурний відсік, захисний пристрій (заг. вагою 121 т) і стакан. Безпосередньо до стакана шахти було підвішено контейнер із міжконтинентальною балістичною ракетою (МБР) РС-22 (те саме, що РТ-23 «Молодець»; за натівською класифікацією SS-24 «Scalpel»). Шахта командного пункту має аналогічну до шахти пускової установки конструкцію і так само захищена. Її глибина становить 40 м.

Командний пункт — це металевий контейнер завдовжки 33 м, діаметром 3,3 м і вагою 125 т, який має 12 відсіків. У всіх відсіках розміщено різноманітні апаратуру й обладнання. В 11-му відсіку на глибині 30 м протягом 6 год почергово постійно несла бойове чергування бойова обслуга у складі двох офіцерів, які потрапляли туди на ліфті. Командний пункт міг надійно функціонувати в різних умовах, і навіть в автономному режимі протягом 45 діб. Вхід у командний пункт влаштовано з підземної галереї, яка з'єднує його з адм.-житловим приміщенням і холодильним центром.

Вартове приміщення, призначене для охорони й оборони позиції, складається з підземної та наземної частин. Вхід у

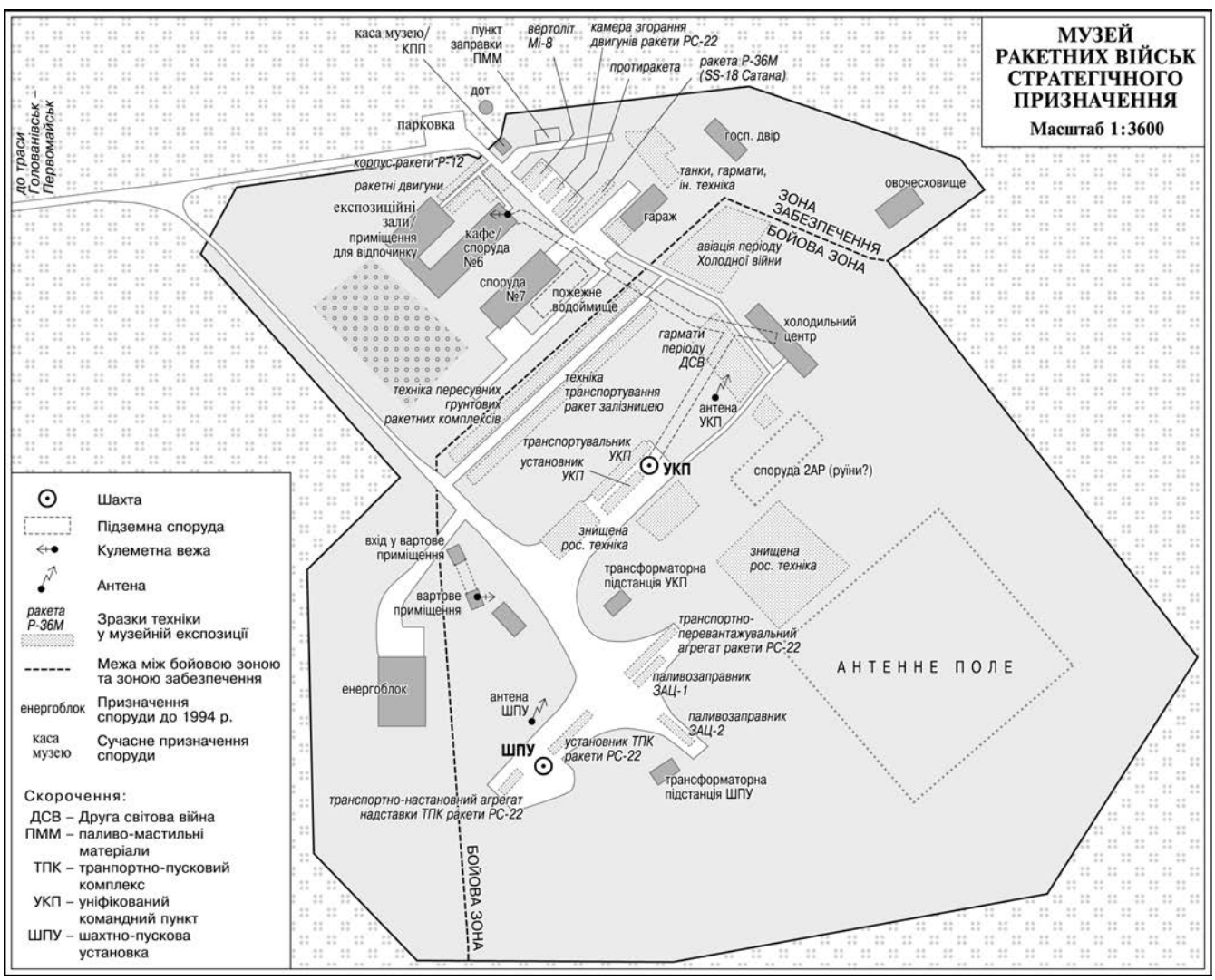

вартове приміщення влаштовано через люк підземної галереї. На дахах вартового приміщення та адм.-житлового приміщення стоять баштово-кулеметні установки з танковим кулеметом. В адм.-житловому приміщенні тепер розміщено експозицію, яка розповідає про історію РВСП, 46-ї ракетної д-зії тощо.

На території МРВСП експонуються зразки рад. військ. техніки епохи *«Холодної війни»*, зокрема деталі ракетних двигунів, макети боєголовок і ракет, ракети (зокрема навч. модель ракети *«Сатана»*), літаки, гелікоптери, танки, гармати, кулемети, спец. вантажівки, призначені для доставки МБР і командних пунктів до місця призначення, пересувний запасний командний пункт ракетної д-зії, спец. потяг для перевезення МБР залізницею.

Літ.: *Карпов В.* Ракетний музей в Україні. «Військово-історичний альманах», 2001, № 2; *Бублик С.* Уніфікований командний пункт ракетного полку. «Український військовий музей», 2011, № 3; *Тарасенко Л.* Музей ракетних військ стратегічного призначення: експонати розсекречених комплексів. «Воєнно-історичний вісник», 2020, № 4; *Міненко Л.М.* Становлення і розвиток Національного військово-історичного музею України (1995—2013 рр.). К., 2021; *Міненко Л.М., Тарасенко Л.П.* Музей ракетних військ стратегічного призначення — провідна філія Національного військово-історичного музею України. В кн.: Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. К., 2023.

Д.Я. Вортман.

МУРАВИ́ЦЯ — укріплений населений пункт, що існував у 11—17 ст. Був розташов. на правому березі р. Івки, прит. Стиру, бас. Прип'яті (нині городище на пн.-зх. околиці с-ще *Млинів*, до якого увійшло с. Муравиця Млинівського р-ну Рівненської обл.)

Уперше М. згадується у *Київському літописі* в описі подій 1149. Наступна згадка датується 1558, коли кн. К.Вишневецька передала приватновласницьке містечко М. своєму чоловікові Г.Ходкевичу. Потім М. була у володінні Ходкевичів.

Містечко належало Луцькому пов. *Волинського воєводства*, внесено до поборових реєстрів 1570—80-х і подимного реєстру 1629. У серед. 16 ст. М. дістала право на щорічний ярмарок. Від 1575 згадується як *війт*. 1607 згадується передмістя.

Під час *Національної революції 1648—1676* восени 1648 замок у М. зруйнували повстанці, і він після цього не відновлювався.

Городище (рештки *дитинця* — замку) розташоване на природному останці заввишки 6—8 м, складається з двох майданчиків, розділених глибоким і широким ровом (до 15 м). Перший майданчик округлий у плані, площею 0,12 га, другий — чотирикутний у плані, площею 0,72 га. На першому по периметру зберігся вал заввишки 1—1,5 м і завширшки 5—7 м. Городище досліджували П.*Раппопорт*, І.*Свєшніков*, Ю.Нікольченко, Б.Прищепа.

За археологічними даними, городище було заселене в 11—13 і 15 — серед. 17 століть.

Літ.: *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI века. К., 1989; *Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М.* Муравицьке городище. Маріуполь, 2001; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII ст. Львів, 2003; *Войтюк О.* Замок в с. Муравиця Млинівського району Рівненської області в XV — першій половині XVII ст. за археологічними матеріалами. «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ), 2011, вип. 20, ч. 1.

Д.Я. Вортман.

НА́ЙМАРК (Naimark) Норман (н. 19.06.1944) — історик і політолог. Іноземний чл.-кор. Австрійс. АН (2014). Н. у м. Нью-Йорк (США) у родині євреїв — вихідців з *Галичини*.

У 1968 закінчив магістерські студії, а у 1972 здобув ст. д-ра філософії з історії у Стенфордському ун-ті. Професор історії у Бостонському ун-ті. Наук. співробітник Центру рос. студій Гарвардського ун-ту. Від 1988 професор історії у Стенфордському ун-ті. Старший наук. співробітник Ін-ту Гувера з питань війни, революції та миру. Дир. Центру рос., східноєвроп. та євразійських досліджень Стенфордського ун-ту. Як стипендіат фонду А. фон Гумбольдта проводив архів. розшуки в архівах Берліну і Москви. Викладав навч. курси з історії Сх. і Центр. Європи у Бостонському та Стенфордському ун-тах. Автор низки праць, присвячених історії рос. і польс. революційних рухів, виникнення більшовизму, конституювання комуніст. режимів у Сх. і Центр. Європі, ролі Сх. Європи у *Другій світовій війні*, етнічних чисток 20 ст., рад. окупаційної зони у Німеччині другої пол. 1940-х, всесвітній історії *геноциду* та ін. У 2002 був одним із двадцяти п'яти відомих амер. науковців, які написали листа до «New York Review of Books» із закликом повернути мистецькі фрески Бруно Шульца, вивезені з *Дрогобича* до «Яд Вашем» (музей-меморіал *Голокосту в Єрусалимі*). У своїх студіях обстоював думку, що низку кампаній масових убивств 1930-х, концентрованих на соціальних (класових), екон. або політ. категоріях людей у СРСР варто розглядати як *геноцид*. У книжці «Stalin's Genocides» (2010) наголошував, що укр. селяни розглядалися рад. режимом як група «ворогів народу», котрі підлягали знищенню. Водночас підкреслював, що сучасне визначення геноциду базується на конвенції *ООН*, ухваленої 9 грудня 1948, про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, напр., не враховує ін. геноциди нацистського режиму, як-от циган, рад. військовополонених, поляків, нім. інвалідів й ін. Крім того, кваліфікував як геноцид нищення сталінським режимом т. зв. куркулів і укр. селянства, арешти, депортації та вбивства в різні часи етнічних поляків, німців і корейців, які мешкали на території СРСР, а також депортації малих націй — чеченців і крим. татар. В інтерв'ю «Голосу Америки» (2022) зазначив, що рос. військовики скоюють в Україні велику кількість злочинів проти людства, а також наголосив на давньому істор. корінні рос. політики (від царських часів), зорієнтованої на придушення українців як нації. Член ред. рад наук. час. «The American Historical Review», «The Journal of Contemporary History» та «The Journal of Cold War Studies». Співредактор зб. документів «Советская военная администрация в Германии (СВАГ): управление пропаганды (информации) и С.И. Тюльпанов, 1945—1949» (М., 2006) та книги «The lost Politburo transcripts: from collective rule to Stalin's dictatorship» (New Haven, 2008) та ін. Нагороджений орденом «За заслуги» ФРН (1996).

Твори: The History of the «Proletariat»: The Emergence of Marxism in the Kingdom of Poland, 1870—1887. Boulder—New York, 1979; Terrorists and Social democrats: the Russian revolutionary movement under Alexander III. Cambridge, 1983; The Russians in Germany: a history of the Soviet Zone of occupation, 1945—1949. Cambridge, 1995; The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944—1949. Boulder, 1997; Ethnic cleansing in twentieth century Europe. Seattle; Washington, 1998; Fires of Hatred: Ethnic cleansing in twentieth-century Europe. Cambridge, 2001; Пламя ненависти: этнические чистки в Европе XX века. М., 2005; Stalin's Genocides. Princeton, 2010; A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire. New York—Oxford, 2011 (у співавт.); Геноциди Сталіна. К., 2011; Genocide: a world history. New York, 2017; Applebaum, Fitzpatrick and the Genocide Question. «Contemporary European history», 2018, Vol. 27, № 3; Soviet and east European studies and Baltic studies: a historical exploration. «Journal of Baltic studies», 2019, Vol. 50, N 2; Stalin and the Fate of Europe: the Postwar Struggle for Sovereignty. Cambridge, 2019.

Літ.: *Н.Н.* Україна на міжнародній арені. «Свобода», 1993, № 125, 2 лип.; Американські науковці закликають повернути фрески. «Свобода», 2002, № 48, 29 листоп.; *Грицак Я.* «Дарунок» для Партії Регіонів. «Свобода», 2010, № 47, 19 листоп.; *Матула П.* На доказ злочину — геноциду. «Свобода», 2010, № 43, 22 жовт.; *Ференцевич Р.* Ще раз про дві важливі книги. «Свобода», 2010, № 49, 3 груд.; *Старко В.* Вбивство народу. Норман Наймарк, професор Стенфордського університету, про різні інтерпретації поняття геноциду й сучасну судову практику: інтерв'ю. «Український тиждень», 2011, № 19, 12 трав.; Норман Наймарк: Це ганьба. Визнання дій Росії в Україні геноцидом матиме не лише правові, а й моральні наслідки (28 квітня 2022 р.). Web: https://www.holosameryky.com/a/naimark-genocid-naslidky/6548730.html

О.В. Ясь.

Н

Н. Наймарк.

НАУКО́ВИЙ КОМУНІ́ЗМ 1) учення про *комунізм*, яке К.*Маркс* і Ф.*Енгельс* назвали наук., щоб відрізнити його від утопічних учень попередників; 2) навч. дисципліна, яка викладалася з 1963 до кінця горбачовської *Перебудови* у вищих навч. закладах СРСР.

1. Комунізм як «світле майбутнє» людства був окреслений основоположниками *марксизму* в другій пол. 1840-х. Напередодні *революцій в Європі 1848—1849* з'явився їхній програмний твір «Маніфест комуністичної партії», у якому майбутній комунізм

визначався коротко: «Комуністи можуть висловити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності». На їхню думку, цей революц. акт означав припинення експлуатації людини людиною, перетворення товарів на продукти і заміну товарообігу в грошовій формі на вільному ринку централізованим розподілом продуктів.

К.Маркс і Ф.Енгельс вважали, що після знищення приватної власності шляхом націоналізації (передання її в руки нації) або усуспільнення (передання її в руки сусп-ва) виникне загальнонар. власність на засоби вир-ва. Здійснювати революц. перетворення мусив *пролетаріат*, який встановлював свою диктатуру (див. *Диктатура пролетаріату*). Проте пролетаріат, так само, як нація або сусп-во, був аморфною спільнотою, яка не мала ієрархізованої структурованості, тобто «рук». Соціально-екон. перетворення могли здійснювати тільки спільноти, які мали структуру д-ви або партії. Диктатуру, за якої ставала можливою «експропріація експропріаторів», мусила здійснювати пролетарська д-ва, а не пролетаріат. Отже, приватна власність не знищувалася, а переходила у володіння, користування і розпорядження такої д-ви.

В уявленні основоположників марксизму знищення приватної власності не означало автоматичного запровадження комунізму. Мусив бути перехідний етап, коли власність на засоби вир-ва переходила до пролетарської д-ви. Однак навіть через три десятиліття після появи «Маніфесту Комуністичної партії», у праці «Анти-Дюрінг» Ф.Енгельс не міг пояснити механізмів трансформації власності пролетарської д-ви в загальнонар.: «Перший акт, у якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, є водночас останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади у суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим і само по собі засинає». Отже, нерозрізнення аморфних, позбавлених кістяка спільнот (націй, сусп-в, класів) і спільнот із чіткою структурою (д-в, партій) ми бачимо і в «Анти-Дюрінгу». У цій праці пролетаріат є дійовою особою з головою та руками, а народжена в його середовищі д-ва — засинаючим ефемерним утворенням.

У Зх. і Центр. Європі після революцій 1848—49 «Маніфест Комуністичної партії» втратив актуальність. Жодна впливова політ. сила не оголосила себе комуніст., аби не підкреслювати негайну готовність до революц. дій. Соціалісти, у середовищі яких поширювався марксизм, назвали себе соціал-демократами, щоб продемонструвати відданість демократії та соціальним реформам. У 1875, коли в Готі відбувся об'єднавчий з'їзд нім. соціалістів, на якому створилася Соціал-демократична партія Німеччини, К.Маркс висловив зауваження до її програми, але вони були відкинуті з'їздом. «Критика Готської програми» (уперше опубл. Ф.Енгельсом у 1891) вміщувала ряд умоглядних тез, які деталізували комуніст. утопію К.Маркса. Йшлося передусім про поділ комунізму на дві фази. Першу з них він назвав популярним тоді терміном «*соціалізм*», а другу повним комунізмом. На його думку, обидві фази не розрізнялися за ознакою вир-ва матеріальних благ, але розрізнялися за ознакою їх розподілу. Перехід соціалізму (Маркс не користувався терміном «будівництво», вважаючи перехід від однієї суспільно-екон. формації до ін., природно-істор. процесом) пов'язувався з ліквідацією приватної власності, товарно-грошових відносин і вільного ринку. Разом із тим він передбачав, що за соціалізму мусить панувати той же принцип, як за обміну товарними еквівалентами: кожному за працею. За повного комунізмі мусив панувати принцип «кожний — по здібностях, кожному — за потребами».

Чому утопічний комуносоціалізм К.Маркса і Ф.Енгельса став реальним, коли за справу взявся вождь *більшовиків* В.*Ленін*? Або, якщо поставити питання по-іншому, чому Ленін оголосив себе прибічником революц. марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії» і затаврував соціал-демократів, які відмовилися вважати себе комуністами, тому що прагнули класового миру, а не війни? Повернувшись з еміграції у квітні 1917, він поставив перед однодумцями завдання завоювати політ. владу, перейменувати партію з соціал-демократ. на комуніст., затвердити комуніст. парт. програму, створити д-ву-комуну і, спираючись на неї, здійснити комуніст. перетворення.

На відміну від попередніх революцій, у Росії у 1905 і 1917 стихійно виникали органи революц. самодіяльності нар. низів — ради робітничих, сел. і солдатських депутатів. Вони перебували на позиціях класової війни, проголошуючи гасла «Фабрики — робітникам!» і «Землю — селянам!» Робітники вимагали приватизації підпр-в трудовими колективами, а селяни — зрівняльного поділу орних земель. В умовах *Першої світової війни 1914—1918* вплив солдатських рад на революц. події виявився вирішальним. Завжди розпорошені самими умовами вир-ва, мільйони селян були мобілізовані в армію. Селяни, які ще пам'ятали, як їхніх дідів поміщики обмінювали на мисливських собак, об'єднувалися в озброєні армійські підрозділи.

У революції 1917 Ленін зробив ставку на ради. Він мав на меті передати їм всю владу, витіснити з них конкуруючі партії, наповнити їх більшовиками та співчуваючими безпарт. депутатами і, зберігаючи організаційну відокремленість рад та своєї партії, перетворити ради і партію в одну політ. силу. Так мусила постати держава-комуна, або д-ва комуни, як він називав її, з двома паралельними вертикалями влади — парт. і рад. Незалежна від виборців парт. вертикаль наділялася функціями диктатури під облудною назвою «диктатури пролетаріату», а залежна від них рад. — функціями поточного управління. Персональний склад рад мусив визначатися на виборах, контрольованих більшовицькими парткомами. Партія будувалася на засадах «демократичного централізму» з цілковитою підпорядкованістю нижчих за ієрархією ланок вищим. Тому диктаторська влада мусила зосередитися у вождів, а партія — поглинути д-ву.

Породжена гаслами «Маніфесту Комуністичної партії» експропріація великих власників аж ніяк не призводила до появи утопічної загальнонар. власності. Власність зрощеної з більшовиками пролетарської д-ви опинялася не у робітників і селян, які обирали ради, а в руках вождів, які цю д-ву контролювали. Верховний вождь більшовиків не

сумнівався в тому, що здатний оволодіти радами. Нар. низи сповідували зрозумілий у країні з гострим соціальним протистоянням стихійний екстремізм, а його партія поклала в основу своєї доктрини революц. марксизм, який вимагав знищити експлуататорські класи. Обидві політ. сили з екстремістськими вимогами мусили знайти одна одну.

Щоб оволодіти радами, Ленінові довелося приховати свої плани створення на селі великого машинного вир-ва у вигляді рад. госп-в і комун. Він почав вимагати зрівняльного розподілу орних земель, чим здобув прихильність рад солдатських депутатів. Привласнюючи гасло робітничих рад «Фабрики — робітникам!», він жодним словом не прохопився, що мова йде про передавання підпр-в д-ві-комуні. Натомість після зміцнення при владі він затаврував спроби робітників приватизувати свої підпр-ва як небезпечний для д-ви *анархосиндикалізм*.

Прихід більшовиків до влади в жовтні 1917, який пізніше дістав урочисту назву *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, означав, що рос. сусп-во втратило суверенність, здобуту після повалення самодержавства. Суверенна влада в її диктаторській формі перейшла до вождів більшовицької партії. Щоб встановити однопартійну систему правління і контролювати склад рад, більшовики негайно створили новий ін-т — органи держ. безпеки.

Встановлена після перевороту влада визначалася як рад. і робітничо-сел. Ці визначення мали під собою ґрунт. Ради справді формувалися з представників робітничого класу та селянства, їм справді належала держ. влада, але не диктатура. Щоб переконати сусп-во в демократичності такої влади, перша рад. конституція 1918 жодним словом не згадувала про існування ленінської партії.

Однак вожді не задовольнилися політ. диктатурою, співмірною з владою царя-самодержця. Вони бажали доповнити її екон. диктатурою. Ленін використав теорію революц. марксизму, щоб експропріювати сусп-во, тобто позбавити громадян приватної власності на засоби вир-ва. Володіння, користування і розпорядження ними забезпечували сусп-ву екон. суверенітет й одночасно ставили д-ву в залежність від громадян і насамперед від основної маси рад. населення — селянства. Використовуючи як приманку гасло побудови соціально-екон. ладу з розподілом матеріальних благ за потребами, вождь більшовиків розпочав з весни 1918 комуніст. штурм.

«Науковий комунізм» К.Маркса був утопією, проте рад. д-ву-комуну назвати утопією не випадає. За роки ленінського (1918—20) і сталінського (1929—32) штурмів була створена могутня і незалежна від сусп-ва д-ва. Основоположники марксизму сподівалися, що внаслідок рекомендованих ними перетворень д-ва «засинатиме». Натомість привид комунізму, який блукав Європою в серед. 19 ст., матеріалізувався в монстра, силове утвердження якого в 20 ст. супроводжувалося загибеллю в усьому світі до 100 млн громадян.

2. НК справляв дивне враження науки, орієнтованої на вивчення сусп-ва, яке мусило функціонувати за формулою «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами". Насправді, однак, ніхто з ідеологів КПРС не ставив завдання конкретно показати, як могло б існувати сусп-во, якби дотримувалося цієї утопічної формули. Усі вони зосереджувалися на глорифікації вже відомого «істор. досвіду КПРС», щоб обґрунтувати «неминучість загибелі капіталізму і перемоги комунізму в усьому світі». Всупереч назві, НК був «наукою» і навч. дисципліною, оберненою в минуле, а не в майбутнє.

Обґрунтовуючи появу НК як самостійної галузі суспільствознавчої науки і навч. дисципліни, рад. ідеологи брали за основу зміст статті В.Леніна «Три джерела і три складових частини марксизму», що була опубл. у березні 1913 в ж. «Просвещение». Вождь більшовиків назвав у ній марксистське вчення законним спадкоємцем всього кращого, що було створене людством у 19 ст. у вигляді нім. філософії, англ. політ. економії, і франц. соціалізму. Звідси випливало, на думку рад. ідеологів, що марксизм-ленінізм як вчення про закономірності виникнення, становлення і розвиток комуніст. суспільно-екон. формації мусило мати триєдину структуру: філософію (у вигляді діалектичного та істор. матеріалізму), політ. економію і НК. Розвиваючи НК як повноцінну науку, вони прагнули довести неминучість загибелі капіталізму і об'єктивний характер істор. руху людства до комунізму.

Поява НК пов'язувалася з прийняттям нової програми 21-го з'їздом КПРС у жовтні 1961. Програма обіцяла рад. народу побудову впродовж двох десятиліть комуніст. сусп-ва. На Всесоюз. нараді зав. кафедрами сусп. наук гол. ідеолог КПРС М.Суслов 30 січня 1962 поставив завдання запровадити у викладанні ВНЗ новий самостійний курс основ НК. За короткий час в АН СРСР і АН союзних республік з'явилися підрозділи НК, а у вищих навч. закладах — відповідні кафедри. 27 червня 1963 новий курс увійшов до навч. планів.

У листопаді 1967 кер-ву КПРС довелось відмовитись від скороспішної обіцянки Н.*Хрущова* побудувати комунізм за 20 років. Спічрайтери Л.*Брежнєва* висунули концепт розвиненого соціалізму тривалістю в кілька десятиліть з розподілом матеріальних благ за працею. Ця теоретична новація не позначилася на долі НК. Стараннями суспільствознавців концепт «розвиненого соціалізму» обростав науковоподібними законами і категоріями, після чого був канонізований у «конституції розвиненого соціалізму», яку ухвалили під час 70-річного ювілею більшовицького перевороту.

Викладання комплексу сусп. наук у вищому навч. закладі мусило тривати 5 років (10 семестрів) і відбувалося у такій послідовності: історія КПРС (1—4 семестри), марксистсько-ленінська філософія (4—6), політ. економія (6—8), основи НК (9—10).

В останні роки Перебудови кафедри НК були перепрофільовані на викладання політології, щоб врятувати від звільнення кадри викладачів. Викладачам разом зі студентами доводилось у пожежному темпі оволодівати азами цієї «буржуазної» науки.

Літ.: *Ковалев А.М.* Наука о коммунизме. М., 1967; Проблемы научного коммунизма. М., 1970; *Тадевосян Э.В.* Коммунизм как наука. М., 1971; Научный коммунизм. Словарь. М., 1980; *Степанян Ц.А.* Диалектика становления коммунистической формации, теоретико-методические проблемы. М., 1985; *Федосеев П.Н., Афанасьев В.Г.* Научный коммунизм. М., 1985.

С.В. Кульчицький.

НАУКО́ВІ ЗАПИ́СКИ НАЦІОНА́ЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕ́ТУ «ОСТРО́ЗЬКА АКАДЕ́МІЯ». Серія «Історичні науки» — наук. журнал, що видається з 2000 кафедрою історії ім. проф. М.П. Ковальського Нац. ун-ту «Острозька академія». Вийшло друком 36 вип. Перший вип. за тематикою складався з трьох частин: перша — була присвячена укр. та світ. історії; у другу — увійшли статті з проблем історіографії, джерелознавства та спец. істор. дисциплін; третя — вміщувала студії, присвячені 100-річчю від дня народження історика О.*Оглоблина*. До третього вип. (2003) увійшли статті з актуальних проблем укр.-польс. відносин. Четвертий вип. був опубл. на пошану проф. М.*Ковальського*. З п'ятого вип. (2005) впроваджується практика видання тематичних зб. з актуальних проблем дослідження укр. діаспори під грифом НаУОА та Укр. істор. т-ва (ред. А.Атаманенко). Загалом вийшло вісім таких вип.

Нетематичні вип. мали такі рубрики: історія України, історіографія та джерелознавство, всесвітня історія. Інколи публ. рецензії. Вип. 19 уміщує хроніку наук. життя.

Вип. 10 вийшов у 2008 з нагоди 60-річчя проф. В.Трофимовича. У частині вип. 12 (2008) подано матеріали перших наук. читань, присвячених пам'яті проф. М.Ковальського. У вип. 13 (2008) опубл. матеріали Міжнар. наук. конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи». У вип. 16 (2010) видрукувано матеріали Всеукр. наук. конференції «Український національний рух: історія і сучасність», присвяченої 80-річчю ОУН і 100-річчю від дня народження С.*Бандери*, яка проходила 30 січня 2009 в НаУОА. У вип. 18 (2011) опубл. матеріали Всеукр. наук. конференції «Князь Костянтин Іванович Острозький в історії Центрально-Східної Європи» (*Острог*, 25 листопада 2010) та наук. семінару «Князь Василь-Костянтин Острозький та його доба» (Острог, 28—29 березня 2011). У вип. 20 (2013) вміщено матеріали Всеукр. наук. конференції «Волинь повстанська» (до 70-річчя утворення УПА; Острог, 12 жовтня 2012), а також інформацію про захист дис. у спеціалізованій вченій раді з історії України за період із липня 2010 до липня 2012. Вип. 27 вийшов у 2018 і був приурочений до 70-ліття проф. В.Трофимовича. У вип. 28 (2019) також опубл. матеріали Всеукр. наук. конференції з нагоди 90-ліття проф. М.Ковальського (Острог, 19 березня 2019). Наклад видання коливався від 100 до 300 прим. Відп. секретарі: В.Яремчук (вип. 1—4), Н.Конопка (вип. 5, 7, 9, 11), М.Близняк (вип. 13), А.Смирнов (вип. 14, 16—20, 22, 24—30, 32—36), І.Рибачок (вип. 15, 21, 23, 31). Відп. ред. вип. 6, 8, 10 — проф. В.Трофимович. З вип. 27 гол. ред. — проф. В.Трофимович. З 2020 журнал входить до категорії «Б» переліку фахових видань з істор. наук.

На сторінках видання друкувалися студії відомих укр. і закордонних учених: В.*Барана*, М.Бендзи, Дж.Беркоф, В.Брехуненка, Л.*Винара*, О.Вішки, Є.Гжибовського, Л.*Зашкільняка*, І.Ільюшина, М.Ковальського, З.*Когута*, П.Кулаковського, О.*Лисенка*, Ю.Макара, С.*Макарчука*, Ю.*Мицика*, Я.Мокляка, М.*Мушинки*, І.Патриляка, В.Піскун, В.*Потульницького*, В.*Ульяновського* та інші.

Праці: Наукові записки Університету «Острозька академія»: Історичні науки, вип. 1. Острог, 2000.

Літ.: *Трофимович В., Близняк М.* Кафедра історії імені Миколи Ковальського: становлення і поступ. У кн.: Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки, вип. 19. Острог, 2012.

А.І. Смирнов.

НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т УКРАЇНОЗНА́ВСТВА (НДІУ) — наук. заклад, що здійснює дослідження у галузі українознавства. Метою діяльності є набуття та поширення знань у спец. галузі науки, що синтезує міждисциплінарне вивчення України та українства як геополіт. реальності, самодостатньої частини світ. цивілізації у контексті істор. розвитку. Як окрема дослідна інституція створений 29 березня 1991, коли викладачами українознавчих кафедр філол. ф-ту Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка була зареєстрована асоціація «Інститут українознавства». Її головою обрали декана філол. ф-ту проф. П.*Кононенка*. 24 січня 1992 НДІУ став самостійним навч.-наук. підрозділом Мін-ва вищої і середньої спец. освіти під назвою «Інститут українознавства при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка». Згідно з постановою КМ України за № 1003 від 21 червня 2000 почав називатися «НДІ українознавства М-ва освіти і науки України». У 2004 КМ України прирівняв ін-т до наук.-дослідних установ НАН України, 2009 згідно з указом *Президента України* В.*Ющенка* отримав статус нац. 5 січня 2011 реорганізований у Нац. НДІ українознавства та всесвітньої історії. За розпорядженням КМ України № 671-р від 2014 набув сучасного статусу.

НДІУ координує наук. дослідження у галузі українознавства, співпрацює з ун-тами, академіями, осередками українознавства в різних країнах світу. Провів багато міжнар. конгресів і конференцій за участю науковців з понад 30 країн світу, організував видання значної кількості книг, статей у вітчизняній та зарубіжній фаховій періодиці. Нині у структурі НДІУ працює вісім наук. відділів, аспірантура, наук. бібліотека, від-ня «Центр українських військових традицій та патріотичного виховання». Колектив НДІУ є засн. і видавцем (з 2001) наук. фахового ж. «Українознавство», зб. наук. праць НДІУ, здійснюється масштабна освітня діяльність, провадяться міжнар. конкурси з українознавства для учнів 8—11 класів, студентів, молодих науковців (офіц. сайт ін-ту: http://ndiu.knu.ua/). З 2024 — у складі *Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

Літ.: Науково-дослідний інститут українознавства: довідник до 10-річчя діяльності. К., 2002; Наказ Міністерства освіти і науки України від 20 червня 2019 р. «Про затвердження нової структури Науково-дослідного інституту українознавства». Web: https://ips.ligazakon.net/document/MUS32024; Наказ Міністерства освіти і науки України від 29 серпня 2014 р. «Про затвердження положення про Науково-дослідний інститут українознавства. Web: http://ndiu.org.ua/index.php/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/1991-2014-12-02-09-54-44; Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 липня 2014 р. № 671-р «Про утворення Науково-дослідного інституту українознавства». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-%D1%80#Text

В.Ю. Васильєв.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ВІЙСЬКО́ВО-ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й УКРАЇ́НИ (НВІМУ, до 2010 — Цен-

тральний музей Збройних Сил України) — заклад, заснований Мін-вом оборони України у жовтні. 1995. У вересні 1996 музей отримав статус центр. і гол. музею в системі військ.-музейної справи у ЗСУ. Музей відкритий для відвідувачів з 14 червня 1998.

Як провідному культ.-освіт. та н.-д. закладу указом Президента України від 15 січня 2010 Центр. музею ЗСУ надано статус нац., наказом міністра оборони України від 16 липня 2010 змінено його назву на «Національний військово-історичний музей України».

В експозиції музею представлені автентичні документи, фотографії, бойові прапори, нагороди, зброя та військ. техніка. Мовою військ.-істор. пам'яток послідовно висвітлюється воєн. історія скіфо-сарматського, княжого (києворус.) і козац. періодів, військ. формувань в Україні 19—20 ст., діяльність Збройних Сил незалежної України. У травні 2015 відкрито експозицію «Війна на Донбасі, 2014—2015». З весни 2022 формується експозиція, присвячена новому етапу рос.-укр. війни («повномасштабному вторгненню»). Співробітники музею брали участь в орг-ції виставок трофейної рос. військ. техніки.

Музей заснував два періодичних видання. У ж. «Військово-історичний альманах», перший номер якого вийшов 2000, друкуються дослідження з вітчизн. воєн. історії від стародавньої доби до сьогодення. Значне місце посідають публікації з історії *Української революції 1917—1921*, подій *Другої світової війни* і внесок України у перемогу над нацистською Німеччиною, питання створення і розбудови ЗСУ. Наук. і пізнавальний інтерес мають матеріали з *емблематики*, *геральдики*, *фалеристики*, уніформістики, *мемуаристики*, повідомлення з історії військ. музейної справи. Ж. «Український військовий музей», перший номер якого вийшов 2009, на своїх сторінках висвітлює культ.-освіт., наук.-дослідну і методичну діяльність музею, його філій та мережі музейних утворень ЗСУ.

Станом на 2022 до складу музею входить шість філій, розташов. у різних регіонах України: *Музей ракетних військ стратегічного призначення*, Військ.-мор. музейний комплекс «Балаклава» (м. *Севастополь;* з 2014 — де-факто під рос. юрисдикцією), Військ.-мор. музей України (м. Севастополь*;* з 2014 — де-факто під рос. юрисдикцією), Волин. регіональний музей укр. війська та військ. техніки (м. *Луцьк*), меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут» (с. Пам'ятне, Борзнянський р-н Чернігівської обл.) та музей «Герої Дніпра» (м. *Івано-Франківськ*). (Офіц. сайт музею: http://nvimu.com.ua/).

Літ.: *Карпов В.В.* Музейна справа у Збройних Силах України (1996—2006). К., 2007; Віднині — національний. «Військово-історичний альманах», 2010, № 1.

В.В. Карпов.

НАЦІОНА́ЛЬНИЙ НАУКО́ВИЙ ЦЕНТР «ХА́РКІВСЬКИЙ ФІ́ЗИКО-ТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т (ННЦ ХФТІ) — див. *Ха́рківський фізико-техні́чний інститу́т*.

НЕ́ЄДЛИ (Nejedly) Зденек (10.02 (23.02).1878—09.03.1962) — чеський історик, музикознавець, літ. критик, громад. і держ. діяч.

Н. у м. Літомишль (нині у Чехії) у родині композитора й педагога Романа Неєдли. Закінчив філос. ф-т Карлова ун-ту в Празі, д-р філос. (1900), член Чеського наук. т-ва (1903), дійсний член Чеської академії наук і мист-в (1907), у 1909—39 і 1945—62 — проф. Карлова ун-ту, 1939—45 — професор Моск. ун-ту і наук. співробітник Ін-ту історії АН СРСР. 1945—52 — фундатор і перший президент Чехословацької академії наук, дійсний член *Наук. т-ва ім. Т.Г. Шевченка* у *Львові* (1925), чл.-кор. АН СРСР (1947). Один із перших дослідників історії чеської музики та літератури, зокрема догуситських і гуситських пісень, творчості Б.Сметани (у 1920-х опубл. 4-томну монографію «Бедржих Сметана») та ін. діячів чеської к-ри, видавав ж. «Smetana» (1910—20-ті) і «Var» (1922—30). Творча спадщина Н. нараховує 3808 праць, переважна частина присвячена історії. Був учнем відомого історика Я.Голли, методи критичного аналізу джерел якого справили вплив на формування Н. як історика. Досліджував, по суті, всі періоди чехословацької і заг. історії — від стародавньої до новітньої, від чеської до історії Словаччини, Буковини, Закарпаття та міжслов'ян. зв'язків. Одним із перших чехословацьких істориків доводив, що археологія — напрямок істор. науки і що історія є «єдиним процесом». В історії гуситського руху 15 ст. бачив не лише реліг. і нац. чинники, а й глибокий соціальний конфлікт. Як наук. співробітник Празького нац. музею (1899—09) Н. вперше відвідав Росію (влітку 1900), де вивчав рос. мову, літературу, музику, історію. Вітав *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*, перейнявся комуніст. ідеями (1929 вступив до Компартії Чехословаччини, його вважали одним із засн. марксистської історіографії в країні). Брав участь у заснуванні та діяльності від 1925 «Товариства економічного і культурного зближення з новою Росією» (з 1931 — «Т-во культурних і екон. зв'язків з СРСР», «Союзу друзів СРСР» (1930), Чехословацького к-ту дій зі зміцнення миру (1935), К-ту друзів респ. Іспанії (1936). На поч. 1936 заснував і очолив редколегію щомісячного ж. «Прага — Москва» («Praha — Moskva»). Березневе число журналу за 1939 було повністю присвячено Т.Г.*Шевченку* з нагоди 125-літнього ювілею укр. поета. У редакційній статті «Тарас Шевченко» Н. наголошував: «Знати Шевченка означає знати Україну». Підтримував творчі контакти з багатьма діячами укр. науки і к-ри: П.*Тичиною*, К.*Студинським*, І.*Микитенком*, О.*Корнійчуком*, М.*Рильським*, М.*Бажаном*, В.*Вернадським*, О.*Богомольцем*, О.*Пальладіним*, В.*Філатовим*. Н. створив низку наук. робіт з історії України: «Українці», «Українське питання», «Довбуш», «Начерк про українську народну пісню», «Короткий нарис історії Карпатської України». У міжвоєнні роки Н. неодноразово відвідував СРСР, зокрема й Україну. Після окупації Чехословаччини Німеччиною через рад. посольство в Празі виїхав до СРСР, досліджував зв'язки гуситів з рос. і укр. народами, рос.-чеські революц. зв'язки у рос. революціях. У рад. наук. виданнях опубл. дослідження з історії Зх. України, Буковини і Закарпат. Русі-України. Разом із Б.*Грековим*, В.*Пічетою*, М.*Тихомировим*, М.*Державіним* та ін. істориками закладав основи слов'янознавства, виховував кадри славістів. Восени 1943—44 зустрічався з воїнами Чехосло-

З. Неєдли.

М.М. Несольоний.

вацької бригади (корпусу): під *Києвом*, поблизу *Чернівців* і перед Карпато-Дуклінською операцією. У березні 1945 разом із членами тимчасового уряду Нац. фронту виїхав з Москви до Чехословаччини. Працював на посадах: міністра шкіл і нар. освіти (1945—46), міністра праці і соціального забезпечення (1946—48), міністра шкіл, наук і мист-в (1948—53), заст. прем'єр-міністра (1953) і міністра ЧССР без портфеля (1953—62). Від 1945 був депутатом Нац. зборів Чехословаччини, з 1946 — членом ЦК і президії ЦК КПЧ, головою Союзу чехословацько-рад. дружби і Слов'янського к-ту Чехословаччини, президентом Чехословацької АН, професором Празького ун-ту. За його ініціативою Чехословацький уряд у перші повоєнні роки передав СРСР твори мист-ва, рідкісні видання, літературні пам'ятки та ін. культ. цінності, що були вивезені гітлерівцями, в т.ч. із культ. установ України, а також архіви рос. та укр. міжвоєн. еміграції.П. у м. Прага.

Лауреат Держ. премії ЧССР, нагороджений трьома орденами К.Готвальда, орденом Республіки, болг. орденом Г.Димитрова, двома орденами *Леніна*, його іменем названа одна із площ *Москви*.

Праці: Бедржих Сметана. Прага, 1924; Борьба украинцев Буковины за свою национальную независимость. «Вестник АН СССР», 1940, № 11/12; История Закарпатской Руси до XIV столетия. «Известия АН СССР. Серия истории и философии», 1945, № 4; Алоис Ирасек: (біогр. очерк). Прага, 1952; История чешского народа, т. 1. М., 1952; Избранные труды. М., 1960; Статьи об искусстве. Л.—М., 1960;

Літ.: Bibliografie dila Zdenka Nejedleho. Praha, 1959; Зденек Неедлы — выдающийся общественный деятель и ученый. М., 1964; *Гундоров А.* Памяти більшого друга Советского Союза. «Советское славяноведение», 1968, № 1; *Віднянський С.В.* Один з основоположників марксистської історіографії в ЧССР (До 100-річчя з дня народження З. Неєдлого. «УІЖ», 1978, № 2; *Мельникова И.Н.* Неедлы и Украина. У кн.: Украина во взаимосвязях славянских народов (К IX Междунар. съезду славистов). К., 1983.

С.В. Віднянський.

НЕМАТЕРІА́ЛЬНА КУЛЬТУ́РНА СПА́ДЩИНА, український сегмент — форми вираження к-ри, рушійна сила яких — безпосередньо людські знання і вміння, що передаються з покоління в покоління і постійно відтворюються та підтримуються. На відміну від нерухомих споруд та рухомих предметів (напр., об'єктів всесвітньої спадщини або світ. документальної спадщини; див.: *ЮНЕСКО*; *«Пам'ять світу», міжнародний реєстр ЮНЕСКО, український сегмент*), вони нематеріальні (до них не можна доторкнутися).

Згідно з Конвенцією із захисту нематеріальної культ. спадщини, прийнятою д-вами-членами ЮНЕСКО у 2003, Н. К. С. — це звичаї, форми представлення і вираження, знання і навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти і культ. простори, визнані співтовами, групами і, в деяких окремих випадках, особами як частина їхньої культ. спадщини. Н. К. С. має конкретні прояви у таких царинах: усні традиції та форми вираження, у т. ч. мова як носій нематеріальної культ. спадщини; виконавські мист-ва, у т. ч. акторська гра, музика, спів, танці та ін.; звичаї, обряди, свята; знання та звичаї, що належать до природи і всесвіту; знання та навички, пов'язані з традиційними ремеслами. У рамках програми ЮНЕСКО створені Репрезентативний список нематеріальної культ. спадщини людства (Intangible Cultural Heritage List; ін. варіант перекладу з англ. — Список шедеврів усної та нематеріальної культ. спадщини людства) та Список нематеріальної культ. спадщини, що потребує термінової охорони. Україна приєдналася до Конвенції із захисту нематеріальної культ. спадщини у 2008.

Укр. сегмент Н. К. С. представлений у першому списку такими явищами: Петриківський декоративний живопис (див. *Петриківка*; 2013, тут і далі роки внесення до списку); *Косівська мальована кераміка* (2019); Орьнек, кримськотатарський орнамент (2021). До другого списку внесені Козац. пісні Дніпропетровщини (2016) та Український борщ (2022).

Літ.: Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text; Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини. Web: https://unesco.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/elementi-ukrayinskoyi-kulturi-u-reprezentativnom-spisku-nematerialnoyi-kulturnoyi-spadshchini-lyudstva

Ред.

НЕСОЛЬО́НИЙ Михайло Михайлович (08.06.1988—24.02.2022) — укр. військовик, молодший сержант, механік-водій 16-го окремого мотопіхотного батальйону, 58-ї окремої мотопіхотної бригади ім. гетьмана Івана Виговського Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с. Сніжків (нині село Богодухівського р-ну Харків. обл.). У лавах ЗСУ з 2015. Брав участь у бойових діях під час проведення *Антитерористичної операції* та *Операції об'єднаних сил*. Був водієм санітарної бронемашини МТ-ЛБ 16-го окремого мотопіхотного батальйону «Полтава» 58-ї окремої мотопіхотної бригади (ОМПБр).

З початком широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України*, продовження) підрозділи 58-ї ОМПБр вступили у бій з противником під м. *Глухів*. Н. проводив евакуацію поранених. Незважаючи на емблему Червоного Хреста на борту санітарної бронемашини, вона була підбита росіянами, поранених вдалося врятувати, але Н. загинув.

Похований на території Валківської міськ. об'єднаної територіальної громади (Богодухівського р-ну Харків. обл.).

Указом Президента України від 2 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Н. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К., 2023.

В.В. Мараєва.

НІЖИНСЬКИЙ ОКРУЖНИ́Й МУЗЕ́Й ім. М. ГО́ГОЛЯ — відкрито 15 травня 1927. Першим очільником став І.Г.*Спаський* (формально до його повернення з навчання у березні 1928 в. о. дир. був О.С.Пулінець). Створенню музею передували роки накопичення матеріалів, пов'язані

з понадсторічним існуванням у місті закладів Ніжинської вищої школи: Г-зії вищих наук кн. Безбородька, Ніжинського фіз.-мат. ліцею кн. Безбородька, Ніжинського юрид. ліцею кн. Безбородька, Ніжинського істор.-філол. ін-ту кн. Безбородька, Ніжинського ін-ту нар. освіти. Найбільші надходження були у вигляді подарунків від попечителів закладів графа О.Г.Кушелєва-Безбородька та його сина Г.О.*Кушелєва-Безбородька*. До пам'ятних дат — 50-річчя від дня смерті (1902) і 100-річчя від дня народження (1909) випускника Г-зії вищих наук кн. Безбородька М.В.*Гоголя* стараннями викл. Ніжинського істор.-філол. ін-ту кн. Безбородька проф. П.О.Заболоцького у помешканні інститутської б-ки було відкрито «Гоголівську кімнату». Основу колекції становили автографи та рукописи М.В.Гоголя, його листи, архів. документи часу його навчання, а також картинна галерея та нумізматична колекція. У 1920 Ніжинський міськ. відділ нар. освіти виступив з ініціативою створення міськ. публічного музею. Музей історії, мистецтв та етнографії було відкрито 7 листопада 1920. Його фундатором був мистецтвознавець і етнограф В.І.Лесючевський. Подорожуючи Ніжинським пов., він зібрав значну кількість пам'яток матеріальної к-ри, придбав колекцію портретів і малюнків, пов'язаних із перебуванням у Ніжині Домініка П'єра Де ля Фліза, отримав колекцію порцеляни з музейного фонду *Києва*, речі, що належали ніжинській купецькій родині Чернових (книги, монети, порцеляна, ікони). У жовтні 1921 Музей історії, мистецтв та етнографії було закрито через брак коштів на його утримання та від'їзд В.І.Лесючевського до Петрограда. Експонати музею були передані «заступаючому на посаду завідуючого музеєм» Й.Г.Турцевичу. Очевидно, з від'їздом В.І.Лесючевського його дітище певний час існувало. Маловірогідно, що заклад у цей час приймав відвідувачів. Й.Г.Турцевич займався впорядкуванням зб., не маючи досвіду музейної роботи та не отримуючи заробітної платні. У звіті (датований 15 травня 1923) проф. О.С.Грузинського — дир. Музею ім. М. Гоголя при Ніжинському ін-ті нар. освіти (зреформований Музей «Гоголівська кімната»), який було відкрито під час урочистих заходів з нагоди 5-річчя більшовицької революції 1917, констатувався факт приєднання в 1922 експонатів Першого міського публічного музею. Майже через рік від часу свого відкриття, Музей ім. М. Гоголя при Ніжинському ін-ті нар. освіти, за інформацією зі службового документа, складеного В.А.Шугаєвським, був у неприпустимому вигляді, «представляя собой архаическую кунсткамеру, где в самом неподходящем сочетании развешены и расставлены, лишенные какой бы то ни было системы экспонаты». Впродовж 1925—26 тривало створення нового публічного музею. Пожежа у січні 1927 в будівлі Ніжинського ін-ту нар. освіти, яка, на щастя, не пошкодила музейні колекції, пришвидшила завершення цього процесу.

Щойно створений музей фінансувався з бюджету Ніжинського округу (на 1927—28 кошторис становив 1738 крб.). На ці гроші утримувався штат із двох працівників, опалювалося приміщення та частково було замінено музейне обладнання. Згідно зі звітом за 1928 у музеї працювало 8 відділів: історії та етнографії (850 експонатів), історико-революційний (1300 експонатів), природничий (240 експонатів), нумізматичний (5 тис. експонатів), Гоголівський відділ (140 експонатів), картинна галерея (175 картин), б-ка і Театральний куточок Нар. арт. України М.К.*Заньковецької* (експонати останнього становили речі, що надійшли з ініціативи Ф.Д.Проценка у 1926 до Інститутського музею від М.К.Заньковецької). Восени 1927 Ніжинська спілка мисливців передала музею дві коштовні колекції фауни Ніжинщини та невеличку колекцію старовинної зброї. З ліквідацією в Ніжині Введенського жін. монастиря, від Ніжинського окружного адм. відділу надійшла колекція церк. речей. Музей було відкрито для відвідувачів лише 140—150 днів на рік. Незважаючи на це, кількість відвідувачів щороку зростала: у 1927 — 3300, у 1928 — 4012, у 1929 — 4582.

Після переїзду І.Г.Спаського в 1930 на роботу до *Харкова*, кер. музею було призначено викл. історії та літератури Ніжинського ін-ту нар. освіти О.М.Карпач-Карповича. У 1934 музей було закрито. Формальною причиною для закриття стала крадіжка частини нумізматичної колекції. Проте суть цієї події була набагато глибшою. Згортання процесу українізації наприкінці 1920-х, значне скорочення напрямів краєзнавчих досліджень, встановлення диктатури і, як наслідок, ідеологічний тиск, стали нормою життя укр. інтелігенці, яка була звинувачена у націоналізмі та пропаганді «патріархальщини». Ці звинувачення знайшли відгук у пресі того часу, яка запевняла, що «в багатьох музеях націоналістично-контрреволюційні елементи позвивали свої кубла й використовують музеї для буржуазно-націоналістичної пропаганди». За наказом наркома освіти В.П.*Затонського* колекції музею були розпорошені: корпус рукописів і «Гоголіана» — до рукописного відділу Держ. б-ки ВУАН; картинну галерею — до Київ. музею Зх. і Сх. мистецтва (до Ніжинського держ. пед. ін-ту ім. М. Гоголя картини повернулись у 1946); мюнц-кабінет з документацією — до Всеукр. музейного містечка (його сучасний спадкоємець — *Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник*), меморіальні речі Нар. арт. України М.К.Заньковецької — частина до музею-квартири артистки, решта до Київ. музею театрального, муз. і кіномистецтва УРСР. З великою вірогідністю можна припустити, що й решта речей із ніжинської музейної збірки 1920—30-х рр. знайшли нового власника. І не завжди це були музеї. Оскільки протягом другої пол. 1920-х і у 1930-ті значна частина нац. істор. та культ. спадщини потрапляла на закордонні аукціони, прикрашала кабінети парт. кер., опинялася у приватних, здебільшого закордонних, колекціях.

Літ.: *Заболотский П.* Музей имени Гоголя при Историко-филологическом институте кн. Безбородко в Нежине. Нежин, 1910; Отчет о состоянии колекции Института кн. Безбородко, сост. И. П. Козловским. У кн.: Известия историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине», т. 32. Нежин, 1918; *Спаський І.* Нарис історії Ніжинського окружного музею. «Сіверянський літопис», 1997, № 6; *Дмитренко Н.М.* Ніжинський окружний музей 20—30-х років XX ст. У кн.: Праці Центру пам'яткознавства, вип. 9. К., 2006; Описи нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы средины XIX — первой трети XX в.: исслед. и матер.

М.А. Ніконов.

А.В. Нікончук.

К.— Нежин, 2013; *Зозуля С.Ю.* Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики. К., 2014; *Дмитренко Н.М.* Провінційні музеї Лівобережної України 1920—1930-ті роки. Ніжин, 2016; *Дмитренко Н.М.* Музей історії, мистецтв та етнографії В. І. Лесючевського: доля збірки. У кн.: Ніжинська старовина, вип. 29(32). Ніжин—К., 2021.

Н.М. Дмитренко.

НІ́КОНОВ Микола Артурович (09.08.1980—12.03.2022) — укр. військовик, капітан 2-го рангу, командир 1-го загону спец. операцій 73-го Морського центру спец. призначення ім. кошового отамана Антіна Головатого Сил спеціальних операцій ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у м. *Кривий Ріг*. Закінчив Криворізьку загальноосвіт. шк. № 85.

2010 закінчив на відмінно курс підготовки «морських котиків» у Сполучених Штатах Америки (U.S. Navy SEALs). Був командиром загону бійців, інструктором зі стрибків із парашутом, водолазом-розвідником. Встановив три світових рекорди на змаганнях із триатлону Ironman у США. Від 2014 виконував бойові завдання в зоні проведення *Антитерористичної операції* та *Операції обєднаних сил*.

З початком широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)* група під кер-вом Н. провела спец. операцію в окупованому Новоазовську (місто Кальміуського р-ну Донец. обл.), зайшовши на 70 км у тил ворога та підірвавши військ. запаси окупантів. Підрозділ Н. брав участь в обороні *Маріуполя*. Н. загинув через обстріл з рос. БМ-21 «Град», коли виводив групу, яка потрапила в оточення.

Нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. (2016). Указом Президента України від 19 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Н. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К., 2023; *Карбунар Н.* Микола Ніконов провів зухвалу операцію у тилу ворога. «Главком», 2022, 13 серпня. Web: https://glavcom.ua/country/society/hrupa-mikoli-nikonova-provela-zukhvalu-operatsiju-v-okupovanomu-novoazovsku-867647.html

В.В. Мараєва.

НІКОНЧУ́К Андрій Валерійович (27.09.1993—24.02.2022) — укр. військовик, солдат 39-го окремого зенітного ракетного полку військ Протиповітряної оборони Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. м. *Володимир-Волинський* (нині м. Володимир). У ніч на 24 лютого 2022 (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)* зенітний ракетний підрозділ, у складі якого служив Н., ніс бойове чергування в районі м. *Вишгород* із завданням прикриття від нальотів рос. авіації та ракетних ударів Київської ГЕС. Наштовхнувшись на опір зенітників, ворожа авіація почала уникати зони ураження підрозділу, а близько 6-ї години ранку 39-й окремий зенітний ракетний полк було піддано ракетному обстрілу. Одна з рос. крилатих ракет, випущена з території *Білорусі*, вибухнула на позиції зенітників, внаслідок чого Н. загинув.

Указом Президента України від 2 березня 2022 за визначну особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету й територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Н. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Похований із почестями 7 березня 2022 на Федорівському кладовищі у м. Володимир. У липні 2023 Н. присвоєно звання «Почесний громадянин Володимир-Волинської міської ТГ (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.). К., 2023.

В.В. Мараєва.

НІ́РШЕГ культура — к-ра раннього *бронзового віку*, поширена у пн.-сх. частині Середньодунайської низовини (Карпатського бас.; Сх. Словаччина, Пн.-Сх. Угорщина, Пн.-Зх. Румунія і Закарпат. обл. України). Відома також під назвами Ніршег-Затін, Нір. Назва походить від вкритої пісками місцевості в Угорщині — Ніршег (стратиграфічно розміщується між к-рою Мако і групою Саніслау) і виникла насамперед під балканськими впливами і міграціями (пізній Вучедал). Укр. Закарпаття є периферією щодо території поширення.

Пам'ятки Н. к. вивчені тут недостатньо. Відомо всього кілька поселень: Велика Добронь — Ферми, Вовчанське (Форкошфолва), Дрисино (Дерцен), Мукачево — Мала Гора. Ніршегське населення проживало у невеликих с-щах, розташов. на низовині (Велика Добронь, Вовчанське) і на підвищеннях (Дрисино, Мукачево).

Для Н. к. характерні наземні житла, але на Закарпатті зафіксовані напівземлянки. Керамічний комплекс включає дворучні горшки з видовженою шийкою, дворучні амфори з конічною шийкою, миски, одноручні глеки тощо. Посуд прикрашався розчосами, наліпними (розділеними) валиками, карбами на вінчику, рідше «текстильним» орнаментом та складним узором із борозденок і «зубчиків», інкрустованих білою пастою. Вироби з каменю представлені різноманітними пластинами з обсидіану і кремнистого пісковику (Велика Добронь). Металеві вироби рідкісні, а на Закарпатті незафіксовані взагалі.

Носії Н. к. займалися переважно скотарством (велика рогата худоба, свиня, вівця); роль землеробства незначна. У лісистій, болотистій місцевості (Закарпаття) значна роль належала мисливству і рибальству.

Поховальні пам'ятки (грунтові тілопальні могильники з кількома урнами) на території України досі не виявлені.

Доля Н. к. залишається незʼясованою. Висувалися припущення, що її носії взяли участь у формуванні к-ри *Отомань* (середня бронза) і навіть к-ри Станово (кінець середньої — поч. пізньої бронзи).

Літ.: *Bader T.* Epoca bronzului in nord-vestul Transilvaniei. Bucureşti, 1978; *Kalicz N.* Die Nyirség — Kultur. У кн.: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nord—Balkans. Beograd, 1984; *Балагури Э.А.* Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. Ужгород, 2001; *Furmanek V., Vêliačik L., Vladár J.* Slovensko v dobe bronzovej. Bratislava, 1991; *Dani J.* A Kárpát-medence ÉK-i részének kulturális és kronológiai kérdései a kora bronzkor idöszakában. У кн.: MSZMOEI. Debrecen, 2001.

Й.В. Кобаль.

«НО́ВА КАЛІФО́РНІЯ» — див. *«Кримська Каліфорнія»*.

НО́ВГОРОД-СІ́ВЕРСЬКИЙ ЄЗУЇ́ТСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — навч. заклад, що існував у 17 ст. у *Новгороді-Сіверському* — найвіддаленішому від Риму з укр. міст, до яких дійшла місіонерська діяльність *єзуїтів*.

У 1635 новопризначений новгород-сіверський староста О.*Пісочинський* домігся від короля *Владислава IV* згоди на передавання єзуїтам правосл. *Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря*. Водночас зауважено, що «духовенство грецької релігії не повинно мати шкіл, в котрих вчилися б по-латині». Перші два єзуїти прибули до нової оселі 20 січня 1636, відразу заходилися робити ремонт будівель, а вже навесні у монастирському соборі відправили перше богослужіння. Влітку єзуїтська оселя фактично вже мала статус резиденції, а восени при ній відкрилися початкові шкільні класи. Завдяки надходженню значних пожертв резиденція у 1646 офіційно перетворилася на колегіум, що проіснував до 1648. Ректором колегіуму протягом усього його існування був Себастіан Рогозинський. Єзуїти не займалися у Новгороді-Сіверському масштабним буд-вом; їхні зусилля були спрямовані на пристосування вже існуючих будівель. Через недостатню місткість перебудованого монастирського Спаського храму протягом трьох років було споруджено дерев'яний костел Богоматері Звитяжної (точна дата будівництва невідома). Існують повідомлення про спорудження у 1640-х будинку для шляхетського конвікту, а також про встановлення на будинку школи невеликої башти з годинником.

Літ.: *Рклицкий М.* Новгород-Северский, его прошлое и настоящее. Чернигов, 1900; *Poplatek J., Paszenda J.* Słownik jesuitów artystów. Kraków, 1972; *Paszenda J.* Geografia budowli jezuickich w Polsce. У кн.: Podług nieba i zwyczaju polskiego. Warszawa, 1988; Чернігівщина: енциклопедичний довідник. К., 1990.

П.А. Ричков.

НОВО́ЇЇ БІ́РЖІ БУДИ́НОК в Одесі — пам'ятка арх-ри нац. значення.

Споруджено 1894—99 за проєктом архіт. О.*Бернардацці* для *Одеської товарної біржі*. Будівництву передував всесвітній конкурс

Будинок Нової біржі в Одесі. Фото 2012.

1891 на кращий ескізний проєкт, переможцем якого виявився архіт. В.Прохаска. Його проєкт був перероблений О.Бернардацці на вимогу замовників. Наглядав за буд-вом В.Домбровський. Скульптори Б.Едуардс, М.Молінарі і Л.Менціоне створили скульптурне оздоблення, худож. Дж.Кассіолі і М.Карабін — монументальний живопис в інтер'єрах. 1900 на відзнаку 50-річчя творчої діяльності О.Бернардацці у лоджії гол. входу встановлено мармуровий бюст зодчого (скульптор Б.Едуардс). Будинок реставровано за проєктом архіт. В.Шевченко та ін. наприкінці 1950-х. З початку 1920-х використовувався як концертний зал, з 1937 — як Одес. обласна філармонія.

Різновисока, складно закомпонована будівля має підвал, цокольний та основний поверхи. Її корпус містить розташов. у сх. частині внутрішній двір, утворений периметрально розміщеними допоміжними двоповерховими крилами зі службовими приміщеннями. Основні приміщення біржі розташов. у зовнішніх крилах споруди з боку вул. Буніна, які симетрично фланкують четверик вежі з глибокою відкритою лоджією гол. входу. Вежа накрита чотирисхилим наметовим дахом. Лоджія має прямі тримаршеві мармурові парадні сходи, що ведуть до галереї гол. входу в рівні основного поверху. За нею, в зх. дворовому крилі, розташов. парадний вестибюль та фойє зі входами в операційний зал, який займає увесь поверх основного зх. крила. Центрально-осьову симетрію на гол. фасаді фіксує розміщення парадного входу з лоджією. Її урочистий характер підкреслює поєднання мармурових гол. сходів та галереї з балюстрадами й двома ростральними колонами зі складним вертикально розкритим внутр. простором. Цей простір створений системою з чотирьох підпружних арок, пандативів і купола, в оздобленні яких широко застосовано орнаменти й інкрустації зі штучного різнобарвного каміння. Стіни, оздоблені тонованими керамічними плитами, відтіняють акцентований декор гол. входу та масивний рустований цоколь.

У стилістичному вирішенні переважає застосування істор. форм венеційської готики і меншою мірою — неоренесансного напряму історизму. Чіткого ритму і виразності надають фасадам великі подвійні та потрійні вікна з типово готичним складним малюнком рам і стрілчастими архівольтами. У простінках цей ритм підтримується дещо меншими за розмірами глибокими нішами-едікулами, а в рівні широкого масивного аркатурного фриза і карниза, по осях крайніх вікон фасаду на вул. Пушкінській — розвиненими едікулами з високими готичними щипцями. Урочистість фасадів підкреслена різноманітними орнаментальними віконними розетками, нішами, готичними вежами, люкарнами, пінаклями тощо.

В інтер'єрі основні засоби виразності зосереджено на оздобленні операційного залу. Півциркульні десюдепорти трьох входів до залу прикрашають живописні панно «Торгівля», «Промисловість» і «Землеробство». Кесонований плафон залу вирізьблено з цінних порід дерева, його підкреслює розміщений периметрально широкий фриз із сюжетним малюванням. Дуже виразні мармурові скульптури в нішах. У балконних галереях широко застосовані бронзові торшери, в оздобленні стін — філігранне орнаментальне різьблення, штучний мармур.

Літ.: *Тищенко О.* Будинок Нової Біржі. У кн.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Історико-містобудівні дослідження Одеси. К., 2008.

В.В. Вечерський.

НОВОМА́ЛИНСЬКИЙ ЗА́МОК — пам'ятка арх-ри нац. значення у с. Новомалин (Рівнен. р-ну Рівнен. обл.). Мурований замок розташов. на невисокому пагорбі над р. Збитинка (прит. Вілії бас. Дніпра) і раніше був оточений ровом.

Новомалин відомий з 1392, коли *Ягайло* подарував його *Свидригайлові*. На той час тут був невеликий замок, перебудований у

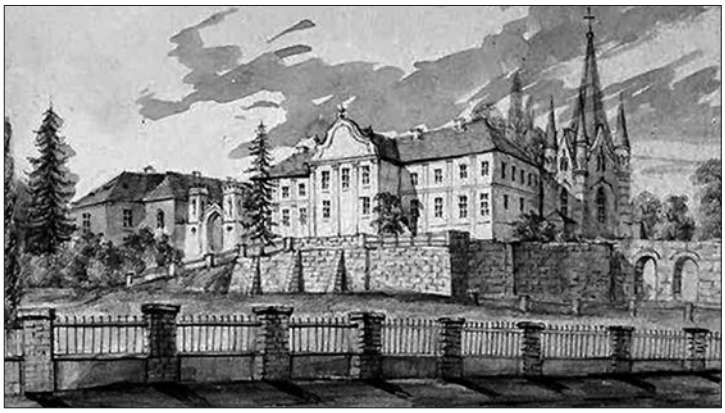

Новомалинський замок. Художник Н. Орда.

А.О. Норов.

15 ст. Він був регулярним у плані, мав п'ять наріжних п'ятигранних башт, з'єднаних мурами, в'їзну браму з пн.-сх. боку і міст через рів. Пізніше замок перейшов у власність панів Малинських, котрі в 17 ст. перебудували замок, спорудивши в ньому палац в стилі *бароко*. Наприкінці 18 ст. власниками замку стали Сосновські, котрі перетворили його на одну з найкрасивіших магнатських резиденцій *Волині*. На поч. 19 ст. Сосновські провели велику реконструкцію замку, перебудувавши його на палац в архіт. формах романтизму. Замковий комплекс зазнав руйнувань під час *Другої світової війни* і з того часу лежить у руїнах. Ін-т «Укрзахідпроектреставрація» 1994 виконав дослідження і проєкт реставрації та пристосування пам'ятки, який лишився нереалізованим.

Збереглися зх. п'ятигранна двоярусна башта, напівзруйнована пд. башта, між ними — невелика дільниця оборонного муру з бійницями, а також руїни палацу. Архіт. акцентом комплексу є каплиця, перероблена у 19 ст. з пн. башти і побудована в неоготичному стилі. Інтер'єр каплиці був прикрашений різьбленням по мармуру, виконаним власником замку, у серед. 19 ст. професійним скульптором Т.-О.Сосновським.

Літ.: *Aftanazy R.* Materialy do dziejow rezydencji, t. 1—11. Warzsawa, 1988—1993; T. 5a: Dawne wojewodstwo Wolinskie; *Михайлишин О.* Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII—XIX століть. К., 2000; *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011.

В.В. Вечерський.

НО́РОВ Андрій Олексійович (06.06.1977—13.03.2022) — укр. військовик, капітан, заст. командира батальйону з бойової підготовки 72-ї окремої механізованої бригада ім. Чорних Запорожців Сухопутних військ ЗСУ. Позивний «Космос». Герой України (посмертно).

Н. у м. *Кіровоград* (нині м. Кропивницький). Закінчив місцеву сш № 1. Після проходження строкової військ. служби, здобув економ. освіту. Від 2002 мешкав у *Києві*. Учасник *Помаранчевої революції 2004* та *Революції Гідності*.

2016 у званні сержанта повернувся на військ. службу за контрактом. Служив командиром роти вогневого забезпечення в 72-й окремій механізованій бригаді. Брав участь у бойових діях під час проведення *Антитерористичної операці* та *Операції об'єднаних сил* (ООС). Закінчив офіцерські курси. У січні 2019 у званні молодшого лейтенанта повернувся із зони проведення ООС до м. *Біла Церква*, де був розташований пункт постійної дислокації 72-ї бригади.

У перший день широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)* підрозділом під командуванням Н. було уражено ворожі вертольоти Ка-52 і Мі-8. Потім очолені ним зведені сили знищили рос. бойову машину піхоти (БМП-2), три вантажівки із спорядженням і боєприпасами, а також склад боєприпасів поблизу с. Козаровичі (село Вишгородського р-ну Київ. обл.). 5 березня Н. достроково отримав звання капітана.

10 березня Н. був поранений внаслідок ворожого обстрілу з реактивної системи залпового вогню «Град», коли його підрозділ захищав м. *Ірпінь*. Загинув 13 березня під час обстрілу противником колони, що евакуювала поранених, серед яких був і Н.

Похований на Рівненському кладовищі у м. Кропивницький.

Був нагороджений медаллю «За військову службу Україні» (2019), орденом «За мужність» 3-го ст. (2020) (див. *Державні нагороди України від 1991)*. Указом Президента України від 19 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі Н. посмертно присвоєно звання «Герой України» з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.): зб. інформаційних матеріалів. К., 2023. *Коваленко С.* Капітан-Герой «Космос» завдав ворогу жахливих втрат. «АрміяInform», 2022, 26 березня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/03/26/kapitan-geroj-kosmos-zavdav-vorogu-zhahlyvyh-vtrat/

В.В. Мараєва.

НО́СОВ (НО́СІВ) Анатолій Зіновійович (12.06.1883—1941) — антрополог і етнограф, організатор музейної справи та сільськогосподарської дослідної справи в УСРР у 1920-х.

Н. у Костянтиноград (нині *Красноград*). Закінчив Двінське реальне уч-ще (1903), навчався на с.-г. від-ні Ново-Олександрійського ін-ту сільського господарства (нині Харків. НАУ ім. В.В. Докучаєва) (1909—08); закінчив природниче від-ня фіз.-мат. ф-ту С.-Петерб. ун-ту (1913). Під час навчання сформувалося коло наук. інтересів під впливом видатного ученого в галузі укр. етногр., фольклору, антропології, археології, уродженця Полтавщини проф. Ф.К.Вовка (Волкова). Під його кер-вом здійснив антропологічні дослідження укр. територій (1909), Забайкалля і Монголії (1910), Сербо-Хорватії (1912). Від 1912 — помічник хранителя етногр. відділу Рос. етногр. музею Олександра III. Разом із Ф.К.Вовком організовує при ньому окрему укр. частину, що стала першим музеєм укр. етногр. Керує етногр. експедицією до Білорусії (1914). Помічник уповноваженого відділу Всерос. земського союзу (1915); командир передового санітарного загону на Зх. фронті (1916—18). Повертається в Україну, вивчає нац. склад населення та долучається до роботи секції природознавства

й техніки і Термінологічної комісії УНТ з написання словників укр. наук. термінів (1918). Через антропологічну підкомісію УНТ бере участь у роботі Комісії для вироблення законопроєкту про створення УАН (1918). Разом з О.Г.Алешо розробляє програму організації музею антропології, етнології та антропологічного ін-ту при УАН. З 14 жовтня 1918 на пропозицію В.І.Вернадського стає першим офіційним співробітником Всенар. бібліотеки (нині Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського НАНУ), а з 26.12.1918 до 17.10.1919 — секретарем тимчасової комісії з її створення. До середини 1920 за станом здоров'я (сухоти) лікується в Сімеїзі (Крим). Після повернення — один із перших співробітників Музею антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка, а потім його зав. З 1921 — член Президії С.-г. вченого комітету України НКЗС УСРР, голова секції побуту та заступник вченого секретаря. Від 1924 по жовтень 1926 — завідувач Центр. с.-г. б-ки в Києві (нині Нац. наук. с.-г. б-ка НААН). Очолював комісію з організації Держ. заповідника ім. Т. Шевченка при СГНКУ (1923—24) і став його першим дир. (нині Канівський природний заповідник КНУ). Стояв у витоків створення Всеукр. археолог. комітету (1924), один із розробників проєкту декрету ВУЦВК і РНК УСРР «Про облік, охорону й дослідження пам'яток культури й природи» (1925). Продовжив археол. дослідження у складі Остерської комісії (1925) з антропології крим. татар (1929), а також українців Поділля (1930). Вперше заарештований по сфальшованій справі «Спілки визволення України» (1929), але виправданий. 9 травня 1933 рішенням судової трійки отримав п'ять років ув'язнення у концтаборах. Після звільнення працював у Краєзнавчому музеї м. Ялти. П. 1941. У 1989 Указом Президії Верховної Ради СРСР реабілітований.

Праці: До антропології болгар. Кримські болгари. Антропологія, вип. 3. К., 1929; Словник антропологічної термінології (проект). Матеріали до укр. термінології та номенклатури, т. 3. Х., 1931.

Літ.: *Вергунов В.А.* Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН: історія та сучасність. До 100-річчя від дня створення. К., 2017.

В.А. Вергунов.

НЯ́ЛАБ — замок, археол.-архіт. пам'ятка на пн.-зх. околиці с-ще *Королево* (Закарпат. обл.), на вулканічному пагорбі (відносна висота 52 м), що панує над долиною р. Тиси (прит. Дунаю).

Центр. замкова споруда площею бл. 0,7 га, підовальна в плані, розміщена на пн.-зх. частині пагорба. Житлові приміщення оточують внутр. дворик з колодязем посередині. У 20 м від замку проходила додаткова захисна лінія з будівлею прямокутної форми. Основну і допоміжну лінії укріплень з'єднував кам'яний міст. Перед додатковою захисною лінією був рів. Для контролю за дорогою, що вела до замку, на пд.-сх. краю пагорба був невеликий клиноподібний у плані бастіон. Увесь комплекс споруд склався у результаті перебудови замку в 16 ст.

Околиці Королева були улюбленим місцем полювання «молодшого короля» Іштвана V, який 1262 дав вказівку про будівництво на пагорбі Нялаб бл. с. Фелсас (перша назва селища Королево) мисливського будиночка. Наприкінці 13 ст. на Нялабі споруджують мурovані укріплення, і він стає замком. Відтоді й до початку 15 ст. його власники часто мінялися. В епоху Ласло IV (1272—90) фортеця належала роду Убулфі. На поч. 14 ст. нею володів магнат Беке Боршо, а після повстання Матея Чака (1312) проти угор. короля Карла Роберта Анжуйського у 1315 вона перейшла до рук березького жупана Томаша, якому король наказав відбудувати зруйновані під час штурму королів. військами фортифікаційні споруди. З часом реставрований замок став центром *домінії*. Король Людовик Великий (*Людовик I Угорський*) 1378 передав його синам молдавського воєводи Балку і Драгу на час перебування їх на посадах угочанських жупанів. За нащадків Драга (Драгфі) фортеця виконувала роль культ. центру,

Замок Нялаб. Руїни укріплень. Фото 2007.

про що свідчить переписане тут у 1401 тетраєвангеліє старослов'ян. мовою.

1403 король Сигізмунд позбавив Драгфі права володіння замком, а 1405 передав його Петру Перені. Не враховуючи короткого відрізку часу у 2-й пол. 15 ст., коли укріплення формально належали Баторі, Нялаб до кінця свого існування залишався в руках роду Перені (барони, відомі меценатством). За фінансової підтримки Катерини Франгепан, вдови Габора Перені, 1533 в *Кракові* були надруковані перекладені з латини в замку Н. Бенедиктом Комяті послання ап. Павла угор. мовою, які стали першою друкованою угор. книгою. Також у Н. поет 16 ст. Петер Ілошваї Шеймеш написав поему про Міклоша Толді, яка пізніше лягла в основу трилогії Яноша Араня. У Н. гостював видатний угор. поет Балінт Балашші. Завершальний етап історії замку пов'язаний з подіями після повстання Ференца Вешшелені 1660-х. Імп. Леопольд I (1655—87), який втратив довіру до шляхти пн.-сх. Угорщини, розмістив у Н. гарнізон і наказав зруйнувати укріплення. Попри спроби Перені врятувати замок, наприкінці 1671 — на поч. 1672 стіни Н. були висаджені в повітря.

2007, 2011—16 замок вивчала археол. експедиція *Ужгородського національного університету*. Знахідки підтверджують функціонування укріплень Н. з кін. 13 до серед. 17 ст. Досліджено три житлові приміщення з кахляними печами і зібрана значна колекція матеріалу.

Літ.: *Komáromy A.* Nyalábvár és uradalma. У кн.: Ugocsa vármegye a történelemben. Válogatott írások. Ungvár, 2001; *Прохненко І.А., Гомоляк О.М.* До історії замків Закарпаття. «Військово-історичний альманах», 2009, № 1; *Прохненко І., Мойжес В., Гомоляк О.* Дослідження замків Закарпаття археологічною експедицією Ужгородського національного університету. У кн.: Історичні студії, вип. 4. Ужгород, 2012; *Prohnenko I., Mojzsesz V., Zsilenko M.* Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatsá. У кн.: A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza, 2013. LV; *Прохненко І.* Королівський замок Нялаб. У кн.: Археологія & Фортифікація України, вип. 4. Кам'янець-Подільський, 2014; *Prohnenko I., Zsilenko M.* A királyházai Nyaláb vár. У кн.: Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2015. Pécs, 2015.

І.А. Прохненко.

ОБОРО́НА ПІ́ВДНЯ УКРАЇ́НИ (24 лютого — 15 березня 2022) — складова стратегічної операції Сил оборони України з відбиття широкомасштабного вторгнення РФ на територію України (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України* (*2019—2022*)). На поч. 2022 пд. України залишався одним із найбільш вразливих напрямків потенційного вторгнення рос. військ. Упродовж восьми років росіяни послідовно мілітаризували окупований Крим, прагнучи використати створюване на п-ві військ. угруповання для повного контролю над усією пн. частиною Чорного моря, а в майбутньому — для забезпечення Криму прісною водою з Дніпра, с.-г. продукцією з пд. України і захоплення укр. узбережжя Азовського й Чорного морів із портовими містами Маріуполь, Бердянськ, Миколаїв, Одеса, Чорноморськ та ін. До кінця січня 2022 рос. окупанти створили в Криму ударне угруповання чисельністю 11—12 батальйонно-тактичних груп (БТГр) зі складу 58-ї загальновійськової армії та 22-го армійського корпусу Пд. військ. округу. Це угруповання мало діяти за підтримки угруповання військово-повітряних сил і Чорноморського флоту. Загалом на т. зв. Крим. напрямку у першій декаді лютого 2022 було сконцентровано понад 100 тис. військовослужбовців, готових до переходу у наступ.

Оборона Херсонщини. 23 лютого 2022 рос. війська в Криму отримали чіткі завдання та цілі майбутнього вторгнення. 11-та окрема десантно-штурмова бригада (ОДШБр) росіян мала захопити мости і переправи через р. Дніпро й утримувати їх до підходу основних сил. На марш у понад 80 км по ворожій території командування противника відводило військам сім годин. О 16:00 (тут і далі за київ. часом) особовий склад угруповання отримав боєприпаси, а о 21:00 почав рух до межі з Херсон. обл. Близько 5:00 24 лютого агресор завдав вогневого ураження прикордонним заставам, пунктам пропуску, Херсон. аеропорту, підрозділам ЗСУ, які прикривали Перекопський і Чонгарський перешийки, після чого почався наступ сухопутних військ РФ. З укр. боку обороною займалося оперативне командування «Південь». 24 лютого 2022 на лівобережжі Херсонщини дислокувалися підрозділи 59-ї окремої механізованої бригади (ОМБр) були переміщені з полігону «Широкий Лан», де проходили злагодження, в урочище Олешківські Піски, с. Залізний Порт, с-ще Лазурне та ін.), сили Херсон. прикордонного загону, військ. інженери 16-го окремого полку оперативного забезпечення ЗСУ, 137-й батальйон морської піхоти і бійці Нац. гвардії, що захищали м. Енергодар. Вони вступили у бій із противником. Підрозділи рос. тактичного повітряного десанту у перші години вторгнення захопили переходи через Дніпро — Антонівський міст бл. Херсона і греблю Каховської ГЕС — і мали утримувати їх до підходу основних сил. Перед воїнами укр. 59-ї ОМБр стояло завдання загальмувати просування росіян і відновити контроль над переходами через р. Дніпро. На всьому просторі від кримських перешийків до Дніпра укр. підрозділи вели безперервні запеклі бої. Зважаючи на істотну перевагу противника в особовому складі, озброєнні й техніці, його домінування в повітрі та на морі, займати стаціонарну оборону на відкритій степовій місцевості було недоцільним. Українці застосовували маневрену оборону, завдаючи дошкульних втрат рос. військам, які перебували на марші. Щойно стало зрозуміло, що подальше перебування укр. підрозділів на лівобережжі Херсонщини призведе до надмірно високих втрат особового складу і військ. техніки, командування ухвалило рішення відвести їх на правий берег Дніпра. З вечора 24 лютого вояки 59-ї ОМБр, пробиваючись на Правобережжя, вели бої за Антонівський міст та Каховську греблю. Росіяни зазнавали істотних втрат. Намагаючись врятувати своїх десантників, рос. командування відправило їм на допомогу бронегрупу 11-ї ОДШБр. Однак вона потрапила у засідку і була розгромлена. Не дала результатів і спроба рос. наступу на переходи через Дніпро силами танкових і десантно-штурмових батальйонів вранці 25 лютого. Згодом для штурму мостів агресори підтягнули 29-ту гвардійську мотострілецьку д-зію, застосувавши танки, реактивні системи залпового вогню (РСЗВ), самохідні артилерійські установки. Однак навіть застосування таких серйозних сил спочатку не дало результату. Бійці 59-ї ОМБр, які захищали переправи через Дніпро, отримали підкріплення — батальйон 80-ї ОДШБр, який вертольотами було перекинуто з полігону «Широкий Лан». Цим силам протягом доби вдавалося успішно стримувати противника. Не зумівши прорватися через автомобільний міст, росіяни поклали апарелі на рейки залізничного мосту і танками почали просуватися на зх. берег Дніпра. За допомогою безпілотного літального апарату «Байрактар» вдалося знищити кілька одиниць ворожої техніки і на деякий час затримати атаку. Однак невдовзі противник оговтався, розчистив шлях і знову атакував міст. Зважаючи на перевагу ворога в силах і засобах, було ухвалено рішення не розпорошувати

сили 59-ї ОМБр й організовано відступити, зберігши війська для оборони Миколаєва. Увечері 25 лютого підрозділи 59-ї ОМБр і 80-ї ОДШБр відійшли на околиці Миколаєва. Частина 80-ї ОДШБр (приблизно посилений взвод) лишилася в Херсоні. Перед нею стояло завдання зайти в Херсон і за можливості завдавати ударів по Антонівському мосту з самого міста, доки ін. укр. підрозділи будуть закріплюватися в районі Миколаєва. О 18:00 25 лютого підрозділи 42-ї гвардійської мотострілецької д-зії, 58-ї загальновійськової армії та окремі підрозділи повітряно-десантних військ ЗС РФ увійшли до пн. частини Херсона з боку сіл Антонівка і Чорнобаївка. 26 і 27 лютого укр. війська відбили дві спроби штурму Херсона з пд. зх. При цьому було збито рос. літак Су-25 і вертоліт Мі-24, а також знищено колону рос. техніки неподалік Чорнобаївки. Лише 28 лютого рос. підрозділи зуміли захопити с-ще Зимівник і зайти до обл. центру з пд.-зх. боку. Останні бої між підрозділами територіальної оборони (ТрО) і противником відбувалися в околицях Бузкового парку й нафтопереробного з-ду. Проте основні сили оборонців міста за наказом командування відійшли для оборони Миколаєва, і до 3 березня противник цілком узяв під контроль м. Херсон. Бої у Приазов'ї. Одночасно з рос. наступом на Херсон. напрямку окупанти просувалися з Криму через Чонгар узбережжям Азовського моря на Мелітополь—Бердянськ—Маріуполь. Бл. Маріуполя окупанти передбачали зустрітися з військами т. зв. 1-го армійського корпусу та частиною сил 150-ї мотострілец. д-зії 8-ї армії, що наступали зі сходу. Після виходу в район Гуляйполя передбачалося створити умови для оточення з пд. і зх. усього угруповання Операції об'єднаних сил (ООС). Чонгарська група окупантів планувала також зайняти пн. Запоріз. обл. із захопленням міст Енергодар, Василівка, Запоріжжя з подальшим виходом до м. Дніпро (див. *Дніпропетровськ*). Приазовський і Запоріз. напрямки прикривав лише 1-й гірсько-штурмовий батальйон 128-ї окремої гірсько-штурмової бригади, яким командував підполковник А.Лутін. Батальйон отримав наказ відходити з ар'єргардними боями через Мелітополь у напрямку Запоріжжя і не дозволити противнику швидко зайняти обласний центр. Батальйон ціною важких втрат зумів виконати завдання, знищивши значну кількість техніки та живої сили ворога. 6 березня А.Лутін, прикриваючи відхід свого підрозділу, загинув. Росіянам уже 24 лютого вдалося увійти в Генічеськ, захопити аеродром у Мелітополі, а у наступні дві доби розвинути наступ у напрямку міст Бердянськ, Маріуполь, Пологи, Гуляйполе. Рос. командування планувало

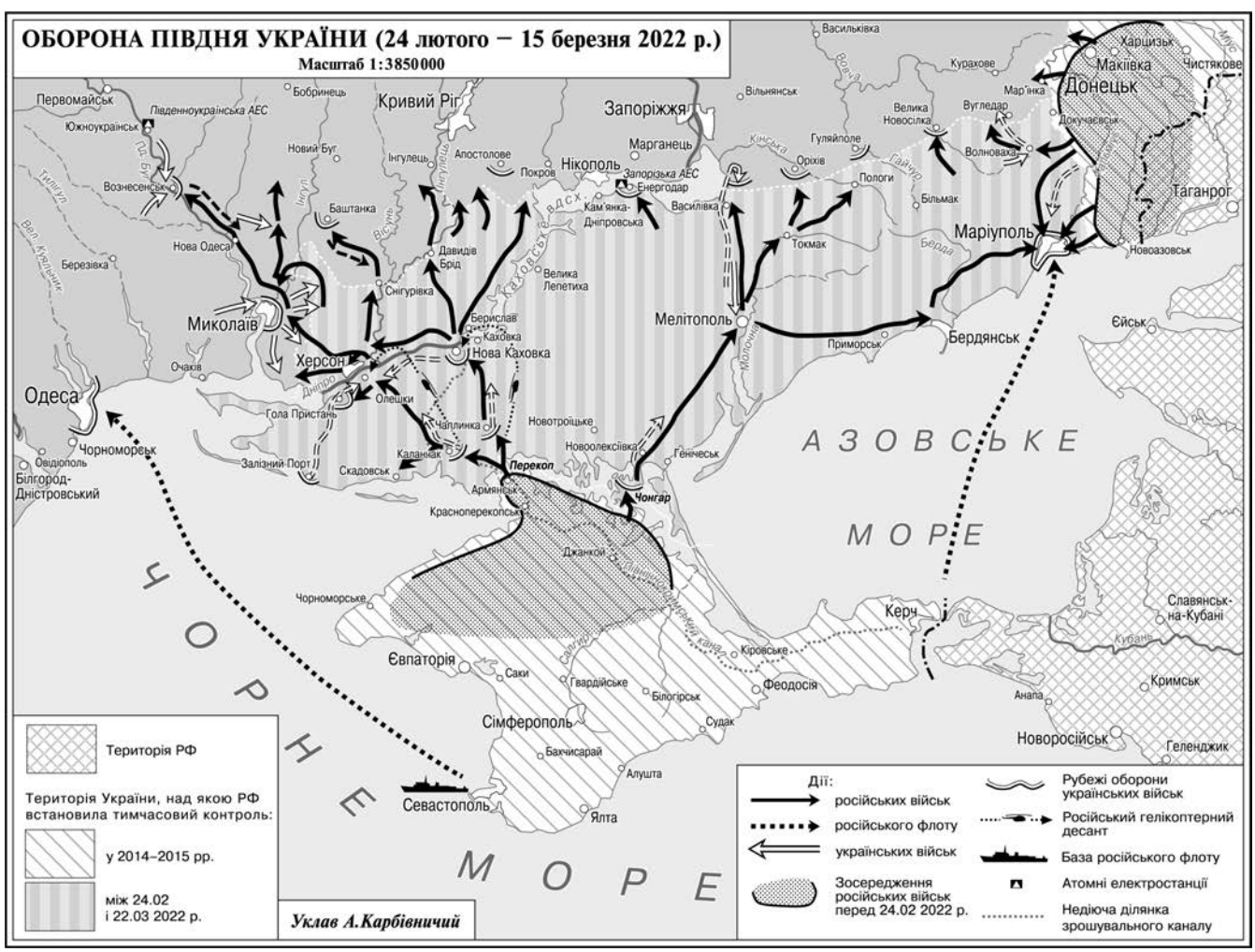

силами 20-ї мотострілецької д-зії захопити м. Запоріжжя, а далі або наступати на м. Дніпро, або різко змінити напрям наступу з пн. на сх. для оточення підрозділів угруповання ООС на Донбасі. Однак через стійкий опір укр. військ і значні втрати ворогу довелося коригувати свої плани. 3 березня окупанти змушені були здійснити перегрупування і достроково ввести в бій частину оперативних резервів зі складу 205-ї окремої гвардійської мотострілецької бригади 49-ї армії, щоб у ході наступу вийти на околиці Запоріжжя і Маріуполя. Паралельно з наступом на Запоріжжя агресори просувалися до Енергодара, бої за який розпочалися 27 лютого. 4 березня о 9:00 Запоріз. АЕС і м. Енергодар було захоплено, на територію АЕС увійшли підрозділи Росгвардії. Після деякої оперативної паузи й перегрупування 9 березня росіяни відновили наступальні дії силами до чотирьох БТГр у напрямку на Василівку і Запоріжжя, проте стійкий опір укр. військ зірвав первісні задуми ворога, який змушений був зупинитися на лінії Василівка—Пологи—Гуляйполе—Велика Новосілка, завчасно вводити в бій оперативні резерви і постійно проводити перегрупування власних сил, намагаючись відшукати слабку ділянку в укр. оборонних позиціях. Однак у Приазов'ї окупантам вдалося частково виконати поставлене завдання і, хоча й із запізненням, вийти в район Маріуполя.

Бої на Південнобузькому напрямку. Навколо Миколаєва і на підходах до Вознесенська відбулися ключові події в битві за пд. України, які не дозволили противнику захопити чорноморські порти і пробити сухопутний коридор до невизнаної «Придністровської Молдав. Республіки», зірвали його наміри з окупації Кривбасу й взяття під контроль Південноукр. АЕС. 27 лютого передові рос. підрозділи вийшли на околиці Миколаєва. 28 лютого об 11:00 рос. війська розпочали перший штурм міста. У наступ на обласний центр пішли основні сили, тоді як ін. підрозділи почали просуватися на пн. (на Вознесенськ і Первомайськ), щоб захопити основні переправи через Пд. Буг. Укр. командування передбачало, що рос. механізовані підрозділи на підходах до Вознесенська зіткнуться з нестачею пального і змушені будуть зупинитися, очікуючи його підвезення. Відповідно, 80-та ОДШБр мала зайняти район оборони на підступах до Вознесенська, знищити мости через Пд. Буг, а один із них утримувати до останньої можливості. Окупанти просувалися до міста трьома колонами, однак через брак пального дві колони зупинилися, не дійшовши до Вознесенська. Вночі з 1 на 2 березня вони були знищені укр. артилерією, відтак до Вознесенська дісталася лише одна колона. Увечері 2 березня приблизно рота рос. військовослужбовців з крим. 126-ї окремої бригади берегової оборони за підтримки 30 танків після обстрілу міста увійшла у мікрорайон Болгарка, пройшовши через села Новогригорівка і Ракове. У Болгарці росіяни облаштували позиції в приватних помешканнях, що унеможливлювало їхній обстріл укр. артилерією. Зі свого боку противник вів мінометний і танк. вогонь по центру Вознесенська, хоча там не перебувало жодних військ. підрозділів. Укр. війська, які дислокувалися у Прибужанах, зуміли вогнем артилерії та стрімким наступом знищити рос. десантників, які намагалися закріпитися на правому березі Пд. Бугу. Після цього росіяни були повністю розбиті на лівому березі річки у Болгарці. На підкріплення до розбитих військ з с. Ракове вирушила ще одна колона противника в складі 30 одиниць бронетехніки й до батальйону особового складу, проте її також було розбито. До 6 березня всі села навколо Вознесенська було зачищено від залишків рос. підрозділів. Одночасно укр. війська зупинили і захопили неушкодженою техніку рос. 11-ї гвардійської інженерної бригади. В битві за Вознесенськ росіяни втратили понад 100 осіб убитими, 30 танків і броньованих машин, один вертоліт Мі-24. ЗСУ втратили убитими 31 бійця, а місцеве ТрО — 12 осіб. Два рос. танки Т-72 було захоплено неушкодженими. Важливі події розгорталися у м. Баштанка, через яке пролягає важлива дорога до Кривого Рогу. Окупанти рухалися через Снігурівку—Березнегувате—Явкине. У с. Явкине (20 км на пд. сх. від Баштанки) беззбройні місц. мешканці на чолі з сільс. головою О.Ковригою намагалися зупинити колони ворожих військ, але після того, як росіяни стали стріляти у повітря, цивільні розійшлися. 1 березня до Баштанки (12 тис. мешканців) підійшла рос. колона, в якій було 250—300 одиниць техніки і до 600 військовослужбовців. Місц. мешканці на чолі з міським головою О.Береговим, які мали лише кілька десятків одиниць вогнепальної зброї, гранати та «коктейлі Молотова», вирішили дати бій і не пропускати окупантів через своє місто. Колону окупантів вдалося зупинити у центрі населеного пункту: зав'язалася перестрілка, а коли в рос. солдатів полетіли гранати, вони швидко відступили. Коли рос. військові перегруповувалися для нової атаки, по їхніх позиціях вдарила укр. авіація. Уцілілі вороги, покидаючи бойові машини, терміново залишили місто. Частину окупантів, які втікали з Баштанки, роззброїли і полонили селяни з с. Явкине; вони також захопили рос. вантажівку «Камаз» зі зброєю та боєприпасами. Отже, було зірвано наміри противника блискавично оволодіти Кривим Рогом.

Бої за Миколаїв. На поч. широкомасштабної агресії масованих ракетних ударів зазнали аеродром у миколаївському мікрорайоні Кульбакине і порт в Очакові. Проте завдяки вчасному попередженню 229-та бригада тактичної авіації підняла всі машини в повітря й уникла будь-яких втрат техніки й особового складу. 25 лютого бійці 79-ї ОДШБр зірвали спробу противника десантуватися з гелікоптерів у районі покинутої пожежної станції ун-ту кораблебудування. Два вертольоти було збито, а рос. військових знищено. 26 лютого невдало для агресора завершилася й перша спроба висадити з моря диверсійно-розвідувальну групу в районі Коблево. Там підрозділи 28-ї ОМБр знищили катер противника й усю групу диверсантів. Того ж дня було зафіксовано першу появу авангарду рос. механізованих колон у передмістях Миколаєва. Два танки спробували «з ходу» зайти в обласний центр, але зазнали обстрілу і відійшли. Такої ж невдачі зазнав і перший масштабний наступ на Миколаїв 28 лютого — 2 березня. Однак противник зміг зайти у Кульбакине, тобто на околиці обласного центру. Важливим чинником, який допоміг обороні Миколаєва, стало виведення 59-ї

ОМБр на правий берег Дніпра, що забезпечило наявність танків, артилерії, засобів зв'язку. 3 березня, перегрупувавшись і підтягнувши резерви, противник відновив наступ сухопутними силами, комбінуючи його з черговою спробою висадити повітряний десант. Цей штурм було відбито. 4 березня противник підтягнув до Миколаєва 15 БТГр зі складу 7-ї десантно-штурмової д-зії і вивів у море десантні кораблі, які зосередилися за 40 км від Чорноморська. За задумом ворога, сухопутне угруповання мало захопити міст через Пд. Буг у Миколаєві, а після цього мор. десант повинен був висадитися на Одещині й оволодіти портом Чорноморськ. Отже, виникла загроза одночасної атаки з повітря, моря і суходолу. По рос. кораблях було завдано удар з РСЗВ, що змусило противника відійти від узбережжя. Упродовж наступних тижнів висадці морського десанту завадила погода: через три тижні перебування в умовах хитавиці морально-психологічний клімат серед десантників погіршився, почалися бунти, і їх евакуювали на берег. Відведення загрози з моря не знімало напруження на сухопутному напрямі. 5 березня росіяни підтягнули до Миколаєва нові резерви і наростили своє угруповання до 17 БТГр, готуючись до чергової спроби увійти до міста чи бодай закріпитися на його околицях. Однак і ця спроба провалилася. Сили оборони України в небі над Миколаєвом та Очаковом збили три ударні вертольоти й один літак Су-25, а в наземних боях цілком розгромили одну БТГр, яка намагалася наступати. До кінця дня 5 березня росіяни були змушені відійти від передмість Миколаєва в бік Херсона, м. Снігурівка, с-ща Луч, а 6 березня провалилася ще одна спроба танків ворога прорватися до аеродрому Кульбакине. 7 березня росіяни здійснили масштабний артилерійський обстріл Миколаєва і безуспішно намагалися захопити міжнар. аеропорт «Миколаїв» та обійти обласний центр з пн. через с. Кашперо-Миколаївка, форсувавши Інгулець. БТГр противника, яка зробила обхідний маневр з пн., дійшла до с. Гур'ївка і спробувала увійти до Миколаєва вздовж Пд. Бугу, але 11 березня була знищена захисниками міста. Постійні невдачі в спробах захопити Миколаїв, падіння температури повітря до –10°С, затяжні снігопади, відсутність забезпечення (війська агресора залишилися без теплого одягу та їжі) повністю деморалізували росіян. 12 березня рос. підрозділи під Миколаєвом почали окопуватися, готуючись до тривалої облоги, але вже 13 березня українці перейшли в наступ. До 16 березня війська противника були змушені відійти. Важливим чинником успіху українців у боях на Миколаївщині стали влучні ракетно-артилер. удари, які 27 лютого, 7, 8, 15 і 16 березня було завдано по рос. військ. базі на Херсон. аеродромі (бл. Чорнобаївки). Ворог зазнав там значних втрат: було знищено командний пункт 8-ї армії ЗС РФ, десятки вертольотів, склади з озброєнням і технікою. Після провалу наступу на Миколаїв у серед. березня рос. війська закріпилися на лінії Томина Балка—Надеждівка—Киселівка—Первомайське—Михайло-Ларине—Ульянівка—Піски—Добре—Снігурівка—Архангельське—Заградівка—Осокорівка—Берислав—Каховка. На цій лінії фронт стабілізувався аж до початку укр. наступу наприкінці серпня 2022.

Літ.: Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий-березень 2022 року). К., 2022; Рік війни за свободу. Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022—24.02.2023) у 4 кн. К., 2023; Інтерв'ю з командувачем ОК «Південь» генерал-майором А. Ковальчуком. Архів ЦДВІ ЗС України. Записник заступника командира десантного батальйону з військово-політичної роботи 56-ї пдп, 7 пдд РФ (Копія); *Трофімов Я.* Вознесенськ. Як українське місто відбило одну з найбільш значущих російських атак. «Texty», 2022, 18 березня. Web: https://texty.org.ua; *Приходько Є.* Баштанка. Історія однієї битви. «Нова Польща», 2022, 12 квітня. Web: https://novapolshcha.pl; Герой України Євген Пальченко розповів про бої бл. Антонівського мосту на Херсонщині. «Український південь», 2022, 26 червня 2022. Web: https://pivdenukraine.com.ua; *Братущак О.* Бої під Херсоном, які зробили танкіста Дмитра Дозірчого Героєм України. «Громадське», 2022, 14 липня. Web: https://hromadske.ua; *Братущак О., Рєуцький К.* Подвиг у Бузковому парку. Невідома історія окупації Херсона. «Українська правда», 2022, 8 листопада. Web: https://www.pravda.com.ua; *Іванців А.* За Херсон до останнього. Історія подвигу та загибелі оборонців Бузкового парку. «Суспільне», 2022, 14 грудня. Web: https://suspilne.media

І.К. Патриляк.

ОБОРО́НА ЧЕРНІ́ГОВА (24 лютого — 1 квітня 2022) — складова стратегічної операції Сил оборони України з відбиття широкомасштабного вторгнення РФ на територію України (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України* (*2019—2022*)), також складова *Київської оборонної операції*.

Геогр. розташування *Чернігова* між *Києвом* з одного боку і рос. та білорус. кордонами з другого визначило стратегічне значення міста на поч. широкомасштабного рос. вторгнення. У разі захоплення Чернігова росіяни отримали б можливості для просування до Києва найзручнішим і найкоротшим шляхом, забезпечення необхідної логістики та нарощування чисельності військ на київ. напрямку.

Безпосередньо в Чернігові розміщувалося оперативне командування (ОК) «Північ», яке було центром управління ЗСУ на території шести пн. областей України, та штаб військ Територіальної оборони (ТрО) ОК «Північ». З січня 2022 в місті формувалася 119-та бригада ТрО. За кілька днів до початку вторгнення укр. командування розгорнуло підготовку до бойових дій. Оборону очолили командувач ОК «Північ» ген. В.Ніколюк, нач. новоствореного штабу оборони міста полк. Д.Брижинський та ін. Основну роль в обороні Чернігова було відведено 1-й танк. бригаді (командир полк. Л.Хода).

У ніч з 23 на 24 лютого підрозділи бригади таємно покинули пункт постійного перебування у с-ще Гончарівське. Завдяки цьому підрозділи не потрапили під рос. ракетні удари, які розпочалися зранку, і зайняли бойові позиції на околицях міста, про що не встигла дізнатися рос. розвідка.

Зранку 24 лютого 2022 рос. військ. колони рушили до Чернігова від білорус. і рос. кордонів. З боку Білорусі на трасі Гомель—Чернігів за 20 км на пн. від міста бійці танк. бригади влаштували засідку і дали перший бій рос. підрозділам. Противник зазнав втрат, його наступ на цьому напрямку вдалося зупинити на кілька годин. Ін. колона рос. військ швидко подолала відстань у 90 км від рос. кордону з боку Сеньківки—Городні і підійшла до пн.-сх. околиці міста з боку с. Товстоліси. Укр. танкісти вла-

штували засідку, підбили кілька танків, і противник відступив. Після затримки на гомельській трасі росіяни відновили наступ і опівдні досягли околиць Чернігова. Проте укр. командування встигло підготувати новий рубіж оборони бл. с. Полуботки, який обороняли розвідники танк. бригади і добровольці. Захисникам вдалося зупинити і знищити значні сили противника.

Отже, у перший день широкомасштабної атаки агресора оборонці Чернігова провели кілька успішних боїв. За подібним сценарієм, з використанням тактики активної оборони, проходили бойові дії й у подальші дні. 25 лютого бійці ТрО підстерегли рос. колону бл. с. Халявин і знищили кілька танків. Поблизу с. Товстоліси укр. танкісти розгромили другу танк. колону противника, взявши в полон командування батальйону з усією документацією. Наступного дня два рос. танки прорвалися на вулиці міста, один було підбито, з другого втік екіпаж, і танк як трофей дістався укр. бійцям. Щоб зупинити противника, було підірвано мости на приміських річках Білоус, Замглай і Снов та автомобільний міст через Десну на об'їзній трасі. На всіх напрямках уже безпосередньо на околицях міста росіян вдалося зупинити. У найближчі дні противник підтягнув до Чернігова осн. підрозділи і розпочав масований обстріл міста.

Підрозділи 1-ї танк. бригади, які прибули до міста, мали на озброєнні кілька десятків танків та ін. бронетехніки. Цілковитою несподіванкою для противника стала наявність у Чернігові реактивної і ствольної артилерії. Командування таємно перемістило до міста і замаскувало не лише артилерію, а й боєкомплект до неї, що дозволило вести вогонь до останніх днів оборони. Крім танкістів, місто захищали батальйони 119-ї бригади ТрО (командир полк. О. Висоцький), роти охорони ОК «Північ» і територіального центру комплектування і соціальної підтримки (далі ТрЦКСП), 21-й стрілец. батальйон, підрозділи 58-ї бригади, Нац. гвардії, добровільної територіальної оборони, прикордонники, ветерани полку «Азов», «Правого сектора» тощо.

Оборонні бої перших днів дали можливість мобілізувати людські й матеріальні ресурси. Лави захисників поповнили тисячі добровольців. Особливу роль у військ. мобілізації відіграв черніг. ТрЦКСП, який у повному обсязі виконував покладені на нього обов'язки. Поряд з цією установою центрами поповнення військ. підрозділів стали бази ТрО, прикордонників, Нац. гвардії та ін. збройних формувань. Важливим заходом з підвищення боєздатності міста стало озброєння громадян: певну кількість зброї роздали просто на вулицях. При цьому охочих було значно більше, але не вистачало зброї. 15—20 % добровольців мали бойовий досвід з 2014, і саме вони становили кістяк усіх новостворених підрозділів. Щодо чисельності оборонців можна припустити, що вона сягала приблизно 3—4 тис. осіб.

Чернігівці також створювали систему укріплень — блокпостів, барикад з бетонних блоків, мішків із землею та автомобільних шин, перегороджували вулиці металевими їжаками, рили окопи тощо. Оборона була глибоко ешелонованою, місто планували захищати аж до центр. кварталів включно. Останній резерв гранатометників перебував безпосередньо в центрі міста. Щоб компенсувати нестачу озброєння, чернігівці готували «коктейлі Молотова». Сила захисників полягала у глибокій вмотивованості, ефективному командуванні, доброму знанні міста і місцевості довкола нього, що давало змогу вести ефективні дії.

З рос. боку ситуація була іншою. Противник мав абсолютну перевагу в живій силі та озброєнні, особливо в перші дні, коли співвідношення сил становило бл. 15 до 1. За приблизними підрахунками, рос. війська, які оточили Чернігів, мали 20—30 тис. вояків і понад 2 тис. одиниць бронетехніки, артилерії і вантажних автомобілів. Спочатку це були підрозділи, які не змогли пробитися через Чернігів на Київ, і тоді їх було найбільше, а потім частина з них відійшла. Достовірно відомо, що під Черніговом були підрозділи 41-ї армії, зокрема, 35, 55 і 74-ї мотострілец. бригад, 40-го інженерно-саперного полку, 90-ї танк. д-зії та ін.

Рос. колоні, яка налічувала понад 8 тис. одиниць техніки, вдалося прорватися східніше від Чернігова, повз *Ніжин* і *Прилуки*, і дійти до *Броварів*. Проте, не захопивши Чернігів, росіяни під Києвом відірвалися від своїх тилів, мали дуже розтягнуту (до 350 км), вкрай незручну і вразливу логістику, що утруднювало для них постачання боєприпасами, паливом і продовольством. З пн. Чернігівщини всі дороги вели до Чернігова або до р. Десна, а подолати ці перешкоди росіянам не вдалося. Особливості Десни (швидка течія, звивисте русло, болотиста заплава шириною до 10 км) робили її майже нездоланною для швидкого форсування і переправ техніки. Укр. сапери підірвали мости на Десні вище від Чернігова, артилеристи успішно знищували усі тимчасові переправи. Так, поблизу с. Макошине укр. артилерія кілька разів розбивала понтонні переправи противника. Три вцілілі мости через Десну (автомобільний і залізничний у Чернігові і автомобільний бл. *Коропа*) залишалися під укр. контролем. Укр. підрозділи утримали пд. берег Десни від *Новгорода-Сіверського* до Чернігова в умовах фронту довжиною понад 200 км. Після кількох днів невдалих спроб просування рос. колонам довелося стати бл. Чернігова або повертати на Білорусь. Рос. бліцкриг на черніг. напрямку зірвався.

На тимчасово окупованих територіях Чернігівщини росіяни також зустріли опір. Жоден представник місц. влади не визнав рос. влади. Цивільне населення відверто висловлювало своє несприйняття окупантів. Мешканці прикордонних з Росією міст Городня і Корюківка влаштовували акції протесту.

Маючи значну перевагу у живій силі й техніці, рос. командування не наважувалося на вирішальний штурм Чернігова, намагаючись повністю оточити місто та відрізати його від будь-якого постачання ззовні. Щодня укр. передові позиції зазнавали методичних атак. Щоб залякати мирне населення, проводили масовані обстріли і бомбардування міста. Бої за місто йшли на всіх напрямках, починаючи від с. Київка, черніг. місцевостей Подусівка і Масани на заході, мікрор-ну ЗАЗ, кільцевої дороги і черніг. місцевості Олександрівка на півночі та до лижної бази, кладовища «Яцево» і с. Новоселівка на сході. Захисникам допомагали природні бар'єри: р. Десна (яка прикривала до 30 % довжини лінії оборони), лісові масиви і р. Білоус на зх., болотиста доли-

на р. Стрижень на пн. Менш захищеним був сх. фланг оборони, проте і його прикривало кілька ярів. На цьому фланзі росіяни намагалися прорватися до міста через Новоселівку і лижну базу, які в ході боїв були зруйновані.

У перші дні березня рос. підрозділам вдалося навести переправу через Десну нижче Чернігова, перекинути на лівий (пд.) берег річки значні сили, зайняти села Ягідне, Іванівка, Слобода і перерізати трасу Чернігів—Київ. Розпочалися бої за приміські села на лівому березі Десни. 7 березня захисники відбили наступ на Количівку, яка прикривала автомобільний міст через Десну. 9 березня противник зміг взяти Лукашівку, кинувши в наступ проти сотні оборонців понад 80 одиниць техніки. Більшість укр. бійців загинула, інші потрапили в оточення, проте змогли з нього вийти. Це був останній успіх росіян під Черніговом. Просунутися ближче до міста їм більше не вдалося. Бойові дії остаточно перейшли в позиційний режим. І якщо в перші дні війни від успіху оборони Чернігова значною мірою залежала доля Києва, то надалі вже навпаки — доля Чернігова залежала від ситуації бл. Києва.

Після виходу противника за Десну Чернігів опинився майже в повному оточенні. З міста залишалася вільною лише одна дорога напрямком на пд. сх. — автомобільним мостом через Десну на Количівку та Куликівку і далі на *Ніжин* і Київ. Діяв також пішохідний міст із виходом на задеснянське село Анисів і далі на ту ж дорогу на Куликівку. З пн. боку цю дорогу прикривала Десна, а з пд. — збройні сили, проте росіяни прострілювали її артилер. вогнем. Через неї відбувалося вивезення з міста мирного населення, постачання продовольства, ліків та ін. необхідних припасів і обладнання, тому її називали «дорогою життя».

Велику роль в обороні Чернігова відігравало забезпечення війська всім необхідним. Волонтерська спільнота активно діяла з першого дня рос. вторгнення. Як і по всій Україні, вона сформувалася ще у часи *Революції Гідності 2013—2014* і початку війни 2014. Протягом багатьох років на потреби фронту працювали «Єдиний волонтерський центр», «Жіноча сотня», «Сяйво Сіверщини» та ін. Вони та ін. волонтерські ініціативи взяли на себе підтримку військових усім необхідним: одягом, спорядженням, медикаментами, продуктами харчування тощо. Волонтерські осередки виконували роль логістичних хабів, місць приготування і постачання гарячої їжі тощо. Активну участь у забезпеченні військових продовольством взяли черніг. супермаркети. Значну допомогу надавали багато місц. бізнесменів.

Зазнавши поразки у спробах захопити Чернігів, росіяни розгорнули терор проти мирного населення. Кілька разів на добу місто зазнавало руйнівних авіац. ударів, під час яких літаки скидали бомби вагою 250 і 500 кг. Великих втрат завдавали ракетні атаки на місто (зокрема ракетами «Іскандер»). Було вщент зруйновано приміські села Новоселівка, Бобровиця, Київка. 3 березня рос. літак Су-34 скинув на густонаселений район вул. Чорновола 6—8 важких авіабомб, від яких зазнали руйнувань декілька будинків і загинуло щонайменше 47 осіб. Найвідомішим об'єктом, знищеним прямим влучанням рос. ракети 12 березня, став готель «Україна» в центрі міста. 16 березня місто зазнало масованого обстрілу касетними боєприпасами, за один день загинуло понад пів сотні мирних мешканців, багато людей дістали поранення.

Обстріли міста стали однією зі складових гуманітарної трагедії, яка спіткала мирне населення. Чернігівці були змушені переховуватися у погано пристосованих підвалах. Росіяни системно знищували інфраструктуру життєзабезпечення, свідомо погіршуючи умови проживання людей. У місті зникли електрика та опалення, припинили працювати водогін і каналізація. Час від часу вдавалося відновлювати електропостачання. Найактуальнішою була проблема води. Її брали з кількох старих артезіанських свердловин і з річок Десна і Стрижень. Завдяки холодній погоді річкова вода була порівняно чистою і придатною для вживання після кип'ятіння. За відсутності газу їжу готували у дворах на вогнищах. У дворах споруджували примітивні туалети.

Протягом оборони міста продовжувала працювати більшість мед. закладів. Закрилися тільки ті, де персонал виїхав з міста. Поранених і хворих приймали госпіталь, обласна і міська лікарні, які були розташовані за 2—3 км від лінії фронту. Лікарі і мед. персонал не покидали робочих місць по 43—45 днів. Рятувальники і пожежники рятували людей під обстрілами. Все можливе для збереження і відновлення інфраструктури робили працівники комунальних підпр-в.

Від обстрілів, холоду, відсутності елементарних побутових умов і від психологічного стресу найбільше потерпали незахищені категорії населення — діти, жінки, старі й немічні люди. Їх підтримували волонтери і місц. влада. У школах та ін. закладах, де були кухні, готували їжу і роздавали її всім охочим. Населенню роздавали ліки, надавали ін. необхідну допомогу. Велике значення мала взаємна підтримка чернігівцями одне одного. Більшість незахищених осіб перебували під опікою родичів, сусідів і знайомих. Нерідкими були випадки, коли жінки доглядали по 5—6 немічних сусідів. Проте умови проживання в місті невпинно погіршувалися. Щодня зростала чисельність загиблих, поранених і хворих.

Єдиним дієвим способом порятунку цивільного населення стала евакуація з Чернігова. Вона стихійно розпочалася з перших днів війни, тривала до останніх днів оборони міста і розтягнулася ще на декілька наступних тижнів. Чернігівці евакуювалися як приватним транспортом, так і завдяки орг-ції цього процесу волонтерськими і реліг. орг-ціями міста та ін. регіонів України, бізнесом і владою. Щоб не допустити скупчення людей, про місце збору на евакуацію повідомляли за 1—2 дні наперед певній групі осіб, які передавали цю інформацію далі. Існували й визначені пункти збору, на які приходили всі охочі. Проте в перші дні тисячі жінок з дітьми і старших людей не змогли покинути місто і пережили жахи обстрілів і втрат. Загалом з міста виїхали 150—160 тис. осіб, що становило понад половину його мешканців. У ніч на 23 березня росіяни знищили єдиний автомобільний міст через Десну. Очевидно, до того моменту вони не руйнували мосту, сподіваючись, що зможуть захопити місто і використовувати його для себе. Настали найтяжчі дні оборони. Єдиним шляхом, який з'єднував Чернігів з Києвом, залишався пошкоджений пішохідний міст. Його переходи-

ли пішки, а далі сідали на транспорт. Людей також переправляли через річку невеликими човнами. Все це відбувалося під постійними обстрілами, і люди гинули на переправах та на луках за Десною. Зокрема, мінометним вогнем було розстріляно колону волонтерських машин.

Після поразки під Києвом 1 квітня 2022 рос. підрозділи були змушені відступити від Чернігова. І за кілька днів рос. війська повністю покинули пн. області України.

О. Ч. тривала 37 днів — з 24 лютого до 1 квітня 2022.

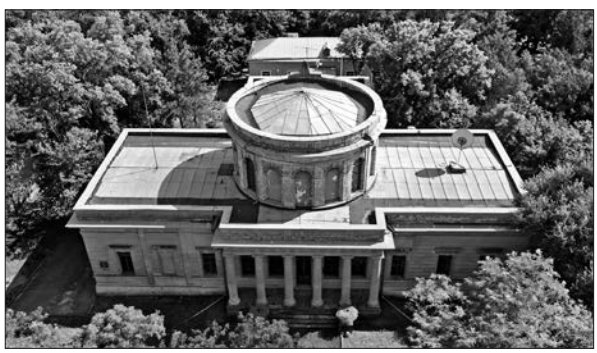

Будинок астрономічної обсерваторії в Миколаєві.

Літ.: Воєнно-історичний опис російсько-української війни (лютий-березень 2022 року). К., 2022; *Головко В.* Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. К.: Інститут історії України НАН України, 2023; Рік війни за свободу. Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022 — 24.02.2023) у 4 кн. К., 2023; Рік Незламності: крах операції Z. К., 2023.

С.А. Леп'явко.

ОБСЕРВАТО́РІЇ БУДИ́НОК у Миколаєві — пам'ятка арх-ри нац. значення, найстаріша споруда такого типу в Україні.

Садиба обсерваторії з садом оточена первісною огорожею з брамою. Будинок зведений 1821—27 з ініціативи адмірала О.*Грейга* як обсерваторія Чорномор. флоту за проєктом архіт. Ф.Вунша інж. Б. Фан дер Флісом. Огорожа та брама датуються 1-ю пол. 19 ст.

Первісно споруда мала ширші, ніж суто наукові, функції, оскільки обслуговувала потреби мореплавства і слугувала житлом адміністратору (дир.) — ним перші 50 років був К.Кнорре. Нині це НДІ «Миколаїв. астрономічна обсерваторія» (НДІ МАО).

Вирішена у стилістиці пізнього *класицизму*, мурована споруда Т-подібна у плані, одно- і двоповерхова, на підвалах.

Композиційним центром є гол. об'єм, квадратний у плані на першому поверсі й ротондальний — на другому. Обабіч прилягають одноповерхові прямокутні в плані крила.

Гол. вхід орієнтований у сад і акцентований шестиколонним портиком римо-доричного ордера. Він веде у квадратний з круглою колонадою зал, де розміщувалась аудиторія для слухачів — астрономів, капітанів кораблів і штурманів, а на другому поверсі — вежа телескопа-рефрактора.

Розпланування бічних крил — анфіладне. Фасади одноповерхових крил стримані за оздобленням, із горизонтальним характером членувань. Стіни, суцільно опоряджені стрічковим рустом, прорізані прямокутними вікнами з прямими сандриками.

Гол. приміщенням в інтер'єрі є центр. зал-аудиторія з виразною колонадою римо-доричного ордера і стінами, почленованими ритмом півциркульних ніш.

Літ.: *Тищенко О.* Будинок обсерваторії. У кн.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000.

В.В. Вечерський.

Загальний вигляд Овруцького єзуїтського колегіуму в кін. 18 ст. Графічна реконструкція. За Є. Ковальчиком.

О́ВРУЦЬКИЙ ЄЗУЇ́ТСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — навч. заклад, що існував у 17—18 ст. у Ксаверові (нині село у Коростенському р-ні Житомирської обл.) та *Овручі*. Заснування колегіуму відбулося за ініціативою укр. шляхтича Г.Єльця, який заповів своє майно на користь навч. закладу для овруцької *шляхти*. Завдяки цьому 1635 у Ксаверові з'явилася єзуїтська оселя зі статусом резиденції і новим дерев'яним храмом, однак у 1648 припинила існування. Після замирення на Правобережжі м-ко Ксаверів виявилося повністю зруйнованим, тому було прийнято рішення про перенесення єзуїтської оселі до повітового міста *Овруча*. Відтоді в офіц. документах вона стала називатися ксаверо-овруцькою. Тривалий час вона зберігала статус резиденції, маючи лише невеличку школу і підпорядковуючись *Острозькому єзуїтському колегіуму*. У 2-й чверті 18 ст. з'явилися матеріальні передумови для отримання статусу колегіуму, що здійснилося 1742.

В Овручі єзуїти спочатку займали пристосовані приміщення, які їм були передані разом із пол. замкової гори. Не пізніше як 1682 тут постав невеликий дерев'яний костел. 1685 були споруджені помешкання, школа і конвікт (гуртожиток). 1720 пожежа знищила майже усі будівлі резиденції.

У 1722 сеймик *Київського воєводства* подарував резиденції другу пол. замкової гори. Після ще однієї нищівної пожежі (1745) почалося буд-во мурованого комплексу, яке через брак коштів просувалося дуже повільно: стіни почали виводити 1753, а 1773 будівлю ще не було завершено.

Центром ансамблю був костел, до якого симетрично долучалися два Г-подібні двоповерхові корпуси колегіуму.

До колегіуму можна було потрапити через мурований міст. По периметру замкової гори до більшою частини прилягали масивні цегляні підмурки (частково збереглися до нашого часу). Вихідний архіт. проєкт цього комплексу пов'язаний з ім'ям П.*Гіжицького*. Буд. роботи здійснювалися під кер-вом його учня — єзуїта М.Соболевського, котрий прибув до Овруча 1768.

Едукаційна комісія 1773—1794 утворила в *Овручі* на базі колегіуму нову світську школу. У 1783 будівлі костелу і колегіуму «разом із малим музеєм математичним та бібліотекою» відійшли *василіанам*. Навч. заклад під їхнім патронатом проіснував тут до 1831, коли був ліквідований рос. владою.

У кращі роки ця школа нараховувала до 200 учнів (була однією з найбільших серед василіанських шкіл на укр. теренах). За василіан костел став парафіяльним, а після подій 1831 був зачинений. Одна частина будівлі колегіуму стала повітовою в'язницю, інша — міськ. гауптвахтою.

Костел тоді ж було передано правосл. духовенству і освячено як Преображенський собор. У 1872—77 замість первісного двобаштового завершення оновле-

ний правосл. собор отримав п'ять декоративних бань у псевдорос. стилі, одна з них виконувала роль дзвіниці. Орієнтація вівтаря з зх. була змінена на сх. Після спорудження у місті нової в'язниці будинок колиш. колегіуму був повністю розібраний.

Правосл. собор був знищений 1937. На його місці споруджено новий мурований Спасо-Преображенський собор (2001), котрий за архіт. характеристиками подібний до типових храмів єпархіального (псевдорос.) стилю.

Літ.: *Pług A.* Cerkiew Św. Bazylego i kościół pojezuicki w Owruczu na Wołyniu. «Tygodnik illustrowany», 1863, № 181, t. VII; *Wołyniak (Giżycki Jan Marek Antoni)*. Bazylianie w Owruczu. Przewodnik naukowy i literacki. 1910; *Krasnowolska M.* Działalność artystyczna architekty ks. Pawła Giżyckiego TJ (1692—1762). Prace sekcji historii sztuki w Wilnie. 1939, t. III; *Poplatek J., Paszenda J.* Słownik jezuitów artystów. Kraków, 1972; *Ричков П.* Єзуїтський колегіум в Овручі: до історії спорудження та руйнації. У кн.: Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. «Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності». Житомир, 1996; *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса. Коротка антологія. «Архітектурна спадщина України», вип. 5. К., 2002; *Betlej A.* Paweł Giżycki SJ architekt polski XVIII wieku. Kraków, 2003; *Kowalczyk J.* Świątynie późnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. Warszawa, 2006; Encyklopedia kresów. Kraków, 2006; *Ричков П.* Міжконфесійний трансморфізм в сакральній архітектурі Волині. «Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Серія: Архітектура», 2010, № 674; *Кострица М., Михайлишин О.* Храм Святого Василія в Овручі. К., 2011.

П.А. Ричков.

ОКО́ЛЬНИЙ ГО́РОД, окольне місто — наук. термін на визначення зовнішньої укріпленої частини давньорус. і середньовічного рос. міста, на відміну від внутрішньої частини — *дитинця*, кремля.

Вживання терміна зафіксоване письмовими джерелами стосовно *Чернігова* (*«Повість временних літ»*, 1078) і Пскова (з 16 ст.). Не існує чітких критеріїв, які б давали змогу відрізнити О. г. від укріпленого *посаду*.

В укр. містах 15—18 ст. для структур, аналогічних О. г., відомі назви «пригородок» (*Збараж*, *Остроg*), «окольний замок» (*Луцьк*).

Д.Я. Вортман.

ОКСА́НЧЕНКО Олександр Якович (26.04.1968—25.02.2022) — укр. військовик, полковник, військ. льотчик 1-го класу, інструктор-пілот, 831-ша бригада тактичної авіації Повітряних сил ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с. Маломихайлівка Покровського р-ну Дніпроп. обл. Після закінчення 1989 Харків. вищого військ. авіац. училища льотчиків ім. С.Грицевця був залишений на посаді льотчика-інструктора в одному з навч. авіац. полків закладу (с. Велика Круча Лубенського р-ну Полтав. обл.). Згодом був направлений до м. *Дніпропетровськ* (нині м. Дніпро) у винищувальний полк протиповітряної оборони, після його розформування 1996 продовжив службу у *Миргороді*. Учасник Антитерористичної операції, зокрема брав участь у боях за *Луганськ*. Нагороджений орденом Данила Галицького.

Впродовж 2016—18 О. неодноразово представляв Україну і займав призові місця на авіац. пілотажних показах у Великій Британії, Угорщині, Румунії, Польщі, Словаччині, Чехії, Данії, Бельгії, Мальті. Так, О. на Су-27 виборов звання найкращого пілота на авіашоу Czech International AirFest-2018.

2018, після досягнення граничного віку, звільнився з лав ЗСУ, але продовжував служити як цивільний службовець на посаді інструктора-пілота. З листопада 2020 депутат Миргородської міськради 8-го скликання. Почесний громадянин м. Миргорода.

24 лютого 2022, з початком широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну, О. повернувся до пілотування Су-27. Загинув близько 5:00 25 лютого 2022 у повітряному бою над *Києвом*.

Указом Президента України № 78/2022 від 28 лютого 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі О. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Іменем О. названо вулиці у містах Миргород і Кременчук, йому встановлено меморіальну дошку в с. Велика Круча.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік): зб. інформаційних матеріалів. К., 2023; *Тригуб О.* Людина-легенда — це про Олександра Оксанченка. «АрміяInform», 2023, 26 квітня. Web: https://armyinform.com.ua/2023/04/26/lyudyna-legenda-cze-pro-oleksandra-oksanchenka/; Автобіографія: офіц. сайт м. Миргород. Web: https://myrgorod.pl.ua/files/docs/Deputati/8sklik/Biograf/oksanchenko.pdf

В.В. Маряєва.

ОЛЕ́КСИН Іван Михайлович (26.06.1922—2012) — громад. і політ. діяч, меценат. Н. в с. Вербилівка (нині село Івано-Франк. р-ну, Івано-Франк. обл.) в селян. сім'ї. Закінчив початкову школу та заклад *«Рідної школи»* в *Рогатині*. Навчався в Львів. політехніці, звідки 1943 вступив до лав 1-ї Укр. д-зії *Української Національної Армії*. 1949 емігрував до *Сполучених Штатів Америки*, де отримав вищу освіту. Працював бібліотекарем, організував спортивний клуб. 1972—2002 — голова Українського Братського Союзу. Упродовж тривалого часу обіймав керівні посади у провідних громад. та громадсько-політ. орг-ій укр. громади в США: екзекутивний (виконавчий) віцепрезидент *Українського Конгресового Комітету Америки*, екзекутивний віцепрезидент Українсько-Американської Координаційної Ради, член Президії *Світового Конгресу Українців*, віцепрезидент *Злученого Українського Американського Допомогового Комітету*, член контрольно-ревізійної комісії Організації Українських Націоналістів (державників) (д). Брав активну участь в діяльності Фонду Допомоги Україні (США). Учасник 1-го з'їзду *Народного Руху України*, організаційних к-тів першого (1992) та другого (1997) *Всесвітніх Форумів Українців*. Був опікуном дитячої лікарні в Пущі-Водиці, членом *Ради Товариства зв'язків з українцями за межами України* (Товариство «Україна—Світ»). Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (1998), Почесною грамотою Посольства України в США.

О.Я. Оксанченко.

П. у м. Рочестер (США).

Літ.: *Дупляк М.* Відбулася XXV Конвенція УБС. «Свобода» (США), 2002, 28 червня; *Воронка Р.* Коли скресала крига. Web: http://vsesvit-journal.com/index.php?option=com_content&task=view&id=711&Itemid=41; *Морозюк В.К.* Олексин Іван Михайлович. Web: https://esu.com.ua/article-76307; Наші меценати. Web: https://givv.org.ua/index.php?do=static&page=nashi mecenatu; Державні нагороди синам України. 3 квітня 1999. Web: http://

Ю.І. Онопрієнко.

Організація договору про колективну безпеку. Емблема.

brama.com/news/press/990403consulu.html

І.І. Винниченко.

ОНОПРІЄ́НКО Юрій Іванович (15.05.1941—25.09.2017) — палеонтолог-стратиграф, методолог науки, д-р біол. н. (1992), проф. (1997).

Н. у Києві. Почав працювати з 15 років, 1956—60 мотористом у м. Ірпінь Київ. обл. Закінчив вечірню школу робітн. молоді (1960). Вступив на геол. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. В університеті займався дослідницькою діяльністю з палеонтології та геології, вивченням психології творчості, самостійно опанував кілька європ. мов. Після закінчення ун-ту (1965) був рекомендований до аспірантури, але поїхав працювати за розподілом на Крайню Пн. Росії. Дис. канд. геол.-мінерал. наук захистив у КДУ (наук. кер. проф. О.Л.Єйнор, 1973), працюючи в Магадані.

1966—72 — геолог Центр. комплексної тематичної експедиції Пн.-Сх. геол. управління (м. Магадан), займався геол. зйомкою, палеонтологічними дослідженнями.

Працював з 1972 у Владивостоці, в Біолого-грунтовому ін-ті Далекосх. відділення РАН: молодший, старший наук. співробітник, зав. лабораторією палеозоології, гол. наук. співробітник.

Фахівець із палеозойських коралів. Винахідник і новатор, ввів нові методи і техніку їх лабораторного дослідження. Учасник міжнар. програми «Біостратиграфія і фауна прикордонних відкладень девону і карбону Євразії», співпрацював з бельгійськими, нім., австралійськими палеонтологами і стратиграфами. Автор багатьох монографій і публікацій в зарубіжних виданнях.

Як методолог створив нову системно-інформаційну методологію еволюційних систем, обґрунтував закон збереження інформації в біології, принципи інформаційного аналізу біологічних систем, концепцію інформаційного стереотипу і кооперацій.

Викладав у Далекосх. федеральному ун-ті і Далекосх. держ. тех. ун-ті. Створив оригінальні навч. програми і курси, опублікував підручники і навч. посібники. Активний учасник інноваційних форм наук. та університетського співтовариства: лекторіїв, публічні лекції, методологічні семінари, виступи на радіо і телебаченні, міжнар. конференцій, симпозіуми, зокрема й ті, що проводилися в Україні.

Працюючи на Далекому Сх. Росії, не переривав зв'язків із Україною і Києвом. Учасник і номінант програми нових підручників для університетів Міжнар. фонду «Відродження». У Києві видані фундаментальна монографія О. «Системно-інформаційна методологія в сучасній науці: понятійний апарат, можливості» (2009), книга з аналізом власного досвіду в житті й науці «У пошуках себе» (2012).

Знавець класичної світової літ. і поезії, філософії класиків і сучасників, мав унікальну б-ку, колекцію мінералів, скам'янілостей, фотоапаратів, включаючи рідкісні.

Тв.: Эволюционная палеонтология и теория информации. В кн.: Методология геологических наук. К., 1979; Наследственная информация и эволюция. В кн.: Эволюционные исследования. Вавиловские темы. Владивосток, 1988; Информационные методы в биологии. Владивосток, 1989; Общебиологическая методология и теория информации. «Наука и науковедение» (Киев). 1996, № 3—4; Основы теории информации. Системный подход. Владивосток, 2003; Эволюционная биология. Системно-информационный подход. Магадан, 2003; Стереотипы научные и социальные. В кн.: Материалы научно-практической конференции ДВГУ, 2001; Какие научные открытия XX века можно считать эпохальными? «Колымские вести», 2001, № 11; Эволюция сознания как общая часть саморазвития материи. «Totallogy-XXI. Постнеклассические исследования». (Киев), 2002, вип. 8; Наука у XXI столітті: проблеми і перспективи. «Вісник НАН України», 2007, № 11; Инновации в науке и образовании. «Вісник НАУ. Філософія. Культурологія», 2007, вип. 6; Системно-информационная методология в современной науке. «Наука и науковедение» (Киев), 2008, № 1; Системно-информационная методология в современной науке: понятийный аппарат, возможности. К., 2009; Анализ концепции этногенеза Л. Н. Гумилева с позиций системно-информационной методологии. «Вісник НАУ. Філософія. Культурологія», 2013, т. 18; В поисках себя. К., 2013.

Літ.: Всероссийское палеонтологическое общество. Справочник. СПб., 2007.

О.О. Ковальчук.

ОРГАНІЗА́ЦІЯ ДОГОВО́РУ ПРО КОЛЕКТИ́ВНУ БЕЗПЕ́КУ (рос. Организация Договора о коллективной безопасности, ОДКБ) — регіональна міжнар. військ.-політ. орг-ція.

Створена 14 травня 2002 у *Москві* на основі Договору про колективну безпеку, підписаного у Ташкенті 15 травня 1992 Вірменією, Казахстаном, Киргизстаном, Росією, Таджикистаном, Узбекистаном. У вересні 1993 до договору приєднався Азербайджан, у грудні 1993 — Грузія і Білорусь. 20 квітня 1994 договір набув чинності для всіх держав-учасників. У квітні 1999 Азербайджан, Грузія і Узбекистан відмовилися підписувати протокол про продовження терміну дії договору і таким чином вийшли з нього.

Ташкентський договір діяв п'ять років із правом продовження строку дії і передбачав пролонгацію, його було покладено в основу створення офіц. міжнар. орг-ції. За задумом орг-ція мала замінити Об'єднане командування збройними силами *Співдружності незалежних держав* і легітимізувати військ. присутність РФ на пострад. просторі та військ.-політ. контроль Москви над окремими країнами у ближньому зарубіжжі.

У 2008—12 членом ОДКБ був Узбекистан (рішення про відновлення його членства схвалено 2006, закон про приєднання до ОДКБ ратифіковано парламентом Узбекистану 28 березня 2008, 19 грудня 2012 Узбекистан призупинив членство в ОДКБ).

Від 2 грудня 2004 ОДКБ має офіц. статус спостерігача при ГА ООН. Від 2005 РФ безкоштовно навчає військовослужбовців країн ОДКБ у власних вищих військ. навч. закладах. В Єревані діє Академія ОДКБ. На нараді у Москві 4 лютого 2009 було створено Колективні сили оперативного реагування як регулярний військ. компонент функціонування ОДКБ з метою проведення спільних навчань та операцій. У 2010 ОДКБ надавала Киргизстану допомогу з подолання внутр. кризи, тоді ж було створено Миротворчі сили ОДКБ з нац. поліцейських контингентів, у 2013 — спільний підрозділ з боротьби з наркотрафіком. Від 2020 проводяться оперативно-тактичні й командно-штабні військ. навчання з різних напрямків взаємодії. У 2020 на нараді глав держав — членів ОДКБ Вірменії відмовили у наданні воєнної допомоги під час збройного конфлікту у Нагірному Карабаху через відсутність безпосередньої загро-

зи на території держави — члена ОДКБ. Пізніше Вірменія знову не отримала підтримки від ОДКБ під час загрози перетину вірменського кордону збройними силами Азербайджану.

6—19 січня 2022 спільний військ. контингент Білорусі, Вірменії, Росії, Таджикистану перебував у Казахстані у рамках використання Колективних сил швидкого реагування ОДКБ для «ліквідації терористичних банд» — «миротворча операція» проводилась на офіц. прохання президента Казахстану.

Після початку повномасштабного вторгнення рос. військ на територію України в лютому 2022 ОДКБ не відіграє помітної ролі в підсиленні воєнних спроможностей РФ, а серед голів держав — членів орг-ції немає консенсусу щодо підтримки й схвалення дій В.*Путіна*. Інші держави — члени ОДКБ також не визнали рос. анексії Криму (2014) і не приєдналися до дипломатичного визнання Росією політ. утворень «Республіка Пд. Осетія», «Республіка Абхазія» (2008). «Донецька народна республіка», «Луганська народна республіка» (2022).

Структура ОДКБ включає Раду колективної безпеки (складається з голів держав-членів) і консультативно-дорадчі органи: Раду міністрів закордонних справ, Раду міністрів оборони, Комітет секретарів рад безпеки. Постійна Рада ОДКБ — координаційний орган, який очолює ген. секретар, який безпосередньо керує секретаріатом ОДКБ (Москва) та спрямовує роботу Об'єднаного штабу (Єреван). Окремо діє Парламентська асамблея ОДКБ (голова — голова Держ. думи Федерального зібрання РФ), що напрацьовує модельні законодавчі акти для спільної їх імплементації у нац. законодавство країн — членів ОДКБ. У 2021 було запроваджено офіц. статус спостерігача та партнера. Від часу заснування було обрано шість ген. секретарів (від 1 січня 2023 І.Тасмагамбєтов, Казахстан).

Колективні сили швидкого реагування ОДКБ складаються з військ. контингентів держав-членів. Останні зберігають військ. контроль над своїми військами й координують спільні дії через штаб ОДКБ у рамках виконання ухвалених військ.-політ. кер-вом країни рішень. Основу становлять військ. контингенти збройних сил РФ, які також надають логістичну авіаційну підтримку.

Літ.: *Савчук І.* Міжнародні організації. К., 2007; Web: https://odkb-csto.org/: офіц. сайт ОДКБ.

І.Г. Савчук.

ОСТРОГРА́ДСЬКИЙ Михайло Михайлович (Острогradський-Апостол; 2.01.1871 (21.12.1870) — 30.10.1923) — діяч *Українського військово-морського флоту*.

Н. у с. Пашенівка (нині у Кременчуцькому р-ні Полтав. обл.). Належав до козацько-старшинського (згодом дворянського) роду *Остроградських*, з якими були споріднені *Апостоли*. Двоюрідний онук математика М.*Остроградського*.

У 1884—90 навчався у Морському уч-щі м. Кронштадт (нині у складі м. *Санкт-Петербургу*, РФ). Після закінчення служив на Чорномор. флоті (далі ЧФ; див. *Чорноморський флот, до 1917*) у чинах мічмана, лейтенанта (1896), капітана 2-го рангу (1906), капітана 1-го рангу (1912). У липні 1914 — листопаді 1916 — командир крейсера «Пам'ять Меркурія», у ході *Першої світової війни* успішно вів бойові дії (найвідоміший епізод — обстріл Констанци (місто у Румунії, на той час окуповане військами Четверного союзу), за що був відзначений низкою нагород, зокрема військ. орденами Російської імперії та ін. д-в. У листопаді 1916 — травні 1917 — ком. лінійного корабля «Євстафій». У травні-червні 1917 комендант Севастопольської фортеці. З червня 1917 — ком. 2-ї бригади лінійних кораблів.

30 квітня 1918, коли до *Севастополя* наближалися нім. війська, а командувач ЧФ віцеадмірал М.*Саблін* вивів частину кораблів ЧФ у підконтрольний більшовикам Новоросійськ, О. взяв на себе командування кораблями, що залишилися у Севастополі й 1 травня були захоплені німцями.

21 травня — 10 червня 1918 — офіц. представник мор. міністерства *Української Держави* у Севастополі для зв'язку з командуванням нім. військ у Криму (знятий з посади через конфлікти з німцями).

На початку червня 1918 отримав чин контрадмірала. Займався орг-цією флоту Української Держави, зокрема брав участь у розробці військово-морської уніформи.

У грудні 1918 — товариш (заст.) морс. міністра в уряді *Директорії*. З кінця грудня 1918 жив в *Одесі* (яка на той час була зайнята військами *Антанти*, а пізніше *Збройними силами Півдня Росії*), де в інтересах *Української Народної Республіки* вів роботу в укр. політ. колах.

На початку лютого 1920, за кілька днів до захоплення Одеси Червоною армією, виїхав до Бухареста. У квітні 1920 призначений заст. військ. міністра УНР та уповноваженим Уряду УНР у справах військ. та торг. мореплавства, брав участь у роботі військ. секції при Надзвичайній дипломатичній місії УНР у Румунії.

П. у Бухаресті.

У 2020 35-й окремій бригаді мор. піхоти ЗСУ присвоєно почесне найменування імені контрадмірала М.Остроградського.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 3. К., 1912; *Шрамченко С.* Українські морські міністри і керівники морським відомством у 1917—1921 роках. «Літопис Червоної Калини», 1935, № 6; *Тинченко Я.* Військово-морські сили України. 1917—1921. К., 2012; *Власенко В.* Формирование украинской политической эмиграции в Румынии в межвоенный период (первая волна). «Русин», 2014, № 1; *Гриценко І.* Перший командувач і будівничий Українського флоту: до 150-річчя Михайла Остроградського. Web: https://www.istpravda.com.ua

Д.Я. Вортман.

ОСТРО́ЗЬКИЙ ЄЗУЇ́ТСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — навч. заклад, що існував в *Острозі* у 17—18 ст.

Можливість оселитися в Острозі *єзуїти* отримали після смерті кн. Василя-Костянтина *Острозького* (1608). Вирішальну роль у цій справі відіграла його онука Анна-Алоїза, вдова великого коронного гетьмана Я.-К.*Ходкевича*. 7 липня 1624 Анна-Алоїза склала акт, згідно з яким в Острозі мали бути засновані костел і колегіум ордену єзуїтів. На будівництво відписала 30 тис. злотих, пожертвувала буд. матеріали, подарувала майбутньому колегіуму низку сіл.

Перші єзуїти поселилися в Острозі у 1623 при дворі Анни-Алоїзи, отримали власний конфесіонал у фарному костелі, а та-

М.М. Остроградський. Художник Б. Пірrач.

В.Я. Оцерклевич.

кож регулярно виголошували тут проповіді.

10 листопада 1626 відбулося урочисте відкриття острозької резиденції та школи при ній. У наступному році з'явилися класи граматики і риторики, резиденція дістала статус колегіуму. 1632 тут вже постійно мешкало 30 єзуїтів, з них 4 професори і 3 магістри. Рішенням провінційної конгрегації від 1640 колегіуму підпорядковувались єзуїтські резиденції в Ксаверові (нині село у Коростенському р-ні Житомир. обл.), *Переяславі*, *Новгороді-Сіверському* і *Вінниці*.

Архіт. домінантою О. є. к. мав стати костел, проєктуванням і буд-вом якого займалися архіт. С.Браун, Дж.*Бріано* і Бе.Моллі. Спорудження храму, закладеного 8 травня 1626, затягнулося — спочатку через прорахунки Брауна, а потім через конфлікт фундаторки із Бріано.

Коли козац. військо захопило місто у 1648, буд-во храму ще не було завершено. У тому ж році Моллі разом із фундаторкою виїхали до *Кракова* через воєнні дії. Однак повернутися Анні-Алоїзі вже не довелося: вона померла 1654 у Кракові. Незадовго до смерті майже всі свої статки записала О. є. і Ярославському колегіумам.

Після Андрусівського перемир'я в О. є. к. розпочалася відбудова. Костел було вирішено добудувати з дерева, однак у 1684 ці конструкції завалилися.

Серед незакінчених мурів костелу поставили невеликий тимчасовий дерев'яний храм, проте він був знищений пожежею у 1699.

У 1717—22 тривали капітальні роботи з мурування костелу. У вже діючому костелі відбулося перепоховання *Яна-Кароля Ходкевича* і його дружини Анни-Алоїзи.

Поступово в О. є. к. зростала чисельність товариства. Перед ліквідацією ордену їх нараховувалося бл. 80 осіб. Кількість учнів у колегіумі сягала 250, а в шляхетському конвікті мешкало 30 чоловік. Тут було запроваджено 1756 єдиний на укр. теренах новіціат — заклад, що забезпечував підготовку до вступу в орден.

Єзуїтський колегіум в Острозі. Макет-реконструкція. Автори П. Ричков, І. Ковалець.

Для острозьких єзуїтів 2-га і 3-тя чверті 18 ст. виявилися найбільш сприятливими. У цей час архіт. ансамбль О. є. к. — найбільший серед подібних в укр. містах — набув композиційної закінченості, перетворюючись на домінанту в архіт. ландшафті Острога.

Після ліквідації ордену (1773) О. є. к. разом із б-кою і всіма приміщеннями був переданий в управління *василіанам*, які зобов'язувались утримувати тут власний навч. заклад. У костелі 1775 сталася велика пожежа, наслідки якої ліквідовували кілька років. У школі на 1782 нараховувалось 245 учнів.

Під час повстання Т.*Костюшко* острозькі студенти пристали до повстанських загонів, через що рос. адміністрація ліквідувала василіанську школу, а василіанів було до переведено до *Гощі*.

Споруди О. є. к. дісталися правосл. духовенству. Низка пожеж (1809, 1819, 1821) і несприятливі політ. обставини перетворили архіт. ансамбль на руїни, які були протягом 19 ст. розібрані.

Літ.: *Гожалчинский А.* Иезуитские школы в Юго-Западном крае. «Труды Киевской духовной академии», 1869, т. 2; *Левицкий О.* Анна-Алоиза, княжна Острожская. «Киевская старина», 1883, т. VII; *Kardaszewicz St.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. Warszawa-Kraków, 1913; *Vallery-Radot J.* Le recueil de plans d'édifices de la Compagnie de Jésus conservé à la Bibliothèqne nationale de Paris. Romae, 1960; *Poplatek J., Paszenda J.* Słownik jezuitów artystów. Kraków, 1972; *Ричков П.* До історії спорудження єзуїтського колегіуму в Острозі. У кн.: Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть, вип. 7. Луцьк, 2000; *Paszenda J.* Architektura kolegium jezuitów w Ostrogu. У кн.:Budowle jezuickie w Polsce XVI—XVIII w., t. 2. Kraków, 2000; *Kowalów W.J.* Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. Biały Dunajec-Ostróg, 2001; *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса. Коротка антологія. «Архітектурна спадщина України», 2002, вип. 5; *Ричков П.* Архітектурні проекти Острозького єзуїтського колегіуму: творчі версії Джакомо Бріано. «Острозька давнина» (Острог), 2019, вип. 6.

П.А. Ричков.

ОЦЕРКЛЕ́ВИЧ Віктор Ярославович (10.05.1986—06.04.2022) — укр. військовик, капітан, заст. командира механізованого батальйону, 17-та окрема танк. Кривірізька бригада ім. К.Пестушка Сухопутних військ ЗСУ. Позивний «Крєпиш». Герой України (посмертно).

Н. у м. *Болград*. Закінчив Болградський ліцей № 3. 2004 призваний на строкову військ. службу, після демобілізації продовжив служити у Держ. прикордонній службі України за контрактом. У 2010 звільнився й оселився в *Кривому Розі*, працював на шахті Криворізького залізорудного комбінату. Закінчив Криворізький нац. ун-т.

З початком рос. агресії 2014 мобілізований до ЗСУ. Брав участь у бойових діях під час проведення Антитерористичної операції (АТО) та Операції Об'єднаних сил (ООС). Воював неподалік Донец. аеропорту, на Світлодарській дузі та в ін. «гарячих точках». Закінчив Нац. академію сухопутних військ ім. гетьмана П.Сагайдачного. З грудня 2016, уклавши контракт, проходив службу в 54-й окремій механізованій бригаді ім. гетьмана І.Мазепи, командував ротою.

На момент широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 був капітаном, заст. командира механізованого батальйону 17-ї окремої танк. Криворізької бригади ім. К.Пестушка. Загинув, виконуючи бойове завдання, 6 квітня 2022 поблизу с-ща Новотошківське Попаснянського р-ну Луган. обл. під час оборонних боїв за м. Бахмут (див. *Артемівськ*).

Указом Президента України № 233/2022 від 12 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі О. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

У Болграді було відкрито дві меморіальні дошки в пам'ять про О.: на будівлі ліцею, де він навчався, і на будинку, в якому жив. На честь О. перейменували вул. Курчатова у Кривому Розі та вул. 25-ї Чапаєвської д-зії у Болграді. Посмертно став почесним громадянином обох міст.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік): зб. інформаційних матеріалів. К., 2023; Віктор Оцерклевич. Платформа пам'яті «Меморіал». Web: https://www.victims.memorial/people/victor-ocerklevich

В.В. Мараєва.

ПАВКÓ Анатолій Іванович (н. 09.07.1961) — історик, культуролог, педагог вищої школи, громад. діяч. Д-р істор. н. (2002), професор (2003). Відмінник освіти України (2006), засл. працівник к-ри України (2016). Академік АН вищої школи України (2022).

Н. у м. Ніжин Черніг. обл. у сім'ї службовців. Закінчив із золотою медаллю середню школу, з відзнакою істор. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1983).

Після захисту канд. дис. (1987) працював старшим викл. кафедри політ. історії Київ. держ. торговоекон. ін-ту (1987—92), гол. фахівцем Гол. управління ліцензування та акредитації вищих навч. закладів Мін-ва освіти і науки (МОН) України (1992—95), зав. Наук.-методичного відділу Укр. академії зовн. торгівлі (1995—96); докторант кафедри історії України Нац. пед. університету ім. М.П. Драгоманова (1996—99); згодом — проф. кафедри політології Академії муніципального управління (2000—07), зав. кафедри сусп. та гуманітарних наук Держ. екон.-технологічного ун-ту транспорту (2008—09). Викладав у Нац. академії керівних кадрів к-ри і мист-в (2009—12), Київ. ін-ті музики ім. Р.М. Глієра (2013—17), Нац. академії управління (2018—21). З 2022 — заст. дир. і зав. відділу інформаційного забезпечення та наук. комунікацій НДІ українознавства МОН України.

Спеціалізується на політ. історії України модерної доби; методологічній к-рі наук. аналізу дискусійних соціогуманітарних проблем; теор. засадах і понятійному апараті гуманітаристики та українознавства; історії вітчизн. і зарубіжної сусп.-політ. думки; проблемі інтеграції України в європ. освіт.-наук. простір; вітчизн. культ.-істор. спадщині у вимірах державо- та націєтворення; істор. та філос. детермінантах у системі к-ри.

Автор 15 монографій і навч. посібників, понад 400 наук. статей, розвідок, дискурсів з історії України, політ. історії, філософії, логіки, культурології, мистецтвознавства, укр. мови та літератури, політології, держ. управління, педагогіки, психології, теорії та історії д-ви і права.

Член Нац. спілки журналістів України (2022), почесний краєзнавець України (2023).

Лауреат премії ім. М.С. Грушевського НАН України (2007), має почесні відомчі відзнаки укр. та європ. ун-тів.

Праці: Історія України (1900 — лютий 1917 рр.). К., 1997; Особливості становлення партійно-політичної системи в Східній Галичині наприкінці XIX ст. К., 2001; Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX — на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. К., 2001; Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. К., 2002; Політична історія України як наука і навчальна дисципліна. К., 2004; Трансформаційні процеси в системі університетської освіти України (XIX — початок XX ст.). К., 2009; Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи. Ужгород, 2011 (у співавт.); Здобутки та проблеми сучасної гуманітаристики. «Освіта і наука», 2021, вип. 1; Європейський вектор українознавчої науки в умовах сучасних загроз та викликів. «Українознавство», 2023, № 1.

Літ.: Доктор історичних наук, професор А.І. Павко: основні етапи життєвого і наукового шляху. К., 2009; *Заїчко В.* Шукач історичної правди. «Освіта», 2016, 20—27 липня; *Остролуцька Л.* Гуманітаристика — любов моя і турбота. «Світ», 2021, № 25—26; *Боряк Г.В. та ін.* Універсальний інтелектуальний потенціал та вагомі творчі здобутки відомого вченого-енциклопедиста, доктора історичних наук, професора А.І. Павка: біографічні сюжети до ювілею. «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія», 2022, № 1.

А.Є. Конверський.

П

ПА́ВЛИК Анна Іванівна (26.01.1855—13.10.1928) — громад. діячка, сестра М.*Павлика*. Н. в с. Монастирське (нині в складі м. *Косів*). Навчилася читати й писати впродовж двох міс. у нар. школі. Працювала як швея в *Коломиї*, *Чернівцях* та ін. місцевостях. Одна із зачинателів жін. руху в *Галичині*. Належала до *Русько-української радикальної партії*. Обстоювала соціальну справедливість. За «соціалістичну» агітацію серед селян та робітників неодноразово була заарештована й ув'язнена. Мала великий вплив на В.*Стефаника* під час його навчання в Коломийській г-зії. Її спогад про свої поневіряння («Мої й людські гріхи, а панська й попівська правда») високо оцінював І.*Франко*; він же й присвятив їй вірш «Дівчина встала рано-рано». Опублікувала в жін. альманасі «Перший вінок» (1887) образок «Заробниця». Автор ін. публікацій про жін. долю та фольклорних записів. 1917 на позичені кошти закупила в рідному селі поблизу Косова ділянку землі, щоб побудувати притулок для дітей-сиріт і дітей убогих родичів та санаторій ім. М.Павлика для бідних і немічних письменників. В останні роки життя працювала сторожем-зберігачем фондів *Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*.

А.І. Павлик.

П. у м. *Львів*. Похована на *Личаківському цвинтарі* в одній могилі з братом М.Павликом.

Літ.: Автобіографія. В кн.: Стефаник В. Твори. К., 1964; *Калинович В.І.* Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. Львів, 1967; *Арсенич П.* До 115-річчя від дня народження Анни Павлик. «Вісті з України», 1970, 19 лютого; *Злупко С.* Незлам-

Ю. Павликовський.

С.Д. Павличко.

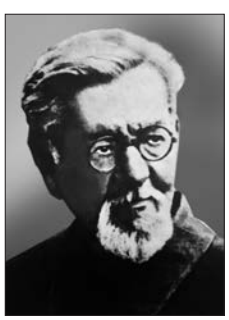

Ю.Ю. Павлович.

на галичанка. «Жовтень», 1970, № 3; *Павлик М.* Перші ступ(е)ні руського-українського жіноцтва. В кн.: Павлик М. Твори. К., 1985.

П.В. Шкраб'юк.

ПАВЛИКО́ВСЬКИЙ Юліан (20.07.1888—28.12.1949) — громад., політ. і кооп. діяч, публіцист. Дійсний член *Наукового товариства ім. Шевченка* (1935). Н. в с. Сеньків (нині Червоноградського р-ну Львів. обл.). Фахову освіту здобув на юрид. ф-ті Львів. ун-ту (див. *Львівський національний університет*) та у Вищій агрономічній школі у *Відні*. Співзасн. (1915) і голова (з 1924) т-ва *«Сільський господар»*, очолював Крайовий союз кооперативів (1920—44), «Народну торгівлю» (1923—39), Надзірну раду «Маслосоюзу» (1926—39). Ідеолог укр. кооп. руху в *Галичині*, автор багатьох праць з проблем аграрної та кооп. політики. Співзасн. і провідний діяч *Українського національно-демократичного об'єднання* (1925—39), сенатор польс. сейму (1930—38). У липні 1941 обраний членом *Української національної ради у Львові*. 1944 емігрував до Німеччини, очолював Союз укр. кооперативів, викладав в *Українському вільному університеті*.

П. у м. Мюнхен (ФРН).

Літ.: Народний ілюстрований календар товариства «Просвіта» на переступлений рік 1924. Львів, 1923; *Стецько Я.* 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України. Торонто, 1967; Історія кооперативного руху. Львів, 1995.

К.Є. Науменко.

ПАВЛИ́ЧКО Соломія Дмитрівна (15.12.1958—31.12.1999) — літературознавець, літературний критик, перекладач, видавець, публіцист, громадська діячка.

Н. у *Львові*, донька Д.*Павличка*. З 1965 проживала у м. *Київ*. 1981 закінчила Київ. держ. ун-т (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1984 захистила канд. дис. «Філософська поезія американського романтизму (Поетична творчість Ралфа Уолдо Емірсона та Емілі Дікінсон)». 1985 працювала в Ін-ті літератури АН УРСР (див. *Інститут літератури імені Т.Шевченка НАН України)*. 1995 захистила докторську дис. «Теоретичний дискурс українського модернізму». Стажувалася в ун-ті Альберти (1990; м. Едмонтон Канада). Стипендіантка програми «Фулбрайт» у Гарвардському ун-ті (1996—97, США). Викладала у Київ. ун-ті ім. Тараса Шевченка (1992—93) та *«Києво-Могилянській академії»* (1997—99).

Як літературознавець П. зробила багато для оновлення укр. літературознавства, відходу від рад. методів аналізу літератури. Стала популяризатором феміністичного та гендерного аналізу. Наук. праця «Націоналізм, сексуальність, постколоніалізм. Складний світ Агатангела Кримського» (2000) є синтетичною розвідкою на перетині гендерних студій і постколоніалізму. Перекладала худож. та наук. літературу. Зокрема, завдяки її перекладу твору Д.Лоуренса «Коханець леді Чатерлей» укр. літ. мова збагатилася еротичною лексикою.

Популяризувала сучасну укр. літературу на Заході й зх. літературу — в Україні. Ініціювала видання двох збірок сучасної укр. літератури у Пн. Америці — зб. «From Three Worlds» («З трьох світів», 1996) і колекцію творів укр. і канад. авторів «Two Lands, New Visions» («Дві землі, нові бачення», 1998). 1992 заснувала вид-во «Основи», метою створення якого було визначено видання якісних перекладів класичної літератури — філософії, історії, худож. літератури та важливих творів сучасної наук. літератури. 1990—93 входила до Міжнародної ради україністів, співпрацювала з фондом Дж.Сороса у Будапешті та фондом «Відродження» у Києві (1995—97). Працювала зі Світовим банком та *ЮНЕСКО* за програмою розвитку вищої освіти в Україні.

П. в Києві через нещасний випадок. Похована на *Байковому кладовищі*.

Літ.: *Агєєва В.* Інтелектуальна біографія Соломії Павличко. «Дух і літера», 2001, № 7—8; Спогади про Соломію Павличко. К., 2006; Соломія Павличко. Web: https://uahistory.com/topics/famous_people/3358; Соломія Павличко: «Я — людина життя». Web: https://povaha.org.ua/solomiya-pavlychko-ya-lyudyna-zhyttya/; Рокдіва українського літературознавства. Лекція Тамари Гундорової про Соломію Павличко. Web: http://litakcent.com/2018/11/22/rok-diva-ukrayinskogo-literaturoznavstva-lektsiya-tamari-gundorovoyi-pro-solomiyu-pavlichko/; *Koznarsky T.* Scholar, educator, public activist Solomea Pavlychko dead at 41. «The Ukrainian Weekly», 2000, January 9, No. 2. Web: http://www.ukrweekly.com/old/archive/2000/020003.shtml

Т.М. Дзядевич.

ПАВЛО́ РИ́МЛЯНИН (Paolo Dominici Romanus, Pawel Rzymianin, «Paulus Romanus murator italus»; 1555?—1618) — львів. архітектор на зламі 16—17 ст., представник пізнього *Відродження*.

Походив із Рима (Італія). 1585 став повноправним громадянином *Львова*, де виконав більшість своїх праць. У 1585—1616 — член міськ. цеху будівничих.

Архіт. творчість характеризується схильністю до виразних, монументальних форм з послідовним застосуванням доричного ордеру. Відповідно до угоди з *Львівським братством* з 1591 головний будівничий Успенської церкви (див. *Успенської церкви ансамбль у Львові*; на завершальному етапі — у співпраці з В.Капіносом (старшим) та А.Прихильним).

Гол. архіт. твором вважається львів. костел бернардинів (1600—30, за участі Б.Авелідеса та А.Прихильного). Автор ордерного оздоблення каплиці Кампіанів, прибудованої до пн. фасаду львів. Кафедрального костелу (1619). Перебудовував львів. костел і монастир бенедиктинок. В *Єзуполі* споруджував костел домініканців і тамтешній замок. Вважається архіт. колегіатського костелу в *Жовкві* (1605—18).

П. у Львові.

Літ.: *Czołowski A.* Z przeszłości Jezupola i okolicy. Lwów, 1890; *Łoziński W.* Sztuka Lwowska w XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba. Lwów, 1901; *Łoza St.* Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954; *Hornung Z.* Paweł Rzymianin. Polski Słownik Biograficzny, t. 24—23, zesz. 106. Wrocław, 1980; *Овсійчук В.* Українське мистецтво другої половини XVI — першої половини XVII ст.: Гуманістичні та визвольні ідеї. К., 1985; *Вуйцик В.* Зодчий Павло Римлянин. «Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація"» (Львів), 2004, № 14; Архітектура Львова. Час і стилі XIII—XXI ст. Львів, 2008; *Замостяник І.* Тестамент львівського архітектора Павла Римлянина. «Український археографічний щорічник», 2009, № 13.

П.А. Ричков.

ПАВЛО́ВИЧ Юрій Юрійович (Георгій Георгійович; 1872—1947) — етнограф і художник.

Н. у *Києві*. Батько П. походив з родини священника на Уманщині, був чиновником; дослужився до чину дійсного статського радника. П. здобув освіту на юрид. ф-ті Київ. ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*),

також навчався у *Київській рисувальній школі* М.Мурашка. У студентські роки захопився етнографією. Після закінчення ун-ту 1896 переїхав до *Санкт-Петербурга*, де працював бухгалтером у банку.

1918 через важкі матеріальні умови разом з дружиною, італійкою за походженням (п. 1933), повернувся до Києва. У 1920—30-ті працював в установах ВУАН, зокрема у 1921—34 — у *Кабінеті антропології та етнології ім. Ф. Вовка при ВУАН*. 1928 був обраний до ради Всеукр. етнографічного т-ва. Після *Другої світової війни* працював у Держ. істор. музеї (нині *Національний музей історії України*) та Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України*).

Зі студентських років вивчав побут городян та селян різних регіонів України, а також Європейської Росії, Фінляндії, Середньої Азії, Кавказу. Спостереження фіксував малюнками, що зображують одяг, споруди, знаряддя праці, поведінку людей тощо. Цими дослідженнями займався спочатку як аматор, а потім беручи участь в етногр. експедиціях. Збереглося бл. 13 тис. малюнків, які тепер є цінним джерелом вивчення матеріальної к-ри 1-ї пол. 20 ст. Наприклад, завдяки малюнкам П. у 1980-х вдалося відновити будинок-музей М.Заньковецької. Серед доробків П. карта локальних типів одягу українців; кілька наук. статей («До питання про еволюцію ніжки в стільці й столі», «Вживання кошика та мішка», «До питання про еволюцію українського народного орнаменту» та ін.); поштові листівки, присвячені полтав. рушникам (1908); ілюстрації до дитячих книжок, виданих укр. мовою у С.-Петербурзі у 1910—16.

П. у Києві. Похований на *Лук'янівському некрополі*.

Науково-худож. спадщина зберігається в ІМФЕ ім. М. Рильського, Ін-ті археології НАНУ, в Нац. музеї історії України у Києві, Музеї театрального, музичного та кіномистецтва України у Києві, Рос. етнографічному музеї у С.-Петербурзі, музеях Полтави, кількох краєзнавчих музеях України, приватних колекціях.

Праці: Україна в типажах народних, краєвидах і архітектурі: художньо-етнографічна спадщина Юрія Павловича. К., 2010.

Літ.: *Симоненко І., Пиваківська С.* Видатний етнограф-дослідник. «Київська правда», 1945, 8 серпня; *Борисенко В.К.* Етнографічна спадщина художника Ю.Ю.Павловича. «Народна творчість та етнографія», 1988, № 5; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Борисенко В.* Народна культура фінів у творчості Юрія Павловича. У кн.: Україна — Фінляндія. К., 1999; *Скрипник Г.* Сторінка з життя та художньо-етнографічної творчості Юрія Павловича. Web: http://www.etnolog.org.ua

В.К. Борисенко.

ПАВЛО́ВСЬКИЙ Вадим Методійович (04.10(21.09).1907—10.02.1986) — інженер-хімік, суд. експерт, мистецтвознавець й історик мист-ва. Дійсний член *Української вільної академії наук*.

Н. у м. *Київ* у сім'ї журналіста, редактора газ. *«Рада»* М.Павловського та етнографині Є.Щербаківської. Внаслідок другого шлюбу матері з дитинства виховувався у родині вітчима В.*Кричевського*. Навч. у Київ. худож. ін-ті (1924—26). Закінчив Київ. хіміко-технологічний ін-т (1931). Викладав механіку і загальну металургію у Свердловському машинобудівному технікумі. Розробляв проєкти металургійних заводів на Уралі.

Від 1933 у Києві. Працював у Київ. хіміко-технологічному ін-ті, від 1935 — у лабораторії Київ. ін-ту науково-суд. експертизи, а від 1938 — у лабораторії фізики Радіорентгенологічного ін-ту. Залишився в окупованому німцями Києві. Від 1941 хімік у Лабораторії харчово-санітарного контролю у Києві.

Працював як лаборант в Ін-ті суд. медицини Гейдельберзького ун-ту (1944—46). Від 1947 — у США. Від 1950 — працював як кресляр, пізніше конструктор, а у 1962—72 — конструктор-проєктувальник. У 1960-х брав участь у роботі Ін-ту шевченкознавства УВАН у США. Автор низки праць з історії укр. мист-ва, пам'яткознавства, зокрема студій, присвячених В.Кричевському, Д.Ревуцькому, П.Холодному, Т.*Шевченку*, Д.*Щербаківському*, історії Укр. АМ, а також навчально-методичних посібників із суд. фотографії та криміналістики, рос.-укр. словника правничих термінів та ін.

Заповів власну колекцію, що складалася з полотен і графіки В.Кричевського і частину своєї б-ки — Українському музею у Нью-Йорку.

П. у м. Нью-Йорк (США).

Праці і тв.: Краткое руководство по судебной и судебно-медицинской фотографии. Смоленск, 1937 (у співавт.); Праця В.Г.Кричевського над увічненням пам'яті Шевченка, річник 2. Нью-Йорк, 1953; Василь Кричевський. «Нові дні» (Торонто), 1954, № 12; 1955, № 1; Відновлення українського архітектурного стилю. Там само. 1956, № 1—2; Дім, в якому жив Шевченко в 1859 році, річник 8—9. Нью-Йорк, 1961; Спогади про Анатолія Петрицького. «Нотатки з мистецтва» (Філадельфія), 1965, № 3; Шевченко в пам'ятниках 1861—1964. Нью-Йорк, 1966; Українська державна академія мистецтв (до 50-ліття її створення). «Нотатки з мистецтва» (Філадельфія), 1968, № 7; Життя і творчість В. Кричевського (1873—1973). «Сучасність» (Мюнхен), 1973, № 1; Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. Нью-Йорк, 1974; Данило Щербаківський. «Український історик», 1977, № 3—4; Довідник з української мови. Нью-Йорк, 1982 (у співавт. із К. Царкевичем).

Літ.: Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; Вадим Методійович Павловський (некролог). «Свобода», 1986, № 28; Музей успадкував від Вадима Павловського цінні збірки. «Свобода», 1986, № 65; *Федорук О.* Павловський Вадим Методійович. У кн.: Шевченківська енциклопедія, т. 4. К., 2013.

О.В. Ясь.

ПАВЛУСЕ́НКО Микола Андрійович (1944—1999) — художник і публіцист.

Н. у с. Хижинці Він. обл. (нині Він. р-ну). Син бандуриста, поета і композитора А.Т.Павлусенка (1914—2000). Закінчив Респ. середню худож. школу ім. Т.Г. Шевченка (1963), де згодом викладав, і відділення плаката Київ. худож. ін-ту (1969; педагоги Т.Лящук і С.Грош). Член секції плаката Спілки художників України (1973).

Брав участь у виставках плаката, починаючи з 1969 (Бієннале укр. плаката. К., 1989), експлібриса — з 1986 та заг. мистецьких виставках. Експонувався у США (Детройт, 1991. Виставка «Чорнобиль за 5 років»), Польщі (Конін, 1991. Виставка «Українське мистецтво»). Твори зберігаються у музеях і приватних збірках України та США. Сполучав роботу

С.П. Павлюк.

у вільних від цензури жанрах із постановкою державницьких проблем. У плакаті працював над ідеологічними темами: 4 твори, присвячені Т.Шевченкові (1988), «Михайло Бойчук та його школа», «Великомученице Україно, зцілися волею», «26 квітня [Чорнобиль]», «Музей гончарства в Опішні», «Пияцтво — причина пожеж», «Хліб — священний для кожного», «Без рідної мови нема народу», «Пам'ятай про 1933 рік» (1973—98). Численні олійні та акварельні пейзажі (м. Седнів, с. Андрушки Житомирської обл.). Портрети дружин Любові (1985) і Надії (1996), доньки Наталії (1986), поета Ол.Доріченка (1996), історика С.Білоконя (1997) і матері Оксани Прокопівни (у дівоцтві Тригубенко, 1917—1998), вчительки початкових класів (1997).

Великого поширення набула графічна серія з 28 портретів укр. письменників-класиків (1983, наклад 17 тис. примірників). Серед екслібрисів — для М.Вінграновського, П.Ганжі, Д. і В. Головків, М.Головка, І.Гончара, П.Гончара, Н.Денисової, Г. і Б. Клід, М.Малишка, Н.Матвієнко, О.Міщенка, А.Павленка, А.Павлусенка, В.Шості (1970—1999).

Виконав інтер'єр у приміщенні проф.-тех уч-ща (с-ще Новоукраїнка, 1981, кераміка), два екстер'єри у Миргородському санаторії (1983, мозаїка та кераміка), монументально-декоративне панно «Весняне пробудження» (1983) і настінне панно у спортивному комплексі м. Славутич (1987, енкаустика).

З 1992 співпрацював з О.Герзоном, власником галереї Surf Art Exchange у Нью-Йорку, створивши на його замовлення серію натюрмортів та картини з рос. та єврейс. тематики. Персональні виставки відбулись у Музеї гетьманства (2002), де він з 1996 працював, створивши експозиції виставок, присвячених П.Орлику, С.Петлюрі та П.Скоропадському.

Цільне істор. світобачення П. оформив 1997 у вигляді яскравої й глибоко полемічної розвідки «Пора покидати міфотворчий кокон» і «Випиймо, панове, брому», що набула широкого розголосу в мистецьких колах. Праця П. поширювалась у незалежницькому самвидаві. Закликав пам'ятати, що «головні винуватці наших великих вічних катастроф — ми самі». Покликаючись на праці М.Грушевського, П.Куліша та Н.Яковенко, критикував Д.Яворницького і сучасних «професійних патріотів», що не давали й не дають належної оцінки слабкості чи й продажності політ. провідників. Здобув серйозну підтримку з боку поета й публіциста В.Базилевського («Холодний душ історії», 1996). У дискусії, що досі не стала предметом історіографічного вивчення, узяли участь письменник В.Шевчук та історик О.Апанович. Тексти П. стали яскравим явищем нац. ідеології часів незалежності.

Вірші, присвячені П., написали О.Доріченко, А.Корольов, Ст.Ганжа.

Літ.: Художники Києва: Живопис, графіка, скульптура, декоративно-прикладне мистецтво, вип. 1. К., 2000; *Приступко Н., Струмковський В.* Щедрий художник Микола Павлусенко. «Хрещатик», 2002, 30 серпня: *Доріченко Ол.* Присутність. К., 2006; *Ганжа Ст.* Відлуння грому. К., 2014.

С.І. Білокінь.

ПАВЛЮ́К Павло Іванович (05.11.1909—16.10.1992) — історик-архівіст, джерелознавець. Канд. істор. н. (1936).

Н. у с. Велика Дорога (нині Лосинівського р-ну Черніг. обл.) в сел. родині. Навч. у Мринському пед. технікумі (1927—29), Ніжинському ін-ті соціального виховання (1929—32), Харків. ін-ті пед. професійної освіти (1932—33). 1933—36 вчився в історико-архів. аспірантурі при Центр. архів. управлінні УСРР. З 1934 працював у Центр. держ. істор. архіві УРСР (молодший, старший наук. співробітник, заст. директора). 1943—54 — заст. начальника Архів. управління НКВС/МВС УРСР. 1954—76 — заст. директора *Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* з партійних архівів.

На посаді заст. начальника Архів. управління НКВС/МВС УРСР брав активну участь у повоєн. відновленні мережі держ. архівів УРСР, поверненні архів. фондів, частини вивезених нацистами з України, отриманні з *Чехословаччини* архівів укр. еміграції (див. *Празький архів*). Учасник 3-го Міжнар. конгресу архівів (1956), на якому Україну прийнято до *Міжнародної ради архівів*.

Водночас активно займався наук. і викладацькою роботою: асистент кафедри історії УСРР Всеукр. ін-ту комуніст. виховання (1934—36), викладач Харків. пед. ін-ту (1936—41), Респ. парт. школи при ЦК КПУ (1950—54). З 1954 — доцент кафедри історії КПРС Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті; на істор. ф-ті Київ. ун-ту читав курс лекцій із джерелознавства історії КПРС.

1950—54 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР.

Брав участь у виданні науково-інформаційного бюлетеня Архів. управління МВС УРСР (відп. редактор), підготовці 16-ти збірників документів (член редколегії, упорядник).

Нагороджений орденом «Знак Пошани», грамотою Президії ВР УРСР, медалями.

П. у м. *Київ*.

Праці: Харківська червона гвардія (лютий 1917—березень 1918). К., 1918; Украинская ССР в период гражданской войны (1917—1920). К., 1967, 1968, 1970; (член головної редколегії, кер. авт. колективу).

Г.В. Папакін.

ПАВЛЮ́К Степан Петрович (н. 02.01.1948) — етнолог, організатор науки, громад. і політ. діяч.

Н. у с. Волосянка Сколівського р-ну Львів. обл. У 1967—72 навчався на істор. ф-ті Львів. ун-ту ім. І. Франка (див. *Львівський національний університет*). З 1972 працював тренером з гірськолижного спорту. У 1979—82 — аспірант *Музею етнографії та художнього промислу*. З 1982 — наук. співробітник Львів. відділення Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР, з 1991 — кер. цього відділення. Виступив ініціатором створення на його основі *Інституту народознавства НАН України* і 1992 став дир. (обіймає цю посаду дотепер).

1983 захистив канд. дис. «Народна агротехніка українців Карпат другої половини 19 — початку 20 ст.», 1992 — докторську дис. «Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект». Професор (1994). Академік НАН України (2009).

Наук. зацікавлення: проблеми етногенезу, етнополітології, народознавства; теоретичні проблеми традиційної укр. к-ри.

Член бюро відділення літ., мови і мистецтвознавства НАНУ (з 1992). Гол. редактор ж. «Народознавчі зошити» (з 1995). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (з 1999). Член Вищої атестаційної комісії (з 2004). У різні роки обіймав посади заст. голови Західного наук. центру НАНУ, голови секретаріату Міжнар. комісії з вивчення нар. к-ри Карпат і Балкан, співголови Міжнар. асоціації укр. етнологів.

Автор понад 550 наук. і науково-популярних праць, концептуальних і нормативних документів з розвитку народознавчої науки в Україні та її впровадження в освітню сферу.

1989 обраний до Великої ради *Народного руху України*. Нар. депутат Верховної Ради України (1990—94) і водночас депутат Львів. обласної ради, представник України в Парламентській Асамблеї Ради Європи (1992—94).

Повний кавалер ордену «За заслуги» (2017).

Праці: Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX — початку XX ст.: Історико-етнографічне дослідження. К., 1986; Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. К., 1991; Українське народознавство (підручник, у співавторстві, 1994); Етногенеза українців: спроба теоретичної реконструкції. Львів, 2006; Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат (у співавторстві). Львів, 1999, 2006; Походження українського народу у контексті традиційної культури. Львів, 2006; Словник основних понять і термінів з теорії етнології. Львів, 2008.

Літ.: Степан Павлюк. Бібліографічний покажчик. Львів, 2007; Павлюк Степан Петрович. Electronic Encyclopedia of Lviv Polytechnic (wiki.lp.edu.ua); Web: http://www.nbuv.gov.ua/people/pavlyuk.html

Ред.

ПА́ДОХ Ярослав Миколайович (14.12.1908—28.08.1998) — юрист, історик права, громад. діяч. Д-р права (1940), професор. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1949).

Н. в м. *Бучач*. 1927—28 навч. у Львів. ун-ті (див. *Львівський національний університет*), 1931 отримав ступінь магістра права в Ягеллонському ун-ті (*Краків*), 1940 — ступінь д-ра права в *Українському вільному університеті* (Прага, нині столиця Чехії). 1952—53 вивчав госп. право в Ратгертському ун-ті (США), навч. в юрид. школі та Рос. ін-ті при Колумбійському ун-ті (1955—56; США). Отримав ступінь д-ра права в Ун-ті св. Джона (1956; США). З 1937 займався адвокатською діяльністю. 1956—74 провадив приватну юрид. практику в м. Нью-Йорк.

1940—48 (за ін. даними — 1941—49) — приват-доцент, потім — надзвичайний, з 1971 — звичайний професор укр. права в УВУ (Відень, Мюнхен). 1946—49 викладав історію права в Ун-ті Адміністрації Об'єднаних Націй для Допомоги і Відбудови (Мюнхен, ФРН). Професор історії укр. права та госп. права Укр. тех. ін-ту в Нью-Йорку. З 1949 — дійсний член НТШ, 1977—90 — голова осередку НТШ в США, 1982—92 — голова Світ. ради НТШ. Також був членом Укр. правничої асоціації Америки, *Української вільної академії наук*, *Українського історичного товариства*, ред. ради «Правничого вісника» (з 1952). Займався дослідженням історії укр. права Нового часу, судів і судочинства, проблем укр. історіографії, зокрема творчості Л.*Окіншевича*, М.*Чубатого*. Автор численних статей у фахових виданнях, кількох підручників з історії права, розділів «Історія українського карного права» та «Історія українського судівництва» в заг. частині *«Енциклопедії українознавства»*.

Брав активну участь в укр. громад. і культ. орг-ціях. 1938—39 — член ради т-ва «*Просвіта*». 1954—57 — голова Пластової старшини (див. в США, 1956—74 — гол. секретар *Українського народного союзу*. 1963—69 — скарбник *Українського конгресового комітету Америки*.

П. у м. Нью-Йорк.

Праці: Грунтовий процес Гетьманщини XVII—XVIII ст. Львів, 1938; Історія західноєвропейського права. Мюнхен, 1947; Міські суди в Україні після 1648 р. Мюнхен, 1948; Давнє українське судове право. Мюнхен-—Париж, 1949; Нарис історії українського карного права. Мюнхен, 1951; З минулого української адвокатури: спроба історичного нарису. Нью-Йорк, 1962; Проблема підсудності. Мюнхен, 1964; Джерела процесового права. Нью-Йорк, 1976; Проблема приватно-правного характеру процесу. Нью-Йорк, 1977; Предмет історії українського права в Українському вільному університеті та його викладачі (1921—1981). Мюнхен, 1983; Лев Окіншевич — видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Нью-Йорк—Мюнхен, 1985; Суди і судовий процес старої України. Нью-Йорк—Львів, 1990; Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII—XVIII століття. Львів, 1994; Євген-Юлій Пеленський: життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1994 (співред.).

Літ.: Padoh, Jaroslav N. В кн.: Ukrainians in North America. Champaign, 1975; *Падох Я.* Із друкованих праць автора. В кн.: Лев Окіншевич — видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Нью-Йорк—Мюнхен, 1985; *Жила В.* Українське судівництво протягом віків. «Сучасність», 1992, № 10; *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні. Львів, 1995; *Монолатій І., Вишиванюк О.* Мюнхенська школа історії України (1946—1991): історіографічні дослідження. Коломия, 2001; *Регульський В.Л.* Роль української діаспори у розвитку української правничої думки. В кн.: У майбутнє — в ім'я України: матеріали 3-го Всесвітнього форуму українців. К., 2001; *Усенко І.Б., Бондарук Т.І.* Падох Ярослав. В кн.: Антологія української юридичної думки, т. 3. К., 2003; *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917—1956: українська історична наука поза межами України (на еміграції) в 1920—1950-х роках. «Український історик», 2004, № 3/4; 2005, № 1; *Кудін С.В.* Розробка ідей гуманності та демократизму у кримінальному праві Київської Русі у працях Я. Падоха. «Вісник Академії адвокатури України» (Київ), 2006, вип. 6; *Блащук С.* Давньоруське право в науковій спадщині Ярослава Падоха (1920-ті — початок 1950-х рр.). «Український історичний збірник» (Київ), 2011, вип. 14.

Н.О. Лаас.

Я. Падох.

Л.Н. Падун-Лук'янова.

ПАДУ́Н-ЛУК'Я́НОВА Леся Никанорівна (27.08.1924—18.08.2002) — історик-аматор, дослідниця сталінських репресій, дисидентка. Дочка викладачки Білоцерківського педагогічного технікуму А.К.Лук'янової (1885—1972).

Н. у м. Полонне. П.-Л. закінчила Київ. інженерно-будівельний інститут (1948). 1952 захистила дисертацію на ступінь кандидата технічних наук. Протягом 22 років працювала в Ін-ті будівельної механіки та електрозварювання ім. Є.О. Патона. У роки «хрущовської відлиги» остаточно сформувався толерантний до марксистської ідеології, але яскраво антисталінський світогляд П.-Л. З кінця 1970-х перебувала під наглядом КДБ (об'єкт оперативної розробки на прізвисько «Анархістка») З 1982 на пенсії. Вивчала архівно-слідчі справи репресованих. Опублікувала «Спогади» (К., 1996) і «Листування» Н.В.Суровцової.

М.М. Пакуль.

Автор громадського та літ. часопису Всеукр. т-ва політ. в'язнів і репресованих «Зона», щорічника «Наука і культура» і вісника міжнар. т-ва «Україна — Ізраїль». Друкувала і докладно прокоментовані виписки з архівно-слідчих справ М.Чечеля, Гр.Коссака, Є.Оппокова і Нат.Коцюбинської.

Опублікувала статті про Я.Мацієвську, рукопис Л.Білінкиса «Громадянська війна на Україні та євреї» (1998). Залишила по собі величезне листування суто дисидентського характеру з «меморіальцями» — С.Віленським, А.Ефрон, В.Іофе, З.Марченко, І.Осиповою, К.Матвіюком, Л.Світличною та ін.

П. у Києві.

Праці.: Михайло Грушевський і «Справа УНЦ». «Зона» (Київ), 1993, № 4; Зі свідчення заарештованого Миколи Чечеля. «Зона» (Київ), 1994, № 6; Спроба опору: [Про М. Чечеля]. «Наука і культура» (Київ), 1994, вип. 28; Отаман Українських Січових Стрільців Гриць Коссак. «Зона» (Київ), 1995, № 10; Наталя Антонівна Коцюбинська. «Зона» (Київ), 1997, № 12; Рука руку миє… «Зона» (Київ), 1998, № 13; Триліська трагедія 1938-го. «Зона» (Київ), 1999, № 14; Академік Євген Володимирович Оппоков. «Зона» (Київ), 2002, № 16.

Літ.: *Осипова И.И*. Хасиды: «Спасая народ свой…»: История хасидского подполья в годы большевистского террора. М., 2002; *Дойков Ю.* Надія Суровцова: На засланні в Архангельському, 1933—1937. Архангельск, 2005; *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син: (рід Михайла Грушевського). К., 2006; *Дашкевич Яр*. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2007.

С.І. Білокінь.

ПА́КУЛЬ Микола Макарович (01.03.1880—27.05.1953) — історик-медієвіст. Д-р істор. наук, професор.

Н. у Мінській губернії. 1905 випускник 1-ї г-зії м. Харкова. 1910 з відзнакою закінчив Харків. ун-т. У 10 — на початку 30 працював у середніх і вищих навч. закладах Харкова, зокрема у Харків. ін.-ті нар. освіти. З 1933 починає працювати у Харків. ун-ті. У 1934 отримав звання професора. У 1936 присуджено ступінь д-ра істор. н. Від 1939 до 1953 — зав. кафедри історії середніх віків, 1933 — 1937 (з перервами) і 1944—47 — декан істор. ф-ту. Під час Другої світової війни (з жовтня 1941 — по квітень 1944) проф. Казахстанського ун-ту (Алма-Ата, нині Алмата), брав участь у заснуванні у цьому виші істор. ф-ту. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Читав курси з давньої, середньовічної та нової історії.

Істориком були підготовлені статті з госп-ва та зовн. політики Франкської д-ви, міськ. рухів у Німеччині 14 ст., з проблем історіографії та джерелознавства історії середніх віків.

Гол. темою досліджень П. була історія революції в Нідерландах у 2-й пол. 16 ст. Автор першої в рад. історіографії монографії на цю тему, яка була видана в Харкові 1929, перевидана в Москві 1931. Під наук. кер-вом П. було підготовлено низку канд. дисертацій (з історії Герман. імперії 10—11 ст., сел. війни в Германії на поч. 16 ст., франц. абсолютизму 17 ст.).

Праці: Книга. Исторический очерк. Харьков, 1923; Питання про грошове господарство за Каролінгської доби. «Прапор марксизму», 1928, № 1; *Пакуль М.* Повстання нюрнберзьких ремесників 1348—1349 року. «Прапор марксизму», 1928, № 2; Нидерландская революция. Х., 1929; Нидерландская революция. В кн.: *Пакуль Н.М., Семенов В.Ф.* Ранние буржуазные революции. М., 1931; Лекции по истории средних веков. Х.,1939; К вопросу о достоверности «Истории Италии» Гвичардини. «Учені записки Харківського державного університету», 1939, т. 15; Итальянская политика Карла Великого. «Ученые записки Харьковского университета», 1940, т. 19; Ламберт, монах Герсфельдський. «Наукова хроніка Харківського державного університету», 1946, № 1(4).

Літ.: *Калуцька Л.П., Фрізман Г.В.* З історії радянської медієвістики (М.М. Пакуль). «Вісник Харківського університету: Серія історія», 1966, № 17; *Головко О.* In memoriam: Микола Макарович Пакуль. «Харківський історіографічний збірник», 2013, вип. 12.

О.Б. Головко.

ПАЛАМАРЧУ́К Лука Хомич (06.09.1906—02.01.1986) — держ. діяч і дипломат рад. доби, журналіст.

Н. у с. Трощі (нині Липовецького р-ну Він. обл.). Після навчання в сільгосппрофшколі працював у комсомольському апараті, дир. школи в м. *Гайсин*, 1929—37 — у редакціях газет Вінницької й Кам'янець-Подільської областей. 1937—41 зав. відділу парт. життя органу ЦК КП(б) У газ. «Комуніст» і редактор ж. «Перець»; 1941—42 — голова Радіокомітету при РНК УРСР (м. Саратов); 1942—53 — відп. ред. газ. «*Радянська Україна*» й водночас у 1942—44 — заст. секретаря ЦК КП(б)У з пропаганди. Займався організацією ідеологічної роботи серед населення окупованих областей і доставкою друкованих матеріалів до партизан. загонів. 1949 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту, 1950 — ВПШ при ЦК КП(б)У. 12 січня 1952 призначений заст. міністра закордонних справ УРСР, відповідав за роботу в міжнар. орг-ціях, з 17 червня 1953 — в. о. міністра, 11 травня 1954 — 13 серпня 1965 — міністр закордонних справ УРСР. Мав дипломатичний ранг надзвичайного і повноважного посла СРСР.

В умовах хрущовської «відлиги» урядування П. було позначене помітною активністю зовнішньополіт. діяльності УРСР, у першу чергу в *Організації Об'єднаних Націй* та її спеціалізованих установах: 1954 УРСР стала членом *ЮНЕСКО* і *Міжнародної організації праці*, 1956 — *Європейської економічної комісії*, 1957 — *Міжнародного агентства з питань атомної енергії*, 1958 було відкрито Постійне представництво України при ООН. Кількість міжнар. орг-цій та їхніх структур за участю УРСР на той час сягнуло 36, крім того, протягом 1954—62 УРСР підписала понад 50 договорів, угод, протоколів та конвенцій, була членом 29-ти комісій і к-тів різних міжнар. орг-цій та установ. *Київ* відвідали понад 20 іноз. делегацій, зокрема Ген. секретар ООН Д.Хаммаршельд, керівники Данії, Ірану, Франції, Швеції, *Югославії* та ін. д-в. П. брав участь у делегаціях УРСР на 6-й, 7-й та 8-й сесіях *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй*, очолював їх на 9—19 сесіях ГА ООН; у виступі на 12-й сесії ГА ООН у жовтні 1957 від імені укр. народу заявив, що для послаблення міжнар. напруженості слід насамперед радикально розв'язувати проблеми роззброєння, повністю заборонити атомну і водневу зброю, припинити її вир-во, істотно скоротити звичайні збройні сили, озброєння і військ. бюджети д-в, ліквідувати всі іноз. військ. бази на чужих територіях.

На 15-й сесії ГА ООН (П. уперше за історію членства УРСР в ООН виголосив промову укр. мовою) в процесі обговорення Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам вніс поправку про надання

ООН вичерпної інформації про становище на несамоврядних територіях і виступив співавтором резолюції про засудження проявів нац. ворожнечі.

Підпис П. стоїть під Конвенцією про територіальне море і прилеглу зону й Конвенцією про відкрите море від 30 жовтня 1958 та Конвенцією про континентальний шельф від 31 жовтня 1958; на 16-й і 17-й сесіях ГА ООН ініціював ухвалення резолюцій щодо організації всесвітньої кампанії за заг. письменність, підготовки нац. тех. кадрів для прискорення індустріалізації слаборозвинених країн; на 18-й сесії ГА ООН вніс низку істотних доповнень і поправок до Декларації про ліквідацію всіх видів расової дискримінації.

Водночас союзна дипломатія продовжувала спритно використовувати укр. делегацію в ООН для досягнення власних цілей при вирішенні міжнар. проблем, зокрема, в МАГАТЕ представники УРСР наполегливо домагалися заборони ядерної зброї й використання атомної енергії виключно в мирних цілях, у той час як Кремль на поч. 1960-х різко прискорив реалізацію програми вдосконалення зброї масового знищення, а 25 листопада 1964 П. оприлюднив у Нью-Йорку (США) заяву уряду УРСР «Україна не буде оплачувати дії агресорів», де дії «блакитних шоломів» у Конго (Леопольдвілі) й на Бл. Сході кваліфікувалися як такі, що «спрямовані на придушення національно-визвольного руху», й відмовився брати участь в їхньому фінансуванні, натомість запропонував перекласти тягар витрат на Бельгію, Велику Британію, Ізраїль та Францію. 1965—72 — надзвичайний і повноважний посол СРСР у Королівстві Марокко, за свою роботу дістав схвальну оцінку від міністра закордонних справ СРСР А.Громика. З 1972 — у відставці.

Тричі обирався канд. у члени ЦК КПУ, 1946—66 — депутат ВР УРСР.

П. і похований у *Києві*.

Літ.: *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії XX століття у постатях. К., 2001; *Табачник Д.В.* Українська дипломатія: Нариси історії (1917— 1990 рр.). К., 2006.

В.І. Головченко.

ПА́М'ЯТІ ПОЛІ́ТИКА — *див. Політика пам'яті.*

ПА́М'ЯТНИК АДА́МУ МІЦКЕ́ВИЧУ у Львові — пам'ятка монументального мист-ва.

Ідея спорудити у *Львові* пам'ятник А.*Міцкевичу* з'явилася 1856 — у наступний рік після його смерті, але умови для її реалізації виникли наприкінці 19 ст. 1897 Літ. тов-во ім. А. Міцкевича для організації святкування сторіччя поета (1898) створило спец. к-т, який, передбачив встановлення монумента. Було схвалено запропоновану письменником А.Креховецьким концепцію пам'ятника: у вигляді колони, на зразок колони *Сигізмунда III* у *Варшаві*. Після цього оголосили конкурс, на якому переміг проєкт львів. скульпт. А.Попеля. Було вирішено спорудити пам'ятник на Марійській площі (нині площа А. Міцкевича), де був розташований фонтан зі статуєю Богородиці (його перенесли на інше місце).

Кошти для спорудження монумента були отримані з бюджету міста (80 тис. *корон*) та від пожертв (96 тис. корон). Граніт для пам'ятника був придбаний у міланської фірми І.Пірована і оброблений львів. фірмою В.Шімзер. Бронзові фігури відлили на фабриці Т.Српека у *Відні*. Роботами керували архітектори А.*Захаревич* та Ю.Сосновський.

При спорудженні фундаментів, яке розпочалося наприкінці 1903, застосували нові монолітні залізобетонні конструкції системи Ф.Еннебіка. Пам'ятник було урочисто відкрито 30 жовтня 1904. 1906—09 за проєктом А.Попеля й архіт. Т.Тальовського було реконструйовано Марійську площу.

У період до вересня 1939, коли польс. громада Львова була панівною в місті, п.А.М. був одним із символів її нац. почуттів. На площі перед пам'ятником відбувалися масові політ. заходи.

П.А.М. (загальна висота 21 м) — колона модернізованого іонійського ордеру, з високим п'єдесталом, на якому встановлена постать А.Міцкевича. До колони прикріплена фігура крилатого генія, що вручає поетові ліру. Над капітеллю колони встановлений ліхтар у формі факела. На постаменті спереду напис «Adam Mickiewicz», ззаду — герб *Речі Посполитої*.

Літ.: *Semkowicz A.* Kult Mickiewicza we Lwowie. В кн.: Studia Lwowskie. Lwów, 1932; *Сьомочкін І.* Пам'ятник Міцкевичу у Львові. «Галицька брама», 1997, № 9; *Його ж.* Площа Міцкевича. «Галицька брама», 1997, № 9; *Smirnow Ju.* Stuletni jubileusz pomnika Adama Mickiewicza we Lwowie. Lwów, 2005; *Мельник І., Масик Р.* Пам'ятники та меморіальні таблиці міста Львова. Львів, 2012; Пл. Міцкевича — пам'ятник Адамові Міцкевичу. Web: https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/monument-mitskevych/

Д.Я. Вортман.

ПА́М'ЯТНИК АРТЕ́МУ у Святогірську — пам'ятка монументального мист-ва.

П.А. встановлений на високому правому березі р. *Сіверський Донець* (на околиці м. *Святогірськ*), на території *Святогірського державного історико-архітектурного заповідника*.

Скульптура виконана в манері кубізму із залізобетону особливої міцності, встановлена на уступчастому постаменті. Загальна висота монумента — 22 м. Підмурок глибоко входить у крейдяну скелю. На чільній стороні постаменту напис: «Артем (1883—1921 гг.). Зрелище неорганизованных масс для меня невыносимо. Пламенному вождю пролетариата 1-й ВДО [Вседонецкий дом отдыха] 1927».

Унікальний за розмірами та авангардистською стилістикою, вдало вписаний у ландшафт. Монумент присвячений конкретній особі, але не має нічого спільного з реальним *Артемом* (Ф.А.Сергєєвим). Це узагальнений образ більшовицького вождя. Автори — скульп. І.*Кавалерідзе*, архіт. Г.Вербенко. Відкритий 11 вересня 1927.

Згідно з декомунізаційним законодавством (див. *Декомунізація в Україні*), П.А. має бути усунутий з публічного простору. Проте з огляду на його статус пам'ятки нац. значення і на тех. складність його демонтажу, прийнято рішення зберегти монумент.

Літ.: *Толстой В.П.* У истоков советского монументального искусства. М., 1983; *Дедов В.Н., Дашевский А.Б.* Славяногорский историко-архитектурный заповедник. Донецк, 1986; *Дедов В.М.* Творчі здобутки Івана Кавалерідзе в Донбасі. Слов'янськ, 2002; *Протас М.* Українська скульптура XX ст. К., 2006; Памятник Артему (Ф.А. Сергееву). Web: http://sgiaz.uamuseum.com/29.-pamyatnik-artemu-f.-a.-sergeevu.-skulptor-i.-p.-kavaleridze.-1927-g.html; *Лужець-*

Пам'ятник А. Міцкевичу у Львові. Фото 2016.

Пам'ятник Артему у Святогірську. Фото початку 21 ст.

Пам'ятник В. Леніну в Києві. Фото початку 21 ст.

кий Р. Як декомунізувати Артема і врятувати Кавалерідзе. Web: https://www.radiosvoboda.org/a/29627327.html

Д.Я. Вортман.

ПА́М'ЯТНИК БОГДА́НУ ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОМУ в Києві — пам'ятка монументального мист-ва, один із символів *Києва*. Стоїть на площі перед *Софійським собором*.

Ідея встановити у Києві пам'ятник Б.*Хмельницькому* виникла у 1840-х рр., але її реалізація стала можливою після придушення *Польського повстання 1863—1864*, коли офіц. пропаганда вважала корисним віддати шану *гетьману* «как освободителю русской веры и народности от чуждого ига и как восстановителю единства русской земли». Ініціатори звернулися до М.*Микешина,* який підготував проєкт, 1869 затверджений рос. імп. *Олександром II*, що передбачав багатофігурну композицію: вершник-гетьман вказує *булавою* у бік *Москви*; під ногами коня — трупи єзуїта (див. *єзуїти)*, польс. пана та єврея-орендаря (див. *євреї в Україні*); на передньому плані нижче Б.Хмельницького — *кобзар*, якого слухають малорос (див. *Мала Русь*), червонорос (див. *Червона Русь*), великорос (див. *Велика Русь*) і білорус (див. *Біла Русь*). Постамент у вигляді скелі мав бути прикрашений трьома барельєфами із зображенням *Збаразької облоги 1649*, *Переяславської ради 1654* та урочистої зустрічі Б.Хмельницького бл. *Софійського собору*.

1870 було створено к-т для збору коштів на чолі з М.*Юзефовичем*, який за 2 роки зміг зібрати лише 17 % суми, вказаної у кошторисі. 1872 у Києві експонували бронзову модель монумента (нині зберігається у Київ. картинній галереї), який за свою «неполіткоректність» викликав критику з боку громадськості та генерал-губернатора О.*Дондукова-Корсакова*. Ці дві обставини призвели до коригування проєкту пам'ятника, в якому залишилася тільки кінна статуя Б.Хмельницького.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві. Фото початку 21 ст.

1879 на з-ді Дж. Берда (Санкт-Петербург) було відлито з бронзи статую (проєкт реалізували скульптори П.Велiонський та А.Обер), яку 1880 було перевезено до Києва, а 1881 встановлено на тимчасовому цегляному постаменті. 1888—87 за проєктом архіт. В.*Ніколаєва* споруджено постамент з гранітних брил, доповнений чавунною огорожею з ліхтарями. На постаменті було розміщено написи «Волим под царя восточного, православного» (цитата з реляції В.*Бутурліна* про Переяславську раду), «Богдану Хмельницкому единая неделимая Россия» і «1654—1888» (зняті 1919 і 1924, замінені на «Богдан Хмельницький. 1888»). Огорожу з ліхтарями зняли 1946 і відтворили 1998.

Пам'ятник був урочисто відкритий 23 (11) липня 1888 в рамках святкування 900-річчя *Хрещення Русі*.

Скульптура вирізняється складністю ракурсів і чіткістю контурів, ретельним опрацюванням деталей, які добре сприймаються завдяки невисокому постаменту, що має нагадувати *курган*. Б.Хмельницький у правій відведеній назад руці тримає булаву, якою вказує в напрямку *Москви*, лівою стримує здибленого коня. Реалістично відтворено риси обличчя гетьмана, деталі одягу та зброї тощо.

Літ.: Памятник Богдану Хмельницкому. «Киевская Старина», 1888, июль; *Кальницький М.* Пам'ятник Богдану Хмельницькому. В кн.: Забудова Києва доби класичного капіталізму або Коли і як місто стало європейським. К., 2012.

Д.Я. Вортман.

ПА́М'ЯТНИК ВОЛОДИ́МИРУ ЛЕ́НІНУ в Києві — пам'ятка монументального мист-ва, нині не існує. Був розташований на перетині бульв. Т.Шевченка та вул. *Хрещатик*.

Скульптура В.*Леніна* (зменшена авторська копія 15-метрової статуї, встановленої 1937 в аванпорту каналу Москва—Волга) була створена 1938 у *Москві* для павільйону СРСР на Світовій виставці у Нью-Йорку (1939), по завершенні якої перевезена до Москви, а 1946 — до Києва. Відкритий 5 грудня 1946. Автори — скульп. С.Меркуров, архітектори О.Власов і В.Єлізаров. Фахівці відзначали майстерність виконання монумента.

Постать із червоного полірованого граніту (висота 3,45 м) була встановлена на циліндричному постаменті (висота 6,8 м) із чорного полірованого лабрадориту на квадратному гранітному стилобаті з пологими сходами. Вождь *«Великої Жовтневої соціалістичної революції»* і засн. рад. д-ви зображений під час промови, у динамічній позі, з гордо піднятою головою та спрямованим уперед поглядом.

На постаменті було викарбовано написи: у центрі — «Ленін»; з боків — цитати з ленінських праць: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, радянську владу — владу трудящих, що вони відстоюють ту справу, перемога якої їм та їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею» та «При єдиній дії пролетарів великоруських та українських вільна Україна можлива. Без такої єдності про неї не може бути й мови».

За часів існування *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* бл. пам'ятника відбувалися урочисті офіц. заходи, а після проголошення незалежності України (див. *Акт проголошення Незалежності України*) — мітинги і збори укр. партій лівого спрямування (*Комуністична партія України доби Незалежності*, Соціаліст. партія України, Прогресивна соціаліст. партія України та ін.).

За Постановою *Ради Міністрів УРСР* від 21 липня 1965 монумент отримав статус пам'ятки мист-ва респ. (від 1991 — національного) значення, а згідно з Постановою *Кабінету Міністрів України* від 3 вересня 2009 його втратив.

Проти ночі 30 червня 2009 група націоналістів пошкодила пам'ятник. Згодом реставрований за кошти, зібрані комуністами.

Під час *Революції Гідності*, 8 грудня 2013 близько 18-ї години група протестувальників скинула

з постаменту скульптуру Леніна і зруйнувала її (цю подію вважають початком *«Ленінопаду»*). Постамент зберігся і тепер використовується (разом із майданчиком навколо) як арт-простір для художників та активістів.

Літ.: *Малаков Д., Самаріна Л.* Пам'ятник Леніну В.І. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України. Київ, кн. 1, ч. 2. К., 2004; *Ковалинський В.* Пам'ятник Леніну на Бессарабці: стисла історія з післямовою. «Дзеркало тижня», 2013, 13 грудня; *Пивоваров С.* Історія пам'ятника Леніну в Києві. Web: https://babel.ua/texts/22746-p-yat-rokiv-tomu-v-kiyevina-besarabci-znesli-pam-yatnik-leninu

Д.Я. Вортман.

ПА́М'ЯТНИК ГЕ́РЦОГУ РІШЕЛЬЄ́ в Одесі, «пам'ятник Дюку» — пам'ятка монументального мист-ва у стилі *класицизм*, один із символів міста, найстаріший монумент *Одеси* й найстаріший зі збережених світських монументів, споруджених на честь конкретної особи на території сучасної України. Складова ансамблю Приморського бульвару. Автори — скульп. І.П.*Мартос*, архіт. А.Мельников. Відкритий 4 травня (22 квітня) 1828. Спорудженням керував архіт. Ф.*Боффо*.

Бронзова статуя А.Е.*Рішельє* (висота 2,6 м) встановлена на постаменті (висота 3,5 м) у формі паралелепіпеда з карнизом зверху та широкими відкосами на цоколі. До постаменту ведуть чотири східці. Перший градоначальник Одеси зображений як античний герой (на повний зріст, одягнений в тогу та сандалії, з мечем на лівому боці, з лавровим вінком на голові). Правицею він ніби запрошує громадян до співпраці, у лівій руці тримає сувій. Поза, одяг і атрибути характерні для давньоримських скульптур держ. діячів.

На чільному боці постаменту — меморіальна дошка з написом «Герцогу Эммануилу де Ришелье, управлявшему с 1803 по 1814 год Новороссийским краем и положившему основание благосостоянию Одессы. Благодарные к незабвенным его трудам жители всех сословий сего города и губерний: Екатеринославской, Херсонской и Таврической воздвигли памятник сей в 1826 годе при Новороссийском генерал-губернаторе графе Воронцове» (вказаний рік початку роботи над статуєю). Із трьох інших боків постаменту — барельєфи, які зображують античних божеств, що уособлюють торгівлю, правосуддя та землеробство. Один із рогів постаменту був пошкоджений при бомбардуванні Одеси британсько-французькою ескадрою 22(10) квітня 1854 і пізніше покритий металевою «заплаткою» з вмонтованим гарматним ядром.

Літ.: *Бахнев В.* Одесса во времени и пространстве: путеводитель. Одесса, 2004; Історія української культури, т. 4, кн. 2. К., 2005; *Пилявский В.А.* Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие (2-е издание). Одесса, 2010; *Savchuk I.* Significance of Main Monuments in Historical Districts of Odessa and St. Petersburg for Perception of These Cities. «Geography, Environment, Sustainability», 2010, № 3; *Савчук І.* Створення образів Одеси і Санкт-Петербурга офіційною пропагандою Російської імперії. В кн.: Сучасні проблеми дослідження, реставраці та збереження культурної спадщини, вип. 8. К., 2012.

Д.Я. Вортман.

ПА́М'ЯТНИК ЗАТО́ПЛЕНИМ КОРАБЛЯ́М у Севастополі — пам'ятка монументального миства, один із символів міста.

Споруджений 1905 у складі меморіального ансамбля, присвяченого 50-річчю *Севастопольської оборони 1854—1855*, на згадку про затоплені кораблі рос. Чорномор. флоту (з них захисники міста утворили перешкоду, завдяки якій брит. і франц. кораблі не змогли ввійти у Севастопольську бухту; див. *Чорноморський флот, до 1917*). Автори — скульп. А.Адамсон, архіт. В.Фельдман, інж. О.Енберг.

Пам'ятник встановлений у 25 м від берега на штучному острівці — складеній з гранітних брил скелі, на яку спирається колона з полірованого діориту. Колона завершується бронзовою коринфською капітеллю, на якій встановлено фігуру двоголового орла з розкритими крилами, який тримає обома дзьобами вінок, до якого підвішено якір. Під базою колони на пд. боці — бронзовий барельєф із зображенням затоплених кораблів. Нижче на гранітних плитах п'єдесталу рельєфний напис: «В память кораблей, затопленных в 1854 и 1855 гг. для заграждения входа на рейд».

На пн. боці скелі — бронзова щогла. Заг. висота монумента 16,7 м. Напроти пам'ятника, на підпірній стіні Приморського бульвару закріплені два чавунні якорі з рос. кораблів.

Літ.: *Веникеев Е.В.* Архитектура Севастополя. Симферополь, 1983; *Шавшин В.Г.* Каменная летопись Севастополя. Севастополь. К., 2004.

Д.Я. Вортман.

ПА́М'ЯТНИК ІВА́НУ КОТЛЯРЕ́ВСЬКОМУ у Полтаві — пам'ятка монументального мист-ва, перший у світі монумент основоположнику нової укр. літератури.

Пам'ятник споруджено на батьківщині І.*Котляревського* — в *Полтаві* — на пожертви, що почали збирати 1895 у ході підготовки до 100-річчя з дня виходу поеми «Енеїда» (1898). Урочистості з нагоди відкриття пам'ятника 12—13 вересня (30—31 серпня) 1903 стали знаковою подією в історії укр. нац. руху (див. *Пам'ятник Івану Котляревському, урочистості з нагоди відкриття*).

Автори п.І.К. — скульп. Л.*Позен*, архіт. О.Ширшов. Бронзовий бюст (висота 1,2 м) письменника встановлений на гранітному постаменті (висота 4,5 м). У нижній частині постаменту вмонтовані три бронзові горельєфи, що відтворюють епізоди з творів Котляревського — «Енеїди», «Наталки Полтавки» і «Москаля-чарівника».

На постаменті розміщені написи (україномовні тексти передані *арижкою*): на чільному боці — «1798—1898»; «Иван Котляревський 1769—1838»; «Де згода в симействи, Де мыр и тышына: Щаслыви там люде, Блаженна сторона. Из Наталки Полтавки»; на тильному боці — «На вічну памьять Котляревському "...Слава Сонцем засіяла Не вмре Кобзарь, бо навики Его прывитала". Т. Г. Шевченко».

Літ.: *Дмитриев Н.* К истории открытия памятника И.П. Котляревскому в г. Полтаве. «Киевская старина», 1903, № 10, октябрь; *Владич Л.* Леонід Володимирович Позен. К., 1961; Котляревському І.П. пам'ятники. В кн.: Полтавщина: енциклопедичний довідник. К., 1992.

Д.Я. Вортман.

ПА́М'ЯТНИК ІВА́НУ КОТЛЯРЕ́ВСЬКОМУ, урочистості з нагоди відкриття в Полтаві 12—13 вересня (30—31 серпня) 1903 — подія, в якій взяли участь представники укр. інтелігенції як з підросійської України, так і з *Галичини* та *Буковини* — регіонів, що входили до складу *Австро-Угорщини*. Урочистості, організатором яких

Пам'ятник герцогу Рішельє в Одесі. Фото 2014.

Пам'ятник затопленим кораблям у Севастополі. Фото початку 21 ст.

Пам'ятник І. Котляревському у Полтаві. Фото 2015.

Пам'ятник князю Володимиру у Києві. Фото 2020.

була міська влада *Полтави*, складалися з таких заходів: 12 вересня (30 серпня) — панахида на могилі І.*Котляревського* на Кобеляцькому кладовищі, відкриття *пам'ятника Івану Котляревському* (молебень, освячення, покладання вінків), урочисте засідання міськ. думи; 13 вересня (31 серпня) — літературно-муз. ранок, урочистий спектакль (увечері), худож. виставка, товариська вечеря та колективна фотозйомка учасників. Усі заходи (крім панахиди та відкриття пам'ятника) відбувалися в Полтав. просвітницькому будинку ім. М. Гоголя.

Серед тих, хто виступив на урочистому засіданні міськ. думи, — міськ. голова В.Трегубов, гласний Г.Маркевич (прочитав істор. записку про спорудження пам'ятника), І.*Стешенко* (промова «О художественно-литературном значении произведений И. П. Котляревского и его заслугах»), О.*Пчілка*, О.*Єфименко*. Після виступів були виголошені численні вітання від різних орг-цій, закладів та установ — спочатку від галицьких та буковинських (зокрема, від *«Просвіти»* — Ю.*Романчук*, від *Наукового товариства імені Шевченка* — К.*Студинський*, від львів. т-в «Сокіл» (див. *Молодіжний рух*) — Л.Лопатинський і *«Руська бесіда»* — М.Губчак, від редакції *«Літературно-наукового вістника»* — В.*Стефаник*, від укр. т-в у *Чернівцях* — М.*Кордуба*), потім — від «підросійських» (зокрема, від Харківського ун-ту, див. *Харківський національний університет*) — М.*Сумцов*, від міськ. правлінь *Чернігова*, *Одеси*, *Кременчуга*, *Лубен*, *Миргорода*, *земств* (від Полтав. губ. управи — Ф.*Лизогуб*), від *Історичного товариства Нестора Літописця*, від празького Слов'янського клубу, від Чернігівського музично-драм. гуртка — М.*Коцюбинський*. Засідання закінчилося скандалом: О.Андрієвська, яка читала вітання від Чернігівського драм. т-ва укр. мовою, була перервана головуючим з огляду на офіц. мовну політику; після цього з протестом виступив М.*Міхновський*, підтриманий іншими учасниками зібрання.

На літературно-муз. ранку М.*Садовський* прочитав вірш Т.*Шевченка* «На вічну память Котляревському»; хор під кер. М.*Лисенка* виконав його кантату на слова того ж віршу; М.*Старицький* прочитав уривки з «Енеїди». Також демонструвалися «світлові картини» за малюнками П.Мартиновича (епізоди з «Енеїди»). На худож. виставці демонструвалися рисунки та етюди П.Мартиновича, його іл. до «Енеїди», сцени з укр. життя та пейзажі художників С.*Васильківського*, О.*Сластіона*, В.*Кричевського*, Ф.*Красицького* та ін., бронзова група Л.*Позена* «Пастушка» тощо. В урочистому спектаклі (п'єса «Наталка-Полтавка») взяли участь М.*Кропивницький*, І.*Карпенко-Карий*, М.Садовський, С.Тобілевич, Л.*Ліницька*.

Крім згаданих вище, в урочистостях брали участь Х.Д. *Алчевська*, Б.*Грінченко*, С.*Єфремов*, Леся *Українка*, І.*Нечуй-Левицький*, О.*Олесь*, П.*Мирний*, Г.*Хоткевич*, Є.*Чикаленко* та ін.

Урочистості в Полтаві показали, що укр. нац. рух в *Російській імперії* набув розмаху та має багато прихильників. Була продемонстрована єдність укр. інтелігенції з обох боків австро-рос. кордону — «наддніпрянців» та «галичан».

Літ.: *Ефремов С.* Праздник украинской интеллигенции. «Киевская старина», 1903, октябрь; *Коляда І.* «Свято української інтеліґенції» — відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві 30—31 серпня 1903 р. В кн.: Український історичний збірник, вип. 11. К., 2008; Котляревскому И.П. памятник. Web: http://histpol.pl.ua/ru/pamyatniki-istorii-i-arkhitektury/pamyatniki/pamyatniki-vydayushchimsya-lyudyam?id=980

Д.Я. Вортман.

ПА́М'ЯТНИК КНЯ́ЗЮ ВОЛОДИ́МИРУ в Києві — найстаріший скульптурний пам'ятник *Києва*, один із символів міста. Стоїть на терасі *Володимирської гірки* (70 м над рівнем *Дніпра*).

Пропозицію спорудити пам'ятник *Володимиру Святославичу*, з якою виступив київ. губернатор В.*Левашов* 1833, підтримали імп. *Микола I* та Імператорська академія мист-в. 1842, згідно з указом Миколи I, було організовано конкурс проєктів, в якому взяли участь 22 митці. 1843 імператор наказав сполучити скульптуру з проєкту скульп. В.Демут-Малиновського та постамент з проєкту архіт. О.Тона. У зв'язку зі смертю В.Демут-Малиновського (1846) О.Тону доручили доопрацювати остаточний проєкт, а з 1850 роботу над монументом здійснював скульп. П.Клодт.

1851 на з-ді в с-щі Дугна (нині Ферзиковський р-н Калузької обл., РФ) виготовили чавунні плити п'єдесталу. 1852 у *Санкт-Петербурзі* відлили з бронзи постать князя та деталі п'єдесталу. Відкриття пам'ятника відбулося 10 жовтня (28 вересня) 1853.

Скульптура князя (висота 4,5 м) стоїть на восьмигранному цегляному, обличкованому чавунними плитами п'єдесталі (висота 16,0 м), що має вигляд каплиці у російсько-візант. стилі та спирається на п'ятиступінчастий стилобат (висота 1,8 м). Кн. Володимир зображений одягнутим у давньоруський князівський одяг; правицею він притримує великий хрест; у лівій руці — шапка. На чоловому боці постаменту розміщено барельєф із багатофігурною композицією — сценою хрещення киян (див. *Хрещення Русі 987—989*). У верхній частині постаменту — медальйони, гірлянди, декоративні прикраси у вигляді плетива, герб Києва із зображенням *Михаїла Архангела*, зірка і хрест ордена св. Володимира. На протилежному боці — напис із датою спорудження.

1895—1917 хрест світився уночі завдяки вмонтованим у нього електричним лампочкам. 2003 освітлення хреста поновили, вмонтувавши в нього ксенонову світлодіодну стрічку.

Літ.: *Толочко Л.І., Грибовська О.В.* Пам'ятник святому князю Володимиру в Києві. К., 2007; *Ковалинский В.* Владимир на пьедестале. Web: https://weekend.today/spectemy/kievskaja-starina/vladimir-na-pedestale_arhiv_art.htm

Д.Я. Вортман.

ПА́М'ЯТНИК ТАРА́СУ ШЕВЧЕ́НКУ у Києві — пам'ятка монументального мист-ва. Розташов. у парку перед головним («червоним») корпусом *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Споруджений згідно з постановою РНК УСРР та ЦК КП(б)У від 10 квітня 1935. Відкритий 6 березня 1939 до 125-річчя від дня народження Т.*Шевченка*. Автори — скульп. М.*Манізер*, архіт. Є.Левінсон. Бронзова фігура Т.Шевченка (висота 6,4 м) відлита на Ленінгр. з-ді худож. лиття; встановлена на постаменті із червоного граніту (висота 7,3 м). До пам'ятника, що сто-

Пам'ятник Т. Шевченку у Києві. Фото 2016.

їть на земляному насипу (висота бл. 6 м), ведуть гранітні сходи. На постаменті напис: «Т. Шевченко. 1814—1861», нижче — цитата із «Заповіту»: «І мене в сім'ї великій, В сім'ї вольній, новій, Не забудьте пом'янути Незлим тихим словом». Скульптору вдалося поєднати худож. досконалість із вимогами ідеології, згідно з якими поет мав бути зображений як революціонер-демократ, полум'яний борець із царатом: Т.Шевченко стоїть у глибокій задумі, ніби стримуючи в собі незбориму силу і гнів проти експлуататорів. Скульптура київ. пам'ятника схожа на статую того ж автора, встановлену в *Каневі* (див. *Шевченка Тараса могила*).

Монумент Кобзарю символічно зведено на місці, де був розташов. пам'ятник його антагоністу — імп. *Миколі I* (скульп. М.Чижов, архіт. В.*Ніколаєв*, 1896; знесений 1920, постамент розібраний 1935).

У 1960—80-х рр. бл. пам'ятника щороку в день перепоховання Т.Шевченка (22 травня) без санкції влади збиралися шанувальники поета; їх кваліфікували як «буржуазних націоналістів» і переслідували. З кін. 1980-х рр. тут відбуваються мітинги та ін. політ. акції. Покладання квітів до пам'ятника вищими посадовими особами та дипломатами — один із ритуалів під час держ. свят, офіц. візитів тощо.

Літ.: Шевченківський словник (у 2 томах), т. 2. К., 1978; *Степовик Д.* Пам'ятник Шевченку Т.Г. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України. Київ, кн. 1, ч. 2. К., 2004; *Протас М.* Українська скульптура XX ст. К., 2006; *Кучерук О.* Пам'ятник Тарасові Шевченку перед Київським університетом. К., 2014.

Д.Я. Вортман.

ПА́М'ЯТНИК ТАРА́СУ ШЕВЧЕ́НКУ в Харкові — пам'ятка монументального мист-ва, один із символів міста. Автори — скульп. М.*Манізер*, архіт. Й.Лангбард.

Рішення про спорудження в *Харкові* монумента Т.*Шевченку* було ухвалено 1929 міськрадою та окружним к-том КП(б)У. Результати двох конкурсів на кращий проєкт, проведених 1930 і 1933, не задовольнили партійних керівників (на їхню думку, проєкти-переможці не відповідали образу Т.Шевченка як борця за соціальне та нац. визволення чи «виразника класових прагнень біднішого селянства й найманства»). Для реалізації було обрано проєкт М.Манізера (в його основу покладено задум проєкту К.Бульдина й А.Драгана, представленого на конкурс 1930; звинувачувати М.Манізера в плагіаті заборонив голова Ради нар. комісарів УСРР П.*Любченко*). Бронзові скульптури для п.Т.Ш. створили в майстернях Комбінату наочної агітації та пропаганди в Ленінграді (нині *Санкт-Петербург*).

Спочатку планувалося спорудити п.Т.Ш. на майдані М.Тевелєва (нині майдан Конституції; 1930 відбулася закладка), але згодом рішення змінили та встановили монумент у Міському саду (нині сад ім. Т.Г. Шевченка), на місці демонтованого пам'ятника В.*Каразіну* (скульп. І.Андреолетті, архіт. О.*Бекетов*; встановлений 1907; від 2004 стоїть бл. входу до гол. корпусу *Харківського національного університету*). У березні 1934 відбулося урочисте перезакладання, а 24 березня 1935 — урочисте відкриття п.Т.Ш.

П.Т.Ш. — велика архітектурно-скульптурна композиція, в основу якої покладено авангардно-конструктивістські принципи. Пластична частина пам'ятника, на відміну від архіт., має стилістику, яка відповідає вимогам соціаліст. реалізму.

Постамент утворений тригранним пілоном (висота 12 м), навколо якого висхідною спіраллю поставлені уступами 8 різновисоких тумб-паралелепіпедів. Постамент виконаний із залізобетону й обличкований плитами полірованого лабрадориту.

Пілон увінчаний монументальною статуєю Т.Шевченка (висота 5,4 м). Вже немолодий поет зображений на повний зріст у момент енергійного кроку вперед. Права рука стиснута в кулак, що сприймається як заклик до боротьби, сигнал до радикальних змін. Ліва рука притримує накинутий наопашки плащ. Традиційні для Т.Шевченка пишні вуса та високе оголене чоло доповнюють сердито зсунуті брови, складки гіркоти бл. вуст, проникливий погляд.

Тумби слугують п'єдесталами для 16 фігур, які організовані в 4 групи, що символізують етапи історії України в її рад. тлумаченні: 1-ша і 2-га групи — «поневолена Україна» (молода жінка з дитиною на руках — образ шевченкової Катерини; поранений, знесилений селянин; селянин-повстанець із косою; повстанець, який рве пута на руках; козак зі скованими за спиною руками; селянка із ціпком і граблями; мірошник із жорном на плечах; солдат-рекрут); 3-тя група — *революція 1905—1907* і *Жовтневий переворот у Петрограді 1917* (старий робітник, що підіймає прапор, студент-революціонер, матрос з піднятою в руці безкозиркою, робітник із гвинтівкою); 4-та група — «радянська Україна» (червоноармієць із гвинтівкою, колгоспник зі снопом, шахтар із прапором, дівчина-комсомолка з книгою в руках). Серед тих, хто позував скульптору при створенні укр. типажів, — актори театру *«Березіль»* Н.*Ужвій*, А.*Бучма*, І.*Мар'яненко* та ін.

Монумент стоїть на низенькому круглому стилобаті (діаметр 18 м); у нього вбудована трибуна, зумовлена необхідністю проводити бл. пам'ятника урочисті зібрання.

Літ.: *Хвиля А.А.* Пам'ятник Т.Г. Шевченкові: Історичний нарис про будівництво пам'ятника Т.Г. Шевченкові. К., 1934; *Павловський В.* Шевченко в пам'ятниках. 1861—1964. Нью-Йорк, 1966; *Протас М.* Українська скульптура XX ст. К., 2006; *Шило А., Панова М.* Миф о Кобзаре в памятнике Т.Г. Шевченко работы М.Г. Манизера в Харькове. В кн.: Русское искусство: XX век: исследования и публикации, т. 2. М., 2008; *Мархайчук Н., Работягов М.* Пам'ятник Шевченку Т.Г. В кн.: Монументальна шевченкіана Харківщини: за матеріалами до Харківського тому багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». Х., 2015.

Д.Я. Вортман.

Пам'ятник Т. Шевченку у Харкові. Фото 2021.

«ПА́М'ЯТЬ СВІ́ТУ», МІЖНАРО́ДНИЙ РЕЄ́СТР ЮНЕ́СКО, УКРАЇ́НСЬКИЙ СЕГМЕ́НТ. Програма «П. с.» (Memory of the World Programme) запроваджена ЮНЕСКО в 1992 для сприяння захисту документальної спадщини, в розумінні матеріального існування й збереження документних (документальних) пам'яток; забезпечення рівноправного доступу користувачів до них через створення цифрових ресурсів і розширення заг. обізнаності про існування та значимість документальної спадщини; розповсюдження інформації про сучасні можливості в галузі зберігання і просування документального й аудіовізуального спадку. Створення Програми ЮНЕСКО «П. с.» викликане усвідомленням небезпеки, що загрожує документальній спадщині внаслідок природного старіння матеріальної основи документів, природних катаклізмів, техногенних катастроф чи війн. 2015 року було розроблено «Загальне керівництво зі збереження документальної спадщини», що є основним нормативним документом Програми.

У Програмі «П. с.» сформульовано поняття документальної спадщини як документованої колективної пам'яті народів світу, що зберігається переважно в бібліотеках, архівах, музеях і має важливе значення для збереження як культурної самобутності окремих етносів, так і світового документального спадку в цілому, що становить значну частину світової культурної спадщини загалом. Завдяки їй можна прослідкувати еволюцію думки, відкриттів та досягнень суспільства. Всесвітнє документальне надбання розглядається в усій його сукупності як результат творчості людей різних співтовариств і культур упродовж багатьох століть, що не обов'язково узгоджується з нинішніми нац. держ.

Отже, Програма «П. с.» готова визнавати, наприклад, документальну спадщину як етнічних меншин усередині країн, так і окремих культур, що перетинають кордони кількох сучасних держав.

Документальна спадщина ранжується по трьох рівнях — міжнар., регіонального і нац. значення. Програма ЮНЕСКО опікується спадщиною міжнар. рівня і веденням Реєстру цієї спадщини.

На нац. рівні, за законодавством України, з 1992 передбачено створення Державного реєстру національного культурного надбання, складовими частинами якого названо документальні пам'ятки: «унікальні акти державності, ін. важливі архівні матеріали, кіно-, фото- і фонодокументи, старовинні рукописи, рідкісні друковані видання». Втім цей реєстр, який досі відсутній, не є повним аналогом нац. реєстру «П. с.».

Програма «П. с.» може визнати документальною спадщиною окремий документ, колекцію, бібліотечні та архівні фонди. Документальна спадщина може перебувати у власності громад. орг-цій чи держ. установ, а також окремих осіб чи приватних орг-цій.

Програма ЮНЕСКО бере до уваги обидва складники документа: інформацію, що в ньому міститься, і носій, що її містить. Це можуть бути текстові документи — рукописи, книги, газети, плакати та ін., виконані чорнилом, олівцем, фарбою тощо на папері або інших носіях: папірусі, пергаменті, пальмовому листі, корі, шовку, камені, пластику; нетекстові матеріали, зокрема малюнки, гравюри, карти, ноти тощо, виконані аналогічним чином; традиційні фільми й фотознімки, виконані на різних носіях; електронні дані всіх типів, включаючи аудіо, відео, тексти чи зображення в аналоговій або цифровій формі.

Оскільки пам'ять світу зберігається також і в усних традиціях, Програма «П. с.» має заохочувати підтримку та документування цієї традиції, забезпечуючи таким чином культурну спадкоємність шляхом використання нових технологій.

Основним стратегічним напрямом Програми «П. с.» є ідентифікація документальної спадщини, що має всесвітнє значення, і включення її до реєстру «П. с.» (Memory of the World Register), тобто гол. у цьому випадку є питання, чи має спадщина дійсно всесвітнє значення. Ведення реєстру «П. с.», тобто переліку такої документальної спадщини, розпочато в 1997.

Пам'ятки та колекції, що відповідають критеріям відбору і становлять заг. інтерес, визначаються Міжнар. консультативним комітетом (International Advisory Committee) і затверджуються Ген. дир. ЮНЕСКО раз на два роки. На квітень 2025 року реєстр налічує 570 позицій із 72-х країн і 4-х міжнар. організацій. Тут зафіксовані документи і колекції з усіх континентів на різних носіях з різноманітних матеріалів (камінь, кіноплівка, пергамент, магнітна стрічка та ін.). У липні 2025 р. ЮНЕСКО оголосило про прийом і розгляд нових номінацій для включення у Реєстр Програми «П. с.».

Український сегмент. 2005 у Міжнар. реєстр «П. с.» за пропозицією України включено «Зібрання фонографічних записів єврейського музичного фольклору (1912—47)» / Collection of Jewish Musical Folklore (1912—47) з фондів НБУВ. Колекція нараховує 1017 воскових фоноциліндрів (т. зв. валиків Едісона) і значний за обсягом додатковий матеріал: нотні й текстові розшифровки до фонозаписів. Воскові валики Едісона кінця XIX — початку XX ст. є прикладом носіїв звуку, що зникають.

У 2017 до «П. с.» включено комплекс документів, що стосуються аварії на Чорнобильській АЕС, яка сталася в Україні 26 квітня 1986. Документи зберігаються в ЦДАВО України, Центр. держ. архіві громад. об'єднань України, Центр. держ. кінофотофоноархіві України, держ. архівах Житомир., Київ., Львів., Рівнен. та ін. обл. України, галузевих держ. архівах МВС України, Мін-ва оборони України та Служби безпеки України (СБУ). Зокрема представлено секретні оперативні документи з Галузевого архіву СБУ, що не були свого часу призначені для розголошення; колекції рідкісних документів і аудіовізуальних матеріалів; фільм «Чернобыль. Хроника тяжелых недель» реж. В.Шевченка.

У 2023 у Міжнар. реєстрі затверджено позицію «Документальна спадщина «Бабин Яр», представлену Україною. Колекція містить документи трагічної історії цієї місцевості, насамперед масових розстрілів мирних жителів і військовополонених під час нацистської окупації Києва в період Другої світової війни. Перший відбувся 29 і 30 вересня 1941 року, коли тут було розстріляно майже 34 тис. євреїв. З вересня 1941 по вересень 1943 року

жертвами німецько-фашистських окупантів у Бабиному Яру стали бл. 100 тис. мирних жителів різних національностей, червоноармійці, українські борці за національну незалежність, активісти радянського підпілля тощо. У післявоєнний час Бабин Яр пережив техногенну катастрофу, яка сталась 13 березня 1961, коли потужний зсув селевої маси через прорвану дамбу затопив район київської Куренівки і призвів до численних жертв. Колекція є невід'ємною частиною людської пам'яті.

Україна представлена в Реєстрі «П. с.» також у складі колективних пропозицій. У 2009 затверджено позицію «Архіви Радзивіллів та Несвіжська бібліотечна колекція» (Radzwills' Archives and Niasvizh (Nieśwież) Library Collection), що представляє архіви та б-ки Білорусі, Литви, Польщі, Росії, України (ЦДІА України, м. Київ) і Фінляндії.

України також стосуються деякі пам'ятки, включені до «П. с.», які зберігаються в ін. державах. У 2007 була прийнята пропозиція від Чехії на включення «Колекції періодики рос., укр. та білорус. еміграції 1918—45 рр.» / Collection of Russian, Ukrainian and Belorussian émigré periodicals (1918—45) з фондів Нац. б-ки Чеської Республіки, Прага.

2017 р. у Міжнар. реєстрі «П. с.» затверджено позицію, подану Україною, щодо реєстрації Акта Люблінської унії 1569. Акт про унію, укладену між Королівством Польським і Великим князівством Литовським на засіданні Сейму в Любліні в липні 1569, становив одне з політичних підґрунть створення Речі Посполитої. Документ зберігається в Центр. архіві істор. документів у Польщі, подання підтримали нац. комітети «П. с.» Литви, Латвії, Польщі, Білорусі.

1997 до Реєстру «П. с.» включено Архангельське Євангеліє, переписане в 1092, як вважають дослідники, у Києві. Назва рукопису походить від місця його знайдення наприкінці 19 ст.; книга представлена РФ, зберігається в Рос. держ. б-ці в Москві. У 2011 р. в «П. с.» затверджено Остромирове Євангеліє 1056—1057 — найдавніша точно датована рукописна книга Київської Русі. Представлена РФ, зберігається в Рос. нац. б-ці в С.-Петерб.

Ще деякі укр. пам'ятки номінувалися на включення до Реєстру «П. с.», але були відхилені. Так, 2005 НБУВ для включення до Реєстру були запропоновані Нікомедійське Євангеліє (кін. 12 — поч. 13 ст.), Пересопницьке Євангеліє (1556—61), Острозька Біблія — перша слов'янська повна друкована Біблія, що була надрукована І.Федоровим в Острозі 1581. У 2007 Укр. католицьким ун-том у Львові була запропонована колекція укр. і білорус. нотолінійних ірмологів 16—17 ст. «Ірмос» (Heirmos: repertoire of Ukranian and Belarusian Church monody from 16th—18th centuries). У 2014 відхилена номінація «Пам'ять про Голодомор 1932—1933 років в Україні», представлена Держ. архівною службою України.

Програма «П. с.» реалізується ЮНЕСКО через систему комітетів, які діють на міжнар., регіональному і нац. рівнях, згідно із загальними керівними принципами зі збереження документального спадку. Нац. комітети Програми ЮНЕСКО «П. с.» створені і працюють у 98-ми державах. В Україні Нац. комітет Програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу: Україна» («Memory of the World: Ukraine») створено в грудні 2024 р. під егідою Національного комітету України Програми ЮНЕСКО «Інформація для всіх» (IFAP).

До складу комітету, який очолила Лариса Левченко, дир. Центр. держ. архіву вищих органів влади та управління, увійшли фахівці архівної, бібліотечної та культурної справи, загалом 15 осіб.

Основними завданнями Нац. комітету України «П. с.» є заснування і ведення Укр. національного реєстру «П. с.», прийманя й оцінювання номінацій документальної спадщини до нього; пропозиція номінацій від України до Міжнародного реєстру «П. с.»; співпраця з держ. і неурядовими орг-ціями в Україні у розробці Нац. реєстру та внесенні пам'яток до Міжнар. реєстру; популяризація в Україні і за кордоном колекцій та окремих документів, що включені до Укр. нац. реєстру та Міжнар. реєстру «П. с.».

Нац. комітетом перекладено «Загальні настанови Програми "П. с."» (Memory of the World, MoW); підготовлено проєкт концепції створення Нац. реєстру «Пам'ять України», що потребує обговорення, затвердження і популяризації насамперед серед інституцій пам'яті в Україні.

На сайті ЮНЕСКО з'явився розділ «П. с.» Національного комітету України.

Дж.: Memory of the World: general guidelines to safeguard documentary heritage. Revised edition 2002. Paris, 2002. Web: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000125637; Відкрийте для себе пам'ять світу разом з ЮНЕСКО. Web: https://ukraine.googleblog.com/2022/01/blog-post.html; Memory of the World. Web: https://www.unesco.org/en/memory-world; Memory of the World. Ukraine. National Committee. Web: https://www.unesco.org/en/memory-world-committees/ukraine?hub=1081

Г.І. Ковальчук.

ПАНГЕРМАНІ́ЗМ — впливова політ. доктрина 19—20 ст., витоки якої сягають доби *романтизму*. В основі П. — ідея об'єднання німецькомовних людей і народів у одну *державу* або союз. Й.-Г.Фіхте в «Промовах до німецької нації» закликав до її відродження, абсолютизував патріотизм, проголосив цю *націю* рятівницею *культури*, віщував «розквіт німецької ери в історії». Г.-В.-Ф.*Гегель* стверджував, що в Європі носієм держ. ідеї, істор. прогресу були лише германці, «здатні бути носіями більш високої засади духу». Е.-М.Арндт у книзі «Німеччина і Європа» висунув гасло об'єднання Німеччини, де «першим природним кордоном служить море, другим мова». Межами мали бути: р. Рейн, Балтика, Атлантика, Середземне море. За ініціативою А.Гугенберга 1891 в Австрії виникла Пангерманська спілка (Alldeutscher Verband). Від 1894 Пангерм. спілка (із дочірніми Флотською та Колоніальною спілками) пропагувала злуку Австрії з Німеччиною і народів «германського походження»: голландців, швейцарців, скандинавів, ельзасців. Малося на меті колонізувати та германізувати Сх. Балтію і Польщу, де німці становили меншину, а також створити нім. колоніальну імперію та океанський військ. флот. Концепцію П. виклав Ф.Нойман у праці «Серединна Європа» 1915 із програмою *анексії* Центральної Європи (Польща, Чехія і Моравія, Австрія, Словаччина, тощо), частини Сх. Європи (Естонія, Латвія, Литва, Україна), екон. узалежнення Західної (Франція, Бельгія,

М.І. Панчишин.

Нідерланди), Північної (Скандинавія), Південної (Італія, Іспанія, Португалія) та Південно-Східної Європи (Балкани, Угорщина, Словенія, Хорватія, Семигреддя), України та Бл. Сходу. Пангерм. спілку формально розпущено 1939. Пангерм. доктрина містила расистські та антислов'ян. погляди. Саме вона стала рушієм нім. політики під час *Першої світової війни* та одним із джерел формування політ. програми *нацизму*.

Літ.: *Ратнер Н.Д.* Очерки по истории пангерманизма в Австрии в конце XIX века. М., 1970; *Hagen Sh.* Staat und Nation in der Europäishen Geshichte. München, 1994; *Heindrich H.-G.* Politische kultur in Österrich. Linz, 1996; *Проценко О., Лісовий В.* Націоналізм: Антологія. К., 2006.

М.В. Кірсенко.

ПАНОРА́МИ «ОБОРО́НА СЕВАСТО́ПОЛЯ 1854—1855 рр.» БУДІ́ВЛЯ у Севастополі — пам'ятка арх-ри нац. значення.

Будівля панорами розташов. в парковій зоні *Історичного бульвару*. На цьому місці під час подій *Кримської війни 1853—1856* був Четвертий бастіон, в обороні якого 1854—55 брав участь Л.*Толстой*. Панорама створена до 50-річчя *Севастопольської оборони 1854—1855*. Споруда збудована 1902—04 за проєктом військового інж. Ф.-О.Енберга й архіт. В.Фельдмана. Сама панорама — полотно довжиною 115 м, висотою 14 м, заг. площею 1610 кв. м, предметний план має площу 1000 кв. м, створене 1901—04 групою живописців під кер-вом Ф.Рубо у м. Мюнхен (нині федеральна земля Баварія, Німеччина). Відкриття панорами відбулося 27 (14) травня 1905 за участю ветеранів оборони Севастополя. Під час *Другої світової війни* 25 червня 1942 від бомбардування й артилер. обстрілу сталася пожежа. Після неї вцілілу частину живописного полотна, розрізану на 86 фрагментів, 27 червня 1942 евакуювали в м. Новоросійськ (нині Краснодарський край, РФ). Було врятовано 1116 кв. м автентичного живописного полотна, проте в такому тех. стані, який унеможливив реставрацію. Будівля панорами зазнала руйнувань. 1953 споруду панорами відбудовано за проєктом архіт. В.Петропавловського й обладнано допоміжним інженерно-тех. устаткуванням. Для цього прибудовано цокольний поверх, з'єднаний з осн. спорудою галереєю. У зв'язку зі значними втратами живописного полотна панорами вирішено не реставрувати його, а виконати заново. Творчий колектив із 17 худож., очолюваний реставратором В.Яковлевим, а після його смерті — худож. П.Соколовим-Скаля, відтворив полотно панорами до 100-річчя оборони Севастополя. Предметний план створено наново, з відхиленнями від оригіналу. Відкриття оновленої панорами відбулося 16 жовтня 1954. Після *анексії Криму Російською Федерацією 2014* будівлю панорами незаконно оголошено об'єктом культ. спадщини Росії регіонального значення (2017).

Споруда є ротондою без вікон, внутрішній діаметр якої становить 38 м. Усередині вздовж стін натягнуто живописне полотно, а в центрі стоїть оглядова вежа з круговим оглядовим майданчиком і з трьома горизонтами. В архітектурно-худож. оздобленні фасадів використано класицистичні архіт. елементи й деталі. Циліндричний об'єм зовні членують пілястри, які потовщуються донизу як контрфорси. Стіни завершує розвинений карниз із парапетом.

Фасади мають меморіальну функцію: замість вікон влаштовано глибокі ніші, в яких встановлено мармурові бюсти відомих героїв оборони Севастополя: адміралів В.*Корнілова*, П.*Нахімова*, В.*Істоміна*, О.Панфілова, Ф.Новосильського, Г.Бутакова, ген. С.Хрульова, офіцера А.Мельникова, матросів П.*Кішки* та Г.Шевченка, сестри милосердя Даші Севастопольської, хірурга М.*Пирогова*, письменника Л.Толстого.

Для організації входу до панорами й розміщення вестибюля, адм. та ін. допоміжних приміщень до циліндричної частини прибудовано прямокутну двоповерхову споруду з одноповерховими бічними крилами. Стіни викладені з вапняка, облицьованого тесаним інкерманським каменем. Круглу частину споруди перекрито банею, увінчаною світловим ліхтарем. Для освітлення панорами денним світлом баню оперізує широка скляна смуга, яка виконує й архітектурно-худож. роль, візуально полегшуючи масивність бані. Для приховування місця спирання бані на стіни над карнизом зведено високий парапет. Баня є просторовою стрижневою структурою з 16-ма ребрами та 16-ма проміжними крокавами параболічної форми. Крокви спираються на опорне кільце. Баня укрита міддю. В інтер'єрі під банею над кільцем, що утримує живописне полотно, влаштовано обхідний майданчик, на якому змонтовано софіти для підсвічування картини.

Будівля панорами «Оборона Севастополя 1854—1955» у Севастополі. Фото 2012.

Літ.: *Андрущенко М.П.* Будинок панорами «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.». В кн.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000.

В.В. Вечерський.

ПАНЧИ́ШИН Маріян (06.09.1882—08.10.1943) — лікар, громад. діяч. Професор. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1920).

Н. у м. *Львів*. Вищу освіту здобув на мед. ф-ті Львів. ун-ту (1903—09), згодом — працівник клініки Львів. ун-ту, від 1912 — кер. її рентгенологічного відділення. У роки *Першої світової війни* — організатор польових шпиталів австрійс. армії, 1918 — *Української Галицької армії*. Активний громад. діяч: 1918—21 — член Горожанського к-ту у Львові, упродовж 1920—25 — перший декан мед. ф-ту і ректор таємного Львів. мед. ун-ту. Багаторічний голова Укр. лікарського т-ва, співредактор «Лікарського вісника», співзасновник Укр. лічниці ім. митрополита А.Шептицького, організатор і керівник Укр. гігієнічного т-ва. Автор низки наук. праць з мед. проблематики.

За рад. влади 1939—41 обирався депутатом *Народних зборів Західної України* і ВР СРСР, був першим зав. відділу охорони здоров'я Львів. облвиконкому, професором Львів. мед. ін-ту. З липня 1941 — член *Української на-*

ціональної ради, 1942—43 — співорганізатор і професор вищих мед. фахових курсів у Львові.

Літ.: *Чолган І.* Професор, вихователь і опікун лікарського дорослу. «Лікарський вісник», 1964, ч. 1; *Пундій П.* Українські лікарі: Бібліографічний довідник, кн. 1. Львів—Чикаго, 1994.

О.І. Луцький.

ПАНЬКО́ВА Світлана Михайлівна (н. 01.03.1957) — джерелознавець, грушевськознавець, музейник. Канд. істор. наук (2018).

Н. у с. Ковтуни Хорольського р-ну Полтав. обл. в родині учителів. Закінчила істор. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (1979, див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), де спеціалізувалася на кафедрі археології та музеєзнавства. У 1979—82 — наук. співробітник Полтав. краєзнавчого музею, брала участь в археол. дослідженнях регіону. Від 1983 працює в Музеї історії міста Києва, з 1992 — зав. його філії «Історико-меморіальний музей М. Грушевського». Автор наукової концепції музею (2006), концепцій низки музейних виставок і науково-освітніх проєктів.

Від 2002 співпрацює з Ін-том укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ над проєктом видання творів М.Грушевського у 50 т. Упорядкувала 2—4 т., що вийшли в серії «Суспільно-політ. твори».

Дослідницький досвід підготовки цього корпусного видання покладено в основу канд. дис. «Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кін. 19 — поч. 20 ст.».

У монографії «"Я був їх старший син" (рід Михайла Грушевського)» (К., 2006; у співавторстві з М.Кучеренком і Г.Шевчук) опрацювала материнську гілку родоводу М.Грушевського. Підготувала низку публікацій епістолярних джерел грушевськознавства, зокрема корпусне видання: «Листування Михайла Грушевського». Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори (К., 2008; у співавторстві з В.Пришляком); альбом-каталог іконографії Михайла Грушевського: Facie ad faciem. Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського (К., 2016; у співавторстві з Г.Кондауровою); унікальне мемуарне джерело: Щоденник Михайла Грушевського (1902—1914 рр.) у 2 т. (К., 2021); перше в Україні видання шаржів і карикатур доби Української Центральної Ради: Текст, контекст і підтекст (К., 2021). Автор передмов до 3—4 т. англ. перевидання «Історії України-Руси» М.Грушевського.

Учасник міжнар. наук. конгресів. Співорганізатор, автор концепцій наук. конференцій і круглих столів із проблем українознавства і грушевськознавства.

Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (2022).

Держ. нагороди: Почесна грамота Кабінету Міністрів України (2002); відзнака Президента України орден княгині Ольги 3-го ст. (2007). Стипендіат Міжнародного фонду «Україна 3000» (2005).

Тв.: Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського в контексті розвитку грушевськознавчих студій. У кн.: На службі Кліо: зб. наук. праць на пошану Л. Винара. Київ—Нью-Йорк—Торонто—Париж—Львів, 2000; Листи Д. Дорошенка до М. Грушевського (у співавт. з Л. Винаром). «Український історик», 2002, № 1—4; Мастера историографии: Михаил Сергеевич Грушевский (у співавт. з Р. Пирогом, Н. Слончак). «Исторический архив», 2002, № 4; До витоків материнського роду Михайла Грушевського. У кн.: Київ і кияни, вип. 2. К., 2002; Іконографічна збірка Історико-меморіального музею Михайла Грушевського: шляхи комплектування та наукової атрибуції. У кн.: Київ і кияни, вип. 3. К., 2003; Проблеми національної науки та вищої школи в публіцистиці Михайла Грушевського. У кн.: Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. К., 2005; Щоденник Михайла Грушевського 1910—1914 рр. у купюрах Київського губернського жандармського управління. «Записки НТШ» (Львів), 2006. Т. CCLI. Праці Іст.-філос. секції; З останніх листів Михайла Грушевського. «Вісник НТШ», 2010, ч. 43; Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних та мемуарних джерел. «Український археографічний щорічник. Нова серія» (Київ), 2010, вип. 15; Рід Словачевських (у співавт. з С. Білоконем, Є. Чернецьким). Там само; Іван Мазепа та Полтавський міф на початку XX століття: протести українців проти святкування 200-ліття Полтавської битви. У кн. Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII століть. Львів, 2011; Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського на всеукраїнських музейних форумах. У кн.: Київ і кияни, вип. 11; Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського. «Український археографічний щорічник. Нова серія» (Київ), 2012, вип. 16—17; Ще один крок до з'ясування обставин смерті Михайла Грушевського. «Український археографічний щорічник. Нова серія» (Київ), 2013, вип. 18; Бібліотеки Михайла Грушевського. У кн.: Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія, т. 2. Львів, 2014; Приватні книгозбірні Михайла Грушевського: їх історії та долі. «Записки НТШ» (Львів), 2013. Т. CCLXV: Праці Історично-філософської секції; Академічний дім у Львові: спільний проект Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка. У кн.: Євген Чикаленко — будитель української нації: До 150-річчя від дня народження. К., 2014; Василь Кричевський та Михайло Грушевський. «Пам'ятки України: історія та культура», 2014, № 6; Львівські мистецькі збірки Михайла Грушевського: штрихи до реконструкції. «Вісник НТШ», 2016, ч. 55; Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 р.). «Архіви України», 2016, вип. 5—6; Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України-Руси» М. Грушевського. «УЖ», 2016, вип. 3; Психологічний автопортрет Михайла Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел. «Записки НТШ» (Львів), 2017. Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції; Грушевський Михайло. У кн.: Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія, т. 4. Львів, 2019; Михайло Грушевський у творенні національного пантеону: виставка пам'яті Володимира Антоновича (1928 рік). У кн.: 2. Михайло Грушевський: Студії та джерела. Кн. 2. К., 2019; Четвертий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського: «між двома українськими крилами в могутнім національнім леті». У кн.: Михайло Грушевський: Студії та джерела. Кн. 1. К., 2019; Дебют приватної збірки Михайла Грушевського на Всеукраїнській мистецькій виставці у Львові 1905 року. У кн.: Михайло Грушевський: Студії та джерела. Кн. 4. К., 2021; Останній візит Івана Франка до Києва: слідами щоденникових нотаток Михайла Грушевського. «Київ і кияни», 2022, вип. 14; Меморіальні збірки Музею Українського наукового товариства в Києві (1909—1921). «Київ і кияни», 2023, вип. 15; Нездійснений проєкт збірника пам'яті Михайла Грушевського (за листами Івана Крип'якевича до Михайла Мочульського). У кн.: На перехрестях історії. Студії на пошану Сергія Івановича Білоконя з нагоди 70-річчя. К., 2023; Вибух Першої світової війни й український простір Києва у світлі епістолярних та мемуарних джерел. «Київ і кияни», 2024, вип. 16.

С.І. Білокінь, О.В. Юркова.

ПАРХО́МЕНКО Сергій Ігорович (14.01.1997—14.05.2022) — укр. військовик, капітан, командир авіац. ланки, 299 бригада тактичної авіації ім. ген.-лейтенанта

С.М. Панькова.

С.І. Пархоменко.

В.В. Пархомук.

В.Нікіфорова Повітряних сил ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у м. Харків. Закінчив Київ. військ. ліцей ім. І.Богуна (2014) і Харків. нац. ун-т Повітряних сил ім. І.Кожедуба (2019), здобувши кваліфікацію військ. льотчика 3-го класу. Проходив службу у 299 бригаді тактичної авіації ім. ген.-лейтенанта В.Нікіфорова (аеродром Кульбакине, м. Миколаїв), літав на Су-25. Від поч. відсічі широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну П. виконав 38 бойових вильотів, під час яких знищив понад 20 танків, 50 бойових броньованих машин, 55 транспортних засобів, 20 цистерн із пальним і кілька сотень особового складу противника. 2 травня 2022 був нагороджений орденом Б.Хмельницького ІІІ ст.

Загинув, виконуючи бойове завдання в Запоріз. обл. у районі *Гуляйполе*. Указом Президента України № 351/2022 від 20 травня 2022 за особисту мужність і самовіддані дії, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі, П. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Похований 18 травня 2022 у м. Вінниця. Тут же на честь П. названо вулицю.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.): зб. інформаційних матеріалів. К., 2023; *Тригуб О.* Бойові літаки в небі над Вінницею віддали останню шану молодому льотчику-штурмовику Сергію Пархоменку. «АрміяInform», 2022, 18 травня. Web: https://armyinform.com.ua

В.В. Мараєва.

ПАРХОМУ́К Віталій Васильович (05.06.1984—08.03.2022) — укр. військовик, старший солдат, 14 окрема механізована бригада (ОМБр) ім. кн. Романа Великого Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с-ще Заболоття Ковельського р-ну Волин. обл. Закінчив місц. загальноосвітню школу, потім — середній спец. навч. заклад за спеціальністю «маляр-штукатур». У 2014—15 проходив військ. службу у лавах ЗСУ за частковою мобілізацією. Служив у танк. батальйоні 51 ОМБр (м. *Володимир-Волинський* (нині Володимир)), з 1 грудня 2014 — у танк. батальйоні 14 ОМБр. 2019 підписав контракт на проходження військ. служби у 14 ОМБр ім. кн. Романа Великого (м. Володимир-Волинський Волин. обл.). Брав участь у бойових діях під час проведення антитерористичної операції (АТО) та Операції Об'єднаних сил (ООС).

Від поч. широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 П. воював на Київщині у складі екіпажу танку Т-64БВ під командуванням С.Васіча. 8 березня три танк. екіпажі 14 ОМБр брали участь у бою за с-ще *Макарів*. Разом вони знищили шість одиниць ворожої техніки і значну кількість живої сили противника. Однак унаслідок влучання рос. протитанкової ракети у танк детонував боєкомплект, і увесь екіпаж — командир старшого сержанта С.Васіча, солдат О.Свинчука і П. — загинули у бою.

Указом Президента України № 127/2022 від 12 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі П. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

3 січня 2024 перепохований у с-ще Заболоття.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.): зб. інформаційних матеріалів. К., 2023; *Шульман О., Коваленко С.* Останній бій екіпажу Героїв. «АрміяInform», 2022, 18 березня. Web: https://armyinform.com.ua

В.В. Мараєва.

ПАСТЕРНА́К Євгенія (уроджена Новаківська; 8.01.1919—21.08.2011) — педагог, практик геронтології, меценат, громад. діячка.

Н. у с. Фащівка (нині село Терноп. р-ну Терноп. обл.), де навч. у початковій школі; у *Львові* закінчила дівочу шк. ім. Т. Шевченка т-ва *«Рідна школа»* та 1938 — Учительську жін. семінарію сестер Василіанок (див. *Василіани*). Працювала управителькою укр. дошкілля в с-щі *Олесько* та управителькою школи с. Дмухівці (нині село Терноп. р-ну, Терноп. обл.), згодом — кер. нар. шкіл Білопідляської округи (ніні територія в складі Люблінського воєводства, Польща). 1943—44 очолювала Сусп. службу на *Підляшші*. Після *Другої світової війни* як член *Товариства Червоного Хреста України* допомагала укр. біженцям у Ваймарі, Дрездені та в ін. містах *Німеччини*. 1946—47 навч. в ун-ті ім. Й.В. Гете (м. Франкфурт-на-Майні, ФРН). 1955 закінчила коледж шоу-бізнесу (м. Торонто, Канада); 1971 — Макмастерський ун-т (м. Гамільтон, Канада), здобувши диплом адміністратора будинків для людей похилого віку; 1973 — Онтарійський коледж мист-в (м. Торонто).

1964—89 працювала адміністратором і дир. Пансіону ім. І. Франка у м. Міссісага. Член Канад. Червоного Хреста, *Конгресу українців Канади*, Т-ва геронтологів, Канадсько-Укр. мистецької фундації, Т-ва українських підприємців (м. Київ). Була організатором і куратором музею-архіву Уласа Самчука (м. Торонто), Музею укр. нар. мист-ва (м. Мссісага, Канада), президентом Укр. дому для осіб похилого віку, почесним фундатором Канадсько-Укр. бібліотечного центру Одеської нац. наук. б-ки, учасницею міжнар. з'їздів геронтологів.

Упродовж 1957—2003 неодноразово жертвувала власні кошти: в Канаді — на Пансіонат ім. І. Франка (140 тис. дол.), на Конгрес українців Канади (понад 200 тис. дол.), на розвиток укр. масмедіа, на Укр. вільне козацтво, Канадсько-Укр. мист. фундацію; в Україні — на школи, будинки опіки, Стипендійний геронтологічний фонд, Нац. Олімпійський к-т та ін.

За професійну та громад. діяльність П. нагороджено численними держ. та громад. відзнаками: золотою Шевченківською медаллю К-ту українців Канади, орденом і грамотою Канад. уряду (1984), срібною медаллю та Дипломом пошани Міжнар. біографічного центру, медаллю А. Ейнштейна, медаллю Укр. фонду к-ри, грамотою признання і подяки *Світової федерації українських жіночих організацій*, грамотою «Жінка року» Амер. біографічного і-ту (1993), орденом кн. Ольги 2-го ст. (2001).

П. в м. Торонто.

Літ.: *Базів М.* Хай не буде бід на старості літ. «Урядовий кур'єр». 2002, 2 жовтня; Canadian Who's Who. Toronto, 2002; Who's Who in Executives and Professionals, The National Register's Who's Who. New York, 2003; *Харченко О.* Княжий дар на Пансіон ім. Івана Франка. «Новий шлях» (Торонто), 2008, 15 травня; *Слабошицький М.* Доброчинна Євгенія, або Повість про людське призна-

чення. Торонто, 2009; *Харченко О*. Бл. п. д-р Євгенія Пастернак. 1919—2011. «Новий шлях» (Торонто). 2011, 8 вересня. Web: www.infoukes.com/newpathway/35-2011-Page-14-1.html; Eugenia Pasternak. Web: http://dvasela.at.ua/blog/evgenija_novakivska_pasternak/2012-05-08-17; У музеї Самчука на Тернопільщині зберігаються унікальні експонати. «За Збручем», 2011, 15 червня. Web: http://zz.te.ua/umuzeji-samchuka-na-ternopilschyni-zberihayutsya-unikalni-eksponaty/

І.І. Винниченко.

ПАТРІА́РШИЙ СОБО́Р ВОСКРЕСІ́ННЯ ХРИСТО́ВОГО — гол. собор *Української греко-католицької церкви*, розташований у *Києві*, у лівобережній частині міста, у прибережній зоні *Дніпра*.

Закладений 27 жовтня 2002, освячений 18 серпня 2013. Автори проєкту — архіт. М.Левчук та ін. Разом із багатофункціональною будівлею і церквою Благовіщення Богородиці собор утворює комплекс — Патріарший центр УГКЦ.

Буд-во, ініціатором якого був глава УГКЦ Любомир *Гузар*, велося на пожертви вірян (церк. кер-во відмовилося від підтримки з боку великих бізнесменів і представників влади). 2005 до Патріаршого центру зі *Львова* (з *Юра святого собору*) перенесли офіц. резиденцію патріарха УГКЦ. 27 березня 2011 тут відбулася інтронізація новообраного предстоятеля УГКЦ Святослава (Шевчука). 2017 у крипті собору поховали Л.Гузара.

Собор — приклад постмодерністської сакральної арх-ри. Особливістю конструкції є відсутність опор у внутр. просторі. Їх заміняють 4 баштоподібні пілони, що змикаються арками й утворюють рівнораменний хрест. До пілонів підвішене сферичне склепіння (діаметр 22 м), яке перекриває гол. об'єм (розрахований на 1500 осіб). Будівля увінчана 5 банями з ліхтариками. Велика центр. баня спирається на циліндричний світловий підбанник, а маленькі бічні — на кубічні конструкції (призначені для дзвонів), що поставлені на пілони.

Патріарший собор Воскресіння Христового у Києві. Фото початку 21 ст.

Собор має цокольний поверх, де розташовані зала для зібрань на 250 місць, трапезна-буфет та ін. приміщення.

Оформлення фасадів та інтер'єру мінімалістичне з панованням білого кольору стін. З ними контрастують зелені й золоті покриття куполів. Зх. фасад прикрашений мозаїчними зображеннями Христа, святих Володимира та Ольги.

Собор, заг. висота якого 60 м, став помітним архіт. акцентом у панорамі київ. лівобережжя.

У 3-поверховій П-подібній у плані будівлі розташовані резиденція глави УГКЦ, патріарша курія, офіс Київ. архієпископії, недільна школа, кімнати для приїжджих, ресторан.

Невелика дерев'яна церква Благовіщення Богородиці (освячена 20 березня 2004) була споруджена як тимчасовий храм Патріаршого центру (на час, поки будували собор). 2005 вона згоріла, але незабаром була відновлена. Церква наслідує стилістику традиційної галицької дерев'яної сакральної архітектури.

Літ.: *Кальницький М*. Храми Києва. К., 2011; *Куцевич Вадим*. Сакральна архітектура Києва. Сучасний етап: традиції та новації. У кн.: Українська академія мистецтва. Вип. 20. К., 2013; Українська Греко-католицька церква. Паломницькі місця: Довідник. К., 2013; Собор нашої єдності. К., 2013.

Д.Я. Вортман.

ПАШКО́ВСЬКИЙ Мартин (Paszkowski) (бл. 1570 — після 1621) — річпосполитський письменник-мораліст, історик.

Належав до польс. герба Задора (Полум'я). Імовірно, був із роду Пашковських, відомих у Краківському воєводстві, можливі й ін. варіанти походження. Вірогідно, тотожний учасникові Лівонської війни М.Пашковському, який 1593 отримав королівське надання в Лівонії за воєнні заслуги, принаймні це пояснює зв'язок з ін. відомим ветераном тієї ж війни О.*Гваньїні*.

П. міцно був пов'язаний зі старою польс. столицею Краковом. Є згадки, що П. служив замковим слугою королів. замку на Вавелю і як такий утримував контакти з великорадцем краківським Я.Плазою. Напевно, мав тривалі зв'язки із магнатським домом Любомирських (часткових спадкоємців володінь кн. Острозьких).

Займався літературою, що давало деякий прибуток. Великий прихильник ідей *Сарматизму*. П. постійно акцентував на потребі плекання войовничих чеснот польс. шляхти. Ймовірно, у цьому й полягає головне підґрунтя зацікавлення П. укр. сюжетами і татар.-турецькою воєнною справою. Звідси й численні «козакофільські» вірші П.: «Ukraina od Tatar utrapiona, książąt i panow pogranicznych, o ratunek z żałosnym lamentem prosi» / «Україна, татарами терзана, князів та панів прикордонних про порятунок із жалісним лементом просить» (Краків, 1608); «Traktat de offensivo bello» / «Трактат про наступальну війну» (Краків?, 1613; через те, що автор тут підписався як «М. простак шляхтич» досі висловлюються сумніви, що то саме П., хоча непрямих доказів не бракує); «Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatary» / «Історії турецькі і сутички козацькі з татарами» (Краків, 1615); «Rozmowa Kozaka zaporoskiego z Perskim gońcem, o sprawach wojennych, pogan z chrześcijany» / «Розмова Козака запорозького з перським гінцем про справи воєнні поган з християнами» (Краків, 1617), «Bitwy znamienite, tymi czasy na Rożnych mieyscách Mężnych Polaków z nieprzyiaćioły Krzyża Swiętego» / «Битви знамениті, тих часів у різних місцях мужніх поляків із неприятелями Святого Хреста» (Краків, 1620; наприкінці «Новини з України» про успішні дії запорожців).

Не бракує укр. епізодів і в «Kronika Sarmacyej Europskiei» / «Хроніка Європейської Сарматії» О.Гваньїні, яку П. переклав польс. з латини (1-е вид. 1578) і суттєво доповнив за рахунок ін. відомих істор. наративів (роль Гваньїні, можливо, зводилася лише до фінансування нової книжки).

Видання з посвятою королю Сигізмунду III вийшло друком у Кракові 1611 (1612 додруковане вдруге). Книга мала довготривалий успіх в укр. читача (так само, як і в читача про Україну).

Крім того, перу П. належать такі твори (зазвичай у віршованій формі): «Posiłek Bellony słowieńskiej szlachetnemu rycerstwu Dy-

mitra Iwanowicza W[ielkiego] Cara Moskiewskiego przeciwko Sujskiemu i inszym zdrajcom jego» / «Підмога Беллони слов'янської шляхетному рицарству Дмитра Івановича, великого царя московського проти Шуйського та інших зрадників» (Краків, 1608); «Wykład bogiń słowieńskich, wesołego widzenia słońca z Panną w złotym kole nad Krakowem: roku Pańskiego 1608, maja dnia 30» / «Представлення богинь слов'янських, [чи то] веселого бачення сонця із Дівою в золотому колі над Краковом 30 травня 1608 р.» (Вільно, 1608?); «Na pogrzeb pamięci sławnej Jego Mci Pana Stanisława Ziarskiego, skarbnika ziemie warszawskiej» / «На погреб… Станіслава Зярського…» (недатований рукопис 1608—12); невеличкий компендіум на антитурецьку тему «Minerwa…» / «Мінерва» (Краків, 1609; цікавий згадкою ролі султанші Роксолани як заступниці Речі Посполитої); «Kolęda. Nowe Lato i Szczodry dzień, na rok teraźniejszy 1610» / «Колядка. Нове літо і щедрий день, на нинішній рік 1610-й» (Краків, 1610); «Opisanie wzięcia Smoleńska przez niezwyciężonego monarchę Zygmunta trzeciego, z łaski Bożej krola polskiego, Anno 1611 d. 18 czerwca» / «Опис взяття Смоленська непереможним монархом Сигізмундом III… 18 червня 1611 року» (Краків, 1611); «Dyjalog abo Rozmowa Grzesznego człowieka z Anjoły i z inszemi osobami o Męce Chrystusa Pana, ktora ma być odprawowana przed jego Naświętszym Grobem w Wielki Piątek / «Діалог… про муку Христову...» (Краків, 1612); «Wizerunk wiecznej sławy Sauromatów starych, pobudzający młodź rycerską ku naśladowaniu spraw ich» / «Образ вічної слави старих Сарматів, що наснажує лицарську молодь до наслідування їх справ» (Краків, 1613); «Smutne Kameny Marcina Paszkowskiego. Po żałosnym z tego świata zejściu Wielmożnego Pana Jego M[ości] Pana Jana Płazy ze Mstyczowa» / «Смутні пісні… По жалісному сходженні з цього світу пана Яна Плази» (Краків, 1615); «Treny na żałobny obchód z tego świata zeszcia Krystyny z Dembian Sapieżynej» / «Трени на жалібний відхід з цього світу Кристини з Дембян Сапежинки» (Краків, 1616); «Podole utrapione z państwy przyległemi, książąt i panow pogranicznych o społeczny ratunek prosi» / «Розтерзане Поділля з державами прилеглими княжат і панів пограничних про порятунок суспільства просить» (Краків, 1618); «Posiłek Bellony słowieńskiej. Na odpór nieprzyjaciołom Krzyża Ś[więtego] na Sejm Warszawski teraźniejszy w roku 1620 wydany. Tudzież też umowa niemiecka z rożnymi nacyjami chrześcijańskiemi na Turka i na Tatary» / «Підмога Беллони слов'янської. На відпір неприятелям Святого Хреста на сейм варшавський нинішній у 1620 року виданий. Тут таки і умова німецька із різними націями християнськими на турка і на татари» (Краків, 1620).

Останнім твором П. був «Chorągiew sauromacka w Wołoszech, to jest pospolite ruszenie i szczęśliwe zwrocenie Polakow z Wołoch, w roku teraźniejszym 1621» / «Сарматська корогва у Волощині» (Краків, 1621). Це епікопоетичний твір про Хотинську війну 1620—21.

Тв.: *Возняк М.* Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру [Додаток]: Уривки з книги Пашковського з 1615 р. «Записки НТШ» (Львів), 1927; *Шевчук В.* «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст. «Пам'ять століть» (Київ), 1997, № 3; Марсове поле. Героїчна поезія в Україні X — початок XIX століть. К., 2004; Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV—XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI— XVIII століття), кн. 3. К., 2006.

Літ.: *Kuran M.* Marcin Paszkowski — poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. Łódź, 2012; *Пилипенко В.* Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI — середини XVII ст. К., 2014; *Вирський Д.* Річ Посполита про козаків (1560-ті — початок 1650-х рр.). К., 2021; *Вирський Д.* Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI — середина XVII ст.). К., 2024.

Д.С. Вирський.

ПЕДАГОГІ́ЧНОГО МУЗЕ́Ю БУДІ́ВЛЯ — пам'ятка арх-ри та історії у *Києві*. Споруджена у 1910—12 коштом підприємця С.Могильовцева за проєктом і під кер-ом архіт. П.*Альошина*.

Перший варіант проєкту був розроблений у 1909, другий — у 1910. Передбачалося, що будівля матиме назву «Народний дім С.С.Могильовцева», але згодом затвердили іншу — «Педагогічний музей цесаревича Олексія».

Попри зміну назви, від початку будівля мала багатофункціональне культ. призначення: 2-й поверх призначався для *Педагогічного музею при Київському навчальному округзі* — установи (у сучасному розумінні не музею, а методичного центру), що діяла з 1902; на 3-му поверсі містилися виставкові зали; гол. аудиторія була призначена для проведення різноманітних заходів.

Будівля Педагогічного музею у Києві. Фото початку 21 ст.

Освячення П. м. б. відбулось 10 вересня (28 серпня) 1911, урочисте відкриття — 18 (5) жовтня 1912.

1915 майно музею евакуювали до Курська, після повернення (1916) П. м. б. вже не відновив діяльність. 1913—15 у будівлі містилося *Київське товариство охорони пам'яток старовини й мистецтва*. 1916—17 більшу частину приміщень займала Київ. школа льотчиків-спостерігачів.

З 25 (12) березня 1917 до 7 лютого (25 січня) 1918 і з 9 березня до 29 квітня 1918 у П. м. б. працювала *Українська Центральна Рада* (займала спочатку кілька приміщень, а з кінця серпня 1917 стала основним користувачем будівлі). У червні — вересні 1917 у П. м. б. працював *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради*, де були ухвалені *Універсали Української Центральної Ради* і *Конституція Української Народної Республіки 1918*, відбувалися переговори з міністрами *Тимчасового уряду* щодо автономії України (11—13 липня (28—30 червня) 1917).

У травні — жовтні 1918 у П. м. б. відбувалися *мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918*. У П. м. б. діяв Комітет заснування Нац. б-ки України (див. *Бібліотека національна України імені В.І.Вернадського*), з листопада 1917 до весни 1918 розташовувалася *Українська академія мистецтв*.

Після здобуття Києва військами *Директорії* (14 грудня

1918) у П. м. б. утримували полонених офіцерів, що воювали на боці П.*Скоропадського*. П. м. б. постраждала від артилерійських обстрілів у січні 1918 і жовтні 1919, а також від вибуху бомби у грудні 1918.

Після остаточного встановлення рад. влади у П. м. б. містилися *Інститут зовнішніх зносин* (1920—21), Пролетарський музей (1921—25), Музей революції (1925—34), Київ. облвиконком (1934—37). Після того як було вирішено розмістити у П. м. б. *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна*, за проєктом П.Альошина 1937—38 будівлю реконструювали, вона вдвічі збільшила свій об'єм за рахунок добудови з тилу й отримала внутрішній дворик.

1938—82 (з перервою, пов'язаною з гітлерівською окупацією 1941—43) будівлю займав Київ. філіал Центрального музею В. І. Леніна (1982 був перенесений до спеціально спорудженої будівлі, див. *Український дім*).

Під час окупації з січня 1942 у П. м. б. містився Крайовий ін-т прадавньої та давньої історії.

З 1982 П. м. б. займає культурно-просвітницький осередок — Київ. міськ. будинок учителя. З 1983 розташовувався *Педагогічний музей України*, а з 2009 — Музей УНР.

Стиль будівлі — неокласицизм (або ж неокласичний напрям модерну), був зумовлений її розташуванням поруч із комплексом ун-ту і Першою київ. г-зією, збудованих у формах класицизму.

Будівля триповерхова із цокольним поверхом, прямокутна в плані, з внутр. двориком; має симетричну об'ємно-просторову композицію. На гол. фасаді виступає великий напівкруглий ризаліт. Центр. частина будівлі увінчана металево-скляним куполом діаметром 31 м. Цегляні стіни облицьовані білим інкерманським вапняком. У конструкції широко застосований залізобетон.

У ризаліті на 1-му поверсі розміщується парадний колонний вестибюль, на 2-му — зала на 500 місць у вигляді амфітеатру з балконом. Приміщення 1—3-го поверхів навколо двору і залу мають однобічну коридорну систему розпланування. Фасад має лаконічну пластику; його 2-й поверх акцентований вікнами, що прикрашені наличниками і сандриками.

Одна з гол. окрас будівлі — рельєфний фриз довжиною 240 м. Багатофігурна (майже 200 постатей) композиція, вирішена в образах антич. міфології, уславлює просвітництво. Фігури, що імітують антич. мармурові рельєфи, виконані скульпторами Л.Дітрихом і В.Козловим.

П. м. б. вирізняється стилістичною цілісністю, досконалістю композиції, новаторським конструктивним вирішенням. Це одна з кращих громад. будівель міста.

Літ.: *Ясієвич В.Є.* Київський зодчий П.Ф. Альошин. К., 1966; *Федорова Л., Яневський Д., Ясієвич В.* Педагогічний музей 1909—11, де працювала Українська Центральна Рада. У кн.: Звід пам'яток історії та культури України, кн. І, ч. І. К., 1999; *Скібіцька Т.В.* Будинок педагогічного музею: У кн.: Пам'ятки архітектури та містобудування України. К., 2000; *Мокроусова О., Скібіцька Т.* Навколо музею. У кн.: Киевский альбом. Исторический альманах, вип. 2. К., 2002; *Кучерук О.* Українська Центральна Рада: історія будинку. Київ, 2010; *Мокроусова А.Г.* Будівництво Педагогічного музею Києва у листуванні мецената Семена Могильовцева та архітектора Павла Альошина. У кн.: Праці Центру пам'яткознавства, вип. 27. К., 2015.

Д.Я. Вортман.

ПЕРЕВОЛО́ЧНА, Капітуляція шведської армії під Переволочною 1709 — епізод *Північної війни 1700—1721.*

Після поразки у *Полтавській битві 1709* у 2-й пол. дня 8 липня (27 червня) частини армії швед. короля *Карла XII* зібралися у с. Пушкарівка (нині у межах м. *Полтава*), де стояв військовий обоз. Там же перебувала більшість укр. козаків на чолі з гетьманом І.*Мазепою.* Звідти через Старі Санжари, Нові Санжари, Білики і Кобеляки шведи дісталися *Дніпра* і розташувалися між м-ком *Переволочна* і с. Тахтаївка (нині не існує; 6 км вище за течією Дніпра від Переволочної, тепер р-н Тахтаївського гранітного кар'єру на березі Кам'янського водосховища).

Через відсутність засобів і часу для спорудження понтонного мосту переправа відбувалася вкрай повільно на човнах і плотах, значною мірою стихійно, з великими втратами людей. Увечері 10 липня (29 червня) через річку переправили І.Мазепу, представників укр. ген. старшини, кошового отамана К.*Гордієнка*, гетьманську скарбницю, а вночі й Карла XII. Загалом Дніпро зуміли перетнути близько 3 тис. шведів і укр. козаків. Залишеній же королем армії належало знищити обоз і переправлятися через р. Ворскла, прямувати до Криму, а потім до *Очакова*, де мав очікувати Карл XII. Наказ про знищення обозу було виконано лише частково.

З ночі розпочалася підготовка до виступу, але вранці 11 липня (30 червня) надійшов рос. корпус чисельністю в 9 тис. осіб під командуванням О.*Меншикова*, що викликало паніку у шведів. Далі росіяни перетнули дорогу до Ворскли, у такий спосіб замикаючи противника у пастці. На спробу шведів домовитися про замирення О.Меншиков відповів пропозицією капітулювати. Окремі групи шведів почали переходити на рос. бік.

Після наради з вищими офіцерами, які в більшості висловили готовність до збройного протистояння з росіянами, песимістично налаштований швед. головнокомандувач ген. А.Л.Левенгаупт наказав опитати солдат про їхню налаштованість до битви. Швед. військо на той час нараховувало бл. 15 тис. осіб. Відповіді дуже різнилися, і тому надалі, за розпорядженням Левенгаупта, офіцери не лише порушували це питання, а й говорили про вкрай важке становище швед. армії. Після чергових неоднозначних відповідей Левенгаупт провів ще одну нараду командирів, на якій більшість висловилася за капітуляцію, що послугувало підставою для генерала прийняти рішення, до якого він був схильний сам.

За умовами капітуляції солдати мали скласти зброю і стати

Шведський табір і переправа через Дніпро під Переволочною. Фрагмент рукописної карти, доданої до звіту генерала А. Левенгаупта. 1-ша чверть 18 ст. Національна бібліотека Швеції.

військовополоненими з можливістю обміну чи викупу, офіцери могли зберегти своє обозне майно, їх мали відпустити на волю після укладення мирного договору, офіцерам гарантували гідне поводження і відвідування Швеції, командири та вищі цивільні особи могли й надалі утримувати своїх слуг, усе військове майно — артилерія, боєприпаси, прапори, гроші — мало перейти у власність росіян, усі запорожці мали бути передані росіянам.

За рішенням швед. командування після прийняття капітуляції була знищена військ. документація, офіцерам і солдатам були роздані великі суми армійських грошей.

Внаслідок капітуляції у полон потрапило бл. 20 тис. осіб — військ. і цивільних, а зокрема й 3402 ремісників, челядників і робітників, 1657 жінок і дітей.

Із порахованих матеріальних цінностей росіяни здобули 31 одиницю артилерії, 142 стяги і штандарти, 2700 тис. монет різної вартості, велику кількість різної зброї, боєприпасів і спорядження.

Попри умови капітуляції, значна частина обозного майна офіцерів була пограбована. Над укр. козаками росіяни влаштували негайну розправу, частина з них, намагаючись врятуватися, потонула у Дніпрі. Із 23 тис. осіб, які потрапили у полон під Полтавою і Переволочною, додому змогло повернутися бл. 4 тис.

Битва під Полтавою і капітуляція під Переволочною стали найбільшою військ. катастрофою в історії Швеції, межею Великої Північної війни та етапом на шляху до кінця швед. великодержавності, а натомість — до утвердження Росії у великій європ. політиці.

Літ.: *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків, т. 3. К., 1991; План-схема розташування військових таборів бл. Переволочної станом на 1 липня 1709 р. У кн.: Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII—XVIII століття). Каталог міжнародної виставки. К., 2008; *Енглунд П.* Полтава: розповідь про загибель однієї армії. Харків, 2009; *Кентржинський Б.* Мазепа. К., 2013.

В.В. Станіславський.

ПЕРЕЩЕ́ПИНСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра ранньосередньовічних кочовиків.

Охоплює степову і частково лісостепову зони Сх. Європи (від Пд. Бугу до Волги). Датується серед. 7 ст. — 1-ю третиною 8 ст. Епонімна пам'ятка — *Малоперещепинський скарб.*

Термін запропоновано М.*Артамоновим* (у вузькому трактуванні для групи комплексів типу Перещепине) і О.Айбабіним (у широкому розумінні).

П. к. — археол. відповідник раннього *Хозарського каганату*. П. к. представлено двома групами пам'яток: 1) ритуальні (напутні) комплекси перещепинського типу; 2) поховання типу Сивашовка. Належать до різних соціальних груп, що водночас мали й різне етнічне походження: 1) вищій знаті, що походила з племені тюрків; 2) «звичайній» родовій знаті та рядовому населенню, що походили з телеських племен.

Ритуальні комплекси — таємно заховані разом із кістками жертовних коней набори коштовних речей (переважно золотих і срібних). Це напутній посмертний багаж небіжчиків, який відправляли у потойбіччя окремо від тіла: деталі кінського спорядження, зброя (односічні мечі, бойові ножі, сагайдак, вістря стріл, фрагменти кольчуги), деталі поясів, особисті прикраси (персні, сережки, намиста), металевий, керамічний і скляний посуд, золоті візант. монети. Частина речей походить із *Візантії*, сасанідського Ірану і Согду (регіон у Серед. Азії, тоді підвладний Зх. Тюркському каганату; див. *Тюркський каганат*).

Володарям рангу *кагана* належать два комплекси. Найбагатший і найяскравіший з них — малоперещепинський. Комплекс із *Вознесенки* скромніший за багатством, проте тут виявлено меморіальну споруду, подібну до «куруків», що їх будували на честь володарів Сх. і Зх. Тюркських каганатів і членів їхніх сімей з династії Ашина. На нижчих щаблях ієрархії («шади» — військ. вожді з роду володаря; «бегі» і «тудуни» — очільники родів і розпорядники кагана) стояли власники комплексів із Глодосів (*Глодоський скарб*), Келегеїв, Нових Санжар, Ясинового, Макухівки, Лимарівки, Павлівки.

Сивашовські поховання підкурганні і безкурганні. Небіжчики орієнтовані головою на сх., часто супроводжуються кістками або цілою тушею коня, барана, а також ліпним посудом, ножем, кресалом, складним луком зі стрілами, рідше — односічним мечем. У знаті (Виноградне, Портове, Василівка) пояс і взуття прикрашалися срібними деталями геральдичного стилю з золотими вставками з напаяною зерню. У пересічних кочовиків такі деталі були срібними чи бронзовими.

Дерев'яні тарілі-столики на ніжках, тюркські дерев'яні сідла з лопатями, характерні берестяні сагайдаки з кишенею вказують на центральноазійське походження населення, хоча його к-ра і виглядає помітно європеїзованою на тлі к-ри вищої знаті.

За поховальним обрядом це населення близьке телеським похованням із конем зі сх. орієнтацією, які поширилися у Серед. Азії разом з експансією Першого Тюркського каганату.

Літ.: *Орлов Р.С.* Культура кочевников IV—VIII вв. В кн.: Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. К., 1985; *Семёнов А.И.* К оценке различий погребального обряда курганных захоронений типа Сивашёвки и типа Соколовской балки. В кн.: Древности Кубани. Краснодар, 1997; *Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999; *Комар А.В.* Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. «Vita Antiqua», 1999, № 2; *Комар О.В.* Ранні хозари у Північному Причорномор'ї. «Археологія», 2000, № 1; *Комар А.В.* Актуальные проблемы хронологии материальной культуры гуннского времени Восточной Европы. В кн.: Степи Европы в эпоху средневековья, т. 1. Донецк, 2000; *Рашев Р.* Прабългарите през V—VII век. София, 2004; *Комар А.В.* Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. В кн.: Степи Европы в эпоху средневековья, т. 5. Донецк, 2006; *Комар А.В., Кубышев А.И., Орлов Р.С.* Погребения

кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья. В кн.: Степи Европы в эпоху средневековья, т. 5. Донецк, 2006; *Комар А.* Кочевники Восточной Европы VI—IX вв. В кн.: Тюркское наследие Евразии VI—VIII вв. Астана, 2008; *Комар А.В.* Наследие Западнотюркского каганата в Восточной Европе. В кн.: Дьнєслово. К., 2008; Атлас Западного Тюркского каганата. Астана, 2013.

Ред.

ПЕРЕЯ́СЛАВСЬКИЙ ЄЗУЇ́ТСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — навч. заклад, що існував у 17 ст. у Переяславі.

Перших єзуїтів привіз сюди 1635 новопризначений переяслав. староста Л.Жолкевський. Разом із новозбудованою капличкою навесні того ж року резиденція була урочисто відкрита, а 4 грудня 1636 король Владислав IV Ваза своїм привілеєм затвердив цю фундацію.

Спираючись на підтримку шляхти і С.Конецпольського, переяслав. єзуїти розпочали буд-во мурованого костелу, який закладено 13 червня 1636 і завершено 1639. Через два роки споруджено новий будинок для резиденції з класами, рефекторієм і житловими кімнатами.

Тривалий час в єзуїтській школі викладався лише початковий граматичний курс. Наступний гуманітарний цикл дисциплін запроваджено 1645 і тоді ж резиденція набула статус колегіуму. Кількість учнів не перевищувала 100 осіб.

З початком Національної революції 1648—76 колегіум припинив існування, костел і шкільні будівлі були зруйновані.

Літ.: *Załęski St.* Jezuici w Polsce, t. 1—5. Lwów, 1900—1906,; Переяслав-Хмельницкий и его исторические памятники. К., 1954; *Poplatek J., Paszenda J.* Słownik jezuitów artystów. Kraków, 1972; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 1. К., 1983.

П.А. Ричков.

ПЕ́РСЬКИЙ ПОХІ́Д 1722—1723 (Російсько-перська війна 1722—1723) — воєнний конфлікт між Російською імперією та Персією (д-вою Сефевідів), спричинений бажанням *Петра I* розширити вплив Росії на Каспійсько-Кавказ. регіон.

Безпосередніми цілями походу стало здобуття фортець Дербент (нині місто в Республіці Дагестан, РФ) і Баку (нині столиця Азербайджану), вихід до гирла р. Кура і наступ на м. Тбілісі (нині столиця Грузії) для надання допомоги грузинам у протистоянні з *Османською імперією*. Протягом 1714—20 Петро I відправив на Каспій розвідувальні місії на чолі з О.Бековичем-Черкаським, О.Кожиним і В.Урусовим. Також було налагоджено контакти з перським васалом картлійським царем Вахтангом VI і вірм. католікосом Аствацатуром I.

Після завершення *Північної війни 1700—1721* у 1721 відбулося формування Низового корпусу — з'єднання рос. армії, що мало здійснити похід на Каспій. Корпус налічував бл. 21 тис. піхоти, 9 тис. драгунів і 196 гармат. Крім регулярних частин, до Низового корпусу доєднали бл. 20 тис. іррегулярних військ, включаючи 10 тис. укр. козаків. Було створено Каспійську флотилію із 200 транспортних і військ. суден. Піхотні частини та артилерія мали бути доставлені морем, а драгунський корпус на чолі з ген.-майором Г.Кропотовим та іррегулярні війська, зібрані в Царицині (нині Волгоград, РФ), рухатися суходолом.

Низовий корпус виступив у похід 18 липня 1722 і через 9 днів досяг Аграханської затоки. 12 серпня рос. війська без бою увійшли до столиці Тарковського шамхальства — м. Таркі (нині на території м. Махачкала, столиці Республіки Дагестан, РФ). Після з'єднання з драгунами Кропотова і розгрому 16-тисячного війська утамишського султана Махмуда і кайтазького уцмія Ахмет-хана «Низовий корпус» вступив до Дербента, правитель якого Імам Кулі-бек добровільно здав місто. Втрата через шторм транспорту з провізією змусила осн. сили росіян повернутися до Астрахані (нині обл. центр РФ). На завойованих територіях були збудовані укріплення (Аграханський ретраншемент, фортеця св. Хреста) та залишені гарнізони.

У листопаді 1722 у похід відправився 2-тисячний загін полк. Шипова, якому вдалося захопити столицю провінції Гілян — м. Решт (нині в Ірані). Протягом зими-весни 1723 рос. армія готувалася до походу на Баку. Для нової кампанії був організований 10-тисячний корпус під командуванням генерала Матюшкіна. 20 червня рос. війська виступили у похід і після нетривалої облоги 27 липня захопили Баку.

Успіхи рос. військ змусили Персію піти на переговори, внаслідок яких 12 вересня 1723 був укладений С.-Петерб. мирний договір. За угодою, Росія отримала пд.-зх. частину Прикаспійського регіону: Дербент, Баку, Решт, провінції Ширван, Гілян, Мазендеран, Астрабад. Після загострення рос.-турец. відносин Росія, за Рештським (1732) і Гянджським (1735) договорами, повернула завойовані території Персії.

Похід Низового корпусу до Персії обернувся важким тягарем для українців. Росія змусила *Гетьманщину* виставити 10-тисячний загін кінноти під командуванням миргородського полк. Д.*Апостола*.

Після прибуття до Царицина козаки рушили суходолом у напрямку Дербента. Під час походу вони зазнали втрат через спеку, згорілий степ і нестачу фуражу. На поч. серпня козаки з'єдналися з «Низовим корпусом» на р. Сулак, після чого рухалися поряд з піхотною бригадою В.Шереметьєва.

Низька оцінка боєздатності козаків з боку рос. командування привела до того, що вони переважно виконували охоронні та гарнізонні функції, а також працювали на буд-ві укріплень. Окремі козац. загони охороняли Сулацьку переправу і судна Каспійської флотилії поблизу о-ва Ракушечного, стояли гарнізонами в Тарках, фортеці св. Хреста і Дербенті.

Наприкінці 1722 Гетьманщина отримала царський указ про відправку до Персії нового 10-тисячного «Малоросійського корпусу» на чолі з лубенським полк. А.Марковичем (див. *Марковичі*). У похід вийшло 9192 козаки, з яких 239 загинуло у дорозі і 232 дезертирувало. Частина козаків не дісталася пункту призначення і змушена була залишитися в Астрахані через нестачу транспортних суден.

Корпус Марковича дістався фортеці св. Хреста лише у серпні 1723, отже, участі в поході на Баку не брав, обмежуючись гарнізонною службою і фортифікаційними роботами.

Походи козаків на Каспій тривали до того часу, коли Росія не повернула ці території Персії (1735) і згадуються в укр. фольклорі як тяжка повинність.

Й. Петровський-Штерн.

Дж.: Краткое описание Малороссии. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.). К., 1893—1897; Дневник Николая Ханенко (1719—1723, 1754 гг.). «Киевская старина», 1896, № 8—9, т. 54.

Літ.: *Комаров В.* Персидская война 1722—1725 гг. (Материалы для истории царствования Петра Великого). М., 1867; *Драгоманов М.В.* Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст., ч. 1, розд. 2. Женева, 1885; *Лысцов В.П.* Персидский поход Петра I: 1722—1723. М., 1951; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної гетьманщини 1669—1726. К., 2006; *Курукин И.В.* Персидский поход Петра Великого: Низовой корпус на берегах Каспия (1722—1735). М., 2010.

О.С. Ніколайчук

«ПЕ́РШЕ ХРЕ́ЩЕННЯ» — див. *Хре́щення ру́сів у 9 ст.,* «Аскольдове хрещення».

ПЕ́РШИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД ДЕПУТА́ТІВ УСІХ РІ́ВНІВ (2004) — див. *Всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів.*

ПЕТРА́ І ПА́ВЛА КОСТЕЛ у Львові, костел єзуїтів — пам'ятка арх-ри нац. значення, частина пам'ятки всесвітньої спадщини *ЮНЕСКО.* Споруджений як частина комплексу *Львівського колегіуму єзуїтів.*

Мурований костел св. Петра і Павла споруджено 1610—30 коштом Е.-Л.Сенявської (1573—1624).

Опоряджувальні роботи в інтер'єрі закінчено 1660. Автора первісного проєкту не встановлено. У 1613—14 буд-вом керував С.Ламхіус, із 1618 — архіт. ордену *єзуїтів* Дж.*Бріано.* 1702 будівничий В.Годний із пд. боку вівтарної частини звів дзвіницю, яка стала найвищою вежею у Львові (розібрана через небезпеку руйнування 1830). 1740 костьол реконструйовано після пожежі коштом родини Дідушицьких: замість двох шерегів бічних каплиць, характерних для єзуїтських базилік, влаштовано бічні нефи.

Стіни і склепіння розмалювали в техніці альфреско митці Екштайни Франциск і його син Себастіан із м. Брно (нині у Чехії). 1736—37 виготовлені бічні вівтарі, 1744—46 — гол. вівтар. У 1754 дах костелу прикрасила невелика сигнатурка.

Костел святих Петра і Павла (костьол єзуїтів) у Львові.

З 1773 костел був гарнізонним, 1836 його повернули єзуїтам.

Костел реставрували 1842, 1879, 1894—96. Під час останньої реставрації в нішах двох нижніх ярусів фасаду встановлено статуї св. ордену єзуїтів роботи скульптора Ф.Павлінського: Андрія Боболі, Станіслава Костки, Ігнатія Лойоли, Франциска Ксаверія.

1946—2011 пам'ятку використовували як книгосховище Б-ки ім. В. Стефаника (див. *Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України*). З 2011 — церква св. Петра і Павла Центру військ. капеланства Львів. архієпархії УГКЦ. 2016 розпочалася реставрація пам'ятки.

Споруда має значні розміри (довжина 41 м, ширина 22,5 м, висота 26 м) і належить до типу тринефних базилік. Середній неф набагато ширший й удвічі вищий від бічних. Над бічними нефами влаштовано галереї-емпори, що освітлюються сегментними вікнами бічного фасаду. Вівтарний об'єм (пресбітерій) ззовні не виявлено.

Симетричний фасад створено за взірцем церкви Іль Джезу у Римі — гол. храму ордену єзуїтів. Коринфські пілястри несуть повний розкріпований антаблемент, над яким підноситься розвинений фронтон із пластичними волютами.

Ніші горішнього ярусу фасаду прикрашені скульптурами 17 ст.: Діви Марії та архангела Гавриїла, св. Войцеха і Станіслава зі Щепанова.

Фасади пам'ятки вирішено в перехідних стильових формах від Ренесансу (див. *Відродження*) до *бароко*, тоді як інтер'єр внаслідок реконструкції 1740-х рр. суто бароковий.

Середній неф перекрито циліндричним склепінням, що прикрашене поліхромною ліпниною і картушем з гербами. Львів. скульптор Я.Пфістер прикрасив інтер'єр дерев'яним розп'яттям для вівтаря Святого Хреста.

Орган 18 ст. зберігся частково.

У крипті костелу поховані фундаторка Е.-Л.Сенявська, представники родин *Яблоновських*, Дідушицьких та ін. Збереглися надгробки Я.-С.*Яблоновського*, родини Дідушицьких.

Пам'ятка — найімпозантніша зі збережених споруд ордену єзуїтів на теренах України. Цікава поєднанням форм Ренесансу і раннього бароко. Слугувала взірцем у спорудженні багатьох костелів Львова і *Галичини* 2-ї пол. 17 — 1-ї пол. 18 ст.

Літ.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса. «Архітектурна спадщина України» (Київ), 2002, вип. 5; *Ричков П.* Формування архітектурного комплексу Товариства Ісуса у Львові (За іконографічними джерелами XVII—XVIII століть). У кн.: Записки Наукового товариства імені Шевченка, т. CCLV. Праці Комісії архітектури та містобудування. Львів, 2008; Архітектура Львова: Час і стилі. XIII—XXI ст. Львів, 2008.

В.В. Вечерський.

ПЕТРО́ВСЬКИЙ-ШТЕ́РН Йоханан (англ. Petrovsky-Shtern; н. 06.04.1962) — історик, літературознавець, есеїст, перекладач, художник. Сфера наук. інтересів — історія євреїв Європи у ранньомодерну і модерну добу, юдейська містика та *хасидизм*, укр.-, рос.- і польс.-єврейської літ.

Н. у *Києві*, батько — літературознавець М.С.Петровський (1932—2020). 1984 закінчив романо-герм. факультет Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1988 у Моск. держ. ун-ті на кафедрі зарубіжної літ. захистив канд. дис. «Поетика Габріеля Гарсіа Маркеса» (наук. кер. С.Єрьоміна-Піскунова).

У 1988—93 — викладач кафедри іспан. філології Київ. держ. університету ім. Т.Г. Шевченка, з 1989 — також кафедри зарубіжної літ.

У 1993—95 очолював кафедру юдаїки Міжнар. Соломонового ун-ту (Київ). Згодом здобув стипендію Фонду Ротшильда, завдяки якій мав змогу рік навчатися в *Єрусалимі* (серед його вчителів — І.Еткес, Й.Каплан, Ш.Штампфер, М.Росман), вчився там і в єшиві (талмудичній академії) «Ор самеах».

З 1996 навчався у Брандейському ун-ті (Бостон, США), де 2001 здобув докторський ступінь із сучасної єврейс. історії (наук. кер. Е.Полонський). У 1999—2003 викладав у Гебрейському коледжі (Бостон, США), у 2000—03 — в Ун-ті Тафтса (Медфорд, Массачусетс, США). З 2003 викладає у Пн.-Зх. ун-ті (Еванстон, Іллінойс, США), з 2010 — перший іменний проф. єврейських студій. У 2009—12 — дир. Центру єврейс. студій (Crown Family Center for Jewish and Israel Studies) Пн.-Зх. ун-ту.

Був запрошеним проф. у Гарвардському, Варшавському, Єврейс. (Єрусалим) ун-тах, Нац. університеті «Києво-Могилянська академія» (Київ; як лауреат Програми Фулбрайта), Укр. католицькому ун-ті (Львів), Вроцлавському ун-ті, Мюнхенському ун-ті (як стипендіат Нім. служби академічних обмінів) та ін.

З 2010 — чл.-кор. (Associate Fellow) в Укр. наук. ін-ті Гарвардського ун-ту. Викладав у Нац. ун-ті «Острозька академія», Ін-ті вивчення Голокосту «Ткума» (м. Дніпро), Київ. ун-ті, Чернів., Харків. політехнічному та ін.

Виступав з лекціями в КІУСі (Едмонтон, Альберта), ун-ті Вінніпега, ун-ті Торонто. Призначений повним проф. Вільного укр. ун-ту в Мюнхені (де регулярно викладає з 2009), постійним проф.-гостем Укр. католицького ун-ту у Львові і почесним доктором (honoris causa) ун-ту «Києво-Могилянська академія».

Член академічної ради канадської недерж. орг-ції «Українсько-єврейська зустріч», чл. правління «Києво-Могилянської фундації Америки». Чл. редакційних рад кількох наук. часописів («Ukrainian Quarterly» та ін.), гол. ред. ж. «Holocaust Studies: A Ukrainian Focus».

Почав літ. діяльність у 1982 публікацією в газ. «Літературна Україна» (ст. про Г.Г.Маркеса). У 1980 — на початку 1990-х рр. друкувався в часописах «Вопросы литературы», «Иностранная литература», «Наука и религия», «Латинская Америка», «Людина і світ». Перекладав з англ., іспан., італ. мов на рос. (твори Л.Шаша, Х.Кортасара, Г.Г.Маркеса, Х.Л.Борхеса, Г.К.Честертона, Х.Ортеги-і-Гассета).

З 2007 займається живописом. У худож. творах прагне синтезувати укр. нар. декоративне мист-во, польс. плакат і східноєвроп. авангард. Брав участь у колективних виставках, мав персональні виставки (Чикаго, Нью-Йорк, Гринвіч, шт. Коннектикут, Львів, Київ).

Праці: On Solzhenitsyn's «Middle Path». «Polin», 2005, вип. 18; Jews in the Russian Army, 1827—1917: Drafted into Modernity. Cambridge University Press, 2009; The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew. Yale University Press, 2009 (укр. пер.: Антиімперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичности. К., 2018); Lenin's Jewish Question. Yale University Press, 2010; Українці і євреї: простір взаємодії. Інавгураційна лекція з нагоди присвоєння звання почесного доктора Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія», прочитана 20 січня 2014 р. К., 2014; Mapping the Field. «Kyiv-Mohyla Humanities Journal», 2014, вип. 1; The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe. Princeton University Press, 2014 (укр. пер.: Штетл. Золота доба єврейського містечка. К., 2019); Jewish Apples and Muslim Oranges in the Russian Basket: Options and Limits of a Comparative Approach. У кн.: Jews and Muslims in the Russian Empire and the Soviet Union. Munich, 2015; On the Other Side of Despair: Cossacks and Jews in Yuri Kosach's The Day of Rage. У кн.: *Glaser A.M.* Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising. Stanford University Press, 2015; Warsaw. The Jewish Metropolis. «Brill Pub», 2015, 4 груд.; (Співавтор P.-R. Magocsi) Jews and Ukrainians: A Millennium of Co-Existence. University of Toronto Press., 2016 (укр. пер.: Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Ужгород, 2016).

Літ.: Йоханан Петровський-Штерн: «Я завжди ставив перед собою задачі, які я не можу вирішити». «Україна модерна», 2020, вип. 28. Web: https://uamoderna.com/jittepis-istory/petrovsky-shtern

Ред.

ПЕЧЕ́РИ КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКОЇ ЛА́ВРИ — комплекс підземних споруд 11—19 ст. на території *Києво-Печерської лаври*.

Збереглися до нашого часу як некрополь і сакральний об'єкт. Складаються з двох відокремлених частин — Ближніх (Антонієвих) печер і Дальніх (Фео-

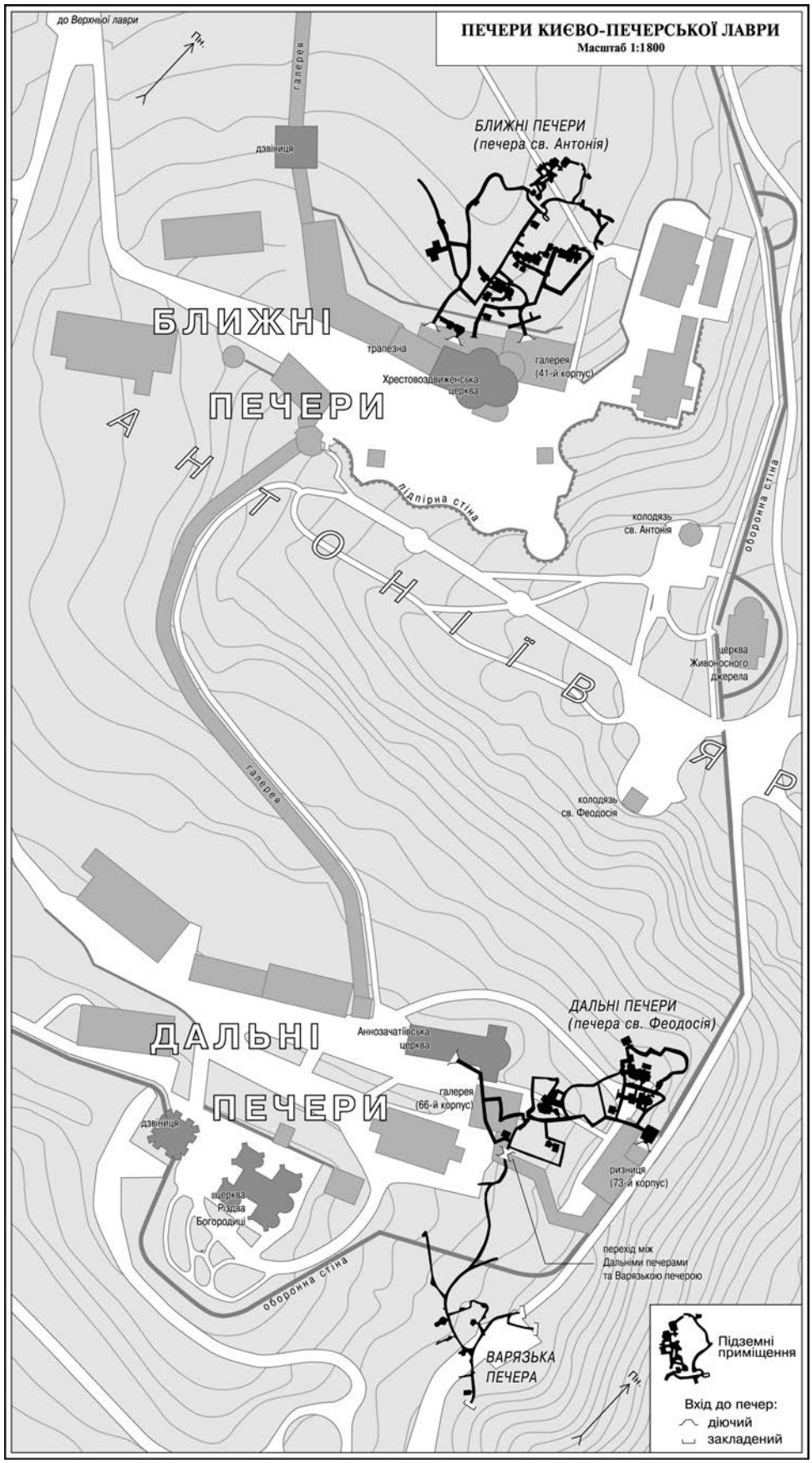

досієвих) печер, що розташовані відповідно на пн. і пд. схилах Антонієвого яру, який перетинає нижню частину території лаври.

Із серед. 11 ст. у печерах мешкали громади ченців-самітників, але вже невдовзі вони переселилися на поверхню, а під землею лишилися жити лише поодинокі подвижники. Далі печери використовували здебільшого як некрополь. У 17—19 ст. печери були суттєво переоблаштовані для масового паломництва, упродовж 19—20 ст. кілька разів ремонтувалися (зокрема відбувалися протизсувні і дренажні роботи). У рад. період частково відреставровані і пристосовані для проведення екскурсій.

Печери досліджували археологи та ін. науковці (Ближні: 1934—35, 1937, 1940, 1977—79, 2005—06; Дальні: 1968, 1997, 1998—99, 2009).

Печери споруджені на глибині 5—20 м у масиві пісковику (на відміну від усіх ін. київ. печер, проритих у лесових шарах). І Ближні, і Дальні печери становлять системи розгалужених підземних коридорів, храмів і поховальних приміщень.

Заг. довжина відомих ходів у Ближніх печерах 383 м, у Дальніх — 293 м (без Варязької печери, довжина ходів якої бл. 200 м). Приміщення і переходи початково були 1,5—1,8 м заввишки і 0,7—1 м завширшки (щоби двоє зустрічних могли розійтися).

Під час ремонтів 17—18 ст. стелю було піднято до 2—2,5 м (у Феодосіївській церкві — до 3 м), галереї розширено до 1,5 м за рахунок зроблених у стінах аркосолій (поховальних ніш, в яких тіло розташовувалося паралельно галереї), куди були покладені засклені кипарисові раки з мощами преподобних.

Поховання такого типу найвідоміші у печерах; існує також кількасот ін. поховань у криптах (відокремлених від галерей приміщеннях), локулах (поховальних нішах, в яких тіло клали перпендикулярно галереї) і трунах під підлогою.

Історія печер. Найдавніший їхній фрагмент — Варязька печера, розміщена у пд. частині лабіринту Дальніх печер і споруджена не пізніше від серед. 11 ст. За оповіддю *Патерика Києво-Печерського*, у Варязькій печері в серед. 11 ст. усамітнювався для молитов *Іларіон*. Коли ж він

Інтер'єр Ближніх печер. Фото початку 20 ст.

став київ. митрополитом, печеру зайняв *Антоній Печерський*, який оселився в Іларіоновій келії (чи видовбав поблизу нову). Поряд з Антонієм почали селитися його учні та послідовники, кожен з яких споруджував окреме підземне помешкання. Згодом ці келії об'єднали за допомогою підземних ходів, що утворили нову систему, до якої ввійшли печерні храми Благовіщення і Різдва Христового. Варязька печера була поєднана з цим комплексом у 17 ст.

Коли кількість ченців сягнула 12 чоловік, Антоній залишив їх і спорудив собі на протилежному схилі яру нову печерну келію, навколо якої утворився аналогічний підземний комплекс із Введенською церквою і трапезною.

Після поховання Антонія (1073) цей комплекс почали називати Антонієвими печерами. Початкове ж поселення здобуло назву Феодосієвих печер, оскільки там 1074 був похований ігумен *Феодосій Печерський*. Згодом за Антонієвими закріпилася паралельна назва Ближні печери, а за Феодосієвими — Дальні, згідно з розташуванням комплексів відносно *Успенського собору* (споруджений 1073—89). У 13 ст. житія печерських преподобних були зібрані у Києво-Печерському патерику. Після перетворення печер на некрополь у Ближніх ховали ченців до поч. 17 ст., у Дальніх печерах — до 15 ст. Як некрополь печери представлені в описах Києва Мартина *Груневега* (1584), Еріха *Лясоти* (1594) та ін.

У 16 ст. у Ближніх печерах з'являється церква в ім'я Антонія Печерського, а на поч. 17 ст. у Дальніх печерах — церква в ім'я Феодосія Печерського. 1620 Дальні печери ремонтували після землетрусу. Докладні систематизовані описи печер видали Сильвестр *Косів* («Патерикон», 1634) та Афанасій *Кальнофойський* («Тератургіма», 1638); остання праця містить перші схематичні плани Ближніх і Дальніх печер. 1651 А. ван *Вестерфельд* уперше зробив інтер'єрні замальовки печер. 1691 В.*Ясинський* спорудив у Ближніх печерах Варлаамівську церкву. Впродовж 17—18 ст. підземні ходи та приміщення розширювали та оновлювали для зручності прочан. На поч. 18 ст. всі печерні храми реконструювали; з пошкодженого пожежею (1718) Успенського собору до церков Ближніх печер перенесли мармурові деталі інтер'єрів. У 18 ст. у Феодосіївській церкві встановили новий бароковий іконостас, на поч. 19 ст. те саме зробили у трьох підземних храмах Ближніх печер. 1826 і 1830 підлогу в обох лабіринтах (за винятком Варязької печери) виклали чавунними плитами. 1913 стіни лабіринту Дальніх печер обклали цеглою та отинькували.

У перші роки рад. влади печерами опікувалася реліг. громада лаври. 1929 печери передали до Києво-Печерського заповідника (див. *Києво-Печерський національний історико-культурний заповідник*). 1933—35 проведено археол. розкопки (звіт не зберігся). 1939 з метою антирелігійної пропаганди розкрили деякі гробниці. Під час гітлерівської окупації (1941—43) печери належали тимчасово відродженому монастирю. Після *Другої світової війни* печери на кілька років були зачинені для ремонту, після закінчення якого знову передані заповіднику. Під час археол. досліджень 1978—79 у Ближніх печерах виявили нові ділянки галерей (бл. 80 м). 1988 щойно відродженому монастирю передали Дальні печери, 1990 — Ближні печери.

Канонізація печерських преподобних. Із перших років існування підземних поселень був відомий факт нетлінності мощів, тобто відсутності природного розкладання тіл похованих у печерах угодників. Це започаткувало культ цих святих, який здобув особливу популярність у 13 ст. після появи Києво-Печерського патерика, але лишався місцевим (за винятком св. Антонія і Феодосія). Попри занепад Печерського монастиря після *монголо-татарської навали* печери лишилися святинею і відомим у східнослов'ян. світі місцем паломництва. Скориставшись із цього, З.*Копистенський* в «*Ан-*

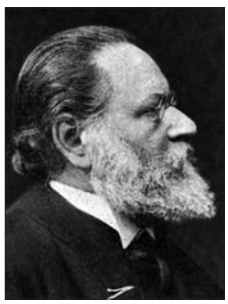

Ф. Пєкосінський.

фологіоні» (1619) вперше вмістив 24 поминання печерських іноків поряд із поминаннями вселенських та загальнорус. святих. «Канон печерським святим» (1677, традиційна дата 1643 помилкова) налічував уже понад 40 лаврських угодників. Зрештою наприкінці 17 ст. В.Ясинський встановив дати соборного святкування всіх преподобних, похованих у печерах (28 вересня для Ближніх печер і 28 серпня для Дальніх); при цьому канонізація вважалася вже доконаним фактом і подавалася як така, що начебто відбулася ще в давні часи.

Відтоді за канонічні почали вважати списки угодників, наведені у книгах 17 ст., — «Тератургімі» та двох виданнях «Патерика». 1755 цей порядок був затверджений Синодом. Склад собору печерських святих остаточно визначився наприкінці 19 ст., хоча після того до нього долучали нових осіб. Наразі до канонічних списків входять 125 угодників (74 — у Ближніх і 51 — у Дальніх печерах).

У 20—21 ст. у Дальніх печерах перепоховані митрополити *Володимир* (Богоявленський; 1992), Філарет (Амфітеатров; 1994), Павло (Конюскевич; 1994) й Іоанникій (Руднєв; 2016); у Ближніх печерах— схіархієпископ Антоній (Абашидзе; 2011).

Літ.: Дива печер лаврських. К., 1997; *Бобровський Т.* Підземні споруди Києва. К., 2007; *Ткаченко М.В.* До історії лаврських печер у радянський час. У кн.: Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. історії та культури: Дослідження монастирських печерних комплексів, вип. 23, спецвип. 9. К., 2010; *Кабанець Є. та ін.* Печери Антонієві (Ближні). У кн.: Звід пам'яток історії та культури України, кн. 1, ч. 3. К., 2011; *Кабанець Є., Реутов А.* Печери Феодосієві (Дальні). *Там само*. Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври, вип. 27, спецвип. 10. К., 2012.

О.О. Немировський.

ПЄКОСІ́НСЬКИЙ (Piekosiński) Францішек-Ксаверій (03.02.1844—27.11.1906) — історик середньовічного права, археограф.

Н. у с. Вєрцани (нині в Ропчицько-Сєндзишувському пов. Підкарпатського воєв., Польща) в сім'ї землевласника. Закінчив г-зію в м. Тарнув (нині у Малопольському воєводстві, Польща). 1861—65 з перервами навчався на правничому ф-ті Ягеллонського ун-ту. 1863 брав участь у *польському повстанні 1863—1864*. Здобув у 1865 ступінь доктора із права в Ягеллонському ун-ті.

Від 1865 працював юристом у багатьох фінансових установах *Львова* і *Кракова*. 1887—89 — архіваріус Кракова, від 1892 — дир. Архіву гродських і земських актів у Кракові. Від 1891 — проф. старопольс. права в Ягеллонському ун-ті. Від 1878 — дійсний чл. АН у Кракові, співзасновник Т-ва любителів історії та пам'яток Кракова (1896).

Був найбільш заслуженим видавцем польс. середньовічних джерел. Опублікував понад 5500 документів і 7 тис. судових записок у кількох джерельних вид.: «Польські переклади земських статутів» («Tłumaczenia polskie statutów ziemskich» (1895)); «Збірка середньовічних документів для пояснення польського права» («Zbiyr dokumentów średniowiecznych do objaśniania prawa polskiego służących» (1897)); «Литовський статут другої редакції 1566 р.» («Statut litewski drugiej redakcji 1566 r.» (1900)); «Дипломатичний кодекс Великопольщі» («Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski» (t. 5; 1908)) та ін.

Досліджував польс. середньовічне право; генезу польс. сусп-ва; геральдику; нумізматику.

П. у м. Краків.

Праці: O monecie i stopie menniczej w Polsce w 14 i 15 w. Kraków, 1878; O powstaniu społeczeństwa polskiego w wiekach średnich i jego pierwotnym ustroju. Kraków, 1881; O dynastycznym szlachty polskiej pochodzeniu. Kraków, 1888; O sądach wyższych prawa niemieckiego w Polsce wieków średnich. Kraków, 1885; Uwagi nad ustawodawstwem wiślicko-piotrkowskim króla Kazimierza Wielkiego. Kraków, 1892; Sądownictwo w Polsce wieków średnich. Kraków, 1898; Rycerstwo polskie wieków średnich, t. 1—3. Kraków, 1896—1902; Ludność wieśniacza w Polsce w dobie piastowskiej. Kraków, 1897; Moneta polska w dobie piastowskiej. Kraków, 1897; Heraldyka polska wieków średnich. Kraków, 1899; Najstarsze pieczęcie szlachty polskiej. Kraków, 1899; Pieczęcie polskie wieków srednich. Kraków, 1899.

Літ.: *Gumowski M.* Dr. Franciszek Piekosiński, rys życia i prac. «Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne», 1906, № 4; *Chodynicki R.* Ś. p. Franciszek Piekosiński. «Przegląd Prawa i Administracji», 1907, r. 32; *Rederowa D.* Franciszka Piekosińskiego działalność w Akademii Umiejętności. «Kultura i Społeczeństwo», 1973, №. 3; *Barycz H.* Na przełomie dwóch stuleci: Z dziejów polskiej humanistyki w dobie Młodej Polski. Warszawa, 1977; *Grodziski S.* Piekosiński Franciszek Ksawery (1844—1906). У кн.: Polski słownik biograficzny, t. 26. Б/м, 1981.

В.В. Тельвак.

ПЄТУХО́В Євгеній В'ячеславович (18.02.1863—02.11.1948) — історик літ., етнограф, славіст, архівознавець, чл.-кор. РАН (1916).

Н. у м. Томськ. Закінчив Томську г-зію (1881) та істор.-філол. факультет Петербур. ун-ту (1885). У 1888 р. захистив магістерську дис. «Серапіон Володимирський, руський проповідник 13 ст.». Працював приват-доцентом у Петербур. ун-ті, одночасно читав курси рос. літ. на Вищих жін. курсах.

Восени 1889 був призначений екстраординарним проф. з рос. літ. у *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*, де пропрацював до вересня 1895. У 1895 захистив у Петербур. ун-ті докторську дис. «Нариси з літературної історії Синодика. Пам'ятки давньої писемності».

Літо — осінь 1895 перебував у закордонному відрядженні в слов'ян. країнах і Німеччині. З вересня 1895 по лютий 1918 був ординарним проф. кафедри рос. літ. Юр'ївського ун-ту. Був деканом істор.-філол. факультету, дир. Вищих жін. курсів, завідував курсами для підготовки викладачів середньої школи, стежив за постановкою викладання рос. мови та літ. у середніх школах Ризького навч. округу.

За праці «Юр'ївський, колишній Дерптський ун-т за 100 років його існування» у 1904 і «Російська література. Історичний огляд найголовніших літературних явищ давнього і нового періоду. Давній період» у 1912 отримав премію АН ім. графа Д.О. Толстого.

29 грудня 1916 обрано чл.-кор. АН. 24 серпня 1917 затверджений у званні заслуж. проф. З лютого 1918 до вересня 1919 — проф. кафедри рос. літ. Воронезького ун-ту. Займав посаду завідділу книжкових старожитностей при губернському земстві.

У вересні 1919 переїздить до Сімферополя, де 13 листопада 1919 обирається на посаду ординарного професора Таврійського ун-ту спочатку по кафедрі слов'ян. філології, а потім рос. літ. У 1924—25 був проректором Кримського ун-ту. Був чл. ТУАК з 1919, після 1921 на громад. за-

садах завідував Бібліограф. бюро при Кримському наркомпросі. Протягом 1923—28 був відповідальним секретарем Кримської секції наук. працівників, входив до складу Кримського відділу союзу працівників освіти.

Залишався на посаді проф. кафедри рос. літ. до осені 1931, коли в ун-ті почалися кадрові чистки. У 1931—32 наук. співробітник Держплану Кримської АРСР, завідував сектором культури і науки.

З грудня 1933 по травень 1937 старший наук. співробітник Центр архіву Кримської АРСР, заввідділу цінних архів. фондів. У 1938 повернувся на кафедру рос. літ. Кримського держ. пед. ін-ту, де залишався (з перервами) до смерті. Наук. співробітник відділу художнього радіомовлення Сімферопольського міського управління (1941—44).

П. у Сімферополі.

Праці: К вопросу о Кириллах — авторах в древней русской литературе. «Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук», 1887, № 3, т. 42; Серапион Владимирский проповедник XIII века: исследование с прибавлением «Поучений Серапиона Владимирскаго» по древнейшим их спискам. СПб., 1888; Из истории русской литературы XVII века. Сочинение о царствии небесном и о воспитании чад. СПб., 1893; К истории древнерусского пролога. «Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине» (Киев), 1893, т. XII; Очерки из литературной истории Синодика. СПб., 1895; Заметки о рукописях Нежинского историко-филологического института. К., 1895; Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине. 1820—1832 (К 75-летию со дня основания): исторический очерк. СПб., 1895; Очерки из литературной истории синодика. 1. Судьбы текста чина православия на русской почве до половины XVIII века. 2. Литературные элементы синодика как народной книги в XVII и XVIII веках. Историко-литературные наблюдения и материалы Е. В. Петухова. СПб., 1895; Из бумаг П. И. Шафарика и В. В. Ганки. К истории русско-чешских ученых и литературных сношений в XIX в. Юрьев, 1896; Материалы и заметки из истории древней письменности. СПб.: Тип. имп. Акад. наук, 1905, вып. 2; Русская литература. Исторический обзор главнейших литературных явлений древнего и нового периода, ч. 1: Древний период. Введение. Древнейшая эпоха. Средние века. Переходное время. Юрьев, 1912; [ч. 2]: Новый период. После Петра Великого. Елизаветинское время. Юрьев, 1914; Крым и русская литература (историко-литературный обзор). «Известия Крымского педагогического института им. М. В. Фрунзе» (Симферополь), 1927, кн. 1; Письма А. Н. Карамзина к матери: материалы для истории Французской революции 1848 г. Л., 1936.

Літ.: Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1875—1900. Нежин, 1900; Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Юрьевского, бывшего Дерптского, университета за сто лет его существования (1802—1902), т. 2. Юрьев, 1903; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1901—1912. Нежин, 1912; Юбилей профессора Е.В. Петухова. «Красный Крым», 1927, № 1, 25 янв.; *Лукьяненко А.М.* Очерк научной и педагогической деятельности проф. Е. В. Петухова к моменту её сорокалетия (1887—1927). «Известия Крымского педагогического института им. М. В. Фрунзе» (Симферополь), 1927, кн. 1; Научные работники Крыма: справ. Симферополь, 1927; Академия наук СССР. Персональный состав. Кн. 1: 1724—1917; Кн. 2: 1917—1974. М., 1974; *Андросов О.* Петухов Євген Вячеславович. Українські архівісти : біобібліографічний довідник, вип. 1 (XIX ст. — 1930-ті рр.). К., 1999; Послужной список ординарного профессора Таврического университета Евгения Вячеславовича Петухова. «Крымский архив», 2000, № 6; *Непомнящий А.А.* Арсений Маркевич: страницы истории Крымского краеведения. Симферополь, 2005; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005.

О.Г. Самойленко.

ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНИЙ КРАЙ, південно-західні губернії, Південно-Західна Росія — назва регіону Російської імперії, що складався з *Волинської губернії*, *Київської губернії* і *Подільської губернії*.

Ці три губернії *Правобережної України* перебували під владою київ. ген.-губернатора (див. *Київське генерал-губернаторство*). Термін виник після того, як у 1840 було офіційно запроваджено назву «Північно-Західний край» (замість «литовські і білоруські губернії»). Пд.-Зх. к. і Північно-Західний край разом утворювали *Західний край*, тобто території, загарбані внаслідок поділів *Речі Посполитої* (див. *Поділи Польщі*).

Літ.: Западные окраины Российской империи. М., 2006; *Лепеш О.* К вопросу об управлении Юго-Западным краем в 30—40-х гг. XIX в. «Український історичний збірник», 2010, вип. 13.

Д.Я. Вортман.

ПІ́ВДЕНЬ РОСІЇ — умовна назва держ. утворення, що існувало у 1918—20 на території колиш. *Російської імперії*.

Виникло у ході розвитку *Білого руху*. Один із чотирьох центрів рос. антибільшовицької боротьби у період громадянської війни в Росії.

Причина формування на Пд. Р. державності, альтернативній рад., — несприйняття значною частиною сусп-ва докорінного зламу політ. і соц.-екон. ладу, що став наслідком приходу до влади більшовиків. Заперечення *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918* і породженого ним розпаду імперії, збереження «єдиної, великої, неподільної Росії», вірність союзникам по *Антанті* та захист рос. традиційних реліг.-культ. цінностей стали ідеологічними основами боротьби з більшовизмом, яку започаткували військові та політики. Державотворчою силою Пд. Р. виступав Білий рух, трансформація якого з регіональної мілітарної у державницьку силу відбувалася під час підпорядкування теренів за межами розселення південнорос. козацтва і налагодження управління ними.

В історії державності Пд. Р. виділяють два періоди, пов'язані з лідерством А.*Денікіна* (жовтень 1918 — квітень 1920) і П.*Врангеля* (квітень—листопад 1920). Будучи однодумцями у головному, вони виступали опонентами у питаннях стратегії боротьби з РСФРР, методів держ. буд-ва і спрямованості внутрішньої політики.

Керівництво Білого руху розглядало державність Пд. Р. як перехідний етап, що мав завершитися перемогою над РСФРР і скликанням нових Установчих (Нац.) зборів. До того часу

«Південь Росії». Банкнота номіналом 1000 рублів. 1919.

А.Денікін дотримувався принципу «не визначення наперед» держ. устрою, форми правління і засад внутрішньої політики постбільшовицької Росії. Прагнення *Області війська Донського*, Кубанського і Терського країв юрид. утвердити автономію спричиняло конфлікти з А.Денікіним, який обстоював унітаризм і відмовлявся змінювати дореволюц. держ. устрій. П.Врангель виступав за відбудову Росії у формі федерації; з цією метою 4 серп. (22 липн.) 1920 він підписав угоду з «державними утвореннями» Дону, Кубані, Тереку й Астрахані про визнання за ними «повної незалежності в їхньому внутрішньому устрої та управлінні». На чолі держ. утворення стояв керівник Білого руху, який здійснював військ. диктатуру. У цивільному управлінні він спирався на утворену у серпні 1918 *Особливу нараду* (голови А.Драгомиров, О.*Лукомський*), що виконувала законодорадчі і виконавчі функції. Ця нарада вважалася загальнодерж. органом влади (але при цьому визнавалася внутрішня автономія козачих новоутворень).

Погіршення становища Пд. Р. змусило А.Денікіна у грудні 1919 перетворити її на Уряд при головнокомандувачі Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР, голова О.Лукомський) та Нараду із законодавчих пропозицій. У лютому 1920 Денікін погодився на обмеження диктатури й поступки козачим новоутворенням: хоча А.Денікін став главою «Південнорос. влади», що складалась із Законодавчої палати та підзвітної їй Ради міністрів (голова М.Мельников), до цих органів залучалися представники Дону, Кубані й Тереку. Утім це не врятувало ситуацію, і після евакуації до Криму така конфігурація влади у березні 1920 була ліквідована. Після того як до Ради при правителі й головнокомандувачі ЗСПР П.Врангелі увійшли очільники козачих урядів, у серпні 1920 була перетворена на уряд Пд. Р. на чолі з О.*Кривошеїним*.

У червні 1919 А.Денікін оголосив про підпорядкування О.*Колчаку* як Верховному правителю Російської держави і верховному головнокомандувачу рос. армій.

Восени того ж року Колчак призначив А.Денікіна заступником як верховного головнокомандувача, а згодом передав йому всю повноту верховної влади. На початку осені 1920 очільник «білої боротьби» на Далекому Сх. Росії Г.Семенов визнав П.Врангеля главою уряду Пд. Р. й підпорядкувався йому. З огляду на відсутність між ними всіма прямого сполучення ці акти мали символічний характер.

Модель цивільного управління Пд. Р. формувалася за дореволюц. взірцем. Створення власного адмінапарату розпочалося після взяття під контроль улітку 1918 некозачих територій. Військ. і цивільну владу «у місцевостях, що перебували під верховним управлінням головнокомандувача збройними силами на Пд. Р.» очолював головноначальствуючий, який спирався на губернаторів і губернські управління, начальників повітів і повітові управління, органи волосного і сільс. управлінь. Діяльність міськ. дум і управ, повітових і губернських земств була спрямована на вирішення місц. господарських проблем.

Органи влади керувалися законодавством Рос. імперії, чинним до Лютневої революції 1917, окремими рішеннями *Тимчасового уряду*, тимчасовими правилами, положеннями й постановами Пд. Р. Правоохоронні функції виконувала держ. варта. Адмін. апарат виявився малоефективним через забюрократизованість, корупцію і хабарництво, а також свавілля військ.

Територія Пд. Р. не була сталою. Очільники Білого руху прагнули відновити Росію в кордонах 1914 без Польщі в її етнічних межах і Фінляндії. Розпочавши антибільшовицьку боротьбу з Області війська Донського і Кубанського краю на поч. 1918 і завоювавши посеред року Чорномор. і Ставропольську губ., у жовт. 1919 ЗСПР контролювали Воронезьку, Катеринославську, Київ., Курську, Полтав., Саратовську, Таврійську, Тамбовську, Харків., Херсон., Чернігів., частини Астраханської, Волин., Подільської, Орловської губ. і Терсько-Дагестанського краю колиш. Рос. імперії.

За даними А.Денікіна, площа цих територій становила 810 тис. кв. верст, а населення — 42 млн осіб. Держава П.Врангеля охоплювала Крим. п-ів, а у червні — жовтні 1920 включала також пн. повіти Таврійської і пд. повіти Катеринославської губ. (понад 1,2 млн осіб).

Адмін.-політ. центрами Пд. Р. були міста, в яких тривалий час розміщувалися у жовтні 1918 — листопаді 1920 ставки А.Денікіна і П.Врангеля: Єкатеринодар (нині Краснодар, РФ), у січні-грудні 1919 — Таганрог, у квітні-листопаді 1920 — *Севастополь*.

Очільник Пд. Р. був головнокомандувачем збройних сил (див. *Добровольча армія, Збройні сили Півдня Росії, Російська армія*), що включали піхоту, кавалерію, артилерію, бронетехніку, авіацію і бронепотяги, військ.-мор. флот. До середини 1918 війська комплектувалися на добровольчих засадах, згодом — із мобілізованих і військовополонених. У жовтні 1919 ЗСПР налічували бл. 150 тис., рос. армія у вересні 1920 — бл. 33 тис. бійців.

Нац. політика «південноросійської» влади в Україні спиралася на ідею про «триєдиний» рос. народ. Укр. нац. рух вважався нім. інтригою для послаблення Росії, а С.*Петлюра* оголошувався «зрадником».

А.Денікін заперечував суб'єктність УНР, натомість «Малоросія» (див. *Мала Русь*) повинна була дістати автономію. У 1919 мали місце випадки репресій проти укр. нац. к-ри.

Восени 1919 між об'єднаною армією УНР і ЗСПР відбулася війна, що відволікла «білі» сили з пріоритетного для них моск. напряму. П.Врангель уникав негативної риторики на адресу С.Петлюри. Як платформу для співробітництва з УНР П.Врангель пропонував угоду з рос. козацтвом від серпні 1920, проте погіршення становища Криму змусило його 8 листопада (26 жовтня) 1920 визнати незалежність УНР.

В Області війська Донського і Кубанському краї внутрішня політика визначалася органами козачого самоврядування. Розробка загальнодерж. соц.-екон. політики Пд. Р. розпочалася навесні 1919 із просуванням територією України й спиралася на принципи гарантування права приватної власності, збереження соціальних завоювань Лютневої революції 1917, захисту інтересів трудівників та ін.

Проєкти розв'язання аграр. питання А.Денікіним, розроблені двома комісіями (В.Колокольцева; О.Билимовича й В.Челіщева), заперечували самозахоплення землі селянами після початку

революції та відновлювали права законних власників, однак запроваджували норму землеволодіння для кожної місцевості (надлишкові земельні угіддя власники мали продати).

Повне розв'язання аграр. питання проєкти відкладали до закінчення громадян. війни у Росії. Тимчасові регулятивні норми запроваджували для селян прийнятну орендну плату. Соціальну напругу на селі створювали поміщики, які відновлювали права на власність за допомогою збройних загонів, чим підживлювали селянсько-повстанський рух в Україні.

Оголошена 7 червня (25 травня) 1920 аграр. реформа П.Врангеля визнавала самочинний переділ землі селянами, проте юрид. оформлення права власності на землю її фактичних користувачів відкладалося до сплати ними її вартості, яка визначалася як 20 % середньорічного врожаю, сплачуваного щорічно упродовж 25 років. Встановлення максимального і мінімального розміру земельних ділянок, інша організаційна робота із землевпорядкування покладалися на нові органи — земельні ради.

Пріоритетом робітничої політики А.Денікіна виступало відродження пром. вир-ва, підвищення продуктивності праці. Він декларував встановлення держ. контролю над вир-вом, збереження 8-годинного робочого дня і забезпечення охорони праці, соціальний захист трудящих тощо, однак прагнув деполітизувати діяльність профспілок. Поряд із прикладами підтримки ЗСПР робітниками заводів Києва, *Одеси*, Ростова-на-Дону, Севастополя, мали місце страйки з екон. і політ. вимогами робітників *Харкова*, *Миколаєва*, Таганрогу, Катеринослава (нині м. Дніпро; див. *Дніпропетровськ*). Налагодження роботи пром-сті у Криму в 1920 гальмувалося через брак ресурсів, а соціальна підтримка робітників чергувалася з репресіями.

Екон. становище Пд. Р. було нестабільним. Внутрішня торгівля страждала від дефіциту товарів і спекуляції, одночасного обігу грошових знаків різних держав, нестабільної роботи залізниці. Дефіцит бюджету покривався емісією, що посилювала інфляцію. Обстоювати держ. інтереси у зовнішній торгівлі, здійснюваної приватними контрагентами, не вдавалося.

Влада Пд. Р. із недовірою ставилася до політ. сил лівої орієнтації. Запроваджену А.Денікіним смертну кару причетним до встановлення рад. влади та її керівним функціонерам П.Врангель скасував. Періодична преса підлягала цензурі. Мали місце випадки антисемітизму та єврейс. погромів. З огляду на стан війни підтримка к-ри й освіти мала спорадичний характер. Попри відмову патріарха РПЦ Тихона підтримати Білий рух, чимало правосл. духовенства співчувало йому.

Зовнішня політика Пд. Р. була спрямована на обстоювання інтересів Росії зі збереженням союзу з державами Антанти. Основними партнерами виступали Велика Британія і Франція. При ставці А.Денікіна були акредитовані представники 11 держав. Спроба кооперації підрозділів ЗСПР із союзницькими військами (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*) виявилася безрезультатною, спричинивши розчарування останніми. Надалі допомога Антанти полягала у постачанні військ. техніки, озброєння, обмундирування та дипломатичній підтримці.

Літ.: *Деникин А.И.* Очерки русской смуты, т. 1—5. Париж, 1921—1922; Берлин, 1924—1926; *Врангель П.Н.* Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.), т. 2. М., 1992; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. К., 2006; Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918 — декабрь 1919 года. Публикация. М., 2008; *Корновенко С.В.* Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів Денікіна та Врангеля (1919 —1920 рр.). Черкаси, 2009.

В.О. Крупина.

ПЛЕТНЬО́ВА Світлана Олександрівна (20.04.1926—20.11.2008) — археолог, фахівець з історії та матеріальної к-ри кочових народів Пн. Причорномор'я доби *середньовіччя*. Д-р істор. н. (1968).

Н. у м. Вятка (нині м. Кіров, РФ). Закінчила у 1949 істор. ф-т Моск. ун-ту. Отримала ступінь канд. істор. н. (1952) за дисертаційне дослідження на тему «Кочівники Південноруських степів 9—13 ст. (за археол. матеріалами та археол. джерелами)», виконане під наук. кер-вом Б.*Рибакова*. 1952—2006 — співробітник Ін-ту історії матеріальної к-ри АН СРСР (1957—91 — Ін-т археології АН СРСР, від 1991 — Ін-т археології РАН). Захистила 1968 тут докторську дис. «Від кочовищ до міст: Салтово-Маяцька культура». 1974—91 — заввідділу слов'яно-рос. археології; 1993—2002 — зав. групи середньовічної археології євразійських степів. 1988—95 — гол. ред. часопису «Радянська археологія».

С.О. Плетньова.

Учасник і кер. численних археол. експедицій, що досліджували пам'ятки кочових народів: болгар, угрів, *хозар*, *печенігів*, *торків*, *клобуків чорних*, *половців* на території сучасних РФ, України, Молдови, Румунії та Болгарії. Учасник і керівник розкопок *Саркела* (Білої Вежі), Маяцького городища (*салтівсько-маяцька культура*), Пліски (нині місто в Болгарії; одна зі столиць Першого Болгарського царства), *Тмуторакані*.

Лауреат Держ. премії СРСР (1986). Нагороджена орденом «Знак пошани».

П. на кладовищі м. Верея Моск. обл., РФ.

Праці: Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, № 62. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР: Труды Волго-Донской археологической экспедиции, т. 1, М.—Л. 1958; Южное городище у с. Витачева. В кн.: Краткие сообщения института археологии АН СССР, вып. 104. М., 1965; От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР (Москва), 1967, № 142; Древности черных клобуков. В кн.: Свод археологических источников, вып. Е1—19. М., 1973; Половецкие каменные изваяния. *Там само*, вып. Е4—2. М., 1974; Половецкая земля. В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975; Хазары. М., 1976; Археология СССР: Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981; Кочевники средневековья: Поиски исторических закономерностей. М., 1982; Половцы. М., 1990; Саркел и «Шелковый путь». Воронеж, 1996; Очерки хазарской археологии. М.—Иерусалим, 2000; Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья: IV—XIII века. Воронеж, 2003; Древнерусский город в кочевой степи (опыт историко-стратиграфического исследования). В кн.: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии: Supplementum. Симферополь, 2006, вып. 1.

Бібліогр.: *Кызласов И.Л., Макарова Т.И.* О творческом пути Светланы Александровны Плетнёвой. Список работ С. А. Плетнёвой. В кн.: Средневековые древности евразийских

Пломби дорогичинського типу.

степей: Археология восточноевропейской лесостепи, вып. 15. Воронеж, 2001; *Чхаидзе В.Н.* Список работ доктора исторических наук, профессора Светланы Александровны Плетнёвой. В кн.: Средневековая археология евразийских степей: сб. ст. к юбилею проф. С. А. Плетнёвой. Материалы и исследования по археологии Поволжья, вып. 3. М.—Йошкар-Ола, 2006.

Літ.: *Бобров А.Г.* Плетнева Светлана Александровна. В кн.: Энциклопедия «Слова о полку Игореве», т. 4. СПб., 1995; *Кызласов И.Л., Макарова Т.П.* О творческом пути Светланы Александровны Плетнёвой. Список работ С. А. Плетнёвой. В кн.: Средневековые древности евразийских степей: Археология восточноевропейской лесостепи, вып. 15. Воронеж, 2001; *Айбабин А.И.* К 80-летию Светланы Александровны Плетнёвой. В кн.: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, вып. 12, ч. 1, 2006.

А.Г. Плахонін.

ПЛО́МБИ ДОРОГИ́ЧИНСЬКОГО ТИ́ПУ — різновид давньорус. сфрагістичних старожитностей (див. *Сфрагістика*).

Це невеликі (діаметр 7—16 мм) свинцеві пластинки, крізь які, як правило, проходив шнурок; на обох сторонах відтиснуті зображення (хрести, знаки *Рюриковичів*, зображення святих, літери та ін.). Від вислих печаток відрізняються за комплексом ознак (менший розмір, недбала обробка, інший склад і поєднання зображень), хоча чітку межу між П. д. т. і вислими печатками провести складно. Знахідки П. д. т., що датуються 11—13 ст., поширені по всій території *Київської Русі*.

Заг. кількість каталогізованих знахідок — понад 30 тис. екземплярів. Назва походить від м. *Дорогичин* (нині у Підляському воєводстві, Польща), звідки походить найбільша кількість знайдених пломб і де вони були вперше виявлені (1864). П. д. т. засвідчували повноваження певної особи. Конкретне призначення П. д. т. дискусійне. Мали кілька функцій: ідентифікували власників товарів; скріплювали зв'язки шкурок, які виконували роль *хутряних грошей*, візували другорядні документи.

П. д. т. вивчали М.Авенаріус, К.*Болсуновський*, М.*Лихачов*, Т.Левицький, В.Перхавко, А.Молчанов, С.Бєлецький та ін. дослідники.

Літ.: *Перхавко В.Б.* Торговый мир средневековой Руси. М., 2006; *Алфьоров О.* Пломби дорогичинського типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації. «Сфрагістичний щорічник», 2011, вип. 1; *Гулецкий Д.В., Дорошкевич Н.А.* Меховые деньги Древней Руси. XI—XIII вв. М., 2018; *Івакін Г., Бібіков Д., Івакін В., Баранов В.* Знахідки пломб дрогичинського типу з Києва. «Археологія», 2020, № 2; The Sphinx of Slavic Sigillography. Dorogichin Seals in their East European Context. Kraków — Leipzig — Rzeszów — Saint Petersburg — Warszawa, 2019—2020, vol. 1—2.

Д.Я. Вортман.

ПНІВСЬКИЙ ЗАМОК — пам'ятка арх-ри нац. значення. Розташов. між м. *Надвірна* і с. Пнів (Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.), на узвишші над долиною струмка Підзамче (правої прит. Бистриці-Надвірнянської бас. Дністра).

Замок уперше згадується 1582. Був резиденцією магнатського роду Куропатвів, належав їм до 1745. Після вигасання роду перейшов до Сенявських, а потім — до Цетнерів.

У 1621 на замок напали *опришки*. У 1648 був обложений повстанцями С.*Височана*; укр. козаками у 1649; осман. військами Ібрагім-паші у 1676. Після руйнувань, завданих цими облогами, замок відремонтували. Після того як наприкінці 18 ст. замок покинули мешканці, занепав і поступово перетворився на руїни. На початку 1990-х ін-т «Укрзахідпроєктреставрація» планував реставраційні роботи і реабілітацію замкової будівлі, втім проєкт не був реалізований. У 2010 обвалився фрагмент пн. частини замку. Від 2018 ведуться реставраційні роботи.

Замок площею 0,4 га, п'ятикутний у плані, споруджений із великих блоків вапняку і червоної цегли. Збереглися у зруйнованому стані 6 башт із 7 та мури по периметру, товщина яких перевищує 1,7 м. В'їзна брама з житловими приміщеннями на 2-му поверсі міститься в пд.-зх. мурі.

Пнівський замок. Фото 2011.

На замковому дворі розташовувався палац, від якого лишилися підмурки.

П. з. до побудови *Станіславівської фортеці* (1662) являв собою найважливіший фортифікаційний комплекс у Галицькому Прикарпатті. Нині це один із небагатьох частково збережених архаїчних за устроєм замків Івано-Франківщини.

Літ.: *Михайлишин Р.* Пнівський замок. «Вісник Укрзахідпроектреставрації», 1996, № 6; *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. Львів, 1997; *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002; *Максим'юк М.* Пнівська твердиня. Надвірна, 2008; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011; Старожитності Гуцульщини. Каталог пам'яток історії та культури, т. 2. У кн.: Городища, замки, осередки солевидобутку, давні транскарпатські шляхи. Львів, 2011.

В.В. Вечерський.

ПОБІГУ́ЩИЙ Євген (псевд. Євген Рен) (15.11.1901—28.05.1995) учасник укр. визвольних змагань поч. і серед. 20 ст. Командорлицар ордену св. Папи Сильвестра (1982).

Н. у с. Постолівка (нині Чортківського р-ну Терноп. обл.) у родині вчителів. Навчався у г-зії в Коломиї. З проголошенням ЗУНР вступив добровольцем до УГА, служив зв'язковим в артилер. частині, отримав підстаршинський ступінь. Брав участь у боях під Равою Руською (зима—весна 1919), Чортківській офензиві (травень 1919).

Після закінчення укр.-польс. війни повернувся на батьківщину, завершив навчання у г-зії, навчався в Укр. таємному ун-ті у Львові, теол. і пед. курсах в Станиславові (нині Івано-Франківськ). Призваний до Війська Польського у 1925, закінчив піхотну підстаршинську школу, отримав звання капітана, проводив підстаршинські вишколи.

Під час служби у Познані завершив вищу освіту, отримавши ступінь магістра екон.-політ. наук. Водночас з 1922 був членом *УВО*, потім *ОУН*. З вересня 1939 брав участь у *Другій світовій війні*. Після повернення до Познані працював у міськ. архіві.

З лютого 1941 залучився до розбудови укр. війська, у званні гауптмана нім. армії командував сформованою Абвером організацією «Роланд» (з серпня 1941 в

Румунії). Після відкликання укр. батальйонів до Відня був ініціатором меморандуму з підтримкою Акта відновлення укр. державності 30 червня 1941, очолив ДУН, а після їх розформування — 201-й поліційний батальйон, який з березня 1942 на теренах Білорусі охороняв шляхів сполучення, боровся з рад. партизанським рухом.

У січні 1943 разом зі старшинами розформованого батальйону вивезений до Львова, ув'язнений у в'язниці на Лонцького до березня 1943. Влітку 1943 став одним зі старшин новосформованої 14-ї гренадерської дивізії вафен-СС «Галичина» (14 Waffen-Grenadier-Division der SS (galizische Nr. 1): майор, командир 29-го полку, заст. командиру запасного полку. Учасник бою під Фельдбахом в Австрії, Штирія (квітень 1945). Після перейменування 14-ї дивізії на 1 Укр. УНА П. підвищений до полковника.

Після закінчення війни залишився у Німеччині, попри постійні вимоги СРСР про видачу. Учителював у нар. школах у таборах ДП, був референтом Гол. управи Укр. Червоного Хреста (1951—54). Служив у 1954—58 суперінтендантом у Вартовничих сотнях при армії Великої Британії на теренах Зх. Німеччини. Працював у різних укр. т-вах, насамперед Об'єднання колишніх вояків у Великій Британії, Укр. християнському русі в Зх. Німеччині, співпрацював з укр. пресою, брав участь у роботі *Антибільшовицького блоку народів*. Видав у 1982 книгу спогадів.

П. у Гаар бл. Мюнхена (ФРН). Похований на цвинтарі Вальфрідгоф.

Праці: Дружини українських націоналістів у роках 1941—1942. Спомини. 1953; Полк. Євген Побігущий-Рен. Мозаїка моїх спогадів. Мюнхен—Лондон, 1982.

Літ.: *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). Львів, 2003.

Г.В. Папакін.

ПОВСТА́ННЯ 113-го ПО́ЛКУ 1919. 113-й піх. полк 8-ї д-зії румун. армії з листопада 1918 перебував у складі Чернівецького гарнізону. У січні 1919, до ухвали *Паризької мирної конференції 1919—1920* стосовно долі *Буковини*, був поповнений рекрутами з числа буковинців, які пройшли службу в австрійс. армії в роки *Першої світової війни*. Серед солдатів полку велася антивоєнна та антирумун. пропаганда. Була створена військ. орг-ція з колиш. військовослужбовців австрійс. армії, котрі готували заг. повстання проти румун. влади в армії, діяльність яких поширювалася і на 114-й полк.

Найактивнішими учасниками були Г.Нуцуляк, В.Голубашенко, М.Ігнатеску, Ф.Константінеску, П.Бергелі, Г.Альфред, А.Броднер. Гол. роль у вибухові повстання зіграла агітація, що велася серед солдатів полку і мала провідною ідеєю невизнання пн. частини Буковини за Румунією і протизаконне рекрутування буковинців до румун. армії. Виступ солдатів полку передбачав подальший перехід частини підрозділу за Дністер, на територію *Української Народної Республіки*, і підбурення до повстання ін. частин 8-ї д-зії.

Під впливом агітації українців — колиш. офіцерів австрійс. армії — та за поганих умов служби солдати полку у ніч на 17 листопада 1919, напередодні відкриття парламенту Великої Румунії, виступили проти командування.

Більшість солдатів, розібравши зброю і розділившись на кілька груп, вирушили з казарм. Перша група по вул. Трансильванієй пішла в місто, друга — у напрямку вокзалу Гредіна Публіке (нині Чернівці Південна), третя — до казарм 25-го полку, четверта — у передмістя Гореча. Прибувши на залізничний вокзал, солдати намагалися залишити місто поїздом. Для придушення повстання були задіяні вірні командуванню підрозділи — 25-й, 3-й полки гранічерів (прикордонників). Через стихійність і неорганізованість виступ було швидко придушено.

Були заарештовані бл. 1500 вояків. До військ. трибуналу віддано 149 осіб, зокрема 7 цивільних. Вирок суду отримали 137 осіб, із них 8 засудили до страти, 5 виправдали, решта отримали присуди до каторжних робіт на терміни від 5 до 20 років.

Літ.: Чернівці: Історія і сучасність (ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). Чернівці, 2009; *Піддубний І.* Політичні події та політичне життя Буковини у 1919 році. «Науковий вісник Чернівецького університету ім. Юрія Федьковича: Історія», 2020, вип. 2.

І.А. Піддубний.

«ПОДА́ЛЬША ЕСКАЛА́ЦІЯ АГРЕ́СІЇ РФ ПРО́ТИ УКРАЇ́НИ», РЕЗОЛЮ́ЦІЯ ПАРЄ 2463 (2022) ВІД 13.10.2022. Міжнар. акт, який засуджував збройну агресію Росії проти України і вперше визнав політ. режим РФ терористичним.

13 жовтня 2022 Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) провела термінові дебати на тему «Нове загострення агресії РФ проти України», що було, зокрема, зумовлено проведенням Росією псевдореферендумів, за допомогою яких вона намагалася легалізувати окупацію окремих укр. територій — у Запоріз., Херсон., Луган. і Донец. обл. Під час обговорення проєкту резолюції з голосу було прийнято поправку, в якій зазначалося: «Оголосити нинішній російський режим терористичним» (п. 13.7). Резолюцію підтримали 79 євродепутатів, двоє були проти і один утримався. У цілому за резолюцію із 100 депутатів ПАРЄ проголосували 99 осіб, «проти» — 0, «утримався» — 1.

У документі ПАРЄ засуджувала продовження РФ збройної агресії проти України; рос. спроби анексії Луган., Донец., Запоріз. і Херсон. обл.; рос. окупацію та мілітаризацію Запоріз. АЕС. Закликала фінансово підтримувати відбудову України і забезпечити її необхідними системами ППО. З огляду на порушення Росією міжнар. права ПАРЄ закликала спільно з укр. владою: прискорити створення спец. (ad hoc) міжнар. трибуналу для переслідування злочину агресії проти України; створити систему перегляду заходів для забезпечення притягнення винних у порушенні прав людини та міжнар. гуманітарного права до відповідальності; створити комплексний міжнар. механізм компенсації, зокрема міжнар. реєстр збитків, і активно співпрацювати з укр. владою з цього питання; вважати рос. політ. партії, які в минулому голосували за незаконні рішення, що підривають суверенітет і територіальну цілісність України та ін. країн, групами та орг-ціями, які підтримують зовн. агресію, а тому поділяють усю відповідальність за наслідки цієї агресії. У документі також поставлено під сумнів наявність правових підстав перебування Росії у Радбезі ООН.

Літ.: *Головко В.* Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. К., 2023; Further escalation in the Russian Federation's aggression against Ukraine. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Web: https://pace.coe.int/en/files/31390/html

М.В. Каптан, В.В. Головко.

ПОДІ́ЄТЕМ ТЕО́РІЯ — філос.-істор. концепція, створена укр. філософом О.М.Єременком.

Термін «подієтема», який він увів у філос. обіг, означає абстрактну можливість одиничних подій. Подієтема — це віртуальна чарунка одиничних подій того чи того типу.

За теоретико-методологічною суттю поняття «подієтема» подібне до поняття «ідеальний тип» у соціології М.Вебера. П. т. виходить із визнання істор. подієвості як самостійної онтологічної реальності. Поняття подієтеми спочатку було висунуте як суто методологічний конструкт, проте у ході його розробки поступово набуло онтологічних конотацій.

П. т. насамперед вписується в структуралістську методологію. Але структуралізм тут слід розуміти в широкому сенсі слова: як визнання структурованості подієвого потоку історії і навіть самої події як своєрідної «елементарної частинки» цього потоку.

Поняття подієтеми передбачає визнання наявності в історії подібних між собою подієвих фігур, які повторюються не стільки за змістом, скільки за формою. У цьому контексті слід згадати про вплив на становлення П. т. здійсненого В.Проппом аналізу інваріантного сюжету чарівної казки. Подієтеми подібні до типових ситуацій казкового наративу, які виділені Проппом.

За концептуальну базу теорії подієтем взято платонівський ейдетизм (подієтема як своєрідний ейдос одиничних подій), віртуалістику, зокрема віртуальну історію (подієтема як фігура можливого в історії). В останньому аспекті П. т. категорично заперечує відомий афоризм, що історія не знає умовного способу.

Автор П. т. застосував її до аналізу одного з ключових прикладів віртуальної історії — можливої ситуації, коли Александр Македонський не вмирає у 323 до н. е. Бінарна структура подієтеми («так / ні») була застосована для розглядання істор. розвилок у діяльності «віртуального Александра».

П. т. являє собою варіант класичного раціоналізму в філософії історії та є застосуванням до пізнання історії абстрагуючих, узагальнюючих когнітивних стратегій. За суттю П. т. протистоїть філософії історії В.Віндельбанда і Г.Ріккерта як одна з основних методологічних презумпцій сучасного істор. пізнання. П. т. протистоїть явному чи неявному культу одиничного, який притаманний сучасному наук. і філос. світогляду взагалі, а особливо — наук.-істор. свідомості.

Серед теоретичних витоків П. т. передусім слід вказати на циклічне розуміння історії давньогрец. і давньорим. філософами та істориками.

Дискусії про подолання неокантіанства у річищі формалізації, повторення, серійності, циклічності, подібності, єдності, образності, спорідненості, генетичного зв'язку та низки ін. означень подієвого зрізу історії велися ще на початку 20 ст. у нім. і рос. історіографії.

Почасти до дискусії долучалися укр. історики (див. *Веретенников В.* Два этюда по технике исторического исследования. Ещё о понятии случайности в технике исторического исследования. «Наукові записки: Праці Науково-дослідчої кафедри історії європейської культури», 1929, вип. 3).

Щодо концептів новітньої філософії, то слід вказати на філософію процесу А.Н.Вайтгеда. Теоретичним попередником поняття подієтеми можна вважати поняття вічного об'єкта, який Вайтгед розуміє як сталий структурний взірець подій, а одиничну подію — як актуалізацію вічного об'єкта в процесуальній дійсності.

У філософії історії 20 ст. найбільший вплив на розробку П. т. зробили О.Шпенглер та А.Дж.Тойнбі. Також слід згадати Р.Козеллека, який наполягає на наявності в історії ситуацій та ланцюгів подій, які повторюються та мають подібну структуру. Наприклад, Козеллек описує інваріантну структуру революцій Нового і Новітнього часу, яка містить такі необхідні елементи: застосування насилля поза рамками легальності, зміна еліт, зрушення у майнових відносинах, такі способи поведінки, як боягузтво, мужність, надія, терор, ентузіазм та піднесення мас тощо. Р.Козеллек зауважує, що попри унікальність факторів у кожному окремому випадку, «формальна структура» цих факторів «характеризується елементами, що неодмінно повторяються». За суттю це є зображення структури подієтеми «революція».

Певна схожість проглядається в перебігу подій повстань Густава Вази 1521—23 і Богдана Хмельницького 1648—54, особливо на початковій фазі. Відразу напрошується заперечення, що це суто поверхова схожість.

Проте тут можливі декілька контрзаперечень. По-перше, поверхова схожість є схожістю. По-друге, ми не можемо a priori стверджувати, що зазначена схожість поверхова. Може виявитися, що за поверховою формальною схожістю приховується суттєва змістовна закономірність. По-третє, виявлення навіть формальних подоб у перебігу подій може допомогти змалювати цілісний ейдетичний вигляд різноманітних нац.-визвольних повстань, тобто вигляд подієтеми «повстання».

Неабиякий вплив на формування П. т. зробило вчення Ж.Дельоза про подію: розрізнення двох типів часу — Хроносу та Еону, розрізнення пригоди та події. Коли Дельоз змальовує ідеальну структуру битви чи протиставляє реальному лютеранству ідеальний протестантизм, це за змістом вважається подієтемним зображенням подій. Неабиякий вплив мала й аналітична філософія історії А.Данто.

Можливі точки перетину П. т. із метаісторією Х.Уайта (напр., інваріантні матриці істор. наративу, які виділив та проаналізував Уайт, можна зрозуміти як певні подієтемні презумпції опису історії), а також з кліометрією. П. т. не застосовує до аналізу істор. феноменів потужний мат. апарат, як це робить кліометрія, втім це можна вважати певною спробою формалізувати опис істор. подій. Отже, у змаганні щодо вічного питання методології — до якої міри можна формалізувати істор. процес — П. т. долучається до прихильників формалізації.

Досить органічно П. т. може бути вписана у теорію соціальної дії, а також — в істор. соціологію, зокрема у концепцію П.Штомпки. П. т. можна вважа-

ти певною формою соціологічного підходу до історії.

Виокремлення певних подієтемних тем істор. процесу може виявитися ефективним у конкретних істор. дослідженнях. Так, О.Єременко виокремив повний набір тем, які повторюються в катренах М.Нострадамуса. За подієтемною методологією, Нострадамус описував подієтеми (тобто фігури істор. подієвості, які повторюються) як одиничні події, завдяки чому створювалась ілюзія пророцтва. Наприклад, у катрені 1Х, 66 передбачається завершення війни, настання мирного життя, зміни серед представників різних станів, мандрування, народження первістка, громад. дискусії.

За змістом це набір типових ситуацій істор. процесу (подієтем), однак якщо видати їх за одиничні події, можна претендувати на дар пророцтва.

Останнім часом набувають поширення дослідження, які можна назвати неусвідомлено подієтемними. Наприклад, «Під кінець дня. Історія ночі» А.Роджера Екерча, «Дуель. Всесвітня історія» Р.Хоптона та взагалі численні роботи з цієї проблематики, «Історія весіль» О.Івіка та ін.

Можна запропонувати дослідження на кшталт історії заколотів, історії замахів, історії подружніх зрад, історії диспутів, історії невчасних відкриттів і винаходів тощо. Подібні існуючі та можливі дослідження є та будуть за змістом подієтемними.

Такі дослідження потребують переосмислення предмета істор. пізнання. Магістральним напрямом істор. науки є дослідження історії країн, суспільств, держав, цивілізацій, тобто певних соціальних спільнот. Подієтемний підхід передбачає розуміння подієвої реальності (дуелей, заколотів, диспутів тощо) як самостійного предмета дослідження, який має власну онтологічну природу.

Літ.: *Веретенников В.* Два этюда по технике исторического исследования. Ещё о понятии случайности в технике исторического исследования. «Наукові записки: Праці Науково-дослідчої кафедри історії європейської культури», 1929, вип. 3; *Whitehead A.N.* Process and Reality: An Essay in Cosmology. [Macmillan, New York 1929] The Free Press, New York, 1979; Bauer G. «Geschichtlichkeit». Wege und Irrwege eines Begriffs. Walter de Gruyter, 1963; *Renthe-Fink L.* Geschichtlichkeit. Ihr terminologiseher und begrifflicher Ursprung bei Hegel, Haym, Dilthey und Yorck. Gottingen, Vendenhoeck und Ruprecht, 1964; *Бахтин М.М.* К философии поступка. В кн.: Философия и социология науки и техники: Ежегодник. 1984—85. М., 1986; *Badiou A.* L'Etre et L'Evenement. Paris: Senil, coll. L'odre philosophique, 1988; *Делёз Ж.* Логика смысла. М., 1995; *Тойнбі А.* Дж. Дослідження історії, т. 1—2. К., 1995; *Штомпка П.* Социология социальных изменений. М., 1996; *Nancy J.-L.* Etre singulier pluriel. Paris, Galilee, 1996; *Шпенглер О.* Закат Европы: Очерки морфологи мировой истории. Т. 1. Образ и действительность. Минск, 1998. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы. Минск, 1999; *Уайт Х.* Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002; *Ерёменко А.М.* История как событийность, т. 1—2. Луганск:, 2005; *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. К., 2005; *Козеллек Р.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії. К., 2006; *Ерёменко А.М.* Краткое и ясное изложение нового понимания истории. «Грани», 2012, № 1 (81); *Ерёменко А.М.* Развенчанный Нострадамус. Пророчества Нострадамуса и теория событем. Одесса, 2019; *Пропп В.* Морфология сказки. Исторические корни волшебной сказки. М., 2020; *Хайдеггер М.* К философии (О событии). М., 2020.

О.М. Єременко.

ПОЖА́РСЬКИЙ Петро Никифорович (Нечипорович; криптонімі і псевд.: К., П.Н.П., П.П., Гр-ський Я., К-вий Я., К-ий Я., К-й Я., Кр-вий Я., Пий П., П-ий Петро, П-ій П., П-ській П., П-ій Петр, Громадський Я., Громадянин П., Копачівський П., Краєвий Я., Напівсвій, Петр П., Петро П.; 02.02.1878 — р. с. Невід.) — правник, історик і теоретик *кооперативного руху в Україні*, громад., кооперaційний, держ. діяч.

Н. у с. Гвоздів Київ. пов. Київ. губ. (нині село Васильківського р-ну Київ. обл.). Чл. *Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка* (з 1907). Співробітник газ. «*Слово*» (1908—09). Представник Київ. земства на 2-му з'їзді споживчої кооперації Поділля (1910). Редагував часопис «Наша кооперація» (1913—14). Дописував до періодичних вид. («*Рада*», «*Літературно-науковий вісник*», «Муравейник»).

Учасник 2-го Всеросійського кооперaційного з'їзду у Києві (1913). Головуючий на засіданні секції с.-г. кооперації під час Всеросійського кооперaційного з'їзду (1913). Висунув ідею про створення у Києві кооперaційної спілки. Очолював Київ. спілку закладів дрібного кредиту. Голова ради Київ. центр. с.-г. т-ва (із серпня 1915).

Один із засн. і співробітник Центр. укр. кооперaційного комітету в Києві. Серед засн. *Української Центральної Ради*, делегат до її першого складу від укр. кооператорів. На *Всеукраїнському національному конгресі 1917* був делегатом від кооперації, кооптований до постійного складу УЦР від Київ. губернського земства (за ін. даними — від кооперaційних орг-цій).

Чл. комісії УЦР для розробки проєкту статуту автономії України. Учасник з'їзду представників кредитових і споживчих союзів (9 квітня 1917), виголошував промову «Про об'єднання культурно-просвітньої роботи кооперативних союзів». Входив до *Комітету Української Центральної Ради* (із червня 1917). Чл. управи Київ. губернського земства (1914—19).

Належав до *Української соціал-демократичної робітничої партії*. Входив до редколегії місячника «Українська кооперація» (1918—19). У 1920-х рр. — проф. Кооп. ін-ту в Києві. Штатний співробітник с.-г. відділу *Інституту української наукової мови* (1926). Засуджений у справі «*Спілки визволення України*».

Подальша доля невідома.

Праці: Нариси з історії української кооперації. «Українська кооперація», 1918, № 1, 4; Кооперативна освіта на Україні, кн. 2. У кн.: Українська кооперація. К., 1919; Нариси з історії української кооперації. К., 1919; Соціальний склад української кооперації. «Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському кооперативному інституті імені В. Я. Чубаря», 1928, кн. 2; Початок союзного будівництва споживчої кооперації на Україні. Там само, 1928, кн. 4.

Літ.: *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). К., 1969; *Мароч-ко В.І.* Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.). К., 1995; [*Осташ-ко Т.С.*] Покажчик імен. У кн.: Українська Центральна Рада, т. 2. К., 1997; Список співробітників ВУАН (1924—1928 рр.). У кн.: Історія Національної академії наук України: 1924—1928. К., 1998; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923, т. 1. К., 2002; З'їзд представників кооперативних союзів (9 квітня 1917 р.). У кн.: Український

П.П. Покришкін.

національно-визвольний рух: Березень — листопад 1917 р.: Документи і матеріали. К., 2003; *Подолян В., Рекрут В.* Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897—1939 рр.). Вінниця, 2005; Пожарський Петро Никифорович. У кн.: *Малюта О.* «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX ст.). К., 2008.

О.В. Малюта.

ПОКРИ́ШКІН Петро Петрович (03.08(22.07).1870—19.02.1922) — археолог, архітектор-реставратор. Один із засн. школи наук. реставрації та напряму «Архітектурна археологія» у Рос. імперії та Сх. Європі.

Н. у м. Іркутськ (нині обласний центр у РФ). 1881—88 навчався в Іркутському тех. уч-щі, 1888—95 — на архіт. відділенні Вищого худож. уч-ща при Імператорській академії мист-в (ІАМ) у *Санкт-Петербурзі*. 1895 здобув звання художника-архітектора.

Неодноразово працював в археол. експедиціях у Серед. Азії під кер-вом М.*Веселовського* (1895—96, 1898—1900), брав участь в експедиціях у Болгарії та Македонії (1900). 1902 досліджував церк. арх-ру Сербії. Член Імператорської археол. комісії (1902), Імператорського рос. археол. т-ва (1904), Т-ва архітекторів-художників (1903). З 26 жовтня 1909 — акад. арх-ри, чл. ІАМ. Викладав у ІАМ і Вищому худож. уч-щі.

У 1905 і 1913 брав участь у розробці законопроєктів з охорони пам'яток старовини. У процесі законотворчої діяльності обстоював думку, що не варто поділяти пам'ятки на категорії за їхнім культ.-істор. і худож. значенням на місцеві й загальнодержавні. Вважав, що треба створювати систему освіти для забезпечення пам'яткоохоронної справи фахівцями.

1903—04 досліджував і реставрував храм Спаса на Нередиці, пам'ятку монументальної арх-ри 12 ст., поблизу *Новгорода Великого*. Деякі рішення П., ухвалені у процесі роботи над пам'яткою, спричинили зміни у зовнішньому вигляді церкви і погіршення стану стін та фресок. Це викликало хвилю критики.

П. використав для облицювання храму пром. цемент, властивості якого ще не були добре відомі (тим більше його вплив на збереження стародавніх стін та фресок). У результаті храм перестав «дихати», а фрески почали тріскатися та осипатися. До того ж після буд-ва залізниці поруч змінилася гідрографія місцевості, почалося заболочення. П. визнав свої помилки й закликав видалити цемент зі стін храму і заново вкрити їх вапняковим розчином, що було зроблено у 1919—20.

Досліджував та координував архіт.-реставраційні роботи на пам'ятках монументальної та церк. арх.-ри переважно середньовічної та ранньомодерної доби. Брав участь у реставрації низки пам'яток на території України — у *Києві* (*Спаса на Берестові церква*, 1908—14 з перервами; *Золоті ворота*), *Острі* (*Остерська божниця*), *Лебедині*, *Охтирці* (Покровський собор і Троїцький монастир, 1907), *Зіньківі* (реставрація Троїцької церкви, 1907), *Ромнах*, *Овручі* (розкопки та дослідження *Василія святого церкви*, 1907—08, 1910—12), *Феодосії* (1909, дослідження та рекомендації з реставрації церкви св. Іоанна Богослова, окремих ділянок фортеці), *Керчі* (дослідження *Іоанна Предтечі церкви,* 1909), *Бахчисараї* (координація архіт. досліджень *Бахчисарайського палацу*, 1910—11). У 1916—17 П. очолював експедицію Імператорської археол. комісії та Імператорської С.-Петерб. АН, яка мала на меті обстеження пам'яток на території *Буковини* (у ці роки була окупована рос. армією). Працював також на *Холмщині*: 1909 реставрував башту у Білавині (нині у межах м. *Холм*; див. *Волинські башти*), 1910—12 проводив археол. розкопки на Високій Гірці у Холмі.

Після більшовицького перевороту П. став одним із голов. реалізаторів реформи Імператорської археол. комісії та процесу створення Академії історії матеріальної к-ри.

У вересні-жовтні 1919 П. пережив особисту кризу. 28 травня 1920 пішов у відпустку, а на початку 1921 звільнився з академії. 6 липня 1920 у Свято-Тихонівському монастирі в Лукоянові (нині місто у Нижньогородській обл. РФ) П. був висвячений у сан священника. 19 червня 1921 зведений у сан протоієрея.

П. у Свято-Тихонівському монастирі, де і похований.

Праці: Отчет о капитальном ремонте Спасо-Нередицкой церкви в 1903—1904 гг. СПб., 1906; Проветривание зданий, особенно холодных. «Известия Императорской археологической комиссии», вып. 34. СПб., 1910; Краткие советы по вопросам ремонта памятников старины и искусства. «Известия Императорской археологической комиссии», вып. 57. Пг.,1915 Web: http://www.archnadzor.ru/2011/03/26/kratkie-sovety/.

Літ.: *Медведева М.В., Мусин А.Е.* Императорская Археологическая комиссия: реставрация и охрана памятников культуры. В кн.: Императорская Археологическая комиссия (1859—1917): к 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия, т. 1. СПб., 2009; *Дегтева О.В.* Протоиерей Петр Покрышкин. В кн.: Патриарх Московский и всея Руси Кирилл и его исторические корни на Нижегородской земле. Нижний Новгород, 2011.

С.П. Тараненко.

ПОКРО́ВСЬКИЙ СОБО́Р у Харкові — пам'ятка арх-ри нац. значення. Найдавніша і найхарактерніша мурована пам'ятка слобожанської архіт. школи, найдавніша будівля *Харкова*.

Мурований храм збудовано як парафіяльну церкву й освячено 1689. Звів П. с. той самий майстер, який був автором *Спасо-Преображенського собору* в *Ізюмі*.

1726 при відкритті *Харківського колегіуму* храм перетворили на собор училищного *Покровського монастиря* і дещо перебудували. 1799—1846 був кафедральним собором Харкова.

Первісно П. с. і збудована одночасно дзвіниця були окремо розташованими спорудами, а в 19 ст. їх об'єднали двоповер-

Покровський собор у Харкові. Фото 2021.

ховим корпусом трапезної. До поч. 19 ст. дахи й верхи собору були вкриті ґонтом, пізніше — покрівельною сталлю, а маківки й хрести — позолочені.

У 1920-х рр. влада УСРР собор закрила. Під час реставрації 1960—65 (архіт. В.Петичинський і В.Корнєєва) двоповерхову трапезну і перехід до архієрейського будинку розібрали, а деякі втрачені елементи відновили. 1992 собор повернули релігійній громаді.

Собор тридільний, триверхий, двоповерховий. Під трапезною, яка сполучала собор із дзвіницею, влаштовано крипту. Усі частини композиції гранчасті: восьмигранна нава, шестигранні (п'ятистінні) вівтар і бабинець. Тепла церква Трьох Святителів у підкліті низенька (6 м), перекрита зімкненими склепіннями з розпалубками над вікнами й широкими арками між приміщеннями. Підкліт є постаментом для верхньої холодної церкви, якій властиві стрункість пропорцій і висотний характер композиції. Кожен верх — восьмигранний, двозаломний, із двома світловими восьмериками й великими вікнами у кожному з них, завдяки чому інтер'єр щедро освітлений. Стіни мають незначний нахил до середини, чим досягнуто ілюзорне підвищення висоти храму в інтер'єрі. Висота центр. верху становить 24 м при розмірах у плані 8,5 × 10 м. Заг. висота собору від землі до хреста 45 м.

Перший і другий яруси собору первісно були пов'язані зовнішніми дерев'яними сходами, а з часу побудови трапезної міжповерхові сходи було влаштовано так, що вони починалися в трапезній і вели на другий ярус дзвіниці, звідки був вхід у верхню холодну церкву. Зовні підкреслено ярусність і висотний характер композиції собору. Підкліту відповідає аркада, яка несе галерею-гульбище з опасанням. Парапет гульбища мурований, а дах опасання спирається на дерев'яні стовпчики. На гульбищі проти чолових граней восьмерика нави влаштовано виступні приміщення на зразок бічних криласів. Їхні поперечні стіни є контрфорсами для погашення розпору склепінь центр. верху. Яруси основного об'єму та верхів підкреслено масивними карнизами зі смугами поребрика. Ребра граней акцентовано наріжними висячими півколонками з перехватами. Вікна видовжених пропорцій облямовані пишними наличниками.

Декор фасадів запозичено з моск. арх.-ри кін. 17 ст. Церква мурована з цегли, потинькована й побілена. Елементи фасадного декору набрано з лекальної цегли різноманітної форми.

Дзвіниця розташована навпроти зх. фасаду собору. Це чотириярусний із підвалом восьмерик, увінчаний шатром із цибулястою маківкою. Сходи на горішні яруси влаштовано в товщі стіни. Верхній ярус дзвонів має аркові отвори в кожній грані.

Літ.: *Таранушенко С.* Покровський собор у Харкові: Обміри І. Тенне. Х., 1923; *Таранушенко С.* Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII—XVIII віків. В кн.: Питання історії архітектури та будівельної техніки України. К., 1959; *Таранушенко С.* Кілька сторінок до дослідження Покровського собору в Харкові. У кн.: Церковний календар. Сянік, 1991; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005; *Таранушенко С.* Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918—1932 рр. Х., 2011.

В.В. Вечерський.

ПОЛЄ́К Володимир Теодорович (27.09.1924—19.07.1999) — літературознавець, історик-краєзнавець, бібліограф., проф.

Н. у м. Станиславів (нині м. *Івано-Франківськ*). Навчався у Станиславівській г-зії. 1958 закінчив укр. відділення філол. ф-ту Львів. ун-ту. Від 1955 працював у Станиславівському пед. ін-ті (див. *Прикарпатський національний університет*). 1972 захистив канд. дис. на тему «Творчість І.П.Котляревського у зв'язках українських і зарубіжних літератур».

Автор понад 1500 книг, опублікованих як в Україні, так і за кордоном. На поч. 1990-х розробив навч. програму для пед. ін-тів «Історія української літератури 10—18 ст.», підготував та опублікував підручники «Історія української давньої літератури» та «Українська література 18 ст.», а також бібліографічні покажчики: «Марко Черемшина», «Іван Франко і Прикарпаття», «Етель-Ліліан Войнич і Україна», «Михайло Павлик», «Федір Погребенник», «Качкан В.А.» та ін.

Значне місце у наук. діяльності П. займало літ. та істор. краєзнавство. П. підготував й опублікував праці: «Літературне Прикарпаття» (1964), «Іван Франко на Прикарпатті», «Літературно-меморіальні місця Івано-Франківщини» (1971), «Тарас Шевченко і Прикарпаття» (1991), «Календар пам'ятних дат Івано-Франківської області (1991—94)», «Коронація короля Данила Галицького» (1998), «Біографічний словник Прикарпаття» (протягом 1993—99 вийшло 24 зошити), а також ілюстрований історико-культ. довідник «Майданами та вулицями Івано-Франківська». Чимало публікацій присвячено укр.-нім. взаєминам у *Галичині*, а також історії Івано-Франк. єпархії. Почесний член Нац. спілки краєзнавців України. Лауреат обл. премій ім. В. Стефаника і І. Вагилевича. Нагороджений Грамотою Президії ВР України.

Власну б-ку й архів заповів Прикарпатському ун-тові, де працював усе життя.

П. і похований у м. Івано-Франківськ.

На філол. ф-ті Прикарпатського нац. ун-ту відкрито літ. кабінет-музей ім. В. Полєка.

Бібліогр.: Володимир Теодорович Полєк (1924—1999): Бібліографічний покажчик. Івано-Франківськ, 1999.

Літ.: *Арсенич П. та ін.* Краєзнавці Прикарпаття (XX ст.): Довідник. Івано-Франківськ, 2002; Сівач духовності: Збірник спогадів, статей і матеріалів, присвячений професору Володимирові Полєку. Івано-Франківськ, 2003.

І.Я. Соляр.

ПОЛІ́СЬКА РОЗМЕЖУВА́ЛЬНА ЛІ́НІЯ — умовна межа між українцями та білорусами у *Поліссі* (на правобережжі *Дніпра*). Термін запропонував у 1990-ті краєзнавець В.Леонюк, який займався проблемою укр.-білорус. територіально-етнічного розмежування. Спираючись на власні (не завжди коректні) інтерпретації праць археологів, етнографів, фізичних антропологів та лінгвістів, він проклав П.р.л. у такий спосіб: р. Прип'ять (від місця її впадіння у Дніпро до гирла її притоки Горинь — Вигонівське оз. — верхів'я р. Ясельда (прит. Прип'яті) — верхів'я р. Нарев/Нарва (прит. Зх. Бугу). На думку В.Леонюка, П.р.л. сформувалася у вказаній конфігурації не пізніше серед. 1-ше тис. н. е.,

спочатку відокремлювала *слов'ян (давніх)* від *балтів* і мала би бути використана у ході визначення «справедливого» держ. кордону між Україною і Білоруссю. Насправді надійні наук. дані про етногр. та лінгвістичну ситуацію у Поліссі є лише для 19—20 ст. За об'єктивного підходу межа між українцями та білорусами може бути представлена тільки як широка перехідна смуга.

Літ.: *Леонюк В.* Поліська розмежувальна лінія. «Над Бугом і Нарвою», 1999, № 4.

Д.Я. Вортман.

ПОЛІ́ТИКА ПА́М'ЯТІ — сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію чи модифікацію певних образів минулого (спільного минулого), актуалізованих сучасним політ. контекстом.

П. п. стосується передусім інтерпретації минулого й вибудовується з огляду на конкретні внутрішні й зовнішні чинники функціонування держави та характер політичної влади. Фактично п. п. спрямована на визначення матриці сприйняття / інтерпретування минулого. Зміна соціокультурної та суспільно-політичної реальності узалежнює відповідне маркування п. п. І навпаки, п. п. виробляє конкретні моделі й ціннісні стандарти, що форматують соціокультурну реальність. Предмет п. п. є подвійним і передбачає, з одного боку, конструювання певної спільної пам'яті як системи колективних уявлень про минуле, з другого — цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина. У п. п. відображаються: досвід суспільства, актуальний стан базових інституцій, соціально-політична структура, співвідношення суспільних сил, переконання та оцінки державно-політичних лідерів тощо.

Серед укр. дослідників осмисленню різноманітних аспектів колективної пам'яті та меморіальної політики присвятили праці: В.Артюх, В.Бабка, О.Бойко, В.Бондар, І.Васірук, О.Волянюк, В.В'ятрович, І.Гирич, В.Гриневич, Я.Грицак, О.Гриценко, К.Євсеєв, Л.Зашкільняк, Ю.Зерній, Г.Касьянов, А.Киридон, А.Коник, В.Кривошея, О.Маклюк, В.Масненко, І.Мусієнко, Л.Нагорна, В.Огієнко, С.Полтавець, А.Портнов, М.Розумний, М.Рябчук, В.Середа, В.Солдатенко, С.Троян, О.Удод, Х.Федорів, Ю.Шайгородський, Ю.Шаповал та ін.

У роботах проблемно-тематично увиразнюється кілька умовних тематичних блоків історіографічних джерел. До *першої групи* належать праці узагальнювального / синтетичного характеру щодо держ. п. п., формуванню суспільних уявлень про минуле тощо. Кількісно найменш репрезентативна *друга група* представлена працями, присвяченими осмисленню теоретико-методологічних проблем пам'яттєвого дискурсу, концептуалізації, моделюванню / конструюванню, змісту й призначенню п. п. в Україні. Сучасний дискурс п. п. здебільшого репрезентований студіями окремих конкретних практик. Ці наукові розвідки, присвячені дослідженню окремих періодів формування п. п. чи предметних царин пам'яттєвого дискурсу, віднесено до *третьої групи*. *Четверту* групу представлено дослідженнями політики пам'яті в регіональному вимірі. Праці *п'ятої групи* становлять дослідження, сфокусовані на вшануванні пам'яті окремих діячів.

Термін «п. п.» є відносно новим та актуальним у рамках різних соціально-гуманітарних наук, що викликає помітні дискусії. До наукового вжитку ввійшли схожі за змістом поняття, які іноді використовують як синонімічні: «істор. політика», «меморіальна політика», «хронополітика». Розмаїття тлумачень поняття дослідники умовно розподіляють на дві групи. Представники ціннісного підходу п. п. визначають як: різноманітні суспільні практики і норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті (Ж.Мінк); свідому стратегію проєктування образів минулого у планах на майбутнє (П.Нора); публічний простір діалогу суспільних сил та істориків (О.Міллер).

Інструменталістське трактування п. п. розглядає її як систему заходів з уніфікації індивідуальних уявлень про історичне минуле, підпорядкована єдиній логіці національного історичного наративу.

Прихильники конструктивістського підходу п. п. тлумачать як: нав'язану пам'ять і дозволену історію (П.Рікер); створення критеріїв для відбору тих істор. подій, які варто зберігати в пам'яті, і тих, які потрібно з неї «стерти»; програму та дії щодо впровадження цих критеріїв у масову свідомість з метою пере-

творення їх у неусвідомлені стереотипи; розробку і пропаганду контексту, у якому відібрані для відновлення в масовій свідомості події поєднаються з актуальною реальністю і задають політично доцільні установки та вподобання (С.Кара-Мурза); процес вибудовування суголосних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого, символічний ресурс, який цілком допустимо використовувати, зокрема й у процесі політичного і культурного суперництва еліт (Ю.Шаповал).

П. п. характеризується актуалізацією та вибірковістю, фокусує увагу на одних подіях, героях, місцях, ігноруючи ін. Водночас «пам'ять» розглядається як соціокультурний феномен, що характеризується мінливістю, залежністю від багатьох чинників, орієнтований на ті сюжети минулого, що через зв'язок із сучасністю можуть мати вплив на майбутнє. Тобто пам'ять завжди виступає як актуальний конструкт. Суть сучасного в контексті формування простору пам'яті полягає, по-перше, в уявленні про своє майбутнє, яке нація, група, родина прагне мати, і по-друге, що саме необхідно утримати з минулого, аби підготувати це майбутнє.

У змістовній основі, функціях, спрямованості та ін. сутнісних характеристиках держ. п. п. визначається передовсім: особливостями державно-політ., суспільно-екон. ладу та апарату держ. управління, міжнар. становища д-ви; рівнем реального суверенітету країни (народу) у минулому і сьогоденні тощо; базовими (актуальними) потребами сусп. розвитку, суто конкретно-істор. викликами, що стоять перед певною держ. (політ. нацією, народом та ін.); перебігом істор. минулого, цивілізаційними традиціями певної д-ви (нації); особливостями конкретної культурно-освітньої системи, традиційної культури, етноконфесійним складом населення тощо.

Через провадження п. п. може бути реалізована ціла низка політ. інтересів від консолідації суспільства на ґрунті спільного істор. минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних перипетій минулого.

Реалізація держ. п. п. здатна мінімізувати вплив несприятливих для розвитку української суверенної та соборної державності чинників, серед яких: відсутність у значної частини населення України відчуття єдиної державної або громадян. ідентичності; наявність істотних регіональних відмінностей в істор. свідомості на тлі відсутності чітко сформульованої ідеології загальнонац. розвитку; кон'юнктурне використання істор. матеріалу або його тенденційного тлумачення як знаряддя політ. протистояння, перетворення його на елемент іредентистських та сепаратистських настроїв, політ. радикалізму; спекулятивне застосування псевдоістор. аргументів для розпалення міжнац. ворожнечі, ксенофобії, нац. або релігійної нетерпимості; проникнення в сусп. свідомість полярних і політично заангажованих оцінок важливих подій вітчизняної історії, що ускладнює діалог між певними сусп., нац., регіональними спільнотами; поширення серед широкого загалу міфологізованих, свідомо фальсифікованих інформаційних матеріалів на істор. тематику, провокування суспільного розбрату на ґрунті конфліктного бачення минулого.

Базовими принципами вибудови образів-спогадів при конструюванні політики пам'яті в Україні є травма / трагедія та тріумф. Травмуючий образ минулого концептуалізує п. п. держави, водночас тріумф — героїзує її. Окремі сюжети минулого потрапляють в зону «змови мовчання» (колективна пам'ять намагається «не згадувати» те, що травмувало її найболючіше). Водночас п. п. є ретранслятором істор. досвіду, іноді гостро травматичного. Свідома актуалізація зон «змови мовчання» використовується для унеможливлення ретравматизації.

Репрезентація минулого здійснюється у вигляді різноманітних практик: вербалізованих (промови політ. лідерів, підручники, наратив тощо); візуальних (державна символіка, пам'ятники, музеї тощо); ритуальних (паради, свята тощо).

Актуалізація п. п. відбувається також через місця пам'яті (П.Нора).

Італ. вчений К.Фогу називає три основні фактори, які впливають на конструювання пам'ятєвих смислів:

1) політ. середовище держави і роль, що її відіграє пам'ять у легітимізації політ. партій і їх лідерів;

2) структуру власності на засоби масової інформації, на які покладена місія організації відкритої дискусії, що може стимулювати перегляд інституціоналізованих форм пам'яті;

3) зовнішньополіт. пріоритети, заради яких окремі держави та політ. сили можуть організувати зміни в п. п.

До формотворних чинників п. п. дослідники відносять і тип політ. режиму, рівень теоретичного забезпечення тієї чи ін. версії минулого, підбір кадрів в її донесенні, професійний рівень політиків, застосовані політ. технології, розвиток політ. культури, стан політ. свідомості громадян, особисті якості об'єкта (довірливість, звичка підкорятися) тощо.

Серед провідних функцій державної п. п. — сприяння утвердженню зовнішньо- і внутрішньополіт. легітимності держ. ладу («істор. прав» держави і політ. нації на існування, суверенітет, форму державного ладу, територію тощо); формування офіційної ідеології національно-державного будівництва («нац. ідеї»); забезпечення загальногромадянської ідентичності та лояльності нації до держави, консолідації суспільства навколо базових пріоритетів розвитку; виховання громадян. свідомості та її мобілізація на виконання пріоритетних завдань; забезпечення конструктивної спадковості різних вікових генерацій як передумови редуплікації сусп. життя і нац. традицій; організацію поширення (пропаганду) суспільно значущих знань щодо подій і процесів нац. історії всередині д-ви і за кордоном, сприяння розвиткові заг. освітнього й культурного рівня населення; участь у забезпеченні безпеки (через заходи з гуманітарної, інформаційної безпеки, військово-патріотичне виховання громадян) і сприятливих зовнішніх умов існування д-ви.

Стосовно України її реалізація передбачає вирішення таких основних завдань: визначення змістовних пріоритетів та організаційно-правових засад провадження п. п. згідно зі стратегічними потребами розвитку України

та її суспільства; організацію уповноваженими держ. установами та об'єднаннями громадян наук., інформаційно-аналітичних, меморіальних, громадсько-політ., культурно-просвітницьких та ін. заходів, спрямованих на формування та утвердження національної пам'яті; сприяння державотворчим процесам, формуванню суспільної злагоди, громадянської єдності, патріотичної свідомості, нерозривного гуманітарного простору і міжрегіональної інтеграції в Україні; збереження, відповідно до чинного законодавства України, духовних і матеріальних носіїв пам'яті про минуле, залучення їх до формування нац. пам'яті нинішнього і майбутніх поколінь укр. народу; створення наук. та інформаційно-духовних передумов до відновлення істор. справедливості щодо жертв незаконних і антилюдських діянь та подій, які мали місце в минулому укр. народу; забезпечення належного місця прищепленню науково обґрунтованих знань про минуле на різних рівнях здобуття освіти, у гуманітарній роботі з громадянами України; поширення об'єктивної інформації про історію укр. народу, його місце в цивілізаційному поступі людства; допомогу зарубіжному українству, на основі норм міжнар. права і добросусідства, у збереженні нац. пам'яті як складової національно-культурної ідентичності; сприяння забезпеченню інформаційної безпеки, суверенних прав, територіальної цілісності України, її інтеграції в європ. гуманітарний простір.

Інструментарій п. п. включає законотворчість, юридичні санкції, меморіалізацію, освітні ресурси, медійні проєкти і низка ін. засобів конструювання образів минулого і сусп. пам'яті про нього. П. п. реалізується і підтримується ін-тами пам'яті, меморіальними законами тощо. До суб'єктів п. п. належать: держ. ін-ти, міжнар. організації, політ. партії, громад. об'єднання і рухи, окремі політ. лідери і громад. діячі, історики, представники засобів масової інформації та ін.

Нові стандарти і правила політ. життя ставлять нижче імплементацію новацій і у пам'яттєвому дискурсі, що неминуче викликає конфлікт із традиційними елементами політ. культури (а отже, моделями п. п.). Перебуваючи у процесі адаптації традиційних політ. норм до сучасних, політ. культура дезінтегрується, змінюється її структурна конфігурація. Традиційні ідентитети підпадають під сумнів, поступово втрачаючи своє значення, що робить уразливими відчуття нац. і громадян. ідентичностей. Це супроводжується збільшенням відстані між політ. світами суб'єктів політики, що ускладнює, а іноді й унеможливлює належну всезагальну підтримку нових політ. структур і відповідних моделей пам'яті. Під впливом п. п. відбувається переписування підручників, зміна місць пам'яті тощо.

Потенційно існує небезпека використання історії / репрезентація минулого в політичних цілях. Маніпуляції пам'яттєвими смислами можуть привести до напруження і конфронтації в сусп-ві. Часом подальший розвиток політ. подій залежить від того, наскільки окремі істор. події освячуються, перетворюються на впливові символи і міфи, як і в який спосіб відбувається нагадування про масові кривди з вини «іншого» — угруповання, політ. сили, д-ви.

В умовах незалежності умовно окреслюються кілька етапів формування політики пам'яті, узалежнених від характеру влади. Однією з особливостей вітчизняного досвіду п. п. є її персоніфікація — доволі виразна ідентифікація з діями чи поглядами конкретного посадовця. Отже, фактично йдеться про обумовленість п. п. термінами і характером президентських каденцій. Серед основних рис характеру п. п. в Україні — віктимізація («пам'ять жертв») минулого і його криміналізація (погляд на історію як ланцюг злочинів тогочасної влади).

І етап (2-га пол. 1980-х — 1994 — до президентства Л.Кучми), з увиразненням кількох підперіодів.

1. Кінець 1980-х — 1991 — трансформаційні зміни свідомісного рівня.

В умовах перебудови почалися зрушення свідомісного рівня, викликані зростанням інтересу до минулого, ліквідацією білих плям тощо. Поява препринтів, літ. діаспори, інтерес до козацтва, до витоків укр. державності, укр. нац. руху, Української революції 1917—1920-х, руйнації храмів, Голодомору, репресій тощо. Істор. проблематика (її використання) стала провідною в діяльності опозиційних до Компартії структур — Народного руху України, Української Гельсінської спілки. Поява терміна «істор. пам'ять». Історія стала використовуватися для легітимації незалежної України.

Період кін. 1980-х — поч. 1990-х можна позначити як початкову фазу розробки державної політики пам'яті, коли відбувалася поступова переорієнтація з розкриття негативних моментів минулого (насамперед рад.) на вибудовування стратегії ставлення до минулого, що консолідувала б суспільство. Політ. потреба вимагала вироблення власного істор. канону, відмінного від рад. і конструювання нац. ідентичності. Водночас цілісної концепції п. п. вироблено не було.

2. 1991—1994. Президентство Л.Кравчука (перший президент незалежної України, грудень 1991 — липень 1994). З ім'ям першого президента незалежної України традиційно пов'язують ухвалення Акта проголошення незалежності України, проведення референдуму 1 грудня 1991, ліквідацію СРСР, нові державні атрибути, дистанціювання від СНД, перші кроки щодо інтеграції України до європ. структур.

Особливістю пострад. простору став значний плюралізм стратегій п. п. залежно від того, як держави позиціонували себе відносно Російської імперії і СРСР, як оцінювали процес входження у цю державницьку структуру: завоювання, вимушене приєднання чи входження на добровільних засадах.

За президентства Л.Кравчука з публічного простору і колективної пам'яті почала витіснятися рад. істор. спадщина — як щось «накинуте ззовні», вороже нац. укр. інтересам. Негативний образ рад. минувшини, доповнений колоніальними і постколоніальними концепціями, було фактично виключено з нац. наративу й віднесено до рос. історії. Наразі йшлося про формування доволі спрощеної, «чорно-білої», картини. На цьому етапі яскраво репрезентовано амбівалентність моделей пам'яті — наявної «рад.» і народжуваної «націоналістичної». Легітимація нового політ. суб'єкта (держави) досягалася і за рахунок історії як ресурсу виправдання політ. рішень. Виразною рисою сусп. свідомості було конкурування різних ти-

пів пам'яті. Президентським указом 1994 день 18 травня було встановлено як День скорботи і пам'яті за жертвами серед крим. татар, вірмен, греків, осіб інших національностей.

Попри загалом недостатньо послідовну п. п. Л.Кравчука, помітними були його спроби порвати з рад. істор. каноном, у першу чергу — через видання нормативних актів і участь у комемораціях, що підважували рад. систему істор. координат.

ІІ етап (1994—2004) — президентство Л.Кучми.

У внутр. політиці Л. Кучма відзначався обережною послідовністю і передбачуваністю. Вжито зусиль до врегулювання надзвичайно складної проблеми крим. сепаратизму. За ініціативи президента держави Верховна Рада України 28 червня 1996 ухвалила Конституцію України.

Активна зовнішньополіт. і зовнішньоекон. діяльність дозволила вирішити такі нагальні проблеми, як владнання територіальних претензій Румунії, підписання і ратифікація Великого рос.-укр. договору й угоди по Чорномор. флоту. Україна отримує вкрай потрібні енергоносії; інтеграція України до європ. і світових структур: відбувся вступ до Ради Європи, укладено угоди з Євросоюзом та ін. міжнар. об'єднаннями.

П. п. — доволі невизначена: двоїста або навіть багатовекторна. З одного боку, саме за президентства Л.Кучми офіц. визнання як «батько укр. нації» отримав М.Грушевський, але водночас не спостерігалося активної реконструкції рад. міфів. Отже, для періоду президентства Л.Кучми характерним стало механічне поєднання парадигм національної та радянської історії, що вилилося у паралельне відзначення протилежних за своїм ідеологічним наповненням ювілеїв.

Для періоду президентства Л.Кучми характерним виявилося механічне поєднання парадигм нац. і рад. історії (намагання припасувати рад. минуле до нац., перефарбувати рад. минуле в «національні кольори»), що вилилося у паралельне відзначення протилежних за ідеологічним наповненням ювілеїв (наприклад, вшанування Героїв Крут і водночас — рад. «військове» свято 23 лютого). Намагання врахувати інтереси, ідентичності та цінності різних сусп. груп, регіонів, громадсько-політ. сил для уникнення конфліктів меморіалізації.

Цілісного програмного документа з політики пам'яті не сформовано. Загалом політика Л.Кучми мала здебільшого реактивний характер. Характерними для п. п. були: відсутність явних тематичних пріоритетів; шаблонність оцінок історичних діячів; багатовекторність регіональних культур пам'яті; переобтяженість ідеологізованими регіональними конфігураціями символів минулого; помітне пожвавлення комеморативної політики в роки виборчих кампаній тощо. Помітне місце посідала тема культурної спадщини та відновлення втрачених пам'яток.

П. п. до 2005 за незначних розбіжностей проводилася у заг. річищі досягнення компромісів заради примирення сусп. думки між послідовниками пострад. і державницького наративів. Серед характерних її рис — аморфність, амбівалентність, кон'юнктурний характер та ін. Політ. лідери країни намагалися не стільки формувати істор. свідомість громадян, як пристосовувати п. п. до ситуативних обставин.

ІІІ етап (січень 2005—2010) — президентство В.Ющенка.

Взято курс на суто нац. версію п. п.; різка відмова від рад. шаблонів трактування минулого, активізація вивчення минулого, зростання кількості місць пам'яті, посилена увага до вивчення Голодомору. За президентства В.Ющенка створено спец. інституцію для координування п. п. — Український інститут національної пам'яті (УІНП). Як зауважив В. Кравченко, фактично усі п'ять років цього президентства тривала українсько-російська війна нац. міфологій, що переходила в дипломатичну і навіть екон., оскільки обидві сторони надавали символічній реальності не меншого значення, ніж соціальній.

З президентством В.Ющенка розпочався новий етап держ. п. п. Кардинальні зміни відбувались у змістовному наповненні, інтенсивності та методах роботи. Намітилась активізація вивчення минулого, відмова від рад. шаблонів його трактування, взято курс на суто національну версію політики пам'яті, зростання кількості місць пам'яті тощо. Провідним посилом держ. п. п. було прагнення згуртувати суспво в укр. націю на основі єдиного бачення власного минулого. Йшлося про переосмислення істор. подій, повернення із забуття імен діячів, створення нац. пантеону героїв (зокрема й постатей національно-визвольного руху часів міжвоєнної доби і Другої світової війни), формування у сусп-ві нац. свідомості через історію, мову, культуру, вибудовування символічної реальності та ін. Спостерігались фрагментарні спроби втілення практики декомунізації. 12 червня 2009 розпочато всезагальний демонтаж пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення голодоморів і політ. репресій у країні в рад. час.

Водночас для п. п. цього етапу характерні відсутність цілісності, конкурування різних типів пам'яті, неконсолідованість політики щодо формування колективних уявлень про минуле в діяльності різних гілок влади, еклектика стосовно рад. спадщини (значну частину рад. минулого України В.Ющенко вважав складником нац. історії). Принциповість позиції щодо контраверсійних питань минулого і рішучість дій у справі формування колективних уявлень стали однією з причин загострення внутрішньо- і зовнішньополіт. полеміки навколо питань пам'яттєвого дискурсу. Різновекторні репрезентації історії суттєво заважали формуванню нац. пам'яті. Так само, як факти встановлення пам'ятників постатям імперсько-рад. доби дезорієнтували колективну пам'ять українців, уповільнюючи процеси націє- і державотворення. На регіональному рівні вимагалося дотримання загальновизначеного курсу п. п. Однак держ. кампанії увічнення і вшанування (або навпаки — усунення рад. пам'ятників) нерідко породжували слабкий відгук на місцях, відчутними були контраверсії офіц. комеморативних заходів (напр., у м. Полтаві щодо пам'ятника І.Мазепі, у м. Харкові — меморіалу жертвам Голодомору та ін.).

Царину інфраструктури пам'яті формували меморіали, музеї, широкий доступ до архівів та розсекречення значних масивів документів репресивних органів СРСР. Увиразнилася акуму-

ляція благодійних коштів на значущі проєкти.

На етапі практичного здійснення увиразнилося кілька тематичних та періодизаційних пріоритетів політики пам'яті: козацько-гетьманський період, трагедія Голодомору 1932—33 (активна кампанія промоції світового визнання Голодомору 1932—33 геноцидом укр. народу), національно-визвольний рух 20 ст., політ. історія України з акцентом на військ. звитягах у боротьбі за нац. визволення і здобуття незалежності. Цим пріоритетним темам було присвячено близько половини указів президента з п. п., на них спрямовувалася більшість організаційних зусиль та фінансових ресурсів. Такі кроки президента В.Ющенка викликали негативну реакцію Росії.

Однак і в політиці В.Ющенка, і в сусп-ві зберігалося двоїсте ставлення до рад. періоду (рад. міфологізація і меморіальні практики культу Великої Вітчизняної війни, зберігалися пам'ятники В.Леніну в містах і селах, не вдалося добитися ані законодавчого визнання національно-визвольного руху (боротьби УПА), ані зміни переважно негативного ставлення до нього в сусп-ві (поза Галичиною і Волинню).

Резонансним стало рішення В.Ющенка (наприкінці президентської каденції) щодо присвоєння звання «Герой України» (посмертно) очільникові ОУН С.Бандері.

На час завершення президентської каденції В.Ющенка оприсутнилися такі риси п. п.: наявність виразного дуалізму у поглядах на минуле (побутували різні, часом антагоністичні, моделі пам'яті, між якими найвиразнішими були націоцентрично-державницька й імперсько-рад.); існування регіональних варіантів колективної пам'яті; розмитість уявлень про походження, етно- та націогенез українців, тяглість і безперервність істор. розвитку тощо.

IV етап (2010—2014) — президентство В.Януковича.

Вибудовування п. п. грунтувалось не лише на намаганні відкинути нац. істор. наратив і повернутись натомість до наративу рад., а й з підваженням / спробою демонтажу окремих елементів нац. наративу. Позиціонування політики пам'яті як альтернативної попередньому президентству (відповідні акценти в ставленні до Голодомору, Другої світової війни та ін.). Поступове зміщення акцентів від національно-орієнтованої парадигми до інтернаціоналістської та російськоцентричної. Формального програмного документа п. п. за президентства В.Януковича не мала. Зміна характеру діяльності УІНП (інституція перетворена на науково-дослідну). Прикметною рисою діяльності УІНП у цей період став акцент на підготовці наук. підгрунтя пам'яттєвої парадигми; спроба згуртування навколо інституції провідних фахівців студій пам'яті, що вигідно позиціонувало Україну в осмисленні нового напряму досліджень і забезпечувало формування дослідницького інструментарію.

Стан суспільної свідомості і соціальної пам'яті багатьох українців залишався здебільшого «постколоніальним» (суміш рос., рад. світоглядних уявлень і образів). Політиці пам'яті в заг. річищі держ. політики відводилась несамостійна, інструментальна роль. П. п. В.Януковича була сфокусована на ту частину сусп-ва, яка була зорієнтована на пророс. і ностальгійно-рад. настанови. Спостерігалося здебільшого повернення до рад. міфів і стереотипів. Водночас Янукович не міг абсолютно ігнорувати світоглядні настанови й уявлення про минуле населення з виразною укр. ідентичністю. Загалом спостерігалась переорієнтація з антиколоніальної п. п. на реставраційну п. п.; ключовим стало повернення до рад. символіки і мислесхем.

V етап (2014—2019) — президентство П.Порошенка.

Події 2013—2014 стали переломним моментом, своєрідною точкою неповернення у посткомуніст. і постколоніальних трансформаціях України та укр. сусп-ва, у якому все ще оприсутнювалися рецидиви імперських і постімперських впливів. Події Революції Гідності ознаменували й поворот у офіц. політиці пам'яті України: вперше за всю історію незалежності України п. п. набула системного й операціонального характеру; переакцентовано мнемоістор. дискурс: замість віктимізації наголос було зроблено на глорифікацію.

Символічними маркерами держ. п. п. були: засудження злочинів комуніст. минулого; десовєтизація; декомунізація. Зміна акцентів п. п. з відповідною символізацією простору і комеморативними практиками, заборона комуніст. / рад. символіки, демонтаж комуніст. пам'ятників, «ленінопад» (рух за повалення пам'ятників В.Леніну), перейменування вулиць, площ і населених пунктів з рад. назвами.

У 2014 відбулось перетворення УІНП з науково-дослідної установи на орган виконавчої влади, завданням якого є реалізація держ. політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті укр. народу. Діяльність УІНП після 2014 зводиться до впровадження політики нац. пам'яті, побудованої на ідеях декомунізації, засудження комуністичного тоталітарного режиму та героїзації учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст. Саме за участю УІНП були розроблені прийняті в квітні 2015 так звані декомунізаційні закони.

Декомунізація — система заходів у знаково-символьному просторі, спрямована на знищення маркерів доби Радянського Союзу, її символів, цінностей та ідеалів, звільнення від впливу та наслідків комуніст. ідеології не лише в громад. побуті, а й усіх сферах життя країни та суспільства. Декомунізація стала похідною внутрішньополіт. реформ, розпочатих у 2014—2015 рр. Функціонально декомунізація спрямовувалася на переоцінку статусу України — від сателіта Російської Федерації до суверенної держави з власною геополіт. суб'єктністю. У ширшому контексті йдеться про спроби змінити методом політ. регламентації конвенціональні інтерпретації минулого, увиразненого у знаково-символьному просторі і ментально-психологічних маркерах. У вузькому сенсі декомунізацією зазвичай називають впровадження «декомунізаційних законів», ухвалених Верховною Радою України 9 квітня 2015: про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991, про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—45, про правовий статус і вшануван-

ня пам'яті борців за незалежність України у 20 ст. Президент символічно оголосив про підписання цих законів 17 травня 2015 на заходах, присвячених увічненню пам'яті загиблих від рук комуніст. режиму в Биківні. Процеси декомунізації та відмежування від імперсько-рад. минулого особливо актуалізувалися в умовах рос. агресії проти України як незалежної демократичної держави. Каталізував форсовану декомунізацію зовнішній (рос.) чинник: анексія Росією Автономної Республіки Крим і воєнні дії на Донбасі. Про фактичне завершення декомунізації (попри неоднозначне ставлення до неї) президент П.Порошенко заявив 19 травня 2019.

Загалом на цьому етапі відбулася зміна акцентів п. п. із відповідною символізацією простору і комеморативними практиками. Від початку рос.-укр. війни можна говорити про нову якість пострад. п. п. Водночас національно-державницька модель політики пам'яті, обрана за базову у 2014—2019, не завжди приводила до мобілізації і солідарності укр. сусп-ва і не стала дороговказом до відходу від неорад. мнемоістор. практик. Натомість свою роль відіграв травматичний досвід останніх років.

VI етап (2019—2025). Вектор п. п. за президентства В.Зеленського визначився не одразу: нагальними для розв'язання декларувалися питання соціальної політики, підвищення рівня життя, боротьби з корупцією, реформування, розв'язання збройного конфлікту тощо. Отже, заг. характер п. п. на початковому етапі президентства В.Зеленського був доволі мозаїчним і нерельєфним. Президентські вибори 2019 не призвели до згортання проголошеної декомунізації, водночас офіц. риторика акцентовано змінилася в бік поміркованості, декомунізація не розглядалась (ані владою, ані громадянами) як першочергове завдання внутрішньої політики.

Вагомий вплив на реалізацію п. п. у цей період мало завершення започаткованого в попередній період набуття укр. мовою повноправного статусу і його закріплення в нац. законодавстві на рівні окремого закону (Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що набув чинності 16 липня 2019). Сприяння укр. мові як держ. стало супутнім елементом декомунізації як знеросійщення, зміни акцентів культурної політики, базових державницьких цінностей і переваги нац. над пострад.

П. п. залишалася значущим елементом дипломатичних відносин. Важливим у контексті вироблення п. п. став візит президента В. Зеленського до Польщі. Були досягнуті домовленості про оновлення і перезавантаження двосторонньої робочої групи з вирішення істор. питань, що мала працювати під патронатом обох глав держав.

Як і на попередньому етапі, п. п. і за президента В.Зеленського вибудовувалася з урахуванням чинника рос. агресії в Україні та рос.-укр. війни за незалежність і територіальну цілісність. Водночас за збереження амбівалентності меморіального простору і диференціації суспільної думки поглиблювалася радикалізація оцінних суджень і характеристик.

З метою подолання рос. імперсько-тоталітарної спадщини, зменшення розбіжності у сприйнятті минулого в суспільстві, усунення впливу держави-агресора в інформаційній, освітній і культурній сферах та сприяння зміцненню єдності України президент В.Зеленський підписав Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (21 серпня 2025) Документ вводить у правове поле низку нових понять, зокрема «війна за Незалежність України», «національна пам'ять», «державна політика національної пам'яті Українського народу», «історична антиукраїнська пропаганда», «злочини проти Українського народу», «місце пам'яті Українського народу». На рівні Закону вперше закріплено визначення терміна «рашизм» як гібридної тоталітарної ідеології, що поєднує елементи рос. шовінізму, імперіалізму, комуністичних і нацистських практик. Закон набуде чинності з 1 січня 2026 року. Відповідно до документа: «державна політика національної пам'яті Українського народу (далі — політика національної пам'яті) — напрям державної політики, спрямований на створення правових, організаційних, економічних умов і гарантій відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, дослідження та популяризацію історії України». (Розділ І, ст. 1, п. 2).

Закон окреслив основний понятійний ряд, мету, основні принципи, правову основу, основні завдання і напрями держ. політики національної пам'яті Українського народу. Документ передбачає ухвалення урядом Державної стратегії збереження національної пам'яті, інтеграцію цієї політики в освіту, культуру, роботу музеїв та органів влади.

Згідно із Законом політика національної пам'яті є складником основ національної безпеки України, важливим чинником формування суспільного імунітету проти порушень прав людини.

Серед основних напрямів політики національної пам'яті:

1) здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті про визначних осіб та події в історії Українського народу;

2) планування, організація та проведення комеморативних заходів;

3) встановлення і відзначення державних та інших свят, пам'ятних днів і дат;

4) забезпечення пошуку, ведення обліку, облаштування, забезпечення збереження та утримання місць поховання жертв злочинів проти Українського народу, жертв воєн, осіб, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, зокрема у війні за Незалежність України;

5) популяризація історії України, у тому числі сприяння створенню інформаційного, культурного, освітнього і туристичного продуктів у сфері відновлення та збереження національної пам'яті;

6) організація всебічного вивчення історії українського державотворення, етапів боротьби за відновлення державності та поширення відповідної інформації в Україні та світі;

7) сприяння вивченню історії України у закладах освіти всіх рівнів;

8) сприяння зберіганню, накопиченню, реставрації та забезпеченню доступу до архівних документів, зокрема до архівної інформації репресивних органів;

9) організація записування та збереження усноісторичних свідчень;

10) організація міжнародного співробітництва у сфері національної пам'яті;

11) реабілітація та відновлення доброго імені жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 років;

12) сприяння створенню музеїв, експозицій та історико-культурних заповідників;

13) реалізація інших напрямів, визначених законодавством України у сфері національної пам'яті.

Державну стратегію відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу та План заходів з її реалізації затверджуватиме Кабінет Міністрів України один раз на п'ять років за поданням Українського інституту національної пам'яті.

Відповідно до Закону України змінився статус і підпорядкування Українського інституту національної пам'яті. Відтепер — це «центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері національної пам'яті Українського народу, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України».

Отже, трансформаційний перехід від однієї моделі сусп-ва до ін. супроводжувався переоцінкою морально-ціннісних орієнтацій, поведінкових матриць, динамічними змінами в духовному житті, підвищенням інтересу до минулого, культурного спадку народу, питань генези та еволюції нац. самосвідомості тощо. Держ. п. п. є одним із ключових елементів складного й суперечливого процесу трансформації культури пам'яті в Україні. Характеристика п. п., її функціональне наповнення, параметри регулювання пам'яттєвих смислів, репрезентативний складник, символізація і комеморативні практики узалежнені від політико-владної компоненти. Упродовж років незалежності України оприсутнилась зміна концептуальних рамок п. п., формування меморіального канону, неузгодженість істор. детермінант і трансформація відповідних орієнтирів у сусп. розвитку, внаслідок чого одні й ті самі події минулого поставали джерелом альтернативних і навіть конфліктогенних інтерпретацій. Відтак важливим є формування єднального комеморативного простору не на негативній, а на позитивній основі, пошук компромісу в інтерпретації важливих і складних сторінок історії, визначення ціннісного базису перспективного розвитку сучасного укр. сусп-ва, використовуючи колективну пам'ять і соціальні міфи як політ. ресурс і засіб консолідації нації.

За роки незалежності конвенціонального цілісного консолідуючого бачення минулого концептуально вибудувати не вдалося: п. п. залишалась переважно реактивною, її консолідуючий ресурс уповні не було використано. Одна із серйозних перешкод на цьому шляху полягала в тому, що мнемоістор. політика в Україні була асистемною, вибірковою, ситуативною, спекулятивною і формувалася на основі амбівалентної проективної моделі з елементами неорад. і україноцентричних (державницьких) образів, символів і акцентів. Водночас внаслідок збройної агресії Росії прискорився і став невідворотним демонтаж традиційної спільної пам'яті і поступове утвердження україноцентричної моделі пам'яті. Відбувається творення нового пантеону героїв, нового каталогу місць пам'яті, нових меморіальних практик, цінностей і національних автостереотипів до унормування україноцентричної моделі пам'яті.

У найширшому розумінні конструювання п. п. є політ. процесом із виразними ознаками цілепокладання та артикульованих мотивацій. Гол. змістом його в ідеалі є вироблення максимально наближеного до реальності образу минулого — як дієвого інструменту впливу на сусп. свідомість. П. п. покликана структурувати минуле у певній ціннісній ретроспективі.

Літ.: *Fowler P.* The Past in Contemporary Society: Then, Now. London, Routledge, 1992; *Memory* and power in post-war Europe : studies in the presence of the past. Cambridge University Press, 2002; *Contested Past*. Politics of Memory. Routledge, 2003; *Рикёр П.* Память, история, забвение. М., 2004; *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти. М., 2007; *Зерній Ю.О.* Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан. «Стратегічні пріоритети», 2008, № 3(8); *Миллер А.* Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России (Интервью). «Отечественные записки», 2008, № 5(44); *Його ж.* История империй и политика памяти. «Россия в глобальной политике», 2008, № 4; *Шаповал Ю.* Політика пам'яті в сучасній Україні. «Громадянська освіта», 2008, № 36; *Васильев А. Г.* Мемориализация и забвение как механизмы производства культурного единства и разнообразия. В кн.: Фундаментальные проблемы культурологии. Т. 6: Культурное наследие: от прошлого к будущему. М.—СПб., 2009; Європа та її болісні минувшини. К., 2009; *Коник А.* «Історична пам'ять» і «політика пам'яті» в епоху медіакультури. «Вісник Львів. ун-ту», 2009, вип. 32; *Шайгородський Ю.Ж.* Політика: взаємодія реальності і міфу. К., 2009; *Connerton P.* How Modernity Forgets. Cambridge, 2009; *Грицак Я.* Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї. К., 2010; Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка. (2010). Web: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna; *Копосов Н.* Память строгого режима: история и политика в России. М., 2011; *Кравченко В.* Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. К., 2011; *Memory* and political change. New York, 2012; *Бойко О.Д.* Сучасний політичний міф як інструмент конструювання історичної пам'яті. У кн.: Національна та історична пам'ять, 2012, вип. 1; *Венгринюк Л.* Політика пам'яті в сучасній Україні: поняття, характеристики, прояви на регіональному рівні. «Панорама політологічних студій». «Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету», 2012, вип. 9; *Волянюк О.Я.* Новітні візії політики пам'яті: державницький монолог vs демократичний полілог. У кн.: Національна та історична пам'ять, 2012, вип. 2; *Нагорна Л.П.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К., 2012; *Бондар В.* Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990—2000-х рр.: основні тенденції. «Історіографічні дослідження в Україні», 2013, вип. 23; *History*, Memory and Politics in Central and Eastern Europe: Memory Games. Palgrave Macmillan, 2013; *Культура і*сторичної пам'яті: європейський та український досвід.К., 2013; *Національна т*а історична пам'ять: словник ключових термінів. К., 2013; *Удод О.А.* Шкільна історична освіта як репрезентант політики пам'яті. «Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі», 2013, вип. 8; *Smith M.* The many functions of historical memory. У кн.: The International Studies Association; Montreal, Quebec, Canada, 2004. Web: http://www.allacademic.com/meta/p74198_index.html; Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration. Oxford University Press, 2014; *Аникин Д.А.* Политика памяти в современном украинском обществе. «Сучасна українїстика: наукові парадигми мови, історії, філософії». Харків, 2014; *Кириdон А.М.* Політика пам'яті в Україні: сутність та стратегія в умовах змін (1991—2015 рр.). У кн.: Ідентичності та політичні інститути: виклики для України. Ніжин, 2015; *Кириdон А.* Політика пам'яті в Україні (1991—2015 рр.). «Україна-Європа-Світ», 2015,

вип. 15; *Бабка В.Л.* Політика пам'яті в перші роки незалежності України. «Гілея», 2016, вип. 110; *Касьянов Г.В.* Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. «УІЖ», 2016, № 2; *Киридон А.* Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. К., 2016; *Гриценко О.А.* Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994—2014): підгрунтя, послання, реалізація, результати. К., 2017; *Розумний О.М.* Механізми ухвалення та впровадження державної політики пам'яті в Україні. «Гілея», 2017. № 121(6); *Касьянов Г.* Past Continuous: Історична політика 1980-х — 2000-х: Україна та її сусіди. К., 2018; *Гриценко О.А.* Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. К., 2019; Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь. К., 2019; *Зашкільняк Л.* Теоретичні проблеми сучасної історичної політики в Україні. «Україна-Європа-Світ», 2020, вип. 24; *Шаповал Ю.* Антикризовий ресурс політики пам'яті в Україні. «Політичні дослідження», 2021, № 2; *Kasianov G.* Memory Crash: Politics of History In and Around Ukraine, 1980s — 2010s. Budapest—Vienna—New York, 2022; Політика пам'яті і «битви за минуле»: збірник наукових праць. К., 2022; *Голденштейн К. О.* Політика пам'яті як ресурс символічної політики. «Вісник ДонНУ імені Василя Стуса». Сер.: Політичні науки, 2023; *Литвиновська, Ю.* Етапи реалізації політики пам'яті в Україні (1991—2023 рр.). «Консенсус», 2024, № 1; *Шаповал Ю.* Політика пом'яті як механізм консолідації суспільства: український досвід. «Світ Кліо», 2024, вип. 5 (№ 1—2).

А.М. Киридон.

ПОЛКО́ВНИЦЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 1943 р. Полковниче (до 1967 — с. Полковничий Хутір, Полковнича Слобода) — одне з сотень укр. сіл, спалених під час нім. окупації України 1941—44.

На початок нім.-рад. війни село входило до складу Ставищенського р-ну Київ. обл., територія якого була окупована гітлерівцями наприкінці липня — на початку серпня 1941.

Через рік на території району було створено дві підпільні групи, які у серпні 1942 (за іншими джерелами — у квітні 1943) об'єднались у партизанський загін ім. В.П. Чкалова. Командиром став Борис Кузенний, а після його загибелі 7 серпня 1943 — І.Карташов. Однією з партизанських баз було урочище Цицилія бл. с. Полковниче. Діяльність місц. партизанів довго залишалася малопомітною і здебільшого зводилася до розвідки та інформування населення про ситуацію на фронтах. Активніше загін почав діяти від середини 1943, коли стали очевидними поразка Німеччини й перспектива повернення у регіон рад. влади.

Рад. історіографія зафіксувала 37 акцій місц. партизанів проти нім. окупаційної влади. Останній бій загону датовано 31 грудня 1943 і відбувся він бл. с. Полковниче, неподалік помешкання лісника, де переховувався поранений ком. загону І.Карташов.

У відповідь на дії партизанів того ж дня окупаційна влада провела каральну акцію у с. Полковниче, в результаті якої вбито 75 жителів і знищено 26 дворів (за даними *ДАКО*). У «*Вінку безсмертя*» і «*Дзвонах пам'яті*» фігурує згадані 72 вбиті мешканці села. На сучасних електронних ресурсах, присвячених історії населеного пункту, йдеться про 73 убитих жителів. 2 січня 1944 на територію села увійшли підрозділи Червоної армії.

Нині у с. Полковниче облаштовано братську могилу його жителів, розстріляних гітлерівцями 31 грудня 1943, й відкрито обеліск жертвам війни. Є також пам'ятник воїнам-односельцям, які загинули у роки Другої світової війни.

Дж.: Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. Р-4758. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 56 зв., 57.

Літ.: *Даєн Л.* Гвоздики на снігу. У кн.: Дзвони пам'яті: Кн. про трагедію сіл Київщини, знищених фашистами у роки війни. Худож. та докум. твори. К., 1985; Вінок безсмертя: Книга-меморіал. К., 1987; Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941—1944 рр.): Анотований покажчик. К., 2012; Непокоренная земля Киевская: Из истории всенар. борьбы в тылу врага 1941—1944. К., 1985.

С.І. Білокінь.

ПОЛТА́ВСЬКОГО ГУБЕ́РНСЬКОГО ЗЕ́МСТВА (КРАЄЗНА́ВЧОГО МУЗЕ́Ю) БУДИ́НОК — пам'ятка арх-ри нац. значення у *Полтаві*.

Споруджено 1903—08 за проєктом В.*Кричевського*, який переміг на конкурсі, що проходив у червні 1903. При цьому були використані попередні проєкти О.Ширшова і В.*Ніколаєва*. В оздобленні брали участь худож. О.*Сластіон*, С.*Васильківський*, М.*Самокиш*, М.Беркос, М.Уваров, учні Миргородської керамічної школи та гончарі з *Опішні*.

Будівлю одразу ж оцінили як видатний архіт. витвір, один із рідкісних зразків, де архітектору вдалося на основі використання формотворчих закономірностей нац. архіт. спадщини створити сучасний, синтетичний нац. стиль.

До 1920 тут містилися губернська земська управа та музей (на 3-му поверсі), з 1920 — Центр. пролетарський музей Полтавщини. Будинок постраждав від пожежі 1943. Реставровано у 1958—64 за проєктом П.Костирка та ін. Нині у будівлі розміщується *Полтавський краєзнавчий музей*.

Споруда мурована, на напівпідвалі, двоповерхова з чола й триповерхова з двору, з мансардовим поверхом. Чоловий фасад — симетричний, тридільний, з трьома ризалітами, з яких центр. фланковано вежами з двозаломними верхами. Корпус увінчують високі мансардові дахи, укриті блакитно-зеленою полив'яною черепицею. Будівля має план, подібний до літери Ш.

Розпланування коридорне однобічне з елементами анфіладного. У центрі — вестибюль і хол із парадними сходами, за ними — зал засідань, який використовували для проведення концертів. У бічних крилах були розташовані ділові приміщення, об'єднані просторим коридором-рекреацією.

На третьому поверсі з дворового боку містилися музейні кімнати з етногр. і краєзнавчою експозиціями, на мансарді — готельні номери, у напівпідвалі — госп. приміщення й архів.

Фасади мають вишукану поліхромну декорацію з використанням традицій укр. нар. мистецтва: цоколь викладено з рожевого граніту, стіни облицьовано ясно-вохристою керамічною плиткою, на тлі якої виразно прочитуються поліхромні

Будинок Полтавського губернського земства. Фото 1910-х рр.

деталі — герби Полтави і повітових міст губ., розетки, композиції на основі мотивів нар. декор. малярства.

Вікна закомпоновані в нішах, з перемичками різноманітних форм. У декорі широко застосовано різьблені та кручені колонки, кронштейни тощо.

Інтер'єри оздоблені орнаментальним і декор. живописом з тими ж нар. мотивами, що й на фасадах. У гол. залі містилися три великі картини: «Вибори полтавського полковника Мартина Пушкаря», «Козак Голота і татарин», «Ромоданівський шлях» (оригінали не збереглися, картини відтворені 1991—97 під кер. Л.Тоцького.

Будинок Полтав. губернського земства — перший і найвизначніший зразок укр. архіт. стилю (укр. модерну) і найвидатніший витвір В.Кричевського, який кардинально вплинув на розвиток цього стильового напряму як у підрос., так і в підавстрійс. Україні.

Літ.: Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Чепелик В.В.* Український архітектурний модерн. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005; *Вечерський В.В.* Диво творення національного стилю. «Мармур салон», 2008, спецвипуск; *Вечерський В.В.* Полтавщина — Угорщина: пошуки національної архітектури. «Українська культура». 2014, № 6.

В.В. Вечерський.

ПО́ЛЬСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКІ ВІ́ЙНИ 1497—1699 рр. — війни між *Королівством Польським* і пізніше *Річчю Посполитою* та *Османською імперією*, що велися з кін. 15 ст. до кін. 17 ст.

До кін. 15 ст. міждерж. відносини Польс. Королівства та Османської імперії були мирними, хоча добровольці з Польщі (включно з Галицькою Руссю) брали участь в антиосман. хрестових походах 1396, 1443 і 1444 — найбільше у двох останніх, коли трон як Угор., так і Польс. королівств одночасно займав Владислав Ягеллон (*Владислав III*), що загинув в останньому зі згаданих походів у битві під м. Варна (нині у Болгарії).

Захоплення осман. військом у 1484 *Кілії* та Білгорода (*Білгорода Дністровського*), що перед тим належали *Молдавському князівству* (на сюзеренітет над ним з кін. 14 ст. претендувало Польс. королівство), і встановлення осман. сюзеренітету над *Кримським ханатом* у 1475 наблизили Осман. імперію до польс. кордонів. Польс. загони брали участь у війнах Молдавії з османами. 1497 король *Ян-Ольбрахт* здійснив велику експедицію до Молдавії, що закінчилася поразкою польс. війська у Козьминському лісі (нині бл. с. Валя Кузьмина Глибоцького р-ну, Чернів. обл.) і переходом Молдавії під крило Осман. імперії. Безпосереднім наслідком став похід осман. та молдав. військ у 1498 на Галицьку Русь, що розорив землі від *Покуття* до *Львова*. Після цього офіційні відносини між Польс. королівством та Осман. імперією залишалися мирними понад століття.

Осман. імперія не втручалася у війни між Польщею та Молдавією 1-ї пол. 16 ст., у той же час польс. загони неодноразово брали участь у походах на допомогу християнам під час осман. завоювання Угорщини. У 2-й пол. 16 ст. прикордонні магнати Речі Посполитої (у т. ч. Дмитро *Вишневецький*) намагалися силою поставити Молдав. князівство під свій контроль. Це не призвело до війни з Осман. імперією, але королів. уряд час від часу намагався припинити такі походи (наприклад, стративши за осман. наполяганням ватажка однієї з таких експедицій Івана *Підкову*, що проголосив себе молдав. господарем). З іншого боку, осман. васал Крим. ханат організовував чи не запобігав організації татар. наїздів на прикордонні землі польс.-литов. держави. Проте ці походи не стали приводом до війни між Польс. королівством (пізніше Річчю Посполитою) й Осман. імперією. Під кін. 16 ст. ситуація докорінно змінилася. 1593 між Осман. імперією й *Австрійських Габсбургів державою* почалася «Довга війна», під час якої на боці *Габсбургів* виступили осман. васали — Молдавія, Валаське князівство (Валахія, *Волощина*) і *Трансильванське князівство*.

У відповідь султан. уряд вирішив безпосередньо інкорпорувати ці держави до Осман. імперії. Це занепокоїло Річ Посполиту, і у 1595 було послано військо на чолі з коронним великим гетьманом Яном *Замой-*

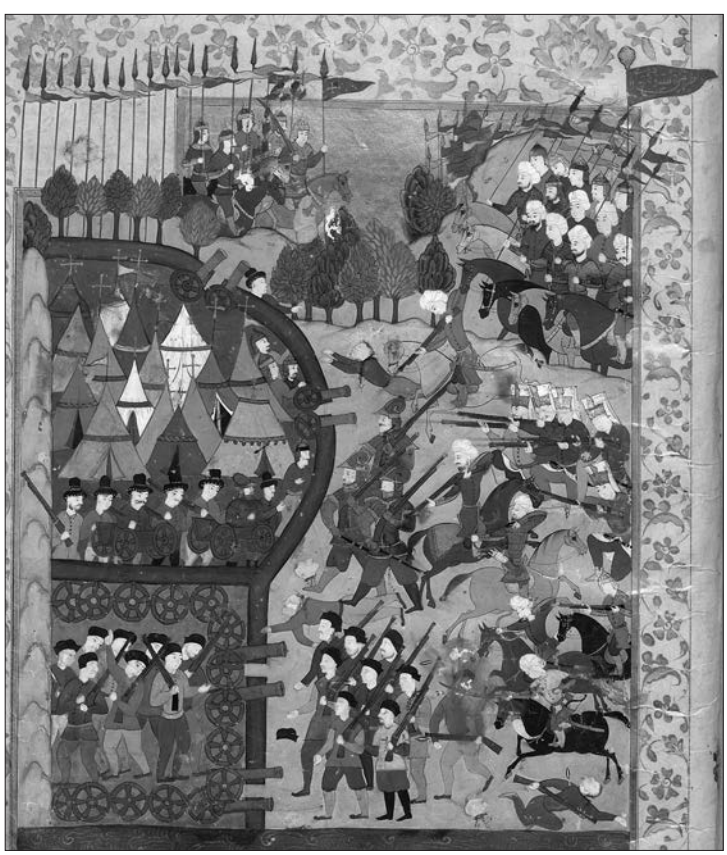

Хотинська битва 1621. Мініатюра з рукопису «Шехнаме» (1621—1622).

ським до Молдавії, щоб поставити на трон приязного Речі Посполитій Єремію Могилу. 3 вересня 1595 Я.Замойський здобув столицю Молдавії Ясси. Новий молдав. господар визнав себе васалом Речі Посполитої. 19—20 жовтня 1595 сталася битва під Цецорою (нині с. Цуцора, жудець Ясси, Румунія) з турец.-татар. військом, після якої було укладено перемир'я, в якому турки визнали Єремію Могилу господарем. У наступні роки Річ Посполита спробувала розширити вплив на Валахію та Трансильванію, але без великого успіху. Після смерті Єремії Могили у 1606 в Молдавії розпочалася війна між різними групами боярства, до якої втрутилися магнати Речі Посполитої (зокрема клан *Потоцьких*), щоб зберегти вплив на князівство. Край магнатському втручанню поклало осман. військо, що 2 серпня 1616 розбило загін кн. Самійла Корецького (див. *Корецькі*) в урочищі Сасів Ріг (імовірно, бл. с. Браніште, Ришканський р-н, Молдова); поставлений Корецьким господар був скинутий з трону.

Наступного року осман. військо підійшло до кордонів Речі Посполитої, демонструючи роздратування султан. уряду грабіжницькими набігами укр. козаків на причорномор. міста (останньою краплею стало пограбування Кафи (див. *Феодосія*) у 1616). Після протистояння через Дністер бл. м-ка Яруга (нині село Могилів-Подільського р-ну Він. обл.) з коронним військом великого гетьмана Станіслава *Жолкевського* 23 вересня 1617 була укладена річпосполитсько-осман. угода, що остаточно вивела Молдавію з-під впливу Речі Посполитої. Річ Посполита обіцяла не втручатися у справи Молдавії, звільнити *Хотин* і запобігти нападам козаків на осман. землі. Умови цієї угоди (відома як угода у *Буші*) були підтверджені у 1619 із вступом на молдав. трон нового господаря Гаспара Граціані.

Польсько-турецька війна 1620—1621. Одначе перша за більш як століття велика війна розпочалася вже 1620. Приводом стала експедиція загону *лісовчиків* проти Трансильванії (васала Осман. імперії) у 1619 (див. *Тридцятирічна війна*) і спалення Варни укр. козаками навесні 1620. Султан. уряд 17 червня 1620 оголосив війну Речі Посполитій, вимагаючи знищення *Запорозької Січі* протягом наступних чотирьох місяців. Господар Граціані, побоюючись анексії Молдавії Стамбулом, закликав гетьмана Жолкевського увести невелику (8,5 тис. вояків із 40 гарматами) коронну армію до князівства та пообіцяв 15-тис. власне військо. Одначе коли Жолкевський увійшов до Молдавії, до нього приєдналося лише 600 союзних вояків, тоді як 5-тис. молдав. військо приєдналося до вдвічі більшої від коронної осман.-татар. армії, що з 18 вересня 1620 почала штурм блокованого бл. Цецори на березі р. Прут (прит. Дунаю) укріпленого табору Жолкевського. Протягом наступних днів через бойові втрати й дезертирство (частина молдован перейшла на бік

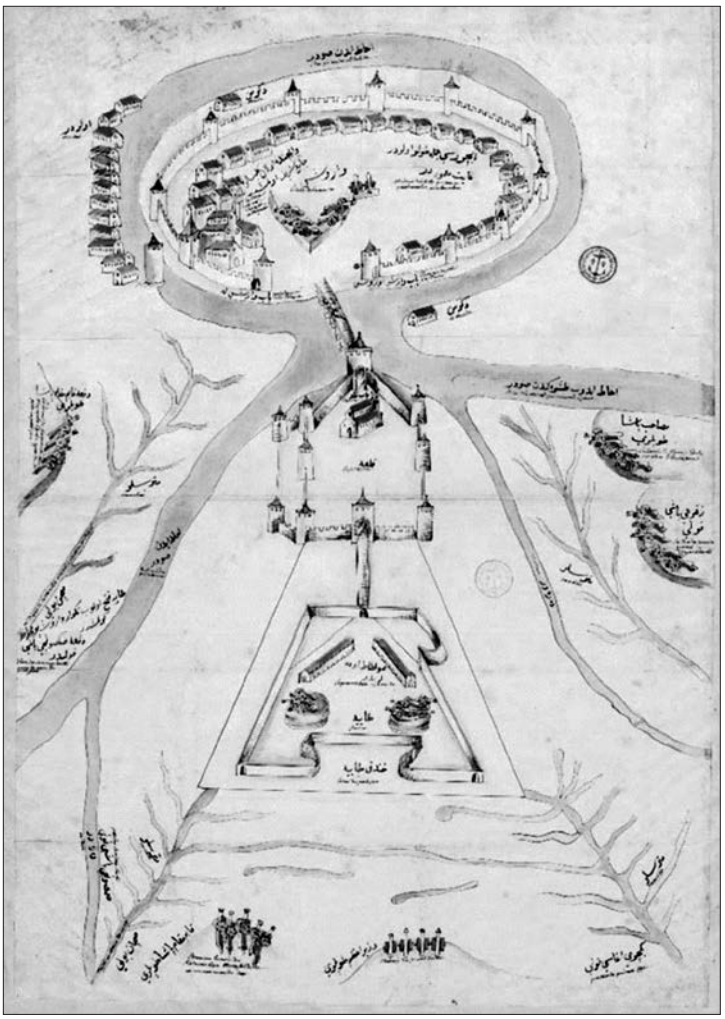

Облога Кам'янця 1672. Рукописний план 1670-х рр.

Атака гусарів у Віденській битві 1683. Художник Мирослав Шейб.

ворога, сам Граціані втік) сили Жолкевського швидко танули. Перемови з осман. полководцем Іскандером-пашею провалилися, і Жолкевський вирішив пробиватися до кордону Речі Посполитої. Поблизу Дністра 3 жовтня 1620 недалеко від Могилева (нині *Могилів-Подільський*) у його таборі виникла паніка, табір здобули татари, сам гетьман загинув (див. також *Цецорська битва 1620*).

У 1621 відбувся похід великої осман. армії, очолюваної султаном Османом II, на Річ Посполиту. Новий великий гетьман коронний Ян-Кароль *Ходкевич* вирішив зустріти ворога на молдав. березі Дністра у великому укріпленому таборі поруч зі старою *Хотинською фортецею*. Під командою Ходкевича було бл. 30 тис. коронного війська і майже стільки ж укр. козаків, що їх привів старший Петро *Конашевич-Сагайдачний*. Рейд козац. загонів углиб Молдавії виявився невдалим, один із загонів було розбито, що спричинило позбавлення посади і страту попереднього козац. очільника Якова *Бородавки*. 2 вересня 1621 до Хотина підійшов з великим (до 100 тис.) осман.-татар.-молдав. військом Осман II. Майже місячна облога табору Ходкевича виснажила обидві сторони. Після невдалої спроби атакувати Кам'янець (*Кам'янець-Подільський*) Осман II погодився на переговори, що закінчилися 9 жовтня 1621 фактичним підтвердженням попередніх мирних угод. Молдавія залишалася під осман. зверхністю, султан. уряд обіцяв стримувати татар від наїздів на Річ Посполиту, а королівський уряд — запобігти козац. нападам на Осман. імперію. Мир було затверджено у 1623, втім це так і не прибрало джерело конфлікту між двома д-вами (див. також *Хотинська війна 1621*).

Польсько-турецька війна 1633—1634. Під час чергової війни Речі Посполитої із Моск. царством (див. *Смоленська війна 1632—1634*) сталася нова війна із Осман. імперією. Це була ініціатива не султан. уряду, але намісника *Очаківсько-Сілістрійського еялету* Мегмеда Абази-паші. Приводом до війни стала відсіч наїзду на Поділля буджацьких татар, що завершилася їх розгромом під Сасовим Рогом на території Молдавії 4 липня 1633. Абази-паша зібрав щонайменше 25—30 тис. війська (включно з молдаванами та крим. й буджацькими татарами) й у вересні 1633 вирушив до кордонів Речі Посполитої. Його зустріло коронне військо великого гетьмана Станіслава *Конецпольського* (4,5 тис. *кварцяного війська*, 6 тис. магнатських військ і кілька тис. козаків) у добре укріпленому таборі під стінами Кам'янця. 20 жовтня 1632 осман. військо перейшло Дністер і 22 жовтня розпочало штурм табору Конецпольського. Попри деякі успіхи війську Абази-паші не вдалося вибити армію Конецпольського з її позицій, і осман. полководець дав наказ відступити через Дністер. Причини відступу досі дискутуються: чи був то наказ зі Стамбула, чи чутки (неправдиві) про наближення великих сил укр. козаків на допомогу Конецпольському.

Наступного року султан Мурад IV зібрав нову армію для походу на Річ Посполиту, вимагаючи знищення Січі, знесення прикордонних річпосполитських фортець і виплати данини. Одначе його супротивник був готовий до війни набагато краще. Король *Владислав IV* Ваза, який щойно переможно закінчив війну з Моск. царством, вирішив особисто очолити новонабране військо (приблизно 30 тис. кварцяного та магнатського війська та 16 тис. укр. козаків). У той же час крим. хан замість надання допомоги сюзерену направив крим. татар у походи на Моск. царство, ослаблене програною війною. Султан. уряд вирішив за краще підписати мир, у якому в обмін на обіцянку Речі Посполитої утримати запорожців від наїздів на Осман. імперію Стамбул обіцяв переселити Буджацьку орду (*Білгородську орду*) від кордонів Речі Посполитої (це не було виконано) і брати до уваги інтереси Речі Посполитої у Молдавії та Валахії. Абази-паша був страчений за наказом султана у серпні 1634. Султан Мурад IV спрямував військ. енергію проти Персії.

Коли у 1645 розпочалася війна Осман. імперії з *Венецією*, де спочатку осман. військо і флот зазнавали невдач, Владислав IV задумав розпочати нову війну, але через несхвалення з боку шляхти був змушений відмовитися від своїх планів. Козаки, яких король планував використати у майбутній війні, були розчаровані та невдовзі вилили своє роздратування у повстання Б.*Хмельницького* (див. *Національна революція 1648—1676*). У перші роки Хмельниччини Осман. імперія підтримувала *Українську козацьку державу*, дозволяючи татарам воювати проти Речі Посполитої, але прямої військ. допомоги не надавала, оскільки всі сили було кинуто на війну з Венецією.

Польсько-турецька війна 1672—1676. У 1669 гетьман Петро *Дорошенко* визнав себе васалом султана *Мегмеда IV*, що стало приводом до нової польс.-турец. війни. У той рік осман. військо і флот нарешті повністю захопили о-в Крит, що належав Венеції. Довгоочікувана перемога у війні, що велася з 1645, спонукала султана перейти до більш активних дій на пн. кордоні імперії, тим більше, що після чергової війни з імперією Габсбургів були здобуті нові території в Угорщині.

Протягом 1671 кампанія коронної армії під проводом гетьмана Яна Собєського (майбутнього короля *Яна III Собєського*) проти Дорошенка та союзних йому крим. татар досягла значних успіхів і привела до відновлення контролю Речі Посполитої над великою частиною Правобереж. України. Скориставшись цим як приводом до війни, у 1672 султан зажадав від короля *Міхала-Корибута Вишневецького* вивести коронні війська з Поділля та всієї Правобереж. України. Ультиматум не було прийнято, але й захиститися від загрози осман. агресії Річ Посполита не могла: через політ. кризу (конфлікт короля з угрупованням великих магнатів) *вальний сейм* навесні 1672 був паралізований, не було коштів для найму війська для протистояння загрозі. 18 липня 1672 коронний загін разом із союзними козаками Михайла *Ханенка* був розбитий переважаючими силами Дорошенка та крим. хана Селіма Герея під с. Четвертинівка (нині Тростянецький р-н Він. обл.; на березі р. Пд. Буг), перекресливши попередні успіхи Речі Посполитої. 20 липня 1672 80-тис. осман. військо на чолі з Мегмедом IV підійшло до Ясс, а 12 серпня 1672 його авангард підійшов під стіни Кам'янця. 18 серпня 1672 до міста підійшли гол. сили з султаном. До осман. війська приєдналися козаки П.Дорошенка та крим. татари. Їм протистояло лише 1,5-тис. залога міста на чолі з поділь-

ським старостою Миколаєм Потоцьким. Після тижня запеклих штурмів 26 серпня 1672 Потоцький погодився на капітуляцію.

Після захоплення Кам'янця осман. військо, яким тепер командував Каплан-паша, 20 вересня 1672 підійшло до Львова, де гарнізон під проводом Е.Я.Лонцького мужньо боронився, аж поки 29 вересня 1672 осман. війську не вдалося зробити пролом у стінах. Після переговорів осман. військо відійшло від Львова, отримавши великий викуп. У той же час татари Селіма Герая пустошили *Руське воєводство*. Ян Собєський на чолі 3-тис. кінного загону з 5 до 14 жовтня провів рейд від Красностава (нині місто у Люблінському воєводстві, Польща) до *Калуша*, намагаючись протистояти татар. загрозі. Його загону, що пройшов у боях 450 км, вдалося розбити кілька великих татар. підрозділів та визволити майже 40 тис. *ясиру*, але ці перемоги не мали стратегічних наслідків. 16 жовтня 1672 у *Бучачі* Річ Посполита була змушена укласти з Осман. імперією мирну угоду (див. *Бучацький мирний договір 1672*), згідно з якою до володінь султана відходило *Подільське воєводство* з Кам'янцем, тоді як *Київське воєводство* і *Брацлавське воєводство* переходили до султан. васала Дорошенка. Річ Посполита мала сплачувати щорічно 22 тис. *дукатів*, що фактично робило її данником Осман. імперії (саме такою її вважав султан. уряд).

Саме ця остання умова привела до того, що Бучацька угода була відкинута сеймом Речі Посполитої, що натомість ухвалив рішення найняти 30 тис. війська в Короні й 12 тис. у ВКЛ та оголосив рекрутський набір до війська. У результаті безпосередньо у бій проти ворога виступила 37-тис. армія з 65 гарматами. У той же час Осман. імперії не вдалося знову зібрати велике військо, особливо беручи до уваги, що крим. хан, побоюючись надмірного посилення свого сюзерена, не виступив у похід. Улітку 1673 великий коронний гетьман Ян Собєський здобув кілька міст на Поділлі, після чого вступив на територію Молдавії, щоб відрізати осман. гарнізон Кам'янця від 30-тис. армії Гусейна-паші, що йшла йому на допомогу. 11 листопада 1673 під Хотином осман. військо, що зайняло старий польс. укріплений табір Хотинської битви 1621, було вщент розбите військом Собєського, але скористатися перемогою гетьманові не вдалося. Настала зима, литов. гетьман Міхал Пац через особисті суперечки з Собєським залишив зі своїм військом театр воєнних дій. Розрахунки змусити Кам'янець капітулювати за допомогою блокади не справдилися, бо крим. татари вибили польс. залоги із зайнятої раніше Молдавії. Голов. результатом *Хотинської битви 1673* стало те, що по смерті в кінці 1673 короля Міхала-Корибута Вишневецького королем Речі Посполитої був обраний у 1674 Ян Собєський.

У 1674 осман. армія спрямувала удар проти сил Моск. царства на Правобереж. Україні. Яну Собєському восени та взимку того року вдалося здобути *Бар*, зайняти *Вінницю*, *Немирів*, Могилів (*Могилів-Подільський*), Кальник (нині село у Гайсинському р-ні Вінницької обл.), *Бершадь*, Рашків (нині село у Кам'янському р-ні, Молдова) і взяти в облогу Кам'янець. Навесні 1675 Ян III спробував розпочати переговори з осман. урядом. Султан схилявся до миру, але, щоб забезпечити вигідні для Осман. імперії умови, було ухвалено рішення про новий похід на Річ Посполиту. Осман. армія кількістю від 20 до 30 тис. під проводом Ібрагіма Шишмана у липні 1675 знову захопила Бар, Могилів та *Збараж*. Крим. татари почали плюндрувати Галичину та Волинь, а їхній 10-тис. загін підійшов до Львова, де був розбитий 24 серпня 1675 військом Яна III. Звістка про поразку татар змусила Ібрагіма Шишмана відступити від *Зборова*. З 20 вересня до 5 жовтня 1675 його військо облягало замок у *Теребовлі*, що відбив усі штурми (див. *Теребовлянська оборона 1675*), після чого 11 жовтня 1675 осман. армія відійшла за Дністер. (Див. також *Ібрагіма Шишман-паші кампанія 1675*.) Через два дні гетьман Дорошенко капітулював у *Чигирині* перед моск. військами.

Труднощі з поверненням Поділля під владу Речі Посполитої підштовхнули Яна III до зміни напряму зовнішньополіт. зусиль. 11 червня 1675 він уклав угоду з Францією, згідно з якою Річ Посполита мала виступити проти Бранденбурга (що входив до антифранц. коаліції) та отримати за це Пруссію з Кенігсбергом. Франція зобов'язалася частково профінансувати цю війну, але вимагала, щоб Річ Посполита уклала мир із Осман. імперією (традиційним союзником Франції). Та Осман. імперія готувалася до нового походу на Річ Посполиту. Наприкінці серпня 1676 40-тис. осман. армія, якою командував Ібрагім Шайтан-паша, перейшла Дністер. Їй на допомогу прибули загони крим. татар. Ян III із 20-тис. військом 19 вересня 1676 виступив назустріч Ібрагіму і 23 вересня 1676 став укріпленим табором бл. *Журавна* на березі Дністра. 24 вересня 1676 польс. кінnота розбила під *Войниловом* татар. чамбул, але вже через два дні під Журавно підійшов з ордою крим. хан Селім Герей. 29 вересня 1676 до нього з осман. військом приєднався Ібрагім Шайтан-паша. Позиційні бої не дали переваги жодній зі сторін, і 14 жовтня 1676 було підписано перемир'я, а 17 жовтня 1676 — попередня мирна угода. За умовами *Журавненського мирного договору 1676* Кам'янець залишався османським, але Річ Посполита звільнялася від щорічної данини й повертала собі Паволоч (нині село у Попільнянському р-ні Житомирської обл.) та *Білу Церкву*, при цьому решта Правобереж. України визнавалася за козац. васалами султана. Сейм також не затвердив цю мирну угоду, але воєнні дії припинилися. Осман. імперія переключилася на ліквідацію контролю Моск. царства над Правобереж. Україною, чого й було досягнуто в результаті *російсько-турецької війни 1676—1681* (див. також *Чигиринські оборони 1677 і 1678*). У 1680 було проведено демаркацію кордону між Осман. імперією та Річчю Посполитою по старій межі між Подільським та Руським воєводствами.

Польсько-турецька війна 1683—1699. Переорієнтація Речі Посполитої на Францію скінчилася розчаруванням, оскільки Яновi III не вдалося повернути Пруссію. Щоб не лишитися у міжнар. ізоляції, король почав зближення з імперією Габсбургів, де у 1682 спалахнуло повстання у підгабсбурзькій Угорщині на чолі з Імре Текелі, який визнав осман. сюзеренітет. Перехід усієї Угорщини до Осман. імперії означав би, що кордон Речі Посполитої з володіннями султана проходив би недалеко від *Кракова*.

1 квітня 1683 була підписана угода між Яном III та імп. *Леопольдом I Габсбургом*, за умовами якої сторони мали збройно допомогти одна одній, якщо осман. військо атакує їхні столиці — *Відень* або Краків. А вже 6 липня 1683 100-тис. осман. армія на чолі з великим візиром *Кара-Мустафою*, підтримана військ. контингентами султан. васалів, перейшла кордон Габсбурзької імперії і 10 липня 1683 підійшла до Відня. Ян III почав мобілізацію війська ще у квітні 1683, і в середині серпня 1683 виступив у похід на Відень з 22-тис. армією. 7-тис. коронне військо стояло проти османів на Поділлі, а литов. військо приєдналося до Яна III пізніше.

5 вересня 1683 коронне військо підійшло під м. Тульн-андер-Донау (нині у землі Нижня Австрія, Австрія), де сконцентрувалися війська для деблокування столиці Габсбургів: 18-тис. імперська армія герцога Карла Лотаринзького і 28,5-тис. контингент із різних держав *Священної Римської імперії* на чолі з Георгом-Фрідріхом Вальдеком. Ян III став на чолі всієї союзної армії як суверенний володар, а також завдяки великому досвіду війни проти Осман. імперії.

Відень, гарнізоном якого командував граф Ернст Рюдігер фон Штаремберг, з останніх сил відбивав осман. штурми, аж 12 вересня 1683 союзна армія розбила військо Кара-Мустафи (див. також *Віденська битва 1683*). Столицю Габсбургів було врятовано, але осман. військо все ще становило небезпеку. Це стало очевидно 7 жовтня 1683, коли військо Кара-Мустафи, що відступило до м. Естергом (нині в Угорщині), завдало дошкульної поразки Яну III під Парканами (нині м. Штурово, Словаччина). Одначе вже 9 жовтня 1683 армія Кара-Мустафи була знищена у новій битві під Парканами, що поставила крапку на спробі відновлення осман. експансії у Центр. Європу.

У грудні 1683 армія Яна III повернулася до Речі Посполитої після маршу через територію нинішньої Словаччини. Успіх кампанії 1683 відродив плани про повернення втрачених у попередній війні з Осман. імперією територій, а також про встановлення протекторату Речі Посполитої над Молдавією, а, можливо, також над Валахією (що йшло в розріз із інтересами Габсбургів, що теж зазіхали на дунайські князівства, але Ян III хотів забезпечити спадковий трон своєму синові). Воєнні дії в Молдавії були відкриті ще у 1683 загоном вірних Речі Посполитій козаків Стефана *Куницького*, якого Ян III призначив гетьманом Правобереж. України, але цей похід завершився невдачею.

У 1684 рим. папа Інокентій XI створив коаліцію для протистояння Осман. імперії, куди увійшла Священна Римська імперія, Річ Посполита та Венеція. До цієї «Священної ліги» у 1686 приєдналося Моск. царство, заради чого Ян III пішов на укладення *«Вічного миру» 1686*, що визнавав за Моск. царством територіальні надбання *Андрусівського договору (перемир'я) 1667*. Цей мир було затверджено сеймом Речі Посполитої лише у 1710.

Військ. зусилля Речі Посполитої розвивалися у двох напрямах: 1) блокада осман. гарнізону в Кам'янці та спроби перешкодити осман. конвоям, що постачали в Кам'янець різноманітні припаси (з цією метою була збудована нова сучасна фортеця *Окопи Святої Трійці*); 2) походи на Молдав. князівство. На боці Речі Посполитої у війні брали участь відновлені правобереж. козац. полки. Подальша тривала війна з Осман. імперією та Крим. ханатом (крим. татари стали основним осман. інструментом у війні проти Речі Посполитої, оскільки гол. сили імперії проистояли спробам Габсбургів і Венеції повернути втрачені території) остаточно виснажила Річ Посполиту. Експедиції 1684, 1685, 1686 та 1691 з метою повернення Кам'янця та захоплення Молдавії не дали результатів, попри окремі успіхи та перемоги.

У червні 1696 помер Ян III. Наступного року монархом Речі Посполитої було обрано саксонського курфюрста Фрідріха Августа I, що став королем *Августом II*. У тому ж 1697 «Священна ліга» почала переговори з Осман. імперією; остання, виснажена довгою війною, схилялася до думки укласти мир за умови, що кожна сторона зберігає землі, які в неї є на момент укладення миру. Це суперечило намірам Августа II, бо Кам'янець усе ще лишався осман., і Річ Посполита все ще планувала підкорення Молдавії та Валахії. На поч. вересня 1698 20-тис. польс.-саксонська армія почала марш від Львова до *Бережан*, маючи намір далі йти на Кам'янець. Але осман. гарнізон додатково укріпив кам'янецьку фортецю, а на Галичину вдерлася 15-тис. орда на чолі з Капланом Гераєм. 8—9 вересня 1698 під *Підгайцями* сталася остання битва польс.-турец. і польс.-татар. війн, де війську Каплан Герая протистояли 6-тис. коронне військо польного гетьмана Фелікса Казімєжа Потоцького. Її непевний результат показав, що військ. потуга Речі Посполитої занепадає. Август II відмовився від походу на Кам'янець.

За рішенням *Карловицького конгресу 1698—1699*, що завершив війну між «Священною лігою» та Осман. імперією, Річ Посполита повернула собі Поділля з Кам'янцем і території Київ. і Брацлавського воєводств, але вивела свої гарнізони із кількох міст Молдав. князівства.

Польс.-турец. війни 1672—76 і 1683—99 підірвали сили Речі Посполитої та стали однією з причин тривалої кризи, що завершилася *поділами Польщі 1772, 1793, 1795*. Спроби Росії та імперії Габсбургів протягом 18 ст. (востаннє у 1788) втягнути Річ Посполиту у війни проти Осман. імперії не мали успіху.

Літ.: *Podhorodecki L.* Hetman Żółkiewski. Warszawa, 1968; *Podhorodecki L.* Hetman Stanisław Koniecpolski ok. 1591—1646. Warszawa, 1969; *Nowak T.M., Wimmer J.* Historia oręża polskiego 963—1795. Warszawa, 1981; *Podhorodecki L.* Wiedeń 1683. «Historyczne Bitwy». Warszawa, 1983; *Podhorodecki L.* Chocim 1621. «Historyczne Bitwy». Warszawa, 1988; *Wojtasik J.* Podhajce 1698. «Historyczne Bitwy». Warszawa, 1990; *Plewczyński M.* Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku. Zabrze, 2002; *Śledziński K.* Cecora 1620. «Historyczne Bitwy». Warszawa, 2007; *Orłowski D.* Chocim 1673. «Historyczne Bitwy». Warszawa, 2007; *Derdej P.* Kamienic Podolski 1672. «Historyczne Bitwy». Warszawa, 2009; *Wagner M.* Wojna polsko-turecka w latach 1672—1676, t. 1. Zabrze, 2009; *Сас П.М.* Хотинська війна 1621 року. К., 2011; *Plewczyński M.* Wojny i wojskowość polska w XVI wieku, t. I. Lata 1500—1548. Zabrze, 2011; *Wagner M.* Wojna polsko-turecka w latach 1672—1676, t. 2. Zabrze, 2011; *Mistrini V., Cristini L.S.* Guerre Polacco-Ottomane, v. 1, 2. Zanica, 2012; *Брехуненко В.* «Дивна та несказанна мужність...» Козаки у Хотинській війні 1621 року. К., 2013; *Plewczyński M.* Wojny i wojskowość polska XVI wieku,

t. 3. Lata 1576—1599. Zabrze, 2013; *Gędek M.* Ilustrowana historia wojen i bitew polskich. Warszawa, 2014.

А.А. Галушка.

ПОМОРЯ́НСЬКИЙ ЗА́МОК — пам'ятка арх-ри нац. значення у с-ще *Поморяни*. Розташов. на околиці селища у рівнинній заболоченій місцевості в оточенні річок Золотої Липи (прит. Дністра) та її притоки Махнівки, серед залишків старого занедбаного парку.

Перший дерев'яний замок у Поморянах збудований 1340—50 місц. шляхтичем М.Свинкою. На його місці у 2-й пол. 16 ст. за наказом власника Поморян Я.Сененського збудували мурований замок, прямокутної форми у плані, з наріжними баштами, двоповерховий, із внутрішнім двором. Посередині пн. корпусу була в'їзна брама з баштою і звідним мостом.

1619—20 замок купив Якуб *Собєський*. П. з. неодноразово витримував облоги турків і татар: 1639, 1640, 1644 і 1672, але зазнав руйнувань під час *Ібрагіма Шишман-паші кампанії 1675* і 1684.

П. з. був однією з улюблених резиденцій польс. короля *Яна III Собєського*, який витратив 25 тис. злотих на відбудову 1690, після якої замок набув палацового вигляду, проте навколо нього були споруджені земляні бастіонні укріплення з ровами.

1740 від Собєських замок перейшов у власність Михайла Казимира Радзивілла, який занедбав його. 1771 тут сталася пожежа. 1789 власниками замку стали Прушинські, при яких зруйновані пожежею пн. і зх. корпуси з трьома наріжними і надбрамною баштами розібрали, а пд. і сх. — відбудували.

У середині 19 ст. Юзеф Прушинський завершив реставрацію замку й реконструкцію парку, зібравши тут цінну мистецьку колекцію. 1876 замок перейшов до Потоцьких, які володіли ним до 1939, утримуючи в належному стані.

Після *Другої світової війни* у П. з. містилися спершу рад. установи, а до 1980-х рр. — профтехучилище, після виселення якого замок не використовується.

1978 виконано часткові реставраційні роботи. Руйнування окремих частин замку відбувалися 2008, 2011, 2018.

На замовлення Золочівської районної держ. адміністрації 2004 розроблено проєктні пропозиції реставрації та пристосування замку під музейно-рекреаційний комплекс (не реалізовані). 2020 Львів. облрада спільно з благодійним фондом «Спадщина.УА» профінансувала опрацювання проєкту, яким передбачено реставрувати замок з пристосуванням під мультифункціональний культурний центр.

Нині від старого замку-палацу збереглися 2 двоповерхові корпуси, найстаріший з яких — сх., з круглою наріжною баштою. Більш пізній — пд., має відкриту галерею з боку двору, добудовану в 18 ст. У круглій башті влаштовано сходи, що ведуть на другий поверх. У стінах башти збереглися бійниці, розміщені в чотирьох рівнях. Бійниці розташовані у зовнішньому мурі на першому поверсі сх. корпусу. Двоярусна галерея пд. корпусу має парадні сходи у центрі. Нижній ярус вирішений у вигляді аркади, а дах над галереєю підтримують колони тосканського ордера.

М.Бевз у 2016 виявив цінні поліхромні розписи на зовнішній стіні наріжної башти (на її другому та третьому ярусах). Навколо замку збереглися залишки земляних валів і ровів.

Літ.: *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. Львів, 1997; *Прибєга Л.* Замки та фортеці: Альбом. К., 2007; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011.

В.В. Вечерський.

ПО́ППЕ Анджей (польс. Poppe; 12.07.1926—31.01.2019) — історик, фахівець з історії *Київської Русі*.

Н. у м. Воломін (нині у Мазовецькому воєводстві, Польща) у родині емігрантів із рад. Росії. Батьки — інженер і підприємець В.Поппе та Євгенія Іванівна (у дівоцтві Бартенєва) до переїзду у Польщу жили у *Санкт-Петербурзі*. 1929 розлучилися.

Перед початком *Другої світової війни* П. жив із матір'ю у *Варшаві*. 1939—41 перебував у *Мінську*, у 1941—44 — в окупованому німцями *Вільнюсі*, де деякий час був ув'язнений за підозрою у причетності до *Руху опору*. Після приходу рад. військ був примусово працевлаштований (згідно з положенням про трудову повинність) і потрапив на шахту у сучасній Пермській обл. (РФ). У 1946 П. вдалося звільнитися і репатріюватися до Польщі. У 1950 закінчив середню школу і вступив до Варшавського ун-ту. У 1955 захистив магістерську дис. про давнє місто *Волинь* (під керівництвом медієвіста А.Гейштора).

У 1955—59 навчався в аспірантурі в Ін-ті історії матеріальної культури Польс. АН. У 1960 захистив докторську дис. «Житіє Бориса і Гліба на тлі давньоруської історіографії XI ст.». За монографію «Держава і церква на Русі в 11 ст.» (1968) отримав ступінь габілітованого д-ра. Викладав у Варшав. ун-ті (1970 —доцент, 1987 — екстраординарний професор, 1992 — ординарний професор; 1996 вийшов на почесну пенсію / «емеритура»).

П. був одним із творців і редакторів (разом із Л.Мюллером і Д.Феннелом) першого спеціалізованого наук. часопису, присвяченого середньовічній Русі, — міжнар. альманаху «Russia Mediaevalis» (виходив у Мюнхені у 1973—2001). З 1999 був членом наук. ради *«Українського історичного журналу»*. Брав активну участь у підготовці 1-го т. англомовного вид. «Історії України-Руси» М.*Грушевського* (здійсненого *Канадським інститутом українських студій*).

Як запрошений професор читав лекції в зарубіжних ун-тах: у *Москві* (Моск. держ. ун-т, 1976), Мюнстері (1978—79), Франкфурті-на-Майні (1983), Лос-Анджелесі (Каліфорнійський ун-т, 1986), Майнці (1995), Будапешті (1996—97), Кіото (1998). Був гостем у Гарварді (як стипендіат Dumbarton Oaks у 1973—74 і 1985—86), читав лекції в Оксфордському ун-ті (як наук. співроб. All Souls College, 1988). Серед учнів — фахівець з історії Русі й Росії, дипломат Ієронім Граля.

А. Поппе.

Поморянський замок. Двір. Фото 2008.

М.Г. Попруженко.

К. Потканський.

Автор близько 300 наук. праць, значна частина яких присвячена історії д-ви і церкви у Київ. Русі. Висунув низку гіпотез, що отримали визнання у науці: історія хрещення Русі як результат рус.-візант. політ. угоди 987 (див. *Хрещення Русі 987—989*); фундація Київ. митрополії кн. *Володимиром Святославичем* одразу після офіційного прийняття християнства; виникнення в 3-й чверті 11 ст. титулярних митрополій у *Чернігові* і Переяславі (див. *Переяслав-Хмельницький*) у зв'язку з особливостями політ. ситуації на Русі, що склалася після смерті *Ярослава Мудрого*.

Серед тем, що цікавили вченого, — адм. структура і розвиток *Київської православної митрополії*, культ перших рус. святих, титули давньорус. князів, пам'ятки давньорус. арх-ри і мист-ва (*Софійський собор* у Києві, Софійські собори у Полоцьку і *Новгороді Великому* та ін.).

У 1981 брав активну участь у діяльності *«Солідарності»*, був співзасновником її структур на істор. ф-ті Варшавського ун-ту. Після введення воєнного стану (грудень 1981) підтримував підпільні структури «Солідарності».

П. у Варшаві.

Праці: Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim. «Studia Wczesnośredniowieczne», t. 4, 1958; Materialy do słownika terminów budownictwa staroruskiego. Wrocław, 1962; Materiały do dziejów tkaniny staroruskiej. Terminologia źródeł pisanych. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1965; Opowieść latopisarska o wyprawie «na Greków» w 1043 r. Jej redakcje i okoliczności powstania. «Slavia Orientalis», 1967, № 16; Państwo i kościoł na Rusi w XI wieku. Warszawa, 1968; Русские митрополии Константинопольской патриархии. «Византийский временник», 1968, т. 28; 1969, т. 29; Заснування митрополії Русі в Києві. «УІЖ», 1969, № 6; К вопросу об ультрамартовском стиле в Повести временных лет. «История СССР», 1974, № 4; The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations between 986—89. «Dumbarton Oaks Papers», 1976, № 30; Some Observations on the Bronze Doors of the St. Sophia in Novgorod. В кн.: Les Pays du Nord et Byzance. Uppsala, 1981; The Rise of Christian Russia. London, 1982; O tytule wielkoksiążęcym na Rusi. «Przegląd Historyczny», 1984, t. 75; On the So-Called Chersonian Antiquities. В кн.: Medieval Russian Culture. Berkley — Los Angeles — London, 1984; Политический фон крещения Руси (русско-византийские отношения в 986—989 гг.). В кн.: Как была крещена Русь. 2-е изд. М., 1990; Once Again Concerning the Baptisme of Ol'ga, Archontissa of Rus'. «Dumbarton Oaks Papers», 1992, № 46; О зарождении культа свв. Бориса и Глеба и о посвященных им произведениях. «Russia Mediaevalis», 1995, t. 8; Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015—1019. «Kwartalnik Historyczny», 1995, t. 102; К дискуссии о времени постройки Софии Киевской. В кн.: Проблемы истории древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П. А. Раппопорта, 15—19 января 1990 г.). СПб., 1996; Митрополиты и князья Киевской Руси В кн.: *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.). СПб., 1996; Феофано Новгородская. «Новгородский исторический сборник», 1997, вып. 6 (16); Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба. «Труды Отдела древнерусской литературы», 2003, т. 54; Гертруда-Олисава, руська княгини: Пересмотр биографических данных. В кн.: Именослов. Историческая семантика имени. М., 2007, вып. 2; Владимир Святой: У истоков церковного прославления. В кн.: Факты и знаки. Исследования по семиотике истории. М., 2008, вып. 1; Студиты на Руси: Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря. К., 2011; Gab es eine ottonische Ostpolitik, die die Kiewer Rus' im Blickfeld hatte? В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы. 2014 год. М., 2016.

Літ.: *Kozłowski M.* Andrzej Poppe. «Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej», 2019, t. 54, 1; *Назаренко А.В.* Памяти Анджея Поппэ. «Древняя Русь. Вопросы медиевистики», 2020, № 1; *Grala H.* Pamięci Mistrza. Andrzej Poppe. «Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego», 2019—2020, № 82; *Jusupović A.* Andrzej Poppe, «Kwartalnik Historyczny», 2020, R. 127, 1.

Д.Я. Вортман.

ПОПРУ́ЖЕНКО Михайло Георгійович (25.07.1866—30.03.1944) — історик, філолог.

Н. у м. *Одеса*. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі (1888). Викладач Одес. г-зії (1888), дир. Одес. міської б-ки (1889—91). Доцент (1891—99), проф. Новоросійського ун-ту (1899—1919). У Харків. ун-ті 1899 захистив докторську дис. на тему «Синодик царя Борила».

1919 емігрував до Болгарії. Професор Софійського ун-ту (1920—44). Із 1923 — дописний, з 1941 — дійсний чл. Болгарської АН, член Слов'ян. т-ва в Болгарії (1936), Слов'ян. ін-ту в Празі (*Чехословаччина*; 1934), почесний д-р Софійського ун-ту (1939) і багатьох зарубіжних ун-тів.

Досліджував проблеми болг. відродження: внесок М.*Дринова* і Ю.*Венеліна* у цей процес, визвольного руху болг. народу проти *Османської імперії*, вивчав різні аспекти рос.-турец. війн, історію слов'ян. колоній на пд. України, зв'язків своєї батьківщини з Болгарією, зокрема, доби *Київської Русі* і Першого Болгарського царства.

Приділяв значну увагу дослідженню староболгарської церков. Літ., творчості болг. письменника 10 ст. Козьми Презвітера, «Синодика царя Борила».

Праці: Материали за историята по възраждането на българския народ. София. 1906; М. С. Дринов. Х., 1908; Участие Одессы в возрождении болгарского народа. Одесса, 1912; Ф. М. Достоевски за славянския въпрос. София, 1921; Н. Геров в историята на Българското възраждане. София, 1923; Синодик на цар Борил. София, 1928; Козма Презвитер, български писател от X век. София, 1936; България и Киевска Русия. София, 1939.

Літ.: Алманах на Софийския университет. София, 1940; *Вранска Ц.* Професор М. Г. Попруженко. «Зора», 1944, № 7479; *Иванова К.* С обич към българския народ. «Литературен фронт», 1966, № 32; Енциклопедия: България, т. 5. София, 1986; *Станчев М.Г.* М. Г. Попруженко — страницы жизни и творчества. В кн.: Болгарский ежегодник, т. 1. Х., 1994; Павленко В. Українсько-болгарські взаємини. 1918—1939 рр. К., 1995; Макміллан О.Д. Повсякденне життя наукової еміграції у Софії у 1920—1940-х рр.: приватне листування як джерело до реконструкції біографії М. Г. Попруженка. «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», вип. 19. Х., 2016.

В.В. Павленко.

ПОТКА́НСЬКИЙ (Potkański) Кароль (16.04.1861—16.08.1907) — польс. історик-медієвіст. Проф. (1901). Чл.-кор. АН у Кракові (1902).

Н. у с. Прендочинек (нині у складі м. Радом, Польща), походив із давнього шляхетського роду герба «Брохвич». Від 1870 — у *Кракові*, де навчався в г-зіях як приватний учень, 1880 екстерном склав випускні гімназійні іспити. 1880—83 навчався в Ягеллонському ун-ті, згодом в ун-тах Лейпцига (Німеччина; 1885) і *Відня* (1889).

Завдяки спадщині тривалий час працював як незалежний учений. Опрацьовував соціально-

екон. тематику і проблеми колонізації слов'ян. земель.

На поч. 1890-х зацікавився соціологією, психологією та етнологією. Написав працю, присвячену проблемам пам'яті. Був одним із засн. Етнографічного музею в Кракові та редактором час. «Lud». Етногр. погляди П. були синтезовані в праці «Пострижини у слов'ян та германців» («Postrzyżyny u Słowian i Germanow», 1895). Від 1898 працював в АН у Кракові. У цей час досліджував первісну структуру міськ. орг-ції, розвиток соціально-екон. відносин на польс. землях, початки польс. державності та поширення християнства. На підставі оцінки попереднього наук. доробку у 1901 здобув докторат в Ягеллонському ун-ті та отримав посаду проф. Від 1902 — чл.-кор. АН у Кракові.

П. у м. Краків.

Неопублікована за життя вченого спадщина з'явилася в двотомному виданні «Посмертні твори» («Pisma pośmiertne», 1922—24, за ред. Ф.Буяка).

Праці: Zagrodowa szlachta i włodycze rycerstwo w województwie krakowskim w XV i XVI wieku. Kraków, 1888; O pierwotnym osadnictwie w Polsce. Kraków, 1889; Kraków przed Piastami. Kraków, 1898; Lachowie i Lechici, 1898; Badania historyczne i etnologiczne nad rozsiedleniem plemion polskich». Kraków, 1900; Granice diecezji krakowskiej. Kraków, 1900; Granice biskupstwa krakowskiego. Kraków, 1900; Opactwo na łęczyckim grodzie. Kraków, 1901; O pochodzeniu Słowian. Kraków, 1902; Geneza orzanizacji grodowej. Kraków, 1905; O pochodzeniu wsi polskiej. Kraków, 1905; Prawa pamięci i rozpraszanie energii. Kraków, 1923.

Літ.: *Bujak F.* Życie i działalność K. Potkańskiego (1861—1907). В кн.: Pisma pośmiertne K. Potkańskiego. Kraków, 1922; *Barycz H.K.* Potkański — historyk z okresu Młodej Poski. В кн.: *Barycz H.* Wśród gawędziarzy, pamiętnikarzy i uczonych galicyjskich. Kraków, 1963; *Його ж.* Wizerunek uczonego z epoki Młodej Polski: Szlakami życia K. Potkańskiego. В кн.: *Barycz H.* Na przełomie dwóch stuleci: Z dziejów polskiej humanistyki w dobie Młodej Polski. Warszawa, 1977; *Його ж.* Potkański Jan Nepomucen Karol (1861—1907). В кн.: Polski słownik biograticzny, t. 27. Б/м, 1983; *Kowalski M.-D.* Karol Potkański (1861—1907). В кн.: Uniwersytet Jagielloński: Złota księga Wydzału Historycznego. Kraków, 2000.

В.В. Тельвак.

ПОТУШНЯ́К Федір Михайлович (27.02.1910—12.02.1960) — учений-етнограф, археолог, педагог, письменник і філософ, один із видатних діячів і творців укр. к-ри Закарпаття 20 ст.

Н. у с. Осій (нині Іршавського р-ну Закарпат. обл.) Навчався у Берегівський руській (укр.) г-зії. 1934 закінчив філософ. ф-т Празького (Карлового) ун-ту. Учителював у селах Закарпаття (Білки, Нижнє Болотне, Великий Бичків).

На формування світогляду П. мали вплив відомі педагоги й діячі укр. к-ри Закарпаття А.Алискевич, А.Артимович, О.Бачинський, А.Дідик, К.Заклинський, І.Кульчицький, І.Панькевич, учені, поети і письменники, котрі жили й працювали в Празі у міжвоєнні роки Д.Антонович, Л.Білецький, Д.Дорошенко, О.Колеса, Є.Маланюк, Олександр Олесь, О.Ольжич, С.Рудницький, С.Русова, У.Самчук, О.Теліга, Д.Чижевський та ін.

Друкувався у закарпат. і празьких часописах із питань краєзнавства, автор збірок поезій та оповідань «Далекі вогні» (1934), «Земля» (1938), «На білих скалах» (1941), «Оповідання», «Гріх» (1942).

На поч. 1939 включився у діяльність Карпатської Січі, під час угор. окупації Закарпаття, перебуваючи в с. Осій у батьків займався збором етногр. матеріалів, друкувався у російськомовних газетах «Русская правда», «Русское слово», «Неделя» (укр. газети, національно-освітні й культурні установи були закриті угор. владою). Після переїзду до Ужгорода восени 1941 працював у «Подкарпатском обществе наук», зосередився на наук. роботі і літ. творчості. У травні 1944 був мобілізований до угор. армії, відправлений на Сх. фронт, де в серпні перейшов лінію фронту, здався в рад. полон.

Після вигнання окупантів із Закарпаття і його приєднання до УРСР в складі СРСР у 1945 повернувся до Ужгорода. Спочатку працював у газ. «Закарпатська правда», а з початку 1946 — в новозаснованому Ужгородському держ. ун-ті: спочатку старшим викладачем, а з 1948 — доцент кафедри заг. історії.

Опублікував низку праць з археології, етнографії та філософії, у т. ч. монографію «Археологічні знахідки бронзового та залізничного віку на Закарпатті» (1958), а також низку літ. творів: «В долині синьої ріки» (1957), «Повінь» (1960) та ін. Загальна бібліографія праць П. нараховує бл. 300 назв.

Під час роботи в ун-ті зазнавав політ. переслідувань за «прояви буржуазно-націоналістичної ідеології», його звинувачували «у плазуванні перед Заходом».

Наприкінці 1940-х намагався захистити канд. дис. «Народна магія Закарпаття», але невдало. Через десять років йому не дали захистити нове дослідження «Географічне розміщення етнографічних елементів на Закарпатті».

П. у м. Ужгород від серцевої хвороби. На будинку в Ужгороді, де жив і працював учений, встановлена меморіальна дошка.

Праці: Хвилини вічності. Лірика. Ужгород, 2000; Я і безконечность (Нариси історії філософії Закарпаття). Ужгород, 2003.

Літ.: *Микитась В.* Потушняк. Ужгород, 1961; *Офіцинський Р.* Філософські погляди Федора Потушняка (1910—1960). «Молодь — Україні», 1994, т. 1; Археологічні дослідження Федора Потушняка. До 90-річчя з дня народження Ф. Потушняка. Ужгород, 2000; *Голомб Л.* Поетична творчість Федора Потушняка. Ужгород, 2001; *Тиводар М.П.* Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. Ужгород, 2005.

С.В. Віднянський.

Ф.М. Потушняк.

Могила Л.І. Похилевича.

ПОХИЛЕ́ВИЧ Лаврентій Іванович (10.08.1816—18.03.1893) — краєзнавець, церк. діяч.

Н. у с. Горошків Таращанського повіту на Київщині (нині Тетіївського р-ну Київ. обл.) у сім'ї священника. 1839 закінчив Київ. духовну семінарію. З 1840 працював службовцем у Київ. духовній консисторії.

Автор праць: «Сказание о населенных местностях Киевской губернии...» (К., 1864), за яку у 1865 Петерб. АН був удостоєний малої Уваровської премії; «Монастыри и церкви г. Киева...» (К., 1865), Болохов, Губин и Вциж, упоминаемые летописями древние русские города» (К., 1883); «Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки...» (К., 1887).

Твори П. дають цінні географічно-топографічні, статистично-екон., церк., побутові, а також істор. відомості про населені місцевості Київщини, хоча іноді без достатнього критичного ставлення до джерел.

Літ.: *Дашкевич Н.* Новейшие домыслы о Болохове и Болоховцах. «Университетские известия» (Київ),

1884, № 6; *Артамонова С.С.* Лаврентій Похилевич — український краєзнавець і історик. «Старовина» (Київ), 2006, № 4; *Орищенко Р.М.* Лаврентій Похилевич як представник української церковної інтелігенції XIX ст. «Вісник Черкас. ун-ту». Серія «Історичні науки». 2010, вип. 182; Сказание о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Біла Церква, 2013.

Л.Г. Москвич.

«ПРАДА́ВНЯ АРА́ТТА — УКРАЇ́НА» — приватний історико-археол. музей у с. *Трипілля*, що діяв у 2006—12.

«Прадавня Аратта — Україна». Будівля музею.

Концепція музею спиралася на антинаук. уявлення про давню історію України. Музей створений на базі колекції О.Поліщука за участю підприємця-будівельника В.Лазоренка, худож. А.*Гайдамаки* й одного з творців *трипільського міфу* Ю.*Шилова*.

Експонати, що походять із приватних колекцій, утворювали дві групи: 1) артефакти різних археол. культур, переважно *трипільської культури*; 2) предмети побуту українців 19 — поч. 20 ст.

Літ.: Історико-археологічний музей «Прадавня Аратта — Україна» в с. Трипілля. Web: http://www.aratta-ukraine.com/

Д.Я. Вортман.

ПРЕЗИДЕ́НТСЬКІ ВІДЗНА́КИ — див. *Відзна́ки Президе́нта Украї́ни*.

ПРЕСОЗНА́ВСТВО — наук. дисципліна, яка вивчає тенденції та закономірності становлення й функціонування преси — однієї з найважливіших складових к-ри, періодизацію її розвитку, структурні, тематико-типологічні, інтерпретаційні особливості. Осн. завдання: формування теор.-методологічних принципів дослідження преси, її бібліографування, вивчення функціональної і типологічної специфіки, формування біобібліографічних знань про редакторів, журналістів, видавців, публіцистів, встановлення достовірних даних про авторство опубл. пресових матеріалів, розкриття псевдонімів і криптонімів, виявлення місць зберігання преси, консолідація інформації про об'єкт дослідження. Особливу цінність для П. становить фактичний матеріал, що міститься у пресових публікаціях, а також трактування зафіксованих у пресі фактів, їх інтерпретація, що дозволяє з'ясувати позицію редакції й авторів, які здебільшого були виразниками поглядів різних соціальних верств і політ. течій, а також дає можливість визначити осн. напрями ідейної боротьби досліджуваних істор. періодів. П. пов'язане з комплексом наук із соціальних комунікацій та спец. істор. дисциплін, зокрема з бібліографознавством, джерелознавством, мемуаристикою та ін.

Розвиток П. в Україні зумовлений актуальними викликами соціокомунікаційних наук, а саме: необхідністю створення нац. бібліографії укр. преси 19—20 ст., яка містить значний пласт істор. інформації наративного характеру. Об'єкт укр. П. — періодичні видання (газети, журнали, бюлетені, вісники тощо), які виходили на етнічних укр. територіях укр. та ін. мовами, а також були засновані укр. емігрантами на різних континентах.

Комплексно ці завдання виконує НДІ П. (у 1993—2010 — Н.-д. центр періодики), який функціонує у *Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника*. Гол. наук. завдання ін-ту: вивчення україномовних та іншомовних (кримськотатар.-, нім.-, польс.-, рос.-, румун.-, угор.-, франко-, чеськомовних, на ідиші та івриті) періодичних видань, які функціонували на укр. землях; створення анотованих покажчиків і каталогів, формування істор.-бібліографічних баз даних укр. преси, встановлення імен і пошук відомостей про творців укр. преси, створення енциклопедичного словника «Українська журналістика в іменах», укладання репертуару укр. преси 19—20 ст. Від 2005 ін-т працює над формуванням бібліографії укр. преси, що нині реалізовується як багатотомне істор.-бібліографічне дослідження «Українська преса в Україні та світі 19—20 ст.», 8 томів якого вийшли у світ 2007 (1812—90), 2009 (1891—1905), 2011 (1906—10), 2014 (1911—16), 2019 (1917), 2020 (1918), 2022 (1919), 2024 (1920).

Див. також: *Газета*.

Літ.: *Тернопільський Ю.Л.* Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерсі-Сіті, 1974; *Нечиталюк М.* «Білі плями» у вивченні історії української журналістики: Деякі питання методології і критики наукових джерел. У кн.: Українська журналістика і національне відродження. К., 1992; *Бочковський О.І., Сірополко* С. Українська журналістика на тлі доби (історія, демократичний досвід, нові завдання). Мюнхен, 1993; *Романюк М.* Науково-дослідний центр періодики: необхідність створення і перспективи розвитку. У кн.: Українська періодика: Історія і сучасність. Львів, 1993; *Крупський І.В.* Українська газета як художньо-поліграфічний феномен: історія, сучасний стан, перспективи розвитку. Львів, 1994; *Романюк М.* Історія української преси: Проблеми періодизації. «Збірник праць науково-дослідного центру періодики» (Львів), 1994, вип. 1; *Нечиталюк М.* Методологічні засади історико-журналістської науки. У кн.: Українська преса. Львів, 1999; *Романюк М.* Українське пресознавство на порозі XXI ст. Львів, 2000; *Його ж.* Українське пресознавство: наукові принципи і методи дослідження. «Збірник праць кафедри української преси» (Львів), 2000, вип. 3; *Крупський І.* Українське пресознавство: підсумки підведено, орієнтири визначено. «Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника» (Львів), 2002, вип. 9/10; *Нечиталюк М.Ф.* Про «дві науки» в журналістиці (полемічні замітки). «Збірник праць науково-дослідного центру періодики» (Львів), 2003, вип. 11; *Романюк М.* Українська преса XIX—XX ст. як наративне історичне джерело. У кн.: Українська преса в Україні та світі XIX—XX ст. Львів, 2007; *Михайлин І.Л.* Журналістика як всесвіт: Вибрані медіадослідження. Х., 2008; *Мукомела О.* Конкретизація історичного досвіду. У кн.: Методика викладання історико-журналістських дисциплін і професійні потреби. К., 2008; *Святець Ю.А.* Преса та влада очима українських селян у роки непу. «Вісник Дніпропетровського університету. Серед.: Історія та археологія», 2010, т. 18, вип. 18; *Вялкова О.* Преса Донецької області 1991—2011 рр. у наукових дослідженнях. «Держава та регіони», 2013, № 2—3; *Дзира О.І.* Преса української діаспори Канади в міжвоєнний період як виразник думки громадськості. «Рукописна та книжкова спадщина України», 2014, вип. 18; *Пастушенко О.В.* Преса та періодика як об'єкт історичних і соціокомунікаційних дисертацій у галузі бібліотекознавства й бібліографознавства: до розподілу предмета досліджень. «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія», 2014, № 4; *Греськів О.В.* Преса Західного регіону

України як чинник формування національної ідеї у контексті державотворчих процесів новітньої доби. «Current issues of mass communication», 2017, iss. 22; *Новородовська Н.О.* Преса та журнальна періодика на території УРСР у 1970-х — на початку 1980-х рр.: соціокультурний аналіз. «Наукові записки з української історії», 2019, вип. 45; *Кузіна Н.* Преса української еміграції у повоєнній Німеччині (1945—1980 рр.) як джерело до вивчення історико-культурної спадщини української діаспори. «Етнічна історія народів Європи», 2020, вип. 61; *Якубовський І.* Преса в механізмі Голодомору 1932—1933 рр. (на прикладі районних газет Київської області). «Київські історичні студії», 2021, № 1.

М.М. Романюк.

ПРИМО́РСЬКА А́РМІЯ. 1-ше формування. З поч. нім.-рад. війни 1941—45 частина військ Одес. військ. округу (25-та Чапаєвська стрілец. д-зія, 95-та стрілец. д-зія, 2-га кавалерійс. д-зія) діяла на примор. напрямку. У серед. липня 1941 їх було об'єднано у Примор. армію. Директивою Ставки Верховного головнокомандування від 5 серпня 1941 їй було наказано відійти до Одеси й обороняти місто до останньої можливості. 19 серпня П. а. було введено до складу Одес. оборонного р-ну. Обороною Одеси війська П. а. разом зі з'єднаннями і частинами Чорномор. флоту скували більш ніж на 2 місяці бл. 20 д-зій противника і завдали йому тяжких втрат (див. *Одеська оборонна операція 1941*). 30 вересня 1941 Верховне головнокомандування ухвалило рішення евакуювати війська Одес. оборонного р-ну, у т. ч. П. а., до Криму. Це складне завдання було виконано Чорномор. флотом і П. а. в період з 1 до 16 жовтня 1941. Після зосередження в новому районі армію було підпорядковано командуванню військ Криму на чолі з віцеадміралом Г.Левченком. Спочатку вона частиною сил брала участь в оборонних боях у степовій частині Криму. Ведучи тяжкі бої, з'єднання армії відходили до *Севастополя*. 4 листопада 1941 було створено Севастопольський оборонний р-н, до складу якого з 9 листопада 1941 увійшла П. а. (команд. Севастопольського оборонного р-ну — віцеадмірал П.*Октябрський*, його заст. щодо сухопутних військ — команд. П. а. ген.-майор І.*Петров*). Понад 250 діб воїни П. а. у взаємодії з ін. захисниками Севастополя героїчно відбивали численні атаки противника, завдали йому значних втрат і сприяли зриву планів німців із захоплення Кавказу (див. *Севастопольська оборона 1941—1942*). Після евакуації 2 липня 1942 літаками і підводними човнами керівного складу Севастопольського оборонного р-ну, Чорномор. флоту і П. а. на Кавказ рештки рад. військ у Севастополі чинили відчайдушний опір противникові до 12 липня 1942. Більш як 62 тис. бійців П. а. загинули чи потрапили у полон (за обліком — пропали безвісти). Формально П. а. було розформовано 30 липня 1942. Команд.: ген.-майор Н.Чибісов (15—26 липня 1941), ген.-лейтенант Г.Софронов (26 липня — 5 жовтня 1941), ген.-майор І.Петров (5 жовтня 1941 — 30 липня 1942).

2-ге формування. 20 листопада 1943 на базі польового управління Північнокавказ. фронту і військ 56-ї армії сформовано Окрему П. а. Спочатку до армії ввійшли 11-й гвард. стрілец., 16-й стрілец. і 3-й гірськострілец. корпуси, 89-та стрілец. д-зія, 83-тя і 89-та мор. стрілец. бригади, а також кілька танк., артилер., інженерних та ін. з'єднань і частин. Армія підпорядковувалася безпосередньо Ставці Верховного головнокомандування. На час формування армії на Керченському плацдармі перебували у повному складі 11-й гвард. стрілец. і 16-й стрілец. корпуси, а решта військ — на Таманському п-ві. Перед знову сформованою армією стояло завдання розширити Керченський плацдарм, переправити на нього всі свої сили і вести підготовку наступальної операції для звільнення Криму. З кін. листопада 1943 до січня 1944 війська армії провели 3 наступальні операції, у результаті яких розширили плацдарм і поліпшили оперативне становище. З лютого до поч. квітня 1944 вони міцно утримували займані рубежі, удосконалювали їх в інженерному плані і займалися бойовою підготовкою. У квітні-травні 1944 армія брала участь у *Кримській наступальній операції 1944*. У взаємодії з кораблями та авіацією Чорномор. флоту і за підтримки *Четвертої повітряної армії* 11 квітня 1944 звільнила м. *Керч*. Наступного дня війська армії оволоділи Ак-Монайськими позиціями, а 13 квітня звільнили *Феодосію* і за сприяння крим. партизанів — *Старий Крим* і Карасубазар (нині м. *Білогірськ*). Продовжуючи переслідувати противника, війська Окремої П. а. звільнили *Судак* (14 квітня), у взаємодії з військами *Четвертого Українського фронту* і за сприяння крим. партизанів — *Алушту* (15 квітня), *Алупку* і *Ялту* (16 квітня). До кін. 16 квітня з'єднання армії вийшли до оборонних позицій противника під Севастополем. 18 квітня армія увійшла до складу 4-го Укр. фронту і 20 квітня 1944 перейменовано на П. а. До 7 травня її війська вели підготовку до штурму Севастопольського укріпрайону. 9 травня 1944 після дводенних боїв з'єднання армії у взаємодії з військами Другої гвард. армії та 51-ї армії, а також із Чорномор. флотом звільнили м. Севастополь. 12 травня 1944 було ліквідовано опір решток нім. військ на мисі Херсонес. Виведену зі складу 4-го Укр. фронту П. а. знову було перейменовано на Окрему П. а. (з 23 травня 1944) і підпорядковано Ставці Верховного головнокомандування. Окрема П. а. входила до складу діючої армії з 20 листопада 1943 до 10 вересня 1944. З 11 вересня 1944 виведена у резерв Ставки Верховного головнокомандування і до кінця війни охороняла узбережжя Криму. У серпні 1945 польове управління армії переформовано в управління Таврійського військ. округу.

Команд.: ген. армії І.Петров (20 листопада 1943 — 11 лютого 1944), ген. армії А.*Єременко* (11 лютого 1944 — 15 квітня 1944), ген.-лейтенант К.Мельник (15 квітня 1944 — 31 липня 1945).

Літ.: Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. (справочно-статистические материалы). М., 1963; У черноморских твердынь: Отдельная Приморская армия в обороне Одессы и Севастополя: Воспоминания. М., 1967; *Ерёменко А.И.* Годы возмездия: 1943—1945. М., 1969; *Ванеев Г.И.* Севастополь. 1941—1942. К., 1995; Безсмертя: Книга Пам'яті України 1941—1945. К., 2000; Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. М., 2001; Україна в полум'ї війни: 1941—1945. К., 2005; Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. М., 2009; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси, кн. 1. К., 2011; Стратегічні та фронтові

операції на території України у 1943—1944 роках. К., 2015.

В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко.

ПРИХО́ДЬКО Антон Терентійович (1891—р. с. невід.) — політ. і держ. діяч.

Н. у станиці Новорождественська (нині Краснодарський край, РФ) у сім'ї ремісників. До *Лютневої революції 1917* навчався на юрид. ф-ті Моск. ун-ту. Активний член укр. студентської громади і групи укр. соціалістів-революціонерів у *Москві*. Після повалення царизму — один з організаторів *Української партії соціалістів-революціонерів*, голова її Моск. комітету, згодом — дир. бюро ЦК УПСР. З листопада 1917 — чл. ЦК УПСР. Член *Української Центральної Ради*. У січні 1918 серед десяти членів УЦР заарештований комендантом Києва за підозрою у змові з *більшовиками*. Після розколу УПСР (травень 1918) був одним із лідерів її лівого відламу — УПСР (*боротьбистів*), у ЦК якої відповідав за орг. і фінансово-госп. питання. За *Директорії Української Народної Республіки та Денікіна режиму в Україні* — у підпіллі (парт. псевд. Професор, А.Прийдешній). З 1919 співпрацював з більшовиками, член ВУЦВК. З 1920, після поглинення боротьбистів КП(б) У, — її член. Займав посади у держ. апараті УСРР: завідувач Всеукр. вид-ва (1921—22); постійний представник РНК УСРР при РНК СРСР (1922—24); повноважний представник УСРР у Чехословаччині (1924—26). З травня 1926 — 1-й заст. наркома освіти УСРР, потім — заст. наркома юстиції і генпрокурора УСРР (до 1933). Відтак працював у держ. арбітражі УСРР.

1930 головував на процесі «*Спілки визволення України*», 1932 юридично обґрунтовував репресії проти сіл, які не виконували плани хлібоздачі. Разом із тим належав до укр. націонал-комуністів, був серед провідників *українізації політики*, підтримував і висував нац. укр. кадри. Це, а також його політ. минуле, близькість до О. *Шумського*, спричинилися до усунення з посад і арешту П. 1 січня 1934. Жодної провини за собою не визнав і свідчень не дав, але за сфальсифікованим *Державним політичним управлінням УСРР* звинуваченням у належності до «*Української повстанської організації*» засуджений до 10 років ув'язнення, яке відбував на *Соловках*, де, вірогідно, і був знищений.

Тв.: *Прийдешній А.* Арешт десяти: Зшитки боротьби. К., 1920.

Літ.: *Семененко О.* Харків — Харків... Х.—Нью-Йорк, 1992; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. К., 1995; Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії, т. 3. К., 1999.

О.П. Юренко.

«ПРО ВЧИ́НЕННЯ РОСІ́ЙСЬКОЮ ФЕДЕРА́ЦІЄЮ ГЕНОЦИ́ДУ В УКРАЇ́НІ». ЗАЯ́ВА ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УКРАЇ́НИ. 14 квітня 2022 було прийнято Постанову № 2188-IX «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні», в якій наголошено, що рос. дії у вигляді збройної агресії мають на меті системне й послідовне знищення Українського народу, його самобутності і позбавлення його права на самовизначення та самостійний розвиток.

У документі зазначено, що акти геноциду в діях РФ проявлялися, зокрема, у масових звірствах на тимчасово окупованих територіях (у т. ч. у містах Буча, Ірпінь, Маріуполь, с-щах міськ. типу Бородянка, Гостомель і багатьох ін. населених пунктах на території України), що виявлялися у численних випадках вбивств, викрадення, позбавлення свободи людей, їх катування, ґвалтування, глумління над тілами вбитих і замучених; систематичних випадках умисного вбивства цивільного населення та умисному створенні ЗС РФ таких умов життя, які завдавали виняткових страждань Укр. народу, спрямовані на його повне або часткове знищення та у підсумку призводили до фізичного знищення укр. населення; примусовому переміщенні укр. дітей на територію РФ та передачі їх на виховання до чужого середовища з метою знищення їхньої самоідентифікації як українців, а також у вигнанні з власних домівок і депортації тисяч осіб з числа цивільного населення України на територію РФ; поширених випадках фізичного і психологічного насильства щодо населення України, представників укр. органів держ. влади й органів місц. самоврядування, представників громад. орг-цій та ін. місц. активістів, журналістів, священнослужителів та ін. авторитетних в укр. сусп-ві осіб; системних діях РФ, спрямованих на створення умов, що розраховані на поступове знищення Укр. народу через підрив екон. потенціалу та безпеки, які проявлялися у знищенні об'єктів госп. інфраструктури (пошкодження зерносховищ, перешкоджання посівній кампанії, блокада мор. торг. шляхів, руйнування електро- та газотранспортної інфраструктури тощо).

ВР також звернулася до ООН, Європ. Парламенту, ПАРЄ, Парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї НАТО, урядів і парламентів іноз. д-в про визнання вчинення Росією геноциду Українського народу, а також злочинів проти людяності та воєн. злочинів на території України. Парламенти низки країн світу, зокрема, Латвії, Естонії та Канади, визнали, що Росія здійснює геноцид Українського народу.

Літ.: *Івчук Ю.Ю.* Поняття «геноциду» як міжнародного злочину та особливості притягнення до відповідальності у світлі збройної агресії РФ проти України. «Юридичний науковий електронний журнал», 2023, № 4; Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»: Постанова Верховної Ради України № 2188-IX від 14 квітня 2022 р. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text

Ю.І. Руснак.

«ПРО ДЕРАДЯНІЗА́ЦІЮ ЗАКОНОДА́ВСТВА УКРАЇ́НИ». ЗАКО́Н УКРАЇ́НИ № 2215-IX від 21.04.2022. Акт, спрямований на декомунізацію укр. нормативно-правової бази, а також на скасування низки застарілих і неактуальних норм. Був ухвалений ВР 21 квітня 2022 у другому читанні 293 голосами (проти не було, не голосували 85 нар. депутатів).

Закон встановив, що органи держ. влади, органи місц. самоврядування, фізичні та юрид. особи мають враховувати, що на території України перестали застосовуватися близько 1,2 тис. актів, виданих у період з березня 1933 до лютого 1990 органами держ. влади та органами держ. управління СРСР та УРСР, крім тих положень актів, що не суперечили Конституції України і Закону України «Про правонаступництво».

Документ також вносив термінологічні зміни, у т. ч. до чинних міжнар. договорів. Слова «Українська РСР» замінялися словом «Україна», а слова «СРСР», «Рада Міністрів СРСР», «Рада Міністрів СРСР», «Рада Міністрів союзних республік» виключалися; «Рада Міністрів СРСР» та «Рада Міністрів Української РСР» замінялися словами «Кабінет Міністрів України»; «народне господарство» замінялося на «економіку України»; «Рада народних депутатів» замінялася словом «рада» та ін.

Закон зобов'язував КМ України затвердити план заходів з опрацювання нормативно-правових актів СРСР та УРСР (УСРР) з метою визначення положень, які доцільно інкорпорувати до законодавства України. Уряд мав також подати до ВР України перелік актів вищих представницьких органів СРСР, УРСР (УСРР), що не застосовуються на території України з дня набуття чинності Конституцією України. Крім того, КМ повинен був оприлюднити перелік актів центральних органів держ. виконавчої влади і управління СРСР, УРСР (УСРР), що не застосовуються на території України з дня набуття чинності Конституцією України. Згідно із Законом КМ України мав нести на розгляд ВР проєкти Житлового кодексу України, Трудового кодексу України і Кодексу України про адм. проступки.

Літ.: Закон України «Про дерадянізацію законодавства України»: офіційний сайт ВРУ. Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#Text; *Головко В.* Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. К., 2023.

В.В. Головко.

«ПРО ЗАБЕЗПЕ́ЧЕННЯ У́ЧАСТІ ЦИВІ́ЛЬНИХ ОСІ́Б У ЗА́ХИСТІ УКРАЇ́НИ». ЗАКО́Н УКРАЇ́НИ № 2114-IX від 03.03.2022. Нормативно-правовий акт, який сформував юрид. підстави для отримання вогнепальної зброї та боєприпасів до неї цивільними особами, які беруть участь у відсічі збройної агресії РФ проти України.

Документ, який було ухвалено 3 березня 2022 (280 голосів нар. депутатів за, проти не було, 27 не голосували), постулював, що у період дії воєнного стану громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства можуть брати участь у відсічі та стримуванні збройної агресії РФ та ін. д-в, у т. ч. отримати вогнепальну зброю і боєприпаси до неї. До того ж застосування ними зброї прирівнювалося до застосування зброї військовослужбовцями під час виконання завдань щодо відсічі збройної агресії проти України.

Водночас Закон встановлював, що цивільні особи зобов'язані здати отриману ними вогнепальну зброю і невикористані боєприпаси до неї до органів Нац. поліції України не пізніше як 10 днів після припинення або скасування дії воєнного стану в Україні. Документ також дозволяв громадянам України застосовувати власну нагородну зброю, спортивну зброю (пістолети, револьвери, гвинтівки, гладкоствольні рушниці), мисливську нарізну, гладкоствольну чи комбіновану зброю для відсічі та стримування збройної агресії РФ та ін. держав.

Літ.: Закон України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text; *Головко В.* Вторгнення. 2022; Широкомасштабна агресія Росії проти України. К., 2023.

В.В. Головко.

«ПРО ОСНО́ВИ НАЦІОНА́ЛЬНОГО СПРО́ТИВУ». ЗАКО́Н УКРАЇ́НИ № 1702-IX від 16.07.2021. Нормативно-правовий акт, який визначав юрид. та орг. засади максимально широкого залучення населення для забезпечення суверенітету і територіальної цілісності Української держави.

Документ, ініціатором якого виступив Президент України, було остаточно ухвалено ВР 16 липня 2021 (313 нар. депутатів проголосували за, проти не було, не голосували 21). Визначав складовими нац. спротиву: територіальну оборону, рух опору і підготовку громадян України до нац. спротиву. Було введено поняття «доброволець Сил територіальної оборони ЗСУ» та «добровольче формування територіальної громади». Також було визначено «рух опору» як «систему воєнних, інформаційних і спеціальних заходів, організація, планування, підготовка і підтримка яких здійснюється з метою відновлення державного суверенітету і територіальної цілісності під час відсічі збройної агресії проти України».

У Законі визначено організацію системи кер-ва нац. спротивом; порядок формування і комплектування військ. частин Сил територіальної оборони ЗСУ, добровольчих формувань територіальних громад і руху опору; повноваження сил безпеки і сил оборони, держ. органів, органів місц. самоврядування з питань нац. спротиву; порядок підготовки, розгортання та ведення територіальної оборони України; фінансування та матеріально-тех. забезпечення нац. спротиву; соціальний і правовий захист осіб, які беруть участь у нац. спротиві; відповідальність за порушення законодавства та ін. нормативно-правових актів з питань нац. спротиву.

З початком широкомасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 у Закон було внесено низку поправок. Найважливішою з них було розширення у травні 2022 на всю територію України, включно з районами ведення воєнних дій, зони виконання завдань територіальною обороною, у т. ч. добровольчими формуваннями.

Літ.: Закон України «Про основи національного спротиву». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20/ed20230803#Text; *Головко В.* Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. К., 2023.

В.В. Головко.

«ПРО ОСНОВНІ́ ЗАСА́ДИ ПРИМУСО́ВОГО ВИ́ЛУЧЕННЯ В УКРАЇ́НІ ОБ'Є́КТІВ ПРА́ВА ВЛА́СНОСТІ РОСІ́ЙСЬКОЇ ФЕДЕРА́ЦІЇ ТА ЇЇ РЕЗИДЕ́НТІВ». ЗАКО́Н УКРАЇ́НИ № 2116-IX від 03.03.2022. Нормативно-правовий акт, який визначав принципи, підстави та порядок вилучення на користь Укр. д-ви рухомого та нерухомого майна, коштів, вкладів у банках, цінних паперів, корпоративних прав, що розміщувалися або були зареєстровані на території України і належали (безпосередньо або через афілійованих осіб) РФ та її резидентам.

Закон був ухвалений 3 березня 2022 (282 нар. депутати проголосували за, проти не було, не голосували 24) і 10 березня 2022 підписаний президентом України. У Законі встановлено, що примусове вилучення в Україні об'єктів права власності РФ та її резидентів здійснюється без будь-якої компенсації їхньої вар-

тості, зважаючи на агресивну війну, яку РФ розв'язала проти України та Укр. народу. Визначалося, що рішення про примусове вилучення має прийматися РНБОУ на підставі подання КМ і вводиться в дію указом президента України. Указ підлягає затвердженню ВР шляхом прийняття відповідного закону не пізніше як у шестимісячний строк після скасування чи завершення воєнного стану в Україні.

Закон поширювався на юрид. осіб. 1 квітня 2022 ВР внесла правки (305 нар. депутатів за, проти не було, утрималося 2, не голосував 81), якими дію Закону було поширено й на фізичних осіб — громадян РФ, а також на тих, хто не був громадянином РФ, але мав там місце проживання або займався осн. діяльністю. Крім того, до резидентів РФ прирівнювалися юрид. та фізичні особи, які публічно заперечували чи підтримували здійснення збройної агресії РФ проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України і які не зупинили чи не припинили здійснення своєї екон. діяльності на території РФ в період дії воєнного стану в Україні.

Літ.: Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів». Web: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text; *Головко В.* Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. К., 2023.

В.В. Головко.

«ПРО СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ЗЕМЛЕУ́СТРІЙ І ПРО ЗА́ХОДИ ПЕРЕХО́ДУ ДО СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО ЗЕМЛЕРО́БСТВА» ДЕКРЕ́Т 1919 («О социалистическом землеустройстве и о переходных мерах к социализму в земледелии») — третій земельний закон, після *Декрету про землю 1917* і *Закону про соціалізацію землі 1918*, розроблений у РСФРР за безпосередньої участі В. *Леніна*.

У комплексі ці три закони знаменували спробу кер-ва більшовицької партії повернутися до гасел комуніст. революції в аграрно-сел. питанні.

Більшовики були противниками зрівняльного поділу землі між селянами (чорного переділу). Есери внесли цю сел. вимогу до програми своєї партії в червні 1917, сподіваючись зміцнити позиції в радах солдатських і сел. депутатів. Гаслом більшовиків було створення на селі великого вир-ва шляхом перетворення поміщицьких госп-в на радянські (*радгоспи*), а сел. — на *комуни сільськогосподарські*.

Однак у серпні 1917 більшовики тимчасово відмовилися від свого гасла і взяли на озброєння сел. вимоги чорного переділу, щоб завоювати ради і з їх допомогою прийти до влади.

Прийнятий у день більшовицького перевороту Декрет про землю 1917 став своєрідним компромісом між селянами — одягнутими в солдатські шинелі — і ленінською партією. Більшовиків декрет задовольнив тим, що скасовував *приватну власність* на землю, а селян — тим, що земля підлягала зрівняльному поділу між ними. Визначення форм землекористування (подвірне, хутірське, общинне, артільне) віддавали на розсуд сільс. громад, що цілком влаштовувало селян. Закон про соціалізацію землі від 9 лютого (27 січня) 1918, прийнятий на розвиток Декрету про землю 1917, встановлював механізм оволодіння землею держ. органами на правах власності і передання її селянам на правах користування. Есери розуміли під соціалізацією передання землі органам сел. самоуправління і вважали, що селяни повинні не лише користуватися, а й володіти осн. засобом с.-г. вир-ва. Жонглюючи популярним серед селян терміном «соціалізація», більшовики насправді здійснили *націоналізацію* землі. Другий земельний закон не мав норм, що регулювали форми землекористування, але вказував, що д-ва сприятиме розвиткові соціаліст. землеробства (радгоспів і комун).

Третій земельний закон став поворотним пунктом у політиці щодо *селянства*. Будуючи в завойованій країні д-ву-комуну, вожді більшовиків звернули особливу увагу на дрібних виробників і дрібних землеробів, які не вписувалися в систему комуніст. вироб. відносин. В.Ленін підкреслював: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосовувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів». Використовуючи власність д-ви на землю як важіль, закон визначав шляхи побудови в сільс. госп-ві радгоспів і комун. У ст. 3 проголошувалося: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминущі і відживаючі».

В РСФРР основні принципи майбутнього закону були апробовані на Першому земельному з'їзді, на який 10—20 грудня зібралися представники земельних відділів рад «*разом із невеликою кількістю представників комун та комбідів*». В радянській історіографії за цим зібранням закріпилася назва «І Всеросійський з'їзд земельних відділів, комітетів бідноти та комун». Цей з'їзд, як то відзначалося у звітній статті «Перший земельний з'їзд», написаній членом колегії Наркомзему РСФРР, майбутнім наркомом земельних справ УСРР В.*Мещеряковим та* 19 січня 1919 опублікованій у газеті «Правда», затвердив «*нову комуністичну програму*». У цій же статті була опублікована й резолюція земельного з'їзду. «Про колективізацію землеробства», у пункті 2 якої наголошувалося: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, Рад. комуніст. господарств і громад. обробітку землі, які у розвитку неминуче приведуть до єдиної комуніст. організації всього сіл. господарства». 14 лютого 1919 було оприлюднено затверджене Всерос. ЦВК «Положение о социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому земледелию», яке базувалося на комуніст. засадах і складалося з 138 статей. На обговорення сел. громад. і навіть на затвердження контрольованого більшовиками Всерос. з'їзду рад цей закон («Положення») не виносили.

Ухвалення третього земельного закону в РСФРР збіглося в часі з відновленням рад. влади в Україні. Регіон, де існувала приватна власність та ще зберігалося поміщицьке землеволодіння, був приречений перетворитися на випробувальний полігон у справі радгоспизації та комунізації селянства. В Україні основні ідеї «Положення» були спочатку висунуті на низці губернських з'їздів рад, зокрема на Харків., де була ухвалена резолюція про потребу зберегти у руках земель-

них відділів високопродуктивні та культурні маєтки, не дроблячи землю для розподілу між селянами. Ключові настанови були ухвалені на 3-му з'їзді КП(б)У, де 4 березня 1919 було заслухано доповідь наркома земельних справ УСРР В.*Мещерякова* про земельну політику. Ця доповідь апелювала до рішень груднев. 1918 р. Першого земельного з'їзду РСФРР. Резолюція щодо доповіді Мещерякова містила 10 пунктів і відбивала основні засади рос. «Положення». З'їзд ухвалив узяти на облік і під контроль земельних відділів рад усі поміщицькі землі. Конфісковані землі мали використовуватися в першу чергу для громад. землеробства, у другу чергу — для потреб одноосібних землекористувачів. Губернським і повітовим земельним відділам доручалося терміново з'ясувати, які з конфіскованих маєтків та економій придатні для перетворення на зразкові культ.-пром. радянські госп-ва — комуни, і негайно взятися до їх орг-ції. Ради на місцях повинні були пильно охороняти від розкрадання взяті на облік будинки, будівлі, реманент, худобу, запаси продовольства і взагалі майно колиш. приватновласницьких маєтків, «не допускаючи будь-якого самовільного захоплення цього загальнонародного добра на користь окремих осіб». 10, останнім, пунктом цієї резолюції з'їзд доручив ЦК КП(б)У «1) виробити на основі зазначених принципів «Положення про соціалістичне землевпорядкування і про перехідні заходи до соціалізму в землеробстві» (мовою оригіналу «Положение о социалистическом землеустройстве и о переходных мерах к социализму в земледелии»); 2) подати цей проєкт земельного закону 3-му Всеукр. з'їзду рад».

Такий проєкт був вироблений і під дещо відмінною назвою («Положение о социалистическом землеустройстве и переходных мерах к социалистическому земледелию») подано III Всеукр. з'їзду рад та опубліковано 8 березня в урядовій газеті «Известия Рабоче-Крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета Рабочих Депутатов». Проєкт базувався на ухваленому Всерос. ЦВК «Положенні», але мав деякі відмінності як у назві та змісті, так і в кількості статей (у згаданому проєкті їх 133). Того ж таки 8 березня з'їзд заслухав доповідь Мещерякова, а увесь наступний день тривали бурхливі дебати, у яких навіть прихильники КП(б)У не завжди підтримували комунізацію села. Значна частина делегатів, як і фракція Укр. партії лівих есерів (УПЛСР), наполягали на виголошенні наказів у земельному питанні з місць. Усвідомлюючи, що ці селянські накази суперечать лінії на формування радгоспів і комун, яку здійснювала влада, панівна фракція більшовиків разом із дружньою до них фракцією Укр. партії соціалістів-революціонерів (УПСР) виступили проти такого оголошення, мотивуючи це тим, що «у селах багато чого не розуміють».

Усвідомлюючи дражливість земельної проблеми, фракції КП(б)У та УПСР схвалили спільний проєкт резолюції, який оголосив М.Скрипник та який був затверджений. У ньому, зокрема, зазначалося: «Ураховуючи те, що селяни на місцях зовсім не розуміють завдань комунального обробітку землі, 3-й Всеукр. з'їзд Рад пропонує Наркомату землеробства негайно приступити до організації курсів інструкторів з земельного питання, які після закінчення могли б виїхати на місця і детально роз'яснити положення про комуни, а також приступити до організації та затвердити запропоноване положення в цілому». Ухвалення тексту земельного закону після проведення вказаної роз'яснювальної роботи та і доопрацювання закону доручалося зробити обраному на з'їзді Всеукр. ЦВК (ВУЦВК).

Одразу після завершення з'їзду розпочалася робота з популяризації «комунального обробітку землі» як основного методу господарювання на селі і продовжувалася попри розгортання повстанського антибільшовицького руху, одним з основних подразників якого і була спроба переходу до великих земельних господарств (радгоспів і комун).

Підготовка до ухвалення закону тривала півтора місяці. За цей час владі вдалося розколоти опозиційно налаштовані до більшовиків прорад. партії УСДРП (незалежних) і УПЛСР, у результаті чого на легальному становищі залишилися лише «ліві» частини цих партій (УСДРП — незалежні-ліві) і УПЛСР (меншість), представників яких у травні 1919 р. ввели до складу ВУЦВК. 26 травня 1919 відбулося вирішальне засідання ВУЦВК, на якому В.Мещеряков виступив з доповіддю про аграрну політику. Він знову підкреслив, що немає потреби від початку повторювати шлях, пройдений у «Великоросії»: розподіляти між селянами усю землю, розпорошувати її, розтягати і ділити, а треба частину землі поділити, а частину — зберегти. Далі В.Мещеряков вказав на гол. мотив, яким керувався в аграрній політиці уряд: д-ва повинна одержати хліб, який не треба було б вибивати всілякими засобами в селян і який не мав би ін. господарів, крім рад. Після його доповіді ВУЦВК затвердив цей земельний закон, який в українськомовній урядовій газ. «Вісті ВУЦВК» був оприлюднений 6 червня 1919 як декрет ВУЦВК під назвою «Статут про соціалістичне землеупорядкування і про перехідні засоби до соціалістичного хліборобства» Спроби подальшої реалізації заявлених у Декреті підходів викликали бурхливу реакцію укр. селянства. У республіці розростався могутній повстанський рух. Червона армія, яка складалася переважно з повстанських загонів, втратила боєздатність, і Україною заволоділи білогвардійці.

Літ.: Третий Всеукраинский Съезд Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов (6—10 марта 1919 р.). К., 1919; Декреты Советской власти, т. 1. М., 1957; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; *Грациози А.* Большевики и крестьяне на Украине, 1918—1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. М., 1997. Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: 1—6 березня 1919 р. К., 2002.

С.В. Кульчицький.

ПРОЗОРО́ВСЬКИЙ Олександр Олександрович (1734 або 1733—21(09).08.1809) — військ. і держ. діяч *Російської імперії*, князь, сенатор (1790), ген.-аншеф (1782), ген. від інфантерії (1796), ген.-фельдмаршал (1807). Мемуарист.

Онук боярина кн. Б.Голіцина — вихователя рос. царя *Петра I*. Дістав домашню освіту. 18 (7) червня 1742 записаний до гвардії солдатом Семеновського полку, 1744 — капралом. Від 1746 — на

О.О. Прозоровський.

С.С. Прокоф'єв.

дійсній службі фур'єром, 1752 — капітенармусом, 1753 — сержантом. Навесні 1754 зарахований до армії в статусі поручика з наданням тривалої відпустки. 1756, перехворівши на віспу, став асесором у найвищому військ. суді. Від 1757 — капітан. 30 (19) серпня 1757 і 25 (14) серпня 1758 дістав поранення на *Семилітній війні 1756—1763*. 9 липня (28 червня) 1758 став секунд-майором, 31 (20) грудня підвищений до прем'єр-майора, 12 (1) січня 1760 — до підполковника. Восени 1760 з рос. передовими підрозділами вступив до Берліна (Німеччина), короткочасно виконував обов'язки плац-підполковника. Від 26 (15) лютого 1761 — полковник, 12 (1) січня 1765 — бригадир. 1766 отримав звання ген.-майора. 1767 відряджений з Вільна (нині м. *Вільнюс*) для захисту в *Речі Посполитій* дисидентського руху — боротьби православних і протестантів за рівні права з католиками. Під заг. кер-вом кн. М.Рєпніна діяв з експедицією, відправленою рос. імп. *Катериною II* для контролю Радомської конфедерації (із тиском на *вальний сейм* у *Варшаві*) і проти *Барської конфедерації 1768* (на *Волині*, звідки відбувся рейд до *Галичини* і було захоплено *Краків*). У командуванні корпусом замінив зміщеного за зловживання генерал-майора П. Кречетникова. Учасник *Російсько-турецької війни 1768—1774*. Нач. авангарду армії ген.-аншефа кн. О.Голіцина. Навесні 1769 поблизу *Хотина* завдав поразки загону Караман-паші, у червні боронив *Бар* від атаки осман. військ, заманив у придністровські болота і знешкодив артилер. вогнем численне турец.-татар. угруповання, восени брав активну участь в облозі і здобутті *Хотинської фортеці*. Під кер-вом П. розпочав військ. діяльність ген.-майор Г.*Потьомкін*. 1770 П. перейшов до 2-ї армії ген.-аншефа графа П.Паніна. Під *Очаковом* керував Донським, Укр. і гусарським полками, калмицькою кіннотою і запороз. козаками, відзначився особистою хоробрістю. 1771 залучений до походу на Крим під проводом ген.-аншефа кн. В.*Долгорукова*. З особливим загоном убрід подолав Сиваш, щоб звідти вторгнутися на півострів. Від 1773 — ген.-поручик. На *Дніпровській лінії* очолював резервне з'єднання у складі Бахмутського, Ростовського гусарського, Донец. і Луган. пікінерних полків, Моск. легіону, тисячі донських і тисячі малорос. козаків, польової артилерії. Мав під своєю егідою й Військо Запороз., де був зарахований до козаків. Після ліквідації *Запорозької Січі* одержав від цариці Катерини II 100 тис. *десятин* укр. земель. Восени 1776 з майже 20 тис. вояків рушив на *Перекоп*. 1777 ввів корпус до Крим. ханату, чим підтримав на тамтешньому престолі *Шагін-Гірея*. 6 травня (25 квітня) 1778 звільнений у дворічну відпустку для лікування. 1780 призначений керувати Курським і Орловським намісництвами, 1784 відправлений у відставку, оселився в маєтку, займався господарюванням і написанням спогадів. Від 1790 — головнокомандувач у *Москві*, а також Білорусі, Моск. і Смоленській губ. 1795 став шефом Моск. гренадерського полку. 5 грудня (24 листопада) 1796 обійняв посаду командира Смоленської д-зії (у *Меджибожі*), після смерті генерал-фельдмаршала П.*Румянцева-Задунайського* як заст. терміново взяв під оруду ЗС понад Дніпром. 1797 усунутий із військ. служби імп. Павлом І. Заснував у с. Чаплі (нині район м. *Дніпропетровськ*) шкіряно-суконну ф-ку. Зібрав велику б-ку. 1801 поновлений на службі імп. *Олександром I*. Як найстарший володар відповідного військ. ордену головував у Георгіївській думі. 1806 обійняв провід над міліцією пд. губерній, 1807 — над Молдав. (Дунайською) армією на *Російсько-турецькій війні 1806—1812*. Санкціонував 1807 розгром неподалік *Балти* повстання підлеглих йому міліціонерів, котрі запротестували проти повернення з ополчення у *кріпацтво*. Решту таких ратників, набраних в Україні, наказав перевести в солдати. За рішенням Олександра I скасував *Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо*.

Кавалер орденів св. Анни (1766), св. благовірного кн. Олександра Невського (1769) св. Георгія 3-го (1771) і 2-го (1778) ст., св. ап. Андрія Первозваного (1790), св. рівноапостольного кн. Володимира 1-го класу (1795). Нагороджений золотою шпагою, всипаною алмазами (1775).

П. у *Добруджі* в польовому таборі поблизу осман. фортеці Мачин (нині м. Мечин, Румунія), на березі дунайського рукава р. Дунай-Веке (Старий Дунай, прит. Дунаю).

За заповітом похований у *Києво-Печерській лаврі*. 1816 останки перенесено до крипти київ. будинку, залишеного П. для потреб інвалідів, серце вкладено до срібної урни храму св. кн. Олександра Невського (при виїзді з тодішнього *Києва* у бік *Василькова*).

На честь П. 1838—39 споруджено муровану київ. Прозоровську (Прозорівську) вежу.

Тв.: Записки. М., 2004.

Літ.: *Сакович П.М.* Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка, с 1775—1780 гг. «Русская беседа», 1858, т. 2—4; Генерал-фельдмаршал князь Александр Александрович Прозоровский. «Военный сборник», 1868, № 7—8; К истории заселения Новороссии. «Киевская старина», 1892, № 6; *Алексеевский Б.* Прозоровский, князь Александр Александрович. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1910; П.А. Румянцев: Документы, т. 2. М., 1953; *Афанасьев А.К.* Мемуары князей М. Н. Волконского и А. А. Прозоровского — новый источник по истории дипломатии и войн России XVIII в. В кн.: Труды Государственного исторического музея, вып. 87. М., 1995.

П.Г. Усенко.

ПРОКО́Ф'ЄВ Сергій Сергійович (23(11).04.1891—05.03.1953) — композитор, диригент, піаніст. Засл. діяч мист-в РРФСР (1943), нар. арт. РРФСР (1947). Член Академії «Санта-Чечилія» (Італія, 1934), «Умелецької беседи» (Прага, 1946), Швед. королівської муз. академії (1947).

Н. у маєтку Сонцівка (нині с. Красне Покровського р-ну Донец. обл.) у сім'ї вченого-агронома, управителя цього маєтку. Отримав домашню освіту: заг. — від батька, муз. — від матері і Р.Глієра (1902, 1903). На час вступу 1904 до Петерб. консерваторії, вже у 13 років, був автором 4 опер, симфонії, 2 сонат і багатьох фортепіанних п'єс. Закінчив консерваторію як композитор, диригент і піаніст (1914), отримавши за виконання свого 1-го концерту для фортепіано премію ім. А.Рубінштейна (рояль «Шредер»). Здійснив 1914 подорож до Лондона (Велика Британія; подарунок матері), де, зокрема, познайомився з С.Дягілєвим, завдяки якому 1915 виступив у Римі і Неаполі як піаніст.

Новаторська музика П. нерідко епатувала публіку і критиків, як, напр., «Скіфська сюїта» (Петроград, січень 1916), тоді як моск. поети-футуристи зустріли її з захватом. У травні 1918 вирушив у закордонне концертне турне (Японія, США, Куба, європ. країни), яке тривало довгі роки.

П. підтримував дружні контакти із С.Рахманіновим, Ф.Шаляпіним, С.Дягілєвим, у «Русских сезонах» якого було поставлено балети «Сказка о шуте...» (1921), «Стальной скок» (1927) і «Блудный сын» (1929).

П. жив переважно у Парижі (Франція), часто гастролював по світу, іноді з дружиною — співачкою Л.Люберою. Деякий час (1922—23) провів у м. Етталь у Баварських Альпах (Німеччина), де працював над оперою «Вогняний ангел» за повістю В.Брюсова (перша вистава у Венеції, 1955). Гастролював 1927 по СРСР, дав за два місяці 7 симфонічних і 13 камерних концертів у Москві, Ленінграді (нині Санкт-Петербург), Харкові, Києві та Одесі.

Після других гастролей (1929) повернувся до СРСР (1932). Політикою П. не займався, потребував лише худож. незалежності. У Москві створив балет «Ромео і Джульетта» (1935), симфонічну казку «Петя и волк» (1936), пізніше екранізовану У.Діснеєм, кантату «К 20-летию Октября», сонати та ін. Під час Другої світ. війни перебував в евакуації у Нальчику (нині столиця Кабардино-Балкарської Республіки, РФ), Тбілісі (нині столиця Грузії), Алма-Ата (нині м. Алмати, Казахстан), Пермі (РФ).

Восени 1943 повернувся до Москви. 1945 відбувся останній виступ П. як диригента. У цей час через хворобу жив на дачі. 1948 був звинувачений у формалізмі; у відповідь на постанову з критикою його творчості створив оперу «Повесть о настоящем человеке» за Б.Полєвим, поставлену 1960 в Большому театрі. 1951 було відзначено 60-ліття П.

Автор 8 опер («Война и мир», 1941—52, та ін.), 7 балетів («Золушка», 1944; «Сказ о каменном цветке», 1950, за П. Бажовим, та ін.), 6 кантат, 7 симфоній і значної кількості творів різних жанрів, зокрема музики до кіноф-мів «Поручик Киже» (1933), «Александр Невский» (1938), «Иван Грозный» (1945).

Зв'язки з укр. тематикою і мелосом простежуються в «Скіфській сюїті» (1914—15), балеті «На Дніпрі» (1932), 2-му концерті для скрипки з оркестром (1935), кантаті «Здравица» (1939), в опері «Семен Котко» (1940, за В. Катаєвим), піснях, музиці до кіноф-му «Котовський» і «Партизани в степах України» (обидва 1942).

Лауреат 6 Сталінських премій, Ленінської премії (1957, посмертно; за 7-му симфонію). Мав держ. нагороди СРСР, нагороджений золотою медаллю Англ. філармонічного т-ва (1945).

П. у м. Москва.

У с. Красне 1968 відкрито муз. школу ім. П., 1991 — меморіальний комплекс і пам'ятник; 1983 у Нікополі — меморіальну кімнату-музей. Ім'я П. носить Донец. консерваторія. 1991 було широко відзначено 100-річчя від дня народження П.

Тв.: Детство. М., 1980 (укр. пер.: Дитинство: Автобіографічна повість. К., 1991); Автобиография. Прокофьев о Прокофьеве: Статьи и интервью. М., 1991; Дневник. Письма. Беседы. Воспоминания. М., 1991.

Бібліогр.: *Баранская Н.И.* Указатель произведений С. С. Прокофьева. В кн.: *Мартынов И.И.* Сергей Прокофьев: Жизнь и творчество. М., 1974.

Літ.: Прокофьев С.С.: Материалы, документы, воспоминания. М., 1961; *Сабинина М.Д.* «Семен Котко» и проблемы оперной драматургии Прокофьева. М., 1963; *Данько Л.Г.* С.С. Прокофьев: Краткий очерк жизни и деятельности. М.—Л., 1966; *Блок В.* Неопубликованные рукописи. «Советская музыка», 1967, № 4; *Олексієнко Т.* Прокоф'єв на українській сцені. «Музика», 1971, № 6; *Сорокер Я.* С. Прокоф'єв і українська музика. Там само. 1971, № 4; С.С. Прокофьев: Статьи и исследования. М., 1972; *Нестьев И.В.* Жизнь Сергея Прокофьева. М., 1973; *Мартынов И.И.* Сергей Прокофьев: Жизнь и творчество. М., 1974; *Савкина Н.П.* С.С. Прокофьев. М., 1981; *Іванченко В.* Поліфонія в симфоніях Прокоф'єва. К., 1983; С. С. Прокофьев. М., 1990; *Шнитке А.* Слово о Прокофьеве. «Советская музыка», 1990, № 11; *Івченко Л.* Знахідка [Лист, автограф і фото С. Прокоф'єва в Центр. наук. б-ці АН УРСР]. «Музика», 1991, № 2; *Тюменєва Г.* З неопублікованого. Там само; *Богуш П.М.* Три поездки Сергея Прокофьева в Никополь. Днепропетровск, 1993; *Витвицький В.* Слідами української тематики у творчості Сергія Прокоф'єва. В кн.: Витвицький В. За океаном. К., 1996; Годы и люди Донетчины. К., 2001; *Ізваріна О.М., Лисенко А.В.* Вплив рідного краю на формування творчості С. С. Прокоф'єва. У кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти, вип. 17. К.—Донецьк, 2001; *Пузик О.В.* С. С. Прокофьев и христианская наука. «Літопис Донбасу» (Донецьк), 2007, № 15; *Бондаренко К.* Великий украинский композитор (Сергей Прокофьев). В кн.: История в профиль. К., 2012; Проект «Украина». Галерея национальных героев. Х., 2012; *Проскурня А.* Сергій Прокоф'єв — «человек-скерцо». У кн.: Київське музикознавство, вип. 43. К., 2012; *Мартиненко О.* Тиждень під знаком Прокоф'єва [VII Міжнар. конкурс молодих піаністів, Донецьк]. «День», 2013, 23 квітня.

Г.П. Герасимова.

ПРОСТОРО́ВА ІСТО́РІЯ (spatial history) — один із сучасних напрямів у системі істор. знання, зосереджений на дослідженні просторової специфіки в істор. ретроспективі, геопросторових сегментів істор. реальності та демаркації їхніх кордонів, культуроутворюючих чинників зонування і районування країн, окресленні меж і специфічних особливостей територіальних соціумів, аналізі відповідних ментальностей та ідентичностей.

П. і. формує територіальні рамки і зумовлює масштаб істор. досліджень, її об'єктно-предметну сферу становить істор. простір — сукупність геогр., екон., соціокультурних і політ. процесів, які відбуваються в межах конкретної території. Структурними складовими П. і. є глобальна, регіональна, локальна і міська.

У концептуальному вимірі П. і. являє собою методологічний конструкт, придатний для осмислення складного переплетення різновекторних цивілізаційних і геополіт. впливів у просторовому розвитку територій у сполученні з історично зумовленим етнокульт., мовним, конфесійним розмаїттям упродовж багатьох століть. Досліджуваною сферою П. і. є територіальні зрушення, які відбулися протягом століть в істор. просторі, а завданнями — їх фіксація, прояснення причин і мотивацій виникнення. Утверджуючи екстравертні в основі підходи, П. і. зосереджена не стільки на території як об'єкті істор. дії, скільки на відповідних просторових суб'єктах і практиках — політ. і геополіт. впливах; трансформаційних процесах; кордонних стратегіях; територіальній, екон., воєн. експансії; переформатуванні та боротьбі держ., нац. і регіональних інтересів.

Предметне поле П. і. формується у міждисциплінарному просторі, в руслі ідей «територіалізації» темпоралізованих наративів, на основі синтезу антропології, глобалістики, регіоналістики, локалістики, урбаністики, теор. лімології, соціології й семантики простору, ментальної географії й картографії та низки ін. субдисциплін. Сучасний дослідник просторових ареалів не може абстрагуватися від концептуальних трендів, які вимагають радикального перегляду всієї системи відносин по лінії «час — простір» і зосередження уваги на регіональності та локальності. Оскільки П. і. насамперед цікавить співвідношення соціальних, культ., етнічних і екологічних чинників у процесі еволюції людей на певних територіях, вона особливо прискіпливо досліджує простір порубіжжя. При цьому порубіжні ареали розглядаються і як історично сформовані, диференційовані за певними ознаками цілісності, і як умовні територіальні системи, що дають змогу відтворювати образи регіонів у сусп. свідомості.

Теор.-методологічні засади П. і. базуються на напрацюваннях антропогеографії (Ф. Ратцель), геоісторії (П.В. де ля Блаш), теорії фронтиру (Ф. Тернер), які розглядали істор. простір як політ.-геогр. чинник розвитку д-ви, здатний впливати на еволюцію соціуму і бути засобом ментального усвідомлення. Становлення геополітики спричинило концептуалізацію просторової парадигми та зосередження уваги на цивілізаційних впливах і сусп. трансформаціях. У межах теор. підходів глобалістики відбувається конструювання методологічних стратегій у форматі відходу від викладу за хронологічними періодами і повороту до просторового осмислення істор. подій.

Переосмислення співвідношення часу і простору в істор. ретроспективі зумовлює популярність перехресних історій, коли політ. і культ. розмаїття аналізується у компаративному ключі. Транснац. історія намагається дистанціюватися від ранжування країн за критерієм «передові — відсталі», робить акцент на запозиченнях, взаємовпливах, культ. контактах. Простір у таких підходах постає не лише як територія, а й як активний чинник впливу на мотивації й поведінкові реакції. Поява терміна «просторовий поворот» (spatial turn) і була спричинена спробами дистанціюватися від визначення часу як основоположної категорії в істор. науці та перейти до глобальної постановки питання про місце і роль простору.

Повернення категорії простору в наук. дискурси і надання йому інноваційних смислів у зв'язці «час — простір» відбулося в другій пол. 1980-х рр. Поняття «просторовий поворот» ввів у обіг соціолог Е.Соджа у кн. «Постмодерні географії» (1989). Зазначаючи, що протягом 19—20 ст. у наративах зберігалася тенденція пріоритету часу, він пов'язав зміни в бік визнання значущості простору з ім'ям А.Лефевра, який доводив, що «простір знання» і «знання простору» — категорії неоднопорядкові, хоч і взаємозалежні. На думку А. Лефевра, будь-який простір в істор. аналізі слід насамперед розкодувати, відображуючи його як соціальний продукт, внаслідок чого кожен істор. період буде представлено як проєкцію певної модифікації простору. Підходи А.Лефевра активно засвоювали постмодерністи, хоча в їхніх теоріях проблема співвідношення часу і простору еволюціонувала в напрямі символізації. Ж.Бодріяр у ключі семіотики запропонував картину семіургічного сусп-ва, в якому просторові відносини організовані не стільки навколо вир-ва й обміну, скільки навколо семіотичних кодів і знаків. Активно відреагував на філос. бачення необхідності переосмислення співвідношення часу і простору К.Шльогель, наголошуючи на тому, що без місць «історії не існує». Якщо ідея Е.Соджі полягала в «територіалізації» надто темпоралізованого та історизованого наративу шляхом додавання просторового виміру до часового, то в працях його послідовників простір виступав як соціальний конструкт, базис для аналізу історії протидіючих соціальних зв'язків і стратегій.

У сучасній соціогуманітаристиці поворот до простору відбувається в горизонті дискурсу глобалізації, який активізує проблему «глобального суспільства» і локальних регіонів. Простір постає одним із важливих параметрів вироблення нових підходів дослідження, спрямованих на усвідомлення того, що позбавлений просторової перспективи погляд на соціальні відносини може створювати ілюзорне уявлення про реальну дійсність. У загальнофілос. трактуванні превалюють орієнтації на вибудовування і репрезентацію просторової чи регіональної, тобто локалізованої, картини світу й окреслення місця людини в ній. Інтерес до нац. контурів культ. просторів сприяє наближенню до розуміння динаміки і закономірностей функціонування єдиного світ. хронотопу, вибудови параметрів і мережевих складових глокального простору.

Поповнюючи низку когнітивних поворотів, що протягом кількох десятиліть істотно змінили напрям соціогуманітарних досліджень, «просторовий поворот» сприяв урівноваженню просторовими координатами часових параметрів, які традиційно домінували в істор. пізнанні. У цьому переосмисленому просторі нового звучання набули проблеми межовості, граничності, кордонів; поняття межі набуло філос. значення, а простір ставав динамічним, наповненим рухом соціокульт. середовищем. За цих умов цілком природним стало значне оновлення й ускладнення уявлень про взаємодію простору й цивілізації. Теорії геогр. детермінізму явно поступилися місцем спочатку геопосибілізмові (із вміщенням цивілізації у конкретний геогр. простір), а потім і геоспаціалізмові (із розширенням дискурсивного поля від просторовості до співпросторовості і фокусуванням уваги на онтологічній динаміці просторових образів).

Хоча нові просторові підходи істотно похитнули пріоритет часу в тандемі «час — простір», філософи все ж вважають, що проблему простору ще належним чином не з'ясовано, а поняття «простір» сприймається радше як метафора, ніж як термін. Від розв'язання осн. дилеми — час чи простір є посередником між історією як дією й історією як описанням дій — залежить вирішення питання про первинний і заг. предмет істор. дослідження. Цю дилему намагався розв'язати М.Гайдегер, який вважав темпоральність по суті новою назвою просторового досвіду трансценденції. Нині науковці схиляються до трактування простору як рухливої ієрархії відмінностей

чи розбіжностей, реальної протяжності території, на якій у тій чи тій формі вирує (чи вирувало у минулому) життя людини. Історія розглядається не стільки як зміна «часових пластів», скільки як багатоманітність просторів і їхнє постійне перетворення відповідно до потреб конкретного соціуму. Уведене Е.Соджею поняття «просторовий поворот» почало жити власним життям у постмодернізмі, і сьогодні вже майже не залишилося жодної дисципліни, котра не здійснила б власного повороту до простору.

В умовах глобалізації і розвитку новітніх систем комунікацій можливості інтерпретації політ. простору як територіального контейнера дещо звужуються, проте наук. інтерес до проблем простору не зменшується, а навпаки — зростає. Простір постійно наповнюється новими знаками, символами, смислами, і саме це насамперед диктує необхідність нових принципів його сприйняття, перцепцій, розуміння закодованих у символічних конструкціях значень. Простір як політ.-геогр. чинник розвитку д-ви виступає атрибутом її політ. сили, здатний впливати на фізичну еволюцію народу і є засобом ментального усвідомлення світу. Поняття простору інтегрує не лише держ. територію в прямому сенсі, воно позначає конструкцію, створену соціальними суб'єктами в межах конкретної території та на певній нормативно-ціннісній основі.

Кожний новий рівень істор. пізнання — це не лише новий ракурс у дослідженні співвідношення універсального й локально-специфічного, а й спроба нового прочитання проблеми «час — простір», взаємодії цих категорій на різних стадіях сусп. розвитку. За таких умов цілком природною стала поява нової П. і., але говорити про її концептуалізацію поки що зарано. Визначені і більш-менш успішно вивчаються екон., геогр., політ. простори, причому часто й тут простір сприймається радше як метафора, ніж як термін. Цілком у царині метафор перебувають «простір філософії», «простір думки», «мовний простір», «інформаційний простір» тощо. Ієрархія значущості в осмисленні просторових явищ постійно зазнає змін.

Сучасна П. і. поки що не являє собою нової школи в історіографії чи нового концептуального підходу з власною методологією — це новий напрям, що критично аналізує питання взаємодії людської діяльності і простору. Проте цей напрям відчутно впливає на культ. конструювання простору і появу сучасних геополіт. і геоістор. стратегій дослідження соціумів з акцентом на утвердженні нових ракурсів осмислення просторових координат існування імперій, націй і регіонів на перехресті к-р та цивілізацій.

Літ.: *Soja E.W.* Postmodern geographies. The reassertion of space in critical social theory. New York, 1989; *Koselleck R.* The practice of conceptual history. Timing history, spacing concepts. Stanford, 2002; *Schlögel K.* Im Raume lesen wir die Zeit: über zivilisationsgeshichte und geopolitik. Műnchen, 2003; *Козеллек Р.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії. К., 2006; *Медушевская О.М.* Теория и методология когнитивной истории. М., 2008; *Lefebvre H.* State, space, world: selected essays. Minnesota, 2009; The spatial turn: interdisciplinary perspectives. Routledge, 2009; *Котенко А.* Повернення простору. «Український гуманітарний огляд» (Київ), 2010, вип. 15; Space, place, and power in modern Russia. Essays in the spatial history. Cornell, 2010; *Замятин Д.* Геопространственный поворот» и возможность новационных подходов в социально-философском дискурсе. «Известия Томского политехнического университета», 2012, т. 321, № 6; *Молчанов В.И.* История и пространство. Деструкция темпоральной историчности. «Вопросы философии», 2013, № 7; *Верменич Я.В.* Просторове моделювання історії: зміна парадигм. У кн.: Схід і Південь України: час, простір, соціум, т. 1. К., 2014; *Лефевр А.* Производство пространства. М., 2015; *Ліпін М.* «Просторовий поворот» на перехресті історії. «Вісник КНТЕУ», 2017, № 2; *Верменич Я.* Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії. К., 2018; *Єкельчик С.* Просторова історія: українська перспектива. «Народна творчість та етнологія», 2018, № 5; Conceptions of space in intellectual history. London, 2020; *Брехуненко В., Бойко П., Заяць А.* Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI—XVIII ст.). Львів—Київ, 2023; *Верменич Я.* Україна: історичний простір ідентичності. К., 2025.

Я.В. Верменич.

ПРОЦЕ́НКО Федір Данилович (19.06.1866—14.11.1942) — видатний укр. культ.-освіт. і муз.-громад. діяч, учитель співів, диригент і актор, член Рос. театрального т-ва.

Ф.Д. Проценко.

Н. у м. Ніжин Черніг. губ. Закінчив Ніжинську г-зію. Розпочав концертну діяльність у 1886, був активним членом Ніжинського муз.-драм. т-ва (1888—1916), уповноваженим Всерос. театрального т-ва (1905—18) та агентом Моск. т-ва драматургів і композиторів (1907—18), Т-ва драм. письменників та оперних композиторів (1907—22). Брав активну участь у громад. житті, організовував аматорські вистави; заснував при ніжинському Нар. домі вокальну студію, струнний і вокальний квартети (з 1905). У цей час встановив товариські стосунки і працював з М.Заньковецькою, М.Садовським, М.Кропивницьким. У 1893 заснував Ніжинський мішаний хор при Нар. домі, який виконував укр. нар. пісні, твори Г.Давидовського і М.Завадовського. Запрошував до виступів кобзаря Т.Пархоменка. Був організатором аматорських вистав у Ніжині. Грав у виставах «Наталка Полтавка» І.Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського, «Сує-та» І.Карпенко-Карого, «Тарас Бульба» М.Лисенка, «Женитьба Белугина» та ін. Закінчив 1913 регентські учительські курси в Петербурзі. Працював викл. музики і співів у *Ніжинському історично-філологічному інституті* та класичній г-зії, керував церк. хором. У 1918 очолив укр. секцію Ніжинського нар. театру. У 1923 перейшов на роботу до *Ніжинського інституту народної освіти*, де створив хор, вокальний та інструментальний ансамблі, які давали концерти і виконали опери «Запорожець за Дунаєм» і «Катерина». Умовив М.Заньковецьку передати усі матеріали про її життя й діяльність до Ніжина, де створив спец. «Куточок Заньковецької» (відділ у музеї). У 1934 за виконання хором деяких укр. пісень звільнений з ін-ту. Став диригувати хором у піонерському клубі. У 1937 заарештовано і розстріляно двох синів П. — Володимира і Сергія. На поч. війни

виступав з хором перед бійцями на передовій. З вересня 1941 в евакуації (м. Ленінабад, Таджицька РСР), де організував у школі хор і викладав співи. 10 листопада 1941 офіційно зарахований на роботу до шк. ім. Максима Горького. Паралельно викладав у шк. ім. О. Пушкіна, дитсадку і педучилищі.

П. в евакуації в м. Ленінабад.

Літ.: *Гамкало І.* Музикант, педагог, людина. У кн.: Андрій Проценко: Життєпис, спогади. К., 1990; *Проценко Ф.Д.* Мистецькі спомини. Ніжин, 1993; *Самойленко Г.В.* Перші театральні трупи в Ніжині. «Література та культура Полісся» (Ніжин), 1994, вип. 5; *Самойленко Г.В.* Театральне та музичне життя в Ніжині в XVII—XX ст. Ніжин, 1995; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Самойленко Г.В.* Театри і актори Північного Лівобережжя України. Ніжин: НДУ, 2010; *Самойленко Г.В.* Розвиток художньої культури на Чернігівщині в XIX — на початку XX ст. Ніжин, 2015.

Г.В. Самойленко.

ПУЛИНЕ́ЦЬ Олександр Сергійович (05.12(22.11).1903—30.10.1980) — літературознавець, публіцист, музейник. Канд. філол. н.

Н. у м. Ніжин (нині Черніг. обл.). Навчався у Ніжинській класичній г-зії (1904—06), Ніжинській міськ. г-зії ім. А.Ф. Кушакевича (1920—21), Ніжинському ін-ті нар. освіти (ІНО) (1923—26). Канд. (дипломну) роботу «93-й рік» В.Гюго як ілюстрація до Великої французької революції» написав під кер-вом проф. В.І.Рєзанова. За його ж рекомендацією був зарахований до аспірантури Ніжинської н.-д. кафедри історії к-ри і мови, досліджував історію рос. літератури 19-го ст. Брав активну участь у розбудові музейної справи — протягом 1925—27 входив до кола однодумців, які працювали над створенням Ніжинського окружного музею, протягом червня 1927 — лютого 1928 був в. о. дир. цього музею (до повернення з навчання з Ленінграду призначеного дир. музею І.Г. Спаського).

Протягом усього часу перебування в аспірантурі працював секретарем правління Ніжинського ІНО. Планував захищати промоційну роботу (канд. дис.) «Чернишевський як літературний критик» (кер. проф. В.І.Рєзанов) восени 1929, але після закінчення аспірантури отримав направлення на роботу до Луганська. Викладав у Луган. ІНО (з 1935 — Ворошиловградський держ. пед. інститут).

Впродовж 1937—39 перебував під арештом за сфабрикованим звинуваченням у зв'язках із «антирад. орг-ціями», звільнений за браком доказів.

З 1945 до 1978 працював у Чернівецькому держ. ун-ті на посадах викл., доцента, декана філол. ф-ту, завкафедри рос. літератури. Особливу увагу приділяв дослідженню термінологічного апарату сучасного літературознавства, у співавт. з проф. В.М.Лесиним створив словник літературознавчих термінів, який у 1960—70-х витримав три видання.

Засл. працівник к-ри України (1972).

П. у м. Чернівці. У м. Чернівці встановлено на будинку, де проживав П., меморіальну дошку.

Праці: М.Г. Чернишевський та українське питання (До 100-річчя зо дня народження письменника). «Записки Ніжинського інституту народної освіти», 1928, кн. 8; Матеріали до життя і творчості М.К. Заньковецької. «Записки Ніжинського інституту народної освіти», 1929, кн. IX; Короткий словник літературознавчих термінів. К., 1961; Словник літературознавчих термінів. Київ, 1965 (у співавт.); Те саме. К., 1971.

Літ.: *Гусар Ю.* Буковинський календар. Ювілеї — 2008. Чернівці, 2008; *Зозуля С.Ю.* Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики. К., 2014.

С.Ю. Зозуля.

ПУХТИ́НСЬКИЙ В'ячеслав Костянтинович (14.12.1888—02.02.1980) — педагог, учений-антикознавець і мемуарист.

Н. у Чернігові у сім'ї відомого педагога і громад. діяча К.Д. Пухтинського. У 1907 закінчив Черніг. чоловічу г-зію, у 1912 — С.-Петерб. істор.-філол. ін-т «по разряду древних языков» і одержав «звание учителя гимназии, дающее все права кандидатов университетов, с правом преподавания древних и русского языков». У 1912—22 викладав рос. і лат. мови, історію та географію у середніх навч. закладах Києва і м-ка Сквири. У 1922 повернувся до Чернігова і деякий час перебував на посаді секретаря-інструктора Черніг. губпромсоюзу, а у 1925 перебрався до Ніжина, де працював контролером-інструктором Ніжинської окружної контори держ. страхування, інспектором відділів нар. освіти Ніжинського, Лосинівського і Плисківського р-нів.

Водночас протягом 1926—29 навчався в аспірантурі Ніжинської н.-д. кафедри історії к-ри і мови по секції історії антич. к-ри під кер-вом відомих учених І.Г.Турцевича, О.І.Покровського і К.Т.Штепи.

Після закінчення аспірантури у 1929—31 викладав нім. і лат. мови, у 1929—35 завідував б-кою Ніжинської вищої школи і за сумісництвом працював у Ніжинському ветеринарному технікумі й Носівській с.-г. дослідній станції. У грудні 1940 захистив у Київ. держ. університеті канд. дис. на тему «До історії римського нобілітету», яку присвятив пам'яті І.Г.Турцевича.

Під час рад.-нім. війни залишився в Ніжині, оприлюднив кілька істор. нарисів у місц. пресі й був залучений до служби в окупаційній адміністрації як перекладач, за що у жовтні 1943 був засуджений військ. трибуналом 60-ї армії до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Після закінчення терміну ув'язнення у 1954—55 перебував у Будинку інвалідів на ст. Потьма у Мордовії.

У вересні 1955 амністований, повернувся на батьківщину і деякий час викладав нім. та франц. мови у м-ку Седневі на Чернігівщині, а у 1956 вийшов на пенсію та оселився у Ніжині. Тут П. відновив контакти з колегами і наук. студії з історії античності, долучився до краєзнавчого руху і почав писати спогади. Особливе місце у доробку мемуариста належить Чернігову.

Спогади П. належать до найкращих зразків мемуаристики другої пол. 20-го ст. Окремі фрагменти було оприлюднено на сторінках газ. «Черниговский полдень» у 1997—98, «Взгляд» у 2009—10 і у зб. наук. праць «Сіверянський архів» у 2009.

П. займався упорядкуванням власного архіву, внаслідок чого було сформовано особові фонди у Держ. архіві Черніг. обл. (Ф. Р-1275) та Ін-ті рукопису НБУВ НАН України (Ф. 273).

П. у Ніжині. Похований на центр. кладовищі. У 2010 занедбаний надгробок на могилі П. було відновлено заходами київ. і ніжинських пам'яткоохоронців.

Літ.: *Коваленко О.Б., Болва Л.В.* Чернігівський мемуарист Вячеслав Пухтинський та його спадщина. «Сіверянський архів» (Чернігів), 2009, вип. 3; *Дивний І.* Зачин до виконання спільної науково-практичної пам'яткознавчої програми «Некрополь професури Ніжинської вищої школи». «Ніжинська старовина» (Київ), 2010, вип. 9 (12); *Зозуля С.Ю.* Листування І. Г. Спаського з В. К. Пухтинським. «Ніжинська старовина» (Київ), 2015, вип. 19; *Осіпова Г.С.* В. К. Пухтинський та його внесок у розвиток бібліотеки Ніжинської вищої школи у 20—30-х рр. XX ст. «Література та культура Полісся. Серія: Філологічні науки» (Ніжин), 2018, № 11, вип. 93.

О.О. Коваленко.

ПУЦКО́ Василь Григорович (н. 10.01.1941) — історик християн. середньовічної к-ри, музеєзнавець.

Н. у м. Глухів Сум. обл. у родині службовця. Після закінчення серед. школи працював у Глухівському бюро тех. інвентаризації, займався архіт. обмірами храмів. Учасник образотворчої студії М.Кулешова. 1961—67 навчався в Ін-ті живопису, скульптури й арх.-ри ім. І. Рєпіна Академії мист-в СРСР у Ленінграді (див. *Санкт-Петербург*), де вивчав переважно укр. арх-ру (у С.Бронштейна) й середньовічне мист-во (у Ц.Нессельштраус). Одночасно навчався на філол. ф-ті в Ленінгр. ун-ті, слухав лекції М.Мещерського (мова давньорус. перекладної писемності), В.Я.Проппа (обрядова поезія), а на істор. ф-ті — А.В.Банк (мист-во Візантії).

У 1966—68 П. — наук. співробітник Ярославо-Ростовського істор.-архіт. і худож. музею-заповідника. Досліджував давньорус. мист-во, створив експозиції у восьми залах, де вперше представив багато невідомих раніше творів, які доводилося атрибутувати, що й стало темою низки публікацій. Працював у Церк.-археол. кабінеті Моск. духовної академії, вивчаючи мідне литво. Згодом заст. директора Моск. обласного краєзнавчого музею в м. Істра.

Від 1973 працює у Калузькому обласному художньому музеї. Учасник багатьох рад. і міжнар. конференцій, конгресів, симпозіумів.

Автор понад тисячі публікацій у спеціалізованих виданнях СРСР і багатьох європ. країн. Осн. наук. інтереси пов'язані з мистецькою спадщиною *Візантії*, християн. Сх., України, а також Зх. Європи доби середньовіччя.

З кінця 1960-х і до поч. 21 ст. регулярно приїздив до України. Консультував працівників музейних фондів щодо атрибуції маловивчених пам'яток. Відвідував археол. розкопки, цікавлячись останніми знахідками. Підтримував наук. контакти з ученими С.*Таранушенком* і П.*Жолтовським*, видав рукописи М.О.Новицької, С.Таранушенка.

Засл. працівник к-ри РФ (1994).

Праці: До історії києво-печерської іконографії XVII ст. У кн.: Могилянські читання. К., 2001; Киевская бронзовая пластика XI—XII веков. В кн.: Художественный металл России. М., 2001; Ікони давньої Волині. У кн.: Церковний календар. Сянік, 2002; Орнаментальна композиція в давньокиївському кам'яному різьбленні. «Родовід» (Київ), 2002, № 18—19; Розп'яття в києво-печерській гравюрі першої половини XVII ст.: питання іконографії й стилю. У кн.: Могилянські читання. К., 2002; Архитектурный ансамбль княжего двора в Киеве. В кн.: Кремли в России. М., 2003; Византийско-киевское культурное наследие и его изучение. «Проблемы славяноведения» (Брянск), 2003, вып. 5; Українська ікона на тлі палеологівського та італійського ренесансів. «Студії мистецтвознавчі» (Київ), 2003, № 3; Волинь в історії українського іконопису XVI—XVIII ст. «Волинська ікона» (Луцьк), 2004, вип. 11; Волинський іконопис XVII ст. і українська гравюра. «Волинська ікона» (Луцьк), 2005, вип. 12; Константинополь у мистецькому житті Києва XI—XIII ст. «Лаврський альманах» (Київ), 2005, вип. 14; Візантія і християнський Схід у духовній культурі Давньоруської держави. У кн.: Русь на перехресті світів. Чернігів, 2006; Дерев'яні різьблені хрести XVII—XVIII століть в Чернігові. «Скарбниця української культури» (Чернігів), 2006, вип. 7; Мистецтво у середньовічному Любечі (співавт. Г. Арендар). Там само; Українські різьблені напрестольні хрести XVI—XX століть (за матеріалами музейних збірок). У кн.: Музеї народного мистецтва та національна культура. К., 2006; Глухівські кам'яні хрести. У кн.: Сіверщина в контексті історії України. Суми, 2007; Неизвестное изображение Софии Киевской. В кн.: Изучение и реставрация памятников древнерусской архитектуры и монументального искусства. СПб., 2007; О киевской ротонде XII века. Там само; Український типаж у іконописі XVI—XVIII століть. У кн.: Народний костюм як виразник національної ідентичності. К., 2008; Церковна топографія Глухова XVII—XVIII ст. «Сіверщина в історії України» (К.—Глухів), 2009, вип. 2; Церковная топография древнего Киева (храмы и реликвии). В кн.: Архитектура и археология Древней Руси. СПб., 2009; Церковне мистецтво на XIV Археологічному з'їзді в Чернігові. «Скарбниця української культури» (Чернігів), 2010, вип. 12; Палестинський перламутровий хрест у Чернігові. «Скарбниця української культури» (Чернігів), 2015, вип. 16.

Літ.: К 60-летию В. Г. Пуцко. «Сообщения Ростовского музея», 2002, вып. 12; *Селівачов М., Сагайдак М.* Василь Пуцко. «Ант» (Київ), 2010, вип. 22—24.

С.І. Білокінь.

ПУЧКО́ВСЬКА Надія Олександрівна (25.05.1908—15.05.2001) — вчена, лікар-офтальмолог, академік НАН України, Герой соц. праці, засл. діяч н. України, лауреат Держ. премії України (1978).

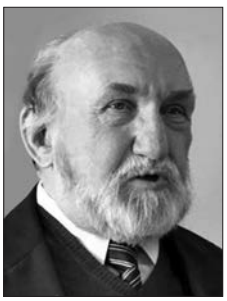

В.Г. Пуцко.

Н.О. Пучковська.

Н. у родині відомого укр. проф.-отоларинголога О.М. Пучковського, репресованого 1938. Закінчила Київ. медін-т (1903). Під час рад.-нім. війни перебувала в діючій армії, була нач. очного від-ня евакуаційного шпиталю 4-го Укр. фронту. Від 1946 працювала в Ін-ті очних хвороб і тканинної терапії, куди її запросив В.П.Філатов. Обіймала низку посад, у 1957—85 — дир. ін-ту.

Досягла значних успіхів у розробленні нових методів лікування і відновлення зору у хворих з тяжкими наслідками пошкоджень та захворювань очей, досліджувала проблеми пересаджування рогівки, лікування опіків. За участю П. вперше у колиш. СРСР застосовано лазерне випромінювання для лікування очей.

Автор понад 300 робіт (зокрема, 11 монографій), частину яких опубліковано англ., нім., япон., болг. мовами. Член Міжнар. т-ва очних хірургів, почесний член болг., нім., польс., чеського, в'єтнамського та угор. наук. т-в офтальмологів. З 1956 працювала редакторкою «Офтальмолотического журнала».

Обиралася депутатом ВР УРСР кількох скликань (1963—85), була заст. голови ВР УРСР. Нагороджена 9 орденами і медалями. Почесна громадянка Одеси (1998). В Одесі на честь П. названо провулок у Пересипському р-ні.

П. в Одесі.

Літ.: Хто є хто в Україні 1997: Біографічний словник. К., 1997; Жіночі постаті в українській науці: Календар. К., 2001; Жінки в історії України. К., 2005; Легендарна

офтальмологиня Надія Олександрівна Пучковська — вшанована в Одесі. Web: https://amnu.gov.ua/legendarna-oftalmologynya-nadiya-oleksandrivna-puchkovska-vshanovana-v-odesi/, 2025, 30 квітня.

Л.А. Шевченко.

П’ЯТИРІ́ЧКИ РАДЯ́НСЬКІ — перспективні плани розвитку нар. господарства СРСР, пов’язані з етапами будівництва ленінсько-сталінської системи влади й власності, замаскованої лексикою «революц. марксизму» під першу фазу комунізму з розподілом матеріальних і культ. благ за працею.

Запровадження п’ятирічок спиралося на досвід плану електрифікації нар. господарства (план ГОЕЛРО) і розпочалось після оголошення 14 з’їздом ВКП(б) у грудні 1925 форсованої індустріалізації країни. У Держплані СРСР, який враховував об’єктивні тенденції екон. розвитку, натомість вважали, що вирішальним чинником у перспективному плануванні є мета, яку ставить кер-во панівної партії перед д-вою і суспільством.

Розробка показників першої п’ятирічки у 1926 була доручена комісії під кер-вом С.Струміліна, що розробляла варіанти п’ятирічки на основі партійно-урядових постанов про розвиток гол. галузей пром-сті. У квітні 1929 16 конференція ВКП(б) схвалила розроблений Держпланом максимальний за поставленими завданнями варіант першої п’ятирічки, розрахований на 1928/29—1932/33 господарські роки, і звернулася «до всіх робітників і трудящих селян Рад. Союзу» із закликом розгорнути масовий рух за її виконання. Партійні орг-ції надали цьому руху форму «соціалістичного змагання за виконання п’ятирічки в чотири роки», а гол. її мету визначили як «розгорнутий наступ соціалізму по всьому фронту». 17 конференція ВКП(б) у січні-лютому 1932 гол. результатом першої п’ятирічки оголосила «побудову фундаменту соціаліст. економіки» і схвалила директиви до складання другого п’ятирічного плану розвитку нар. господарства.

Проте розробка конкретних завдань другої п’ятирічки гальмувалася глибокою народногосподарською кризою, спричиненою накладеними на селянство тривалими (від 1929) реквізиціями с.-г. продукції. Уникнути катастрофи Кремлю вдалося завдяки переходу з січня 1933 від реквізиційної продовольчої розверстки до продовольчого податку й масовим репресіям в Україні й на Кубані, що спричинили Голодомор. Щоб не порушувати гасло «П’ятирічку в чотири роки!», кремлівські пропагандисти оголосили, що перший план був успішно виконаний уже в 1932. Отже, 1933 став першим роком другої п’ятирічки. З річним запізненням 17 з’їзд ВКП(б) у січні-лютому 1934 схвалив розрахований на 1933—37 план другої п’ятирічки й оголосив про вступ СРСР у період «завершення соціаліст. реконструкції нар. госп-ва». Від серпня 1935 партійні орг-ції розгорнули стахановський рух як нову форму «соціаліст. змагання», спрямованого на дострокове виконання завдань другої п’ятирічки. Справжня ціль цього руху полягала у збільшенні норм виробітку, що ґрунтувалося на успіхах в освоєнні нової техніки. Друга п’ятирічка, як і перша, була оголошена виконаною достроково — до квітня 1937.

18 з’їзд ВКП(б) у березні 1939 затвердив план третьої п’ятирічки (1938—42) й оголосив про перехід країни у новий істор. період — «період завершення побудови соціалізму і поступового переходу до комунізму». Третя п’ятирічка мала розв’язати основне екон. завдання — наздогнати й випередити гол. капіталіст. країни за вирвом продукції на душу населення. Проте з 1938 ресурси країни витрачались на розбудову військово-промислового комплексу.

У повоєнні роки Сталін керував країною, не скликаючи ні з’їздів, ні пленумів Центрального к-ту. Розрахований на 1946—50 план четвертої п’ятирічки у березні 1946 розглянула й затвердила Верховна Рада СРСР: мета четвертої п’ятирічки — відбудова нар. госп-ва. 19 з’їзд КПРС був скликаний лише у жовтні 1952 і схвалив директиви до розробки п’ятого п’ятирічного плану (1951—55). Проголошена у 1939 теза 18 партійного з’їзду про «поступовий перехід до комунізму» не була відображена в його резолюціях. У лютому 1956 20 з’їзд КПРС під час затвердження директив до розробки плану шостої п’ятирічки (1956—60) повторив поставлену останнім довоєнним парт. з’їздом мету — «продовжувати з усією наполегливістю боротьбу за розв’язання основного екон. завдання СРСР — в історично короткий строк наздогнати й випередити найбільш розвинуті капіталіст. країни з вир-ва продукції на душу населення».

Після 1956 М.*Хрущов* здійснив низку реформ, що суперечили завданням шостої п’ятирічки, — виконання завдань двох останніх років п’ятирічного плану було зупинено. У січні-лютому 1959 відбувся позачерговий 21 з’їзд КПРС, який мав затвердити контрольні цифри розвитку нар. госп-ва СРСР на 1959—65. Гасло довоєнного парт. з’їзду про «поступовий перехід до комунізму» трансформувалося на цьому з’їзді в гасло «розгорнутого будівництва комуніст. сусп-ва». Виконанням семирічки країна мусила зробити «великий крок вперед у створенні матеріально-тех. бази комунізму, забезпеченні перемоги СРСР у мирному екон. змаганні з капіталіст. країнами, значному підвищенні життєвого рівня рад. народу». Визначення конкретних напрямів у будівництві матеріально-тех. бази комунізму Хрущов оголосив найважливішим завданням чергового парт. з’їзду, який мав відбутися у 1961. За ініціативи Хрущова в країні розгорнулась нова хвиля «соціаліст. змагання» — рух бригад і ударників комуніст. праці.

У жовтні 1961 на 22 з’їзді КПРС М.Хрущов виступив із доповіддю про нову, уже третю, програму партії, яка визначала етапи побудови матеріально-тех. бази комунізму: «У найближче десятиліття (1961—70) Рад. Союз, створюючи матеріально-тех. базу комунізму, перевищить за вирвом продукції на душу населення найбільш потужну і багату країну капіталізму — США... У підсумку другого десятиліття (1971—80) буде створена матеріально-тех. база комунізму, що забезпечує надлишок матеріальних і культ. благ для всього населення; рад. сусп-во впритул підійде до здійснення принципу розподілу за потребами, відбудеться поступовий перехід до єдиної загальнонар. власності. Таким чином, у СРСР буде в основному побудоване комуніст. сусп-во». М.Хрущов прожив ще десять років після 22 з’їзду КПРС і зміг на власні очі пересвідчитися у ганебному провалі прогнозу, якому була надана форма програми держ. партії. У його спогадах «Время, люди, власть»

(1999), не знайшлося місця для згадки про парт. програму. Щоб врятувати ситуацію, спічрайтерам Л.*Брежнєва* довелось вигадати між соціалізмом і повним комунізмом додаткову фазу «розвинутого соціалізму» тривалістю в кілька десятиліть із розподілом матеріальних і культ. благ за працею, а не за потребами. У березні-квітні 1966 23 з'їзд КПРС затвердив директиви до розробки восьмого п'ятирічного плану на 1966—70. З'їзд наголошував, що плани семирічки не були виконані «через уповільнення темпів зростання продуктивності праці і нац. доходу». Причинами провалу семирічки визнавали недооцінку екон. методів кер-ва, прорахунки у плануванні й суб'єктивістський підхід до розв'язання назрілих проблем. Доповідаючи з'їзду про директиви до розробки восьмої п'ятирічки, голова уряду А.*Косигін* скористався пропозиціями харків. проф. О.*Ліберман*а про нову систему планування та екон. стимулювання, ефективність яких була експериментально підтверджена Ін-том економіки АН УРСР. Косигінська реформа, яку на Заході назвали «ліберманізацією» рад. економіки, була покладена в основу схвалених парт. з'їздом директив, а восьма п'ятирічка стала найуспішнішою з усіх рад. перспективних планів. Зокрема, в Україні обсяг пром. вир-ва збільшився наполовину, а дві третіх приросту пром. продукції було одержано завдяки підвищенню продуктивності праці. Проте прищеплення елементів ринку командній економіці виявилося принципово неможливим. Чехословацькі події 1968 допомогли компартійно-рад. номенклатурі зрозуміти: або план переможе ринок, або ринок переможе план, директиву, диктатуру вождів Кремля. Після «*Празької весни*» розмови про ринковий соціалізм, прямі зв'язки підприємств з іноз. фірмами, орендні відносини та ін. стали вважатися «політично шкідливими». Реформа планування та екон. стимулювання поступово зникала. Парт. органи, як і раніше, на всіх рівнях активно втручалися в економіку, не поділяючи при цьому відповідальності за рішення.

У 1971 24 з'їзд КПРС затвердив директиви до розробки плану дев'ятої п'ятирічки. У 1976 25 з'їзд ухвалив «Основні напрями розвитку нар. госп-ва СРСР на 1976—80». У 1981 26 з'їзд прийняв «Основні напрями екон. і соціального розвитку СРСР на 1981—85 і на період до 1990». Директиви до розробки планів 9-ї (1971—75), 10-ї (1976—80) та 11-ї (1981—85) п'ятирічок затверджувались без теоретичного обґрунтування. Кремлівські вожді не бажали розуміти, що з кожною новою п'ятирічкою можливості розвитку планової, директивної, командної економіки катастрофічно звужуються. Позбавлена ринкових важелів рад. економіка могла розвиватися винятково завдяки екстенсивним технологіям — нове капітальне буд-во, освоєння нових родовищ корисних копалин, залучення у вир-во додаткової робочої сили. У червні 1989 Перший з'їзд нар. депутатів СРСР доручив рад. урядові підготувати план тринадцятої п'ятирічки. Це доручення залишилося нереалізованим унаслідок розпаду СРСР.

Літ.: *Кульчицький С.* Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. К., 2013; Кн. 3. К., 2013.

С.В. Кульчицький.

Р

В.Д. Радіонов.

РА́ДВАНІ Микола (угор. Radvany Mikulaš (Nikolaus); 14.05.1865—13.08.1928) — земський архівіст, архівознавець, керівник архівної справи Підкарпатської Русі. Н. в м. Бановце (нині м. Бановце-над-Бебравою, Словаччина). Навч. (до 1884) у провідних г-зіях міст Тренчин, Трнава (обидва нині — міста в Словаччині) і м. Остригом (нині м. Естергом, Угорщина). 1890 закінчив теологічний ф-т ун-ту в Будапешті (нині Будапештський ун-т ім. Л.Етвеша). 1901 вивчав право, книгознавство, іноземні мови — нім., франц., італ. Працював перекладачем документів для потреб владних структур із зазначених мов на словацьку. Досконало володів лат., угор., нім. та словац. мовами, задовільно — франц.; знав чеську та русинську мови.

1888 і 1901 вивчав основи архівних знань у Королівському земському архіві; 1904 — юрид. науки в Будапешті.

27 грудня 1888 — 22 лютого 1922 — на жупній (див. *Жупа*) архів. держ. службі; грудень 1888 — вересень 1895 обіймав посаду другого архіваріуса в м. Тренчин, а від жовтня 1895 до січня 1910 — гол. архівіста Белеградської (Belehradskey) жупи (нині Столичнобелградський пов. (Stoličnobelehradskб župa), Угорщина); від 12 січеня 1910 займався систематизацією та впорядкуванням документів у міськ. архіві; від 11квітня 1911 працював писарем у м. Жиліна (нині місто в Словаччині), а впродовж 1913—1919 — кер. архіву цього міста; від квітня 1919 працював кер. архіву Ужгород. жупи. Наприкінці 1901 протягом короткого періоду працював жупним нотаріусом. Захоплювався проблематикою бібліографії та істор. літературою. Брав участь у підготовці документальної зб. «Пам'ятка угорського права» («Monumenta Juridico Hungarica») та енциклопедичного видання «Великий енциклопедичний словник Паллаша» («A Pallas nagy lexikona»).

За персональною рекомендацією жупана був призначений кер. архів. служби Ужгород. жупи, з липня 1921 — кер. земського архіву Підкарпатської Русі (П.Р.). Р. було доручено провести перевірку стану архівів П. Р.; ним було обстежено всі найбільші архіви краю та підготовлено звіти про їх стан, на основі яких Р. 1922 видав книгу «Архів Підкарпатської Русі» («Die Archive in der Podkrpatska Rus»). Примірник цього дослідження було подаровано президенту Чехословацької республіки.

Щоб повернути архів. документи захоплені румунами під час окупації частини П. Р., в листопаді 1921 та в лютому 1922 Р. направив доповідні записки губернатору П. Р., який подав їх на розгляд уряду Чехословацької республіки. За рішенням уряду була утворена міжнар. архів. комісія, завданням якої стало проведення обміну документами між Чехословаччиною та *Румунією*, до складу якої було включено Р. Створення централізованого архіву П. Р. вважав одним зі найважливіших завдань адміністрації краю у складі Чехословацької республіки — Р. стверджував, що збереження істор. й культ. надбання для майбутнього шляхом об'єднання архівів — в інтересах д-ви і науки. 1923 Р. добився створення Крайової архів. комісії, яка внесла на розгляд крайового управління пропозицію про включення до бюджету витрат на буд-во приміщення архіву (її було відхилено). У кін. 1920-х рр. під архів було виділено підвальні приміщення та декілька кімнат в жупному адм. будинку, куди було звезено документи більшості архівів *Закарпаття*.

З 1 травня 1925 посаду земського архівіста включили до штату Політичного управління П. Р.

Р. переклав з нім. на чеську мову окремі закони *Австро-Угорщини,* зокрема, закон про пресу. Досліджував історію розвитку залізниць П. Р. (рукописи). В Жиліні 1911 видав книжку «Жиліна — привілейоване місто» (словац. мовою). Збереглася (в рукописі) історія архіву Ужгород. комітату (нім. мовою). 8 червня 1921 вніс пропозицію на розгляд шкільного відділу Цивільного управління П. Р. щодо видання енциклопедичного довідника про П. Р. Ініціював збір та формування бібліотеки крайового архіву, до якого долучив книги з *Мукачівського замку*, що потрапили туди з офіцерського казино та зібрання Т.*Легоцького*.

П. в м. Тренчин (нині Словаччина), де і похований.

Тв.: Zsolna szabadalmas varos. Zsolnam, 1911; Die Archive in der Podarpatska Rus. Užhorod—Ungvar, 1922.

Літ.: *Делеган М. В.* До питання про історію архівної справи на Закарпатті. Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф, ч. 1. К., 1997; *Його ж.* Скарби культури чи макулатура? // Карпат. Край. 197. № 1—5; Він же: Микола Радвані — організатор і дослідник архівної справи Підкарпатської Русі (до 75-річчя з дня смерті). Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Сер. «Історія». Ужгород, 2003. Вип. 8; *Його ж.* Радвані Микола. Українські архівісти (XIX—XX ст.): Біобібліогр. довідник. К., 2007.

М.В. Делеган.

РАДІО́НОВ В'ячеслав Денисович (16.01.1997—24.02.2022) — укр. військовик, старший лейтенант, військ. льотчик, 40-ва бригада тактичної авіації Повітряних сил ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у м. *Запоріжжя*. Закінчив Запоріз. обл. ліцей-інтернат з

посиленою військово-фізичною підготовкою «Захисник» (2014) і Харків. нац. ун-т Повітряних сил ім. І. Кожедуба (2019). Служив у складі 40-ї бригади тактичної авіації (м. Васильків Київ. обл.), керував винищувачем МіГ-29.

З початком широкомасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 під час першої атаки рос. авіації на військ. аеродром у м. *Васильків* Р. першим підняв свій літак, прикривши організацію бойових польотів і зліт інших льотчиків. Завдяки рішучим діям Р. повний склад літаків бригади не зазнав ушкоджень, але він загинув у бою.

Указом Президента України № 78/2022 від 28 лютого 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету і територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Р. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Ізвощікова А.* Загинув, рятуючи підрозділ — історія Героя України В'ячеслава Радіонова. «Суспільне. Новини», 2022, 1 грудня. Web: https://suspilne.media/329530-zaginuv-ratuuci-pidrozdil-istoria-geroa-ukraini-vaceslava-radionova-suspilne-ludi/

В.В. Мараєва.

РАСП Кароль Вільгельм (16.11.1805—9.04.1874) — історик, урядник Львів. *магістрату*, працівник міськ. архіву *Львова*. Н. у м. Плана у Пльзенському краю (Чехія) в родині поштмейстера. Батько був етнічним німцем. Р. вивчав право у *Відні* та Празі. З 1829 працював практикантом у магістраті м. Бохня (нині місто в Польщі), з 1831 — на тій самій посаді в магістраті Львова.1841 — секретар Львів. магістрату і кер. відділу в справах шкільництва, костелів і фундацій. В цей період вивчив англ. мову, був перекладачем та цензором друкованих англомовних текстів. 1861—72 кустош (хранитель) Львів. міськ. архіву.

Р. глибоко цікавився історією Львова. Під час роботи в архіві він готував дослідницькі реферати на замовлення магістрату з низки питань: про становище євреїв в *Галичині* й у Львові, про організацію міськ. буд. служб, про міськ. поліцію, про здійснення містом права патронату, про реорганізацію опікунських служб та фундацій для сиріт, про різні дотації з боку міста, про торгову поліцію, про пожежну службу міста, про впорядкування християн. кладовищ тощо. На підставі досліджених істор. джерел написав декілька розвідок польс. і нім. мовами. Склав опис усіх фасцикул (окремих справ, що містять незшиті архів. аркуші) ради та втрачених актів, уклав алфавітний та хронологічний покажчики до архів. справ; накреслив для міськради програму розбудови архіву; ініціював передання в архів новіших міськ. книг, протоколів засідань міськ. відділу за 1848, ідентифікаційних та фундаційних громад. актів тощо. Відповідно до ухвали міськради Львова про необхідність видання документів міськ. архіву під кер-вом дир. архіву І.*Вагилевича* за участі Р. було скопійовано 870 документів, зроблено 290 виписок із книг львів. міськради, а також з 330 королівських листів. Однак, незважаючи на здійснену роботу, задум не було втілено в життя. З 1856 Р. брав участь у роботі комісії з підготовки видання «Актів гродських і земських»; декілька років поспіль (до 1865) працював у Комісії Вірменського ін-ту у Львові. Після смерті І.Вагилевича Р. продовжив справу упорядкування та поповнення архіву під кер-вом нового дир. архіву Е.Романкевича, з яким 1871 склав детальний звіт про стан справ в архіві та підготовку до друку давніх актів.

П. у м. Львів.

Після смерті батька син Р. Ян передав його рукописи та матеріали до Архіву давніх актів у Львові (нині *Центральний державний історичний архів України у Львові*), де вони і зберігаються.

Праці: Historisch-politische Betrachtungen über die Teilung Galiziens. Lwow, 1862; Opisanie zakładu dla mieszczca kalek u św. Łazarza we Lwowie. Lwów, 1867; Beiträge zur Geschichte der Stadt Lemberg. Wien, 1870; Beschreibung der Stiftungen des städtischen Bürgerspitals St. Lazar in Lemberg. Wien, 1870; ЦДІА у Львові. Ф. 55: Архів давніх актів м. Львова, оп. 1, спр. 74: Наукова праця архіваріуса Львова К.В.Распа «Історичні докази про права м. Львова та міщан» (з додатком 9 документів).

Літ.: *Widman K.* Archiwum miasta Lwowa. Lwów, 1882; Badecki K. Archiwum miasta Lwowa. Warszawa, 1934; *Charewiczowa Ł.* Historioprafia i miłośnictwo Lwowa. Lwów, 1938; *Трусевич С.* Расп Кароль Вільгельм. В кн.: Радянська енциклопедія історії України, т. 3. К., 1971; *Bujak J.* Rasp Karol Wilhelm. Polski słownik biograficzny, t. 30/4. Z. 127. Wrocław, 1987; *Гошко Т.* Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII—XVIII ст. в українській та польській історіографії: дис. на здобуття наук. ст. канд. істор. н. Львів, 1999 (на правах рукопису).

Т.Д. Гошко.

РАТИБО́Р (хрестильне ім'я Климент; р. н. невід.—п. після 1113) — боярин («княжий муж»), від 1113 київ. *тисяцький*. Служив князям *Ізяславу Ярославичу*, *Всеволоду Ярославичу* і *Володимиру Мономаху*. 1079—81 — посадник у *Тмуторокані*. 1096 у Переяславі (див. *Переяслав-Хмельницький*) за дорученням Володимира Мономаха організував вбивство половецьких (див. *Половці*) вождів Ітларя і Китана. Брав участь у *Витичівському з'їзді 1100* та в нараді на *Берестовому* (відбулася між 1113 і 1115), де було ухвалено *Устав Володимира Мономаха*. Про видатну роль Р. свідчать знахідки вислих печаток (див. *Сфрагістика*) з написом «от Ратибора» (відомо 19 примірників). «Монети Ратибора», що 2007 з'явилися у середовищі колекціонерів, слід вважати фальшивкою.

Печатка Ратибора. Знахідка з околиць м. Переяслава.

Літ.: *Янин В.Л.* О печатях Ратибора. «Советская археология», 1960, № 2; *Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси, т. 1. М., 1970; *Алфьоров О.А.* Нові сфрагістичні дані про тмутараканського посадника Ратибора (за матеріалами колекції О. Шереметьєва). В кн.: «ПриPONTийский меняла: деньги местного рынка»: тезисы докладов и сообщений Второго международного нумизматического симпозиума (Севастополь, 14.09—19.09.2012). Севастополь, 2012; *Колибенко Олена, Колибенко Олександр*. «Вислі» монети від боярина Ратибора. «Ruthenica», 2017, вип. 14.

Д.Я. Вортман.

РАУ́ЛЬ Жан-Ксав'є (Іван Петрович; франц. Jean-Xavier Raoult; р. н. невід. — п. після 1890) — професійний фотограф, француз за походженням. У 1860—1880-х рр. мав власне фотоательє в *Одесі*. Мандрував *Російською імперією* (південь та центр її європ. частини, у т. ч. *Поділля*, *Чернігівщина*, Крим, *Бессарабія*; Кавказ). Під час *Російсько-турецької війни 1877—1878* перебував у *Румунії* та *Болгарії* як воєн. кореспондент. 1879—82 супроводжував Н.*Кондакова* в експедиції на Кавказ та Близький Схід, присвяченій пошукам християн. ста-

рожитностей. 1884 повернувся до *Франції*. У 1890-х рр. володів фотостудією на пд. Франції. Під час своїх подорожей зробив багато фотографій (народні типажі, повсякденне життя, пейзажі тощо), що мають значну інформативну цінність. Автор альбомів «Колекція типажів населення Росії, Румунії та Болгарії» («Collection de types des Peuples de Russie, Roumanie et Bulgarie»; 1878) та «Атлас 100 фотографических снимков с видов и древностей Синайского монастыря» (1881, разом із Н.Кондаковим; 1884 експонувався на Шостому Археологічному з'їзді в Одесі; див. *Археологічні з'їзди*). Здобув призи на Паризькій географічній виставці (1875) і на Всесвітній виставці в Парижі (1878). 1878 став членом Французького фотографічного товариства.

Літ.: *Loginov A*. Raoult, Jean (Ivan Petrovich). В кн.: Encyclopedia of Nineteenth-Century Photography. New York, 2008; *Вялова С.О.* Фотографическое наследие XIX века: Н.П. Кондаков и его «Альбом видов и древностей синайских». В кн.: Фотография. Изображение. Документ, вып. 1. СПб., 2010; *Добрусина С.А., Подгорная Н.И.* Экспертиза состояния и паспортизация коллекции фотодокументов. В кн.: Фотография. Изображение. Документ, вып. 5. СПб., 2014.

Ред.

РАШИ́ЗМ — неологізм, що позначає політ. режим РФ на етапі консервативної революції.

За найбільш поширеним уявленням, створений шляхом об'єднання слова Russia (англ. Росія) і частки -shism, яка підкреслює подібність політ. режиму путінської Росії загалом та її зовн. політики, передусім стосовно України, до фашист. / нацистських практик 20 століття. З розгортанням експансіонізму РФ (анексія Криму, гібридна інвазія у сх. регіони України) дослідники і політики застосовують його для інтерпретації неоконсервативного розвороту РФ, наголошуючи на загрозах для Європи і світоустрою, проводячи аналогії з ситуацією у переддень Другої світ. війни. Не слід ототожнювати Р. з «русским фашизмом» та ін. відомими істор. формами тоталітарних ідеологій і практик, навіть з однозвучними, проте семантично відмінними (таким є Р. як похідна назва для означення поглядів К.Раша, викладені в есе «Армія і культура», у трактуванні його критика А.Ніколаєва, і «русизм» Дж.Дудаєва). Упродовж 2008—21 змістове наповнення терміна еволюціонувало водночас зі змінами режиму правління та політ. ситуації в РФ. Значною мірою трактування поняття зумовлено методологічними розбіжностями і політ. мотивами інтерпретаторів.

У 2014—21 термін найчастіше кваліфікували як політично забарвлену складову антирос. інтелектуальних конструктів, що сприймалися як гіперболізація геополіт. загроз, різновид політ. сленгу і віддзеркалення ідеологічної проксі-війни РФ. Після розгортання широкомасштабної фази рос.-укр. війни протягом року неологізм стає широко застосовуваним робочим терміном глобальної гуманітаристики та елементом політ. лексики, що позначило переосмислення неототалітарного розвороту РФ та її перетворення на новий істор. тип тоталітарної системи.

У квітні 2022 термін виходить за межі суто політ. та інформаційного дискурсів і стає глобальним, що засвідчила поява гасла «Р.» у Вікіпедії багатьма мовами світу.

Станом на 2024 термін «Р.» оформився як інтерпретаційна платформа для дослідження й описання тоталітарної системи, що втретє в історії виникла на рос. етнокульт. і суспільно-політ. ґрунті. Позначуваний терміном феномен перебуває у стадії трансформації, кристалізації ідеологічних та організаційних засад, оформлення репресивного кістяка, що вже розпочав демонтаж держ. і соціальних інститутів та інституцій, зокрема громадян. суспільства.

Передумовами, ідеологічними і політ. джерелами Р. найчастіше вважають націонал-більшовизм, фашизм, нацизм, «русский фашизм», (нео)євразійство, а також політ. технологію «русский мир». Перше офіц. визначення Р. подано у Заяві ВР України від 02.05.2023 «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких». Р. охарактеризовано як новий різновид тоталітарної ідеології та практик, які становлять основу режиму, сформованого у РФ під кер-вом президента В. Путіна, і ґрунтуються на традиціях рос. шовінізму й імперіалізму, практиках комуніст. режиму СРСР і націонал-соціалізму (нацизму).

Ознаками Р. названо: мілітаризм, культ особи очільника і сакралізацію ін-тів д-ви; самозвеличування РФ шляхом насильницького пригнічення та/або заперечення існування ін. народів, нав'язування ін. народам рос. мови й к-ри, пропагування ідей «русского мира»; систематичне порушення норм і принципів міжнар. права, суверенних прав ін. д-в, їхньої територіальної цілісності й міжнародно визнаних кордонів; створення, фінансування і збройна підтримка незаконних збройних формувань і сепаратистських рухів на територіях ін. суверенних д-в, створення та підтримка терористичних орг-цій; використання заборонених методів ведення війни, системне вчинення воєн. злочинів і злочинів проти людяності; систематичні орг-ція та здійснення масових вбивств, страт, катувань, депортацій, створення штучних умов для виникнення голоду, ін. видів масового фізичного терору, геноциду, переслідування з етнічних, нац., релігійних, політ. та ін. мотивів; регулярне застосування до ін. д-в практики екон. та енергетичного шантажу; регулярні погрози щодо застосування ядерної зброї проти ін. д-в і створення техногенних катастроф та ін. У цьому визначенні народні депутати України перелічили політ. симптоматику трансформації РФ в умовах першого року повномасштабної війни, яку Кремль означує терміном «спец. військ. операція» (СВО).

Насправді неоконсервативний розворот РФ відбувся раніше 2022. Його відлік можна починати з 2004. Нездатність Росії до соціальної модернізації, заперечення модернізації як такої й активна протидія модернізації пострад. д-в (зокрема України) спричинили реінсталяцію тоталітаризму. У контексті ширшого процесу посттоталітарного транзиту на пострад. теренах Р. можна кваліфікувати як відкладений / мутантний фашист. / нацистський синдром, що сформувався на рос. етнополіт. ґрунті як відповідь на глобальні виклики системи, нездатної до саморозвитку. В основі світогляду Р. лежить оновлена

відповідно до вимог воєн. часу і фактично перетворена на офіц. ідеологію (хоч це забороняє чинна Конституція) політтехнологія «русский мир» (РМ).

РМ функціонує не як кодифікована ідеологічна система, а як широкий інформаційний контекст (своєрідні ментальні скріпи) і забезпечує негативну мобілізацію населення РФ навколо завдання перегляду ролі Росії у світі. РМ складається з еклектичного набору різноспрямованих, офіційно не фіксованих політологічних продуктів, ідеологічних кліше і квазіінтелектуальних конструктів, перетворених на заг. інформаційний фон сусп.-політ. життя путінської Росії. РМ дозволяє тримати суспільство у стані негативної мобілізації навколо завдань протистояння Заходу і стримувати лібералізацію / демократизацію РФ. Паразитуючи на проблемі «загроз» рос. мові та російськомовній к-рі, РМ на постімперських теренах обстоює архаїчну / неототалітарну систему сусп. відносин, протиставляючи її ліберально-демократ. світу. Складність, нелогічність та еклектичність еволюції чинних владних відносин і соціального організму РФ під впливом процесів глобалізації зумовили широкий діапазон характеристик сусп.-політ. системи РФ в історико-культурологічних і філос.-політ. парадигмах: фашизм / нацизм, каргофашизм, ретрофашизм, постфашизм, «рос. озброєний націоналізм», палігенетична форма ультранаціоналізму, шизофашизм, а також назви, що заперечують його тоталітарну природу. Це є цілком природний наслідок онтологічного протистояння ліберально-демократ. й тоталітарної парадигм, прибічниками яких є ті чи ті інтелектуали / політ. гравці.

Феномен, для означення якого вживають термін Р., пройшов низку етапів трансформації, що й надалі триває. З огляду на це рефлексії на феномен мають чітку хронологічну прив'язку до процесу мутації. Найбільш цілісні інтелектуальні моделі пояснення причин появи і суті Р. запропонували Л.Гудков у праці «Поворотний тоталітаризм» і Д.Шушарін у роботі «Русский тоталитаризм». В українському сегменті історіографії Р. системно досліджує Л.Якубова.

Р. акумулює, продовжує і розвиває певні напрацювання профашист. ідеологій / рухів / орг-цій, які з'явилися у дорад., рад. і пострад. Росії. У системі координат тоталітарної школи Р. можна визначити як істор. різновид тоталітаризму, сформований на основі етнокульт. феномену Росії в умовах провального пострад. / посттоталітарного транзиту. Повторюваність і самовідродження низки організаційних, звичаєвих, поведінкових і культ. аспектів рад. тоталітарних практик дали підстави Л.Гудкову означити сучасний рос. неототалітаризм як «поворотний тоталітаризм», або ж тоталітаризм, реінстальований як звична система функціонування сусп-ва, нездатного до соціальної модернізації, яке спроможне лише послідовно відтворювати (у дещо видозміненому вигляді) попередні моделі існування. У цьому сенсі Р. продовжує і трансформує тоталітарні практики комунобільшовизму, білого фашизму та імперські практики дорад. доби.

До того ж у Р. еклектично поєднуються сутнісно непоєднувані феноменологічні конструкти комунобільшовизму (тоталітаризм лівого політ. спектра, зіпертий на ідеологію ленінізму), білого фашизму Ільїна, рос. фашизму А.Вонсяцького і К.Родзаєвського, (нео)євразійства та архаїчного православного фундаменталізму.

Провідною скріпою еклектичного набору взаємозаперечних ідеологем є ідея «русского» реваншизму і претензія на світ. гегемонію, які досягаються терористичними (чекістськими) методами управління сусп-вом і впливу на геополітику. Р. — чорносотенно-білогвардійсько-чекістська тоталітарна ідеологія і практика з низкою специфічних ознак, зумовлених гібридним характером новітнього рос. політ. проєкту і обставинами постмодерну.

У широкому сенсі Р. — це новітня версія тоталітарної системи (ідеології, практики, форм існування політії), яка унаочнює один із міцних світ. трендів — альтернативний шлях цивілізаційного поступу, онтологічно ворожий ліберально-демократ. іудео-християнській Північноамер.-Європ. цивілізації. У широкому сенсі тоталітаризм — це атавістична перверсія демократії (Х.Ортега-і-Гассет, Зб.Бжезинський, К.Фрідріх, Д.Шушарін), тобто рецидив здичавіння на тлі формування демократії в сучасному її розумінні.

Це відрізняє тоталітаризм від низки політ. форм врядування (диктатури, авторитарні режими). В його основі лежить тоталітарний консенсус (своєрідна форма симфонії між населенням і владою), що перетворює країну і сусп-во, які його досягають, на якісно нову форму сусп.-політ. організму — державосуспільство (тоталітарну систему). Гол. ворогом тоталітарних режимів і систем є лібералізм, тобто ідея вільної (суб'єктної) Людини і соціально-культ. інфраструктури, що дозволяє реалізовувати політ. суб'єктність людини. Послідовне і системне знищення ідеї лібералізму на всіх поверхах існування влади та соціуму зрештою руйнує і те і те. Замість сусп-ва, як сукупності індивідів, які перебувають у складних соціокульт. і політ. взаєминах, постає погромний натовп (за Х.Арендт, «людська множина наче зникає в Одній Людині велетенських розмірів»). Людина переводиться на режим «голого життя» (Дж.Агамбен). За умови тривалого існування тоталітарна система примудряється знищити в людині не лише прагнення до свободи, а й саме її розуміння. Інвалідизація особистості, атрофія навичок самостійної соціальної взаємодії та співтворення є осн. наслідком панування тоталітарних практик. У такій популяції домінують носії тоталітарної ментальної матриці, що гальмує, а часто призводить і до поразки (як у випадку Росії) посттоталітарного транзиту.

Д-ва сучасного ліберально-демократ. типу і тоталітарна система є онтологічними протилежностями за структурою та сенсом існування. Демократія і лібералізм — це ін-ти, інституції і правила взаємодії між ними, тобто процедури. Тоталітарна система — це невпинне знищення / розщеплення / розчинення / деформація держ. і соціальних ін-тів та інституцій і процедур, що замінюються відносинами кланової ієрархії та репресіями / терором. Р. є історично новим феноменом, це відкладений / мутантний тоталітарний синдром на рос. етнокульт. ґрунті.

Ознакою рашистської Росії є розбудова й утвердження само-

достатньої, ізольованої від решти світу ціннісно і методологічно системи світогляду (парадигми), що слугує підставою неоімперських претензій Росії й обгрунтуванням її права нищити держ. суверенітет ін. країн та здійснювати геноцид, зокрема стосовно України та українців.

В основі еклектичного квазіінтелектуального, квазідуховного і квазікульт. конструктів лежать низькосмаковий та інтелектуально деградантний плагіат з філос. праць родоначальників нацизму і фашизму, масова езотерична, окультна літ., жовта преса, антиутопії рос. письменників, альтернативна історія та ін. продукти масової рос. культури пострад. доби.

Змістовий стрижень Р. становлять адаптовані до культ. рівня, звичок і смаків пострад. росіян тези «білого фашизму» І.Ільїна, «четвертої політ. теорії» О.Дугіна та етнофілетизм Російської православ. церкви у викладенні патріарха Кирила. Триєдиний світоглядний сплав РМ / Р. протягом 2022—23 перетворено на офіц. загальнообов'язковий канон мислення, який транслюється через ЗМІ, заклади освіти й культури, церк. кафедри. Витворена цілісна і багатобарвна ментально-естетична платформа давно існувала як субкультура, впродовж останніх восьми років набула масовості і нині фактично є не лише офіц., а й домінантною. Від 2022 основоположні тези РМ / Р. артикулюються президентом РФ В. Путіним як підстава повномасштабної агресії проти України та її ліквідації як д-ви та нації.

На підтвердження права Росії на знищення України наводять такі «аргументи»:

• Росія — це окрема, «особлива» частина світу, «цивілізаційний континент», що розвивається за законами, відмінними від тих, якими керуються США й ЄС.

• Росія / Євразійська цивілізація претендує на геополіт. домінування в Євразії від Німеччини до Китаю, її цивілізаційна місія полягає в докорінній перебудові геополіт. конфігурації світу.

• «Русский мир» — це не лише росіяни, а й прихильники його цінностей у світі. Певна частина громадян України є поплічниками РМ (за висловом В. Путіна — «наші люди») разом із регіонами, в яких мешкають (у вересні 2022 ці області — Донецька, Луганська, Запорізька, Херсонська — оголошені інтегральною частиною РФ, що закріплено конституційно).

• Решта громадян України, які не є носіями РМ, підлягають «денацифікації» (фізичному знищенню чи «перевихованню» в концтаборах).

Крім того, геноцидарна стосовно України стратегія мотивується апеляціями до «спільної історії», табу на її перегляд, аксіоматичними ідеологемами про «вічну і святу Росію-Русь». В основу міжнар. політики / експансії / загарбницької війни Росії проти України покладено також тезу про утиск прав «російськомовних» (співвітчизників за кордоном), право на «захист» яких від 2008 фігурує у зовнішньополіт. доктрині РФ. «Укр. питання» — осердя російської консервативної революції, завдання якої є утворення «анти-України» (як антитези у контексті постулату Кремля «Україна — це анти-Росія»). Ідеться про розбудову тоталітарної неоімперії, що протиставляється ліберально-демократ. проєвроп. Україні, яку сприймають як «зрадницю» одвічної російської (тоталітарної) матриці. Відбувається докорінний перегляд парадигми світобачення Росії загалом і місця в ній України зокрема. З геополіт. партнера і опори Росії («братня країна», «братній народ») Україна перетворюється на гібридну жертву. На час оголошення т. зв. СВО вона в офіц. дискурсі вже рашистської Росії — дискредитована, доктринально деперсоніфікована, позбавлена права на існування в істор. та есенціальному вимірах. Умоглядний «превентивний наступ» на Захід розпочинається на теренах України під супровід неодноразово висловлених В. Путіним на вищому політ. рівні аксіоматичних гасел: «немає такої д-ви — Україна, немає такої нації — українці». Від лютого 2022 війна проти України стає сенсом, формою існування та інструментом змінювання Росії, перетворення її на тоталітарну систему — «фортецю Росія», яка переходить у стан «війни цивілізацій» (Північноатлантичної та Євразійської). РФ позиціонується як «цивілізація цивілізацій, оплот протистояння неоколоніалізму, вільного розвитку цивілізацій, культур». Тоталітарна трансформація РФ розгортається на всіх інституційних рівнях, перетворюючи їх на жорстку вертикаль. Під приводом «загрози вітчизні» та «екзистенційної загрози існуванню Росії» вибудовують офіц. тоталітарну ідеологію, примусово імплантуючи її в масову свідомість, тепер уже й через систему освіти. Нові підручники історії запроваджують офіц. істор. канон, що є рашистським за наповненням. «Русские» позиціонуються як старші спадкоємці Давньої Русі із центром у Києві. Київ — «сакральна колиска Росії», що перебуває на умовно «своїй / чужій території». Не менш загрозливими є тези про решту «сакральних» рос. міст (Севастополь, Херсонес, Запоріжжя) чи новотериторій («Новоросія», Донбас), урбаністичні (пам'ятники / ідоли і назви вулиць) і культ. маркери (пам'ятники і твори рос. літ. класиків). Це інверсія базового маніпулятивного міфу про Київ — «матір міст російських» (у легендарного літописця йшлося про міста руські, тобто давньоукраїнські), а не російські / «русские»). У чинному офіц. істор. каноні РФ Київ та Україна постають як належна росіянам «отчизна» (прадавня земля предків). Сконструйована за настановами і світобаченням В.Путіна «нова історія» використовується для прискорення процесів тоталітаризації («згвалтування історією»), промисловізації вирощування нових поколінь «людини юрби», основним і єдиним призначенням якої є демографічне забезпечення війни тоталітарної Росії з ворожим їй світом. Завдання прискорення тоталітаризації вирішується через нав'язування парадигми «істор. битви» «країни-цивілізації» Росії з «північноатлантичною цивілізацією» за творення багатополярного світу. Спотворена історія Росії використовується як аргументна база самодостатнього аксіоматичного дискурсу ненависті.

Офіц. істор. наратив вибудовується в апофатичній концептуальній рамці світосприйняття, де Росія і росіяни позиціонуються через заперечення навколишнього світу (передусім ліберально-демократ.). Осн. джерелом тоталітаризації виступає жупел зовн. загрози, на якому розбудовується антитеза рос. експансії (у ра-

шистському тлумаченні — «нас все ненавидят», «НАТО хочет нас окружить»), яка морально та ціннісно інтерпретується крізь призму вигаданого «героїчного минулого». В центрі ідеологеми Р. поставлено образ цивілізаційного, або ж екзистенційного, «ворога». Спонукальні чинники експансії імперій минулого і тоталітарних систем відрізняються: якщо в основі ментального розширення класичних імперій лежала концепція цивілізаційного месіанізму, в основі експансії тоталітарного режиму / імперії — ідея превентивного знищення джерела екзистенційної загрози, тобто геноцид як такий.

Переводячи країну в режим існування «фортеці в облозі», Кремль повертається до більшовицьких методів роботи з масовою свідомістю і ставить на штучне вирощування тоталітарної бездумної маси через найбільший соціальний ін-т — школу. Освіт. система перетворюється на «інкубатор» нової «людини натовпу» з новою ідентичністю, змодельованою кремлівськими політтехнологами. За відсутності класичної політ. ідеології становий хребет нової рос. школи становить модифікований політтехнологічний конструкт РМ — аполітичний, еклектичний, позаістор., що претендує на універсальність і позачасовість, не потребує політ. чи наук. апробації, самозрозумілий і природний для мешканців цієї псевдо «країни-цивілізації».

Неототалітарна рос. (рашистська) система за внутрішніми параметрами є тоталітарною імперією, зорієнтованою на екзистенціальну боротьбу з ліберально-демократичним світом. Передусім з Україною, як уособленням «відступництва» від «вічних» російських традиційних «цінностей і скріп», у трактуванні Кремля — «ударним кулаком Заходу, націленим проти Росії», «головним тараном проти Росії США та НАТО».

Х.Арендт зауважувала: «Метою тоталітарного виховання завжди було не прищеплювання переконань, а позбавлення здатності набувати їх взагалі». У класичних тоталітарних системах 20 ст. ідеологія відігравала роль універсального оракула тоталітарної системи, який пояснював всі її дії та злочини в завершеній (самодостатній) неспростовній формі. Тоталітарні режими 20 ст. перетворили ідеології на громадянські релігії. Натомість рашизм є еклектичною системою, що в усталеному розумінні ідеологією не слід вважати.

Рашизм вибірково міксує ідеологічні «цитати» фашистських ідеологічних конструктів лівого (Е.Лімонов), правого (І.Ільїн, «русский мир», Російська православна церква) спектрів та гібридні постмодерністські системи (лівий російський ісламський радикалізм Г.Джемаля, «четверта політична теорія» О. Дугіна, езотеричні та містичні схеми, зокрема учасників так званого Южинського гуртка) та ін. Спільним знаменником цього ментального конгломерату виступає войовничий антиамериканізм / антизахідництво в його апокаліптичному тлумаченні та неоімперські претензії на світову гегемонію.

Апокаліптичний спосіб мислення — смислова основа розв'язаної Кремлем світової війни. Рашизм не ставить власне політичних завдань і не пояснює методів їхнього досягнення, Р. називає геополітичного «ворога, що підлягає знищенню» — антиРосія. «Русскость» при цьому означає самоідентифікацію з певним набором ціннісних маркерів: самодержавність, російський месіанізм, російський імперіалізм, етнонац. розчинення в «русском мире» і силове нав'язування («принуждение к миру») цього формату низці суверенних нині д-в, що колись входили до зони впливу СРСР.

У найширшому вимірі йдеться про країни Європи, Азії, Африки та Лат. Америки, їх залучення до глобального неототалітарного проєкту, очолюваного Кремлем. Тому Р. еклектичний за політ. звучанням і за гаслами: він проти колоніалізму в світ. масштабі, але за відтворення Рос. імперії / імперії СРСР; він «за мир у всьому світі», але за війну проти Заходу на теренах України; він «за дружбу між братніми народами», і водночас — за геноцид українців та асиміляцію білорусів; він «проти фашизму», але практикує нацистські методи розв'язання проблем та ін. Такі контроверсійні дихотомії дали підстави інтерпретувати Р. у мемі «шизофашизм». Ноу-хау неототалітарної Росії стала відмова від ідеології як такої, заміна її еклектичним набором мемів-образів (зокрема візуальних): ідеологем — міфів — стигм — стереотипних уявлень («Вечная Россия / русский бог / Великая Русь / богоизбранный русский народ / один народ / Великая Победа / сильная власть / загнивающий Запад / русский мир / великая русская культура / защита прав русскоязычных / геноцид народа Донбасса») та ін. продуктів масової культури, що створюють масову ментальну операційну систему, зорієнтовану на розпізнавання «Іншого».

Оновлена тоталітарна парадигма запустила механізм трансформації всього комплексу сусп.-політ. та соціально-екон. відносин, що дозволяє говорити про трансформацію РФ в тоталітарну систему з усіма її родовими ознаками.

— Узурпація права на необмежене насильство на підставі ідей «русского мира», яка перетворюється на всепояснюючий і всеобілюючий закон.

— Тоталітарна ідея стає засновком нового тоталітарного світу, що існує як автономна світоглядна система з власними уявленнями про добро і зло, справедливість і законність. Провідною опцією і форматом існування Р. стає світоглядна капсула, яка метафорично вилучає тоталітарну систему з навколишньої реальності.

— Надідея (у Р. — ідея повернення Росії належного їй місця глобального лідера) перетворюється на квазіідеологію / квазірелігію, новий культ і світогляд, підкреслено антигуманний. Його ціль — перекроювання світу за своєю подобою і виведення нового типу людини, на яку це завдання покладається.

— Р. продукує нові світогляд, стиль мислення і життя, які саморалаштовуються відповідно до ситуації. Водночас заг. система координат настанов колективної дії лишається незмінною: винятковість місії, «ворог» і насильство як універсум вирішення суперечностей із зовн. світом і всередині тоталітарної системи. Системотвірним завданням тоталітарної системи є експансія у зовн. світ, що автоматично збільшує лінію зіткнення з ним.

— Інформаційний простір перетворюється на повсякчас переналаштовуваний інструмент закріплення світогляду державо-суспільства, яке перебуває у стані

війни зі всіма: «вороги» можуть змінюватися, стан війни — вічний.

— Вирішуючи це завдання, влада здійснює справжню дискурсивну контрреволюцію, переобрамлюючи спосіб мислення масової людини так, щоб перетворити її на безвольну і значною мірою недієздатну ментальну заручницю своєрідної тоталітарної секти в масштабах країни. Гол. завданням системи є не лише насильницьке перетворення способу мислення людини, а й добровільне її самоналаштування на систему, що знімає проблему суперечності особистої волі і владних меседжів.

— Метасвітогляд Р. вибудовується універсальними репресивно-каральними і пропагандистськими інструментами, що значною мірою спрощується завдяки живучості тоталітарних звичок рад. доби.

— У процесі тоталітарної трансформації зазнає перетворень якість людського капіталу. Як і кожен тоталітаризм, Р. знищує суб'єктність людини та атомізує суспільство. Х.Арендт зауважувала, що терор ніби зганяє людей у безвольне стадо, при цьому він же і «...самозмушуюча сила логічної дедукції, яка налаштовує кожного індивіда в його самітності й ізоляції проти всіх інших, відповідають один одному і потребують одне одного для запуску керованого терором руху і забезпечення цього руху... Підготовку до терору слід вважати успішною, якщо люди втратили контакт зі своїми ближніми і реальністю навколо себе, тому що разом із цими контактами людина втрачає здатність мислити і вчитися на досвіді. Ідеальний підвладний тоталітарного режиму — це не переконаний нацист або переконаний комуніст, а людина, для якої більше не існує різниці між фактом і фікцією (тобто реальності досвіду) і між правдою й неправдою (тобто норм мислення)». В рос. обивательському дискурсі теза оприявнюється мемом «не все так однозначно».

— Терор стає способом, інструментом і формою існування. «Тотальний терор, ця квінтесенція тоталітарного правління, здійснюється ані заради людей, ані проти них. Він покликаний надати силам природи чи історії незрівнянний інструмент для прискорення їхнього руху» (Х.Арендт). Адепти системи сприймають його, з одного боку, як свого роду очищувальний вогонь, що покращує популяцію; з другого — як каральний інструмент для «ворога»; з третього — як норму існування і вияв волі непереборних вищих сил.

— Формою нейтралізації суперечностей тоталітарної системи з навколишнім світом і реальністю як такою є розбудова й утвердження альтернативної парадигмальної рамки. Ідеться про створення принципово відмінної картини світу і відповідних їй ціннісних настанов, що обґрунтовують гегемонізм, експансію, насильство і право чинити етно- і геноциди. У фокусі рашистської парадигми не арійці, а «русские», не Другий рейх, а Третій Рим (нео-СРСР), але за змістом — це той самий гегемонізм, месіанство, експансіонізм і зверхність стосовно решти народів світу.

— Фіксація на міфічному (героїчному) минулому виступає універсальним аргументом на користь «істор. права» експансії. Минуле (Х.Ортега-і-Гассет вважав штучно створену кризу істор. пам'яті вагомою підставою тоталітаризації) виступає постійним тригером акумулювання і перенаправлення соціальної агресії. На основі деформованої історії, яка існує як сукупність міфів (найчастіше катастрофічних і переможних), витворюється комплекс уявлень і смислових кліше, що репрезентують як «нове» слово філос. і політ. думки, ба більше — духовності, що змінює фокус світобачення з Людини і Творця на певну націю та «її» бога. Побічними наслідками ретрофіксації є культ смерті, заборона істор. ревізіонізму, одержимість минулим і домінування консервативного порядку денного («традиционные ценности»), культ предків, утвердження загальнообов'язкового офіц. істор. наративу і офіц. політики пам'яті.

Квазітрадиціоналізм суперечить здоровому глузду, переходить межу раціо і набуває форм девіації — некрофілії, коли життя як таке і насамперед — повноцінне, щасливе, красиве і заможне — викликає ненависть, агресію і нестримне бажання його знищити. Ненависть до нормального способу життя психічно здорових людей перебуває в підоснові ненависті до узагальненого образу Заходу та України як його проєкції. М.Епштейн вказує на низку проявів «одержимості смертю», «смєртобєсія», що вийшло на простір масової культури, породивши «кентаврів життєсмерті», «гроболюдей» та ін. За його висновком, «культ смерті являє себе в Росії як істинно масовий обряд, як вища форма патріотизму».

— Похідником «смєртобєсія» виступає дедалі очевидніша і безсоромна геноцидарна складова до встановлених «унтерменшів» та онтологічного ворога. Знищення їх — повне чи принаймні часткове — править за національну ідею-фікс, яка охоплює найширші верстви населення. Відбувається це через засоби всеосяжної пропаганди ненависті. Розбудовуються інфраструктура ненависті, образ ворога і мова ненависті. В центрі рашистського дискурсу ненависті перебувають колективний Захід, Україна (як анти-Росія, альтер-его Росії) та «націонал-зрадники» (за В.Путіним). Відверто геноцидні наміри влади чимдалі більше стають частиною особистісних налаштувань «людини натовпу». Масова людина воліє не помічати того, що за фасадом путінської / дугінської концепції «багатополярного світу» приховується інструкція з поетапного знищення західноєвроп. цивілізації: таврування і дегуманізація європейців («ми можемо любити Європу тільки так, як чужих невиліковних хворих, як прокажених, як покидьків, як злочинців, як непотріб (рос. "мразь")»); ідеї створення окремих гетто для «атлантистів», які є екзистенційним типом, що підлягає вигнанню («антлантичне гетто», «гетто для хворих»); настанови створювати для українців (вчителів, переміщених осіб, дітей) фільтраційні і виховні табори (фактично концентраційні табори); заклики «змити Україну в море», «топити українських дітей у річках»; припущення про необхідність знищення 2—5 млн населення України та ін. Наразі геноцид українців нормалізований у масовій свідомості рашистів, що слід вважати симптомом переходу тоталітарної системи на новий рівень розлюднення.

— Некрофілія генерує постійно відтворюваний ресентимент

за втраченим «золотим віком» імперії, а це спричиняє самовідтворенню реваншизму, який покладено в фундамент агресивної зовн. політики і систематичної агресії РФ в низці регіонів світу. Інструменталізація минулого в системі координат інформаційної ери та еклектизм конструкту РМ викликали маразматизацію рос. політ. проєкту. Культ предків замінив культ рафінованого минулого. Вождь перетворився на історика № 1. Офіц. істор. наратив — на інструмент масової ментальної інвалідизації.

— Культ сили, синонімічний культу влади, стає мірилом усього. Необмежена влада і право на масовий терор — це альфа і омега тоталітарної системи. Культ сили, доведений до культу насильства, виявляється як в естетиці влади (маскулінний образ вождя, його найближчого оточення, «воїна світла» та його сім'ї, армії, органів держбезпеки), так і в запровадженні вертикальної воєнізації. Шаленим темпом мілітаризується шкільна освіта. Специфіка Р. — легітимація і культ кримінального насильства, перетворення правлячої верстви на носія кримінальної культури. Кримінальні етику та естетику перетворено на інструмент легітимізації режиму у всіх його організаційних формах (від силових структур до міністерства закордонних справ). Відбувається «тотальний розвал етичної системи», причому якщо у тоталітарних системах минулого ця ерозія задавалася ідеологічними межами, у сучасній РФ моральна деградація розгортається на засадах безідейності та аморальності. (Х.Ортега-і-Гассет про ідею комунізму, яка лежала, хоч і в спотвореному вигляді, в основі рад. комунобільшовизму, зауважував: «комунізм — це вкрай дивна моральність, але це моральність».) Аморальність — це нове етичне підґрунтя неототалітарної Росії, причому базовою матрицею аморалізму виступає заперечувальна за суттю кримінальна етика, яка протезує знищену пострадянську етику і є базою нового суспільного договору.

— Рашистський тоталітарний консенсус сформований на «соворності» (М.Епштейн): на вершині соціальної піраміди перебуває особа, яка прийшла до влади у протиправний спосіб, утримує владу понад двадцять років, постійно ґвалтуючи право, ніколи не дотримується слова, має кілька коханок і народжених від них позашлюбних дітей і при цьому пропагує «традиційні цінності», сконцентрувала у своїх руках диктаторський обсяг владних повноважень задовго до того, як закріпила це у конституції, є прикладом незаконного збагачення, спотворила історію власної д-ви і сусідніх країн (зокрема, України), розв'язала геноцидарну за своїм спрямуванням війну, апелюючи до зобов'язань «старшого брата» і паразитуючи на стереотипах християнства, абсолютно позбавлена емпатії та, власне, уявлення про реальний світ.

— Масова людина / «глибинний нарід» самоідентифікує себе саме з таким лідером, що свідчить про моральну катастрофу Росії і росіян, передусім тієї масової людини, для якої Путін став мірилом «успіху» і уособленням Росії.

— Брехня стала універсальною скріпою тоталітарної симфонії між диктатором, владною вертикаллю і народом, яка нівелює суперечності між світами ідей, ментальних, ідеологемних конструктів і реальністю. Відверта брехня (на яку перетворюється пропаганда) дозволяє протезувати діри свідомості та вирви колективного розуму і совісті. Побічним продуктом масової індоктринації є хронічний когнітивний дисонанс і, відповідно, галопуюча моральна деградація тоталітарного сусп-ва, а основним наслідком — руйнування особистості і ментального здоров'я носія тоталітарної свідомості. Опцію стабілізації ментального здоров'я через духовні практики вимкнено внаслідок тоталітарної індоктринації церков.

— Церкви (усіх конфесій) із соціальних інститутів перетворюються на складову тоталітарної системи (державосусп-ва), гілку пропагандистської інфраструктури. Духовні практики трансформуються у ритуально-магічні дії, позбавлені богословського сенсу. Відбувається зрощення церковної та світської влади. Поганство і побутовий магізм, фетишизм та обрядовість, офіціоз і політична ангажованість протезують правдиве духовне життя. Чимдалі очевиднішим стає, що за фасадом переродженої РПЦ, православним дизайном і лексикою приховується не лише етнофілетизм, а нова версія тоталітарної апокаліптичної секти, що гібридизувала низку архаїчних етнічних та езотеричних практик, зокрема, як слушно зауважила К.Лученко, варіації «езотеричної нумерології, яка паразитує на традиційних християнських цінностях». Злоякісне переродження церкви завершується її перетворенням на підрозділ таємної поліції. Гол. храм збройних сил РФ, як втілення нумерології «русского» ресентименту, засвідчив — справжнім богом РПЦ і рашистів є не Бог-творець, а війна. Саме духу війни приносять жертви матеріальні (як-от «Трійця» А.Рубльова і рака Нєвського) і людські — на укр. фронті. Р. — антигуманний, ба більше — людиноненависницький покруч, що лексично камуфлюється під православний традиціоналізм. Практика Р. і РПЦ, яка його благословляє, є антихристиянством у дистильованому вигляді.

— Справжньою релігією рашистської тоталітарної системи є влада, або ж етатизм (рос. «государственничество»), як самоціль («нічого крім д-ви, нічого поза д-вою, нічого проти д-ви», за Б.Муссоліні), якої прагне хунта, що захопила владу внаслідок державного перевороту і підтримується народом (І.Бороган), або ж «легітимізована хунта» (С.Медвєдєв).

— Сутнісною ознакою тоталітарної системи є, як не це парадоксально, руйнування *держави*. Те, що називається державою і виставляється як осердя і найвища цінність системи, за яку вона буквально змітає все на своєму шляху, зокрема й власних мешканців, є лише дискурсивною оболонкою, яка прикриває іншу, реальну, цінність системи — особливим чином влаштовану систему влади, яка транслює тоталітарний консенсус населення і еліт на режим знищення. Те, що в зх. дискурсі називається державою (система *інститутів,* їхніх *обов'язків перед суспільством* і механізмів їхньої реалізації, тобто процедур), тоталітарна система, подібно до ракової пухлини, знищує, роз'їдає, перетворюючи колись здорові соціальну і політ. тканини на метастази. Народжується нова форма політії — тоталітарне державо-суспільство, яке живе за власними законами.

— Х.Арендт наголошувала, що тоталітаризм знищує держа-

ву як представника всіх соціальних груп. Проте так само тоталітаризм знищує соціальні групи як носіїв особливих соціальних характеристик та інтересів. Соціальна стандартизація, за висновками Х.Арендт, є одним з гол. наслідків і передумовою тоталітарних режимів 20 ст.: «перетворення класів на маси і, відповідно, викорінення будь-якої групової солідарності є умовою sine qua non для тоталітарного панування». Уодноманітнення соціального середовища, постійне зростання питомої частки економічно залежного від влади та її соціальних преференцій населення є провідною тенденцією поступу путінської Росії. Наразі понад 60 % росіян балансують на межі бідності (при цьому йдеться про зайнятих, а не безробітних) і використовуються владою як середовище, що виступає демографічною базою владних експериментів. Режим уже запровадив низку обмежень громадян. свобод і прав, сконцентруючи всі важелі впливу на вищих щаблях влади і у силових структурах.

— Знищення соціальних груп та їхньої свідомості перетворюється в тоталітарній системі на підставу знищення політ. системи. За позірного парадоксу — бо ж найчастіше, коли аналізують тоталітаризм, ідеться про граничне зміцнення держ. влади і сили владної політ. партії — нічого парадоксального в цьому твердженні немає. Варто лише згадати, чим є реальна політика в ліберально-демократ. світі — змаганням конкурентних політ. проєктів у поліфонії ідеологій та філософій буття. На етапі утвердження тоталітаризму встановлюється однопартійна система та її ідеологічна монополія. Інсталяція тоталітарної системи робить партії та політ. життя ворожими суті цієї форми політії. Політичні процедури (зокрема вибори) замінюються відносинами на кшталт родової ієрархії. Опозиція спочатку перетворюється на системну, як віддзеркалення і статиста режиму, що камуфлює фасад автократії, а згодом зникає як така. Партія влади обертається на квазіполітичний сурогат, розростається, схрещуючись із рудиментами колишніх політ. проєктів, і перетворюється на масовий провладний рух.

— Соціальне різноманіття підміняється архаїчними поріняно з рештою світу відносинами сучасного племінного устрою на чолі з вождем. Вождь (президент, який не переобирається, а перепризначається) і плем'я (тоталітарна маса) існують у нерозривному зв'язку тоталітарного консенсусу. Вождь — це ідеалізований образ тоталітарної маси («ідеальне ми»). Аналізуючи його позицію в тоталітаризмі, Х.Арендт зазначала: «...тоталітарний вождь є не більше й не менше як функціонером мас, які він очолює». Використовуючи повною мірою можливості інформаційної ери і технологій маніпулювання масовою свідомістю, колективний Путін перетворив свого персоніфікатора на якісно новий феномен, який не потребує харизми, ідеології, єдиної політ. партії / руху. «Це вождь епохи масової культури, — наголошує Д.Шушарін, — а не теорій, ідеологій і високого стилю». Епоха постмодерну породила вождя-маску. Це вождь-пахан, можливий лише в суспільстві барачної культури. При цьому не лідер задає стандарти культури тоталітарної системи і формує матричний образ «істинного арійця» / «настоящего русского», а навпаки, сам підлаштовується під запити і уявлення натовпу. «Нинішній тоталітарний вождь не над масою, він і є маса», — резюмує Д.Шушарін. Всесильним його робить те, що він, на відміну від попередників (зокрема Й.Сталіна), не веде «трудящих» за собою, а «...йде за масами, деградує до їхнього рівня, залишаючи їх у зоні комфорту, незалежно від рівня і якості життя, не примушуючи їх працювати заради майбутнього, заколисуючи казками про славне минуле». Цей зворотний ефект симфонії «глибинного народу» і Путіна є джерелом інтелектуальної, моральної і візуальної деградації путінського режиму етнокультурного проєкту «Росія».

— Квазіпартія режиму фактично перетворюється на корупційну мережу (мафіозного типу), інструмент масового виховання і мобілізації. Імітаційна політ. система РФ з єдиною партією влади та бутафорною системною опозицією нині перебуває на етапі кристалізації тоталітаризму. Політ. життя перетворюється на цілковиту фікцію, позбавлену жодного сенсу, крім ритуального дійства, що легітимізує практики режиму у суспільному просторі. До того ж не йдеться про жодні процедури, політ. конкуренцію, боротьбу ідей і подібний «непотріб», властивий ліберально-демократ. політіям, — замість них функціонує нервова система тоталітарного державосуспільства, яка забезпечує передачу імпульсів від вождя народу, і навпаки — від народу — вождю. Помиляється той, хто вважає народ жертвою тоталітарної системи. Близько чотири п'ятих населення — носії архаїчних домодерних уявлень про світобудову, що можна вважати природною базою тоталітарної системи, її демографічною основою і співавтором.

— Після досягнення тоталітарного консенсусу країна стає на рейки тоталітарного транзиту. Те, що розпочиналося як пошук ідеї для нової спільності (національна ідея), він завершується тотальною десуб'єктивізацією і самотністю (Х.Арендт) громадян. Концепт екзистенційного розуміння народу (Das Dasein existiert vqlkisch) — расистський та антисемітський за природою — покладено в основу «четвертої політ. теорії» А.Дугіна. Взаємини між «народом» та індивідом суто антагоністичні: немає і не може бути я, немає і не може бути особистої мети, є лише ми і спільна доля — подолання екзистенційного ворога. Цю особливість оптики Дугіна — Хайдеггера Е.Фає називає «метаполітикою винищення».

— Фюрер і німецький народ / нац. лідер і «русский мир» — частини спільного буття і спільної істор. долі / місії. Фюрер / лідер формує геополіт. порядок денний. Від народу вимагається «жертовність і покірність». У цій системі йдеться про народ із певними налаштуваннями і характеристиками: «німецька раса» (deutsche Rasse) «німецька сутність» (deutsche Wesen) Хайдеггера, рос. «народ-богоносец» Ільїна, Дугіна та «рос. політ. культура» Суркова. Істор. місія в одному випадку — це «повна трансформація європейського світу під владою німецького народу» (Хайдеггер), в другому — те саме (аж до знищення цивілізації євроатлантистів), але на чолі з Кремлем. Це мілітаризований ідеологічний етноцизм, який ставить в епіцентр світогляду певний етнос (для цього використовують різні версії міфу про походження), на-

діляючи народ винятковими расовими, моральними, духовними, інтелектуальними, культурними та ін. характеристиками, на чому вибудовується презумпція: 1) богообраності; 2) месіанства (ще — «месіанський цинізм», за І.Кукуліним); 3) права на експансію; 4) права на геноцид. Між расовою теорією нацизму і універсалістською рамкою РМ чимало спільного. В основі обох лежить міфічна свідомість, що не лише живиться окультизмом, а й паразитує на маніпуляції архетипічними настановами населення.

Крім того, в масовому дискурсі сучасної Росії апробуються і цілком екзотичні підходи до трактування проблеми расової належності і чистоти. У визначенні А.Дугіна «неоєвразійська» раса — категорія зі сфери духовності, а не генетичного походження: «Ненависть до Стрєлкова — це ненависть ворожої нам раси, не в біологічному сенсі, а в духовному. Раси технологів, пройдисвітів, чиновників, маніпуляторів, торговців... Європа Нового часу — це результат перемоги раси торговців (капіталізм) над расою героїв (Середньовіччя). Стрєлков — це “русское” Середньовіччя».

— З огляду на ці методологічні новації спільність етнічного / расового походження в наднаціональному і над-етнокультурному конструктах РМ замінено умоглядною «русскостью» — сповідуванням «правильних» поглядів на Росію та її місце в світі, своєрідним «тестом Путіна» / РМ, який на етапі тактичного розширення неототалітарної імперії покликаний максимально збільшити аудиторію проєкту. Центром тяжіння є ідея руйнування світу на основі його заперечення як такого, до того ж етнічне і расове походження позірно відходять на другий план (що доволі оманливо, оскільки антисемітизм і расизм є родовою ознакою чорносотенства, що лежить в підґрунті РМ).

— Ідея «життєвого простору» в концепті Р. трансформується спочатку в тезу про «неділимість Росії», згодом в ідею про «безкінечність» кордонів Росії, а нині — у створення нео-СРСР. Тезу про вищість «русского» народу (нагадаємо, що нацисти вважали данців і норвежців інтегральною частиною германської нації) Р. переформатовує в аксіому про виняткове право Росії і «русских» не лише на територію сусідніх держав, їхні національні культуру та історію, а й на саме існування таких народів — з етнічним розчиненням (асиміляцією) в «русском» народі.

— Реалізація доктрини Р. неможлива без діяльного заперечення, нівелювання і глуму над чинним правом і засадами світоустрою.

— Вирішенням цього завдання зумовлене утвердження базового принципу тоталітарної системи — усеохопного державного терору як провідного методу врядування і соціальної інженерії. Досліджуючи практики поводження тоталітаризму з правом, Х.Арендт підмітила, що «...нехтування реальними законами претендує на роль найвищої форми легітимності». Казус Пригожина — демонстративне блюзнірське зневажання закону / права в одних випадках і не менш блюзнірські розправи за допомогою найсуворіших санкцій, передбачених у кримінальному законодавстві, в інших — це симптом і водночас інструмент тоталітаризації Росії. Узаконюючи репресивні практики до особистостей, розв’язуючи руки «псам тоталітаризму» і перетворюючи демонстрацією свавілля маси на натовп, тоталітарна система стає новою формою буття. Система розв’язує собі руки для нічим не обмеженого злочинства, яке, власне, і визнається новим природним правом, у новітній інтерпретації — «законом кувалди Пригожина». Тотальне насильство зрештою підмінює собою закон, абсолютизує беззаконня, грунтоване на ідеї-фікс.

Водночас колективний Путін упивається відчуттям безкарності. Бо ж, як підмітила Х.Арендт, «...злочинця можна судити справедливо тільки тому, що він бере участь у consensus iuris, і навіть явлений закон Божий може діяти між людьми лише тоді, коли вони дослухаються до нього і погоджуються з ним». Нормалізація чинного беззаконня знаменує нову фазу тоталітаризму — період надзвичайщини, який зазвичай обертається масовими репресіями. Так, з одного боку, виявляється суїцидальність тоталітарної системи, а з другого — прагнення державосуспільства підважити основи світоустрою, які забезпечують його стабільність: принцип недоторканності приватної власності, здатність до дискусії та пошуку компромісів, повагу до гідності та суб’єктності, інституційну та соціальну різноманітність. Іншими словами, усе те, що є цариною і виявом соціального прогресу. На тлі розмов про «традиції» справжнім завданням Р. стає намагання перервати наступність розвитку, вкотре (в рос. варіанті) розірвати хід історії та обнулити її результати. Через непотрібність тоталітарному державосуспільству досягнення попереднього етапу демонтуються. Натомість оформлюються всесильні політ. поліція, силові структури як становий хребет режиму і репресивне кримінальне право як універсальний регулятор тих соціальних відносин, які неспроможні взяти під цілковитий контроль навіть тоталітарні системи. Судова та законодавча гілки влади деградують до бутафорного елементу теоретичного правознавства, репресивних органів та чиновницького апарату.

— Р. / тоталітаризм знищує людину / особистість, оскільки в центр поставлена маса / натовп. «Тоталітарні рухи — це масові організації атомізованих, ізольованих індивідів» (Х.Арендт). Атомізація соціуму унеможливлює формування протидії людожерській політиці режиму. Упродовж 2022 ідеалістично налаштовані політики й експерти, які очікували живої реакції рос. населення на нічим не спровоковану агресію проти України і геноцидарні практики її здійснення, мусили визнати безпідставність своїх сподівань. Масова десуб’єктивізація досягається запровадженням тотального інформаційного контролю і цілеспрямованим згортанням / знищенням нетоталітарних сил і рухів. Це прискорює процес тоталітарного розщеплення суспільних інститутів і, відповідно, держави в її західноєвроп. / північноамер. розумінні.

— З пересічної малопомітної людини, яка наділяється винятковими інтелектуальними, духовними і фізичними характеристиками, водночас будучи за характером середньостатистичним зліпком масової людини, розбудовується культ лідера / дуче / фюрера / вождя. Класичне визначення масової людини дав Х.Ортега-і-Гассет: «...це людина тією мірою, якою вона не відріз-

няється від решти і наслідує / повторює загальний тип», «Маса — всякий і кожен, хто ані в добрі, ані в злі не вимірює себе особливою мірою, а відчуває таким самим, "як усі", і не лише не пригнічений, а задоволений своєю невідрізнимістю». Для створення культу Путіна-вождя докладалося чимало зусиль. 2014 журналісти «Еспресо.TV» зібрали п'ятірку найбожевільніших заходів від фанатів російського диктатора». У матеріалі наведено такі приклади: лекція і круглий стіл на тему взаємозв'язку Бога і президента Росії Володимира Путіна (відбулися у вересні 2014 у Москві); церква свідків Путіна, що діє у Ніжегородській обл.; серія смартфонів iPhone 5s, на зворотних панелях яких викарбувано портрет Путіна і цитату з гімну РФ, від італ. ювелірного бренду Caviar; акція «Порву за Путина», коли дівчата дефілювали у майках із портретами Путіна; поширення одягу та сувенірної продукції з його зображенням. Про Путіна пишуть пісні, знімають відеокліпи, на його честь і підтримку проводять масштабні заходи. Вікіпедія містить сторінку «Культ особистості Путіна», де детально описано історію явища. Там наведено міфологеми: Путін — «нац. лідер», Путін — «збирач рос. земель», «правильний пацан», «Путін проти олігархії та олігархів», «Росія виграла війну в Чечні». Незважаючи на відносно високий рівень заг. освіти і прагматизму росіян, культ Путіна набуває дедалі карикатурніших форм: чого варті лише ютюб-ролики т. зв. «загонів Путіна» (ще — ростовські бабки). Гіпертрофований культ вождя є компенсатором упослідженості «людини натовпу» і деградуючої соціально-економічно та культурно тоталітарної системи.

— Провідним завданням Р. є знищення України. Свою перемогу в рос.-укр. війні Кремль розуміє не як урегулювання воєн. конфлікту, закріплене у мирних договорах. Перемога для нього полягає у фізичному знищенні України, перетворенні її на територію, непридатну для життя, суттєвому зменшенні чисельності населення, тобто унеможливленні подальшої модернізації України та української нації, зупинці їх істор. поступу. Це — програма мінімум. Програмою максимум названо знищення ліберально-демократ. світу загалом. Знищення України розуміють як перший тактичний крок у цій стратегії, де Україна виступає полігоном Третьої світ. війни. Парадигмальна рамка «цивілізаційної війни» є самовідтворювальною і закодована на всіх рівнях функціонування офіційної культури, освіти, науки і мистецтва.

Літ.: *Андреев Н.* Обыкновенный рашизм. «Огонек», 1990, № 8; *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс. М., 2002; *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму. К., 2005; *Якубова Л.* «Русский мир» в Україні: на краю прірви. К., 2018; *Гудков Л.* Возвратный тоталитаризм. М., 2021; Чому РФ не змогла вигадати нічого нового навіть у тоталітарному режимі, який сама встановила — аналіз Вокс Україна. «NV», 2022, 25 березня. Web: https://nv.ua; *Snyder T.* The War in Ukraine has unleashed a new word. In a creative play on three different languages, Ukrainians identify an enemy: `ruscism`. «The New York Times Magazine», 2022, April 22 Web: https://www.nytimes.com; «Мы должны сказать прямо, что Россия — фашистская страна» — историк Тимоти Снайдер. «Gazeta.ua», 2022, 20 мая. Web: https://gazeta.ua; *Давидова Н.* Путінський нацизм: погляд крізь психоаналітичну призму. «Український інститут майбутнього», 2022, 30 червня; *Шушарин Д.* Русский тоталитаризм. Свобода здесь и сейчас. Web: https://books.google.com.ua; *Эпштейн М.* Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса. USA, Franc-Tireur, 2023; *Якубова Л.* До свободи крізь вогонь: Україна проти рашизму. К., 2023; *Якубова Л.* Рашизм: Звір з безодні / НАН України. Інститут історії України. К., 2023; Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких"». «Liga 360», 2023, 2 травня. Web: https://ips.ligazakon.net; Призывы к геноциду в отношении украинцев в российской и белорусской пропаганде. Опыт документирования и систематизации. ISANS, 2023, май. Web: https://isans.org

Л.Д. Якубова.

РЕ́ВНЕ — група археологічних пам'яток *райковецької культури* (9—10 ст.) і давньоруської культури (10 ст.), розташов. на правому березі р. Прут бл. с. Ревне (нині село Чернів. р-ну Чернів. обл.). Досліджували Б.*Тимощук* (1972), Б.Тимощук і Л.Михайлина (1977—82), Л.Михайлина (1983—96). Складається з 2 *городищ*, 10 селищ та могильника.

Городище Ревне 1 (урочище Городище) в 9 ст. було оточене дерев'яною стіною стовпової конструкції, посиленою з напольної сторони глиняним укосом. Із внутр. сторони до неї примикали довгі наземні будинки, а центр. частина була вільною від забудови. Схили мису, на якому розташов. городище, ескарповані. Бл. городища — безкурганний могильник 9 ст., на якому відкрито 56 поховань (безурнові тілоспалення), а також місце для кремації небіжчиків і культовий майданчик. На межі 9—10 ст. городище і супутнє селище згоріли. В 10 ст. на городищі збудували нові укріплення — суцільний ряд зрубів, споруджених на глиняній платформі та зміцнених із зовн. боку глиняними укосами з кам'яною крепідою. З внутр. боку до укріплень примикали житлово-госп. зруби. Городище (площа 5 га) було забудоване наземними зрубними житлами з підвалами та заглибленими житлами каркасно-стовпової та зрубної конструкції. На супутньому селищі досліджено садибу, а також заглиблені житла з печами-кам'янками, довгі будинки та ремісничі майстерні.

На городищі Ревне 2 (урочище Царина) в 9 ст. з напольної сторони була споруджена дерев'яна стіна стовпової конструкції, а в 10 ст. її замінили на стіну зрубної конструкції на валу-платформі. На території городища (20,5 га) розміщувалися заглиблені житла каркасно-стовпової конструкції з печами-кам'янками та ремісничі майстерні. Заглиблені житла виявлено також за межами укріплень на супутньому селищі.

Святилище розташоване в урочищі Микулинка, на краю селища райковецької к-ри. Зафіксовано два періоди його функціонування: 9—10 ст. і 10 ст. Спочатку воно мало вигляд овального заглибленого майданчика (4 × 3,7 м), викладеного камінням. У сх. частині було вогнище, у зх. — прямокутне заглиблення (0,4 × 0,6 м), обкладене кам'яними плитками, можливо, місце для ідола. Потім цей об'єкт засипали шаром глини. Від святилища пізнішого часу лишилося овальне заглиблення, заповнене перепаленою землею, вугіллям, попелом, кістками тварин та фрагментами давньоруського гончарного посуду, в пн. частині якого 6 перепалених каменів утворювали півколо.

Літ.: *Тимощук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини. К., 1976; *Тимощук Б.А.* Восточнославянская община VI—X вв. н. э. М., 1990; *Михайлина Л.П.* Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. Чернівці, 1997; *Михайлина Л.П.* Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. К., 2007.

Н.С. Абашина.

РЕДЬКО́ Федір Андрійович (04.09. 1905—1981) — культурно-освіт. діяч, урядовець, історик. Канд. істор. наук (1953).

Н. в м. *Умань* у сім'ї робітника. Здобув початкову освіту, навч. в Уманській буд. профшколі (не закінчив) і Уманському пед. технікумі (1927). Закінчив істор.-філол. ф-т Київ. ін-ту професійної освіти (1928—32), навч. в аспірантурі Київ. ун-ту (1932—35; наук. кер. — проф. О.Дорошкевич). Член КП(б)У з 1926.

Працював інспектором культурно-освіт. закладів Уманського райвиконкому (1923), із 1924 — інспектором Уманського райкому ЛКСМУ у справах дитячого комуніст. руху, зав. відділу пропаганди Христинівського райкому ЛКСМУ (1925), секретарем Теплицького райкому ЛКСМУ, зав. відділу пропаганди Теплицького райкому КП(б)У (1926—27).

1932—33 працював у видві «Література і мистецтво»; 1933—34 — зав. Макарівського районного відділу нар. освіти. 1934—35 відбував військ. службу в РСЧА. У 1935—38 — зав. навч. частини сш № 54 м. *Київ*, дир. сш № 130 м. Київ. Із 27 квітня 1938 — заст. наркома освіти, із 9 квітня 1939 — нарком освіти УРСР. Як згадував Р.: «До роботи в НКО (наркоматі освіти) я приступив незабаром після арешту попереднього наркома освіти В.Затонського. Керівний склад Наркомату був цілком дезорганізований. Продовжувалися масові арешти керівних працівників. Через кілька днів було арештовано першого заст. Ігнатенка, а через два місяці і другого заст. Львовшина. З великими труднощами, в умовах тривожної передвоєнної обстановки в країні, доводилося налагоджувати кер-во справою освіти в республіці».

Голова Держ. правописної комісії (1938). 1 червня 1940 призначений заст. голови РНК УРСР у справах к-ри. Одночасно 1940—41 — голова ред. комісії нового рос.-укр. словника. 4 жовтня 1942 звільнений із посади заст. голови РНК УРСР. Працював в Укр. вид-ві в м. Саратов (нині місто в РФ), гол. редактором Навчально-пед. вид-ва Наркомату освіти РРФСР (1942—43), із червня 1943 — директором Челябінського пед. ін-ту й одночасно старшим викладачем кафедри історії СРСР у ньому.

Влітку 1944 повернувся в Україну. Працював дир. Полтав. пед. ін-ту та одночасно зав. кафедри історії СРСР у ньому (1944—49). Із 1949 — у *Чернівцях*, дир. Чернів. вчительського (згодом пед.) ін-ту і зав. кафедри історії (1949—55). Після приєднання 1955 Чернів. пед. ін-ту до Чернів. ун-ту працював в останньому доцентом кафедри історії СРСР.

1953 в Київ. ун-ті захистив дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук на тему «Колонізаційна політика російського царату й німецькі колоністи на Україні (з кінця XVIII до початку XX ст.)». Опублікував понад 30 праць з історії України та укр. к-ри; підготував монографію «Заселення Пд. України у XVIII ст.» (1968; не опублікована).

Праці і тв.: Колонізаційна політика царизму в Південній Україні в кінці XVIII ст. «Наукові записки Чернівецького педагогічного ін-ту», Чернівці, 1954; Адміністративно-територіальний устрій південноукраїнських земель в останній чверті XVIII ст. «Питання історії СРСР» (Харків), № 4, 1967; Джерела до історичного атласу південноукраїнських земель другої половини XVIII ст. «Архіви України», 1968, № 2; Історико-географічна характеристика Нижнього Подніпров'я 70—80-х років XVIII ст. В кн.: Український історико-географічний збірник, вип. 2. К., 1972; Мої зустрічі з А. Ю. Кримським [спогади]. «УІЖ», 1972, № 8.

Літ.: *Лікарчук І.Л.* Міністри освіти України, т. 1. К., 2002; *Кузьменко М.М.* Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20—30-х років: Соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. Донецьк, 2004; *Виговський М.Ю.* Номенклатура системи освіти в УСРР 1920—1930-х років: Соціальне походження, персональний склад та функції. К., 2005.

О.С. Рубльов.

РЕЖА́БЕК Франц В'ячеславович (17.11.1856—03.03.1920) — антикознавець, історик-візантиніст.

Н. в с. Драгоніце (нині Чехія) в сім'ї сільс. старости. Австрійс. підданий. Закінчив Олександрівську класичну г-зію (м. Миколаїв; 1879 р.) та істор. від-ння історико-філол. ф-ту Новоросійського ун-ту (див. *Одеський національний університет*; 1884 р.). 1884 здобув ст. канд. іст.-філол. н., захистивши дис. «Ліутпранд Кремонський і його посольство до Константинополя». 1 вересня 1883 прийняв рос. підданство. Учень Ф.*Успенського*, за поданням якого Р. було залишено на період 1885—87 при Новоросійському ун-ті для підготовки до професорського звання. 1888 склав магістерські іспити, зарахований приват-доцентом цього ун-ту. 1893—95 перебував за кордоном із метою навчання та підготовки магістерської дис. Працював у б-ках, архівах *Німеччини, Австро-Угорщини*; в *Празі* та *Берліні* відвідував лекції та семінари з давньої історії. 1896 захистив магістерську дис. «Маркоманські війни». З березня 1900 — зав. історико-філол. кабінету. Улітку 1904 відвідав *Відень* і Берлін; результатом став звіт про закордонне відрядження «Про розробку деяких відділів візантійської історії». Улітку 1905 працював у Паризькій нац. б-ці. 1905/06 навч. р. — приват-доцент, читав в ун-ті заг. та спец. курси із середньовічної історії. 1906 — екстраординарний професор *Ніжинського історико-філологічного інституту*. Від вересня 1910 до листопада 1913 та з вересня 1916 виконував обов'язки бібліотекаря, 1916 — ординарний професор кафедри заг. історії. З вересня 1917 — позаштатний професор та професор Вищих жіночих курсів у *Ніжині*. В Ніжині видав свої найвідоміші узагальнюючі праці («Лекції з римської історії», «Історія Греції: Лекції»).

П. у Ніжині від тифу.

Тв.: Рец. на труд В. Г. Васильевского «Обозрение трудов по византийской истории». В кн.: Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете, т. 2. Одесса, 1892,; В историческом древнеримском семинарии [в Праге]. Заметки приват-доцента. «Записки Императорского Новороссийского университета», 1894, т. 64, ч. 2; Маркоманнские войны. Одесса, 1895; О разработке некоторых отделов византийской истории (отчет о заграничной командировке летом 1904 г.). «Записки Императорского Новороссийского университета», 1905, т. 100, ч. 2; Лекции по римской истории. Нежин, 1907—1908; История Греции: лекции, читанные в Историко-филологическом институте кн. Безбородко и Нежинских высших женских курсах в 1918/1919 акад. годах. Нежин, 1919.

Ф.А. Редько.

Є.К. Рєдін.

Літ.: Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1901—1912. Нежин, 1913; Провідники духовності в Україні: довідник. К., 2003; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Гордієнко Д.* Професор Франц В'ячеславович Режабек: біоісторіографічний нарис «Ніжинська старовина», вип. 2 (5). Ніжин, 2006; *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в. М., 2008; *Ізбаш-Гоцкан Т.О.* Режабек Франц Станіславович (В'ячеславович) (1856—1920). В кн.: Одеські історики: енциклопедичне видання, т. 1. Одеса, 2009.

О.Г. Самойленко.

РЕЗОЛЮЦІЯ ГЕНАСАМБЛЕЇ ООН від 2 березня 2022, ES-11/1 — див. *Агресія проти України», резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 2 березня 2022, ES-11/1.*

РЕЗОЛЮЦІЯ ГЕНАСАМБЛЕЇ ООН від 14 листопада 2022 ES-11/5 — див. *«Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України», резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 14 листопада 2022 ES-11/5*

РЕНА́ТА БОГДА́НСЬКА — див. *Андерс Ірена.*

РЕТО́ВСЬКИЙ Оттон Фердинандович фон (30.11.1849—29.12.1925) — історик-нумізмат, філолог, зоолог, археолог, краєзнавець, громад. діяч, статський радник. Н. у дворянській родині в м. Данциг (нині м. Гданськ, Польща). 1868—72 навч. на природничому ф-ті Кенігсберзького ун-ту. 1872 емігрував до *Росії*, працював домашнім учителем в родині нім. фабриканта в *Подільській губернії*. 1874 закінчив *Новоросійський університет*. 1875—1900 працював вчителем нім. мови в чол. та жін. прогімназіях *Феодосії*. 1877 прийняв підданство Російської імперії. Зібрав цінну колекцію крим. жуків та прямокрилих. Велику ентомологічну колекцію передав Таврійському природничо-істор. музею (Сімферополь). У Криму вчений зібрав гербарій і колекцію мінералів, нумізматичну колекцію. 1884 був учасником 6-го археол. з'їзду в Одесі.

1878—1900 — дир. Феодосійського музею історії і старожитностей (нині Феодосійський краєзнавчий музей), для становлення якого доклав чимало зусиль: поповнював колекції, піклувався про збільшення коштів музею, про стан пам'яток старовини, підтримував зв'язки з Одес. т-вом дослідників старовини, багатьма вченими. Автор опису музею та генуезьких надписів. Разом з І.*Айвазовським* брав участь в організації охорони істор. пам'яток міста.

Від 1900 працював хранителем монет Ермітажу (Санкт-Петербург), де упродовж 1900—24 був зав. відділом Середніх віків та Новітнього часу. В околицях Феодосії зібрав колекцію скам'янілостей та передав до Геологічного музею ім. Петра Великого Імператорської Академії наук (див. *Петербурзька Академія Наук*). 1910 брав участь у підготовці до видання корпусу монет *Північного Причорномор'я*.

Був членом Германського ентомологічного т-ва в Берліні, Зенкерберзького т-ва дослідників природи (м. Франкфурт-на-Майні, Німеччина), Таврійської вченої архівної комісії, німецького Малакозоологічного т-ва, Санкт-Петербурзького т-ва дослідників природи, дійсним членом Моск. т-ва дослідників природи, *Одеського товариства історії та старожитностей*, Моск. нумізматичного т-ва, Рос. археол. т-ва.

Автор праць про кримськотатар., генуезьку та ін. причорноморські нумізматичні колекції, про флору та фауну Криму. Описав нові види та форми наземних молюсків і комах. Один із реліктових та ендемічних видів прямокрилих Криму було названо на честь Р.: лісолюбка Ретовського (Anadrymadusa retowskii Adelung).

П. у м. Ленінград, похований на Новодівичому цвинтарі.

Літ.: *Vasmer R.* Otto Retowski: Nekrolog. «Zeitschrift fur Numismatik», Bd 36. Berlin, 1926; *Спасский И.Г.* Нумизматика в Эрмитаже. Очерк истории Минцкабинета — Отдела нумизматики. В кн.: Нумизматика и эпиграфика, т. 8. М., 1970; Энциклопедия «Российские немцы»: методические материалы, вып. 3: Алфавитный словник. М., 1997; *Непомнящий А.А.* Оттон Фердинандович Ретовский. В кн.: Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры. Симферополь, 2000; *Кулаковский Ю.* Прошлое Тавриды. К., 2001; *Непомнящий А.А.* Александр Львович Бертье-Делагард: биобиблиографические штудии. В кн.: Боспорские исследования, вып. 5. Симферополь—Керчь, 2004; Немцы России: энциклопедия, т. 3. М., 2006; *Скрипниченко В.Д., Долдо Н.П.* Крымские немцы: путь в 200 лет. Симферополь, 2009; *Аркадьев В.В.* Ретовский Отто Фердинандович. Web: http://cretaceous.ru/encyclopedia/persons/retovski.

І.І. Винниченко.

РЄ́ДІН Єгор Кузьмич (14(02).11.1863—10.05(27.04).1908) — історик, мистецтвознавець, педагог, бібліограф, громад. діяч. Професор (1901). Член Рос. археол. т-ва (1890), *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті* (1893, з 1897 — його секретар), Моск. археол. т-ва (1893), *Товариства любителів давньої писемності*. Один із засн. Харків. університетської школи мистецтвознавства. Н. в с. Старше (нині село Курської обл., РФ) в селян. сім'ї. Навч. на історико-філол. ф-ті Новоросійського ун-ту (див. *Одеський національний університет*) в професорів Н.*Кондакова* та О.Кирпичникова (1884—88). З отриманням золотої медалі та ст. кандидата за дипломний твір «Києво-Софійський собор. Дослідження його мозаїчного та фрескового живопису» (виконаний спільно з Д.*Айналовим*) був відряджений до *Петербурзького університету* для приготування до професорського звання, де продовжив заняття під кер-вом Н.Кондакова. Від 1891 стажувався за кордоном, вивчав пам'ятки худож. к-ри, переважно твори давньохристиян. і візант. мист-ва в Італії. Від 1893 — приват-доцент, 1901 — екстраординарний професор, 1907 — ординарний професор, перший штатний викладач к-ри теорії та історії мист-в Харківського ун-ту (див. *Харківський національний університет*). Підготував і видав працю «Мозаїки равенських церков», яку захистив 1896 як дисертацію, здобувши ст. магістра теорії та історії мистецтв. 1894—98 викладав в жін. г-зії Д.Оболенської, від 1906 — у Харків. міськ. школі малювання та живопису, 1906—08 — в міськ. худож. уч-щі. Редагував «Збірник Харківського історико-філологічного товариства», від 1907 — ред. ж. «Записки Харьковского университета». 1898, як член очолюваної Н.Кондаковим експедиції *Російської академії наук*, відряджений за кордон для наукових занять в монастирях *Афона*, вивчення пам'яток антич. і християн. мист-ва в містах Турції й *Гре-*

ції. 1907 Петербурзький університет присвоїв Р. ст. д-ра теорії та історії мистецтв honoris causa за сукупністю робіт.

Один з організаторів і керівників 12-го Археологічного з'їзду в Харкові (1902), секретар місцевого орг. к-ту. У рамках підготовки з'їзду, першим звернувся до вивчення культ.-худож. спадщини *Слобожанщини*: 1900—01 у низці повітів *Харківської губернії* зібрав чимало матеріалів про арх-ру та внутрішнє оздоблення храмів 17—18 ст., описав і охарактеризував їх; видав каталог та альбом виставки з'їзду. З 1893 очолював Музей красних мистецтв і старожитностей Харків. ун-ту, сприяв його поповненню новими колекціями укр. старовини, заснуванню нових відділів — археол., церк. (з 1902), відділу творів місцевих художників (з 1908). Від 1898 проводив розкопки курганів в Харків. губ. 1903 і 1904 разом з Д.Айналовим, в рамках проєкту Моск. археол. т-ва, вивчав середньовічні споруди *Херсонесу Таврійського*, 1904 обстежував і досліджував монументальне малярство давньоруських храмів *Києва*.

Працював у Харків. т-ві грамотності (з 1898) (див. *Освітні товариства в Україні*), 1899—1908 — опікун першої школи Т-ва грамотності, з 1901 — член Т-ва піклування про нужденних учнів в початкових навч. закладах Харкова (з 1902 — голова правління). 1896—1906 — член правління (з 1898 разом із Д.*Багалієм* — голова) та секретар Харків. громад. б-ки (див. *Бібліотека наукова імені В.Г. Короленка в Харкові*). 1906 брав участь у виборах до 1-ї *Державної думи Російської імперії*, приєднавшись до *Конституційно-демократичної партії*.

Автор бл. 200 наук. праць, в т. ч. із широкого кола питань ранньохристиян. церк. археології та історії середньовічного мист-ва, зокрема візант. та його зразків в Італії, давньорус. худож. к-ри, переважно мініатюри й ужиткового мист-ва, архіт.-мистецької спадщини *Лівобережної України*. Сприяв становленню та розвитку візантиністики в Росії та в Україні. Багато зробив для вивчення й популяризації укр. мист-ва. Дослідив всі храми *Харкова*, систематизувавши власні розвідки в монографії «Материалы к изучению церковных древностей Украины: церкви города Харкова» (1905), описав церк. споруди міста і пов'язані з ними мистецькі твори для 1-го тому книги Д.Багалія і Д.*Міллера* «Історія міста Харкова за 250 років його існування» (1905), дійшов висновку щодо існування в сакральній арх-рі Лівобережної України місцевої школи. Одним із перших, поряд з М.*Сумцовим*, звернувся до наук. вивчення укр. іконопису. Автор розвідок з історії Харкова і Харків. ун-ту, худож. освіти Слобожанщини, роботи археол. з'їздів, критично-бібліографічних статей із питань мист-ва та археології, оглядових праць, присвячених життю та діяльності Д.Багалія, Ф.Буслаєва, М.Дрінова, О.Кирпичникова, Н.Кондакова, Фр.Крауса, М.*Петрова*, О.*Потебні*, М.Сумцова, Дж.-Б. де Россі та ряду інших вчених. Відіграв помітну роль у дослідженні рукописно-книжкової спадщини України. Одним із перших обґрунтував потребу вивчення малюнків О.*Пушкіна* поряд з його літ. творами.

П. у Харкові від тяжкої хвороби. На вшанування пам'яті Р. при Харків. ун-ті була заснована премія ім. Є. Рєдіна за кращий студентський твір з історії мистецтва та археології, а 2013 на фасаді гол. корпусу Укр. інженерно-пед. академії в Харкові встановлено меморіальну дошку.

Праці: Киево-Софийский собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи. СПб., 1889 (у співавт.); Заметки по христианской археологии. М., 1894; Харьков, как центр художественного образования юга России. Х., 1894; Мозаики равеннских церквей. СПб., 1896; Древние памятники искусства Киева. Софийский собор, Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри. Х., 1899 (у співавт.); Памятники церковных древностей Харьковской губернии. Х., 1900; Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета (1805—1905): к истории Императорского Харьковского университета. Х., 1904; Преподавание искусств в Императорском Харьковском университете: к истории Императорского Харьковского университета (1805—1905). Х., 1905; Искусство и археология: библиография. СПб., 1905, 1906, 1907; Христианская топография Козьмы Индикоплова по греческим и русским спискам, ч. 1. М., 1916.

Літ.: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 19: Памяти профессора Егора Кузьмича Редина. Х., 1913; *Вздорнов Г.И.* История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век. М., 1986; Е.К. Редин (1863—1908): библиография. Сумы, 1988; *Побожій С.* Харківська університетська школа мистецтвознавства: історія, напрями, проблеми. В кн.: Українське мистецтвознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 1. К., 1993; Четверті Сумцовські читання: матеріали наукової конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Є. К. Рєдіна. Х., 1999; Сборник статей, материалов и документов, посвященных 140-летию со дня рождения Е. К. Редина. Х., 2003; *Йодко О.В.* Е. К. Редин: жизнь и деятельность (по материалам петербургских архивов). В кн.: Мир русской византинистики: материалы архивов Санкт-Петербурга. СПб., 2004; Єгор Кузьмич Рєдін: біобібліографічний покажчик. Х., 2006; *Філіппенко Р.І., Куделко С.М.* Є.К. Рєдін — професор Харківського університету. Х., 2008; *Ковпаненко Н.* Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України в історичних дослідженнях (кінець XIX — початок XX ст.). К., 2013; Софія Київська: Візантія. Русь. Україна: зб. наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьміча Рєдіна (1863—1908). К., 2013.

Н.Г. Ковпаненко.

РЄЗА́НОВ Володимир Іванович (09.09.1867—31.12.1936) — літературознавець, історик театру, педагог, громад. діяч, чл.-кор. *Російської академії наук* (з 1923); АН *СРСР* (з 1926). Н. в с. Любач (нині селище Медвенського р-ну Курської обл., РФ) у дворянській родині. 1878—86 навч. в Курській г-зії. 1886 вступив до *Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька* (НІФІ). 1890 опублікував першу наук. працю «Основи російського вірша народного та літературного. Огляд літератури цього питання». Працював у різних установах і навч. закладах Курська, збирав фольклорні джерела, досліджував історію краю. Зацікавився давньою літературою. 1899—1934 працював у різних закладах Ніжинської вищої школи на посаді наставника студентів. 1907 в Київ. ун-ті (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) захистив магістерську дис. «З розвідок про твори Жуковського». Того ж року — на посаді екстраординарного професора к-ри рос. словесності, на поч. 1930-х рр. — декан ф-ту. 1910 захистив док. дис. «З історії російської драми. Шкільні дійства XVII—XVIII століть і театр єзуїтів», до якої було додано два томи

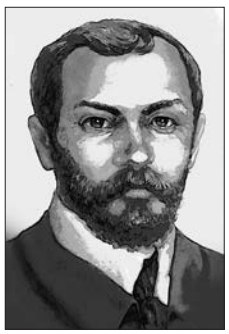

О.І. Ржепишевський.

матеріалів («Екскурс в галузь театру єзуїтів», «Пам'ятники російської драматичної літератури»). Цю працю Р. високо оцінили І.*Франко*, В.*Перетц* і М.*Петров*. Призначений ординарним професором рос. словесності НІФІ. Особливу увагу приділяв укр. театру та літературі доби *Київської Русі* («"Слово о полку Ігоревім" і поезія скальдів»). Протягом 1920-х років брав активну участь у розбудові професійних і аматорських наук. студій на території Пд. Чернігівщини, зокрема в *Ніжині*. 1922—30 — дійсний член (з 1923 — кер.) Ніжинської н.-д. кафедри історії к-ри та мови, де керував підготовкою аспірантів, організував і керував семінаром підвищеного типу для студентів і аспірантів з рос. літератури. 1919—20 викладав у Ніжинському ін-ті нар. освіти. З 1921— позаштатний співробітник зі спец. наук. завданням УАН (див. *Національна академія наук України*); впорядковував і видав декілька томів дослідження з історії укр. середньовічного театру «Драма українська». 1927 був обраний до комісії з підготовки матеріалів для «Великої Радянської Енциклопедії» та к-ту з вивчення історії рос. театру при відділі теорії й історії театру Держ. ін.-ту мистецтва (м. Ленінград, нині м. *Санкт-Петербург*). 1930—32 керував секцією Київ. філії Харків. НДІ літературознавства ім. Т.Г. Шевченка.

Досліджував історію та к-ру укр. народу, почав писати фундаментальну працю з історії укр. літ. Автор праць про творчість Т.*Шевченка*, *Лесі Українки* й ін. укр. письменників. 1928 написав серію етюдів про новий театр: «Літературні джерела п'єс Котляревського "Наталка Полтавка" та "Москаль-Чарівник" і п'єси В.П. Гоголя "Простак"», «Леся Українка, сучасність і античність: про драматичну поему "Кассандра"», «До питання про українську романтичну драму: "Сава Чалий" і "Переяславська ніч" Єремії Галки (М.І. Костомарова)» тощо. Автор близько 70 фундаментальних наук. праць.

Активно займався громад. роботою: 1913—16 був гласним Ніжинського земства, у середині 1920-х рр. був членом президії Ніжинської міськради, на поч. 1930-х рр. керував піонерським рухом на Ніжинщині. 1934 на тлі ідеологічних чисток (див. *Масові політичні репресії*) змушений був вдатися до самокритичних виступів, де визнав методологічні й ідеологічні помилки у власній наук. і викладацькій роботі. Того ж року вийшов на академічну пенсію.

1926 був висунутий до обрання дійсним членом ВУАН (див. *Національна академія наук України*). Член *Історичного товариства Нестора Літописця* (1906), Т-ва шанувальників рос. словесності (1910), довічний член Володимирської ученої архів. комісії (1916), голова Наук. т-ва вивчення України і Росії (м. Ніжин) (1917), голова *Ніжинського наукового товариства краєзнавства* при ВУАН (1925). Член *Всеукраїнського комітету сприяння вченим* (1923).

П. у м. Ніжин, похований на Троїцькому кладовищі.

Праці: «Жестокие романсы» в народной переделке (Посвящается г. Я. Золотарёву). «Курские губернские ведомости», 1902, 23 июня, № 132; Варианты и параллели [к записям обоянских песен, выполненным А. С. Машкиным]; Предисловие. «Курский сборник», вып. 3, ч. 1. Материалы по этнографии Курской губернии. Курск, 1902; Бумаги А. С. Машкина. Там само, вып. 4, ч. 3, Курск, 1903; Фольклор: материалы по этнографии Курской губернии, т. 1—2. «Курский сборник», 1902—1903, вип. 3—4; История литературы: из разысканий о сочинениях В. А. Жуковского, т. 1—2. СПб., 1906, 1916; Памятники русской драматической литературы, Нежин, 1907; К вопросу о новейших наслоениях в русской народной песне; Список трудов А. С. Машкина. «Курский сборник», вып. 6, Курск, 1907; К истории русской драмы. Экскурс в область театра иезуитов. Нежин, 1910; Из истории русской драмы: школьные действа XVII—XVIII вв. и театр иезуитов, М., 1910; Школьные драмы польско-литовских иезуитских коллегий, Нежин, 1916; Драма українська: старовинний театр український, «Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук», т. 1, 3—6. К., 1925—1929; До історії літературних стилів: поетика ренесансу на терені України і Росії. Ніжин, 1931.

Літ.: Енциклопедія українознавства: словникова частина. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1954—2003; *Самойленко Г.В.* Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. Біобібліографічний покажчик. Ніжин, 1993; Мистецтво України: біографічний довідник. К., 1997; *Стародубцев Г.Ю., Щавелёв С.П.* Историки курского края: биографический словарь. Курск. 1998; Провідники духовності в Україні: довідник К., 2003; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Зозуля С.Ю.* Ніжин модерної доби: студії з- історіографії, пам'яткознавства, персоналістики. К., 2014.

О.Г. Самойленко, С.Ю. Зозуля.

РЖЕПИШЕ́ВСЬКИЙ Олександр Іванович (05.02(24.01).1879—1930) — архітектор, інженер, один із найвідоміших зодчих *Харкова*, представник стилів модерн і конструктивізм.

Н. у м. *Ізмаїл*. Його предки, ймовірно, були серед учасників чи прихильників *Польського повстання 1830—1831*, після придушення якого залишили батьківщину. 1903 закінчив із золотою медаллю С.-Петерб. ін-т цивільних інженерів. 1904—06 удосконалював знання у Школі красних мист-в (Сорбонна, Париж). Працював у *Санкт-Петербурзі*. Учасник 12 і переможець 8 всерос. і місц. архіт. конкурсів. 1909 разом з М. Васильєвим підготував проєкт будівлі Комерційного банку та готелю «Асторія» в Харкові. 1910—13 в їх буд-ві уперше в місті застосовано каркас із монолітного залізобетону, що забезпечував гнучкість внутр. планування.

1910—20 за проєктами Р. у Харкові споруджено 27 будинків, 25 з них збереглися дотепер, 17 мають статус пам'яток арх-ри. Пік творчості Р. припадає на 1913—14, коли він спроєктував і збудував 9 об'єктів. У Харкові: прибутковий будинок Т-ва Гельферіх-Саде; 6-поверховий кооп. житловий будинок на вул. Римарській, 19; лікарня Червоного Хреста. Серед ін. споруд: будинок і мавзолей у маєтку О.Ребіндера у слободі Шебекіно (нині місто у Бєлгородській обл., РФ).

Р. — один з ініціаторів зведення у Харкові «компанійських будинків», що їх будували коштом майбутніх власників квартир. Для реалізації ідеї відкрив контору «Пушкінське товариство для зведення будинків з власними квартирами».

Стилістика будівель Р. сформована на основі франц. і нім. модерну, елементів неоготики, неоренесансу, конструктивного модерну. Р. приділяв велику увагу оздобленню фасадів та інтер'єрів ліпниною (рослинна тематика, мотиви антич. міфології). Характерними є оригінальні деталі будівель, які дістали назви «вікна Р.», «дахи Р.», «шпилі Р.».

Активний учасник культ. життя міста, член Харків. літ.-худож. гуртка (голова худож. С. *Васильківський*), учасник виставок Т-ва харків. художників. 1918 делегат Всеукр. худож. з'їзду в *Києві*.

1920—30 — моск. період: гол. архіт. тресту «Мосдрев», кер. проєктно-будівельного відділу тресту «Стандарт-Бетон», проєктувальник санаторіїв і пансіонатів у Підмосков'ї та *Ялті* («Долоси», 1928—29). 1926—28 за проєктами Р. у *Москві* в районі Садового кільця збудовано три будівлі у стилі конструктивізм (один з них, будинок у Фурманному провулку, 15, внесено до довідника «Архітектура авангарда Москвы 1920—30-х»).

Р. раптово помер 17 січня 1931 р. у Москві.

Місце поховання у Москві залишається невідомим.

Літ.: *Клыков Я.В.* Архитектурные ансамбли Харькова, спроектированные при участии А. И. Ржепишевского. У кн.: Слобожанське культурне надбання, вип. 2. Х., 2009; *Васильев Н.Ю. и др*. Архитектура авангарда Москвы 1920—1930-х. Справочник-путеводитель. М., 2011; *Жванко Л.М.* Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1805—1918). Х., 2018; *Жванко Л.М.* Олександр Ржепишевський: доля зодчого на тлі епохи (1879—1930). У кн.: Українсько-польські архітектурні візії: погляд крізь часи та епохи, вип. IX. Х., 2020; Некролог. «Известия», 1931, № 18.

Л.М. Жванко.

РИ́БИНСЬКИЙ Володимир Петрович (11.02.1867—01.1944) — сходознавець, фахівець з історії та літератури давніх євреїв. Професор (1904), д-р богослов'я (1913).

Н. у сім'ї сільс. священника у Козловському пов. Тамбовської губ. (РФ). Закінчив Тамбовську духовну семінарію і *Київську духовну академію* (1891), де був залишений для здобуття професорського звання. Разом із П.Кудрявцевим і В.Екземплярським представляв ліве крило професури, тож зазнав різкої критики архієп. Волин. і Житомир. Антонія (*Храповицького*), який здійснив ревізію Київ. духовної академії навесні 1908. Був гол. автором полемічної брошури «Правда о Киевской духовной академии» (1910).

Представляв наук. школу з історії стародавніх часів, де «найбільший інтерес» становили його праці з історії, релігії та писемності самарян. Залишив низку праць із бібліології та історії *християнства*: «Вавилон і Біблія» (з приводу однойменної праці Ф.Делича, пер. з 5-го нім. вид.; «Труды Киевской духовной академии», 1903, № 5), «Ветхозаветные пророки» («Труды Киевской духовной академии», 1907, № 12), «Библейская ветхозаветная критика» («Труды Киевской духовной академии», 1908, № 12), «Религиозное влияние иудеев на языческий мир в конце ветхозаветной и в начале новозаветной истории и прозелиты иудейства» («Труды Киевской духовной академии», 1898, № 11—12; окремо — К., 1898). Його канд. праця «Давньоєврейська субота» вийшла окремим виданням 1892, докторська «Самаряни» — 1913. Історії Церкви в Україні присвячено начерк історії київ. митрополичої кафедри серед. 13 — кін. 16 ст. («Труды Киевской духовной академии», 1891, № 1, 4—5). Написав статті про єп. Феофана Говорова («Труды Киевской духовной академии», 1904, № 3), О.І.Булгакова (батька письменника М.*Булгакова*; «Труды Киевской духовной академии», 1907, № 5), А.Олесницького («Труды Киевской духовной академии», 1907, № 10) та ін. Входив до складу комісії викладачів Київ. духовної академії, що підготувала 1905 проєкт змін і додатків до статуту правосл. духовних академій.

Після закриття Київ. духовної академії читав курс історії Сх. в *Українському Київському державному університеті (1918—1920)*, викладав у трудовій школі. Відредагував і підготував додатки до праці А.Олесницького «Библейская археология» (ч. 1, вип. 1. Пг., 1920). З 1919 (голова Д.*Багалій*) і з 1927 (голова А.*Кримський*) — штатний член Постійної жидівської істор.-археогр. комісії, згодом — гебраїстичної, ще пізніше — єврейс. (див. *Постійна єврейська історично-археографічна комісія при ВУАН*). 1924—25 — нештатний постійний, із 1927 — штатний співробітник ВУАН (див. *Національна академія наук України*). 1927 за розпорядженням *Гебраїстичної історично-археографічної комісії при ВУАН* був відряджений до *Москви*, де обстежив Моск. давньосховище і «повибирав справи, які торкаються історії жидів на Україні». Член Істор.-археогр., Візантологічної та Правописної комісій при ВУАН. Брав активну участь у виданні «Збірника праць Жидівської історично-археографічної комісії» (за ред. І.*Галанта*). Виявив і видав 3 серії невід. документів з історії євреїв у *Лівобережній Україні* в серед. 18 ст., що стосуються ролі закордонних євреїв у зовн. торгівлі Лівобереж. України, вигнання євреїв з України у 1-й пол. 18 ст. та навертання іудеїв у християнство за наказом цариці *Єлизавети Петрівни* від 2 грудня 1742. Із 1929 брав участь у діяльності Семітологічної комісії, що недовго існувала при Київ. філії *Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства*. 1933 був звільнений з ВУАН. Виїхав до м. Баку (нині столиця *Азербайджану*). До 1938 працював перекладачем в Азербайджанському НДІ, згодом викладав старослов'ян. мову та істор. граматику в Бакинському ун-ті і Бакинському пед. ін-ті.

Похований у м. Сабунчу поблизу Баку.

1997 опубліковано фрагменти спогадів Р. про Київ. духовну академію, де йшлося про викладачів і студентів (Н.Шараївського і М.Булгакова). Листи Р. до П.Кудрявцева, що яскраво характеризують повсякденний побут, коло думок і саме життя старої інтелігенції, досі не опубліковано.

Праці і тв.: Киевская митрополичья кафедра с половины XIII в. до конца XVI века. «Труды Киевской духовной академии», 1891, № 1, 4—5; Древнееврейская суббота. Там само, 1891, № 11—12; 1892, № 2—4, 6, 9 (окремо 1892); История израильского народа. М., 1902; Клинопись или клинообразное письмо. В кн.: Богословская энциклопедия, т. 11. СПб., 1910; Правда о Киевской духовной академии. К., 1910 (у співавт.); Самаряне: Обзор источников для изучения самарянства. К., 1913; До історії жидів на Лівобережній Україні. У кн.: Збірник праць Жидівської історично-археографічної комісії, кн. 1. К., 1928; До історії Київської духовної академії: Курс 1887—1891 рр.: Спогади. «Хроніка», 1997, вип. 17—18.

Літ.: *Антоний [Храповицкий], архиепископ.* Отчет по Высочайше назначенной ревизии Киевской духовной академии в марте и апреле 1908 года. [К., 1908]; К двадцатипятилетию академической службы профессора В. П. Рыбинского. «Труды Киевской духовной академии», 1917, кн. 3—8; Звідомлення про діяльність Української академії наук у Київі до 1 січня 1920 року. [К.,] б/р; Звідомлення Української академії наук у Києві за 1926 рік. К., 1927; Наука и научные работники СССР, ч. 6: Без Москвы и Ле-

нинграда. Л., 1928; *Никон (Рклицкий), епископ.* Ревизия Киевской духовной академии. В кн.: *Никон (Рклицкий), епископ.* Жизнеописание блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого, т. 2. Нью-Йорк, 1957; *Полонська-Василенко Н.Д.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. «ЗНТШ» (Париж—Чикаго), 1962, т. 173; Сосуд избранный: История российских духовных школ, 1888—1932. СПб., 1994; Історія Національної академії наук України, 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні (радянський період). К., 2007.

С.І. Білокінь.

РИЖЕ́НКО Сергій Анатолійович (н. 01.09.1963) — лікар, д-р мед. н., проф., засл. лікар України, ген. дир. Дніпропетровської обласної клінічної лікарні ім. І. І. Мечникова.

Н. у м. *Корсунь-Шевченківський* Черкас. обл. Закінчив Дніпропетровський мед. ін-т (нині Дніпровський держ. медичний ун-т) за спеціальністю «Лікувальна справа». Пройшов трудовий шлях від лікаря-терапевта до ген. директора.

Очолювана Р. лікарня стала провідним мед. закладом країни, у якому рятують життя тисяч укр. захисників з поч. війни на сх. України 2014 і до сьогодні. 2021 на основі семирічного досвіду лікування бійців колектив створив електронний атлас бойової вогнепальної травми, у якому задокументовано історії порятунку понад 3 тис. людських життів. Особливо важливою є професійна діяльність Р. і очолюваної ним лікарні в умовах відкритої рос. агресії з 24 лютого 2022. Установа приймає велику кількість тяжко поранених бійців, які отримують шанс на життя. З червня по грудень 2010 — перший заст. міністра охорони здоров'я України — гол. держ. санітарний лікар України.

Бере активну участь у сусп.-політ. житті *Дніпропетровської області*. Кілька разів ставав депутатом органів місц. самоврядування. У 1998 та 2020 обирався до міськради Дніпра. У 2002, 2010 та 2015 — до Дніпроп. обласної ради. Неодноразово змінював партійну належність (*Партія регіонів*, *Блок Петра Порошенка*, *Слуга народу*). 2020 був кандидатом у мери Дніпра від партії «Слуга народу».

Дж.: Web: https://www.mechnikova.com/company/staff/administratsiya/ryzhenko-serhiy-anatoliyovych/; Риженко Сергій Анатолійович. Рух «Чесно». Web: https://www.chesno.org/politician/37552/; Риженко Сергій Анатолійович. Дніпровська міська рада. Web: https://dniprorada.gov.ua/uk/persons/item/423; Риженко Сергій Анатолійович: досьє, біографія і компромат. Politeka. Web: https://politeka.net/uk/dossier/134-ryzhenko-sergey-anatolevich-dose-biografiya-i-kompromat; Порятунок 3000 бійців: у лікарні Мечникова створили електронний атлас поранень. «Укрінформ», 2021, 18 лютого. Web: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3193237-poratunku-3000-bijciv-u-likarni-mecnikova-stvorili-elektronnij-atlas-poranen.html

Я.В. Борщик.

РИМІВ (давньорус. Римовъ, Римъ) — давньоруський «город» у *Переяславському князівстві*. Згадується в *Повчанні Володимира Мономаха* при описі подій 1094—97 і в *Київському літописі* під 1185, коли Р. був здобутий *половцями* (військом *Кончака*, яке йшло у степ після невдалої облоги Переяславля; див. *Переяслав-Хмельницький*).

За найбільш переконливою версією, ототожнюється з археол. комплексом поблизу с. Велика Бурімка (село Золотоніського р-ну Черкас. обл.) на правому березі р. Сула, на останці надзаплавної тераси (урочища Городок і Камінці; два *городища* і *селище*). Городище Велика Бурімка-3 (*дитинець*) кругле в плані, площею 0,8 га. Датується 11—13 ст. Пам'ятку досліджували В.*Ляскоронський*, М.*Кучера*, Ю.Моргунов. На користь ототожнення Р. з Великою Бурімкою свідчать геогр. положення (на найкоротшому шляху з Переяславля до ймовірного району кочів'їв Кончака), топографія (городище перекриває шлях до броду через Сулу; поруч є болото, згадане в літописі) та археол. дані (сліди пожежі).

Серед інших версій заслуговує на увагу ототожнення Р. з археол. комплексом поблизу с. Гочево (село Бєловського р-ну Курської обл., РФ) на правому березі р. Псел.

Літ.: *Моргунов Ю.Ю.* К изучению летописного города Римова. «Советская археология», 1989, № 1; *Моргунов Ю.Ю.* Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси. В кн.: Археологические исследования на Полтавщине. Полтава, 1990. С. 102; *Його ж.* Древнерусские памятники поречья Сулы. Курск, 1996; *Стародубцев Г.Ю.* Гочевский комплекс (летописный Римов) — город XI—XIV вв. на юго-востоке Руси. «Сумська старовина», 2009, № 26—27.

Д.Я. Вортман.

РІ́ВНЕНСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — громад. орг-ція, заснована 1917. Фундаторами стали Ф.Сумневич, І.Коваленко, М.Турбаба, М.Колесник, А.Нивинський, Г.Андрійчук та ін.

До першої ради т-ва обрано 7 осіб: голова — І.Коваленко, заст. — Ф.Сумневич, скарбник — М.Колесник, секретар — А.Нивинський. У різний час «Просвіту» очолювали Б.Ржевський, С.Рудський, Д.Бабенко, Б.Ржепецький, О.Ломакін, О.Карпинський. Фактичне кер-во здійснювали секретарі ради І.Дубина, А.Кентржинський, Г.Козуб. Наприкінці 1918 «Просвіта» налічувала бл. 100 членів, мала філію в *Межирічі*. Повітові філії Рівнен. т-ва у 1920-ті функціонували у Басовому Куті, Золотієві, Бабині, Обарові, Великому Олексині, Ставках, Карпилівці, Городку, Тинному, Двірці.

1920 діяльність т-ва поширювалася на м. Рівне, Рівнен., Клеванську, Дераженську, Кустинську, Тучинську, Межиріцьку, Гощанську, Людвипільську, Степанську, Березнівську, Костопільську, Бугринську, Стидинську, Здовбицьку, Дядьковицьку, Корецьку гміни.

Упродовж 1920-х діячі Р. т. «П.» мали представницькі мандати в польс. сенаті (О.Карпинський) та сеймі (А.Нивинський, Ю.Тимощук).

Від 1926 у складі т-ва функціонували культ.-освіт., муз.-драм., орг., правнича, дошкільного та фізичного виховання секції. У селах Рівнен. пов. проводилися збори, сходи жителів, на яких роз'яснювали значення освіти рідною мовою. У вересні 1926 в Рівному за участю осередків з *Галичини* відбувся з'їзд «Просвіти», присвячений питанням освіти. Т-во прийняло рішення про заснування вчительського клубу, придбало літ. для позашкільної освіти; почали діяти кооп. курси.

В усіх філіях і бібліотеках-читальнях «Просвіти» під наглядом польс. поліції урочисто відзначалися шевченківські свята, на яких виконували вистави, зачитували доповіді та реферати. Особливу увагу приділяли роботі з молоддю. 30 квітня 1928 поліція, керуючись вказівками рівнен. старости, опечатала приміщення «Просвіти». 30 квітня 1929 відбулися ліквідаційні збори Р. т. «П.», на яких майно «Просвіти» вирішили передати місц. *Союзу українок* (голова Є.Глинська) з тим, щоб Союз українок передав його укр. г-зії в Рівному. Польс. влада закрила «Просвіту» й у Дубно (мала 112 філій, 3200 членів, кер. — посол (депутат) польс. сейму М.Чучмай), осередки в Здолбунівському, Сарненському пов.

Упродовж 1930-х діяли «Просвітянські хати» — місц. осередки легальної партії *Волинське українське об'єднання*.

Діяльність рівнен. окружної «Просвіти» відновлено в листопаді 1941. Т-во функціонувало до поч. 1944 (див. «*Просвіта» (1941—1943)*). У 1992 т-во відновило діяльність як осередок Всеукр. т-ва «Просвіта» ім. Т. Шевченка (див. «*Просвіта*», Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Тараса Шевченка).

Літ.: *Бухало Г.В.* «Просвіта» сіяла світло: Сторінки історії рівненської «Просвіти»: 1917—1928, 1942—1944 рр. Рівне, 1994; *Савчук Б.П.* Волинська «Просвіта». Рівне, 1996.

О.В. Малюта.

РІ́ВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й — наук. і культ.-освіт. установа у м. *Рівне*. Заснований 1936 як Господарчий музей Волині, що репрезентував зразки місц. вирва і нар. промислів краю. Ініціатором створення була пром.-торг. палата у м. Люблін за підтримки міськ. влади і деяких пром. підпр-в *Волинського воєводства*.

Експозиція Рівненського обласного краєзнавчого музею. Спляча красуня. Скульптор О.-Т. Сосновський.

Після створення *Рівненської області* 1940 на базі колекцій Господарчого музею було організовано Рівнен. істор.-краєзнавчий музей (згодом Рівнен. обласний краєзнавчий музей), що мав відділи природи, історії, антирелігійної пропаганди. Будинок, у якому містився Господарчий музей, влада передала Палацу піонерів та школярів, а нове приміщення під експозицію музей фактично не отримав. Для поповнення музейних колекцій працівники проводили природничі, етногр. й археол. експедиції, а з літа 1940 почали складати описи майна в колиш. панських маєтках Рівненщини. У цей період до музею надійшло чимало унікальних експонатів, зокрема картини, книги, меблі, посуд, а також колекція творів скульп. Т.-О. Сосновського.

У період гітлерівської окупації музей на деякий час припинив свою діяльність. Приміщення і частину експонатів забрали нім. військові. Все, що вдалося зберегти, було перевезено у нове приміщення (вул. Короленка, 6). 4 листопада 1942 «Український Рівненський» музей відкрився для відвідування громадянами і шкільних екскурсій. Музей мав чотири відділи: геол., археол., етногр. та істор.-мистецький.

Рівненський обласний краєзнавчий музей. Будівля. Фото початку 21 ст.

Станом на кін. 1942 у ньому зберігалося 898 експонатів. У б-ці налічувалося 14580 книг. Цей музей працював до поч. 1944.

Після звільнення міста від нім. окупації, наприкінці лютого 1944 створено Рівнен. істор.-краєзнавчий музей. У серпні йому було передано приміщення на вул. Червоноармійській (нині вул. С. Петлюри), 33. У 1960—80-х майже у кожному районі відкриваються філії музею. 1975 музею було надано приміщення колишньої чол. г-зії, пам'ятку історії та арх-ри нац. значення. Нова експозиція музею відкрилася 1978. Зі здобуттям Україною незалежності музей зазнав значних змін: було створено нові експозиції — етнографії, «Старе Рівне», «Волинський іконопис 13—17 ст.»; його філії стали самостійними музейними закладами; почали діяти два нові музейні відділи: Літ. музей У.*Самчука* (2007) і Музей бурштину (2010).

Експозиція музею представляє природу Рівненщини, археол. к-ри на теренах області від палеоліту до ранньомодерного часу, історію визвол. змагань поч. 20 ст., події *Другої світової війни*, історію м. Рівне, побут і госп-во мешканців Рівненщини 19 — 1-ї пол. 20 ст., волин. іконопис. У музеї налічується більш як 300 тис. одиниць зберігання. Серед них Дорогобузький і Торговицький скарби давньорус. срібних прикрас 12—13 ст., археол. знахідки на місці *Берестецької битви 1651*, нумізматичні та етногр. колекції, волин. ікони 13—18 ст., серед яких Богородиця Одигітрія з *Дорогобужа* (13 ст.), рукописи (див. *Рукописна книга*) та *стародруки* 16—18 ст., скульптури Т.-О.Сосновського, холодна та вогнепальна зброя, гербарії рідкісних рослин Рівненщини. Музей з 2005 щороку видає «Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею».

Літ.: *Мушировський В.М.* Сторінки історії музею. У кн.: Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею, вип. І. Рівне, 1996; *Бухало Г.* Рівненський обласний краєзнавчий музей. 1963—2006 рр. У кн.: Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею, вип. IV. Рівне, 2006; *Луц В., Морозова О.* Рівненський обласний краєзнавчий музей 1940—1941 рр. (за документами Державного архіву Рівненської області). У кн.: Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею, вип. 13, ч. 2.

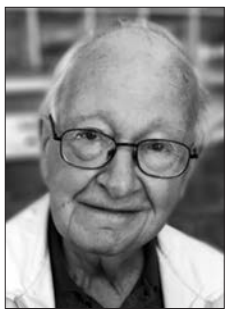

Р. Різаліті.

Рівне, 2015; *Луц В., Леонова Л.* Рівненський обласний краєзнавчий музей в період Другої світової війни (1941—1944) (За документами Державного архіву Рівненської області). У кн.: Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею, вип. 16. Рівне, 2018; *Шлапак Л.* Рівненський обласний краєзнавчий музей. Сторінки історії (1944—1975 рр.). У кн.: Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею, вип. 16. Рівне, 2018.

В.Д. Луц.

РІЗА́ЛІТІ (Risaliti) **Ренато** (20.05. 1935—16.09.2020) — італ. історик-славіст, публіцист, громад. діяч. Проф. Флорентійського ун-ту.

Н. у м. Альяна (обл. Тоскана, *Італія*). 1961 закінчив істор. ф-т Московського держ. ун-ту ім. М.В. Ломоносова та Сх. ін-т Неаполітанського ун-ту. 1961—63 — кореспондент газ. «L'Unita» («Єдність»), ред. міжнар. радіо в *Берліні* (*Німеччина*). Обирався членом управи і мером м. Альяна. 1965—83 викладав у Пізанському ун-ті, звідки перейшов до Флорентійського ун-ту.

Гол. напрям досліджень Р. — історія слов'ян. країн Сх. Європи, *Італії* та італо-слов'ян. Автор понад 700 публікацій. Вивчення укр. проблематики представлено низкою монографій. Перша з них «Студії італо-російських зв'язків» (1972), де за розшуканими в архіві «Записками» дипломата і мандрівника Л.Серрістері відтворено панораму сусп.-політ. становища України у 1820—30-х. До здобутків італ. історіографії та археографії з питань політ. й екон. розвитку укр. Причорномор'я в 1-й пол. 19 ст. належить книга Р. «Росія і Тоскана в часи Рисорджименто» (1982), основу якої склав уведений у наук. обіг корпус документів Тосканського ген. консульства в *Одесі*. У праці «Завваги до "Історичного зведення луккських записок" Мартіно Манфреді» (1990) досліджено невідомі міжнар. аспекти Нац.-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. Монографія «Слов'яни й Італія» (1996) висвітлює італо-укр. контакти в контексті поширення європ. ідеалів *гуманізму* за доби *Відродження* й у наступні століття. Кн. «Агонія і смерть СРСР та "реального соціалізму"» (1993) — результат багаторічних спостережень.

Концептуальні погляди Р. на історію народів Сх. Європи містить його дослідження «Проблеми історії Росії» (т. 1—3, Флоренція, 2002—05), перевидані у скороченому вигляді в Мілані (Італія; 2005, 2007). У ньому вчений схарактеризував як науково неприйнятну «стару традицію починати історію *Росії* від *Київської Русі*», зазначивши, що формування її відбувалося після *монголо-татарської навали* «у ході спілкування з рутенами (білорусами й *українцями*), які за посередництвом *Великого князівства Литовського* ввійшли до *Польського королівства* і зазнали великих впливів латино-германського світу».

Праці Р. опубліковано також у *Болгарії, Польщі*, Росії, *Україні*. Р. є членом Італ. асоціації славістів, Італ. товариства укр. досліджень та ін. нац. і зарубіжних наук. об'єднань. Неодноразово відвідував Україну, виступав з лекціями в університетах.

Праці: Studi sui rapporti italo-russi (coi «Ricordi di viaggio» inediti di Luigi Serristori). Pisa, 1972; Russia e Toscana nel Risorgimento. Pistoia, 1982; Considerazioni sul «Compendio storico delle memorie di Lucca...» di Martino Manfredi in merito alia rebellione dei cosacchi ucraini nel 1648—1654 contro i polacchi. «Actum Luce» (Lucca), 1990, nr. 1—2 (скорочений пер.: Доба Хмельницького в Україні у світлі історичної хроніки міста Лукка. «УІЖ», 1999, № 3); Agonia e morte dell'URSS e del «socialismo reale». Prato, 1993; Gli slavi e l'Italia: Viaggi e rapporti dal Quattrocento al Novecento. Moncalieri (Torino), 1996; Storia problematica della Russia (XIV—XIX sec.), voll. 1—3. Firenze, 2002—05.

Бібліогр.: Renato Risaliti: Bibliografia degli scritti. Agliana, 2006.

Літ.: *Котельникова Л.А.* Ренато Ризалити — историк русско-итальянских отношений. В кн.: Проблемы итальянской истории. М., 1987; *Варварцев М.М.* Портрет італійського славіста: Професор Ренато Різаліті. У кн.: Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки, вип. 14. К., 2005.

М.М. Варварцев.

РІЗДВА́ БОГОРОДИЦІ ЦЕРКВА у селі Нижній Вербіж — пам'ятка архітектури нац. значення, пам'ятка всесвітньої спадщини *ЮНЕСКО* (у складі серійної транскордонної номінації *«Дерев'яні церкви Карпатського регіону в Польщі і Україні»*). Дерев'яні церква та дзвіниця розташов. в зх. частині с. Нижній Вербіж (нині село Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.) на схилі пагорба, на правому березі р. Прут (прит. *Дунаю*) навпроти м. *Коломия*.

Церква Різдва Богородиці у с. Нижній Вербіж.

Церква збудована зі смерекового брусу 1808. По периметру подвір'я у 1930-х рр. споруджено монолітну бетонну огорожу з двома входами на територію. З пд. боку влаштовано в'їзну браму, прикрашену маківкою. В центр. частині подвір'я на розвинутому ступінчатому п'єдесталі встановлено кам'яний пам'ятний хрест. Протягом існування церкви до неї були зроблені 2 невеликі прибудови. Хори, первісно влаштовані бл. сх. стіни бабинця, у 1950-х рр. перенесені на його зх. стіну. Під час ремонту церкви 1990 стіни над піддашшям та верхи вкрили карбованою оцинкованою сталлю, а відкритий зруб під піддашшям помалювали олійною фарбою. Тепер це храм Православної церкви України.

Церква зрубної конструкції, хрещата, п'ятидільна, п'ятиверха. Центральний зруб квадратний у плані, бічні рамена — гранчасті. Над кожним зрубом здіймається високий світловий восьмерик, увінчаний пірамідальним верхом із глухим ліхтарем і маківкою. Верх над центр. зрубом трохи вищий, ніж бічні. Церкву оперізує піддашшя, оперте на профільовані випусти-кронштейни вінців зрубів. Перед пд. входом у бабинець прибудований притвор, а до пн. боку вівтаря — прямокутна ризниця. Всередині внутр. простір усіх зрубів розкритий угору, до зеніту склепіння. В інтер'єрі збереглися іконостас та бічні вівтарі поч. 19 ст., деякі ікони кін. 18 ст., розписи стін кін. 20 ст.

У пн.-сх. частині подвір'я бл. огорожі стоїть дерев'яна квадратна в плані двоярусна дзвіниця типу «четверик на четверику», укрита наметовим дахом, і так само, як церква, обшита карбованою оцинкованою сталлю.

Незважаючи на ремонт 1990, пам'ятка добре зберегла автентичні форми і представляє рідкісний для регіону пізній тип хрещатої п'ятиверхої дерев'яної церкви.

Літ.: Wooden tserkvas of the Carpathian region in Poland and Ukraine. Cultural property of the Republic of Poland and Ukraine for inclusion in the World Heritage List. Warszawa, 2011; Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі. Львів, 2011.

В.В. Вечерський.

РОЗШУКО́ВІ ВІДДІ́ЛЕННЯ (у 1866—1908 — розшукові частини) — органи кримінального розшуку в *Російській імперії*, до відання яких входило «негласне розслідування і проведення дізнань для запобігання, припинення, розкриття і переслідування злочинних діянь загальнокримінального характеру».

Першу Р. в. було організовано 1866 у *Санкт-Петербурзі*. Згодом аналогічні підрозділи з'явилися в *Києві*, *Москві*, *Варшаві*, *Одесі*, *Ризі*, Ростові-на-Дону та ін. містах при канцеляріях оберполіцмейстерів і градоначальників. Загальнодерж. систему карно-розшукових органів створено законом «Про організацію розшукової частини» (1908). У складі поліцейських управлінь 89 губернських та ін. великих міст створювали Р. в., особовий склад яких налічував від 6 до 20 співробітників. Р. в. були підпорядковані поліцмейстерам, розглядалися як допоміжні органи заг. поліції. Заг. кер-во здійснював створений у складі Департаменту поліції підрозділ — 8-ме діловодство.

Структурно Р. в. складалися з 4 підрозділів — столів: 1) особистого затримання; 2) стеження; 3) розшуку; 4) довідково-реєстраційного бюро, на яке покладалися функції з реєстрації злочинців, систематизації всіх відомостей про них, встановлення особи злочинців, видання довідок про судимість та розшук осіб, які переховувалися. Діяльність Р. в. відбувалася відповідно до виду злочинів.

Визначали три категорії спеціалізації цих органів: 1) вбивства, розбої, грабежі та підпали; 2) крадіжки і професіональні злочинні орг-ції (зламувачі, конокради, кишенькові, магазинні, залізничні та ін. злочинні зграї); 3) шахрайство, фальшивомонетництво, підроблення документів, різного роду афери, контрабандний продаж жінок у будинки розпусти і за кордон. Особовий склад Р. в. розподіляли на три групи, кожна створювала особливий загін і працювала над розкриттям визначеної категорії злочинів. У деяких Р. в., як правило, великих міст, створювали четверту групу — «летючий загін». На нього покладалися обов'язки здійснювати постійні чергування на вокзалах, у театрах та ін. людних місцях, а також проводити обходи та облави на злочинний елемент. На практиці мала чисельність особового складу призводила до того, що агенти обслуговували тільки закріплену за ними територію. Спеціалізація з розкриття визначених видів злочинів була наявна лише в С.-Петерб. і Моск. Р. в. і переважно серед чинів «летючих загонів».

Осн. методами діяльності Р. в. були: використання таємної агентури, зовн. спостереження, словесне опитування (гласне і конфіденційне), оперативний (негласний) огляд приміщень і місцевості, перлюстрація кореспонденції, засідки, облави. Агенти Р. в. користувалися також такими джерелами, як чутки, доноси (анонімні повідомлення і листи), довідки тощо. Після 1906 в роботі Р. в. стали широко застосовувати розшукових собак. Таємну агентуру (негласних співробітників) вербували з представників злочинного світу, повій, скупників краденого, утримувачів злочинних притонів. Розшукові чини часто користувалися послугами двірників, кондукторів, посильних, розносників, візників та ін. осіб, які через рід занять мали можливість спостерігати за багатьма особами. Зовн. спостереження здійснювали штатні співробітники — поліцейські наглядачі, т. зв. філери. Вони вели таємний нагляд за місцями скупчення злочинного елементу — ресторанами, трактирами, ломбардами, будинками розпусти, різноманітними розважальними закладами, забезпечували приховане візуальне спостереження за особами, які перебували в оперативній розробці Р. в.

Одним із серйозних недоліків орг-ції Р. в. було те, що вони утворювали децентралізовану систему, тобто агенти діяли на обмеженій території найбільших міст рос. губерній. За розкриття злочинів на території повітів відповідала заг. поліція, що в умовах постійного зростання злочинності було малоефективним.

Після повалення *самодержавства* Р. в., на відміну від заг. і політ. поліції, не були ліквідовані новою владою, а перейм. на від-ня карного розшуку. У липні 1917 рішенням *Тимчасового уряду* їх було виведено з підпорядкування МВС і передано до Мін-ва юстиції, в якому було створено Бюро карного розшуку.

В Україні першу спробу створити позаштатну Р. в. було здійснено у березні 1873 при Київ. міськ. поліції. Через рік підрозділ було ліквідовано через припинення фінансування з міськ. скарбниці. 14(26).06.1880 при міськ. поліції знову створили Р. в. із 17 осіб: зав., його пом., 7 агентів і 8 городовиків, відряджених до Р. в. від поліцейських дільниць. Якщо на перших порах Київ. Р. в. «ледве животіла», то вже на поч. 20 ст. вона не поступалася ін. структурам розшуку. Підвищення авторитету розшукової поліції багато в чому сприяв зав. Р. в. Г.*Рудий*, який реорганізував частину за західноєвроп. зразком. У 1908 в *Катеринославській губернії* уперше в Рос. імперії почали створювати команди розшуку в повітах. Спец. розшукові команди було сформовано з 2—4 осіб у визначених повітах, їх очолювали розшукові пристави, підпорядковані справнику. Пристави входили до штату губернського правління і повітового поліцейського управління. Досвід Катериносл. губ. щодо створення розшукових команд у повітах запозичило земство (див. *Земства*) *Полтавської губернії*.

У 1913 в Катериносл. губ. уперше в імперії створили губернське Р. в. на земські кошти, яке очолював нач. міськ. Р. в., який здійснював заг. кер-во як міськ., так і повітовим розшуком. У його розпорядженні перебувало кілька летючих загонів, до складу яких входило 2—3 штатних агенти, які спеціалізувалися на розкритті окремих видів злочинів, а також допомагали повітовим командам розшуку. На кін. 1915 через брак коштів губернська розшукова мережа припинила діяти, продовжувало функціонувати лише Катериносл. міське Р. в. Крім нього на території України Р. в. існували в містах: Києві,

Б.В. Романицький.

М.Ф. Романов.

Одесі, *Харкові*, *Миколаєві, Житомирі*, *Кам'янці-Подільському, Полтаві, Кременчуці, Херсоні, Бердичеві,* Єлисаветграді (див. *Кропивницький*), *Керчі, Ялті, Чернігові.* Після *Лютневої революції 1917* у *Росії* відділки функціонували під різними назвами — суд. міліція, карно-розвідувальні відня, карно-розшукові комісаріати тощо. Саме на їхній тех. і кадровій базі працювали карно-розшукові органи укр. урядів.

Літ.: *Воробьева Ю.С., Перегудова З.И.* Сыскные отделения. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, кн. 4. М., 2001; *Рыжов Д.С.* Борьба полиции России с профессиональной преступностью (1866—1917 гг.). Самара, 2001; *Чисніков В.М.* «Інструкція чинам Київської сискної поліції» (1905 р.) — важливе джерело організації та діяльності карного розшуку Російської імперії. «Держава і право», 2001, вип. 11; *Самойленко О.О., Чисніков В.М.* Розшукове відділення (рос. сыскное отделение). У кн.: Юридична енциклопедія, т. 5. К., 2003; *Чисніков В.М.* Г. М. Рудий — піонер української криміналістики. «Криміналістичний вісник», 2004, № 2; *Його ж.* Київська сискна поліція: початок реорганізації. «Іменем закону», 2006, 20—26 січня; *Пиджаренко А.М.* Криминальный сыск Киева во II пол. XIX — нач. XX вв. К., 2006; *Чисніков В.* Сискні відділення. У кн.: Міжнародна поліцейська енциклопедія, т. VI. К., 2010; *Шаламов А.Ю.* Российский «фараон»: Сыскная полиция Российской империи во второй половине XIX — начале XX в. М., 2013; *Чисніков В.М.* Сискна поліція на Україні за часів Російської імперії: історико-правове дослідження (1880—1917). К.—Х., 2011, 2014.

В.М. Чисніков.

РОМАНИ́ЦЬКИЙ Борис Васильович (31(19).03.1891—24.08.1988) — актор, режисер, театральний діяч. Нар. арт. СРСР (1944).

Н. у с. *Чорнобай* (нині с-ще Золотоніського р-ну Черкас. обл.) у сім'ї сільс. священника. Навч. у духовному уч-щі м. *Лубни*, у Полтав. духовній семінарії, Комерційному ін-ті. Закінчив *Музично-драматичну школу імені М.Лисенка* (клас М.*Старицької*, 1915). 31 березня 1915 на дипломному спектаклі учнів школи дебютував як професійний актор, зігравши роль Франца Моора у «Розбійниках» Ф.Шиллера. Акторську діяльність розпочав улітку 1913 у трупі П.*Саксаганського* (*Пирятин*, *Лубни*, *Золотоноша*).

1915—16 виступав у Т-ві укр. акторів (під кер-вом І.*Мар'яненка*, за участю М.*Заньковецької* та П.*Саксаганського*). 1918—22 — актор і режисер укр. Нар. театру під орудою П.Саксаганського. Один із фундаторів, худож. кер. (1922—48) і актор Укр. нар. театру ім. М.Заньковецької (заснований 1922 в *Києві*; 1923—31 — пересувний; з 1931 — у *Запоріжжі*; з 1944 — у *Львові* під назвою Львів. укр. драм. театр ім. М. Заньковецької). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* разом із театром перебував у евакуації: з жовтня 1941 — у Тобольську (нині місто в РФ), із 1943 — у Новокузнецьку (нині місто Кемеровської обл. РФ); очолював фронтові культбригади «заньківчан», які влітку 1943 виступали в частинах *Шостої армії* (220 вистав і концертів).

Сформувався як митець у творчій співдружності і під впливом корифеїв укр. театру П.Саксаганського і М.Заньковецької. Акторська і режисерська палітра Р. вирізняється різноманітністю пошуків сценічної виразності, поєднанням традицій укр. нац. театру із засобами психологічної школи рос. і західноєвроп. театрального мист-ва. Вперше на укр. сцені створив образ Отелло («Отелло» В.Шекспіра, 1926). Автор праць, мемуарів з історії укр. театру, один із фундаторів Укр. театрального т-ва.

Зіграв провідні ролі у багатьох спектаклях, зокрема з укр. класичної драматургії: «Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці» Г.*Квітки-Основ'яненка*; «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Циганка Аза», «За двома зайцями», «Оборона Буші», «Маруся Богуславка» М.*Старицького*; «Ніч під Івана Купала», «Сорочинський ярмарок», «Тарас Бульба» М.Старицького за М.*Гоголем*; «Гайдамаки», «Назар Стодоля» Т.*Шевченка*; «Лиха іскра», «Сава Чалий», «Суєта», «Сто тисяч», «Хазяїн», «Мартин Боруля», «Безталанна», «Бондарівна» І.*Карпенка-Карого*; «Пошились у дурні», «Дві сім'ї», «По ревізії», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Глитай, або ж Павук» М.*Кропивницького*; «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» І.*Котляревського*. Грав у спектаклях «Одруження», «Ревізор» М.Гоголя; «Слуга двох панів» К.Гольдоні; «Міщани», «Васса Желєзнова» М.*Горького*; «Примари» Г.Ібсена; «Підземна Галичина» М.*Ірчана*; «97», «Маклена Граса» М.*Куліша*; «Платон Кречет», «Богдан Хмельницький», «В степах України», «Пам'ять серця» О.*Корнійчука*. Усього бл. 300 ролей.

Режисер бл. 70 вистав: «Украдене щастя» І.*Франка* (1922, 1940, 1949); «97» М.Куліша (1925—26), «Диктатура» (1929—30), «Кадри» (1930—31), «Дівчата нашої країни» (1932) І.*Микитенка*; «Страх» О.Афіногенова (1931/32); «Загибель ескадри» (1933, 1942), «В степах України» (1940), «Правда» (1937, 1947) О.Корнійчука; «Три сестри» А.*Чехова* (1946); «Олекса Довбуш» Л.*Первомайського* (1947); «Весілля Кречинського» О.Сухово-Кобиліна (1953, 1966) та ін.

Лауреат Держ. премії СРСР (1950), Держ. премії УРСР ім. Т. Шевченка (1974). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

П. у м. Львів. Похований на Личаківському цвинтарі.

Тв.: Заньківчани про себе. «Нове мистецтво», 1927, № 21; Мистецькі прагнення і робота заньківчан в умовах перспектив сучасного театру. Там само, 1928, № 12; Про геніальну артистку. У кн.: Вінок спогадів про Заньковецьку. К., 1950; Український театр в минулому і тепер. К., 1950; Уривки з моїх спогадів. В кн.: Заньківчани. К., 1972.

Літ.: *Чабаненко І.* Б. В. Романицький. «Театр», 1940, № 4; *Кордіани Б.Ф.* Борис Васильевич Романицкий: Народный артист СССР. К., 1960; *Кадирова Л.* Вчитель. «Український театр», 1974, № 3; *Завадка Б.В.* Борис Романицький. К., 1978.

О.В. Зінич.

РОМА́НОВ Михайло Федорович (28(16).10.1896—04.09.1963) — актор, режисер, театральний діяч. Нар. арт. СРСР (1951). Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї чоботаря. Вчився у Петрогр. комерційному уч-щі (не закінчив через смерть батька). 1917 — конторник на з-ді; виступав як читець з імпровізованої заводської трибуни. 1918—20 перебував у лавах *Червоної армії* як культпрацівник-організатор і реж.-постановник театралізованих дійств. 1920 закінчив драм. курси в Петрограді (під кер-вом В.Софронова).

Працював у театрі Петрогр. військ. округу, зіграв ролі Акімова («Вороги» М.*Горького*), Смирнова («Ведмідь» А.*Чехова*); 1921 — у Рождественському нар. театрі (поблизу Петрограда), зіграв у п'єсах «Без вини винуваті» (Незнамов), «Пізня любов» (Ніколай) О.Островського, «Вог-

ні Іванової ночі» Г.Зудермана, «Революційне весілля» В.Сарду. 1922—23 — у Петрогр. театрі Пролеткульту «Нова драма» (за запрошенням реж. і одного з фундаторів театру А.Мгеброва). 1924—36 — актор Ленінгр. (нині Санкт-Петербург) академічного театру драми ім. О. Пушкіна, де дебютував у ролі Фелікса Дабльмена в спектаклі «Вовчі душі» Дж.Лондона. Грав у спектаклях «Маскарад» М.Лермонтова; «Живий груп» Л.*Толстого*; «Пігмаліон», «Свята Іоанна», «Цезар і Клеопатра» Б.Шоу; «Отелло» В.Шекспіра; «Лихо з розуму» О. Грибоєдова; «Тартюф» Ж.-Б. Мольєра та багатьох ін. Одночасно з роботою в театрі почалася діяльність Р. як концертного читця і кіноактора. 1925 вперше знявся у фільмі «Палац і фортеця» у ролі в'язня.

1936—63 — актор Київ. рос. драм. театру (з 1941 — ім. Лесі Українки, нині *Національний академічний драматичний театр імені Лесі Українки*). 1953—58 — гол. режисер. Грав у багатьох спектаклях: «Благочестива Марта» Тірсо де Моліни (дон Філіпе, 1936), «Діти сонця», «На дні» М.Горького, «Камінний гість» О.*Пушкіна*, «Дворянське гніздо» І.*Тургенєва*, «Ходіння по муках» О.*Толстого*, «Таланти і шанувальники» О.Островського, «Чайка», «Дядя Ваня» А.Чехова, «Загибель ескадри» О.*Корнійчука* та ін. Остання роль — Нещасливцев у п'єсі «Ліс» О.Островського. 1963 виїхав до *Москви*, де мав грати роль Бернарда Шоу в спектаклі «Милий брехун» Дж.Кілті в Театрі ім. Мосради (театральний сезон 1963—64). Прем'єра, запланована на 14 вересня, не відбулася через раптову смерть актора.

Митець широкого творчого діапазону. Досконало володів ритміко-інтонаційною виразністю вербальної і мімічної мови, вирізнявся гнучкою акторською пластикою, унікальною здатністю відчувати партнера. Видатний майстер худож. слова, автор статей із проблем театрального мист-ва. Знімався в кіноф-мах на Київ. кіностудії (з 1957 — ім. О.П. Довженка, нині Нац. кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка): «В далекому плаванні» (1946), «Подвиг розвідника» (1947), «Іван Франко» (1956), «Головний проспект» (1956), «Діти сонця» (1957); на к/с «Мосфільм» — «Діти капітана Гранта» (1936), «Поема про море» (1958).

Режисер спектаклів: «Дочка прокурора» Ю.*Яновського* (1954), «Машенька» О.Афіногенова (1959), «Дядя Ваня» А.Чехова (1960), «В пошуках радості» В.Розова.

Нагороджений орденом Леніна.

П. у м. Москва. Похований на Новодівичому кладовищі.

Тв.: Я верю в театр! «Огонек», 1960, № 50; А ваше мнение? «Театр», 1961, № 5; Солнечная сила красоты. «Орловский комсомолец», 1962, 30 ноября.

Літ.: *Бернацкая Р.М.* М.Ф. Романов: Народный артист СССР. К., 1960; *Сенникова Р.Д.* Михаил Романов. К., 1972; Михайло Федорович Романов: Статті, листи, щоденники. Статті і спогади про М. Ф. Романова. К., 1985; *Капельгородська Н. та ін.* Кіномистецтво України в біографіях. К., 2004.

О.В. Зінич.

РОМАНЮ́К Іван Миронович (н. 20.01.1962) — історик, фахівець у галузі історії України, історії українського селянства, історії Поділля. Д-р істор. н. (2006), проф. (2008).

Н. у с. Микулинці, Літинського р-ну (нині Вінницького р-ну, Він. обл.). Закінчив з відзнакою істор. ф-т Вінницького державного пед. ін-ту. 1985—89 — учитель, дир. середньої школи. 1989—92 — аспірант Київського пед. ун-ту. З 1992 працює у Він. державному пед. ін-ті: асистент, старший викл., доцент, професор. 2006—17 — зав. кафедри історії та к-ри України. Із 2021 — завідувач кафедри історії України. У 1994 р. захистив канд. дис. «Сільськогосподарська кооперація в Україні 1921—27 рр.», 2006 — докторську дис. «Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х — першій половині 60-х рр. XX ст.».

Автор близько 500 наук. праць, зокрема бл. 15 індивідуальних і колективних монографій, 5 підручників і посібників. 2008—12 — член Експертної ради ВАК України з істор. наук, голова журі Всеукр. конкурсу учнівської творчості у номінації «Історія України і державотворення». Входить до складу редколегій низки колективних праць та періодичних фахових видань. Член спеціалізованих учених рад із захисту канд. і докторських дис.

У різні роки за розвиток істор. науки і багаторічну наук. роботу був відзначений почесними нагородами Мін-ва освіти і науки України, обласної і міськ. рад. Нагороджений медаллю НАПН України «К. Д. Ушинський» (2012), відмінник освіти України (2018), нагрудним знаком МОН України «Василь Сухомлинський» (2021).

І.М. Романюк.

Праці: Українське село у 50-ті — першій половині 60-х років XX ст. Вінниця, 2005; Історія українського селянства. Нариси, т. 2. К., 2006 (у співавт.); Вінниця: Історичний нарис. Вінниця, 2007 (у співавт.); Історія України. К., 2008 (у співавт.); История Украины. К., 2008 (у співавт.); Браїлівський Свято-Троїцький жіночий монастир. Історичний нарис. Вінниця, 2009 (у співавт.); Історія України. К., 2011 (у співавт.); Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина. Вінниця, 2011 (у співавт.); Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: від витоків до сьогодення. Вінниця, 2012 (у співавт.); Струмилін Станіслав Густавович. У кн.: Енциклопедія історії України, т. 9. К., 2012; Голодомор 1932—1933 рр. на Вінниччині за свідченнями очевидців. «Наукові записки міжнародної асоціації україністів», 2013, вип. 6; Повсякденне життя та соціальний статус вчительства України повоєнного періоду (1944 — друга половина 1950-х років). Вінниця, 2015 (у співавт.); Історичні джерела в українському історичному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія. Вінниця, 2018 (у співавт.); Українська історична наука в сучасному освітньому та інформаційному просторі: монографія. Вінниця, 2018 (у співавт.); Чому українці вимирали від голоду у 1946—1947 роках. «Історичний калейдоскоп», 2018, Повсякденне життя повоєнного українського села (середина 1940-х — перша половина 1950-х рр.). У кн.: Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. (Категорія Б). Серія: Історія, вип. 42. Вінниця, 2022; *Романюк І.* (2024). Ліки від ностальгії за брежнєвською «стабільністю»: Рец. на кн.: Українське суспільство в 1960—1980-х рр.: Історичні нариси. К., 2022; *Romaniuk I.* Entry to World War I: historical time and everyday aspects (based on the materials of Zhytomyr). «East European Historical Bulletin», 2024, № 30; *Романюк І.* Ілюзія проти реальності: український досвід Першої світової війни. «Емінак», 2024, № 3(47).

Літ.: Українські історики XX ст.: Біобібліограф. довідник, вип. 2, ч. 3. К., 2003; *Гальчак С.Д.* Романюк Іван Миронович. У кн.: *Гальчак С.Д.* Краєзнавці Вінниччини: Бібліографічний довідник, вип. 2, ч. 3. К., 2006; *Гальчак С.Д.* Романюк Іван Миронович. У

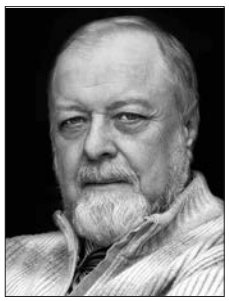

В.А. Ромашко.

кн.: *Гальчак С.Д.* Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX — поч. XXI ст. Вінниця, 2011.

В.М. Даниленко.

РОМАНЮ́К Мирослав Миколайович (псевд. М.Закрівецький, М.Ром.; н. 27.07.1952) — історик, книгознавець, пресознавець, бібліограф, редактор. Чл.-кор. НАН України за спеціальністю «соціальні комунікації» (2009). Д-р істор. н. (2001), проф. (2002), засл. діяч н. і т. України (2012).

Н. у с. Закрівці Коломийського р-ну Івано-Франк. обл. 1979 закінчив ф-т журналістики Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка (нині *Львівський національний університет імені Івана Франка*), 1983 — аспірантуру. Ред. університетської багатотиражки «За радянську науку». З 1982 — асистент кафедри теорії і практики преси ун-ту. 1988 захистив канд. дис., 2001 — докторську дис. «Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870—1940 рр.)».

З 1992 — заст. дир. з наук. роботи *Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України* (ЛННБУ); ініціатор, засн., автор наук. концепції та дослідної програми Н.-д. центру періодики (з 2010 — НДІ пресознавства), мета якого — створення нац. бібліографії укр. преси 19—20 ст. 1993—2003 — кер. цього наук. підрозділу ЛННБУ.

2003—09 — дир., 2009—17 — ген. дир. ЛННБУ, 2017 — гол. наук. співробітник НДІ пресознавства ЛННБУ.

Автор понад 700 наук. праць, серед яких 4 монографії, 9 істор.-бібліографічних досліджень, 7 біобібліографічних видань, 2 навч. посібники. Упорядник, наук. консультант, наук. і відп. ред. понад 200 наук. видань, зокрема багатотомної бібліографії «Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914—1939».

Уперше опрацював історію зародження і функціонування укр. преси 19 — поч. 20 ст.; проаналізував досвід і традиції численних періодичних видань; повернув із забуття імена тих, хто творив політику в друкованому медійному світі; визначив методологічні принципи істор.-пресознавчих досліджень, а також окреслив нові підходи, критерії і принципи систематизації, аналізу та наук. трактування журналістських явищ минулого.

Під кер-вом Р. започатковані й нині успішно втілюються широкомасштабні бібліографічні проєкти, зокрема багатотомне істор.-бібліографічне дослідження «Українська преса в Україні та світі XIX—XX ст.» (Р. — автор ідеї та низки істор.-бібліографічних нарисів, кер. проєкту та укладач). Світ побачили перші вісім томів, у яких подано анотовану бібліографію періодичних видань 1812—1920 рр.

Нагороджений Почесною грамотою Президії НАН України і ЦК профспілки працівників НАН України (2002), орденом Христа Спасителя УПЦ Київ. патріархіту (2006), Грамотою Верховної Ради України (2008), Почесною грамотою Черніг. обласної держ. адміністрації (2009) та ін.

Тв.: Про необхідність створення повного репертуару української періодики. У кн.: Національна бібліографія України: стан і тенденції розвитку. К., 1995; Українська преса Північної Буковини (1918—1940 рр.). Львів, 1996; Українська преса Північної Буковини (1870—1918 рр.). Львів, 1998; Научные достижения и творческие искания коллектива Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника НАН Украины. В кн.: Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. К., 2000; Українське пресознавство на порозі XXI століття. Львів, 2000; Українські часописи Львова, 1848—1939 рр. Львів, 2001; Загальна і спеціальна бібліографія. Львів, 2002; Оратаї журналістської ниви: Українські редактори, видавці, публіцисти. Львів, 2002; Українська преса в Україні та світі XIX—XX ст. Львів, 2007—2020.

Літ.: *Моторнюк І.* Важливе дослідження історії нашої преси. «Збірник праць кафедри української преси» (ЛДУ ім. І. Франка), 1996, вип. 2; *Дисак Ф.* Вагоме слово про журналістику Буковини. «Дзвін», 1997, № 7; *Дисак Ф.* В умовах необмеженого терору. «За вільну Україну», 1997, 17 квітня; *Мацько В.* Свіжа думка, творчий пошук. «Майбуття», 1997, № 6; *Крупський І.В.* Заповнюючи «прогалини» історії. «Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника», 1998, вип. 6; *Крупський І.В.* Об'єкт дослідження — українська преса Північної Буковини як історичне джерело. «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики», 1999, вип. 6; *Шаповал Ю.Г.* Українська преса Північної Буковини. «Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника», 2000, вип. 7/8; *Крупський І.* Українське пресознавство: підсумки підведено, орієнтири визначено. У кн.: Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 2002; *Грень З.Т.* До 60-річчя члена-кореспондента НАН України Мирослава Миколайовича Романюка. У кн.: Бюлетень Західного наукового центру, 2012—2013. Львів, 2013.

В.О. Мудроха.

РОМА́ШКО Володимир Андрійович (21.04.1954—19.10.2015) — дослідник археології та стародавньої історії доби бронзи — раннього залізного віку (див. *Бронзовий вік*) Євразії. Д-р істор. н. (2014).

Н. у с. Михайлівка Томаківського р-ну Дніпроп. обл. 1980 закінчив істор. ф-т Дніпропетровського ун-ту (нині *Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*). 1980—88 — наук. співробітник археол. експедиції ун-ту. 1988 — викл., 1994 — доцент, 2014—15 — проф. кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства. Член Польового к-ту *Інституту археології НАН України*.

1990 в Ін-ті археології НАН України захистив канд. дис. «Передскіфський період у пограниччі Лісостепу та Степу Дніпровського Лівобережжя (12 — початок 7 ст. до н. е.)» (наук. кер. — проф. І.Ф.Ковальова). 2014 — докторську дис. «Населення заключного етапу пізнього бронзового віку Лівобережної України (за матеріалами богуславсько-білозерської культури)». 1993 отримав учене звання старшого наук. співробітника.

Розробив навч. курси: «Сучасні етнічні процеси», «Духовна культура племен доби бронзи», «Проблеми скіфської археології», «Доба бронзи України», «Археологія», «Ранній залізний вік України».

Автор понад 100 наук. праць, зокрема 2 монографій, які присвячені підсумкам дослідження царського скіф. кургану «Близнюк-2» (околиці м. *Дніпропетровськ*) та історії населення фінального етапу бронз. віку. Р. провів узагальнювальне дослідження постзрубного горизонту старожитностей заключного етапу пізнього бронз. віку України. Виокремив богуславсько-білозерську к-ру (ББК) (див. *Білозерська культура*), яка репрезентує і виступає як феномен, таксономічно рівний к-рам спільності к-ри валикової кераміки (КВК) Євразії, деякі з яких, як і ББК, мають зрубну генетич-

ну основу. Р. обґрунтував необхідність локальної диференціації пам'яток ББК на лісостепові та степові; розробив періодизацію та хронологію к-ри; розглянув динаміку госп. діяльності у відмінних природно-кліматичних умовах; дослідив питання духовної к-ри і поховальної обрядовості племен ББК; визначив особливості процесів культ.-істор. розвитку *Лівобережної України* як цілісної системи взаємодії декількох етнокульт. компонентів, які формували археол. реалії не лише фінального бронз., а й поч. раннього *залізного віків* Сх. Європи.

П. у Дніпропетровську. Похований на Сурсько-Литов. цвинтарі.

Праці: Кіммерійські скорчені поховання новочеркаської групи. «Археологія», 1992, № 3; Святилища и жертвенники на поселениях срубной культуры Украины. В кн.: Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1993; Павлоградское поселение эпохи бронзы (к вопросу о территории распространения и культурной принадлежности памятников обиточненского типа). В кн.: Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1995; «Чернолесская» столовая посуда культур позднего бронзового века Левобережной Украины. В кн.: Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1998; Погребальный обряд позднесрубных племен Украины: критерии отбора источников, региональные особенности. В кн.: Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1999; Типология сооружений срубно-белозерской культуры Украины. В кн.: Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 2000; Topography of the Fram-Belozerka culture settlements of Ukraine. In: The Use of Living Space in Prehistory: Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Sixth Annual Meeting in Lisbon 2000. BAR International Series, 2004; Стационарные культовые комплексы ираноязычных племен позднего бронзового века Украины (по материалам срубной и срубно-белозерской культур). «Археологічний літопис Лівобережної України», 2006, № 2; Результаты исследования поселений позднего бронзового века в окрестностях местонахождения Лобойковского клада. У кн.: Матеріали та дослідження з археології Східної України: від неоліту до кіммерійців. Луганськ, 2007; Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском Правобережном Надпорожье. Днепропетровск, 2009 (у співавт.); Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры). К., 2013.

Літ.: Памяти наставника, друга, коллеги — Владимира Андреевича Ромашко. У кн.: Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава, 2016; *Воронов В.І.* Ромашко Володимир Андрійович (21.04.1954—19.10.2015). У кн.: Професори Дніпровського національного університету: біобібліогр. довідн, Дніпро, 2018.

Є.Л. Фещенко.

РОСЛА́ВСЬКИЙ-ПЕТРО́ВСЬКИЙ Олександр Петрович (09.04.1816—25.12.1871) — історик. Проф. статистики і заг. історії, ректор *Харківсь кого університету*, д-р істор. н., політ. економії і статистики (1845).

Н. у с. Слабіно Черніг. губ. (нині Черніг. р-ну Черніг. обл.) в купецькій родині. Початкову освіту отримав у професора Черніг. духовної семінарії О. Самчевського. 1828—34 навч. в *Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька* в *Ніжині*. Після її закінчення вступив на філол. ф-т Харківського ун-ту, де під керівом проф. І.*Кронеберга* вивчав класичну філологію та рим. історію. За підтримки декана ф-ту П.*Гулака-Артемовського* після закінчення ун-ту 1837 зі ступенем кандидата був залишений в ун-ті викладачем. 1839 захистив магістерську дис. і був призначений ад'юнктом істор.-філол. відділення філос. ф-ту для викладання статистики. З 1844 читав лекції з історії Стародавнього світу, середніх віків, спец. курс із рим. історії. 1845 після присудження вченого ступеня д-ра істор. н., політ. економії і статистики Р.-П. очолив кафедру заг. історії (після смерті його вчителя М.*Луніна*). З 1846 — ординарний професор кафедри заг. історії. 1853—59 — декан істор.-філол. ф-ту. 1859—62 — ректор Харків. ун-ту. Читав курси давньої і середньовічної історії, статистики та політ. економії. 1844—52 вів практичні заняття з історії та допоміжних істор. дисциплін зі студентами Пед. ін-ту при Харків. ун-ті.

Автор праць зі статистики, заг. історії, історії Харків. ун-ту та ін. Посібник «Керівництво зі статистики» (1844) широко популярний, містить оригінальні теорії, глибокі відомості про західноєвроп. ідеї і наук. школи. У магістерській дис. Р.-П. простежив розвиток істор. думки в минулому залежно від духу часу, намагався визначити взаємозв'язок і взаємозумовленість розвитку історіографії (вибір об'єктів істор. дослідження і методів обробки матеріалу) з політ., моральними та ін. потребами сусп-ва. В авторському курсі лекцій «Огляд історії Стародавнього світу» (1851) та праці «Вступ до курсу історії головних народів Стародавнього світу та їхніх цивілізацій» (1870) вступну лекцію «Про спосіб обробки історії» присвятив теор. проблемам історії.

Ґрунтуючись на провідній гегелівській ідеї про прогрес як усвідомлення духом своєї свободи, Р.-П. вважав, що *християнство* «принесло у світ елемент духовності, піднесло людину над природою і підпорядкувало право вищим моральним засадам». Пропонував нову періодизацію всесвітньої історії: замість стародавньої, середньої та нової — «стародавній світ, який продовжується до початку поширення християнства і нашестя *варварів* (див. *Варварство*), і новий християнський [світ], що існує до наших часів». З позицій класичного *історизму* критикував позитивізм, велику увагу приділяв пошукові законів у історії, методів конкретно-істор. досліджень тощо. Автор низки статей із рим. історії, історії середніх віків, рос. та європ. статистики, надрукованих у «*Журнале Министерства народного просвещения*», «Москвитянине», «Русском слове» та ін.

П. у м. *Харків.*

Праці: Решение вопроса о том, в чем состоит истинное значение прагматической истории и какова должна быть ее обработка. Х., 1839; Руководство к статистике. Х., 1844; Обозрение истории Древнего мира. Х., 1851; Несколько слов об Альфреде Великом. «Русское слово», 1860, № 7; Введение в курс истории главных народов Древнего мира и их цивилизаций. Х., 1870.

Літ.: *Де-Пуле М.* Харьковский университет и Д.И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. «Вестник Европы», 1874, январь; *Барский Г.* Рославский-Петровский, Александр Петрович. В кн.: Русский биографический словарь. Пг., 1918; *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 1. Ленинград, 1929; *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К., 1997; *Куліш С.М.* О. П. Рославський-Петровський — видатний учений-методист Харківського Імператорського університету. «Духовність особистості: методологія, теорія і практика», 2014, вип. 3.

С.П. Стельмах.

РО́ТМІСТРОВ Володимир Григорович (04.06.1866—24.10.1941) — учений-аграрій, проф. (1920),

П.О. Рославський-Петровський.

академік ВУАСГН, ВАСГНІЛ (1935).

Н. у с. Гензерівка Пирятин. пов. Полтав. губ. (нині Яготинського р-ну Київ. обл.). Після закінчення Лубенської г-зії навчався на природничому відділенні фіз.-мат. ф-ту Ун-ту Св. Володимира (нині Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка) (1885—89). Ще студентом став зав. Деребчанського дослідного поля на Поділлі (1888).

Гол. об'єктом досліджень стало явище посухи. Працював уповноваженим з опису кращих маєтків регіону, нетривалий час — управителем одного з них (1891). У 1893 знову очолив Деребчанське дослідне поле. За Всерос. конкурсом обраний дир. Одеського дослідного поля (1895—1918). Випробовував техн. засоби для збирання врожаю, плуги, молотилки, машини для очищення й сортування зерна.

Запропонував перший в країні проєкт організації дослідних полів (1898), методику польового досліду (1903, 1912). Ці роботи мали велике значення у ствердженні с.-г. дослідної справи як складової культури та сучасного природознавства. З 1903 вивчав водний режим ґрунту, створив низку винаходів: ґрунтовий бур, термометр, пропашник, лущильник, сушарку та анемограф.

Праця «Коренева система» (1908) принесла Р. міжнар. авторитет. Вона написана після демонстрації колекції кореневих систем на Всесвітній виставці у Лондоні, де 11 місяців Р. стажувався, а згодом продовжив досліди в насіннєвому господарстві Вільмарена під Парижем та одному з городніх господарств (Франція). У 1912 виходить остання із трилогії книга «Сутність посухи», у якій Р. довів, що оранка цілинних степів є одним із засобів боротьби з посухою, тим самим ставши одним із фундаторів світової науки про сухе землеробство. Вивчав сутність посухи не лише засобами агротехніки, але й за рахунок меліорації (облаштування ставків, водоймищ та повсюдне обсадження полів та ярів). У 1913 з результатами цієї роботи, що були перекладені на англ. і нім. мови, брав участь у Міжнар. виставці у Бельгії.

Займався інтродукцією бавовника, ін. нових культур на пд. України (з 1904). У 1907—17 провів з цього приводу колективні досліди на власні кошти у Полтав., Подільській, Херсон., Таврійській губ., Пн. Кавказі. Досліджував культуру сої і рицини, лікарські рослини. У 1915—17 — уповноважений із заготівлі лікарських рослин пд. Росії, читав і завідував курсами з підготовки відповідних фахівців.

Очолював управління сіл. госп-ва Наркомзему УСРР, обраний членом Сільськогосподарського вченого (наукового) комітету України (1920). Обраний професором по кафедрі агрономії Київ. ун-ту. Для відновлення здоров'я відбув до Литви, працював торгпредом УСРР (1921), займався організацією у Ризі контрольно-насіннєвої станції. Відряджений до Берліну консультантом при посольстві з наук. обладнання дослід. установ СРСР. Працював у мікробіологічній лабораторії Ризького ун-ту, згодом лабораторії Даалена в Берліні.

Брав активну участь у розробці проблем Дніпробуду (1926). Очолював секцію нових культур Наркомзему УСРР (1926—27), організував Брилівську дослідно-зрошувальну мережу (1928). З 1928 — наук. співробіт. Укр. НДІ рослинництва (нині Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН). Рішенням Харків. губвиконкому отримав звання Герой праці (1929). Член Президії Всеукр. акад. с.-г. наук (1931—35). У зв'язку з погіршенням здоров'я до кінця життя займався узагальненням раніше отриманих результатів до збірки «Посуха й агротехніка». Розробив проєкт спостережень через метеостанції проявів посухи.

Автор бл. 150 наук. праць, з яких 36 книг і брошур.

Пр.: Проект организации опытных полей в России. Одесса, 1898; Методика полевого опыта. Одесса, 1903; Организация по сбору, заготовке и культуре лекарственных растений. Одесса, 1917; Коренева система у культурних рослин. Харків, 1927; Бавовник на Україні. Харків, 1930.

Літ.: *Цандур М.О., Хомут І.С.* Академік Ротмістров Володимир Григорович (1866—1941): історико-наукове дослідження життєдіяльності. Одеса, 2011.

В.А. Вергунов.

РО́ТМІСТРОВ Григорій Григорович (03.07.1864—03.05.1940) — учений-статист, громад. і політ. діяч.

Н. у с. Гензерівка (нині Яготинського р-ну Київ. обл.). Після двох років навчання в Пирятинському повітовому уч-щі вступає до Лубенської класичної г-зії. З 15 років на самостійному заробітку уроками з учнями початкових класів. Після завершення в 1883 г-зії вступає на мед. ф-т Університету Св. Володимира (нині Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка), незабаром переводиться на юрид. ф-т.

Під час навчання долучився до студентського революц. руху, за що неодноразово відраховувався з ун-ту із висилкою під нагляд поліції з Києва.

Був дієвим членом і касиром Червоного Хреста, що надавав допомогу політ. вигнанцям. В ун-ті брав участь у проведенні перепису міст Полтав. губ., який здійснювало Статистичне бюро Полтав. губземства. Закінчив ун-т у 1892, а з 1894 — відповідальний статист Статистичного бюро Полтав. губземства. Складає матеріал до «Огляду сільського господарства», готує пояснювальну записку про буд-во Києво-Полтав. залізниці і відкриття педагогічних курсів, земському зібранню — доповідь про регулювання роздрібної хлібної торгівлі. З 1899 працює під кер-вом видатного статиста О.О.Русова, а після його звільнення у 1902 очолює Статистичне бюро Полтав. губземства.

Протягом наступних років займається опрацюванням матеріалів щодо оцінки міських нерухомих маєтностей і складає щорічні видання «Огляд сільського господарства» та «Статистичний щорічник». За його ініціативою від 1908 (щорічно) почав виходити «Статистичний довідник по Полтавщині». У цей період розкрилися його якості щирого українця і патріота Полтавщини. Разом з Л.Падалкою, П.Мирним, О.Русовим та ін. переконує гласних (депутатів) побудувати в місті палац-музей в укр. стилі. Брав участь у зборі коштів на будівництво пам'ятника Т.Шевченку в Києві і створенні у Полтаві укр. клубу (на кшталт «Полтавської громади»), який існував протягом 1913—18. Тривалий час був членом комітету Полтав. сусп. б-ки (нині Полтав. обласна універсальна наук. б-ка), у 1905 виступив організатором Комітету сел. союзу Полтавщини, за що арештовувався. Очолював комітет до 1919. Як кер. Полтав. статистичного бюро

давав притулок у його стінах національно налаштованим землякам: Л.Падалці, М.Реліцькому, П.Репетіну, Л.Макаренку, І.Панченку, Д.Солов'ю, А.Жуку, В.Кошовому, А.Кучерявенку, К.Шаревському, М.Ааронському, М.Оберталлеру, С.Мазлаху та ін.

У 1910 розробляє програму і методику суцільного с.-г. перепису Полтав. губ., котрий провели протягом трьох місяців у 15 повітах, а результати надрукували 1913 р. (17 томів). Вони стали стандартом для проведення всерос. переписів 1916, 1917 і 1920 рр. Під час Української революції 1917—1921 рр. докладає зусиль для збереження колективу Полтав. губстатбюро. З 1920 р. очолив роботу з чергового перепису Полтавщини не тільки у сільському, а й демографічному і промисловому аспектах. У 1923 проводить опис Решетилівської сільс. ярмарки для встановлення причин дисбалансу ціни на с.-г. і промислову продукцію. Очолює бюджетну комісію при Полтав. губфінвідділі у 1923—24, що сформувала перший рад. кошторис регіону. Працював заст. голови Полтав. губплану. Обирався делегатом на зїзди рад, а починаючи з 1925 — на посаду зав. Полтав. губстатвідділом і членом колегії ЦСУ УСРР.

Під ред. Р. вийшли «Матеріали по опису округ» і «Нариси з техніки сільс. рільництва на Україні». Творча спадщина Р. нараховує майже 1500 друк. арк. (1300 з них із земської статистики) і 200 друк. арк. за рад. добу у вигляді 17 т. «Оглядів сільського господарства», 13 — «Статистичних щорічників», 10 — «Довідників по Полтав. губ.» та «Статистичного довідника по пд. Росії» та ін. Серія публікацій Р. під назвою «Огляд сільського господарства Полтавщини» друкувалася з 1906 у газ. «Рідний край». Завдячуючи Р. від 1911 була запроваджена спочатку на Полтавщині, а потім і в Російській імперії повітова статистична організація.

П. у м. Полтава.

Літ.: *Жук В.* Земський статистик. Зоря Полтавщини. 1970. 28 червня; *Пустовій І.П.* Близькі по службі і духовно (Г. Г. Ротмістров). «Археологічний літопис Лівобережної України», 1997, № 1—2; *Цандур М.О., Хомут І.С.* Академік Ротмістров Володимир Григорович (1866—1941): історико-наук. дослідження життєдіяльності. Одеса, 2011.

В.А. Вергунов.

РО́ТМІСТРОВ Микола Григорович (1871—?) — учений-аграрій та освітянин.

Н. на хуторі Щербаківка (нині с. Тарасівка Лубенського р-ну Полтав. обл.). У 1900 закінчив природниче від-ня фіз.-мат. факту Ун-ту Св. Володимира (нині Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка) за спеціальністю вчений-агроном. Під час практики працював на Одес. дослід. полі (1898) (нині Одеська обл. держ. с.-г. дослідна станція), заступник пом. завідувача (1899).

Після закінчення навчання запрошений на посаду пом. зав. Одес. дослідним полем і фактично його очолював до кінця 1903 (у зв'язку з хворобою завідувача, рідного брата В.Г.*Ротмістрова*).

Автор звітів Одес. дослідного поля за 1899—1900. Кер. мережі дослідних полів маєтку графа Бобринського «Грушівка» Чигиринського пов. Київ. губ., мережі дослідних полів Всерос. т-ва цукрозаводчиків на чолі з С.Л.Франкфуртом. На запрошення Полтав. губземства очолював Лохвицьке дослідне поле олійних рослин і тютюнову плантацію (1904—09), видав серію відповідних «Звітів» за 1904—07, активно співпрацював із Лохвицьким т-вом сільс. господарства. Одним із перших у регіоні займався селекцією соняшника. У 1909—18 — викладач природознавства спочатку в г-зії м. Богучар, згодом м. Острожеськ Воронезької губ. Надавав агрономічні консультації сільс. населенню регіону. Мобілізований Острозьким повіт. земством відділом на посаду агронома-спеціаліста (1919—21), згодом переведений зав. насіннєвого підвідділу Воронезького губземвідділу. У 1922 через голод у Воронезькій губ. переїхав на Полтавщину, де зарахований зав. дослідними і показовими заходами Пирятинського повіту. Після ліквідації Пирятинського повітземвідділу очолив Пирятинський агрорайон Прилуцької округи. 1 лютого 1924 переведений агрономом до Прилуцького окружного управління, з 15 вересня — викладач рослинознавства і дослідної справи Білоцерківського аграрного технікуму (нині Білоцерківський нац. аграрного ун-т). З 1 жовтня 1925 — викладач, проф. 2-ї групи Єрастівського с.-г. технікуму (нині Єрастівський коледж ім. Є. Бродського Дніпропетровського держ. аграрного ун-ту). 1927 перейшов на вакантну посаду зав. кафедри рослинознавства, читав курси заг. хліборобства, дослідної справи, вступ до вивчення рослинознавства (1927—30). Проводив дослідження з ефективності використання різних типів ґрунтів Донбасу, вплив на вирощувану рослину через вивчення механізму живлення кореневої системи. Працював у Луган. інті рільництва ім. О.Г. Шліхтера. У 1933 репресований. Подальша доля невідома.

Праці: Одесское опытное поле Императ. сел. хоз-ва южной России в 1900 г. [б. м.]. 1902; Одесское опытное поле Императ. сел. хоз-ва южной России в 1901 г. [б. м.]. 1903.

Літ.: *Цандур М.О., Хомут І.С.* Академік Ротмістров Володимир Григорович (1866—1941): історико-наукове дослідження життєдіяльності. Одеса, 2011; Справа Ротмістрова Миколи Григоровича. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 6614.

В.А. Вергунов.

РОЩАКО́ВСЬКИЙ Костянтин Олександрович (01.11.1815—18.03.1862) — нащадок козац.-старшинського роду, поміщик Херсон. і Полтав. губ., колезький радник, *предводитель дворянства* Бобринецького пов. Херсон. губ., публіцист, діяч *Селянської реформи 1861*, освітянин, благодійник.

Освіту отримав у приватному пансіоні в с. Седнівці на Херсонщині, потім у пансіоні М.Робуша у Харкові. 1834—39 навч. на юрид. ф-ті *Харківського університету*, який закінчив зі званням дійсного студента.

1839—40 служив у Мін-ві держ. майна. 1840 вийшов у відставку, повернувся в родовий маєток Олександрівку Бобринецького пов. Херсон. губ. 1843 Р. одружився і зайнявся господарством та громад. діяльністю.

1843 обраний почесним опікуном Бобринецького повітового уч-ща; до кінця життя був донатором закладу. Приділяв багато уваги справам освіти і виховання, укладав підручники для своїх дітей.

На Херсонщині, в с. Олександрівка та Ружин Р. мав 159 ревізьких душ селян і 21 дворового чол. статі. Для залюднення Олександрівки переселив частину своїх селян з *Полтавщини*, де у нього були також селітряний і цукровий з-ди.

1859—62 предводитель дворянства Бобринецького пов.

Брав активну участь в обговоренні *Селянської реформи 1861*. Член Херсон. губернського к-ту з облаштування побуту поміщицьких селян. Усвідомлював необхідність гласності в обговоренні сусп. проблем, активно співпрацював з ж. «*Одесский вестник*», у якому опублікував низку статей, полемізуючи з ін. авторами. Редакція журналу вважала Р. одним з найбільш шанованих авторів.

1860 з ініціативи Т-ва сільс. господарства Пд. Росії для обговорення актуальних соціально-екон. проблем у *Єлисаветграді* (нині *Кропивницький*) відбувся землеробський з'їзд. Р. брав активну участь у підготовці заходу та сприяв його роботі. В історіографії Р. незаслужено зараховують до кола «консерваторів», «реакціонерів» у питанні звільнення селян. Однак він був принциповим і послідовним прихильником ліквідації *кріпосного права*. Економіст-філантроп, Р. прагнув зміни наявної системи стосунків і намагався гармонізувати ідеальні уявлення та практичний інтерес.

Багато уваги приділяв моральним аспектам проблеми кріпосного права, апелював до християн. цінностей при побудові нової конструкції стосунків між поміщиками та селянами. Під час обговорення сел. питання багато уваги приділяв освіті.

Напружена громад. діяльність позначилася на здоров'ї Р. і стала причиною його передчасної смерті.

П. 1862 в Єлисаветграді, де й похований.

Праці: Мысли о применении основных начал к действительному улучшению быта помещичьих крестьян Новороссийского края. «Журнал землевладельцев», 1858, № 6, июль; Еще несколько мыслей по предмету изменения отношений крестьян к помещикам. «Журнал землевладельцев», 1858, № 10, сентябрь; Ответ г. Бэлю. «Журнал землевладельцев», 1858, № 13, октябрь; Объяснение по поводу письма, помещенного в № 33 Одесского вестника, от г. учителя гимназии г. Миницкого к гг. редакторам. «Одесский вестник», 1858, № 34; Общинное поземельное владение. «Журнал землевладельцев», 1859, № 24; Записка о земских банках. «Одесский вестник», 1860, № 142; Ответ на заметку «Журнала землевладельцев». «Русский инвалид», 1860, № 132; Дополнение и объяснение к записке о земских банках. «Одесский вестник», 1861, № 20; Пользование, вознаграждение и выкуп. «Одесский вестник», 1861, № 65; Ведение уставной грамоты. «Одесский вестник», 1861, № 136; Письмо по вопросу о наказании крестьян. «Одесский вестник», 1862, № 5; Разверстка угодий и выкупного платежа. «Одесский вестник», 1862, № 7; Мемуары К. А. Рощаховскаго времен освобождения крестьян. «Киевская старина», 1887, июнь.

Літ.: Константин Александрович Рощаковский. Некролог. «Одесский вестник», 1862, № 36; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914; *Н.М.* Рощаковский Константин Александрович. В кн.: Русский биографический словарь, т. Роман—Рясов. Пг., 1918; *Литвинова Т.Ф.* «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ, 2011, *Литвинова Т.* «Помещичья правда». Дворянство Левобережной Украины и крестьянский вопрос в конце XVIII — первой половине XIX века. М., 2019.

Т.Ф. Литвинова.

РУДИ́Й Георгій Михайлович (1863—25(12).02.1918) — криміналіст-практик, один із піонерів застосування наук.-тех. засобів у діяльності поліції, засн. вітчизн. дактилоскопії, службового собаківництва, ввів у практику «валізу сищика» (слідчу валізу).

Н. у с. Терешки (нині у Жмеринському р-ні Він. обл.) в сел. родині. 1883—92 працював пом. писаря, а згодом — писарем і діловодом у волосних правліннях Київ. і Полтав. губ. 1892—1901 обіймав посади пом. пристава м. *Умані*, Старокиїв. частини м. *Києва*, станового пристава Васильківського пов. Київ. губ. 1894 закінчив екстерном Уманську прог-зію. У серпні 1901 призначений пом. пристава Печерської поліцейської дільниці м. Києва з покладанням обов'язків зав. *розшукової частини* Київ. міськ. поліції. У жовтні-листопаді 1901 здійснив службове відрядження за кордон, де ознайомився з орг-цією розшукової служби у *Великій Британії* та *Франції*. Реорганізував Київ. розшукову поліцію за європ. зразком: створив при розшуковій частині антропометричний, фотографічний та довідковий відділи, запровадив картковану систему нагляду за злочинним елементом, дугову систему розшуку злочинців. Восени 1903 за дорученням київ. поліцмейстера відвідав Дрезденську виставку благоустрою міст, поліцейські управління Дрездена, *Берліна* та *Відня*, де ознайомився з найважливішими удосконаленнями у сфері кримінальної поліції, а також орг-цією розшукової справи.

Після повернення підготував проєкт створення дактилоскопічного бюро в масштабах *Російської імперії*. Організував при антропометричному кабінеті Київ. розшукової поліції дактилоскопічне бюро, яке почало діяти з 01.01.1904. Запровадив «валізу сищика» для виявлення і дослідження слідів злочину, знайдених на місці скоєння. У грудні 1904 був ініціатором закупівлі у *Німеччині* службово-розшукових собак, яких уперше в Рос. імперії почали застосовувати для розкриття злочинів.

Автор «Інструкції чинам Київської розшукової поліції» (1905) — першого нормативно-правового акта, який не лише регламентував орг-цію та діяльність розшукової поліції, а й був посібником криміналіста.

У серпні 1905 на вимогу МВС відряджений до *Санкт-Петербурга*, де брав участь у розкритті злочину, пов'язаного із замахом на життя міністра внутр. справ П.*Столипіна*. У 1907—08 викладав розшукову справу на Київ. курсах урядників. 1908—17 завідував агентурою з розшуку вантажів Пд.-Зх. залізниці. Вбитий у Києві в лютому 1918.

З 2013 у Хмельн. ун-ті управління і права ім. Л. Юзькова проводять щорічні Всеукр. студентські змагання зі слідчих дій ім. Г. Рудого.

Праці: Записка пристава 2 стана Васильковского уезда Г.М. Рудого о мерах к предупреждению и пресечению конокрадства. К., 1898; Инструкция чинам Киевской сыскной полиции. К., 1905; Отчет о деятельности сыскного отделения Киевской городской полиции за 1902, 1903 и 1904 гг. К., 1905; Отчет о деятельности сыскного отделения Киевской городской полиции за 1906 г. К., 1907.

Літ.: *Чисніков В.М.* Криміналістика України в XIX — поч. XX ст. У кн.: Криміналістика. К., 1998; *Самойленко Е.А.* Киевская городская полиция в середине XIX — начале XX вв. К., 2000; *Чисніков В.М.* Батько вітчизняної дактилоскопії. «Юридичний вісник України», 2003, 13—19 грудня (№ 50); *Його ж.* Г. М. Рудий — майстер поліцейського розшуку. «Іменем закону», 2003, № 33—34, 36—37, 39—43; *Його ж.* Г. М. Рудий — піонер української криміналістики. «Криміналістичний вісник», 2004, № 2; *Пиджаренко А.М.* Криминальный сыск Киева во II половине XIX — нач. XX вв. К., 2006; *Чисніков В.М.* Три портрета мастеров сыска. В кн.: Антология сыска: от полиции к внешней

разведке, т. 2. К., 2006; *Чисніков В.М.* Сискна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880—1917 рр.): історико-правове дослідження, кн. 2 . Х., 2014; *Його ж.* Г. М. Рудий — видатний український криміналіст-практик початку XX століття (до 155-річчя від дня народження та 100-річчя від дня загибелі). «Криміналістичний вісник», 2018, № 1—2.

В.М. Чисніков.

РУДЬКО́ Микола Порфирович (17.07.1920—05.01.1973) — історик.

Н. у с. Солоницівка (нині с. Шевченкове Полтав. р-ну Полтав. обл.) у сел. родині. 1950 закінчив істор. ф-т Омського педін-ту, 1953 аспірантуру кафедри історії СРСР Київського держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1951—53 викладав у загальноосвіт. школах м. *Київ*. 12 жовтня 1953 захистив канд. дис. «Будівництво радянської вищої школи в Українській РСР (1918—1925 рр.)». 1953—73 старший викл., доц. кафедри історії СРСР Київ. ун-ту. 1957—59 вчений секретар Великої вченої ради КДУ. Автор понад 130 наук. праць з історії України 19 — поч. 20 ст., зокрема студій про Ф.*Вовка*, М.*Драгоманова*, С.*Подолинського* та ін., низки енциклопедичних гасел у «*Радянській енциклопедії історії України у 4 томах*». Брав участь у написанні двотомної «Історії Києва» та колективної монографії «Вища школа Української РСР за 50 років» (К., 1967). Студіював історію народницького руху 1860—70-х на укр. теренах, опублікував з цієї проблематики низку статей, підготував докторську дис. «Революційне народництво на Україні». Дис. видана у вигляді книги після смерті автора, хоч і зазнала ідеологічних закидів і звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі».

У 1973 статтю Р. про Ф.Вовка було вилучено з «Вісника Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка» з огляду на «політичні й методологічні помилки». Нагороджений орденом Червоної Зірки та ювілейними медалями.

П. у м. Київ.

Праці: Тарас Шевченко і Київський університет. К., 1959; Революційне народництво 70-х рр. XIX ст. на Україні. «УІЖ», 1965, № 7; Листи М. Драгоманова до П. Лаврова (1876—1877). «Радянське літературознавство», 1966, № 9; С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст. (З неопублікованого листування С. А. Подолинського з секретарем редакції журналу «Вперед!» В. М. Смирновим). «УІЖ», 1966, № 7; Соціалістичні погляди М. П. Драгоманова в період демократичного піднесення 70-х років XIX ст. «УІЖ», 1966, № 9 (у співавт.); Проблема періодизації історії революційно-демократичного руху в Росії та на Україні в світлі ленінської теоретичної спадщини. «УІЖ», 1970, № 2; Видатний український революціонер-демократ і вчений (До 120-річчя від дня народження С. А. Подолинського). «УІЖ», 1970, № 7; Листи М. Драгоманова до А. Рамбо (1875—1876). «Радянське літературознавство», 1971, № 9; Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973.

Літ.: Микола Порфирович Рудько: Некролог. «УІЖ», 1973, № 3; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834—2004 рр.). К., 2004; Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Web: http://eu.univ.kiev.ua/departments/istoriyi-rosiyi-kafedra/rud%60ko-mykola-porfyrovych/

П.І. Скрипник.

РУМЕ́Ї — самоназва маріупольських або надазовських греків-еллінофонів, що походить від слова «ром**е**ос», яке за візант. часів вживалося в значенні «піддани Сх. Рим. імперії» (тобто «візантієць», див. *Візантія*), «християнин» (див. *Християнство*).

У варіанті «ромйос» (множина «ром'ї») — етнонім територіальних груп греків («фракійців» і «понтійців»), які за візант. часів сформувалися на зх. і пд. узбережжі Чорного моря, і впродовж 18—20 ст. спорадично переселялися в Україну.

У *середньовіччі* та ранньомодерний час Р. проживали в гірському *Криму* та на пд. і пд.-сх. узбережжі Крим. п-ва. Після переселення 1778—80 на пд. сучасної *Донецької області* (див. *Переселення християн Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778—1780*) вони заснували там села, яким дали крим. назви Ялта, Гурзуф (нині с. Урзуф), Малоянісоль, Сартана (нині селище), Чермалик, Чердакли (нині с. Кременівка) (усі Маріупольського р-ну), Аргин Каракоба (нині Роздольне), Стіля (нині с. Стила) (усі Кальміуського р-ну), Великий Янісоль (нині селище Велика Новосілка) і Константинополь (нині с. Костянтинопіль, обидва Волноваського р-ну). Згодом кількість населених пунктів, де мешкали Р., значно збільшилася. У 2014—25 майже всі вони тимчасово окуповані Російською Федерацією.

Р. розмовляють т. зв. маріупольським діалектом новогрец. мови, проте деякі дослідники вважають його окремою кримськокорумейською мовою з 5 діалектами і численними говірками, що потребують захисту, оскільки їм загрожує зникнення внаслідок зросійщення (мовної асиміляції) Р. за радянських часів.

У спілкуванні з іншими Р. для акцентування мовного чинника називають себе «греко-елліни», щоб показати відмінність від *урумів* — тюркомовної групи маріупольських греків, яких на побутовому рівні називали «греко-татари».

Згідно з польовими дослідженнями традиційна к-ра Р. не має кардинальних відмінностей від к-ри урумів.

Літ.: *Ялі С.Г.* Греки в УРСР. Х., 1931; *Белецкий А.А.* Греческие диалекты на Юго-Востоке Украины. В кн.: Балканская филология. Л., 1970; *Литаврин Г.Г.* Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках. В кн.: Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. М., 1976; Понтийские греки (Studia Pontocaucasica), вып. 3. Краснодар, 1997; *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. — 90-е гг. XX в.). Симферополь, 1999; *Пономарева И.С.* Этническая история греков Приазовья. Историко-этнографическое исследование. К., 2006; Лингвистическая и этнокультурная ситуация в греческих селах Приазовья. СПб., 2009.

М.А. Араджионі.

РУМЯ́НЦЕВ Володимир Матвійович (30.06.1897—1957) — держ. діяч, фундатор науково-освітнього напряму «Агрономічна робота» в УСРР, організатор науки та освіти.

Н. у с. Мінцово Галицького пов. Костромської губ. Закінчивши 1916 Карачівську г-зію (Брянська губ.), вступив на с.-г. відділення Моск. с.-г. ін.-ту. Після Жовтневого перевороту 1917 повернувся до м. Карачів і у 1918 вступив до лав РКП(б). З 5 жовт. — зав. агітаційно-освітнім, а з 18 жовт. 1918 — земельним відділами Карачівського повіт виконкому. Починаючи з 20 жовт. 1919 — член Карачівського повітового виконкому рад

робітничо-селянських і солдатських депутатів. Стає ред. місц. газ. «Вісті».

9 черв. 1920 Р. командировано до України. Працює до грудня 1920 спочатку заст., а згодом кер. Харків. губернського земельного управління. Незабаром призначається особливо уповноваженим НКЗС УСРР по Донбасу, управляючим сел. господарствами Донбасвугілля. Стає членом колегії Донец. губкому ЦК КП(б)У, ред. часописів «Селянська газета» (1923) і «Донецький пахар» (1924). У 1924 закінчує с.-г. відділення Донського ін-ту сіл. господарства і меліорації. За участю Р. проходила відбудова сіл. господарства краю після воєн і наслідків голоду 1921—22. Від 20 жовтня 1924 працює зав. бюро с.-г. пропаганди і агрономічної допомоги, гол. ред. ж. «Радянський селянин», а з 1925 — дир. Всеукр. с.-г. видавництва «Радянський селянин». З 1926 призначений зав. дослідного відділу НКЗС УСРР. Через серію науково-популярних брошур, статей у галузевих часописах пропагує здобутки вітчизняної аграрної науки, стає методологом і рушійним провідником нового її напряму — «агрономічна робота», більш відомої як агрікультура. З 1928 призначається заст. дир. Полтав. с.-г. дослідної станції, зав. кафедри і зав. відділення агрікультурної роботи Полтав. с.-г. політехнікуму (нині Полтав. держ. аграр. академія). Проводить спец. обстеження сіл. господарств краю, друкує їх результати у «Працях» кафедри і «Записках» технікуму. Знайомиться з організацією галузевого науково-освітнього процесу в Німеччині і Данії (1928). З квітня 1928 — старший інспектор с.-г. освіти Укрпрофосвіти НКО УСРР, зав. кафедри агрікультурної роботи Харків. с.-г. ін-ту ім. Сельінтерну (нині Харків. нац. аграр. ун-т ім. В.В. Докучаєва) і заст. дир. Харків. краєвої с.-г. дослідної станції (нині Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН). До агрікультурної роботи під методичним кер-вом Харків. СГІ долучились 25 с.-г. дослідних станцій і 250 с.-г. навч. закладів. Вона стає обов'язковим предметом для всіх агровишів і галузевих дослідних установ СРСР. Невипадково з червня 1930 Р. переводять на роботу до Президії ВАСГНІЛ у Москві. Багатотисячним тиражем друкує брошури з аграрної тематики, що популяризує найкращі здобутки вчених. З січня 1936 по грудень 1937 — дир. Омського с.-г. ін.-ту ім. С.М. Кірова. На початку 1938 — проф. Моск. зооветеринарного ін.-ту. У вересні 1938 за сфабрикованим звинуваченням заарештований за ст. 58.7.8.11 УК РСФРР. Реабілітований прокуратурою Омської обл. у 1999 за відсутністю складу злочину.

Автор понад 200 наук. і науково-популярних ст., 30 брошур і 3 кіносценаріїв.

П. у м. Москва.

Праці: Що й як повинен робити с.-г. гурток на Україні. Харків, 1926; Досвідні станції та що вони дають селянству. Харків, 1927; Сельское хозяйство на грани второй пятилетки. М.—Л., 1932.

Літ.: *Вергунов В.А.* Професор Румянцев В. М. — фундатор науково-освітнього напряму «агрономічна робота» в УСРР. У кн.: Нові завдання суспільних наук у XXI столітті. К., 2018.

В.А. Вергунов.

РУ́НИ ГЕРМА́НСЬКІ — найдавніша абетка герм. (зокрема, сканд.) народів, відома також під назвою футарк (за першими шістьма літерами).

Назву «руни» використовують також щодо символів *рунічної тюркської писемності*. Герм. рунічна абетка — т. зв. старший футарк — виникла у 1 ст. і складалася з 24 знаків. З поширенням християнства у Германії не пізніше 7—8 ст. була витіснена лат. писемністю. У 9—10 ст. у Данії з'явився спрощений варіант рунічної абетки з 16 символів — молодший футарк, який швидко поширився на всю Скандинавію і використовувався у різний спосіб до 19—20 ст. Ін. модифікацію старшого футарка — англосаксонські руни — використовували в Англії у 7—10 ст.

Р. г. походять від лат. літер, обриси яких було пристосовано для вирізання на дереві. Крім того, збереглися рунічні написи на керамічних, кістяних та металевих виробах; написи молодшим футарком зроблено здебільшого на пам'ятних стелах (сканд. рунічних каменях). Загалом науковцям відомі бл. 6 тисяч написів, кілька з яких знайдено на території України (див. *Рунічні написи*).

Інтерес до рун як до символічного вираження дохристиян. автентики Європи з'являється в епоху *Романтизму* (19 ст.). Їх використовують як елементи декору, логотипів та емблем, а також в окультних практиках. З 1920-х рунічна символіка стає маркером консервативних, праворадикальних і нацистських рухів, а також культивується д-вами, де ці рухи приходять до влади (Третій Рейх). Після *Другої світової війни* руни зберігають своє символічне та окультне значення для праворадикальних, неонацистських і неоязичницьких середовищ.

Літ.: *Гуревич Е.А.* Руны, руническое письмо. В кн.: Словарь средневековой культуры. М., 2003; *Бесков А.А.* Символы раздора: руническая письменность в зеркале российской и западной прессы. «Вестник Московского университета. Серия 7: Философия», 2020, № 1; Символи ненависті. Довідник. К., 2021.

О.О. Немировський.

РУНІ́ЧНА ТЮ́РКСЬКА ПИСЕ́МНІСТЬ — система письма, яку використовували тюркомовні племена у 8—11 ст.

Умовну назву «рунічна» отримала через зовн. схожість графем з *рунами германськими*; іноді іменується «руноподібна».

Найранішими пам'ятками вважаються поминальні стели на честь можновладців *Тюркського каганату*, датовані 1-ю пол. 8 ст. Традиційно виділяють кілька територіальних груп пам'яток Т. р. п.: 1) Монголія, 2) Гірський Алтай (Республіка Алтай і Алтайський край, РФ), 3) бас. Єнісею (Тива, Хакасія і Красноярський край, РФ), 4) Пд.-Сх. *Казахстан* і *Киргизстан*, 5) Сх. Туркестан (Сіньцзян-Уйгурський автономний р-н, *Китай*). Локальні групи здебільшого можна впевнено пов'язати з конкретними політ. утвореннями.

Напрям письма — справа наліво (з дуже рідкісними винятками). Написи наносилися переважно на тверду поверхню (стели, скелі, предмети побуту і озброєння). На території Сх. Туркестану відомі також тексти, виконані на папері. Написи характеризуються широким жанровим розмаїттям.

Походження Т. р. п. дискусійне і пояснюється або впливом різних семітських чи іранських писемностей (арамейська, фінікійська, бактрійська, парфянська, согдійська, пехлевійська), або виникненням на автохтонній (піктограми / ідеограми, або тамги) чи змішаній основі. Припускають, що Т. р. п. заснована на наддіалектній (літ.) формі мови; однак це не виключає проявів у

написах локальних палеографічних, орфографічних та мовних особливостей.

Перші повідомлення про знахідки з'явилися в Європі наприкінці 17 ст. У 1889 у Монголії виявили дві найбільші пам'ятки Т. р. п. — меморіали на честь Більге-кагана і Кюль-тегіна, що містять і китайс. написи. Це дозволило В. Томсену 1893 підібрати ключ для прочитання.

На всій території Євразії існує також кілька локальних груп коротких написів (Зх. Прибайкалля і бас. Лени, бас. Волги, бас. *Дону*, Пн. Кавказ і Приазов'я, Крим, бас. *Дунаю*, окремі знахідки в Тиві, Казахстані та Серед. Азії), що містять типологічно порівнянні набори знаків, однак у сукупності вони відмінні від Т. р. п., сканд. та секейско-угор. рунічних писемностей і до того ж різняться між собою.

Наявні спроби дешифрування і читання цих написів не дістали заг. визнання, тому їхня мовна належність вважається невстановленою. Питання про політ. ідентифікацію творців написів у кожному окремому випадку вирішують гіпотетично — виходячи з їхньої територіальної і хронологічної прив'язки. У деяких випадках правомірність визначення подібних пам'яток як написів сумнівна.

Серед написів Сх. Європи найбільш чітко виділяються дві гетерогенних алфавітних системи: дунайська (або тиська) і доно-кубанська, що має варіанти, які умовно іменуються донським і кубанським. Дунайську писемність на початковому етапі вивчення пов'язували з *печенігами*, у подальшому коло її ймовірних носіїв обмежилося *аварами*, *булгарами* та *уграми*. Щодо доно-кубанської писемності в цілому висували припущення про її належність до печенігів, однак найвагоміше обгрунтування набула точка зору про її зв'язки з населенням *Хозарського каганату*. Виходячи з археол. контексту окремих пам'яток, допускається можливість співвіднесення донського варіанту з *аланами*, кубанського — з булгарами.

Літ.: *Németh Gy.* The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe. «Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae», 1971, t. XXI, fasc. 1—2; *Васильев Д.Д.* Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала (опыт систематизации). М., 1983; *Róna-Tas A.* Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn). «Uralaltaische Jahrbücher (Neue Folge)», 1990, Bd. 9; *Кызласов И.Л.* Рунические письменности евразийских степей. М., 1994; *Щербак А.М.* Тюркская руника. Происхождение древнейшей письменности тюрок, границы ее распространения и особенности использования. СПб., 2001; *Кляшторный С.Г.* История Центральной Азии и памятники рунического письма. СПб., 2003; *Кормушин И.В.* Древние тюркские языки. Абакан, 2004.

В.В. Тішин.

РУНІ́ЧНІ НА́ПИСИ — пам'ятки *епіграфіки*, виконані герм. рунічними абетками (див. *Руни германські*): старшим футарком (класичний загальногерм. рунічний лад 1—3 ст.; 24 літери) і молодшим футарком («повногілкові», «короткогілкові», «пунктировані» руни епохи вікінгів 10—11 ст.; 16 літер).

На території України відомо кілька Р. н., виконаних старшим футарком: залізне інкрустоване сріблом вістря списа з написом «умілий наїзник» (2-га пол. 2 — серед. 3 ст.; відомі ін. інтерпретації тексту — «прагне до мети» тощо), виявлене Я.Шишковським під час польових робіт навесні 1858 в урочищі Великий Груд (пд.-зх. околиця с. Сошичне, Камінь-Каширський р-н, Волин. обл.); фрагменти гончарної і ліпної кераміки, глиняне пряслице з подряпаними рунічними знаками (серед. 3 — 3-тя чв. 4 ст.), виявлені М.Тихановою 1958 у верхній течії р. Горинь (поселення *Лепесівка*, пам'ятка *вельбарської культури*); графіті на плиті, що прикриває вхід у грот № 51 *Кам'яної могили* (виявлено Б.Михайловим у 1980). Ці пам'ятки слід пов'язувати з давніми германцями (передусім *готами*).

Перебування скандинавів (див. *Варяги*) у Сх. Європі і, зокрема, на території України відображено кількома Р. н., виконаними молодшим футарком. Це вирізьблені на меморіальних каменях написи, датовані поч. 11 ст. Камінь з написом «Грані зробив цей могильний насип на спомин про Карла, його товариша», знайдений Є.Штерном у 1905 на о-ві *Березань* (зберігається в *Одеському археологічному музеї*), — пряме свідчення пересування скандинавів дніпровським шляхом (див. *Шлях «із варяг у греки»*). Два написи на каменях, виявлені у Норвегії (хутір Альстад у фюльке Оппланн) та на о-ві Готланд (Пільгорд, Швеція), містять топоніми Устахольм (Ustaholmr; ототожнюється з літописним Устям — «городом» бл. впадіння р. Трубіж у *Дніпро*), Вітахольм (Vitaholmr; ототожнюється з Вітичевом, див. *Витачів*), Айфор (Aifur; сканд. назва Ненаситця — найбільшого з *дніпровських порогів*). У кількох написах з Норвегії та Швеції згадано хороніми Гарди (сканд. назва Русі; див. *Гарди, Гардарікі*) та Аустрвег («Східний шлях», тобто землі за Балт. морем; міг позначати Русь).

З кількох пунктів на території України походять араб. *дирхеми* 10 ст. з рунічними *графіті*. Відомі рунічні або рунічноподібні графіті 11 ст. на пряслицях (*Звенигород Галицький*, *Пліснеськ*), амфорі (*Білгород*), кістяній булавці, коров'ячому ребрі та кришці дерев'яної діжки (*Київ*).

Літ.: Архівні матеріали Меморіального кабінету-архіву Омеляна Пріцака Наукової бібліотеки НаУКМА: Ф. 10, оп. 1, спр. 100; *Sawyer B.* The Viking-age rune-stones custom and commemoration in Early Medieval Scandinavia. Oxford, 2000; *Мельникова Е.А.* Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. М., 2001; *Сагайдак М.А. та ін.* Дослідження давньоруських садиб по вул. Спаській, 35 у м. Київ. В кн.: Археологічні дослідження в Україні 2011. К., 2012; *Курзенкова А.О.* Скандинавські руни як історичне джерело. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Черкаси, 2015; *Леус П.М.* К истории копья из Ковеля. Web: http://naukarus.com/k-istorii-kopya-iz-kovelya; Samnordisk runtexdatabas. University of Uppsala. Web: http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm

А.О. Курзенкова.

Камінь з острова Березань. Одеський археологічний музей.

РУСНА́К Іван Степанович (н. 29.01.1952) — укр. держ. і військ. діяч, науковець. Один із кер. протидії збройній агресії Росії проти України. Д-р військ. н. (1996), проф. (1996).

Н. 29 січня 1952 у с. Ділове Рахівського р-ну, Закарпат. обл. З серпня 1968 на військ. службі. Після закінчення 1972 Полтав. вищого зенітного артилер. командного уч-ща проходив військ. службу на різних командних посадах. 1979 вступив до Військ. академії протиповітряної оборони Сухопутних військ у Києві, після закінчення якої продовжив службу на посаді нач. штабу зенітного артилер. полку.

І. Руснак.

А.М. Русначенко.

Науково-пед. діяльність розпочав у 1983, вступивши до ад'юнктури Військ. академії протиповітряної оборони Сухопутних військ. Після закінчення ад'юнктури і захисту канд. дис. обіймав посади викладача, старшого викладача, заст. нач. кафедри Військ. академії протиповітряної оборони Сухопутних військ. 1991 вступив до Військ. академії Генштабу, після закінчення якої з серпня 1993 до грудня 1996 обіймав посаду нач. кафедри Протиповітряної оборони і Військово-повітряних сил Академії ЗСУ. 1996 захистив докторську дис. та отримав вчене звання професора. Того ж року прослухав спец. курс для вищих посадових осіб з нац. безпеки «Концепції національної безпеки та державні інститути її забезпечення у демократичному суспільстві» у Вищій школі урядового управління ім. Дж. Кеннеді при Гарвардському ун-ті. 1996 призначений на посаду нач. Воєнно-наук. управління — заст. нач. Генштабу ЗСУ. У період до 2004 розробляв наук. проблематику військ. будівництва в Україні.

З грудня 2004 до листопада 2007 — перший заст. нач. Нац. академії оборони України, а з листопада 2007 — команд. Повітряних сил ЗСУ. Після звільнення у 2010 з лав ЗСУ працював на посадах пом. міністра — інспектора з питань застосування рятувальних служб та авіації Мін-ва надзвичайних ситуацій України, нач. Управління регулювання діяльності держ. авіації Мін-ва оборони України.

З травня 2014 — заст., а з вересня 2014 по лютий 2023 — перший заст. міністра оборони України. Розробляв питання воєнної політики, стратегічного планування і міжнар. співробітництва, військ. освіти, науки, соціальної і гуманітарної політики. Брав учать в оборонних оглядіах, розробленні проєктів Воєнної доктрини України, Стратегічного оборонного бюлетеня тощо.

Автор і співавтором майже 150 наук. праць із проблем буд-ва ЗСУ, їх підготовки і застосування, основ політики воєнної безпеки, міжнар. миротворчої діяльності. Здійснив наукове кер-во підготовкою 12 кандидатів наук. Член редакційної колегії ж. «Наука і оборона».

Нагороджений держ. нагородами і відомчими відзнаками: орденами «За заслуги» 3-го і 2-го ст., Богдана Хмельницького 3-го ст., медаллю «За звитягу»; відзнаками Мін-ва оборони України: «Ветеран військ. служби», «Доблесть і честь», «Знак пошани» та ін. Засл. діяч н. і т. України (1998). Лауреат Держ. премії України в галузі науки і техніки (2006).

Літ.: Керівний склад Міністерства оборони, Генерального штабу та воєначальники Збройних Сил України. «Військо України». Спецвипуск, 2009 № 12. Web: https://shron3.chtyvo.org.ua/Viisko_Ukrainy/2009_N12_114.pdf; Науковці України — еліта держави, т. 6. К., 2018.

Ю.І. Русначенко.

РУСНАЧЕ́НКО Анатолій Миколайович (н. 03.02.1959) — історик, д-р істор. н., професор. Академік АН ВШ України (2010). Лауреат премії ім. В. *Стуса* (2003).

Н. у родині залізничного службовця і колгоспниці. 1986 з відзнакою закінчив істор. ф-т Чернів. держ. ун-ту (див. *Чернівецький національний університет*). 1986—90 викл. у педуч-щі м. *Бар*. Створював там осередки нац.-демократ. орг-цій, за що у вересні 1990 був звільнений із роботи «у зв'язку зі скороченням штатів». 1991—92 член Великої ради у Секретаріаті *Народного Руху України* (НРУ) в *Києві*.

Засн.-організатор (член оргк-ту) Спілки офіцерів України (1991). У 1993 в Ін-ті рос. історії *Російської академії наук* захистив канд. дис. «Рабочее движение на Украине в 1989—1991 годах: основные этапы, элементы политической культуры». 1992—93 викл. Київ. військового ін-ту управління і зв'язку (нині Військ. ін-т телекомунікацій та інформатизації ім. Героїв Крут). 1999 в *Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України* захистив докторську дис. «Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х — початок 1990-х років». 2001—02 проф. Київського міжнар. ун-ту, Фулбрайтівський стипендіат (див. *Програма академічних обмінів імені Фулбрайта*). 2003 проф. Міжнар. християнського ун-ту (Київ), доцент Нац. ун-ту «*Києво-Могилянська академія*»; 2004—09 проф. Київського пед. ун-ту ім. Б. Грінченка (нині *Київський столичний університет імені Бориса Грінченка*), 2010—11 проф. Ін-ту соціальних і культ. зв'язків ім. св. кн. Ольги (Київ), з 2011 проф. Ін-ту екології, економіки і права (Київ). Стажувався в Центральноєвроп. ун-ті (*Будапешт*) і в Колумбійському ун-ті (Нью-Йорк). Співорганізатор наук. конференцій в *Україні*. Брав участь у наук. конференціях у *Сполучених Штатах Америки, Канаді, Польщі, Литві, Латвії*.

Автор бл. 150 наук. праць укр., англ., рос. та литов. мовами; студій із новітньої історії *України* в контексті історії Сх. Європи, *СРСР*, укр. сусп.-політ. думки, укр. культури рад. доби та ін. Виявив і опрацював архівно-слідчі справи про такі антирежимні структури, як група «Об'єднання» Я.Гасюка (заснована 1956), «Український національний комітет» Б.Грицини й І.Коваля (1958), «Українська національна партія» Є.Гогуся (1961), «Ходорівська група» Ф.Проціва (1958), «Українська робітничо-селянська спілка» Л.Лук'яненка (1959). Працював у новостворених громад. архівах — Добропільського, Донец. і Нововолинського міськ. робітн. (страйкових) к-тів, Архіві Секретаріату НРУ та його Дніпроп., Івано-Франк., Львів. та Миколаїв. крайових рад, Архіві *УРП* та її Терноп. обласної орг-ції, Архіві Спілки офіцерів України. Студіював історію потужної підпільної орг-ції «Український національний фронт» Д.Квецка і З.Красівського (1964).

Обґрунтував і висунув класифікацію, за якою укр. нац.-визвол. рух складався з антитоталітарного, *дисидентського і правозахисного рухів*.

Тв.: На шляху до української армії (1989—1991). К., 1992; Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989—1993 рр. У 2 кн. К., 1995; Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х — початок 1990-х років. К., 1998; Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940—1980-х років. К., 1999; Приспана сила: Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки в Україні від кінця сорокових до початку дев'яностих років. К., 2000; Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії в 1940—50-х роках. К., 2002; Від імперії до України. К., 2009; Нариси новітньої історії України. В 5 кн. К., 2014—2015.

Літ.: *Чернявська І.* …то були змагання за нас сьогоднішніх. «Книжник-review», 2003, № 2; *Шевчук Ф.* Розумом і серцем історика. «Вінниччина», 2009, 15 лютого; Академія наук вищої школи України, 1992—2010: Довідник. К., 2010; *Капнік О.* Правдиве минуле: П'ять томів української історії від Анатолія Русначенка. «Україна молода», 2015, 1 липня; Українська національна революція середини XX століття. На тлі рухів опору в Прибал-

тиці: документи і матеріали. К.; Херсон, 2019; Стародавній Рим: місто, держава, імперія. К.; Ніжин, 2023.

С.І. Білокінь.

РУСНИ́К Роман Васильович (29.07.1998—09.03.2022) — укр. військовик, старший лейтенант, командир роти вогневої підтримки, 15-й окремий гірсько-штурмовий Севастопольський батальйон, 128 окрема гірсько-штурмова Закарпат. бригада Сухопутних військ ЗСУ. Позивний «Румун». Герой України (посмертно).

Н. 29 липня 1998 у с. Луг Закарпат. обл. Закінчив Закарпат. обласний ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою ім. Героїв Красного поля у *Мукачево* (2015) і Нац. академію сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного у *Львові* (2019). Служив у 15-му окремому гірсько-штурмовому Севастопольському батальйоні 128-ї окремої гірсько-штурмової Закарпат. бригади. Брав участь у бойових ротаціях під час проведення ООС.

Під час широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 Р. зі своїм підрозділом обороняв м. Кремінна (Луган. обл.). 9 березня, помітивши неподалік позицій диверсійно-розвідувальну групу противника, Р. на чолі одного відділення висунувся їй назустріч і швидко знешкодив. Після чого залишився на відвойованій позиції для розвідки подальших дій ворога. Росіяни відправили взвод на підкріплення і почали наступ. Відділення тримало оборону, але через значну перевагу противника Р. наказав відходити, а сам залишився прикривати відступ. Загинув у бою.

Указом Президента України № 148/2022 від 19 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Р. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

На честь Р. названо центр. вулицю у с. Лузі, а на фасаді Волосянківської школи, де він вчився, відкрито меморіальну дошку.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Олехнович А.* До останнього прикривав відступ побратимів: історія Героя України Романа Русника. «АрміяInform», 2022, 11 квітня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/04/11/do-ostannogo-prykryvav-vidstup-pobratymiv-istoriya-geroya-ukrayiny-romana-rusnyka/; *Гаврош О.* Герой України із позивним «Румун». «Закарпаття онлайн». Web: https://zakarpattya.net.ua/Special/228651-Heroi-Ukrainy-iz-pozyvnym-Rumun

В.В. Мараєва.

РУ́СЬКА КРА́ЙНА — автономна провінція в межах Угор. нар. республіки (УгНР, див. *Угорщина*), що охоплювала населену русинами-українцями (див. *Русини*) територію нинішньої *Закарпатської області* України.

16 листопада 1918 внаслідок розпаду *Австро-Угорщини* було проголошено УгНР. Її уряд на чолі з М. Карої, щоб зберегти *Закарпаття* у складі д-ви, на поч. грудня 1918 був змушений опублікувати указ про право всіх неугор. народів на самовизначення. Уродженця Закарпаття О.Сабова призначили спец. міністром у справах русинів і доручили разом зі створеною в *Будапешті* проугор. Рус. Нар. Радою підготувати законопроєкт про автономію Закарпаття. 21 грудня 1918 угор. парламент ухвалив Нар. закон № 10 «Про автономію Руської Нації, що проживає в Угорщині». Передбачалося створення з *комітатів* Мараморош, Угоча, Берег і Унг, заселених русинами, т. зв. автономної «Руської Крайни» (щодо жупанів Земплин, Шарош, Абауй-Торна та Спіш, на які претендувала *Словаччина*, питання залишалося відкритим до укладення заг. миру). Підкреслювалося, що «Руській Нації, що живе в рамках Угорщини, належить повне право самоврядування в ділянках внутрішньої адміністрації, законодавства, публічного шкільництва й навчання, її народної культури, практикування і навчання релігії та вживання мови, і то так законодавча влада, як і виконавча, для яких є міродатні постанови, визначені в цьому законі». Декларувалося, що держ. землі, шахти, ліси переходять у володіння «законного представництва руської політичної нації», але залишаються власністю Угорщини. Закон визначив структуру законодавчих органів РК: верховна влада належить рус. нар. зборам, що обираються на основі заг., таємного, рівного і прямого голосування. Спільні справи (закордонні, військ., фінансові, госп., цивільно-громад. й кримінально-правові) мав вирішувати угор. парламент, в якому представлені депутати від РК.

Виконавчими органами управління автономного краю стали створене в Будапешті під кер-вом О.Сабова Мін-во для РК і Держ. намісництво (адміністрація), яку очолював губернатор — адвокат А.Штефан. Адміністрація РК, місцем перебування якої стало м. *Мукачеве*, була під контролем мін-ва в Будапешті. 5 лютого 1919 було затверджено тимчасовий орган управління РК — «Руську раду» із 42 представників чотирьох комітатів на чолі з О.Сабовим (його заст. став А.Штефан), а 4 березня проведено вибори до Нар. Сейму — «Руського собору»: було обрано 36 депутатів. На першому засіданні 12 березня висунули вимоги: протягом 8 днів встановити кордони РК і передати владу, що уряд М.Карої не виконав.

Закон № 10 не знайшов підтримки у більшості населення краю, яке після багатовікового угор. поневолення втратило довіру до обіцянок Будапешта. У містах і селах Закарпаття ширився рух за проведення революц. реформ, демократизацію сусп. життя, кардинальне вирішення питання про належність краю. Повсюдно лунали вимоги про приєднання Закарпаття до *України*.

Найвагомішим й історично зумовленим виявом нац.-державницьких змагань корінного населення Закарпаття, його проукр. симпатій стали *Всенародні збори угорських русинів в Хусті*, що відбулися 21 січня 1919 і на яких було прийнято істор. за значенням резолюцію з вимогою «з'єднати всіх русинів-українців з комітатів Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шариш, Спіш і Абауй-Торна і прилучення русинами-українцями заселених земель до Соборної України (див. *Соборність*), просячи, щоби нова держава при виконуванню (переведенню) сеї злуки узгляднила особливе (окремішнє) положення угорських русинів-українців. Для того Всенародні збори заявляють, що руcько-український нарід Угорщини Х (десятий) закон про Руську Країну, даний в Будапешті з року 1918, не признають законом, бо повстав без його волі і без заступництва народу».

Радикалізація сусп.-політ. настроїв в УгНР призвела до повалення 21 березня 1919 уряду М.Карої і проголошення Угор.

Р.В. Русник.

рад. Республіки (УРР). Упродовж кількох днів влади новопризначеного уряду соціал-демократів і комуністів на чолі з Б.Куном (вони об'єдналися в Соціаліст. партію Угорщини та проголосили диктатуру пролетаріату на зразок більшовицької *Росії*) було встановлено по всій країні, зокрема і в Закарпатті. Винятком були території краю, окуповані *Чехословаччиною* й *Румунією* в січні-березні 1919. В УРР масово створювалися «революційні органи влади» — сільс., міські, районні та жупні (пізніше окружні) ради робітників, солдатів і селян та їх виконавчі органи — директоріуми у складі 3—5 осіб.

На Закарпатті було створено чотири жупні директоріуми — Березький (*Берегово*), Угочанський (*Севлюш*), Мараморoський (*Хуст*) та Ужанський (*Чоп*), до яких перейшла вся повнота влади. У складі УРР Закарпаття одержало територіальну автономію: створено нову адм. одиницю — РК (рад.), до якої повинні були увійти райони з русинським населенням Мараморoського, Угочанського, Березького, Ужанського, Земплинського та Шариського комітатів (останні два були зайняті чехословац. військами). Проєкт «Конституції «Руської Крайни», опубл. 12 квітня 1919 в газ. «Руська правда», виходив з того, що РК є «самостійний Крайнський Союз, який на федеративній основі входить до Радянської Республіки».

Столицею РК було проголошено Мукачеве. Уряд Б.Куна призначив нар. комісаром у справах РК з резиденцією в Будапешті адвоката А.Штефана. Він мав заст. — політ. уповноваженого у Мукачеві адвоката Й.Камінського. За розпорядженням русинського наркомату від 5 квітня 1919 на території РК замість жупних рад обиралися окружні ради робітників, солдатів і селян. Кожна окружна рада повинна була обрати 12 членів на крайовий з'їзд рад (губерніальний сейм) РК, а також 6 делегатів на 1-й Всеугор. з'їзд рад. Передбачалося створити три «русинські» окружні ради: Березьку (з центром у Мукачеві), Мараморoську (Хуст) і Ужанську (Середнє). Вибори до сільс., міськ., районних і окружних рад, їхніх виконавчих органів, а також вибори делегатів на 1-й Всеугор. з'їзд рад було проведено в Закарпатті 7—14 квітня 1919. На виборах за рад. владу в Закарпатті, як і в цілому по Угорщині, проголосувала більшість населення. До складу рад обирали робітників, селян, солдатів, дрібних торговців, ремісників, службовців. «Пролетарські елементи» становили у радах абсолютну більшість. Прискорене створення системи рад в Угорщині, а також на Закарпатті було свідченням ламання старого держ. апарату і політ. реорг-ції всієї країни. Спец. декретом нова влада відмінила старі слідчі та суд. органи, а на їх місце призначила революц. трибунали, що розгорнули каральну й репресивну діяльність серед населення за політ. (контрреволюц.) дії та карні злочини. Зокрема, 30 березня 1919 за наказом наркома юстиції почали діяти ревтрибунали в Берегові, Мукачеві, *Хусті*, *Севлюші*, членами яких найчастіше були робітники і колиш. військовополонені. Серед соціально-екон. й культ. перетворень слід відзначити націоналізацію пром., транспортних та ін. підпр-в, де працювали понад 20 робітників, а також торг. закладів з понад 10 працівниками, банків та ін. фінансових установ. Було встановлено для дорослих восьмигодинний, а для підлітків — шестигодинний робочий день, підвищено зарплату на 25—60 %, запроваджено щорічні відпустки з повним збереженням заробітної плати. 3 квітня 1919 Революц. урядова рада прийняла декрет про націоналізацію поміщицьких землеволодінь, згідно з яким землю відібрали в тих, хто її ніколи не обробляв, і передали організованим на місцях с.-г. кооперативам. Проте на Закарпатті було створено лише один кооператив — у с. Великі Береги. Значна частина сільс. бідноти з розчаруванням зустріла той факт, що уряд не наділив її землею і зволікав з наділенням селян пасовищами. Тому сільради часто з власної ініціативи захоплювали їх, а також рішуче обмежували і церк. землеволодіння. Для розв'язання нац. питання революц. угор. уряд створив у Будапешті спец. комісію за участю представників центр. і місц. влади, яка, зокрема, проголосила рус. (укр.) мову офіц. мовою Закарпаття. В краї було націоналізовано всі навч. заклади. Навчання в школах почало проводитися рідною мовою, створювалися спец. початкові школи для ліквідації неписьменності. Було зроблено перші кроки в галузі поліпшення охорони здоров'я трудового населення тощо. З часом рад. влада дедалі більше набувала диктаторських рис, що призводило до антикомуніст. виступів, зокрема 22 квітня в Мукачеві і Берегові. Невдовзі рад. владу на Закарпатті було ліквідовано: вона проіснувала лише 40 днів (з 21 березня до 29 квітня 1919), а в Угорщині — 133 дні. Країни *Антанти*, стурбовані поширенням комуніст. ідей і революції, спрямували проти Угор. рад. республіки війська союзних д-в. 16 квітня 1919 румун., а 23 квітня і чехословац. війська почали займати опорні пункти в Закарпатті. На поч. травня вони окупували всю територію краю.

Літ.: *Співак Б., Троян М.* 40 незабутніх днів. Ужгород, 1967; Встановлення Радянської влади в Угорщині та на Закарпатті в 1919 році. Ужгород, 1989; Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Ужгород, 2002; *Пушкаш А.* Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918—1945. М., 2006; Закарпаття 1919—2009 років: історія, політика, культура. Ужгород, 2010.

С.В. Віднянський.

РУ́СЬКО-ПО́ЛЬСЬКОГО МАГІСТРА́ТУ БУДИ́НОК у Кам'янці-Подільському — пам'ятка арх-ри нац. значення, найстародавніша будівля *магістрату* (*ратуша*), що збереглася в Україні.

Мурований двоповерховий будинок з високою вежею стоїть посеред квадратної в плані площі Ринок у м. *Кам'янець-Подільський* і є його архіт. домінантою. До серед. 20 ст. будинок містився у середринковому кварталі забудови, від якого тепер залишилися тільки фундаменти знесених після 1945 житлових будинків.

Точну дату спорудження не встановлено. За результатами архіт.-археол. досліджень з'ясовано, що наприкінці 15 — на поч. 16 ст. було зведено прямокутний у плані двоповерховий будинок на двоярусних підвалах. За 3 м на пн. від цього будинку стояла масивна квадратна в плані вежа. Обидві споруди зберегли характерні для готики архіт. деталі. Після пожежі 1616 їх об'єднали в один будинок, гол. зх. фасад якого підкреслював високий критий ганок з двома маршами сходів. Тут містився спершу магістрат, потім — магістрат лише польс. громади міста, оскільки магістрати двох ін. етноконфесійних гро-

Будинок Русько-Польського магістрату в Кам'янці-Подільському.

мад — *русинів* (*українці*) і вірмен (див. *Вірменські колонії в Україні 16—18 ст.*) — мали власні будинки. 1670 польс. і рус. (укр.) магістрати об'єднали.

Будинок зазнав руйнувань під час штурму Кам'янця турками 1672. Будівлю 1672—99 займала осман. адміністрація. 1754 за участю Я. де *Bimme* будинок реконструйовано з надбудовою вежі й наданням споруді рис барокової стилістики. На другому поверсі були зал засідань і кімната *війта*, на першому поверсі зберігалася зброя, у підвалах влаштовано в'язницю. 1790 створено єдиний магістрат для трьох етноконфесійних громад, що розмістився у цьому будинку. Після переходу *Поділля* під владу *Російської імперії* 1793 тут були міська управа і суд. установи, 1870—1917 — поліцейське управління. Після пожеж 1818 і 1850 перероблено завершення вежі з двоярусної барокової бані на плескатий купол зі шпилем.

Будинок зазнав руйнувань під час *Другої світової війни 1939—1945.* 1954—55 виконано першу чергу реставрації за проєктом Ю.Нельговського; 1973—81 — другу чергу за проєктом А.Тюпича. З 1967 у будинку розміщено музейну експозицію. 2003—04 виконано реставрацію будівлі з відновленням двоярусної барокової бані над вежею.

Нині мурований із місцевого каменю-вапняку будинок двоповерховий, прямокутний у плані, з підвалами, від яких на пд. ідуть два підземні ходи. Основний об'єм перекритий чотирисхилим дахом. З пн. вприту прилягає восьмиярусна квадратна в плані вежа з двоярусним барокковим вінчанням. Підвали та первісні приміщення першого поверху перекриті циліндричними склепіннями з розпалубками. Решта приміщень мають плоскі перекриття по балках. Лаконічні за архіт. вирішенням нижні яруси готичної вежі декорують тільки білокам'яні заповнення вікон. Горішні яруси зберегли елементи ренесансного і барокового декору. Зх. фасад має широку терасу, оточену балюстрадою. Тераса спирається на чотириаркову аркаду, на неї ведуть сходи, влаштовані з двох боків. Облямування вікон і дверей у стилістиці готики і ренесансу в інтер'єрах і на фасадах майстерно витесані з білого каменю. Окрасою будівлі є оточений балюстрадою балкон, що оперізує вежу, спираючись на різьблені білокам'яні консолі, а також мініатюрні консольні балкони горішнього ярусу та міськ. годинник з круглими циферблатами на кожному фасаді вежі.

Літ.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Історія української архітектури. К., 2003; Кам'янець крізь віки. Кам'янець-Подільський, 2012.

В.В. Вечерський.

РЯБИШЕ́В Дмитро Іванович (23(11).02.1894—18.11.1985) — рад. воєначальник, генерал-лейтенант (1940). Н. на х. Колотовка (згодом хутір Цимлянського р-ну Ростовської обл., РФ; нині затоплений водами Цимлянського водосховища). Із 1915 — у рос. армії, рядовий, учасник *Першої світової війни* (Пн.-Зх. фронт). Член РСДРП(б) із 1917, червоногвардієць, із 1918 — у РСЧА, у *Першій Кінній армії*, пом. командира ескадрону, командир ескадрону, пом. командира полку, пом. командира бригади. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора. Закінчив курси вдосконалення вищого комскладу (1925), Військ. академію ім. М. Фрунзе (1935), 3-місячні курси при Вищій воєнній академії ім. К. Ворошилова. Із 1922 по 1933 — командир кавалерійс. бригади, учасник боротьби з басмачами. Із 1936 — командир 13-ї Донської козачої д-зії; із 1937 — командир 1-го; 4-го кавалерійс. корпусів. Із 4 червня 1940 — командир 8-го механізованого корпусу Київ. особливого військ. округу. Учасник *Прикордонної битви 1941*, в ході якої 8-й механізований корпус втратив до 80 % техніки та був розформований. На базі штабу корпусу 22 липня 1941 була сформована 38-ма армія на чолі з Р., яка 8 серпня 1941 вступила в бій на рубежі р. Дніпро в районі *Черкас.* 15 серпня 1941 призначений командувачем *Південного фронту.* Керував військами Пд. фронту під час Тираспільсько-Мелітопольської і Донбасько-Ростовської оборонних операцій 1941, в ході яких Пд. фронт був витіснений з території України, його осн. сили (*Дев'ята армія* і *Вісімнадцята армія*) потрапили в оточення в районі *Мелітополь—Бердянськ*, втративши полоненими бл. 100 тис. вояків. 5 жовтня 1941 знятий з посади командуючого Пд. фронтом, керував створенням *П'ятдесят сьомої армії.* Під час *Харківської операції 1942* очолив *Двадцять восьму армію* (8 травня—4 липня 1942), яка була частково знищена в оточенні під *Харковом*, а її залишки — у ході *Воронезько-Ворошиловградської операції-відступу 1942.* Із липня 1942 по березень 1943 — у розпорядженні Ставки Верховного головнокомандування. Із травня 1943 — командувач 3-ї резервної армії, згодом — заст. командувача *Третьої гвардійської армії*, командувач 34-го гвард. стрілец. корпусу. Із 16 лютого по 29 березня 1944 — командувач 3-ї гвард. армії в резерві Верховного головнокомандування. Із квітня 1944 — командувач 3-го гвард. стрілец. корпусу, а з липня 1944 і до кінця війни — 114-го стрілец. корпусу. Учасник Східнопрусської наступальної операції 1945 і *Берлінської наступальної операції 1945.* Після війни — командувач корпусу в Групі рад. військ у Німеччині. Із вересня 1946 — заст., згодом — пом. командувача військ Східносибірського військ. округу. Із вересня 1950 — у запасі, був керівником Ради ветеранів у м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ).

Д.І. Рябишев.

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5-ма орденами Червоного Прапора, орденами Богдана Хмельницького 1-го ст., Суворова 2-го ст., Кутузова 2-го ст., медалями, а також іноз. нагородами.

П. у м. Ростов-на-Дону.

Тв.: Первый год войны. М., 1990.

Літ.: *Залесский К.А.* Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000; Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. М., 2001; *Бешанов В.В.* Танковый погром 1941 года. М., 2005.

І.І. Дерейко.

С

М.Х. Савченко.

САВИ́ЦЬКИЙ Петро Миколайович (15.05.1895—13.04.1968) — історик, культуролог, географ, економіст, літератор.

Н. у Чернігові в сім'ї відомого громад. діяча, предводителя дворянства Кролевецького пов. Черніг. губ., згодом голови Черніг. губернської земської управи, Чернігівського губернського старости М.П.Савицького.

Навчався у Черніг. чоловічій г-зії та Петербурзькому політех. ін-ті. Співробітник рос. посольства в Норвегії (1917), службовець цивільної адміністрації ген. П.Врангеля (1920). 1920 емігрував спочатку до Болгарії, а потім до Чехословаччини, де викладав у навч. закладах Праги. Один із фундаторів і теоретиків євразійського руху. У 1945 вивезений до СРСР і засуджений «за належність до контрреволюційної організації» до десяти років ув'язнення у виправно-трудовому таборі на території Мордовії (реабілітований у 1990). Після повернення 1956 до Праги відновив наук. і літ. діяльність. 1961 заарештований органами держбезпеки ЧССР і засуджений до трирічного ув'язнення, але у 1962 амністований.

Замолоду зібрав унікальну колекцію фотографій історико-архіт. пам'яток Лівобережної України, вивчав історію укр. культури. Автор студій «Каменное строительство на Украине от времен Богдана Хмельницкого до времен Разумовского» (1913), «Об украинской вышивке XVIII века и современном ее возрождении» (1914), «Украинская иконопись и культура в Черниговском епархиальном древлехранилище» (1914).

Напередодні Першої світової війни у співавторстві з В.Л.Модзалевським підготував одну з перших узагальнювальних праць з історії укр. мистецтва 17—18 ст. «Очерки искусства Старой Украины. Чернигов», уперше опубліковану 1992. В еміграції створив дослідження «Несколько мыслей по истории украинского зодчества» (1929), «Литература факта» в «Слове о полку Игореве» (1930), «"Подъем" и "депрессия" в древнерусской истории» (1935), «Гибель и воссоздание неоценимых сокровищ» (1937).

Особовий архів. фонд С. зберігається у Слов'янській б-ці в Празі.

П. у Празі й похований на Ольшанському кладовиці.

Літ.: *Коваленко А.Б.* Неизвестный труд о художественной культуре Чернигова второй половины XVII—XVIII вв. Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника. Чернигов, 1987; *Бобир О.* Петро Савицький: життєвий і творчий шлях. «Сучасність», 1993, № 4; *Вечерський В.* Український євразієць. «Пам'ятки України: історія та культура», 1997, № 3; *Байссвенгер М.* Петр Николаевич Савицкий (1895—1968). Библиография опубликованных работ. Прага, 2008.

О.Б. Коваленко.

СА́ВЧЕНКО Марія Харитонівна (24.04.1913—12.05.2005) — легендарна доярка, двічі Герой Соц. Праці (1948, 1958). Засл. працівник сільс. госп-ва (1973).

Н. у с. Токарі (нині Бездрицької сільс. громади Сум. обл.). Рано залишилася без батька, в дитинстві пережила знущання вітчима, працювала наймачкою. Від 1929 працювала в артілі / колгоспі «Червона зоря», що був опорним господарством Лебединського держплемрозплідника породистої худоби. Ще 1902 для земських племінних пунктів Лебединського повіту були закуплені чистопородні бики швіцької породи. Закупівля тварин цієї породи проводилася і за радянської влади. З 1936 С. працювала на фермі колгоспу. Після руйнівної колективізації та Голодомору в Україні збереглося лише кілька племрозплідників. Серед них Лебединський, який за ініціативи очільників УСРР рекламувався як один із прикладів досягнень рад. влади на селі. 1939 С. разом з ін. колгоспниками представляла худобу на Всесоюзній с.-г. виставці, де тварини здобули чемпіонський титул. У 1940 на цій виставці з'явився спец. стенд, присвячений досвіду С. у швидкому вирощуванні телят.

С. стала знаною «стахановкою» сільс. госп-ва. 1941—43 перебувала з високопродуктивним стадом у Саратовській обл. (нині РФ). 1944 повернулася зі стадом на Лебединщину, розпочала працювати дояркою. Ініціювала соцзмагання за надої молока (5 тис. л на рік).

Пропаганда перетворила С. на знакову людину рад. дійсності, яка беззастережно віддавалася праці. 1962 призначена зав. молочнотоварною фермою, де діяла школа передового досвіду.

Обиралася делегатом 20—22 з'їздів КПРС, 16, 18—23 з'їздів КПУ, депутатом ВР УРСР (2—8 скликань). Від 1954 — член ЦК КПУ. Нагороджена трьома орденами Леніна, орденами Трудового Червоного Прапора і Жовтневої революції, медалями.

Тв.: *Савченко М.Х.* 25 років на фермі. Х., 1962.

Літ.: *Полажченко О.* Марія Савченко. К., 1962; Клюєва О.О. Гордість твоя, Лебедіє. 29.04.2013. Web: http://daso.sumy.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=549&Itemid=81

С.С. Падалка.

САВЧУ́К Семен-Володимир Матейович (14.02.1895—28.10.1983; псевд.: Т.Єсгик, С.Матеїв) — церк. і громад. діяч, один із фундаторів укр. правосл. життя в *Канаді.*

Н. у с. Вовківці (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.). Походив із селянської родини. 1899 з батьками емігрував до Канади. Закінчив Ін-т ім. св. Петра Могили у м. Саскатун (провінція Саскачеван, Канада). Здобув ступінь бакалавра мистецтв на філос. ф-ті Саскачеванського ун-ту (1919). Учасник Першого церковного собору, котрий ухвалив рішення про заснування Укр. греко-правосл. церкви Канади (28.12.1918). 14.03.1920 висвячений у сан священника митрополитом Антіохійської правосл. архієпархії Пн. Америки Германосом у м. Сен-Пол (шт. Міннесота, США). Від 1924 мешкав у м. Вінніпег (провінція Манітоба, Канада). Протоієрей (1924), архімандрит (1928), протопресвітер (1957), архіпротопресвітер (1968). 1922—72 — священник-адміністратор і голова Духовної консисторії. 1955—63 — голова президії консисторії Укр. греко-правосл. церкви в Канаді. 1946 — засн., 1952—69 — ректор Колегії св. Андрія у м. Вінніпег. Під час Другої світової війни був капеланом укр. правосл. вояків у Збройних силах Канади.1924—42 — ред. церк. двотижневика «Вістник», журналів «Рідна нива» (1928), «Новий літопис» (1961—65). Голова видавничої спілки «Тризуб» (1972). 1964—67 — голова Етнічного пресового клубу Канади.

1940—56 — віцепрезидент, 1957—59 — президент Комітету українців Канади (нині Конгрес українців Канади), почесний президент (1980).

Один із фундаторів низки громад. об'єднань у Канаді: Союзу укр. самостійників (1927), Союзу укр. молоді в Канаді та ін. Засн. Ордену св. Андрія у Вінніпезі (1965), голова Наук. богословського т-ва ім. митрополита Іларіона (1972—78). Учасник Першого (1969) і Другого (1973) Світових конгресів вільних українців. Автор праць з історії укр. правосл. церкви в Канаді та теології, драматичних, полемічних і поетичних творів.

Нагороджений Коронаційною медаллю королеви Єлизавети II (1955), Шевченківською медаллю (1961), Медаллю сторіччя Канади (1967), військ. і церк. відзнаками. Почесний доктор Колегії св. Андрія у Вінніпегу (1950).

П. у м. Вінніпег.

Тв.: Як постала Українська греко-православна церква в Канаді. Вінніпег, 1924; П'ятнадцять літ праці Української греко-православної церкви в Канаді. Вінніпег, 1933; Церковні канони в теорії й практиці. Вінніпег, 1955; Оповідання з життя Ісуса Христа. Вінніпег, 1956; Основні засади Української греко-православної церкви в Канаді. Вінніпег, 1960; Цензуроване перевидання «Кобзаря» з поясненням і примітками д-ра Василя Сімовича з 1921 року. Вінніпег, 1962; До взаємовідносин між українськими Православними Церквами у Вільному світі. Вінніпег, 1972; Ідеологічні засади Української греко-православної церкви в Канаді (доповідь, виголошена на I сесії XV Собору УГПЦеркви в Канаді, 2 липня 1975 р.). Вінніпег, 1975; Історія Української греко-православної церкви в Канаді, т. 1—2. Вінніпег, 1984—85 (у співавт.).

Літ.: Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; Помер о. д-р С. В. Савчук. «Свобода» (Джерсі Сіті), 1983, № 210, 3 листопада; *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви, т. 4, ч. 2. К., 1998; *Куліш Н.* Людина ідеї — Семен Володимир Савчук. У кн.: Православ'я в Україні. До 10-річчя Революції Гідності. К.; Кам'янець-Подільський, 2023; *Куліш Н.С.* Савчук Семен Володимир. У кн.: Велика українська енциклопедія. Web: https://vue.gov.ua

О.В. Ясь.

САГА́Н Карл Едвард (Sagan Carl Edward) (09.11.1934—20.12.1996) — космолог, астрофізик, планетолог, дослідник космосу, д-р астрономії й астрофізики, популяризатор науки, письменник. Автор популярних у світі книг, присвячених позаземним цивілізаціям, за якими знято низку телесеріалів.

Н. у Нью-Йорку в родині укр. емігрантів з *Кам'янця-Подільського.* Навч. у Чиказькому ун-ті. Лаборант у лабораторії нобелівського лауреата генетика Г.Муллера в ун-ті шт. Індіана (1952—53). 1960 асистент в Єркській обсерваторії Чиказького ун-ту, Каліфорнійському ун-ті в Берклі та Стенфордському ун-ті. 1962—68 викл. астрономії в Гарвардському ун-ті; працював у Смітсонівській астрофізичній обсерваторії. З 1968 і до кінця життя — професор астрономії та косміч. досліджень Корнелльського ун-ту, дир. лабораторії з вивчення планет.

Член Американського філос. т-ва, Нац. акад. наук США, Амер. академії мист-в і наук, Міжнар. астрономічного союзу, Амер. астрономічного т-ва, Амер. фізичного т-ва, Амер. асоціації сприяння розвитку науки.

Засн. Планетного т-ва (1979), що об'єднало людей, які цікавляться космосом, майбутнім Землі. Опублікував (у співавт.) наук. працю з проблем наслідків ядерної війни на Землі (можливе охолодження атмосфери й прихід «ядерної зими»). Змоделював синтез органічних сполук, що зародилися у первинній атмосфері Землі. Автор «парникової моделі» атмосфери Венери. Досліджував Едем, поверхню Марса, Юпітера. Учасник програм косміч. досліджень Венери («Марінер-2», 1962), Марса («Марінер-9», 1971—73, «Вікінг-1» та «Вікінг-2», 1976), Юпітера, Сатурна («Вояджер-1», «Вояджер-2», 1977—81). Разом із М.Карром і Г.Мазурським вивчав можливі місця посадки модуля «Вікінг» на Марс. Брав участь як дослідник у Проєкті А119, таємній операції ВПС США, метою якої було скидання атомної бомби на Місяць.

П. у Сієтлі, шт. Вашингтон (США).

Провідним напрямом діяльності вченого було вивчення проблеми виникнення життя на Землі та можливості його пошуків у Всесвіті. На обрання його дослідницького шляху мав вплив астрофізик укр. походження Й.Шкловський (1916—85), зокрема його кн. «Всесвіт, життя, розум» (1962), яку С. переклав англ. (у співавт.).

С. автор понад 600 статей і 20 книг. Перша — «Космічний зв'язок» (1973) — присвячена перспективам позаземної діяльності людства. Найоригінальнішими роботами є послання позаземним цивілізаціям. Напр., на борту міжпланетних апаратів «Вояджер-1 і «Вояджер-2» С. з колегами розмістив короткі енциклопедії Землі: відеодиски з рис., фотографіями, музикою, людським мовленням, звуками живої та неживої природи.

Книга С. «Космос» (1980) — найбільше за обсягом наук.-популярне видання англ. мовою. Після виходу книга 70 тижнів очолювала список бестселерів, що публікувався в «Нью-Йорк Таймс». За цим твором компанія PBS зняла однойменний наук.-популярний фільм «Космос: персональна подорож» з автором у ролі ведучого. Серіал було визнано найпопулярнішим за всю історію держ. телебачення (його

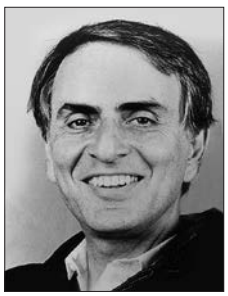

К.-Е. Саган.

переглянули 500 млн глядачів у 60 країнах світу).

1985 С. разом із дружиною Е.Друян видали кн. «Комета» про комету Галлея, яка 1986 з'явилася поблизу Сонця. 1995 побачила світ кн. «Блакитна плямка: Погляд на космічне майбутнє людства». «Нью-Йорк Таймс» відзначила видання як одне з найкращих, аудіокасету, озвучену автором, удостоєно премії Греммі й визнано однією з двох найкращих звукових книг року *Америки*. Бестселером стало й видання «Світ, повний демонів: Наука як свіча в пітьмі» (1996) з осн. ідеєю: необмежена свобода підприємництва за відсутності громадян. позиції та к-ри загрожує викликати регрес в інтелектуальному розвитку людини.

Відзнаки та премії вченого: медаль за видатну громад. службу (1977), медаль Ерстеда (1990). найвища відзнака Нац. АН США «За значний внесок у використання науки на благо суспільства» (1994). Пулітцерівська премія (1978) за кн. «Дракони Едема. Роздуми про еволюцію людського мозку» (1977).

Від-ня планетології Амер. астрономічного т-ва 1998 заснувало медаль ім. Карла Сагана за успіхи в популяризації наук про планети. На Марсі є кратер «Саган».

Тв.: Intelligent Life in the Universe. Random House, 1966 (у співавт.); Planets. Time, Inc., 1966 (у співавт.); UFO's: A Scientific Debate. Cornell University Press, 1972 (у співавт.); Communication with Extraterrestrial Intelligence. MIT Press, 1973; Cosmic Connection: An Extraterrestrial Perspective. Anchor Press, 1973 (у співавт.); Mars and the Mind of Man. Harper & Row, 1973 (у співавт.); Broca's Brain: Reflections on the Romance of Science. Ballantine Books, 1974; Murmurs of Earth: The Voyager Interstellar Record. Random, 1978 (у співавт.); Dragons of Eden: Speculations on the Evolution of Human Intelligence. Ballantine Books, 1978; The Nuclear Winter: The World After Nuclear War. Ballantine Books, 1985; A Path Where No Man Thought: Nuclear Winter and the End of the Arms Race. Random House, 1990 (у співавт.); Shadows of Forgotten Ancestors: A Search for Who We Are. Ballantine Books, 1993; Pale Blue Dot: A Vision of the Human Future in Space. Random House, 1994; The Demon-Haunted World: Science as a Candle in the Dark. Ballantine Books, 1995: *Саган К.* Світ повний демонів. Наука — свічка у пітьмі. К., 2018.

Літ.: *Davidson K.* Carl Sagan: A Life. New York: John Wiley & Sons, 1999; *Poundstone W.* Carl Sagan: A Life in the Cosmos. New York: Henry Holt & Company, 1999; *Spangenburg R., Moser D.* Carl Sagan: A Biography. Greenwood Publishing Group, 2004; *Head T.* (ed.). Conversations with Carl Sagan. Jackson, Mississippi: University Press of Mississippi, 2005; *Абліцов В.* Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. К., 2007.

В.І. Онопрієнко.

САДГОРА́ (румун. Sădăgura; їдиш Садігора; польс. Sadagóra) — колиш. містечко на *Буковині*, на правому березі р. Мошків (ліва прит. р. Шубранець — лівої прит. Прута, бас. *Дунаю*); з 1965 у складі м. *Чернівці*. Поселення виникло у 1770-х навколо монетного двору, заснованого бароном П.-Н. Гартенбергом (Садагурським) під час *російсько-турецької війни 1768—1774* (див. *Садогурська монета*; монетний двір діяв у 1771—74). С. перебувала під владою *Австрійських Габсбургів держави / Австро-Угорщини* (1774—1918), *Румунії* (листопад 1918 — червень 1940, липень 1941 — березень 1944), *СРСР* (червень 1940 — липень 1941 і з березня 1944). 1949 отримала статус селища міськ. типу.

1772 у С. відкрито торг (ринок). 1801 С. отримала статус торг. містечка з власним гербом, з 1810 тут щороку проводилося 8 ярмарків, де торгували худобою. У 19 ст. С. перетворилася на значний торг.-ремісничий (згодом і пром.) центр. 1893 відкрито залізничну ст. Садгора. У 1774 кількість населення — бл. 900 осіб, у 1910 — 4,6 тис. осіб, у 1930 — 9 тис. осіб, у 1959 — 12,4 тис. осіб. З серед. 19 ст. і до 1941 більшість населення становили євреї (у 1910 — 73 % мешканців; у серпні 1941 депортовані у *Трансністрію*).

З кін. 18 до поч. 20 ст. найбільшими землевласниками у С. були барони Мустяца, які мали тут свій маєток (нині геріатричний пансіонат).

1842 у С. оселився цадик І.*Фрідман*. Він заснував тут свою резиденцію і поклав початок династії Ружинсько-Садагорських цадиків та громаді ружинських хасидів (див. *Хасидизм*). Його могила стала місцем паломництва. Його син Авраам-Яаков був фундатором найвідомішої будівлі у С. — Нового клойзу (*синагоги*) у стилі романтичного історицизму (споруджено між 1864 і 1881, традиційна дата 1850).

Садгора. Клойз. Фото між 1914 і 1918.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10. Warszawa, 1889; *Кушнір М.* «Садагурська» династія: між «світлом» та «мороком». Часопис «Ї», 2009, № 56; *Kravtsov S.R.* Jewish Identities in Synagogue Architecture of Galicia and Bukovina. «Ars Judaica», 2010, vol. 6; *Пивоваров С.* Садогурський монетний двір під Чернівцями (1771—1774). К., 2018; Sadagura. Encyclopedia of Jewish Communities in Romania, vol. 2. Web: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_romania/rom2_00469.html

Д.Я. Вортман.

САЛІ́НСЬКА УГО́ДА 1398 — угода, укладена між вел. кн. литов. *Вітовтом* і великим магістром *Тевтонського ордену* К. фон Юнгінгеном 12 жовтня 1398 на о-ві Салін бл. впадіння р. Невежіс у Німан (прелімінарний договір укладено у Гродно 23 квітня 1398).

Згідно із С. у., Вітовт був визнаний християн. (тобто катол.) володарем і зобов'язувався поширювати *християнство* у своїх володіннях, що дозволяло йому укласти «вічний мир» з Тевтонським орденом і тим самим вивільняло ресурси для реалізації сх. політики, передусім на ординському напрямку. Вітовт віддавав Ордену Жемайтію (регіон на пн. зх. сучасної *Литви*) і зобов'язувався допомогти підкорити її. За наполяганням лівонського магістра В. фон Брюггенея Вітовт визнавав Псковську республіку сферою інтересів Ордену, а той визнавав *Новгородську боярську республіку* сферою інтересів *Великого князівства Литовського* (ВКЛ). С. у. також сприяла посиленню позицій Вітовта у ВКЛ: сторони зобов'язувалися не приймати втікачів одна одної (у цей час в *Угорщині* перебували *Свидригайло Ольгердович* і *Федір Любартович*, що шукали допомоги для боротьби з Вітовтом), у ВКЛ було повернено *Сигізмунда Кейстутовича*, що перебував в Ордені як заручник Вітовта з 1390; договір так і не було подано на затвердження польс. королю Владиславу II *Ягайлу* (хоча пре-

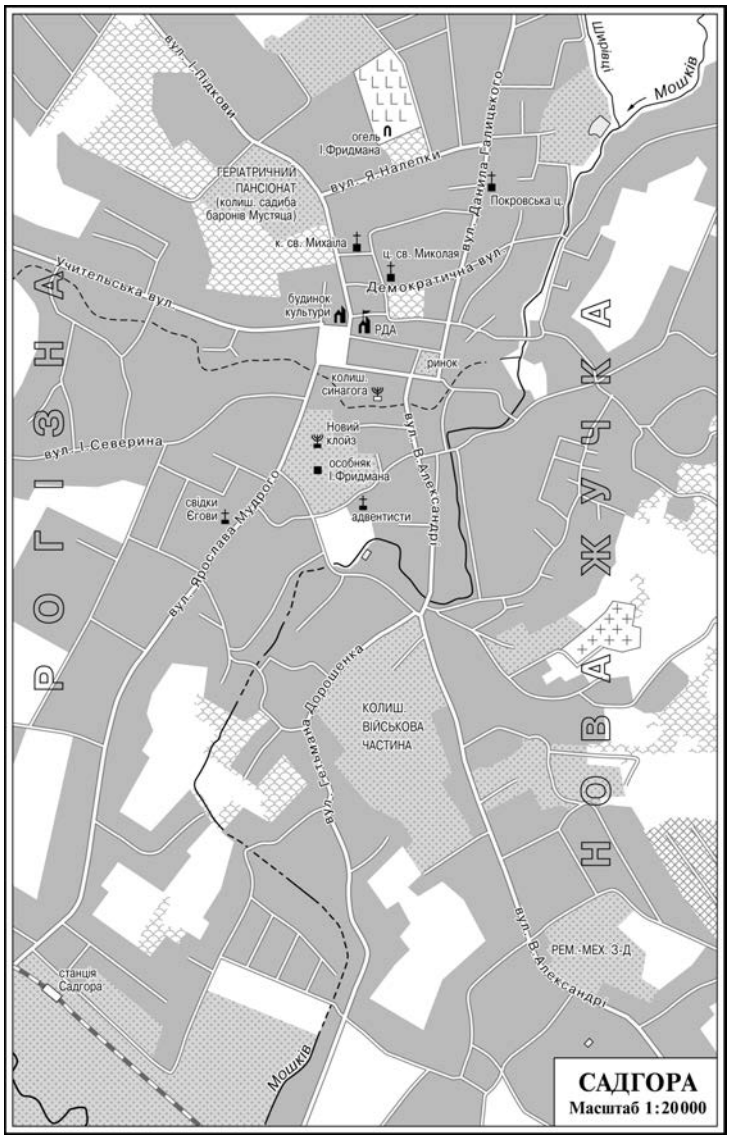

лімінарний договір передбачав таку можливість), а на бенкеті після укладення договору князі та бояри, згідно з повідомленням прусського хроніста-сучасника, проголосили Вітовта королем *Литви*.

Перегляду умов договору сприяли поразка Вітовта в битві на Ворсклі (див. *Ворскла, битва на річці 1399*), після якої він пішов на зближення з *Польщею*, та інспіроване ним повстання у Жемайтії 1401, яке поклало початок війні ВКЛ і Польщі з Орденом. У 1404, одночасно з укладенням мирного договору з Орденом, Владислав II *Ягайло* відновив С. у., а Орден знову почав підкоряти Жемайтію (31 травня 1409 там вибухнуло чергове повстання). С. у. остаточно втратила правову силу в 1423, одночасно з ратифікацією Мельненського мирного договору Польщі та ВКЛ з *Тевтонським орденом*.

Публікація: Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert, Bd. 1 (1398—1437). Hrsg. von E. Weise. Königsberg, 1939 (№ 1—3): Marburg, 1970.

Літ.: *Blaszczyk G.* Dzieje stosunków polsko-litewskich. T. 2: Od Krewa do Lublina. Cz. 1. Poznań, 2007; *Ліцкевіч А.У.* Дагаворы паміж князямі ВКЛ, нобілямі Жамойці і прадстаўнікамі Тэўтонскага ордэна ў Прусіі і Лівоніі (1367—1398 гг.). «Arche», 2010, № 10; *Kubon S.* Die Außenpolitik des Deutschen Ordens unter Hochmeister Konrad von Jungingen (1393—1407). (Nova Mediaevalia. Quellen und Studien zum europäischen Mittelalter, Bd. 15). Göttingen, 2016.

С.В. Полєхов.

САМБО́РСЬКИЙ Андрій Опанасович (12.08.1732—17.09.1814) — один з організаторів науково-освітнього процесу для потреб сіл. госп-ва.

Н. у слободі Нижня Сироватка Сум. полку, за ін. даними — у с. Микитівка Охтирського пов. Харків. губ. (нині — Сумщина) у родині священника. Навчався в Києво-Могилянській академії, де під впливом богослова С.Міславського сформувалося світосприйняття С. Запрошений на службу до Рос. посольської церкви в Лондоні (1765), став її настоятелем (1768).

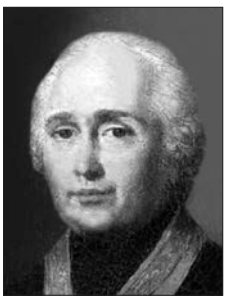

А.О. Самборський.

Виконував службові доручення імп. Катерини II, 15 років провів в Англії. 1780 обіймає посаду настоятеля Софійського собору в Царському Селі. Видає працю «Опис практичного англійського землеробства...» (М., 1781). Планує сад у Царському Селі, облаштований за мотивами віршової поеми Катерини II «Казка про царевича Хлора». З 1782 — духівник цесаревича Павла Петровича і його дружини. Разом із ними подорожує Європою. Після повернення отримує від Катерини II особливий хрест, оздоблений діамантами (1783). Досліджує стан сіл. госп-ва Малоросії, звертається до кн. Безбородька з обгрунтуванням запровадження в країні поліпшених способів ведення землеробства і рільництва (1783). Отримує у дарунок Білозірський шляховий палац, розташований по дорозі з Павловська до Царського Села, де створює зразкову садибу.

Увійшов до складу Особливої експедиції держ. господарства, опікунства іноземного і сільс. домоводства (1797). Обирався членом Імператорського Вільного екон. т-ва. Став засн. і дир. першої казенної Практичної школи землеробства поблизу Білозірки (1797). Її гол. принципи С. виклав у «Положенні Практичної школи землеробства і сільського господарства». Школа відкрилася з трирічним терміном навчання для всіх верств населення. За казенний рахунок у перший рік освіту здобували 53 особи, серед них були діти селян-кріпаків, яких приймали безкоштовно, і вільні — за плату. Після від'їзду С. як духівника великої княжни Олександри Павлівни до Австрії школу передали до Департаменту уділів (1799). Займався побудовою правосл. храму на моги-

лі княжни Олександри Павлівни (1801). Повернувся 1804.

Не отримавши нових призначень, С. проживав у власних селах у Харків. губ. і займався поширенням новітніх раціональних землеробських знань шляхом використання удосконалених землеробських знарядь з Англії, розведенням іспанської породи овець, облаштуванням шовковичної плантації. У власному маєтку заснував школу для дітей своїх селян в с. Стратилатівка (нині Кам'янка) Ізюмського пов. Харків. губ. (1804). За власні кошти С. опікувався добробутом і здоров'ям учнів у школі, придбавши нещодавно відкриті Олександрівські мінеральні води поблизу м. Ізюм. Отримав діамантові знаки ордена св. Анни 1-го ст. і малий Мальтійський хрест (1806). Правив службу для греків у Криму (1809—11). Повернувся до Петербурга після смерті молодшої доньки Софії (1812).

П. у Петербурзі, похований на Великоохтинському цвинтарі.

Літ.: *Вергунов В.А.* Протоієрей (пресвітер) Самборський Андрій Опанасович (1732—1814) — один з організаторів вітчизняного науково-освітнього процесу для потреб сільського господарства. «Prospects of modern science», 2014, Vol. 4.

В.А. Вергунов.

САМСО́НОВ Олександр Васильович (14(02).02.1859—30(17).08.1914) — рос. військовик, генерал від кавалерії (1910). Походив із родини землевласників, які мали маєтки у Моск. губ., *Катеринославській губернії* та *Херсонській губернії*. Навч. у Володимирській військ. г-зії (*Київ*) та Миколаївському кавалерійс. уч-щі (*Санкт-Петербург*), яке закінчив 1877. У складі 12-го Охтирського гусарського полку (див. *Охтирський полк*) брав участь у *Російсько-турецькій війні 1877—1878*. Вищу освіту здобув у Миколаїв. академії Ген. штабу 1884, після чого служив у Кавказ. військ. окрузі, 1889—90 — у Гол. управлінні козац. військ. Із 1890 по 1896 обіймав посади при штабі та команд. Варшавського військ. округу. 1896 призначений нач. Єлисаветградського кавалерійс. уч-ща (нині м. *Кропивницький*), водночас був гласним Єлисаветградського повітового земства. Під час *Російсько-японської війни 1904—1905* командував Уссурійською кінною бригадою, потім Сибірською козац. д-зією. Після війни — нач. штабу Варшавського військ. округу, з 1907 — наказний отаман Війська Донського (див. *Донські козаки*). 1909 С. став генерал-губернатором Туркестану і одночасно — команд. Туркестанського військ. округу і наказним отаманом Семиріченського козац. війська. З поч. *Першої світової війни* С. очолив 2-гу армію на Пн.-Зх. фронті. Зазнавши невдач у Східнопрусській операції рос. військ проти нім. ЗС, застрелився.

13 лютого 2002 на місці останнього поховання С. (на ту пору вже вщент понівеченого) встановлено пам'ятний знак у вигляді козац. хреста.

Літ.: *Залесский К.А.* Первая мировая война: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000; *Шляховий К.В.* Генерал О. В. Самсонов: Від Таненберга до Якимівки. У кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 4. К., 2002.

В.М. Волковинський.

САН-СТЕФА́НСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1878 — прелімінарний договір між Російською імперією та Османською імперією, укладений 3 березня 1878 у м-ку Сан-Стефано (нині Єшилькей — передмістя Стамбула), що завершив російсько-турецьку війну 1877—78.

За С.-С.м.д., Чорногорія, Сербія та Румунія отримали повну незалежність від Осман. імперії, їх території збільшувалися. До Румунії приєднувалася Пн. Добруджа в обмін на пд. частину Бессарабії. Болгарія проголошувалася номінально залежним від Осман. імперії автономним князівством із правом вільного обрання населенням князя. До її складу ввійшли Фракія і Македонія. Вона отримувала вихід до Чорного та Егейського морів.

Турец. війська мали бути виведені з Болгарії. До створення болг. земського війська на території країни повинен був перебувати окупаційний рос. корпус у складі 6 д-зій піхоти і 2 д-зій кавалерії, не більше як 50 тис. осіб (його присутність обмежувалася дворічним терміном). Болгарія зобов'язувалася щорічно сплачувати данину Осман. імперії, яка зберігала право переправляти через болг. територію свої війська, військ. спорядження, провіант, пошту та утримувати в країні телеграфну лінію. Усі фортеці на узбережжі Дунаю мали бути зруйновані, заборонявся прохід військ. суден територіями Румунії, Сербії та Болгарії. Боснія та Герцеговина дістали автономію у складі Осман. імперії. Туреччина зобов'язувалася запровадити «Органічний статут» 1868 на о-ві Крит. У турец. частині Вірменії мали бути здійснені реформи, спрямовані на забезпечення прав вірм. населення. Росія одержала закавказькі міста Батум (нині м. Батумі, Грузія), Ардаган, Карс, Баязид (нині м. Догубаязит, Туреччина) і втрачену нею за Паризьким мирним договором 1856 Пд. Бессарабію, крім островів у дельті Дунаю. На Туреччину було покладено зобов'язання виплатити Росії 310 млн рублів як компенсацію за збитки, спричинені війною. Протоки Босфор і Дарданелли проголошувалися відкритими як у мирний, так і у воєнний час для торг. суден нейтральних д-в, що виходили з рос. портів або заходили до них.

Посилення позицій Росії на Балканах суперечило інтересам Великої Британії та Австро-Угорщини, які домоглися перегляду С.-С.м.д. на Берлінському конгресі 1878.

Укладення С.-С.м.д. викликало жваву реакцію, у т. ч. й критику з боку укр. громадсько-культ. діячів. Зокрема, 1878 у Женеві (Швейцарія) М.Драгоманов опублікував працю «До чего довоевались?», котра швидко здобула популярність та перевидавалася в С.-Петербурзі (1878) й Парижі (Франція; 1906). Закріплений у С.-С.м.д. територіальний поділ Балкан він вважав джерелом майбутніх конфліктів між сербами, греками та болгарами.

Дж.: Драгоманов М.П. Выигрыши последней войны. СПб., 1878; Його ж. Собрание политических сочинений, т. 2. Париж, 1906; Сборник договоров России с другими государствами: 1856—1917. М., 1952; Освобождение Болгарии от турецкого ига: Сборник документов, т. 2—3. М., 1964.

Літ.: История дипломатии, т. 2. М., 1963; Jelavich B.A. Century of Russian Foreign Policy 1814—1914. Philadelphia — New York, 1964; *Нарочницкая Л.И.* Россия и национально-освободительное движение на Балканах: 1875—1878 гг. М., 1979; *Стоянов И.* Славянските комитети и българското освободително движение след априлското въстание. София, 1992; *Хевролина В.М.* Сан-Стефано: Венец и завершение дипломатической карьеры Н. П. Игнатьева. В кн.: Российская диплома-

тия в портретах. М., 1992; *Дебидур А.* Дипломатическая история Европы: 1814—187, т. 2. Р.-на-Д., 1995; *Киссинджер Г.* Дипломатия. М., 1997; В «пороховом погребе Европы» 1878—1914. М., 2003; *Виноградов В.Н.* Русско-турецкая война 1877—1878 годов и европейские державы. «Новая и новейшая история», 2009, № 1.

О.А. Іваненко.

САПИ́ЛО Віталій Романович (03.09.2000—25.02.2022) — укр. військовик, лейтенант, командир танк. взводу, 14 окрема механізована бригада ім. кн. Романа Великого Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с. Сокільники Львівської обл. З 2006 по 2017 навчався у загальноосвітній шк. № 48 у м. Львів. Також вчився у спортивній дитячо-юнацькій шк. олімпійського резерву № 4 у м. Львів: був ключовим гравцем дитячої команди ФК «Карпати». У зв'язку з травмою спини відмовився від кар'єри у професійному футболі.

У червні 2021 закінчив ф-т «Бойового застосування військ» Нац. академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів). Служив командиром танк. взводу танк. роти танк. батальйону 14 окремої механізованої бригади ім. кн. Романа Великого (м. Володимир Волин. обл.).

З початком широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 брав участь у боях на Київщині. 25 лютого екіпаж танка під командуванням С. вступив у бій з переважаючими силами ворога у районі с. Термахівка Вишгородського р-ну Київ. обл. Під час бою, який тривав понад дві години, танкісти знешкодили до трьох десятків одиниць техніки противника. Для підтримки наступаючих сил ворог задіяв штурмову авіацію. У танк влучила ракета рос. штурмовика Су-25, у результаті С. і механік-водій солдат Олександр Лук'янович загинули.

28 лютого 2022 С. був похований на кладовищі с. Сокільники.

Указом Президента України № 94/2022 від 2 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету і територіальної цілісності України, вірність військ. присязі С. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

18 серпня 2022 сесія Львів. міськради ухвалила рішення перейменувати на честь С. вул. Коряцьку.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023.

В.В. Мараєва.

САРКЕ́Л (грец. Σάρκελ, гебрайське Ш-р-кіл, або Ш-р-кел, реконструйоване тюркське Шаркіл «світлий/жовтий дім»; давньорус. Біла Вежа) — ранньосередньовічна фортеця у нижній течії *Дону*. Як повідомляє *Константин VII Багрянородний*, С. збудований на прохання володарів *Хозарського каганату* візант. місією на чолі з *Петроною Каматіром* (це сталося до 842); у 10 ст. у фортеці стояла залога з 300 воїнів-гузів (див. *Торки*), яка щороку оновлювалася. С. згадано в листі хозар. царя Йосифа як пункт на зх. кордоні Хозарії (див. *Хозарський каганат*). Можливо, фортеця була однією зі ставок хозар. володарів на їхньому щорічному маршруті об'їзду своїх володінь. Згідно з *«Повістю временних літ»* у 965 київ. кн. *Святослав Ігорович* під час переможного походу на каганат здобув С. Під 1117 літопис повідомляє про прихід «біловіжців» на Русь (це інтерпретують як переселення мешканців С. під тиском *половців*).

С. ототожнюється з Лівобереж. Цимлянським городищем (нині майже повністю зруйноване Цимлянським водосховищем, Цимлянський р-н Ростовської обл. РФ) — пам'яткою, дослідженою М. *Артамоновим*. Згідно з даними розкопок 1934—36 і 1949—51, С. являв собою прямокутну (186×126 м, площа 2 га) в плані фортецю, чиї стіни і башти були споруджені з обпаленої цегли (що свідчить про участь візант. майстрів у буд-ві, а не лише у проєктуванні). Внутр. стіною фортеця була поділена на дві частини.

Розкопки Саркела. Аерофотознімок. 1951.

Поруч з *городищем* досліджено могильники 10—12 ст., залишені різними етнічними групами населення.

Культ. напластування городища поділяються на три шари, відокремлені один від одного прошарками руйнацій (які співвідносять з літописними подіями 965 і 1117). Відповідно, в історії С. вирізняють три етапи — «хозарський» (830-ті — 2-га пол. 10 ст.), «давньоруський» (кін. 10 — поч. 12 ст.) і «половецький» (поч. — серед. 12 ст.). Населення С. на 1-му етапі було представлено переважно носіями *салтівсько-маяцької культури* (*хозарами*, *аланами, булгарами*), а також гузами. На поч. 2-го етапу (остання третина 10 ст.) до них додаються носії борщевської к-ри (слов'яни з лісостепової Донщини) і *печеніги*, а в 11 ст. — носії давньорус. к-ри (переселенці з *Київської Русі*), завдяки яким серед мешканців С. поширюється християнство. На 3-му етапі, коли С. був заселений нащадками «салтівців» і *половцями*, життя на городищі поступово згасає.

В історіографії поширена думка про те, що С. між 965 і 1117 був підвладний рус. князям.

Літ.: *Артамонов М.И.* Саркел — Белая Вежа. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 62 (Труды Волго-Донской археологической экспедиции, т. 1). М.—Л., 1958; Материалы и исследования по археологии СССР, № 75 (Труды Волго-Донской археологической экспедиции, т. 2). М.—Л., 1959; Материалы и исследования по археологии СССР, № 109 (Труды Волго-Донской археологической экспедиции, т. 3). М.—Л., 1963; *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990; *Плетнёва С.А.* Саркел и «Шелковый путь». Воронеж, 1996; *Плетнёва С.А.* Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфическое исследование. Воронеж, 2006; *Афанасьев Г.Е.* Кто же в действительности построил Левобережное Цимлянское городище? «Российская археология», 2011, № 3; *Флёров В.* «Города» и «замки» Хазарского каганата: археологическая реальность. М., 2011.

Д.Я. Вортман.

САРКОФА́Г ЯРОСЛА́ВА МУ́ДРОГО — гробниця у *Софійському соборі* в *Києві*. Починаючи з кін. 16 ст. (повідомлення Е.*Лясоти*) прийнято вважати, що в ній поховані кн. *Ярослав Мудрий* (п. 1054) та його дружина (п. 1051).

Зроблений із проконнеського мармуру у формі будиноч-

В. Сапило.

ка з двосхилим дахом і акротеріями по кутах, вага 6 т, довжина 2,35 м, ширина 1,21 м, висота 1,63 м. З усіх боків прикрашений рельєфними зображеннями символів, що відомі з ранньохристиян. часу (хрести, виноградна лоза, кипариси, пальмове листя та грец. абревіатури навколо голгофських хрестів). Різьблення з пд. боку після пошкодження було стесано, а спроба його відновлення була невдалою. Декор саркофагу має стилістичні аналогії в скульптурі середньовізант. часу (10—12 ст.), але щодо походження і датування пам'ятки висувалися ін. версії: 1) це витвір малоазійських майстрів 6—7 ст., повторно використаний для поховання київ. князя; 2) саркофаг зробили у 2-й пол. 9 ст., він був спочатку ракою для мощів рим. папи *Климента I* у Корсуні (див. *Херсонес Таврійський*) і привезений звідти до Києва кн. *Володимиром Святославичем*. Більшість дослідників вважає, що саркофаг виготовили в *Константинополі* або на о-ві Проконнес у Мармуровому морі наприкінці 10 — у 1-й пол. 11 ст. і привезли до *Києва* на замовлення київ. князя. Це відповідало візант. традиції поховання володарів і підтверджується попитом на саркофаги подібної форми на ринках *Візантії*, Далмації, Пн. Італії.

З 1936 саркофаг стоїть посередині Володимирського вівтаря (сх. частина пн. внутр. галереї). Перед цим він стояв на фундаменті 17 ст. у ніші в пд. стіні цього вівтаря. Припускають, що спочатку він стояв у сх. частині пн. зовн. галереї або у зх. частині Георгіївського приділу.

Саркофаг відкривали у 1936, 1939, 1964 та 2009. У ньому було виявлено лише перемішані кістки чол. і жін. скелетів, кілька дитячих кісточок і шматки деревини, які могли потрапити до саркофагу випадково під час його пограбування у давнину. За результатами анатомо-рентгенологічних досліджень 1939 в Ленінгр. НДІ антропології, похований чоловік мав зріст 172—175 см, був від народження кульгавим, у зрілому віці був поранений у коліно і помер у 65—75 років. Це підтвердило, що чол. скелет належить *Ярославу Мудрому*, який, згідно з джерелами (*Повість временних літ* та ін.), був кульгавим, помер на 76-му році життя і був похований «в рацѣ мороморянѣ вь церкви святѣи Софья». За його черепом М.*Герасимов* створив скульптурний портрет Ярослава. Спираючись на письмові джерела, припустили, що жін. скелет належить дружині Ярослава *Інгігерді*.

Саркофаг Ярослава Мудрого.

1940 кістки повернули до Києва, але поклали до саркофагу лише в 1964. Тривалий час вважали, що це рештки обох поховань, але при його розкритті 2009 виявилося, що у саркофазі — кістки лише жін. скелета. Таким чином підтвердилися повідомлення укр. діаспорної періодики 1950—60-х, що у 1943 рештки Ярослава було вивезено до *Сполучених Штатів Америки*, де вони зникли і досі не знайдені.

Літ.: *Макаренко М.* Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів. В кн.: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, вип. 1. К., 1930; *Гинзбург В.В.* Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», 1940, вып. VII; *Рохлин Д.Г.* Итоги анатомического и рентгенологического изучения скелета Ярослава Мудрого. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», 1940, вып. VII; *Лазарев В.Н.* Живопись и скульптура Киевской Руси. В кн.: История русского искусства, т. 1. М., 1953; *Висоцький С.О.* Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії. У кн.: Слов'яно-Руські старожитності. К., 1969; *Feld O.* Mittelbyzantinische Sarkophage. «Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte», 1970, bd. 65, hf. 3—4; *Grabar A.* Sculptures byzantines du Moyen âge (XI—XIVe siècle). Paris, 1976; *Пуцко В.Г.* Мраморный саркофаг Ярослава Мудрого. «Byzantinobulgarica», 1986, t. VIII; *Архипова Є.* Про час виготовлення саркофагу Ярослава Мудрого. В кн.: Освіта і культура XI ст. Діяльність Ярослава Мудрого і сучасність. К., 1996; *Archipova E.I.* Die Marmorsarkophage in der Kiever Sophien-Kathedrale. «Eurasia Antiqua», 2002, Bd. 8; *Jastrzebowska E.* Der Sarkophag des Jaroslav in Kiev. In: Akten des Symposiums «Fruhchristliche Sarkophage», Marburg, 30.6—4.7.1999. Mainz, 2002; *Тоцька І.Ф.* До вивчення саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській. У кн.: Наукові записки, т. 9: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. К., 2002; *Архипова Е.И.* Саркофаг Ярослава Мудрого или рака св. Климента: легенды XX века. В кн.: Климентовский сборник. Севастополь, 2013; *Нікітенко Н.М., Корнієнко В.В.* Усипальня Ярослава Мудрого у Софії Київській. У кн.: Софія Київська: Візантія. Русь. Україна, вип. 3. К., 2013; Таємниці гробниці Ярослава Мудрого (за результатами досліджень 2009—2011 рр.). К., 2013; *Архипова Е.* Новые данные о расположении саркофага Ярослава Мудрого. «Ruthenica», 2016, т. 13; *Архипова Є.* Саркофаг Ярослава Мудрого — пам'ятка історії та мистецтва. «Студії мистецтвознавчі», 2016, ч. 2 (54).

Є.І. Архипова.

СА́ТАНІВСЬКА ВЕЛИ́КА СИНАГО́ГА — пам'ятка арх-ри нац. значення в с-щі *Сатанів*. За стилістикою (належність до групи синагог, що мають ознаки «запізненої готики») її можна датувати поч. 17 ст. (за С. Кравцовим). Поширену в літературі дату буд-ва 1532 слід вважати непорозумінням. 1754 синагогу реконструювали. У 1930-х її закрили і перетворили на зерносховище. З кінця 1980-х будівлю не використовували, і вона почала руйнуватися. 2012—15 відбулася масштабна реставрація (замовник робіт — Хмельн. обласна іудейська реліг. громада, проєктант З.Лагуш, виконавець — корпорація «Кам'янець-Подільськреставрація»), яка врятувала пам'ятку від руйнації, але була піддана фахівцями суворій критиці за непрофесіоналізм.

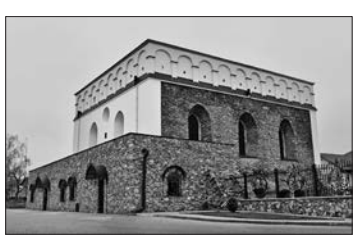

Сатанівська Велика синагога. Фото 2017.

Монументальна будівля розташов. на височині і в минулому була одним з вузлів оборони містечка. Осн. обсяг прямокутний у плані. Стіни, товщина яких сягає 1,5 м, муровані з місц. вапняку. З двох сторін будівля має прибудови, в яких містилися галерея для жінок і допоміжні приміщення. Осн. обсяг увінчаний високим цегляним аттиком з ренесансною глухою аркатурою; в арках аттика — стрільниці для рушниць. На бойовий хід, парапетом для якого служить аттик, ведуть гвинтові сходи в товщі зх. стіни.

Молитовний зал (розміри 15,5×11 м, висота більш як 10 м) — єдиний простір, перекритий напівциркульним склепінням із розпалубками. Він освітлюється десятьма високими стрілчастими вікнами, а також двома круглими вікнами на сх. і зх. фасадах. В інтер'єрі збереглися бароковий кам'яний аронкодеш (сакральна ніша для зберігання сувоїв Тори) і прикраса зі стукко над входом — картуш з текстом на івриті «Ходимо до Божого дому серед бурхливого натовпу» (Псалми 55:14) і датою «1754» (рік реконструкції будівлі). Розписи стін і склепінь не збереглися (відомі з фотографій П.*Жолтовського*).

Літ.: *Лифшиц Ю.* Натурные исследования здания синагоги XVII—XIX вв. в г. Сатанове Хмельницкой области. В кн.: История евреев на Украине и в Белоруссии. СПб., 1994; *Лукин В., Хаймович Б.* 100 еврейских местечек Украины: Исторический путеводитель. Вып. 1: Подолия. Иерусалим—СПб., 1998; *Кравцов С.Р.* «Запізнена» готика в архітектурі синагог Волині, Поділля та Галичини. У кн.: Архітектурна спадщина Волині. Рівне, 2008.

Д.Я. Вортман.

СБИ́ТОВ Павло Олегович (22.10.1994—12.03.2022) — укр. військовик, майор, командир роти, 503 окремий батальйон мор. піхоти ВМС ЗСУ. Позивний «Академік». Герой України (посмертно).

Н. у с. Березець Львів. обл. 2012 закінчив Львів. держ. ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою ім. Героїв Крут, 2016 — Нац. академію сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, ф-т «Бойового застосування військ» (м. Львів). Після завершення навчання був направлений до 503 окремого батальйону мор. піхоти, який брав участь в АТО/ООС на маріупольському напрямі. 2017 С. став командиром роти. Від жовтня 2018 батальйон, яким командував С., мав постійне місце дислокації у м. Маріуполь.

2019 разом зі батальйоном С. взяв участь у багатонац. Військ. навчаннях Agile Spirit 2019 («Спритний дух 2019») у Грузії, де був нагороджений як один із найкращих військовослужбовців. 2021 був призначений командиром 503 окремого батальйону мор. піхоти.

12 березня 2022 під час бою бл. с. Євгенівка Волноваського р-ну Донецької обл. батальйон С. взяв на себе основний удар трьох батальйонних тактичних груп рос. 150-ї мотострілецької дивізії. С. зазнав смертельного поранення, але до останнього керував відбиттям атаки.

Указом Президента України № 139/2022 від 16 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі С. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

18 серпня 2022 сесія Львів. міськради ухвалила рішення перейменувати на честь С. вул. Зася.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Карбунар Н.* Павло Сбитов зупинив кілька батальйонів окупантів на Донеччині. «Главком», 2022, 22 серпня. Web: https://glavcom.ua/country/society/pidrozdil-pavla-sbitova-strimav-udar-trokh-bataljonno-taktichnikh-hrup-voroha-869586.html

В. В. Мараєва.

«СБО́РНИК ХЕРСО́НСКОГО ЗЕМСТВА» — орган Херсон. губернської земської управи, видавався в *Херсоні* упродовж 1868—1906. Спочатку виходив щомісячно. Із 1879 — 4 випуски на рік. Від 1888 — щомісячно. 1901—05 виходило 12 випусків на рік. 1906 вийшло 2 випуски. 1901 як додаток до випусків 4—6 був виданий статистично-екон. огляд *Херсонської губернії* за 1899. Друкувалися урядові повідомлення, розпорядження із земських справ та інформація про діяльність місц. губернської *земської управи*, повітові земські збори, розвідки на статистично-екон., історико-краєзнавчі та с.-г. теми, також відомості соціал.-екон. характеру про землеробство та діяльність *земства* на Херсонщині, земська хроніка тощо. Серед істор. розвідок вміщувалися статті з істор.-етногр. описом окремих населених пунктів чи місцевостей та ін.

Літ.: Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг. (материалы для истории русской журналистики). Пг., 1915; *Беляева Л.Н. и др.* Библиография периодических изданий России: 1901—1916, т. 3. Л., 1960; *Герінбург О.В.* Статистико-демографічні дослідження Херсонського земства: методи збору і обробки даних. В кн.: Наукові праці історичного факультету Запорозького національного університету, вип. 29. Запоріжжя, 2010.

О.В. Ясь.

СВИНЧУ́К Олег Анатолійович (12.09.1993—08.03.2022) — укр. військовик, солдат, механік-водій танка Т-64БВ, 14 окрема механізована бригада ім. кн. Романа Великого Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

П.О. Сбитов.

О.А. Свинчук.

Н. у с. Бережці Волин. обл. У 2011 закінчив Римачівську загальноосвітню шк. 1—3-го ступенів. З червня 2015 по листопад 2016 проходив строкову службу в ЗСУ. Певний час перебував на заробітках у Польщі. У березні 2021 підписав контракт на проходження військ. служби у ЗСУ. Служив у 14 окремій механізованій бригаді ім. кн. Романа Великого (м. Володимир Волин. обл.), де оволодів спеціальністю механіка-водія танка Т-64БВ.

З початку широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 брав участь у боях на Київщині. 8 березня 2022 три танкові екіпажі 14 окремої механізованої бригади ім. кн. Романа Великого вели бій за визволення с. Макарів Київ. обл., під час якого знищили шість одиниць ворожої техніки і значну кількість живої сили. Однак рос. протитанкова керована ракета влучила у танк Т-64БВ, екіпаж у складі С., командира старшого сержанта Сергія Васіча і старшого солдата Віталія Пархомука загинув.

Указом Президента України № 127/2022 від 12 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі С. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

У вересні 2023 після отримання тесту ДНК був похований у с. Бережці.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; На Любомльщині попрощаються із Героєм України, який загинув півтора роки тому. «Район. Любомль», 2023, 5 вересня. Web: https://lyuboml.rayon.in.ua/news/630702-na-lyubomlshchini-poproshchayutsya-iz-tankistom-yakiy-zaginuv-pivtora-rokitomu

В.В. Мараєва.

СВИРИ́ДОВ — черкас. намісник кн. *Семена Олельковича*, якому наприкінці 1450-х або у 1460-х було доручено розмежування *Київського князівства* із «землею Татарською Перекопською, Очаковом (*Очаків*), Білим Городом (сучасний *Білгород-Дністровський*) і з землею Волоською» (див. *Молдавське князівство*).

Опис цих кордонів, здійснений бл. 1540 за свідченнями київ., черкас. і канівських старожилів, відомий у наук. літ. як «Обвід Свиридова».

Літ.: Акты, относящиеся к истории Западной России, т. 2. СПб., 1848 (№ 199 — публікація «обводу Свиридова»); *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. Т. 1: Литовский период. Одесса, 1912.

О.В. Русина.

СВИСТУ́Н Пилип Іванович (15.11. 1844—03.08.1916) — громад. і політ. діяч, історик, публіцист русофільського спрямування. Н. в с. Тоболів (нині село Радехівського р-ну Львів. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту (1867). Працював викладачем у г-зіях *Львова* та Ряшева (нині м. Жешув, Польща). Літ. та наук. діяльність розпочав 1875 публікаціями статей у газ. «*Слово*». Член русофільських т-в: із 1902 — *Ставропігійського інституту*; із 1887 — *Народного дому у Львові*; 1902—14 — директор б-ки Нар. дому у Львові й редактор його друкованого органу «Вестник Народного дома»; 1903—14 — голова Т-ва ім. М.Качковського.

Як голова Т-ва ім. М.Качковського намагався наблизити мову його видань до російської. Після розколу русофільського руху на старо- і новокурсників опинився в таборі новокурсників і став членом їхньої партії — «Русско-народної організації».

Під час *Першої світової війни* увійшов до складу «Русского народного совіта» — керівного органу відновленої 22 (9) вересня 1914 новокурсником В.*Дудикевичем* «Русско-народної організації». Разом із русофілами-новокурсниками підтримував рос. владу. 22 січня 1915 як голова Т-ва ім. М. Качковського організував курси рос. мови. 1915 через загрозу репресій з боку австрійс. влади виїхав до Ростова-на-Дону (нині місто в РФ) з рос. армією, що відступила.

Автор істор. та публіцистичних праць «Чем есть для нас Шевченко» (1885); «Прикарпатская Русь под владением Австрии» (ч. 1: с 1772 по 1850; ч. 2: с 1850 по 1896; 1896—97); «Гр. Агенор Голуховскій и Галицкая Русь в 1848—1859 гг.» (1901); «Що то єсть украинофильство? Его исторія и теперешняя характеристика» (1912) та ін.

П. у м. Ростов-на-Дону.

Літ.: Ваврик В. Краткий очерк Галицко-Русской письменности. Лувен, 1973; *Орлевич І.* Співпраця русофільських товариств з російською владою під час Першої світової війни: Релігійно-культурний аспект. В кн.: Історія релігій в Україні, кн. 1. Львів, 2009; *Її ж.* Товариство імені М. Качковського в національно-політичному русі галицьких українців (1874—1914); «Наука. Релігія. Суспільство» (Донецьк). 2009. № 4; Шевченківська енциклопедія, т. 5. К., 2015.

І.В. Орлевич.

СВІ́РЗЬКИЙ ЗА́МОК — пам'ятка арх-ри національного значення у с. Свірж (нині село Львів. р-ну Львів. обл.). Належить до найяскравіших і добре збережених зразків фортифікаційної архри стилю Ренесансу (див. *Відродження*) в *Галичині*.

Мурований замок стоїть на околиці села на пагорбі, що підноситься над долиною р. Свірж (притока *Дністра*), на якій ще у 17 ст. влаштували ставки. Круті схили, доповнені з пд. сх. ровом, надійно захищали підступи до замку. Тепер до замку з пн. і зх. прилягає став площею 9,5 га, а з пд. сх. — парк з руїнами п'ятигранної двоярусної мурованої оборонної башти 1484.

Перша згадка про населений пункт Свірж датується 1422. Замок заснований у 2-й пол. 15 ст. місцевими шляхтичами братами Андрієм і Мартином Свірзькими. Вперше згаданий 1484, перебудований 1530. Належав родові Свірзьких до 1641, коли перейшов до графів Цетнерів, які

Свірзький замок. Фото 2015.

володіли ним до поч. 19 ст. У серед. 17 ст. О.Цетнер значно розширив замок на пд. і надав йому форми замкнутого прямокутника з наріжними баштами та ренесансними архіт. формами. Тоді над гол. брамою з'явився родинний герб Цетнерів. Можливо, цю перебудову здійснював протягом 1641—45 фортифікатор Павло Гродзицький. Після того замок неодноразово руйнувався і перебудовувався: 1648 його захопили й зруйнували козаки, 1672 — турки, але вже 1675 він успішно оборонявся від татар (див. *Татари в Україні*) і турків та захистив залогу, яка втекла сюди з *Поморянського замку*. У 19 ст. замок перебував у занепаді. З початком *Першої світової війни* 1914 при наступі рос. армії замок був поруйнований артилер. обстрілом і пожежею, 1919—26 відреставрований тодішнім власником графом Р. Лямезаном де Салінсом. Після *Другої світової війни 1939—1945* тут був розташов. навч. заклад. Протягом 1978—92 тривала реставрація замку з пристосуванням його під будинок відпочинку Спілки архітекторів СРСР (з 1991 — Нац. спілки архітекторів України). Ці роботи лишилися незавершеними, тож замок тепер використовується спорадично для проведення культурно-мистецьких заходів.

Прямокутний у плані замок розташов. у двох рівнях і має два двори — верхній парадний і нижній госп. Верхній двір оточений з пн. і сх. одноповерховими корпусами з підвалами, з пд. — двоповерховими корпусами з бароковими фронтонами. Пн. корпус розташов. на терасі, до якої ведуть положисті сходи. Із зх. до верхнього двору прилягає нижній, госп. Обидва двори з'єднуються сходами. Нижній двір з окремим в'їздом оточений одноповерховими корпусами з підвалами. Тут розміщувалися стайні та служби. Пд. крило верхнього двору фланковане пря-

мокутними в плані баштами. По його осі розміщена в'їзна башта, до якої підводить дерев'яний міст, перекинутий через глибокий рів. Башти розміщені також в центрі зх. і пн. фронтів замку. Збереглися елементи ренесансного декору — кам'яні різьблені наличники вікон, рельєфний грифон, білокам'яні портали. Внутр. приміщення перекриті склепіннями різноманітних форм. В одному із залів зберігся функціонуючий камін доби Ренесансу.

Літ.: *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. Львів, 1997; Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Шуляр А.* Свірзький замок. «Галицька брама», 2003, № 10—12; *Старосольський І.* До історії Свірзького замку. «Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація», 2008, № 18; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011; *Його ж.* Замки та фортеці України. К., 2015.

В.В. Вечерський.

СВІ́РСЬКИЙ Миколай (польс. Świrski; бл. 1605—1676) — поет та історик. Походив зі шляхетської родини *Руського воєводства* (писався із с. Романів, нині Львів. р-ну Львів. обл.). Багаторазовий депутат до *коронного трибуналу*, королів. секретар з 1647, єпископ-суфраган Холмський 1644—76. Заклав колегіум піарів у *Холмі*. Автор віршованих творів на істор. тематику: «Історичний звіт про війну з Шереметом у вересні, жовтні, листопаді 1660 року» («Relatio historica belli Szeremetici per Septembrem, Octobrem, Novembrem gesti anno 1660»); Замостя, 1661), присвячений битві під Чудновим 1660 (див. *Чуднівська кампанія 1660*) та «Правда ставропольська...» («Prawda staropolska...»; Замостя, 1668) — екстракт польс. історії (містить невеличкі вірші про кожного з королів). Залишив також хроніку «Польські аннали» («Annales Poloniae») за 1657—66 (рукопис не видавався, 1944 його було знищено у *Варшаві*).

Літ.: *Szostkiewicz Zb.* Katalog biskupów obrządku łacińskiego przedrozbiorowej Polski. Rzym, 1954.

Д.С. Вирський.

СВІТЛЕ́НКО Сергій Іванович (н. 07.07.1957) — історик, джерелознавець, історіограф. Д-р істор. н. (2001), проф. (2002). Н. в м. *Дніпропетровськ* (нині м. Дніпро). Закінчив істор. ф-т Дніпроп. держ. ун-ту (нині *Дніпропетровський національний університет*) (1979). Учитель СШ № 58 м. Дніпропетровськ (1979—82). Аспірант Дніпроп. держ. ун-ту (1982—85). 1987 захистив канд. дис. «Діяльність друкарень загальноросійського революційного підпілля на Україні в буржуазно-демократичний період визвольного руху (1861—1895 рр.)» Доцент (1990). Докторант Дніпроп. держ. ун-ту (1994—97). 2000 захистив докторську дис. «Народництво в Наддніпрянській Україні 60—80-х років XIX століття: проблеми історіографії, джерелознавства та археографії». З 1985 на наук.-педагог. роб. в Дніпроп. держ. ун-ті. Асистент (1985—87), викл. кафедри історії УРСР та СРСР (1987—89), водночас заст. декана істор. ф-ту з навч. роб. (1987—88), доцент кафедри історії СРСР (1989—92), доцент кафедри рос. історії (1992—94), зав. кафедри історії України (1997—2005), в.о. зав. кафедри історії України (2005—2010), декан істор. ф-ту Дніпроп. нац. ун-ту (2002—22), професор кафедри історії України (від 2010).

Досліджує проблеми історії, історіографії, джерелознавства, археографії, нац. та суспільно-політ. рухів в Україні кін. 18 — поч. XX ст., історію освіти і науки України 19 — поч. 21 ст., історіософії історії України. Автор бл. 400 наук. на навчально-методичних публікацій, в т.ч. 8 монографій, 7 навч. посібників, 2 зб. документальних матеріалів. Підготував 13 кандидатів, 1 доктора істор. наук. Відповідальний (гол.) ред. наук. ж. «Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія» (з 2002); збірників наук. праць: «Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» (з 2001) та «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» (з 2004).

З 2003 — член (з 2004 — заст. голови) спеціалізованої вченої ради з історії при Дніпроп. нац. ун-ті. 2004—08 — член Експертної ради ВАК України з істор. наук, 2010—11 — член Атестаційної колегії Мін-ва освіти і науки України, 2011—15 — вчений секретар, з 2015 — заст. голови секції Наук. ради Мін-ва освіти і науки України, 2014—15 — член Експертної ради Мін-ва освіти і науки України з питань проведення експертизи дисертацій з істор. наук. З 1999 — член *Наукового товариства імені Т. Шевченка* та *Всеукраїнської спілки краєзнавців*. З 2006 — голова осередку НТШ у Дніпропетровську.

Наук. досягнення С. відзначені Подякою Президента України (2003). Він є відмінником освіти України (2007), заслуженим працівником освіти України (2008).

Праці: Народництво в Україні 60—80-х рр. XIX ст.: аналіз публікацій документальних джерел. Дніпропетровськ, 1995; Народництво в Україні 60—80-х рр. XIX ст.: теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ, 1999; Суспільний рух на Катеринославщині у 50—80-х рр. XIX ст. Дніпропетровськ, 2006; Світ модерної України кінця XVIII — початку XX ст.: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2007; Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (4-те вид., перероблене і доповнене). Дніпропетровськ, 2008; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. Дніпропетровська область [відп. ред.: С.І. Світленко]. Дніпропетровськ, 2008; Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси. Дніпропетровськ, 2009—2010; Історична пам'ять Дніпропетровщини: колективна монографія. Дніпропетровськ, 2012; Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: зб. документальних матеріалів [наук. ред.: С.І. Світленко], т. 1. Дніпропетровськ, 2013.

Літ.: Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: біобіографічний довідник (2-ге вид., перероблене і доповнене). Дніпропетровськ, 2008; Українські історики XX століття: біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики XX століття, вип. 2, ч. 2. К., 2004.

Г.В. Боряк.

С.І. Світленко.

«СВІ́ТЛО» — щомісячник, який виходив у *Києві* 1910—14. Видавці: Ш.Старицька (1910), Л.Шерстюк (1910—12), П.Діденко (1913—14). Редактори: Г.Шерстюк (1910—11), В.Прокопович (1911—14). Співробітниками «С.» були Х.Д.*Алчевська,* Є.Вировий, Н.*Григорієв*, В.*Дорошенко,* С.О.*Єфремов,* Ф.*Матушевський,* В.Прокопович, С.*Русова,* Ю.Сірий, Я.Чепіга, С.*Шелухин,* М.Сірополко, С.*Васильченко,* А.*Тесленко,* Л.Пахаревський. Виходив у вид-ві «Український учитель». «С.» був єдиним у *Наддніпрянській Україні* періодичним місячником, який постійно і професійно висвітлював питання українізації шкільного навчання. У «С.» розглядали-

ся проблеми дошкільного, шкільного й позашкільного виховання, відстоювалися й захищалися права укр. школи, мови й к-ри. До 1914 вийшло 36 номерів журналу. 1917 «С.» відродився під назвою «Вільна українська школа».

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х.—К., 1930; *Лисенко О.* Українська видавнича справа. В кн.: «Українське питання» в Російській імперії, ч. 2. К., 1999; *Його ж.* Роль преси у формуванні української національної ідеї. «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», 2000, вип. 1.

О.В. Лисенко.

СВІТЛОВО́ДСЬК (1955—62 — Хрущов, 1962—69 — Кремгес) — місто обласного підпорядкування *Кіровоградської області*, райцентр. Розташоване на березі Кременчуцького водосховища. Населення 43,9 тис. осіб (2021).

Засноване 1954 як с-ще будівників Кременчуцької ГЕС. 1961 отримало статус міста. До С. були переселені мешканці Новогеоргіївська — міста, що потрапило у зону затоплення (див. *Крилів*). У С. було споруджено кілька промислових підприємств різних галузей.

Станом на 2-гу пол. 19 ст. на місці С. існувало кілька населених пунктів (містечко Ревівка, села Табурище, Скубіївка, Городець, Новосілки, Білоконівка та ін.), які у 1950—60-ті були частково затоплені, частково знесені, частково приєднані до міста.

Літ.: ІМіС УРСР: Кіровоградська область. К., 1972; Історична довідка адміністративно-територіального становлення Кіровоградської області. Web: http://ts.petrovo.net/9619/472-istorichna-dovidka-administrativno-teritorialnogo-stanovlennya-kirovogradskoji-oblasti.html

Ред.

СВІТОВА́ КООРДИНАЦІ́ЙНА РА́ДА ІДЕОЛОГІ́ЧНО СПОРІ́ДНЕНИХ НАЦІОНА́ЛЬНИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ — громадське об'єднання, що координувало діяльність укр. націоналістичних орг-цій (див. *Націоналізм*) в Америці, Європі, Австралії. На поч. 1960-х рр. виникла потреба створити організаційний центр для координації діяльності націоналістичних організацій українців, які діяли у різних країнах світу. Порушення прав українців у *Союзі Радянських Соціалістичних Республік* та донесення до світової громадськості ідеї суверенності та незалежності укр. нації вимагали узгодження дій українства. Ідея створення громад. об'єднання під назвою «Ідеологічно споріднені націоналістичні організації» (ІСНО) була висловлена М.Плав'юком та активно просувалася Укр. нац. об'єднанням *Канади*, яке він очолював. У підготовці установчої конференції ІСНО взяли участь орг-ції, члени яких були прихильниками поглядів А.*Мельника*: Укр. нац. об'єднання Канади та *Організація державного відродження України*. Долучилися й націоналістичні організації, що діяли на теренах Пд. Америки (Укр. тов-во «Відродження» в Республіці Аргентина) та Європи, зокрема, Українська нац. єдність у Франції та ін. У результаті їх спільної діяльності 27—28 червня 1964 у Вашингтоні (США) на установчій конференції було створено Координаційну раду Ідеологічно споріднених націоналістичних організацій (КР ІСНО). Осн. завданнями новоствореного об'єднання визначено: збереження і поширення духовно-культ. надбань укр. народу, надання інформації про громадсько-політ. життя в Україні, ініціювання визвольних змагань, пояснення та поширення програмних завдань націоналістичного руху, проведення конференцій, семінарів тощо. Було визначено керівні та виконавчі органи: Конференція, Президія конференції, Секретаріат (до 1982), Контрольна комісія. У різний час у структурі ІСНО діяли також і спец. допоміжні комісії — організаційна, суспільно-допомогова, пресово-видавнича, фінансово-бюджетна, жін. орг-цій, молодіжних і студентських організацій. Першим головою ІСНО було обрано М.Плав'юка. Відтак головами об'єднання були Б.Гнатюк, М.Мицик, Л.Філь. Тривалий час головою ІСНО був П.Дорожинський. 1982 на черговій конференції КР ІСНО було перейменовано на Світову координаційну раду (СКР ІСНО). Осн. цілями та завданнями орг-ції визначено: «закріпити вузли дружби між поодинокими ІСНО», «зберегти взаємну

Світловодськ. Кременчуцька ГЕС.

інформацію між ними», «формування спільних поглядів та методи дії», «зберігання наших спільнот поза межами України», «збереження нашого молодого покоління», «координація української преси та чужомовних публікацій», «популяризація наших ідеологічних заложень». До структури ІСНО увійшло понад 30 орг-цій українців у країнах Америки, Європи та Австралії. Центр. осередком СКР ІСНО у різний час були міста Торонто (Канада) та Нью-Йорк (США). Об'єднання приділяло значну увагу відзначенню внеску у визвольну боротьбу та вшануванню пам'яті видатних українців. Зокрема, Президія СКР ІСНО розсилала Проводам, членам організацій ІСНО та укр. громадськості звернення і комунікати щодо вшанування пам'яті О.*Штуля-Ждановича*, С.*Петлюри*, Є.*Коновальця* та ін. діячів. КР ІСНО долучилася до справи створення Світового конгресу вільних українців (після 1993 *Світовий конгрес українців*). У серпні 1991, напередодні проголошення Україною незалежності (див. *Акт проголошення незалежності України*), СКР ІСНО на чолі з її головою П. Дорожинським висловилася на підтримку укр. демократ. сил. Хоча ІСНО продовжило свою діяльність після 1991, проте осн. мета діяльності — «піддержка української визвольної і політичної акції» була вже досягнута. Саме 1991 завершився важливий період існування організації.

Літ.: Світова координаційна рада Ідеологічно споріднених націоналістичних організацій (СКР ІСНО). Зб. документів. К., 2017; *Акименко К.В.* Історія створення світової координаційної ради ідеологічно споріднених націоналістичних організацій. В кн.: Сторінки історії: зб. наукових праць, вип. 47. К., 2018; *Кучерявий Ю.* Документи до історії Світової Координаційної Ради Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Організацій із фондів Центрального державного архіву зарубіжної україніки. «Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки», 2013, № 2.

В.Ю. Васильєв.

СВІТОВА́ ФЕДЕРА́ЦІЯ ПОЛІТВ'Я́ЗНІВ — див. *Світова́ федера́ція украї́нців — коли́шніх політв'я́знів і репресо́ваних совє́тським режи́мом.*

«СВОБО́ДНАЯ РОССИ́Я» — рос. часопис, який видавався у Женеві (*Швейцарія*) емігрантами В.Бурцевим і В.*Дебагорієм-Мокрієвичем* протягом 1889. Вийшло три номери. Програма журналу пропагувала ідею політ. волі для усіх народів і станів Рос. імперії, котру пропонувалася досягти еволюційним шляхом за рахунок розвитку широкого місц. самоврядування, децентралізації та справедливого судочинства. Друкувалися статті та матеріали на актуальні теми внутрішньополіт., культ.-освіт. і громад. життя *Російської імперії*, огляди міжнар. політики, поточна хроніка подій та ін., а також публікації з історії революц. та опозиційного руху в Рос. імперії в 19 ст.

Особливу увагу було приділено *земському руху*, зокрема висвітленню ролі *земств* у реформуванні держ. устрою *Росії*. Зі «С. Р.» активно співробітничав М.*Драгоманов*. За автобіографічним свідченням М.Драгоманова, саме він запропонував назву «С. Р.». Крім того, М.Драгоманов опублікував на її сторінках низку статей: «Либерализм и земство в России» (1889, № 1), «К вопросу о национальностях в России: По поводу заметки "Kurjera Lwywskiego"» (1889, № 2), «Высочайшая резолюция о проектах о земских начальниках гр. Дм. Толстого» (1889, № 2), «И. С. *Тургенев* и политическая агитация в России в 1862 году (письма И. С. Тургенева к А. И. *Герцену* с примечаниями М. П. Драгоманова)» (1889, № 3).

Літ.: *Бурцев В.Л.* За сто лет (1800—1896): Сборник по истории политических и общественных движений в России, ч. 1—2. Лондон, 1897; *Бурцев В.Л.* Борьба за свободную Россию: мои воспоминания (1882—1922), т. 1. Берлин, 1923; *Франко І.* «Свободная Россия». У кн.: *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах, т. 46, кн. 1. К., 1985; Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841—1994. Львів, 2001; Михайло Драгоманов: автожитєпис. К., 2009.

О.В. Ясь.

СВЯТОДУ́ХІВСЬКА ЦЕ́РКВА (церква Зішестя Святого Духа) із дзвіницею у Потеличі — пам'ятка арх-ри нац. значення, пам'ятка всесвітньої спадщини *ЮНЕСКО* (у складі серійної транскордонної номінації «*Дерев'яні церкви Карпатського регіону в Польщі і Україні*»).

Дерев'яна церква з дзвіницею стоїть у центр. частині с. Потелич (нині Львів. р-н Львів. обл.) на високому правобереж. пагорбі над р. Телиця (прит. р. Рати, бас. Вісли). Територія пам'ятки сформована з трьох частин — церк. подвір'я і 2 цвинтарів: 19 — поч. 20 ст. та серед. 20 — поч. 21 ст. Подвір'я церкви оточує дерев'яна огорожа з двома наріжними вежами-каплицями із зх. боку.

Церква Зішестя Св. Духа збудована 1502 із соснових брусів гончарями м-ка Потелич на місці попередньої дерев'яної церкви Святих Бориса і Гліба. У 17 ст. у пд.-сх. куті церк. садиби збудували дзвіницю. Церква належала найбагатшому та найвпливовішому ремісничому (див. *Цехи*) цеху гончарів і первісно була тридільною, одноверхою. Її перебудував 1736 майстер Казимир Домінікович: звів пластичну баню над вівтарем, на вікнах встановив ковані залізні ґрати, здійснив ін. ремонтні роботи. Тоді ж відремонтував дзвіницю. Монументальний поліхромний розпис в інтер'єрі виконано 1628; він був пошкоджений під час ремонту 1736 й реставровано 1970—72. Збережений дотепер іконостас виготовлений у 17 ст.

Первісно церква і дах дзвіниці були покриті ґонтом, під час ремонтів 20 ст. його замінили покрівельною сталлю, а під час реставрації церкви та дзвіниці 1970—72 за проєктом архіт. Б.Кіндзельського і І.Могитича пам'яткам повернули ґонтове покриття. Нині це діючий храм *УГКЦ*.

Церква зрубної конструкції поставлена на кам'яній основі, тридільна, двоверха, з піддашшям на випустах вінців зрубу і кронштейнах. Центр. зруб (нава) і бабинець квадратні в плані, вівтар — гранчастий. Найширший центр. зруб перекритий чотирибічним наметовим верхом з одним заломом, світловим ліхтарем і маківкою, вівтар — вось-

Святодухівська церква у с. Потелич. Вигляд зі сходу.

мигранною шоломоподібною банею зі світловим ліхтарем і маківкою. Бабинець має двосхилий дах з фронтоном на зх. фасаді. Стіни над піддашшям та верхи вкриті ґонтом. Зх. й пд. двері прикрашені кованими петлями худож. роботи. В інтер'єрі панує висотно розкритий простір центр. верху. Бабинець має пласку стелю. Первісні хори при зх. стіні нави розібрані. Добре збереглися настінні монументальні розписи 17 і 18 ст., іконостас 17 ст. з різьбленими царськими вратами, ікони 16—18 ст., лава крилосу 17 ст.

Дзвіниця каркасної конструкції, квадратна в плані, двоярусна, має широке піддашшя і завершена високим наметовим дахом. Поставлена на кам'яній основі, четверик зашито дошками.

Церква належить до найстародавніших збережених дерев'яних пам'яток Європи і найвидатніших творів галицьких шкіл нар. арх-ри та малярства.

Літ.: *Юрченко П.Г.* Дерев'яна архітектура України. К., 1970; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Wooden tserkvas of the Carpathian region in Poland and Ukraine. Cultural property of the Republic of Poland and Ukraine for inclusion in the World Heritage List. Warszawa: National Heritage Board of Poland, 2011; Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі. Львів, 2011; *Вечерський В.В.* Українська дерев'яна архітектура. К., 2013; *Драган М.Д.* Українські деревляні церкви. Генеза і розвій форм. Х., 2014.

В.В. Вечерський.

СЕ́ВРСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДОГОВІР 1920 — один із п'яти міжнародних актів, укладених на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*, що визначили підсумки *Першої світової війни* і заклали фундамент *Версальської системи міжнародних відносин*. Підписаний 10 серпня 1920 у м. Севрі (Франція) між державами *Антанти* — переможницями у війні (Велика Британія, Франція, Італія, Японія та ін.) і урядом *Османської імперії*. За умовами договору, імперія втрачала бл. 80 % своїх володінь: Ірак і Палестина передавалися Великій Британії, Ліван і Сирія — Франції як підмандатні території. Султанський уряд визнавав протекторат Великої Британії над Єгиптом, Франції — над Тунісом і Марокко, англ. анексію Кіпру. Осман. імперія втрачала всі свої володіння на Аравійському п-ві, від неї відокремлювався Курдистан, Східна Фракія з Адріанополем, район Ізміру і п-ів Галліполі передавались Греції, Додеканеські о-ви — Італії. *Чорноморські протоки* переходили під контроль між нар. «Комісії проток» (США, Велика Британія, Франція). С.м.д. забороняв Осман. імперії мати військ. флот, що передавався союзникам; чисельність її армії скорочувалася до 50 тис. осіб. На території всієї д-ви зберігався режим капітуляцій, що фактично означав перетворення Осман. імперії на напівколонію. Втім С.м.д. не був ратифікований. Завдяки революц. подіям в Осман. імперії — ліквідації султанату і проголошенню 29 жовтня 1923 Турецької Республіки — уряд М.К.*Ататюрка* зумів зберегти суверенітет країни. 24 липня 1923 р. був підписаний Лозанський мирний договір (див. *Лозанська міжнародна конференція 1922—1923*) між Туреччиною та країнами Антанти, за яким юридично закріплювався розпад Османської імперії та визначалися нові кордони Туреччини як незалежної держави.

Літ.: *Миллер А.Ф.* Очерки новейшей истории Турции. М.—Л., 1948; *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. К., 1995; *Киссинджер Г.* Дипломатія. М., 1997; *Черніков І.Ф.* Мустафа Кемаль Ататюрк — засновник і будівничий республіканської Туреччини. К., 2015.

С.В. Віднянський.

СЕ́КТА РЕЛІГІ́ЙНА (лат. secta — шлях, напрям, вчення, від sequi — прямувати, іти вслід) — заг. назва різних течій і об'єднань віруючих, які на ґрунті догматичних, культових чи орг. відмінностей відокремлюються від традиційної або автохтонної релігії і церкви. Більшість сучасних релігій виникли свого часу як сектантські утворення в лоні попередніх релігій: буддизм — у брахманізмі, *християнство* — в іудаїзмі тощо. С.р. є також перехідною стадією у становленні майже всіх релігій, супутником усіх традиційних церков, своєрідною формою протесту проти усталеного реліг. консерватизму і ригоризму чи, навпаки, модернізму і пристосовництва. Сектантські новоутворення з часом можуть перерости в інституційно більш завершену і догматично та культово цільну структуру — церкву. Так, С.р., які виникли в результаті *Реформації*, поступово переросли в протестантські церкви (євангелічно-лютеранські, євангелічно-реформаторські, методистські та ін.). Деякі С.р. не еволюціонують до церкви і навіть поступово деградують і зникають. Це стосується насамперед сект правосл. походження в Росії, які з'явилися в 2-й пол. 17 ст. і проникли на укр. землі. У 20 ст. в межах ортодоксального *православ'я* існують старообрядницькі секти (біглопопівці, *попівці*, безпопівці; духовні християни (християни або хлисти), скопці та ін.); секти хіліастично-есхатологічного та харизматичного спрямування (єговісти-ільїнці, апокаліпсисти та ін.); секти, які виникли в рад. період як опозиційні до правосл. церкви (Істинно правосл. церква, істинно правосл. християни, федорівці та ін.); кеносистичні секти (інокентіївці, леонтіївці, митрофанівці та ін.). Більшість із них зникли або є нечисленними.

Водночас в Україні з'являються т. зв. неорелігії — новітні реліг. утворення, які виникли на Сході й Заході у 2-й пол. 20 ст. як результат реліг. ініціативи окремих осіб на ґрунті певної віросповідної традиції або синкретизму кількох реліг. вчень. Новітня нетрадиційна релігійність в Україні класифікується за такими групами: неохристиянство (Християн. місія «Еммануїла», Місія «Армія спасіння», Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони), Церква повного Євангелія та ін.); релігії орієнталістського напряму (неоіндуїстські течії — Міжнар. т-во свідомості Кришни (кришнаїти), Трансцендентальна медитація, центри Шрі Чінмоя, Ошо-центр, Вселенська чиста релігія (сахаджа йога), дзен-буддизм, АУМ Сінрікьо (вчення істини АУМ)); синтетичні релігії, які на базі еклектичного поєднання різних реліг. вчень створюють власні вчення (Велике біле братство, Церква об'єднання (муністи), Всесвітня віра Багаї та ін.); екзотеричні об'єднання або позавіросповідні містичні течії (теософія, Братство Грааля); неоязичництво (Рідна віра, Рідна укр. нар. віра, Ладовіра, Ягновіра); сайєнтологічні (наукологічні) течії (діанетика, або саєнтологія, наука розуму, християн. наука). Деякі з названих реліг. утворень характеризується як тоталітарні, де-

структивні секти, де практикуються специфічні засоби та форми впливу, поєднані з культом їх засновників, авторитетів, керівників. У кожному випадку, коли йдеться про достовірність і правомірність такої характеристики, необхідна експертна оцінка кваліфікованих фахівців — релігієзнавців, психологів, правознавців. Терміни «секта», «сектанти» набули негативного, навіть кримінального значення в законодавчих актах Рос. імперії, оскільки перехід із держ. правосл. церкви в будь-яку ін. віру вважався держ. злочином, а сектанти підлягали покаранню. Ця тенденція певною мірою була успадкована в *СРСР*. Баптистів, адвентистів, п'ятидесятників, *свідків Єгови* вважали сектантами. Окремі з них, а саме — свідки Єгови, п'ятидесятники, адвентисти-реформісти та ряд ін. реліг. громад і груп, не підлягали реєстрації за рад. законодавством. У чинному законодавстві України термін «секта» не вживається. Реліг. об'єднання юридично іменуються «Церквою (релігійною організацією)».

Літ.: *Балагушкин Е.К.* Критика современных нетрадиционных религий: Истоки, сущность, влияние на молодежь Запада. М., 1984; *Гуревич П.С.* Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культы. М., 1985; *Дворкин А.Л.* Сектоведение: Тоталитарные секты: Опыт систематического исследования. Нижний Новгород, 2000; *Дудар Н., Филиповин Л.* Нові релігійні течії: Український контекст. К., 2000; Новітні релігійні течії. Академічне релігієзнавство. К., 2000; *Петрик В.М. та ін.* Нетрадиційні релігії та містичні об'єднання України: Курс лекцій з релігієзнавства. К., 2000; *Филипович Л.* Нові-старі проблеми в релігієзнавчому аналізі. В кн.: Новітні рухи в Європі та Україні. К., 2006; *Колодний А.* Детермінанти і перспективи новітньої релігійності в контексті релігійного життя України. В кн.: Новітні релігійні рухи в Європі та Україні. К., 2006; Історія релігій в Україні, т. 8: Нові релігії України. К., 2010.

П.Л. Яроцький.

СЕ́ЛИЩНІ І СІЛЬСЬКІ РА́ДИ НАЦІОНА́ЛЬНИХ МЕНШИ́Н УРСР — 1) нижча ланка адм.-тер. системи в місцях компактного проживання етнічних громад *Української Радянської Соціалістичної республіки*; 2) низова ланка рад. влади в адм.-тер. одиницях, утворених в місцях компактного проживання етнічних громад УСРР в контексті запровадження політики *«коренізації»*.

1) Рад. влада змушена була піти на виділення нац. рад для врегулювання в регіонах міжетнічних конфліктів, вкрай загострених адм.-тер. реформою 1 лютого 1922. *Рада Народних Комісарів УСРР* 29 серпня 1924 ухвалила постанову «Про виділення національних районів та рад». Положення *Всеукраїнського центрального виконавчого комітету* «Про сільські ради» дало пояснення щодо формування (з дозволу губ. виконкому) нац. сільрад із кількістю населення меншою за 1 тис. осіб. Четверта сесія ВУЦВК 8-го скликання (15—19 лютого 1925), заслухавши доповідь ЦАТК «Про низове районування», ухвалила постанову, яка зменшила кількісні вимоги до оформлення нац. адм.-тер. одиниць (сільрад — до 500 осіб, нац. районів — до 10 тис. осіб). Після підготовчих робіт Центр. комісії нац. меншин (ЦКНМ) упродовж 1924—25 рр. в УСРР оформлення нац. сільс. і селищних рад було завершено. За відомостями 1931 р. в УСРР діяло 379 рос., 115 єврейс., 164 польс., 252 нім., 80 молдав., 30 грец., 46 болг., 12 чеських, 3 албанські, 2 білорус., 1 швед. сільради. Кожна десята сільрада УСРР була національною.

24 лютого 1926 постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про встановлення точного реєстру селищних рад в залюднених пунктах з переважним єврейським населенням на терені УСРР» виділили 52 селищні ради з переважаючою єврейс. людністю (1931 їх було 56). Крім того, станом на 1931 існувало 9 рос. (Щербинівська, Артемівська, Північна, Добрянська, Путивльська, Радульська, Сорокинська, Ізваринська і Краснодонська) та 2 нім. селищні ради.

На поч. 1927 у нац. селищних радах євреї становили 76,9 %, а росіяни — 84,1 %, однак досвід їхньої діяльності виявився для більшовиків суперечливим. 6 липня 1927 ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили оновлену постанову «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури» та відповідні положення, де поряд із проголошенням права нац. меншин на створення «національно-територіальних одиниць» у пункті 8 зазначалося, що міста та с-ща міськ. типу не виокремлюються в національно-тер. адм. одиниці. Робота зі створення нац. селищних рад загальмувалася, раніше створені рос. та єврейс. селищні ради по мірі зростання чисельності населення внаслідок прискореної індустріалізації та перетворення таких рад на міські поселення поступово втрачали статус національних.

До кін. 1920-х рр. розбудова системи нац. адм.-тер. одиниць відбувалася за такою логікою: компактні етнічні меншини отримували адміністративно-культ. центр, який мав водночас стати осередком більшовизації та розбудови нової соціаліст. етнічної к-ри; сукупність низових одиниць об'єднувалися за можливості в нац. районі, а такі райони вже курувалися республіканським / союзним центрами. Нац. ради як «парадні вітрини» вирішення нац. питання в УСРР / СРСР використовувалися в якості інструменту пропаганди комунобільшовизму в світі, прискорення соціальної мобілізації в етнічних громадах, досягнення соціального розколу та пришвидшення процесів соціального дозрівання. Створені або акумульовані під час реалізації політики «коренізації» кадри місцевих працівників / активістів / освітян впродовж «другого комуністичного штурму» відіграли роль соціального тарану, що зламав спротив громад зсередини і дозволив завершити суцільну колективізацію (див. *Колективізація сільського господарства в УСРР / УРСР*). Нац. ради втратили законні підстави для існування відповідно до *Конституції СРСР 1936* та Конституції УРСР 1937. Реорганізовані відповідно до рішення Політбюро ЦК КП(б)У (див. *Політбюро ЦК КПУ*) від 16 лютого 1938 р. «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради».

2) Вибори до нац. рад відбувалися щорічно на заг. зборах сільс. / селищних громад. Заг. збори за заздалегідь укладеними списками затверджували склад сільради, з якого призначався голова сільради та голови комісій (госп., адм., землевпорядної та ін.). Разом із КНС у першій половині 1920-х рр. ради здійснювали більшовицьку диктатуру (див. *Диктатура пролетаріату*) на селі, запроваджували в життя

розпорядження районних виконкомів. Упродовж 1925—26, поруч із дотриманням принципу класовості в комплектуванні сільрад та районних виконкомів, влада чимало уваги приділяла створенню ілюзії «вкорінення» рад. влади (або «радянізації» етнічних меншин), що досягалося шляхом коренізації місцевих органів влади, запровадження нац. мов у роботу виборчих комісій, рад, агітаційних бригад тощо. Виборча кампанія 1925 в низці місцевостей УСРР вперше проводилася нац. мовами. Представники етнічних меншин були введені до складу всіх виборчих комісій. Мовами окремих етнічних меншин вперше друкувалися виборчі списки й бюлетені. Звітуючи перед ЦВК СРСР, ВУЦВК інформував про досягнення більш рівномірного представництва нац. меншин в органах влади. Підвищилася активність виборців. Досить високою була явка на вибори серед поляків — 63,5 %, в той час як в середньому по республіці вона становила 54 %. 1925, за словами нім. виборців, вони вперше обирали «до рад своїх людей».

Лібералізація виборчих практик в 1925—26 була проєкцією лібералізації сел. та податкової політики, що мали на меті нагромадження ресурсів напередодні індустріалізації. Частка *середняків* у сільрадах тоді виявилася чи не найвищою за весь період впровадження *Нової економічної політики*, послабшав тиск на так зване куркульство. В усіх етнічних громадах спостерігалася активізація критики діяльності попередніх складів сільрад, висунення альтернативних списків. Серед вимог селянства на передвиборчих зборах висувалися: необхідність прискорення землеустрою, пом'якшення сел. політики, забезпечення доступу до кредитування, зменшення податкового тиску, поліпшення мед. та ветеринарного обслуговування, прискорення відбудови шкільної мережі. У колиш. нім. колоніях порушувалося питання повернення втрачених за часів аграрної реформи земельних ділянок. Завдяки виділенню нац. адм.-тер. одиниць ці суперечності досить скоро вдалося послабити.

Результати виборів до органів місцевої влади 1925—26 виявилися неочікуваними для більшовиків; уряд дійшов висновку про загрозу пролетарській державності з боку приватного виробничого сектору й неможливість забезпечити більшовицьку більшість у радах. Повернення до ленінських маніпуляційних засад комплектації рад відбулося вже 1927 разом із посиленням жорсткості виборчого законодавства через внесення відповідних змін до положення про сільради, районні виконкоми та районні з'їзди рад, ЦКНМ та її місцеві органи, врешті до *Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929*. Ліворадикальні методики керування виборчим процесом з яскравим нац. колоритом виборчих кампаній забезпечували стабільність позицій більшовиків на селі та позірну керованість виборчого процесу.

Явка виборців — представників етнічних меншин 1926, за винятком росіян, була вищою за середній показник (51,9 %) по УСРР. У виборах взяли участь 61,1 % євреїв, 57,6 % німців, 57,5 % поляків, 52 % болгар. 1926—27 явка на виборах по окремих нечисленних меншинах становила: 59,6 % серед шведів, 57,2 % — серед чехів, 53,1 % — серед албанців, 52,6 % — серед молдаван, 42,2 % — білорусів. 1928—29 відповідні показники були наступними: 71,7 % у чехів, 68,2 % у шведів, 67,8 % у білорусів, 62,5 % у албанців, 60,4 % у молдаван. Середній показник явки на виборах в середовищі етнічних меншин на виборах 1929—30 становив 66,6 %, а українців — 64,6 %.

Вибори 1920—1930-х рр. супроводжувалися тотальними порушеннями прав людини та найширшим вживанням практики позбавлення виборчих прав. Так, інструкція про перевибори 1927 довела частку позбавленців серед менонітів від 24 до 55 %, причому більшість з них була позбавлена виборчого права за використання найманої праці в минулому. Дотримання формальних вимог рівного представництва усіх національностей в органах влади подавалося як доказ правильного проведення нац. політики. Ситуація радикально змінилася на етапі підготовки до «другого комуністичного штурму». 5 лютого 1929 4-та сесія й президія ВУЦВК ухвалили постанову «Про створення умов для братерського єднання трудящих різних національностей у справі будівництва соціалізму». Агітаційна кампанія 1929—30, крім підготовки громад. думки до здійснення *колективізації сільського господарства в УСРР / УРСР*, мала запобігти міжнац. конфліктам на її грунті. Перевибори сільрад 1929 відбувалися під гаслом зміцнення класового складу (тобто пролетаризації). З них було вилучено майже половину депутатів (раніше заможні селяни в грец. сільрадах становили до 34 %, в болг. — 20,3 %, в нім. — 30,8 %, в чеських — 47,3 %, в той час як в укр. сільрадах — 11,4 %). Зросла чисельність позбавленців — 6,2 % (в середньому по Україні — 4,2 %). До складу рад увійшли наймити, яких у попередніх складах сільрад практично не було. 19 % депутатів були комуністами.

На поч. 1930-х рр. УСРР на підставі заг. положень «Про організацію сільських рад у Союзі РСР» переглянула попередні положення (від 1927) про сільради. У нових положеннях наголошувалося: «Сільради організують наймитсько-бідняцькі й середняцькі маси села, здійснюють заходи по соціалістичній перебудові сільс. господарства й побуту села, проводять ліквідацію куркульства як класу на основі суцільної колективізації». Вже 1930, являючись безпосередніми провідниками колективізації, сільради абсолютизували свої адм. функції, перетворившись на органи свавілля.

Згідно з розпорядженнями 2-го Всеукр. наради по роботі серед нац. меншин, у грудні 1930 відбулися дострокові перевибори сільрад, ув'язані з перевиборами правлінь *колгоспів* і перетворені на масову суспільно-політичну кампанію. Виборча кампанія 1930 проводилася з урахуванням невдалого весняного наступу на приватний сектор у селах компактного проживання етнічних меншин. Сконструйовані в цей час ради домоглися корінного переламу в колективізації і втратили довіру місцевих громад. Відтоді спостерігався послідовний занепад і формалізація діяльності нац. сільрад на тлі адм.-тер. реформ першої половини 1930-х рр., соціально-екон. катастрофи села, *Голодомору 1932—1933*, депортації поляків та німців, ліквідації Мархлевського та Пулинського нац. районів (1935), Великого терору та *масових політичних репре-*

сій у контексті т. зв. національних операцій.

Політика коренізації в УСРР / СРСР запроваджувалася в особливому правовому полі без визначення дефініцій «національна меншина», «корінний народ», «титульна нація». В офіц. дискурсі поняття «адміністративно-територіальна одиниця з переважаючою [етнічною] людністю» та «національна адміністративно-територіальна одиниця» використовувалися як синонімічні. Підзаконні акти переважно оперували терміном «національні ради і райони», тоді як постанови РНК та ВУЦВК, на основі яких створювалися конкретні адм.-тер. одиниці, як правило, використовували дефініцію «адміністративно-територіальна одиниця з переважаючою [етнічною] людністю». Виокремлення рад з переважаючою людністю етнічних меншин мало запобігти защемленню прав останніх у царині використання рідної мови в контексті українізації, проте не означало винятковості того чи ін. етносу.

Мовні відносини на місцевому рівні регулювалися постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української мови» від 6 липня 1923 та низкою підзаконних актів, зокрема Інструкцією ВУЦВК «Про проведення рівноправності мов на території УСРР» (1929). Тим часом на поч. 1927 1-ша Всеукраїнська нарада по роботі серед нац. меншин засвідчила, що лише в Шепетівській окрузі діяльність нац. сільрад здійснювалася виключно нац. мовами. Переважна більшість нац. сільрад, згідно з актами обстеження «нічим не нагаду[вала], що [вона була] національною». В більшості нац. районів діловодство не було переведене на нац. мови навіть у 1930-х рр. Формальний характер діяльності сільрад не заважав більшовикам пропагувати їх як форму вирішення нац. питання.

У політ. літературі 1920-х рр. послідовно запроваджувалася думка про перетворення нац. рад і районів на плацдарм поширення революц. ідей у світі, прототип майбутніх соціаліст. д-в за кордонами СРСР. Зокрема польс. район протиставлявся державності буржуазної Польщі Ю.*Пілсудського*, нім. — державності нацистської Германії, єврейс. — концепції сіонізму. На шпальтах періодичної преси та з трибун усіляких форумів настійливо тиражувалося гасло «СРСР — батьківщина трудящих усього світу». Насправді нац. ради відповідно до чинного законодавства не мали жодної самостійності, втім вони були яскравим проявом перехідного характеру адм.-тер. побудови д-ви та комунобільшовицької політ. системи, які сформувалися в УСРР під час реалізації політики коренізації та НЕПу. Вони спромоглися маргіналізувати етнічні політ. рухи і забезпечили популяризацію більшовизму в нац. середовищі. Внаслідок їх діяльності значна частина населення нац. меншин почала сприймати рад. владу як «свою».

Літ.: Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: к 10-й годовщине Октябрьской революции; По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. Х., 1927; Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8—11 января 1927 года: стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. Х., 1927; Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930: Національно-культурне будівництво на рівень темпів 3-го вирішального: матеріали для доповідачів. Дніпропетровськ, 1931; Стенографический отчет и постановления. М.—Х.—Минск, 1931; *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20—30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). К.,1994; *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20—30 роки XX століття). К., 1995; Національні меншини в Україні, 1920—1930-ті роки: історико-картографічний атлас. К., 1996; Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні (1921—1927): зб. документів і матеріалів. К., 2000; Конституції і конституційні акти Українськи. Історія і сучасність. К., 2001; *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917—2000). Львів, 2001; *Журба М.А.* Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20—30 рр. XX ст.). К., 2002; *Якубова Л.* Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР (20 — перша половина 30-х рр. XX ст.). «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», 2004. № 12; *Її ж.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20 — початок 30-х років XX ст.). К., 2004; *Її ж.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. К., 2006.

Л.Д. Якубова.

«СЕЛО́» (1911—12 — «Засів») — агрономічна газета, виходила в Києві 1909—10 і 1911—12. Видавець і ред. Г.Якименко, ред. — І. Малик.

«С.» / «Засів» було виключно сел. газетою. У ній розповідалося про нові методи господарювання, давалися агрономічні поради. Не маючи фінансової можливості передплатити «С.», селяни виписували газету на кілька родин або вулицю. Влада всіляко обмежувала розповсюдження цього видання, переслідувала передплатників, чинила цензурні утиски. Наприкінці 1910 видавці змушені були припинити випуск газети. 1911 замість «С.» почав виходити близький за жанром щотижневик «Засів». Останній теж зазнавав переслідувань від влади і був закритий 1912.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х.—К., 1930; *Лисенко О.* Українська видавнича справа. У кн.: «Українське питання» в Російській імперії, ч. 2. К., 1999; *Лисенко О.* Роль преси у формуванні української національної ідеї. У кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 1. К., 2000О.

О.В. Лисенко.

«СЕЛО́ СПА́ДЩИНИ УКРАЇ́НСЬКОЇ КУЛЬТУ́РИ» (Ukrainian Cultural Heritage Village, **Село укр. культ. спадщини**) — музей просто неба (скансен), що відтворює побут укр. поселенців у центр.-сх. Альберті 1892—1930. Розташов. в екокульт. території «Калина Кантрі» за 50 км на сх. від м. Едмонтон (пров. Альберта, Канада).

Музей заснований на громад. засадах у листопаді 1971 нащадками перших укр. переселенців до Альберти з метою збереження історії укр. поселень, цінностей матеріальної к-ри українців

Село спадщини української культури. Хата Пилипових.

та вивчення їхнього внеску в розвиток Канади. Концепцію музею розробив ініціативний к-т під головуванням В.Гаврелюка. Значний внесок у розроблення плану розвитку музею зробив архіт. Дж.Коніг. Офіц. відкриття музею відбулося 27 серпня 1972. 1 квітня 1975 громад. музей отримав статус державного з підпорядкуванням мін-ву к-ри Альберти — його власником став уряд провінції. Виконує функції укр. культурно-освіт. центру, який практикує проведення спец. програм для школярів (присвячені ранній історії Альберти та внеску укр. переселенців у її розвиток), нар. свят (Водохреща, Зелені свята, храмові свята), інтернет-екскурсій.

З ініціативи першого директора музею Р.Осташевського (1924—83, громад. діяч, бібліотекар й архівіст) було започатковано н.-д., реставраційно-консерваційні та збиральницько-кураторські програми. Наук. програмою музею від 1 жовтня 1977 упродовж майже 45 років керував Р.Білаш (син Б.*Білаша*). В результаті пошукової роботи було зібрано колекцію інтерв'ю — документів усної історії, збірку тех. документації — креслень і планів, колекцію карт, фото- та відеодокументів із життя укр. поселень в Альберті до 1930, підготовлено тексти екскурсій на засадах «живої історії». Екскурсії проводять працівники музею, одягнуті в істор. строї. Цей метод розповіді від першої особи дозволяє створити ілюзію подорожі у просторі та часі й наочно відобразити історію кожної будівлі: екскурсоводи-інтерпретатори перевтілюються у поселенців 1-ї третини 20 ст. з використанням відповідного одягу, мови та поведінки. У співпраці із проф. Б.Медвідським при Ун-ті Альберти було організовано підготовку студентів як працівників музею, що володіють таким методом, на літній період за програмою «Рання українсько-канадська культура».

1981 внаслідок реорганізації мін-ва к-ри Альберти музей підпорядковано відділу охорони істор. пам'яток. 1985 спільно з *Канадським інститутом українських студій* при Ун-ті Альберти організовано першу наук. конференцію «Continuity and Change» / «Спадкоємність і зміни» та опубліковано її матеріали. Відділ охорони істор. пам'яток заснував серію «Occasional Paper Series» /

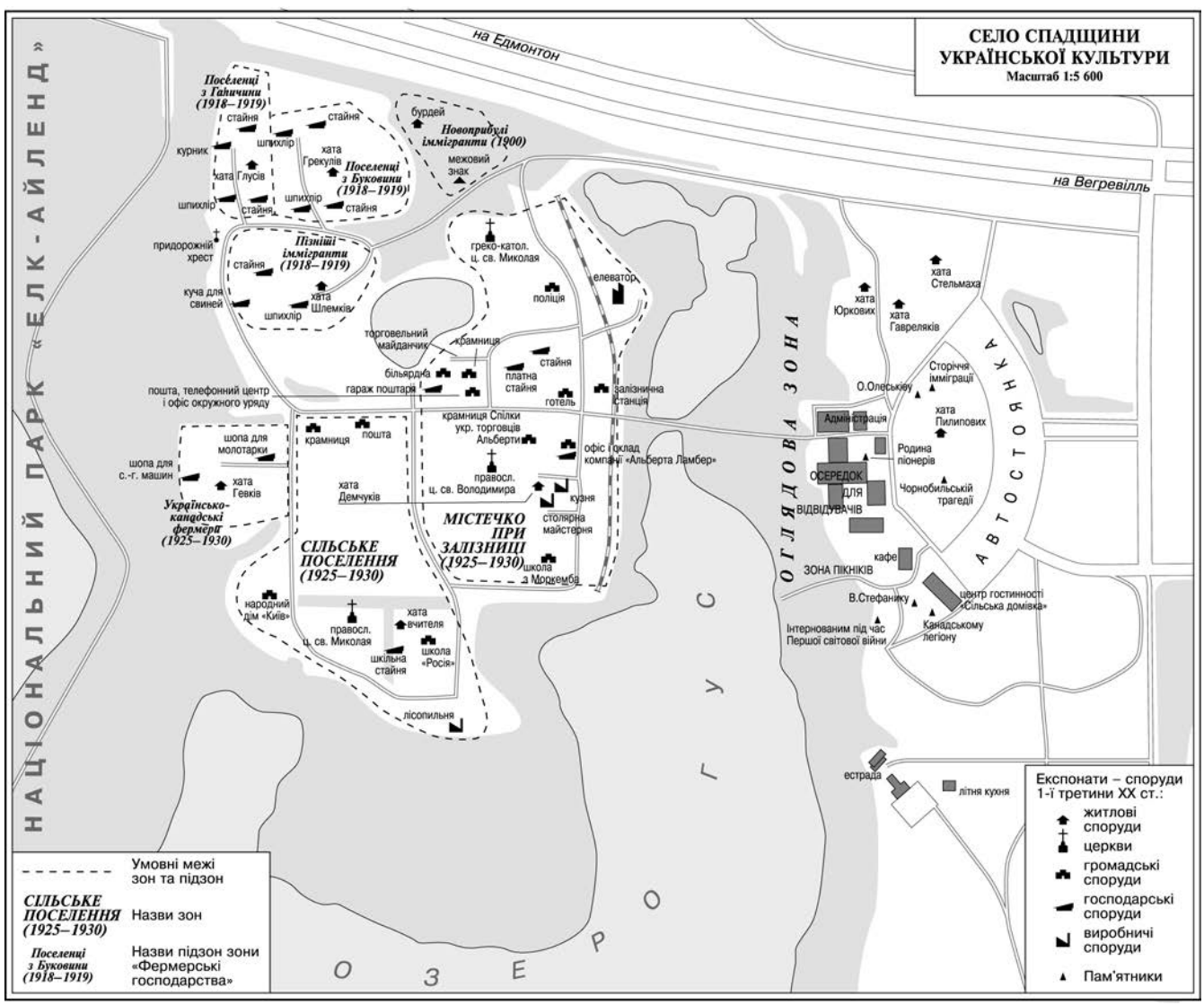

«Серія випадкових паперів» (вийшов 21 вип.) для публікації кращих наук. праць, понад половина з яких про музей. Було проведено конференцію «Міграція українців до західньої Канади після 1891: конференція з нагоди сторіччя» в *Чернівцях* (1990) та Едмонтоні (1991).

Від серпня 1984 діє Т-во приятелів Українського Села (The Friends of the Ukrainian Village Society (FOUVS), перший голова М.Лобай, у 2025 — Г.Яремчук). Село відвідала делегація брит. королеви Єлизавети II і 18-й прем'єр-міністр Канади Браян Малруні.

Істор. експозиція скансену складається з понад 40 істор. споруд, перевезених із поселень центр.-сх. Альберти та відреставрованих відповідно до їхнього вигляду в 1920-х рр. Складається із зон: оглядової; «Фермерські господарства» (ділиться на підзони «Новоприбулі іміганти», «Пізніші іміганти» Поселенці з Буковини Поселенці з Галичини Українсько-канадські фермери Сільське поселення Містечко при залізниці. У підзоні «Новоприбулі іміганти відтворено автентичне житло поселенців-піонерів — землянку-бурдей. Серед об'єктів, представлених в ін. зонах, — житлові будинки, храми, школи, нар. дім, поліцейська дільниця, пошта, залізнична станція, крамниці, елеватор, лісопильня, кузня, столярна майстерня, шпихліри, стайні та ін. На території скансену висіяно поширені в 1920-х трави і с.-г. к-ри, насаджено ліс, відтворено вулиці, двори, огорожі, стави.

На території музею встановлено пам'ятники: бюст Й.Олеськіву — ініціатору організованої еміграції українців до Альберти наприкінці 19 ст. та «Піонерська родина» (скульп. Л.*Молодожанин*); на пошану вояків укр. походження, які служили в Канад. легіоні; В.*Стефанику*; на пошану українців, інтернованих під час *Першої світової війни*; «Пам'ятник сторіччя» (на честь прибуття піонерів-українців до Альберти; вшановує понад 2,5 тис. осіб, які поселилися в центр.-сх. Альберті до 1909 і долучилися до розвитку провінції). Висаджено Сад сторіччя еміграції. 2006 започатковано проєкт генеалогічних досліджень історії канад. родин укр. походження.

Село спадщини української культури. Церква св. Миколая.

18 квітня 2025 споруди Села постраждали від масштабної пожежі, що перекинулася з сусідніх полів. Вогонь знищив чотири адміністративні музейні споруди, зокрема Центр відвідувачів із виставковими залами.

Літ.: *Саварин П.* Про село спадщини української культури. «Українські вісті», 1978. Ч. 30—31; *Білаш Р.Б.* З української музейної колекції Канади. «Пам'ятки України», 1990, № 4; 1991, № 1; *Його ж.* Вирощування Євшан-зілля: Село спадщини української культури, 1971—2000. «Західньоканадський збірник» (Едмонтон), 2000. Ч. 4; *Його ж.* Євшан-зілля в Канаді: Село спадщини української культури, 1971—2007. «Пам'ятки: археографічний щорічник», 2007, т. 7. Памела Тріщук: Український канадець — це окреме явище. «Локальна історія», 2024, 9 травня. Web: https://localhistory.org.ua/texts/interviu/ukrayinskii-kanadets-tse-okreme-iavishche/

І.Б. Матяш.

«СЕЛЬРО́Б» (Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання) — партія лівого (радянофільського) спектра, фактично легальне крило *Комуністичної партії Західної України* (КПЗУ). Діяла у *Другій Речі Посполитій* у 1926—32. Утворена у результаті об'єднання двох лівих партій — «Народної волі» і «Селянського союзу» під впливом рішень *Інтернаціоналу Комуністичного* (Комінтерну), КП(б)У, уряду УСРР. Ідеологія вибудовувалася навколо програмних принципів КПЗУ. Структура партії: ЦК, повітові, міськ. і сільс. осередки. Друковані органи: «СельРоб», «Наше життя», «Наше слово», «Нове життя». Найбільший вплив партія мала на Зх. Волині і *Холмщині*. Соціальною базою партії були робітники і селяни. Витоки «С.» сягають 1924, коли укр. посли польс. сейму від Зх. Волині і Холмщини (А.Братунь, М.Чучмай, С.Маківка, брати Васильчуки, С.Козицький, С.Назарук, В.Дмитріюк та інші) започаткували процес утворення легального укр. об'єднання «Селянський союз» (установчий з'їзд партії відбувся 17 серпня 1924 у *Холмі*, голова П.Васиньчук, друкований орган «Наше життя» (ред. А.Васиньчук). Програма партії передбачала боротьбу «за право на самовизначення укр. народу»; ліквідацію «ви-

Село спадщини української культури. Залізнична станція і елеватор.

Село спадщини української культури. Бурдей.

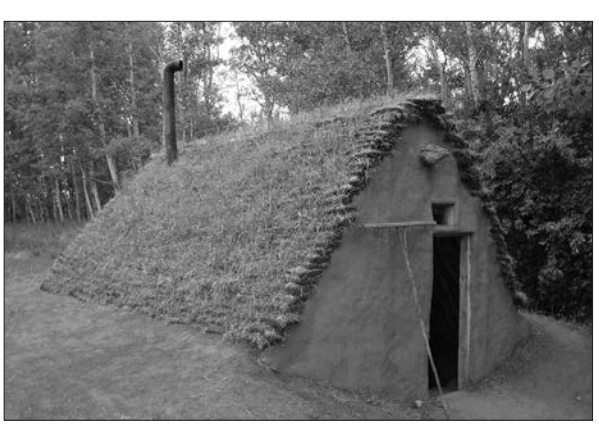

зиску на селі»; знищення капіталіст. ладу; запровадження шкіл із укр. мовою навчання; проведення аграрної реформи з конфіскацією великих земельних маєтків; дотримання 8-годинного робочого дня; встановлення держ. допомоги безробітним; забезпечення охорони праці жінок і неповнолітніх, організація безплатної мед. допомоги та ін. Первинні місц. комітети партії функціонували у селах і містах Зх. Волині, *Полісся*, *Підляшшя*, Холмщини. Зовнішньополіт. платформа «Селянського союзу» з кінця 1925 передбачала безальтернативну орієнтацію на Рад. Україну, яку члени партії розглядали як «укр. державу у межах СРСР». Особливо позитивно сприймалася політика українізації суспільно-культурного життя в УСРР. 2-й з'їзд КПЗУ (жовтень 1925) вважав «найкращою формою широкого організування сел. мас» організацію, яка на теренах Другої Речі Посполитої мала б легальний статус і функціонувала під впливом КПЗУ. Посередницьку роль між виконкомом Комінтерну, урядом УСРР, з одного боку, і КПЗУ, «Сельсоюзом» і «Народною волею» — з другого, відігравав радник повноважного представництва СРСР у Варшаві М.Лебединець, який кілька разів на місяць у 1925—28 інформував О.*Шліхтера* (уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР при Раднаркомі УСРР) про політ. ситуацію в Зх. Україні та хід об'єднавчих процесів у комуніст. таборі, виступав посередником у фінансуванні цього політ. проєкту (копії листів висилалися до заст. уповноваженого НКЗС СРСР при Раднаркомі УСРР К.Максимовича, першого секретаря повноважного представництва УСРР у Празі Н.Калюжного, а також у НКЗС СРСР повноважному представнику СРСР у Варшаві П.Войкову). У листопаді 1925 відбулася зустріч представників КПЗУ (М.Теслюк, П.Крайківський) і «Селянського союзу» (С.Маківка, М.Чучмай, С.Козицький, А.Братунь, П.Васиньчук), на якій вирішено було об'єднати русофільську партію «Народна воля» із «Селянським союзом» в єдину політ. орг-цію, яку, за рекомендацією радника повноважного представника СРСР у Варшаві М.Лебединця, запропоновано назвати Укр. селянсько-робітничим соціалістичним об'єднанням. Об'єднавчий з'їзд «Селянського союзу» і «Народної волі» відбувся 10 жовтня 1926 у *Львові* (у малій залі Львівського муз. т-ва ім. Лисенка), на якому було утворено Укр. селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання. Головою ЦК запропоновано обрати С.Маківку («Селянський союз»), заст. К.Вальницького («Воля народу»), секретарем — представника КПЗУ. Друковані органи партій («Наше життя» і «Воля народу») змінили назви, а до складу редакцій ввели представників КПЗУ. Проти об'єднання виступили 5 делегатів від «Селянського союзу» на чолі з послом сейму С.Назаруком, а згодом — група послів сейму на чолі з П.Васиньчуком, які відновили партію «Селянський союз» із новим друкованим органом — газ. «Селянський шлях». Восени 1927 з партії внаслідок розколу виокремилася «Сельроб-лівиця», утворена з ініціативи більшості членів колиш. «Народної волі» (лідери К.Вальницький, М.Заяць, М.Дурделла, К.Пелехатий). Новоутворена орг-ція звинувачувала «С.» у розколюванні єдиного робітничо-сел. фронту і зраді робітничо-сел. інтересів. Спроби об'єднати дві орг-ції, що намагалися вчинити наприкінці 1927 КПЗУ і КПП, не дали результатів. Розкол партії негативно вплинув на її результатах під час виборів до парламенту Польщі (1928): «С.» не одержав жодного мандату у *Галичині*, натомість здобув перемогу у трьох виборчих округах на Волині (послами стали С.Волинець, А.Сенюк, М.Чучмай, сенатором С.Козицький). «Сельроб-лівиці» вдалося виборoти 3 мандати до сейму і делегувати до парламенту Польщі К.Вальницького, М.Хама, І.Грецького). Загалом «С.» і «Сельроб-лівиця» отримали 6 депутатів у сеймі та 1 — у сенаті, які перебували в опозиції до влади. Консолідаційні процеси в укр. лівому русі (1928) сприяли об'єднанню більшості членів «С.» і «Сельроб-лівиці» в єдину орг-цію — «Сельроб-єдність», ідеологічна платформа якої вибудовувалася навколо позицій реорганізованої КПЗУ (лідери К.Вальницький, М.Чучмай). Проте надалі внаслідок репресій у СРСР вплив «С.» на населення Галичини і Волині помітно знизився. 15 вересня 1932 польс. влада ліквідувала «С.» і закрила його друковані видання.

Літ: *Сизоненко Г.* «Сельроб» у боротьбі за возз'єднання. Львів, 1971; *Radziejowski J.* Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy. 1919—1929. Kraków, 1976; *Теслюк М.* У боротьбі за возз'єднання. Сторінки спогадів. Львів, 1988; *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929. Kraków, 1989; *Панчук М.* «Білі плями» героїчного літопису. Із історії Комуністичної партії Західної України. К., 1989; *Соляр І.* Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925—1928). Львів, 1995; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004; *Соляр І.* «Сельроб»: від створення до розколу (1926—1927). «Галичина», (2006—2007), вип. 12—13; *Кучерепа М.* Український політикум Волині 1921—1939 років: спроби узагальнення. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», (2008), вип. 17; *Соляр І.* Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.). «УІЖ», 2009, № 1; *Пиріг М.* Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання («Сельроб») у виборчій кампанії 1928 року до польського Сейму та Сенату. «Наукові зошити історичного факультету Львівського університету», (2012—2013), вип. 13—14.

І.Я. Соляр.

СЕЛЯ́НСЬКА СПІ́ЛКА, Українська селянська спілка, Селоспілка — масова професійно-класова сел. орг-ція, об'єднувала незаможне *селянство* України.

Перебувала під впливом *Української партії соціалістів-революціонерів*, перший з'їзд якої (4—5 квітня 1917) висунув завдання утворення сел. спілок. Заснована на з'їзді діячів укр. села (6—7 квітня 1917) «з метою здійснення національно-територіальної автономії України і проведення аграрної реформи».

З'їзд обрав Тимчасовий к-т: М.*Стасюк* (голова), В.Коваль, Т.Осадчий, А.Сербиненко, І.Сніжний; ухвалив рішення про організацію осередків в усіх селах, волостях, повітах і губерніях.

Друкованим органом С.с. (разом із ЦК УПСР) стала щоденна газ. «Народна воля», що почала виходити із 31 квітня 1917.

Навесні 1917 боротьба за вплив на селянство України точилася між УПСР і рос. *Партією соціалістів-революціонерів*. УПСР на противагу загальнорос. орг-ціям — сел. союзам, почала утворювати сел. спілки як сел. орг-ції. Особливого поширення набули в *Правобережній Україні*, на Полтавщині, у пд.-сх. повітах Чернігівщини.

10 травня 1917 відбувся губернський з'їзд сел. спілок Київщини, протягом травня-червня 1917 — губернські з'їзди Херсонщини, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини і Поділля. Делегати з'їздів підтримали *Українську Центральну Раду* та її політику, ухвалили домагатись автономії України у складі федеративної Росії; у земельному питанні — ліквідації *приватної власності* на землю.

На *Всеукраїнському селянському з'їзді* (28 травня — 2 червня 1917), проведеному С.с. і УПСР, обрано ЦК С.с.: М.*Ковалевський* (голова), М.Стасюк і Т.Осадчий (заступники голови), П.*Христюк* (секретар).

Разом із *Всеукраїнською радою селянських депутатів* ЦК С. с. (13 осіб) увійшов до складу УЦР. Завдяки діяльності С. с. укр. селянство майже повністю позбулося впливу рос. партії соціалістів-революціонерів і *Всеросійського селянського союзу*.

Всеукр. сел. з'їзд 1917 ухвалив відкликати укр. делегатів із виконкому Всерос. сел. союзу, залишивши 5 осіб для зв'язку. Заг. кількість сел. спілок, що діяли в Україні, не встановлено. Відомо, що найбільшого поширення набули в Київ. (особливо у Сквирському, Чигиринському, Таращанському пов.), Подільській і Полтавській губ. На 1 серпня 1917 у 8-ми (із 12-ти) повітах Київщини діяло 268 спілок (у Таращанському пов. 118). Наприкінці 1917 — на поч. 1918 сел. спілки поступово втратили вплив на укр. селянство, що було пов'язано з падінням авторитету УЦР і підтримкою селянством радикальних рішень рад. *Декрету про землю 1917*.

С. с. негативно зустріла *гетьманський переворот 1918*, скликаний нею Всеукр. сел. з'їзд (8—10 травня 1918) засудив політику *Української Держави* і закликав селянство до боротьби проти гетьман. режиму за відновлення *Української Народної Республіки*.

На 4-му з'їзді УПСР (13—16 травня 1918) кер-во С. с. (голова О.*Янко*) підтримало праве крило УПСР — «центр. течії», виступило за більш помірковану аграрну політику, ніж її проводила УЦР. С. с. увійшла до *Українського національного союзу*, мала 3 представників у президії Укр. нац. союзу. До *Директорії* УНР від С. с. входив Ф.*Швець*.

С. с. припинила існування 1919.

Літ.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр., т. 1—4. Відень, 1921; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—1997; Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали. К., 2003.

О.Д. Бойко, І.В. Хміль.

СЕМЕ́ВСЬКИЙ Василь Іванович (25.12.1848—21.09.1916) — рос. історик. Н. в м. Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь) у дворянській сім'ї. 1872 закінчив історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту. Із 1882 по 1886 — приват-доцент Петерб. ун-ту, з якого був звільнений за антимонархічний зміст своїх лекцій. Член Трудової народно-соціаліст. партії (див. *Трудовики*; із 1906). С. — автор низки наук. творів з історії *селянства* в Росії, суспільно-політ. рухів у Рос. імперії 17—18 ст., праць про діячів цих рухів, у т. ч. — декабристів й петрашевців. Він першим монографічно дослідив і висвітлив історію *Кирило-Мефодіївського товариства*, опублікував розвідки про Т.*Шевченка*, М.*Гулака*, М.*Костомарова*. У життєписі про М.Костомарова С. подав докладний аналітичний огляд творчого доробку цього вченого, написав передмову до його автобіографії, надрукованої в ж. «Русская мысль» (1885, № 5—6). С. увів до наук. обігу фактичний матеріал, який становить інтерес для дослідників, зокрема — укр. історії.

П. у м. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*).

Праці: Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века, т. 1—2. СПб., 1888; Несколько слов о В.Н. Каразине. «Вестник Европы», 1893, № 2; Политические и общественные идеи декабристов. СПб., 1909; Кирилло-Мефодиевское общество 1846—1847 гг. М., 1919; М. В. Буташевич-Петрашевский и петрашевцы. М., 1922.

Літ.: Труды В.И. Семевского. «Голос минувшего», 1916, № 10; *Корнилов А.А.* Значение трудов В.И. Семевского в русской историографии. «Журнал Министерства народного просвещения», 1917, № 2; *Волков С.И.* В.И. Семевский (к научной биографии). «История СССР», 1959, № 5; *Вернадский Г.В.* Русская историография. М., 1998.

Ю.А Пінчук.

СЕМЕ́НОВ Анатолій Федорович (14.06.1863 — після 1931) — філолог, фахівець із класичної літ.

Н. у м. Мюнхен (Німеччина). Син д-ра медицини Ф.С.Семенова. Початкову освіту отримав удома. У 1883 екстерном склав випускні іспити в г-зії м. Фрейзінга (поблизу Мюнхена) і вступив на мед. ф-т Мюнхенського ун-ту. Влітку 1884 перейшов на Перше від-ня (філологічне) філос. ф-ту і присвятив себе вивченню класичної філології, яке закінчив у 1888. Паралельно навчався у Мюнхенській держ. консерваторії і, склавши екзамен з теорії музики в 1887, здобув звання учителя музики.

У 1889 переїхав до *Санкт-Петербурга*. У 1890 при Петерб. ун-ті склав магістерський екзамен, а в 1893 — іспит на звання вчителя г-зії та прогімназії. З 1894 — учитель давніх мов у Другій київ. г-зії. У 1895 у Київ. ун-ті захистив магістерську дис. «Antiquitates juris publici Cretensium». З 1896 викладав у Києво-Печерській г-зії. У 1898 під час літніх канікул займався в бібліотеці св. Марка у Венеції, а в 1901 — у Мюнхенській держ. б-ці. У 1896—1906 працював приват-доцентом Ун-ту св. Володимира. У 1903 склав при Київ. навч. округзі екзамен на звання вчителя нім. і франц. мов. Одночасно з 1898 працював у Києво-Печерській г-зії, з 1905 — у приватній, з 1906 — у Ларинській та ін. г-зіях Петербургу: Покровській жін. г-зії, у нім. уч-щі св. Катерини (Katerininschule). У 1907—1910 приват-доцент Петерб. ун-ту. Викладав курси і спецкурси «Візантійська історіографія», «Грецька діалектологія», «Гомер і епос давніх греків», «Древності приватного життя греків», рим. та олександрійський періоди грец. літ. та ін. 25 вересня 1910 обраний екстраординарним проф. по кафедрі грец. словесності *Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька*. У 1913 переведений екстраординарним проф. до Варшавського ун-ту. У 1915 переїхав разом з університетом до Ростову-на-Дону. З 1917 — ординарний проф. Донського ун-ту, 1918—19 обіймав посаду декана історико-філол. ф-ту. Одночасно з 1918 проф. Археологічного ін-ту. Викладав грец. літ. класичного та олександрійського періодів, історію грец. мови, історію антич. культури, грец. метрику, палеографію та епіграфіку. У 1918—19 читав лекції з античності та історії нім. літ. на Педагогічних курсах. У 1925—26 перебував на стажуванні в Мюнхенському ун-ті. Після ліквідації Донського археол. ін-ту став чл.

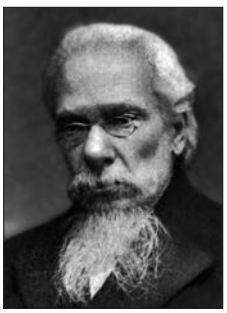

В.І. Семевський.

С.Ю. Семковський.

новоствореного Донського т-ва археології та історії мистецтв (з 1925 Північно-Кавказьке т-во археології, історії та етнографії) та заст. голови постійної Танаїдської комісії. З 1928 на пенсії.

Праці: Antiquitates iuris publici Cretensium. Iurjevi. 1894; Несколько слов о древне-критских клятвенных формулах. «Записки Императорского Русского Археологического общества», т. 7. СПб., 1895; Введение к чтению Феокрита. К., 1896; Устройство классических гимназий в Баварии. «Педагогический еженедельник», 1896, № 6—8; Государство в произведениях классиков. «Гимназия», 1897; Житие преподобного Симеона Дивногорца. К., 1898; К Геродоту. «Гимназия», 1899; Древнегреческая эпиграмма. К., 1900; К вопросу о Маргите. К., 1901; К «Энеиде» Вергилия. «Филологическое обозрение», 1901; К Горацию. «Филологическое обозрение», 1901; Сличение рукописей, содержащих гимны Симеона Богослова. К., 1902; Симонид Кеосский. Его жизнь и поэзия. К., 1903; К вопросу о малоуспешности учеников наших гимназий. К., 1904; Солон во всеоружии. «Гермес», 1908; Эдуард фон Вельфлин. «Гермес», 1909; Сисахтия. «Гермес», 1909; В области греческих древностей. СПб., 1910; Гиперид и Фрина. Нежин, 1911; Zur dorischen Knabenliebe. «Filologus», 1911; Греческий лирик Симонид Кеосский и сохранившиеся отрывки его поэзии. Нежин, 1912; О преподавании греческого языка в современных гимназиях. Варшава, 1914; Обучение и школьная жизнь в Древней Греции. Варшава, 1915; Греческие лирики. Ростов-на-Дону, 1916; «Ифигения в Тавриде» Еврипида. Ростов-на-Дону, 1916; Объяснение трагедии Софокла «Антигона». Ростов-на-Дону, 1916; Очерк истории греческой лирики классического периода. Ростов-на-Дону, 1916; Поездка в Мюнхен. «Известия Северо-Кавказского Государственного Университета», 1928, № 3 (16).

Літ.: *Лециус А.* Рецензия на сочинение А. Ф. Семенова «Antiquitates iuris publicum Cretensium», представленное для приобретения степени магистра греческой словесности. «Университетские известия» (Киев), 1895, № 8; Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1901—1912. Нежин, 1913; *Лунин Б.В.* Археология на Нижнем Дону в системе исторического краеведения 1920-х гг. Очерки истории русской и советской археологии. М., 1991; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Бойко А.Л.* Танаидская комиссия СКОАИЭ: предпосылки образования и деятельность. «IX Донские археологические чтения 26 декабря 2006 г.». Ростов-на-Дону, 2007; *Казарова Н.А., Казаров С.С., Лобова В.В.* Историки Варшавского университета. Время и судьбы. Ростов-на-Дону, 2014.

О.Г. Самойленко

СЕМЕ́НОВ Іван Іванович (01.10 (19.09)1865—12.12.1924) — антикознавець, філолог-латиніст, педагог.

Н. у Москві. Навч. у 2-й Москов. класичній г-зії (1875—84). У 1889 закінчив Моск. ун-т, наступного року склав магістерський екзамен. У 1890—1905 працював приват-доцентом цього ж вищого навч. закладу. З 1905 — проф. Історико-філол. ін-ту кн. Безбородька у Ніжині по кафедрі рим. словесності. У 1906 захистив магістерську дис. Упродовж 1907—24 обіймав посаду помічника (проректора, заст.) дир. згаданого вищого навч. закладу у Ніжині та його реформованих наступників — Ніжинського наук.-пед. ін-ту та Ніжинського ІНО (у 1920—24 також викладав нім. мову). У 1919 викладав у Ніжинському народ. ун-ті ім. Т.Г.Шевченка. Протягом 1921—24 завідував музеєм (*див. Ніжинський окружний музей ім. М. В. Гоголя*) і б-кою Ніжинського ІНО. У 1922—24 — дійсний чл. Ніжинської н.-д. кафедри історії культури та мови, кер. (після від'їзду з Ніжина проф. П.В.Тихомирова) секції антич. культури. Керував роботою аспіранта секції К.Ф.Штеппи, під час захисту промоційної роботи (канд. дис.) якого 7 грудня 1924 перехвилювався і переніс інфаркт, після якого за тиждень помер.

Коло наукових інтересів С. — історія антич. етики, релігії в антич. світі за доби еллінізму, антич. культури.

У першій пол. 1920-х скоригував тематику досліджень відповідно до нових ідеологічних вимог, зокрема здійснив спробу переформатувати перше видання заг. історії Давніх Греції та Риму, розглядаючи її з позицій класової боротьби (не опубліковано).

Протягом 1922—24 підготував до друку перший том фундаментальної праці «Історія елліністично-рим. етики. Криза моральної свідомості античного сусп-ва на межі н. е.», розпочав роботу над її другим томом. Планував завершити дослідження над проблемою обожнення людини у віруваннях антич. світу і паралельно готував об'ємну монографію з соціальної й екон. історії Риму. Планував розпочати дослідження реліг. реформи імп. Юліана Відступника і пов'язану з цим генезу релігії Сонця у стародавньому світі.

П. у м. Ніжині. Похований на Грецькому кладовищі (частина сучасного Троїцького кладовища), могила не збереглася.

Праці: Цицерон Марк Туллий. Философские трактаты о старости и о дружбе. М., 1893; Целлер. Римские государственные и правовые древности. М., 1894; Эмихен. Греческий и римский театр (переработка немецкого издания). М., 1894; История культуры Москвы. М., 1895; Саллюстрий Крисп. Заговоры Катилины. Югуртинская война. Фрагменты истории. М., 1897; История культуры. М., 1897; Иудеи и греко-римский мир во втором веке христианской эры: Очерк по истории культурного взаимодействия народов Римской империи. М., 1905; Отличительные черты классического мировоззрения: Вступ. Лекция, читанная 23 сент. 1905. «Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине», 1906, т. 22; Лекции по истории римской литературы. Нежин, 1909; Тит Лукреций Кapp de rerum natura. Кн. 1: Опыт разбора плана и перевода. Нежин, 1909; История Греции и Рима. М., 1916.

Літ.: Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1901—1912. Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1913; *Зозуля С.Ю.* Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики. К., 2014.

С.Ю. Зозуля.

СЕМКО́ВСЬКИЙ Семен Юлійович (справжнє прізвище Бронштейн; 16(04).03.1882—08.03.1937) — філософ, соціолог, організатор укр. науки, політ. діяч. Двоюрідний брат Льва Троцького. Д-р філософії й соціології honoris causa (1926); академік ВУАН (1929).

Н. у м. Могильов (нині Республіка Білорусь). Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту, навчався у Цюріхському ун-ті.

З 1898 — чл. РСДРП, з 1904 — меншовик, під час Першої світової війни і після повалення царату — меншовик-інтернаціоналіст, 1917 — чл. ЦК РСДРП(м). 1905 і 1906 зазнавав арештів. У 1904—05, 1907—17 — в еміграції. Член ред. колегії нелегальної соц.-дем. газ. «Правда» (Відень, 1909—12), яку видавав Л.Троцький, співробітник соц.-дем. газет «Голос» (1914—15), «Наше слово» (1915—16), «Начало» (1916—17), що виходили в Парижі, ред. «Известий заграничного секретариата организационного комитета РСДРП» (Цюріх, 1915—17).

Не підтримав більшовицького перевороту. 1918 переїхав до Києва, де викладав в університеті, редагував меншовистську

газ. «Начало» (1919). У серпні 1919 арештований денікінцями, у грудні 1919 — більшовиками. У березні 1920 — один з обвинувачених на судовому процесі над членами Центр. бюро київ. меншовиків, яких звинуватили у співпраці з денікінцями. Засуджений до позбавлення політ. прав на час війни. У грудні 1920 — січні 1921 знову перебував під арештом як меншовик. Згодом відійшов від меншовизму і вступив до КП(б)У. Обгрунтування зміни політ. поглядів виклав у статті «Уроки революції» (газ. «Правда» від 11.11.1923).

Проф. Харків. академії теоретичних знань (1920—21), дійсний чл. н.-д. кафедри історії європ. культури при Харків. ін-ті нар. освіти (1921—30), зав. кафедри історії європ. культури Харків. держ. ун-ту (1934—36). Голова Наук. комітету Головпрофосу НКО УСРР (1922—24), голова Укрнауки НКО УСРР (1924—25). Голова філос.-соціологічного відділу і кер. кафедри філософії Укр. ін-ту марксизму-ленінізму (1922—31), Голова Соціологічної комісії (1927—31), Асоціації природознавства (1931—34), кафедри філософії (1929—34), кафедри соціології (1932—34), комісії філософії (1934—36) ВУАН / УАН.

Заарештований 13.03.1936 за сфальшованим обвинуваченням у контрреволюційній діяльності й очолюванні троцькістсько-меншовицького підпілля в Україні. Розстріляний у Москві. Реабілітований 1956.

Автор понад 100 праць з історії філософії, філос. питань природознавства, укладач марксистських хрестоматій.

Праці: Национальный вопрос в России. М., 1917; Людвиг Фейербах: Очерк материалистической философии. Х., 1922; Теория относительности и материализм. Х., 1924; Конспект лекцій з історичного матеріалізму (видання укр. та рос. мовами; Х., 1922—1924); Этюды по философии марксизма. М., 1925; Що таке марксизм; Диалектический материализм и принцип относительности. М.—Л., 1926; Фізика і хімія як наука у світлі марксизму: Доповідь на 4-му Всесоюзному Менделеєвському з'їзді та на Ювілейній сесії ВУАН 11—13 грудня 1932 р. К., 1933.

Літ.: Партия меньшевиков и деникинщина. Процесс киевских меньшевиков (21—23 марта 1920 г.). М., 1923; Наука и научные работники СССР. Ч. 6: Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. Л., 1928; Матеріали до обрання нових академіків ВУАН (Київ), 1929, № 91; Поворот на філософському фронті (Матеріали філософської дискусії 14–18 січня 1931 р.). Х., 1932; *Шевченко Л.В.* Семковський (Бронштейн) Семен Юлійович: Відомий радянський філософ. У кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; *Шудрик І.О.* Філософські дискусії в Харкові. Х., 2014; *Юринець Я.І.* Семен Семковський і становлення філософії природознавства в Україні у 1920—1930 рр. *Магістеріум. Історико-філософські студії*. Вип. 65. К., 2016; *Давіденко І.* Дмитро Чижевський і Семен Семковський у матеріалах слідчої справи від 16 грудня 1920 року. «Sententiae», 2024, вип. 3 (т. 43).

О.В. Юркова.

СЕНЮ́К Олексій Олександрович (24.12.1974—27.02.2022) — укр. військовик, гол. сержант, командир танка, 1-ша окрема танк. Сіверська бригада Сухопутних військ ЗСУ. Позивний «Пума». Герой України (посмертно).

Н. у м. Сторожинець Чернівецької обл. У 1990-х проходив строкову службу в лавах ЗСУ. Після демобілізації мешкав у с. Теліженці Тетіївського р-ну Київ. обл. Працював будівельником.

У 2014—15 проходив військ. службу у лавах ЗСУ під час часткової мобілізації. Брав участь у бойових діях під час проведення АТО та ООС. Був нагороджений орденом «За мужність» 3-го ст. (грудень 2016). Згодом служив за контрактом гол. сержантом — командиром танка танк. взводу 3-ї танк. роти 1-го танк. батальйону 1-ї окремої танк. Сіверської бригади Сухопутних військ ЗСУ (с-ще Гончарівське Черніг. обл.).

З початку широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 брав участь у боях з рос. окупантами. Учасник оборони м. Чернігів. Наприкінці лютого 2022 в боях на території Черніг. обл. танк. екіпаж С. знищив дві ворожі БМП і захопив танк Т-72.

27 лютого 2022 С. загинув при обороні м. Чернігова внаслідок рос. авіаційного удару. Через постійні військ. дії в регіоні був похований лише 12 квітня 2022 на Центр. кладовищі у м. Носівка Ніжинського р-ну Черніг. обл.

Указом Президента України № 94/2022 від 2 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету і територіальної цілісності України, вірність військ. присязі С. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; Сенюк Олексій Олександрович. «Український меморіал». Web: https://ukraine-memorial.org/ua/biography/senyuk-oleksiy-oleksandrovich/

В.В. Мараєва.

СЕРАПІО́Н (? — 1275) — церков. діяч, автор повчань. Не раніше від 1249 став архімандритом Києво-Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*). 1274 митрополит *Кирило II* поставив С. єпископом владимирським і суздальським. У посмертній похвалі сказано, що С. був «зело учителен и книжен».

С. приписують 5 повчань («Слів»), 4 з них надписані його іменем в одному з найдавніших зб. — «Златой чепи» 14 ст.

У творах С. закликає паству до покаяння, нагадуючи про божественні кари (землетруси, голод, епідемії, війни і *монголо-татарську навалу*), засуджує «грабления» та язичницькі звичаї. Час написання творів невизначено, різні дослідники пропонували датування від 1230 до 1270-х рр.

Повчання С. увійшли до зб. сталого складу («Ізмарагд» 1-ї та 2-ї ред., «Златоуст» та ін.) і вплинули на пізньосередньовічну літ. традицію. Перше видання у 1843.

С. помер у Владимирі (нині обласний центр, РФ). Похований в Успенському соборі. Канонізований Православною церквою.

Літ.: *Петухов Е.* Серапион Владимирский, русский проповедник XIII в. Санкт-Петербург, 1888; *Гудзий Н.К.* Где и когда протекала литературная деятельность Серапиона Владимирского. «Известия Отдела литературы и языка АН СССР», 1952, т. 2, вып. 5; *Колобанов В.А.* К вопросу о датировке первого «Слова» Серапиона Владимирского. «Ученые записки Владимирского педагогического ин-та», 1958, вып. 4; «Слова» Серапиона Владимирского. Памятники литературы Древней Руси. XIII век. Москва, 1981; *Творогов О.* Серапион, епископ Владимирский. У кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI — первая половина XIV в.), вып. 1 Ленинград, 1987; *Жиленко І.* Святий Серапіон Печерський — маловідомий український письменник XIII ст. У кн.: Лаврський альманах, вип. 2, 3. К., 2001. Web: http://www.litopys.org.ua/synopsis/serap.htm; *Кириллин В.* Идейно-содержательная специфика «Слов» святителя Серапиона Владимирского. У кн.: Теория традиции: Христианство и русская словесность. Ижевск, 2009; *Німчук В.* «Слово Серапіона XIII ст. у списку XIV ст. *Німчук*

О.О. Сенюк.

О.І. Сердюк.

В. Історія української мови. Хрестоматія X—XIII ст. Житомир, 2015.

Т.Л. Вілкул.

СЕРБИНЮ́К Юрій (1887—після 1954) — громад. і політ. діяч на *Буковині,* журналіст. Н. в м. *Садагора* (нині у складі м. *Чернівці*). Член Української національно-демократичної партії (з 1906) і Русько-української радикальної партії (з 1909). Наприкінці жовтня — на початку листопада 1918 — пом. секретаря Укр. крайового к-ту Буковини. Із січня 1919 — член *Української національної ради ЗУНР*. 1920—21 працював у екзильних урядах *Західноукраїнської Народної Республіки у Відні*. Після повернення до Чернівців — секретар *Української національної партії* (УНП) — єдиної легальної української політичної партії, що діяла на окупованих Румунією землях *Буковини Північної* (1927—38). Від УНП був обраний послом (депутатом) до румунського парламенту (1932—33). Редактор низки періодичних видань, які виходили в Чернівцях: «Громадянин» (1909). «Народний голос» (1911—15), «Нова Буковина» (1914), *«Буковина»* (1918), «Час» (1929—1931), «Народня сила» (1932—34), «Рада» (1934—38). Останні дві газети мали підзаголовок «Незалежна газета української думки в Румунії». Автор багатьох статей у цих виданнях, а також у тижневику *«Рідний край»* (1926—30), у «Загальній українській енциклопедії» (т. 3, 1935). У публікаціях С. виступав на захист прав укр. нац. меншини, проти її насильницької *румунізації*, домагався поліпшення становища українців у Румунії, пропагував ідею незалежної України. Зокрема, писав про причини і жахливі наслідки *Голодомору* у радянській Україні, засуджував його винуватців. С. брав участь у створенні укр. політ. еміграції та подальшій діяльності різних комітетів та ін. осередків допомоги голодуючим, які закликали урядовців зарубіжних країн і світову громадськість вжити відповідні санкції проти сталінського режиму в *СРСР*, який організував цей геноцид укр. народу. На поч. 1940 започаткував видання газ. «Нова рада». У тому ж році перед приходом рад. військ виїхав у Румунію, де 1945 був заарештований агентами рад. контррозвідки і ув'язнений в СРСР. Після звільнення (1954) повернувся до Румунії. Подальша доля невідома.

Літ.: Буковина, її минуле і сучасне. Париж—Філадельфія—Детройт, 1956; *Шульгин О.* Без територій: ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. К., 1998; Буковина. Історичний нарис. Чернівці, 1998; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919—1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). К., 1999; *Романюк М.М.* Українська преса Північної Буковини як джерело суспільно-політичного життя краю (1870—1940 рр.). Львів, 2000; *Стрельський Г.* Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917—1920 рр.). «Історія в школі», 2001, № 9; *Павлишин О.* Сербинюк Юрій. В кн.: Довідник з історії України (А—Я). К., 2001; Буковина 1918—1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (матеріали і документи). Чернівці, 2005; Буковина. Імена славних сучасників, т. 2. К., 2006.

Г.В. Стрельський.

СЕРГЄ́ЄВ Володимир Григорович (05.03.1914—29.04.2009) — учений у галузі радіотехніки, електроніки та автоматики. Дійсний чл. АН УРСР (1982). Двічі Герой соціалістичної праці (1961, 1976).

Н. у м. *Москва.* Закінчив Моск. ін-т інженерів зв'язку (1940). Із 1947 працював у ракетно-космічній галузі: був ген. дир. і гол. конструктором Нац. виробничого об'єднання «Хартрон» (нині АТ «Хартрон», м. Харків), із 1986 — його гол. наук. співробітник, із 1992 — радник при дирекції.

Наук. дослідження і науково-конструкторські розробки стосувалися динаміки систем із дискретним керуванням. Під його кер-вом і за особистої участі розроблено системи керування рад. ракет наземного базування стратегічного призначення, ракетоносіїв («Космос», «Циклон», «Енергія») і космічних апаратів («Квант», «Квант-2», «Кристал»).

Лауреат Ленінської премії (1957), Держ. премії СРСР (1967), Держ. премії УРСР у галузі науки і техніки, премії ім. М. Янгеля (обидві 1981).

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го ст. (1999), кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2004).

Ю.А. Храмов.

СЕРДЮ́К Олександр Іванович (14(27).06.1900—14.12.1988) — актор, театральний реж., педагог, нар. арт. СРСР (1951).

Н. у с. Бзів, нині Баришівського р-ну Київ. обл. 1919 закінчив Київський музично-драматичний ін-т М.В. Лисенка. Учень О.Загарова, М.Старицької, Леся Курбаса. Сценічну діяльність почав 1919 у Першому театрі Укр. Радянської Республіки. З 1922 — актор театру «Березіль», з 1935 — Харків. укр. драматичного театру ім. Т.Г. Шевченка (1957—1962 — дир. і худож. кер.) З 1946 — викладач Харків. ін-ту мистецтв (проф. з 1960). Депутат ВР УРСР 4—5 скликань. Лауреат Сталінської премії (1947, 1948).

П. у м. Харків. Похований на 2-му міськ. кладовищі. На будинку в Харкові, де жив Сердюк, встановлена меморіальна дошка.

Серед театральних ролей: Барон («Жакерія» за П. Меріме), Сава Чалий («Сава Чалий» І.Карпенка-Карого), Мокій («Мина Мазайло» М.Куліша), Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» М.Кропивницького), Назар («Назар Стодоля» Т.Шевченка), Богун («Богдан Хмельницький» О.Корнійчука), граф Шарль («Євгенія Гранде» за О. де Бальзаком), Сєргеєв («Генерал Ватутін»), Виговський («Навіки разом», обидва Л.Дмитерка), Городничий («Ревізор» М.Гоголя), Отелло («Отелло» В.Шекспіра), Микола Воркалюк («Любов на світанку» Я.Галана), Клавдій («Гамлет» В.Шекспіра), Тартюф («Тартюф» Мольєра), Командор («Камінний господар» Лесі Українки), Платон («Платон Кречет» О.Корнійчука), Кобза («Загибель ескадри», обидві О. Корнійчука), Ленін («Третя патетична» М.Погодіна, «Між зливами» О.Штейна) та ін. Постановки: «Сава Чалий» І.Карпенка-Карого, «Гайдамаки» за Т.Шевченком, «Ой піду я в Бориславку» за І.Франком, «Далека луна» С.Голованівського, «Нерівний бій» С.Розова, «Антей» М.Зарудного, «Маруся Богуславка» М.Старицького). Ролі в кіно: Семен Неживий («Коліївщина»), поміщик Свічка («Прометей), Назар Стодоля («Назар Стодоля»), Андрій («Запорожець за Дунаєм»), Гнат Підкова «Доля Марини», Кобаха («Загибель ескадри») та ін. Автор книги «Роздуми і нотатки актора».

Про С. зняті фільми: «Зустріч з тобою» (1968, Харків. студія телебачення), «Харків Леся Сердюка» (1995, телестудія «Ніка-Арс»).

Літ.: *Морській В.* О. І. Сердюк. Х., 1947; *Кисельов Й.* Театральні портрети. К., 1955; *Ган Я.* Александр Ива-

нович Сердюк. К., 1960; *Попова Л.Г.* Олександр Сердюк. К., 1979; *Станішевський Ю.* Гордість радянської сцени. «Культура і життя», 1980, 26 червня; Сердюк Олександр Іванович: [Некролог]. «Радянська Україна», 1988, 17 грудня: Митці України. К., 1992; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; Всемирный биографический словарь. М., 1998; УСЕ: Універсальний словник енциклопедія. К. 1999; *Черкашин Р., Фоміна Ю.* Ми — березільці: Театральні спогади-роздуми. Х., 2008.

П.М. Бондарчук.

СЕРЕДЮ́К Єгор Васильович (02.07.1995—15.04.2022) — укр. військовик, капітан, командир ланки штурмової авіації, 299 бригада тактичної авіації ім. ген.-лейтенанта В.Нікіфорова Повітряних сил ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с. Мартинівське Миколаїв. обл. 2018 закінчив Харків. нац. ун-т Повітряних сил ім. І. Кожедуба. Служив у 229 бригаді тактичної авіації ім. ген.-лейтенанта В. Нікіфорова (аеродром Кульбакине, м. Миколаїв). Літав на Су-25. У вересні 2021 отримав звання капітана.

Від початку широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 брав участь у бойових діях, здійснивши 25 бойових вильотів. 22 березня 2022 С. був нагороджений орденом Богдана Хмельницького 3-го ст.

15 квітня, повертаючись із бойового завдання, літак С. був збитий поблизу м. Ізюм Харків. обл. ворожою диверсійно-розвідувальною групою із переносного зенітно-ракетного комплексу.

Указом Президента України № 264/2022 від 20 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету і територіальної цілісності України, вірність військовій присязі С. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

П. 20 квітня 2022 у с. Серби Житомир. обл. У вересні 2023 на будівлі Здорівської г-зії (Васильківська громада Київ. обл.), де навчався С., було встановлено меморіальну дошку.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023.

В.В. Мараєва.

СЕРО́В Іван Олександрович (25.08.1905—1.07.1990) — один із кер. рад. спецслужб.

Н. у с. Афимська (нині Вологодської обл., РФ). Закінчив Військово-інженерну академію РККА (1936), Військову академію РККА ім. М.В. Фрунзе (1939). У 1923 — зав. хатою-читальнею Кадниковського пов. у с. Покровському, у 1923—25 — голова Замоської сільради Кадниковського пов. З 1925 — у Червоній армії, з 1939 — в органах НКВД. 1939—41 — нарком внутрішніх справ УРСР, здійснював «радянізацію» західноукр. земель, депортацію населення, причетний до розстрілів поляків у рамках Катинської справи. У 1941 1-й заст. наркома держбезпеки СРСР. У вересні 1941 керував виселенням етнічних німців із Саратовської та Сталінградської обл. З 1941 до січня 1942 — нач. охорони НКВД Моск. зони. У 1944 у прифронтових районах керував масовими арештами і депортаціями населення для «очищення тилу», керував виселенням чеченців, інгушів, крим. татар. У Польщі керував придушенням незалежного польс. нац. руху (зокрема арештами бійців Армії Крайової). У 1945 радник при Мін-ві громадської безпеки Польщі; заст. командувача 1-м Білоруським фронтом у справах цивільної адміністрації. У 1945—47 — заст. кер. Групи рад. окупаційних військ у Німеччині і кер. Рад. військ. адміністрації в Німеччині, забезпечував утвердження комуніст. режиму у Сх. Німеччині. У 1947—54 — 1-й заст. міністра внутрішніх справ СРСР, 1954—58 — голова КГБ при РМ СРСР. У 1954—55 за вказівкою керівників КПРС здійснив знищення великої кількості документів спецслужби. У листопаді 1956 керував придушенням нар. повстання в Угорщині. 1958—63 — нач. Гол. розвідувального управління і заст. нач. Генштабу ЗС СРСР, у 1963 — пом. командувача Туркестанським військ. округом по вишах, 1963—65 — пом. командувача Приволзьким військ. округом по вишах. У квітні 1965 виключений з партії за «порушення соціалістичної законності та використання службового становища у особистих цілях». З 1965 на пенсії. В останні роки життя працював над мемуарами.

П. у Москві.

Літ.: *Серов И.А.* Большая советская энциклопедия, т. 51. М., 1951; Сєров Іван. Енциклопедія українознавства, т. 7. Paris—New York, 1973; *Бажан О.* Слуга, або Фрагменти життя генерала Серова. «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», 1994, № 1; *Петров Н.В.* Первый председатель КГБ генерал Иван Серов. «Отечественная история», 1997, № 5; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934—1941. М., 1999; *Петров Н.В.* Иван Серов — председатель КГБ. М., 2021.

Ю.І. Шаповал.

«СЕРП І МО́ЛОТ» золота медаль — знак особливої відзнаки, держ. нагорода колиш. СРСР.

Встановлена указом Президії ВР СРСР 22 травня 1940, затверджені її малюнок та опис. В опис медалі внесено зміни указами Президії ВР СРСР від 19 червня 1943 і 27 липня 1981.

Медаллю «С. і М.» нагороджувалися особи, удостоєні звання Герой соціалістичної праці, встановленого указом Президії ВР СРСР від 27 грудня 1938. На початку актами про присвоєння звання Героя соціалістичної праці не передбачалося повторне нагородження золотою медаллю «С. і М.». Указом від 3 березня 1949 допускалися друге і подальші нагородження медаллю, які були відмінені постановою Президії ВР СРСР від 22 серпня 1988.

Медаль виготовлялася із золота ЗлСрМ950-25 вагою близько 15,25 г (інші деталі загальною масою 13 г — зі срібла СрМ925 позолочені). Медаль має форму п'ятикутної зірки з гладкими полірованими двогранними променями на лицьовому боці і рельєфним зображенням серпа і молота у центрі. Зворотний бік медалі плоский, із написом випуклими літерами «Герой Соціалістичної Праці», вигравіруваним номером медалі (до 7,5 тис. нагородження), а у разі чергового нагородження медаллю — у верхньому промені карбувалися рим. цифри II і III. Автор медалі худ. І.С.Поманський. Медаль «С. і М.» носилася на лівому боці грудей вище від усіх інших держ. нагород СРСР. Медаллю нагороджено майже 20,5 тис. осіб, з них 180 — двічі, 16 — тричі. Серед осіб, тричі нагороджених золотою медаллю «С. і М.», А.П.Олександров, М.В.Келдиш, А.Д.Сахаров, А.М.Туполєв, М.С.Хрущов.

Літ.: Ордени і медалі Союзу РСР. К., 1982; Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР. М., 1984; *Колесников Г., Рожков А.* Ордена и медали СССР. Минск,

Є.В. Середюк.

І.О. Серов.

«Серп і молот» золота медаль.

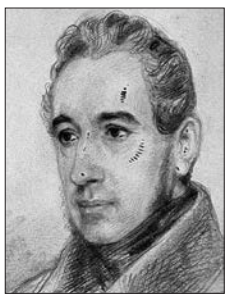

Л. Серрісторі.

1986; Государственные награды Союза СССР. К., 1987; *Володин А., Мерлай Н.* Медали СССР. СПб., 1997; *Смыслов О.* История советских наград. М., 2007; Ордена и медали России и СССР. Ростов-на-Дону, 2010.

В.Й. Бузало.

СЕРРІСТО́РІ (Serristori) Луїджі (17.11.1793—30.01.1857) — італ. держ. і військ. діяч. інженер, дипломат, граф. Н. в м. Флоренція (Італія). Освіту здобував у колегії Толомеї в Сієні (Італія) та на ф-ті мат. і фізичних наук Пізанського ун-ту.

Є автором багатьох праць з екон. географії, статистики, техніки та проєктів для пром-сті, транспорту, буд-ва, сільс. госп-ва, освіти. Свої перші розвідки опублікував 1819 у провідному міланському ж. «Кончильяторе». Наприкінці 1819 С. переїхав до *Санкт-Петербурга*, де вступив на рос. військ. службу у відділ картографії при Генштабі. Від 1920 керував інженерно-буд. роботами в Прибалтиці (спорудження каналу в м. Мітава; нині м. Єлгава, Латвія), потім — у Грузії на кордоні з Персією. 1824 прибув в Україну, де вперше виконав топографічний опис *Волині*. Прикомандирований по відомству шляхів сполучень до новорос. генерал-губернатора М.*Воронцова*, розробляв плани госп. облаштування Пд. України та Криму (водопостачання *Одеси, Севастополя, Сімферополя*, спорудження порту в Маріуполі та перетворення р. Кальміус на судноплавну, прокладання шляхів між містами Подніпров'я, організація промсті буд. матеріалів тощо). Брав участь у *російсько-турецькій війні 1828—1829*, дослужився до чина полковника.

Під час службових відряджень досліджував історію та сучасне становище народів Чорноморсько-азовського регіону. Один із перших своїх звітів — «Записку про російські провінції на Кавказі, складену в 1823 і 1824 рр.» — опублікував в Одесі (1829). Його перу також належить праця з історії італ. колоній на Чорному морі за доби Середньовіччя (див. *Середні віки*). Із зібраних С. українознавчих матеріалів більша частина увійшла до його «Подорожніх записок», що є цінним джерелом для соціально-політ. та екон. характеристики України 1-ї пол. 19 ст., її міст, торгівлі, річкового пароплавства, освіти, нац. складу населення, зокрема, козац. стану та його самостійницьких аспірацій, участі укр. козаків у бойових діях на Придунав'ї проти турків 1828. Працюючи наприкінці 1820-х — на поч. 1830-х рр. консулом Тоскани в Одесі, С. особливу увагу приділяв розвиткові італ. торговельно-мор. зв'язків із портами України.

Після повернення до Великого герцогства Тосканського 1833 виступав зі студіями політ. економії і техніки, був ініціатором розбудови нового виду транспорту — залізничного. Із 1840 — губернатор у Сієні, з 1845 — у Пізі (Італія). 1847—48 очолював тосканські мін-ва — закордонних справ і військове.

П. у м. Флоренція (Італія).

Літ.: *Sapori A.* Luigi Serristori. Firenze, 1925; *Risaliti R.* Studi sui rapporti italo-russi (con «Ricordo di viaggi» inediti di Luigi Serristori). Pisa, 1972; *Бацак К.* Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — першій третині XIX століття: Витоки. Формування. Діяльність. К., 2004; *Варварцев М.М.* Україна у записках інженера і дипломата Луїджі Серрістері (20-ті роки XIX ст.). «Схід—Захід», 2004, вип. 4.

М.М. Варварцев.

СИГУРА́НЦА (рум. siguranţă — безпека) — таємна політ. поліція Румунії, підпорядкована Мін-ву внутрішніх справ, існувала 1908—44. Проводила розвідувальну і контррозвідувальну діяльність спільно з ін. спецслужбою загальнодерж. масштабу — розвідувальним відділом генштабу Мін-ва оборони.

Центр. апарат С. мав чотири відділи, кожен з яких відповідав за розслідування кримінальних злочинів, виявлення і боротьбу з опозиційними орг-ми, протидію військ. шпигунству іноз. держав і добування військово-політ. та екон. інформації у сусідніх країнах.

Після анексії Румунією Буковини у листопаді 1918 юрисдикція С. поширилася й на її територію. 1 березня 1919 відбулася реорганізація С.: на Буковині створили регіональний відділ С., організовано відповідні підрозділи (бригади і спец. відділи), формування яких регламентувалося спец. інструкціями, санкціонованими королів. декретом від 29 січня 1919.

У міжвоєнний період С. двічі була реорганізована. У 1931 замість бригад створено корпус детективів, які мали збирати інформацію про загрозу нац. безпеці, здійснювати профілактичні заходи та розслідувати злочини відповідного характеру. Реорганізований орган С. складався із груп, секцій, бригад і бюро.

Усього було утворено чотири групи, кожна з яких мала свою сферу діяльності: перша стежила за діяльністю правих та ультраправих політ. сил, реліг. сектами, які офіційно не були визнані державою, франкмасонськими організаціями та ін.; друга (мобільна) — контролювала розслідування злочинів, а з 1938 по 1940 стежила за діяльністю єврейс. орг-цій, проведенням комуніст. агітації та діяльністю реліг. сект; третя — наглядала за діяльністю політ. партій нац. меншин, підозрюваних у проведенні антидержавної політики; четверта — спостерігала за лівими політ. силами, веденням комуніст. пропаганди і разом з іншими підрозділами поліції забезпечувала охорону королівської родини.

Загалом наглядові функції С. концентрувалися на вивченні настроїв населення та політиків, які діяли на цій території. На Буковині заходи проти комуніст. і соціалістичного руху виявилися частково пов'язаними з діяльністю С. у цьому напрямі на території сусідньої Бессарабії.

С. тимчасово припинила діяльність на Буковині наприкінці червня 1940, після оголошення Румунії ультиматуму з боку СРСР, що змусило румун. владу залишити Буковину та евакуювати всі установи.

Пізніше — у роки Другої світової війни, С. працювала в Україні, зокрема, на Буковині, Бессарабії та Трансністрії під егідою нім. спецслужб, фокусувалася на боротьбі з підпільно-партизанським рухом.

С. припинила існування у 1944 після вступу рад. військ до Румунії.

Літ.: *Bobocescu V.* Momente din istoria Ministerului de Interne. Bucureşti: Editura Ministerului de Interne, 1998; *Troncote C.* Istoria serviciilor secrete romaneşti: de la Cuza la Ceauşescu, Edit. Ion Cristoiu, 1999; *Pelin M.* Un veac de spionaj, contraspionaj şi poliţie politică. Dicţionar alfabetic. Ed. «Elion», Bucureşti, 2003; *Піддубний І.* Політичне життя Буковини 1918—1940 гг. У кн.: Буковина 1918—1940 гг.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи). Чернівці: Зелена

Буковина, 2005; *Піддубний І., Торончук І.* Сигуранца на Буковині у міжвоєнний період. «Буковинські старожитності». Web: http://starogit.do.am; Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. Т. 1: Накануне. Книга первая (ноябрь 1938 г. — декабрь. 1940 г.). Книга вторая (1 января — 21 июня 1941 г.). М., 1995. *Perieţeanu Gr.* Siguranţa Română în Basarabia interbelică. Web: http://www.morarup.narod.ru/Sigur.htm

Т.В. Вронська.

СИ́ДОРОВЕ — археол. комплекс *Салтівсько-Маяцької культури* 8—10 ст., розташований на правому березі р. Сіверський Донець бл. с. Сидорове Слов'янського р-ну Донецької обл.

Пам'ятку досліджували В.Міхеєв у 1971, А.Колеснік і Е.Кравченко у 1994, 1996, 1997, Е.Кравченко у 1998—2012. Складається з городища площею 120 га і 2 могильників.

Глибокі балки поділяють територію пам'ятки на дві частини — Мале і Велике городища. Мале городище первісно було оточене оборонним земляним валом, згодом, у зв'язку зі збільшенням поселення на відстані 120 м від першого спорудили новий вал. На схилі між цими лініями зробили ступінчастий ескарп.

На Малому і Великому городищах виявлені заглиблені житла з печами-кам'янками та господарські споруди, а також комплекси, пов'язані з язичницькими обрядами. З городища походить скарб, який складався з ковальських інструментів та залізних виробів 10 ст.

У 2-й пол. 8 ст. виникло невелике поселення у межах Малого городища. Велике городище (посад) було заселене наприкінці 9 — у 10 ст. У той час площа пам'ятки збільшилася майже втричі. До цього ж періоду належать прилеглі до житлової частини могильники, поховання на яких здійснені за мусульманським обрядом (досліджено 216 поховань).

Сидорівське городище було великим населеним пунктом *Хозарського каганату*, розташоване на торговому шляху. Мешканці городища мали зв'язки з Кримом та *Візантією*. Тут проживали *хозари*, азово-чорномор. болгари / булгари та *алани*; була велика мусульманська громада, одна з найбільш ранніх у Сх. Європі. Знахідки свідчать про присутність також християн.

Загибель городища у 2-й пол. 10 ст. пов'язана з розгромом Хозарського каганату.

Літ.: *Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985; *Кравченко Э.Е., Гусев О.А., Давыденко В.В.* Ранние мусульмане в среднем течении Северского Донца (по археологическим источникам). «Археологический альманах» (Донецк), № 7, 1998; *Кравченко Э.Е., Давыденко В.В.* Сидоровское городище. У кн.: Степи Европы в эпоху средневековья, т. 2. Донецк, 2001; *Кравченко Э.* Городища среднего течения Северского Донца. У кн.: Хазарский альманах, т. 3. К.—Харьков, 2004; *Кравченко Э.Е., Мирошниченко В.В., Петренко А.Н., Давыденко В.В.* Исследования археологического комплекса у с. Сидорово (материалы экспедиций 2001—2003 гг.). У кн.: Степи Европы в эпоху средневековья, т. 4. Донецк, 2005.

Н.С. Абашина.

СИ́МВОЛИ ДЕРЖА́ВНІ — державні герб, прапор і гімн.

1. Офіційні С. д. зазвичай затверджені на вищому законодавчому рівні. Підкреслюють її суверенітет, самобутність та окремі особливості.

Іноді таке визначення вживається і для символів деяких адм. утворень, які не є незалежними д-вами, а входять до складу інших країн, проте наділені автономними правами (напр., Баварія, Татарстан, Башкортостан). Окремі держави використовують символи із тяглою істор. традицією (напр., прапор Данії).

Однак у більшості країн світу поняття С. д. у сучасному значенні сформувалося лише протягом останніх 100—200 років і пов'язано з процесами розпаду великих імперій і формуванням нових незалежних держав.

Деякі країни залежно від істор., реліг. чи політ. обставин замість гербів використовують негеральдичні емблеми (Італія, Франція, Джибуті, Оман, Саудівська Аравія) або печатки (США, Мавританія, Мадагаскар, Коморські Острови); можуть вживати кілька гербів (Чеська Республіка, Латвія, Естонія, Угорщина), які функціонують на різних рівнях держ. влади або й місц. самоврядування.

Держ. прапори фіксуються у законодавстві з точним визначенням пропорцій полотнища і зображених на ньому символів. Під час проведення різних офіційних міжнар. заходів усі полотнища прапорів подають з однаковим співвідношенням ширини до довжини як 2:3, щоб жодний із них не мав більшого розміру і не порушував прапорового етикету. Деякі країни вживають як С. д. два різновиди прапора — із зображенням герба і без нього, іноді трактуючи другий варіант як національний прапор (Угорщина, Польща, Іспанія).

Держ. гімнами є патріотичні пісні, мелодії та тексти, які опираються на істор. традицію. З політ. причин держ. гімни окремих країн виконують без слів (Іспанія, Косово).

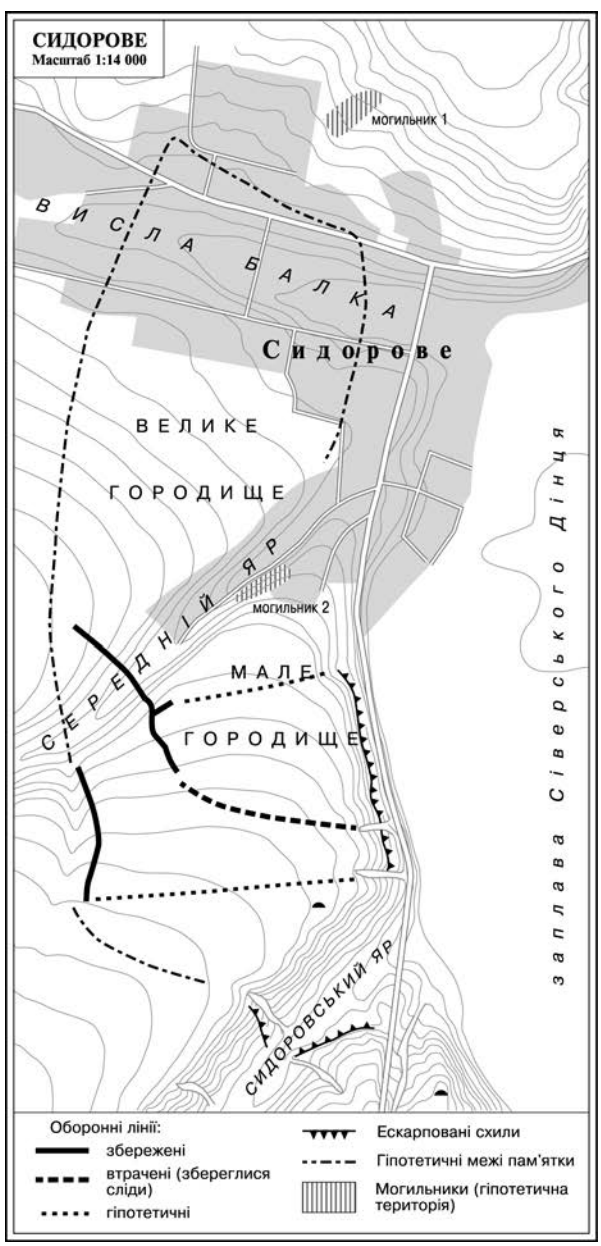

С. д. фіксуються у конституційних актах та в окремих законах. Хоча у деяких країнах роль держ. гімнів відіграють традиційні національні, які не мають офіційного затвердження (Велика Британія, Швеція). Неналежне ставлення до С. д. чи наруга над ними можуть викликати передбачену чинним законодавством відповідальність.

2. У деяких країнах С. д. — тотожні поняття чи синоніми до символів нац.

3. Символи самопроголошених невизнаних держав, які не мають загального міжнар. визнання.

Літ.: *Neubecker O.* Heraldik. Wappen — ihr Ursprung, Sinn und Wert. Frankfurt am Main: Krüger, 1977; *Smith W.* Flags: Through the Ages and Across the World. New York, 1975; *Vagnat P., Poels J.* Constitutions — what they tell us about national flags and coats of arms. SAVA, Pinegowrie, 2000; *Гречило А.* Великі проблеми навколо великого герба. «Локальна історія» (Львів), 2020, № 9.

А.Б. Гречило.

СИ́МВОЛИ НАЦІОНА́ЛЬНІ

1. У багатьох країнах С. н. є синонімом символів державних.

2. Офіційні та неофіційні символи, які виступають ідентифікаційними знаками етнічних чи політ. націй і підкреслюють їхню самобутність та окремі особливості. Переважно С. н. формуються на основі різних істор. і культ. традицій, найчастіше пов'язаних із процесами національно-визвольних рухів і спробами розбудови власної державності.

Передовсім до С. н. належать нац. герби чи емблеми, прапори чи кольори, гімни чи патріотичні пісні. С. н. можуть затверджуватися на законодавчому рівні, а для етнічних спільнот, які не мають власної д-ви (напр., ассирійці, саами, караїми, роми, крим. татари), — рішеннями нац. зібрань чи інших представницьких повноважних органів народу.

У деяких народів значення С. н. набули елементи ландшафту (напр., гора Фудзіяма для японців, Арарат для вірменів чи Триглав для словенців), а також різні представники природнього світу, з якими або пов'язані нар. міфи, тотемізм чи якісь реліг. традиції, або уособлюється й локалізується територія розселення народу. Існує практика визначення таких неофіційних символів, як нац. птах, тварина, риба, дерево, квітка тощо.

Роль неофіційних С. н. часто відіграють різні пам'ятки історії та культ. спадщини: наприклад, нац. святині, символи влади, унікальні споруди, народний епос чи інші літературні твори. Подібного трактування можуть набувати атрибути традиційних свят та обрядів, культові знаки, специфічні орнаменти, елементи нац. вбрання, страви місц. кухні, популярні види спорту, нар. танці.

Іноді до С. н. зараховують святих покровителів, алегоричні чи персоніфіковані патріотичні образи (напр., Британія чи франц. Маріанна) або й реальних видатних політ. і культ. діячів, особливо тих, хто відіграв велику роль у розвитку нац. свідомості, боротьбі за незалежність чи зробили вагомий внесок у світову історію або культуру.

С. н. сприяють згуртуванню нац. спільнот, утвердженню патріотизму, пропаганді власної історії, к-ри, духовних цінностей та ідей. На сучасному етапі неофіційні С. н. активно використовуються в емблематиці різних політ., громад. і спортивних орг-цій, а також для брендування і розвитку туристичної галузі.

Літ.: *Jackson C.* Flags of non-independent peoples. Melbourne, 1990; *Minahan J. B.* The Complete Guide to National Symbols and Emblems. 2 vols. Greenwood, 2010; *Toft R.* National Birds of the World. London, 2014.

А.Б. Гречило.

СИ́МВОЛИ НАЦІОНА́ЛЬНІ УКРАЇ́НИ — різні офіц. та неофіц. символи, які відіграють роль ідентифікаційних знаків укр. народу і підкреслюють його самобутність. Основні С.н.У. — герб, прапор і гімн. С.н.У. сформувалися на основі істор., реліг. і культ. традицій, тісно пов'язані з розвитком укр. нац.-визвольних рухів і спробами побудови власної державності.

Уже від поч. 18 ст. герб *Війська Запорозького* (*Української козацької держави*) — «козак з мушкетом» — трактується як нац. герб. Автор *«Історії Русів»*, описуючи обрання гетьманів, зазначав, що 1708 І.*Скоропадському* вручено «клейноды войсковые и национальные, ... т. е. булава, бунчук и печать», Д.*Апостолу* 1727 — «клейноды войсковые, ... т. е. булава, знамя, бунчук и печать национальная», К.*Розумовському* 1751— «клейноды войсковые и национальные» (див. *Клейноди*). У ще одному тогочасному джерелі — «Книзі Забіл» – під малюнком герба зроблено підпис латиною: «sigilum Ucrainia». Саме ордером гетьмана К.Розумовського, виданим у березні 1755, визначено порядок зображення елементів на сотенних і полкових прапорах — з лицевого боку фігурував «національний герб» (козак з мушкетом), а зі зворотного — знак відповідної сотні чи *полку*. З ліквідацією автономії *Гетьманщини* традиція цих символів була перервана. Натомість затвердження у лютому 1918 *тризуба* (княжого знака *Володимира Святославича*) держ. гербом *Української Народної Республіки* сприяло популяризації та поширенню цього символа, який утвердився як один з С.н.У. 1992 його відновлено як держ. герб України (див. *Малий герб України*).

Утвердження синьо-жовтого кольорового сполучення як укр. нац. барв відбулося 1848 у *Галичині* під час «Весни народів» (див. *Революції в Європі 1848–1849 років*), коли *Головна Руська Рада* визначила нац. символами русинів-українців зображення «руського лева» (золотий лев, що спинається на скелю, у синьому полі – у 15–18 ст. герб Львів. землі, щопов'язаний з гербом *Королівства Русі* та геральдичними левами на печатках галицько-волин. володарів 14 ст.) і похідні від нього синій і жовтий кольори. Згодом ці кольори та прапор з двох горизонтальних смуг поширилися на *Буковину*, *Закарпаття*, потрапили в еміграційні осередки в США та Канаді. Під час *Першої світової війни* ця символіка з'явилася не лише на *Наддніпрянській Україні*, а й на ін. територіях Рос. імперії, де існували укр. громади – у Петрограді (див. *Санкт-Петербург*), *Москві*, на *Кубані*, у Туркестані, Сибіру, на Далекому Сході).

Загальноукр. визнання синьо-жовтий прапор отримав після *Лютневої революції 1917*, коли його почали використовувати на різних укр. мітингах. Цьому сприяло популярне тлумачення кольорів як візуалізація укр. ландшафту: синє означало небо, а жовте — пшеничне поле. У 1918 синьо-жовтий став офіц. прапором УНР, використовувався і на військ., мор. та ін. службових

Проєкт великого державного герба України. Автори С.Якутович, О.Івахненко, В.Мітченко, М.Дмитрієнко, Ю.Савчук.

прапорах. (Див. також *Прапор державний України*.)

Гімн *«Ще не вмерла України і слава і воля»* (слова П.*Чубинського*, музика М.*Вербицького*) набув поширення та значення національного на поч. 20 ст. У 1939 він був затверджений як держ. гімн *Карпатської України*.

Після поразки *Української революції 1917—1921* нац. герб, прапор і гімн в Рад. Україні (*Українській радянській державі*) були заборонені, проте їх активно використовували українці за межами *СРСР*. Після відновлення незалежності України ці атрибути у 1992 офіц. затверджені як держ. символи.

Як С.н.У. також трактується червоно-чорний прапор. Від 1941 такі кольори використовувала *Організація українських націоналістів* (революційна/бандерівська). Учасники *Революції гідності 2013—2014* вживали червоно-чорний прапор як символ боротьби проти тиранії, і він дістав заг. визнання.

Як нац. гімн іноді розглядають «Молитву за Україну» (слова О.*Конiського*, музика М.*Лисенка*), «Заповіт» (слова Т.*Шевченка*, музика Г.Гладкого), «Вічний революціонер» (слова І.*Франка*, музика М.Лисенка) та ін. патріотичні пісні.

Роль неофіц. С.н.У. відіграють рослини і тварини, з якими пов'язані певні нац. чи істор. традиції. Напр., уособленням України вважається червона калина. В емблемах і логотипах як подібний символ використовують зображення лелеки або квітки соняшника. Іноді до С.н.У. зараховують окремі пам'ятки історії та к-ри: нац. святині та унікальні споруди (напр., київ. *Софійський собор*, *Києво-Печерська лавра*); твори декоративного мистецтва і специфічні орнаменти (напр., петриківський розпис, див. *Петриківка*), елементи нац. костюму, обрядові предмети (напр., писанки), традиційні свята, самобутні страви укр. кухні (напр., борщ, вареники). Перелічені об'єкти та явища використовують як бренд України, який сприяє розвитку туризму. С.н.У. можуть вважатися постаті видатних політ. і культ. діячів, які відіграли велику роль у розвитку укр. націєтворення чи боротьбі за незалежність (напр., Володимир Святославич, Б.*Хмельницький*, Т.Шевченко та ін.). Ці особи меморіалізуються у назвах держ. нагород, установ, вулиць і площ, їм споруджують пам'ятники, їхні зображення розміщують на банкнотах і монетах. С.н.У. сприяють формуванню політ. нації, утвердженню патріотизму, популяризації укр. історії та культури.

Літ.: *Трембицький В.* Український гімн та інші патріотичні пісні. Нью-Йорк—Рим, 1973; *Гречило А.* До питання про національний прапор. «Пам'ятки України», 1989, № 4; *Чередниченко Д.* «Ще не вмерла Україна». «Культура і життя», 1991, 17 серпня; *Гречило А.* Становлення українських національно-державних символів у 1917—1920 роках. «Записки Наукового товариства імені Шевченка» (Львів), 2006, т. 252; *Ситий І.* Герб України XVIII ст. «Знак», 2006, ч. 38; *Гречило А.* Українська територіальна геральдика. Львів, 2010; Словник символів культури України. Корсунь-Шевченківський, 2015.

А.Б. Гречило.

СИНАГО́ГА В ГУСЯ́ТИНІ — пам'ятка арх-ри нац. значення у селище *Гусятин*, одна з найцікавіших і добре збережених пізньоренесансних юдейських сакральних споруд оборонного типу на теренах України.

Спорудження синагоги точно не датоване (у літературі дати у діапазоні 15 ст. — 1654). Найбільш вірогідний час побудови — злам 16—17 ст. Синагога пристосована для оборони, входила в систему міськ. фортифікацій. Зазнала руйнувань під час *Національної революції 1648—1676*, а 1692 відбудована. Під час *Першої світової війни* зруйновано склепіння і дах, у 1920-х рр. виконано реставрацію, під час якої змінено форму дахів. Значної руйнації зазнала під час *Другої світової війни*. Наприкінці 1950-х рр. архіт.-реставратором М.Говденко виконано проєкт реставрації, реалізація якого завершена 1972. У будівлі 1979 розмістили районний краєзнавчий музей. У 2006 з пам'ятки, доведеної до аварійного стану, музей перемістили в інше приміщення, і з того часу С. занедбана й не використовується.

Синагога в Гусятині.

Будівля прямокутна в плані, складається з високого (13,5 м) залу розмірами 15,6×17,2 м і прилеглих з двох боків одноповерхових приміщень, які були призначені для жінок та школи. Загальне стилістичне вирішення поєднує риси готики і ренесансу, що характерно для ранньомодерної іудейської сакральної архітектури Центрально-Сх. Європи. Усі фасади високого залу завершуються розвиненим аттиком з глухою кілеподібною аркатурою, увінчаною парапетом у вигляді смуги листя аканту з наріжними циліндричними вежечками. Цей рідкісний в архітектурі України прийом застосовано для маскування місць стоків дощової води зі складчастого даху. Аналогічні форми має парапет, що оточує терасу на даху низеньких одноповерхових приміщень. Аттик має ключеподібні бійниці, вихід до яких улаштовано по кам'яних сходах у товщі зх. стіни. На пн. стіні основного приміщення, що має товщину до 2,15 м, унизу влаштовано чотири гарматні бійниці, звернені в бік долини р. *Збруч*. Усі приміщення, у т. ч. й великий зал, перекриті циліндричними склепіннями зі стрілчастими розпалубками над вікнами. Високий зал добре освітлений завдяки стрілчастим вікнам до 8 м заввишки, розташованим по троє на кожному фасаді, крім головного, де центр. вікно кругле.

В інтер'єрі збереглися білокам'яні різьблені консолі в основі склепінь, а на сх. стіні — прикрашений орнаментальним ліпленням «аарон га-кодеш» (сакральна ніша для зберігання сувоїв Тори).

Літ.: *Геврик Т.* Мурованi синагоги в Україні і дослідження їх. «Пам'ятки України: історія та культура», 1996, № 2; Синагоги України. «Вісник Укрзахідпроектреставрації», 1998, № 9. Спецвип.; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Історія української архітектури. К., 2003.

В.В. Вечерський.

СИНДИКА́Т ВИРОБНИКІ́В ЦЕМЕ́НТУ — монополістичне об'єднання в галузі вир-ва буд. матеріалів поч. 20 ст., що сконцентрувало 90 % продажу цементу у Рос. імперії. У грудні 1900, за ініціативою правління Т-ва Чорномор. цемент-

Проєкт великого державного герба України. Автор О.Кохан.

ного вир-ва, чотири найбільші підпр-ва відповідного профілю підписали угоду про відкриття в *Санкт-Петербурзі* Гол. агентства з продажу портланд-цементу з-дів Пд. Росії, навколо якого й почав поступово створюватися С.в.ц. Протягом 1902—08 до орг-ції прилучилося ще 5 виробників. Керувала синдикатом спец. Рада, в компетенції якої були питання нормування замовлень, централізації збуту, цінової політики, легалізації нової структури. За невиконання рішень Ради винний сплачував штраф у 50 тис. *рублів*, котрий надходив в екстраординарний фонд. Окрім підпр-в у Новоросійську, Геленджику, Білій, у С.в.ц. помітну роль відігравали Т-ва Донецького та Амвросіївського з-дів України; синдикат багато зробив для забезпечення комунальних потреб *Києва, Харкова*, Катеринослава (нині м. Дніпро, див. *Дніпропетровськ*), *Одеси*, зведення та реконструкції багатьох місц. ф-к, з-дів, елеваторів. Припинив існування в жовтні 1917.

Літ.: *Лившин Я.И.* Монополии в экономике России. М., 1961; *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX — начале XX века. Самара, 1992; *Дмитриченко Л.И. и др.* Корпорация в системе общественного производства. Донецк, 2010.

О.М. Машкін.

СИНДИКА́Т ДИЗЕЛЕБУДІВНИ́Х ЗАВО́ДІВ — міжнар. монополістичне об'єднання у машинобудуванні поч. 20 ст., створене з метою регулювання вир-ва й продажу двигунів системи «Дизель» комунального призначення. Виникло 3 листопада 1908 з ініціативи правлінь Миколаївського суднобудівного та Коломенського механічного з-дів, що підписали відповідну угоду, а через місяць встановили єдині ціни на продукцію. Час існування С.д.з. можна розділити на три періоди: листопад—грудень 1908, коли його складали власне два підприємства-засновники; 1909 до них прилучилися з-ди Л.Нобеля (*Санкт-Петербург*) та «Фальзен і Ко» (Рига; нині столиця Латвії); 1910—14 членом синдикату став також Аугсбурзький машинобудівний з-д у Нюрнберзі (Німеччина). Питаннями розподілу замовлень у С.д.з. займалася спеціально створена рада; об'єднання мало невеликий грошовий фонд. У складі С.д.з. помітну роль відігравали суднобудівні підпр-ва *Херсонської губернії*, які отримали змогу постачати власну продукцію для освітлювальних мереж і трамвайних колій Одеси, Херсона, Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*), *Полтави, Києва*. С.д.з. розпався восени 1914, невдовзі після початку *Першої світової війни*.

Літ.: *Кафенгауз Л.Б.* Синдикаты в русской железной промышленности. М., 1910; *Левин И.П.* Германские капиталы в России. СПб., 1914; *Лившин Я.И.* Монополии в экономике России. М., 1961; *Дмитриченко Л.И. и др.* Корпорация в системе общественного производства. Донецк, 2010.

О.М. Машкін.

СИНДИКА́Т РАФІНЕ́РІВ — монополістичний союз власників рафінерних з-дів картельного типу у Рос. імперії.

Виник в умовах розгортання екон. кризи на поч. 20 ст. Нетривкі, тимчасові угоди між рафінадними з-дами виникли ще наприкінці 1880-х — на поч. 1890-х.

У Києві 8 грудня 1890 відбулися перші збори рафінерів, на яких обрано комісію у складі Л.Бродського, П.Харитоненка, М.Хрякова і Леве. Їм доручалося залучити в орбіту всіх виробників рафінаду Російської імперії і Царства Польського.

Комісія встановлювала норми вир-ва продукції для кожного рафінадного і цукро-рафінадного заводів. На січень 1891 ініціатори С. р. досягли монополії на рафінадному ринку, підписавши договір із 49 рафінадними і цукрорафінадними з-дами. Обрано комітет з 12 осіб — Л.Бродський, Вертгейм, І.Зайцев, Леве, Марк, Ринін, І.Терещенко, Харитоненко, Хряков, Щеніовський та ін. Значна частина членів комітету входила до кер-ва Синдикату цукрозаводчиків.

С. р. визнав єдиним способом поліпшити стан рафінадного ринку шляхом зменшення випуску продукції на внутрішні потреби і вивіз залишок на азійські ринки. Порозуміння рафінерів діяло два роки. Через оподаткування держ. рафінаду, який розташовувався на з-дах від вересня 1893, С. р. визнав існування недоцільним.

Відродження С. р. відбувалося 1902. За шість років діяльності С. р., вдаючись до жорстких заходів нормування, домігся зменшення середньорічного приросту вир-ва рафінаду майже вчетверо, а споживання у вдвічі. Власники рафінадних з-дів, виробляючи 70—80 % цукру-піску в д-ві, були справжніми господарями цього ринку в імперії.

З переходом від приватно монополістичного до держ. регулювання цукровою промисловістю С. р. фактично перебрав цю функцію через діяльність *Загальноросійського цукрового товариства*, яке перебувало під його контролем.

Літ.: Фабрично-заводская промышленность и торговля России. СПб., 1896; Протоколы заседаний рафинеров 20 сентября 1906 г. СПб., 1907; *Каменецкая И.М.* Возникновение монополий в свеклосахарной промышленности. «История СССР», 1965, № 6; *Воблий К.* Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості, т. 2. К., 1930.

Т.І. Лазанська.

СИНЕГУ́Б (Синьогуб) Сергій Силич (13(01).12.1851—1 чи 2.11(19 або 20.10).1907) — народник, літератор (псевд. «Вербовчанин», «Семидесятник» та ін.), журналіст, мемуарист. Син поміщика, нащадка козацької старшини, брат В.Синьогуба, причетного до виникнення *громад*.

Н. у с. Привілля (Біляївське) Олександрівського пов. Катеринославської губ. (нині с. Біляївка Вільнянського р-ну Запорізької обл.). Навч. у мінській г-зії, від 1871 — С.-Петербурзькому технологічному ін-ті. Наприкінці 1871 долучився до «*чайковців*». У 1872 повінчався з Ларисою (Софією) Чемодановою (1856—1923; у заміжжі Синегуб). Брав участь у «ходінні в народ». Розгорнув соціалістичну пропаганду в робітн. середовищі, посилаючись на «Капітал» К.Маркса. Популяризував праці М.*Чернишевського*, підпільну пресу. Звіршував низку нелегальних агітаційних матеріалів для рос. слухачів і читачів: «Илья Муромец», «Атаман Сидорка», «Стенька Разин» (подібно до *билин*), «Дума ткача», «К рабочему народу», «Гей, работники, несите...», «Свободушка», «Доля», «Просьба».

Перші публікації С. побачили світ на сторінках позацензурних альманахів: «Сборник новых песен и стихов» (1873) і «Из-за решетки» (1877) в Женеві (Швейцарія).

Вночі на 24(12) листопада 1875 підданий поліційному трусу на квартирі у *Санкт-Петербурзі*

за справою *долгушенців*, відтак підпав під арешт, учинений *Третім відділенням*. 18(06) грудня 1875 С. заточили у *Петропавловську фортецю*. 24(12) грудня 1875 допроваджений до будинку попереднього затримання, притягнутий до «Процесу 193-х».

Під впливом «Заповіта» і рядків «Думи мої, думи мої...» Т.*Шевченка* скомпонував «Завещание» і досить оптимістичний за важких обставин переспів-відгук «Думы мои любые,/ Думы мои честные,/ Жить не помешают вам/ Эти стены тесные...». Принагідно познайомився з Г.*Мачтетом* (пізніше листувались). На слідстві визнав особисте авторство революц. текстів, знайдених жандармами у нього і його учнів, але 6 листопада (25 жовтня) 1877 категорично відмовився відповідати на судові запитання і був видалений із зали засідань, 2 грудня (20 листопада) повернутий туди. 4 лютого (23 січня) 1878 засуджений на дев'ять років каторги з позбавленням станових прав.

Маніфестом «Товарищи по убеждениям!» з П.*Войнаральським*, Ф.*Волховським,* С.*Ковaликом* і ще двома десятками сподвижників закликав не спиняти антиурядової боротьби. Вночі на 4 серпня (23 липня) засланий до Сибіру. Покарання до весни 1879 відбував у чоловічій Карійській в'язниці, на Нижньому промислі, потім — у «вільній команді».

1881 переведений до м. Чита Забайкальської обл. Щоб прогодувати велику родину, 1889—91 служив у тайговій конторі золотих копалень, займався геологією і фотографією. Взимку 1895—96 жив у м. Благовєщенськ (на р. Амур), 1900 — у м. Томськ, де й помер.

С. анонімно умістив чимало поезій, прозових оповідань, нарисів, фейлетонів, кореспонденцій, мандрівних нотаток, замітoк у часописах «Сибирская газета», «Сибирская жизнь», «Сибирь», «Восточное обозрение», «Владивосток», «Амурская газета» тощо. 1889 виступив у колективному томському зб. «Отголоски Сибири», 1900 під власним прізвищем — в петерб. ж. «Русское богатство». Мав репутацію найкращого «тюремного» поета, причому попри трагічні злигодні, в яких утратив чотирьох із десяти дітей, а сам тяжко захворів, його внутрішню незламність яскраво засвідчила строфа: «Хотел бы я от злой кручины/ Крупицу счастья получить:/ И не в объятиях чужбины,/ В родных пределах Украины/ Свободным только опочить!..». 1906 надрукував спогади «Записки чайковца» («Былое», № 8—10), випустив у Ростові-на-Дону книжку «Стихотворения. 1905 год». Восени 1906 на шпальтах моск. щомісячника «Русская мысль» оприлюднив «Воспоминания чайковца».

Тв.: Записки чайковца. М.-Л., 1929; [Стихи.] В кн.: Вольная русская поэзия второй половины XIX в. Л., 1959; [Стихи.] В кн.: Поэты революционного народничества. Л., 1967; [Стихи.] В кн.: Поэты-демократы 1870 — 1880-х годов. Л., 1968; [Стихи.] В кн.: Вольная русская поэзия XVIII — XIX веков. М., 1975.

Літ.: Государственные преступления в России, т. 1—3. СПб., 1906; *Осмоловский Г.Ф.* Карийцы. «Минувшие годы», 1908, № 7; *Лелевич Г.* Лучший тюремный поэт 1870-х гг. «Каторга и ссылка», 1930, № 8—9; *Прибылев А.В.* Записки народовольца. М., 1930; *Шилов А.А., Карнаухов М.Г.* Деятели революционного движения в России, т. 2, вып. 4. М., 1932; *Осьмаков Н.В.* Поэзия революционного народничества. М., 1961; *Базанов В.Г.* Илья Муромец — крестьянский революционер. «Русская литература», 1963, № 1; *Его же.* Неизвестные стихотворения Сергея Синегуба. Там само. № 4; *Его же.* К истории тюремной поэзии революционных народников 70-х годов. Там само. 1966, № 4; *Его же.* Еще об одной тетради стихотворений Сергея Синегуба. Там само. 1967, № 1; *Якушин Н.И.* С.С.Синегуб в Сибири. «Сибирские огни», 1969, № 10; Агитационная литература русских революционных народников. Л., 1970; *Якушин Н.И.* К истории создания и публикации «Сказки о мужике Егорке». «Русская литература», 1976, № 1; *Его же.* С. С. Синегуб в Сибири и Амурском крае. «Сибирские огни», 1977, № 2; Революционеры 1870-х годов. Л., 1986; *Журавина О.* Судьба поэта. «Дальний Восток», 1987, № 6; Деятели СССР и революционного движения России. М., 1989; *Селиванов Ф.М., Якушин Н.И.* Синегуб. В кн.: Русские писатели: XIX век, т. 2. М., 1996; *Котикова П.Б.* Синегуб. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 5. М., 2007.

П.Г. Усенко.

«СИНИ́ ВІТЧИ́ЗНИ» (Synowie Ojczyzny) — таємна польська орг-ція, заснована у Львові восени 1837 як нижча, підготовча ланка орг-ції «Молода Сарматія», переіменованої у 1838 на «Змову польських демократів». До складу її входили представники інтелігенції і студентської молоді. Метою її було визволення Польщі від іноземного гніту, встановлення демократ. ладу, найближчими завданнями — революц. пропаганда і підготовка до повстання. Поширила діяльність по всій Галичині та серед польс. студентів Відня. До складу орг-ції, крім поляків, входило бл. 30 представників русинів — учнів греко-катол. семінарій них В.*Подолинський*, Й.Шухевич, Й.Охримович, І.Покінський, С.Турчинський, А.Вітошинський, Й.Константинович, Д.Танячкевич та ін. Членом орг-ції був А.Жабіцький, пізніше один із керівників *Демократичного товариства* і член Ген. ради І Інтернаціоналу.

«С.В.» був розкритий австр. владою у 1840. Впродовж 1841 багато його членів було заарештовано і притягнуто до судової відповідальності. У зв'язку з масовими арештами «С.В.» припинив свою діяльність.

Літ.: *Студинський К.* Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846. «Записки НТШ», 1908, т. 82; *Щурат В.* Речник незалежности України в 1848 р. О. Василь Подолинський. Львів, 1919; «Руська Трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. К., 1987; *Стеблій Ф.* Визначна пам'ятка української політичної думки середини XIX століття. — «Слово перестороги» Василя Подолинського. «Записки НТШ», 1994, т. 228.

Ф.І. Стеблій.

СИНО́ПСИС ПІДГО́РЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ́ — пам'ятка 2-ї пол. 17 — 1-ї чверті 18 ст.; написана давньоукраїнською книжною мовою.

Створений у *Підгорецькому Благовіщенському монастирі*. До складу С. входять: філософсько-богословський вступ; літопис, у текст якого вписані різноманітні документи, — королівські привілеї, єпископські грамоти та ін.; реєстри рукописних і друкованих книг монастирської б-ки; інвентарі церк. майна; окремо виписані копії актів — дарчих на користь монастиря; записи про візитації.

С. укладений за задумом ігумена монастиря о. Партенія Ломиковського. Автор С. — Василій, священник Успенської церкви у *Львові*, використав різні джерела: давні рукописи, документальні матеріали з монастирської б-ки, розповіді очевидців. Основ-

ний текст написано у 1699. Найбільше місця й уваги приділено подіям 1662—99. Літописні записи ведуться до 1715, окремі записи датуються 1726, 1729. Автор аргументовано датує заснування обителі 1180 і пов'язує початки її діяльності з літописним містом *Пліснеськ*.

Літопис докладно розповідає про відродження чернечої обителі 1583 афонським ченцем Зосимою та подальшу її відбудову ченцями *Скиту Манявського*, про подвижницьку діяльність монастирської братії під проводом о. Парфенія Ломиковського, про спорудження в монастирі церков, дзвіниці та інших споруд, про чудотворні дії Пліснеської ікони Божої Матері (1692).

У літописі є перелік ігуменів монастиря з висвітленням їх ролі в історії обителі. Подаються відомості й про церк. ієрархів, імена яких пов'язані з монастирем, — Г.*Четвертинського*, А.Шумлянського, Й.*Шумлянського* та ін. С. містить повідомлення про окремі події з історії укр. земель, зокрема, про епізоди польс.-турец. воєн 1672—76 і 1683—99 (див. *Польсько-турецькі війни 1497—1699*).

С. зберігається у відділі рукописів *Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника НАН України* у двох ред. — оригінали та копії, у 76 і 60 арк. відповідно.

Публікації: Сводная Галицко Русская летопись. Львів, 1874; т. 1, 1889; т. 3 (окремі фрагменти); «Киевская старина», 1890, кн. VII (неповний текст); «Записки ЧСВВ». 1924, т. 1, вип. 1; 1925, т. 1, вип. 2—3; 1928, т. 1, вип. 4; 1928, т. 3, вип. 1—2.

Літ.: *Гіщинський В. Б.* Опис «Синопсису» Підгорецького (Пліснеського) монастиря. «Київська Церква», 2001, № 4.

В.Б. Гіщинський.

СИНТЕТИ́ЧНА (ІНТЕГРАТИ́ВНА) МОДЕ́ЛЬ ІСТО́РІЇ — філософсько-істор. модель істор. процесу з позицій його континуальності / дискретності (неперервності / перервності). У рамках синтетичної моделі під континуальністю світового істор. процесу розуміють лінійний неперервний розвиток людства як єдиної унітарної системи, а під дискретністю світового істор. процесу — циклічний розвиток окремих локальних цивілізацій.

Прикладом континуального (лінійного) розуміння світової історії є філософсько-істор. концепції єдиного розвитку людства як поступальної зміни формацій або стадій, підпорядкованої певним загальним законам і закономірностям і певній спрямованості (такий підхід називають моністичним, або унітарно-континуальним). Виокремлюють лінійно-прогресистські концепції світової історії, згідно з якими людство невпинно просувається в напрямі удосконалення суспільного життя, і лінійно-регресистські концепції, згідно з якими людство просувається в напрямі деструкції форм організації сусп-ва. Основи лінійно-прогресистських концепцій закладені у працях, зокрема, італ. філософа Д.Віко (1668—1744), франц. мислителів — абата Сен-П'єра (1658—1743), А.Р.Ж.Тюрго (1727—81) і Н. де Кондорсе (1743—94), О.Конта (1798—1857), нім. філософів Ґ.Ґеґеля (1770—1831), К.Маркса (1818—83), укр. філософа Д.Чижевського (1894—1977) та ін. Основи лінійно-регресистських концепцій вбачають у вченні деяких антич. філософів, зокрема, Гесіода (8 ст. до н. е.) і Геракліта (6—5 ст. до н. е.), християн. есхатології та есхатології іудаїзму, працях франц. філософа Ж.-Ж.Руссо (1712—78) та ін.

Прикладом дискретного розуміння світової історії слугують філософсько-істор. концепції розвитку людства як різноманітних локальних автономних культур чи цивілізацій (такий підхід називають плюралістичним, або цивілізаційним, підходом). Основи такого розуміння світової історії закладені у працях франц. соціолога Ж. де Гобіно (1816—82); нім. істориків і етнографів Ф.Ратцеля (1844—1904), Л.Фробеніуса (1873—1938), Р.Ф.Гребнера (1877—1934), Г.Ріккерта (1863—1936), О.Шпенглера (1880—1936), англ. історика А.Тойнбі (1889—1975), рос. філософа М. Трубецького (1890—1938) та ін.

Синтетична модель історії — порівняно нова філософсько-істор. концепція — постає як реакція на кризу лінійної (унітарно-континуальної), зокрема, лінійно-прогресистської парадигми, зумовлену Другою світовою війною, та потребу переосмислення дискретної (плюралістично-цивілізаційної) парадигми в умовах глобалізації. Синтетична модель історії пропонується як поєднання (синтез, інтеграція) цих двох парадигм і передбачає уявлення про світовий істор. процес як про розвиток єдиної динамічної континуальної системи, що складається з дискретних елементів (цивілізацій).

На думку дослідників, витоки синтетичної моделі історії можна вбачати в теоретичних побудовах А.Тойнбі (тому синтетичну модель часто називають посттойнбіанською моделлю), у працях амер. дослідників В.МакНіла (1917—2016), І.Валерстайна (1930—2019), Д.Вілкінсона (нар. 1939), япон. дослідника Ш.Іто (1930—2023) та ін.

У межах синтетичної моделі історії, голов. чинником континуальності та унітарності світового істор. процесу, а отже, інтегративним фактором світової історії, виступає взаємодія культур і цивілізацій — безпосередні й опосередковані, внутрішні й зовнішні зв'язки та відносини між ними, завдяки яким відбувається поєднання культур і цивілізацій в єдину глобальну систему, а механізмом взаємодії вважаються «ті стійкі внутрішні стани та структури, що вироблені в масштабних культурних системах в ході історичного розвитку, які дозволяють їм реагувати на зовнішні зміни, вступати в різноманітні зв'язки один з одним і тим самим адаптуватися до світових трансформацій» (Ю.Брило). Концепція механізмів такої взаємодії, як і головні засади синтетичної моделі історії, розроблені у працях вже згадуваних Д.Вілкінсона та Ш.Іто, у дослідженнях амер. істориків Дж.Бентлі (1949—2012), П.Меннінга (н. 1941), укр. історика Ю.Павленка (1958—2012), філософа І.Бойченка (1948—2007) групи сучасних укр. дослідників (І.Грабовська, Т.Ємець, О.Мостяєв та ін.), сучасних рос. дослідників Б.Кузика, Ю.Яковця та ін.

До механізмів міжцивілізаційних / міжкультурних взаємодій належать не лише торгово-екон. контакти, а й взаємопроникнення культур, міжцивілізаційні впливи, зіткнення й конфлікти (коли війни або політичне, екон., культурне протистояння так чи так пов'язують народи між собою й сприяють формуванню єдиної цілісності (Д.Вілкінсон), масові міграції, імперські експансії, партнерство й співпраця у вирішенні загаль-

носвітових проблем, а також діалог культур і цивілізацій як обмін ідеями та досвідом між представниками різних цивілізацій, ключовим моментом якого є порозуміння.

На думку дослідників, важливість синтетичної моделі історії дедалі зростатиме з огляду на протистояння між глобалістами та антиглобалістами, адже в основі глобалізму лежить парадигма світового істор. процесу як розвитку єдиної унітарно-континуальної стадіальної (формаційної) системи, а в рамках антиглобалізму світова історія постає як розвиток автономних локальних культур / цивілізацій, натомість синтетична модель історії здатна примирити обидві парадигми. Через це синтетична модель історії зазнає критики як з боку глобалістів, так і від антиглобалістів. На думку сучасного амер. історика В.Гріна, жодна з розвинених на сьогодні моделей світового розвитку неспроможна задовільно інтегрувати світову історію, і така ситуація може панувати й у майбутньому. Синтетичній (інтеграційній) моделі бракує доказів того, що долі народів світу були пов'язані між собою ще з раніших часів, як і доказів того, що механізми змін, які діють на глобальному рівні, були вирішальними, задаючи як темп, так і спрямування зміни серед різних і віддалених одна від одної культур.

Літ.: *McNeill W.* The Rise of the West: A History of the Human Community. Chicago: University of Chicago Press, 1963; *Wilkinson D.* Spatio-Temporal Boundaries of African Civilizations Reconsidered. «Comparative Civilizations Review», 1993, vol. 29, no. 29, art. 5; *McNeill W.* The Changing Shape of World History. «History and Theory», 1995, no. 34; *Green W.* Periodizing World History. «History and Theory», 1995, vol. 34, no. 2; *Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії. К., 1995; *Бойченко І. В.* Нелінійна соціальна філософія: цивілізація як монада історії. «Філософські студії Київського ун-ту», 1995, вип. 1; *Bentley J.* Cross-Cultural Interactions and Periodization in World History. «American Historical Review», 1996, no. 101; *Manning P.* The Problem of Interactions in World History. «The American Historical Review», 1996, Jun., vol. 101, no. 3; *Ito Sh.* A Framework for Comparative Study of Civilizations. «Comparative Civilizations Review», 1997, vol. 36 (Spring); *Гобино Ж.А.* Опыт о неравенстве человеческих рас. М., 2001; *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. К., 2001; *Грабовська І., Смець Т., Мостяєв О.* Філософія українського буття. К., 2006; *Кузык Б.Н., Яковец Ю.В.* Цивилизации: теория, история, диалог, будуще. Т. 1; Теория и история цивилизаций. М., 2006; *Халапсис А.В.* Постнеклассическая метафизика истории. Днепропетровск, 2008; *Гончаревський В.Е.* Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991—2009). К., 2011; *Брило Ю.М.* Філософські моделі історичного процесу та їх еволюція у посттойнбіанській філософії історії. «Гуманітарний вісник Запорізької держ. інженерної академії», 2013, вип. 52.

Ю.М. Олійник.

СИРОТА́ Михайло Дмитрович (17.07.1956—25.08.2008) — політ. діяч, один із авторів *Конституції України 1996.*

Н. у м. *Черкаси* у родині вчителів. Закінчив Черкас. філіал Київ. політехнічного ін-ту (1980, за фахом інженер-будівельник) та аспірантуру Київ. інженерно-буд. ін-ту (1985). Після захисту канд. дис. (1986) викладав і обіймав адм. посади у Черкас. філіалі Київ. політехнічного ін-ту (з 1991 Черкас. інженерно-технологічний ін-т). З 1994 займався політ. діяльністю, був у кер-ві центристських партій — Народно-демократичної (з 1996) і Трудової (з 1999). Обирався депутатом *Верховної Ради України* 2-го (1994—98), 3-го (1998—2002) і 6-го (2007—12) скликань. У травні 1996 очолив тимчасову спец. депутатську комісію з доопрацювання проєкту Конституції України, зіграв провідну роль в її прийнятті у ніч з 27 на 28 червня 1996 (див. *Конституційний процес в Україні 1990—1996*).

Загинув у дорожній пригоді бл. м. Узин (Київ. обл.). Похований у *Києві* на *Байковому кладовищі.*

Праці: Україна у геополітичному просторі третього тисячоліття. К., 2007.

Літ.: Сирота Михайло Дмитрович [некролог]. «Голос України», 2008, 27 серпня; *Червоненко В.* Пам'яті батька Конституції. «Поступ», 2008, 27 серпня; *Кирей Р.* Він був справжнім державником. «Урядовий кур'єр», 2020, 27 червня; Сирота Михайло Дмитрович. Web: http://dovidka.com.ua

Д.Я. Вортман.

СІДЕ́ЛЬНІКОВ Степан Іванович (14.03.1916 (27.03.1916)—01.03. 1980) — історик. Д-р істор. н. (1963), проф. (1965).

Н. у сел. родині у с. Мордове Сапожковського пов. Рязанської губ. (нині Сараєвський р-н Рязанської обл., РФ). 1939 закінчив з відзнакою істор. ф-т Ленінгр. держ. ун-ту. Серпень 1939 — червень 1941 — старший викладач, з лютого 1941 — зав. кафедри нової історії Сталінградського пед. ін-ту. Червень 1942 — вересень 1944 — воював у лавах рад. армії. Після важкого поранення відбув тривале лікування у госпіталях. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ст. і медалями.

М.Д. Сирота.

1945—56 — старший викладач, доц. (з 1949), зав. кафедри нової історії (з 1951), 1951—52 — декан істор.-філол. ф-ту Харків. пед. ін-ту. 1948—56 — викладав у Харків. держ. ун-ті (за сумісництвом). 1947 захистив канд. дис. на тему «Воссоединение княжества Болгарии и Восточной Румелии (1878—86 гг.)», 1963 — докторську дис. на тему «Создание и деятельность первого Болгарского революционного Центрального комитета (1868—73 гг.)». З 1956 доц., з 1964 проф. і зав. кафедри нової та новітньої історії ХДУ. 1963—76 — декан істор. ф-ту Харків. держ. ун-ту. Викладав нову і новітню історію Європи та Америки, історію пд. і зх. слов'ян тощо. Голова спеціалізованої ради Харків. держ. ун-ту ім. Максима Горького із захисту канд. дис. з істор. спеціальностей. Підготував 13 канд. наук. Відп. ред. «Вестника Харьковского университета», серії «История» і зб. «Вопросы новой и новейшей истории». Автор понад 120 наук., наук.-популярних і методичних праць, переважно з болгаристики.

Тв.: Дослідження загальної історії у Харківському університеті в 1952—1957 рр. «Український історичний журнал» (Київ), 1958, № 1; Болгарський революціонер Георгій Раковський. Х., 1959; Борьба течений в первом Болгарском революционном Центральном комитете. Х., 1962; Історія південних та західних слов'ян. К., 1966; Болгарский революционный Центральный комитет (1869—1872 гг.). Х., 1970; История южных и западных славян. М., 1979; Історики-слависты СССР: биобиблиогр. словарь-справочник М., 1981; Історія південних та західних слов'ян. К., 1987.

Бібліогр.: Степан Иванович Сидельников — профессор Харьковского университета: биобиблиогр. указ. Х., 2009.

Літ.: Історичний факультет: від покоління до покоління. Х., 2004; Дриновський збірник: Дриновски сборник, т. 2. Х.; Софія, 2008; *Сайпанова А. О.* Науково-педагогічна

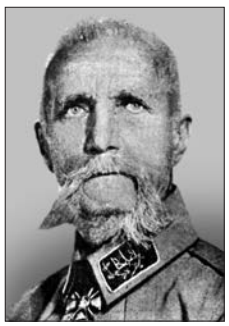

В.В. Сікевич.

діяльність С. І. Сідельнікова: автореф. дис. ... канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2012; Сідельніков Степан Іванович. В кн.: Історики Харківського університету: біобібліогр. довідник. Х., 2013.

О.М. Богдашина.

СІКЕ́ВИЧ Володимир Васильович (23.08(5.09)1870—25.07.1952) — укр. військ. і громадсько-політ. діяч, ген.-хорунжий.

Н. у с. Тараща на Київщині. Після закінчення 3-ї Київ. класичної г-зії 1887 вступив до Костянтинівського військ. юнкерського уч-ща, яке закінчив з відзнакою у ранзі підпоручника. Спочатку служив у 131-му Тираспольському полку в Києві, 1892 переведений до 16-го піхотного Ладозького полку у м. Пултуськ. Звідти відряджений на навчання до академії Генштабу. Брав участь у рос.-японській війні 1904—05, Першій світовій війні. За бойові заслуги С. підвищений до рангу підполковника, нагороджений медалями, орденами і шаблею з написом «За хоробрість» і «Височайшим царським рескриптом» (грамотою-подякою царя). 1917 згідно з рапортом про переведення на службу до тилових підрозділів призначений очолювати 6-й запасний полк. Одним із перших розпочав українізацію війська. 19 січня 1918 отримав підвищення до рангу полковника. Незабаром очолив 3 Гайдамацький полк Запорізького загону, сформованого під проводом С. Петлюри. Брав участь у 1-му, 2-му, 3-му військ. з'їздах у Києві. Впродовж квітня—липня 1918 очолював слов'янську групу Запоріз. корпусу. Призначений 10 липня 1918 на посаду командира 31-го Черкас. кадрового полку, С. відмовився виконати наказ про допомогу німцям і каральним загонам у придушенні повстання в рідній Тараці, мотивуючи малою чисельністю підпорядкованих йому вояків. Наприкінці 1918 приєднався до військ Директорії, які рухалися з Білої Церкви до Києва, й був направлений у розпорядження Голов. Отамана С.Петлюри. На початку 1919 С. очолив угор. філію Військ.-санітарної місії в справах полонених у Будапешті, створив станицю для військовополонених, опікувався їхнім поверненням додому. 15 листопада 1919 разом зі співробітниками надзвичайної дипломатичної місії УНР і підлеглими С. склав урочисту обітницю на вірну службу УНР й укр. народу. Після скасування військ.-санітарних місій у Центральній і Сх. Європі влітку 1920 С. очолив відділ Укр. Червоного Хреста, зберігши склад своєї установи. 9 грудня 1920 С. призначено головою надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. С. вдалося зберегти статус місії чи не найдовше з усіх дипломатичних представництв УНР. Діяльність С. на чолі місії припала на перебування бл. керма влади в Угорщині диктатора М.Хорті. Противник більшовизму, він зберіг всі дипломатичні імунітети за репрезентантами «нерадянської» України. Нарівні з іншими представниками дипломатичного корпусу в Будапешті співробітники укр. місії брали участь в офіційних заходах, що відбувалися в угор. столиці. Водночас С. дбав про виконання завдань уряду УНР і допомогу укр. громадянам в Угорщині. Усвідомлюючи необхідність допомоги військовополоненим в умовах, коли і відділ Укр. Червоного Хреста в Угорщині на початку 1922 було ліквідовано, С. створив такий відділ при місії. Поспіль із дипломатичними функціями полковник С. систематично виконував завдання голов. штабу Військ УНР, створив у складі місії військ. відділ. Наказом по Війську УНР від 28 серпня 1922 С. підвищено до рангу генерал-хорунжого. У жовтні—грудні 1923 підготував перебування С. Петлюри в Будапешті. Впродовж січня 1924 Голов. Отаман мешкав під ім'ям Стефана Могили як кер. пресбюро місії. 2 квітня 1924 генерал С. отримав повідомлення про припинення угор. урядом діяльності надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині. Завдяки зусиллям С. було збережено архів місії. У травні 1924 генерал С. із родиною емігрував до Канади. У червні 1924 С. оселився з родиною у Вінніпегу, а згодом на маленькій фермі під Торонто. Тут проводив активну суспільну працю: брав участь у роботі ради Укр. бібліотеки ім. С.В. Петлюри у Парижі, укр. т-ва «Просвіта» ім. М. Грушевського у Торонто.

П. у м. Торонто.

Літ.: *Матяш І., Мушка Ю.* Перші українські посли в Угорщині: до питання про роль особи в історії української дипломатії. «Як много слово важить...»: наук. зб. на пошану проф. Володимира Качкана (Івано-Франківськ), 2006; *Матяш І.* «Торонто… так нагадує любу Україну»: «київські» та «не-київські» сюжети біографії дипломата Володимира Сікевича. «Пам'ять століть», 2007, № 2.

І.Б. Матяш.

«СІЛЬСЬКИ́Й ГОСПО́ДАР» — офіц. назва Всеукр. спілки с.-г.-кредитної і кустарно-промислової та промислово-кредитної кооперації.

Засн. у березні 1922 у Харкові для кер-ва с.-г. кооперативними товариствами та їх спілками. «С.Г.» мала представництва у Москві, Ленінграді, Криму і за кордоном — Берліні та Лондоні. Спілка об'єднувала наприкінці 1920-х майже дві третини селян. господарств УСРР, здійснювала заготівлі та збут осн. тех. культур (льону, конопель, цукрових буряків, хмелю), зернових — пшениці, жита; продукції тваринництва тощо. В УСРР діяла триступенева система сільськогосподарської кооперації (т-ва — спілка т-в — Всеукр. спілка спілок «С.Г.»), до складу якої входили понад 10 тис. кооперативних об'єднань. З 1921 членами сільгоспкооперації стали також і колгоспи (комуни, артілі).

У червні 1929 за постановою ЦК ВКП(б) сільськогосподарська кооперація, зокрема й «С.Г.», були ліквідовані. Первинні т-ва «С.Г.» перетворили на селищні об'єднання зернового типу, а «С.Г.» та ін. центри всеукр. кооперації — на держ. заготівельні контори.

Літ.: *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект. К., 1995; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006; *Фареній І.А.* Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — на початку XX століття. Черкаси, 2008; Український селянин, вип. 13. Черкаси, 2012.

В.І. Марочко.

СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ СОЮ́З НАЩА́ДКІВ ГОЛЛА́НДСЬКИХ ВИ́ХІДЦІВ В УКРАЇ́НІ — кооп. спілка, яка об'єднувала с.-г., кредитні та споживчі т-ва менонітів (див. *Меноніти в Україні*).

Орг-цію започаткував «Союз громад і груп менонітів півдня Росії» ще у 1919, але заснування кооп. спілки припадає на початок 1920-х. Доцільність ство-

рення ССНГВ визнав ВУЦВК 16 листопада 1921, проте винятково як господарської орг-ції, підпорядкованої всеукр. кооп. установам. 14 серпня 1923 було зареєстровано статут ССНГВ. Спілка обслуговувала потреби менонітських громад, сприяла їхньому економ. зростанню, займалася матеріальним постачанням, збутом с.-г. продукції, культурно-освітньою діяльністю. Правління ССНГВ перебувало в колонії Орлово В.-Токмакського р-ну Мелітопольської округи Катеринославської губ. Членами ССНГВ могли бути вихідці з Голландії віком від 18 років. Організаційно-господарська діяльність, соціальна та релігійно-культова самобутність менонітських громад, інтереси яких обстоював ССНГВ, викликала незадоволення рад. органів влади. ССНГВ припинив діяльність у березні 1927 внаслідок примусової реорганізації кооп. товариств.

Літ.: СУ УССР, 1924, № 6; *Осташева Н.В.* На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914—1931 гг. М., 1998; Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні (1921—1927 рр.). К., 2000; The Mennonites in Russia from 1917 to 1930. Winnipeg, 1975.

В.І. Марочко.

СІЧИ́НСЬКИЙ Мирослав Миколайович (11.10.1887—16.03. 1979) — громад. діяч ліворадикального напряму.

Н. у с. Чернихівці (нині село Збаразького р-ну Тернопільської обл.). Молодший син місц. грекокатол. парафіяльного священника М.Січинського, який був активним політиком, близьким товаришем Є.*Олесницького*, депутатом *Галицького крайового сейму*, одним із тих, хто проголосив 1890 із його трибуни *«нову еру»* в укр.-польс. відносинах. Незважаючи на священницький сан, о. М.Січинський був відкритий для демократ. ідей, цікавився поглядами М.*Драгоманова*, виховував дітей у національно-демократ. дусі. Після смерті батька 1894 родина мала фінансові труднощі. С. навч. у Коломийській і Перемишльській г-зіях, яку 1905 закінчив із відзнакою. Записався на філос. ф-т Віденського ун-ту, а за рік перевівся на філос. ф-т Львів. ун-ту. Проживав у *Львові* з родиною на утриманні матері Олени Січинської. Був членом *«Академічної громади»*, заст. голови т-ва «Вільна громада», яке об'єднувало укр. молодь із соціалістичними симпатіями; читав укр. міщанам і робітникам лекції з історії України; був близьким до радикального крила Укр. національно-демократ. партії (УНДП), котре видавало часописи «Гайдамаки» і «Вільне слово». 31 серпня 1904 разом із сестрою Оленою Левицькою, дружиною відомого радикальними поглядами діяча УНДП Є.*Левицького*, і братом М.Січинським був серед активних учасників укр. демонстрації у Львові, що висловлювала протест антиукр. політиці австрійс. уряду з приводу приїзду прем'єра Е. фон Кербера. Разом з ін. організаторами заходу був притягнений до відповідальності (сплатив грошовий штраф), а його брат Мстислав під час розгону зібрання поліцією зазнав фізичних ушкоджень, а згодом був заарештований. С. належав до *Української соціал-демократичної партії*, брав активну участь в її діяльності, зокрема, під час боротьби за реформу виборчого права 1905—07 і виборчих кампаній. Під час заворушень у Львів. ун-ті в січні 1907 був разом з ін. укр. студентами затриманий і на знак протесту серед інших оголосив голодування, після чого студенти були звільнені під грошову заставу. Як і чимало учасників цих подій, С. був розчарований тим, що українцям у виборчій реформі не вдалося домогтися нац. рівноправності, а також глибоко вражений вбивствами жандармами під час виборчих кампаній українців, зокрема, активіста УНДП М.Каганця у с. Коропець (нині селище Монастириського р-ну Тернопільської обл.) та укр. селян у с. Горуцьке (нині с. Гірське Миколаївського р-ну Львів. обл.). У листопаді 1907 важким ударом для С. стало самогубство брата Мстислава. 12 квітня 1908 під час аудієнції в галицького намісника в палаці намісництва у Львові пострілами з револьвера смертельно поранив А.*Потоцького*, який невдовзі помер. Свій вчинок мотивував нерівноправним становищем українців у *Галичині*, правопорушеннями владою під час політ. протистоянь, внаслідок яких гинули українці. Вбивство галицького намісника А.Потоцького стало кульмінаційним пунктом укр.-польс. протистояння в Галичині у складі Габсбурзької монархії, одним із кількох терористичних актів, що прокотилися на зламі 19—20 ст. європ. країнами, однак ця дія не випливала з логіки розвитку укр. руху в рамках легальних парламентських партій. Вчинок був засуджений митрополитом УГКЦ А.*Шептицьким*, мовчазно несхвалений більшістю укр. політиків, водночас викликав хвилю польс. та укр. патріотичних маніфестацій. Після замаху С. спокійно сприйняв арешт, відкинув спроби потрактувати його як психічно неповносправного. С. наполягав на самостійному плануванні замаху, хоча тогочасна преса подавала чимало свідчень про обговорення намірів у колі однодумців. Після кількох суд. процесів був засуджений до страти, яку австрійс. імп. *Франц-Йосиф I* Габсбург із політ. міркувань, аби запобігти ескалації польс.-укр. конфлікту, у липні 1909 замінив на 20-річне ув'язнення, з метою відбуття якого С. був переведений до в'язниці у Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*). Перебуваючи в ув'язненні, більшість часу присвячував самоосвіті. До Станіславова переїхала також мати С., якій було дозволено бачитися із сином. 1911 за допомогою укр. діячів утік із в'язниці у Станіславові, кілька місяців переховувався у прикарпатських селах, пізніше виїхав у *Чернівці*, звідки нелегально перебрався до Норвегії, потім — до Швеції. 1914 під фальшивим швед. паспортом приїхав до *Австро-Угорщини* як кореспондент соціалістичного часопису у Стокгольмі (Швеція), відвідав Прагу (нині столиця Чехії) і *Відень*, дискутував із рядом політиків про перспективи укр. справи. 1914 С. емігрував до США. Був одним із засновників Укр. федерації Соціалістичної партії Америки, редагував її тижневики «Робітник» (1914—17) і «Народ» (1917), був серед чільних діячів, зокрема секретарем, «Федерації українців у Злучених державах» (1915—21), що мала на меті ідейно та матеріально сприяти укр. визвольним змаганням, від початку виступала на боці країн *Антанти*. 1919 у Нью-Йорку С. видав книжку «Народна справа в Америці», в якій, згідно із засадою про право націй на самовизначення, обстоював національно-політ. самостійність укр. народу, закликав укр. емігрантів вести активну

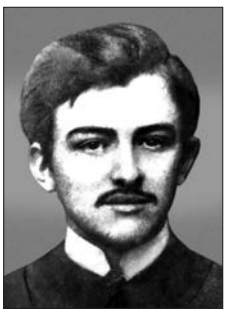

М.М. Січинський.

В.В. Скакун.

пропаганду в цьому напрямі в зх. країнах. Був категоричним противником австро-нім. і полонофільської орієнтацій в укр. русі. 1920 став співзасновником орг-ції «Оборона України» та редактором її ж. «Українська громада». 1928 був делегований цією орг-цією для відвідання УСРР. Після повернення дав інтерв'ю, в якому ствердив, що УСРР не є самостійною д-вою, а її держ. устрій не можна вважати демократичним. Інтерв'ю набуло широкого розголосу. 1933—41 — президент Укр. робітничого союзу з осідком у Скрентоні (шт. Пенсильванія, США), орг-ції лівого напряму, що виборювала нац. платформу, діяла на території США і Канади, надавала фінансову допомогу членам та національно-культ. проєктам; 1940 став співзасновником *Українського конгресового комітету Америки*. Під час *Другої світової війни* перейшов на прорад. позиції. 1968 відвідав УРСР, зокрема Львів. У публічних висловлюваннях ніколи не шкодував за вчиненим злочином, хоча визнавав, що особисто не знав А.Потоцького і вбачав у ньому лише символ несправедливої щодо українців політ. системи. Останні роки життя провів у будинку для людей похилого віку.

П. у м. Вестленд (шт. Мічиган, США).

Тв.: Народна справа в Америці. Нью-Йорк, 1919.

Літ.: Мирослав Січинський. «Діло» (Львів), 1908, ч. 82, 13 квітня; *Веселовський Я., Лозинський М.* Як судили Мирослава Січинського. Львів, 1910; Що бачив і що говорив Мирослав Січинський про Велику Україну? «Громадський голос», 1929, 9 березня; *Janta A.* We Lwowie, pewnej Palmowej Niedzieli. В кн.: *Janta A.* Lustra i reflektory. Warszawa, 1982; *Демкович-Добрянський М.* Полоцький і Бобжинський: Цісарські намісники Галичини: 1903—1913. Рим, 1987; *Partacz Cz.* Od Badeniego do Potockiego: Stosunki Polsko-Ukraińskie w Galicji w latach 1888—1908. Torun, 1996.

О.Г. Аркуша.

СКАКУН Віталій Володимирович (19.08.1996—24.02.2022) — укр. військовик, матрос, інженерно-саперне відділення окремого батальйону, 35 окрема бригада морської піхоти ім. контрадмірала М. Остроградського ВМС ЗСУ. Позивний «Батон». Герой України (посмертно).

Н. у м. Бережани Терноп. обл. Після закінчення 2013 Бережанської загальноосвітньої шк. 1—3 ст. № 3 з поглибленим вивченням англ. мови вступив до вищого професійного уч-ща № 20 у Львові, де здобув спеціальність зварювальника. Потім працював у м. Лешно (Польща) зварювальником на вир-ві. Повернувшись до України, працював за фахом на одному з заводів у Львові і навчався у Нац. ун-ті «Львівська політехніка» за спеціальністю «Інженерія програмного забезпечення».

2019 підписав контракт на проходження військ. служби у ЗСУ, здобув фах сапера у навч. центрі. 2020 був зарахований до інженерно-саперного відділення окремого батальйону 35 окремої бригади мор. піхоти ім. контрадмірала М. Остроградського.

24 лютого 2022, у день широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну, батальйон С. займав оборонні позиції на Крим. перешийку. Щоб зупинити просування ворожої танк. колони, військ. вирішили підірвати автомобільний міст Геніческ — Арабатська Стрілка. Це було доручено С. Міст було заміновано, але відійти звідти С. вже не встиг: вийшов на зв'язок і повідомив, що підриває міст, й одразу пролунав вибух.

Указом Президента України № 74/2022 від 26 лютого 2022 за визначну особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету і територіальної цілісності України, вірність військ. присязі С. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

«Почесний громадянин міста Бережани» (2022, посмертно), «Почесний громадянин міста Лешно (Польща)» (2022, посмертно). У м. Прага (Чехія) на честь С. було названо міст. У Мукачеві на честь С. перейменовано вул. Нахімова, а у Києві — вул. академіка Каблукова.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Тригуб О.* «Відходь, я підірву міст разом із собою!..»: історія подвигу Героя України в перші дні вторгнення. «АрміяInform», 2023, 24 лютого. Web: https://armyinform.com.ua/2023/02/24/vidhod-ya-pidirvu-mist-razom-iz-soboyu-istoriya-podvygu-v-pershi-dni-vtorgnennya-geroya-ukrayiny-vitaliya-skakuna/

В.В. Мараєва.

СКА́ССІ (Scassi) Рафаїл (Рафаель) Августинович, де (26.02.1785—1840) — негоціант, дипломат і держ. діяч, археолог, краєзнавець. Н. в м. Рапалло (Італія). На поч. 19 ст. переїхав до *Російської імперії* та оселився в *Одесі*, а згодом — у *Феодосії* та *Керчі*. З 1811 займався розвитком торгівлі з гірськими племенами Кавказу, зокрема адигами та абазинцями, багато цінної інформації про життя кавказьких народів, встановлення з ними зносин та перший досвід здійснення мінової морської торгівлі виклав у «Записці про справи Черкесії» (1816). 1816 за пропозицією Е. де Рішельє призначений чиновником Азійського департаменту МЗС Рос. імперії для виконання особливих доручень при Херсонському воєнному губернаторові, з 1821 очолював створене в Керчі за власної ініціативи Попечительство керченської та бугазької торгівлі (існувало до 1835), підпорядковане МЗС. Пізніше служив у Будівельному к-ті Керч-Єнікальського градоначальства. Статський радник. З 1829 р. — у відставці. Ініціатор проєктів урбанізації, промислового та торговельно-економічного освоєння узбережжя Східного Криму за рахунок переселення італійців, викладених у листуванні з братом, генуезьким сенатором, О.Скассі; автор «Записки про Керченський порт» (1821), в якій, з метою пожвавлення торгових зв'язків з Кавказом, обґрунтовував необхідність облаштування порта та градоначальства в Керчі, а також археологічного дослідження берегів Керченської протоки. Брав участь у розкопках гори Мітридат, сприяв вивченню стародавніх пам'яток Криму. Один з організаторів заснування Керченського музею старожитностей (1826, див. *Керченський Державний історико-культурний заповідник*), якому передав цінні експонати з власної колекції. Був автором аналітичних записок, присвячених товарообігу морської торгівлі Керчі з портами Північного узбережжя Кавказу (Анапою (нині місто в РФ), Геленджиком, Суджук-кале та ін.), що надсилалися до МЗС Російської імперії, дописів з історії та археології *Тавриди* й розвитку міжнародної торгівлі на Чорному морі в одеській франкомовній газ. «Journal d'Odessa». Заснував бл. Керчі перші плантації виноградників з лоз, придбаних у Франції (Бургундії й Бордо), був власником добре впорядкованого

маєтку Скассієвий фонтан (нині частина Керчі).

П., імовірно, у м. Керч.

Літ.: *Vitale V.* Onofrio Scassi e la vita genovese del suo tempo (1768—1836) con appendice su Raffaele Scassi. Genova, 1932; Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII—XIX вв. Нальчик, 1974; *Варварцев М.* Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст.): Історико-біографічне дослідження. К., 2000; *Бацак К.* Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність. К., 2004; *Варварцев М.* Чорноморська торгівля початку XIX ст.: проекти і проблеми становлення (за документами підприємця і дипломата Раффаеле Скассі). «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», 2007, вип.16; *Яневский Д.* Архитекторы, прорабы, работники: П—Я. Х., 2018.

К.Ю. Бацак, В.В. Томазов.

СКИДА́Н Володимир Васильович (1858 — після 1922) — громад. і політ. діяч, учасник революц. руху 1870—80-х Н. в м. Єйськ (нині місто Краснодарського краю, РФ) в сім'ї диякона. Закінчивши Кубанську військ. г-зію, поступив військ, стипендіатом до Київ. ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), де приєднався до існуючого в місті гуртка «Киевской молодежи». У березні 1878 за участь у студентських сходках був виключений з ун-ту. Поступив до Харків. ун-ту, але був заарештований за зберігання революц. літератури, 30 травня 1879 висланий в Архангельську губ. під гласний нагляд поліції. 1881 поступив до Казанського ун-ту, але 1882 за політ. неблагонадійність був виключений з нього, поступив до Новорос. ун-ту (див. *Одеський національний університет*). Був заарештований. Перебуваючи під наглядом поліції в Одесі, закінчив Новорос. ун-т 1887, зайнявся адвокатською практикою.

У травні 1889 отримав посаду секретаря Єйської міськ. думи. Із 1891 працював молодшим діловодом, потім — радником Кубанського обласного правління. Із листопада 1905 посів посаду директора нар. уч-щ Кубанської обл. Використовуючи службове становище, підгримував опозиційну діяльність учителів. Належав до *Революційної української партії.* Упродовж 1908—22 очолював «Общество любителей изучения Кубанской области». У квітні 1917 був головою першої Кубанської військ. ради. Входив до складу першого Тимчасового Кубанського військ. уряду (квітень-листопад 1917) і третього крайового уряду (грудень 1918 — травень 1919), в яких опікувався питаннями нар. освіти. 1922 працював зав. архів. відділом в м. Новоросійськ (нині місто Краснодарського краю, РФ). Подальша доля невідома.

Літ.: Екатеринодар—Краснодар: два века города в датах, событиях, воспоминаниях...: Материалы к Летописи. Краснодар, 1993; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997; Большая Кубанская энциклопедия, т. 1: Биографический энциклопедический словарь. Краснодар, 2004.

Є.Д. Петренко.

«СКІ́ФСЬКІ ВІ́ЙНИ» («Готські війни») — серія воєн. походів варварського населення Пд.-Сх. Європи на території дунайських, малоазійських і балканських провінцій Римської імперії (див. *Рим Стародавній*) протягом 230—370-х рр.

Інформація про ці події міститься у творах антич. (Дексіпп, Полліон, Лактанцій, Евтропій, Аврелій Віктор, Петро Патрицій, *Амміан Марцеллін*) і візант. (Зосім, *Йордан*, Зонара, Сінкелл) авторів. Назва «С. в.» походить від однойменного втраченого твору Публія Геренния Дексіппа. Дату початку «С. в.» дослідники визначають по-різному: 232 (О.Ремєнніков, В.Буданова), 238 (Х.Вольфрам, Б.Магомедов), що залежить від їхніх поглядів на роль східногерманських племен *готів* у цих подіях. 232 як дата перших нападів передбачає активну участь у них сарматських племен (див. *Сармати*) і племен карпів; племена готів згадуються вже під кінець війн 232—38.

«С. в.» пов'язані з активізацією варварського оточення імперії (викликаного і рухом германських племен до Пн. Надчорномор'я), характеризуються різноманітним складом учасників (до яких увійшли як новоприбулі східногерм. племена, так і населення Надчорномор'я та Степу і Лісостепу сучасної території України, включно з частиною населення антич. центрів).

Від поч. «С. в.» і до походу 269—70 відзначається як інтенсифікація нападів на рим. провінції, так і розширення географії їх учасників і напрямків руху.

Події «С. в.» можна умовно поділити на три етапи, які відповідають характеру, організації, рівню консолідації, напрямкам і цілям їхніх учасників.

Перший період тривав до першої пол. 250-х рр. Основним напрямком нападів варварських загонів були дунайські провінції Римської імперії: Паннонія, Нижня і Верхня Мезія, Дакія, Фракія, а також Македонія. Серед учасників походів — сармати-язиги, карпи, готи, *алани*, *бастарни*, тайфали, борани. Іноді вони виступали окремими нечисельними загонами, а іноді укладали між собою тимчасові коаліції.

Основною метою походів на цьому етапі був грабунок провінцій. Було захоплено та зруйновано Істрію (238), Філліппополь (250); у битві з коаліцією варварів поблизу Абритта (251) загинув рим. імп. Деций Траян разом із сином Гереннієм Етруском та очолювана ними армія. На середину 250-х рр. варвари контролювали античні центри Пн. Надчорномор'я: *Тіру*, *Ольвію*, можливо — *Боспорське царство.*

Другий період тривав від серед. 250-х рр. і до 269 та позначений розширенням території варварських інвазій, перш за все завдяки організації мор. експедицій, які дали можливість сягати малоазійських провінцій Риму і вийти до Середземного моря. Участь брали борани, герули, готи, сармати, населення антич. центрів Пн. Надчорномор'я. Коаліції варварів починають застосовувати практику комбінованих походів: частина війська рухалася

В.В. Скидан.

Імператор Клавдій II Готський. Зображення на антоніані (срібній монеті).

суходолом, частина — човнами. Поступово відбувається перехід від грабунку прибережних центрів і територій до нападів на внутрішні землі азійських провінцій. Перший мор. похід (255—56) був спрямований на Пітіунт (зх. узбережжя Кавказу). У результаті грабіжницьких походів були захоплені та пограбовані Пітіунт і Трапезунт (257), Халкедон, Нікомедія, Нікея, Кіус, Апамея, Пруса (провінція Віфінія) (258), Іліон, Ефес (263), Гераклея Понтійська (266), Кізік, Афіни, Корінф, Спарта (267), о-ви Лемнос і Скірос (267); розорені та пограбовані провінції Каппадокія, Понт, Галатія, Віфінія (264), Азія (266), Греція, Епір (267/268). Контроль над північнонадчорномор. центрами — Тірою, Ольвією, містами Боспору — дав змогу перетворити їх на бази для організації мор. експедицій.

Третій, завершальний, етап «С. в.» розпочався у 268—69 у зв'язку з підготовкою і проведенням походу-переселення варварів Пн. Надчорномор'я до провінцій Римської імперії. Мав суходільну і мор. складові та відрізнявся від попередніх інвазій метою — спробою переселення і закріплення на теренах рим. провінцій і кількісним (до 320 тис. осіб, з яких до 60—100 тис. воїнів) і якісним складом учасників (варвари разом із сім'ями і домашнім скарбом та худобою).

Для походу було задіяно до 2 тис. плавзасобів. Участь у поході-переселенні взяла коаліція племен Пн. Надчорномор'я, серед яких згадуються герули, готи, скіфи, сармати.

У результаті воєн. дій на суходолі і на морі імп. Клавдію II Готському вдалося розгромити коаліційні сили варварів, частково знищивши, частково полонивши їх учасників. Важливими чинниками рим. перемоги стали політ. стабілізація в імперії та вихід її з глибокої кризи, налагоджені комунікації, успішна боротьба із зовнішніми супротивниками і реформи армії, розпочаті ще за імп. Галлієна. Завдяки успішним діям Клавдія II кількість нападів варварів Пн. Надчорномор'я на рим. провінції різко знизилася, хоча і не припинилася остаточно.

Однак у наступних інвазіях, зокрема 275—276, до малоазійських провінцій брала участь уже значно менша кількість варварів, які являли собою якусь примеотидську коаліцію. Цей напад відбили рим. війська, і поступово грабіжницькі експедиції зійшли нанівець.

«С. в.» сприяли активізації контактів між варварами Пн. Надчорномор'я і Римською імперією. Це стало каталізатором політ. та екон. змін у варварському сусп-ві, про які свідчить формування і становлення *Черняхівської культури*.

Одним із безпосередніх найважливіших наслідків «С. в.» стала евакуація рим. провінції Дакії (бл. 271), що вказувало на остаточний перехід Римської імперії до фактичної відмови від завойовницької політики.

Тривалість і частота нападів варварських племен на рим. провінції були спричинені не лише їх успішними діями проти рим. армії, а й глибокою внутрішньополітичною кризою 3 ст., яка охопила імперію, та війнами, які вів Рим із сасанідським Іраном.

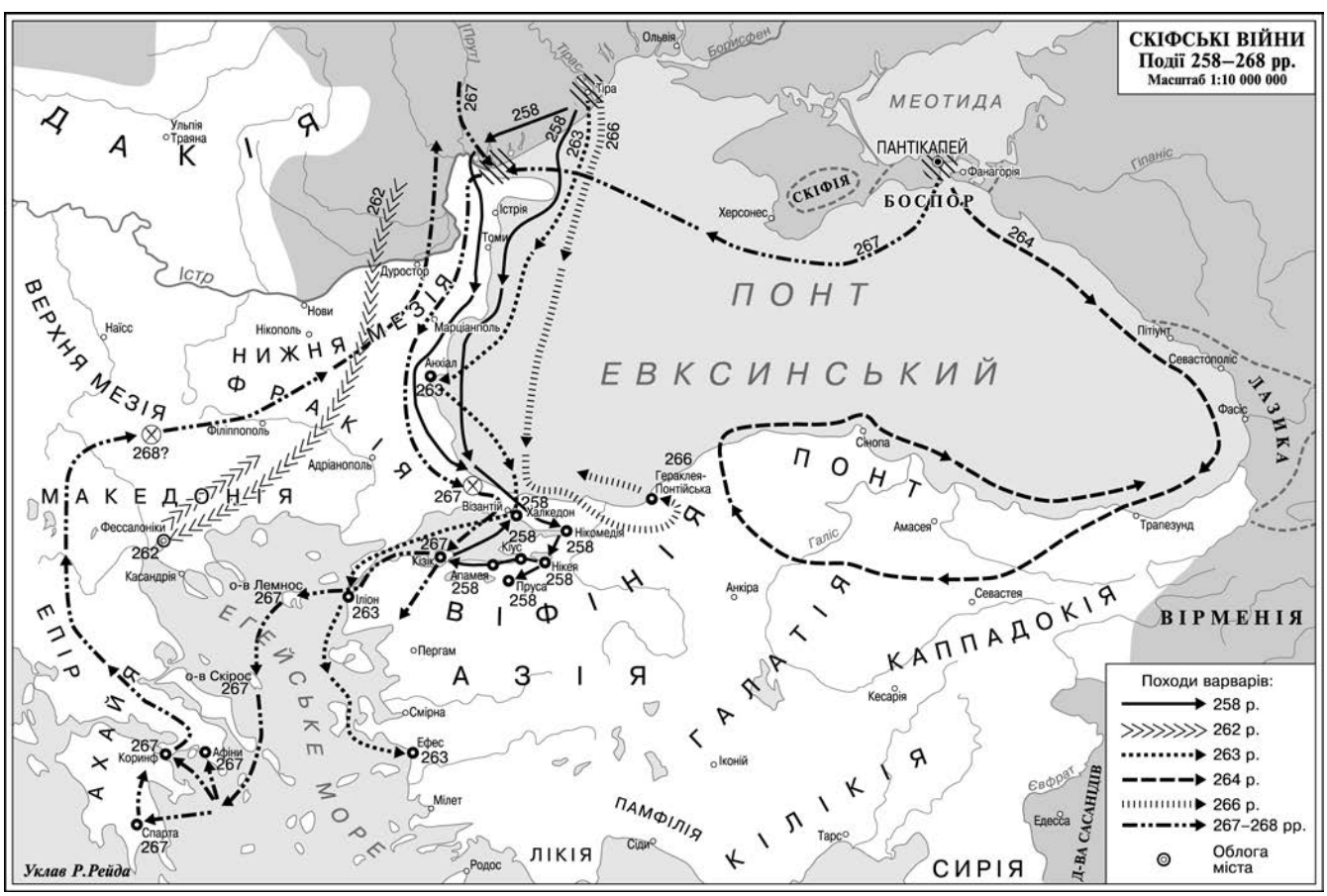

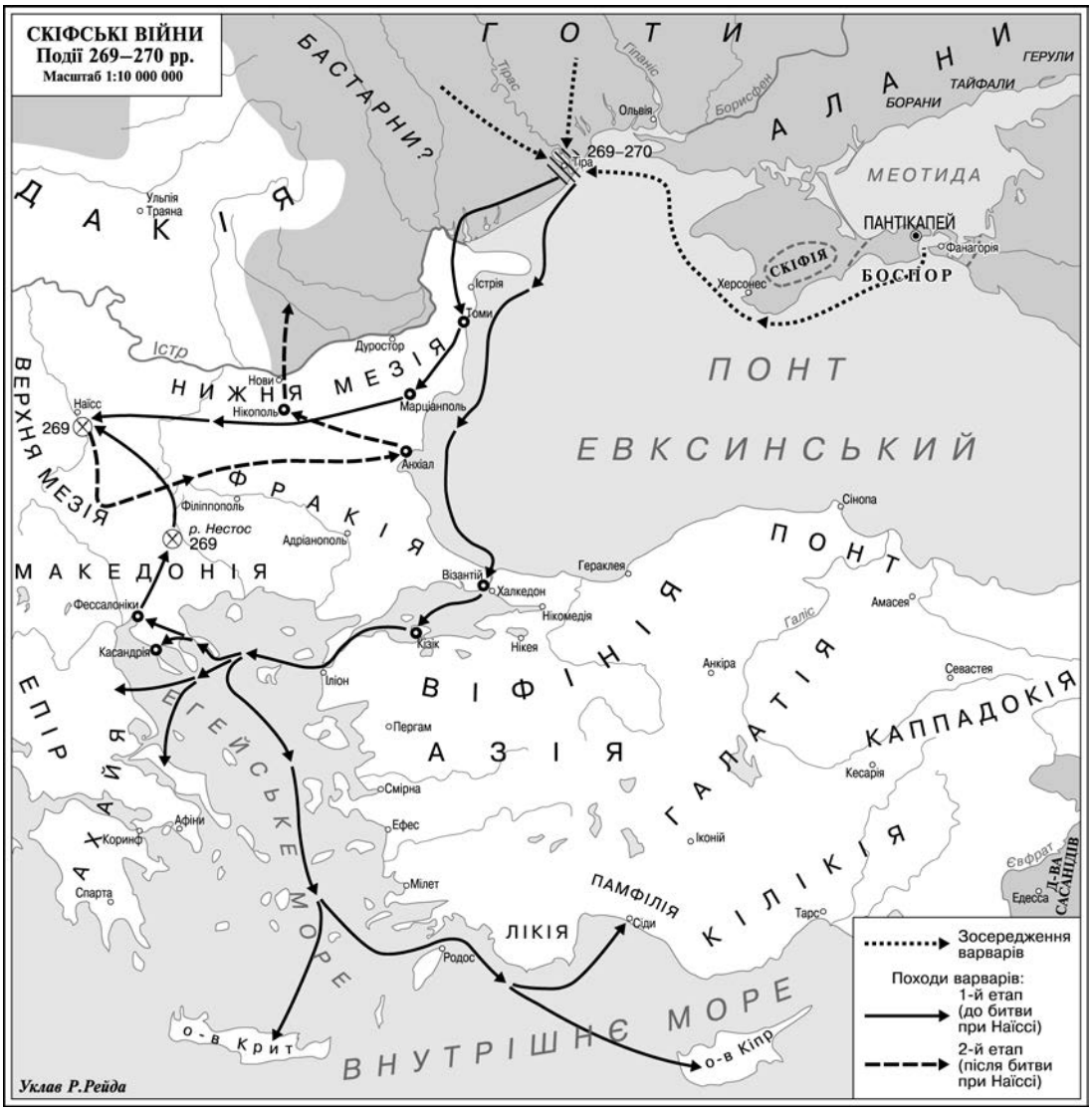

Літ.: *Ременников А.М.* Борьба племён Северного Причерноморья с Римом в III веке. М., 1954; *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов: «Getica». СПб., 1997; *Буданова В.П.* Готы в эпоху Великого переселения народов. СПб., 2001; *Магомедов Б.* Черняховская культура. Проблема этноса. Люблин, 2001; *Вольфрам Х.* Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии). СПб., 2003; *Рейда Р.М.* До питання про морський похід варварських народів Північного Причорномор'я 269 р. н. е. «Археологія», 2007, № 4; *Рейда Р.Н.* «Скифские», или «готские», войны (термилогически-понятийный вопрос). «Боспорские чтения», 2007, вып. 8; *Рейда Р.М.* Скіфські війни: три етапи. У кн.: Європейська археологія I тис. н. е. К., 2017; *Рейда Р.М.* Боспорське царство під час Скіфських війн: до питання про похід 275—276 рр.; *Скиба А.В.* Імперії і варвари У кн.: Зб. наук. праць до 80-річчя від дня народження О. М. Приходнюка. К., 2024.

Р.М. Рейда.

СКЛЯР Володимир Миколайович (н. 22.04.1963) — історик, етнолог. Д-р істор. н. (2010), проф. (2013).

Н. у с. Колонтаєві Краснокутського р-ну Харків. обл. 1980—85 навч. на істор. ф-ті Харків. держ. ун-ту ім. О.М. Горького (з 1998 Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна). З 1985 — викладач Харків. політех. ін-ту (НТУ «ХПІ»). У 2001 захистив канд. дис. «Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959—1989 рр.». У 2010 захистив докторську дис. на тему «Еволюція етномовних процесів в Україні наприкінці 20 — на початку 21 ст.». 1985—2006 — асистент, старший викладач, доц. кафедри політ. історії, 2006—08 — докторант Центру українознавства Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. 2008—10 — доц. кафедри історії науки і техніки НТУ «ХПІ», з 2011 — зав. кафедри історії науки і техніки, з 2018 — зав. кафедри українознавства, культурології та історії науки НТУ «ХПІ», з 2023 — провідний наук. співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.

Автор понад 180 наук. і навч.-методичних праць з етнології, історії України, історії Слобожанщини, історії етномовних процесів Україні.

Відп. ред. зб. наук. праць серії «Історія науки і техніки» Ві-

В.М. Скляр.

О.М. Скобля.

сника НТУ «ХПІ» (2011—16), член ред. зб. наук. праць ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України: «Народна творчість та етнологія», «Матеріали до української етнології» з 2018.

Підготував 1 д-ра і 8 канд. істор. н.

Член Міжнар. асоціації україністів та Нац. асоціації україністів.

Тв.: Етнічний склад населення України 1959—1989 рр.: етномовні наслідки російщення. К., 2008; Етномовні процеси в українському просторі: 1989—2001 рр. Х., 2009; Українське прикордоння: етномовна структура населення за матеріалами Всеукраїнського перепису 2001 року. Х., 2017; Етномовний склад населення Харківської області: за матеріалами Всеукраїнського перепису 2001 року. Х., 2019; Чисельність та етнічний склад Харківської округи у 1926 році: етнологічно-статистичне дослідження К.—Х., 2024; Етнодемографічні процеси в столиці України. «Народна творчість та етнографія» (Київ), 2005, № 4; Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні «Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Сер.: Українознавство» (Київ), 2007, вип. 11; «Радянська модель російського колоніалізму в Україні. «Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер.: Українознавство» (Київ), 2017, вип. 20; Демографічний потенціал та етномовний склад населення Донбасу (підпорядковані Україні та окуповані терени). «Народна творчість та етнологія» (Київ), 2017, № 4; Етномовна структура населення Харкова на початку XXI ст. «Вісник Харків. Нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна» (Харків), 2018, вип. 26; Етномовний склад населення України: наслідки російщення. «Народна творчість та етнологія» (Київ), 2018, № 3; Міграційні процеси в Харківській області в умовах російської агресії та їхній вплив на демографічну ситуацію. «Народна творчість та етнологія» (Київ), 2023, № 2; Чисельність населення та частка українців у його складі на вільних від російської окупації та окупованих теренах Херсонської та Запорізької областей. «Українознавчий альманах» (Київ), 2024, Вип. 35; Зміни етномовного складу населення України: друга половина XX — початок XXI ст. «Вісник НАН України» (Київ), 2025, № 2.

О.М. Богдашина.

СКО́БЛЯ Олексій Миколайович (14.03.1990—13.03.2022) — військовик, старший сержант, Окремий центр спец. операцій «Захід» ім. кн. Ізяслава Мстиславича ССО ЗСУ. Позивний «Тур». Герой України (посмертно).

Н. у м. Мінськ (нині Республіка Білорусь). Закінчив Мінський держ. автомеханічний коледж ім. академіка М. Висоцького, поступив до Гродненського держ. ун-ту ім. Янки Купали (Білорусь) за спеціальністю «експлуатація автомобілів», однак навчання не закінчив. Захоплювався істор. реконструкцією. Брав участь у низці акцій протесту проти режиму О.Лукашенка.

2015 приїхав до України, брав участь в АТО та ООС. Воював у складі тактичної групи «Білорусь», що входила до Добровольчого укр. корпусу «Правий сектор». Отримав укр. громадянство. 2016 приєднався до 8 окремого полку спец. призначення ССО ЗСУ (м. Хмельницький). Додатково пройшов курси парамедиків, неодноразово рятував побратимам життя. За значні особисті заслуги у захисті держ. суверенітету і територіальної цілісності України, громадян. мужність, самовідданість та активну волонтерську діяльність 17 травня 2019 був нагороджений орденом «За мужність» 3-го ст.

Від 24 лютого 2022, з початком широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну, брав участь в обороні Київщини у складі Окремого центру спец. операцій «Захід» ім. кн. Ізяслава Мстиславича.

13 березня під с. Мощун Київ. обл. група спецпризначенців, виконавши складне завдання, потрапила у засідку. С. отримав вогнепальне поранення у стегнову артерію, проте наказав групі не зважати на нього, загинув прикриваючи її відхід.

15 березня 2022 тіло С. кремували у Києві.

Указом Президента України № 233/2022 від 12 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі С. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Рішенням Хмельницької міськради від 28.04.2022 на честь С. було перейменовано вулицю і провулок Пушкіна у м. Хмельницькому. Також С. було присвоєно звання «Почесний громадянин Хмельницької міської територіальної громади».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Олехнович А.* Білорус Олексій Скобля ціною власного життя врятував групу українських спецпризначенців. «АрміяInform», 2022, 14 квітня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/04/14/bilorus-oleksij-skoblya-czinoyu-vlasnogo-zhyttya-vryatuvav-grupu-ukrayinskyh-speczpryznachenczіv/; *Карбунар Н.* Поранений Олексій Скобля до останнього подиху прикривав побратимів. «Главком», 2022, 15 серпня. Web: https://glavcom.ua/country/society/poranenij-oleksij-skoblja-do-ostannoho-podikhu-prikrivav-pobratimiv-867857.html

В.В. Мараєва.

СКО́ЛІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1824—1826 — одне з наймасштабніших сел. виступів у Сх. Галичині в 1-й пол. 19 ст., основним ареалом поширення якого став маєток графа О.Потоцького (Стрийський округ).

Причина заворушення — спроба адміністрації Сколівського маєтку (за підтримки Стрийського окружного управління) запровадити підвищену панщину і примусити селян виконувати нав'язану їм сфабриковану угоду (1815), у якій йшлося про допоміжні роботи на двірських ману-

фактурах (лісопильні, залізоплавильні печі та ін.) за примусовим наймом. 1824 селяни почали чинити опір, а весною 1825 узагалі відмовилися виконувати підвищену панщину і роботи за примусовим наймом.

Окружне староство двічі відряджало до сіл Сколівщини військ. загони (1825), проте не досягло очікуваних результатів, що привело до анулювання угоди.

Жорстокі розправи над селянами на тлі збереження підвищеної панщини викликало нову хвилю сел. виступів у формі підпалів, розправ, відмов від сплати податків, невиконання розпоряджень адміністрації маєтку та ін., які були придушені лише у вересні 1826 (9 активних учасників заворушення заарештовано, десятки — покарано фізично).

Літ.: *Стеблій Ф.* Сколівське селянське заворушення, 1824—26. Історія України: А—Я: енциклопедичний довідник. К., 2008.

Ф.І. Стеблій.

СКО́ЧЕК (Skoczek) **Юзеф-Станіслав** (28.11.1903—26.04.1966) — польс. історик к-ри, освіти та виховання. Професор (1964). Н. в с. Залісся (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.). Г-зію закінчив у м. *Львів*. 1921— 25 вивчав історію у Львів. ун-ті (див. *Львівський національний університет*). 1926 захистив докторську дис. «Історія родини Стехерів» («Historia rodziny Stecherцw») (наук. кер. — проф. Я.*Птасьнік*). 1922—40 працював на посадах асистента, архіваріуса та заст. дир. в Архіві Львова. 1930—44 — архіваріус в Архіві біскупської курії лат. обряду у Львові. 1927—36 — учитель у приватних львів. г-зіях. Протягом 1928—38 здійснював щорічні архівні подорожі до Італії, Австрії, Німеччини та Франції. Член Наук. т-ва у Львові (1938). 1940—41 — працівник Б-ки АН УРСР. 1941—44 — працівник Держ. архіву у Львові. 1944—45 — директор Пед. б-ки при Ін-ті підвищення кваліфікації вчителів у Львові. Від 1945 — у *Кракові*. 1946 здобув габілітацію в Люблінському катол. ун-ті. Від 1949 — доцент, від 1964 — професор Ягеллонського ун-ту. 1949—52 викладав у Вищій пед. школі в Кракові, 1949—50 — у пед. ін-ті в Катовіце (нині центр Силезького воєводства, Польща).

Досліджував історію міст, у першу чергу Львова («Попередній стан досліджень історії Львова» (1925), «Зі студій про середньовічний Львів» (1928), «Студії над львівським патриціатом середньовіччя» (1929), «Польськість Сілезії в архівних джерелах Львова» (1936), «Культурні взаємини Сілезії та Львова в середні віки» (1937), «Участь Сілезії в розвитку та культурі південно-східних земель Польщі» (1938), «Місто Бжег та його історія» (1947), історія к-ри («Питання мови львівських проповідей XIII-XVI ст.» (1927), «Львівські інвентарі в епоху Ренесансу» (1939), «Легенда Каллімаха в Польщі» (1938), «Культурні зв'язки Польщі із Заходом у XV ст.» (1938), «Інвентарі бібліотек як джерело до історії культури Польщі доби Ренесансу» (1956), «Міщанські бібліотеки Польщі в добу Ренесансу» (1957) та виховання («Історія львівської кафедральної школи» (1929), «Immortalitas в концепції Яна Кохановського» (1930), «"Vir bonus" в концепції Яна Кохановського» (1931), «Ідеал володаря в середньовічній та ренесансній Польщі» (1932), «Виховання Ягеллонів» (1932), «Виховання Вазів» (1937), «Шкільництво і виховання» в середньовічній Польщі» (1939), «Вибір польських педагогічних творів доби Відродження» (1954), «Розвиток шкільництва в середньовічній Польщі» (1965).

П. у м. Краків.

Літ.: *Wolski J.* Józef Skoczek. «Studia Historyczne», 1966, r. 9, zesz. 1—2; *Tyrowicz M.* Józef Skoczek. «Kwartalnik Historyczny», 1967, r. 74; Skoczek Józef (28.XI.1903—26.IV.1966). В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Kaniewska I.* Skoczek Józef Stanisław (1903—1966). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 38. Kraków—Warszawa, 1997.

В.В. Тельвак.

СКУ́ФАС Ніколаос (Νικόλαος Σκουφας; 1779—12.08(31.07).1818) — діяч грец. націон.-визвол. руху проти осман. поневолення. Н. в с. Комбаті (Компоті; Епір, Греція). Скуфас — псевдонім, справжнє прізвище невідоме. Освіту здобув у м. Арта (Епір, Греція). Через переслідування з боку турец. влади на поч. 1813 переселився до *Одеси*, де відкрив великий торг. заклад. 1814 разом із Е.*Ксантосом* і А.*Цакаловим* заснував таємну національно-патріотичну орг-цію *«Філікі Етерія»* («Товариство друзів»), яка підготувала та очолила національно-визвол. революцію 1821—29 в Греції. Наприкінці 1814 в *Москві* С. вербував до т-ва грец. купців, а з 1816 цю роботу продовжив у Одесі, *Миколаєві* та ін. містах. Вони відправляли споряджения і волонтерів для армії кн. О.Іпсіланті в Дунайських князівствах (див. *Молдавське князівство* і *Волощина*) та в Грецію. 1818 центр «Філікі Етерії» було переведено до *Стамбула*, туди переїхав і С.Вербуванням членів т-ва в Греції він займався і в останні роки свого життя. Для цього створив нову ланку в його структурі — т. зв. апостоли.

П. у м. Стамбул від серцевого нападу.

Літ.: *Вурнас Т.* Филики Этерия. «Новая и новейшая история», 1964, № 3; *Арш І.Л.* Тайное общество «Филики Этерия». М., 1965; *Його ж.* Деятельность «Филики Этерии» в России в период восстания Ипсиланти. «Новая и новейшая история», 1969, № 2; *Його ж.* Русское правительство и «Филики Этерия» в 1820—1821 гг. «Etudes balkan», 1969, № 1; *Його ж.* Этеристское движение в России: Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. М., 1970; *Його ж.* Из ранней истории греческого общества «Филики Этерии». В кн.: Балканский исторический сборник, вып. 2. Кишинев, 1970; Музей «Філікі Етерія». Одеса, 1994; *Терентьєва Н.О.* Таємне грецьке товариство «Філікі Етерія». К., 2005; *Пелешко А.* Становлення незалежної грецької держави (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). К., 2009.

Н.О. Терентьєва, А.В. Пелешко.

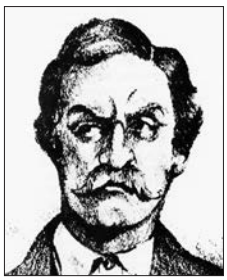

Н. Скуфас.

СЛА́ВИ орден — держ. нагорода СРСР, заснована указом Президії ВР від 8.11.1943 (одночасно затверджено статут і опис ордена).

За призначенням і виглядом стрічки С. о. аналогічний до Георгіївського хреста, найбільш шанованої нагороди Російської імперії.

Статут С. о. частково змінено указами Президії ВР СРСР від 26.02 і 16.12.1947 і 8.08.1957.

Нагороджувалися особи рядового і сержантського складу Рад. Армії, а в авіації й особи, що мали військ. звання молодшого лейтенанта і виявили у боях подвиги хоробрості та мужності. Орден мав три ступеня. Нагородження здійснювалося послідовно, починаючи з 3-го ст. Вищим ступенем був 1-й.

Особам, нагородженим орденом усіх трьох ступенів, надавалися права присвоєння черго-

Орден Слави (трьох ступенів).

Пам'ятник Слави у Полтаві. Фото 2009.

Я.О. Слащов.

вого військ. звання. Відповідно до указів Президії ВР СРСР від 6.09.1967 і від 30.04.1975 особам, нагородженим орденом усіх ступенів, надавалися пільги: персональні пенсії, першочергове забезпеченням житловою площею, зменшення плати за комірне, безкоштовний проїзд у громад. транспорті та ін.

Знак С. о. має форму п'ятикутної зірки, відстань між протилежними кутами якої становить 46 мм. Поверхня променів зірки опукла. На аверсі в середині зірки — медальйон у вигляді кола, діаметром 23,5 мм, із рельєфним зображенням Спаської башти Кремля.

По колу медальйона — лавровий вінок, а у нижній частині — червона емалева стрічка з опуклим написом «СЛАВА». На реверсі — коло діаметром 19 мм із рельєфним написом у середині «СССР». Знак ордену 1-го ст. виготовлявся із золота, 2-го ст. — зі срібла із позолоченим медальйоном, 3-го ст. — зі срібла без позолоти.

Знак за допомогою вушка і кільця з'єднується з п'ятикутною колодкою, покритою шовковою муаровою стрічкою шириною 24 мм. На стрічці — п'ять рівних за шириною смужок: три чорні і дві помаранчеві, що чергуються.

За роки Другої світової війни повними кавалерами усіх трьох ступенів стало 2671 особа (зокрема чотири жінки), нагороджено орденом 2-го ст. — понад 46 тис., 3-го ст. — близько 1 млн. Сім осіб нагороджено орденом 1-го ст., але не були повними кавалерами.

Унікальним випадком стало відзначення С. о. усіх солдатів, сержантів і старшин 1-го батальйону 215-го Червонопрапорного полку 77-ї гвард. Черніг. стрілецької д-зії за мужність і героїзм, виявлені 14 січня 1945 під час бою на лівому березі Вісли (Вісло-Одерська операція). Станом на 1.01.1994 в Україні проживало 219 повних кавалерів, станом на 1.01.2000 — 91 чол.

Стрічка ордена — так звана «*георгіївська стрічка*» — була скомпрометована під час збройної агресії РФ проти Грузії та України.

Літ.: Государственные награды Союза ССР. К., 1987; *Дуров В.А.* Русские и советские боевые награды. М., 1989; *Дуров В.А.* Награды Великой Отечественной. «Наука и жизнь», 1984. № 9; *Те саме*. 1985, № 3—5, 9; *Куценко А.Н.* Ордена СССР. Донецк, 1994; *Музалевский М.В.* Ордена и медали СССР. Тиражи, разновидности. Справочник. М., 1996; *Смыслов О.* История советских наград: 1918—1991. М., 2007; *Потрашков С.В.* Награды СССР, России и Украины. Х., 2011; *Рибченко Л.В.* Перші з когорти мужніх. «Країна знань», 2012, № 4 (86).

В.Й. Бузало.

СЛА́ВИ ПА́М'ЯТНИК у Полтаві — пам'ятка арх-ри і монументального мист-ва нац. значення. Встановлено у *Полтаві* у центрі *Круглої площі*.

Споруджено на честь перемоги рос. армії в *Полтавській битві* 27 червня 1709. Основна ідея монумента на відзначення 100-річчя битви належить полтав. губернському архіт. М.Амвросимову, доопрацьований проєкт Ж.-Ф.Т. де Томону. Спорудження монумента розпочали 1806, завершили 27 червня 1811. У детальному опрацюванні скульптурного декору брали участь скульптори Ф.Щедрін, І.*Мартос*, Ф.Гордєєв. Джерела символіки монумента — в арх-рі й монументальному мист-ві *Риму Стародавнього*, у якому перемоги імператорів відзначали тріумфальними колонами.

С. п. — це колона тосканського ордера на кубічному п'єдесталі, що стоїть на квадратному в плані ступінчастому гранітному стереобаті, в основу якого вмуровано 18 тогочасних гармат. Усе це символізує польовий редут. Верхня площина стереобата огороджена литою чавунною ґраткою.

Кубічний п'єдестал із червоного полірованого граніту має литі бронзові прикраси, що символізують мілітарний дух і військ. звитягу. Цегляна колона в чавунному футлярі висотою 10,35 м увінчана півсферою, на якій встановлено бронзовий позолочений орел із блискавками в кігтях і лавровим вінком у дзьобі.

С. п. у центрі нової адмін. площі губернського міста став ідейною домінантою Полтави. Оригінальність задуму і глибокий ідейний зміст монумента, символіка форм якого сягає тисячолітніх шарів європ. культури, так само, як і витонченість пропорцій і довершеність пластичних форм, ставлять пам'ятник у шерег творів монументального мист-ва світового рівня.

Літ.: *Бучневич В.* Записки о Полтаве и ее памятниках. Полтава, 1900; *Павловский И.Ф.* Полтавская битва 27 июня 1709 г. и ее памятники. Полтава, 1909; *Рудинський М.* Архітектурне обличчя Полтави. Полтава, 1919; *Онищенко Н.Е.* Творчество мастеров русского монументального искусства в Полтаве в начале XIX в. В кн.: Зодчество Украины. К., 1954; *Ігнаткін І., Вайнгорт Л.* Полтава. Історико-архітектурний нарис. К., 1966; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

СЛАВІ́СТИКА В УКРАЇ́НІ — див. *Слов'янозна́вство (славі́стика) в Україні.*

СЛАЩО́В Яків Олександрович (29.12.1885—11.01.1929) — рос. військ. діяч, полк. (1916); воєначальник *Білого руху* у роки громадян. війни 1918—22, ген.-лейтенант (1920).

Закінчив Павлівське військ. уч-ще, Миколаїв. академію Генштабу (1911). Учасник *Першої світової війни*. Із 1917 — у Білому русі. Воював на Пн. Кавказі, Кубані. Восени 1919 командував 4-ю д-зією Київ. групи військ у складі *Збройних сил Півдня Росії*. Із 1919 до 1920 — командувач 3-м армійським корпусом, відзначився успішними діями проти Червоної армії в р-ні *Перекопа* у Криму, за що був удостоєний ген.-лейтенантом П.*Врангелем* почесного звання Слащов-Кримський. Навесні-влітку 1920 командувач 2-м армійським корпусом *Російської армії*, після невдалих дій у липні 1920 під *Каховкою* подав у відставку. Із листопада 1920 — в еміграції у Туреччині. Вступив у конфлікт із рос. військ. еміграцією, за вироком суду честі був звільнений зі служби без права носити мундир. У листопаді 1921 повернувся до рад. Росії, з 1922 викладав тактику курсів командного складу РСЧА «Постріл». За офіц. версією, убитий у власній кімнаті у м. *Москві* на ґрунті особистої помсти.

Тв.: Требую суда общества и гласности: Оборона и сдача Крыма: Мемуары и документы. Константинополь, 1921; Крым в 1920: Отрывки из воспоминаний. М. — Л., 1924.

Літ.: Список лиц с высшим общим военным образованием, состоящих на службе в Рабоче-крестьянской Красной армии: Составлен по данным к

1 марта 1923 г. М., 1923; *Рутыч Н.Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России (материалы к истории Белого движения). М., 1997; *Клавинг В.В.* Белая гвардия. СПб., 1999.

В.А. Гриневич.

СЛИ́ВКА Юрій Юрійович (26.03.1930—09.01.2017) — історик, фахівець в галузі новітньої історії та культури України. Д-р істор. н., проф. Лауреат премії АН УРСР ім. Д. Мануїльського (1986), нагороджений орденом "За заслуги" 3-го ступеня (2001).

Н. в с. Нове Давидкове Мукачівського р-ну Закарп. обл. Навчався в середній школі робітничої молоді в м. Мукачево. Закінчив істор. ф-т Ужгород. ун-ту (1953). В Ін-ті сусп. наук АН УРСР (нині — Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) — аспірант (1953—56), м. н. с. (1956—61), н. с. (1961—69), ст. н. с. (1970—72), зав. відділу історії та теорії атеїзму (1972—78), зав. відділу історії соціалістичного будівництва (1978—93), зав. відділу новітньої історії України (1993—2006). Вересень 1969 — грудень 1970 — завідувач кафедри історії СРСР Львів. ун-ту. Заступник голови спеціалізованої вченої ради Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (1994—2006).

1958 під керівництвом *І. Крип'якевича* захистив канд. дис. на тему: «Революційно-визвольна боротьба трудящих Закарпаття в роки світової економічної кризи (1929—33)»; 1979 — докторську дис. на тему: «Анексія Східної Галичини і боротьба за возз'єднання з Радянською Україною».

Досліджував політичну історію України ХХ ст., зокрема суспільно-політичне життя та національно-визвольний рух у західних землях України ХХ ст., політику країн Європи щодо українського питання у новітню добу. Співупорядник, редактор збірників документів і матеріалів: «Правда про унію: документи і матеріали» (Львів, 1981); «Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади» (кн. 1, Львів, 1993; кн. 2, Львів, 1997); «Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали» (т. 1: 1939—1953, К., 1995; т. 2: 1953—1966, Львів, 1996); «Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади» (т. 1: 1939—1945, Львів, 1996; т. 2: 1946—1947, Львів, 1998; т. 3: Спогади, Львів, 2002), «Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання» (К., 2001), «Західноукраїнська Народна Республіка» (Львів, 2001). Співавтор колективних робіт: «Торжество історичної справедливості» (Львів, 1968); «Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область» (К., 1968); «Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях УРСР» (К., 1981); «Єдність збережена і примножена» (Ужгород, 1982); «Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій присвячених 100-річчю еміграції українців Канади» (Львів, 1992); «Історія Львова» (К., 1984); «Украинские Карпаты. История» (К., 1989).

На пошану вченого видано два збірники наукових праць «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (Вип. 7 (2000), Вип. 27 (2015). Під керівництвом С. захищено понад 30 докторських та кандидатських дисертацій (О.Аркуша, В.Баран, О.Зайцев, Ю.Зайцев, М.Кугутяк, М.Литвин, Ю.Свідерський, І.Соляр, О.Стасюк, І.Патер та ін.).

Праці: Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929—1937 рр. К., 1960; Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення (К., 1973); Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (К., 1985); Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною (К., 1989); Сторінки історії КПЗУ (Львів, 1989); Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки (Львів, 2003); Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспект (Львів, 2005).

Літ.: Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Особові справи працівників Інституту; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2001; Луцький О. Інститут суспільних наук АН УРСР у другій половині 80-х — на початку 90-х років ХХ століття: пошуки нових орієнтирів. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 23. Львів, 2013; Зайцев Ю. Жити Україною. Слово про вчителя. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. Львів, 2000; Ковальчук О. Сливка Юрій Юрійович. В кн.: Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Шкраб'юк П. Із книги життя Юрія Сливки. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. Львів, 2000.

І.Я. Соляр, М.М. Чебан.

СЛИНЬКО́ Іван Іванович (25.11.1902—27.11.1994) — історик, дослідник питань історії Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 та селянства України в 1920—30-х. Д-р істор. н. (1968). Н. в с. Васильківка (нині с-ще міськ. типу Дніпроп. обл.) в багатодітній сел. родині. Із 14-ти років працював сезонним робітником у сільс. госп-ві, робітником ремонтної служби залізниці ст. Ясинувата, саночником і вагонщиком на підземних роботах в шахті Нова Економічна (Донбас). 1923—26 служив у Червоній армії в 30-му легкому артилер. полку, 30-й Іркутській ім. Всерос. ЦВК стрілец. д-зії. 1926—30 працював робітником, помічником слюсаря, слюсарем, оглядачем вагонів у Дніпроп. депо. 1928—30 навч. у вечірній рад. парт. школі. Отримав фах лектора-пропагандиста. 1930—35 навч. в Дніпроп. металургійному ін-ті. Із 1932 перейшов на вечірнє відділення й почав працювати техніком, інженером управління раціоналізації на з-ді ім. Петровського. Із 1938 — на парт. пропагандистській роботі: зав. відділу пропаганди і агітації райкому, зав. сектора, заст. завідувача відділу пропаганди і агітації Дніпроп. обкому КП(б)У.

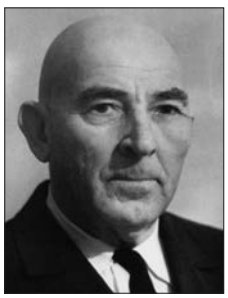

І.І. Слинько.

Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.* Із липня 1941 — уповноважений члена військради 24-ї армії Південного фронту, нач. відділу пропаганди, замполіт, нач. санітарного управління Північнокавказького, Закавказького фронтів. Із травня 1943 працював в Управлінні агітації і пропаганди ЦК КП(б)У зав. сектора по роботі з населенням окупованих районів УРСР, одночасно перебував на посаді нач. відділу інформації Укр. штабу партизан. руху. Із 1944 за сумісництвом працював у Комісії з історії Великої вітчизн. війни при Президії АН УРСР, 1946—49 — зав. воєнно-партизан. відділу цієї комісії. 1949—50 — голова Комісії з історії Великої вітчизн. війни

А. Слісарчук.

при Президії АН УРСР. 1948 захистив канд. дис. 1950—52 — зав. воєнно-істор. відділу, 1952—74 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. 1968 захистив докторську дис. «Перемога колгоспного ладу на Україні (1927—1932 рр.)». Брав участь у створенні колективних праць: «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1—3, К., 1967—69), багатотомної «*Історії Української РСР*» та ін.

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1970).

Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями «За бойові заслуги», «За оборону Кавказу», «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ст., «За перемогу над Німеччиною» та ін.

П. у м. *Київ.*

Праці: Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957 (у співавт.); Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.). К., 1961; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2. К., 1968 (у співавт.); Підпілля і партизанський рух на Україні на завершальному етапі визволення 1944 р. К., 1970; Історія Української РСР, т. 6. К., 1977 (співавтор і член гол. редколегії тому); История Украинской ССР, т. 7—8. К., 1984.

Літ.: Вчені Інституту історії України: біобібліографічний довідник: серія: Українські історики, вип. 1. К., 1998.

Г.С. Брега, Т.В. Пастушенко.

СЛІПА́НСЬКИЙ Андрій Миколайович (23.09.1896—14.11.1942) — укр. діяч у сфері науки рад. доби, перший віцепрезидент Всеукр. академії с.-г. наук, засн. стратегії розвитку укр. аграрної науки, зачинатель галузевих н.-д. установ для умов колективного ведення с.-г. виробництва.

Н. у с. Ненадиха (нині Тетіївського р-ну Київ. обл.). Закінчив с.-г. уч-ще у с. Дергачі на Слобожанщині (нині Харків. обл.). Долучився до руху соціалістів-революц. (1915). Член Укр. партії есерів (УПСР) і Укр. комуніст. партії (боротьбистів) (1919). Учасник конференції УКП(б) (1920). Делегат 9 з'їзду Рос. компартії (більшовиків), голова ради робітн., сел. і солдатських депутатів у с. Охтирка, нинішня Сумщина (1917), голова волосного виконкому м. Біла Церква. За дорученням УПСР — на підпільній роботі у м. Одеса. Зав. Полтав. губернського земельного відділу (1920), земельного управління Київ. губ. (1921—23), голова губернських сел. кооп. спілок на Київщині (1923).

Закінчив с.-г. відділення Київ. політехнічного ін-ту (1924), Укр. ін-т марксизму у Харкові (1928). З того ж року став викладачем Харків. с.-г. ін-ту ім. Х. Раковського, згодом завідував кафедрою с.-г. економіки, отримав наук. звання проф. (1929). Займався розробкою наук. підходів до екон. розвитку аграрного сектору УСРР. Чл. Наук.-консультативної ради при НКЗС УСРР, заст. дир. Укр. н.-д. ін-ту економіки й організації сіл. госп-ва, перший віцепрезидент ВУАСГН (1931). Керував наук. й організаційне становлення управлінського апарату академічної установи. Один із розробників стратегії розвитку гол. наук. спрямувань вітчизняної аграрної науки, ініціатор створення низки галузевих науково-дослідних установ та ефективних екон. засад розвитку с.-г. устрою. С. аналізував проблеми земельної ренти, виробничого кредитування, спеціалізації с.-г. України.

Заарештований і звинувачений у належності до «Укр. військ. орг-ції» (1933). Відбував п'ятирічне ув'язнення у виправно-трудових таборах на пн. Росії, зокрема й на Соловках. 1937 ув'язнення продовжено ще на п'ять років. Змінив чотири місця перебування в ув'язненні, у період останнього на Далекому Сході помер (1942). Реабілітований судовим рішенням за всіма висунутими звинуваченнями (1961).

Літ.: *Вергунов В. А.* Сліпанський Андрій Миколайович (1896—1942) — український діяч, засновник стратегії розвитку вітчизняної аграрної науки. Nastolení moderní vědy. Praha, 2014.

В.А. Вергунов.

СЛІСАРЧУ́К Артем Олександрович (02.04.1990—24.03.2022) — укр. військовик, старший лейтенант, нач. зенітної ракетної обслуги, 11 зенітний ракетний Шепетівський полк Повітряних сил ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у м. *Шепетівка.* Навчався у Рівненському екон.-гуманітарному та інженерному коледжі, здобув кваліфікацію техніка-програміста. 2012 закінчив Хмельн. нац. ун-т, здобув кваліфікацію інженера-програміста.

10 січня 2013 вступив на військ. службу за контрактом. Пройшов шлях від солдата до сержанта, обіймав посади оператора зенітної ракетної обслуги, командира відділення старшого оператора радіолокаційної станції відділення бойового управління, заступника нач. зенітної ракетної обслуги. Закінчив Харків. нац. ун-т Повітряних сил ім. І. Кожедуба, отримав перше офіцерське звання — молодший лейтенант. Неодноразово виконував службові завдання у р-ні проведення Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил.

Від початку широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 С. виконував бойові завдання на території Харків. обл., прикриваючи укр. підрозділи від рос. повітряних атак. Був нач. зенітної ракетної обслуги зенітної ракетної батареї 250 окремого зенітного ракетного дивізіону 11-го зенітного ракетного Шепетівського полку.

24 березня 2022 С. загинув під м. *Ізюм* під час протиповітряного бою з авіацією противника.

Указом Президента України від 2 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі С. посмертно присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

26 квітня 2022 був похований із воїнськими почестями на Алеї Слави міськ. кладовища Шепетівки.

У квітні 2023 на честь С. у Шепетівському навч.-виховному комплексі «Загальноосвітня школа 1—3 ступенів — гімназія» була відкрита меморіальна дошка.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.): зб. інформаційних матеріалів. К., 2023; *Коваленко С.* «Золота Зірка» Артема Слісарчука. «АрміяInform», 2022, 8 липня. Web: https://armyinform.com.ua; *Карбунар Н.* Артем Слісарчук. Історія зенітника, який зупиняв авіацію ворога поблизу Ізюма. «Главком», 2022, 23 серпня. Web: https://glavcom.ua

В.В. Мараєва.

СЛОБОДЯ́НИК Михайло Семенович (21.12.1949—12.08.2015) — учений, бібліотекознавець, біб-

ліографознавець, документознавець, педагог. Д-р істор. наук (1995), проф. (2002), акад. Всеукр. громадської орг-ції «Національна академія наук вищої освіти України» (2014), чл.-кор. Міжнар. академії інформатизації при ООН (1994).

Н. у м. Поліське Київської обл. у сім'ї службовців. Без відриву від виробництва закінчив Київ. держ. ін-т культури ім. О. Є. Корнійчука (нині Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, КНУКіМ) за спеціальністю «Бібліотекознавство і бібліографія» (1968—73). Закінчив аспірантуру Моск. держ. ін-ту культури на кафедрі галузевого бібліографознавства (1979—81). У цьому ж інституті захистив дис. «Совершенствование системы информационно-библиографического обслуживания специалистов НИИ (на материалах НИИ по механизации сельского хозяйства)» (1982). У Центр. наук. б-ці ім. В.І. Вернадського НАН України (нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, НБУВ) захистив докторську дис. «Наукова бібліотека: еволюція структури і функцій в період освоєння інформаційних технологій» (1995).

Інформаційно-бібліотечну діяльність за фахом розпочав у 1972 у відділі наук.-тех. інформації Укр. філії Держ. всесоюзного ін-ту ремонту та експлуатації машинотракторного парку (ДержНДТІ). 1982—85 — працював зав. кафедри бібліотекознавства і бібліографії Наманганського ф-ту Ташкентського держ. ін-ту культури, 1985 — працював на посаді гол. бібліотекаря науково-методичного відділу ДРБ УРСР ім. КПРС (нині Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого). 1986—92 — зав. відділу бібліотекознавства Центр. наук. бібліотеки НАН України (нині НБУВ), 1990 — чл. міжвідомчої робочої групи з розробки «Концепції бібліотечної справи в Українській РСР».

1991 С. присвоєно вчене звання старшого наук. співробітника за спеціальністю «бібліотекознавство, книгознавство». 1992—97 — дир. Ін-ту бібліотекознавства, заст. дир. з наук. частини НБУВ.

Основну увагу зосереджував на комплексному дослідженні організації діяльності наук. б-ки, розробленні фундаментальних теоретико-методологічних засад бібліотекознавства. Упродовж 1998—2000 — дир. Центр. наук. с.-г. б-ки Укр. академії аграрних наук (ЦНСГБ УААН, нині Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук). Під кер-вом С. бібліотека набула статус наук. установи.

Разом із акад. М.В.Зубцем і В.П.Буркатом ініціював інтеграційний напрям у діяльності ЦНСГБ УААН (ННСГБ НААН) — історико-бібліографічне забезпечення розвитку аграрної науки в Україні.

2000—02 — декан ф-ту документальних комунікацій і міжнар. інформації, зав. кафедри міжнар. інформації КНУКіМ, зав. кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Європейського ун-ту.

2002—15 — проф., зав. кафедри документальних комунікацій, дир. Ін-ту держ. управління та інформаційної діяльності Держ. академії керівних кадрів культури і мистецтв (нині Нац. академія керівних кадрів культури і мистецтв, НАКККіМ).

Під кер-вом С. захищено 17 канд. дис. (8 — з бібліотекознавства і 9 — з документознавства). Входив до складу спеціалізованих учених рад: НАКККіМ — зі спеціальності 27.00.02 — документознавство, архівознавство; НТТУ «Київ. політехнічний ін-т ім. І. Сікорського» — зі спеціальності 27.00.01 — теорія та історія соціальних комунікацій; ХДАК і КНУКіМ із спеціальності 27.00.03 — книгознавство, бібліотекознавство, бібліографія.

У різний час входив до складу редколегій провідних наук. видань: 1991—92 — «Советское библиотековедение» (м. Москва); 1994—95 — «Бібліотечний вісник»; 1998 — «Бібліотечна планета»; 1999 — засн. і гол. ред. реферативного ж. «Агропромисловий комплекс України», чл. редколегії теоретичного та науково-практичного ж. «Інформація і ринок»; 1999—2014 — «Вісник Харківської державної академії культури»; 1999—2015 — «Вісник Книжкової палати». 2004—13 — засн. і гол. ред. наук. фахового ж. «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія».

У творчому доробку вченого і педагога — понад 220 наук. і навчально-методичних праць з теорії та історії бібліотекознавства, бібліографознавства і документознавства.

Міжнар. приватною організацією «Американський біографічний інститут» в США удостоєний звання «Людина 1999 року», нагороджений почесною медаллю «За заслуги у 20 столітті» та уведений до міжнар. ради наук. експертів.

Архів вченого зберігається у НБУВ.

Праці: *Слободяник М.С.* Бібліотека та її роль у системі наукових комунікацій «Бібліотечний вісник», 1994, № 2; *Слободяник М.С.* Наукова бібліотека: еволюція структури і функцій. К., 1995; *Ільганаєва В.О., Слободяник М.С.* Організація діяльності бібліотек. Харків, 1998; *Слободяник М.С.* Теоретико-методологічні засади формування електронних бібліотек. «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство» (Київ), 2002, вип. 5; *Слободяник М.С.* Інформаційне забезпечення процесу реформування вищої освіти в України.«Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія», 2004, № 2; *Слободяник М.С.* Архіви і бібліотеки в сучасному суспільстві: проблеми збережності документальної історичної пам'яті. «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія», 2005, № 4; *Слободяник М.С.* Бібліотечна справа України: стратегічні напрями прориву. «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія», 2007, № 4; *Слободяник М.С.* Базова модель бібліотеки як соціальнокомунікаційної інституції. «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія», 2009, № 4; *Слободяник М.С.* Бібліотека. Документ. Комунікації: вибр. праці (до 60-річчя від дня народження і 35-річчя наук. діяльності). М.—К., 2010.

Дж.: Професор Слободяник Михайло Семенович (1949—2015): біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1974—2015 роки. К., 2015; *Кириленко О.Г., Збанацька О.М.* Слободяник Михайло Семенович.Українська бібліотечна енциклопедія. Web: https://cutt.ly/CU1GM2S.

В.В. Добровольська.

М.С. Слободяник.

«СЛО́ВО» — щотижнева укр. газета, яка в 1907—09 виходила в Києві; орган УСДРП.

Побачило світ 105 чисел, накладом бл. 1 тис. прим. Ред. були М.*Порш,* В.*Садовський*, Я.Міхура, С.*Петлюра.*

Обстоювала соціалістичні погляди, гостро критикувала ліберальну укр. демократію за її нерішучість у боротьбі з існуючим ладом. Не висуваючи якоїсь

конструктивної ідеї, здатної консолідувати розпорошені укр. сили, «С.» сіяло розбрат і взаємну недовіру у незміцнілому ще укр. нац. русі.

«Хто знайомий хоч трохи з тим ідейним розмежуванням різних течій і напрямів, що виступило у нас за останні часи, той повинен буде визнати, що спричинилося до цього "С." більш ніж всякі інші фактори», — так оцінювало «С.» результати діяльності за місяць до закриття у 1909.

Активні співробітники «С.»: А.Жук, Г.Коваленко, Д.Донцов, А.Ільченко; письменники: С.Черкасенко, Г.Чупринка, Дніпрова Чайка, П.Тенянко та ін.

«С.», не відіграючи помітної ролі у становленні укр. нац. ідеї, проте стало школою для інтелектуального і громадсько-політ. зростання укр. молоді.

Літ.: *Ігнатенко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х.—К., 1930.

О.В. Лисенко.

СЛОВ'Я́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т СРСР (Всеслов'янський комітет СРСР) — громад.-політ. орг-ція, створена 5 жовтня 1941 для координації антифашистського руху у слов'ян. країнах Європи, встановлення зв'язків із закордонними слов'ян. орг-ціями; збирання і розповсюдження матеріалів і документів про злочини нацистських окупантів, боротьбу слов'ян. народів, сприяння формуванню на території СРСР чеських, польс. та ін. нац. військ. частин.

6 квітня 1942 прийняли Положення про Всеслов'ян. комітет, який очолив ген.-лейтенант О.Гундоров. С. к. складався із президії та 6 секцій: рос. (О.Толстой), укр. (О.Корнійчук), білорус. (Я.Колас), польс. (В.Василевська), чеської (З.Нєдли), південнослов'ян. (Б.Маслярич).

Комітет проводив агітаційно-пропагандистську роботу, видавав листівки, брошури, документи мітингів, з 1942 — ж. «Слов'яни», організовував антифашистські мітинги і радіомітинги (протягом 1943—44 проведено понад 70 радіомітингів), розповсюджував заклики, звернення і інші документи (у 1942—46 до закордонної преси направлено їх понад 20 тис.); організовував радіопередачі (щотижнево на всі слов'ян. країни), вечори слов'ян. культури, лекції, виставки, зустрічі з партизанами і рад. воїнами.

Комітет підтримував зв'язки зі слов'ян. орг-ціями у США, Канаді, Великобританії, Австралії, країнах Латинської Америки. У 1944—45 у слов'ян. країнах Європи були створені відповідні нац. комітети.

С. к. був рад. імітацією громад. руху. У дійсності фінансування і вся діяльність контролювалася державою і комуніст. партією. Фактично це було відновлення ідеї панславізму і старої імперської рос. політики щодо слов'ян.

Політ. функція слов'ян. руху особливо проявилася наприкінці Другої світової війни, коли Європа була поділена на сфери впливу між СРСР і Великобританією, Францією та США. Радянський Союз, встановлюючи контроль над країнами Сх. Європи, маскував втручання в їхню внутрішню політику ідеєю створення союзу слов'ян. держав. Такий союз мав стати основою блоку держав Центр. і Пд.-Сх. Європи, який надалі дістав назву «Варшавський договір». Підтримку такій ідеї висловили учасники Загальнослов'ян. конгресу, організованому в Белграді (грудень 1946), а також її мали підтримати учені-слов'янознавців на першому післявоєнному конгресі, який мав пройти в Москві у квітні 1948.

Розрив відносин між компартіями СРСР і Югославії у червні 1948 поклав край ідеї слов'ян. союзу. Після цього ідеологія «Варшавського договору» базувалася винятково на класовій доктрині пролетарського інтернаціоналізму.

У 1947 С. к. був реорганізований у Слов'ян. комітет СРСР. У повоєнний час Комітет займався налагодженням зв'язків з усіма громадами слов'ян. народів багатьох країн: Великої Британії, Бельгії, Німеччини, Греції, Італії, Іспанії, Франції, США, Канади, Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю, Чилі, Австралії, Нової Зеландії та ін. Це вже були переважно двосторонні відносини, і слов'ян. складова подібних зустрічей відійшла на другий план. За інерцією ще проводилися зустрічі, обмін делегаціями, які потім набирали форми товариств дружби із зарубіжними країнами, наприклад, суспільства рад.-канадської або рад.-болгарської дружби.

С. к. припинив діяльність у 1962, функції якого передали до Рад. комітету захисту миру.

Літ.: *Суботін А.* Панславізм. У кн.: Політична енциклопедія. К., 2011; *Зайцев А.В.* Несбыточные мечты генерала Гундорова: планы строительства социализма в Восточной Европе и Славянский комитет СССР. В кн.: Москва и Восточная Европа. Национальные модели социализма в странах региона (1950—1970-е гг.). Формирование, особенности, современные оценки. М.; СПб., 2020.

Т.В. Вронська, Т.В. Пастушенко.

СЛЮСАРЕ́НКО Федір Павлович (06.06.1886—09.05.1958) — класичний філолог, історик України, педагог, громад. діяч.

Н. у м. Черкаси. Під час навчання на історико-філол. ф-ті Петерб. ун-ту — член Інформаційного бюро студентської громади Петербургу і пед. секції «Укр. клубу». Через кілька років викладацької роботи у Петрозаводську повернувся до Петербургу.

З осені 1914 до березня 1917 читав реферати з історії України в Укр. таємному ун-ті. 1918—19 перебував у Києві. Член УЦР (1918).

За Гетьманату працював у заг. відділі Мін-ва закордонних справ. Емігрував спочатку до Відня, де в листопаді 1919 став головою Курсів українознавства для укр. робітників. З 1921 викладав в УВУ — доц. класичної філології й археології на філос. ф-ті УВУ (Прага, 1924—39), проф. античної історії, декан ф-ту (1936—39), також проф. давньої історії слов'ян Укр. високого пед. ін-ту ім. М. Драгоманова. Викладав лат. мову в Укр. г-зії в Модржанах до 1938, класичну археологію — в Укр. студії пластичного мистецтва в Празі.

Член Укр. історико-філол. т-ва у Празі, з 1935 — член його управи (скарбник), пізніше — член ревізійної комісії. На засіданнях т-ва протягом 1923—38 прочитав 20 доповідей з античної історії Греції та її причорноморські колонії, історії та історіографії України, зокрема, про наук. діяльність В.Антоновича, В.Бузескула, К.Лоського та ін.

Друкувався у ж. «Тризуб», зб. УВУ та УІФТ.

П. у м. Прага.

Тв.: Про державний лад. Петрогад, 1917; Грецька федеральна консти-

туція кінця IV в. перед Христом. Праці УІФТ в Празі, т. 1. Прага, 1926; Нумізматична праця проф. В. Б. Антоновича. Там же, т. 2. Прага, 1939; Те саме. Син України. В. Б. Антонович, т. 2. К., 1997; Академік В. П. Бузескул як історик: 1858—1931. Прага, 1942; Проф. Михайло Грушевський і його наукова діяльність. Читано на зборах Петербурзької громади, присвячених вшануванню проф. М. С. Грушевського. К кн: *Грушевський М.С.* Твори у 50 т. Т. 47, кн. 1. Львів, 2016.

Літ.: УВУ в Празі в рр. 1846—1931. Прага, 1931; *Лотоцький О.* Сторінки минулого, т. 2. Варшава, 1933; *Чикаленко Є.* Щоденник (1907—1917). Львів, 1931; *Наріжний С.* 15 літ діяльності Українського історико-філологічного Товариства в Празі (1923—1938). Прага, 1939; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Огієнко І.* Слюсаренко Ф. Некролог. «Віра й культура (Оттава), 1958, № 12 (60); *Мушинка М.* Україністика Чехословаччини міжвоєнного періоду. ІІІ. УВУ. «Дукля», 1991, № 3—4; *Суровцова Н.* Спогади. К., 1996; *Шульгин О.* Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. К., 1998; *Мушинка М.* Українська мистецька школа проф. Івана Кулеця в Празі (1932—1952). «Вісн. Львів. академії мистецтв», 1999, спецвип; *Наріжний С.* Українська еміграція, ч. 2. К., 1999; *Зубко О.Є.* Цікаві факти з повсякденного життя українських емігрантів у міжвоєнній Чехословаччині (1921—1939). «Вісник Харківського університету» (Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки), 2022, вип. 35.

Г.П. Герасимова.

СЛЮСА́РСЬКИЙ Антон Григорович (12.01.1901(31.12.1900)—01.03.1980) — учений-історик. Д-р істор. н. (1964), проф. (1965).

Н. у с. Свинюхи (нині с. Привітне Локачинського р-ну Волин. обл.). У 1929 закінчив істор. відділення Київ. ін-ту нар. освіти. У 1929—41 — аспірант Всеукр. істор. музею, викладач кафедри історії народів СРСР Київ. ін-ту нар. освіти (пізніше Київ. держ. ун-ту), наук. співробітник Істпарту ЦК КП(б), інструктор Оржицького райкому ЦК КП(б), старший викладач кафедри історії СРСР та УРСР ХДУ. 1941—42 — старший викладач кафедри історії СРСР Об'єднаного Укр. держ. ун-ту (м. Кзил-Орда, Казахська РСР). У 1942—1945 — служив у лавах Рад. армії.

Захистив канд. дис. «Комитеты незаможных селян Украины в период 1920—1921 гг. (до НЭПа)» (1941); докторську дис. за монографією «Социально-экономическое развитие Слобожанщины в 17—18 вв.». (1964).

З 1946 — старший викладач, з 1948 — доц., з 1965 — проф. кафедри історії СРСР і УРСР ХДУ. Читав заг. і спецкурси з історії СРСР. 1947—62 — декан істор. ф-ту Харків. держ. ун-ту.

Основний наук. напрям — історія Слобідської України і, зокрема, історія Харків. ун-ту. Підготував 10 кандидатів наук.

Відповідальний ред. ж. «Трудов исторического факультета». Автор понад 100 наук., наук.-популярних і методичних праць.

Тв.: Слобідська Україна: Історичний нарис XVII—XVIII ст. Х., 1954; В.Н. Каразин, его научная и общественная деятельность. Х., 1955; Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII—XVIII вв. Х., 1964.

Бібліогр.: Антон Григорович Слюсарський — професор Харківського університету: біобібліогр. покажч. Х., 1992.

Літ.: Слюсарський Антон Григорович. У кн.: Історики Харківського університету: біобібліогр. довідник. Х., 2013.

О.М. Богдашина.

СМО́ЛИЧ Микола Васильович (24(12).06.1888—31.07.1968) — режисер. Нар. арт. СРСР (1944), нар. арт Білорус. РСР (1946), Грузин. РСР (1947). Засл. діяч мист-в (1958).

Н. у м. *Санкт-Петербург.* Навч. в С.Яковлєва і В.Давидова на драм. курсах при Петерб. театральному уч-щі (1908—11). У 1911—17 грав на сцені Олександрівського театру (нині Петерб. академічний театр драми ім. О. Пушкіна), із 1916 — його режисер. Худож. керівник (1924—30), а згодом — гол. режисер Малого оперного театру в Ленінграді (нині м. Санкт-Петербург; 1930—36). С. став першим постановником опер Д. Шостаковича «Ніс», «Леді Макбет Мценського повіту» та ін. 1936 у *Харкові* відбулася прем'єра «Тихого Дону» І.Дзержинського за режисурою С. 1938—47 займав посаду гол. режисера, згодом — худож. кер. і дир. Театру опери та балету ім. Т. Шевченка в *Києві*. Співпрацював з Д. Шостаковичем, Б.*Лятошинським*, К.*Данькевичем* тощо. До оперної трупи були запрошені вокалісти Ю.*Кипоренко-Доманський*, Л.*Руденко*, М.Роменський, В.*Гужова*, І.Кучеренко, балетмейстер С.Сергеєв. На київ. сцені ним поставлені «Шевченко» («Поетова доля») В. Йориша, «Весілля Керчинського» А.Пащенка, «Тарас Бульба» М.В.*Лисенка*, «Леді Макбет Мценського повіту» («Катерина Ізмайлова») Д.Шостаковича, «Сорочинський ярмарок» М.*Мусоргського*, «Перекоп» Ю.*Мейтуса*, В.Рибальченка і М.Тіца, «В бурю» Т.Хренникова, «Мазепа» П.Чайковського, «Снігуронька» М.*Римського-Корсакова*, «Фауст» Ш.Гуно, «Гугеноти» Дж.Мейєрбера, «Євгеній Онєгін» П.*Чайковського*. Вершиною режисерського мист-ва С. стала постановка «Отелло» Дж.Верді. У виставах С. утверджував яскраву театральність розгорнутих просторових композицій і психологічну достовірність образів, поєднуючи попередній досвід і сучасні досягнення всього музично-драм. мист-ва. 1947—48 працював режисером Большого театру СРСР (*Москва*), викладав у Моск. консерваторії (1961—63). Продовжив справу С. його син Дмитро, який 1941 закінчив оперно-драм. студію ім. І.Станіславського в Москві і працював режисером та гол. режисером у театрах опери та балету Києва, Челябінська (нині місто в РФ), Одеси, Мінська, Львова.

Лауреат *Національної премії України ім. Т. Шевченка* (1970, посмертно).

П. у м. Москва.

Літ.: *Станішевський Ю.О.* Режисура в сучасному українському музичному театрі. К., 1982; *Його ж.* Оперний театр Радянської України: історія і сучасність. К., 1988; *Смець О.* Творець світу [про театр режисера М. Смолича]. «Музика», 1999, № 3.

М.В. Юр.

СМО́ЛІЧЕВ Петро Іванович (12.01.1891—1947 або поч. 1950-х) — історик, археолог.

Н. у с. Княжичі (нині у Шосткинському р-ні Сум. обл.)

Навчався в Черніг. духовній семінарії, Петерб. духовній академії, Петерб. археол. ін-ті. 1908 брав участь у роботі 14-го Археол. з'їзду у *Чернігові* (див. *Археологічні з'їзди*). 1919—23 — викл. Черніг. ін-ту нар. освіти. 1923—25 — зав. 2-м Черніг. рад. музеєм, 1925—31 — зав. відділом археології Черніг. держ. музею (див. *Чернігівський історичний музей*). 1931—32 — зав. сектором послідовної зміни культур Держ. музею Дніпробуду (див. *Запорізький обласний краєзнавчий музей*).

А.Г. Слюсарський.

М.В. Смолич.

І. Снігурський.

О.І. Соболевський.

Член Чернігівського наук. т-ва, один з організаторів Черніг. ін-ту краєзнавства. Дійсний чл. *Всеукраїнського археологічного комітету* (з 1925). Брав участь у роботі Тимчасової комісії з дослідження *Спаського собору* в Чернігові (1923), вивченні *Успенського собору* в Чернігові (1924, 1926).

1925—27 керував експедицією Черніг. держ. музею, яка проводила археол. дослідження *Шестовиці* — комплексу давньоруських пам'яток 10 ст. Археол. знахідки (побутові речі, озброєння, кінське спорядження, прикраси, загалом майже 500 предметів) нині зберігаються в Черніг. істор. музеї ім. В. В. Тарновського.

Досліджував археол. пам'ятки у р-ні с. Маслове (1926; нині у Звенигородському р-ні Черкас. обл.), брав участь у Дніпрогесівській археол. експедиції (1928—31).

Автор історико-археол. праць з історії Чернігова давньоруської доби та шестовицьких старожитностей, публікацій про палеолітичну стоянку у *Мізині*, муміфіковані поховання 17—18 ст. у *Седневі*, розвиток виробництва порцеляни на Чернігівщині. У 1933 звільнений із роботи за сфабрикованим звинуваченням в укр. націоналізмі, висланий до Серед. Азії. У 1942—47 або на поч. 1950-х рр. працював в Ін-ті історії, археології та етнографії Таджицької РСР.

Літ.: *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Археолог за покликанням (П. І. Смолічев). Репресоване краєзнавство. К., 1992; *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997; *Коваленко О., Ясновська Л.* До історії Чернігівського історичного музею у 20-х рр. XX ст. Скарбниця української культури: зб. наук. праць. Чернігів, 2005, вип. 6; Петро Іванович Смолічев: (Біобібліогр. покажч.). Чернігів, 2006; *Ткаченко В.В.* Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожовтневе двадцятиріччя. К., 2007.

С.І. Кот.

СНІГУ́РСЬКИЙ Іван (18.05.1784—24.09.1847) — діяч *Української греко-католицької церкви*, філантроп і меценат.

Н. у с. Берестяни (нині Самбірського р-ну Львів. обл.) у родині священника. Нормальну школу і гімназію закінчив у Самборі (1800). Курс філософії та перший рік богослов'я опановував у Львів. ун-ті (див. *Львівський національний університет*), закінчив богослов'я у Віденському конвікті (1808).

Душпастирську практику розпочав при церкві св. Варвари у *Відні* (1808). Там здобув наук. ступінь д-ра богослов'я (1812), невдовзі став віденським парохом (1813), а у 1817 — деканом богословського ф-ту Віденського ун-ту. Від 1818 до останніх днів життя був у *Перемишлі* (див. *Перемиська єпархія*) єпископом. З іменем С. пов'язані заснування дяко-вчительського ін-ту (1818), єпархіальної друкарні (1829), запровадження хорового співу в кафедральній церкві, заснування четвертого курсу богослов'я духовної семінарії (1845) та відкриття муз. школи. С. був людиною високої духовної культури, виявляв жвавий інтерес до національно-культурного життя, дбав про комплектування новими виданнями й утримання єпархіальної б-ки, придбання періодичних видань для семінарії. Він запровадив викладання у семінарії старослов'янської мови і був ініціатором створення її граматики, заохочував людей зі свого оточення вживати у повсякденному житті укр. мову, надавав матеріальну і моральну підтримку літераторам. Разом із І.*Могильницьким* сприяв заснуванню нар. шкіл (у 1833 в 697 парохіях єпархії було 385 парохіальних, 24 тривіальні і 2 гол. школи). У заповіті С. виділив кошти на утримання дяко-вчительського ін-ту, 50 стипендій для бідних учнів, заснував фонд для підтримки родин померлих священників.

С. мав дружні взаємини зі словенським славістом Е.Копітаром, був посередником у його контактах з І.*Лаврівським,* Й.*Левицьким,* Й.*Лозинським*, Д.*Зубрицьким* та ін. укр. вченими.

Діяльність С. сприяла формуванню у Перемишлі культ.-освіт. осередку, який започаткував укр. нац. відродження у *Галичині*.

Літ.: *Стеблій Ф.* Перемиський культурно-освітній осередок та його діячі епохи українського національного відродження (перша половина XIX ст). Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Перемишль—Львів, 1996; *Забровarний С.* Єпископ Іван Снігурський (1784—1847). «Український альманах» (Варшава), 1997; «Руської Трійці» Предтеча: Перемишльський культурно-освітній осередок першої половини XIX ст. Львів, 2003; *Його ж.* Діячі Перемишльського культурно-освітнього осередку. Галичина на перехресті історії. Постаті. Львів, 2011; Лірвак з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX століття. Перемишль—Львів, 2001; Дух і ревність. Владика Снігурський та інші перемишляни. Львів, 2002 (про І. Снігурського, його відозви, листи, послання); *Stępeń S.* Rola Przemysla w ukraińskim odrodzeniu narodowym w Galicji w pierwszej połowie XIX w. Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. 8—9. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ucrainica. Warszawa, 1999.

Ф.І. Стеблій.

СОБОЛЕ́ВСЬКИЙ Олексій Іванович (26.12.1856—28.05.1929) — рос. філолог, палеограф, фольклорист та етнограф. Професор (1884). Дійсний член Петерб. АН (1900). Н. у м. Москва в сім'ї чиновника. Навч. у 1-й Моск. г-зії (1865—74) та на історико-філол. ф-ті Моск. ун-ту (1874—78). Захистив магістерську дис. «Дослідження в області російської граматики» (1881) та докторську дис. «Нариси з історії російської мови» (1884). Доцент (1882—84), екстраординарний (1884) і ординарний (1885—88) професор рос. мови і словесності історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Професор, зав. кафедри церковно-слов'ян. та рос. мови Петерб. ун-ту та професор Археол. ін-ту (1888—1908). Ординарний академік Петерб. АН по відділу рос. мови і словесності (7 жовтня 1900).

Творча спадщина С. складає бл. 450 наук. праць. Провідна тема — історія рос., укр., білорус. мови та літератури, порівняльно-істор. дослідження слов'ян, мов, слов'ян, мовні пам'ятки, фольклор, етнографія та топоніміка.

Значний внесок ученого в дослідження слов'яно-рус. палеографії. На відміну від попередників С. досліджував не окремі рукописи, а їх палеографічні відмінності в істор. розвитку, значно розширивши хронологічні рамки викладу. Високу наук. оцінку здобули курс лекцій С. та видані палеографічні зразки рукописів. Розробив методику виділення лексичних пластів у слов'ян. рукописах, яка в заг. формах та за осн. методами і сьогодні зберігає своє значення. Вважається одним із засн. істор. та описової діалектології укр. мови.

С. належить перший систематичний опис діалектів сучасної укр. мови (нарис «Ма-

лорусское наречие» у праці «Очерк русской диалектологии» (1892). Історію мови досліджував у зв'язку з історією народу та його к-ри, на чому ґрунтувалися літературознавчі, етногр., фольклористичні й топонімічні розвідки С. Як діалектолог поділяв укр. говірки на архаїчні північні та південні. Вивчав етимологію етнонімів, місц. назв і прізвищ, але виводив їх із мови скіфів та сарматів без належного критичного аналізу. Відстоював рос. шовіністичну концепцію єдиної «руської» мови з осн. діалектами: «великоруським», до якого включав і білорус. мову, і «малоруським». Походження укр. мови виводив від галицько-волин. говірок, а не від київської, на його думку, «великоруської», оскільки вважав українців переселенцями із Заходу і *Поділля, Волині* та *Галичини*, які прибули на Київщину в 15 ст. і асимілювали собою рештки старого київ. населення, вцілілого після нападу татар (див. *Монголо-татарська навала*). Скептично ставився до перспективи розвитку укр. літ. мови, обмежуючи її функції худож. літературою («До ювілею І. П. Котляревського», 1889). Разом із тим у низці його досліджень містяться численні спостереження над фонетичною, морфологічною, словотворчою і лексичними особливостями укр. мови, окремі з яких прийняті сучасною наукою.

П. у м. Москва.

Праці: Лекции по истории русского языка, вып. 1. К., 1888; вып. 2. СПб., 1891; вып. 3. М., 1903; вып. 4. М., 1907; Очерк русской диалектологии. «Живая старина», 1892, № 1—4; Заметки о малоизвестных памятниках юго-западного русского письма XVI—XVII вв. К., 1894; Похвала Исайе Балабану 1611 г. В кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 8. К., 1894; Палеографический изборник: материалы по истории южно-русского письма в XV—XVIII вв., вып. 1. К., 1899; Палеографические снимки с русских рукописей XII—XVII. СПб., 1901; Славяно-русская палеография: курс первый с шестью таблицами. СПб., 1901; Славяно-русская палеография: курс второй. СПб., 1902; Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века. Издание Санкт-Петербургского археологического института под редакциею А.И. Соболевского и С.Л. Пташицкого. СПб., 1903; Русский народ как этнографическое целое. Х., 1907; Львов, 1911; Древний церковнославянский язык, ч. 1—2. К., 1909; Лингвистические и археологические наблюдения, вып. 1. Варшава, 1910; Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб., 1910; Холмская Русь в этнографическом отношении. Х., 1910; Русско-скифские этюды. В кн.: Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук, т. 26—27. Пг., 1921—22.

Літ.: *Гнатюк В.* А. И. Соболевский. К истории малорусского наречия. ЗНПП, 1910, т. 98; Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской академии наук, ч. 2. Пг., 1917; Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского: статьи по славянской филологии и русской словесности. Л., 1928; Академик А.И. Соболевский: Некролог и очерки научной деятельности. Л., 1930; *Ільїнський Г.* Олексій Іванович Соболевський яко українознавець. «Україна», 1930, кн. 39; *Иванова Т.А.* А.И. Соболевский: русское языкознание в Петербургском-Ленинградском университете. Л., 1971; *Алексеев А.А.* Академик А. И. Соболевский — историк русского литературного языка. «Вопросы языкознания», 1975, № 5; Соболевский Алексей Иванович. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиогр. словарь. М., 1979; Соболевський Олексій Іванович. В кн.: Українська мова (енциклопедія) (3-е вид.). К., 2007.

П.О. Герасименко.

СОБО́РНІСТЬ — ідея єдності укр. народу, його етнічних земель, культури і церкви.

Термін, запозичений із релігійного лексикону, вживається на позначення відповідної концепції з кінця 2-ї пол. 19 ст.

Початковий етап генези ідеї С. пов'язаний із феодальною роздробленістю, чужоземним пануванням, нац. гнобленням, відсутністю реліг. єдності, які спостерігалися після втрати державності. У різних тлумаченнях С. поставала в часи Укр. національно-визвольної революції 1648—54, ліквідації Гетьманської держави. Нац. революція і заснування гетьманської держави, і навіть трагедія Руїни — разом закріпили у свідомості українців ідею соборності як одну із наріжних, визначальних у всьому світосприйнятті, як відчуття єдиної козацько-руської вітчизни. Свідченням цього є козацькі літописи кінця 17 — початку 18 ст. та «Історія русів», що стала апогеєм національно-політ. думки 2-ї пол. 18 — початку 19 ст. Вагомий внесок у розвиток ідеї соборності зробили діячі «Руської трійці» і Кирило-Мефодіївського т-ва, М.Драгоманов, М.Міхновський, В.Антонович, М.Грушевський, В.Винниченко, В.Липинський, І.Лисяк-Рудницький, теоретики укр. партій поч. 20 ст. (РУП, УНП, УПС-С), а також ОУН.

Одним із визначальних факторів, який постійно підживлював ідею збирання укр. етнічних територій, були історико-етногр. праці, публіцистичні та худож. твори, нові філос. й соціальні теорії.

Поширення істор. знань єднало людей усвідомленням спільності їх долі, зміцнювало почуття любові до батьківщини, її славного і драматичного минулого, відроджувало у пам'яті образи відомих діячів, які відігравали помітну роль у боротьбі за волю України. Укр. нац. відродження нерозривно пов'язане з літ. життям, діяльністю навч. закладів, де виникали гуртки викладачів і студентів, які вивчали та популяризували вітчизняну історію, нар. творчість, культуру, рідну мову.

У 1860-х укр. ліберально-демократична інтелігенція як Наддніпрянщини, так і Галичини гуртувалася у громади, стрижневою ідеєю яких була духовна єдність укр. земель. Опинившись у 1914 посеред виру Першої світової війни у ролі об'єкта чужих планів та устремлінь, за чотири роки, що вона тривала, українці, використовуючи привідкрите для них війною вікно можливостей, спромоглися пройти колосальної дистанції істор. шлях до конституювання власної державності і обстоювання зі зброєю у руках власної суб'єктності на світовій шахівниці.

Не менш вирішальні й грандіозні трансформації за чотири роки Великої війни відбулися з укр. соціумом у сфері ідентичності, коли величезні маси українців, малоросів, русинів по обидва боки Збруча остаточно усвідомили себе єдиним народом, сформувавши цілком модерну європ. укр. націю, що прагнула політ. і культурного буття у такій же єдиній Соборній Україні.

Органічне прагнення до з'єднання усіх укр. земель в єдину д-ву вилилося в об'єднавчий процес, який завершився проголошенням Акта злуки на Со-

фіївському майдані Києва 22 січня 1919. Соборницькі устремління продемонстрували не лише галичани і наддніпрянці, а й увесь укр. загал, свідченням чого стали відповідні рішення Гуцульської і Лемківської республік, всенар. віча угор. і буковинських українців.

На міжвоєнний період припадає сплеск політ. діяльності укр. націоналістів, яких надихали ідеї М.Міхновського від поч. 20 ст., який висунув гасло «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж до Кавказу».

Найяскравішими адептами С. були політ. мислителі С.Рудницький і Д.Донцов. Незважаючи на різницю у підходах, гол. метою обох діячів була побудова укр. нац. д-ви в етногр. межах. Ідея відродження Української Самостійної Соборної Держави (УСДД) стала наріжним каменем програми і практичної діяльності ОУН.

Одним із наслідків зовнішньополіт. курсу Сталіна напередодні та в роки Другої світової війни стала рад. анексія західноукр. земель, включених до УРСР. У вересні 1939 до її складу увійшли Волинь, Галичина, частина Полісся, у червні 1940 — Пн. Буковина, Аккерманський, Ізмаїльський і Хотинський пов., які належали Румунії. Територія УРСР збільшилася до 560 тис. км^2, а населення — до 41 млн осіб. На завершальному етапі Другої світової війни рад. уряд уклав низку міждерж. угод, якими завершив міжнародно-правову легітимізацію зх. кордонів республіки.

Однак політ. зміст «соборизації по-сталінськи» не задовольняв патріотичну, національно свідому частину укр. громадськості. Тотальна русифікація, відсутність демократичних свобод, ідеологічний пресинг спрямовувалися на витворення «нової істор. спільноти — рад. народу» — денаціоналізованої, слухняної маси, повністю підвладної партократичній номенклатурі.

Крах соціалістичної системи, розпад Радянського Союзу і проголошення України незалежною д-вою, здавалося б, символізувало реалізацію української ідеї у максимально можливій формі. Однак проблема соборності й донині залишається актуальною. Існує нагальна потреба у політ. консолідації нації, духовній злуці всієї нац. спільноти, захисту політ. і культурних прав наших одноплемінників на всіх етнічних укр. землях.

С. як термін активно використовується з поч. 20 ст., зокрема у працях одного із архіт. соборної України М.Грушевського, який долею обставин взяв на себе місію зближення й єднання підрос. та підавстрійс. українців (напр., ст. «Галичина і Україна» та ін.).

За рад. доби саме поняття С. практично не вживалось, а якщо й застосовувалося, то лише в негативному контексті й тісному зв'язку з діяльністю «буржуазно-націоналістичних» та «антинар. сил», «запроданців» усіх рівнів. Тому коли йшлося про західноукр. землі, Пн. Буковину, Придунайський край і Закарпаття, вживали лише термін «возз'єднання істор. укр. земель у межах єдиної д-ви».

Після утворення суверенної України постало питання про розбудову в межах зібраних (соборизованих) воєдино укр. земель всеосяжної і повноцінної соборної України. До того ж йдеться вже не про об'єднання земель і укр. людності в межах єдиного держ. утворення, а про творення С. у свідомості народу, домінування її в духовно-культурному, мовному, психологічному, політ., суспільно-громад. й аж до ментальних рівнів буття.

Україна відзначає одне з найбільш засадничих свят свого буття як держави — День Соборності. Воно було запроваджене Указом Президента України Л.Кучми «Про день Соборності України» від 21 січня 1999 у день проголошення Акта злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919. 30 грудня 2011 свято було скасоване Указом Президента України В.Януковича, який натомість запровадив День Соборності і Свободи України. Відновлене у попередньому статусі Указом Президента України П.Порошенка від 13 листопада 2014.

Російсько-українська війна, що триває у гібридному вимірі з 2014, засвідчує грубе нехтування РФ нормами міжнар. права щодо суверенності, соборності та єдності кордонів України.

Нині С. (єдність) укр. земель, об'єднаних у незалежну, демократичну, правову, соціально орієнтовану Українську державу, є переконливим й вистражданим консенсусом більшості громадян, що обрала європ. шлях розвитку.

Літ.: *Сергієнко П.П.* Соборна Україна: Від ідеї до життя. К., 1993; Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акта Злуки 22 січня 1919 р.). К., 1999; *Гошуляк І.Л., Дробот І.І., Кривошея В.В., Кучер В.І., Обушний М.І.* Соборність України. К., 2000; *Реєнт О.П.* Україна соборна. К., 2006; Соборність України: історичний контекст і виклики сьогодення. К., 2015; Українська революція 1914—1923 рр. і національна соборність. Івано-Франківськ, 2022; *Реєнт О., Великочий В.* Українська революція: сучасний вітчизняний історіографічний дискурс. К.; Івано-Франківськ, 2024.

О.П. Реєнт.

СОБО́РУ БОГОРО́ДИЦІ ЦЕ́РКВА у Маткові — пам'ятка арх-ри нац. значення, пам'ятка всесвітньої спадщини *ЮНЕСКО* (у складі серійної транскордонної номінації «*Дерев'яні церкви Карпатського регіону в Польщі і Україні*»).

Дерев'яна церква з такою ж дзвіницею при ній стоять на пагорбі, що підноситься над долиною р. Стрий (прит. Дністра) у центр. частині с. Матків (Турківський р-н, Львівська обл., *Бойківщина*).

Церкву збудували зі смерекових брусів у 1838 майстри Самусь Мельникович і Василь Іванкович. У 1840-х встановлено іконостас і бічні вівтарі. 1928 до вівтарного зрубу з обох боків прибудували прямокутні в плані жертовник і дияконник, а первісний триарковий ґанок зх. стіни бабинця перетворили на закритий тамбур.

1939 під час ремонту змінили інтер'єр: первісно відкриті внутрішні простори трьох частин церкви перекрили купольним склепінням на рівні першого залому. Дзвіницю бл. церкви спорудив 1924 майстер М.Веклич.

У серед. 20 ст. дахи і верхи церкви та дзвіниці, первісно укриті ґонтом, покрили оцинкованою сталлю. У 1949—89 церква була закрита. Після завершення ремонтних робіт наприкінці 20 ст. церкву переосвятили на честь св. Димитрія. Нині це діючий храм УГКЦ.

Церква бойківського типу, зрубної конструкції, тридільна,

Церква Собору Богородиці у с. Матків.

триверха, з трьома осн. квадратними в плані зрубами. Обабіч вівтаря — невеликі зруби дияконника і жертовника.

Три основні зруби увінчані восьмигранними багатоярусними верхами (центральний має п'ять заломів, ін. — по чотири), завершеними шоломовидними банями із глухими ліхтарями і маківками.

Церкву оточує піддашшя, оперте на профільовані випусти-кронштейни вінців зрубів. Стіни церкви і дзвіниці ошальовані вертикально дошками. Внутрішній простір усіх зрубів був розкритий висотно.

В інтер'єрі центр. зруб з'єднаний із бабинцем високим арковим вирізом. Хори у вигляді широкої галереї йдуть уздовж стін бабинця і виходять у центр. зруб (наву). Збереглися іконостас із різьбленими цар. вратами, бічні вівтарі, настінний розпис кін. 19 ст., старі лави і церк. начиння.

Дзвіниця квадратна у плані, триярусна, увінчана масивною банею, під якою — мініатюрна аркада третього ярусу, де містяться дзвони. Обидві споруди є характерними, високомистецькими і добре збереженими взірцями бойківської школи нар. арх-ри часів її найвищого розквіту, що ще у 1930-х рр. дістав високу оцінку фахівців.

Літ.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Wooden tserkvas of the Carpathian region in Poland and Ukraine. Cultural property of the Republic of Poland and Ukraine for inclusion in the World Heritage List. Warszawa: National Heritage Board of Poland, 2011; Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі. Львів, 2011; *Вечерський В.В.* Українська дерев'яна архітектура. К., 2013; *Драган М.Д.* Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм: в двох частинах. Х., 2014.

В.В. Вечерський.

СОВÁ Петро Петрович (11.07.1894—10.06.1984) — краєзнавець, історик, археолог, письменник, громадсько-політ. діяч русофільської орієнтації Закарпаття.

Н. у с. Гайтовка Шариського комітату Австро-Угорщини (нині у Словацькій Республіці). Закінчив Пряшівську г-зію (1913). У складі австро-угор. армії брав участь у Першій світовій війні, під час Брусиловського наступу (1916) потрапив у рос. полон.

Після повернення на Закарпаття (1919) працював у відділі освіти чехословацької адміністрації в Ужгороді, радником із питань культури при губернаторові Підкарпатської Русі і водночас вчиться у Кошицькій юрид. академії, яку закінчує у 1923. Деякий час (1923—24) викладає в Ужгородській вчительській г-зії. Потім С. обирають заст. мера міста (1924—27) і членом міської ради. Був активним членом культурно-освітнього т-ва ім. О. Духновича, головою освітньо-благодійного фонду «Шкільна поміч» (1935—38).

Наприкінці 1930-х рр. включається у всесвітній рух за мир, роботу антифашистського «Народного фронту», обирається членом крайового правління Чехословацького т-ва друзів СРСР.

Під час угор. окупації Закарпаття 1939—45 був членом Ужгородської міської ради. Після визволення Закарпаття від окупації Червоною армією на Першому з'їзді нар. комітетів Закарпат. України 26 листопада 1944 як безпартійний був обраний заст. голови Народної ради Закарпат. України. З 1946 деякий час очолював новостворений Закарпат. краєзнавчий музей в Ужгороді.

Автор понад 200 наук. і краєзнавчих публікацій. Найбільше зробив у справі дослідження історії Ужгорода. Ще в 1937 вийшла праця С. «Прошлое Ужгорода» (перевидана факсимільним способом у 1992).

У коло наук. зацікавлень вченого входили і питання археології та арх-ри краю. Значним накладом (укр. та рос. мовами) видавалась праця «Архітектурні пам'ятники Закарпаття» (Ужгород, 1958; 1961). С. був автором нарисів про Ужгородський та Мукачівський замки, с. Невицьке. Опублікував ряд наук. статей з питань археології, історії нар. промислів, виноградарства і виноробства на Закарпатті. Велику кількість публіцистичних статей дослідника присвячено проблемі виявлення, охорони та реставрації пам'яток історії та культури краю.

С. здійснив перший і найбільш вдалий переклад на угор. мову «Слова о полку Ігоревім» (1949). Крім того, написав низку книг для дітей, видав збірки оповідань «Зачарованная долина» (1966), «В дебрях Карпат» (1975).

Як почесний член Укр. т-ва охорони пам'яток історії і культури активно закликав владу до збереження архіт. пам'яток, нар. мистецтва та природи Закарпаття.

П. у м. Ужгород.

Тв.: Развитие карпаторусского общинного и областного самоуправления. В кн.: Подкарпатская Русь за годы 1919—1936. Ужгород, 1936; Прошлое Ужгорода. Ужгород, 1937; Ungvar multja. Ungvar, 1943; Архітектурні пам'ятки Закарпаття. Ужгород, 1958; Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді Археологія, т. 17. К., 1964; Ужгородський замок. Ужгород, 1969; Невицьке. Ужгород, 1970; Мукачівський замок. Ужгород, 1971; Пам'ятники Закарпаття: довідник-путівник. Ужгород, 1972.

Літ.: *Давиденко С.* Неспокій краєзнавця. «Пам'ятники України», 1971, № 3; *Скунць П.* Портрет під тисовою гілкою. «Жовтень», 1975, № 12; *Олашин М.* Краєзнавець, письменник і громадський діяч. Календар «Просвіти» на 1994 рік. Ужгород, 1994.

С.В. Віднянський.

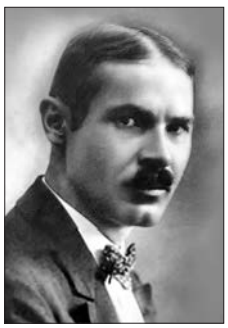

П.П. Сова.

С. Сова.

СОВÁ Сергій Олександрович (13.06.1986—19.04.2022) — укр. військовик, старший солдат, 93-тя окрема механізована бригада «Холодний Яр» Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у м. *Нікополь.* Канд. у майстри спорту з боксу, чемпіон України серед юніорів. Строкову службу проходив у Повітряних силах ЗСУ, потім три роки служив за контрактом. Після звільнення працював кінологом.

2014 був мобілізований і у складі 93-ї окремої механізованої бригади брав участь у боях за с-ще Піски Донецької обл., доставляв боєприпаси у Донецький аеропорт. Через рік був демобілізований, але згодом знов

уклав контракт і воював на посаді старшого стрільця. Мав військове звання старший солдат.

Напередодні широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 С. здобував кваліфікацію бойового медика у 169-му навч. центрі «Десна». Направлений на оборону Черніг. обл.

Після деокупації регіону повернувся до 93-ї окремої механізованої бригади, яка вела бої у Харків. обл. Загинув 19 квітня 2022 у бою з рос. окупантами, ймовірно, коли разом з іншими бійцями потрапив в оточення на позиціях бл. м. Ізюм. Вважався зниклим безвісти.

Після деокупації Ізюма у вересні 2022 розпочалася ексгумація братських могил з тілами укр. військовослужбовців. Тоді світлина останків руки із синьо-жовтим браслетом була оприлюднена багатьма світовими ЗМІ. У соцмережах виник флешмоб «Це міг бути кожен із нас» — користувачі поширювали світлини своїх рук із синьо-жовтими браслетами, інколи додаючи фото руки загиблого укр. військовослужбовця. Згодом експертиза ДНК встановила, що це були останки С. 23 вересня 2022 був похований у м. Нікополь.

Указом Президента України від 24 вересня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі, С. посмертно присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 р.): зб. інформаційних матеріалів. К., 2023; *Савоскіна К.* Йому постійно треба було в пекло. Історія загиблого Сергія Сови з жовто-блакитним браслетом на руці. «Громадське», 2022, 21 вересня. Web: https://hromadske.ua; *Загородний М.* «Це міг бути кожен з нас»: українці надягають браслети з прапором у відповідь на фото катувань в Ізюмі. «Українська правда. Життя», 2022, 17 вересня. Web: https://life.pravda.com.ua

В.В. Мараєва.

«СОВЕ́ТСКАЯ ЭТНОГРА́ФИЯ» — журнал, який видавався під грифом Ін-ту етнографії АН СРСР у 1931—91.

Спадкоємець рос. фахових ж. «Этнографическое обозрение» (1889—1916) (засн. і гол. ред. Н.А.Янчук, виходив 4 рази на рік. 1917—25 не виходив через брак фінансування) та «Этнография» (1926—30). 1931 вийшло 4 числа «С. э.», 1932—36 — 6 чисел на рік, у 1937 — 4.

У 1946 видання часопису було поновлено і до 1955 (включно) виходив 4 рази на рік, а 1957—91 — 6. У 1938—47 під тією ж назвою виходили періодичні зб. (останній № 6—7).

У «С. э.» друкувалися статті, повідомлення та рецензії, присвячені питанням етнографії народів колишнього СРСР і зарубіжних країн, матеріали й дослідження з антропології, фольклористики, етногеографії, археології, а також публікації про історію науки, етнографічні музеї, експедиції, бібліографічні огляди, хроніка наукового життя та ін.

Наклад 1946 — 3 тис. прим., 1975 — 2,6 тис., 1991 — 2,7 тис.

Протягом усього існування «С. э.» на її сторінках з'являлись матеріали як укр. авторів, так і ін., переважно рос., пов'язаних з етнографією та антропологією України. В той же час праці укр. учених із питань етнографії та антропології зарубіжних країн були присутні на сторінках часопису.

У 1930-ті рр. багатьма наук. публікаціями і повідомленнями про діяльність ВУАН у цих галузях відзначився член її етнографічної секції Є.Г.Кагаров.

Значну кількість укр. матеріалу в дусі «колиски трьох братніх народів» було приурочено до приєднання зх. земель 1939 і до 1954 на знак святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією 1654. Праці з іншою точкою зору про етногенез українців на сторінках журналу були відсутні. Поодинокі статті в цей період були присвячені етнографії та фольклору українців зх. укр. земель (Б.С.Бутник-Сиверський, П.Г.Богатирьов, І.Ф.Симоненко). Починаючи з другої половини 1950-х «українські» матеріали стали з'являлись дедалі частіше і до 1991 присутні практично в кожному числі журналу.

Широко висвітлені історія укр. етнографії (К.Г.Гуслистий, Є.М.Кравець, В.Ф.Горленко); населення України та його етнічний склад, етнічні меншини (В.І.Наулко, В.М.Кабузан); засоби праці (В.Ф.Горленко); побут міських і с.-г. робітників (В.Т.Зінич, А.Я.Поріцкий); нар. житло (Б.П.Самойлович, В.І.Драгун, Н.Н.Грацианська, Т.В.Косміна); нар. одяг (О.Л.Кульчицька, Н.А.Дворнікова, Т.А.Ніколаєва); нар. їжа (В.К.Борисенко, Л.Ф.Артюх, Т.О.Гонтарь); нар. мистецтво і зодчество (Ю.Ф.Хохол, А.Ф.Будзан, Р.П.Гарасимчук, П.Н.Жолтовский, Д.М.Скільський); традиційна культура (Л.Д.Шереметьєва, Н.К.Гаврилюк, О.В.Курочкін, Г.В.Довженок, В.Г.Балушок); питання фольклористики (Ф.І.Лавров, М.М.Плисецький, Б.П.Кирдан, Є.В.Арофікін, Р.Ф.Кирчив, С.І.Грица); антропологічних та археол. досліджень (О.П.Черниш, В.М.Даниленко, Г.Ф.Дебец, І.І.Гохман, Г.П.Зіневич).

Літ.: *Маторин Н.М.* Современный этап и задачи советской этнографии. «Советская этнография», 1931, № 1—2; Резолюция Всероссийского археолого-этнографического совещания 7—11 мая 1932 г. «Советская этнография», 1932, № 3; Советская этнография. БСЭ, т. 24. М., 1976; *Слезкин Ю.* Советская этнография в нокдауне 1928—1938. «Этнографическое обозрение», 1993, № 2.

В.А. Старков.

СОЗА́НСЬКИЙ Іван (01.12.1881—28.02.1911) — історик і філолог.

Н. у с. Купновичі (нині Самбірського р-ну Львів. обл.). Гімназійну освіту здобув у Самборі (1902). 1902—07 навчався на філол. ф-ті Львів. ун-ту, відвідував курси лекцій проф. К.Студинського (філологія) і М.Грушевського (історія). 1905—06 працював у б-ці *Наукового товариства ім. Шевченка*, 1907 — на посаді вчителя укр. мови Академічної г-зії у Львові, 1908—11 — у г-зії у Бродах.

Брав активну участь у діяльності укр. т-в та інституцій Бродів, у відновленні 1907 діяльності місц. осередку «Просвіти».

Наук. роботу розпочав у студентські роки. Найвизначніша істор. праця С., створена на основі судових матеріалів 17 ст., — дослідження «З минувшини м. Бродів», яке відтворило широку панораму життя тогочасного міста (правові відносини, розвиток ремесла і торгівлі, екон. стан міщан — українців, поляків, вірмен, євреїв та ін.).

Опублікував низку документів з історії освіти та історії укр. нац. руху в Галичині 1848—49: «До історії народного шкільництва в рр. 1821—1838» (1909), «До історії участи галицьких ру-

синів у Слов'янському конгресі в Празі 1848 р.» (1906), «До історії відносин австрійської бюрократії в Галичині до українського національно-політичного руху, 1848—1850 рр.» (1909), «Кілька документів до історії 1848—1849 рр.» (1909). Автор публікацій з історії літератури: «До генези творчості М. Шашкевича» (1906), «Недруковані вірші Маркіяна Шашкевича» (1905), «До біографії й літературної спадщини Івана Вагилевича» (1906), «З літературної спадщини Василя Ільницького» (1905), «Поетична творчість Олександра Духновича» (1908), «Олександр Духнович — угроруський автор народних учебників і публіцист» (1908) та ін.

Літ.: *Томашівський С.* Іван Созанський. Посмертна згадка. «Записки НТШ», 1911, т. 102; *Пеленський А.О.* І. Созанський. Український ілюстрований календар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1917. Львів, 1917; Созанський Іван. Довідник з історії України, т. 3. К., 1999; Довідник з історії України (А—Я). К., 2001; *Чобіт Д.* Про книгу «З минувшини міста Броди» та її автора. Іван Созанський. З минувшини Бродів. Причинки до історії міста в XVII в. (Репринтне вид. 1911). Броди, 2003; Історія України: А—Я: енциклопедичний довідник. К., 2008.

Ф.І. Стеблій.

СОКОЛО́В Іван Дмитрович (1812—1873) — учений-математик, педагог, перший ректор заснованого у 1865 р. Імператорського Новоросійського університету (нині Одеський національний університет імені І.І. Мечникова).

Виходець із духовенства. Закінчив зі срібною медаллю у 1835 Голов. пед. ін-т у Петербурзі. Учень і послідовник відомого математика, акад. М.В.Остроградського. У 1839 захистив дис. на ступінь д-ра філос. «О наименьших и наибольших величинах простых определенных интегралов». З грудня 1839 по травень 1865 працював у Харківському ун-ті, з 1843 — ординарний проф. кафедри прикладної математики. У 1853 написав книгу «Элементарная теория тригонометрических линий и прямолинейная геометрия», яка стала підручником з геометрії і витримала чотири вид. Проводив організаційну роботу, з 1 грудня 1845 по 1 січня 1858 був деканом фіз.-мат. факультету.

З 13 травня 1865 призначено ректором новоутвореного Новоросійського ун-ту. У 1866—67 виконував обов'язки попечителя Одеського учбового округу. З 1869 помічник попечителя Казанського учбового округу.

П. у м. Казань.

Літ.: 100 лет Харьковского университета. Х., 1908; Професори Одеського (Новоросійського) університету: біограф. словник, т. 1. Одеса, 2005.

Г.Г. Єфіменко.

СОКОЛО́В Матвій Іванович (07(20).11.1854—17(30).06.1906) — учений-славіст, літературознавець, д-р філол. н.

Н. у с. Спаському Мишкінського повіт. Ярославської губ. у родині паламаря. Початкову освіту розпочав у духовній семінарії в Ярославлі (1870—1874), але вирішив порвати з духовною кар'єрою і продовжив навчання на історико-філол. ф-ті Петербурзького ун-ту. Учень акад. В.І.Ламанського, який залучив його до істор. напряму слов'янознавства. Особливий інтерес С. викликала середньовічна історія Балкан, про що свідчать перші студентські розвідки: «Общинне землеволодіння у Візантійській імперії» і «Боснія до приходу турок», надруковані у петерб. газетах. За дослідження «Із давньої історії болгар» у 1879 одержав ступінь канд. і був відзначений золотою медаллю. 1 червня 1881 зарахований на посаду екстраординарного проф. у *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька*, де читав лекції з фольклору, історії давньорус. і слов'ян. літератур. У 1883 брав участь у підготовці зб., який було випущено на честь проф. В.І.Ламанського, подавши статтю про словацького поета Яна Ботто — єдине на сьогодні дослідження творчості цього автора в укр. літературі. З 15 червня до 1 листопада 1886 перебував у закордонному наук. відрядженні, де працював в архівах і б-ках. У 1887 брав участь у роботі 7-го Археол. з'їзду (м. Ярославль, РФ).

З травня 1888 захистив при Петерб. ун-ті роботу «Матеріали і замітки з давньої слов'янської літератури», за яку одержав ступінь магістра слов'ян. словесності і був відзначений академічною Уварівською премією. З 8 вересня 1889 перейшов на кафедру рос. словесності Моск. ун-ту. У 1902 захистив при Петерб. ун-ті докторську дис. «Слов'янська книга Єноха», був затверджений ординарним проф., потім — деканом історико-філол. ф-ту Моск. ун-ту. Член Моск. археол. т-ва (з 1895 — голова слов'янської комісії).

Сини: Б.М.*Соколов*, рос. літературознавець, етнолог, музейник; Ю.М.*Соколов*, укр. і рос. етнолог, літературознавець, акад. АН УРСР.

П. у Москві.

Праці: Из древней истории болгар. СПб., 1879; Археологические исследования Боснии и Герцоговины. «Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества», 1883, № 2; Материалы и заметки по старинной славянской литературе, вып. 1, 3—5. М., 1888; Переписные книги Костромского Ипатьевского монастыря 1595 г. М., 1890; Материалы и заметки по старинной славянской литературе, вып. 2, VI. М., 1891; Новый материал для объяснения амулетов называемых змеевиками. «Древности», 1895, т. 1; Славянские стихи монаха Мардария Хоникова к лицевой Библии Пискатора. «Археологические заметки», 1895, № 9—10, т. 3; Святый Стефон, епископ Пермский. «Прибавление к Церковным ведомостям, изд. при Св. Синоде», 1896, № 16; Материалы и заметки по старинной славянской литературе, вып. 3. VII. Славянская Книга Еноха. II. Текст с латинским переводом. «Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских», 1899; Феникс в апокрифах об Енохе и Варухе. «Новый сборник статей по славяноведению, сост. и изд. учениками В. И. Ламанского». СПб., 1905; Апокрифическое откровение Варуха. «Древности», 1907, т. 4; Материалы и заметки по старинной славянской литературе. вып. 3. VII. Славянская Книга Еноха Праведного. Тексты, латинский перевод и исследование. Посмертный труд автора приготовил к изданию М. Сперанский, «Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских», 1910.

Літ.: Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1875—1900. Нежин, 1900; Очерк десятилетней научной деятельности славянской комиссии Московского археологического общества. М, 1902; *Дурново Н.* Матвей Иванович Соколов. В кн.: Отчет Императорского Московского университета за 1907 г. М., 1907; *Резанов В.И.* Памяти Матвея Ивановича Соколова. «Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине», 1907, т. 23; *Ягич И.В.* История славянской филологии. СПб., 1910; *Макарова Е.А.* М. И. Соколов: опыт научной биографии. Биография исследователя как жанр славистики. Тверь, 1991; *Самой-*

Емблема «Солідарності».

ленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. Біобібліографічний покажчик. Ніжин, 1993; *Лаптева Л.П.* Славяноведение в Московском университете в XIX — начале XX века. М., 1997; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Волков В.А., Куликова М.В., Логинов В.С.* Московские профессора XVIII — начала XX веков: Гуманитарные и общественные науки. М., 2006; *Лаптева Л.П.* История славяноведения в России в конце XIX — первой трети XX в. М., 2012.

О.Г. Самойленко.

«СОЛІДА́РНІСТЬ» — незалежне профспілкове об'єднання, утворене у вересні 1980 у *Польщі* для захисту трудових і соціально-екон. прав та інтересів робітників.

Поштовхом до створення самоврядної профспілки стала екон. криза, яка охопила Польську Народну Республіку влітку 1980. Рішення уряду про підвищення з 1 липня 1980 цін на м'ясні продукти викликало широку хвилю протестів у різних регіонах країни. Масові страйки на підпр-вах Варшави, Вроцлава, Любліна, Гданська, Лодзі, Жешува та ін. міст з вимогою підвищення зарплат, поліпшення постачання продуктів харчування, покращення соціальних стандартів комуніст. владі на чолі з першим секретарем Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) Е.Гереком вдалося припинити завдяки поступкам та обіцянкам. Чергова хвиля страйків розпочалась 14 серпня 1980 мітингами на Гданському суднобудівному з-ді: робітники судноверфі створили страйковий к-т на чолі з електриком за фахом Л.Валенсою і вимагали від влади поновлення на роботі незаконно звільненої за участь в опозиційному русі робітниці А.Валентинович, збільшення заробітної плати, встановлення пам'ятника загиблим у ході зіткнень із підрозділами міліції у грудні 1970 страйкарям.

До акцій протесту корабелів приєдналися підпр-ва Гданська і усього Балтійського узбережжя ПНР. Для координації дій у ніч з 16 на 17 серпня 1980 протестувальники на базі страйкових к-тів Гданська, Гдині, Сопота (агломерації Труймяста) заснували Міжзаводський страйковий к-т (МСК) під кер-вом Л.Валенси. Новостворене об'єднання страйкарів висунуло органам влади вимоги — «21 постулат серпня».

У формуванні політ. вимог протестувальників важливу роль відіграли експертний к-т при Гданському МСК, до якого увійшли представники Клубу катол. інтелігенції (Т.Мазовецький), діячі «Комітету громад. захисту» (Я.Куронь, Б.Геремек), група проф. Р.Кукловича, яка представляла інтереси єпископату катол. церкви в Польщі. Серед основних вимог (написані на дерев'яних дошках та розміщені на брамі Гданської корабельні) політ. і соціально-екон. характеру: заснування незалежних від ПОРП та адміністрації підпр-в вільних профспілок, гарантія права на страйк і свободу слова, звільнення політ. в'язнів.

Поширення страйкового руху змусило владу комуніст. Польщі піти на компроміс з опозицією. Переговори між представниками уряду та МСК завершилися підписанням угод про порозуміння: у Щецині (30 серпня), Гданську (31 серпня), Ястшембі (3 вересня), Катовицях (11 вересня). Пакет документів, який дістав назву «Серпневі домовленості», заклав підгрунтя для створення першого у Польщі незалежного профспілкового об'єднання. 17 вересня 1980 у Гданську на спільному зібранні міжзаводських страйкових комітетів з понад 30 міст Польщі ухвалили рішення про створення Незалежної самоврядної профспілки «С.» (назву громад. об'єднання запропонував історик К.Модзелєвський). Гол. керівного органу «С.» — Всепольс. узгоджувальної комісії (ВУК), був обраний Л.Валенса. Після затвердження у жовтні 1980 статуту «С.» (підготовлений адвокатом Я.Ольшевським) й офіційної реєстрації у Верховному суді ПНР 10 листопада 1980 до лав профспілки увійшло 3 млн осіб з-поміж робітників, шахтарів, тех. інтелігенції, службовців, селянства і студентів.

«С.», яка наприкінці осені 1980 охоплювала майже половину працездатного населення Польщі, перетворилась на громадсько-політ. рух, який ставив за мету захист прав трудящих, пошук оптимальних шляхів гуманізації та демократизації соціальних відносин у країні. Діяльність загальнопольс. профспілки «С.» стала предметом обговорення в секретаріаті ЦК КПРС.

На початку жовтня 1980 спец. комісії на чолі з секретарем ЦК КПРС з ідеології М.Сусловим було доручено виробити комплекс заходів для блокування інформації про події в ПНР. Втім повідомлення про діяльність самоврядних ініціативних груп, опорних пунктів альтернативної влади у Польщі проникали на територію України. Боротьба польс. робітників за політичні, екон., соціальні права знайшла підтримку серед укр. дисидентів. У листівці під назвою «Економіка № 1, 1980», що поширювалася у деяких містах СРСР, зокрема й на Донбасі, містився заклик підпільної «Ідеальної Комуніст. партії Рад. Союзу» подолати суцільну залежність рад. профспілок від КПРС, діяти за зразком польс. об'єднання трудящих. Активно пропагував серед свого оточення ідею створення незалежних профспілок старший інженер Черніг. обласного відділу охорони здоров'я М.Малиновський, за що був засуджений на підставі ст. 62 ч. 1 КК УРСР до трьох років виправно-трудових таборів.

Про солідарність зі страйкарями у Гданську заявив у відкритому листі до іноземних профспілок токар Іллічівського порту Л.Сірий. Захоплення опозиційним рухом у Польщі висловив інженер з Чернігова А.Бєдарков: у його праці «Моє вільнодумство», яка стала причиною переслідувань з боку рад. тоталітарного режиму, підкреслювалося, що створення незалежного профспілкового об'єднання у Польщі має стати прикладом «передовим представникам робітн. класу в усіх країнах світу».

У вересні-жовтні 1981 у Гданську відбувся 1-й Загальнопольс. з'їзд «С.», який ухвалив програму «Самоврядна Річпосполита» — план змін, спрямований на усунення панівної в країні командно-адм. системи управління, утвердження політ. плюралізму і ринкових екон. відносин. ПОРП сприйняла рішення з'їзду «С.» як відхід від «Серпневих домовленостей» 1980.

Кульмінація конфлікту між протиборчими сторонами припала на першу декаду грудня 1981, коли ВУК «С.» ухвалила рішення про підготовку заг. референдуму «Про форми і принципи здійснення влади» і «Про вибори до представницьких органів різних рівнів». Намагаючись упередити

небажані події та остерігаючись загрози зовн. втручання з боку СРСР, Державна Рада ПНР у ніч на 13 грудня 1981 оголосила в країні воєн. стан. В умовах особливого правового режиму було припинено діяльність усіх непровладних орг-цій, т-в і профспілок, обмежено свободу слова.

У перші дні воєн. стану за вказівкою голови Військ. ради нац. порятунку, першого секретаря ЦК ПОРП В.Ярузельського армія взяла під контроль усі важливі підпр-ва та установи в країні. Були придушені робітн. виступи у Варшаві, Щецині, Вроцлаві, Катовицях. Розпочались масові арешти членів опозиційних орг-цій. У центри для інтернованих потрапили тисячі активістів «С.», і навіть Л.Валенса.

Провідні діячі «С.», які уникли політ. переслідувань, перейшли на нелегальне становище. У квітні 1982 представники регіонів З.Буяк (Мазовше), В.Гардка (Краків), Б.Ліс (Гданськ), В.Фрасинюк (Вроцлав) започаткували Тимчасову координаційну комісію (ТКК) «С.» у підпіллі, покликану здійснювати функцію загальнопольс. органу та керівного ядра у боротьбі з комуніст. режимом.

У програмному документі ТКК «С.» під назвою «Підпільне сусп-во», оприлюдненому 28 липня 1982, пріоритетним завданням було визначено бойкот провладних інституцій і створення на противагу їм паралельних громад. структур, боротьба за екон. права шляхом вуличних маніфестацій та страйків.

Влітку 1982 у Вроцлаві з'явилася нелегальна орг-ція «Солідарність, що бореться» на чолі з К.Мазовецьким, гол. ціллю якої було повне усунення комуністів від влади і відновлення суверенітету Польщі. За ініціативи З. і З.Ромашевських у Варшаві почало діяти підпільне «Радіо "Солідарність"». У різних регіонах ПНР друкували і поширювали нелегальні вид. (у 1982—83 кількість їх найменувань досягла 1300).

У період воєн. стану і перманентних репресій підтримку активістам «С.» надавала Катол. церква, міжнар. правозахисні орг-ції та профспілки зх. країн. Присудження у жовтні 1983 Л.Валенсі Нобелівської премії миру стало демонстрацією міжнар. визнання внеску «С.» в обстоюванні демократ. цінностей.

Під впливом горбачовської «перебудови» у вересні 1986 були амністовані 225 активістів «С.», що сприяло процесу легалізації незалежних профспілок. У жовтні 1987 сформовано Крайову виконавчу комісію «С.» на чолі з Л.Валенсою, до якої увійшли поміркковані діячі профспілки З.Буяк, Я.Куронь, А.Міхнік та ін. прихильники діалогу з владою про демократ. трансформації комуніст. режиму в Польщі.

Катастрофічний стан госп-ва, чергова хвиля страйків навесні — влітку 1988 змусила ПОРП обрати курс на порозуміння з опозицією. Перемовини між владою та опозицією відбулися у Варшаві з 6 лютого до 5 квітня 1989. Від «С.» брали участь Л.Валенса, Т.Мазовецький, Я.Ольшевський, Я.Куронь, А.Міхнік, брати Л. і Я.Качинські та ін.

У підписаному представниками професійного об'єднання й уряду підсумковому документі зафіксовано домовленості про реформу політ. системи, демократ. порядок формування органів держ. влади, розширення свободи слова, розвиток самоврядування трудових колективів, легалізацію діяльності «С.», перехід до ринкової економіки. Передбачалося запровадження ін-ту президентства, введення нової палати парламенту — сенату, проведення демократ. виборів до вищого держ. законодавчого органу.

У ході парламентських виборів у червні 1989 представники «С.» здобули більшість мандатів і завдали нищівної поразки ПОРП. У грудні 1990 лідер «С.» Л.Валенса став першим президентом посткомуністичної Польщі. «С.» відіграла виняткову роль у демонтажі комуніст. режиму у Польщі і стала прикладом для опозиційного руху в Україні наприкінці 1980 — на початку 90-х.

Літ.: *Timothy Gharton Ash.* The Polish Revolution: Solidarity 1980—82. New Jork, 1984; *Łabędź K.* Opozycja polityczna w Polsce w okrecie stanu wojennego. Wrocław, 1989; *Бажан О.Г.* Соціально-політичні кризи в Східній Європі в контексті внутрішньополітичних процесів в Україні у другій половині 1950-х — 80-ті роки. «Науковий вісник Дипломатичної академії України», 2002, вип. 7; *Krzemiński I.* Solidarność — doświadczenie i pamięć. Gdańsk, 2010; *Телегуз А.В.* Антитоталітарна демократична революція «Солідарності» на тлі суспільно-політичної та економічної кризи комуністичного режиму (1980—1990 рр.). К., 2012; *Friszke A.* Rewolucja Solidarności 1980—1981. Kraków, 2014; *Марцінків Н.* Польська «Солідарність» та Україна в 1980—1991 рр. «Acta studiosa historica», 2015, ч. 6.

О.Г. Бажан.

СОЛОВЇЙ (Соловйо́в) Олександр Олександрович (08.10.1891—1920) — історик, архівіст.

Н. у Чернігові. Навч. у Черніг. чол. гімназії та на істор. ф-тах Моск. і Петрогр. університетів. Під час Першої світової війни на початку 1916 виїхав на фронт у складі загону Всерос. земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам.

Наприкінці 1917 через хворобу повернувся до Чернігова і протягом листопада 1917 — травня 1918 обіймав посаду діловода Окружної комісії у справах виборів до Укр. Установчих зборів. Член Черніг. губернської вченої архів. комісії, Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині, ради Т-ва «Просвіта», один із фундаторів Видавничого т-ва «Сіверянська думка».

У січні 1919 призначений на посаду діловода Архівно-бібліотечного відділу Гол. управління мистецтв та нац. культури Мін-ва нар. освіти УНР, деякий час виконував обов'язки емісара Художньо-просвітницького підвідділу Відділу нар. освіти Черніг. революц. комітету й опікувався збереженням пам'яток історії та культури на території Черніг. і Городнянського повіт. Черніг. губ.

У березні 1919 остаточно переїхав до Києва та обійняв посаду співробітника Архів. управління при Комісаріаті по Гол. управлінню мистецтв та нац. культури Тимчасового робітничо-сел. уряду УСРР. У червні 1919 призначений на посаду інструктора Архів. секції Всеукр. комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини при Відділі мистецтв Нар. комісаріату освіти. Займався упорядкуванням архівів Київ. окружного суду і Київ. міщанської управи. Учень В.Л.Модзалевського, дослідник історії укр. культури і суспільно-політ. руху 18—19 ст.

Автор студій і документальних публікацій «Передплата на "Живописную Украину" і кн. Н.А.Долгоруков» (1916), «До історії української живописи на по-

І.Я. Соляр.

Й. Сombаті.

чатку 18 віку» (1917), «Нові дані до біографії С.Д.Носа» (1918), опублікованих в «Українському науковому збірнику» (вип. 2), ж. «Україна» і «Наше минуле». За свідченням Д.І.Дорошенка, він «заповідався на помітну літературну й наукову українську силу».

П. у Кам'янці-Подільському в 1920. Точну дату смерті та місце поховання не встановлено.

В Ін-ті рукопису Нац. бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України зберігається невеликий особовий архів історика.

Літ.: *Сохань С.В.* Соловйов О.О. Особові архівні фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. К., 2002; *Дорошенко Д.І.* Мої спогади про недавнє минуле (1914—1920 роки). К., 2007.

О.Б. Коваленко.

СО́ЛЯР Ігор Ярославович (н. 30.01.1968) — історик. Канд. істор. н. (1995), д-р істор. н. (2012), проф. (2020), чл.-кор. НАН України (2025).

Н. у м. Жовква, Львів. обл. у родині вчителів. Закінчив істор. ф-т Івано-Франківського пед. ін-ту ім. В. Стефаника. Від 1991 працює в Ін-ті суспільних наук АН України (нині Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ): аспірант (1991—94), історик-архівіст (1994—97), молодший наук. (1997—2006), наук. (2006—11), старший наук. співробітник (2011—13), заст. дир. з наук. роботи (2013—15), дир. (від 2018 і донині).

У 1995 захистив канд. дис. на тему «Проблема консолідації національно-державницьких сил Західної України (1923—28)» (наук. кер. д-р істор. н., проф. Ю.Сливка), 2012 — докторську дис. на тему «Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923—39)» (наук. консультант д-р істор. н., проф. І.Патер). У 2000 отримав вчене звання проф.

Одночасно з наук. роботою займається викладацькою діяльністю: викладач історії Акад. гімназії НУ «Львівська політехніка» (1997—2000), доц. кафедри історії України та права Укр. держ. лісотехнічного ун-ту (2000—02), доц. кафедри політ. наук і філософії ЛРІДУ НАДУ при Президентові України (2002—06), проф. кафедри гуманітарних наук Нац. акад. сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (від 2014 і донині).

Член експертної комісії Департаменту атестації кадрів і ліцензування МОН України з істор. наук (2015—19), член спец. вченої ради Д 35.222.01 Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ та Ін-ту народознавства НАНУ: заст. голови (2013—19), голова (від 2019 до сьогодні). Член редколегії наук. зб. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», «Новітня доба», «Військово-науковий вісник», «УІЖ».

Автор і ред. понад 250 наук. праць, зокрема монографій, підручників.

Наук. зацікавлення: історія Західної України між двома світовими війнами, військ. історія, сучасні державотворчі процеси.

Нагороди: стипендія Президента України для молодих учених (1993), Грамота Львів. обл. ради за наук. досягнення (2011), премія Львів. обл. держ. адміністрації та обл. ради для працівників наук. установ НАН України та вищих навч. закладів 3—4 рівнів акредитації Львів. області (2014), лауреат Національної премії України ім. Б. Патона (2024).

Праці: Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925—1928). Львів, 1995; Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923—1928). Львів, 2010; Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923—1939). Львів, 2011; Історія українського війська: курс лекцій. Львів, 2016 (у співавт.); Галичина: історія, політика, культура. Т. 6: Перша світова війна. Львів; Тернопіль, 2016 (у співавт.); Взаємодія інституцій держави та громадянського суспільства в Україні: західні землі (кінець XIX — початок XXI ст.). Львів, 2017 (у співавт.); Галичина і Волинь у складі міжвоєнної Польщі. Харків, 2017 (у співавт.); Історія України та українського війська: практикум. Львів, 2018 (у співавт.); Ідея Європи в суспільному дискурсі сучасної України. Львів, 2019 (у співавт.); Міжнаціональні відносини в Україні у XX — на початку XXI ст. Західні землі. Львів, 2020 (у співавт.); Воєнно-політичні інтереси України в ієрархії суспільних пріоритетів (кінець XX — початок XXI століть). Львів, 2021 (у співавт.); Білорусько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення. Львів, 2021 (у співавт.); «Nie ma wolnej Polski bez wolnej Ukrainy!» Збройна агресія Російської Федерації проти України в оцінці польського політикуму (березень 2014 р. — лютий 2022 р.). Помежів'я історій. Націотворчі, культурні та туристичні виміри минулого і сьогодення України. Івано-Франківськ, 2023 (співавт.); «Східний вектор» національно-державницьких партій Західної України у 1923—1939 рр. Росія—Україна: зради, союзи, війни. Львів, 2023 (співавт.); Між загрозою для суверенітету й регіональним лідерством: Україна та російські інтеграційні проекти на пострадянському просторі. «УІЖ», 2022, № 5 (співавт.); Літературне товариство імені Шевченка (1873—1892 рр.) в національній пам'яті українців. «УІЖ», 2023, № 6 (співавт.); Transformation of state-church relations in Ukraine (1989—2021). Central Eastern Europe under 1989—2022 socio-economic, political, and cultural-educational transformations. Riga, 2022 (співавт.); The «Novorosiia» project in the context of the modern Russian-Ukrainian war. The Russian-Ukrainian war (2014—2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects. Riga, 2022 (співавт.); Нарис історії Сухопутних військ Збройних Сил України (1991—2021). Львів, 2022 (співавт.); Повсякдення матеріально-господарського забезпечення українського національно-визвольного руху на території західних областей України у 1944—1953 рр. «Військово-науковий вісник», 2023, вип. 39; Архівно-кримінальна справа Михайла Хом'яка як джерело вивчення повсякденного життя членів ОУН та учасників УПА. «Актуальні питання гуманітарних наук» (Дрогобич), 2023, вип. 60, т. 4; Побутові реалії повстанців на Станіславщині у публікаціях журналу «Чорний ліс». «Актуальні питання гуманітарних наук» (Дрогобич), 2023, вип. 61, т. 3; Роман Дашкевич в національній пам'яті українців (1991—2022). «Annali d'Italia», 2023, № 48.

Літ.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ: історія, імена, ідеї. Львів, 2021.

О.І. Муравський.

СО́МБАТІ ЙОЗЕФ (ШО́МБАТІ, Szombathy; 11.07.1853—09.11. 1943) — археолог.

Н. у *Відні* в родині кравця. Закінчив Віденський політех. ін-т (1874), працював асистентом в Ін-ті геології і мінералогії. З 1878 наук. співробітник, з 1882 до 1918 зав. антропологічно-праістор. відділу Імператорсько-королівського природничого музею у Відні.

Завдяки зусиллям С. у музеї створено археол. колекцію, яка стала однією з найкращих у Європі кінця 19 — початку 20 ст. З 1879 член Антропологічного т-ва. Брав участь у численних археол. розкопках на території *Австро-*

Угорщини, у т. ч. на теренах сучасної України.

У серпні 1893 С. з допомогою Р.-Ф.*Кайндля* досліджував *Шипинці* — багатошарове поселення *трипільської культури* на *Буковині*. Матеріали розкопок зберігаються у Природничому музеї у Відні. У цьому ж польовому сезоні С. розпочав обстеження курганного могильника пізньорим. часу поблизу с. Глибока (нині Чернів. обл.), де виявив кремаційні поховання в урнах. Пізніше такі старожитності М.Смішко виокремив у *карпатських курганів культурі*.

У середині 1890-х рр. С. разом із проф. К.Ромшторфером здійснив ще одну подорож на Буковину, відвідавши *Садгору* і низку сіл на території сучасних Заставнівського і Кіцманського р-нів. Під час цієї розвідкової експедиції С. відкрив багато пам'яток і зібрав велику колекцію старожитностей. Результати цих робіт С. частково висвітлив у праці «Австро-Угорська монархія у словах та малюнках. Буковина» (Відень, 1899).

Автор численних праць з археології та праісторії Європи. Найвідоміше відкриття С. — знахідка «Віллендорфської Венери», жіночої фігурки доби *палеоліту* (1908).

П. і похований у Відні.

Праці: Jahrbuch der Bukovina Landesmuseum. Cernauti, 1894; Jahrbuch der Bukovina Landesmuseum. Cernauti, 1895; Jahrbuch der Bukovina Landesmuseum. Cernauti, 1896; Die osterreich-ungarische Monarchie im World und Bild. Vol. Bukovina. Wien, 1899.

Літ.: *Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А.* Буковина, її минуле і сучасне. Париж—Філадельфія—Детройт, 1956; *Ляшко С.* Шомбаті Йозеф. У кн.: Енциклопедія трипільської цивілізації, т. 2. К., 2004.

Н.М. Булик.

СОРОЧА́Н Сергій Борисович (н. 18.04.1953) — історик, антикознавець, археолог. Д-р істор. н. (1998), проф. (2002).

Н. у м. Севастополь у родині військовослужбовця. 1976 закінчив з відзнакою істор. ф-т Харків. держ. ун-ту ім. О.М. Горького (з 1998 Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна). З 1976 — аспірант, згодом викладач, 1986—2000 — доцент (затверджений у званні у 1988), з 2000 — проф., 1999—2002 — заст. декана істор. ф-ту, з 2007 — зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. Від 2000 — заст. голови спец. вченої ради із захисту канд. і докторських дис. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. 1987—2007 — кер. Херсонеської археол. експедиції.

1982 захистив у Моск. держ. ун-ті канд. дис. «Торговля Херсонеса Таврического в I ст. до н. э. — V ст. н. э.». 1998 — захистив у Харків. нац. ун-ті докторську дис. «Торгівля у Візантії 4—9 віків. Структура і організація механізмів обороту».

Читає курси з історії середніх віків, джерелознавства історії середніх віків, історії Візантії та ін.

Під кер. С. захищено 9 канд. і 2 докторські дис. Гол. ред. щорічника «Нартекс. Byzantina Ukrainensis» (Харків, з 2011), зб. «Византийская мозаика»; заст. гол. ред. «Дриновского сборника» (Софія; Харків); чл. редколегій низки часописів.

Автор понад 400 друкованих праць.

Нагороджений відомчими відзнаками.

Тв.: Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э. — V в. н. э. (на материалах Херсонеса). Х., 1989; Византия IV—IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. Х., 1998; Херсонес—Херсон—Корсунь. К., 2003 (у співавт.); Жизнь и гибель Херсонеса. Х., 2000 ; Crimean Chersonesos. City, Chora, Museum and Environs. Austin (Texas, USA), 2003 (у співавт.); Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: очерки истории и культуры. Х., 2004 (у співавт.); Кримський Херсонес. Місто, хора, музей та околиці. Остін (Техас, США), 2006 (у співавт.); У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера. К., 2005 (у співавт.); Херсонес Таврический. Путь сквозь века. К., 2012 (у співавт.); Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). Очерки истории и культуры, ч. 1—2. К., 2005—2013; Історія середніх віків. Х., 2006 (у співавт.); Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры. Х., 2011; Історія Візантії. Вступ до візантиністки. Львів, 2011 (у співавт.); Ремесло медиевиста. Основы научно-исследовательской работы. Х., 2013; Введение в агиографию. Х., 2015.

Літ.: Сорочан Сергій Борисович. В кн.: Українські історики: біобібліогр. Довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Сорочан Сергій Борисович. В кн.: Професори Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Х., 2009; Сергей Борисович Сорочан — професор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Биобиблиогр. указатель. Х., 2013; *Домановский А.Н.* Ромей на пути в Византию: к 60-летию С. Б. Сорочана. В кн.: Ρωμαῖος: Сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. Х., 2013.

О.М. Богдашина.

СОРО́ЧИНСЬКА ТРАГЕ́ДІЯ — один із найбільших організованих збройних виступів селян у Рос. імперії наприкінці грудня 1905, що відбувся у с. Сорочинці (нині Великі Сорочинці) Миргородського повіт. Полтав. губ.

С.Б. Сорочан.

Приводом до виступу став арешт 17 грудня 1905 сел. активіста Г.Безвіконного, який організовував місцеве відділення Всерос. сел. союзу.

Обурені діями місцевих чиновників селяни, зібравшись на мітинг, утворили повстанський комітет на чолі з М.Козиленком, Ф.Вільченком, Г.Мухою, заарештували пристава й урядника, роззброїли й вигнали стражників, підняли революц. прапор із гаслом «Земля і воля».

Було сформовано загони самооборони, що охороняли порядок у селі. До сусідніх сіл послано гінців із пропозицією приєднатися до виступу, розпускати волосні правління та обирати повстанські комітети. 19 грудня в Сорочинцях з'явилися козаки із помічником справника Барабашем.

На вимогу звільнити з-під арешту пристава селяни відповіли відмовою. Після цього почалися збройні сутички між козаками і повстанцями, які, захищаючись, вхопилися за вила, коси, палиці. Було вбито 25 і поранено до сотні мешканців села. Виступ було придушено, проте 21 грудня у Сорочинці прибув каральний загін під кер. статського радника Ф.Філонова. Примусивши селян стояти на колінах у снігу, козаки їх довго катували, провели масові арешти та ін.

Письменник В.*Короленко* відгукнувся на цю кричущу подію «Відкритим листом статському раднику Філонову», який опублікував у газ. «Полтавщина» 12 січня 1906.

За оцінкою письменника, Філонов поводився на рідній землі як завойовник у чужій, ворожій країні. Інформація набула широкого розголосу в імперії та європ. країнах. Тим часом на лаву підсудних було кинуто 19 селян, засуджено до різних термінів ув'язнення 8 осіб. Полтавщиною прокотилася хвиля протестних мітингів з осудженням дій уряду.

Т.М. Сосновий.

18 січня 1906 Філонов був убитий на центральній вулиці Полтави студентом, есером Д.Кириловим.

Відомий сорочинський кобзар М.Кравченко, очевидець С. т., написав думу про ці події.

У 1967 в с. Великі Сорочинці встановили пам'ятник жертвам виступу 1905, а у 2008 зруйнували.

Літ.: *Козиленко М.М.* Селянське повстання у Великих Сорочинцях (Спогади). У кн.: Революція 1905—1907 рр. на Україні. До 50-річчя першої російської революції. К., 1955; *Якименко М.* Сорочинська трагедія. К., 1990; *Федьков О.М., Мачась Р.О.* «Селянству владу!». Всеросійський селянський союз в Україні (1905—1907). Кам'янець-Подільський, 2011; *Ольховська Л.* До 115-ї річниці Сорочинської трагедії. Web: https://kulturapoltava.gov.ua/novyny/

Т.І. Лазанська.

СОРО́ЧИНСЬКИЙ Петро (р. н. і смерті невідомі) — кошовий отаман Запорозької Січі. Відомо про перебування С. на цій посаді у 1701, 1702, 1706, 1707, 1709.

У 1696 був запороз. полк., брав участь у мор. поході козаків на Чорне море, очолюваному кошовим отаманом Яковом Морозом, під час якого відбувся бій з турец. флотом. Після цього походу С. і ще один запороз. полк. Г.Сагайдачний були відправлені Військом Запорозьким Низовим до Москви разом із шістьма сотнями запорожців — учасниками походу та їхніми полоненими по винагороду і з проханнями про присилку матеріалів, необхідних для виготовлення 40 мор. суден, які мали бути використані в подальших виправах. Однак ця делегація не була пропущена до рос. столиці через велику чисельність і повернулася з Батурина на Січ.

В 1701—02 С. був кошовим отаманом; позбувся посади на користь рішучого противника Москви Костянтина Гордієнка через загострення відносин Війська Запорозького Низового з Росією після того, як козаки пограбували караван грец. купців, а цар наказав заарештувати запороз. посланців у Москві. У ході цього конфлікту у відповідь на царське розпорядження про жорстоке покарання грабіжників і повернення пограбованим їхньої власності С. намагався разом із усім товариством перекласти провину на греків і применшити розмір їхніх збитків; при цьому запорожці повернули лише незначну частину награбованого.

У 1703 на тлі рішучого спротиву запорожців будівництву неподалік Січі рос. фортеці Кам'яний Затон, Москва відправила до них посла із жалуванням і подарунками, затриманих раніше запороз. посланців, бажаючи водночас схилити їх до присяги на вірність.

С., на той час колишній кошовий отаман, був серед тих знатних козаків, які вважали за потрібне присягнути царю. Втім загальним рішенням Військо Запорозьке Низове присягати відмовилося, звинувачуючи рос. владу в утисненні їхніх вольностей будівництвом фортець (також Новобогородицької, зведеної ще в 1688).

На ім'я С. як кошового отамана у червні 1706 було відправлене царське жалування для запорожців. У 1707, перебуваючи на цій посаді, С. відправив посольство до Москви за царським жалуванням, одночасно заявляючи про відмежування від дій розбійників, які називали себе запорожцями, і нарікаючи на шкоди від мешканців Новобогородицької і Новосергієвської фортець; докладав зусилля, аби зупинити свавільні дії козаків щодо Білгородської Орди.

Твердження Д.Яворницького, що 1708 С. був зміщений із посади за відмову підтримати повстання К.Булавіна, а кошовим став К.Гордієнко, спростовані новими дослідженнями, які доводять, що в січні — на початку лютого 1708 своєї посади позбувся кошовий отаман Т.Фененко.

Після переходу кошового отамана К.Гордієнка на бік швед. короля Карла XII і гетьмана І.Мазепи С., як представник консервативної частини козацтва, знову був обраний кошовим на початку квітня 1709.

Спочатку намагався стримати Низове Військо від надання допомоги К.Гордієнку, але після козацької ради пристав на його сторону, що стало несподіванкою для Петра І, оскільки цар, як і інші представники рос. верхівки, розраховували на лояльність С.

Під час зруйнування Чортомлицької Січі рос. військами у травні 1709 перебував у поїздці до Криму, де прагнув домовитися про військову допомогу від хана Девлет-Гірея II.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Мазепа и мазепинцы. СПб., 1885; *Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских козаков, т. 1. Владимир, 1903; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 3. К., 1991; З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. К., 1996; Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). Київ—Запоріжжя, 1998; *Оглоблин О.* Гетьман Мазепа та його доба. Нью-Йорк—Київ—Львів, Париж—Торонто, 2001; Історія українського козацтва. Нариси у двох томах, т. 1. К., 2006; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. К., 2009; *Кочегаров К.* Роль Ивана Мазепы в русско-турецких отношениях первой половины 1708 г.: поездка Згуры Стилевича к сераскеру Юсуфу-паше. «Україна в Центрально-Східній Європі» (Київ), 2010, № 9—10; Полтавская битва 27 июня 1709 года: документы и материалы. М., 2011; *Станіславський В.* Інструкції російському послу Петру Толстому для переговорів з представниками турецького уряду щодо пограбування грецьких купців (1702 р.). «Україна в Центрально-Східній Європі» (Київ), 2017, вип. 17; Україна доби Івана Мазепи. 1708—1709 роки в документальних джерелах. К., 2019.

В.В. Станіславський.

СОСНИ́ЦЬКИЙ ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ РУВИ́МІВ ЧОЛОВІ́ЧИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. чол. обитель, що існувала у 1708–86 поблизу м. *Сосниця* на березі р. Убідь (прит. Десни, бас. Дніпра). Засн. — владика Рувим, який у 1685—1707 очолював Нішську митрополію у складі Печського патріархату, а потім переселився з *Османської імперії* до *Гетьманщини*. Після його смерті (1718) монастирем опікувався гетьман І.*Скоропадський*. У 1740-х був підпорядкований *Рихлівському Пустинно-Микільському монастирю*. Володів маєтностями у Сосниці, селах Мале Устя і Чорнотичі, х. Яремівщина, млином, винокурнею. Закритий внаслідок *секуляризації*. Монастирський комплекс складався з дерев'яної Спасо-Преображенської церкви, трьох келій та огорожі. Споруди не збереглися.

Літ.: Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 4. Чернигов, 1873; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). К., 1931; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. К.,1990.

О.Б. Коваленко.

СОСНО́ВИЙ Тимофій Миколайович (03.05.1898—07.10.1983) —

укр. учений-економіст, статист, демограф, один із ранніх дослідників людських втрат України внаслідок сталінської політики Голодомору.

Н. у с. Різдвянське Новотроїцької волості Дніпровського повіт. Херсон. губ. (нині селище Сиваське Геніческого р-ну Херсон. обл.) у сел. родині. У семирічному віці залишився круглим сиротою. У 1920 слідом за старшим братом Степаном переїхав до Харкова.

У 1925 закінчив фінансово-банківський ф-т Харків. ін-ту нар. господарства (ХІНГ). До 1930 працював молодшим наук. співробітником фінансово-економ. бюро наркомату фінансів УСРР.

Під кер. проф. М.Соболєва досліджував специфіку формування і витрат сільс. і міськ. бюджетів в УСРР у зв'язку з адм. реформою, ініційованою політбюро ЦК КП(б)У. За проведені дослідження С. присвоїли звання старшого наук. співробітника і перевели на роботу в Ін-т комунального господарства (1932—35) і Комунальної гігієни (1935—41).

С. був автором 9 наук. праць, 7 рецензій і 2 неопублікованих рукописів. З 1930 став членом комісії з вивчення фінансових справ при Всеукр. академії наук (ВУАН).

Паралельно як доцент (1938), а пізніше проф. (1941) викладав спецкурси «Місцеві фінанси», «Економіку комунально-житлового господарства» у вищих навч. закладах Харкова.

За монографію «Тарифы и тарифная политика коммунальных предприятий СССР» (1936) Президією АН СРСР С. присуджено наук. ступінь канд. екон. н.

Аналізуючи житлове господарство СРСР на підставі комунального перепису, С. визначив тенденції поглиблення житлової кризи в країні, вважаючи житлові кооперативи ефективною формою управління житловою сферою.

У період нім. окупації Харкова С. очолював Статистичний відділ Харків. міськ. управи. На відділ було покладено функції обліку й аудиту майже усіх сфер суспільно-екон. життя міста.

За участю очолюваного ним Статистичного відділу, впродовж 1941—43 було здійснено перший перепис населення Харкова, суспільну етнічну і гендерну стратифікацію, систематизацію людських і промислових ресурсів, інфраструктурних об'єктів, сфери ЖКГ.

Відділ долучився до процесів декомунізації міськ. годонімів, намагався контролювати динаміку ціноутворення у сфері громад. харчування і кооперації, базарні ціни, досліджував соціальну демографію.

Цей структурний підрозділ публікував щорічні стат. збірники з описом стану речей у піднім. Харкові, які слугують важливим джерелом з історії міста.

За дорученням харків. обербургомістра О.Семененка у травні 1942 С. призначено головою комісії з реорганізації апарату місц. самоврядування, яке, за задумом, мало функціонувати «за зразком місцевого управління Німеччини». Натомість надто радикальні кроки С. викликали спротив заст. обербургомістра В.Сеника. Здійснити зменшення районів Харкова, скорочення штатів так і не вдалося.

Влітку (а зі свідчень рідного брата Степана — у лютому) 1943 С. переїхав до Києва, де працював на посаді зав. фінансовою частиною міськ. відділу охорони здоров'я. З осені 1943 С. працював у фінвідділі Укр. центр. комітету у Львові.

Упродовж 1943—45 С. як співробітник Гол. робочої групи «Україна» (ГРГУ) м. Бєлосток і член служби досліджень Сходу (м. Бреслау, нині Вроцлав у Польщі) співпрацював з Імперським мін-вом окупованих сх. територій по лінії демографічних досліджень та антибільшовицької пропаганди. У ці роки вчений написав (переважно нім. мовою) кілька аналітичних праць, у яких досліджував рад. політику планомірного винищення населення у довоєнний період: «Результати більшовицької аграрної політики» (1943), «Гарантії єдності Радянської держави», «Результати більшовицької аграрної політики в Україні», «Таблиця щодо вікового складу населення СРСР у 1920, 1930, 1939 роках», «Динаміка населення у 1917—41 рр.», «Збільшення кількості міст та міського населення в СРСР», «Таблиці щодо вікового складу населення УРСР у 1920, 1930 та 1939 рр.», «Населення в Україні у 1917—41 рр.», «Урбанізація в СРСР», «Соціально-класова структура населення УРСР» (1944).

Після війни С. емігрував до Німеччині, 1945—49 жив у Мюнхені, працював співробітником Укр. вільного університету (УВУ). З 1945 у статусі ординарного проф. УВУ викладав навч. курси «Фінансова позика» і «Організація місцевого господарства», «Аналіз балансу» і «Бухгалтерія».

1948—49 С. було присвоєно звання звичайного проф., ступень д-ра сусп.-екон. наук. Брав участь в укладенні першого тому Енциклопедії українознавства, до якої написав статтю «Фінанси УРСР».

Готував до друку монографію «Україна як об'єкт експлуатації», окремі розділи якої було видано в «The Ukrainian Quarterly» у 1947—48.

У статті «Ukraine in the economy of the U.S.S.R.» учений резюмує, що економіка України розвивається в СРСР як екон. придаток Росії, тому роль республіки звужена до заготівлі сировини і с.-г. продуктів для Москви. Капітал, який виділявся для відбудови України після війни, на думку С., не стосувався ані важливості економіки України стосовно економіки цілого СРСР, ані стану руїни України внаслідок війни.

У статті «Ukraine and the Budget of the U.S.S.R.» (1947) С., аналізуючи бюджет СРСР, доводить, що його прибуткова частина формувалась шляхом надмірного оподаткування працюючої частини населення, а це призводило до безпрецедентного зниження рівня життя. Однак головна мета такої моделі екон. розвитку полягала у прагненні максимально збільшити військ. потенціал СРСР. Учений стверджував, що УРСР позбавлена бюджетних прав, через що являє собою об'єкт прямої експлуатації.

У статті «Soviet Genocide of the Ukrainian People» С. одним із перших вжив термін «геноцид» у контексті нац. політики СРСР. С. звернув увагу на збільшення кількості в Україні інших націй і спад питомої ваги українців у період між переписами 1926 і 1939.

На думку С., смертність унаслідок голоду 1932—33, знищення інтелігенції, політика русифікації, примусові депортації та надмірно висока смертність українців у концтаборах ГУЛАГу, як і приплив до України неукраїнців,

переважно з Росії, як інструментів рад. нац. політики, є складовими геноциду.

З 1949 С. жив у США. У грудні 1952 у Нью-Йорку Укр. гол. визвольною радою (УГВР) і Закордонним Представництвом (ЗП УГВР) було створено Студійну групу, серед членів якої був С. і чимало харків'ян.

Студійна група написала низку наук. праць, у яких було піддано гострій критиці рад. політичну систему.

С. підготував наук. працю під назвою «Голод як знаряддя політики (до 20-річчя штучно утвореного голоду в Україні 1932—33 рр.)». Ця робота вийшла друком 1955 англ. мовою під назвою «Famine as [a] Political Weapon» у другому томі «The Black Deeds of the Kremlin». Стаття включала велику кількість свідчень і документів про голод 1932—33. За оцінкою С., кількість смертей від голоду дорівнювала 4,8 млн осіб. Імовірно, що під час обрахування кількості жертв Голодомору С. використав наробки рідного брата Степана Соснового.

Цю статтю С. було проаналізовано Дж.Мейсом, її включено до одного з томів, у якому містився звіт до парламенту США (Report to Congress of the Commission on the Ukraine Famine, 1988).

У США С. працював у Columbia University, Harvard University, Library of Congress.

В американський період життя С. став автором 16 статей, монографії «The Housing Problem in the Soviet Union» (1954), 17 рецензій, 12 відгуків і 5 статей, опублікованих у різноманітних збірниках, перекладених нім., англ., франц. та італ. мовами. Інколи писав під псевдонімом Петро Долина (Petro Dolyna).

Похований у спільній з дружиною могилі на укр. правосл. цвинтарі St. Andrew's Ukrainian Cemetery, шт. Нью-Джерсі.

Праці: *Долина П.* Організована голодова катастрофа на Україні. «Сучасність». 1968, № 10.9 (93); Dolyna, P. Famine as a Political Weapon. У кн.: The Black Deeds of the Kremlin: A White Book, vol. 2: The Great Famine in Ukraine 1932—1933. Detroit, 1955; *Сосновый Т.Н.* Тарифы и тарифная политика коммунальных предприятий СССР. Х., 1935; *Сосновый Т.Н.* Система качественных показателей по банно-прачечным предприятиям. Х., 1935; *Sossnowy T.* Die Bevölkerungs dynamic der Ukrainein den Jahren 1917—1941. Manuscript. Einsatsstab Reichesleiter Rosenberg. Bialystok, 25.05.1944. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 36; *T. S.* Ukraine in the economy of the U.S.S.R. «The Ukrainian Quarterly», 1947, Spring — Summer; *T. S.* Ukraine and the Budget of the USSR. «The Ukrainian Quarterly», 1948, winter; *T. S.* Soviet Genocide of the Ukrainian People. «The Ukrainian Quarterly», 1948, winter; *T. S.* Soviet Genocide of the Ukrainian People. «The Ukrainian Quarterly», 1948, autumn; *T. S.* Working Conditions of Scientists and Specialists in Soviet Ukraine. «The Ukrainian Quarterly», 1949, summer; *Sosnovy T.* The Soviet Uraban Housing Problem. «American Slavic and East European Review», 1952, december; *Sosnovy T.* The Housing Problem in the Soviet Union. New York, 1954; *Sosnovy, T.* Housing in the Worker's State. «Problems of Communism», 1956, № 6; *Sosnovy T.* Rent in the U.S.S.R. «American Slavic and East European Review», 1959, april; *Sosnovy T.* The Soviet Military Budget. «Foreign Affairs», 1964, april; *Sosnovy T.* The New Soviet Plan: Guns Still Before Butter. «Foreign Affairs», 1966, July; *Sosnovy T.* The Soviet Housing Situation Today. У кн.: Soviet Studies. New York, 1959.

Літ.: *Кашеварова Н.М.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940—1945). Ч. 1: Джерелознавче дослідження. К., 2014; *Кашеварова Н.М.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940—1945). Ч. 2: Документи. К., 2014; *Клід Б.* «Біла книга про чорні діла Кремля»: шістдесят років згодом. У кн.: Західноканадський збірник. Едмонтон—Острог, 2014; *Левчук Н.М.* До питання про «старі» і «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок голодомору 1932—1933 рр. (Рукопис). 2018; *Масе Ј.* Non-Soviet Scholars hipon the Ukrainian Famine. Investigation of the Ukrainian Famione, 1932—1933. Report to Congress. Washington, DC, 1988; *Паньківський К.* Роки німецької окупації. Життя і мислі, книжка сьома. Нью-Йорк—Торонто, 1965; *Салтан О.М.* Історична цінність дослідження агронома-економіста С. Соснового у висвітленні подій Голодомору на шпальтах газети «Нова Україна». (Рукопис), 2018; *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941—1943). Х., 2006.

Богдан Клід, О.М. Салтан.

СОЮ́З УКРАЇ́НОК — всеукр. добровільна доброчинна громадсько-просвітницька позапартійна й позаконфесійна орг-ція — спадкоємиця орг-ції «Жіноча громада», яка діяла у *Львові* в 1909—17, та «Гурту українських дівчат», 1917 найменованого «Союзом українок», який у грудні 1921 скликав у Львові перший жін. з'їзд.

Метою С.у. були активізація жінок, піднесення їхнього освіт. та соціального рівня, участь у світ. жін. русі тощо. Гол. напрями діяльності орг-ції: поширення ідей кооперації серед сільс. жіноцтва, підтримка сільс. госп-в, освітня робота (б-ки, лекції, госп. конкурси та ін.). 1923 С.у. став членом Міжнар. жін. союзу. Очільницями С.у. були: Є.Макарушка (1917—22), К.*Гриневичева* (1923—24), М.Білецька (1924—25), О.Федак-Шепарович (1925—26), М.Донцова (1926—27), І.Вітковицька (1927—28), Ш.*Рудницька* (з 1928); діячками С.у.: М.Біляк, К.Малицька, Я.Осгровська, О.Джиджора-Дзьоба, І.Павликовська, М.Білозір, А.Гороховій, Л.Бобеляк, Н.Селезінка та ін.; у регіональних філіях: А.Рублева, С.Олесницька (Станіслав; нині м. *Івано-Франківськ*), М.Веселовська (*Стрий*), С.Чорпіта (*Калуш*), М.Мартиник (*Старий Самбір*), О.Малко (*Великі Мости*), С.Гринів (*Бучач*), М.Хоптяк (*Рогатин*) та ін. У червні 1934 С.у. провів у Станіславі жін. конгрес на честь 50-річчя заснування першого жін. т-ва. Того ж року з'їзд С.у. прийняв постанову про заснування Світ. союзу українок. У жовтні 1937 на з'їзді у Львові було створено Всесвітній союз українок, який мав стати центром усіх укр. жін. орг-цій, його головою було обрано М.Рудницьку, але 1939, унаслідок окупації *Галичини* військами *СРСР*, С.у. був ліквідований.

Поновлюватися С.у. почав із кінця 1989 — поч. 1991. Діяльність відновленої 22 грудня 1991 патріотичної орг-ції була спрямована на здобуття незалежності України. 23 грудня 1991 Всеукр. установчим з'їздом було затверджено її статут (свідоцтво № 207 від 17 лютого 1992 Мін-ва юстиції України) і обрано провід.

Гол. мета орг-ції — спрямування творчих сил укр. жіноцтва на відродження та утвердження в сусп-ві істор. святинь, ідеалів та духовної к-ри укр. народу.

Завдання діяльності С.у. — відродження демократ. жін. руху, відновлення комплексу сусп. відносин, характерних для України: моралі, побуту, к-ри, створення в країні клімату доброзичливості, виховання нової генерації укр. молоді, здатної будувати правову демократ. д-ву.

С.у. свою діяльність вибудовує на національно-культ. пози-

ціях, пов'язуючи проблеми поліпшення становища жінок із нац. відродженням, творенням самостійної д-ви та *громадянського суспільства*.

Напрями діяльності С.у.: материнство і дитинство, опіка над дітьми, видавнича справа, преса, періодичні видання, літ. творчість (загалом), пам'ятки історії та к-ри, протидія захворюванням з екологічних причин, пропагування здорового способу життя, соціальний захист і адаптація тощо. Цільові групи орг-ції: багатодітні вдови, діти, малозабезпечені, молодь, неповнолітні, сироти, студенти, інваліди.

Керівними органами С.у. є з'їзд, Всеукр. координаційна рада, Провід, секретаріат. Очолила С.у. відома діячка укр. демократ. жін. руху А.Пашко.

Структура С.у.: первинні осередки, філії, відділи, Провід з осідком у *Києві*. С.у. залучає жінок до громадян, активності, допомагає їм у поліпшенні умов праці та здоров'я, у вихованні дітей.

У Галичині С.у. відновився із грудня 1989. Тоді ж у Львові та Івано-Франківську силами відновленого С.у. уперше за багато років було організовано й проведено свято св. Миколая. У травні 1990 за ініціативою Союзу українок Галичини відновлено свято Матері. У грудні 1990 С.у. провів конференцію «Жінка України в боротьбі за волю України». С.у. активно співпрацює зі *Світовою федерацією українських жіночих організацій*, у липні 1993 вони спільно провели 1-шу Міжнар. конференцію «Українка і демократія».

С.у. відзначив 110-річчя міжнар. жін. руху й 60-річчя скликаного 1934 з ініціативи союзу 1-го жін. конгресу, що дав поштовх створенню (1937) загальноукр. об'єднання жін. орг-цій — Світ. союзу українок з осідком у Львові. На початку листопада 1995 в м. *Дніпропетровськ* С.у. провів конференцію «Жінки України: Історія, сучасність та погляд у майбутнє».

С.у. є колективним членом *Української всесвітньої координаційної ради*, має представництво в її кер-ві. 5 жовтня 1992 в Афінах (Греція) С.у. було прийнято до Міжнар. альянсу жін. орг-цій.

С.у. проводить широку культурно-просвітницьку роботу, відзначає нац. свята та пам'ятні дні. В усіх містах, де створені осередки орг-ції, працюють недільні реліг. школи для дітей, проводяться читання, присвячені наук. спадщині С.*Русової* та ін. Із 1993 у Львові працює б-ка «Союзу українок», де представлені книжки та документи з питань укр. жін. руху.

Із 2001 орг-цію очолює нар. депутат України 2—6-го скликань Л. Григорович. Представництва С.у. діють у 20-ти областях і 12-ти містах України.

За статутом, С.у. проводить доброчинні акції, опікується дитячими закладами, літніми людьми та інвалідами, у більшості філій орг-ції створено секції соціальної допомоги. При Проводі діє фонд допомоги дітям-сиротам, убогим, немічним. Одним із проєктів орг-ції є заснування школи жін. бізнесу для підтримки жінок-підприємців, вона постійно підтримує з ними контакти.

Орг-ція проводила наукові та науково-практичні заходи в різних демократ. формах й методах діяльності як всеукраїнського, так і регіонального плану. Київ. відділ С.у. 2007 організував проведення науково-практичної конференції «Родинне виховання — запорука міцної держави». На конференції в Івано-Франківську «Жіночий рух: історія і соціокультурна перспектива», присвяченій 90-річчю жін. руху в Україні, в якій взяли участь делегати з усіх областей, АР Крим та укр. діаспори, її учасники обговорили завдання та участь жін. руху в Україні, у державотворчих процесах. Назвавши конференцію безпрецедентною подією, Л.Григорович зазначила: «Якщо ми сьогодні запитаємо один в одного, чому ми маємо незалежну Українську державу, то ми відповімо, що були Сагайдачний і Шевченко, Петлюра і Грушевський, а одночасно був і Союз українок, якому виповнюється 90 років. Той Союз українок, який не лише хотів своїх жіночих прав, а і прагнув мати ці права у своїй незалежній державі».

В інтерв'ю інтернет-часописові «Фраза» в січні 2011 голова С.у. Л. Григорович, висвітлюючи політ. питання: чи є наша д-ва дійсно єдиною і соборною, хто й для чого загострює обстановку в Україні напередодні дня святкування *Акта злуки*, а також про роль шахтарів в історії нашої незалежності, про страх і стабільність, підкреслила, що до 2004 р. Україна була більш єдиною, адже політики штучно не розділяли населення в той час, наголосивши на пріоритетності питань забезпечення високого рівня життя щодо проблеми надання рос. мові статусу другої державної для всіх українців, та зазначила, що в Україні проводиться антиукраїнська гуманітарна політика під прикриттям виконання обіцянок, підтвердивши, що реального розколу України немає — його інспірує влада в угоду окремим сусідам, а «стабільність», вирощена на примусі, ніколи не приведе до процвітання і розвитку країни.

Одним зі всеукр. проєктів С.у. стало створення за ініціативою Чернів. відділу С.у. Школи шляхетних українок, відкритої 3 квітня 2011.

Серед педагогів школи — викладач Чернів. ун-ту, д-р філол. н., проф. Н.Бабич, нач. відділу у справах дітей, сім'ї та молоді Чернів. міськради Н.Коцур, засл. арт. України О.Савчук, актор, письменник, журналіст, режисер, краєзнавець В.Селезінка, викладач Буковинської мед. академії, кандидат мед. наук, доцент Л.Сидорчук, народознавець, журналіст, майстер із худож. вишивки М. Шкрібляк. До того ж вони, як і організатори, працюють із доброї волі на громад, засадах. Керують роботою школи представниці Чернів. відділу С.у. Л.Марусяк — дир., І.Яковлєва — заст. із навч. роботи, К.Кельті — заст. із виховної роботи. Засновники прагнуть зробити Школу шляхетних українок своєрідним імпульсом, який би спрямовував дівчат до укр. ідеї.

С.у. співпрацює із жін. орг-ціями світу: Союзом українок Америки, Франції (осідок у Парижі), Асоціацією «Ельзас—Чорнобиль» (Страсбург; Франція), Аргентини (осідок у Буенос-Айресі). Орг-ція підгримує зв'язки з укр. громадами колиш. СРСР: Союзом українок Башкортостану, українками Грузії, РФ (Воркути, *Зеленого Клину*), Естонії. Добрі відносини склалися із жін. громадами Польщі й Об'єднанням укр. жінок у Німеччині. С.у. бере участь в об'єднаннях «Жіночий консорціум ННД—США», «Національна рада жінок України», низці ін.

Орг-ція має друкований орган — газ. «Українка».

Дж.: «Жіноча доля» (Коломия), 1925—39; Календарі часопису «Жіноча доля». Коломия, 1927—31; «Жінка» (Львів), 1935—39.

Літ.: *Смоляр Л.О.* Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX: сторінки історії. Одеса, 1998; Восьмий конгрес Світової федерації українських жіночих організацій 23—27 жовтня 2002 р. Торонто, 2002; *Пашко А.* Жіночий рух в Україні: історичний аспект та сучасний розвиток. «Право України», 2004, № 3; *Глібка Г.* Маємо шляхетну мету: дати юним українкам «коріння і крила». Web: http://bukovynaonline.com/shkola-shlyahet-nyh-ukrainok; «Найгірше у наш час — прогнозувати» [інтерв'ю з Лілією Григорович]. Web: http://www.radio- era. com.ua/eranews/?idArticle=31943; *Смоляр Л.* Жіночий рух України як чинник тендерної рівноваги та тендерної демократії в українському соціумі. Web: http://party.civicua.org/women/zhruh.htm

О.М. Веселова.

СОЮ́З УКРА́ЇНСЬКОЇ ПОСТУПО́ВОЇ МО́ЛОДІ (СУПМ) ім. М. ДРАГОМА́НОВА «КАМЕНЯРІ́» — молодіжна орг-ція на Зх. України.

СУПМ виник у *Львові* у 1929. Орієнтувався на радикально-демократ. ідеологію та етичний соціалізм, перебував під впливом *УСРП*.

Основну мету діяльності «Каменярі» вбачали у сприянні культ.-освітньому, громад.-сусп. і фізичному розвитку і вихованню укр. молоді. Більшість членів союзу складала сел. і робітн. молодь.

Найбільшою ланкою т-ва був місц. союз, а майже 15 осіб могли утворювати повітовий союз (існували у всіх повітах Галичини). 291 місцевих осередків СУПМ у 1936 об'єднували понад 15 тис. членів.

Місц. союзи мали спортивну дружину, самоосвітній і театральний гуртки, хор. СУПМ входив як повноправний член до Міжнар. спортивного робітн. союзу, брав участь у двох олімпіадах.

Друковані органи: «Каменярі» і «Молоді каменярі». Видавались інструктивні книги для праці на місцях.

Головою СУПМ був А.Гривнак, ген. секретарем П.Костюк.

З приходом рад. військ восени 1939 СУПМ припинив діяльність.

Літ.: *Андрухів І.* Українські молодіжні товариства Галичини. Івано-Франківськ, 1995; *Тимчишин О.* Преса Союзу української поступової молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі». «Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника» (Львів), 2002, вип. 9—10; *Міщук М.Б.* Союз української поступової молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі» — допоміжна партійна організація УСРП. «Грані», 2011, № 3(77); *Бегей І.І.* Українська лівиця Галичини: теорія і практика (кінець XIX — перша третина XX ст.). К., 2015.

В.І. Прилуцький.

СОЮ́З УКРА́ЇНЦІВ — ЖЕ́РТВ РО́СІЙСЬКОГО КОМУНІСТИ́ЧНОГО ТЕРО́РУ (СУЖЕРО) — орг-ція українців, репресованих комуніст. режимом. Заснована наприкінці 1950 у Торонто з ініціативи членів Укр. революційно-демократ. партії, зокрема С.Підгайного, який був довголітнім головою СУЖЕРО.

У Канаді діяло 15 відділів союзу. У програму діяльності покладено памфлет «Чому я не хочу вертатись до СССР?» (1945) І.Багряного, котрий став почесним членом орг-ції. Автор вказував на складові «нового кріпацтва» в СРСР: примусова колективізація, штучно організований голод 1932—33, репресії проти інтелігенції, антиреліг. компанії, масові порушення прав людини.

Свідчення, документи, матеріали про антилюдську політику більшовиків мали збирати діячі СУЖЕРО й ознайомлювати з ними уряди та громадськість країн світу. Широкого розголосу набула підготовлена під кер. С.Підгайного та видана 1953 двотомна праця «The Black Deeds of the Kremlin: A White Book» (другий том спільно з *ДОБРУС*). На основі свідчень очевидців і документів, зібраних представниками укр. діаспори, у книзі розповідалося про масштабні політ. репресії рад. влади і Голодомор.

Майже половину накладу другого тому представники СУЖЕРО і ДОБРУС розіслали співробітникам ООН, урядовцям США, Канади, Австралії, країн Зх. Європи, до північноамер. б-к та ін.

СУЖЕРО видавав значними накладами книги І.Багряного «Тигролови», М.Чиж «Жінка й дитина у модерній невольничій системі СРСР», В.Гришка «Український голокост», С.Підгайного «Острови смерті» та ін. Видання використовуються нині укр. істориками для досліджень злочинної політики комуніст. режиму.

Союз здійснював активну громад. і політ. діяльність. У 1954 на зустрічі представників СУЖЕРО і ДОБРУС у Нью-Йорку створено Світову федерацію українців — колишніх політ. в'язнів і репресованих. Головою обрали С.Підгайного.

КДБ УРСР намагався ретельно відслідковувати діяльність орг-цій, вживав заходів з «розкладення центрів укр. буржуазних націоналістів» і компрометації їхніх лідерів. Донесення КДБ із цього питання постійно надсилалися до ЦК Компартії України.

Орг-ції СУЖЕРО співпрацювали з Українським конгресовим комітетом Америки та Комітетом українців Канади. Спільні дії впливали на вироблення та реалізацію політики США, Канади, ін. країн світу щодо СРСР і країн «Східного блоку».

Літ.: The Black Deeds of the Kremlin: A White Book, vol. 1. Toronto, 1953; Vol. 2. Detroit, 1955; *Євтух В.Б., Ковальчук О.О.* Українці у Канаді. К., 1993; Українська Революційно-Демократична Партія, УРДП-УДРП: зб. матеріалів і документів. Чикаго—К., 1997; *Подобєд О.А.* Іван Багряний — ідейний натхненник та ініціатор створення Демократичного об'єднання бувших репресованих українців совєтським режимом (ДОБРУС) і Союзу українців — жертв російського комуністичного терору (СУЖЕРО). «Науковий вісник». Одеський держ. екон. Ун-т. Науки: економіка, політологія, історія, 2009, № 18(29); *Клід Б.* «Біла книга про чорні діла Кремля»: Шістдесят років згодом, ч. І. Web: http://www.historians.in.ua

В.Ю. Васильєв.

СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ СОБО́Р в Ізюмі — пам'ятка архи нац. значення.

Мурований собор розташов. у пд. частині істор. центру *Ізюма*. Собор збудований 1684 коштом першого полк. *Ізюмського полку* Г.Є.Донця-Захаржевського.

Архітектора не встановлено, проте дослідники вважають, що саме майстер С.-П. с. через п'ять років звів *Покровський собор* у *Харкові*.

С.-П. с. зазнав капітального ремонту 1751, після чого 1765 установлено новий різьблений позолочений іконостас. 1886 із зх. боку до собору добудовано двосвітний притвор і триярусну дзвіницю.

1902—03 храм радикально перебудували під кер. цивільного інженера М.Ловцова: розібрано

Спасо-Преображенський собор в Ізюмі.

бічні верхи й надбудовано декоративні бані цибулястої форми, змінено форму центр. верху, надбудовано кокошники. Споруда набула невластивих їй рис неорос. стилю.

1929 собор відібрали у реліг. громади і передали під міську б-ку. До того ж влада не дозволила залишити іконостас, який був знищений, попри спротив дир. Ізюмського краєзнавчого музею М.Сібільова.

Під час *Другої світової війни* собор зазнав значних руйнувань.

1953—55 пам'ятку реставрували за проєктом М.Говденко. 1983 зміцнено конструкції арок і змінено покриття дахів та бань.

1991 собор повернули реліг. громаді.

Собор хрещатий, п'ятидільний, із гранчастими раменами, п'ятиверхий. Усі верхи — двозаломні.

В інтер'єрі перехід до верхніх восьмериків здійснено за допомогою плоских трикутних пандативів. Простір інтер'єру — єдиний завдяки широким підпружним аркам, стягнутим парними залізними затяжками. В інтер'єрі стіни потиньковані й побілені. Олійні розписи збереглися лише у склепінні центр. верху. Споруда цегляна, в оздобленні застосовані фігурна цегла і вапняк. Зовні собор побілений по тонкому шару тиньку. Центр. верх (25 м від підлоги до склепіння) вищий від бічних.

Фасадний декор із застосуванням окремих деталей із моск. арх-ри другої пол. 17 ст. витримано у стилістиці укр. арх-ри перехідного етапу від Ренесансу (див. *Відродження*) до *Бароко*.

Літ.: *Таранушенко С.* Пам'ятки архітектури Слобожанщини XVII—XVIII віків. У кн.: Питання історії архітектури та будівельної техніки України. К., 1959; *Говденко М.* Старовинний козацький храм Слобожанщини. Спасо-Преображенський собор в Ізюмі. У кн.: З історії української реставрації. К., 1996; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Держ. реєстру нац. культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

СПА́СЬКА Євгенія (Ївга) Юріївна (Георгіївна) (01.01.1892 (20.12.1891)—12.09.1980) — етнолог, мистецтвознавець і музейник.

Н. у м. Ніжин (нині Чернігів. обл.) у родині священника. Початкову освіту здобула вдома. У 1910 закінчила Ніжин. жін. г-зію П.І.Кушакевич. Упродовж 1910—14 навч. на істор.-філол. ф-ті Моск. вищих жін. курсах ім. В.І. Герьє.

З початком Першої світової війни повернулася до Ніжина, де закінчила піврічні курси фельдшерсько-акушерської школи й працювала медсестрою у місц. земському госпіталі для поранених вояків. Упродовж 1915—17 перебувала медсестрою на Пд.-Зх. фронті, на території Сх. Галичини і Буковини. Здійснила етногр. студії.

У 1919 стала одним із авторів книги «Народне мистецтво Галичини та Буковини». В 1917—19 працювала у Києві в провінційному комітеті Всерос. земського союзу з надання допомоги населенню Галичини і Буковини, що постраждало від військ. дій.

У 1919 захворіла на черевний тиф, виїхала до Криму. Працювала в Ялті та Феодосії: в 1919—20 — у санаторно-курортному управлінні Червоного Хреста. 1920—21 — інструкторка кустарних майстерень райспоживспілки.

У Криму вивчала етнографію кримськотатар. народу, зокрема традиційну нар. вишивку. Оприлюднила результати студій у кількох наук. публікаціях. Від 1923 працювала в ред. газети «Пролетарська правда» (Київ), з 1925 — у Київ. с.-г. музеї, де завідувала індустріальною виставкою. 1924 вступила до Київ. археол. ін-ту, вивчала укр. нар. промисли, зокрема гончарство — бубнівську кераміку, ічнянське і ніжинське кахлярство; ніжинське золотарство, кролевецьке ткацтво тощо.

Протягом другої пол. 1920-х С. виїжджала до відомих центрів нар. промислів — Ніжина, Кролевця, Ічні.

Щоденникові записи С. під час поїздок є безцінним джерелом до вивчення як укр. етнології, так й укр. історіографії. На початку 1930-х через згортання українознавчих досліджень С. змушена була переорієнтувати наук. студії на вивчення укр. нар. вишивки. Протягом 1926—31 працювала інструктором-організатором вишивальницького вир-ва у Київ. т-ві (артілі) «Текстильхудожекспорт».

Результатом стала підготовка у 1931 до друку рукопису книги «Промислова вишивка Київщини» і захист канд. дис., присвяченої вивченню діяльності Волокитинської порцелянової мануфактури А.М.Миклашевського.

Край наук. і музейній діяльності С. в Україні поклав арешт і заслання на три роки разом із дітьми до м. Уральськ у Пн.-Зх. Казахстані.

У 1937 після закінчення заслання отримала дозвіл на переселення до Алма-Ати, де пропрацювала у місц. краєзнавчому музеї, здебільшого займаючись упорядкування нових археолог. колекцій. 1939—46 із сином проживала на засланні у Семипалатинську, що у Сх. Казахстані.

Ще в Алма-Аті почала працювала інструктором із художніх промислів у структурі закладів Казахстанського експорту, працювала також в артілі «Килимарка». Після виселення до Семипалатинська продовжила працювати у місц. художніх майстернях інструктором.

До наук. роботи змогла повернутися в 1946 в Алма-Аті. До 1948 працювала в Центр. держ. музеї Казахської РСР, де впорядковувала й опрацьовувала найбільшу на той час колекцію на території СРСР скіфських мідних котлів. До виходу на пенсію (1959) працювала в Казахстанському пед. ін-ті ім. Абая — спершу вченим секретарем вченої ради, згодом — зав. аспірантури.

Перебуваючи на пенсії, С. допомагала впорядковувати (каталогізувати) фонди Картинної галереї та Ботанічного саду АН

Є.Ю. Спаська.

Казахської РСР. Переписала етнограф. щоденники 1921—29, впорядкувала зібрані в 1920 — на початку 1930 матеріали польових етнограф. досліджень, доопрацювала чернетки неопублікованих досліджень, виконаних ще в Україні.

З деяких матеріалів С. зробила кілька авторських копій, надіславши їх до наук.-дослідних і музейних установ Києва, Чернігова, Ніжина й Опішного; деякі з доопрацьованих рукописів були надруковані на межі 1950—60-х рр. у наук. періодиці УРСР.

П. у м. Алма-Ата (Казахстан). Реабілітована посмертно у 1989.

У 2010 в Ніжині встановлено меморіальну дошку на будинку, де проживала С., 2016 у місті встановлено меморіальну дошку на будинку жін. г-зії, де навчалася С. З 2010 у Ніжині щодва роки проводяться Міжнар. спаські наук. читання, присвячені представникам ніжинської родини Спаських.

Праці: Народне мистецтво Галичини й Буковини: народное искусство Галиции и Буковины и Земский союз 1916—1917 гг. войны. К., 1919; Старо-Крымские узоры. «Известия Общества обследования и изучения Азербайджана». Баку, 1926, № 3; Татарские вышивки Старо-Кримского района: По матеріалам А. М. Петровой. «Известия Восточного факультета Азербайжанского ун-ту им. В. И. Ленина. Сер.: Востоковедение». Баку, 1926, № 1; Кахлі Чернігівщини (XVIII—XIX ст.). Попереднє звідомлення. К., 1927; Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII—XIX ст. Четвертий етюд з циклу «Чернігівське гончарство». К., 1928; Пелагея Яківна Литвинова: Нарис її життя та праці за її рукописами та родинними документами. «Етнографічний вісник», кн. 7. К., 1928; Глечик з хрестиком. Етюд з циклу «Чернігівське гончарство». «Матеріяли до етнології й антропології». Львів, 1929, т. 21—22, ч. 1; Орнамент бубнівського посуду. У кн.: Матеріали до етнології, вип. II. К., 1929; Шльонський гончарний круг. Другий етюд з циклу «Чернігівське гончарство». «Матеріяли до етнології» (Київ), 1929, вип. II; *Спасская Е.Ю.* Медные котлы ранних кочевников Казахстана и Киргизии. Находки медных котлов ранних кочевников в Казахстане и Киргизии. «Ученые записки Алма-Атинского государственного педагогического института им. Абая. Серия общественно-политическая», т. XI (1). Алма-Ата, 1956; *Її ж.* Находки медных котлов ранних кочевников в Казахстане и Киргизии. «Ученые записки Алма-Атинского государственного педагогического института им. Абая. Серия общественно-политическая», т. XV. Алма-Ата, 1958; Матеріали до історії фарфорової фабрики А. М. Міклашевського (1839—1861). Матеріали з етнографії та мистецтвознавства, вип. 5. К., 1959; Господарство кролевецьких скупників Риндіних (на Чернігівщині в XVII—XIX ст.). «УІЖ», 1962, № 5; Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського. «Україна: наука і культура». 1990, вип. 24; Подорожі по Чернігівщині: уривки з щоденників, рр. 1921—1926; головним чином про гончарство чернігівське. «Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. За рік 1994», кн. 2. Опішне, 1995; Пузирьовський посуд. Перший етюд з циклу «Чернігівське гончарство». «Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. За рік 1994», кн. 2. Опішне, 1995.

Літ.: *Білокінь С.* Мистецтвознавча діяльність Є. Ю. Спаської. «Народна творчість та етнографія», 1983, № 6; *Його ж.* Спаська Євгенія Юріївна. У кн.: Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; *Шудря Є.* Всім серцем на Десні… Зі спадщини народного мистецтва Євгенії Спаської. «Народна творчість та етнографія», 2000, № 5—6; *Борисенко В.* На тернистій ниві української етнології: Катерина Грушевська, Ніна Заглада, Лідія Шульгина, Євгенія Спаська. У кн.: Українки в історії. К., 2004; *Маньковська Р.В.* Євгенія Юріївна Спаська. У кн.: Зневажена Кліо. К., 2005; Етнографічні щоденники Євгенії Спаської (підг. Т.О. Діденко, О.С. Морозов). «Ніжинська старовина» (Ніжин), 2006, вип. 2(5); Євгенія Спаська. У кн.: Українки в історії. К., 2006; *Прокурашко О.* Кримськотатарська вишивка в науковій спадщині Є. Ю. Спаської. У кн.: Шевченківська весна, вип. 4. ч. 3. К., 2006; *Мельничук Л.* Від роду до народу, від народу до роду: Народознавчі студії. Вінниця, 2006; *Непомнящий А.А.* Кримські сторінки біографії Євгенії Спаської. «Ніжинська старовина», 2008, вип. 6(9); *Анохина Н.* Жизнь Евгении Юрьевны Спасской в Казахстане по воспоминаниям родных и переписке ученой. «Ніжинська старовина», 2011, вип. 11(14); *Ситий І.* Щоденник Євгенії Спаської як джерело з історії цехових прапорів Лівобережної України. «Ніжинська старовина», 2011, вип. 11(14); *Луговик Т.* Євгенія Спаська: сторінками життєвого шляху і творчої діяльності на Чернігівщині. «Juvenia studia», 2014, вип. 4; *Стефанович С.* Ніжинське золотарство в дослідженні Євгенії Спаської. «Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії», 2014, вип. 14.

С.Ю. Зозуля.

«СПЕЦІА́ЛЬНА ВОЄ́ННА ОПЕРА́ЦІЯ» (рос. «специальная военная операция», СВО) — термін, яким рос. офіційні особи і рос. пропаганда починаючи з 24 лютого 2022 називають агресивну війну РФ проти України (широкомасштабне вторгнення рос. військ; див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України (2019—2022)*).

Раніше в рос. законодавстві термін «СВО» не вживався, проте у доктринальних документах Мін-ва оборони РФ давалося таке визначення: «Спеціальні операції військ (сил) — сукупність узгоджених за цілями, завданням, місцем і часом спец. дій військ (сил), що проводяться за єдиним задумом і планом для досягнення певних цілей».

У наказах МВС РФ спецоперація визначалася як «комплекс оперативно-розшукових, розвідувальних, контррозвідувальних, превентивних, силових і слідчих заходів, здійснюваних уповноваженими органами за єдиним планом при центральному управлінні в одній або кількох областях для попередження, припинення і ліквідації наслідків кризи терористичного характеру, а також ін. злочинного характеру, не пов'язаного з тероризмом».

Наук. центр стратегічних досліджень військ нац. гвардії РФ давав таке визначення: «спецоперація — це комплекс заходів, проведених на певній території за єдиним задумом і планом, під єдиним кер-вом, у встановлений період часу для вирішення службово-бойових завдань».

Як пропагандистський евфемізм, що замінює терміни «війна», «вторгнення», вперше термін «СВО» використав президент РФ В.*Путін* у ранковому виступі 24 лютого 2022, де були сформульовані цілі «спецоперації»: «захист ДНР і ЛНР», «демілітаризація» і «денацифікація» України тощо. Цей термін мав символізувати, що рос. широкомасштабне вторгнення буде мати обмежений у часі характер.

Опір Сил оборони і безпеки України зірвав воєнно-політ. плани агресора; протистояння між д-вами перейшло у формат конвенційного збройного конфлікту — локальної війни. Проте рос. пропаганда продовжувала інтенсивно насаджувати термін «СВО», і він у рос. публічному просторі перетворився на власну назву рос.-укр. війни.

З осені 2022 офіційні особи РФ, включаючи В.Путіна, як синонім «СВО» час від часу стали використовувати термін «війна». Натомість рос. юристи і військ.

експерти намагалися заднім числом підвести під термін «СВО» теоретичну базу, використовуючи такі аргументи: «обмежений» чи «пропорційний» характер сил і засобів, що їх застосовують ЗС РФ (що виправдовує відсутність значних успіхів Росії у війні); «вибірковість», під якою розуміють завдавання ударів лише по військ. цілях (хоча насправді рос. війська винні у масових смертях цивільних осіб і руйнуванні цивільних об'єктів аж до знищення цілих міст).

Щоб надати терміну «СВО» теоретико-правову обгрунтованість та наукоподібність, здійснювалися спроби трактували його як один із видів «контртерористичної операції» (КТО, так з правової точки зору трактувалася боротьба РФ з національно-визвольними рухами на Пн. Кавказі у 1999—2009), намагаючись «СВО» подавати як «стратегічну контртерористичну операцію».

Літ.: *Головко В.* Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. К., 2023; Рік незламності: крах операції Z. К., 2023.

В.В. Головко.

СПІЛКА АВТОНОМІСТІВ — об'єднання депутатів, створене у 1-й *Державній думі Російської імперії* (1906). Ідейні засади були розроблені у 1905 з'їздами журналістів (березень) і «недержавних народів» Росії (листопад).

У резолюції С. а. йшлося про необхідність демократизації держави, її децентралізації на федеративних (у подальшому використовувалось «автономних») засадах, встановлення конституційного захисту прав і свобод усіх національностей. У підсумку було створено організаційний Комітет (очолив Я.*Бодуен де Куртене*), який розробляв статут і займався підготовкою Всерос. з'їзду.

Після початку роботи Держ. думи відбулося кілька спільних засідань комітету із представниками нац. депутатських груп (українців, поляків, литовців, естонців, татар), де обговорювалися принципи створення парламентського об'єднання автономістів. 11 травня 1906 установчі збори схвалили програму С. а.

С. а. виступав за проведення демократичним шляхом децентралізації держ. управління і запровадження широкої автономії окремих регіонів, гарантованої основними законами Російської імперії; встановлення геогр. меж і правового самоврядування окремих автономій чи територіально-нац. одиниць за бажанням їх населення; забезпечення законами Росії в місцевостях зі змішаним населенням культурних, нац. і мовних прав меншостей; скасування усіх привілеїв та обмежень, пов'язаних із належністю до певної національності.

До липня 1906 понад 120 депутатів різних національностей, не виходячи зі своїх партійних фракцій (насамперед кадетської та трудовиків), увійшли до С. а., головою якого обрали поляка О.Ледницького, його заступниками — українця І.*Шрага* й азербайджанця А.Топчибашева, секретарем — грузина В.Геловані.

Вимоги до об'єднання зафіксовані у виступах деяких депутатів, законопроєкті про встановлення громадянської рівності (відміна будь-яких станових, нац. і релігійних обмежень), запитах про здійснення урядових репресій, участі влади в організації єврейс. погромів.

Із С. а. співпрацювали укр. діячі, зокрема О.*Лотоцький*, О.*Русов,* П.*Стебницький*, які розробляли мовний законопроєкт.

Нетривалий період роботи Думи 1-го скликання не дозволив розгорнути С. а. активну діяльність. Крім того, С. а. послаблювали розбіжності у баченні майбутнього автономного устрою і аграрної реформи, породжені партійною та соціальною неоднорідністю складу. Після розпуску в липні 1906 1-ї Держ. думи С. а. припинив діяльність.

У 2-й Держ. думі кілька депутатів (П.Богуславський, А.Булат, Ф.Гудович, П.Леонас, Й.Пергамент, М.Рубісов, В.Сташинський), переважно литовці та українці, докладали зусиль на відновлення С. а., видавши з цією метою відозву, яка в заг. рисах повторювала програму союзу часів 1-ї Держ. думи, але розгорнути діяльність С. а. не встиг і в майбутньому більше не відновлювався.

Літ.: *Шраг И.* О союзе автономистов. «Украинский вестник», 1906, № 1; *Ледницкий А.* Национальный вопрос в Государственной думе. В кн.: Первая Государственная дума, вып. 1. СПб., 1907; *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 3. Варшава, 1934; *Циунчук Р.А.* Автономистов группа. В кн.: Государственная дума Российской империи: 1906—1917: Энциклопедия. М., 2008; *Топчибаши А.* Союз автономістів (із споминів про першу Державну Думу в колишній Російській імперії). «Хроніка 2000: український культурологічний альманах», 2011, № 87.

Ю.П. Лавров.

СПІЛКА АРХІВІСТІВ УКРАЇНИ (САУ) — неприбуткова недерж. громад. орг-ція, покликана об'єднувати архівістів, істориків, документознавців для задоволення творчих, культ., соціальних і екон. інтересів.

Створена у 1991 для сприяння розвитку архів. справи в Україні та задоволення й захисту законних соціальних, наук., екон., творчих, вікових, національно-культ. та ін. спільних інтересів своїх членів. Установчий з'їзд відбувся 5 березня 1991.

Статутними завданнями САУ передбачалась участь її членів у наук. дослідженнях у галузі архів. справи, вивчення різних аспектів фахової діяльності архівістів; поліпшення професійної освіти; підвищення кваліфікації працівників архівів, поширення знань про роль і значення архів. справи. З цією метою було засновано секції: з орг. і правових питань (К.Є.Новохатський); соціального захисту (З.О.Сендик); наук. діяльності та професійної підготовки (С.В.Кульчицький); інформаційно-видавничу (С.М.Кіржаєв); поповнення джерельної бази (Г.В.Боряк); зв'язків з іншими орг-ціями (Р.П.Пиріг). На першому етапі діяльності активну участь у започаткуванні орг-ції брали Г.В.Боряк, К.Є.Новохатський, Т.П.Прись, В.В.Резнікова, О.Я.Мацюк та ін.

Вищий орган управління САУ — з'їзд, що скликається щочотири роки. Передбачено скликання позачергового з'їзду. Керівний орган у період між з'їздами — правління, адміністративно-виконавчий — президія правління.

Друкований орган: інформаційний бюл. «Вісник САУ» (1991—98), науково-популярний часопис «Архівіст: Вісник САУ» (1999—2000). У деяких держ. архівах (Він., Запоріз., Львів., Рівнен., Хмельн. та ін. обл.) організовано місц. осередки САУ. Члени САУ залучалися до виконання державних програм «Архівна україніка», «Повернуті імена», «Реабілітовані історією», підготовки термінологічного словника «Архівістика», біографічного словника укр. ар-

хівістів і підручника «Архівознавство».

Упродовж 1998—2004 правлінням САУ укладено угоди з професійними об'єднаннями істориків-архівістів Польщі, Угорщини, РФ, Білорусі. На підставі угод у цей період відбувалися двосторонні обміни досвідом архівістів і забезпечувалась участь у наук. конференціях та орг. заходах, що проводилися зарубіжними товариствами і САУ, розпочалося виявлення архів. україніки у закордонних архівах.

Створено 1999 професійний клуб творчих зустрічей «Архівна світлиця», гостею якого була видатна укр. письменниця і поетеса Л.Костенко.

Започатковано колекцію САУ у фондах Наук.-довідкової б-ки центральних держ. архівів; засновано наук.-популярний час. «Архівіст: Вісник САУ» (відп. ред. І.Б.Матяш).

Започатковано звання «Почесний архівіст», яке в різні роки отримали Л.З.Гісцова, Н.П.Гусєва, Г.Ф.Казанцева, В.С.Коновалова, С.В.Кульчицький, О.Г.Мітюков, Т.П.Прись та ін.

2004—05 правління САУ сприяло отриманню Держ. архівом Хмельн. обл. грантів Посольства США в Україні для ліквідації наслідків пожежі у Кам'янець-Подільському міськ. архіві та проведенню міжнар. семінару-практикуму за участю укр., амер. і польс. фахівців-реставраторів. Восени 2005 зусиллями правління САУ та його місцевого осередку в Закарпат. обл. у м. Ужгород було проведено першу укр.-угор. Міжнар. конференцію архівістів «Актуальні проблеми створення довідкового апарату архівів та дослідження архівної україніки й архівної гунгаріки».

Активну участь у діяльності САУ в цей період брали С.Д.Гальчак, В.М.Гика, М.І.Григорук, М.В.Делеган, Т.А.Клименко, О.Д.Куташі, В.П.Купченко, П.Я.Слободянюк, Н.О.Топішко, Б.І.Хаварівський та ін.

Правління САУ очолювали д-р істор. н., проф. С.В.Кульчицький (1991—98), засл. працівник к-ри України Б.В.Іваненко (1998—2000), канд. істор. н., проф. В.С.Лозицький (2001—04), засл. працівник к-ри Ю.Я.Кулінич (2004—09), голова Держ. комітету архівів України / Держ. архів. служби О.П.Гінзбург (2009—15).

Статут САУ затверджено 5 березня 1991, зареєстровано М-вом юстиції України 21 травня 1991. Зміни до статутних положень вносилися позачерговими з'їздами 2001 і 2004. З утратою чинності 2013 Закону України «Про об'єднання громадян» статут САУ містить норми, які не відповідають чинному законодавству.

Упродовж 2009—15 на чолі правління громад. орг-ції перебував кер. Держ. архів. служби; відтак САУ практично згорнула діяльність. 2015 САУ очолив проф. *Київського національного університету імені Тараса Шевченка* М.Г.Щербак.

29 лютого 2020 відбувся черговий 8 з'їзд САУ. Створено ФБ сторінку САУ.

Проблемними питаннями діяльності орг-ції протягом усього часу діяльності залишалися питання членства і фінансування діяльності орг-ції. Досягти повноцінної реалізації статутних завдань САУ не вдалося.

Архівний фонд № 341 «Спілка архівістів України (САУ), м. Київ (1991 — і донині)», до опису № 1 справ постійного зберігання за 1990—2001 рр. внесено 51 справу, зберігається в Центр. держ. архіві громадських об'єднань та україніки.

Літ.: *Новохатський К.Є.* Так починалася Спілка. «Архівіст. Вісник САУ», 1999, вип. 1(4); *Кульчицький С.В.* Спілка архівістів України між другим і третім з'їздами. Там само; *Іваненко Б.В.* Спілка архівістів України. «Архівіст. Вісник САУ», 2000, вип. 2(5); *Матяш І.Б.* Архівістів України спілка. В кн.: Енциклопедія сучасної України, т. 1: А. К., 2001; *Матяш І.Б.* Розвиток міжнародної співпраці архівістів. «Студії з архівної справи та документознавства», 2005, т. 13; *Гаранін О., Бабіна Н.* Історія Спілки архівістів України за документами Центрального державного архіву громадських об'єднань України (1990—2001). «Студії з архівної справи та документознавства», 2015, т. 22—23.

І.Б. Матяш.

СПІ́ЛКА ДРУ́ЗІВ СРСР (Svaz přátel SSSR) — масова громад. орг-ція у ЧСР, яка діяла у 1931—39 і 1945—48 і гол. завданням якої було задекларовано встановлення і розвиток дружніх контактів між народами Чехословаччини й Радянського Союзу.

Створена у квітні 1931 за ініціативою і під кер. Комуністичної партії Чехословаччини згідно з рішенням її 5-го з'їзду (1929). Крім індивідуального членства, колективними членами С.д. ставали робітники чехословацьких заводів і фабрик, і вже до 1-го з'їзду (липень 1932) об'єднував 15 тис. членів.

Влаштовував урочисті збори до держ. свят і ювілейних дат СРСР, лекції та виставки про життя, розвиток рад. науки і культури та міжнар. становище СРСР, організовував поїздки делегацій чехословацьких громадян, насамперед діячів культури і науки, до Радянського Союзу, зокрема в Україну. Видавав час. «Друг СРСР» і «Svět sovětů» (гол. ред. Б.Шмераль, 1932—38, 1945—48) із численними публікаціями про Україну.

До керівних представників С.д. належали Б.Врбенський, Б.Шмераль, І.Секаніна, В.Копецький, Зд.Неєдли, Ю.Фучик та ін. Після встановлення дипломатичних відносин між ЧСР і СРСР (1934) і підписання рад.-чехословацького договору про взаємодопомогу 1935 С.д., після майже дворічної перерви, викликаної поліцейськими репресивними заходами, відновив й активізував легальну діяльність і розширив кількість до 35 тис. осіб.

За ініціативою С.д. у листопаді 1935 вперше в Чехословаччині (у містах Прага, Брно, Братислава, Оломоуц) проводився Тиждень рад. культури за участю офіційних представників уряду ЧСР і посольства СРСР, а у січні 1937 у Києві — Тиждень чехословацької культури. Після окупації Чехословаччини Німеччиною у березні 1939 С.д. був розпущений, після визволення країни 1945 — поновлений, 1948 — з'єднаний з Т-вом культ. і екон. зв'язків з СРСР у Союз чехословацько-рад. дружби, який з розпадом ЧССР припинив своє існування.

Літ.: Павелко В.У. Дружба народов — дружба культур (Українська РСР в радянсько-чехословацькому культурному співробітництві. 1945—1970 рр.). К., 1973; *Мельникова И.Н., Мартыненко И.В.* Союз чехословацко-советской дружбы. В кн.: Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества. К., 1987; Украинско-чехословацкие интернациональные связи: сб. науч. трудов. К., 1989.

С.В. Віднянський.

СПІ́ЛКА МОСТОБУДІВНИХ ЗАВОДІВ («Союз мостостроительных заводов») — одне з найбільших монополістичних об'єднань

металообробної пром-сті початку 20 ст. у Рос. імперії.

Постало для регулювання вир-ва і продажу складових частин кесонів, шляхопроводів, віадуків, від початку концентруючи до 80 % їх загальноімперського випуску. У 1900—02 за активного посередництва Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня в особі її кер. М.С.Авдакова та М.К.Антошина представники 11 провідних мостобудівних підприємств країни розпочали переговори про підписання відповідної угоди, що завершилися у березні 1903 створенням «С.м.з.». Стратегію та тактику нової орг-ції визначили загальні збори. Питаннями ціноутворення й квотної політики займався Комітет представників заводів-контрагентів із своїм Бюро обліку замовлень. Щодо економіки України слід зазначити, що місцеві учасники синдикату відігравали в ньому провідну роль: більша частина замовлень синдикату мостобудівних заводів припадала на Брянський металургійний завод (21,2 %) і завод Рудзького (17 %) у Катеринославі, а також Миколаївський суднобудівний завод (9,6 %), тобто 47,8 % загальної квоти замовлень в імперії (для порівняння: 4 члени з Царства Польського — 21,2 %, із Центр. та Пн.-Зх. промислових районів — 13,15 %). У ціновій політиці «С.м.з.» вихідними вважалися показники підприємств Харкова, собівартість конструкторських робіт формувалася на основі праці колективів на території України. У січні 1904 за умов несприятливої урядової політики, жорсткої регламентації господарчої діяльності, урядових преференцій окремим підприємствам і під тиском внутрішніх суперечностей «С.м.з.» припинив існування. Відновився у 1910—11, проте замовлень виконав лише на 5,5 млн руб. Останні відомості про діяльність датуються вереснем 1915.

Літ.: *Лившин Я.И.* Монополии в экономике России. М., 1961; *Лаверычев В.Я.* Государство и монополии в дореволюционной России. М., 1982. *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговопромислової статистики XIX ст.). К., 1999; *Донік О.М.* Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX — початку XX ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції. «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», 2010, № 17; *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX століття). К., 2016.

О.М. Машкін.

СПІ́ЛКА ПІДПРИЄ́МЦІВ ЦУКРОЗАВОДЧИКІВ (Союз предпринимателей сахарозаводчиков) — одне із перших ранньомонополістичних об'єднань харчо-смакової промсті у Рос. імперії, що виникло для регулювання продажу цукру, концентруючи бл. 98 % його загальноімперського обсягу.

Появі С.п.ц. передувала діяльність картелю *«Нормировка»*, після розпаду якого 1902 «солодкий ринок» майже рік лишався невпорядкованим. Однак на початку 1903 найбільші цукровари Подільської, Волин., Київ. губ. уклали угоду про спільні дії щодо подолання наслідків пром. кризи 1900—03 (т. зв. перший договір), котра, хоча і мала спочатку добровільний характер, на практиці означала створення С.п.ц. Було вирішено доручити керівництво новою структурою загальним зборам і Комітету рафінерів на чолі з киянином Л.І.Бродським, причому питання квот стали винятковою компетенцією останнього. Діяльність картелю чітко ділиться на три періоди: 1903—05 до її складу увійшли усі цукрові заводи не лише України, а і Європ. Росії і, крім того, стало до ладу сім нових підприємств; 1906—09 — членами С.п.ц. стає більшість заводів Царства Польського, та різкі коливання цін ставлять картель на грань розпаду, уникнути якого намагалися шляхом створення Бюро об'єднаного продажу рафінаду; 1909—11 — відносна стабілізація. Влітку 1912, через суперечності між укр. цукроварами, що фактично керували «С.п.ц.» з польс. і рос. членами його, котрі прагнули лідерства, картель припинив існування.

Літ.: *Леви И.В.* Наша сахарная промышленность. К., 1908; *Леви И.В.* Свеклосахарная промышленность России. СПб., 1910; *Лившин Я.И.* Монополии в экономике России. М., 1961; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К., 1999; *Донік О.М.* Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX — початку XX ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції. «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», 2010, № 17; *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX століття). К., 2016.

О.М. Машкін.

СРІ́БНИЙ Федір Васильович (22.02.1881—12.01.1946) — укр. історик.

Н. у м. Надвірна (нині Івано-Франківська обл.). Закінчив філос. ф-т Львівського ун-ту, 1907—09. Вивчав історію та суспільні науки у Віденському ун-ті, де захистив докторську дис. Викладав історію та географію у 1909—39 в академічній г-зії у *Львові*, за винятком 1919—23, коли був проф. укр. г-зії в *Тернополі*. Д-р філософії (1909). Дійсний чл. НТШ (1917). У 1939—41 і від кінця 1944 працював у Львівському відділенні Ін-ту історії АН УРСР. Протягом 1942—44 очолював істор. секцію НТШ.

Автор праць з історії Львів. братства кінця 16—17 ст. та ін. Більшість студій опубліковано до 1914 у «Записках НТШ»: «Дневник Велевицького як джерело до української історії» (т. 67, кн. 5); «Студії над організацією Львівської Ставропігії від кінця 16 до половини 17 ст.» (т. 106, 108, 111, 112, 114, 115); «Два епізоди з історії боротьби Гедеона Балабана з Львівським братством» (т. 117—118).

Студії С. відзначаються ґрунтовною джерельною базою і висвітлюють широкий діапазон діяльності та життя українців Львова 16—17 ст.

П. у м. Львів. Похований на Личаківському цвинтарі.

Літ.: Ювілейна книга української гімназії в Тернополі 1898—1998. Тернопіль; Львів, 1998; *Капраль М.* Національні громади Львова XVI—XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003; *Тельвак В.В., Педич В.П.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016; *Андруняк І.* Федір Срібний — дослідник історії Ставропігійського братства. «Народна воля», 2019, 24 травня.

П.З. Гуцал.

СТАДНИЧЕ́НКО Володимир Якович (20.06.1936—20.12.2020) — публіцист. Чл. Спілки журналістів України (1958). Канд. істор. н. (1982). Засл. журналіст України (1996).

Н. у м. *Кременчук* у сім'ї військовослужбовця. Закінчив Чорнухинську середню школу Полтав. обл. зі срібною медаллю (1954) і ф-т журналістики Київ. ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) з відзнакою (1959).

Кореспондент газ. «Радянська освіта» (1959—63). Літ. працівник, відп. секретар, заст. ред.

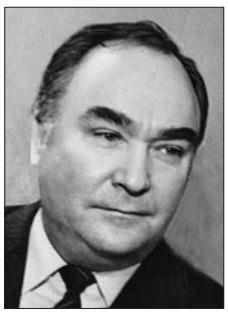

В.Я. Стадниченко.

(1963—76), ред. (1976—83) «Робітничої газети».

1982 захистив канд. дис. в Академії сусп. наук (*Москва*). Голова Держ. к-ту УРСР з кінематографії (1983—88). Із 1988 по січень 1993 — гол. редактор газ. «Радянська Україна» (із 1991 «Демократична Україна»). 1994—96 — заст. міністра у справах преси та інформації України. 1996—2005 — заст. голови К-ту з Нац. премії України ім. Т. Шевченка.

Перші книги С. присвятив ученим, робітн. класу і трудовій молоді України. Автор циклу праць про Г.*Сковороду*: «Іду за Сковородою: Сповідь у любові до вчителя: Документальна повість-подорож» (К., 2002); «Наш Первозум: Григорій Сковорода на портреті і в житті» (К., 2004 (у співавт.); «Садівник щастя Сковорода як дзеркало України» (К., 2012); «Учитель із Назарета і учень із Чорнух» (К., 2014); значної кількості книг і статей на природоохоронну та культурологічну тематику в респ. періодиці.

Книга С. «Тайвань: Крок у XXI вік» (К., 1998) отримала міжнар. журналістську премію «International communication award» (Тайбей, 2000). Побував майже на всіх континентах планети. Низку книг присвятив культурі Сходу, охороні природи: «Чиста земля» (К., 2000), «Лоно Дунаю» (К., 2006), «Сафарі: Сон наяву» (К., 2007). Депутат ВР УРСР 11-го скликання (1985—90), нар. депутат України 1-го скликання (березень 1990 — квітень 1994). Чл. Комісії ВР України з питань гласності та ЗМІ (1990—94). Двічі лауреат премії «Золоте перо» (1969, 2012); респ. журналістської премії ім. Ярослава Галана (1972), Держ. премії УРСР ім. Т. Шевченка (1982, за серію публіцистичних творів), премії Київ. спілки журналістів «Незалежність» (2006), Міжнар. літературно-мистецької премії ім. Г. Сковороди (2006), премії «Лицарське перо» (2007, за книгу «Лоно Дунаю»), премії 2-го Всеукр. журналістського конкурсу «Мир нашому дому!: ЗМІ за толерантність і консолідацію українського суспільства» (2007, за актуалізацію теми толерантного ставлення людини до природи), премії Фонду Воляників — Швабінських при Фундації УВУ в Нью-Йорку (2008, за цінний внесок до скарбниці укр. к-ри), літературно-мистецької премії ім. І.Нечуя-Левицького (2010), ім. І.Франка (2012), ім. П. Мирного (2013), ім. В. Винниченка (2013). Нагороджений орденами «Дружби народів» (1981), «За заслуги» 3-го (2001) і 2-го ст. (2006), Почесною грамотою Президії ВР УРСР (1986), Золотою медаллю Нац. укр. Спілки журналістів України (2011).

Літ.: Хто є хто в українських масмедіа. К., 1999; Хто є хто в Україні. К., 2001; *Сафонов Ю.* Иду за учителем: Слово о Владимире Стадниченко. «Рабочая газета», 2006, 20 июня; *Артюшенко В.* Премію Сковороди отримав автор «Дзеркала тижня». «Дзеркало тижня», 2007, 3 лютого; *Ямпольський Є.* Про міфи і любов. У кн.: Журналісти з Київського університету: Спогади. Світлини. Імена. Фастів, 2008; *Балтянський М.* Іде за Сковородою. «Рабочая газета», 2011, 18 июня; Із вершини днів своїх. «Демократична Україна», 2011, 18 червня; *Черемних В.* Ноїв ковчег культури. «Журналіст України», 2012, № 6; Сковороду пам'ятають в Угорщині. Там само. № 9; *Черемних В.* Ювілей Сковороди відзначили міжнародним форумом. Там само. № 12.

Г.П. Герасимова.

«СТА́ЛЬ» — «Всесоюзне державне об'єднання металургійної, залізорудної і марганцевої промисловості» (за статутом і в низці офіційних документів — «Державне всесоюзне об'єднання металургійної, залізорудної і марганцевої промисловості»). Створене у Москві в січні 1930 за постановою ВРНГ СРСР та об'єднувало виробничі підприємства вказаних галузей, значна частина яких розташовувалася на теренах УСРР.

«С.» діяло як самостійна юрид. особа на засадах господарчого (комерційного) розрахунку. Об'єднання «С.» було створене як орган ВРНГ СРСР, а з 1932 після ліквідації ВРНГ та утворення на його базі низки наркоматів підпорядковувалося Наркомату важкої промисловості СРСР. Від січня 1931, тобто вже після виділення у вересні 1930 зі складу «С.» аналогічного за завданнями об'єднання «Востоксталь», основу якого становили уральські підприємства, управлінські органи «С.» було переведено до Харкова. Об'єднання «С.» припинило існування у квітні 1937.

Оскільки «С.» засновувалася для об'єднання виробничих підприємств металургійної, залізорудної і марганцевої промисловості, то до її складу з усіма їх активами і пасивами увійшла низка провідних держ. підприємств і трестів згаданих галузей. Всесоюзний металургійний синдикат («ВМС»), Держ. ін-т з проєктування металургійних заводів, а також чотири трести, два з яких — Південний металургійний трест (Південсталь) і Південний рудничий трест (ПРТ) — охоплювали відповідні підприємства на теренах УСРР. Крім того, для діяльності «С.» надавалися земельні ділянки, родовища копалин, ліса і води, перераховані в особливому описі.

Першочерговим завданням «С.» було визначено як планування, регулювання та технічне кер-во виробництвом, зокрема і на теренах України. Тому саме через це об'єднання здійснювалося управління наявними галузевими науково-дослідними установами та опрацювання питань про відкриття нових. Виробнича спрямованість «С.» зумовлювала пошуки шляхів раціоналізації виробництва та стимулювання винахідництва, керування підготовкою кадрів через технікуми, робітфаки, втузи, впровадження результатів наук.-дослідних робіт у практику, модернізацію устаткування, зокрема шляхом договорів про тех. допомогу з іноз. фірмами тощо.

Г.Г. Єфіменко, *Є.П. Шаталіна.*

СТАНЄ́ВИЧ (Станєвич, Staniewicz) **Ян** (Іван, Jan Onufry Antoni) **Фердинандович** (1832—19(7).04. 1901) — літератор, статистик і мемуарист.

Походив із дрібної шляхти Віленської губ. Від 8 вересня (27 серпня) 1843 виховувався у брестському Олександрівському кадетському корпусі. Переведений 22(10) серпня 1849 до С.-Петерб. Дворянського полку.

13(1) червня 1850 засланий за «найвищою волею» імп. *Миколи I* у підпрапорщики 2-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу. Взимку 1851—52 портупей-прапорщик 3-го батальйону. 1854 направлений до 4-го батальйону. 1855 номінований в офіцери. Прапорщик 5-го лінійного батальйону.

Влітку 1857 вступив до Миколаївської академії Генштабу в *Санкт-Петербурзі.* Підпоручик (1859). 2 січня 1860 (21 грудня 1859) зарахований до штату Військ. м-ва департаменту Генштабу, 1860 — поручик, 1861 —

штабскапітан. 1863 вийшов у відставку у чині капітана.

Відомий як армійський співвигнанець Т.*Шевченка*, найближчий друг і сподвижник З.*Сераковського*, товариш А.*Венгжиновського,* Е.Желіговського та Бр.*Залеського.*

Один із кер. революційної оргції, створеної З.Сераковським і Я.*Домбровським.* Підтримував *польське повстання 1863—1864.* Перебував під слідством, але уникнув суворого покарання.

Мешкав у різних регіонах Російської імперії, 1867 повернувся до Санкт-Петербурга.

Автор низки розвідок на літ. теми і студій зі статистики. Похований на катол. цвинтарі Виборзької сторони у С.-Петербурзі.

Тв.: Очерк развития вопроса о всеобщей народной переписи в России. СПБ, 1890.

Літ.: Wspomnenia o Zygmuncie Sierakowskim — naczelnym wodzu powstania styczniowego na Litwie i Żmudzi: Wyjątki z pamiętnika Jana Staniewicza [Kowno, 1939]; *Дьяков В.А.* Тарас Шевченко и его польские друзья. М., 1964; К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу». М., 1964; *Смирнов А.Ф.* О польском литературном кружке в Петербурге и его органе «Слово». В кн.: История и культура славянских народов. М., 1966; *Дьяков В.А.* Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856—1865 годов. М., 1967; *Большаков Л.Н.* Літа невольничі. К., 1971; *Жур П.В.* Шевченківський Петербург. К., 1972; *Усенко П.Г.* Письма С.Н. Федорова к Н. А. Добролюбову, Зигмунту Сераковскому и Яну Станевичу. «Русская литература», 1977, № 4; *Шаблиовский Е.С.* Чернышевский и Украина. К., 1978; *Усенко П.Г.* Російські, українські і польські демократи в боротьбі за революціонізування солдатських мас (кінець 50-х — початок 60-х років XIX ст.). «УІЖ», 1981, № 7; Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982; *Усенко П.Г.* До біографії Яна Станевича. «Радянське літературознавство», 1986, № 11; *Усенко П.Г.* Польские соратники Н. Г. Чернышевского в русской журналистике 50—60-х годов XIX в. «Русская литература», 1988, № 2; Листи до Тараса Шевченка. К., 1993; *Усенко П.Г.* На часі — статистичний портрет людства (Від Першого загального Всеросійського перепису — до Першого Всесвітнього). «Сучасність», 2000, № 5; *Orman-Michta E., Zięba A. A.* Staniewich Jan. В кн.: Polzki słownik biograficzny, t. 41. Warszawa-Kraków, 2002; *Жур П.В.* Труди і дні Кобзаря. К., 2003.

П.Г. Усенко.

СТА́НІВСЬКА КУЛЬТУ́РА, культура Становo — археол. культура *бронзового віку*, поширена у пн.-сх. частині Середньодунайської низовини (Карпатського басейну; територія Словаччини, Угорщини, Румунії та України). Відома також під назвами Сучю де Суз, Сучю, Фельшевсеч, Фельшевсеч-Становo (за двома епонімними пам'ятками: могильниками Фельшевсеч (румун. Сучю де Суз, нині Румунія) і Становo (Мукачівський р-н, Закарпатська обл.).

С.к. може бути датована приблизно 1600—1500 — 1250 до н. е.

Поселення розміщуються у різноманітних топографічних умовах: невисокі підвищення в заплавах рівнинних річок (Дяково, Оросієво, Чепа), мисоподібні виступи у передгір'ях (Квасово, Осій), високі річкові тераси (Солотвино). Більшість із них — поселення відкритого типу, але відомі й городища (Солотвино). Площа окремих поселень до 2—3 га. Житлове будівництво представлено наземними спорудами прямокутної форми площею 12—20 кв. м. Як виняток зустрічаються і напівземлянки (Дяково). У житлах відкриті залишки вогнищ і печей з чотирикутною основою, а також стовпові й побутові ями. На поселенні в Берегові зафіксовано наявність колодязя. Матеріальна культура багата й різноманітна. Керамічний комплекс включає амфори, вази, горшки, миски, переносні пічки — пірауноси, «рибниці», «цідилки», черпаки, кубки, покришки тощо, які прикрашені врізним, пластичним, карбованим і пролощеним орнаментом, що складається зі спіральних, хвилястих і прямих ліній, насічок, точок, кіл, дуг, заштрихованих трикутників наліпних, розчленованих валиків, альвеоль, канелюр та їх комбінацій у поєднанні з білою інкрустацією. Характерною особливістю кераміки, її візитівкою є карбований орнамент. Виготовлялися пряслиці, ткацькі конуси, бусини, модельки коліс.

З носіями С.к. пов'язані становлення і розвиток верхньотиського бронзоливарного осередку, який лише на території Закарпаття представлений майже сотнею скарбів бронзових і золотих виробів (Колодне 1—2, Підгоряни 2, Малі Геєвці 1, Квасово 1—2, Крива, Буштино, Воловець та ін.) та поодинокими знахідками ливарних форм (Дяково). Металева індустрія має широкий спектр форм і типів: бойові чекано-молоти, мечі, кинджали, вістря списів і стріл, спіральні нараменники, крилаті сокири, кельти, серпи, долота, браслети, підвіски, шпильки, псалії та ін. Можуть бути прив'язані до таких «горизонтів скарбів» як Косідер і Опайї. Кам'яна індустрія менш різноманітна: це зернотерки, розтирачі, сокири, вістря стріл. Вироби з кістки — спорадичні.

Основу господарства становило землеробство (пшениця, жито, ячмінь) і скотарство (вівці, кози, велика рогата худоба). Величезну роль у житті носіїв С.к. відігравала торгівля. Володіння територією, багатою на поклади солі, золота, міді, а також шляхами і перевалами, що пов'язували Карпатський басейн зі Сх. Європою, піднімало їх значення у взаємовідносинах цих двох етнокультурних областей.

Поховальні пам'ятки на Закарпатті представлені голов. чином грунтовими тілопальними могильниками (Становo, Холмці, Мукачеве — Підмонастир, можливо Дяково), хоч зрідка зустрічаються й курганні поховання (Чомонин). Урни, як правило, із пошкодженою верхньою частиною, розміщувалися в ямках і були прикриті мисками чи великими фрагментами ін. посудин. Інколи кальциновані кісточки зсипалися прямо в ямку. Супровідний інвентар вміщував 1—3 посудини (миска, черпаки), а в двох випадках ще й глиняну бусину та опалове вістря стріли. Зверху контури поховання позначалися галькою. У Мукачеві (Підмонастир) в горщик-урну був покладений черпак, а урна прикрита оригінальною кришкою. У курганних похованнях в Чомонині разом з урнами і мисками серед супровідного інвентарю були й бронзова шпилька та лезо ножа.

Попри відносну бідність могильників, чимало фактів свідчать про майнову та соціальну диференціацію станівського суспільства: чисельні скарби бронзових і золотих виробів, а серед них ті, які містили парадну зброю (Апа, Зайта, Сапінца); багаті курганні поховання (Ніркарас — Дюлагаза, Липуш, Чомонин); зображення двоколісних бойових колісниць, запряжених кіньми (Великі Рашковці). Усе це разом із великою кількістю предметів озброєння, що зустрічають-

ся у скарбах, слугує яскравим доказом наявності у станівському сусп-ві військ. еліти. Питання генезису, періодизації та хронології культури поступово прояснюються. Генетичною підосновою на перші ролі виходить культура *Отомань*. У розвитку культури на території Закарпаття виділяються щонайменше три фази (Становo 1—3), які зіставляються з періодами BB1—BD (за П. Рейнеке).

Літ.: *Bader T.* Epoca bronzului in nord-vestul Transilvaniei. Bucureşti, 1978; *Bona I.* A honfoglalás elötti kulturák és népek. В кн.: Szabolcs — Szatmár — Bereg megye monográfiája. Nyiregyháza, 1993; *Furmánek V.* K problemum kultury Suciu de Sus na Slovensku. «Sbornik praci filozofické fakulty Brnénské univerzity». № 2. 1997; *Kobal' J.V.* Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine). Stuttgart, 2000; *Балагури Э.А.* Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. Ужгород, 2001; *Кобаль Й. В.* До питання про хронологію та періодизацію культури Становo. Т. CCLIII: Праці Археологічної комісії. «ЗНТШ» (Львів), 2007.

Й.В. Кобаль.

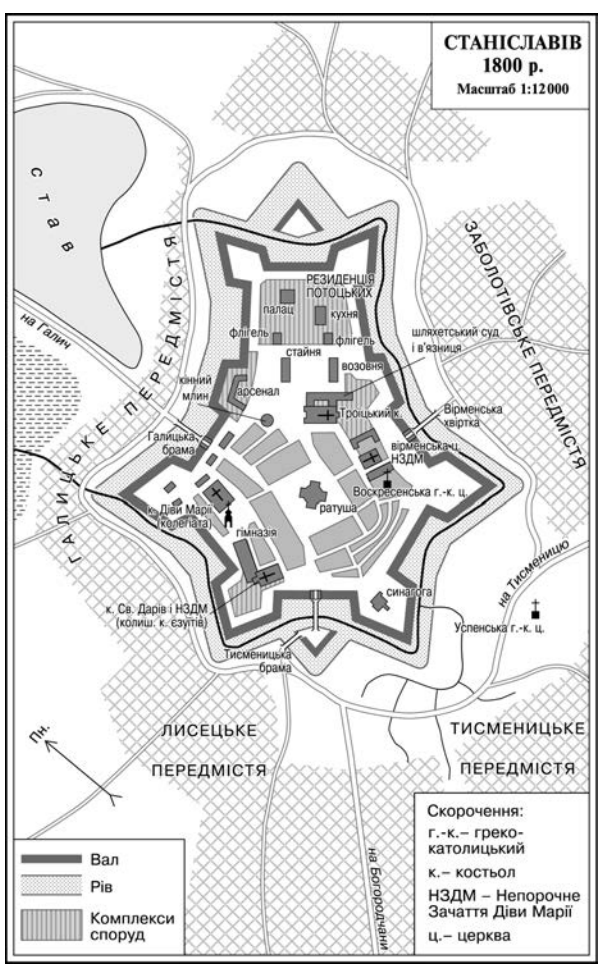

Тисменицька брама Станіславівської фортеці. Реконструкція. Художник С. Бурчак.

СТАНІСЛА́ВІВСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ — втрачений фортифікаційний комплекс у м. *Івано-Франківськ*.

Місто Станіславів (Станіслав, нині Івано-Франківськ) — останнє з «ренесансних нових міст» у *Галичині*, було засноване 1661 магнатом А.Потоцьким (див. *Потоцькі*).

Автором розпланування міста і проєкту міськ. фортеці був Ф.Корассіні. Місто оточувала шестикутна у плані (зі стороною 400 м) оборонна лінія, що складалася з валу і рову, з наріжними бастіонами. Після 1672 з північного сх. до міськ. укріплень прибудували прямокутну в плані укріплену резиденцію (замок із палацом) Потоцьких, відділену від міста еспланадою та звернену назовні валами й ровами з двома наріжними бастіонами.

Фортифікації удосконалили 1679—82 під кер. К.Беное (Бенуа). Так сформувалась єдина загальноміська лінія укріплень староголландської системи. У фортецю вели Галицька (Львівська) і Тисменицька (Кам'янецька) брами й Вірменська хвіртка.

Перед брамами були мости через рови, заповнені водою. Спочатку укріплення були суто земляними, з дубовими палісадами бл. підніжжя валів. У 1736—37 фортецю із застосуванням мурованих конструкцій модернізував Христіан Дальке. 1743 планували реконструкцію зі значним посиленням фортеці, але цей проєкт був реалізований частково. З приєднанням Галичини до *Австрійських Габсбургів держави* С.ф. втратила військ. значення і протягом 1810—19 була ліквідована: розкопані вали, засипані рови, розібрані на буд. матеріал обмурування бастіонів та ін. На деяких ділянках ці роботи тривали до середини 19 ст.; частково зберігся лише наріжний зх. бастіон (реставрований 2012). Рештки мурованої Тисменицької брами досліджені археологами 2018.

Літ.: *Ричков П.* Західноукраїнські міста-фортеці XVI—XVIII століть. «Пам'ятки України», 1990, № 2; *Кравцов С.* Из градостроительной истории Ивано-Франковска. В кн.: Архитектурное наследство, вып. 39. М., 1992; *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. К., 2002; *Ричков П.* Містобудівна еволюція Станіслава у XVII—XIX ст. У кн.: Архітектурна спадщина України, вип. 5. К., 2002; *Вечерський В.* Фортеці й замки України. К., 2011.

В.В. Вечерський.

СТАНІСЛА́ВІВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — філія Львів. «Просвіти», заснована 1877 з ініціативи проф. г-зії, мовознавця Є.Желехівського, який став її головою.

Т-во виступило проти москвофільства, почало організовувати читальні у селах.

На початку налічувало бл. 100 членів. Активними діячами орг-ції були: канд. адвокатури М.Бучинський, педагоги — І.Верхратський, С.Недільський, О.Левицький, І.Яхно, юристи — І.Герасимович, Т.Заячківський, історики К.*Заклинський*, Р.*Заклинський*, фольклорист Л.*Заклинський*.

21 березня 1877 відбулись перші організаційні збори т-ва. Обрано перший відділ (керівний орган) «Просвіти». Головою т-ва став Є.Желехівський.

На початку діяльності голов. формою була лекційно-просвітницька. Станіславівська філія відзначалась активністю у підготовці лекцій, шевченківських свят, концертів, організації виставів, проведенні вечорів, присвячених пам'яті відомих постатей краю. При «Просвіті» працювала б-ка.

Осередки т-ва функціонували у Бурштині, Городенці, Делятині, Калуші, Коломиї, Надвірній, Рогатині, Снятині, Солотвині, Тисменици, читальні — у Чернієві, Ямниці (1896), Ганнусівці, Колодіївці, Майдані (1897), Загвізді (1901), Крихівцях, Тисменичанах (1902), Волосові, Комарові, Побережжі, Сільці (1904), Забережжі, Похівці, Хом'яківці (1905), Клубівцях (1907), Радчі (1909), Вікторові-Долішньому, Княгинині-Гірці, Колодієві, Підлужжі, Семиківцях, Чукалівці (1910).

З ініціативи Станіславівської «Просвіти» були засновані позичкова каса (1894), «Зв'язковий банк» (1895), кредитні установи: «Народний дім» (1897), «Руська міщанська каса» (1902).

Орг-ція дала поштовх до заснування «Товариства руських женщин» (1883), «Руської бесіди», бурси св. Миколая.

Після смерті Є.Желехівського 12 липня 1885 головою філії обрано адвоката М.Бучинського.

З 1895 головою став М.Коцюба. У період його кер-ва пожвавилась просвітньо-екон. діяльність орг-ції: засновано «Спілку крамниць», за сприяння члена Львівської «Просвіти» В.Нагірного проводились просвітньо-екон. віча у Станіславові.

31 березня 1899 обрано новий виділ т-ва, головою став адвокат К.Волянський. На 1899 Станиславівська філія мала 23 читальні, у 1912 — уже 55, з них 9 мали власні будинки. Налічувалося 12 читальняних кас, 23 крамниці, 20 театральних гуртків, 12 хорів. 1907 з ініціативи «Просвіти» засновано ремісничо-пром. бурсу.

1908—09 Станіславівська філія відзначала 40-річний ювілей «Просвіти». Головою філії обрали лікаря В.Яновича. Протягом 1910—12 читальні Станиславівської філії організували 30 театральних вистав, 16 концертів, 30 вечорниць, 40 лекцій.

Т-во урочисто відзначало 100-річчя від дня народження М.*Шашкевича*, 50-річчя смерті (1911) і 100-річчя від дня народження *Т.Шевченка* (1914).

Члени т-ва брали активну участь в обстоюванні прав укр. народу в австрійс. парламенті й Галицькому сеймі (Л.Бачинський, Л.Винничук, І.Гробельський, Й.Гурик, О.Когутяк, Т.Окуневський, Р.Яросевич).

Господарсько-екон. діяльністю займались: К.-С.Вишневський (дир. Укр. кооп. банку, кер. контрольних комісій окружного союзу кооператив «Маслосоюзу», «Селянської бурси»), М.Ганушевський (засн. укр. споживчих і кредиторських кооп. орг-цій — у Долині, с. Дора, організатор курсів для працівників кооперації), Р.Заклинський (засн. крамниць), Ю.Кугутяк (фундатор укр. міщанської каси у Станіславові), М.Коцюба (голова т-ва «Сільський господар»), К.Кульчинський (засн. «Братства тверезості» у с. Підпечари, кооп. орг-цій), А.Ничай (співзасн. т-ва «Народна торгівля» у Львові, 1883), І.Сем'янчук (референт з організації кооп. руху у Станіславові, 1921—22; виконавчий дир. повітового Союзу кооператив, 1932).

Після закінчення воєнних дій на території краю т-во 1 квітня 1918 відновило діяльність, провело заг. збори (брало участь 200 осіб). Обрано новий виділ, голова М.Лепкий.

Члени «Просвіти» виявили себе як держ. діячі: М.Мочульський — перекладач і нотар делегації Центр. Ради у Брест-Литовському, Л.Бачинський був комісаром Станіславівського пов., віцепрезидентом Укр. нац. ради. Л.Винничук входив до Станіславівської повітової господарської ради, Укр. нац. ради ЗУНР, М.Королюк — до повітової Господарської ради уряду ЗУНР, був заст. віцепрезидента Укр. нац. ради. Т.Окуневський входив до Укр. нац. ради, повітовий комісар на Городенківщині. І.Рибчин — секретар Укр. нац. ради у Станіславові. В.Янович — голова повітового відділу Станіславівської Укр. нац. ради, кер. санітарного відділу міськ. управи.

13 лютого 1921 під кер. В.Яновича за участю керівників місц. т-в обрано ювілейний комітет для відзначення 60-х роковин смерті Т.Шевченка у Станіславові й регіонах. 10 березня відбулись шевченківські урочистості у Станіславові, заходи продовжили читальні у передмістях.

Попри репресивні дії польс. влади філія відновлювала закриті читальні, продовжувала роботу. На 30 червня 1925 Станіславівське т-во налічувало 60 читалень, 40 бібліотек (у яких було 3670 книжок), 36 аматорських гуртків, 10 хорів. Було поставлено 47 вистав, 6 концертів, прочитано 36 лекцій. Читальні мали 17 власних будинків.

У 1936—39 Станіславівська «Просвіта» досягла найбільшого розквіту у видавничій діяльності. У польс. сеймі права укр. народу обстоював член т-ва І.Волянський (1935—39).

1938 в Галичині відзначали 70-річчя «Просвіти». Це було останнє святкування великого масштабу.

1939 із приходом рад. влади т-во ліквідовано, його активісти — Ю.Олесницький, М.Бих, Д.Ліскевич, В.Пашницький, Н.Білобрам, О.Слюсарчук, Р.Комаринський, М.Світлий, М.Лущак, Ф.Ганушевський заарештовані.

Під час німецької окупації (1941—44) Станіславівська «Просвіта» відновила діяльність.

Дж.: Справозданє зъ дѣяльности Товариства «Просвѣта» за часъ вѣдъ 1 сѣчня 1892 до 31 грудня 1893 року. Б. м., б. р.; Справозданє зъ дѣяльности Товариства «Просвѣта» за часъ вѣдъ 1 сѣчня 1894 р. до 31 грудня 1895 року. Б. м, б. р.; Справозданє з дѣяльности товариства «Просвіта» за час від 1 січня 1898 до 31 грудня 1899. Львів, 1900.

Літ.: «Просвіта» Івано-Франківська: минуле і сучасне, кн. 1. Івано-Франківськ, 2000.

О.В. Малюта.

СТАНІСЛА́ВІВСЬКИЙ ЄЗУЇ́ТСЬКИЙ КОЛЕ́ГІУМ — навч. заклад, що існував у 18 ст. у Станіславові (нині *Івано-Франківськ*).

На відміну від більшості західноукр. міст, де *єзуїти* мали першість у відкритті навч. закладів, у Станіславові перша навч. установа («академія», діяла у 1670—1707) була підпорядкована місц. колегіаті.

У Станіславів 1715 прибуло кілька єзуїтів-місіонерів, і невдовзі станіславський осідок т-ва отримав статус резиденції, підпорядкованої *Львівському єзуїтському колегіуму*. У вересні 1716 в орендованому дерев'яному будинку відкрилась єзуїтська школа. Уже у перші роки кількість учнів досягала 200 чоловік. Це був єдиний навч. заклад середнього рівня у *Покутті*. Гол. засновником і меценатом був Юзеф Потоцький (див. *Потоцькі*). Співфундаторкою стала заможна пані Олена Бельжецька. У 1718 за ухвалою Галицького повітового сеймику на користь будівництва колегіуму був запроваджений спец. податок.

У 1722 єзуїти отримали нову будівлю школи, і в тому ж році статус резиденції був офіційно змінений на колегіум. Окремими пожертвами забезпечувалося спорудження єзуїтського костелу. Гол. роль тут теж належала Ю.Потоцькому, який виділив земельну ділянку в місті. Фундаменти костелу було закладено у 1720. З ініціативи київ. воєводи Станіслава Потоцького в 1752 костел, що був в аварійному стані, розібрали. 1763 заново споруджений костел було освячено. Відомо, що на відбудові

Станіслав. Головний фасад поєзуїтського костелу. Фото 2010.

працювали архіт. П.*Гіжицький* і Ю.Каршницький.

Храм витримано у стилі пізнього бароко, за планувальною схемою тринавової, восьмистовпної базиліки, чільний фасад якої фланковано двома симетричними вежами (первісно купольними, згодом перебудованими на двоярусні наметового типу).

Існуючий нині будинок колегіуму, долучений з пн. до вівтарної частини костелу, став до ладу в 1744. Наприкінці вересня 1773 станіславським єзуїтам було оголошено breve про ліквідацію ордену. Усі маєтки, фільварки, капітали, споруди і будинки відходили до австрійс. казни. Костел передавався в розпорядження львів. катол. архієпископа. Служба правилася для гімназистів і гарнізону. Оскільки укр. населення міста не мало достатньої кількості церков, то у 1847 ухвалено рішення про перетворення костелу на парафіяльну церкву.

З 1886 церква стала кафедральним храмом Станіславської греко-катол. дієцезії.

Нині це архіт. пам'ятка нац. значення, греко-католицький кафедральний собор Воскресіння Христового. У колишньому єзуїтському колегіумі розміщується Івано-Франківський мед. університет.

Літ.: *Barącz S.* Pamiątki miasta Stanisławowa. Lwów, 1858; *Zalęski St.* Oo. jezuici w Stanisławowie. Szkic historyczny. Nowy Sącz, 1896; *Рычков П.* Градостроительная эволюция Станислава в XVII—XIX веках. В кн.: Архитектурное наследство, вып. 41. М., 1996; *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса. Коротка антологія. В кн.: Архітектурна спадщина України, вип. 5. К., 2002; *Betlej A.* Paweł Giżycki SJ architekt polski XVIII wieku. Kraków, 2003; Encyklopedia kresów. Kraków, 2006; *Ричков П.* Містобудівна еволюція Станіслава в XVII—XIX ст. Станіславська фортеця. Івано-Франківськ, 2010; *Osip-Pokrywka M., Osip-Pokrywka M.* Leksykon zabytków architektury kresów południowo-wschodnich. Warszawa, 2014.

П.А. Ричков.

СТА́НЬЧИКИ (польс. *stańczycy*), краківські консерватори, — польс. політ. угруповання консервативного напряму в *Галичині* у другій пол. 19 — на поч. 20 ст.

С. сформовано на базі «старого» краківського консерватизму після поразки *Польського повстання 1863—1864*. С. закликали припинити підготовку приречених на поразку збройних повстань за відновлення польс. державності й почати співпрацювати з урядами держав, до складу яких входили польс. землі.

Натомість С. вимагали забезпечити полякам сприятливі умови для нац.-культ. розвитку, реалізації програми «органічної праці», що дозволило б підготуватися до відродження Польс. д-ви у більш сприятливих геополіт. обставинах.

Програмним маніфестом стала опублікована у 1869 «Teka Stańczyka» — зб. фіктивних листів, які висміювали політ. життя у Галичині. Назва твору походила від імені блазня польс. короля *Сигізмунда I*, якого вважали символом політ. сатири.

Соціальною базою краківського консерватизму була польс. аристократія, клерикальні кола і наук. еліта, об'єднана навколо *Краківського університету*. Консервативні акценти в ідеології насамперед полягали в тезі, що право на управління суспільством належить «історичній верстві» — його соціальній верхівці.

Погляди С. були тісно пов'язані з краківською істор. школою, представники якої пропонували переосмислити польс. істор. традицію, відмовитися від її романтизації й шукати причини втрати державності у стані суспільства. Завдяки лояльності до *Габсбургів* С. під час конституційних реформ на зламі 1860—70-х захистили польс. нац. інтереси, що призвело до закріплення переваги поляків над українцями у Галицькій автономії, зменшення впливу центр. влади на польс.-укр. відносини.

На керівні посади в Галичині здебільшого призначали осіб, політично пов'язаних з краківськими консерваторами. Лідерами станьчиків були: С.Козьмян, Ю.*Шуйський*, С.Тарновський, Л.Водзицький, М.Бобжинський, В.Л.Яворський, З.Тарновський; їх підтримували польс. аристократи, зокрема *Потоцькі*. Об'єднувалися краківські консерватори навколо ред. газ. «Czas», що виходила у *Кракові* з листопада 1848, і парламентських представництв («краківське коло»). У 1896 у Кракові був створений Консервативний клуб, діячі якого (В.Л.Яворський, брати П. і А.Гурські, А.Кжижановський, Я.Гупка) пропонували модернізувати ідеологію в неоконсервативному напрямі, закликали до суспільних реформ.

У 1907 С. створили за партійним зразком Об'єднання нац. правиці (пол. *Stronnictwo Prawicy Narodowej*), яке очолив З.Тарновський. У нац. питанні С. були прихильниками істор.-правового принципу і розмежовували поняття етнічної окремішності та політ. нації. Погляди С. на укр. питання були сформовані в 1860-х у контексті програми розвитку Галицької автономії, яка об'єднувала укр. і польс. етнічні землі. Важливу роль у їх формуванні відіграли діячі укр. походження, які працювали у Кракові й визначали себе як «русини польс. національності» (З.Савчинський, М.Зиблікевич та ін.). С. виходили з уявлень про цивілізаційну спільність поляків і українців та наявність у них єдиної вітчизни — Речі Посполитої. Програма С. в укр. питанні була суперечливою. С. закликали визнати національні права українців, виступали за польс.-укр. порозуміння через загрозу з боку Росії та Німеччини, однак не були готові гарантувати нац. рівноправність українців у Галичині, заперечували проти поділу провінції на укр. і польс. частини, не давали остаточної відповіді на питання, чи є українці самостійною нацією, вирішення якого відносили до далекого майбутнього і ставили у залежність від сили укр. руху, підкреслювали відставання українців від поляків.

Як «партія влади», покликана забезпечувати у Галичині сусп. спокій, С. були змушені шукати порозуміння з укр. політиками, що періодично втілювалося в укр.-польс. угоди, як-от «нова ера» 1890. Однак на практиці

вони підлягали тиску східногалицьких польс. консерваторів — подоляків і не поспішали реалізовувати укр. нац. вимоги.

З початку 20 ст. опонентами краківських консерваторів, зокрема й в укр. питанні, стали польс. націонал-демократи. 1904 у статті «Розміри небезпеки» М.Бобжинський розкритикував націоналістичну ідеологію, ствердивши, що вона зруйнує польс. сусп-во. Надалі укр. питання відігравало дедалі більшу роль в ідейних дискусіях краківського консерватизму та націонал-демократії, зумовивши, зокрема, поділ польс. сил на «блок» і «антиблок» під час сеймової виборчої реформи у Галичині.

Ідеологія і політ. практика краківського консерватизму мала значний вплив на розвиток укр. нац. руху в Галичині. До найважливіших запозичень належала ідея «органічної праці». Під впливом краківського інтелектуального та політ. середовища формувалося чимало впливових укр. діячів (А. *Шептицький*, Б.*Лепкий*, В.*Липинський* та ін.). У роки *Першої світової війни* С. втратили популярність, насамперед через австрофільську орієнтацію.

Літ.: *Łazuga W.* Michał Bobryński. Myśl historyczna a działalność polityczna. Warszawa, 1982; Stańczycy. Antologia myśli społecznej i politycznej konserwatystów krakowskich. Warszawa, 1982; *Król M.* Konserwatyści a niepodległość. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX wieku. Warszawa, 1985; *Jaskólski M.* Kaduceus Polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866—1934. Warszawa—Kraków, 1991; *Szlachta B.* Z dziejów polskiego konserwatyzmu. Kraków, 2000; *Булахтин М.А.* Между политикой и моралью: краковские консерваторы в начале XX века. Пермь, 2006; *Аркуша О.* Краківський консерватизм та проблема українсько-польських взаємин у Галичині на початку XX століття. «ЗНТШ» (Львів), 2008, т. 256: Праці Історично-філософської секції.

О.Г. Аркуша.

СТАРИ́Й ЧОРТОРИ́ЙСЬК — див. *Чарторийськ*.

СТАРО́Ї БІ́РЖІ БУДИ́НОК в Одесі — пам'ятка арх-ри нац. значення, одна з найвизначніших в Україні громад. будівель доби *класицизму*.

Зведена 1829—37 за проєктом архіт. Ф.*Боффо* для *Одеської товарної біржі*. Спочатку будівля була П-подібною у плані, її подвір'я розкривалося на Приморський бульвар через дворядову колонаду. 1871—73 на місці подвір'я влаштували Білий зал за проєктом архіт. Ф.Моранді. При цьому в колонаді другий (внутрішній) ряд колон замінили стіною із парадним входом. Тоді ж бічні півциркульні вікна гол. фасаду будівлі замінили нішами зі статуями Меркурія і Церери роботи скульп. Л.Йоріні, а центр. частину аттика на гол. фасаді увінчали алегоричними скульптурами «День» і «Ніч» обабіч міськ. годинника, встановленого 1868. Біржу 1899 перемістили у нову будівлю, а тут розмітилася міська дума. 1946—49 будівлю реставрували й реконструювали за проєктом архіт. Г.Топуза, В.Фельдштейна, В.Смирнова: до тильного фасаду прибудували видовжене крило з адм. приміщеннями, а Білий зал перетворили на парадний вестибюль гол. входу. Тепер тут міститься Одеська міська рада.

Будинок Старої біржі в Одесі. Фото 2012.

Будівля мурована, двоповерхова, на цоколі-напівпідвалі. У плані прямокутна, з бічними ризалітами на гол. фасаді, напівротондою і прямокутною в плані прибудовою на тильному. Композиційними центрами є розташовані в середній частині прямокутні Рожевий і Білий зали з внутрішніми колонадами. Навколо них групуються офісні приміщення. Колонада коринфського ордера на гол. фасаді поєднує два симетричні бічні ризаліти. Стіни розчленовані пілястрами такого ж ордера, між якими — прямокутні вікна із сандриками. Фасади завершуються карнизом та аттиком. В інтер'єрах класицистичний декор зосереджено у парадних Білому і Рожевому залах.

Літ.: *Тищенко О.* Будинок Старої Біржі. У кн.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Історико-містобудівні дослідження Одеси. К., 2008.

В.В. Вечерський.

СТАШЕ́ВСЬКИЙ Дмитро Миколайович (02.08.1924—04.05.1969) — історик.

Н. у м. *Київ*. Онук укр. історика й економіста Є.*Сташевського*. Закінчив ф-т міжнар. відносин (1949), аспірантуру (1952) *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*.

У 1952 захистив канд. дис. «Провал експансіоністських планів США щодо Радянської Росії у 1921—1922 рр.».

У 1953—69 працював в Інті історії АН УРСР (див. *Інститут історії України НАН України*) (відділи заг. історії і міжнар. відносин та нової й новітньої історії зарубіжних країн): від 1953 — молодшим, а від 1957 — старшим наук. співробітником. Д-р істор. наук (1966). Автор низки індивідуальних і колективних монографій, численних публікацій у наук. зб., часописах, енциклопедичних виданнях з історії міжнар. відносин і проблем всесвітньої історії. Вивчав зовнішньополітичну діяльність УРСР на міжнар. арені.

П. у м. Київ.

Праці: Провал антирадянської політики імперіалізму (1917—1924 рр.). К., 1957; Політика США в «російському питанні» на Вашингтонській конференції (1921—1922 рр.). «УЖ», 1958, № 4; Міжнародне значення семирічного плану розвитку народного господарства СРСР. К., 1959; Експансія США в Європі під виглядом «допомоги» (1919—1923). К., 1960; Школа славістів у Празі. «УЖ», 1960, № 6; Антирадянська політика США і Генуезька конференція. «УЖ», 1962, № 4; За мирні відносини з капіталістичним світом (1921—1924). К., 1963; Незламна сила пролетарської солідарності. Підтримка міжнародним пролетаріатом молодої Радянської держави (1917—1924). К., 1967; Прогрессивные силы США в борьбе за признание Советского государства. 1917—1933. К., 1969; За кулісами дипломатичної блокади. Боротьба ленінської дипломатії за нормалізацію відносин з капіталістичними країнами (1917—1924). К., 1969; Комінтерн у боротьбі за єдиний фронт проти фашизму (1933—1939 рр.). «УЖ», 1969, № 8; Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933—1945. К., 1970; Україна і зарубіжний світ. К., 1970.

Літ.: Радянська енциклопедія історії України, т. 4, К., 1972; Сташевський Дмитро Миколайович: (Некролог). «УЖ», 1969, № 7; *Санцевич А.В.* До 50-річчя з дня народження історика Д.М. Сташевського. «УЖ», 1974, № 7; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К.,

Б.М. Сташинський.

1998; Інститут історії України НАН України. 1936—2006. К., 2006.

І.Ф. Черніков.

СТАШИ́НСЬКИЙ Богдан Миколайович (Григорій Мороз, Броніслав Качор, Йозеф Леман, Зігфрід Драгер, Ганс Йоахім Будайт, Олександр Крилов, «Олег», «Тарас», «Гімназист»; 04.11.1931—?) — агент рад. спецслужб, виконавець політ. убивств, перебіжчик.

Н. в с. Борщовичі (нині у Львів. р-ні) у селянській родині. З 1948 навчавсь у Львів. педінституті. Потрапив у поле зору МДБ: С. і члени його родини мали зв'язки з підпіллям *Організацій українських націоналістів*.

У 1950 був завербований як агент спецслужб під псевдонімом «Олег». Почав працювати проти укр. націоналістичного підпілля.

У 1951 приєднався до боївки ОУН і повідомив МДБ про місце знаходження кількох націоналістів, серед яких були наречений його сестри І.Лаба (убитий) і вбивця письменника Я.*Галана* М.Стахур (арештований і страчений).

Родина С. дізналася про його співпрацю з рад. спецслужбами і розірвала з ним стосунки. 1951, кинувши навчання в ін-ті, як агент-бойовик приєднується до групи «Тайфун» Львів. управління МДБ, яка боролася з укр. націоналістами. Брав участь у низці спецоперацій.

У 1952—54 перебував у *Києві* під іменем Григорій Мороз, проходив спецпідготовку для нелегальної роботи у ФРН. У 1954 продовжує підготовку і вивчення польс. і нім. мов у Польській народній республіці (під іменем Броніслава Качора), а 1955 — у *Німецькій Демократичній Республіці* (під іменем Йозефа Лемана).

Наступні роки мешкав у Сх. Берліні, підтримуючи постійний зв'язок із кураторами з КДБ. У 1956 вирушає до Мюнхена (ФРН), де встановлює зв'язок з агентом-кадебістом, працівником емігрантської газ. «Український самостійник» І.Бисагою, якому допомагає виїхати до Сх. Берліна.

У 1957 з документами на ім'я Зігфріда Драгера ще кілька разів відвідував Мюнхен, де стежив за головою ОУН за кордоном («двійкарів») Л.Ребетом. Отримав наказ про вбивство Ребета спец. пістолетом з отрутою, який виконав 12 жовтня 1957, після чого успішно полишив місце злочину. Причиною смерті офіційно було визнано серцевий напад.

У 1958 починає стежити за лідером ОУН (революційною) С.*Бандерою*, який жив у Мюнхені під ім'ям Стефана Поппеля. У 1959 у Москві отримує завдання КДБ на страту Бандери. Убив Бандеру 15 жовтня 1959 у під'їзді його мюнхенського будинку. С. використовував удосконалену модифікацію пістолета, яким був отруєний Ребет. Експерти дійшли висновку, що Бандеру було вбито. Рад. пропаганда звинуватила у злочині міністра у справах біженців ФРН Т.Оберлендера і західнонім. спецслужби. За виконання завдання С. нагороджений у Москві орденом Червоного Прапора, нагороду вручив особисто голова КДБ СРСР О.Шелепін.

У квітні 1959 С. заручився із перукаркою Інге Поль, з якою познайомився двома роками раніше. Тривалий час приховував від московських кураторів стосунки з Інге, проте пізніше повідомив про них, попросивши дозвіл на одруження. Кілька разів отримував відмову, але врешті-решт КДБ погодився за умови переїзду пари до Москви, отримання Поль рад. громадянства і співпраці з спецслужбами. С., якого наречена знала як співробітника Мін-ва торгівлі НДР Йозефа Лемана, розповів їй правду про себе. У січні 1960 пара оселилася в Москві та отримала рад. паспорти на ім'я Олександра та Інги Крилових. У квітні 1960 С. і Поль одружилися в Сх. Берліні, після чого повернулися до Москви. Подружжя відвідало Борщовичі, де жили родичі С. Дії КДБ, зокрема читання їхніх приватних листів і прослуховування, викликали невдоволення подружжя. Того ж року Поль завагітніла і планувала народжувати, але куратори з КДБ наполягали, щоб вона зробила аборт. Пара вирішила тікати на Захід. У березні 1961 Інге, яка перебувала у Сх. Берліні (С. у цей час був у Москві — його не випускали з країни), народила хлопчика, якого назвали Петером. У серпні Петер несподівано помер. КДБ дозволив С. виїхати на поховання дитини. Пара не з'явилася на похорон — замість цього 12 серпня втекла у Зх. Берлін, встигнувши зробити це за кілька годин до початку спорудження Берлінського муру. С. і Поль здалися місц. поліції. Вони намагалися зв'язатися з ЦРУ, щоб отримати притулок у США в обмін на свідчення про діяльність КДБ, однак американцям їхня розповідь видалася неправдоподібною. С. опинився на лаві підсудних у ФРН за вбивства Ребета і Бандери. Під час процесу, який активно висвітлювали ЗМІ, С. докладно розповів про свою роботу на КДБ. 16 жовтня 1962 суд у м. Карлсруе засудив С. до 8 років позбавлення волі. М'який вирок був пов'язаний із тим, що українця визнали лише виконавцем злочинних наказів рад. влади. С. був звільнений достроково, орієнтовно у 1966 і переданий ЦРУ для надання свідчень. Подальша доля невідома.

За свідченням відставного ген. поліції Південно-Африканської Республіки, С. оселився під вигаданим ім'ям і зі зміненою зовнішністю саме в цій країні. За іншою версією, С. жив у США. Інге, за повідомленнями преси, розлучилася з С. у 1964.

У березні 2017 Галузевий держ. архів Служби зовнішньої розвідки України оприлюднив сім томів обсягом понад 2200 арк. справи оперативної розробки агента КДБ Богдана С. («Олег» — «Тарас»).

Дж.: Staschynskiifall. BGH, Urteil vom 19.10.1962-9 StE 4/62 (вирок у справі Б. Сташинського). Web: https://openjur.de/u/55500.html; Московські вбивці Бандери перед судом: зб. матеріалів. Мюнхен, 1965; The Shelepin File: Planned and Executed Murders of Ukrainian Political Leaders. London, 1975.

Літ.: *Steele J.* Assassin Disarmed by Love. «Life». 7 Sept. 1962, vol. 53, № 10; *Volodarsky B.* The KGB's Poison Factory: From Lenin to Litvinenko. Barnsley, 2009; Служба зовнішньої розвідки України розсекретила архівні матеріали про вбивцю Степана Бандери [Повідомлення прес-служби Служби зовнішньої розвідки України від 31.02.2016]. Web: https://szru.gov.ua/news-media/news/sluzhba-zovnishnoi-rozvidky-ukrainy-rozsekretyla-arkhivni-materialy-pro-vbyvtsyu-stepana-bandery; *Плохій С.М.* Убийство у Мюнхені. По червоному сліду. Харків, 2017; *Штогрін І.* Справа Сташинського. Убивця Бандери у секретних документах КДБ. Web: https://radiosvoboda.org/a/28376343.html; *Молодій В.* Борщовичі: Квіти, яблука і вбивця Бандери. Web:https://localhistory.org.ua/texts/reportazhi/borshchovichi-kviti-iabluka-i-vbivtsia-banderi; *Заєць А.* Вбивця Бандери: найважливіше з розсекреченої агентурної справи. Web:https://was.media/uk/2017-08-11-vbivcja-banderi-najvazhlivishe-z-rozsekrechenoi-agentu-

rnoi-spravi; Справа оперативної розробки агента КДБ Сташинського Б.М. («Олег» — «Тарас») [опубл.: 21.01. 2019]. Web: https://szru.gov.ua/history/archives/sprava-operatyvnoi-rozrobky-ahenta-kdb-stashynskoho-bm-oleh-taras.

Е.С. Андрющенко.

СТЕБЛІЙ Феодосій Іванович (н. 21.10.1931) — історик.

Н. у с. Суходоли Бродівського пов. (нині Бродівська міська громада Золочівського р-ну Львів. обл.). Закінчив курси підготовки вчителів початкової школи (1949), істор. ф-т (1954) й аспірантуру (1957) Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка (нині Львівський національний університет ім. І. Франка). Викладав історію у Раковецькій семирічній школі Щирецького (нині Пустомитівського) р-ну Львів. обл. (1949—51). 28 березня 1961 захистив канд. дис. «Боротьба селян Сх. Галичини проти феодального гніту в першій пол. 19 ст.» (наук. кер. Г.Ю.Гербільський) в Ін-ті історії АН УРСР. Молодший наук. співробітник (1957—63), старший наук. співробітник (1963—74), зав. відділу історії України, заст. дир. і в.о. дир. (1974—90) Ін-ту суспільних наук АН УРСР (нині Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ). Викладач кафедри історії України Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка (1957—65). Зав. відділу нової історії України (1993—2014) Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

Автор численних праць з історії зх. земель України у складі Австрійс. імперії, зокрема студій із соціальної й культурної історії України, історії суспільно-політ. і нац. рухів, міжетнічних взаємин та ін., а також історії вищої освіти у зх. областях УРСР. Автор багатьох робіт, присвячених М.Вербицькому, М.Драгоманову, М.Грушевському, В.Гнатюку, І.Карпинцю, І.Кревецькому, І.Крип'якевичу, В.Леву, М.Тершаківцю, І.Франку та ін. Співупорядник зб. документів і матеріалів «Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772—1849): документи і матеріали» (К., 1974), «Селянський рух на Україні 1826—1849 рр.: зб. документів і матеріалів» (К., 1985) та ін. Відповідальний ред. колективних монографій «"Руська трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України» (К., 1987), «Історичні передумови возз'єднання українських земель» (К., 1989), а також зб. «Русалка Дністрова: документи і матеріали» (К., 1989). Упорядник і ред. праць В. Подолинського «Слово перестороги» (2001), «Перемишль і Перемиська земля протягом віків» (2001, 2003, вип. 2 і 3) й І.Карпинця «Галичина: військова історія, 1914—1921» (2005), «Тарас Шевченко і Галичина: статті та матеріали» (2014), М.Тершаківця «Маркіян Шашкевич та його ідеї на тлі українського відродження» (2021) та низки ін. Підготував ряд фахових істориків, а саме п'ятьох докторів наук.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2001). Дійсний член НТШ (2006). Засл. працівник культури України (2007).

Бібліогр.: Феодосій Стеблій (1994—2009): бібліографічний покажчик. Львів, 2010.

Праці: Мирон Штолюк — ватажок опришківського руху. «Архіви України», 1966, № 3; Революції 1848—1849 років у Європі і Україна. К., 1973; З історії мануфактурного виробництва паперу у східній Галичині. «Нариси з історії природознавства і техніки», 1974, вип. 5; Український національний рух в Карпатському регіоні як компонент європейської «Весни народів» 1848—1849 рр. У кн.: Проблеми регіональної політики. Львів, 1995; Володимир Гнатюк — дослідник національного відродження на західноукраїнських землях. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», 1997, вип. 3—4; Іван Карпинець (1898—1954). Львів, 1999; Власна держава — найвищий ідеал нації: ідея української державності в історичній та політологічній спадщині Івана Кревецького. «Воля і батьківщина», 2000, № 1; Предтеча «Руської трійці» Перемишльський культурно-освітній осередок першої половини XIX ст. Львів, 2003; Галичина на перехрестях історії. Постаті. Львів, 2011; Маркіян Шашкевич — провісник незалежності соборної України. Львів, 2011; Русини. Голос Галичини. Львів, 2011; Шевченкознавчі студії. Львів, 2014; Галицька Шевченкіана Михайла Грушевського. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (Львів), 2015, вип. 25; Курс лекцій Івана Крип'якевича з української історіографії у Львівському таємному університеті (1920—1923 рр.). «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (Львів), 2016, вип. 28.

Літ.: Историки-слависты СССР: Биобиблиографический словарь-справочник. М., 1981; *Ісаєвич Я.* Феодосій Стеблій — історик українського національного відродження. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», 2001, вип. 9; *Ковальчук О.* Стеблій Феодосій Іванович. У кн.: Українські історики XX століття: біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К., 2003; Феодосій Стеблій: інтелектуальна біографія (10 листопада 2016). Web: https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/news/news/?newsid=743; *Колесник І.* Українське національна відродження XIX століття: варіанти прочитання (до 90-річчя Феодосія Стеблія). Стеблій vs Сарбей. «З історії західноукраїнських земель» (Львів), 2021, вип. 17; *Орлевич І.* Феодосій Іванович Стеблій: життя, присвячене історії. Там само.

О.В. Ясь.

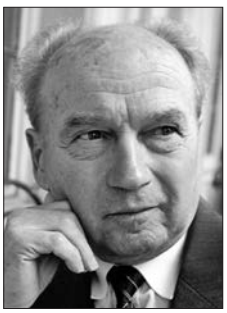

Ф.І. Стеблій.

СТЕ́БЛІН-КАМИ́НСЬКИЙ (Сте́блін-Камі́нський, Сте́блін-Каме́нський) Єгор Павлович (17.04. 1815—04.05.1882) — педагог, адміністратор-урядовець.

Н. в с. Мильці Полтавського пов. Полтавської губ. (нині Полтав. р-ну Полтав. обл.) у маєтку діда з боку матері поміщика Левенця. Здобув початкову домашню освіту. Закінчив Полтав. г-зію та Харків. ун-т (1835).

Викладав рос. і нім. мови в Кам'янець-Подільській, Вінницькій і Полтавській г-зіях, а також у Першій Київ. г-зії та Київ. ін-ті шляхетних дівчат. Від 1849 інспектор Першої Київ. г-зії та Київ. ін-ту шляхетних дівчат. У 1850—56 дир. училищ Київської губ. Від 1854 інспектор казенних навч. закладів Київ. округу.

Дир. Другої Київ. г-зії.; дир. Ніжинського юридичного ліцею кн. Безбородька (1856—66). Від 1866 управитель канцелярії генерал-губернатора Пн.-Зх. краю. Від 1869 Віленський цивільний генерал-губернатор. Таємний радник.

П. у м. Вільно (нині м. Вільнюс, Литва).

Літ.: Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. СПб., 1881; *Павловский И. Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912; Web: http://www.ndu.edu.ua/index.php/ua/spetsializovani-vcheni-rady-z-pry-sudzhennia-stupenia-doktora-filosofii/item/2974-yehor-pavlovych-steblin-kaminskyi

О.В. Ясь.

СТЕ́БЛІН-КАМИ́НСЬКИЙ (Сте́блін-Камі́нський, Сте́блін-Каме́нський) Павло Степанович (1782—1856) — публіцист. Батько Єгора та Степана Стеблін-Каминських.

Служив на різних посадах в установах Полтави протягом 1798—1837. Від вересня 1798

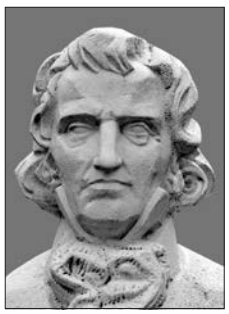

Х. Стевен (бюст у Нікітському ботанічному саду.

у Золотоніському повіт. суді. Від червня 1799 — канцелярист, а від жовтня 1800 — губернський реєстратор. Від липня 1802 служив у канцелярії полтав. цивільного губернатора. Від червня 1804 бухгалтер Полтав. будівельної експедиції. Губернський секретар (1805), колезький секретар (1808). Титулярний радник (1811). Від серпня 1813 бухгалтер у Полтав. приказі суспільного піклування. Експедитор будівельної експедиції (1813—14), опікувався буд-вом казенних споруд, зокрема будівель Полтав. кадетського корпусу, школи садівництва, уч-ща канцелярських служителів, Петровської площі, а також пам'ятника Полтавській битві 1709 та ін. Від січня 1822 секретар, а від березня 1823 член Полтав. приказу суспільного піклування. Від грудня 1827 скарбник комісії з буд-ва Полтав. ін-ту шляхетних дівчат.

С.-К. був однією з найголовніших осіб у діяльності комісії та помічником малорос. військ. ген.-губернатора М.Рєпніна-Волконського. У 1832 повернувся на службу до Полтав. приказу суспільного піклування. Надвірний радник (1835).

Після усунення М.Рєпніна-Волконського з губернаторства С.-К. був усунутий із посади і підданий домашньому арешту (1837).

Приятель І.П.Котляревського, по смерті якого власним коштом спорудив пам'ятник на його могилі.

Автор низки публікацій на теми громад. і культурного життя Полтавщини у місц. пресі, зокрема присвячених полтав. будівлям.

Кавалер ордена св. Анни 3-го ступеня (1820).

Власник родового помістя при с. Ковтуни Золотоніського пов. Полтавської губ.

За ухвалою Полтав. дворянського депутатського зібрання від 20 квітня 1835 був визнаний у правах спадкового дворянства разом із дітьми та внесений до третьої частини родовідної книги Полтав. губернії.

П. у м. Полтава.

Літ.: Биографический указатель уроженцам Полтавской губернии или умерших в ней, известных своей служебной или литературной деятельностью. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. Полтава, 1865; *Павловский И.Ф.* Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава, 1914; *Смысловский В.* Моя семья или генеалогические поиски, ч. 3, гл. 5. Web: https://www.proza.ru/2013/03/21/2133.

О.В. Ясь.

СТЕ́БЛІН-КАМИ́НСЬКИЙ (Сте́блін-Камі́нський, Сте́блін-Каме́нський) Степан Павлович (криптонім С. С. К.; 26.04.1814—17.12.1886 (за ін. даними 1885)) — педагог, чиновник.

Н. у м. Полтава. Навчався в Полтав. г-зії. У 1832—35 служив у Полтав. приказі суспільного піклування. Від серпня 1835 викладач рос. мови у Золотоніському повітовому уч-щі. Викладав рос. мову, географію та математику в Полтав. г-зії (1837—52) та Полтав. ін-ті шляхетних дівчат (1839—52), а також у приватних полтав. пансіонах Гаєвського, Дейнекіної, Плохової та ін.

У 1852 вийшов у відставку через важку хворобу. Пізніше повернувся до педагогічних практик. У 1860—85 викладав рос. мову в Полтав. жін. уч-щі першого розряду (від 1870 Полтав. Маріїнська жіноча г-зія).

Діловод опікунської ради Полтав. Маріїнської жін. г-зії. Скарбник місц. управи Рос. т-ва Червоного Хреста.

Співпрацював із «Полтавскими губернскими ведомостями». Автор низки публікацій, зокрема присвячених І.Котляревському і місц. старожитностям, а також поезій релігійного спрямування.

У жовтні 1896 син С.-К. — Єгор Степанович — заснував стипендію на честь батька у Полтав. Маріїнській жін. гімназії.

Тв.: Биографический очерк жизни И. П. Котляревского. «Северная пчела», 1839, № 146; Воспоминание об И. И. Котляревском. «Полтавские губернские ведомости», 1866, № 45; Столетний юбилей И. П. Котляревского. «Полтавские епархиальные ведомости», 1869, № 17; Старинный колокол в Полтаве. «Русская старина», 1876, т. 17; Воспоминания об И. П. Котляревском (Из записок старожила). Полтава, 1883.

Літ.: В.Д. Степан Павлович Стеблин-Каменский. «Полтавские епархиальные ведомости», 1886, № 4; *Греков В.* Стеблин-Каменский Степан Павлович. Русский биографический словарь, т. [19]: Смеловский — Суворина. СПб., 1909; *Павловский И. Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912; *Литвиненко А.І.* Полтавщина: музична культура (XIX — початок XX століття). К., 2011.

О.В. Ясь.

СТЕ́ВЕН (Stéven) Християн Християнович (1781—1863) — учений, натураліст, д-р мед. (1799), д-р філос. (1840), чиновник. Чл.-кор. (1815) і почесний чл. (1849) Імператорської АН, почесний чл. С.-Петерб., Моск., Гельсингфорського, Дерптського, Казанського, Київ., Харків. ун-тів, кількох наук. т-в.

Н. у м. Фрідрихсгамн Виборзької губ. (нині м. Хамина, Фінляндська Республіка). Син митника. Початкову освіту здобув удома швед. мовою, згодом оволодів нім. Навч. у місц. школі, від 1792 — в Абоській академії, від 1795 — у Петерб. лікарському уч-щі, від 1797 — в Єнському ун-ті.

З волі імп. *Павла I* викликаний до рос. столиці й зобов'язаний слухати лекції в сухопутному шпиталі. 1799 витримав іспит у тамтешній Медико-хірургічній академії, захистив дис. про безквіткові рослини, після чого призначений госпітальним лікарем. 1800 став пом. інспектора шовківництва на Пн. Кавказі, 1804 направлений з такими самими функціями до Грузії. Ретельні розвідки нових для себе країв висвітлив статтями та повідомленнями на шпальтах праць Моск. т-ва дослідників природи, відтак здобуті дані використано його безпосереднім нач. бароном Ф.-М. фон Біберштайном у надрукованому 1808 Харків. ун-том (нині *Харківський національний університет*) двотомникові «Flora Taurico-Caucasica» («Таврійсько-Кавказька флора»), за десятиліття доповненому третьою книгою.

1806 офіційно затверджений як пом. старшого інспектора шовківництва по півдню Рос. імперії. Після зустрічі в *Судаку* з П.*Палласом*, 1807 замешкав у Криму, звідти їздив навколишніми губерніями. Того ж року відвідав *Одесу*, *Кам'янець-Подільський*, *Катеринослав*, *Мерефу*, де квартирував Біберштайн, 1808 — *Санкт-Петербург*, *Харків*, Придністров'я, Надазов'я. 1810 репрезентував мін-ву внутрішніх справ докладні нотатки про побачене у відрядженні (їх фрагменти наступного року обнародувала петерб. газ. «Северная пчела» під заголовком «Краткая выписка из путешествия коллежского советника Стевена по Кавказскому краю в 1810 году»). 1812 на запрошення А.-Е.*Рішельє* зорганізував поблизу *Ялти* Імператор-

ський казенний сад (нині Нікітський ботанічний сад), призначений туди на директорство.

1813 склав «План экономо-ботаническому саду на Южном берегу Тавриды под деревнею Никитою». 1818 імп. *Олександром I* за перші кроки реалізації проєкту винагороджений двома тис. червінців, що дозволило здійснити зарубіжну подорож на пошуки дерев для розвитку заснованої південнокрим. інституції. 1820 вирушив до *Кременця* оглянути сад Волин. ліцею, далі — за кордон до *Відня*, мандрував Австрією, Німеччиною, Італією, Швейцарією, Францією, зупинявся у *Стамбулі*. «Краткое описание Императорского Никитского сада в Таврической губернии» 1824 опублікував у часописі «*Украинский журнал*».

Купив оселю в *Сімферополі*, де налагодив синоптичні спостереження. Сформував рідкісні гербарії та колекції комах, одну з котрих 1825 спрямував Моск. ун-ту з ініціативою запровадити стипендії для нужденних студентів, зацікавлених зоологією та ботанікою (згодом іще два цінні зібр. експонатів філантропічно адресував навч. закладам).

1826 підвищений до гол. інспектора шовківництва, продовжив опікуватися раніше влаштованою ним крим. фундацією (так само й коли уряд 1841 змінив довірені йому повноваження на інспекцію с.-г. Пд. Росії). 1831 розтиражував власну інструкцію «Краткое наставление о разведении плодовых деревьев в полуденной России» (1850). Активно виступав у відомчій та спеціалізованій пресі.

Поширював фахові поради щодо практичного застосування ентомології та культури землеробства, зокрема, «О кольях для винограда», «О насекомых, вредных для винограда» тощо («Земледельческая газета», 1834—41).

Дописував до місячника «*Отечественные записки*». Регулярно контролював Одес. ботанічний сад. 1846 висунув ідею використати водний потенціал р. Дніпро для зрошення крим. теренів штучним каналом. На 50-ліття службової діяльності нагороджений Великою золотою медаллю вченого комітету Мін-ва держ. маєтностей, а після відзначеного ювілею взяв відставку в ранзі дійсного статського радника (1851). Підсумком проведених досліджень 1856—57 видав у Москві капітальний звід «Verzeichniss der auf der Taurischen Halbinsel wildwachsenden Pflanzen» («Покажчик природних на Кримському півострові рослин»). Іменем С. названо чимало системних груп біологічних об'єктів — видів і родів.

1862 у «Записках» *Товариства сільського господарства Південної Росії* оприлюднив «Взгляд на историю новейшего сельского хозяйства южной России как пример общеполезной науки». Величезну бібліотеку, формовану протягом майже шести десятиліть, залишив Олександрівському ун-тові в м. Гельсінгфорс (нині м. Хельсінкі, Фінляндії), а частину книг — одес. Рішельєвському ліцею.

П. у Сімферополі.

У Сімферополі на честь С. названа вулиця, і на місці будинку С. встановлено пам'ятний знак.

Літ.: *Nordman A.* Christian Steven, der Nestor der Botaniker. «Bulletin de la société Impérial des naturalistes de Moscou», 1865, t. 37, № 1; *Гуревич П.* Стевен. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1909; *Вульф Е.В.* Материалы для биографии Хр. Стевена. «Вестник русской флоры», 1917, вып. 1; *Йогo ж.* Материалы для истории Никитского ботанического сада. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1918—19, № 54—56; *Малеева О.Ф.* Никитский сад при Стевене (1812—24 г.). Ялта, 1931; *Станков С.С.* Христиан Христианович Стевен. М., 1940; *Ена В.Г.* Открыватели земли крымской. Симферополь, 1969; *Потехин В.Е.* Никитский ботанический сад и его влияние на развитие садоводства и виноградарства на юге России в первой половине XIX века. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1970 г. Рига, 1977; *Широков В., Широков О.* Симферополь, 200: Улицы рассказывают. Симферополь, 1983; Развитие биологии на Украине, т. 1. К., 1984; *Молчанов Е.Ф., Рубцов Н.И.* Никитский ботанический сад. К., 1986.″

П.Г. Усенко.

СТЕЛЬМАХ Михайло Панасович (1912—1983) — укр. письменник, громад. діяч.

Н. у с. Дяківці (нині Літинського р-ну Вінницької обл.) у сел. родині. Вищу освіту здобув у Вінницькому пед. ін-ті (1933). Працював у сільс. школах на Київщині. Брав участь у Другій світовій війні як рядовий артилерист; після поранення працював фронтовим кореспондентом. 1942 вийшли зб. фронтових віршів «Провесінь» і «За ясні зорі». Упродовж 1945—54 був наук. співробітником Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. З 1940 — чл. Спілки письменників УРСР з 1978 — акад. АН УРСР. Обирався депутатом Верховної Ради СРСР 6—10 скликань, був заст. голови Ради Національностей. У 1980 за роман «Чотири броди» (1979) отримав Держ. премію України ім. Т.Г. Шевченка.

М.П. Стельмах.

Творчий шлях розпочав з поезій: зб. «Добрий ранок» (1941), «Провесінь» (1942), «За ясні зорі» (1942), «Шляхи світання» (1948), «Жито сили набирається» (1954), «Поезії» (1958), «Мак цвіте» (1968) та ін. Найповніше талант М.Стельмаха розкрився у худ. прозі. Письменник працював у різних жанрах: оповідання (зб. «Березовий сік» (1943)), повісті («Над Черемошем» (1952), «Гуси-лебеді летять» (1964), «Щедрий вечір» (1967) та ін.), романи («Велика рідня» (1951), «Кров людська — не водиця» (1957), «Хліб і сіль» (1959), «Правда і кривда» (1961), «Дума про тебе» (1969), «Чотири броди» (1979). Проявив себе і в драматургії: п'єси «Золота метелиця» (1955), «На Івана Купала» (1966), «Зачарований вітряк» (1967), «Кум королю» (1968), «Дума про любов» (1971); інсценізації за однойменними романами: «Кров людська — не водиця» (1958), «Правда і кривда» (1965). Цей напрям творчості митця продовжив його син, відомий укр. драматург Ярослав Стельмах (1949—2001).

У доробку С. також численні книги для дітей («Жнива» (1951), «Колосок до колоска» (1951), «Живі огні» (1954), «Весна-весняночка» (1955), «У сестрички дві косички» (1955), «Бурундукова сім'я» (1963), «Лісова казка» (1980) та ін.).

У творчості С. дотримувався принципів реалізму, у руслі якого визначну роль відігравав романтичний напрям, базований значною мірою на фольклорній поетиці. Фольклор (нар. пісні, думи, легенди, приказки, прислів'я) є основою образів героїв, зокрема портретів, мовлення, характерів.

Важливе значення у художній картині світу С. має автобіографізм, що особливо яскраво виявився у дилогії «Гуси-лебеді летять» і «Щедрий вечір». Художні особливості творів С. засвід-

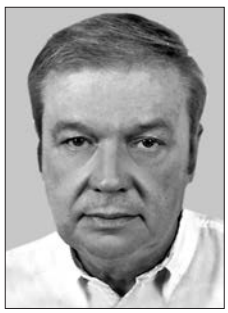

А. Стемпнік.

чують його зорієнтованість на ідейно-естетичні традиції прозописьма М.Коцюбинського, Ю.Яновського, О.Довженка. Лірико-романтична течія, в руслі якої творив митець, споріднює його твори з представниками сучасної йому літератури: О.Гончарем, Є.Гуцалом, В.Земляком, Л.Смілянським, Л.Первомайським. Живучи в рад. епоху, С. не міг уникнути у творчості обов'язкових для тогочасної літератури принципів соціаліст. реалізму.

У руслі соцреалізму написаний роман «Велика рідня», відзначений Сталінською премією (1951). Попри те, письменник був зорієнтований на реалістичне відтворенням життя народу, нар. характеру, представниками якого у його творах є селянство. Крізь призму сел. світогляду зображено революційні, воєнні події, боротьбу за владу, землю. Розкриваючи правду життя, С. навіть в умовах ідеологічного тиску показував негативні прояви рад. дійсності (наприклад, у романах «Правда і кривда», «Чотири броди»).

Відтворення життя крізь призму лірико-романтичного світовідчуття зумовило значну роль морально-етичного начала як у формуванні художнього світу творів письменника, так і у моделюванні характерів героїв. Гуманістичний пафос увиразнив ключові цінності: рідна земля, праця, правда, справедливість, що стали осердям художньо-етичних конфліктів: добро і зло, правда і кривда, вірність і зрада, честь і ницість.

Герої творів С. є втіленням рис, що крізь призму нар. моралі визначають їхню позитивність чи негативність, вони яскраві й типові представники народу, носії його світогляду, частина соціуму, істор. періоду, у якому живуть, засвідчують єдність суспільного й індивідуального в характері людини.

Не вдаючись до зображення віддалених істор. епох, С. відтворював події сучасного йому життя, які у вимірі 21 ст. вже стали історією, трагічною і повчальною. У багатьох творах, починаючи від першої прозової зб. «Березовий сік», письменник розкривав події пореволюційних років, зокрема перипетії зміни влади.

На особливостях художньої рецепції більшовиків, петлюрівців, денікінців, постатей С.Петлюри і П.Скоропадського (роман «Кров людська — не водиця») позначились ідеологічні штампи.

Наскрізною й багатоплановою, базованою на особистому досвіді у творчості С. є тема Другої світової війни: у романах «Велика рідня», «Правда і кривда», «Дума про тебе», «Чотири броди» зображено укр. село напередодні та під час війни.

У романі «Чотири броди» С. уперше в рад. літературі підняв тему Голодомору 1932—33. Раніше цю тему розкрили у творах представники діаспори, зокрема У.Самчук у романі «Марія» (1934) і В.Барка у творі «Жовтий князь» (1963).

Роман С. «Чотири броди», який зазнав цензурних утисків й за який письменник отримав Шевченківську премію, прикметний відходом від канонів соцреалізму, масштабністю висвітлення й глибиною осмислення нар. життя у 1930-ті рр. і воєнні роки 20 ст. Відповідно до істор. правди С. у контексті відтворення перипетій життя своїх героїв показав поширення штучного голоду в селі. Виразні фольклорні алюзії, якими пронизаний роман, стали водночас способом актуалізації істор. джерел буття нації.

Тв.: Твори: у 6 т. К., 1972—1973; Твори: у 7 т. К., 1982—1984; Чотири броди. К., 1995; Харків, 2008; Вибр. тв. К., 2003; Вибр. тв. К., 2005; 2010; «Тому і став сіячем…»: вибр. тв. Вінниця, 2012.

Літ.: *Семенчук І.* Романи Михайла Стельмаха: літературно-критичний нарис. К., 1976; *Семенчук І.* Михайло Стельмах: нарис творчості. К., 1982; *Килимник О.* Світ правди і краси: проза Михайла Стельмаха. К., 1983; *Штонь Г.* Романи Михайла Стельмаха. К., 1985; Про Михайла Стельмаха: спогади. К., 1987; *Загороднюк В.* Психологізм романів Михайла Стельмаха. Херсон, 2001; *Сивак Л.* Роман Михайла Стельмаха «Чотири броди» як лірико-романтична епопея народного життя: правда історична та правда художня. «Українська література в загальноосвітній школі», 2004, № 8; *Абрамович А.* Романи М. Шолохова і М. Стельмаха: проблеми національної специфіки. Тернопіль, 2011; *Пастущак Т.* Жанрова семантика дилогії «Гуси-лебеді летять», «Щедрий вечір» Михайла Стельмаха. Тернопіль, 2011; *Сивак Л.* Концепція людини і доби у романах та п'єсах Михайла Стельмаха: духовно-етичний дискурс. Кам'янець-Подільський, 2013; *Ткачук М.* Михайло Стельмах. У кн.: Історія української літератури XX — поч. XXI ст., т. 2. К., 2014; Михайло Стельмах у новітніх парадигмах наукового знання. Вінниця, 2017.

І.Л. Приліпко.

СТЕ́МПНІК (Stępnik) Анджей (н. 28.12.1955) — польс. історик-україніст, дослідник історії історіографії, автор праць з істор. дидактики. Проф. Ун-ту Марії Кюрі-Склодовської у Любліні (УМКС) (Польща). Закінчив УМКС (1981).

Докторську дис. «Регіональна та локальна історія в Польщі 1918—1939. Дослідження, популяризація, викладання» («Historia regionalna i lokalna w Polsce 1918—1939. Badania, popularyzacja, nauczanie») захистив у Варшавському ун-ті в 1990 (наук. кер. проф. Є.Матерніцький).

Габілітаційну дис. «Україна та польсько-українські відносини в синтезах та підручниках з історії країни у період після поділів 1795—1918 років» («Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejyw ojczystych okresu porozbiorowego 1795—1918») захистив у 1999 в УМКС. Від 2002 — проф. УМКС, зав. кафедри істор. дидактики і культ. спадщини.

У різний час викладав у Вищій пед. школі у Жешуві, Міжнар. гуманістичній школі Центрально-Східної Європи у Варшаві, Держ. вищій професійній школі у Холмі.

Двічі був відзначений міністром освіти за наук. праці. Нагороджений Срібним Хрестом Заслуги. Очолює Холмське наук. т-во, член International Society for History Didactics, Люблінського наук. т-ва, Дрогобицького відділу НТШ, Історіографічного т-ва та ін. Член редакційних комітетів видань: «Rocznik Chełmski» (Холм), «Res Historica» (Люблін), «Acta Humana» (Люблін), «Scientific Bulletin of Chelm» (Холм), «Актуальні питання гуманітарних наук. Міжвузівський збірник» (Дрогобич), «Наукові записки Черкаського нац. ун-ту. Історичні науки» (Черкаси), «Scriptorium Nostrum» (Херсон). Голова ради музею при Держ. музеї на Майданку.

Автор 270 наук. і науково-популярних публікацій.

Праці: The Interwar Period in Polish History Handbooks of the Last Fifty Years. У кн.: National Identity and Historical Self-Image. An Analysis of History-Schoolbooks, Amsterdam, 1994; Stereotyp Ukraińca i stosunki polsko-

ukraińskie w polskich podręcznikach historii okresu II Rzeczypospolitej. В кн.: Między Wschodem i Zachodem, Lublin 1994; Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795—1918, Lublin 1998; Problematyka ukraińska w polskich książkach elementarnych okresu przedpowstaniowego. «Res Historica», 1997, t. 1; Historia a literatura, kontrowersje wokół powstania Chmielnickiego na przełomie XIX i XX w. У кн.: Historia, poznanie i przekaz. Rzeszów, 2000; «Słowo» z Podola. Stosunki polsko-ukraińskie w myśli historycznej Waleriana Koronowicza-Wróblewskiego. «Pamiętnik Kijowski», t. 7, Polacy na Podolu. Kijów, 2004; Ukraina, Litwa, Białoruś w «Zeszytach Historycznych» (1962—1991). У кн.: Jerzego Giedroycia rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę «Zeszytów Historycznych». Łódź, 2005; Polska — Ukraina. Idea strategicznego partnerstwa a edukacja historyczna (perspektywa polska). У кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття. Львів, 2008; Mity i stereotypy historiograficzne a pamięć historyczna. У кн.: Історична наука, історична пам'ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі (Серія «Історіографічні студії»). Черкаси, 2011; Mit Kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku. У кн.: Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku. Warszawa—Łódź 2012; Historia regionalna i lokalna na Uniwersytecie Lwowskim w latach 1918—1939. У кн.: Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення істор. ф-ту). Львів, 2015.

В.В. Тельвак.

СТЕФА́НИК Семен Васильович (01.03.1904—15.03.1981) — громад.-політ. діяч УРСР. Син В.*Стефаника*, брат Ю.*Стефаника.*

Н. у с. Стецева (нині село Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив юрид. ф-ту Львів. ун-ту (1930), 1931—36 — адвокат-практикант у м. Снятин Станіславського воєводства. Склав адвокатський іспит (1936), 1936—39 — адвокат-уповноважений РСУК у Львові, 1939—41 — зав. юрид. бюро Львів. облспоживспілки й уповноважений Спілки рад. письменників України із захисту авторських прав.

У часи нім. окупації 1941—43 жив у Львові, працював адвокатом без права виступати в нім. судах.

1944 — наук. співробітник музею В.Стефаника в Русові (нині село Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.), згодом — нач. обл. курортного управління Станіславського облздороввідділу.

1944—46 — переїхав до Львова, працював старшим викладачем кримінального права Львів. ун-ту. Із 1946 — заст. голови виконкому Львів. обласної ради депутатів трудящих, депутат ВР УРСР 7-го скликання, ВР СРСР 2—6-го скликань, Львів. обласної ради депутатів трудящих (1946—50), із 1949 — член ВКП(б).

1953—54 — заст. голови РМ УРСР, 1956—60 — член Ревізійної комісії КПУ.

1954—63 — голова виконкому Львів. обласної ради депутатів трудящих. 1963—64 — голова виконкому Львівської сільської обласної ради депутатів трудящих, 1964—69 — голова виконкому Львів. обласної ради депутатів трудящих.

На 21—23 з'їздах Компартії України обирався кандидатом в члени ЦК КПУ.

Із 1969 — пенсіонер, дир. літературно-меморіального музею І.Франка у Львові (1970—81).

Нагороджений Орденом Леніна (1958), Орденом Жовтневої революції, трьома Орденами Трудового Червоного Прапора, Орденом Дружби народів (1979).

Високоосвічена людина, знавець мист-ва, літератури, історії. Багатьом допоміг врятуватися від заслання до Сибіру.

Автор публіцистичних праць, статей і спогадів про В.Стефаника.

П. у м. Львів. Похований на Личаківському цвинтарі (могила № 3614).

Літ.: Культурне життя в Україні: Західні землі: 1953—1966. Львів, 1996; *Шпильчак І.* З вогню у полум'я: спогади. Львів, 2006; *Горинь Б.* Не тільки про себе. Книга друга (1965—1985). К., 2008; *Мигаль Т.* Життя повне непорозумінь і тихого смутку: твори, документи, критичні статті, спогади сучасників. Львів, 2010; *Зайцев Ю.* Семен Стефаник: «Якась собака написала цю статтю». «Новітня доба», 2013, вип. 1; *Ліщенко Ю.* Як Іринка з капусняком і син Стефаника врятували архієпископа Стернюка від Сибіру. «Високий замок», 2017, 15 березня; *Крушельницька Л.* Рубали ліс… Спогади галичанки. Львів, 2018.

Т.Ю. Галайчак.

СТЕШКО́ Федір Миколайович (04.09.1877—31.12.1944) — громад. і військ. діяч, музикознавець.

Н. у с. Кам'янка на Чернігівщині. 1898 закінчив Київ. духовну семінарію. Після закінчення у 1901 Київ. військ. школи проходив службу на Далекому Сході. Організував військ. полковий хор. 1908—11 — навчався в Олександрівській військ.-юрид. академії (Санкт-Петербург). Під час навчання поглиблював і музичну освіту у проф. Л.Саккетті. 1914—17 — військ. служба у Владивостоці.

Один з організаторів і кер. військ. секції Владивостоцької укр. громади, з травня 1917 — голова громади й одночасно кер. її хору. У жовтні 1918 — заст. голови 4-го Укр. далекосх. з'їзду, обраний секретарем із військ. справ Укр. далекосх. секретаріату. У 1917—20 організовував укр. військ. формування на Далекому Сході.

Від 1919 — учитель укр. школи у Владивостоці, чл. шкільної комісії Владивостоцького укр. товариства «Просвіта». Чл. правління Укр. далекосх. крайового кооперативу «Чумак». Один із засн. «Народної консерваторії» у м. Кам'янець-Подільський.

Кер. Укр. революційного штабу у Владивостоці, під проводом якого укр. вояки 31 січня 1920 брали участь у поваленні колчаківського уряду у Владивостоці.

У лютому 1920 разом із чехословацькими військами виїхав до Європи. Перебував на еміграції у Ченстохові і Тарнові (Польща), пізніше у Празі (Чехословаччина).

У м. Тарнів працював на посаді нач. культурно-освітнього відділу генштабу, кер. хору держ. установ УНР.

Поглиблював музичну освіту у Карловому ун-ті (Прага), де протягом 1923—26 вивчав муз. науки, естетику і філософію. У 1924—40 виконував обов'язки доц. історії музики Укр. високого пед. ін-ту ім. М.Драгоманова, декан музично-пед. відділу з 1926, член сенату ін-ту, згодом — д-р муз. н. (1936), доц. музикології, чл. пед. збору на філос. ф-ті Укр. вільного ун-ту у Празі. Співпрацював в енциклопедичних виданнях Чехії; член Слов'янського ін-ту у Празі, працював бібліографом в архіві слов'ян. музики Слов'янського ін-ту. З 1934 — кер. муз. відділу інституту; співробітник Української загальної енциклопедії (Львів). Був голо-

Надгробок С. Стефаника на Личаківському цвинтарі у Львові.

Ф.М. Стешко.

вою Укр. муз. т-ва, член редколегії час. «Українська музика» (Львів).

Один із перших дослідників історії укр. музики 17—18 ст. Уклав картотеку укр. музичної літ., склав музичну б-ку із книжок і нот різними мовами. Зібрав і систематизував твори Д.Бортнянського.

Працював у «Драгоманівській комісії» при Укр. ін-ті громадознавства, яка підготувала до друку два томи вибраних творів М.Драгоманова.

Цінним є зроблений С. огляд свідчень чужинців про укр. пісню, укр. музику 18 ст.

Похований на Ольшанському цвинтарі у Празі.

Літ.: *Беднаржова Т.* Федір Стешко український вчений-педагог, музиколог-теоретик. Тернопіль—Прага, 2000; *Світ І.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: історичний огляд та спостереження. Нью-Йорк, 1972; *Попок А.А.* Українські поселення на Далекому Сході: історико-соціологічний нарис. К., 2001; *Гнатишин О.Є.* Два підходи в дослідженні української церковної музики як етап розвитку національної медієвістики. У кн.: Культура України, вип. 38. Харків, 2012.

А.А. Попок.

СТРИ́ЙСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — громад. орг-ція, утворена 1892 як філія Львів. «Просвіти».

Засновником виступив комітет, до якого входили А.Берник, О.Бобикевич, І.Вахнянин, Є.Громницький, Ф.Дергало, С.Дубравський, Є.Олесницький. 29 серпня 1892 відбулись перші заг. збори т-ва (за участю 500 осіб), що перетворились у маніфестацію. Головою орг-ції обрали проф. Стрийської г-зії С.Дубравського (заст. — адвокат Є. Олесницький, секретар — Є.Громницький). Членами стало понад 100 осіб. Т-во проводило лекції у приміщенні «Руського касина» (утвореного з ініціативи Є.Олесницького, С.Дубравського), на яких збиралися слухачі з навколишніх сіл. Є.Олесницький обстоював права укр. народу у Галицькому сеймі (1900—10), де очолював укр. сеймовий клуб (1907—17) та австрійському парламенті.

1892 члени філії брали участь у віче у Станиславові, де з рефератом із екон. питань виступав Є.Олесницький. Є.Озаркевич, Є.Олесницький, А.Могильницький були учасниками наступних зібрань, що відбувались у Стрию, Жидачеві, Дрогобичі, Сколе.

У 1890-ті віча на Стрийщині мали антипольс. характер, закликали русинів до консолідації. 1894 головою т-ва обрано проф. Ю.Федусевича, секретарем і скарбником І.Вахнянина.

Стрийська «Просвіта» здійснювала лекційну роботу (істор., госп. тематика), розвивала пісенну творчість, засновувала читальні, утворювала крамниці та позичкові каси, проводила вечорниці. У просвітньо-екон. роботі відзначались її члени: О.Бобикевич, Горалевич, Й.Шараневич.

З ініціативи т-ва засновано Народний дім у Стрию, відкриття якого відбулось 1 січня 1901. Головою т-ва 1899 став секретар суду Р.Сосновський. На 1899 було засновано 36 читалень, 16 крамниць при читальнях. Події Першої світової війни паралізували діяльність орг-ції. 1915 рос. військо залишило Стрий, що сприяло пожвавленню просвітницької роботи, яка тривала до заняття Стрия 20 травня 1919 польс. військами.

Діячі т-ва брали участь в укр. державотворенні. Чл. «Просвіти» О.Нижанківський був Стрийським повітовим головою у часи ЗУНР, входив до Української Національної Ради. Нових обертів просвітянська робота набула після завершення рад.-польс. війни. Почалось відновлення орг-цій. 27 жовтня 1921 на заг. зборах Стрийщини обрано новий Виділ (керівний орган) «Просвіти»: (Є.Калитовський (голова), М.Білик (заст.), Д.Івасик (касир), Д.Винницький, П.Конюх, П.Бутринка, М.Гошовський, П.Кобат, І.Бродович, М.Мокрицький).

Нові керівні органи було обрано в осередках Стрілкова, Угерська, Станкова, Конюхова, Нежухова, Добрян, Жулина. Розпочалось буд-во нар. домів у селах Стрийщини. Величезна увага приділялась розвитку театральної діяльності. З 1935 «Просвіта» проводила у нар. домі конкурс хорів Стрийщини.

Дир. Музичного ін-ту З.Лисько організовував при ін-ті курси диригентів хорів «Просвіти». «Просвіта» вчила раціональніше господарити, проводила лекції і бесіди на екон. теми, хліборобські виставки. З ініціативи «Просвіти» створено Кредитову кооп. спілку «Народний дім» — ТОВ, яке вело фінансові операції, властиві кредитним спілкам. С.Дубравський, Є.Олесницький за громад. діяльність оголошені почесними членами Львівської «Просвіти».

З приходом рад. влади у жовтні 1939 Народний дім «Просвіти» було перетворено у «Будинок Червоної армії», а саму «Просвіту» ліквідовано. З жовтня 1939 до червня 1941 Народний дім був закритий для цивільного населення. Під час німецької окупації (1941—1944) діяльність «Просвіти» було відновлено.

Дж.: Справозданє зъ дѣяльности Товариства «ПросвѢта» за часъ вôдъ 1 сѢчня 1892 до 31 грудня 1893 року. Б. м., б. р.; Справозданє зъ дѣяльности Товариства «ПросвѢта» за часъ вôдъ 1 сѢчня 1894 р. до 31 грудня 1895 року. Б. м., б. р.; Справозданє з дїяльности товариства «Просвіта» за час від 1 січня 1898 до 31 грудня 1899. Львів, 1900.

Літ.: *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя, ч. 2. Львів, 1935; *Мандрик М.* Стрийський народний дім. Стрий, 2000; *Галів М., Батюк Т.* Діяльність товариства «Просвіта» на Стрийщині в період німецької окупації (1941—1944 рр.) за матеріалами періодичних видань. «Актуальні питання гуманітарних наук» (Дрогобич), 2014, вип. 9.

О.В. Малюта.

СТРО́НІН Олександр Іванович (04.03(20.02).1826—10.02(29.01).1889) — учений, педагог, правник, письменник, чиновник і мемуарист.

Походив із родини скарбника гол. врядування маєтностями кн. Б.Юсупова. Н. у слободі Ракитина Хотмиського пов. Курської губ. Малим потрапив до с. Ряшки Прилуцького пов. Полтав. губ. (нині село Прилуцького р-ну Чернігівської обл.), де батько працював кер. поміщицького госп-ва. 1837 одержав волю від пана. Навчався у прилуцькому нар. уч-щі, 2-й Київ. г-зії, на юрид. ф-ті, а з другого курсу — історико-філолог. відділенні філос. ф-ту в Ун-ті св. Володимира (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*).

1846 після успішного завершення студій (невдовзі удостоївся ступеня кандидата) направлений молодшим учителем історії до Кам'янець-Подільської г-зії, за рік — рос. мови у Немирівській г-зії. 1853 через конфлікт з інспекційним кер-вом переведе-

ний до повітового уч-ща м. Костянтиноград (нині *Красноград*).

Від 1854 виконував обов'язки молодшого вчителя Новгород-сіверської г-зії, від 1855 — старшого вчителя історії Полтав. г-зії (серед його вихованців були М.*Драгоманов*, М.*Старицький*).

Сприяв діяльності *громад*, орг-ції т-ва грамотності, єврейс. суботньої школи, а також заснуванню в *Полтаві* 1860 Маріїнського уч-ща для дівчат (майбутньої г-зії).

Від імені колег підготував ґрунтовні зауваження реформаторського штибу до проєктованого статуту середніх і початкових закладів освіти.

Співробітничав із О.*Кониським*, Д.*Пильчиковим*, Я.*Бекманом*, Є.*Милорадович,* М.*Пироговим*. Зустрічався і листувався з П.*Кулішем*.

Привіз із-за кордону і нелегально пропагував низку видань *Вільної російської друкарні*. Популяризував творчість Г.*Сковороди*, О.*Пушкіна*, М.*Гоголя*, Є.*Гребінки*, Т.*Шевченка*, *Марка Вовчка*, Л.*Глібова*, О.*Герцена*. Брав активну участь у влаштуванні *недільних шкіл*, нар. читань, бібліотеки й аматорського театру, виголошував лекції.

Автор низки праць з історії, політ. науки й соціології, написаних під сильним впливом позитивізму, а також розлогого щоденника (від 1848 і до кінця життя).

Підпав під жандармський нагляд. 1860 зазнав поліційного обшуку. 1861 трансформував офіційно схвалений буквар «Русская азбука» в укр. абетку, названу «Азбука по методе Золотова для южнорусского края».

12 серп. (31 лип.) 1862 позбавлений посади, вночі на 16(4) вересня арештований і за тиждень ув'язнений в Олексіївському равеліні *Петропавловської фортеці за звинуваченням* в антиурядовій діяльності. За рішенням імп. *Олександра II* на поч. 1863 висланий до м. Мезень Архангельської губ. під суворий адм. нагляд, а навесні призначений дворянським засідателем Пінезького повітового суду, пізніше — судовим слідчим.

1866 включений до губернського комітету з упровадження земських закладів. Від 1867 служив у Архангельському повітовому суді, згодом був суддею Шенкурського пов. Спілкувався з П.*Чубинським*. Разом із П.*Єфименком* підготував довідник «Справочная книжка Архангельской губернии» (Архангельск, 1868). Звільнений із заслання 1869, шукав викладацьку вакансію в *Києві*.

Здобув місце у *Санкт-Петербурзі* в органах держ. контролю. 1871 став присяжним повіреним. Від 1873 — мировий суддя в Лепельському пов. Вітебської губ., 1876 — голова з'їзду мирової округи в Люблінській губ., 1877 — юрисконсульт мін-ва шляхів сполучень, дійсний статський радник (1879). 1887 увійшов до ради цього відомства. Невдовзі подав у відставку. Лікувався у Швейцарії та Італії (подорожував у супроводі М.Драгоманова). Після повернення захворів на сухоти.

П. у м. *Ялта*.

Тв.: История и метод. СПб., 1869; Политика как наука. СПб., 1872; История общественности. СПб., 1885; Отрывки из дневника за 1882 год. «Былое», 1907, № 3; Памяти царя Николая. В кн.: Вольная русская поэзия XVIII—XIX веков. М., 1975.

Літ.: *Спасович В.Д.* Опыт построения социологии. «Вестник Европы», 1873, № 4; *Кареев Н.И.* Чем должна быть теория прогресса? «Русское богатство», 1886, № 1—3; Что читать народу? Критический указатель книг для народного и детского чтения, составленный учительницами Харьковской частной воскресной школы, т. 1. СПб., 1888; *Н. Б. [Баллин Н.П.]* Некролог Стронина. «Южный край», 1889, 10.02; *Михайловский Н.К.* Полное собрание сочинений, т. 1. СПб., 1896; [*Вашкевич Г.С.*] Два письма о Котляревском. «Киевская старина», 1898, № 7—8; *Конисский А.Я.* Из воспоминаний старого полтавца. Там само, 1900, № 3; *Гуревич П.* «Дело о распространении малороссийской пропаганды». «Былое», 1907, № 7; *Його ж.* Стронин. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1909; *Попов А.Н.* Из дневника А. И. Стронина. «Известия Архангельского общества изучения русского Севера», 1915, № 2—3; *Гніп М.* Громадський рух 1860 рр. на Україні, кн. 1. Х., 1930; *Кельнер В.Е.* «Народная энциклопедия» Александра Стронина. «История СССР», 1985, № 6; *Лейкина-Свирская В.Р.* А.И. Стронин. В кн.: Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. М., 1986; *Її ж.* Три книги А. И. Стронина. В кн.: Исторические записки, т. 115. М., 1987; *Ткачев П.Н.* Кладези мудрости российских философов. М., 1990; *Дудко В.І.* Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського. «Київська старовина», 1998, № 2; *Світленко С.І.* Народолюбець Олесандр Стронін. Там само, 2002, № 6.

П.Г. Усенко.

СТРУ́ВЕ (Де-Струве) Аманд Єгорович (11.06(30.05).1835—24(12).09.1898) — військ. інженер, інженер-генерал-лейтенант (1896), підприємець. Н. у *Санкт-Петербурзі* у родині освічених німців-лютеран. 1865 закінчив Миколаївську інженерну академію у С.-Петербурзі. Набув досвіду в прокладанні залізниць та буд-ві мостів. У 1867—70 С. (на той час мав звання інженер-капітана) спорудив у *Києві* найдовший тоді в Європі металевий залізничний міст через *Дніпро* (довжина 1068 м; не зберігся), де застосував передовий для того часу кесонний метод, долучивши вітчизн. робітників до новітньої технології. 1870 відзначений достроковим присвоєнням звання інженер-полковника та обранням у почесні члени Київ. ун-ту. Був будівником-підрядником при капітальній реконструкції Царського палацу в Києві (1868—71; див. *Маріїнський палац*). Заснував на концесійних засадах акціонерні підпр-ва для розвитку інженерної інфраструктури Києва: Київ. т-во водопостачання (1872), Київ. газове т-во (1872, для освітлення міста газовими ліхтарями), Т-во Київ. міськ. залізниці (1890). За ініціативою С. 13 (1) червня 1892 у Києві було вперше у Рос. імперії розпочато регулярний рух електричного трамваю. Перші трамвайні вагони для Київ. міськ. залізниці виготовили на з-ді, заснованому С. разом із братом (Густавом Струве) у м. Коломна (нині Коломенський тепловозобудівний з-д, РФ), а рейки — на Кулеб'яцькому залізопрокатному з-ді (Нижегородська губ.), який також належав йому. С. збудував залізничний міст через Дніпро у *Кременчуці* (1872; реконструйований, тепер Крюківський автомобільний і залізничний міст), спорудив на Лозово-Севастопольській залізниці тунелі і віадуки.

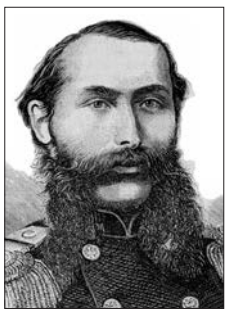

А.Є. Струве.

П. у маєтку Анніно поблизу Коломни. Похований у С.-Петербурзі. У Києві іменем С. названо вулицю (2018).

Літ.: Петербургский некрополь, т. 4. СПб., 1913; *Кальницкий М.* Делец, архитектор, генерал-майор. «Парад», 1998, № 2; *Галайба В.* Наближав Київ до рівня цивілізованих міст. «Вечірній Київ», 1998, 17 жовтня; *Олійник В.* Людина, яка «спорудила собі віковічний пам'ятник». Але була благополучно забута киянами. «Дзеркало тижня», 2005, 28 травня; *Ієвлева В.* Пам'ятки індустріального розвитку Києва кін-

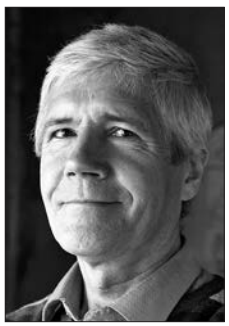

Я. Струпуліс.

ція XIX — першої третини XX століття. К., 2008; *Могар З.* Инженер, преобразивший Киев. «Власть денег», 2010, июнь, № 24; *Винниченко І.* Німці в Україні. К., 2011.

І.І. Винниченко, М.Б. Кальницький.

СТРУ́ВЕ Густав Вільгельм Людвіг (Людвіг Оттович) (20.10.1858—04.11.1920) — астроном, дійсний статський радник (1908).

Н. у м. Пулково (нині місцевість у пд. частині м. Санкт-Петербург, РФ). Батько О.Л.*Струве.* 1880 закінчив Дерптський ун-т.

Професор (екстраординарний з 1894, від 1898 ординарний) Харків. ун-ту; декан фізико-математичного ф-ту (1917), понад 20 років завідував кафедрою астрономії і геодезії. У 1898 (за ін. джерелами —1894) — 1919 дир. Харків. обсерваторії; розширив і доповнив її новими приладами, створив при ній школу-майстерню точної механіки. Провадив у Геніческу регулярні спостереження часу і широти та порівняння хронометрів. Лікувався у Криму. Проф. Таврійського ун-ту, в якому від 1919 очолював кафедру астрономії.

У 1915 радою Російського астрономічного т-ва С. нагороджений медалею ім. С.П.Глазенапа.

П. у м. Сімферополь.

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802—1902), т. 2. Юрьев, 1903; *Евдокимов Н.Н.* Л. О. Струве [некролог]. «Наука на Украине», 1922, № 4; *Славстенов А.И.* Астрономия в Харьковском университете за 150 лет. Харьков, 1955; Українська радянська енциклопедія, т. 11, кн. 1. К., 1984; Жизнь и деятельность немцев в Харькове (XIX — начало XX столетия). Б.м., 2004; Отто Струве присвячується. «Урядовий кур'єр», 2005, 9 квітня; Немцы России: Энциклопедия, т. 3. М., 2006; *Балышев М.А.* Людвиг Оттович Струве. У кн.: 200 лет астрономии в Харьковском университете. Харьков, 2008; *Винниченко І., Винниченко Р.* Німці в історії Київського університету (XIX — половина XX ст.). К., 2009; *Кульчицький С.* Наші Ньютони та Галілеї. «День». 2010, 26—27 лютого; *Винниченко І.* Німці в Україні. К., 2011.

І.І. Винниченко.

СТРУ́ВЕ Отто Людвігович (12.08.1897—06.04.1963) — астроном, історик астрономії, педагог, чл. Американської АН, Лондонського королівського т-ва (з 1952). Син Г.В.Л.*Струве.*

Н. у м. Харків. 1919 з відзнакою закінчив Харків. ун-т. У 1920 емігрував до США, з 1921 працював у Чиказькому ун-ті. Упродовж 1932—47 — дир. обсерваторій у шт. Вісконсин і Техас.

У 1937 досліджував явище, яке пізніше було названо ефектом Струве — Сааде (ефект S-S).

Дир. Нац. радіоастрономічної обсерваторії США (1959—62). Президент Амер. астрономічного т-ва (1946—49). Віцепрезидент (1948—52) і президент (1952—55) Міжнар. астрономічного союзу.

Засновник школи спектроскопістів, яка була однією з кращих у світі.

Автор наук. праць, присвячених теоретичній і практичній зоряній спектроскопії. Автор гіпотези про еволюцію зірок.

Член Академій наук Франції, Бельгії, Великої Британії, США, Канади, Нової Зеландії; чл.-кор. Королівського наук. т-ва Льєжа (Бельгія) і Гарлемської академії наук (Нідерланди), іноземний член Королівського астрономічного т-ва і Королівського т-ва мистецтв (Велика Британія), почесний доктор 9 найбільших унтів світу.

П. у м. Берклі (США).

Літ.: Українська радянська енциклопедія, т. 11, кн. 1. К., 1984; *Куделко С.М., Посохов С.І.* Харків: наука, освіта, культура. Короткий путівник. Харків, 1996; Отто Струве присвячується. «Урядовий кур'єр», 2005, 9 квіт.; Отто Людвигович Струве. Curriculum vitae. Харків, 2005; Немцы России: Энциклопедия, т. 3. М., 2006; *Винниченко І., Винниченко Р.* Німці в історії Київського університету (XIX — половина XX ст.). К., 2009; *Кульчицький С.* Наші Ньютони та Галілеї. «День». 2010, 26 лют.; *Винниченко І.* Німці в Україні. К., 2011.

І.І. Винниченко.

СТРУ́ПУЛІС (Strupulis) Яніс (н. 28.01.1949) — латв. медальєр, графік.

Н. у с. Вецпєбалґа Цесіського р-ну (Латвійська Республіка) у родині вчителів. Закінчив скульптурне відділення Латвійської академії мистецтв (1973). Працював художником-сценографом на Латв. телебаченні (1975—80), художником інтер'єрів на Комбінаті декоративного мистецтва (Рига, 1980—85). З 1985 вільний художник. Чл. Спілки художників Латвії (1978), президент Клубу медальєрного мистецтва Латвії від часу його заснування (1989), чл. FIDEM (Federation International de la Medaille, 1993, представник Латвії), почесний чл. АН Латвії (1994), чл. Т-ва медальєрного мистецтва у Німеччині (1998). Створив скульптурний еталон Держ. герба Латвійської Республіки (1991). Від 1992 виконує скульптурні моделі латв. двобічних і пам'ятних монет. У популярному в Пн. Європі медальєрному жанрі з 1975 створив багато серій, присвячених мистецтву, літ., музиці, науці, медицині, а також латис., італ., нім., франц., рос., япон. та ін. культурам (бл. 770 медалей) Працює в реалістичній манері, його висока професійність користується популярністю серед фахівців і колекціонерів. З 1976 виконав 30 медалей і плакеток серії «Українська культура» — медалі, присвячені Б.Тену (1987, діаметр 77 мм), Дм.Павличку (1987, 64 мм), І.Драчу (1987, 75 мм), М.Гоголю (1988, 67 мм), М.Грушевському (1990, 75 мм) та ін. Окреме місце займають твори на честь Т.Шевченка — триптих «Гайдамаки» (першому виданню 150 років; 87 Ч 72, 68 Ч 52, 68 Ч 52 мм), «Бандурист» (сліпець), за малюнком Т.Шевченка (1988, 74 Ч 55 мм), Т.Шевченко у солдатах (1988, 62 Ч 67 мм), Т.Шевченко (1988, 70 Ч 53 мм).

Твори С. експонуються в Нац. музеї Тараса Шевченка у Києві. На фасаді Харків. ун-ту 2009 встановлено пам'ятну дошку мовознавця Яніса Ендзеліна (викладав там у 1909—20) роботи С. Працює також у галузі живопису, рисунку, графічного дизайну і геральдики. З 1971 брав участь у понад 440 виставках у 25 країнах. Одержав золоті медалі на 10 і 12 бієнале Данте (1986, 1989), гол. приз трієнале медалей країн Балтії (Вільнюс, 1995), одержав приз Пауля Страдиня (1997) і Латв. т-ва Данте Алігієрі (2010).

Удостоєний вищої нагороди Латвійської Республіки Ордену трьох зірок (2009).

Твори зберігаються у бл. 60 музеях 18-ти країн. Підтримує дружні стосунки з митцями — представниками укр. громади у Ризі, а також із колом симпатиків його творчості з України.

Літ.: *Сидор О.* Твори латиських скульпторів — у Львові. «Ленінська молодь» (Львів), 1989, 7 жовтня; *Яцюк В.* Кобзар очима рижанина. «Україна», 1989, № 39; *Білокінь С.* З

Україною в серці. «Культура і життя», 1990, № 16 (3041), 22 квіт.; *Його ж.* Українські медалі Яніса Струпуліса. Нотатки з мистецтва, кн. 30. Філядельфія, 1990; *Григорів М.* Мастер. Arods. «Газета профсоюзов Латвии», 1990, № 31, 9—15 авг.; *Петров С.* Источник чистой воды. «Ленинградская правда», 1990, 12 авг.; Maksla un arhitektura, vol. 3. A—S Preses nams, Riga, 2000.

С.І. Білокінь.

СТУДИ́ТИ, монахи Студійського уставу — 1) правосл. і греко-катол. ченці, які живуть за Студійським уставом — одним із поширених у сх. церквах монастирських уставів (статутів, типіконів), що бере початок від св. Феодора Студита (9 ст.), настоятеля Студійського монастиря у *Константинополі*; 2) монаший чин (чернеча спільнота) *Української Греко-Католицької Церкви*, заснований (у церк. термінології «відроджений») наприкінці 19 ст. митрополитом А.*Шептицьким*.

Глава УГКЦ А.Шептицький став ініціатором відновлення традицій сх. чернецтва у *Галичині*. У межах цього задуму у с. Скнилів (нині у Пустомитівському р-ні Львів. обл.) була створена нова монаша спільнота, яка дотримувалась Студійського уставу, — лавра св. Антонія Печерського (буд-во почалося 1902, освячена 1906).

30 жовт. 1906 на конференції греко-катол. єпископату в *Перемишлі* вона одержала «Типікон Студитської лаври святого Антонія Печерського в Скнилові під Львовом». Протягом наступних десятиліть Типікон студитів зазнав кілька редакцій, автором яких був рідний брат Андрея Шептицького о. Климентій Шептицький — спочатку ігумен, а згодом архімандрит *Унівської Святоуспенської лаври*.

Початки монахів-студитів були пов'язані з потребою тодішнього галицького укр. сусп-ва у монашій спільноті, яка б приймала до себе осіб із різних соціальних станів. Наприкінці 19 ст. існувала лише одна чол. монаша спільнота — чин св. Василія Великого (*василіани*), але до неї не брали селян, робітників, слуг, тобто людей нижчого соціального стану без належної освіти. А.Шептицький розумів цю проблему і робив перші спроби її вирішення.

У 1898 при фільварку Святоюрського Кристинопільського василіанського монастиря у с. Волсвин (нині у Сокальському р-ні Львів. обл.) була заснована перша обитель із кількох молодих людей, які вирішили жити у чистоті, убожестві та послуху.

У 1901—02 у м-ку *Олесько* самочинно виникла друга подібна спільнота селян. Митрополит А.Шептицький відвідав її та взяв під свою опіку. На основі цих двох груп і було створено перший монастир Студійського уставу — лавру у Скнилові.

Студити були відкритими для вступу людей різного соціального походження. Діяла засада, за якою всі монахи, незалежно від того, чи мали вони священня, чи ні, мали однакові права й обов'язки. Це породжувало рівність у служінні та солідарність.

Спільнота студитів до *Першої світової війни* суттєво зросла: у 1907 нараховувала 16 братів і 7 новиків, а у 1914 вже 18 схимників, 23 архарія та 3 новика.

1920—1930-ті рр. характеризувалися динамічним розвитком студитського чернецтва.

Під час *українсько-польської війни 1918—1919* Скнилівську лавру знищили польс. війська, і тому у 1919 студити перейшли до с. Унів до літньої резиденції галицьких митрополитів. У 1926 рішенням Консисторії її разом із землями було передано у власність студитам. У цьому ж році митрополит Андрей окремою грамотою надав унівському монастиреві титул лаври. Згодом Святоуспенська Унівська лавра стала обителлю-матір'ю для усіх ін. студитських монастирів, тобто її ігумен був старшим настоятелем для усіх студитських обителей.

У 1921 було засновано студитський монастир св. Івана Хрестителя у *Зарваниці*. У 1925 була започаткована обитель у м. Сент-Адрієн у канад. провінції Квебек, однак її вже у 1927 довелося розформувати. Подібна доля чекала й монастир у с. Коростів (Сколівського р-ну Львів. обл.), який був заснований у 1926, а наступного року перетворений на парафіяльну станицю.

У 1931 були засновані місійні станиці у селах Заболітті (сучасна Польща), Хуторах Мерлінських (сучасна Білорусь), Шістці (сучасна Польща), у 1935 — монастир св. Іллі у с. Дора (нині у складі м. *Яремче*), у 1936 — монастир при храмі св. Михаїла у с. Флоринка (Лемківщина, сучасна Польща), у 2-й пол. 1930-х рр. — скит св. Андрея в урочищі Лужки бл. с. Осмолода (Рожнятівський р-н Івано-Франківської обл.).

Найамбітнішим проєктом братів Шептицьких стала Святоіванівська лавра у *Львові*, заснована 1927. Протягом 1936—38 тут постав монастирський комплекс із церквою Премудрості Божої, житловими і госп. будівлями, іконописною майстернею і сиротинцем (у ньому під час *Голокосту* переховувалися єврейс. хлопчики, якими опікувалися студити).

У 1920-ті рр. кількість студитів була стабільною, а у 1930-ті рр. стала збільшуватися. У 1938 було 196 монахів-студитів.

Після того як Зх. Україну анексував СРСР (1939), рад. влада позбавила монастирі права власності на їхнє майно. Від рук представників влади загинуло 4 монахи-студити. У монастирях залишилися найстійкіші ченці.

Після відходу рад. військ у 1941 студитське чернецтво швидко відновило власність над монастирями, хоча і без земель, яких нім. окупаційна влада не повернула їм у довоєнному обсязі.

Станом на 1 січня 1944 у Львівській архієпархії було 93 монахи-студити. Під час Голокосту студити брали участь у порятунку євреїв, який організував митрополит А.Шептицький.

З ліквідацією УГКЦ у 1946 значна кількість студитів продовжувала монаше і священниче служіння в умовах Катакомбної Церкви.

Невеликій групі монахів вдалося ще наприкінці Другої світової війни виїхати до країн Заходу.У 1951 вони заснували монастир у м. Вудсток (Канада, провінція Нью-Брансвік).

З виходом патріарха Й.*Сліпого* на волю у 1963 розпочалося відродження і зміцнення студитського чернецтва у країнах вільного світу. Патріарх, зокрема, придбав для них монастир у Кастель-Гандольфо (Італія, нині муніципалітет у складі метрополійного міста Рим-Столиця), який став їхнім гол. осередком.

У 1989 з легалізацією УГКЦ укр. студити вийшли з підпілля і розпочали нову сторінку в історії сх. чернецтва.

Ю.Ю.Ступак.

К.В. Ступницька.

Було відновлено монаше життя у Святоіванівській та Унівській Святоуспенській лаврах. Протягом 1991—99 відбулося заснування кількох нових монастирів і реставрація старих. Помітним студитським монастирем став львів. монастир св. Обручника Йосифа.

Літ.: *Амман А., Стек М.* Ченці Студитського Устава. Едмонтон, 1955; *Марусин М.* Монаший устав св. Теодора Студита на Україні. Рим, 1995; *Мицько І.* Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст. — кінець XX ст.). Львів, 1998; *Мартинюк Т.* Митрополит Андрей та блаженний Климентій Шептицькі як законодавці відродженого студийського чернецтва. У кн.: Типікони. Львів, 2007; *Чорнописька В.З.* Релігійна та громадська діяльність Климентія Шептицького (1869—1951 рр.). Львів, 2014; *Шептицький К.* Митрополит Андрей і обновлення східної чернечої традиції. У кн.: Блаженний преподобномученик Климентій (Шептицький). Львів, 2014; *Шептицький К.* Монахи Студити. В кн.: Блаженний преподобномученик Климентій (Шептицький). Львів, 2014; *Боруцька О.* Історичний контекст заснування та розвитку Свято-Іванівської Лаври Студійського Уставу УГКЦ. У кн.: Музей народної архітектури та побуту у Львові — спадщина митрополита Андрея Шептицького: матеріали наук. конференції з нагоди 150-ліття від дня народження митрополита Андрея Шептицького. Львів, 2016; *Мартинюк Т.* Відродження монастирів Студийського Уставу та формування Загального Типікону. У кн.: Музей народної архітектури та побуту у Львові — спадщина митрополита Андрея Шептицького: матеріали наук. конференції з нагоди 150-ліття від дня народження митрополита Андрея Шептицького. Львів, 2016; *Скіра Ю.* Діяльність ієромонаха Германа (Будзінського) у порятунку євреїв під час Голокосту в селі Уневі та у Львові. «The Caucasus» (Baku), 2016, vol. 16; *Скіра Ю.Р.* Переховування євреїв монахами Студійського Уставу на взуттєвій фабриці «Солід» у Львові в 1942—1944 рр. «Історико-культурні студії» (Львів), 2016, № 1; *Скіра Ю.Р.* Переховування Фаїни Ляхер монахами та монахинями Студійського Уставу під час Голокосту. «Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського» (Вінниця), 2017, вип. 25.

Ю.Р. Скіра.

СТУПА́К Юліан Юрійович (28.08.2000—08.03.2022) — укр. військовик, лейтенант, командир взводу, 93 окрема механізована бригада «Холодний Яр» Сухопутних військ ЗСУ. Позивний «Цезар». Герой України (посмертно).

Н. у с. Ясинуватка Онуфріївського (нині Олександрійського) р-ну Кіровоградської обл. Навчався у середній загальноосвітній шк. № 37 м. Кам'янське Дніпропетровської обл., де жив з бабусею.

2021 закінчив ф-т бойового застосування військ Нац. академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (м. Львів). Військ. службу проходив у складі 93 окремої механізованої бригади «Холодний Яр» (с-ще Черкаське Дніпропетровської обл.). На посаді командира взводу брав участь в ООС.

З початком широкомасштабного рос. вторгнення в Україну 24 лютого 2022 виконував бойові завдання спочатку у Сумській обл., а згодом на Харківщині. Під час одного з боїв із РПГ-22 підбив рос. танк. Загинув в бою 8 березня 2022.

Указом Президента України № 237/2022 від 13 квітня 2022 за особисту мужність і самовіддані дії, виявлені у захисті держ. суверенітету і територіальної цілісності України, вірність військ. присязі С. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Похований у с. Ясинуватка Кіровоградської області.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Задверняк Н.* Батько Героя України Юрій Ступак: «Юліан говорив, що росіяни аж ніяк не безсмертні і дуже добре горять». «АрміяInform», 2022, 1 травня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/05/01/batko-geroya-ukrayiny-yurij-stupak-yulian-govoryv-shho-rosiyany-azh-niyak-ne-bezsmertni-i-duzhe-dobre-goryat/; *Карбунар Н.* Юліан Ступак. Історія 21-річного командира, який захищав Харківщину. «Главком», 2022, 1 вересня. Web: https://glavcom.ua/country/society/julian-stupak-istorija-khorobroho-21-richnoho-komandira-jakij-zakhishchav-kharkivshchinu-872168.html

В.В. Мараєва.

СТУПНИ́ЦЬКА Катерина Вікторівна (11.04.1996—08.03.2022) — укр. військовик, сержант, санітарний інструктор мед. пункту 3-го механізованого батальйону 14-ї окремої механізованої бригади ім. кн. Романа Великого Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с. Залізниця Корецького р-ну Рівнен. обл. 2015 закінчила Дубенський мед. коледж, працювала зав. Фельдшерсько-акушерського пункту у с. Даничів (Рівнен. обл.). 2016 уклала трирічний контракт на проходження військ. служби у ЗСУ: обіймала посаду санітарного інструктора мед. пункту 3-го механізованого батальйону 14-ї окремої механізованої бригади (м. Володимир Волин. обл.). Брала участь в АТО та ООС. У вересні 2021 продовжила контракт ще на рік.

З початком широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 брала участь в обороні Київ. обл., врятувала значну кількість військовослужбовців.

Загинула 8 березня 2022 під час боїв за визволення с. Макарів Київ. обл. внаслідок прямого влучання рос. ракети у будівлю мед. пункту в с. Наливайківка.

Похована 12 березня 2022 у с. Залізниця.

Указом Президента України № 148/2022 від 19 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету і територіальної цілісності України, вірність військ. присязі С. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

У жовтні 2022 на честь С. перейменовано вул. і провулок Пушкіна у м. Корець і в грудні того ж року вул. Уляни Громової в Києві.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Печерський А.* Вона реально безстрашна була: історія Героя України Катерини Ступницької. «АрміяInform», 2023, 2 грудня. Web: https://armyinform.com.ua/2023/12/02/pro-geroyizm-kateryny-stupnyczkoyi-nagadaly-liczeyisty-z-ostroga/

В.В. Мараєва.

СУБО́ТІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — археол. пам'ятка на пд.-зх. околиці с. *Суботів* (Чигиринський р-н Черкаської обл.), на мисоподібному виступі правого берега р. Суба (Суботь; прит. Тясмина, бас. Дніпра).

Осн. археол. розкопки С. г. проводились у 1950-х і на поч. 1970-х під кер-вом О.*Тереножкіна*. Тут виявлені різночасові матеріали: від доби середньої бронзи (18—17 ст. до н. е., *багатоваликової* (*багатопружкової*) *кераміки культура*) до кін. 1 тис. до н. е. (*зарубинецька культура*), але осн. шар належить до перехідного періоду від доби бронзи до раннього залізного віку (11 — кінець 9 ст. до н. е.).

Заг. площа С. г. сягає 4 га. До С. г. входить Великий Городок,

де зосереджені осн. досліджені об'єкти; Малий Городок, відгороджений від Великого Городка ровом і валом; Новий Городок, розташований із напільного боку бл. в'їзду до Великого Городка.

На Великому Городку — кілька груп напівземлянок, кожна з яких являла собою окреме домогосподарство. Між ними — незабудований простір, який міг слугувати кошарою чи майданчиком для культових дій. Наприкінці існування С. г. усі домогосподарства були залишені. Під час цього здійснювалися ритуали, які передбачали розбивання посуду, своєрідне поховання речей, які вийшли з ужитку, іноді — поховання людей або частин їхніх тіл. На місці госп-в були захована скарби металевих предметів (браслети, кельти, тесло-сокира), а бл. одного з жител покладено залізного меча із бронзовою рукояттю і навершя від його піхов. Матеріальний комплекс С. г. сполучає ознаки *білогрудівської культури* і *чорноліської культури*. У С. г. поєднані риси карпатодунайського (ранньогальштатського) і місц. походження за участю впливів із межиріччя Волги та Оки, Поволжя і Центр. Казахстану.

Літ.: *Граков Б.Н., Тереножкин А.И.* Субботовское городище (раскопки 1955 г.). «Советская археология», 1958, № 2; *Тереножкин А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961; *Гершкович Я.П.* Суботовское городище (конец II — начало I тыс. до н. э.). К., 2016.

Я.П. Гершкович.

СУМСЬКО́ГО КАДЕ́ТСЬКОГО КО́РПУСУ КО́МПЛЕКС БУДІ́ВЕЛЬ — комплекс архіт. пам'яток у м. *Суми*.

Розташований на пд. околиці міста на лівому березі р. Псел (прит. Дніпра). Комплекс закладено в урочищі Лефицька Стінка на ділянці землі, подарованій військ. відомству у 1891 сумським промисловцем і меценатом І.Г.Харитоненком (див. *Харитоненки*). Він пожертвував 500 тис. рублів та заповів сину і спадкоємцю Павлу порушити клопотання про відкриття у місті кадетського корпусу — закритого військ. закладу з гімназичним курсом навчання.

Урядовий дозвіл отримано 1899. Проєкт виконав у 1898 київ. архіт. К.Іваницький. Комплекс збудовано 1903—05 коштом П.Харитоненка (який виділив 600 тис. рублів) під кер-вом інж., генерал-лейтенанта Л.Й.Кублицького-Піоттуха, котрий 1900—05 був дир. Сумського кадетського корпусу (вживалася назва Сумський Михайлівський кадетський корпус).

Комплекс будівель Сумського кадетського корпусу. Фрагмент фасаду головного корпусу.

Основні будівлі були оснащені найпередовішим на той час інженерним обладнанням: водогоном, каналізацією, електричним освітленням і ліфтом (гол. навч. корпус). Кадетський корпус закрито 1918.

За рад. доби тут містились військ. навч. заклади: з 1925 — Сумська піхотна школа ім. М. Фрунзе, з 1927 — Сумська артилер. школа, 1937—41 — Сумське артилер. уч-ще ім. М. Фрунзе, 1943—68 — Сумське Червонопрапорне артилер. уч-ще ім. М. Фрунзе, 1968—92 — Сумське вище артилер. командне двічі Червонопрапорне уч-ще ім. М. Фрунзе.

1994 створено Військ. ін-т артилерії ім. Б. Хмельницького Сумського держ. ун-ту, розформований 2007. На його базі створено кафедру військ. підготовки і НД центр ракетних військ і артилерії Сумського держ. ун-ту.

2011 створено Держ. ліцей-інтернат із посиленою військово-фізичною підготовкою Кадетський корпус ім. І.Г. Харитоненка, з 2019 підпорядкований Держ. прикордонній службі України.

Комплекс займає значну територію, витягнуту з пн. на пд. уздовж вул. Лебединської. За функціональною ознакою територія поділяється на дві зони: пд. — навч. і пн. — житлову. У навч. зоні розташовані гол. навч. корпус, будинок начальника, шпиталь, котельня; у житловій зоні — 4 житлові будинки, амбулаторія, майстерня, стайні. Усі будівлі мурованої з цегли, потинькованої, з плоскими перекриттями і чотирисхилими дахами.

Будівлі комплексу вирішені в трьох стильових напрямах історизму: неокласицизм, неоготика і «цегляний стиль».

Найбільшу історико-архіт. цінність становлять гол. навч. корпус і будинок начальника. Гол. навч. корпус фасадом зорієнтований на пд. зх. Триповерховий, на підвалі, Ш-подібний у плані, симетричної композиції, вирішений у неокласицистичних формах.

Гол. фасад має три ризаліти. Стіни 1-го поверху рустовані, а 2-го і 3-го — членовані пілястрами іонічного ордера. Гол. вхід акцентований чотириколонним іонічним портиком з трикутним фронтоном.

Розпланування корпусу коридорне і зальне. Збереглися інтер'єри вестибюля, їдальні та церкви, у яких використано чавунні колони і художній метал. Будинок нач., розташований з пн. боку гол. навч. корпусу, вирішено в неокласицистичних формах. Будинок двоповерховий, з ризалітами й аттиком.

Декор фасадів стриманий: рустовані стіни 1-го поверху, віконні наличники з сандриками. Найбільшу мистецьку цінність становлять добре збережені інтер'єри вестибюля з парадними сходами, залу, вітальні, кабінету і спальні. Кожна з кімнат декорована в певному стилі: зал — неоренесанс, кабінет — неокласицизм, вітальня — рококо, спальня — модерн. У цих приміщеннях збереглися декоративна ліпнина стель, кахляні печі і каміни.

Інші житлові будинки, призначені для проживання викладачів та обслуги, — триповерхові, видовжені, прямокутні в плані, секційної структури, зі сходовими клітками, виділеними на фасадах у вигляді ризалітів.

Фасади вирішені в неокласицистичній стилістиці (корпус № 8) і у формах «цегляного стилю» (корпуси № 10, 13).

Літ.: *Loza St.* Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Суми. Вулицями старого міста: Історико-архітектурний альбом. Суми, 2003; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005; Історико-містобудівні дослідження: Суми, Миргород, Корець. К., 2013; Звід

О.М. Сухий.

пам'яток історії та культури України. Сумська область (Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»). К., 2017.

В.В. Вечерський.

СУФІ́ЗМ У КРИМУ́. Суфізм — містична течія в *ісламі*, що відіграла значну роль у проникненні його на терени Криму.

Ісламізація Криму розпочалася на початку 13 ст. і проводилася саме суфійськими мандрівними дервішами.

Золотоординські хани *Берке* (1257—66) та *Узбек* (1313—41/42), сельджуцький султан Рума Ізеддін Кейкавус II (1246—54; 1257—62) усіляко сприяли цьому процесові. Берке прийняв іслам від суфійського шейха Сайфадді-на ал-Бахрізі з Бухари. А разом з Кейкавусом ІІ, який був мюридом (учнем) філософа Джеляледдіна Румі (1207—73), до Криму прибули дервіші — послідовники Сари Салтука Баба.

На першому етапі мандрівні наставники-містики та їхні учні формували громади для спільного пошуку осяяння та розуміння *Корану*. На час появи суфізму в Криму вже створювалися суфійські орг-ції — братства (тарикати), що базувалися на спадкоємності навчання містичного досвіду.

Евлія Челебі, який кілька разів побував у Криму (1641—42, 1665—67 і вів родовід від суфійського філософа Ахмеда Ясеві, належав до братства мевлевіє. Челебі залишив записи про свої мандрівки, де зазначив основні суфійські центри Криму, що належили як до традиційних тарикатів (накшбендіє, мевлевіє, хальветіє, гульшеніє, джельветіє, кадиріє), так і до місцевих (колечлі, чуюнчілі).

Значний вплив мав суфізм через відомих шейхів на владу крим. ханів. Духовні наставники Девлеткельди Суфі, Такиюддін Абу Бекр, Ібрагім Акмехмед, Абдуррахман-ефенді, Багадир Беґ, Мехмед Факрі були аталіками (вихователями) ханів із роду *Ґіреїв* (Гераїв).

Притаманне суфізму в Криму було шанобливе ставлення до могил святих — азізів, зокрема сподвижників пророка Мухаммеда — Маліка Аштера і Газі Мансура, гробниці яких в околицях *Бахчисарая* були місцем поклоніння.

Суфійські шейхи із нісбою Кирими або крим. походження ставали відомими і за межами Криму, зокрема, в Каїрі, Дамаску, *Єрусалимі*, Едірне, Бурсі, серед них Емір бін Осман Суфі, Мевляна Реджеб бін Ібрагім, Мухаммед ал-Кирими, Зіяєддін бін Садуллах Кирими, Мевляна Рукнеддін Ахмед бін Мухаммед бін Абдульмумін, Неджмеддін Ісхак бін Ісмаїл ал-Кирими та ін.

Рукопис 13 ст. «Кітаб алмасабіх фі-т-тасаввуф» («Світильники суфізму») Абу Бекра бін Юсуфа ал-Хасана ал-Васифі (найдавніший з відомих письмовий літ. твір Криму арабською мовою) свідчить про те, що на території Криму знайшли послідовників як середньоазійська (тюркська), так й іракська (месопотамська) гілки суфізму, а можливо, й хорасанська.

На середину 18 ст. у Криму налічувалося до 50 текіє (суфійських обителей), їх кількість поступово зменшувалася, а на 1920—30-ті рр. вони зовсім зникли. До нашого часу збереглися лише дві будівлі текіє: у *Євпаторії* (16 чи 18 ст.) та у *Сімферополі* (19 ст.).

Проте арабські, перські та тюркомовні (кримськотатар.) суфійські тексти — поетичні й наукові, збереглися в архівних, музейних та бібліотечних зібраннях півострова, однак й багато рукописів і стародруків втрачено.

Тема суфізму в Криму — цього величезного пласту семисотрічної кримськотатар. реліг., істор. і філос. думки досі лишається недостатньо вивченою.

Літ.: *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887; *Акчокраклы О.* Старо-крымские и Отузские надписи XIII—XV в. Симферополь, 1927; *Кемаль Я.* Арабський суфійський рукопис XIII віку, в Криму знайдений і чи не в Криму й писаний. У кн.: Студії з Криму. К., 1930; Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666—1667). Симферополь, 1999; *Абдульвапов Н.* Актуальные проблемы изучения истории суфизма в Крыму. «Ученые записки ТНУ». Серия «Филология», 2005, т. 18 (57), № 3; *Абдульвапов Н.* Суфизм и начальный этап активного распространения ислама в Крыму. «Культура народов Причерноморья», 2006, № 79; *Лавринович О.* Роль суфійських тарикатів в ісламізації Кримського півострова. «Українське релігієзнавство», 2011, № 57; *Якубович М.* Філософська думка Кримського ханства. К., 2016.

О.Д. Василюк.

СУХИ́Й Олексій Миколайович (н. 29.03.1957) — історик, д-р істор. н. (2004), проф. (2005).

Н. у с. Новики Збаразького р-ну Терноп. обл. У 1974 закінчив Доброводівську сш у Терноп. обл. Після закінчення істор. ф-ту Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка (1974—79) (нині Львів. нац. ун-т ім. І. Франка) працював викладачем історії сш № 5 м. Дрогобича Львів. обл. (1979—80). З вересня 1980 на роботі у Львів. нац. ун-ті ім. І. Франка: асистент (1980—82), аспірант (1982—85), асистент (1985—89), доцент кафедри історії УРСР (від 1989 кафедра історії та етнографії України) (1989—94). Від 1994 доцент кафедри новітньої історії України, проф. (2005—10), зав. цієї ж кафедри (від 2010). У 2004—11 — учений секретар Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка.

Викладав у закордонних вищих школах: Гуманістична академія ім. А. Гейштора (м. Пултуск, Польща) (1999), Вища школа адміністрації (м. Бєльсько-Бяла, Польща) (2000), Ун-т ім. Казимира Великого (м. Бидгош, Польща) (2001—04), Католицький ун-т ім. Івана-Павла ІІ (м. Люблін, Польща) (2011—15), Держ. академія прикладних наук ім. о. Броніслава Маркевича (м. Ярослав, Польща) (з 2017Сфера наук. інтересів: суспільно-політ. та етнонац. відносини у Галичині в кінці 18 — першій третині 20 ст.; політ. партії на західноукр. землях на зламі 19—20 ст.; укр. історіографія та біографістика; сучасні міжнар. відносини.

У 1986 захистив канд. дис. «Вплив російського революційного руху на суспільно-політичне життя Східної Галичини (1900—1914 рр.)» (наук. кер. С.*Макарчук*), 2004 — докторську дис. «Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців 19 — початку 20 ст.» (наук. консультант С.*Макарчук*).

Автор понад 300 наук. публікацій в укр. і зарубіжних виданнях. Член і голова (від 2014) спеціалізованої вченої ради із захисту дис. з істор. дисциплін у Львів. ун-ті. Чл. редколегій фахових періодичних видань «Вісник Львівського університету. Серія історична», «Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія», «Annales Universitatis Paedagogicae Craco-

viensis» (Краків, Польща). «Studia de Securitate et Educatione Civili III» (Краків, Польща); «Prace Historyczno-Arhiwalne» (Жешів, Польща).

Нагороджений Грамотою Президента України (1999), нагрудним знаком МОН «Відмінник освіти України» (2002), Грамотою Президії Академії педагогічних наук України (2011), засл. працівник освіти України (2017), засл. проф. Львівського ун-у (2017), Відзнакою міського голови м. Львова «Золотий герб міста Львова» (2018), грамотою Верховної Ради України «За заслуги перед Українським народом» (2023).

Праці: Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX — початку XX ст. Львів, 1997; Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX — початок XX ст.). Львів, 1998; Москвофільство: документи і матеріали. Львів, 2001; Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст.). Львів; 2003; Історія Бельгії. Львів, 2005; Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914—2009). Львів, 2010; Релігійні процеси на Львівщині в кінці 1980-х — 1990-х рр.: суспільно-політична сфера та міжконфесійні відносини. Львів: ПАІС, 2016; Roman Catholic church in Ukraine: history and modern times: monography. Rzeszów: Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, 2020 (співавтор Krzysztof Rejman); Львівський університет: сторінки історії = Lviv University: Pages of History. Львів, 2025 (співавтор).

Літ.: Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000). Ювілейна книга. Львів, 2000; Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка, т. 2. Львів, 2014.

Л.О. Зашкільняк.

СУХОВЕ́РСЬКИЙ Целестин-Микола (08.05.1913—18.08.2008) — адвокат, бібліотекар, громад. діяч, меценат.

Н. в м. Чернівці, у дитинстві жив у с. Великий Кучурів (нині Чернівецького р-ну Чернів. обл.). У Чернівцях закінчив г-зію та ун-т (магістр права, 1937; д-р політ. наук, 1939).

Засн. і капітан спортивного т-ва «Мазепа», працював у спортивних т-вах «Довбуш» і «Іван Мазепа». Займався адвокатською, просвітницькою і політ. діяльністю.

Як член Крайової екзекутиви ОУН виконував обов'язки вихователя, організатора та зв'язкового суспільно-громад. сектору.

У 1933—40 брав активну участь у роботі академічного т-ва «Запорожець», одночасно очолював читальню «Українська школа».

Навесні 1941 під виглядом німця-репатріанта переїхав до Німеччини. Перебуваючи в таборі для переміщених осіб у Верхній Сілезії, встановив контакти із центр. відділом Українського національного об'єднання (УНО) в Берліні.

Після переїзду до Берліна С. разом із Д.Яремчуком, І.Шоршем, М.Роговським та ін. допомагав укр. робітникам: робив посвідки, сприяв залежно від обставин їхній легалізації в Німеччині чи поверненню до України, постачав літ.

Виконуючи завдання проводу ОУН, друкував і пересилав націоналістичну літ. до окупованого німцями Києва (там німці стратили обох сестер С., які працювали в складі похідних груп ОУН).

У Німеччині виконував посаду ген. судді у проводі ОУН(м). Після війни працював у Міжнар. орг-ції у справах біженців у Зх. Німеччині.

1949 емігрував до Канади. Після закінчення у 1960 Ун-ту Вашингтону (м. Сіетл, США) отримав ступінь магістра бібліотекознавства.

В Едмонтоні С. працював куратором східноєвроп. і слов'ян. колекції б-ки Альбертського ун-ту (до виходу у пенсію у 1979), викладав на ф-ті бібліотекознавства та у відділах східноєвроп. студій і слов'ян. мов (доц. від 1967, надзвичайний проф. з 1976).

С. відігравав провідні ролі в Конгресі українців Канади (КУК) та УНО (член проводу).

На 10-й сесії УНРади (1989) був обраний заст. голови уряду УНР в екзилі й кер. ресорту юрид. справ.

1995 сприяв заснуванню Меморіального фонду ім. Теодоти та Івана Климів для поглиблення зв'язків між Канадським ін-том укр. студій і Чернів. ун-том.

Співголова кампанії збору коштів для придбання друкарського обладнання для ун-ту і Центру досліджень Буковини. 1999 став меценатом Чернів. ун-ту.

Заснував Вічний фонд ім. Целестина та Ірини Суховерських, який пропонує магістерські й докторські стипендії студентам та аспірантам з Буковини для навчання у канадських ун-тах із таких спеціальностей, як економіка, соціологія і психологія.

Автор багатьох наук. публікацій і дописів на громадсько-політ. тематику. Упорядкував 8 бібліографічних каталогів і кілька славістичних періодичних видань.

Нагороджений багатьма відзнаками урядів Канади й Альберти, КУК та Спілки офіцерів України. 1993 Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича вручив С. почесний докторат. С. — почесний громадянин Чернівців.

1997 видав мемуари під назвою «Мої спогади», в яких, крім власного життєпису, висвітлив укр. культурне і політ. життя у передвоєнній Буковині, під час війни і в повоєнній Німеччині та Канаді.

П. у м. Едмонтон.

Літ.: *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Вічно усміхнений д-р Суховерський. «Новий шлях» (Торонто, Канада), 2008, 18 вересня; Буковинська діаспора (вихідці з Північної Буковини). Бібліографічний список. Чернівці, 2011; Суховерський Микола. Web: http://uk.wikipedia.org/wiki/Суховерський_Микола; *Шиян Р.* З ювілеєм, докторе Миколо Суховерський! Web: www.infoukes.com/newpathway/16-2008_Page-11-1.html; *Шморгун Н.* Помер великий патріот Буковини Микола Суховерський. Web: https://molbuk.ua/vnomer/suspilstvo/16296-pomer-velikijj-patriot-bukovini-mikola.html; Микола Суховерський — патріот, меценат, почесний доктор університету. Web: https://molbuk.ua/2007/05/15/mikola-sukhoverskijj-patrot-mecenat.html

І.І. Винниченко.

К.В. Сухомлин.

СУХОМЛИ́Н Кирило Васильович (11.04.1886—26.08.1938) — рад. партійний і держ. діяч, чл. політбюро ЦК КП(б)У (1930—37).

Н. у с. Краснопілля Кролевецького пов. Черніг. губ. 1898 закінчив початкове трирічне нар. уч-ще. Працював наймитом, робітником на одеських заводах; слюсарем, кочегаром у депо станції Конотоп, з лютого 1903 — слюсарем депо станції Борзя (Маньчжурія). Член РСДРП(б) з 1905, заарештовувався поліцією. З березня до листопада 1906 — на підпільній революційній роботі в Кролевецькому, Сосницькому та Конотопському пов. Чернігів. губ. Повернувся до Манчжурії, невдало нама-

В.О. Сухомлинов.

гався емігрувати до США (1906), але залишився слюсарем на Китайської сх. залізній дорозі, згодом — Забайкальській залізниці (1914). Брав участь в організації споживчих кооперативних т-в, голова кооп. спілок Маньчжурії, кооп. мережі забайкальського об'єднання «Закупсбыт» до лютого 1917. Брав участь в організації незалежних споживчих кооперативних т-в, голова кооп. спілок Маньчжурії, кооп. мережу забайкальського об'єднання «Закупсбыт» до лютого 1917.

З квітня 1917 до листопада 1918 керував профспілками залізничників на Далекому Сході, від грудня 1918 до січня 1920 — у партизанському русі, надалі поєднував профспілкову та компартійну роботу.

Наприкінці 1920 відряджений до профспілок УСРР, голова Південбюро ЦК ВУСРС, член Харків. міськ. компартії у 1922. Був серед працівників партійно-рад. апарату, за походженням українців, яких почав висувати на керівну республіканську роботу Л.Каганович у ході українізації. Заст. голови ЦКК КП(б)У і наркома РСІ (1925), нарком праці УСРР (1925—31), голова ВРНГ УСРР (1927—32), заст. голови РНК УСРР і голова Всеукр. ради профспілок УСРР (1932—33), голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР (1933—34), нарком місц. промисловості (1935), голова Держплану України (1935—38).

Підтримував групу Сталіна у боротьбі з т. зв. опозиціями у Компартії, курс на форсовану індустріалізацію та суцільну колективізацію, неодноразово виступав за пріоритетне фінансування важкої промисловості УСРР за рахунок бюджету СРСР. Зосереджувався на екон. проблемах, не відіграв провідної політ. ролі серед кер-ва КП(б)У. Разом з іншими очільниками республіки беззастережно виконував накази Кремля під час Голодомору. Наприкінці жовтня 1932 призначений відповідальним за виконання хлібозаготівель у Вінницькій обл. За оцінками учених, втрати населення області від голоду становлять від 200 до 400 тис. осіб.

Арештований 4 червня 1938. М.*Єжов* 20 серпня 1938 надіслав Сталіну черговий список партійно-рад. керівників, які мали бути засуджені до страти. Серед них було прізвище С. Засуджений Воєнною колегією Верховного суду СРСР 26 серпня 1938 до страти, того ж дня розстріляний. Реабілітований у серпні 1955.

Літ.: *Коломійченко І.* Кирило Васильович Сухомлин. К., 1974; Декомунізація: що і чому перейменовувати й демонтувати: зб. матеріалів, рекомендацій і документів щодо виконання вимог Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного 'нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». К., 2015; Web: http://stalin.memo.ru/names/p360.htm; Филиппов С. Руководители центральных органов ВКП(б) в 1934—1939 гг. Справочник. М., 2018.

В.Ю. Васильєв.

СУХОМЛИ́НОВ Володимир Олександрович (04.08.1848—02.02.1926) — держ. військ. діяч Російської імперії, ген. від кавалерії (1906).

Отримав початкову і середню військ. освіту, закінчив Миколаївську академію Генштабу (1874). Учасник рос.-турец. війни 1877—78. Займався облаштуванням цивільного врядування в Болгарії (1877).

Як начальник 10 кавалерійської дивізії, що локалізувалася у Харкові (1897), сприяв заснуванню у Сумах кадетського корпусу. З травня 1899 до жовтня 1904 нач. штабу, помічник командувача Київ. військ. округу М.І.Драгомирова, командувач округом, у 1905—08 поєднував це призначення з посадою київ., подільського і волин. генерал-губернатор. Дотримувався антипольс. політики в краї.

З грудня 1908 нач. Генштабу рос. армії, у 1909—15 військ. міністр, чл. Державної думи (1911).

У 1916 звільнений зі служби і посади. Був обвинувачений у хабарництві, зловживанні владою, у неготовності рос. армії до Першої світової війни. Засуджений до довічного ув'язнення у Петропавлівській фортеці. Звільнений за наполяганням Г.Распутіна. Амністований у 1918, емігрував до Німеччини. В еміграції опублікував мемуари «Воспоминания».

Літ.: Список генералам по старшинству. Составлен на 15 апреля 1914 года. Петроград, 1914; Незабытые могилы. Российское зарубежье: некрологи, 1917—1997, 8 кн. М., 1999; *Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А.* Первая мировая война в жизнеописаниях русских военачальников. М., 1994; Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи, т. 1. СПб., 2001; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. К., 2005; *Сухомлинов В.А.* Воспоминания. Мемуары. Минск, 2005.

В.С. Шандра.

СХІДНОСЛОВА́ЦЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1831, Холерне повстання — стихійний виступ селян у *комітатах* Земплін, Абауй, Шариш та Спіш («Гірські землі» Угор. королівства під владою *Австрійських Габсбургів держави*; тепер територія Словаччини). Приводом для соціального вибуху були заходи місц. влади, яка намагалася зупинити епідемію холери. Погроми маєтків та осередків влади відбувалися у липні-серпні 1831. У них брали участь понад 40 тис. селян, переважно етнічних словаків, частково *русинів* (українців) та угорців. Армія швидко придушила повстання, після чого суди винесли смертний вирок 119 особам, бл. 4 тис. осіб були засуджені до тілесних покарань та ув'язнення; 8 листопада 1831 імп. *Франц II* заборонив подальші репресії. С.с.п. було серед причин, які змусили уряд ухвалити закон про врегулювання сел. повинностей в Угор. королівстві й обмеження юрисдикції поміщиків над селянами (1836).

Літ.: *Haraksim L'.* Východoslovenské roľnícke povstanie roku 1831. «Historický časopis» (Bratislava), 1981, roč. 29, čís. 4; Історія українського селянства, т. 1. К., 2006.

Ф.І. Стеблій.

ТАВА́НЬ (від тюркського «табан» — підошва, заплава річки, пласке місце) — у 15 — на початку 20 ст. назва кількох об'єктів у нижній течії Дніпра: 1) низка островів на ділянці від сучасного м. *Берислав* (від Зміїної затоки) до м. Гола Пристань (Херсон. обл.). Найчастіше Т. називався острів довжиною бл. 10 км, що починався бл. Берислава. З правого боку цей острів омивався Дніпром, який, за свідченням Г.Л. де *Боплана*, «тече тут одним руслом і має не більше як 500 кроків завширшки», з лівого — відгалуженням р. Конки (Кінських Вод). Інші острови мали назви Козацько-Кам'янський, Бургунський, Тягинський. Природні умови робили ці острови зручними для влаштування переправ через Дніпро; 2) найважливіша з переправ через р. Дніпро, що пролягала через о-в Тавань (див. *Таванська переправа*); 3) осман. фортеця Мустріт-Кермен, що стояла на о-ві Тавань. В осман. джерелах 16—17 ст. для Таванської переправи і фортець на обох берегах Дніпра (*Казікермена* і Мустріт-Кермена) застосовується співзвучний із Т. топонім Доган (тоган; тюркське «сокіл»).

Топонім Т. уперше позначено на карті М. Беневентано (1507) на правому березі Дніпра.

Літ.: *Радлов В.* Опыт словаря тюркских наречий, т. 3. СПб, 1905; *Эвлия Челеби*. Книга путешествия. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. М. 1961; *Князьков Ю.* О местонахождении «Тавани» и Таванской переправы в XV—XVII веках. «Придніпровський науковий вісник», 1997, № 2; *Яворницький Д.* Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис, т. 2. К.—Запоріжжя, 2005.

Т.М. Гедзь.

ТАЛЛЕЙРА́Н (Таллейра́н-Перигор, Talleyrand-Périgord) **Шарль Моріс** (02.02.1754—17.05.1838) — кн. Беневентський (1806—15), герцог Діно (з 1817); франц. дипломат і держ. діяч.

Н. у Парижі в аристократичній родині. Виховувався в коледжі Аркур (1760—68), семінарії Сен-Сюльпіс (1770—74), вивчав теологію у Сорбоні (Париж). У 1779 отримав сан священника. У 1775—88 ген. вікарій у Реймсі, 1788—91 — єпископ отенський, 1789 — обраний депутатом у Ген. штати від духівництва Оттена.

Від початку Французької революції брав активну участь у багатьох подіях політ. життя країни, виявляв прихильність до конституційної монархії англ. зразка. Вважав, що революція повинна змінити монархію, а не знищити її. Був обраний до конституційного комітету Нац. зборів, брав участь у підготовці Декларації прав людини і громадянина, ініціатор декрету про передачу церк. майна в порядкування нації. У 1790 обраний головою Установчих зборів, з трибуни яких запропонував відзначати нац. свято федерації у день взяття Бастилії. За сприяння проведенню церк. реформи в березні 1791 був відлучений Папою Римським від церкви. 7 квітня 1791, після смерті графа О.Мірабо, став головою Дипломатичного комітету, що взяв під контроль усі питання зовнішньої політики. У червні 1791 виступив з промовою в Установчих зборах із заявою про потенційний союз Франції з Великобританією, що згодом стало основою зовнішньополітичної доктрини Т. У 1792 на пропозицію міністра іноземних справ Франції К.Лессара двічі побував у Лондоні з дипломатичною місією, домігся оприлюднення Великобританією 25 травня 1792 декларації про нейтралітет у війні Франції з австро-прусською коаліцією, проте не досяг успіхів у створенні англо-франц. альянсу. У вересні 1791 став автором законопроєкту про реформу нар. освіти.

У вересні 1792, рятуючись від революц. терору, виїхав до Лондона. Після викриття таємних зв'язків із королівським двором Т. був звинувачений у держ. зраді й опинився поза законом. У 1794—96 залишив Великобританію і перебував у Пн. Америці, де займався операціями, пов'язаними із земельною власністю.

Після амністії у вересні 1796 Т. повернувся до Парижа, був призначений міністром закордонних справ в уряді Директорії (18.07.1797—20.07.1799). У цей же час зблизився з генералом Бонапартом, пророкуючи йому стрімку політ. кар'єру (див. *Наполеон I*). Керував неофіційними рос.-франц. мирними переговорами в Берліні у серпні 1797 — квітні 1798. Паралельно Т. вів переговори про військово-політ. співробітництво з Пруссією та брав активну участь у англо-франц. переговорах, що проходили у Ліллі у липні-вересні 1797.

Відіграв важливу роль у підготовці та проведенні держ. перевороту 4 вересня 1797, спрямованого проти реставрації монархії у Франції. Сприяв укладенню в жовтні 1797 Кампоформійського миру. У січні-березні 1798 був одним із організаторів Єгипетської експедиції (1799—1801), яка, на думку Т., була спрямована як проти Англії, так і проти Росії. У липні 1798 в доповіді Директорії запропонував після завоювання Єгипту ген. Бонапартом об'єднання франц. з турец. флоту, що допомогло б Османській імперії завоювати Крим і стало б своєрідною компенсацію за Єгипет. Планувалось також знищення Севастополя і Херсона. Проігнорував пропозицію ген. Бонапарта відправитися для переговорів до Стамбула, щоб нейтралізувати

Ш. Таллейран.

С.І. Тарабалка.

Оттоманську Порту напередодні Єгипетської експедиції. У липні 1799 через непопулярність Директорії вийшов у відставку.

Т. сприяв держ. перевороту 9—10 листопада (18—19 брюмера) 1799, що привів до влади Наполеона Бонапарта. У листопаді 1799 знову зайняв посаду міністра закордонних справ. Забезпечив виконання геополіт. планів першого консула, а згодом імператора французів, доповнюючи його політику диктату майстерними прийомами і методами. Став гол. зовнішньополіт. радником Наполеона. Сприяв укладенню у лютому 1801 Люневіллського миру с Австрією. Т. відіграв чільну роль у підготовці конкордату (договору) з Папою Римським Пієм VII у липні 1801, підписав у жовтні 1801 мирний договір і таємну конвенцію з Росією, у червні 1802 — мирний договір із Оттоманською Портою, червні 1803 — конвенцію з Батавською республікою, жовтні 1803 — франко-іспанську конвенцію про нейтралітет і субсидії.

Сприяв обранню у січні 1802 Наполеона президентом Італійської республіки. У липні 1804 отримав титул великого камергера. У листопаді 1804 Т. запропонував укласти новий франко-рос. договір, за яким Росія мала визнати усі анексії Франції. У жовтні 1805 подав Наполеону меморандум, у якому виклав власну концепцію зовнішньої політики. За цим документом, Франція повинна була дотримуватися природних кордонів, залишаючи за собою панування лише в Італії та Пд. Німеччині. Австрія ж мала залишитись сильною державою для противаги експансії Росії, яку слід скерувати до Центр. Азії, де неминуче стикнеться з Англією. У жовтні 1805 підписав Пресбурзький мирний договір з Австрією. Підготував дипломатичні документи для створення Рейнської конфедерації у липні 1806. Очолював франц. делегацію у переговорах з Великобританією у 1806 та Росією того ж року.

У грудні 1806 Наполеон призначив Т. у Варшаву намісником окупованих польс. земель. Організував постачання Великої армії продовольством і контингентом польс. військ. Як і Наполеон, був не схильний підтримувати польс. незалежність. У березні 1807 Т. зустрівся з діячами польс. патріотичного руху А.Городиським і Ю.Нейманом, які запропонували імп. Наполеону провести силами частин франц. армії та польс. повстанців військ. диверсію на Волині, Поділлі та Київщині.

Брав активну участь в укладенні союзного договору між Францією і Персією у травні 1807. Підписав у липні 1807 в Тільзіті з боку Франції договори з Росією про мир і дружбу, оборонний та наступальний союзи. У березні 1807 був призначений великим віцеелектором. Залишив у серпні 1807 посаду кер. франц. дипломатії через незгоду з наполеонівськими принципами ведення зовнішньої політики. Брав участь у зустрічі Наполеона та Олександра I в Ерфурті (вересень 1808), де фактично зрадив імператора, закликаючи у приватній розмові рос. самодержця до боротьби з Наполеоном і порятунку Європи та піддав нищівній критиці його політику, заявивши, що «Рейн, Альпи та Піренеї — завоювання Франції, все інше — справа імператора французів».

На Віденському конгресі Т. докладав зусиль, щоб запобігти подальшому посиленню Пруссії, був одним із організаторів підписання австрій.-британсько-франц. договору, спрямованого проти Росії та Пруссії. Під час «ста днів» не піддався спробам Наполеона схилити його на свій бік. У липні-вересні 1815 Т. очолив уряд і став держ. секретар із закордонних справ, потім у відставці (у політ. житті країни участі не брав).

У 1823 виступив проти втручання Франції у справи Іспанії. Під час революц. подій у Парижі в 1830 надав значну підтримку династії Орлеанів. У вересні того ж року був призначений послом у Лондон, сприяв зміцненню міжнар. становища «Липневої монархії». Брав активну участь у створенні незалежного Бельгійського королівства. У квітні 1834 підписав у Лондоні з боку Франції союзний договір з Великобританією, Іспанією і Португалією. З листопада 1834 — у відставці.

Похований у родинному склепі у Валансі (Франція).

Тв.: Mémoires ... t. 1—5. Paris, 1891—92.

Дж.: Correspondance inédite du prince de Talleyrand et du Roi Louis XVIII pendant le Congrés de Vienne. Paris, 1881; Lettres inéditees de Talleyrand á Napoléon. 1800—1809. Paris, 1889; Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона. В кн.: Сборник Императорского Русского Исторического общества, т. 70, 77, 82, 88. СПб., 1890—1893; Correspondane diplomatique de Talleyrand: Ambassade de Talleyrand à Londres (18301—1834). Paris, 1891; *Жермена де Сталь*. Десять лет в изгнании. М., 2003, 2016.

Літ.: *Сорель А.* Европа и французская революция, т. 2—8. СПб., 1892—1908; *Lacour-Gayer G.* Talleyrand. 1754—1838, t. 1—3. Paris, 1928—1932; *Dard E.* Napoléon et Talleyrand. Paris, 1935; *Cooper D.* Talleyrand. London 1939; *Madelin L.* Talleyrand. Paris, 1944; *Rahn R.* Talleyrand. Tübingen, 1949; *Sainte-Beuve C.A.* Monsieur de Talleyrand. Monaco, 1958; *Тарле Е.В.* Талейран в его кн.: Соч., т. 11. М., 1961; *Castelot A.* Talleyrand ou le Cynisme. Paris, 1980; *Poniatowski M.* Talleyrand et le Directoire. Paris, 1982; *Poniatowski M.* Talleyrand et le Consulat. Paris, 1986; *Борисов Ю.В.* Шарль Морис Талейран. М., 2003; *Waresquiel E.* Talleyrand, le prince immobile. Paris, 2003; *Lawday D.* Napoleon's Master: A life of prince Talleyrand. New York, 2007; *King D.* Vienna, 1814: How the Conquerors of Napoleon Made Love, War, and Peace at the Congress of Vienna. New York, 2008; *Соколов О.В.* Битва двух империй. 1805—1812. М., 2012; *Ададуров В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів, 2018.

О.М. Захарчук.

ТАРАБА́ЛКА Степан Іванович (09.01.1993—13.03.2022) — укр. військовик, майор, льотчик-винищувач, 114 бригада тактичної авіації Повітряних сил ЗСУ. Герой України (посмертно). Один із пілотів, чия постать увійшла до збірного образу «Привид Києва».

Н. 9 січня 1993 у с. Королівка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. 2006 поступив до Прикарпатського військово-спортивного ліцею. Згодом закінчив Харків. нац. ун-т Повітряних сил ім. І. Кожедуба (2014). Служив у 114 бригаді тактичної авіації (м. *Івано-Франківськ*). Був льотчиком-винищувачем, літав на МіГ-29.

Від початку широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 виконав значну кількість бойових вильотів, перебуваючи у складі 40-ї бригади тактичної авіації Повітряних сил. 13 березня 2022 загинув у повітряному бою з переважаючими силами противника у небі над *Житомиром*.

Указом Президента України № 148/2022 від 19 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету і територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Т. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Похований у с. Королівка. Іменем Т. названі вулиці у *Коломиї* та *Яготині*.

29 квітня 2022 газета «The Times» (Велика Британія) повідомила, що загиблий Т. був так званим привидом Києва — утаємничений пілот, який збив понад 40 рос. бойових літаків. У зв'язку з цим командування Повітряних сил ЗСУ оприлюднило заяву, у якій це заперечил. До того ж зазначалося: «"Привид Києва" — це супергерой-легенда, чию постать створили українці! Це швидше збірний образ пілотів 40-ї бригади тактичної авіації Повітряних сил, які захищають небо столиці».

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; Larisa Brown, Ghost of Kyiv is alive in all pilots fighting for Ukraine, says air force. «The Times», 2022, 29 квіт. Web: https://www.thetimes.com/world/russia-ukraine-war/article/ghost-of-kyiv-who-shot-down-more-than-40-russian-aircraft-dies-in-battle-q3sq0hztx; *Мазіна Н.* Пам'яті Степана Тарабалки — «Привида Києва», який знайшов спосіб жити вічно. «Громадське», лютий, 2024. Web: https://hromadske.ua/posts/pamyati-stepana-tarabalki-privida-kiyeva-yakij-znajshov-sposib-zhiti-vichno

В.В. Мараєва.

ТАРАКАНІВСЬКИЙ ФОРТ — *див. Дубенський форт-застава.*

ТАРНА́ВСЬКИЙ Олександр Іванович (1850, за ін. даними 1851—19.02.1910) — краєзнавець і педагог.

Закінчив Смоленську духовну семінарію (1870), склав іспити на викладача рос. мови. Спершу викладав у Старокостянтинівському двокласному уч-щі, згодом — в Острозькій учительській семінарії.

Інспектор нар. уч-щ *Подільської губернії* (1886—91). Інспектор, дир. Благовєщенської вчительської семінарії в Оренбурзькій губ. (1892—1907). Від 1907 — дир. Коростишівської вчительської семінарії в *Київській губернії*.

У лютому 1909 виступив із доповіддю на з'їзді директорів нар. уч-щ, учительських ін-тів і вчительських семінарій Київ. навч. округу у м. *Київ*, у якій обстоював думку про нагальну потребу збільшити кількість практичних занять для вихованців учительських ін-тів і семінарій.

Член «*Подольского церковного историко-археологического общества*» (1890) і *Товариства дослідників Волині* (1907). Дійсний статський радник.

1882—83 співпрацював із часописом «*Киевская старина*». Автор низки праць з історії та краєзнавства *Волині* і *Поділля*.

П. у м. *Житомир*.

Праці і тв.: Освящение староконстантиновской соборной Крестовоздвиженской церкви. «Волынские епархиальные ведомости», 1880, № 35; Реб Лейб-Сурес: из еврейских легенд. «Киевская старина», 1883, № 7; По поводу 50-летнего юбилея Почаевской лавры. *Там само*. 1883, № 12; Какого рода памятник диакону Ивану Федорову желательно видеть в Остроге? «Волынские епархиальные ведомости», 1884, № 13; Краткая история Подолии в вопросах и ответах. «Подольские епархиальные ведомости», 1893, № 28—42.

Літ.: *Сецинский Е.* А.И. Тарнавский. В кн.: Труды Подольского церковного историко-археологического общества (бывшего историко-статистического комитета), вып. 11. Каменец-Подольск, 1911; *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. Хмельницький, 1995; *Його ж.* Олександр Іванович Тарнавський — освітній діяч, краєзнавець Волині й Поділля. У кн.: Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини, ч. 1. Житомир, 1999; *Кондратюк Р.* Некрополь старого Житомира: біографічний довідник. К., 2001.

О.В. Ясь.

ТАХТА́Й Олександр Кузьмич (23.10.1890—25.07.1963) — археолог, музеєзнавець, пам'яткоохоронець.

Н. у м. *Ромни*. Фахову освіту історика здобув на історико-філол. ф-ті Петерб. ун-ту (1911) і в Петерб. археол. ін-ті під кер-вом О.Спіцина і М.*Макаренка*.

Працював наук. співробітником музеїв *Полтави* (1921—29), *Херсона* (1930—34), *Херсонеса Таврійського* (1935—49), Сталіно (нині м. *Донецьк*; 1956—59).

Заарештовувався 1929 і 1934, репресований 1949 за «*космополітизм*» і «співробітництво із фашистами».

Наук. діяльність Т. була різнобічною: первісна, скіфо-сарматська, антична та середньовічна *археологія*, антична *епіграфіка* і *нумізматика*.

Т. був одним із перших дослідників пам'яток *палеоліту* у Пооріллі, започаткував дослідження поселень доби бронзи і раннього залізного віку в Нижньому Подніпров'ї, розпочав дослідження пам'яток *кизил-кобинської культури* в Криму, плідно працював над вивченням антич. і середньовічних нашарувань Херсонеса Таврійського / Херсона, підготував археол. карту Донбасу.

Значний доробок Т. у царині вітчизн. музейної справи позначений збором і впорядкуванням фондів (лише у *Херсонському обласному краєзнавчому музеї* зберігається понад 1 тис. одиниць зібраних Т. археол. експонатів), створенням нових музейних експозицій у Херсоні та Херсонесі Таврійському. Завдяки Т. в роки *Другої світової війни* було збережено від знищення пам'ятки Херсонеса Таврійського і музею.

Автор 20-ти наук. праць.

П. у м. Донецьк.

Праці: Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1926—1928. «Антропологія», 1928, вип. 2; Античные клейменые пифосы из Херсонеса. В кн.: Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 5. М.—Л., 1940; Два клада херсонесских античных монет 1944 г. В кн.: Херсонесский сборник, вып. 4. Симферополь, 1948; Раскопки Херсонесского некрополя (I—IV вв.) в 1937 г. *Там само*. Скіфська статуя з с. Ольховчик Донецької області. «Археологія», т. 17; Камень со знаками из Донецкого музея. «Советская археология», 1964, № 2.

Літ.: *Шульц П.Н.* А.К. Тахтай (некролог). «Советская археология», 1964, № 4; *Граб В.І., Супруненко О.Б.* Археолог Олександр Тахтай. Полтава, 1991; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

С.П. Юренко.

ТАЧА́НКА КУЛЕМЕ́ТНА — підресорений двовісний візок на кінній тязі, призначений для транспортування кулемета з обслугою; до того ж конструкція візка дозволяє безпосередньо з нього вести вогонь без додаткової підготовки зброї.

Вперше слово «тачанка» фіксується у 1886. Ним позначали особливий вид пасажирського візка, поширеного на пд. України і в першу чергу у Пн. Таврії (див. *Таврія*; звідси його друга назва «тавричанка»). Відрізнявся

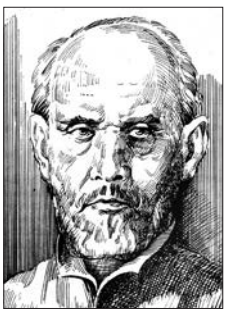

О.К. Тахтай.

С.А. Твердохліб.

посиленою рамою, для міцності додатково скріпленою залізними елементами та удосконаленою ходовою частиною зі сталевими осями на напівеліптичних ресорах. В Т. к. впрягали 2—4 коней.

Хоча ще перед *Першою світовою війною* для транспортування кулеметів у багатьох арміях світу застосовувалися різноманітні візки, одначе застосування кулемета з коліс для них було вкрай ускладненим або взагалі неможливим.

Вперше до ведення кулеметного вогню безпосередньо з візка вдалась британська армія в ході англо-бурської війни 1899—1902. Проте від обслуги це потребувало підготовчих робіт: треба було випрягти коня, вперти дишла одновісного візка в землю, відрегулювати станок кулемета для компенсації нахилу кузова візка і лише після цього можна було відкривати вогонь.

Т. к. безпосередньо на полі бою вперше були використані рос. армією у 1916 на румун. фронті. Завдяки посиленій рамі й ресорам Т. к. могли супроводжувати кінноту на марші.

В екіпаж тачанки входили 3 особи: їздовий, кулеметник і його помічник. Разом із кулеметом перевозився і значний запас патронів (понад 1 тис. штук). Проте у зв'язку з позиційним характером Першої світової війни подібний досвід великого поширення не набув. Навпаки, у ході громадянської війни (див. *Громадянська війна в Україні 1917—1921*), що характеризувалася високою маневреністю бойових дій, Т. к. показали себе високоефективним вогневим засобом.

Уперше застосовані Н.*Махном*, Т. к. швидко розповсюджилися серед усіх воюючих сторін. Тактика застосування тачанок передбачала швидкий виїзд на вогневі позиції з подальшим масованим вогнем з місця, що прикривав розгортання бойового порядку і підготовлював атаку кінноти. Вогонь на ходу (як правило, у разі переслідування) допускався, втім через невисоку влучність великого поширення не набув.

Після закінчення громадянської війни Т. к. була офіційно прийнята на озброєння РСЧА під назвою «бойовий кулеметний візок для кавалерійських частин».

Т. к. взяла на озброєння польс. армія. Починаючи з 1930-х рр. з появою більш досконалої на той час бронетехніки і через зниження значення кінноти Т. к. втрачають військову функцію. Хоча Т. к. досить часто використовувались рад. кіннотою в ході *Другої світової війни* як транспортний засіб, однак у зв'язку з високою уразливістю безпосередньо на полі бою практично не застосовувались. Т. к. лишалися на озброєнні й у повоєнний час і були зняті лише у середині 1950-х рр. після розформування кавалерійс. частин.

Пам'ятник тачанці (збільшена металева копія), встановлений бл. краєзнавчого музею у м. Гуляйполе. Скульптор А. Яремко, 2008.

У рад. культурній традиції Т. к. виступала як один із гол. символів громадянської війни. Т. к. присвячені численні пісні, картини, кінофільми. У *Каховці* Т. к. встановлено пам'ятник (див. *«Легендарна тачанка»*).

Літ.: Наставление по обозному делу РККА. М., 1939; Пулемётная тачанка. Web: http://smolbattle.ru/threads/Пулемётная-тачанка. 28144; *Стеценко С.О.* Кулеметні тачанки часів Громадянської війни 1918—1921 рр. Web: http://www.makhno.ru/st/94.php

В.М. Другак.

ТВЕРДОХЛІ́Б Сидір Антонович (09.05.1886—15.10.1922) — поет, перекладач, журналіст, громадсько-політ. діяч; член літ. об'єднання «Молода муза».

Н. у м. Бережани. Навчався у Львівському і Віденському ун-тах.

На початку 1920-х рр. — учитель г-зії, лідер Укр. хліборобської партії, яку фінансувала польс. влада. Під час виборчої кампанії до польс. сейму 1922 закликав населення до лояльності польс. режимові.

15 жовтня 1922 смертельно поранений членами підпільної *Української військової організації* (І.Пасіка, В.Садовський).

Літ.: *Мартинець В.* Українське підпілля: Від УВО до ОУН. Вінніпег, 1949; *Книш З.* До справи Сидора Твердохліба. У кн.: Срібна сурма: Спогади й матеріали до діяння УВО, зб. 1. Торонто, б/р; *Киричук Ю.* Терор і тероризм у Західній Україні. У кн.: Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичний нарис. К., 2002; *Czornowoł I.* Pierwsza ofiara porozumienia polsko-ukraińskiego: Sydor Twerdichlib (1886—1922). W stulecie tragicznej śmierci poety i polityka. In: Studia polsko-ukraińskie, t. 2. Przemyśl, 2023.

Ю.А. Черченко.

ТВЕРДОХЛІ́БОВ Олександр Дмитрович (псевд. Земляк, А. Т., Хома Абищо; 1840—1918) — історик, етнограф, письменник і краєзнавець.

Н. в м. Охтирка. Бл. 50-ти років працював учителем повітового уч-ща у м. Охтирка, архіваріусом у Харків. істор. архіві. За дорученням комісії, створеної для дослідження кустарних промислів у Росії, проводив обстеження гончарного промислу в Охтирському і Богодухівському пов.

Праця Т. «Гончарний промисел в Охтирському повіті в 1881 році» містить цінні етногр., істор., стат., екон. відомості про історію і розвиток гончарного промислу у регіоні.

Досліджував нар. творчість, записував нар. думи і пісні, склав картотеку лірників і бандуристів Охтирського і Зіньківського пов. 1904 зібраний матеріал передав Історико-філол. т-ву при Харків. ун-ті.

Із 1858 друкував матеріали про нар. побут населення Охтирщини у харків. газ. «Южный край». Писав про життя і побут укр. козацтва, устрій Запорозької Січі. Автор статей про с.-г., зокрема садівництво, стат. та історико-етногр. нарисів, підготовлених на основі рукописів, які зберігалися в Харків. істор. архіві. У ж. «Рідний край» під псевд. Земляк із 1881 друкував наук.-популярні оповідання, займався перекладацькою діяльністю. 1893 окремою зб. вийшла монографія, присвячена історії уч-ща, в якому Т. викладав: «Столетие Ахтырского уездного училища (1790—1890 годов)». За життя зібрав велику б-ку, пограбовану під час окупації Охтирки гітлерівцями.

П. у м. Охтирка.

Праці: Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году. «Труды Комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии», 1885, вып. 3; Город Ахтырка. В кн.: Харьковский календарь на 1886 г. Х., 1885; Традиционный промысел харьковских косарей. «Киевская старина»,

1886, № 6; Еще о Гаркуше. Там само. 1886, № 11; Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья за целость своих владений. Там само. 1886, № 12; К истории Скельского монастыря. Там само. 1886, № 16; Ахтырский Свято-Троицкий монастырь. «Харьковский сборник: Научно-литературное приложение к Харьковскому календарю», 1887, вып. 1; Наследственное полковничество. «Киевская старина», 1887, № 5; Котельва. «Харьковский сборник: Научно-литературное приложение к Харьковскому календарю», 1888, вып. 2; Столетие Ахтырского уездного училища (1790—1890 годов). Х., 1893; Осколки старины в Зеньковском уезде. «Киевская старина», 1905, № 7—8; Ахтырский уезд накануне XIX века (материалы для истории Ахтырщины). Х., 1913.

Літ.: *Багалій Д.* Пам'яті О. Д. Твердохлібова. «Наше минуле», 1918, ч. 2; *Волис Л.И.* Александр Дмитриевич Твердохлебов — краевед и этнограф. «Краеведческие записки Ахтырского краеведческого музея», 1962, т. 3; *Рогач П.П.* Доля «Літературної Полтавщини». «Українська біографістика», 1996, вип. 1; *Метка Л.* Олександр Твердохлібов — дослідник гончарства Охтирського повіту Харківської губернії. Web: http://www.opislmemuseum.gov.ua/uk/component/con-tent/article/26-promo tingpottery/746-tverdohlib060112

Г.Г. Денисенко.

ТЕ́ЛЬВАК Віталій Васильович (н. 27.04.1974) — історик. Д-р істор. н. (2009), професор (2011).

Н. у м. *Турка*. Закінчив істор. ф-т Дрогобицького пед. ін-ту (1997; із 1998 — *Дрогобицький державний педагогічний університет*), аспірантуру цього вишу (2001) і залишився в ньому працювати: викладач (1997—2001), доцент (2001—09), проф. (від 2009). Канд. дис. на тему «Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М.С. Грушевського (кінець XIX — початок XX століття)» захистив у *Львівському національному університеті* (2001). Докторську дис. на тему «Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX — 30-х років XX століття» захистив у *Інституті історії України НАН України* (2009). Голова істор. секції Дрогоб. осередку Т-ва ім. Шевченка; учений секретар Дрогоб. осередку Укр. істор. т-ва; член президії Історіографічного т-ва (Жешув; Польща), член Хелмського істор. т-ва (Хелм; Польща). Член редколегій низки наукових періодичних видань: «Teoria@Historia» (Познань; Польща), «Podróżnik Historyczny» (Люблін; Польща), «Rocznik Historii Prasy Polskiej» (Краків; Польща), «Rocznik Chełmski» (Холм; Польща), «Tourism, Sport and Health» (Ополє; Польща), «Проблеми гуманітарних наук» (Дрогобич), «Східноєвропейський історичний вісник» (Дрогобич), «Український селянин» (Черкаси). Брав активну участь у підготовці академічного видання творів М.Грушевського у 50 т. (укладач, автор передмови і коментарів 5 книг), а також його епістолярію — «Листування Михайла Грушевського» (Львів; Київ; НьюЙорк; Острог, 2019, т. 7; у співавтор.). Лауреат Премії імені Михайла Грушевського НАН України (2020). Автор бл. 500 наук. праць із укр. та польс. історіографії 2-ї пол. 19 — 1-ї третини 20 ст., краєзнавства Дрогобиччини, грушевськознавця та ін.

Праці: Історіософія та методологія історії. Дрогобич, 1999; Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX століття). Нью-Йорк—Дрогобич, 2002; Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. К.—Дрогобич, 2005 (у співавт.); History and Historians at the Border (Lviv as the Center of Formation of Ukrainian National Historiography. «Crossroads Digest» (Vilnius), 2006, no. 1; Wybitne przedstawiciele kultury europejskiej: Mychajło Hruszewski (1866—1934). Opole, 2007 (у співавт.); Михайло Грушевський на тлі доби, ч. 1. Дрогобич—Ополє, 2008 (у співавт.); Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). К.—Дрогобич, 2008; Михайло Грушевський: між доланням і творенням історичних міфів. У кн.: Mity i stereotyry w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku. Warszawa—Łodź, 2012; Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012; Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби, т. 1—2, Дрогобич—Ополє, 2016 (у співавт.); Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016 (у співавт.); Михайло Грушевський: біографічний нарис. К., 2016 (у співавт.); Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga: scholars' struggle over the national history. «Codrul Cosminului», 2018, vol. XXIV; Ukraine between Europe and Russia: Mykhailo Hrushevsky's vision. «European Journal of Transformation Studies», 2018, vol. 6; Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). «Codrul Cosminului», 2019, vol. 25; Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон, 2021 (у співавт.).

Літ.: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич, 2010; Українські історики: Біобібліографічний довідник, вип. 3. К., 2010; *Осаволюк Ю.* Сучасна українська грушевськіана (теоретичний аспект). «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне), 2011, вип. 22.

В.П. Педич.

ТЕЛЯ́ТНИКОВ Леонід Петрович (25.01.1951—02.12.2004) — пожежник, герой боротьби з *Чорнобильською катастрофою 1986.*

Н. в с-щі Введенка (нині у Мендигаринському р-ні Костанайської обл., Казахстан) у сім'ї службовця. З 1969 служив у внутрішніх військах МВС СРСР, з 1991 — у внутрішніх військах України.

У 1968—71 здобув фахову освіту в пожежно-технічному уч-щі МВС СРСР (м. Свердловськ, нині Єкатеринбург, РФ) і 1974—78 у Вищій інж. пожежно-тех. школі МВС СРСР (*Москва*). З 1983 — нач. воєнізованої пожежної частини № 2, що охороняла Чорнобильську АЕС (м. *Прип'ять*).

26 квітня 1986 керував гасінням пожежі у перші години після аварії на Чорнобильській АЕС, отримав високу дозу опромінювання. Після лікування з осені 1986 жив і служив у *Києві*. 1995 у званні ген.-майора внутрішньої служби вийшов на пенсію.

З 1998 очолював Добровільне пожежне т-во Києва. Герой Радянського Союзу (1986). Нагороджений відзнакою Президента України — хрестом «За мужність» (1996).

Похований на *Байковому кладовищі*.

Літ.: Телятников Леонид Петрович. Web: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1953

Ред.

ТЕМРЮ́ЦЬКИЙ ВІ́ДДІЛ КУБА́НСЬКОГО КОЗА́ЦЬКОГО ВІ́ЙСЬКА — *див. Таманський відділ (до 1910 — Темрюцький відділ)* — адм.-тер. одиниця Кубанської обл. і Кубанського козацького війська.

ТЕНГРІА́НСТВО, тенгризм (від тюркського «тенгрі» — небо) — 1) термін, яким деякі дослідники позначають традиційні реліг. уявлення тюркських і монгол. народів; 2) альтернативний класичним релігіям (*ісламу*, *іудаїзму*, буддизму) сучасний реліг.-ідеологічний рух (іноді його називають неотенгріанством), різновид неоязичництва (див. *Язичництво*).

В.В. Тельвак.

Л.П. Телятников.

Поняття «тенгрі» у традиційних реліг. уявленнях тюркських і монгол. народів відоме з раннього середньовіччя до модерного часу. Мало різні значення: небесний дух-господар; неперсоніфіковане чол. божественне начало; верховне небесне божество; бог взагалі; група (різновид) небесних божеств.

У ранньосередньовічних політ. утвореннях поклоніння тенгрі мало характер держ. культу, покликаного зміцнювати владу володарів. Пам'ятки давньотюркської писемності (див. *Тюркська рунічна писемність*) свідчать, що Тенгрі був верховним божеством у язичницькому пантеоні населення *Тюркського каганату*, Уйгурського каганату, д-ви єнісейських киргизів. Ін. джерела дозволяють говорити про культ Тенгрі у *гунів*, *булгар*, огузів та ін. тюркських народів. Проте цей культ, в якому можна бачити тенденцію до монотеїзму, не скасовував віру в численних другорядних божеств / духів; реліг. світогляд тюркських і монгол. народів не мав нічого спільного з монотеїзмом і характеризується як шаманізм із зародковим пантеїзмом.

Термін «т.» для позначення системи традиційних вірувань тюркських і монгол. народів став поширеним у науці завдяки роботам франц. сходознавця Жана-Поля Ру (1925—2009). В СРСР термін «т.» вперше з'явився у псевдонаук. роботі «Аз і Я» О.Сулейменова (1975).

У 1990-ті рр. на пострад. просторі серед представників інтелігенції тюркських і монгол. народів (зокрема, башкирів, бурятів, казанських татар, казахів, кумиків, киргизів, кримських *караїмів*, *кримчаків*) поширились ідеї, що передбачають відродження (насправді конструювання) Т. як національної релігії, віри предків; її протиставляють чужим і нав'язаним ззовні ісламу, іудаїзму, буддизму.

В Україні т. конструюють ідеологи, які виступають від імені караїмів і кримчаків, чиєю традиційної релігією був іудаїзм. Стверджують, що контакт цих крим. етносів з іудаїзмом був поверховим і що в основі їхньої духовної культури лежить давній культ тенгрі. Так, за твердженням Ю.Полканова, «монотеїстична релігія караїмів... сягає перших століть нашої ери і бере початок з давньотюркського тенгріанства».

Літ.: *Кляшторный С.Г.* Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. В кн.: Тюркологический сборник. 1977. М., 1981; *Roux J.-P.* La religion des Turcs et des Mongols. Paris, 1984; *Потапов Л.П.* Алтайский шаманизм. Л., 1991; *Freund R.* Karaites and dejudaization: a historical review of an endogenous and exogenous paradigm. Stockholm, 1991; *Неклюдов С.Ю.* Тенгри. В кн.: Мифы народов мира, т. 2. М., 1994; *Щипков А.В.* Во что верит Россия. Религиозные процессы в постперестроечной России. СПб., 1998; *Кляшторный С.Г.* «Народ Аспаруха», гунны Кавказа и древнетюркский Олимп. В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы, 1998. М., 2000; *Шнирельман В.А.* Назад к язычеству? Триумфальное шествие неоязычества по просторам Евразии. В кн.: Неоязычество на просторах Евразии. М., 2001; *Баранова В.А.* Религия крымских караимов в прошлом и настоящем. «Крымский архив», 2016, № 4; *Мороз Е.* От иудаизма к тенгрианству. Еще раз о духовных поисках современных крымчаков и крымских караимов. Web: http://narodknigi.ru/journals/52/ot_iudaizma_k_tengrianstvu/

Д.Я. Вортман, В.В. Тішин.

ТЕРЕМЦІ́ — пам'ятка археології, поселення *черняхівської культури*, розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра поблизу с. Теремці (Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.).

Досліджене В.*Бараном* у 1979—80. В історії поселення дослідник виділяє два періоди. До раннього періоду (4 ст.) належать 3 напівземлянки без опалювальних споруд, 2 госп. будівлі, 18 госп. ям і кам'яне вогнище просто неба. У цих об'єктах гончарний посуд значно переважав над ліпним. Пізній період (кінець 4 — початок 6 ст.) представлений 25 житлами-напівземлянками з печами-кам'янками, 4 госп. спорудами і 16 госп. ямами. У цих об'єктах містився як гончарний, так і ліпний посуд, який часто кількісно переважав. З поселення походять уламки амфор, залізні ножі, бронзові фібули (у т. ч. трипальчаста, датована 5 ст.), уламки скляних кубків, трикольорова намистина.

На думку В. Барана, пам'ятка була безперервно заселена протягом усього часу існування, а трансформація матеріальної культури мешканців Т. ілюструє плавне еволюційне переростання верхньодністровського варіанта черняхівської культури (пам'ятки типу Черепин — Теремці) у *празьку культуру*.

Натомість ін. дослідники (І. Гавритухін, А. Филипчук) висловили небезпідставні сумніви про таку безперервність, вбачаючи два епізоди заселення Т. (ранній, черняхівський і пізній, тобто празький).

У будь-якому разі перерва у часі між цими епізодами навряд чи була значною. До того ж матеріали пам'ятки не дозволяють відкидати імовірність того, що у 5 ст. там одночасно мешкали носії черняхівської та празької культур.

Літ.: *Баран В.Д.* Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). К., 1988; *Гавритухин И.О.* Начало великого славянского расселения на юг и запад. «Археологічні студії» (Чернівці), 2000, вип. 1.; *Баран В.Д.* Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери бл. села Теремці на Дністрі. К., 2008; *Филипчук А.М.* Деякі аспекти хронології празьких старожитностей Південно-Західної Волині та українського Прикарпаття. «Вісник ін-ту археології Львівського ун-ту», 2012, вип. 7.

Є.В. Синиця.

ТЕРИТОРІА́ЛЬНА ОБОРО́НА — див. «*Про основи національного спротиву*». Закон України

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Любомир Григорович (16.05.1922—25.09.1993) — скульптор, історик-аматор.

Н. у с. Сков'ятин (нині село Борщівського р-ну Терноп. обл.). У червні 1940 закінчив *Академічну гімназію у Львові*. У липні 1940 разом із 12 побратимами заарештований, а у березні 1941 Київ. військ. трибуналом засуджений на десять років тюремного ув'язнення і каторжну роботу в Печорі (нині місто Республіки Комі, РФ), згодом — ще спецпоселення на сім років у Красноярський край.

Після звільнення з гулагівських таборів закінчив Львів. ін-т прикладного і декоративного мист-ва (1964). Став членом Спілки художників України, брав участь у багатьох всесоюзних і республіканських виставках.

Провідна тема мистецької творчості — відтворення переломних етапів тисячолітньої історії укр. народу: «Поляни — Русь», «Початки християнства на Русі», «В літо 1093: Нашестя половців»,

«Україна много постогна: 1187», «Заплакала Україна: орда», «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва», «Смерть Івана Богуна», «Мазепа і Палій», «Благословенна, ти в женах» (Т.*Шевченко*), «Невже тобі на таблицях залізних» (І.*Франко*) та ін.

Скульптурні твори зберігаються в *Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького*.

Упродовж 1970—80-х ґрунтовно досліджував прадавню історію України, час та умови *етногенезу* українців, формування їх етнічно-нар. самосвідомості та створення Київ. д-ви.

У лютому 1998 (п'ята річниця смерті) у Нац. музеї ім. А. Шептицького у Львові відбулася виставка робіт Т. «Україна в медальєрній пластиці».

У Львові 2007—08 опубліковано монографію Т. «Етногенез українського народу».

Літ.: *Коць-Григорчук Л.* Слово про світильники у пітьмі (Україна в медальєрній пластиці Любомира Терлецького). У кн.: Зб. праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. Львів, 1998; *Сливка Ю.* Патріотичний вчинок видатного митця і вченого. У кн.: Любомир Терлецький. Етногенез українського народу. Львів, 2008.

Ю.Ю. Сливка.

ТЕРЛЕ́ЦЬКИЙ Сидір Іванович (07.06.1892—08.02.1953) — актор, режисер, театральний діяч. Організатор укр. театру на *Буковині*.

Н. у с. Барбівці (нині с. Брусниця Вижницького р-ну Чернів. обл.) у сім'ї тесляра. Навч. у дяківській школі. Закінчив курси вищої нар. освіти в *Чернівцях*. Із 18 років опановував театральне мист-во у колективі галицької трупи під кер-вом Й.*Стадника*, де відбулося знайомство з А.*Бучмою*.

У серпні 1918 Т. та артистка К.*Рубчакова* створили укр. театр на базі чернів. т-ва «Руський Народний дім» із назвою «Чернівецький укр. театр "Народного дому"» у складі акторів колишнього театру львів. т-ва «*Руська бесіда*». У січні 1919 румун. влада заборонила діяльність т-ва через «національну загрозу». Артисти були вислані за межі *Буковини*.

Т. зібрав власну театральну трупу із буковинців, керував нею до 1928, пізніше — І.Дудич (реж. і актор театральної трупи т-ва «Міщанський хор») та актор І.Дутка. Вистави відбувалися в *Чернівцях* раз на тиждень в Укр. нар. домі. Із 1929 це був пересувний «Український театр у Чернівцях» із буковинських акторів та аматорів.

На поч. 1932 для уможливлення професійної діяльності Т. у числі 10 буковинських артистів Українського театру у Чернівцях пройшов атестацію у Бухаресті та вступив до румун. синдикату акторів.

У листопаді 1934, незважаючи на заборони та утиски з боку румун. влади, «Український театр у Чернівцях» і «Драматична секція при товаристві "Буковинський кобзар"» об'єдналися під назвою останньої та продовжили діяльність. Їх супроводжували цензура, арешти і злидні. 1938 т-во «Буковинський кобзар» було заборонено. Театр перейшов як автономна Драм. секція до т-ва «Руська бесіда» у Чернівцях, яка працювала в Укр. нар. домі.

Навесні 1939 Т. як такому, що «закликає до антидерж. спротиву», заборонили працювати у театрі. Із приходом рад. влади на Буковину повернувся на театральну сцену, став художнім кер. новоствореного Чернів. укр. драм. театру. Проте влада, боячись посилення в театрі «національного елементу», замінила Т. на посаді художнього кер. засл. арт. УРСР С.Ткаченком, а Т. залишився провідним актором трупи.

На початку січня 1941 Чернів. держ. укр. драм. театр, який був «підсилений» акторами Харків. театру ім. Ленінського комсомолу, очолив засл. арт. УРСР І.Юхименко, а Т. став його заступником.

Т. як режисер здійснив низку постановок п'єс, виконуючи у них головні ролі. Створені Т. театральні образи: Карась («Запорожець за Дунаєм» С. *Гулака-Артемовського*), Виборний («Наталка-Полтавка» М.В.*Лисенка*, *І.Котляревського*), Лейба («Жидівка-вихрестка» І.Тогобочного), Грицько («Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького), Степан («Маруся Богуславка» М.Старицького), Марко («За друзі своя» В.Товстоноса), Семен («Хмара» О.Суходольського) та ін.

За нової румун. окупації Чернівців значна частина місц. укр. інтелігенції була репресована. Рятуючись від арешту, Т. покинув Буковину, опинився в *Галичині* й вступив до трупи Коломийського укр. окружного театру під кер-вом І.Когутяка. Влаштовуючи мистецькі вечори у галицьких містах і селах з читанням поезій Т.*Шевченка*, Т. привернув увагу *гестапо*, яке заарештувало його в серпні 1943.

Перебував у Коломийській і Львівській в'язницях, очікував смертної кари у концтаборі Аушвіц (*Освенцім*). У 2-й пол. 1943 опинився в *Бухенвальді*, де провів 11 місяців. Наприкінці вересня 1944 Т. перевели до табору «Дора», що містився в Захенгаузені (у Тюрингії), у квітні 1945 — у табір Берген-Бельзен, де в'язні підлягали знищенню. Цьому завадив наступ союзницьких військ. 15 квітня 1945 Т. потрапив у госпіталь, де тривало лікувався. Мріяв про повернення на батьківщину, де залишилась родина і улюблена справа. Проте погіршення стану здоров'я унеможливило отримання Т. відповідного дозволу.

Упродовж тривалого часу місцем останнього пристановища Т. вважалось м. Обернберг, проте внесені уточнення у Енциклопедії українознавства (т. 11, 1995) дають підстави стверджувати що Т. помер у м. Бад-Зальцуфлен (Німеччина), де й був похований.

Літ.: Енциклопедія українознавства, т. 2, ч. 1—11: Словникова частина; Наук. т-во ім. Шевченка, ч. 8. Мюнхен—Нью-Йорк, 1955—1995, 1976; Енциклопедія українознавства. Доповнення, т. 11. Париж, Нью-Йорк. 1995. *Руснак В.* Нарис історії українського театрального мистецтва на Буковині по 28 червня 1940 р. У кн.: Наш театр: Книга діячів українського театрального мистецтва, т. 1. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1975; *Сулятицький Т.* Засновник українського театру Буковини. «Час», 2002, ч. 22—23.

С.В. Герегова.

ТЕРНО́ПІЛЬСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — громад. орг-ція, що функціонувала як друга філія *Львівського товариства «Просвіта»*.

Установчі збори членів філії відбулися 29 червня 1876. Засн.: педагоги Ол.*Барвінський*, Ю.Гецiв, К.Горбаль, П.Левицький, С.Навроцький, адвокат В.Лучаківський, судовий ад'ютант Л.Шехович. Першим кер. обрано міськ. голову *Тернополя* В.Луча-

ківського, секретарем Ол.Барвінського.

Поширювала діяльність на Терноп., Теребовлянський, Скалатський, Чортківський, Гусятинський, Збаразький пов. Виконувала роль координувального центру між повітовими читальнями «Просвіти».

У 1883 головою т-ва став Ол.Барвінський. За його участю практично в кожному селі повіту створено читальні. Т-во організовувало концерти, відзначення роковин Т.*Шевченка* (1 лютого 1884 вперше було відзначено 23-річчя смерті Т.Шевченка), здійснювало читання рефератів у регіонах, утворювало читальні, перша з якийх у с. Староміщина (нині с. Підволочиського р-ну Терноп. обл.). Спільно із «*Руською бесідою*» провело вечір, присвячений пам'яті *М.Костомарова* (2 серпня 1885).

Основу б-ки т-ва складали книги таємних драгоманівських гуртків, передані перед *Першою світовою війною* «Просвіті». Бібліотекарем був П.Лушпинський. На 1892 т-во мало бл. 30-ти читалень у Терноп. пов. 1896—99 заснувало 27 читалень, 8 крамниць при читальнях, 1 позичкову касу.

За головуваннях С.Голубовича (1914—22), т-во придбало 3 будинки. Власні будівлі орг-ції заповіли М.Кручковська, Топорович.

На кошти лікаря Я.Турина т-во збудувало приміщення, з оренди якого виплачувала стипендії незаможним учням ремісників та промислових шкіл у Тернополі. Частина коштів спрямовувалася на розгортання культурно-освітньої праці в регіонах.

Велика увага приділялась організації хорів при читальнях (найкращі у Купчинцях (нині село Козівського р-ну), Острові (нині село Терноп. р-ну); обидва Терноп. обл.), утворенню аматорських гуртків, оркестрів.

Підготовку диригентів здійснювали парох Денисова (нині село Козівського р-ну Терноп. обл.) Й.Вітошинський, його учень І. Блашкевич.

Члени т-ва обстоювали інтереси укр. народу в *Галицькому крайовому сеймі* (Ол.Барвінський, П.Думка, А.*Шмігельський*), в австрійс. парламенті (Ол.Барвінський, Я.*Остапчук*).

Із перших днів Першої світової війни територія краю окупована рос. армією і діяльність «Просвіти» була заборонена. Зупинено функціонування т-ва і за польс. влади, яка до діяльності читалень «Просвіти» ставилася вороже, переслідувала її членів. Дозвіл на відновлення роботи «Просвіти» у Тернополі, а читалень по селах отримано 1921.

Найбільший відсоток дорослого населення, охопленого членством у «Просвіті», був у Терноп., Збаразькому, Скалатському пов. Із 1 грудня 1929 до 15 березня 1930 «Просвіта» разом із Подільським союзом кооперативів провела освітньо-коопер. курси для підготовки діячів читалень і сільс. кооперативів, де викладали чл. «Просвіти»: І.Брикович, І.Галущинський, В.*Лисий*, О.Олійник.

Члени т-ва включилися в укр. державотворення 1918. До *Української національної ради ЗУНР* входили: С.Баран, Ол.Барвінський, С.Голубович, П.Думка, А.Шмігельський. Ол.Барвінський обіймав посаду держ. секретаря освітніх справ ЗУНР. С.Голубович був держ. секретарем судових справ ЗУНР, згодом головою *Державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки*, держ. секретарем фінансів, торгівлі, пром-сті. С.Баран був головою держ. секретарства земельних справ ЗУНР. А.Шмігельський — депутатом *Трудового конгресу України*. Ол.Барвінський, Й.Вітошинський за свою громад. діяльність оголошені почесними членами Львів. т-ва «Просвіта».

Під час *пацифікації* в 1930-ті рр. по-варварськи знищувалися читальні «Просвіти», меблі, інвентарні книги, одяг для вистав, декорації, пам'ятники Т.Шевченку, І.*Франку*, М.*Шашкевичу*.

Восени 1939 т-во ліквідоване. НКВС УРСР здійснював репресії проти керівників проводу філії та читалень «Просвіти», її активних членів. Багатьох було заарештовано і засуджено, арештованих депортувати до Сибіру, у Казахстан, на Далекий Схід, Крайню Північ, Урал. 23 червня 1941 заарештований і вивезений на Урал голова т-ва І.Брикович. Там він і загинув 1942.

У липні 1941 — липні 1944 читальні Терноп. «Просвіти» відновлювали діяльність. Проте окупаційна влада вивезла членів т-ва на примусові роботи до Німеччини. Із приходом рад. військ 1944 продовжувалися арешти і депортації активістів, яких не встигли репресувати 1939—41.

Дж.: Справозданє зъ дѣяльности Товариства «Просвѣта» за часъ, водъ 1 сѣчня 1892 до 31 грудня 1893 року. Б/м, б/р; Справозданє зъ дѣяльности Товариства» Просвѣта» за часъ, водъ 1 сѣчня 1894 р. до 31 грудня 1895 року. Б/м, б/р; Справозданє з дѣяльности товариства «Просвіта» за час від 1 січня 1898 до 31 грудня 1899. Львів, 1900.

Літ.: *Лисий В.* Тернопільська філія «Просвіти». У кн.: Шляхами Золотого Поділля, т. 2. Філадельфія, 1970; *Головин В.* Сторінки історії Тернопільської «Просвіти». У кн.: «Просвіта» в Денисові: Матеріали виступів святкової академії, присвячені 120-річчю реєстрації першої читальні «Просвіти» на Тернопільщині. Тернопіль—Козова—Денисів, 1995.

О.В. Малюта.

ТЕРШАКО́ВЕЦЬ Михайло (11.06.1883—06.02.1978) — літературознавець.

Н. у с. Кліцько (нині у Львів. р-ні Львів. обл.). Закінчив Львів. академічну г-зію (1902). Вищу освіту здобув у Львівському ун-ті (див. *Львівський національний університет*) і Віденському ун-ті (1902—07).

Працював викладачем Львів. академічної г-зії (1905—39), доцентом Львів. ун-ту (1940—41). 1944 виїхав до *Відня*, де викладав лат. мову в укр. г-зії для *переміщених осіб* (1944—45) та укр. мову у Віденському ун-ті (1945—49). 1948 здобув ступінь д-ра філософії зі слов'ян. філолології. З 1949 жив у м. Філадельфія (США). Зі студентських років співпрацював з *Науковим товариством імені Шевченка*, з 1914 його дійсний член; був членом філол. секції та її представником у гол. відділі т-ва.

Вивчав переважно літ. життя *Галичини* епохи нац. відродження, зокрема творчість М.*Шашкевича* (статті «Причинки до життєпису Шашкевича та дещо з його письменницької спадщини» (1904), «До життєпису Маркіяна Шашкевича» (1911), «Академік Студинський як дослідник галицького українського відродження» (1936), «Азбука і abecadło Маркіяна Шашкевича» (1969) та ін.; істор.-літ. нарис «Галицько-руське літературне відродження»

(1908); документальний зб. «Матеріали й замітки до історії національного відродження галицької Руси в рр. 1830—1840» (1907); цикл праць про зв'язки з Галичиною славіста Е.Копітара). В останні роки життя працював над монографією про М.Шашкевича та його добу (не опублікована). Іншим темам присвячені статті «Зв'язок українських історичних пісень, зокрема, народних дум, з південнослов'янським народним епосом» (1907), «Переказ про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либідь (епізод із укр.-герман. взаємин давньої доби)» (1928) та ін.

Був обраний почесним членом Ін-ту-заповідника М.Шашкевича у Вінніпезі (1968) і Наук. т-ва ім. Шевченка у Нью-Йорку (1974).

П. у Філадельфії. Похований на *Личаківському цвинтарі*.

Літ.: *Марунчак М.* Михайло Тершаковець — передовий шашкевичезнавець. Шашкевичіяна, ч. 5, 1978; *Купчинський О.* Михайло Тершаковець — дослідник «Слова о полку Ігоревім» та інших історичних сюжетів X—XIII століть. «Записки НТШ» (Львів), 2000, т. 239; *Стеблій Ф.* Михайло Тершаковець — дослідник українського відродження в Галичині. «Шашкевичіяна» (Львів—Броди—Вінніпег), 1996, вип. 1—2; *Його ж.* Тершаковець Михайло, т. 3. У кн.: Довідник з історії України. К., 1999; *Його ж.* Тершаковець Михайло. У кн.: Довідник з історії України (А—Я). К., 2001; Тершаковець Михайло. Історія України: А—Я: енциклопедичний довідник. К., 2008; *Його ж.* Михайло Тершаковець — учений і педагог. У кн.: Академічна гімназія у Львові: історія і сучасність: зб. праць наук. конференції, присвяченої 120-річчю першої матури УФГ з укр. мовою викладання та першому випуску відродженої академічної гімназії. Львів, 1999; *Його ж.* Михайло Тершаковець — учений-літературознавець і педагог. У кн.: Родина Тершаківців: учений, політик, подвижник національної ідеї. Львів, 2005; *Його ж.* Михайло Тершаковець — дослідник українського відродження в Галичині; *Стеблій Ф.* Галичина на перехрестях історії. Постаті. Львів, 2011; *Його ж.* Михайло Тершаковець про релігійний світогляд Тараса Шевченка; *Стеблій Ф.* Шевченкознавчі студії. Львів, 2014.

Ф.І. Стеблій.

ТЕСЛЮ́К Михайло Миколайович (псевд. Ернест, Лот; 12.11.1899—19.02.1985) — громад. і політ. діяч.

Н. у м. Кам'янка-Струмилівська (нині м. *Кам'янка-Буська*). З юних років включився в нац. молодіжний рух, належав до таємних соціалістичних гуртків, із 1916 — чл. Інтернаціональної революц. соціал-демократії.

Після перемоги *Листопадової національно-демократичної революції в Галичині 1918* і утворення *Західноукраїнської Народної Республіки* вступив до *Української Галицької армії*, брав участь у боях 1918—19.

Після поразки укр. національно-визвольних змагань повернувся до *Львова*, вступив до Комуніст. партії Сх. Галичини (із 1923 — *Комуністична партія Західної України*). 1921 був серед звинувачених на *Святоюрському процесі 1922—1923*. Із 1924 — чл. ЦК КПЗУ, брав участь у 2-му і 3-му з'їздах КПЗУ, які проводилися в *СРСР*. Разом з О. Василько-вим, К. Максимовичем та Р. Туринським належав до більшості ЦК КПЗУ, яка 1927—1928 виступила проти методів *Й.Сталіна* і Л.*Кагановича*. Т. був виключений з лав партії. У 1932 нелегально перейшов до УСРР, де став працювати викладачем. У 1933 був заарештований у «справі УВО» і засуджений до 10 років таборів. В ув'язненні перебував до 1954. У 1956 реабілітований, вчителював, працював у Держ. архіві Львів. обл., обирався депутатом Львів. міськ. і обласної рад, делегатом партійних конференцій та з'їздів.

Нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР (6.11.1964). У 1986—93 ім'я Теслюка носила сучасна вулиця Коломийська у Львові.

П. у м. Львів, похований на Личаківському цвинтарі.

Літ.: *Теслюк М.* У боротьбі за возз'єднання (сторінки спогадів). Львів, 1979; Борці за возз'єднання: біографічний довідник. Львів, 1989; Малий словник історії України. К., 1997; *Шаповал Ю.* Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали. Київ—Львів, 2017; Помилування не просив... Доля Юліана Бачинського: Документи. Матеріали. Публікації. Львів, 2020.

К.Є. Науменко.

ТЕ́СЛЯ Іван (19.08.1902—12.04.1996) — географ, етнограф, історик, педагог, громад. діяч.

Н. у с. Настасів (нині Тернопільського р-ну Тернопільської обл.). Закінчив г-зію у *Тернополі*. 1925—32 — навч. на природничо-мат. відділі Львів. ун-ту, вивчав географію і геофізику, отримав ступінь магістра філософії. 1932—39 — наук. співробітник Ін-ту геофізики і метеорології Львів. ун-ту, (нині *Львівський національний університет імені Івана Франка*). 1939—44 — референт шкільного відділу Укр. центр. комітету у *Генеральній губернії* (деякий час був кер.). Організовував укр. школи в Зх. Україні. Редагував ж. «Українська школа».

З 1944 — у Німеччині. Викладав в *Українському вільному університеті*, де захистив докторську дис. під кер-вом В.*Кубійовича*.

З 1948 — у Канаді. Один з організаторів *Наукового товариства імені Шевченка* (НТШ) у Канаді. Дійсний член НТШ з 1949, *Української вільної академії наук* (УВАН), член Канадського геогр. т-ва, Королів. метеорологічного т-ва у Лондоні, Канадського т-ва славістів.

Автор численних праць з метеорології, геофізики, кліматології України, демографії та історії українців в Канаді: «Географія України» (підручник, 1938, під кер. В.Кубійовича); «Історичний атлас України» (Монреаль—Нью-Йорк—Мюнхен, 1982, у співавт. з Є.Тютко); «Українці в Канаді — їх розвиток і досягнення» (Мюнхен, 1968, у співавт. з П.Юзиком); «Українське населення Канади. Поселення і демографічна характеристика» (Торонто, 1968); «Українці Канади в 1971 році» (Мюнхен, 1977) та ін.

Активний громад. діяч. Активний член *Організації українських націоналістів*.

Нагороджений Шевченківською медаллю.

П. у Торонто (Канада).

Літ.: *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939—1944 рр.). Львів, 1997; *Кубійович В.* Мої приятелі, співробітники, колеги. «Сучасність», 1984, № 1—2; *Марунчак М.* Історія українців Канади, т. 2. Вінніпег, 1991; *Його ж.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Свинко Й.* Іван Тесля як вчений-географ і педагог. «Наукові записки Тернопільського університету. Серія: Географія», 1998, № 1.

О.О. Ковальчук.

ТИЗЕНГА́УЗЕН Володимир Густавович (1825—02.02.1902) — арабіст, тюрколог, історик, нумізмат і археолог; барон. Один із перших джерелознавців-сходо-

М.М. Теслюк.

І. Тесля.

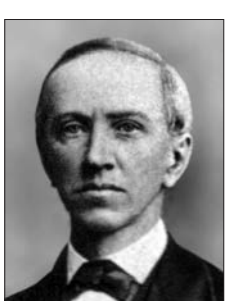

В.Г. Тизенгаузен.

знавців у Росії. Чл.-кор. Петерб. АН (1893).

Н. у м. Нарва (нині місто в Естонії), походив із дворянського роду прибалт. німців. 1848 закінчив відділення сх. словесності Петерб. ун-ту. Незважаючи на баронський титул, Т. не мав ніяких статків і після закінчення ун-ту 12 років був змушений служити дрібним чиновником. Із 1861 працював у Імператорській археол. комісії, де описував і аналізував скарби й окремі знахідки сх. монет на території *Російської імперії* (описи Т. залишаються важливим джерелом з історії грошового обігу Сх. Європи 6—15 ст.). 1875—78 досліджував античні *кургани* на Таманському п-ові. Досі зберігає своє значення укладене Т. зведення сх. джерел до історії *Золотої Орди* та суміжних країн.

Праці: Монеты Восточного халифата. СПб., 1873; Обзор совершенных в России трудов по восточной нумизматике. СПб., 1876; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1. СПб., 1884; Т. 2. М.—Л., 1941 (перевид.: Золотая Орда в источниках, т. 1: Арабские и персидские сочинения в переводах В.Г. Тизенгаузена. М., 2003).

Літ.: *Розен В.Р.* Памяти барона В.Г. Тизенгаузена (1825—1902). В кн.: Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества, т. 16, вып. 2—3. СПб., 1904.

М.Ф. Котляр.

ТИМОШЕ́НКО Володимир Прокопович (25(13).04.1885—15.08.1965) — економіст, історик екон. думки. Проф., дійсний чл. *Української вільної академії наук*, *Наукового товариства імені Шевченка*. Брат Степана *Тимошенка* і Сергія *Тимошенка*.

Н. в с. Базилівка (нині Конотопського р-ну Сум. обл.). Навч. в Ін-ті комунікацій у *Санкт-Петербурзі* (1902—05). Вивчав математику і механіку, пізніше економіку, статистику та політ. науки. Закінчив Політехнічний ін-т у С.-Петербурзі (1911). Член Укр. студентської громади у С.-Петербурзі.

Служив у рос. армії (1912—13), мін-вах залізничних шляхів і землеробства Рос. імперії (1913—14). 1914 брав участь у госп. проєкті з освоєння Туркестану (проєкт зрошувальної системи Ферганської долини). Згодом керував табором полонених вояків австро-угор. армії. 1916—17 працював в урядовій комісії, яка опікувалася розподілом паливних ресурсів.

Від 1917 в Україні. Брав участь у роботі Комісії з підготовки екон. договорів із Центр. д-вами (Німеччиною, *Австро-Угорщиною*, *Османською імперією*). Екон. консультант укр. урядів (1918) і дир. Ін-ту екон. кон'юнктури УАН.

Як екон. експерт брав участь у роботі укр. місії на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*. Від 1920 — в еміграції у *Відні*. Від 1922 — у Празі (Чехословаччина).

Викладав екон. географію, торг., банк. та екон. політику, світ. госп-во і госп-во України, організацію пром-сті та ін. навч. курси в *Українському вільному університеті* у Празі та *Українській господарській академії* у Подєбрадах (Чехословаччина). Член *Слов'янського інституту у Празі*.

Разом із В.*Садовським* очолював Т-во укр. економістів у Чехії. Проводив публічні виклади з екон. проблематикою у Празі у межах заходів Ліги укр. к-ри. Від 1925 продовжив екон. студії на стипендію фонду Рокфеллера.

1928 обраний ректором УВУ, але не приступив до виконання, позаяк перебрався до США. Докторат Корнельського ун-ту (шт. Нью-Йорк, США, 1927). Викладав економіку в Мічиганському ун-ті (1928—34). Працював економістом у НДІ продовольства при Стенфордському ун-ті (1928—31), у департаменті землеробства у Вашингтоні (1934—36). Проф. Стенфордського ун-ту (1936—50).

Після *Другої світової війни* був консультантом Центру стратегічних досліджень у Вашингтоні. Брав участь у роботі ряду екон. форумів, зокрема конференції *Інституту з вивчення СРСР* у Мюнхені (ФРН, 1956). Проф. і почесний президент Укр. тех. ін-ту в Нью-Йорку. Дійсний чл. Американської екон. асоціації, Королів. екон. асоціації та ін.

Автор низки праць з економіки с.-г., міжнар. торгівлі, рад с.-г., теорії ринків та екон. циклів, а також студій, присвячених історії укр. пром-сті рад. доби, українсько-рос. госп. взаємин та укр. екон. думки, зокрема розвідок про М.Тугана-Барановського.

П. у м. Менло-Парк, похований у Пало-Алто (обидва міста шт. Каліфорнія, США).

Праці: L'Ukraine et la Russie dans leurs rapports économiques. Paris, 1918; Relations économiques entre l'Ukraine et la France. Paris, 1919; Картелі і трести: Модерні форми організації промисловості. Прага, 1923; Проблема і розуміння конкуренції. В кн.: Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. Прага, 1923; Україна і Росія в їх економічних взаємовідношеннях. «Український економіст», 1928, т. 1; Ukraine und Russland in ihren gegenseitigen wirtschaftlichen Beziehungen. «Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin». 1928. Ht. 2; Ціни пшениці та фактори, що на них впливають. «Записки Української господарської академії в Чехословацькій Республіці» (Подєбради), 1929, т. 2, вип. 1; Agricultural Russia and the Wheat Problem. Stanford, 1932; The Role of Agricultural in the Business Cycle. Michigan, 1936; Soviet Agricultural Reorganization and the Bread-Grain Situation. Stanford, 1937; Variability in wheat yields and outputs, vol. 1—2. Stanford, 1942—43; The Soviet sugar industry and its postwar restoration. Stanford, 1951; M. I. Tuhan-Baranovsky and Western European Economic Thought (Speech on the 35th Anniversary of His Death). «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» (New York), 1954, vol. 3, no. 3; Soviet Agricultural Policy and the Nationalities Problem in the USSR. В кн.: Report on the Soviet Union in 1956: A Symposium of the Institute for the Study of the USSR. Munich, 1956.

Літ.: Український вільний університет в Празі, в роках 1921—1922. Прага, 1924; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; Ч. 2. К., 1999; *Биковський Л.* Володимир Прокопович Тимошенко. «Визвольний шлях», 1957, № 5; *Zamsha I.* Volodymyr P. Timoshenko (1885—1965). «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» (New York), 1964—68, vol. 11, no. 1—2; *Винар Б.* Володимир Тимошенко (1885—1965). «Український історик», 1965, № 3—4; *Його ж.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919—1964). Мюнхен, 1965; *Кедровський В.* Пам'яти Володимира Тимошенка. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1965, № 160; *Биковський Л.* Спомини про професора д-ра В. П. Тимошенка. «Наукові записки Українського технічно-господарського інституту» (Мюнхен), 1966, № 9; *Злупко С.М.* Теорія сільськогосподарських коливань Володимира Тимошенка і динаміка сільського господарства України. «Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія», 2000, т. 18: Економічні науки; *Ковдик В.В., Косолап Н.Є.* Володимир Тимошенко — український економіст зі світовим ім'ям. «Сумська старо-

вина», 2010, № 31—32; ВУЕ. Web: https://vue.gov.ua/Тимошенко, Володимир Прокопович

О.В. Ясь.

ТИМОШЕ́НКО Сергій Прокопович (05.02.1881—06.07.1950) — держ., громад. і політ. діяч, інженер-архіт. Проф. (1925). Брат Степана *Тимошенка* і В. *Тимошенка*.

Н. в с. Базилівка (нині с. Конотопського р-ну Сум. обл.). Освіту здобув в Ін-ті цивільних інженерів у *Санкт-Петербурзі*, де очолював загальностудентську орг-цію та укр. громаду.

1903 вступив до *Революційної української партії* (згодом *Українська соціал-демократична робітнича партія*). Після закінчення ін-ту працював архіт. у *Ковелі*, в дирекції Пд.-Зх. залізниці у *Києві*, на буд-ві Південнодонец. залізниці.

Активний діяч т-ва «Просвіта», Т-ва ім. Квітки-Основ'яненка і Літературно-худож. гуртка у *Харкові*.

Автор архіт. проєктів, а також ескізів меблів та інтер'єру, які експонувалися на міжнар. виставках у *Москві*, Києві та ін.

1917 — чл. *Української Центральної Ради*, заст. голови Харків. губернського виконавчого к-ту, Харків. *губернський комісар*. 1919 — інспектор Мін-ва шляхів сполучення УНР, 1919—21 — міністр шляхів сполучення УНР (в урядах І.П.*Мазепи*, В.*Прокоповича*, А.*Лівицького*).

Учасник *Другого Зимового походу Армії УНР* 1921 і бою під с. *Базар*. 1921 виїхав до *Львова*, де працював архіт. 1923 оселився в Чехословаччині, був обраний доцентом, 1925 — проф., 1928—29 — ректором *Української господарської академії* в Подєбрадах (Чехословаччина) і Укр. студії пластичного мист-ва у Празі (Чехословаччина).

Із 1930-х рр. мешкав у *Луцьку*, очолював Т-во ім. Петра Могили, Чеснохресне братство на Волині. Діяч *Волинського українського об'єднання* (із 1935 його голова і посол (депутат) до польс. сейму, 1938—39 — до сенату).

1940—43 мешкав у Любліні (нині місто у Польщі), згодом у Німеччині, із 1946 у США.

Автор проєктів, за якими побудовано церкви, каплиці, лікарні, г-зії, електростанції та ін.

П. у м. Пало-Альто (шт. Каліфорнія, США).

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: біографічний довідник. К., 1998; *Чепелик В.* Український архітектурний модерн. К., 2000; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. К., 2003.

Т.С. Осташко.

ТИМО́ШИК Микола Степанович (н. 18.01.1956) — історик укр. книги і преси, видавничої справи в Україні та світі; зав. кафедри видавничої справи і мережевих видань Київ. нац. ун-ту культури і мистецтв. Д-р філол. н. (1997), проф. (2002). Академік АН вищої школи України (2005). Член Нац. спілки письменників України, Нац. спілки журналістів України.

Н. у с. Даніно (нині с. Данина Ніжинського р-ну Черніг. обл.). Після закінчення середньої школи (1973) навч. на ф-ті журналістики Київ. ун-ту (1973—78). У 1978—88 — кореспондент, зав. відділу газ. «Радянська Буковина», гол. редактор газ. «Молодий буковинець». 1989—90 — ред. Гол. видавничого управління Держкомвидаву УРСР, 1990—99 — зав. редакції, гол. редактор вид-ва «Либідь» при Київ. ун-ті.

1991 захистив канд. дис. на тему «Молодіжна преса України: структура, управління, функціонування (1985—90)», 1997 — докторську дис. на тему «Українознавчі проблеми в науковій, редакторській, видавничій діяльності Івана Огієнка». 1999—2011 — проф., зав. кафедри видавничої справи і редагування Ін-ту журналістики Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. З 2018 — гол. ред. науко. журналу «Український інформаційний простір». Підготував 22 канд. філол. наук і наук із соціальних комунікацій. Почесний проф. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка (2006).

Ініціатор і виконавець видавничого проєкту «Запізніле воротя», в основі якого — перевидання в Україні досі недрукованої спадщини І.Огієнка (митрополита Іларіона) з канадських архівів. У 2000 канадська сторона передала на руки проф. Т. як голові Благодійної організації Фундація ім. митрополита Іларіона (Огієнка) копії рукописних праць Огієнка з Вінніпезького архіву. З упорядкуванням, передмовами і наук. примітками Т. досі вийшло в світ 22 т. цього проєкту.

Осн. напрями досліджень ученого: історія укр. книги і преси, історія укр. діаспори, історія укр. села, теорія та історія видавничої справи і редагування, українознавство.

Автор 29 книг і бл. 800 наук. статей. Упорядник, автор передмов, коментарів і видавець понад 40 наук. і наук.-популярних книг з різних ділянок українознавства. Гол. праці: «Голгофа Івана Огієнка» (1997), «Її величність — книга» (1999), «Лишусь навіки з чужиною...» (2000), «Історія видавничої справи» (2003), «Видавнича справа та редагування» (2004), «Видавничий бізнес» (2005), «Книга для автора, редактора, видавця» (2005), «Історія одного журналістського курсу» (2008), «Українська молодіжна преса» (2010), «Як редагувати книжкові та газетно-журнальні видання» (2012); «Українська книга і преса в Італії» (2015), «Українець я є...» (2015), «Українська книга: історична місія і реальність» (2016), «Село. Т. 1: Зійти з безпам'ятства» (2017), «Село. Т. 2: Трудний шлях відмосковлення» (2017), «Його бій за державність» (2017), «Запізніле воротя» (2017), «Українська книга і світ» (2018), «Основи редагування» (2019), «Іван Огієнко: "Як ти українець..."» (2019), «Українська журналістика в діаспорі: Велика Британія» (2021), «Українське книговидання в діаспорі: Велика Британія» (2021), «Материн заповіт у рушнику 1933-го» (2022), «Змосковлення Буковини. Т. 1: Ментальність. Культура. Література» (2024), «Змосковлення Буковини. Т. 2: Перо і мікрофон як зброя» (2024), «Тоталітарна журналістика» (2024), «Українці у Великій Британії» (2025).

З лекціями і наук. повідомленнями виступав на запрошення наук., навч. та освітніх закладів у Бельгії, Великій Британії, Ізраїлі, Іспанії, Італії, Канаді, Китаї, Німеччині, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччині, США, Фінляндії, Франції, Швейцарії та Швеції.

Член експертної ради Держ. комітету телебачення та радіомовлення України з формування програми «Українська книга».

Лауреат премій ім. І. Огієнка, ім. І. Франка, ім. Я. Галь-

С.П. Тимошенко.

М.С. Тимошик.

В.А. Титов.

Тихон (Бєлавін).

чевського, ім. Б. Грінченка, ім. С. Русової, ім. Ю. Федьковича, Міжнар. премії родини Воскобійників (США). 2019 за двотомник «Село» став лавреатом Шевченківської (народної) премії. Нагороджений церковними орденами св. архістратига Михаїла (2003), св. рівноапостольного кн. Володимира (2006), св. Кирила і Мефодія (2007).

Бібліогр.: Микола Тимошик. Бібліографічний покажчик. К., 2003; Микола Тимошик. Біобібліографічний показник. У кн.: *Тимошик М.* Материн заповіт у рушнику 1933-го. К., 2022.

Літ.: Тимошик Микола Степанович. У кн.: Хто є хто в українських мас-медіа. К., 1999; Тимошик Микола Степанович. У кн.: Хто є хто у видавничій і бібліотечній справі. К., 1999; Тимошик Микола Степанович: Автобіографія. Бібліографія праць. В кн.: Науково-дослідний центр періодики (1993—2003), т. 2. Львів, 2003; Тимошик Микола Степанович. У кн.: Хто є хто в Україні: політики, парламентарі, громадські діячі, урядовці, судді, підприємці, військові, релігійні діячі, науковці та освітяни, журналісти, суспільствознавці. К., 2006; Микола Тимошик: прозаїк, літературознавець. Письменники України: Біобібліогр. довід. Київ: Укр. письменник, 2006; *Степовик Д.В.* Талант, спрямований до України: Миколі Тимошику — 50. У кн.: Наукові записки Інституту журналістики, т. 25. К., 2006; Наукова школа професора Миколи Тимошика. «Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія: Журналістика». 2010, вип. 17; *Гарачковська О.* Наукова спадщина Івана Огієнка в рецепції Миколи Тимошика. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. «Серія філологічна», 2017, вип. 14; *Гуменюк А.* Заповіти митрополита Іларіона з вуст дослідника його наукової спадщини професора Миколи Тимошика. Духовна Нива (Рівне). 2023, ч. 10; *Дацюк Г.* Просвітлений Україною. Нарис про Миколу Тимошика. «Слово Просвіти», 2025, 23—29 січня.

І.Б. Матяш.

ТИ́МЧЕНКО Йосип Андрійович (15.04(?).1852—20.05.1924) — укр. механік-винахідник, винайшов перший кіноапарат, фактично першовідкривач кіно.

Н. у с. Окіп (нині у Богодухівському р-ні Харків. обл.), в родині селянина-кріпака. Навч. у механічних майстернях Харків. ун-ту. З 1880 як головний механік керував механічними майстернями Новоросійського ун-ту (м. Одеса).

Автор багатьох оригінальних винаходів, передусім автоматичних метеорологічних, фізичних і астрономічних приладів, деякі з яких неодноразово були відзначені золотими та срібними медалями на світових виставках.

Брав участь у створенні першої моделі автоматичної телефонної станції М. Фрейденберга.

Влітку 1893 (за два роки до відкриття братів Люм'єр) — разом із фізиком М.Любимовим розробив скачковий механізм «Слимак», який було використано для удосконалення стробоскопу. Принцип дії цього механізму послугував основою для нового апарата «Кінескоп», у створенні якого брав участь винахідник М.Фрейденберг.

У листопаді 1893 в одеському готелі «Франція» (на розі вул. Дерибасівської і Колодязного провулку) відбулася публічна демонстрація двох кінофільмів, знятих «Кінескопом» на Одеському іподромі: «Вершник» і «Метальник списа».

У січні 1894 на 9-му з'їзді дослідників природи і лікарів Російської імперії Т. за допомогою свого апарата демонстрував зображення на екрані. Учасники з'їзду схвально сприйняли апарат Т. і висловили подяку винахіднику. Це сталося за рік до появи кінематографа в Зх. Європі.

Т. випередив західноєвроп. винахідників Л.Люм'єра, Ж.Демені, С.Складовського. Втім апарат Т. ніколи не був запатентований. «Кінескоп» Т. досі зберігається у фондах Політехнічного музею в Москві.

Іменем винахідника названо вулицю в Одесі (колишня вул. Колгоспна); на його честь встановлено меморіальні дошки в Одесі (на фасаді будинку по вул. Преображенській, № 22) і у Харкові на проспекті Героїв Харкова, № 10/12.

Літ.: *Мишаков О.О., Леві І. З.* Видатний вітчизняний механік-винахідник Й.А. Тимченко. «Вісник Акад. наук УРСР», 1952, № 8; *Банита Л.* Видатний український механик. «Україна», 1951, № 3; *Цесевич В.П., Корпун Я.Ю.* Механік-винахідник Й. А. Тимченко. К., 1961; *Соколов И. В.* Скачковый механизм «Улитка» И. А. Тимченко. История изобретения кинематографа. М., 1960; *Шимон О.О.* Хто ж був першим? Сторінки з історії кіно на Україні. К., 1964; *Островский Г.Л.* Дом, где родился кинематограф. В кн.: Одесса, море, кино. Одесса, 1989; *Малиновский А.В.* Кто изобрел кино? В кн.: Кино в Одессе. Одесса, 2000; *Капельгородська Н., Глущенко Є.* Визнані і забуті винахідники. Начерки далекої кіноісторії. К., 2005; *Костроменко В.* Впереди паровоза. В кн.: Очерки истории Одесской киностудии. Одесса, 2010; Богдан Жолдак про Карпа Соленика, Йосипа Тимченка, Івана Піддубного, Юрія Кондратюка, Миколу Лукаша. К., 2009; *Мыслявский В., Гергеша В.* Механик-изобретатель Иосиф Тимченко в документах и воспоминаниях. Харьков, 2012.

В.І. Онопрієнко.

ТИ́СЯЧА П'ЯТСО́Т РІ́ЧЧЯ МІ́СТА КИ́ЄВА — див. *Ки́їв, 1500-рі́ччя мі́ста.*

ТИ́ТОВ Владислав Андрійович (07.11.1934—30.04.1987) — прозаїк.

Н. у с. Калинівка Добринського р-ну Липецької обл., РСФРР. Навч. в Луганському гірничому технікумі (1953). 1954—57 — у лавах Рад. армії. Закінчив 1959 гірничий технікум у Боково-Антрациті (нині м. *Антрацит*); працював гірничим майстром.

У 1960, запобігаючи аварії на шахті, залишився без обох рук. 1961 почав писати статті, нариси, оповідання рос. мовою. 1967 у ж. «Юность» надрукував повість «Всем смертям на зло...» (згодом вийшла окремою книжкою). За її мотивами Т. написав п'єсу.

Повісті Т. перекладені іноземними мовами. Лауреат Республіканської комсомольської премії ім. М. Островського, Комсомольської премії ім. Молодої гвардії, Держ. премії УРСР ім. Т. Шевченка (1981). Нагороджений орденами «Знак Пошани», Дружби народів і медаллю «За трудову доблесть». У Луганську діє музей-квартира письменника.

Тв.: Усім смертям на зло... К., 1973; Степова трава — ковила. К., 1975.

Літ.: *Полєвой Б.* Слово про багату людину. У кн.: *Титов В.* Усім смертям на зло... К., 1973; Письменники Радянської України: Довідник. К., 1976; Життя прожити: Повісті. К., 1978; *Черченко Н.* Час і сучасники. К., 1978.

В.П. Швидкий.

ТИ́ХОН (у миру Бєллавін Василь Іванович; 31(19).01.1865—07.04.1925) — церк. діяч, патріарх Моск. і всієї Русі.

Н. у погості Клин (нині село Псковської обл., РФ) у родині священника. Закінчив у 1888 Петерб. духовну академію, призначений викладачем богослов'я і франц. мови у Псковській духовній семінарії. Прийняв чернецтво

і висвячений в єреї у 1891. Призначений інспектором (1892), а невдовзі — ректором Холмської духовної семінарії. Очолював єпархіальну училищну раду і правосл. братство.

1897 відбулася хіротонія Т. на єпископа Люблінського, вікарія Холмсько-Варшавської єпархії. Із 1898 єпископ, з 1905 архієпископ Алеутський і Аляскінський, з 1907 архієпископ Ярославський і Ростовський, з 1913 архієпископ Віленський і Литовський, з 1915 жив у *Москві*, з 1917 — архієпископ Моск. і Коломенський.

На Всерос. помісному соборі у 1917 зведений у сан митрополита і обраний головою собору. 18 (5) листопада 1917 був за жеребом обраний патріархом Моск. і всієї Русі, 4 грудня (21 листопада) інтронізований.

1 лютого (19 січня) 1918 оголосив анафему «гонителям віри і Церкви православної». Засудив Декрет про відокремлення церкви від д-ви, укладання *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу* і розстріл рос. імп. *Миколи II* та його родини. З листопада 1918 до січня 1919 перебував під домашнім арештом.

У жовтні 1919 закликав духовенство не брати участь у політ. боротьбі. У 1922 був звинувачений в тому, що чинив опір вилученню церк. цінностей, з травня 1922 перебував під суворим домашнім арештом у Донському монастирі. Під тиском міжнар. протесту патріарха було звільнено, після чого Т. зайняв більш толерантну позицію щодо нової влади.

Був звільнений після того, як у червні 1923 направив до Верховного суду РСФРР каяття в «антирад. вчинках». 22 грудня 1923 стався невдалий замах на Т. (загинув його келійник). Засудив дії Карловацького собору 1921 (який зіграв важливу роль у становленні Рос. правосл. церкви за кордоном), а також «*Живу церкву*» та обновленців (див. *Обновленство*). Протистояв *Українській автокефальній православній церкві*.

П. у Москві, похований в Донському монастирі. Опублікований за тиждень після смерті патріарха його «Передсмертний заповіт», що закликав віруючих до співпраці з рад. владою, на думку низки дослідників, був підробкою. 1981 канонізований Рос. правосл. церквою за кордоном, 1989 канонізований РПЦ.

Літ.: *Rössler R.* Kirche und Revolution in Russland: Patriarch Tichon und der Sowjetstaat. Wien—Köln—Graz, 1969; *Manuil (Lemesevskij), Metropolit*. Die Russischen Orthodoxen Bischofe von 1893 bis 1965: Bio-Bibliographie, teil 6. Erlangen, 1989; Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и Всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917—1943: сборник, ч. 1—2. М., 1994; Архивы Кремля: Политбюро и Церковь, 1922—1925 гг. М., 1997—1998; *Данилушкин М.Б. и др.* История Русской Православной Церкви: от восстановления Патриаршества до наших дней, т. 1. СПб., 1997; *Шкаровский М.В.* Русская Православная Церковь в XX в. М., 2010; *Курляндский И.А.* Сталин, власть, религия (Религиозный и церковный факторы во внутренней политике советского государства в 1922—1953 гг.). М., 2011.

С.І. Білокінь.

ТИЩИ́НСЬКИЙ Олександр Амфіанович (05.07.1835—29.01.1896) — громад. діяч і краєзнавець.

Н. у с. Голубичі Городнянського пов. Чернігівської губ. (нині Черніг. р-ну Черніг. обл.) в сім'ї дрібномаєткових дворян. Закінчив Черніг. чол. г-зію. Навчався у Харків., Київ. і Дерптському (Тартуському) ун-тах. Наприкінці 1850 — на початку 1860-х брав участь у Харків.-Київ. таємному т-ві, студентському гуртку в Дерптському ун-ті й Черніг. громаді.

У 1860 і 1863 притягався до відповідальності й під час слідства перебував у Петропавлівській фортеці в Петербурзі.

У 1874 обраний гласним Черніг. повітового земського зібрання, у 1874—76 — чл. Черніг. повітової земської управи, у 1877—80 — її голова. У 1875—86 — гласний Черніг. міськ. думи.

Один із фундаторів Черніг. громад. б-ки, створеної у 1877. У 1880—96 заступ. дир. Черніг. міськ. банку. У 1893 брав участь у відновленні діяльності Черніг. громади.

Автор близько 100 статей і документальних публікацій з історії та етнографії, а також численних некрологів і заміток про повсякденне життя і побут мешканців міст і сіл Чернігівщини, що побачили світ здебільшого у ж. «Основа» і періодичних виданнях Чернігова і Львова.

Один із найближчих друзів поета Л.І.Глібова і його перших біографів.

П. у м. Чернігів і був похований на цвинтарі Воскресенської церкви (надгробок зберігся).

Літ.: *Рейфман П.С.* К истории кружка Тищинского, Лебедева, Манассеина (Из истории студенческого движения в 60-е годы XIX века). «Ученые записки Тартуского университета» (Тарту), 1959, вып. 78; *Дудко В.* «Ранній» Олександр Тищинський: сторінки життя і творчості. «Сіверянський літопис», 2006, № 6; *Самойленко Г.В.* Вірний друг Л. Глібова О. Тищинський. «Література та культура Полісся» (Ніжин), 2011, вип. 63; *Коваленко О.Б., Рахно О.Я.* Олександр Амфіанович Тищинський. Біобібліографічний покажчик. Чернігів, 2020; *Коваленко О.Б., Рахно О.Я.* Громадська діяльність О.А. Тищинського (1835—1896). «Сіверянський літопис», 2021, № 6.

О.Б. Коваленко.

ТІ́ХИЙ (Tichý) Франтішек (21.05.1886—31.04.1968) — філолог, літературознавець, журналіст.

Н. у с. Хінява (нині село в Чехії). Навч. в Празькому і Лейпцизькому ун-тах, із 1913 — д-р філософії. У роки *Першої світової війни* зацікавився *Закарпатською Україною*. Кілька раз приїздив на Закарпаття, а 1922 був одним із засн. і упродовж року співредактором першої ужгородської щоденної газ. «Русин», в якій активно друкувався. Підтримував творчі контакти із закарпат. діячами к-ри В.*Бірчаком*, А.*Волошиним*, А.*Штефаном* та ін. 1930 обраний почесним членом *Ужгородського товариства «Просвіта»*. Після *Другої світової війни* проживав у Празі (Чехословаччина), на поч. 1950-х зазнав репресій з боку комуніст. влади. Автор багатьох наук. і публіцистичних праць з історії, к-ри й особливо літератури Закарпаття укр. чеською і словац. мовами. Видав перший збірник віршів О.*Духновича* «Поезії Александра Духновича» (Ужгород, 1922), нариси про І.*Базиловича*, М.*Лучкая*, М.*Балудянського*, О.Павловича, А.*Добрянського*, А.*Кралицького* та ін. діячів Закарпаття в чеській та словац. пресі, наук. праці «Карпатика» (1936) та «Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі» (1938), є автором статей про Закарпаття в чехословац. енциклопедичних виданнях тощо.

П. у м. Хінява.

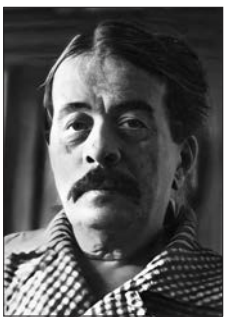

Ф. Тіхий.

М.С. Ткаченко.

Літ.: *Мушинка М.* Франтішек Тіхий: 80. В кн.: Науковий збірник Музею української культури у Свиднику, т. 3. Братислава—Пряшів, 1967; Тіхий Франтішек. Ужгород, 1923: спогади (переклад із чеської). Ужгород, 1992.

С.В. Віднянський.

ТКАЧЕ́НКО Михайло Степанович (18.11.1860—02.02.1916) — живописець і графік, майстер пейзажного живопису і мариніст.

Н. в м. Харків. Початкову художню освіту здобув у Д.Безперчого, який викладав малювання у 2-й Харків. г-зії, потім у реальному училищі, де навчався Ткаченко.

У 1879 був зарахований вільним слухачем Петерб. академії мистецтв, а в 1880 став її учнем. Навчався у таких майстрів, як П.Чистяков, М.Клодт, В.Орловський. У 1888 Т. як лауреат Великої Золотої медалі Академії мистецтв здобув право на поїздку для навчання за кордоном. Майже півроку Т. студіював в Академії Кормона, однієї з популярних приватних студій живопису в Парижі. Після закінчення стажування Т. лишається у Франції назавжди, щороку відвідуючи Україну, де блукав по селах, вивчаючи побут селян і укр. нар. орнамент. За етюдами, зробленими на батьківщині, Т. писав у своїй паризькій майстерні картини, що зображували Україну. Т. також був одним із найактивніших учасників щорічної виставки рос. художників у Парижі. Іноді виступав організатором цих виставок. Був одружений із француженкою.

Т. брав участь у всесвітніх виставках. На Паризькій всесвітній виставці 1900 Т. було присуджено другу медаль, на Міжнар. виставці 1905 у Льєжі — Велику Золоту медаль, у Паризькому салоні 1907 удостоївся «Почесного відзиву».

У 1911—12 за картини «На Україні» та «Вид у Полтавській губернії» Т. одержав у салоні другу і третю Золоті медалі. За кілька років у тому ж салоні художник був удостоєний Великої Золотої медалі, яка дала право виставляти тут власні твори без журі.

Гучний успіх мала персональна виставка Т. в Парижі у 1909, де було експоновано 62 картини і кілька десятків етюдів, зроблених у Харкові, Полтаві, Лубнах, Опішні тощо. Як майстер монументально-декоративної картини Т. вніс в укр. пейзажний живопис низку нових самобутніх рис, особливо з колориту, широкої й енергійної манери письма. Т. вважають одним із найкращих укр. мариністів. Більшість картин Т. зберігається за кордоном. Кавалер ордена Почесного легіону (1895) і ордена св. Станіслава 3-го ст. (1909).

П. поблизу м. Слов'янськ.

Тв.: Пейзаж із деревами (до 1985); Сільське кладовище (1887); У майстерні скульптора (1891); Російська ескадра в Тулоні (1895); Зарослий став (після 1900); Ніч (після 1900); Прибій на морі (1902—1906); Скелястий берег (1906); Прибій (1906); Весна (1906); Червона хата (близько 1906); Скеля «Парус» (близько 1906); Вітряки (близько 1906)); Бабине літо (після 1906).

Літ.: Михайло Степанович Ткаченко: Каталог виставки творів до сторіччя з дня народження. Х., 1962; *Дюженко Ю.* Михайло Степанович Ткаченко. К., 1963; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; Михаил Степанович Ткаченко. Альбом. К., 2010; *Акентьев А.Л.* Михаил Ткаченко. Из пейзажистов в маринисты. Проблемы развития отечественного искусства. СПб., 2014.

П.М. Бондарчук.

ТОВАРИ́СТВО ДОСЛІ́ДНИКІВ ВОЛИ́НІ — регіональна н.-д. і культурно-просвітницька громад. орг-ція.

За статутом, затвердженим 14 квітня 1900, об'єднувала істориків, археологів, етнографів, геологів, географів, метеорологів для комплексного вивчення Волині. Прикметно, що цей статут став зразком для багатьох подібних орг-цій на той час.

Засноване 2 грудня 1900 у м. Житомирі. Структурно складалося з істор., етногр., природничої та екон. секцій. Активну участь у роботі Т. д. В. брали геолог і географ П.Тутковський, етнограф В.Кравченко, історики В.Антонович і О.Фотинський, археолог С.Гамченко, географ і археолог Я.Яроцький, краєзнавець М.Трипольський, літературознавець П.Абрамович, географ і метеоролог С.Брожовський, ентомолог А.Ксенжопольський та ін.

На 1 січня 1914 до складу Т. д. В. входило 193 дійсні члени і 22 почесні, серед яких були видатні вчені і письменники А.Кримський, О.Шахматов, О.Карпінський, В.Короленко та ін.

15 лютого 1901 Т. д. В. взяло у відання музей, що діяв з 1865 при Публічній б-ці. 15 березня 1909 музей було відкрито для екскурсантів. Від 1 січня 1914 заклад дістав статус самостійної установи і назву — Волинський центр. музей. Члени Т. д. В. постійно поповнювали і досліджували музейні колекції. У 1914 музей складався з чотирьох відділів — природничо-істор., етногр., екон., істор. і його зібрання нараховувало 8292 од. зберігання. У 1920-ті рр. функціонував як Волинський центр. н.-д. музей (*нині Житомирський краєзнавчий музей*).

Одночасно із заснуванням Т. д. В. розпочалося формування б-ки та архіву відповідно до статуту. Фонди б-ки постійно поповнювалися виданнями з історії, культури, природи й економіки завдяки книжковому обміну і подарункам від окремих осіб та установ. У 1900 в б-ці нараховувалося 11 книг, 1901 — 69, 1904 — 86, 1909 — 216, 1910 — 794, 1914 — 2429 книг і рукописів. Бібліотечне зібрання мало яскраво виражене краєзнавче забарвлення. Б-ка проводила різноманітну просвітницьку діяльність та організовувала тематичні виставки літератури.

З 1902 Т. д. В. розпочало друкувати зб. наук. праць «Труды Общества исследователей Волыни». За час існування було видано 14 т. праць, які не втратили наук. значення і по сьогодні. На сторінках зб. вміщувалися студії та матеріали відомих учених і публіцистів М.Коробки, В.Кравченка, П.Тутковського, М.Трипольського, О.Фотинського та ін. До окремих томів видавалися додатки, у яких публікувалися звіти про експедиції та екскурсії по Волині, здійснені членами Т. д. В.

Члени Т. д. В. були фундаторами першого вищого навч. закладу на Волині Ін-ту нар. освіти (1919) у Житомирі. О.Фотинський і М.Кудрицький проф., а П. Абрамович перший ректор ін-ту.

Т. д. В. підтримувало зв'язки із 104 наук. установами і редакціями наук. видань — з Київ., Харків., Новоросійським і Варшавським ун-тами, Вітебською архівною комісією, Науковим товариством імені Шевченка (м. Львів), Музеєм барона Штейнгеля, редакціями ж. «Хозяйство», «Почвоведение» та ін.

Т. д. В. згуртувало навколо себе чимало науковців і аматорів, які провадили комплексне дослідження та публікували власні наук. праці. Діяльність Т. д. В. займала помітне місце в наук. і громадсько-культурному житті краю та України.

Припинило існування 1920.

Відродження волинського краєзнавства відбулося не в Україні, а 1951 в Канаді — у Вінніпезі. Вихідці з Волині створили Ін-т дослідів Волині, т-во «Волинь» і часопис «Літопис Волині».

Гідний внесок до скарбниці волинознавства робить т-во «Волинь» у Німеччині.

Лише 1990 у Житомирі відбулося друге народження регіонального краєзнавства — було засновано Житомирське науково-краєзнавче т-во дослідників Волині та наук. зб. «Велика Волинь».

Літ.: *Фотинський О.* Очерк истории учреждения Общества исследователей Волыни, т. 1. В кн.: Труды Общества исследователей Волыни. Житомир, 1902; Отчет о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского Центрального музея за 1913 год. Житомир, 1915; *Кудрицький М.* Бібліотека Волинського Центрального науково-дослідного музею (Хроніка). «Бібліол. вісті» (Київ), 1926, № 3; *Кострица М.Ю.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир: М.А.К., 2001; *Піскова Е.М.* Музей Товариство дослідників Волині, т. 7. У кн.: Енциклопедія історії України. К., 2007; *Лобода Т.М.* Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність. К., 2008; *Мацелюх К.С.* П. Н. Абрамович як член Товариства дослідників Волині (1909—1920 рр.). У кн.: Освіта і культура Волині: Історія та сучасність. Луцьк, 2012; *Ясь О.В.* «Труды Общества исследователей Волыни» , т. 10. У кн.: Енциклопедія історії України. К., 2013; *Гуцало Л., Міщук Г.* Внесок протоієрея Миколи Трипольського у вивчення історії Волині. «Evropský filozofický a historický diskurz», 2020, v. 6.

С.М. Міщук.

ТОВАРИ́СТВО КОЛИ́ШНІХ ПОЛІТКАТОРЖА́Н І ЗСИЛЬНОПОСЕЛЕ́НЦІВ — громад. орг-ція у рад. республіках, згодом у *СРСР*.

Створена 21 березня 1921 в *Москві* за ініціативою Ф.*Дзержинського*, Я.Рудзугака, О.*Ярославського* та ін. До складу т-ва, яке на 1931 налічувало 2759 членів, входили відомі учасники революц. руху: В.*Фігнер*, Л.*Дейч*, Ф.*Кон*, М.*Фроленко*, М.*Скрипник*, І.Теодорович та ін.

Осн. напрями роботи т-ва полягали у реєстрації й обліку колишніх політкаторжан і зсильнопоселенців, наданні їм матеріальної допомоги. Члени т-ва організовували науково-популярні лекції та доповіді, займалися збиранням, збереженням і виданням матеріалів, присвячених революц. руху в Рос. імперії, історії царської пенітенціарної системи.

Гол. друкованими органами т-ва були журнали «Каторга и ссылка» і «Бюллетень Центрального Всесоюзного общества бывших политкаторжан и ссыльнопоселенцев» (виходили в Москві 1929—33).

У 1924, 1925, 1928 і 1931 відбулися всесоюзні з'їзди громад. орг-ції. Т-во мало понад 50 філій по всій країні, зокрема й в Україні — *Києві, Харкові, Одесі* та ін. містах. Очолювала т-ва Всеукр. рада, створена в Харкові 1921.

Всеукр. рада т-ва видавала «Популярну історико-революц. бібліотеку в нарисах, спогадах, біографіях», ж. «Шляхи революції» (1925—27).

Припинило діяльність у липні 1935 внаслідок «засмічення контрреволюційними елементами, що підпали під репресії».

Бібліогр.: Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев: каталог изданий: 1921—1931. М., 1931.

Літ.: Политическая каторга и ссылка: Биографический справочник членов общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев. М., 1934; Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев: образование, развитие, ликвидация: 1921—1935. М., 2004.

О.Г. Бажан.

ТОВАРНИ́ЦЬКИЙ Іван (1782—29.12.1869) — один із перших у *Львові* промисловців — етнічних українців, колекціонер, меценат.

Походив із бідної родини. Завдяки своїй праці став власником найбільшого у місті кондитерського закладу. Був членом міськ. ради, куратором Галицької ощадної каси (з 1850), почесним членом муз. т-ва. Ставши членом *Ставропігійського інституту* в Львові (1842), неодноразово обирався його старшиною (у 1846—51, 1861—69 віцесеньйор, у 1852—60 сеньйор).

Підтримував укр. нац. рух. У 1848—51 — член-засн. *Головної Руської Ради*, один з ініціаторів заснування укр. газ. «Галицька пчола», співорганізатор Першого з'їзду укр. діячів науки, освіти і культури у Львові (див. *Собор руських ученик*), співзасн. *Галицько-руської матиці*, чл. комісії побудови Нар. дому у Львові. У 1864 був одним з ініціаторів заснування укр. професійного театру «Руської бесіди» у Львові. Зібрав цінні колекції зброї (пограбована під час *Львівського збройного повстання 1848*), монет, мінералів і живопису (подаровані Нар. дому у Львові). Матеріально підтримував монастирську дівочу школу в Яворові. Значні кошти заповів Ставропігійському ін-ту, Успенській церкві у Львові та призначив п'ять стипендій для незаможних студентів.

Нагороджений Золотим хрестом заслуг із короною (1854).

Документи: Львівська національна бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Ф. Архів НТШ. Спр. 493. Біографічний словар І. Е. Левицького, т. 62; Головна Руська Рада. 1848—1851. Протоколи засідань та книга кореспонденції. Львів, 2002.

Літ.: *Орлевич І.* Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII — 60-ті рр. XIX ст.). Львів, 2000; *Стеблій Ф.* Товарницький Іван. Історія України: А—Я: енциклопедичний довідник. К., 2008.

Ф.І. Стеблій.

ТОЖЕ́ЦЬКИЙ (Torzecki) Ришард (20.03.1925—20.08.2003) — історик, дослідник польс.-укр. відносин у 1-й пол. 20 ст. Д-р історії (1970), габілітований д-р (1986).

Н. у м. Лодзь (Польща) у робітн. родині. Навч. в міськ. г-зії м. Лодзь під кер-вом знаного історика З.Лоренца. Нім. окупацію пережив у Лодзі, працюючи примусово. 1946 закінчив міськ. г-зію і ліцей у Лодзі. 1946—49 вивчав економіку в Гол. торговій школі в Лодзі. Згодом працював на різноманітних посадах у центр. органах держ. госп-ва Польс. Нар. Республіки.

Після подій 1956 розпочав істор. студії у Варшавському ун-ті, котрі закінчив екстерном 1962. Під впливом Ю.Дуткевіча розпочав вивчення укр.-нім. відносин. Результатом стала докторська дис. «Українське питання в політиці Третього Рейху (1933—45)» («Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933—45)»), опублікована 1972.

Від 1971 — наук. співробітник Ін-ту історії Польс. АН. Вивчав новітню історію Центр.-Сх. Європи, зосередившись на історії України та польс.-укр. стосун-

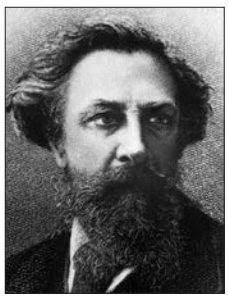

О.К. Толстой.

ках у міжвоєнний період, у часи Другої світової війни та в перші повоєнні роки. З цією метою проводив розлогі архівні пошуки в Україні, Німеччині, Великій Британії, Чехословаччині, США та ін.

Вивчав історію греко-катол. церкви та життя і діяльність митрополита А. Шептицького. 2002 нагороджений спец. грамотою Л.Гузара за значний внесок у вивчення минулого греко-катол. церкви та польс.-укр. порозуміння.

Автор 87 праць, присвячених укр. або польс.-укр. тематиці.

П. у м. Констанцін-Єзьорна Мазовецького воєводства (Польща).

Праці: Geneza rozłamu w Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. Warszawa, 1969; Niektóre aspekty hitlerowskiej polityki wobec Ukraińców (1940—1944). Warszawa, 1969; Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933—45). Warszawa, 1972; Polityka hitlerowska wobec okupowanej Ukrainy. Wrocław, 1979; Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939—1944). Warszawa, 1981; Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich na Lubelszczyźnie. Warszawa, 1988; Metropolita Andrzej Szeptycki. Warszawa, 1988; Митрополит Андрій Шептицький і національні проблеми. Варшава, 1989; Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929. Kraków, 1989; Polska myśl polityczna wobec kwestii ukraińskiej w czasie II wojny światowej (kraj i emigracja). Wrocław-Warszawa—Kraków, 1992; Przyczyny i skutki konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej. Warszawa, 1993; Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993; Problemy porozumienia polsko-ukraińskiego w okresie II wojny światowej. Warszawa, 1994; Wielki głód na Ukrainie w latach 1931—1933. Warszawa, 1994; Piłsudski i Petlura w latach 1919—1923. Warszawa, 1995; Stosunki polsko-ukraińskie na powojennych rozdrożach: Próba bilansu. Warszawa, 1995; Polacy—Ukraińcy w latach 1939—1948. Lublin, 1996; Federacja czy wspólna obrona niezależności: Piłsudski i Petlura w latach 1919—1923. Warszawa, 1996; Sprawy polsko-ukraińskie przed i po Jałcie (1944—1945). Warszawa, 1996; Myśl ekumeniczna metropolity Andrzeja Szeptyckiego a porozumienie Kościoła rzymskokatolickiego z Cerkwią prawosławną. Warszawa, 1996; Na drodze do jedności Kościoła greckokatolickiego i prawosławnego. Warszawa, 1997; Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918—1956. Warszawa, 1998; Stosunki polsko-ukraińskie od epoki unii lubelskiej do 1945 roku. Warszawa, 1999.

Літ.: *Коко Е.* Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918—1939 w historiografii wydanej w Polsce po 1945 r. «Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze», 1994, zesz. 2; *Madajczyk Cz.* The Eagle and the Trident: Polish-Ukrainian Relations in the Scholarly Works of Ryszard Torzecki. «Harvard Ukrainian Studies», 1999, vol. 23, no. 1—2; *Коко Е.* Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918—1939. В кн.: Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. Kraków, 2000; Ryszard Torzecki (1925—2003). «Biuletyn Ukrainoznawczy», 2003, nr. 9; *Тожецький Ришард*. «УЖ», 2004, № 2; *Bonusiak W.* Stosunki polsko-ukraińskie w XX wieku — stan badań i postulaty badawcze. «Przemyskie Zapiski Historyczne», 2003—05, rocz. 14—15.

В.В. Тельвак.

ТОЛСТО́Й Олексій Костянтинович (05.09(24.08).1817—10.10(28.09).1875) — рос. поет, романіст, драматург, дипломат, громад. діяч, граф. Чл.-кор. Петерб. АН (1873). Правнук (по матері А.Перовській) останнього укр. гетьмана К.Розумовського.

Н. у м. Санкт-Петербург. Дитинство провів на Стародубщині. Почав друкуватися 1841 (повість «Упир» під псевд. «Краснорогский»). Автор пародійно-сатиричних віршів, ліричних поезій про укр. природу, істор. роману «Князь Срібний» (1863), істор. трилогії — трагедії про рос. царів (1866—70) та ін. Чл. творчого колективу (колективний псевд. «Козьма Прутков»). 1843—61 займав високі посади у С.-Петербурзі, зокрема був флігель-ад'ютантом рос. імп. Олександра II. Доброзичливо ставився до Т.Шевченка, через оренбурзького ген.-губернатора В.Поровського клопотався про полегшення долі поета на засланні, активно сприяв звільненню. Окремі твори Т. перекладали П.Грабовський, М.Павлик, О.Партицький, І.Франко та ін. Деякі з балад Т. присвячені далекому минулому України («Пісня про Гаральда і Ярославну», 1869; «Роман Галицький», 1871 та ін.). Роман Т. «Князь Срібний» продовжив традиції істор. прози М.Гоголя. Понад 70 поезій Т. покладені на музику, зокрема П.Чайковським.

П. у маєтку Красний Рог Мглинського пов. Черніг. губ. (нині село Почепського р-ну Брянської області).

Тв.: Полное собр. стихотворений, т. 1—2. Л., 1984; Князь Серебряний: Повість з часів Івана Грозного. Львів, 1885; [Вірші]. У кн.: *Грабовський П.* З чужого поля. Львів, 1895; [Вірші]. У кн.: *Грабовський П.* Доля. Львів, 1897; *Те саме*. «Зоря», 1897, № 21; Собр. соч., т. 1—4. М., 1980; Избр. соч., т. 1—2. М., 1998.

Бібліогр.: Російська література в українських перекладах і критиці: Галичина і Буковина (XIX ст. — 1939 р.): бібліографічний покажчик. К., 1963.

Літ.: Граф А. К. Толстой: некролог. «Друг», 1875, № 20; Граф А. К. Толстой: некролог. «Правда», 1875, № 20; Граф А. К. Толстой. «Слово», 1875, № 114—116, 16 (28) октября — 21 октября (2 ноября); *Миллер О.* Граф А. К. Толстой как лирический поэт. В кн.: Временник Старопигийского института на г. 1909. Львов, 1908; А. К. Толстой (1817—1875). «Радуга», 1967, № 9; *Жемчужников Л.* Мои воспоминания из прошлого. Л., 1971; *Таланчук Е.М.* Фольклор в лирике А. К. Толстого. В кн.: Вопросы русской литературы, вып. 1. Львов, 1977; *Томпакова О.* Любимый поэт русских композиторов. «Музыкальная жизнь», 1980, № 24; *Жуков Д.А.* А. К. Толстой. М., 1982; *Беляев В.Г.* Митець, патріот, гуманіст. «Радянське літературознавство», 1983, № 1; *Його ж.* Козьма Прутков и его друзья. М., 1983; *Кошелев В.* Мудрость неуместного: Жизнь и творчество А. К. Толстого. «Литература в школе», 1995, № 1; *Богат Е.* «В тревогах мирской суеты...». В кн.: *Богат Е.* Что движет солнце и светила: любовь в письмах. М., 2001; *Роздобудько І.* Українська ідея в творчості О. К. Толстого. В кн.: Науковий вісник Українського університету, т. 1. М., 2001; *Сюндюков І.* Вихід у вічність [О. К. Толстой і Софія Міллер]. «День», 2003, 15 лютого; *Куценко П.* Средь шумного бала случайно.... «Деснянська правда», 2007, 13 вересня; *Бондаренко К.* Двух станов не боец, а только гость случайный. В кн.: *Бондаренко К.* История в профиль. К., 2012; *Базилевський В.* Правнук останнього гетьмана. «Літературна Україна», 2016, 7 квітня.

Г.П. Герасимова.

ТРА́ВНИКИ — табір СС, діяв 1941—44 у м-ку Травники (40 км на пд.-сх. від Любліна) під час нацистської окупації Польщі. Створений улітку 1941 як пересильний табір для рад. військовополонених і цивільних осіб, з червня 1942 по вересень 1943 був «виправно-трудовим табором» для євреїв, з вересня 1943 по травень 1944 — філіалом концтабору Майданек. Найбільш відомий як тренувальний табір СС (вересень 1941 — липень 1944), у якому готували службовців з місц. населення окупованої Польщі та СРСР для підрозділів вартівників Вищого керівника СС і поліції дистрикту Люблін (SS — und

Polizeiführer im Distrikt Lublin). Навчених там чоловіків, яких називали травниківці, або травники (нім. Trawniki-Männer), задіювали для охорони концтаборів і таборів смерті на території Польщі, а також в «операції Райнгард» — нацистського плану винищення польс. євреїв, зокрема в придушенні повстання у Варшавському гетто у складі 203-го оперативного батальйону шуцманшафту. Табір був організований у липні 1941 на території старого цукрового заводу за наказом Вищого нач. СС та поліції дистрикту Люблін групенфюрера СС Одило Глобочніка (Odilo Globocnik). Управляв гауптштурмфюрер СС Герман Хьофле (Hermann Höfle). Перші 676 рад. військовополонених прибули 9 липня 1941, серед яких поліція безпеки і СД почала пошук потенційних колаборантів та «небезпечних осіб».

У вересні 1941 частина території Т. відводиться під тренувальний табір СС для підготовки вахманів із колишніх рад. військовополонених, яких планували використовувати на окупованих територіях у складі вартівних підрозділів (Wachmannschaften). Перші рекрути прибули у Т. на початку вересня 1941. Відтоді по вересень 1942 в тренувальному таборі було підготовлено 2500 вахманів (Wachmdnner), або травниківців. З осені 1942 у Т. стали вербувати цивільних, переважно молодих українців ген.-губернаторства і Волині. За час існування у таборі СС пройшли навчання 5082 особи. Серед них були українці, росіяни, литовці, латиші, естонці, німці (фольксдойче), поляки й татари. Усі вони мали специфічний досвід полону і життя за рад. ладу, з їх складу утворили два батальйони під командуванням унтерштурмфюрера СС В.Франца (Willi Franz) і оберштурмфюрера СС Й.Шварценбахера (Johann Schwarzenbacher). Крім того, створили 203-й оперативний батальйон (Einsatzbataillon Streibel) шуцманшафту у заг. структурі СС-поліції ген.-губернаторства. Підрозділ брав участь у ліквідації повстання у Варшавському гетто, антипартизанських акціях, ліквідації завалів і пожеж у Дрездені. З кінця 1944 тренувальний табір Т. підпорядкували допоміжній службі охорони концтаборів підрозділів «Мертва голова» (SS Totenkopfverbande Wachmannschaft).

Участь у Голокості стало ключовою функцією підготовлених охоронців у Т. Вони входили до складу охоронних підрозділів під час операції «Райнгард» у таборах смерті Белжець, Собібор і Треблінка-2, у концтаборах Люблін / Майданек і Аушвіц, охороняли концтабори Бухенвальд і Майтгаузен, табори примусової праці для євреїв у Понятові, Будзині, Треблінці-1, Янівський табір у Львові. За їх участю відбувалось транспортування євреїв з гетто на території Польщі до таборів смерті, придушення повстань у гетто Варшави, Ченстохова, Любліна, Львова, Кракова і Білостока.

Упродовж 1942 інструктори СС і поліції також використовували місц. єврейс. населення Т. для «тренувальних цілей». Деякі викладачі наказували новобранцям індивідуально вбивати євреїв. Улітку 1942 з початком операції «Райнгард» у Т. почав діяти табір примусової праці для євреїв (Zwangsarbeitslager für Juden). Тут розташували склад одягу вбитих у таборах смерті віденських євреїв (Bekleidungslager), для сортування і ремонту якого до табору направили жінок віком від 20 до 40 років. Наприкінці осені 1942 до Т. переміщають щітковий завод із робітниками зі знищеного гетто М'єндзижець Подляський (Miedzyrzec Podlaski). 19 квітня 1943 СС і поліцейські підрозділи, зокрема батальйон із 350 травниківців, оточили Варшавське гетто, що спричинило повстання. Після кривавого придушення з гетто до Т. було вивезено уцілілих 2848 чоловіків, 2397 жінок і 388 дітей. На 1 травня 1943 у Т. проживало 5633 євреї з Польщі, Німеччини, Австрії та Словаччини. У вересні 1943 сюди прибуло два транспорти єврейс. робітників з Мінського гетто (після його ліквідації). Майже 6 тис. робітників працювали на вироб. комплексі, використовувалися для підсобних і буд. робіт. У вересні 1943 вир-во підпорядкували адм.-госп. управлінню СС, а табір став філіалом концтабору Майданек.

У ході операції з цинічною назвою «Свято врожаю» (Unternehmen Erntefest) 3 листопада 1943 СС і поліцейські підрозділи розстріляли приблизно 6 тис. єврейс. в'язнів. Після масового вбивства до Т. привезли невелику групу єврейс. робітників, які спалили трупи, а попіл і фрагменти кісток скинули в траншеї, які присипали землею. Після чого і цих євреїс. робітників теж розстріляли, тіла спалили. Вахмани продовжували тренуватися в Т. до 23 липня 1944, коли швидкий наступ Червоної армії змусив німців залишити Люблін. Приблизно 1 тис. травниківців утекли до зх. регіонів Німеччини.

Більшість ключових посадовців Т. не вижили у війні. Ін. переслідували у повоєнні десятиліття. Західнонім. суд у Гамбурзі в 1970 пред'явив звинувачення нач. тренувального табору Т.Штрайбелю, одному з кер. табору примусової праці Напіралі, чотирьом командирам рот Т. Проте 1976 усі 6 обвинувачених були виправдані. 1971 нім. суд у Дюссельдорфі засудив Ф.Свідерського, охоронця табору Треблінка, до довічного ув'язнення. У СРСР тисячі колишніх травниківців засудили до страти і тривалих термінів ув'язнення. Усіх звинуватили у належності до охоронців СС, «зраді батьківщині», порушенні присяги. Це не потребувало доказів персональної участі у злочинах.

США від 1980-х почали успішні справи денатуралізації проти 16 колишніх охоронців Т., а саме 3 колишніх охоронців, які служили у таборах смерті, і практично усіх, хто в таборі Т. охороняв єврейс. ув'язнених. Останнім судовим переслідуванням щодо колишніх травниківців стали судові процеси проти І. Дем'янюка. У 1988 Дем'янюка засудили в Ізраїлі до смерті через повішення. У 1993 вирок було скасовано. Незадовго до смерті у травні 2011 він був засуджений у Федеративній Республіці Німеччина як співучасник 28 060 вбивств, скоєних під час служби в Собіборі до 5 років ув'язнення.

Літ.: *Browning, Christopher R.* Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland (Penguin Books), 1998, p. 298; *Peter R. Black.* Die Trawniki-Männer und die «Aktion Reinhard». У кн.: Bogdan Musial (Hrsg.): «Aktion Reinhardt». Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941—1944. Fibre, Osnabrück 2004; *Angelika Benz. Trawniki*. У кн.: Wolfgang Benz (Hrsg.): Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 9: Wolfgang Benz, Barbara Distel (Hrsg.): Arbeitserziehungslager, Ghettos, Jugendschutzlager, Polizeihaftlager, Sonderlager, Zigeunerlager, Zwangsarbeiterlager. C. H. Beck, München 2009;

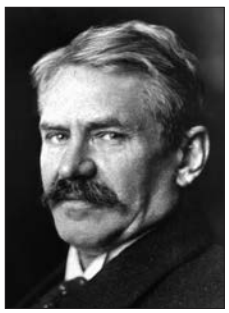

Е. Трельч.

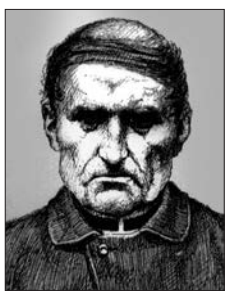

Л. Трещаківський.

Mędykowski W. Obóz pracy dla Żydów w Trawnikach. in: Wojciech Lenarczyk, Dariusz Libionka (Hrsg.): Erntefest 3—4 listopada 1943. Zapomniany epizod Zagłady.Państwowe Muzeum na Majdanku. Lublin, 2009; *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталіним. К., 2010; *Benz A.* Handlanger der SS. Die Rolle der Trawniki-Männer im Holocaust. Berlin 2015; *Пастушенко Т., Усач А.* Охоронці концтабору Аушвіц: відбір, підготовка та соціальний склад вахманшафту СС. У кн.: Концтабір Аушвіц — український вимір: дослідження, документи, свідчення. К., 2019; *Річ Д.А.* «Подвійна віктимізація»? Відповідальність радянських військовополонених за полон та колаборацію у повоєнний час. «Сторінки воєнної історії України», 2019, вип. 21; *Douglas L.* The right wrong man: John Demjanjuk and the last great Nazi war crimes trial. Princeton University Press, 2016; Trawniki in Holocaust Encyclopedia на сайті United States Museum Memorial Holocaust. Web: http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10007397; Trawniki in Death Camps Web: http://www.deathcamps.org/occupation/trawniki_de.html

Т.В. Пастушенко.

ТРЕ́ЛЬЧ (Troeltsch) Ернст (17.02.1865—01.02.1923) — теолог, філософ, соціолог та історик релігії, ліберальний політ. діяч. Проф. протестантської систематичної теології (екстраординарний проф. у Бонні 1892—94, ординарний проф. у Гейдельберзі 1894—1915, Німеччина) і філософії (у Берліні 1915—23, Німеччина).

Як і більшість учених на межі століть, які намагались обґрунтувати істор. «науки про культуру» в міждисциплінарному поєднанні (М.*Вебер*, Г.Шмоллер і В.Зомбарт), Т. також потрапив під вплив соціології. На формування світогляду і наук. поглядів Т. мали великий вплив філософія В.*Дільтея* та баденської школи неокантіанства. Своєю двотомною працею *«Соціальні вчення християнських церков та груп* » (1912) Т., спираючись на роздуми Макса Вебера про релігійні соціальні форми церкви і секти, зробив важливий внесок у ранню соціологію релігії. Поряд із Вебером та Георгом Зіммелем Т. вважається одним із перших соціологів релігії в німецькомовному світі. В останні роки життя розробляв проблеми *філософії історії* (зокрема критики класичного *історизму*) і написав свою знамениту працю «Історизм і його проблеми» (1922).

На думку Т., осмислення історії можливе не через охоплення *історичного процесу* загалом, а «культурним синтезом», що здійснюється шляхом особистісного вибору певної системи цінності, яка грунтується на вірі. «Культурний синтез» Т. означав «європеїзм» — систему цінностей, значимих для західноєвроп. культурного кола. Історія «європеїзму» дає духовний матеріал, який об'єднується в сучасному культурному синтезі в деяку єдність. Т. розглядав коріння західноєвроп. культури: *іудаїзм*, класичну грец. к-ру, антич. рим. імперіалізм, зх. середньовіччя, епоху *Відродження* і епоху Просвітництва, епоху Революцій.

Праці: Gesammelte Werke. Bd. 1—4. Tübingen., 1912, 1913, 1922, 1925; Историзм и его проблемы. М., 1994; Метафизический и религиозный дух немецкой культуры. В кн.: Культурология: XX век: Антология. М., 1995.

С.П. Стельмах.

ТРЕТЯ́К Юзеф (Tretiak Jyzef, 28.09.1841—18.03.1923) — історик літ., критик. Проф. (1894).

Н. у с. Малі Біскупичі (нині у складі м. Нововолинськ Волин. обл.) у сполонізованій укр. шляхетській родині. Навчання розпочав у Київ. ун-ті. Брав участь у *польському повстанні 1863—1864*, після поразки якого емігрував за кордон. Продовжив навчання в ун-тах Цюриха (Швейцарія) і Парижу (Франція), а після переїзду до *Галичини* — у Львів. ун-ті. Викладав у г-зіях *Львова* і *Кракова*. Після захисту 1885 докторської дис., а 1890 — габілітації в *Краківському університеті* працював у ньому доцентом, а з 1894 — проф. кафедри історії руської (укр.) і східнослов'ян. літ. Викладав історію укр. літ. З 1900 — дійсний член Краківської академії знань, із 1920 — Львів. наук. т-ва. Залишив численні праці з історії польс. літ. доби *романтизму* (багатотомні дослідження про життя і творчість А.*Міцкевича*, Ю.*Словацького*, Ю.-Б.*Залєського* та ін.). Багато уваги приділяв вивченню взаємних впливів польс., рос. та укр. к-р. У творчості поєднував ідейно-естетичні підходи з високими вимогами до особистості митця.

Праці: Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка. Краків, 1892; Młodość Mickiewicza (1798—1824). Petersburg, 1898; Juliusz Słowacki, t. 1—2. Kraków, 1904; Mickiewicz i Puszkin: Studia i szkice. Warszawa, 1906; Bohdan Zaleski, t. 1—2. Kraków, 1911—14; Piotr Skarga w dziejach i literaturze Unii Brzeskiej. Kraków, 1912; Dawnia poezja ruska. У кн.: Dzieje literatury pięknej w Polsce, cz. 2. Kraków, 1918; Historia wojny Chocimskiej 1621. Kraków, 1921.

Літ.: Biogramy uczonych polskich, cz. 1: Nauki społeczne, zesz. 3. Wrocław, 1985; *Batora K.* Tretiak Józef (1841—1923). У кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. LV. Warszawa—Kraków, 2023—2024.

Л.О. Зашкільняк.

ТРЕЩАКІ́ВСЬКИЙ Лев (1810—17.05.1874) — громад.-політ. діяч, греко-катол. священник.

Н. у м. Станіслав (нині *Івано-Франківськ*). Закінчив духовну семінарію та ун-т у Львові (див. *Львівський національний університет імені Івана Франка*). Після висвячення 1840 був священником у селах Коршів (бл. Коломиї), Рудно (бл. Львова) і Городку. У 1848—51 — один з найдіяльніших членів *Головної Руської Ради*, укладач багатьох її документів (звернень до парламенту й уряду у *Відні*, інструкцій для депутатів австрійс. рейхстагу, протестів, відозв до поляків і нім. поселенців).

Т. — послідовний борець за впровадження в офіційний вжиток укр. мови, поділ Галичини за етнічним принципом на дві провінції, ініціатор спорудження пам'ятника Б.Хмельницькому і заснування *Народного Дому у Львові*.

Під час роботи *Собору руських учених* у Львові виголосив доповідь про потребу піднесення землеробства. У липні 1848 виступив одним із співзасновників *Галицько-руської матиці*. У 1861—66 — депутат галицького сейму.

Автор численних статей у час. «Зоря галицька», «Галичо-руський вісник», «Union» і першого укр. підручника з пасічництва — «Наука о пчоловодстві» (1855).

Дж.: ЦДІАЛ України у Львові. Ф. 180. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 14—15, 26—27, 57—58, 60—64; Спр. 2. Арк. 7—8, 33, 34, 54; Спр. 3. Арк. 51—53; Оп. 2; Спр. 16. Арк. 6—7, 98—100; Спр. 17. Арк. 145—149; Головна Руська Рада. 1848—1851. Протоколи засідань та книга кореспонденції. Львів, 2002.

Літ.: *Студинський К.* Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829—1843). Львів, 1916; *Стеблій Ф.* Трещаківський Лев. Історія України: А—Я: енциклопедичний довідник. К., 2008.

Ф.І. Стеблій.

ТРІАНО́НСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1920 — один із договорів Версальської системи мирних договорів, підписаний 4 червня 1920 між союзними д-вами Антанти (Великою Британією, Францією, США), переможницями у *Першій світовій війні*, та їхніми союзницями (Італією, Румунією, Королівством сербів, хорватів і словенців, Чехословаччиною) та переможеною Угорщиною.

Сен-Жерменський мирний договір 1919 констатував розпад Австро-Угорщини й проголосив створення на її території незалежних д-в (Австрії, Угорщини, Чехословаччини (у складі Чехії, Словаччини, Підкарпатської Русі, див. *Карпатська Україна*) і Королівства сербів, хорватів і словенців), а Т.м.д. 1920 зафіксував розпад Угорського королівства (Великої Угорщини).

Галичина передавалася до Польщі, а Пн. Буковина (див. *Буковина*) — до Румунії.

Т.м.д. складався з 14 частин, що містили 364 ст.; закріплював акт розпаду Австро-Угорщини; відділення Угорщини від Австрії; позбавлення Габсбургів престолу й утворення самостійної Угорської д-ви; відділення від Угорського королівства територій, які населяли ін. народи (румуни, серби, хорвати, словаки, закарпат. українці). Відповідно до Т.м.д. від Угорщини до Румунії відійшли Трансильванія, Сх. Банат; до Королівства сербів, хорватів і словенців (із 1929 — Югославія) — Зх. Банат, Хорватія; до Чехословаччини — Словаччина, Підкарпатська Русь (Карпатська Україна). Територія Угорщини (Святого Стефана королівства) зменшилася втричі і склала 93 тис. км^2, а населення скоротилося у 2,5 раза (до 7,6 млн осіб). На землях, що відійшли до сусідніх з Угорщиною д-в, залишилося проживати до 1/3 угор. етносу. Угорщина зобов'язувалася визнати незалежність Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців, скасування Брест-Литовського мирного договору 1918. Парламент Угорщини 13 листопада 1920 ратифікував Т.м.д., який набув чинності 26 липня 1921.

Т.м.д. серед усіх договорів Версальської системи є найбільш несправедливим. За цим договором угорців перетворено на найбільш роздрібнений етнос в Європі. Договором встановлювалися кордони між Угорщиною та сусідніми країнами не за етнічним принципом, а на основі задоволення інтересів сусідніх з Угорщиною д-в — союзниць Великої Британії та Франції.

Упродовж 1920—40-х жодна з політ. партій Угорщини не погоджувалася з умовами Т.м.д.

Мюнхенська угода 1938, яку підписали Німеччина та Італія із Францією та Великою Британією, започаткувала демонтаж Т.м.д. Упродовж 1938—41 Угорщина переглянула умови цього договору на свою користь: у листопаді 1938 було повернуто пд. р-ни Словаччини (Фельвідик); у березні 1939 — Підкарпатську Русь (Карпатську Україну), у серпні 1940 — пн. частину Трансільванії; у квітні 1941 — Зх. Банат, Пн. Воєводину (Дельвідек). Якщо під час перегляду кордонів зі Словаччиною, Румунією та Югославією на свою користь Угорщина дотримувалася етнічного принципу, то стосовно Закарпаття здійснила в березні 1939 загарбницьку акцію, оскільки угорці в цьому краї становили лише близько 20 % населення краю проти понад 70 % українців-*русинів*. Угорщина керувалася при цьому істор. правом, що протягом другого тисячоліття Підкарпатська Русь входила до Угорського королівства.

Друга світова війна поклала кінець Версальській системі мирних договорів. Т.м.д. утратив чинність.

Переможці Другої світової війни (СРСР, США, Велика Британія, Франція) підписали з Угорщиною 10 лютого 1947 Паризький мирний договір, в якому територіальні пункти Т.м.д. підтверджувалися: держ. кордони Угорщини відновлювалися станом на 1 січня 1938. При цьому незначну територію Угорщини передали до Чехословаччини. 15 вересня 1947 Угорщина ратифікувала Паризький мирний договір.

Літ.: История Венгрии, т. 3. М., 1974; Краткая история Венгрии: С древнейших времен до наших дней. М., 1991; Коротка історія Угорщини. Ніредьхаза, 1997; *Adam M.* A Kisantanta. Budapest, 1981; *Ormos M.* Padovatol Trianonig, 1918—1920. Budapest, 1983; *Romsics I.* A Trianoni bekeszerzodes. Budapest, 2004; *Kecskes G.* Franciaorszag Kozep-Kelet-Europa politikaja: 1918-tol napjainkig. Budapest, 2004.

М.С. Держалюк.

ТРІУМФА́ЛЬНА А́РКА у Новгороді-Сіверському — пам'ятка арх-ри нац. значення. Мурована однопрогонова споруда поставлена на гол. вулиці міста, яка пов'язує його центр зі *Спасо-Преображенським монастирем*.

Тріумфальна арка у Новгороді-Сіверському.

Споруджено 1786 на честь проїзду 22 січня 1787 через *Новгород-Сіверський* рос. імп. *Катерини II* під час її подорожі до Криму. Автора проєкту не встановлено, ймовірне авторство архіт. Дж.Кваренгі документально не підтверджене. Пам'ятка дійшла до наших днів із деякими втратами. Реставрована 1960—61.

Споруда має вигляд широкої арки, облямованої архівольтом. Фасади, звернені до міста і монастиря, мають однакове архіт. вирішення. Арку проїзду фланкують пристінні спарені колони іонічного ордера, які несуть повний розкріпований антаблемент. Увінчує споруду горизонтальний розкріпований аттик. У центрі зображено герб Новгород-Сіверського. На бічних пілонах між колонами розміщено десять щитів із поліхромними гербами повітових міст *Новгород-Сіверського намісництва*.

Пам'ятка — унікальна меморіальна споруда стилю високого *класицизму* в *Лівобережній Україні*; більшість споруд цього колись досить поширеного функціонального типу не збереглися.

Літ.: *Логвин Г.Н.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. М., 1980; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

ТРО́ЇЦЬКА ЦЕ́РКВА в Диканьці — пам'ятка арх-ри нац. значення. Стоїть в істор. центрі *Диканьки*.

Мурована церква споруджена 1780 коштом власника маєтку надвірного радника Павла Васильовича Кочубея (див. *Кочубеї*) замість розібраної того ж року дерев'яної Хрестовоздвиженської церкви. З зх. 1781 споруджено мурована двоярусну надбрамну дзвіницю типу «четверик на четверику», увінчану гранчастою банею сферичних обрисів із маківкою. Дзвіниця була значно нижчою від церкви. Під правим крилосом церкви поховано фундатора храму і його дружину. За місц. переказами, з цією церквою пов'язані події, описані М.*Гоголем* у повісті «Ніч перед Різдвом» (герой повісті коваль Вакула робив розписи в інтер'єрі цієї церкви).

У 1930-х дзвіницю і церковну баню зруйнували, у руїнах церкви влаштували склад. У 1970-х опрацьовано проєкт реставрації храму з відновленням втраченого світлового восьмерика та ярусного вінчання (архіт. Ірина Іваненко). Протягом 1985—95 проведено реставраційні роботи, 2013 відбудовано дзвіницю. 1993 храм повернули релігійній громаді.

Цегляна потинькована однобанна церква розрахована на круговий огляд і всі фасади її вирішені в композиційному відношенні рівноцінно. Витримана в стилістиці пізнього *бароко*. Належить до полтав. типу тетраконхів, зі зменшеним центр. четвериком, виявленим у зовнішніх об'ємних формах, і розвиненими екседрами, що мають посклепінчасті покриття. Центр. четверик підноситься на підпружних арках, має по два круглі вікна у кожній грані й несе високий восьмигранний світловий підбанник. Зовні грані восьмерика за сторонами світу вінчалися півкруглими фронтонами. Оскільки церква, збудована за зразком полтав. Миколаївської (що не збереглася), була пов'язана з палацово-парковим комплексом садиби Кочубеїв, їй надано пишний і витончений декор: портали фланкуються пристінними спареними колонами композитного ордера, такого ж ордера — наріжні пучки пілястр. Перший ярус увінчує розвинений антаблемент із розкріпованим карнизом. На лапідарній гладіні побілених стін вирізняється штукатурна ліпнина рокайлевого характеру. Як результат ремонтів 2-ї пол. 19 ст., церква мала підлогу з чавунних плит.

Троїцька церква в Диканьці.

Літ.: *Грановский А.* Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. Полтава, 1901; *Вечерський В.В.* Тетраконхи України в контексті світової архітектури. У кн.: Архітектурна спадщина України, вип. 2. К., 1995; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

ТРО́ЇЦЬКА ЦЕ́РКВА у Жовкві — пам'ятка арх-ри нац. значення, пам'ятка всесвітньої спадщини *ЮНЕСКО* (у складі серійної транскордонної номінації «*Дерев'яні церкви Карпатського регіону в Польщі і Україні*»). Дерев'яна церква розташована в сх. частині істор. Львів. передмістя м. *Жовква*.

Дерев'яна церква збудована 1720 коштом парафіян і Костянтина-Владислава Собеського, сина польс. короля *Яна III Собеського*. Поставлена на місці попередньої дерев'яної (зведена 1601, згоріла 1719). Була парафіяльною церквою Львів. передмістя. 1728 майстер Ігнатій Стобенський зробив різьблений із липи іконостас з іконами жовківських малярів школи І.*Рутковича*. До сх. стіни вівтаря перед 1750 примурована ризниця, вкрита двосхилим дахом. В її стіну вмурували білокам'яне облямування вікна 16 ст., перенесене з розібраної башти замку. Мурована дзвіниця споруджена 1891. Реставраційні роботи велися у 1976—79 (архіт. Б.Кіндзельський та І.Могитич), у 2010-х і з 2019. Пам'ятка — складова Держ. істор.-архіт. заповідника у м. Жовква. Використовується реліг. громадою УГКЦ.

Троїцька церква у Жовкві. Вигляд з північного заходу.

Церква зведена із соснових брусів на дубових підвалинах, з мурованою прибудовою ризниці зі сходу. Тризрубна триверха споруда розмірами 23,8×7,3 м складається з гранчастого вівтаря, ширшої квадратної в плані нави і вужчого квадратного бабинця. Над кожним зрубом здіймається світловий восьмерик, завершений шоломоподібною банею з ліхтарем і маківкою з орнаментованим хрестом ковальської роботи. Церкву оперізує широке піддашшя. Під піддашшям — відкритий зруб, а над ним стіни, кожуховані ґонтом, яким укриті також дахи і бані. В інтер'єрі висотно розкриті простори верхів, підпорядковані центр. об'єму. Хори розташовані вздовж зх. та пн. стін бабинця і зх. стіни нави. Збереглися п'ятиярусний іконостас (1728) із пишним бароковим різьбленням, що налічує близько 50 ікон, поліхромний стінопис у вівтарі кін. 18 ст., лави і сповідальниця 19 ст.

У пн.-зх. куті церковного подвір'я стоїть мурована стінна дзвіниця з трьома арковими прорізами для дзвонів, поблизу якої — невелика дерев'яна капличка.

Літ.: Wooden tserkvas of the Carpathian region in Poland and Ukraine. Cultural property of the Republic of Poland and Ukraine for inclusion in the World Heritage List. Warszawa, 2011; Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі. Львів, 2011; *Вечерський В.В.* Українська дерев'яна архітектура. К., 2013.

В.В. Вечерський.

ТРО́ЇЦЬКА ЦЕ́РКВА у Сумах — пам'ятка арх-ри нац. значення. Мурований п'ятибанний із дзвіницею храм розташований у курдонері з відступом від гол. вулиці пн.-зх. частини істор. центру

Троїцька церква у Сумах.

м. *Суми* і є містобудівною домінантою.

Перша мурована Троїцька церква на цьому місці збудована 1827 коштом місц. дворян поручика М.К.Лаврентьєва і П.М.Лінтварьова. Церква була невеликою, однобанною, з дзвіницею на зх. фасаді. Поряд з нею 6 травня 1901 закладено новий мурований храм, який будували у 1901—05 і 1911—14. Автор проєкту — архіт. К.Шольц; у завершенні буд-ва брав участь його син, сумський міськ. архіт. Г.Шольц. У проєктуванні інтер'єру брав участь моск. архіт. О.*Щусєв*, а в художньому оформленні — рос. худож. М.Нестеров, Г.Нивинський, К.Петров-Водкін. Збудовано церкву коштом сум. промисловця і мецената П.І.Харитоненка (див. *Харитоненки*).

Освячення церкви, заплановане на 26 вересня 1914, не відбулося через смерть П.Харитоненка і початок *Першої світової війни*, що породило версію про те, що храм узагалі не був освячений. Проте в рад. добу тут іноді відбувалися правосл. богослужіння (на Трійцю) до 1959. Тоді обласне кер-во вирішило знести культову споруду, але цього не сталося через надто високу вартість робіт. Тож у 1960-х поряд із храмом по лінії забудови вул. Троїцької (тоді Дзержинського) збудували кілька п'ятиповерхових житлових будинків, які мали повністю затулити церкву.

Реставрацію виконано 1977—89 (архіт. В.Хромченков і В.Смірнов), і церкву пристосували під концертний зал органної музики: 1987 у вівтарі встановили орган чехословацької фірми «Рігер-Клосс». У нижньому поверсі влаштували галерею скульптури І.*Кавалерідзе*. 1996 у церкві відновилося богослужіння, 2007—08 орган звідси перемістили до будівлі обл. філармонії та з того часу це діючий храм УПЦ МП. 2013 на фасаді перед входом установлено меморіальну дошку в пам'ять про архіт. К.Шольца.

Арх-ра церкви витримана в характерному для поч. 20 ст. стилі неокласицизму. В основі композиції — тип п'ятибанного хрестовокупольного храму з бічними банями по кутах. Із зх. до церкви прилягає триярусна дзвіниця, з'єднана з церквою вузьким притвором. Верхні яруси дзвіниці вирішені за принципом «восьмерик на четверику».

Дзвіниця увінчана ребристою банею з люкарнами. Під усією спорудою є нижній поверх — напівпідвал, перекритий хрестовими склепіннями і виділений на фасадах масивним рустованим цоколем.

План основного об'єму — квадрат із закругленими кутами, поділений пілонами на 9 дільниць і 3 нави. Бічні дільниці перекриті хрестовими склепіннями, а центр. увінчується сферичним куполом на світловому циліндричному підбаннику, який спирається на підпружні арки. Зовні домінують параболічні обриси п'яти ребристих бань з люкарнами. Центральна — на циліндричному підбаннику, зі світловим ліхтарем, бічні — на чотиригранних підбанниках. Пн. і пд. фасади на вісях симетрії акцентовані чотириколонними портиками коринфського ордера з трикутними фронтонами. Рустовані стіни розчленовані пілястрами цього ж ордера. Вікна оздоблені пишними лучковими і трикутними сандриками й ліпними картушами над ними. Гол. вхід із зх. фасаду дзвіниці акцентований двоколонним портиком коринфського ордера. В інтер'єрі частково збереглися розписи 1914.

Літ.: *Скибицька Т.В.* Харитоненки. «Пам'ятки України», 1992, № 2—3; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005; Історико-містобудівні дослідження: Суми, Миргород, Корець. К., 2013.

В.В. Вечерський.

ТРОЩИ́НСЬКИЙ Дмитро Прокопович (26.10.1754 (за ін. даними 1749)—26.02.1829) — меценат, держ. діяч.

Н. у маєтку Яреськи (нині село Миргородського р-ну Полтав. обл.). Походив із *козацької старшини*. Навч. в *Києво-могилянській академії*. Із 1774 перебував при штабі генерал-аншефа кн. М.*Рєпніна*, 1775—76 — його секретар (як рос. посла у *Стамбулі*). Із 1784 — правитель канцелярії графа О.*Безбородька*, із 1793 — статс-секретар *Катерини II*, пізніше — *Павла I* і *Олександра I*. За правління Павла I був сенатором і головою поштового управління *Російської імперії*. 1800 звільнений із посад. Брав участь у змові проти Павла I. 1801 поновлений на всіх посадах і призначений членом Держ. ради Рос. імперії. 1802—06 — міністр уділів, 1812—14 — полтав. губернський *предводитель дворянства*, 1814—17 — міністр юстиції. Великий землевласник (понад 70 тис. *десятин* землі).

Д.П. Трощинський.

Останні роки життя провів у своєму маєтку в с. Кибинці (нині село Миргородського р-ну Полтав. обл.), який був визначним осередком укр. політ. і культ. руху. Там Т. утримував аматорський театр, який діяв 1806—14 і 1822—25. Театром керували В.Гоголь-Яновський (див. *Гоголі-Яновські*) і В.*Капніст*. У виставах брали участь М.Гоголь (мати М.*Гоголя*), члени сімей *Капністів*, Лорерів, *Ломиковських*, Хилкових тощо та кріпаки. У репертуарі були п'єси: «Бригадир» Д.Фонвізіна, «Хвалько» Я.Княжніна, «Тріумф» І.Крилова, «Едіп в Афінах» В.Озерова, «Боганов або Провінціал у столиці» М.Загоскіна, «Бідність і благородство душі» та «Ненависть до людей і покаяння» А.Коцебу, «Собака-вівця» (текст не зберігся), «Роман та Параска» («Простак або хитрощі жінки, перехитрені москалем») В.Гоголя-Яновського, «Филимон і Бавкида» й ін. діалогічні твори В.Капніста та його сатирична комедія «Ябеда». Доступ до театру мали не лише сусіди-поміщики Т., а й усі бажаючі, у т. ч. й дворові кріпаки.

Як меценат підтримував діячів науки та к-ри: Я.М.*Марковича*, В.*Ломиковського*, В.Капніста, В.Гоголь-Яновського, В.*Боровиковського*, А.*Веделя*.

П. у маєтку Кибинці.

Літ.: Письмо М.И. Гоголя к С. Т. Аксакову 3 апреля 1856 г. «Современник», 1913, кн. 4; *Дынник Т.* Крепостной театр. М., 1930; *Гиппиус В.В.* «Вечера на хуторе близ Диканьки» Гоголя. В кн.: Труды отдела новой русской литературы, т. 1. М., 1948; *Казимиров О.* Український аматорський

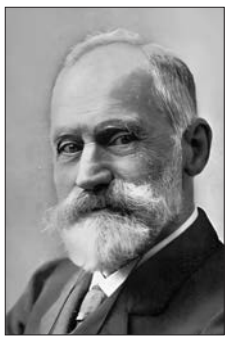

П. Трубецькой.

театр: дожовтневий період. К., 1965; Мистецтво України. К., 1997.

П.М. Бондарчук.

ТРУБЕЦЬКО́Й Павло Петрович (1827—16.11.1914) — один з організаторів с.-г. дослідної справи у Рос. імперії та кращих її популяризаторів.

Н. у дворянській родині, князь. Після закінчення Пажеського корпусу і Михайлівської артилер. академії як слухач курсу (1855), продовжив навчатися «вищому курсу наук». Брав участь у революц. боротьбі в Італії під проводом Д.Гарібальді. За станом здоров'я був звільнений з військ. служби (1863). Змолоду цікавився хімією, брав приватні уроки хімії в лабораторії професора Ш.А.Вюрца в Парижі (1865). Виконував обов'язки *мирового судді* та брав активну участь у проведенні аграрних реформ імп. *Олександра II* (див. *Модернізаційні реформи 1860—1870-х років у Російській імперії*). З 1878 тричі обирався *предводителем дворянства* Моск. Пов. (нині територія в адм.-тер. складі м. Москва та м. Моск. обл., РФ). За цей час багато зробив разом із В.Ю.Скалоном для становлення й розвитку нар. освіти. Служив камергером імператорського двору. Після 25-річної *земської служби* вийшов у відставку у званні дійсного статського радника (1887) та оселився у своєму маєтку в с. Плоть (нині село Рибницького р-ну, Молдова), впорядкуванню якого присвятив останні роки свого життя. Саме тут зародилася ідея влаштування спец. с.-г. дослідної станції для потреб пд.-зх. регіонів *Російської імперії*, зокрема *Поділля*. Відчуваючи брак теоретичних і базових практичних знань, Т. став вільним слухачем Новоросійського ун-ту (див. *Одеський національний університет*) і протягом двох зимових семестрів (1891—92) працював у лабораторії, вивчаючи методи агрономічного аналізу під кер-вом проф. П.Ф.Баракова.

Офіц. дата відкриття станції — 1 грудня 1894. Станція стала однією з перших у країні такого типу добре обладнаною дослідницькою інституцією. Враховуючи роль результатів двадцятирічних досліджень Плотянської станції для подальшого розвитку галузевого дослідництва в світовому вимірі, сучасники ставили її поряд із науково-дослідними центрами в Ротамстеді (графство Хартфордшир, Велика Британія) на чолі з Д.Б.Лоузом і франц. у Бехельбронні (Ельзас, Франція) під кер-вом Ж.-Б.Буссенго, називаючи її «російським Ротамстедом». До розробки плану влаштування станції та програми діяльності агрономічної лабораторії долучилися відомі спеціалісти: П.Ф.Бараков, П.О.Бичихін і С.В.Щусьєв. Із нею також ознайомились провідні європ. вчені, зокрема Грандо, Дегеран, Ж.Віль. За рекомендацією зав. кафедри агрономії ун-ту св. Володимира (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) проф. С.М.Богданова дослідну станцію очолив агроном Ф.Б.Яновчик (1894). Програма досліджень була багатопрофільною та передбачала вивчення оптимальних сівозмін (9-типільні, дві 4-пільні, 6- і 3-пільні), сортової агротехніки озимої та ярої пшениці, вівса й виноградної лози. Вивчалися прийоми обробітку ґрунту, щільність і час посівів, вплив мінеральних та органічних добрив, багаторічних і однорічних трав, попередників у сівозмінах, досліджувався хім. і мех. склад ґрунту. Великий інтерес фахівців викликало показове поле при Плотянській станції на 54 десятинах, створене Т. для перевірки отриманих висновків власного дослідництва. Він склав ґрунтові карти дослідного поля й дослідного винограднику, які було видрукувано за кордоном. Усі результати багаторічних досліджень Плотянської станції було перекладено й надруковано у провідних галузевих виданнях Європи, в першу чергу Франції.

Упродовж діяльності станції було надруковано 18 річних звітів, велику кількість статей і монографій. Із початку своєї діяльності науковці станції друкували звітні та проблемні статті на сторінках «Записок Імператорського Товариства сільського господарства південної Росії». З огляду на актуальність отриманої інформації видавали щорічні звіти з різних питань (по метеорологічній станції, дослідному полю, хім. лабораторії, винограднику) ще й окремими відтисками. Плотянська с.-г. дослідна станція як приватна існувала 20 років (до 1914). З огляду на свій вік і стан здоров'я та переймаючись подальшою долею установи, Т. звернувся із клопотанням до Департаменту землеробства про передачу станції у відомство цього органу. Заручившись підтримкою, власник перерахував 25 тис. руб. на будівничий фонд станції, 1914 передав 75 десятин землі та все рухоме й нерухоме майно (інвентар), б-ку й інше обладнання її відділам. У підсумку це становило близько 80 тис. руб. пожертви. До моменту офіц. передачі Т. не дожив кілька днів, і за спогадами його сподвижників до останньої хвилини опікувався госп. й наук. справами станції, особисто керував питанням її передачі в казенне відомство. Після його смерті установа фактично перестала існувати.

Діяльність Т. було високо оцінено — його було обрано почесним членом Імператорського Т-ва сільс. госп-ва південної Росії (1904).

П. у своєму маєтку в с. Плоть. Похований у *Москві*.

Літ.: *Вергунов В.А.* Князь Трубецькой П.П. (1827—1914) — один із організаторів вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи та кращих її популяризаторів. В кн.: Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали IX Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів. К., 2014.

В.А. Вергунов.

ТРУДОВА́ ГРУ́ПА (трудовики) — ліворадикальне опозиційне депутатське об'єднання *Державної думи Російської імперії*. Т. г. створена 24 квітня 1906 за участю депутатів Саратовської губ. (нині території в складі Астраханської, Воронезької, Пензенської, Самарської, Саратовської, Симбірської, Тамбовської обл. РФ) та кер-ва *Всеросійського Селянського союзу* в 1-й *Держ. думі Рос. імперії* (1906). Голова трудовиків — І.В.Жилкін, заст. голови (і фактичний лідер) — О.Ф.Алад'їн. Включала бл. 120 депутатів, які в більшості представляли укр. губернії, Поволжя, центр. чорноземні губернії *Російської імперії* та ін. Внесла в Думу аграрний законопроєкт — «проєкт 104-х» («Проєкт основних положень земельного закону»), де було передбачено передачу земель, що перебували у приватній власності (які перевищували «трудову норму» — розмір наділу, який власник міг обробити силами власної родини), до загальнонар. земельного фонду та подальший їх перерозподіл між селянами в межах «трудової норми», а де це неможливо — в межах «споживчої»

норми (наділ, що давав прибуток необхідний для сплати податків і задоволення мінімальних потреб у житлі, їжі й одязі). Трудовики активно виступали проти порушень громадян. прав і свобод, застосовуючи тактику внесення заяв про запит, тривалий розгляд яких знижував продуктивність роботи Думи. Із середини травня 1906 перейшли до тактики різких нападок на міністрів, обструкції їх виступів та шумних протестів на засіданнях під час дебатів. Друкованими органами трудовиків були щоденні газети: «Відомості селянських депутатів» (травень 1906), «Трудова Росія» (червень 1906), «Селянський депутат» (червень — липень 1906). Після розпуску Думи близько 50 % трудовиків підписали Виборзьку відозву (див. *Виборзька акція депутатів I Державної думи 1906*) та були позбавлені права участі в наступних виборах.

У 2-й Держ. думі (1907) було створене об'єднання крайніх лівих депутатів — Трудова група та фракція Селянського союзу (бл. 80 осіб), яке очолював О.*Караваєв*, пізніше — М.Березін. До складу групи входила більшість членів *Української думської громади*, яка виступала за створення крайового нац. земельного фонду, націоналізацію цукрових з-дів, запровадження укр. мови в школі, судочинстві та адм. органах влади та впровадження широкого місцевого самоврядування. Законодавча діяльність стосувалася вимог передачі селянам поміщицьких земель, ліквідації *військово-польових судів* та відміни їх вироків; проведення політ. амністії, скасування смертної кари та ін. Друкований орган — щоденна газ. «Трудовий народ» (березень — квітень 1907).

На початку роботи 3-ї Держ. думи (1907—12) Т.г. включала 14 депутатів. Нечисленність була пов'язана із прийняттям 3 червня 1907 реакційного «Положення про вибори». Т.г. виступала проти урядових ініціатив — *Столипінської аграрної реформи*, створення земств у зх. губерніях, реформи місцевого суду, бюджетного закону про асигнування на армію та поліцію, будівництва Амурської залізниці й ін. Підтримувала закони про фінансування освіти, умовно-дострокове звільнення, свободу віросповідання тощо. Внесла заяви про запити щодо порушення прав нац. меншин, зловживання у сфері освіти та цензури, свавілля адміністрації.

У 4-й Держ. думі (1912—17) Т.г. об'єднала 10 депутатів. На перший план в діяльності вийшли політ. вимоги: радикальна демократизація держ. устрою, запровадження громадян. прав і свобод. Внесено було законопроєкти про заг. та рівне голосування, політ. амністію. Від початку *Першої світової війни* Т.г. виступала за організацію ефективної оборони д-ви, підтримувала виділення фінансів на воєн. потреби і т. д. Від серед. 1915 змінила тактику та повернулася до активної критики влади, вимагаючи відмови від територіальних завоювань. Т.г. формально припинила своє існування із розпуском Держ думи. Більшість трудовиків об'єдналися із Трудовою народно-соціалістичною партією на з'їзді, що відбувся 21—23 червня 1917 року.

Дж.: Государственная Дума. Созыв 1-й. Стенографические отчеты. СПб, 1906; Государственная Дума. Созыв 2-й. Стенографические отчеты. СПБ, 1907; Государственная Дума. Созыв третий. Стенографические отчеты. СПб, 1908—1912; Государственная дума. Созыв четвертый. Стенографические отчеты. СПб. / Пг., 1912—1917.

Літ.: *Бондарев С., Субботин И.* Тактика трудовой группы. Роспуск первой Государственной Думы. СПб., 1907; *Брамсон Л.М.* К истории Трудовой партии: Трудовая группа Первой Государственной думы. Пг., 1916; *Хирьяков А.* Десять лет Трудовой группе. Пг., 1916; *Колесниченко Д.А.* Трудовики в период первой русской революции. М., 1985; *Его же.* Состав Трудовой группы в первой и второй Государственных думах. М., 1988; *Горобченко Т.Ю.* Трудовики в III Государственной думе (1907—1912 гг.). М., 1999; *Кияшко О.Л.* Трудовая группа в Государственной думе (1906—1917). Волгоград, 1999; *Демин В.А.* Трудовая группа. «Государственная дума Российской империи: 1906—1917: энциклопедия». М., 2008; *Жидков С.В.* Деятельность депутатов трудовой группы в 1906 г. в контексте отражения интересов крестьянства. Пенза, 2011.

В.І. Милько.

«ТРУДЫ́ ВО́ЛЬНОГО ЭКОНОМИ́ЧЕСКОГО О́БЩЕСТВА» — друкований орган «*Вольного экономического общества*», виходив із різною періодичністю з 1765 по 1915. Метою видання було знайомити читачів із досягненнями в різних галузях сільс. госпва як у *Росії*, так і в європ. країнах. Друкувалися праці, в яких висвітлювали питання земельної власності та землеволодіння, вільнонайманої праці у сільс. госп-ві, звільнення селян від *кріпацтва*, надіслані на конкурс роботи, переклади наук. досліджень, протоколи засідань т-ва та ін. 1765—76 вийшли 30 томів, упродовж 1776—78 не видавалися. Із 1779 виходили під назвою «Продолжение Трудов Вольного экономического общества» з новою нумерацією, до 1790 вийшли 19 томів. Із 1801 томи нумерувалися за числом усіх надрукованих, а 1810 було повернуто первісну назву. В перших томах публікувалися окремі повідомлення про сільс. госп-во в Україні у 18 ст. («Экономические вопросы, касающиеся земледелия и домостроительства Слободской Украины», т. 8, 1768), із журналом співпрацював член т-ва Ф.*Туманський*, перекладачі В.Крамаренков, І.Богданович. Серед матеріалів, опублікованих у 19 ст., є багато повідомлень про стан сільс. госп-ва в укр. губерніях, зокрема *Київській губернії*, *Волинській губернії*; про всерос. с.-г. виставки в Харкові, Києві, з'їзд сільс. господарів у Одесі (1879, т. 2). Друкувалися матеріали про досягнення у бджільництві, зокрема про школу П.*Прокоповича* (1878, т. 3), рільництві, тваринництві, впровадження с.-г. техніки, діяльність т-ва, заснування музеїв, шкіл тощо.

Повнотекстовий архів видання за 1765—1915 подано на офіц. вебсайті: http://veorus.ru/библиотека-вэо/труды-императорского-вэо/1915/

Дж.: Библиографическое описание первых 54 частей Трудов Императорского Вольного экономического общества (1765—1802). СПб., 1874; Указатель статей, помещенных в Трудах Императорского Вольного экономического общества за 1876—1888 гг. СПб., 1889; Труды Императорского Вольного экономического общества за последние 15 лет издания (1889—1903). СПб., 1904.

О.М. Дзюба.

ТРЬОХСВЯТИ́ТЕЛЬСЬКА ЦЕ́РКВА у Лемешах — пам'ятка архітектури нац. значення. Мурована церква стоїть на невисокому пагорбі в центр. частині с. Лемеші (Черніг. р-н, Черніг. обл.).

Збудована на замовлення і коштом графа О.*Розумовського* над могилою свого батька — козака Г.Я.Розума (див. *Розумов-*

Трьохсвятительська церква у с. Лемеші.

С. Тудор.

ській) за проєктом архіт. А.*Квасова*. Будівництво розпочалося 1755, освячено храм 1760, тоді ж установлено чотириярусний іконостас у стилі рококо (не зберігся). У ньому були ікони, виконані худож. А.Воскобойниковим. 1865 за проєктом черніг. архіт. А.Куцевича прибудовано зх. притвор із дзвіницею, при цьому розібрано зх. екседру. 1913—14 на запрошення австрійс. нащадка родини фундатора графа К.Л.Розумовського над реставрацією іконостасу та розписів в інтер'єрі працювали видатні укр. митці М.*Бойчук*, його дружина С.*Налепинська-Бойчук* та брат Т.Бойчук. Реставрація не була завершена через початок *Першої світової війни*. 1974—82 пам'ятку відреставровано (архітектори І.Іваненко, Н.Селіванова, В.Трегубов). Первісно з трьох боків перед входами до храму були відкриті тераси зі сходами (відновлені під час реставрації тільки перед пн. і пд. входами).

Храм належить до типу тетраконхів: строго центричний, з однаковим вирішенням усіх фасадів. В основі його структури — четверик із прилеглими короткими раменами об'ємного хреста, до яких із 4 боків прилягають удвічі нижчі екседри і який увінчується сферичним куполом на циліндричному світловому підбаннику. Декор фасадів та інтер'єру виконано в перехідних класицистично-барокових архіт. формах: застосовано класицистичні пілястри римо-доричного ордера, трикутні фронтони, антаблементи з тригліфними фризами. Водночас присутні пізньобарокові (див. *Бароко*) форми декору (розірвані й вигнуті карнизи, «вухасті» наличники віконних і дверних отворів). Баня ребриста, має параболічний абрис, увінчана глухим ліхтариком. Прибудована дзвіниця — триярусна, типу «восьмерик на четверику», увінчана восьмигранним шатром із глухим ліхтариком і маківкою. В інтер'єрі зберігся тонкий ліпний декор у стилі бароко і залишки олійних розписів 2-ї пол. 18—19 ст. (у вівтарі). У товщі стіни в пн.-сх. частині знаходиться камін.

Літ.: *Вечерський В.В.* Тетраконхи України в контексті світової архітектури. В кн.: Архітектурна спадщина України, вип. 2. К., 1995; Пам'ятки архітектури й містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

ТУДО́Р Степан Йосипович (справжнє прізвище Олексюк; 25.08.1892—22.06.1941) — укр. письменник, публіцист, філософ.

Н. у с. Пониква на Львівщині. Навчався у польс. школі в рідному селі, у Бродівській німецькомовній і у Львів. укр. г-зіях. 1913 вступив у Львів. ун-т на філос. ф-т. 1914 був мобілізований до австро-угор. армії. У вересні 1915 потрапив у рос. полон. Згодом, перебуваючи на Черкащині й Київщині, брав участь у радянізації Наддніпрянської України. Працював викладачем на курсах українознавства, учителем у сільс. школах Київщини, Волині, Черкащини. Навесні 1923 повернувся до Галичини. Восени того ж року продовжив перерване навчання у Львів. ун-ті, який закінчив 1926. Працював учителем у приватній г-зії в Чорткові; 1927 звільнений за пропаганду комуніст. ідей.

Художні твори і публіцистику почав друкувати з 1925 під псевдонімом Тудор (від назви гори в рідному селі). Був одним із організаторів, а з 1930 — відповідальним ред. і видавцем ж. «Вікна» (1927—32) — друкованого органу пролетарських письменників, які у травні 1929 об'єдналися у літ. орг-цію «Горно».

Т. (разом із В.Бобинським, Я.Галаном, О.Гаврилюком, П.Козланюком та ін.) був активним учасником «Горна», пропагандистом марксистських ідей, які втілював у художні твори засобами модерністської поетики. З вересня 1939 Т. — доцент Львів. держ. ун-ту, кер. відділу рад. літ. у Львів. філії Ін-ту літ. АН УРСР.

Упродовж 1939—41 брав участь у створенні й кер-ві місц. відділенням Спілки рад. письменників України, входив до складу правління Львів. орг-ції СРПУ.

Загинув 22 червня 1941 разом з дружиною та групою галицьких письменників у Львові від німецької авіабомби. Похований на Личаківському цвинтарі.

Творча спадщина Т. охоплює поезію, прозу, публіцистику, філос. й літературознавчі розвідки. У поезіях домінує революц. пафос («Товаришці найменшій», «Пасіонарія», «Братові-політв'язневі», «Пісня Катерини»), простежуються філос. мотиви («Оруддя антитези», «Діалектичне чергування»).

Художня проза Т. написана в руслі соціалістичного реалізму, водночас завдяки таланту письменника і ґрунтовній освіті його твори не обмежуються рамками марксистської ідеології в її рад. варіанті. Модерна манера письма, в якій помітну роль відіграють елементи символізму, натуралізму, імпресіонізму, новаторська художня форма, багатоплановий зміст, поліфонічний наратив, висока мистецька якість прози Т. робить її цікавою і в наш час.

При прочитанні творів поза ідеологічними матрицями пропагований рад. системою образ Т. як пролетарського письменника й комуніст. агітатора зазнає трансформацій і потребує переосмислення. За ідеологічним нашаруванням (зображення позитивних образів комуністів, засудження релігії та представників церкви) в оповіданнях Т. виразними є психологізм, символізм, оригінальність зображально-виражальних засобів: «Орля» (1925), «Куна» (1927), «Червоний усміх» (1927), «Мати» (1928). У повістях «Марія» (1928) і «Молочне божевілля» (1930) письменник художньо осмислює питання взаємодії свідомих і підсвідомих, біологічних і соціальних, організаційних і стихійних чинників у свідомості та поведінці людини.

Психологізм, філософічність, художнє експериментаторство, самобутність творчої манери письма Т. найяскравіше виявилися у незавершеному романі «День отця Сойки» (1932—41). Текст твору зберігся неповністю:

залишилися неповні рукопис першої частини та її авторський машинопис, а також рукопис незавершеної другої частини; багато сторінок рукопису обох частин втрачено під час війни.

1934 короткий початковий розділ твору був надрукований у львів. альманасі «Поцейбіч» під заголовком «Один день отця Михайла Сойки»; вперше зі значними редакторськими скороченнями надруковано 1947 у львів. вид-ві «Вільна Україна». Твір перекладено рос., білорус., литовською, латиською, польс., чеською, румун., угор. мовами.

Роман «День отця Сойки» має унікальну для укр. літ. сюжетно-композиційну форму: всі події розгортаються в межах одного дня. Події грудневого дня 1931 переломлені крізь свідомість гол. героя, у якій ключову роль відіграє асоціативність, підсвідоме, психологічні екскурси, спогади, внутрішній монолог, що розширює просторово-часовий вимір, інтегруючи в рамки одного дня події минулого і сучасного, світової й індивідуальної історій. Такий спосіб організації художнього матеріалу, а також використання прийомів літ. монтажу, «потоку свідомості», «тексту в тексті», свідчить про модерний характер роману (аналогічні прийоми побудови сюжету застосував Д.Джойс у творі «Улісс», 1922).

Художньо-філос. дискурс роману «День отця Сойки» формують ретроспективні екскурси (історія релігії, католицизму), інтертекст (цитати з Біблії, творів філософів, богословів і теологів, алюзії на твори світової літ., зокрема Дж.Джойса, М.Гоголя), інтелектуальні (філософсько-теологічні за характером) дискусії героїв, культурно-мистецьке тло (відтворені через сприйняття Михайла Сойки архіт. пам'ятки Рима). Крізь призму свідомості гол. героя письменник актуалізує питання співвідношення духу й матерії, віри і науки, релігії та комунізму.

Рад. літературознавці (Б.Буряк, П.Довгалюк, С.Трофимук, Я.Цегельник) підкреслювали соціалістичний реалізм роману, акцентували на його атеїстичному спрямуванні й антирелігійній тенденційності, адже гол. героєм є греко-катол. священник — розумний і хитрий ворог комунізму, який свою духівницьку діяльність, як і загалом релігію, розглядав як спосіб досягнення власних інтересів. Водночас формальні, змістові й образні особливості твору не вкладаються у вузькі межі соцреалізму, виявляють новаторську, модерну природу, засвідчують художню майстерність Т.

Ключовими у розкритті образу отця Сойки є внутрішньопсихологічні чинники: письменник відтворив світоглядні шукання героя, розвиток його свідомості, процес пізнання ним основ катол. вчення і комуніст. ідеології, формування власної позиції та її втілення у життя. Форми внутрішнього монологу, а також діалогу і полілогу (інтелектуальні дискусії, які провадять герої) стали способами відтворення складних психологічних та світоглядних колізій, процесів самопізнання й роздвоєння героя.

Т. — автор низки публіцистичних статей і нарисів, у яких розкривав поточні громадсько-політ. теми («Жовтень», 1927; «Куди йти», 1930; «У бистрині», 1940), аналізував літ. явища. Зокрема, Т. належать розвідки про Т.Шевченка («Кілька схвильованих уваг про генія», 1932), О.Кобилянську («Ольга Кобилянська», 1940), Лесю Українку («Вихід слова», опубліковано 1962) та ін.

Значним, проте маловивченим, є філос. доробок Т. Отримавши філос. освіту, з 1927 Т. став учасником Львівсько-варшавської філос. школи, засн. і лідером якої був К.Твардовський (польс. філософ, котрий з 1895 очолював кафедру філософії у Львів. ун-ті). Т. відзначався ерудованістю, обізнаністю з ключовими працями європ. філософів, більшість з яких читав в оригіналі (володів польс., нім., франц., грец., лат. мовами).

На формування поглядів Т. мали вплив філос. ідеї Д.Юма, позитивізм, марксизм, феноменологія Е.Гуссерля і Р.Інгардена, інтуїтивізм А.Бергсона. Під керівництвом К.Твардовського Т. написав дослідження «Імпресія і ідея у Юма» (1925) і захистив докторську дис. «Про т[ак] зв[аний] реалізаційний осуд у спостереженні» (1932). У доробку Т.-філософа праці «Століття Гегеля» (1931), «Філософія в СРСР» (1931) та ін. За рад. часів філос. доробок Т. і його участь у Львівсько-варшавській філос. школі замовчувалися; більшість праць, присвячених філос. питанням, або не друкувалися, або, як і художні твори Т., інтерпретувалися поверхово й заангажовано відповідно до ідеологічних потреб.

Тв.: Твори. К., 1959; Твори. К., 1962; Твори: Поезії, оповідання, повісті, критика й публіцистика. К., 1982; День отця Сойки: Роман. Повість. Оповідання; Береза: Повість. Оповідання. К., 1989.

Літ.: *Буряк Б.* Служіння народові. Нариси про життя і творчість Степана Тудора, Олександра Гаврилюка, Ярослава Галана, Петра Козланюка. К., 1954; *Олексюк М.* Філософсько-атеїстичні погляди С. Тудора (С. Й. Олексюка). Львів, 1962; *Трофимук С.* Творчість Степана Тудора. К., 1963; *Цегельник Я.* Степан Тудор. Життя і творчість. К., 1968; *Сивокінь Г.* Степан Тудор. У кн.: День отця Сойки: Роман. Повість. Оповідання; Береза: Повість. Оповідання. К., 1989; Степан Тудор (1892—1941). У кн.: Історія української літератури XX століття, кн. 1: 1910—1930-ті роки. К., 1993; *Ільницький М.* Драма без катарсису. Сторінки літературного життя Львова XX століття. У кн.: *Ільницький М.* На перехрестях віку, кн. 2. К., 2008; *Приліпко І.* Особливості розгортання інтелектуального дискурсу в романі С. Тудора «День отця Сойки». «Література. Фольклор. Проблеми поетики», 2011, вип. 35; *Іваник С.* Степан Олексюк — учень Казимежа Твардовського. Львів, 2012; *Федорів У.* Степан Тудор: поколіннєвий досвід перепрочитання. «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», 2018, вип. 67, ч. 1.

І.Л. Приліпко.

ТУ́ЗЛА, Коса Тузла (кримськотатар. Tuzla) — о-в у Керченській протоці. Витягнутий у напрямку із пн. зх. на пд. сх., площа 3,5 км² (довжина о-ва — 6,5 км, ширина — бл. 500 м). Утворився 1925; раніше цієї дати існувала коса Тузла, з'єднана з Таманським п-овом (кавказ. берегом Керченської протоки); протока між Т. і кавказ. берегом виникла внаслідок розмиву після сильного шторму. Указом Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки від 7 січня 1941 о-в був переданий від Краснодарського краю Кримській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці. Після передачі 1954 Крим. обл. від РРФСР до Української Радянської Соціалістичної Республіки (див. *Українська радянська держава*) о-в належить УРСР, з 1991 (див. *Акт проголошення Незалежності України*) — Україні. 2003 навколо Т.

О.В. Турій.

стався міждерж. конфлікт (див. *Тузла, російсько-український конфлікт навколо острова 2003*). О-вом проходить траса транспортного переходу через Керченську протоку, спорудженого 2015—18 після анексії Криму РФ (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України*; *Кримський міст*).

Ред.

ТУ́ЛОВ Михайло Андрійович (08.11.1814—11.05.1882) — літературознавець, мовознавець, педагог і письменник; перший голова *Історичного Товариства імені Нестора-Літописця*.

Н. в м. Гродно (нині місто Гродненської обл., Білорусь) у збіднілій дворянській сім'ї. 1828 переїхав до *Житомира*, де розпочав навчання в повітовому уч-щі. 1832 перейшов у Волинську губернську г-зію. 1834 вступив на філософський ф-т Університету св. Володимира (див. *Київський Національний університет імені Тараса Шевченка*). Особливий вплив на нього мав М.*Максимович*. У травні 1837 за ідеї вільнодумства виключений з ун-ту на 1 рік із зобов'язанням відпрацювати цей термін під контролем благонадійної особи в парафіяльному уч-щі, що й було здійснено в парафіяльному уч-щі м. Остер (нині місто Черніг. обл.), після чого Т. продовжив навчання. 1839 отримав ст. канд. філософії за дис. «Нарис історичної логіки від Аристотеля до Гегеля». Працював старшим учителем рос. словесності Вінницької г-зії. 1840 переїхав до м. *Ніжин*, де в Ніжинському ліцеї (див. *Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*) протягом 13 років читав першокурсникам теорію поезії, а другокурсникам — історію літератури. 1844 захистив у Київ. ун-ті магістерську дис. «Про роман» і отримав звання професора. Під час викладання в Ніжинському ліцеї видав кілька літературознавчих робіт: «Промова про сучасний напрям красного письменства на заході Європи» (1850), «Керівництво до пізнання родів, видів і форм поезії» (1853). Завдяки Т. науці стало відомо про Ніжинський (Магерський) скарб 1852. У травні 1853 очолив г-зію м. Немирів (нині місто Він. обл.). 1857 переїхав до *Києва* і зайняв посаду окружного інспектора казенних уч-щ. Активно співпрацював з організаторами київ. недільних шкіл, створив Київ. пед. школу (травень 1862), яку вважають першою учительською семінарією в *Росії*. 1863 перебував 4 місяці у відрядженні в Німеччині (вивчав досвід підготовки вчителів). 1864 в преса звинуватила Т. у нераціональному використанні держ. коштів і в неповазі до церкви. У березні 1865 обійняв посаду пом. попечителя Київ. учбового округу. Був одним із 10 членів-засн. і 1-м головою *Історичного товариства імені Нестора-літописця* (з грудня 1872 по грудень 1873). Влітку 1873 подав прохання про відставку з посади пом. попечителя Київ. учбового округу і звільнення від головування в Істор. т-ві. 1879 Г. П.*Галаган* запропонував Т. очолити *Колегію Павла Галагана*, проте міністр нар. освіти Д.А.Толстой у цьому відмовив.

П. у м. *Київ*.

Праці: Руководство к познанию родов, видов и форм поэзии М.Тулова, профессора Лицея князя Безбородко. К., 1853; Народное образование в Пруссии. «Отечественные записки», 1864, август; О народных школах в юго-западных губерниях. «Киевлянин», 1864, 23, 25 июля; Руководство для обучающих чтению по русскому букварю. К., 1875; Несколько слов о брошюре князя Васильчикова «Письмо министру народного просвещения графу Толстому». К., 1876; О малорусском произношения. Воронеж, 1879; О малорусском правописании. Воронеж, 1880; Гимназическая переписка, собранная бывшим инспектором Таторовской гимназии Иваном Линейкиным с дополнениями, почерпнутыми из юридической практики судебного следователя Петра Линейкина. К., 1881; Об элементарных звуках человеческой речи и русской азбуки: букварь для обучения русскому чтению (2-е издание). К., 1881.

Літ.: Гимназия высший наук и Лицей князя Безбородко (2-е исправленное и дополненное издание). СПб., 1881; *Дашкевич Н.П.* Историческая записка о возникновении и деятельности исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», 1899, кн. 13; *Жураківський Г.Є.* До питання про джерела освітньої діяльності старої Київської Громади. К., 1930; Енциклопедія українознавства: словникова частина. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1954—2003; Український радянський енциклопедичний словник, т. 3 (2-ге вид.). К., 1987; *Серіщев А.М., Стельмах С.П.* Просвітительська діяльність М.А. Тулова на Україні. «УІЖ», 1990, № 3; *Поліщук М.С.* Потрібно думать … про національну освіту: про професора Ніжинського Ліцею М.А. Тулова. «Рідна школа», 1992, № 11—12; *Самойленко Г.В.* Нежинская филологическая школа: 1820—1990. Нежин, 1993; *Сіпополко С.* Історія освіти в Україні. К., 2001; Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX—XX століть). К., 2003; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005.

О.Г. Самойленко.

ТУРЕ́НКО Олександр Михайлович (бл. 1792—після 1841) — *осавул*, один з авторів «Исторических записок о войске Черноморском». Н. у дворянській родині. 1808 почав службу козаком *Чорноморського козацького війська*. Учасник Кавказ. війни 1817—64 та *Російсько-турецької війни 1828—1829*.

1 грудня 1834 — 1 травня 1836 за дорученням військ. канцелярії під кер-вом Я.*Кухаренка* опрацював документи військ. архіву, підготував «Обозрение исторических фактов о Черноморском войске» — першу істор. працю, присвячену чорномор. козакам (під назвою «Исторические записки о войске Черноморском (со времени поселения оного на всемилостивейше пожалованной земле по 1831 г.)». 1887 вона була надрукована в «*Киевской старине*».

1839—40 Т. був на службі в Анапі (нині місто Краснодарського краю, РФ), до 1 травня 1841 — у складі військ. експедиції на кавказ. узбережжі *Чорного моря*.

Літ.: Екатеринодар — Краснодар: два века города в датах, событиях, воспоминаниях (1793—1993): материалы к летописи. Краснодар, 1993; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ТУРІЙ Олег Юрійович (н. 21 липня 1964) — історик.

Н. у с. Цвітова (нині село Калуського р-ну Івано-Франк. обл.). 1981—86 навч. на істор. ф-ті Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка (див. *Львівський національний університет*). 1990—92 — аспірант кафедри історії та етнографії України Львів. ун-ту. 1994 захистив канд. дис. «Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини, 1848—1867».

1992—98 — старший наук. співробітник Ін-ту історичних досліджень Львів. ун-ту. 1994—2002 — заст. дир. Ін-ту історії Церкви Львівської богослов-

ської академії (див. *Український католицький університет у Львові*), 2002—08 — дир. цього Ін-ту. Від 2004 — зав. кафедри церк. історії Українського католицького університету у Львові (УКУ), 2009—14 — проректор з наук. роботи УКУ, з 2014 — проректор із програмного розвитку УКУ.

Наук. інтереси — історія Греко-католицької церкви в *Галичині* в 19 ст. та історія реліг. життя в умовах рад. панування. Автор навч. програм і курсів з історії *християнства* в Україні, міжконфесійних стосунків та конфліктів в Україні, нац. та еклезіальної ідентичності греко-католиків Центрально-Східної Європи (див. *Греко-католицькі церкви*). Викладав на католицькому богословському ф-ті Інсбруцького ун-ту (Австрія) та в Люблінському катол. ун-ті (Польща).

Брав участь у наук. проєктах в Україні та за кордоном, серед яких: «Берестейські читання» (1994—96), «Aufbruch: становище Церков Східної і Центральної Європи у посттоталітарних демократичних суспільствах» у співпраці з Віденським університетом (1996—2001), «Примирення в Європі: завдання Церков в Україні, Білорусі, Польщі та Німеччині», ініційованому Польською Екуменічною Радою та Євангелицькою Церквою Німеччини (1997—2005). Співкерівник міжнар. діалогу дослідників щодо *Берестейської церковної унії 1596* при підтримці австрійс. фундації PRO ORIENTE (2002—2016), проєкту співпраці Ін-ту Сх. Церков Вюрцбурзького ун-ту та Ін-ту Історії Церкви УКУ «Історична доля і взаємовідносини Церков східної та західної традицій у Центрально-Східній Європі» (2007—12); проєкту наук. співпраці УКУ з Навчальним ун-том ім. Сулхана Саби-Орбеліані (Тбілісі, Грузія) за підтримки фундації «Реновабіс» та МЗС Федеративної Республіки Німеччина (червень — грудень 2015); проєкту впорядкування Архіву Української греко-католицької церкви в Римі (2009—16); спільного з Віденським університетом проєкту написання біографій греко-катол. єпископів Габсбурзької монархії (1806—1918; див. *Австрійських Габсбургів держава*) та вихованців колегії св. Августина (Frintaneum) у Відні (2008—16).

Стажувався в Польщі, Австрії, Сполучених Штатах Америки, Німеччині та Канаді.

Автор і редактор статей та книжок з історії християнства в Україні та Центрально-Сх. Європі, міжконфесійних та міжетнічних стосунків укр., нім., польс. та рос. мовами. Праці Т. перекладені англ., італ., румун., франц. та угор. мовами.

Праці: Національне і політичне полонофільство серед греко-католицького духовенства Галичини під час революції 1848—1849 рр. В кн.: Записки НТШ. Праці історично-філософської секції, т. 228. Львів, 1994; Конфесійно-обрядовий чинник у національній самоідентифікації українців Галичини в середині XIX століття. Там само,. т. 233. Львів, 1997; Hierarchia i duchowieństwo Ukraińskiego Kościoła Grecko-katolickiego w podziemiu. В кн.: Polska — Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa, t. 4. Przemyśl, 1998 (у співавт.); «Українська ідея» в Галичині в середині XIX століття. «Україна модерна» (Львів), 1999, ч. 2—3 за 1997/1998 рр.; Головна Руська Рада (1848—1851): протоколи засідань і книга кореспонденції. Львів, 2002; Історичні обставини й тенденції розвитку релігійного життя та міжконфесійних взаємин у сучасній Україні. В кн.: Віра після атеїзму: релігійне життя в Україні в період демократичних перетворень і державної незалежности. Львів, 2004; Політичні аспекти діяльності митрополита Андрея Шептицького. В кн.: Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, ч. 7. Львів, 2015.

М.В. Карапінка.

ТУРЯНИ́ЦЯ Іван Іванович (21.05.(07.06)1901—27.03.1955) — діяч революц. та комуніст. рухів на *Закарпатській Україні*.

Н. у с. Ряпідь (нині село Хустського р-ну Закарпатської обл.) в сім'ї робітника. Учасник Угорської революції 1919, воював із польс. військами у складі *Закарпатської Червоної Гвардії*. 1924—25 служив у чехословацькій армії. Від 1925 — член Комуніст. партії Чехословаччини (КПЧ). 1927—28 — голова Мукачівської профспілки будівельників, 1928—29 — секретар Мукачівських міськ. та окружного комітетів КПЧ, з 1930 — секретар Ужгородського окружного к-ту КПЧ. 1930 нелегально виїхав до *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, закінчив Харків. комуніст. ін-т журналістики (див. *Комуністичний університет імені Артема*). 1933 повернувся на Закарпаття, працював секретарем Закарпат. профспілкової ради Червоних профспілок. У березні 1939 емігрував у СРСР, працював у *МОДР*, 1940—41 — плановиком-економістом Луган. паровозобудівного з-ду. З початком німецько-радянської війни 1941—1945 — у розпорядженні наркомату оборони СРСР, від 1942 — політпрацівник у м. Бузулук (нині місто Оренбурзької обл., РФ), брав участь у формуванні 1-го Чехословацького піх. батальйону, від 1943 — воєнком окремої 3-ї бригади Чехословацького корпусу. Після вигнання гітлерівців із Закарпаття та ліквідації угорського окупаційного режиму в 1944 повернувся до краю. 19 жовтня 1944 обраний 1-м секретарем ЦК *Комуністичної партії Західної України*. З ініціативи КПЗУ наприкінці 1944 — у 1-й пол. 1945 відбувалися масові збори населення краю, на яких ухвалювали рішення щодо приєднання («возз'єднання») з *Українською Радянською Соціалістичною Республікою*. Т. став ключовою політ. фігурою цього процесу, яка виконувала настанови Й.*Сталіна* та М.*Хрущова*. За його активною участю було проведено 1-й з'їзд народних к-тів, який 26 листопада 1944 ухвалив Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з рад. Україною. На з'їзді обрали *Народну Раду Закарпатської України*, яку очолив Т. Голова НРЗУ мав широкі владні повноваження — аж до представництва краю на міжнар. арені та здійснення влади в регіоні від імені народу. Проте фактично Т. керував процесом заміщення місцевих представників у партійно-рад. органах управління призначенцями ЦК КП(б)У (див. *Комуністична партія України радянської доби*). В КПЗУ тривала перманентна чистка від «соціально ворожих» елементів, що швидко поширилася на різні соціальні й нац. групи, які мешкали на Закарпатті. Політ. переслідування супроводжувались конфіскацією приватних землеволодінь та організацією на їх основі *колгоспів*, ліквідацією осередків т-ва *«Просвіта»* і орг-ції *«Пласт»* та створенням відповідних прокомуніст. структур. Велась збройна боротьба з представниками *Організації українських націоналістів*, *Української Повстанської армії* в краю. 29 червня 1945 СРСР і Чехословаччина підписали договір про передачу Закарпатської України «її споконвічній матері — Україні». Підписаний

І.І. Туряниця.

текст договору викладений, зокрема, укр. мовою, але дипломати УРСР та представники Закарпатської України жодної участі в підписанні не брали. 15 грудня 1945 ЦК ВКП(б) дозволив КПЗУ увійти до складу КП(б)У, 6 січня 1946 було затверджено склад Закарпатського обкому КП(б)У, першим секретарем якого став Т. 26 січня 1946 була утворена *Закарпатська область* у складі УРСР, головою обласного виконкому якої призначили Т. Під його кер-вом здійснювалась радянізація Закарпаття: впровадження уніфікованої системи компартійно-радян. органів управління, мілітаризація краю через насичення військ. частинами, встановлення жорсткого прикордонного режиму, введення рад. паспортного режиму з обов'язковою пропискою, щільний контроль за настроями населення з боку органів рад. держбезпеки, вислання до різних регіонів СРСР угорців (див. *Угорці в Україні*) та німців (див. *Німці в* Україні) з краю, колективізація (див. *Колективізація сільського господарства в УРСР*) та розкуркулення (див. *Розкуркулення політика*), ліквідація *Української греко-католицької церкви*, становлення рад. системи освіти та культурно-освіт. закладів. Політ. ситуація в області була напруженою, тому 27.01.1948 1-м секретарем обкому призначили І.Компанця. Т. залишався на посаді голови Закарпатського обласного виконкому до кінця життя. Від 1949 став членом ЦК КП(б) У. Обирався депутатом *Верховної Ради СРСР* 2-го й 3-го скликань, *Верховної Ради УРСР* 2—4-го скликань. 1947—55 — член Президії Верховної Ради УРСР. Був нагороджений орденами Леніна та Великої Вітчизняної війни 1-го ст., медалями.

П. і похований у м. *Ужгород*.

Літ.: *Довганич О., Хланта* О. Іван Іванович Туряниця. Ужгород, 1972; Українська радянська енциклопедія (2-ге вид.). К., 1974—1985; Український радянський енциклопедичний словник, т. 3. К., 1987; Енциклопедія українознавства: словникова частина. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1954—2003. *Лозицький В.С.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991). К., 2005; Закарпаття: хто є хто. Web: http://who-is-who.ua/main/page/zakarpat2007/3/223

В.Ю. Васильєв, І.В. Євсеєнко.

ТУШКА́Н (ТУШКА́НОВ) Павло Федорович (29.06.1867—21.02.1942) — один із організаторів с.-г. дослідної справи в рільництві та аграрній освіті в Україні, дійсний член, секретар Полтав. т-ва сіл. госп-ва (1896—99), громад. та держ. діяч часів Української революції (1917—21).

Н. у с. Богучари Заліманівської волості Богучарського повіту Воронезької губ. Навчався на с.-г. від-ні Петровської землеробської та лісової акад. (нині Рос. держ. аграр. ун-т — МСГА ім. К.А. Тимірязєва) (1888—93). Після проходження військ. служби працював помічником дир. Полтав. дослідного поля (нині Полтав. дослідна станція ім. М.І. Вавилова Ін-ту свинарства та АПВ НААН), очолює експедицію до Бухари (1894). Робить змістовні доповіді на зібраннях ПТСГ: «Вірогідність високих цін на головніші хліба у компанії 1897/1898 року» (27 серп. 1897), «До питання про правильну постановку діяльності Відділення Садівництва», «Місцеві селянські хліба на Полтавській губернській сільськогосподарській виставці 1893 року» (1897). Розробив проєкт організації навч.-зразкового госп-ва у маєтку В.В.Бойка Гадяцького пов. Полтав. губ. (1899).

Викладав у Полтав. школі садівництва і городництва (нині Аграрно-економічний коледж Полтав. держ. аграр. академії) (1895—97). Член Комісії з облаштування дослідних і показових господарств (29 жовт. 1897), учасник Другої агроном. наради (1—3 березня 1902, Полтава). Зав. створеної Е.К.Бродським 7 листоп. 1899 Верхньодніпров. с.-г. школи (нині Ерастівський аграр. коледж ім. В. Бродського Дніпров. держ. аграр. ун-ту) і Ерастівської с.-г. дослідної станції (нині Ерастівська дослідна станція Ін-т сіл. госп-ва степової зони НААН) Катеринослав. губернського земства. Отримав спадкове дворянство і титул статського радника.

Здійснював аматорські археол. розвідки, етногр. експедиції. Був поборником укр. автономії, двічі обирався до Укр. Центр. Ради від Катеринослав. губ.

Учасник Першого Всеукр. агрономічно-економ. з'їзду (22—26 жовт. 1917). Після встановлення рад. влади Т. працював зав. підсекції шкільної с.-г. освіти Наркомзему УСРР, згодом — культ.-просвітницького відділу Центр. с.-г. кооперат. союзу (1918), учитель Судакської труд. шк. (1919—23), від середини 1923 — голова Київ. філії СГНКУ, а з переїздом СГНКУ до Харкова на різних посадах в установі до її ліквідації 1 жовт. 1927.

Член Президії економ. секції СГНКУ (1924), кер. СГНКУ (нині Нац. академія аграр. наук України) (поч. квітня — 21 червня 1924), згодом — рільничої секції СГНКУ. Активний учасник анкетних обстежень вологості ґрунту, запропонував заходи ведення рільництва у степу на основі вирощування посухостійких с.-г. рослин. Перший зав. кафедри заг. землеробства Полтав. с.-г. політехнікуму (нині кафедра землеробства і агрохімії ім. В.І. Сазанова Полтав. держ. аграр. академії) (1928), старший наук. співробітник з агротехніки та сівозмін тваринницьких районів і кормових культур сектору агротехніки та сівозмін Всеукр. академії с.-г. наук (1934—35). З 19 квітня 1935 по 15 жовтня 1936 працює в Укр. НДІ тваринництва (нині Ін-т тваринництва НААН), а з 10 вересня 1936 до 25 лютого 1938 — в Укр. НДІ соцземлеробства (нині ННЦ «Ін-т землеробства НААН»). У 1930 зробив відкриття світового значення — встановив залежність періодичності проявів посух (через 11 років — велика посуха, через 8 — часткова) від появи плям на сонці. Результат виклав у праці «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні», що узагальнила метеодані за 300 років, але так і не побачила світ. Автор близько 100 наук. та наук.-популярних праць.

П. у м. Харків.

Праці: Про експедицію у Бухару для закупівлі каракулевих овець. «Журнал Полтавського товариства сільського господарства», 1895, вип. 1—3; Короткі звіти про діяльність Полтавського товариства сільського господарства за 1897 р. Полтава, 1898; Короткий звіт про діяльність Полтавського товариства сільського господарства (з 1 груд. 1897 по 1 січня 1899). Полтава, 1899; Проект організації навчально-зразкового господарства в маєтку Полтавського губернського земства, подарованому В. В. Бойком у Гадяцькому повіті. Полтава, 1899.

Літ.: *Вергунов В.* Професор П.Ф. Тушкан (1867—1942) — учений, освітянин, громадський і політичний діяч. Полтава, 2018.

В.А. Вергунов.

ТЮЛЕ́НЄВ Микола Олександрович (05.04.1889—12.12.1969) — учений агромеліоратор, педагог, чл.-кор. АН УРСР.

Н. у с. Ганнівка Верхньодніпров. повіту Катеринослав. губ. (нині Дніпропетров. обл.). Після закінчення Полтав. комерц. уч-ща ім. О.О. Баєра навчався (1907—11) на с.-г. від-ні Київ. політех. ін-ту (нині НТУ «Київський політех. ін-т ім. Ігоря Сікорського»). З жовт. 1911 по січень 1912 — практикант Голов. управління землеробства і землеустрою Департаменту землеробства та спеціаліст-агрохімік першої в Рос. імперії спеціалізованої установи — Мінської болот. дослід. станції (нині Республіка Білорусь). Уперше в країні здійснює на наук. основі аналіз торфо-болотних ґрунтів. У 1912 — слухач Курсів з культури боліт для випускників спец. с.-г. навч. закладів при Ризькому політех. ін-ті, стажується у Швеції, Данії та Німеччині. Надалі — спец. (1912), ст. спец. (1915) с.-г. частини Департаменту землеробства і до 1915 — лектор по культурі боліт і луківництву при С.-Петерб. с.-г. музеї, помічник ред. журн. «Землеробець», зав. курсів підготовки майстрів з культури боліт і луківництва у м. Рязань (1915). Спец. з культури боліт Володимиро-Рязанського управління землеробства і держ. майна Володимирського губземвідділу (1915—17), старший спец. із культури боліт Департаменту землеробства Володимирської губ. (нині Рос. Федерація) (1918—19).

У 1919—21 працює старшим спец. із культури боліт Київ. губернського земського відділу і помічником директора т-ва «Торф» (м. Проскурів), 1921—22 — старший інспектор із тех. частини інспекторсько-ревізійного відділу т-ва «Укрторф» (м. Київ) для Харків., Полтав. і Кременчуцької губ. У 1921—22 — співробітник Секції кормової площі, а у 1922—27 — позаштатний член меліораторської секції СГНКУ (нині НААН). З 8 травня 1922 — зав., а з 29 січня 1923 — старший фахівець із дослідно-меліоративної справи наук.-тех. відділу Укрмеліозему. Засновує Сагайдацьку зрошувальну дослід. станцію та Центр. н.-д. меліоративну станцію в Казаровичах (1922—23). У 1923—32 обіймає посаду першого дир. створеної 1 квітня 1923 за ініціативою СГНКУ Рудня-Радовельської болотно-меліоративної дослідної станції НКЗС УСРР. За сумісництвом працює культуртехніком Північ. краєвої меліораційної орг-ції (1927), що стала основою створення УНДІ с.-г. меліорації в Харкові (1929) (нині Ін-т водних проблем та меліорації НААН).

З 1923 викладає курс культури боліт і луківництва у Київ. с.-г. ін-ті, видає підручник «Курс луківництва» (1927), захищає канд. дис. (1930). З 1 січня 1930 — консультант проєктів і проф. Київ. гідромеліорат. ін-ту (нині Нац. ун-т водного госп-ва та природокористування, м. Рівне). У 1930—34 — дійсний член Вищої наук.-тех. ради НКЗС УСРР з питань меліорації болотних масивів, з 1932 і до початку рад.-нім. війни — старший наук. співробітник, зав. сектором агромеліорації й осушення і наук. кер. болотної дослідної мережі УНДІ с.-г. меліорації. Організував Сульське дослідне болотне поле (Роменський р-н Сумської обл.) (1934). 21 вересня 1940 захищає дисертацію на здобуття наук. ступеня доктора с.-г. наук на тему «Вирощування цукрового буряку на осушених торфових ґрунтах УРСР». З 1941 — декан агромеліоративного ф-ту Київ. гідромеліорат. ін-ту. Залишається відповідно до спецзавдання на окупованій території під час нім.-рад. війни, проводить дослідження з агротехніки лугових трав і кормових, городніх і тех. культур (с. Панфили). Викладає у Київ. гідромеліорат. і Київ. с.-г. ін-тах. Після визволення Києва від нацистів за сумісництвом очолює відділ осушення УНДІ с.-г. меліорації (1944—48).

Чл.-кор. АН УРСР за напрямом «сільськогосподарські науки» (1948), старший наук. співробітник Ін-ту фізіології рослин і агрохімії АН УРСР (1948—55). Очолив спец. комплексні експедиції у Снігурів. р-ні Миколаїв. обл. (1951) і Димерському р-ні Київ. обл. (1952—56). Розробник крото-дренажної машини (1951), застосування якої сприяло підвищенню урожаю с.-г. культур на 18—30 %. Член Бюро відділу с.-г. наук АН УРСР, Ради по вивченню продуктивних сил України (1952), професор за спеціальністю «агромеліорація» (1955). Очолював лабораторію кормодобування сектору тваринництва Президії АН УРСР (1955—56), відділ освоєння заплавних земель УНДІ гідротехніки і меліорації (1956—61), за сумісництвом — проф. кафедри с.-г. меліорації та кормовиробництва Укр. акад. с.-г. наук (1956—61). З 1961 — старший наук. співробітник, 1964 — наук. консультант відділу освоєння заплавних земель УНДІ гідротехніки і меліорації.

Творча спадщина Т. становить 218 наук. пр. Серед його учнів: М.С.Проскура, А.В.Бакулін, С.Г.Скоропанов, Ю.В.Шелестов, В.Р.Гімбаржевський та ін. Результати системних досліджень Т., що були проведені на Рудня-Радовельській болотній дослідній станції у 1923—32, покладено в основу держ. програми освоєння боліт України й використовуються в меліоративних дослідженнях для зони Полісся, Лісостепу.

Похований у Києві на Байковому цвинтарі.

Літ. : *Вергунов В.А.* Член-кореспондент АН УРСР М. О. Тюленєв (1889—1969) — вчений, педагог та фундатор сільськогосподарської меліоративної дослідної справи в Україні. К., 2019.

В.А. Вергунов.

М.О. Тюленєв.

УВА́РОВ Сергій Семенович (25.08.1786—05.09.1855) — рос. держ. діяч, ідеолог самодержавства, граф.

Н. у м. *Санкт-Петербург* в родині офіцера кінної гвардії. Отримав домашню освіту, від франц. абата Мангена засвоїв архаїзований літературно-публіцистичний стиль. Крім абсолютного знання франц., добре володів нім. та ще п'ятьма мовами, що й визначило напрям його подальшої кар'єри в дипломатичній службі (1806—10). Спілкуючись з лідерами європ. науки і літератури (І.-В.Гете, Г.Штейном, Ж. де Сталь та ін.) У. проникся романтичним світоглядом, почав колекціонувати старожитності, займався самоосвітою, вивчав давні мови. У *Відні* посол А.*Розумовський* познайомив його зі своїм братом, міністром освіти О.*Розумовським*, на доньці якого Катерині У. одружився (1811), чим забезпечив собі блискуче продовження кар'єри. Відразу став попечителем Петербурзького навч. округу. 1818—55 — президент Петербурзької академії наук. 1832 — товариш міністра, 1834—49 — міністр нар. освіти. У. істотно поліпшив організацію освіти й науки в *Росії*, створивши централізовану систему управління навч. округами за рахунок обмеження університетської автономії, заснував широку мережу держ. навч. закладів й завершив формування їх програм на засадах класичної освіти. Постійно втілював ідею про визначальну роль науки й освіти для д-ви, залучав до вищих і середніх закладів дворянство з метою піднести загальну к-ру адміністрування.

С.С. Уваров.

1832 У. сформулював основні принципи орг-ції освіти та громадсько-політ. життя Росії, перефразувавши давній військ. девіз «За Веру, Царя и Отечество» на «Православие, Самодержавие, Народность», де «православ'я» означало віру у творчі сили народу, який, зберігаючи християн мораль, протистоятиме матеріалізму, раціоналізму й атеїзму. У. вважав, що *самодержавство* — єдино можлива політ. система для Росії. Що ж до визначення *народності*, то це поняття розумілося як розвиток власної к-ри без фетишизації іноземних досягнень у цій сфері («лучше знать русское и по-русски»). У ньому зійшлися патріотизм і романтичний *націоналізм*. У. не ідеалізував народ і ставився до нього як до пасивного населення, яким має керувати д-ва, яка мала право насаджувати рос. к-ру ін. народам найперше через освіту. Завдання мін-ва нар. освіти вбачав у відверненні молоді від захоплення іноземщиною; вважав, що їй для розвитку самосвідомості бракувало знання власної історії. Його втілення відбилося у заснуванні різних історичних інституцій, зокрема Тимчасової комісії для розбору давніх актів (див. *Київська археографічна комісія*). Як президент АН У. забезпечив масштабні програми для дослідження рос. історії та мовознавства. Якщо ці ідеї не відповідали наук. висновкам та освітніми практикам, вдавався до заборон і переслідувань. За його розпорядженням 1847 цензура заборонила друкувати твори Т.*Шевченка*, М.*Костомарова*, П.*Куліша*.

П. у м. *Москва*.

Тв.:. Избранные труды. М., 2010.

Літ.: *Виттекер Ц.* Граф Сергей Семенович Уваров и его время. СПб., 1999; *Шевченко М.М.* Конец одного величия: власть, образование и печатное слово в Императорской России на пороге Освободительных реформ. М., 2003.

В.С. Шандра.

Угольський Успенський монастир. Іллінська церква. Фото початку 21 ст.

УГО́ЛЬСЬКИЙ МОНАСТИ́Р Успіння пресвятої Богородиці (Занівський, Углянський) — православний монастир у с. Угля Тячівського р-ну Закарпат. обл. Початово був розташов. на г. Занівка (нині це територія с. Мала Уголька Тячівського р-ну Закарпат. обл.). За церк. легендами, заснований до *монголо-татарської навали*. За припущенням Я.*Головацького,* монастир в Полонині, що згадується у *Галицько-Волинському літописі* під 1262, можна ототожнити з У. м. Імовірно, найбільш раннім свідченням про монастир є знайдена 1980 бронзова печатка 2-ї пол. 14 ст. з написом «Печать монасътира оугольского Восъкресения Христова». 1558 посли *Івана IV Грозного*, повертаючись зі *Стамбула*, відвідали У. м. і залишили його опис. Основою монастирського госп-ва було вівчарство. Розквіт монастиря пов'язують із діяльністю останнього правосл. єпископа Мараморошa (*Мараморощини*) Досифея (п. між 1733—35), який похований на території монастиря. У 18 ст. монастир мав кілька скитів: в урочищі Одарово та селах Драгово, Мала Уголька й Велика Уголька (нині села Закарпат. обл.). Після смерті Досифея влада не дозволила обрати нового правосл. архієрея, і монастир поступово прийшов у занепад.

У. м. відновлений 1776 в с. Угля як василіянський (див. *Василіани*), але вже 1788 його закрили за розпорядженням імператора *Йосифа II*.

1931 за ініціативою мукачівсько-пряшівського єп. Дамаскина (Грданічкі) архімандрит Олексій (Кабалюк) доручив відновити монастир у с. Угля ієромонаху Вікентію (Оросу). 1934 до о. Вікентія приєдналися декілька ченців із с. Городилова (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.). Наприкінці 1930-х рр. чол. монастир став жін., сестер очолила монахиня Рафаїла (Рибарь) з Драгівського монастиря. 1959 монастир закрили, приміщення передали середній школі, а потім автошколі. Монастир відновлено на поч. 1990, нині тут проживають понад 20 черниць. На території монастиря діють три храми: Успенський, Іллінський та Предтечинський. Збудовано дзвіницю.

Літ.: *Монич О., [диякон]*. Заневський монастир в Полонинах: нариси з історії Угольського та Углянського монастирів. Ужгород, 2009; *Данилець Ю., Пимен (Мацола), [иеромонах]*. Православные монастыри Закарпатья. Путеводитель (издание 2-е). К., 2012; *Дятлов В.А*. Монастыри Украины: справочник. К., 2013.

Ю.В. Данилець.

УДАЛЬЦО́В Олександр Дмитрович (02(14).05.1883—25.09.1958) — історик-медієвіст. Д-р істор. н. (1936). Чл.-кор. АН СРСР (1939). Н. у м. *Москва*. Закінчив природниче відділення фіз.-мат. ф-ту (1908) та історико-філол. ф-т (1913) *Московського університету*. Дійсний член Комуніст. академії та Істор. ін-ту при ф-ті сусп. наук Моск. ун-ту (1921—25). 1919—41 — професор Москов. ун-ту. Зав. сектору історії середніх віків Ін-ту історії АН СРСР (1938—46). Від 1938 — заст. дир., а протягом 1946—55 — дир. Ін-ту історії матеріальної к-ри АН СРСР. Зав. кафедри заг. історії Вищої парт. школи (1939—46) та Академії сусп. наук при ЦК ВКП(б) (1946—50). Дир. Кримської н.-д. бази АН СРСР (1949—51). Від 1938 — голова комісії з проблем етногенезу та етнографії при Від-ні історії та філософії АН СРСР. Від 1941 — відповідальний ред. фахового зб. «Средние века». Ред. серії збірників з істор. дидактики «Преподавание истории в условиях Великой Отечественной войны» (Ташкент, 1942, вип. 1—4). Гол. ред. часопису «Вопросы истории» (1949—50).

Автор низки праць з історії Середньовіччя, методології та археології, зокрема студій, присвячених виникненню феодалізму в Зх. Європі та етногенезу *слов'ян*. Разом із Є.Косминським підготував й опублікував двотомну зб. пам'яток «Социальная история средневековья» (М.—Л., 1927). Критикував уявлення про споконвічність феод. *вотчини* у давніх германців і теорію вотчинного походження селян. общини. У дискусії 1929–30-х рр. довкола книги С.Дубровського «К вопросу о сущности "азиатского" способа производства, феодализма, крепостничества и торгового капитала», на відміну від інших істориків, обстоював тезу про «особливий азіатський варіант феодалізму», але не вважав його окремою «соціально-економічною формацією». Як і більшість рад. істориків-медієвістів 1930—40-х рр. поділяв концепцію спільного походження й етнічної єдності слов'ян за доби давньої *Русі*. За часів *Другої світової війни 1939—1945* дотримувався думки про те, що рад. істор. наука має активно протистояти фашистським концепціям етногенезу (див. *Фашизм*) — з позицій марксизму-ленінізму. Зазнав утисків у межах «мовознавчої» репресивної кампанії (див. *Масові політичні репресії*) Й.*Сталіна* як прихильник теорії М.Марра та фактично був усунутий майже з усіх керівних посад.

П. у м. Москва.

Праці: Свободная деревня в Западной Нейстрии в эпоху Меровингов и Каролингов. СПб., 1912; К вопросу о переселенческом движении свевов эпохи Цезаря. «Проблемы истории докапиталистических обществ», 1934, № 11—12; Из аграрной истории каролингской Фландрии. М.—Л., 1935; К публикации первой тетради «Хронологических выписок» К. Маркса (Архив Маркса и Энгельса. 1938, т. 5). «Историк-марксист», 1939, № 3; Византия. Южные славяне. Арабы: стенограмма лекции, прочитанной 4 февраля 1940 г. (На правах рукописи). М., 1940; Курс всеобщей истории. Средние века / На правах рукописи. М., 1941; Начальный период восточнославянского этногенеза. «Исторический журнал», 1943, № 11—12; Теоретические основы этногенетических исследований. «Известия АН СССР», 1944, вып. 1, № 6; Основные вопросы происхождения славян. В кн.: Общее собрание АН СССР 14—17 октября 1944 года. М.—Л., 1945; Племена Европейской Сарматии II в. н. э. «Советская этнография», 1946, № 2; Происхождение славян. «Вопросы истории», 1947, № 7; Проблема происхождения славян в свете современной археологии. «Вопросы истории», 1949, № 2; Происхождение славян в свете новейших исследований: стенограмма публичной лекции. М., 1950; История средних веков: курс лекций. М., 1952 (у співавт.); История средних веков: учебное пособие. М., 1955 (у співавт.).

Літ.: Дискуссия о социально-экономических формациях. «Историк-марксист», 1930, т. 16; *Вайнштейн О.Л.* История советской медиевистики. 1917—1966. Л., 1968; *Алексеева Г.Д.* Из истории разработки теоретических проблем в советской исторической науке (20-е — начало 30-х годов XX в.). В кн.: История и историки. Историографический ежегодник. 1971. М., 1973; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 5. М., 1985; *Гутнова Е.В.* Советская медиевистика с середины 30-х до конца 60-х годов. В кн.: История и историки. Историографический ежегодник. М., 1990; *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті — перша половина 1940-х рр.): монографія. Вінниця, 2005; *Її ж.* Теоретичні засади етногенетики та постановка питання про давньоруську народність у працях О. Удальцова першої половини 1940-х рр. В кн.: Український історичний збірник, вип. 9. К., 2006.

О.В. Ясь.

О.Д. Удальцов.

П.П. Удовиченко.

УДОВИЧЕ́НКО Петро Платонович (17(04).02.1914—29.05.1992) — історик, дипломат, педагог. Канд. істор. н. (1952), професор (1971). Академік Академії пед. наук СРСР (1967).

Н. у с. Броварки (нині село Заможне Кременчуцького р-ну Полтав. обл.). Після закінчення Новомосковського пед. ін-ту (1934) — на викладацькій роботі в школі, 1939—41 — дир. пед. учща в Тернополі, з 1941 — на парт. роботі, 1944 закінчив ВПШ при ЦК ВКП(б) (див. *Всесоюзна комуністична партія* (*більшовиків*)), із 1944 — у наркоматі закордонних справ *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, працював у *Києві*. 1948—52 — пом. міністра закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки, представляв Україну на міжнар. нарадах і конференціях. Один з організаторів (1944) ф-ту міжнар. відносин Київ. ун-ту (нині Навчально-наук. ін-т міжнар. відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка), викладач, доцент кафедри історії міжнар. відносин і зовн. політики. 1952—

58 — проректор з навч. роботи та зав. кафедри міжнар. відносин і зовн. політики Київ. ун-ту (див. Київський національний університет імені Тараса Шевченка). 1958—61 — глава Представництва УРСР при *Організації Об'єднаних Націй*. 1961—67 — зав. кафедри міжнар. відносин і зовн. політики СРСР Київ. ун-ту. 1967—71 — міністр освіти УРСР. 1971—84 — професор кафедри історії міжнар. відносин і зовн. політики Київ. ун-ту. Автор праць із проблем міжнар. політики й нар. освіти.

П. у м. Київ.

Праці: З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1922 рр.). К., 1957; Перші зовнішньополітичні акти уряду Радянської України. «Наукові записки Київського університету імені Тараса Шевченка», 1957, вип. 12, т. 16; Против политики расизма в Южно-Африканском Союзе. В кн.: Официальные отчеты XIII сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Специальный политический комитет. Нью-Йорк, 1958; Шляхом переговорів розв'язати Алжирську проблему. Там само; Свободу й незалежність Камеруну. В кн.: Официальные отчеты XIII сесии Генеральной Ассамблеи ООН. Специальный политический комитет. Нью-Йорк, 1958—1959; О советско-турецких отношениях. «Азия и Африка сегодня». 1978, № 9.

Дж. і літ.: Архів Київського ун-ту імені Тараса Шевченка, ф. Р-1246, оп. 4-Л, спр. 82, 84; Історія Київського Університету. 1834—1959. К., 1959; Українська РСР на міжнародній арені: зб. документів і матеріалів 1944—1961 рр. К., 1963; Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. К., 2006.

Р.Г. Симоненко.

У́ЖГОРОДСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — громад. орг-ція, заснована 9 травня 1920 за прикладом т-в *Галичини* і *Наддніпрянської України*.

Діяла до 1939. До фундаторів У. т. «П.» належали *А.Волошин,* Є.Невицький, Ю.Бращайко, М.Домінай, Г.Стрипський, М.Стрипський, М.Григашій, А.Штефан, В.Климпуш, І.Панькевич, В.Желтвай.

Т-во мало комітет будови нар. дому в м. *Ужгород*; організаційну (кер. В.Желтвай), антиалкогольну, госп. секції, літературно-наук. відділ (очолював А.Волошин); музейну, муз. комісії.

Гол. напрямом праці стало заснування по всій Підкарпатській Русі (*Закарпатській Україні*) читалень, а при них курсів із подолання неграмотності, драматичних, хорових колективів, спортивних орг-цій, спілок, об'єднань госп. характеру. Перша читальня утворена 1896 священником О.Штефаном за участю Львів. «Просвіти» за її читальняним статутом — Греко-катол. читальня у с. Скотарському (нині у Мукачівському р-ні Закарпат. обл.) на Верецькому перевалі. Т-во приділяло увагу екон. діяльності: при читальнях створювались кооперативні, кредитні, споживчі орг-ції, ветеринарні, виноградарські, городницькі, рільничі та ін. об'єднання, гуртки молодого газди, читались лекції, зокрема й госп. характеру — з досвіду с.-г. праці у передових країнах Європи.

Т-во проводило щорічні дні і вечори пам'яті Т.*Шевченка*, О.*Духновича*, зібрання молоді, збори, з'їзди, спортивні змагання, мітинги, відзначало нац. свята. Маніфестації під синьо-жовтими прапорами проходили у *Хусті*, Ужгороді, *Мукачевому*, *Рахові*, Косівській Поляні (нині село у Рахівському р-ні Закарпат. обл.), Кальнику (нині село у Мукачівському р-ні Закарпат. обл.), *Перечині*.

Т-во заснувало перший у краї укр. професійний «Руський театр т-ва "Просвіта"» в Ужгороді (відкритий 15 березня 1921; дир., реж. 1921—23 М.*Садовський*), при якому діяв драматичний гурток «Веселка». Його члени створювали аматорські колективи та читальні. За 15 років існування театр дав понад 1200 вистав (переважно укр. класики). Муз. комісія т-ва опікувалась Руським нац. хором, що налічував понад 200 осіб. Його кер. О.Приходько вів курс диригентів для вчителів і студентів учительської семінарії. Слухачі курсу ставали засновниками нац. хорів по селах. 1926 відбувся з'їзд всіх нац. хорів в Ужгороді. До госп. секції входили агрономи (Є.Брилинський, Т.Павличенко), які їздили по селах, проводили двотижневі курси з ветеринарії, здійснювали досліди з використанням добрив.

1926 обов'язки голови орг-ції виконував А.Волошин, секретаря С.Клочурак.

1928 було завершено будво нар. дому «Просвіти» (архіт. Б.Фодор, Е.Егреші), у якому містився кінотеатр «Уранія» на 720 місць, 2 магазини, зал засідань, б-ка, музей, зал для театральних репетицій. Т-во у 1936 мало 13 філій, 234 читальні; 9 структурних одиниць розміщувалося у Празі, Братиславі, на території *Пряшівщини*.

У серед. 1930-х У. т. «П.» організовувало масові мітинги, з'їзди в Ужгороді, *Сваляві*, Перечині, Рахові. 17 жовтня 1937 в Ужгороді відбувся У. т. «П.» було 135 театральних гуртків, 94 спортивно-молодіжні орг-ції, 94 хори, 12 духових оркестрів, загалом бл. 16,5 тис. членів.

Б-ка т-ва 1938 налічувала 10 тис. книг, у читальнях У. т. «П.» було бл. 40 тис. укр. книг. У приміщенні б-ки містився етногр. музей т-ва, де зберігалися колекції кераміки, стародруків, етногр. зібрання, писанки, вишивки, одяг. Експонати для музею закуповувалися на кошти, виділені 1926 Чехословацькою д-вою як субвенції.

Власне вид-во «Пчілка» щороку випускало 15—20 назв книжок різної тематики. За період діяльності т-во видало 159 книжок і брошур укр. мовою (за ін. джерелами — понад 200), накладом 450 тис. прим. Серед них художні твори, істор. праці, книги госп. характеру. Особливою популярністю користувалися щорічні календарі, часописи «Пчілка» (1923—34, ред. П.Кукуруза; Ужгород), «Пчолярство», «Подкарпатське пчолярство» (1923—26, під кер-вом П.Кукурузи, Т.Павличенка, М.Борковського; Ужгород), «П.» (1925, за участю Т.Павличенка, П.Кукурузи; Ужгород), «Світло» (1933—38, ред. Л.Романюк, В.Куриленко; Мукачево). У 1922—38 за ред. І.Панькевича, В.Гаджеги, А.Волошина, В.Бирчака видано (у 14 вип.) 12 т. «Наук. зб. т-ва "П."».

На 1938 т-во налічувало 14 філій, 250 читалень з понад 16 тис. членів. При організаціях діяло 150 театральних, 50 спортивних гуртків, 100 хорів, 23 оркестри.

Члени т-ва взяли активну участь у нац. державотворенні у Закарпатті. Зокрема А.Волошин став прем'єр-міністром уряду автономної Карпатської України, згодом незалежної Карпатської України.

Після Віденського арбітражу (2 листопада 1938) та анексії Карпатської України угор. влада конфіскувала майно У. т. «П.» в Ужгороді, Мукачевому, Береговому та оголосила 1939 т-во поза законом, нар. дім передано «Подкарпатскому обществу наук» (існувало у 1941—44).

Літ.: Р. К. «Просвіта» в Закарпатській Україні. «Просьвіта» за шістьдесять літ. Львів, 1928; «Просвіта» на Закарпатті. *Перський С.* Популярна історія товариства «Просвіта». Львів, 1932; *Симчич М.* Закарпатський просвітник. Українське слово, 1995, 4 травня; *Савчук В.* Волинська «Просвіта». Рівне, 1996; *Федака П.* Десять років відродженої «Просвіти» (1990—2000). Ужгород, 2000; *Поп И.* «Просвіта». Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2001; *Horbal B., Magocsi P., Pop I.* Prosvita Society. Tovaristvo «Prosvita». У кн.: Encyclopedia of Rusyn History and Culture. Toronto; Buffalo; London, 2002.

О.В. Малюта.

УКРАЇ́НЕЦЬ Владислав Петрович (05.12.1999—24.02.2022) — укр. військовик, лейтенант, командир 2-го механізованого взводу, 10-й окремий мотопіхотний батальйон, 59-та окрема мотопіхотна бригада ім. Я. Гандзюка Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. 5 грудня 1999 у м. *Хмільник*. 2016 закінчив Кам'янець-Подільський ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою, 2020 — Нац. академію сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (м. Львів). Від липня того самого року служив командиром 2-го механізованого взводу 10-го окремого мотопіхотного батальйону (с-ще Тростянець Він. обл.) 59-ї окремої мотопіхотної бригади ім. Я. Гандзюка. Брав участь у бойових діях під час проведення ООС.

У. загинув у перший день широкомасштабного вторгнення РФ в Україну, під час прориву рос. військ через Антонівський міст, який сполучає *Херсон* із лівобережжям Дніпра. У. ціною власного життя прикрив відхід укр. війська з-під удару противника, що атакував його позиції. Загинув від влучення снаряду в бойову машину.

Указом Президента України №94/2022 від 2 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі У. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Після деокупації Херсону тіло У. було перепоховано 20 листопада 2022 у м. Хмільник. Ім'я У. внесено до Книги пошани і пам'яті «Гордість Хмільника» (посмертно), а також на його честь перейменовано вулицю.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Тригуб О.* На Вінниччині провели в останню путь Героя України, загиблого в перший день вторгнення рф. «АрміяInform», 2022, 21 листопада. Web: https://armyinform.com.ua/2022/11/21/na-vinnychchyni-provely-v-ostannyu-put-geroya-ukrayiny-zagyblogo-v-pershyj-den-vtorgnennya-rf/; *Щидловська Г.* «Загинув на Антонівському мосту» — про життя та подвиг Владислава Українця розповідає дружина загиблого. «Вгору», 2023, 21 грудня. Web: https://vgoru.org/istoriyi/zaginuv-na-antonivskomu-mostu-pro-zhittya-ta-podvig-vladislava-ukrayincya-rozpovidaye-druzhina-zagiblogo

В.В. Мараєва.

УКРАЇ́НСЬКА ДЕРЖА́ВНА ІДЕ́Я — див. *Націона́льна іде́я*.

УКРАЇ́НСЬКА КНИЖКО́ВА КУЛЬТУ́РА: ІСТО́РІЯ. Поняття «книжкова культура» — багатопланове і по-різному інтерпретується спеціалістами й розуміється широким загалом. Воно включає видавничу к-ру (к-ру книги як предмета матеріальної к-ри), мист-во книги (художнє оформлення книги, книжковий дизайн), к-ру розповсюдження книги в сусп-ві, к-ру читання, історію книжкової к-ри. У кожному з цих напрямів також можна виділити вужчі теми, напр.: к-ра книги передбачає розгляд усього процесу створення книги — авторську підготовку тексту, його мовну та змістовну к-ру, відповідність певному жанру; к-ру редагування — наук., літ., мовного, технічного; к-ру верстання тексту та ілюстрацій, підготовки макету книги, включаючи вибір формату книги, розміру берегів її сторінок, підбір відповідних шрифтів, їх адекватне розміщення, оформлення титульних аркушів; поліграфічного відтворення макета, включаючи відповідність паперу, якості друку, обкладинки чи палітурки тощо.

З іншого боку, книжкову к-ру як частину заг. к-ри сусп-ва вивчає культурологія. Питання книжкової к-ри розглядаються в бібліопедагогіці (з позицій заохочення дітей і підлітків до читання) й у мист-ві (книжкова графіка). Можуть бути й ін. підходи до вивчення книжкової к-ри, зокрема соціологічний, філос., психологічний тощо.

Найбільш активно вивчається історія книжкової к-ри, яка прийшла на зміну традиційній історії книги і, на відміну від неї, зосереджується не лише на історії книговидання, а й комплексно розглядає всі складові книжкової к-ри в різні істор. періоди. Можна виокремити три основні блоки історії У. к. к.: 1-й розглядає процеси, пов'язані зі створенням і функціонуванням книги в сусп-ві, стан к-ри у сусп-ві в певний істор. період загалом і книжкової к-ри зокрема, включаючи вибір текстів, їхню тематику, жанри; редакційну к-ру, в т. ч. повноту вихідних відомостей, їх розміщення, наявність передмов, післямов, коментарів, а саме — глос, колонтитулів; к-ру виправлення помилок; зміну способів ілюстрування, репродукування зображень, розуміння краси книги в різні періоди; зміни форматів книжок, зміну технології вир-ва книги; зміну технології вир-ва паперу як основного матеріалу для книги, тобто заміну ганчір'яного паперу целюлозним і відповідне зниження його якості, окиснення паперу з часом; зміну зовн. покриття книжок, матеріалів для виготовлення оправи, обкладинки, палітурки; зміну технології вир-ва книги у зв'язку з появою цифрових технологій, створення електронної книги тощо. 2-й блок охоплює історію книгорозповсюдження через різні форми — продаж книжок або суспільне користування книжками в б-ках (монастирських, приватних, навч. закладів, установ); вкладення у церкви чи дари бібліотекам (записи про це на книгах — форма дарчих чи власницьких записів); культура книгозбирання найчастіше розглядається в межах історії бібліотечної справи та бібліофілії. Безпосередньо пов'язана з цим к-ра споживання книжкової продукції, тобто к-ра читання. До 3-го блоку входить к-ра книгоопису, тобто к-ра фіксації книжок у різних формах каталогів, бібліографічних списків, зміни системи бібліографічних посилань, книжкової реклами та ін. Усі ці складові книжкової к-ри змінювалися з часом, залежно від розвитку виробничої сфери, пов'язаної зі створенням книг чи видань, політ., громад. відносин, розвитку науки і к-ри, літ., її жанрів,

В.П. Українець.

відповідної моди на певні книжки та їх оформлення, а найголовніше — від рівня грамотності, освіченості в сусп-ві, уміння й звички постійно читати. Отже, історія книжкової к-ри становить окремий напрям досліджень, пов'язаний з книгознавством, історією к-ри, мист-вом книги, історією б-к і бібліографії тощо.

Книжкова к-ра в її істор. розвитку має специфічні ознаки належності до нац. к-ри. Передусім це ознаки мови, худож. оформлення, тематики видань, їхнього авторства. На укр. теренах споконвічно проживали різні етноси, котрі творили свою к-ру; в різні часи сюди потрапляли й тут функціонували, впливаючи на сусп-во, книги з ін. країн, написані й надруковані різними мовами. В укр. книжкових зібраннях ранньомодерного часу були широко представлені іноз. видання лат., польс., франц., нім. мовами, що свідчить про суттєвий вплив західноєвроп. книжності. З цим пов'язана необхідність уточнення об'єкта дослідження: книжкова к-ра в Україні чи книжкова к-ра України: у першому випадку втрачається книжкова к-ра укр. діаспори, а в другому випадку в укр. книжковій к-рі втрачається книжковий спадок ін. етносів, що жили й творили на цій же території. Крім того, вітчизняну книжкову спадщину складають, зокрема, завезені в укр. землі у різні часи книжки з ін. країн: їх тут читали, вивчали, вони впливали на розвиток освіти, науки і к-ри, сусп. відносини. Отже, саме комплексний підхід передбачає поєднання книжкової к-ри усіх народів, які проживали на цих землях, та укр. народу поза межами сучасної території України.

У наук. літ. до рукописних книг застосовується термін «книжна культура», що походить від слова «книга». Друкованій книзі відповідає термін «книжка» і прикметник «книжкова».

Попри значну історіографію історії книги, теоретичні обґрунтування термінів «книжкова к-ра», «історія книжкової к-ри» з'явились уже в 21 ст., хоча поодинокі публікації на цю тему були. Так, напр., у 1928 І.Каганов опублікував статтю «Культура укр. книги», а в 1959 монографію з історії укр. книги. Мист-ву книги з позицій книжкової к-ри присвячені праці М.*Макаренка*, *Д.Щербаківського*, Г.*Логвина*, А.В'юника, Б.Валуєнка. Серед вітчизняних публікацій, присвячених історії укр. книги і книжкової к-ри, фундаментальні праці львів. учених Я.Запаска, *Я.Ісаєвича*, В.Фрис, В.Овчінникова. Активно публікують результати досліджень книжкової к-ри минулого, спираючись на конкретні книжкові пам'ятки з фондів, співробітники наук. б-к, насамперед Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського (НБУВ), Львів. нац. наук. б-ки ім. В. Стефаника, Наук. б-ки Одес. нац. ун-ту ім. І. Мечнікова та ін. Зокрема, колективну монографію «З історії книжкової культури України» (2021), безпосередньо присвячену темі, підготували науковці Ін-ту книгознавства НБУВ. Цими установами проведено кілька конференцій, де обговорено різні аспекти названої тематики. Багато статей про розуміння різних питань книжкової к-ри з'явилось за перші десятиріччя 21 ст. на сторінках укр. періодики. Різні проблеми книжкової к-ри розглядаються в працях О.Антоник (як об'єкта книгознавства), Т.Кароєвої (регіональна книжкова к-ра 2-ї пол. 19 — початку 20 ст.), Г.Ковальчук (к-ра укр. стародруків, дослідження співробітників НБУВ у галузі книжкової к-ри), Т.Крайнікової (різні аспекти к-ри видання, к-ра медіаспоживання), О.Михайлової (тенденції розвитку книжкової к-ри України), Н.Черниш (основи к-ри видання) тощо.

Поява книги, її передумови. Книжність є вищою формою писемної к-ри. До появи книги письмо, різні види й типи писемності тривалий час існували на різних матеріалах, проте не кожний написаний текст є книгою. Створення книги як особливої форми організації та збереження текстів було викликано потребою вмістити у відносно компактний цілісний предмет велике письмове повідомлення, закріпити його в такий спосіб для подальшого збереження у просторі й часі, зробити придатним для багаторазового використання. Історія книжкової к-ри нараховує кілька тисячоліть. Обов'язковою передумовою появи книги в давніх д-вах була розвинута писемність, наявність у сусп-ві освіченої верстви — авторів, перекладачів, переписувачів, користувачів або читачів. Книгописання з'являється з початком державності й обумовлено як потребою надати сусп-ву юрид., реліг., морально-етичні настанови, так і наявністю спец. осередків для написання книг. З появою книг — першою інформаційною революцією — загальнолюдська цивілізація розпочала принципово нову фазу існування.

Феномен книги, книжкової к-ри — це — фундаментальні досягнення людського розуму. Книги мають дуалістичну природу: з одного боку, це матеріальні пам'ятки к-ри, з іншого — складові духовної к-ри. Гол. показниками стану книжкової к-ри є мист-во та технологія виготовлення книги, а також рівень поширеності книги й читання в тій чи іншій країні, соціальному середовищі, істор. епосі тощо.

Універсальними формами книги в давнину були сувої з різних матеріалів, насамперед із папірусу та пергаменту, на зміну яким прийшли пергаментні кодекси — книги у вигляді зшитих у корінці аркушів одного формату. Форма кодексу більш ергономічна (дозволяє писати з обох боків аркуша і швидше знаходити потрібну частину тексту), що було дуже важливо під час проведення церк. служб, тому тривалий час розвиток книги був пов'язаний із розвитком християнства.

Вітчизняна рукописна книжність. Найдавніші руські книжкові пам'ятки, що збереглися, датуються серединою 11 ст. Кількість *рукописних книг*, створених на Русі з 11 ст. і до 1240 (захоплення *Києва* військами *Батия*), була значною, проте до нашого часу дійшла лише невелика їх частина.

Давньорус. книги можна поділити на оригінальні, тобто створені на Русі, та перекладні. Крім того, їх можна розподілити умовно ще на три великі групи — *богослужбові* або літургійні книги (для відправлення служб у церквах); книги реліг. змісту для читання («четьї»); книги світські (збірники законів, літописи, худож. літ.). Написані усі давньорус. (давньоукр.) книги на пергаменті *кирилицею*, переважно уставом (почерк, при якому всі літери великі, квадратні, не зв'язані між собою). Отже, за формою (кодекс), матеріалом (пергамент), типом письма і змістом найдавніші вітчизняні книги наслідують візант. та болг. протографи, що спричинено прий-

няттям *християнства* за сх. (візант.) обрядом. За твердженням Я.Ісаєвича, тексти найдавніших київ. літургічних книг свідчать не лише про візант. і болг. впливи, а й про західноєвроп. («латинські»); були також переклади з давньоєврейс. мови.

Етап укр. рукописної книжкової к-ри 11—16 ст. деякі дослідники вважають періодом сакрального статусу книги, якому притаманно було читання книжок уголос та пишне оформлення кодексів. Під час поглибленого вивчення цього етапу можна визначити регіональні та хронологічні особливості книжкової к-ри.

У Києві при *Софійському соборі* вже у 1-й пол. 11 ст. діяв осередок переписування книг і книгозбірня, а вже у 2-й пол. того ж ст. книги активно переписували й у Печерському монастирі (*Києво-Печерська лавра*). Осередки переписування книжок існували і при ін. монастирях і церквах *Київської Русі*.

Найбільш раннім, точно датованим вітчизн. кодексом є *Остромирове Євангеліє* 1056—57. Його великий формат, високоякісний пергамент, бездоганний уставний почерк, розкішно та старанно виконані прикраси — заставки з орнаментами рослинного типу, ініціальні літери із зображеннями людських облич, тіл реальних і фантастичних тварин чи птахів, три кольорові мініатюри на повну сторінку — усе це свідчить про високий рівень книжкової к-ри Русі й поважно-шанобливе ставлення до книги як сакральної цінності. З Києва — центру книгописання — книги завжди вивозили в усі землі Руської держави, а пізніше і до ін. країн. Нині значна кількість рукописних книг, виготовлених в укр. землях, зберігається в Росії, Польщі та ін. д-вах.

Прикладом ін. жанру, що мав попит серед тогочасних читачів, були ізборники — зб. уривків різних книг. До нас дійшли *Ізборник 1073* і *Ізборник 1076*. «Ізборник Святослава» 1073 містить майже 400 ст. — виписок реліг., філос., істор. змісту, а також список 94 книжок «істинних і ложних», «отреченних». Текст написано уставом на пергаменті дияконом Іоанном для київ. князя. Книга великого формату (33,6×24,8 см, 266 арк., по 29 рядків на сторінці у два стовпці), багато прикрашена, містить 6 мініатюр на повну сторінку, виконаних фарбами й золотом (серед них зображення кн. *Святослава Ярославича* в колі сім'ї — найдавніший укр. портрет), архіт. зображення, малюнки птахів і звірів; є заставки, ініціали, кінцівки. Серед перекладних книг найбільшу групу становили богослужбові: Євангелія, насамперед синоптичні Євангелія-тетр, де життя Ісуса Христа подано послідовно чотири рази (від Матвія, Марка, Луки та Іоанна), а також Євангелія-апракос, де воно викладено фрагментами, у порядку богослужіння; Діяння і послання апостольські (Апостол); Псалтир; Часослов; Євхологіон або замість нього — Служебник і Требник; Тріодь пісна та Тріодь цвітна; Мінеї — Служебні (місячні, загальні, святкова — Трефологіон) і Четьї для читання, Пролог; нотно-пісенні зб. — Стихирар, Кондакар, Ірмологіон, Октоїх; Паремійник. Серед книг позауставного кола — хронографи і хроніки, Шестодневи, зб. «Фізіолог», «Пчола», «Палеї», давні повісті — про Варлаама та Йосафата, про Акира Премудрого тощо. Відомо й про існування книг-*апокрифів*, які заборонялися церквою.

Серед жанрів оригінальних творів укр. авторів виділяють проповіді, *агіографію* (житія святих, патерики), *літописи* і літописні повісті, «хождєнія» або описи подорожей. Тогочасна літ. кардинально відрізнялася від літ. творчості в сучасному розумінні. Це була «культура цитат» із Біблії та творів отців церкви, ін. авторитетних авторів, що сприймались як осмислення Біблії, як орієнтири в життєвих ситуаціях.

Найвизначніші пам'ятки літописного жанру — «*Повість временних літ*», створена на початку 12 ст., *Київський літопис* 12 ст. і *Галицько-Волинський літопис* 13 ст. Літописання велося і в наступні століття у вигляді, наприклад, *хронографів* 16 ст., де,

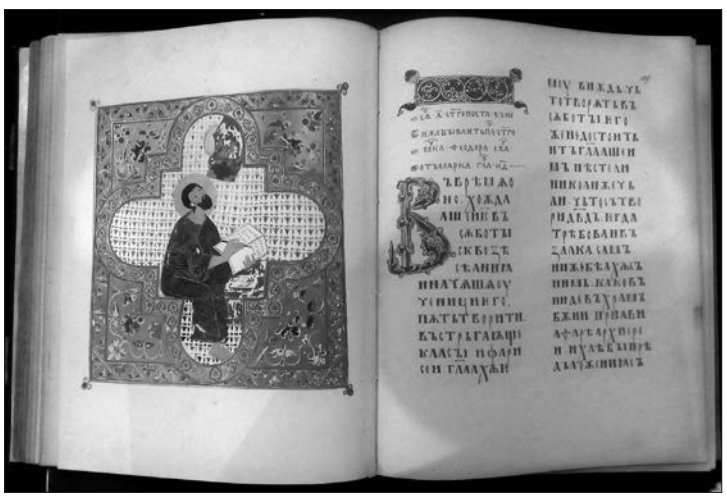

Остромирове Євангеліє.

Ізборник Святослава.

крім історії укр. земель, вміщено хроніки Литви й Польщі.

До 11—12 ст. належать перші редакції давньорус. юрид. збірника — «*Руської правди*».

Особливе місце в оригінальній давньорус. писемності займали патерики — розповіді про отців церкви, наприклад, «*Патерик Києво-Печерський*»; риторичні твори, серед яких «*Слово про закон і благодать*» Іларіона, «*Повчання дітям*» *Володимира Мономаха* (друга частина цього твору належить до іншого жанру — автобіографії). Існувала своєрідна худож. літ., зразком якої вважається «*Слово о полку Ігоревім*». Його текст свідчить про наявність усталеної традиції поетичної творчості і високу к-ру часів Київської Русі, хоча окремі вчені вважають поему підробкою кінця 18 ст.

У 13—14 ст. через *монголо-татарську навалу* і занепад політ. життя у Наддніпрянщині, вирво книг у Києві сповільнюється; центром укр. книгописання стає *Галицько-Волинське князівство*. Відомим книжником, меценатом, який подарував багато ошатних книг церквам і монастирям, був волин. кн. *Володимир Василькович*. Саме на цих землях у 2-й пол. 13 ст. створено Галицько-Волинський літопис. Він імітує перекладні істор. твори і має радикально відмінну від попередніх літописів структуру: матеріал організовано не у формі датованих річних статей, а у формі безперервної оповіді. Проте й у Києві книгописання не занепало. До найвизначніших пам'яток укр. книжкового мист-ва цієї доби належить *Київський Псалтир 1397* — великоформатний, виконаний на добротному пергаменті кодекс, написаний уставом і прикрашений 302 мініатюрами, сюжетно-орнаментальною заставкою, багатьма худож. ініціалами. Деякі малюнки, переважно на полях, для зручності з'єднано з ілюстрованим місцем тонкими лініями. Це було використано в укр. книгах уперше і є прикладом самостійної, а не запозиченої творчості. Надалі така практика набула поширення не лише в Україні.

У 14 ст. в укр. землях побутують «Ізмарагд» — зб. повчально-розповідного характеру сталого складу; «Діоптра або Душезрительне зерцало» — твір візант. письменника 11 ст. Філіпа Монотропа (Самітника); «Лістви-ця» візантійського письменника Іоанна Лістичника — зібрання морально-аскетичних повчань, низка апокрифів та ін. творів.

У 15—16 ст. у книжковій справі сталися відчутні зрушення: виникли нові осередки книгописання на *Волині*, у *Галичині*, на *Поділлі*, Закарпатті; відбувся поступовий перехід від пергаменту до зручнішого й значно дешевшого паперу, що сприяло збільшенню кількості писемних пам'яток і розширенню кола споживачів. Манускрипти стали компактнішими, адже паперові аркуші щільніше прилягають один до одного. Змінилися чорнила, почали використовувати легкі водяні фарби, розширилася кольорова гама. Зростання потреби у книгах і ділових документах вимагало прискорення їх написання, що призвело до зміни рукописних почерків. Повільний, урочистий устав, що так вдало поєднувався з важкуватим пергаментом, поступається півуставу — рукописному почерку, розрахованому на прискорене написання не тільки окремих літер, а й цілих слів і рядків; у словах збільшується кількість скорочень і виносних букв, часто позначених зверху титлами. Характерним для півуставного письма був відхід від строгої каліграфічності. Одній і тій же літері в півуставі, на відміну від уставу, переписувач міг надавати різного вигляду. Найкращі зразки півуставного почерку лягли згодом в основу перших укр. друкарських шрифтів. Майже одночасно виник скоропис — почерк, який застосовувався переважно в діловій документації. У заголовках широко використовувалася в'язь — декоративне письмо, літери якого поєднувались у химерне плетиво, інколи доповнене орнаментами. Тератологічний або звіриний стиль, що був панівним у рукописній орнаментиці впродовж попередніх століть, замінила геометрична плетінка, часто зі стилізованими рослинними мотивами. Плетена орнаментика набуває в Україні значного розвитку, збагатившись за рахунок нар. ужиткового мист-ва: нагадує узори художнього ткацтва, плетіння з соломи, шкіри, лика. Виділяються також декоративні візерунки, скомпоновані з концентричних кіл строгої геометричної форми (т. зв. циркульні). Виразно помітний зв'язок орнаментального стилю з літературним: «плетіння словес». Розширилася тематика книжок, збільшилося виготовлення «четьїх книг» — творів, призначених для домашнього читання. Припускають, що в 1460-х у Києві існував науково-перекладацький гурток, члени якого переклали з давньоєврейс. та ін. мов трактати філос. й наук.-природничого змісту, худож. твори.

Пересопницьке Євангеліє.

Формувалися монастирські книжкові зібрання, де окремі примірники книг були оправлені сріблом, золотом і коштовними тканинами. Такі книги (насамперед Євангелія) збереглися краще, а навч. літ. — буквері, псалтирі та часословці, що використовувалися для навчання дітей і були порівняно недорогими, читали кілька поколінь, тому на сьогодні вони втрачені. Були спроби перекладу богослужбових текстів «простою» мовою.

У 1-й пол. 16 ст. рукописання охопило всі регіони України, активізувалися давні осередки, з'явилися нові. Особливої само-

бутності книгописання набуло на Волині.

Вершиною укр. книжкового мист-ва серед. 16 ст. вважається *Пересопницьке Євангеліє*. Робота над ним тривала 5 років — із 15 серпня 1556 до 29 серпня 1561. Книга великого формату (38,3×24 см) й обсягу (482 арк.), написана на пергаменті, оправа — дубові дошки, колись обтягнуті зеленим оксамитом. Чудово виконані багатобарвні плетінчасті орнаменти-заставки, рослинні кінцівки, орнаментальні рамки навколо тексту, декоративні віньєтки на полях, ренесансні рослинні облямування початкових сторінок і чотирьох мініатюр — зображень євангелістів за роботою. Оригінал зберігається в НБУВ.

Книжкову к-ру цього періоду демонструють і власницькі помітки на книгах — приписки переписувачів, помітки читачів чи власників книги, т. зв. маргіналії. Пізніше з'являються вкладні записи — про дарунок книги конкретній церкві (це була поширена у вітчизняній к-рі практика), а також побутові записи різного змісту. Написані здебільшого розмовною мовою, маргіналії несуть інформацію з історії й історії мови; вони є зразком книжкової к-ри епохи, коли на книгах було прийнято залишати власницькі записи чи коментарі до тексту. Окремі помилки чи варіанти написань певних слів дозволяють визначити місцевість, де створена книга.

Умови для подальшого розвитку У. к. к. були неоднакові в різних регіонах. 1569 більшість укр. земель входила до *Великого князівства Литовського*, де офіц. мовою була *«руська» мова*, тобто літературна мова тогочасних білорусів і українців. Проте умови для розвитку к-ри погіршувалися через асиміляцію укр. еліт і втрату ними політ. впливу. У Галичині, після інкорпорації її Польс. королівством, панівні позиції перейшли до катол. еліти. Але для більшості населення гол. лишалася к-ра, у т. ч. книжкова, успадкована від Київської Русі. Є підстави вважати, що вітчизняна книжкова к-ра впливала певною мірою на розвиток книжності сусідніх народів, переважно східнослов'ян. Поступове впровадження в Україні й Білорусі лат. мови у ділову писемність, літ. і наук. творчість означало наближення к-ри цих країв до к-ри Центр. та Зх. Європи, хоча лат. мова і пов'язаний з нею тип освіти асоціювалися з католицизмом і сприймалися часто як чужі.

Книги відрізняються одна від одної місцем написання; різним типам і жанрам книг притаманні свої типи почерків (наприклад, літургійним книгам не властивий скоропис). З середини 16 ст. спостерігаються специфічні відмінності в книжкових пам'ятках Київщини, Волині та Галичини, зумовлені різними чинниками. Київ. переписувачі, спираючись на давні традиції, тривалий час зберігали на письмі давні форми півуставу. Але зі зростанням цін на папір, що було викликано стрімким розвитком книгодрукування в 17 ст., стає помітною тенденція до економії паперу, відбувається зменшення літер і відстані між рядками з метою розмістити на аркуші більше тексту. З часом зменшуються й формати книг, а для чіткого розпізнавання маленьких літер у півуставному письмі Київщини з'являються «відсічки» — невеликі рисочки, що підкреслюють однозначність прочитання літер. Відчутно й намагання продовжувати високі традиції худож. оформлення книжок. У 17—18 ст. і навіть на початку 19 ст., попри активний розвиток друкарства, рукописна книга залишалася популярною, оскільки значна частина писемної творчості, передусім художня та наук. література, канцелярські документи, потреба в яких зростала, опинилися поза межами друкування. Прозові, віршовані, драматичні твори, козацькі літописи, праці з географії, ботаніки, медицини, госп. порадники традиційно поширювалися в рукописних списках. Серед літургійних книг рукописним способом найчастіше створювали Ірмологіони — нотні збірники церк. співів, оскільки їх у той час важко було друкувати. В оздобах слід відзначити нар. орнаментику. У рукописних книгах вміщують портрети істор. осіб, сюжетні малюнки, а також ілюстрації, що наслідують гравюри друкованої книги.

Рукописна книга пройшла довгий і складний шлях, змінювала свою форму й матеріали, виробляючи поступово певні канони оформлення. На зміну рукописному способу поширення інформації мав прийти новий, досконаліший і потужніший. І такий винахід — друкарство — був зроблений у Європі в 15 ст., хоча рукописна книга й після цього тривалий час продовжувала своє існування поряд із друкованою.

Книжкова культура українських стародруків. Кожна епоха виробляла свою книжкову к-ру. 2-га пол. 16 — кінець 18 ст. — період десакралізації книги, спричиненої у т. ч. розвитком друкарства: розширюється коло освічених людей, різко зростає вир-во книжок, збільшуються тиражі та розмаїття назв. Друковані книги були відомі в укр. землях з 2-ї пол. 15 ст., зокрема й кириличні першодруки — видання Ш.*Фіоля* у Кракові, Ф.*Скорини* у Празі і Вільні (див. *Вільнюс*), І.*Федорова* та П.*Мстиславця* у Москві й Заблудові, а також польськомовні

Зразок частини «скрепи» — дарчого напису на нижніх берегах сторінок книги, по слову на кожному листі.

й латинськомовні європ. друки. У підготовці слов'ян. першодруків брали участь й українці. Напр., у тексті Фіолівських друків 1491 дослідники відзначають численні українізми; імовірним замовником видань було Перемишльське правосл. єпископство (див. *Перемиська єпархія*). Книги Ш.Фіоля, як вказував у 1-й третині 17 ст. *Захарія Копистенський* у «*Палінодії*», були поширені у різних укр. регіонах.

Найдавнішими книгами, надрукованими в Україні й збереженими дотепер, є видання *Івана Федорова (Федоровича)* — *Буквар* і *Апостол 1574.* Саме в них вперше в укр. *друкарстві* з'являється видавнича марка (сигнет); післямова І.Федоровича до Апостола є першим в Україні автобіографічно-публіцистичним друкованим твором, абсолютно світським за змістом, а Буквар — першим в Україні друкованим підручником.

У середині 1570-х в *Острозі* виникають літературно-наук. гурток і школа (надалі називалася колегіумом, академією), ректором якої став *Г.Смотрицький.* Водночас на кошти кн. К.*Острозького* обладнується друкарня, для роботи в якій запрошується І.Федорович. Тут на рубежі 1570—80-х він надрукував шість видань. Найвизначніше серед них — Біблія, перше повне видання Біблії церковнослов'ян. мовою, найвидатніша пам'ятка давнього укр. друкарства, яку за

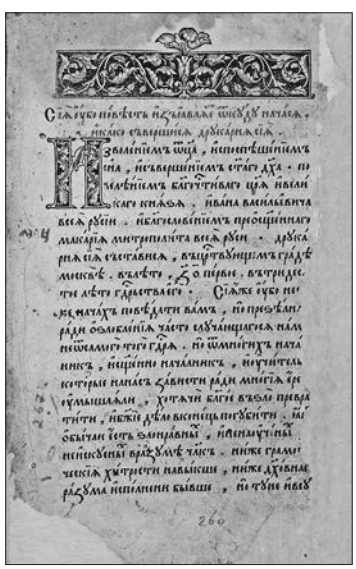

Авторська післямова Івана Федоровича до львівського «Апостола» 1574.

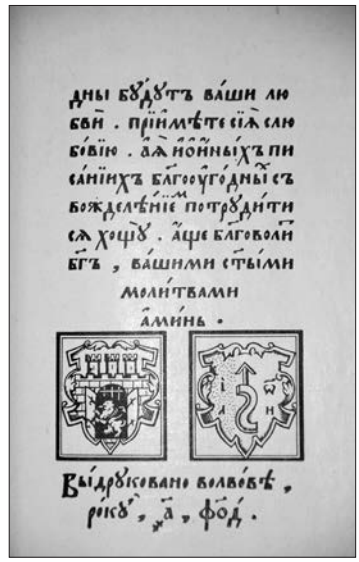

Останній аркуш «Букваря», надрукованого Іваном Федоровичем у Львові в 1574, з вихідними відомостями.

місцем видання називають *Острозька Біблія*, відома в двох варіантах, з датами випуску 12 липня 1580 та 12 серпня 1581. Високий авторитет цього друку засвідчує той факт, що всі наступні видання Святого письма церковнослов'ян. мовою аж до 1751 повторювали текст Острозької Біблії. І.Федорович у своїх виданнях застосував форми кириличного шрифту, які стали зразком для наступних друкарів, запровадив значну кількість орнаментальних заставок і кінцівок, друкарську марку, титульні сторінки.

Після від'їзду І.Федоровича *Острозька друкарня* продовжила видавничу діяльність. Серед надрукованих книжок важливу роль у антикатол. боротьбі зіграли полемічні твори, зокрема Г.Смотрицького «Ключ царства небесного» та «Календар римський новий» з передмовою «До народів руських»; «Книжиця» у шести розділах «О єдіной істинной православной вірі» В.*Суразького*, активного діяча острозького гуртка; «Книжиця» в десяти розділах, яка містить послання *Івана Вишенського* (єдина його прижиттєва публікація) та ін. видання полемічного змісту.

У структурі укр. стародруків, починаючи від Азбуки 1578 і Острозької Біблії 1581, практично завжди присутній титульний аркуш, на відміну, скажімо, від моск. видань, у яких титул закріпився лише у 18 ст. Титул — це важливий елемент книжкової к-ри, хоча тоді він ще не був жорстко регламентований. На титулі не завжди подавали ім'я автора, найчастіше його вказували у присвятах або передмовах до читача, іноді у вигляді шарад чи своєрідного тайнопису (наприклад, панегірик *Стефана Яворського* 1684, «Руно орошенное» *Димитрія Ростовського* 1689, «Феатрон» *Іоанна Максимовича* 1708). Дату виходу книг вказували двояко — «від створення світу» та «від Різдва Христового».

Розвиткові укр. друкарства сприяли братства, навколо яких гуртувались автори, що впроваджували в літ. нові жанри — драм. і реліг.-моралізаторські твори, панегіричні вірші тощо. Засноване у 1585—86 *Львівське братство* викупило заставлену друкарню покійного І.Федоровича і до 1787 видавало книжки — навч., полемічну, проповідницьку, богословську, церковно-службову, філос. літ., вірші. Серед найперших видань братської друкарні — «Просфонима» (1591), перший друкований панегірик староукр. мовою, складений у формі деклямацій-виступів, і «Аделфотис. Грамматіка доброглаголіваго еллинословенскаго языка». Згодом друкарня перейшла в підпорядкування Ставропігійського ін-ту.

Львів був визнаним центром друкарства в укр. землях напри-

Подвійне позначення дати виходу книги кириличними літерами — «від створення світу» і «від Різдва Ісуса Христа» («Книжиця». Острог, травень 1598).

Зразок дереворитного ініціалу — орнаментованої заголовної літери — зі стрятинського Служебника 1604.

кінці 16 — на початку 17 ст. Тут випускали книги похідна друкарня при королів. канцелярії, друкарні Матвія Гарволіна, Матвія Берната, Павла Желяза. Це були видання польс. чи лат. мовами, насамперед для місц. жителів.

1604—06 спочатку в Стрятині (поблизу Рогатина), а потім у Крилосі (поблизу *Галича*) діяла друкарня Федора та *Гедеона Балабанів*, для підготовки видань якої теж було зібрано гурток учених і діячів культури та освіти. У стрятинських виданнях, надрукованих кириличним шрифтом, уперше з'явилися сюжетні ілюстрації, а в заставках та ініціалах помітні західноєвроп. ренесансні впливи.

На початку 17 ст. архімандрит Києво-Печерської лаври *Єлисей Плетенецький*, один із організаторів культурно-просвітницького гуртка в Києві, на основі обладнання *Стрятинської друкарні* засновує друкарню при Печерській лаврі. До гуртка входили вчені, перекладачі, поети, друкарі та гравери, серед яких брати Памво і С.Беринди, І.*Борецький*, Т.Земка, Л.*Зизаній*, З.Копистенський, К.*Сакович* та ін. Після Плетенецького гуртком керував Копистенський, а з 1628 — П.*Могила*. За їх участю 1615 було відкрито Київ. братську школу і Лаврську школу при Києво-Печерському монастирі. 1632 на базі цих шкіл засновано *Києво-Могилянський колегіум (академію)*. Такі установи потребували урізноманітнення книжкового репертуару, усталення текстів певних творів, доступних одночасно значній кількості читачів, унормування правопису тощо. З іншого боку, створення друкарень спиралося на існуюче коло авторів, редакторів, перекладачів і потенційних читачів, без яких видання книг тисячними накладами не мало сенсу.

Поступово формується видавнича к-ра книги, яка для стародруків передбачає наявність продуманого, адекватно оформленого титульного аркуша, передмови чи післямови; красиві читабельні шрифти, їх належне розміщення на сторінках, грамотність тексту та верстки, використання виливних прикрас у вигляді заставок і кінцівок у традиційному укр. орнаменті, суцільносторінкових чи заверстаних у текст гравюр та ін. В укр. передмовах часто подавали відомості про друкарню, описували процес виготовлення книги, зазначали час початку і завершення роботи, називали причетних до видання осіб; інколи передмови переростали у своєрідні істор. чи богословські трактати. Формувався жанр публіцистичних і критичних творів.

Для усвідомлення заг. тенденцій книжкової к-ри тієї чи ін. доби розгляд тематики друків і їх жанрів є першочерговим. Названі вище друкарні випускали книги реліг. змісту для православних. Літургійні, богословські, реліг.-полемічні книжки переважали в репертуарі книговидання, навіть якщо врахувати той факт, що частина світських, переважно малотиражних видань до нас не дійшли. Приблизно 15 % заг. обсягу книжкової продукції становили твори укр. письменників, церк. і держ. діячів 16—18 ст. — понад 60 творів тогочасних письменників. Першим друкованим поетичним твором є видана І.Федоровичем в Острозі 1581 «Хронологія» поета й перекладача А.*Римші*. Автором першого тлумачного словника староукр. мови — «Лексикон словенороський та імен толкованіе» (Київ, 1627) — є П.*Беринда*, лексикограф, друкар, гравер, поет, педагог. Укр. тогочасні друки були розраховані не лише на укр. читача, зокрема вони високо цінувалися в рос. землях завдяки різноманітній тематиці (особливо порівняно з видавничою продукцією Моск. друкарського двору — з 1721 Синодальної друкарні). Видавалися книги богослужбові, оригінальні та перекладні авторські твори духовно-морального змісту, вірші, підручники. Поширенню укр. видань сприяло їхнє оформлення за західноєвроп. зразками, а також випуск малоформатних (мініатюрних) видань, чого не було, зокрема, в рос. стародрукованій книзі.

Розглядаючи нинішній стан давніх книжкових пам'яток, слід відзначити значну пошкодженість примірників, що свідчить про активне користування ними, особливо навч. книгами, причому для навчання використовували не тільки букварі, а й молитвослови, псалтирі та акафісти (варто звернути увагу на їхні назви: часовнички, псалтирки). Причиною дефектності примірників давніх книжок, як зазначав ще І.*Франко*, було й те, що уніатські декани та візитатори, маючи наказ знищувати все, що виразно віддає православ'ям, зважаючи на нестачу й дорожнечу церковних книг, виривали з них титульні чи інші вихідні аркуші, а «виправлені» таким чином книги

Геральдична композиція, вірш на пошану Петру Могилі на звороті титульного аркуша та присвята Петру Могилі видання 1639.

залишали для подальшого вжитку. Безперечно, були й інші причини, що приводили до штучної дефектності примірників.

На книжкову к-ру того чи ін. часу завжди впливає культ. потенціал сусп-ва і пов'язана з ним сукупність матеріальних і духовних досягнень цивілізації. Особливості поліграфічного оформлення укр. видань пов'язані з технологією вир-ва книжок, зокрема помітно переважання нумерації сторінок (пагінації), на відміну від моск. чи старообрядницьких видань, де найчастіше нумерували аркуші; розміщення колонцифри зверху, із зовн. краю набірної смуги; набір найчастіше у дві шпальти. Колонцифри і сигнатура (тех. елементи, що полегшують підбирання аркушів у книжковий блок), з'являються в укр. стародруках від початку книгодрукування в укр. землях. Сигнатура (нумерація зшитків книжкового блоку), як і в білорус. друках, застосовувалась у вигляді літер чи знаків пунктуації, тоді як в моск. була тільки цифрова. Із 1620 в укр. виданнях при колонцифрі починають друкувати крапку, можливо, за західноєвроп. зразком відтворення порядкових числівників.

До середини 18 ст. у книгах, що друкувались в Україні церковнослов'ян. (кириличним) шрифтом, дату вказували буквами кирилиці, а в книгах польс. і лат. мовами — арабськими цифрами. Ця традиція прийшла із Зх., як і вміщення герба з епіграмою на звороті титульного арк. Частим явищем були фронтиспіси (зображення на контртитулі), а також присвяти впливовій особі у віршованій формі чи прозі. Важливим елементом книжкової к-ри укр. стародруків є наявність у багатьох книгах змісту, а також реєстрів джерел, якими послуговувались автори під час укладання книги (найчастіше — на берегах), і «апробацій» — благословень і величань.

Характерним елементом ранньомодерної книжкової к-ри є метод виправлення помилок. В укр. стародруках він полягав у додаванні до книги, за західноєвроп. практикою, списку друкарських помилок із вказівкою аркуша, сторінки, рядка, або звернення друкарів до «ласкавого» читача із проханням самому виправити помилки. Інколи такі звернення містили пояснення появи помилок, як, напр., у київ. виданні 1659 «Ключа разумєнія» *І.Галятовського*: «бо тая книга такого часу робилася, в котрий болш єсмо утікали і на смерть нежели на книгу тую поглядали». Практика друкування таких списків і звернень наприкінці книги була характерною для великих видавничих центрів України, таких як друкарні Києво-Печерської лаври, Львівського братства, Унівського монастиря (див. *Унівська Свято-Успенська лавра*; *Унівська друкарня*) і *Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря*. Зрідка трапляються випадки видряпування в тексті помилок і вдруковування штампом окремих літер чи складів. Саме в цих великих друкарнях в Україні виходили Євангелія і Апостоли: упродовж 16—18 ст. — 25 видань Євангелій і 24 Апостола. Книжкову к-ру цих видань характеризує застосування приміток, що виділені різними знаками виносок.

Зразок виправлення помилок в українських стародруках.

Важливим явищем вітчизн. книжкової к-ри були передмови і післямови, які називалися «Предмова до чительника», «К читателеви» чи ін. Ці передмови містять і книгознавчі нотатки щодо ролі книги в сусп-ві. Наприклад, у передмові до видання «Апостола» 1639 львів. друкар М.*Сльозка* відзначає роль друкарського мистецтва не як ремесла, а як творчості та сенсу життя. Дослідження цих елементів у виданнях Острозької, Стрятинської, Львівської, Києво-Печерської, Чернігівської, Почаївської друкарень доводить розуміння видавцями й друкарями книги як худож. цілісності її форми та змісту, ролі духовного пастиря — автора чи творця друкованої книги, що мав піклуватися про задоволення читацьких запитів. Так, до частини примірників Книги Нового Завіту, надрукованої І.Федоровичем в Острозі, додано складену Тимофієм Михайловичем «Книжку собраніе вещей нужнійших», яка мала риси предметно-тематичного покажчика до книг Нового Завіту й зібрання новозавітних афоризмів. Її можна було використовувати для пошуку відповідного тексту з метою застосування в усній чи літ. полеміці, вживаючи як цитати, епіграфи. У передмові Д. Наливайка до острозького видання «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» 1607 видавець прохає читача докласти всіх зусиль, щоби зрозуміти задум видання і щоби праця друкарів не була змарнована. У цих та інших укр. виданнях 17 ст. спостерігається своєрідне розуміння тріади «автор — книга — читач», де всі компоненти нерозривно пов'язані.

Елементи наук.-допоміжного апарату, як характерна прикмета к-ри видання, з'явилися в укр. друкованій книзі фактично одночасно із виникненням друкарства в укр. землях, починаючи з післямови першодрукованого львів. «Апостола» І.Федоровича (1574), де названо переваги друкованої книги порівняно з рукописною і підкреслюється значення друкованої книги в укріпленні правосл. віри.

Ще один аспект культури стародруків — мова публікації, переклад текстів, переважно додаткових, нар. розмовною мовою, або паралельне застосування церковнослов'ян. книжної і живої староукр. мови. В Острозі в 1607 текст «Лікарства на оспалий умисл чоловічий» надруковано паралельно старослов'ян. (на лівих сторінках) і староукр. (на правих сторінках) мовами. У Києві книги З.Копистенського 1625 надруковані староукр. мовою, і лише окремі вставки — грец. Це характерно і для почаївських видань кінця 18 — початку 19 ст., що робило текст видання зрозумілішим і свідчило про піклування видавців про своїх читачів.

Водночас багато укр. стародруків було видано польс., а також лат. мовами, передусім твори природничої, тех., сільсь-

когосп., мед. тематики. Видатні укр. — письменники 17—18 ст. (Л.*Баранович*, І.*Галятовський*, С.*Косов*, П.*Могила* та ін.) знали кілька мов і писали свої твори різними мовами відповідно до читацького чи цільового призначення. Тематика, мова, зовн. вигляд, оформлення укр. стародруків польс. чи лат. мовами відрізняють їх від видань церковнослов'ян. мовою тих самих друкарень. Назагал світська видавнича к-ра цих книжок уподібнює їх до аналогічних тогочасних західноєвроп. видань. Важливими для сучасників і цінними для історії є латиномовні та польськомовні видання друкарні Я.*Шеліги* у *Добромилі* (1611—17), у Львові та Яворові (з 1618): твори С.*Оріховського*, «Хроніка» Я.*Длугоша*, переклади Цицерона, Платона, Плутарха.

В укр. землях функціонували друкарні різних *конфесій* і релігій. Так, у 1606—11 у *Панівцях* на Поділлі працювала кальвіністська друкарня, що видавала антикатол. твори протестантів. Потужними у 18 ст. були греко-катол. (уніатська) друкарня оо. *василіан* у Почаївському монастирі, друкарня в Бердичівському монастирі босих кармелітів, друкарня домініканського монастиря в *Луцьку*. Кількість друкарень із часом зростала, урізноманітнювалася тематика їхньої продукції. У Львові у 1616—18 діяла вірм. друкарня, що обслуговувала інтереси численної вірм. діаспори. У *Жовкві* наприкінці 17 ст. працювала єврейс. друкарня.

ANNALES
STANISLAI
ORICHOVI
OKSZI.
Adiunximus
VITAM.
PETRI KMITÆ.
DOBROMILI.
In officina Ioannis Szeligæ,
Anno Domini 1611.

Титульний аркуш «Анналів» («Хронік польських») Станіслава Оріховського. Добромиль, 1611.

Цікавим явищем укр. книжкової к-ри 17 ст. були мандрівні друкарні: П.-Д.*Лютковича-Телиці* в Угорцях поблизу *Самбора*, у Четвертні Луцького повіту, Луцьку і Чорній бл. *Рівного*; К.Транквіліона *Ставровецького* в Почаєві, Рохманові (нині село Кременецького р-ну Терноп. обл.), *Чернігові*. Приватними були київ. друкарні Т.Вербицького і С.*Соболя*, львівська М. Сльозки — це теж своєрідна характеристика У. к. к. Особливістю видавничої справи в Україні була децентралізованість, наявність друкарських осередків у різних землях. З часу запровадження друкарства в укр. землях (1574) й до 1648 з'явилося 25 друкарень у 17 містах і селах; було видано понад 365 книг. Укр. стародрукована книга мала достатньо складну будову, підпорядковану двом вимогам: по-перше, належало забезпечити зручність користування, щоб читач легко орієнтувався в тексті, по-друге, зробити книгу твором мистецтва в повному розумінні цього слова. Обидві вимоги витримані в нерозривній єдності, більшість елементів стародрукованої книги одночасно є засобами і тех., і худож. оформлення. Ініціали, кінцівки, характерні саме для укр. книжок, наявність у деяких виданнях шмуцтитулів, які мають таку ж композицію, як і титульний аркуш, гравюри — усе це створює самобутній образ книги. К-ру книговидання укр. стародруків, надрукованих кириличним шрифтом, характеризують такі властиві лише укр. стародрукам елементи, як ряснота орнаментів (заставок, кінцівок), набірних прикрас, сюжетних гравюр, наявність гербів і друкарських марок. Серед заставок, тобто відбитків з окремих дощок, яких виявлено понад 700 варіантів, можна виділити орнаменти, виконані в «чорневому» стилі (зображення на чорному тлі); «килимові» зображення, які складалися з квітів, голівок херувимів та «іконки» посередині; сюжетні заставки, виконані на білому тлі; ксилографічні заставки, доповнені різноманітними набірними прикрасами, або заставки, виконані тільки з набірних прикрас. Багато заставок мають портретні зображення святих, біблійних персонажів та сюжетів, і таким чином стають ілюстрацією до тексту та втрачають свою початкову функцію організовувати, структурувати процес читання. Багато заставок мають символічний зміст, наприклад, у львів. виданні «Букваря» І.Федоровича послідовно розміщено заставки, на яких зображено розвиток рослини від листка до бутона, квітки, плоду, що виражало ідею духовного зростання людини, яка навчається. Характерною ознакою укр. заставок є відсутність у них хрестів. Щодо типів численних кінцівок, які застосовували в Україні, слід відзначити зх. вплив: плетінки зі складним малюнком, маскарони, сирени, херувими; у серед. 18 ст. у київ. і черніг. друках зустрічаються зображення архіт. пам'яток, пейзажів, людських фігур.

Традиційним місцем розміщення набірних прикрас в укр. виданнях є колонтитул — рядок набору із заголовком книги чи її частини, що розміщували на сторінці над текстом і з обох боків доповнювали однаковими набірними прикрасами. Починаючи з 1620-х цей елемент стає обов'язковим спочатку для київ., а з 1630 — і для львів. друків. Зафіксовано бл. 70 видів набірних прикрас укр. видань у понад 100 варіантах. В основному набірні прикраси становлять мініатюрні зображення «трилисника», квітів, жолудів, геометричного орнаменту, «херувима-українця» та квітки-маргаритки тощо. Існувала практика включення ініціалів, імен, слів у набірні рамки зворотку титульного аркуша, заставки і кінцівки. Значне поширення мав обмін ксилографічними дошками між друкарнями. Міграція гравійованих дощок — характерне явище давнього вітчизняного друкарства. За підрахунками Я.Ісаєвича, із друкарні в друкарню перейшло не менше 143 кліше, що становить 15 % усіх дощок.

Укр. стародруки мають й інші особливості: наявність у середині тексту гравюр, орнаментів із фантастичними фігурами, зображеннями людей, тварин, птахів тощо. Майстри укр. книж-

Заставка в почаївському Октоїху, 1758.

Леонтій Тарасевич. Гравюра на міді з зображенням літописця Нестора з «Патерика Печерського» Київ, 1702.

кової гравюри від 1574 до кінця 18 ст. створили, за попередніми підрахунками, понад 8 тис. дощок, як ксилографічних (з дерева), так і мідних. Авторами гравюр були художники і гравери Г.Левицький, Н.*Зубрицький*, Л.*Тарасевич*, О.*Тарасевич*, І.Щирський, І.Филипович, Й. і А. Гочемські, Ф.Стрельбицький. Відомі роботи понад 50 тогочасних граверів. Укр. видавці піклувалися про зрозумілість ілюстрацій для читачів, для чого підписували їх, а в деяких випадках навіть тлумачили алегоричний зміст ілюстрацій у передмовах, присвятах, віршах. Укр. гравери створили не лише серії ілюстрацій на традиційні біблійні теми, а й вперше виконали світські ілюстрації в друкованих книгах, серед них — портрети істор. осіб, напр., П.*Конашевича-Сагайдачного* (Київ, 1622), зображення планів печер у «Патерику» 1661, зображення гербів меценатів, покровителів та друкарських марок, починаючи з укр. друків І.Федоровича. Крім того, кожна велика укр. друкарня розміщувала у своїх виданнях характерні саме для неї зображення: у львів. братській друкарні — гравюра із зображенням сцени «Успіння», у київ. лаврській друкарні — зображення *Антонія* і *Феодосія*; у Чернігові — ікони Богоматері Ілінсько-Чернігівської, в Уневі — зображення «Трійці».

В укр. стародруках часто наявні рамки — на титулі (форти — гравюри на дереві чи міді, що обрамляють титульну сторінку) і навколо набірної полоси. Укр. гравери вводили у форти зображення архіт. пам'яток тих міст, де знаходилася друкарня, або символів певних понять із назви книги: назва книги І.Ґалятовського «Ключ разумєнія» вдрукована в зображення ключа, назва його іншої книги «Небо новоє» — у небесну сферу.

Увагу до мист-ва книги особливо яскраво видно у виданнях Києво-Печерської друкарні, коли творилися традиції укр. к-ри *бароко*: книга сприймається як скарб, як цінність, причому текст і прикраси становлять одне ціле. У 16—17 ст. не було книг непропорційного розміру, з малими чи невідповідними розмірами берегів, зі «сліпими» буквами, які важко прочитати, які неохайно розміщені на рядках або непропорційні розміру аркуша, ширині рядка. Найрозкішніше оформлені книги для церкви або підносні примірники, наприклад, «Патерик Печерський» (1702) із присвятою *Петру I*, «Зерцало» (1705) із присвятою гетьманові І.*Мазепі*, чи панегірик Я.Орновського «Bogaty Wirydarz» («Багатий сад», 1705). Червона фарба, яка часто присутня в укр. книгах, застосовувалась не тільки для прикрашання, а й мала практичну мету — іноді так виділяли місця в тексті, до яких хотіли привернути увагу.

Шкіряна оправа стародруку з золотим середником із сюжетом Розп'яття та орнаментом по периметру кришки оправи.

Для видавничих оправ, виготовлених у 17—18 ст. в Україні, використовувалась шкіра, яку фарбували переважно в коричневий колір (іноді її додатково фарбували різними способами, унаслідок чого вона набувала вигляд крапленої, або під «мармур», під «черепаху»), папір і тканина (парча, шовк та ін.). Для кришок оправи використовували дуб, сосну чи картон, причому картон у 17 ст. був дорожчим за дерево, і лише з 18 ст. став звичним матеріалом для оправ дешевих книжок. Корінець обов'язково робили зі шкіри — глухий, трохи заокругленої форми, із 3—4 бинтами (залежно від формату книги), що з'являлися від мотузок, які скріплювали блок книги. Каптал («підзори») приплітали на смужку тканини з ниток двох кольорів і клеїли до верхніх і нижніх кінців корінця. В Україні з 2-ї пол. 17 ст. була поширена практика виготовлення м'яких оправ, без дощок, застібок і металевих накладок, що зменшувало вагу книги і свідчить про тенденцію здешевити книжкову оправу. Папір для обклеювання оправ, обкладинок, форзаців використовували як однотонний, так і у вигляді шпалер з орнаментальним малюнком, який наносили за допомогою трафаретів чи кліше. Особливо багато картонних оправ, покритих шпалерного вигляду папером, мають книжки почаївської друкарні. Для форзаців застосовували білий чи кольоровий папір, браковані аркуші з надрукованим текстом та зі застарілих видань.

Укр. палітурники (інтролігатори) значну увагу приділяли фарбуванню обрізів книжок червоною, зеленою фарбою, золотом чи сріблом; по обрізу інколи ще наносився чи вибивався орнамент. На кришки шкіряних оправ часто наносили тиснення фарбою чи без неї (сліпе тиснення). Тиснення у вигляді квіток могло заповнювати майже весь простір кришки, але обов'язковим елементом був середник різної форми, з витісненим у ньому зображенням Христа, Богоматері, євангелістів, сцен Розп'яття, Благовіщення), і коротка назва книги. Відомі випадки, коли зображення на оправах було копіями гравюр цих видань. Виділяється група оправ 18 ст., в яких на кришках домінує ажурний візерунок. Необхідно відзначити

різноманіття форм наріжників на кришках оправ, розміщених у них зображень. Для деяких книжок, особливо подарункових, виготовляли футляри («пудли», для мініатюрних форматів — «пуделки»). Великі друкарні мали свої палітурні майстерні, найвідомішою серед яких була майстерня Києво-Печерської лаври. Вона не тільки виготовляла оправи на замовлення, а й навчала інтролігаторському мист-ву, тому можна говорити про єдиний заг. стиль укр. оправ. Досить частими є підписи майстрів-палітурників на кліше середників і наріжників та підписи палітурників унизу форзацного аркуша, приклеєного до нижньої кришки оправи. Свою книжкову продукцію друкарні продавали «в дошках» (оправі), у голих дошках (дошках без шкіри), у «секстернах» (зшитках), «ув'язовані» (зшиті без оправ).

Цікаву інформацію про книжкову к-ру епохи надає дослідження історичних книжкових колекцій. Сам факт існування значних книжкових зібрань, мода на збирання книг, створення колекцій є характерною складовою к-ри того чи ін. часу, регіону. Реконструкція складу істор. б-к дає уявлення про інтереси читачів різних епох до певних тем, жанрів, окремих книжок, а також про звичку тогочасних читачів лишати на форзацах, титулі й берегах сторінок записи побутового характеру чи коментарі до змісту. Нерідко бібліофіли оправляли книги з власних б-к у розкішні індивідуальні оправи із золотим тисненням, або зберігали примірники в старовинних художньо оформлених оправах. Так формувався образ антикварної книги, який набув популярності в 19 ст.

Важливим для характеристики книжкової к-ри епохи може бути вивчення екслібрисів, власницьких оправ, які свідчать як про любов і пошану до книг, так і про значне коло приватних зібрань, б-к монастирів, навч. закладів та ін. Екслібрис або власницький книжковий знак — спеціально виготовлений графічний твір малої форми, який наклеюють на внутрішній бік оправи чи обкладинки. Екслібрис з'явився на книгах ще у 15 ст., хоча й до того на рукописних книгах часто робили власницькі записи, які можна вважати прообразом екслібрисів. Вибір сюжету книжкового знаку найчастіше визначається характером зібрання, професією чи захопленням власника б-ки і є свого роду символом зібрання. Водночас виготовлений видатним художником екслібрис може становити самостійне худож. значення, що збільшує цінність і грошову вартість самої книги, оздобленої таким екслібрисом. Перший відомий в укр. землях екслібрис датується початком 17 ст. Екслібриси спочатку були гербовими, вензельними, що свідчило про їх належність до зібрань титулованих осіб, шрифтовими, пізніше — сюжетними чи символічними. Один власник міг мати кілька екслібрисів. У середині 19 ст. з'являється все більше сюжетних екслібрисів, оскільки власниками б-к стають письменники, поети, вчені й художники, освічені купці. Надалі в сюжетних екслібрисах активно використовують пейзажі, архіт. зображення, книги й бібліотеки, або предмети, що характеризують уподобання, інтереси власника. Існували також універсальні екслібриси, де не було надруковано ім'я: його мав вписати власник. Багато екслібрисів відбивають склад бібліотеки, професію власника. Існували портретні, дитячі екслібриси, зображення, що відбивали істор. події. Власницькі знаки були й у громад. бібліотек. У 19 ст. майже кожна значна б-ка в Україні мала власний екслібрис або печатку з відповідним написом.

Поширеним явищем книжкової к-ри минулого є конволюти — штучні збірники різних видань (рукописів), як, переважно, власницькі, так і видавничі. Власницькі конволюти могли бути тематичними збірниками, а могли складатися (рідше) з алігатів (окремих самостійних видань — частин конволютів) різної тематики, бути підібраними за форматом, за часом видання, за автором. Така практика застосовувалася при формуванні не тільки власницьких, а й видавничих конволютів, для просунення на ринок нерозпроданих залишків тиражу певних видань: до них додавали новий друк того ж автора й нову титульну сторінку.

У 18 ст. погіршуються умови вітчизн. книговидання. Вплив політики, на той час переважно церк., на укр. книгу доповнюється цензурою. Після підпорядкування укр. друкарень Найсвятішому *Синоду* (1720), коли київ. і черніг. друкарням було заборонено видавати книги, що відрізняються від моск. текстами, мовою, «дабы никакой розни и особаго наречия в оных не было» (впровадження в друк староукр. мови відбувалося з початку 17 ст.), у київ. виданнях з'являються особливі цензурні свідоцтва, без яких книга не могла вийти з друку. Це теж своєрідний зразок книжкової к-ри епохи. Проте й у цих умовах мист-во оформлення укр. стародруків є достатньо своєрідним, цікавим, значним.

У Правобереж. Україні, де не мали сили укази царя і розпорядження Синоду, активно працю-

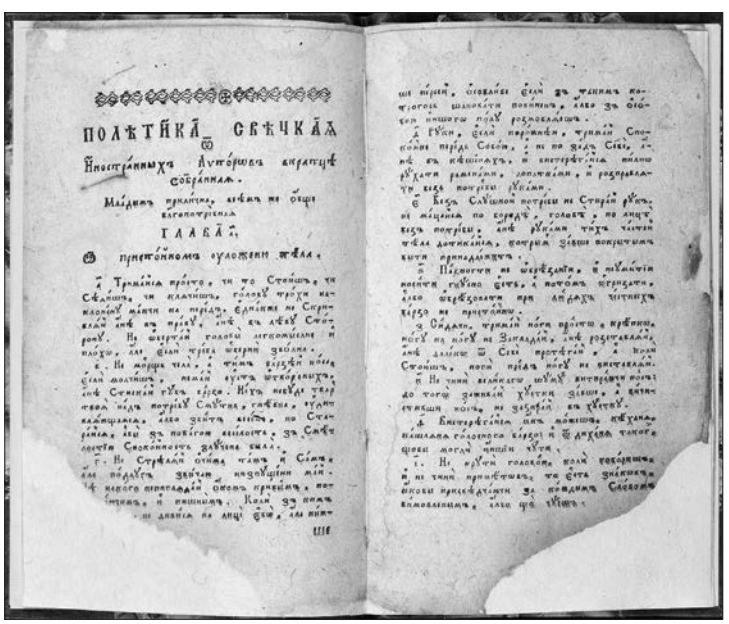

Приклад української мови в почаївських стародруках: «Політика свіцькая». Почаїв, 1770.

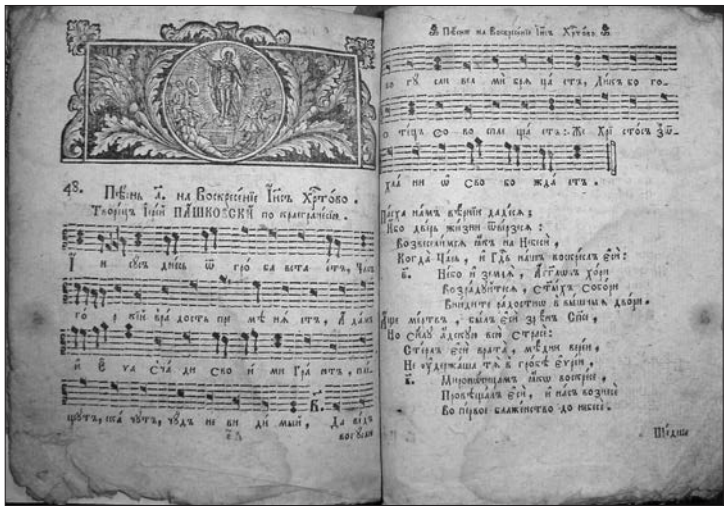

«Богогласник» — збірник пісень із нотами і віршів українською та польською мовами. Почаїв, 1790.

вали друкарні Унівського монастиря, Львів. Ставропігійського братства й особливо Почаївського Успенського монастиря. Там друкували книги кирилицею не тільки для укр. і білорус. земель Речі Посполитої і Закарпаття, а й для земель, підвладних Росії, куди уніатські книги завозили нелегально й поширювали в правосл. середовищі. Прикладами найрізноманітніших жанрів почаївських видань є збірник проповідей «Народовіщаніе», практичний порадник «Книжиця для господарства», «*Богогласник*», що містив вірші й пісні численних укр. поетів, «Такса книг» — перший укр. друкований книготорговий каталог. Друкарня випускала видання старослов'ян. та укр., польс. та лат. мовами, часто на замовлення. Особливо потрібно підкреслити використання в почаївських стародруках, переважно у світських виданнях («Політика свіцька», «Книжиця для господарства») або в передмовах до кириличних стародруків мови, близької до укр. народної.

Найчастіше укр. тексти з'являються в почаївських виданнях у ситуаціях, які потребували обов'язкового розуміння й усвідомлення змісту, наприклад, чин постриження в монахи, обряди сватання та вінчання, текст чернечої присяги. Вихід книг укр. мовою в той час — важлива культ. подія, що засвідчувала таку потребу в сусп-ві. Заслугою Почаївської друкарні було впровадження специфічно укр., дуже елегантного курсиву. Цікавою сторінкою в історії книжкової к-ри почаївських друків є також нотодрукування.

Хоча друкарня Почаївського Успенського монастиря від часу заснування в 1730-х до 1830 включно була унійною (греко-катол.), вона часто передруковувала богослужбові тексти з правосл. видань. Це явище пояснюється як прагненням продавати свої книги вірянам різних конфесій, так і переконанням про достатню канонічність текстів з укр. правосл. друкарень. Разом з тим варто нагадати відомі сьогодні з архів. джерел факти, коли наприкінці 18 ст. керівник друкарні Почаївського греко-катол. монастиря василіанський ієромонах Спиридон вступив у «ділові» відносини з друкарем Києво-Печерської лаври Юстином, «враховуючи свою належність до однієї нації і давнє знайомство», як пізніше пояснював Юстин: у Почаєві друкували маленького формату псалтирі, «збірнички», «тестаментики», надсилали до Києва, тут до них додруковували «фортки» — титульні аркуші, із зазначенням Київської друкарні, частину тиражу пересилали в Почаїв, решту продавали, а прибутки ділили між собою.

Водночас у 1780—90-х почаївська друкарня співпрацювала з рос. старообрядниками, видавши на їхнє замовлення кілька десятків книг, часто з неправдивою датою. В оформленні деяких із них є помітний вплив укр. друкарства. На початку 19 ст. деякі старообрядницькі друкарні, зокрема Я.Карташова в Клинцях (нині місто у Брянській обл., РФ), щоб уникнути переслідувань, зазначали Почаїв як місце друку своїх нелегальних видань. Загалом і на інших книгах, випущених наприкінці 18 ст., місце видання з різних причин, насамперед для уникнення цензурних переслідувань, а також для одержання прибутків, може бути вказане неправильно.

Найвідомішою і найпотужнішою в Україні залишалася друкарня Києво-Печерської лаври. На початку 19 ст. вона випускала в основному тексти реліг. тематики, та ще й в русифікованому варіанті. При ній з 1787 діяла друкарня Київської академії, що видавала книги та інші друки рос. мовою гражданським шрифтом. Поступово гражданкою починають друкувати і в ін. містах: *Єлисаветграді*, *Кременчуку*, *Катеринославі*, *Харкові*, *Миколаєві.* Провідне місце у видавничій продукції поступово зайняли світські друки: підручники, офіційні розпорядження, почасти також наук. праці та худож. літ. Такі книги, на відміну від книг церковнослов'ян. шрифту, переважно культового призначення, були оформлені аскетично: невеликі за обсягом, зазвичай у м'яких обкладинках сірого чи блакитного кольору без зазначення вихідних відомостей, зі сторінками, щільно заповненими сірувато-монотонними рядками суцільного тексту.

Аналогічним було оформлення більшості видань лат. шрифту. Найбільшим центром книговидання в Україні іноземними мовами в останній чверті 18 ст. була друкарня Піллера у Львові. Іншо-

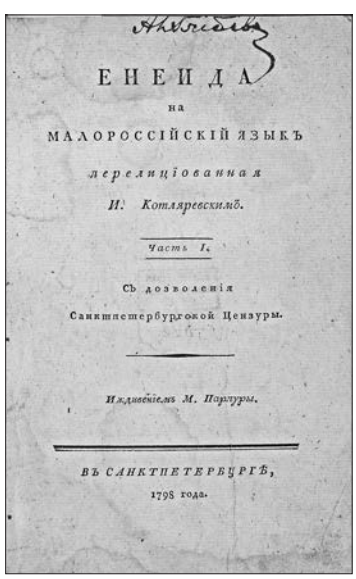

ЕНЕИДА
на
МАЛОРОССІЙСКІЙ ЯЗЫКЪ
перелиціованная
И. Котляревскимъ.
Часть I.
Съ дозволенія
Санктпетербургской Цензуры.
Иждивеніемъ М. Парпуры.
ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,
1798 года.

Перше видання «Енеїди» І. Котляревського, 1798.

мовне друкарство було пов'язане не лише з проживанням в укр. землях іноземців, а й з тією роллю, яку іноземні мови відігравали в тогочасній освіті й побуті панівних верств.

За справедливою оцінкою С.*Маслова*, стародруки зв'язують між собою давню рукописну книгу з книгою новітніх часів.

Початок новій укр. літературі й водночас новій книжковій к-рі поклав вихід у світ у *Санкт-Петербурзі* «Енеїди» (1798) І.*Котляревського*. Поява «Енеїди» дала поштовх розвиткові укр. письменства, спричинивши лавиноподібний рух вітчизн. книжності Нового часу.

На початку 19 ст. своєрідним центром укр. книжкової к-ри стає Харків. Саме в *Слобідській Україні* зароджується нова укр. література (І.Котляревський, П.*Гулак-Артемовський*). Навколо новоствореного *Харківського університету* гуртуються найкращі місц. культ. сили, широкого розмаху набувають літ. і видавнича справа. Заснування 1805 друкарні при ун-ті давало змогу перетворювати інтелектуальну продукцію осередку в матеріальні форми. Це був час, коли у Рос. імперії набрав чинності цензурний устав 1804, за яким *цензуру* здійснювали ун-ти. За перше десятиріччя ця друкарня випустила 210 різних видань, що становило половину всієї книжкової продукції Рос. імперії. Перша пол. 19 ст. характеризується надзвичайно жвавою видавничою діяльністю у Харкові: виходять журнали (перші в Україні, переважно російськомовні, але укр. тематика в них переважала), альманахи та збірники, наукові, публіцистичні та літ.-художні книги й брошури, просякнуті місц. колоритом, загалом близько 650 видань. Основні українознавчі праці — з історії, географії, етнографії — випускалися рос. мовою, але виходили також українсько- і двомовні книжки.

1819 затверджені нові цензурні правила, за якими цензура з ун-тів перейшла до цензурних комітетів, що працювали в Москві, С.-Петербурзі, Ризі, Вільні. Під час цензурних утисків («Чавунного статуту»), коли заборонялося друкувати книги, в яких «нарушаются правила и чистота русского языка», книговидання в Харкові зменшується (1826 — 9, 1827 — 2, 1828 — 4 видання), проте не зупиняється. У 1830—40-х, після послаблення цензури, виходять альманахи й збірники («Український альманах», «*Украинский сборник*», «Сніп», «*Молодик*», а також «*Запорожская старина*» І.*Срезневського*), п'єси І.Котляревського «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», посмертне повне видання «Енеїди», твори Г.*Квітки-Основ'яненка,* М.*Костомарова*, А.Метлинського. Стиль оформлення харків. видань — скромний, навіть трохи одноманітний, але витриманий, з ознаками дбайливості й уміння.

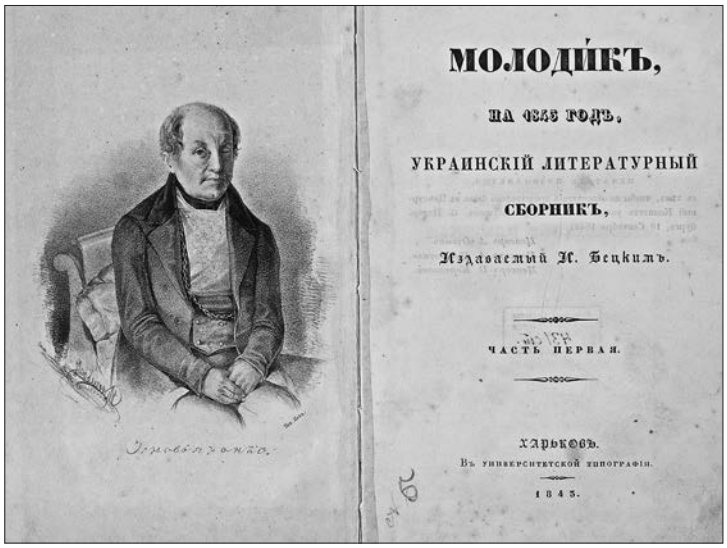
МОЛОДИКЪ,
НА 1843 ГОДЪ,
УКРАИНСКІЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ
СБОРНИКЪ,
Издаваемый И. Бецкимъ.
ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.
ХАРЬКОВЪ.
Въ университетской типографіи.
1843.

Розворот титульного аркуша альманаху «Молодик».

На початку 19 ст. розпочинаються книгознавчі студії. Першими були праці бібліотекаря *Кременецького ліцею*, а пізніше Університету св. Володимира в Києві (див. *Київський Національний університет імені Тараса Шевченка*) П.Ярковського. Так, у друкованих планах ліцею за 1814 курс *бібліології* складався з трьох розділів: 1) погляд на стан освіти взагалі та історія книги зокрема в плані етнографічному; 2) джерела зберігання та поширення результатів учень: а) мист-во письма; б) мист-во друкування; 3) бібліографія: а) знайомство зі складовими частинами книжності; б) упорядкування (опис) тих частин. Кожна з рубрик мала кілька підрубрик, наприклад, остання — «про хороші книги» та «про рідкісні книги».

Історію У. к. к. у 1-й пол. 19 ст. досліджували київ. митрополит Євгеній (Є.*Болховітінов*), який також опікувався видавничою діяльністю Києво-Печерської лаври, і перший ректор Київ. ун-ту М.*Максимович.* Відкриття Київ. ун-ту в 1834 сприяло подальшому розвитку світського книгодрукування. Основну частину продукції друкарні ун-ту становили підручники і навч. посібники, зокрема М.Максимовича; він також започаткував науково-літ. журнал «Киевлянин» (1840). Значну роль у поширенні та популяризації У. к. к. зіграла «Комісія для розбору давніх актів» (див. *Київська археографічна комісія*), яка опублікувала 4 т. пам'яток з історії України, 3 т. «Літопису» С.*Величка*, «Літопис» Г.*Грабянки* та ін.

Третій видавничий центр у підрос. Україні — *Одеса.* 1814 тут засновано міську казенну друкарню, яка випускала літ. альманахи, зб., наук. записки. З відкриттям *Рішельєвського ліцею* (1817) кількість видань збільшилася.

У підавстрійс. Україні до 1840 не було жодної друкарні, яка б мала гражданський шрифт. Книжок польс., нім. мовами видавалось у Львові чимало, проте, за

ОПИСАНІЕ
КІЕВОСОФІЙСКАГО СОБОРА
И
КІЕВСКОЙ ІЕРАРХІИ
СЪ ПРИСОВОКУПЛЕНІЕМЪ РАЗНЫХЪ ГРАММАТЪ
И ВЫПИСОКЪ, ОБЪЯСНЯЮЩИХЪ ОНОЕ, ТАКЖЕ
ПЛАНОВЪ И ФАСАДОВЪ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОЙ
И КІЕВСКОЙ СОФІЙСКОЙ ЦЕРКВИ И ЯРОСЛАВОВА
НАДГРОБІЯ.
КІЕВЪ.
Печатано Въ Типографіи Кіевопечерской Лавры
1825 года.

Титульний аркуш книги митрополита Євгенія (Болховітінова), 1825.

виразом І.Франка, там і згадки не було про життя народу. Перша книжка західноукр. авторів укр. мовою — «*Русалка Дністровая*», підготовлена «*Руською Трійцею*» (М.*Шашкевич*, І.*Вагилевич*, Я.*Головацький*) — вийшла 1837 у Буді (Будапешті), бо у Львові цензура її заборонила, а основний наклад було конфісковано. Для українців Галичини це видання мало таке саме значення, як «Енеїда» для українців у Рос. імперії.

Центрами укр. книговидання в середині 19 ст. стали Москва і Санкт-Петербург. Саме у Санкт-Петербурзі 1840 уперше видано «Кобзар» Т.*Шевченка*, вплив якого на сучасників важко переоцінити. У С.-Петербурзі вийшли поеми Шевченка «Гайдамаки», «Гамалія», альманах «Ластівка» Є.*Гребінки*, роман Г.Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський»; тут вперше було видано твори Г.*Сковороди*, «Народні оповідання» *Марка Вовчка*, «Грамматику малороссійскаго наречия» О.*Павловського*. У Москві видано збірку укр. нар. пісень, «Историю Малой России» Д.*Бантиша-Каменського*, працю О.*Бодянського* «О времени происхождения славянской письменности» тощо. Але 1847 рос. уряд здійснив черговий наступ на українство у зв'язку з викриттям *Кирило-Мефодіївського братства*. Керівників було заслано в різні кінці імперії і поставлено в умови, в яких їхня творчість не могла розвиватися, їхні твори було заборонено, та й рядові члени братства

РУСАЛКА
ДНѢСТРОВАЯ.
А 1429 И
Ruthenische Volks-Lieder.
У БУДИМЪ
Письмом Корол. Всеучилища Пештанскаго
1837.

Перша книжка авторів з підавстрійської України / Галичини українською мовою.

змушені були припинити свою діяльність. Укр. книговидання, за словами С.Єфремова, мало не цілком завмирає. Цю порожню смугу в історії укр. книговидання, що тяглася до кінця царювання *Миколи I*, М.*Драгоманов* назвав «першим антрактом» в історії українства.

Пожвавлення укр. книговидання пов'язане з активізацією культ. життя наприкінці 1850-х — на початку 1860-х. Значною подією став випуск фольклорно-істор. збірника П.*Куліша* «*Записки о Южной Руси*» (надрукований фонетичним правописом, т. зв. кулішівкою). У друкарні, заснованій Кулішем і Д.*Каменецьким* 1857 у Петербурзі, вийшов двотомник Г.Квітки-Основ'яненка, альманах «Хата», «Кобзар» Т.Шевченка 1860 (коштом П.*Симиренка,* тираж 6050 примірників), твори самого П.Куліша. Великий вплив на сучасників мав місячник «Основа», що виходив від січня 1861 до жовтня 1862. Друкарня П.Куліша започаткувала першу серію укр. книжок «Сільська бібліотека», в якій протягом 1860—62 вийшло 39 назв невеликих брошур, переважно белетристики, насамперед самого П.Куліша і його дружини Г.*Барвінок*. Для потреб *недільних шкіл* було випущено букварі та інші підручники для початкового навчання: «*Букварь южнорусскій*» Т.Шевченка, «Українська абетка» М.Гатцука, «Граматка» П.Куліша. У рецензіях на підручники ж. «Основа» відстоював необхідність вироблення нац. абетки й правопису, єдиних для всіх укр. видань, орієнтуючи свою аудиторію на полтавсько-чигиринську розмовну мову як основу загальнолітературної.

Водночас укр. книгодрукування зазнало нових значних цензурних утисків. Міністр внутр. справ Росії П.*Валуєв* став виразником позиції рос. урядових кіл, занепокоєних пожвавленням польс. й укр. нац. рухів. *Валуєвським циркуляром* 1863 було заборонено публікувати реліг., навч. і наук. книжки укр. мовою. У відповідь на подання до друку укр. перекладу Євангелія, підготовленого П.Морачевським, міністр заборонив не лише це видання, а й будь-які видання укр. мовою, крім худож. літ., указавши мотив: «ніякої окремої малоруської мови не було, нема і не може бути». Валуєвський цир-

ОСНОВА
ЮЖНО-РУССКІЙ ЛИТЕРАТУРНО-УЧЕНЫЙ
ВѢСТНИКЪ
«Добра хочу братіи и Русской Земли.»
Владимиръ Мономахъ.
1862
ЛИПЕЦЪ
(ИЮЛЬ)
С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

Титульний аркуш журналу «Основа».

куляр наніс непоправного удару справі укр. книговидання: якщо 1862 у Рос. імперії вийшло друком 40 укр. книжок, то впродовж 1863 — 15. У Києві наук. видання друкувалися тільки рос. мовою. 1864 по всій Росії було видано 12 укр. книг і брошур, у 1865 — 5, 1866 — жодної, у кожному з трьох наступних років — по 2 книги, у 1870 — 5. Отже, за 7 років після цензурного циркуляру вийшло стільки ж книжок, як в одному 1862. Як видання, так і поширення укр. книжок серед читачів мало переважно випадковий характер та було пов'язане із значними труднощами. Видані в Петербурзі чи Києві книжки укр. мовою не могли потрапити на полиці книжкових магазинів, їх доводилося продавати через студентів і семінаристів на базарах та ярмарках, пересилати приватним особам.

У підавстрійс. Україні пожвавлення укр. книговидання і книгокористування пов'язане з діяльністю т-ва «*Просвіта*», яке видавало підручники для гімназій, читанки, календарі, літературно-художню, популярну літ., практичні порадники тощо. У 1860-ті виникають численні просвітницькі орг-ції в підрос. Україні, в яких гуртується національно свідома укр. інтелігенція. Відтак у середині 1870-х дещо пожвавився випуск худож. і наук.-популярної літ. на Наддніпрянщині, виходять зб. народнопоетичних творів.

Діяльні члени «Київської громади» — М.*Лисенко*, М.*Драгоманов*, *М.Старицький* — активізують роботу в галузі укр. к-ри, що позначається й на книговиданні. З'являється низка оригінальних худ. творів. 1872—73 частка укр. видань у Києві становила 4 %, а в 1874—75 — 23 %. Особливо жваво розвивалося видання масової наук.-популярної літ. мед. і природничого змісту. У Києві в цей час працювало 10 друкарень, 20 книжкових магазинів, 8 б-к. З'являються нові друкарні в ін. містах.

Проте в травні 1876 імп. *Олександр II* підписав *Емський акт* у вигляді височайшого указу з 4 пунктів, які встановлювали майже цілковиту заборону укр. друкованого слова, окрім публікації істор. документів, етногр. матеріалів і дозволеної цензурою худож. літератури. Безпосередньою реакцією на Емський указ стало заснування М.Драгомановим за дорученням Київської громади Вільної укр. друкарні в Женеві. Найвідоміші женевські видання — збірники «*Громада*» (т. 1—5, 1878—82) і однойменний журнал (1881), твори М.Драгоманова і С.*Подолинського*. 1876 на кошти київ. Старої громади у Празі було надруковано «Кобзар» Т.Шевченка, до другого тому якого ввійшли заборонені в Росії твори. 1878 у Женевській друкарні видано «Кобзар» мініатюрного формату. Женевські видання нелегальними каналами пересилалися в Україну, але поліцейський контроль не допускав їх масового поширення. Ще одним способом обійти цензуру були т. зв. ряджені (замасковані) видання, в яких, наприклад, поезії Т.Шевченка, заборонені в Росії і видані в Женеві 1890, вставлено між сторінками 32 і 33 у книжку «Полное собрание стихотворений Веневитинова» (СПб., 1886).

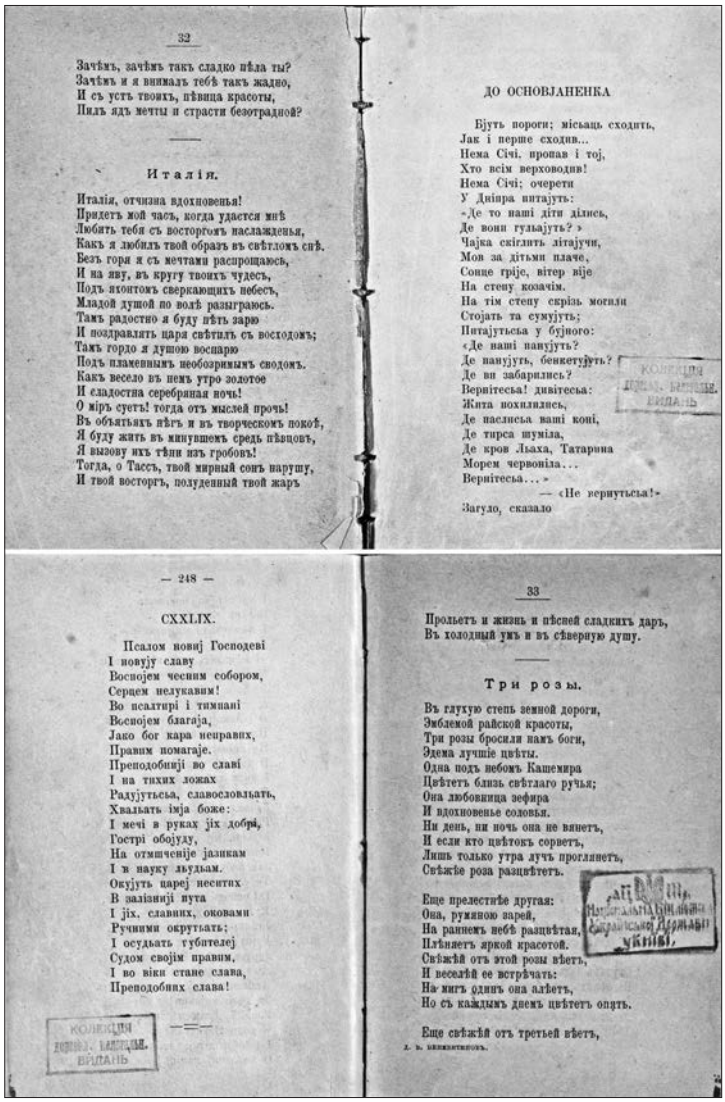

32

Зачѣмъ, зачѣмъ такъ сладко пѣла ты?
Зачѣмъ и я внималъ тебѣ такъ жадно,
И съ устъ твоихъ, пѣвица красоты,
Пилъ ядъ мечты и страсти безотрадной?

Италія.

Италія, отчизна вдохновенья!
Придетъ мой часъ, когда удастся мнѣ
Любить тебя съ восторгомъ наслажденья,
Какъ я любилъ твой образъ въ свѣтломъ снѣ.
Безъ горя я съ мечтами распрощаюсь,
И на яву, въ кругу твоихъ чудесъ,
Подъ яхонтомъ сверкающихъ небесъ,
Младой душой по волѣ разыграюсь.
Тамъ радостно я буду пѣть зарю
И поздравлять царя свѣтилъ съ восходомъ;
Тамъ гордо я душою воспарю
Подъ пламеннымъ необозримымъ сводомъ.
Какъ весело въ немъ утро золотое
И сладостна серебряная ночь!
О міръ суетъ! тогда отъ мыслей прочь!
Въ объятьяхъ нѣгъ и въ творческомъ покоѣ,
Я буду жить въ минувшемъ средь пѣвцовъ,
Я вызову ихъ тѣни изъ гробовъ!
Тогда, о Тассъ, твой мирный сонъ нарушу,
И твой восторгъ, полуденный твой жаръ

ДО ОСНОВЛАНЕНКА

Бjуть пороги; місьаць сходить,
Jак і перше сходив...
Нема Січі, пропав і тоj,
Хто всім верховодив!
Нема Січі; очерети
У Дніпра питаjуть:
«Де то наші діти ділись,
Де вони гульаjуть?»
Чаjка скіглить літаjучи,
Мов за дітьми плаче,
Сонце гріjе, вітер віjе
На стену козачім.
На тім степу скрізь могили
Стоjать та сумуjуть;
Питаjутьсьа у буjного:
«Де наші панубуть?
Де панубуть, бенкетуjуть?
Де ви забарились?
Вернітесьа! дивітесьа:
Жита похилились,
Де паслисьа ваші коні,
Де тирса шуміла,
Де кров Льаха, Татарина
Морем червоніла...
Вернітесьа...»
— «Не вернутьсьа!»
Загуло, сказало

— 248 —

CXXLIX.

Псалом новиj Господеві
І новуjу славу
Воспоjем чесним собором,
Серцем нелукавим!
Во псалтирі і тимпані
Воспоjем благаjа,
Jако бог кара неправих,
Правим помагаjе.
Преподобниjі во славі
І на тихих ложах
Радуjутьсьа, славословльать,
Хвальать імjа боже:
І мечі в руках jіх добрі,
Гострі обоjуду,
На отмщеніjе jазикам
І в науку льудьам.
Окуjуть цареj неситих
В залізниjі пута
І jіх, славних, оковами
Ручними окрутьать;
І осудьать губителеj
Судом своjім правим,
І во віки стане слава,
Преподобних слава!

33

Прольетъ и жизнь и пѣсней сладкихъ даръ,
Въ холодный умъ и въ сѣверную душу.

Три розы.

Въ глухую степь земной дороги,
Эмблемой райской красоты,
Три розы бросили намъ боги,
Эдема лучшіе цвѣты.
Одна подъ небомъ Кашемира
Цвѣтетъ близь свѣтлаго ручья;
Она любовница зефира
И вдохновенье соловья.
Ни день, ни ночь она не вянетъ,
И если кто цвѣтокъ сорветъ,
Лишь только утра лучъ проглянетъ,
Свѣжѣе роза разцвѣтетъ.

Еще прелестнѣе другая:
Она, румяною зарей,
На раннемъ небѣ разцвѣтая,
Плѣняетъ яркой красотой.
Свѣжѣй отъ этой розы вѣетъ,
И веселѣй ее встрѣчать:
На мигъ одинъ она алѣетъ,
Но съ каждымъ днемъ цвѣтетъ опять.

Еще свѣжѣй отъ третьей вѣетъ,

Д. В. Веневитиновъ.

Зразок замаскованого видання. Заборонені в Росії твори Т. Шевченка, вмонтовані в легальне зібрання творів Д. Веневітінова (1886) між сторінками 32 і 33.

Суттєвий внесок у розвиток укр. книги здійснили вид-во «Друкар» і «*Благодійне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книг*» у Петербурзі. Більшість їх видань ілюстровані, у серійних обкладинках у виконанні худож. *А.Ждахи*.

Унікальним явищем у культ. житті й видавничому русі України кінця 19 — початку 20 ст. стало *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові (НТШ). Серед культ. діячів Наддніпрянщини виникла ідея створення в Галичині організації, що опікувалася б розвитком укр. слова. О.*Кониський*, В.*Антонович* та ін. зібрали кошти й за сприяння відомих галичан придбали друкарню у Львові (1873), яка з 1874 розпочала роботу. 1885 НТШ розпочало видання ілюстрованого наук. ж. «*Зоря*», що об'єднав навколо себе літ. сили Галичини й Наддніпрянщини. На сторінках видання друкують твори *Олена Пчілка*, І.*Нечуй-Левицький*, О.Кониський, М.*Коцюбинський*, *Леся Українка*, Б.*Грінченко*. Особлива роль у випуску «Зорі» належала її багаторічному ред. В.Лукичу. Поступово т-во з літ. перетворюється на наукове, і метою його стає вже не тільки допомога розвиткові укр. словесності, а й підтримка укр. науки. Засновується наукове видання —

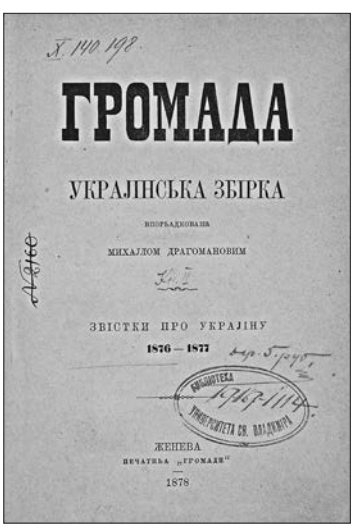

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЬАДКОВАНА

МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

ЗВІСТКИ ПРО УКРАЇНУ

1876 — 1877

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА „ГРОМАДИ"

1878

Титульний аркуш збірника «Громада».

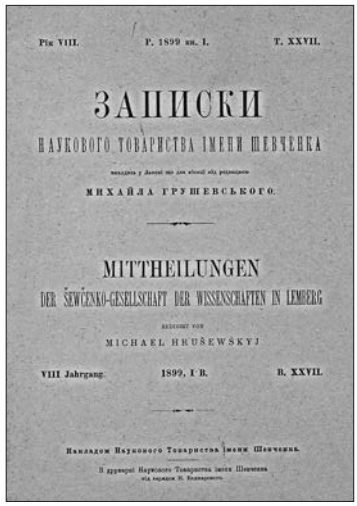
Рік VIII. Р. 1899 кн. I. Т. XXVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

MICHAEL HRUŠEWSKYJ

VIII Jahrgang. 1899, I B. B. XXVII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

Обкладинка одного з томів «Записок НТШ».

«*Записки Наукового Товариства імені Шевченка*», перший том якого вийшов наприкінці 1892. З 1895 «Записки» виходять під редакцією М.*Грушевського*, дійшовши до шести томів на рік, стають надзвичайно популярними, проте були заборонені в Рос. імперії.

Значний внесок у розвиток книжкової к-ри здійснив І.*Франко*. Маючи постійний інтерес до видавничої справи, влаштування б-к, читалень, бібліографічної діяльності, І.Франко був одним із організаторів вид-ва «Дрібна бібліотека», брав активну участь у роботі «Українсько-руської видавничої спілки», ж. «*Друг*», «*Громадський друг*», «*Світ*», «Життє і слово», «*Літературно-науковий вісник*». Його інтереси були звернуті до вивчення читацьких запитів, до поширення серед народу хороших книг і періодичних видань. Він зібрав власну б-ку — бл. 5 тис. томів, яка й зараз служить дослідникам укр. к-ри. Франко одним із перших вивчав рукописні книги й стародруки, середньовічні апокрифи, збірники пісень 17 і 18 ст., українські книги 19 ст.

За створення й поширення укр. книжки в Україні наприкінці 19 ст. взялася молода укр. інтелігенція, нечисленна, але віддана справі. Особливо великі заслуги тут мав Б.Грінченко, який разом із дружиною М.Загірною почав друкувати в Чернігові доступні для широких кіл читачів твори літератури й освітні книжечки, у яких наук. знання, щоб обійти цензуру, викладалися в худож. формі. За 8 років було видано 50 назв. Це було величезним досягненням, адже тогочасний ринок був заповнений т. зв. лубочними виданнями для народу — низькопробними гумористичними чи пригодницькими брошурками, розповідями про відьом і чортів. Переважали російськомовні видання, що насаджувалося політикою уряду Рос. держави, яка проводилася через школи, війська, установи й церкву. Тому роль видань Б.Грінченка в просвіті народу важко переоцінити. Випуск книжок для народу Б.Грінченко продовжив у Києві, де 1906—08 опублікував «Українську граматику», «Каталог книжок для народного читання», упорядкований ним «Словарь української мови» та ін.

У Харкові наприкінці 1890-х з ініціативи Г.Хоткевича було створено вид-во, на книжках якого було позначено: «Видано Вс. І. Гуртом» (всі гуртом). Вид-во ставило за мету видавати невеликі за обсягом та дешеві книжечки для просвітництва селян і робітників, працювало бл. п'яти років. Було випущено до двох десятків видань, серед них твори Т.Шевченка, І.Франка, М.Грушевського, Г.Хоткевича.

У Києві з 1895 стабільно працювало вид-во «*Вік*», яке створили визначні громад. і культ. діячі О.Кониський, *В.Доманицький*, С.*Єфремов*, О.*Лотоцький*. Тут вийшли серії нар. книжок «Селянська бібліотека» (70 назв у 375 тис. прим.), «Українська бібліотека» (23 назви у 73 тис. прим), збірки творів укр. письменників (10 томів у 30 тис. прим.), публіцистична серія «Наші справи»

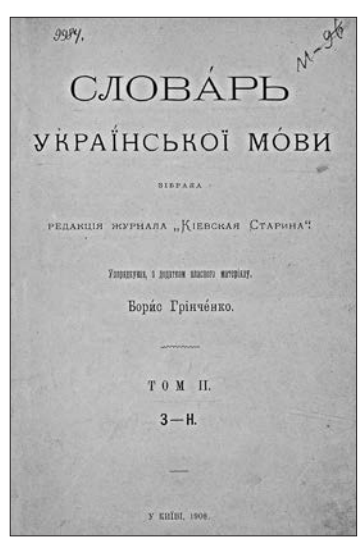
СЛОВА́РЬ

УКРАЇНСЬКОЇ МО́ВИ

ВІЗБРАЛА

РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛА „КІЕВСКАЯ СТАРИНА"

Упорядкувавъ, з додаткомъ власного матеріалу,

Борисъ Грінче́нко.

ТОМЪ II.

З—Н.

У КИЇВІ, 1908.

«Словарь української мови» Б. Грінченка. Київ, 1908.

ВІКЪ

Оправа антології «Вік». Київ, 2-ге видання, 1903.

(21 назва в 25 тис. прим.), видання поза серіями — збірники й окремі твори (16 назв у 50 тис. прим.). У зв'язку з відзначенням 1898 сторіччя першого видання «Енеїди» І.Котляревського було підготовлено й видано тритомну фундаментальну антологію укр. літератури 19 ст., яку так і назвали: «Вік». Активно функціонувало київ. вид-во «Час», одним з кер. якого був В.Королів-Старий. Воно випускало твори укр. письменників, переклади з іноз. мов, підручники, популярні брошури, кольорові поштівки.

В Одесі перше укр. видавництво заснував 1905 голова одес. «Просвіти» бібліограф М.*Комаров*. Перша рос. революція послабила цензурний тиск на укр. видання.

Засади цілісної концепції к-ри книги були обґрунтовані наприкінці 19 ст. (хоча окремі постулати відомі ще з 17 ст.). І.Франко, В.*Сімович*, І.*Огієнко* та ін. наголошували на відсутності усталеного, єдиного для всіх укр. теренів правопису, що впливає на к-ру книговидання. Редактори й видавці наголошували на доцільності й навіть необхідності передмов, критичних коментарів чи пояснень; підкреслювали важливість зовн. вигляду видань та ілюстрацій, єдності змісту і форми.

Велике значення мала поява в Україні нових, добре обладнаних друкарень, серед яких С.*Кульженка* (з 1906 В.*Кульженка*) у Києві та Ю.(Є.)Фесенка в Одесі. Найбільше нотне вид-

Хромолітографічний аркуш до зразків шрифтів С. Кульженка. Київ, 1901.

во й друкарня нот працювали в Києві при нотній книгарні Л.*Ідзіковського*. Значною була діяльність Ї.Їндржишека. Поява друкарень у провінційних містах створювала умови для розгортання там видавничої діяльності. Ілюстрованих видань було ще мало, книжки були досить скромними, малого обсягу, видавалися невеликим накладом. Однак вони мали привабливий малюнок на обкладинці, були недорогі, розраховані на грамотного читача з народу, різночинця. Лише окремі ювілейні видання мали розкішне художнє оформлення. Найкращими книжковими ілюстраторами початку 20 ст. були М.*Бурачек*, І.*Їжакевич*, О.*Кульчицька* та ін., які проілюстрували багато творів укр. письменників, видання нар. дум, пісень, казок.

Книжкова справа України 20 ст. Період *Першої світової війни* був для укр. книжки часом великої руїни: чергова заборона друкувати укр. мовою довела кількість укр. книжок майже до нуля. Як стверджував Ю.*Меженко*, у 1916 робилася спроба використати досвід 19 ст. і перенести друкування укр. книжок з території України до Росії. З початком лютневої революції 1917 група укр. культ. діячів перебирається з Росії в Україну, у Київ, де поновлюють діяльність колись петроградські вид-ва «Друкар» та «Благодійне товариство». В умовах свободи друку виникли сотні нових вид-в, редакцій газет і журналів. Книга, друковане слово стало гол. чинником поширення політ. ідей, кожна партія та угрупування прагнули впливати на свідомість мас, у т. ч. через твори худож. літ. У 1917—18 два гол. поліграфічні осередки — Київ і Одеса — мали значні, як на той час, поліграфічні потужності, а всі хиби книжкової справи можна пояснити повною анархією в книговиданні, недооцінкою ролі укр. книги вітчизн. інтелігенцією, відсутністю системи книгорозповсюдження в провінції, а також переважанням у репертуарі видань «малих форм»: листівок, газет, брошур агітаційного змісту. Книги були перевиданнями дореволюц., «неспішної» літ. Основним споживачем книги було укр. міщанство, організоване в «Просвіти». Високий попит на укр. книжку дозволив вид-вам «Час», «Друкар», «Сіяч», «Криниця» упродовж двох років придбати власні друкарні та книгарні. З'являються нові укр. журнали, поступово розширюється тематика книговидання, збільшуються обсяги книжок. Упродовж 1917—20 найбільше книг випущено у трьох губерніях України — Київській, Харківській, Херсонській: 8863 назви книг, що становило 77,2 % заг. кількості в республіці. Тут була зосереджена і поліграфічна база та значна кількість видавничих осередків. Відмінність полягала в мовному репертуарі: у Київ. губернії випуск україномовної книги у різні роки становив від 35,6 до 65,0 %, у Харків. — від 6,8 до 28,1 % (останній показник відмічався у 1920, коли Харків оголосили столицею УСРР), у Херсон. губернії від 7,2 % до 14 %. Отже, лідером у книговиданні була Київ. губернія: надруковано 4984 назви видань, або 43,4 % заг. кількості. Укр. мовою у 1917 тут вийшло 35,6 % назв книг, у 1918 — 65,0 %, 1919 — 37,6 %, 1920 — 55,2 %; тут працювало 131 вид-во, з них 74 випускали книги укр. мовою. У Києві впродовж 1917—20 діяло 126 вид-в: 69 укр., 42 рос., 10 єврейс., 4 польс., 1 білорус.

Значною подією в історії У. к. к. стала поява першого укр. бібліографічного ж. «Книгарь. Літопис українського письменства», що висвітлював поточну книжкову продукцію і який у важких умовах Української революції 1917—21 випускало т-во «Час» у Києві.

Книгарь. Критико-бібліографічний журнал, який видавало Товариство «Час» у Києві в 1917—1920.

Проте цей вибухоподібний стрімкий процес тривав недовго. Численні зміни влади, громадянська війна, страшенна руйнація, відсутність паперу, поліграфічного обладнання і витратних матеріалів, кваліфікованих кадрів, втрачених за час світової і громадянської війн, революції і, головне, становлення диктатури більшовиків і націоналізація друкарень, відкинули У. к. к. далеко назад. У період військ. комунізму закривалися приватні й кооперативні вид-ва, що намагалися в тяжких умовах випускати літературу для вибагливих читачів, була знищена книжкова торгівля, відбувся перехід до безкоштовного розподілу творів друків між установами. На початку 1920-х кардинально змінилася читацька аудиторія: багато освічених читачів або загинули, або емігрували в період Визвольних змагань; їм на зміну прийшли малограмотні робітники і селяни. Значне місце у видавничому репертуарі займають букварі, у т. ч. для дорослих. Видавати художньо оформлені книжки було дуже складно, але потребу в ілюстрованих виданнях, насамперед для початківців, розуміли всі — і видавці, і книгарі, і споживачі. Характерні риси тогочасного оформлення видань — обкладинка в 1—2 фарби, співвідношення шрифту й малюнку або фото.

На рубежі 1910—20-х відбувався справжній ренесанс укр. мистецтва графіки. Розвиток книги був зумовлений активним нац.-культ. рухом. Яскраві представники національного модерну — Г.*Нарбут*, В.*Кричевський*,

М.*Бойчук*, А.Страхов, А.*Петрицький*, В.*Січинський,* Л.Хижинський, В.*Касіян*, О.Сахновська. Особливо величезну позитивну роль в історії укр. книги відіграв Г.Нарбут. Він виробив характерний «нарбутівський» шрифт, виготовив низку обкладинок книжок, проілюстрував низку видань, кілька книжок оформив як художній редактор; підготував плеяду талановитих майстрів-графіків, серед яких С.Пожарський, Л.*Лозовський*, М.Кирнарський та ін. Помітний слід у книжковій графіці залишили П.Ковжун, Р.*Лісовський*, О.*Мурашко*, С.*Налепинська-Бойчук*. Нове життя одержав екслібрис, ставши твором малої форми графіки. Після революції суто геральдичні теми екслібрисів, зрозуміло, змінилися. У 1920-х чудові зразки екслібрисів залишили художники О.Усачов, М.Жук — автори книжкових ілюстрацій, віртуози-гравери. Лаконічні, гострі, як епіграми, екслібриси створили в 1930-х І.Падалка, В.*Седляр*, А.*Середа*.

Однак книжкова справа поступово зосереджується у руках держави: виникає ідея централізації й, за зразком «Госиздата» рад. Росії, в 1919 створено Всеукр. вид-во (Всевидав), реорганізоване 1922 у *Державне видавництво України* (ДВУ), яке повинно було вирішувати завдання раціонального використання ресурсів і водночас забезпечувати ідеологічне керівництво галуззю; тоді таки створюється Головліт — установа, що здійснювала цензуру; нагляд над друкарнями перейшов до НКВС. Поступово до рук держави потрапляють інші вид-ва, майже всі друкарні, бо розпорядником усіх ресурсів (розподілом лімітів на папір та поліграфічні матеріали, яких постійно не вистачало) була держава в особі ДВУ. ДВУ найбільшу увагу приділяло випуску політ., соціально-екон., історико-революц. літератури; у друкарському оформленні — ніяких «надмірностей»; основні типи видань — масові, адресовані трудівникам (робітникам і селянам); гол. вид друкованої продукції — брошури, листівки, плакати. При цьому різко зменшується кількість виданих книжок і брошур та тиражі видань, погіршується їхня якість.

Нова економічна політика (НЕП) і введення з кінця 1921 знов платності творів друку швидко призвели до стрімкого розвитку приватних вид-в. Госп. розрахунок виявився тим важелем, за допомогою якого відстале книговир-во вийшло на високий рівень. Серед укр. кооперативних і приватних вид-в того часу найпомітніший слід залишили «Рух», «Сяйво», «Слово», «Гарт», «Грунт» і «*Книгоспілка*». Вони спеціалізувалися на випуску худож. літ., призначеної для відносно кваліфікованого читача, а не для малограмотних мас.

У стрімкому розвиткові приватно-видавничої ініціативи у 1920-х партійно-держ. кер-во *СРСР* вбачало буржуазну експансію, посилену в укр. реаліях націоналістичною небезпекою. Відповідно до тогочасних ідеологічних уявлень ставлення держави й парт. апарату до інтелігенції, яка презентувала книжкову к-ру, будувалося за принципом: «хто не з нами, той проти нас». Поступово утверджується єдина марксистсько-ленінська методологія, і провідним у всій книжковій сфері стає принцип партійності. Без держ. субсидій, як це було в держ. вид-вах, приватний підприємець був змушений випускати відносно дорогі книжки, хоча і якісніші, але не завжди рентабельні. Відзначаючи нижчу ціну видань держ. підпр-в порівняно з приватними і кооп., слід визнати таке здешевлення значною мірою штучним: беручи до уваги, що продуктивність праці порівняно з довоєнним рівнем була меншою внаслідок втрати кваліфікованих кадрів, папір дорожчий, накладні витрати вищі, сильне здешевлення книжок держ. вид-в до середини 1920-х задля забезпечення їх збуту свідчило не про екон., а про ідеологічний характер такої політики. Проте з часом всі розумні межі зниження цін було вичерпано. 1928 було ухвалено рішення про встановлення єдиних цін (номіналів) на книжкову продукцію, згідно з яким номінали на книги однієї назви єдині як для держ., так і кооп. та приватних вид-в, а отже, не залежать ні від тиражу, ні від художнього оформлення, ні від накладних витрат. Прямим наслідком урядового рішення для приватних видавців було зниження розміру прибутку. Крім того, їхня діяльність ставала можливою лише при забезпеченні потреб у папері й друкарських послугах за цінами, встановленими для держ. вид-в. Отже, приватні вид-ва ставали частиною планово-централізованої системи постачання. Усі приватні та кооп. вид-ва існували, як і держ., лише з дозволу Наркомосу, після фактичної перевірки Головлітом планів вид-в, складу працівників і визнання їхньої корисності для держави. Головліт типізував всі вид-ва з метою уникнення дублювання продукції і залишав приватникам лише той вид літератури, який держава вважала за доцільне віддати їм у руки, лишаючи за собою випуск найрентабельніших книжок. З ліквідацією ринкових відносин приватні вид-ва втрачали екон. підґрунтя свого існування. В опублікованому п'ятирічному плані на 1928—32 було «запроєктовано такий розвиток видавничої діяльності соціалістичного сектору, який передбачає повне витіснення приватно-господарського сектору з промисловості друку протягом 1—2 років», що й було виконано.

Поступово, згідно з рішеннями з Москви, а згодом укр. керівних органів, у республіці створюють типізовані вид-ва: наприклад, «Пролетар» спеціалізувався на випуску суспільно-політ. літератури; «Шлях освіти» — навч.-педагогічної.

Нові умови, в яких розвивалася книжкова справа в широкому розумінні — видавнича, бібліографічна, бібліотечна — вимагали наук. вивчення численних проблем, вироблення конкретних пропозицій для їх усунення, проведення уніфікованого реєстрування видавничої продукції, поліпшення її якості, а також студіювання історії укр. книжкової к-ри, адже ця галузь залишалася малодослідженою. З цією метою 1922 у Харкові створюється Українська книжкова палата, що мала реєструвати всю поточну видавничу продукцію і випускати бюлетені друку, а в Києві — *Український науковий інституту книгознавства* (УНІК), наук. інституція в галузі книгознавства.

Наприкінці 1920-х у Києві було створено Українське бібліологічне товариство (УБТ), до складу якого увійшли Ф.*Ернст*, М.*Зеров*, М.Іванченко, М.*Макаренко*, С.*Маслов*, В.*Перетц*, П.*Попов*, А.Середа, Я.Стешенко, О.Усачов та ін. Одним із своїх завдань УБТ вважало піклування про підвищення якості укр. ви-

давничої продукції, усвідомлюючи, що тогочасні вид-ва не звертають належної уваги на книгу як художній твір матеріальної к-ри.

Найголовнішою рисою, притаманною всій рад. видавничій справі, була надмірна ідеологізація: уся галузь розглядалась як ідеологічна ланка, починаючи від авторського тексту, ред. праці, цензури видань і до книгорозповсюдження. Постанови більшовицької партії та рад. уряду мали на меті поставити під чекістський контроль весь видавничий процес і закласти фундамент грандіозної бюрократично-тоталітарної системи, яка існувала в рад. видавничій справі. Разом з тим слід відзначити позитивні риси рад. видавничої системи: масовість, дешевизну, патріотизм, оптимізм більшості видань. Приблизно 1/5 частину репертуару становили підручники, яких все одно не вистачало. У книжковому репертуарі кінця 1920—30-х превалювали видання творів К.*Маркса*, Ф.*Енгельса*, В.*Леніна*, Й.*Сталіна*, видання з питань парт. і рад. будівництва, соціаліст. змагання за дострокове виконання п'ятирічних планів, книжки, написані передовиками з робітників та колгоспників. Поступово зростає випуск наук. природничої та тех. літератури, видань Академії наук УРСР. З'являються нові підручники, хрестоматії, збільшується випуск творів класиків укр. літ., а також рад. укр. поетів і письменників П.*Тичини*, М.*Рильського*, Ю.*Смолича*, П.*Панча*, І.*Ле*, О.*Корнійчука*, активізується випуск дитячих книжок. У мист-ві книжкової графіки перемагає метод соціаліст. реалізму.

Питаннями культури читання, усім комплексом книга — читач, займалися тоді в Україні Д.Балика, В.*Іванушкін*, К.Довгань. Праці Д.Балики — «Бібліологічна педагогіка як наука», «Про класифікацію друків за соціальним призначенням», «Синтетичний та аналітичний метод вивчення читача», «Ще про наукові та організаційні проблеми книговивчення» — заклали основи розвитку кількох споріднених наук. напрямів: бібліопедагогіки, читачезнавства, соціології книги та читання. В.Іванушкін першим (1926) очолив створений тоді Кабінет з вивчення книги й читача при УНІК, був одним з ініціаторів запровадження терміна «читачівство» й автором спец. брошури «Вивчення книги й читача».

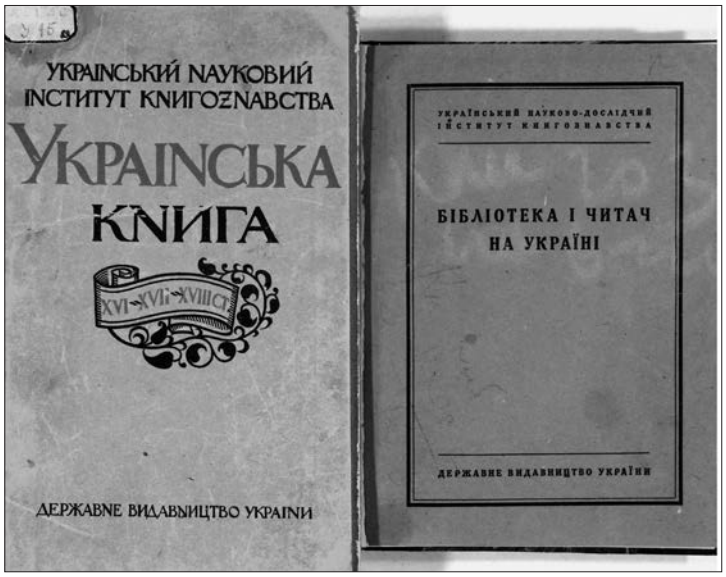

«Труди Українського наукового інституту книгознавства». Т. 1 (1926) і т. 4 (1930).

Переслідування творців укр. книги і занепад книжкової справи та книгознавства розпочалися в Україні з 1929, а особливо з 1931, знищивши пласт кваліфікованих авторів, видавців і читачів, книгознавців і бібліофілів. Посилилася політика централізації галузі, надзвичайно суворим став цензурний контроль. За зразком рад. Росії Держвидав України перетворено в ДВОУ (Державне видавниче об'єднання України), якому було підпорядковано всі гол. вид-ва і систему книгорозповсюдження. Ще більше посилився ідеологічний контроль парт. органів, зведено до мінімуму видавничу діяльність на місцях. Все це кардинально вплинуло на книжкову к-ру того часу. Різко зменшилася кількість українськомовних видань: з 79 % у 1930 до 43 % у 1939. Причинами були як урядова політика згортання українізації, обвинувачення в «укр. буржуазному націоналізмі» у всіх сферах і проведення в життя настанови про відображення у видавничій продукції соціаліст. буд-ва, відповідне прагнення перейти на єдину (рос.) мову міжнар. спілкування у межах СРСР, так і відраза читачів до творів низького рівня, просякнутих офіц. пропагандою, помітне зменшення кількості самих читачів унаслідок знищення інтелігенції та освіченого прошарку робітників і селян.

У західноукр. землях у міжвоєнний час існувало бл. 50 укр. вид-в. Найбільше їх було у Львові й *Коломиї*. Хоча в кількісному відношенні показник їх видавничої продукції складав трохи більше 20 % від кількості видань УСРР/УРСР, але тематика видань була різноманітнішою. Укр. т-ва та орг-ції залучали на видавничі потреби кошти громадськості, укр. кооперації, використовували передплату. Саме так уперше в укр. к-рі було видано тритомну Українську загальну енциклопедію (Львів—Станіслав—Коломия, 1930—35), яка друкувалася порівняно дешевими зшитками, а пізніше передплатникам надсилалися варіанти оправи чи обкладинки. Так само окремими випусками концерн І.*Тиктора* «Українська преса» друкував щомісяця науково-популярні праці за редакцією І.*Крип'якевича*: «Велику історію України», «Історію української культури», «Історію українського війська».

Книжки укр. мовою видавали й створені в еміграції культ.-освітні центри — Укр. громадсько-видавничий фонд, Укр. вільний ун-т у Празі, Укр. господарська академія в Подебрадах, вид-во «Українська накладня» Я.*Оренштайна* в Берліні. Укр. видання у США та Канаді видавались як для місц. укр. діаспори, так і для розповсюдження в укр. землях, переважно в західноукраїнських.

Друга світова війна 1939—1945 завдала видавничій справі України колосальних збитків. Вид-ва,

Обкладинка видання І. Тиктора у Львові 1936 р. «Історія українського війська» І. Крип'якевича, Б. Гатишина та ін.

друкарні, паперові фабрики, що знаходилися в районі військ. дій або на тимчасово окупованій гітлерівцями території, були частково зруйновані, частково евакуйовані в тил і на деякий час припинили свою діяльність. У зв'язку з цим значно скоротився випуск книжок. У воєнні роки видавнича справа УРСР, як і всього СРСР, підпорядковується найважливішому завданню: все для фронту, все для перемоги. Основною продукцією стає військ.-політ. література, просякнута ідеями патріотизму, переважно у вигляді брошур і листівок. Випуск видань значного обсягу, багатотомних видань, книг не актуальної в умовах війни тематики зупинився. Тільки за період з червня до жовтня 1941 у Політвидаві України вийшло 65 видань, серед них: «Гітлер — лютий ворог українського народу» О.Корнійчука, «Клятва Вітчизні» В.*Василевської*, «Били, б'ємо і будемо бити» М.*Бажана*. Створюються нові серії — «Фронт і тил», «Герої Вітчизняної війни», «Наші великі предки».

Потреба в книзі гостро відчувалась і на фронті, і в тилу, і на окупованій території. У першу чергу задовольнялися потреби Червоної армії. Партизанам і підпільникам брошури, газети, листівки скидали з літаків. Сувора дійсність відбилася на оформленні видань. Окрім слабкої матеріально-тех. бази на якість видань впливали й терміни випуску, інколи впродовж кількох днів. Зменшився формат книжок, оправи часто замінювались сірою невиразною обкладинкою, рідкісними ставали ілюстрації, папір був низькосортним. Війна не змінила природу рад. книжкової справи. В умовах воєнного часу тотальний контроль партії за випуском видань і в цілому за редакціями, вид-вами, друкарнями став ще більш суворим. Разом з тим цей період в історії рад. книги можна назвати єдиним, коли у певній мірі виправдалася жорстко централізована система організації книжкової справи. Вона дозволила в умовах катастрофічного стану галузі швидко мобілізувати ресурси — матеріальні, технічні, людські, на випуск і розповсюдження великих тиражів.

Український книжковий рух в еміграції. Укр. видавничі осередки постали та з більшою чи меншою інтенсивністю працювали в різних містах Центр. і Сх. Європи — у *Варшаві*, *Кракові*, Празі, *Відні*, Берліні, Гельсінкі, Римі. Найстабільнішою їх діяльність була в Протекторатi Чехії й Моравії, де функціонували видавництва «Пробоєм», «Колос», Юрія *Тищенка*, Культурно-наукове видавництво та де проводили-роботу укр. еміграційні установи (Музей визвольної боротьби України, Український технічно-господарський інститут, Українське історико-філологічне товариство), а також в *Генеральному губернаторстві*, де у Кракові постав осередок універсального зразка — *Українське видавництво*. Найпродуктивнішою в Україні за німецької окупації була його львів. філія. І хоч усі ці та ін. фірми існували в умовах жорсткого цензурного контролю, однак їм вдалося створити доволі різноманітну продукцію, куди входила книга світоглядна (переважно націоналістичного спрямування), навч., наукова, популярна, практичного змісту і літ.-художня (кількісно найвагоміша). Згаданим видавничим осередкам вдалося залучити кваліфікованих авторів (наприклад, письменників С.*Гординського*, Ю.*Клена*, Н.*Королеву*, Є.*Маланюка*, О.*Ольжича*, О.*Олеся*, М.Ореста, Т. *Осьмачку*; учених — М.*Антоновича*, М.*Возняка*, Д.*Дорошенка*, М.*Кордубу*, І.*Крип'якевича*, В.*Кубійовича*, Н.*Полонську-Василенко*, В.*Сімовича*, В.*Січинського*, Д.*Чижевського*, Ю.*Шевельова* і багатьох ін.). Їхні видання привернули заг. увагу в роки війни і зайняли заслужене місце в соціогуманітаристиці й історії У.к.к. Оформлювачами книжок воєнного часу виступили М.Білинський, М.Бутович, Е.*Козак*, О.*Кульчицька*, Б.*Крюков*, М.Левицький, В.Манастирський та ін. майстри книжкової графіки.

Нечисленні осередки випуску друкованої продукції фіксуються і в Райхскомісаріаті Україна, при міських управах, регіональних газетах (у *Рівному*, *Києві*, *Полтаві*, *Сокалі*, *Рогатині*, Костополі (нині місто у Рівнен. обл.) та ін.), їхня діяльність була спорадичною, нестабільною і втілилася в поодиноких, скромно оформлених друках переважно творів місцевих літераторів, календарів, а також виданнях реліг. та для початкового навчання.

Книжкова к-ра укр. діаспори в повоєнний час свідчить про своєрідне відродження укр. культури в умовах переформатування світу. Переважна частина укр. *переміщених осіб* перебувала у 80 таборах на західнонім. та австрійс. територіях. Люди потребували книжок рідною мовою, це стало каталізатором видавничої діяльності, що зіграла значну роль у збереженні самосвідомості, зміцненні почуття єдиної укр. громади. Велике значення мала багатотомна «Енциклопедія українознавства», що почала виходити 1949 у вид-ві «Молоде життя». Водночас, за відсутності належного фінансування, багато видавничих проєктів були недовговічними, малотиражними, тому збереглися погано. З метою конспірації, щоб уникнути насильницького повернення до СРСР, багато емігрантських вид-в зазначали хибні вихідні

відомості чи зовсім їх не вказували, або свідомо фальсифікували: титульна сторінка книги не відповідала її змісту. У 1945—48 у Зх. Європі існувало понад 70 укр. вид-в. Найбільше їх розташовувалося в амер. зоні в Німеччині — 54 видавництва, вийшло 1250 книжок, гол. осередок був у Мюнхені. Деякі з них видавали книжки способом малої поліграфії, т. зв. циклостилеві передруки (25 %). Вид-во «Слова на дорогу» спеціалізувалось на випуску видань класиків укр. літ., вид-во «Нашим дітям» — на дитячій літ., вид-во ім. М. Хвильового — на політ. виданнях, «Культура» — на виданнях худож. літ. чи культурологічної тематики, «Вернигора» — на підручниках. Вид-ва «Укр. видавнича спілка», «Укр. накладня», «Золота брама» та ін. випускали книжки різної тематики. Ін. центрами видання укр. книжок були Аугсбург, Регенсбург, Ульм тощо. Найбільш плідними у видавничій справі діаспори були 1946—48, далі був спад у зв'язку з масовим переселенням українців за океан. Загалом у Баварії було надруковано 450 видань тільки худож. літ., серед них твори І.Багряного, В.Барки, Б.Олександріва, Яра Славутича, У.Самчука та ін. Наук. видання (240 назв) продовжували традицію довоєнних Праги, Варшави, Львова. Четверту частину від заг. кількості наук. видань становили «ЗНТШ», наукові збірники вищих шкіл і видання Української вільної академії наук (УВАН). Видання педагогічного профілю представляють 82 підручника.

Розвиткові укр. книжкової к-ри в повоєнний час у Баварії сприяла також діяльність МУРу — Мистецького українського руху, серед засновників якого інтелектуали Ю.Шевельов (Шерех), В.Петров (Домонтович), Л.Полтава (Полтавець), І.Костецький та ін. Їх зусиллями випущено кілька дискусійних збірників, альманах творів членів МУРу, низку книжок у серії «Мала бібліотека МУРу». Органом МУРу став час. «Арка», оформлений художником Я.Гніздовським у стилі трипільської орнаментики й символіки. Завданням МУРу було завоювати авторитет у світовому мист-ві, і «Арка» (її емблема — зображення брами Рафаїла Заборовського в Києві) наче розкривала браму світової літ., зберігши своє.

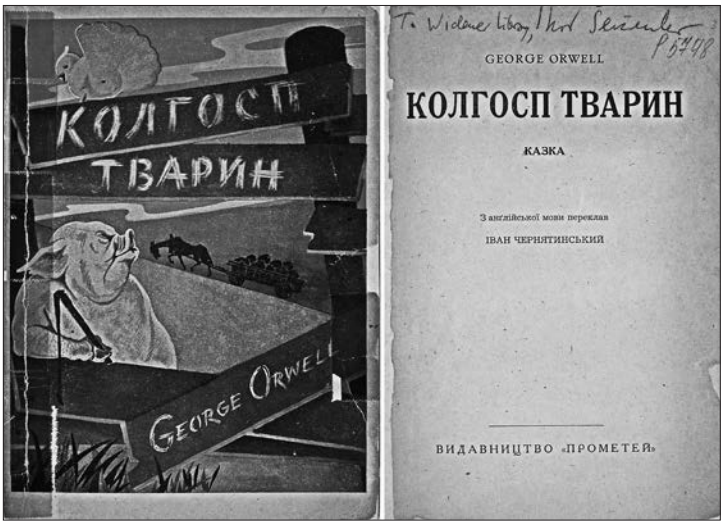

Перший переклад твору Дж. Оруела «Колгосп тварин». Новий Ульм, 1947.

Серед кер. укр. видавничого руху повоєнного періоду в еміграції необхідно назвати Ю.Тищенка-Сірого, І.Тиктора, З.Кузелю, Є.Пеленського та ін. Одним із знакових вид-в того періоду було укр. вид-во «Прометей» у Новому Ульмі. Саме тут 1947 було видано перший переклад книги Дж.Оруела «Колгосп тварин» (1945) (перекладач І.Шевченко під псевдонімом Іван Чернятинський). Заслуговує на увагу й вивчення титанічна діяльність І.Костецького, спрямована на пропаганду укр. книжки й літератури у світі. Вид-во Костецького «На горі» (35 видань), ж. «Хорс» (1946) випускали елітарну літературу «для вічності». Книжки вирізнялись високою поліграфічною якістю. Загалом книжкова продукція повоєнної укр. еміграції свідчить про самобутню к-ру і волю до нац. буття.

Книжкова справа в Україні у повоєнний час. Знову запрацювали республіканські вид-ва, які з часом змінили свої назви на привабливіші: Держлітвидав — «Дніпро», Дитвидав — «Веселка»; обласні вид-ва отримали статус республіканських регіональних вид-в і нові назви: «*Каменяр*» у Львові, «Карпати» в *Ужгороді*, «Маяк» в Одесі, «Таврія» в *Сімферополі*. Усі вид-ва і друкарні було підпорядковано Управлінню поліграфічної пром-сті і вид-в при Раді Міністрів УРСР, згодом перейменованому на Держ. комітет УРСР у справах вид-в, поліграфії та книжкової торгівлі (Держкомвидав). У липні 1945 ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про поліграфічне оформлення книжок», і типовим явищем стають помпезні, з тисненням на ледериновій оправі книжки; ілюстрації в них — найчастіше кольорові, на вклейках — свідчили про торжество соціаліст. реалізму. Хаотичне наповнення ринку книжковою продукцією, спричинене необхідністю найскорішої відбудови галузі й відшкодуванням збитків, нанесених окупацією, призвело до затоварювання, найважливішою причиною чого слід вважати ігнорування попиту й обмежені купівельні можливості потенційних читачів. У репертуарі книговидання знов переважали видання творів Й.Сталіна, В.Леніна, К.Маркса і Ф.Енгельса, видання політ. тематики, пересичені цитатами.

І в столиці республіки, і в обласних містах контроль за змістом і оформленням видань здійснював Держліт — Управління по охороні держ. і військ. таємниць у пресі, яке займалося превентивною цензурою на етапі підготовки рукопису до друку, а також каральною, коли надходило розпорядження знищити весь тираж. У великих б-ках заборонені видання потрапляли до «спецфондів», а в дрібніших — вилучались і знищувалися. Відомі факти переховування заборонених книжок у приватних б-ках, коли власник замасковував примірник в оправі дозволеної масової книги.

Тоталітарний вплив держави та *Комуністичної партії* в СРСР і в УРСР поширювався й на тематичні плани вид-в, на зміст видань. Ідеологічні настанови просіювали тематику, відсікали небажане, збіднюючи спектр

книговидання; читачі не отримували багатьох книжок, інтерес до яких вони проявляли. Труднощі у виданні нац. книги, її зрадянщення та переслідування культ. діячів призвели до появи т. зв. «*самвидаву*» — машинописних копій публіцистичних і літ. творів укр. літераторів і публіцистів, які розповсюджувались таємно, та «тамвидаву» — заборонених в УРСР текстів, виданих за кордоном.

Водночас дешеві ресурси, що виділялися централізовано, і дешеві поліграфічні послуги дозволяли продавати книжки за низькими цінами, що робило книгу доступною для великих соціальних груп читачів. З «відлигою» кінця 1950-х — початку 1960-х розширився випуск тех., екон., наук. літ. з різних галузей знання, у т. ч. гуманітарних наук. З худож. літ. друкувалася переважно класика (часто з цензурними купюрами), твори офіц. визнаних укр. рад. письменників, перекладі з рос. мови і мов ін. народів СРСР. Після початку процесу реабілітації репресованих і розстріляних письменників почали друкувати окремі твори деяких із них.

Книжковий ярмарок у Києві. 1957.

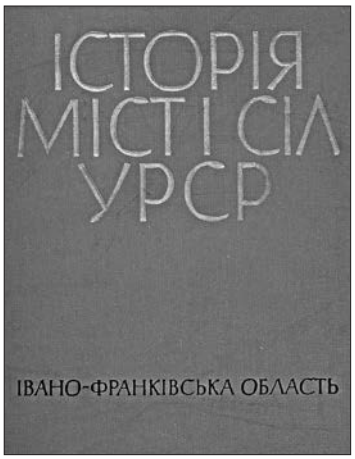

Оправа і титульний аркуш одного з 26 томів «Історії міст і сіл УРСР».

Позитивно характеризують книжкову к-ру, спектр книговидання енциклопедичні видання: «Українська радянська енциклопедія» за ред. М.Бажана в 17 т. та її перевидання в 12 т. рос. мовою; перша у світі «Енциклопедія кібернетики» за ред. В.*Глушкова*; «Шевченківський словник» у двох томах за ред. Є.*Кирилюка*, 26-томне унікальне видання «*Історія міст і сіл Української РСР*» за ред. П.*Тронька*, «Історія українського мистецтва» в шести томах та ін. Видано тлумачний словник укр. мови в 11 томах, започатковано серію «Пам'ятки української мови». Випущено зібрання творів І.Франка, Лесі Українки, Т.Шевченка, започатковано серію «Бібліотека української літератури». Активно працювало товариство книголюбів. 1972 створено Державний музей книги і друкарства УРСР, який демонстрував весь істор. шлях укр. книжності. Проте починаючи з 2-ї пол. 1960-х питома вага українськомовної книги поступово зменшується відповідно до ідеологічної доктрини про створення рад. людини. Твори, які цензура не допускала до видання в Україні, публікували видавничі осередки діаспори в Німеччині, США, Канаді та в ін. країнах.

Видавнича система УРСР складалася лише з 26 держ. вид-в, більшість з яких були в Києві. Вид-ва спеціалізувалися на випуску літ. певного типу, тематики чи цільового призначення (Політвидав — суспільно-політ., «Дніпро» — худож., «Наукова думка» — наук., «Радянська школа» — навч., «Музична Україна» — муз., «Техніка» — тех., «Урожай» — с.-г., «Здоров'я» — мед., «Веселка» — дитячої, «Молодь» — юнацької). Разом з обласними вид-вами вони щорічно випускали понад 8 тис. назв книжок і брошур заг. тиражем 160 млн примірників. Основні особливості видавничої справи — жорстка плановість, заідеологізованість, перекоси в тиражній політиці (існувала група привілейованих письменників, т. зв. мільйонерів, твори яких виходили мільйонними тиражами), кількісна перевага політ. літератури над ін. групами видань. Водночас лишалося багато білих плям у вітчизняній літературі, історії України, філософії. Проте були безсумнівні позитивні моменти: бюджетні дотації галузі, стабільні ціни на папір, друкарські роботи і як результат — рад. книга була дійсно найдешевшою у світі, доступною практично усім.

Перехід галузі до ринкових відносин відбувався в 1987—89, коли було дозволено застосовувати договірні ціни спочатку на букіністичні, а потім і на нові видання. 1988 рік для укр. читача був знаменним: перед ним відкрився цілий материк неосвоєної укр. і зарубіжної к-ри. Особливо цінним був потік забороненої й замовчуваної літератури «*розстріляного відродження*» (письменників 1920—30-х).

Книжкова к-ра незалежної України. З розвалом СРСР книжкова к-ра зазнає суттєвих змін. Плани на 1992 були грандіозні, але екон. криза перекреслила їх. Уперше після 1941 різко впав випуск книг як за назвами, так і за тиражем. Попри це, книжкова справа однією з перших почала перехід до ринкових відносин. Впроваджуються кооп. форми орг-ції діяльності, вир-во книжок за рахунок автора, відбувається приватизація спочатку книжкових магазинів, а згодом і вид-в. Знадобився лише рік, щоб в Україні на початку 1990-х з'явилися приватні вид-ва. Збільшення кількості приватних вид-в призвело до знищення монополії держави у книжковій справі. Невеликі вид-ва сприяли насиченню споживчого ринку книжками масового попиту. У цей час книжкова справа була надпри-

бутковою галуззю завдяки швидкому продажу дотепер гостро дефіцитних книжок. Спочатку покупці не звертали особливої уваги на якість видань і книготорговних послуг. Успіху можна було досягти простими передруками, що не вимагало значних коштів, часу й кваліфікованої праці. По-новому проявилися протиріччя, обумовлені подвійним характером книги: з одного боку — це явище к-ри, носій інтелектуально-духовного багатства сусп-ва, а з другого — це товар. Найбільший попит був на детективи, істор. белетристику, пригодницьку літературу, любовні історії. Реагуючи на читацькі запити, вид-ва швидко заполонили незаповнені десятиріччями ніші ринку. Читач одержав заборонені раніше твори, відродилася реліг. література, а поряд з нею містична; у масовому книжковому потоці з'явилися репринтні дореволюц. перевидання чи навіть і нові видання езотеричної літератури. Держ. книжкова торгівля на початку 1990-х перебувала в стані занепаду: система гуртової торгівлі розвалилася, книжкові магазини закривалися або переорієнтовувалися, відчувалася неповороткість держ. структур, низька кваліфікація багатьох співробітників, невміння або небажання змінити методи і стиль своєї роботи. Поступово розвивається мережа приватної книжкової торгівлі, яка охоплювала лише міста й віддавала перевагу книжкам комерційно вигідним, відмовляючись від наукової і взагалі елітарної книги. Спостерігається масове зниження к-ри книговидання: відсутність довідкового апарату та навіть певних вихідних даних, коректорської роботи, редагування.

Із середини 1990-х ситуація на книжковому ринку змінюється в бік його насиченості, покупці все прискіпливіше обирають книжки. Різко зросла частка перекладних видань, особливо літ.-художніх. Багатомільйонні тиражі масових видань, характерні для попередніх десятиріч, пішли в минуле, відбулася диференціація читацьких інтересів. Якщо в рад. період популярність авторів та їхніх творів зберігалася досить довго, то тепер список бестселерів змінюється дуже швидко. Насиченість ринку масовою книгою, диференціація попиту, тенденція повернення до скарбів світової та укр. к-ри спонукають видавців посилити увагу до якості підготовки видань і випуску серйозної літератури, до відкриття нових імен. Проте негативний вплив на книжковий ринок 1990-х справила економічна криза. В умовах інфляції, подорожчання й фактичної руйнації рад. системи книгорозповсюдження видавці змушені були скорочувати тиражі, прагнучи до їх швидкої реалізації, що призводило до підвищення собівартості видань. У такій ситуації важливою умовою соціального захисту інтересів читачів могли бути б-ки, але надходження видань до фондів б-к із тих самих фінансових причин теж різко скоротилося. В особливо скрутному становищі опинилися сільські б-ки.

1990-ті — початок 2000-х ознаменувалися руйнуванням книготоргових мереж, зокрема потужних «Укркниги» та «Укоопспілки», що призвело до колапсу роздрібної книжкової торгівлі, рейдерських атак на книгарні, зокрема «Знання» та «Сяйво» в Києві; були виселені десятки вид-в — «Мистецтво», «Українська енциклопедія», «Дніпро» та ін. Натомість запроваджена 2001 пільга з податку на прибуток дала можливість розвинутися найбільшим суб'єктам книговидавничої справи. 2003 було ухвалено Закон України «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні», що був спрямований на подолання кризи у вітчизняному книговиданні та створення сприятливих умов для його розвитку. 2005 запущена бюджетна програма «Українська книга», яка передбачала держ. замовлення на випуск видавничої продукції та її поширення по б-ках України. У середині 2000-х починає відновлюватись інфраструктура книгорозповсюдження — відкриваються книгарні «Клубу сімейного дозвілля» (залишається однією з найбільших мереж, налічує 50 філій по всій Україні); в Харкові відкрили першу з книгарень «Книголенд», що нині нараховує понад 40 книгарень та інтернет-магазинів, цікаво працюють у понад 30 містах України десятки книгарень «Є». 2004 створено онлайн-компанію з продажу книжок «Yakaboo», одну з найбільших книжкових платформ України, послугами якої користується понад 3 млн читачів в усьому світі, в асортименті понад 300 тис. книжок 71 мовою у паперовому, електронному та аудіоформатах.

Певний час відчувалася криза мистецтва книги. Книга втрачала одну з головних переваг — значимість артефакту, довговічність, спроможність бути носієм предметної естетики свого часу, що зберігало б інтерес і повагу до неї у майбутніх поколінь. На зміну книзі — осереддю творчих зусиль її творців — приходила книга-одноденка, яка швидко продається, швидко читається і швидко забувається, тобто морально старіє, не залишаючи в душі читача жодного естетичного сліду. В умовах інфляції та гіперінфляції, нестачі фінансових коштів вид-вам важко було забезпечити високу або хоча б хорошу якість книжок. Але справжні фахівці усвідомлювали, що престиж вид-ва, його внесок у скарбницю культури визначається його найкращими, знаковими виданнями, а не «фоновою» продукцією, що забезпечувала життєздатність фірми та її бюджет. Майнове розшарування суспільства створило нового покупця, здатного чи з міркувань престижу, чи з любові до художніх цінностей, чи з метою опредмечування знецінених грошей купувати дорогі бібліофільські видання.

Потреба швидкого реагування на зміни у книжковому ринку примусила видавців створювати маркетингові служби, організовувати мережу представників, дилерів. Враховуючи іноз. досвід, багато видавців перейшли до випуску книжок у м'якій обкладинці, «кишенькових видань».

Стрімкий розвиток комп'ютерної техніки призвів до суттєвих змін ред.-видавничої технології, створив нові можливості для художників і дизайнерів видань. Використання нових інформаційних технологій у вид-ві сприяло оперативності підготовки видань (упровадження настільних видавничих систем), суттєво поліпшило їх якість (за допомогою графічних редакторів), полегшило працю всім, хто бере участь у створенні оригінал-макета видання, надало додаткових можливостей у книгорозповсюдженні (електронні магазини в мережі «Інтернет», web-презентації). Проте це й сьогодні не знищує традиційну книгу, яка живе, функціонує в сусп-ві і буде ще жити достатньо довго. З появою електронних видань (електронних

Художник Є. Ільницький опрацьовує ілюстрації. Київ, ВД «Академперіодика», 2023.

книг) сутність книги не змінюється, трансформується лише форма, як колись папірусний сувій було замінено на пергаментний рукописний кодекс, а пізніше, з винаходом Й.Гутенберга, — на друковану паперову книгу. Рукописна книга з часом вийшла зі щоденного вжитку, але тривалий час існувала в сусп-ві поряд з друкованою, доповнюючи її, а згодом лишилася в установах пам'яті (б-ках, архівах, музеях) як істор. артефакт і об'єкт вивчення. Книжкова к-ра впливає на електронну на рівні не лише існування текстів в електронному просторі, а й на рівні своїх фундаментальних ідей. Одна з ключових ідей книжкової к-ри — ідея збереження. Загрозою для книжкової к-ри бачиться поки що не новітня електронна книга та ін. електронні ресурси, які несуть можливість швидкого пошуку інформації, а тотальне небажання сьогодні дітей читати книжки та їх захоплення новітніми пристроями масової комунікації. Давно відомий факт, що якщо людина не має звички читати з дитинства, вона навряд чи буде читати в дорослому віці; якщо не читають батьки вдома, то й діти в такій родині не набувають навичок читання.

Масовим явищем останнього часу є створення електронних бібліотек, які формуються через оцифрування паперових видань та копіювання електронних текстів, що не мають паперових аналогів. Читання таких «книжок» має здійснюватися на екрані монітора або на спеціальних пристроях, яких сьогодні ринок надає вдосталь. Водночас матеріальна форма традиційної паперової книги, газети, журналу лишається привабливішою для багатьох бібліофілів, попри те, що вигляд нових засобів дедалі більше нагадує традиційну книгу. Нині вони мають оправу і сторінки (замість «сувою» монітора), а букви в них проступають за допомогою «електронних чорнил» на «електронному папері». Використання такої книжкової термінології є показовим, адже, з одного боку, означені засоби «знімають» упередженість споживачів, вихованих в умовах книжкової к-ри, щодо їх зовн. вигляду, з другого — удосконалення образу електронних видань відбувається через поєднання кращих традицій книжкової к-ри з можливостями електронної комунікації. Попри стрімкий розвиток електронних ресурсів, книговидання в світі не здає позицій, принаймні за кількістю назв.

Екслібрис Д. Малакова. Художник Г. Малаков, 1966.

З часом спостерігається поступова стабілізація та зростання книжкової продукції в Україні, підвищення її культ. рівня. Важливою частиною книжкової к-ри лишається видавнича к-ра: належна ред. підготовка та вишукане оформлення, відсутність помилок у тексті, вдалий, відповідний змісту формат, висока якість друку й необхідний довідковий апарат, обов'язковий для наук. й ін. видань.

Серед перших вид-в Незалежної України, що стабільно працюють на книжковій ниві, — вид-ва «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», «Фоліо», «Адеф», «Дух і літера», «Генеза», «Кальварія», «Видавництво Старого Лева», «Наш формат», «Основи» і десятки ін. Якщо 1995 в Україні було зареєстровано 66 вид-в, що вважалось досягненням у порівнянні з рад. часом, то 2000 їх було вже 167, 2010 — 283. У 2024 742 вид-ва надіслали обов'язкові примірники своїх видань до Книжкової палати України, з них понад 350 видавництв є активними.

1994 зареєстровано Українську асоціацію видавців і книгорозповсюджувачів, яка створила Форум видавців — громад. оргцію, що заснувала культовий ярмарок «Форум видавців у Львові» та фестиваль BookForum і має на меті розвивати в Україні цивілізований книжковий ринок та інтегрувати його у світовий видавничий контекст. 2011 вперше проведено Міжнар. фестиваль «Книжковий Арсенал». Щорічно в його роботі беруть участь укр. та закордонні видавці, письменники, ілюстратори, які презентують нові видання. Поява фестивалю сприяла також зростанню зацікавленості до перекладної літератури в укр. читачів, і навпаки — збільшенню перекладів укр. книжок для закордонних читачів. 2016 кількість таких перекладів перетнула позначку 100 книжок на рік, а 2020 таких видань було понад 150. Загалом за ці 5 років було видано більше перекладів укр. авторів за кордоном, ніж за попередні 25 років незалежності України.

До *Революції Гідності 2013—2014* і початку рос.-укр. війни (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України*) укр. книжковий ринок важко було назвати незалежним — укр. книга

Читальна зала Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. 2010.

конкурувала із завезеною із РФ продукцією і перебувала у великій залежності від рос. видавничого ринку. Протягом 2014—15 на хвилі патріотичних настроїв у країні відбулося певне зростання попиту на книжки укр. мовою. Від цього часу україномовний сегмент книжкового ринку почав послідовно зростати. Обмеження ввезення книжок з Росії на законодавчому рівні відбулось у 2017, що сприяло інтенсивному зростанню україномовного контенту та зменшенню кількості ввезених книжок із РФ. Через контрабанду і піратство укр. книжковий ринок щороку втрачав майже третину прибутків. Порушення авторського права становило серйозну проблему: сумлінні вид-ва не могли конкурувати з «піратами» в ціні (російськомовний контрафакт завдяки величезним тиражам значно дешевший) та втрачали своїх читачів. Намітився процес до сегментації вид-в за тематикою, спрямуванням, ідеями.

За офіційними даними, 2024 було зареєстровано 8480 суб'єктів видавничої справи, що включає як видавців, так і книгопродавців та ін. учасників видавничого ринку. В першій пол. 2025 відкрито 50 нових видавництв.

Книговидання в Україні здійснюється різними мовами народів світу та мовами етнічних меншин. За відомостями Книжкової палати України, за 2024 опубліковано 14,5 тис. назв видань заг. тиражем 34 млн примірників, з них укр. мовою 31 481 млн. Спостерігається незначна тенденція зменшення тиражів видань. Як за назвами, так і за тиражами лідирують видання навч. і методичної літ. На другій позиції за кількістю назв — літ.-художні видання, проте їх тиражі значно менші. Наступні сходинки в статистиці видань книжок посідають наук. видання, за ними — дитячі книжки. Загальнонац. книговидавничим центром лишається Київ, частка якого становить бл. 35 % від сукупної кількості випущених книжок.

Проблеми укр. книжкової к-ри хвилюють свідому громадськість та спеціалістів, вони обговорюються на різних форумах і в засобах інформації; створені книгознавчі структури. 2015 в структурі НБУВ створено Інститут книгознавства, одним з гол. завдань якого є збереження, дослідження та популяризація книжкової спадщини, що зосереджена переважно в держ. книгозбірнях, вивчення книжкової к-ри в істор. аспекті. Створений у 2016 Український інститут книги (УІК) має забезпечувати умови для розвитку книжкової галузі, пропагувати читання в Україні, а також популяризувати укр. літ. за кордоном. 2019 УІК вперше запровадив системні дослідження читання та книжкового ринку, а 2021 презентував Стратегію розвитку читання на 2021—25 «Читання як життєва стратегія».

Новий етап рос.-укр. війни (широкомасштабне вторгнення), що розпочався 24 лютого 2022, додав сфері книговидання й книгорозповсюдження нових серйозних проблем. Багато спеціалістів, зокрема працівників друкарень, виїхало за кордон; книжкове вирво скоротилось; рос. агресор знищив книжкові склади у Харкові, інфраструктуру галузі в багатьох областях України. Скоротилась кількість населення, здатного та готового купувати книжки. Водночас, наприклад, львів. «Видавництво Старого Лева» було одним із тих, хто знайшов можливість забезпечувати укр. книжками людей, які через війну опинилися в Європі. Значно зросли у зв'язку з війною ціни на папір та ін. матеріали, що неодмінно призведе до значного подорожчання книжок, а це суттєво впливатиме на купівельну спроможність потенційних споживачів. Деякі види видань, такі як художні альбоми, дитячі подарункові книжки та ін., поступились місцем на ринку істор. працям — люди хочуть розібратись, як було насправді в історії України та Росії. За проведеними опитуваннями, читають також різножанрову літературу — і перекладні видання, й детективи, і нон-фікшн, і окремим пунктом — романи Дж.Оруелла. Читання, індивідуальне споживання змісту книги, психологічно дуже допомагає вистояти і на фронті, і в тилу.

Укр. книжкова к-ра, попри значні проблеми в галузі, насамперед фінансові й законодавчі, демонструє тенденцію подальшого розвитку, оскільки потреба в читанні в суспільстві існує.

Літ.: *Запаско Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. Львів, 1995; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002; *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів, 2003; *Черниш Н.* На шляху до культури сучасної української книги. «Друкарство», 2004, № 2; *Овчінніков В.* Історія книги. Еволюція книжкової структури. Львів, 2005; *Овчінніков В.* Історія книги. Становлення сучасного книгодрукарського мистецтва. Львів, 2010; *Марціняк Н.* Стан книгорозповсюдження в контексті книжкової культури України (1946—1991). «Поліграфія і видавнича справа», 2011, № 2; *Грипич С.* Книжкова культура як складова сучасної духовної культури. «Вісник Книжкової палати», 2012, № 1; *Крайнікова Т.* Друкована книга і читання в сучасній культурі медіаспоживання: рецептивний аналіз. «Бібліотечний вісник», 2013, № 2; *Кароєва Т.* Провінція у галактиці Ґутенберґа: книжкова культура подолян другої половини XIX – початку XX ст. Вінниця, 2014; *Серажим К.* Культура читання в Україні. «Наукові записки Інституту журналістики», 2014, т. 55.; *Ковальчук Г.* Дослідження історії книжкової культури України. «Вісник Національної академії наук України», 2016, № 4; *Антоник О.* Книжкова культура як об'єкт книгознавчого дискурсу і міждисциплінарного діалогу. «Бібліотечний вісник», 2019, № 3; *Михайло-*

ва О. Книжкова культура в незалежній Україні: тенденції, виклики, перспективи. «Стратегічні пріоритети», 2019, № 2; *Буряк С.* Книговидавнича діяльність сучасної України: стан, тенденції та перспективи розвитку. «Вісник Книжкової палати», 2021, № 1; З історії книжкової культури України: дослідження ретроспективних книжкових, образотворчих, музичних видань та історичних колекцій з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. К., 2021; *Нестеренко П.* Художній образ української книги XX—XXI століть. К., 2021.

Г.І. Ковальчук.

УКРАЇ́НСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА ІДЕ́Я — *див. Національна ідея.*

УКРАЇ́НСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ (НЕЗАЛЕ́ЖНИХ ЛІ́ВИХ) (*УСДРП(н-л); УСД (незалежні ліві), ліві незалежники*) — укр. партія національно-комуніст. спрямування, що певний час існувала у вигляді лівої течії в лавах Укр. соціал-демократ. робітн. партії (незалежних) (УСДРП(н); незалежники) (див: *Українська соціал-демократичнаробітничапартія (незалежних)*). Як окрема партія УСДРП(н-л) оформилася 4 травня 1919 і існувала до 6 серпня 1919, коли шляхом об'єднання з Укр. партією соціалістів-революціонерів (комуністів) утворила Укр. комуніст. партію (боротьбистів) (УКП(б) (див: *Українська комуністична партія* (*боротьбистів*))). Друкованим органом (УСДРП(н-л) була газ. «Червоний стяг», перший номер якої побачив світ 22 травня 1919, а останній, уже як орган ЦК УКП(б) — 30 серпня.

Ліві незалежники постали в результаті відокремлення від Укр. соціал-демократ. робітн. партії (незалежних), яка була створена на 6-му з'їзді УСДРП (див: *Українська соціал-демократична робітнича партія*) у січні 1919. Розбіжності між членами УСДРП(н) з'явилися після захоплення Києва більшовиками. Незабаром в умовах поширення антибільшовицьких повстань та фактичного ігнорування більшовиками основних їхніх вимог, незалежники розійшлися між собою у низці питань. На відміну від основної частини й проводу партії, ліва частина незалежників бачила майбутнє партії лише у співробітництві з більшовиками. З часом ця група дедалі критичніше ставилася до проголошеної незалежниками потреби встановлення нац. кордонів та до вимоги пропорційного представлення у радах робітників і селян, оскільки ліві вважали селян реакційним класом.

Дискусійні питання планувалося розв'язати на партійному з'їзді, про скликання якого «у близькому часі» наприкінці лютого оголосив утворений ще у січні 1919 під час розколу УСДРП «Організаційний комітет фракції незалежних УСДРП» (ОК) (такою була формальна назва керівного органу незалежників до 4 квітня 1919) у газ. «Червоний прапор». З датою ОК швидко визначився — з 8 і до 26 березня у кожному номері «Червоного прапору» друкувалось оголошення про те, що такий з'їзд призначений на 30 березня. Окрім «сучасного менту» у порядку денному значилося питання про ставлення до УСДРП, про перегляд програми та тактики партії, та про «зміну назвиська партії», яка й мала визначитися в результаті обговорення попередніх пунктів.

Попри наявні розбіжності, усіх незалежників об'єднувала прихильність до рад. форми влади (ключовий момент у січневому розколі УСДРП) та більшовицьких соціально-екон. гасел. Через близькість до програмових засад комунізму та вже після створення Комінтерну (див. *Інтернаціонал комуністичний*) керівники незалежників за два тижні до запланованого з'їзду на одній із приватних нарад узгодили настанову про те, що «потрібно ухвалити без коливань комуністичну програму і зайнятися організацією УКП». Як зазначав один із керівників незалежників Ю.*Мазуренко*, він особисто був цілком впевнений, «що це рішення вийде втілити в життя». У такому ж дусі ухвалювали свої рішення і деякі регіональні орг-ції. Зокрема, заг. збори Харківської орг-ції незалежних 24 березня ухвалили рішення «прийняти назву Українська комуністична партія».

Більшовикам було відомо про такі наміри, про що свідчить опублікована 1 квітня у «Коммунисте / Комуністі» (м. Київ) стаття «Касательно национальных коммунистов», автором якої був основний тогочасний спічрайтер київ. більшовиків Ларик (Євген Касяненко). Зауваживши, що «немає жодного сумніву» щодо перейменування незалежників на майбутньому з'їзді на укр. комуністів, він наголошував: «Український національний комунізм — найлютіший ворог комуністичної революції на Україні».

Однак з'їзду не відбулося: з переїздом саме в той час уряду УСРР з Харкова до Києва більшовики активізували свій тиск як на незалежників, так і на укр. громадськість загалом. Уже 24—25 березня чекісти провели низку знакових арештів громад. і політ. діячів, серед яких виявились і керівники партії «незалежників» — Ю.Мазуренко, А.*Річицький*, а також А.Яковенко. Було припинено (тоді ще тимчасово) видання газ. «Червоний прапор». У таких умовах про скликання 30 березня з'їзду не могло бути й мови.

З'їзд спробували перенести на 4 квітня, але з «приводу малої кількості прибувших в зв'язку зі знаними причинами як брак комунікації, розгром ОК» прибулі делегати означили зібрання нарадою. На ній розгорілися жорсткі дискусії про принципи діяльності та назву партії. Більшість на цьому зібранні виявилася за лівими, які наголошували на тому, що «тактика організаційного комітету в національному питанні була цілком хибною». У звіті про рішення наради зазначалося, що висунення проводом незалежників «гасла незалежності Української Радянської республіки як гасла національного по суті, спричинилося врешті не тільки до марної ізоляції сил всіх соціально-споріднених нам пролетарських партій, але й до засмічення рядів нашої партії тим елементом, весь політичний багаж яких складався виключно з цього гасла». Ця настанова і стала рефреном подальшої діяльності лівих незалежників. Учасники наради обрали Тимчасовий комітет, якому рішенням наради передали функції ОК, а президії новоствореного органу у складі трьох осіб (Паньків, Дігтяр, Гукович) було доручено «розвинути акцію порозуміння зі спорідненими партійними групами для спільної праці».

Того ж дня було ухвалено проміжне рішення про нову назву партії. Незалежники позбулися набридливого означення «фракція» і утвердили у своїй назві слово «партія», змінивши у ній порядок слів — Робітнича соціал-демократична партія неза-

лежних України. Вже з 6 квітня відбулися зміни й у назві «господаря» «Червоного прапору» — тепер він видавався як «Орган Тимчасового комітету Робітничої С-Д Партії незалежних України», а у складі редколегії, який стали тепер позначати в газеті поіменно, був зазначений прихильник тісного союзу з більшовиками Зінько (Зинкевич).

Певний час на шпальтах «Червоного прапору» тривала боротьба між прихильниками тісного союзу з більшовиками і його супротивниками, що визнавали право народу на повстання проти чужорідної сили й навіть мали намір (і робили спроби) очолювати такі повстання. Характеризуючи тогочасну ситуацію у стані незалежників, очільник УСРР Х.*Раковський* у середині квітня у телеграмі до ЦК РКП(б) зазначав: «Українські незалежні соціал-демократи теж розкололися за лінією націоналізму та інтернаціоналізму, але розкол ще не оформлений. Якщо він виявиться більш визначено, бажаю знати думку ЦК».

Певний час на шпальтах газети публікувалися різні матеріали, але це тривало недовго: вже в середині квітня в редколегії «Червоного прапора» перемогла лінія на побудову незалежної рад. України. Згодом ліві незалежники пояснювали це тим, що «Ч.П. був залежним від кишені О.К., ще десь животівшого». Тому вже після 15 квітня, коли з редколегії вийшов Зінько, «Червоний прапор» ставав дедалі критичніше налаштованим проти більшовицької політики і все менше відбивав позицію лівих незалежників. 17 квітня відбулися заг. збори Київ. орг-ції незалежників, на якій позицію «лівих» відстоював той же Зінько. Під час дебатів його опоненти наполягали на тому, що, з огляду на аграрну та нац. політику більшовиків, порозуміння з ними «лише дискредитує ідею соціялізму та комунізму, через те треба бути або на стороні, або йти до часу проти». Того дня «за пізнім часом обговорення» резолюції ухвалено не було. Чергові збори партійців Київ. орг-ції відбулися 22 квітня і вже там пропозиція лівих «вимагати від фракції незалежних в Виконкомі зміни тактики у відношенні до партії більшовиків в напрямку тактичного з'єднання з нею» була забалотована.

Подальша доля незалежників і створення окремої партії незалежних-лівих була визначена більшовицьким кер-вом України. Спочатку воно заборонило «Червоний прапор», останній номер якого вийшов 25 квітня, а 30 квітня була оприлюднена постанова ЦК КП(б)У «Про партію куркульської революції», якою партія «незалежників» заборонялась як куркульська і контрреволюц. Водночас перед лівими незалежниками ставилася безкомпромісна «ділєма: або організаційно порвати з партією, або станути на бік контрреволюції». У разі розриву лівих не просто обіцяли залишити у місц. органах влади, а і ввести до складу *Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету*).

З огляду на попереднє недопущення до вищих органів влади представників значно потужнішої «цілої» партії незалежників, такі обіцянки незначній їх частині виглядали нелогічно. Проте пояснення було досить просте: реагуючи на хвилю антибільшовицького повстанського руху, більшовики саме у другій половині квітня взяли курс на розширення соціальної бази своєї влади й тому активно залучали до участі у ній представників прорад. партій. До такого повороту у своїй політиці їх змушували ще й настанови Кремля, що лунали й раніше, але спочатку були проігноровані ЦК КП(б)У. Окремим пунктом в оприлюдненій 30 квітня постанові наголошувалося, що у разі організаційного розриву зі своїми однопартійцями прокомуністичним незалежникам дозволять видавати свій часопис і проводити власну організаційну та політ. роботу.

Ліві незалежники відгукнулись і вже 4 травня провели нові збори Київ. орг-ції, де визнали діяльність ОК незалежників «контрреволюційною» та вирішили утворити нову партію під тимчасовою назвою «Українська соціал-демократична робітнича партія незалежних лівих» (УСДРП(н-л)) (у газетному варіанті резолюції йшлося про УСД Незалежні (ліві), що загалом вживалось як синонім). Було обрано Тимчасовий комітет (ТК) УСДРП(н-л) у складі Гуковича, Черепенка, Паньківа, Биховенка та Яковлева, який мав представляти партію у відносинах з іншими політ. силами. Щодо тактики дій, то було ухвалено рішення діяти під гаслом «усесвітнього об'єднання Радянських Соціалістичних Республік» та визнано найкращим способом досягнення мети диктатуру пролетаріату, тобто без «біднішого селянства», як то було у незалежників. «Відкидаючи націоналістичні тенденції» незалежників, ТК разом із тим наголошував, що «пролетаріат в особі своїх представничих органів мусить негайно дійсно погодити потреби критичного розвитку окремих націй, що виявиться зараз в обов'язковому вжитку Української мови у всіх органах влади». Ці положення згодом знайшли відображення у Декларації лівих незалежників, що мала відігравати роль її тимчасової програми і написати яку було доручено спеціально обраній на з'їзді комісії.

Певний час тривала організаційна робота, насамперед перереєстрація колишніх делегатів «незалежних». Зокрема, 15 травня у газ. «Більшовик» було оголошено список з 21 колишніх незалежників — членів Київ. ради робітн. депутатів, які, щоб не позбутися мандатів, мали пройти перереєстрацію вже як члени УСДРП(н-л). Оскільки в результаті «відколів» та розколів виникла певна плутанина з укр. партіями, то ВУЦВК, ЦК КП(б) У та керівництво чекістів опублікованим 17 травня наказом наголосили: «Всім виконкомам, усім надзвичайкам, усім парткомам покладається за обов'язок найсуворіше відрізняти лівих есерів меншости (боротьбисти)... (це помилка в тексті опублікованої у «Вістях ВУЦВК» постанови, насправді йшлося про УПЛСР (меншості), яка з початку червня 1919 після III з'їзду УПЛСР почала офіційно називатися «УПЛСР (борбисти)» — Г.Є.) і української партії есерів боротьбистів-комуністів і незалежників лівих», за утиски яких ці владні органи обіцяли відповідальність «по всій суворости законів революційного часу, як за вчинок проти революції направлений».

22 травня вийшов перший номер «Червоного стягу» — таку назву отримала парт. газета, яка виходила як «Орган Тимчасового Комітету Укр. С.-Д. Р. П. незалежних лівих». Уже 4 червня зібралася конференція УСДРП (н-л), яка схвалила діяльність Тимчасового комітету і складену ним Декларацію, що відігравала роль програми партії, та обрала

новий, тепер вже постійний ЦК партії у складі 7 осіб. З 6 червня «Червоний стяг» став виходити як друкований орган ЦК УСДРП(н-л). Ліві незалежники фактично в усьому прийняли комуніст. програму, навіть у питанні про доречність комун, які у декларації було визначено як «ідеальну форму сільського господарювання при комуніст. будівництві». Тактика дій Н.л. різнилася з більшовицькою насамперед у питанні освіти та культури. Щоправда, ліві незалежники не були ще й прихильниками приєднання України до Росії. Натомість вони виступали за «усесвітню Соціялістичну федерацію Радянських Республік», а їхній спротив ініційованому тоді Кремлем «злиттю України» зіграв певну роль у недопущенні такого сценарію.

12 червня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення надати УСДРП(н-л) щомісячну субсидію у розмірі 250 тис. руб. і ввести трьох її представників до складу ВУЦВК, залишивши відкритим питання про входження лівих незалежників до уряду. 14 червня основна частина рішення була проведена в рад. порядку: Черепенка, Гуковича та Дігтяра було введено до складу ВУЦВК. Згодом питання про участь лівих незалежників в уряді на засіданні політбюро ЦКУ КП(б)У ще ставилося, але його вирішення було відкладено до пленуму ЦК КП(б)У, який відбувся на початку серпня, коли питання вже втратило актуальність.

Реальний вплив УСДРП(н-л) був дуже обмежений, її осередки активно діяли хіба що у Києві та в межах губернії, насамперед, у Черкасах, де видавався свій друкований орган «Червоний листок», на липневому губернському з'їзді партії «представниками з місць було зроблено доклади про стан організацій Черкаської, Городищенської, Смілянської, Липовицької, Уманської і инш.». Однак плани проголошувалися великі. Тому 20 червня ЦК УСДРП(н-л), виконуючи настанови парт. конференції від 4 червня, ухвалив рішення про проведення «першого Всепартійного З'їзду УСДРП Незалежних-Лівих», скликання якого було заплановане на 20 липня. Оголошення про з'їзд, так само, як і у випадку із з'їздом незалежників, дублювалося у кожному з номерів газети включно до 13 липня.

Втім уже 15 липня було оприлюднено (і до 20 липня включно у кожному номері дублювалося) рішення про перенесення з'їзду на «неозначений час», що пояснювалося «важливістю менту та ускладненням сполуки з периферією». Друга з названих причин стала наслідком активізації повстанського руху, але основною була перша. Вона стає зрозумілою після аналізу рішень Київ. губернського з'їзду УСДРП (н-л), який почав свою роботу 15 липня. Делегати з'їзду, йдучи за відповідними ухвалами київ. районних орг-цій, і «маючи на увазі спільність завдань», вирішили прихильно поставитися до пропозиції про об'єднання з комуністами-боротьбистами. Після 20 липня, тобто по узгодженню основних питань такого об'єднання, про проведення парт. з'їзду лівих незалежників у «Червоному стязі» перестали згадувати.

Насправді перемовини про таке об'єднання почалися ще наприкінці червня. Для цього були вагомі як практичні, так і теоретичні підстави: позиції партій з основних питань збігалися, їхнє голосування у ВУЦВК мало узгоджений характер, а самим боротьбистам був вкрай потрібен «марксистський» шлейф для запланованого опанування комуніст. ніші. Зрештою перемовини увінчались успіхом і 6 серпня 1919 було проголошено про об'єднання УСДРП(н-л) із УПСР(к.) в одну партію — Українську комуніст. партію (боротьбистів). Оскільки за впливом і мережею парт. орг-цій ці партії були неспівмірними, то можна говорити про поглинання боротьбистами лівих незалежників. Лідера Н.л. М.Паньківа було введено до складу ЦК нової партії, а друкований орган Н.л. «Червоний стяг», у редакції якого залишився М.Паньків, став другою центр. газетою УКП(б) і виходив включно до 30 серпня 1919. Історія партії УСДРП (незалежних лівих) завершилася.

Літ.: *Любовець О.М.* Українські партії революційної доби 1917—1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. К., 2012; *Гірік С.І.* Джерела дослідження ідейних засад Української комуністичної партії (боротьбистів) (1918—1920 рр.). К., 2015; *Клименко Артем.* Два шляхи «незалежників». Чому радянська влада в 1919-му так довго трималася. «Ділова столиця», 2019, 18 липня.

Г.Г. Єфіменко.

УКРАЇ́НСЬКЕ НАЦІОНА́ЛЬНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ (УНО) КАНА́ДИ (Ukrainian National Federation of Canada) — громадсько-політ. орг-ція канад. українців, заснована членами Української стрілецької громади, до якої входили ветерани нац.-визвольних змагань УНР і ЗУНР. З часом опинилося під впливом Проводу укр. націоналістів (мельниківців).

Перший осередок УНО створено 17 липня 1932 в Едмонтоні, пров. Альберта (перший голова — учитель Олекса Григорович). Крайовий з'їзд 1934 у Саскатуні обрав керівні органи та визначив вектор розвитку орг-ції. Пресовий орган — тижневик «Новий шлях» (від 1974 публікується у Торонто). У 1930-х започатковано перші Провінційні управи / екзекутиви на території Зх. Канади (Альберта, Саскачеван, Манітоба, Британська Колумбія). За перші чотири роки існування УНО виникло півсотні осередків по всій країні (станом на сьогодні функціонує 5 провінційних відділень і 12 філій). Кількість членів орг-ції постійно змінювалася, сягаючи декількох тисяч осіб у 1950—60-х (із тенденцією до зменшення чисельності останніми роками).

Затверджений Сенатом Канади 14 червня 1950 Статут УНО розширив початкові сфери діяльності орг-ції, передбачивши можливість госп. діяльності. Реорганізація структури УНО у 1954—56 призвела до створення шести референтур, покликаних відповідати за різні напрями діяльності. Тоді ж затверджено новий керівний орган з місцем осідку в Торонто — Національну раду директорів (до того — крайова екзекутива, президія) із 23 членів / членкинь, яких обирали на три роки. Структура набула сучасного вигляду: Крайовий з'їзд (ухвалення рішень), Національна рада директорів (виконання рішень), Гол. провірочна комісія (контрольні функції). Головами УНО у різний час були відомі громадські діячі, зокрема, В.Коссар, М.Плав'юк, Я.Білак, М.Мицик, Л.Філь, Т.Підзамецький, І.Бардин, Ю.-Р.Клюфас та ін.

Згідно зі статутом організація ставила за мету гуртувати канад. українців, попри їхні політ. чи реліг. уподобання, плекати нац. культуру, розширювати вплив укр. громади на політ. життя

Канади, інформувати канад. спільноту про історію та к-ру українців, просувати ідею укр. самостійності, а від 1991 — конструктивно підтримувати Україну в її розвитку. Відповідно до поставлених завдань УНО організовувала українознавчі школи, нар. доми, кредитні спілки, мистецькі колективи (хор ім. О.Кошиця, танцювальний ансамбль «Калина»), б-ки, музеї, спортивні клуби, літні табори (дитячі табори «Соняшник», «Сокіл», у 2016 започатковано програму лідерства для дітей «Стріла»). Задля координації роботи УНО в гуманітарній сфері у 1944 засновано Укр.-канад. культ.-освітній центр, звичною стала організація у місцях компактного проживання українців «Тижня укр. культури». З метою привернення уваги канад. спільноти до порушень прав українців у Рад. Союзі, УНО постійно проводила інформаційні кампанії, антирад. акції протесту по всіх великих канад. містах. У різних місцевостях Канади осередки УНО організовували тематичні вечори на честь відомих культ. і політ. діячів (Т.Шевченко, Ф.Франко, С.Петлюра, Є.Коновалець та ін.), заходи до пам'ятних дат укр. історії (особлива увага до річниць проголошення Незалежності та Соборності України). У суспільно-політ. житті Канади УНО виступало за якнайширше впровадження політики багатокультурності, яка передбачала підтримку культ. спадщини усіх етнічних груп усередині країни.

Статусу дочірніх орг-цій при УНО впродовж його існування набули Українська Стрілецька Громада, Організація Українок Канади ім. Ольги Бесараб, Молодь Укр. Нац. Об'єднання (перший президент — П.Юзик, історик, політик, у 1963—86 канад. сенатор; у 2009 при орг-ції створено Ін-т молодих провідників ім. П. Юзика). 20-та Крайова конференція УНО у Садбері прийняла до своєї структури Укр. Визвольний Фонд. У своїй післявоєнній історії УНО доклалася до створення Комітету українців Канади, Фундації ім. Т. Шевченка і Світового конгресу вільних українців.

Дж.: Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ), ф. 50 (Українське Національне Об'єднання, Канада), оп. 1, спр. 1 (Акт інкорпорації [державної реєстрації] УНО Сенатом Канади), червень 1950, арк. 1—4; ЦДАЗУ, ф. 50, оп. 1, спр. 2 (Документи (обіжники, листи, пресові повідомлення та ін.) щодо роботи КЕ, її регіональних органів та БО УНО (Канада), 10 травня 1946 — 28 вересня 1984), арк. 1—236;

Літ.: Пам'яткова книга 23-го Крайового З'їзду Українського Національного Об'єднання Канади (Вінніпеґ, 27 червня — 1 липня 1969 р.). Вінніпеґ, 1969; Українське Національне Об'єднання Канади (УНО). У кн.: Третій Світовий Конгрес Вільних Українців 1978. Торонто—Нью-Йорк—Лондон, 1988; *Решетченко Д.* Українське Національне Об'єднання в Канаді (за документами Центрального державного архіву зарубіжної україніки). «Архіви України», 2015, вип. 2(296); Українське національне об'єднання Канади. Web: https://unfcanada.ca

Р.Б. Сіромський.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ВІЙСЬКО́ВО-МОРСЬКИ́Й ФЛО́Т 1917—1918, Українська військова фльота, Державна фльота — військ.-мор. об'єднання *Української Народної Республіки* та *Української Держави* на *Чорному морі* та *Азовському морі*.

Початок творення У.в.-м.ф. заклали процеси українізації Чорноморського флоту (див. *Чорноморський флот, до 1917*; далі ЧФ) після *Лютневої революції 1917*. Згідно з резолюцією *Першого українського військового з'їзду 1917* ЧФ мав бути повністю українізований (за деякими оцінками, на той момент частка етнічних українців серед особового складу могла сягати 65—70 %). Першою українізованою військ.-мор. частиною став Севастопольський флотський півекіпаж під команд. підполк. В.Савченка-Більського. Першим кораблем ЧФ, який підняв укр. прапор замість рос. (25(12) липня 1917), став есмінець «Завидний». У відповідь на проголошення *Третім універсалом Української Центральної Ради* автономної УНР всі кораблі ЧФ 25(12) листопада 1917 на один день підняли укр. прапори, а в *Севастополі* відбувся парад представників екіпажів і берегових частин.

Для кер-ва процесами переведення ЧФ під юрисдикцію УНР в *Києві* в листопаді 1917 була створена Ген. укр. мор. рада, в січні 1918 — Ген. секретарство (згодом Міністерство) мор. справ на чолі з Д.*Антоновичем*. 11 січня 1918 (29 грудня 1917) *Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради* ухвалив тимчасовий закон про флот УНР, у якому зазначалося: «Російська Чорноморська флота — військова і транспортна — проголошується флотою Української Народної Республіки і виконує всі обов'язки по охороні побережжя і торгівлі на Чорному і Азовському морях». 2-й параграф закону встановлював військ.-мор. прапор УНР.

У грудні 1917 — січні 1918 ЧФ (разом з чорномор. портами Криму і УНР) потрапив під контроль більшовиків. Основні сили флоту були зосереджені в Севастополі, однак в *Одесі* залишилися канонерські човни «Кубанець» і «Донець», не менше 11 озброєних самохідних барж типу «Боліндер», близько 20 тральників і транспортів. Після визволення Одеси в березні 1918 ці кораблі увійшли до складу новостворених Дунайської та Транспортної флотилій УНР. Крім того, 22 квітня 1918 в Одесі було створено першу формацію мор. авіації УНР — 1-й Укр. гідроавіац. дивізіон (20 гідропланів).

Із наближенням нім. та укр. військ до Севастополя, 29 квітня 1918 більшість кораблів ЧФ і Севастопольська фортеця за наказом віцеадмірала М.*Сабліна* підняла укр. прапори та оголосила про перехід під юрисдикцію УНР. Але побоюючися, що німці захоплять кораблі, 29 квітня — 1 травня М.Саблін вивів частину з них у підконтрольний більшовикам Новоросійськ. На вимогу нім. командування 17—19 червня 1918 лінкор «Воля», гідрокрейсер «Імператор Траян» і 6 есмінців повернулись у Севастополь, а лінкор «Вільна Росія», 10 есмінців, 5 транспортів і 1 танкер були затоплені своїми екіпажами в Новоросійську і Туапсе.

Станом на кінець червня 1918 у Севастополі базувалися 8 лінкорів, 3 крейсери, 1 гідрокрейсер, 17—18 есмінців, 15—17 під-

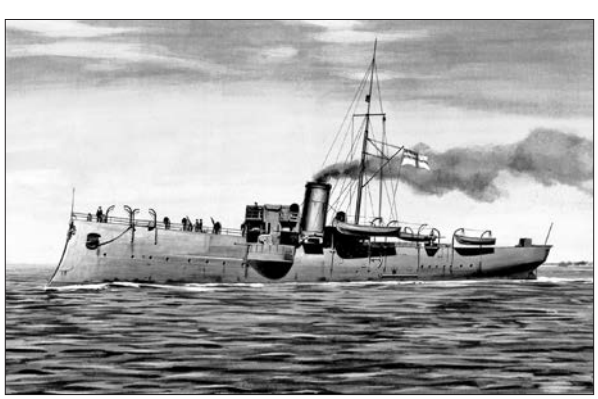

Канонерський човен «Кубанець» («Запорожець») восени 1918. Реконструкція. Художник Т. Штик.

водних човнів, 5 плавучих баз, багато допоміжних суден. Німеччина інтернувала ці кораблі до завершення *Першої світової війни*, задекларувавши намір потім передати їх Україні. Уряд Української Держави активно домагався прискорення цього процесу, попри протидію з боку рад. Росії і Кримського крайового уряду С.*Сулькевича*, які також претендували на контроль над ЧФ. 21 травня 1918 офіц. представником Мор. міністерства Української Держави у Севастополі для зв'язку з нім. командуванням був призначений капітан 1-го рангу М.*Остроградський* (10 червня на цій посаді його змінив контр-адмірал В.Клочковський). Доля ЧФ обговорювалась і під час візитів у Німеччину Ф.*Лизогуба* (серпень 1918) і П.*Скоропадського* (вересень 1918).

Унаслідок переговорного процесу вже у червні 1918 нім. сторона дозволила знову підняти укр. прапори на кількох кораблях, а з вересня почала офіц. передання їх до складу «Української державної фльоти». Одразу після поразки Німеччини в Першій світовій війні, 12 листопада 1918, контр-адмірал В.Клочковський був призначений тимчасовим командувачем мор. силами Української Держави. Однак протягом 2-ї пол. листопада — грудня 1918 усі військ. кораблі в Севастополі та Одесі були захоплені *Добровольчою армією* А.*Денікіна* і військами *Антанти* (див. *Чорноморський флот білий*).

Літ.: Українська Центральна рада: Документи і матеріали, т. 2. К., 1997; Гражданская война в России: Черноморский флот. М., 2002; Флот в Белой борьбе. М., 2002; *Тинченко Я.* Військово-морські сили України. 1917—1921. К., 2012; *Гриценко І.* Український Державний Флот в 1917—1919 рр.: історія його становлення, військово-політичної боротьби та занепаду. К., 2015.

В.Р. Мараєв.

Український дім.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ДІ́М — громад. будівля у *Києві*. Розташов. на вул. *Хрещатик*, межує з *Володимирською гіркою*. Споруджений у 1978—82 для *Київського філіалу Центрального музею Леніна*. 1990 постановою політбюро ЦК КПУ цю установу перейменували на «Суспільно-політ. і культ. центр ім. В.І. Леніна», а 1992 — на «Культ.-просвітницький центр "Український дім" при Мін-ві к-ри України». Постановою КМ України від 2 квітня 1993 було створено Центр «Український дім» при КМ України, музейну експозицію демонтували й перенесли до фондосховищ. 1997 Центр був реорганізований і отримав назву «Палац мистецтв "Український дім"». 1999 його ліквідували, У.д. увійшов до складу Нац. комплексу «Експоцентр України». 2005 створено держ. підпр-во «Центр ділового та культ. співробітництва "Український дім"» (з 2010 має статус національного). У.д. використовують як виставково-презентаційний комплекс: тут проводять з'їзди, конференції, презентації, науково-тех. і торговельно-пром. виставки, бізнес-форуми, концерти, худ. виставки та ін. заходи.

У січні — лютому 2000 в У.д. відбувалися засідання *Верховної Ради України* (див. *«Оксамитова революція» 2000*). У 2004 під час *Помаранчевої революції* в У.д. був штаб прихильників В.*Ющенка*. 25 січня 2014, під час *Революції Гідності*, У.д. зайняли силовики, але в ніч проти 26 січня майданівці змусили їх звільнити будівлю. Після цього У.д. використовували учасники протестів: тут діяли прес-центр, пункти обігріву та прийому і видачі харчових продуктів, б-ка. 18—20 лютого 2014 У.д. знову контролювали силовики, які вчинили там погром.

Будівлю спроєктували архіт. В.Гопкало, В.Гречина, В.Коломієць, Л.Філенко, інж. Л.Лінович, В.Коваль. Основний об'єм будівлі квадратний у плані (розмір 56,4×56,4 м), з тилу до нього прилучається невеликий об'єм кінолекційної зали. Архіт. рішення позначено лаконічністю та монументальністю; засноване на сполученні реброподібних пілонів, обличкованих білим мармуром, та навісних рельєфних панелей. На рівні двох нижніх поверхів будівлю оперізує галерея, яку прикрашали бронзові горельєфи на революц. тематику (скульп. В.Борисенко; демонтовані 2016).

Центр внутр. простору займає кругла в плані зала, яка «прорізає» об'єм будівлі по вертикалі й завершується барабаном (діаметр 36 м), що виконує для інтер'єру функцію концентратора денного світла. У центрі зали стояла величезна мармурова статуя В.*Леніна* (скульп. В.Борисенко, В.Подольський; демонтована 1993). Навколо зали на п'яти поверхах розташовані ін. приміщення, до яких ведуть сходи та ескалатори. Три верхні яруси були призначені для музейної експозиції, нижні — для адм.-службових приміщень, екскурсбюро, б-ки, зали тимчасових виставок та зали Наук. ради. У підземних поверхах розміщені фондосховище, буфет, гардероб, кінолекційна зала, об'єкти інж. обладнання.

Літ.: *Шулькевич М.М., Дмитренко Т.Д.* Киев: Архитектурно-исторический очерк. К., 1982; *Килессо С.* Киевский филиал Центрального музея В.И. Ленина. «Архитектура СССР», 1983, № 3—4; Національний центр «Український Дім». Web: https://uadim.in.ua/; *Філевська Т.* Український дім Леніна: дослідження історії однієї декомунізації. Web: https://platfor.ma/magazine/text-sq/re-invent/ukrdim-vs-lenin/

Д.Я. Вортман.

УКРАЇ́НСЬКИЙ ЛЕГІО́Н — патріотична громад. орг-ція, створена 31 липня 2014 у м. Київ. Метою діяльності ГО є захист прав і свобод, задоволення спільних інтересів своїх членів та громади, їхніх соціальних, екон., творчих, вікових, нац.-культ., спортивних та інформаційних потреб, а також підвищення рівня безпеки життєдіяльності сусп-ва та обороноздатності країни.

Лейтмотивом роботи У.л. є формування нового громадянина, захисника родини, громади і сусп-ва, який бере на себе особисту відповідальність за все те, що відбувається в нашій країні.

Загальні засади діяльності — добровільність, самоврядність, вільний вибір території діяльності, рівність перед законом, відсутність майнового інтересу її членів (учасників), прозорість, відкритість та публічність, законність, гласність, рівності прав та обов'язків членів.

Основні напрями роботи: підготовка та саморозвиток членів громад. орг-ції як згуртованої

сили, яка готова чинити збройний опір агресору; сприяння розвитку територіальної оборони (ТРО) у загальноукр. масштабі; виховання молоді як людей із критичним способом мислення, які у майбутньому зможуть захистити свою країну.

Фінансування діяльності ГО здійснюється коштом легіонерів через членські й добровільні внески, а також благодійних внесків громадян, підпр-в, установ і орг-цій.

З 2015 У.л. має уповноваженого представника у Раді волонтерів при Мін-ві оборони України, співпрацює з органами держ. влади, місц. самоврядування, підпр-вами, установами, орг-ціями різної форми власності у сфері матеріального забезпечення військових, які перебувають у зоні бойових дій.

Членами У.л. було проведено тренінги з тактичної медицини, організовано курси з вивчення домед. допомоги, здійснено низку заходів військ.-патріотичного виховання молоді, забезпечено спільні навчання з Рухом сприяння територіальній обороні України.

Голова організації — Олексій Санніков, керував навч. взводом, ротою. Має звання лейтенант запасу, ВУС «Командир мотопіхотного взводу на БТР70», обраний у грудні 2016.

Дж.: Український легіон. Громадська організація. Web: https://ukraine-legion.org.ua/team-view/sannikov-oleksij/; Інформація про діяльність інституту громадянського суспільства протягом року. Ініціативна група громад. орг-ції «Український легіон». Web: https://web.archive.org/web/20211224182910/https://www.mil.gov.ua/content/dvom_mou/lapina_rezol_d.pdf

Я.В. Борщик.

«УКРАЇ́НСЬКИЙ СКИТА́ЛЕЦЬ» — часопис укр. еміграції, що видавався у 1920—23. Був заснований в листопаді 1920 у таборі Ліберець, де перебували інтерновані вояки *Української Галицької армії*, наступного року був перенесений до табору Йозефов (обидва табори — тоді у Чехословаччині, нині у Чехії), з 1 листопада 1922 видавався у *Відні* як «орган військ. еміграції земель *Західноукраїнської Народної Республіки*». Перші 3 номери були підготовлені у рукописному форматі та надруковані на шапірографі, наступні 5 номерів вийшли у машинописному вигляді.

Починаючи з № 10 (листопад — грудень 1921) журнал виготовлявся на професійному типографському обладнанні. Спочатку видавався як місячник, з листопада 1922 перетворився на ілюстрований двотижневик. Наклад становив від 300 до 1 тис. примірників. Частина накладу розповсюджувалася поза табором як у Чехословаччині, так і в інших європ. країнах (Німеччині, Австрії, Югославії, Болгарії, Румунії, Франції, Норвегії, Італії, Болгарії та Польщі).

Перше число «У. С.» було підготовлено до видання заходами редакції у складі М.Левицького (редактор), Я.Голоти, І.Іванця і Ю.*Буцманюка*. У лютому 1922 кер-во журналом перейшло до редколегії у складі П.Будза (ред.), І.Мельницького і М.Дольницького. У цьому форматі журнал виходив до грудня 1923, після чого часопис знову змінив видавничий формат, виходячи у 1924 як неперіодичний зб. «Об'єднання».

Увесь час видання журнал відігравав важливу мобілізаційну місію для інтернованих у таборах ЧСР вояків-галичан, закликаючи їх до самоорганізації в умовах еміграційного життя і збереження себе як частини укр. етносу, тимчасово відірваного від свого ядра внаслідок приєднання Польщею галицьких земель. Статті й матеріали «У. С.» привертали увагу чеського сусп-ва, а також зарубіжних укр. громад до проблем інтернованих укр. вояків та тих високих ідеалів, які послідовно й непохитно відстоювало вояцтво УГА на еміграції.

Літ.: *Сидоренко Н.* Відчахнута від рідного дерева галузка (Таборовий часопис «Український Скиталець» (Ліберці; Йозефов; Відень, 1920—1923) та його значення у формуванні національної громади у Чехії). «Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Журналістика», 1997, вип. 5; *Сидоренко Н.* Національно-духовне самоствердження. Ч. ІІ: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919—1924). К., 2000; *Срібняк І.* Преса інтернованих частин Української Галицької Армії у Чехословаччині (1919—1921 рр.). «Магістеріум (Національний університет «Києво-Могилянська академія»). Серія «Журналістика», 2006, вип. 22; *Фуртес О.* Історико-мемуарний літопис УГА «Український Скиталець» 1920—1923 рр. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», 2008, вип. 17; *Мартьянова Я., Срібняк І., Хлєбіна А.* «Український Скиталець» (Ліберець—Йозефов—Відень), 1920—23 рр.: до історії видання часопису. «Україна модерна», 2021, № 31.

І.В. Срібняк.

УЛЬЯ́НОВ Дмитро Ілліч (16(04).08.1874—16.07.1943) — рад. парт. і держ. діяч. Брат В.*Леніна*.

Д.І. Ульянов.

Н. в м. Симбірськ (нині м. Ульяновськ, РФ). 1894 закінчив Самарську г-зію, поступив на мед. ф-т Моск. ун-ту. Брав участь у революц. діяльності, працював у нелегальних марксистських гуртках моск. «Робітничого союзу». 1897 заарештований, виключений з ун-ту. З 1898 жив під гласним поліцейським наглядом у Подольську (нині місто Моск. обл., РФ). 1900 став кореспондентом газ. *«Искра»*. 1901 закінчив мед. ф-т Юр'євського ун-ту, від 1902 працював лікарем на пд. Росії, поєднуючи цю роботу з активною участю в революц. русі. 1903 працював у Тулі (нині місто в РФ), був делегатом ІІ з'їзду *Російської соціал-демократичної робітничої партії*, потім — агентом ЦК РСДРП(б) в *Києві*. 1905—07 — лікар у Симбірську, потім — у Серпуховському пов. Моск. губ. (нині територія в складі Моск. обл., РФ). 1911 переїхав до Криму, де працював повітовим лікарем у *Феодосії*. У роки *Першої світової війни* був мобілізований до армії, де працював військ. лікарем у шпиталі в *Севастополі, Одесі*, санітарній управі *Румунського фронту*.

У грудні 1917 став членом Таврійського к-ту РСДРП(б). На поч. 1918 обраний до редколегії газ. «Таврическая правда». Після поразки більшовицького уряду *Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди* з квітня 1918 до квітня 1919 перебував на нелегальному становищі.

Від квітня 1919 став членом Євпаторійського к-ту РКП(б) та членом Крим. ревкому. Завдяки тому, що в Москві не змогли вчасно визначитися з новим головою уряду *Кримської Соціалістичної Радянської Республіки* він був призначений в. о. голови її РНК, а також одночасно наркомом охорони здоров'я та соціального забезпечення. Цю посаду він обіймав до літа 1919 — поки існувала Крим. СРР.

Після захоплення Крим. п-ова Червоною армією з кінця грудня 1920 У. — член Крим. обкому РКП(б) і ревкому, керівник Центр. управління курорта-

Б. Уляновський.

ми Криму. Під час перебування на цій посаді У. здійснював *націоналізацію* палаців, маєтків, вілл і пристосування їх під санаторії.

Навесні 1921 через «систематичне пияцтво» та неадекватну поведінку був відкликаний із Криму до *Москви*. З 1921 по 1941 працював у Москві на різних посадах: у наркоматі охорони здоров'я, Комуніст. ун-ті ім. Я.Свердлова, Комуніст. ун-ті трудящих Сходу, від 1933 — у наук. секторі поліклініки Санітарного управління Кремля. Вів роботу в Центр. музеї В.Леніна. 1941—42 жив в Ульяновську, а потім знову повернувся до Москви.

П. у с-щі Горки Ленінські Моск. обл.. Похований у Москві на Новодівичому кладовищі.

Тв.: Очерки разных лет: Воспоминания, переписка, статьи. М., 1984.

Літ.: *Вольфсон Б.М.* Д.И. Ульянов. «Вопросы истории КПСС», 1964, № 9; Переписка семьи Ульяновых: 1883—1917. М., 1969; *Яроцкий Б.* Ульянов-младший: очерк о жизни и деятельности Д.И. Ульянова в Крыму. Симферополь, 1970; *Його ж.* Дмитрий Ульянов. М., *1977; Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей: из истории гражданской войны в Крыму. Симферополь, 1997.

Т.Б. Бикова.

УЛЬЯНО́ВСЬКИЙ Болеслав (польс. — Ulanowski; 01.08.1860—27.09.1919) — польс. історик права, медієвіст, палеограф, видавець джерел. Професор (1888). Дійсний член АН у Кракові (1894). Н. в м. Брест-Литовськ (нині м. Брест, Білорусь) у сім'ї військ. лікаря. Навч. в г-зіях Любліна (до 1874; нині місто в Польщі) та *Кракова* (1874—77). 1877—81 вивчав історію, право та адміністрацію в *Краківському університеті*. 1881 захистив докторську дис. на тему: «Лешек Чорний, князь Краківський 1279—1288» (кер. — проф. С.*Смолька)*. 1883 стажувався у Сорбонні. 1886 на підставі праці «Про право притулку в Статутах Казимира Великого» здобув габілітацію в Краківському ун-ті. Від 1886 — доцент, від 1888 — професор Краківського ун-ту. Від 1888 — чл.-кор., від 1894 — дійсний член, 1903—19 — генеральний секретар АН у Кракові. 1898—1917 — секретар, 1917—19 — голова Правничої комісії АН у Кракові. Розробив концепцію видання «Польська енциклопедія». Співзасн. Т-ва шанувальників історії та пам'яток Кракова (1896). Почесний член Познанського т-ва приятелів науки (1916) і Варшавського наук. т-ва (1917). Творець найбільшої польс. історико-правової школи (учні — Ф.*Буяк*, А.Хмель, Я.Дамбровський, С.Естрайхер, Я.-Н.*Фіялек,* А.Кшижановський, *С.Кутшеба,* В.*Собєський,* С.Закшевський та ін.).

Досліджував польс. середньовіччя («Джерельні причинки до останніх років правління Оттокара II» (1886), «Про публічну покуту в Польщі», (1888), «Про заснування та обдарування монастиря бенедиктинок в Станьонтках»; 1891), історію польс. («Про підготовчі праці до історії канонічного права в Польщі» (1887), «Історія та джерела церковного права» (1893), «Польське село в юридичному відношенні від 16 до 18 століття» (1894), «Найдавніший систематичний звід польського права з XV ст.» (1895), «Історія церковного права»; 1920, у співавт. з Я.Бжезинським) та австрійс. права («Церковне шлюбне право з урахуванням австрійського права» (1893), «Історія держави і австрійського публічного права», ч. 1 — 1907, ч. 2 — 1908, 1913).

Опрацював та видав «Тексти краківських присяг з років 1399—1418 рр.» (1883), «Декілька польських актів з Крайового архіву в Кракові» (1884), «Матеріали до історії права і польської геральдики» (1885), «Альбом студентів Краківського університету» (1887), «Декілька пам'яток королівського і воєводського законодавства про торгівлю і ціноутворення» (1892), «Три юридичні памфлети з 1607 і 1612 років» (1893), «Акти вибраних капітул і нецерковних судів» (ч. 1—4, 1894, 1902, 1908, 1918), «Акти Варшавської колегіати» (1897), «Інвентар товарів і доходів влоцлавського біскупства» з року 1534 (1902), «Акти познаньської і вроцлавської капітул 1519—1578» (1908), «Дві юридичні брошури з 1602 і 1608 років» (1920), «Сільські судові книги» (т. 1—2, 1921), «Візитації маєтків Гнєзненського архієпископства і Гнєзненської капітули з XVI ст.» (1921) та ін.

П. у м. Краків.

Літ.: *Abraham W.* Bolesław Ulanowski. «Kwartalnik Historyczny», 1919, r. 33; Bolesław Ulanowski. Kraków, 1920; *Hulewicz J.* Akademia Umiejętności w Krakowie 1873—1918: Zarys dziejów. Wrocław—Warszawa, 1958; *Dybiec J.* Polska Akademia Umiejętności w Krakowie 1873—1952. Kraków, 1993; *Barański M.* Ulanowski Bolesław. В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Środka A.* Ulanowski Bolesław. В кн.: Uczeni Polski XIX—XX st., t. 4. Warszawa, 1998; *Uruszczak W.* Bolesław Ulanowski (1860—1919). В кн.: Uniwersytet Jagiełłoński: Złota księga Wydziału Prawa i Administracji. Kraków, 2000.

В.В. Тельвак.

У́МАНСЬКИЙ ВАСИЛІА́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — грекокатол. монастир, що існував в *Умані* у 18 ст. Фундатором був власник Умані Францішек Салезій Потоцький (див. *Потоцькі*), котрий у 1765 подарував *василіанам* ділянку в місті, на якій впродовж 1765—66 побудовано дерев'яні келії, церкву та школу (колегіум), і ділянку в передмісті, де засновано монастирський фільварок. Він надав 200 тис. злотих, з яких половину використано на заснування і благоустрій монастиря, а половину вкладено під відсотки для фінансової підтримки монастиря. У лютому 1766 він передав монастиреві села Гереженівку і Маньківку. У монастирі проживало від 12 до 16 ченців. Під час погрому монастиря у 1768 (див. *Коліївщина)* частина монахів втекла, а решта були вбиті. Діяльність монастиря було відновлено в 1769 після придушення повстання.

Поряд з колегіумом (в якому навчалася світська молодь), з 1770-х до 1830 існували студії з філософії і теології для ченців (для підготовки монахів до ієрейських свячень).

У 1785 було споруджено нову будівлю василіанської школи, в якій у трьох класах навчалося 400 учнів. Тут вивчали богослов'я, математику, фізику, філософію, красномовство, право, франц. і нім. мови. Значну роль відводили фізичному вихованню учнів. При монастирі закладено ботанічний сад.

1790 збудовано мурована монастирську церкву. Після другого поділу Речі Посполитої (1793;

Уманський василіанський монастир. Келії. Фото початку 21 ст.

див. *Поділи Польщі*) у приміщеннях монастиря шляхта присягала на вірність *Катерині II*. 1794 монастир і його навчальні заклади закрито. У 1796 відновлено діяльність монастиря і школи (повітове уч-ще). Це уч-ще закінчили С.*Гощинський*, Б.*Залеський*, М.*Грабовський*. 1830 училище ліквідовано.

1831 рос. війська перетворили монастир на в'язницю для підозрюваних в участі у *Польському повстанні 1830—31*. Монастирські села Гереженівка і Маньківка були конфісковані до казни. 5 березня 1834 монастир було остаточно ліквідовано, приміщення перейшли у розпорядження місц. влади, аченців переведено до Тригірського Преображенського монастиря (нині у Житомирському р-ні Житомир. обл.). Частину монастирських і шкільних речей було залишено у церкві, а картини та скульптури відправили до Київ. ун-ту св. Володимира. Незначну частину майна було передано церкві, яка відкрилась у 1830-х при військ. госпіталі, що містився на території монастиря і проіснував до 1860. Пізніше монастирські приміщення займали окружний військ. суд і військ. частини, церква (1860—1917), органи влади (1918—20), військ. частини (у рад. час). 2006 будівлю монастиря (двоповерховий П-подібний у плані корпус кінця 18 ст.) передано Держ. історико-архіт. заповіднику «Стара Умань».

Літ.: *Павленко М.* Базиліанський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст. «Уманська зоря», 1996, 30 жовтня; *Гущина С.* Освітні заклади Умані: історичний аспект. «Краєзнавство Черкащини», 2004, № 7 (спецвип.); *Кривошея І.* Уманська василіанська школа в період свого розквіту (1796—1830 рр.). «Історико-педагогічний альманах», 2005, вип. 1; *Кривошея І.* Уманський василіанський монастир (1765—1834). Умань, 2009; *Хіхлач Б.М.* Архітектура василіанських монастирів Поділля XVIII століття. В кн.: Праці Центру пам'яткознавства. вип. 16. К., 2009; *Кузнець Т.В.* Християнська Церква в Умані кінця XVIII — початку XX століття. Умань, 2012; *Стецик Ю.* Професори та магістри Уманського василіанського колегіуму (1765—1767 рр.): життєвий шлях до педагогічної праці. «Емінак», 2016, № 1.

Ю.О. Стецик.

У́МАНСЬКИЙ Костянтин Олександрович (14.05.1902—25.01.1945) — мистецтвознавець, журналіст, дипломат, агент рад. спецслужб.

Н. у *Миколаєві* у заможній єврейс. сім'ї. Батько був власником Миколаїв. чавуноливарного з-ду, мати походила з сім'ї одес. купця першої гільдії. У 16 років став студентом Моск. ун-ту. Уже в юнацькі роки блискуче володів нім., франц. і англ. мовами. Після вступу в РКП(б) у 1919 потрапив у поле зору А.*Луначарського*, який доручив У. підготувати і видати нім. мовою для поширення на Зх. книгу «Нове російське мистецтво» (про творчість А.Лентулова, К.Малевича, М.Сарьяна, В.Татліна, М.Шагала та ін. рад. худож. різного етнічного походження). У 1930 У. пройшов курс навчання в Ін-ті червоної професури.

У 1922—31 працював співробітником Рос. телеграфного агентства (РОСТА) і Телеграфного агентства Радянського Союзу (ТАРС). Від 1928 У. очолював відділення ТАРС у Парижі і Женеві. Підтримував близькі стосунки з багатьма видатними інтелектуалами Зх., які цікавилися тим, що відбувалося в СРСР.

Від 1931 почав працювати у НКЗС СРСР зав. відділу преси. На цій посаді У. організовував зустрічі іноземних журналістів і діячів культури з вищим кер-вом країни (включаючи Й.*Сталіна*), часто виступав на цих зустрічах перекладачем.

Від 1936 працював у США радником посольства, повіреним у справах СРСР у США, повноважним представником СРСР у США, надзвичайним і повноважним послом (до листопада 1941). У 1941—43 — член колегії НКЗС СРСР, в 1943—45 надзвичайний і повноважний посланник СРСР у Мексиці. Загинув 25 січня 1945 в авіакатастрофі.

Враховуючи пов'язаність У. з багатьма видатними інтелектуалами Зх., особливо лівого спрямування, кремлівські можновладці доручали У. в 1930-х делікатну місію: запрошувати їх до СРСР, організовувати зустрічі з керманичами комуніст. партії та д-ви, оточувати увагою і супроводжувати в мандрівках по країні, турбуватися про те, щоб їх відгуки про «соціалістичне будво» позитивно впливали на політ. кола і громадськість демократичних країн Зх. З цими завданнями У. вдавалося впоратися.

Англо-амер. журналіст В.Дюранті, який багато років очолював моск. бюро газети «Нью-Йорк Таймс», своїми нещирими репортажами з СРСР (за які він у 1932 одержав Пулітцерівську премію), помітно загальмував негативну реакцію зх. громадськості на вражаючі факти про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*, які походили з ін. джерел.

Британський драматург, лауреат Нобелівської премії з літ. Бернард Шоу, якого гостинно вітали в Радянському Союзі, заявив у 1933: «Я там не бачив людей, які б недоїдали; а діти були навдивовижу кругленькі. І я не можу вірити повідомленням, бо як тільки прочитав листа від пана Керенського у The Times, де він запевняє, що голодні люди в Україні їдять одне одного, як тут же визначний франц. держ. діяч Едуар Ерріо їде в Росію і, відвідавши Україну, наполягає, що він мав би бачити свідчення підозрюваного канібалізму, але не зміг знайти жодних слідів».

Популярний у зх. країнах німецько-амер. письменник Л.Фейхтвангер гостював в СРСР у 1937 упродовж двох місяців і був прийнятий Сталіним. Перебуваючи в Москві, він оперативно написав невелику за обсягом книгу «Москва, 1937. Звіт про поїздку для моїх друзів», яку негайно видали масовим накладом одразу два рад. вид-ва. У цьому есе зловісний 1937-й набув цілком романтизованого забарвлення.

Член Франц. комуніст. партії (з 1923) і почесний член Академії наук СРСР (з 1933) А.Барбюс чотири рази побував у СРСР. І помер у Москві в 1935. За гостинність віддячив глорифікованою біографією Сталіна з підзаголовком «Новий світ, побачений крізь одну людину».

Франц. письменник Р.Роллан, удостоєний Нобелівської премії з літ., побував в СРСР у 1935 й особливо відзначився захопленими відгуками про досягнення Кремля, оминаючи всі злочини сталінського режиму, яких не міг не бачити. У неопублікованих за його життя спогадах зізнавався, що замовчування правди вважав потрібним, щоб захистити «справу комунізму» від ідейних опонентів.

Завдяки зусиллям У. та ін. посіпак Кремля, які талановито використовували «корисних ідіотів» (вислів нерідко приписуєть-

П.В. Усов.

ся В.Леніну) у середовищі зх. інтелектуальної еліти для спростування неспростовних фактів про Великий голод, Великий терор та ін. злодіяння сталінського режиму, ці злочини не стали надбанням широкої громадськості аж до часів Другої світової війни.

Літ.: *Мейс Дж.* Повість про двох журналістів. Волтер Дюранті, Гарет Джонс і Пулітцерівська премія. У кн.: День і вічність Джеймса Мейса. К., 2005; *Цюпин Б.* Заплющуючи очі. Видатні західні інтелектуали, які не витримали перевірки Голодомором. «Український тиждень», 2012, 24 листопада; *Мельник Ю.* Західні прорадянські інтелектуали і Голодомор. «Листи до приятелів» (Львів), 2016, 23 листопада.

С.В. Кульчицький.

УНІВЕРСА́Л БОГДА́НА ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОГО Війську Запорозькому Низовому на вольності — фальсифікат середини 18 ст., створений у запороз. Військ. канцелярії для істор. обґрунтування суб'єктності Війська Запорозького Низового (див. *Запорозька Січ*) і захисту його прав на територію, відому як *Вольності Війська Запорозького Низового.*

У документі йдеться про пожалування польс. королем *Стефаном Баторієм* запорожцям у вічне володіння земель від Пд. Бугу до Дону, від Орелі (притока Дніпра) до «степів ногайських і кримських», а також уздовж *Дніпра*, від *Трахтемирова* до *Чигирина*, включно зі згаданими населеними пунктами. Нині відомо понад 10 «списків» У.Б.Х., що мають розбіжності як у даті «грамоти Баторія» (1575, 1576, 1577), так і власне «універсалу» (5, 15, 18 січня або ж 15 квітня 1655). За формою — це гетьманський *універсал*, нібито даний на підтвердження грамоти Стефана Баторія, з відтворенням її «тексту». За спостереженням І. *Бутича,* документ має схожість з літ. містифікаціями.

Поява У.Б.Х. пов'язана з боротьбою *Коша Запорозької Січі* за ліквідацію Старосамарської сотні *Полтавського полку*, створеної 1743 на запороз. землях. На закиди *Генеральної військової канцелярії*, що Військо Запорозьке Низове завжди перебувало під владою гетьманів і ніколи не мало власних земельних володінь, у серпні 1753 Кіш оголосив про виявлення в січовому архіві «копії» цього «універсалу». Починаючи з 1755—56 (поїздка запороз. депутації до *Санкт-Петербурга*), У.Б.Х. стає найголовнішим аргументом у намаганнях Коша отримати від рос. імператриць *Єлизавети Петрівни* та *Катерини II* жалувані грамоти на вольності Війська Запорозького Низового.

Від часу появи У.Б.Х. його автентичність ставили під сумнів у *Генеральній військовій канцелярії*, *Сенаті Російської імперії* тощо. 1775 Г.-Ф.*Міллер* уперше піддав документ наук. критиці й підтвердив ці підозри (висновки опубліковано 1846). 1904 А.*Стороженко* переконливо обґрунтував те, що У.Б.Х. — фальсифікат. Зауважено, що у викладі королів. «грамоти» згадано істор. реалії, які є анахронізмами для часів Стефана Баторія («город Чигирин», «ногайські степи», «зимівники», «городок Самар»), трапляються вигадані персонажі тощо.

Формуляр документа не збігається з формуляром універсалів Б.*Хмельницького*; співвідношення обсягів нарації (викладу обставин справи) та диспозиції (розпорядження по суті справи) засвідчує добру обізнаність його автора з універсалами та ордерами часів гетьманування К.*Розумовського*. Попри це, окремі автори наук. і наук.-популярних праць продовжують вважати У.Б.Х. автентичним документом (див. також *Баторієва легенда*).

Публікації: *Скальковский А.* Очерки Запорожья. «Журнал министерства народного просвещения», 1840, ч. 25, № 3 (перша публікація); Універсали Богдана Хмельницького. К., 1998 (остання публікація).

Літ.: *Миллер Г.Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. М., 1846 (Рассуждение о запорожцах); *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские казаки. К., 1904; *Грибовський В.В.* Г.-Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі, або до питання про роль особистості історика в історії. «Січеславський альманах», 2010, № 5; *Жарких М.І.* Сфальшований універсал Баторія — Хмельницького. 2013. Web: http://www.m-zharkikh.name/uk/History/Terextemy-riv/FalseChart.html; *Грибовський В.В.* Г.-Ф. Миллер и Запорожская Сечь: о роли личности историка в истории. В кн.: Cogito. Альманах истории идей, вып. 6: Foundation. Р.-на-Д., 2015.

М.І. Жарких, Т.Л. Кузик.

У́СОВ Павло Віталійович (12.07.1995—11.03.2022) — укр. військовик, старший лейтенант, командир танкової роти, 14-та окрема механізована бригада ім. князя Романа Великого Сухопутних військ ЗСУ. Позивний «Отаман». Герой України (посмертно).

Н. 12 липня 1995 у с-щі *Стара Вижівка*. У 2001—10 навчався у місцевій загальноосвітній школі-гімназії. У 2010—13 навчався у Старовижівському професійному ліцеї за професією «електромонтер з ремонту та обслуговування електроустаткування». 2018 закінчив Нац. академію сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (м. *Львів*). Служив у 14-й окремій механізованій бригаді ім. князя Романа (м. В*олодимир Волинський*; нині Володимир). Брав участь у бойових діях у зоні проведення ООС.

З часу широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 брав участь у боях на Київщині. 11 березня 2022 танкова рота під командуванням У. вступила у бій у районі с-ще *Макарів* Екіпаж командирського танку знищив кілька одиниць бронетехніки і багато вояків противника. У. загинув у танковому бою.

Указом Президента України № 148/2022 від 19 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі У. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Похований 14 березня 2022 у с-щі Стара Вижівка.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Рибальченко С.* Подвиг старовижівчан у російсько-українській війні: Усов Павло Віталійович — Герой України; Вареник Андрій Володимирович — Герой України; Омелянчук Михайло Михайлович — Герой України. «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина та її населені пункти в історії України і Волині» (Луцьк—Стара Вижівка), 2023, вип. 73; *Олехнович А.* Герой України Павло Усов загинув у танковому бою, попередньо знищивши кілька одиниць ворожої техніки. «АрміяInform», 2022, 25 березня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/03/25/geroj-ukrayiny-pavlo-usov-zagynuv-u-tankovomu-boyu-poperedno-znyshhyvshy-kilka-odynycz-vorozhoyi-tehniky/

В.В. Мараєва.

УСПЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА у Підгайцях — пам'ятка арх-ри нац. значення. Розташована в істор. центрі міста бл. однієї з гол. вулиць неподалік від Ринку, на схилі пагорба і є архіт. акцентом у забудові.

Успенська церква у Підгайцях.

Перша згадка про дерев'яну Успенську церкву у м. *Підгайці* датована 1446. Мурована з тесаного каменю церква споруджена 1650—53 коштом власниці міста Анни Могилянки, доньки господаря Молдавії Єремії Могили, дружини Станіслава *Потоцького* «Ревери». Герб Анни Могилянки вміщено на порталі церкви. 1700 церква стала унійною. 1718 при церкві створено Успенське братство. Наприкінці 18 ст. церкву ремонтували, а подвір'я оточили муром із дзвіницею і брамою. 1877 стіни в інтер'єрі прикрасили монументальними розписами, 1879 встановили новий іконостас і бічні вівтарі, а дахи й бані вкрили оцинкованою покрівельною сталлю замість ґонту. 1890 з тесаного каменю звели нову дзвіничку замість старої, знищеною пожежею 1889. 1910 влаштовано хори над бабинцем і розбудовано пн. ризницю. 1924 поновлено монументальні розписи в інтер'єрі. 1946 церква перейшла у підпорядкування РПЦ. 1961 дерев'яні скульптури апостолів Петра і Павла та фрагменти старого іконостаса середини 17 ст. перевезли до *Національного художнього музею України*. З 1990-х церква належала до УПЦ-КП, тепер — до ПЦУ. 2009 під час чергового ремонту спотворили форми ліхтарів і маківок на трьох банях.

На церковному подвір'ї 1874 встановили пам'ятний хрест з написом «В пам'ять святой тверезости р. 1874».

Церква тридільна, трибанева, на високому цоколі. Нава і бабинець квадратні в плані. Вівтар гранчастий ззовні й циліндричний всередині. З пн. до вівтаря прибудовано велику прямокутну в плані ризницю. Пн. стіни нави і бабинця підпирають контрфорси. Бабинець має підвал, хори та капличку над ними. Кручені сходи на хори і до каплички влаштовані у пн. стіні бабинця. У стінах нави є розвантажувальні арки, які за допомогою сферичних трикутних пандативів несуть глухий сферичний купол. 1-й ярус бабинця перекрито хрещатим склепінням. Особливістю храму є оборонна галерея з аркадою, що зовні оперізує підбанники над навою і вівтарем вище від рівня карниза. Усі три бані на низеньких підбанниках мають шоломоподібні покриття і декоративні ліхтарики з маківками. Зовнішній декор дуже стриманий, у ренесансних стильових формах: пілястри, антаблемент, аркові облямування вікон на імпостах, трикутні сандрики, портали з білокам'яним різьбленням тощо. Стіни зовні й в інтер'єрі потиньковані. В інтер'єрі збереглися настінні розписи 20 ст. і різьблені кіоти 18 ст.

Пам'ятка — унікальний зразок церк. будівлі, пристосованої до оборони.

Літ.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Історія української архітектури. К., 2003; *Слободян* В. Церква Успіння Пресвятої Богородиці. «Пам'ятки України: історія та культура», 2012, № 2.

В.В. Вечерський.

УСПЕ́НСЬКИЙ (ГЕО́РГІЇВСЬКИЙ) СОБО́Р у Каневі — пам'ятка арх-ри нац. значення. Стоїть в істор. центрі *Канева*.

Мурований собор закладено в ім'я св. Георгія (Юрія) 9 червня 1144. Будувався коштом київського кн. *Всеволода Ольговича*. Не пізніше 16 ст. змінив посвяту на Успенський (Успіння Богородиці). У 16 — на початку 19 ст. собор був храмом Канівського Успенського монастиря (згадується з 1570-х, до 1768 був правосл., потім унійним; закритий 1833). За переказами, 1578 тут відбулася панахида за І.*Підковою*. 1669 у цьому соборі митрополит Київ. Й.*Нелюбович-Тукальський* висвятив на ієродиякона Д.Туптала, майбутнього св. *Димитрія Ростовського*. 1678 під час нападу на Канів турецько-татар. загону на чолі з Іваном Яненком-Хмельницьким собор спалили разом із людьми, що ховались у ньому, й до 1770-х він був у руїні. У 1805—10 собор відбудували у класицистичних формах: з'явилися характерні для *класицизму* великі сегментні вікна й трикутні фронтони на фасадах, а також 2 вежі-дзвіниці на зх. фасаді. 1833 собор повернули православним. 20—22 (8—10) травня 1861 у цьому соборі стояла перевезена з *Санкт-Петербурга* домовина з прахом Т.*Шевченка* і служили панахиду перед похованням на Чернечій горі (див. *Шевченка Тараса могила*).

Успенський (Георгіївський) собор у Каневі.

Радянська влада закрила собор 1935, влаштувавши в ньому склад солі. Служба Божа в храмі відновилася 1941 і припинилася 1961. 1966—70 за проєктом Маріоніли Говденко та Миколи Холостенка собор реставровано й пристосовано під Музей нар. мист-ва. 1990 музей перемістили в розташовану поряд будівлю колишньої василіанської школи, а собор повернули реліг. громаді УПЦ. Монументальні розписи в інтер'єрі виконано 2004—12. 2003 *УПЦ МП* незаконно приватизувала пам'ятку. У лютому 2025 ухвалою суду, що набула чинності, пам'ятку повернули в державну власність і оперативне управління *Шевченківського національного заповідника*. Релігійна громада храму 2024 перейшла з УПЦ МП у *ПЦУ*.

Собор — однобаневий, тринавовий, шестистовпний, тріапсидний, хрестовокупольний. Має типові риси київ. архіт. традиції 1130—1180-х (період романського впливу): лопатки й півколони, які членують фасади, аркові ніші, перспективні портали тощо. Стіни викладено з плінфи. В інтер'єрі збереглися графіті. Первісна підлога була влаштована з полив'яних

О.І. Уткін.

кахлів синьо-жовтої кольорової гами.

Літ.: *Юрченко П.Г., Асєєв Ю.С.* Канівський собор. В кн.: Архітектурні пам'ятники. К., 1950; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Держ. реєстру нац. культурного надбання. К., 2000; Історія української архітектури. К., 2003; *Ластовський В.* Трахтемирівський і Канівський монастирі у XVIII ст. «Пам'ять століть», 1997, № 6; *Дрофань Л.* До історії реставрації Канівського собору. У кн.: Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини, вип. 7. К., 2010.

В.В. Вечерський.

УСПЕ́НСЬКИЙ СОБО́Р у Новгороді-Сіверському — пам'ятка арх-ри нац. значення. Мурований п'ятибанний собор, розташов. на високому пагорбі Наддеснянського плато в істор. центрі *Новгорода-Сіверського*, домінує в навколишній забудові й ландшафті.

Собор стоїть на місці знищеного пожежею свого дерев'яного попередника, перша документальна згадка про якого датується 1654. Мурований собор закладено 1714 за сприяння гетьмана І.*Скоропадського*, завершено 1722, але внаслідок браку фінансування опоряджувальні роботи й виготовлення іконостасу тривали до 1731, а запланованe буд-во дзвіниці не відбулося. Спорудив собор невідомий майстер з *Києва*, пов'язаний з гетьманом І.Скоропадським. Через крадіжки цегли і вапна буд. роботи виконали неякісно, і споруда незабаром почала руйнуватися. 1748 І.Погарський здійснив певні перебудови в соборі. 1767 під пд. й пн. підпружні арки, які дали тріщини, підвели стовпи, зміцнили стіни вівтаря й прибудували пд. і пн. тамбури. 1820 до собору з зх. прибудували двоярусну дзвіницю типу «четверик на четверику» та критий перехід до неї, а також змінили барокові форми бань — вони набули цибулястих форм, невластивих укр. церк. арх-рі. 1963 собор визнано пам'яткою арх-ри. Протягом 20 ст. і дотепер він є діючим правосл. храмом.

Споруда дев'ятидільна, хрещата (у вісях 27×23,5 м). Гранчасті рамена архіт. хреста несуть бані на восьмигранних світлових підбанниках. У дуже масивної центр. бані — циліндричний підбанник. Квадратні в плані приміщення, що розташов. між

Успенський собор у Новгороді-Сіверському.

раменами, знижені відносно основних об'ємів, підкреслюючи цим загальну ієрархічність пірамідальної композиції. Як і в більшості подібних храмів укр. бароко, у собору немає головного та другорядних фасадів; він розрахований на круговий огляд і сприймається як центричний храм. В інтер'єрі простір кожної основної дільниці висотно розкритий до зеніту куполів (висота центр. купола 28 м). Завдяки високим підпружним аркам стрілчастих обрисів досягнуто єдності внутр. простору. Центр. підбанник спирається на підпружні арки і трикутні пандативи, бічні — на зрізані зімкнені восьмигранні склепіння. У зх. дільниці (бабинці) є хори, на які ведуть сходи в товщі пн. стіни. В інтер'єрі збереглися фрагменти іконостаса 1-ї пол. 18 ст.

У.с. у Новгороді-Сіверському — одна з найвизначніших архіт. пам'яток *Гетьманщини*. Належить до групи пам'яток, які формують наші уявлення про тогочасну елітарну арх-ру — фундації ген. старшини.

Літ.: *Логвин Г.Н.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. М., 1980; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005; *Юрченко С.Б.* Про датування Успенського собору в Новгороді-Сіверському. В кн.: Сіверщина в історії України. Вип. 3. К.—Глухів, 2010.

В.В. Вечерський.

У́ТКІН Олександр Іванович (н. 26.02.1937) — історик, д-р істор. н. (1994), проф. (2004), академік Аерокосмічної академії України (1997).

1966 закінчив Моск. держ. історико-архів. ін-т за спеціальністю «історія», 1972 — аспірантуру по кафедрі історії в Київ. держ. пед. ін-ті ім. М. Горького. 1994 в Київ. нац. ун-ті ім. Т. Шевченка захистив доктор. дис. на тему «Інформаційна діяльність політичних, громадських та релігійних організацій української діаспори в країнах Заходу (1945—1991 рр.)».

1972—80 — зав. відділом Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР; 1980—91 — зав. відділом Академії сусп. наук; 1991—96 — провідний наук. співробітник Ін-ту нац. і політ. досліджень НАН України; 1996—2000 — гол. консультант відділу Нац. ін-ту стратегічних досліджень. З 2001 — зав. кафедри історії Міжнар. Соломонового ун-ту. 2013—15 — зав. відділу військ. історії Нац. НДІ українознавства та всесвітньої історії, від 2015 — гол. наук. співробітник Інституту історії науки, освіти і техніки Нац. академії аграрних наук України.

Коло наукових інтересів пов'язане з вивченням військ. історії, проблем історії політ., громад. і реліг. орг-цій, релігії та церкви в Україні та діаспорі, соціально-екон. політики, нац. безпеки, нац.-патріотичного виховання, гуманітарної політики, історії науки, освіти і техніки.

Відзначений укр., церк. та козац. нагородами, зокрема 2008 — премією НАН України, 2009 — «Золотою медаллю Платона» Української академії наук, Почесною грамотою ВРУ 2017. Автор понад 400 наук. та наук.-методичних праць, зокрема монографій і навч. посібників.

Член спеціалізованих вчених рад Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України і Нац НДІ українознавства та всесвітньої історії.

Тв.: Гарантована свобода совісті. К., 1978; Свобода совісті: реальна та ілюзорна. К., 1980; Сутність уніатства. К., 1981; Українська автокефальна православна церква: минуле і сучасне. К., 1991 (у співавт.); Інформаційна діяльність політичних, громадських та релігійних організацій української діаспори в країнах Заходу. 1945—1991 рр. К., 1993; Національне відродження і релігія. К., 1995; Церква і громадсько-політичні формування як фактор утвердження самобутності українців. К., 1995; Соціально-політична стабільність у регіоні: етнонаціональні та міжконфесійні чинники. К., 1997; Релігієзнавство. К., 1997 (у співав.); Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, події, портрети. К., 2001 (у співавт.);

Історія політичних вчень. К., 2005; Нариси з військової історії давньої України. К., 2005 (у співав.); Україна у полум'ї війни. 1941—1944. К., 2005 (у співавт.); Методичні рекомендації командирам військових частин по роботі з громадськими об'єднаннями та засобами масової інформації. К., 2005 (у співавт.); Душпастирська опіка у Збройних Силах України: досвід, проблеми, перспективи. К., 2010 (у співавт.); Гендерна політика у Збройних Силах України. Проблеми теорії та практики. К., 2012 (у співавт.); Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні. 1941—1944. К., 2012.

Літ.: *Григор'єв В.М.* Роде наш прекрасний. Історія Глобинського району в особах. Полтава, 2007; *Вергунов В.А.* Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН: ретроспектива становлення та перспективи. Вінниця, 2016; 80 років від Дня народження Уткіна Олександра Івановича. У кн.: Календар знаменних і пам'ятних дат в історії сільськогосподарської дослідної справи України на 2017 рік. К., 2016; Професор Уткін Олександр Іванович. Бібліографічний покажчик наук. праць за 1971—2017 роки. К., 2017.

О.Є. Лисенко.

У́ТОЧКІН Сергій Ісаєвич (30.06 (12.07)1876—31.12.1915(13.01.1916)) — один з перших льотчиків і популяризаторів авіац. справи в Рос. імперії. Народився в Одесі, у купецькій родині. Рано осиротів, але жив на батьківський спадок, що за заповітом виплачувався щорічно частинами. У підлітковому віці захопився велоспортом. У 1891 залишив навчання у реальному училищі й став професійним спортсменом-велогонщиком, здобувши статус чемпіона Рос. імперії та володаря міжнар. призів. Згодом займався мотоциклетними й автомобільними перегонами, футболом (з 1894) та багатьма ін. видами спорту (боксом, класичною боротьбою, джіу-джитсу, легкою атлетикою, ковзанярством, веслуванням, фехтуванням, тенісом, плаванням та ін.)

У 1907—08 в Одесі здійснив кілька польотів на повітряній кулі, взимку 1908—09 літав на повітряній кулі над Сахарою в Єгипті. Захопившись авіацією, у 1909 їде до Франції, де працює слюсарем на авіамоторному заводі «Гном», спостерігає за польотами літаків. Повернувшись в Одесу, привіз із собою мотори й креслення літака, однак завершити буд-во літака не вдалося через брак коштів. 2(15) березня 1910 в Одесі здійснив свій перший політ на літаку Фарман-4, що належав банкіру І.Ксідіасу і став другим після М.Єфімова пілотом у Рос. імперії. З серпня того ж року став випробувачем літаків на моск. Заводі «Дукс». У 1910—11 здійснив показові польоти на літаках у багатьох містах Рос. імперії, зокрема Києві, Москві, Баку, Тифлісі, Варшаві, Катеринославі та ін., а також за кордоном (зокрема у Єгипті й Греції). У липні 1911 під час групового перельоту Санкт-Петербург—Москва його літак розбився, а Уточкін отримав важкі травми. Після цього випадку кар'єра авіатора занепала, його почали переслідувати постійні болі, рятуючись від яких він вдався до наркотиків. За офіційною версією причиною смерті спортсмена було запалення легень, але є версії про крововилив у мозок і передозування.

Літ.: Алейников Л. Русский авиатор Уточкин. Одесса, 1911.

В.М. Волковинський, А.І. Харук.

УЧ-БА́Ш — археол. пам'ятка (поселення) у Пд.-Зх. Криму. Розташована на плато на лівому березі р. Чорна бл. її гирла, займає площу близько 11 га. Археол. дослідження проводилися в 1920-х (Л.М.Соловйов), 1952—54 (С.Ф.Стржелецький) і 2006—13 (Е.А.Кравченко).

Пам'ятка являє собою багатошарове укріплене поселення, що датується кінцем 12 — зламом 8—7 ст. до н. е. Верхні шари поселення перекриті середньовічним шаром із залишками монастиря (середина 10—11 ст.). Госп. діяльність мешканців Уч-Баша сформувала околицю, представлену низкою пам'яток Інкерманської долини.

Поселення засноване наприкінці бронзового віку, це найраніша вивчена пам'ятка *кизил-кобинской культуры*. У 1-й (старший дотаврський) період історії Уч-Баша на найвужчій ділянці мису — Інкерманський Зуб було споруджено рів із обвалуванням і в'їздом. Наприкінці 10 — на початку 9 ст. до н. е. поселення було знищене пожежею. Після неї починається 2-й період (молодший дотаврський), під час якого функціонувала одна з перших в Пн. Причорномор'ї залізоробна майстерня (на місцевій руді). У матеріальній культурі й соціальній структурі мешканців відбувається стрибок. Наприкінці періоду на мису поспіхом споруджують нові оборонні кам'яні стіни. Забудова в обох дотаврських періодах розміщувалася на віддалі від оборонних споруд уздовж урвища і представлена каркасно-глинобитними житловими та госп. спорудами. У середині 8 ст. до н. е. поселення загинуло в пожежі, пов'язаній з набігом кочовиків. Госп. діяльність у дотаврські періоди представляє всі напрями вир-ва і промислів фіналу *бронзового віку* — розвинене землеробство, тваринництво, мисливство та збиральництво.

Уч-Баш. Вигляд з долини р. Чорна. Фото 2012.

С.І. Уточкін на борту аероплана.

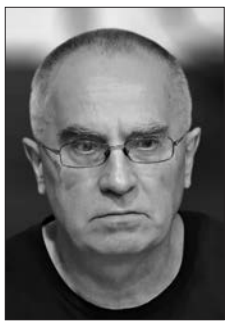

Л.В. Ушкалов.

ництво, бронзоливарне, залізоробне, металообробне і косторізне вир-ва, обробка рогу, каменя, дерева, прядіння та ткацтво.

Через якийсь час життя на поселенні поновилося, однак ані фортифікаційних споруд, ані слідів стаціонарних будівель у 3-й період не зафіксовано. Культура представлена речами початку таврського періоду кизил-кобинської культури. Із чим пов'язано припинення життя в кінці 8 — на початку 7 ст. до н. е., невідомо. Можливо, населення переселилося з плато в Інкерманську долину.

Літ.: *Кацур Н.П.* Археологічна карта Інкерманської долини. У кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 13. К., 1963; *Кравченко Е.А.* Кизил-кобинська культура у Західному Криму. К.—Луцьк, 2011; *Її ж:* Кто сжег Уч-Баш? «Revista Arheologica, SN», 2014, nob. X, № 1—2; *Кравченко Е.А., Гошко Т.Ю.* Раннє залізо у Північному Причорномор'ї: технологія і традиція. «Археологія і давня історія України», 2013, № 10; *Кравченко Э.А. и др.* От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины. К., 2016.

Е.А. Кравченко.

УШКА́ЛОВ Леонід Володимирович (05.11.1956—25.02.2019) — літературознавець, історик літератури, археограф і письменник. Д-р філол. н. (1996), проф. (2002), член НСПУ (2013).

Н. у с-ще Краснопілля Сумської обл. в сім'ї службовця. Закінчив з відзнакою філол. ф-т Харків. держ. ун-ту (1982). З того часу працював на посадах викл., доц. (1993) й проф. (1995) на кафедрі укр. та світової літ. Харків. держ. пед. ін-ту ім. Г.С. Сковороди (нині Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди). 1989 захистив в Ін-ті літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР (нині Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України) канд. дис. на тему «Творчість Григорія Сковороди і антична культура», у 1996 — докторську дис. на тему: «Література українського бароко в її зв'язках із філософією». Автор близько 300 наук. і наук.-популярних праць з історії укр. літератури й філософії 11—21 ст., серед яких 24 монографії.

Автор передмов, приміток і коментарів до численних видань укр. класичної та сучасної літератури. За редакцією У. вийшла повна академічна зб. творів Г.Сковороди (Х.—Едмонтон—Торонто, 2011). Серед археогр. публікацій найпомітнішою є «Архів Розстріляного Відродження: матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920—1930-х років» (К., 2010). Був організатором і наук. керівником міжнар. бібліографічного проєкту «Два століття сковородіяни», в якому брали участь учені з України, Австрії, Італії, Канади, Молдови, Польщі, Росії, Румунії та США, наук. ред. проєкту «Українське бароко», учасником академічних проєктів «Історія української літератури» у 12 томах, «Шевченківська енциклопедія» та ін. Голова редколегії час. «Збірник Харківського історико-філологічного товариства» (1999—2007), «Від бароко до постмодерну» (від 2002). Лауреат Міжнар. літературно-мистецької премії ім. Григорія Сковороди (2007) та премії НАН України ім. Івана Франка (2010).

П. у м. Харків.

Тв.: Нариси з філософії Григорія Сковороди. Х., 1993; Світ українського бароко. Х., 1994; Григорій Сковорода і антична культура. Х., 1997; Historyczne losy Ukrainy w interpretacji teologów katolickich okresu potrydenckiego. В кн.: Polska—Ukraina. 1000 lat sąsiesztwa. T. 4. Katolickie unie kościelne w Europie Srodkowej i Wschodniej — idea a rzeczywistość. Przemyśl, 1998; З історії української літератури XVII—XVIII століть. Х., 1999; Італійські образки в літературі українського Бароко. В кн.: Miti Antichi e Moderni tra Italia e Ucraina, vol. II. Padova, 2000; Українська історія від Хрещення до Руїни з погляду потридентської еклезіології. В кн.: Jezuicka ars historica. Prace ofiarowane księdzu profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi SJ. Kraków, 2001; Українське барокове богомислення. Х., 2001; Два століття сковородіяни. Х., 2002; Григорій Сковорода: семінарій. Х., 2004; Есеї про українське бароко. К., 2006; «На риштованнях історії української літератури»: дещо про рецепцію нашої класики. Львів—К., 2007; Счастье наивысшее. Понятие «счастье» в курсах этики профессоров Киево-Могилянской академии. «Духовно-нравственное воспитание». 2009, № 5; Тарас Шевченко. Х., 2009; Григорій Сковорода. Х., 2009; Чим були гроші для Григорія Сковороди? (Есеї про онтологічну незакоріненість зла). В кн.: Wielkie tematy kultury w literaturach slowiańskich, т. VIII: Pieniadz. Wrocław, 2009; Від бароко до постмодерну. К., 2011; Немеркнущий свет украинского барокко. В кн.: Жемчужина причудливой формы. Фольклор и литературные памятники Украины. М., 2011; Реалізм — це есхатологія: Панас Мирний. Х., 2012; Панас Мирний. Х., 2012; Григорій Квітка-Основ'яненко. Х., 2012; Сковорода і Біблія. В кн.: Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov aus Anlass seines 100. Geburtstages und 10. Todestages. München—Berlin, 2012; Барокові обличчя Києва. В кн.: Київ і слов'янські літератури: зб. К.—Београд, 2013; Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. Х.—Едмонтон—Торонто, 2014; Що таке українська література. Х., 2014; Сковорода, Шевченко, фемінізм... Х., 2014; Література і філософія: доба українського бароко. Х., 2014; Що таке українська література. Х., 2014; Україна і Європа: нариси з історії літератури та філософії. Х., 2016; Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. К., 2017; Моя Шевченківська енциклопедія. К., 2019; Сковорода від А до Я. Львів, 2019; Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. К., 2019.

Літ.: Наукові школи Харківського нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Х., 2014; Лістviця Якова: зб. ст. на пошану проф. Леоніда Ушкалова з нагоди з нагоди його шістдесятиліття. Х., 2016; «Вінець моїх свічад, що знають геть усе…»: літературознавчий світ Леоніда Ушкалова: бібліографічний довідник. Х., 2020; *Ушкалова О., Ушкалов О.* Запах дощу... Спогади про Леоніда Ушкалова. К., 2020; *Богдашина О.* Біографія Г. С. Сковороди у творчій спадщині Л. В. Ушкалова. У кн.: Григорій Сковорода і ми українці: диво першого кроку і сила ініціативи. Х., 2023.

О.М. Богдашина.

ФАБРІ́ЦІУС Ян Фріцович (26(14). 06.1877—24.08.1929) — рад. військ. діяч. Н. на х. Ванкайрейбей в маєтку Шлясков (нині Шлясков — с. Злекас, Латвія) в сім'ї наймита. 1894 закінчив г-зію. 1898 був призваний на службу в лейбгвардії Литов. полк. Після звільнення працював на машинобудівному з-ді в м. Рига (нині столиця Латвії). Із 1903 — член РСДРП. 1904 засуджений Ризьким окружним судом до чотирьох років каторги. Перебував на поселенні в Якутії та на Сахаліні. Із 1916 брав участь у *Першій світовій війні*, старший унтерофіцер 1-го Латис. полку Пн.-Зх. фронту. Із жовтня 1917 — голова полкового к-ту, із січня 1918 — член Всерос. ЦВК. 1918 — командир Гдовського загону, голова військово-революц. к-ту Псковського пов. Наприкінці 1918 — на поч. 1919 — комісар 2-ї Новгородської, із лютого 1919 — військком 10-ї стрілецької д-зії. Із серпня 1919 — нач. Лівно-Єлецького району оборони, один з організаторів ліквідації прориву 4-го Донського корпусу генерал-лейтенанта К.Мамонтова. Із жовтня 1919 — командир 48-ї стрілец. бригади 8-ї армії, брав участь у розгромі *Добровольчої армії*. 1920 відзначився під час боїв під Сморгонью (нині місто Гродненської обл., Білорусь) у *радянсько-польській війні 1919—1920.* Із січня 1921 — нач. Об'єднаних курсів командного складу РСЧА. У складі загону делегатів X з'їзду РКП(б) брав участь у придушенні Кронштадтського повстання 1921. 1922—23 — нач. Білорус. об'єднаної військ. школи ім. ЦВК Білорус. СРР. Із березня 1923 — командир 2-ї Білорус. стрілец. д-зії. Із жовтня 1923 по травень 1928 — командир 17-го стрілец. корпусу, що із січня 1924 перебував у складі Укр. військ. округу. Штаб корпусу дислокувався в м. *Вінниця*. Водночас із 1927 — член ЦК ВКП(б). 1928 — пом. команд. Кавказ. Червонопрапорною армією.

Нагороджений чотирма орденами Червоного Прапора, Почесною Революц. зброєю.

Загинув під час порятунку пасажирів літака, що впав поблизу м. Сочі (нині місто Краснодарського краю, РФ).

1929 згідно з ухвалою РВР СРСР 96-та стрілец. д-зія 17-го корпусу отримала ім'я Я.Фабріціуса.

Літ.: *Кондратьев Н.Д.* Ян Фабрициус. М., 1957; *Чудов И.С.* Ян Фабрициус. М., 1960; Легендарный комбриг: воспоминания о Я.Ф. Фабрициусе. Рига, 1971.

Р.Ю. Подкур.

«ФАРИСЕ́Ї» операція — спец. оперативні заходи КДБ СРСР, здійснювані у середині 1980-х рр. для дискредитації інформаційної кампанії укр. діаспори у зх. країнах зі збереження істор. пам'яті про трагічні наслідки Голодомору в Україні в 1932—33. З початку 1980-х рр. тема Голодомору, яка в СРСР перебувала під негласною забороною, постійно перебувала в центрі уваги укр. нац. спільнот у Зх. Європі і Пн. Америці. З нагоди 50-річчя Голодомору і привернення уваги світової громад. до злочину рад. тоталітарного режиму у США, Канаді, Великій Британії, Франції, Австралії під егідою політ. орг-цій і наук. центрів укр. діаспори відбулася низка публічних заходів — конференції, панахиди, маніфестації, відкриття пам'ятників, презентація досліджень про масовий голод як знаряддя більшовицької політики в Україні. Вкрай негативну реакцію з боку вищого партійного ареопагу СРСР і рад. органів держ. безпеки викликали вихід на екрани канад. історично-документального фільму про Голодомор «Жнива розпачу» (1984), створення комісії Конгресу США з питань Голоду в Україні (1985), публікація книги англо-амер. історика Р.Конквеста «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор» (1986). У відповідь на масштабні просвітницькі акції укр. діаспори, спрямовані проти заперечення і замовчування трагедії Голодомору в СРСР, Комітет держ. безпеки СРСР розгорнув інформаційно-психологічну операцію у країнах Зх. під кодовою назвою «Ф.». Зусилля рад. спецслужб були спрямовані на внесення розколу в осередки укр. діаспори, задіяні в проведенні інформаційних акцій про Голодомор, поширення за кордоном матеріалів, які заперечували факт голоду в Україні в 1932—33 і компрометували дослідників та свідків злочину сталінського режиму, членів урядових структур і парламентів країн задіяних у публічних заходах із вшанування численних людських жертв масштабної гуманітарної катастрофи. У рамках операції «Ф.» з дезінформації та викривлення усп. думки на Зх. про геноцид укр. нації, КДБ СРСР «оперативними каналами» дано хід публікаціям у засобах масової інформації США і Канади, які ставили під сумнів джерельну базу тверджень про голод у 1932—33. Канад. газ. «The Globe and Mail» опублікувала статтю, в якій доводилося, що документальна стрічка «Жнива розпачу» є «кінофальшивкою», так як автори фільму (реж. С.Новицький, продюсер і оператор Ю.Луговий) припустилися неточностей, вмонтувавши в кадри фото голоду у Поволжі 1921 і фрагменти рад. кінохроніки блокадного Ленінграда. В авторитетному амер. часописі «The New York Review of Books» було вміщено рецензію, в якій

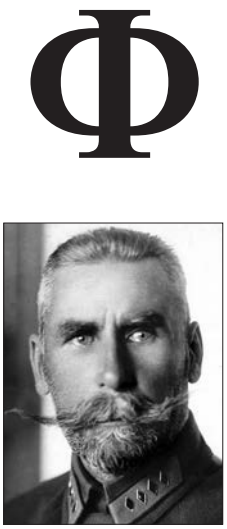

Я.Ф. Фабріціус.

Б.В. Фармаковський.

автор виданої у Великій Британії книги «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор» Р.Конквест звинувачується в тенденційності, оскільки його аргументація «штучного характеру голоду» заснована на «доказах», нав'язаних «укр. націоналістами», які у часи Другої світової війни «співпрацювали з нацистами». Для подальшого розвитку операції «Ф.» рад. спецслужби встановили співробітництво з канад. журналістом, профспілковим діячем Д.Тоттлом, залучивши його до підготовки серії публікацій, присвячених критиці концепції «Голодомор — геноцид». У 1987 Комітет держбезпеки УРСР посприяв виходу у Канаді, погодженої у кабінетах ЦК КПУ і ЦК КПРС, відверто пропагандистської книги Д.Тоттла «Омана, голод і фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда» (Toronto: Progress Books, 1987). Гостро публіцистична праця підписана іменем канад. комуніста Д.Тоттла ставила за мету спростовувати «спекуляції антикомуністів» на труднощах періоду буд-ва основ соціалізму в СРСР (у книзі були використані недоступні широкому загалу документи, що зберігалися в рад. архів. установах) і підважити авторитет співробітників Укр. НДІ при Гарвардському ун-ті, які у ході виконання програми досліджень Голодомору в Україні послуговувалися «сумнівними джерелами». У 1988 наративи Кремля щодо голоду 1932—33 КДБ СРСР вдалося просунути на шпальти нью-йоркської газети «Village Voice» та амер. часопису «Capital Region» у вигляді публікацій журналіста Д.Коплона, який стверджував, що голод 1932—33 не мав штучного походження і відкрито засуджував запровадження до шкільних програм департаменту освіти Нью-Йорка уроків з історії Голодомору. Згортання заходів у рамках операції «Ф.» припадає на середину 1988, коли на вищому парт. рівні у Москві і Києві було знято 50-річне табу з теми голоду 1932—33.

Літ.: *Гриневич Л.* Від заперечування до вимушеного визнання: про механізми входження теми голоду 1932—1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х рр. У кн.: Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, вип. 18. К., 2008; *Даниленко В.* Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932—1933 рр. в Україні. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2011, № 1(36); *Вєдєнєєв Д.В., Будаков Д.В.* Заручниця глобального протистояння. Трагедія Великого Голоду 1932—1933 рр. в Україні у контексті «холодної війни» (1945—1991 рр.). К., 2013; Влада УРСР і закордонні українці (1950—1980-ті рр.): Документи і матеріали. К., 2017; *Сіромський Р.Б.* Радянська реакція на відзначення у Канаді 50-ї річниці Голодомору. «Сторінки історії», 2022, вип. 55; *Козицький А.*Велика брехня. Методи, наративи та динаміка заперечення Голодомору. Львів, 2023.

О.Г. Бажан.

ФАРМАКО́ВСЬКИЙ Борис Володимирович (12.02(31.01).1870—29.07.1928) — археолог, історик мистецтва.

Народився у м. В'ятка (нині м. Кіров, РФ). Дитинство провів у Симбірську (нині м. Ульяновськ, РФ), де навчався у г-зії. 1892 закінчив історико-філол. ф-т Новорос. ун-ту (див. *Одеський національний університет*). У 1893—96 перебував у наук. відрядженні у Греції, де знайомився з розкопками видатних археологів, зокрема В.Дьорпфельда.

У 1898—1901 працював у Рос. археол. ін-ті у *Стамбулі*. З 1901 працював у *Санкт-Петербурзі* в Імператорській археол. комісії; з 1904 викладав у вищих навч. закладах (з 1919 — проф. Петрогр. ун-ту); з 1918 — зав. секціями греко-рим. мист-ва та археології Скіфії й Сарматії Рос. академії історії матеріальної культури (РАІМК); з 1924 — зберігач Ермітажу.

Дійсний член Германського археол. ін-ту (1911), чл.-кор. РАН (1914), дійсний член РАІМК (1918). 1901 почав систематичні розкопки *Ольвії* (1901—15, 1924—26), де уперше в Рос. імперії застосував пошаровий метод дослідження широкими площами. Експедиція Ф. розкопала фортечні мури і башти, житлові будинки різних періодів. Проводив Ф. археол. дослідження у *Києві* (*Десятинна церква*, 1908, 1909), *Євпаторії* (1916—17) та ін. пунктах.

Автор 131 наук. праць і курсів лекцій у галузі антич. археології, сходознавства і мистецтва.

П. у Парголово (нині у складі Санкт-Петербурга).

Праці: Архаический период в России. «Материалы по археологии России, издаваемые Императорской археологической комиссией», 1914, № 34; Ольвия. М., 1915; Художественный идеал демократических Афин. Петроград, 1918.

Літ.: *Кругликова И.Т.* К 100-летию со дня рождения Бориса Владимировича Фармаковского. «Советская археология», 1970, № 1; *Фармаковская Т.И.* Борис Владимирович Фармаковский. К., 1988.

С.Д. Крижицький.

ФЕДИ́НСЬКИЙ Юрій Олександрович (19.09.1912—25.11.1979) — історик права, адвокат, громад. діяч. Брат О.*Фединського.*

Н. у містечку *Великі Мости* в сім'ї Олександра та Антоніни (уродженої Зіммерман) Фединських. Закінчив укр. г-зію у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*). Вступив до Львів. ун-ту, де студіював право й дістав ступінь магістра. По закінченні ун-ту навч. на спеціалізованих курсах цивільного й адм. права. У 1934—39, мав адвокатську практику у Станіславі. 1939—41 викладав цивільне право у Львів. ун-ті. Згодом продовжив власні студії у Віденському та Інсбруцькому ун-тах. У 1943 здобув звання д-ра права. З 1955 — громадянин США. Із серед. 1950-х студіював бібліотекарську справу в Колумбійському та Індіанському ун-тах. 1965 захистив докторат з юриспруденції. Після захисту дисертації працював проф. і бібліотекарем Правничого відділу Індіанського ун-ту. З 1976 — дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* в США; кілька років очолював Правничу секцію при Історично-філософічній секції НТШ. Протягом 1952—57 був секретарем і дир. канцелярії НТШ у Нью-Йорку (США).

Багато часу віддавав громад. роботі: був секретарем філії «Просвіти» у Станіславі, головою адвокатських аплікантів у Союзі укр. адвокатів у Львові. Викладав правові дисципліни у Львів. та Інсбруцькому ун-тах; з 1966 обіймав посаду професора Індіанського ун-ту в Блюмінгтоні (шт. Індіана, США); викладав міжнар. та порівняльне право.

Автор наук. розвідок юрид.-правового характеру укр., англ. та нім. мовами, зокрема: «Sovietization of an Occupied Area through the Medium of Courts» (1953), «Rechtstatsachen auf dem Gebiete des Erbrechts im Gerichtsbezirk Innsbruck, 1937—1941» (1968), «Prominent Polish legal Scholars of the Last 100 Years» (1970); низки статей в *«Енциклопедії українознавства»*. Був ред. ж. «Новий світ»

(1952—55), «Правничий вісник» (1955), «Американський журнал порівняльного права» (1973). Входив до складу ред. колегії відомого довідника «Українці в Північній Америці».

1951 взяв шлюб із Наталією Мошинською. Мав двох дітей: Христину та Юрія (Георгія).

П. у м. Блюмінгтон.

Праці: Evidence by Witnesses in Polish Civil, Criminal, and Administrative Procedures. «Життя і право» (Львів), 1939, ч. 12; Article 2 of the Introductory Law to the Ukrainianl Civil Code, and its Significance for the Western Areas of the UkSSR В кн.: Theses for the conference of the faculty of Law. Львів, 1941; Polnisches Erbrecht. «Juristische Blätter», 1947, № 194; Polnisches Eherecht. Там само, № 302; Book Review: Code Civil Autrichien. Traduit d'Allemand par M. Doucet. Там само, № 333; Polnisches Personenrecht. Там само, № 394; Polnisches Familienrecht. Там само, 1948, № 206; Civil Law and Civil Procedure [of the UkrSSR]. У кн.: Енциклопедія українознавства, т. 1, ч. 2, Мюнхен—Нью-Йорк, 1949; Book Review: Beamish T. Must Night Fall? «Ukrainian Quarterly», 1951, № 185; Book Review: Rossi A. The Russo-German Alliance, August 1939 — June 1941. Там само, № 279; Book Review: Seton-Watson H. The East European Revolution. Там само, № 371; Book Review: Dennet R. and Johnoson J.E. (Eds). Negotiating With the Russians. Там само, 1952, № 186.

Літ.: Ukrainians in North America. Champaign, Illinois, 1975; Помер видатний науковець професор доктор Юрій Фединський (некролог). «Свобода», 1979, ч. 270, 28 листопада; Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж—Нью-Йорк; Львів—К., 1955—2003.

О.О. Ковалевська.

ФЕДОРЧУ́К Віталій Васильович (27.12.1918—29.02.2008) — один із кер. рад. служб держ. безпеки, ген. армії (1982).

Н. у с. Огіївка (нині село Ружинського р-ну Житомир. обл.). Закінчив семирічну школу (1934). Із вересня 1934 по лютий 1935 — інструктор-масовик політвідділу Беліловської МТС, лютий-травень 1935 — літпрацівник-коректор ружинської газети, у травні-липні 1935 — літпрацівник-коректор вчерайшинської районної газети. Із липня 1935 по серпень 1936 — літпрацівник-коректор новошепелицької районної газети. Із серпня 1936 по березень 1939 — курсант Київ. військ. уч-ща зв'язку ім. М. Калініна. Брав участь у боях на Халхін-Голі.

1939—41 — помічник оперативного уповноваженого особливого відділу Уральського військового округу, заст. нач. особливого відділу Забайкальського військ. округу. Під час *німецько-радянської війни 1941—1945* перебував на Зх., Калінінградському, Північнокавказ. фронтах. 1941—42 — заст. нач. особливого відділу мотострілец. д-зії 5-ї армії Зх. фронту, 1942 — нач. особливого відділу 92-ї танк. бригади Моск. військ. округу. 1943—44 — нач. відділу контрозвідки *«Смерш»* Моск. військ. округу. Із травня 1944 по лютий 1949 — нач. відділу контррозвідки МДБ Калінінського гарнізону Моск. військ. округу. Із липня 1952 по липень 1955 — заст. нач. контррозвідки МДБ Центр. групи військ.

Закінчив Вищу школу КДБ при РМ СРСР (1960). 1963—66 — заст. нач. Управління особливого відділу КДБ при РМ СРСР по Групі рад. військ у Німеччині. Із лютого 1966 — нач. Управління особливого відділу КДБ при РМ СРСР по Групі рад. військ у Німеччині. Із вересня 1967 — нач. 3-го управління (військ. контрозвідка) КДБ при РМ СРСР. 16 липня 1970 призначений головою КДБ при РМ УРСР. Виявив себе як беззастережний прибічник жорстокого придушення інакомислення, переслідування дисидентів, нац. інтелігенції і *«самвидаву»*. У жовтні 1972 разом із секретарем ЦК КПУ В.*Маланчуком* розробив і вніс на розгляд політбюро ЦК КПУ пропозиції щодо «поліпшення роботи ідеологічних установ, подальшого посилення боротьби із проявами ворожої антирад. націоналістичної діяльності», що, зокрема, означало «чистку» наук. установ, вищих навч. закладів, редакцій періодичних видань, вид-в.

1978 провів суттєве зміцнення органів КДБ УРСР, що на практиці означало збільшення апарату і посилення тотального контролю за сусп-вом.

Із 27 травня 1982 — голова *Комітету державної безпеки СРСР*. Із грудня 1982 по січень 1986 — міністр внутр. справ СРСР. До виходу на пенсію (1991) працював ген. інспектором Мін-ва оборони СРСР.

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Колесников А.* Виталий Федорчук: «Я никогда не стыдился своей службы в КГБ». «Зеркало недели», 2001, № 36, 15—21 сентября; *Лисюк Ю., Чисніков В.* Керівники органів державної безпеки Радянської України (1953—1991 рр.). «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», 2001, № 2; *Яковлев А.* Сумерки. М., 2003; Виталий Федорчук: «Я никогда не стыдился своей службы в КГБ». «В мире спецслужб», 2004, № 4.

Ю.І. Шаповал.

ФЕДУ́ТЕНКО Надія Никифорівна (30.09.1915—30.01.1978) — рад. військ. льотчиця, гвардії майор, Герой Рад. Союзу (1945).

Н. у с. Ракитне (нині смт у Белгородській обл. РФ) у сел. родині. Закінчила сім класів неповної середньої школи, школу ФЗН, у 1935 — школу цивільного повітряного флоту в м. Тамбов. Працювала в Цивільному повітряному флоті СРСР, де літала на транспортно-поштовому літаку Р-5, потім другим пілотом на пасажирському літаку К-5М, швидкісному ПС-35. Наприкінці 1940 — ком. екіпажу К-5М. У ЧА з 1941. На фронтах нім.-рад. війни з червня 1941 — у складі Особливої Київ. групи цивільного повітряного флоту на Пд.-Зх. фронті. Виконувала польоти транспортного, санітарного і зв'язкового характеру. Відзначилася під час Київ. оборонної операції 1941. Закінчила у 1942 курси льотної підготовки при Енгельській військ. авіац. школі пілотів. Ком. авіац. ескадрильї 125-го гвард. бомбардувального авіаполку (3-тя повітряна армія, 1-й Прибалт. фронт). Брала участь у боях під Сталінградом, на Пн. Кавказі, в Білорусії, Прибалтиці. На грудень 1944 здійснила 56 бойових вильотів на літаку П-2. Скинула 50,4 т бомб. Особисто сама й у складі груп завдала противнику значних втрат у живій силі й бойовій техніці. Підірвала три склади з боєприпасами, три залізничні ешелони, знищила п'ять кулеметних точок, до 30 машин і 12 танків. Вивезла з оточення понад 150 важкопоранених бійців і офіцерів. До кінця війни здійснила 220 успішних бойових вильотів. Двічі була поранена.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 серпня 1945 за успішне командування ескадрильєю, зразкове виконання бойових завдань командування та проявлені мужність і героїзм у боях з противником присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і ме-

В.В. Федорчук.

Н.Н. Федутенко.

І.Ф. Федько.

Є. Феліцин.

далі «Золота Зірка». Нагороджена орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1-го ст. та ін. нагородами.

З 1946 у запасі. До 1954 працювала на парт. роботі у Хабаровську, Іркутську. Згодом мешкала у Києві.

Похована у Києві на Байковому кладовищі.

Портрет: Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988.

Літ.: В небе фронтовом. Сборник воспоминаний и очерков. М., 1962; Героини. Вып. 2. (Очерки о женщинах — Героях Советского Союза). М., 1969; Герои-белгородцы. Воронеж, 1972; Радянська енциклопедія історії України, т. 4. К., 1972; Строки, опаленные войной, 1941—1945. Воронеж, 1976; Фронтовики. М., 1984.; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988; В ім'я життя. К., 2005; *Осыков Б.* Водила в бой эскадрилью. «Белгородская правда», 2010, № 63.

Т.В. Заболотна, Н.М. Руденко.

ФЕДЬКО́ Іван Федорович (24.06 (6.07).1897—26.02.1939) — рад. військ. діяч.

Н. у с. Хмелів Полтав. губ. (нині Роменського р-ну Сум. обл.) у сел. родині, яка 1904 переїхала в м. Бельци (Республіка Молдова). У 1904 Ф. закінчив школу в Комраті (РМ), 1915 — ремісниче уч-ще у Кишиневі. Працював на місц. меблевій фабриці.

Від грудня 1915 на військ. службі, брав участь у боях на *Південно-Західному фронті*. 1916—17 — навчання у 4-й Київ. школі прапорщиків, після закінчення якої служив ком. взводу, батальйону в 35-му запасному піх. полку в Феодосії.

Один з організаторів революц. комітету і загону Червоної гвардії, що 2(15) січня 1918 захопили владу в місті. За допомоги запрошених із Севастополя есмінців з більшовизованими матросами здійснив масові розстріли офіцерів та політ. супротивників. На чолі Першого Чорномор. полку воював проти нім. військ у Пн. Таврії та Криму, у травні — жовтні 1918 командував «червоними» частинами на Пн. Кавказі. У листопаді 1918 — лютому 1919 — помічник команд. 11-ї армії, від 1919 член РВС Кримської рад. соціалістичної республіки і заст. команд. Кримської армії, нач. 58-ї стрілецької дивізії.

Відзначився у боях проти *Збройних сил Півдня Росії*. У 1920 командував 46-ю стрілецькою дивізією, що брала участь у масових розстрілах в Криму полонених військових армії П.М.*Врангеля* і цивільних, яких більшовики вважали «класовими ворогами». У 1921 Ф. брав участь у придушенні Кронштадтського повстання і сел. повстання у Тамбовський губ. 1922 закінчив Військ. академію, був ком. стрілецького корпусу (1924—27), нач. штабу Пн.-Кавказ. військ. округу (1928), заст. команд. Ленінгр. військ. округу (1928—29), команд. Кавказ. армії (1931), військами Приволзького військ. округу (1932—34), заст. команд. Окремої Далекосх. армії (1934—37). У травні 1937 призначений команд. *Київського військового округу*, 25 січня 1938 — заст. наркома оборони СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання (1937), член Президії Верховної Ради СРСР (1938).

7 липня 1938 арештований. Під тортурами дав свідчення про участь у нібито «воєнно-фашистський змові». 26 лютого 1939 розстріляний. Реабілітований у 1956.

Літ.: *Обертас И.Л.* Командарм Федько. М., 1973; *Черушев Н.С.* Удар по своим. Красная Армия: 1938—1941. М., 2003; *Зарубін А.Г., Зарубін В.Г.* Без переможців. З історії Громадянської війни в Криму. Сімферополь, 2008; *Быкова Т.Б.* Створення Кримської АСРР (1917—1921 рр.). К., 2011; *Черушев Н.С., Черушев Ю.Н.* Расстрелянная элита РККА (командармы 1-го и 2-го рангов, комкоры, комдивы и им равные): 1937—1941. Биографический словарь. М., 2012; *Бобков А.* Красный террор в Крыму. 1920—1921 годы. Web: http://www.rovs.atropos.spb.ru/index.php?view=publication&mode=text&id=277; Список осіб, які підпадають під закон про декомунізацію. Web: https://old.uinp.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu

В.Ю. Васильєв.

ФЕЛІ́ЦИН Євген Дмитрович (17(05).03.1848—23(10).12.1903) — кубанський історик, етнограф, археограф, статистик, бібліограф, громад. діяч, військ. старшина (1896). Дослідник історії Пн. Кавказу, переважно чорномор. та кубанського козацтва. Н. в м. Ставрополь (нині місто в РФ) у сім'ї офіцера. Після закінчення г-зії 1864 вступив на військову службу, яка відбувалася в піхотних 74-му Ставропольському і 76-му Кубанському полках. Закінчив Тифліське юнкерське уч-ще (1872) із чином прапорщика. 1873 призначений до Єкатеринодарського кінного козац. полку хорунжим і того ж року був прикомандирований до штабу Кубанського козацького війська. Учасник *Російсько-турецької війни 1877—1878.* 1880 Ф. зарахували до козац. стану і приписали до станиці Сєверська (нині станиця Краснодарського краю, РФ). Із 1896 — військ. старшина. Досконало знав історію і географію краю, археологію та етнографію, вивчав геологію, ботаніку, мінералогію, опанував мист-во фотографії, залишивши для історії унікальні знімки Єкатеринодара (нині м. Краснодар) кін. 19 ст., захоплювався музикою, грав на кількох муз. інструментах. Автор унікальної археол. карти Кубанської обл. 1878 представляв Кубанську обл. на антропологічній виставці в Москві. 1879 Ф. створив та очолював (по 1892) Кубанський обласний стат. к-т, під його кер-вом друкувалися «Памятные книжки Кубанской области», «Кубанские сборники». 1879 він заснував Кубанський військ. етногр. та природно-істор. музей, основу якого складали власні колекції Ф., склав оригінальну програму «статистично-етнографічного опису населених місць Кубанської області». 1879—92 редагував неофіц. відділ газ. «Кубанские областные ведомости», де надрукував чимало власних наук. статей і джерел з історії запороз., чорномор. та кубанського козацтва. 1882 висунув ідею створення в Єкатеринодарі пам'ятника імп. *Катерині II* із групою засновників Чорноморського козацького війська (кн. Г.*Потьомкін*, кошовий отаман З.*Чепіга*, військ. суддя А.Головатий), пам'ятник був відкритий 1907, але знищений 1920 за постановою рад. влади. Одночасно Ф. склав програму написання історії Кубанського козац. війська, схвалену Кубанським обласним стат. к-том. Допомагав архів. джерелами Ф.*Щербині* при роботі над ювілейною книгою «Кубанское казачье войско: 1696—1888 г.» (1888), де Ф. позначений як редактор і автор розділу про кошових, військ. і наказних отаманів. 1888 Ф. був призначений правителем канцелярії начальника Ку-

банської обл. та наказного отамана Кубанського козац. війська, а 1892 — в. о. голови Кавказ. археогр. комісії в Тифлісі (нині м. Тбілісі, Грузія). Склав дуже докладну «Военно-историческую карту Северо-Западного Кавказа с 1774 г. до окончания Кавказской войны» (1898) і подібну карту Пн.-Сх. Кавказу, великий «Библиографический указатель литературы о Кубанской области, Кубанском казачьем войске и Черноморской губернии» (1899—1916, закінчений В.Шамраєм). Писав муз. твори: вальси, польки, марші, напр., «Кубанский войсковой марш», присвячений 100-літтю Жалуваної грамоти імп. Катерини II Чорномор. козац. війську 30 червня 1792 (див. *Жалувана грамота Чорноморському козацькому війську 1792*). Був обраний почесним членом Т-ва аматорів вивчення Кубанської обл., дійсним членом Моск. археол. т-ва, Імператорського т-ва аматорів природознавства, антропології та етнографії, Кавказ. відділу Імператорського Рос. геогр. т-ва, *Таврійської вченої архівної комісії*, членом Петерб. рос. археол. т-ва, Т-ва любителів давньої писемності.

П. у м. Єкатеринодар.

1990 ім'я Ф. було присвоєне Краснодарському історико-археол. музею-заповіднику.

Праці: О дольменах в Закубанском крае. «Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии», 1878, т. 27; Археологическая карта Кубанской области. М., 1882; Статистические сведения о Кубанском казачьем войске. Екатеринодар, 1883; Краткий очерк истории заселения Кубанской области: с картой (пояснительная записка к 20-верстной карте Кубанской области). «Известия Кавказского отдела Русского географического общества» (Тифлис), 1884, т. 8; Списки населенных мест Кубанской области: по сведениям 1882 г.: с картой: Сборник сведений о Кавказе, т. 8. Тифлис, 1885; Западно-кавказские горцы и ногайцы в XVIII столетии, по Пейсонелю: Материалы для истории западно-кавказских горцев. «Кубанские областные ведомости» (Екатеринодар), 1886, № 22—25, 27—29, 31, 32, 34, 36; Статистические сведения о бывшем Черноморском войске: материалы для изучения Кубанской области. Там само, 1887, № 18, 42—49; 1888, № 1, 3—17; Кубанское казачье войско: 1696—1888: Сборник кратких сведений о войске. Воронеж, 1888 (у співавт.); Исторические документы из архива Запорожской Сечи. «Кубанские областные ведомости», 1889, № 27—29; 1892, № 21, 25, 35, 37—39, 42, 43, 45; Проект, составленный генералом Н.Н. Раевским в 1839 году о поселении на восточном берегу Черного моря прибрежных казаков. Там само, 1890, № 48—52; 1891, № 1, 5, 6; Первое описание земли Черноморского войска профессора Е.Е. Зябловского с примечаниями протоиерея Кирилла Российского. Там само, 1891, № 32—33; Хронология достопримечательных событий и фактов, имеющих отношение к истории Кубанской области и Кубанского казачьего войска. Там само, 1892, № 19—21, 25, 27—29, 35 (не закінчено); По поводу предстоящего столетия пожалования черноморцам земли на Кубани и двухсотлетия Хоперского полка. Там само, 1892, № 25; Переселение на Кубань казаков бывшего Екатеринославского войска и образование из них Кавказского конного полка Кубанского казачьего войска. «Кубанский сборник», 1894, т. 3; Акты 1788—1791 годов, извлеченные из дел Кубанского войскового архива. «Записки Императорского Одесского общества любителей истории и древностей», 1896, т. 19; 1897, т. 20; Программа для составления истории Кубанской области и Кубанского казачьего войска. «Кубанские областные ведомости», 1896, № 63; Материалы для истории Кубанского казачьего войска. Там само, 1896, № 186, 188, 190, 196, 202, 218, 224, 231, 255—257, 261, 266; Побег с Кубани трех донских полков в 1792 г., бунт на Дону и поселение станиц, вошедших в состав Кубанского конного полка, 1795. «Кубанский сборник», 1898, т. 4; Библиографический указатель литературы о Кубанской области и Черноморской губернии. Там само, 1899—1904, т. 5—10 (у співавт.); Материалы для биографии кошевого атамана Черноморского войска Захария Алексеевича Чепеги. «Кубанский сборник», 1901, т. 7; Сборник архивных документов, относящихся к истории Кубанского казачьего войска и Кубанской области, собранных Е.Д. Фелицыным. Екатеринодар, 1904.

Бібліогр.: Библиография работ Евгения Дмитриевича Фелицына (1848—1903). «Из истории кубанского казачества: ученые записки» (Ейск), 1997, вып. 3.

Літ.: *Петлюра С.* Памяти Е.Д. Фелицына. 10 декабря 1903 г. «Областное обозрение и вестник казачьих войск», 1904, № 2, 11 января; *Його ж.* Памяти Е.Д. Фелицына. 10 декабря 1903 г. «Известия Императорской археологической комиссии»: прибавление к выпуску 9-му (СПб.), 1904; *Щербина Ф.А.* Евгений Дмитриевич Фелицын и его труды. «Вестник казачьих войск» (СПб.), 1904, № 7; *Шамрай В.С.* Евгений Дмитриевич Фелицын: биографический очерк. «Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества» (Тифлис), 1907, т. 19, вып. 1; *Городецкий Б.М.* Литературные и общественные деятели Северного Кавказа: биобиблиографические очерки, 1913. «Кубанский сборник» (Екатеринодар), 1913, т. 18; *Мошкович Г.Г.* Е.Д. Фелицын — человек и ученый (1848—1903). В кн.: Археологические и этнографические исследования Северного Кавказа. Краснодар, 1994; *Корсакова Н.А., Науменко В.В.* Е.Д. Фелицын — летописец земли Кубанской. Краснодар, 1999; *Чумаченко В.К.* «Незаменимый работник по кубановедению»: Е.Д. Фелицын. «Культурная жизнь Юга России» (Краснодар), 2005, № 4; *Бойчук С.Г.* Общественно-просветительская и научная деятельность Е.Д. Фелицына (1848—1903). Краснодар, 2010.

А.М. Авраменко.

Ф. Фельнер.

ФЕ́ЛЬНЕР Фердинанд (Фердинанд Фельнер-Молодший; Ferdinand Fellner der Jüngere; 19.04.1847—22.03.1916) — архіт. мюнхенської школи кін. 19 — поч. 20 ст. Син архіт. Ф.Фельнера-старшого (Ferdinand Fellner des Älteren).

Н. у м. *Відень.* Здобув освіту в студії Віденського тех. ун-ту, у 1870 почав працювати у Брно (нині місто в *Чехії*). 1873 разом із Г.Гельмером заснував архіт. фірму «Фельнер і Гельмер», відому буд-вом театрів. Протягом понад 40 років (1872—1915) ця фірма під їхнім кер-вом спроєктувала та збудувала 48 театрів в *Австрії* (*Відень*, Грац, Зальцбург, Фюрт), *Німеччині* (Гамбург), *Болгарії* (Софія), *Хорватії, Чехії, Словаччині*, *Угорщині* (Кечкемеч), *Польщі* (Торунь), *Румунії* (Клуж), *Швейцарії* (Цюрих) та Україні *(Одеса, Чернівці*), а також нову будівлю Віденської обсерваторії (1874—79), де був установлений найбільший на той час у світі телескоп.

Фірма звела будівлі Одес. оперного театру (1884—87, архіт. Ф.Гонсіоровський; див. *Одеський національний академічний театр опери та балету*) і театру в Чернівцях (1904—05).

П. у м. Відень.

Праця і тв.: Die Entwicklung des Theaterbaus in den letzten fünfzig Jahren: Public speech. Wien, 1909; Sammelwerk der ausgeführten Bauten und Projekte in den Jahren 1870—1914. Wien, 1914 (у співавт.).

Літ.: *Wurm-Arnkreuz A. von.* Architekt Ferdinand Fellner und seine Bedeutung für den modernen Theaterbau. Wien—Leipzig, 1919; *Hoffmann H.-Ch.* Die Theaterbauten von Fellner und Helmer. München, 1966; Митці України. К., 1992; *Klein D.* Fellner & Helmer: Wiener Atelier mit Weltgeltung. «Baukultur», 1997, № 4; Fellner & Helmer — Die Architekten der Illusion: Theaterbau und Bühnenbild in Europa. Graz, 1999; *Богайчук М.* Література і мистецтво Буковини в іменах. Чер-

Печатка протоспафарія і стратига Іоанна – очільника феми Херсон. 1-ша половина — середина 10 ст.

нівці, 2005; *Проскуряков О.В.* Принципи архітектури спілки Ф. Фельнера і Г. Гельмера і їх розвиток в Україні. Львів, 2009.

О.Д. Огуй.

ФЕ́МА (грец. θέμα) — одиниця військово-адм. управління у *Візантії*, що запроваджувалася із 7 ст. на заміну застарілої провінційної системи і проіснувала до самого її кінця (серед. 15 ст.). Метою її запровадження були організація територіальних військ й ефективне кер-во ними на місцях в умовах арабо-мусульманської агресії на сх. д-ви та інституціональної кризи імперії у цілому, що утруднювала утримання найманої армії. Сенс фемної реформи полягав у збереженні єдності д-ви за наявних тенденцій до роздробленості в умовах зовн. вторгнень. Реформа приписується, як правило, імп. Іраклію (610—41) та його найближчим наступникам, однак насправді не має чіткої висхідної дати, оскільки ніколи не була затверджена загальнодерж. законодавчим актом (перша згадка про феми в офіц. документах датується 687). Іноді реформа розцінюється як генералізація започаткованої імп. Маврикієм (582—602) практики створення екзархатів (із зосередженням цивільної та військової гілок влади в одних руках) в Італії і Африці для спротиву зовн. загрозам. Часто феми ототожнюють із військ. округами, оскільки із самого початку вони мали суто мілітарний характер і являли собою території, захист яких здійснювався певними розміщеними в них підрозділами, чию назву (Оптимати, Арменіаки, Ківрреоти, Букелларії та ін.) вони згодом отримали. Фемні війська складалися з ополчення вояків-стратіотів, що виконували військ. повинності за земельні наділи, які успадковували разом із цими повинностями. Повнота влади в кожній Ф. була зосереджена в руках воєначальника-стратига (як правило, у високому ранзі патрикія, рідше — в нижчому ранзі протоспафарія), який призначався імператором, залежав від нього і мав право зноситися з ним безпосередньо. Противагою стратигові служив протонотарій Ф., що завідував судом та фінансами і також користувався правом безпосередніх зносин з імператором. Феми ділилися на менші підрозділи — турми, а ті — на друнги та на ще менші, назви яких варіювалися залежно від регіону, аж до окремих фортець-клісур.

Унаслідок кризи успадкованої від *Риму Стародавнього* бюрократичної системи, яка вела до певної децентралізації д-ви, стратигам поступово підкорилася цивільна адміністрація провінцій, що продовжували існувати на територіях, де були створені феми. До кін. 7 ст. на сході імперії (у Малій Азії) було створено 7 чи 8 фем великого розміру, але їх існування незабаром почало становити небезпеку для внутр. стабільності імперії в умовах кризи, адже, з одного боку, стратиги включилися в боротьбу за імператорський престол, із другого — у великих фемах посилилися відцентрові тенденції. У 9 ст., коли кризу було подолано і центр. апарат влади зміцнів, кількість фем за рахунок як їх подрібнення, так і поширення на ін. провінції, було збільшено до 25, а в 10 ст. — до 31. Відтоді феми стали знаряддям зміцнення імперської влади на периферії через підвищення статусу окремих територій. Цьому, зокрема, слугували спроба створення в 9 ст. Ф. на Кіпрі, а особливо — більш успішна спроба в Криму, де в умовах напруги у відносинах із *хозарами* імп. Феофіл (829—42) у 840/41 організував Ф. Клімати із центром у Херсоні (див. *Херсонес Таврійський*, до складу цієї Ф., крім херсонітів, увійшли боспорити та «інші клімати»). Перший стратиг феми *Петрона Каматір* мав у хозарсько-візант. стосунках у Криму більший авторитет, ніж попередні адміністратори з міської еліти Херсона, оскільки був надісланий зі столиці імперії й мав ранг патрикія. Протягом 10—12 ст. візант. адм. система в Криму постійно зазнавала змін, в ході яких із Ф. Клімати виокремлювалися феми Боспор (із центром у м. Боспор; нині м. *Керч*) та *Понт Евксинський* (із центром у Сугдеї; нині м. *Судак*). Поодинокі згадки у джерелах про ці феми не дають нам змоги напевно встановити ні час їх заснування, ні їх геогр. межі. У вітчизн. та рос. візантиністиці останнім часом прийнято датувати створення нових фем у Криму бл. 975; так само, ймовірно, Ф. із центром у Сугдеї була знову об'єднана з Херсоном бл. 1059. Висловлювалося також припущення, що Ф. Понт Евксинський була т. зв. морською фемою — аналогом візант. Ф. в Егейському морі із центром у м. Абідос (поблизу сучасного м. Чанаккале, Туреччина), що були створені для забезпечення флотилій, які прикривали *Константинополь* із моря.

У цілому організація фемної системи була завершена до 10 ст., коли внаслідок подрібнення фем відбулося природне злиття фемної та провінційної адміністрації на користь військ. управління і створена життєздатна адм. система, що функціонувала із незначними змінами (у 14 ст. феми дістали назву деспотатів) майже до загибелі Візант. імперії і вважається суттєвою ознакою явища «візантинізму».

Літ.: *Diehl Ch.* Histoire de l'Empire Byzantin. Paris, 1920; *Диль Ш.* Основные проблемы византийской истории. М., 1947; История Византии, т. 2. М., 1967; *Бибиков М.В.* Новые данные «Тактикона Икономидиса» о Северном Причерноморье и русско-византийских отношениях. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: 1975. М., 1976; *Koder J.* Zur Bedeutungsentwick lung des byzantinischen Terminus Thema. В кн.: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, bd. 40. Wien, 1990; *Успенский Ф.И.* История Византийской империи, т. 1. М., 1996; *Сорочан С.Б. и др.* Жизнь и гибель Херсонеса. Х., 2001; *Кулаковский Ю.А.* К вопросу о происхождении фемного строя Византийской империи. В кн.: *Кулаковский Ю.А.* История Византии, т. 3. СПб., 2004; *Його ж.* К вопросу о фемах Византийской империи. Там само; *Майко В.В.* Сугдея второй половины X — XI в. между Византией и Тмутараканью. В кн.: Античная древность и средние века, вып. 39. Екатеринбург, 2009.

В.Ю. Чеканов.

ФЕ́НЦИК Степан (Андрійович) (13.10.1892—30.03.1946) — священник, педагог, диригент, публіцист, громад.-політ. діяч *Закарпаття* русофільської орієнтації 1-ї пол. 20 ст. Племінник відомого закарпат. письменника 19 ст. Є.Фенцика.

Н. у с. Великі Лучки (нині Мукачівського р-ну Закарпат. обл.) у сім'ї священника. Навчався в Ужгородській і Берегівській г-зіях (*Берегове*), Будапештській (1910—14), Віденській (1914—16) духовних семінаріях, у *Празькому університеті* (1922), на правничих студіях у м. Шарошпатак (Угорщина) та Дебреценському ун-ті (1918—22). 1918 висвячений на греко-катол. священника (1934 позбавлений цього сану

через поведінку, «несумісну зі священством»). У 1920-х викладав в Ужгородській вчительській семінарії, керував хором Ужгородського кафедрального собору «Гармонія», міськ. аматорським хором і симфонічним оркестром.

Автор музики до нац. гімну *Підкарпатської України*, зб. нар. пісень. Автор книжок «Читанка для народа» (1933), «Минуле та сучасність карпаторосів» (угор. мовою).

Був секретарем, а фактично головою русофільського «Общества імени Духновича» в *Ужгороді* від дня його заснування у 1923. З початку 1930-х зайнявся активною політ. діяльністю: у 1935 заснував «Русску нац.-автономну партію» і наступні три роки був її депутатом у чехослов. парламенті, де рішуче вимагав надання автономії Закарпаттю та розвитку в краї русинського шкільництва.

Видавав автономістські газ. «Карпаторусскій голос» (1932—34, 1938—42), «Наш путь» (1935—38), «Молода Русь» (1938), «Русский народный календарь» (1928—34). Отримував фінансову підтримку від рус. емігрантів в *США*, які відвідав з політ.-пропагандистською метою в 1934—35, а також від уряду *Польщі*.

У жовтні 1938 увійшов до складу першого автономного уряду *Підкарпатської Русі* на чолі з А.*Бродієм* і розгорнув пропагандистську кампанію за приєднання населеної русинами *Прящівщини* до Закарпаття, створив молодіжну орг-цію фашистського типу (чорнорубашники), вимагав «повернення» Закарпаття *Угорщині*, за що зазнав переслідувань з боку чехослов. уряду. У 1939 після окупації і анексії Закарпатя Угорщиною Ф. разом з іншими закарпат. діячами проугор. орієнтації був призначений депутатом угор. парламенту. У 1945 був заарештований радян. органами НКВС та засуджений «народним судом» до розстрілу. Реабілітований прокуратурою Закарпат. області України 24 лютого 1992.

Літ.: Уряди Карпатської України. У кн.: Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. К., 2001; *Токар М.* Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919—1939). Ужгород, 2006; Закарпаття 1919—2009 років: історія, політика, культура. Ужгород, 2010.

С.В. Віднянський.

ФЕСЕ́НКО Вадим Олексійович (02.10.1881 — після 1958?) — історик, краєзнавець, архівіст. Походив з дворянської родини.

Закінчив істор.-філол. ф-т *Харківського університету* (1906). Поліглот: володів нім., італ., грец., франц. і лат. мовами. Надавав великого значення розробці теор. і методичних питань архів. справи, використанню документів.

До 1920 вчителював у харків. школах. У 1920—21 працював на посаді інспектора-інструктора Головархіву у *Харкові*, потім викладав суспільствознавство у школах *Луганська*, зокрема в школі ФЗН Луган. заводу ім. Жовтневої революції. Був одним з перших організаторів профспілок на Харківщині, членом наук. т-ва при Донецькому ін-ті нар. освіти (ІНО), секції охорони пам'ятників к-ри і правління Луган. центр. книгозбірні.

1924 Ф. надавав активну допомогу В.*Дубровському* у створенні істор.-архів. гуртка при Ніжинському ІНО (нині Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя). 1926 року Ф. увійшов як представник науковців до складу створеного з ініціативи зав. Луган. окружного архів. управління Ж.Каїнсона інформаційного бюлетеню «Архивный работник», перше число якого вийшло 30 грудня 1926. Пріоритетне завдання бюлетеня полягало в інформуванні архів. працівників про новини в галузі архівістики, спілкуванні й обміні думками в цій царині. У часописі висвітлювалися питання, обговорені на першій нараді архів. працівників Луганська (14 листопада 1926), розглядалися умови продуктивності праці архівіста (розуміння її серйозності, сумлінне ставлення до неї, підтримка зв'язку з окрархом), подавалася інформація про архів. підрозділи установ, підпр-в та орг-цій, результати інструкторських обстежень. Ф. публікував матеріали під псевд. «Блокнот». У 1928—29 — вчений-архівіст і зав. Луган. окружного архів. управління. Разом з О.*Оглобліним* почав обстеження архівів ф-к і з-ів як важливого джерела вивчення їх історії. Розроблення нової тематики стимулювало офіційне визнання пріоритетним такого напряму істор. досліджень, як історія ф-к і з-дів. Проте обидва автори звертали увагу насамперед на архівознавчі аспекти проблеми. Ф., висвітлюючи історію побутування архівів, ставив питання про зміни в систематизації документів, поглиблене їх вивчення.

Праці вченого сприяли не лише розвитку екон. історії України, а й формуванню нового напряму історіографії архівознавства. Результати наук. досліджень Ф. публікував у наук.-практичному архівному ж. «Архівна справа», освітянському — «Радянська школа», академічному виданні «Записки Історично-філол відділу ВУАН. Праці історичної секції». Практичне значення для формування архівів підпр-в мала стаття Ф. «Про значення архівів».

Ф. був членом Донец. наук. при ВУАН (див. *Національна академія наук України*) т-ва, у 1930—33 — нештатним співроб. Комісії для вивчення соціально-екон. історії України 18—19 ст. ВУАН. Досліджував питання архівознавства та історію м. *Луганськ*.

У 1958 подав до захисту в Ленінград. держ. ун-ті дис. «Луганський ливарний завод. 1795—1887 рр.» на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.

Подальша доля Ф. невідома.

Праці: К истории возникновения города Луганська. «Радянська школа», 1926, жовтень; 1927, лютий; К истории города Луганська. «Радянська школа», 1927, березень; Художественное литье на старом Луганськом литейном заводе. «Радянська школа», 1927, червень — липень; Архів Луганського ливарного заводу (1795—1887). «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. Праці історичної секції», 1929, кн. XXI—XXII; Початки металургійної промисловості на Україні «Праці комісії соціально-економічної історії України при ВУАН», 1932, т. 1.

Літ.: *Висоцька В.* Фесенко Вадим Олексійович. У кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. вип. 1: XIX ст. — 1930-ті рр. К., 1999; *Матяш І.* Українська архівна періодика 1920—1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. К., 1999; *Матяш І.Б.* Архівна наука і освіта в Україні 1920—1930-х років. К., 2000.

І.В. Верба, І.Б. Матяш.

ФЕСЕ́НКО Василь Архипович (28.02.1902(14.02)—31.08.1983) — історик, архівіст.

Н. у с. Комарівка (нині Ніжинського р-ну Чернігів. обл.). У 1916—20 навч. у дворічному Комарівському земському уч-щі та Чернігів. учительській семінарії. У 1921 в складі ударної (ліквідаційної) групи Ніжин. наук.-пед. ін-ту закінчив щойно створений

В.О. Фесенко.

Ніжин. ін-т нар. освіти (ІНО), де прослухав курси проф. І.*Семенова*, І.*Турцевича*, М.*Бережкова*, В.*Ляскоронського*, В.*Рєзанова*, О.*Грузинського* та ін.

Найбільший вплив на формування Ф. як науковця мав Г.*Максимович*, що керував написанням його канд. (дипломної) роботи «Полкова адміністрація в Лівобережній Україні». Після створення Ніжин. НД каф. історії к-ри та мови був рекомендований до початкового складу аспірантури, але затверджений на посаді аспіранта був лише в 1925. У 1921—23 працював інспектором Ніжин. відділення Чернігів. губернського архів. управління, в 1923—24 — зав. Ніжин. окр. архіву, в 1925 — інспектор з українізації Ніжин. окр. від. нар. освіти. У 1924 разом із М.*Петровським* і А.*Єршовим* організував при Ніжин. окр. архіві студентський гурток, діяльність якого полягала у навч. студіюючої молоді навичкам архів. евристичного пошуку, формам і методам опрацювання архів. джерел; археограф. роботи; практичне значення діяльності гуртка полягало в допомозі студентів у впорядкуванні й описі фондів щойно створеного архіву у *Ніжині*. В аспірантурі Ф. спершу під керівництвом Г.Максимовича, згодом — М.Петровського досліджував політ.-адм. устрій *Гетьманщини* 2 пол. 17—18 ст. Під впливом останнього почав цікавитися історією соціально-станової стратифікації укр. сусп-ва 18 ст., зокрема, історією старшинського роду *Марковичів*, а також питаннями новітньої укр. історіографії. Брав активну участь у громад. й освіт. житті Ніжина: впродовж 1925—29 працював учителем однієї з ніжин. трудових (середніх) шкіл, був беззмінним секретарем *Ніжинського наукового товариства краєзнавства при ВУАН* тощо. Після закінчення аспірантури отримав посаду викладача Ніжин. ІНО, планував у 1929 захистити промоційну роботу (канд. дис.) й продовжити наук. діяльність в якості наук. співробітника Ніжин. НД каф. історії к-ри та мови. Натомість отримав за розподілом направлення до Миколаїв. ІНО. У *Миколаєві* в 1930-х працював на посадах доцента, проф., декана істор. ф-ту місц. ІНО (згодом пед. ін-ту). Попередні теми досліджень через відірваність від джерельної бази був змушений замінити на вивчення проблем із заг. історії сусп.-політ. рухів 19 — поч. 20 ст. (підготовлена до захисту дис. «Боротьба Маркса й Енгельса за створення революційної робочої партії Німеччини в 60-х та 70-х роках» через події *Другої світової війни 1939—1945* залишилася не захищеною), а також на студіювання місцевої краєзн. проблематики (здебільшого у повоєнний час). У 1937—39 перебував під арештом за підозрою у приналежності до міфічної антирад. орг-ції. Проте на суді заперечив усі вичавлені з нього під час слідства зізнання, що призвело до звільнення з-під варти й поновлення на посаді. Під час Другої Світ. війни воював у лавах *Червоної армії* на нім.-рад. фронті. Після війни продовжив викладацьку діяльність у Миколаїв. держ. пед. ін-ті ім. В.Г. Бєлінського, був деканом істор. ф-ту, певний час був заст. дир. ін-ту.

П. у м. Миколаїв. Реабілітований посмертно у 1997.

Праці: *Фесенко В.* Ніженщина в новітній історіографії (1917—1928 рр.). «Записки Ніженського інституту народної освіти», 1929, кн. IX; *Гостєв І.О., Журавель А.Л., Мельник М.Ф., Фесенко В.А.* Миколаїв. У кн.: Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. К., 1971.

Літ.: *Мирошниченко Е.Г.* Фесенко Василий Архипович. В кн.: Николаевцы. Энциклопедический словарь (2000 персоналий и иллюстраций). Николаев, 1999; *Зозуля С.Ю.* Василь Архипович Фесенко: короткий біографічний нарис. «Сіверянський літопис», 2002, № 2; *Його ж.* Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики. К., 2014.

С.Ю. Зозуля.

ФЕСЕ́НКО Іван Федорович (15(27). 05.1846—01.1882?) — учасник революц. руху, *народник*.

Н. у с. Баранівка Миргородського пов. Полтав. губ. у родині диякона. Навч. у Полтав. духовній семінарії, Ніжин. юрид. ліцеї кн. О.А.Безбородька (*Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька*), на юрид. ф-ті С.-Петерб. ун-ту.

У період навч. в ун-ті брав участь у роботі харків. пропагандистсько-освітницького гуртка Я. та Є.*Ковальських*, де читав політекономію. Наприкінці 1872 залишив навчання, у період з червня 1872 по травень 1873 та в березні—вересні 1874 разом з Д.*Лизогубом* перебував за кордоном, де познайомився з П.*Лавровим*, К.*Марксом*.

Після повернення був заарештований і залучений до дізнання у «справі 193-х» (див. *«ходіння в народ»*), перебував під наглядом поліції. Наприкінці 1874 виступив одним із організаторів київ. пропагандистського гуртка. Вів пропаганду на пд. України серед реліг. сект *молокан*, «шалапутів», за що був заарештований у червні 1875 і понад рік був ув'язнений.

1876—78 проживав у *Петербурзі* під негласним наглядом поліції, з 1878 — в *Одесі*. Працював наглядачем в Одес. сирітському уч-щі. Арештований 24 січня 1880 за пропаганду «революц. учень», однак був залишений на волі за станом здоров'я. У подальшому перебував під гласним наглядом поліції.

Одружений з Марією Дейч, сестрою Л.*Дейча*.

П. в Одесі від туберкульозу.

Літ.: *Дейч Л.* За полвека, т. 1. Берлин, 1923; Фесенко Иван Федорович. В кн.: Деятели революционного движения в России: биобиблиографический словарь, вып. 4. М., 1932; *Світленко С.І.* Суспільний рух на Катеринославщині у 50—80-х роках XIX століття. Дніпропетровськ, 2006; *Хурса В.* Народник з Баранівки — учитель Г. В. Плеханова. У кн.: Славетні у Гоголівському краї: історико-краєзнавчі нариси, публіцистика. Полтава, 2011.

В.І. Милько.

ФИЛИПЧА́К Іван Пилипович (27.01.1871—21.10.1945) — педагог, письменник, громад. діяч, краєзнавець. Н. в с. Лішня (нині с. Лішна Підкарпатського воєводства, Польща). Навч. в г-зії м. *Санок*, згодом — у Станіславській учительській семінарії та на філос. ф-ті Львів. ун-ту (див. *Львівський національний університет*), 1894—96 — на вищих учительських курсах у *Львові*. Із 1900 — викладач учительської семінарії та г-зії в *Самборі*. Один із засновників зруйнованого в роки *Другої світової війни* музею «Бойківщина» (м. Самбір), допомагав у організації музеїв у Санoку, *Яворові*, *Теребовлі*, *Перемишлі*, *Стрию*. Учасник 1-го з'їзду укр. музейників (1931), з'їзду Союзу музеїв Польщі (1938). 1940 призначений дир. Самбірського історико-етногр. музею, 1941 — відп. редактор газ. «Самбірські вісті».

Автор істор. повістей («Княгиня Романова» (у співавт.),

1927), «За Сян» (1928); «Юрій Кульчицький — герой Відня» (1933), «Будівничий Держави» (1935), «Дмитро Детько» (1935) та ін.), краєзнавчих нарисів, статей з історії Самбірщини та проблем шкільництва, посібників із садівництва, шовківництва.

4 листопада 1944 заарештований НКВС УРСР. Засуджений до 15-ти років таборів.

П. бл. м. Тайшет (нині місто Іркутської обл., РФ).

2001 на території Самбірського пед. уч-ща відкрито пам'ятник письменнику.

Літ.: *Лозинський І.* Вчений універсального профілю. «Самбірські вісті», 1992, № 38; *Данчин Р.* Організатор музейництва у Самборі. «Новини Самбора», 2001, № 8 (110); *Денисюк Б.* Ідейно-естетичні засади і поетика історичної прози Івана Филипчака. Рівне, 2005; *Його ж.* Образ давньоукраїнської держави і суспільства у творчості Івана Филипчака. «Слово і час», 2005, № 2; *Його ж.* Позиція наратора в тенденційній історичній прозі Івана Филипчака. «Філологічні студії» (Луцьк), 2005, № 3—4; *Проць Б.* Самбірщина і Самбір. Самбір, 2008.

Я.Д. Ісаєвич.

ФІЛО́НЕНКО Віктор Йосипович (01.12.1884—30.09.1977) — сходознавець-лінгвіст, етнограф, фольклорист. Н. в м. Тула (нині місто Тульської обл. РФ) у селян. родині, що переселилася з Причорномор'я. Закінчив Тульську г-зію, а 1908 — східний (арабо-персько-турецько-татар. відділ) й історико-філол. (слов'яно-рос. відділ) ф-ти *Петербурзького університету*. 1908—15 викладав в Уфимській жін. г-зії. 1915 переїхав до Криму. Викладав у Сімферопольській чол. г-зії та татар. вчительській г-зії (зокрема в останній — кримсько-татар. мову). 1915—35 працював в Кримському ун-ті (згодом пед. ін-ті; див. *Таврійський національний університет*): від 1921 — приват-доцент, від 1925 — професор кафедри перської мови і літератури, від 1932 — зав. кафедри мовознавства. 1935 залишив *Сімферополь*. 1936—42 — професор Кабардино-Балкарського пед. ін-ту (нині Кабардино-Балкарський держ. ун-т, м. Нальчик, РФ). 1945—77 — професор П'ятигорського держ. пед. ін-ту іноз. мов (нині П'ятигорський держ. ун-т, м. П'ятигорськ, РФ). Автор численних наук. праць із заг., рос., іранського і тюркського мовознавства, рос. літератури, історії та етнографії, ономастики й фольклору тюркських народів, зокрема *кримських татар* і *караїмів*, башкирів, марійців, удмуртів, а також фундаментальних студій з балкарської діалектології, лексики та фольклору. Підготував першу наук. граматику балкарської мови. Популяризатор творчості Т. *Шевченка* і *Марка Вовчка* поза межами України. У своїх студіях порушував проблеми співвідношення усної наук. творчості та істор. джерелознавства, зокрема відображення істор. подій у крим. фольклорі. Член *Таврійської вченої архівної комісії*, від 1929 — заст. голови *Таврійського товариства історії, археології та етнографії*. Дійсний член Каракалпацького НДІ (1935—36; нині Каракалпацький НДІ природничих наук, м. Нукус, Узбекистан).

П. у м. П'ятигорськ.

Праці: Башкиры. Историко-этнографические очерки. Уфа, 1914; Башкиры. Уфа, 1915; У язычников-инородцев Уфимской губернии. Уфа, 1914; Детские игры крымских татар. Симферополь, 1919; Персидская хрестоматия, ч. 1. Симферополь, 1922; Загадки крымских татар. Симферополь, 1926; А.С. Грибоедов в Крыму. Симферополь, 1927; Песни крымских татар. Симферополь, 1927; Тамги татарских кладбищ г. Евпатории. Симферополь, 1928; Караимские пословицы и поговорки. Симферополь, 1929; Материалы по изучению караимской народной поэзии — пословицы и поговорки. Симферополь, 1930; Народы Крыма и их изучение. Симферополь, 1931; Очередные задачи современной крымской этнографии. Симферополь, 1931; Грамматика балкарского языка. Фонетика и морфология. Нальчик, 1940.

Літ.: *Дашкевич Я.* Сходознавець Віктор Йосипович Філоненко. «Архіви України», 1967, № 2; *Баскаков Н.А.* Виктор Иосифович Филоненко: некролог. «Советская тюркология», 1977, № 5; Виктор Иосифович Филоненко: к 100-летию со дня рождения. Там само, 1984, № 6; *Дашкевич Я.Р.* Віктор Філоненко. В кн.: Україна в минулому, вип. 8. К.—Львів, 1996.

П.І. Скрипник.

ФІЯ́ЛЕК (Fijałek) **Ян-Непомуцен** (08.05.1864—19.10.1936) — польс. історик Церкви та канонічного права, історик к-ри, священник. Д-р канонічного права (1889), д-р теології (1891), професор (1896). Дійсний член АН у Кракові (1919). Н. в с. Погвіздув (нині село Малопольс. воєводства, Польща). 1883 закінчив г-зію в м. *Краків*. 1883 вступив у єпископську семінарію в Тарнові (нині м. Тарнув Малопольс. воєводства, Польща), звідки 1884 перевівся на теологічний ф-т *Краківського університету*. 1887 був висвячений на священника. Продовжив навчання у Ватиканській палеографічній школі в Римі (Італія; 1887—89), здобув диплом палеографа-архівіста. Одночасно вивчав канонічне право в Григоріанському ун-ті. 1889 отримав докторат із канонічного права в Папському ліцеї Святого Аполлінарія. Під егідою Рим. експедиції АН у Кракові працював у Ватиканському архіві. Від 1889 працював у краківських г-зіях, продовжував історико-правничі студії в Краківському ун-ті. 1891 захистив докторську дис. на тему: «De gestis statutisque synodalibus episcoporum Wladislaviensium medii aevi observationes criticae» (кер. — проф. Б.Ульяновський). 1893 на підставі праці «Життя та звичаї духовенства в середньовічній Польщі» («Życie i obyczaje kleru w Polsce średniowiecznej») габілітувався на теологічному ф-ті Краківського ун-ту. 1896 очолив кафедру історії Церкви на теологічному ф-ті Львів. ун-ту на посаді надзвичайного професора, а з 1899 — звичайного. 1901—02 — декан теологічного ф-ту, 1903—04 — ректор Львів. ун-ту. 1912 очолив кафедру церк. історії Краківського ун-ту, 1914—15 — декан теологічного ф-ту. Від 1903 — чл.-кор., із 1919 — дійсний член АН у Кракові. 1920 очолив Істор. комісію, із 1927 — дир. Історико-філос. відділу АН у Кракові. Почесний член Польс. теологічного т-ва (1928) і Т-ва приятелів наук у Вільно (1932).

Я. Фіялек.

Досліджував історію Церкви та канонічного права («Середньовічні синодальні статути Влоцлавської єпархії» (1892), «Середньовічні єпископства Східної Церкви на Русі та Литві» (1896), «Грецькі єпископства в руських землях з середини XIV ст.» (1897), «Католицькі модерністи львівської церкви в XVI ст.» (1908), «Християнізація Литви Польщею» (1914), «Два домініканці з Кракова: Ян Біскупець і Ян Фалькенберг» (1925), «Доля Флорентійської унії у Великому князівстві Литовському за Казимира Ягеллоньчика»; 1934); минуле польс. освіти та к-ри («Студії до історії Краківського університету та його богословського факультету в XV ст.» (1898),

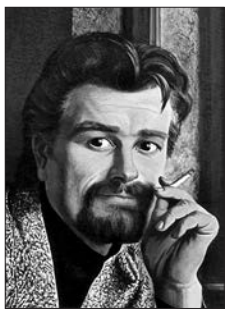

З.П. Флінта.

О.О. Франко.

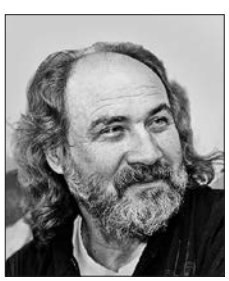

В.О. Франчук.

«Polonia apud Italos scholastica saeculum XV» (1900), «Магістр Якуб з Парадижа та Краківський університет під час Базельського собору» (1900), «Dominus Bartolus de Saxoferrato eiusque permagna in Polonos auctoritas»; 1911). Опрацьовував та видав «Статути Влоцлавської кафедральної капітули» (1915), «Римський копіарій Еразма Цьолка» (1921, разом зі *С.Кутшебою*), «Зібрання формул домініканського ордену польської провінції з XIV і XV століть» (1938, разом з Я.Воронецьким), «Дипломатичний кодекс Ясногурського монастиря» (1939, разом із К.Качмарчиком) та «Дипломатичний кодекс катедри і церков Віленської єпархії, т. 1: 1387—1507» (1932 р.) (1932—39, разом із В.*Семковичем*).

П. у м. Краків.

Літ.: *Glemma T.* Prace naukowe śp. ks. Jana Fijałka. «Kwartalnik Historyczny», 1936, r. 50; *Semkowicz W.* Śp. ks. Jan Fijałek, charakterystyka postaci. Там само; *Його ж.* Fijałek Jan Nepomucen. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 6. Kraków, 1948; *Vetulani A.* Jan Fijałek, historyk Kościoła polskiego (1864—1936). В кн.: Portrety uczonych polskich. Kraków, 1974; *Wierzbicka M.* Fijałek Jan Nepomucen. В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Michalska-Bracha, Bracha K.* Jan Fijałek. В кн.: Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Rzeszów, 2014.

В.В. Тельвак.

ФЛІ́НТА Зеновій Петрович (01.09.1935—02.04.1988) — маляр, станковіст і монументаліст, майстер худож. кераміки, педагог. Член Спілки художників України (1970). Засл. худож. УРСР (1987). Н. в с. Токи (нині село Терноп. р-ну Терноп. обл.). 1965 закінчив Львів. держ. ін-т прикладного і декоративного мист-ва, викладач у цьому ж закладі (1965—75). Працював у галузі станкового живопису та худож. кераміки. Із 1967 — учасник обласних і республіканських худож. виставок, із 1968 — всесоюзних, із 1973 — міжнародних. 1974 нагороджений почесним дипломом на міжнар. виставці кераміки у Фаєнці (Італія). 1982—83 брав участь у груповій виставці у *Львові*, *Києві*, *Вільнюсі*, 1986 — у *Москві*. 1985 — персональна виставка у Львові (живопис, графіка, кераміка).

П. у м. Львів.

Твори митця зберігаються в *Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького*, *Львівській галереї мистецтв*, *Музеї етнографії та художнього промислу*, худож. музеях міст *Суми* та Кемерово (РФ), ін. громад. установах і приватних колекціях в Україні й за кордоном.

Твори: Декоративне панно «Львів» (1963), «Осінь в околицях Львова» (1966), «Лісова фантазія» (1971), «Свято врожаю» (1973), «Бабине літо» (1977), «Собор на Монмартрі» (1978), «Роздуми» (1980), «Собор Святого Юра» (1986), «Міський арсенал» (1987) та ін.; Серія декоративних керамічних пластів «Архітектура Львова» (1987); Портрети худож. Р.*Сельського* (1981), Композитора С.*Людкевича* (1982), Скульп. Е. Миська (1984); мистецтвознавця Є. Шимчука (1984).

Літ.: Словник художників України. К., 1973; *Медвідь О.* Зіновій Флінта: альбом. 1991; Митці України: енциклопедичний довідник. К., 1992; Флінта Зеновій: альбом репродукцій. Львів, 1995; Мистецтво України: біографічний довідник. К., 1997.

Т.Ю. Галайчак.

ФРАНКО́ Оксана Омелянівна (19.03.1939—17.09.2021) — історик, етнолог, архівіст, доктор істор. наук (2001), професор (2011). Онука рідного брата І.*Франка* Онуфрія. Н. у м. *Калуш*. 1960 закінчила істор. ф-т Львівського державного університету ім. І. Франка (нині *Львівський національний університет*). 1960—68 — молодший наук. співробітник Львів. обласного держ. архіву, Центр. держ. істор. архіву СРСР, Архівного відділу Ленінградського облвиконкому, Центр. держ. архіву Жовтневої революції (м. Ленінград, нині Санкт-Петербург, РФ); 1968—73 старший наук. співробітник відділу публікації; 1973—75 завідувач відділу наук. використання, водночас (1971—74) секретар ученої ради Центр. держ. істор. архіву УРСР у м. Київ; 1975—90 зав. наук. архіву, науковий, старший наук. співробітник Інституту археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*). 1990—95 — доцент кафедри історії та етнографії України; 1995—2004 — доцент, з 2004 — професор кафедри етнології Львів. нац. ун-ту. Стажувалась у Європ. центрі НТШ у Парижі (Сарсель, 1995). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*. Автор понад 200 наук. і науково-популярних праць.

Досліджувала джерела до історії суспільно-політ. рухів в Україні у XIX—XX ст.: канд. дисертація «Суспільно-політичний рух на Україні кінця 50-х — початку 60-х рр. XIX ст. (джерелознавча характеристика архівних документів)» (1985; наук. кер. В.Сарбей); докторська — «Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка» (2001). На базі укр. і зарубіжних архівів досліджувала життєписи і вклад у розвиток укр. народознавства видатних укр. учених Ф.*Вовка*, В.*Гнатюка*, Д.*Щербаківського* і В.*Щербаківського*, В.Петрова, І.Франка та ін. Один з упорядників додаткових томів до 50-томного зібрання творів І.Франка. Зробила значний вклад у публікацію документів з історії *Кирило-Мефодіївського товариства*, щоденника О.*Кістяківського*. Особливу увагу приділяла дослідженню культурного життя укр. діаспори. Почесний громадянин м. Калуш, де організувала музей І.Франка (1997). Нагороджена медаллю Президії Верховної Ради УРСР «В пам'ять 1500-річчя Києва» (1983), відзнакою «Незалежності України — 10 років» (2001).

Праці: Институту археологии 50 лет. К., 1984 (у співавт.); Кирило-Мефодіївське товариство, т. 1—3. К., 1990 (один з упорядників); Кістяківський О.Ф. Щоденник, 1874—1885, т. 1—2. К., 1994—1995 (один з упорядників); Федір Вовк. Нью-Йорк, 1997; Федір Вовк — вчений і громадський діяч. К., 2000, 2001; Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. К., Львів, 2001 (один з упорядників); Етнографія України: навчальний посібник. Львів, 2004 (у співавторстві); Зеновія Франко. Статті. Спогади. Матеріали. Львів, 2004 (у співавторстві); Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету). Львів, 2015 (у співавторстві).

Літ.: Калущина в іменах: біографічний довідник. Дрогобич, 1999; Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000). Ювілейна книга. Львів, 2000; Жінки України: біографічний енциклопедичний словник. К., 2001; До ювілею професора Львівського університету Оксани Омелянівни Франко. Вісник Львівського університету. Серія історична, 2011, вип. 46; Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка, т. 2. Львів, 2014.

А.Д. Франко.

ФРАНЧУ́К Валерій Олександрович (н. 10.09.1950) — живописець, графік. Член Нац. спілки художників України (1990). Засл. художник України (2005). Народний художник України (2015). Н. в с. Зелена (нині село Хмельн.

р-ну Хмельн. обл.). Закінчив графічний ф-т Київ. худож. ін-ту, де вчився в майстерні станкової графіки (1986); 1986—89 працював у графічному цеху Київ. комбінату монументально-декоративного мист-ва; із 1990 — на творчій роботі.

Із 1983 проводить активну виставкову діяльність. Брав участь у 130-ти групових худож. виставках. На 2016 р. проведено 170 персональних виставок Ф. в Україні та за кордоном.

Особистий емоційний стиль художника сформований з особливостей традиції метафорично-поетичного світосприйняття. Багатовимірні за змістом, глибоко асоціативні великі епічні полотна і малорозмірні живописні та графічні композиції однаковою мірою відтворюють реальність часу й істор. пам'ять. Автор циклів і серій картин, основними з яких є: «Молюсь за тебе, Україно» (історія козац. доби та на мотиви поезії Т.*Шевченка*); «Розгойдані дзвони пам'яті» (світлій пам'яті жертв *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*); «Чорна-Биль» (пам'яті жертв і ліквідаторів *Чорнобильської катастрофи 1986*); «Пізнання істини»; «Ода творцю світу»; «Плоди саду людського»; «Мир Вам!» (на бібл. сюжети); «Джерела» (на сюжети укр. нар. пісень).

Твори митця зберігаються в багатьох музеях України та ін. країн світу. Його творчості присвячено понад 350 публікацій у газетах і журналах України та світу, більше 30 книг і каталогів.

Лауреат премії ім. В. Стуса (2003), Нац. премії України ім. Т. Шевченка (2008).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2008).

Літ.: Співець одвічного: Валерій Франчук: живопис: каталог творів. К., 2000; Розгойдані дзвони пам'яті: пам'ятай. Валерій Франчук: каталог виставки-реквієму. К., 2003; Плоди саду людського: Валерій Франчук: живопис: Галерея еліти народу. К., 2004; Валерій Франчук: живопис: Тиша Старого міста. К., 2007; *Андрушенко Т.* Валерій Франчук: живопис. К., 2008; *Дунай П.* «Вони пішли та чи залишились ми?» «Наша віра», 2008, № 3 (239), березень; *Чернобривец О.* Мгновения вечности. «Слово: Еженедельная газета в Италии», 2008, № 52, март; Цимбалюк М. «Душа великого роду — народу», «Слово просвіти», 2012, № 31; Валерій Франчук — офіційний сайт художника: http://www.v-franchuk.com.ua

Р.І. Бондаренко.

ФРІ́ДРІХ-ВІЛЬГЕ́ЛЬМ Великий (16.02.1620—09.05.1688) — бранденбурзький курфюрст і прусський герцог (1640—88) з династії Гогенцоллернів. Н. в м. Берлін (нині столиця Німеччини). Єдиний син Георга-Вільгельма (1595 — 1 грудня 1640), бранденбурзького курфюрста з 1619, і Єлизавети-Шарлотти (1597—1660) з династії рейнських палатинів. Ф.-В. отримав непогану домашню освіту; 1634—35 навч. в Лейденському ун-ті (Голландія), де слухав лекції відомого філософа Юста Ліпсія, здобував військ. досвід при високопоставлених особах у Голландії. Знав, крім рідної, лат., франц., голл. й польс. мови. 1638 повернувся на батьківщину, де після несподіваної смерті батька став правителем тоді ще слабких Бранденбургу й Пруссії, а також окремих анклавів-князівств (Юліх та ін.) в зх. частині нім. земель. Ф.-В. розпочав своє правління з військ. реформи і заснував регулярну прусську армію (1644), поліпшив систему збирання податків. Він домігся повернення Бранденбургу Швецією деяких міст (насамперед Франкфурта-на-Одері), приєднав міста Жагань і Глогув у Силезії, за умовами *Вестфальського миру 1648* Бранденбург отримав Сх. Померанію по правому боці Одеру. 1666 Ф.-В. остаточно закріпив за собою деякі дрібні князівства (Клеве, Марк і Равенсбург). Блискуча перемога Ф.-В. над швед. військом під Фербеллін (28 червня 1675) засвідчила успішність військ. реформи, а його самого стали називати Великим. У січні 1679 він вдруге розгромив швед. війська (цього разу на кризі Куршської затоки). Наприкінці життя він зробив спробу зблизитися з *Габсбургами*, але без особливого успіху. Тим не менш його армія допомогла австрійцям здобути Буду (нині у складі м. Будапешт, Угорщина), якою володіла *Османська імперія* (1686).

Ф.-В. зручно використав послаблення *Речі Посполитої* внаслідок *Національної революції 1648—1676*, налагодив контакти зі Швецією та *Гетьманщиною*, приєднався до їхнього військ. союзу, що дало можливість не тільки проголосити незалежність т. зв. Князівської Пруссії від Речі Посполитої (договори 20 листопада 1656 і 19 вересня 1657), а й здобути нові землі в Пд. Прибалтиці, об'єднати їх у сильну д-ву. Укладення рос.-польс. *Віленського перемир'я 1656* змусило Ф.-В. проводити обережнішу зовн. політику й ухильно відповідати на заклики до союзу з боку Б.*Хмельницького*, потім — І.*Виговського* та П.*Дорошенка*. Проте завдяки зусиллям Ф.-В. Бранденбурзько-Прусська д-ва зі слабкої і напівзалежної від ін. країн стала поважною силою в Європі, було закладено підвалини для її розвитку як однієї зі світ. д-в.

Фрідріх-Вільгельм Великий.

Ф.-В. розумів значення флоту для д-ви і дбав про його створення. 1681 навіть відбулася перша в історії мор. битва, в якій брали участь кораблі під прапором Гогенцоллернів. У цей самий період вони досягають берегів Африки, а 1683 на території Гвінеї виникли перші нім. колонії на цьому континенті: Гросс-Фрідріхсбург, Аккада, Такарарі, Аргвін. Щоправда, вони існували досить короткий час, лише Гросс-Фрідріхсбург мав щасливішу долю, але 1721 його було продано голл. Вест-Індській компанії.

Проводив гнучку зовн. й внутр. політику, зумів посилити авторитет монаршої влади. Достатньо успішною була протекціоністська екон. політика Ф.-В., він сприяв розвиткові мануфактур, у його часи розрісся Берлін, чому сприяло створення каналу, що поєднував річки Одер і Ельбу. Ф.-В. дбав насамперед про інтереси великих землевласників, бюрократичної адміністрації, посилював податковий тиск на селян й міщан, внаслідок чого часом виникали значні заворушення проти королів. влади.

Ф.-В. був переконаним кальвіністом (див. *Кальвінізм*), але його реліг. політику відзначала толерантність і він охоче приймав до себе емігрантів із катол. країн (лютеран (див. *Лютеранство*), кальвіністів та ін.), у т. ч. дав політ. притулок аріанину Стефану Немиричу (1658; див. *Немиричі*). Потік емігрантів-протестантів, особливо з Франції та Австрії, а також євреїв, дав можливість колонізувати ряд мало заселених земель Сх. Пруссії і пожвавив екон. та культ. життя країни. З його ініціативи пожвавилася діяльність Плодоносного т-ва, яке дбало про чистоту нім. мови та її належне функціонування в д-ві,

М.О. Фролов.

Г.Б. Фукс.

Ф.-В. заснував ун-т у Дуйсбурзі (1655), сприяв діяльності Кенігсберзького та Франкфуртського (на Одері) ун-тів, був покровителем наук і мист-в. Саме з ініціативи Ф.-В. було збудовано палац у Потсдамі (архітектори Ф. де Хіез, Й.Мемгардт). На службу як офіц. історіограф було запрошено знаменитого історика Самуеля фон *Пуфендорфа*, який написав фундаментальну біографію самого Ф.-В. («De rebus gestis Friderici Wilhelmi...»; 1695) і поклав початок популярному погляду на особу цього правителя як на «людину, що створила Пруссію».

Ф.-В. був двічі одруженим. Від його першого шлюбу, укладеного 1645 з Луїзою-Генріеттою Оранською (1627 — 16 червня 1667), народилося троє синів, у т. ч. спадкоємець престолу Фрідріх III (1657—1713), електор Бранденбургу (із 1688), перший король Пруссії (під іменем Фрідріх I, із 1701). Овдовівши, Ф.-В. одружився 1668 з княгинею Доротеєю фон Гольштайн-Ґлюксберґ (1636—89), від цього шлюбу народилося семеро дітей.

П. у м. Берлін.

Літ.: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Fritdrich Wilhelm von Brandenburg: Politische Verhandlungen. Berlin, 1864; *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Lwów—Warszawa, 1917; Документи Богдана Хмельницького: 1648—1657 рр. К., 1961; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985; *Перцев В.Н.* Гогенцоллерны. Минск, 2003; *Szymczak B.* Fryderyk Wilhelm. Wrocław—Warszawa—Kraków, 2006; *Wijaczek J.* Elektor brandenburski Frideryk Wilhelm — wielki elektor? «Kwartalnik Historyczny», 2008, nr. 1.

Ю.А. Мицик.

ФРОЛО́В Микола Олександрович (н. 09.01.1959) — історик. Професор (2011), д-р істор. н. (2012). Засл. працівник освіти України (2004). Н. у м. *Запоріжжя*. 1981 закінчив Орловський пед. ін-т за фахом «історія, суспільствознавство». Працював директором сільс. школи в Орловській обл. РРФСР (1981—83), заст. директора і дир. середньої школи в Запоріжжі (1984—86), зав. відділу нар. освіти Запоріз. міської ради (1986—99), заст. голови Запоріз. обласної держ. адміністрації (1999—2001, 2006—10), ректором Запоріз. обласного ін-ту післядипломної пед. освіти (2001—06), проректором Класичного приватного ун-ту (2010—12). Із червня 2012 ректор *Запорізького національного університету*.

Автор праць з історії формування політ. системи і управлінських кадрів в УРСР у міжвоєнний період.

Нар. депутат України 8-го скликання (2014—19).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2009).

Праці: Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917—1922 рр.): становлення і функціонування. Запоріжжя, 2003; Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923—1928 рр. Запоріжжя, 2004; Політична система Радянської України 1920—1930-х рр.: особливості формування та еволюції. Запоріжжя, 2011; Політична система та номенклатурна еліта Радянської України 1920-х — 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. Запоріжжя, 2011.

С.В. Кульчицький.

ФУ́КС Георгій Борисович (03.12.1927—10.03.2008) — інженер-будівельник, фахівець у галузі проєктування мостів.

Н. в *Києві*. 1949 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т (нині Київ. нац. ун-т буд-ва і арх-ри). З 1951 працював у Київ. філії проєктного ін-ту «Союздорпроект» (з 1991 — підпр-во «Київшляхпроект», з 1995 — «Київсоюзшляхпроект»). 1983 захистив канд. дис. «Розробка, дослідження та запровадження нових прогресивних конструкцій автодорожніх та міських мостів великих прогонів (на прикладах балкових комбінованих систем)». З 1992 викладав у Київ. інженерно-буд. ін-ті.

Автор 40 публікацій, 16 винаходів у галузі мостобудування. Розробив гнучку (універсальну) технологію буд-ва мостів. Найважливіші об’єкти, споруджені за проєктами Ф., — вантовий міст через р. Даугава (м. Рига (Латвія), 1981; тут і далі вказано рік здачі об’єкта в експлуатацію) та мости через р. *Дніпро* у Києві: міст Метро (1965), Північний (колиш. Московський) міст (1976), Південний міст (1990). Ф. — автор проєкту Подільського мостового переходу через Дніпро у Києві (спорудження почалося 1993 (фактично 2003). 1 грудня 2023 Подільсько-Воскресенській міст було відкрито).

Лауреат премій Ради Міністрів СРСР (1970, 1978), Держ. премій СРСР (1982, 1990). Відзначений почесним званням «Заслужений будівельник України» (1991).

П. у Києві. Похований на *Байковому цвинтарі*.

Літ.: *Демин Н.М.* Профессор Георгий Борисович Фукс и Альма-матер: КИСИ — КНУСА. В кн.: Містобудування та територіальне планування, вип. 46. К., 2012; *Корнеев М.М. и др.* Мосты в его жизни. Там само.

Д.Я. Вортман.

ХАЛА́НСЬКИЙ Іван Іванович (бл. 1749 — 05.03.1825) — громад. діяч, освітянин. Походив із дворян *Слобідської України* (родове с. Халань належало до Новооскільського пов. Курського намісництва). Службу розпочав 1774 в Комерц-колегії в *Санкт-Петербурзі* канцеляристом «зі студентів» (отже, мав вищу освіту). 1778 служив прапорщиком Охтирського гусарського полку. 1780 — поручик, а з 1782 — капітан Укр. гусарського полку. 1784—90 — прокурор новгород-сіверської *верхньої розправи*, а 1790—95 — новгород-сіверського верхнього земського суду (див. *Земські суди*). 1789 був призначений директором Новгород-Сіверського гол. нар. уч-ща, а 1790 — ще й Стародубського та Глухівського уч-щ. 1800 перебував на посаді «малоросійських шкіл директора» в *Чернігові*. 1802—03 висунув проєкт утворення Новгород-Сіверського ун-ту, який мав стати першим закладом такого типу в Україні. Коли замість ун-ту в *Новгороді-Сіверському* було утворено г-зію (наказ від 1805, відкрита 1808), Х. став її першим директором. 1816 г-зію відвідав канцлер граф М.*Румянцев*, якому було піднесене Похвальне слово його батькові П.*Румянцеву-Задунайському* (авторства вчителя словесності Г.Македонського). Канцлер висловив задоволення діяльністю Х. На посаді дир. г-зії Х. перебував до кінця життя (і спадкував йому на цій посаді зять І.Тимковський).

Літ.: *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000.

Д.С. Вирський.

ХА́НІН Андрій Павлович (19.03.1988—26.02.2022) — укр. військовик, сержант, гол. сержант парашутно-десантного взводу 25-ї окремої повітрянодесантної Січеславської бригади Десантно-штурмових військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с. Веселівка (АР Крим). Закінчив Харків. нац. університет внутр. справ за спеціальністю «Правознавство». Після випуску служив у одному зі спецпідрозділів МВС у Криму. 2014, після окупації АР Крим Росією, переїхав до м. *Дніпропетровська*. Навесні 2021 Х. вступив на військ. службу до 25-ї окремої повітрянодесантної Січеславської бригади. Спочатку обіймав посаду командира від-ня — командира бойової машини, згодом став гол. сержантом парашутно-десантного взводу.

З поч. широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 Х. брав участь у боях на Донеччині. 26 лютого під час штурму м. Волноваха Донец. обл. знищив ворожий танк Т-72 і бл. 10 бійців противника. Попри поранення намагався знищити ворожу бойову машину піхоти противника. Загинув у бою.

Указом Президента України № 127/2022 від 12 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Х. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Задверняк Н.* Десантники ніколи не відступають: останній бій сержанта Ханіна. «АрміяInform, 2022, 23 березня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/03/23/desantnyky-nikoly-ne-vidstupayut-ostannij-bij-serzhanta-hanina/

В.В. Мараєва.

ХАРАБЕРЮ́Ш Олександр Іванович (13.10.1977—31.03.2017) — укр. контррозвідник (позивний «Душман»), полковник *Служби безпеки України*, учасник *Антитерористичної операції* на сх. України.

Н. у м. *Донецьк*, де закінчив школу та ін-т внутр. справ (сучасний Донец. держ. університет внутр. справ). Після навчання два роки працював у відділі карного розшуку місц. міліції, на поч. 2000-х перейшов на службу до СБУ. Упродовж професійної кар'єри обіймав різні посади: від оперативного співробітника до заст. нач. гол. відділу контррозвідки Управління СБУ в *Донецькій області* (із 2011). Д-р юрид. н. (2016), автор понад 50 наук.-практичних публікацій, присвячених різним питанням протидії контрабанді та нелегальній міграції. Канд. у майстри спорту з кікбоксингу.

Після *початку збройної агресії Російської Федерації проти України* продовжив службу у Маріуполі. За офіц. даними, брав участь у викритті та затриманні диверсійно-розвідувальних груп, понад 120 рос. агентів і терористів, у т. ч. й в укр. спецслужбах. Вважався одним із найефективніших контррозвідників.

Нагороджений відомчими медалями СБУ «За доблесть», «За мужність», відзнаками Мін-ва оборони і Генштабу ЗСУ, медаллю «За оборону Маріуполя».

Загинув у м. *Маріуполь* внаслідок підриву автомобіля радіокерованою міною. У 2018—19 було засуджено виконавицю та двох осіб, причетних до здійснення теракту. У 2019 їх передали *Росії* та представникам *окремих районів Донецької та Луганської областей* у рамках обміну полоненими (див. *Українські військовополонені, заручники та політичні в'язні в Росії 2014—2019*). У 2020 одного з них було знову затримано на підконтрольній Україні території.

Х

А.П. Ханін.

О.І. Хараберюш.

Посмертно нагороджений орденом «За мужність» 1-го ст. (2017), званням «Почесний громадянин Маріуполя» (2018). У Маріуполі відбувся Всеукр. турнір з боксу пам'яті Х. у 2019.

Праці: Використання оперативно-технічних засобів у протидії злочинам, що вчиняються у сфері нових інформаційних технологій: монографія. К., 2007 (у співавт.); Протидія нелегальній міграції в Україні: координація та взаємодія: монографія. Донецьк, 2009 (у співавт.); Нелегальна міграція: проблеми координації протидії: монографія. Донецьк, 2010 (у співавт.); Протидія контрабанді в Україні: оперативно-розшуковий аспект. К., 2015; Концептуальні та теоретико-прикладні засади оперативно-розшукового забезпечення протидії контрабанді в Україні: монографія. Маріуполь, 2017 (у співавт.) та ін.

Літ.: Аналітичні матеріали з протидії тероризму в Україні 2013—2018 рр. К., 2018; *Кущ П.* Маріупольці хочуть назвати площу іменем загиблого контррозвідника. «Урядовий кур'єр», 2019, № 138 (23 липня); Книга пам'яті 2014—2020. Вінниця, 2020; Хараберюш Олександр Іванович. Служба безпеки України. Web: https://ssu.gov.ua/nashi-heroi/Kharaberiush-Oleksandr-Ivanovych

В.І. Милько.

ХАРАКТЕРОЛО́ГІЯ — див. *Етнопсихологія*.

ХАРА́Ч, харадж — земельний податок із завойованої території, заселеної немусульманами, який накладали у низці ісламських держав як-от Арабський халіфат, Іран, *Османська імперія*. Грунтувався на ісламському праві, згідно з яким завойована територія — це невідчужувана спільна власність мусульманської спільноти або ж ісламської д-ви. Проте значення поняття «харач» різнилося для різних д-в та хронологічних періодів. Наприклад, на території халіфату харач сплачували усі землевласники завойованої території незалежно від релігійної належності. До початку правління династії Аббасидів (серед. 8 ст.) Х. тут розраховували, орієнтуючись на площу придатної для землеробства землі, пізніше — як відсоток з отриманого врожаю (від 25 до 50 %).

В Османській імперії до серед. 16 ст. немусульмани сплачували Х. у обсязі 1/8 від зібраного врожаю. Однак обсяг Х. значно зріс після фетви, яку видав авторитетний шейх-уль-іслам (голова ієрархії мусульманських богословів-правознавців) Абуссууд (п. 1574); у ній стверджувалось, що на противагу земельному податку з мусульман (ушр) в обсязі 1/10 від врожаю, обсяг Х. має коливатись від 1/5 до 2/3 врожаю залежно від обставин. Утім, надалі Х. в обсязі 1/5 від врожаю накладали лише на новозавойовані території (Кіпр, Грузія, Крит), тоді як для усіх інших він залишався на рівні 1/8. Розрахований обсяг Х. для кожної конкретної адміністративної одиниці залишався чинним протягом кількох років. Селянські спільноти несли колективну відповідальність за його сплату. До кін. 18 ст. немусульманські піддані османських султанів сплачували і подушний (джиз'є), і поземельний (харач) податки, а з часу правління султана Мустафи III (1757—1774) — єдиний податок, коли Х. увійшов до складу джиз'є.

У різний час фіксований щорічний Х. осман. султанам також сплачували окремі європейські держави. Усі вони означалися терміном haraçgüzar — «ті, що платять данину», трибутарії. Серед осман. трибутаріїв значилися як політично залежні держ. утворення — *Молдавське князівство*, Валаське князівство (див. *Волощина*), *Трансильванське князівство*, так і фактично незалежні — республіка Рагуза, Венеціанська республіка. Після поділу Угорщини у 1547 *Габсбурги* сплачували османцям харач за право зберегти за собою титул угорських королів. Ця практика тривала до 1606 (мир при Житва-Тьорок, який завершив Довгу війну; (1593—1606) між Османами і Габсбургами. За умовами *Бучацького мирного договору 1672* харач мала сплачувати і *Річ Посполита*, чого, однак, так і не відбулося. Згідно із *Журавненським мирним договором 1676* данину було означено більш м'яким терміном (пішкеш — подарунок від нижчого вищому). Ця умова формально була скасована Карловицьким мирним договором (1699; див. *Карловицький конгрес 1698—1699*).

Літ.: *Dennett D.T.* Conversion and poll tax in early Islam. Cambridge, 1950; *Bayerle G.* The Compromise at Zsitvatorok. «Archivum Ottomanicum», 1980, vol. 6; Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society. Vol. 1. The Central Lands. New York, 1982; *İnalcık H. at al.* An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Cambridge, 1997; *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish diplomatic relations (15th—18th centuries). An annotated edition of 'ahdnames and other documents. Leiden—Boston—Köln, 2000; *Panaite V.* The Ottoman law of war and peace. The Ottoman empire and tribute payers. New York, 2000; The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Leiden—Boston, 2013.

Т.Ю. Григор'єва.

ХА́РКІВСЬКА ДЕРЖА́ВНА АКАДЕ́МІЯ КУЛЬТУ́РИ (ХДАК) — заклад вищої освіти, підпорядкований Мін-ву к-ри України. ХДАК створено у 1998 на базі Харків. державного ін-ту к-ри (1964—1998).

Вперше у *Харкові* почали готувати бібліотекарів на ф-ті політ. освіти *ХІНО* з 1925. У 1929 на базі ф-ту політ. освіти ХІНО створено Харків. інститут політ. освіти (ХІПО), на бібліотечному від-ні якого готували бібліотекарів. У 1930 ХІПО перейменовано на Харків. інститут комуніст. освіти (ХІКО), у 1931 — на Всеукр. інститут комуніст. освіти (ВУІКО). Бібліотечний ф-т ВУІКО у 1935 виділився в окремий вищий навч. заклад — Укр. бібліотечний ін-т (УБІ), який мав філії у *Києві* та *Одесі* і два ф-ти: працівників масових б-к та працівників б-к для дітей. УБІ з 1939 мав назву Харків. держ. бібліотечний ін-т (ХДБІ). У жовтні 1941 ін-т було евакуйовано до м. Кзил-Орда Казахської РСР (нині *Казахстан*). Згодом підготовку бібліотекарських кадрів розпочав відкритий у 1944 у Харків. державному пед. ін-ті бібліотечний ф-т. Відновлений у 1947 ХДБІ мав три ф-ти: бібліотекознавства, бібліографії, дитячих та юнацьких б-к. У результаті реорг-цій ін-ту на 1955 залишилося два ф-ти: бібліотечний та культ.-просвітницької роботи. ХДБІ видавав «Труды ХГБИ», а потім «Ученые записки ХГБИ». У 1964 ХДБІ перейменовано на Харків. державний ін-т к-ри (ХДІК). На кін. 1970-х ін-т мав 22 кафедри та два ф-ти: бібліотечний та культ.-просвітницької роботи, де навчалося понад 3700 студентів. ХДІК став фундатором бібліотечної і культ.-просвітницької освіти в УРСР.

Навч.-виховний процес нині забезпечують 23 кафедри випускаючих кафедр і 5 ф-тів: культурології; соціальних комунікацій і музейно-туристичної діяльності; муз. мист-ва; хореографічно-

го мист-ва; сценічного мист-ва; аудіовізуального мист-ва. У закладі вищої освіти навчається бл. 3,5 тис. студентів. В академії працюють понад 200 штатних викл., понад 40 д-рів наук, професорів, нар. та засл. артистів України, засл. діячів мист-в і засл. працівників к-ри. ХДАК підготувала більш як 40 тис. фахівців для 25 країн світу. Серед випускників ХДАК два Герої Рад. Союзу (Г.Балицький та І.Філіповський), нар. артисти України (А.Мамченко, Ф.Чемеровський), засл. артисти України, засл. діячі мист-в, професори, засл. журналісти України, держ. діячі. В.о. ректора ХДАК — д-р мистецтвознавства, доц. Н.Рябуха. ХДАК є дійсним членом Міжнар. федерації бібліотечних асоціацій та установ, Європ. асоціації бібліотечно-інформаційної освіти та наук. досліджень.

У ХДАК діє докторантура зі спеціальності «Культурологія та музеєзнавство» та аспірантура з 3 спеціальностей. Академія видає два фахові зб. наук. праць: «Вісник Харківської державної академії культури» та «Культура України». Щороку ХДАК проводить більш як 20 міжнар. наук. конференцій, наук.-методичних семінарів, «круглих столів». В академії функціонують студентські творчі колективи, зокрема ансамбль нар. музики «Стожари», фольклорний гурт «Фарби» та ін., театри, академічний і нар. хори. Понад 310 тис. прим. становить книжковий фонд б-ки академії.

Офіц. вебсайт академії: https://ic.ac.kharkov.ua

Літ.: Харьковский государственный институт культуры. 1929—1979. Х., 1979; *Шейко В.М. та ін*. Харківська державна академія культури. До 75-річчя з дня заснування. Х., 2004; *Шейко В.М. та ін*. Харківська державна академія культури: до 80-річчя з дня заснування. Х., 2009; *Рябуха Н.О. та ін*. Харківська державна академія культури: до 95-річчя з дня заснування. Х., 2024.

О.М. Богдашина.

ХА́РКІВСЬКА ОБОРО́ННА ОПЕРА́ЦІЯ (24 лютого—14 травня 2022) — складова стратегічної операції Сил оборони та безпеки України, ін. оборонних заходів із відбиття широкомасштабного вторгнення РФ на територію України.

Плануючи широкомасштабне вторгнення в Україну, рос. військ.-політ. кер-во одним з осн. завдань вважало здобуття Харкова — другого за чисельністю населення міста України, великого осередку пром-сті (у т. ч. оборонно-пром. комплексу) і важливого комунікаційного вузла. Спроби взяти місто під контроль росіяни робили ще навесні 2014, однак проголошену у квітні псевдо «Харьковскую народную республику» було швидко ліквідовано завдяки рішучим діям правоохоронних органів і свідомих громадян. У 2022, коли було зроблено нову спробу захопити місто, сусп.-політ. настрої переважної більшості харків'ян не дозволяли розраховувати на бодай якусь підтримку антиукр. рухів.

Перший етап (24 лютого—3 березня 2022). Перед поч. широкомасштабного вторгнення рос. командування сконцентрувало на Харків., Охтирському і Сум. напрямках (Слобожанський операційний р-н) до 16 батальйонних тактичних груп (БТГр) зі складу військ Зх. військ. округу (ВО) — 1-ї танк., 6-ї та 20-ї загальновійськ. армій. На Харків. напрямку діяли підрозділи 25-ї, 138-ї, 200-ї окремих мотострілец. бригад (ОМСБр) та ін. частини, зведені під командуванням штабу 6-ї армії. Безпосередньо на Харків було скеровано удар 25-ї ОМСБр і 2-ї бригади спец. призначення Гол. розвідувального управління (БрСП ГРУ). Перекинута з р-ну Мурманська, 200-та ОМСБр наступала зі сх. боку Харків. окружної дороги й далі на пд. сх., Ізюм і Балаклію.

Для оборони Харкова та області було створено Оперативне угруповання військ (ОУВ) «Слобода». Точний час його створення за відкритими джерелами не встановлено, однак найраніша згадка про це ОУВ датована 27 лютого 2022. До його складу увійшли дві окремі механізовані бригади (ОМБр), три бригади територіальної оборони (Бр ТрО), артилер. та реактивна артилер. бригади, тактична група «Грім» та ін. частини. У Харкові розташовувалися частини Нац. гвардії України (НГУ) — 3-тя і 5-та бригади. Крім того, місто обороняли три офіцерські батальйони Харків. національного ун-ту Повітряних сил (ХНУПС) з доданням невеликої кількості курсантів старших курсів. Оборону міста очолив полк. С.Гузченко — нач. кафедри тактики ХНУПС.

Зранку 24 лютого рос. підрозділи швидко вийшли до передмість Харкова. Базою для наступних штурмів і обстрілів міста стало с. Циркуни, розташов. на пн.-сх. околиці Харкова. З 5:00 24 лютого місто перебувало під обстрілом. Особливістю бойових дій на Харків. напрямку в перші дні вторгнення стало активне застосування росіянами важкої артилерії, у т. ч. РСЗВ «Смерч». На ін. напрямках використання артилерії було досить обмеженим — росіяни намагалися захоплювати міста та ін. ключові пункти з ходу, діями рейдових груп. Перша атака на місто почалася бл. 8:30 24 лютого ударом на Салтівку — житловий район на пн. сх. Харкова. Тут оборонявся один із батальйонів ХНУПС, очолюваний полк. В.Кирпенком, а також 22-й окремий мотопіх. батальйон (ОМПБ) 92-ї ОМБр. Два ін. батальйони ХНУПС займали позиції вздовж Харків. окружної дороги, на сх. і пд.-сх. околицях міста. Цю атаку було відбито, а противник відступив до с. Циркуни. Велику роль у відбитті атаки відіграла підтримка 22-го ОМПБ, а особливо — його обслуга ПТРК, оскільки батальйон ХНУПС мав тільки стрілец. зброю. Незабаром до оборонців цієї ділянки надійшло підкріплення — три танки Харків. ін-ту танкових військ.

25 лютого росіяни знову спробували атакувати, в бою обидві сторони застосували танки. Цю атаку також було відбито, а росіяни втратили до половини роти піхоти. Наступного дня росіяни застосували ударні гелікоптери, один з яких збила за допомогою ПЗРК обслуга, очолювана майором Д.Рибалком. 26 лютого рос. танк. підрозділ вдерся до мікрор-ну Олексіївка (на пн. міста), але його танки було швидко знищено.

У багатьох випадках дії рос. військ на Харків. напрямі важко назвати продуманими. Яскравим прикладом цього був рейд, який відбувся 27 лютого. Це була спроба прориву до центру Харкова з пн. зх. підрозділу 2-ї бригади спец. призначення. Група мала легкі броньовані автомобілі «Тигр», але була повністю позбавлена танк. та артилер. підтримки. Бронеавтомобілі були швидко знищені захисниками міста, група зазнала втрат, але тим, хто залишився, вдалося за-

барикадуватися в будівлі шк. № 134 на вул. Шевченка, майже у центрі Харкова. Саме тут рейдову групу було остаточно ліквідовано. Сенс цього кроку росіян залишається незрозумілим, оскільки було б щонайменше наївно очікувати захоплення міста невеликим підрозділом. Можливо, це була своєрідна розвідка боєм. У цьому бою брали участь підрозділи НГУ, Сил територіальної оборони, 92-ї ОМБр, підрозділ спец. призначення СБУ «Альфа», спецпідрозділ поліції КОРД, добровольче формування територіальної громади (ДФТГ) «Фрайкор».

27 лютого до Харкова прибула перша батарея 40-ї окремої артилер. бригади, що істотно посилило оборону міста. Того ж дня до міста увійшли осн. сили 92-ї ОМБр, які з боєм відступали від кордону.

У зв'язку з неможливістю захопити Харків росіяни намагалися оточити місто. Вже 25 лютого було окуповано Чугуїв — важливе місто, розташов. на пд. сх. від Харкова. Тут розміщувався пункт постійної дислокації 92-ї ОМБр, а також аеродром, де базувалася 203-тя навч. авіац. бригада, підпорядкована ХНУПС. 27 лютого було окуповано Куп'янськ — другий за розмірами залізничний вузол Харків. обл. З пн. боку рос. війська підійшли до м. Дергачі (за 12 км від Харків. окружної дороги), але не змогли його захопити. Спроби пробитися далі на пд. зх., щоб перерізати комунікації, які сполучали Харків з Полтавою, були блоковані підрозділами 93-ї ОМБр.

Спроби захопити Харків зненацька провалилися, оскільки рос. військ.-політ. кер-во недооцінило волю українців до опору агресії, і як наслідок — виділило сили, яких вистачило б на рейдову чи поліцейську операцію, але аж ніяк не на повноцінний штурм великого міста. Тим часом рос. артилерія зайняла позиції на пн.-сх. околицях Харкова і почала обстріл міста, намагаючись зламати волю до опору. Найбільше постраждав р-н Пн. Салтівка — лише 3 березня внаслідок обстрілів тут було пошкоджено бл. 40 багатоквартирних будинків. 26 лютого внаслідок обстрілів у Харкові довелося відімкнути газопостачання. До численних жертв серед мирного населення призвів обстріл 28 лютого району аеропорту і прилеглих житлових мікрорайонів. 1 березня ракетного обстрілу зазнав центр міста. Дві крилаті ракети «Калібр» поцілили в площу Свободи і розташов. на ній будівлю Харків. обласної держ. адміністрації, внаслідок чого загинули 29 осіб.

Незважаючи на терор проти цивільного населення, росіяни не змогли здобути Харків, а їхні підрозділи продовжували зазнавати втрат. Напр., 2 березня бійці 93-ї ОМБр захопили шість танків Т-80БВМ рос. 200-ї ОМСБр. Як наслідок, вже 3 березня росіяни в околицях Харкова перейшли до оборони. На той час на підходах до міста вони мали шість БТГр зі складу 6-ї армії та берегових військ Пн. флоту.

Стабілізація лінії бойового зіткнення (4 березня—28 квітня 2022). У березні 2022 Сили оборони остаточно зупинили наступ росіян на Харків і почали зміцнювати позиції на пн. і пн.-сх. околицях міста. Увесь березень і квітень росіяни продовжували обстріли Харкова й водночас вели бойові дії, спрямовані на обхід міста з пд. сх. і наступ на м. Ізюм. У березні для виконання цих завдань було виділено додаткові підрозділи мор. піхоти Балт. і Пн. флотів. Спробу авангарду 6-ї армії обійти Харків з пд., з р-ну Балаклії, заблокувала 25-та окрема повітрянодесантна бригада.

Поступово укр. війська перейшли до контратакувальних дій у невеликих масштабах. Велике значення мало визволення 6 березня підрозділами 92-ї ОМБр м. Чугуїв. Рос. війська, які оборонялися в цьому районі, зазнали тяжких втрат — серед загиблих були, зокрема, командири 61-ї окремої бригади мор. піхоти (ОБрМП) і 31-ї окремої десантно-штурмової бригади (ОДШБр). Визволення Чугуєва унеможливило оточення Харкова з пд. боку. Укр. Сили оборони також докладали зусиль для того, щоб відсунути рос. позиції від околиць Харкова. 25 березня визволено с. Мала Рогань, розташов. на пд. сх. від міста. Два дні потому визволили розташов. північніше с. Вільхівка. До кінця березня на Харків. напрямі було розбито дві БТГр 200-ї ОМСБр, дві БТГр 138-ї ОМСБр, а також БТГр 59-го танк. полку 144-ї мотострілец. д-зії (МСД). Росіяни, однак, продовжували утримувати позиції на пн. і пн.-сх. околицях Харкова.

Усвідомивши нереальність здобуття Харкова, рос. командування зосередило осн. зусилля на Ізюмському напрямку. Здобуття м. Ізюм створило б умови для виходу на оперативний простір у тилу укр. угруповання, яке діяло на Донбасі — в зоні ООС. Проте спроба захопити Ізюм зненацька виявилася невдалою. Почалися артилер. обстріли і бомбардування міста, бої за яке тривали майже місяць. Росіяни сконцентрували тут 12—15 БТГр — гол. чином зі складу 144-ї МСД, а також з 47-ї танк. д-зії (ТД), 106-ї повітрянодесантної д-зії та 61-ї ОБрМП. З укр. боку місто обороняли різні частини, у т. ч. БТГр 81-ї окремої аеромобільної бригади (ОАемБр), пізніше посилені підрозділами 95-ї ОДШБр і Сил територіальної оборони. Завдяки значній перевазі в силах після тяжких боїв росіяни 1 квітня змогли захопити Ізюм.

Безпосередньо на підступах до Харкова росіяни продовжували бойові дії, але їхнім завданням було вже не здобуття міста, а зв'язування боєм укр. військ для недопущення перекидання їх на ін. напрямки. З території Росії було підтягнуто підкріплення — на поч. квітня під Харковом розміщувалися 7 рос. БТГр. Тривали обстріли зі ствольної й реактивної артилерії, від яких потерпали р-ни і м-ка Салтівка, Пн. Салтівка, Холодна Гора, П'ятихатки, Дергачі, Олексіївка.

Харків і околиці зазнавали систематичних ударів ворожої авіації, причому найбільш дошкульними вони були в перші два тижні широкомасштабного вторгнення. Пізніше інтенсивність нальотів зменшилася — не в останню чергу завдяки успішним діям укр. протиповітряної оборони. Одним з найбільш відомих епізодів стало збиття 6 березня зенітним ракетним комплексом «Бук-М1» бомбардувальника Су-34 зі складу 47-го мішаного авіаполку, який впав на міську забудову. Його пілот, заст. командира полку підполк. М.Криштоп, потрапив у полон, а штурман загинув. Істотних втрат рос. авіація зазнала під час боїв за м. Ізюм. 13 і 15 березня поблизу міста було збито два винищувачі Су-30СМ з 14-го винищувального авіаполку. З квітня укр. протиповітряна оборона

поцілила Су-35С зі 159-го винищувального авіаполку. На Харків. напрямі підтверджено втрати ще двох Су-34 з 47-го полку, збитих 21 і 25 квітня.

Контрнаступ Сил оборони (29 квітня—14 травня 2022). Логічним наслідком оборони Харкова став контрнаступ, проведений під кер-вом команд. Сухопутних військ ЗС України генерал-полковника О. Сирського. Метою контрнаступу було розблокування міста та відтіснення ворожих військ до рос.-укр. кордону в пн. і пн.-сх. напрямках від Харкова. Додатковою ціллю було створення загрози лініям постачання ворожого угруповання під Ізюмом, що мало запобігти рос. наступу на Краматорськ і Слов'янськ.

Контрнаступ було реалізовано силами ОУВ «Слобода» (92-га і 93-тя ОМБр, 4-та окрема танк. бригада, 81-ша ОАемБр, окремі артилер. та реактивна артилер. бригади, частини Сил територіальної оборони, НГУ, Держ. прикордонної служби України). З рос. боку їм протистояли частини зі складу двох загальновійськ. армій — 6-ї Зх. ВО і 41-ї Центр. ВО, а також берегових військ Пн. і Балт. флотів, зокрема 25-ї, 27-ї, 138-ї, 200-ї ОМСБр та 61-ї ОБрМП. Безпосередньо в околицях Харкова наприкінці квітня було тільки п'ять БТГр. Враховуючи, що довжина фронту тут становила бл. 100 км, на одну БТГр припадало прибл. 20 км фронту; для порівняння: на Ізюмському напрямку в той самий час на фронті завдовжки 60 км розташовувалося 22 рос. БТГр.

Під час контрнаступу укр. війська завдали кількох ударів. 29—30 квітня підрозділи 93-ї ОМБр, наступаючи від м. Дергачі на пн. уздовж дороги Т2117, вибили окупантів з с-ще Слатине і Прудянка. Росіяни почали спорудження польових укріплень на околицях с-ще Козача Лопань, розташов. за 2 км від рос.-укр. кордону. У травні на цьому напрямку активні бойові дії майже не велися. Лише 18 травня укр. війська вибили ворога з с. Дементіївка, розташов. на сх. від Прудянки. 29 квітня 113-та Бр ТрО спільно з 3-ю бригадою оперативного призначення НГУ визволили с. Рус. Лозова, розташов. на пн. від Харкова на автодорозі Е105. Внаслідок запеклих боїв ці бригади до 7 травня витіснили окупантів з с. Циркуни. Щоб уповільнити укр. контрнаступ, ворог підірвав три автомобільні мости в р-ні Циркунів та Рус. Тишків. Однак це мало допомогло, і 10 травня с. Рус. Тишки і Черкас. Тишки, розташов. на пн. від Циркунів, було звільнено. 28—30 квітня підрозділи 92-ї ОМБр і 127-ї Бр ТрО у результаті стрімкої атаки відкинули противника на 40 км на сх. від пн.-сх. околиці Харкова. 2 травня було звільнено с-ще Старий Салтів, розташов. на правому (сх.) березі Печенізького водосховища (р. Сіверський Донець), а також розташов. між ним і Харковом с. Кутузівка, Верхня Роганка, Слобідське. До 6 травня було звільнено більшість сіл уздовж автодороги Т2104 — Шестакове, Федорівку, Олександрівку, Перемогу, Молодову.

5 травня росіяни спробували відновити втрачені позиції, розпочавши контратаки в р-ні Старого Салтова. Однак їх відбили підрозділи 92-ї ОМБр. Через втрати 138-му ОМСБр довелося відвести на відпочинок до Білгорода. Тим часом укр. війська просувалися далі на пн. уздовж Сіверського Дінця. До 10 травня переважно силами підрозділів 127-ї Бр ТрО було звільнено села й селища Байрак, Замулівка, Верхній Салтів і Рубіжне. Під час цих боїв на сх. від Харкова 6 та 12 травня було збито два рос. ударні гелікоптери Мі-28Н з 549-го окремого вертолітного полку.

Результатом укр. наступу на цьому напрямку став відступ росіян на лівий (сх.) берег Сіверського Дінця. При цьому в зону дії укр. артилерії (у т. ч. реактивної) потрапив Вовчанськ — на той час осн. логістичний вузол рос. угруповання, яке діяло на Ізюмському напрямку. Щоб не дати укр. підрозділам переправитися через Сіверський Донець, росіяни підірвали мости в р-ні Рубіжного і Старого Салтова.

Оцінюючи масштаби укр. контрнаступу на Харків. напрямку, можна зробити висновок, що він був локальним і обмежувався районом на пн. сх. від Харкова. Однак успіх змусив рос. командування зробити вибір між необхідністю відбиття наступу укр. військ та посиленням угруповання військ для продовження наступу на Слов'янськ—Краматорськ і Сєвєродонецьк—Лисичанськ. Рос. командування вирішило посилити угруповання своїх військ на Харків. напрямку, перекинувши сюди частини Зх. ВО, раніше виведені з Київ. і Черніг. обл. Водночас 19 БТГр було задіяно для охорони рос. кордону в Білгородській обл. Крім того, частину сил довелося передислокувати, щоб не допустити просування укр. підрозділів у тил рос. угруповання в р-ні Ізюма. Росіяни почали облаштовувати нову оборонну лінію на лівому березі Сіверського Дінця, а також посилили оборону Куп'янська до чотирьох БТГр, що було необхідно для запобігання перерізанню шляхів постачання з Білгорода і Валуйків.

Перегрупування рос. військ не завадило підрозділам Сил оборони вийти на держ. кордон України. Першим це зробив 227-й батальйон 127-ї Бр ТрО 15 травня бл. с. Тернова. Це створило сприятливі умови для подальшого наступу на Вовчанськ. Підрозділам 92-ї ОМБр вдалося форсувати Сіверський Донець у р-ні Старого Салтова і створити плацдарм на його лівому березі, між с. Бугаївка і Хотімля. Це створило загрозу рос. лініям постачання у сх. частині Харків. обл.

Підсумки Х. о. о. До 14 травня стало зрозумілим, що Сили оборони перемогли у Х. о. о. З цього моменту росіяни зосередили зусилля на забезпеченні відведення військ з р-ну Харкова, утриманні позицій та шляхів постачання на магістралях на пн. і сх. від Харкова та недопущенні просування укр. військ до держ. кордону. З 12 травня росіяни більше не могли обстрілювати Харків із польової артилерії. З 15 травня в місто почали повертатися жителі з евакуації.

На противагу відступу рос. військ з Київ., Черніг. та Сум. обл. на територію РФ наприкінці березня 2022, у Харків. обл. росіяни зберегли частину позицій у прикордонній смузі завширшки прибл. 10 км у р-ні Козача Лопань—Липці—Веселе. Визволити цю територію вдалося у вересні 2022 під час Слобожанської наступальної операції.

Харків. контрнаступ завершив 80-денну облогу, яка тривала з 24 лютого по 14 травня 2022. Власне, це не була облога в класичному розумінні цього слова — росіянам так і не вдалося повністю оточити Харків і перекрити шляхи постачання. Причиною цього були провали в плануванні

й розвідці, які вилилися в недооцінку укр. сили та волі до опору і як наслідок — виділення недостатнього угруповання військ для проведення операції із захоплення міста. Коли ж стало зрозуміло, що швидко взяти Харків не вдасться, у росіян просто не вистачило сил реалізувати «план Б», тобто повну блокаду міста. Їм не вдалося не тільки перекрити лінії постачання, а й серйозно загрожувати їм.

Прорив облоги Харкова мав далекосяжні наслідки. Крім звільнення понад 20 населених пунктів, а також відкинення противника на кілька десятків кілометрів, це створювало серйозну загрозу для шляхів постачання рос. угруповання на Ізюмському напрямку. В результаті рос. командуванню не вдалося реалізувати намір оточити та розбити укр. війська на Донбасі. У середньостроковій перспективі контрнаступ під Харковом створив сприятливі умови для успішного проведення наступальної операції зі звільнення сх. районів Харків. обл., яка відбулася у вересні 2022. Слід зазначити, що успіх контрнаступу під Харковом у квітні—травні 2022 був досягнутий без значної частки озброєння зх. походження — зх. артилерія та ракетні системи ще не надійшли до військ на передовій. Проте з першого дня війни з великим успіхом застосовували зх. піх. зброю, таку як ПТРК Javelin, гранатомети NLAW, ПЗРК Stinger і Piorun тощо. Її успішне використання сприяло пришвидшенню ухвалення союзниками України рішень про постачання нових, важчих та ефективніших зразків озброєння, що мало істотний вплив на розвиток подальших бойових дій.

Літ.: Хроніка війни, ч. 1 (перші 30 діб російсько-української війни 24.02—26.03.2022). К., 2022; Хроніка війни, ч. ІІ (російсько-українська війна 27.03—25.04.2022). К., 2022; Хроніка війни, ч. ІІІ (російсько-українська війна 26.04—26.05.2022). К., 2022; Історія війни: реалії та уроки, стратегія майбутнього. К., 2023; *Іванець О.* Як у лютому Сили оборони Харкова знищили спецназ РФ у школі № 134. Web: https://armyinform.com.ua/2022/09/02/yak-u-lyutomu-syly-oborony-harkova-znyshhyly-specznaz-rf-u-shkoli-%E2%84%96-134/; *Хлонь С. та ін.* «Східна брама держави». Оборона Харкова (24 лютого — 14 травня 2022 р.). Web: https://armyinform.com.ua/wp-content/documents/book4.pdf; *Якушко О.* Найкритичніший день. Як 27 лютого відбувався бій за центр Харкова. Web: https://www.objectiv.tv/uk/objectively/2023/02/13/samyj-kriticheskij-den-kak-27-fevralya-prohodil-boj-za-tsentr-harkova/

А.І. Харук.

ХА́РКІВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО СІЛЬСЬКО́ГО ГОСПОДА́РСТВА ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ (1880—1919) (ХТСГСП) — творче галузеве об'єднання для потреб Харків., Полтав., Курської, Воронезької, Катериносл. губ. та *Області Війська Донського.*

Пріоритетом діяльності т-ва було використання новітніх здобутків вітчизн. та іноз. галузевої науки. ХТСГСП заснувало мережу дослідних полів для проведення колективних дослідів при приватних маєтках згідно з ідеєю нім. проф. Меркера. Упродовж 1881—1902 було організовано 37 таких полів у різних губерніях на укр. землях. Перше створено у Тростянецькому маєтку Л.Є. Кенінга в Охтирському пов. Харків. губ. Гол. об'єктом досліджень була к-ра цукрового буряку (сорти, насінництво, добрива), згодом додалися зернові к-ри та картопля. Розробником програми був зав. кафедри агрономії Імператорського Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет імені В. Каразіна*), почесний член т-ва проф. А.*Зайкевич.*

У 1884 створено Студениківське дослідне поле у маєтку М.Х.Гельферіха «Студеники» Харків. пов. Харків. губ. і Краснянське дослідне поле в економії М.*Раєвського* «Краснянське» Новохоперського пов. Воронезької губ. Хотинське дослідне поле в садибі графині А.Строганової у Сум. пов. Харків. губ. почало випробування і розмноження зразків ярої пшениці (1890). Того самого року на Млинівському дослідному полі Зінківського пов. Полтав. губ. вивчали вплив добрив на якість і врожай турец. тютюну. Найбільш системні дослідження розпочалися з 1892 на мережі 14 дослідних полів, де відпрацьовували технологію вирощування цукрового буряку (порівняльні посіви, добрива, якість урожаю). Наступного року їх кількість збільшилася до 23 полів у Харків., Київ., Тамбовській, Волин., Подільській, Курській, Чернігів. і Самарській губ.

Проф. А.Зайкевич створив першу вітчизн. методику проведення польового експерименту на прикладі цукрового буряку (1891). Було відпрацьовано механізм координації наук. досліджень, на кожному дослідному полі вивчали проблему відповідних ґрунтово-кліматичних умов із використанням єдиної методики під координаційним кер-вом кафедри агрономії Харків. ун-ту, а з 1908 Харків. селекційної станції.

При ХТСГСП працювали інструктори-спеціалісти з усіх галузей сільс. госп-ва, с.-г. промсті, машинобудування; функціонували: с.-г. бюро (торг. і консультаційне) (1885); книгарня (1908); К-т сприяння сільс. кооперації (1908); контрольно-насіннєва станція (1906); тарифне бюро (1907); майстерня і склад наочного приладдя із сільс. госпва; винокурне від-ня (1908) і лабораторія при ньому; від-ня садівництва і городництва (1899); від-ня тваринництва (1907); Союз із раціональної годівлі худоби; велася Харків. племінна книга великої рогатої худоби. Станом на 1913 структура ХТСГСП набула такого вигляду: рада (голова С.Кузнєцов, товариш (заст.) голови барон Р.Будберг, члени — А.Зайкевич, М.Іваницький, Г.Дибольд, К.Маньківський, С.Костомаров, Б.Рождественський, Ю.Успенський), скарбник (П.Корхов), секретар (вакантна посада), діловод (А.Гречка), відня (винокурне, тваринництва, садівництва й городництва), к-ти (з підтримки с.-г. кооперації, перегляду рос.-нім. договору, холодильної справи, с.-г. рослинництва), установи (с.-г. бюро, редакція видань, обласна селекційна станція, тех.-хімічна лабораторія, Моск. нац. банк, відділ позашкільної освіти, с.-г. музей, столярна майстерня, магазин і книжковий склад, майстерня наочного приладдя, відділ с.-г. машинознавства, насіннєва контрольна станція, бюро в Пн. Америці (США), т-во збуту молока).

ХТСГСП через записку особливої комісії під головуванням проф. О.Шимкова обґрунтувало відкриття у *Харкові* вищого с.-г. навч. закладу (1894). Виступило з ініціативою щодо облаштування та обладнання при Харків. технологічному ін-ті агрономічного від-ня (1907), переїзду до Харкова Ново-Олександрійського інту сільс. госп-ва і лісівництва з

м. Пулави Люблінського воєводства Царства Польського (1914).

Кількість членів т-ва постійно збільшувалася. Наприкінці 1915 їх налічувалося 726 осіб, частина з яких відбула до діючої армії. Для задоволення потреб фронту т-во створило спец. військ. комісію на чолі з М.Рєзніковим, яку було поділено на секції за напрямами діяльності: з виготовлення респіраторів; з питань забезпечення продовольством армії; літератури з вир-ва консервів і з обстеження південнорос. заводів з метою виготовлення снарядів.

Видання т-ва: «Південно-Російська сільськогосподарська газета» (1899), «Хлібороб» (1907), «Довідковий листок з хлібної торгівлі» (1909), с.-г. календар «Хлібороб» (1909), «Журнал Харківського товариства сільського господарства» (1883—92), «Праці Харківського товариства сільського господарства» (1910), «Вісті земської сільськогосподарської агентури у Північній Америці».

Літ.: *Вергунов В.А.* Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект. К., 2012; *Вергунов В.А.* Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля). К., 2014; *Вергунов В.А.* Професор Єнкен Борис Карлович (1873—1953) — учений-селекціонер, педагог, організатор суспільної агрономії та вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. К., 2014.

В.А. Вергунов.

ХА́РКІВСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Г. С. СКОВОРОДИ (ХНПУ) — найстаріший пед. заклад вищої освіти України.

Статут Харків. імператорського ун-ту (1804) передбачав відкриття пед. ін-ту при ньому. Пед. ін-т відкрито у вересні 1811. Першим дир. ін-ту був проф. Х.Роммель. Пед. ін-т підготував сотні вчителів для г-зій і уч-щ до закриття у 1858. З 1860 підготовку вчительських кадрів у *Харкові* здійснювали на дворічних пед. курсах, з 1909 — однорічних тимчасових пед. курсах. У 1907 у Харкові відкрилися Вищі жін. курси, які готували жінок до вчительської професії на двох ф-тах: істор.-філол. та фіз.-мат (навчання тривало 2, пізніше встановлено термін — 3, а потім — 4 роки). У березні 1919 пед. курси, Вищі жін. курси, Ін-т шляхетних дівчат було об`єднано у Вищі трирічні пед. курси ім. Г. Сковороди (згодом Пед. технікум ім. Г. Сковороди). У 1920 Харків. імператорський ун-т разом з пед. курсами було реорганізовано в Академію теор. знань (АТЗ), яку в 1921 перейменовано на Харків. інститут нар. освіти (ХІНО). Останній мав 2 ф-ти: соціального виховання та професійної освіти. У 1922 ХІНО присвоєно ім'я О.*Потебні*. У 1922/23 навч. р. створено робітфак, а у 1925/26 навч. р. — ф-т політпросвіти. На 1927 у ХІНО працювало бл. 200 викл. і навч. більш як 2 тис. студентів. ХІНО підготував тисячі шкільних вчителів, сприяв ліквідації неписьменності та українізації й т. зв. пролетаризації вищої освіти. Низка н.-д. кафедр при ХІНО, у т. ч. *історії української культури* та історії європ. к-ри, видавали власні записки (зб. статей). Ректори ХІНО: С.Стрельбицький (1922—24), М.*Гаврилів* (1924—30), Я.Блудов (1930—33). У 1929 Пед. технікум ім. Г. Сковороди приєднано до ф-ту соціального виховання ХІНО. У 1930 постановою РНК УСРР ХІНО ліквідовано і створено такі галузеві ін-ти: Ін-т соціального виховання, Пед. ін-т професійної освіти, Фіз.-мат. ін-т. У вересні 1933 Харків. державний пед. ін-т відкрито у складі істор., дошкільного, філол. (з укр. і рос. мовами викладання) від-нь. 1935 при ХДПІ відкрито Учительський ін-т з дворічним терміном навчання. У жовтні 1941 ХДПІ евакуйовано до Самарканду (*Узбекистан*). Після реевакуації у жовтні 1943 ін-т відновив свою роботу у Харкові. Протягом 1943—47 кількість ф-тів зросла до 7, кафедр — до 22. У 1945 ін-ту присвоєно ім'я Г. Сковороди. Відповідно до постанови РМ УРСР від 20.06.1956 істор. відділення істор.-філол. ф-ту та природничо-геогр. ф-т Харківського пед. ін-ту було передано до Харків. державного ун-ту. У Харків. пед. інституті залишилися ф-ти: філол. з від-нями рос. мови та літ., укр. мови і літ., фіз.-мат. та фізичного виховання і спорту. У 1958 на базі пед. ін-ту створено два ін-ти: Харків. пед. інститут фізичного виховання та Харків. пед. інститут іноз. мов. Влітку 1962 ін-ту повернуто статус пед. та відновлено ф-ти: фізичного виховання, фіз.-мат., філол., біологічно-хімічний. У 1960-х рр. у виші навч. понад 3 тис. студентів на 4 ф-тах: фіз.-мат., філол., природничий та фізичного виховання. У березні 1975 відкрито ф-т перепідготовки кер. шкіл (дир. та завучів). За 1960—1970-ті більш як удвічі збільшилася кількість кафедр: з 12 до 27. З 1990 створено істор. та ін. нові ф-ти. 1994 ін-т став ун-том, а у 2004 ун-ту надано статус нац.

Ректори пед. ін-ту: Й.Подольський (1933—34), Л.Смирнова (1934—37), Є.Шачнєва (1937—45), проф. А.Івановський (1945—51), доцент І.Дементьєв (1951—59), В.Повх (1959—62), доцент Г.Ломов (1962—66), проф. М.Гетманець (1966—70), проф. М.Бойко (1970—80), проф. І.Наумов (1980), проф., акад. Академії пед. наук України І.Прокопенко (1980—2020), з 2020 — д-р пед. н., проф., чл.-кор. Нац. академії пед. наук України Ю.Бойчук.

Сучасна структура ун-ту включає 10 ф-тів (дошкільної освіти; іноз. філології; історії й права; мист-в; початкового навчання; природничої, спец. і здоров'язбережувальної освіти; соціально-гуманітарних наук та соціальних технологій; укр. мовно-літ. ф-т ім. Г. Квітки-Основ'яненка; фіз.-мат.; фізичного виховання і спорту), 42 кафедри, ін-т післядипломної освіти та ін. підрозділи.

В ун-ті створено музеї: історії ун-ту; іграшки; анатомії; етнодизайну; ботанічний; зоологічний ім. О. Крапивного.

При ун-ті працюють археол. та ін. лабораторії; центри (укр. *козацтва*, ізраїл., іранський, китайс., польс., турец., япон.).

Заг. фонд наук. б-ки становить більш як 760 тис. прим.

Сьогодні в ун-ті навч. бл. 5 тис. студентів, 18 докторантів і 365 аспірантів. Працює 387 викл., серед яких 60 професорів і 217 доцентів. В ун-ті працюють професори: д-ри пед. н., чл.-кор. Нац. академії пед. наук України (В.Бондар, В.Лозова, Г.Троцко); чл.-кор. Нац. академії аграрних наук України, д-р с.-г. н. І.Іонов, а також д-ри пед. н. А.Боярська-Хоменко, Л.Зеленська, О.Іонова, С.Золотухіна; д-ри істор. н. О.Богдашина, О.Ніколаєнко та ін.

За роки роботи ун-т підготував понад 220 тис. вчителів і науковців. Серед випускників ун-ту 7 Героїв Рад. Союзу, 4 Герої соц. праці, 2 Герої України, академі-

ки, професори, олімпійські чемпіони, заслужені працівники нар. освіти, заслужені вчителі, відомі політики, вчені, митці.

У ХНПУ ім. Г. Сковороди проводиться різнопланова наук. робота. Діє докторантура з 10 спеціальностей та аспірантура з 11 спеціальностей. Ун-т видає 14 журналів (з них 1 зб. категорії А та 11 фахових наук. зб. категорії Б) і газ. «Вчитель». Щороку викл. ун-ту видають десятки монографій, сотні статей.

В ун-ті щорічно проводять понад 50 міжнар. та нац. конференцій і круглих столів. Вчені ун-ту беруть участь у багатьох міжнар. конференціях та грантових програмах. Ун-т підписав угоди про співробітництво з 130 вишами та наук. установами 25 країн світу.

Офіц. вебсайт ун-ту: http://hnpu.edu.ua

Літ.: Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805—1905). Х., 1911; *Прокопенко И.Ф., Кочат Д.А.* История становления и развития народного образования на территории Харьковщины в дооктябрьский период (XIX — нач. XX в.). Х., 1990; *Прокопенко И.Ф., Кочат Д.А., Микитюк А.Н.* Подготовка учительских кадров в Харькове в советский период: концептуальные подходы, практический опыт (1917—1991 гг.). Х., 1992; Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині. Х., 1992; Харківський державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Х., 2001; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. Х., 2004; Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Харківська область. К., 2009; *Нечепоренко Л.С., Куліш С.М.* Педагогічна освіта в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна. Х., 2010; *Бережна С.В., Кучемко М.М.* Харківський державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди у повоєнні роки: історія відродження і зростання (1943—1993 рр.). Х., 2014; Наукові школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Х., 2014; На скрижалях історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Х., 2016; Історія ХНПУ імені Г. С. Сковороди на сторінках книжкових та періодичних видань Слобожанщини: бібліогр. покажч. Х., 2021.

О.М. Богдашина.

ХА́РКІВСЬКИЙ СОБО́Р ЄПИ́СКОПІВ УКРАЇ́НСЬКОЇ ПРАВОСЛА́ВНОЇ ЦЕ́РКВИ 1992 — архієрейський собор УПЦ (27 травня 1992, *Харків*), скликаний за постановою Священного синоду (*синод*) *Російської православної церкви* (РПЦ). 16 єпархіальних архієреїв УПЦ (структура РПЦ в Україні), порушуючи чинне законодавство України у сфері держ.-церк. відносин і канони церкви, заочно обрали на київ. кафедру (чинний митрополит Філарет (*Денисенко*)) кер. справ Моск. патріархії митрополита Ростовського і Новочеркас. Володимира (*Сабодана*). Харків. собор оформив розкол правосл. церкви в Україні на прихильників автокефалії та перебування у складі РПЦ.

На поч. 1985 із 6806 зареєстрованих у *СРСР* правосл. громад РПЦ 4 тис. діяли в Україні. Наприкінці 1990 налічувалося: 5031 правосл. громада, бл. 1,8 тис. греко-катол. (*Українська греко-католицька церква*) і 1,5 тис. — автокефальної правосл. церкви (*Українська автокефальна православна церква, УАПЦ*). Для протидії впливу УГКЦ та УАПЦ у січні 1990 собор РПЦ провів структурну реорг-цію, створив Білорус. та Укр. *екзархати* (УЕ). Статус УЕ доповнили назвою «*Українська православна церква Московського патріархату*». Екзарх України Філарет 9—10 липня 1990 на помісному соборі та синоді УЕ РПЦ ініціював звернення до патріарха Моск. і всієї Русі *Алексія II* з пропозицією створити у складі РПЦ «незалежну Українську православну церкву з правом самостійно ставити правлячих і вікарних (заступників) архієреїв, створювати нові єпархії у межах усієї України, обирати предстоятеля з титулом блаженнійший митрополит Київський і Галицький». Архієрейський собор РПЦ (25—27 жовтня 1990) задовольнив прохання УПЦ. 28 жовтня у *Софійському соборі Києва* Алексій II вручив Філарету відповідну грамоту (*томос*). У документі не було наведено формальне визначення статусу УПЦ у канонічних термінах територіальної церк. юрисдикції: автокефалія, автономія чи екзархат.

Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 дав канонічні підстави для унезалежнення УПЦ. Філарет виступив одним з ініціаторів звернення архієрейського (6—7 вересня 1991) та помісного (1—3 листопада 1991) соборів УПЦ до патріарха Моск. з проханням надати УПЦ повну канонічну самостійність — автокефалію (див. *Автокефальна церква*). 31 березня — 4 квітня 1992 архієрейський собор РПЦ відмовився надати автокефалію УПЦ, натомість у присутності укр. єпископів звинуватив Філарета у порушенні чернечої обітниці, висунув йому вимогу піти з київ. кафедри. Філарет запевнив собор, що у Києві подасть архієрейському собору УПЦ прохання «взяти від нього права, повноваження предстоятеля УПЦ та обрати на це місце нового предстоятеля». На скликаній у Києві пресконференції Філарет пояснив позицію УПЦ, звернувся до вірян та кер-ва країни за підтримкою наміру досягти автокефалії УПЦ. На зустрічі з Президентом України Л.*Кравчуком* Філарет отримав моральну підтримку бажання домогтися автокефалії.

30 квітня 1992 промоск. група, порушуючи статут УПЦ, провела у *Житомирі* архієрейську нараду, де ухвалила вимогу до Філарета піти у відставку. Алексія II повідомили про «побажання бачити на Київській кафедрі митрополита Ростовського і Новочеркаського Володимира (Сабодана), завірене 29 тис. підписів». 6—7 травня 1992 синод РПЦ заочно засудив діяльність владики Філарета, у відповідь на це 16 травня укр. духовенство скликало конференцію за участі 600 делегатів на захист чинного предстоятеля УПЦ.

21 травня Алексій II призначив найстаршого за хіротонією укр. архієрея митрополита Харків. і Богодухівського Никодима (Руснака) місцеблюстителем кафедри митрополита Київ. та всієї України, а синод доручив йому скликати і провести елекційний собор, обрати нового предстоятеля УПЦ. 27 травня 1992 Никодим, порушуючи канонічні приписи, без відома і згоди предстоятеля УПЦ Філарета терміново скликав у Харкові архієрейський собор за участі 16 з 18 ієрархів. Ухвалено рішення про звільнення Філарета з посади предстоятеля УПЦ, позбавлення його сану та переобрання синоду УПЦ. Новим предстоятелем УПЦ присутні обрали кер. справами Моск. патріархії митрополита Ростовського та Новочеркас. Володимира (Сабодана). УПЦ залишилася у юрисдикції *Московського патріарха-*

ту на підставі томосу патріарха Алексія II від 1990 і саме як частина РПЦ визнається Вселенським православ'ям.

11 червня 1992 архієрейський собор РПЦ позбавив Філарета сану і всіх прав, пов'язаних з перебуванням у клірі. 21 лютого 1997 архієрейський собор РПЦ відлучив його від церкви (оголосив *анафему*). В Україні рішень Харків. собору УПЦ не визнали проукр. частина церкви, держ. структури. На Всеукр. правосл. соборі 25—26 червня 1992 УПЦ та УАПЦ об'єдналися в *Українську православну церкву Київського патріархату* (УПЦ КП). Новостворену церкву очолив *патріарх УАПЦ* Мстислав (*Скрипник*), по його смерті в 1993 — патріарх Володимир (*Романюк*), а після смерті останнього з 1995 до 15 грудня 2018 — патріарх Філарет.

Президія ВР України в офіц. заяві від 15 червня 1992 вказала, що «проведення собору під керівництвом митрополита Харківського і Богодухівського Никодима і вибори нового предстоятеля при підтримці Моск. патріархії призвели до чвар і конфліктних ситуацій у середовищі Української православної церкви».

1996 архієрейський собор РПЦ визнав автокефалію «недоцільною» (ухвала чинна досі). Промоск. крило в УПЦ (МП) і надалі не полишало спроб утвердити рішення собору 1992 і позбавити Філарета легітимності, а очолювану ним УПЦ КП — існування. 22 квітня 2018 Святий і Священний Синод Вселенського Патріархату прийняв до розгляду Звернення від Президента та ВР України до Вселенського Патріарха *Варфоломія I* про надання *Томосу про автокефалію Православної церкви України*, а також відповідні звернення ієрархів укр. правосл. церков — УПЦ КП і УАПЦ. *Константинопольський патріархат* визнав нечинним надання права хіротонії митрополита Київ. Моск. патріархові (1686), постановив поновити «у своєму єпископському або священницькому сані» Філарета (Денисенка), Макарія (Малетича) та «їхніх послідовників, які опинилися у *схизмі* не з догматичних причин», та організував помісний об'єднавчий собор, що відбувся 15 грудня 2018. На ньому за участю ієрархів УПЦ КП, УАПЦ та двох єпископів УПЦ (МП) утворилася *Православна церква України* (*ПЦУ*). Предстоятелем новоствореної церкви став митрополит Київ. і всієї України Епіфаній (*Думенко*). 6 січня 2019 *Константинопольський патріарх* Варфоломій I вручив томос про автокефалію Правосл. церкви України митрополиту Київ. і всієї України Епіфанію. Відтоді УПЦ (МП) діє на канонічній території ПЦУ, а РПЦ пішла у схизму за результатами Синоду РПЦ у *Мінську* 15 жовтня 2018.

Літ.: Положення про Екзархати Московського патріархату. «Православний вісник», 1990, № 4; Заява Президії Верховної Ради України 15 червня 1992 р. № 2446-XII. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1, оп. 16, спр. 4823, арк. 63; *Чемерис В.* Голгофа українського православ'я. К., 1998; Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 3: Православ'я в Україні. К., 1999; *Здіорук С.* Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. К., 2005; Документи і матеріали про розвиток руху за відродження УАПЦ та підготовку до скликання Всеукраїнського православного Церковного Собору УАПЦ (1988—1990). «Апологет», 2007, № 1—2 (12—13); *Преловська І.* Історія Української Церкви 1686—2000. К., 2010; Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. К., 2011; Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. К., 2012; Українська православна церква на межі тисячоліть. Документи і матеріали. К., 2012; *Іщук, О.В.* Засоби та наслідки протидії автокефальним змаганням в Україні з боку Московського Патріархату (1990—1992 рр.). «Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство», 2013, вип. 84; *Антоній (Паканич), митрополит.* Харківський Собор єпископів Української Православної Церкви 1992 р.: передумови скликання, порядок роботи, прийняті рішення. «Труди Київської духовної академії», 2017, № 26; *Талалай М., протодиакон.* Митрополит Харьковский и Богодуховский Никодим и его роль в созыве и проведении Харьковского Собора епископов Украинской Православной Церкви. «Труди Київської духовної академії», 2017, № 26; *Федчук О., протоієрей.* Відродження Волинської духовної семінарії та вплив церковного розколу на її функціонування (1990—1993 рр.). «Труди Київської духовної академії», 2017, № 26; *Чокалюк С.* Церковна територія та питання юрисдикції. «Труди Київської духовної академії», 2017, № 17 (189); *Никодим (Руснак), митрополит.* «Филарет пошел путем гордыни и жажды власти…» (Из воспоминаний митрополита Харьковского и Богодуховского Никодима об Архиерейском Соборе, который состоялся в Харькове под его председательством 27—28 мая 1992 года). Web: http://pravoslavye.org.ua/2002/07/vospominaniya_mitropolita_harkov-skogo_i_bogoduhovskogo_nikodima/

Т.М. Євсєєва.

ХА́РКІВСЬКО-КИ́ЇВСЬКЕ ТАЄ́МНЕ ТОВАРИ́СТВО — таємна революц. орг-ція, засн. як гурток на поч. 1856 студентами *Харківського університету Я.Бекманом*, П.Завадським, П.*Єфименком*, М.Муравським. Крім них членами гуртка були В.Івков, І.Марков, В.Португалов, А.Савельєв, О.Тищинський, К.Хлопов та ін. Основною формою роботи було написання і розповсюдження антиурядових прокламацій.

У листопаді 1856 гурток об'єднався з ін. — «Пасквільним комітетом» (брати М. і В. Раєвські, О. і Є. Маркови, М.Абаза) і трансформувався у таємне т-во (статут не зберігся). Президентом було обрано М.Раєвського (пізніше Я.*Бекмана*). Кінцеві цілі т-ва: ліквідація самодержавства, скасування кріпацтва, встановлення демократичної республіки і республіканського правління у складі 50 виборних з усієї країни, планувалося досягнути шляхом повстання. Заг. кількість членів у 1857 налічувала бл. 40 осіб.

Т-во поширювало рукописний журнал «Свободное слово», революц. і пародійні відозви (на маніфест *Олександра II* до закінчення *Кримської війни*, на місц. владу). Для збільшення кількості членів серед студентства та поширення в його середовищі власних ідей було створено «Літ. т-во».

У травні — червні 1858 Х.-К. т. т. ініціювало студентські заворушення у Харкові. Після виключення більшості членів т-ва із ун-ту, частина з них (Я.*Бекман*, М.Муравський) продовжила революц. діяльність у Києві, підтримуючи зв'язки з харків. товаришами. Наприкінці 1859 т-во налічувало вже до 100 членів, ключову роль у ньому почав відігравати проф. П.*Павлов*. Займалось розповсюдженням творів О.*Герцена*, П.*Лаврова*, М.*Чернишевського*, Т.*Шевченка* і власної літ., зокрема часопису «Гласность». Члени т-ва брали участь у створенні *недільних шкіл*, агітації серед робітників, налагоджували співпрацю з ін. підпільними студентськими гуртками Москви, Петербурга, Казані, Катеринослава та ін.

Б.М. Харчук.

Після арешту частини членів на поч. 1860 т-во фактично припинило існування. Окремі члени вступили до народницької орг-ції *«Земля і воля»* (Я.*Бекман*, М.Муравський, С.Римаренко, В.Португалов), ін. приєдналися до *громадівського руху* (П.*Єфименко*, О.Тищинський).

Літ.: *Козьмин Б.* М.Д. Муравский в Харьковском тайном обществе 1856—1858. «Каторга и ссылка», 1928, № 4; *Его же:* Харьковские заговорщики 1856—1858 годов. Х., 1930; *Барабой А.З.* Харьковско-Киевское революционное тайное общество 1856—1860 гг. «Исторические записки», т. 52. М., 1955; *Таубин Р.А.* Я.Н. Бекман и Харьковско-Киевское тайное общество. В кн.: Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1963; *Эйдельман Н.Я.* Герцен и Харьковско-Киевское революционное общество. В кн.: Проблемы истории общественного движения и историографии. М., 1971; *Іванова Р.П.* До питання про становлення співдружності демократичних сил народів Росії в 60-х роках XIX ст. «УІЖ», 1977, № 1; *Світленко С.* Яків Миколайович Бекман: між російською демократією та українським народолюбством. «Київські історичні студії», 2021, № 1; *Коваленко О., Рахно О.* Громадська діяльність О. А. Тищинського. «Сіверянський літопис», 2021, № 6.

В.І. Милько.

ХАРЧУ́К Борис Микитович (13.09.1931—16.01.1988) — письменник, автор оповідань та повістей, есеїв, нарисів, романів, написаних у стилі об'єктивного психологізму. Член Спілки письменників України (1958). Н. в с. Лози (нині село Збаразького р-ну Терноп. обл.). Закінчив Полтав. пед. ін-т (1954), Вищі літ. курси в *Москві* (1962).

Х. належав до худож. генерації 1960-х рр., репрезентував літературу «нової хвилі». Його проза позначена ліризмом, напруженою філос. думкою та ідеологічною незаангажованістю, нац. самобутністю і новаторськими мистецькими вирішеннями. Х. вважав літературу справою свого життя, його мистецьке кредо — бути відвертим із собою та читачем, прагнув повної самовіддачі.

Реноме талановитого та перспективного літератора Х. здобув уже після дебюту в ж. *«Дніпро»* (1956), де надрукував повість «Йосип з гроша здачі». Повість започаткувала в укр. рад. літературі літописання волин. краю. Послідовне й цілеспрямоване художнє студіювання волин. теми мало в письменника системний характер.

Твори Х. — це художнє дослідження нац. характеру і нар. моралі, звернення до пракоренів, відновлення у слові зв'язку між поколіннями, увага до найгостріших проблем нац. буття минулого та сучасного свого народу. Перше звернення письменника до великої епічної форми — роман-тетралогія «Волинь», написаний у традиційному жанрі сімейного роману-хроніки (у 4 т., 1959—65. 2-га ред. 1988), — підтвердило його вірність зображенню *Волині*, її історії, колориту, нар. характерів.

Однак письменник не зосереджувався винятково на розкритті нац. питань — його хвилювали проблеми загальнолюдського характеру, морально-етичні та аксіологічні проблеми. Це ілюструють повісті та оповідання, написані 1960—71: «Йосип з гроша здачі» (1956, 1969), «З роздоріжжя» (1958), «Станція "Настуся"» (1965), «Закам'янілий вогонь» (1966), «У дорозі» (1966), «Зазимки і весни» (для дітей, 1967), «Неслава» (1968), «Горохове чудо» (1968), «Помста» (1970), «Теплий попіл» (1970). Х. індивідуалізував повість, надаючи їй неповторних прикмет і відтінків. Другий період творчості письменника (1971—76) проходив в умовах адміністративно-командної системи, тотальної ідеологізації к-ри і літератури. Закономірно, що він був не таким плідним. У цей час вийшли друком повісті «Гонок» (1972), «Два дні» (1976), роман «Хліб насущний» (1976).

Звернувшись у творах 1980-х рр. до сучасного йому матеріалу, Х. актуалізував ідейно-моральну проблематику. Письменник культивував проблеми укр. села, осмислюючи при цьому питання розпаду патріархального роду. Її дослідженню присвячені повісті «Сильвестр» (1981), «Шлях без зупинок» (1982), «Соломонія», «Коляда», «Світова верба» (увійшли до збірки «Подорож до зубра», 1986), повість «Онук» (1987). Міфопоетика як характерна стильова риса прози Х. цього часу надає сюжетам повістей універсальності, притчового відтінку.

У воєнній прозі Х. — повісті «Крижі» (1979), «Невловиме літо» (1981), «Палагна» (1981), «Панкрац і Юдка» (1981), «Облава» (1983), «Далека стежка до весни» (1984), «Двоє» (остаточний варіант «Роман і Яринка», 1984) — продуктивно осмислено концепт «людина і війна», що виразно тяжіє до морально-етичного, філос. трактування. Війна постає в названих творах як час протистояння добра і зла в сусп-ві та в душі окремої людини. Випробовуючи героїв екстремальними ситуаціями, автор глибоко виявив внутр. стрижень людської сутності, розкрив причини морального падіння, зради. Художньо досліджуючи воєнну тематику, значну увагу письменник приділив екзистенційним категоріям страху, морального вибору, смерті. Етапними щодо пізнання людського буття, філос. осмислення долі людини в контексті істор. руху є романи Х. «Місяць над майданом» (1971; нова редакція — «Майдан», 1981), «Довга гора» (1979; нова редакція — «Кревняки», 1984). Посмертно видано низку творів, зокрема: есе «Слово і народ», повісті «De profunolis» (обидва — 1988), «Вишневі ночі» (1989; екранізація 1992, режисер — А.Микульський).

Лауреат літ. премій ім. М. Трублаїні (1982), ім. Ю. Яновського (1988, посмертно), ім. Лесі Українки (1992, посмертно).

П. у м. Рига (нині столиця Латвії).

Меморіальні дошки на честь письменника встановлено в с. Лози на будинку, де він народився, та на фасаді будівлі Кременецького гуманітарно-пед. ін-ту. У *Кременці* в приміщенні т-ва *«Просвіта»* облаштовано світлицю Харчука.

Літ.: *Гречанюк С.* Біль у спадок. «Вітчизна», 1990, № 9; *Гнатюк І.* Таврований доносами. «Дзвін», 1991, № 9; *Харчук Р.* Про батька. «Слово і час», 1992, № 1; *Антонюк-Следзінська Л.* Борис Харчук і Крем'янеччина. «Діалог», 1997, 28 червня; *Василишин О.* «Україна! Це той Бог, до якого дорастає душа...». «Диво-слово», 2001, № 9; *Гречанюк С.* Чи ж про таку державу мріяв Борис Харчук? «Урок української», 2001, № 9; *Сорока П.* Лови тіні, або Тридцять днів до нового тисячоліття. «Дзвін», 2001, № 5—6; *Тарнашинська Л.* Ритм та система символів як засіб організації художнього простору в прозі Бориса Харчука. «Слово і час», 2003, № 2; *Слабошипицький М.* Згадуючи Харчука. «ЛУ», 2007, № 2, 22 лютого; *Співак І.* Повісті Бориса Харчука: Проблеми поетики. Донецьк, 2008; *Василишин О. та ін.* Вивчення творчості Бориса Харчука в школі: матеріали до уроків. Тернопіль, 2009; Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Творчість Бориса Харчука: Художній літопис XX століття». В кн.:

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство, вип. 33. Тернопіль, 2011.

І.Е. Співак.

«ХА́РЬКОВСКИЕ ЕПАРХИА́ЛЬНЫЕ ВЕ́ДОМОСТИ» — офіц. часопис Харків. правосл. єпархії. Видавався в *Харкові* протягом 1867—83 двічі на місяць, у 1883 щотижня. Складався з двох частин: офіц. і неофіц. В офіц. частині друкувалися урядові постанови, розпорядження *синоду*, кер-ва єпархії та ін.; у неофіц. — статті, матеріали та документи з життя харків. духовенства, місц. парафій, церк. історії, агіографії, етнографії, істор.-стат. описи та ін. Вміщувалися роботи з церк. археології, богословські праці, некрологи, поточна хроніка та ін. Публікувалися статті й матеріали з історії окремих монастирів, храмів, церк. святинь, ікон та місц. старожитностей тощо.

У 1884 за ініціативою харків. архієпископа Амвросія при Харків. духовній семінарії започатковано богословсько-філос. ж. «Вера и разум». Цей часопис виходив протягом 1884—1917: двічі на місяць у 1884—1915, щомісяця в 1916—17. Ред. журналу були ректори Харків. духовної семінарії. Журнал складався з трьох відділів: 1) богословського; 2) філос.; 3) єпархіального. Третій відділ під назвою «Листок Харьковской Епархии» був продовженням «Х. е. в.». У 1903 єпархіальний відділ назвали «Известия о Харьковской епархии», а у 1907 — «Известия и заметки по Харьковской епархии». 1907 богословський і філос. відділи було об'єднано, а єпархіальний відділ став другим відділом журналу. В цьому відділі друкували урядові, загальноцерк. та єпархіальні офіц. документи, церк. хроніку, повідомлення з ін. єпархій, дискусійні замітки щодо земських і церковнопарафіяльних шкіл та ін. У 1907 єпархіальний відділ було помітно розширено за рахунок публікації матеріалів з історії вселенського православ'я і *Російської православної церкви*.

У 1915 єпархіальний відділ було перетворено на час. «Пастырь и паства» з підзаголовком «Журнал для духовенства и народа Харьковской епархии», котрий видавався при Харків. духовній семінарії як додаток до час. «Вера и разум».

Бібліогр.: *Фолте Ю.* Указатель статей в алфавитном порядке, содержащихся в богословско-философском журнале «Вера и разум». С алфавитным списком авторов помещенных в нем статей за первое 10-летие его издания (1883—1893). Х., 1894; *Лисовский Н.М.* Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг.: Материалы для истории русской журналистики. Пг., 1915; *Попов В.М.* Указатель статей, помещенных в журнале «Вера и разум» за годы с 1894 по 1917. Л., 1955; *Беляева Л.Н. и др*. Библиография периодических изданий России 1901—1916, т. 1. Л., 1958; Т. 2. Л., 1959.

Літ.: *Бабанина Т.Л.* «Вера и разум». В кн.: Православная энциклопедия, т. 7. М., 2004; *Бондаренко Г.* Духовні видання Харківської єпархії (1862—1884 рр.) як джерело з історії освіти. У кн.: Каразінські читання (історичні науки). Х., 2010; *Її ж*. Проблеми освіти та виховання на сторінках православних видань Харківської єпархії 1862—1917 рр. Х., 2018.

О.В. Ясь.

«ХЕРСОНЕ́СКИЙ СБО́РНИК» — неперіодичне видання, започатковане 1926 дир. Херсонеського музею К.Гриневичем для публікації результатів археол. досліджень *Херсонеса Таврійського* та його хори. Виходить у м. *Севастополь*. Відп. редакторами в різний час були К.Гриневич, С.Стржелецький, І.Антонова, М.Золотарьов, С.*Крижицький*.

Перші 6 випусків (1926—61) виходили під егідою Держ. Херсонеського музею. Вони містили інформацію як про дореволюц. (зокрема, матеріали розкопок Р.Леппера, видані за ред. К.Гриневича), так і про поточні археол. дослідження Херсонеса (Г.Белов, С.Стржелецький, О.*Тахтай*, О.Домбровський, А. Якобсон та ін.), а також окремі праці. У 6-му випуску було опубліковано монографію С.Стржелецького «Клери Херсонеса Таврійського: до історії давнього землеробства в Криму».

Випуск збірника було поновлено 1996, до анексії Криму Росією (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України*) побачило світ ще 11 випусків (7—17-й: 1996—2013). Із цього часу він є спільним виданням Нац. заповідника «Херсонес Таврійський» (див. *«Херсонес Таврійський»*) та *Інституту археології НАН України*. У збірнику публікуються роботи з археології раннього залізного віку (О.Савеля, С.Сенаторов), античності (Г.Ніколаєнко, В.Зубар, А.Буйських, М.Золотарьов, В.Кутайсов та ін.), середньовічного Криму (С.Рижов, М.Золотарьов, С.Ушаков), а також зі *спеціальних історичних дисциплін* (М.Алексеєнко, Є.Туровський), з археоботаніки та антропології (Г.Пашкевич, Т.Назарова). Поряд із працями з археології та історії Херсонеса і його округи на сторінках збірника в цей час опубліковані роботи з історії *Ольвії* (С.Крижицький, Ю.Г.Виноградов, С.Буйських), Боспору (див. *Боспорське царство*; Ю.А.Виноградов, В.Горончаровський), Пізньоскіф. царства в Криму (Ю.Зайцев, О.Пуздровський), середньовічних д-в на території Криму (В.Миц, Ю.Могаричев).

О.В. Одрін.

ХИЖНЯКО́В Василь Михайлович (24.12.1842—28.02.1917) — педагог, громад. діяч, краєзнавець.

Н. у *Києві* в родині чиновника духовної консисторії. Навч. у 2-й Київ. г-зії та на істор.-філол. ф-ті *Київського університету св. Володимира*, після закінчення якого у 1864—66 викладав географію в Пінській г-зії, а в 1866—79 лат. мову і рос. словесність у Черніг. г-зії. Придбав будинок у *Чернігові* і садибу в с. Кезі Черніг. пов. Черніг. губ. (нині у складі с. Павлівка Черніг. р-ну Черніг. обл.). У 1870 обраний гласним Черніг. *міської думи*, в 1873 — членом *міської управи*, у 1875 — черніг. міськ. головою. На цій посаді він перебував протягом 12 років. У цей час у Чернігові було збудовано водогін, засновано міськ. банк, розпочато брукування вулиць, влаштовано гасове освітлення, налагоджено протипожежну охорону, ветеринарно-санітарний нагляд, відкрито лікарню. Один із засн. Черніг. громад. б-ки, відкритої в 1877, член Черніг. губернського стат. к-ту. Водночас обирався гласним Черніг. повітового і губернського земських зібр. (див. *Земства*), а у 1886—96 очолював Черніг. губернську *земську управу* і приділяв значну увагу розвиткові освіти та бібліотечної справи в регіоні. Упорядкував «Свод постановлений Черниговской городской думы» за 1883—87 (1896) і за 1893—97 (1898), а також «Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания» за 1900—09 (1912). У 1905 вступив

до Конституційно-демокр. партії, брав участь у роботі її місц. орг-ції, за дорученням якої заснував і редагував газ. «Десна» (1905—06).

Х. належить бл. 120 публікацій з актуальних проблем місц. самоврядування у періодичних виданнях Чернігова, *Петербургу, Москви,* Києва, *Одеси*. Він автор істор. розвідок «Черниговская старина (1765—1810 гг.) По архивным документам городской думы» (1899), «Краткая записка об основании Черниговской женской гимназии» (1896), «Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет» (1916) та ін., які увійшли до зб. праць Х. «Чернігівська старовина» (2016).

П. у Чернігові, був похований на міськ. цвинтарі, а в липні 1917 перепохований у с. Кезі. Могила не збереглася.

Ім'я Х. носить одна з вулиць Чернігова. У вересні 2021 на будинку колишньої Чернігівської міської думи Х. було встановлено меморіальну дошку з барельєфом.

Літ.: *Рахно О.Я.* Голова Чернігівської губернської земської управи В. М. Хижняков: віхи життя та громадської діяльності. «Сіверянський літопис», 2007, № 5; *Рахно О.Я.* Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). Чернігів, 2009; *Ісаєнко О.* Ілля Шраг та Василь Хижняков: порівняльна характеристика. «Шрагівські читання», 2011, вип. 1; *Коваленко О.Б., Рахно О.Я., Курданов А.Л.* Хижняков Василь Михайлович. Біобібліографічний покажчик. Чернігів, 2016; *Коваленко О.О.* Садиба родини Хижнякових у селі Кезі за спогадами Марії Чорносвитової. «Сіверянський літопис», 2016, № 5.

О.О. Коваленко.

ХЛІБОРО́БСЬКИЙ КОНГРЕ́С 29 квітня 1918 року — зібрання представників середніх і великих землевласників, незадоволених аграрною політикою Центр. Ради, на якому П.*Скоропадського* було проголошено гетьманом України.

У серед. квітня нім. командування у *Києві* вже твердо переконалося в недієздатності уряду УНР і настійно домагалося згоди вищого кер-ва Рейху на його зміщення. Одночасно *Союз земельних власників* у зверненні до нач. штабу нім. військ в Україні ген. В. *Гренера* пропонував заміну Центр. Ради призначеним німцями ген.-губернатором, який керував би д-вою з допомогою місц. директорії. Взамін *Німеччина* отримала би повні гарантії експорту продовольства і сировини. Штаб оберкомандування усвідомлював можливу негативну реакцію лівих фракцій Рейхстагу та МЗС на введення прямого нім. правління і схилявся до заміни Центр. Ради укр. урядом. Офіцери штабу вже з серед. квітня вели активний пошук кандидатури майбутнього правителя України. Їхню увагу привернула новостворена орг-ція консервативно-ліберального спрямування — *Українська народна громада* (УНГ) та її лідер ген. П.Скоропадський. Після особистих зустрічей з ним В.Гренер зупинив вибір саме на його кандидатурі, хоч одночасно розглядалися й ін. відомі діячі. 26 квітня надійшла телеграфна згода імп. *Вільгельма II* на приведення до влади П.Скоропадського.

Для здійснення держ. перевороту було обрано плановану на кінець квітня у Києві антиурядову протестну акцію — З'їзд хліборобів. Посол А. *Мумм* у шифрограмі до МЗС повідомляв: «Приводом до зміни уряду поки що може послужити запланована на 15(28) квітня сел. демонстрація проти аграрної політики уряду». Провідну роль у підготовці і проведенні Х. к. відігравало кер-во Союзу земельних власників (В.*Демченко*, М.Воронович, О.Вишневський та ін.), яке взяло на себе не тільки матеріальне забезпечення делегатів, оренду приміщення, а й реалізацію порядку денного, точніше сценарію, кульмінацією якого мало стати проголошення ген. П.Скоропадського гетьманом України.

Певну роль в орг-ції Х. к. відіграли й представники *Української демократично-хліборобської партії*, яка потім стала у м'яку опозицію до гетьманської влади.

Отримавши запевнення ген. В.Гренера у підтримці, П.Скоропадський розгорнув активну підготовку до здійснення держ. перевороту. Військ. штаб очолив ген. В.*Дашкевич-Горбацький*, велося формування офіцерських груп, постачання зброї. Правники О.Палтов і Парчевський готували проєкти установчих документів нової влади. Одночасно визначалися кандидатури до складу нового уряду, який мав очолити діяльний член УНГ полтав. землевласник і конезаводчик М.Сахно-Устимович (див. *Сахно-Устимовичі*).

27—28 квітня Київ заполонили численні делегати конгресу. У мемуарній і наук.-довідковій літературі наводять різні дані про кількість учасників — загалом у межах 8 тис., найчастіше — 6432 повноважних делегати. Це був дійсно представницький форум власницьких верств, рішуче налаштованих проти соціальної політики Центр. Ради. 29 квітня бл. 11:00 у приміщенні кінного цирку «Hippo Palace», розрахованому на 2,5 тис. місць, розпочав роботу Хліборобський конгрес. Засідання відкрив голова підготовчого к-ту селянин з *Полтавщини* М.Коваленко. На його пропозицію головуючим було обрано колиш. царського губернатора *Бессарабії,* одного з лідерів Союзу земельних власників М.Вороновича. Делегати обрали також трьох його заст., членів президії — по два представники від губернських делегацій, секретаріат.

Було заслухано доповіді присяжного повіреного І.Дусана, правника Ю.Кістяковського, лідера нім. колоністів Л.Ріхтера. Виступи делегатів були зосереджені на критиці уряду В.*Голубовича*, зокрема його земельної політики. Події розвивалися так стрімко, що таврування Центр. Ради невдовзі змінилося настійними вимогами «сильної влади», «диктатора» і скандуванням «Гетьмана треба!». П.Скоропадський у спогадах стверджує, що взяття влади планувалося на другий день конгресу — 30 квітня, але з огляду на отриману інформацію про хід засідання він вирішив, що настав час діяти, прибув на зібр. і урочисто був проголошений гетьманом усієї України. У відповідь він виголосив коротку промову: «Не для власної користі я беру на себе тягар тимчасової влади. Ви самі знаєте, що скрізь шириться анархія і що тільки тверда влада може навести порядок. На вас, хлібороби, і заможні кола населення я буду спиратись і молю Бога, щоб Він дав нам сили та твердість урятувати Україну». Незабаром на Софійському майдані відбувся велелюдний молебень про «Дарування влади над Україною гетьманові Скоропадському».

Одночасно у Пед. музеї вранці 29 квітня Центр. Рада зібралася на своє засідання, не підозрюючи, що воно виявиться останнім. Більше того, зранку уряд додатково виділив 25 млн крб. на її утримання. Мала Рада вирішила

направити до посла А.Мумма делегацію, давши повноваження у разі необхідності заявити про готовність нинішнього уряду піти у відставку і запевнити, що новому уряду Центр. Рада доручить переглянути земельний закон задля пристосування його до потреб життя. Поспішно відразу в трьох читаннях ухвалили Конституцію УНР — «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки» як типово парламентської республіки. Згодом повернулися посланці Ради до нім. посольства. Прем'єр В.Голубович доповів, що на всі їхні заяви і пропозиції барон А.Мумм відповів сакраментальною фразою «Zu spdt!» («Пізно!»). Це й була остання крапка у стосунках Центр. Ради, а фактично молодої УНР, з провідними д-вами Четверного союзу. Тримісячний альянс укр. демократ. республіки із застарілими центральноєвроп. монархіями завершився її повним фіаско. Члени Центр. Ради не проявили жодної волі до спротиву організаторам держ. перевороту. Нач. Генштабу підполк. О.*Сливинський*, командир охорони будинку Центр. Ради М.*Аркас* (молодший) перейшли на бік гетьмана. Січові стрільці стали на позиції нейтралітету і були роззброєні німцями.

Упродовж ночі з 29 на 30 квітня загони прихильників нової влади взяли під контроль осн. держ. установи. П.Скоропадський переїхав з помешкання родини Безаків, де напередодні перехову-вався, до колиш. будинку губернатора, який на сім з половиною місяців став не просто гетьман. резиденцією, а епіцентром держ.-політ. життя Укр. Д-ви. Внаслідок збігу прагматичних інтересів нім. командування в Україні та консервативно-власницьких сил УНР було ліквідовано шляхом держ. перевороту. Хліборобський конгрес став формою легітимації Гетьманату, а УНГ — інструментом захоплення влади у столиці.

Дж.: Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). М., 1936; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали, т. ІІ. К., 1997; Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сборник документов. М., 2014.

Літ.: Хліборобський конгрес 29 квітня 1918 року. У кн.: Українське державотворення: невитребуваний потенціал. Словник-довідник. К., 1997; *Геращенко Т.* Українська народна громада. «Вісник Київського державного лінгвістичного університету», 2000, вип. 4; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр., т. ІІ. К., 2002; *Гай-Нижник П.* З'їзд хліборобів 29 квітня 1918 р.: представницька складова гетьманського перевороту. «Гілея», 2012, № 62; *Папакін Г.* Павло Скоропадський напередодні і в день державного перевороту 29.04.1918 року. У кн.: Державник і Держава: до 100-річчя проголошення Павла Скоропадського Гетьманом України. К., 2018.

Р.Я. Пиріг.

ХМЕЛЬ́ОК Василь Михайлович (31.07.1903—02.11.1986) — поет-авангардист, худож., видатний представник укр. експресійного колоризму, перший укр. поет-дадаїст.

Н. у с. Березівці під *Жмеринкою* (ймовірно, це був х. Березна, що згодом злився з с. Чернятином). З 1918 разом зі старшим братом перебував у діючій армії УНР. В 1920 емігрував до *Польщі*. Навч. у Краківській академії мист-в (1921—22), від 1922 — у *Празі*, де студіював пластичне (образотворче) мист-во в студії С. Мако, навч. на філол. ф-ті *Карлового університету*.

У Празі видав три невеликі поетичні книжки авангардистського стилю — «Гін» (1926), «Осіннє сонце» і «1926, 1928, 1923» (1928), що репрезентували індивідуальну творчу незалежність митця.

З 1928 жив у *Парижі*, де займався виключно малярством, продовжував писати вірші: франц. для друзів, укр. для себе. Х. став відомим у *Франції* живописцем. Його картини зберігаються в багатьох приватних колекціях Європи і *Америки*, а також у музеях Парижу, Стокгольма, Нью-Йорка, Філадельфії, Мюнхена, Торонто, *Львова* (дві композиції) та *Києва* (один натюрморт). Твори художника мав у приватній колекції митрополит А.*Шептицький*. Х. виставлявся у Львові та Парижі. 1966 в Парижі відбувся його літ. вечір.

П. у Парижі. Похований на цвинтарі Монпарнас.

Літ.: *Федорук О.* Хмелюк-поет. «Слово і час», 1993, № 7; У полоні французького колоризму. Хмелюк-художник. «Слово і час», 1993, № 8; *Ільницький М.* На перехресті стилів. «Дзвін», 1995, № 1, 8; *Федорук О.* Василь Хмелюк. К., 1996; *Подолинний А.* Хмелюк Василь. У кн.: З-над Божої ріки. Літературно-біобібліографічний словник Вінниччини. Вінниця, 2000; *Салига Т.* Поет Василь Хмелюк: шукання стилю. «Слово і час», 2008, № 10; *Салига Т.* Празький експериментатор із Березівки. «Дзвін», 2009, № 1. *Федорук О.* Визнаний в Парижі і майже невідомий в Україні. «Дзвін», 2009, № 1; *Коцарев О.* Іще троє поетів-експериментаторів. «Кур'єр Кривбасу», 2012, № 276—277; Український парижанин: до 110-річчя від дня народження В. М. Хмелюка (1903—1986). «Календар знаменних і пам'ятних дат», 2013, № 3; Від українського мрійника до паризького маестро: мистецький шлях Василя Хмелюка. Web: https://ukraineartnews.com/news/inframe/vid-ukrajinskogo-mrijnika-do-parizkogo-maestro-mistetskij-shljah-vasilja-hmeljuka.9 травня 2024.

І.М. Романюк.

ХО́БТА Олена Семенівна (27.05.1882—23.04.1960) — селянка, одна з ініціаторів «масового» руху колгоспників за одержання високих врожаїв кукурудзи, картоплі та інших с.-г. к-р, новатор с.-г. вир-ва, Герой Соц. Праці (1948).

Н. у с. Гланишів (нині Бориспільського р-ну Київ. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. З дитинства наймитувала, згодом працювала у колгоспі. З 1936 — ланкова колгоспу ім. І. Франка (пізніше радгоспу «Ленінська іскра» на Переяславщині). У роки Другої світової війни перебувала в окупації. Після звільнення села від гітлерівців (1943) жила в курнику, а в хаті вирощувала сотні курей для *Червоної армії*. У 1947 очолювана нею ланка зібрала по 75,5 ц/га зерна кукурудзи, у 1948 — по 102 ц/га, у 1950 — по 145 ц/га кукурудзи і по 565 ц/га картоплі. Високі «стахановські врожаї» (див. *Стахановський рух*) окремих колгоспників були організовані місц. парт.-рад. працівниками за завданням кер-ва *УРСР*. В умовах голоду 1946—47 міфічні досягнення окремих трударів мали свідчити про ентузіазм народу і «перемоги» Компартії у сільс. госп-ві. Х. стала одним із прикладів «справжньої рад. жінки», простої людини, яка «живе і працює лише для країни». З Х. познайомилися М.*Хрущов*, Й.*Сталін*, вона була присутня на обідах Сталіна з ін. кер. СРСР у Кремлі.

Обиралася депутатом до ВР УРСР 3-го і 4-го скликань, делегат кількох з'їздів КПУ. Нагороджена двома *орденами Леніна*. Зображена на скульптурному портреті, за який автор О. Ковальов отримав Сталінську премію (1950).

В.М. Хмелюк.

О.С. Хобта.

К. Ходиницький.

Літ.: ІМіС УРСР. Київська область. К., 1967; *Стреляный А.И.* Последний романтик. «Дружба народов», 1988, № 11; Куточок Переяслава вартий трьох Нью-Йорків. «Gazeta.ua», 2007, 3 травня. Web: http://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_kutochok-pereyaslava-vartij-troh-nyu-jorkiv/160711; Хобта Олена Семенівна. Web: https://who-is-who.ua/main/page/xxkiev2006/49/184; 27 травня виповнюється 120 років від дня народження Олени Семенівни Хобти (1882—1960). Web: https://www.niez.com.ua/museums/entsyklopediia-zapovidnyka/istorychnyi-kalendar/особистості/2586-27-травня-виповнюється-120-років-від-дня-народження-олени-семенівни-хобти-1882–1960.html

Л.В. Ковпак.

ХОДИНИ́ЦЬКИЙ Казимир (Chodynicki Kazimierz; 31.03.1890—14.05.1942) — польс. дослідник історії Сх. Європи. Професор (1921). Чл.-кор. АН у Кракові (1927). Н. у м. *Варшава* в сім'ї адвоката, учасника *польського повстання 1863—1864* П.Ходиницького. 1909 закінчив г-зію в м. Варшава. 1909—14 вивчав історію та полоністику в *Краківському університеті*. У серпні 1914 захистив докторську дис. «Спроби запровадити християнство в Литві до 1386 року» («Próby zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed rokiem 1386»). Працював учителем в еміграційних польс. г-зіях у *Москві* (1915—18). 1920 на підставі праці «Ставлення Речі Посполитої до греко-католицького визнання» («Stosunek Rzeczypospolitej do wyznania grecko-wschodniego») здобув габілітацію у Варшавському ун-ті. Від 1918 — викладач, від 1920 — доцент Вільного польс. ун-ту у Варшаві. Архівіст в Архіві давніх актів у Варшаві (1919—20). 1921—28 — професор Віленського ун-ту. Засн. і перший ред. (1923—28) «Ateneum Wileńskie». Від 1927 — чл.-кор. АН у Кракові. 1928—39 — професор Познанського ун-ту, декан гуманістичного ф-ту (1933, 1937). Член Польс. наук. т-ва в Москві (1915), Познанського т-ва приятелів наук (1928). 1940—42 — працівник варшавського магістрату. 1939—42 — викладач Таємного ун-ту зх. земель у Варшаві й Таємного Варшавського ун-ту. Учні — В.Генсель, А.Лапінський, Т.*Ловмянький*, Я.Орда.

Досліджував середньовічну та ранньомодерну історію Сх. Європи («Генеза династії Гедиміновичів» (1926), «Кілька питань з внутрішньої історії Литви після Люблінської унії» (1930), «Початок нової історії 1492—1559»); історію Церкви, втім і православної («Запровадження християнства в Литві до 1386 р.» (1914), «Генеза рівноправності схизматиків у Литві» (1919—20), «Реформація в Польщі» (1921), «Легенда про мученицьку смерть 14 францисканців у Вільні» (1927), «Справа про підпал євангельської церкви в Ґялові на Жмудзі» (1928), «Генеза і розвиток легенди про 3 віленських мучеників» (1928), «Православна церква і Річ Посполита: Історичний нарис 1370—1632» (1934), «Генеза Брестської унії» (1935), «З історії православ'я на Волині 992—1596»; 1937), історію історіографії («Погляди на завдання історії в епосі Станіслава Августа» (1915), «Із студій над руссько-литовським історіописанням: Рауданський рукопис» (1926), «Генеза і розвиток оповіді про вбивство Зигмунта Кейстутовича: Зі студій над литовським історіописанням» (1928), «Університетські роки Лелевеля 1804—1808»; 1929), допоміжні істор. дисципліни («Деякі зауваження до певних завдань польської науки в галузі руської палеографії та дипломатики» (1925), «Про польські впливи на руський документ Великого князівства Литовського» (1926), «Князь литовський у Куявії в XIV ст.: Причинок до дипломатики та сфрагістики литовських князів» (1933)).

Опрацював та видав «Школа в Кунео в світлі свідчень вільнюської слідчої комісії В. Коссовського» (1928).

П. у м. Варшава.

Літ.: *Bodniak S.* Kazimierz Chodynicki (1890—1942). «Kwartalnik Historyczny», 1939—46, r. 53; *Pietkiewicz K.* Kazimierz Chodynicki. В кн.: Wybitni historycy wielkopolscy. Poznań, 1989; *Winnicka H.* Chodynicki Kazimierz. В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Środka A.* Chodynicki Kazimierz. В кн.: Uczeni Polski XIX—XX st., t. 1. Warszawa, 1994; *Matelski D.* Grabież dóbr kultury w wojnach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569—1795): Książka dedykowana pamięci kierowników Katedry Historii Wschodu Europy Uniwersytetu Poznańskiego — prof. Józefowi Paczkowskiemu (1861—1933), prof. Kazimierzowi Chodynickiemu (1890—1942) i prof. Henrykowi Łowmiańskiemu (1898—1984). Poznan, 2005.

В.В. Тельвак.

ХОДО́ЛІЇ (Худолії) — кілька однойменних козацько-старшинських, згодом дворянських родів. Найбільш відомий бере початок від Кирила Гапоновича Ходолія (р. н. невід. — п. після 1697), черніг. полкового писаря (1676) та любецького *городового отамана* (1695). Його син — *Мойсей Кирилович* (р. н. невід, п. після 1754), пирятинський *сотник* (1713). Ін. представники роду обіймали посади *сотенної старшини*, *значкових товаришів* і *військових товаришів Лубенського полку*.

Рід внесений до 2-ї частини Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 5, вып. 3. К—СПб., 2004.

В.В. Томазов.

ХОЛОДЕ́ЦЬКИЙ-БЯЛИ́ЊА (Chołodecki Białynia) Юзеф (Юзеф-Домінік-Бартоломей Холодецький герба Бялиня; псевд. — Валєнти Чвік; 22.08.1852—30.01.1935) — польс. історик-популяризатор, краєзнавець, публіцист, сусп. діяч. Н. у с. Ставки (нині село Яворівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї лісничого. 1870 закінчив г-зію в м. *Львів*. 1870—74 вивчав право у Львів. ун-ті (див. *Львівський національний університет*). 1873—1909 працював на різних посадах у держ. поштовій службі в Черлянах (нині село Городоцького р-ну Львів. обл.), Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*), *Чернівцях* та Львові. Голова дирекції пошт у Львові (1903—09). Співробітник «Gazety Polskiej» (Чернівці). Член Т-ва для підтримки польс. науки в Львові, Геральдичного т-ва, Т-ва приятелів наук у Перемишлі, Істор. т-ва в Львові, Т-ва любителів минулого Львова. Заснував та очолював Нар. театр у Львові.

Досліджував історію боротьби за незалежність Польщі в 19 ст. («Генрик Шмітт: Біографія, написана на основі документів і листування» (1888), «Польська генераліція в Листопадовому повстанні» (1906), «Командири частин у Січневому повстанні та сучасні революційні пісні» (1907), «До історії Січневого повстання» (1912), «Патріотична діяльність священників у 1833-1837 рр.» (1913), «Францишек Смолка» (1913), «Диктатор Ромуальд Траугутт і культ його пам'яті у Львові» (1925), «Учасники Листопадового повстання, виключені з-під царської амністії»; 1930), військ. історію («Дещо про польську артилерію» (1885), «Дещо про поль-

ський флот і владу поляків на берегах Балтійського моря» (1886), «Корпус Дверницького в межах Австрії»; 1913), минуле Буковини («Буковина: Записки про її минуле і пам'ятки» (1884), «Минуле Товариства братньої помочі і Польської читальні в Чернівцях»; 1885), Поділля («До історії дрібної шляхти Поділля»; 1911) і Львова («Тринитарії львівські та викуп полонених» (1911), «Стрийський цвинтар у Львові» (1913), «Військовий архів у Львові» (1922), «Героїчні діти в обороні Львова» (1926), «Львів під час воєн Наполеона Великого в 1809—1814 роках» (1927), «Львів у XIX столітті» (1928), «З минулого військових споруд Львова» (1929), «Львів під час Листопадового повстання» (1930), «Львів після Віденського конгресу (1815—1823)» (1930), «Ян Боньча Павульський і його патріотична діяльність: Спогади з історії Львова XIX ст.» (1931), «Фанні Дітнер — її викривальна діяльність і кримінальний процес: Причинок до історії Львова в роки світової війни»; 1932).

П. у м. Львів.

Літ.: Jubilat Józef Białynia Chołodecki literat i publicysta. Lwów, 1927; *Czołowski A.* Chołodecki Białynia Józef (1852—1935). «Miesięcznik Heraldyczny», 1935, r. 13, nr. 5; *Lewicki K.* Chołodecki Białynia Józef Dominik. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 3. Kraków, 1937; *Romek Z.* Chołodecki Białynia Józef. В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994.

В.В. Тельвак.

ХОМЕ́НКО Андрій Вікторович (06.12.1997—03.03.2022) — укр. військовик, старший лейтенант, командир десантно-штурмового взводу 80-ї окремої десантно-штурмової бригади Десантно-штурмових військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с. Розкопанці Київ. обл. 2019 завершив навчання, отримав диплом і перше офіцерське звання. За розподіленням потрапив у 3-тю батальйонну тактичну групу (м. Чернівці) 80-ї окремої десантно-штурмової бригади. Брав участь у бойових діях під час проведення ООС.

З поч. широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 брав участь у боях з рос. окупантами на Миколаївщині. Загинув під час боїв з десантом противника в околицях с. Андрійчикове Миколаїв. обл. Його підрозділ завдав істотних втрат противнику: знищено 10 одиниць техніки і понад 30 окупантів.

Указом Президента України № 148/2022 від 19 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Х. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік): Зб. інформаційних матеріалів. К., 2023; *Олехнович А.* Віктор Хоменко, батько Героя України: «Андрій до останнього казав, що на полігоні…». «АрміяInform», 2022, 27 березня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/03/27/viktor-homenko-batko-geroya-ukrayiny-andrij-do-ostannogo-kazav-shho-na-poligoni/; *Карбунар Н.* Підрозділ Андрія Хоменка знищив ворожий десант на Миколаївщині. «Главком», 2022, 18 серпня.

В.В. Мараєва.

ХОРВА́Т фон (от) **Куртич Іван** (Йован) **Самійлович** (1713—1780) — генерал-поручик рос. служби. Походив із сербських дворян. Батько Самойло Маркович був воєводою у Великому Варадині (нині м. Орадя, Румунія; у володіннях австрійс. *Габсбургів*). Х. закінчив військ. школу, брав участь у різних воєн. кампаніях, у чині підполковника 1745 став служити в Потисько-Помориській ландміліції. Коли стабілізувався австрійсько-турец. кордон і погіршилися умови перебування православних на землях, контрольованих Угорщиною, Х. став одним з ініціаторів переселення сербів до «єдиновірної Росії». У *Російській імперії* отримав чин генерал-поручика і посаду командира Новосербського корпусу. 1751 було створено адм.-тер. і військ. одиницю *Нова Сербія*.

І. Хорват фон Куртич.

На початковому етапі переселення Х. мав великі плани стосовно облаштування в новій батьківщині: обіцяв набрати 4 полки (2 гусарські, 2 піхотні) у заг. кількості 16 тис. осіб із представників різних південно-слов'ян. народів, за що просив спадкового полковництва в одному з полків, урівняння в чинах сербських офіцерів з російськими, пільг у торгівлі і захисті прав. Жалувана грамота від 11 січня 1752 дозволяла Х. сформувати полки (два), прирівнювала офіцерські чини колоністів до рос. системи, дозволяла вільну торгівлю, захищала права вдів і сиріт та ін. Великі плани командир Новосербського поселення мав і щодо церк. питань — він домігся дозволу Найсвятішого Синоду на запровадження в Новій Сербії архімандрії та буд-во бл. *Новомиргорода* монастиря, виношував зухвалий задум створення Новосербської єпархії. Земляки згадували Х. як палкого прихильника *православ'я*.

У складі Новосербського корпусу були створені гусарський Хорватів і Пандурський піхотний полки (у гусарському Х. родині надавалося право спадкового полковництва). Центром поселення став Новомиргород. 1759 створено Новомиргородський гарнізон, польові полки Македонський та Болгарський. Гол. завданнями новоприбулих були заселення території й охорона держ. кордону. До кінця свого існування жоден з військ. підрозділів не був остаточно укомплектований. За матеріалами слідчої комісії, 1762 гусарський полк мав у наявності 41,3 % необхідного складу; піхотний — 9,1 %, Новомиргородський гарнізон — 37,7 %. Серед причин цього — і заборонні дії з боку австрійс. уряду, і значні зловживання Х. на посаді, які призводили навіть до збройних виступів його підопічних. 1763 Х. звільнили з посади, у березні 1764 Нову Сербію включили до складу *Новоросійської губернії*, гусарський полк отримав назву Чорного, піхотний — Жовтого (по 16 рот кожний). У результаті слідства були

А. Хоменко.

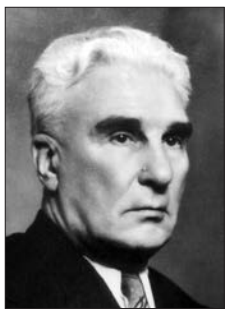

К.П. Хохлов.

доведені розтрата понад 120 тис. *рублів*, зловживання посадовими обов'язками; Х. засудили до страти, яку замінили засланням до Вологди (нині місто в РФ). За одними свідченнями, там він і помер 1780, за іншими — нібито після 1775 генерал-поручик П.Текелій «випросив» у рос. імп. *Катерини II* помилування для свого земляка і він повернувся до родини. Спочатку згідно з вироком планувалися конфіскація всього майна, позбавлення чинів дітей, пізніше від цього відмовилися. Один із синів, Йосип Іванович, 1792—94 очолював Воронезьке намісництво, а 1794—96 — *Катеринославське намісництво*, де діяльність свою завершив також суд. справою за зловживання. Х. та його спадкоємці в 19 ст. жили в маєтку Головщино (нині с. Головчино Бєлгородської обл., РФ).

Літ.: *Ястребов В.Н.* Дополнение к родословной Хорватов. В кн.: Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), т. 4. Одесса, 1889; *Посунько О.М.* Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. Запоріжжя, 1998; *Церович Любовіє.* Йоват Хорват — ватажок першого переселення сербів до Російської імперії. «Украс», 2006, № 1; *Костяшов Ю.В.* Генерал Иван Хорват — сербский авантюрист на русской службе (вторая половина XVIII в.). «Славяноведение», 2012, № 2.

О.М. Посунько.

ХОТОВИ́ЦЬКИЙ Михайло Олександрович (14.02.1880—04.03.1938) — кооп. і громад.-політ. діяч. Н. у м. *Кременець* (нині Терноп. обл.) в сім'ї священника. Закінчив гімназію в м. *Житомир*, навчався у Київ. ун-ті. Від 1906 очолював відділ у редакції газ. «Рада». Вступив у партію укр. трудовиків, був одним із ред.-видавців час. «Рідна справа — Думські вісті» фракції «Українська громада» у *Другій Державній думі Росії* (1907). Після поразки революції в Рос. імперії займався розбудовою кооп. орг-цій у Київ. губ., викладав на кооп. курсах. Один із засн. (1912) і діяльних членів т-ва «Наша кооперація». Делегат 2-го Всерос. кооп. з'їзду в Києві (1913), член оргк-ту зі створення Укр. споживчого союзу (1913—17) (див. *Споживча кооперація України*).

Від 7 березня 1917 до 29 квітня 1918 — член *Центральної Ради*, обраний до неї від кооп. орг-цій. В червні 1917 увійшов до фінансової комісії ЦР. У травні 1917 — делегат установчих зборів Дніпровського союзу споживчих т-в («Дніпросоюзу»). Співзасн. і член правління Пд. кооп. банку (згодом реорганізований в Укр. народний кооп. банк), до його закриття більшовицькою владою у грудні 1920 входив до правління цього банку.

Делегат трьох Всеукр. з'їздів кооператорів у Києві (1917—18) й установчих зборів Укр. центр. кооперативного к-ту у вересні 1918. Одночасно викладав на вищих кооп. інструкторських курсах. Брав участь у роботі Центр. споживчої кооп. орг-ції (від червня 1920 — Всеукр. кооп. спілка), Всеукр. об'єднаного представництва укр. кооперації за кордоном (1924—30). У січні 1920 — співзасн. і заст. голови опікунського к-ту Укр. кооп. інституту ім. М. Тугана-Барановського (1922—34 — Київ. кооп. інститут ім. В. Чубаря); надалі викл. цього вишу. Від 1934 викладав у бухгалтерському ін-ті та с.-г. технікумі в Києві.

Упродовж 1906—22 друкував статті на кооп. і громад. теми (переважно під криптонімами і псевд. М. Х., Х-кий М., Байдужий Михайло, Олександрович М.) в час. «Рада», «Громадська думка», «Наша кооперація», «Нова Рада», «Українська кооперація», «Волынь», «Муравейник» («Комашня» з 1917); видав 1914 брошуру «Товариські банки».Заарештований 17 жовтня 1937. Безпідставно звинувачений в антирад. діяльності, шкідництві й шпигунстві. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 8 грудня 1937 ув'язнений на 10 років. У лютому 1938 відкрито нове слідство, під час якого від тортур на допитах Х. помер. Особлива нарада при НКВС СРСР 9 березня 1938 винесла йому, вже померлому, смертний вирок.

П. у м. Київ.

Літ.: *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; *Роженко М.* Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства, кн. 2. К., 2001; *Волобуєва А., Сидоренко Н.* Формування преси Києва (1835—1918). К., 2011; *Гуцал П.* Брати Хотовицькі: різні життєві шляхи, а доля однакова. У кн.: Реабілітовані історією: Тернопільська область. Кн. 3. Тернопіль, 2013.

П.З. Гуцал.

ХОХЛИ́ — зневажлива назва українців, вживана переважно росіянами. Виникла у Смутний час (епоха громадянської війни у Московському царстві, 1603—18), спочатку стосувалася мешканців *Речі Посполитої* (незалежно від етнічної та релігійної приналежності), які носили незвичну для росіян зачіску — жмут волосся на поголеній голові (чуб, хохол). У 1640-х рр. термін фіксується як синонім запорозьких козаків (див. *Козацтво українське*). Згодом поширився на всіх українців.

Літ.: *Флоря Б.Н.* О значении термина «Хохол» и производных от него в русских источниках первой половины XVII в. (эпизод из истории русско-польско-украинских контактов). В кн.: Studia Polonica. К 60-летию Виктора Александровича Хорева. М., 1992.

Ред.

ХОХЛО́В Костянтин Павлович (01.11(20.10).1885—01.01.1956) — рос. та укр. актор театру і кіно, театральний режисер, педагог. Професор (1946). Нар. арт. УРСР (1941) та СРСР (1944). Н. в м. *Москва*. 1908 закінчив Моск. театральне уч-ще (педагог — О.Ленський). 1908—20 — актор Моск. худож. театру та його 1-ї та 2-ї студій. 1920—22 — актор, 1922—23 — гол. режисер, 1923—25 — режисер Петрогр. (з 1924 — Ленінгр.) Великого драм. театру. 1925—30 — режисер Ленінгр. академічного театру драми, 1931—38 — Моск. худож. академічного театру СРСР ім. Максима Горького. 1938—54 — худож. керівник та гол. режисер Київ. академічного рос. драм. театру (з 1941 — ім. Лесі Українки). Під час війни перебував в евакуації, працював у Башкирському академічному театрі драми (1941—42 — худож. кер.) та Російс. академічному театрі драми Башкирської АРСР. 1954—55 — гол. режисер Ленінгр. Великого драм. театру.

Як актор уславився виконанням ролей: у Моск. худож. театрі в спектаклях: «Синяя птица» М.Метерлінка (1908), «Анатэма» Л.Андрєєва (1909), «Гамлет» В.Шекспіра (1911), «Живой труп» Л.*Толстого* (1911), «Каменный гость» О.*Пушкіна* (1915) та ін.; у Великому драм. театрі — «Венецианский купец» (1920) і «Юлий Цезарь» (1922) В.Шекспіра, «Земля» В.Брюсова (1922) тощо.

Як режисер дебютував у Великому драм. театрі виставою «Юлій Цезар» В.Шекспіра (1922). Тут же поставив: «У жизни в лапах» К.Гамсуна (1922), «Ужин

шуток» С.Бенеллі (1923), «Близнецы» Тіта Макція Плавта (1923), «Бунт машин» О.М.*Толстого* (1924) та ін.; у Ленінгр. театрі драми: «Царь Эдип» Софокла (1924), «Доходное место» О.Островського (1928), «Горе от ума» О.Грибоєдова (1928) та ін.; у Моск. худож. театрі: «Плоды просвещения» Л.Толстого (1932), «Враги» Максима *Горького* (1933), «Волки и овцы» О.Островського (1935), «На берегу Невы» К.Треньова (1937), «Борис Годунов» О.Пушкіна (1937) та ін. Перші режисерські роботи відображали творчі пошуки молодого митця та позначені впливом експресіонізму і конструктивізму. Справжнього розквіту талант режисера досяг у київ. період. Тут він здійснив свої найкращі постановки, перетворивши театр на один із провідних у *СРСР*. Серед них: «Волки и овцы» О.Островського (1935), «Плоды просвещения» Л.Толстого (1936), «Каменный властелин» Лесі Українки (1939, 1946, 1951), «Зыковы» Максима Горького (1940), «Пигмалион» Б.Шоу (1945), «Горе от ума» О.Грибоєдова (1945), «Таланты и поклонники» О.Островського (1948), «Чайка» А.*Чехова* (1950), «Враги» Максима Горького (1951), «Мертвые души» за М.*Гоголем* (1952), «Маскарад» М.Лермонтова (1952) та ін.

1916 дебютував у кінематографі та знявся у 39-ти кінофільмах, серед яких: «Кастусь Калиновский» В.Гардіна (1927), «Союз великого дела» Г.Козинцева, Л.Трауберга (1927), «Горизонт» Л.Кулешова (1932), «Путешествие в Арзрум» М.Левіна, Б.Медведєва (1936). За виконання ролі голови Суду честі («Суд чести» А.Роома; 1948) одержав Сталінську премію 1-го ст.

Із 1922 викладач (з 1946 — професор) акторської майстерності в різних театральних навч. закладах: Театральному уч-щі ім. М. Щепкіна, Київ. ін-ті театрального мист-ва ім. Карпенка-Карого, Ленінгр. театральному ін-ті ім. О. Островського.

Нагороджений орденами Леніна (1947), «Знак Пошани» (1937), Трудового Червоного Прапора (1945) та ін. відзнаками.

П. у м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*), похований на «Літературних містках» Волкова кладовища.

Літ.: *Нестеровский П.* К.П. Хохлов. К., 1951; Народний артист Союзу РСР К.П. Хохлов: збірник статей і спогадів сучасників. К., 1968; *Зюков Б.* Костянтин Хохлов. К., 1985.

Н.М. Томазова.

ХРАПЛИ́ВИЙ Євген Васильович (псевдоніми Бувалий, Тиміш; 22.06.1898—06.05.1949) — громад. діяч, агроном, кооператор. Д-р економіки с.-г. (1933), професор (1942). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1935). Н. у с. Лисівці (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї сільс. вчителя. Навч. у Терноп. г-зії, іспити на атестат зрілості в роки *Першої світової війни* склав у *Відні*. Після війни закінчив Високу школу хліборобської к-ри у Відні, повернувся в *Галичину*. Працював у Ревізійному союзі укр. кооперативів, призначений референтом та інспектором-ревізором молочарської кооперації.

Редагував «Господарсько-кооперативний часопис» (1928 — весна 1934), двотижневик «Сільський господар» (1928—34), «Українське молочарство». Засновник і редактор «Українського агрономічного вісника» (1934—38). Обраний гол. директором т-ва «Сільський господар» (1928—44). Популяризував серед широких кіл громадськості справу й потребу планових громадсько-екон. заходів. Ідеолог і практик модерної громад. агрономії в *Західній Україні*. Написав дисертацію, пробувався на д-ра економіки в *Українській господарській академії* в Подєбрадах (Чехословаччина).

Входив до Гол. відділу *Львівського товариства «Просвіта»*, його ревізійної комісії (1935).

Співпрацював з укр. наук. установами, що емігрували. Створив «Хліборобський вишкіл молоді». Заснував Т-во укр. агрономів, був першим його головою. Працював в Укр. тех. т-ві. Організовував професійно-наук. конгреси цих т-в. Входив до Комісії економіки, соціології, статистики НТШ, співредактор 5-го тому її «Студій з поля суспільних наук і статистики» (присвячений О.*Русову*). Співпрацював з *«Українською загальною енциклопедією»*. Брав участь у підготовці до друку «Української сільськогосподарської енциклопедії». Вивчав досвід хліборобства в Данії, Швеції, Чехословаччині, Німеччині, Австрії, Угорщині.

У період відновлення Укр. д-ви очолив відділ рільництва в *Українському державному правлінні* у *Львові* (з 4 липня 1941). Підписав відозву, в якій усі патріотичні сили закликалися до об'єднання для відновлення Укр. д-ви (14 червня 1941). Директор Хліборобської палати у Львові. Професор агрономічного відділу Львів. політехніки (1942—44).

Емігрував до Німеччини, від 1945 з родиною проживав у м. Ерланген. Продовжив займатися пед. діяльністю. Професор с.-г. економії в *Українському технічно-господарському інституті* в Регенсбурзі (Німеччина), читав лекції з кооперації в *Українському вільному університеті в Мюнхені* (Німеччина). На еміграції продовжував працювати в НТШ, був співробітником заг. частини *«Енциклопедії українознавства»*. Працював у К-ті допомоги укр. студентству, сприяв організації *«Пласту»*.

Автор статей, грунтовних праць із молочарства, питань сільс. госп-ва і кооперації (наукових — «Плекання рогатої худоби в Галичині» (1933), «Сільське господарство Галицько-Волинських земель» (1936), «Карпатська Україна в числах» (1938), «Господарство Холмщини і Підляшшя» (Львів, 1944); популярних — «Шляхи нашої суспільної агрономії» (1929), «Як піднести наше хліборобство» (1932), «Як працювати в "Хліборобському вишколі молоді"»; три видання — 1937, 1940, 1942).

П. у м. Ерланген (Німеччина), похований на місц. цвинтарі.

Літ.: *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; *Волинець С.* 100-річчя Матері «Просвіти». В кн.: Ювілейний календар «Українського голосу» на переступний 1968 рік. Вінніпег, б/р; *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). К., 1969; *Качор А.* Євген Храпливий. Вінніпег, 1980; *Малюта О.* Храпливий Євген. В кн.: *Малюта О.* «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX ст.) К., 2008.

О.В. Малюта.

ХРЕЩА́ТИК, Святе місце — урочище в *Києві*; невеликий яр, що виходить до *Дніпра* південніше *Подолу*, а також берег Дніпра між яром та Подолом. Урочище та легенда про походження його назви відомі із 17 ст. За цією легендою, у водах струмка, що тече в яру, були охрещені сини *Володимира Святославича*. Після того, як

1802 тут встановили пам'ятник *Хрещення Русі* (*колону магдебурзького права)*, Х. став привертати численних прочан і отримав назву Святе місце. Залишається дискусійним питання, чи пов'язані між собою однакові назви урочища та гол. вулиці Києва (див. *Хрещатик*).

Д.Я. Вортман.

ХРЕ́ЩЕННЯ РУ́СІВ у 9 ст., «Перше хрещення русі», «Аскольдове хрещення» — подія, що відбулася незабаром після нападу *русі / русів* на *Константинополь* у 860. Як повідомляють візантійські джерела 9—10 ст., «роси» на чолі з невідомим на ім'я «архонтом» уклали з *Візантією* договір про мир і охрестилися; при цьому до них був відправлений єпископ. Згідно з «Окружним посланням» патріарха *Фотія* та анонімною хронікою «Продовжувача Феофана» (див. *Феофан Сповідник*), це сталося бл. 866 / 67 під час правління імператора Михаїла III та патріарха Фотія; згідно з *Константином VII Багрянородним* («Життєпис Василія I») — під час правління імператора *Василія I* та патріарха Ігнатія, тобто між 867 і 877. (Крім згаданих вище, відомості про Х.р. містяться в багатьох ін. візант. джерелах, але вони мають вторинний характер.) У «Життєписі Василія I» є деталі («країна», «народ», «архонт», «старійшини», нар. збори), які начебто свідчать про «міждержавний» характер відносин Візантії з русами; але, як відзначив І.*Шевченко*, це не реалії, а типові атрибути опису місії до варварів у візант. літературі.

Автор *«Повісті временних літ»*, запозичивши з «Временника» Георгія *Амартола* оповідь про похід русів на Константинополь, приписав кер-во цією акцією *Аскольду і Діру*. У свою чергу, автор рос. «Хронографа» редакції 1512 (див. *Хронографи*), зіставивши відомості «Повісті временних літ» та одного з візант. джерел (слов'ян. перекладу хроніки Іоанна Зонари), «вирахував», що безіменним вождем русів, які охрестилися, був Аскольд. Оповідь «Хронографа» про Х.р. була запозичена ін. істор. творами (зокрема, *Никонівським літописом*) і розвинута В.*Татищевим,* який запропонував вшановувати християнина Аскольда (вбитого язичником *Олегом*) як першого руського мученика (звідси гіпотези про «язичницьку реакцію» у Києві та ін.).

В історіографії поширена думка, що похід 860 був організований якимось центром політ. влади, розташованим у Сх. Європі (у *Києві* або деінде; див. *Руський каганат*), а отже, Х.р. можна розглядати як першу спробу християнізації *Київської Русі* та створення церк. орг-ції на її теренах. Натомість, як показав О.*Толочко*, грабіжницькі акції *вікінгів*, за масштабом подібні до походу 860, здійснювалися без участі держ. утворень — тимчасовими з'єднаннями піратських загонів; під час Х.р. нову релігію прийняли не «народ» чи «країна», а радше вождь війська та його оточення; рішення про хрещення зумовлювалося сьогочасними обставинами (такі випадки описані у франкських джерелах). Таким чином, Х.р. можна вважати незначним істор. епізодом, що не мав помітного впливу на ситуацію у регіоні.

Літ.: *Vasiliev A.A.* The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge (Massachusetts), 1946; *Ševčenko I.* Religious Missions Seen from Byzantium. «Harvard Ukrainian Studies», XII—XIII (1990); *Кузенков П.В.* Поход 860 г. на Константинополь и первое крещении руси в средневековых письменных источниках. В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г.: проблемы источниковедения. М., 2003; *Цукерман К.* Два этапа формирования Древнерусского государства. «Археологія», 2003, № 1; *Филипчук О.* Studia Byzantino-Rossica. Експансія, війна та соціальні зміни. Чернівці, 2013; *Толочко А.П.* Очерки начальной руси. К.— СПб., 2015.

Д.Я. Вортман.

ХРІСОВЕ́РІ Аристид Федорович (1809—27.12.1889) — грец. поет, письменник, громад. діяч, учасник визвол. боротьби за незалежність Греції 1821—29, *Кримської війни 1853—1856*, *Російсько-турецької війни 1877—1878*, полковник рос. служби. Н. в м. Месемврія (нині м. Несебир, Болгарія). Дитинство та юність Х. пройшли в *Одесі*, закінчив Грец. комерційне уч-ще. 1828 виїхав на Балкани в складі особливої місії рос. уряду. Як приватна особа брав участь у боротьбі греків проти турків у Етолії (істор. область у Середній Греції). Після утворення грец. д-ви вступив на військ. службу. 1835 засуджений за звинуваченням у вбивстві нареченої. Після закінчення терміну ув'язнення повернувся на військ. службу й

А. Хрісовері.

вів активну суспільно-політ. діяльність. 1843 заснував «Франко-Булгаро-Сербський союз» для захисту прав іноземців у Грец. королівстві. 1845 — особистий ад'ютант прем'єр-міністра грец. уряду І. Колетіса. За свою громад. діяльність і низку публікацій був переведений з 1-ї тетрархії Королів. фаланги до одного з батальйонів прикордонної варти у віддалених районах Фессалії. 1849 заснував орг-цію «Братство благовіщених», що мала на меті визволення історично грец. земель від осман. панування. 1853 прибув із таємною місією до *Санкт-Петербурга* в пошуках підтримки ідеї відродження Візант. імперії (див. *Візантія*) на Балканах. Не знайшовши підтримки, намагався діяти самостійно і шукав контакти з військовими. 7 травня 1854 призначений кер. окремого загону грец. волонтерів, які прибували з Балкан для участі у війні з Туреччиною, при 7-й піх. д-зії.

Надалі, перебуваючи на різних керівних посадах, брав активну участь у Дунайській кампанії (Сулінський бій), в боях на Крим. п-ові (штурм *Євпаторії*, оборона *Севастополя*, захист *Малахова кургана*, бій на Чорній річці). Командував ротою грец. батальйону, батальйоном (з 1 червня 1855) у складі Легіону імп. Миколи I. Не раз був поранений. 1858—68 жив з родиною в *Києві*, пізніше й до кінця життя — в Одесі.

1877 з початком російсько-турец. війни 1877—78 повернувся до армії і взяв участь у бойових діях на Балканах. Керував підрозділом «мисливців» Нижньо-дунайського загону (7-го корпусу) генерал-лейтенанта В.Верьовкіна. За військ. здобутки 14 січня 1878 одержав звання полковника. Після звільнення з лав армії в січні 1882 остаточно осе-

лився в Одесі й присвятив себе публіцистичній та літ. діяльності.

Свої громад., політ. та реліг. погляди висловив у низці літ. та мемуарно-істор. творів.

Нагороджений грец. срібним Пам'ятним хрестом «Війна за Незалежність 1821—1829 рр.», багатьма рос. орденами і медалями, особистою зброєю та ін.

П. у м. Одеса.

Тв.: Διογένης ή Ενεστώσα κατάστασις της Ελλάδος: Ποίημα ουνταχθέν παρά τον Αριστείκης Χρυσοβέργη. Εν Ύδρα, 1836; Λόγοι, προσψωνητικοί της δίκης και καταδίκης του Αριστείδη Χρυσοβέργη, συνταχθέντες υπό τον αυτού εν τω νοσοκομείω Ακροναυπλίας τη α΄ Νοεμβρίου του έτους 1835. Ναυπλία, 1838. Η Ελληνική. Ερμούπολη, 1853 (2-ге вид. — Αθήνα, 1973); Ιστορία της Ελληνική λεγεώνας: Ολίγαι λέξεις περί του σώματος των εθελοντών Ελληνική λεγεών Αυτοκράτορος Νικολάου του Πρώτου: Ιστορική διήγησις συνταχθείσα υπό του συνταγματάχου του Αριστείδου Χρυσοβέργη εν Οδησσώ 1882, т. 1—2. Οδησσός, 1887—1888.

Літ.: *Кибовский А.* Легион императора Николая I: Греческие волонтеры в Крымскую войну 1853—1856. В кн.: Военный сборник: статьи и публикации по российской военной истории до 1917 г. М., 2004; *Чернухин Е.К.* О трех греческих автографах в собраниях Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского. В кн.: Рукописна та книжкова спадщина України, вип. 14. К., 2010; *Пинчук С.* Сулинское дело капитана Хрисовери. «ВИЖ», 2011, № 4.

Є.К. Чернухін, С.О. Пінчук.

«ХРО́НІКА НАУКО́ВОГО ТОВАРИ́СТВА імені ШЕ́ВЧЕНКА» (до 1905 — «Хроніка Українсько-Руського наукового товариства імені Шевченка») — серійне науково-довідкове видання, що публікувало звіти й матеріали про наук., культурно-просвітницьку, видавничу, фінансово-екон. діяльність *Наукового товариства імені Шевченка*. Укладачі й редактори: ч. 1—68 — В.М.*Гнатюк*; ч. 69—74 — Р.Цегельський; ч. 75—77 — В.*Кубійович*; ч. 79—80 — Є.Вертипорох; ч. 81 — О.*Романів*, В.Ленцик; ч. 82—86 — О.Романів; ч. 87—97 — О.Романів, Н.Гумницька; ч. 98—99 — О.*Купчинський*. 1900—14 виходила як квартальник (59 вип.). Одночасно з україномовним виданням із квартальною періодичністю видавалася німецькомовна версія («Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg», до 1939 опубліковано 59 вип.). У міжвоєн. період 20 ст. (1918—39) окремі числа «Хроніки...» виходили як дворічники, за 1923—30 (ч. 67—70) — у вигляді спарених випусків. 1949, після утворення крайових відділів НТШ в Європі, Америці, Канаді й Австралії, структура видання дещо трансформувалася. Сучасна «Хроніка...» висвітлює діяльність НТШ в Україні та за кордоном, знайомить читачів із новими виданнями т-ва, рухом членів тощо.

Літ.: *Романів О.* «Хроніка наукового товариства імені Шевченка» як особливе джерело для студій з української наукової історіографії. «Праці Наукового товариства імені Шевченка» (Львів), 2000, т. 4.

М.М. Чебан.

ХРУ́ЦЬКИЙ Сергій (1887—р. с. невід.) — громад., політ. і церк. діяч, педагог. Н. на *Волині*. Професор г-зії в с. Антонівка Томашівського пов. У міжвоєнні роки член Тіснішого нар. к-ту *Української народно-трудової партії* (з 1923), ЦК *Українського національно-демократичного об'єднання* (з 1925); посол (депутат) польс. парламенту (1922—35): голова *Української парламентської репрезентації* (1925—26), віцеголова Укр. парламентської репрезентації (1928—30), член конституційної (1928—30), освіт. комісії сейму (1922—35). Виступав проти закриття правосл. церков у Польс. д-ві, *полонізації* системи освіти на західноукр. землях. У 2-й пол. 1930-х рр. — противник нормалізації українсько-польс. відносин (див. «*Нормалізація*»), співпрацював з редакцією «Biuletynu Polsko-Ukraińskego» (Варшава) та ін. У роки нім. окупації — провідний діяч *Українського центрального комітету*, перебував на Волині. У липні 1941 обраний членом *Української національної ради у Львові*. 1947 звинувачений у співробітництві з *Організацією українських націоналістів*, заарештований органами НКВС УРСР, згодом із сім'єю вивезений на заслання в м. Анжеро-Судженськ (нині місто Кемеровської обл., РФ).

П. у м. Анжеро-Судженськ.

Літ.: *Стецько Я.* 30 червня 1941. Торонто, 1967; Літопис нескореної України, т. 1. Львів, 1993; Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej: Słownik biograficzny, t. 2. Warszawa, 2000; Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: збірник документів і матеріалів. Львів—К., 2001; *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918—1929), т. 1. К.—Івано-Франківськ, 2002; *Соляр І.* Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923—1938). Львів, 2010.

І.Я. Соляр, *К.Є. Науменко.*

«ХУ́ТІР НАДІЯ» державний заповідник-музей Івана Карпенка-Карого (Тобілевича) — філіал *Кіровоградського краєзнавчого музею,* розташов. поблизу с. Миколаївка Кропивницького. р-ну Кіровогр. обл. Утворений 1956 на території садиби, названої на честь Н.Тарковської, першої дружини І.*Карпенка-Карого* (Тобілевича). І.Тобілевич оселився на хуторі навесні 1887 після повернення з 3-річного політ. заслання. Проживаючи тут до кінця життя (1907), він написав 11 із 18 своїх п'єс, що ввійшли до золотого фонду нац. класичної драматургії, зокрема: «Сто тисяч», «Хазяїн», «Суєта», «Житейське море». Садибу було закладено його батьком 1871. У різний час у ній проживали й ін. члени сім'ї Тобілевичів — брати І.Карпенка-Карого — М.К.*Садовський* і П.*Саксаганський,* а також його сестра М.Садовська-Барілотті. Із літа 1887 тут часто бували їхні друзі М.*Заньковецька,* Т.*Затиркевич-Карпінська,* М.*Старицький,* М.*Кропивницький* та ін. відомі діячі к-ри, які відіграли значну роль у заснуванні укр. професійного театру. З тих часів збереглися перша будівля в садибі Тобілевичів, зведена 1871 батьком драматурга Карпом Адамовичем («батькова хата»), та стара чумацька криниця. 1969 в заповіднику встановлено пам'ятник І.Карпенку-Карому (скульп. О.Ковальов), відкрито літературний музей. До 100-річчя укр. театру 1982 було відновлено споруджений І.Тобілевичем меморіальний будинок, від якого після *Другої світової війни* залишився лише фундамент. Кілька його кімнат відведено під експозицію, основна ж частина будівлі має меморіальний характер. Це кабінет драматурга, світлиця, спальня, їдальня, доповнені оригінальними речами тих часів,

«Хутір Надія». Меморіальний будинок І. Карпенка-Карого.

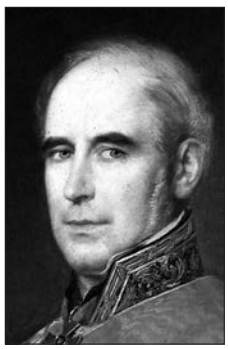

Р. Х'юбе.

що допомагають відчути творчу атмосферу садиби Тобілевичів, яку по праву вважають «колискою українського театру». До складу комплексу входять також парк-пам'ятка садово-паркового мист-ва і ставок. Збереглася й алея «іменних» дубів, посаджених корифеями укр. театру, які жили або гостювали в садибі Тобілевичів. Неподалік від хутора, на сільс. кладовищі, похований І.Тобілевич, а також члени його родини. У фондах заповідника-музею «Х.Н.» зберігається понад 2 тис. музейних предметів, значна частина яких передана сім'єю Тобілевичів-Тарковських. Щорічно проводиться свято театрального мист-ва «Вересневі самоцвіти», яке з 1990 стало всеукраїнським.

Літ.: *Чабаненко В.В., Корзун І.М.* «Хутір Надія». К., 1982; Україна: скарби музеїв та заповідників. К., 1997; Культура. Історія. Традиції. «Музеї України», 2004, № 6 [спецвипуск]; *Куценко Л.* Стежками хутора «Надія». Кіровоград, 2007.

Е.М. Піскова.

Х'Ю́БЕ (Hube) Ромуальд (17.02.1803—09.08.1890) — польс. правник, історик права, урядник *Королівства Польського*. Д-р права (1829), професор (1829). Н. в м. *Варшава* в сім'ї суд. урядника. 1814—18 навч. в г-зіях Варшави та *Кракова*. 1818—21 навч. на правничому ф-ті Варшавського ун-ту. Продовжував навчання в Берлінському ун-ті (у К.Савін'ї та Г.-В.*Гегеля*). 1829 на підставі захисту праці «Вчення про крадіжку: З римського права» («De furtis doctrinam: Ex iure Romano...») отримав докторат із права у Варшавському ун-ті. Від 1829 — професор Варшавського ун-ту. Співзасновник (1828) та гол. редактор (1828—30) першого польс. правничого час. «Themis Polskiej». Член Варшавського т-ва приятелів наук (1830). Від 1831 — на царській службі у Варшаві, 1833—61 — у *Санкт-Петербурзі*: член (від 1856 — голова) Кодифікаційної комісії для Королівства Польського, автор рос. кримінального кодексу (1845) і кримінального кодексу Королівства Польського (1847). 1841—45 — професор *Петербурзького університету*. Отримав звання сенатора та чин дійсного таємного радника. Після ліквідації Кодифікаційної комісії для Королівства Польського повернувся до Варшави; 1861—62 — директор урядової Комісії віросповідань та громадян. освіти, член Держ. ради Королівства Польського.

1867 вийшов на пенсію й зайнявся наук. діяльністю. Досліджував теоретико-правові проблеми («Про становище науки права в наших часах» (1828), «Зауваження до системи французького цивільного кодексу» (1829), «Загальні принципи науки кримінального права» (т. 1, 1830), «Деякі зауваження до історії науки права» (1830), «Дослідження про карний кодекс 1818 року»; 1863), історію польс. («Польське право в XIII ст.» (1874), «Польське право в XIV ст.: Законодавство Казимира Великого» (1881), «Польське право в XIV ст.: Суди, їх практика і правові відносини суспільства до кінця XIV ст.»; 1886) та слов'янського, втім і давньоруського («Розподіл спадщини за стародавніми слов'янськими законами» (1832, разом з Ю. Х'юбе), «Про значення римського і римсько-візантійського права у слов'янських народів» (1868), «Історія руського кримінального права»; ч. 1—2, 1870—72) права. Видавав правові джерела для дидактичних потреб («Ulpiani... fragmenta» (1826), «Gaii institutionum commentarii»; 1827). Опрацював та видав «Antiquissimae constitutiones sinodales provinciae Gnesnensis (1856). Учні — К.Дунін та С.Лагуна.

П. у м. Варшава.

Літ.: *Łaguna S.* Romuald Hube i jego działalność naukowa. «Ateneum», 1890; *Зигель Ф.* Об ученой деятельности Р.М. Хьюбе. «Журнал Министерства народного просвещения», 1891, ч. 236; *Rembowski A.* Romuald Hube. «Biblioteka Warszawska», 1895; *Dunin K.* Romuald Hube (1803—1890). В кн.: Studium biograficzno-bibliograficzne. Warszawa, 1904; *Dareste R.* Romuald de Hubé. «Revue historique de droit français et étranger», 1914, t. 14; *Sobociński W.* Hube Romuald. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 10. Warszawa—Kraków, 1962—64.

В.В. Тельвак.

Ц

ЦАКА́ЛОВ (Чака́лов, Чакалі́я) Афанасіос (Τσακαλωφ Αθανασιος; 1788—1851) — діяч грец. нац.-визвол. руху, один із засн. і керівників таємного т-ва «*Філікі етерія*», яке здійснило підготовку повстання проти осман. панування за незалежність Греції у 1821.

Н. у м. Яніна (нині місто у Греції), там здобув початкову освіту, вивчив франц., рос. та італ. мови. Його батько Н.Цакалов був купцем, торгував хутром у Молдавії, Валахії та Росії, прийняв рос. підданство; мати була із заможної родини. Рятуючи сина від переслідувань з боку турків, батько вивіз його до Росії. 1807 Ц. переїхав до Франції. Продовжуючи навчання у Парижі, увійшов до складу правління т-ва «Грекомовний готель», де набув досвіду орг. діяльності. 1811 Ц. повернувся до *Ніжина*, допомагав батькові у торг. справах. 1814 прибув до *Одеси*, де разом із Н.Скуфасом і Е.*Ксантосом* заснував таємне т-во «Філікі етерія». Фінансова допомога заможних грец. купців, які були членами цієї орг-ції, сприяла розширенню матеріальної бази підготовки повстання 1821. 1817 переїхав до *Стамбула*, куди 1818 було перенесено центр «Філікі етерії». Під час нац.-визвол. війни грец. народу 1821—29 брав участь у воєн. діях у Дунайських князівствах і Греції. За правління І.Каподистрії в Греції (1827—31) обіймав низку офіц. посад. 1832 переїхав до *Москви*, де продовжив займатися торг. справами.

Літ.: *Арш Г.Л.* Тайное общество «Филики Этерия»: Из истории борьбы Греции за свержение османского ига. М., 1965; *Його ж.* Этеристское движение в России: Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. М., 1970; *Арш Г.Л., Пятигорский Г.М.* Некоторые вопросы истории «Филики Этерии» в свете новых данных советских архивов. В кн.: Балканские исследования, вып. 11. М., 1989; *Терентьева Н.А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII—XX вв.). К., 1999; *Її ж.* Таємне грецьке товариство «Філікі Етерія». К., 2005; *Пелешко А.В.* Становлення незалежної грецької держави (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). К., 2009.

Н.О. Терентьєва, А.В. Пелешко.

ЦА́РІВ-БОРИ́СІВ, Цареборисів, Борисів город, Новий Царів город — місто-фортеця на правому березі р. Оскіл (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону), що існувала у ранньомодерний час; її рештки, Цареборисівське городище, — визначна пам'ятка археології. Ц.-Б. заснований воєводами Б.Бєльським і С.Алфьоровим 1599 за указом царя Бориса Годунова як одна з гол. фортець на пд. кордоні Московського царства. Був висунутий далеко на пд. за межі території, яку де-факто контролювала д-ва. Названий на честь Бориса Годунова. Залога фортеці складалася з рос. «служилих людей» (чисельність бл. 3 тис. осіб).

1604 населення Ц.-Б. перейшло на бік *Лжедмитрія I*, 1606 взяло участь у повстанні І.*Болотнікова*. На поч. 1610-х рр. більшість мешканців залишила Ц.-Б. 1612 місто, яке не було кому захищати, спалили татари, і воно припинило існування. З 1630-х рр. на городищі стояла моск. прикордонна варта. 1654 тут оселилися переселенці з *Гетьманщини* («черкаси»). 1656 було відновлено фортецю. Місто почало відроджуватися (1663 — бл. 600 мешканців, переважно черкасів, яких очолював *отаман* І.Світличний). Значна частина цареборисівців взяла участь у *Повстанні лівобережному 1668* та повстанні С.Разина (осінь 1670). Після придушення цих повстань місто почало занепадати. У 1680-ті рр. Ц.-Б. став однією з рядових фортець *Ізюмської оборонної лінії* і водночас центром сотні у складі *Ізюмського полку*. Багато мешканців Ц.-Б. померло від чуми 1718—19. У ході боротьби з епідемією 1719 за наказом рос. влади уцілілих мешканців Ц.-Б. вигнали у ліс, а фортецю спалили. Цареборисовці оселилися неподалік і започаткували с. Цареборисів (1919 перейменоване на с. Червоний Оскіл, від 2016 — с. Оскіл (Ізюмський р-н Харків. обл.).

А. Цакалов.

Місто, за письмовими та археол. джерелами, складалося з цитаделі («города», площею бл. 4 га) та посаду (площею не менше як 10 га). Обидві частини були укріплені дерев'яними стінами і баштами, валами та ровами. Городище розташов. на сх. околиці с. Оскіл, на високому мисі, утвореному р. Оскіл та її притокою р. Бахтин (відносна висота до 90 м). Збереглися дві лінії укріплень (вали і рови). З 2004 ведуться археол. дослідження (кер. І.Голубєва), у ході яких виявлено рештки житлових, виробничих і громад. споруд, кераміку, металеві вироби (знаряддя праці, зброя, прикраси), монети. Малопотужний, але насичений артефактами культ. шар складається з двох верств, які відповідають двом періодам історії Ц.-Б.

Літ.: *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1859; *Загоровский В.П.* Изюмская черта. Воронеж, 1980; *Солодкин Я.Г.* Из ранней истории Царёва-Борисова. В кн.: Проблемы изучения истории Центрального Черноземья. Воронеж, 2000; *Його ж.* К ранней истории Оскола и Царева-Борисова. В кн.: Н.И.Троицкий и современные исследования историко-культурного наследия Центральной России, т. 2: История, этнография, искусствоведение. Тула, 2002; *Голубєва І.В.* Царів-Борисів — перша фортеця Слобідської України. В кн.: Культурна спадщина Слобожанщини: історія, ар-

В.В. Цвєтков.

хеологія, краєзнавство. Х., 2005; *Її ж.* Цареборисівська фортеця: результати та перспективи археологічних досліджень. В кн.: Святогірський альманах 2009. Донецьк, 2009; *Ісаєв Т.О.* Цареборисів: від заснування до утворення Ізюмського слобідського полку. «Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки», 2010, № 906, вип. 13. Web: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2010_906_13_15

Д.Я. Вортман.

ЦВЄТКО́В Віктор Васильович (23.03.1923—09.11.2007) — правник і педагог. Д-р юрид. н. (1971), проф. (1969). Чл.-кор. АН УРСР (1972; з 1991 — АН України, з 1994 — НАН України), дійсний член Академії правових наук України (1993). Засл. діяч н. України (1993).

Н. у с. Каменка (нині у Моск. обл., РФ). 1941—47 служив у Червоній армії (з 1946 — Рад. армія), брав участь у Великій вітчизн. війні СРСР 1941—45. Закінчив Академію бронетанкових військ (1945—47), юрид. ф-т Київ. ун-ту (1950). Від 1948 — 1-й секретар райкому ЛКСМУ в *Києві*, від 1949 — зав. відділу ЦК ЛКСМУ. 1951—54 — аспірант Академії сусп. наук при ЦК ВКП(б)/КПРС. Від 1957 — у Київ ун-ті: до 1968 — проректор з навч. роботи, 1959—69 — зав. кафедри держ., адм. і фінансового права. 1968—72 — зав. відділу науки та навч. закладів ЦК КПУ. Від 1972 — в Ін-ті держави і права АН УРСР (з 1994 — *Інститут д-ви і права імені В.М. Корецького НАН України*): зав. відділу державно-правових проблем управління, радник дирекції.

Автор понад 300 наук. праць з теорії та історії управління, держ. права, адм. права, зокрема 15 монографій. Засн. укр. наук. школи, яка розробляла державно-правові проблеми управління. Підготував 10 д-рів і понад 20 канд. наук.

Лауреат премій ім. Д. Мануїльського АН УРСР (1983), ім. Ярослава Мудрого Академії правових наук України (2002). Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», орденами Червоної Зірки, Богдана Хмельницького 3-го ст., Дружби народів, Князя Ярослава Мудрого 5-го ст., Трудового Червоного Прапора.

Праці: Наукова організація праці і радянська освіта. К., 1969; Наука управління і місцеві Ради. К., 1970 (у співавт.); Ефективність і якість управлінської діяльності. К., 1980 (у співавт.); Демократизація апарату управління. К., 1990 (у співавт.); Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект). К., 1996; Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи. К., 1998; Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти. К., 2003 (у співавт.).

В.О. Романцов.

ЦЕНГЛЕ́ВИЧ Каспер (1808—1886) — польс. поет-романтик і громад.-політ. діяч у Галичині 1830-х. Автор звернених до селян віршів укр. мовою і призначеної для підпільників агітаційної бесіди «Інструкція для вчителів руського народу», в яких містилися заклики до об'єднання для боротьби за свободу і відновлення держ. незалежності Польщі, до якої поряд з польс. зараховувалися і укр. та литов. землі. За політ. діяльність був ув'язнений австрійс. владою (1838—48). 1848 один з організаторів «*Руського Собору*», брав участь у *Слов'янському з'їзді в Празі*.

Документи: Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbirka dokumentů. Praha, 1958.

Літ.: *Созанський І.* До історії участи галицьких русинів у Слов'янськім конгресі в Празі 1848 р. «ЗНТШ» (Львів), 1906, т. 72; *Брик І.* Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа. «ЗНТШ» (Львів), 1920, т. 129; *Стеблій Ф.* Про «Інструкцію для учителів руського народу» К. Ценглевича. «УІЖ», 1972, № 4; *Його ж.* Ценглевич Каспер. У кн.: Історія України: А—Я: енциклопедичний довідник. К., 2008; *Його ж.* Внесок Василя Щурата в ідентифікацію «Інструкції для учителів руського народу» К. Ценглевича. У кн.: Парадигма: зб. наук. праць, вип. 7. Львів, 2012; *Borys W., Niefiedow I.* Dokumenty programowe i inne materiały do dziejów Stowarzyszenia Ludu Polskiego w Królestwie Polskim w zbiorach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie. In: Stowarzyszenie Ludu Polskiego w Królestwie Polskim. Gustaw Ehrenberg i «Świętokrzyżcy». Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1978; *Steblij F.* Polskie spiski lat trzydziestych XIX w. a społeczeństwo ukraińskie w Galicji. In: Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk— Łódź, 1984.

Ф.І. Стеблій.

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й ЗБРО́ЙНИХ СИ́Л УКРАЇ́НИ — див. Національний військово-історичний музей УКРАЇНИ (НВІМУ, до 2010 — Центральний музей Збройних сил України).

ЦЕНТРА́ЛЬНО-ЄВРОПЕ́ЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т (Central European University) — вищий навч. і наук. заклад, заснований 1991 у Празі (нині столиця Чехії) амер. бізнесменом і філантропом угор. походження Дж. Соросом. Проголошеною метою створення і діяльності Ц. є. у. було сприяння процесу переходу від диктатури до демократії у країнах Центр. і Сх. Європи і Центр. Азії через просування цінностей відкритого сусп-ва (див. «Відкрите» та «закрите» суспільства), а саме: виховання поваги до культ. різноманіття, вільної думки, прав людини, конституціоналізму і верховенства права. Ц. є. у. створювали за моделлю амер. дослідного ун-ту — graduate school, тобто навч.-наук. закладу, в якому діють магістратура (M.A.) та аспірантура (Ph.D. studies) за відсутності бакалаврату (з 2020 цей заклад пропонує також і бакалаврські програми).

Перший набір студентів становив бл. 100 осіб, навчання розпочалося у вересні 1991. Навесні 1992 Ц. є. у. отримав акредитацію у США від шт. Нью-Йорк, але протягом тривалого часу не мав акредитації у країні перебування (Чехословаччина, з 1993 — Чехія, з 1995 — Угорщина); акредитований угор. урядом у квітні 2005. Першим ректором ун-ту 1993 став А.Штепан (США). 1995 ун-т перенесли до Будапешта (Угорщина). 2019 внаслідок прийняття закону «Стоп Сорос» (2017) частину програм переведено до Відня (Австрія). У процесі формування Ц. є. у. прийняв до свого складу бізнес-школу, створену ще 1988 в Будапешті.

Істор. ф-т було засновано 1991, протягом 1992—93 на його базі організовано медієвістичний ф-т. Навч. і наук. діяльність з істор. тематики ведуть також центр істор. досліджень «Pasts, Inc. (Center for Historical Studies)» (засновано 2002), Центр досліджень Сх. Середземномор'я (створено 2010 внаслідок реорг-ції Центру досліджень грец. к-ри, заснованого 2004), Центр релігієзнавства (створено 2007 внаслідок реорг-ції магістерської програми з релігієзнавства, заснованої 2004), Програма досліджень націоналізму (засновано 1993 як Центр досліджень націоналізму, першим дир. якого був видатний науковець Е.Геллнер). Історія України також входить до кола інтересів

ун-ту (зокрема, видано тематичний зб. і три монографії). На 15 ф-тах, у двох професійних школах і понад 20 дослідницьких центрах ун-ту проводять дослідження та здійснюють навчання з багатьох ін. сусп.-гуманітарних (політологія, міжнар. відносини, соціологія, філософія, економіка, право) і меншою мірою — природничих (екологія) й точних (прикладна математика) дисциплін. Протягом 1990-х фокусом діяльності Ц. є. у. були постсоціаліст. країни, а з 2000-х сфера зацікавлень ун-ту стала глобальною, з особливою увагою до новопосталих демократій на всіх континентах. На 2024 кількість студентів перевищувала 1400 осіб (з них бл. 400 аспірантів) зі 108 країн (зокрема й України). Здобувачі мають можливість навчатися в 200 викл. із понад 30 країн. Ун-т бере активну участь у Болонському процесі. За 2 програмами Ц. є. у. увійшов до 50 найкращих ун-тів світу (Світ. рейтинг ун-тів за предметами, 2022).

Крім викладання протягом навч. року, викл. Ц. є. у. ведуть також короткострокові курси в рамках щорічного Літнього ун-ту, переважно для аспірантів ін. навч. закладів.

Серед викл. ун-ту були відомі історики: П.Ганак (Угорщина), Г.Городецький (Ізраїль), Я.Грицак (Україна), П.Гірі (США), Б.Крекич (Югославія — США), О.Міллер (РФ), А.Рібер (США); політологи: Ш.Авінері (Ізраїль), Д.Горовіц (США), Е.Геллнер (Велика Британія — Чехія), В.Кімліка (Канада), Д.Стоун (Австралія); економісти: Я.Корнаї (Угорщина), У.Пагано (Італія), Я.Ростовський (Польща) та ін. провідні дослідники.

Заг. кер-во закладом здійснює опікунська рада, очолювана з 1991 по 2007 Дж.Соросом (після цього він залишився почесним головою), а поточне — сенат (учена рада). Опікунська рада призначає ректора, а сенат — проректорів ун-ту.

Ректорами Ц. є. у. були А.Штепан (США; 1994—96), Й.Яржаб (Чехія; 1997—99), Й.Елькана (Ізраїль; 1999—2009), Дж.Шеттак (США; 2010—15), М.Ігнатьєфф (Канада; 2016—21); Ш.Рандер'я (США; 2021—25); К.Шнайдер (з 2025).

Ун-т є приватним навч. закладом, осн. джерелом фінансування якого є фонд пожертв (endowment). Переважну частину пожертв вніс засн. ун-ту Дж.Сорос. Міцна фінансова база дає можливість Ц. є. у. надавати стипендії багатьом студентам, залучати найкращі викладацькі кадри та розвивати матеріально-тех. базу.

Університетське вид-во «CEU Press» (засноване 1993) є одним із лідерів на ринку гуманітарної літератури в Центр. та Сх. Європі, публікуючи (переважно англ. мовою) як окремі монографії та зб. статей, так і тематичні серії досліджень і документальні видання.

Б-ка Ц. є. у., заснована 1992, налічує бл. 480 тис. одиниць зберігання (як друкованих, так і електронних) і надає університетській спільноті доступ до понад 100 електронних баз даних.

Офіц. вебсайт ун-ту: http://www.ceu.hu

Літ.: *Soros G.* Soros on Soros. New York, 1995; *Rhoads R., Szelenyi K.* Global Citizenship and the University. Stanford, 2011; Central European University Annual Report for 2015. Budapest, 2016.

Т.С. Шульга.

«ЦЕНТРОСПІЛКА» (1920) — кооперативне об'єднання укр. кооперації, яке виникло та діяло упродовж національно-визвольних змагань, що не визнало декрету РПО від 20 березня 1920.

«Ц.» була засн. 23 квітня 1920 на підставі спільної угоди між правліннями «Дніпросоюзу», «Централу», Українбанку, Страхосоюзу та Укр. центрального кооперативного к-ту (УЦКК). На противагу «Ц.» уряд вирішив заснувати весною 1920 спілку споживчих т-в (див. *Вукооспілка*).

14 травня 1920 Кооперативний к-т при Наркомпроді УСРР, очолюваний І.А.Саммером, визнав «Ц.». «механічним об'єднанням всіх колишніх кооперативних центрів», відхилив її реєстрацію і не визнав статут. 6 жовтня 1920 Головкооперком при РНК УСРР ухвалив постанову про реорганізацію самодіяльних центрів укр. кооперації та про їх входження до складу Вукооспілки на правах секцій. «Ц.» надавала матеріальну підтримку укр. громад. діячам, культурно-просвітницьким об'єднанням укр. громади Європи. Рад. влада і підпорядковані кооперативні спілки в УСРР не визнавали «Ц.» юрид. повноважень.

Літ.: *Доманицький В.* Коротка історія і напрямок діяльності Центр. українського сіль.-госп. союзу — «Централу». У кн.: Українська сільськогосподарська кооперація з нагоди 10-ї річниці заснування «Централу». Зб. 1-й. Подєбради, 1923.

В.І. Марочко.

ЦЕПКÓ Іван Григорович (11.09.1899—28.10.1922) — один із кер. «*Червоної дванадцятки*».

Н. у с. Коршилівка (нині село Підволочиського р-ну Терноп. обл.) в сел. родині. З вересня 1918 служив у австрійс. війську, із грудня 1918 — в *Українській Галицькій армії*, з підрозділами якої у січні 1920 перейшов до складу *Червоної Української Галицької армії*. У складі 45-ї стрілец. д-зії 14-ї армії РСЧА брав участь в *радянсько-польській війні 1919—1920*. Із 1920 член КП(б)У. Учасник 1-ї конференції галицьких та буковинських комуністів у *Києві* (1920). Брав участь в роботі 2-го Конгресу Комінтерну. Був пов'язаний зі структурами *Закордонного відділу ЦК КП(б)У*. У жовтні 1922 разом із С. Мельничуком і П.*Шереметою* очолив диверсійно-партизан. групу «Червона дванадцятка», перекинуту з УСРР на Тернопільщину.

Загинув у с. Голігради (нині село Заліщицького р-ну Терноп. обл.) під час бою з польс. жандармами.

Літ.: Революційна боротьба на Тернопільщині: 1917—1939 рр.: Документи і матеріали. Тернопіль, 1959; *Radziejowski J.* Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919—1929: Węzłowe problemy ideologiczne. Kraków, 1976; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; «Закордот» у системі спецслужб радянської України. К., 2000; *Васюта І.К.* Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918—1939 рр.). «УІЖ», 2001, № 6; *Bruski J.J.* Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921—1926. Kraków, 2010.

О.С. Рубльов.

ЦÉРКВА ВОЗДВИ́ЖЕННЯ ЧÉСНОГО ХРÉСТА У ДРОГÓБИЧІ — див. *Воздви́женська це́рква* (*це́рква Воздви́ження Чéсного Хреста́*) *у Дрогóбичі*.

ЦÉРНІКАВ Адам (традиц. Зернікав, нім. Zernikaw, лат. Zoernikav; 21.09.1652 — поч. 1690-х) — учений і богослов. Н. у м. Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ) у родині заможних бюргерів-лютеран. Навч. в Кенігсберзькому

В.І. Цимбал.

(1669—73) та Єнському (1673—76) ун-тах, після чого поглиблював свої знання у різних царинах (богослов'я, філософія, політика, право, інженерна справа, іноземні мови тощо), мандруючи країнами Європи. Під впливом праці Митрофана Критопула «Сповідання Східної кафолічної апостольської церкви» відійшов від *лютеранства* і став схилятися до православ'я. 1680 прибув до *Чернігова*, де його взяв під опіку Лазар *Баранович* і де Ц. перейшов у православ'я. З 1681 був на службі у гетьмана І.*Самойловича* в *Батурині*, розробляв плани фортець. 1683 відвідав *Москву*. Після 1683 доля достеменно невідома. Ймовірно, Ц. постригся в ченці та, як припускають, аж до своєї смерті перебував у *Батуринському Крупицькому Свято-Миколаївському монастирі*. Автор богословських, політ. та військ. трактатів (збергіся лише твір «Про походження Святого Духа від Святого Отця» (латин. мовою); вперше надрукований 1774—75, переклад грец. опубл. 1797, переклад рос. зроблений наприкінці 18 ст., опубл. 1902—06, а також автобіографії (за хронологічним викладом подій доведеної до 1683).

Праці: Православно-богословские исследования об исхождении Святаго Духа от Одного только Отца, т. 1. Почаев, 1902; т. 2. Житомир, 1906.

Літ.: Зерникав Адам. Обозрение рукописи содержащей в себе автобиографию его. «Труды Киевской духовной академии», 1860, кн. 3; *Біднов В.* Адам Зерникав і його догматичні трактати. Варшава, 1934; *Серов Б.* Адам Зерникав. В кн.: Православная энциклопедия, т. I. М., 2000; *Горшков К.* Адам Зерникав. «Балтийский альманах» (Калининград), 2004, № 4. Web: https://www.klgd.ru/city/history/almanac/a4_6.php?print=Y

Д.Я. Вортман.

ЦИКЛІ́ЧНОСТІ ТЕО́РІЇ — збірна назва поширених в істор. думці уявлень та концепцій, згідно з якими істор. процес розвивається по замкненому колу з постійним повторенням певних циклів. Цей підхід становить альтернативу концепцій лінійного істор. розвитку (див. *Прогресу теорія*), а в поміркованих проявах її доповнює чи коригує.

Уявлення про циклічність отримали значне поширення у давньоіндійській філософії та в добу греко-латинської античності (Платон, *Арістотель*, *Полібій*). У цей період домінували пошуки певного порядку, ритму та закономірностей в історії за аналогією з біологічними та космічними циклами. До ц. т., які домінували у світській інтерпретації історії до 18 ст., можна віднести істор. уявлення Н.Макіавеллі та Дж.Віко. У серед. 19—20 ст. ц. т. отримують песимістичний характер і спрямовуються проти ідеї прогресу та соціально-політ. поглядів доби *Просвітництва*. Поширюються уявлення про постійне повторення фаз варварства і цивілізації та неможливість єдності всесвітньої історії. До таких належать концепції культурно-істор. типів (М.*Данілевський*), локальних культур (О.*Шпенглер*) і локальних цивілізацій (А.*Тойнбі*). Варіантами ц. т. є також теорії соціокультурних циклів (П.*Сорокін*), етносів (Л.*Гумільов*) та «осьових епох» (К.*Ясперс*). Значне поширення отримали концепції мікроциклів розвитку соціальних, політ. та екон. процесів (Х.Ортега-і-Гассет, А.Шлезінгер, М.Кондратьєв, Й.Шумпетер та ін.).

Критика ц. т. за спрямованістю поділяється на дві частини: критика фактичної бази концепцій та критика методологічного підходу їх авторів. Найбільшій критиці були піддані глобальні ц. т. О.Шпенглера та А.Тойнбі. Серед їхніх опонентів можна назвати представників позитивізму (див. *Позитивізм в історичній науці*), неопозитивізму, марксизму (див. *Марксизм в історичній науці*) та *Анналів школи*. В останні роки суперечка концепцій циклічності та прогресу втрачає актуальність (див. *Постмодернізм в історичній науці*).

Літ.: *Вико Дж.* Основания науки об общей природе наций. Л., 1940; *Гумилев Л.* География этноса в исторический период. Л., 1990; *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. М., 1991; *Февр Л.* Бои за историю. М., 1991; *Губман Б.* Смысл истории: очерки современных западных концепций. М., 1991; *Шпенглер О.* Закат Европы, т. 1—2. М., 1992; *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992; *Тойнбі А.* Дослідження історії. К., 1996.

К.Ю. Галушко, А.Г. Плахонін.

ЦИ́МБАЛ Віктор Іванович (16.04.1901—28.05.1968) — живописець, графік, рекламіст, громад. і культ. діяч, меценат.

Н. у с. Ступичне (нині село Катеринопільського р-ну Черкас. обл.) в сім'ї вчителя, звільненого з роботи і ув'язненого на чотири роки за «мазепинство». Від 1912 вчився у 2-й Київ. г-зії, де в той час викладали М.Зеров, М.Кравчук, М.Тобілевич. Худож. освіту розпочав ще гімназистом на вечірніх курсах Київ. мистецької школи. Як член «Студентського куреня» вартував у приміщенні УЦР, батько не пустив його в Крути (див. *Крути, бій 1918*). Після закінчення г-зії (1919) записався до Київ. худож. школи, яку не закінчив через воєн. події. Як вояк армії УНР був інтернований у Польщі (табори Ланцут, Вадовиці і Каліш), малював для табірних видань карикатури і портрети (цикл «Типи інтернованих»).

Згодом жив у Польщі і Чехословаччині. У Празі (Чехословаччина) вивчав хореографію і театральне мист-во в школі Чеського нац. театру (закінчив 1926), навч. в Укр. студії пластичного мист-ва й одночасно — у Високій школі прикладних мист-в у проф. В.Менка. Став відомим як графік (автор численних обкладинок, екслібрисів) та ілюстратор дитячих книжок, переважно для львів. вид-ва «Світ дитини». Отримав 1-шу премію на конкурсі на найкращий графічний портрет чеського історика Ф.Палацького, а після закінчення навчання — місячну стипендію для поїздки до Італії. У жовтні 1928 виїхав до Буенос-Айреса (Аргентина), де особливо відзначився в галузі комерційної графіки; виконував проєкти грошей, гербів та держ. документів для урядів Аргентини, Бразилії, Уругваю, Чилі й Великої Британії. Організував укр. школу, яку сам і фінансував, влаштовував концерти, створював декорації для святкових академій (зібрань). 1931 разом із дружиною Т.Михайлівською-Цимбал був обраний членом-добродійником Т-ва «Просвіта». 1933 експонував 9 праць на виставці «Українська графіка» в Берліні (Німеччина). Мав у Буенос-Айресі 4 виставки (1936, 1948, 1956, 1959). Твори Ц. на виставках аргентинських митців було відзначено 4 золотими медалями (1948, 1949, 1955, 1957). 1960 переїхав до США, оселився в Детройті; багато займався рекламною графікою; брав участь у виставках у Нью-Йорку (1960, 1961) і Детройті (1961, 1969).

Творчість Ц. позначена впливом символізму і постійною присутністю укр. тематики:

портрети Т.Шевченка, В.Липинського, В.Доманицького, Б.Хмельницького, І.С.Мазепи, Д.Скоропадського, карикатури для укр. гумористичного ж. «Мітла»; обкладинки до «Кобзаря» Т.Шевченка та «Історії України» М.Аркаса; твори «Золоті ворота в Києві», «Кам'яна баба», «Рік 1933», «Руїни Київської лаври», «Київ над Дніпром», «Курган у степу», «Київська Богородиця Ненарушима» та ін.

П. у м. Нью-Йорк, похований на укр. цвинтарі в Баунд-Бруку (шт. Нью-Джерсі, США).

Заходами дружини Ц. було видано монографію про художника за редакцією С.Гординського (Нью-Йорк, 1972). Ц. опублікувала спогади про чоловіка (Буенос-Айрес, 1984).

Тв.: [Графіка Віктора Цимбала.] «Слово і час», 2003, № 5.

Літ.: *Дагор М.* Наше мистецьке пожнив'я. «Вісник Організації оборони чотирьох свобід України» (Нью-Йорк), 1961, № 4; *Мегик П.* Віктор Цимбал. «Нотатки з мистецтва» (Філадельфія), 1970, № 10; Віктор Цимбал: Маляр і графік. Нью-Йорк, 1972; Книга творчості українських митців поза Батьківщиною. Філадельфія, 1981; *Кейван І.* Українське образотворче мистецтво. Едмонтон, 1984; *Михайлівська-Цимбал Т.* Спогади. Буенос-Айрес, 1984; *Кесян І.* Українські митці поза Батьківщиною. Едмонтон—Монреаль, 1996; *Теліга О.* О краю мій... К., 1999; *Коцюк В.* Дорога пам'яті. К., 2000; *Кочевська Л.* Він складає славу України. «Українське слово», 2002, 16—22 травня; *Леонтовин О.* Його талантів вистачило б на кілька життів. «Урядовий кур'єр», 2002, 25 травня; *Горинь Б.* Глибина філософії митця В. Цимбала. «За вільну Україну», 2002, 25 вересня; *Його ж.* Туга Віктора Цимбала: документ. Роман-есе. К., 2005; *Федорук О.* Скарб, який ми віднайшли. «Літературна Україна», 2005, 30 червня; *Пеленська О.* Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині. Нью-Йорк—Прага, 2005; Тетяна і Віктор Цимбали. 25 років тому. *Головащенко М.* Феномен Олександра Кошиця. К., 2007.

Т.П. Герасимова.

ЦИ́МБАЛ Тетяна Іванівна (10.04.1908—23.12.1995) — акторка, майстер художнього слова, громад. діячка.

Н. у Києві в сім'ї вчителів, які організовували перші укр. школи. Батьки у 1920—21 зазнавали утисків і арештів, перебували в ЧК. Вихованка Музично-драматичного ін-ту ім. М. Лисенка (закінчила 1930), де її вчителями були М.Старицька, Г.Ігнатович, П.Рулін, Д.Ревуцький. Творчий шлях почала студенткою 2-го курсу в театральній майстерні «Брама». Грала у київ. Театрі юного глядача, Першому робітн. театрі, «Березолі», театрі ім. М.Заньковецької (Запоріжжя). Виконувала ролі Джульєтти («Ромео і Джульєтта»), королеви («Гамлет») Шекспіра, Варки («Безталанна») Панаса Мирного, Дарини («Ой, не ходи, Грицю») М.Старицького, Софії Петрівни («Майстри часу») І.Кочерги та ін. Під час нацистської окупації працювала в театрі ім. М. Садовського (1941—42), Укр. драматичному театрі ім. Т.Шевченка (1942—43). Підтримувала особисті стосунки з О.Телігою, Н.Городовенком. Після епізодичної роботи у Львів. філармонії 1953 повернулась до Києва, де працювала в Укр. республіканській філармонії, а після її ліквідації (1959) до виходу на пенсію 1965 — в Укр. гастрольно-концертному об'єднанні (Укрконцерт).

Набула громад. популярності під час святкування ювілею І.Франка 1956. Отримала першу премію на Республіканському конкурсі читців на краще виконання творів Т.Шевченка (1961). Відігравала визначну просвітницьку роль, виїжджаючи на гастролі по Україні, виступаючи в Сибіру, Казахстані, на Кубані. Читала твори Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, П.Тичини, М.Рильського, Б.Антоненко-Давидовича, В.Сосюри, О.Довженка, Олександра Олеся, а також молодих поетів тих років: В.Симоненка, Л.Костенко, І.Драча. Серед друзів і знайомих збирала укр. книжки і власним коштом розсилала у сільс. й міськ. б-ки, де перед тим бувала на гастролях і де компактно жили українці.

У репертуарі Ц. бл. 100 укр. і зарубіжних авторів (у перекладах укр. мовою), кількасот творів — від окремих поезій до великих композицій на два відділи («Дочка Прометея» — до ювілею Лесі Українки, 1963). Хрестоматійні твори, що пройшли цензуру, в інтерпретуванні Ц. набували значної емоційної сили. Її виступи, що набирали політ. звучання, ставали сусп. явищем.

Брала активну участь у центр. акціях шістдесятників, зокрема *Клубу творчої молоді «Сучасник»*. Виступила на забороненому вечорі Лесі Українки 31 липня 1963 у Першотравневому парку, на відкритті пам'ятника Шевченкові у с. Шешорах на Івано-Франківщині 8 серпня 1965. Брала участь у літ. вечорах, організованих *Клубом*, навіть тих, що були заборонені владою.

Щороку 22 травня приносила квіти до пам'ятника Шевченкові, де читала твори поета. 22 травня 1967 взяла участь в очоленій М.Плахотнюком демонстрації, що вирушила до будинку ЦК КП(б)У з вимогою звільнити затриманих у той вечір студентів. За принципову громадян. позицію влада фактично наклали заборону на творчу діяльність Ц. Тоді безкоштовні концерти Ц. по школах, підприємствах, ін-тах почала організовувати так само опальна О.Мешко. Залучала до участі у своїх виставах реж. Л.Танюка і М.Мерзлікіна. Супутні лекції читав Є.Сверстюк. Спілкувалася з колом укр. інтелігенції, шестидесятниками: Б.Антоненко-Давидовичем, І.Гончаром, А.Горською, Л.Костенко, І.Дзюбою, Н.Світличною, Л.Танюком, Ю.Бадзьо, Є.Сверстюком, Є.Пронюком, М.Плахотнюком, О.Мешко, В.Драбатою, Г.Дідківською. Листувалась Ц. із політв'язнями, підтримувала їхні родини. Оскільки через «політ. неблагонадійність» її не допускали на радіо й телебачення, професійних записів її виконання немає. В останні роки життя Ц. працювала над спогадами.

Тв.: Четверта муза Павла Тичини. «Вітчизна», 1983, № 1; Творець недописаної історії: [Про П. І. Руліна]. «Вітчизна», 1988, № 10; Як біблійний Іов. У кн.: Багаття: Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. К., 1999.

Літ.: *Горинь Б.* Туга Віктора Цимбала: Докум. роман-есе. К., 2005; *Корогодський Р.* Тетяна Цимбал. У кн.: Брама світла. Шістдесятники. К., 2009; Цимбал Вікторія. Шляхетна іскра вічного вогню. У кн.: Київ і кияни, вип. 10. К., 2010; *Цимбал В.* Сторінка діяльності Клубу творчої молоді «Сучасник»: До історії одного забороненого вечора. У кн.: Київ і кияни, вип. 12. К., 2010; *Плахотнюк М.* Наше діло нам святе. «Українська культура», 1997, № 1.

С.І. Білокінь.

О. Цинкаловський.

ЦИНКАЛО́ВСЬКИЙ Олександр (09.01.1898—19.04.1983) — археолог, історик, краєзнавець, дослідник історії та к-ри Волині.

Г. Ціріц.

Квітка Цісик.

Н. у м. Володимир. Перед Першою світ. війною евакуювався з сім'єю в Казань, де 1917 закінчив г-зію. Після повернення 1919 на Волинь був призваний до армії УНР, згодом вчителював на Кременеччині, Володимирщині. 1925 вступив до Варшавського ун-ту, де вивчав церк. історію й археологію, мист-во. Водночас співпрацював з Держ. археол. музеєм у Варшаві, їздив в експедиції на Волинь, Полісся, проводив археол. й етногр. дослідження. Активно співробітничав з НТШ, став його дійсним членом. За рад. влади був дир. музею в Кременці. Під час нім. окупації повернувся до Варшави, пережив Варшавське повстання 1944. З 1952 у Кракові, співпрацював з Археол. т-вом при від-ні Польс. АН, 1965—70 був секретарем т-ва. Друкував багато статей у виданнях Укр. сусп.-культурного т-ва в Польщі — ж. «Наша культура», газ. «Наше слово», «Українському календарі», часто підписуючи їх псевд. О.Волинець та А.Бужанський. Зібрав під час довголітніх досліджень Волині цінні матеріали, що увійшли до його праць, найважливішою серед яких є двотомний краєзнавчий словник, опубл. у Канаді. П. у Кракові, похований на правосл. цвинтарі у Варшаві.

Тв.: Княжий город Володимир. Львів, 1935; Матеріали до археології Володимирського повіту. «ЗНТШ», 1939, т. 154; Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961; Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком (Географічно-археологічна студія). Вінніпег, 1966; Старовинні пам'ятки Волині. Торонто, 1975; Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1. Вінніпег, 1984; Т. 2. Вінніпег, 1986.

Літ.: *Шиприкевич В.* Олександер Цинкаловський. У кн.: Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся, т. 1. Вінніпег, 1984; Український календар. Варшава, 1985; *Кот С.* Олександр Цинкаловський: життя, присвячене Волині. «Праці Центру пам'яткознавства», 1992, вип. 1; Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Луцьк, 1998; *Каліщук О.М., Дяченко В.М.* Олександр Цинкаловський — видатний дослідник Волині та Волинського Полісся. «Історичний архів. Наукові студії», 2015, вип. 14.

В.М. Петегирич.

ЦІ́РІЦ Густав (15.02.1872—серпень 1920) — військ. діяч, ген.-чотар УГА.

Н. у м. Сатмар (нині м. Сату-Маре, Румунія) в сім'ї нім. підприємця. Закінчив г-зію у *Стрию* (1891), австрійс. кадетську і старшинську піхотну школи. Із 1897 — на командних посадах в австрійс. армії, офіцер Генштабу (1900—02), проф. кадетської школи у *Львові* (1903—06).

Після закінчення Військ. академії у *Відні* (1909) — проф. Вищих артилер. офіцерських курсів. У роки *Першої світової війни* — командир піхотної д-зії. Із лютого 1919 — на службі в *Українській Галицькій армії*, нач. штабу корпусу, заст. військ. міністра, нач. штабу УГА (1919—20).

Автор проєктів реорганізації армії на сучасний лад. У лютому 1920 заарештований органами ВЧК, вивезений до *Москви*, де помер у тюремній лікарні.

Літ.: Життєписи українських вождів Галицької армії: Збірник. Кам'янець-Подільський, 1919; *Ключенко О.* Генеральна булава Української Галицької армії. «Літопис Червоної Калини», 1931, ч. 4; *Колянчук О.* та ін. Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995.

К.Є. Науменко.

ЦІ́СИК Квітка (англ. Kvitka Cisyk, K. C. (КаСеу); 04.04.1953—29.03.1998) — амер. співачка укр. походження, виконавиця блюзу та оперних партій, рекламних джинглів та укр. пісень. Мала рідкісне колоратурне сопрано.

Н. у Нью-Йорку в родині емігрантів із Зх. України. Батько — В.Цісик (20.09.1913—07.02.1971), гол. концертмейстер Львів. опери, а в еміграції — один із співзасн. і викл. Укр. музичного ін-ту в Нью-Йорку, кер. інститутського струнного оркестру; сестра — М.-Х.Цісик (18.08.1945—06.12.2003), відома піаністка, дир. консерваторії в Сан-Франциско. Ц. у дитинстві відвідувала школу українознавства і брала участь у пластунському русі. Змалку захоплювалася музикою — грала на скрипці, співала в хорі, займалася вокалом, а також опановувала сценічне мист-во у балетній школі Р.Прийми-Богачевської. 1967 заснувала укр. дитячий гурт «Соловейки», який під її кер-вом успішно виступав під час значних заходів укр. громади протягом трьох років. 1970 закінчила Вищу школу музики і мист-ва у Нью-Йорку і протягом року навч. в Харпер-коледжі при Унті шт. Нью-Йорк у Бінгемтоні. 1971 за стипендією стажувалася в Гентській консерваторії (оперний спів). 1974 закінчила Маннес-коледж у Нью-Йорку, де навчалася по класу скрипки, а згодом — оперного мист-ва (клас С.Енгельберга). У серед. 1970-х здобула визнання як виконавиця джинглів і саундтреків до худож. фільмів, у деяких з них знімалася в епізодичних ролях (пісню, виконану Ц. для фільму Дж.Брукса «Ти осяюєш моє життя» («You Light Up My Life«), 1978 відзначено премією Амер. академії кінематографічних мист-в і наук «Оскар» та кінопремією Голлівудської асоціації іноз. преси «Золотий глобус». Працювала над створенням іміджу провідних корпорацій світу ABC, NBC, CBS, Burger King, McDonald's, American Airlines, Coca-Cola, Pepsi-Cola, Ford Motor, Chevrolet, Cadillac, Toyota та ін. Ще 1970 Ц. разом з ін. співаками — І.Біскуп і В.Старосольським — у супроводі оркестру записали вінілову платівку укр. нар. і популярних пісень під назвою «Ivanku» (повна назва «Ivanku and other favorite songs of young ukrainians» («Іванку та інші улюблені пісні молодих українців»). Перший диск з укр. піснями «Songs of Ukraine» («Пісні України») було записано 1980, другий — «Two colors» («Два кольори») — 1989. 1988 на Фестивалі Зх. Канади творчість співачки було відзначено чотирма вищими нагородами, а 1990 обидва названі вище альбоми було номіновано на премію Амер. академії звукозапису «Греммі» в категорії «Найкращий альбом сучасної народної музики».

П. у Нью-Йорку після тяжкої хвороби.

Творчість Ц. отримала широке визнання у незалежній Україні. З 2010 одна з вулиць Львова носить ім'я співачки. Пам'ять Ц. увічнено меморіальною дошкою у Львові, створенням меморіального музею у Львів. шк. № 54, а також проведенням численних культ. заходів — мистецьких вечорів, фестивалів, конкурсів.

Літ.: *Глібчук У.* Ліричний маніфест свободи Квітки Цісик. «Дзеркало тижня», 2006, № 7, 25 лютого; *Вергеліс О.* Квітка на асфальті. Голос Америки — душа України. Там само, 2008, № 40, 25 лютого; *Жук О.* Наша американська Квітка. «Україна Молода», 2008, № 198, 25 жовтня; *Худицький В.* Журба і пісня Квітки Цісик. «Дзеркало тижня», 2013, № 13, 5 квітня; *Козак Л.* «Я мріяла, що в Україні мене почують». «Zaxid.net», 2013,

14 березня. Web: https://zaxid.net/ya_mriyala_shho_v_ukrayini_mene_pochuyut_n1280275; *Горак Р.* Журавлі вілетіли… Есеї про Євітку Цісик та її рід. Львів, 2018.

Н.М. Томазова.

ЦЮПА́К Олександр Сергійович (28.08.1982—11.03.2022) — укр. військовик, майстер-сержант, командир танк. взводу 14-ї окремої механізованої бригади (ОМБр) ім. кн. Романа Великого Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с-ще Луків Волин. обл. 2001 закінчив ПТУ за спеціальністю «тракторист-механік». У 2001—03 проходив строкову службу в лавах ЗСУ у 169-му навч. центрі «Десна» (с-ще Десна Черніг. обл.). З 2003 проходив службу за контрактом: спочатку у 51-й ОМБр, з 1 грудня 2014 — у танк. підрозділі 14-ї ОМБр. Брав участь у бойових діях під час проведення АТО та ООС. Двічі (2017, 2018) підрозділ Ц. відзначали як найкращий танк. взвод у ЗСУ. Ц. зі своїм підрозділом двічі представляв ЗСУ на міжнар. танк. змаганнях «Сильна Європа» (Strong Europe Tank Challenge), які відбувалися на полігоні Графенвер у Німеччині. З поч. широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 Ц. захищав Київщину. 11 березня екіпаж танку Т-64БВ у складі командира Ц., навідника солдата Р.Марценюка і механіка-водія М.*Цюрика* знищив кілька одиниць бронетехніки противника у с. Наливайківка. Також ефективно відбивав ворожі атаки в напрямку с-ще Макарів. Того ж дня внаслідок артилер. обстрілу противника танк Ц. було підбито, з екіпажу вдалося врятуватися лише пораненому навіднику. 15 березня 2022 Ц. поховано у с. Залужжя Волин. обл.

Указом Президента України № 264/2022 від 20 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Ц. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Олехнович А.* Герой України Олександр Цюпак був гордістю окремої механізованої бригади. «АрміяInform», 2022, 6 травня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/05/06/geroj-ukrayiny-oleksandr-czyupak-buv-gordistyu-okremoyi-mehanizovanoyi-brygady/; *Карбунар Н.* Олександр Цюпак. Історія танкіста, який зупиняв окупантів під Києвом. «Главком», 2022, 26 серпня. Web: https://glavcom.ua/country/society/tankovij-ekipazh-oleksandra-tsjupaka-nishchiv-okupantiv-pid-kijevom--870728.html

В.В. Мараєва.

ЦЮ́РИК Микола Володимирович (17.05.1981—11.03.2022) — укр. військовик, солдат, механік-водій танк. взводу 14-ї окремої механізованої бригади (ОМБр) ім. кн. Романа Великого Сухопутних військ ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с. Грудки Волин. обл. Закінчив професійне уч-ще за спеціальністю «тракторист». Пройшов строкову службу у лавах ЗСУ. Проживав у м. *Камінь-Каширський*. Їздив на сезонні заробітки за кордон. У 2014—15 проходив військ. службу в лавах ЗСУ за частковою мобілізацією. Служив у танк. батальйоні 51-ї ОМБр, з 1 грудня 2014 — в танк. батальйоні 14-ї ОМБр (м. *Володимир-Волинський*). Брав участь у бойових діях під час проведення АТО/ООС.

З поч. широкомасштабного вторгнення рос. військ в Україну 24 лютого 2022 був мобілізований до лав ЗСУ. Служив механіком-водієм танк. взводу 14-ї ОМБр ім. кн. Романа Великого. Брав участь у боях з рос. окупантами на Київщині, воював на танку Т-64БВ. 11 березня 2022 танк. екіпаж у складі командира майстер-сержанта О.*Цюпака*, навідника солдата Р. Марценюка і Ц. знищив кілька одиниць бронетехніки противника у с. Наливайківка. Також ефективно відбивав ворожі атаки в напрямку с-ще *Макарів*. Того ж дня танк було підбито, з екіпажу вдалося врятуватися лише пораненому навіднику.

Похований 15 березня 2022 у м. Камінь-Каширський.

Указом Президента України № 264/2022 від 20 квітня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Ц. посмертно присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Коваленко С.* Микола Цюрик вирушив на фронт першого ж дня повномасштабного нападу рашистських загарбників. «АрміяInform», 2022, 24 грудня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/12/24/mykola-czyuryk-vyrushyv-na-front-pershogo-zh-dnya-povnomasshtabnogo-napadu-rashystskyh-zagarbnykiv/

В.В. Мараєва.

О.С. Цюпак.

М.В. Цюрик.

Ч

ЧАЙКОВСЬКИЙ Андрій Якович (15.05.1857—02.06.1935) — письменник, громад. діяч, адвокат.

Н. у м. *Самбір* у сім'ї дрібного урядника. Початкову освіту здобував удома. 1869—77 навч. у Самбірській г-зії, був членом таємної учнівської громади (1873—77). 1877 вступив на філос. ф-т Львів. ун-ту. Вступив на однорічну військ. службу. 1878 записався на юрид. ф-т Львів, ун-ту. На другому році навчання отримав посаду у *Львівському товаристві «Просвіта»*. Був обраний головою студентського т-ва *«Дружній лихвар»*. 1881 став співзасн. «Кружка правників».

1882 мобілізований до австрійс. армії, його, як і тисячі ін. українців, відправили придушувати боснійський визвол. рух. Спогади про Боснію стали потім першим літ. твором Ч. 1882 склав суддівський іспит і впродовж 1884—86 практикував у Самборі, після чого переїхав у м. *Бережани*, де 1890 відкрив власну адвокатську канцелярію.

У Бережанах займався активною громад. діяльністю. Працював над розвоєм читалень т-ва «Просвіта», заснував хорове т-во *«Боян»* і театральний гурток, у яких сам брав участь, організував кредитове т-во «Надія», осередки пожежно-гімнастичних т-в *«Січ»*. Ч. обрали кошовим отаманом «Січей» на Бережанщині. Ч. став одним із засн. і першим головою Т-ва укр. журналістів і письменників у Львові, організатором протиалкогольного т-ва «Відродження». Брав активну участь у роботі Руського пед. т-ва, т-ва «Руська бесіда». Часто виступав перед громадами на різні теми, доклав зусиль, аби на Бережанщині народовецькі погляди перемогли москвофільські. Таку ж бурхливу діяльність Ч. провадив пізніше в *Рогатині*, Самборі і *Коломиї*.

Напередодні *Першої світової війни* Ч. перебрався мешкати до Самбора. Після окупації міста рос. військом 1914 Ч. заарештували й ув'язнили у львів. тюрму *«Бригідки»*.

У часи відродження укр. державності Ч. працював повітовим комісаром ЗУНР Самбірщини (1 листопада 1918 — 13 травня 1919); організовував на місцях нову владу, набирав добровольців до *Української Галицької армії*.

Після падіння *Західноукраїнської Народної Республіки* родина Ч. оселилася в Коломиї. Завдяки вдалим адвокатським діям Ч. приміщення нар. дому (нині тут Нац. музей нар. мист-ва Гуцульщини і Покуття ім. Й. Кобринського) залишилося за укр. громадою; у винагороду за виграну справу 1920 громада дозволила Ч. довічно із сім'єю оселитися в 3 кімнатах 2-го поверху. У центрі *Покуття* Ч. займався адвокатською, громад., літ. працею. 1924 обраний головою Т-ва письменників і журналістів у Львові. Співпрацював з *Українським національно-демократичним об'єднанням*.

Ч. починав літ. діяльність оповіданнями із сучасного йому життя. Одначе на другому етапі творчості він фактично повністю поринув у козац. тематику. До кращого його доробку належать повісті: «За сестрою» (1907), «Віддячився» (1913), «На уходах» (1921), «Олексій Корнієнко» (ч. 1—3, 1926—29), «Полковник Михайло Кричевський» (1935), «Перед зривом» (1937) та ін.

Найбільшим твором Ч., саме тим, який автор вважав найголовнішим, є роман «Сагайдачний», що його було задумано в 6 частинах. Водночас цей твір мав чи не найнещасливішу долю. Перші 3 частини рукопису загинули під час Першої світової війни. Лише 1918 Ч. відновив і видав 1-шу частину твору під назвою «Побратими». Ще дві частини роману вийшли 1929 і 1932 в *Тернополі* та Коломиї під назвою «До слави».

П. у м. Коломия, похований на місц. цвинтарі Монастирок.

Тв.: Чорні рядки: спогади комісара ЗУНР. «Дзвін», 1990, № 6; Твори, т. 1—8. Львів, 1992—95; Андрій Чайковський: Спогади. Листи. Дослідження, т. 1—3. Львів, 2002.

Літ.: *Маковей О. А.* Чайковський: літературно-критична студія. «ЛНВ». 1898, т. 1, кн. 3; *Николишин Д.* Андрій Чайковський: ювилейний реферат. Коломия, 1929; *Зубенко І.* Андрій Чайковський. «Дзвони», 1936, ч. 1—2; *Мельничук Ю.* Андрій Чайковський: слово про письменників. «Жовтень». 1958, ч. 9; *Васильчук М.*, Кречковський Л. Андрій Чайковський: штрихи до портрета на тлі Коломиї. Коломия, 1994; *Продан І.* Андрій Чайковський і його роман «Сагайдачний». «Дивослово». 1994, № 1; *Федак Р.* Андрій Чайковський — комісар ЗУНР. «Самбірські вісті (спецвип.)», 1994, серпень; Поклав серце у фундамент української нації (Андрій Чайковський). У кн.: *Качкан В.* Хай святиться ім'я твоє: студії з історії української літератури XIX—XX ст. Коломия, 1996; *Мандзюк О.* Андрій Чайковський: коломийські сторінки життя і творчості: 1919—1935 рр. Коломия, 2000; *Якимович Б.* Наукова, публіцистична та мемуарна спадщина Андрія Чайковського. У кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 7. Львів, 2000; *Тищик Б.* Андрій Чайковський — відомий випускник юридичного факультету Львівського університету. «Вісник Львівського університету. Серія юрид.», 2001, вип. 53; *Якимович Б.* Андрій Чайковський: життя, творчість, громадсько-політична діяльність. У кн.: Андрій Чайковський: Спогади. Листи. Дослідження, т. 1. Львів, 2002; Седляр О. Громадська діяльність Андрія Чайковського в роки Першої світової війни. «Питання історії України» (Чернівці), 2004, т. 7; Седляр О. Стосунки Андрія Чайковського із старорусинами (русофілами) : (70-ті рр. XIX ст. — 1914 р.). «Дрогобицький краєзнавчий збірник», 2005, вип. IX; *Бігусяк М.* Мовна

палітра Андрія Чайковського. «Українознавчі студії» (Івано-Франківськ), 2006, № 6—7; Андрій Чайковський: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження. Коломия, 2007; Васянович О. Традиційно-побутова культура Галицької шляхти XIX — початку XX ст. у творчості Андрія Чайковського. «Народна творчість та етнографія» (Київ), 2008, № 5; Визначні постаті України: Андрій Чайковський та Теофіл Окуневський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 2002; Антонюк І., Микитин А. Андрій Чайковський — повітовий комісар на Самбірщині. «Галичина» (Івано-Франківськ), 2014, ч. 25—26.

А.З. Королько.

«ЧАЙКО́ВЦІ», «Велике товариство пропаганди» — розлога структура нелегальних молодіжних осередків, сформована на поч. 1870-х із виниклих у *Санкт-Петербурзі, Москві, Києві, Одесі* та *Херсоні* таємних зібрань юнаків і дівчат, зацікавлених суспільно-політ. читаннями з метою підвищення самоосвіти, обговорення й осмислення філос. проблем у пов'язанні з тодішніми соціальними явищами. Від свого створення це підпілля планувало провадити антиурядову пропаганду.

Об'єднання іменоване від прізвища одного з ініціаторів — студента Петерб. ун-ту М.Чайковського, бл. витоків фундації як її фактичні лідери стояли провідники громад. б-ки Петерб. медико-хірургічної академії В.Александров і М.Натансон, які наполегливо поширювали, зокрема, твори В.*Берві-Флеровського*, І.*Сеченова*, М.*Чернишевського*, К.*Маркса*, чию працю «Громадянська війна у Франції» рос. мовою переклала член т-ва С.Клячко. Серед залучених до ядра «Ч.» — С.Перовська, С.*Кравчинський*, А.Сердюков, Л.Сердюкова, Д.Клеменц, М.Морозов, Н.Армфельд, С.Синегуб (Синьогуб), Ф.*Волховський*, А.*Желябов*, П.*Аксельрод*, О.Лукашевич, Я.Стефанович, М.*Колодкевич*, Л.Дическуло, Ш.*Ланганс*, А.Франжолі, М.Фроленко, Д.Желтановський, А.*Макаревич*, П.Макаревич. На основі складеної мережі «Ч.» розглядали можливість організації партії, здатної до повалення *самодержавства*, націлювалися розгорнути діяльність не тільки в інтелігентських колах. У народному середовищі вбачали реальний потенціал майбутнього масштабного повстання проти абсолютистського режиму.

1873 кн. П.*Кропоткін* склав проєкт програми «Должны ли мы заняться рассмотрением идеала будущего строя?», в якому обґрунтував неминучість революції та вказав на потребу забезпечення моральності методів боротьби. Першою чергою солідаризувався з федералістами *Інтернаціоналу І.* «Ч.» намагалися вести агітацію поміж робітників та селян, але їхнє «ходіння в народ» закінчилося масовими арештами.

1871—72 наразився на короткочасні затримання жандармами М.Чайковський (1874 емігрував), 1872 був заарештований М.Натансон. 1873—74 структуру було розгромлено, чимало «Ч.» засуджено. 1876 частина активістів увійшла до орг-ції *народників* із пізнішою назвою «*Земля і воля*».

Літ.: *Богучарский В. [Яковлев В.Я.]* Активное народничество семидесятых годов. М., 1912; *Шишко Л.Э.* Общественное движение в шестидесятых и первой половине семидесятых годов. М., 1920; *Антекман О.В.* Флеровский-Берви и чайковцы. «Былое», 1922, № 19; *Аксельрод П.Б.* Пережитое и передуманное, кн. 1. Берлин, 1923; Николай Васильевич Чайковский (26 декабря 1850 — 30 апреля 1926 гг.). «Каторга и ссылка», 1926, № 5; *Левенталь Н.* Накануне хождения в народ. М., 1927; *Тихомиров Л.А.* Заговорщики и полиция. М.—Л., 1928; *Чудновский С.Л.* Из давних лет. М., 1934; *Филиппов Р.В.* Идеология Большого общества пропаганды (1869—1874). Петрозаводск, 1963; Революционное народничество, т. 1. М.—Л., 1964; *Рудько М.П.* Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; *Чарушин Н.А.* О далеком прошлом. М., 1973; *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974; Революционеры 1870-х годов. Л., 1986; Деятели СССР и революционного движения России. М., 1989; *Малинин В.А.* История русского утопического социализма: вторая половина XIX — начало XX вв. М., 1991; *Троицкий Н.А.* Первые из блестящей плеяды. Саратов, 1991.

П.Г. Усенко.

ЧА́ЛИЙ Михайло Корнійович (24 вересня 1816—6 (19) лютого 1907) — педагог, освітній діяч, біограф Т. *Шевченка*.

Н. у *Новгороді-Сіверському* в родині збіднілих міщан. Початкову освіту здобув у приватній школі. У 1828—1840 навчався в Новгород-Сіверській г-зії (разом із К.*Ушинським*). У 1844 закінчив словесне відділення Університету Св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) у Києві. Майже 30 років викладав у г-зіях Немирова, Києва, *Білої Церкви*, у *Ніжинському юридичному ліцеї*.

Учасник руху за створення недільних шкіл. У 1859—1860 брав участь у створенні недільної школи при 2-й Київ. гімназії, де був старшим інспектором. У 1859 познайомився з Т.Г.*Шевченком*, поширював його твори і збирав матеріали про життя і творчість поета.

У 1861 призначений на посаду дир. білоцерківської г-зії. За пропозицією Ч. у 1868 відкрита гімназійна церква св. ап. Архипа і Филимона. З 1869 дир. *Ніжинського ліцею князя Безбородька* і г-зії при ньому.

У 1875 залишив службу й оселився у Києві. З 1882 член редколегії ж. «*Киевская старина*». У цьому журналі опублікував «Спогади» (1889, 1892—95), «З листування Т. Г. Шевченка з різними особами» (1897). 1882 вийшла друком праця Ч. «Життя і творчість Тараса Шевченка». Вів активну громад. роботу.

П. у Києві. Похований на Байковому кладовищі.

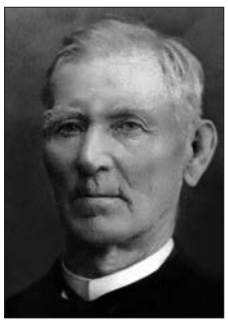

М.К. Чалий.

Тв.: Нові матеріали до біографії Т.Г. Шевченка. «Основа», 1862, № 5—6; Записки украинца из времени польского восстания 1861—1864. К., 1869; Иван Максимович Сошенко. Биографический очерк. К., 1876; Жизнь и произведения Тараса Шевченко (Свод материалов для его биографии). К., 1882; Воспоминания (1826—1844). К., 1890; К биографии А. Марковича. «Киев. старина». 1894. № 5; Воспоминания. 1844—1852. К., 1895; Очерки народной жизни. «Киев. старина». 1897. № 6—8; Юные годы П. А. Кулиша. К., 1898; К характеристике гр. В. А. Перовского. «Киев. старина». 1900. № 2; Вторая Киевская гимназия. «Киев. старина». 1900. № 4, 6—8; Белоцерковская гимназия (1862—1869). «Киев. старина». 1900. № 11—12; Иванъ Максимовичъ Сошенко: (біогр. очерк). [репринт. відтворення вид. 1876 р.]. К., 2007; Життя і творчість Тараса Шевченка: Звід матеріалів до його біографії. К., 2011.

Літ.: Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. СПб., 1881; Лицей князя Безбородко. СПб., 1895; *Сребницкий И.А.* Очерки по истории князя Безбородко (1832—1875). Нежин, 1895; Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1954—2003; *Смілянська В.Л.* Чалий Михайло Корнійович. Шевченківський словник, т. 2. К., 1977; *Егоров А.Д.* Лицеи России: Опыт исторической хронологии. Кн. 2: Лицей Князя Безбородко. Иваново, 1994; Провідники духовності в

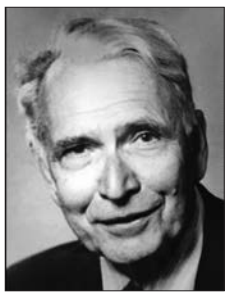

Е. Чаргафф.

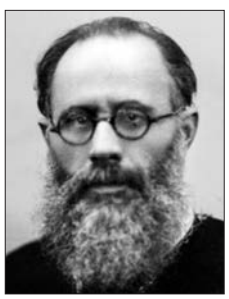

Миколай Чарнецький.

Україні. К., 2003; *Жадько В.* Український некрополь. К., 2005; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005; *Жадько В.* Некрополь на Байковій горі. К., 2008; Енциклопедія «Черкащина». К., 2010; Немирівщина від витоків до сьогодення. Вінниця, 2013.

О.Г. Самойленко.

ЧАРГА́ФФ (Chargaff) Ервін (11.08.1905—20.06.2003) — учений-біохімік. Професор (1952). Член Паризької АН, Нідерландської королів. АН, Нац. АН США, Нім. академії природничих наук «Леопольдина». Н. в м. *Чернівці* у сім'ї банкіра. 1914 родина перебралася до *Відня*, де Ч. навч. в г-зії ім. Максиміліана та згодом — у Віденському ун-ті, де студіював хімію і літературу. Захистив докторську дис. про органічні комплекси срібла та дію йоду на азиди (1927), здобув ступінь д-ра філософії у Віденському ун-ті (1928). Працював у Карлсберзьких лабораторіях у Копенгагені (Данія); мав стипендію Т.-Б.Джонсона в Єльському ун-ті в США; з 1930 був у Берліні (Німеччина) асистентом кафедри бактеріології, очолюваної М.Чаном, де три роки вивчав ліпіди бацили Кальмета-Герена, а також фракції жирів і фосфатидів дифтерійної палички. 1933, через прихід нацистів до влади в Німеччині, перебрався до Франції, де вивчав полісахариди бактерій. 1934 повернувся до США, працював у лабораторії Г.Клерка в Колумбійському ун-ті над нуклеїновими кислотами; з 1970 — зав. кафедри біохімії та директор Ін-ту біохімії, а з 1974 — професор цієї кафедри.

Автор 40 книг та сотень статей. Ч. сповідував принципи гуманізму, критичного «самообмеження» наук і доцільності прогресу. Поряд з ін. відкриттями сформулював «правило Чаргаффа» (1948), використане Ф.Кріком та Дж.Уотсоном для Нобелівського відкриття — визначення просторової структури ДНК.

Член Амер. академії мист-в і наук, почесний ректор Базельського, Боннського та Колумбійського ун-тів.

Лауреат кількох літ. премій.

Нагороджений Золотою медаллю ім. Л. Пастера (Франція, 1949), медаллю ім. К. Нойберга (США, 1958), нац. медаллю наук США (1975).

П. у м. Нью-Йорк (США).

2003 в Чернівцях ученому встановлено меморіальну дошку по вул. 28 червня, будинок № 20.

Тв.: Das Feuer des Heraklit: Skizzen aus einem Leben vor der Natur. Stuttgart, 1980; Brevier der Ahnungen. Stuttgart, 2002.

Літ.: *Костишин С.* Буковинець Ервін Чаргафф — біохімік світового масштабу. «Університетський вісник [Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича]», 2002, № 11—12; *Гусар Ю.* Ервін Чаргафф повернувся додому [про меморіальну дошку вченому]. «Правдивий поступ», 2003, вересень; *Карачко С.* П'ять «нобельців» — вихідці з України й один — із Чернівців. «Буковинське віче», 2003, 18 січня; *Клим Р.* Він відкрив ДНК [відкрито меморіальну дошку в Чернівцях]. «Свобода слова», 2003, ч. 86, 12 вересня; жовтень; Матеріали Чаргаффівських читань. Чернівці, 2004.

С.С. Костишин, О.Д. Огуй.

ЧАРНЕ́ЦЬКИЙ Миколай (14.12.1884—02.04.1959) — реліг. діяч, єпископ УГКЦ. Д-р богослов'я (1909), професор (1914). Н. в с. Семаківці (нині село Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.). Навч. у Станіславській духовній семінарії та в Колегії поширення віри в Римі (Італія; 1904—09), де 1909 висвячений на священника. Після повернення в *Галичину* був професором Станіславської духовної семінарії (1914—19). 1919 вступив до чернечого чину редемптористів сх. обряду. В 1920—30-х рр. провадив місійну діяльність з навернення до унії правосл. населення Польщі. Настоятель унійних монастирів: 1926 — у Костополі (нині місто Рівнен. обл.), з 1927 — у *Ковелі*. 2 лютого 1931 в Римі висвячений на єпископа і призначений Апостольським візитатором католиків східно-візант. обряду Віленської, Луцької, Люблінської, Пінської і Седлецької римо-катол. єпархій. Організовував унійні *парафії* на *Волині, Підляшші* та *Поліссі*. 1931 спільно з лат. духовенством заснував Папську семінарію в *Дубно* для підготовки катол. священнослужителів східно-візант. обряду. 1939 митрополитом Андреєм *Шептицьким* призначений екзархом Волині, Підляшшя і Полісся з повноваженнями Апостольського адміністратора. Під час *Другої світової війни* через заборону окупаційних властей мешкати на Волині оселився у *Львові*, де викладав у *Греко-католицькій богословській академії*.

11 квітня 1945 заарештований НКДБ УРСР і вивезений до *Києва*, де провадилося слідство у справі ієрархів *Української греко-католицької церкви*, звинувачених у «зраді батьківщині» та антирад. діяльності. 3 червня 1946 трибуналом Укр. округу військ МВС СРСР засуджений разом із митрополитом Й.*Сліпим*, єпископом Н.*Будкою* і прелатом П.*Вергуном* до 5-ти років позбавлення волі у виправно-трудових таборах із 3-річним терміном «поразки в правах». Як «особливо небезпечний державний злочинець» відбував покарання в особливих таборах СевПечлагу, а з червня 1950 — у будинку інвалідів Дубравлагу МВС СРСР у с-щі Явас (нині с-ще міськ. типу Республіки Мордовія, РФ).

Повернувшись до Львова 1956, зайнявся налагодженням нелегальної діяльності УГКЦ.

П. у м. Львів.

Реабілітований 1991.

27 червня 2001 у Львові Папою Римським *Іоанном Павлом II* проголошений блаженним.

Літ.: Rozwój akcji unijnej na Wołyniu. «Oriens», 1933, nr. 1; Z seminarjum w Dubne. Там само, 1934, nr. 3; Мартирологія українських церков, т. 2: Українська католицька Церква. Торонто—Балтимор, 1985; Ліквідація УГКЦ (1939—1946): документи радянських органів державної безпеки, т. 1—2. К., 2006.

Н.С. Рубльова.

ЧАРТОРИ́ЙСЬК (до 1902 Чорторийськ, у 1946—2021 Старий Чорторийськ) — село Камінь-Каширського р-ну *Волинської області*, у минулому — давньорус. «город», родове гніздо кн. *Чорторийських*, у 16—20 ст. — містечко. Розташоване на лівому березі р. Стир. Перша згадка про Ч. пов'язана з літописним повідомленням про *Витичівський з'їзд 1100*, на якому старші онуки *Ярослава Мудрого* позбавили володимирського і луцького кн. *Давида Ігоровича* обох його уділів і надали замість них кілька дрібніших «городів», зокрема Ч. Археологи датують виникнення укріпленого поселення 11 ст. З 12 ст. Ч. входив до *Волинської землі*. У 1291 волин. кн. *Мстислав Данилович* заклав у Ч. мурована башту, решткі якої виявив П.*Раппопорт* (1961). У 1340 Ч. ввійшов до володінь *Любарта* Гедиміновича і згодом був приєднаний до *Великого князівства Литовського*. У 2-й пол. 14 ст. наданий засн. роду

Чарторийськ. Домініканський костел св. Йосифа (тепер православна Воздвиженська церква). Фото початку 21 ст.

Чорторийських кн. Костянтину Коріатовичу (див. *Коріатовичі*). Після завершення «луцької війни», під час якої польс. військо здійснило невдалу спробу заволодіти Волинню (червень-серпень 1431), король *Ягайло* і великий литов. кн. *Свидригайло* підписали у Ч. дворічне перемир'я (1 вересня 1431). Вперше згадується як міське поселення у 1547 в акті поділу володінь між кн. Олександром та Іваном Чорторийськими. Старший із них, отримавши як спадок Ч., заснував окрему гілку роду, яка вигасла у 17 ст. Уже в 1-й пол. 16 ст. у містечку функціонував замок (очевидно дерев'яний) — князівська резиденція і адм. центр Чорторийської волості. Наприкінці того ж століття в місті було 123 будинки, кілька млинів і 4 церкви. Чорторийський маєток входив до складу Луцького пов. Волин. воєводства (1569—1795). У 1601 кн. Юрій Михайлович Чорторийський продав місто з околицями мінському воєводі Яну Пацу (п. 1610) і його дружині Софії Вишневецькій (1569—1619). Їхніми спадкоємцями були сини Александр і Ян-Казимир. У 2-й пол. 1620-х рр. вони продали маєток Рафалу Лещинському. Два наступні десятиліття стали періодом стрімкого розвитку містечка, у якому на 1629 нараховувалося 265 будинків. Сам Рафал (1579—1636), а також його син Анджей (1606—51) і онук Самуель (1637—76) Лещинські вважали Ч. однією з гол. резиденцій, додаючи назву містечка до титулатури. У 1639 Анджей Лещинський заклав у Ч. домініканський монастир. На поч. *Національної революції 1648—1676* у 1648 козац. військо здобуло Ч. і зруйнувало замок. Бойові дії та постої козац., татар. і коронних військ призвели до знелюднення містечка: у 1655 тут нараховувалося лише 73 будинки. Після смерті Самуеля Лещинського Ч. дістався двоюрідному брату його дружини кн. Д.-Є.*Вишневецькому* (1676—82). Останніми представниками цього роду, які посідали містечко, були кн. Януш-Антоній (1678—1741) і його дочка Францишка (1705—53), яка, вийшовши заміж за віленського воєводу М.-К.Радзивілла, внесла в його дім і всі батьківські володіння. Власниками Ч.Радзивілли були до кінця 18 ст. Після *третього поділу Речі Посполитої* 1795 зх. частина Волині ввійшла до складу Рос. імперії. У 1-й третині 19 ст. містечком володів Александр Потій, але за участь його сина Теодора у *польському повстанні 1830—1831* маєток був конфіскований і перейшов у власність рос. уряду. Упродовж 19 — поч. 20 ст. Ч. належав до Луцького пов. Волин. губ. Чисельність його населення поступово зростала: 788 жителів — у 1803 і понад 2000 — у 1906. На поч. 20 ст. у містечку діяли лісопильня, млин і ряд дрібних пром. підпр-в, дві церкви з парафіяльними школами, єврейс. молитовний будинок, поштове від-ня. У 1915—17 прифронтовий Ч. постраждав внаслідок бойових дій і від постоїв війська. У роки *Української революції* Ч. входив до складу *Української народної республіки* і *Української держави*. Відповідно до Ризького мирного договору 1921 Ч. опинився у *Польщі* (Луцький пов. Волин. воєводства). Того ж року в ньому нараховувалося 2230 мешканців. На поч. *Другої світової війни* Ч. приєднаний до Рад. України, у період нім. окупації (8 липня 1941 — 3 лютого 1944) входив до складу *Райхскомісаріату Україна* (ген. округ Волинь—Поділля). Під час війни населений пункт зазнав значних руйнувань. Нині у Ч. проживає бл. 2000 мешканців. На зх. і сх. околицях села розташов. два давньорус. городища 11—13 ст. Від мурованого замку 17 ст., реставрованого коштом Радзивіллів у стилі рококо, не лишилося й сліду. Домініканський костел св. Йосифа (перебудований на місці старого за проєктом П.*Гіжицького* у 1-й пол. 18 ст.) був перетворений на правосл. церкву Воздвиження Чесного Хреста Господнього; при ній діє монастир (станом на 2022 УПЦ МП). Попри те, що в «Повісті минулих літ» місто згадується як «Черторыескъ», а в писаних руською (староукр.) мовою актах 15—17 ст. Ч. фігурує винятково під назвою «Чорторыескъ», або «Чорторыйскъ», Волин. обласна рада звернулася до ВРУ з проханням перейменувати населений пункт. У пояснювальній записці, яка супроводжувала законопроєкт, пропозиція аргументувалася «необхідністю повернення селу його істор. назви». Як авторитетне джерело інформації згадано «найбільш відомі довідкові видання», в яких назва населеного пункту наведена в польс. фонетичній транскрипції. Попри те, що пропозицію не підтримали експерти Інституту української мови НАН України, ВРУ ухвалила рішення про перейменування Чорторийська на Чарторийськ (2021).

Дж.: Źródła dziejowe, t 19. Warszawa, 1889; Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. К., 2002; Національно-визвольна війна в Україні. 1648—1657. Збірник за документами актових книг. К., 2008; Пояснювальна записка про перейменування села Старий Чорторийськ Камінь-Каширського району Волинської області; Постанови про перейменування села Старий Чорторийськ Камінь-Каширського району Волинської області (№ 1801-IX від 7.10.2021).

Літ.: Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; T. 15. Warszawa, 1900; *Wolff J.* Pacowie. Materiały historyczno-genealogiczne. Petersburg, 1885; *Żychliński T.* Złota księga szlachty polskiej, t. 10. Poznań, 1888; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Boniecki A.* Herbarz polski, t. 14. Warszawa, 1911; *Uruski S.* Herbarz szlachty polskie, t. 14. Warszawa, 1917; *Wołyniak [Giżycki J.M.]*. Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjcki w wieku XIX-tym. В кн.: Nova

В.А. Чепелик.

Б. Червенський.

Polonia Sacra. Kraków, 1928; Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. К., 1970; *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. К., 1984; Древняя Русь. Город, замок, село. М., 1985; *Антипов И.В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII — первой трети XIV в. Каталог памятников. СПб., 2000; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003; *Czamańska I.* Wiśniowieccy. Monografia rodu. Poznań, 2007; Князі Радзивіли. К., 2012; *Собчук В.* Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст. Кременець, 2014.

І.А. Тесленко.

ЧЕПЕ́ЛИК Володимир Андрійович (17.10.1945—13.04.2001) — скульптор, педагог, культ. і громад. діяч. Професор (1992). Дійсний член Академії мист-в України (1997; із 2010 — Нац. академія мист-в України). Засл. діяч мист-в УРСР (1985), нар. художник України (1992). Н. в м. Київ. 1972 закінчив Київ. худож. ін-т за фахом «Скульптура». Із 1975 — викладач, із 1992 — професор Київ. худож. ін-ту (із 1992 — Академія образотворчого мист-ва і архітектури, із 2000 — *Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури*). Із 1977 — член, із 1990 — голова Спілки художників України (із 1998 — Нац. спілка художників України), один із засн. Академії мист-в України. Член багатьох держ. і громад. рад, комісій і к-тів, зокрема: Комісії з держ. нагород та геральдики при Президентові України (1992—2005, 2009—11), К-ту з Нац. премій України ім. Т.Шевченка (2008—10), Ради з питань розвитку Нац. культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький арсенал» (із 2011), Наглядової ради Нац. музею-заповідника укр. гончарства в Опішному (із 2011) та ін.

Працював у жанрі монументальної та станкової пластики. Найвідоміші станкові твори: «Азовсталівці» (1975), «Бригада» (1976), «Київ будується» (1982), «Микола Ге» (1988), «Сергій Васильківський» (1988) та ін. Автор пам'ятників: декабристам (*Кам'янка*, 1982); героям Малинського підпілля (*Малин*, 1984); жителям селища на Трухановому острові, спаленого гітлерівцями 1943 (Київ, 1989); воїнам, полеглим при визволенні Києва 1943 (Київ, 1990); Т.*Шевченку* (*Чернігів*, 1992; Форт-Шевченко (Казахстан), 1998; Тбілісі (Грузія), 2007, останній у співавт. з О. Чепеликом); жертвам Чорнобильської аварії (Київ, 1994); жертвам репресій (Биківнянський ліс під Києвом, 1995); М.*Грушевському* (Київ, 1998; Нац. премія України ім. Тараса Шевченка; 2000); М.*Яковченку* (Київ, 2000; *Прилуки*, 2008; обидва у співавт. з О.Чепеликом), О.*Гончару* (Київ, 2001, у співавт. з О.Чепеликом), загиблим дочкам і синам України (Маутгаузен (Австрія), 2002, у співавт. з О.Чепеликом), С.*Лифарю* (Лозанна, (Швейцарія), 2003, у співавт. з О.Чепеликом), укр. козацтву (*Відень*, 2004, у співавт. з О.Чепеликом); Г.*Юрі* (Київ, 2011, у співавт. з О.Чепеликом) та ін.

Учасник вітчизн. і міжнар. виставок, твори митця зберігаються у музейних і приватних колекціях як в Україні, так і за кордоном.

Почесний громадянин м. Київ (2011).

Лауреат Респ. премії ЛКСМУ ім. М. Островського (1986), Нац. премії України ім. Т. Шевченка (2000).

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го (1998), 2-го (2004) і 1-го ст. (2007), кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2011), рос. орденом «Дружби» (2003), Почесними грамотами КМ України (1998) та ВР України (2005), золотою медаллю Академії мист-в України (2005).

П. у м. Київ.

Літ.: *Данилейко В.* Позиція. «Образотворче мистецтво», 2001, № 4; *Хрущак М.* Світ ловив, але не втримав... Там само, 2002, № 3; Володимир Чепелик: скульптура: альбом. К., 2002; *Дьомін М.* Монументальна і камерна скульптура Володимира Чепелика. «Вітчизна», 2003, № 7—8; *Безгін І.Д.* Академіки: життя в мистецтві. К., 2006; *Пасивенко О.* Маестро Чепелик і його школа. «Образотворче мистецтво», 2007, № 3.

Н.М. Томазова.

ЧЕРВЕ́НСЬКИЙ (Czerwieński) **Болеслав** (03.04.1851—03.04.1888) — польс. поет, публіцист, громад. діяч. Н. в м. *Львів*. Закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту. Працював у виданнях «Gazeta Narodowa», «Tydzień», «Kurjer Lwowski». Заснував сатирично-гумористичний ж. «Śmigus». 1878 познайомився з І.*Франком*. Разом із ним та Л.*Інлендером* уклав «Програму галицьких соціалістів», яка 1881 була опублікована в Женеві (Швейцарія). Писав оповідання на робітн. тематику, істор. драми, п'єси, поеми. Видав збірки «Поезії» (1881), «Обірвані строфи» (1886). Автор віршів з укр. життя «Смерть Шевченка», «Поетові (Платонові К[остецькому] на день народження». Найбільшу славу принесла пісня «Червоний прапор» («Czerwony Sztandar», 1881), яка, за словами І.Франка, «є властиво парафразою французької пісні "Drapeau rouge"».

П. у м. Львів.

Літ.: Czerwieński Bolesław. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 4. Kraków, 1938; Болеслав Червенський. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979; *Франко І.* Сучасні польські поети. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 31. К., 1981; *Його ж.* Програма галицьких соціалістів. Там само, т. 45. К., 1986.

П.В. Шкраб'юк.

ЧЕРВІ́НСЬКИЙ Петро Петрович (03(15).10.1849—1931) — громад. і земський діяч, статистик, публіцист. Н. в м. Чернігів у родині колезького радника. 1861—66 навч. у Петровському Полтав. кадетському корпусі, 1866—68 — в 2-му Костянтинівському військ. уч-щі (Санкт-Петербург), 1868—70 — у С.-Петерб. землеробному ін-ті. 1870 заарештований за орг-цію та участь у нелегальних студентських зборах. На поч. 1871 висланий у Холмогори Архангельської губ. 1875—76 закінчив навчання в землеробному ін-ті. 1875—86 співробітник ліберально-народницької газ. «Неделя». 1876—78 працював у Черніг. губернській *земській управі* на посаді статистика, 1881 очолив стат. від-ня. Разом з В.*Є.Варзаром* і О.О.*Русовим* розробив «чернігівський» (або «територіальний») тип земської статистики, який полягав у експедиційному зборі даних шляхом проведення на окремій території (зазвичай повіту) подвірного перепису із застосуванням вибіркового методу. При цьому гол. об'єктом дослідження була земля. За участю і під кер-вом Ч. було підготовлено 15-томне видання «Материалы для оценки земельных угодий...» (один том — один повіт Черніг. губ.). За роботи в галузі статистики (насамперед за опис Кролевецького пов.) нагороджений Мін-вом держ. майна великою золотою медаллю ім. графа П.Д. Кисельова. 1877 став одним із ініціаторів створення Черніг. громад. б-ки, входив до складу її правління (очолив без офіційного затвердження адміністрацією).

Автор публікацій, зокрема наук. статей, на соціально-екон. і літ. теми у газ. «Неделя», ж. «Отечественные записки», щомісячнику «*Земский сборник Черниговской губернии*». Обгрунтовував теор. ідеї ліберального («реформістського») народництва (див. *Народники*), обстоював концепцію першочерговості здійснення екон. реформ на селі, а не розширення політ. прав і свобод. Вважав екон. чинник гол. рушієм істор. процесу. Часто друкувався під ініціалами «П. Ч.», псевд. «Черниговец» та ін. 1891—1918 працював в екон. відділі Мін-ва шляхів сполучення (з 1917 — Наркомат шляхів сполучення). 1920—28 зав. відділу с.-г. економіки при В'ятській (сучасна Кіровська обл., РФ) обласній с.-г. дослідній станції в Соколовці. З 1928 — пенсіонер Всесоюзного т-ва політкаторжан.

Праці і тв.: Общественно-критические очерки. 1. Теория подбора и обществознание. «Неделя», 1875, № 9; Общественно-критические очерки. 2. Типы народного хозяйства. «Неделя», 1875, № 11; Наша национальная особенность. «Неделя», 1875, № 31; Отчего безжизненна наша литература? «Неделя», 1875, № 44; Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе, т. I—XV. Чернигов, 1876—1887; На что надеяться? «Неделя», 1880, № 50; Экономические скитания. «Отечественные записки», 1880, № 6, отд. 1; Земледельческая программа, приспособленная к собиранию сведений для оценки земледельческих угодий, вып. 1—4. Чернигов, 1881; Об оборудовании казенных железных дорог станционными зернохранилищами. СПб., 1897; Финансовые итоги и грузооборот перевальной дороги. СПб., 1909; Разделение Вятской губернии на экономические районы. Вятка, 1922.

Літ.: Червинский Петр Петрович. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XXXVIII. СПб., 1903; *Аптекман О.В.* Зачатки культурного народничества в 70-х годах. В кн.: Историко-революционный сборник, т. 1. М.—Л., 1924; *Козьмин Б.П.* Публицистическая деятельность П.П. Червинского. «Современник», 1925, № 1; Деятели революционного движения в России: Биобиблиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма, вып. IV. М., 1932; *Оноприенко В.И., Оноприенко М.В.* Чирвинские. М., 2008; 50 історій: засновники бібліотеки. Петро Червінський. 22 листопада 2023. Web: https://youtu.be/bRUxiom9ta8?si

В.І. Милько.

ЧЕРВО́НА ГВА́РДІЯ — добровільні напіввійськ. і військ. формування, що виникли під час Лютневої революції 1917 в Росії з ініціативи і під кер-вом більшовиків.

В Україні створювалась з березня 1917 к-тами РСДРП(б) як частина всеросійської Ч. г. До складу входили здебільшого більшовики, есери-максималісти, анархісти, інші радикально налаштовані соціальні елементи. Інші соціалістичні партії, керовані ними ради робітничих і солдатських депутатів, профспілки виступали проти організації Ч. г., тому до липня 1917 вона була нечисленною. В Україні в цей час червоногвардійські загони існували лише в Одесі (до 1 тис. осіб), Києві, Харкові і Катеринославі (по 250—300 осіб).

З вересня лави Ч. г. почали зростати: наприкінці жовтня чисельність в Україні становила бл. 12 тис., наприкінці грудня — до 40 тис. Значний відсоток були робітники Донбасу. У Чернігів. і Полтав. губ. були утворені загони сільської Ч. г. з числа демобілізованих солдатів і дезертирів. Ч. г. поділялась на десятки і сотні, в Донбасі — на батальйони і полки. Мала спеціальні підрозділи — кулеметні, артилер., інженерні та ін. Вибудовувалася Ч. г. за територіальним принципом, були утворені селищні, районні і міські штаби, їх очолювали члени більшовицьких, лівоесерівських та анархістських к-тів. Більшість червоногвардійців складала молодь віком від 20 до 30 років.

З листопада 1917 Ч. г. України стала знаряддям ЦК РСДРП(б) і РНК Росії у війні проти УНР. З грудня безпосередньо підлягала наркому В.О.*Антонову-Овсієнку*. З кінця листопада 1917 до лютого 1918 Ч. г. одержала з Москви, Петрограда, Тули, Курська понад 70 тис. гвинтівок, 2750 станкових і ручних кулеметів, кілька тисяч револьверів, понад 10 млн патронів, багато військ. спорядження. Разом зі збільшовизованими частинами армії Ч. г. розпускала ради робітн. і солдатських депутатів, замінюючи їх більшовицькими радами. Загони Ч. г. з Донбасу у складі військ В.Антонова-Овсієнка брали участь у встановлені більшовицької диктатури у Харкові, Донській обл., Ростові. На ґрунті політ. репресій, масових реквізицій, вилучення цінностей у населення, пияцтва Ч. г. у березні—квітні 1918 розклалася, вийшла з-під контролю більшовицьких комісарів, місц. органів рад. влади. Частина таких загонів у березні-квітні 1918 під натиском частин Армії УНР та австро-нім. військ відступила на територію Росії, де була розформована. Особовий склад став основою для формування частин *Червоної армії*.

Літ.: *Гарчев П.І.* Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад. К., 1969; Малий словник історії України. К., 1997. *Нестеров О.В.* От красногвардейских отрядов до регулярных частей Красной Армии. «Военно-исторический журнал», 2005, № 3. *Шама О.* Красная гвардия. Как большевики впервые захватили Киев и три недели грабили и убивали местных жителей. Web: https://nv.ua/publications/krasnaya-gvardiya-kak-bolsheviki-vpervye-zahvatili-kiev-i-tri-nedeli-grabili-i-ubivali-mestnyh-zhiteley-35255.html.20; *Шубин А.В.* Старт Страны Советов. Революция. Октябрь 1917 — март 1918. М., 2017; *Бигун И.* Свобода или смерть! Гайдамаки из Академии. Web: https://www.istpravda.com.ua/rus/articles/2018/09/28/153024/

П.І. Гарчев.

Червоногвардієць. Фрагмент пам'ятника Т. Шевченку у Харкові.

«ЧЕРВО́НИЙ АРХІВІ́СТ» — інформаційний бюлетень Київ. губернського архів. управління. Перше періодичне видання місц. архів. установи. Запланований до видання як щомісячний часопис для обміну інформацією з практичних питань діяльності архів. установ й обговорення першочергових завдань архів. справи. Загалом вийшло три числа в 1924—25. У структурі «Ч. а.» виокремлювалися офіц. та інформаційна частини, бібліографічний відділ. В офіц. частині публікували розпорядження центр. і місц. органів з питань архів. справи, в інформаційній частині порушувалися питання підготовки кадрів, експертизи цінності архів. документів, висвітлювалися події архів. життя на Київщині, відбувався обмін досвідом. Зокрема, висвітлювалася робота істор.-архів. гуртка у Чернігові під кер-вом В. Дубровського, поширення досвіду якого рекомендувала 1-ша Всеукр. нарада архів. працівників (Харків, 6—10 грудня 1924); дискутувалися питання взаємодії архівіста і дослідника та ролі архів. інформації у підготовці наук. праць. Матеріали подавалися мовою оригіналу (укр. та рос.). Коло авторів було досить обмеженим: керівники та співробітники київ. архів. установ (В.О.Романовський, М.І.Корнилович), черніг. коле-

ги (В.В.Дубровський), кер. студентського архів. семінару при Київ. центральному істор. архіві (Й.Ю.Гермайзе), представники наук. інституцій (В.М.Базилевич). У відділі бібліографії надруковано рецензію В.О.Романовського на англ. видання з архівознавства, бібліографію архів. справи на Чернігівщині (56 позицій) В.С.Євфимовського.

Літ.: *Базилевич В.* Задачи местных архивов к юбилею декабристов. «Червоний архівіст», 1925, № 1 (2); *Дубровський В.* Досвід архівної роботи в округах. Там само; *Дубровський В.* Про перепідготовку і підготовку архівістів та про історико-архівні гуртки. Там само, 1925, ч. 2; *Романовський В.* Наукова праця архівіста. Там само, 1925, ч. 1—2; *Матяш І.* Українська архівна періодика 1920—1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. К., 1999; *Матяш І.* Червоний архівіст. У кн.: Українська архівна енциклопедія. К., 2008.

І.Б. Матяш.

ЧЕРВО́НИЙ ГО́ЛОД: ВІЙНА́ СТА́ЛІНА ПРО́ТИ УКРАЇ́НИ» («Red Famine: Stalin's War on Ukraine») — назва книги *Енн Епплбом*, що побачила світ 2017 в одному з найавторитетніших видавництв Зх. — Penguin Random House.

Поява книги стала можливою передусім завдяки зусиллям північноамер. Укр. діаспори, зацікавленої в тому, щоб донести до світової громад. здобутки у дослідженні Голодомору 1932—33 в Україні узагальнюючою англомовною працею, написаною знаною науковицею та журналісткою. Завдяки фінансовій підтримці Фундації родини Темертеїв (Канада) і зусиллям Укр. науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору (HREC in Ukraine) книга Енн Епплбом у 2018 перевидана укр. мовою.

Книга «Червоний голод» набрала у ЗМІ багато відгуків. Не всі виявилися позитивними. Панівні позиції в зх. ун-тах займають русисти (це відчув на собі Дж.*Мейс*, який змушений був переїхати на постійну роботу до України), які услід за рос. дослідниками вважають, що Голодомор нічим не відрізнявся від загальносоюзного голоду 1932—33. Натомість Е.Епплбом наводить достатню кількість переконливих аргументів, які свідчать, що Голодомор в Україні розгортався на тлі загальносоюзного голоду, але мав ін. природу. Причиною загальносоюзного голодування була реквізиція збіжжя в довільних кількостях, оскільки Сталін відродив під ін. назвою практиковану Леніним в 1919—20 продрозверстку. Реквізиції так само послужили причиною укр. голоду у першій пол. 1932. Однак в останньому кварталі цього року й особливо в першій пол. 1933 причиною катастрофічної смертності в регіонах, куди Сталін надіслав надзвичайні хлібозаготівельні комісії (УСРР, Кубань, Нижня Волга), стали не триваючі реквізиції зерна, а каральне вилучення наявного у селян продовольства тривалого зберігання і усіх продуктів харчування.

У 7 розділах із наявних 15 Е.Епплбом характеризує передумови Голодомору. Не обізнаному з рад. дійсністю зх. читачеві потрібно було надати інформацію про події в Україні й навколо неї починаючи від 1917 р. До аналізу проблем, пов'язаних безпосередньо з Голодомором, авторка приступає у трьох наступних підрозділах з однаковою назвою: «Рішення, що призвели до голоду», але із різним змістом (реквізиція зерна, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди, «чорні дошки», заходи з недопущення втечі голодуючих до ін. регіонів, інформаційну блокаду, деукраїнізацію Кубані, чистки партійного і рад. апаратів, обшуки сел. садиб місц. незаможниками і міськ. «активістами» під кер-вом чекістів та ін.). Якщо відібране збіжжя можна було пояснювати услід за Сталіним підхльостуванням сільського господарства для прискореного досягнення техніко-екон. незалежності від «ворожого Заходу», то вилучення всієї їжі переслідувало одну очевидну мету: створення для селян умов, несумісних із життям.

Вивчаючи цю тему, Е.Епплбом із подивом пересвідчувалася, що обшуковці були переважно укр. селянами, сусідами тих, чиє продовольство вони крали: головою колгоспу, членами сільради, учителями і лікарями, комсомольськими ватажками, членами комнезамів, учасниками кампанії розкуркулювання 1930—31. «Як і в попередніх істор. геноцидах, їх переконали нищити людей, яких вони чудово знали», — зазначала авторка.

Як саме «переконували» обшуковців, Е.Епплбом не вказує, і тому не зайвим буде зробити три уточнення. По-перше, трирічна продрозверстка зруйнувала колишню сел. солідарність. Спущений на село хлібозаготівельний план розподілявся між сел. дворами не за рішенням сільради, а цілком демократично — на сільському сході. Доводили план до двору незаможники, які не мали добре поставленого господарства, а тому не страждали від продрозверстки і допомагали владі її здійснювати. По-друге, незаможників не треба було вмовляти конфісковувати продовольство у більш заможних сусідів. Вони раніше від ін. починали голодувати і залюбки привласнювали конфіскат. По-третє, ключову роль в організації бригад обшуковців відігравали екон. залежні від держави люди (чиновники, учителі, лікарі). У ситуації репресій і голодування вони не могли діяти інакше.

Е.Епплбом здійснює реконструкцію ситуації, в якій опинився Сталін восени 1932: екон. криза, яка досягла апогею внаслідок трирічної продрозверстки; голодування міськ. населення, якому урізали норми видачі хліба по картках або зовсім знімали з карткового постачання; адресований членам раніше розгромленого «правого ухилу» в партійному кер-ві заклик М.Рютіна усунути Сталіна з посади ген. секретаря ЦК ВКП(б); доповіді чекістів про наростання опозиційних настроїв у компартійно-рад. апараті. Особливо гостра ситуація склалася в УСРР, де держава забрала практично увесь урожай 1932. Тут селяни готові були неорганізовано, але дружно піднятися проти влади. В усякому разі вони відмовлялися працювати в колгоспах і радгоспах та старалися запастися максимумом продовольства з присадибного господарства, щоб вижити до нового врожаю.

Намір Сталіна застосувати проти готових повстати укр. селян терор голодом Е.Епплбом ілюструє уривком з листа ген. секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора в Кремль від 15 березня 1933. Схвалюючи намір свого патрона «провчити селян», республіканський генсек зауважував: «те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз у найбільш неблагополучних районах».

У каральній акції, яка мусила, за виразом Косіора, «навчити селян уму-розуму», було кілька елементів: 1) цілковите винищен-

ня будь-яких їстівних припасів, здійснюване в умовах інформаційної блокади; 2) запобігання втечам голодуючих із місць проживання до ін. регіонів; 3) надання під пропагандистські фанфари селянам, які зазнали «продовольчих утруднень» допомоги через колгоспи і радгоспи за умови їх участі в посівній кампанії. Ті, хто зміг витримати кількатижневе голодування і зберегти фізичну здатність працювати в полі, виживали. Ті, хто працювати вже не міг, гинули у зростаючій кількості упродовж першої пол. 1933.

Підсумовуючи висновки, Е.Епплбом зазначає, що Сталін у кінцевому підсумку зазнав поразки. Мільйони людей загинули, але народ вижив. Пам'ять про Голодомор була заборонена, але тепер відроджується в десятках тисячах публікацій. Рани 1933 кровоточать, але укр. народ знає свою трагічну минувшину. І це знання допомагає йому визначити своє майбутнє.

С.В. Кульчицький.

ЧЕРВОНОГРО́Д, Червоногород, Червоноград (польс. Czerwonogryd) — місто, що існувало на півострові, утвореному каньйоноподібною долиною р. Джурин (ліва прит. Дністра), бл. сучасного с. Нирків Заліщицького р-ну Терноп. обл.

Уперше згадується (у формі Czirwonigrod) 1395 серед замків на *Поділлі*, які король Владислав II *Ягайло* надав *Спиткові* з Мельштина. Від початку 15 ст. — центр замкового *повіту*. З утворенням 1434 *Подільського воєводства* стає центром одного з трьох гол. повітів. 1448 отримав *магдебурзьке право*. У 2-й пол. 15 ст. фіксується уряд червоногродського *войського*. Окрема земська ієрархія *урядів* у Червоногродському пов. була впроваджена лише 1726.

Розташований бл. гол. комплексу маєтків панів з Бучача (*Бучацьких*) — *Бучача* та *Язлівця* — Ч. стає одним із місць їхнього резидування, а тримання упродовж 15 — поч. 17 ст. уряду червоногродського старости представниками цього роду (починаючи від Теодорика з Бучача) і величезні суми королівського боргу перетворило Червоногродський пов. у практично приватне володіння роду Бучацьких.

З вигасанням роду Ч. перейшов у володіння Даниловичів. 1615 коштом родини Лисецьких збудовано мурований костел Вознесіння Діви Марії. Внаслідок війни Ч. 1672 відійшов до *Османської імперії* (був у складі *Кам'янецького ейялету*), 1699 повернувся до *Речі Посполитої*.

Червоногород. Руїни палацу. Фото 2021.

Унаслідок 1-го поділу Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі*) 1772 відійшов разом із повітом до *Австрійських Габсбургів імперії*. Місто втрачає значення і занепадає. З 1778 Ч. — власність родини Понінських. В 1-й пол. 19 ст. за проєктом архіт. Ю.Захаровича на рештках замку був збудований палац. 1835 для виготовлення скульптур усипальниці родини Понінських був запрошений данський митець Б.Торвальдсен (нині скульптури зберігаються у Львів. нац. галереї мистецтв ім. Б. Возницького). Останньою власницею Ч. була кн. Марія Любомирська.

У 1921—39 Ч. — село Заліщицького пов. *Тернопільського воєводства*.

Внаслідок нападу підрозділу УПА на Ч. 3 лютого 1945 загинуло бл. 50 учасників польс. самооборони. Трагічні події призвели до зменшення кількості мешканців, а згодом — до зникнення Ч.

З 1946 це село Червоне Товстенського р-ну Терноп. обл., 1970 його виведено з реєстру населених пунктів. Після того на території Ч. було збудовано табір відпочинку для дітей.

Серед пам'яток Ч. — руїни палацових веж і костелу Вознесіння Діви Марії та найбільший у рівнинній частини України водоспад на р. Джурин.

Літ.: Słownik geograficzny królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t I. Warszawa 1880; Codex Epistolaris Vitoldi. Kraków, 1882; Zbiór dokumentów Małopolskich. Cz. VI—VIII. Wrocław etc., 1974; Urzędnicy podolscy XIV—XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1998; *Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта у другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. К., 2012; *Полюхович Д.* Червоногород — зникле місто. Web: zbruc.eu/node/52608.

В.М. Михайловський.

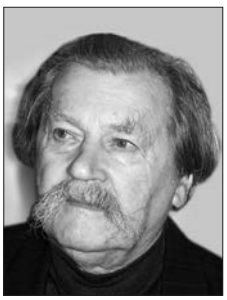

Д.С. Чередниченко.

ЧЕРЕДНИЧЕ́НКО Дмитро Семенович (30.11.1935—20.08.2021) — поет, прозаїк, перекладач, педагог, ред. і громад. діяч. Учасник діалектологічної експедиції в с. Салтикову Дівицю Куликівського р-ну Черніг. обл. (1955) та укр. антропологічної експедиції в Україні, Молдові, Білорусі та Росії (1956).

Н. в с. Межиріч Канівського р-ну Київ. обл. Закінчив Київ. пед. інститут ім. О.М. Горького (1957). Молодший ред., ред., старший ред. вид-ва «Молодь» (1965—71), зав. відділу літ. і мистецьких видань газ. «Друг чита-

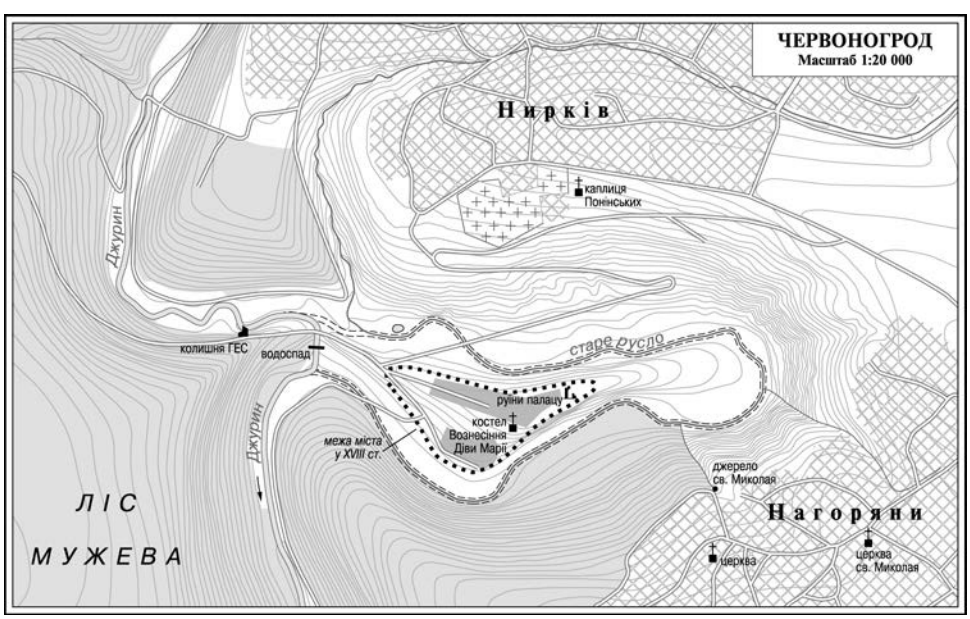

В. Чермак.

ча» (1974—80), зав. відділу нарису та публіцистики ж. «Ранок». Автор поетичних кн. «Отава» (1966), «Межиріч» (1974), «Золоті струни» (1981), «Сад» (1983), «Рось» (1985), «Доброю любов'ю» (1986), а також книжок для дітей, перекладів із чеської, словац., литов., латис. та ін. літератур. Член Нац. спілки письменників України (1979). З 1987 очолював журі літ. премії за найкращий худож. переклад ім. М. Рильського. Організував і з вересня 1991 до грудня 2002 редагував щомісячну українознавчу газ. для шкільництва «Жива вода» (136 чисел валової нумерації). 1992 створив літ. об'єднання «Радосинь» при Спілці письменників України, що підготувало 75 членів спілки. Підготував книгу про письменників з фотопортретами Н.Забіли, Б.Тена, О.Іваненко, Д.Павличка, Л.Костенко, Є.Гуцала, Г.Тименка, В.Кордуна, Ф.Рогового, Є.Поповича, О.Сенюк, О.Лупія, В.Лучука, Р.Гамзатова, Е.Межелайтіса та інших.

Тв.: Листок з вирію: Поезія української діаспори, кн. 1. К., 2001; Кн. 2. К., 2002; Кн. 3: Журавлики. К., 2011; Павло Чубинський. К., 2005; Хрестоматія світової літератури для початкової школи. Кн. 1: Австралія—Ірландія; Кн. 2: Ісландія—Португалія; Кн. 3: Росія—Японія. Тернопіль, 2007.

С.І. Білокінь.

ЧЕ́РМАК (Czermák) **Віктор** (10.08.1863—13.03.1913) — польс. історик, дослідник 17 ст., видавець джерел. Професор (1899). Чл.-кор. АН у Кракові (1902).

Н. в м-ку Янів (нині с-ще *Івано-Франкове*) в сім'ї урядника староства. 1879—82 завершив гімназійну освіту у *Львові*. 1882—87 під кер-вом Ф.-К.*Ліске* вивчав історію у Львів. ун-ті. 1887 захистив докторську дис. на тему: «Sprawa Lubomirskiego w 1664 r.» в *Краківському університеті*. 1887—90 відбув архівні подорожі до Рима (Італія), Берліна (Німеччина) та *Відня*. Від 1890 — у *Кракові*, кер. б-ки Істор. семінару (1891—97), член Істор. комісії АН у Кракові (1892), секретар видавничого к-ту «Бібліотеки польських письменників». 1895 на підставі праці «Плани турецької війни Владислава IV» здобув габілітацію в Краківському ун-ті. Від 1895 — приват-доцент, від 1899 — професор Краківського ун-ту. Учні — Л.-І.*Бялковський*, Р.Гродецький, О.*Галецький*, В.Камєнєцький, В.Конопчинський та ін.

Досліджував польсько-швед. та польсько-франц. відносини («Польща, Франція і Швеція в XVII—XVIII ст.» (1887), «Франція і Польща в XVII—XVIII ст.»; 1889), політ. історію Польщі з акцентом на 17 ст. («Якоб Гурський і його "Панська рада"» (1882), «Переправа Чарнецького на острів Альсен» (1884), «Щасливий рік: історія московсько-польської війни 1660 року» (1886—89), «Невідома польська сатира XVII ст.» (1888), «Ян Казимир: спроба характеристики» (1889), «Кінець Єжи Любомирського» (1890), «Потрійні шлюби Яна Собеського та Марисеньки» (1890), «Спроба поправлення Речі Посполитої за Яна Казимира» (1891), «Листи Яна Казимира до Марії Людвіки з 1663—1665 рр.» (1891), «Спроби подорожі за Я. Казимиром» (1891), «Останні роки Яна Казимира» (1892), «З часів Яна Казимира» (1893), «Молодість Єжи Любомирського (1616—1636)» (1894), «Причинок до біографії Юзефа Бартоломея Зіморовича» (1896), «Смоленська війна 1633—1634 рр. у світлі нових джерел» (1896), «Причинки до історії XVII століття з приватних архівів» (1897), «Історичні дослідження» (1901), «Грюнвальд» (1910), історико-церк. відносини в давній *Речі Посполитій* («Справа про зрівняння схизматиків і католиків у Литві»; 1903 р.) історію Краківського (Ягеллонського) ун-ту («Ягелонський університет за останні чотири століття», 1900). Співавтор синтетичної праці «Ілюстрована всесвітня історія» (т. 1, 1905).

Опрацював та видав «Річники Ст.Темберського» (1897), «Польсько-московська війна під Чудновим» (1884) (1884), «Щоденник Станіслава Освенцима» (1907).

П. у м. Краків.

Літ.: Ś.P. Wiktor Czermak (1863—1913). «Kwartalnik Historyczny», 1913, r. 27; *Czapliński W.* Czermak Wiktor (1863—1913). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 4. Kraków, 1938; *Wierzbicka M.* Czermak Wiktor. В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Baczkowski K.* Wiktor Czermak (1863—1913). В кн.: Uniwersytet Jagiełłoński: Złota księga Wydziału Historycznego. Kraków, 2000.

В.В. Тельвак.

ЧЕРНЄ́ЦЬКИЙ Антін Михайлович (13.04.1887—15.02.1963) — громад.-політ., держ. і профспілковий діяч.

Н. у м. Бережани (нині Тернопіл. обл.) у сім'ї шевця. До 1906 навч. у г-зії рідного міста, де входив до таємного гуртка «Молода Україна». З гімназійних літ став прихильником соціал-демократ. ідей і зберігав їм вірність усе життя. Переїхавши до Львова, почав працювати і вступив до Укр. соціал-демократ. партії (УСДП) Галичини. Скерований партією на навчання у Відень, де студіював проблеми профспілкового руху і торгової справи у Вільній робітн. академії. Згодом став одним із лідерів УСДП Галичини, від 1909 обіймав посаду секретаря її екзекутивного (виконавчого) к-ту. Був ред. і співред. час. «Земля і воля» (1908—11), «Вперед» (1910—14, 1919—20), «Залізничник» (1912—14), «Праця» (1916—17), «Професійний вісник» (1920—21); публікував у них і в ін. виданнях статті на теми нац.-визвол. і профспілкового руху, боротьби робітництва за свої права, історії соціал-демократ. руху загалом і в Галичині зокрема. До Першої світ. війни — секретар крайової профспілкової орг-ції укр. залізничників. Належав до перших теоретиків вітчизн. профспілкового руху в Галичині. На установчому засіданні УНРади (див. *Українська Національна Рада ЗУНР*) 18 жовтня 1918 виступив з промовою про негайне об'єднання західноукр. земель з Укр. Д-вою на сх. 9 листопада затверджений держ. секретарем праці і сусп. опіки в уряді ЗУНР. Після залишення укр. військом Львова перебував у місті на нелегальному становищі. Після 1920 змушений полишити активну профспілкову діяльність. Працював у Союзі укр. приватних урядовців, 1924—26 його голова. У жовтні 1923 і січні-травні 1924 був ув'язнений польс. владою. Від жовтня 1931 проживав у с. Острів (нині Терноп. р-ну Терноп. обл.), працював у філії «Сільського господаря»; 1939—41 голова сільради. Під час нім. окупації 1941—44 очолював відділ сусп. опіки окружного Укр. допомогового к-ту в м. *Тернопіль*. У березні 1944 емігрував до Німеччини. 1948 ввійшов від УСДП до складу УНРади УНР в еміграції. Був членом президії Ради профспілок Європи у Парижі (Франція), Міжнар. центру вільних діячів профспілкового руху. У травні 1951 за підтримки Міжнар. Червоного Хреста переїхав на

постійне проживання до Швейцарії. У післявоєн. період опублікував у діаспорних виданнях Зх. Європи і Пн. Америки чимало статей з питань політ. становища укр. еміграції.

П. у м. Цюрих.

Посмертно 1964 вийшли мемуари Ч. «Спомини з мого життя» (перевидані 2001 у Києві).

Літ.: *Феденко П.* Антін Чернецький. «Свобода» (США), 1963, 28 лют.; *Жерноклєєв О.* Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899—1918). К., 2000; *Гуцал П.* Антін Чернецький. «Рада» (Тернопіль), 2005, № 9; *Жерноклєєв О., Райківський І.* Антін Чернецький. У кн.: Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923: Уряди. Постаті. Львів, 2009.

П.З. Гуцал.

«ЧЕРНИ́ГОВСКИЙ ЛИСТО́К» — газета, що видавалася у *Чернігові* з 12.07.1861 до 16.12.1863 щотижня, але з кількома тривалими перервами. Усього випущено 61 номер та 4 додатки. Видавець, редактор — письменник і діяч укр. нац. руху Л. *Глібов*. Постійні відділи: 1) «Новости, вести, слухи»; 2) «Литературний» (публікації як рос., так і укр. мовами творів Л.Глібова, П.*Куліша*, О.*Конiського* та ін.); 3) «Публицистический»; 4) «Объявления». «Ч.л.» обстоював якнайширше утвердження ринкових відносин в усіх галузях народ. госп-ва, підтримував земства як демократичні установи, здатні оновити все громадське життя. Багато місця відводив пропаганді укр. нац. питання, виступав за запровадження укр. мови в друк і освіту, популяризував історію, етнографію, фольклор, мистецтво укр. народу (праці О.*Лазаревського*, П.*Єфименка*, О.*Марковича*, *Номиса*, О.*Тищинського* та ін.). Видання «Ч.л.» підтримала на своїх сторінках *«Основа»*. Передплачували «Ч.л.» не лише в Україні, а й у Закавказзі, Криму, Татарії, Поволжі, *Санкт-Петербурзі*. Припинено видання «Ч.л.» розпорядженням міністра внутр. справ: редактору інкримінувалася участь у Чернігівському антиурядовому таємному гуртку С.*Носа* — І.Андрущенка.

Літ.: *Міяковський В.* До історії «Черниговского листка». «Україна», 1917, № 3-4; *Шевелів Б.* Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л.І.Глібова (1861—1863 рр.). В кн.: Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. К., 1928; *Його ж.* Л.І.Глібов і тижневик «Черниговский листок» у процесі С.Носа, І.Андрущенка та ін. 1863 р. В кн.: За сто літ, кн. 4. К., 1929.; Русская периодическая печать (1702—1894): справочник. М., 1959; *Животко А.П.* «Черниговский листок»: програма, характер, зміст, співробітники. Відгук «Основи». В кн.: Історія української преси. К., 1999; «Черниговскій листокъ». В кн.: Енциклопедія українознавства, т. 10. Львів, 2000; *Побідаш І.Л.* «Черниговский листок» Л.І. Глібова. В кн.: Видавнича галузь і кадри: досягнення, проблеми, перспективи: науково-практичний збірник, Львів, 2002; *Її ж.* Педагогічні питання на сторінках «Черниговского листка». «Українська мова та література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах», 2003, № 3; *Її ж.* Леонід Глібов — організатор та видавець приватної газети «Черниговский листок». «Наукові записки Інституту журналістики», 2004, т. 17.

В.Г. Сарбей.

ЧЕРНИ́Ш Олександр Панкратович (25.12.1918—16.08.1993) — археолог, дослідник *палеоліту* та *мезоліту* Подністров'я. Д-р істор. н. (1959), професор (1968). Н. в с. Холми (нині с-ще міськ. типу Корюківського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї вчителя. 1941 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* воював у складі *Червоної армії*, був полонений.

Із 1946 — наук. співробітник Ін-ту археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*). 1950 переїхав до *Львова*, 1951 очолив Дністрянську палеолітичну експедицію. 1962—88 — зав. відділу археології Ін-ту сусп. наук АН УРСР.

Упродовж 35 років (починаючи з 1948) проводив археол. розкопки опорних пам'яток палеоліту України — *Молодове I*, *Молодове V*, Кормань IV, Оселівка, Бабин, Вороновиця, Атаки та ін. Відкрив бл. 200 нових пам'яток кам'яної доби, розробив культурно-хронологічну періодизацію палеоліту заходу України.

Праці: Володимирівська палеолітична стоянка. К., 1953; Поздний палеолит Среднего Приднестровья. В кн.: Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, вып. 115. М., 1959; Палеолітична стоянка Молодове V. К., 1961; Ранний и средний палеолит Приднестровья. М., 1965; Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. К., 1975.

Літ.: *Ситник О., Грибович Р.* Пам'яті Олександра Черниша. «Археологія», 1996, № 3; *Ситник О.* Олександр Черниш і Молодове. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 7: Постаті української археології. Львів, 1998.

О.С. Ситник.

ЧЕРНИШЕ́ВСЬКИЙ Микола Гаврилович (24(12).07.1828—29(17).10.1889) — учений, журналіст, письменник. Двоюрідний брат О.*Пипіна*. Н. в м. Саратов (нині місто в РФ) в сім'ї священника. Здобув початкову освіту вдома, від 1842 навч. у Саратовській духовній семінарії, 1846—50 — на філол. ф-ті *Петербурзького університету*. 1849 для І.*Срезневського* перекладав польс. вірші, взявся укласти словник до *Іпатіївського літопису* (1853 під заголовком «Опыт словаря к Ипатьевской летописи» вміщено в «Известиях Императорской академии наук по Отделению русского языка и словесности», т. 2). Від січня 1851 викладав у Саратовській г-зії, познайомився з М.*Костомаровим*. 1853 переїхав до *Санкт-Петербурга*, від 1854 служив у кадетському корпусі. 1855 захистив магістерську дис. «Эстетические отношения искусства к действительности». Перед цим на іспиті з історії доповідав «о Малороссии и присоединении ее к России».

М.Г. Чернишевський.

Розпочав літ. працю в столичній періодиці, причому захоплений творами М.*Гоголя*, виступив із трактатом «Очерки гоголевского периода русской литературы», нотатками з приводу випуску И.*Кулішем* 6-томника «Сочинения и письма Н. В. Гоголя», рецензіями на ін. тодішні новинки, дотичні «гоголіані». Досить оперативно відгукувався на перипетії, пов'язані з *Кримською війною 1853—1856*. По суті очолив редакцію час. *«Современник»*, а 1858 — і місячника «Военный сборник», де розгорнув гостре викриття вкорінених у царській армії порядків, але через урядові репресії полишив цей журнал, отримавши персонально від імп. *Олександра II* сувору догану. 1859 в Лондоні (Велика Британія) вів конфіденційні переговори з О.*Герценом*.

Як своєрідний опозиційний лідер системними політ. статтями сприяв рос. вільній думці, акцентував соціальні фактори, а насамперед — потребу зміни сусп. ладу (в разі ігнорування владою нагальності емансипації очікував масових потрясінь). Гол. об'єктом критики обрав кріпосне право (див. *Кріпацтво*). Пильну увагу приділяв питанням міжнац.

стосунків. Був одним з ініціаторів громад. огуджування антисемітських вихваток, 1858 допущених ж. «Иллюстрация». У публіцистиці таврував прояви гноблення, симпатизував визвол. рухам, поціновував їх у демократ. дусі. Попри цензурні утиски став особливо популярним автором — знаковою протестною фігурою, ідейним натхненником неформального згуртування соратників проти *самодержавства* (т. зв. революційної партії).

Зацікавлено висвітлював укр. проблематику («Статистическое описание Киевской губернии», «Национальная бестактность», «Новые периодические издания: “Основа”, 1861, № 1» тощо). Відзначав видатну роль запороз. козаків. Підтримував укр. к-ру, її діячів, вітав *«Основу»*, посилався на авторитет Т.*Шевченка*, запросив його до кола фундаторів Літ. фонду, разом із Єг.*Ковалевським*, К.*Кавеліним*, І.Тургенєвим та ін. адресував колективного листа про необхідність вивільнення Шевченкових родичів поміщикові В.Фліорковському. Доводив перспективність вживання укр. мови, обстоював тенденцію єднання народу України, поділеної між *Російською імперією* та Австрійс. імперією (див. *Австрійська монархія та Австро-Угорщина*), наголосивши на «однoплемінності галицьких русинів із рештою малорусів». У когорті найближчих його сподвижників був З.*Сєраковський*.

Заарештований 1862. У *Петропавловській фортеці* написав роман «Что делать?», в якому пропагував соціаліст. погляди. 1864 за фальшивими доказами засуджений до 7-річної каторги та довічного поселення в Сибіру. Відправлений на Кадайські копальні (там зустрівся з А.*Красовським*). Із 1866 — в Александровському з-ді (нині с. Александровський Завод Забайкальського краю, РФ), де 1867 трапилася можливість мешкати поза ув’язненням, на «вільній» квартирі, але наступного року, по втечі звідти А.Красовського, повернутий за ґрати. Від 1872 — на засланні у Вілюйську (нині місто Республіки Саха (Якутія), РФ).

1883 переведений до Астрахані (нині місто в РФ), де, зокрема, від 1887 дружньо спілкувався із сином *Марка Вовчка* й О.В.*Марковича* Богданом (див. *Марковичі*). Під псевдонімом репрезентував у моск. пресі свої філос. есе «Характер человеческого знания» (1885), «Происхождение теории благотворности борьбы за жизнь» (1888). Почасти твори Ч. виходили за кордоном Рос. імперії.

Перекладав із Дж.-С.Мілля, Ф.-Х.Шлосера, Л.Блана, К.Неймана, О.Шрадера, В.Карпентера, Г.*Спенсера* та ін., доповнюючи оригінали як стислими примітками, так і розлогими особистими міркуваннями (його додатками «О расах», «О классификации людей по языку», «О различиях между народами по национальному признаку» 1887—88 супроводжено, напр., видання «Всеобщая история» Г.*Вебера*, т. 7—9). За власними паперами, збереженими М.О.*Антоновичем*, підготував теку документів «Материалы к биографии Н.А. Добролюбова» для час. «Русская мысль» 1889. Перед смертю повернувся до Саратова (серед тих, з ким ще встиг побачитися, — В.*Короленко*).

П. у м. Саратов.

Інтелектуальний доробок і героїчна страдницька доля Ч. — тривалі чинники того періоду істор. процесу. Різними країнами поширилася аналітична розправа С.*Подолинського* «Нігілізм у Росії» («Le Nihilisme en Russie») з характеристикою впливу Ч. Літературно-наук. б-ка 1895 оприлюднила у *Львові* біографічний нарис «М.Г. Чернишевський», складений П.А.*Грабовським*, із долученням поеми Ч. «Гимн Діві Неба», витлумаченої з російської І.*Франком*.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—16. М., 1939—53; Що діяти? «Друг», 1877, № 1—5; Вибрані філософські твори, т. 1—3. К., 1950—52; Літературно-критичні статті. К., 1951; Естетичні відношення мистецтва до дійсності. К., 1970; От редакции «Военного сборника». У статті: *Усенко П.Г.* Новое о Н.Г. Чернышевском. «Русская литература», 1978, № 1.

Літ.: Н.Г. Чернышевский: сборник статей к 50-летию со дня смерти великого революционера-демократа. Саратов, 1939; *Чернышевская Н.М.* Летопись жизни и деятельности Н.Г. Чернышевского. М., 1953; *Прийма Ф.Я.* Шевченко і Чернишевський. В кн.: Збірник праць ювілейної тринадцятої наукової шевченківської конференції. К., 1965; *Крутикова Н.Е.* Из истории братских культур (Н.Г. Чернышевский и Марко Вовчок в письмах Б.А. Марковича). «Русская литература», 1972, № 4; *Чернышевская Н.М.* Н.Г. Чернышевский и Т.Г. Шевченко. К., 1974; *Дьяков В.А.* «Славянский вопрос» и политическая программа Н.Г. Чернышевского. В кн.: Проблемы истории общественной мысли и историографии. М., 1976; *Демченко А.А.* Н.Г. Чернышевский, т. 1—3. Саратов, 1978—92; М.Г. Чернишевський і українська література. К., 1978; Н.Г. Чернышевский и философская мысль на Украине. К., 1978; *Травушкин Н.С.* Чернышевский в годы каторги и ссылки. М., 1978; *Шаблиовский Е.С.* Чернышевский и Украина. К., 1978; *Дьяков В.А.* Чернышевский. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979; Н.Г. Чернышевский и современность. М., 1980; Н.Г. Чернышевский в воспоминаниях современников. М., 1982; *Усенко П.Г.* Роль М.Г. Чернишевського у виданні «Военного сборника». «УЖ», 1983, № 5; Н.Г. Чернышевский в общественной мысли народов СССР. М., 1984; *Усенко П.Г.* Польские соратники Н.Г. Чернышевского в русской журналистике 50—60-х годов XIX века. «Русская литература», 1988, № 2; *Щеголев П.Е.* Алексеевский равелин. М., 1989; *Усенко П.Г.* К вопросу об интернационализме революционных демократов 60-х годов XIX в. В кн.: Нация и национальный вопрос в странах Центральной и Юго-Восточной Европы во второй половине XIX — начале XX в. М., 1991; Спогади про Тараса Шевченка. К., 2010; *Усенко П.Г.* Паростки гласності. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 19. К., 2011.

П.Г. Усенко.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ НАУКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО — громад. об’єднання науковців Чернігова. Створене у вересні 1920 як філія Укр. наук. т-ва в Києві. У 1925 новий Статут т-ва затвердила ВУАН. Мало від-ня у м. Сновськ (нині центр ОТГ Черніг. р-ну Черніг. обл.). До складу т-ва у різний час входило від 30 до 90 осіб. Ставило за мету розвиток і популяризацію різних галузей наук. знань, особливо пов’язаних із вивченням природи, історії та етнографії Чернігівщини. Складалося з 7 секцій: істор.-філол. (згодом істор.-краєзнавчої), етногр., бібліографічної, соціально-екон., пед., природничої, худож. Члени т-ва проводили археол. розкопки (С.Г.Баран-Бутович, П.І.Смолічев), етногр. дослідження (В.Ю.Зубок, Б.Л.Луговський, Б.К.Пилипенко), вивчали історію краю (В.А.Шугаєвський, В.В.Дубровський, П.К.Федоренко, А.В.Верзилов, Б.М.Шевелів). При т-ві було створено Етногр. музей і наук. б-ку. Крім секційних засідань, влаштовували заг. збори і прилюдні урочисті засідання, присвячені видатним діячам укр. культури Г.Сковороді, Т.Шевченку, П.Кулішу, М.Мак-

симовичу, Л.Глібову, М.Коцюбинському, О.Лазаревському та ін. Т-во потерпало від нестачі коштів і браку належного приміщення, але у 1931 змогли видати перший і єдиний том своїх «Записок», до якого увійшли праці з археології, історії, пам'яткознавства та природознавства. Невдовзі внаслідок масових репресій та адм. заборон т-во припинило існування.

Літ.: Наукове життя в Чернігові (в 1914—1924 рр.). «Україна», 1925, кн. 3, кн. 4; *Ткаченко В., Ігнатенко М.* Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х рр. «Сіверянський літопис», 1995, № 2; *Пиріг П.* З історії Чернігівського наукового товариства. «Сіверянський літопис», 2002, № 5; *Коваленко О.Б.* Нові відомості з історії Чернігівського наукового товариства (20-ті — початок 30-х рр. XX ст.). «Сівершина в історії України» (Ніжин), 2024, вип. 17; *Коваленко О.Б.* Неопубліковані документи про діяльність Чернігівського наукового товариства у 20-х роках XX ст. «Ніжинська старовина» (Ніжин), 2024, вип. 31(34).

О.Б. Коваленко.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — громад. орг-ція. Утворена у травні 1906. Члени-засновники: А.Верзилов, В.Коцюбинська, М.*Коцюбинський*, І.Руденко, Ф.Шкуркіна-Левіцька, І.*Шраг*, Л.Шрамченко. З листопада 1906 затверджено статут т-ва. 27 грудня відбулись перші установчі збори, на яких обрано раду т-ва і голову М.Коцюбинського. З листопада 1907 заст. голови став І.Шраг, секретарем А.Лихнякевич, до складу ради ввели Ф.Шкуркіну-Левицьку, М.Жука.

Т-во в орендованому приміщенні упорядкувало бібліотеку-читальню, організувало хор. У складі орг-ції діяла пед., ревізійна, артистична, театральна, лекційна комісії. Заснувало 2 філії — у м. Ніжині (лютий 1907; голова Шкляревич) і м. Козелець (грудень 1907). 1907 т-во налічувало 323 члени, сприяло активізації укр. нац. руху серед місц. населення.

У діяльності орг-ція зазнавала постійних утисків влади. Губернатор заборонив проведення перших заг. зборів т-ва, вечорів із виголошенням рефератів, читання лекцій з укр. історії та літ., концерту М.Лисенка і О.Мишуги, відкриття книжкового кіоску, продаж видань петерб. «Благодійного товариства видання загально корисних і дешевих книжок». За т-вом і його членами постійний нагляд здійснювала поліція. 1908 за наказом черніг. губернатора зі складу т-ва виключено провідних діячів — М.Коцюбинського, В.Коцюбинську, І.Шрага. Адміністрація заборонила проведення вечорів зі співом.

17 березня 1907 заг. збори т-ва склали лист київ. студентам, у якому вітали їх з початком боротьби за утворення укр. ун-тів, а також — Укр. парламентській громаді 2-ї Держ. думи. Привітання з ювілеєм було надіслано М.*Садовському*, В.Науменку, М.*Заньковецькій*. 1907 т-во провело 11 вечорів для дорослих і 3 дитячі. На цих заходах збиралось до 100 осіб. Оскільки не було постійних лекторів, систематичних читань т-во організувати не змогло.

У серпні 1908 члени т-ва взяли активну участь у підготовці та проведенні 14-го археол. з'їзду. Ч. «П.» підтримувала зв'язки із Харків. Істор.-філол. т-вом, Кам'янець-Подільською «Просвітою». 1911 (за ін. джерелами 1913) т-во закрито адміністрацією.

24 квітня 1917 відбулись перші організаційні збори відновленої «Просвіти». Планувалось заснувати лекційну, бібліотечну, істор., етногр., театральну, наук. секції. Обрано раду т-ва, до організації вступило 150 осіб. Т-во встановило зв'язки з діючими повітовими і сільськими осередками. Наприкінці травня 1917 засновано філію у м. Бобровиця Козелецького пов.

Члени «Просвіти» взяли активну участь в укр. державотворенні 1917—21. До Центральної Ради входили: О.Андрієвська, М.Вороний, В.Елланський, М.Ковалевський (засновник осередку у Сосниці), І.Марченко, С.*Русова*, І.Шраг. Очолювала Департамент позашкільної освіти і дошкільного виховання Мін-ва освіти С.Русова. В.*Самійленко* працював у Мін-ві освіти та фінансів. Л.Шрамченко — товариш міністра нар. господарства в уряді В.*Чехівського* і Б.*Мартоса*, державний секретар в уряді І.Мазепи.

На серпень 1920 у Черніг. губ. налічувалося 107 осередків «Просвіти». У процесі втілення рад. владою політики радянізації товариств вони припинили діяльність.

Дж.: Справоздання товариства «Просвіта» в Чернігові за 1907 рік. Чернігів, 1908; Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Документи і матеріали. К., 2003.

Літ.: *Лисенко О.* «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. К., 1990; *Євселевський Л., Фарина С.* «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. К., 1993.

О.В. Малюта.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ БОРИСОГЛІ́БСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. реліг. осередок, що існував у *Чернігові* у 12—18 ст.

Час виникнення монастиря невідомий. Ч. Б. м. сформувався навколо мурованого храму, фундованого черніг. кн. *Давидом Святославичем* у 1123 і названого на честь мучеників Гліба і Бориса (див. *Борис і Гліб; Борисоглібський собор*).

У *Лаврентіївському літописі* під 1231 згаданий «от Чернігова Іона, игумен мученицький». Оскільки саме св. Гліб-Давид був патроном черніг. князів, у документах 17 ст. обитель іменувалася Глібоборисівською. Існує думка, що в давньорус. добу гол. храм доповнювали цегляна вежеподібна дзвіниця (на кшталт романських кампаніл) і трапезна. Наприкінці 12 ст. монастир оточувала цегляна огорожа з парадною цегляною брамою, залишки яких виявлені під час розкопок. Археол. знахідки вказують на існування впродовж 12—16 ст. на території монастирського двору вироб. і госп. забудови.

У 1610, після захоплення міста загоном Горностая, Ч. Б. м. припинив свою діяльність, а 1627 на його території був влаштований римо-катол. кляштор *домініканців*, котрому відійшли маєтності правосл. обителі. Кляштор проіснував до літа 1648, а в 1657 черніг. єпископ (з 1667 архієпископ) Л.*Баранович* відновив тут правосл. обитель. Після перенесення в 1671 архієпископської резиденції з *Новгорода-Сіверського* до Чернігова монастир став кафедральним, з цього часу розпочалася активна фаза його розбудови. Наприкінці 17 ст. Л.Баранович перевів з Новгорода-Сіверського до Ч. Б. м. «латинські школи», котрі в 1700 клопотом ігумена Іоанна *Максимовича* були перетворені на *Чернігівський колегіум*. На території Ч. Б. м. протягом 2-ї пол. 18 ст. містилася дикастерія — духовний суд Черніг. єпархії.

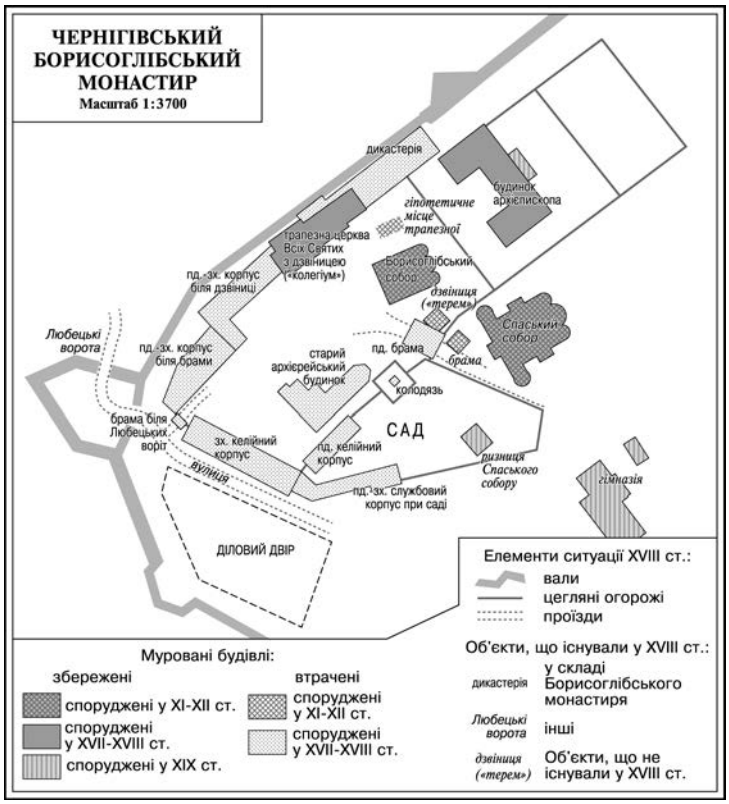

У 2-й пол. 18 ст. Ч. Б. м. став одним із найбагатших на Пн. Лівобережжі. Крім великих площ, зайнятих оранкою, городами, садами, лісами, сінокосами й озерами, перед закриттям лише в *Чернігівському намісництві* Ч. Б. м. мав 2086 підданих. До складу монастирських маєтностей на території *Новгород-Сіверського намісництва* входило 12 млинів, 4 гути, винокурні, папірня. Ч. Б. м. ліквідований 1786, його маєтності секуляризовані (див. *Секуляризація*).

Архітектурний ансамбль монастиря. Протягом 2-ї пол. 17 ст. — середини 18 ст. борисоглібські ігумени активно скуповували земельні ділянки, розширюючи територію монастиря й забудовуючи її цегляними спорудами, що утворили архіт. ансамбль, окремі елементи якого збереглися донині. Формування ансамблю Ч. Б. м. випереджало темпи розбудови ін. обителей міста і до певної міри слугувало для них взірцем. Крім споруд, що використовувалися для потреб власне монастиря, тут були корпуси, призначені для ін. установ: колегіму і дикастерії (консисторії). Дзвіниця слугувала спостережною вежею для черніг. фортеці.

На початку 18 ст. монастир займав прямокутний двір, обведений цегляною стіною з двома парадними брамами. Майже у центрі двору стояв Борисоглібський собор, а по периметру — цегляні корпуси келій і служб. Сх. половина монастирського двору була менш забудованою. У 1780-х архіт. ансамбль монастиря включав: дикастерію (буд-во розпочав єпископ Іраклій Комаровський 1749, завершив архієпископ К.Ляшевецький 1765); т. зв. будівлю колегіуму (див. *Чернігівського колегіуму будівля*); двоповерховий корпус, що прилягав до дзвіниці із зх. (зведений перед 1705, початково тут розміщувалися навч. класи колегіуму; 1785 корпус був перероблений на одноповерховий); пн.-зх. корпус бл. брами (зведений у 18 ст., разом із описаними вище будівлями був інтегрований в лінію оборони Черніг. фортеці); зх. келійний корпус (зведений у 18 ст., у 1739 тут містилися навч. класи колегіуму); пд. келійний корпус (зведений у 18 ст. при монастирській огорожі до появи саду); пд.-зх. службовий корпус (споруджений у 18 ст. при цегляній стіні монастирського саду); старий архієрейський будинок з домовою церквою св. Стефана (споруджений на початку 18 ст., розібраний між 1774 і 1776; мав два поверхи — нижній цегляний, верхній — дерев'яний); пд. монастирську браму (зведена наприкінці 17 ст.); будинок архієпископа (споруджений у 1780, двоповерховий; спочатку чільним був пд.-зх. фасад, а з кінця 18 ст., після влаштування тут різних установ, — пн.-сх., згодом був прикрашений портиком). На господарському («діловому») дворі обителі, що був розташований через вулицю від гол. монастирського двору, були розташовані складські приміщення та майстерні.

Після ліквідації монастиря на початку 19 ст. його будівлі були розібрані за винятком будинку архієпископа, що був переданий *присутственим місцям*, і колегіуму, в якому розмістився архів.

У 1967 збережені будівлі Ч. Б. м. увійшли до складу Черніг. держ. архітектурно-істор. заповідника (з 1998 — Нац. архітектурно-істор. заповідник *«Чернігів стародавній»*).

У Борисоглібському соборі і Колегіумі експонуються музейні колекції заповідника, в будинку архієпископа розташований Держ. архів Черніг. області.

Літ.: *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851; *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. Женские и закрытые монастыри. Чернигов, 1873; *Тригуб О.* До питання про секуляризацію земель Чернігівського Борисоглібського монастиря у кінці XVIII ст. «Сіверянський літопис», 2013, № 4—6; *Ігнатенко І.* Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. У кн.: Чернігівські старожитності, вип. 2 (5). Чернігів, 2015.

І.М. Ігнатенко.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т КРАЄЗНА́ВСТВА (ЧІК) — наук. асоціація, створена в 1924 з метою координації зусиль місц. органів влади, навч. закладів, музеїв, архівів, б-к, наук. т-в і окремих дослідників у галузі всебічного вивчення регіону. До складу ініціативної групи на чолі з відомим київ. ученим І.В.Моргилевським, який тоді досліджував істор.-архіт. пам'ятки Чернігова, увійшли місц. історики, архівісти, музейники, педагоги В.В.Дубровський, А.В.Верзилов, П.І.Смолічев, Б.Л.Луговський, П.К.Федоренко, В.А.Шугаєвський. Згідно зі Статутом ЧІК, затвердженим Черніг. губви-

конкомом, передбачалося створення вченої ради, від-нь в окружних центрах і видання інформаційного «Збірника». Фінансування діяльності ЧІК мало здійснюватися за рахунок індивідуальних і колективних членських внесків, а також дотацій губвиконкому. Важливу роль у конституюванні ЧІК відіграв акад. М.С.Грушевський, який в липні 1924 відвідав Чернігів та виступив з доповіддю «Завдання етнологічного і фольклорного досліду північної Чернігівщини» на зборах, влаштованих ініціативною групою зі створення ЧІК. У жовтні 1924 ЧІК провів Першу губернську краєзнавчу конференцію, в якій взяли участь понад 80 осіб. Це свідчило про поч. якісно нового етапу в розвитку краєзнавчого руху на Чернігівщині й відкривало широкі можливості для подальшого вивчення регіону. Проте у зв'язку із запровадженням нового адм.-тер. устрою і ліквідацією губернських установ ЧІК втратив фінансову й орг. підтримку з їхнього боку і наприкінці 1925 припинив існування.

Літ.: Статут Чернігівського інституту краєзнавства (1924 р.) (підготовка до друку і передмова О. Б. Коваленка і В. В. Ткаченка). «Питання вітчизняної та зарубіжної історії». Чернігів, 1991; *Коваленко О.Б.* Чернігівський інститут краєзнавства. «Історія України: маловідомі імена, події і факти» (Київ), 1999, вип. 8.

О.Б. Коваленко.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКОГО КОЛЕ́ГІУМУ БУДІ́ВЛЯ — пам'ятка арх-ри нац. значення.

Мурована будівля з високою вежею розташована в істор. центрі *Чернігова* на Дитинці. Входила до складу *Чернігівського Борисоглібського монастиря*, в будівлях якого наприкінці 17 — у 18 ст. діяв *Чернігівський колегіум.*

Пам'ятка складається з кількох різночасових частин. Найдавнішою є крайня зх., зведена наприкінці 16 ст. на місці знесеного валу давньоруського Дитинця як двоповерховий з підвалом корпус келій. У 2-й пол. 17 ст. (орієнтовно 1674) зведено середню одноповерхову частину корпусу, де містилася трапезна палата. 1700—02 коштом гетьмана І.*Мазепи* над двоповерховою зх. частиною надбудовано двоярусну вежу, на нижньому ярусі якої містилася дзвіниця, а на горішньому — колегіумська церква св. Іоанна Богослова. Тоді ж надбудовано 2-й поверх над трапезною палатою, а зі сх. прибудовано дводільну Всіхсвятську церкву, наву, вівтар якої увінчували 2 бані (не збереглися).

Ч. к. б. була лише частиною навч. комплексу (у 1-й пол. 18 ст. у трапезній відбувалися заняття класу філософії). Прилеглі зі сх. і зх. основні муровані навч. корпуси знесено 1806.

Під час ремонту 1861 на вежі позолотили баню, 1891 із зх. прибудували ґанок і водночас знищили декор на всіх фасадах (рельєфні елементи стесали, контррельєфні — замурували). 1941—43 пам'ятка горіла й була частково зруйнована. 1951—54 її реставрували з відновленням первісного декору. 1952—54 при реставраційних роботах знайшли керамічну таблицю з гербом І.Мазепи і ктиторським написом.

2-й етап реставраційних робіт здійснено 1973—77 (архіт.-реставратор М.Говденко). Зараз будівлю займає адміністрація Нац. архіт.-істор. заповідника *«Чернігів стародавній»*. Тут організовано постійні й тимчасові експозиції з історії сакрального мистецтва Чернігівщини.

Будівля прямокутна в плані, витягнута вздовж осі зх.-сх. на 49 м (при ширині корпусу 16 м), має багатокамерну лінійну розпланувальну структуру з вежею 40 м заввишки. Архіт. композиція останньої не має аналогів в укр. арх-рі: вона двоярусна; нижній ярус — восьмерик із великими арковими отворами дзвона; другий ярус має пластичну восьмипелюсткову у плані форму.

Вінчає вежу опуклий 8-частинний дах з позолоченою банькою на світловому підбаннику. Розвинений цегляний декор фасадів вирішено в дусі архітектурних уподобань доби укр. бароко з виразним впливом стилістики моск. арх-ри кінця 17 ст., із застосуванням полив'яних і теракотових кахлів, які вмуровані у фасадну стіну. Застосовано прийоми рельєфу (з опуклими елементами декору) і контррельєфу. Муровані з цегли стіни сягають товщини 3 м, зовні та в інтер'єрі потинькувані й побілені.

Будівля Чернігівського колегіуму.

Це одна з найсвоєрідніших архіт. пам'яток доби Бароко в Україні, унікальна за поєднанням різних функцій і за об'ємно-просторовою композицією, яка побудована за принципом контрасту видовженого двоповерхового корпусу і високої вежі.

Літ.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Говденко М.М.* Чернігівський колегіум. У кн.: Архітектурна спадщина України, вип. 5. К., 2002; *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005; Чернігівський колегіум. Чернігів, 2012.

В.В. Вечерський.

О. Чернін.

ЧЕ́РНІН Оттокар (Ottokar Czérnin, 26.09.1872—04.04.1932) — держ. діяч *Австро-Угорщини*, дипломат.

Н. у с. Димокур у Богемії (нині Чеська Республіка) в аристократичній родині. Вивчав право в Нім. ун-ті у Празі. Від 1895 на дипломатичній службі. З 1903 депутат ландтагу Богемії, від 1912 депутат рейхсрату. У 1913—16 посол Австро-Угорщини у *Румунії*. Намагався схилити Румунію до союзу з д-вами Четверного союзу проти країн *Антанти* в обмін на приєднання територій Трансильванії та Буковини. Однак його план не реалізувався через протидію проугор. політ. сил. 1916 призначений міністром закордонних справ Австро-Угор. монархії. Як прихильник австрійс. абсолютизму протидіяв відцентровим тенденціям в імперії, що розпадалася. Навесні 1917 імп. Карл I призначив Ч. головою РМ монархії. Під його кер-вом у другій пол. 1917 було розроблено план виходу з війни і пропозиції щодо сепаратного миру. Країни Антанти відхилили пропозиції, але на них погодилася РСФРР. Брест-Литов. мирні переговори (22.12.1917—03.03.1918) завершилися укладенням договорів (*Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* і *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*). На чолі делегії Австро-Угорщини на переговорах Ч. домагався визнання незалежності Польщі, Литви, Латвії, Естонії, України та Бі-

лорусі від РСФРР, проте відкидав пропозиції укр. делегації про об'єднання укр. етнічних земель (Сх. Галичина, Буковина, Закарпат. Україна) в один коронний край у складі Габсбурзької монархії та про можливість їх входження до УНР. Вірогідно, під впливом процесів здобуття незалежності багатьма д-вами в Європі Ч. у лютому 1918 пропонував імп. Карлу IV замінити уряд військ. диктатурою. Під тиском угор. політ. сил уряд імперії не ратифікував мирні договори, а Австро-Угорщина розпалася 27—30 жовтня 1918. Не погоджуючись з вимогами країн Антанти щодо визнання права народів Габсбурзької монархії на самостійність, Ч. у квітні 1918 подав у відставку. У 1920—23 депутат Нац. ради Австрії. П. у Відні.

Тв.: В дни мировой войны. М.—Пг., 1923; В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. СПб., 2005; С графом Мирбахом в Москве. М., 2010.

Літ.: Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Гошуляк І.* Питання соборності українських земель на Брест-Литовській мирній конференції. «УІЖ», 2004, № 2; Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. К., 2004; Encyclopedia of World War I: A Political, Social and Military History. Santa Barbara, 2005; *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914—1918). К., 2006; Дипломатія УНР та Української Держави в документах і спогадах сучасників. К., 2008.

М.С. Держалюк.

ЧЕРНОУ́СОВ Євген Олександрович (13.12.1869—?) — антикознавець, історик-візантиніст.

Н. у с. Шкрябіне Стародубського пов. Черніг. губ. (нині Брянської обл., РФ) у родині козаків Олександра Овер'яновича та Параски Іванівни Черноусових. Після закінчення Стародубської прогімназії продовжив навчання в Ніжині: спочатку в Ніжинській г-зії, а в 1891—95 — в *Історико-філологічному інституті князя Безбородька*. Працював у 1895—1904 в Юр'ївському (нині м. Тарту, Естонія) реальному учщі. У 1902 захистив магістерську дис. в Петерб. ун-ті. Після нетривалого викладання історії та географії в г-зії при Іст.-філол. ін-ті кн. Безбородька (1904—05), призначений викладачем кафедри заг. історії цього ж ін-ту. У 1906 за рішенням попечителя Київ. навч. округи призначений дир. Новгород-Сіверської г-зії. Одночасно обіймав посаду і голови педагогічної ради жіночої г-зії. У листопаді 1908 переведений на ті ж посади до м. Кобеляки Полтав. губ. У 1909 перейшов на посаду приват-доцента кафедри заг. історії Харків. університету (до 1918). Викладав спецкурси з історії західноєвроп. середньовіччя і Візантії: «Історія Візантії в епоху хрестових походів», «Історія Візантії», «Меровингське суспільство і держава», «Історія Англії в XIII ст.», «Історія Франції X—XI ст.», «Історія лангобардів», «Феодалізм у Франції», проводив практичні заняття. Знав дев'ять сучасних і давніх мов. У 1911 перебував у відрядженні в Константинополі в Рос. археол. ін-ті. У 1917 захопився політикою. Після поразки на виборах у міську думу ввійшов до складу Слобідської ради. З 1918 — проф. і декан історико-філол. ф-у Полтав. вчительського ін-ту, з 1920 — декан ф-ту суспільних наук Донського ун-у, з 1922 — дир. академічної б-ки Пн.-Кавказького ун-ту і співробітник Російсько-візанті. історико-словникової комісії при Академії наук СРСР. З 1 грудня 1928 — на пенсії за станом здоров'я. 4 лютого 1930 — заарештований у Ростові-на-Дону у справі археол. т-ва. 8 вересня 1931 — засуджений до обмеження проживання на 3 роки. Поселився в м. Калач Нижньо-Волзького краю. У лютому 1934 — повернувся до Ростову-на-Дону.

Праці: История Греции. Курс лекций. Нежин, 1906; Очерки по истории Римской империи 180—235 гг. Подготовка смуты III века. Х., 1911; Основные черты государственного и общественного строя Византии. «Записки имп. Харьковского университета», 1912, кн. 1; Страницы культурной истории Византии XI века. «Записки имп. Харьковского университета», 1912, кн. 1; Из византийского заволустья XIII в. Харьков, 1914; Римские византийские цехи. «ЖМНП», 1914, № 9; Новинки по экономической истории Византии. «Труды Северо-Кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов», Ростов-на-Дону, 1928, № 43, вып. 4; По поводу одной маленькой книжки и небольшого к ней введения. «Известия Северо-Кавказского государственного университета» (Ростов-на-Дону), 1926, т. 8; До питання про джерела хроніки Теофана Сповідника з доби Анастаса Дикора. У кн.: Ювілейний збірник на пошану Дмитра Івановича Багалія, з нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. К., 1927; Des Euagrios Scholastikos Kirchengeschichte als eine Quelle fur die Zeit Anastasios' I. Dikoros. «Byzantinische Zeitschrift», 1927, Bd. 27; Etudes sur Malalas. Epoque d'Anastase Dicoros. «Byzantion», 1927, t. 3; Сирийский источник по истории Византии. «Византийский временник», 1928, т. 25; Из этюдов по Малале (эпоха Анастасия Дикора). У кн.: Сборник статей в честь академика С. А. Жебелева. Л., 1929.

Літ.: Отчет о заграничной командировке летом 1911 года приват-доцента по кафедре всеобщей истории Е. А. Черноусова. «Записки Императорского Харьковского Университета», 1912, кн. 1; Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1911 год. «Записки Императорского Харьковского Университета», 1912, кн. 3; Историко-филологический институт кн. Безбородько в Нежине. 1901—1912. Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1913; *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и нач. XX века, ч. 1. Л., 1929; Ч. 2. Л., 1931; Историография античной истории. М., 1980; *Митрєев Л.И., Голубкин Ю.А., Лиман С.И.* Медиевистика в Харьковском университете. «Вестник Харьковского университета», 1991, № 357, вып. 24; *Савчук В.С.* Из истории медиевистики в Ростовском университете. В кн.: Научные чтения по всеобщей истории, посвященные памяти С. Д. Сказкина. Ростов-на-Дону, 1992; Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820—1920: Біобібліогр. покажч. Ніжин, 1998; *Самойленко О.Г.* Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії XIX—XX ст. «Література та культура Полісся» (Ніжин), 2000, вип. 14.; Черноусов Євген Олександрович (1869—?). Біобібліографічний словник учених Харківського університету, т. 2: Історики (1905—1920, 1933—2000). Х., 2001; *Домановский А.М.* О рукописи Е. А. Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе». «Тезисы конференции "Ломоносов — 2001"». М., 2001; *Домановський А.М.* Сторінка з історії харківської візантиністки (про спробу перекладу «Книги Епарха» в Харківському університеті). «Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник». Х., 2002; *Самойленко О.Г.* Дослідження проблем медієвістики вченими-істориками Ніжинської вищої школи наприкінці XIX — поч. XX ст. «Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка». Серія: Історичні науки (Чернігів), 2002, вип. 15, № 1; *Його ж.* Еволюція методологічних підходів та науково-проблемних орієнтацій в дослідженнях античної історії вчених Ніжинської вищої школи наприкінці XIX — на початку XX століття. «Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка». Серія: Історичні науки.Вип. 27. № 2. Чернігів, 2004; *Лиман С.И., Сорочан С.Б.* Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804—1917 гг.). «Дриновский сборник», Харьков; София, 2008, т. 2;

Самойленко О. Суспільний розвиток Візантії у працях Є. О. Черноусова. «Сіверянський літопис», 2010, № 2—3 (92—93); *Домановський А.* Черноусов Євген Олександрович. Сходознавство і візантологія в іменах: біобібліограф. слов. К., 2011; Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905—2013 рр.). Х., 2013.

О.Г. Самойленко.

ЧЕТВЕРТА́К Єрмолай Васильович (1781 — після 1814) — учасник російсько-наполеонівських війн, партизан і герой *Війни 1812*. Н. в с. Мефедівка (нині село Середино-Будського р-ну Сум. обл.) у кріпацькій родині. 1804 поміщик віддав його в солдати. Ч. потрапив до Київ. драгунського полку, у складі якого брав участь у війні з Францією 1805—07. З перших днів війни 1812 — учасник бойових дій, в одній із битв потрапив у полон, але втік. У селах Задково та Басмани Смоленської губ. Ч. організував і очолив партизан. загін, в котрому налічувалося спочатку 300, а згодом — майже 4 тис. осіб. Партизани нещадно нищили ворогів, транспорт і мости. Ними було вбито бл. 1 тис. солдатів і офіцерів противника, захоплено 4 гармати, 18 фургонів з боєприпасами та продовольством. Під контролем загону перебувала територія у 35 *верст* довкола Гжатської пристані (Гжатськ — нині м. Гагарін Смоленської обл., РФ). Після відступу наполеонівської армії Ч. повернувся до свого полку і взяв участь у бойовому поході на Париж (Франція).

Літ.: Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: збірник документів. К., 1948; *Абаліхін Б.С.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. К., 1962; *Абалихин Б.С., Дунаевский В.А.* Новое в изучении истории Отечественной войны 1812 г. М., 1993.

Т.І. Лазанська.

ЧЕТВЕРТНЯ́ (Стара Четвертня) — село Маневицького р-ну Волин. обл.

Родове гніздо кн. *Четвертинських*. Хоча писемні джерела свідчать про його існування в 14 ст., розташоване на території села давньорус. городище 11 ст. вказує на те, що Ч. була заснована раніше.

У 1409 вперше згадується як міське поселення, проте вже на початку наступного століття знову фігурує в документах як село. У посіданні роду Четвертинських село і укріплений двір (пізніше замок) перебували з 2-ї пол. 14 ст. до кінця 1580-х, коли завдяки шлюбу княжни Анни Четвертинської з кн. Янушем Збаразьким Ч. перейшло до рук родини *Збаразьких*. Нові господарі розпочали втілювати у життя плани попередників заснувати тут місто. Ще за часів, коли в Ч. доживала свого віку матір Анни Євдокія Вагановська, її зять випросив у короля привілей на локацію міста з правом проведення в ньому щорічного ярмарку і щотижневих торгів (1571).

У 1585 кн. Яків Четвертинський вирішив заснувати на території розташованого неподалік с. Боровичі м-ко Нову Четвертню; відтоді давню резиденцію роду почали називати Старою Четвертнею. У дім Четвертинських родове гніздо повернулося на початку 17 ст. після того, як його викупив у спадкоємців Януша Збаразького кн. Григорій Остафійович. У 1629 він сплатив з невеликої Четвертинської волості податок, причому в м-ку тоді нараховувалося 214 будинків (в сусідній Новій Четвертні, яку тримав двоюрідний брат Григорія кн. Стефан Якович, було 140 будинків). Залишаючись дідичем маєтку, князь, очевидно, мешкав де-інде, бо ще з кінця 1610-х орендував Ч. своїм кредиторам.

Після смерті кн. Григорія в 1651 його тіло було поховане в Четвертинському чол. монастирі Преображення Господнього. За деякими свідченнями, її фундував у 1437 родоначальник фамілії кн. Олександр Четвертинський. Інша четвертинська обитель — заснований орієнтовно в 15 ст. жін. монастир Успіння Богородиці.

Обидві святині були сплюндровані під час *Національної революції 1648—1676*. Тоді ж стрімко скоротилася чисельність населення Ч. Податкові списки фіксують у м-ку 50 будинків в 1651. Ще за рік у Ч. та сусідньому селі Залюбичі разом залишилося тільки 30 господарств підданих. Після завершення війни поселення залюднювалося надзвичайно повільно, у 18 ст. воно втратило міськ. статус.

За переписом 2001 в Ч. проживало 1311 осіб.

Єдиним збереженим об'єктом старовини 17 ст. є мурована монастирська церква Преображення Господнього початку

Дж.: Źródła dziejowe, t. 19. Warszawa, 1889; Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. К., 2002; Національно-визвольна війна в Україні. 1648—1657. Збірник за документами актових книг. К., 2008.

Літ.: *Сендульский А.Д.* Местечко Четвертня Луцкого уезда. «Волынские епархиальные ведомости. 1878, часть неофициальная. № 15; Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1880; T. 15. Warszawa, 1900; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. К., 1970; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003; *Горін С.* Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV — середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. К., 2012; *Собчук В.* Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст. Кременець, 2014.

І.А. Тесленко.

ЧЕХО́ВИЧ Костянтин (15.10. 1847—28.04.1915) — церк., громад. і політ. діяч. Н. в с. Дев'ятир (нині село Львів. р-ну Львів. обл.). 1871 закінчив *Греко-католицьку духовну семінарію у Львові*, згодом — парафіяльний священник, канцлер Перемишльської єпархії. 1896 іменований єпископом Перемишльським, 1897 — інтронізований. Організатор дієцезіального Синоду 1898. Один з ініціаторів покликання Апостольського візитатора з єпископськими повноваженнями для греко-католиків, передусім укр. емігрантів з *Галичини*, в США 1907. Запровадив практику особистого відвідування *парафій* вищими церк. ієрархами. Заходами Ч. в *Перемишлі* збудоване приміщення для Греко-катол. духовної семінарії, засновано Рус. ін-т для дівчат. 1896—1914 — депутат *Галицького крайового сейму*, 1898—1901, 1912—14 — його віцемаршалок, брав активну участь у роботі Укр. клубу та спец. сеймових комісій. Підтримував тісні зв'язки з укр. християнсько-сусп. рухом, зокрема його лідером Ос.*Барвінським*, був прихильником т. зв. реальної політики українців у Галичині, українсько-польс. порозуміння, боровся з русофільським напрямом (див. *Москвофільство*) та протегував речникам укр. нац. орієнтації, передусім серед священників Перемишльської єпархії.

П. у м. *Перемишль*.

К. Чехович.

Емблема Чехословацького корпусу. 1919 (?).

Літ.: *Аркуша О.* Українське представництво в Галицькому сеймі (1889—1901 рр.). Львів, 1997; Konstantyn Czechowicz: Korespondencja greckokatolickiego biskupa przemyskiego z lat 1897—1914. Przemyśl, 1998; *Чорновол І.* 199 депутатів Галицького сейму. Львів, 2010.

О.Г. Аркуша.

ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКИЙ КОРПУС у Росії — нац. добровольче військ. з'єднання, сформоване в Росії у складі рос. армії восени 1917, в основному з військовополонених чехів і словаків — колиш. вояків австро-угор. армії, які висловили бажання брати участь у війні проти Німеччини та Австро-Угорщини.

Рішення про створення чеських добровольчих військ, підрозділів для участі у війні на боці Рос. імперії було ухвалене на антиавстрійс. маніфестації в Києві 9 серпня 1914, в ході якої був створений Київ. чеський к-т, що подав до царського уряду відповідний проєкт. 20 серпня Рада міністрів Російської імперії, підтримавши цю ініціативу, прийняла рішення про формування Чеської дружини. 9 листопада 1914 вона на чолі з підполковником Й.Созентовичем виступила на фронт, де у складі 3-ї рос. армії брала участь у Галицькій битві 1914, у січні 1916 була розгорнута в 1-й чехословац. стрілец. полк ім. Яна Гуса зі штатною чисельністю бл. 2100 осіб, які діяли під командуванням рос. офіцерів. До кінця 1916 полк було розгорнуто в бригаду у складі 3 полків заг. чисельністю бл. 3500 воїнів під командуванням полк. В.Троянова, котра брала участь у Червневому наступі 1917 рос. армії в Галичині. Чехословац. стрілец. бригада прорвала фронт у районі Зборова, взяла понад 3 тис. полонених, утративши до 200 осіб убитими і бл. 1 тис. пораненими. У квітні 1917 в Києві відділення Чехословацької національної ради як єдиний політ. представник чехів і словаків у Росії домоглося в Тимчасового уряду дозволу на створення нац. військ. формувань. Чехословац. бригада була розгорнута в 1-шу Гуситську стрілец. д-зію, а 4 липня 1917 новий Верховний головнокоманд. рос. військ ген. від інфантерії Л.Корнілов дозволив розпочати формування 2-ї д-зії.

Меморіальна дошка на честь чехословацьких легіонерів, що билися під Бахмачем. Встановлена в Оломоуці (Чехія). Фрагмент.

26 вересня 1917 нач. штабу Ставки Верховного головнокоманд. Ген.-лейтенант М. Духонін підписав наказ про формування окремого Ч.к. із 2-х д-зій і запасної бригади заг. чисельністю бл. 40 тис. солдатів і офіцерів, а Чехословац. нац. рада визнавалася єдиним верховним органом усіх чехословац. військ. формувань. У всіх частинах Ч.к. вводився франц. військ. дисциплінарний статут і встановлювалася «рос. командна мова». На чолі корпусу були поставлені рос. генерали: командир — ген.-майор В.Шокоров, нач. штабу — ген.-майор М.Дітеріхс.

Після Жовтневого перевороту у Петрограді 1917 і розпочатих більшовицьким урядом переговорів про мир із д-вами Четверного союзу кер-во Чехословац. нац. ради заявило про беззастережну підтримку Тимчасового уряду й уклало угоду з командуванням Київського військового округу та Південно-Західного фронту про порядок використання чехословац. частин, в якій підтверджувалося невтручання останніх у збройну боротьбу всередині Росії на стороні будь-якої політ. партії і водночас проголошувалось їхнє прагнення до продовження ведення війни проти австронім. військ. 27 жовтня 1917 помічник комісара Тимчасового уряду при штабі Пд.-Зх. фронту М.Григор'єв розпорядився відправити чехословац. д-зії в Київ.

Перебуваючи в Києві, провідники чехословац. національно-визвол. руху і командування Ч.к. активно співробітничали з Українською Центральною Радою. Дотримували нейтральної позиції після жовтневого перевороту 1917 більшовиків і проголошення Четвертого універсалу Української Центральної Ради про самостійність УНР. У грудні 1917 було прийнято декрет про організацію автономної армії із чехів і словаків і підпорядкування всіх чехословац. збройних сил, у т. ч. в Росії, Верховному головнокомандуванню Франції. 16 лютого 1918 уряд рад. Росії повідомив, що не має заперечень проти від'їзду чехословаків до Франції.

На початку березня 1918 із Франції надійшов наказ про термінове виведення Ч.к. з України і транспортування його до Франції Транссибірською залізницею до Владивостока (нині місто в РФ) і далі — через Тихий океан до Європи. У серед. березня його 6-й, частково 7-й і 4-й полки вели ар'єргардні бої спільно з більшовицькими військами з 91-ю нім. д-зією бл. Бахмача, що дало можливість ін. частинам корпусу терміново евакуюватися.

26 березня 1918 у Пензі (нині місто в РФ) представники РНК РСФРР, Чехословац. нац. ради в Росії та Ч.к. підписали угоду, за якою гарантувалася безперешкодна відправка підрозділів чехословац. війська від Пензи до Владивостока. Чехословаки вирушали на сх. у 63 ешелонах, по 40 вагонів у кожному. Перший ешелон вийшов 27 березня 1918 і через місяць прибув до Владивостока. Ін. ешелони з чехословац. легіонерами до кінця травня розтягалися по залізниці на кілька тис. кілометрів, від Самари і Єкатеринбурга (нині обидва міста в РФ) до Владивостока.

Ставлення більшовиків до чехословаків із самого початку було настороженим, що іще більше ускладнювалося низкою конфліктів. Відбивши перші напади червоноармійців на ешелони, чехословац. легіонери почали займати міста і населені пункти на шляху пересування. За короткий час 50-тис. Ч.к., що розтягнувся від Волги до Тихого океану, став контролювати величезну територію й сприяв повалению рад. влади і встановленню антибільшовицьких урядів у Поволжі, на Уралі, в Сибіру і на Далекому Сх. (Омську, Самарі, Владивостоці, Єкатеринбурзі та ін. містах), а також початку широкомасштабних збройних дій білих військ проти рад. влади. Ці події більшовицький уряд у Росії, а згодом рад. історіографія розглядали як «контрреволюц. заколот (антирад. повстання) білочехів (проданого корпусу)».

1 лютого 1919 Чехословац. військ. корпус був перейменований на Чехословац. армію в Росії. У грудні 1919 із Владивостока почали відходити перші пароплави з чехословаками. Евакуація чехословац. частин із Владивостока завершилася 2 вересня 1920. Загалом на 42-х пароплавах в Європу було переправлено 72 644 особи (3004 офіцери і 53 455 солдатів і прапорщиків Чехословац. армії в Росії). Із Росії не повернулися понад 4 тис. чехів і словаків, які загинули чи зникли безвісти.

Літ.: *Масарик Т.Г.* Славяне по войне. Ужгород, 1923; *Його ж.* Світова революція за війни й у війні 1914—1918: Спомини. Львів, 1930; *Веселы И.* Чехи и словаки в революционной России 1917—1920 гг. М., 1965; *Клеванский А.Х.* Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус. М., 1965; *Шмараль Я.Б.* Образование Чехословацкой Республики в 1918 году. М., 1967; *Віднянський С.В.* Т. Масарик про Україну і українців. «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», 1993, вип. 4; *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918—1920 років: політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. К., 1997; *Євсєєнко І.В.* Становлення українсько-чехословацьких відносин 1917—1922 рр. «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», 1999, вип. 8; Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории, кн. 1. М., 2005.

С.В. Віднянський.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИ́НА, Чехо-Словаччина (Československo, Česko-Slovensko) — д-ва, що існувала в 1918—92 у Центр.-Сх. Європі, на території сучасних Чехії та Словаччини. Столиця — м. Прага. Територія 140,5 кв. км (1930), 127,9 кв. км (1990). Населення 14 730 тис. (1930), 15 662 тис. (1990). Етнічний склад у 1930, %: чехи і словаки — 66,9, німці — 22,3, угорці — 4,8, українці — 3,8, євреї — 1,3; етнічний склад у 1980, %: чехи — 64,3, словаки — 30,5, угорці — 3,8, німці — 0,4, поляки — 0,4. Офіц. назва д-ви змінювалася: Чехословац. Республіка (лютий 1920 — листопад 1938, квітень 1945 — липень 1960), Чехо-Словац. Республіка (листопад 1938 — березень 1939), Чехословац. Соціаліст. Республіка (липень 1960 — березень 1990), Чехословац. Федеративна Республіка (березень-квітень 1990), Чеська і Словац. Федеративна Республіка (квітень 1990 — грудень 1992).

Утворення д-ви відбулося у ході боротьби чехів та словаків за нац. самовизначення, активізоване подіями *Першої світової війни* і розпадом *Австро-Угорщини*. Її проголошення було пов'язане з обома крилами нац.-визвол. руху («першого» руху опору): внутр. та закордонного. У середовищі чеського політикуму в ході подій Першої світової війни поступово формується ідея розриву з Австро-Угорщиною. Першими чеськими політиками, хто відстоювали такі підходи, були К.Крамарж і лідер партії реалістів проф. Т.-Г. *Масарик*. Наприкінці 1915 Т.-Г. Масарик утворює осередок чеського еміграційного руху — Чеський закордонний к-т (пізніше — Нац. рада чеських земель). 14 листопада 1915 проголошується програмна декларація к-ту, що формулює осн. ціль орг-ції — утворення у майбутньому в ході боротьби проти Австро-Угорщини й Німеччини за підтримки країн *Антанти* незалежної чехословац. д-ви. З лютого 1916 к-т трансформується в Чехословац. нац. раду (ЧСНР), до складу її керівництва окрім Масарика входить Е.Бенеш і представник від словаків — М.Р.Штефаник. ЧСНР розташовувалася у м. Париж. ЧСНР виходила з теорії «чехословакізму», вважаючи чехів і словаків двома гілками єдиного чехословац. народу. Рада формально розпочала свою діяльність 14 травня 1916 і поступово очолила земляцькі рухи у Франції, Росії, США, Італії, де утворювалися її філіали. В ході Першої світової війни на території Росії, Франці та Італії розпочалося формування чехословац. добровольчих військ. частин, котрі взяли участь в боях на зх. та сх. фронтах (див. *Чехословацький корпус у Росії*). Важливе значення мала координація діяльності чеських і словац. емігрантських орг-цій у США, зокрема Чеського нац. об'єднання і Словац. ліги Америки, представники яких підписали 22 жовтня 1915 Клівлендську угоду, пізніше доповнену Піттсбурзькою декларацією (30 травня 1918). Обидва документи визначали входження словац. земель до складу майбутньої д-ви на рівних з чехами умовах. Представники внутр. руху опору наприкінці 1914 сформували осередок «таємний к-т Ма-

Прага. Вацлавська площа. Фото 2024.

фія». Восени 1916 чеські політ. партії утворили «Чеський союз» і «Нац. к-т». 6 січня 1918 вимога об'єднання чеських і словац. земель увійшла до Трикралової декларації чеських парламентарів.

Влітку — на початку осені 1918 уряди країн Антанти визнали ЧСНР як уряд майбутньої д-ви. 18 жовтня 1918 оприлюднюється Вашингтонська декларація щодо незалежності чехословац. народу, 28 жовтня 1918 Нац. к-т у Празі оголошує незалежність Чехословаччини. 28—31 жовтня 1918 у м. Женева відбуваються переговори між представниками закордонного та внутр. рухів щодо майбутнього устрою д-ви, 30 жовтня 1918 Словац. нац. рада ухвалила «Декларацію словац. народу», котра прокламувала бажання словаків від'єднатися від Угор. королівства та стати складовою єдиної з чехами д-ви.

Чехословацька Республіка. Банкнота 10 крон. 1927.

Перша республіка. Цими подіями розпочинається період існування т. зв. Першої республіки (28 жовтня 1918 — 1 жовтня 1938). До її складу увійшли території колиш. Цислейтанії (королівства Богемії, маркграфства Моравії, Австрійс. Сілезії), Транслейтанії (пн., заселені словаками землі — Felvidék (угор. Гірські Землі), та пн.-сх., заселені українцями (Підкарпатська Русь)) та Нім. імперії (Глучинська обл.). Одночасно з проголошенням Ч. починають утворюватися окремі держ. утворення нім. населення: на зх. і пн.-зх. рубежах — провінція Нім. Богемія, у пн. Моравії та Чеській Сілезії — Судети, на пд. зх. — Чеський Ліс і Нім. Пд. Моравія. Ці провінції планували увійти до складу новоствореної Австрійс. Республіки — «Нім. Австрії». Ч. до кінця січня 1919 придушила військ. силою сепаратистські прагнення німців. Також у ході чехословац.-угор. військ. протистояння (листопад 1918 — серпень 1919) було приєднано

словац. терени. Територіальна суперечка з Польщею щодо приналежності важливої у військ.-стратегічному (залізниця до сх. Словаччини) та екон. (поклади вугілля) Тєшинської Сілезії після бойових дій між двома країнами (Семиденна війна 23—30 січня 1919) та невдалої спроби проведення плебісциту закінчилася поділом цього регіону та території Спішу й Орави між д-вами за результатами конференції у м. Спа 28 липня 1920. Держ. кордони Ч. були оформлені підписанням *Версальського мирного договору 1919*, *Сен-Жерменського мирного договору 1919*, Тріанонського мирного договору 1920 і низки двосторонніх угод із д-вами-сусідами. З 1928 територія Ч. ділилася на 4 землі: Богемію (центр — Прага), Моравію-Сілезію (Брно), Словаччину(Братислава) та Підкарпатську Русь (Ужгород).

Політ. система Першої республіки була визначена тимчасовою Конституцією (ухвалена 13 листопада 1918) та Конституцією, ухваленою 29 лютого 1920. Ч. була проголошена унітарною парламентською республікою. Виконавча влада — президент та уряд, законодавча — двопалатні Нац. збори (палата депутатів з 300-х осіб і сенат з 150-ти осіб). 14 листопада 1918 на першому засіданні тимчасового парламенту було обрано першого президента — Т.-Г.Масарика (на посаді до 14 грудня 1935) та першого прем'єр-міністра — К.Крамаржа. Осн. політ. партіями Першої республіки були аграрна (найвпливовіша), нац.-демократ., нар., нац.-соціаліст., соціально-демократ., комуніст. Серед нац. партій у Словаччині першорядною була нар. партія А.Глінки, серед німців — Судетонім. партія К.Генляйна (з жовтня 1933). Для політ. життя Першої республіки характерна часта зміна урядів, вплив позапарламентських владних груп — «П'ятірки» (лідери осн. партій) та «Град» (навколо Т.-Г.Масарика). З листопада 1918 по жовтень 1938 в Ч. змінилося 18 урядів, котрі за характером коаліцій поділяються на загальнонац., червоно-зелені, широкі, позапартійні.

Попри непогані стартові умови (бл. 70 % пром-сті колиш. Австро-Угорщини було сконцентровано на чеських землях), існувала проблема нерівномірності екон. розвитку регіонів (у Словаччині і в Підкарпатській Русі переважав с.-г. сектор). Внаслідок проведення грошової реформи 10 квітня 1919 з'являється власна валюта — чехословац. крона. 16 квітня 1919 розпочинається земельна реформа, за якою у великих землевласників викуповувалися території, що перевищували 250 га (150 га — для земель с.-г. призначення). Найвідомішими чехословац. підпр-вами були машинобудівні з-ди «Шкода» у м. Плзень і взуттєві фабрики Баті у м. Злін. На початку 1930-х внаслідок світової екон. кризи відбувається заг. спад пром-сті і масове безробіття. У багатьох секторах економіки криза тривала до 1935. Екон. проблемами скористалися для збільшення свого електорату радикальні партії, зокрема Комуніст. партія Ч. (КПЧ; з 1929 лідер К.Готвальд).

Переважна більшість населення Першої республіки сповідували католицизм (77,5 % у 1930). 8 січня 1922 з метою створення самостійної нац. церкви К.Фарський заснував Чехословац. церкву, що базувалася на ідеях гусизму (5,39 % у 1930). Конфлікт зі Святим престолом, котрий формально виник через відзначення роковин спалення Я.Гуса (6 липня 1925), закінчився підписанням угоди між Ч. і Ватиканом на початку 1928.

Закордонна політика, що формувалася під керівництвом незмінного міністра закордонних справ Е. Бенеша (міністр 1918—35), орієнтувалася на країни колиш. Антанти, у першу чергу на Францію (військ.-політ. союз від 25 січня 1924). Для регіональної політики було характерним утворення блоку «Мала Антанта» (Ч., Румунія, Югославія, угода між Ч. і Королівством Сербів Хорватів і Словенців — 14 серпня 1920, угода між Ч. і Румунією — 23 квітня 1921; спільна угода 16 лютого 1933), спрямованого проти угор. реваншизму. Дипломатичні відносини з СРСР були встановлені 9 червня 1934, 16 травня 1935 укладається чехословац.-рад. угода про взаємодопомогу. З приходом до влади у Німеччині А.*Гітлера* активізувалося питання щодо забезпечення нац. прав нім. меншини в Ч. 24 квітня 1938 Судетонім. партія прийняла так звану «Карловарську програму», однією з гол. вимог якої стає надання нім. самоуправління на всіх рівнях. 12 вересня 1938 у Судетській області після античеської промови Гітлера на парт. з'їзді у Нюрнберзі розпочинається збройний путч генлейнців, організовується судетонім. ополчення («фрайкор»). У дусі політики умиротворення Велика Британія та Франція тиснуть на Ч., аби та прийняла вимоги німців, зокрема й територіальні претензії Третього Райху на Судетську обл. 23 вересня 1938 новообраний прем'єр Я.Сировий оголошує в країні заг. мобілізацію, але після підписання в ніч на 30 вересня

Ужгород. Будівля краєвого суду. Архітектор А. Лібшер, 1930—33. Вхід, прикрашений алегоричними скульптурами.

Автомобіль «Škoda Popular», що вироблявся чехословацькою фірмою «Škoda Auvto» з 1933. Музей «Škoda» у м. Млада-Болеслав.

Прага. Національний пам'ятник на пагорбі Вітков із кінною статуєю Яна Жижки. 1929—33, 1946—49.

Прага. Національний пам'ятник на пагорбі Вітков. Інтер'єр.

1938 *Мюнхенської угоди 1938* Ч. була змушена погодитися з нім. окупацією Судетської обл. (1—10 жовтня 1938) та прикордонних регіонів з переважно нім. населенням. Окрім того, територіальні претензії до Ч. висунули також Польща, яка 2—11 жовтня 1938 захопила Тешинську Сілезію, пізніше частини Кісуце, Орави, Спішу (оформлено договором у Закопанах 30 листопада 1938), і Угорщина, котра в ході Першого віденського арбітражу (2 листопада 1938) отримала території пд. Словаччини (м. Кошице, м. Комарно) та частину Підкарпатської Русі (м. *Ужгород*, м. *Мукачево*).

Друга республіка. Події в Мюнхені завершили існування Першої Ч. республіки та дали старт Другій республіці (1 жовтня 1938 — 15 березня 1939), для якої характерні авторитарні тенденції в політиці. 15 грудня 1938 приймається закон, котрий дав можливість уряду вносити зміни до законодавства без згоди парламенту. Внаслідок саморозпуску більшості партій часів Першої республіки осн. політ. партіями стали Партія нац. єдності та Нац. партія праці. Після відставки та еміграції Е.Бенеша новим президентом Ч. стає Е.Гаха (1938—45), прем'єром — Р.Беран (з 1 грудня 1938). В умовах слабкості центр. влади розпочинається федералізація д-ви: 6 жовтня 1938 у м. Жиліна лідери Словац. нар. партії проголосили автономію словац. земель. Наступного дня утворюється словац. уряд на чолі з прем'єром Й.Тісо. Оформлення словацької автономії завершилося 22 листопада 1938 прийняттям Нац. зборами відповідного закону. Того ж дня ухвалюється аналогічний закон про автономію Підкарпатської Русі, автономний уряд котрої діє з 11 жовтня 1938; з 30 грудня 1938 на позначення краю використовується назва *Карпатська Україна*. Після консультацій з А.Гітлером 14 березня 1939 словац. сейм оголошує про утворення незалежної Словац. Д-ви (з 21 липня 1939 — Словац. Республіка, глава д-ви — президент Й.Тісо). Словаччина, відповідно до Охоронної угоди з Третім Рейхом (діяла від 23 березня 1939), в роки Другої світової війни була сателітом нацистської Німеччини.

15 березня 1939 Е.Гаха приймає ультиматум нім. кер-ва, чеські землі без супротиву з боку чехословац. збройних сил окуповує *Вермах*т. Наступного дня на зайнятих німцями територіях утворюється Протекторат Богемії та Моравії — формально автономне утворення на чолі з держ. президентом (Е.Гаха) та нім. імперським протектором (К.фон Нойратом), фактично

— маріонеткове держ.-політ. утворення з обмеженою суверенністю під опікою Третього Рейху. Єдиною дозволеною чеською політ. орг-цією стало «Нац. партнерство». Демонстрації, що були організовані через вбивство студента Я.Оплетала, призвели до закриття нацистами чеських унтів (17 листопада 1939) та розгортання терору. Посилення терору пов'язане з призначенням 27 вересня 1941 заст. (фактично виконуючим обов'язки) рейхспротектора начальника Гол. управління імперської безпеки Р.Гейдріха, за наказом якого наступного дня у протекторат оголошується військ. стан: прем'єр А.Еліаш був заарештований, розпочинаються репресії проти осередків руху опору та проти єврейс. населення. З бл. 118 тис. євреїв (станом на березень 1939) у роки Другої світової війни було знищено бл. 87 тис.

1939 за кордоном розпочинається орг-ція чехословац. еміграційної влади, котра поступово перебирає на себе роль єдиного законного представництва Ч. у відносинах з д-вами Антигітлерівської коаліції. 17 жовтня 1939 на зустрічі представників екзильних політиків оголошується про створення «Чехословац. нац. к-ту», котрий в грудні 1939 офіц. визнали Франція та Велика Британія. 9 липня 1940 в Лондоні к-т трансформується у чехословац. екзильний уряд (президент Е.Бенеш, прем'єр Я.Шрамек, дорадчо-контрольний орган — Держ. рада, голова Р.Бехинє). Уряд проголошував спадкоємність із держ. інституціями часів Першої республіки, Мюнхенську угоду її представники вважали неправомірною від самого моменту підписання, відтак боролися за повернення кордонів Ч. станом на початок 1938. Ін. чехословац. екзильним осередком стала *Москва*, де перебувало Закордонне бюро Комуніст. партії Чехословаччини (КПЧ) на чолі з К.Готвальдом.

Уроки Другої світової війни на території протекторату розгортається антинацистський («другий») рух опору, що мав 2 течії: комуніст. (КПЧ) і демократ. («Політ. центр», «Оборона нації», Петиційний к-т «Залишимось вірними», «Рада трьох»). 27 травня 1942 відбувся успішний замах підготовлених у Великій Британії диверсантів на Р.Гейдріха. Наслідком операції стало посилення нім. терору на чехословац. землях, спалення сіл Лідіце (10 червня 1942) і Лежаки (24 червня 1942). Під час Другої світової війни утворилися і брали участь у боях з нацистською Німеччиною військ. чехословац. підрозділи. Перший з них — 1-ша чехословац. д-зія — утворився на території Франції. Після поразки Франції чехословац. війська організовуються у Великій Британії: Чехословац. самостійна озброєна бригада, 4 ескадрильї у складі військ.-повітряних сил Великої Британії, 11-й піхотний батальйон. У січні — лютому 1942 у складі Червоної армії в м. Бузулук починається формуватися піхотний батальйон (пізніше бригада, армійський корпус, командир Л.Свобода). Цей підрозділ взяв участь у визволені низки укр. населених пунктів: Соколове, *Київ*, *Біла Церква*, *Жашків*. Політика Е.Бенеша передбачала налагодження співробітництва з СРСР. 18 липня 1941 між Ч. і СРСР підписується міжурядова угода про спільні військ. дії, 12 грудня 1943 укладається договір про дружбу, взаємодопомогу та післявоєнне співробітництво, за яким Ч. мала відновитися по війні у домюнхенських кордонах.

У грудні 1943 після підписання у Братиславі «Різдвяної угоди» утворюється осередок словацького руху опору — Словацька Нац. Рада (СНР), котра 29 серпня 1944 організувала в центр. Словаччині (центр м. Банська Бистріца) за участі частин словацької армії та партизанських загонів Словацьке нац. повстання, що було наприкінці жовтня 1944 придушене. У ході низки наступальних операцій Червона армія протягом жовтня 1944 — травня 1945 звільняє більшу територію чехословацьких земель. У визволенні чехословацьких територій брали участь також американські та румунські війська. 5 травня 1945 в Празі розпочинається Празьке повстання. Допомогу повсталим надала д-зія Рос. визвол. армії. 9 травня 1945 в столицю входять підрозділи Червоної армії. Окремі бої на території Богемії велися до 11—12 травня 1945.

Третя республіка. Основи політ. ладу повоєнної Ч. (Третьої республіки: 4 квітня 1945 — 25 лютого 1948, президент Е.Бенеш, прем'єр З.Фірлінгер, з липня

Танк LT-35, що вироблявся чехословацькими фірмами «Škoda Auvto» і «Група ЧКД» з 1935. Військовий музей на Абердинському полігоні (США).

Чехословацька Соціалістична Республіка. Банкнота 100 крон. 1961.

1946 — К.Готвальд) формуються у березні 1945 на переговорах у Москві екзильного уряду, СНР і Закордонного бюро КПЧ. Було домовлено про утворення Нац. фронту чехів та словаків (НФЧС) — блоку партій, котрі діставали право на участь в політ. житті майбутньої Ч. 4 квітня 1945 у м. Кошице зі складу представників НФ утворюється уряд, наступного дня оголошується програмний документ основ майбутнього держ. устрою Ч.: зовнішньополіт. орієнтація на СРСР; конфіскація власності німців, угорців, зрадників; покарання колаборантів; рівноправність чехів і словаків; утворення місц. органів влади — Нац. к-тів; засадничі зміни в екон. й соціальній сферах: націоналізація ключових галузей пром-сті, банківської й страхової справи; проведення аграрної реформи з передачею вилученої у колаборантів і зрадників землі; заборона діяльності правих політ. партій. Втілення цих завдань (до утворення Тимчасових нац. зборів у жовтні 1945) було здійснене у формі декретів Е.Бенеша. Відповідно до них нім. населення позбавлялося власності, втрачало громадянство і політ. права, зазнало терору й переслідувань з боку чехів; протягом 1945—47 (за згодою Потсдамської конференції) з території Ч. було депортовано бл. 3 млн німців. Внаслідок трьох Празьких угод (2 червня 1945, 11 квітня 1946, 28 червня 1946) словац. політики домоглися підтвердження правомочності на рівні з загальнодерж. окремих словац. республіканських органів влади: парламенту — СНР, уряду — Корпусу уповноважених. 26 травня 1946 відбуваються вибори до Установчих Нац. Зборів. У Чехії перемогу здобула КПЧ (бл. 40 % голосів виборців), у Словаччині — Демократ. партія (бл. 61,5 %). Відповідно до угоди між ЧСР і СРСР від 29 червня 1945 землі Підкарпатської Русі (див. *Закарпаття*) увійшли до складу СРСР. У майбутньому з рад. стороною відбувся також невеликий обмін територіями: до Ч. відійшло село Лекаровце в обмін на м. *Чоп* з околицями. Щодо своїх пн. кордонів Ч. претендувала на територію довкола міст Клодзко, Глубчице, Кендзежин-Козьле і Рацібуж, але за рішенням Потсдамської конференції і чехословац.-польс. угодам (10 березня 1947, 13 червня 1958) ці землі відійшли до Польщі. Формування повоєнної території Ч. закінчилося отриманням трьох сіл на пд. від Братислави відповідно до Паризького договору з Угорщиною (10 лютого 1947). Протягом кінця 1945 — початку 1948 комуністи поступово акумулювали сили для монополізації влади. У 1945—48 під контролем КПЧ формується Корпус нац. безпеки — правоохоронний орган, що інституційно об'єднував поліцію і спецслужбу, співробітники якого організовують низку скандалів проти некомуніст. політ. сил Ч., у першу чергу проти нац.-соціаліст. партії. Ін. об'єктом цього тиску стала словац. Демократична партія. У жовтні — листопаді 1947 в Словаччині після заяви про викриття антидерж. змови, до якої нібито були залучені члени Демократичної партії, відбулася спроба вивести представників останньої зі складу словац. уряду. 20 лютого 1948 внаслідок протесту проти чисток комуністами територіальних відділів МВС 12 міністрів уряду (нац.-соц., нар., демократ. партій) з 26-ти подали у відставку, розраховуючи на підтримку колег з соц.-демократ. партії та безпартійних, і відповідно, на відставку усього уряду. Водночас КПЧ завдяки рішучим крокам — проведенню масових демонстрацій, утворенню воєнізованих загонів робітничої нар. міліції, орг-ції заг. страйку — 24 лютого 1948 вмовили Е.Бенеша прийняти відставку 12-ти міністрів і погодити 25 лютого 1948 призначення на їх місце комуністів. Наслідком лютневого перевороту стало утвердження монопольної влади КПЧ в Ч., а його підсумки були закріплені у Конституції 9 травня 1948 (Ч. — нар.-демократ. унітарна республіка чехів та словаків), парламентськими виборами 30 травня 1948 (бл. 87 % за кандидатів НФСЧ), обранням К.Готвальда президентом Ч. (обіймав посаду до 1953) після відставки Е.Бенеша і рішенням 9-го з'їзду КПЧ (травень 1949), що проголошував ген. лінію побудови соціалізму в Ч. за рад. зразком: забезпечення владного авторитету д-ви та її органів, керівної ролі компартії.

Розвиток економіки Ч. у повоєнний час відбувався відповідно до дворічного, пізніше п'ятирічних планів розвитку (п'ятирічок). 8 липня 1946 схвалюється урядова «Будівнича програма», котра визначала дворічний план екон. розвитку (1947—48), відповідно до якого Ч. мала відбудувати знищену війною економіку та вийти на рівень 110 % пром. виробництва у порівнянні з передвоєнним станом. Участь Ч. у плані Маршалла після консультацій з СРСР у липні 1947 була зупинена. Затверджена 27 жовтня 1948 перша п'ятирічка (1949—53) передбачала націоналізацію залишку пром-сті малих і середніх підпр-в, збільшення на 57 % промислового виробництва, індустріалізація Словаччини. Одним із гол. наслідків аграрних перетворень стала колективізація села (закон від 23 лютого 1949). Ч. у 1949 стає членом *Ради економічної взаємодопомоги*, у 1955 — Орг-ції Варшавського договору (див. *Варшавський договір 1955*).

В умовах посилення тоталітарних тенденцій протягом 1948—54 у Ч. відбувається низка сфабрикованих комуністами політ. судових процесів, найбільшими з яких були: проти групи М.Горакової (травень-червень 1950), словац. «бурж. націоналістів» (квітень 1954), антидерж. змовницького центру Р.Сланського (листопад 1952), «Катол. акція» — процес над священниками, пов'язаними з так званим Чігоштським дивом (березень-квітень 1950). Після перевороту у лютому 1948 виникає антикомуніст. («третій») рух опору: орг-ції «Чорний лев 777», «Світлана», група братів Машин. Усього за період існування комуніст. Ч. жертвами політ. репресій стали бл. 240 тис. чехословац. громадян.

Після смерті К.Готвальда (14 березня 1953) наступним президентом Ч. у 1953—57 був А.Запотоцький, потім у 1957—68 — А.Новотний (також 1-й секретар ЦК КПЧ у 1953—68). 11 липня 1960 парламент прийняв конституцію, котра офіц. визначала Ч. унітарною, соціаліст. країною, зазначала про керівну і спрямовуючу роль КПЧ у д-ві та про марксизм-ленінізм як панівну ідеологію. Під впливом десталінізації в Ч. виникає низка реабілітаційних комісій, котрі переглядають вироки по політ. справах початку 1950-х. У 1-й пол. 1960-х команда економістів на чолі з О.Шиком розробила та частково запровадила план екон. реформи, в основі якої були елементи ринкової системи: широка

децентралізація і відносна самостійність окремих підпр-в.

З призначенням на посаду 1-го секретаря ЦК КПЧ лідера реформістського крила А.Дубчека у січні 1968 розпочинається поступова лібералізація суспільно-політ. життя, ліквідовується цензура, виникають некомуніст. громадські об'єднання. Програмним документом ліберальних кіл стає стаття Л.Вацуліка «Дві тисячі слів» (27 червня 1968). Закон від 25 червня 1968 дав старт процесу реабілітації попередніх політ. процесів. 30 березня 1968 президентом Ч. обирають ген. Л.Свободу (на цій посаді до 1975). У квітні 1968 приймається «Програма дій КПЧ», що ставить за мету побудову «соціалізму з людським обличчям». Після проведення низки переговорів Рад. Союз вирішує вплинути на процеси у Ч. силовими методами і в ніч на 21 серпня 1968 Рад. армія, разом з військами країн Варшавського договору (за винятком Румунії) уводить до Ч. війська (див. *Празька весна 1968*). Відповідно до закону від 27 жовтня 1968 з початку наступного року Ч. ставала федерацією у складі Чеської Соціаліст. Республіки і Словац. Соціаліст. Республіки. Кожна з республік мала свій парламент (Нац. Раду) та уряд. Федеральними органами влади стали парламент: двопалатні Федеральні Збори (Палата Народу — 200 депутатів, Палата Націй — по 75 з кожної республіки), уряд та президент. На знак протесту проти вторгнення військ 16 січня 1969 у Празі вчиняє самоспалення Я.Палах, 25 лютого 1969 — Я. Заїц. 19—21 серпня 1969 країною до річниці вторгнення прокочується низка демонстрацій, що були придушені силовиками.

З квітня 1969 у країні встановився режим «нормалізації» на чолі з Г.Гусаком (у 1969—71 — перший секретар, 1971—87 — ген. секретар ЦК КПЧ, також президент ЧССР у 1975—89), програмним документом якої стають «Уроки кризового розвитку в партії і суспільстві після 13 з'їзду КПЧ» (грудень 1970). Політика «нормалізації» також мала на меті отримати лояльність більшої частини населення Ч. за рахунок соціальних гарантій і підняття рівня якості й кількості споживчих товарів та послуг. У 2-й пол. 1970-х під впливом підписання Ч. Гельсінського за-

В. Гавел виступає на Вацлавській площі у Празі 17 листопада 1989.

ключного акта 1975 активізуються дисидентські осередки, серед яких найвідомішими стають Хартія-77 (1977) і К-т оборони незаконно засуджених (1978). У 2-й пол. 1980-х кількість опозиційних угруповань зростає, до серпня 1989 їх налічувалося бл. 40.

З початком перебудови (див. *Перебудова в СРСР 1985—1991*) 17 з'їзд КПЧ (березень 1986) формально висловив підтримку цим процесам у сфері економіки. 9 січня 1987 оприлюднюються Основи перебудови екон. механізму. В держ. кер-ві відбувається кадрова заміна: КПЧ з грудня 1987 очолює М.Якеш, головою федерального уряду 12 жовтня 1988 став Л.Адамець. Під впливом цього пожвавлення у 1988—89 країною прокочується низка протестних акцій: 25 березня 1988 — «Свічкова демонстрація» (Братислава), у січні 1989 — «тиждень Палаха» (Прага). На активізацію внутрішньополіт. життя Ч. вплинув початок антикомуніст. революцій у Центр.-Сх. Європі наприкінці 1980-х. Розгін студентської демонстрації силовиками 17 листопада 1989 у Празі дав початок подіям демократ. «Оксамитової революції»; в Ч. утворюються опозиційні рухи «Громадянський форум» (В.Гавел, П.Піттарт) в Чехії та «Громадськість проти насилля» (Я.Будай, М.Княжко) у Словаччині. 27 листопада 1989 в Ч. відбувається загальнонац. 2-годинний страйк, в якому взяло участь бл. 80 % працюючого населення. В ході переговорів між сторонами 10 грудня 1989 формується оновлений змішаний уряд «нац. порозуміння» на чолі з М.Чалфою. КПЧ втрачає свою владну монополію. 28 грудня 1989 головою федерального парламенту обирають А.Дубчека, наступного дня лідер протестного руху В.Гавел стає президентом Ч. Демократ. сили стають переможцями парламентських виборів 8—9 червня 1990.

З початку 1990 у д-ві йдуть демократ. суспільно-політ. перетворення. Запроваджується багатопартійність, розпочинається підготовка над новою федеральною конституцією. Основою зовнішньої політики став відхід від прорад. та перехід до євроатлантичного вектору («назад до Європи»). 26 лютого 1990 підписується міжурядова угода з СРСР про виведення рад. військ з території Ч. Протягом 1990—91 Ч. виходить зі структур РЕВ та ОВД. Натомість делегація Ч. підписує 7 травня 1990 у Брюсселі угоду про екон. співпрацю з Європейською Спільнотою, а 1 березня 1991 були налагоджені офіц. військ. контакти між Ч. і *Північноатлантичним альянсом*. Розвивається регіональна співпраця, у рамках створеної 15 лютого 1991 «Вишеградської трійки» (Чехословаччина, Польща, Угорщина) відбувається координація дій щодо інтеграції до ЄС. Чехо-словац. міжетнічні взаємини набувають форм дискусій про оптимальну модель федеративного ладу. Питання про правильне написання назви д-ви виливається у так звану дефісну війну. З 29 березня 1990 офіц. назва Ч. мала чеський (Чехословац. Федеративна Республіка) і словацький (Чехо-Словац. Федеративна Республіка) варіанти написання. Компромісне рішення приймається 20 квітня 1990: країна до кінця існування отримає назву Чеська і Словац. Федеративна Республіка. Певним тимчасовим компромісом стає і перерозподіл владних компетенцій з федерального на республіканський рівень. У сфері «подолання минулого» приймаються закони про *люстрацію* (заборона колиш. комуніст. кер. та співробітникам органів держ. безпеки займати політ. посади в країні), про судову реабілітацію, про повернення власності КПЧ. В економіці запроваджується сценарій переходу до ринкової моделі: цінова лібералізація, реституції (повернення націоналізованого майна колиш. власникам), «мала» і «велика» (купонна) приватизація. Недосконалість конституційної системи федерації, розходження

у позиції щодо сценаріїв екон. перетворень призвели до поляризації чеської і словац. політ. сцен, внаслідок чого чеські (В.Клаус) і словац. (В.Мечіар) переможці чергових парламентських виборів (5—6 червня 1992) домовляються влітку 1992 про майбутній розділ д-ви. 17 липня 1992 Словац. Нац. Рада приймає Декларацію про суверенітет Словаччини, того ж дня рішення про відставку оголошує В.Гавел. 1 вересня 1992 приймається Конституція Словаччини, 16 грудня 1992 — Чехії. 25 листопада 1992 Федеральні Збори ухвалюють Конституційний закон, котрий визначав 31 грудня 1992 останнім днем Ч. У перший день 1993 розпочинається повноправне існування двох незалежних республік: Чехії та Словаччини.

Літ.: Czechoslovakia: Crossroads and Crises, 1918—88. New York, 1989; *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнар. відносинах Центральної Європи 1918—1920 років (політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки). К., 1998; *Ротшильд Дж.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. К., 2001; Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории, кн. 1—2. М., 2005; *Кріль М.* Історія Словаччини. Львів, 2006; *Čapka F.* Dějiny zemí Koruny české v datech. Praha, 2010; *Rychlík J.* Češi a Slováci ve 20. století: Spolupráce a konflikty 1914—1992. Praha, 2012; *Hájková D., Horák P.* Republika československá 1918—1939. Praha, 2018; *Pánek J., Tůma O.* Dějiny českých zemí. Praha, 2018.

В.О. Бака.

ЧИГИРИ́Н-ДІБРО́ВА (Чигрин-Дубрава) — неіснуючий населений пункт. Був розташов. на лівому березі р. Сула (ліва прит. Дніпра), неподалік від її гирла; нині затоплений Кременчуцьким водосховищем. Заснований на поч. 17 ст. (імовірно, вихідцями з *Чигирина* 1611), згодом увійшов до складу т. зв. Вишневеччини (1636 Я.*Вишневецький* надав йому *магдебурзьке право*). З поч. *Національної революції 1648—1676* власником Ч.-Д. став Пивогірський Микільський монастир (підпорядкований *Київському Свято-Микільському Пустинному монастирю*). У часи Руїни Ч.-Д. стала центром сотні (перша згадка 1672), яка входила до *Лубенського полку*. Після *Російсько-турецької війни 1676—1681* (див. також *Чигиринські оборони 1677 і 1678*) містечко дало прихисток великій групі переселенців зі спустошеної Чигиринщини. Наприкінці 17 ст. Ч.-Д. була важливим прикордонним пунктом *Гетьманщини*, деякий час (з 1682) — опорним пунктом компанійського полку І. Новицького (див. *Компанійські полки*; *Новицькі*). У 18 ст. підупадає (1731 Пивогірський монастир частково поновив юрисдикцію над Ч.-Д.; містечко також страждало від повеней). У 19 ст. — містечко Кременчуцького пов. *Полтавської губернії*, населення в 1900 — 1 тис. осіб. Вірогідно, з 1925 Ч.-Д. мала статус села. 1959 у зв'язку з будівом Кременчуцької ГЕС потрапила до зони затоплення. Мешканців переселили до давнього чигирин-дібровського висілка (нині у Градизькій селищній громаді Кременчуцького р-ну Полтав. обл.) — с. Мозоліївка.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. В кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, кн. 11. К., 1896; *Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. К., 2011.

Д.С. Вирський.

Володар-чингізид у супроводі почту. Персидська мініатюра початку 14 ст.

ЧИНГІЗИ́ДИ — династія, що походить від *Чингіз-хана* і його чотирьох синів, народжених першою дружиною Борте, — *Джучі*, Чагатая, Угедея, Толуя.

Належність до Ч. відігравала найважливішу роль у політ. легітимації правителів на теренах Євразії, що входили до володінь *Монгольської імперії*. Вищу владу в д-ві успадкували лише четверо згаданих синів засновника династії та їхні нащадки.

Ч. поділяються на кілька гілок (династій), серед яких *Джучиди*, Гереї (*Гіреї*), Чагатаїди, Угедеїди, Хулагуїди, Юань.

Джучиди у 13—18 ст. володарювали у *Золотій Орді* (Улусі Джучі) та політ. утвореннях, що виникли після її розпаду.

Нащадки Чагатая до серед. 14 ст. володарювали у Чагатайському улусі (у Центр. Азії), а після його розпаду — у Могулістані (д-ві, що виникла у сх. частині Чагатайського улусу, до 2-ї пол. 16 ст.).

Угедей і його син Гуюк були 2-м і 3-м каанами (великими ханами). Після смерті Гуюка політ. значення Угедеїдів впало — до поч. 14 ст. вони володіли другорядним улусом у передгір'ях Тянь-Шаню, Тарбагатаю Пд. Алтаю.

Від Толуя походять дві гілки — Хулагуїди та Юань.

Син Толуя Хулагу та його нащадки — Хулагуїди — з титулом ільханів правили в Ірані до 1-ї третини 14 ст., а потім втратили владу (формально Хулагаїди і далі залишалися ільханами, але лише для легітимізації нових володарів Ірану з династій Чобанідів і Джалаїридів). Від Хулагуїдів вели походження Аргуни — рід, що у 16 ст. володарював у Синді (територія сучасного Пакистану).

Син Толуя Хубілай став засн. династії Юань, представники якої були каанами (великими ханами) і правителями Улусу великого хана, що охоплював Китай і Монголію. 1368 внаслідок повстання «червоних пов'язок» монголи були вигнані з Китаю, але на території Монголії нащадки Хубілая зберігали владу до кін. 17 ст.

У 14—16 ст. деякі сім'ї прямих нащадків Чингіз-хана були змушені перейти на службу до литов. і моск. князів. Серед Ч., що перейшли на службу до *Великого князівства Литовського*, — нащадки хана Великої Орди Саїда-Ахмада I, син хана Керим-Берди (онук хана *Тохтамиша*), кілька Гіреїв (царевич Девлеш-солтан, його син Азубек-солтан Остринський і онук царевич Чингіз), останній хан Великої Орди Шейх-Ахмед. Нащадки його племінника Халлек-солтана «царевичі заволзькі» згодом іменувалися царевичами Пунськими і посідали високе становище у ВКЛ.

Переходи Чингізидів як на литов., так і на моск. службу були пов'язані з «замятнями» в Орді і

посиленням процесу її розпаду. Однак першим з Чингізидів на Русь ще в кін. 13 ст. переселився «ординський царевич» Даїр Кайдагул, син Орда-Еджена і правнук засновника Монгол. імперії. У 15—17 ст. у Моск. д-ві перебувало мінімум 223 нащадки Чингіз-хана — «ординські», «казанські», «астраханські», «сибірські» та ін. «царевичі». Серед найвідоміших: син Бек-Булата, правнук Ахмат-хана касимівський хан Симеон Бекбулатович; син Бахтіяр-султана і онук Кучук-Мухаммед хана царевич Шейх-Ауліяр-султан; син царевича Абдулли Ак-Кубекова та брат касимівського правителя Мустафи-Алі Муртаза-Алі та ін.

Москва активно використовувала імідж Чингізидів як непереможних воїнів. «Царевичі» часто ставали полководцями або номінальними ватажками моск. військ, а офіційні документи ще довго підкреслювали «братство Рюриковичів та Чингізидів».

Літ.: *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. Саранск, 1960; The Cambridge history of Iran. Cambridge, 1968; *Фёдоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. М., 1973; *Далай Ч.* Монголия в XIII—XIV веках. М., 1983; *Ratchnevsky P.* Genghis Khan: his life and legacy. Oxford, UK, Cambridge, USA, 1993; *Миргалеев И.М.* Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. Казань, 2003; *Мыськов Е.П.* Политическая история Золотой Орды (1236—1313 гг.). Волгоград, 2003; *Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д.* Империя Чингис-хана. М., 2006; *Kolbas J.G.* The Mongols in Iran: Chingiz Khan to Uljaytu, 1220—1309. London—New York, 2006; *Беляков А.В.* Чингизиды в России XV—XVI вв. В кн.: Архив русской истории. Вып. 8. М., 2007; *Россаби М.* Золотой век империи монголов. СПб., 2009; *Думин С.В.* Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском. «Золоордынское обозрение», 2016, т. 4, № 2.

Є.О. Шишка.

ЧИ́НСЬКИЙ Ян (20.01.1801—31.01.1867) — польс. письменник, журналіст і публіцист.

Н. у Варшаві. Закінчив Варшавський ун-т. Учасник *Польського повстання 1830—1831*, віцепрезидент Патріотичного т-ва, представник його лівого крила. Після поразки повстання жив в еміграції у Франції, Бельгії, Англії, входив до складу низки емігрантських орг-цій (Польс. нац. комітету, заснованого Й.*Лелевелем*, 1831—33; *Польського демократичного товариства*, 1633—35 та ін.), співробітничав у багатьох франц. і польс. емігрантських періодичних виданнях, публікуючи статті на суспол.-політ. та істор. теми. Спільно з Ш.*Конарським* у 1835—36 видавав часопис демократ. спрямування «Рyłnoc» («Північ»), у якому пропагував ідею спільної революц. боротьби поневолених народів проти рос. царизму в ім'я всезаг. волі, братерської рівності і демократії та побудови на руїнах імперії слов'ян. республіки. П. у Лондоні.

Автор повісті «Козак: історичний роман» (Париж, 1836; Залт-Бомн, 1837), у якій в дусі естетичних засад романтизму художньо змалював героїчну постать видатного укр. держ. діяча Б.*Хмельницького* як провісника всесвітньої боротьби за волю народів. Найвидатнішого представника козаччини 17 ст. автор зобразив союзником усіх антикріпосницьких сил Речі Посполитої. Невдачу політ. планів гетьмана Ч. пояснював помилковим укладенням політ. союзів із ворогами Польщі, зокрема з крим. ханом. Пропагуючи укр. традиції нац.-визвол. боротьби 17 ст., автор повісті обстоював ідею спільної боротьби польс. і укр. народів за нац. визволення.

Літ.: *Стеблій Ф.* Чинський Ян. У кн.: Історія України: А—Я: енциклопедичний довідник. К., 2008; Czyński Jan. In: Encyklopedia Powszechna S. Orgelbranda, t. VI. Warszawa, 1899; *Frejlich J.* Czyński Jan. In: Polski słownik biograficzny, t. IV. Kraków, 1938; *Tyrowicz M.* Towarzystwo Demokratyczne Polskie, przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik biobliograficzny. Warszawa, 1964.

Ф.І. Стеблій.

ЧИСНІКО́В Володимир Миколайович (н. 24.08.1948) — історик права, правознавець. Д-р юрид. н. (2018), доцент (1996), полковник міліції (1996).

В.М. Чисніков.

Н. у м. Шахтарську Донец. обл. у робітничій сім'ї. Після закінчення середньої школи (1966) працював на шахті, служив у Збройних силах (1967—69). Закінчив Донец. спец. середню школу міліції (1972), Київ. вищу школу МВС СРСР ім. Ф.Е. Дзержинського (1978), ад'юнктуру при ній (1983), курси при Академії МВС СРСР (1986). Захистив канд. дис. «Правові засади організації та діяльності карного розшуку Укр. РСР (1917—1925)» (1984), докторську дис. «Сискна поліція на Україні за часів Рос. імперії: істор.-правове дослідження (1880—1917)» (2018).

Працював на слідчо-оперативній роботі в органах внутр.

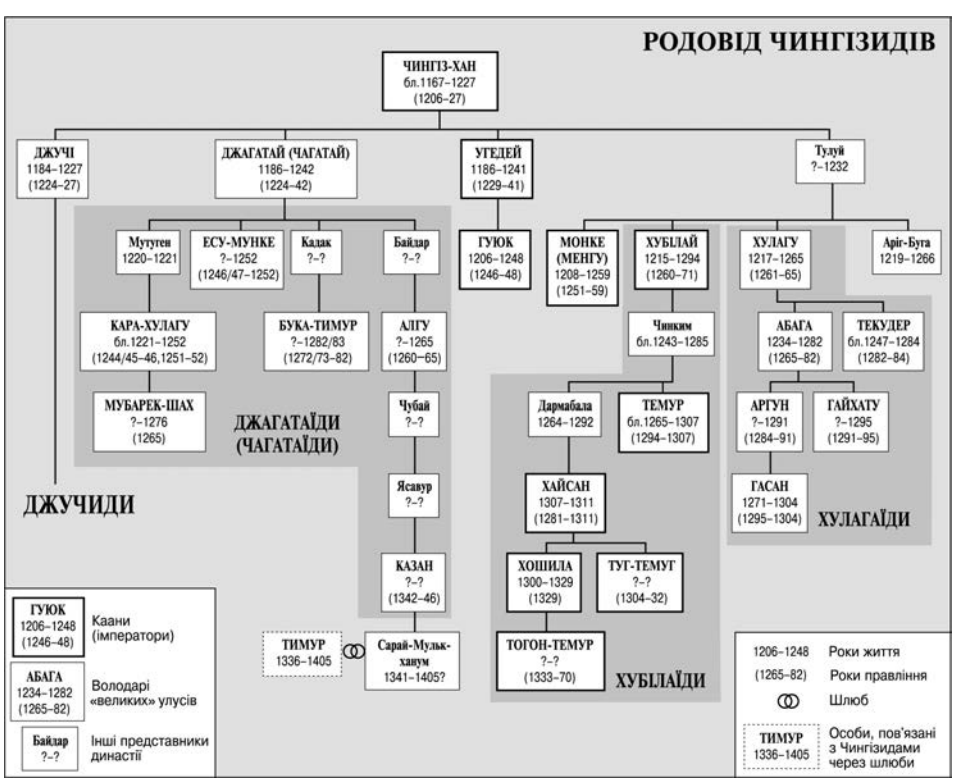

М.М. Чихачов.

Г.В. Чичерін.

справ Луганщини (1972—75; 1978—80) і Київщини (1983—86; 1990—94), а також викладацькій роботі на Київ. вищих політ. курсах МВС СРСР, обіймаючи посаду викладача кафедри спец. дисциплін (1986—90) і в Нац. академії внутр. справ — старшим викладачем, доцентом кафедри адмін. права (1994—2000).

Після виходу на пенсію працював на посадах доцента юрид. ф-ту Нац. академії упр-ня (2000—01), зав. кафедри загальноправових дисциплін, проф. цієї каф-ри Екон.-правничого ін-ту м. Чернівці (2001—02), викладачем юрид. дисциплін Фінансово-правового коледжу м. Бровари Київ. обл. (2002—07), де викладав історію держави і права України та зарубіжних країн. З 2008—24 провідний, а згодом (з 2017) гол. наук. співробітник Держ. НДІ МВС України.

Учасник ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (1986), член Укр. секції Міжнар. поліц. асоціації, Міжнар. асоціації істориків права, зарубіжної секції редакційної ради ж. «Оперативник (сыщик)» (2008—18).

Основна сфера наук. діяльності вченого — історія правоохоронних і судових органів, історія криміналістики, сискології, поліцейського права, юрид. біографістика. Ч. є одним із провідних сучасних фахівців з історії професійного сиску та історії криміналістики.

Автор, співавтор, упорядник, редактор понад 900 наук. праць, серед яких підручники, монографії, навч. посібники, енциклопедії, антології та ін. Ввів до наук. обігу значні обсяги архівно-документальних матеріалів. Має державні, відомчі та громадські нагороди.

Праці: Секретарі, наркоми, міністри внутр. справ України. К., 1996; Сискна поліція на Україні за часів Рос. імперії: істор.-правове дослідження (1880—1917). Кн. 1—2. К.—Х., 2011, 2014; Криміналістика. К., 1998.(у співавт.); Історія міліції України в документах і матеріалах. К., 1997—2000 (у співавт.); Юридична енциклопедія. К., 1998—2004 (у співав); Історія органів внутрішніх справ: Наук.-бібліогр. довідник. Х., 2000 (у співавт.); Філерська служба в Російській імперії: документи та матеріали (друга половина XIX ст. — 1917 р.). К., 2010 (у співавт.); Видатні вчені-криміналісти: істор.-правове дослідження (друга пол. XIX — поч. XX ст.), ч. 1. К., 2011 (у співавт.); Таємна агентура Департаменту поліції МВС Російської імперії: нормативно-правові акти та проекти (1907—1916 рр.). К., 2013 (у співавт.); Антология сыска: от полиции к внешней радведке, т. 1—6. К., 2006—2011 (у співавт.); Криміналістичні реєстраційно-довідкові та судово-експертні установи Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції Російської імперії (1889—1917 рр.). К., 2013 (у співавт.); Міністерство внутрішніх справ України; події, керівники, документи та матеріали, т. 1—8. К., 2012—2017 (у співавт.).

Літ.: Вчені-юристи України. К., 1998; Володимир Миколайович Чисніков. Біобібліографічний покажчик. Ніжин, 2008; Владимир Николаевич Чисников. Биобиблиографический указатель. К., 2014; Державний науково-дослідний інститут МВС України: Історія і сьогодення. 2005—2015. К., 2015; Володимир Миколайович Чисніков. Біобібліографічний покажчик, вип. 3. К., 2019; Адміністративно-правова наука та освіта у персоналіях: довідник. Запоріжжя, 2020.

О.Н. Ярмиш.

«ЧИТА́ЛЬНЯ» — укр. культурно-просвітницький часопис, який видавався у *Львові* двічі на місяць протягом 1893—96. Спершу друкувався з підзаголовком «Часопис для народу» (1893), пізніше — «Письмо з Просветы» (1894—96). Видавець — Й. Ярембецький. Редактори: І.Бачинський, К.*Паньківський*. Із часописом активно співпрацювали І. Городиський, І.*Левицький*, М.*Зубрицький*, І.Негребецький та ін. Друкувалися розвідки та матеріали на істор., церк., госп. та екон. теми, а також замітки, присвячені проблемам нар. освіти, зокрема передруки творів М.*Костомарова*. З другого року видання (1894) пріоритетним напрямом часопису стало висвітлення господарсько-екон. та промислово-торг. проблематики. Вміщувалися матеріали про діяльність галицьких госп. і комерційних т-в, спец. рубрики, в яких давалися госп. поради та рекомендації, рекламні повідомлення, а також інформація про діяльність *Львівського товариства «Просвіта»*, про події суспільно-політ., культ., госп. життя тощо. Друкувалися поетичні та прозові твори М.*Гоголя*, Г.*Квітки-Основ'яненка*, І.*Котляревського*, М.*Коцюбинського*, С.*Руданського*, О.Стороженка, Л.*Толстого*, М.*Шашкевича*, Т.*Шевченка*, В.*Щурата*, Т.Яницького тощо.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси, 1816—1916. Х.—К., 1930; *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989—90; *Романюк М.М., Галушко М.В.* Українські часописи Львова, 1848—1939, т. 1. Львів, 2001.

О.В. Ясь.

ЧИХАЧО́В Микола Матвійович (29(17).04.1830—15(02).01.1917) — рос. військ. і держ. діяч, адмірал (1892), генерал-ад'ютант (1893). Походив із давнього дворянського роду Чіхачових, які на поч. 17 ст. володіли помістями на Псковщині. 1846 розпочав службу як гардемарин Мор. кадетського корпусу. 1851—53 брав участь в Амурській експедиції Г. Невельського, першим проклав і описав водний шлях від Амуру до зат. Де-Кастро. Командував військ. транспортами «Иртыш», «Двина», корветами «Оливуца», «Вол», пароплавом «Америка», фрегатом «Светлана».

Керував обороною одес. порту під час *Кримської війни (див. «Кримська війна 1853—1856*, *Східна війна 1853—1856»)* і *російсько-турецької війни 1877—1878.* Протягом 1862—76 як дир.-розпорядник очолював *Російське товариство пароплавства і торгівлі*, деякий час був головою Одес. біржового к-ту (див. *Біржові комітети*). 1884—88 обіймав посаду команд. практичної ескадри Балт. моря і очолював Гол. мор. штаб. 1888—96 — керуючий Мор. мін-вом Російської імперії. Із 1896 — член Держ. ради Рос. імперії, 1900—06 — голова департаменту промсті, наук і торгівлі Держ. ради.

В Україні володів цукровим з-дом у *Мурованих Курилівцях*. Фінансував Смілянські тех. курси, що готували спеціалістів для цукрової пром-сті.

Іменем Ч. названо затоку і мис на узбережжі Татар. протоки, мис на о-ві Сахалін та острів у зат. Ольги Япон. моря.

Літ.: *Бобринский А.А.* Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи, ч. 1—2. СПб., 1890; Столетие Военного министерства: 1802—1902. СПб., 1909; *Березовский Н.Ю. и др.* Российский императорский флот: 1696—1917. М., 1996.

Т.І. Лазанська.

ЧИЧЕ́РІН Георгій Васильович (24(12).11.1872—07.07.1936) — рад. держ. діяч і дипломат.

Н. в маєтку Караул (нині село Тамбовської обл., РФ). Походив зі знатної дворянської родини. 1891 закінчив г-зію, 1895 — історико-філол. ф-т *Петербурзького університету*, працював в

Архіві МЗС Рос. імперії. 1904, у зв'язку із загрозою розкриття революц. діяльності, залишив службу й емігрував до Німеччини, 1905 вступив до РСДРП (меншовиків). 1907 заарештований у Берліні, 1908 висланий. Жив у Парижі (Франція). Після початку *Першої світової війни* переїхав до Брюсселя (Бельгія), згодом — до Лондона (Велика Британія).

У роки війни — рішучий противник «оборонства», інтернаціоналіст, вів антивоєнну пропаганду разом з лівим крилом Брит. соц. партії. Після *Лютневої революції 1917* — секретар низки рос. емігрантських орг-цій Лондона, активно сприяв поверненню росіян на батьківщину, підтримував *більшовиків*. 7 серпня 1917 ув'язнений у Брікстонську тюрму. 28 листопада 1917 більшов. уряд висунув вимогу звільнити Ч., заявивши про заборону брит. підданим залишати територію Росії до виїзду рос. громадян з Великої Британії. 3 січня 1918 Ч. звільнено з тюрми, незабаром він повернувся до Росії. 21 січня 1918 РНК РСРФР доручила Ч. формування апарату наркомату закордонних справ, 11 лютого Ч. затверджений тимчасовим заст. наркома закордонних справ. 3 березня взяв участь у підписанні *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 1918*, 13 березня призначений тимчасово в. о. наркома, а 30 травня 1918 — наркомом закордонних справ РСФРР. В січні—лютому 1919 брав участь у переговорах між делегаціями *Української Народної Республіки* і РСФРР. Заявляв, що в Україні є внутр. політ. і збройний конфлікт, до якого Червона армія та РСФРР не мали жодного стосунку. Лицемірну позицію Ч. поділяв з головою РНК Х.*Раковським,* координуючи спільні зовнішньополіт. виступи.

1921 Ч. підписав договори про встановлення дружніх відносин з Іраном й Афганістаном, про дружбу та братерство з Туреччиною. Напередодні *Генуезької конференції 1922* запропонував негайно включити всі рад. республіки до РСФРР та об'єднати їх зовнішньополіт. відомства. Х.Раковський виступив проти, але протягом першої половини 1922, за звинуваченнями Ч. на адресу дипломатичних відомств УСРР у «сепаратній політиці», уряд республіки був змушеним ліквідувати дипломатичну місію в країнах Балтії.

1922 Ч. керував рад. делегацією на Генуезькій конференції, підписав 16 квітня *Рапалльський договір 1922* з Німеччиною. У грудні 1922 — лютому 1923 очолював єдину рос.-укр.-грузин. делегацію на Лозаннській конференції з режиму Чорномор. проток. 1924—25 приділяв увагу налагодженню відносин з Польщею і Німеччиною. Останні масштабні переговори вже тяжко хворий Ч. разом з уповноваженим наркомату закордонних справ при РНК УСРР *О.Шліхтером* провів 11—14 листопада 1926 в *Одесі* з міністром закордонних справ Туреччини Т.Рюштюбеєм. 21 липня 1930 Ч. звільнено з посади наркома закордонних справ СРСР.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Статьи и речи. М., 1961.

Літ.: *Майский И.М.* Путешествие в прошлое. М., 1960; *Зарницкий С., Сергеев А.* Чичерин. М., 1966; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Мирзоян Г.* Израсходованный человек. «Эксперт», 2011, № 30—31 (764), 1—14 августа; *Густерин П.В.* Советская дипломатия на мусульманском Востоке в 1917—1921. Саарбрюккен, 2014.

Р.Г. Симоненко.

ЧОБА́НУ Степан Іванович (21.12.1963—28.02.2022) — укр. військовик, майор, військ. льотчик 1-го класу 831-ї бригади тактичної авіації Повітряних сил ЗСУ. Герой України (посмертно).

Н. у с. Долинське Одес. обл. Закінчив Черніг. вище військ. авіац. уч-ще льотчиків (1987). Пройшов підготовку на літак МіГ-23, служив у 190-му винищувальному авіац. полку. 1990 пройшов перенавчання на літак Су-27, був направлений у 83-й винищувальний авіац. полк, дислокований у м. Миргород Полтав. обл. (нині 831-ша бригада тактичної авіації). 1992 Ч. присягнув на вірність народу України. Здобув кваліфікацію «Військовий льотчик 1-го класу», його заг. наліт становив понад 1100 год на літаках L-39, МіГ-23, Су-27. Учасник багатьох навчань і досліджень військ. техніки. Брав участь у трьох військ. парадах з нагоди Дня Незалежності України — пролітав над Хрещатиком у 1996, 2001, 2008. Разом з О.*Оксанченком* виступали на авіац. шоу по всьому світу. Входив до складу демонстраційної групи вітчизн. ВПС у Румунії (2001, 2016). 2010 вийшов на пенсію, але 2015 повернувся на військ. службу.

23 лютого 2022 Ч. заступив на бойове чергування, 24 лютого вивів літак з-під рос. ракетного удару. За декілька днів встиг виконати понад 10 бойових вильотів для протидії рос. авіації та крилатим ракетам. 28 лютого на літаку Су-27 першим піднявся в повітря, щоб вступити у повітряний бій над Кропивницьким. Своєю атакою Ч. зв'язав сили ворога, що дало час ін. укр. літакам піднятися в повітря, уникнути знищення і перелетіти на резервний аеродром. Літак Ч. був збитий рос. ракетами, внаслідок чого пілот загинув.

Указом Президента України № 94/2022 від 2 березня 2022 за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті держ. суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військ. присязі Ч. присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно).

Похований із військ. почестями на військ. цвинтарі у Миргороді. На честь Ч. перейменовано вулиці у Мукачеві, Миргороді, Києві.

Літ.: Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік). К., 2023; *Коваленко С.* Віддав життя в битві за українське небо. «АрміяInform», 2022, 8 березня. Web: https://armyinform.com.ua/2022/03/08/viddav-zhyttya-v-bytvi-za-ukrayinske-nebo

В.В. Мараєва.

ЧО́МПА (Цьо́мпа) **Павло** (1867—1913) — основоположник економетрії, автор праці «Нариси економетрії та національній політекономії вибудованої природної теорії бухгалтерії» (1910), якою започатковано один із перспективних напрямів сучасної екон. науки. За обмеженими біографічними відомостями, Ч. — італ. походження, на що вказує його прізвище (Ciompa), що в перекладі означає «ткач». Ч. жив на межі 19 і 20 ст. в *Галичині*, займався комерційною бухгалтерією: протягом 1899—1909 був службовцем у краківській філії Австро-Угор. банку. Одночасно викладав торг. курс і бухгалтерський облік у Вищій торг. школі.

С.І. Чобану.

Із 1909 — заст. дир. філії Австро-Угор. банку у *Львові*, пізніше — член наглядової ради Крайового банку Королівства Ґаліції і Лодомерії з Великим герцогством Краківським.

До 1904 Ч. опублікував у Львові низку невеликих за обсягом праць економічно-стат. змісту, що були популярними порадниками в обрахунку доходів і видатків сімейного бюджету. Світ. славу принесла Ч. монографія з економетрії, видана нім. мовою, в якій автор спирався на використання методологічних засад політ. економії, юриспруденції та одночасно залучав до бухгалтерського обліку мат. методи. На думку Ч., суперечності, похибки, неузгодженість тогочасної системи інформаційно-облікових показників були спричинені низьким рівнем розробленості теорії та методики обліку і відривом бухгалтерської науки від політ. економії. Теоретики балансів ставили зовн. форми вище за зміст: змішували майно і капітал, замість чого пропонували різну методику оцінки для товарів, валюти, нерухомості та ін., відтак доходили хибних висновків, а самі баланси, за висловом Ч., ставали незрозумілими навіть для фахівців. За визначенням Ч., майно є основою екон. життя, що викликається через постійний обмін товарів. Капітал — це таке майно, яке є результатом праці та має здатність і призначення бути продуктивним, тобто створювати нові вартості. Використанням економетричних рівнянь намагався встановити єдино правильний і загальний для всіх статей балансу підхід до визначення реальної вартості майна і капіталу. Критично оцінив спроби запровадження суб'єктивної оцінки активів (Р.Райш, К.Крайбіг). Запропонував низку ефективних підходів до методології обліку з урахуванням елементів теор. засад політекономії, юриспруденції, алгебри, які передав у формі первинних, вторинних і третинних економетричних рівнянь (економетрична квадрига й октагон). Своєю теорією Ч. заклав основи єдиної методики обліку, що об'єднує нац. економію та бухгалтерський облік госп. орг-цій. Його ідеї в подальшому отримали розвиток і втілення в системі нац. рахунків. Парадокси комерційного обліку, на які вказував Ч., слугували логічною причиною становлення та розвитку теорії обліку як самостійної галузі знання і формування міжнар. стандартів обліку.

Праці: *Ciompa P.* Poradnik w sprawach pienienznych i podatkowych. Lwów, 1904; *Ciompa P.* Grundrisse einer Ökonometrie und die auf der Nationalökonomie aufgebaute natürliche Theorie der Buchhaltung. Lemberg, 1910; *Ciompa P.* Drożyzna w Galicyi i nędza urzędnicza. Lwów, 1913; *Цьомпа П.* Нариси економетрії і побудована на національній політекономії теорія бухгалтерського обліку. Львів, 2001.

Літ.: *Frisch R.* Note on the term «Econometrics». «Econometrica», 1936, vol. 4; *Злупко С.* Львів'янин — засновник економетрії. В кн.: Українська економічна думка: постаті і теорії. Львів, 2004; *Штабалюк П.* 100-річчя економетрії. «Наука й економіка», 2010, № 2 (18).

В.В. Небрат.

Залізнична станція Чоп. Поштівка 1930.

ЧОП — місто у *Закарпатській області*. Розташов. на крайньому зх. України у низовинній місцевості, на правому березі р. Тиси (прит. Дунаю). Важливий залізничний вузол на кордоні з Угорщиною і Словаччиною. Населення — 9 тис. осіб (2014).

Уперше згаданий 1281. Назва, імовірно, виникла від особового імені: з 14 ст. володарями Чопа була родина Чопі, один із представників якої Ондраш (Андрій) був довіреною особою імп. Священної Рим. імперії й угор. короля Сигізмунда Люксембурзького. Протягом 16 — поч. 18 ст. Ч. — маленьке село. Згідно з переписом 1720, тут проживало 9 кріпацьких родин (7 угор. і 2 укр.). Наприкінці 18 ст. це вже велике село з переважно угор. населенням. На 1850 у Ч. проживало бл. 600 осіб, більшість з яких були реформатами і римо-католиками. 1872 Ч. стає залізничним вузлом, який зв'язував внутр. райони Угорщини з віддаленими гірськими місцевостями Сх. *Карпат*, а згодом і з *Галичиною*. Цю його роль підсилив перший постійний міст через Тису (1910—11), який з'єднав поселення з м-ком Загонь (нині в Угорщині). Під час *Першої світової війни* Ч. — стра-

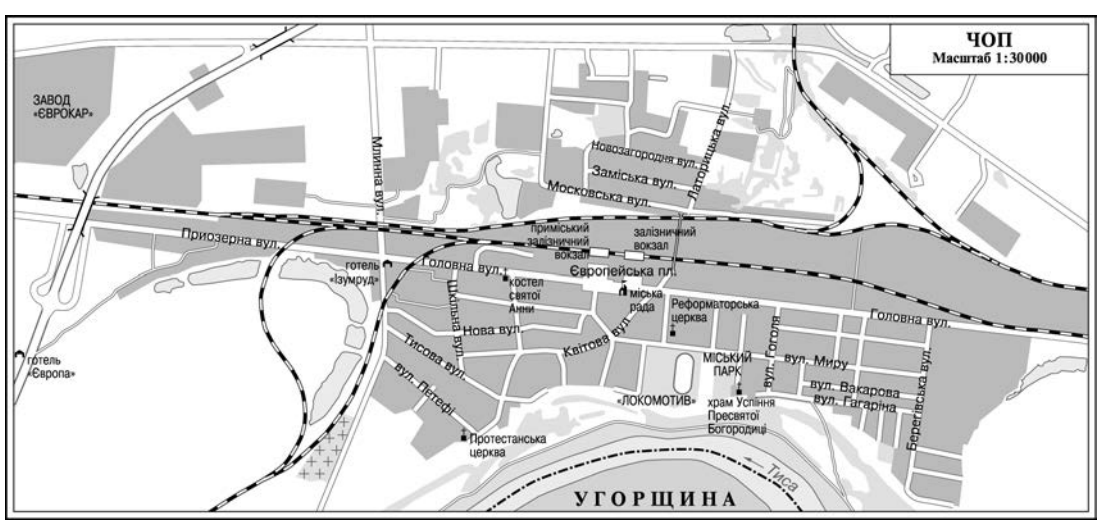

тегічно важливий транспортний вузол. У січні 1919 на деякий час його зайняла рота укр. військ. на бронепоїзді. Весною 1919 тут точилися кровопролитні бої між армією Угор. Рад. Республіки, з одного боку, і румун. та чехословац. військами — з другого. Після Сен-Жерменського (1919) і Тріанонського (1920) мирних договорів Ч. увійшов до складу Чехословаччини, а саме до її словац. частини. З листопада 1938 по листопад 1944 населений пункт знову був у складі Угорщини. На 1940 у Ч. проживало 3376 осіб. У селі були 2 церкви (реформатська і катол.), синагога, дитячий садок, 6 шкіл різного профілю, цегельний і нафтопереробний з-ди, млин. Тут же розміщувалося командування буд-ва оборонної «Лінії Арпада» у Карпатах. Рад. війська зайняли Ч. 23 листопада 1944. У 1945 населений пункт отримав статус селища міськ. типу, 1957 — міста, 2003 — міста обласного підпорядкування. Протягом 1946—47 залізничні колії Ч. було замінено на широкі колії рад. зразка. У 1948 на землях, що належали до селища, організовано колгосп «Перемога». Протягом рад. періоду Ч. швидко розвивався і зростав. Селище перетворилося на своєрідні ворота з СРСР в соціаліст. країни Карпатського басейну. Змінився соціальний і етнічний склад населення міста, мешканці якого працювали переважно на залізниці. З 1991 Ч. — зх. транспортні ворота незалежної України з великою митницею.

Літ.: *Rubinty D.* Az ukránok és románok betörése Kárpátaljára. Félvidék és Kárpátalja hadtörténete. 1914—1918. Budapest, 1940; Ung és Ungvármegye. Budapest, 1940; Радянське Закарпаття. Довідник. Ужгород, 1957; *Mályusz E.* Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984; *Федака С.* Населені пункти і райони Закарпаття. Історично-географічний довідник. Ужгород, 2014.

Й.В. Кобаль.

ЧО́РНЕ МО́РЕ — внутр. море, найбільш сх. із морів бас. Атлантичного океану.

З океаном Ч. м. має зв'язок через протоку Босфор, Мармурове море (межа Ч. м. з Мармуровим проходить у пн. частині протоки Босфор вздовж лінії між мисами Румелі і Анадолу), протоку Дарданелли (див. *Чорноморські протоки*), Середземне море і Гібралтарську протоку. Керченською протокою Ч. м. сполучається з *Азовським морем* (межа проходить вздовж лінії між мисами Такіл і Панагія). Омиває береги України, Росії, Грузії, Туреччини, Болгарії та Румунії.

Геогр. межі Ч. м. фіксуються крайніми точками його акваторії: на пн. 46°38′ пн. широти (вхід у Березанський лиман), на пд. 40°54′ пн. широти (поблизу м. Гіресун та м. Сюрмене), на зх. 27°27′ сх. довготи (верхів'я Бургаської затоки), на сх. 41°47′ сх. довготи (поблизу м. Кобулеті). Площа акваторії понад 422 тис. км². Заг. довжина берегової лінії (без лиманів) 4125 км. Найбільша протяжність моря із зх. на сх. 1180 км, найбільша ширина моря 615 км, найменша — 264 км. Максимальна глибина 2245 м.

Фізична географія

У геоструктурному відношенні більша частина акваторії Ч. м. приурочена до глибоководної Чорномор. субокеанічної западини у межах Середземномор. рухливого поясу. Впродовж тривалої історії розвитку Чорномор. западина зазнавала трансформацій, у результаті яких зв'язок зі Світовим океаном неодноразово переривався, а вода в морі опріснювалася. Існуючий донині зв'язок Ч. м. із Середземним встановився бл. 7—5 тис. років до н. е. у результаті прориву Босфору і Дарданелл.

Берегова лінія Ч. м. розчленована порівняно мало, виняток — пн.-зх. частина з численними затоками і лиманами. Найбільші затоки — Каркінітська, Каламітська, Феодосійська, Самсунська, Синопська, Бургаська та ін.; лимани — Дніпровсько-Бузький, Дністровський тощо. Найбільший п-ів — Кримський (див. *Крим*). Зх. і пн.-зх. береги низовинні акумулятивні, місцями урвисті; пд. береги Кримського півострова, сх. (за винятком узбережжя Колхідської низовини) і пд. береги моря — переважно гористі, абразійні. Островів мало, найбільші — Джарилгач, Тендрівська коса (намивні піщані коси), *Зміїний*, *Березань* (материкові).

У рельєфі дна моря чітко простежується шельф (обмежений ізобатою 200 м, займає бл. 25 % площі дна) завширшки від кількох км бл. Пд. берега Криму, Кавказ. і Анатолійського узбережжя до 200—227 км на пн. зх. На фоні переважно плоскої, слабо похиленої рівнини шельфу виділяються кілька великих улоговин — долин палеорічок. Кавказ. материковий схил (обмежений ізобатами 100—2000 м, займає бл. 40 % площі дна) має ширину від 10—15 до 80—110 км і розчленований численними підводними долинами та каньйонами. Ложе глибоководної западини (глибше за 2000 м, займає майже 35 % площі дна) являє собою слабо похилену у пд. напрямі плоску акумулятивну рівнину.

Чорне море. Узбережжя біля с. Приморське (Ізмаїльський р-н, Одеська обл.). Фото 2014.

Кліматичні та гідрологічні умови Ч. м. визначають за його віддаленістю від океану і положенням пн.-зх. частини моря у пд. частині помірного кліматичного поясу і значної частини у субтропічному поясі. Літо — спекотне і сухе, панують помірні пд.-зх. вітри, завдяки чому переважає безхмарна погода; між морем і узбережжям виникає бризова циркуляція. Зима — тепла і волога, над морем переміщуються середземномор. та атлантичні циклони, з якими пов'язана дощова й туманна погода; періодично бувають вторгнення холодних континентальних мас повітря, які спричинюють похолодання. Середня температура повітря над акваторією Ч. м. у липні зростає в напрямку з пн. зх. на пд. сх. і становить +22...+24°С і вище; у січні змінюється від –1...0°С у пн.-зх. частині до +8°С і вище у центр. і пд.-сх. частині моря. Температура поверхневих вод зростає у тому ж напрямку (влітку від +22 до +26°С, у мілководних затоках +27...+29°С; взимку від –0,9...+0,5 до +10°С). Сезонні коливання температури спостерігається до глибини 150 м, нижче вона залишається практично сталою (бл. +9°С). Середня річна кількість опадів зростає від 300—500 мм на зх. і пн. зх. Ч. м., 700—800 мм на пд. до 2000 мм і більше на сх. У Ч. м. льодоутворення, яке впливає на судноплавство, спостерігається лише у пн.-зх. частині. Щорічне утворення припаю відбувається лише у лиманах і затоках. Повне замерзання відкритих р-нів пн.-зх. частини моря можливе лише у дуже холодні зими.

На формування водних мас Ч. м. найбільше впливає надходження солоних вод із Мармурового моря у вигляді придонної течії, опріснених вод з Азовського моря у вигляді поверхневої течії та прісних вод з річковим стоком.

У Ч. м. впадають *Дунай*, *Дністер*, Пд. Буг і *Дніпро*, Ріоні, Єшілірмак, Кизилірмак та ін. річки. Бл. 80 % річкового стоку надходить у пн.-зх. частину моря. Середня солоність поверхневого шару води у Ч. м. — 18 ‰, майже вдвічі менша за солоність поверхневих вод Світового океану. Для Ч. м. характерна зміна солоності поверхневих шарів води у межах акваторії (у прибережній смузі 17,9 ‰, бл. гирл річок 3—10 ‰, у відкритому морі 18,3 ‰) і за сезонами (взимку у пн.-зх. частині 16—18 ‰ і менше, у більшій частині акваторії понад 18 ‰). З глибини 200 м і до дна солоність зростає до 22,3 ‰).

Для Ч. м. характерна відносно чітка стратифікація водної маси (обумовлена термогалинною стратифікацією, що ускладнює перемішування глибинних і поверхневих шарів води і обмежує надходження кисню на глибину): киснем збагачена лише поверхнева зона, з глибиною вміст кисню різко зменшується, а вміст сірководню — збільшується, на глибинах від 50 до 200 м існує перехідна зона від аеробних до анаеробних умов, приблизно з глибини 200 м кисень відсутній. Загалом частка насичених сірководнем вод становить прибл. 87 % заг. об'єму моря.

Сучасні флора і фауна Ч. м. почали формуватися після встановлення зв'язку моря зі Світовим океаном. Нині за генезисом у бас. моря виділяють 4 осн. групи водних організмів: середземномор. іммігранти (найчисленніші); понтичні автохтонні релікти; прісноводні види й інтродуценти. Флора Ч. м. включає по-

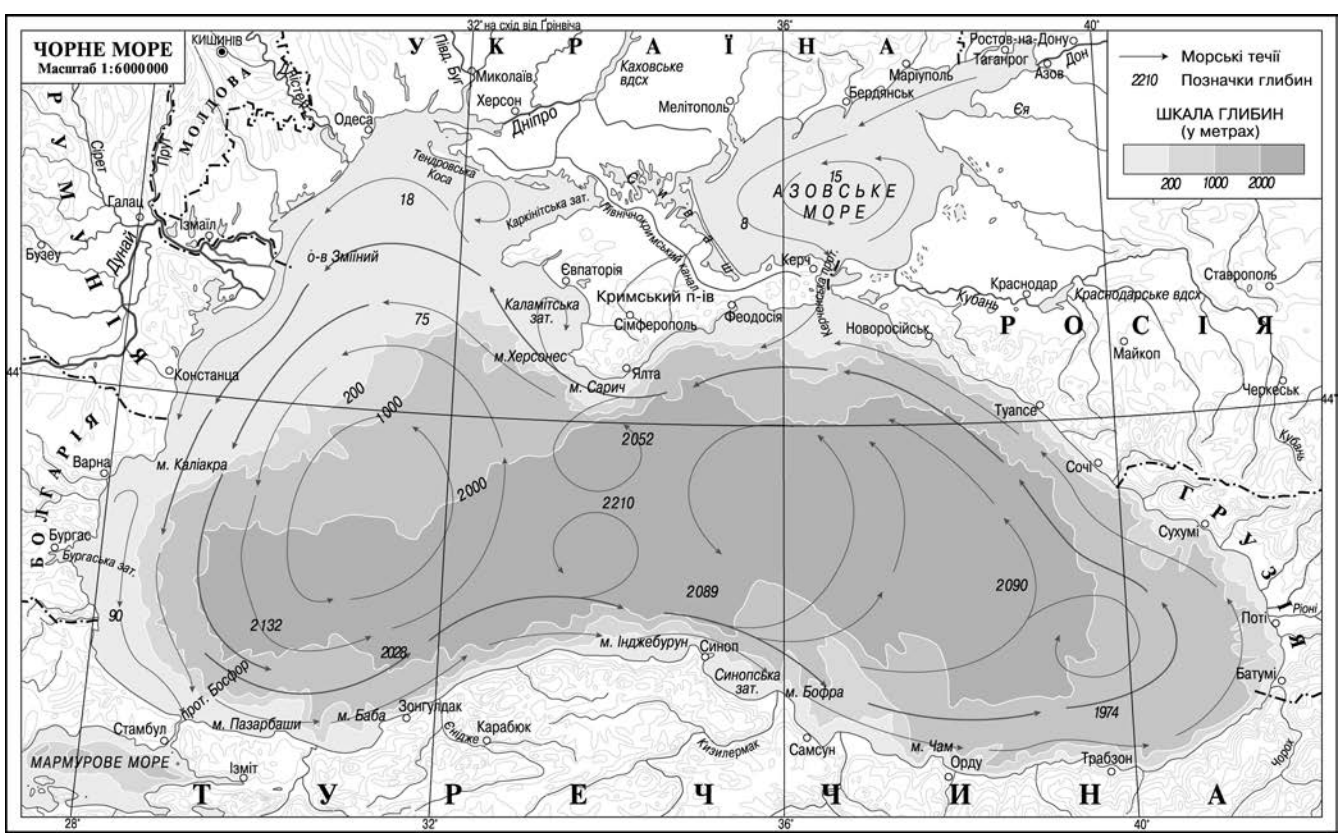

Чорне море. Лисяча бухта (Крим). Фото 2012.

над 600 видів, а саме: кілька видів мор. трав і квіткових рослин, понад 200 видів водоростей (переважно червоних). Рослинні угруповання поширені на глибинах до 20 м, однак найбільші зарості макрофітів зосереджені на глибині від 1 до 5 м. Фауна Ч. м. налічує бл. 2 тис. видів, зокрема 3 види ссавців (дельфін-білобочка, дельфін-афаліна, мор. свиня) і майже 200 видів і підвидів риб. Водні організми зосереджені здебільшого у поверхневому шарі з аеробними умовами, нижче існують лише анаеробні бактерії.

Інтенсивне антропогенне навантаження впродовж останніх десятиліть призвело до істотних змін у складі й структурі біоценозів. Значна кількість видів флори і фауни Ч. м. нині включені до національних і європейського Червоних списків. Для збереження і відтворення біорізноманіття Ч. м. деяким р-нам акваторії та прибережно-мор. ділянкам надано міжнар. охоронний статус: до Всесвітньої мережі біосферних резерватів (програма ЮНЕСКО «Людина і біосфера») включені транскордонний біосферний резерват «Дельта Дунаю» (його складові — природоохоронні території «Дельта Дунаю» у Румунії та Дунайський біосферний заповідник в Україні), Чорномор. біосферний заповідник (Україна); комплекс природоохоронних територій «Дельта Дунаю» (Румунія) визнано ЮНЕСКО об'єктом Всесвітньої природної спадщини; аквальні та аквально-прибережні ділянки у складі біосферних резерватів («Дельта Дунаю» і Чорномор.), заповідників (Карадазького, Опуцького, «Мис Мартьян», відділення «Лебедині острови» Крим. заповідника, «Утриш», Мюссерського) та ін. аквально-прибережні ділянки мають статус водно-болотних угідь міжнар. значення (Рамсарська конвенція). Організовано нац. природні парки (Джарилгацький, «Білобережжя Святослава», «Тузловські лимани», «Ча-

рівна гавань»), природні парки («Золоті піски», «Странджа»), резервати природи («Ропотамо» та ін.), заказники («Ягорлицький», «Філофорне поле Зернова» та ін.) і природоохоронні території інших категорій.

Літ.: Географічна енциклопедія України, т. 3. К., 1993; Національний атлас України. К., 2007; *Иванов В.А., Белокопытов В.Н.* Океанография Черного моря. Севастополь, 2011; World Database on Protected Areas. Web: www.ProtectedPlanet.net

Н.В. Петрина.

Палеогеографія. Ч. м. займає западину, розташовану між Пд.-Сх. Європою і п-ом Мала Азія. Ця западина утворилася в епоху міоцену (перша епоха неогену, 23—5 млн років тому) у процесі активного гороутворення, коли стародавній океан Тетіс розділився на кілька окремих водойм (з яких згодом, крім Ч. м. утворилися моря Азовське, Аральське і Каспійське). Спочатку 14—10 млн років тому Ч. м. входило до складу Сарматського моря (простягалося від сучасної Середньодунайської низовини до сх. частини сучасного Сх. Прикаспію). Потім Ч. м. знову з'єдналося з Середземним морем, утворивши на кілька мільйонів років Меотичне море. Далі утворюється прісноводне Понтичне море (що включало Каспій), яке змінює середньопліоценовий прісноводний Кіммерійський бас., потім Куяльницьке море, далі нижньоплейстоценове Чаудинське озеро-море, що існувала 800—500 тис. років тому. Солоне Карангатське море, що існувало 100—20 тис. років тому, змінило прісноводне Новоевксинське озеро-море (20—7 тис. років тому).

Палеогеографія у пізньому плейстоцені і голоцені

Плейстоцен і голоцен — передостання і остання епохи четвертинного періоду. Пізній плейстоцен характеризується заг. похолоданням, а також періодичним виникненням у середніх широтах великих материкових зледенінь. Початок голоцену (ця епоха ще не завершена) збігається із закінченням останнього материкового зледеніння Пн. Європи (10 тис. років тому).

Масштабні зміни берегової лінії Ч. м. — багаторазові трансгресії і регресії — відбувалися через довготривалі (такі, що тривали протягом тисяч років) коливання рівня. Це було обумовлено двома чинниками — зменшенням і збільшенням маси води у Світовому океані та повільними вертикальними рухами земної кори. Перший чинник пов'язаний зі зміною обсягу материкових льодовиків внаслідок кліматичних пертурбацій, другий — з тектонічними процесами, динамікою форми і розмірів океанів і власне Ч. м. Розмах цих коливань сягає десятків метрів.

Формування Ч. м. у межах, близьких до сучасних, можна віднести до кінця плейстоцену, коли закінчилася доба Новоевксинської трансгресії. 17—18 тис. років тому (у період вюрмської регресії Світового океану) рівень моря стояв, за різними оцінками, на позначці від –100 м до –60 м. Початок трансгресії Ч. м. відносять до періоду 13—15 тис. років тому. Починаючи з цього моменту і дотепер при заг. тенденції підвищення рівня відбулося 8 регресій, що мали амплітуду 20—25 м.

В умовах голоценової трансгресії Світового океану стався прорив вод Середземного моря у Ч. м. Цю подію різні дослідники датують в інтервалі 11—7 тис. ро-

ків тому. За гіпотезою В.Раяна та ін. (1997), у результаті дуже швидкої океанічної трансгресії та прориву вод через Босфорський поріг бл. 7,2 тис. років тому середземномор. води з величезною швидкістю заповнили Чорномор. западину, піднявши рівень моря на 100 м протягом двох років. Сталося катастрофічне затоплення майже 100 тис. км² прибережномор. рівнин із руйнуванням неолітичних поселень. З обґрунтованим спростуванням цієї гіпотези виступили багато дослідників. У науковців бракує спільної точки зору на геол. і геогр. події в регіоні. Більшість із них вважає, що рівень моря підвищувався поступово у зворотно-поступальному режимі, з різною швидкістю залежно від різних причин. Підвищення рівня моря і зростання солоності супроводжувалося вимиранням видів, пристосованих для життя у солонуватій воді, і заміною їх мор. середземномор. рослинами і тваринами.

Для останніх 5 тис. років можна впевнено стверджувати про новочорномор. трансгресію (5—4 тис. років тому, рівень моря перевищував сучасний на 3—4 м), фанагорійську регресію (2,5—1 тис. років тому, із зниженням рівня до 3 м від сучасного) і сучасну трансгресію, що розпочалася у 20 ст. Трансгресії збігалися з сухими і теплими епохами, а регресії — з вологими і прохолодними.

Коливання рівня моря в істор. епоху призвели до того, що прибережні частини багатьох античних міст (*Ольвія*, *Тіра*, *Фанагорія*) виявилися затопленими, а контури берегової лінії у деяких р-нах зазнали радикальних змін.

Літ.: *Федоров П.В.* Плейстоцен Понто-Каспия. М., 1978; *Бадюков Д.Д.* Изменения уровня на советских побережьях Белого, Балтийского и Черного морей за последние 15000 лет. «Океанология», 1979, № 2; *Иванов Г.И., Шмуратко В.И.* Об особенностях колебаний уровня Черного моря в послеледниковое время. «Водные ресурсы», 1982, № 3; *Бруяко И.В., Карпов В.А.* Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху). «Вестник древней истории», 1992, № 2; *Ryan W.B. and Pitman W.C.* Noah's Flood: The new scientific discoveries about the event that changed history, 1998; *Гожик П.Ф.* Изменения климата и уровенный режим Черного моря в прошлом, настоящем и будущем. В кн.: Геологические проблемы Черного моря. К., 2001; *Ballard R.D., Hiebert F., and al.* Deep water Archeology of the Black sea. «American Journal of Archeology», 2001, 105; *Горячкин Ю.Н., Иванов В.А.* Уровень Черного моря: прошлое, настоящее и будущее. Севастополь, 2006; *Yanko-Hombach V., Gilbert A.S., Dolukhanov P.* Controversy over the great flood hypotheses in the Black Sea in light of geological, paleontological, and archaeological evidence. «Quaternary International», vol. 167—168, June 2007; Система Черного моря. М., 2018.

Ред.

Політична історія Чорноморського регіону

Узбережжя Ч. м. є частиною чотирьох великих регіонів. Пд. узбережжя належить до п-ва Мала Азія, відомого також як Анатолія, зх. — до Балканського п-ва (регіон Балкани). На сх. лежить регіон Кавказ, що охоплює Великий Кавказ. хребет і прилеглі до нього території. На пн. Ч. м. омиває *Північне Причорномор'я*. За сучасними уявленнями, Анатолія і Кавказ належать до Азії, а Балкани і Пн. Причорномор'я — до Європи. Політ. та істор. регіоналістики оперують поняттями «Чорноморський регіон» (країни із виходом до Ч. м. та їх найближчі сусіди), «Балто-Чорноморський регіон» і «Чорноморсько-Каспійський регіон».

Від пізнього *бронзового віку* на Чорномор. регіон з пд. і зх. поширювалися впливи землеробських цивілізацій Близького Сходу і Середземномор'я, тоді як з пн. і зі сх. — кочовиків Євразійського (Великого) степу (див. *Кочівництво*). Етнічний склад населення Причорномор'я неодноразово змінювався. Вважається, що народи Чорномор. узбережжя Кавказу (грузини, абхази, адиги) є носіями мов, що утворилися з діалектів місц. племен, відомих ще з античних джерел (колхів, геніохів, зіхів та ін.). Натомість слов'ян., тюркські і романські мови, якими розмовляють більшість сучасних мешканців регіону, поширилися пізніше, витісняючи місц. анатолійські, іранські та фракійські діалекти.

Початки каботажного мореплавства вздовж зх. берега Ч. м. припадають на кін. 3 — поч. 2 тис. до н. е. Наприкінці 2 — на поч. 1 тис. до н. е. каботажні плавання відбувалися також і вздовж сх. узбережжя. В обох випадках мор. шляхи орієнтувалися переважно на узбережжя Малої Азії, також зафіксовані спорадичні візити причорномор. мешканців до Середземного моря. Гол. засобом

мореплавства у Ч. м. в доелліньську добу були плоти і невеликі човни з дерев'яним кілем та шкіряними бортами з найпростішим вітрилом і якорем.

Ранні письмові згадки про географію і населення Чорномор. узбережжя зустрічаються у близькосх. (хетських, ассирійських) і давньогрец. джерелах. Зародки держ. ладу в регіоні пов'язані з діяльністю цих і споріднених з ними народів. Уже у 8 ст. до н. е. протяжну берегову лінію Ч. м. на зх. Анатолії контролювала Фригія. Пізніше фригійські володіння захопила Лідія, а на чорномор. узбережжя східніше поширила контроль Мідія. Мідію і Лідію поглинула перська держава Ахеменідів, яка поширила владу і на Кавказ. і Балканське узбережжя Ч. м. З 6 ст. до н. е. пд. частина Чорномор. регіону практично постійно перебувала під стабільним контролем великих держав (імперія Александра Македонського, *Рим Стародавній*, *Візантія*, *Османська імперія*).

Ранні держ. утворення виникають на Балканах і Кавказі. У 5 ст. до н. е. фракійські племена консолідуються під владою правителів Одриського царства. На сх. узбережжі Ч. м. утверджується Колхидське царство (згодом Лазика).

Одними із перших згаданих у письмових джерелах мешканців чорномор. узбережжя сучасної України були *таври* — племена гірського і прибережного Криму. Відомішими стали їх сучасники *кімерійці*, які здійснювали набіги на країни Близького Сходу і Малої Азії. У 7 ст. до н. е. навали кімерійців зазнала, зокрема Фригія. Деякі сучасні дослідники ставлять під сумнів тотожність учасників цих походів з носіями ранньоскіфської культури Пн. Причорномор'я. З 6 ст. до н. е. степи Пн. Причорномор'я контролюють племена *скіфів*, від назви яких походить досить стійкий у грец. і рим. джерелах топонім *Скіфія*.

Античні твори (як міфологічні, так й істор.) оповідають про нерегулярні плавання окремих еллінів до берегів Криму і Кавказу, які відбувалися ще на зламі 2 і 1 тис. до н. е. Доволі пізня колонізація (3-тя чверть 7 ст. до н. е.) пояснюється грец. уявленнями про Ч. м. як останнє море, місце переходу між цим і потойбічним світом. З чорномор. географією дослідники пов'язують легенду про похід аргонавтів за золотим руном, сюжети міфів про Геракла, Прометея, Ахілла, амазонок та ін. Античні автори, передусім *Геродот*, залишили докладні відомості про племена Чорномор. регіону та їх історію.

Давні греки засновували колонії переважно в незалюднених місцях, на островах і мисах, намагаючись уникати конфліктів із тамтешнім населенням. За Сократом, еллінські *поліси* обступили Ч. м. як «жаби довкола болота». Усього було засновано кількадесят колоній, найважливіші з яких: Одесос (Варна), Томи (Констанца), *Тіра*, *Ольвія*, *Херсонес*, *Керкінітіда*, *Феодосія*, *Пантікапей*, *Фанагорія*, Діоскурія (Сухумі), Фасіс (імовірно, Поті), Трапезунт (Трабзон), Синоп і Гераклея Понтійська (Караде-

ніз Ергелі). Найбільше колоністів походило з Мілета (античне місто, тепер руїни у провінції Адин, Туреччина). Частину полісів заснували колоністи не з Греції, а з раніше заснованих чорномор. колоній (Гераклеї, Пантікапея та ін.). Перша відома на території сучасної України грец. колонія з'явилася у середині 7 ст. до н. е. на о-ві *Березань* у Дніпро-Бузькому лимані.

Більшість мешканців у колоніях займалася ремеслом і землеробством, але розквіту колонії досягли завдяки посередницькій торгівлі між Середземномор'ям і місц. племенами. Пн. Причорномор'я було одним із важливих джерел збіжжя для грец. полісів Егейського моря. До Середземномор'я постачали хутра і шкіри, а у зворотному напрямі привозили вино, оливкову олію та ювелірні вироби. Транзитна работоргівля (із пн. через море на пд.) виникла в еллінську добу і проіснувала аж до 18 ст. (див. *Рабство*).

Більшість колоній були демократ. або аристократичними республіками. У 480 до н. е. частина полісів у Сх. Криму об'єдналася навколо Пантікапея у *Боспорське царство*, яке надалі розширялося за рахунок завоювань. Експансіоністську політику проводив і Херсонес, який у 325—305 до н. е. підкорив Керкінітіду і *Калос Лімен*.

Стародавні греки започаткували у Причорномор'ї традиції державності, писемності та розвиненого землеробства, познайомили місц. населення з більш досконалими суднами (біреми, триреми) і навичками мореплавства. З'явився розподіл між військ. і цивільними суднами. Наприкінці 5 ст. до н. е. встановився прямий мор. шлях між Кримом та Анатолією, що давав кількаденний виграш у часі порівняно з традиційними каботажними маршрутами. Хоча деякі племена Кавказу у цей час опанували мореплавство, греки залишалися беззастережними господарями Ч. м.

З 2 ст. до н. е. у Скіфії панували *сармати*, чиї племена (*язиги*, *роксолани*, *аорси*, *алани*) переселялися у Пн. Причорномор'я кількома хвилями. Фракійські племена *даків* об'єднуються у 1 ст. до н. е. під владою царя Буребісти, д-ва якого контролює території від Бургаської затоки до Дніпра. Після розпаду д-ви Александра Македонського в Анатолії з'являються елліністичні держави, одна з яких — *Понтійське царство* — за царя *Мітрідата VI* Євпатора на короткий час підкорила більшу частину чорномор. узбережжя і вступила у боротьбу із Римом.

Після поразки Мітрідата VI (63 до н. е.) і його наступників гол. силою Причорномор'я став Рим. До його складу були приєднані пд. і зх. узбережжя (до ниж-

нього Дунаю на пн.), а також сх. узбережжя до Пітіунта (Піцунди) включно. Тіра, Ольвія і Херсонес, формально зберігаючи статус незалежних полісів, фактично підпорядковувалися Риму. Боспор вважався клієнтською д-вою Риму (з 45 н. е.). Безпосередньо Рим. імперії належала крим. форт-

теця *Харакс*. За Йосифом Флавієм, спокій на морі і покірність прибережних племен забезпечували 3 тис. важкоозброєних римлян і 40 військ. кораблів.

Рим. панування на Ч. м. зазнало випробувань у 256—276 під час *Скіфських* (*готських*) *воєн*. Герм. племена *готів* і *боранів* захопили Боспор та, використовуючи його флот, здійснювали набіги на анатолійські та балканські провінції. *Велике переселення народів* підірвало владу Риму на Балканах. У часи пізньої Рим. імперії почалася християнізація Чорномор. регіону, особливо успішна в Анатолії, на Балканах і Криму.

При поділі Рим. імперії на Зх. і Сх. причорномор. володіння відійшли останній. Для Візантії контроль над Ч. м. і прилеглими територіями стає надзвичайно важливим, зважаючи на розташування столиці — *Константинополя*. Гол. загрози для імперії в Чорномор. регіоні походили з боку войовничих народів Пн. Причорномор'я і Сасанідської Персії на сх.

У 2-й пол. 4 ст. Пн. Причорномор'я завоювали *гуни*, які знищили там готські протодерж. утворення. Після розпаду гунської д-ви Пн. Причорномор'я частково контролювали ін. кочові імперії — *Тюркський каганат, Аварський каганат, Хозарський каганат*. З 7 ст. володіння Візантії починають спустошувати *слов'яни давні*, які масово заселяють Балканський п-ів. На зміну персам прийшли араби, які нападали на анатолійські та кавказ. провінції, а у 674—678 і 717—718 облягали Константинополь.

У зв'язку зі зростанням небезпеки з боку сусідів Візантія займалася розбудовою військ. флоту, зокрема на Ч. м. Флот був представлений переважно легкими маневреними дромонами, що з 7 ст. були озброєні «грецьким вогнем». На 534 візантійці включили до складу д-ви Херсонес і боспорські володіння в Криму. Поліетнічне населення імперії зазнало відчутного впливу візант. к-ри, переймало грец. мову і писемність.

Після консолідації слов'ян. племен під проводом тюрків-болгар (див. *Булгари*) у 681 на Балканах з'явилося Болг. д-ва (згодом царство). Вона контролювала узбережжя від Бургаської затоки до гирла Дністра (пізніше Дунаю) і тривалий час була гол. противником Візантії. У 1018 візантійці завоювали Болгарію. На Кавказі розрізнені грузин. д-ви поступово об'єдналися в єдине царство, яке змагалося з Візантією за сх. Анатолію.

У 9 ст. на Ч. м. з'являється рання *русь* (*руси*), яка стає зна-

ною у Візантії. Перші відомі походи русів мали грабіжницький характер (напади на Амастриду, нині Амасра, бл. 830, і Константинополь, 860). З утворенням наприкінці 9 ст. руської протодержави з центром у Києві починаються щорічні торгові експедиції (див. *Шлях з варягів у греки*), які час від часу змінювалися військ. (див. *Походи Русі на Візантію*). Рус. флотилії потрапляли у Ч. м. Дніпром, проходячи через степові території, контрольовані кочовиками (*уграми*, *печенігами*, *половцями*). В 11 ст. Русь володіла причорномор. експлавами: *Тмутороканню* на Таманському п-ві та *Олешшям* у гирлі Дніпра. Усупереч поширеній думці, Керч не належала Русі, а здобуття рус. дружинами Херсонеса (див. *Хрещення Русі 987—989*) не підпорядкувало його Києву.

Після поразки візантійців у битві при Манцикерті (1071) Анатолію захопили турки-сельджуки. Візантія змогла відвоювати Чорномор. узбережжя Малої Азії лише у серед. 12 ст. На Балканах у 1185 з'явилося Друге Болг. царство.

Внаслідок 4-го хрестового походу (1204) Візантія як єдина д-ва перестала існувати. Константинополь став столицею Латинської імперії, що охоплювала береги Мармурового моря і Фракію. Зх. частину чорномор. узбережжя Малої Азії контролювала Нікейська імперія, сх. — *Трапезундська імперія*, якій підпорядковувалися колиш. візант. володіння в Криму. У Ч. м. проникли венеціанці, які згодом програли генуезцям бортьбу за панування у Чорномор. регіоні (див. *Генуя*; *Венеція*; *Італійська колонізація Північного Причорномор'я*). Частину узбережжя навколо Синопа знову захопили турки (Румський султанат).

Вторгнення в 1220—1230-ті монголів у Закавказзя і Пн. Причорномор'я призвело до підпорядкування цих територій *Монгольській імперії* (згодом *Золотій Орді*). У 1240-ві сельджуцькі князівства в Анатолії стали васалами монголів. У 1261 була відроджена Візантія, але вона вже не володіла трапезундськими і крим. територіями.

Німфейська угода (1261) дозволила генуезцям активно освоювати Чорномор. регіон, через порти якого проходила одна з гілок *Великого шовкового шляху*. Форми генуезької присутності були різні: від колоній, що були експлавами Генуезької республіки, до факторій, що визнавали суверенітет місц. володарів. Найбільшими генуезькими торговими центрами тут були Пера (передмістя Константинополя, перетворене на окреме місто) і заснована у 1270-ті Кафа (див. *Феодосія*). Ін. важливі пункти на берегах Ч. м. (а також у нижній течії річок, що у нього впадають), де у 13—15 ст. були присутні генуезці, — *Вічина, Кілія,* Амастрида, Аміс (Самсун), Трапезунд, Севастополь (Сухумі), Матрега (див. *Тмуторокань*) та ін. У 1380-х генуезці придбали у Золотої Орди пд. берег Криму.

Упродовж 14 ст. більшу частину Малої Азії і Балкан завоювала Осман. імперія; Візантія зберегла за собою лише Фракію.

Чорне море. Бухта Ласпі (Крим). Фото 2008.

Землі від гирла Дніпра до Кавказу належали Золотій Орді, південніше розташовувалися незалежні племена черкесів (адигів) і грузин. д-ви. Нетривалий час землі між Дністром і Дніпром контролювало *Велике князівство Литовське*, а узбережжя між Дунаєм і Дністром, з важливим торговим містом Білгородом / Монкастро (див. *Білгород-Дністровський*) — *Молдавське князівство.*

Ще до падіння Константинополя (1453) османи перетворилися на гегемонів Причорномор'я, а їхній флот міг конкурувати із генуезьким. 1461 до Осман. імперії приєднано Трапезунд, а 1475 — колишні генуезькі володіння і князівство *Феодоро*; правителі *Кримського ханату* з 1478 стали васалами султана. До поч. 17 ст. османи підкорили пн.-зх. і сх. Причорномор'я і встановили контроль над усім Чорномор. узбережжям. Разом із Крим. ханатом осман. адміністрація заохочувала міграцію на підконтрольні території Пн. Причорномор'я ногайських орд (див. *Ногайська орда*; *Джамбуйлуцька орда*; *Єдисанська орда*; *Єдичкульська орда*; *Білгородська орда*). Утвердження осман. панування в Чорномор. регіоні супроводжувалося активним поширенням *ісламу*, який став домінуючою релігією прибережного населення.

Із 16 ст. османські і крим. володіння у Причорномор'ї зазнають частих нападів укр. козаків (див. *Козацтво українське*) і *донських козаків.* Козаки проводили як сухопутні (Молдавія, Крим), так і мор. кампанії, неодноразово атакували з моря *Очаків*, Кафу, Варну, Трабзон, Синоп та ін. міста. Козац. війська і флотилії відіграли значну роль у завоюванні Росією Пн. Причорномор'я.

Росія розпочала боротьбу за вихід до Ч. м. наприкінці 17 ст., однак перші прибережні фортеці — *Кінбурн*, Керч, *Єнікале* — отримала щойно за умовами *Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774.* Після анексії Крим. ханату і заснування *Севастополя* (1783) Рос. імперія почала активну розбудову Чорномор. флоту (див. *Чорноморський флот, до 1917*). Відтоді мор. битви стали звичними подіями чисельних російсько-турец. воєн.

За часів рос. імп. *Катерини II* втілювався *«Грецький проєкт»*, спрямований на відродження Візантії на чолі з рос. династією *Романових.* Реалізація цього курсу передбачала загарбання *Стамбула* і ліквідацію Осман. імперії. Соціально-культ. виміром «Грецького проєкту» було присвоєння грец. назв чорномор. містам (Севастополь, Феодосія, *Одеса* та ін.). Рос. адміністрація активно заохочувала колонізацію Пн. Причорномор'я своїми та іноземними підданими-християнами. На поч. 19 ст. це призвело до остаточного зникнення кочової цивілізації на зх. периферії Євразійського степу.

Після смерті Катерини II (1796) Росія продовжувала загарбання осман. володінь, прагнучи заволодіти Стамбулом і чорномор. протоками. До 1878 Рос. імперія розширила володіння у Причорномор'ї до Дунаю на зх. і лівобережжя р. Чорох на сх. Ослаблена Осман. імперія втратила більшу частину балканського узбережжя Ч. м. на користь Румунії та Болгарії. *Кримська війна 1853—1856* на короткий час загальмувала рос. експансію. Союзні брит., франц., сардинські та осман. війська після тривалої облоги захопили Севастополь. За умовами *Паризького мирного договору 1856* Росія втрачала дельту Дунаю і прибережну територію *Бессарабії*, а також право тримати на Ч. м. військ. флот.

Вороже ставлення до підкорених ногайців і *кримських татар*, а також розгром Черкесії у Кавказ. війні 1817—64 призвели до масового переміщення мусульманського населення з Причорномор. регіонів Росії до Осман. імперії. Натомість у зворотному напрямі, рятуючись від

утисків і спалахів етнічного насильства, переселялися християн. піддані османів (греки, серби, вірмени, болгари). Протягом 19 ст. у Чорномор. регіоні набували поширення нац. свідомість, ідеї визволення народів і створення нац. держав. Зх. узбережжя Ч. м. було театром воєнних дій *Балканських війн 1912—1913*, а пд.-сх. — ареалом революц. діяльності вірм. нац. руху.

Перша світова війна розділила чорномор. держави на членів і союзників *Антанти* (Росія, Румунія) з одного боку і блоку Центр. держав (Осман. імперія, Болгарія). Нім. кораблі нейтралізували перевагу рос. флоту над турец. (до кінця 1915), але успішний наступ на Кавказі дозволив Росії окупувати сх. частину Анатолії з чорномор. узбережжям. У 1916 нім., австро-угор. і болг. війська окупували прибережні території Румунії (*Добруджу*). З березня 1917 Росія занурилася в революц. події (див. *Лютнева революція 1917*), які призвели до розпаду д-ви і виходу зі складу Антанти.

Активізувалися укр., грузин., кримськотатар. і молдав. нац. рухи, які намагалися відстоювати власні інтереси в умовах війни та революції. На Чорномор. флоті (див. *Український військово-морський флот 1917—1918*) розпочалася українізація. Після *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917* причорномор. території колиш. Рос. імперії стали ареною збройного протистояння більшовиків з *Українською Народною Республікою* та ін. некомуніст. силами. Користуючись сприятливими обставинами, на поч. 1918 Румунія окупувала Бессарабію, Осман. імперія повернула Сх. Анатолію і зайняла Батум, австро-угор. та нім. війська увійшли на територію УНР і Грузинської Демократичної Республіки та зайняли Крим.

Поразка Центр. держав восени 1918 на короткий час призвела до франко-брит. панування у Ч. м. Румунія повернула контроль над окупованими територіями і приєднала Пд. Добруджу, що належала Болгарії. За умовами *Севрського мирного договору 1920*, сх. чорномор. узбережжя Анатолії мало увійти до складу Вірменії, але через крах Осман. імперії угода не набула чинності. Антанта підтримувала рос. білий рух, Грузинську Демократичну Республіку та Грецію. Однак вони програли, і владу над більшою частиною Чорномор. узбережжя здобули більшовики і кемалісти. На поч. 1920-х вони створили нові держави — СРСР і Турец. республіку. Після греко-турец. обміну населенням 1923 практично зникла чисельна грец. громада чорномор. узбережжя Анатолії.

Протягом більшої частини *Другої Світової війни* Румунія і Болгарія були союзниками Німеччини, а Туреччина залишалася нейтральною. У 1940 Румунія була змушена поступитися Бессарабією і Пд. Добруджею на користь СРСР і Болгарії. У другому випадку передача доповнювалася румуно-болг. обміном населення. На початковому етапі нім.-рад. війни (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) нім. і румун. війська окупували Пн. Причорномор'я до Новоросійська. Румунія повернула контроль над Бессарабією і запровадила окупаційну адміністрацію у *Трансністрії*. Після вигнання нім. військ з території СРСР Червона армія увійшла до Румунії та Болгарії, які приєдналися до Антигітлерівської коаліції. У 1945 війну Німеччині оголосила Туреччина.

Під час подій окупації та вигнання нім. військ на території СРСР відбувалися масові вбивства і переміщення осіб за етнічною ознакою. В ході *Голокосту* зазнали непоправних втрат євреї. громади. Рад. кер-во проводило депортації з Пн. Причорномор'я нім., болг., грец. населення, а також кримськотатар. народу (див. *Депортації народів Криму в роки Другої світової війни*; *Депортація кримськотатарського народу 1944*). Починаючи з 1944 рад. кер-во здійснювало військово-політ. і дипломатичний тиск на Туреччину, схиляючи її до передачі СРСР сх. чорномор. узбережжя Анатолії і територій в р-ні чорномор. проток для створення військово-мор. баз.

Питання кордонів у Чорномор. регіоні було загалом врегульовано *Паризькими мирними договорами 1947*, які повернули ситуацію у Причорномор'ї станом на 1940—41. За кілька років Румунія додатково передала СРСР острови у дельті Дунаю та о-в Зміїний.

У 2-й пол. 20 ст. Чорномор. регіон був розділений між учасниками обох блоків, що протистояли у *Холодній війні*. СРСР, Румунія і Болгарія належали до Організації Варшавського договору (див. *Варшавський договір 1955*), а Туреччина — до НАТО (*Північноатлантичного альянсу*). Це позначилося на мілітаризації Ч. м. (з ядерною зброєю включно), стало причиною низки мор. і прикордонних інцидентів.

Розпад СРСР у 1991 призвів до утворення нових причорномор. держав (Росії, України та Грузії), а демонтаж комуніст. блоку з часом дозволив Румунії та Болгарії приєднатися до НАТО і *Європейського Союзу*. Нова політ. ситуація вимагала вирішення низки питань, зокрема визначення засад відносин між колиш. рад. республіками, делімітації суходольних і мор. кордонів, розподілу активів, таких як Чорномор. флот СРСР (див. *Чорноморський флот радянський, 1919—1992*; *Чорноморський флот, поділ 1992—1997*; *Військово-морські сили України*; *Чорноморський флот Російської Федерації*). Загострилися проблеми належності та статусу окремих територій.

Українсько-румун. суперечності через належність нафтогазоносних ділянок чорномор. шельфу у р-ні о-ва Зміїний були мирно вирішені Міжнар. судом у Га-

Пам'ятник дружині моряка на набережній в Одесі. Скульптор О. Токарєв, 2002.

азі в 2009. Сепаратистські сили в Абхазії, за підтримки з Росії та користуючись внутр. нестабільністю Грузії, завдали поразки урядовим військам і відокремили цей регіон від Грузії у 1994. У 2008 Росія офіційно визнала незалежність т. зв. Республіки Абхазія. Російсько-укр. напруження в Криму було тимчасово вирішене через перетворення *Кримської області* на автономну республіку (див. *Автономна Республіка Крим*) і досягнуту 1997 домовленість про базування Чорномор. флоту РФ на території України. Російсько-укр. відносини загострилися у 2003 через спробу Росії в односторонньому порядку змінити статус о-ва *Тузла* і судноплавної частини Керченської протоки — Керч-Єнікальского каналу. Конфлікт вдалося вирішити дипломатичним шляхом. (див. *Тузла, російсько-український конфлікт навколо острова 2003.*)

У лютому-березні 2014 Росія, користуючись складною внутрішньополіт. ситуацією в Україні, здійснила збройне захоплення Автономної Республіки Крим і м. Севастополь та запровадила на окупованих територіях адміністрації т. зв. республіки Крим і «міста федерального значення Севастополь», які функціонують як органи влади суб'єктів Російської Федерації. За порушення норм міжнар. права низка країн та орг-цій запровадила санкції проти Росії та рос. адміністрації в Криму (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України* (*2014—2020*)).

У наш час Ч. м. зберігає транзитне значення для вантажопотоків. Низка держав реалізує різні енергетичні проєкти з транспортування вуглеводнів суднами і підводними трубопроводами, а також із розробки нафтогазових родовищ на шельфі.

Літ.: *Петерс Б.* Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1982; *Сниса-ренко А.* Властители античных морей. М., 1986; *Агбунов М.* Античная география Северного Причерноморья. М., 1992; *Шнюков Е., Митин Л., Цемко В.* Катастрофы в Черном море. К., 1994; *Ascherson N.* Black Sea. New York, 1995; *Hryszko R.* Z Genui nad Morze Czarne. Kraków, 2004; *Гриневецкий С., Зонн И., Жильцов С.* Черноморская энциклопедия. М., 2006; *Абрамов Д.* Тысячелетие вокруг Черного моря. М., 2007; *Кінг Ч.* Історія Чорного моря. К., 2011.

С.В. Громенко.

Назви моря

Найдавніша з відомих назв — давньогрец. Понт Аксинський (Πόντος Ἄξεινος, 8 ст. до н. е.) — «Негостинне море», яку з розвитком грец. колонізації змінила назва *Понт Евксинський* (Πόντος Εὔξεινος, з 6 ст. до н. е.) — «Гостинне море». Принаймні з 1 ст. до н. е. відома скорочена назва Понт, Понтійське море, яка з Візантії була позичена мусульманською та давньоруською літ. традиціями.

У мусульманській середньовічній літ. (див. *Арабські середньовічні географи та історики про землі Східної Європи*) вживалися назви, утворені від назв народів, що жили на його берегах, — Хозарське море (араб. Бахр алхазар), Грузинське море (перс. daryā-yi Gurziyan), і від назв примор. міст — Трабзонське море (араб. Бахр аль-Тарабазунда), Судацьке море (араб. Бахр Судак; див. *Сурозьке море*) та ін.

У середньовіччі була відома назва Руське море, що виникла завдяки походам ранньої русі. З 10 ст. назва фіксується у мусульманській середньовічній літ. (араб. Бахр ар-рус), пізніше — у «Повісті временних літ», у творах мандрівника Веніаміна Тудельського (іврит «ям Русийа», серед. 12 ст.) і західноєвроп. хроністів (Еккехард з Аури, поч. 12 ст. — лат. mare Rusciae; Альберт Ахенський, поч. 12 ст. — лат. mare Russiae; Гельмольд з Бозау, серед. 12 ст. — лат. Rucenum mare; Жоффруа де Віллардуена (поч. 13 ст., старофранц. la mer de Rossie).

У західноєвроп. джерелах з 13 ст. (перші згадки у творах Г. де *Рубрука* і І. *Плано Карпіні*) була поширена назва Велике море (лат. Mare Magnum (Карпіні), лат. Maius mare («Більше море», Рубрук), венетською mar Mazor, італ. mare Maggiore). Назву «Велике» можна зустріти і у старорос. джерелах («Хождение» Ігнатія Смолянина, 1389—1405).

З 13 ст. у текстах, а з 15 ст. на картах з'являється назва Чорне море різними мовами — грец. Μαύρη Θάλασσα і лат. Nigrum Pontum, Nigrum mare (у візантійсько-венеціанському договорі 1265); арабською al-Bahr al-Aswad (у творі Абу-ль-Фіди, 1-ша третина 14 ст.); старонім. Schwarzes Meer (у творі Й.Шильтбергера, 1-ша третина 15 ст.). У 15—16 ст. назву починають вживати у текстах слов'ян. мовами (зафіксована у «Хожении за три моря» Афанасія Нікітіна (перед 1475), у *білорусько-литовських літописах* тощо). Усі ці назви — калька з тюркської Kara Däniz (яка, втім, зафіксована джерелами пізніше). Походження і значення назви «Кара Деніз» дискусійні. Поширена версія, згідно з якою чорний колір позначав пн., тобто Ч. м. — це Північне море (відносно Малої Азії; пор. турец. назву Середземного моря — Akdeniz «Біле море»). За ін. версією, Ч. м. може означати «велике, зле, похмуре море» відповідно до ін. значень тюркського «kara».

Поширена у літ. версія, ніби назва Ч. м. виникла ще в античності і веде походження від реконструйованої давньоіранської назви «Ахшена», або «Ахшайна» (axšaēna — темний), базується не на істор. джерелах, а лише на припущеннях.

Літ.: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка, т. IV. М., 1973; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985; *Галкин Г.А.* Родословная названий южных морей СССР. «Известия Всесоюзного географического общества». 1991, № 2; *Mordtman J.H.* Ḳara Deniz. В кн.: *Brill's E. J.* First Encyclopaedia of Islam. Vol. IV. (1927) Leiden, New-York, Köln, 1993; *Гордеев А.* Картография Черного и Азовского морей: Ретроспектива. До 1500 года. К., 2006; *Бухарин М.Д.* Возникновение понятия «Черное море» в средневековых географических традициях. В кн.: Monumentum Gregorianum. Сборник статей памяти академика Г.М. Бонгард-Левина. М., 2013; *Бухарин М.Д.* Πόντος Εὐξεινος, Πόντος Αξεινος и «чернота» Черного моря. Вопрос в истории, история вопроса. В кн.: Историческая география, т. 2. М., 2014; *Кизилов М.* Тайна «Русского моря» средневековых арабских географов. Web: https://cyrillitsa.ru/history/94929-tayna-russkogo-morya-srednevekovykh.html

Д.Я. Вортман.

ЧО́РНІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — одне з небагатьох повністю археологічно досліджених давньо-рус. *городищ* 12—13 ст. Розташов. на лівому березі р. Мошків (прит. Пруту, бас. Дунаю) бл. сучасного с. Чорнівка Новоселицького р-ну *Чернівецької області*, в оточенні кількох *селищ*. Мисовий майданчик (площа 0,2 та) з усіх боків був оточений ровом і стіною, яка складалася з 32 клітей-зрубів. З напільного боку городище було додатково укріплене валом,

зміцненим кам'яним панцирем, і другим ровом. У пн. частині влаштовано в'їзд, поруч з яким стояла дерев'яна башта. На городищі виявлено 15 житлових і госп. споруд (одна з них — двоповерхова з кам'яним фундаментом). Городище припинило існування внаслідок ворожого нападу, розкопане повністю. Різноманітний інвентар дає підстави інтерпретувати Ч.г. як феод. садибу.

Літ.: *Возний І.П.* Чорнівське городище — феодальна садиба XII—XIII ст. В кн.: Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Чернігів, 1997.

О.П. Моця.

ЧОРНІЙ Володимир Павлович (15.07.1931—03.02.2018) — історик, канд. істор. н. (1966), доцент (1971), проф. (2008).

Н. у с. Киданів, нині Бучацького р-ну Терноп. обл. в сел. родині. У 1953 закінчив істор. ф-т Львів. державного ун-ту (нині Львів. нац. ун-т ім. І. Франка), аспірантуру по кафедрі історії пд. і зх. слов'ян (1956). У 1956—59 — асистент кафедри історії пд. і зх. слов'ян, 1959—60 — помічник проректора, 1960—67 — старший викладач кафедри історії СРСР, 1964—65 — заст. декана загальнонаук. ф-ту Львів. університету. Після нетривалої роботи в партійних органах (1967—68 — заст. зав. відділу науки і навч. закладів Львівського обкому КПУ) — ректор Дрогобицького педін-ту ім. І. Франка (нині Дрогобицький педагогічний ун-т ім. І. Франка) (1968—73). У 1973 повернувся на постійну роботу до Львів. ун-ту: 1973—76 — декан істор. ф-ту, 1973—83 — зав. кафедри історії пд. і зх. слов'ян, 1984—94 — доцент, 1994—97 — зав. тієї ж кафедри (від 1992 — кафедри історії слов'янських країн), 1997—2004 — доцент, 2004—14 — проф. кафедри історії слов'янських країн (від 2010 — кафедра історії Центральної та Східної Європи).

У 2014 вийшов на пенсію, але продовжував активну наукову та організаційну роботу. Паралельно очолював Ін-т славістики Львів. ун-ту (1992—2014) і редколегію наук. зб. «Проблеми слов'янознавства» (у 1970—74 — «Українське слов'янознавство»).

Викладав у Великотирновському ун-ті (Болгарія, 1980—81), був організатором і співорганізатором низки міжнар. наук. форумів, зокрема Міжнар. славістичних колоквіумів у Львові (від 1992), дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка (1992), співзасновником і головою його Славістичної комісії (1992—2006).

Наук. дослідження присвятив вивченню нової та новітньої історії Болгарії, історії пд. і зх. слов'ян, міжслов'янських взаємин.

Кандидатську дисертацію «Квітневе повстання 1876 р. в Болгарії» захистив під кер-вом О.Бейліса, а її положення розвинув у двох монографіях і багатьох публікаціях. Подальші наук. студії торкнулися міжслов'янських наук. і культурних зв'язків, розвитку славістичної проблематики в Україні в новий і новітній час.

Узагальнені погляди знайшли відображення у монографіях «Лужицьки серби», «Слов'янознавчі студії» (2002) та «Історія Болгарії» (2007), а також співавторстві в низці укр. посібників для ун-тів — «Історія південних і західних слов'ян» (1987), «Історія Центрально-Східної Європи» (2000).

Відзначений Орденом Трудового Червоного Прапора (1969), трьома урядовими медалями Болгарії (1978, 1981, 1984), почесним знаком «Марін Дрінов» Болгарської АН (2010).

Похований на Янівському цвинтарі у Львові.

Праці: Героическая эпопея болгарского народа. Апрельское восстание 1876 года. Львов, 1976; Незабываемый подвиг. Некоторые аспекты русско-турецкой войны 1877 — 1878 гг. и освобождение Болгарии от османского ига. Львов, 1980 (у співавторстві); Історія південних і західних слов'ян. К., 1987 (співредактор і співавтор); Лужицькі серби. Львів; Будишин, 1997 (у співавторстві); Слов'янознавчі студії: статті, виступи та ювілейні матеріали. Львів, 2002; Історія Болгарії. Львів, 2007.

Літ.: *Генова Л.* Априлското въстание в изследвания на един съветски историк [В. Чорний]. «Исторически преглед» (София), 1976. № 2; Историческая болгаристика в чужбина. 1944—1980. Библиографски справочник. София, 1983; Историки-слависты СССР. Биобиблиографический словарь-справочник. М., 1981; Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000). Львів, 2000; Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка, т. 2. Львів, 2014.

Л.О. Зашкільняк.

ЧОРНОКА́М'ЯНСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1910 — виступ селян Чорної Кам'янки Уманського пов. *Київської губернії* (нині село Уманського р-ну Черкас. обл.) під час проведення землемірних робіт, пов'язаних із запровадженням у життя *Столипінської аграрної реформи*. Причиною невдоволення селян стало відведення кращих земель заможним домогосподарям. Бідняцька маса села, яка не раз подавала скарги в різні інстанції й не отримувала на них відповіді, 15 вересня 1910, коли землеміри приступили до нарізки земель під майбутні *хутори*, вийшла в поле і насильно припинила межові роботи. Для наведення порядку й упокорення селян до Чорної Кам'янки 16 вересня було надіслано поліцейський загін. Однак це не зломило їхнього опору. Більше 4 тис. селян, зібравшись поблизу управи, звільнили заарештованих напередодні чотирьох односельчан, побили сільс. старосту, розгромили управу, захопили плани й документи землевпорядної комісії та знищили їх, а землемірів прогнали із села. Опір селян було придушено із введенням двох рот солдатів Ставропольського полку й арештами. У березні 1914 Київ. суд. палата засудила 38 активних учасників руху до різних строків ув'язнення.

Літ.: Крестьянское движение в России: июнь 1907 — июль 1914 гг.: сборник документов. М.—Л., 1966; *Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г.* Класова боротьба в українському селі 1907—1914. К., 1976; *Нечитайло В.В.* Українське селянство: важкий шлях до волі. Кам'янець-Подільський, 1993; Історія українського селянства, т. 1. К., 2006.

Т.І. Лазанська.

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ ФЛОТ білий — військ.-мор. формування *Білого руху* часів громадян. війни (див. *Громадянська війна в Україні 1917—1921*). Почергово підпорядковувався *Добровольчій армії*, *Збройним силам Півдня Росії*, *Російській армії* ген. П.*Врангеля*. Команд. флоту — віцеадмірали В.Канін, М.*Саблін*, Д.Ненюков, О.Герасимов, М.*Кедров*, контрадмірал М.Беренс.

Діяльність ЧФ поширювалася на акваторію *Чорного моря* та *Азовського моря*. Переважно зводилася до висадки десантів, обстрілів узбережжя та орг-ції ева-

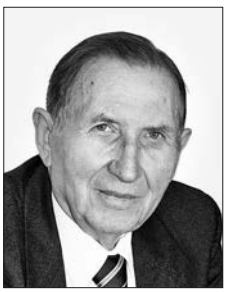

В.П. Чорній.

Лінійний корабель «Генерал Алексєєв» (попередні назви «Імператор Олександр ІІІ», «Воля»; спущений на воду 1914, розібраний 1936) у Бізерті. 1920—1924.

Будівля штабу Чорноморського флоту РФ у Севастополі. Фото початку 21 ст.

куацій. Як правило, дії ЧФ підтримували флоти д-в *Антанти*.

Формально створений 26 листопада 1918, але фактично розпочав діяльність навесні 1919. Першими бойовими завданнями стали обстріли позицій червоних під час оборони крим. перешийків та Керченського п-ва. В 1919 провів низку успішних десантних операцій у *Коктебелі*, районі *Генічеська*, Варварівки (нині у складі *Миколаєва*), Сухого Лиману (нині в Одес. обл.), в 1920 — у Кирилівці (нині селище міськ. типу Мелітопольського р-ну Запоріз. обл.), на Кривій косі (нині у Донец. обл.) та на х. Верещагінському (нині 7 км на пн. від м. Приморсько-Ахтарськ, Краснодарський край, РФ). У 1920 відбулася низка боїв з кораблями та береговими батареями Мор. сил Чорного та Азовського морів, підпорядкованих Пд.-Зх. і Кавказ. фронтам червоних. ЧФ забезпечував евакуацію військ та мирного населення з міст, що полишали війська білих: в 1919 — з *Маріуполя*, *Севастополя*, в 1920 — з Миколаєва, *Одеси*, Новоросійська, Туапсе, Сочі (останні три міста нині у Краснодарському краї, РФ). У серпні-вересні 1920 евакуював з Кубані десант ген.-лейтенанта С.Улагая, а після поразки П.Врангеля 12—18 листопада 1920 вивіз з крим. портів до *Стамбула* 146 тис. біженців.

Після завершення евакуації ЧФ було реорганізовано в Рос. ескадру, яку Франція погодилася прийняти в порту Бізерта (Туніс). Усього протягом грудня 1920 — лютого 1921 у Бізерту прибули 1 лінійний корабель, 1 броненосець, 1 бронепалубний і 1 допоміжний крейсер, 4 підводних човни, 10 есмінців, 4 канонерських човни, 3 тральники і значна кількість допоміжних і транспортних суден. Після того як Франція визнала СРСР, Рос. ескадру 30 жовтня 1924 розформували, її екіпажі отримали статус біженців, а кораблі відправили на злам.

Літ.: Флот в Белой борьбе. М., 2002; *Крестьянинов В.А.* Черноморский флот. 1856—1920 годы, т. 2. СПб., 2014.

В.М. Другак.

Ракетний крейсер «Москва» (попередня назва «Слава»; спущений на воду 1979, знищений українськими ракетами 14 квітня 2022).

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ ФЛОТ РОСІ́ЙСЬКОЇ ФЕДЕРА́ЦІЇ (ЧФ РФ) — оперативно-стратегічне об'єднання ВМФ РФ. ЧФ як складова частина ВМФ РФ вважається силою, що гарантує військ. безпеку Росії у Чорномор.-Середземноморському регіоні (як самостійно, так і у взаємодії з ін. флотами та військами ЗС РФ). З 2010 входить до складу Пд. військ. округу ЗС РФ (штаб у м. Ростов-на-Дону).

Гол. база ЧФ РФ — *Севастополь*. ЧФ РФ складається з Крим. (Севастополь, Новоозерне, *Феодосія*) і Новорос. (Новоросійськ, Темрюк) військ.-мор. баз, 22-го армійського корпусу військ берегової оборони, надводних кораблів і підводних човнів (входять до складу 30-ї д-зії й окремих бригад та дивізіонів), полків мор. авіації та протиповітряної оборони, 810-ї бригади мор. піхоти, з'єднань і частин забезпечення. ЧФ РФ має у складі надводні кораблі для дій в океанській і ближній мор. зонах, дизельні підводні човни, мор. бомбардувальну, протичовнову і винищувальну авіацію, частини мор. піхоти і берегових ракетно-артилер. військ, з'єднання берегової оборони. Юридично ЧФ РФ почав існувати 28 травня 1997, коли прем'єр-міністр України П.*Лазаренко* та його рос. колега В. Чорномирдін підписали пакет міжурядових угод, зокрема Угоду між Україною і РФ про параметри поділу Чорномор. флоту та Угоду про статус і умови перебування ЧФ РФ на території України (докладніше див. *Чорноморський флот, поділ 1992—1997*). Прапори ВМФ РФ було піднято на кораблях Чорноморського флоту 12 червня 1997. Після поділу до ЧФ РФ входили 95 військ. кораблів і катерів (63 бойові кораблі і катери осн. класів, серед яких 3 крейсери, 3 великі протичовнові кораблі, 3 підводні човни, 6 сторожових кораблів, 4 ракетні кораблі, 11 малих протичовнових кораблів, 12 мінно-тральних кораблів, 15 десантних кораблів і катерів, 6 ракетних катерів), понад 250 допоміжних суден і плавзасобів, 163 літальні апарати. ЧФ РФ отримував в оренду до 2017 гол. базу в Севастополі і мережу базування в Криму. Перебування ЧФ РФ на території України було закріплено в перехідних положеннях Конституції України. У 2010 «Харківські угоди» подовжили термін перебування ЧФ РФ у Севастополі до 2042. У 1997 в складі ЧФ РФ створено Новорос. військ.-мор. базу — оперативне з'єднання флоту і систему його базування на Кавказ. узбережжі Росії. З 2007 розпочато буд-во пункту базування ЧФ РФ у Новоросійську (у гавані Геопорт). У 2008 угруповання кораблів ЧФ РФ брало безпосередню участь в рос.-грузин. війні, здійснювало мор. облогу порту Поті. У лютому-березні 2014 частини і підрозділи ЧФ РФ, дислоковані у Криму, відіграли роль осн. бази і гол. бойової сили, що здійснила окупацію півострова Росією (див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України*). З 18 березня 2014 Росія в односторонньому порядку оголосила захоплені об'єкти інфраструктури ЗС України в Криму такими, що перейшли під юрисдикцію ЧФ РФ. У квітні 2014 рос. сторона денонсувала всі рос.-укр. угоди щодо флоту в односторонньому порядку. В результаті незаконної анек-

сії більшість військовослужбовців ЗС України в Криму, зокрема ВМС (див. *Військово-морські сили України*), перейшли на бік Росії та продовжили службу в її ЗС, зокрема на ЧФ РФ. З вересня 2015 кораблі ЧФ РФ становлять основу рос. військ.-мор. угруповання, що діє бл. берегів Сирії; вони стріляли ракетами по об'єктах і населених пунктах, контрольованих сирійською опозицією, постачали зброю і боєприпаси режиму Б.Асада («Сирійський експрес»). Мор. піхотинці ЧФ РФ брали участь у бойових діях на сх. України протягом 2014—22.

З 24 лютого 2022 формування ЧФ РФ разом з ін. частинами та з'єднаннями рос. ЗС беруть участь у широкомасштабній агресії в Україні. Берегові частини та мор. піхота ЧФ РФ діють у складі сухопутного угруповання військ вторгнення. Полки мор. авіації ЧФ РФ беруть участь у повітряній війні, мор. сили виконують транспортні, блокадні та демонстраційні завдання в акваторії Чорного та Азовського морів. Ракети берегового і мор. базування ЧФ РФ обстрілюють цілі в Україні. Під час бойових дій Росія втратила низку кораблів і катерів, зокрема 14 квітня 2022 внаслідок ракетної атаки загинув флагман ЧФ РФ ракетний крейсер «Москва». У серпні 2022 ЗСУ розпочали атаки на об'єкти флотської інфраструктури РФ в Криму.

Протягом семи років після окупації Криму бойовий склад надводних кораблів і підводних човнів ЧФ РФ збільшився на 45 %, зокрема, флот отримав 13 носіїв крилатих ракет мор. базування «Калібр». Кількість бойових літаків зросла більш як утричі, вертольотів — у дев'ятеро, кількість танків сягнула майже 40 одиниць, бойових броньованих машин — зросла вшестеро, а ракетних систем залпового вогню — у 6,5 раза. За даними командування Об'єднаних сил ЗС України, станом на поч. 2021 заг. чисельність угруповання військ і сил ЗС РФ в окупованому Криму становила бл. 32,5 тис. військовослужбовців, у т. ч. мор. і повітряного компоненту — до 21 тис., сухопутне угруповання налічувало понад 11,5 тис. осіб (включно з тими, що перебували на ротаційній основі).

Літ.: Российский Черноморский флот. Исторический очерк. Симферополь, 2008; *Лакійчук П.* Крим. Казарми замість курорту. «Український тиждень», 2021, № 9.

П.І. Лакійчук.

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ ФЛОТ УКРАЇ́НИ — див. *Військо́во-морські́ сі́ли Збройних Сил Украї́ни (ВМС ЗС України).*

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ ФЛОТ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ ТА УКРАЇ́НСЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ — див. *Украї́нський військо́во-морськи́й флот 1917—1918, Украї́нська військо́ва фльо́та, Держа́вна фльо́та.*

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ ФЛОТ, до 1917 — рос. військ.-мор. об'єднання, що дислокувалося на *Чорному морі.*

Перший рос. військ. корабель з'явився у Чорному морі 1699. Це був трищогловий вітрильник «Крєпость», збудований на Паншинській верфі на Дону і призначений для служби у складі Азовського флоту. Згідно з домовленістю з *Османською імперією*, корабель вийшов із щойно завойованого *Азова* з тим, щоби перевезти у *Стамбул* для ведення мирних переговорів рос. посольство. Тому осман. сторона як виняток дозволила прохід військ. корабля через Керченську протоку у Чорне море, а після підписання *Константинопольського мирного договору 1700* — його повернення в Азовське море. Хоча згідно з договором Росії відійшла незначна ділянка узбережжя Азовського моря, на Воронезькій верфі одразу розпочалось будівництво 14 кораблів, які мали стати ядром майбутнього Ч. ф. Однак унаслідок поразки *Петра I* у *Прутському поході 1711*, згідно з *Прутським трактатом 1711* Росія повернула Осман. імперії Азов і новозбудовані примор. укріплення. Азовський флот був ліквідований: 4 кораблі (в тому числі і перший рос. лінійний корабель «Гото Предестанція») продали туркам, решту спалили, залишаючи Азов. Хоча в ході *Російсько-турецької війни 1735—1739* Азов був повторно захоплений, згідно з *Бєлградським мирним договором 1739* Росії заборонялось тримати на Азовському та Чорному морях військ. або торговий флот.

Лінійний корабель «Імператриця Марія» (*спущений на воду 1913, знищений вибухом 20 жовтня 1916*).

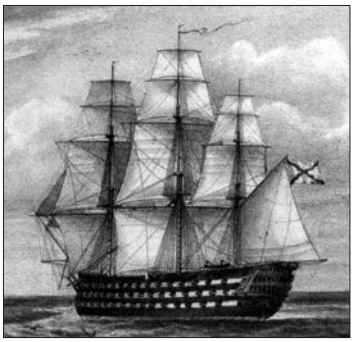

Лінійний корабель «Дванадцять апостолів» (спущений на воду 1841, затоплений у лютому 1855). Літографія В. Прохорова.

На початку *Російсько-турецької війни 1768—1774* було створено «Донську експедицію», яка у 1769—70 на донських верфях будувала «нововинайдені кораблі» — бойові кораблі з мінімально можливою осадкою, що дозволяла виводити їх з Дону у море. Найбільшим був трищогловий 16-гарматний «Хотин», ще 10 двощоглових вітрильників мали менші розміри і несли по 11—14 гармат. Вони утворили Донську (Азовську) флотилію, яку очолив віцеадмірал О.Сенявін, і наприкінці 1770 перейшли у Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ), що став її гол. базою.

У кампанії 1771 флотилія сприяла завоюванню Криму і після захоплення фортець *Керч* і *Єнікале* була перебазована на Керченський п-ів. Очікувалось, що звідси вона зможе діяти як у Азовському, так і у Чорному морях, однак «нововинайдені кораблі» унаслідок поганої мореходності були малопридатними для ведення бойових дій у Чорному морі. Тому розпочинається будво фрегатів із покращеною мореходністю. Оскільки вони мали більшу осадку, буд-во велось у два етапи: на Новохоперській верфі будувався корпус, який сплавляли по Дону, виводили у Азовське море і переводили у Таганрог, де корабель уже добудовували до повної готовності.

Згідно з *Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774* Росія вперше отримала порти на Чорному морі — фортеці Керч і Єнікале у Криму і *Кінбурн* в гирлі Дніпра. Негайно розпочинається підготовка суднобудівної бази для флоту на Чорному морі.

О.Сенявін дослідив Дніпровський лиман і вибрав місце, придатне для буд-ва мор. кораблів. Його план був утверджений імператорським рескриптом від 12 (1) грудня 1775, яким також була прийнята перша суднобудівельна програма для Чорного моря. 29 (18) червня 1778 указом *Катерини II* засновується фортеця і верф *Херсон*, де одразу ж розпочинається побудова кораблів для нового флоту. Тоді ж засновується і Херсон. адміралтейство.

Командувач Азовською флотилією віцеадмірал Ф.Клокачов 22 (11) січня 1783 був направлений в Крим «для командування флотами, що нині засновуються на Чорному і Азовському морях», ставши, таким чином, першим командувачем Ч. ф.

Після анексії *Кримського ханату* в 1783 Ахтіарська бухта (названа за селом Ак'яр / Ахтіар) була обрана новою базою флоту і там було засн. Ахтіарське (пізніше Лазарєвське) адміралтейство. 21 (10) лютого 1784 вийшов указ Катерини II про заснування фортеці *Севастополь*.

На початку *Російсько-турецької війни 1787—1791* Ч. ф. був поділений на вітрильну ескадру, що базувалась на Севастополь, і веслувальну, що базувалась на Херсон. Вітрильна ескадра одразу вийшла у море, щоби запобігти очікуваній висадці осман. десанту у Криму. Але 19 (8) вересня 1787 бл. мису Каліакрія вона потрапила у шторм, внаслідок якого кораблі отримали важкі пошкодження, фрегат «Крим» затонув з усією командою, а лінійний корабель «Марія Магдалина» змушений був здатись в осман. полон.

Діяльність Дніпровської веслувальної флотилії контрадмірала К.Г.Нассау-Зігена була тісно пов'язана з вирішенням двох завдань — захистом Кінбурна та облогою *Очакова*. Її основною бойовою силою була Лиманська флотилія, пізніше перейменована у Чорномор. козац. флотилію; вона формувалася з колиш. запорозьких козаків, її спочатку очолював кошовий отаман С.*Білий*, а після його загибелі — військ. суддя (пізніше кошовий отаман) *Чорноморського козацького війська* А.*Головатий*. У ході мор. бою поблизу Очакова 17—18 (6—7) червня 1788 загін вітрильників контрадмірала Д.П.Джонса і Дніпровська флотилія завдали поразки осман. ескадрі Джезраїлі Газі Хасана-паші. Вітрильна осман. ескадра змушена була покинути Дніпровський лиман, а веслувальна осман. флотилія, не зумівши прорватися повз Кінбурн, повернулася до Очакова, де в бою 12(1) липня 1788 була знищена Дніпровської веслувальною флотилією. 14(3) липня 1788 ескадра Хасана-паші була розгромлена ескадрою контрадмірала М.*Войновича* у битві поблизу Фідонісі (нині о-в *Зміїний*).

18(7) листоп. 1788 Чорномор. козац. флотилія захопила о-в *Березань*, після чого Очаків був повністю блокований з моря і 17(6) грудня 1788 здобутий штурмом армією Г.*Потьомкіна*. У подальшому ході війни Чорномор. козац. флотилія підтримувала дії сухопутної армії на чорномор. узбережжі, Дністрі та Дунаї, сприяючи захопленню фортець *Хаджибей* (нині *Одеса*), Акерман (нині *Білгород-Дністровський*), Бендери (*Тигіна*) та *Ізмаїл*, а Чорномор. ескадра контрадмірала Ф.*Ушакова* після перемог у битвах в Керченській протоці (19 (8) липня 1790), бл. мисів Тендра (8—9 вересня (28—29 серпня) 1790) та Каліакрія (11 серпня (31 лип.) 1791) забезпечили панування рос. флоту на Чорному морі.

Для посилення суднобудівної бази флоту на півострові при злитті Інгулу та Пд. Бугу 2 липня (21 червня) 1789 розпочали спорудження нової верфі, поряд з якою виникло місто *Миколаїв*.

Після вступу Рос. імперії у війну Другої коаліції 1797—1802 проти революц. Франції ескадра під командуванням Ф. Ушакова з дозволу союзної Осман. імперії у 1798 перейшла з Чорного у Середземне море, де успішно відвоювала раніше захоплені французами Іонічні о-ви, у тому числі і сильно укріплений о-в Корфу (нині о-в Керкіра, Греція). У 1799 вона взяла участь у очищенні материкової частини Королівства обох Сицилій від французів і місц. республіканців, самостійно захопивши м. Бріндизі і разом з неаполітанськими військами відвоювавши Пд. Італію, у т. ч. і столицю королівства — Неаполь. Далі ескадра разом з австрійс. армією здійснила успішну облогу Анкони. У 1800 вона приєдналася до брит. облоги Мальти, а після розвалу Другої коаліції була відкликана і 24 (12) жовтня 1800 повернулась у Чорне море.

У ході *Російсько-турецької війни 1806—1812* основні сили осман. флоту були задіяні у Середземному морі, тому діяльність рос. Ч. ф. звелася до захоплення фортець Анапа, Сухум-кале (нині Сухумі, Грузія), Суджук-кале (нині Новоросійськ, РФ) та двох невдалих спроб захопити Трабзон (Туреччина).

У ході *Російсько-турецької війни 1828—1829* Ч. ф. під командуванням адмірала О. *Грейга* сприяв успішній облозі фортець Анапа, Суджук-кале, Кюстендже (нині Констанца, Румунія), Варна, а також самостійно без допомоги армії заволодів низкою фортець на пд.-зх. узбережжі Чорного моря.

1829 Херсон. адміралтейство було ліквідоване, а всі його служби переведені у Миколаїв, який з того часу став гол. суднобуд. базою Ч. ф.

Під час турецько-єгипетської війни 1831—33 Ч. ф. здійснив «босфорську експедицію», у ході якої доставив у Стамбул 30-тис. десант рос. армії для захисту осман. столиці від військ єгипетського паші Мухаммеда Алі.

Флот серйозно страждав від казнокрадства та окозамилювання. Призначений у 1833 його командувачем віцеадмірал М.*Лазарєв* констатував, що із наявних 11 лінійних кораблів боєздатні лише 5, решта «гнилі як в корпусі, так і в рангоуті». М.Лазарєв, одночасно обіймаючи ще й посади військ. губернатора Миколаєва і Севастополя, провів низку серйозних реформ, спрямованих на підвищення боєздатності Ч. ф. Будувались кораблі покращеної конструкції, зокрема найпотужніші вітрильники Рос. флоту — 120-гарматні лінійні кораблі типу «Дванадцять апостолів», а вишкіл команд був настільки високим, що сучасники говорили про особливу «лазарєвську морську школу».

У ході 1-го етапу *Кримської війни 1853—1856* Ч. ф. мав беззастережну перевагу над осман. флотом. Це підтвердилось Сінопською битвою, що відбулась 30 (18) листоп. 1853 між ескадрами віцеадмірала П. *Нахімова* та віцеадмірала Османа-паші. Вона стала останньою в історії вітрильних флотів, а перемога у ній — останньою перемогою рос. флоту у мор. битві. Після вступу у ві-

йну Великої Британії та Франції Ч. ф. повністю відмовився від боротьби з їхніми флотами, завдяки чому союзники отримали можливість висадити в Криму експедиційний корпус і організувати його безперебійне постачання. У 1854 частину кораблів Ч. ф. затопили, щоби запобігти прориву ворожого флоту у Севастопольську бухту, решта була затоплена в 1855 після втрати Севастополя.

За *Паризьким мирним договором 1856*, Чорне море було оголошено нейтральним: Росії і Осман. імперії заборонялося будувати берегові укріплення і мати військ. флоти. Відновлення Ч. ф. почалось після підписання Лондонської конвенції 1871, що скасувала обмеження Паризького договору. 1872—76 в Миколаєві було збудовано два броненосця берегової оборони. Оскільки вони мали погану мореходність, то в *Російсько-турецькій війні 1877—1878* Ч. ф. брав участь лише озброєними пароплавами, канонерськими човнами та мінними катерами. Найбільший успіх принесло застосування новітньої мінної зброї. 26 (14) травня 1877 мінні катери жердинними мінами потопили у гирлі Дунаю монітор «Сейфі», 9 жовтня (27 верес.) 1877 на міні підірвався і потонув канонерський човен «Сунна», а 26 (14) січня 1878 відбулося перше в історії успішне застосування «міни Уайтхеда» (торпеди): у ході нічної атаки мінні катери на рейді Батума (нині Батумі, Грузія) потопили військ. пароплав «Інтібах».

2 верес. (21 серпня) 1881 на Особливій нараді була сформульована військ.-мор. доктрина Рос. імперії. Згідно з нею перед Ч. ф. ставилась задача готуватися до захоплення *Чорноморських проток*. Для її виконання планувалося спорудити 8 броненосців, 3 крейсерів та 20 міноносців.

1896 унаслідок заворушень в Осман. імперії її стабільність була підірвана, і Рос. імперія розпочала підготовку до «остаточного вирішення Східного питання». Згідно з планом Босфорської експедиції 1897 готувалася несподівана висадка десантного загону у складі двох піх. дивізій, що мали заволодіти обома берегами протоки Босфор і після розгортання там берегових батарей ізолювати Чорномор. басейн від можливого втручання флотів ін. д-в (у першу чергу Великої Британії). Однак ускладнення ситуації на Далекому Сході змусило відкласти операцію.

Ч. ф. не брав участі у *Російсько-японській війні 1904—1905*. Але його боєздатність була серйозно підірвана в ході *революції 1905—1907*, яка призвела до повстань на військ. кораблях (див. *«Потьомкін», повстання на броненосці 1905*; П.*Шмідт*).

На початку *Першої світової війни 1914—1918* 16(3) серпня 1914 нім. лінійний крейсер «Гебен» і легкий крейсер «Бреслау», що прорвались у Чорне море із Середземного моря, формально були прийняті у склад осман. флоту (фактично на них залишались нім. команди), а командир «Гебена» контрадмірал В.Сушон був призначений командувачем осман. флотом. Це різко змінило ситуацію на морі, оскільки, незважаючи на чисельну перевагу, застарілі рос. броненосці поступались нім. лінійному крейсеру і могли протидіяти йому лише діючи всією ескадрою.

29(16) жовтня 1914 осман. флот несподівано, без оголошення війни (Осман. імперія на цей момент офіц. залишалася нейтральною д-вою) атакував Севастополь, Одесу, Феодосію і Новоросійськ. Хоча напад очікувався, рос. сторона виявилась до нього неготовою і зазнала втрат (2 кораблі потоплено, ще декілька пошкоджено).

У 1914—15 відбувся ряд сутичок між рос. ескадрою та «Гебеном», які не принесли значного успіху жодній із сторін. А після того, як в 1916 в складі Ч. ф. з'явились дредноути типу «Імператриця Катерина II», перевага повністю перейшла на бік рос. сторони.

Окрім протидії «Гебену», Ч. ф. вів мінну війну бл. Босфору, здійснював мор. блокаду вугільного району Зонгулдак, надавав підтримку військам Румун. і Кавказ. фронтів та провів кілька успішних десантних операцій, які завершилися захопленням Трабзона.

У зв'язку з підготовкою Босфорської операції, що мала привести до здобуття Стамбула, віцеадмірала А.Ебергарда, що очолював Ч. ф. з 1911, у черв. 1916 замінили віцеадміралом О.*Колчаком*. Спочатку операція планувалась на верес. 1916, далі була перенесена на весну 1917, а потім і зовсім скасована.

Після *Лютневої революції 1917* на Ч. ф., котрий значною мірою комплектувався українцями, розпочалась українізація кораблів, що завершилась 29 квіт. 1918 проголошенням його флотом *Української Народної Республіки* (див. *Український військово-морський флот 1917—1918*). Ін. наступниками Ч. ф. вважають *Чорноморський флот білий* і *Чорноморський флот радянський*.

Літ.: Взятие Анапы эскадрою Черноморского флота, под командою контр-адмирала С.А. Пустошкина, в 1807 году. СПб., 1851; *Петров М.А.* Подготовка России к мировой войне на море. М.—Л., 1926; Боевая летопись русского флота. Хроника важнейших событий военной истории русского флота с IX в. по 1917 г. М., 1948; *Расторгуев В.И.* Судостроение на верфях Воронежского края в 1768—1800 гг. Воронеж, 2003; *Кондратенко Р.В.* Морская политика России 80-х годов XIX века. СПб., 2006; *Гребенщикова Г.А.* 84-пушечные корабли адмирала Лазарева. СПб., 2009; *Гребенщикова Г.А.* Черноморский флот в период правления Екатерины II. СПб., 2012; *Расторгуев В.И.* История судостроения не верфях Воронежского края в первой половине XVIII века. М., 2012; *Арбузов В.В.* Черноморские броненосцы типа «Екатерина II». М., 2015; *Гребенщикова Г.А.* Линейный корабль «Двенадцать апостолов». Флагман адмирала Лазарева. М., 2016; История российского флота. М., 2018; *Веселаго Ф.Ф.* История российского флота в иллюстрациях. Обмундирование и вооружение. М., 2019.

В.М. Другак.

ЧОРНОМО́РСЬКИЙ ФЛОТ, ПО́ДІЛ 1992—1997 — процес трансформації статусу *Чорноморського флоту радянського* (ЧФ) із подальшим поділом його баз, фондів та особового складу між ЗС України та РФ.

У 1991 ЧФ ВМФ СРСР розміщувався на території України, Росії та Грузії. Крім кораблів, ЧФ мав берегову інфраструктуру, літальні апарати, ін. види озброєння і військ. техніки, вартість яких оцінювали у бл. 80 млрд дол. США. Проблема поділу ЧФ постала у зв'язку з тим, що СРСР припинив існування, а Україна і Росія мали різні бачення майбутнього рад. ЗС, дислокованих на території України. Концепція військ. буд-ва України передбачала створення нац. ЗС на базі рад. військ. частин і з'єднань Київ., Прикарпатського, Одес. військ. округів і ЧФ, розташованих на території України. Уже в Законі «Про Збройні Сили Украї-

Л. Кучма, Л. Кравчук, Б. Єльцин і В. Чорномирдин (зліва направо) під час переговорів у Массандрі. Вересень 1993.

ни» від 6 грудня 1991 серед видів ЗС України визначено ВМС (див. *Військово-морські сили України*).

Після провалу заколоту *ГКЧП* і проголошення незалежності рад. республіками союзне і рос. кер-ва ще деякий час прагнули зберегти єдність управлінських структур СРСР і рад. ЗС. З остаточним припиненням існування СРСР і заснуванням *Співдружності незалежних держав* у грудні 1991 Росія покладала сподівання на цю орг-цію як на наднац. орган управління, що успадкує функції союзного центру, зокрема у сфері оборони.

Під час зустрічі глав д-в СНД у *Мінську* 30 грудня 1991 різні погляди на військ. буд-во спричинили дискусію, за підсумками якої сторони домовилися про визнання права республік на створення власних ЗС з одночасним збереженням Об'єднаних збройних сил (ОЗС) СНД. Під час подальших переговорів укр. сторона повідомила про намір створити нац. ВМС на базі частини ЧФ. Сторони обмежили компетенцію ОЗС СНД стратегічними силами, перелік яких мав визначатися кожною д-вою за погодженням з командуванням ОЗС СНД і затверджуватися Радою глав д-в СНД. Рос. сторона наполягала на віднесенні до стратегічних сил усього ЧФ, укр. — лише частини флоту. У січні 1992, згідно з директивою міністра оборони України війська Київ., Прикарпатського, Одес. військ. округів (зокрема, формування сухопутних військ, військово-повітряних військ і військ протиповітряної оборони в Криму) було організовано приведено до присяги на вірність народу України. Водночас командування ЧФ відмовилося виконувати накази України, посилаючись на підпорядкування Гол. штабу ВМФ у *Москві* як структурі ОЗС СНД. Натомість поширювалася низова ініціатива зі складання укр. присяги в колективах окремих частин ЧФ. Офіцери, які самі склали укр. присягу, приводили до неї також охочих матросів і солдатів строкової служби, яких командування флоту змушувало складати присягу СНД. Кер-во ЧФ поставилося вороже до офіцерів, які складали укр. присягу, і почало здійснювати на них тиск (догани, стягнення, зняття чи переведення на гірші посади, розформування частин, звільнення у запас тощо). В окремих випадках протистояння доходило до силових акцій з боку командування ЧФ і ВМФ.

Кульмінацією протистояння стала рос.-укр. «війна указів» у квітні 1992. Президент України розпорядився сформувати ВМС України на базі сил ЧФ, дислокованих на території України, погодивши перелік сил ЧФ, які тимчасово передаються в оперативне підпорядкування ОЗС СНД. У відповідь президент РФ підписав указ про перехід ЧФ під рос. юрисдикцію і поч. переговорів про передання частини кораблів та ін. плавзасобів Україні. У результаті прямих переговорів президенти погодилися призупинити дію відповідних указів і розпочати переговорний процес про статус ЧФ.

Укр.-рос. переговори тривали протягом п'яти років на тлі загострення проблем сепаратизму в Криму і територіальних претензій з боку РФ, екон. занепаду та боргової залежності України від Росії, збройних конфліктів у Грузії та Чечні, протистояння виконавчої і законодавчої гілок влади в Росії. Рос. сторона ставила в залежність від того, чи вдасться порозумітися щодо ЧФ, підписання рамкового договору (див. *Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997*).

23 червня 1992 у Дагомисі (селище міськ. типу у складі м. Сочі, РФ) сторони домовилися, що на базі ЧФ в майбутньому буде створено ВМФ РФ у *Чорному морі* та ВМС України. Ялтинська угода 3 серпня 1992 передбачала виведення ЧФ зі складу ОЗС СНД і встановлювала до кін. 1995 перехідний період, на час якого ЧФ підпорядковувався президентам України і Росії, з призначенням ними об'єднаного командування. Протягом перехідного періоду ЧФ мав фінансуватися і комплектуватися призовниками у рівних частинах Україною і Росією. Однак на практиці командування ЧФ реалізовувало пророс. курс і саботувало підготовку до поділу флоту.

17 червня 1993 у Москві було укладено Угоду про невідкладні заходи з формування ВМС України і ВМФ Росії на базі ЧФ, яка передбачала в майбутньому поділ усіх частин і матеріальної бази флоту в рівних частках. Під тиском рос. сторони 3 вересня 1993 президенти підписали в *Масандрі* Протокол про врегулювання проблеми ЧФ, який доручав делегаціям у місячний термін опрацювати питання, пов'язані з розробленням угоди про передання Україною своєї частки флоту Росії в рахунок погашення держ. боргу. Угоду, передбачену Масандрівським протоколом, так і не було підготовлено. Наступна угода про поетапне врегулювання проблем ЧФ від 15 квітня 1994 встановлювала, що після поділу Україні залишиться 15—20 % кораблів і суден, і доручала експертам протягом десяти днів підготувати параметри такого поділу. Тоді ж було зафіксовано положення про роздільне базування ЧФ РФ (див. *Чорноморський флот Російської Федерації*) і ВМС України. За результатами роботи держ. делегацій і комісій 9 червня 1995 у м. Сочі (РФ) підписано угоду, що передбачала поділ кораблів і суден ЧФ у пропорції 18,3 % Україні та 81,7 % Росії. Ін. рухоме майно ЧФ поділялося у рівних частках. Підтверджуючи принцип роздільного базуван-

ня, сторони домовилися, що осн. база ЧФ РФ буде розташов. у Севастополі.

У 1996 минув перехідний період, встановлений Ялтинською угодою, і статус ЧФ на території України став невизначеним. Водночас тоді ж розпочався практичний процес передання Україні військ. містечок, кораблів, озброєння і військ. техніки, передбачений попередніми угодами. Зрушення були пов'язані передусім з реалізацією в РФ військ. реформи, спрямованої на заг. скорочення ЗС. При цьому велика частка кораблів та ін. об'єктів рухомого і нерухомого майна ЧФ, яке передавалося Україні, були вже в критичному фізичному стані: потребували вкладення значних ресурсів у ремонт або ж в принципі не підлягали відновленню. Більшість придатних для використання фондів, отриманих від ЧФ, Україна ввела до складу ВМС. Значна частина військовослужбовців військ. частин ЧФ, які передавалися Україні, продовжили службу у лавах ВМС та ін. військ. формувань України.

Україні перейшли усі гарнізони і пункти базування кораблів ЧФ в Одес. та Миколаїв. обл. Найбільш проблемним під час переговорів виявилося питання Севастополя. Рос. сторона наполягала, що статус осн. бази ЧФ РФ передбачає володіння Росією всією флотською інфраструктурою міста, а принцип роздільного базування означає виведення ВМС України за межі Севастополя. Для укр. сторони такий підхід був неприйнятний, адже де-факто означав неоголошену анексію Севастополя Росією. Крім того, штаб та осн. інфраструктура ВМС України ще з квітня 1992 були в Севастополі. Зрештою, в результаті складних переговорів Києву вдалося відстояти спільне розміщення ЧФ РФ і ВМС України у Севастополі, а також право власності України на всю флотську інфраструктуру (нерухомість) на своїй території. Використання Росією інфраструктури на території України, необхідної для функціонування ЧФ РФ, мало здійснюватися тимчасово і на умовах оренди.

Фінальні документи, що стосуються поділу ЧФ, підписали прем'єр-міністри України та Росії 28 травня 1997 у *Києві*. Угода про статус та умови перебування ЧФ встановлювала правила, права й обов'язки ЧФ РФ на території України, а також період дії в 20 років з автоматичним подовженням на п'ятирічні терміни у разі згоди сторін. Угода про параметри поділу ЧФ визначала перелік пунктів базування ЧФ РФ на території України, поділ кораблів та ін. рухомого майна відповідно до часток, визначених Сочинською угодою 1995. Угода про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом ЧФ та перебуванням ЧФ РФ на території України, передбачала суму компенсації Україні за 31,7 % кораблів та ін. плавзасобів, які вона передавала Росії (526,509 млн дол. США), а також річний розмір орендної плати за базування ЧФ РФ на території України (97,75 млн дол. США). Ці суми Росія не сплачувала напряму, а списувала з держ. боргу України перед РФ. Тимчасове застосування угод 1997 почалося з моменту їх підписання, а остаточне набуття чинності відбулося в момент завершення процедур ратифікації та обміну повідомленнями сторонами, тобто 12 липня 1999.

На базі частки флоту, яка відійшла Росії, було створено ЧФ РФ. На території України рос. флот отримав, зокрема, три пункти базування кораблів та ін. плавзасобів (Севастополь, *Феодосія* і тимчасово *Миколаїв*, поки там здійснювалися добудова та ремонт кораблів ЧФ РФ), 2 авіац. гарнізони (с-ще Кача, с-ще Гвардійське), 16 командних пунктів, 11 об'єктів зв'язку, 5 об'єктів забезпечення ракетно-артилер. і мінно-торпедної зброї. Крім того, на території АР Крим Росії передали 31-й випробувальний центр з об'єктами забезпечення (Феодосія), військ. санаторій «Ялта», 830-й пост зв'язку і ретрансляції (Ялта), 1001-й пункт високочастотного зв'язку (с. Прибережне Сакського р-ну), 2436-й склад ракетного палива (залізнична ст. Мамут).

Літ.: *Савченко Н.А.* Анатомия необъявленной войны. К., 1997; *Данілов А.П.* Український флот: бл. джерел відродження. К., 2000; Российский Черноморский флот. Исторический очерк. Симферополь, 2008; *Безкоровайний В.Г.* Військово-морські сили України: минуле та майбутнє: роздуми командувача флоту. Севастополь, 2013; *Мамчак М.А.* Україна: шлях до моря: історія Українського флоту. Івано-Франківськ, 2018.

М.В. Майоров.

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ радянський, 1919—1992 — військ.-мор. з'єднання рад. республік (до 1923), Радянського Союзу (див. *СРСР*) і пострад. д-в у *Чорному морі* та *Азовському морі*. У різні істор. періоди мали різну чисельність, структуру та іменування: Червоний флот УСРР (1919), Морські і річкові сили Пд.-зх. фронту (березень 1920), Морські сили Чорного і Азовського морів (травень 1920—січень 1935,

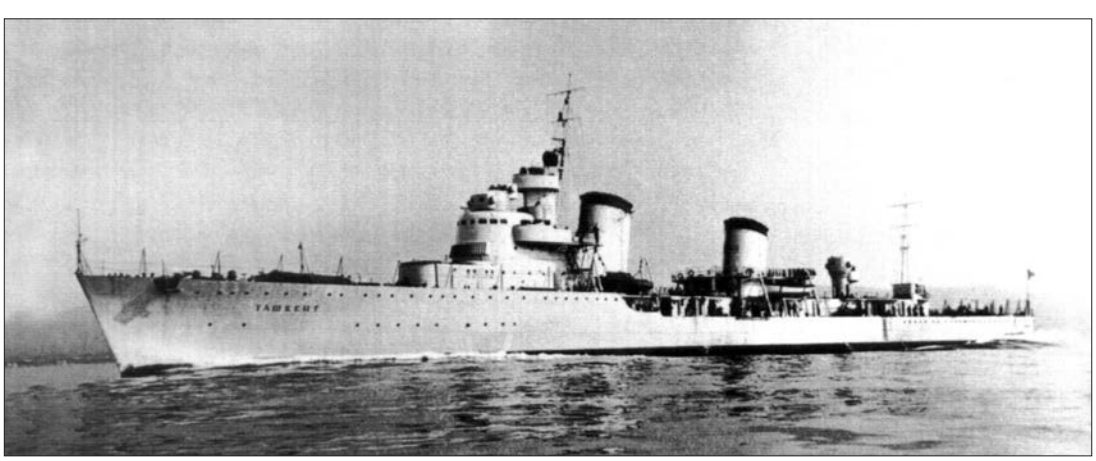

Лідер ескадерних міноносців «Ташкент». (спущений на воду 1937, потоплений німецькою авіацією 2 липня 1942).

Протичовновий крейсер «Москва» (спущений на воду 1965, списаний 1996).

далі МС ЧіАМ). 11 січня 1935 МС ЧіАМ були реорганізовані в Робітничо-селянський ЧФ. Після створення в грудні 1937 Наркомату ВМФ СРСР предикати «робітничо-селянський» і «червоний» поступово вийшли з офіц. ужитку, і флот отримав сталу назву, яку мав до кінця існування, — ЧФ. Попередниками рад. ЧФ можна вважати рос. військ.-мор. об'єднання (див. *Чорноморський флот, до 1917*), *Український військово-морський флот 1917—1918* і *Чорноморський флот білий*. Червоний флот рад. України проіснував недовго: 12 листопада 1923 ЦВК СРСР прийняв Положення про Комісаріат з військових і морських справ СРСР, відповідно до якого оборонна і військ. сфери були віднесені до виключних повноважень союзного центру — МС ЧіАМ підпорядковувалися Наркому військ. і мор. справ, а з березня 1924 — Управлінню Військ.-мор. сил РСЧА. Станом на початок 1923 до складу МС ЧіАМ входило 2 міноносці, 5 канонерських човнів, 15 тральщиків і 2 підводні човни. У 1929—30 розпочато відновлення бойових спроможностей флоту, переважно за рахунок кораблів і суден, переведених з Балтики; найбільшими кораблями флоту стали лінкор «Паризька Комуна» («Севастополь») і крейсер «Профінтерн» («Красний Крим»). У 1930-х рр. були створені частини мор. авіації ЧФ і берегової оборони, протиповітряна оборона. На початок нім.-рад. війни (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) ЧФ мав у складі 1 лінкор, 5 крейсерів, 3 лідера есмінців, 14 есмінців, 47підводних човнів, 15 тральщиків, 4 канонерські човни, 2 сторожові кораблі, 2 мінних загороджувачі, 84 торпедних катери, 24 мисливці, 625 літаків. Флот базувався в *Севастополі*, *Одесі*, Новоросійську (нині місто Краснодарського краю, РФ) і Батумі (нині місто у Грузії). До складу ЧФ входили Дунайська (до листопада 1941) і Азовська (з липня 1941) флотилії. Протягом нім.-рад. війни ЧФ здійснював операції на комунікаціях противника, сприяв сухопутним військам на примор. напрямках, брав участь в обороні Одеси, Севастополя, Новоросійська, Туапсе (нині місто Краснодарського краю, РФ), втім вирішального впливу на перебіг бойових дій на півдні не мав (див. *Одеська оборонна операція 1941*; *Севастопольська оборона 1941—1942*; *Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—1942*; *Керченсько-Ельтигенська десантна операція 1943*; *Кримська наступальна операція 1944*; *Севастопольська наступальна операція 1944*; *Одеська наступальна операція 1944*; *Ясько-Кишинівська на-*

Навмисний навал (зіткнення) радянського сторожового корабля «Беззавєтний» на американський ракетний крейсер «Йорктаун» у радянській 12-мильній зоні, що була оголошена в односторонньому порядку. Чорне море, 12 лютого 1988.

ступальна операція 1944). У повоєнний період значні втрати ЧФ під час війни (1 крейсер, 3 лідери есмінців, 11 есмінців, 166 ін. кораблів і катерів осн. класів) були компенсовані за рахунок репарацій італ. флоту — лінкор «Джуліо Цезаре» («Новоросійськ»), два есмінці, ін. військ. кораблі і катери. Протягом наступних майже двадцяти років однією з основних задач флоту було тралення мін, що залишилися в Чорному і Азовському морях та у пониззі Дунаю. Наприкінці 1940-х рр. ЧФ проводив також бойове тралення в територіальних водах Албанії в Адріатичному морі. У розпал *«холодної війни»* з переходом ВМФ СРСР до концепції «ракетно-ядерного флоту» ЧФ, який порівняно з ін. флотами ВМФ СРСР відіграв другорядну роль, отримав зону відповідальності, яка включала крім Чорного і Азовського морів також Середземне море до 14-го меридіану сх. довготи. Потенційними противниками визначені 6-й флот ВМС США і Об'єднані ВМС НАТО в Середземному морі, а основна стратегічна задача флоту з початком ймовірних бойових дій полягала в «розблокуванні Чорноморських проток», тобто захопленні Босфору і Дарданелл (див. *Чорноморські протоки*). У 1950—80-х ЧФ зазнав докорінної реорганізації та отримав статус оперативно-стратегічного об'єднання ВМФ СРСР. До складу ЧФ входили Севастопольська, Одеська, Керченсько-Феодосійська і Потійська військ.-мор. бази, Дунайська військ. флотилія (до 1960), ескадра надводних кораблів, дивізія підводних човнів, дивізії і бригади кораблів і катерів, берегові війська, військ.-повітряні сили і протиповітряна оборона, з'єднання і частини забезпечення. У період 1960—80-х років флот поповнився новими кораблями різних класів — протичовновими крейсерами, великим протичовновими і десантними кораблями, ракетними катерами, підводними човнами океанського класу. 7 травня 1965 ЧФ указом Президії ВР СРСР був нагороджений орденом Червоного прапора; з цього часу офіц. повна назва флоту «Червонопрапорний Чорноморський флот». З 1964 кораблі ЧФ на постійній основі несли бойову службу в Середземному морі і Атлантичному океані. 1967—92 в оперативному підпорядкуванні ЧФ перебувала 5-та (Середземноморська) ескадра кораблів ВМФ. Станом на 1986 у складі ЧФ було 303 бойових кораблі (42 підводні човни) і 330 літальних апаратів. Після краху СРСР (1991) і становлення на його рештках нових незалежних д-в ЧФ був розділений між Україною і РФ (див. *Чорноморський флот, поділ 1992—1997*). Станом на кінець 1992 заг. чисельність особового складу ЧФ становила понад 70 тис. військовослужбовців, до його організаційно-штатної структури входило бл. 1300 з'єднань, частин, підрозділів та установ. Корабельний склад налічував 105 бойових кораблів, 69 бойових катерів, 48 кораблів спеціального призначення, 191 мор. судно забезпечення, 470 катерів і рейдових суден забезпечення. До моменту поділу ЧФ між Росією і Україною 263 з них були списані та реалізовані командувачами ЧФ, а ще 95 були виведені зі складу ЧФ і переведені до ін. флотів Росії — до поділу корабельного складу було включено 525 бойових кораблів, катерів та суден, плавзасобів забезпечення. Мор. авіація наземного базування (ракетоносна, винищувальна, штурмова та розвідувальна) налічувала понад 170 бойових літаків: 64 ракетоносців Ту-22М2 і Ту-22М3, 19 літаків і 115 вертольотів протичовнової авіації, 35 військ.-транспортної авіації.

Літ.: Черноморский флот России (исторический очерк). Симферополь, 2002; *Морозов М.Э., Кузнецов А.Я.* Черноморский флот в Великой Отечественной войне. Краткий курс боевых действий. М., 2015.

П.І. Лакійчук.

ЧОРНОМО́РСЬКІ ПРОТО́КИ — протоки Босфор і Дарданелли та Мармурове море, які з'єднують *Чорне море* з Середземним морем (а через нього — з Атлантичним океаном).

Після того як турки-османи здобули *Константинополь* (1453), правове регулювання проходу через Ч. п. і судноплавства у Чорному морі було внутр. справою *Османської імперії*, що незабаром перетворилася на єдину незалежну чорномор. д-ву.

Внаслідок утвердження Росії на узбережжі Азовського моря наприкінці 17 ст. питання про правовий режим Ч. п. вийшло за рамки внутр. осман. політики і набуло міжнар. характеру. Укладення між Росією та Османською імперією *Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774* надало рос. торговим суднам право вільного проходу через Ч. п. За *Адріанопольським мирним договором 1829* такий режим поширився на торгові судна інших д-в.

Режим проходу військ. кораблів встановлювався з урахуванням політ. впливу тієї чи ін. д-ви. За рос.-турец. договором 1833 Ч. п. були відкриті для рос. військ. кораблів і закриті для проходу військ. кораблів інших д-в. Проте у Лондонській конвенції про міжнар. регламентації режиму Ч. п. (1841) передбачалося закриття Ч. п. для всіх військ. кораблів, крім османських.

Паризький мирний договір 1856 проголосив демілітаризацію Чорного моря (Ч. п. залишилися відкритими лише для торгових суден усіх д-в). У Лондонській конвенції 1871 про перегляд деяких статей Паризького мирного договору 1856 скасовувалися обмеження щодо осман. і рос. ВМС у Чорному морі. Ця конвенція надавала право Осман. імперії від-

Протока Босфор. Міст Султана Мегмеда Фатіха.

кривати Ч. п. для проходу військ. кораблів. На *Лозаннській міжнародній конференції 1922—1923* була прийнята Конвенція про режим Ч. п., яка проголосила їх відкритими для військ. кораблів «усіх націй» (як під час миру, так і під час війни), що ігнорувало інтереси безпеки чорномор. д-в.

Сучасний правовий режим Ч. п. встановлений у 1936 на конференції у м. Монтре (Швейцарія), в роботі якої брали участь Болгарія, Велика Британія (разом з домініонами, в т. ч. Австралією), Греція, Румунія, СРСР, Туреччина, Франція, Югославія та Японія. У результаті тривалих дискусій була прийнята Конвенція про режим проток, яка підтвердила принцип свободи проходу і мореплавства торгових суден у Ч. п. «незалежно від прапора і вантажу».

Цей принцип діє також і під час війни, якщо Туреччина не бере в ній участь. У разі участі Туреччини у війні торгові судна, що не належать д-ві, котра перебуває з нею у стані війни, також користуються правом свободи проходу і плавання у Ч. п. (за умови, що вони в жодному разі не допомагають супротивнику). Конвенція 1936 дозволяє чорномор. д-вам проводити через Ч. п. військ. кораблі (і навіть підводні човни) за дотримання певних умов.

Однак прохід військ. кораблів нечорномор. д-в у мирний час у Ч. п. обмежений їхнім класом (правом проходу користуються лише легкі надводні кораблі), тоннажністю не більше як 15 тис. т і кількістю кораблів у момент проходження не більше як 9. Обмежується також їх заг. тоннаж щодо одночасного перебування у Чорному морі і строк плавання (не більше як 21 дня).

Нечорномор. д-ви за 15 днів мають дипломатичним шляхом повідомити Туреччину про прохід кораблів через Ч. п. (чорномор. д-ви — за 8 днів).

Під час війни, якщо Туреччина бере в ній участь, прохід військ. кораблів будь-яких д-в через протоки залежить від дозволу турец. уряду. Для забезпечення прольоту цивільних повітряних суден між Середземним і Чорним морями Туреччина вказує повітряні маршрути, що призначені для польоту. Якщо такі рейси епізодичні, то турец. уряд має бути повідомлений за 3 доби. У разі регулярних повітряних рейсів направляється заг. повідомлення про дати прольоту.

Літ.: *Высоцкий А.Ф., Цемко В.П.* Черноморско-Азовский бассейн (правовые вопросы использования пространств и ресурсов). К., 1991; *Шем'якін О.* Правовий режим чорноморських проток: історія, сучасність і перспективи розвитку. «Право України», 2000, № 7.

І.В. Дмитриченко.

ЧОРНОСВИ́ТОВА Марія Василівна (13.07.1875—09.03.1970) — музикант, педагог і літератор.

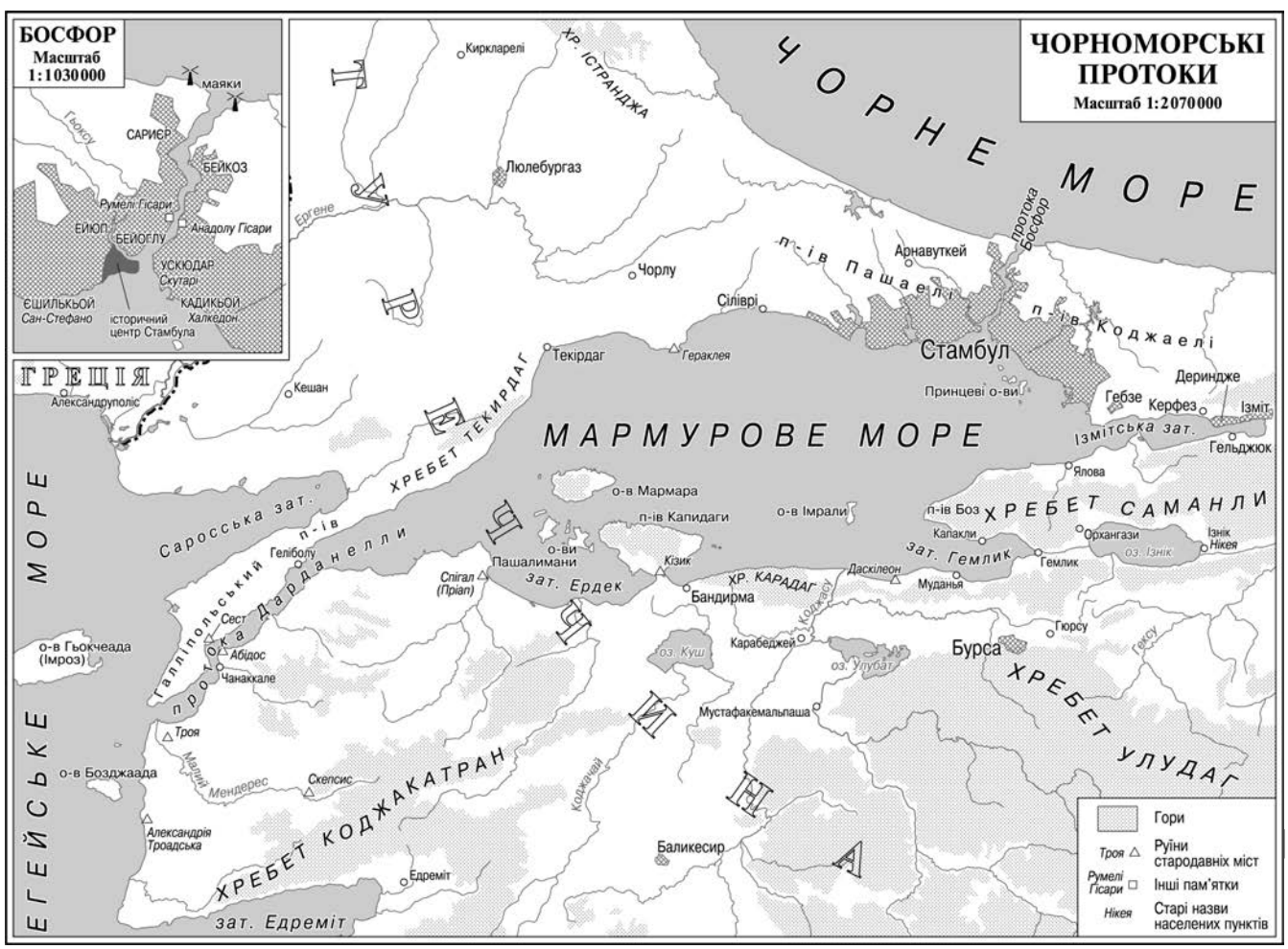

Н. у м. Чернігів. Дочка відомого громад. діяча В.М.*Хижнякова*. Навч. у Чернігівській жін. г-зії та Петерб. консерваторії. Викладала музику і співи у Виборзькому комерційному уч-щі. У 1917 повернулася до Чернігова, а в серед. 1920-х виїхала за кордон і оселилася у м. Прага. Наприкінці Другої світ. війни перебралася до Франції, а в 1950-х рр. — до США. Мешкала і займалася громад. і літ. діяльністю у м. Сиракузи (шт. Нью-Йорк). Останні роки життя провела на «Толстовській фермі» під м. Нью-Йорк — будинку для людей похилого віку, відкритому у 1941 Толстовським фондом, який опікувався самотніми і знедоленими емігрантами.

П. у віці 95 років і була похована на кладовищі правосл. монастиря Ново-Дивєєво поблизу м. Спринг-Веллі. Ч. належать спогади про повсякденне життя старого Чернігова, трагічні події, пов'язані зі встановленням рад. влади, неопубл. родинна сага «Мой дом и род моего отца», які належать до найкращих зразків жін. мемуарної прози серед. 20 століття.

Літ.: *Струве Г.* Памяти М.В. Черносвитовой. «Русская мысль» (Париж), 1970, 26 марта; Незабытые могилы: Российское зарубежье. Некрологи 1917—2001, т. 6, кн. 3. М., 2007; *Коваленко О.О.* Зі спогадів Марії Чорносвитової про старий Чернігів (друга половина XIX — початок XX ст.). «Сіверянський літопис», 2014, № 1—3; *Коваленко О.О.* Садиба родини Хижнякових у селі Кезі за спогадами Марії Чорносвитової. «Сіверянський літопис», 2016, № 5.

О.О. Коваленко.

ЧОРНУ́ХИ — селище міськ. типу, центр однойменного р-ну Полтав. обл. Населення 2585 осіб на січень 2015. Засноване не пізніше 1630-х. У 1648 Ч. — сотенне містечко Лубенського полку. Упродовж 1649—58 у складі Кропивенського полку, з 1658 по 1782 — Лубенського полку. 1917—19 влада неодноразово змінювалася: більшовики (січень-квітень 1918, січень-серпень 1919, із грудня 1919), Укр. Д-ва (травень-листопад 1918), Директорія УНР (листопад 1918 — січень 1919), ЗС Пд. Росії (серпень-грудень 1919). У 1923 Ч. стали райцентром Лубенського округу Полтав. губ. З 1932 Чорнухинський р-н був у складі Харків., а з 1937 — Полтав. обл. Під час гітлерівської окупації 17.09.1941—17.09.1943 у Ч. діяла підпільна група на чолі з К.О.Матвієнком і М.С.Зубом. На поч. 1960-х у зв'язку з укрупненням Чорнухинський р-н було ліквідовано; відновлено указом Президії ВР УРСР від 8 грудня 1966. На поч. 1967 Ч. знову стали райцентром Полтав. обл. У 1971 населений пункт одержав статус селища міськ. типу. У 1972 у Ч. відкрито меморіальну садибу батьків філософа Г.Сковороди (архіт. В.М.Тертичний) та істор.-краєзнавчий музей, присвячений життєвому шляху і творчому доробку поета і богослова. У Ч. народилися укр. просвітитель-гуманіст, філософ і поет Г.С.Сковорода (1722—94), укр. історик Л.В.Падалка (1859—1922).

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда. К., 1906; *Падалка Л.В.* Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Полтава, 1914; ІМіС УРСР. Полтавська область. К., 1967; Полтавщина: енциклопедичний довідник. К., 1992.

О.Г. Бажан.

ЧУБИ́НСЬКИЙ Михайло Павлович (7(19).11.1871—19.01.1943) — учений-правник. Міністр юстиції Гетьманату П.*Скоропадського*.

Н. у Києві. Походив із родини П.Чубинського — відомого укр. вченого, громад. діяча і поета, автора слів гімну «Ще не вмерла Україна...». Закінчив юрид. ф-т Київ. університету Св. Володимира по кафедрі кримінального права. Удосконалював освіту в багатьох європ. ун-тах. У 1905 захистив докторську дис., викладав у Харків., Петербурзькому, Дерптському ун-тах, ін. вишах. Тимчасовий уряд призначив Ч. сенатором карного департаменту Російського. Правітельствуючого сенату. Більшовицький переворот 1917 Ч. не сприйняв і повернувся до Києва.

Ч. був людиною дихотомної рос.-укр. лояльності. Ще в дитячі роки залишився без батька і не зазнав його безпосереднього світоглядного впливу, хоч походження й родинне виховання вплинуло на формування у його ментальності проукр. поглядів. У передвоєнні роки співпрацював з моск. ж. «Украинская жизнь», редагованим О.*Саліковським* і С.*Петлюрою*. Добре володів укр. мовою, знав укр. літ., навіть мав україномовні наук. публікації.

Водночас консервативна атмосфера Університету св. Володимира, тривала наук. і викладацька діяльність в імператорських навч. закладах, визнання юрид. спільнотою Росії його наук. досягнень, призначення сенатором сформували у Ч. виразну пророс. лояльність. Стажування в європ. ун-тах сприяло утвердженню ліволіберальних поглядів, які привели його до партії кадетів.

М.П. Чубинський.

3 травня 1918 р. гетьман П.Скоропадський призначив Ч. міністром судових справ. Досвідчений правник усвідомлював всю складність перебудови судового устрою відповідно до задекларованої П.Скоропадським самостійності Української Держави. Для цього не було ні відповідної законодавчої бази, ні кадрового складу місцевих юристів. Вже 7 травня за поданням Ч. уряд прийняв постанову, яка дозволяла надалі зберегти в судочинстві і судомовленні рос. мову. Для перекладу законів укр. мовою та вироблення україномовної юрид. термінології створювалися спец. комісії.

Під кер-вом Ч. була розроблена і прийнята низка законів, важливих для утвердження укр. державності. Зокрема, закон про громадянство в Українській Державі, яким всі рос. піддані в Україні на час видання нового закону визнавалися громадянами Української Держави. Подвійне громадянство не допускалося. Ті, хто вступав до укр. громадянства давали «заприсяжне обіцяння» бути завжди вірними Українській Державі як своїй Батьківщині. Був також ухвалений закон про обітницю держ. службовців у цивільних і присягу у військ. відомствах. Її прийняття було своєрідним тестом на лояльність до нової влади. Ті, хто відмовлявся її давати, звільнялися або ж не зараховувалися на службу.

Ч. був добре обізнаний з судоустроєм європ. держав, але був адептом рос. структури судочинства. У середині травня при міністерстві створюються комісії з підготовки законопроєктів про Держ. сенат, судові палати, військ. юстицію. До цієї роботи залучалися відомі рос. прав-

Чугуно-Крепинка. Бронзові золочені маски.

ники. 8 липня П.Скоропадський затвердив закон про утворення Держ. сенату. Ним відмінявся закон Центральної Ради про Генеральний суд УНР. Статус, структура, компетенція Сенату тимчасово визначався «Учреждением Российского Правительствующего Сената», «Учреждением судебных установлений», «Уставами уголовного и гражданского судопроизводства» та ін. чинними актами.

Орієнтація на судову систему царських часів виявилася й в ін. законах. Відновлювалася діяльність колишніх трьох судових палат — Київської, Харківської та Одеської. Продовжував працювати Одес. комерційний суд, який керувався імперським Статутом торгового судочинства. Окремим законом поновлювалася діяльність Гол. військово-судового управління. Військ. суди поділялися на вищі, як і раніше, — Київський, Харківський, Катеринославський, а також корпусні та дивізійні.

23 липня Ч. вніс на розгляд уряду питання про персональний склад Держ. сенату. Ч. включив до списку всіх суддів колишнього Ген. суду УНР, кількох діючих урядовців — правників: М.*Василенка*, І.Кістяковського, О.Романова, А.В'язлова. Однак переважну частину кандидатур склали колишні сенатори, заступники оберпрокурора Рос. правітельствующого сенату, рос. судові діячі, які перебували на той час в Україні.

Ч. лобіював утворення Держ. сенату, маючи твердий намір його очолити. Для цього навіть передчасно залишив посаду міністра. Втім П.Скоропадський затвердив головою сенату міністра освіти і мистецтв М.Василенка. Рішення гетьмана для Ч. виявилося несподіваним і прикрим. Ч. усвідомлював свою професійну перевагу як відомого теоретика кримінального права, професора провідних ун-тів Росії, колишнього сенатора. Ч. очолив Ген. карний суд Держ. сенату. До цього у жовтні 1918 додалося провальне (27 — за, 31 — проти) рішення вченої ради Ун-ту Св. Володимира щодо кандидатури Ч. на посаду проф. юрид. ф-ту. П.Скоропадський у спогадах дав позитивну оцінку діяльності Ч. на посаді міністра, вважаючи, що у звичайний час це був би прекрасний міністр, але в тогочасних умовах виявився страшенним «медлителем».

В умовах очевидного падіння Гетьманату Ч. виїхав до Добровольчої армії, там працював над створенням місцевого правітельствуючого сенату, став його оберпрокурором.

Ч. був помітною постаттю в цивільно-владному істеблішменті Збройних сил Пд. Росії. А.Денікін вважав Ч. «латентним укр. сепаратистом», проте визнавав його як теоретика права, поміркованого ліберала, який не прийняв революцію з її свавіллям і правовим нігілізмом. Навесні 1920 уже ген. П.Врангель звільнив з посади оберпрокурора.

Ч. емігрував до Сербії. Викладав курс кримінального права в Белградському ун-ті, входив до постійної законодавчої ради при М-ві юстиції, підготував кримінальний і процесуальний кодекси Королівства Сербів, Хорватів і Словенців. Був одним із фундаторів Т-ва рос. учених та Рос. академічної групи, долучився до видання газ. «Русская мысль». Колишній колега Ч. по гетьманському урядові Д.*Дорошенко* писав: «І ось ми бачимо проф. Ч. у Белграді як рос. проф. і діяча такого рос. напряму, що виключає всяке визнання і порозуміння з українством».

П. у Белграді. Похований на Російському кладовищі (Нове гроблє).

Дж.: *Чубинский М.* На Дону. Из воспоминаний обер-прокурора. Белград, 1923; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995; Українська Держава (квітень—грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. К., 2015.

Літ.: Енциклопедія українознавства, т. 10. Париж—Нью-Йорк, 1984; *Усенко І. Б.* Чубинський Михайло Павлович. У кн.: Юридична енциклопедія, т. 6. К., 2004; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр., т. 2. К., 2002; *Піріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. К., 2016.

Р.Я. Піріг.

ЧУГАЙО́В Володимир Петрович (23.07.1924—05.01.2000) — історик, дослідник історії Польщі новітнього часу. Д-р істор. н. (1979), професор.

Н. в м. *Кам'янець-Подільський* у сім'ї укр. інтелігентів: батько — економіст, мати — лікар. 1945—50 навч. на ф-ті міжнар. відносин Київ. ун-ту (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Із 1951 — на викладацькій роботі у Львів. політех. ін-ті (1951—52), Львів. парт. школі (1953—54; 1956—58). 1955 захистив канд. дис. 1958—69 — на роботі у Львів. обкомі КПУ: кер. лекторської групи, зав. відділу, секретар. 1969—73 — радник посольства СРСР у Польщі. 1973—81 — директор Ін-ту сусп. наук АН УРСР у *Львові*. 1979 в Ін-ті історії АН УРСР захистив докторську дис. на тему «Боротьба трудящих Польщі і Західної України проти фашизму і загрози війни (1933 — серпень 1939)»; 1981—90 — ректор Львів. ун-ту (див. *Львівський національний університет*); 1983—90 — одночасно завідувач кафедри нової та новітньої історії; 1990—97 — професор цієї кафедри.

Осн. проблематика досліджень Ч. — історія Польщі новітнього часу. Автор бл. 100 наук. праць (у т. ч. 14 монографій), а також статей публіцистичного характеру в газетах.

Нагороджений трьома орденами, Почесною грамотою Президії ВР СРСР (1984), медалями.

П. у м. Львів.

Праці: Страйкова боротьба в Польщі в період світової економічної кризи 1929—1933 рр. В кн.: Українське слов'янознавство: Республіканський міжвідомчий науковий збірник, вип. 12. Львів, 1975; Движение за народный фронт в Польше. «Вопросы истории», 1977, № 3; В борьбе против фашизма и угрозы войны. К., 1980; Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. К., 1984 (у співавт.); Історія Львова. К., 1984 (у співавт.).

Літ.: Историки-слависты СССР: биобиблиографический словарь-справочник. М., 1981; Довідник «Вченіславісти України». К., 2000; Довідник «До 60-річчя історичного факультету Львівського державного університету імені І.Я. Франка». Львів, 2000.

Л.В. Ковпак.

ЧУГУ́НО-КРЕПИ́НКА — *курган* бл. с. Чугуно-Крепинка Горлівського р-ну *Донецької області*. Загін експедиції Донец. ун-ту (кер. С.Санжаров) 1984 дослідив у кургані поховання, яке належало заможній сарматці (див. *Сармати*). Поховання здійснено в ямі з підбоєм. У вхідній ямі стояли два бронз. казани. Поховану супроводжувало різноманітне та багате начиння. На шиї знайдено золоту гривну (див. *Гривня*) з антич. гемою в золотій поліхромній

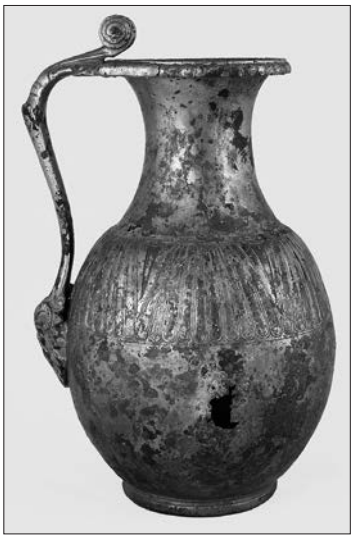

Чугуно-Крепинка. Бронзовий золочений глек.

оправі, поруч із черепом — золоті сережки, на пальцях було надіто дві золоті каблучки. На одяг небіжчиці були нашиті золоті платівки. В могилу вміщено золотий туалетний флакон, сервіз антич. бронз. посуду, чотири рідкісні срібні склянки. Серед знахідок — унікальна залізна сокира з обухом у вигляді шестопера, три бронз. золочені антич. маски акторів, китайс. дзеркало, рим. терези, два ножі з кістяними ручками, численні амулети з каменю та бронзи, залізна та бронзова сильнопрофільовані фібули, решткі антич. туалетної скриньки та гаптованої золотом тканини. За сукупністю датуючих речей поховання належить до 1-ї пол. 2 ст. Поховальний обряд та склад начиння зближує його із синхронними пам'ятками пониззя Дону, які ототожнюють з *аланами*.

Літ.: *Гугуев В.К., Трейстер М.Ю.* Ханьские зеркала и подражания им на территории Юга Восточной Европы. «Российская археология» (М.), 1995, № 1; *Симоненко О.В.* Китайські і «бактрійські» дзеркала у сарматів Північного Причорномор'я. В кн.: Музейні читання: Матеріали наукової конференції, 24 грудня 1999 р., м. Київ. К., 2000.

О.В. Симоненко.

ЧУ́ДНІВ — місто (1924—2012 — селище міськ. типу), райцентр (з 1923) *Житомирської області*, розташов. на берегах р. Тетерів (прит. Дніпра). Населення — 5,5 тис. осіб (2015).

Уперше згаданий 1416. Згідно з *люстрацією* 1471, у Ч. існував замок на правому березі Тетерева, щороку відбувався ярмарок. 1507 вел. кн. литовський *Сигізмунд I* надав Ч. із навколишніми землями К.*Острозькому* і дозволив «замок збудувати і місто осадити» та відновити ярмарки. За нащадків К.Острозького почалася розбудова поселення на лівому березі. Відтоді Ч. складається з правобереж. Старого Ч. і лівобереж. Нового Ч. Після смерті К.Острозького Ч. входив до *Острозької ординації*, на поч. 17 ст. перейшов у спадок кн. *Заславським*, далі, до 1917, належав різним приватним власникам. Двір Г.Жевуського, який володів містом у 19 ст., і парафіяльний костьол у Ч. зображені на малюнках Н. *Орди*. 1648 Ч. був захоплений козаками. У червні 1653 місто зайняло польс. військо. Після 2-го поділу *Речі Посполитої* (1793; див. *Поділи Польщі*) Ч. відійшов до Рос. імперії і став повітовим містом *Ізяславського намісництва* (1793—95), від 1795 — *Волинської губернії* (наприкінці 1796 Чуднівський пов. ліквідовано, й до 1923 Ч. належав до Житомир. пов.). 1760—62 на місці дерев'яного костьолу св. Антонія Падуанського збудовано мурований костьол Знайдення Св. Хреста (ймовірно, проіснував до 1935). У 2-й пол. 18 ст. засновано бернардинський монастир і костьол св. Яна Непомука (1832 костьол закрили, а будівлю передали правосл. громаді. 1875 монастирські споруди вже були руїнами. У 2000-х за ініціативою францисканців костьол відбудували, він отримав назву

Костел у Чуднові. Художник Н. Орда.

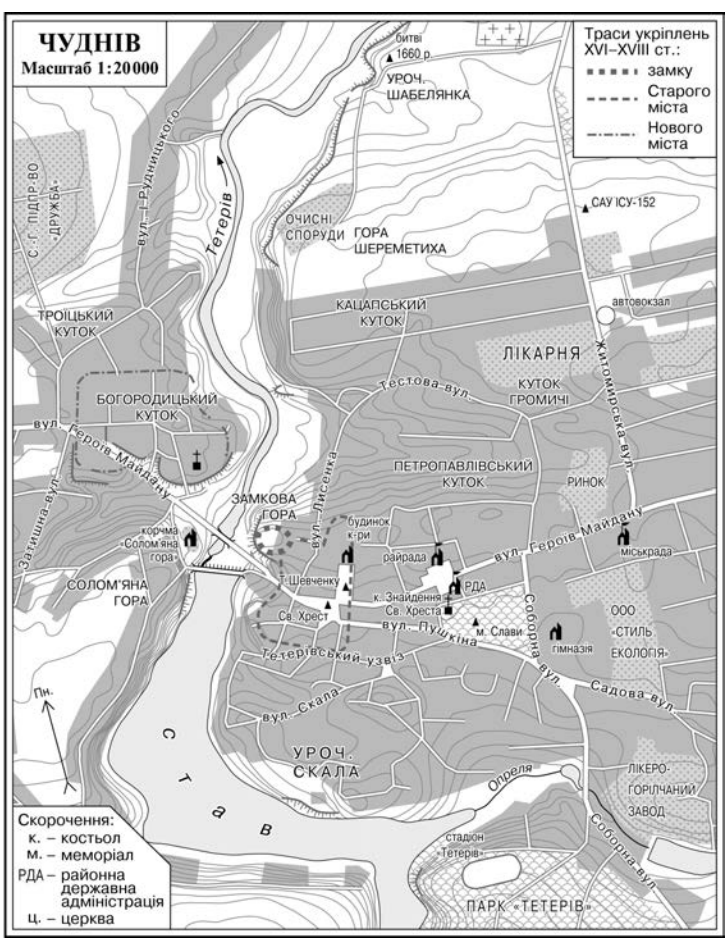

В.К. Чумаченко.

Знайдення Св. Хреста). На поч. 20 ст. у Ч. разом із передмістями налічувалося майже 10 тис. мешканців (прибл. половина — євреї). У містечку діяли маслобійня, гуральня, водяний млин, чотири правосл. храми, костьол і синагога (збереглася лише церква Різдва Богородиці). У 1917—20 влада у містечку неодноразово змінювалася, наприкінці 1920 остаточно встановилася рад. влада. Від 1923 Ч. — центр району в складі Житомир. округи, від 1925 — у складі *Бердичівської округи*, від 1937 належав до Житомир. обл. (1962 р-н ліквідовано, а Ч. віднесено до Бердичівського р-ну; 1965 Чуднівський р-н відновлено). Від 7 липня 1941 до 6 січня 1944 Ч. був окупований гітлерівцями. У повоєн. період діяли спиртовий з-д (заснований у 19 ст.), харчокомбінат, меблева ф-ка. В.*Антонович* згадує про два *городища* на території Ч., проте їх досі не локалізовано. Збереглися сліди замку кн. Острозьких (зруйнований наприкінці 18 ст.). 2011 в урочищі Шабелянка відкрито пам'ятний знак на згадку про загиблих у битві під Ч. (див. *Чуднівська кампанія 1660*). У Ч. народився І.*Фещенко-Чопівський*.

Літ.: *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pód względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana, t. 2, cz. 2. Warszawa, 1845; *Братчиков А.* Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях, вып. 2. Житомир, 1869; *Теодорович Н.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 1. Почаев, 1888; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1. Warszawa, 1892; *Антонович В.Б.* Археологическая карта Волынской губернии. М., 1900; *Павлуцкий Г.Г.* Деревянные и каменные храмы (Древности Украины, вып. I). К., 1905; Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906; Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. К., 1913; ІМіС УРСР: Житомирська область. К., 1972; *Михайлишин О.* Містобудівні особливості локалізації палацово-паркових ансамблів Волині у другій половині XVIII — першій половині XIX століття. «Архітектурна спадщина України» (Київ), 2002, вип. 5; Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795—2006 роки: довідник. Житомир, 2007; *Михайловська Н.* Чуднівський Бернардинський монастир. «Краєзнавство: історико-культурологічний альманах Житомирщини» (Житомир), 2010, вип. 2; Велика Волинь, вип. 53: Чуднів і край в контексті історії малих і середніх міст Волині. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Чуднів, 7—8 вересня 2016 р.). Бердичів, 2016.

О.І. Андрощук.

ЧУЙКЕ́ВИЧ Федір Олександрович (за різними даними, 1685 або 1695—бл. 1764) — укр. правник, автор юрид. трактату «Суд и расправа в правах малороссийских».

Походив із козацько-старшинського роду Чуйкевичів. Батько Олександр — бунчуковий товариш, полтав. полковий писар і наказний полковник (1709). Дядько Василь — генеральний писар (1702—06), генеральний суддя (1706—09), засланий до Тобольська за участь у «мазепинській зраді», де прийняв постриг і згодом помер. Двоюрідний брат Семен — бунчуковий товариш, випускник Києво-Могилянської академії, суддя Прилуцького полку (1730—35), наказний ген. писар (1727), член Кодифікаційної комісії (1728—43).

Ч. мав ґрунтовну освіту, ймовірно навчався у Києво-Могилянській академії і Краківському ун-ті. Вступив на службу 1717 до Ген. суду, де за особистим наказом гетьмана І.Скоропадського виконував обов'язки писаря. 1718 «секретар судових справ» у гетьманському почті до Москви. З 1721 бунчуковий товариш, асесор Ген. суду (1722—25). У період з 1722 до 1727 бере участь у військ. походах, звідки дістає доручення «с представлениям нужд общих всего бунчукового товарищества» до Петербургу.

1737—39 Ч. бере участь в комісії «для исследования между Всероссийской империи и Польского государства между подданными обидах и жалобах», спочатку як асистент «могущий знать на польском диалекте письменние дела», а після смерті ген. судді І.Борозни заступає його на посаді члена комісії. Усі 40-ві та частина 50-х років пройшли для Ч. у Ген. суді, зокрема в апеляційній колегії, колегії для ген. старшини, третейському суді. На початку 50-х — служба у Домовій екон. канцелярії гетьмана К.Розумовського, а наприкінці — в Ген. рахунковій комісії.

До кола приватного і професійного спілкування Ч. належали відомі представники укр. старшини — М.Ханенко, В.Кочубей, Я.Лизогуб, С.Лукомський, П.Валькевич, Я.Огонович, В.Стефанович, В.Савицький та ін.

1750 підготував працю «Суд и расправа в правах малороссийских» (доповнена 1759), яка мала риси приватної кодифікації чинного на той час укр. права. Вважається натхненником судової реформи гетьмана К.Розумовського 1760—63, зокрема відновлення земських, гродських і підкоморських судів.

Дж.: ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 14037, 18791.

Літ.: *Вислобоков К.* Федір Чуйкевич — правник ранньомодерної доби (спостереження над рисами юридичної професії 18 ст.). «Правова держава» (Київ), 2009, вип. 20.

К.А. Вислобоков.

ЧУМАЧЕ́НКО Віктор Кирилович (26.04.1956—05.12.2017) — кубанський україніст, канд. філол. н., проф. (2005). За паспортними даними, н. 26 квітня 1956, але казав, що це помилка, і завжди святкував день народження 26 березня. Засл. працівник к-ри України (1998).

Н. у станиці Ахметовська Краснодарського краю в сім'ї колгоспників.

Закінчив філол. ф-т Кубанського держ. ун-ту (1973—1978), аспірантуру в Літ. ін-ті ім. Максима Горького в Москві. У травні 1988 в академічному Ін-ті світ. літ. захистив канд. дис. «Жанрово-стильові тенденції в сучасній рос. поезії (до теорії малих ліричних форм)». Впродовж 1987—91 викладав літ. і рос. мову в енергетичному технікумі у м. Конаково Калінінської (нині Тверської) обл., у вільний час продовжував дослідницьку роботу в Москві. У жовтні 1991 повернувся на Кубань. Від 1992 працював у Краснодарському держ. ун-ті культури і мист-в (КДУКМ), був зав. кафедри літ., деканом інформаційно-бібліотечного ф-ту (1993—96), дир. Наук.-видавничого центру, виконував обов'язки відп. секретаря редакції ж. «Кубань: проблемы культуры и информатизации», потім — перший заст. гол. ред. наук. ж. «Культурная жизнь Юга России» (1999—2013). Водночас керував відділом історії в літ.-істор. ж. «Родная Кубань».

Наук. інтереси охоплювали літературознавство, україністику, етногр., фольклористику, культурологію, кубанське краєзнав-

ство, книгознавство, історіографію, джерелознавство. Досліджував кубансько-укр. літ. і книжкові зв'язки, кубанську літ. традицію. Під час стажування у 1995 на філос. ф-ті УВУ в Мюнхені (Німеччина) знайшов багато матеріалів, які у СРСР знищували і намагалися замовчувати. Там він також познайомився з видатними вченими, серед яких був літературознавець, лінгвіст, культуролог Ю.В.*Шевельов*.

Ч. відшукував у Мюнхені тексти і повертав імена забутих авторів 19—20 ст., серед яких були: Я.Кухаренко, В.Мова, С.Ерастов, М.Канівецький, В.Скидан, С.Петлюра, О.Півень, О.Кошиць, М.Дикарєв, І.Подушко, І.Прийма, Г.Доброскок, П.Капельгородський, В.Барка (Очерет), С.Грушевський, І.Дорожний (Міненко), В.Дроздовський, Я.Жарко, Т.Іващенко, М.Клочков, Г.Концевич, Ю.Коржевський, Ф.Кубанський (Горб), А.Лещенко, Ю.Литовченко, С.Підгайний, М.Поночовний, В.Потапенко, В.Прохода, В.Іванис, П.Горгулов, М.Садиленко, М.Сало, Т.Строкун, О.Розумієнко, І.Шаля, Д.Нитченко, О.Кирій, В.Орел.

З деякими авторами-емігрантами Ч. листувався. З допомогою амер. історика Б.Боука дізнався, що архів кубанського історика, економіста і соціолога Ф.*Щербини* зберігається в США, копії найбільш важливих документів з цього архіву було одержано у Краснодарі у 2008. Видав 4 т. спогадів Ф.Щербини, отриманих з Америки.

Ч. був організатором багатьох наук. конференцій, присвячених вивченню історії, літератури та культ. спадщини Кубані. У 2004—07 створив у Краснодарі осередок НТШ. Численні статті Ч. надруковано в «Енциклопедії сучасної України», «Енциклопедії історії України», «Шевченківській енциклопедії», «Енциклопедії української діаспори» тощо. У 2014—17 працював старшим наук. співробітником Пд. філії Рос. НДІ культ. та природної спадщини ім. Д. Лихачова.

Автор понад 600 наук. праць, надрукованих в Україні, США, Австралії.

П. у ніч з 4 на 5 грудня 2017. Похований у станиці Ахметовська.

Літ.: *Авраменко А.* Чумаченко Віктор Кирилович (1956—2017): життєвий і науковий шлях енциклопедиста з Кубані. «Енциклопедичний вісник України» (Київ), 2017, № 8—9.

А.М. Авраменко.

ЧУПЕРКО́ВИЧ Аркадій (світське ім'я — Олександр; 14.04.1823—05.03.1902) — церк. діяч, митрополит Буковини та Далмації. Н. в м. Кимпулунг (нині місто в Румунії). Гімназійну та вищу філософсько-богословську освіту здобув у *Чернівцях*. Із 1878 — архімандрит, радник консисторії та ген. вікарій Буковинської митрополії, а з 1896 — митрополит Буковини та Далмації. Керуючи митрополією, намагався зберігати нейтральну позицію у відносинах між українцями та румунами в правосл. церкві на *Буковині*. Доклав зусиль до поліпшення становища нерумунів у церк. сфері. Зокрема, при ньому уклали катехізис та підручник з релігії укр. мовою. Гол. катехізатором став українець о. Є.Іванович. 1899 до консисторії вперше ввійшли два радники-українці — оо. А.*Монастирський* і Г.Ганицький, а ген. вікарієм призначено о. І.Филиповича. Того ж року на теологічному ф-ті Чернів. ун-ту стали професорами українці Д.Єремійчук і Є.Козак. Митрополит жертвував значні суми на укр. культ. орг-ції.

А. Чуперкович.

П. у м. Чернівці.

Літ.: «Буковина», 1895, 26 серпня; *Доброжанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Гедеон (Губка), иеромонах*. История православной церкви на Буковине в период вхождения Буковины в состав Австрийской империи (1774—1918). Сергиев Посад, 1996.

С.Л. Юсов.

ЧУ́ЧМАН Юліан Васильович (02.04.1895—04.08.1919) — військ. діяч, учасник нац.-визвол. змагань 1914—19.

Н. у м. *Буськ*. Закінчив Золочівську г-зію. У серпні 1914 добровільно вступив до *Легіону Українських січових стрільців*. Брав участь у боях на рос. фронті, потрапив у полон, який відбув у Владивостоці (нині місто в РФ; 1915—18). Після утворення *Західноукраїнської Народної Республіки* зголосився до *Української Галицької армії*. Скерований до держ. секретарства закордонних справ ЗУНР. На поч. 1919 — ад'ютант держ. секретаря військ. справ ЗУНР полк. Д.*Вітовського*, навесні 1919 виїхав у складі делегації ЗУНР на *Паризьку мирну конференцію 1919—1920*.

Загинув у авіакатастрофі над Німеччиною під час повернення на батьківщину. Похований на Цвинтарі гугенотів у Берліні (Німеччина).

Ю.В. Чучман.

Літ.: Українська Галицька армія: Матеріали до історії, т. 1. Вінніпег, 1958; *Горак Р.* Ад'ютант Вітовського та його брати. «Літопис Червоної Калини», 1993, ч. 3—4; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань: біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX століття. Львів, 1995; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923: історія. Івано-Франківськ, 2001; *Литвин М., Науменко К.* Військова еліта Галичини. Львів, 2004; Західно-Українська Народна Республіка: 1918—1923: ілюстрована історія. Львів—Івано-Франківськ, 2008; *Чмир М. та ін.* Галицька армія 1918—1920. Рівне, 2008.

К.Є. Науменко.

Ш

Є.С. Шабліовський.

А. Шаманек.

ШАБЛІО́ВСЬКИЙ Євген Степанович (27(14).04.1906—10.01.1983) — літературознавець. Професор (1934; перезатверджений 1969), д-р філол. наук (1962). Чл.-кор. ВУАН (1934; із 1937 — АН УРСР).

Н. у м. *Камінь-Каширський*. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1930, за ін. даними, 1931). 1934—35 виконував обов'язки директора Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка. 1935 заарештований органами НКВС УРСР, засуджений до 5-ти років виправно-трудових таборів і заслання, покарання відбував у Соловецькій тюрмі та Мончегорському концтаборі. 1940 повторно засуджений до 8-ми років таборів, 1948 етапований на поселення в Кзил-Орду (нині м. Кизилорда, Казахстан). 1955 реабілітований, повернувся до *Києва*. 1956—83 — старший наук. співробітник Ін-ту літератури, зав. відділу бібліографії (1968—73). Ш. оприлюднив понад 750 публікацій з актуальних питань укр. класичної літ. і літ. рад. доби, історії рос. літ. та міжслов'ян. літ. взаємин, зокрема 45 книжок: «Шляхами єднання (українська література в її історичному розвитку)» (1965); «М.О. Некрасов і українська література» (1971); «Свобода творчості і громадська відповідальність письменника» (1973); «Життя. Література. Письменник» (1974), «На передових рубежах сучасності» (1975); «Естетика Чернишевського і наша сучасність» (1978) та низку ін.

Чільне місце у наук. дослідженнях Ш. посідала творчість Т.*Шевченка*. Під проводом дослідника 1934 здійснена успішна н.-д. експедиція по місцях перебування Т.Шевченка в засланні (Оренбург, Орськ (нині центр і місто Оренбурзької обл., РФ), Уральськ (нині м. Орал, Казахстан) та ін.) для пошуку в місц. архівах документів і матеріалів, пов'язаних з особою поета та його оточенням. Разом із В.*Затонським* та А.*Хвилею* значився номінальним співредактором 1-го тому «Повного зібрання творів» Т.Шевченка (1935, вид. не завершене), підготував частину приміток. Наук. праці Ш. остаточно утвердили т. зв. марксистсько-ленінське, точніше — вульгарно-соціологічне шевченкознавство. На думку С.Павличко, саме йому належить канонізоване визначення поета як «революціонера-демократа». Дослідника цікавили переважно такі теми, як проблема загальнолюдського і нац. в літературно-громад. діяльності поета, нац. характер і нар. ідеал, худож. особливості поетичної мови тощо, розглянуті в книжках: «Пролетарська революція і Шевченко» (1932), «Т. Г. Шевченко та його історичне значення» (1933), «Т. Г. Шевченко: його життя та творчість, 1814—1934» (1934), «Шевченко і російська революційна демократія» (1935; 2-ге вид. 1958), «Народ і слово Шевченка» (1961), «Патріотичні ідеї в творчості Т.Г. Шевченка» (1961), «Т.Г. Шевченко и русские революционные демократы: 1858—1861» (1962; 2-ге вид. 1975), «Гуманізм Шевченка і наша сучасність» (1964), «Естетика художнього слова (поетичний світ Тараса Шевченка)» (1976) та ін. Ш. написав кілька розділів у виданні «Т. Г. Шевченко: біографія» (1964, 1984), розділ у колективній монографії «Шевченкознавство: підсумки й проблеми» (1975). Ш. належить підготовка текстів і передмов до кількох факсимільних видань рукописної спадщини Шевченка: «Три літа» (1966), «Дневник. Автобиография. Автографы» (1972), «Більша книжка» (1989). Шевченкознавчі розвідки Ш. позначені суттєвими ідеологічними деформаціями, характерними для часу їх написання, водночас дають змогу з'ясувати закономірності і специфіку шевченкознавчих досліджень в умовах панування тоталітарного режиму.

Лауреат Ленінської премії (1964), Держ. премії УРСР ім. Т. Шевченка (1979).

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі*.

Літ.: *Гнатюк М.* Видатні радянські шевченкознавці: лауреати Ленінської премії. К., 1969; Євген Степанович Шабліовський [серія «Біобібліографія вчених Української РСР»]. К., 1976; *Кошелівець І.* Євген Шабліовський. «Сучасність», 1983, № 3; *Смілянська В.Л.* Біографічна шевченкіана (1861—1981). К., 1984; *Павличко С.* Моделі шевченкознавства в радянській і нерадянській науці. «ЗНТШ», 1991, т. 214; *Денисюк В.Т.* Зоря тернистої долі. Луцьк, 2006; *Соколюк Ю.* Шевченкознавчий доробок Євгена Шабліовського. У кн.: Зб. праць Міжнар. (38-ї) наук. Шевченківської конференції. Черкаси, 2011.

Ю.І. Соколюк.

ШАМА́НЕК Альфред (22.05.1883—20.05.1920) — військ. діяч, полковник.

Н. у м. *Львів*. Закінчив кадетську школу в Львові (1903), військ. академію у *Відні* (1911), проходив службу в *Галичині*. У роки *Першої світової війни* — офіцер штабів корпусу, групи військ на рос., італ., сирійському фронтах (1914—17), перебував у брит. полоні. Наприкінці 1918 — в *Українській Галицькій армії*, активний учасник укр. визвол. змагань, нач. матеріального штабу УГА, штабу 2-го корпусу УГА, ген. штабу УГА в боях на польс., більшовицькому, денікінському фронтах. Із січня 1920 — шеф штабу *Червоної Української Галицької армії*.

Під час утечі від *більшовиків* до Румунії, при переході через Дністер до м. Сороки (нині місто в Молдові), був застрелений. По-

хований у с. Пороги (нині село Ямпільського р-ну Він. обл.).

Літ.: *Карп'юк Н.* Смерть Шаманека. В кн.: Календар Червоної Калини на 1922 р. Львів, 1921; *Кох Г.* У другі роковини смерті полковника генеральної булави Альфреда Шаманека. «Український скиталець», 1922, ч. 16; *Ключенко О.* Генеральна Булава УГА. «Літопис Червоної Калини», 1931, ч. 4; Українська Галицька армія: Матеріали до історії, т. 1. Вінніпег, 1958.

К.Є. Науменко.

ШАМОТА́ Микола Захарович (17(04).12.1916—04.01.1984) — літературознавець. Д-р філол. н. (1961). Дійсний член АН УРСР (1967). Член Спілки письменників України (1948). Н. в м. *Полтава*. Після закінчення Золотоніського пед. уч-ща (1935) навч. в Ніжинському вчительському ін-ті (1935—37) та на літмовному (укр. відділ) ф-ті Ніжинського пед. ін-ту (1937—39), вчителював на Чернігівщині. 1947 почав друкуватися. Закінчив Респ. парт. школу при ЦК КПУ (1946—48), аспірантуру Академії сусп. наук при ЦК КПРС (*Москва*; 1950—53), канд. філол. н. (1954). 1961 захистив докторську дис. «Проблема народності літератури в теорії соціалістичного реалізму». Працював гол. редактором «Літературної газети» (1948—50), заст. зав. відділу науки і к-ри ЦК КПУ (1953—55), заст. гол. ред. «Литературной газеты» (Москва; 1955—56). Із 17 вересня 1957 працював в Ін-ті літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР (див. *Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України*), зав. відділу теорії літератури, 18 листопада 1958 обраний чл.-кор. АН УРСР, заст. директора з наук. роботи, 1962—78 — директор цього ін-ту. Член Президії, академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР (1966—71).

Відзначений у рад. літературознавстві теоретиком соціаліст. реалізму. Гостро критикував «Собор» О.*Гончара, самвидав*. Наук. завдання ін-ту Ш. підпорядковував вивченню питань «теорії і практики соціалістичного реалізму» на «багатому досвіді багатонаціональних культур», актуальним проблемам «марксистсько-ленінської естетики», викриттям «буржуазної та буржуазно-націоналістичної ідеології» тощо.

Лауреат премії УРСР ім. Т.Шевченка (див. *Національна премія України імені Тараса Шевченка*; 1978).

Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ст. (1946), двома орденами Трудового Червоного Прапора (1960, 1967), орденом Жовтневої Революції (1971), орденом Леніна (1976), медалями.

П. у м. *Київ*.

Праці і тв.: Ідейність і майстерність. К., 1953; Про художність. К., 1957; О художественности. М., 1958; Талант і народ. К., 1958; Художник и народ. М., 1960; Література і життя народу. К., 1963; За велінням історії. К., 1965; О свободе творчества. М., 1966; Про свободу творчості. К., 1973; Гуманізм і соціалістичний реалізм. К., 1976; Про гуманізм, про свободу: проблеми літератури соцреалізму. К., 1978; Запас надійності. К., 1983.

Літ.: *Фоменко Л.* Книга про проблему художності. «Питання філософії», 1955, № 6; *Барабаш Ю.* Мистецтво: свобода і необхідність. «Комуніст», 1967, № 3; Українські радянські письменники: бібліографічний довідник. К., 1976; *Данилюк Ю., Бажан О.* «Опозиція в Україні». К., 2000; Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України, 1926—2001: сторінки історії, 75. К., 2003; *Штонь Г.* Чорний кардинал (Микола Шамота). Українська літературна газета. 2011. № 16(48).

В.П. Швидкий.

ШАПО́РІН Юрій (Георгій) **Олександрович** (08.11(27.10).1887—09.12.1966) — композитор, педагог, публіцист, музично-громад. діяч. Професор (1939). Нар. арт. СРСР (1954). Н. в м. *Глухів* у сім'ї художника і музиканта Олександра Шапоріна та піаністки Маріанни Володимирівни, уродженої Туманської, племінниці поета В.Туманського. З раннього дитинства вчився грати на віолончелі та фортепіано. Під час навчання в Глухівській г-зії товаришував з Т.*Нарбутом*; співав у хорі, грав у оркестрі, створив «Романс без слів» для фортепіано і «Концертний вальс». У домі батьків спілкувався з багатьма видатними діячами укр. к-ри (М.*Заньковецькою*, М.К.*Садовським*, П.*Саксаганським* та ін.). Протягом 1906—08 був студентом історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту (одночасно з Л.*Ревуцьким*). Деякий час брав уроки композиції у Г.Любомирського, близько познайомився зі співаком П.Цесевичем та М.В.*Лисенком*, який схвально оцінив перші твори Ш. (зокрема романс «Утоптала стежечку...» на слова Т.*Шевченка*). Під час канікул записав у Золотоніському пов. *Полтавської губернії* збірку укр. нар. пісень. Уникаючи переслідувань за участь у студентських заворушеннях, перевівся на юрид. ф-т *Петербузького університету* (закінчив 1913). Навчаючись у Петрогр. консерваторії (клас композиції Н.Соколова), отримував стипендію від Мих.*Терещенка*. Закінчивши консерваторію (1918), працював завідувачем муз. частиною драм. театрів (1919—34). Із 1938 — у *Москві*: викладач (від 1939 — професор) Моск. консерваторії. Серед його учнів — композитори Є.Свєтланов, А.Флярковський, Р.Щедрін та ін. 1941—42 перебував у евакуації у містах Нальчик (нині столиця Кабардино-Балкарської Республіки, РФ), Тбілісі (нині столиця Грузії), Фрунзе (нині м. Бішкек, Киргизія); у грудні 1942 повернувся до Москви. Із 1948 — член, із 1952 — секретар правління Спілки композиторів СРСР. Бував у *Києві* у громад. справах. Творчо розвивав традиції рос. класичної музики, часто звергаючись до історико-патріотичних тем. Автор опери «Декабристы» (1953), симфонічних і вокально-симфонічних творів («На поле Куликовом», 1939; «Сказание о битве за русскую землю», 1944; «Доколе коршуну кружить», 1963), циклів романсів на слова О.*Пушкіна* (1937), О.Блока (1939), Ф.*Тютчева* (1958), хорів, музики до майже 80 театральних вистав (1919—53) і 9 кінофільмів (1933—43), балад на слова І.*Буніна*, М.Ісаковського, К.Симонова та ін., сонат для фортепіано, обробок нар. пісень (зокрема українських для вистави «Диктатура» за п'єсою І.*Микитенка*, 1930). Опублікував бл. 100 статей і праць про класиків світ. музики, вокальне та інструментальне мист-во, проблеми рад. музики, зокрема про вечори та декаду укр. літератури і мист-ва в Москві (1954, 1960). Ш. присвятив З.*Гайдай* елегію «Еще томлюсь тоской желаний» на слова Ф.Тютчева.

М.З. Шамота.

Ю.О. Шапорін.

Лауреат Держ. премій СРСР (1941, 1946, 1952), премії ім. М. Глинки (1966).

Нагороджений орденами і медалями СРСР.

Тв.: Гоголь и музыка. «Советская музыка», 1952, № 3; К 75-летию Л. Ревуцкого. Там само, 1964, № 3; Избранные статьи. М., 1969.

Літ.: *Васина-Гроссман В.* Ю.А. Шапорин. М.—Л., 1946; *Грошева Е.*

Б.А. Шахлін.

Юрий Шапорин. М., 1957; *Альошин Ю.* Ю.О. Шапорін на Україні. «Радянська культура», 1958, 21 грудня; *Левит С.* Ю.А. Шапорин: Очерк жизни и творчества. М., 1964; *Мартынов И.* Юрий Шапорин. М., 1966; Ю.А. Шапорин: Литературное наследие, статьи, письма. Статьи о творчестве Ю.А. Шапорина. Воспоминания современников. М., 1989; *Заїка О.Я.* Українське рондо Юрія Шапоріна. В кн.: Історико-культурні надбання Сіверщини в контексті історії України: збірник наукових праць: матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18—19 травня 2006 р.). Глухів, 2006; *Белашов В.* Будинок у якому народився і мешкав Шапорін Ю.О. В кн.: Пам'ятки історії м. Глухова і населенних пунктів Глухівського району. Глухів, 2007; *Макарова В., Макарова Л.* Співець народу: До 120-річчя від дня народження Ю. Шапоріна. «Земляки». Альманах Сумського земляцтва. 2007, № 4.

Г.П. Герасимова.

ШАРЛО́ВСЬКИЙ (Szarłowski) **Алоїзій** (псевд. А.Суліма; 02.12. 1845—29.05.1911) — польс. історик Станіславова (нині м. *Івано-Франківськ*). Н. в Литві. Закінчив г-зію в Кейданах (нині м. Кедайняй) і Ковно (нині м. Каунас; обидва міста в Литві). Взяв участь у *польському повстанні 1863—1864* (поранений у бою, згодом ув'язнений), про що видав згодом цікаві спомини. По звільненні спробував навчатись на історич. ф-ті Моск. ун-ту (під поліційним наглядом), але невдовзі виїхав до підавстрійс. *Галичини*. Після навчання в Ягеллонському ун-ті в *Кракові* (закінчив філос. від-ня) працював гімназійним учителем (1874—1906) у *Львові*, Станіславові та Кракові. Крім ін. наук. доробку, автор важливих для укр. регіоналістики праць: «Станиславів і Станиславський повіт з погляду історичного та географічно-статистичного» («Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograliczno-statystycznym» (1887)) та «Історичний нарис міста Станіславів» («Rys historyczny miasta Stanisławowa», (1887).

П. у м. Краків.

Праця: Станиславів і Станиславський повіт з погляду історичного та географічно-статистичного. Івано-Франківськ, 2009.

Літ.: *Barzycka A.* Szarłowski Alojzy (1845—1911). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 47. Kraków—Wrocław, 2011.

Д.С. Вирський.

ША́ФРАН Петро Михайлович (01.10.1929—03.07.2013) — економіст, журналіст, громад. діяч.

Н. у с. Перунка Новосанчівського пов. на Лемківщині (Польща) в родині селян Михайла і Ірини (з Меренів) Шафранів. Початкову школу закінчив у рідному селі. У 1943—44 навч. в Укр. вчительській семінарії у Криниці. У 1947 під час акції «Вісла» Ш. було депортовано на зх. Польщі. На Лемківщину, в с. Ганчова, повернувся 1966. 1956 закінчив с.-г. технікум у Кросні, 1963 — Рільничу академію у Вроцлаві, згодом студіював економіку і оргцію рільництва у Варшаві (навчання закінчив 1978). Працював в Об'єднанні держ. рільничих госп-в у Хобені, пізніше — вчителем у Комплексі рільничих шкіл в Шпротаві та Ганчові. 1969 був ініціатором створення гуртка Укр. суспільно-культ. т-ва (УСКТ) у Ганчові, а згодом — і в ін. селах. За його ініціативи 1969 організовано Повітове правління УСКТ в Горлицях, у якому став секретарем. 1970 Ш. обрано членом Гол. правління (ГП) УСКТ (був ним до 1984) та заст. голови Воєводського правління УСКТ в Перемишлі і Сяноку (1970—88). Від 1972 брав активну участь у всіх з'їздах УСКТ, був головою Гол. товариського суду цієї оргції (1984—90), а також членом Гол. товариського суду (1990—96) в Об'єднанні українців у Польщі. 1989 став одним з організаторів Об'єднання лемків (ОЛ), обраний секретарем його президії (цю функцію виконував до 1997). Член Гол. управи (ГУ) ОЛ, відповідальний за випуск пресового органу ОЛ — квартальника «Ватра» (від 1999 і до кінця життя — гол. ред.), постійний кореспондент тижневика «Наше слово» (Варшава), в якому редагував «Лемківську сторінку». Один із перших організаторів Свята лемківської к-ри «Ватра» у Ждині. Ш. — учасник конгресів Світ. федерації лемків (СФЛ), на першому з яких його обрано членом Президії СФЛ. Член Контрольної комісії та Президії Світ. федерації укр. лемківських орг-цій.

За активну і плідну діяльність на громад. ниві удостоєний багатьох відзнак України та Польщі, зокрема золотої відзнаки Польс. філателістичної спілки (1971), Золотого хреста заслуги (Złoty Krzyż Zasługi; 1981), Кавалерського хреста ордену Відродження Польщі (Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski; 2002), золотої відзнаки Польс. вчительського т-ва (2002), грамоти Держ. к-ту України у справах національностей та міграції (2004), ордена «За заслуги» 3-го ст. (2007), медалі Президента Польщі (2008), відзнаки ГУ ОЛ «Вірний предкам» (2009).

Автор численних дописів у громад. та громад.-політ. часописах («Український календар», «Український альманах», «Лемківщина» та ін.).

П. у с. Ганчова (Горлицький пов. Малопольс. воєводства, Польща).

Літ.: *Старак Т., Щерба І.* З днем ювіляра. «Наше слово» (Варшава, Польща), 1999, № 41; *Мушинка М.* Ювілей хронікаря Лемківщини. «Нове життя» (Словаччина), 2009, № 47—48; З нагоди 80-ліття. «Наше слово», 2009, № 48; Gorlicki informator biograficzny. Gorlice, 2009; Пам'яті Петра Шафрана. «Ватра», 2013, № 3(82); Web: www.lemkounion.pl/archiwum/watra_kwartalnik_arch/2013/BATPA_82_2013_no3c.pdf; Упокоївся Петро Шафран. Web: www.rusuk.org/visnyk%20SFULO/Wisnyk%20SFULO%206.pdf

І.І. Винниченко.

ШАХЛІ́Н Борис Анфіянович (27.01.1932—30.05.2008) — укр. рад. гімнаст, семиразовий олімпійський чемпіон зі спортивної гімнастики (1956, 1960, 1964), шестиразовий чемпіон світу (1954, 1958), п'ятиразовий чемпіон Європи (1955), заслужений майстер спорту (1955), суддя міжнар. категорії (1967), Віцепрезидент тех. к-ту Міжнар. федерації гімнастики (1976—92), член Укр. академії спорту, доц. (1970) Київ. ін-ту фізичної к-ри (нині Нац. ун-т фізичного виховання і спорту України).

Н. у м. Ішим Тюменської обл. (РФ). Спортивною гімнастикою почав займатися з 1942 в Ішимській дитячо-юнацькій спортивній школі № 1 Мін-ва шляхів сполучення ст. Ішим Свердловської залізниці під керівом В.О.Порфир'єва. Навчався у Свердловському технікумі фізичної к-ри (1949—51), після закінчення якого вступив до Київ. держ. інституту фізичної к-ри, який закінчив 1955. В ін-ті навч. у заслуженого майстра спорту СРСР і заслуженого тренера СРСР О.С.Мишакова. Виступав за клуб «Буревісник». Звання за-

служеного майстра спорту СРСР присвоєно у 1955.

Абсолютний чемпіон Олімпійських ігор (1960), світу (1958), Європи (1955), СРСР (1954—63); чемпіон Олімпійських ігор (1956, 1960, 1964), світу (1958), Європи (1955—63), СРСР (1957—63) в окремих видах багатоборства — вправи на коні, на брусах, на перекладині. Завоював 97 нагород на різних змаганнях (64 золоті, 22 срібні і 11 бронз. медалей), а також 13 олімпійських нагород, у т. ч. 7 золотих, 4 срібні і 2 бронз.

На Олімпійських іграх, чемпіонатах світу, Європи, СРСР і Кубку СРСР завоював медалі найвищого ґатунку 48 разів. Шість разів здобував звання абсолютного чемпіона СРСР; п'ятиразовий володар Кубка СРСР у багатоборстві; 19 разів вигравав золоті медалі на першості СРСР. Мав звання абсолютного чемпіона СРСР. Двічі ставав абсолютним переможцем Спартакіади народів СРСР (1959 і 1963).

У другій пол. 1960-х пішов з великого спорту, викладав у Київ. ін-ті фізичної к-ри (нині Нац. ун-т фізичного виховання і спорту України), доц. (1970). До 2008 працював на посаді доцента на кафедрі гімнастики (з 1996 — кафедра спортивних та оздоровчих видів гімнастики).

Як арбітр працював на всіх Олімпіадах від Мехіко (1968) до Афін (2004). Багато років входив до тех. к-ту Міжнар. федерації гімнастики.

Зробив значний внесок у розвиток вітчизн. і світ. гімнастики; поставив рекорди в багатоборстві, окремих вправах і командних змаганнях зі спортивної гімнастики; займався підготовкою спортсменів.

Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора (1956), Леніна (1960), «Знак Пошани» (1964), медаллю «За видатні спортивні досягнення», срібним Олімпійським орденом Міжнар. олімпійського к-ту за внесок в олімпійський рух і видатні особисті спортивні досягнення (2002). Представлений у «Міжнародному залі гімнастичної слави» (США).

Відзначений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (11 жовтня 1999) — за значний особистий внесок у розвиток фізичної культури та спорту, підвищення авторитету України у світі, високий рівень спортивних досягнень; нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (19 січня 2002) — за вагомий особистий внесок у розвиток фізичної культури та спорту в Україні, досягнення високих спортивних результатів.

Почесний громадянин м. Київ (1989).

На честь Ш. названо провулок між вулицями Великою Васильківською та Антоновича у Голосіївському р-ні Києва (2017).

П. у м. Київ.

Праці: Народження перемог. К., 1962; Моя гимнастика. М., 1973; Гимнастика спортивная. В кн.: Энциклопедия олимпийского спорта, т. 3. К., 2004 (у співавт.); Олимпийский орден. К., 2004; Путь к пьедесталу. К., 2009.

Літ.: *Сон О.М.* Борис Шахлін. К., 1982; Шахлін Борис Анфіянович. У кн.: Українська радянська енциклопедія, т. 12. К., 1985; *Емчук И.Ф.* Кузница спортивных побед: [воспитанники КГИФК на Олимпийских играх]. В кн.: Киевский инфизкульт: годы и люди. К., 1990; *Сон А.М.* Великие гимнасты Великой страны. М., 2002; *Гончарук С.* «Цвяхи робити б з таких людей...». У кн.: Обличчя спорту: нариси про відомих українських атлетів, ч. 1. К., 2012; *Гончарук С.* «Залізний» Шахлін. «Олімпійська арена», 2012, № 1; Від Гельсінкі 1952 до Пекіна 2008: українські спортсмени — медалісти літніх Олімпіад. «Олімпійська арена», 2012, № 7.

О.В. Булгакова.

ШАШКЕ́ВИЧ Володимир Маркіянович (07.04.1839—16.02.1885) — письменник і публіцист, перекладач, громад.-політ. діяч.

Н. у с. Нестаничі пов. Кам'янка-Стремилова (нині Радехівського р-ну Львів. обл.), син М.*Шашкевича* і Ю.Крушинської. Спочатку навч. вдома, від 1845 в школі домініканців у Жовкві, через деякий час захворів і продовжив навчання вдома. 1849 прийнятий у третій клас школи у Львові, 1851 продовжував навчання у 2-ї Львів. г-зії класичного типу. 1859 Ш. захворів на хворобу легенів, до літа 1860 мешкав у Будапешті. Після повернення до Львова дебютував віршами в альманаху «Зоря Галицкая яко Албум» (Львів, 1860). Поезію публікував також у львів. час. «Слово». 1861 записався на юрид. ф-т Львівського ун-ту. Був там одним із засн. громади «Січ» (створеної за зразком Старої Київ. громади). Серед її діячів була активна група молодих поетів, у якій провідну роль відігравали К.Климкович і Ф.Заревич, звані разом із Ш. Другою Рус. Трійцею. 1862 вони почали видавати тижневик «Вечерниці», орган «Молодої Русі», яка підкреслювала єдність і окремішність укр. народу, що перебував під австрійс. і рос. владою. Вірш Ш. «Не чужой ми шукаэмъ, а своей волі...» став гімном «Молодої Русі». 1863 у Львові Ш. опублікував поетичну зб. «Зільник», започаткував сатирично-гумористичний час. «Дуля», але через брак коштів вийшло тільки одне число. На поч. січня 1865 виїхав до Відня і продовжив навчання на юрид. ф-ті тамтешнього ун-ту. Співпрацював з ж. «Вісник для русинів Австрійської держави», що виходив у Відні. В середині 1865 повернувся до Львова, де продовжив навчання в ун-ті. Спільно з О.Кониським почав 1866 випускати у Львові літ.-наук. тижневик «Русалка», який пропагував ідею укр. нац. солідарності. 1867 увійшов до складу редакції україномовного ж. «Русь». Почав співпрацювати з ж. «Правда», де в 1869 опублікував кілька віршів, зокрема поезію «Вінець на могилу Т. Шевченкови» в № 10. Підготував до друку твори батька, а також сприяв культивуванню його пам'яті серед галицької спільноти.

У червні 1869 закінчив Львів. ун-т, розпочав практику у Вищому крайовому суді у Львові. 28 березня 1870 склав присягу держ. чиновника, вступив до львів. т-ва «Просвіта». У вересні 1872 працював концепістом Повітової дирекції скарбу (держ. скарбниці) в Тернополі. Несправедливо звинувачений у пророс. симпатіях, хоча й співпрацював у Тернополі з польс. передовими орг-ціями, в 1874 був переведений до Повітової дирекції скарбу в Коломиї. З 1876 працював у Повітовій дирекції скарбу в Тарнові (тепер Польща). У 1883 Ш. пішов на пенсію, після чого повернувся до Львова. П. у Львові. Останки Ш. перенесено в 1908 до могили батьків на Личаківському цвинтарі.

Дж.: Центральний державний історичний архів України у Львові: Ф. 201, оп. 4а, спр. 3332; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника: Ф. 2. оп. 12; Ф. 2, оп. 304.

Літ.: *Цеглинський Г.* Отець і син. «Зоря», 1887, № 8; *Барвінський О.* Пам'яти Володимира Шашкевича (з нагоди перенесення його мощів до родинної гробниці). «Руслан», 1908, вип. 240; *Возняк М.* Недрукована автобіографія Володимира Шашкевича.

М.М. Швагуляк.

«Неділя», 1911, вип. 34—36; Твори Леоніда Глібова, Ксенофонта Климовича, Володимира Шашкевича. Львів, 1911; *Мудрий М.* Галицькі народовці в 60-х роках XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї. У кн.: Молода нація. Альманах, вип. 3. К., 1996; *Дисак Ф.* Шашкевич В. у газеті «Основа» (1870—1872). У кн.: Збірник праць науково-дослідного центру періодики Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, вип. 7. Львів, 2000; *Середа О.* Володимир Шашкевич у ранньому народницькому русі 60-тих років XIX ст. У кн.: Шашкевичіана. Нова серія, т. 3—4. Львів—Броди—Вінніпег, 2000; *Барвінський О.* Спомини з мого життя. Нью-Йорк—К., 2004; *Arkusza O., Stępień S.*, Szaszkiewicz Włodzimierz. In: Polski słownik biograficzny, t. XLVII/1, zeszyt 192. Warszawa—Kraków, 2010.

С.С. Стемпень.

ШАШКЕ́ВИЧ Григорій (1809—18.08.1888) — укр. громад.-політ. і церк. діяч, греко-катол. священник.

Закінчив Львів. ун-т (теологія) та греко-катол. духовну семінарію (1831). Був священником у с. Чернелиця з 1833 і в с. Угринів бл. Станиславова з 1835. 1848 — співзасн. і заст. голови Станіславівської окружної рус. ради — філії *Головної Руської Ради*, депутат австрійс. парламенту (рейхстагу) (1848—49). 1848—56 — радник Мін-ва освіти у Відні (референт департаменту галицького шкільництва, цензор шкільних підручників). 1858—65 — ректор греко-катол. духовної семінарії у Відні, де отримав звання д-ра богослов'я. З 1852 — канонік, з 1865 — архіпресвітер капітули в Перемишлі, парох кафедрального собору, з 1873 — ген. вікарій консисторії. 1861—66, 1870—76 — посол *Галицького крайового сейму*. З 1867 — член Перемишльської повітової ради та управи. Відомий як активний поборник нац. незалежності українців, поділу Галичини на дві адм. провінції (укр. і польс.) за етнічною ознакою, пристрасний оборонець нар. мови та противник москвофільських тенденцій у письменстві, автор меморандуму, спрямованого проти проєкту латинізації укр. писемності (1859).

Зібрав цінні документи до історії *Азбучної війни в Галичині*, які опублікував І.Франко (Українсько-руський архів, 1912, т. 8).

Автор однієї з перших граматик укр. мови для нар. шкіл (1862) і «Німецько-руської правничої термінології» (1851), виданої у Відні у співавт. з Я.*Головацьким* і Ю.Вислобоцьким. Почесний громадянин м. *Коломиї*, почесний член *Ставропігійського інституту*, член-засн. Галицько-рус. матиці, меценат *Народного дому у Львові*.

Дж.: Листування українських славістів з Францем Міклошичем. К., 1993 (довідка про Г. Шашкевича); Головна Руська Рада. 1848—1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції. Львів, 2002

Літ.: *Франко І.* Азбучна війна в Галичині 1859 р. У кн.: Українсько-руський архів, т. VIII. Львів, 1912; Лірвак з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX століття. Перемишль, 2001 (довідка про Г. Шашкевича); *Стеблій Ф.* Шашкевич Григорій. У кн.: Довідник з історії України. Т. 3 (Р—Я). К., 1999; *Його ж.* Шашкевич Григорій. У кн.: Довідник з історії України (А—Я). К., 2001; *Його ж.* Шашкевич Григорій. У кн.: Історія України: А—Я: енциклопедичний довідник. К., 2008; *Чорновіл І.* 199 депутатів Галицького сейму. Львів, 2010 (довідка про Г. Шашкевича).

Ф.І. Стеблій.

ШВАГУЛЯ́К Михайло Миколайович (21.09.1936—05.08.2013) — історик, д-р істор. н. (1984), проф. (1999).

Н. у с. Дідилів Кам'янко-Бузького р-ну Львів. обл. у сел. родині. У 1960 закінчив істор. ф-т Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка (нині Львів. нац. ун-т ім. І. Франка), 1960—64 — учитель, вихователь школи-інтернату № 7 м. Львова, 1964—67 — аспірант кафедри нової та новітньої історії Львів. ун-ту (з 2010 — кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн, 2023 — світової історії модерного часу). У 1967—73 — асистент, старший викл. кафедри марксизму-ленінізму Львів. зооветеринарного ін-ту (нині Львів. нац. університет ветеринарної медицини і біотехнологій ім. С.З. Ґжицького). У 1973 за конкурсом обійняв посаду старшого наук. співробітника Ін-ту сусп. наук АН УРСР (з 1993 — Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), де пропрацював до 1996 старшим, провідним (1985) наук. співробітником у різних відділах. У 1996 повернувся до Львів. ун-ту на посаду зав. кафедри нової та новітньої історії, яку очолював до 2008, після чого був її професором. Канд. дис. «Боротьба робітничого класу Німеччини на захист своїх соціальних і політичних прав у роки відносної стабілізації капіталізму» захистив у 1969 під керівництвом М.Ф.*Лебовича*, докторську — «Україна в експансіоністських планах німецького фашизму (1933—39 рр.)» у 1984.

Від поч. наук. діяльності в центрі уваги вченого були питання новітньої історії Німеччини, зокрема проблеми соціального розвитку та зовн. політики у міжвоєн. період. Їм присвячено канд. і докторську дис. Монографія «Україна в експансіоністських планах німецького фашизму (1933—39 рр.)» стала помітним явищем у тогочасній рад. історіографії, аргументовано розкривала плани нацистів щодо укр. питання. Після здобуття Україною незалежності наук. інтереси Ш. були зосереджені на вивченні нац. руху українців у західноукр. землях під владою Польщі, укр.-польс. стосунках напередодні і під час Другої світ. війни. Опубл. в Україні та в закордонних виданнях праці вирізнялися скрупульозним опрацюванням джерельного матеріалу, виваженістю наук. висновків. Упродовж всього життя Ш. залишався укр. патріотом і добрим фахівцем. Обирався до складу вчених рад істор. ф-ту, був членом спеціалізованих рад із захисту дис., дав путівку в науку шістьом аспірантам.

П. у Львові.

Праці: Украина в экспансионистских планах германского фашизма. 1933—1939 гг. К., 1983; Насувалась воєнна гроза. Ужгород, 1984 (у співавт.); «Пацифікація». Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність. Львів, 1993; О. Назарук. Зі Львова до Варшави. Утеча перед Совітами в памятних днях 2—13 жовтня 1939 р. Львів, 1995 (укладач); Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки. 1918—1945 рр. Львів, 2005 (у співавт.); Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1945 — початок XXI ст.). Львів, 2011 (у співавт.); Історичні студії: Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (др. пол. XIX — пер. пол. XX ст.). Львів, 2013.

Літ.: Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000). Львів, 2000; Letum non omnia finit (Світлої пам'яті Михайла Миколайовича Швагуляка). «Вісник Львівського університету. Серія історична», 2013, вип. 48.

Л.О. Зашкільняк.

ШВЕ́ДОВ Федір Никифорович (26(14).02.1840—25(12).12.1905) — фізик, фізико-хімік, методист і педагог. Д-р фізики (1870), професор (1870).

Н. у м. *Кілія*. Закінчив 2-гу Одес. г-зію із золотою медаллю, навч. у *Рішельєвському ліцеї*, із 1859 — у *Петербурзькому університеті*; 1863 залишений в ун-ті для підготовки до професорської діяльності, а 1865 відряджений до Німеччини, 2 роки працював у лабораторії Г.-Г.Магнуса (Берлін). Від 1868 і до останнього дня життя викладав у Новорос. ун-ті (*Одеса*; із 1870 — професор, 1895—1903 — ректор).

Автор наук. праць у галузі молекулярної фізики, електрики, метеорології, астрофізики. Одним із перших проводив систематичні дослідження з дендрохронології. Був серед найшанованіших вітчизн. педагогів, наполегливо розробляв і вдосконалював методику і прилади для демонстраційного експерименту, впроваджував активні методи навчання, в числі перших запровадив фронтальні студентські лабораторні заняття з фізики; наприкінці 19 — на поч. 20 ст. був активним прихильником реформи освіти та методів викладання фізики. Багато уваги приділяв розвиткові матеріально-тех. бази та розбудові Новорос. ун-ту, зокрема, перебуваючи на посаді ректора, очолював буд. комісію, яка спорудила будівлі мед., юрид. та філол. ф-тів, б-ки, заснував при Новорос. ун-ті перший у Рос. імперії фізичний ін-т. Член Берлінського фізичного т-ва, Рос. фізико-хімічного т-ва, Новорос. т-ва природознавців.

П. у м. Одеса, похований на місц. кладовищі.

Праці: Recherches expérimentales sur la cohésion des liquides (I). «Journal de Physique théorique et appliquée: 2e série», 1889, t. 8; Recherches expérimentales sur la cohésion des liquides (II). Там само, 1890, t. 9; Дерево, как летопись засух. «Метеорологический вестник», 1892, № 5; Методика физики. Одесса, 1894.

Літ.: *Вейнберг Б.П.* Из воспоминаний о Ф.Н. Шведове. «Журнал Русского физико-химического общества: Физический отдел», 1907, т. 39; *Воларович М.П., Леви С.М.* Памяти Фёдора Никифоровича Шведова (к 50-летию со дня смерти). «Коллоидный журнал», 1956, т. 18, № 2; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. Т. 1: Ректори. Одеса, 2000.

О.К. Янковський.

ШЕВЧЕНКОЗНА́ВСТВО — міждисциплінарна наук. галузь, що вивчає біографію, громадську, фольклористичну, археографічну та ін. діяльність Т.Шевченка, досліджує його творчу спадщину в літературознавчому, мистецтвознавчому, фольклористичному, культурологічному, мовознавчому, істор., філос., етногр., театрознавчому і багатьох ін. аспектах. Ш. пройшло тривалий і складний шлях становлення.

Перші аналітичні відгуки про творчість Шевченка з'явилися після виходу його збірки «Кобзар» (1840), великий суспільний резонанс викликала публікація автобіографічного листа поета до ред. ж. «Народное чтение» (1860) та особливо поява «Кобзаря» 1860. Ш. спершу тільки як галузь літературознавства почало формуватися одразу після смерті поета і художника. У 1860-х нагромаджено основний корпус мемуарів про поета, що поповнювався і в наступні десятиліття.

Подальше становлення Ш. пов'язане з підготуванням до друку видань поетових творів. М.Костомаров і Г.Вашкевич упорядкували і видали «Кобзар» 1867, того ж року у Львові випущено «Поезії Тараса Шевченка» у 2 т. Ф.Вовк і О.Русов на еміграції підготували майже повний корпус поезій Шевченка, виданий у Празі («Кобзар» у 2 т., 1876). Паралельно провадилося вивчення життя і творчості митця. Польс. журналіст Ґвідо де Баттаглії написав монографію «Тарас Шевченко, його життя і твори» (*Battaglia G.* Taras Szewczenko, zycie i pisma jego. Lwyw, 1865), на яку спиралися численні дослідники Шевченкової творчості. Нагромадженню матеріалів про Шевченків життєпис сприяли праця В.Маслова (Маслія) «Тарас Григорьевич Шевченко: Биографический очерк» (М., 1874), а також перший зб. спогадів «Шевченко, его жизнь и сочинения: Сборник материалов для полной биографии Т. Г. Шевченко» (К., 1878) Ф.Піскунова. Найбільш повною, хоч і не позбавленою неточностей, стала праця М.Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченка (свод материалов для его биографии)» (К., 1882). У 1890-х повну біографію «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя» (Т. 1. Л., 1898; Т. 2. 1901) створив О.Кониський. Помітний вплив на вивчення Шевченкової творчості справили публікації М.Драгоманова, Б.Грінченка і особливо І.Франка, якому належить загалом понад 50 шевченкознавчих праць. У результаті тривалої роботи В.Доманицький упорядкував найповніший на той час, без цензурних купюр «Кобзар» (СПб., 1907, 2 вид. 1908, 3 — 1910).

Умови розвитку Ш. радикально змінилися після Укр. революції 1917—21. Термін «Ш.» з'явився 1921 й остаточно закріпився у вжитку наступного року. 1920-ті характеризуються як період оформлення науки про Шевченка у міждисциплінарну галузь. Різноманіття підходів і поглиблення знань про Шевченка та його доробок засвідчують такі збірники, як «Тарас Шевченко» (К., 1921), «Шевченківський збірник» (К., 1924), «Шевченко та його доба» (К., 1925, 1926), річник «Шевченко» (Х., 1928, 1930). Водночас з кінця 1920-х суттєво посилився ідеологічний тиск на науковців, змушених трактувати Шевченкову творчість у річищі марксистсько-ленінської теорії, від початку 1930-х набули розмаху репресії, зокрема проти шевченкознавців, настільки нищівні, що 1936 довелося із залишків заснованого 1926 Ін-ту Тараса Шевченка утворити новий Ін-т укр. літератури ім. Т. Г. Шевченка.

Рад. влада намагалася взяти під жорсткий контроль академічне видання Шевченкових творів. У ВУАН під кер-вом і за ред. С.Єфремова готувалося повне зібрання творів орієнтовно в 8—10 т., з яких вийшли тільки 4-й т.; 1927 (щоденник) та 1929 3-й т. (листування). У складі цього видання 1932 мав вийти друком фундаментальний том (8-й) «Малярські твори» в упорядкуванні і з коментарями О.Новицького (збереглися лише кілька неповних коректурних примірників). З наступного повного зібрання творів друком вийшли лише два томи поезії (1935—37).

Робота над багатотомним виданням творів Шевченка продовжувалася за межами рад. України, хоч у науковців не було доступу до автографів поета. За ред. П.Зайцева з'явилося Повне видання творів Шевченка в 16 т. (Варшава; Л., 1934—1939, без 1-го, 5-го і 13-го; друге видання — в 14 т., Чикаго, 1959—1963).

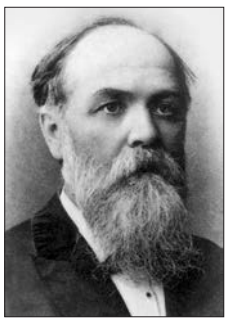

Ф.Н. Шведов.

У 1950—70-х активізувалися текстологічні студії над Шевченковою творчістю (публікації Л.Кодацької, Є.Ненадкевича, В.Бородіна), працівники Ін-ту літератури уклали повний «Опис рукописів Т. Г. Шевченка» (К., 1961). У 1960-х завершено розпочате ще перед війною Повне зібрання творів у 10 т. (1939—64), яке містило і всю мистецьку спадщину. На його основі невдовзі підготовлено удосконалене видання літ. спадщини — Повне зібрання творів у 6 т. (1963—64), що було базовим для масових видань у подальші десятиліття.

Фактографічну базу шевченкознавчих студій у другій пол. 20 ст. забезпечували видання збірників документів (1950, 1963; 1975, 2 вид. — 1982). Активно розвивався жанр літопису життя і творчості. Побачили світ праці Д.Косарика (1955), В.Анісова та Є.Середи (1959, доповнене й уточнене видання, 1976), М. Ткаченка (1961), найдосконаліша з-поміж них — П. Жура «Труди і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка» (1996; укр. переклад, 2003). У 1950—60-х з'явилися біографічні нариси Л.Хінкулова, Є.Кирилюка та ін. Помітним досягненням шевченкознавства став вихід академічної праці «Т. Г. Шевченко. Біографія» (К., 1964) авторства Є.Кирилюка, Є.Шабліовського і В.Шубравського. Новий варіант Шевченкової біографії видано 1984 (до авторів долучилися В.Бородін і В.Смілянська).

Важливе значення мала поява зб. мемуарів: «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників» (К., 1958), «Спогади про Шевченка» (1958), «Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников» (М., 1963), «Спогади про Тараса Шевченка» (1982, мовою оригіналу — 2010, 2011; російськомовний варіант «Воспоминания о Тарасе Шевченко», 1988). Випущено 1-й т. (у 2 кн.) критичного багатотомного видання «Тарас Шевченко у спогадах» (К., 2023). Суттєво збагатили Ш. видання епістолярію: «Листи до Т. Г. Шевченка» (К., 1962), «Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів [ЦНБ АН УРСР]» (К., 1966), «Листи до Тараса Шевченка» (1993), «Епістолярій Тараса Шевченка» у 2 кн. (2020).

Помітними подіями стали двотомне дослідження Ю.Івакіна «Коментар до "Кобзаря" Шевченка» (К., 1964, 1968) і В.Бородіна «Т. Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження і документи. 1840—1862 рр.» (К., 1969). Збагатили Ш. біографічні першоджерельні книжки П.Жура «Третя зустріч» (К., 1970), «Шевченківський Петербург» (Лг., 1964; укр. переклад К., 1972), «Літо перше» (К., 1979), «Дума про Огонь» (1985), «Шевченківський Київ» (К., 1991).

У рад. час вийшли друком численні, хоч і з цензурними пропусками бібліографічні покажчики І.Бойка і Г.Гімельфарб «Тарас Григорович Шевченко. Бібліографія бібліографії. 1840—1960» (К., 1961), М.Багрича «Т. Г. Шевченко. Бібліографічний покажчик (1917—63)» (Х., 1964), кілька покажчиків М.Греська про Шевченка іноземними мовами, Ф.Сарани «Т. Г. Шевченко. Бібліографія ювілейної літератури. 1960—1964» (К., 1968), двотомник колективу бібліографів ЦНБ «Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839—1959» (К., 1963).

У несприятливих сусп. умовах вдалося випустити етапну колективну монографію «Шевченкознавство. Підсумки й проблеми» (1975). Заг. визнання здобув розрахований на широкого читача двотомний «Шевченківський словник» (1976—1977, другий наклад 1978). Не втратила значення і сьогодні ще одна колективна монографія — «Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка» (1980). Важливий внесок у біографічну шевченкіану становлять базовані на архівних матеріалах книжки Л.Большакова, А.Костенка й Е.Умірбаєва, В.Дудка, Г.Зленка, В.Мельниченка та ін. Радикальний поворот в інтерпретації Шевченкової творчості знаменувала поява монографії Г.Грабовича «Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка» (англ. мовою 1982; укр. мовою 1991, 1998).

Чи не найголовнішими досягненням Ш. останніх десятиліть стала поява друком Повного зібрання творів у 12 т. (2001—14) і фундаментального багатопрофільного видання «Шевченківська енциклопедія» в 6 т. (2012—15). Заслужену популярність серед читачів має капітальний нарис І.Дзюби «Тарас Шевченко. Життя і творчість» (2005; 2 вид. 2008).

Незамінними стали матеріали до бібліографії «Тарас Шевченко (1989—2004)» (2004, 2005). Повнотою матеріалів і точністю описів вирізняються покажчики «Тарас Григорович Шевченко: Бібліографія видань творів, 1840—2014» (2014), «Тарас Григорович Шевченко: бібліографія бібліографії видань творів та літератури про нього» (К., 2018), «Тарас Григорович Шевченко: бібліографія літератури про життя і творчість, 2004—2018» (К., 2019). Документальна шевченкіана повнилася двотомним виданням «Слідчо-наглядові справи Тараса Шевченка. Корпус документів (1847—1859)» (К., 2018—2020).

У царині Ш. нині працюють М.Бондар, С.Гальченко, Г.Грабович, Г.Клочек, В.Мельниченко, Є.Нахлік, В.Пахаренко, В.Поліщук, Н.Чамата та багато ін. Київ. нац. університет ім. Т. Шевченка щороку, а Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького — регулярно проводять шевченківські конференції. Від 1954 виходять друком збірники праць наук. шевченківських конференцій (у 2024 випущено 42-й), спеціалізовані періодичні видання: щорічник «Шевченків світ» (від 2008, у 2024 вийшов 17-й вип.) і «Шевченкознавчі студії» (започатковано 1994, у 2024 з'явився 27-й вип.).

Сучасне Ш. характеризується плюралізмом методологічних підходів до інтерпретації спадщини поета і художника.

Літ.: *Машкин А.* Шевченкознавство як наука. «Вісті ВУЦВК», 1922, № 58, 11 берез.; *Айзеншток І.* Шевченкознавство — сучасна проблема. Х., 1922; *Айзеншток І.Я.* Організація шевченкознавства. Х., 1928; *Дорошкевич О.* Сучасний стан шевченкознавства. «Шевченко. Річник 2-й» 1930; *Кирилюк Є.П.* Стан і завдання радянського шевченкознавства. К., 1957; *Комишанченко М.П.* З історії українського шевченкознавства: Творчість Т. Г. Шевченка в оцінці дожовтневого літературознавства. К., 1972; Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. К., 1975; *Павличко С.* Моделі шевченкознавства в радянській і нерадянській науці. У кн.: Світи Тараса Шевченка (Зап. НТШ. Філол. секція; Т. 214). Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто; Л., 1991; *Мовчанюк В.* Від шевченкознавства радянського до українського. «Слово і час», 1993, № 9; *Одарченко П.* Шевченкознавство на Україні в 1961—1981 роках. Ніжин, 1995; Шевченкознавство у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (1860—2010): Сторінки історії. К., 2011; *Жулин-*

ський М. Шевченкознавство: стан і перспективи. У кн.: Тарас Шевченко і народна культура, кн. 1. Черкаси, 2004; *Ільницький М.* Еміграційне шевченкознавство: спектр інтерпретацій. «Слово і час», 2012. № 3, 4; *Пахаренко В.* Постмодерністська парадигма шевченкознавства: пошук логіки. «Вісник Черкаського університету». Серія «Філологічні науки», 2012, № 38 (251); Тарас Шевченко в критиці, т. 1—2. К., 2013—2016; Шевченкознавство в сучасному світі. К., 2014; *Білокінь С.* Большевизм і шевченкознавство. У кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 25. Л., 2015; *Боронь О.* Шевченкознавство на сучасному етапі: стан і перспективи розвитку. У кн.: Шевченків світ, вип. 8. Черкаси, 2015; Шевченкознавство. У кн.: Шевченківська енциклопедія, т. 6. К., 2015; *Смілянська В., Боронь О.* Під знаком Шевченка (шевченкознавство — чільний напрям досліджень в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ). «Слово і час», 2017, № 9.

О.В. Боронь.

ШЕХО́ВИЧ Северин (01.08.1829—1872) — галицький журналіст і письменник москвофільського спрямування. Видавець і редактор перших жін. журналів — «Лада» (1853), «Русалка» (1866—70), гол. ред. газ. «*Зоря Галицька*» (1854), який наблизив її мову до рос., співред. газ. «Сімейна бібліотека» (1855—56), «Письма до громады» (1863), «Школа» (1865), «Господар» (1869), «Правотарь» (1868—69), читанки (1879, 1886) та ін. Автор віршів, повістей «Павлина Петровна» (1855), «Попадянка й попадеграфіянка» (1862). Друкував «*язичієм*» і нар. мовою. Член *Ставропігійського інституту.*

І.В. Орлевич.

ШИ́ЛЛІНГ Микола Миколайович (16.12.1870—1946) — військ. діяч, учасник *Білого руху*, ген.-лейтенант (1919).

Закінчив Миколаїв. кадетський корпус, 1-ше Павлівське військ. уч-ще (1890). Учасник *Першої світової війни*, ген.-майор (1915). З 1918 — у Білому русі. Із червня 1919 на чолі 3-го армійського корпусу *Добровольчої армії* воював проти ЧА в Пн. Таврії та Криму. З вересня 1919 — ген.-губернатор і команд. військами Новоросії у складі *Збройних сил Півдня Росії*. Пізніше перебував у Криму в резерві *Російської армії* П.*Врангеля*. З листопада 1920 — в еміграції в Чехословаччині.

У травні 1945 заарештований підрозділом *СМЕРШУ*, невдовзі звільнений.

П. у м. Прага на початку 1946.

Літ.: Список генералам по старшинству: исправлен по 10 июля 1916 года. Пг., 1916; *Рутыч Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России (материалы к истории Белого движения). М., 1997; *Клавинг В.В.* Белая гвардия. СПб., 1999.

В.А. Гриневич.

ШИ́ЛОВ Юрій Олексійович (н. 4.10.1949) — археолог, літератор, автор численних праць у жанрі «фолк-хісторі»; ідеолог одного із сучасних варіантів *слов'янофільства*, що поєднує укр. і рос. націоналізми з *антисемітизмом*. Автор концепції прабатьківщини *аріїв*; твердив, що арійська степова скотарська спільнота сформувалася під впливом сусідньої трипільської д-ви Аратта (яку утворили лісостепові землероби); останню вважав «найдавнішою у світі первісно-комуніст. індоєвроп. д-вою», звідки «вели свій рід шумерські царі». Твердив, що шумерська писемність зародилася в Україні, звідки шумерські жерці перенесли її через Кавказ у Месопотамію. Стверджував, що відкрив первинне, дохристиян. Спасительство — «ін-т зняття суспільних протиріч цивілізації». Розпрацював «нову теорію історії людства». Концепції Ш. зазнали жорсткої консолідованої критики у професійному наук. середовищі як антинаукові. Основна праця Ш. — «Прародина ариев» (1995; 2013) (див. також *Трипільський міф*).

Н. у с. Обіточне (Приморського р-ну Запоріз. обл.). Середню школу закінчив 1966 у м. Приморськ (Запоріз. обл.). 1972 закінчив істор. ф-т Моск. держ. ун-ту (кафедра археології). 1977 закінчив аспірантуру при Ін-ті археології АН УРСР (див. *Інститут археології НАН України*; ІА), 1982 захистив канд. дис. «Нижнее Поднепровье в середине III — середине II тыс. до н. э. (Исследование культурно-исторического процесса)». У 1971—98 працював в ІА (у відділах первісної археології та новобудовчих експедицій), обіймав посади від лаборанта до старшого наук. співробітника. Досліджував степові кургани. 1987 розпочав роботу над докторською дис. «Духовна культура населення Пд.-Сх. Європи епохи міді та бронзи». Намагався її захистити спочатку в ІА (1995), а потім на кафедрі археології істор. ф-ту Моск. держ. ун-ту, але в обох випадках дис. не взяли до розгляду.

1996—97 перебував у творчій відпустці, під час якої працював у *Москві*, де очолював науково-культурологічний відділ «Российского общенародного движения» (лідер руху — рос. націоналіст С.Бабурин). 1998 був звільнений з ІА. У 1999—2002 — зав. відділом давньої історії київ. громад. Міжнар. ін-ту соціоніки. З 2001 — проф. в Укр. військ.-козац. ін-ті (з 2008 — Ін-т соціальних наук і самоврядування) у складі Міжрегіональної академії управління персоналом. У 2006—15 зав. кафедри українознавства цього ін-ту. 1999 власним коштом видав у РФ неопубліковані праці В.*Даниленка.*

Член шести громад. академій України, РФ, США, член Нац. спілки письменників України (1994) і Союзу письменників Росії (1995). Брав участь у 7-му Всеслов'ян. з'їзді (Прага, 1998), де був обраний головою істор. секції Всеслов'ян. собору — міжнар. об'єднання громад. позапартійних орг-цій слов'ян. країн. Член ради старійшин громад. орг-ції «Укр. козацтво» (де має звання ген. армії). Засн. меморіального комплексу «Козацькі могили» у м. Горішні Плавні (Полтав. обл.). Співзасн. приватного музею *«Прадавня Аратта — Україна»* у с. *Трипілля*.

У м. Горішні Плавні на честь Ш. встановлено прижиттєвий пам'ятний знак (2005).

Тв.: Космические тайны курганов. М., 1990; Прародина ариев: история, обряды и мифы. К.,1995; Праісторія Русі-України. К.—Хмельницький, 1998; Победа. К., 2000; «Велесова книга» та актуальність прадавніх учень. Збірка статей. К., 2001; Истоки славянской цивилизации. К., 2004; Брама Безсмертя. Роман, повести, рассказы, сценарии, поэма. К., 2006; Українська національна ідея. Збірка статей. К., 2007; Трипілля: аратто-арійсько-українські казки. К., 2008; Основы славянской цивилизации. М., 2008; Історична Аратта чи археологічне «Трипілля»? К., 2009; Україна у контексті світової цивілізації. К., 2012.

Літ.: *Залізняк Л.Л.* Новітні міфи в індоєвропеїстиці Східної Європи. «Археологія», 2002, № 4; *Відейко М.Ю.* Тема Трипільської культури у сучасному «праісторичному» міфотворенні. «Археологія», 2005, № 2; *Гершкович Я.П.* Псевдоархеологія на пострадянських просторах: неусвідомлена небезпека. «Археологія», 2011, № 2; Біографія Ю. Шилова. Web:

М.М. Шиллінг.

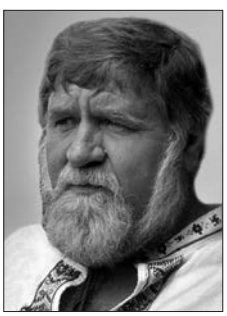

Ю.О. Шилов.

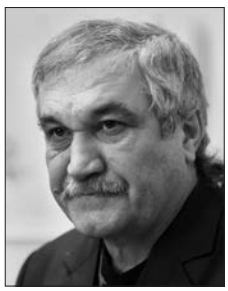

В.М. Шкляр.

http://www.shilov.org.ua/; Бібліографія Ю. Шилова. Web: http://www.shilov.org.ua/books.html

Ред.

ШИРОКОМАСШТА́БНЕ ВТО́РГНЕННЯ РОСІ́ЙСЬКОЇ ФЕДЕРА́ЦІЇ В УКРАЇ́НУ 24 ЛЮ́ТОГО 2022 РО́КУ — див. *Збройна агресія Російської Федерації проти України, продовження, 2019—2022)*.

ШІ́НДЛЕР Камілл Гаврилович (15.06.1869—1940) — учений у галузі с.-г. механіки, педагог, засн. випробувань землеробських машин і знарядь в Україні та Європі.

Н. у м. Твер у сім'ї швейцарських громадян. Середню освіту здобув у Тверському реальному уч-щі (1887), вступив до Імператорського Моск. тех. уч-ща, здобув фах інженера-механіка (1893). Поступив на службу механіком цукрового з-ду братів Гарденіних бл. м. Липецьк Тамбовської губ., де працював до 1895. Подорожував Європою, де поглиблено вивчав землеробські машини й знаряддя. Після повернення займався приватними роботами з монтажу обладнання на фабриках, а влітку 1896 керував практичними заняттями студентів із вивчення с.-г. машин в Моск. с.-г. ін-ті. Став одним з організаторів першого в Росії конкурсу-виставки с.-г. машин на Бутирському хуторі (1896). Як кращого спеціаліста в галузі землеробських машин Мін-во землеробства і держ. майна направило Ш. до Німеччини, Франції, Англії і Пн. Америки з метою вивчення землеробського машинобудування. Там він працював у цехах заводів с.-г. машинобудування, переймаючи досвід зарубіжних колег. Із закордонного відрядження повернувся в червні 1898, працював лаборантом с.-г. станції при Харків. технолог. ін-ті, а з 25 верес. 1898 — викладав креслення. Директор Харків. технологічного ін-ту, учений у галузі механіки та опору матеріалів проф. В.Л.Кирпичов після призначення ректором новоствореного Київ. політех. ін-ту (КПІ) запросив Ш. на роботу, на посаду виконувача обов'язків проф. по кафедрі прикладної механіки, де він викладав механіку на с.-г. від-ні та спец. курс із с.-г. машинобудування — на мех. відділенні. Ш. доручають організувати станцію випробувань землеробських машин і знарядь (1900), яка студентам агроном. і мех. фак-тів вишу дозволяла ознайомлюватися і досліджувати різні типи та конструкції землеробських машин і знарядь безпосередньо у роботі. Велась наук. робота щодо вивчення окремих питань механізації сіл. госп-ва та розробки методик і приладів для дослідження землеробських машин. Ш. належить першість в обгрунтуванні функцій випробувальної станції, системному підході до її організації та у великій, кропіткій роботі з реалізації наук. і практичних задумів. Був обраний на посаду декана с.-г. від-ня КПІ (1904). Член Бюро с.-г. механіки Вченого комітету Мін-ва хліборобства Росії. У лютому 1911 звільнений з КПІ з політ. мотивів. До 1919 працював у різних приватних установах Рос. імперії, пов'язаних із імпортом, реалізацією та виготовленням с.-г. техніки: дир. правління Рос. комісіонерства з торгівлі с.-г. машинами т-ва «Работник» у Петербурзі і консультант вирва на заводах-постачальниках (з квітня 1911), голова двох т-в землеробських машин і знарядь у Рязані та Олександрівську Катериносл. губернії (1911—16); зав. тех. бюро Товарного відділу Моск. нар. банку (1917—21); член ради і правління Всерос. закупівельного союзу с.-г. кооперації («Сільськосоюз») (1918—21). Згодом від'їжджає до Лондона як уповноважений «Сільськосоюзу».

Ш. з 1919 легально, як швейцарський підданий, емігрував в Англію, виконуючи обов'язки уповноваженого «Сільськосоюзу» і дир. брит. компанії «Селосоюз Лімітед», а згодом, у 1921 — у Чехословаччину. Голова Комісії та декан с.-г. від-ня, зав. кафедри «Машинознавство» Рос. ін-ту с.-г. кооперації в м. Прага (1927—28). Працював над удосконаленням і розробкою нових конструкцій ґрунтообробних машин (1930—40).

П. і похований у Празі.

Творча спадщина Ш. налічує 26 наук. праць, серед яких монографія «Теорія і конструкція орних знарядь» та атлас «Політипажі, ескізи і креслення машин-знарядь сучасного сільського господарства», що містив 2420 рисунків і 56 таблиць і тривалий час використовувався у навч. процесі. Ш. започаткував вперше в Україні та Європі станцію випробувань землеробських машин і знарядь не виключно камерального, а й агротехнічного спрямування, яка була першим повноцінним осередком НД роботи з вивчення землеробських машин і знарядь та протягом майже десяти років з 1900 — єдиною діючою станцією в країні.

Літ.: *Вергунов В.А.* Почему мы забыли Шиндлера? «Зеркало тижня», 2001, № 41 (365); *Вергунов В.А.* Хронологія розвитку плута до першої чверті XX століття. «Наукові праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського», 2003, вип. 11.

В.А. Вергунов.

ШКЛЯР Василь Миколайович (н. 10.06.1951) — укр. письменник, громад.-політ. діяч.

Н. у с. Ганжалівка Лисянського р-ну Черкас. обл. 10-річну школу закінчив у Звенигородці. 1968 вступив на філол. ф-т Київського держ. ун-ту. За програмою студентського обміну деякий час навчався у Єреванському ун-ті. Після закінчення Київ. ун-ту в 1973 працював журналістом.

1977 надруковано першу збірку прози «Перший сніг», книжки для дітей: «Шовкова нитка» (1976), «Черешня в житі» (1983), «Шовковий дощик» (1984) та ін. Членом Спілки письменників України Ш. став у 1978, а в 1999 увійшов до Асоціації укр. письменників. У 2000—04 працював гол. ред. вид-ва «Дніпро». Займався політ. діяльністю: з 1991 по 1998 був членом Укр. республіканської партії; з 2015 по 2020 входив до складу Укр. об'єднання патріотів (УКРОП).

Романи Ш. почали з'являтися друком із середини 1980-х: «Праліс: Тінь сови» (1986; у 2014 вийшов під назвою «Тінь сови: Там, де живе душа»), «Ностальгія» (1989; у 2021 опубліковано під назвою «Спів Божої пташки»). Проте ці твори не були належно оцінені тогочасною критикою. Більший успіх у літературознавців і читачів мав гостросюжетний роман «Ключ» (1999), який неодноразово перевидавався та отримав численні літературні відзнаки, зокрема «Золотий Бабай». Ш. став «батьком українського бестселера». 2001 вийшов роман «Елементал» (у 2018 виданий під назвою «Самотній вовк»), в основу якого лягли враження автора від діяльності у політ. журналістиці (2002 був відзначений першою премією від «Коронації сло-

ва» в номінації «Романи»). 2003 світ побачив твір «Кров кажана» (ін. назва: «Нікуб: Кров кажана», 2010), у жанровій структурі якого поєднано елементи детективного, психологічного та містичного романів.

Найбільшу популярність письменнику принесли його істор. романи «Залишенець. Чорний Ворон» (2009) і «Маруся» (2014), у яких відтворені героїчні й трагічні сторінки укр. повстанського руху 1920-х. За роман «Залишенець. Чорний Ворон» у 2011 Ш. отримав Нац. премію України ім. Т. Шевченка, проте письменник відмовився від нагороди, у такий спосіб висловивши протест проти антиукр. гуманітарної політики тогочасної влади. Того ж року Ш. вперше в укр. історії було вручено Народну Шевченківську премію, кошти на яку зібрали меценати і пересічні громадяни України (вручення відбулося 17 квітня в урочищі Холодний Яр бл. пам'ятника на місці останнього бою отамана Василя Чучупаки).

Роман «Залишенець. Чорний Ворон» вийшов 2009 відразу у двох вид-вах — київському «Ярославів Вал» під назвою «Чорний Ворон» і в харківському «Клуб сімейного дозвілля» під назвою «Залишенець». Твір присвячено замовчуваній за рад. часів темі повстанського руху проти окупаційної більшовицької влади у 1920-х. Джерелом роману стали архів. матеріали, зокрема документи Галузевого держ. архіву СБУ, твори й спогади Юрія Горліс-Горського, Івана Лютого-Лютенка, Михайла Дорошенка, праці Романа Коваля. Фактичний та документальний матеріал відтворено в майстерній белетризованій формі, яка поєднує істор. й любовну лінії, психологізм та сюжетну динаміку, що забезпечило роману численну читацьку аудиторію. Ш. зосередився на відтворенні найскладнішого періоду повстанського руху, відчайдушній боротьбі «залишенців» — тих, хто не склав зброї. Образ гол. героя збірний, у ньому синтезовані риси декількох отаманів Холодного Яру, які діяли під псевдо «Чорний Ворон» (Р.Коваль, 2013). Поєднання реальних та містичних чинників в образі гол. героя, у постатях повстанців, їхня героїзація й певна міфологізація увиразнює тезу про те, що герої не вмирають й незнищенними є прагнення до волі й боротьба за неї. У творі реалістично показано становище армії *Української Народної Республіки*, висвітлено окремі аспекти діяльності С.Петлюри, його оточення та більшовиків. У контексті актуалізації істор. пам'яті письменник намагається пояснити причини поразки України під час Визвольних змагань 1917—21, апелює до героїчних часів 2-ї пол. 18 ст., увиразнює трагічні уроки історії. 2019 за сюжетом роману був знятий однойменний фільм (автор сценарію Т.Антипович, режисер Т.Ткаченко).

Художньо відтворювати маловідомі істор. факти антибільшовицького повстанського опору 1920-х Ш. продовжив у романі «Маруся». Твір написано на основі документальних свідчень про родину Соколовських із Житомирщини (чотирьох братів і сестру Олександру, яка увійшла в історію й легенди під псевдо «Маруся») та її участь у повстанському русі в 1917—21. На основі реальних фактів письменник показав особливості боротьби з більшовиками армії УНР та Укр. галицької армії, розкрив значення повстанських загонів у нац.-визвольному процесі. Попри домінування жанрових чинників істор. роману, важливу роль у творі відіграють елементи авантюрно-пригодницького, любовного, психологічного роману. В образі головної героїні — отаманки Марусі — втілена ідея незнищенності укр. народу, його нескореності в боротьбі за свою землю й свободу.

Нац.-визвольну тематику актуалізує Ш. і в невеликому романі «Чорне сонце» (2015), проте розкриває її вже на матеріалі подій сучасності, а саме: окупації Донбасу та Луганщини Росією у 2014. Прототипом роману став знайомий письменника — військ. полку «Азов». Роман «Троща» (2017) поєднує кілька часових пластів (1940-ві і 1970-ті), елементи істор., детективного, психологічного жанрових різновидів. На основі документальних свідчень Ш. висвітлив діяльність Укр. повстанської армії, зокрема бандерівського підпілля у 2-й пол. 1940-х. 2019 роман «Троща» був відзначений Всеукр. літ. премією ім. В. Симоненка в номінації «За кращий художній твір». У романі «Характерник» (2019) Ш. звернувся до подій 2-ї пол. 17 ст., відтворивши діяльність Івана Сірка, уклад життя на Запороз. Січі, типізовані образи козаків. В істор. контексті роману значна роль містичного начала, носієм якого є характерник Кирик. У 2020 за роман «Характерник» письменник отримав Всеукр. літ. премію ім. М. Коцюбинського. У романі «Заячий костел» (2024), присвяченому литовському національно-визвольному русі, Ш. розкриває тему боротьби литовців проти тоталітаризму, увиразнює суголосність анірад. опору укр. і литовського народів.

Ш. залишається одним із найпопулярніших сучасних укр. письменників, твори якого відзначені багатьма літературними нагородами, з-поміж яких: «Золоте перо» (1995), «Золотий Бабай» (1999), «Коронація слова» (2002) та ін. Твори Ш. перевидаються численними тиражами, перекладаються багатьма мовами світу (англ., болг., словац., португальською, вірм., швед. та ін.). У 2015 Ш. отримав від «Коронації слова» відзнаку «Золотий письменник України».

Тв.: Елементал. Львів, 2001; Залишенець. Х., 2009; Чорний Ворон. К., 2009; Залишенець. Чорний Ворон. Х., 2013; Кров кажана. Х., 2013; Маруся. Х., 2014; Ностальгія. Х., 2014; Троща. Х., 2017; Ключ. Х., 2018; Самотній вовк. Х., 2018; Тінь сови. Х., 2018; Характерник. Х., 2019; Треба спитати у Бога. Х., 2019; Спів Божої пташки. Х., 2021; Чорне сонце. Х., 2023; Заячий костел. Х., 2024.

Літ.: *Дорошенко М.* Стежками Холодноярськими: спогади. 1918—1923. Філадельфія, 1973; *Лютий-Лютенко І.* Вогонь з Холодного Яру: спогади. Детройт, 1986; *Коваль Р.* Героїзм і трагедія Холодного Яру. К., 1996; *Коваль Р.* Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. К., 1998; *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр: документальний роман. Дрогобич, 2008; *Голобородько Я.* «Чоловіча» проза Василя Шкляра. «Вісник Національної академії наук України», 2010, № 4; *Завальнюк К., Стецюк Т.* Українська амазонка Олександра Соколовська (отаманша Маруся). Вінниця, 2010; *Стадніченко О.* Роман Василя Шкляра «Чорний Ворон»: історична та художня правда. «Вісник Запорізького національного університету», 2010, № 2; *Крутивус З.* Знак з того світу: «Чорний Ворон» («Залишенець») Василя Шкляра — коректна відповідь недругам України. «Березіль», 2011, № 3—4; *Миколаєнко А.* «Чорний Ворон»: сигнал для суспільства. «Літературна Україна», 2011, № 5; *Андрійченко Н.* Архетипологія роману Василя Шкляра «Чорний Ворон». «Слово і Час», 2013, № 8; *Коваль Р.* Чорний

Й. Шмідт.

Ворон: п’ять біографій. К.—Вінниця, 2013; *Каплюк К.* Міфологічна складова тексту роману «Нікуб. Кров кажана» В. Шкляра. «Теоретична і дидактична філологія», 2014, Вип. 17; *Белімова Т.* Образ повстанця в сучасному українському історичному романі (В. Шкляр «Чорний Ворон. Залишенець», А. Кокотюха «Справа отамана Зеленого. Українські хроніки 1919 р.»). «Компаративні дослідження слов’янських мов і літератур: Пам’яті академіка Леоніда Булаховського: Зб. наук. праць», 2015, вип. 27; *Галич А.* Поліфонічність портрета Марусі в однойменному романі В. Шкляра. «Літературний процес: методологія, імена, тенденції: Зб. наук. праць (філологічні науки)», 2015, № 6; *Коваць ка О.* Тубільний міф як сховок від колоніальної реальності у «Ностальгії» В. Шкляра. «Слово і Час», 2015, № 6; *Насмінчук Г.* «Свій — Чужий» в романі «Чорний Ворон» В. Шкляра. «Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки», 2015, вип. 38; *Насмінчук Г.* Художній світ роману «Маруся» В. Шкляра. «Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки», 2015, вип. 40; *Ушневич С.* Осмислення національної ідентичності в романі «Залишенець. Чорний Ворон» Василя Шкляра. «Прикарпатський вісник НТШ. Слово», 2015, № 2(30); *Пухонська О.* До витоків національної травми або «білі плями» «темної пам’яті» у романі Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон». «Синопсис: текст, контекст, медіа», 2016, № 3(15); *Пономаренко В.* Поетика та проблематика романів «Чорний Ворон» («Залишенець») та «Маруся» Василя Шкляра. К., 2019.

І.Л. Приліпко.

ШМІДТ Йозеф (04.03.1904—16.11.1942) — лірично-драм. тенор, оперний співак зі світ. ім’ям.

Н. у с. Давидени (нині с. Давидівка Сторожинецького р-ну Чернів. обл.) в сім’ї бідного орендаря. 1918 вступив до г-зії та став учасником хору Чернів. синагоги. Водночас займався у класі співу відомого педагога вокалу Чернів. муз. т-ва Феліції Лерхенфельд-Грималі.

У липні 1924 в *Чернівцях* відбувся перший концерт, де співак виконав арії з опер Дж.Пуччіні, Дж.Верді, Ж.Бізе, Дж.Россіні. Для продовження навчання оселився в Берліні (Німеччина) — тогочасному центрі муз. життя Європи.

1929 відбулися перші концерти Ш. за кордоном: в Антверпені (Бельгія) та Берліні, розпочалася співпраця з Берлінським радіо, де Ш. дебютував 18 квітня 1929 зі знаменитою арією Васко да Гами з опери Дж. Мейєрбера «Африканка», яка фактично зробила його радіозіркою.

До 1933 Ш. виконав 37 оперних партій на радіо, але з приходом до влади у Німеччині націонал-соціалістів Ш. заборонили виступати на радіо, а пізніше і в кіно. Негативне ставлення влади до євреїв змусило співака покинути Німеччину й перебратися до *Відня*, де він прожив 5 років. За цей час відбулися концерти Ш. в різних містах Європи, у Хайфі, Тель-Авіві (нині обидва міста в Ізраїлі), *Єрусалимі*, Чернівцях, де він співав нім., італ., франц., румун., польс., голл., іспанською, арамейською мовами. Виступав із такими зірками сцени як тенор Л.Слезак та відома акторка Ф.Ріхард. 1936—37 Ш. відвідав з концертами США (зокрема 5 концертів у Карнегі-Холі), де його зустрічали як відомого співака-кіноактора. 7 березня 1938 покинув Австрію й перебрався до Брюсселя (Бельгія), став солістом Брюссельської королів, опери.

З початком *Другої світової війни* Ш. перебрався на південь Франції, у вересні 1942 разом із групою біженців опинився на кордоні зі Швейцарією. Ш. направили до табору інтернованих осіб Жиренбад в Цюриху, де він і помер.

У творчій спадщині Ш. майже 200 фонограм, 9 муз. фільмів за його участю.

Сторіччя від дня народження Ш. відзначалося в Берліні, Відні, Чернівцях, адже Німеччина, Австрія, Україна вважають його «своїм Карузо». У Відні є площа ім. Й. Шмідта. У Берліні ім’ям співака названо вулицю й муз. школу; на будинку, де він жив, встановлено меморіальну дошку. У Чернівцях у грудні 1990 відкрито меморіальну дошку Ш. у кінотеатрі «Чернівці» — колишньому Темплі (центр, синагозі міста), де співак розпочав творчу діяльність, а восени 2000 на «Алеї зірок» у Чернівцях засяяла зірка Ш. У січні 2008 в Тель-Авіві у сквері поблизу будівлі Опери коштом світ. співтовариства буковинських євреїв Ш. було встановлено меморіальний камінь.

Літ.: *Fassbind A.A.* Joseph Schmidt. Zürich, 1992; Шмідт Йозеф. У кн.: *Богайчук М.А.* Література і мистецтво Буковини в іменах: Словник-довідник. Чернівці, 2005; *Флейдерман Л.* Триумф и забвение буковинского Карузо. «Зеркало недели», 2009, 10 октября.

С.В. Герегова.

ШПИТА́ЛЬ (лат. hospitale, hospitium від hospitalis «гостинний») — у середньовіччі та ранній модерний час благодійна установа, яка давала тимчасовий або постійний притулок мандрівникам, убогим, сиротам та знайдам, старим і хворим. З часом назва «ш.» / «госпіталь» закріпилась за військ. лікувальними закладами (така традиція збереглася й донині).

На появу шпиталів вплинуло зростання кількості міськ. населення у середньовічній Європі, що створювало сприятливе середовище для поширення епідемій. Шпиталі виникали саме у містах, а не в сільс. місцевості, де не виникало значної потреби догляду за вбогими та старими. Перші шпиталі на території сучасної України виникають у 2-й пол. 14 ст. в Галицькій Русі (*Руському домені короля*) і мають етнічно-конфесійний характер: католики, православні, вірмени, євреї створюють власні притулки. За характером опіки шпиталі поділялись на міські або публічні (діяли під патронатом магістрату) та парафіяльні, або шпиталі нац. громад (функціонували при відповідних монастирях, костелах, церквах та братствах). Кількість шпиталів у містах залежала від чисельності населення. Найбільше число шпиталів існувало у *Львові* (більше 20).

Аж до кін. 18 ст. шпиталі не становили прямої аналогії до сучасних лікарень, оскільки ступінь мед. допомоги в них була мінімальною. Опіка над хворими, попри поступове становлення світської медицини, була прерогативою церкви й перебувала в руках духовних осіб. Ш. давав притулок, а про решту мав подбати сам хворий. Шпитальні «діди» та «баби» часто допомагали при зборі пожертв на користь церков і братств. У разі смерті мешканця Ш. пол. його майна йшла на оплату поховання та літургію, друга пол. — на користь Ш., а його рідня втрачала право на успадкування.

Літ.: *Крип’якевич І.* Українські шпиталі у Львові в XVI—XVIII ст. «Діло» (Львів), 1929, 5 червня; *Ziembicki W.* Założenie klasztoru i szpitala oo. Bonifratrów we Lwowie. Lwów, 1932; *Оборин Н.* Львовские украинские шпитали XVI—XVIII века. «Советское здравоохранение». 1958.

№ 4; *Słoń M.* Hospitals in the city of Lwow in the Middle Ages. «Acta Poloniae Historica», 1997, t. 75; *Вуйцик В.* Шпиталь і костел св. Лазаря у Львові. «Галицька брама», 1998, № 11; Szpitalnictwo w dawnej Polsce. Warszawa, 1998; *Потимко О.* Братські шпиталі Львова XVI—XVIII ст. «Наук. зошити істор. ф-ту Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка», 2003, вип. 5—6; *Її ж.* Шпиталі Львова XIV—XVIII ст. (Історіографічні спостереження). «Записки Наукового Товариства імені Шевченка». Т. CCLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2006; *Її ж.* Розвиток медицини у Львові в XIV—XVIII ст.: література, проблеми, дискусії. Львів, 2012.

М.М. Капраль, О.З. Потимко

Після появи у Галицькій Русі шпитальна традиція поступово поширилася й на інші регіони сучасної України, зазнаючи певних трансформацій та набуваючи місц. особливостей. У *Гетьманщині* Ш. (або «богадільня») — це притулок для хворих і калік при церкві чи монастирі. Усупереч модерним істор. уявленням, Ш. не був лікувальним закладом і не пропонував мед. допомогу, натомість надавав притулок та можливість ізолювати «небезпечних» хворих від сусп-ва, унормувати їх статус. Ш. являв собою звичайну хату, переважно на церк. дворі, де мешкали жебраки, немічні, хворі. Найбільш поширеним захворюванням була сліпота. Також фіксуються каліцтва, безумство та ін. Чисельність мешканців була різною, напр., за даними *Генерального опису Лівобережної України 1765—1769*, у Ш. Воскресенської церкви Переяслава (див. *Переяслав-Хмельницький*) проживало 4 особи, а в Ш. *Ніжина* — 27. Основним контингентом були жінки, котрі могли мешкати в Ш. разом із дітьми, рідше разом із чоловіком. Окремі Ш. могли мати постійне джерело прибутків, так, універсалом гетьмана І. *Скоропадського* від 1718 новоутвореній богадільні у *Глухові* було надано присілок і частину прибутків з млина. Загалом же шпитальні жебраки жили «з подання охочих благодійників», зокрема, з пожертв парафіян чи інституцій (братства, цехи), церк. доходів. Через хвороби, схильність до девіацій, жебракування мешканці Ш. належали до маргіналізованих прошарків сусп-ва.

Літ.: *Василенко В.* По вопросу о призрении слепых и всяких нищих. «Киевская старина», 1904, № 7—8; *Дидик-Меуш Г.* Українська медицина. Історія назв. Львів, 2008; *Ефименко П.* Шпитали в Малороссии. «Киевская старина», 1883, № 4; *Лазаревский А.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. «Основа», 1982; *Мальцева А.* О малорусских «шпиталях». «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», 1907, вып. 4; *Сердюк І.* Населення міських шпиталів Лівобережної України у другій половині XVIII ст. У кн.: Історія релігій в Україні. Львів, 2008.

І.О. Сердюк.

ШПИТА́ЛЬНИЙ ТРО́ЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р при Києво-Печерській Лаврі — див. *Больницький Троїцький монастир.*

ШПИТКО́ВСЬКИЙ Іван Владиславович (17.05.1880—09.02.1969) — історик, педагог, священник, дослідник *гайдамацького руху* та *Коліївщини*. Д-р філософії (1934). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1930), член *Українського богословського наукового товариства* (1936).

Н. у с. Джурин (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.). Навч. у г-зіях у *Бучачі*, *Бережанах*, на філос. (1903—09) та юрид. (1909—13) ф-тах Львів. ун-ту. 1906—08 — заст. дир. *Бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка у Львові*. Викладав історію у Львів. нім. г-зії (1909—10), згодом — у польс. і укр. г-зіях у *Перемишлі*. 13 липня 1912 переведений до *Коломиї*, де став одним із засновників науково-популярного вид-ва «Загальна книгозбірня», розпочав колекціонувати давні книги, ікони, предмети побуту, археол. знахідки, що згодом увійшли до фондосховищ Покутсько-Гуцульського музею. У роки *Першої світової війни* (1914—18) — на фронті. Після завершення війни вчителював у Бучачі, Бережанах, Тарнобжегу (нині місто Підкарпатського воєводства, Польща), *Львові*, Перемишлі та ін. Організатор 2—5-го з'їздів укр. музейників, член Спілки польс. музеїв (1934—39), засн. музею «*Стривігор*» (Перемишль, 1930). Згодом — викладач середньої школи (1940—41), і Торговельної та Хімічної шкіл і приватної жін. г-зії з укр. мовою навчання (1943—45) в Перемишлі. По завершенні *Другої світової війни* — старший бібліотекар, бібліограф відділу рукописів Львів. філіалу б-ки АН УРСР, за сумісництвом — викладач історії середніх віків у Львів. ун-ті. 1949—60 — зав. сфрагістично-нумізматичного музею Львів. ун-ту.

Ш. — відомий дослідник гайдамацького руху і Коліївщини. На поч. 20 ст. опублікував перші наук. праці, зокрема опис рукопису твору архіпресвітера греко-катол. капітулу в *Луцьку* Т. *Бродовича*, а також низку мемуарів з історії Коліївщини — «Мемуар ржищівського тринітарія про Коліївщину», «Мемуар Домініка Завроцького про Коліївщину», «Мемуар Ігнатія Филиповича». Окремі матеріали, присвячені гайдамакам та Коліївщині, з'явилися друком в останні роки життя вченого та після його смерті. Неопублікованими залишилися його праці «Критично-аналітичне дослідження, що відноситься до періоду Коліївщини», «Листи гайдамацьких ватажків до командирів польських загонів» та ін. Досліджуючи рукописні документи 18—19 ст., Ш. у 1950-х став одним із кращих у Львові спеціалістів із *палеографії*, *сфрагістики*, *хронології історичної* та *геральдики*. У цій тематичній ніші найвагоміший його здобуток — праця «Рід і герб Шептицьких», опублікована в час. «*Богословія*» 1933—37, а також окремим виданням у 2-х частинах (1936, 1939).

П. у м. Львів.

Літ.: *Кісь Я.* До історії розвитку допоміжних історичних дисциплін у Львівському університеті. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 2; *Прокопів І.* Історик гайдамацьких рухів Іван Шпитковський. «УІЖ», 1969, № 10; Шпитковський Іван Владиславович. В кн.: Шевченківський словник, т. 2. К., 1977; *Кметь В.* Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін. У кн.: Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Львів, 2004; *Лаврецький Р.* Студії з давньої історії у Львівському університеті (1920—1939). «Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка», 2005, вип. 7; Особова справа І. Шпитковського. Архів Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 2/ос, спр. 139.

О.І. Муравський.

ШПО́ЛА — місто *Черкаської області*, райцентр. Розташов. на р. Шполка (прит. Гнилого Тікича бас. Пд. Бугу). Населення 18,4 тис. осіб (2014).

Ш. відома з серед. 18 ст. У 1780-ті — містечко, центр *ключа* у

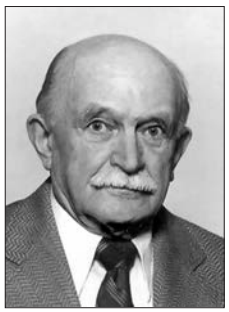

П. Штепа.

Шпола. Палац Абази. Фото початку 21 ст.

складі маєтностей *Любомирських* (на території *Брацлавського воєводства*). Залишалось у приватному володінні різних власників аж до 1917. З 1793 — у складі Рос. імперії. З 1797 — у складі Звенигородського пов. *Київської губернії*. У серед. 19 ст. виникають пром. підпр-ва, серед них заснований 1851 тодішнім власником Ш. О.*Абазою* цукровий з-д (припинив існування на поч. 21 ст.). 1876 залізниця з'єднала Ш. зі станцією Цвіткове, а 1891 — з Христинівкою. У 1897 населення було 11,9 тис. осіб, з яких 55 % правосл. і 45 % іудеїв.

З 1923 — райцентр зі статусом селища міського типу. 1938 отримала статус міста. З 1 липня 1941 до 27 січня 1944 окупована гітлерівцями. У повоєнний час місто розвивалося як агропром. центр.

На околиці міста — колиш. маєток «Дар'ївка», заснований О.Абазою. Збереглися палац (серед. 19 ст.) і парк. Поблизу Ш. (у с. Мар'янівка Шполянського р-ну) — геогр. центр України.

У Ш. народилися: вчені-медики брати О.*Коломійченко* і М.Коломійченко, укр. письменник і дипломат І.*Кулик*, єврейс. поет І.Фефер, режисер анімаційного кіно Д.Черкаський.

Літ.: Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. К., 1972; *Пивовар А.В.* Алфавіти поселень «київських» повітів Вознесенського намісництва 1796 року. К., 2011; *Бобов Г.Б.* Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України «Про відзначення 420-річчя з часу першої писемної згадки про місто Шпола Черкаської області». Web: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=49336&pf35401=286344

Д.Я. Вортман.

ШПУНТ Рувим Михайлович (14(01).05.1902—р. с. невід.) — історик, архівіст, теоретик архів. справи.

Н. у м-ку Крупки (нині місто Мінської обл., Білорусь). Закінчив аспірантуру Ін-ту марксизму й марксознавства (*Харків*). Із 1927 — зав. відділу архівознавства і член ради Центр. архів. управління УСРР, із 1928 — кер. Центр. кваліфікаційної комісії Центр. архів. управління УСРР. 1930—33 — дійсний член секції видавання історико-революц. пам'яток та архівознавчої секції *Археографічної комісії Центрального архівного управління УСРР*.

Одночасно наприкінці 1920-х — на поч. 1930-х викладав у *Комуністичному університеті імені Артема* і був співробітником Укр. ін-ту марксизму-ленінізму.

Розробляв методику використання найактуальніших архів. фондів для застосування в археогр. роботі.

Подальша доля невідома.

Праці: Возмутительное письмо к крестьянам. «Червоний архів», 1927; Методика розробки архівних матеріалів. В кн.: Всеукраїнська нарада завідателів центральних та краєвих історичних архівів. К., 1928; *Там само*. Про норми виробки архівно-технічної роботи.

Літ.: Наука и научные работники СССР. Т. 6: Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. Л., 1928; Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: Плани, проекти, програми видань, вип. 1. К., 1993; *Верба І.* Шпунт Р. М. У кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник (XIX ст. — 1930-і рр.), вип. 1. К., 1999; *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920—1930-х років. К., 2000.

І.В. Верба.

ШРЕНЬО́ВСЬКИЙ Станіслав (польс. — Śreniowski; 16.05.1912—11.07.1957) — польс. історик д-ви і права, дослідник історії селянства, видавець джерел. Д-р права (1939), професор (1949). Н. в м. *Стрий*. 1933—37 вивчав право, економіку та адміністрацію у Львів. ун-ті (див. *Львівський національний університет*). 1937—39 — аплікант у генеральній прокуратурі *Кракова*. У серпні 1939 захистив докторську дис. «Організація галицького сеймику» в *Краківському університеті* (кер. — проф. С.*Кутшеба*). Від вересня 1939 — у *Львові*, 1939—41 викладав право у Львів. ун-ті. 1943—44 — у *Варшаві*, співпрацював із таємним Силезьким ін-том, видав «Історію політичного устрою Сілезії» (1948). Від 1945 — у Лодзинському ун-ті (м. Лодзь, Польща), заст. професора (1946), кер. кафедри історії д-ви і права (1947), професор (1949). 1948 на підставі праці «Втечі селян у давній Польщі як питання суспільного устрою» здобув габілітацію в цьому ун-ті. 1948—50 — проректор, згодом — ректор Вищої пед. школи в Лодзі. Від 1953 — працівник Ін-ту історії Польс. АН. 1945—46 — ред. істор. праць у вид-ві «Czytelnik». Діяч Польс. істор. т-ва (ПІТ), 1949—57 — член президії ПІТ, член президії Лодзинського відділу ПІТ. Член редколегії «Czasopisma prawno-historycznego». Член Лодзинського наук. т-ва. Учнями Ш. були, зокрема, Ф.Борткевич та З.Станкевич.

Досліджував історико-правничу проблематику («Історія польської держави і права» (1951—56), «Студії з права та аграрних відносин Королівства Польського 1831—1864»; 1963), історію селянства («Історія польських селян: нарис суспільного устрою» (1947), «Селянське питання в Польщі в XVIII столітті» (1955), «Розкріпачення селян у Польщі» (1956), історію історіографії («Освальд Бальцер» (1938), «Про історичні школи в Польщі» (1949), «Основні проблеми історії Польщі XVII ст.: ставлення буржуазної історіографії»; 1953). Був співавтором академічної «Історії Польщі» (т. 2, 1955).

Опрацював та видав «Матеріали до історії розкріпачення в Царстві Польському» (1961).

П. у м. Устка (нині місто Поморського воєводства, Польща).

Літ.: *Leśnodorski B.* Stanisław Śreniowski. «Kwartalnik Historyczny», 1957, nr. 4—5; *Kula W.* Stanisław Śreniowski (1912—1957). «Przegląd Historyczny», 1957, z. 4; *Bortkiewiczowa F.* Pamięci prof. dr Stanisława Śreniowskiego. «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego», 1958, seria 1, z. 8; *Izdebski H.* Śreniowski Stanisław. В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Kita J., Stobiecki R.* Stanisław Śreniowski. В кн.: Słownik biograficzny historyków łódzkich. Łódź, 2000.

В.В. Тельвак.

ШТЕ́ПА Павло (12.09.1897—02.03.1983) — історик, публіцист, громад. діяч.

Н. у станиці Новодмитрієвська (нині у складі Сєверського р-ну Краснодарського краю, РФ) у родині священника. 1919 закінчив Майкопське механіко-тех. уч-ще за спеціальністю «Помічник інженера з виробництва сільськогосподарської машинерії». Учасник *Української революції 1917—1921*. Після утвердження в Україні рад. влади емігрував до Польщі. Згодом переїз-

дить до Чехословаччини, де 1926 (за ін. даними — 1927) закінчив *Українську господарську академію* в Подебрадах за фахом інженер-будівельник. Поряд із навчанням провадив громадсько-політ. діяльність у лавах *Легії українських націоналістів*. 1927 емігрував до Канади, де взяв активну участь у розбудові мережі осередків Укр. стрілецької громади та *Українського Національного Об'єднання* (УНО) в Канаді. Провадив активну журналістську та публіцистичну діяльність. Співпрацював з українським тижневиком «Новий шлях» (друкований орган УНО в Канаді) та ж. «Визвольний шлях». Автор низки статей в еміграційній пресі, присвячених ідеології, програмним засадам, тактиці *Організації Українських Націоналістів*, політ., екон., культ. аспектам українсько-рос. відносин у 17—20 ст. Упорядник «Словника чужомовних слів і термінів» (Торонто, 1977) та довідкового видання «Річевий словник, знадібки» (Торонто, 1979).

Автор праць «Українець і Москвин» (1959), «Московство» (1968), в яких представлена оригінальна етнологічна та культурологічна концепція розвитку слов'ян. народів та подано аналіз характерологічних рис українців і росіян. Член *Наукового Товариства імені Шевченка* та *Української Вільної Академії Наук* у Канаді.

П. у м. Торонто.

Літ.: Архівна українiка в Канаді: довідник. К., 2010; *Горлач С.* І так… Я жив: спогади, есе. К., 2011; Українське національне об'єднання в Канаді (УНО): документи з фондів ЦДАЗУ. К., 2015.

О.Г. Бажан.

ШТЕ́РНБЕРГ Яків Ісакович (Vбrodi-Sternberg Jбnos; 10.01.1924—13.01.1992) — історик-угорознавець. Д-р істор. н. (1970), проф (1973 або 1976).

Н. у м. Надьварад (нині м. Орадя, Румунія). 1940 приїхав у м. Бендери (нині місто в Молдові), де завершив середню освіту. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* працював у станиці Слов'янська (нині м. Слов'янськ-на-Кубані Краснодарського краю, РФ), потім — у Киргизькій РСР. Після звільнення Молдови повернувся, став студентом Богуславського пед. ін-ту, а з 3-го курсу продовжив навчання на істор. ф-ті Ленінгр. ун-ту. Після його закінчення 1949 працював на істор. ф-ті Ужгородського ун-ту, де пройшов шлях від лаборанта до професора кафедри заг. історії. 1955 в Ужгороді захистив канд. дис. на тему «Визвольна війна в Угорщині і російсько-угорські відносини на початку XVIII ст.», а 1970 в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*) — докторську дис. на тему «Суспільні і культурні зв'язки між Росією і Угорщиною в другій половині XIX — перші роки XX ст.» З 1990 — старший наук. співробітник Центру гунгарології при Ужгородському ун-ті.

У багатій наук. спадщині Ш. чільне місце посідають праці з історії феод. Угорщини та Закарпаття, рос.-угор. та укр.-угор. культ. зв'язків, зокрема монографії: «Дороги й зустрічі: нариси з історії російсько-українсько-угорських зв'язків» (Ужгород, 1971), «Дороги, зустрічі, люди: нариси з історії російсько-угорських і українсько-угорських зв'язків» (Ужгород—Будапешт, 1974), «Мир поэзии и дружбы: поиски и находки» (Ужгород, 1979), «Спадщина минулих століть: статті з історії російсько-угорських і українсько-угорських зв'язків» (Будапешт—Ужгород, 1981). Ш. є автором розділів про *Національно-визвольну війну угорського народу 1703—1711* у колективних академічних виданнях «Очерки новой и новейшей истории Венгрии» (М., 1963), «История Венгрии» (т. 1, М., 1971).

П. у м. Будапешт (Угорщина), похований в Ужгороді.

Бібліогр.: Професор Штерн берг Яків Ісакович: Бібліографічний покажчик. Ужгород, 1994.

Літ.: Закарпаття: краєзнавство в працях професора Я. І. Штерн берга. Ужгород, 1992; Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Історія, вип. 4: Доповіді 53-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу Ужгородського державного університету, присвяченої 75-й річниці з дня народження професора, доктора історичних наук Якова Ісаковича Штерн берга (1924—1992). Ужгород, 1999.

С.В. Віднянський.

ШТРА́УХЕР Бено (11.08.1854—05.11.1940) — єврейс. громад. і політ. діяч *Буковини*. Д-р юрид. н.

м. *Чернівці*. Протягом трьох десятиліть був лідером євреїв Буковини. З 1904 очолював єврейс. реліг. громади Чернівців та краю. Не раз обирався депутатом Буковинського крайового сейму та австрійс. парламенту. У сеймі став одним з ініціаторів створення міжнац. об'єднання депутатів — «Вільнодумного союзу» (1903—05), в якому разом з ін. єврейс. депутатами до кінця був союзником укр. *народовців*.

Ш. як громад. радник, спираючись на підтримку єврейс. громади міста, зміг вплинути на розвиток і благоустрій Чернівців, за що отримав звання почесного громадянина міста.

П. у м. Чернівці.

Літ.: *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Заполовський В.* Бено Штраухер. «Чернівці і чернівчани», 1999, 1 квітня; *Павлюк О.М.* Буковина: визначні постаті: 1774—1918: Біографічний довідник. Чернівці, 2000.

С.Л. Юсов.

Б. Штраухер.

ШУ́БНИКОВ Лев Васильович (09.09.1901—10.11.1937) — фізик у галузі фізики низьких температур.

Н. в м. Санкт-Петербург у родині бухгалтера. Навч. в Петрогр. ун-ті та Політехнічному ун-ті. Студентом спільно з проф. І.В.Обреїмовим удосконалив метод вирощування великих металевих монокристалів заданої форми з розплаву (метод Обреїмова — Шубникова). За рекомендацією А.Ф.Іоффе був відряджений Наркомосом у Голландію в Лейденську лабораторію В.І. де Хааса (1926), яка єдина в світі мала рідкий гелій для експериментів. При дослідженні кристалів вісмуту з невеликими концентраціями домішок були виявлені за низьких температур осциляції магнітоопору в магнітному полі (ефект Шубнікова — де Хааса). Значення цього ефекту для фізики конденсованого стану стало повністю зрозуміло лише через десятиліття. Нині цей ефект є одним з основних інструментів дослідження квантових електронних властивостей твердих тіл.

Після повернення з Лейдена очолив у Харкові в Укр. фіз.-тех. інституті (УФТІ) кріогенну лабораторію (1931). Уже в тому самому році в лабораторії був рідкий водень, 1933 — рідкий гелій. Лабораторія швидко стала четвертим у світі наук. кріогенним центром. Це безумовна заслуга Ш.: завдяки допомозі кер. Лейденської лабораторії В. де Хааса і В.Кеєзома у Харкові з'явилися

В.А. Шугаєвський.

Ю. Шуйський.

необхідні матеріали й прилади, в лабораторії працювали фізики з Німеччини, які уклали контракт або втекли від переслідувань нацистів.

Одним із основних напрямів діяльності лабораторії було вивчення надпровідності. У дослідженні магнітних властивостей сплавів харків. лабораторія випередила Лейденську та Оксфордську. Великий цикл робіт лабораторії був присвячений дослідженню теплових і магнітних властивостей хлоридів перехідних металів, що призвело до експериментального відкриття явища антиферомагнетизму та стимулювало інтерес Л.Д.Ландау, який працював у ці роки в УФТІ, до цих питань. Ш. і Ландау пов'язувала не тільки робота, але і тісна дружба, обидва викладали в Харків. механіко-машинобудівному ін-ті та Харків. ун-ті. Ш. спільно з Б.Р.Лазарєвим виконано вимірювання магнітного моменту протона, що вважають «тріумфом фізичного експерименту». У лабораторії проводилися дослідження властивостей зріджених і затверділих газів — азоту, аргону, кисню, метану. Великим досягненням техніки низькотемпературного експерименту стало вимірювання Ш. з О.Н.Трапезниковой і Р.А.Мілютіним теплоємності метану під тиском. Рівень точності вимірів теплоємності в їх роботі не поступався сучасним. Були розгорнуті роботи з вивчення властивостей гелію. У спеціально організованій з ініціативи Ш. дослідній станції глибокого охолодження, куди перейшла частина співробітників кріогенної лабораторії, проводилися прикладні дослідження. У наук. планах кріогенної лабораторії було багато ідей, які визначали шляхи розвитку фізики низьких температур.

6 серпня 1937 Ш. був заарештований, засуджений на 10 років. П. в 1945, у квітні 1957 посмертно реабілітований Військ. колегією Верховного суду. Ш. пішов із життя, не встигнувши повністю реалізувати наук. потенціал і творчу енергію, але встиг заклaсти основи школи кріогенної фізики в Харкові. Цей напрям і сьогодні лишається одним із провідних у Харкові.

У пам'ять про Ш. видано збірник його праць та спогадів про нього (1990), його іменем названо премію НАН України за видатні наукові роботи в галузі експериментальної фізики (2001), на 14-му будинку по вул. Чайковського у Харкові, де в 1930-х жив фізик, відкрили меморіальну дошку (2004).

Літ.: *Балакин О.И.* Лев Васильевич Шубников. «Успехи физических наук», 1966, т. 89, вип. 2; *Шубников Л.В.* Избранные труды. Воспоминания. К., 1990; Лев Шубников. Повернення. «Дзеркало тижня», 2004, № 44 (519); *Павленко Ю.В., Ранюк Ю.Н., Храмов Ю.А.* «Дело» УФТИ. 1935—1938. К., 1998.

В.І. Онопрієнко.

ШУГАЄ́ВСЬКИЙ Валентин Андрійович (16(03).04.1884—02.11.1966) — історик, нумізмат, археолог.

Н. в м. *Київ* у сім'ї адвоката. Закінчив Черніг. класичну г-зію зі срібною медаллю (1903), Політех. та Археол. ін-ти в *Санкт-Петербурзі* (1908). Співробітник Ермітажу (1909—17), комісар освіти Бердичівського пов. (1917), співробітник відділу охорони пам'яток старовини і мист-ва Гол. управління мист-ва та нац. к-ри України (1918—19), уповноважений Черніг. губернської комісії з ліквідації майна реліг. установ (1919—21), зав. Черніг. держ. музею (1921—26), співробітник (1927) та завідувач (1928—32) музею нумізматики *Всеукраїнського музейного містечка*, зав. відділу нумізматики Київ. центр. істор. музею (1933—39), викладач Київ. ун-ту (1940—41), старший наук. співробітник Ін-ту археології АН УРСР (1941). Директор Лаврського музею (1941—42). З 1943 працював у *Львові*, з 1944 — в музеях Праги (нині столиця Чехії) та *Самбора*. Після *Другої світової війни* — на еміграції в Німеччині, із 1947 — у США. Заст. гол. редактора укр. відділу «Голосу Америки».

Активний громад. діяч. Член *Чернігівської губернської вченої архівної комісії* (із 1908), Рос. археол. т-ва, Т-ва прихильників історії, *Українського комітету охорони пам'ятників культури*, Чеського нумізматичного т-ва, Амер. нумізматичної асоціації.

У колі наук. інтересів ученого були археологія й нумізматика. Брав участь в археол. розкопках на території Чернігівщини, досліджував грошовий обіг *Лівобережної України* 17—18 ст.

П. у м. Нью-Йорк (США).

Праці: Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в. Чернигов, 1918; Чи була на Україні в XVII ст. власна монета?У кн.: Науковий збірник історичної секції УАН, т. 21. К., 1926; До грошового обігу Чернігівщини. У кн.: Чернігів і Північне Лівобережжя. К., 1928; Монета і грошова лічба на Україні в XVII столітті. У кн.: Науковий збірник Української вільної академії наук у США, т. 1. Нью-Йорк, 1952.

Літ.: *Курас Г.М.* Наукова та життєва доля одного з основоположників української нумізматики — В.А. Шугаєвського. У кн.: Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Х., 1995; *Курас Г., Якушева-Омельянчик Р.* В. А. Шугаєвський — історик, археолог, нумізмат. «Київська старовина», 1995, № 5.

Н.О. Герасименко.

ШУ́ЙСЬКИЙ Юзеф (Szujski Jyzef; 16.06.1835—07.02.1883) — польс. історик, письменник, публіцист і політик.

Н. в м. Тарнув (нині у Малопольс. воєводстві, Польща). Професор історії *Краківського університету* (1869), секретар АН у *Кракові* (1873—83), депутат *Галицького крайового сейму* (із 1867), член палати панів австрійс. парламенту (із 1879). Один із засновників краківської істор. школи, співзасн. часопису «Przegląd Polski» (виходив у 1866—1914 у Кракові). Належав до лідерів та ідеологів партії *станьчиків*.

П. у м. Краків.

Осн. праці: «Історія Польщі» («Dzieje Polski», t. 1—4, 1862—66); «Дванадцять книг стислої історії Польщі» («Historii polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście», 1880); «Поляки і русини в Галичині» («Die Polen und Ruthenem in Galizien», 1882).

Літ.: *Romanowicz T.* Polityka stań, czyków. Kraków, 1882; Kilka słów o «stańczykach». Kraków, 1883; *Smolka S.J.* Szujski: jego stanowisko w literaturze i w społeczeństwie. Kraków, 1883; *Adamus J.* O syntezach historycznych Szujskiego. У кн.: Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby, t. 2. Kraków, 1938; Stańczycy: antologia myśli społecznej i politycznej konserwatystów krakowskich. Warszawa, 1985; *Аркуша О.* Польсько-українські дискусії про національний характер Східної Галичини на початку XX ст. У кн.: Confraternitas: Ювілейний зб. на пошану Ярослава Ісаєвича: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 15. Львів, 2006—2007; Юзеф Шуйський та польсько-українські відносини в Галичині. У кн.: Historia—mentalność—tożsamość: miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. Rzeszów, 2008.

Я.Б. Книш.

«ШУКА́ННЯ КОЗА́ЦТВА» — форма соціального протесту, що набула поширення наприкінці 17 — у 18 ст. серед нижчих сусп. прошарків Гетьманщини у відповідь на спроби козац. старшини посилити соціальні визиски. Вирісши на ґрунті масового соціального процесу т. зв. покозачення, характерного для радикальних протестних рухів укр. соціуму кінця 16—18 ст., «Ш.к.» за сутнісним змістом становило спробу здобуття у легітимний спосіб козац. прав значною частиною поневолених селян і рядових козаків, а також міщан та вільних селян, шляхом подання позовів до державно-адм. і суд. установ. З метою врегулювання проблеми 16 квітня 1723 царський уряд видав указ, згідно з яким кожний, хто бажав вийти з числа «підданих» і записатися до козац. стану, повинен був на підставі козац. списків (компутів) або свідоцтв старих козаків довести, що він сам відбував козац. службу або походив з козац. роду. У зв'язку зі значним розмахом руху «Ш.к.» 1755 був виданий гетьман. ордер, за яким визначався порядок подання «позовів про козацтво» для міщан і селян «вільних поселень». Можливості «шукачів козацтва» різко обмежилися після видання 1760 універсалу гетьмана К.Розумовського, підтвердженого царським указом 1763, про перехід селян в ін. місцевість лише за письмовим дозволом свого володільця. Утім і надалі ця пасивна протестна форма продовжувала зберігати популярність у поспільстві. Після остаточної ліквідації залишків автономії Укр. коз. д-ви (1764—83) і царського указу 1783, що юридично оформлював факт існування в Україні кріпацтва, справи про «Ш.к.» почали у великій кількості надходити в новостворені адм. установи — намісницькі правління (див. *Намісництво*, *Губернське правління*). Характерною особливістю руху «Ш.к.» у 1780—90-х стає тісніша пов'язаність його з більш активними формами соціальної боротьби — збройними виступами і повстаннями.

Літ.: *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1988.

О.І. Путро.

ШУЛЬГА́ Ілля Гаврилович (03.08.1921—09.12.1993) — історик, дослідник історії України. Доктор іст. н. (1965), професор (1967).

Н. в с. Верещаки Звенигородського р-ну Черкас. обл. у сел. родині. У 1940 закінчив Черкаський с.-г. технікум. Працював зоотехніком у Лисянському районному земельному відділі, в Колківському райземвідділі Волин. обл. Переведений на комсомольську роботу. Працював секретарем Колківського райкому комсомолу.

Під час *німецько-радянської війни* працював ветеринаром Ташкентського евакуаційного пункту. Пізніше евакуйований у Фрунзенську обл. Киргизької РСР, де працював зоотехніком у колгоспі «Червоний мілентан».

1943 вступив на іст.-філол. ф-т Ростовського держ. ун-ту (евакуйований до м. Ош Киргизької РСР). У 1944—45 вчився на другому курсі істор. ф-ту Чернів. ун-ту. У 1948 закінчив істор. ф-т Львів. держ. ун-ту.

Працював вчителем у залізничній вечірній школі в м. Львів, Виноградській СШ (Лисянського р-ну Черкас. обл.), дир. Лисянської середньої школи (нині СШ № 1).

З 1951 — аспірант Ін-ту історії АН УРСР. У 1954 захистив канд. дис. «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.» (кер. проф. В.О.Голобуцький).

Від 1954 працював на кафедрі історії СРСР Ужгородського держ. ун-ту старшим викладачем, доцентом, проф., а з 1958 — зав. кафедри. У 1965 захистив докторську дис. «Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатській Україні в період розпаду і кризи феодально-кріпосницького ладу (друга пол. XVIII — перша пол. XIX ст.). З вересня 1972 очолював кафедру історії СРСР і УРСР Він. пединституту (нині Він. держ. педагогічний ун-т ім. М. Коцюбинського).

Дослідник історії Закарпаття кінця 18 — початку 19 ст., зв'язків України з Молдавією, Росією, Румунією, Угорщиною зазначеного періоду, Голодоморів 1922—23, 1932—33, 1946—47. Перший дослідник Голодомору на Поділлі.

Створив наук. школу, до якої належать історики В.Задорожній, О.Мазурок, В.Пальок, Г.Божук, Г.Дем'ян, С.Дровозюк, М.Зінченко, М.Лихогляд, І.Мазило, Л.Раковський, Р.Стовбун, М.Ткаченко.

Був учасником Міжнар. конгресу істориків у Москві в 1970.

Автор понад 100 публікацій. Входив до авторського колективу видань: «Історія селянства Української РСР: У 2 т.» (1967), «Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область» (1969), «Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.» (1977—79).

Член ТУМ ім. Т. Шевченка «Просвіта», краєзнавчого т-ва «Поділля».

Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1967). Засл. працівник вищої школи і наук. установ Української РСР (1981).

П. і похований у м. Вінниця. У Вінниці є вул. Професора Шульги.

І.Г. Шульга.

Праці: Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. Ужгород, 1962; Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. «УІЖ», 1963, № 5 (у співавт.); Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Львів, 1965; З історії економічних і культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями і Росією наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. «УІЖ», 1965, № 6; Ужгородському державному університету — двадцять років. «УІЖ», 1965, № 10; Брате мій: історична повість. Ужгород, 1971; З історії економічних зв'язків України з Молдавією у другій половині XVIII ст. «УІЖ», 1975, № 6; Документи митниць як джерело до вивчення торгівлі на Україні у XVIII ст. «Архіви України», 1975, № 6; Зоря незгасна. Ужгород, 1986 (у співавтор.); Голод на Поділлі: До 60-річчя Голодомору 1933 р. Вінниця, 1993; Гірка правда: Нариси історії подільського селянства 1920—1932 рр. Вінниця, 1997.

Бібліогр.: Ілля Гаврилович Шульга: Бібліографічний покажчик. Вінниця, 1991.

Літ.: Шульга Ілля Гаврилович. В кн.: Учені вишів Української РСР: Довідник. К. 1968; Шульга Ілля Гаврилович. В кн.: Радянська енциклопедія історії України, т. 4. К, 1974; *Вегеш М.М., Горватенко Л.В.* Вчитель і учень: (Ілля Шульга і Володимир Задорожній): історичні нариси. Ужгород, 1988; Шульга Ілля Гаврилович. «УІЖ», 1994, № 2—3; *Задворний В.* Він живе, бо ми пам'ятаємо про нього. У кн.: *Шульга І.Г.* Гірка правда: Нарис з історії подільського селянства 1920—1932 років. Вінниця: 1997; *Задорожній В., Вереш М., Олашен М.* Ілля Шульга. У кн.: Педагоги-науковці, ч. 2. Ужгород, 2000; *Бушин М.І., Товстопят Л.М.* Наукова спадщина

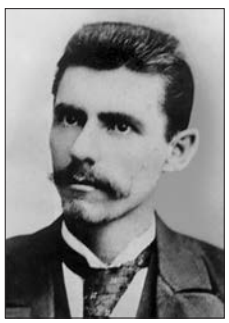

О.В. Шульговський.

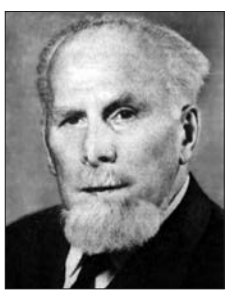

П.М. Шульц.

професора І.Г. Шульги (ужгородський період). В кн.: Український селянин: Зб. наук. праць, вип. 4. Черкаси, 2002; Україна була його любов'ю...: спогади про Іллю Шульгу. Вінниця, 2003; *Товстопят Л.М.* Розвиток сільського господарства Закарпаття в кінці XVIII — на початку XIX ст. в оцінці І.Г. Шульги. В кн.: Український селянин: Зб. наук. праць, вип. 8. Черкаси, 2004; *Товстопят Л.М.* І.Г. Шульга як історик України: Автореферат дис. ... канд. істор. н. К., 2005; *Бушин М.І.* Ілля Шульга — історик України: Нарис життя і діяльності. Черкаси, 2006; *Бурлєєва М.* Перший дослідник Голодомору на Вінниччині. «День», 2018, № 223—224; Ілля Гаврилович Шульга — визначний дослідник Голодомору на Поділлі. Вінниця, 2021.

В.В. Масненко.

ШУЛЬГИНА́-ЩУ́К Надія Яківна (21.01.1888—09.04.1979) — педагогиня, громад. діячка. Дочка Я.*Шульгина*, сестра О.*Шульгина*.

Н. у м. *Київ*. Дитячі роки минули в Єлизаветграді (нині м. *Кропивницький*). З 1899 проживала в Києві, де закінчила г-зію. Вищу освіту здобула на фіз.-мат. відділенні Петерб. (Бестужевських) Вищих жін. курсах. 1913 розпочала пед. працю у приватній г-зії О.Кулижської. 1914—15 працювала вчителем математики в Київ. комерційній школі (дир. П.*Холодний*). З березня 1917 викладала математику в укр. г-зії ім. Т. Шевченка в Києві (дир. П.Холодний, згодом В.*Дурдуківський*). З цього ж року входила до складу мат. пед. комісії Т-ва шкільної освіти. Працювала над створенням навч. програм із математики, укладала укр. мат. термінологію. Підготувала перший україномовний збірник задач для г-зій — «Задачник до систематичного курсу арифметики» (1917 — ч. 1; 1918 — ч. 2).

Зі встановленням рад. влади працювала на викладацькій роботі в Київ. ін-ті нар. освіти та мат. секції при ВУАН.

1926—27 викладала математику в Празі (Чехословаччина) в *Українському високому педагогічному інституті*. 1927 переїхала на *Волинь*. 1927—39 працювала вчителем математики у Рівнен. укр. приватній г-зії. Організувала математичні гурток і майстерню.

1939—41 викладала математику в школі м. *Рівне*. У період гітлерівської окупації 1941—44 очолила науково-методичну раду Рівнен. міськ. відділу освіти, викладала математику в навч. закладах. 1944 з родиною емігрувала до Німеччини, 1949 — до США. Входила до Союзу українок Америки та *Світової федерації українських жіночих організацій*.

П. у м. Філадельфія (США).

Літ.: *Гуцуляк М.* Про близьке здалека: Рівненська українська гімназія 1923—1939. Ванкувер, 1976; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1, вид. 2. Львів—Кент—Острог, 2008; *Доброчинська В.* Навчально-освітні заклади м. Рівного в період нацистської окупації (1941—1944 рр.).У кн.: Слов'янський світ і Україна: зб. наук. праць на пошану ректора Рівненського держ. гуманітарного ун-ту, проф. Руслана Постоловського. Рівне, 2011.

В.А. Доброчинська.

ШУЛЬГО́ВСЬКИЙ Олексій Володимирович (1863—18.10.1926) — освітянин, фольклорист, скрипач, хоровий диригент, педагог. Навч. у *Чернігові*, згодом у Петерб. консерваторії. Через Румунію 1883 емігрував до Болгарії, рятуючись від царської влади, яка переслідувала його як учасника замаху народовольців на життя рос. імп. *Олександра II*. Муз. підготовка сприяла розкриттю в Болгарії його таланту педагога, майстра хорової справи, фольклориста.

Викладач музики, диригент хору й оркестру в Софії, Разграді, Русе та ін. містах Болгарії. Засн. хорових колективів, які доносили до широких верств болг. спільноти не лише рідні мелодії, а й укр. і рос. пісні.

Увійшов до історії болг. музикознавства як перший записувач нар. пісні тех. засобом (фонографом), перший муз. дослідник нар. впливу на старі болг. церк. пісні, збирач найдавніших мовних і муз. форм у піснях болгар-мусульман Родопських гір.

П. у м. Софія.

Літ.: Чужденци — просветни дейци в България. София, 1988; *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918—1939 рр. К., 1995.

В.В. Павленко.

ШУЛЬЦ Павло Миколайович (22(09) (за ін. даними 23(10). 10.1900 (за ін. даними 1901)— 20.09.1983) — історик, археолог, мистецтвознавець. Канд. істор. н., доцент (1935).

Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї вченого-біолога нім. походження. Закінчив ф-т сусп. наук Петрогр. ун-ту (1923). Наук. співробітник Держ. Ермітажу (1924—26). Старший наук. співробітник Держ. академії історії матеріальної к-ри в Ленінграді (нині м. Санкт-Петербург) і доцент Ленінгр. ун-ту (1929—36). Доцент Академії мист-в у Ленінграді (1936—41). Під час німецько-рад. війни (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) брав участь в обороні Ленінграда, учасник партизан. руху (1941—42). Інвалід війни. Старший наук. співробітник Ін-ту історії матеріальної к-ри АН СРСР (1942—49). Зав. антич. відділу Держ. музею образотворчого мист-ва (1944—48). Зав. Крим. філії Ін-ту археології АН СРСР у *Сімферополі*, а після її розформування — зав. відділу у складі Ін-ту археології АН УРСР (1949—66). Зав. антич. відділу Ленінгр. відділення Ін-ту археології АН СРСР (1966—74). Брав участь у Ольвійській експедиції (1926, 1929—30, 1939). Від 1945 керував археол. експедиціями в Пд. Криму, зокрема в *Неаполі Скіфському* (Тавро-скіфська експедиція). Автор понад 60 праць з археології Пн. Причорномор'я скіфо-сарматської та антич. доби, скіфської та сарматської монументальної скульптури тощо. Редагував низку наук. праць, зокрема, монографії Е.*Соломоник* «Сарматські знаки Північного Причорномор'я» (К., 1959) і Г.*Іванової* «Скульптура та живопис Боспору: нариси» (К., 1961) та ін. Від 1974 — на пенсії.

Нагороджений орденами Слави 3-го ст., «Знаком Пошани».

Праці: Портретная скульптура Антониновской эпохи. В кн.: Античный портрет. Л., 1929; Техника античного рабовладельческого общества. В кн.: Очерки истории техники докапиталистических формаций. М.—Л., 1936; Искусство древнего мира. Литографированный курс лекций. Л., 1937; Каменные изваяния воинов курганной группы «Чокрак». В кн.: Сборник исследований и материалов археолого-исторического музея, вып. 1. Л., 1940; Тавро-скифская археологическая экспедиция в Крыму. «Советский Крым», 1946, № 2; Розкопки Неаполя Скіфського в 1946 р. В кн.: Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1945—1946 рр. К., 1949; Историко-археологические исследования в Крыму (1920—1950). «Крым» (Симферополь), 1950, № 6;

Тавро-скіфська експедиція 1947 р. «Археологічні пам'ятки», 1952, т. 4; Мавзолей Неаполя Скифского. М., 1953; Работы Северо-Крымской экспедиции. «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1955, вып. 4; Исследования Неаполя Скифского (1945—1950 гг.). В кн.: История и археология древнего Крыма. К., 1957; Таврское укрепленное поселение на горе Кошка в Крыму. «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1957, вып. 7; О некоторых вопросах истории тавров. В кн.: Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. М., 1959; Скифский город на реке Булганак. В кн.: Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг.: Информационные сообщения, вып. 1. К., 1967; Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1971, № 177; Скифские изваяния. В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976; Памятники позднескифской культуры в Крыму, т. 2. В кн.: Археология Украинской ССР. К., 1986. (у співавтор.)

Літ.: *Щеглов А.Н.* Памяти Павла Николаевича Шульца. «Советская археология», 1984, № 3; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України: Енциклопедичнийсловник-довідник.Чернігів, 1997; У Понта Евксинского (памяти П. Н. Шульца). Симферополь, 2004.

О.В. Ясь.

ШУМБА́РСЬКИЙ ТРИНІТА́РСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — чернечий осередок католицького ордену тринітаріїв.

Засн. шляхтянкою Франциською Блендовською в м-ку Шумбар (нині село Шумського р-ну Терноп. обл.) при дерев'яному костелі св. Трійці, збудованому 1727. 1762 Ш.т.м. перенесений до м. *Кременець* у садибу шляхтича Феліциана Джевецького, 1791 — назад у Шумбар, а 1832 ліквідований.

Колиш. монастирський костел функціонував як католицька парафіяльна церква аж до *Другої світової війни*.

Літ.: *Stecki T.J.* Wołyń pod wzglądem statystycznym, historicznym I archeologicznym. Lwów, 1871.

В.Д. Собчук.

ШУМЕ́ЙКО Прокіп (1571?—10.07.1651) — представник *козацької старшини*. Походив із дрібної укр. православної *шляхти*. Був достатньо освіченим, брав участь у багатьох козацьких походах. З початком повстання в Україні 1648 став черніг.-ніжинським полковником, керував облогою *Чернігова* в липні — на початку серпня 1648. Коли після здобуття Чернігова полк розділився на Чернігівський і Ніжинський, Ш. став ніжинським полковником. Наприкінці серпня 1648 його полк разом з полками М.Нестеренка та Я.Вовченка взяв в облогу *Кодак*. Польський гарнізон фортеці капітулював 1 жовтня 1648. На початку 1649 за дорученням Б.*Хмельницького* вів дипломатичні переговори, зокрема з російськими представниками. У ході кампанії 1649 боронив Сіверщину від військ польського гетьмана литовського кн. Я.*Радзивілла*. Належав до радикальної течії повстанського табору, виступав проти Зборівського миру, за що Б.Хмельницький змістив Ш. з полковницького уряду. Однак після успішного молдовського походу 1650, де був Ш., гетьман повернув йому колишній уряд. Брав участь у *Берестецькій битві 1651*. За деякими даними, загинув при відступі повстанців з обложеного табору 10 липня 1651, за іншою інформацією — згадується в боях під *Білою Церквою* восени 1651.

Літ.: *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини, ч. 1—2. К., 1998; *Мицик Ю.* Прокіп Шумейко. У кн.: Полководці Війська Запорозького: історичні портрети, кн. 1. К., 1998.

Мицик о. Юрій.

ШУМИ́ЛО фон КУЛЬЧИ́ЦЬКИЙ — див. *Кульчицький Олександр*.

ШУМО́ВСЬКИЙ Юрій Федорович (23.03.1908—22.01.2004) — священник, археолог, педагог, музеєзнавець. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1958) та *Української вільної академії наук*.

Н. в с. Мирогоща Дубенського пов. Волин. губ. у сім'ї священника. Навч. в Дубенській г-зії, згодом — у Кременецькій духовній семінарії. 1932 закінчив православний теологічний ф-т Варшавського ун-ту та був висвячений на священника. Під час навчання виявив інтерес до *археології*, яку «студіював нарівні з теологією».

У міжвоєнний період працював у навчально-освіт. закладах Волин. воєводства: Дубенській держ. г-зії ім. С.Конарського (1932—34), Рівнен. укр. приватній г-зії (1934—35), приватній укр. початковій школі ім. І. Мазепи (1934—35) і Ковельській г-зії (1936—39). 1934—38 — делегат Варшавського археол. держ. музею. 1935—36 — вікарій у с. Мирогоща. Проводив археол. дослідження на *Волині*. Віднайшов рештки доістор. тварини — палеомастодонта в с. Вільгір (нині село Гощанського р-ну Рівнен. обл.). 1935—37 брав участь у організації краєзнавчого музею в *Дубно*.

Упродовж 1939—40 працював учителем рос. і укр. мов у м. *Здолбунів*, 1940—41 викладав укр. мову та літературу в Ровеньській СШ № 3.

Під час гітлерівської окупації завідував істор. відділом Рівнен. краєзнавчого музею, від 1942 — його директор. 1944 з дружиною емігрував до франц. зони окупації Німеччини. Був капеланом православ. вояків франц. армії. 1948 переїхав у Париж (Франція), був священником, згодом перейшов на роботу в Ін-т палеонтології.

Один із перших українців-археологів Африки. 1951—56 за дорученням Франц. ін-ту Чорної Африки в Судані проводив археол. розкопки. Створив перший музей у Судані, який налічував більше 3 тис. експонатів. 1952 брав участь у Міжнар. конгресі археологів у Алжирі. Через хворобу залишив Судан і повернувся в Париж. Згодом емігрував до США.

Автор книги «Під гарячим сонцем Африки» (Вінніпег, 1956) і низки праць (опубл. укр., рос., польс., франц. мовами) з історії та археології Зх. Волині й Африки в укр. і зарубіжних виданнях. Автор неопублікованих мемуарів «Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священницької родини на Волині».

П. у м. Саванна (шт. Джорджія, США).

Ю.Ф. Шумовський.

Літ.: *Доброчинська В.* Юрій Шумовський: віхи життя та діяльності (1908—2004). В кн.: «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету», вип. 19. Рівне, 2010; *Її ж.* Юрій Шумовський — послідовник музейної справи Федора Штейнгеля: із епістолярної спадщини. «Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею», вип. 8. Рівне, 2010; *Її ж.* Юрій Шумовський — сподвижник музейної справи на Рівненщині в окупаційний період (1941—1944 рр.). «Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині», вип. 44. Житомир, 2010.

В.А. Доброчинська.

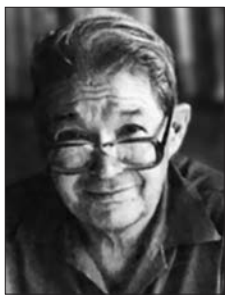

В.П. Шушарін.

ШУША́РІН Володимир Павлович (01.05.1924—20.10.1999) — рос. історик, спеціаліст із середньовічної та нової історії Центр. і Сх. Європи. Д-р істор. н. (1991).

Закінчив істор. ф-т Моск. ун-ту. З 1957 працював у Ін-ті історії АН СРСР, а з 1968 і до смерті — в Ін-ті слов'янознавства АН СРСР (із 1991 — Ін-т слов'янознавства РАН). Автор численних ґрунтовних наук. праць із середньовічної та модерної історії Угорщини. Канд. дис. на тему «Селянські повстання в Угорщині XV — початку XVI ст.» (1956), докторська дис. за сукупністю праць з етнічної історії Угорщини доби середньовіччя «Угорський народ в IX—XVII ст. Проблеми етнічного розвитку, соціально-екон. і зовнішньополіт. історії» (1991).

Автор досліджень історії *половців,* населення Прикарпаття в 9 — 1-й пол. 13 ст., взаємин Угорщини і Русі та ін., з джерелознавства і зарубіжної історіографії Русі.

Праці: Русско-венгерские отношения в IX в. В кн.: Международные связи России до XVII века. М., 1961; Крестьянское восстание в Трансильвании (1437—1438). М., 1963; Современная буржуазная историография Древней Руси. М., 1964; Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965 (у співавт.); История Венгрии, т. 1. М., 1971 (у співавт.); Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII в. «История СССР», 1978, № 2; Краткая история Венгрии. С древнейших времен до наших дней. М., 1991 (у співавт.); Крестьянская война 1514 года в Венгрии. М., 1994; Ранний этап этнической истории венгров: проблемы этнического самосознания. М., 1997; Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII—XIII веках. М., 1998 (у співавт.).

Літ.: *Стыкалин А.* Владимир Павлович Шушарин. В кн.: Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время (памяти В. П. Шушарина). М., 2004.

О.Б. Головко.

ЩЕГЛОВІ́ТОВ Іван Григорович (25(13).02.1861—05.09.1918) — держ. і суд. діяч, правознавець, таємний радник (1907). Професор (1903).

Н. у маєтку Валуєць Стародубського пов. Черніг. губ. (нині село Брянської обл., РФ). Навч. у Ніжинській г-зії. 1881 закінчив із золотою медаллю Імператорське уч-ще правознавства (*Санкт-Петербург*). Службу в Мін-ві юстиції Рос. імперії розпочав канд. на суд. посади при Петерб. окружному суді, згодом став секретарем при прокуророві Петерб. суд. Палати. 1885—90 — товариш (заст.) прокурора Нижньогородського і Петерб. окружних судів. З 1890 — оберпрокурор 1-го департаменту Сенату. 1893 призначений юрисконсультом Мін-ва юстиції, 1894 — прокурором Петерб. окружного суду, потім — віцедир. 1-го департаменту Мін-ва юстиції. З 1903 — оберпрокурор кримінального касаційного департаменту Сенату. З 1903 — професор Імператорського уч-ща правознавства. З квітня 1905 — дир. 1-го департаменту Мін-ва юстиції, із лютого 1906 — товариш (заст.) міністра юстиції Рос. імперії. Від 24 квітня 1906 по 6 липня 1915 — міністр юстиції та генерал-прокурор Рос. імперії. З 1911 — статс-секретар імператора, сенатор. У січні 1916 призначений членом, а в січні 1917 — головою Держ. ради Рос. імперії.

Автор праць із кримінальної юриспруденції, член Міжнар. союзу криміналістів, дійсний член юрид. т-ва при Петерб. ун-ті, організатор Конгресу рос. криміналістів (1902), 1-го з'їзду експертів-криміналістів Росії (1915). Один із перших дав наук. розробку суд. фотографії, сприяв відкриттю в Росії кабінетів науково-суд. експертизи при прокурорах Петерб., Моск., Київ., Одес. судових палат (1912, 1914). За оцінкою сучасників, перебуваючи на посаді міністра юстиції Рос. імперії, підбирав на керівні посади людей «більш твердих, більш монархічно налаштованих»; був «одним із самих ерудованих юристів кінця 19 — початку 20 ст.».

Після *Лютневої революції 1917* заарештований, утримувався в *Петропавловській фортеці* та «Хрестах». У серпні 1918 *більшовиками* перевезений до *Москви*, перебував у Бутирській тюрмі. Після оголошення рад. владою «червоного терору» розстріляний на Ходинському полі за вироком Верховного революц. трибуналу.

Праці: О сопротивлении и неповиновении властям, как особом преступлении. «Юридический вестник», 1886, № 2—3; Прокуратура на предварительном следствии. Там само, 1887, № 9; Фотографическая экспертиза при исследовании документов. «Юридическая летопись», 1891, март; Судебная экспертиза документов (в уголовном суде). «Журнал гражданского и уголовного права», 1891, кн. 6; Судебная фотография. «Северный вестник», 1892, кн. 2; Российское уголовное право: часть общая, ч. 1—2. СПб., 1902; О новом Уголовном уложении. «Журнал Министерства юстиции», 1903, № 1; Влияние иностранных законодательств на составление Судебных уставов 20 ноября 1864 г. СПб., 1915.

Літ.: *Крыжицкий Т.К.* И. Г. Щегловитов. «Былое», 1925, № 2(30); *Шабельский-Борк П.Н.* Иван Григорьевич Щегловитов в «Крестах». «Двуглавый орел: вестник Высшего монархического совета», 1928, № 20; *Ефремова Н.Н.* Министерство юстиции Российской империи: 1802—1917. М., 1983; *Гессен И.В.* В двух веках: жизненный отчет. В кн.: Архив русской революции, т. 22. М., 1993; *Звягинцев А.Г., Орлов Ю.Г.* В эпоху потрясений и реформ: российские прокуроры: 1906—1917. М., 1996; *Їх же*. Российские прокуроры. М., 1999; *Громова Т.* «Свершившееся не застает меня врасплох...»: Щегловитов Иван Григорьевич — министр юстиции Российской империи (24 апреля 1906 г. — 6 июля 1915 г.). «Бюллетень Министерства юстиции Российской Федерации», 2000, № 3; *Горбатенко В.П., Касяненко Ю.Я.* Щегловітов Іван Григорович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 6. К., 2004.

В.М. Чисніков.

Щ

ЩЕКОВИ́ЦЯ, Щекавиця, Скавика — місцевість у *Києві*: 1) у легендарній частині *«Повісті временних літ»* — «гора», на якій «сидів» один із засновників Києва Щек (див. *Щек і Хорив*) та був похований кн. *Олег*; 2) у джерелах 12—17 ст. — місцевість на пн. та/або зх. від *Старокиївської гори*, де був розташов. курган «Олегова могила»; починаючи з 19 ст. у київознавчій літературі традиційно ототожнювалася з мисоподібним виступом, що обмежений ярами: з пд. — Глибочицьким, а з пн. — Юрковицьким. З кін. 20 ст. серед дослідників поширюється думка, що у 12—17 ст. під Щ. розуміли не тільки зазначену територію, а й Кудрявець (місцевість на зх. від Старокиївської гори, обмежена з пн. Глибочицьким яром); 3) у топографії, починаючи з 19 ст., — обмежений Глибочицьким і Юрковицьким ярами мисоподібний виступ Лук'янівського плато, що панує над пн. частиною *Подолу*. За археол. даними ця територія була заселена з 11—12 ст. до середини 13 ст. Виявлено рештки мурованого храму 12 ст. (його священником був Василій, обраний 1182 печерським ігуменом),

І.Г. Щегловітов.

Щековиця. Церква Всіх святих і кладовище. Художник М. Сажин, кінець 1840-х рр.

Д.Г. Щербачов.

могильник кін. 10—12 ст. і комплекс печерних споруд (печерний монастир, гіпотетичне датування 13—17 ст.). Від серед. 13 до 18 ст. кияни використовували Щ. як с.-г. угіддя. У 1772 тут було влаштовано міське правосл. кладовище, на якому 1782—86 збудовано церкву Всіх Святих (знищені у 1935—36), 1808 — кладовище старообрядців, на початку 20 ст. мусульманське кладовище (збереглися).

На поч. 19 ст. на схилах Щ. з'явилася житлова забудова, у 1-й пол. 19 ст. сформувалася вулична мережа. У 1950-х на Щ. споруджено ретрансляційну вежу. У 1970—90-х значна частина старої забудови втрачена через нове буд-во. У 1994—95 і 2007—08 на Щ. споруджено комплекс Української уніонної конференції адвентистів сьомого дня (архіт. О.Донець), а у 1996—2012 — комплекс мечеті Ар-Рахма (архіт. О.Комаровський), в якому розміщене *Духовне управління мусульман України*.

Літ.: *Толочко П.П.* Древний Киев. К., 1983; *Стрижак О.* Щьковица. В кн.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985; *Проценко Л.А.* Історія київського некрополя. К., 1995; *Толочко О.* Яка гора в домонгольський період називалася Щекавицею? (Замітки з історичної топографії домонгольського Києва). «Київська старовина», 1997, № 5; *Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.М.* Щекавицький могильник у Києві. В кн.: Археологічні дослідження в Україні в 1994—1996 роках. К., 2000; *Климовський С.І.* Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII ст. К., 2002; *Бобровський Т.* Підземні споруди Києва. К., 2007; *Кальницький М.Б.* Храми Києва. К., 2011; *Комар А.В.* Киев и Правобережное Поднепровье. В кн.: Русь в IX—X веках: археологическая панорама. М.—Вологда, 2012.

Д.Я. Вортман.

ЩЕРБАЧО́В Дмитро Григорович (18(06).02.1857—18.01.1932) — рос. військовик, ген. від інфантерії (1914). З дворян. Закінчив Михайлівське артилер. уч-ще (1876) і Миколаївську академію Ген. штабу (1884). Служив у Петерб. військ. округі. 9 січня 1905 командував царськими військами, які розстріляли в *Санкт-Петербурзі* демонстрацію робітників. 1906 брав участь у придушенні повстання військових у Кронштадті (нині місто у складі м. Санкт-Петербург, РФ). Після цього був зарахований до почту рос. імп. *Миколи II*. З 1907 — нач. Миколаївської академії Генштабу (із 1909 — Імператорська Миколаївська військ. академія). Наприкінці 1912 призначений ком. 9-го армійського корпусу, з яким вступив у *Першу світову війну* у складі 3-ї армії. На *Південно-Західному фронті* брав участь у *Галицькій битві 1914.* Його війська першими ввійшли до *Львова*, брали участь в облозі фортеці *Перемишль.*

З квітня 1915 командував 11-ю армією, яка вела бої проти нім. Пд. армії. Після розгрому росіян у *Горлицькій битві 1915* відвів свої війська з *Галичини*. Коли рос. командування запланувало допомогти Сербії, очолив сформовану в жовтні 1915 під *Одесою* 7-му армію. 1916 Щ. брав участь у боях з австрійсько-нім. військами. 11 квітня 1917 став фактичним команд. *Румунським фронтом*, хоча числився помічником головнокоманд., яким номінально був румун. король Фердинанд І.

23 листопада 1917 згідно з рішенням про об'єднання Пд.-Зх. і Румун. фронтів в Український фронт став команд. і зробив спробу створити 6 корпусів за нац. ознакою (2 — укр., 2 — польс., рос. та мусульманський). Після Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 вів активну антибільшовицьку політику у військах: розігнав самочинний військово-революц. к-т, за що більшовик В.Корнєв намагався здійснити замах на Щ. 26 листопада 1917 у Фокшанах (Румунія) уклав сепаратне перемир'я і припинив бойові дії. 26 січня 1918 РНК оголосила Щ. ворогом народу й поставила його поза законом. Одночасно Щ. проводив політику протидій щодо Української Народної Республіки: видав наказ про скасування на фронті укр. військ. рад і комісарів, відмовився передавати Україні все військ. спорядження та майно, оголосив його власністю Росії і залишив Румунії. У березні 1918 Укр. Центральна Рада звільнила його з посади, він переїхав до Румунії, а потім — у Францію. З грудня 1918 по травень 1920 — військ. представник білогвард. армій Росії в Парижі (Франція). Після розриву з П.*Врангелем* відійшов від справ і мешкав до кінця життя в Ніцці (Франція).

П. у м. Ніцца.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Залесский К.А.* Первая мировая война: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000; *Науменко А.* Генерал Дмитро Щербачов та українська сторінка у його службовій біографії. Перша світова війна: історія та уроки. 1914—1915 рр. К., 2014.

В.М. Волковинський.

ЩИРИ́ЦЯ (Щери́ця) Юхим Онуфрійович (26(14).10.1880—01.06.1919) — педагог, публіцист, громад. і держ. діяч.

Н. у с. Боровиця (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.) в сел. родині. Після закінчення Коростишівської вчительської семінарії у 1901—05 працював учителем двокласних сільс. уч-щ *Київської губернії*: Цісарськослобідського, Райгородського, Корсунського. Продовжив навчання на фіз.-мат. ф-ті Київ. ун-ту (закінчив 28 травня 1912). Викладав фізику і природознавство у Великосорочинській учительській семінарії ім. М. Гоголя (1912—14), Він. вчительському ін-ті (з 1 вересня 1914). Лектор-керівник із природознавства і фізики на короткотривалих пед. курсах для учнів вищих початкових і міських уч-щ Подільської губ. при Він. вчительському ін-ті (1915). 29 липня 1915 затверджений у званні вчителя середніх шкіл із природознавства, 8 червня 1916 — учителя середніх шкіл із фізики. Завдяки пед. діяльності Щ. уникнув призову до армії та участі у воєнних діях *Першої світової війни*. Викладав природознавство у Він. жін. г-зії.

Член Ради *Вінницького товариства «Просвіта»* (з квітня 1917). У квітні 1917 делегований т-вом до шкільної ради земської управи. У листопаді 1917 обраний гласним Він. повітового земства. 29 листопада 1917 обраний головою земських зборів та губернським гласним. На засіданні Він. повітових земських зборів обраний до Він. повітової опіки з догляду за родинами запасних та ратників ополчення (1917—19). Подільський губернський комісар освіти УНР (з 20 квітня 1918). Поєднував обов'язки комісара з викладацькою діяльністю у Він. вчительському ін-ті (до 1 липня 1918). Слухач курсів українознавства у *Вінниці* (1—31 серпня 1918). Член президії Він. філії *Українсь-*

кого національного союзу. Член *Української партії соціалістів-федералістів*. Зав. відділу освіти УНР (на рівні міністра, 5—26 грудня 1918), водночас продовжував обіймати посаду подільського губернського комісара нар. освіти. Товариш (заст.) міністра нар. освіти УНР (30 грудня 1918 — 6 березня 1919). Перший ред. газ. «Республіканські вісті» (Вінниця). Засновник кооп. вид-ва «Наука» у Вінниці. Обраний депутатом *Трудового конгресу України* від трудової інтелігенції Кам'янецького та Він. повітів; товариш (заст.) голови фракції Сел. спілки Трудового конгресу України (23 січня 1919).

У березні 1919 подав у відставку, повернувся до викладацької діяльності у Він. вчительському ін-ті.

12 квітня 1919 заарештований *більшовиками*, вивезений до Києва, де невдовзі розстріляний «у порядку червоного терору і за контрреволюцію».

10 липня 1919 за Щ. у церкві Київ. ун-ту відбулася панахида.

Укр. влада посмертно встановила щорічні держ. стипендії ім. Ю. Щириці при Він. вчительському ін-ті та Він. учительській семінарії ім. Т. Шевченка.

Літ.: *Русова С.* Мої спомини. Львів, 1937; *Мазурик В.С., Шпильова Л.М.* Громадський та культурний діяч Поділля початку XX ст. Ю. О. Щириця. В кн.: Матеріали 2-ї наук.-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького, 27—29 серпня 1993 р. Хмельницький, 1993; *Ротар Н.Ю.* Діяльність Подільського губернського комісаріату з нар. освіти (1917—1919). У кн.: Духовні витоки Поділля: творці історії краю: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: 9—11 вересня 1994 р. м. Кам'янець-Подільський, ч. 1. Хмельницький, 1994; *Телячий Ю.В.* Юхим Щириця — подільський губернський комісар народної освіти (1918 р.). У кн.: Кам'янеччина в контексті історії Поділля, т. 1. Кам'янець-Подільський, 1997; *Завальнюк К.* Людина великої педагогічної сили. «Українське слово», 1998, № 27, 9 липня; *Лікарчук І.Л.* Щириця Юхим Онопрійович. У кн.: *Лікарчук І.Л.* Міністри освіти України, т. 1. К., 2002; *Завальнюк К.* Людина великої педагогічної сили (освітній і громадський діяч Ю. О. Щириця). У кн.: Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика, вип. 7. К., 2004.

О.В. Малюта.

Ю

ЮДО́ВСЬКИЙ Володимир Григорович (15(03).08.1880—21.10.1949) — парт. і держ. діяч. Професор. Н. в м. Новогеоргіївськ (нині затоплене водами Кременчуцького водосховища; див. *Крилів*) у сім'ї лісопромисловця. Із 1903 — член РСДРП(б). 1910—12 — один з керівників Луган. орг-ції Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків). 1917 входив до складу Петрогр. міськ. к-ту РСДРП(б), член Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів. У вересні 1917 прибув до *Одеси*. На 2-му з'їзді *Румчероду* (грудень 1917) обраний головою виконкому Румчероду. 4 січня 1918 очолив Одес. військово-революц. к-т. Із 17 січня 1918 — голова РНК Одес. рад. республіки. Із весни 1918 — у *Москві*, член Моск. губкому РКП(б). На поч. 1919 — голова Вищої військ, інспекції України. 1920—21 — секретар Сирдар'інського губкому, член ЦК Комуніст. партії (більшовиків) Туркестану. Із 1923 — на викладацькій роботі в Москві, професор Моск. ун-ту, читав курси з історії революц. руху в Росії, історії комуніст. партії.

П. у м. Москва.

Літ.: Юдовский Владимир Григорьевич. В кн.: Великий Октябрь: краткий историко-революционный справочник. М., 1987; Юдовський Володимир Григорович (1880—1949). В кн.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопедичний довідник. К., 1987.

Ф.О. Самойлов.

«ЮЖНО-РУ́ССКИЙ ГО́РНЫЙ ЛИСТО́К» — газета, що виходила в *Харкові* двічі на місяць у період із 1880 по 1887 й відображала інтереси тієї частини ділових кіл регіону, що була тісно пов'язана з місц. гірничозаводською пром-стю. Ідея видання «Ю.-р.г.л.» виникла серед меценатів Харківщини ще в серед. 1870-х рр., була практично реалізована М.Яшевським, який і став його директором-видавцем. Газета вміщувала на своїх сторінках найрізноманітніші матеріали стосовно металургійної справи, видобутку кам'яного вугілля та ін. корисних копалин, залізничного буд-ва, гірничого управління й законодавства, коментувала події внутрішнього та зовнішньополіт. життя країни. Усього вийшло 170 номерів «Ю.-р.г.л.». Після 1888 видавалася з тією ж періодичністю під назвою «Горнозаводской листок» (ред. — харків'янин С.Сучков).

Літ.: История русской экономической мысли, т. 3, ч. 1. М., 1966; *Боханов А.Н.* Буржуазная пресса России и крупный капитал (конец XIX в. — 1914 г.). М., 1984; *Шацилло К.Ф.* Русский либерализм накануне революции 1905—1907 годов. М., 1985.

О.М. Машкін.

ЮНГМЕ́ЙСТЕР Василій Юлійович (27.11.1889—1938) — рад. військ. і держ. діяч, один із засновників цивільної авіації України.

Н. у Нижньому Новгороді, в дворянській родині. З 1904 член РСДРП(б). У 1906 за революційну діяльність заарештований і засланий до Олонецького краю, звідки утік і, перебуваючи на нелегальному становищі, став одним з організаторів петербурзької більшовицької організації. Після цього неодноразово заарештовувався. На початку *Першої світової війни* амністований, закінчив у 1915 курси авіаційних мотористів при Петрогр. політех. ін-ті та був направлений в Гатчинську авіац. школу, де витримав іспит на звання військ. льотчика. Був направлений у 27-й авіац. загін 3х. фронту. 22 липня 1915 отримав звання молодшого унтер-офіцера. 30 липня 1915 за успішну повітряну розвідку нагороджений солдат. Георгіївським хрестом 4-го ст. 8 березня 1916 отримав чин прапорщика інженер. військ. 7 березня 1916 призначений інструктором Кавказ. авіац. школи, а з 14 липня — в. о. нач. школи. Незабаром як льотчик-винищувач знову опинився на фронті. 22 грудня 1916 нагороджений орденом св. Володимира 4-го ст. з мечами і бантом. У жовтні 1917 присвоєно звання поручника. З грудня 1917 помічник інспектора авіації та повітроплавання Західного фронту.

Після Жовтневого перевороту 1917 обіймав керівні посади в кер-ві у ВПС Рад. Росії. Особливо відзначився під час війни радянської Росії з Бухарським еміратом, що була спровокована більшовиками (кінець серпня — поч. вересня 1920). Зокрема, авіагрупа з 11 літаків на чолі з командуючим авіацією Туркестанського фронту Ю. відіграла вирішальну роль у захопленні Бухари червоними військами. Був нагороджений орденом Червоного прапора, золотим портсигаром і почесною грамотою Реввійськради. У вересні 1920 був призначений команд. авіації Пд. фронту, втілив нову тактику М.*Фрунзе* щодо маневрування авіацією під час бойових дій.

З лютого 1921 по вересень 1922 нач. і військ. комісар управління повітряного флоту збройних сил України та Криму. З вересня 1922 командувач авіацією Укр. військ. округу (штабквартира у Харкові). 11 квітня 1923 за сумісництвом тех. дир. АТ «Укрповітрошлях», створеного за його безпосередньою участю. За його ініціативою у нім. кампанії «Дорньє» були закуплені перші шість літаків «Комета-2», зокрема чотири з потужними двигунами «Роллс-Ройс» на 260 к. с. Безпосередньо займався підбором досвідчених кадрів, питанням буд-ва аеродромів, посадкових майданчиків та відкриттям авіаліній. Ю. в цілому працював на далеку перспективу, перш за

все враховуючи економічні інтереси УСРР. Оскільки в цей час розпочалося плідне економічне співробітництво між радянською Україною та Туреччиною він запропонував відкрити нову міжнародну трасу Одеса—Константинополь. Проте московське керівництво не підтримало його далекоглядних пропозицій.

У 1925 назавжди полишив військ. службу та зосередився на розбудові цивільної авіації радянської України. Після перебування в Китаї військ. радником восени 1926 повернувся на посаду тех. дир. і заст. голови правління АТ «Укрповітрошлях». 17 вересня 1926 за його наказом майстерні УПШ були перетворені в «Авіазавод ім. Раднаркому УРСР», невдовзі одне з найбільших авіапідпр-в СРСР — Харків. авіац. завод № 135. На підпр-ві почалося вир-во вітчизн. відомого авіаконструктора інж. К.Калініна (К-2), що перебував на посаді гол. конструктора. Гол. досягнення Ю. відобразилися у звіті від 15 лютого 1927 в управлінні справами Раднаркому УСРР. У документі йшлося, що за останні три роки капітал акціонерного т-ва зріс з 550 тис. до 1 млн крб. Значно розгорнулася робота з організації повітряних сполучень, і навіть за межами республіки. За цей час літаки «УПШ» обслуговували одну з гол. внутрішньосоюзних авіатрас Москва — Харків — Ростов — Мінводи — Баку. Разом з тим зросла кількість літаків (15 шт.), стали закуповувати досконаліші літальні апарати «Комета 3» з потужними двигунами «Ролл-Ройс» на 360 к. с. 5 жовтня 1927 звільнений з усіх посад, звинувачений у «шкідництві» заст. голови правління та нач. авіаліній т-ва «Укрповітрошлях». За даними укр. вітчизняних дослідників, сучасного відомого вітчизняного дослідника з історії авіації України В.Савіна, Ю. звинуватили у «гальмуванні» авіаційної галузі. Невдовзі звинувачення були зняті і Ю. продовжив працю: в 1932 — нач. Всесоюзного об'єднання «Трансавіація»; у 1933 — нач. тресту «Аерогеодезія», нового напрямку практичного застосування авіації. З липня 1935 нач. аеромеханічного ф-ту МДТУ ім. М. Баумана. Навчався в Ленінградському інті інженерів цивільного повітряного флоту (ЛІІ ЦПФ). У липні 1936 повернувся до військ. служби і був призначений нач. Моск. територіального управління ЛІІ ЦПФ. 26 листопада 1936 присвоєно військ. звання комбриг (ген.-майор). 4 жовтня 1937 заарештований органами НКВС. За однією з версій, брав участь в «антидержавному військовому заколоті» маршала М.Тухачевського. 9 лютого 1938 засуджений Військ. колегією Верховного суду СРСР до вищої міри покарання і наступного дня розстріляний.

Реабілітований 28 квітня 1956.

Дж.: ЦДАВО України. Ф. 184, оп. 1, справа 2, арк. 1, 7 зв., 14 зв, 27; Там само. ф. 184, оп. 1, спр. 316, арк. 19; Там само. ф. 184, оп. 1, спр. 43, арк. 73; Там само. ф. 184, оп. 1., спр. 695, арк. 18, 72. Звезды на крыльях (Воспоминания ветеранов советской авиации). М,, 1959; *Спатарель И.* Против черного барона. М., 1967.

Літ.: *Жаров Ф.* Подвиги красных лётчиков. М., 1963; *Шумихин В.* Советская военная авиация 1917—1941. М., 1986; *Сувениров О.* Трагедия РККА 1937—1938. М., 1998; *Мараев Р., Андерсон Л.* В кн.: Украинское акционерное общество. Аэрохобби, 1994. № 4; *Савин В.* Авиация в Украине. Очерки истории. Х., 1995; *Буцкай Е.* Очерки истории гражданской авиации Харьковщины. 1923—2005 гг. Люди, события, факты. Х., 2007; *Хайрулин М., Кондратьев В.* Военлеты погибшей империи. Авиация в гражданской войне. М., 2008; *Иванов В., Король В., Юнгмейстер Д.* Братство военлетов (Летчики Юнгмейстеры). СПб., 2009; Забытые и незабытые. Х., 2009; *Захарчук О.* Василий Юльевич Юнгмейстер — один из основателей гражданского воздушного флота в Украине. У кн.: Полікультуротворча діяльність 2010. К., 2010; *Соловьев Д.* Комбриги РККА. 1935—1940. Биографический справочник. М., 2019; *Харук А.* Нарис історії авіаційної промисловості України (1910-ті — 1980-ті рр.). Л., 2010; *Його ж.* Авіаційна промисловість України як складова військово-промислового комплексу у 1910—1980-ті рр. Л., 2011; *Захарчук О.* Юнгмейстер Василь Юлійович. В книзі: Історія української авіації в особах. К., 2013.

О.М. Захарчук.

ЮНК (ЮНГ) Альфред (Олександр Августович), фон (1826—13.08.1870) — військовик, письменник, журналіст, підприємець.

Під час Східної (Кримської) війни 1853—56 постачав у Севастополі рос. армію водою.

Автор дописів у «Киевских губернских ведомостях». Засн. і видавець (спочатку з М.Чернишовим) першої приватної газети на території Київ., Волин. та Подільської губ. — «Київський телеграф» (1859—76). Деякі твори підписував псевдонімом А.Ю. Видавав (від 1859) нерегулярні «Памятники и виды Киевской, Подольской и Волынской губерний». Ред. газ. «Печерские антики», в якій повідомлялося про похорон Т.Шевченка, друкувалися М.Драгоманов, О.Русов, С.Подолинський.

П. у м. Київ.

Тв.: Тетушка-невестка. К., 1850; Стихотворения и куплеты из ненапечатанных водевилей. К., 1851; Проказы киевлянина в Васильков. К., 1855; Басни Ив. Андр. Крылова. К., 1855; Полное практическое руководство приготовления киевских сиропных вареньев, повидлы, пастилы и сухих плодовых конфектов. К., 1858; Практическое руководство к приготовлению польских баб, пляцков и мазурков. К., 1860; Воды в Васильковском уезде, Киевской губ. «Киевские губернские ведомости», 1855, № 7; Украинские чумацкие песни с заметкой. «Киевские губернские ведомости», 1856, № 40.

Літ.: *Геннади Г.Н.* Краткие сведения о русских писателях и ученых, умерших в 1870 году. «Русский Архив», 1872, № 11—12; *Межов В.И.* Русская историческая библиография за 1865—76 гг., т. II. СПб., 1882; *Масанов И.Ф.* Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей, т. 4. М., 1960; *Рибаков М.О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. К., 1997; *Рожановский В., Борисенко Т.* Пионер киевской печати. «Зеркало недели», 1999, № 33; *Горська Д.* І «Телеграф», траплялось, рації не мав. «Голос України», 2005, 4 березня; *Жадько В.О.* Некрополь на Байковій горі. К., 2008.

І.І. Винниченко.

ЮРИДИ́ЧНА ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЯ у 6 томах — перший в Україні багатотомний систематизований звід знань про державу і право.

Видана Ін-том д-ви і права ім. В.М. Корецького НАН України (далі Інститут) у співпраці з вид-вом «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана в 1998—2004. Вміщує понад 10 тис. статей із різних галузей юрид. знань. Наклад видання: 1 том — 30 тис., ін. — 50 тис. прим. Ю. е. адресована не лише професійним юристам, а й усім, хто цікавиться правовими відносинами і держ. буд-вом в Україні, правовим життям міжнар. спільноти.

Підготовка Ю. е. розпочалася невдовзі після проголошення незалежності України з ініціативи дир. Ін-ту Ю.С.*Шемшученка*. В обгрунтування необхідності видання значний внесок зробили науковці Інституту В.Д.Бабкін, О.В.Зайчук, О.М.Мироненко, І.Б.*Усенко* та ін. 8 вересня 1993 Президія НАН України видала постанову «Про підготовку фун-

О.В. Юркова.

даментальної Юридичної енциклопедії». Належній організаційній і фінансовій підтримці видання сприяло ухвалення постанови Кабінету Міністрів України «Про державну підтримку видання “Ю. е.”» від 29 грудня 1996. Основну організаційну роботу з підготовки наук. матеріалів для Ю. е. здійснив утворений 1996 при Ін-ті Центр організаційного та науково-методичного забезпечення підготовки «Ю. е.». Системне наук. та літературне редагування затверджених до друку статей, підготовку оригінал-макету видання здійснило Всеукр. спеціалізоване вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана (кер. — канд. юрид. н. М.П.Зяблюк). Голова редколегії — Ю.С.Шемшученко, заст. голови — Ф.Г.Бурчак (т. 1—3), М.П.Зяблюк, В.Я.Тацій, відп. секретар — В.П.Горбатенко.

Ю. е. є унікальним наук. виданням, аналогів якому тривалий час не було не лише на пострад. просторі, а й за кордоном. Вона об’єктивно відображає сучасний стан світової та укр. юрид. науки і практики, містить обгрунтовані висновки щодо перспектив і тенденцій їх розвитку. Неоціненним є значення енциклопедії для студентів, аспірантів та докторантів, як настільної книги для юриста-практика.

Особливої завершеності й фундаментальності Ю. е. надає історико-юрид. блок, що складається з понад 1200 статей з історії д-ви і права, політ. і правових учень, юрид. науки й освіти тощо. Широко висвітлена тематика з історії права України, вміщена інформація про пам’ятки укр. права і найважливіші органи держ. влади, які існували на території сучасної України. Значна частина цих статей вимагала не лише узагальнення попередніх наук. здобутків, а й здійснення нових оригінальних і глибоких досліджень, тривалих архів. пошуків, творчого переосмислення наявних і вперше віднайдених документальних джерел. Належним чином проаналізовані і найвидатніші пам’ятки світової правової і політ. к-ри.

Праця над Ю. е., до якої були залучені провідні укр. історики права (О.М.Мироненко, І.Б.Усенко, В.А.Чехович, В.Д.Гончаренко, О.Н.Ярмиш, В.С.Кульчицький, Б.Й.Тищик, О.А.Гавриленко, В.М.Чисніков, Л.О.Зайцев, В.Є.Кириченко, П.П.Музиченко, І. В.Музика, Т.І.Бондарук та ін.), сприяла зародженню в Україні таких нових наук. напрямів, як юрид. історіографія, юрид. джерелознавство, юрид. біографістика, юрид. енциклопедистика тощо. Дякуючи історикам права — авторам енциклопедичних статей вдалося дати рішучу відсіч безпідставним твердженням про відсутність в укр. народу власних державницьких і правових традицій, подолати ряд ін. застарілих стереотипів. Була відновлена істор. справедливість щодо десятків репресованих, ідеологічно зацькованих або безпідставно забутих правознавців, повернені до наук. обігу творчі здобутки наших видатних попередників. Утверджена наступність між сучасною і дореволюц. наукою, зняті штучні перепони, які відділяли укр. вчених-юристів від їх колег з діаспори.

Ініціатори й основні автори Ю. е. (Ю.С.Шемшученко, В.Я.Тацій, М.П.Зяблюк, В.П.Горбатенко, В.Ф.Погорілко, В.І.Семчик, В.Н.Денисов, О.М.Мироненко, В.П.Нагребельний, І.Б.Усенко) у 2004 удостоєні Держ. премії України в галузі науки і техніки.

І.Б. Усенко.

Ю́РІЙ КОНЧА́КОВИЧ (пом. 1222) — половецький князь, син *Кончака*.

У 1-й чв. 13 ст. очолював союз половецьких племен у межиріччі Дніпра і Дону (*Галицько-Волинський літопис* називає Юрія «найбільшим серед половців»). 1206 донька Ю.К. вийшла заміж за *Ярослава Всеволодовича* (син *Всеволода Юрійовича*). 1222 *половці* на чолі з Ю.К. були розгромлені монгол. військом, очолюваним *Субедеєм* і Джебе (див. *Калка, битва*), а сам він загинув. Крім рус. літописів, Ю.К. згадується в офіційній хроніці династії Юань (під іменем Юй-лі-цзи).

Літ.: *Пилипчук Я.В.* Династія та клан Шаруканідів: герої літописів та «Слова про полк Ігорів». «Східний світ», 2014, № 2.

Д.Я. Вортман.

ЮРКО́ВА Оксана Віталіївна (н. 23.05.1967, Київ) — історик, дослідниця укр. історіографії 20 ст., джерелознавства, істор. іконографії (зокрема візуальних джерел епохи Голодомору), історії академічної науки, антропології академічного життя. Канд. істор. н. (1999).

З відзнакою закінчила істор. ф-т Київ. ун-ту (1989), аспірантуру Ін-ту історії України НАНУ (1998). З 1989 працює в Ін-ті історії України НАНУ , від 2010 — провідний наук. співробітник відділу історії України 20—30-х 20 ст. 1998 захистила канд. дис. на тему «Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930 рр.)» (наук. кер. д-р істор. н., проф. С.*Кульчицький*). 1999—2019 — член робочої групи з підготовки багатотомної «Енциклопедії історії України» (упорядник ілюстративного ряду). 2006—2008 — секретар Експертної ради з істор. наук ВАК України.

Авторка численних історіографічних і джерелознавчих праць, статей до «Енциклопедії історії України» та різних довідкових видань. Упорядник т. 10 (у 2 кн.) 50-т. зібрання «Творів» М.Грушевського (2015) та ілюстративних рядів до низки авторських і колективних досліджень з історії України.

Ініціаторка і співкоординаторка міжвідомчого академічного проєкту «Електронний архів Михайла Грушевського» (з 2015), який став моделлю інноваційного вебсайту, що об’єднав на одній платформі бібліографічні записи, архів. документи та візуальні джерела. Член авторських колективів мережевих проєктів «Історики України. Матеріали до біобібліографії» (з 2016), «Цифровий архів Голодомору» (з 2020) та «Візуальна історія Інституту історії України НАН України» (з 2021). Учасниця громад. просвітницького проєкту «LikБез. Історичний фронт» (з 2014).

У 2017 відзначена Держ. премією України в галузі науки і техніки (за «Енциклопедію історії України» у 10 т., у співавторстві).

Праці: Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999; Інститут історії України НАН України. 1936—2006. К., 2006 (упорядник, редактор, ілюстратор, співавтор); «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних. «Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки», 2007, вип. 16, ч. 2; Наукова атестація істориків в Україні: нормативна база та особливості захисту дисертацій (друга пол. 1920-х — 1941 рр.); «Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки», 2010, вип. 19, ч. 2; Інститут історії України НАН України. Документи і матеріали. 1936—1991. Кн. 1. 1936—1947. К., 2011 (упорядник, у співавт.); Історики та «Історії»: До 75-ліття Інституту історії України Національної академії наук України: Фотонарис. К., 2011; На українському «історичному фронті» 1934 року: журнал «Історик-більшовик». «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», 2012,

вип. 21; Таємниці офіційного некролога Михайла Грушевського. «Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки», 2013, вип. 22; Facebook як новий тип історичного джерела: спроба характеристики та практичні завдання архівування документів. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Електронні інформаційні ресурси», 2015, ч. 25; «Історія України» чи «Короткий курс», або Як у 1940 році постала «українська радянська історіографія». У кн.: Світло й тіні українського радянського історіописання. К., 2015; Дзячі науки в полі зору диктатури. У кн.: Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921—1928), т. 2. К., 2015; Світлина з ювілею М. Грушевського 1926 р.: проблеми атрибуції. «УІЖ», 2016, № 6; «Академічні Януси»: українські історики — секретні співробітники ДПУ—НКВС (1920—1930-і рр.). У кн.: Масавыя рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці. Мінськ, 2018; «Реквізиція по-більшовицьки», або Як пансіон графині Левашової став власністю Української академії наук. «Вісник НАН України», 2019, № 9; «Має історичну цінність»: справа-формуляр ДПУ УСРР на Федора Савченка (структура та документи). У кн.: Михайло Грушевський. Студії та джерела, кн. 1. К., 2019; Цифровий архів Голодомору в Україні 1932—1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сеґменти проекту. «УІЖ», 2021, № 2 (у співавт.); «Питання влаштування моєї спадщини набуває для мене життєвого значення»: до історії архіву Наталії Полонської-Василенко в УВАН у США. У кн.: Академічна традиція українського зарубіжжя: історія і сучасність. Liber amicorum на пошану президента УВАН у США проф. А. Кіпи. Нью-Йорк; К., 2021; Port-Cities of the Northern Shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th — Early 20th Centuries. Rethymnon, Crete 2021 (співред.); *Суровцова Н.* Спогади. К., 2025 (упорядник).

Літ.: Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К., Львів, 2003; Інститут історії України НАН України. 1936—2006. К., 2006.

Л.Д. Якубова.

ЮШНЕ́ВСЬКИЙ Олексій Петрович (березень 1786—22(10).01. 1844) — декабрист, один із директорів Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*).

Н. в м. Кам'янець (нині м. Кам'янець-Подільський) або, за наявними припущеннями, — у *Галичині*, звідки його батько-шляхтич пішов на військ, службу.

Освіту здобував у Шляхетному пансіоні Моск. ун-ту (1800 відзначений срібною медаллю), після чого освоював університетський курс, але 1801 з волі батьків урвав навчання і вступив «для пізнання справ» до канцелярії подільського цивільного губернатора. 1805 на його прохання переведений до Колегії закордонних справ актуаріусом. 1807 по спец. іспиті номінований перекладачем. 1808 відряджений до головуючого в диванах князівств Молдови та Волощини. У квітні 1809 оформлений штатним перекладачем, колезьким асесором, взимку 1810—11 став кавалером ордена св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст. Від жовтня 1811 секретарював при головуючому в обох означених диванах. За рік узятий секретарем до штабу обласного начальника Бессарабії, продовжив перебувати в дипломатичному відомстві й вести листування із зарубіжними адресатами. 1814 із власної ініціативи звільнився з Колегії закордонних справ, того ж року — в цілому зі служби.

На поч. 1816 повернутий на дипломатичну службу із зарахуванням до штату головнокоманд. розташованої переважно в Україні 2-ї армії. Того ж року імп. *Олександром I* затверджений членом тимчасового к-ту з організації тамтешнього управління, очолив канцелярію цієї інституції. Складав «Статут утворення Бессарабської області», захищав колоністів од поміщицького утиску.

1819 підвищений до рангу статського радника, обійняв посаду генерал-інтенданта 2-ї армії, увійшов до «Тульчинської управи» «*Союзу благоденства*» (прийнятий І.Бурцовим). 1820 переведений до 5-го класу. Товаришував із П.*Пестелем*, підтримав його в розгортанні Пд. т-ва, увійшов з ним до кер-ва цієї конспірації. Першим ознайомився з програмним документом революц. руху «Русская Правда» (див. *«Руська Правда» П. Пестеля*), взяв участь у редагуванні тексту.

25(13) грудня заарештований у *Тульчині*. 19(7) січня 1826 ув'язнений у *Петропавловської фортеці*. 22(10) липня 1826 приречений до страти. Проте смертну кару імп. *Микола I* замінив на довічну каторгу, й 5 серпня (24 липня) засудженого було вирядженo до Шліссельбурської фортеці. 3 вересня (22 серпня) строк каторжної праці монарх обмежив 20-ма роками.

14(2) жовтня 1827 Ю. відправлений до Сибіру, 1 січня 1828 (20 грудня 1827) прибув до Читинського острогу (нині м. Чита, РФ). Від осені 1830 утримувався в Петровському з-ді (нині м. Петровськ-Забайкальський Забайкальської обл., РФ; заг. строк покарання цар дещо зменшив: у листопаді 1832 — до 15 років, у грудні 1835 — до 13-ти). Відбувши весь термін каторжних робіт, 1839 замешкав у статусі поселенця поблизу Іркутська (нині місто РФ). Мав талант музики. Зайнявся пед. діяльністю. Ю. згадував і малював О.*Пушкін*.

П. у с. Ойок (нині село Іркутської обл., РФ) під час панахиди по тільки-но померлому Ф.*Вадковському*. 1952 прах перенесено до Іркутська.

О.П. Юшневський.

Літ.: *Белоголовый Н.А.* Воспоминания и другие статьи. М., 1898; *Голубовский П.В.* Письма декабриста Алексея Петровича Юшневского и его жены Марии Казимировны из Сибири. К., 1908; Восстание декабристов: материалы, т. 8. Л., 1925; *Штрайх С.Я.* Декабристы на каторге и ссылке. В кн.: Декабристы на каторге и ссылке. М., 1925; Бунт декабристов. Л., 1926; *Базилевич В.М.* Декабрист Юшневський та Гнідич. У кн.: Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. К., 1927; *Його ж.* Декабрист О.П. Юшневський: спроба біографії. В кн.: Декабристи на Україні, т. 2. К., 1930; *Медведева И.Н.* Н. И. Гнедич и декабристы. В кн.: Декабристы и их время. М.—Л., 1951; Восстание декабристов: Материалы, т. 10. М., 1953; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; *Казаков Н.И.* Борьба декабриста А.П. Юшневского за права и привилегии болгарских переселенцев в Бессарабии в 1816—1817 гг. «Доклады и сообщения Института истории АН СССР», 1957, вып. 11; Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П. Юшневского: сборник документов. Кишинев, 1957; *Руссев Е.* Отражение «бессарабского опыта» Юшневского в «Русской правде» Пестеля. «Кодры», 1976, № 6; *Зейфман Н.В.* Неизданные письма к И.И. Пущину. «Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина», 1982, вып. 43; *Хазин М.Г.* «Твоей молвой наполнен сей предел...». Кишинев, 1987; *Вавренюк Р.С.* Формирование общественно-политических взглядов А.П. Юшневского до 1825 г. «Декабристские чтения» (К.), 1988, вып. 1; Декабристы: биографический справочник. М., 1988; *Зильберштейн И.С.* Художник декабрист Николай Бестужев. М., 1988; *Савичев Н.П.* Первые благовестители свободы. К., 1990; *Вавренюк Р.С.* Деятельность декабриста А.П. Юшневского в Союзе благоденствия. «Декабристские чтения» (К.), 1991, вып. 4; *Кавецкая Т.П.* Некоторые материалы к биографии М.К. Юшневской. Там само; *Киянская О.И.* Южное общество декабристов. М., 2005.

П.Г. Усенко.

Я

Г. Яблонський.

ЯБЛО́НСЬКИЙ Генрик (польс. Jabłoński; 27.12.1909—27.01.2003) — історик, польський політичний діяч доби Польської Народної Республіки (ПНР).

Н. в с. Валішев (нині село Кутновського пов. Лодзинського воєводства, Польща). Д-р історії (1934), автор статей у «Польському біографічному словнику». В роки *Другої світової війни 1939—1945* — учасник франц. *Руху Опору*. Д-р габілітований (1948). Від 1948 — професор Варшавського ун-ту та Військ. політ. академії. Член Польської академії наук (1956). Іноз. член АН СРСР (1966), Румунської АН (1965), Чехословацької АН (1965), Монгольської АН (1975). Почесний д-р *Московського університету* (1972), ун-ту в Будапешті (1972), Вищої екон. школи у Вроцлаві (1972; Польща), Лодзинського ун-ту (1975; Польща), Вроцлавського ун-ту (1975), Ягеллонського ун-ту (1980; м. *Краків*), Вищої пед. школи в Кракові (1985). Член Польської соціалістичної партії (ПСП) від 1931, із 1948 — член Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) від моменту заснування. Член ЦК ПОРП (1948—81). Кандидат у члени Політбюро (1970—71) та член Політбюро ЦК ПОРП (1971—81). Депутат Сейму в 1947—89. Міністр вищої освіти ПНР (1965—66), міністр освіти та вищої освіти ПНР (1966—72). Голова Держ. ради ПНР (28 березня 1972 — 6 листопада 1985). Кер. ветеранської Спілки борців за свободу і демократію. Нагороджений багатьма держ. нагородами Польщі та країн соцтабору.

Осн. праці істор. характеру: «Думка, парламент, преса. Вступ до дослідження громадської думки в епоху розквіту капіталізму» (1947), «Політика Польської Соціалістичної Партії під час війни 1914—1918» (1958), «Народження II Речі Посполитої 1918—1919» (1962).

П. у м. Варшава.

Літ.: *Mołdawa T.* Ludzie władzy 1944—1991. Warszawa, 1991; Kto jest kim w Polsce 1984. Warszawa 1984; Kto jest kim w Polsce: informator biograficzny. Warszawa, 1989; Leksykon Historii Polski. Warszawa, 1995;. Who's who in the socialist countries of Europe: a biographical encyclopedia of more than 12,600 leading personalities in Albania — Bulgaria — Czechoslovakia — German Democratic Republic — Hungary — Poland — Romania — Yugoslavia, t. 3. München, 1989.

В.В. Тельвак.

ЯДВІ́ГА (польс. Jadwiga Andegaweńska; 14.02.1374—17.07.1399) — польс. королева (1384—99), третя донька угор. і польс. короля *Людовика I Угорського* та його другої дружини Єлизавети, доньки бана Боснії Стефана II Котроманича та куявської княжни Ельжбети (онука польс. короля *Владислава I Локетка*), перша дружина вел. кн. литовського і польс. короля *Владислава II Ягайла*, свята. За рішенням батьків, 15 червня 1378 була заручена з Вільгельмом Габсбургом (1370—1406), сином австрійс. кн. Леопольда III і міланської герцогині Вірідіс Вісконті. Реалізуючи умову Кошицького привілею (1374) про визнання доньки Людовика I королевою Польщі, учасники коронного з'їзду у Радомську (нині м. Радомсько, Польща; листопад 1382) обрали Я. монархом. 16 жовтня 1384 Я. була коронована у Краківському кафедральному соборі св. Станіслава. Унаслідок ідеї малопольського можновладства про унію з *Великим Князівством Литовським* та укладання Кревської угоди (15 червня 1385; див. *Кревська унія 1385*) Я. змушена була одружитися (18 лютого 1386) з вел. кн. литов. Ягайлом. Від шлюбу з Владиславом II Ягайлом мала доньку Ельжбету-Боніфацію (22.06.1399—13.07.1399). Весною 1387 очолила акцію повернення *Руського домена короля* до Польського королівства. Особисто брала участь у важливих держ. справах (дипломатичні контакти з *Тевтонським орденом* 1397) і видавала від власного імені привілеї (повторний привілей *Спиткові з Мельштина* на Зх. Поділля 1395). Свій маєток заповіла на відновлення *Краківського університету*.

Ядвіга. Уявний портрет. Художник Ян Матейко.

П. у м. *Краків*. Похована у кафедральному соборі на Вавелі.

1902 коштом К.Лянцкоронського встановлено саркофаг із білого мармуру (скульп. А.Мадейський).

У м. Краків Папа Римський *Іоанн Павло II* канонізував Я. 8 червня 1997. Я. — покровителька поляків та апостол Литви.

Літ.: *Wdowiszewski Z.* Genealogia Jagiellonów i Domu Wazów w Polsce. Kraków, 2005; *Nikodem J.* Jadwiga. Król Polski. Wrocław, 2009; *Mańkowski J.* Dzień urodzin królowej Jadwigi Andegaweńskiej i dzień ślubu z Władysławem Jagiełłą w kontekście atku krewskiego. Uwagi filologa do interpretacji źródeł. «Rocznik Lubelskiego Towarszystwa Genealogicznego», 2013 (2014), t. 5; *Михайловський В.* Наші королі — Reges nostri. Володарі

та династії в історії України (1340—1395). К., 2023.

В.М. Михайловський.

ЯЗЛОВЕ́ЦЬКИЙ (Монастирський) **Юрій** (до 1510—1575) — *гетьман польний коронний* (з 1569) та *гетьман великий коронний* (з 1573, можливо, де-факто) *Речі Посполитої*, кам'янецький староста та *воєвода* руський (від 1569). Н. в м-ку Язловець (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл.). Його кар'єра великою мірою пов'язана із успадкуванням маєстату вигаслого роду *Бучацьких* герба «Абданк». Я. належав до кола військовиків «оборони поточної» *Королівства Польського* (зародок кварцяного війська), служив під началом Я.*Тарновського* та М.Сенявського (див. *Сенявські*). 1528 уперше згаданий як ротмістр у бою з татарами під Кам'янцем (нині м. *Кам'янець-Подільський*). 1529 спільно з М.Сенявським здійснив «козацький» похід на *Очаків* (дії ротмістрів тоді значно вийшли за межі королів. мандату), що закінчився полоном ватажків. Я. 1533—57 продовжив службу ротмістра на прикордонні.

1564 їздив із дипломатичною місією до *Стамбула*, а 1566 увійшов до складу комісії з демаркації кордону з турками і татарами. Влітку 1571 Я. як гетьман польний коронний здійснив військ. демонстрацію — об'їзд нових (після *Люблінської унії 1569*) кордонів *Речі Посполитої* на півдні (від *Поділля* до *Дніпра*). Того ж року уперше запровадив до реєстрів коронного війська козацькі відділи, що забезпечило Язловецьким роль патронів козацтва до кін. 16 ст. 1572 організував малоефективну виправу до *Молдови* на підтримку господаря Богдана. 1573 був серед кандидатів «Пястів» на польс. престол, причому його кандидатура мала підтримку *Османської імперії*. 1574 конфліктував зі *шляхтою Руського воєводства* і *Подільського воєводства* (вимагав оплати жовнірам), з В.-К.*Острозьким*, підозрювався у тайному сприянні татарському нападові у вересні 1574. Мав 4 синів.

П. у Язловецькому замку, де і похований.

Літ.: Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Warszawa, 1995; *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). Чернігів, 1999; *Черкас Б.* Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20—30-х роках XVI ст. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі. К., 2000; *Ковалець Т.Р.* «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571»: невідома постанова першої козацької комісії. В кн.: Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб., вип. 11. Кам'янець-Подільський, 2015; *Вирський Д.* Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI — середина XVII ст.). К., 2024.

Д.С. Вирський.

ЯКИМО́ВИЧ Богдан Зіновійович (псевд. Гриць Придністровський, Б. Степанів, Микола Степанів; 29.01.1952—27.06.2022) — фахівець з історії України 2-ї пол. 19 — 1-ї пол. 20 ст., історії укр. війська, *вексилології* і *геральдики*, видавничої справи, військ. термінології, франкознавець і шевченкознавець, громад. діяч. Канд. істор. н. (1994), старший наук. співробітник (1996), доцент (1999), д-р істор. н. (2008), проф. (2012). Засл. працівник к-ри України (2006), дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові (2017), член комісії Польс. АН у Любліні.

Н. у с. Серафинці Городенківського р-ну Івано-Франк. обл. 1974 закінчив інженерно-буд. ф-т Львів. політех. ін-ту, 1974—76 — інженер-конструктор Львів. автобусного з-ду, 1976—86 — на комсомольській і госп. роботі. Від 1985 — здобувач Ін-ту сусп. наук АН УРСР, учень Я.*Ісаєвича*, 1986—98 — старший інженер, згодом — старший наук. співробітник Ін-ту сусп. наук АН УРСР (нині *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*, далі ІУ). 1994 захистив канд. дис. «Видавнича діяльність Івана Франка в 70—80-х роках XIX ст.» (наук. кер. Я.Ісаєвич). 1996—2001 працював за сумісництвом доц. Львів. держ. ін-ту фіз. к-ри. 1998—2007 — дир. наук. б-ки, доц. кафедри новітньої історії України *Львівського національного університету* (ЛНУ), старший наук. співробітник ІУ. Від 2007 — доцент, від 2009 проф. кафедри істор. краєзнавства ЛНУ, провідний наук. співробітник Академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, старший наук. співробітник *Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України* (від 2019). 2008 захистив докторську дис. «Іван Франко як книгознавець і видавець (90-ті роки XIX ст. — 1916 р.)».

Від 1990 — голова Львів. обл. відділення Т-ва зв'язків з українцями за межами України (т-ва «Україна-Світ»), був референтом-консультантом нар. депутата України І.*Драча*, 1995—2009 — заст. голови Конгресу укр. інтелігенції Львівщини, 2000—09 — заст. голови Львів. обл. об'єднання «Просвіта» ім. Т. Шевченка, від 2007 — заст. голови Міжнарод. асоціації франкознавців, співголова Шашкевичівської комісії у Львові — член редколегії та співупорядник 6-ти т. наук. зб. «Шашкевичіяна».

Ініціатор і голова редколегії серійних видань наук. б-ки ЛНУ: «Українська бібліографія. Нова серія» (започаткована 1999, станом на поч. 2008 появилось 23 вип.), «Дрібненька бібліотека» (започаткована 1999, всього вийшло 18 вип.), «Каталоги книгозбірні» (започаткована 2001, вийшло 2 вип.), «Документи і мемуари» (започаткована 2001, вийшло 3 вип.), «Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології» (1 вип. — 2006, 2 вип. — 2007), чл. редколегій ж. «Воля і Батьківщина» і «Просценіум», газ. «Просвіта» (Львів). Від 2015 — гол. ред. «Наук. зошитів істор. ф-ту Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка».

Автор понад 450 наук. і наук.-популярних праць, зокрема 3 монографій, і співавтор кількох колективних монографій, понад 10 брошур, упорядник понад 60 т. наук. і худож. книг, низки статей в ЕСУ, ЕІУ, Енциклопедії ЗУНР. Зробив відомими у сучасній Україні праці А.*Лотоцького* та І.*Крип'якевича*, творчу спадщину А.Чайковського, дослідження А.*Єнсена* про І.*Мазепу*, опублікував невідомі та маловідомі документи й твори І.*Франка*, М.*Драгоманова*, Д.*Яворницького*, Л.*Жемчужникова* та ін.

Розробник (разом із М.Демським) україномовної версії статутів ЗС України. Кер. авторського колективу першого в незалежній Україні «Російсько-укр. словника для військовиків» (Київ; Львів, 1995, співупорядник серії «Бібліотека укр. воїна» для ЗС України (разом із С.Гальченком, Київ).

Під керівництвом Я. захищено 9 канд. дис.

Б.З. Якимович.

П. у м. Львів, похований на Личаківському цвинтарі.

Тв.: До питання про українську національну символіку. «Пам'ятки України», 1989, № 3; Видавнича діяльність Наукового товариства ім. Шевченка. У кн.: Т. Шевченко і українська національна культура. Львів, 1990; Генерал Мирон Тарнавський: Життя і чин. Львів, 1994; Книга, просвіта, нація: Видавнича діяльність Івана Франка у 70—80 роках XIX ст. Львів, 1996; Збройні Сили України: Нарис історії. Львів, 1996; Історія України (три видання). Львів, 1996, 1998, 2002 (у співавт.); «Гей, "Січ" іде, красен мак цвіте...». Львів, 2000; «Моя Україно, червона калино...»: Sinnbild der «Kalyna» in Vergangenheit und Gegenwart des ukrainischen Volkes. У кн.: Österreichisch — Ukrainische Rundschau mit UBSV-Vereinsjournal. «Австрійсько-український огляд з Вістями СУФА», 2001, № 11; Лев Жемчужников: Ювілейна сильветка. Львів, 2003: Іван Франко — видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів, 2006; Trzy niezwykle ważne dziewiętnastowieczne druki ukraińskie o znaczeniu ogólnonarodowym: Z okazji studwudziestolecia wydania almanachów «Wiesełka», «Watra» і «Perszyj Winok». «Bieletyn Ukrainoznawczy» (Przemyśl), 2006, № 12; Роман Шухевич — стратег і тактик повстанської війни. Львів, 2007; Патріотичне виховання: Теорія та практика реалізації у Збройних Силах України: Львів, 2012 (у співавт.); Хотинська битва 1621 р. — один з ключових етапів історії Європи XVII ст. «Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка», т. 34. Донецьк, 2012; Україна та українці: події далекі і близькі. Вибр. праці. Львів, 2014; Микола Гоголь та Тарас Шевченко. Роздуми про українську культуру з верховин двох ювілеїв. «Omagiu profesorului Ioan Rebusapcă la 80 deani». Bucureşti, 2015 (у співавт.); Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 25: Тарас Шевченко і Соборна Україна. Львів, 2015; Українська військова та воєнна історія. Ч. 1: Події, постаті, символи; Ч. 2: «Нехай вічна буде слава…». Львів, 2015; Wielka utrata: Adam Mickiewycz i kontrowersia Iwana Franki. У кн.: Київські полоністичні студії». Т. XXIX: Іван Франко і польська культура. Київ, 2017; Плагіат не має терміну давності. У кн.: Василенко М. «Іван Франко: Поступ ідеї». «УІЖ», 2017, № 1 (у співавт.); Причини поразки ЗУНР: вторгнення, бездіяльність чи зрада? «УІЖ», 2019, № 1; Апологія деяких сучасних краєзнавців про початки українського друкарства. «УІЖ», 2001, № 3.

Дж. та літ.: Encyclopedia of Ukraine, vol. V. Toronto; Buffalo; London, 1993; Богдан Якимович: Біобібліографічний покажчик. Львів, 2002; Хто є хто на Львівщині, вип. 1. К., 2003; *Лучук Т., Стеблій Ф.* Богдан Якимович: Шлях до покликання. «Укр. форум», 2004, 30 черв.; Українські історики XX століття: біобібліографічний довідник. К.—Львів, 2003; Інтерв'ю Вільяма Ріша (США) з Богданом Якимовичем. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. Львів. 2012; Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2014.

О.О. Ковальчук.

Я́КОВЛЄВ Семен Олексійович (03.08.1909—17.03.1997) — історик, археограф, архівіст. Д-р істор. н. (1968), проф. (1972).

Н. в с. Підбереззя (нині село Смоленської обл., РФ). 1930 закінчив Таганрозький пед. технікум, до 1932 вчителював у сільс. школах, фахову вищу освіту здобув 1936 у Моск. історико-архів. ін-ті. Із серпня 1936 працював у Центр. архів. управлінні УРСР (із березня 1940 — Архів. управління НКВС УРСР) на посадах наук., старшого наук. співробітника, інспектора, зав. відділу. У жовтні 1940 вступив до аспірантури при Центр. архіві давніх актів НКВС УРСР.

Учасник Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45 (див. «*Велика вітчизняна війна» — термін, створений у СРСР*).

1945—50 — в Укр. філіалі Інту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б) (старший наук. співробітник, в. о. заст. директора з партійних архівів).

Захистив канд. дис. «Харьковская нелегальная организация РСДРП в период подъема революционного движения 1912—1914» (1950). Відтоді до виходу на пенсію 1981 працював на кафедрі архівознавства і спец. істор. дисциплін Київ. ун-ту: старший викладач, доцент (1956), проф. (1972).

Викладав спецкурси «Археографія», «Архівознавство», «Історія архівних установ України».

Докторська дис. «Развитие археографии на Украине за 50 лет Советской власти: 1917—1967» (1968). Співупорядник 2-х збірників документів.

Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ст., медалями.

П. у м. Київ.

Праці: Документальні публікації про великий історичний акт возз'єднання України з Росією (1648—1654). «Наукові записки Київського державного університету: збірник історичного факультету», 1954, № 4; Огляд документальних публікацій про підготовку і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Там само, 1957, № 10; Українська радянська археографія. К., 1965.

Літ.: Українські архівісти (XIX—XX ст.): Біобібліографічний довідник. К., 2007.

Г.В. Папакін.

ЯНА́ТА Олександр Алоїзович (28.05.1888—03.06.1938) — учений у галузі агробіологічної науки та освіти, заповідної справи, укр. наук. термінології та галузевої бібліографії.

Н. у м. *Миколаїв.* Закінчив Миколаївське реальне уч-ще, Ново-Олександрійський ін-т сільського госп-ва і лісівництва в м. Пулави Люблінського воєводства Царства Польського (нині Державний біотехнологічний ун-т), с.-г. відділення Київ. політехнічного ін-ту імп. Олександра II (1905). Був учасником студентського руху, очолив освітнє молодіжне т-во «Гурток натуралістів» при КПІ (1907). Керував підпільною друкарнею і вид-вом у м. Миколаїв (1907—08). Як секретар Миколаїв. (об'єднаної) орг-ції РСДРП створив кооп. та фінансові підпр-ва для фінансування партії. Брав активну участь у створенні Миколаїв. т-ва аматорів природи. Один із засновників ж. «Природа України» (м. Київ) і ж. «Природа», що виходили під егідою Миколаїв. т-ва аматорів природи (1910—17). Після закінчення вишу переїхав до м. Сімферополь, де працював консерватором Природничо-істор. музею Таврійського губернського земства (до 1913). Пізніше завідував Контрольно-насіннєвою дослідною станцією Харківського с.-г. т-ва. 1914 створив на горі Ай-Петрі дослідну біологічну (лучну) станцію. З початком *Першої світової війни* у діючій армії став секретарем очолюваного С.Петлюрою Революц. комітету 3х. фронту, брав участь у виданні робітн. газети укр. соціал-демократів «Слово». Завідував підвідділом транспортного відділу Земспілки Комітету 3х. фронту (1915—17).

Створив в Українському наук. т-ві у Києві природничу секцію та її друкований орган — ж. «Вісті Природничої секції УНТ» (1917). Призначений приват-доцентом, згодом очолив кафедру ботаніки Київ. держ. українського ун-ту (нині Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка), став організатором Першо-

го з'їзду природознавців України (1918). Заснував і став головою Ботанічної секції в Укр. наук. т-ві у Києві та ВУАН. Завідував музеєм УНТ у Києві (1918—20). Разом із акад. В.І.*Вернадським* в 1918 став фундатором і кер. Сільськогосп. вченого (наук.) комітету України при Міністерстві земельних справ Української держави гетьмана П. Скоропадського (нині Нац. акад. аграр. наук України) (1918—27). Засн. і відп. ред. «Українського ботанічного журналу» (1920), очолював природничий відділ Ін-ту української наук. мови при ВУАН (1921—24).

Природничим відділом ВУАН обраний академіком, але обрання не підтримали на заг. зборах академії (1922). Очолював кафедру с.-г. ботаніки Київського с.-г. ін.-ту (СГІ), став засновником і дир. Ін-ту насіннєзнавства. Переїхав до Харкова, за сумісництвом став членом Правління та проректором академічної частини Харківського с.-г. ін-ту ім. Х.Раковського (1924). Входив до складу спец. комісії ВУАН, підготував науково обґрунтовані рекомендації щодо покращення заповідної справи в «Асканії-Нова» (1925). Заступник голови Ради Укр. ботанічного т-ва при ВУАН (1926). Вдруге набрав потрібну кількість голосів для обрання академіком ВУАН по циклу «сільськогосподарські науки», але через брак вакантних місць не введений до списку рекомендованих канд. для голосування на заг. зборах (1929). Представляв Укр. комітет охорони природи на Першому Всесоюзному з'їзді охорони природи в Москві (1933). Звільнений із займаних посад у Харків. СГІ та Ін-ті захисту рослин за «притягнення буржуазних екологічних теорій в галузі боротьби з бур'янами» (1933). Заарештований органами НКВС, отримав вирок суду — 5 років виправно-трудових таборів, а 21 липня 1937 Постановою Особливої наради при НКЗС СРСР строк покарання був продовжений ще на 5 років.

П. у Соловецьких таборах. Місце поховання невідоме. «Справу Я.» переглянуто Військ. трибуналом Київ. військ. округу та припинено за відсутністю складу злочину (1964).

Творча спадщина складається із 314 наук. і наук.-популярних праць, підручників, інструктивних документів із різних напрямів агробіологічної науки, а також її історії та організації. В Україні О.А.Янату вважають фундатором агроекологічного напряму в ботаніці та екології. Велика заслуга Я. у проведенні в Україні системних ботаніко-географічних досліджень території, створенні науково обґрунтованого природничого районування сільс. госп-ва, становленні і розвитку контрольно-насіннєвої справи в Україні.

Літ.: *Вергунов В.А.* Професор Олександр Алоїзович Яната: повернення в науку XXI століття, вип. 2. К., 2001; *Вергунов В.А.* Наукова спадщина професора Олександра Алоїзовича Янати в контексті розвитку аграрної і біологічної науки України XXI ст. К., 2003; Яната Олександр Алоїзович (1888—1938): біобібліогр. покажч. К., 2001.

В.А. Вергунов.

Я́НЖУЛ (у стародруках зустрічається написання Янжуль) **Іван Іванович** (14(02).06.1846—31(18).10.1914) — учений-економіст укр. походження, один із основоположників теорії фінансів і фінансового права в укр. екон. думці. Д-р фінансового права (1876), професор (1876). Дійсний член Петерб. АН (1895).

Н. у с. Янжулівка Васильківського пов. Київ. губ. (нині знято з обліку). 1864 вступив на юрид. ф-т *Московського університету*. Після закінчення ун-ту служив у суд. відомстві. Упродовж 1872—73 проходив стажування в Лейпцизькому, Гейдельберзькому та Цюрихському ун-тах. Після магістерської роботи був залишений на посаді доцента кафедри фінансового права в Моск. ун-ті, де читав курс історії фінансової науки. Пед. діяльність поєднував з наук. дослідженнями — на основі вивчення англ. літ. здійснив ґрунтовну історико-екон. розвідку «Англійська вільна торгівля» (вип. 1, М., 1876; вип. 2, М., 1882). 1876 захистив докторську дис., отримав ступінь д-ра фінансового права та був обраний ординарним професором Моск. ун-ту (1876—98).

Протягом 1876—82 був у зарубіжних відрядженнях для поглибленого вивчення практики фінансового законодавства і правового забезпечення пром. розвитку Великої Британії.

1882—87 у зв'язку із запровадженням ін-ту *фабричної інспекції* та на запрошення міністра фінансів Рос. імперії М.*Бунге* обійняв посаду першого фабричного інспектора Моск. округу. Брав участь у підготовці «Правил про нагляд за установами фабричної промисловості і про взаємні відносини фабрикантів і робітників» (1886).

За працю «Фабричний побут Московської губернії» (1884) нагороджений золотою медаллю Імператорського Рос. географічного т-ва.

Підготував низку ґрунтовних розвідок, що синтезували екон. та юрид. складові й залишили помітний слід в історії юрид. науки 19 ст., а саме: підручники «Військове законодавство» (1876), «Поліційне право» (1886), праці з проблем авторського, сімейного, фабричного законодавства, розробки щодо методики викладання юрид. наук. Я. здійснив одне з перших досліджень монополій як результату процесу концентрації вир-ва і капіталу, результати якого виклав у праці «Промислові синдикати або підприємницькі союзи для регулювання виробництва, переважно у Сполучених Штатах Америки» (1895). Праця «Основні начала фінансової науки: вчення про державні доходи» (1890), за яку автору була присуджена престижна премія ім. С.Грейга Петерб. АН, визнана основоположною для розвитку вітчизн. фінансової науки. 1893 був обраний чл.-кор. Історико-філол. відділу Петерб. АН, а 1895 — дійсним членом. Від 1898 — ред. відділу політ. економії та фінансів у *«Брокгауза и Ефрона энциклопедическом словаре»*.

П. у м. Вісбаден (Німеччина), де перебував на лікуванні.

Праці: Опыт исследования английских косвенных налогов. Акциз. М., 1874; Влияние покровительственного тарифа на благосостояние рабочих классов. М., 1877; Детский и женский фабричный труд в Англии и России. «Отечественные записки», 1880, № 3; Финансовое право. М., 1881; Английская свободная торговля, вып. 1—2. М., 1876—82; Основные начала финансовой науки. СПб., 1890; Бисмарк и государственный социализм. «Вестник Европы», 1890, № 8; В поисках лучшего будущего: социальные этюды. СПб., 1893; Промысловые синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства, преимущественно в Соединенных Штатах Северной Америки. СПб., 1895; Между делом: очерки по вопросам народного образования, экономической политики и общественной мысли. СПб., 1904; Как англичане критикуют свои государственные расходы. СПб., 1908.

Літ.: *Коропецький І.-С.* Українські економісти XIX століття та західна наука. Київ: Либідь, 1993; *Небрат В.В.* Українська фінансова думка другої половини XIX — початку XX ст. К., 2007; *Фрадинський О.А.* Янжул Іван Іванович. У кн.: Митна енциклопедія, т. 2. Хмельницький, 2013; *Небрат В.В.* Янжул Іван Іванович. У кн.: Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія, т. 1. К., 2010; Фінансова думка України, т. 1. К., 2010; *Небрат В.В.* Еволюція теорії державних фінансів в Україні. К., 2013; *Krysovatyy A., Fedosov V., Yuriy S., Yukhymenko P.* Ukrainian Financial Science: Genesis and Evolution, Berlin, 2016.

В.В. Небрат.

ЯНИСО́ЛЬ — археол. пам'ятка, розташов. на сх. околиці с. Малоянисоль Нікольського р-ну *Донецької області* на високому мисі правого берега р. Кальчик (прит. *Кальміусу*). Відкрита 1972. Досліджувала 1977—79 О.Кротова. Розкопано площу 80 м². Датується пізнім періодом пізнього *палеоліту*. Осн. горизонт культ. залишків залягав у суглинку на глибині 0,25—0,50 м та концентрувався у вигляді плями площею 40 м², що включала крем'яні вироби та дрібні фрагменти кісток тварин. Пам'ятка інтерпретується як базовий сезонний табір. За характером обробки кременю належить до епіграветської культурно-технологічної традиції з деякими оріньякськими рисами (див. також *Гравет*). Специфічні янисольські підромбоїдні вістря знаходять певні аналогії в комплексі стоянки Дмитрівка в Нижньому Подніпров'ї.

Літ.: *Неприна В.И. и др.* Памятники каменного века Левобережной Украины. К., 1986; *Krotova A.A.* Chronostratigraphie du Paléolithique Supérieur des Steppes d'Azov et de la Mer Noire. «Paléo: revue d'archéologie préhistorique», 1995, supplément 1.

О.О. Кротова.

ЯНЧУ́К Микола Андрійович (19 (17).11.1859—06.12.1921) — мовознавець, етнограф, фольклорист, письменник.

Н. в с. Корниця (нині с. Стара Корниця Мазовецького воєводства, Польща). Закінчив *Московський університет*; один із засн. і ред. ж. «Этнографическое обозрение» (1889—1916), голова музично-етногр. комісії Т-ва любителів природознавства, антропології і етнографії (1901—20), співробітник Румянцевського музею (1897—1920), професор укр. і білорус. літератури у Моск. (1919—21) та Мінському (1921) ун-тах. Досліджував укр., білорус., польс. і рос. нар. музику. З дитинства цікавився нар. творчістю, записував фольклорно-етногр. матеріали рідного с. Коринці, на основі опрацювання яких 1885 р. в Москві опубл. працю «Малорусская свадьба в Корницком приходе Константиновского уезда Седлецкой губернии». У ній опис весілля доповнюється текстами пісень, що супроводжували обрядові дії; зафіксовано весільні пісні, що перегукуються з голосільними мотивами, а також жартівливі пісні.

Одна з найбільших праць Я. — «Шопка в Корниці» («Szopka w Kornicy», 1888). На основі дитячих і юнацьких спогадів автор відтворив історію шопки (від поліс. szopka — різдвяний вертеп) свого села, порівняв із вертепом та провів аналогію з тодішнім станом побутування народного театру.

У працях торкався проблем загрози полонізації *Підляшшя*. Зібраний ним на території *Холмщини* та Підляшшя етногр. матеріал Я. подарував етногр. музею в Москві. Намагаючись врятувати від забуття говірку «підляських малорусів», розробив орфографію цього діалекту як частини волинської західно-поліської групи пн. гілки укр. мови і саме мовою корницьких селян писав комедії, драми («Пилип Музик» (1887), «Не поможуть чари... » (1891), «Вихованець» (1899), «На чужині» та ін.), ліричні поезії.

П. у м. Москва.

Літ.: *Белокозович В.* Николай Янчук — исследователь польско-восточно-славянского пограничья. «Советское славяноведение», 1989, № 5; *Białokozowicz B.* Mikołaj Janczuk (1859—1921). Podlaskie skrzyżowanie tradycji słowiańskich. Olsztyn, 1996.

Н.О. Зіневич.

ЯРЕМЧЕ (з 2-ї пол. 1940-х до 2006 офіц. назва Яремча) — місто обласного підпорядкування *Івано-Франківської області*.

Розташов. у гірській зоні, у долині р. Прут (прит. Дунаю). Населення 8 тис. осіб (2011). З 1977 Яремчанській міськ. раді підпорядковано територію, на якій розташовані с-ще *Ворохта*, села Яблуниця, Вороненко, Микуличин, Поляниця, Татарів, а також гірськолижний курорт Буковель.

Яремче. Церква св. Іллі.

На території, яку тепер охоплює місто, існували села Дора й Ямна (уперше згадуються 1618; приєднані до Я. між 1947 і 1972). 1787 уперше згадується Я. — присілок Дори. З 1894, коли через Я. пройшла залізниця Станіславів (нині *Івано-Франківськ*) — Сигіт (нині м. Сігету-Мармацією, Румунія) і було споруджено залізничну станцію, присілок починає бурхливо розвиватися як кліматичний курорт (до 1899 було споруджено 50 дерев'яних і мурованих віл). 1896 створений туристичний «Яремчанський клуб». 1900 відбулися перші вибори літнього війта. 1909 Я. дістало статус окремого населеного пункту (належало до Надвірнянського пов. у складі *Галіції і Лодомерії*).

У жовтні 1914 — квітні 1915 в ході боїв, що точилися бої між рос. та австро-угор. військами, Я. переходило кілька разів з рук у руки. З червня 1919 Я. окуповане румун. військами. З серпня 1919 — під контролем Польщі. З 1920 — у складі Надвірнянського пов. *Станіславського воєводства*. 1928 Я. надано офіційний статус курортної місцевості. У 1930-ті Я. було одним з найпопулярніших гірських курортів 2-ї Речі Посполитої.

З вересня 1939 Я. — у складі СРСР. З 1940 — райцентр (до 1962) зі статусом с-ще. З 30 червня 1941 до 26 липня 1944 окуповане гітлерівцями.

1963 Я. отримало статус міста, 1977 — статус міста обласного підпорядкування. З повоєнного часу гол. функцією Я. залишається рекреаційна. Тут діють санаторії, будинки відпочинку, готелі тощо. Розвинені нар. худож. промисли (різьблення по дереву, килимарство, гончарство). В Я. розташована адміністрація Карпатського нац. природного парку (створений 1980).

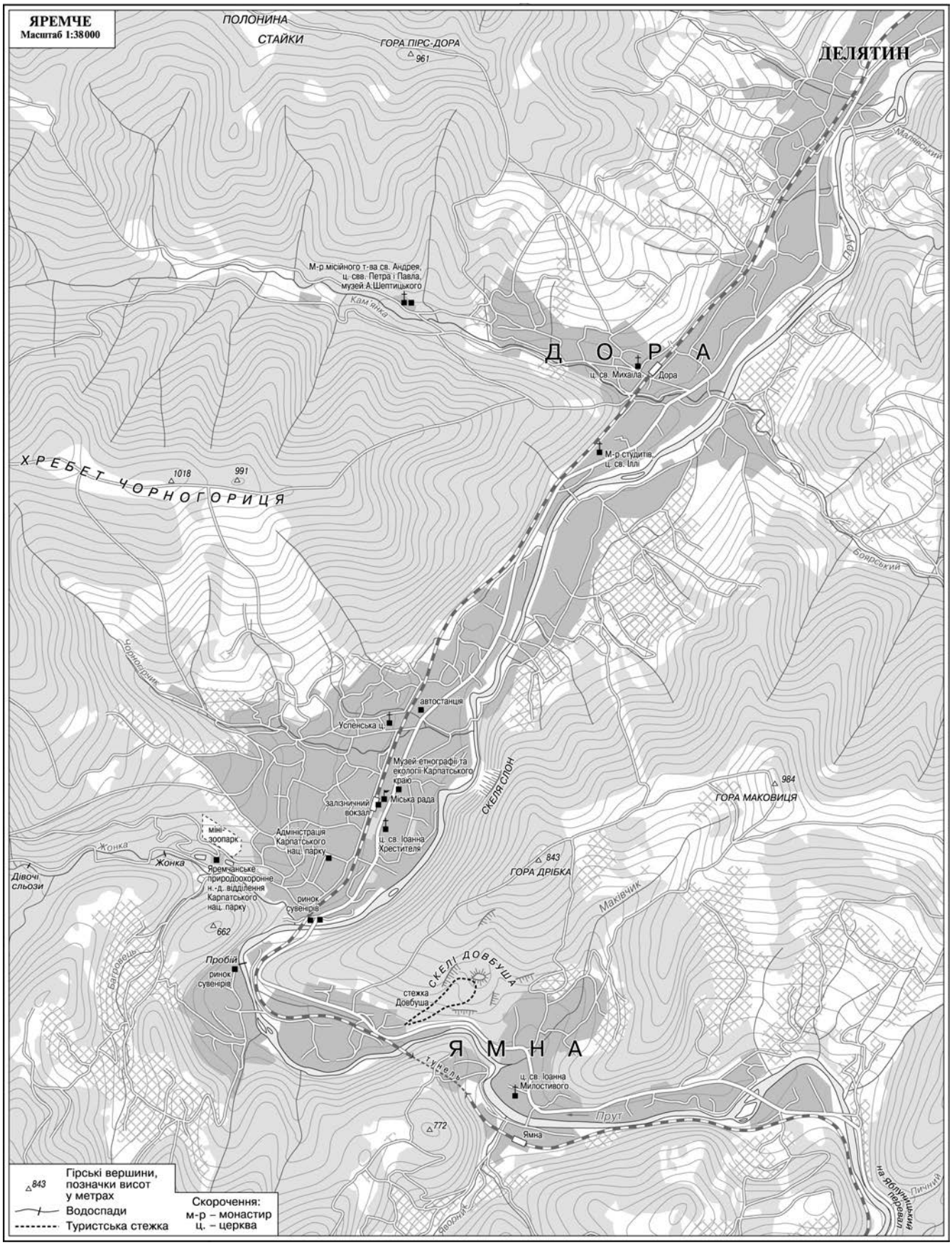
ЯРЕМЧЕ
Масштаб 1:38000
ПОЛОНИНА СТАЙКИ
ГОРА ПІРС-ДОРА
961
ДЕЛЯТИН
Малявський
М-р місійного т-ва св. Андрея, ц. свв. Петра і Павла, музей А.Шептицького
Кам'янка
Д О Р А
ц. св. Михаїла
Дора
М-р студитів, ц. св. Іллі
Х Р Е Б Е Т Ч О Р Н О Г О Р И Ц Я
1018
991
Боярський
Чорногірник
автостанція
Успенська ц.
Музей етнографії та екології Карпатського краю
Міська рада
Залізничний вокзал
СКЕЛЯ СЛОН
984
ГОРА МАКОВИЦЯ
мінізоопарк
Адміністрація Карпатського нац. парку
ц. св. Іоанна Хрестителя
Жонка
Жонка
Дівочі сльози
Яремчанське природоохоронне н.-д. відділення Карпатського нац. парку
ринок сувенірів
843
ГОРА ДРІБКА
Маківчик
662
Багровець
Пробій
ринок сувенірів
СКЕЛІ ДОВБУША
стежка Довбуша
Я М Н А
Тунель
ц. св. Іоанна Милостивого
Прут
772
Ямна
Явірник
на Яблуницький перевал
Пічний
Гірські вершини, позначки висот у метрах
Водоспади
Туристська стежка
Скорочення:
м-р – монастир
ц. – церква

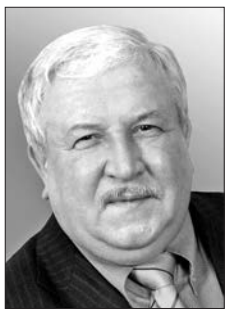

О.Н. Ярмиш.

У 1935—36 у Дорі засновано монастир студитів св. Іллі (закритий 1947, відновлений 1990). Церкви — пам'ятки нар. дерев'яної арх-ри: св. Іоанна Милостивого (1766; Ямна), Чуда Архістратига Михаїла (17—19 ст.; Дора) та ін. Музей етнографії та екології Карпатського краю (до 2007 — Музей визвольних змагань Карпатського краю, до 1993 — Музей партизанської слави, створений 1963). Пам'ятник на могилі учасників *Карпатського рейду Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.Ковпака 1943* (1967).

Літ.: *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Galicyi. Lwów,1919; Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська обл. К., 1971; Kresy wschodnie II Rzeczypospolitej: Jaremcze. Kraków, 1995; *Флис С.* Історичний нарис про Яремче: Географія, топоніміка, місто-курорт. «Грегіт», 2007, № 2; Довідка про місто Яремче (Яремча). Web: http://www.history.iv-fr.net/article.php?id=393; *Флис С.* Історія міста Яремче. Web: http://kamendvir.com.ua/articles/134601; *Шимон Р.* Монастир монахів студитів святого пророка Іллі в Дорі та його монахи в період 1935—1989 роки. Web: http://pc.studyty.org.ua/content/view/16/1/; Яремчанський музей етнографії та екології Карпатського краю. Web: http://hutsul.museum/museum/structure/yaremche/

Д.Я. Вортман.

Я́РМИШ Олександр Назарович (н. 9.08.1951) — історик права, кримінолог, правознавець і громад. діяч. Д-р юрид. н. (1991), проф. (1993), чл.-кор. НАПр.Н України (2002), засл. юрист України (1996), ген.-майор міліції (1998).

Н. у м. Макіївка Донец. обл. Закінчив юрид. ф-т (1972) та аспірантуру (1977) Ростов. держ. ун-ту. В 1978—92 викладав у Харків. юрид. ін-ті (нині Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого): асистент, старший викладач, доцент кафедри історії держави і права, декан вечірнього факультету. Від 1992 у Харків. нац. ун-ті внутр. справ: проректор, з 1998 — перший проректор з наук. роботи; з 2001 — перший проректор; 2003—05 — ректор. Водночас (1995—99) був зав. кафедри конституційного та міжнар. права цього ун-ту. У 2005—06 обіймав посаду заст. нач. департаменту роботи з персоналом — начальника управління освіти та науки МВС України.

Організатор і перший нач. Держ. НДІ МВС України (2006—08). Кер. департаменту з питань діяльності правоохоронних органів апарату Ради нац. безпеки і оборони України (2008—11). Радник ректора Київ. міжнар. ун-ту (2011—13), гол. наук. співробітник Нац. академії прокуратури України (2014—15), гол. наук. співробітник Ін-ту законодавства Верховної Ради України (2015—21), провідний наук. співробітник Держ. НДІ МВС України (2021—25). Від квітня 2025 — зав. навчально-наук. лабораторії Дніпр. держ. ун-ту внутр. справ.

Президент Міжнар. асоціації істориків права (з 1999), голова правління Харків. ін-ту соціальних досліджень, відповідальний секретар виконкому Асоціації керівників вишів МВС держав-учасниць СНД (2002—05), почесний д-р Харків. нац. ун-ту внутрішніх справ (2009), віцепрезидент Кримінологічної асоціації України (2004—11), віцепрезидент Укр. секції Міжнар. поліцейської асоціації (з 2011). Депутат, голова постійної комісії Харківської міської ради (1994—2006).

Автор понад 300 наук. праць. Досліджує проблеми теорії та історії держави і права, конституційного права, правові та соціологічні аспекти боротьби з організованою злочинністю та корупцією в контексті забезпечення нац. безпеки. Був одним із перших істориків права в СРСР, хто розпочав систематичне дослідження історії політичної та загальної поліції Російської імперії на широкій джерельній базі, ввів до наук. обігу великі обсяги архівно-документального матеріалу. Брав участь у розробленні Законів України «Про міліцію», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», підготовці рішення РНБО України «Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції» (2009). Засновник укр. наук. школи історії правоохоронних органів. Підготував 25 докторів і понад 50 канд. юрид. наук.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2004), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004), Грамотою Верховної Ради України «За заслуги перед українським народом» (2009), орденом «За трудові досягнення» 4-го ст. (2002); багатьма відомчими відзнаками; відзнаками Київської міськдержадміністрації, Харківської облради та облдержадміністрації, Харків. міськ. голови, премією ім. Ярослава Мудрого «За підготовку підручників для вищих навчальних закладів юридичного профілю» (2004).

Праці: История полиции дореволюционной России. Р.-на-Д., 1976 (у співавт.); «Наблюдать неотступно...». К., 1992; Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX — на поч. XX ст. Харків, 2001); Україна в добу "раннього" тоталітаризму. Харків, 2001 (у співавт.); Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні. Харків, 2002 (у співавт.); Организованные преступные группы в Украине. Харьков, 2002 (отв. ред. и соавтор); Історія міста Харкова XX століття. Харків, 2004 (кер. авт. кол. і співавтор); Реформування поліції в країнах Центральної та Східної Європи : процес та прогрес. К., 2005 (у співавт.); Губернатори і генерал-губернатори. Харків, 1995; 1997 (у співавт.); Зовнішнє спостереження: історія та сучасність. К., 2009; Філерська служба в Російській імперії: документи та матеріали (друга половина XIX ст. — 1917 р.). К., 2010; Антология сыска: от полиции к внешней разведке, т. 4—6 (отв. ред.). К., 2009—2011; Поліція в Україні (XVIII ст. — 1917 р): історико-правове дослідження. К., 2012 (у співавт.); Моніторинговий кримінологічний аналіз злочинності в Україні (2009—2013). К., 2014 (у співавт.); Становлення та розвиток міліції України (1921—1930 роки): історико-правове дослідження. К., 2015 (у співавт.); Міністерство внутрішніх справ України (1917—2017 рр.), т. 1—8. К., 2012—2017 (у співавт); «Лицарі плаща й кинджала» (українська історія крізь призму діяльності спецслужб). Харків, 2022 (у співавт.); Міліція в Україні в роки німецько-радянської війни та повоєнний період (червень 1941 — березень 1953 рр.): історико-правове дослідження. Харків, 2023 (у співавт.); Міліція в Україні в період часткової лібералізації політичного режиму (1953 — серпень 1962 рр.). Харків, 2024 (у співавтор.); Міліція в Україні в період діяльності міністерства охорони громадського порядку (вересень 1962 — 1968 р.): історико-правниче дослідження. Дніпро, 2025 (у співавт.).

Літ.: Вчені-юристи України. К., 1998; Юрид. енциклопедія, т. 6. К., 2004; Державний науково-дослідний інститут МВС України: Історія і сьогодення. 2005—2015. К., 2015; Велика українська юридична енциклопедія. Т. 1: Історія держави і права України. Х., 2016; *Головко О.М.* Державний апарат і місцеве самоврядування на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імпе-

рій: історіографічно-правовий нарис. «Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна». Серія «Право», 2020, вип. 30; Велика українська кримінологічна енциклопедія, т. 2. Х., 2021.

В.М. Чисніков.

ЯРОСЕ́ВИЧ Роман (1862, за ін. даними, 1861—28.05.1934) — лікар, громад. і політ. діяч. Д-р філософії (1885), д-р медицини (1891). Н. в с. Москалівка (нині село Лановецького р-ну Терноп. обл.), за ін. даними, у с. Бедриківці; (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї священника. Закінчив Коломийську г-зію. Продовжував навчання на теологічному (богословському), а згодом — філос. ф-ті Львівського й Віденського ун-тів. 1885 у *Відні* став д-ром філософії. Прихильник ідей М.*Драгоманова*. Викладаючи в г-зіях *Коломиї* та *Кракова*, навч. на мед. ф-ті *Краківського університету*. Один із діячів «Академічної громади» укр. студентів Краківського ун-ту. Д-р медицини Краківського ун-ту (1891). Після закінчення мед. студій працював лікарем у *Борщеві* (1894).

Член *Української радикальної партії*. Голова укр. фракції австрійс. парламенту від Укр. радикальної партії (1897—1900). 1898 серед послів (депутатів) австрійс. парламенту (до 50-річчя вступу на престол австрійс. імп. *Франца-Йосифа I* Габсбурга та 50-річчя ліквідації *панщини*) підписав звернення від укр. народу до імператора, домагаючись нац. автономії та поділу *Галичини* на польс. та укр. частини із центрами у Кракові та *Львові*. У травні 1899 вийшов зі складу Укр. радикальної партії, став засновником *Української соціал-демократичної партії*.

Із 1905 проживав у Станиславові (нині м. *Івано-Франківськ*), де був контрактовим лікарем-стоматологом при дирекції залізниць. Член Станиславівської повітової «Просвіти» (див. *«Просвіта» (1868—1939)*). Належав до Укр. лікарського т-ва (із 1910). За участь у визволенні зі станиславівської в'язниці М. Січинського (1910) заарештований, за браком доказів випущений на волю.

Автор статей з укр. проблематики в австрійс. часописах «Arbeiter Zeitung» і «Die Zeit».

Депутат *Трудового конгресу України*, входив до його комісії закордонних справ.

Зі встановленням польс. влади в Галичині обраний головою об'єднання лікарів Станиславівського відділу держ. залізниць.

Звільнений з роботи польс. властями. Відкрити стоматологічну ординацію не зміг через брак коштів. Утративши заробіток, покінчив життя самогубством у м. Станиславів.

Літ.: *Погребенник Ф.* Сторінки життя і творчості Василя Стефаника. К., 1980; *Трильовський К.* З мого життя. К.—Едмонтон—Торонто, 1999; Видатні діячі Матірної «Просвіти» (1877—1939) у Станиславові. В кн.: «Просвіта» Івано-Франківська: минуле і сучасне, кн. 1. Івано-Франківськ, 2000; *Макух І.* На народній службі: спогади. К., 2001.

О.В. Малюта.

ЯРОСЛА́В ВСЕ́ВОЛОДОВИЧ, Ярослав-Федір Всеволодович (08.02.1190—30.09.1246) — князь переяславський (*Переяславське князівство*, центр — сучасне м. *Переяслав-Хмельницький*, 1200—06), переяславський (удільне князівство у складі *Владимиро-Суздальського князівства*, центр — сучасне м. Переславль-Залєський (РФ), 1212—38), новгородський (1215—16, 1223—24, 1226—1228 / 29, 1230—36), київський (1236—38, 1243—46), великий князь владимирський (1238—46). 4-й син *Всеволода Юрійовича* (Велике Гніздо). Батько *Олександра Невського*. Перша дружина — донька половецького князя *Юрія Кончаковича* (1206), друга — донька князя *Мстислава Мстиславича* (серед. 1210-х рр.).

1212—16 брав участь у боротьбі між своїми старшими братами Костянтином та Юрієм (на боці останнього). Очолював разом з Юрієм коаліцію, яка зазнала поразки у Липицькій битві 1216. Наприкінці 1220-х — на поч. 1230-х рр. змагався за *Новгород* з чернігівським кн. *Михайлом Всеволодовичем*.

Успадкував владимирський стіл після загибелі свого брата Юрія у битві з монголами на р. Сіть (див. *Монголо-татарська навала*). 1243 відвідав ставку *Батия* на Волзі, визнав свою залежність від *Монгольської імперії* і був призначений найстаршим серед руських князів, отримавши *ярлик* на два «великих княжіння» — владимирське та київське (у *Києві* намісником Я. В. був боярин Дмитро Єйкович). 1245 був викликаний у ставку великого хана (у Монголії), де був присутній на інтронізації великого хана Гуюка. Незабаром був отруєний за наказом матері Гуюка — ханші Туракіни.

П., повертаючись на Русь. Похований у Владимирі (нині м. Владимир, РФ) в Успенському соборі. 1981 канонізований РПЦ.

Я.В. традиційно ототожнюється з кн. Ярославом, який 1239 після втечі Михайла Всеволодовича до Угорщини захопив у *Каменці* Михайлову жінку, його бояр та майно. (За ін., менш імовірною версією, в цьому епізоді йдеться про Ярослава Інгваревича — онука *Ярослава Ізяславича*.).

Літ.: *Кучкин В.А.* К биографии Александра Невского. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР, 1985. М., 1986; *Кузнецов А.А.* Политическая история Северо-Восточной Руси 1211—1218 гг.: источниковедческий аспект. В кн.: Ruthenica. Т. VIII. К., 2009; *Кучкин В.А.* Русь перед 1237 г. Нашествие Батыя. Русь под игом. В кн.: Александр Невский: Государь, дипломат, воин. М., 2010; *Горский А.А.* Об обстоятельствах гибели великого князя Ярослава Всеволодича. В кн.: «По любви, въ правду, безо всякие хитрости». М., 2014.

Д.Я. Вортман.

ЯРОСЛА́В ЯРОПО́ЛЧИЧ (р. н. невід.—11.08.1103) — князь луцький, берестейський. Небіж київ. кн. *Святополка Ізяславича*. За життя батька, володимирського кн. Ярополка Ізяславича, згідно з порівняно пізніми повідомленнями польс. істориків, сидів у волин. *Луцьку*. Після загибелі сина Святополка Ізяславича Мстислава між 1097 і 1099 отримав *Берестя*. Відповідно до давньої традиції основою внутр. політики київ. князів було приборкання бунтівних небожів. Особливо це було важливо, коли ті були старшими за власних синів київ. князів, тож мали перед ними більше прав в успадкуванні київ. столу. Святополк Ізяславич швидко позбавив цього претендента на київ. стіл і такого незначного столу, як Берестя та поселив у *Києві*. 1 жовтня 1102 Я.Я. втік від дядька, але вже 20 грудня був схоплений. Невдовзі помер у київ. порубі.

А.Г. Плахонін.

ЯРО́ЦЬКИЙ Яків Васильович (1840—1915) — історик, археолог і педагог.

Н. у м. *Житомир*. Викладав історію та географію у Житомир. 1-й г-зії, згодом дир. комерцій-

Ярослав Всеволодович. Фрагмент фрескової композиції у церкві Спаса на Нередиці в околицях Новгорода.

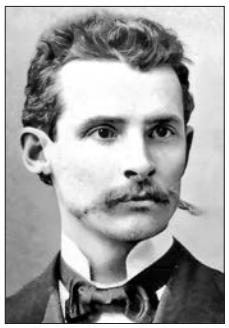

Л.М. Яснопольський.

ного уч-ща у *Кременці*. Член Т-ва дослідників Волині.

Один із ініціаторів створення у 1900 Волин. центр. музею (див. *Музей товариства дослідників Волині*; нині *Житомирський краєзнавчий музей*) у Житомирі, а протягом 1901—05 його перший завідувач.

Автор низки студій з історії Волині і Правобережної України, зокрема видрукуваних на сторінках часописів *«Киевская старина»* і *«Світ»*, а також праць про археол. студії на Волині.

Тв.: Цыганская гора вблизи с. Толкачей, Овручского уезда Волынской губернии. «Киевская старина», 1902, № 3; Летописные сказания в их связи с русскими курганами. У кн.: Краткий отчет о состоянии Житомирской 1-й гимназии на 1902—1903 учебный год). Житомир, 1903; Могильники по среднему течению р. Уборти. К., 1903.

Ю.А. Пінчук.

ЯРОШИ́НСЬКА Євгенія Іванівна (18.10.1868—21.10.1904) — письменниця, педагог, громад. діяч.

Н. в с. Чуньків (нині село Чернів. р-ну Чернів. обл.) у багатодітній сім'ї вчителя. 1882 закінчила 6-класну початкову школу в м. *Чернівці*. Продовжувала самоосвіту вдома, читаючи істор. та літ. твори нім. класиків та німецькомовні переклади європ. літератури. Це було визначальним для початку німецькомовної літ. діяльності письменниці, перше оповідання якої було надруковане в одній із віденських газет.

Оволодівала укр. мовою через нар. пісню та наполегливе вивчення літ. творів Т.*Шевченка*, Марка *Вовчка*, Г.*Квітки-Основ'яненка* та ін.

Перші твори Я. укр. мовою побачили світ 1886 на шпальтах 1-ї україномовної газ. на Буковині *«Буковина»*, ред. якої був Ю.*Федькович*. Друкувалася в часописах *«Зоря»*, *«Літературно-науковий вістник»*, «Бібліотека для молодіжі», «Дзвінок», *«Народ»*, у газ. *«Батьківщина»*.

Я. вважають першою укр. письменницею на *Буковині*. Письменниця порушувала низку важливих соціальних і морально-етичних проблем тогочасного життя укр. населення буковинського краю, пов'язаних з австро-угор. пануванням: нужденне життя селян, обтяжене марною надією на щастя, рекрутчиною («Проклятий млин», «Липа на межі»); піддавала осуду й критиці ту частину укр. інтелігенції, яка, асимілювавшись із німцями та румунами, зрікалася свого народу, його мови, к-ри («Золоте серце», «Рожі а тернє», «Понад Дністром», «Перекинчики») тощо. 1887 упорядкувала зб. «Пісні буковинсько-руського народу з-над Дністра», за який 11 січня 1889 отримала срібну медаль та грошову винагороду від Рос. геогр. т-ва в *Санкт-Петербурзі*.

Займалася пед. діяльністю. Із 1893 працювала сільс. вчителькою в с. Брідок (нині село Чернів. р-ну Чернів. обл.). Склавши 1896 відповідний кваліфікаційний іспит, із 1896 і до кінця життя вчителювала в с. Раранче (нині с. Рідківці Чернів. р-ну Чернів. обл.). Виступала із доповідями на вчительських конференціях, які відбулися в *Кіцмані* (1895) та Чернівцях (1904). Заснувала газ. для вчителів «Промінь» (Вашківці, 1904). Для дітей написала понад 50 творів та переклала укр. мовою низку творів чеської письменниці В.Соколової.

Брала участь у громад. житті. Підтримуючи ідеї *Руської-Української радикальної партії* (лідерами якої були І.*Франко* та М.*Павлик*), друкувалася в її виданнях. Через радикалізм поглядів Я. не допустили до пед. діяльності в Чернівцях. Із поч. 1890-х рр. разом із Н.*Кобринською* та О.*Кобилянською* активно переймалася питанням жін. емансипації. Взяла участь у жін. віче (Стрий, 1891). 1893 в альманасі для жінок «Наша доля» надрукувала статтю «Чого нам боятися?», присвячену соціальній справедливості. Вбачала свій особистий внесок у розвиток справи боротьби за жін. рівноправ'я в просвітництві та навчанні сільс. жінки. Спеціально закінчила ткацьку школу в Німеччині з метою навчання цьому ремеслу жінок і дівчаток. Заснувала низку нар. читалень; створюючи колекції вишивок, писанок, нар. одягу, займалася популяризацією укр. нар. творчості.

П. в с. Раранче, похована на Міському (Руському) кладовищі в Чернівцях.

Тв.: Вибрані твори. К., 1958; Твори. К., 1968; Народні пісні з-над Дністра в записах Євгенії Ярошинської. К., 1972.

Літ.: *Романенко О.* Євгенія Ярошинська. В кн.: Письменники Буковини другої половини XIX — першої половини XX століття: хрестоматія, ч. 1. Чернівці, 2001; *Гнатчук О.* Євгенія Ярошинська та жіночий рух на Буковині. В кн.: Українські жіночі організації на Буковині (80-ті рр. XIX — 30-ті рр. XX ст.). Чернівці, 2004.

С.В. Герегова.

ЯСНОПО́ЛЬСЬКИЙ Леонід Миколайович (01.02.1873—23.05.1957) — учений-економіст, професор, дійсний член ВУАН (1925; з 1936 — АН УСРР, з 1937 — АН УРСР), фахівець у галузі політ. економії, фінансів, бюджетного права, банківської справи, екон. історії та соціальної статистики, розміщення продуктивних сил. Син М.*Яснопольського*.

Н. у м. *Київ*, 1891 закінчив 1-шу Київ. г-зію, вступив на юрид. ф-т Київського ун-ту. 1894 перевівся до *Петербурзького університету,* де 1895 був залишений на кафедрі політ. економії та статистики. 1902 читав курс «Рух землеволодіння в Росії в пореформену епоху» на посаді приват-доцента Київ. ун-ту. Протягом 1903 викладав статистику в Харків. ун-ті. За лекцію, в якій засуджував політику царського уряду на Далекому Сх., був усунений з посади.

У перший період наук. діяльності увага Я. була зосереджена на проблемах земельної власності в Рос. імперії. 1904 і 1905 обирався повітовим гласним Переяславського і губернським — Полтав. земств. 1906 обраний депутатом *Державної думи Російської імперії*, де очолив бюджетну комісію.

Упродовж 1907—10 відійшов від політ. діяльності, викладав у Петерб. політехнічному ін-ті статистику та бюджетне право. Від 1910 читав лекції в Київ. комерційному ін-ті, з 1913 — професор кафедри фінансового права. Наук. дослідження цього періоду зосереджені на питаннях грошового обігу, кредиту, банк. діяльності. Займався громад. роботою: виступав з публічними лекціями про воєнні позики, стан і перспективи держ. фінансів. Редагував 10-томне видання «Банківської енциклопедії». Підтримував наук. зв'язки з М.*Туган-Барановським*, В.*Вернадським*. У 1913—15 завідував стат. відділом Київ. округу шляхів сполучення, займався реорганізацією статистики руху вантажів. Брав участь у роботі урядових комісій з питань водної статистики, вироблення кооп. закону та ін. Продовжував працювати в Комерційному ін-ті (з 1920 — Ін-т народного госп-ва). Один з ініціато-

рів та активних членів Т-ва економістів (1920), до складу якого входили Є.*Слуцький*, К.*Воблий*, М.*Птуха* та ін.

У червні 1925 Я. обраний академіком ВУАН. Очолив Комісію з питань фінансів, кредиту та банків, а з 1926 по 1934 був головою Комісії ВУАН з вивчення продуктивних сил. У 1921—31 — член Київ. губернської (потім окружної) та міської планових комісій (1921—31). Брав активну участь у роботі Укрдержплану з підготовки *п'ятирічних планів*. Запрошений Цукротрестом для роботи в *Москві*, куди переїхав 1931. За сумісництвом продовжував роботу у ВУАН / АН УРСР. У цей час вийшла низка ґрунтовних розвідок Я. з економіки пром-сті та транспорту, вчений продовжував вивчення водних і мінеральних ресурсів Дніпра, комплексу продуктивних сил Донбасу і Придніпров'я. 1936 повернувся до Києва, був членом комісії Держплану СРСР із реконструкції Дніпра.

1937—42 за сфальсифікованим звинуваченням проти діячів ВУАН перебував в ув'язненні та на засланні. З 1943 до кінця життя — наук. співробітник Ін-ту економіки АН УРСР, кілька років його очолював. Праці цього періоду присвячені вивченню ресурсного потенціалу, оптимізації розміщення продуктивних сил України та розвитку економіки пром-сті.

П. у м. Київ, де і похований.

Праці: Социология и социальная статистика. 1905; Очерки русского бюджетного права. М., 1912; Торговые сношения России с Францией. К., 1918; Восстановительный процесс в нашем денежном обращении и задачи валютной политики. М., 1927; Природні ресурси УРСР. К., 1928; Нариси економічної географії УРСР, 1949—1952; Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна, т. 1—2. К., 1956—57.

Літ.: Леонід Миколайович Яснопольський (1873—1957). «Вісник АН УРСР», 1957, № 7; *Фещенко В.М. Воробйова Л.В.* Яснопольський Леонід Миколайович. У кн.: Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія, т. 1. К., 2010; *Горкіна Л.П.* ХХ століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива. Донецьк, 2011; *Небрат В.В.* Еволюція теорії державних фінансів в Україні. К., 2013; *Горін Н.О.* Економічні дослідження в УАН — ВУАН (1918—1934 рр.). «Історія нар. госп-ва та екон. думки України», 2018, вип. 51; *Небрат В.В.* Історія Академії: втрати і здобутки економічної науки в добу тоталітаризму. «Історія нар. госп-ва та екон. думки України», 2018, вип. 51; Історія економічних вчень. К., 2024.

В.В. Небрат.

ЯСНОПО́ЛЬСЬКИЙ Микола Петрович (1846—1920) — вчений-економіст, фахівець у галузі фінансів і статистики, основоположник територіальної фінансової економетрії. Професор. Батько Л.*Яснопольського.*

Н. у м. *Київ.* Закінчив юрид. ф-т Київського ун-ту. Викладав політ. економію в Новоолександрійському с.-г. ін-ті, фінансове право в Ніжинському ліцеї кн. О.Безбородька й на Вищих жін. курсах у Києві. Від 1889 до кінця життя викладав політ. економію в Київ. ун-ті, перебуваючи на посаді ординарного професора кафедри фінансового права. Був членом Старої громади, активно співробітничав із членами Петерб. громади (див. *Громади*). Перші наук. публікації Я. були присвячені проблемам екон. розвитку України в складі рос. імперії.

Започаткував дослідження просторового аспекту екон. життя і фіскальної політики держави. Уперше здійснив комплексний аналіз наслідків фінансової системи Російської імперії для стану і розвитку нар. госп-ва в територіально-адм. розрізі, з урахуванням таких параметрів, як компактність проживання і зайнятість мешканців, галузева структура економіки, геогр. розташування регіонів, їхня роль у зовн. торгівлі, національно-етнічний склад населення тощо. Тим самим Я. заклав наук. основи для становлення екон. регіонології та держ. регіональної політики.

Я. виявив, що заг. держ. фінансові заходи посилюють нерівномірність розвитку регіонів; фінансова централізація призводить до виснаження одних регіонів і надмірної концентрації та марнотратства держ. коштів у інших; фіскальні пріоритети екон. політики уряду, порушення принципу відповідності між податковим навантаженням і платоспроможністю населення призводять до фінансової експлуатації нац. провінцій і підриву їхнього екон. та соціального потенціалу. Я. відкрив функції фінансів, якими раніше не цікавилась екон. наука, і поставив проблему впливу фінансової політики на соціально-екон. розвиток регіонів. Критичний аналіз фінансового централізму, здійснений Я., вперше порушив проблему територіальної фіскальної справедливості.

Учений не давав політ. оцінок досліджуваному явищу, проте його ґрунтовний фінансово-статистичний аналіз започаткував низку праць, у центрі яких — питання екон. взаємин України та Росії на ґрунті імперіалістичної інтеграції, переміщення нац. доходу з України до ін. регіонів Рос. імперії / СРСР та фінансового колоніалізму. Дослідження цієї проблеми продовжили Є.Гловінський, С.*Остапенко*, М.*Волобуєв*, М.*Порш,* П.Мальців, В.Доброгаєв, А.*Річицький* К.*Кононенко,* В.*Голубничий*, Б.Винар, *І.-С.Коропецький.* Наук. спадщина вченого в рад. часи замовчувалася, бо не відповідала усталеним канонам панівної ідеології.

П. 1920 р. Місце поховання невідоме.

Праці: Экономическая будущность Юга России. «Отечественные записки», 1871, № 7; Об условиях торговли Юго-Западного края и Малороссии с северо-западными и в особенности польскими рынками (1873); О географическом распределении государственных доходов и расходов в России: опыт финансово-статистического исследования, ч. 1—2. К., 1890—97; Приложения к исследованию о географическом распределении государственных расходов в России: статистические таблицы, картограммы и диаграммы. К., 1897.

Літ.: Яснопольский Н.П. У кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 16. СПб., 1904; *Злупко С.М.* М. П. Яснопольський — засновник наукової школи територіальної фінансової економетрії. У кн.: *Злупко С.М.* Українська економічна думка: постаті і теорії. Львів, 2004; *Небрат В.В.* Українська фінансова думка другої половини XIX — початку XX ст. К., 2007; *Винар Б.* Економічний колоніялізм в Україні. У кн.: *Винар Б.* Економічний колоніялізм в Україні та інші праці. Нью-Йорк—Париж—Львів, 2005; Яснопольський Микола Петрович. У кн.: Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія, т. 1. К., 2010; *Небрат В.В.* Еволюція теорії державних фінансів в Україні. К., 2013.

В.В. Небрат.

К. Ясперс.

Я́СПЕРС Карл-Теодор (нім. Jaspers; 23.02.1883—26.02.1969) — філософ, психіатр, один з фундаторів екзистенціалізму.

Н. у м. Ольденбург (Німеччина). 1908 закінчив мед. ф-т Гейдельберзького ун-ту (Німеччина), 1909 здобув наук. ст. д-ра меди-

Г. Яхимович.

цини, після чого був практикуючим лікарем. Розпочав професійну діяльність як психіатр, що визначило чимало аспектів його підходів до філос. проблем. Я. — автор низки класичних публікацій із психіатрії, які досі не втратили своєї актуальності. Глибоке проникнення в людську психіку дозволило Я. дати свою інтерпретацію не лише особистісним якостям певних істор. постатей, але й сутності певних етапів істор. процесу.

З 1913 — викладач психології у Гейдельберзькому ун-ті. 1915 — д-р психології. 1919—37— професор філософії. У 1-й третині 20 ст. брав участь у філос. дискусіях за участю М.*Вебера*, Г.Зіммеля, М.*Гайдеггера*, К.Лукача, зокрема з приводу філос. методу Е.*Канта* та неокантіанства. Найбільше на світогляд Я. вплинули М.Вебер та М.Гайдеггер, проте він не поділяв симпатії останнього до *нацизму*. Я. був прихильником індивідуалізму та *демократії*. Через це під час панування нацистського режиму перебував на межі арешту. Після 1945 Я. став одним з найвпливовіших нім. інтелектуалів. 1948 відмовився від громадянства ФРН і став професором ун-ту у м. Базель (Швейцарія).

Помер у м. Базель.

Я. — автор концепції всесвітньо-істор. процесу, викладеної у праці «Сенс та призначення історії» (1949). Він структурує історію на 4 періоди: доісторію, добу великих культур давнини, «вісьовий час» та науково-тех. епоху. Доісторія — доба оволодіння вогнем («прометеївська доба»), виникнення мов, початку використання знарядь, виникнення «формуючого насильства людини над собою», утворення спільнот та виникнення міфу. У цю добу істор. свідомість відсутня. Історія як така виникає в 5—3 тис. до н. е. з появою «високих культур» (шумеро-вавилонська, єгипетська, егейська, хараппська, давньокитайська). Утворюються централізовані держ. системи, з'являється писемність, виникають народи, що усвідомлюють свою єдність через спільність к-ри і міфології. У 8—2 ст. до н. е., паралельно та незалежно у «вісьових народів» (китайців, індійців, євреїв та греків) відбувається прорив «вісьового часу», коли творять Конфуцій, Лао-Цзи, Будда, Заратустра, біблійні пророки, давньогрецькі філософи. Мислителі різних *цивілізацій* ставлять перед собою питання природи буття, екзистенції, приреченості та пошуку відповідей на фундаментальні онтологічні питання.

Наслідки «вісьового часу» були фундаментальними для усього людства, історія стає історією єдиного людства, на відміну від локальних історій попереднього часу. Науково-тех. епоха починається у 17—18 ст. та має суперечливі наслідки. Тех. прогрес не став запорукою етичного прогресу, призвівши до масовізації та нівелювання особистості, втрати традиційних цінностей та нігілізму. Одним із проявів цього стали нацизм та *комунізм*. Майбутнє людства може очікувати й новий «вісьовий час», прорив, але за умови дотримання віри у загальнолюдські цінності.

Літ.: *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. М., 1991; *Його ж.* Автобиография. М., 1995.

К.Ю. Галушко.

ЯХИМОВИЧ Григорій (6.02. 1792—29.04.1863) — діяч УГКЦ, митрополит Галицький (1859—63).

Н. у с. Підбірці (нині у Львів. міськ. громаді Львів. обл.). Гімназичну освіту здобув у *Львові*, а богословську у *Відні*, де у 1816 висвячений на священника в храмі Св. Варвари. Продовживши навчання в Ін-ті св. Августина, здобув наук. ступінь доктора богослов'я, філософії та вільних мистецтв. Одночасно служив помічником священника в парохії св. Варвари (1818—19).

Після повернення до *Галичини* працював на посаді проф. теології (1819—37) і педагогіки (з 1825) у Львів. Йосифинському ун-ті (див. *Львівський національний університет*), виконував обов'язки ректора духовної семінарії (1837—41), обирався деканом філос. ф-ту (1837), займав пости ген. вікарія Львів. єпархії, предстоятеля митрополичої консисторії, крилошанина-кустоса Львів. капітули.

У 1841 висвячений на єпископа-суфрагана, помічника Львів. митрополита. На початку перебування на цій посаді Я. звернувся до австр. уряду з пропозицією: ураховуючи нац. єдність українців *Австрійських Габсбургів держави* та Рос. імперії, використовувати цю обставину в зовн. політиці та впливати через галицьких українців на їхніх підрос. одноплемінників, що вимагало б більшої прихильності австр. уряду до культурних і нац. прагнень галицького українства. Наслідком цього звернення стала більша прихильність правлячих кіл до культурних прагнень галицьких українців у 1840-х.

У званні єпископа-суфрагана Я. зустрів *«Весну народів»* 1848, під час якої став провідником нац. руху, очолив *Головну Руську Раду* й підписав її відозву від 15 травня 1848, якою декларовано самостійність і національно-культурну єдність усього укр. народу. Духовенству заборонив підписувати відозву про проголошення польс. республіки, семінаристам — брати участь в акціях польс. агітаторів, відмовився разом зі своїм духовенством від участі в польс. Раді народовій, відмовив окатоличеним магнатам-русинам в поверненні до греко-катол. конфесії. Обраний депутатом австр. парламенту (рейхстагу), брав участь у роботі його комісії для складання проєкту конституції та виголосив промову з пропозицією про поділ Галичини на дві провінції: сх. (укр.) і зх. (польс.). На чолі укр. делегації Я. вітав новоіменованого імп. *Франца-Йосифа I*.

Після розпуску парламенту Я. 25 березня прибув до *Перемишля*, де став єпископом — кер. єпархії, будучи призначеним імп. *Фердинандом I* на цей пост ще 12 квітня 1848. У цій ролі дбав про розвиток нар. шкільництва з викладанням укр. мови, виголошування у храмах проповідей нар. мовою, плекання церк. хорового співу й функціонування Перемишльської школи співців, збір коштів на будівництво *Народного дому у Львові*. 25 жовтня 1851 вітав у Львові імп. Франца-Йосифа I під час закладання ним кутового каменя під Нар. дім, а також у *Юра святого соборі у Львові*.

Спільно з митрополитом Михаїлом *Левицьким* Я. сформулював засади мирного співіснування римо- і греко-катол. церков, які лягли в основу укладеної згодом (1863) у Римі Конкордії про зрівняння в правах і мирне співіснування обох церков у Галичині. Також домігся відмови уряду від нав'язування укр. письменству лат. алфавіту.

Після смерті митрополита Михаїла Левицького імп. Франц-Йосиф I іменував Я. митрополитом Галицьким. 13 листопа-

да 1860 Я. вступив на цей пост. На 1860/61 навч. рік Я. обрано ректором Львів. ун-ту. У 1861 Я. став депутатом *Галицького крайового сейму*, членом Палати панів австр. парламенту, одержав звання імператорського радника. Нагороджений командорським Хрестом ордена Леопольда. Я. надано титул барона.

З нагоди іменування Я. митрополитом Галицьким літератори видали «"Зорю Галицьку" яко альбом на год 1860», опубліковано чимало панегіриків на пошану «отця народу».

У зв'язку з пожвавленням у той час серед духовенства обрядового руху Я. пастирським листом від 10 січня 1863 заборонив будь-які обрядові зміни, а згодом планував винести цю проблему на розгляд єпархіального собору для припинення суперечок.

У похороні Я. взяли участь бл. 20 тис. осіб, у т. ч. до 1 тис. священників. Поховано Я. на Городоцькому цвинтарі. У 1889 у зв'язку з його закриттям останки митрополита перенесено на *Личаківський цвинтар*.

Літ.: *Качала С.* Згадка за бл[аженної] п[ам'яті] Григорія Яхимовича, митрополита Галицької Русі, виголошена в Тернополі 1865. Львів, 1868; *Вінцковскій Д.* Григорій Яхимович и современное русское движение. Львів, 1892; *Студинський К.* Д[октор] Григорій Яхимович в ролі цензора. «Записки НТШ» (Львів), 1918, т. CXXVI—CXXVII; 70-ліття смерти провідних галицьких діячів [Яхимович Г.]. «Життя і знання», 1933, № 4; *Лоза М.* Митрополит Григорій Яхимович. «Записки НТШ», 1976, Т. CXCII; Григорій Яхимович, митрополит Галицький (1860—1863). У кн.: Господь — сила народу свого. Портрети митрополитів Київських і Галицьких. Львів, 1996; Яхимович Григорій. У кн.: Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні, т. 10. Львів, 2000; Григорій Яхимович. У кн.: Лірвак з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX століття. Перемишль, 2001; *Шуст Р.* Яхимович Григорій. У кн.: Довідник з історії України. А—Я—К., 2001; *Пристай М.* Григорій Яхимович. У кн.: Львівська греко-католицька духовна семінарія. 1783—1945. Львів—Рудно, 2003; *Лещак Т.* Яхимович Григорій. У кн.: Encyklopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка, т. 2. Львів, 2014.

Ф.І. Стеблій.

ЯЦИМИ́РСЬКИЙ Олександр Іванович (30.08.1873—12.02.1925) — філолог-славіст, археограф. Д-р слов'ян. філології (1906), професор (1913).

Н. у с. Байрамча Бессарабської обл. (нині с. Миколаївка-Новоросійська Саратського р-ну Одес. обл.). Вчився в Кишинівській г-зії, коли там викладав І.*Нечуй-Левицький*. Закінчив історико-філол. ф-т Моск. ун-ту (1889). Викладав у середніх навч. закладах *Москви* та *Санкт-Петербурга*. Приват-доцент *Петербурзького університету* (1906—13), професор Варшавського ун-ту (1913—18). Організатор і ректор Донського археол. ін-ту (1918), професор Донського ун-ту (із 1922). Дослідник церковно-слов'ян. (болг., сербської, молдов., рос. та укр.) літератури, російсько-слов'ян. фольклору. Автор грунтовної праці про життя та діяльність Київ. митрополита Григорія *Цамблака*, за яку одержав наук. ступінь д-ра слов'ян. філології (1906). Вивчав слов'яно-румун. мовні проникнення, історію румун, літератури. Провадив текстологічні дослідження давньоруської та слов'янських літератур, у Варшавському ун-ті читав курс «Методология изучения литературных памятников». В «Известиях Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук» періодично друкував «Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературам», вводячи в наук. обіг нові пам'ятки. Описував рукописні зібрання в б-ках Росії, Румунії, країн Західної та Центр. Європи, видавав пам'ятки слов'ян. і румун. писемності. Збирав рукописи, подарував Б-ці Петерб. АН 1901 своє зібрання зі 168-ми слов'ян. і рус. рукописів.

П. у м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ).

Праці: Опись старинных славянских и русских рукописей собрания П. И. Щукина, вып. 1—2. М., 1896—97; Славянские рукописи Немецкого монастыря в Румынии. М., 1898; Григорий Цамблак: очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904; Славянские и русские рукописи румынских библиотек. СПб., 1905; Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV—XVII вв. СПб., 1906; Новейшая польская литература, т. 1—2. СПб., 1908; Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности: списки памятников. Пт., 1921; Описание южнославянских рукописей заграничных библиотек (Вена, Берлин, Дрезден, Лейпциг, Мюнхен, Прага, Любляна), т. 1. Пт., 1921.

Літ.: *Кидель А.С.* Александр Иванович Яцимирский: Биобиблиография. Кишинев, 1967; *Алексеев А.А.* Яцимирский Александр Иванович. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979.

О.М. Дзюба.

ЯЦКЕ́ВИЧ Гарасим (Гарасько) (поч. 17 ст. — 1653) — полковник, дипломат.

Н. на Волині у сім'ї укр. правосл. священника. Був реєстровим козаком. З початком Національно-визвольної війни перейшов на бік повсталих.

Особливо відзначився як «гетьманський намісник» у ході боїв на Волині у травні-червні 1649. За реєстром Війська Запорозького, укладеним після Зборівського миру 1649, Яцкевич разом з сином Іваном і групою родичів входив до Медвинської сотні Чигиринського полку.

У квітні 1651 був посланий Б.Хмельницьким як наказний переяслав. полк. на оборону Сіверщини від наступу військ Речі Посполитої, пізніше брав участь у Берестецькій битві 1651, керуючи Звягельським полком, очевидно, бився і під Білою Церквою.

Після укладення Білоцерківського миру 1651 очолив укр. посольство до Варшави на сейм, який мав ратифікувати цей мир (січень—березень 1652).

У серпні—вересні 1653 очолював посольство до Москви, яке домоглося від царя Олексія оголошення війни Речі Посполитій. Супроводжував із Москви до Чигирина моск. посольство на чолі із боярами Стрешньовим і Бредихіним (вересень—жовтень 1653).

З роду Яцкевичів відомий також Григорій Яцкевич, ймовірно це був син Я. Осавул Миргородського полку, який у 1672 підписав «Конотопські статті».

Літ.: *Мицик Ю.А.* Герасим Яцкевич. У кн.: Полководці Війська Запорізького, кн. 1. К., 1998.

о. Ю.А. Мицик.

ЯЦКО́ Павло (10.06.1886—22.08.1938) — діяч *«Просвіти»*, педагог, публіцист. Н. в селян. родині у *Перечині*. Навч. у Пряшівській (див. *Пряшівщина*) учительській семінарії, працював учителем. Під час *Першої світової війни* потрапив у рос. полон. Повернувшись із полону, продовжив діяльність в освіт. царині. Брав активну участь у роботі 1-ої учительської конференції (1920, Берегове). Обраний 1-м головою «Учитель-

Х.П. Ящуржинський.

ської громади» (див. *Друкарство і книговидання в Україні*), став ініціатором відкриття в Перечині школи, працював у ній вчителем. Проводив археол. розкопки, писав наук. розвідки, редагував краєзнавчий ж. «Підкарпатська Русь» (1923—36). Підтримав ідею створення у *Закарпатській Україні* осередку т-ва «Просвіта»; був обраний до кер-ва на 1-х зборах «Просвіти» в *Ужгороді* (травень 1920). Ідею створення просвітницької орг-ції Я. втілив і в Перечині — 12 грудня 1920 тут відкрили осередок «Просвіти». На той час він вже був відомим організатором просвітницької діяльності, публіцистом та педагогом, тому саме його обрали першим головою т-ва. За короткий час при Перечинській «Просвіті» відкрили читальню, було розгорнуто худож. самодіяльність, яка охоплювала хорові співи, театральні й танцювальні вистави. Перечинська «Просвіта» першою серед подібних осередків створила духовий оркестр (у 1922). У численних статтях, що друкувалися в крайовій періодичній пресі, Я. порушував важливі теми як культурно-освіт., так і політ. характеру. У літературно-наук. відділі т-ва «Просвіта» керував друкарською справою. 1930 обраний головою *Ужгородського товариства «Просвіта»*. Упродовж 1930-х рр.був організатором численних культурно-нац. вечорів, присвячених видатним укр. літературним та істор. персоналіям.

П. у м. *Ужгород*.

Літ.: *Ганич Й. та ін.* Перечин. Перечин, 1999; *Токар М.* Персоналії Закарпатської «Просвіти». Павло Яцко. «Слово», 2000, 4 листопада.

М.Ю. Токар.

ЯЩУРЖИ́НСЬКИЙ Хрисанф Петрович (криптонім Х.Я.; 19(31). 03.1852—осінь 1923) — історик, археолог, етнограф, фольклорист, літературознавець, педагог.

Н. у с. Молодецьке (нині село Уманського р-ну, Черкас. обл.) у родині священника. Навчався в Ун-ті св. Володимира (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Закінчив слов'яно-рос. від-ня історико-філол. ф-ту Варшавського університету (1879). Пед. діяльність розпочав у Криму, де викладав у Керченському Кушниківському жін. ін-ті (1884), пізніше — в чол. та жін. гімназіях м. Сімферополь (1885—1887). Згодом переїхав до Одеси, де викладав рос. мову в Одес. ін-ті шляхетних дівчат (від 1888), Одес. жіночому ін-ті імп. Миколи (від 1893) та жін. г-зії. Досліджував укр. нар. світогляд, весільні та поховальні обряди, колядки, крим. старожитності.

Член-засн. *Таврійської вченої архівної комісії*, член *Історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті*, *Одеського товариства історії та старожитностей*, Одес. Т-ва шанувальників слов'яно-знавства. Член Одес. укр. громади, член-засн. *Одеського товариства «Просвіта»*.

Активний дописувач журналів *«Киевская старина»*, *«Русский филологический вестник»*, «Сяйво».

Брав участь в археол. розкопках некрополів Криму. Постійний учасник ареол. з'їздів: 7-го (Ярославль (нині місто в РФ); 1887), 9-го (Вільно (нині м. Вільнюс, столиця Литви; 1893), 11-го (Київ; 1899), 12-го (Харків; 1902), 13-го (Катеринослав (нині м. Дніпро; 1905), 14-го (Чернігів; 1908), 15-го (Новгород (нині місто в РФ); 1911).

1911 вийшов на пенсію та повернувся до рідного села. Один із засн. Уманського краєзнавчого музею, якому заповідав свою книгозбірню. Від 1913 — голова Уманського осередку *Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва*.

Автор понад 85 праць.

П. і похований у с. Молодецьке. Могила не збереглася.

Праці: Социально-политическое учение Гуса. «Варшавские университетские известия», 1878, № 4; Лирические малорусские песни, преимущественно свадебные, сравнительно с великорусскими. Варшава, 1880; Юлий Словацкий: краткий биографический очерк его; трагедия: «Мазепа»; поэма: «Отец зачумленных». К., 1882; Херсонес во время крещения в нем св. Владимира и дальнейшая судьба города. «Киевская старина», 1888, т. 22, № 7; Керченские древности. В кн.: Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии, т. 10. Симферополь, 1890; О превращениях в малорусских сказках. «Киевская старина», 1891, т. 32, № 3; Культ хлеба в малорусских колядках. «Киевская старина», 1893, т. 43, № 12; Колядки религиозно-апокрифического содержания. «Киевская старина», 1895, т. 48, № 2; Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма. «Киевская старина», 1896, т. 55, № 11; Остатки язычества в погребальных обрядах Малороссии. «Этнографическое обозрение», 1898, кн. 38; № 3; Город Умань. Краткое историческое описание. Умань, 1913.

Літ.: *Зленко Г.* Забутий фольклорист. «Вісник НАН України», 1997, № 9/10; *Його ж.* Одіссея Хрисанфа Ящуржинського. «Кримська світлиця», 1997, 4 липня; *Павленко М.* У перекладі з грецької — золотоцвітний (Хрисанф Ящуржинський: хто це?). «Київська старовина», 2003, № 4; *Медалієва О.З.* До питання про діяльність Хрисанфа Ящуржинського. В кн.: Література та культура Полісся, вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. Ніжин, 2004; *Палієнко М.Г.* Ящуржинський Хрисанф. В кн.: «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.). К., 2005; *Малюта О.* Ящуржинський Хрисанф. В кн.: Українські історики XX століття: біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 3. К., 2006; *Шендеровський В.* Хрисанф Ящуржинський: етнограф і фольклорист. «Пам'ять століть», 2006, № 6; *Кузнець Т. В.* Священицька родина Ящуржинських в громадсько-політичному житті України XIX ст. В кн.: Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, 2008, вип. 13; Міжконфесійна палітра Уманщини XVIII—XIX століть: зб. наук. праць. Умань, 2008; *Силка О.З., Синявська Л.І.* Інтелектуальний простір Хрисанфа Ящуржинського (1852—1923 рр.). «УГЖ», 2010, № 6; Хрисанф Петрович Ящуржинський: біобібліографічний покажчик (укладачі О.З. Силка, Л.І. Синявська). Черкаси, 2011; Хрисанф Ящуржинський — фольклорист, етнограф, патріот: матеріали міжнар. науково-практичної конференції (м. Умань, 22 березня 2012 р.). Умань, 2012; *Баранюк А.А.* Хрисанф Ящуржинський: повернення із забуття**. «**Виховна робота в школі», 2017, № 10; *Лісовська О.* Дослідник Умані — Хрисанф Ящуржинський. «Уманська старовина», 2020, № 7; *Опацький І.* Етнографічні дослідження Хрисанфа Ящуржинського на Уманщині (1911—1923). «Емінак», 2021, № 1; *Силка О.З., Синявська Л.І.* Соціокультурний потенціал наукової спадщини Х. Ящуржинського (1852—1923). В кн.: Друга регіональна історико-краєзнавча конференція «Персоналістичний вимір історії Черкащини». Черкаси, 2023**.**

В.В. Масненко.

«ÁCTA SANCTÓRUM QUÓTQUOT TÓTO ÓRBE COLUNTÚR» («Діяння всіх святих, яких вшановують у цілому світі») — фундаментальна серія видань агіографічних творів (див. *Агіографія*) Катол. церкви. Серію започаткував член ордену *єзуїтів* Ж.Больланд (1596—1665) у 1643. Його працю продовжило Т-во болландистів (Societas Bollandiana). Перші 50 томів вийшли в Антверпені (нині місто у Бельгії), пізніше видання продовжили у Брюсселі (нині столиця Бельгії). Житія святих систематизовані за катол. церк. календарем «Acta Sanctorum...», починаються з 1 січня і доведені до 10 листопада (останній, 68-й, том видано 1940). Існують окреме довідкове видання з цієї серії («Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis», vol. 1—2. Bruxelles, 1898—1901) і додатковий том («Bibliotheca hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis», Bruxelles, 1911; серія «Subsidia hagiographica», vol. 12). «Acta Sanctorum...» мають непересічне значення для вивчення церк. історії, зокрема Сх. Європи.

А.Г. Плахонін.

«LIKБÉЗ. Істори́чний фронт» — незалежний громад. просвітницький проєкт, створений для популяризації історії України. Об'єднує переважно фахових істориків, представників наук. громадськості, журналістів, експертів з гуманітарних питань. «L.» утворився влітку 2014 в контексті сусп. дискусій, спричинених *Революцією Гідності* і початком агресії РФ проти України.

Одним із завдань проєкту є формування незалежної консолідованої позиції професійної істор. спільноти щодо викривлень істор. фактів, фальсифікацій та маніпуляцій ними, питань наук. етики і фахових стандартів.

Початком діяльності проєкту став вебсайт likbez.org.ua, на якому з літа 2014 публікується критика рос. істор. пропаганди та вітчизн. спотворень істор. інформації. З того часу координатором проєкту «L.» виступає К.Галушко. Авторами публікацій стали науковці з різних науково-освітніх інституцій і незалежні дослідники: Д.Адаменко, А.Галушка, М.Відейко, М.Волощук, Д.Вортман, І.Гоменюк, А.Гречило, С.Громенко, О.Гогун, А.Домановський, Г.Єфіменко, Е.Зуб, О.Ковалевська, О.Косміна, В.Лободаєв, М.Майоров, О.Немировський, І.Патриляк, А.Плахонін, Я.Примаченко, А.Руккас, Є.Синиця, В.Скальський, О.Сокирко, Б.Черкас, О.Юркова, А.Харук та чимало ін. учених і публіцистів. Початкова ініціативна група складалася переважно із представників *Ін-ту історії України НАНУ* і *Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*.

До знакових видавничих здобутків можна передовсім віднести 10-томну серію науково-популярних нарисів з історії України «Історія без цензури» (вид-во КСД, Харків, 2015—16), авторами якої виступило понад 20 істориків з *Києва*, *Львова*, *Івано-Франківська*, *Харкова*, *Нікополя*, *Одеси*, *Черкас* та ін. міст.

Ін. постійним напрямом діяльності проєкту є військ. історія України, що стало одним із пріоритетів з огляду на тривалу агресію РФ. У цьому сенсі етапною роботою стала перша з 1938 (І.Крип'якевич) «Історія українського війська» (вид-во КСД, Харків, 2016; кер. проєкту К.Галушко, наук. ред. В.Павлов, ілюстрації О.Ком'яхова).

Історико-картографічні розробки були втілені у «Terra Ucrainica. Історичний атлас України і сусідніх земель» (КСД, Харків, 2018, автори Д.Вортман, Я.Гордієнко, М.Майоров, наук. ред. А.Галушка, Є.Синиця), що здобула першу премію на конкурсі «Книжка року-2018» у номінації «Істор. публіцистика».

Загалом під грифом проєкту «L.» вийшло майже 50 наук. і популярних видань.

Відзначення 100-річчя Української революції в проєкті відбувалося в циклі щотижневих публікацій провідних дослідників періоду у рамках проєкту «Наша революція» (2017—21, кер. Г.Єфіменко, за співпраці з газетою «Ділова столиця»).

Також проєкт здійснює постійний просвітницький лекторій, який проводиться у музеях, ун-тах, клубах, школах, осередках соціального активу і волонтерських орг-ціях, військ. частинах, зокрема у зоні АТО. Таких заходів на цей момент здійснено 150 у більш ніж 60 населених пунктах України.

Експерти «L.» є постійними консультантами та учасниками інформаційних, медійних, радіо та кінопроєктів, беруть участь у виступах і дискусіях на ТБ, радіо та ін. ресурсах. Було створено 10-серійний художньо-документальний фільм «Доленосний 1918: від незалежності до злуки» (2018—19, за сприяння Мін-ва інформаційної політики України, ведучий І.Семесюк).

Одним з об'єктів уваги «L.» є питання наук. етики і дотримання фахових стандартів, що було активно заявлено під час дискусій щодо фальсифікацій кількості жертв Голодомору 1932—33, що виникли наприкінці 2021 (інформаційне обгрунтування: Г.Єфіменко, Т.Швидченко, О.Юркова, В.Брехуненко).

У контексті опору інформаційній війні учасники проєкту брали участь в академічних відповідях на історико-пропагандистські статті В.Путіна від укр. наук. спільноти у 2021 (К.Галушко,

Я.Примаченко). Експерти проєкту виступають постійними консультантами на істор. тематику держ. органів України, зокрема, МЗС, СБУ і ЗСУ. З 2022 чимало учасників проєкту поповнили лави ЗСУ.

Дж.: Web: likbez.org.ua; Історія без цензури. Популярна історія України, 10 т. Х., 2015—2017; Історія українського війська. Х., 2016; Terra Ucrainica. Історичний атлас України і сусідніх земель. Х., 2018.

Літ.: *Vushko Iryna*. Historians at War: History, Politics and Memory in Ukraine. «Contemporary European History», 2017, vol. 27; *Yurchuk Yuliya*. Historians as Activists: History Writing in Times of War. The Case of Ukraine in 2014—2018. «Nationalities Papers», 2020, 1—19.

К.Ю. Галушко.

«RIVÍSTA EUROPÉA» («Європейський огляд») — суспільно-політ. та літературно-наук. щомісячник. Виходив із 1869 у Флоренції (Італія) під редагуванням проф. Вищої школи наук А. *Де Губернатіса*. Назву успадкував від міланського часопису, що виходив 1838–48 у період боротьби за нац. об'єднання Італії. Спираючись на патріотичні традиції попередників, Де Губернатіс ставив за мету сприяти розвитку італ. к-ри й науки шляхом якнайширшого спілкування з інтелектуальним середовищем ін. країн. Від перших випусків «La R.E.» друкував статті й кореспонденції з Франції, Іспанії, Росії, ін. країн, перебираючи роль загальноєвроп. трибуни, якою поряд із італійцями послуговувались іноземні вчені й літератори. Жоден італ. журнал не мав такої розгалуженої мережі кореспондентів усередині країни і за кордоном, яку вдалося створити Де Губернатісу. У лютому 1873 в списку співробітників журналу з'явилося ім'я М.*Драгоманова*, який на той час перебував у Флоренції за наук. відрядженням Ун-ту Св. Володимира (див. *Національний університет імені Тараса Шевченка*). За кордоном він проводив активну дослідницьку і громад. діяльність: одночасно з пошуками і вивченням матеріалів із всесвітньої історії (що була його наук. спеціальністю) займався питаннями українофільського руху, до якого прилучився ще зі студентських років. У 1870-х рр. часопис відіграв роль провідного осередку поширення українознавчих студій у країнах Зх. Європи. На його шпальтах розглядалися проблеми укр. історіографії, фольклористики, етнографії, літературознавства, висвітлювалася діяльність *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства*, Археол. з'їзду 1874 в *Києві*, вміщувалися огляди праць М.*Костомарова*, П.*Чубинського*, О.*Русова*, М.В.*Лисенка* та ін. діячів укр. руху. Авторами українознавчих статей, кореспонденцій, рецензій виступали франц. славіст Л.Леже, перекладачка С.Безобразова, Де Губернатіс та ін. Левова частка цих публікацій належала М.*Драгоманову*. Найбільшого резонансу набула його розвідка «Український літературний рух в Росії та Галичині» (1873, № 2—3), де вперше в зх. славістиці представлено наук. обґрунтування окремішності укр. нації, самобутності її істор. долі й к-ри. У примітці редакції журналу до публікації «Українського літературного руху» наголошувалось, що її «високоосвічений і вільнодумний автор порушує в ній історичну й етнографічну проблему», що, власне, випливало із завдання, яке ставив Драгоманов перед собою — представити західноєвроп. читачеві певне коло найважливіших відомостей про увесь народ — українців, їхнє походження, історію, сучасне життя. Вагомим приводом для написання своєї праці Драгоманов уважав поширену в серед. 19 ст. у Зх. Європі теорію, що заперечувала окремішність українців як нації. Вона подавалась як висновок наук. думки, цитувалась у виданнях таких дослідних інституцій, як Антропологічне т-во Франції. Автором цієї теорії був польс. емігрантський публіцист Г.Духинський, який уважав укр. народ складовою польс. нації. Його брошури, опубліковані франц. мовою в Парижі, сприймалися безкритично у західноєвроп. історіографії, тоді як праці про Україну, виконані укр. вченими, залишалися terra incognita для неї. Тому Драгоманов зазначав, що своїм виступом у «La Rivista Europea» прагне подати «бібліографічний нарис укр. літ.», аби прислужитися розкриттю питань «сучасних міжслов'янських відносин». До висвітлення різних етапів укр. історії він залучив передусім праці «знаного історика проф. Костомарова», який ще 1861 в петерб. журналі «Основа» подав аргументовану критику помилкових поглядів Духинського. Від Драгоманова зарубіжні читачі дізналися і про студію Костомарова «Две русские народности», що підтверджувала нац. самобутність українців, їхню особливу історію й к-ру, відмінні від рос. Завдяки «La R.E.», який надав свої сторінки для розвідки Драгоманова, надбанням західноєвроп. історіографії стала статистична характеристика України 19 ст. як по регіонах, так і щодо всіх її територій загалом. Вона реєструвала 12 млн українців Російської імперії, які жили на землях Лівобережної й Правобережної України, а також у «Новоросії». Автор дослідив і укр. людність в Австро-Угорській імперії, показуючи терен її розселення. Називаючи кількість австрійс. українців — 3 100 000, Драгоманов наголошував, що вони — частина того самого населення, що мешкає у Російській імперії, — «на Волині, Полтавщині та ін.». Наведені вченим факти та аргументи про Україну були настільки вагомими і беззаперечними, що європ. славістика стала переоцінювати свої українознавчі уявлення. Перед тим, як залишити Італію, Драгоманов опублікував у травневому числі «La R.E.» (1873) другу свою працю — бібліографічну статтю «Нові видання Рос. географічного товариства», у якій ознайомив читачів флорентійського щомісячника передусім із томом досліджень етнографічно-статистичної експедиції в Україну під кер-вом П.Чубинського. У грудні 1873 Де Губернатіс опублікував у розділі «Слов'янські літ. звістки» дві замітки, продовжуючи лінію, обрану його київ. кореспондентом на впровадження в європ. історіографію результатів укр. наук. досліджень. Перша замітка розповідала про вихід у світ третього тому згаданої етнографічно-статистичної експедиції, видрукуваного «під наглядом М.Костомарова», підкреслювала значення вміщених тут нових фольклорних матеріалів для вивчення заг. історії укр. народу. Другий допис популяризував «нову працю проф. Миколи Костомарова» — «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (перший вип.), присвячений подіям у Русі 10—14 ст. У травні 1874 у Флоренції з'явилася чергова стаття Драгоманова «Етнографічні студії у Києві», в якій розглядалися розвідки, надруко-

вані у «Записках» Пд.-Зх. відділу Рос. географічного т-ва — новоствореного київ. наук. осередку, де гуртувалися представники різних галузей знань про Україну. «La R.E.» привернув увагу до питань історії України з огляду на проведення у Києві Археол. з'їзду (серпень 1874). З приводу цієї події журнал писав двічі. Перша публікація, що з'явилась у грудні 1874, була передруком статті учасника з'їзду Л.Леже — із паризького «Revue politique et littéraire». Автор характеризував Київ як наук. центр із вивчення історії України, де працюють ун-т, духовна академія, Київ. археол. комісія. Публікації «La R.E.» дали поштовх започаткуванню і розгортанню аналогічних досліджень в ін. країнах Зх. Європи, створенню наук. основи зх. уявлень про Україну та її історію, боротьбу за укр. нац. відродження.

Літ.: *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці, т. 1. К., 1970; *Наливайко Д.* Драгоманов — популяризатор Шевченка в Західній Європі. У кн.: Зб. праць 18-ї наук. Шевченківської конференції. К., 1971; *Потапова З.М.* Русско-итальянские литературные связи. Вторая половина XIX века. М., 1973; *Варварцев М.М.* «В справі ознайомлення Заходу з Руссю…» (З неопублікованої епістолярії М.П. Драгоманова). «Архіви України», 1990, № 6; *Варварцев М.М.* Українська історія та історики на сторінках «La Rivista Europea» (1870-ті роки). «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (К.), 2011, вип. 20.

М.М. Варварцев.

«SIÓŁO — часопис, присвячений українсько-руським народним справам». Виходив у *Львові* накладом видавця та власника друкарні К.Піллера від липня 1866 до березня 1867. Усього вийшло друком 4 вип. Завданням «S.» проголошувало закладати в свідомості польс., а отже, й європ., сусп-ва, усвідомлення українців як окремого народу, не тотожного з рос. і польс., який має власну мову, історію, к-ру, традиції й територію розселення від Балтики до Чорного моря, від Кавказу і поза Карпати, а також сприяти розвиткові укр. нац. життя. Такий курс «S.» називало нац. інтересом польс. народу з метою протидії агресивному рос. панславізму через доведення, що «фіно-монгол. Московія» неправомірно привласнила собі титул спадкоємця Русі, який належить укр. народові, формувати з українців надійний форпост між Зх. і Росією. Майбутнє України творці «S.» бачили як автономію в складі Польс. д-ви із забезпеченням самостійного внутр. устрою та розвитку укр. нац. життя, пропагували політику укр.-польс. порозуміння, єднання еліт і народу та поширення демократ. сусп. засад.

Засобом досягнення мети для редакції «S.» стала насамперед публікація творів укр. літератури та українознавчих наук. досліджень. Так, у часописі друкувалися твори Т.*Шевченка*, Ю.*Федьковича*, Г.*Квітки-Основ'яненка*, *Марка Вовчка*, п'єси Д.Лозовського та П.Свєнціцького, перекладений сучасною мовою «літопис Нестора», наук. спадщина І.*Вагилевича*. Також часопис поміщав статті про укр.-польс. взаємини в Галичині, потребу розвитку просвітницької діяльності інтелігенції для народу, етногр. і мовознавчі студії, порушував питання правописного стандарту укр. мови та календарної реформи, публікував відомості про життя українців у Рос. імперії. «S.» виступало з гострою критикою галицької русофільської течії та її час. «Слово». Прикметно, що на позначення українців «S.» використовувало назву «українсько-руський народ», яку укр. галицька громадськість почала широко впроваджувати з кін. 19 ст. Часопис містив тексти польс. та укр. мовами, останні подавали у транслітерації лат.-польс. абеткою з метою зробити їх максимально доступними для польс. читача. Наприкінці кожного вип. поміщали словничок використаних малозрозумілих укр. слів з їх поясненням. Через недостатню кількість передплатників редакція «S.» не могла покривати навіть видавничих витрат, і в березні 1867 часопис припинив існування.

Н.М. Колб.

«SLÁVIC REVIÉW» («Славістичний огляд») — англомовний міжнар. журнал, який спеціалізується на студіюванні історії та сучасного становища країн Сх. Європи, Росії, Кавказу та Середньої Азії. Видається щоквартально. Своєрідним попередником журналу був часопис «The Slavonic and East European Review», який від 1922 видавався у Лондоні. З огляду на чималі проблеми у виданні цього журналу за часів Другої світ. війни постав проєкт його амер. версії, реалізований 1941 за ініціативою амер. правника і першого ред. Дж.Н.Хазарда під назвою «Slavonic Year-Book. American Series». У 1943—44 журнал публікувався під назвою «Slavonic and East European Review. American Series», а від 1945 — «American Slavic and East European Review». Від 1961 часопис видається під назвою «S.R.». Від 1948 орган Амер. асоціації зі сприяння розвитку слов'ян., східноєвроп. та євразійських студій (American Association for the Advancement of Slavic Studies), а від 2000 — Асоціації слов'ян., східноєвроп. і євразійських досліджень (Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies). Спершу журнал мав літературознавче спрямування, проте поступово переорієнтувався на більш широку проблематику з історії та тодішнього становища СРСР і країн Сх. Європи, а від початку 1960-х набув міждисциплінарного спрямування. Відтоді на сторінках журналу вміщуються статті низки україн. учених, зокрема, І.*Лисяка-Рудницького* «The Role of the Ukraine in Modern History» (1963, vol. 22, no. 2) і «A Publication of the German Writings of Ivan Franko» (1967, vol. 26, no. 1), О.*Пріцака* і Дж.Решетаря «The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building» (1963, vol. 22, no. 2), С.Горака «Ukrainian historiography 1953—1963» (1965, vol. 24, no. 2) і «Periodization and Terminology of the History of Eastern Slavs: Observations and Analyses» (1972, vol. 31, no. 4), О.Пріцака «Moscow, the Golden Horde and the Kazan Khanate from a policultural point of view» (1967, vol. 26, no. 4), О.*Субтельного* «Peter I's Testament: A Reassessment» (1974, vol. 33, no. 4), О.Мотиля «The Rural Origins of the Communist and Nationalist Movements in Wolyn Województwo 1919—1939» (1978, vol. 37, no. 3), Дж.-П. Химки «Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State, 1890—1895» (1982, vol. 41, no. 2), Я.*Грицака* «The Postcolonial is not enough» (2014, vol. 74, no. 4), А.Портнова «Post-Maidan Europe and the New Ukrainian Studies» (2014, vol. 74, no. 4), В.Соболь «Tis Eighty Years Since: Panteleimon Kulish's Gothic Ukraine» (2019, vol. 78, no. 2), В.Кулика «Is Ukraine a Multiethnic Country?» (2022, vol. 81, no. 2) та

ін., а також низка рецензій на студії укр. учених. Друкувалися також розвідки і матеріали іноземних науковців, присвячені укр. проблематиці, зокрема статті Дж.Флінна «V. N. Karazin, the Gentry, and Kharkov University» (1969, vol. 28, no. 2), В.Еджертона «Laying a Legend to Rest: The poet Kapnist and Ukrainian-German Intrigue» (1971, vol. 30, no. 3), Л.Тіллета «Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest» (1975, vol. 34, no. 4), Г.Ланта «Linguistic Problems in Old Rus'» (1985, vol. 44, no. 4), Г.Абрамсона «Jewish Representation in the Independent Ukrainian Governments of 1917—1920» (1991, vol. 50, no. 3), Т.*Снайдера* «Integration and Disintegration: Europe, Ukraine, and the World» (2014, vol. 74, no. 4), Ф.Бауманна «"Well-Known and Sincerely Loved": Banal Nationalism, Republican Pride, and Symbolic Ethnicity in Late Soviet Ukraine» (2025, vol. 84, no.1) та ін. У 1995 у журналі була опублікована стаття амер. історика М. фон Хагена «Does Ukraine Have a History?» (vol. 54, no. 3), котра ініціювала масштабну дискусію за участю укр. й іноз. учених. У межах цієї наук. полеміки були опубліковані розвідки Г.Грабовича «Ukrainian Studies: Framing the Context», Я.Ісаєвича «Ukrainian Studies — Exceptional or Merely Exemplary?», А.Каппелера «Ukrainian History from a Germany Perspective», С.Плохія «The history of "non-historical" nations: notes on the nature and current problems of Ukrainian historiography» (усі 1995; vol. 54, no. 3) та ін. Крім того, була вміщена, низка публікацій, присвячених сучасній рос.-укр. війні з перспективи глобального Півдня (2024, vol. 83, no. 1) Нині журнал позиціонує себе як інтердисциплінарний квартальник з рос., євразійських та східноєвроп. студій. Публікуються статті, есе й огляди, присвячені історії Сх. Європи, Росії, Кавказу та Серед. Азії, рецензії й огляди наук. книг і фільмів, матеріали дискусійних форумів та ін. У журналі переважно домінує російськоцентрична проблематика, проте поступово розширюється діапазон укр. студій. Редакційна політика журналу скерована на заохочення діалогу між прибічниками різних дослідницьких стратегій, пізнавальних взірців і концептуальних пропозицій. Сайт журналу: http://www.slavicreview.illinois.edu/

Літ.: *Wynar B.* Ukraine. A Bibliographic Guide to English-Language Publications. Englewood, 1990; *Меньковский В.И., Уль К.Б., Шабасова М.А.* Советский Союз 1930-х годов в англоязычной историографии. Сыктывкар, 2013; *Кудінов Ю.М.* Україна ранньомодерна в історіографії США та Канади 1960-х — 2000-х рр. К., 2016; *Кодин Е.В.* Российская история на страницах зарубежных научных журналов: эволюция подходов и оценок в XXI веке. «Новейшая история России», 2017, № 4.

О.В. Ясь.

«STRZÉLEC», «Związek strzelecki» («Стрілець», «Стрілецьке товариство») — польс. парамілітарне т-во, засноване 1910 у *Львові* для підготовки офіцерських і жовнірських кадрів для боротьби з Росією за відродження Польс. д-ви. До проводу увійшли: Ю.-К.*Пілсудський* (засн. і командант), В.-Е.*Сікорський*, К.Сосновський, Е.*Ридз-Сміґли* та ін. Пресові органи: «S.», «Bellona Polska», «Przegląd Wojskowy». Осередки т-ва були засновані в підавстрійс. *Галичині* та на польс. землях, що належали Рос. імперії та Німеччині, об'єднуючи молодь, робітників і селян. «S.» — надійний резерв для *Легіонів польських* на рос. фронті у роки *Першої світової війни* і Війська Польського у війнах 1918—20 проти ЗНР і більшовицької Росії.

1929 іменем Ю.-К.Пілсудського названо одну із центр. вул. Львова. 1933 на партері Гол. пошти відкрито пам'ятну дошку з його погруддям, а на будинку по вул. Кадетській, 6 (нині Героїв Майдану) вмуровано таблицю: «Тут у 1908—14 роках в будинку Гіполіта Слівінського перебував і працював Головний Командант Союзу Чинної Боротьби і Стрілецького товариства Юзеф Пілсудський зі своїм штабом». У добу Незалежності України її відновлено (відчищено фарбу, нанесену в рад. час).

Літ.: *Garlocki A.* Pilsudski. Warszawa, 1990; Polskie tradycje wojskowe, t. 3. Warszawa, 1995; Encyklopedia Powszechna PWH, t. 4. Warszawa, 2009; Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku. Refleksje nad przeszłością – myśli o przyszłości, Warszawa 2020.

М.Р. Литвин, *К.Є. Науменко.*

Список основних скорочень *

А

авіац. — авіаційний
австрійс. — австрійський
австро-угор. — австро-угорський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АЕС — атомна електростанція
азіат. — азіатський
акад. — академік (з прізвищем)
амер. — американський
АН — Академія наук
англ. — англійський
антич. — античний
АН України — Академія наук України (від 1991)
ап. — апостол
АПК — аграрно-промисловий комплекс
АР — Автономна республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
АР Крим — Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
артилер. — артилерійський
археогр. — археографічний
археол. — археологічний
архів. — архівний
архіт. — архітектор (з прізвищем)
архіт. — архітектурний
арх-ра — архітектура
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
АТ — акціонерне товариство
афр. — африканський

Б

балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн (з назвою річки)
бельг. — бельгійський
бібл. — біблійний
Бібліогр. — бібліографія (у бібліографії)
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
Бл. Схід — Близький Схід
б/м — без місця видання
болг. — болгарський
б/р (б/г) — без року видання (рос. — без года издания)
брит. — британський
бронз. — бронзовий
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюл. — бюлетень

В

ВАК — Вища атестаційна комісія
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВАТ — відкрите акціонерне товариство
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
вел. кн. — великий князь
вид. — видання
вид-во — видавництво
ВИЖ — «Військово-історичний журнал» (рос. — «Военно-исторический журнал»)
визвол. — визвольний
викл. — викладач
виконком — виконавчий комітет
вип. — випуск
вир-во — виробництво
вироб. — виробничий
від-ня — відділення
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
він. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВКЛ — Велике князівство Литовське
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
в. о. — виконуючий обов'язки
воєн. — воєнний
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВПК — воєнно-промисловий комплекс
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
вул. — вулиця (з назвою)
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок

Г

г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй
гвард. — гвардійський
ген. — генерал (з прізвищем)
ген. — генеральний
Генштаб — Генеральний штаб
геогр. — географічний
геол. — геологічний
герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гетьман. — гетьманський
ГЕУ — Географічна енциклопедія України
г-зія — гімназія
год — година, години (з числом)
гол. — головний

* Цей список скорочень стосується всього видання. Складні терміни, до яких входять слова зі списку, також можуть скорочуватись, напр.: всеукр., укр.-рос. і т. п.

голл. — голландський
гол. чин. — головним чином
госп. — господарський
госп-во — господарство
грец. — грецький
грн — гривня, гривні
громад. — громадський
громадян. — громадянський
грузин. — грузинський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
Гулаг — Державне управління таборів (рос. — Государственное управление лагерей)

Д

дат. — датський
д-ва — держава
демократ. — демократичний
держ. — державний
Держ. премія в галузі н. і т. — Державна премія в галузі науки і техніки
Дж. — джерела (у бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться, дивись
дир. — директор
дис. — дисертація
дніпроп. — дніпропетровський
ДНЦЗКСТК — Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
дол. — долар
донец. — донецький
ДП — табір для переміщених осіб
ДПУ — Державне політичне управління
д-р — доктор
драм. — драматичний
д-р екон. н. — доктор економічних наук
д-р істор. н. — доктор історичних наук
д-р пед. н. — доктор педагогічних наук
д-р тех. н. — доктор технічних наук
д-р філол. н. — доктор філологічних наук
д-р філос. н. — доктор філософських наук
д-р юрид. н. — доктор юридичних наук

Е

екон. — економічний
ЕОМ — електронно-обчислювальна машина
естон. — естонський
етногр. — етнографічний
ЕУ — Енциклопедія українознавства

Є

ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
єврейс. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
єп. — єпископ (з іменем чи посадою)
ЄС — Європейський Союз

Ж

ж. — журнал (з назвою)
житомир. — житомирський
жін. — жіночий

З

зав. — завідувач, завідуючий (при назві установи чи посади)
заг. — загальний
закарпат. — закарпатський
замполіт — заступник командира з політичної частини (рос. — заместитель командира по политической части)
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
засл. арт. — заслужений артист
засл. діяч мист-в — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — засновник
заст. — заступник
ЗАТ — закрите акціонерне товариство
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірник, збірка
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зовн. — зовнішній
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — Збройні сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
зх. — захід
зх. — західний

І

івано-франк. — івано-франківський
ізраїл. — ізраїльський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
ІМіС УРСР — «Історія міст і сіл Української РСР» (у бібліографії)
імп. — імператор, імператриця (з іменем)
ІМФЕ — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського
ін. — інший
інд. — індійський
інж. — інженер
іноз. — іноземний
ін-т — інститут (навчальний або науковий заклад)
інтернац. — інтернаціональний
істор. — історичний
італ. — італійський

К

К. — Київ (рос. — Киев; у бібліографії)
кавалерійс. — кавалерійський
кавказ. — кавказький
канад. — канадський
канд. — кандидат, кандидатський
канд. екон. н. — кандидат економічних наук
канд. істор. н. — кандидат історичних наук
канд. пед. н. — кандидат педагогічних наук
канд. філол. н. — кандидат філологічних наук
канд. філос. н. — кандидат філософських наук
канд. юрид. н. — кандидат юридичних наук
капіталіст. — капіталістичний
катериносл. — катеринославський
катол. — католицький
КБ — конструкторське бюро
КДБ — Комітет державної безпеки
кер. — керівник
кер-во — керівництво
київ. — київський
китайс. — китайський
кін. — кінець (при цифрах)
кіноф-м — кінофільм
кіровогр. — кіровоградський
км — кілометр
км^2 — кілометр квадратний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга (з назвою)
кн. — князь, княгиня (з іменем чи прізвищем)
козац. — козацький
кол. авт. — колектив авторів
колг. — колгоспний
колгосп — колективне господарство
колиш. — колишній
команд. — командувач
комбіди — комітети бідноти
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
комуніст. — комуністичний
константиноп. — константинопольський
концтабір — концентраційний табір
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
королів. — королівський
косміч. — космічний
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ — Комуністична партія Східної Галичини
КПУ — Комуністична партія України
к-ра — культура

крайком — крайовий комітет
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
кримськотатар. — кримськотатарський
КСМ — Комуністична спілка молоді
КСМУ — Комуністична спілка молоді України
КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України
КСП — колективне сільськогосподарське підприємство
к-т — комітет
культ. — культурний
КУН — Конгрес українських націоналістів

Л

Л. — Ленінград (рос. — Ленинград; у бібліографії)
лат. — латинський
латв. — латвійський
латис. — латиський
ленінгр. — ленінградський
литов. — литовський
лівобереж. — лівобережний
літ. — література (у бібліографії), літературний
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
«ЛНВ» — «Літературно-науковий вісник»
«ЛУ» — «Літературна Україна»
луган. — луганський
львів. — львівський

М

м — метр
м. — місто (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
мал. — малюнок
мат. — математичний
машинобуд. — машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МДБ — Міністерство державної безпеки
МЕВП — Музей етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки
мед. — медичний
медсестра — медична сестра
мех. — механічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
миколаїв. — миколаївський
мист-во — мистецтво
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство (з назвою)
місц. — місцевий
міськ. — міський
міськвиконком — міський виконавчий комітет
міськком — міський комітет
міськрада — міська рада
м-ко — містечко (з назвою)
млн — мільйон
млрд — мільярд
МНАП — Музей народної архітектури і побуту, м. Львів
молдав. — молдавський
молдов. — молдовський
монгол. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
МТС — машинно-тракторна станція
муз. — музичний

Н

н. — народився
навч. — навчальний, навчався
навч. р. — навчальний рік
НАН України — Національна академія наук України (з 1994)
напр. — наприклад
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нарком — народний комісар
наркомат — народний комісаріат
Наркомос — Народний комісаріат освіти
Наркомфін — Народний комісаріат фінансів
НАТО — Організація Північноатлантичного договору (NATO)
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В. Вернадського
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
н. е. — нова ера, наша ера
невід. — невідомий, невідомо
неп — нова економічна політика
нім. — німецький
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки
НМУНДМ — Національний музей українського народного декоративного мистецтва
новгород. — новгородський
норвез. — норвезький
н. ст. — новий стиль
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

О

о. — отець (з іменем)
обком — обласний комітет
обл. — область (з назвою)
обл. центр — обласний центр
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
о-в — острів
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління
одес. — одеський
оз. — озеро (з назвою)
оо. — отці
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОП — орендне підприємство
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
опубл. — опублікований
орг. — організаційний
орг-ція — організація
освіт. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
офіц. — офіційний

П

п. — помер
парт. — партійний
партизан. — партизанський
партшкола — партійна школа
Пг. — Петроград (у бібліографії)
пд. — південь
пд. — південний
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
пер. — переклад
перейм. — перейменований
переяслав. — переяславський
петерб. — петербурзький
петрогр. — петроградський
п-ів — півострів
підпр-во — підприємство
піх. — піхотний
пн. — північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
пов. — повіт (з назвою)
пол. — половина
політ. — політичний
політбюро — політичне бюро
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польс. — польський
пом. — помічник
поч. — початок
правобереж. — правобережний
правосл. — православний
прибл. — приблизно
прим. — примірник
прит. — притока (з назвою)
прізв. — прізвище (на початку статті про персоналію)
пров. — провінція
пром. — промисловий

пром-сть — промисловість
проф. — професор (з прізвищем)
профспілка — професійна спілка
псевд. — псевдонім
ПСРЛ — Повне зібрання руських літописів (рос. — Полное собрание русских летописей)
ПТУ — професійно-технічне училище

Р

р. — рік (з числом)
р. — річка (з назвою)
рад. — радянський
радгосп — радянське господарство
райвиконком — районний виконавчий комітет
райком — районний комітет
райцентр — районний центр
РАН — Російська академія наук
РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України
РВР — Революційна військова рада
ревком — революційний комітет
революц. — революційний
ревтрибунал — революційний трибунал
ред. — редактор, редакційний
редколегія — редакційна колегія
реж. — режисер
РЕЇУ — Радянська енциклопедія історії України
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рис. — рисунок
рівнен. — рівненський
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ — Римо-католицька церква
РМ — Рада Міністрів
р-н — район
р. н. невід. — рік народження невідомий
р. н. і р. с. невід. — рік народження і рік смерті невідомі
РНК, Раднарком — Рада народних комісарів
робітн. — робітничий
розташов. — розташований
рос. — російський
РОСТА — Російське телеграфне агентство
РПЦ — Російська православна церква (рос. — Русская православная церковь)
рр. — роки (з числами)
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
р. с. невід. — рік смерті невідомий
РСР — Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937)
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
руб. — рубель, рублі
румун. — румунський
РУП — Революційна українська партія
рус. — руський
РФ — Російська Федерація

С

с. — село (з назвою)
с. — сторінка (з цифрою)
СБУ — Служба безпеки України
св. — святий
світ. — світовий
СВУ — Спілка визволення України
с.-г. — сільськогосподарський
СД — Служба безпеки Німеччини
сел. — селянський
серед. — середина
Серед. Азія — Середня Азія
сільрада — сільська рада
сільс. — сільський
сканд. — скандинавський
скіф. — скіфський
скульп. — скульптор (з прізвищем)
словац. — словацький
слов'ян. — слов'янський
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав
соц. — у назві Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної Праці
соціаліст. — соціалістичний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
С.-Петербург — Санкт-Петербург
спец. — спеціальний
співавт. — співавтор, співавторство
СРР — Соціалістична Радянська Республіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — охоронні загони Національсоціалістичної робітничої партії Німеччини
ст. — станція (з назвою)
ст. — століття (з цифрою)
ст. — ступінь
стат. — статистичний
стрілец. — стрілецький
ст. ст. — старий стиль
суд. — судовий
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп-во — суспільство
сх. — схід
сх. — східний
СШ — середня школа (з номером)
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище

Т

т. — том, томи (з цифрою)
т — тонна
табл. — таблиця
та ін. — та інші, та інше
танк. — танковий
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
татар. — татарський
Тв. — твори (у бібліографії)
т-во — товариство
т. д. — так далі
теор. — теоретичний
терноп. — тернопільський
тех. — технічний
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячний, тисячоліття (з цифрою)
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
ТРК — телерадіокомпанія
ТУП — Товариство українських поступовців
турец. — турецький
т. ч. — тому числі

У

УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВС — Управління внутрішніх справ
УВУ — Український вільний університет
УГА — Українська Галицька армія
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
угор. — угорський
УІЖ — «Український історичний журнал»
УКП — Українська комуністична партія
укр. — український
укріпрайон — укріплений район
УкрРОСТА — Всеукраїнське бюро РОСТА
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
УНА — Українська національна асамблея
УНІАН — Українське національне інформаційне агентство «Новини»
УНР — Українська Народна Республіка
УНРА — Українська народно-революційна армія
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ (МП) — Українська православна церква (Московського патріархату)

УРДП — Українська революційно-демократична партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРП — Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1937 р.)
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище

Ф

фашист. — фашистський
феод. — феодальний
фіз.-мат. — фізико-математичний
фіз.-хім. — фізико-хімічний
філол. — філологічний
філос. — філософський
ф-ка — фабрика
франц. — французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ф-т — факультет

Х

Х. — Харків (у бібліографії)
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський
хв — хвилина, хвилини (з числом)
херсон. — херсонський
ХМ — художній музей
хмельн. — хмельницький
хозар. — хозарський
християн. — християнський
худож. — художник (з прізвищем)
худож. — художній

Ц

ц — центнер (з числом)
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІА — Центральний державний історичний архів
центр. — центральний
церк. — церковний
ЦК — Центральний комітет
ЦНБ — Центральна наукова бібліотека
ЦСУ — Центральне статистичне управління

Ч

ч. — частина (у бібліографії)
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
час. — часопис (з назвою)
чв. — чверть
черкас. — черкаський
чернів. — чернівецький
ЧК — Надзвичайна комісія (рос. — Чрезвычайная комиссия)
черніг. — чернігівський
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловічий
чорномор. — чорноморський
ЧСР — Чехословацька Республіка і Чехо-Словацька Республіка

Ш

швед. — шведський
шк. — школа
шт. — штат (з назвою)

Щ

щотиж. — щотижневик, щотижневий

Ю

ЮНЕСКО — Комісія Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО — Організація індустріального розвитку при Організації Об'єднаних Націй (UNIDO)
юрид. — юридичний

Я

япон. — японський

Авторський колектив

АБАШИНА Н.С.
АВРАМЕНКО А.М.
АЛЬМЕС І.І .
АНДРОЩУК О.В.
АНДРЮЩЕНКО Е.С.
АРАДЖИОНІ М.А.
АРІСТОВ В.Ю.
АРКУША О.Г.
АРХИПОВА Є.І.
БАЖАН О.В.
БАЖАН О.Г.
БАКА В.О.
БАЦАК К.Ю.
БЕРКОВСЬКИЙ В.Г.
БІЛОКІНЬ С.І.
БІЛОРУС М.А.
БІЛОУС О.П.
БЛАНУЦА А.В.
БОГДАШИНА О.М.
БОЙКО О.Д.
БОНДАРЕНКО КОСТЯНТИН
БОНДАРЧУК П.М.
БОРИСЕНКО В.К.
БОРОНЬ О.В.
БОРЩИК Я.В.
БОРЯК Г.В.
БРЕГА Г.С.
БРУЯКО І.В.
БУЗАЛО В.Й.
БУЛГАКОВА О.В.
БУЛИК Н.М.
ВАРВАРЦЕВ М.М.
ВАСИЛЬЄВ В.Ю.
ВАСИЛЮК О.Д.
ВАСЯНОВИЧ О.О.
ВЕРБА І.В.
ВЕРГУНОВ В.А.
ВЕРМЕНИЧ Я.В.
ВЕСЕЛОВА О.М.
ВЕЧЕРСЬКИЙ В.В.
ВЄДЄНЄЄВ Д.В.
ВИННИЧЕНКО І.І.
ВИРСЬКИЙ Д.С.
ВІДНЯНСЬКИЙ С.В.
ВІДСИЛКОВІ
ВІЛКУЛ Т.Л.
ВІСЛОБОКОВ К.А.
ВОДОТИКА В.С.
ВОДОТИКА Т.С.
ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н.
ВОЛКОВИНСЬКИЙ В.М.
ВОЛОВИНА ОЛЕГ
ВОЛОЩУК М.М.
ВОРТМАН Д.Я.
ВРОНСЬКА Т.В.
ГАВРИЛЮК І.В.
ГАЛАЙЧАК Т.Ю.
ГАЛУШКА А.А.
ГАЛУШКО К.Ю.
ГАРЧЕВ П.І.
ГЕРАСИМЕНКО Н.О.
ГЕРАСИМЕНКО П.О.
ГЕРАСИМОВА Г.П.
ГЕРЕГОВА С.В.
ГЕРШКОВИЧ Я.П.
ГІЛЕВИЧ І.Я.
ГІЩИНСЬКИЙ В.Б.
ГЛАДУН О.М.
ГОГУЛЯ М.П.
ГОЛОВІНСЬКИЙ ТИМІШ
ГОЛОВКО В.В.
ГОЛОВКО О.Б.
ГОЛОВЧЕНКО В.І.
ГОРБАЧ Т.С.
ГОШКО Т.Д.
ГРЕЧИЛО А.Б.
ГРИБОВСЬКИЙ В.В.
ГРИГОР'ЄВА Т.Ю.
ГРИНЕВИЧ В.А.
ГРИЦЮК В.М.
ГРОМЕНКО С.В.
ГУЛА С.А.
ГУЦАЛ П.З.
ҐЕДЗЬ Т.М.
ДАНИЛЕНКО В.М.
ДАНИЛЕЦЬ Ю.В.
ДЕЛЕГАН М.В.
ДЕНИСЕНКО Р.Р.
ДЕРЕЙКО І.І.
ДЕРЖАЛЮК М.С.
ДЗИГОВСЬКИЙ О.М.
ДЗЮБА О.М.
ДЗЯДЕВИЧ Т.М.
ДМИТРЕНКО Н.М.
ДМИТРИЧЕНКО І.В.
ДОБРОВОЛЬСЬКА В.В.
ДОБРОЧИНСЬКА В.А.
ДОМАНОВСЬКИЙ А.М.
ДОНІК О.М.
ДРУГАК В.М.
ЄВСЄЄНКО І.В.
ЄВСЄЄВА Т.М.
ЄЛЬНИКОВ М.В.
ЄРЕМЕНКО О.М.
ЄФІМЕНКО Г.Г.
ЖАРКИХ М.І.
ЖВАНКО Л.М.
ЖУРБА О.І.
ЗАБОЛОТНА Т.В.
ЗАЙЦЕВ Ю.П.
ЗАХАРЧУК О.М.
ЗАШКІЛЬНЯК Л.О.
ЗІНЕВИЧ Н.О.
ЗІНИЧ О.В.
ЗОЗУЛЯ С.Ю.
ІВАНЕНКО О.А.
ІВАНЕЦЬ А.В.
ІВАНОВ М.С.
ІВАНОВА О.А.
ІГНАТЕНКО І.М.
ЙОЛШИН Д.Д.
КАЛЬНИЦЬКИЙ М.Б.
КАПРАЛЬ М.М.

КАПТАН М.В.
КАРАПІНКА М.В.
КАРПОВ В.В.
КИРИДОН А.М.
КИРІЄНКО О.Ю.
КІРСЕНКО М.В.
КЛІД БОГДАН
КНИШ Я.Б.
КОБАЛЬ Й.В.
КОВАЛЕВСЬКА О.О.
КОВАЛЕНКО О.Б.
КОВАЛЕНКО О.О.
КОВАЛЬЧУК Г.І.
КОВАЛЬЧУК О.О.
КОВПАК Л.В.
КОВПАНЕНКО Н.Г.
КОГУТ С.Н.
КОЗЮБА В.К.
КОЛБ Н.М.
КОНВЕРСЬКИЙ А. Є.
КОРОЛЬКО А.З.
КОРОПЕЦЬКИЙ Р.Р.
КОСТРИЦЯ М.Ю.
КОТ С.І.
КРАВЧЕНКО Е.А.
КРАЙНЯ О.О.
КРИВЕЦЬ Н.В.
КРИЖАНОВСЬКА О.О.
КРИЖИЦЬКИЙ С.Д.
КРУПИНА В.О.
КУЗИК В.В.
КУЗИК Т.Л.
КУЛАКОВСЬКИЙ П.М.
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В.
КУРАЄВ О.О.
КУРЗЕНКОВА А.О.
ЛААС Н.О.
ЛАВРОВ Ю.П.
ЛАЗАНСЬКА Т.І.
ЛАКІЙЧУК П.І.
ЛЕВЧУК Н.М.
ЛЕП'ЯВКО С.А.
ЛИМАН І.І.
ЛИСЕНКО О.В.
ЛИСЕНКО О.Є.
ЛИТВИН М.Р.
ЛИТВИНОВА Т.Ф.
ЛОСЬ В.Е.
ЛУЦ В.Д.
ЛУЦЬКИЙ О.І.
ЛУЦЮК ЛЮБОМИР
МАЙОРОВ М.В.
МАЛЮТА О.В.
МАНІГДА О.В.
МАРАЄВ В.Р.
МАРАЄВА В.В.
МАРОЧКО В.І.
МАРТИНОВ А.Ю.
МАСНЕНКО В.В.
МАТЯШ І.Б.
МАШЕВСЬКИЙ О.М.
МАШКІН О.М.
МИЛЬКО В.І.
МИРОНЕЦЬ Н.І.
МИТРОХИН О.В.
МИХАЙЛОВСЬКИЙ М.В.
МИХАЙЛУЦА М.І.
МИЦИК о. ЮРІЙ
МІРОШНИЧЕНКО Н.О.
МІЩУК С.М.
МОЙЖЕС В.В.
МОЛЧАНОВ В.Б.
МОРОЗ В.Р.
МОСКВИЧ Л.Г.
МОЦЯ О.П.
МУДРОХА О.П.
МУРАВСЬКИЙ О.І.
НАУМЕНКО К.Є.
НАХМАНОВИЧ В.Р.
НЕБРАТ В.В.
НЕМИРОВСЬКИЙ О.О.
НІКОЛАЙЧУК О.С.
ОГУЙ О.Д.
ОЛЕНКОВСЬКИЙ М.П.
ОЛІЙНИК Ю.М.
ОЛЯНІНА С.В.
ОНОПРІЄНКО В.І.
ОРЛЕВИЧ І.В.
ОСТАПЧУК В.П.
ОСТАШКО Т.С.
ПАВЛЕНКО В.В.
ПАДАЛКА С.С.
ПАПАКІН А.Г.
ПАПАКІН Г.В.
ПАРНІКОЗА І.Ю.
ПАРШИН І.Л.
ПАСТУШЕНКО Т.В.
ПАТРИЛЯК І.К.
ПАШКОВА О.О.
ПЕДИЧ В.П.
ПЕЛЕШКО А.В.
ПЕТЕГИРИЧ В.М.
ПЕТРИНА Н.В.
ПЕТРЕНКО Є.Д.
ПИРІГ Р.Я.
ПІДДУБНИЙ І.А.
ПІНЧУК Ю.А.
ПІСКОВА Е.М.
ПЛАХОНІН А.Г.
ПОДКУР Р.Ю.
ПОЛЄХОВ С.В.
ПОНЯКІНА С.А.
ПОПОК А.А.
ПОРОХНЮК Г.В.
ПОТИМКО О.З.
ПРЕЛОВСЬКА І.М.
ПРИЛІПКО І.Л.
ПРИЛУЦЬКИЙ В.І.
ПРИМАЧЕНКО Я.Л.
ПРИСЯЖНЮК Ю.П.
ПРОКОП'ЮК О.Б.
ПРОХНЕНКО І.А.
ПУГОЛОВОК Ю.О.
ПУТРО О.І.
РАССАМАКІН Ю.Я.
РАШКОВСЬКИЙ Б.Є.
РЕБЕНОК В.В.
РЕДАКЦІЙНА
РЕЄНТ О.П.
РЕЙДА Р.М.
РИЧКОВ П.А.
РОМАНЦОВ В.О.
РОМАНЮК М.М.
РОМАНЮК І.М.
РУБЛЬОВ О.С.
РУДЕНКО Н.М.
РУСИНА О.В.
РУСНАК Ю.І.
САВЕНОК Л.В.
САВЧУК І.Г.
САЛТАН О.М.
САМОЙЛЕНКО Г.В.
САМОЙЛЕНКО О.Г.
САРБЕЙ В.Г.
САРАНЧА Г.В.
СЕБТА Т.М.
СЕРДЮК І.О.
СИМОНЕНКО Р.Г.
СИНИЦЯ Є.В.
СІРОМСЬКИЙ Р.Б.
СКІРА Ю.Р.
СКРИПНИК П.І.
СЛИВКА Ю.Ю.
СМЕРЕКА Б.В.
СМИРНОВ А.І.
СОБЧУК В.Д.
СОКОЛЮК Ю.І.
СОЛЯР І.Я.
СРІБНЯК І.В.
СТАНІСЛАВСЬКИЙ В.В.
СТАРКОВ В.А.
СТАРОВ В.А.
СТЕБЛІЙ Ф.І.
СТЕЛЬМАХ С.П.
СТЕМПЄНЬ С.С.
СТЕПОВИК Д.В.
СТЕЦИК Ю.О.
СТОПХАЙ Ю.А.
СТРЕЛЬСЬКИЙ Г.В.
СУХОБОКОВА О.О.
ТАЇРОВА-ЯКОВЛЄВА Т.Г.
ТАРАНЕНКО С.П.
ТЕЛЬВАК В.В.
ТЕРЕНТЬЄВА Н.О.

ТЕСЛЕНКО І.Б.
ТЕСЛЕНКО І.А.
ТІШИН В.В.
ТОКАР М.Ю.
ТОМАЗОВ В.В.
ТОМАЗОВА Н.М.
УДОД О.А.
УЛЬЯНОВСЬКИЙ В.І.
УРСУ Д.П.
УСЕНКО І.Б.
УСЕНКО П.Г.
ФЕНИЧ В.І.
ФЕЩЕНКО Є.Л.
ФІЛАС В.М.
ХАРУК А.І.
ХАХУЛА Л.І.
ХМІЛЬ І.В.
ХОМАЙКО Н.В.
ХРАМОВ Ю.А.
ЧЕБАН М.М.
ЧЕРНІКОВ І.Ф.
ЧЕРНЯКОВ І.Т.
ЧЕРЧЕНКО Ю.А.
ЧИСНІКОВ В.М.
ШАНДРА В.С.
ШАПОВАЛ Ю.І.
ШАТАЛІНА Є.П.
ШВИДКИЙ В.П.
ШЕВЧЕНКО В.В.
ШЕВЧЕНКО Л.А.
ШЕВЧУК П.Є.
ШИМОВ Я.
ШИНКА Є.О.
ШИРОЧИН С.С.
ШИШКА Є.О.
ШКРАБ'ЮК П.В.
ШУГАЙ О.В.
ШУЛЬГА Т.С.
ЩОДРА О.М.
ЮР М.В.
ЮРЕНКО О.П.
ЮРЕНКО С.П.
ЮРКОВА О.В.
ЮСОВ С.Л.
ЮЩЕНКО В.М.
ЯКИМОВИЧ Б.З.
ЯКУБОВА Л.Д.
ЯНКОВСЬКИЙ О.К.
ЯРЕМИН В.Ю
ЯРМИШ О.Н.
ЯСЬ О.В.

Основні умовні позначення на картах ЕІУ

АДМІНІСТРАТИВНІ КАРТИ СУЧАСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

За кількістю жителів:

- більше 1 000 000
- 500 000 – 1 000 000
- 100 000 – 500 000
- 50 000 – 100 000
- 10 000 – 50 000
- менше 10 000

За адміністративним значенням:

- **КИЇВ** столиця України
- ЛУГАНСЬК центри областей, столиця АР Крим
- БРОВАРИ центри районів
- ЛЮБИМІВКА ● Віддалені частини міст

За типом поселення:

- **СЕВАСТОПОЛЬ** міста зі спеціальним статусом
- МУКАЧЕВЕ міста республіканського (АР Крим) та обласного значення
- БОЯРКА інші міста
- Форос селища міського типу
- *Сулимівка* сільські поселення

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- АР Крим, областей, міст зі спеціальним статусом
- районів, міст республіканського (АР Крим) та обласного значення

ІСТОРИЧНІ КАРТИ ТА КАРТИ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

- ЧИГИРИН ◉ Столиці держав, резиденції правителів
- ЛЬВІВ ◎ Прилуки ⊙ Центри адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- Німфей ○ Інші населені пункти

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- Невизначені або гіпотетичні ділянки кордонів

НАЗВИ

- **РІЧ ПОСПОЛИТА** держав
- **Волинська губернія** адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- ПОДІЛЛЯ історичних регіонів, земель
- *СКІФИ* народів і племен

ПЛАНИ МІСТ

- Осередки влади
- Християнські храми
- Монастирі
- Синагоги, кенаси
- Мечеті
- Дзвіниці
- Музеї
- Театри
- Готелі
- Маяки
- Інші будівлі
- Пам'ятники
- Кургани
- Печери
- Млини
- Ринки
- Сходи
- Мости
- Греблі

Укріплення з баштами і брамами:

- муровані
- дерев'яні
- земляні

- Стадіони

Забудова:

- щільна
- розріджена
- Ліси, парки
- Сади
- Виноградники

Кладовища:

- християнські
- інші
- Будівлі, виражені у масштабі
- у т.ч. діючі храми
- Станції метрополітену
- Пристані

КАРТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР

- Територія поширення культури
- *Пеньківка* ▲ Археологічні пам'ятки

ВОЄННО-ІСТОРИЧНІ КАРТИ

Бойові порядки та дії:

- піхоти
- кінноти
- Артилерійські позиції
- Райони зосередження військ
- Пункти управління військами
- Переміщення військ
- Табори
- Польові укріплення

Колір кожного умовного знака на воєнно-історичних картах відповідає кольору, що його надано одній зі сторін конфлікту.
Воєначальники однієї зі сторін підписані прямим шрифтом, іншої – курсивом

- Унівський Монастирі
- *Гадд* △ Урочища
- Ужоцький Гірські перевали
- Укріплення
- Залізниці, станції
- Автомобільні та гужові шляхи
- Умовні горизонталі; скелі та урвища
- Болота
- Піски

Місця і роки битв:

- *1223* ⚔ на суходолі
- *1570* на воді

ПРИМІТКИ

1. Назви адміністративно-територіальних одиниць і феодальних володінь, що походять від назв їхніх центрів, не підписано.
2. У квадратні дужки взято умовні/сучасні назви об'єктів, не відомих з писемних джерел.

Основні правила уніфікації опису видань, поданих у списках творів та літератури до статей енциклопедії

- Назва джерела подається мовою і графікою оригіналу.
- Розташування хронологічне (за роками видань).
- Основна назва та відомості, що відносяться до назви, даються без скорочень.
- Якщо твори одного й того самого автора (авторів) ідуть підряд, то замість прізвища пишемо: *Його ж*, *Її ж*, *Їх же* (2 автори).
- Видання 3-х авторів описуються так: прізвище першого автора та ін. (або: и др. — в рос. виданнях; et al. — у виданнях латиницею).
- При посиланні на одне і те саме джерело, якщо воно сусіднє, пишемо: Там само.
- Якщо назва наступного джерела повністю повторює назву попереднього, пишемо: Те саме.
- Якщо повна назва періодичного видання є у «Списку основних скорочень», дається її скорочений варіант, наприклад: УІЖ, ЗНТШ.
- Опис періодичного видання та видань, що продовжуються:
  — «Назва», рік, №;
  — «Назва», рік, вип.;
  — «Назва», рік, т.;
  — спарені номери: 5/6, більше двох номерів у одному виданні: 5—7.
- Опис газети:
  — «Назва», рік, число, місяць (скорочено).
- В описі статей, опублікованих у збірках, після назви статті пишемо: В кн.:
- Багатотомні видання:
  — Автор, назва, т. 1—10. К., 1986—96;
  окремий том:
  — Автор, назва, т. 5. К., 1990.
- Декілька місць видань:
  К.—Львів—Торонто.
- Скорочення назв міст:
  К. — Київ;
  Л. — Ленинград;
  М. — Москва;
  Пг. — Петроград;
  СПб. — Санкт-Петербург;
  Х. — Харків.
- Інтернет-ресурси: Web: адреса веб-сайту і веб-сторінки.

Організаційне, науково-редакційне та науково-технічне забезпечення підготовки Енциклопедії історії України в Інституті історії України НАН України здійснює редакційна група:

Г.В. Боряк (заст. директора Інституту, завідувач відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів, член-кореспондент НАН України, д-р істор. наук, проф.),
В.Ю. Васильєв (провідний науковий співробітник, д-р істор. наук),
Д.Я. Вортман (редактор),
К.Ю. Галушко (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
В.В. Головко (провідний науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.М. Дзюба (канд. істор. наук),
Н.Г. Кашеварова (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.О. Ковальчук (канд. істор. наук),
Н.І. Лісунова (редактор),
Т.М. Омельчук (редактор),
О.С. Рубльов (учений секретар Інституту, д-р істор. наук, проф.),
О.В. Юркова (провідний науковий співробітник, канд. істор. наук).

Для створення ілюстративного ряду використано матеріали з відкритих джерел.

Укладач ілюстративного ряду *Д.Я. Вортман.*
Укладачі карт *Д.Я. Вортман, А.О. Карбівничий, Л.І. Криницький.*

Том підготовлено за сприяння Фонду катедр українознавства (США).

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Додатковий том
Книга 2

Редактори *В.Є. Македон, Ю.І. Головко, А.О. Чепиленко*
Комп'ютерна верстка *Т.О. Ценцеус*

2-га книга додаткового тому ЕІУ
містить 1121 статтю, 702 ілюстрації, 94 карти

Підписано до друку 24.12.2025. Формат 84×108/16.
Гарн. Таймс. Ум. друк. арк. 91,56.
Обл.-вид. арк. 127,79. Тираж 300 прим. Зам. №7931

Видавець і виготовлювач
Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ АКАДЕМПЕРІОДИКА